НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

9
ТОМ

Прил—С

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2012

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 978-966-00-1290-5 (т. 9)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

ПРИЛИ́ПКО Яків Павлович (19.08.1925—14.06.1978) — історик, етнолог, археолог, перекладач. Канд. істор. н. (1962). Н. в с. Прохорівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї священика. Брав участь у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45. 1945—50 працював у Чернів. історико-краєзнавчому музеї (нині *Чернівецький краєзнавчий музей*), брав участь в археол. та етногр. експедиціях музею; одночасно навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту, який закінчив 1949. 1950—51 працював в Ін-ті археології АН УРСР на посаді молодшого наук. співробітника. 1957—61 — аспірант Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, із 1960 — на посаді молодшого наук. співробітника відділу етнографії цього ін-ту. Захистив канд. дис. на тему: «Спільні риси в одязі болгар і східних слов'ян XIX — початку XX ст.» (*Москва*, 1962). Із 1965 — старший наук. співробітник відділу етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

1973 звільнений з Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, було порушено справу про зняття наук. ступеня канд. істор. н., але вчена рада *Московського університету*, де він захищався, вважала неможливим на підставі діючої Інструкції ВАК при РМ СРСР позбавити його вченого ступеня. Із 1974 працював в Археогр. комісії АН УРСР. 1974—76 брав участь в археол. експедиціях; розробив метод реконструкції давнього одягу.

П. у м. Київ.

Дж.: Науковий архів Чернівецького державного історико-краєзнавчого музею імені Ю. Федьковича, ф. 31, оп. 21, спр. 32, одиниці зберігання 130—140; Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського НАН України, ф. 14, колекція 4, одиниці зберігання 1—2, 13.

Праці: З народного одягу Чернівецької області. В кн.: Народна творчість та етнографія, 1960, кн. 1; Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян (на матеріалі одягу). К., 1964; Українське радянське карпатознавство. В кн.: Бібліографія праць з етнографії, фольклору та народного мистецтва. К., 1972; Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребения скифянки из Вишневой могилы. В кн.: Курганы Степной Скифии: Сборник научных трудов. К., 1991.

Н.М. Юсова.



Я.П. Прилипко.

ПРИЛУ́КИ — місто обласного підпорядкування *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Удай (притока Сули, бас. Дніпра). Населення 59,2 тис. осіб (2010).

Попередником сучасного міста був давньорус. «город» Прилук, який вперше згадується в *«Повчанні» Володимира Мономаха* в описі подій 1085. Його рештками є зруйноване *городище* на території парку і ринку. Прилук належав *Переяславському князівству*. 1092 і 1139 його палили *половці*. Прилук припинив існування після *монголо-татарської навали*. Припущення про відбудову Прилук в 15 ст. ґрунтується лише на згадці в грамоті кн. *Семена Олельковича* 1459; проте із грамоти не зрозуміло: йдеться про населений пункт чи урочище.

П. були відновлені кн. Олександром Вишневецьким (див. *Вишневецькі*) 1592. 1603 місто було спалене рос. військами під час прикордонного конфлікту (територія була спірною між *Річчю Посполитою* і Рос. д-вою). 1617 згадуються Старі Прилуки і Нові Прилуки (імовірно, замок із містом та передмістя). 1628 в місті було 40 *димів*. У 17—18 ст. П. перетворилися на значний торгово-ремісничий центр із населенням бл. 7,5 тис. осіб (1781). Із 1633 діяли *цехи*. Тричі на рік відбувалися *ярмарки*. Вже в 17 ст. сформувалися осн. частини поселення: замок і власне місто (вони мали потужні дерево-земляні фортифікації, які занепали після 1781) та неукріплені передмістя, які протягом 18 ст. утворили видовжену паралельно Удаю смугу. 1648—1781 П. були центром *Прилуцького полку* і сотні, ратушним містом (див. *Ратуша*). Під час *Північної війни 1700—1721* в листопаді—грудні 1708 місто було окуповане швед. військами. Із 1782 — повітове місто *Чернігівського намісництва*, із 1797 — *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Полтавської губернії*. 1802 було затверджено проект перепланування міста, який почав реалізовуватися після пожежі 1831. У серед. 19 ст. з'явилася пром-сть, розвиткові якої сприяло прокладення 1893 залізниці. На поч. 20 ст. в місті було 20 пром. підпр-в, серед яких вирізнялися 3 тютюнові ф-ки (від найстарішої з них, заснованої 1889, веде



Прилуки. Свято-Стрітенський собор. Фото 2008.



Прилуки. Спасо-Преображенський собор. Фото 2008.

родовід найвідоміше підпр-во сучасних П. — тютюнова компанія «ВАТ-Прилуки»). Наприкінці 19 ст. в П. було кілька навч. закладів, у т. ч. г-зія, 7 церков, 2 синагоги; розпочато спорудження театру. Про динамічний розвиток міста свідчить зростання чисельності його населення (1846 — 8,5 тис., 1897 — 18,3 тис., 1925 — 24,9 тис. осіб).

Після повалення самодержавства влада в П. не раз змінювалася. 1 грудня 1919 було остаточно встановлено рад. владу. 1923—30 місто — центр *Прилуцької округи*. Із 1932 — у складі Черніг. обл. Гітлерівська окупація тривала з 18 вересня 1941 по 19 вересня 1943. У місті діяли 2 молодіжні підпільні групи.

У П. народилися Я.А.*Маркович*, педагог, ректор Моск. ун-ту А.Антонський-Прокопович, П.*Білецький-Носенко*, письменниця Л.Забашта, актор М.Яковченко, дослідник арх-ри В.Самойлович. Для міста багато зробили представники *Горленків* і *Ґалаґанів*, І.М.Скоропадський (див. *Скоропадські*).

Архіт. пам'ятки: будинок полкової канцелярії (потім — полкової скарбниці; поч. 18 ст.), Спасо-Преображенський собор (1720), Свято-Миколаївська церква (1720), собор Різдва Богородиці (1806), Стрітенський собор (1889). Серед пам'ятників — монумент на честь 900-річчя Прилук (1992). Археол. пам'ятки: поселення та курган епохи бронзи, поселення *черняхівської культури*, культ. шар давньорус. і ранньомодерного часу (11—13, 17—18 ст.). Діє краєзнавчий музей.

Літ.: ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Шкоропад Д.О., Савон О.А.* Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин, 2007; *Новик Т.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Прилук (за матеріалами 1990 року). В кн.: Наукові записки з української історії, вип. 20. Переяслав-Хмельницький, 2008.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

ПРИЛУ́ЦЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Полтавської губернії*. Окружний центр — м. *Прилуки*. Налічувала 12 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 13 р-нів та 188 сільрад, населення — 484 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 95,6 %, росіян — 0,9, євреїв — 2,9 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися.

Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Прилуцька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ПРИЛУ́ЦЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. та адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* серед. 17—18 ст. Утворився 1648, адм. центр — м. *Прилуки*. 1649 до нього приєднано *Ічнянський полк*. П.п. межував із *Чернігівським полком*, *Ніжинським полком*, *Переяславським полком* і *Миргородським полком*. 1649 до складу П.п. входила 21 сотня: три полкові Прилуцькі, дві Варвинські, дві Ічнянські, Шкуратова, Сріблянська, Дівицька, Галицька, Переволочанська, Городнянська, Іваницька, Монастирська, Корибутівська, Краснянська, Горлянська, Гужівська, Кропивнянська і Липовчанська. За часів Б.*Хмельницького* П.п. очолювали: Іван Мельниченко (1648), Филон Джалалія (1648), Тиміш Носач (1649—51), Іван Шкурат (1651), Я.*Сомко* (1652), Яків Воронченко (1652—54, 1656—59). Козаки П.п. брали участь у *Національній революції 1648—1676*, *російсько-турецькій війні 1676—1681*, чигиринських походах 1677, 1678, *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, *Північній війні 1700—1721*, *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *російсько-турецькій війні 1768—1774* та ін. Із роками в П.п. відбувалися структурні зміни. За реєстром 1723 в ньому було лише 8 сотень. 1782 на території П.п., яка майже не змінювалася, налічувалося 11 сотень, в яких було 9 містечок і 547 сіл. Тривалий час П.п. очолювали полковники: П.*Дорошенко* (1656—59), Лазар Горленко (1659—87, із перервами), Іван Стороженко (1687—92), Д.*Горленко* (1693—1708), Іван Ніс (1708—14), Гнат Ґалаґан (1714—39), Григорій Ґалаґан (1739—63) та ін. У зв'язку з ліквідацією царським урядом *полкового устрою* в Україні П.п. припинив своє існування (1782), а його територія ввійшла до складу *Чернігівського намісництва*.

Літ.: Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка. 1729—1731. (Издатель Мякотин В.А.). «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», т. 2, отд. 3. К., 1897; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 3: Полк Прилуцкий. К., 1902; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII). К., 1997; *Москаленко О.* Прилуцький козацький полк: формування, участь у національній революції. «Сіверянський літопис», 1999, № 4; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. К., 2002; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

В.В. Панашенко.

ПРИМАКО́В Віталій Маркович (30(18).12.1897—11.06.1937) — військ. діяч. Н. в м. *Семенівка* в сім'ї сільс. вчителя. Під час навчання в Черніг. г-зії подружився з Ю.*Коцюбинським*, під впливом якого розпочав революц. діяльність. Із 1914 — член *Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків)*. 1915 за ведення серед військ Черніг. гарнізону агітації проти війни був засуджений на довічне заслання до Сибіру. Після *Лютневої революції 1917* повернувся в Україну, із червня 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). Із серпня 1917 — рядовий 13-го піх. запасного полку. Делегат *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917*. У грудні 1917 Президією Всерос. ЦВК був відряджений в Україну. Один з ор-

ганізаторів і керівників 1-го Укр. полку Червоного козацтва. Командував кавалерійс. полком (грудень 1917 — серпень 1919), бригадою (серпень—жовтень 1919), із жовтня 1919 — 8-ю кавалерійс. д-зією, із жовтня 1920 — 1-м кінним корпусом Червоного козацтва. Брав участь у боротьбі проти військ *Армії Української Народної Республіки*, А.*Денікіна* і П.*Врангеля*, придушенні *селянсько-повстанського руху в Україні* та боротьбі з басмацтвом у Середній Азії. Із квітня 1925 перебував у відрядженні в Китаї, із травня 1926 — командир і військком 1-го стрілец. корпусу, надалі — військ. аташе в Афганістані та Японії (1927—30), командир і військком 13-го Уральського стрілец. корпусу (1930—33). Із лютого 1933 — заст. командувача Північнокавказ. військ. округу, із грудня 1934 — заст. інспектора вищих навч. закладів РСЧА, із січня 1935 — заст. командувача Ленінгр. військ. округу і член Військ. ради при наркоматі оборони СРСР.

Обирався членом Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР.

Нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапора.

Репресований 1937.

Тв.: Афганистан в огне. Л., 1930; Борьба за Советскую власть на Украине. Путь неувядаемой славы. Три рейда. «Червонцы». Смертью героев. «Смелость города берет». В кн.: Этапы большого пути. М., 1962; Записки волонтера: Гражданская война в Китае. М., 1967.

Літ.: *Петров В.І.* Комкор червоних козаків. К., 1964; *Дубинский И.* Примаков. М., 1968; Советская военная энциклопедия, т. 6. М., 1978; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. М., 1987.

Л.В. Гриневич.

ПРИМАЧЕ́НКО (Приймаченко) **Марія Авксентіївна** (12.01.1909 (30.12.1908)—18.08.1997) — малярка, графік, майстер декоративно-прикладного мист-ва. Член Спілки художників України (1959). Засл. діячка мист-в УРСР (1970), нар. художниця УРСР (1988). Н. в с. Болотня (нині село Іванківського р-ну Київ. обл.) в сел. родині. У дитинстві перенесла поліомієліт, що спонукало до внутр. концентрації і розвитку худож. здібностей, успадкованих від батька — теслі-віртуоза, матері-вишивальниці, бабусі-писанкарки. Працювала в майстернях при Київ. музеї укр. мист-ва (1935—41), де експериментувала з керамікою (скульптура), розписом (посуд, твори дрібної пластики), вишиванням. Не маючи професійної освіти, виробила в рамках «наївного мистецтва» власну художню систему. Поєднуючи техніки акварелі та гуаші на папері або картоні, створювала станкові декоративні композиції з рослинними й анімалістичними мотивами фольклорного характеру, підґрунтям для яких стало звернення до рідної поліської природи, міфо-поетичних, у т. ч. обрядово-театральних і пісенних, джерел, предметно-речових артефактів — хатнього розпису, тканин, килимів, вишивки, вибійки. За типологією роботи художниці поділяють на сюжетні (фігуративні) та знакові (ритміко-орнаментальні), яким відповідають періоди її творчості — 1935—41 (тваринні персонажі), 1960-ті рр. (квітково-пташині композиції), кінець 1960-х — 1980-ті рр. (побутові сцени, у т. ч. цикл «Людям на радість», 1960—66; антивоєнні твори, 1984; Чорнобильська серія, 1986).



Примаченко М. «Сонях життя». 1963.

У книжковому доробку П. — ілюстрації до видань укр. нар. дитячих пісень «Ой, коники-сиваші» (1968), «Товче баба мак» (1970), у творчій співдружності з М.*Стельмахом* — «Журавель» (1970), «Чорногуз приймає душ» (1971). Застосовувала до живописних творів власні віршовані рядки — підписи-пояснення з відповідною їм «палітрою» настроїв.

Представлені на виставці нар. мист-ва України твори П. були відзначені дипломом 1-го ст. (1936, *Москва*), срібною медаллю на Всесвітній виставці (1937, Париж; Франція). Брала участь у виставках укр. нар. мист-ва й худож. промислів в Болгарії, Канаді, Польщі, Росії, Франції, Чехії, перша персональна виставка відбулася 1963 (представлено 127 робіт), наступна — 1973 (представлено 142 роботи).

Лауреатка Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1966).

Нагороджена орденом «Знак пошани», Почесною грамотою ВР України, Почесною відзнакою Президента України (посмертно).

Літ.: Марія Приймаченко: Альбом. К., 1971; Всесвітня енциклопедія наївного мистецтва. Бєлград, 1984; *Велігоцька Н.* Марія Примаченко. К., 1989; Марія Приймаченко: Альбом. К., 1994; Марія Примаченко 100. К., 2009.

Р.Д. Михайлова.

ПРИМІ́РНИЙ СТАТУ́Т СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ АРТІ́ЛІ, Примірний статут колгоспу — нормативно-правовий акт, яким регулювалися осн. питання організації та діяльності *колгоспів*.

Напередодні суцільної *колективізації сільського господарства* функціонували окремі статути для колективів залежно від рівня відчуження *приватної власності — товариств зі спільного обробітку землі* (ТСОЗів), *артілей сільськогосподарських, комун сільськогосподарських.* Коли селянам вдавалося нав'язати статут ТСОЗів, на них починали тиснути в напрямі його зміни на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі — у комуну. Кінцевою метою було переведення кожного села на статут комун.

Після переходу до суцільної колективізації за рішенням листопадового (1929) пленуму ЦК ВКП(б) було поставлено завдання створити в союзних республіках єдиний Примірний статут т-в зі спільного обробітку землі. 7 грудня 1929 наркомат землеробства УСРР і *Укрколгоспцентр* опублікували Примірний статут ТСОЗу, в якому за наполяганням



В.М. Примаков.



М.А. Примаченко.

керівника новоствореного наркомату землеробства СРСР Я.*Яковлєва* (Епштейна) передбачалося усуспільнити не тільки обробіток землі, а й усі засоби вир-ва в сел. госп-ві і навіть домашню худобу та птицю. Тим часом у комісії політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Я.Яковлєва, яка була створена для розробки питання про темпи і форми колективізації в різних регіонах країни, перемогла точка зору більш поміркованих працівників, які пропонували визнати осн. формою колективізації артіль. В артілі за селянами зберігалося право власності на присадибну ділянку із дрібним реманентом і молочною коровою. Однак за наполяганням секретаря ЦК ВКП(б) В.*Молотова* і ген. секретаря ЦК ВКП(б) Й.*Сталіна* з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930, слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів для споживчих потреб сім'ї були вилучені. Наркомат землеробства СРСР отримав доручення в найкоротший термін розробити Примірний статут с.-г. артілі «як перехідної до комуни форми колгоспу». Теза про перехідність сильно вплинула на примірний статут, опублікований наркоматом землеробства СРСР і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930. Примірний статут не регламентував розмірів присадибної ділянки, не унормовував права колгоспника на утримання корів і дрібної худоби.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. В усіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усуспільнення корів і дрібної худоби та птиці, руйнування храмів. Становище влади швидко стало критичним. Опитуванням 28 лютого 1930 в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня був внесений пункт про вирішення питання щодо примірного статуту колгоспів упродовж доби, щоб 2 березня надрукувати його остаточний варіант у пресі. Одночасно з публікацією статуту в газетах з'явилася стаття Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів», яка роз'яснювала його осн. положення.

У новій редакції примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку бунтівному *селянству*: чітко перераховувалося все те, що треба усуспільнювати під час утворення колгоспу або при вступі селянина в діючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й мати присадибну ділянку. Проте у цьому документі нечітко прописувалися або були зовсім відсутні положення про права та обов'язки колгоспників, про норми колг. демократії, а також про права самого колгоспу як юрид. особи. Тому примірний статут не міг перешкодити зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як вироб. одиниця, а також голова колгоспу як службова особа не мали будь-якої самостійності у відносинах із районним начальством.

Представники місц. влади з обуренням зустріли несправедливі звинувачення в «перегинах», які містилися в статті Й.Сталіна. Тому 2 квітня 1930 ЦК ВКП(б) надіслав до низових парт. орг-цій закритий лист, в якому відверто характеризувалося становище в країні на початок березня 1930: «Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі та опублікування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна "Запаморочення від успіхів"».

11—17 лютого 1935 в *Москві* відбувся 2-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, який схвалив новий Примірний статут с.-г. артілі. В ньому знімалися обмеження на прийом до колгоспу. До цього траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести до колг. каси його вартість грішми. У новому примірному статуті проголошувалося, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними в довічне безоплатне користування. Ця норма оформлялася держ. актами, які урочисто вручалися кожному колгоспу. Однак безоплатність користування землею не перешкоджала нееквівалентному обмінові між містом і селом. Д-ва могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок продукції або ціни на пром. товари, що надходили в село. Держ. акти не перешкоджали відчуженню землі на промислові або ін. потреби.

Примірний статут значно обмежував (до чверті або половини гектара, залежно від місц. умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви такого обмеження обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. В.Куйбишева Путивльського р-ну Черніг. обл. С.Орєхов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу».

27—28 листопада 1969 3-й Всесоюзний з'їзд колгоспників прийняв Примірний статут колгоспу, який став нормативною основою для прийняття кожним колгоспом власного статуту. Цей документ, як і попередні, визначав права і обов'язки колгоспів щодо ведення громад. госп-ва, права й обов'язки колгоспників та органів колг. управління, принципи організації й оплати праці, соціального забезпечення колгоспників, ведення підсобного госп-ва сім'ї колгоспника тощо. У грудні 1983 Союзна рада колгоспів внесла додаткові зміни і доповнення до Примірного статуту колгоспу, пов'язані зі зміцненням трудової дисципліни.

Із прийняттям ВР України 14 листопада 1992 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» Примірний статут колгоспу припинив функціонування як нормативно-правовий акт.

Літ.: *Павлов И.В.* Колхозное право. М., 1960; Історія колективізації сільського господарства Української РСР: Збірник документів і матеріалів, т. 2. К., 1965; *Янчук В.З.* Проблемы теории колхозного права. М., 1969; *Вылцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя: 1935—1937. М., 1978; *Быстров Г.Е.* Источники советского сельскохозяйственного права. М., 1985; *Кульчицький С.В.* Ціна

«великого перелому». К., 1991; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы, т. 2 (ноябрь 1929 — декабрь 1930). М., 2000; Т. 4 (1934—1936). М., 2002; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

ПРИПИСНІ́ СЕЛЯ́НИ — група феодально залежних селян у 17 — на поч. 19 ст., які замість сплати повинностей (*оброку* та *подушного*) зобов'язані були працювати на казенних або приватних підпр-вах. Приписування рос. *державою* вільних категорій селян до *мануфактур* практикувалися ще в 17 ст., але розквіт припав на 18 ст., після видання указу рос. царем *Петром I* (1721), за яким рос. купцям і дворянам дозволялося купувати для роботи на *фабриках* і з-дах селян. Указ 1736 прикріплював вільнонайманих робітників з їхніми нащадками до тих мануфактур, на яких вони в той час працювали. Рос. закони про П.с. поширилися у 18 ст. й на Україну, хоч приписування населення до урядів (посадовців) у вигляді всіляких «прислуговуючих» або до юрид. осіб — гетьман. двору, ген. військ. артилерії тощо для українців було звичним явищем ще задовго до того. За петровським законодавством приписані до мануфактур селяни України перебували у власності не особи, а підпр-ва. П.с. використовувалися переважно на держ. мануфактурах і рекрутувалися з *державних селян*. Приписування на укр. ф-ках практикувалося і у *вотчинах*, але на ін. юрид. основі. В Україні праця П.с. використовувалася на Межигірській фаянсовій ф-ці, Катериносл. суконній і панчішній мануфактурі, *Луганському ливарному заводі*, *Шостківському казенному пороховому заводі*, Києв. Арсеналі. Значну категорію П.с. становили жителі *адміралтейських поселень*, лоцмани та вільні матроси Пд. України. Пром-сть, заснована на примусовій праці П.с., була безперспективною. Наприкінці 18 ст. уряд припинив приписувати селян до підпр-в. Від 1813 П.с. звільнялися від обов'язку працювати на з-дах і фабриках. На кінець 1860-х рр. в Україні П.с. було 5070 осіб. Всі на Луганському ливарному з-ді.

Літ.: *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны, т. 2, Одесса, 1922; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825—1860. М., 1981.

Т.І. Лазанська.

ПРИ́П'ЯТЬ — місто, засноване у зв'язку з буд-вом та експлуатацією Чорнобильської АЕС. Залишене мешканцями після *Чорнобильської катастрофи 1986* в ході евакуації.

Розташов. на пн. *Київської області* в зоні відчуження, на правому березі р. Прип'ять (прит. Дніпра), на відстані 2 км від АЕС, поблизу залізничних станцій Семиходи та Янів. Буд-во П. та АЕС розпочалось практично одночасно в січні—лютому 1970. Проектом передбачалося, що в місті буде мешкати 75—78 тис. осіб. Об'єкт був проголошений Всесоюзною ударною будовою. 1979 П. отримала статус міста обласного підпорядкування. Станом на квітень 1986 населення міста становило майже 49 тис. осіб.

У зв'язку з аварією на АЕС 27 квітня 1986 почалася евакуація населення П. Нетривалий час у будівлі міськкому КПУ працювала урядова комісія з ліквідації наслідків аварії. Дезактивація території міста дала змогу частково знизити рівень радіаційного фону й використати частину будівель для вироб. потреб. Станом на 2011 в П. працювали спец. пральня, станція очищення води, гараж спецтехніки та контрольно-пропускний пункт на в'їзді до міста. Під впливом радіаційного забруднення та атмосферних явищ будівлі спорожнілого міста поступово приходять в аварійний стан.

Літ.: *Дворжецкий В.* Припять — эталон советского градостроительства. К., 1985; Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали. К., 1996; *Барановська Н.П.* Україна. Чорнобиль. Світ. К., 1999; *Її ж.* Чорнобильська трагедія: Нариси з історії. К., 2011.

Н.П. Барановська.

ПРИРОДНИ́ЧО-ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й ПОЛТА́ВСЬКОГО ГУБЕ́РНСЬКОГО ЗЕ́МСТВА. Утворений 1891 з ініціативи відомого вченого-грунтознавця В.*Докучаєва*, який 1890 звернувся до Полтав. губернського земства з пропозицією створити в *Полтаві* музей на базі матеріалів, зібраних його експедицією та ін. дослідниками-краєзнавцями. Збирання пам'яток для майбутнього закладу було розпочато ще 1889 ініціативною групою місц. інтелігенції, до якої входили ентузіасти вивчення історії, к-ри та природи краю. У подальші роки до складу фондів музею увійшли історико-етнографічні й археологічні колекції, збірки народного мист-ва та промислів Лубенського музею К.Скаржинської (1906; див. К.*Скаржинська*), *Полтавського єпархіального давньосховища* (1915), деяких колекціонерів — П.Бобровського (1903—17), В.Василенка, І.Зарецького та ін. Вагомий внесок у поповнення і наук. обробку матеріалів зібрання зробив В.*Вернадський*, який не лише брав участь у геол. обстеженнях краю, а й заснував у стінах музею Т-во любителів природи і був першим головою його правління. Розбудові та формуванню колекцій музейного закладу сприяла й плідна діяльність його співробітників — учених-природознавців М.Олеховського (першого директора музею), М. і В. Ніколаєвих, археологів І.Зарецького й В.*Щербаківського*, етнографа К.Мощенка та ін.

Із 1891 новостворений музей розміщувався у флігелі поряд зі старим будинком земської управи. Першу експозицію в 3-х кімнатах цієї споруди було відкрито наприкінці 1893. 1907, за пропозицією М.*Біляшівського*, музейне зібрання було поділене на 2 осн. відділи: природничий та культурно-історичний, які займали частину приміщень Просвітницького будинку ім. М.Гоголя та нового будинку губернського земства — унікальної пам'ятки нац. арх-ри та мист-ва (1903—08, архітектор-худож. В.*Кричевський*, художники С.*Васильківський*, М.*Самокиш*). На поч. 20 ст. за багатством і різноманітністю своїх колекцій — природничих, археологічних, історичних, нумізматичних, етногр., нар. мист-ва і промислів, давньоєгип. старожитностей та ін. — заклад зайняв одне з перших місць серед провінційних музеїв Рос. імперії. До складу його історико-етногр. колекцій входила цінна збірка козац. старожитностей — пред-



В.І. Пристайко.

мети побуту, зброя, одяг, церк. начиння, портрети й автографи істор. осіб, документи, стародруки тощо. Матеріали музею були опубл. в «Описі колекцій» (1899), щорічних звітах, які виходили самостійними випусками, або ж у «Щорічниках музею» (із 1913). На базі цього зібрання 1918 утворено Нар. музей, 1920 — Центр. пролетарський музей Полтавщини (нині *Полтавський краєзнавчий музей*).

Літ.: Краткий очерк истории музея Полтавского губернского земства. В кн.: Ежегодник Музея Полтавского губернского земства за 1913. Полтава, 1915; *Риженко Я.* Полтавський державний музей: Історичний огляд. В кн.: Збірник, присвячений 35-річчю Полтавського державного музею. Полтава, 1928; *Білоус Г.П.* Сьогодення і перспективи музею. В кн.: 100 років Полтавському краєзнавчому музею: Наукові читання. Полтава, 1991; Полтавський краєзнавчий: Сторінки історії та колекції: Збірник наукових праць. Полтава, 1991; *Мокляк В.О.* Козацькі старожитності в зібранні Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. В кн.: Музеї України XIX — початку XX століть. К., 2005.

Е.М. Піскова.

ПРИСА́ДНЕ — митний збір за перевіз людей у *ком'ягах*. Збирали в 1-й пол. 16 ст. на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського*. Становив 12 *грошей*.

Літ.: Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

Н.О. Герасименко.

ПРИСТА́ЙКО Володимир Ілліч (16.12.1941—21.01.2008) — генерал-лейтенант юстиції, дослідник архівів. Засл. юрист України (1992). Н. в с. Болохів (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Харків. юрид. ін-т (1968), Вищі курси КДБ при РМ СРСР (1974). В органах держ. безпеки з 1970. 1968—71 працював слідчим прокуратури Кілійського р-ну *Одеської області*. 1971—73 — слідчий слідчого відділу управління КДБ при РМ УРСР по Одес. обл., 1973—81 — слідчий, старший слідчий відділення слідчого відділу КДБ при РМ УРСР. 1981—87 — нач. слідчого відділення управління КДБ УРСР по Запороз. обл., нач. слідчого відділення управління КДБ УРСР по Києву та Київ. обл. Від червня 1987 до жовтня 1991 — заст. начальника, начальник слідчого відділу КДБ УРСР. Брав участь у додаткових перевірках багатьох справ і процесів доби комуніст. панування, зробив значний внесок у розробку нормативно-правових документів з організації та реалізації заходів з офіц. реабілітації жертв репресій. Один з авторів Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», прийнятого ВР УРСР 17 квітня 1991, та Закону «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992. Від жовтня 1991 до 1993 — тимчасово в. о. начальника, начальник Слідчого управління СБУ. Від липня 1993 до березня 1996 — радник Голови Групи радників та консультантів СБУ. Сприяв публікації багатьох недоступних раніше документів і матеріалів *ВУЧК — Державного політичного управління УСРР* — НКВС УРСР, зокрема справи-формуляра М.*Грушевського*. 1996 був одним з ініціаторів підготовки та видання польсько-укр. видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Згодом — керівник укр. частини спільної польсько-укр. робочої групи (1997—2003). Співавтор вступної статті, член редколегії видання «Остання адреса» (1-ше вид. в 3-х томах, 1997—99; 2-ге вид. в 2-х томах, 2003). Від березня 2000 до вересня 2001 — нач. Слідчого управління СБУ. Заст. Голови СБУ (березень 1996 — березень 2000; вересень 2001 — грудень 2003). Від грудня 2003 до вересня 2004 — у розпорядженні Голови СБУ. 6 вересня 2004 звільнений із військової служби.

Лауреат премій *Служби безпеки України* (1996, 1997, 2001).

Нагороджений відзнакою Президента України — медаллю «За бездоганну службу» 3-го (1997) та 2-го (1999) ст., орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (2001), 7-ма медалями.

П. у м. *Київ*.

Праці: Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995 (у співавт.); Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934. К., 1996 (у співавт.); ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997 (у співавт.); Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931—1934). К., 1999 (у співавт.); Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 1—3. К., 1999 (автор вступної статті, член редколегії); Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1—2. К., 2003 (автор вступної статті, член редколегії); Я жив разом із країною...: Інтерв'ю, виступи, коментарі. К., 2004; Чи був «матч смерті»?: Документи свідчать. К., 2005.

Літ.: *Шевченко С.* Слово про Генерала. «День», 2008, № 12, 24 січня; *Глузман С.* Пам'яті Володимира Ілліча Пристайка. «Дзеркало тижня», 2008, № 3, 26 січня — 1 лютого.

Ю.І. Шаповал.

ПРИСУ́ТСТВЕНІ МІСЦЯ́ — заг. назва держ. адм. органів у Російській імперії, у т. ч. колегіального характеру, для центр., гу-



Присутствені місця у м. Київ. Фото 1906.

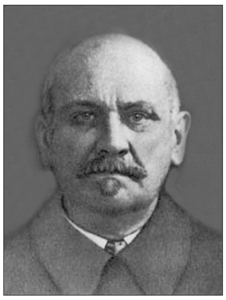
бернського або повітового управління. Запроваджувалися рос. царем *Петром I* на основі запозиченого зі Швеції вчення камералізму із принципами спеціалізації, регламентації обов'язків чиновників, визначеними днями тижня та годинами перебування в канцеляріях, уніфікованими штатами й жалуванням, законодавчо впроваджуваними формами діловодства, типами та видами документів, а також ступенем підпорядкованості їх один одному й контролю за їхньою діяльністю. За недотримання режиму роботи в П.м. чиновників і службовців штрафували, звільняли зі служби тощо. В укр. губерніях П.м. запроваджувалися рос. імп. *Катериною II* на основі законодавчого акта «Учреждения для управления губерний Российской империи» 1775. Унаслідок придушення *польського повстання 1830—1831* у 1830 в зх. губерніях повністю ліквідовувалися регіональні назви П.м. і запроваджувалися загальноросійські: департаменти гол. судів отримали назву карних палат, *гродські суди* ліквідовувалися, а їхні функції переходили до повітових *земських судів* із новою назвою — «уездные». Того ж року назви П.м. у губерніях *Лівобережної України* також були уніфіковані відповідно до «Учреждений...» Крім того, запроваджувалися нові П.м., зокрема совісні та сирітські суди, а в зх. губерніях — *міські думи*. 1837 канцелярська служба в міських П.м.: *магістратах*, *ратушах*, та секретарів у міських думах набула значення державної. Соціальні реформи, проведені 1860—79, сприяли появі самоврядних органів влади, діяльність яких контролювалася й спрямовувалася держ. установами, які у своїй назві використовували слово «присутствіє», зокрема: губернське в сел. справах присутствіє, губернське в земських і міських справах присутствіє, присутствіє у справах страхування робітників та ін.

Для економії коштів і зручності населення осн. держ. установи розміщувалися в одній адм. будівлі в губернському та повітовому місті, яка отримувала назву «присутствені місця». Їх буд-во здійснювалося за типовими проектами і фасадами, схваленими рос. імп. *Олександром I* 1823. Якщо губернські чи повітові в'язниці не були заповнені злочинцями, то П.м. розташовувалися в їхніх приміщеннях. 1845 були схвалені верховною владою нові типові проекти губернських 3-поверхових та повітових 2-поверхових П.м., а також окремо — плани будівель друкарень, етапних приміщень і приміщень для ночівлі. Для буд-ва П.м. д-ва виділяла кошти, а також запроваджувала їх збір із місц. населення, зокрема практикувала такий у *Подільській губернії, Волинській губернії* та *Київській губернії*. 1845 його сплачували в Подільській губ. купці — 0,25 % їхніх капіталів, ін. платники податків, за винятком *державних селян*, — 3,5 *копійки* сріблом упродовж 5-ти років; у Волин. губ. розмір збору було збільшено для платників податку до 4 копійок сріблом, термін сплати тривав 14 років. Для населення Київ. губ. встановлювалася така ж схема сплати коштів на облаштування П.м., із тією різницею, що збір становив 5 копійок сріблом, зі строком 8 років.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, 1 собрание. СПб., 1830, т. 5: 1713—1719, № 3205; Т. 38: 1822—1823, № 29342; 2 собрание. СПб., 1831, т. 6, отд. 2: 1831, № 4894, 4992; СПб., 1836, т. 11, отд. 1: 1836, № 9226; СПб., 1838, т. 12, отд. 1: 1837, № 10315; СПб., 1846, т. 20, отд. 1: 1845, № 18642; Отд. 2: 1845, № 19343, 19344; 19345.

В.С. Шандра.

ПРИСЬО́ЛКОВ Михайло Дмитрович (19(07).09.1881—19.01.1941) — літературознавець та історик давньорус. доби. Професор (1919). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї протоієрея Свято-Пантелеймонівської церкви. 1899 закінчив 3-тю Петерб. г-зію й одразу поступив на історико-філол. ф-т *Петербурзького університету*. По закінченні 1903 його «залишили по кафедрі руської історії» (по-сучасному — прийняли до аспірантури). 1907 П. почав читання лекцій в Петерб. ун-ті на посаді приват-доцента. Магістерську дис. на тему: «Нариси церковно-політичної історії Київської Русі X—XII ст.» готував на кафедрі історії Рус. церкви і захистив її 19 січня 1914 в Петерб. ун-ті (книга під цією назвою вийшла 1913). Ще 1905 П. потоваришував з О.*Шахматовим*, котрий став фактичним керівником його магістерської дисертації і вчителем, що допоміг визначити його наук. інтереси й накреслити шлях у науці. Із 1917 П. — доцент, а з 1919 — професор Петрогр. ун-ту, пізніше став деканом ф-ту сусп. наук, куди увійшов колиш. історико-філол. ф-т.



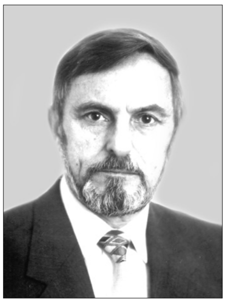
М.Д. Присьолков.

1923 вийшла науково-популярна книга П. «Нестор-летописец», за якою з'явились інші його статті та книжки з історії давньорус. літописання. Однак його дальша наук. і викладацька кар'єра наштовхнулася на великі труднощі. Парт. начальство Петрогр. (із 1924 — Ленінгр.) ун-ту не довіряло вихідцю із церк. середовища, йому ставили у вину членство в *Конституційно-демократичній партії*, участь у церк. соборі, що обрав моск. патріарха *Тихона*. 1927 П. звільнили з Ленінгр. ун-ту, і він із 1929 жив на академічну пенсію. Та 1930 П. заарештували за звинуваченням в антирад. діяльності і вислали до Сибіру. Лише в грудні 1935 він повернувся до Ленінграда (нині м. С.-Петербург). Незабаром його повернули до Ленінгр. ун-ту, в якому відновили істор. ф-т і з'явилася потреба в кваліфікованих професорах. 17 червня 1939 П. захистив докторську дис. на тему: «Історія руського літописання XI—XV вв.» (вийшла окремою книжкою 1940) — етапну працю в літописознавстві. П. підготував також реконструкцію Троїцького літопису і наук. видання *Радзивіллівського літопису*, видав важливі праці О.Шахматова. 1940 П. став зав. кафедри історії СРСР і деканом істор. ф-ту Ленінгр. ун-ту. Наприкінці 1940 в нього виявили злоякісну пухлину, від якої він невдовзі помер (у м. Ленінград).

Літ.: *Лурье Я.С.* Предисловие. В кн.: *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. СПб., 1996.

М.Ф. Котляр.

ПРИХОДНЮ́К Олег Михайлович (19.05.1941—31.12.2004) — археолог, провідний наук. співробітник *Інституту археології НАН України*. Н. в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*). Закінчив Чернів. ун-т (1964). 1964—67 працював у *Хмельницькому краєзнавчому музеї* та Кам'янець-Подільському пед. ін-ті. 1971 захи-



О.М. Приходнюк.



В.К. Приходько.



А.Ф. Прихотько.

став кандидатську, а 1986 — докторську дисертацію.

Відомий спеціаліст зі слов'ян. археології раннього *середньовіччя*. Розробляв питання культ., екон. та соціального розвитку слов'ян додерж. доби, їх зв'язків із номадами східноєвроп. степів, народами Середньої та Пн. Європи, Нижнього Подунав'я, *Візантією*. В основу цих робіт було покладено археол. матеріали, здобуті розкопками слов'ян. пам'яток поблизу Городка, Бакоти, Каветчини, Устя в Середньому Подністров'ї; Вільховчика, Будищ, Біляєвки, Сахнівки, Пастирського — у Середній Наддніпрянщині; Кочубіївки — у Пд. Побужжі; Богородичного — у поріччі Сіверського Дінця (прит. Дону).

2000—04 П. — професор археол. магістеріуму Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Під його кер-вом захищені канд. дисертації.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991).

Праці: Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975; Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. К., 1980; Пеньковская культура. Воронеж, 1998; Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). К.—Чернівці, 2001; Пастирське городище. К.—Чернівці, 2005.

Літ.: *Гуменюк С.К.* Учені Хмельниччини (бібліографічний покажчик). Хмельницький, 1988; *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; *Хардаєв В.М.* Слово про ювіляра. В кн.: Читання Музею історичних коштовностей України. К., 2001; Пам'яті Олега Михайловича Приходнюка. «Археологія», 2005, № 1.

Н.С. Абашина.

ПРИХО́ДЬКО Віктор Кіндратович (колективні псевдоніми — Гурт. Р.; Гуртом Г.; Гуртом Р.; 31.01.1886—06.02.1982) — правник, громад., політ. і держ. діяч. Брат О.Приходька. Н. в с. Княжпіль (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). Здобув юрид. освіту. Член *Подільського товариства «Просвіта»*, заст. голови т-ва (1917). Кооптований *Всеукраїнським національним конгресом 1917* до *Української Центральної Ради* як представник *Поділля*. 7 травня 1917 на Подільському губернському укр. з'їзді обраний делегатом до УЦР. Член *Української партії соціалістів-революціонерів*. Подільський губернський комісар УЦР з питань нар. освіти (1917—18). Директор департаменту ген. секретарства внутр. справ *Української Народної Республіки* (на грудень 1917). У листопаді 1917 спочатку обраний гласним Він. повітової, потім — Подільської губернської земської управи. Очолював відділ суд. справ *Директорії* УНР (на рівні мін-ва, грудень 1918). Виконував обов'язки директора департаменту заг. справ нар. мін-ва внутр. справ УНР (із 27 грудня 1918). Міністр суд. справ УНР. Голова Подільської губернської нар. управи (на 20 лютого 1919). Розгорнув активну діяльність з організації укр. шкільництва. Гласний Подільської губернської нар. ради від Вінницького пов. Подільської губ. (березень 1919). За згодою з Директорією УНР свої повноваження міністра суд. справ передав С.*Шелухину*. Повернувся до роботи в Подільській губернській нар. управі (із 24 грудня 1919). Голова Подільського губернського земства (1918, 1920) та його відділу нар. освіти, подільський губернський комісар УНР (1919).

Депутат Ради Республіки, скликаної 9 січня 1921 в Тарнуві (Польща). Товариш міністра фінансів УНР на еміграції та керуючий мін-вом фінансів УНР (1922—23). Кер. відомства мін-ва фінансів у кабінеті А.*Лівицького* (із 14 січня 1922). Член-секретар комісії з відзначення 5-ліття проголошення самостійності України (1923). Викладав в *Українській господарській академії* в Подєбрадах (*Чехословаччина*).

Входив до Укр. нац. к-ту в *Кракові*. 22 червня 1941 підписав звернення до укр. народу із закликом об'єднатися навколо к-ту до часу відновлення української державності.

Проживав у Німеччині, 1949 оселився в США. Протягом 10-ти років працював в *Українському конгресовому комітеті Америки*, був його головою.

Автор спогадів «Під сонцем Поділля» (1-ше вид. — 1927, 2-ге вид. — 1931, 3-тє вид. — 1948).

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Русова С.* Мої спомини. Львів, 1937; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; Українська Центральна Рада, т. 2. К., 1997; Відозва українських політичних і громадських діячів до народу (від 14 червня 1941 р.). В кн.: Українське державотворення: Акт 30 червня 1941. Львів; К., 2001; Відозва Українського національного комітету в Кракові до народу (від 22 червня 1941 р.). Там само; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 1. К., 2002; *Фещенко-Чопівський І.* 220 днів Ради Республіки — Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові. Львів — Республіка Комі — Дубно, 2002; *Bruski J.J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodżstwie (1919—1924). Kraków, 2004.

О.В. Малюта.

ПРИХО́ТЬКО Антоніна Федорівна (26.04.1906—29.09.1995) — фізик. Дійсний член АН УРСР (1964; від 1991 — АН України, із 1994 — НАН України). Герой Соц. Праці (1976). Засл. діяч н. УРСР (1966). Н. в м. П'ятигорськ (нині місто Ставропольського краю, РФ). Закінчила Ленінгр. політех. ін-т (1930). 1930—41 працювала у Харків. фізико-тех. ін-ті, 1941—44 — в Ін-ті фізичної хімії АН УРСР, 1944—88 — зав. відділу, 1966—70 — директор Ін-ту фізики АН УРСР, із 1988 — радник при дирекції Ін-ту фізики АН УРСР/України.

Наук. дослідження в галузі низькотемпературної спектроскопії твердого тіла й оптики молекулярних кристалів. Спільно з І.*Обреїмовим* започаткувала низькотемпературну спектроскопію молекулярних кристалів та дослідження кріокристалів. Експериментально виявила (1946—48) колективні стани збудження кристалів (молекулярні екситони) і заклала основи фізики екситонних станів. Відкрила біо- та поліекситони. Створила наукову школу.

Лауреат Ленінської премії (1966), Держ. премії УРСР в галузі науки і техніки (1977).

1997 Президія НАН України створила премію ім. А.Ф. Прихотько.

Праці: Спектры поглощения молекулярных кристаллов. 1965, 1972 (у співавт.); Криокристаллы. 1983 (у співавт.).

Літ.: Антонина Федоровна Прихотько. К., 1996; Спогади про Антоніну Федорівну Прихотько (до 100-річчя від дня народження). К., 2006.

Ю.О. Храмов.

ПРІСО́ВСЬКИЙ Костянтин Адамович (1878—15.03.1966) — військ.

діяч, генерал-майор (1917), ген.-хорунжий (1918). Н. в м. *Києві.* Закінчив Чугуївське піх. юнкерське уч-ще (1901). Учасник *Першої світової війни*, генерал-майор (1917), командувач д-зії. В укр. війську з осені 1917, один з організаторів оборони Києва від *більшовиків* у січні 1918. Із лютого 1918 — командир Окремого Запоріз. загону (згодом — бригади), сформованого з решток укр. частин, що відступили з Києва. Брав участь у звільненні Києва від більшовицьких військ. У березні—квітні 1918 — комендант Київщини. За доби *Української Держави* — ген.-хорунжий, комендант гетьман. палацу. Після повалення гетьманату перейшов до *Збройних сил Півдня Росії*, де був зарахований до резерву чинів штабу головнокомандувача ЗС Півдня Росії. З осені 1919 — нач. Костянтинівського військ. уч-ща, відновленого в Києві під час перебування міста під денікінською владою. У ході відступу білогвардійців вивів його особовий склад до Криму. На чолі уч-ща брав участь в обороні Криму від більшовиків. Із листопада 1920 — на еміграції, мешкав у Туреччині, Болгарії, Югославії, Франції.

П. у м. Мужен (Франція).

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.



К.А. Прісовський.

ПРІЦА́К Омелян Йосипович (07.04.1919—29.05.2006) — історик, медієвіст, орієнталіст, тюрколог, організатор наук. праці в діаспорі. Професор (1957). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1951), *Української вільної академії наук* (1952) та Амер. АН (1971), іноз. член НАН України (1990) і Латв. АН (1995). Віце-президент УВАН (1964). Н. в с. Лука (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Походив із родини залізничного інженера, який загинув під час *українсько-польської війни 1918—1919* восени 1919. Навч. в 1-й держ. г-зії в *Тернополі* (1928—36). Під впливом учителя Ф.Михальського зацікавився сх. джерелами. Вивчав семітські, іранські та алтайські мови у Львів. ун-ті, який закінчив 1940. Завдяки знайомству з Т.*Кострубою* був залучений до н.-д. діяльності НТШ, зокрема привернув увагу І.*Крип'якевича.* Протягом 1936—39 виконував обов'язки секретаря Комісії нової історії України НТШ. Молодший наук. співробітник, наук. секретар Львів. відділення Ін-ту історії України АН УРСР (1940). Аспірант Ін-ту мовознавства АН УРСР під кер-вом акад. А.*Кримського* (1940). Мобілізований до Червоної армії. Під час німецько-рад. війни 1941—45 був поранений і потрапив у полон (1941). Був звільнений із примусових робіт у Німеччині за клопотанням проф. Р.Гартмана. Від 1943 відвідував семінар проф. Р.Гартмана в *Берлінському університеті.* Вивчав тюркологію в А. фон Габайн та Г.Шиля, а іраністику й середньоазіатську історію — у Г.-Г.Шедера. Член Нац. об'єднання укр. студентів у Німеччині. Від 1946 вивчав тюркологію, іраністику та славістику в Геттінгенському ун-ті. Спеціалізувався в царині тюркології, іраністики і центральноазійських студій. Захистив докторську дис. на тему: «Караханідські студії» в Геттінгенському ун-ті (1948). Доцент Геттінгенського ун-ту (1951). Від 1952 — у Гамбурзі (Німеччина). Доцент (1952), професор (1957) Гамбурзького ун-ту. Викладав у Кембриджському ун-ті (1954), Краківському та Варшавському ун-тах (1959). Президент Міжнар. т-ва з вивчення мов, к-ри й історії угро-фінських і алтайських народів (1958—65). Редактор час. «Ural-Altaische Jahrbücher» (1954—66). Від 1961 — у США. Керівник кафедри алтаїстики, тюркології та євразійської історії у Вашингтонському ун-ті в Сіетлі (шт. Вашингтон, США; 1961—64). Із 1964 — професор лінгвістики і тюркології в Гарвардському ун-ті, зокрема вивчав проблеми протоалтайської (тюрко-монголо-тунгусо-корейської) мовної спільноти. Вважав, що метаморфози в укр. науці в діаспорі спричинилися до виникнення проблеми «декласованого вченого», відірваного від зх. наук. середовища. Тримався думки про потребу впровадження нових інституціональних та орг. форм укр. науки поза межами України. За проектом П. 1968 була укладена угода з Гарвардським ун-том про заснування ним на пожертви укр. закордонної громади 3-х кафедр з українiстики (історії, мовознавства та літературознавства). Фундатор і перший директор *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (1973—90). Обстоював кілька засадних принципів, на які мала спиратися укр. наук. школа в Гарвардському ун-ті: 1) принцип істор. чи наук. правди; 2) рівень світ. науки; 3) єдність гуманістичних дисциплін, тобто студіювання історії паралельно з мовознавством і літературою; 4) існування окремого укр. *історичного процесу* як органічного, суцільного та зв'язаного причинністю з попередніми фазами розвитку, який вивчає дисципліна «історія України-Русі» зі своєю власною схемою, потребами й методами. Водночас наголошував на особливій ролі корпоративної спадковості в науці, зокрема в гуманістиці. Вважав, що Гарвардська школа є спадкоємцем школи М.*Грушевського*, себто «сьогоднішнім варіантом української документальної історичної школи». Директор *Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України* (1991—98). 1992—93 читав лекції і вів семінари з історіографії та історіософії в Київ. ун-ті.



О.Й. Пріцак.

Автор бл. 1 тис. праць з орієнталістики, урало-алтайської лінгвістики, істор. тюркології, медієвістики, ісламознавства, скандинавістики, славістики, зокрема студій про зв'язки Давньої Русі та України зі Сходом в 10—18 ст., укр. історіографії та *історіософії* 19—20 ст., історії *Гетьманщини* поч. 18 ст. й ін.

Як член Нобелівського к-ту 1967 запропонував висунути на здобуття Нобелівської премії кандидатури І.*Драча*, Л.*Костенко* та П.*Тичини.* 1970 висунув М.*Бажана* на здобуття цієї премії.

1981 опублікував 1-й т. «Походження Руси», який був досить скептично і критично сприйнятий русистами та норманістами. 1982 разом із Н.Голбом опублікував невідомий хозар. документ 10 ст. Один з ініціаторів першої репрезентативної зустрічі україністів із *СРСР* та діаспори, яка від-

булася на базі Неапольського ун-ту (1989). Співзасновник *Міжнародної асоціації україністів* (1989) й керівник її археогр. комісії. Фундатор багатьох н.-д. проектів, зокрема часописів «Recenzija» (із 1970) та *«Harvard Ukrainian Studies»* (із 1977), серійного видання «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства» (із 1988) й ін. Виховав плеяду відомих науковців, з-поміж яких: О.*Андрієвська*, Л.Гайда, О.Галенко, Г.*Грабович*, Б.Гудзяк, З.*Когут,* В.Остапчук, Р.Процик, Ф.Сисин, *О.Субтельний* та ін.

Чл.-кор. Турец. академії мови (1957) та Академії фіно-угор. наук (1958), дійсний член Нім. сходознавчого т-ва, Брит. королів. т-ва сходознавства, Амер. сходознавчого т-ва, почесний член Т-ва урало-алтайських студій.

Лауреат Держ. премії України (1993).

Нагороджений Золотою медаллю за праці з алтаїстики (1990, Будапешт; Угорщина) та Почесною відзнакою Президента України (1993).

П. у м. Бостон (США).

Праці: Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська. В кн.: Мазепа: Збірник, т. 2. Варшава, 1938; Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія). В кн.: За велич нації: Збірник. Львів, 1938; Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. «ЗНТШ» (Мюнхен), 1948, т. 156; Автор «Слова о полку Ігоревім». «Листи до приятелів» (Нью-Йорк), 1966, № 11/12; Проект «Вступу до історії України». «Український історик», 1968, № 1/4; У століття народин М. Грушевського. В кн.: Ідеї і люди визвольних змагань 1917—1923. Нью-Йорк, 1968; Problems of Terminology in Ukrainian History. В кн.: Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972/1973, no. 3. Cambridge, 1972/73 (у співавт.); Наукове товариство імені Шевченка і його історія. «Сучасність», 1973, № 12; Чому катедри українознавства в Гарварді?: Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). Кембридж—Нью-Йорк, 1973; The Origin of Rus': An Inaugural lecture (October 24, 1975). Cambridge, 1976; Oleg the Seer and Oleg «the Grand Prince of Rus'». В кн.: Збірник на пошану професора доктора О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; Роля наукового товариства імені Шевченка (НТШ) в історії України (доповідь, виголошена на пленарній сесії НТШ в Нью-Йорку, 5.11.1983). «Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції-С» (Париж—Мюнхен), 1983—84, № 25; Lypyns'kyj in Ukrainian Intellectual History. «Harvard Ukrainian Studies» (Cambridge), 1985, vol. 9, no. 3/4; На зорі християнства на Русі: Зустріч Сходу із Заходом. «Вісник АН Української РСР», 1990, № 10; Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. К.—Кембридж, 1991; Що таке історія України? (доповідь, виголошена 28 серпня 1990 р. на I Конгресі Міжнародної асоціації україністів). «Слово і час», 1991, № 1; Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження. «Східний світ», 1993, № 1; Шевченко-пророк. К., 1993; Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). К., 1997; Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. К., 2003.

Бібліогр.: *Hajda L.* The Bibliography of Omeljan Pritsak. В кн.: Harvard Ukrainian Studies: Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, vol. 3/4, part. 1. Harvard, 1979—80; The Bibliography of Omeljan Pritsak (1981—1991). «Harvard Ukrainian Studies», 1990, vol. 14, no. 3/4.

Літ.: Здобуток українського науковця (габілітація О. Пріцака в Геттінгенському університеті). «Україна» (Париж), 1951, № 5; *Штогрин Д.* Світла й тіні українських студій у Гарварді. Чикаго, 1973; *Антонович М.* З приводу статті О. Пріцака «Походження Руси». «Український історик», 1975, № 3/4; Harvard Ukrainian Studies: Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, vol. 3/4, part. 1. Harvard, 1979—80; *Пріцак О.* Як «вибухала» Україна (записав І. Гирич). «Старожитності», 1992, № 9; *Дашкевич Я.* Для Омеляна Пріцака: Мемуарний жмуток до 75-річчя. «Східний світ», 1994, № 1/2; III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження академіка О. Пріцака. К., 1999; [*Галенко О.*] Омелян Пріцак (некролог). «УІЖ», 2006, № 4; *Грабович Г.* Пам'яті Омеляна Пріцака. «Критика», 2006, № 12; *Гирич М.* Знакова стаття Омеляна Пріцака. «Українa модерна», 2007, ч. 12; *Портнов А.* Омелян Пріцак — історик модерної України. Там само.

О.В. Ясь.

«ПРО ПОЛІТИ́ЧНІ ПОМИ́ЛКИ І НЕЗАДОВІ́ЛЬНУ РОБО́ТУ ІНСТИТУ́ТУ ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ АКАДЕ́МІЇ НАУ́К УРСР», постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 — рішення ЦК КП(б)У, прийняте під час повоєнного наступу сталінського тоталітарного режиму проти *інтелігенції української.* Постанові передувала ініційована 1-м секретарем ЦК КП(б)У Л.*Кагановичем* нарада в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в істор. науці (29—30 квітня 1947), де піддано критиці видання Ін-ту історії України АН УРСР «Історія України: Короткий курс» (1940) за редакцією С.*Бєлоусова* та ін. і «Нарис історії України» (1942) за редакцією К.*Гуслистого*, Л.*Славіна* та Ф.*Ястребова.* Документ від 29 серпня 1947 додатково включив до переліку праць ін-ту, що піддавалися критиці, й «Історію України, т. 1» (1943) за редакцією М.*Петровського.* Ін-ту історії України АН УРСР закидалася відсутність підготовленої й виданої, «науково витриманої, марксистсько-ленінської» «Історії України»; інкримінувалися «серйозні помилки й грубі спотворення», «запозичення у буржуазно-націоналістичних істориків Грушевського, Антоновича та ін.», «залишки буржуазно-націоналістичних поглядів» у працях окремих співробітників й насамперед — директора ін-ту М.Петровського. Вітчизн. історикам закидалося «ігнорування впливу найважливіших революційних центрів — Москви, Ленінграда, Баку, Тбілісі та ін. на революційну боротьбу українського народу за соціальне й національне визволення». Документ наголошував на потребі висвітлювати історію України не ізольовано, а лише «у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу»; повідомлялося, що *Київська Русь* не була суто укр. д-вою, а «колискою трьох братніх народів — російського, українського й білоруського». Зауважувалося, що незадовільний стан справ в Ін-ті історії України АН УРСР негативно вплинув на викладання історії України у вузах і середній школі республіки, оскільки переважна більшість викладачів, мовляв, повторюють ті ж «помилки й спотворення, що мають місце у працях з історії України, виданих інститутом». Постанова зобов'язувала Президію АН УРСР «зміцнити керівництво» Ін-ту історії України, визначивши «бойовим завданням» комуністів-істориків АН УРСР підготовку марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України». Респ. преса одержала вказівку надрукувати низку статей із найважливіших питань історії України й «викриття буржуазно-націо-

налістичної фальсифікації минулого українського народу»; мінво освіти УРСР зобов'язувалося вжити заходів щодо «виправлення й покращання справи викладання історії у школах УРСР». Постанова від 29 серпня 1947 ініціювала проведення низки нарад істориків — наук. працівників і викладачів вузів республіки — із критикою «буржуазно-націоналістичних помилок» у висвітленні минулого укр. народу й, зокрема, діяльності Ін-ту історії України АН УРСР. Попередні підсумки опрацювання рішення від 29 серпня 1947 підбито в постанові ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1947 «Про хід обговорення рішення ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР"».

Як і низка ін. ідеологічних постанов ЦК КП(б)У кінця 1940-х — поч. 1950-х рр. з питань розвитку укр. літератури, мистецтва, істор. науки, рішення від 29 серпня 1947 було дезавуйоване ЦК КПУ в червні 1990 як «політично помилкове».

Літ.: *Литвин К.* Об истории украинского народа. «Большевик», 1947, № 7; До кінця ліквідувати буржуазнонаціоналістичні перекручення історії України. «Більшовик України», 1947, № 8; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг. К., 1986; Принципова політична оцінка. «Радянська Україна», 1990, 19 червня; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 2. К., 1996; *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: Перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.). «УІЖ», 1996, № 6; *Коваль М.В.* Політика проти історії: Українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. Там само, 2002, № 1; *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894—1951): Життя і творчий шлях історика. К., 2005; Інститут історії України НАН України, 1936—2006. К., 2006; *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008; *Кондратенко О.* Українська академічна історична наука (1944—1956 рр.). К., 2009.

О.С. Рубльов.

«ПРО ШЛЮ́БИ МАЛОРО́СІВ», «О браках малороссов» — «надтаємний» указ рос. імп. *Анни Іванівни* від 31 січня 1734 щойно призначеному правителю Малоросії кн. О.Шаховському. Мав запроваджуватися в руслі загальноімперської політики *русифікації* в умовах поступової ліквідації залишків укр. державності. Викликаний донесеннями про часті шлюби українців із білорусами і поляками та «іншими іноземцями», що, як зазначено в указі, «суперечить нашому інтересу». Кн. О.Шаховському наказувалося докладати чимало зусиль для таємного заохочення «спритним чином», аби «малоросійський народ охоту мав своячитися і до шлюбу вступати з нашим великоруським народом». Містить посилання на «особливий намір» рос. імп. *Петра I* здійснити подібні заходи.

Не вміщений до *«Полного собрания законов Российской империи»*. Уперше повністю оприлюднений у *«Киевской старине»* 1905 за текстом із Моск. архіву Мін-ва юстиції Рос. імперії із сигнатурою: «№ 79/1806» (нині Рос. держ. архів давніх актів).

Літ.: *Вл. П-ко.* Указ императрицы Анны Иоанновны правителю Малороссии князю Шаховскому — о браках малороссов. «Киевская старина», 1905, т. 91.

ПРО́БА — етап кримінального судочинства в давньоруському і литовсько-рус. праві, спосіб доведення або відведення провини, що передбачав застосування фізичного впливу на особу, підозрювану в скоєнні злочину. П. застосовувалася в слідчому процесі Давньої Русі як форма «Божого суду». За змістом П. була наближена до західноєвроп. ордалій. Процедура полягала у випробуванні підозрюваного вогнем, водою, розпеченим залізом. Підсудний, який витримував катування, оголошувався невинним. До П. зверталися зрідка, лише в тих випадках, коли не вистачало осн. прямих доказів. Вибір виду П. залежав від тяжкості скоєного злочину. Звинувачений підпадав під П. водою у справах, в яких розмір нанесеної шкоди вимірювався від 2 до 6 гривен срібла (див. *Гривна давньоруська*), під П. розпеченим залізом — від 2 гривен золота та більше. У 15—18 ст. як засіб з'ясування істини і вид доказу відомий допит із застосуванням тортур. Статути ВКЛ 1529 і 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) регламентували умови й порядок катувань. Тортури не могли бути застосовані до представників привілейованих *станів*. Піддавати катуванням раніше несудиму людину закон забороняв. Тричі на день катувати можна було тільки злодія, спійманого на гарячому.

Дж.: Статути Великого князівства Литовського, т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. Одеса, 2002; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003.

Літ.: *Музиченко П. та ін.* Суд і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Миколаїв, 2008.

О.В. Крупка.

«ПРОБО́ЄМ» — укр. щомісячник. Розпочав виходити 1 грудня 1933 у Празі (*Чехословаччина*; підзаголовок — «часопис підкарпатської молоді»). Гол. редактор — голова Союзу підкарпатських рус. студентів у Празі С.*Росоха.* Журнал обороняв духовно-культ. цінності, національно-політичні права карпатських українців. Із 1939 — літературно-наук. журнал націоналістичного спрямування (підзаголовок — «місячник культури»). На сторінках «П.» друкувалися літератори: К.Білецька, А.Гарасевич, В.*Гжицький*, І.Ірлявський, І.Колос, О.Лятуринська, Г.Мазуренко, Є.*Маланюк*, В.Михайленко, М.*Могилянський*, Л.*Мосендз*, І.Наріжна, О.*Олесь*, О.*Ольжич*, У.Самчук, О.Стефанович та ін. Літературно-мистецьку критику, мемуари, публіцистику поміщали: Н.Антоненко, Ю.Артюшенко, М.*Бажанський*, Л.*Білецький*, Ю.*Вассиян*, С.Володимирів, Ю.*Клен*, О.Лащенко, С.Николишин, Є.*Онацький*, Ю.Сірий, М.Чирський, О.*Штуль-Жданович* та ін. У вид-ві «П.» виходили книжки в серіях «Книгозбірня "Пробоєм"», «Самоосвітня бібліотека», «Загальна бібліотека». 26 січня 1944 *гестапо* заарештувало С.Росоху, пограбувало вид-во «П.», через що журнал перестав існувати.

Літ.: *Стерчо П.* Степан Росоха: У 75-ліття народного трибуна Карпатської України. В кн.: Календар «Слово» на рік 1983. Торонто, 1983; *Животок А.* Історія української преси. К., 1999.

Ю.А. Черченко.

ПРОВІДЕНЦІАЛІ́ЗМ (від лат. providentia — Провидіння) — історико-філос. метод тлумачення істор. подій як таких, що відображають безпосереднє втручання Творця в історію. У провіденціалістських вченнях Божественний Промисел, план спасіння людей перетворюються на смислоутворюючу ідею всесвітньо-істор. процесу. Є характерним для філософії історії всіх монотеїстичних традицій, але особливо детально П. був розроблений у християн. історіографії *середніх віків*, ставши одним із її базових світоглядних принципів поряд з універсалізмом, есхатологізмом і телеологізмом.

Філософи 4—5 ст. Євсевій Кесарійський, Єронім, Августин розвивали погляд на всесвітню історію як на віддзеркалення священної історії і Божого плану. Зокрема, в працях Августина (насамперед у книзі «Про Град Божий») дається провіденційне тлумачення факту падіння *Риму Стародавнього.* Саме піднесення язичницького Риму було визначене Божественним Промислом, а занепад був зв'язаний із моральним падінням римлян. Августин звернувся до старозавітних поглядів книги пророка Даниїла і розвинув положення про те, що історія розвивається зі сходу на захід і Рим займав місце у череді д-в. Історія людства, за Августином, визначається боротьбою двох д-в, двох Градів — Божого і земного, кожен з яких виходить за межі матеріального плану й включає вищу і нижчу потойбічні сфери — Небо й Пекло.

Ін. своєрідною формою звернення до П. є неодноразова спроба, базуючись на доктрині про шість днів творіння, розробити деталізовану хронологію всесвітньої історії, яка триває шість, а пізніше — сім тисяч років і завершується апокаліптичними подіями, датування яких можна передбачити. Ця традиція йде, принаймні, від 3 ст. (Юліан Африканський) і відроджується в апокаліптичних розрахунках деяких християн. громад аж до 21 ст. Ін. автори писали про шість періодів земної історії, не прив'язуючись до ідеї: один день — одна тисяча років. У 8 ст. у «Хроніці» Беди Преподобного проведена детальна аналогія між шістьма днями творіння і шістьма періодами людської історії. Після шести власне істор. віків хроніка Беди Преподобного описує сьомий вік — епоху воскресіння із мертвих — і восьмий вік — зникнення часу й настання вічності.

Ще однією ідеєю, яка конкретизувала вчення про Божий Промисел у більш пізній період (12—13 ст.), була ідея поділу історії на три епохи у відповідності із трьома іпостасями.

Так, Йоахим із Флориди (поч. 13 ст.) вважав, що в його часи завершується епоха Сина (епоха віри та смирення) і починається епоха Духа Святого (епоха любові та радості).

У Новий час провіденціалістську філософію історії розробляв франц. мислитель Ж.Босюе (17 ст.). Якщо для епохи середньовіччя гол. посередником між Богом і людством є Церква, то Ж.Босюе пропонує більш етатистський, імперіоцентричний П., що досить логічно для письменника епохи *абсолютизму*. Звернення до провіденціалістського тлумачення історії характерне і для багатьох мислителів 18—19 ст. — зокрема для Ж. де Местра, для Й.-Г.Фіхте з його ідеєю наперед визначеного розгортання історії через п'ять епох. Щоправда, для Г.-В.*Гегеля* суб'єктом *історичного процесу* є Світ. Дух, це поняття отримує в мислителя скоріше філос. інтерпретацію, але Г.-В.Гегель не відмовляється і від реліг. потрактування, стверджуючи, що релігія і філософія мають спільний предмет.

До ідеї Божественного Промислу звертається В.Соловйов у своїй «Історії і майбутності теократії» і дає нове оригінальне потрактування історичних епох відповідно до днів творіння. У своїх працях він розглядав питання діалектики Божественного Промислу і людської свободи. М.*Бердяєв* у праці «Смисл творчості» повертається до ідей Йоахима із Флориди, вважає, що епоха Духа Святого — це творча епоха, яка прийде у майбутньому.

Вітчизн. історія також мала провіденціалістичну інтерпретацію. Перша історіософська доктрина новохрещеної *Київської Русі — «Слово о Законі і Благодаті»* митрополита *Іларіона* зводиться до ідеї П. Митрополит Іларіон малює лаконічну схему всесвітньої історії і стверджує, що в Божественному плані містилося рівне входження всіх народів у християн. віру і к-ру. Перераховуючи всіх апостолів — просвітителів Риму, Азії, Індії, Єгипту, Іларіон ставить в один ряд з ними і київ. кн. *Володимира Святославича*, тим самим урівнюючи Київ. Русь з іншими християн. країнами.

Однією з найхарактерніших рис християн. П. є підкреслення паралелізмів між Ветхим і Новим Завітами, у Новому Завіті відбуваються події, аналогічні з подіями ветхозавітними, або виконуються ветхозавітні пророцтва. Другим прийомом пошуку провіденціальних рис в історії є аналогії між священною, бібл., історією і, відповідно, її персоналіями й подіями та персоналіями світської історії. Іларіон розвиває й цю християн. традицію, він пише в «Слові...», що як Соломон завершив дії Давида, так і князь Георгій-Ярослав Мудрий теж спорудив у *Києві* храм Премудрості Божої, ін. провіденційний акт *Ярослава Мудрого* — через буд-во храму Благовіщення — передання Києва допомозі Богородиці. У літописних джерелах, у *Патерику Києво-Печерському*, у *«Слові о погибелі Руської землі»* істор. події не раз потрактовуються як воздаяння Боже, напр., *монголо-татарська навала* — це кара за гріхи.

У 17 ст., в епоху нац. відродження України, закріплюється нова провіденціалістська ідея, у творах правосл. митрополитів І.*Борецького*, П.*Могили*, пізніше письменника Ф.*Прокоповича* окреслюється погляд на Київ як на другий *Єрусалим* (див. також *Другого Єрусалиму концепція*). Ця ідея трапляється і в листах провідників запороз. козацтва, отже, вона набуває широкої популярності. В «Житіях святих» *Димитрія Ростовського* пророцтво ап. *Андрія Первозванного* стосовно майбутнього *Києва* набуває виразно провіденціального забарвлення. У цей же час і пізніше розвивається ідеологія унії, греко-катол. церкви, в якій Україна розглядається як міст між християнськими сходом і заходом, як країна, що може поєднати

розколоте *християнство.* До цих поглядів уже в 20 ст. повертаються греко-катол. предстоятелі А.*Шептицький* та Й.*Сліпий*, цю ж провіденціалістську ідею обгрунтовує греко-катол. письменник І.Ортинський.

У 19 ст. до провіденційного бачення в укр. історіософській думці звертався М.*Костомаров.* У *«Книзі буття українського народу»* подається відповідна схема світ. історії від створення світу й гріхопадіння до подій Ветхого і Нового Завітів. Вчення Ісуса Христа, за «Книгою буття...», повинно звільнити людство від влади царів, володарів і панів. Поширення християнства відбувається поступово, народами грецьким, потім — романськими, а потім — і німецькими. Нарешті, слов'яни приймають віру Христову «як ні один народ не приймав». А серед слов'ян. народів Україна, особливо в козац. часи, найбільше сприймала християн. ідею вільності та рівності, що й привело її на Голгофу серед ін. країн. Але Україна встане зі своєї могили і в майбутній федерації слов'ян. народів займе особливе місце. Свою апеляцію до Божественного Промислу «Книга буття...» підтверджує бібл. порівнянням України із наріжним каменем, що «бисть во главу угла». У праці «Дві руські народності» М.Костомаров дає психологічну характеристику укр. і рос. народів й пише, що велика різниця у душевному складі цих народів запрограмована специфікою істор. процесу і різним ставленням до реліг. істин. Такі психологічно різні народи можуть доповнювати один одного у слов'ян. спільноті.

Літ.: *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. М., 1987; *Соловьев В.* Оправдание добра: Нравственная философия: Сочинения, т. 1. М., 1990; *Бердяев Н.А.* Смысл творчества. Paris, 1991; *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. М., 1991; *Костомаров М.І.* «Закон Божий» (Книга буття українського народу). К., 1991; *Іларіон Київський.* Слово про Закон і Благодать. В кн.: Давня українська література: Хрестоматія. К., 1992; *Гегель Г.В.* Философия истории. М., 1993; *Паславський І.* Берестейська унія і українська християнська традиція. Львів, 1997; *Фихте И.Г.* Основные черты современной эпохи. В кн.: Несколько лекций о назначении ученого. Минск, 1998; *Костомаров М.І.* Дві руські народності. «Українська мова і література в школі», 2001, № 6; *Кихно А.В.* Промысел Божий в истории XX века и некоторые историософские идеи В. Соловьева и Н. Бердяева. В кн.: Філософія права в Росії. К., 2006.

О.В. Кіхно.

ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця Рос. д-ви (із 1721 — Рос. імперії) 1719—75. Провінції утворені внаслідок адм.-тер. реформи, згідно з якою територія д-ви поділялася на *губернії*, а ті — на провінції, які у свою чергу поділялися на дистрикти. Така система проіснувала до реформи 1775.

На чолі провінцій стояли *воєводи.* П., центром якої було губернське місто, очолював *губернатор* або генерал-губернатор. Незважаючи на те, що провінції входили до складу губерній, воєводи не підпорядковувалися губернаторам. Воєвода був підзвітний губернаторові лише у двох справах: набір рекрутів та суд. справа (із 1722). У першому випадку посадовець повинен був після набору рекрутів висилати їх до губернського міста для перевірки губернатором їхньої відповідності вимогам. Судівська справа підпорядковувала воєводу губернаторові у зв'язку з належністю їх до вертикалі судів різного рівня: губернатор очолював надвірний суд, а воєвода — провінційний.

Воєвода керував П. за допомогою провінційної канцелярії, яку очолював ландс-секретар. Окрім нього, до штату чиновників провінції входили: камерир із земською конторою, що мав функції нагляду за збором податків; рентмейстер, який завідував провінційним казначейством (рентерея); провіантмейстер, що приймав частину податку у вигляді провіанту; провінціал-фіскал, який стежив за дотриманням закону у керуванні провінцією; вальдмейстер — наглядач за лісами. Нижче по адм. вертикалі стояв земський комісар, який очолював дистрикт. На нього покладався обов'язок збирати податки.

1727 уряд вніс суттєві зміни в систему розподілу влади в губерніях та провінціях. Воєводи ставали підзвітними губернаторам. Були скасовані посади камерира, рентмейстера, земського комісара. Їхні повноваження були передані воєводам, які отримували полковничий чин. У містах, приписаних до П., впроваджувались особливі воєводи з майорським чином, а в пригородах — воєводи з чином поручика. Останні були підпорядковані провінційному воєводі і мали опікуватися переважно суд. справами.

Згідно з реформою 1719 *Київська губернія* була поділена на 4 провінції: Київську, Бєлгородську, Севську та Орловську. 1727 зі складу Київ. губ. спочатку вивели Бєлгородську П., яка отримала статус окремої губернії, а трохи пізніше (того ж року) Севська П. і Орловська П. були переведені зі складу Київ. губ. до Бєлгородської. У самій Київ. губ. однойменну П. скасували і надалі поділ на провінції на *Гетьманщину* не поширювався. Київська П. під час свого існування мала «неповноцінний» характер, пов'язаний із тим, що її територія «накладалася» на територію Гетьманщини: напр., вона не мала поділу на дистрикти, у *Києві* не було засновано надвірний суд.

Кілька міст на території сучасної України поза межами Гетьманщини були центрами дистриктів: у складі Бєлгородської П. — Миропілля (нині село Краснопільського р-ну Сумської обл.), *Охтирка*, Салтів (нині смт Старий Салтів Вовчанського р-ну Харків. обл.), Суми, *Чугуїв*; у складі Севської П. — *Путивль.*

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, 1-е собрание, т. 5—7. СПб., 1830; *Богословский М.* Областная реформа Петра Великого: Провинции, 1719—1727 гг. М., 1902; *Готье Ю.* История областного управления России от Петра I до Екатерины II, т. 1. М., 1913.

О.В. Романцов.

ПРОГНОЇ́НСЬКА ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового.* Розташов. в пониззі Дніпра на лівому березі Дніпровсько-Бузького лиману, на Кінбурнській косі (нині в Херсон. обл.). Заснована після 1768 (утім, історія її сягає 1735, коли тут був заснований козац. пост). Центром *паланки* було поселення Прогноїнськ, де розміщувались адміністрація та невелика залога (нині с. Геройське Голопристанського р-ну Херсон. обл.).

П.п. мала скромні територіальні розміри, що пояснюється як неземлеробським характером її госп-ва (осн. багатства — соляні озера — «прогної» — та риба з лиману), так і унікальним юрид. статусом цих земель. Останні перебували поза сферою контролю офіц. зверхника Запоріжжя — *Російської імперії* (запорожці вперто вважали їх своїми, проти чого не заперечували й татари, оскільки не мали тут значних госп. інтересів). Сталого населення на теренах паланки практично не існувало, адже її риболовецька і соляна спеціалізація визначала сезонний характер господарювання. Тутешні риболовецькі факторії влітку приваблювали чимало заробітчан з усієї України, а місц. сіль, хоч і гірша якістю за кримську, завдяки уникненню татар. митниць, обходилася значно дешевше. Крім госп. сенсу існування П.п., був і військовий, адже місц. козац. залога контролювала певні шляхи та збирала розвідувальну інформацію про сусідні *Кримський ханат* й *Османську імперію* (*Очаків*). Після зруйнування *Нової Січі* 1775 територія паланки надала притулок багатьом запороз. утікачам.

Літ.: *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького. Дніпропетровськ, 1994.

Д.С. Вирський.

«ПРОДАМЕ́ТА» («Продамет»), **Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів** — одне з найбільших монополістичних об'єднань *Російської імперії.* На момент створення у 1902 до складу «П.» увійшло 14 металургійних з-дів, більшість з яких (11) знаходилися на укр. території (зокрема, Південноросс. Дніпровське т-во, Російсько-Бельгійське, Брянське і Донецько-Юр'ївське т-ва, «Провіданс» та ін.). Фінансувалася «П.» найбільшими франц., нім., бельг. та рос. банками.

Організація синдикату «П.» поклала початок процесу синдикування в усіх галузях пром-сті, що було зумовлене суттєвими змінами галузевої структури пром-сті, поширенням акціонерного підприємництва, посиленням концентрації вир-ва та капіталу. За рівнем концентрації пром. капіталу на поч. 20 ст. Рос. імперія посіла перше місце у світі. Більшість провідних синдикатних об'єднань Рос. імперії засновувалися в Україні. Утворення *синдикатів* на укр. територіях імперії розпочалося в металургійній пром-сті.

Важливим чинником синдикування пром-сті була необхідність максимізації доходів пром. підпр-в за рахунок зниження торг. посередницьких витрат (у Рос. імперії, на противагу країнам Заходу, торг. прибуток був вищим за виробничий). Створення «П.» як спеціалізованої орг-ції заготівлі та гуртової торгівлі мало на меті ліквідацію конкуренції у сфері закупівлі сировини і збуту шляхом встановлення контролю над ринком та отримання монопольно високих прибутків.

Сприяла процесу синдикування держ. політика митного *протекціонізму*, що виявлялося, зокрема, у стимуляції процесу монополізації шляхом надання казенних замовлень, монопольного права на здійснення певних видів діяльності, урядових гарантій щодо дивідендних виплат *акціонерним товариствам*, пільг при реєстрації та оподаткуванні, прямого субсидування тощо.

«П.» сформувалася як складне синдикатське об'єднання на підставі низки сепаратних угод про збут окремих видів металургійної продукції між найбільшими підпр-вами Рос. імперії (а пізніше — і *Царства Польського*). За орг. формою «П.» становила синдикат, проте на практиці її функції були значно ширшими: окрім торговельно-посередницької діяльності, вона здійснювала активну політику монополізації контролю за умовами вир-ва та збуту товарів контрагентами. Із метою встановлення монопольно високих цін синдикатом було введено систему квот, що визначали частку окремих підпр-в-учасників «П.» в заг. обсязі збуту металопродукції. Перевищення визначених квот каралося штрафами. Проте створення «П.» не зменшило конкуренції як усередині синдикату, так і на ринку металургійної продукції загалом.

Незважаючи на те, що синдикат був створений в організаційно-правовій формі акціонерного т-ва відкритого типу (формально надавалося право вільного біржового обігу акцій та продажу їх стороннім особам), згідно із сепаратною угодою акціонери не мали права відчуження власних акцій під загрозою штрафу. У випадку виходу із синдикату контрагенти зобов'язані були реалізувати свою частку акцій ін. учасникам т-ва.

Для управління процесом залучення та розподілу замовлень на виготовлення металургійної продукції між учасниками синдикату територія Рос. імперії була поділена на 13 районів, у кожному з яких були створені місц. контори, що здійснювали оперативне управління діяльністю синдикату на місцях. Зокрема, такі контори діяли в *Києві*, *Харкові*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). До функцій місц. контор належали розподіл замовлень між контрагентами відповідно до встановлених квот, контроль за дотриманням норм сепаратної угоди, здійснення розрахунків зі споживачами.

1909 підпр-ва синдикату постачали на ринок 60 %, 1912—13 — понад 85 % обсягів загальноімперського вир-ва чорної металургії. 1914 синдикат об'єднав бл. 90 % металургійних компаній Рос. імперії, серед яких були комбіновані підпр-ва, що володіли з-дами, рудниками, кам'яновугільними шахтами. Окремі учасники «П.» входили до складу ін. синдикатів: *«Продвугілля»*, *«Продвагон»*, *«Проволока»*. Монопольна політика «П.» стала однією із причин т. зв. металевого голоду 1910—14.

1916 «П.» була введена до складу урядового Металургійного к-ту, в результаті чого синдикату було надано виключне право на здійснення обліку та централізованого розподілу казенних замовлень на виготовлення металовиробів.

1918 «П.» була націоналізована рад. урядом.

Літ.: *Циперович Г.* Синдикаты и тресты в России. М., 1927; *Грановский Е.* Монополистический капитализм в России. Л., 1929; *Лященко П.И.* Из истории монополий в России. В кн.: Исторические записки, т. 20. М.—Л., 1946; *Цукерник А.Л.* Из истории монополизации железного рынка. Там само, т. 42. М., 1953; *Гефтер М.Я.* Ца-

ризм и монополистический капитал в металлургии Юга России до Первой мировой войны. Там само, т. 43. М., 1953; *Шполянский Д.И.* Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России. М., 1953; *Цукерник А.Л.* Синдикат «Продамет». М., 1958.

Н.А. Супрун.

ПРОДА́Н Василь (29.01.1809—16.12.1882) — церк., громад. і політ. діяч *Буковини*, священик. Н. у с. Суховерхів (нині село у *Чернівецькій області*). Служив настоятелем церков у кількох селах *Буковини Північної*, згодом став кафедральним проповідником у *Чернівцях*. Один з ініціаторів створення культурно-просвітницької орг-ції українців Буковини *«Руська бесіда»*, був її першим головою (1869—78). Із 1870 також очолював перше укр. політ. т-во «Руська рада» (див. *Руська рада на Буковині*). П. відстоював політ. і культ. права українців, протидіяв політиці румунізації Церкви та краю, брав участь у боротьбі за автономію Церкви. Будучи лідером «старорусинів», орієнтувався на *Російську імперію*, отримував фінансову та ін. допомогу від рос. консульства в м. Чернівці. Але при цьому П. користувався великим авторитетом серед правосл. *духовенства*, укр. інтелігенції та народу.

Літ.: Буковина: Її минуле і сучасне. Париж—Філадельфія—Детройт, 1956; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

«ПРОДАРУ́Д», Товариство для продажу руд Півдня Росії — одне з найбільших монополістичних об'єднань добувної пром-сті поч. 20 ст., що виникло з метою регулювання вир-ва та продажу корисних копалин. Від початку сконцентрувало до 80 % копалень у Донбасі й на Криворіжжі. «П.» був створений на хвилі протидії частини місц. рудовласників засиллю *«Продамети»*. Восени 1908 вони підписали угоду про взаємний розподіл т. зв. сфер компетентності. Авторами та фактичними засновниками *синдикату* стали представники Колачівського рудника, копалень М.Копилова і нащадків Ю.Галківського, Криворізької компанії, акціонерних т-в «Дубова Балка» та «Рудник на Жовтій річці». Керувала «П.» спец. рада, котра представляла його перед д-вою, займалася питаннями легалізації, розподіляла між учасниками квоти на видобуток. «П.» мав ту особливість, що в нього входили підпр-ва лише однієї галузі. 1908—09 на Криворіжжі ним було видобуто 76,5, у 1910 — 85, у 1911 — 94, у 1912 — 101,1 млн *пудів* руди. Синдикат намагався постійно тримати ринки в напівнасиченому стані, регулярно підвищуючи ціни. Не витримавши конкурентної боротьби із *«Продвугіллям»* і «Продаметою», припинив своє існування наприкінці 1913.

Літ.: *Шполянский Д.И.* Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России. М., 1953; *Лившин Я.И.* Монополии в экономике России. М., 1961; Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX — начале XX в. Л., 1987; *Лаверычев В.Я.* Военный государственно-монополистический капитализм. М., 1988.

О.М. Машкін.

«ПРОДВАГО́Н», Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів — одне з найбільших монополістичних об'єднань важкої індустрії поч. 20 ст., *синдикат* у формі *акціонерного товариства*, котрий був створений 1902, об'єднував 13 найбільших підпр-в відповідного профілю. Виник із метою регулювання замовлень на вагони, сконцентрував 88 % заг. обсягу їх випуску. Мав власні заг. збори (визначали стратегію й тактику поведінки синдикату), правління (поточні питання), основний (до 2 млн *рублів*), оборотний і запасний капітали. Із перших років існування «П.» контролював випуск вагонів у *Російській імперії*: 1905 його частка в задоволенні державно-приватних потреб складала 95,8 %, у 1907 — 93,7, у 1909 — 89,7, у 1911 — 97 %. Керво «П.» намагалося тримати ринок у напівнасиченому стані, регулярно підвищуючи ціни на власну продукцію, не довиконуючи власні зобов'язання. У складі «П.» помітну роль відігравали Миколаївський з-д, Т-во Брянських з-дів, технікою «П.» були оснащені майже всі залізниці пд. зх. Рос. імперії. «П.» припинив існування в жовтні 1917.

Літ.: Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905; *Гушко А.О.* Представительные организации торгово-промышленного класса в России. СПб., 1912; Материалы по истории СССР, т. 6. М., 1959; Об особенностях империализма в России. М., 1963.

О.М. Машкін.

«ПРОДВУГІ́ЛЛЯ», Товариство для торгівлі мінеральним паливом у Донецькому басейні — найбільше монополістичне об'єднання вітчизн. добувної пром-сті поч. 20 ст., що було створене для регулювання вир-ва й продажу корисних копалин. Від початку сконцентрувало 50 % вугленосних земель, 48 % обсягів розробки, 43 % — реалізації твердого палива Донбасу. Створене в травні 1904 як *акціонерне товариство*, «П.» через 3 роки набуло форм *синдикату*, включивши до свого складу 16 (у 1907), потім — 25 (у 1909) шахт і гірничопром. фірм. «П.» мало власні заг. збори (вирішували проблеми квотування замовлень), правління (поточні питання), грошові фонди (осн. капітал — 1 млн *рублів*). Фінансувався синдикат Азовсько-Донським, Волзько-Камським, Північним, Міжнародним комерційним банками. 1908 «П.» поставило на ринок 33,8, у 1912 — 34,1, у 1914 — 47,3 млн *пудів* вугілля. Синдикат намагався тримати укр. та загальноімперський ринки в напівнасиченому стані, вдаючись до підвищення цін, спекуляцій, недопостачань (1912—13 його борг д-ві складав до 90 млн пудів вугілля). На поч. 1915, у зв'язку з мобілізацією пром-сті та оголошенням вугілля стратегічною сировиною, діяльність «П.» була припинена.

Літ.: Труды съездов горнопромышленников Юга России, т. 1—2. Х., 1903—15; Каменноугольная промышленность России, вып. 1—2. Х., 1907—15; *Циперович Г.В.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Пг., 1924; *Гефтер М.Я.* Царизм и монополии в топливной промышленности. М., 1953.

О.М. Машкін.

ПРОДЗАГО́НИ, продовольчі загони — озброєні команди, створювані з робітників нар. комісаріатом продовольства РСФРР на підставі декрету Всерос. ЦВК від 27 травня 1918. Діяли разом із *комітетами бідноти*, а в разі

необхідності — з підрозділами Червоної армії як надзвичайні органи нар. комісаріату продовольства РСФРР по заготівлі хліба в рамках декрету Всерос. ЦВК «Про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі із сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними» від 18 травня 1918. Декрет забороняв селянам виходити із власним зерном на вільний ринок і зобов'язував їх продавати хліб тільки *державі*. Фактично ж ішла мова не про продаж, а про здавання хліба, тому що держ. розцінки багатократно поступалися ринковим цінам і не компенсували селянам витрат вир-ва. Оскільки селяни не бажали визнавати за д-вою права на фактичну конфіскацію їхньої продукції, рад. влада доручила реалізацію декрету про хлібну монополію робітн. П.

Торкаючися запровадження держ. хлібної монополії, В.*Ленін* 27 червня 1918 в доповіді на конференції профспілок і фабрично-заводських к-тів *Москви* так роз'яснював її значення для селянина: «Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен для підтримання його сім'ї і худоби, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави». Отже, мова йшла не про вказану в назві декрету міфічну «сільську буржуазію», а про «відбирання надлишків хліба», тому що д-ва оголосила їх своєю власністю.

Організований у РСФРР влітку 1918 похід робітн. П. вважався надзвичайним заходом. *Більшовики* оголосили тоді власністю д-ви тільки «надлишки» хліба, не визначаючи їх кількісних характеристик. Незабаром, однак, наступ на село продовжився. 11 січня 1919 з'явився декрет Всерос. ЦВК про хлібну і фуражну розкладку. Він перетворював запроваджену декретом від 18 травня 1918 хлібну монополію з надзвичайного заходу на постійно діючу норму взаємовідносин між містом і селом. Визначаючи на Всерос. нараді продовольчих працівників у січні 1919 різницю між продподатком (тобто відрахуванням завчасно встановленої кількості хліба д-ві) і *продрозкладкою*, заст. нар. комісара продовольства РСФРР М.Брюханов пояснив, що саме влада вважає «надлишком»: «Розкладка, подана на волость, уже сама по собі є визначенням лишків». Відповідний циркуляр від імені ЦК РКП(б) був надісланий на адресу всіх губернських к-тів партії.

Продрозкладка 1919—20 в Росії і Україні стягувалася вже не робітн. П., а держ. силовим апаратом, хоча створювані з цією метою рухомі команди нерідко складалися з робітників, які набули досвід роботи в продзагонах.

Літ.: *Кондуфор Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). К., 1964; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

ПРОДОВО́ЛЬЧИЙ ПОДА́ТОК, продподаток — натуральний податок із сел. госп-в, який двічі запроваджувався в роки буд-ва держави-комуни, кожного разу після того, як спроби рад. уряду налагодити відносини між містом та селом на засадах *продрозкладки* заходили в глухий кут. В обох випадках запровадження П.п. служило ознакою того, що д-ва визнає право селян (індивідуальних господарів 1921 і колгоспників та одноосібників — 1933) володіти й розпоряджатися виробленою в госп-вах продукцією, внаслідок чого претендує лише на завчасно визначену її частину, тобто податок. Результатом запровадження П.п. 1921 стало припинення ленінського комуніст. штурму і перехід до *нової економічної політики*. Результатом запровадження П.п. 1933 (під назвою обов'язкових поставок зерна д-ві колгоспами та одноосібними госп-вами) стало припинення сталінського штурму і відмова від завершення побудови держави-комуни у вигляді, передбаченому програмою РКП(б) 1919. *Колгоспи* зайняли автономне становище в директивній рад. економіці, у *СРСР* збереглися рештки вільного ринку у вигляді т. зв. колг. торгівлі за цінами попиту і пропонування, а також в урізаному вигляді — товарно-грошові відносини.

1) Після *націоналізації* засобів вир-ва в місті і провалу спроб реорганізації поміщицьких та сел. госп-в у *радгоспи* і *комуни сільськогосподарські* рад. д-ва змушена була перейти на реквізиційний спосіб заготівлі потрібної для міст і армії с.-г. продукції (продрозкладка). Небажання селян дарувати д-ві продукцію, яку вони раніше реалізовували на вільному ринку, призвело до різкого скорочення посівних площ. Маючи перед собою перспективу екон. колапсу і в ситуації війни з усім *селянством*, яка здобула офіц. назву «куркульського бандитизму», В.*Ленін* припинив комуніст. штурм, назвав попередню політику *«воєнним комунізмом»* і перейшов до непу.

Теза про заміну продрозкладки П.п. уперше була сформульована в резолюції Моск. конференції робітників-металістів по доповіді В.Леніна 4 лютого 1921. Під час засідання політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого В.Ленін написав записку, пізніше надруковану під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства», в якій запропонував задовольнити бажання селян замінити продрозкладку натуральним податком і дозволити їм використати лишки продукції після сплати податку в місц. госп. обороті. Запроваджена в роки «воєнного комунізму» заборона вільної торгівлі не скасовувалася. Вважалося, що реалізацію лишків продукції візьмуть на себе кооп. орг-ції. На цьому засіданні політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію у складі Л.Камєнєва, Н.Осинського (В.Оболенського) і О.*Цюрупи* для підготовки на основі тез В.Леніна проекту постанови ЦК. 24 лютого комісія представила «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком» пленумові ЦК. 7 березня черговий пленум ЦК РКП(б) утворив «для остаточної розробки» питання нову комісію у складі В.Леніна, Л.Каменєва, О.Цюрупи і Г.*Петровського*. 15 березня 1921 X з'їзд РКП(б) прийняв документ, створений цією комісією, без поправок. У виступі Д.Рязанова капітуляція держ. партії перед селянством була оха-

рактеризована як «селянський Брест».

Принципове рішення партз'їзду надалі було розвинуте в постановах рад. органів влади. 16 березня 1921 Президія Всерос. ЦВК доручила спец. комісії розробити проект закону. 19 березня закон було розглянуто і схвалено на сесії Всерос. ЦВК, 21 березня — затверджено Президією Всерос. ЦВК, а 23 березня 1921 надруковано. У рішення партз'їзду дозволити реалізацію лишків с.-г. продукції після сплати податку «в межах місцевого господарського обороту» закон вніс принципову поправку: «як через кооперативні організації, так і на ринках і базарах».

27 березня 1921 надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла постанову про заміну продрозкладки П.п., а РНК УСРР 29 березня 1921 визначила норми та розміри податку. П.п. на зерно був визначений в обсязі 117 млн *пудів* замість 160 млн пудів, встановлених раніше на 1921 за продрозкладкою. Істотно були знижені норми податку порівняно зі встановленою продрозкладкою на картоплю, м'ясо, молоко, яйця, тютюн, овочі та ін. продукти.

24 травня 1921 декретом РНК РСФРР кооперативам і окремим громадянам було надане право купувати й продавати с.-г. продукти, які залишалися після виплати натурального податку. У липні 1921 всі бажаючі дістали можливість взяти ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами. Із деяким запізненням приватна торгівля почала розгортатися і в УСРР. Декрет РНК УСРР від 22 серпня 1922 «Про торгівлю» максимально спростив процедуру одержання права на торгівлю.

Встановлений 1921 П.п. був замінений у 1922/23 госп. році єдиним натуральним податком на зерно, насіння олійних к-р, картоплю, сіно, м'ясо і масло. Селянам надавалася можливість сплачувати податок за власним вибором, враховуючи спеціалізацію госп-ва. Перерахунок податку, який визначався в житніх або пшеничних одиницях, на ін. продукти відбувався за встановленими декретом еквівалентами.

У квітні 1923 XII з'їзд РКП(б) резолюцією «Про податкову політику на селі" передбачив об'єднання всіх держ. і місц. натуральних податків в *єдиний сільськогосподарський податок*, сплачуваний частково натурою, частково грошима. Резолюція партз'їзду була реалізована декретом Всерос. ЦВК і РНК РСФРР від 10 травня і декретом ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1923. Починаючи з 1924, єдиний податок сплачувався виключно грошима.

2) 29 червня 1929 Всеросійський ЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня 1929 її було продубльовано ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Нова система хлібозаготівель будувалася згідно з розробленим *більшовиками* поділом селян на бідняків, середняків і куркулів: пролетаризовані селяни встановлювали завдання на поставку зерна д-ві тим, хто виробляв його. Коли «середняки» й «куркулі» ухилялися від поставок у кількості, визначеній сільс. сходом, сільрадам дозволялося штрафувати їх у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не сплачувалися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці карався конфіскацією майна і депортацією у віддалені регіони. Забираючи продукцію в тих, хто її виробляв, за допомогою тих, хто її не мав, д-ва вносила розкол у сел. середовище. Це був той самий механізм реквізиції, до якого вона вдавалася під час ленінського комуніст. штурму. Тепер, однак, замість робітн. загонів, які діяли наскоками, а тому були неефективними, використовувався розгалужений компартійно-рад. апарат. У конкретних умовах України він спирався на *комітети незаможних селян*. Хлібозаготівельники вже мали справу гол. чин. із колективними госп-вами. Виявилося, що колгоспники чинили не менш активний опір реквізиціям хліба, ніж селяни-одноосібники попередньої епохи. Змінилася лише форма опору: якщо 1918—20 він був переважно збройним, то 1929—32 відбувався у вигляді відмови від ретельної праці на колг. ланах. Щоб не померти з голоду, колгоспники зосереджували трудові зусилля на відвойованій 1930 в д-ви присадибній ділянці.

Продрозкладка 1929—32 діяла так само руйнівно на продуктивні сили села, як 1918—20. Із кожним роком д-ва одержувала все менше хліба, хоч забирала максимальну кількість вирощеного врожаю, ставлячи цим під загрозу урожай наступного року, харчування селян і годування робочої худоби. У січні 1932 голова Центр. контрольної комісії ВКП(б) і нарком робітничо-сел. інспекції СРСР Я.*Рудзутак* звернувся в політбюро ЦК ВКП(б) із пропозицією встановлювати незмінюваний хлібозаготівельний план на початку госп. року. У цьому випадку колгоспники і одноосібники боролися б за добрий урожай, якби знали, що вироблена понад держ. план продукція залишиться в них. Перехід на засади П.п. запропонував також у записці ген. секретареві ЦК ВКП(б) Й.*Сталіну* 15 березня 1932 ген. секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*.

Пропозиції Я.Рудзутака і С.Косіора мали спільну принципову рису: обидва вважали, що об'єднані в колгосп селяни є власниками тієї продукції, яку виробляють, і, як кожний суб'єкт



Здавання продовольчого податку. Фото 1922.

підприємництва, зобов'язані ділитися з д-вою твердо зафіксованою частиною цієї продукції. Натомість Й.Сталін та його найближче оточення, незважаючи на всі заяви щодо визнання особливої, «колгоспно-кооперативної форми власності», вважали, що д-ва може вилучати довільну частку продукції, виробленої недерж. с.-г. підпр-вами.

Незважаючи на сприятливі погодні умови в більшості зернових регіонів СРСР, істотна частина врожаю 1932 залишилася на полях. Селяни відмовлялися виконувати хлібозаготівельний план, який ставив їх на межу голоду. Хоч заготівлі тривали до січня 1933 і д-ва залишила колгоспників та одноосібників УСРР, Пн. Кавказу і Нижньої Волги без хліба, це не врятувало становища, і в країні розпочався важкий голод.

У кризовій ситуації РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 19 січня 1933 прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Цією постановою д-ва визнавала, що вирощена в колгоспі, на присадибних ділянках і в госп-вах одноосібників продукція належить селянам. Визнавалося, що д-ві мусить надходити лише частка с.-г. продукції у вигляді натурального П.п., про який селяни мали знати ще до початку року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники та одноосібники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити д-ві за обов'язковою постановою і як плату за послуги *машинно-тракторної станції* наприкінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Одночасно із прийняттям рішення, яке радикально змінювало екон. відносини між містом і селом, Й.Сталін завдав, як він висловився, «сокрушительный удар» по селянах 3-х регіонів, де від жовтня 1932 діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії на чолі з В.*Молотовим* (УСРР), Л.*Кагановичем* (Пн. Кавказ) і П.*Постишевим* (Нижня Волга). Під виглядом пошуку прихованого хліба і з метою «натурального штрафування» боржників створені чекістами бригади з голодуючих незаможників конфіскували в сел. садибах у ході подвірних обшуків усе продовольство тривалого зберігання. Регіони, в яких здійснювалася ця нелюдська акція, були заблоковані з метою перешкодити пересуванню голодуючих в ін. місцевості. Влада врахувала досвід 1-ї пол. 1932: коли заготівельники реквізували в УСРР практично весь врожай попереднього року, бл. 3 млн селян рятувалися від голоду за межами республіки.

Сталінський удар мав на меті покарати «саботажників», тобто змусити тих, хто залишиться живим, працювати в колгоспі. Не випадково продовольча допомога голодуючим, яка почалася через кілька тижнів після штучного створення ситуації абсолютного голодування, здійснювалася виключно через колгоспи і радгоспи, що готувалися до весняної сівби. Одночасно були ліквідовані всі здобутки українізації на Пн. Кавказі і в усіх ін. регіонах за межами УСРР, де вони проводилися в рамках заг. кампанії *«коренізації»* владних структур. В УСРР і на *Кубані* розгорнулася терористична кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також чистка парт. орг-цій від «націоналухильників» та ін. партійців, у лояльності яких сумнівалися органи держ. безпеки.

Літ.: *Марков А.П.* Разверстка и натуральный налог. Берлин, 1923; *Крицман Л.* Героический период Великой русской революции (опыт анализа т. н. «военного коммунизма»). М.—Л., 1926; *Денисовець П.М., Єрмак О.П.* Податкова політика радянської держави щодо селянства України. «УІЖ», 1982, № 6; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Х., 1997; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; *Кульчицький С.* Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: Трудноці усвідомлення. К., 2008.

С.В. Кульчицький.

«ПРОДПАРОВО́З» — одне з найбільших монополістичних об'єднань важкої індустрії кінця 19 — поч. 20 ст. 1897—99 представники механічного з-ду Гартмана, Харківського, Луганського, Брянського, Сормівського, Коломенського, Путилівського, Невського паровозобудівних підпр-в, Російського паровозобудівного і механічного т-ва почали взаємну координацію на ринках збуту. У грудні 1901 підписано договір про розподіл замовлень на рухомий склад, згідно з яким «П.» набув картельно-синдикативної, а з 1909 — синдикатної форми з керівною радою та спец. (внутр.) фондом. Рада представляла «П.» перед урядом, визначала квоти замовлень учасників, узгоджувала продовження договору учасників (мало місце 1906—08, 1911—12, 1914) та легалізації *синдикату* (1908 нею було розроблено устав Т-ва для продажу виробів рос. паровозобудівних з-дів, котрий не був затверджений д-вою). 1900—06 і 1915—17 «П.» існував гол. чин. за рахунок державних, 1907—11 — державно-приватних, 1912—14 — виключно приватних замовлень. Кер-во «П.» завжди намагалося тримати ринок у напівнасиченому стані, регулярно підвищуючи ціни на власну продукцію. У складі «П.» *Луганський паровозобудівний завод* з його випуском 150—180, *Харківський паровозобудівний завод* — 185—200 паровозів щорічно відігравали провідну роль, технікою «П.» були оснащені майже всі залізниці підрос. України. «П.» припинив існування в жовтні 1917.

Літ.: *Лаверычев В.Я.* Государство и монополии в дореволюционной России. М., 1982; Монополистический капитализм в России. М., 1989.

О.М. Машкін.

ПРОДРОЗВЕ́РСТКА — див. *Продрозкладка.*

ПРОДРОЗКЛА́ДКА, продовольча розкладка — реквізиційний спосіб заготівлі с.-г. продукції, який був запроваджений під такою офіц. назвою декретом РНК РСФРР від 11 січня 1919 й використовувався до березня 1921. В УСРР П. була запроваджена декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919. Тривала до встановлення *нової економічної політики.* У *губерніях,* які не виконали П., вона тривала й після запровадження *продовольчого податку.*

Виконанням П. займалися нар. комісаріат продовольства УСРР та Гол. управління держ. продуктообміну. Для стягнення хліба та ін. продуктів використовувалися воєнізовані продзагони робітників, військ. підрозділи *ВУЧК* та Червоної армії. При цьому застосовувалися різноманітні репресії (конфіскація майна й реманенту, система заручників, кругова порука, загороджувальні загони, розстріли «мішечників», арешти «саботажників» і «спекулянтів»). Після поразки денікінських військ голова РНК УСРР Х.*Раковський* і нар. комісар продовольства М.К.*Владимиров* 26 лютого 1920 підписали новий закон про хлібну розкладку в обсязі 160 млн *пудів*. П. поширювалася переважно на госп-ва з наділом понад 3 *десятини*. У випадку невиконання 50 % розкладки до встановленого терміну її стягували з усіх сел. дворів. Закон про П. 1920 передбачав вилучення 30 % її обсягу до 7 березня, наступних 25 % — до 1 травня, 35 % — до 15 червня і 10 % — до 1 липня. П. стосувалася всіх видів с.-г. продукції. Від укр. уряду вимагали щодня відправляти до *Москви* 100 вагонів із хлібом.

29 березня 1921 РНК УСРР видала постанову «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.» Були звільнені від П. сел. госп-ва *Волинської губернії*, *Катеринославської губернії*, *Харківської губернії* та *Чернігівської губернії*, які виконали найбільшу частку хлібної розкладки. Решта губерній з урахуванням уже виконаних цифр розкладки мала здати по завершенні посівних робіт наступні її обсяги: Олександрівська губ. (див. *Запорізька губернія*) — 15 млн пудів, *Полтавська губернія* — 13 млн, *Кременчуцька губернія* — 6,5 млн, *Київська губернія* — 9,5 млн, *Одеська губернія* — 3 млн, *Миколаївська губернія* — 3 млн, *Донецька губернія* — 2,5 млн, *Подільська губернія* — 1,5 млн пудів. Дозволялося залишати в окремих губерніях від 10 до 25 % вилученого в заможних селян хліба для найбідніших груп села. Продуктообмін дозволявся у тих губерніях, де *селянство* звільнялося від розкладки.

Принципи П. фактично діяли протягом 1922 — 1-ї пол. 1923, втративши форму і методи стягнення після ухвалення декрету ВУЦВКу «Про єдиний сільськогосподарський податок» від 19 травня 1923 (див. *Єдиний сільськогосподарський податок*). Рецидиви П. виявилися в січні 1928, набувши форми «надзвичайних заходів» (див. *Надзвичайні заходи 1927—1928*). Фактична П. здійснювалася під час *колективізації сільського господарства* 1930—32 в УСРР.

Літ.: *Владіміров М.* Продовольча політика радянської влади на Україні. Х., 1920; *Крицман Л.* Героический период Великой русской революции (опыт анализа т. н. «военного коммунизма»). М.—Л., 1926; *Кондуфор Ю.Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны: В ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг. К., 1964; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006.

В.І. Марочко.

ПРО́КОП Мирослав (н. 06.05. 1913) — громад. і політ. діяч, публіцист. Н. в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). Закінчив Перемишльську г-зію (1931), вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту (1932—33, 1933—37). Член *Організації українських націоналістів*, за політ. діяльність зазнав переслідувань, був ув'язненим у польс. тюрмі. Редагував львів. ж. «Студентський вісник» (1937—39). Після розколу ОУН входив до ОУН під проводом С.*Бандери*. Під час *Другої світової війни* — референт пропаганди східноукр. земель, потім — Проводу ОУН(б). Редактор підпільного ж. *«Ідея і чин»* (1943—44). Брав участь у 3-му надзвичайному Великому зборі ОУН(б), член ініціативного к-ту для створення *Української головної визвольної ради* (УГВР), учасник установчого з'їзду УГВР, обраний членом президії УГВР. Із 1945 — на еміграції (Німеччина, США). Входив до Закордонних частин ОУН(б), заст. голови Закордонного представництва УГВР (1946—88). Належав до ОУН за кордоном (*«двійкарів»*). Один з організаторів, заст. голови (1952—74), голова (1974—81), член ради директорів (1981—92) вид-ва «Пролог». Редактор англомовного місячника «Digest of Soviet Ukraine Press» (1957—77), член редколегії, редактор ж. *«Сучасність»*. Автор праць «Україна і українська політика Москви» (ч. 1—3, 1956, 1981, 1985), «Напередодні незалежної України» (1993), багатьох статей в укр. та іноз. періодиці.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанча армія: 1943—49: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.С. Кучерук.


Архієпископ Прокопій (Титов).

ПРОКО́ПІЙ (у миру — Титов Петро Семенович; (06.01.1878(25. 12.1877) — не раніше 1935) — архієпископ Херсонський і Миколаївський. Син священика. Закінчив Казанську духовну академію (1901) зі ступенем канд. богослов'я. 1901 прийняв чернецтво. Із 1906 викладав Святе Письмо в Іркутській духовній семінарії. Із 1909 — пом. начальника уч-ща пастирства в *Житомирі* в сані архімандрита. 30 серпня 1914 відбулася хіротонія П. на єпископа Єлизаветградського, вікарія Херсон. єпархії. На Соборі 1917—18 призначений намісником Олександро-Невської лаври (до 26 січня 1918). Із 1919 — єпископ Миколаївський, вікарій Одес. єпархії. Із 1921 — єпископ, із 1925 — архієпископ Одеський і Херсонський. Ув'язнений 27 листопада 1925 разом із місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Коломенським і Крутицьким Петром (Полянським). Перебував на *Соловках*. Після звільнення старшого єпископа серед соловецьких архієреїв архієпископа Євгенія (Зернова) обраний старшим єпископом, узяв участь у прийнятті «Пам'ятної записки Соловецьких єпископів» від 9 червня (27 травня) 1926. Підтримав *Декларацію митрополита Сергія 1927.* У листопаді 1928 відправлений на заслання в Тобольську обл. У травні 1935 перебував у Ташкенті (нині столиця Узбекистану).

Страчений, імовірно, 1937.

Літ.: Manuil *(Lemesevskij), Metropolit.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie, t. 5. Erlangen, 1987; *Резникова И.* Православие на Соловках: Материалы по истории Соловецкого лагеря. СПб., 1994.

С.І. Білокінь.

ПРОКО́ПІЙ КЕСАРІ́ЙСЬКИЙ (між 490 та 507 — не раніше кінця 550-х рр.) — грекомовний



В.К. Прокопович.

ранньовізант. письменник, походив із м. Кесарія (стародавнє місто, нині нац. парк-заповідник в Ізраїлі). Відомості про ранні роки життя та освіту П.К. відсутні; припускають, що він вивчав риторику, а також, можливо, право. Із поч. 527 П.К. був радником Велізарія, найвидатнішого полководця часів правління візант. імп. Юстиніана I, особисто брав участь у всіх осн. військ. кампаніях на Бл. Сході, у Пн. Африці та Італії упродовж 530—40-х рр. Про останні роки життя П.К., на які припала його літ. творчість, також немає достеменних відомостей; найпевніше, що в цей час він мешкав у *Константинополі* й обіймав доволі високі посади при дворі. Творчий спадок П.К. складається з «Історії війн» (кн. 1—2: «Війна з персами», кн. 3—4: «Війна з вандалами», кн. 5—7: «Війна з готами» та написана пізніше кн. 8: «Строката історія», що досить умовно приєднується до «Війни з готами»), «Таємної історії» та «Про будівлі». «Історія війн» містить найдокладнішу інформацію про перебіг гол. зовнішньо- та внутрішньополіт. подій у *Візантії* протягом осн. періоду царювання Юстиніана I. Трактат «Про будівлі» — панегіричний звіт про масштабне громад., храмове та фортифікаційне буд-во, здійснене за ініціативою імператора. Натомість «Таємна історія» — доволі в'їдливий памфлет, що викриває негативні сторони цього царювання. У вітчизн. історіографії найбільша увага приділяється «Війні з готами», адже саме там містяться перші відносно точно датовані згадки про напади *склавинів* та *антів* на балканські провінції Візантії, а також подана досить докладна характеристика соціально-екон. ладу, побуту та вірувань *слов'ян (давніх)* 1-ї пол. — серед. 6 ст. Надзвичайну вагу має згадка П.К. про антів, які мешкали на пн. від утигурів, котрі заселяли степи над Меотидою (Азовським морем), — це перші достеменні відомості про слов'ян Лівобережжя. Праці П.К. містять найбільш докладні відомості про кочові племена Пн. Причорномор'я, що панували в регіоні після розпаду гунського союзу (див. *Гуни*), — утигурів, кутигурів, оногурів. Цікавими в контексті вітчизн. історії є повідомлення П.К. про зусилля Юстиніана I щодо створення зони імперського контролю на крим. узбережжі від Херсона (див. *Херсонес Таврійський*) до Боспора (нині м. *Керч*). Зокрема, у трактаті «Про будівлі» йдеться про спорудження укріплених пунктів Алустон (*Алушта*) та Горзубіти (*Гурзуф*). У цьому ж контексті міститься єдина згадка про тогочасну д-ву крим. *готів* — «країну Дорі». Для захисту союзних візантійцям готів Юстиніан I ініціював буд-во «довгих стін» (їхня локалізація дискусійна), що мали б захищати володіння федератів імперії в гірському Криму від нападів із півночі; відомості про це трапляються також лише у Прокопія Кесарійського.

Праці: Procopii Caesariensis Opera omnia, vol. 1—4. Lipsiae, 1962—64; Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. М., 1993; Война с готами. О постройках, т. 1—2. М., 1996.

Літ.: *Rubin B.* Prokopios von Kaisareia. Stuttgart, 1954; *Moravcsik G.* Byzantionoturcica, bd 1—2. Berlin, 1958; *Иванов С.А.* Оборона Византии и география «варварских» вторжений через Дунай в первой половине VI в. В кн.: Византийский временник, т. 44. М., 1983; *Його ж.* Оборона балканских провинций Византии и проникновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в. Там само, т. 45. М., 1984; *Cameron A.* Procopius and the Sixth Centuri. Berkley, 1985; *Пиоро И.С.* Крымская Готия (очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье). К., 1990; *Курбатов Г.Л.* Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли. Л., 1991; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи великого переселения народов. М., 2000.

Є.В. Синиця.

ПРОКОПО́ВИЧ В'ячеслав Костянтинович (псевд. — С.Волох; 10.04.1881—07.06.1942) — громад., політ. і держ. діяч, історик, публіцист. Н. в м. *Київ* у сім'ї священика. Походив зі старовинного козац. роду з Чигиринського пов. на Київщині. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Викладав історію в г-зіях Києва, але за «українофільські» погляди та участь 1913 в роботі Всерос. пед. з'їзду був звільнений із забороною викладати в держ. навч. закладах. Працював ученим бібліотекарем Київ. міськ. музею, викладав у приватних г-зіях. З 1905 належав до *Української радикально-демократичної партії*, із 1907 — до *Товариства українських поступовців.* 1911—14 редагував пед. час. *«Світло»*, співробітничав з газетами *«Рада»* і *«Боротьба»*.

Один із засновників *Української Центральної Ради*, член *Комітету Української Центральної Ради.* Представник укр. громад. орг-цій в Київ. земській управі, де очолював відділ нар. освіти. Входив до складу комісії зі скликання З'їзду народів Росії в Києві (див. *З'їзд поневолених народів 1917*). Один із засновників *Української партії соціалістів-федералістів*, член її ЦК. У січні—квітні 1918 — міністр нар. освіти в уряді В.*Голубовича.* 27 квітня 1918 разом з ін. міністрами-есефами вийшов з уряду через незгоду з діями лівої більшості *Ради народних міністрів Української Народної Республіки.* За часів *Української Держави* входив до складу політ. комісії укр. делегації на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918*, президії Всеукр. земського союзу, займався викладацькою працею. За *Директорії Української Народної Республіки* був послом у Польщі, Королівстві сербів, хорватів і словенців (див. *Югославія*). Прем'єр-міністр УНР (26 травня — 14 вересня 1920). До 1924 перебував у таборах для *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Польщі. В еміграції був одним із найближчих соратників С.*Петлюри*, разом із ним 1924 переїхав до Парижа (Франція). 1925 був одним з організаторів *Українського академічного комітету* в Празі (*Чехословаччина*). Займав ключові посади в уряді *Державного центру УНР на еміграції* — голови Ради нар. міністрів УНР (1924—39), заст. голови Директорії УНР і Гол. отамана Армії УНР (вересень 1939 — травень 1940). Редагував час. *«Тризуб»* (1925—40).

Автор наук. досліджень з історії Києва і *сфрагістики.*

П. у м. Бесанкур поблизу Парижа.

Праці і тв.: Сфрагістичні анекдоти. Прага, 1938; Заповіт Орлика. «Тризуб» (Париж), 1939, вересень; Під золотою хоровгою. Париж, 1943; «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди. «ЗНТШ» (Париж—Нью-Йорк), 1954, т. 163.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1—2. К., 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник, т. 1—2. К., 2004; *Його ж.* Щоденник 1919—1920. К., 2005; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки: 1918—1920: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006.

Т.С. Осташко.

ПРОКОПО́ВИЧ Петро Іванович (10.07.1775—03.04.1850) — бджоляр і педагог. Н. в с. Митченки (нині село Бахмацького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика Свято-Покровської церкви. Походив із козац. роду. Закінчив Київ. академію (див. *Києво-Могилянська академія*). Протягом 1794—98 — на військ. службі. Брав участь у польс. поході рос. військ під проводом генерал-аншефа О.*Суворова* (1794). Вийшов у відставку в чині підпоручика. Займався бджільництвом у маєтку свого батька. 1814 винайшов рамковий розбірний вулик із магазинками-надставками. Одержав чистий стільниковий мед без розплоду і попереднього знищення бджіл. Заснував першу в *Російській імперії* школу бджільництва за підтримки Імператорського Моск. т-ва сільс. госп-ва, яку очолював протягом 1828—50. 1843 зустрічався з Т.*Шевченком*. Автор праць із бджільництва.

П. у с. Пальчики (нині село Бахмацького р-ну Черніг. обл.).

Праці: Избранные труды по пчеловодству. К., 1961.

Літ.: *Жданов С.В.* Литературная и педагогическая деятельность П.И. Прокоповича. «Пчеловодство», 1964, № 1; *Сенюк С.* Лист Петра Прокоповича. «Архіви України», 1969, № 6; *Конончук М.* Великий пасічник. «Сільські вісті», 1975, 10 липня; Шевченківський словник, т. 2. К., 1977; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001.

О.В. Ясь.

ПРОКОПО́ВИЧ Сава (р. н. невід. — п. 1701) — військ. і держ. діяч 2-ї пол. 17 ст., полковник, згодом — *генеральний писар*, *генеральний суддя*. Походив, імовірно, із середовища київ. бояр, які були тісно пов'язані з *козацтвом українським*. У документах П. вперше згадується під 1669 як *сотник* Воронезької сотні *Ніжинського полку*. Брав участь в укладенні *Глухівських статей 1669*. Того ж року за дорученням гетьмана Д.*Многогрішного* їздив у посольство до *Москви*. 1671 деякий час очолював (імовірно як наказний полковник) *Переяславський полк*; невдовзі отримав призначення на посаду писаря *Генерального військового суду*. На *генеральній військовій раді* в Козацькій Діброві під *Конотопом* 1672 обраний на уряд ген. писаря. У березні 1677 разом із ген. суддею І.Домонтовичем і стольником П.Алмазовим супроводжував колиш. гетьмана *Правобережної України* П.*Дорошенка* до Москви, де був представлений рос. цареві *Федору Олексійовичу*. 1687 П. брав участь у змові ген. старшин В.Борковського, М.*Вуяхевича*, регента *Генеральної військової канцелярії* В.Л.*Кочубея*, колиш. полковників Г.*Гамалії*, Я.Лизогуба, С.Забіли та ін. проти гетьмана І.*Самойловича*. Напередодні ген. військ. ради на р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра) в липні 1687 П. номінований на уряд ген. судді. Активний учасник *російсько-турецької війни 1776—1781* та *Кримських походів 1687 і 1689*. Улітку 1689 у складі посольства супроводжував гетьмана І.*Мазепу* в поїздці до Москви.

Літ.: Акты Южной и Западной России, т. 9, 13. СПб., 1877, 1886; Русская историческая библиотека, т. 8. СПб., 1884; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе. «Киевская старина», 1898, кн. 3; *Петровський М.* Нариси історії України. Х., 1930; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960; Літопис Самовидця. К., 1971; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, v. 2. Cambridge, 1978.

В.М. Горобець.

ПРОКОПО́ВИЧ Теофан (Феофан, світське ім'я — Єлизар або Єлисей; 17(07).06.1677—19(08).09.1736) — церк. і культ. діяч, просвітник, основоположник теорії *освіченого абсолютизму* в *Російській імперії*. Походив із родини купця, який мав, вірогідно, прізвище Церейський. Рано осиротів, ним опікувався дядько по матері Теофан (Прокопович; намісник *Київського Братського Богоявленського монастиря*), прізвище якого він прийняв. 1687 вступив до Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Не



Феофан Прокопович. Гравюра 19 ст.

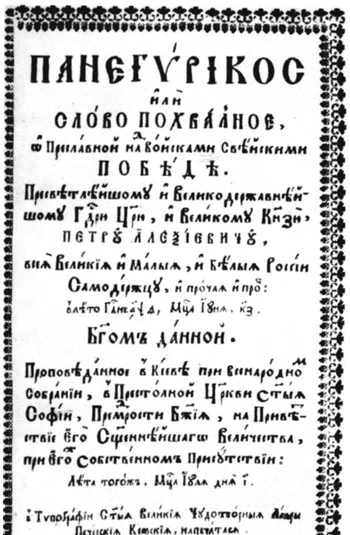
скінчивши курсу теології, вирушив 1694 або 1696 в освітню мандрівку. Був у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*) та *Львові*, де прийняв унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Вчився в *Кракові*, Римі (Італія; 3 роки навчання в грец. колегії св. Атанасія), збагачував свої знання у Ватиканській б-ці. Пізніше таємно залишив Рим і далі подорожував Європою, насамперед Німеччиною (Лейпциг, Галле, Єна), де познайомився з ученими із протестантського табору, з якими підтримував зв'язки й пізніше. 1702 прибув до Почаївського монастиря (нині *Почаївська Свято-Успенська лавра*), в якому повернувся до *православ'я*. 1704 прибув до *Києва* і прийняв чернечий постриг. Невдовзі став професором Київської академії, 1705—16 викладав поетику, риторику, фізику, математику, історію, філософію, теологію, 1711—16 — ректор. Перший почав знайомити студентів з ученнями Р.Декарта, Дж.Локка, Ф.Бекона, давав пояснення системи М.Коперніка та вчення Г.Галілея. Глибоко вірував у Бога, однак вважав, що матеріальний світ розвивається на основі власних закономірностей. Використовував мікроскоп, телескоп, звертався до експерименту, ґрунтовно цікавився математикою. 1716 рос. цар *Петро I* викликав П. до *Санкт-Петербурга*, де той став проповідником, а з 7 квітня 1718 — єпископом Псковським, Нарвським та Ізборським і дорадником царя у держ. і духовних



Пам'ятник П.І. Прокоповичу у м. Батурин. 1975. Фото 2009.

справах. П. — один із провідників петровських реформ, автор *Духовного регламенту 1721*, в якому обгрунтував нову систему управління Церквою: нею замість *патріарха* мав керувати Найсвятіший Синод на чолі з царем. Від 1721 — віце-президент Найсвятішого Синоду, із 10 липня 1725 з волі рос. імп. Петра I, а не власної, — архієпископ Новгородський і Великолуцький. Заснував 1721 зразкову школу на Карповці в С.-Петербурзі. До кінця життя підтримував міцні контакти з *Гетьманщиною.*

Поряд із філософією розробляв також методологію писання історії, яку виклав у 6-й книзі риторики під назвою «Про метод писання історії...» («De methodo scribendi historiae»). Підтримував контакти з відомими істориками та письменниками (Гавриїлом (*Бужинським*), кн. А.Кантеміром, М.*Ломоносовим*, В.*Татіщевим* та ін.). Гол. істор. працями П. є «Собрание от лѣтописателей краткаго вѣдѣнія от началства великих монархов россійских...» та «Реєстр государей россійских от самого Рюрика до государя императора Петра Великого, кторих счисляется 33». Велику цінність як істор. джерела мають «Життєпис» («Curriculum vitae»)


ПАНЕГУРІКОС
или
СЛОВО ПОХВАЛНОЕ,
о преславной над войсками свейскими
ПОБѢДѢ.
Пресвѣтлѣйшому и великодержавнѣйшому Г(осу)д(а)рю Ц(а)рю, и великому Кн(я)зю
ПЕТРУ АЛЕξІЕВИЧУ,
всея Великія и Малыя, и Бѣлыя Россіи Самодержцу, и прочая и проч:
в лѣто Г(о)сп(о)д(не) ахѳ (1709), м(ѣся)ца Іюня, кз.
Б(о)гом данной.
Проповѣданное в Кіевѣ при всенародном собраніи, в Престолной Ц(е)ркви С(вя)тыя Софіи, Премудрости Б(о)жія, на Привѣтствіе его С(вя)щеннѣйшаго Величества, при его собственном Присутствіи:
Лѣта тогож, м(ѣся)ца Іюла дня і.
в Типографіи С(вя)тыя Великія Чудотворныя Лавры Печерскія Кіевскія, напечатася.

Прокопович Ф. «Панегирікос, или слово похвалное о преславной над войсками свійскими побѣдѣ...». Київ, 1709. Титульна сторінка.

П. та його значна епістолярна спадщина.

Був також автором широковідомих літ. творів на істор. тематику, насамперед віршованої драми «Володимер» (1705). Гол. темою цієї визначної шкільної драми є боротьба *християнства* проти поганства в *Київській Русі* часів вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, причому в образі останнього вгадуються риси гетьмана І.*Мазепи*, якому й було присвячено даний твір. Істор. мотиви відчутні і в деяких віршах П., писаних лат., польс. та рос. мовами, насамперед «Похвала Дніпрові» («Laus Borysthenі»).

Автор суспільно-політ. та науково-освіт. творів. Зокрема, надзвичайно популярним було «Первоє ученіє отроком» (СПб., 1721), яким користувалися не лише в Україні, а й далеко за її межами, зокрема в Сербії. Ця книга витримала 7 видань. Твори П. були відомі європ. ученим, видавалися різними мовами (укр., рос., церковнослов'ян., лат., англ., нім., франц., шведською та ін.).

П. у м. С.-Петербург.

Праці і тв.: Сочинения. М.—Л., 1961; Філософські твори, т. 1—3. К., 1979—81.

Літ.: *Нічик В.М.* Феофан Прокопович. М., 1977; Історія філософії на Україні, т. 1. К., 1987; *Литвинов В.Д.* Прокопович (Церейський). В кн.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001.

В.Д. Литвинов.

ПРОКО́ПЧИЦЬ (Прокопчич) **Євстафій** (1806—01.10.1856) — учений-філолог, громад. і політ. діяч, педагог. Закінчив Львів. ун-т (богослов'я). У 1830—40-х рр. — учитель Станіславської г-зії, 1849 — *Академічної гімназії у Львові*, 1850—56 — Тернопільської г-зії. Займався дослідженнями в галузі класичної філології, зокрема вивчав вплив грец. мови на українську. Автор публікацій із цих питань у галицькій періодичній пресі. 1848—49 — співзасновник і голова Станіславської рус. ради, депутат австрійського рейхстагу у *Відні.* 1849—50 — заст. голови *Головної руської ради*, в якій представляв демократ. крило. Домагався поділу *Галичини* на 2 нац. провінції: українську та польську, активізації діяльності місц. руських рад (див. *Руські ради в Галичині)*, запровадження викладання укр. мовою в школах Галичини, заснування кафедри укр. мови і літератури у Львів. ун-ті, створення укр. нац. гвардії. Автор статей на політ. та істор. тематику в газетах Відня і Праги (нині столиця Чехії), вірша «До люду руського», в якому закликав галичан до діла — «будувати руський дім».

Літ.: *Котлович В.* Воспоминаніє о Євстафії Прокопчиці. Львів, 1860; *Мельничук Я.* Вірш, народжений революцією. «Жовтень», 1969, № 4.

Ф.І. Стеблій.

ПРОКУРА́ТОР — повірений у судах укр. земель 16—18 ст., адвокат. Обов'язки П. міг виконувати тільки шляхтич, обізнаний із місц. правом і допущений судом до адвокатської діяльності. П. не могли бути урядники *земського суду* і *гродського суду*, а також особи духовного стану. П. представляв інтереси сторін на суд. процесі у випадку їх відсутності з поважних причин. Для незаможних осіб П. міг призначатися судом безкоштовно. П. у Статуті ВКЛ 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) та в суд. діловодстві відомий під ім'ям «умоцований приятель». Статут ВКЛ 1588 передбачав кримінальну відповідальність П. за недотримання інтересів сторони, яка його винаймала. П. не міг представляти інтереси особи, яку звинувачували у вбивстві. Після суд. реформи 1763 (див. *Судова реформа в Гетьманщині 1760—1763*) за представниками в суд. установах утвердилася єдина назва «присяжні повірені».

Дж.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003.

Літ.: *Старченко Н.* Умоцовані—прокуратори—приятелі: Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 1. К., 2002.

О.В. Крупка.

ПРОЛЕТКУ́ЛЬТ — культурно-освітня і літературно-мистецька орг-ція. Створена у вересні 1917. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* перебувала при нар. комісаріаті освіти як добровільна орг-ція пролетарської са-

модіяльності в різних сферах мист-ва. На 1920 орг-ції П. налічували майже 400 тис. осіб. Мав велику кількість літ., театральних та образотворчих студій. Видавалися періодичні видання: «Горн», «Грядущее», «Гудки заводов», «Зори грядущего», «Пролетарская культура» та ін. Теоретики П. (О.Богданов, В.Плетньов, П.Керженцев, П.Лебедєв-Полянський, Ф.Калінін, П.Бессалько та ін.) обстоювали ідеї «чистої пролетарської культури», створеної без участі *інтелігенції*, відмовлялися від класичної спадщини. Принципи П. були піддані критиці В.*Леніним* у проекті резолюції «Про пролетарську культуру» (1920), промові на 3-му з'їзді Російської комуніст. спілки молоді (1920), замітках стосовно статті В.Плетньова (1922) та ЦК РКП(б) «Про Пролеткульт» (1920). Після цього діяльність П. пішла на спад. У серед. 1920-х рр. перейшов у відання ВЦРПС. 1932 припинив діяльність.

В Україні діяльність П. розгорнулася після 1917. Серед його активних діячів спочатку були В.*Блакитний*, Г.Коренєв, В.*Коряк*, Г.*Михайличенко*, З.Невський, Г.Пєтніков, С.Пилипенко, В.*Сосюра* та ін. На поч. 1921 припадає спроба створити Всеукр. П. На поч. 1922 було затверджено Всеукр. оргбюро П. Його друкованим органом став ж. «Зори грядущего». При агітпропі ЦК КП(б)У до березня 1923 існувала Всеукр. рада П. Багато діячів П. поділяли погляди *«боротьби двох культур» теорії*, зокрема фактичний керівник П. З.Невський. Даний факт став причиною конфлікту серед пролеткультівців і відходу В.Блакитного та С.Пилипенка від участі в кер-ві П.

Формально П. припинив своє існування в УСРР на поч. 1924. Колишні активні діячі П. І.Волін, М.Кручінін, З.Невський, Р.Соболь, Р.Пельше, С.Радугін, А.Фролов утворили нову орг-цію — Всеукр. асоціацію пролетарських письменників. Продовжували існувати лише окремі «майстерні», які займалися, гол. чин., театральною і клубною роботою.

Літ.: *Марголин С.* Первый рабочий театр Пролеткульта. М., 1930; *Тростянецький А.А.* Боротьба партії проти хибних ідей Пролеткульту. «Радянське літературознавство», 1962, № 1; *Бугаенко П.А.* А.В. Луначарский и литературное движение 20-х гг. Саратов, 1967; *Ленин В.И.* О литературе и искусстве: Сборник статей. М., 1969; *Горбунов В.В.* В.И. Ленин и Пролеткульт. М., 1974.

П.М. Бондарчук.

ПРОМЕТЕЇ́ЗМ — концепція сх. політики Польщі міжвоєнного періоду. Назва походить від міфічного Прометея (символ свободи й незалежності). Концепція П. пропагувала розпад *СРСР* із перспективою утворення незалежних д-в, об'єднаних у федерацію з Польщею. Це повинно було б створити своєрідний буфер між Росією та Зх. і Центр. Європою, забезпечити Польщі великодерж. статус. В еміграції під егідою Польщі постав прометеїстський рух, учасниками якого були українці (петлюрівці), грузини, азербайджанці, горці Пн. Кавказу, народи Туркестану, поволзькі та кримські татари, інгерманландські фіни й рос. козаки.

Осн. центри прометеїстської еміграції — Париж (Франція), *Варшава*, Гельсинкі (Фінляндія), *Стамбул* і Харбін (Китай). Із 1926 розпочали діяльність прометеїстські т-ва, зокрема «Прометей» у Парижі та К-т незалежності Кавказу в Стамбулі. 1928 кер-во рухом взяла на себе орг-ція «Прометей» у Варшаві, яка налагодила розгалужену мережу філіалів і підпорядковувалася 2-му відділові Ген. штабу Польщі. Розробкою теор. положень П. займалися: Сх. ін-т, *Український науковий інститут* (Варшава), НДІ Сх. Європи, Школа політ. наук (Вільно; нині м. *Вільнюс*) та ін.

Провідне місце в концепції П. відводилося Україні. Прометеїсти пропонували утворити незалежну Укр. д-ву над Дніпром, а західноукр. землі інтегрувати до складу Польщі. Найактивнішими представниками прометеїстського руху серед українців були: у Варшаві — А.*Лівицький*, Р.*Смаль-Стоцький*, В.*Сальський*, П.*Шандрук*; у Парижі — О.*Шульгін*, О.*Удовиченко*, І.Косенко. У Женеві (Швейцарія) працював М.*Єреміїв* — керівник пресової агенції «Офінор», яка виступала рупором пропаганди прометеїстів на міжнар. арені. У редакції прометеївського *«Biuletyñu Polsko-Ukraiñskiego»* у Варшаві працював Є.*Маланюк*, водночас Б.*Лепкий* та І.*Кедрин-Рудницький* співпрацювали із цим виданням. Із метою виховання прометеїстського світогляду серед укр. молоді видавався квартальник «Ми» (редактор — А.Крижанівський). П. не став офіц. держ. програмою, проте справляв значний вплив на зовн. політику і суспільно-політ. життя міжвоєнної Польщі.

Літ.: *Lewandowski J.* Imperializm słabości: Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921—1926. Warszawa, 1967; *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971; *Werszler I.* Z dziejów obozu belwederskiego: Tadeusz Hołówko: Życie i dzialalność. Warszawa, 1984; *Charszkiewicz E.* Referat o zagadnieniu prometejskim 1940, 12 luty. В кн.: Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza. Kraków, 2000; *Maj I.-P.* Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926—1939. Warszawa, 2007; *Timothy S.* Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków, 2008.

В.Л. Комар.

ПРОМИСЛО́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т, промислова революція (Industrial Revolution) — перехід від переважно аграрної економіки до індустріального вир-ва, який розглядається в рамках техніко-екон. вимірів *історичного процесу*. П.п. створює передумови для трансформації *аграрного суспільства* в *індустріальне суспільство*. Він тісно пов'язаний зі зрушеннями в людській цивілізації, що відбуваються в соціально-політ. вимірах істор. процесу і знаменують собою перехід від традиційного сусп-ва до *громадянського суспільства*.

Основоположники марксизму, які об'єднували всі виміри істор. процесу поняттям «суспільно-економічна формація», розглядали П.п. як систему екон., соціальних і політ. змін, пов'язаних із переходом від мануфактурного (тобто заснованого на ручній праці) вир-ва до великої машинної індустрії. Завершення П.п. вони пов'язували з перемогою капіталіст. способу вир-ва над феодальним, формуванням 2-х осн. класів капіталіст. сусп-ва — пролетаріату (тобто людей, позбавлених приватної власності на засоби вир-ва) і *буржуазії*. У свою чергу, К.*Маркс* та його послідовники пов'язували перемогу *капіталізму* з дальшим усуспіль-

ненням вир-ва і праці, підпорядкуванням праці капіталу, різким загостренням через це суперечностей капіталізму й створенням передумов для пролетарської революції, яка повинна забезпечити перемогу комунізму.

Велика Британія, в якій П.п. розпочався в 1760-х рр. і завершився наприкінці 1820-х рр., стала країною, яка дала левову частку фактичного матеріалу для доведення марксистами неминучості перемоги капіталізму над *феодалізмом.* Однією із ключових у 1-му т. Марксового «Капіталу» була теза про те, що причину погіршення матеріального становища трудящих слід шукати не в машинах, які використовуються на *фабриках*, а в капіталіст. застосуванні машин. Погіршення становища широких верств населення у зв'язку з їх пролетаризацією справді спостерігалося, коли К.Маркс вивчав процес формування капіталіст. способу вир-ва, але в більш тривалій істор. перспективі ця теза не підтвердилася.

Подана в працях К.Маркса і Ф.*Енгельса* заг. картина П.п. не зустріла серйозних заперечень у немарксистській історико-екон. науці. Проте сучасні вчені надають перевагу ін. термінові — «промислова революція». До наук. обігу він був запроваджений у 1830-ті рр. видатним франц. економістом Ж.-А.Бланкі й набув особливої популярності після публікації окремою книгою лекцій англ. історика А.Тойнбі (батька знаменитого вченого А.-Дж.*Тойнбі*) про пром. революцію. Цей термін підкреслює короткочасний вибухоподібний характер змін у знаряддях та організації вир-ва і кореспондує з двома ін. принциповими прискореннями в техніко-екон. вимірах істор. процесу — неолітичною революцією на зорі історії людства і другою пром. революцією, що відбувається в наші дні (у вигляді переходу від індустріального сусп-ва до *постіндустріального суспільства*).

П.п. являв собою процес, що характеризувався винаходом спочатку робочої машини, далі — парової машини для приведення в рух робочих машин і, нарешті, робочої машини для виготовлення ін. робочих машин (що означало появу машинобудування як галузі пром-сті). Він не випадково розпочався в ткацькому вир-ві: одяг завжди був найпершою повсякденною потребою людини. Англ. ткач Дж.Харгрівс 1765 винайшов мех. прядку, яка в 20 разів збільшувала продуктивність праці прядильника. 1769 Р.Аркрайт винайшов прядильну ватермашину безперервної дії. 1775 С.Кромптон на базі цих винаходів сконструював прядильну мюль-машину, завдяки використанню якої Велика Британія почала постачати дешеві та якісні тканини в усі країни світу.

Парова машина для приведення в дію робочих машин дала змогу розміщувати фабрично-заводське вир-во в будь-якому вигідному місці, а не тільки біля річок і каналів, де можна було встановлювати водяні колеса. 1769, тобто одночасно з винаходом Р.Аркрайта, працівник ун-ту в Глазго (Шотландія, Велика Британія) Дж.Уатт узяв патент на паровий двигун оригінальної конструкції (від 1711 був відомий паровий насос із циліндром і поршнем Т.Ньюкомена, але він виявився непрактичним). Після багатьох вдосконалень Дж.Уатт 1784 запатентував парову машину подвійної дії, яка символізувала собою вік пари, що почався.

Винахід Дж.Уатта допоміг здійснити революцію у транспортних засобах. Необхідність вдосконалення шляхів сполучення привела в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. до прокладення в передових країнах мережі шосейних доріг і буд-ва каналів. Але справжня революція на шляхах сполучення була пов'язана з винайденням мех. транспортних засобів. 1802 громадянин США Р.Фултон побудував у Парижі (Франція) човен із паровим двигуном. Він же 1807 виготовив перший пароплав «Клермонт», спущений на воду в Гудзоні. У 1830-х рр. вже працювала трансатлантична пароплавна лінія.

Колосальну роль в реорганізації суходільних засобів пасажирських і товарних перевезень відіграло паровозобудування. В Англії розгорнулося змагання в галузі розробки паровозів. Перший, ще недосконалий, паровоз був запропонований 1804 Р.Тревітіком. Найбільш вдалі моделі конструював протягом 1812—29 механік Г.Стефенсон. Його паровоз був використаний на першій у світі залізниці заг. користування, яку проклали з Дарлінгтона до Стоктона 1825. 1830 Г.Стефенсон завершив побудову залізниці Манчестер—Ліверпуль, після чого спочатку у Великій Британії, а потім на європ. континенті розгорнулося інтенсивне залізничне буд-во.

Поява машинобудування пов'язана з винаходом 1798—1800 токарного верстата. У 18 ст. машини виготовлялися вручну і тому навіть однотипні зразки дуже відрізнялися один від одного. Англ. механік Г.Модслі довів, що на його токарному верстаті із суппортом можна цілком точно нарізувати гвинти і гайки. Тех. стандартизація, яка з'явилася майже одночасно з верстатом Г.Модслі, дала змогу налагодити масове вир-во машин машинами.

Завершення П.п. позначилося передусім на обороноздатності країн із розвинутим машинобудуванням. З'явилася можливість виготовляти нарізну зброю, яка була набагато ефективніша, ніж гладкоствольні рушниці. *Кримська війна 1853—1856* довела разючу перевагу пароплавного флоту Франції і Великої Британії над парусним військ. флотом *Російської імперії* і нарізної зброї — над гладкоствольною. Вона доказала також, що своєчасного постачання рос. армії зброєю та боєприпасами в умовах відсутності залізниць годі було чекати.

Лауреат Нобелівської премії з економіки (1972) Дж.Хікс вважав, що пром. революція (він надавав перевагу цьому терміну) відбулася б без винаходів С.Кромптона та Р.Аркрайта і була б, особливо на пізніших стадіях, точно такою, яка мала місце насправді. Визначаючи її специфіку, цей учений підкреслював, що вона знаменувала собою піднесення сучасної пром-сті, а не пром. діяльності як такої (термін «Modern Industry» запозичений з книги Дж. і Б. Хаммондів, опублікованої в Лондоні (Велика Британія) 1925). За Дж.Хіксом, умови для пром. революції склалися тоді, коли осн. капітал почав переміщуватися з узбіччя в центр бізнесової діяльності. Ха-

рактеризуючи як кустарно-реміснича, так і мануфактурне вир-ва, учений підкреслював, що під екон. кутом зору між звичайним торгівцем і виробником продукції на ринок, який працює руками, нема різниці: їхній капітал є переважно оборотним. Сучасна пром-сть, навпаки, характеризувалася різким переважанням осн. капіталу. Вкладені в нього кошти на тривалий час іммобілізувалися, тобто вилучалися з госп. обороту. Поповнити кошти, вкладені в осн. капітал, міг фінансовий ринок, який із 2-ї пол. 18 ст. вже існував у Голландії, Великій Британії і Франції. Дж.Хікс додавав, що пром. революцію забезпечував також зв'язок між пром-стю і наукою, який з кожним десятиліттям ставав міцнішим і більш плідним.

Існує думка, що одним із важливих фінансових джерел для П.п. в метрополії був вивіз капіталів з англ. колоній. Однак прискорений розвиток *промисловості фабрично-заводської* спостерігався в країнах, які не мали колоній (напр. у Швеції), і навпаки, не спостерігався в Іспанії або Португалії, які вивезли зі своїх колоній стільки коштів, що обвалили європ. ринок дорогоцінних металів («революція цін»). Дж.Хікс вважав, що головними чинниками пром. революції були такі: 1) формування інститутів, які захищали *приватну власність* і контрактні зобов'язання; 2) високий рівень розвитку внутр. й зовн. торгівлі; 3) формування ринку землі; 4) широке застосування найманої праці і неможливість використання у великих масштабах примусової праці.

Торкаючися соціального боку пром. революції у Великій Британії, Дж.Хікс підкреслив, що вона покликала до життя пром. робітн. клас, який відрізнявся від наявного раніше пролетаріату тим, що мав більш регулярну зайнятість. Причина появи регулярної зайнятості була об'єктивною: залежність сучасної пром-сті (Modern Industry) від осн. капіталу. «Освоєння основного капіталу, перехід на нові процеси виробництва, — писав Дж.Хікс у своїй класичній праці «Теорія економічної історії» (Оксфорд, 1969), — могли бути рентабельними тільки за умови відносно постійного завантаження потужностей. А для цього вимагалася більш-менш постійна організація, заснована на використанні більш-менш постійної робочої сили».

Виникнення постійних трудових колективів на ф-ках і з-дах сприяло соціальній згуртованості робітників. Вони дістали можливість провадити переговори щодо умов праці та її оплати, використовуючи страйки як аргумент.

Істор. досвід засвідчує, що П.п. можливий тільки тоді, коли сусп-во об'єктивно готове до інновацій. Не випадково батьківщиною П.п. стала Велика Британія, в якій із 2-ї пол. 18 ст. відбувався швидкий перехід від традиційного сусп-ва до сусп-ва з розвинутими ринковими відносинами, численним класом підприємців, населенням, вихованим у традиціях протестантської трудової етики, і держ. апаратом, який провадив ліберальну політику. Тільки з урахуванням цих чинників можна твердити, що в П.п., як і в переведенні всіх галузей економіки з ручної праці на машинну техніку (тобто в *індустріалізації*), відіграли свою роль колосальні фінансові ресурси, нагромаджені зовн. торгівлею і експлуатацією колоній.

У світлі сказаного слід зробити однозначний висновок з приводу дискусій про хронологічні рамки П.п. в Рос. імперії, які точаться десятиліттями. Нема підстав датувати початок П.п. 1830-ми рр., посилаючись на створені впродовж 30-ти років (до *селянської реформи 1861*) окремі підпр-ва фабрично-заводського типу чи навіть цілі галузі пром-сті (зокрема, в Україні — цукрову або суконну). Насадження ф-к і з-дів, так само як буд-во казенних мануфактур у 1-й чв. 18 ст. з наступною передачею їх у приватні руки, проводилося д-вою в рамках політики навздогінної модернізації.

Д-ва відіграла провідну роль й у створенні залізничної мережі вже після скасування кріпосного права. Враховуючи простори Рос. імперії, на це були потрібні десятки мільярдів *золотих рублів*. Таких коштів не було ні в самої д-ви, ні у ще нечисленного класу підприємців. Тому для буд-ва первинної залізничної мережі в 1860—70-х рр. була обрана своєрідна система фінансування: заснування приватних залізничних т-в, концесіонерами яких ставали впливові в імперському адм. апараті чиновники, з наступним розміщенням на міжнар. фінансових ринках облігаційного капіталу. Такі облігації користувалися попитом, тому що їхня дохідність гарантувалася царською казною. На подібних засадах в Україні було побудовано в 1865—69 рр. 1429 км залізниць, у 1870—74 — 2557 км, у 1875—79 — 1307 км. За цих умов залізничне буд-во стало одним із серйозних джерел первинного нагромадження капіталу. За все відповідала казна, виплачуючи відсотки і погашення по облігаціях, які розміщувалися серед іноз. рантьє, переважно французьких.

С.В. Кульчицький.

Промисловий переворот в Україні розпочався після сел. реформи 1861. Здійснена в інтересах поміщиків, ця реформа залишила немало кріпосницьких пережитків, які сильно позначилися на характері П.п.

У галузях пром-сті з розвинутою капіталіст. мануфактурою створення великої машинної індустрії проходило органічно: *мануфактура* безпосередньо переростала у ф-ку. Саме в такий спосіб прогресувала ф-ка в бавовняній пром-сті, у центрах капіталіст. суконного вир-ва (посад Клинці Черніг. губ.; нині місто Брянської обл., РФ) та ін. Одночасно у вир-вах, що базувалися на застосуванні примусової праці, П.п. ускладнювався необхідністю подолання (у тій чи ін. формі) кріпосної мануфактури. В результаті укр. суконні мануфактури та дрібні («вогневі») цукрові підпр-ва, не пристосувавшись до нових умов, протягом 1860—70-х рр. припинили існування. Великі («парові») цукрові мануфактури, які виявилися в змозі замінити ручну техніку системою машин і примусову працю кріпосних селян — працею вільнонайманих робітників, перетворилися на капіталіст. ф-ки. Досить оригінальним виявився процес формування фабрично-заводської індустрії в металургійній пром-сті Росії, де здавна панівне становище займала уральська кріпосна мануфактура. Назріла проблема була

розв'язана (в основному) не шляхом капіталіст. перебудови металургії Уралу, а створення відразу у формі капіталіст. машинної індустрії нового Донецько-Придніпровського вугільно-металургійного регіону. Перехід від мануфактури до ф-ки в машинобуд. галузях характеризувався різноманітністю форм. Машинобуд. підпр-ва типу ф-ки часто виростали з капіталіст. заводів-мануфактур, що існували з дореформених часів. Багато машинобуд. підпр-в виникло після реформи 1861 відразу у формі ф-к. Поміщицькі ливарні заводи-мануфактури, подібно до вотчинних суконних мануфактур, протягом 1860—70-х рр. припинили існування (одночасно зникла більшість мех. майстерень, що існували при кріпосних мануфактурах). Разом із тим мали місце й випадки, коли мех. майстерні типу вотчинної мануфактури перетворювалися на машинобуд. підпр-ва типу ф-ки. Зокрема, на базі мех. майстерні Смілянського цукробурякового з-ду графа Бобринського виник великий машинобуд. з-д.

У 1890-х рр. фабрично-заводська пром-сть України давала вже переважну частину продукції «фабрик і заводів» (тобто врахованих статистикою пром. підпр-в усіх форм) і, таким чином, стала провідною формою пром-сті. Хоча специфікою було те, що поряд із концентрованою великою машинною індустрією тут у деяких галузях продовжували зберігатися різні форми дрібної промисловості.

У ході П.п. Сх. Україна перетворилася на один із найбільш розвинутих регіонів Рос. імперії. До кінця 19 ст. в укр. губернії пересунулися базові галузі важкої індустрії: кам'яновугільної (у 1900 — 68,9 % загальноімперського видобутку вугілля; Донбас), залізорудної (відповідно 57,2 %), металургійної (52 %). Одночасно Україна стала провідним в імперії регіоном з вир-ва с.-г. машин і транспортних засобів (паровози, вагони). Важливим досягненням П.п. було створення сучасних шляхів сполучення.

Перемога великої машинної індустрії над мануфактурним вир-вом і поширення її в усіх галузях пром-сті та в ін. сферах вир-ва не забезпечили Російській імперії гідного місця серед розвинутих країн. Як і раніше, країна залишалася переважно аграрною. Напередодні *Першої світової війни* Росія виробляла в 4,5 раза менше пром. продукції, ніж Велика Британія, у 5,9 раза менше, ніж США. Незважаючи на появу в Україні десятків великих підпр-в важкої пром-сті, економіка її залишалася переважно аграрною. Ні в Україні, ні в ін. регіонах імперії машинобуд. підпр-ва не зайняли належного місця, що забезпечило б дальший розвиток пром-сті на власній основі. У заг. споживанні машин і устаткування частка імпорту була не меншою, ніж частка вітчизн. вир-ва. Через це Росія перебувала у великій індустріально-тех. залежності від провідних країн Європи.

П.п. в укр. землях Австрійс. імперії розпочався раніше, ніж в осн. частині України, але відбувався уповільненими темпами. Цей регіон залишався аграрно-сировинним придатком у економіці *Австро-Угорщини*.

Т.І. Дерев'янкін.

Літ.: *Usher A.P.* An Introduction to the Industrial History of England. Boston—New York, 1920; *Лавровский В.М.* Промышленный переворот в Англии. М.—Л., 1925; *Hammond I.L., Hammond B.* The Rise of Modern Industry. London, 1925; *Манту П.* Промышленная революция XVIII столетия в Англии. М., 1937; *Струмилин С.Г.* Промышленный переворот в России. М., 1944; *Ashton T.S.* The Industrial Revolution, 1760—1830. Oxford, 1948; *Пажитнов К.А.* К вопросу о промышленном перевороте в России. «Вопросы истории», 1952, № 5; *Яцунский В.К.* Промышленный переворот в России: К проблеме взаимодействия производительных сил и производственных отношений. Там само, 1952, № 12; *Погребинский А.П.* Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60—90-е гг. XIX в.). В кн.: Исторические записки, т. 47. М., 1954; *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР, т. 2. М., 1956; *Рашин А.Г.* Формирование рабочего класса в России: Историко-экономические очерки. М., 1958; *Яцунский В.К.* Очерки экономической истории России первой половины XIX в. М., 1959; *Ковальченко И.Д.* Завершение промышленного переворота: Формирование пролетариата и буржуазии. В кн.: Очерки истории СССР: 1861—1904. М., 1960; *Ерофеев Н.А.* Промышленная революция в Англии. М., 1963; *Кульчицький С.В.* Фінансування залізничного будівництва на Україні в пореформений період (60—70-ті роки XIX ст.). В кн.: Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства. К., 1963; *Гуржій І.О.* Україна в системе всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968; *Потемкин Ф.В.* Промышленная революция во Франции, т. 1—2. М., 1971; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972; *Виргинский В.С., Захаров В.В.* Подготовка перехода к машинному производству в дореформенной России. «История СССР», 1973, № 2; *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні. К., 1975; *Berg M.* The Age of Manufactures: Industry, Innovation and Work in Britain, 1700—1820. Oxford, 1985; *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789—1848. Ростов-на-Дону, 1999; *Хикс Дж.* Теория экономической истории. М., 2003.

«ПРОМИСЛО́ВОЇ ПА́РТІЇ» ПОЛІТИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С 1930 — сфальсифікований органами НКВС СРСР показовий політ. процес щодо «антирадянської підпільної шкідницької організації "Інженерний центр — Промпартія"», яка нібито діяла в 1925—30-х рр. в пром-сті і на транспорті *СРСР* із метою повалення рад. влади шляхом систематичного підриву екон. потенціалу СРСР. Відбувався в Москві



«Ставка интервентів бита! Вирок у справі контрреволюційної організації ("Промпартія")». Плакат роботи художника В. Дені. Москва, 1930—1931.

з 25 листопада по 5 грудня 1930. До суд. відповідальності притягнуто вісім осіб. П'ятеро з них були засуджені до страти (пізніше Президія ЦВК СРСР замінила покарання 10-ма роками позбавлення волі і 5-ма роками поразки в правах). Троє отримали строки від 5-ти до 10-ти років виправно-трудових таборів.

Справа «Промпартії» широко використовувалася для кампанії цькувань інженерно-тех. інтелігенції старої генерації. У належності до орг-ції було звинувачено бл. 2 тис. старих спеціалістів по всій країні.

По справі «Промпартії» проходили й фахівці вугільної промсті Донец. регіону. 12 вересня 1931 на закритому засіданні колегії ОДПУ СРСР у Москві, у справі «Офіцерської бойової диверсійно-шкідницької і шпигунської контрреволюційної організації в Донбасі ("Промпартія")», було засуджено до різних строків ув'язнення 65 інженерів і техніків, які працювали в Донбасі.

Літ.: Процесс «Промпартии»: Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. М., 1931; *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція. К., 1991; *Нікольський В.М.* «Основна диверсійна і наймогутніша з організацій», створених «Промпартією». В кн.: Правда через роки: Статті, спогади, документи. Донецьк, 1995; *Гнітько С.* «Кадри вирішують все...»: До 70-річчя судових процесів над технічною інтелігенцією. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2.

О.Г. Бажан.

ПРО́МПТОВ Михайло Миколайович (12.07.1857—1950) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1914). Учасник *Білого руху* під час *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Закінчив Петровський Полтав. кадетський корпус, Михайлівське артилер. уч-ще та Офіцерську артилер. школу. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905, Першої світової війни:* із 14 вересня до 1 грудня 1917 — командуючий 11-ю армією *Південно-Західного фронту.* Із 1918 — у Білому русі: восени 1919 — взимку 1920 — командир 2-го армійського корпусу *Збройних сил Півдня Росії*, що вів бойові дії на терені України проти *Армії Української Народної Республіки* та РСЧА. Разом із військами генерал-лейтенанта М.*Бредова* корпус здійснив похід уздовж Дністра (Бредовський похід), у лютому 1920 інтернований у Польщі. Деякий час П. перебував у таборах військовополонених, із липня 1920 — у розпорядженні головнокомандуючого *Російською армією* в Криму. Із листопада 1920 — в еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців (із 1929 — *Югославія*).

П. у м. Бєлград (нині столиця Сербії).

Тв.: К истории Бредовского похода. «Часовой», 1933, № 107; Еще о Бредовском походе. Там само, 1934, № 125—126.

Літ.: Список генералам по старшинству: Составлен на 15 апреля 1914 года. Пг., 1914; Список генералам по старшинству: Исправлен по 10 июля 1916 года. Пг., 1916; *Базанов С.Н., Фролов Б.П.* Армии русские в Первой мировой войне. В кн.: Военная энциклопедия, т. 1. М., 1997; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (материалы к истории Белого движения). М., 1997.

В.А Гриневич.



М.М. Промптов.

ПРОПІНА́ЦІЯ (від лат. propinare — пити за чиєсь здоров'я, пригощати), **пропінаційне право** — на укр. землях, що входили до *Королівства Польського*, *Великого князівства Литовського* і *Речі Посполитої*, дозвіл вищої влади на монопольне вир-во та продаж міцних напоїв якійсь певній особі (або групі осіб) — пропінатору, що передбачав великі прибутки, переважно грошима. Уперше згадується в літовських і польських актових матеріалах 15 ст. Відрізнялася в силу закону від персонального дозволу землевласників і сільс. громад на торгівлю спиртним у межах їхніх володінь. В окремих випадках заборонялася оптова реалізація міцних напоїв. Поперва П. стосувалася гол. чин. пива, пізніше — горілки та вина, а також похідної від них продукції — різних видів «медовухи», лікерів тощо. Пропінаційне право *магнати* та шляхтичі (див. *Шляхта*) нерідко передавали в оренду корчмарям (особливо до серед. 17 ст.), а самі, у свою чергу, отримували від *князів* і *королів* «за особливі послуги». Фактично, але не юридично, П. була скасована у Козацькій Україні в період Хмельниччини. Проте вже за правління гетьманів І.*Самойловича*, І.*Мазепи*, І.*Скоропадського* питання про неї не раз поставало, зокрема, при встановленні податків за вир-во алкогольних напоїв, які отримали назви: *показанщина* і *покуховне*. Згідно з *гетьманськими універсалами* П. користувалися заможні старшини, «заслужені» шляхтичі, монастирі та частина рядового козацтва. Після ліквідації політ. автономії *Гетьманщини* це право повністю перебрав на себе царський уряд Росії. Після приєднання *Правобережної України* до Рос. імперії наприкінці 18 ст. воно поширювалося на місц. польс. *поміщиків* до запровадження 1863 т. зв. шинкового акцизу (див. *Акциз*).

Літ.: *Корсак А.* О пропинационном праве в Западных губерниях. СПб., 1864; *Прыжов И.* История кабаков в России в связи с историей русского народа. СПб., 1868; *Цитович П.* Питейная монополия помещиков Польши в своих имениях. СПб., 1907; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград, 2007; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

«ПРОСВІ́ТА» (1868—1939) — громад. орг-ція, утворена 1868 у *Львові* з метою культ. розвитку, консолідації нар. спільноти та піднесення нац. свідомості укр. народу.

«П.» поширила діяльність на всі укр. землі (найпотужніші ме-



Будинок «Просвіти» у м. Львів. Фото 1920-х рр.



Штампи читалень «Просвіти». 1930-ті рр.



«Навчім неписьменного!» Зображення на титулі книги І. Крип'якевича «Українське життя в давні часи. Перша частина: княжі часи». Львів: «Просвіта», 1933.

режі — у *Галичині*, на *Буковині*, *Поділлі*, Київщині, *Волині*, у *Закарпатській Україні*). Створена орг. структура (філії—читальні) в західноукр. землях підпорядковувалася *Львівському товариству «Просвіта»*. У підрос. Україні «Просвіти», утворені 1905—07 в губернських містах, координували роботу осередків, що з 1917 діяли за власними статутами.

«П.» почала з науково-освіт. діяльності, переймаючи цю царину у *Галицько-руської матиці*. При т-ві працювали спеціально створені термінологічна та з підготовки підручників комісії.

Т-во відкривало б-ки, друкарні, книгарні, нар. театри, кінотеатри, музеї, здійснювало постановку спектаклів на укр. тематику, відзначення ювілеїв відомих укр. діячів, визначних подій нац. значення, організацію публічних читань, упорядкування укр. шкіл.

Деякі діячі т-в, починаючи з 1860-х рр., представляли інтереси укр. народу в *Галицькому крайовому сеймі* та австрійс. парламенті. Парламентські представництва за участю членів «П.» в 1860—80-х рр. відстоювали надання дотацій на видавництво, забезпечення окремих видів екон. діяльності, навчання укр. мовою, відкриття укр. г-зій, семінарій, заснування кафедри укр. історії у Львів. ун-ті, згодом — укр. ун-ту у *Львові*.

У 1880—90-х рр. діячі «П.» активізували парламентську діяльність, участь у маніфестаціях, нац. святах, вічах, стали засновниками перших політ. партій (див. *Партії політичні*).

Усі ген. секретарі, міністри освіти *Української Народної Республіки* та держ. секретарі освіт. справ *Західноукраїнської Народної Республіки* у період 1917—20 (окрім П.*Христюка* та А.Артимовича) були членами «П.» До *Української Центральної Ради* входили 122 члени «П.». У виконавчих органах влади першої УНР представництво діячів «П.» складало від 30 до 56 %, в *Українській Державі* — від 6 до 38 %, у другій УНР — від 24 до 56 %. У ЗУНР члени західноукр. осередків «П.» складали від 36 до 47 % складу уряду — *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки*, 44 представники «П.» були в *Українській національній раді ЗУНР*.

На поч. 1920-х рр. в Галичині, на Волині, Закарпатті т-ва провадили активну культурно-освітню діяльність. На Київщині, Катеринославщині, Поділлі діяльність «П.» провадилася до поч. 1920-х рр., у серед. 1920-х рр. частина їх була реорганізована, інші самоліквідовувалися. На Волині «П.» функціонувала до 1929 в *Рівному*, до 1934 — у *Луцьку*, осередки т-ва, підпорядковані Львів. «Просвіті», до серед. 1930-х рр. могли працювати в ін. місцевостях Волині.

Найплідніше в 1920—30-ті рр. «П.» працювала в Галичині та на Закарпатті. 1939, з окупацією угор. і рад. військами укр. земель, діяльність т-в на Закарпатті та в Галичині була припинена.

Дж.: Справозданнє зъ першихъ загальнихъ зборівъ товариства «Просвіта». Львів, 1868; Справоздане зъ дѣланій «Просвѣты» вôдъ часу завязаня товариства — 26 листопада 1868 року, до найновѣйшого часу. Львів, 1874.

Літ.: *Малюта О.В.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX століття). К., 2008.

О.В. Малюта.

«ПРОСВІ́ТА» (1941—1943) — громад. орг-ція, що відновила діяльність у період окупаційного режиму.

За умов проголошення у *Львові* 30 червня 1941 «Акта відновлення Української Держави» (див. *Акт Тридцятого червня 1941*), діячі «П.» увійшли до складу уряду — *Українського державного правління*. Ресорт (відділ) нар. освіти і віросповідань очолював В.Радзикевич, ресорт рільництва — Є.Храпливий, заст. із питань закордонних справ був О.Марітчак, заст. із фінансових питань — Х.*Лебідь-Юрчик*, заст. із питань рільництва — Б.Іваницький, заст. члена Укр. держ. правління у справах адміністрації — К.*Паньківський*, заст. голови Укр. держ. правління в Словаччині — Л.*Мосендз*, за питання торгівлі і промислу відповідав Ю.*Павликовський*.

Відродження «П.» почалося стихійно з низових осередків у *Галичині*. 17 липня 1941 відновила діяльність Львів. «П.». Головою т-ва став І.*Брик*, секретарем — М.Дужий. Т-во зберегло відповідну структуру, ланками якої залишалися філії та читальні. За півроку діяльності Львів. «П.» налічувала 82 філії, 2917 читалень. Т-во перебрало майно обласного будинку нар. творчості та підлеглих йому палаців к-ри і клубів.

Київ. «П.» відновлена «похідною групою» ОУН(м) (на чолі з О.*Ольжичем*). Головою т-ва став М.Тобілевич. У налагодженні діяльності т-ва брали участь М.Зеров, Є.*Онацький*, Т.*Осьмачка*, О.*Теліга*, Я.*Шумелда*, Ю.*Шевельов*.

Почали функціонувати «Просвіти» на *Поділлі*: у *Хмільнику* (вересень 1941), *Вінниці* (жовтень 1941), Турбові (нині с-ще міськ. типу Липовецького р-ну Він. обл.), Ялтушкові (нині село Барського р-ну Він. обл.; листопад 1941), *Немирові* (грудень 1941), *Вороновиці* (січень 1942), Іванові, Калинівці (нині місто Він. обл.), Кураві (лютий 1942). При Хмільницькій «П.» працював міський театр. У Ялтушківському т-ві функціонували співочий, муз., декламаторський, драм. гуртки.

Орг-ції брали участь у відзначенні Шевченківських дат, вшановували пам'ять учасників *Другого Зимового походу Армії УНР 1921*, полеглих під *Базаром*.

Восени 1941 осередки «П.» виникли в *Дніпропетровську*, *Кривому Розі*, *Апостоловому*.

На *Волині* 23 листопада 1941 почала діяльність Рівнен. окружна «П.». Офіц. заснування осередків т-ва відбувалося після затвердження їхньої документації референтом пропаганди при *гебітскомісаріаті*. На Рівненщині

діяло понад 500 просвітянських філій. Рівнен. орг-ція об'єднувала 300 членів.

У січні—березні 1942 відновили діяльність т-ва у *Володимирі-Волинському*, *Луцьку*, *Корці*, *Кременці*, *Устилузі*. Відроджено бл. 70 % філій «П.», що існували в 1920-х рр. При т-вах створювали «гуртки молоді», проводили курси нім. мови, диригентів та режисерів, готували вихователькок дитячих садочків. У Володимирі-Волинському, *Дубно*, Луцьку «Просвіти» ініціювали проведення маніфестацій, жалобних академій. У листопаді—грудні 1941 відзначалося 20-річчя трагедії під Базаром, у січні—лютому 1942—43 проводились академії, присвячені пам'яті героїв Крут (див. *Крути*, *бій 1918*). З ініціативи осередку с. Заліси (на Ковельщині) зібрано кошти на буд-во пам'ятника на могилі вояків Армії УНР, які загинули під Базаром. Здійснювалося перезахоронення жертв більшовицького терору. Ковельська «П.» зініціювала проведення маніфестації (28 лютого 1943, бл. 10 тис. учасників), під час якої з подвір'я місц. в'язниці на правосл. кладовище перенесли останки 70 осіб, замордованих НКВС УРСР 1941.

Діяльність «П.» дедалі менше вписувалася в концепцію нацистської окупаційної політики. Чимало орг-цій було закрито через їх зв'язок із націоналістичним підпіллям.

У *Генеральному губернаторстві* окупаційні власті в серпні 1941 вирішили підпорядкувати «П.» відділові культ. роботи Укр. крайового к-ту. Навесні 1942 читальні «П.» в Галичині були повністю реорганізовані в укр. освітні т-ва, підпорядковані місц. структурам Укр. центр. к-ту. Проведення будь-якого публічного заходу укр. освіт. т-ва вимагало попереднього дозволу нім. поліції.

Обмежень у своїй роботі в окупаційний період зазнавали всі «Просвіти». Восени 1942 було заборонено діяльність Дніпроп. «П.», 15 її членів заарештовано. Зі звинуваченням у приналежності до націоналістичного підпілля ув'язнено голову Маріупольської «П.» А.Авраменка, члена т-ва М.*Стасюка*. Діяльність орг-ції 1943 звелася лише до проведення концертів. Заборонено утворення осередків «П.» в *Харкові* та у його околицях. Поступово 1943 діяльність «П.» було припинено на всіх укр. землях. Її діячів піддано репресіям з боку окупаційних властей.

Літ: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958; *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. New York—London, 1963; *Паньківський К.* Роки німецької окупації (1941—1944). Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1983; *Бухало Г.* «Просвіта» сіяла світло: Сторінки історії Рівненської «Просвіти»: 1917—1928, 1942—1944 рр. Рівне, 1994; *Коваль М.* «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.). «УІЖ», 1995, № 2; *Савчук Б.* Волинська «Просвіта». Рівне, 1996; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. К., 1997; *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905—1921 рр.). Дніпропетровськ, 2002; *Титаренко Д.М.* Маріупольська «Просвіта» під час нацистської окупації. В кн.: Література та культура Полісся: Регіональна історія та культура в українському та європейському контексті, вип. 27. Ніжин, 2004.

О.В. Малюта.

«ПРОСВІ́ТА», Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка (ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка) — громад. культурно-просвітницька орг-ція, утворена 12 жовтня 1991 на 3-й позачерговій конференції *Товариства української мови імені Т.Шевченка* шляхом реорганізації цього т-ва. Проголосила себе правонаступницею «Громади» (див. *Громади*; 1860 — поч. 20 ст.), *«Просвіти»* (1868—1939), Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка (1989—91). Метою діяльності т-ва «П.» визначено утвердження *української національної ідеї*, розвиток нац. к-ри, відродження істор. пам'яті, формування нац. свідомості, піднесення духовності й добробуту укр. народу. Статут т-ва затверджено 1992. Керівними органами є з'їзд, гол. рада та центр. правління, виконавчим — секретаріат.

4—5 грудня 1993 відбувся 4-й з'їзд т-ва та ювілейне засідання, присвячене 125-літтю орг-ції. Головою т-ва обрано нар. депутата України П.Мовчана.

У квітні 1995 засновано Видавничий центр «Просвіта», який на 2011 видав понад 200 найменувань книг заг. накладом 600 тис. прим.; подібні структури були організовані у *Львові* та *Дрогобичі*. Центр. друкований орган ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка — газ. «Слово Просвіти», регіональні об'єднання на кінець 1990-х рр. видавали 18 періодичних видань. Створено аудіо-відеоцентр «Рідний край».

Із 1991 за сприяння Укр. нар. союзу (США) т-во проводить літні курси англ. мови в *Києві*, *Бориславі*, *Вінниці*, Львові, *Харкові*.

30 листопада 1996 відбувся 5-й з'їзд ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка, який мав консолідувати в єдиний фронт усі національно-демократ. сили. Ухвалено нову редакцію статуту. Виконання вимог з'їзду законодавчо закріплено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 № 998 «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови».

На грудень 1996 до складу т-ва входило 25 обласних організацій, 447 районних та міських, 14 364 первинні осередки. Заг. кількість індивідуальних членів складала 650 тис. осіб, колективних — понад 500 тис.

8 грудня 1998 відбулися держ. урочистості, присвячені 130-річчю утворення «Просвіти».

9 грудня 2003 відзначено 135-річчя діяльності «Просвіти». Запроваджену товариством премію ім. Б.Грінченка вручено Б.Пастуху, І.Ющуку.

«П.» щорічно відзначає загальнонац. свята, які завдяки її зусиллям стали державними: День Соборності (22 січня), Пам'яті Героїв Крут (29 січня), Міжнар. день рідної мови (21 лютого), День Матері (2-га неділя травня), День укр. писемності та мови (9 листопада) та ін.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності т-ва є робота з дітьми та молоддю, основою якого стало проведення літературно-мистецьких конкурсів: «Я гордий тим, що українець зроду» (із 2005 — конкурс ім. Д.Білоуса «Диво калинове»), читців поезії Т.Шевченка та Лесі Українки, класичної і сучасної поезії, Всеукр. конкурс «Т.Шевченко у моєму серці»; конкурс книги «Тарасовими шляхами»; образотворчий конкурс «Художня палітра українського слова», Всеукр. студентський огляд на кращу режисерсь-

ку роботу. Традиційним стало відзначення свята Миколая. У Донецьку під опікою «П.» щорічно проводиться Всеукр. юнацький конкурс «Джерело талантів», на базі *Національного художнього музею України* щоквартально організовуються вечори «Мистецька палітра».

22 квітня 2005 в Києві на 7-му черговому з'їзді ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка головою обрано П.Мовчана. З'їзд звернувся із ухвалою до Верховної Ради України з вимогою прийняти закон про визнання ОУН і *Української повстанської армії* воюючою стороною на боці укр. народу.

На квітень 2005 у структурі орг-ції налічувалося 16 міських, 237 районних, 122 міськрайонні об'єднання, 5182 первинні осередки, 125 колективних членів. Найчисельнішими обласними об'єднаннями були Львів. (бл. 15 тис. членів), Івано-Франк. (бл. 15 тис.), Терноп. (11,3 тис.), Рівнен. (9 тис.), Миколаїв. (5,7 тис.), Луган. (3,5 тис. членів).

19 червня 2009 в Києві відбувся 8-й з'їзд ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка. Делегати внесли зміни та доповнення до статуту т-ва, метою діяльності т-ва проголошено: «утвердження української державності на основі національної ідеї». Головою ВУТ «П.» ім. Т.Шевченка було переобрано П.Мовчана.

2009 у складі т-ва були 23 міські об'єднання, 242 — районні, 121 міськрайонне, 5343 первинні осередки, 131 колективний член. Заг. чисельність членів — 285 637 осіб.

Найчисельнішими обласними об'єднаннями т-ва є Терноп. — бл. 12 тис. членів, Івано-Франк. — бл. 16 тис., Львів. — бл. 15,5 тис., Черкас. — 8,5 тис., Чернів. — бл. 7 тис., Миколаїв. — бл. 6 тис. членів.

Літ.: «Просвіта»: Історія та сучасність (1868—1998): Збірник матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» імені Тараса Шевченка. К., 1998; «Просвіта»: Літопис нового часу (1996—2001). К., 2001; «Слово Просвіти», 2005, 28 квітня — 4 травня; *Малюта О.В.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX століття). К., 2008; «Слово Просвіти», 2009, 18—24 червня; 25 червня — 1 липня.

В.П. Швидкий, О.В. Малюта.

ПРОСВІ́ТНИЦТВО. Термін «Просвітництво» (франц. siècle des lumières, нім. Aufklärung, англ. The Enlightenment, рос. Просветительство, польс. Oświecenie) вживається на означення культ. течії в історії Європи 17—18 ст. У ширшому розумінні: епоха в історії європ. *культури* між *бароко* і *романтизмом*. Важлива ознака П. — секуляризація європ. д-в, а також спроба сформулювати права людини. Будучи закономірним щаблем у культ. розвитку будь-якої д-ви, що вступає на шлях капіталіст. відносин, П., незалежно від нац. особливостей його прояву в тій або ін. країні, вирізняється певною сукупністю спільних рис, серед яких: демократизм, пов'язаний із необхідністю прилучення до к-ри й знань широких верств сусп-ва; раціоналізм, що означає віру в безмежні можливості людського розуму; істор. оптимізм, віра в прогрес науки й сусп-ва, у наявність єдиної мети істор. розвитку. В епоху П. відбувалися такі індивідуальні та сусп. духовні емансипаційні процеси, за яких втрачається довіра до авторитетів, що (втрата довіри) ґрунтується на критичному способі мислення.

Спроби визначення осн. змісту терміна «Просвітництво» робилися у 18 ст., зокрема *Вольтером*, Й.-Г.*Гердером*. Але остаточно він утвердився після статті І.*Канта* «Що таке Просвітництво?» («Beantwortung der Frage: was ist Aufklärung?»).

Одним із засобів утвердження ідеалів П. його прихильники вважали розвиток історичної науки («школи моралі й політики»). При цьому просвітницький погляд на історію характеризувався наступними властивостями: відмова від теологічного способу витлумачення *історичного процесу*, різко негативне ставлення до *середніх віків*, ідеалізація *античності*, істор. оптимізм та віра в прогрес, визнання буття єдиних істор. закономірностей розвитку всього сусп-ва. Визначальною рисою мислителів цього часу були істор. оптимізм, віра в прогрес, що розглядався як поступальний розвиток к-ри, торгівлі, пром-сті, техніки. Всесвітньо-істор. підхід та уява про людство як єдине ціле вважалися закономірним характером вселенського істор. розвитку, який підлягає певним «природним законам».

П. є природним продовженням *гуманізму* 14—15 ст. як світського культ. напряму. Але епоха П. відокремлена від епохи гуманізму епохою реліг. реформації і катол. реакції, коли в житті Зх. Європи взяли гору теологічні й церк. засади. Важливою складовою просвітницької ідеології стала розробка суспільно-політ. теорій, зорієнтованих на розбудову раціонально організованого сусп-ва. В основу просвітницьких суспільно-політ. теорій було покладено поняття незмінної людської природи, зміст якого включав ідею про рівність людей від природи, а також про існування низки невідчужуваних прав і свобод людини й громадянина. Ці теорії, зокрема теорія природного права, що виходила з уявлення про вроджену рівність людей, ідеологічно обґрунтовували вимоги демократ. свобод. Проти феодально-абсолютистської д-ви була спрямована й теорія сусп. договору, згідно з якою *держава* не мала Божественного походження, а становила інститут, що виник шляхом укладання договору між людьми; ця теорія надавала право народу позбавити влади монарха, який порушує умови договору та погано охороняє природні права громадян.

Прагнення просвітників підкорити ідеальним, розумним принципам і сусп. лад та держ. установи (яким належало, на їхню думку, піклуватися про «загальне добро»), і життя людей було пов'язане з культом розуму. Феод. лад та його інститути розцінювалися як «неприродні», «нерозумні». Тому деякі просвітники покладали надії на «освіченого монарха», розраховуючи, що *абсолютизм* надалі проведе необхідні бурж. реформи. Так виникла ідея *освіченого абсолютизму*. Однак та частина просвітників, яка більшою мірою відстоювала інтереси народу, ішла значно далі, відстоюючи ідеї нар. суверенітету й демократ. *республіки*.

Поняття «Просвітництво» стало вираженням заг. процесу, що поступово охопив низку країн, насамперед європейських. Причому в різних д-вах і в різних

царинах життя цей процес протікав по-різному і мав свою незаперечну нац. специфіку, в контексті чого, як правило, виділяють англ., франц., нім., італ. та ін. Просвітництва.

В Англії просвітницька думка мала своїм джерелом ідеологію, породжену Англ. бурж. революцією 17 ст. Найважливішими представниками П. тут були: Дж.Локк (1632—1704), Ф.Бекон (1561—1626), Дж.Берклі (1685—1753); філософ Т.Гоббс (1588—1679); учений-фізик І.Ньютон (1643—1727); філософ Д.Юм (1711—76); економіст А.Сміт (1723—90) та ін.

Розвиток франц. П. охоплює: раннє (17 ст.) — Р.Декарт (1596—1650), П.Гассенді (1592—1655) — та високе П. (18 ст.) — Ш.-Л. де Монтеск'є (1689—1755), Вольтер (1694—1778), Ж.-Ж.Руссо (1712—78), Ж.-О. де Ламетрі (1709—51), Д.Дідро (1713—84), К.-А.Гельвецій (1715—71), П.-А.Гольбах (1723—89). Однією із центр. подій розвитку франц. П. стало видання відомої «Енциклопедії» (1751—80), а соціально-політ. завершенням — події *Французької революції кінця 18 століття*. Ідейними вождями «старшого покоління» франц. просвітників 18 ст. були Вольтер і Ш.-Л. де Монтеск'є. Вірячи в істор. прогрес, вони покладали надії на «освіченого монарха» (Вольтер) або пропагували *конституційну монархію* за англ. зразком. У Франції 18 ст. існували три крила П.: перше — прихильне до давнього способу правління (ancien régime) — репрезентували аполітичні або монархічні популяризатори знання і науковці, які висували думку, щоб увести поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову. До другого зараховують філософів, прихильних до існуючої влади та ідей абсолютної монархії, але зосереджених на боротьбі з релігією і привілеями Церкви. Гол. представники: Вольтер, П.-А.Гольбах, Д.Дідро. Третє крило складали радикальні супротивники рівною мірою як монархії, так і Церкви, демократи й прото-соціалісти, передусім Ж.-Ж.Руссо.

У Німеччині П. розпочалося у 18 ст., що було зумовлено екон. відсталістю та відсутністю нац. єдності. Фундамент під нім. П. заклали Г.-В. фон Лейбніц (1646—1716), Х.Томазіус (1655—1728) та Х. фон Вольф (1679—1754). Символом нім. П. є І.Кант (1724—1804), який синтезував думки Д.Юма та ін. філософів європ. П. До чільних представників нім. П. належать Х.-А.Крузій (1715—75), Е.-В. фон Чирнгауз (1651—1708), А.-Г.Баумгартен (1714—62), Й.-Г.Гердер (1744—1803), Й.-В. фон Гете (1749—1832), Г.-Е.Лессінг (1729—81), Ф.Шіллер (1759—1805). На відміну від французького німецьке П. вирізнялося вкрай обережним ставленням до релігії. Ін. особливістю нім. П. виявилася об'єднуюча ідея, що змогла згуртувати різних за духом його представників — від найрадикальніших до, здебільшого, дуже поміркованих. Це ідея нац. єдності нім. народу, його права на вільний розвиток нац. к-ри, літератури й мови — що сприяло появі єдиної д-ви.

Із кінця 1750-х — 1760-х рр. центр. фігурою П. став Г.-Е.Лессінг із його викриттям феод. тиранії, осудом реліг. нетерпимості. Й.-Й.Вінкельман (1717—68) звеличував *демократію*, що породила велике мист-во антич. греків. Й.-Г.Гердер стверджував єдність істор. процесу, розвивав принципи історизму й нац. своєрідності в мист-ві. Катол. П. в Австрії репрезентували: М.Деніс (1729—1800), П.-Й.Ріггер (1705—75), К.-А.Мартин (1726—1800), Й. фон Зонненфелс (1732—1817).

Італ. П. у 18 ст. мало кількох видатних особистостей: юриста Ч.Беккарія (1738—94), соціолога Дж.Віко (1668—1744), історика Л.-А.Мураторі (1672—1750). У Тоскані реформи в дусі Просвітництва проводив Б.Тануччі (1698—1783). Ідеї італ. П. рельєфно виділялися також у працях М.Чезаротті (1730—1808), П.Вері (1728—97), Г.Філанджері (1752—88), а в драматургії — К.Гольдоні (1707—93).

В Іспанії П. розвивалося під впливом ідей франц. енциклопедистів. Просвітники 18 ст. критикували середньовічну схоластику й реліг. догми, проповідували практичне знання, просвітницьку естетику. Одним із найбільших діячів П. був Г.-М. де Ховельянос (1744—1811). Катол. П. в Іспанії репрезентували т. зв. лустрадос (просвітники), золотим періодом для яких були 1759—88, коли д-вою правив освічений Карл III Бурбон. Найвідомішими лустрадос були також: П.-Р.Кампоманес (1723—1803), Л.-Ф. де Моратін (1760—1828), Б.-Х.Феіхоо е Монтенегро (1676—1764).

У Польщі ідеї П. прижилися пізніше, ніж у країнах Зх. Європи. Часові межі польс. П. (від 1740-х рр. до 1822) науковці приймають із застереженням, бо деякі прояви *класицизму* тривали тут до серед. 19 ст. Специфікою польс. П. була участь катол. *духовенства*, перше покоління просвітників складали гол. чином священики. Завдяки діяльності, передусім С.-К.Потоцького та І.Потоцького, Польща першою із країн Європи отримала сучасну *конституцію*. Просвітництво в Польщі можна розмежувати на три фази: рання (1733—64); зріла (1764—95); занепадницька (пізнє Просвітництво, або Просвітництво постаніславівське; 1795—1822). У польс. «Oświeceniu» велике значення мали сатира, сатирична журналістика, комедія, «східна повість», дуже широкого поширення набула література рукописна. Одним із засновників і найбільшим представником польс. просвітницької літератури й театру був Ф.Богомолець (1720—84). Ін. найважливіші представники: Г.*Коллонтай* (1750—1812), І.Красицький (1735—1801).

Ідеї П. побутували і в ін. країнах Зх. Європи. Його репрезентували: у Швеції — К.Лінней (1707—78); у Португалії — маркіз ді Помбал (1699—1782). Данське П. представляли Й.-Б.Блюме (1681—1753), Е.Понтопідан (1698—1764) та Г.-А.Брорсон (1694—1764). Голландії завдячуємо такими ключовими фігурами раннього П., як Б.Спіноза (1632—72) та Б.Бекер (1634—98). У 2-й пол. 18 ст. і на поч. 19 ст. просвітницькі ідеї розвивав у Пн. Америці Т.Пейн. Видатними діячами амер. П. були: Б.Франклін (1706—90) і Т.Джефферсон (1743—1826).

У Росії деякі просвітницькі ідеї поділяли діячі «ученої дружини» рос. імп. *Петра І* — кн. А.Кантемир (1708—44), В.*Татіщев* (1686—1750), М.*Ломоносов* (1711—65). Розквіт рос.

П. припадає на 1760—80-ті рр., коли з'явилися твори М.Новікова (1744—1818), Д.Фонвізіна (1744—92), О.Полєнова (1738—1816). Перші рос. просвітники покладали надії на «освіченого монарха», справедливі закони, засновані на природному праві, пом'якшення звичаїв унаслідок поширення освіти та правильного виховання. Головними ж представниками П. в Росії вважаються: М.Новіков, О.Радищев (1749—1802), В.Бєлінський (1811—48), М.*Чернишевський* (1828—89), О.*Герцен* (1812—70).

Рос. просвітникам була властива віра в те, що шляхом переконання, поширення правильних і висміювання неправильних, помилкових «думок» можна викорінити вади, дурні звички й за посередництвом «освічених царів», які слухаються своїх «дорадників» — філософів-просвітників, упровадити розумні, справедливі закони.

Окремо варто сказати про вклад у розвиток рос. П. українців, передусім Т.Прокоповича (див. Ф.*Прокопович*; 1681—1736). Він виступив спочатку як проповідник-публіцист, роз'яснюючи дії уряду, доводячи необхідність для Росії необмеженого *самодержавства*.

Тривалий час Т.Прокопович був не тільки найбільшим філос. авторитетом на Україні та в Росії, а й визначним громад. діячем, навколо якого згуртувалися прихильники сусп. перетворень, найпередовіші освічені люди того часу. У кращих своїх творах Т.Прокопович, виходячи з понять сучасного йому наук. раціоналізму й протестантської теології, висловлював негативне ставлення до старих форм моск. церк. й громад. життя, які потурали неуцтву та показній псевдовченості, святенництву й марновірству. На теренах Російської імперії в період, що розглядається, проводили свою просвітницьку діяльність ін. відомі укр. мислителі просвітницького спрямування: Я.*Козельський* (1729—94), С.Десницький (бл. 1740 — 1789), Іван (Йоіль) Биковський (1706—98).

Просвітництво в Україні.

В укр. П. вирізняють два періоди: раннє П. (нім. Frühaufklärung) — кінець 17 — поч. 18 ст. — і зріле/високе П. (нім. Hochaufklärung) — 2-га пол. 18 ст. Важливу роль у поширенні просвітницьких ідей на теренах України відігравала *Києво-Могилянська академія*, що служила до серед. 18 ст. одним із гол. постачальників кадрів освічених людей не тільки для України, а й Росії та пд. слов'ян.

Представники укр. раннього П. боролися за *секуляризацію* Церкви і підпорядкування її д-ві, виступали за розвиток науки, к-ри та прогресивні реформи в сусп. житті, за широку світську освіту. Найвидатніші представники — Т.Прокопович, Я.А.*Маркович* (1696—1770), С.Прибилович (р. н. невід. — п. бл. 1726), Г.*Бужинський* (1680—1731), Т.Кролик (р. н. невід. — п. 1732), С.*Кулябка* (1704—61), В.*Стефанович* (1697—1773), С.Кохановський (1-ша пол. 18 ст.), Д.Скалуба (1-ша пол. 18 ст.).

Просвітництво в Україні 2-ї пол. 18 ст. — це якісно новий етап у розвитку укр. філос. думки. Він характеризується поширенням ідей класичного західноєвроп. П., а також утвердженням в Україні двох типів ідеології П.: 1) ідеології дворянського П., що виражала інтереси *міщан* та сил, зацікавлених в розвитку освіти і науки, техніки. Це — науково-освіт. напрям; 2) етико-гуманістичного напряму як виразу протесту широких мас проти феодально-кріпосницького гноблення.

Своєрідність укр. П. полягає в тому, що тут ще не було середнього класу — носія ідей П. в Європі, а тому укр. просвітники — це ліберально-різночинна інтелігенція, об'єднана вірою в перетворюючу силу освіти. Критикуючи існуючий сусп. лад, вони вимагали пом'якшення експлуатації селян, раціоналізації с.-г. і пром. вир-ва, звільнення селян із *кріпацтва*, демократизації сусп-ва. У своїх маєтках просвітники організовували гуртки вчених, де обмірковували ідеї сусп. прогресу. Члени «Попівської академії» (на х. Попівка; нині с. Залізняк Сум. р-ну Сум. обл.) в маєтку О.Паліцина вивчали твори франц. просвітників. Тут виникла ідея створення Харків. ун-ту, яку здійснив 1805 член гуртка В.*Каразін*. Подібний гурток діяв у маєтку В.Пасенка в *Кременчуці*. Серед гуртківців глибоким інтересом до природничих наук виділявся, осібно, В.Каразін, який дбав про впровадження їхніх досягнень у життя. Серед просвітників — випускників Києво-Могилянської академії — були літератори, перекладачі, публіцисти, зокрема М.*Мотоніс* (р. н. невід. — п. 1787), В.*Рубан* (1742—95), Г.*Политика* (1723 або 1725 — 1784), Я.Козельський.

Вершиною розвитку укр. просвітницької думки 18 ст. є творчість видатного укр. просвітника, філософа, педагога, поета Г.*Сковороди* (1722—94), який вчився в Києво-Могилянській академії упродовж 1738—41 і 1744—50, слухав університетські курси в Угорщині, Австрії, Польщі, Німеччині, Італії, володів латиною, грец., нім., гебрейською мовами. Сучасник Ж.-Ж.Руссо і Д.Дідро, Г.-Е.Лессінга і Й.-Г.Гердера, він глибоко сприйняв дух тогочасного П., світлу віру у всемогутність людського розуму, в неминучість торжества правди й справедливості. Прикметним моментом філос. антропології Г.Сковороди є перенесення центру уваги зі сфери споживання і споживацьких інтересів у сферу продуктивної діяльності, праці, настійне проведення думки, що головним у людському житті є не споживання, а праця, висунення й обгрунтування ідей, що справді людським способом життя є «сродна» праця, яка є водночас і потреба, і вища насолода. Висунення ідеалу сусп-ва, де кожен працює за своїми здібностями і де праця виступає як перша потреба й вища насолода, для 18 ст. було важливим досягненням філос. думки.

Як просвітник Г.Сковорода вважав, що ідеал сусп-ва, де кожен реалізує свої природні обдарування у «сродній» праці і отримує насолоду від справді людського способу життя, можна втілити в життя за допомогою освіти — кожен повинен пізнати себе, свої природні нахили й кебету. Звідси — проголошення самопізнання універсальним засобом моральної перебудови світу. Щастя, на думку Г.Сковороди, доступне всім і кожному, бо нікого природа не покривдила. Варто лише відвернути свою увагу від згубних «плотських» жадань та

інтересів і пізнати в собі «справжню людину», з'ясувати, до чого народжений («к чему рожден»), знайти своє покликання і щастя в «сродній» праці. Тоді «нужное станет нетрудным, а трудное — ненужным». Щастя, на думку Г.Сковороди, досяжне лише для людини, яка усвідомила, самотужки або за допомогою соціальної педагогіки, власну «спорідненість», тобто схильність до якогось виду діяльності. Соціальна гармонія, згідно із вченням Г.Сковороди, досяжна лише для товариства таких щасливих людей.

Літ.: Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в. М.—Л., 1961; *Кант И.* Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? 1784. В кн.: Произведения, т. 6. М., 1966; Проблемы Просвещения в мировой литературе. М., 1970; *Литвинов В.Д.* Ідеї Раннього Просвітництва у філософській думці України. К., 1984; *Chaunu P.* Cywilizacja wieku oświecenia. Warszawa, 1989; *Hof U. im.* Europa Oświecenia. Warszawa, 1995; *Dorinda O.* «L'Illuminismo», Bologna, 1997; *Хоркхаймер М., Адорно Т.В.* Диалектика просвещения: Философские фрагменты. М.—СПб., 1997; *Горський В.* Просвітництво в Україні. В кн.: Філософський енциклопедичний словник. К., 2002; История философии: Энциклопедия. Минск, 2002; *Kelleter F.* Amerikanische Aufklärung: Sprachen der Rationalität im Zeitalter der Revolution. Paderborn, 2002; *Рикуперати Д.* Человек Просвещения. В кн.: Мир Просвещения: Исторический словарь. М., 2003; *Попович М.* Григорій Сковорода: Філософія свободи. К., 2007; *Frost M.* The age of Enlightenment. Б/м, 2008.

В.Д. Литвинов.

ПРОСКУ́РІВ — див. *Хмельницький.*

ПРОСКУ́РІВСЬКА ОКРУ́ГА — 1) адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Подільської губернії.* Окружний центр — м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*). Налічувала 16 *районів.* За даними на 1 жовтня 1925, складалася із 16 р-нів та 269 сільрад; населення 577 тис. осіб. Національний склад населення, за переписом 1926: українців — 80,2 %, росіян — 1,0, євреїв — 8,1, поляків — 10,4 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930;

2) адм.-тер. одиниця у складі УРСР. Утворена 4 травня 1935 у складі *Вінницької області.* Центр — м. Проскурів. Налічувала 8 р-нів, 1 місто, 272 сільради. Ліквідована 22 вересня 1937 у зв'язку з утворенням Кам'янець-Подільської обл. (нині *Хмельницька область*).

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Проскурівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ПРОСКУ́РІВСЬКО-ЧЕРНІВЕ́ЦЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ *Першого Українського фронту* 4 березня — 17 квітня 1944, частина стратегічної наступальної операції зі звільнення *Правобережної України* (Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції 1943—44).

Війська 1-го Укр. фронту у складі: Першої гвардійської армії, Тринадцятої армії, Вісімнадцятої армії, 38-ї армії, *Шістдесятої армії*, 1-ї танк. армії, Третьої гвардійської танк. армії, 4-ї танк. армії, *Другої повітряної армії*, 4-го гвард. танк. корпусу, 25-го танк. корпусу, 1-го і 6-го гвардійських кавалерійс. корпусів мали понад 800 тис. осіб, 11,9 тис. гармат і мінометів, 1400 танків і самохідних артилер. установок, бл. 480 літаків. У розпал підготовки до операції 28 лютого 1944 було поранено командувача 1-го Українського фронту генерала армії М.*Ватутіна.* Командування фронтом прийняв маршал Г.*Жуков.* Гол. сили нім. групи армій *«Південь»* (із 4 квітня 1944 — група армій «Північна Україна»), які діяли у смузі 1-го Укр. фронту, становили: 1-ша і 4-та танкові армії — усього бл. 500 тис. осіб; понад 5,5 тис. гармат і мінометів, 1,1 тис. танків і штурмових гармат, до 480 літаків (командувачі: генерал-фельдмаршал Е. фон *Манштейн*, із 31 березня 1944 — генерал-фельдмаршал В.Модель).

1-й Укр. фронт мав завдати гол. удару з району *Дубно—Шепетівка—Любар* у пд. напрямку з метою опанування рубежем *Берестечко—Броди—Тернопіль*—Проскурів—*Хмільник*; надалі наступати в заг. напрямку на *Чортків*, щоб відрізати шляхи відходу нім. військам на захід.

У перший день операції були введені в бій 3-тя гвард. і 4-та танкові армії, що за добу просунулися на 25—30 км. У наступні дні війська ударного угруповання фронту розвивали наступ на Тернопіль і Проскурів (нині м. *Хмельницький*) і оволоділи *Волочиськом.* Противнику контрударами вдалося затримати наступ ударного угруповання 1-го Укр. фронту.

Ставка Верховного головнокомандування 11 березня 1944 уточнила завдання рад. військам. Осн. зусилля 1-го Укр. фронту і *Другого Українського фронту* спрямовувалися на те, щоб потужними ударами на Волочиськ, Чернівці й *Умань*, *Могилів-Подільський* оточити і знищити 1-шу танк. армію противника. 21 березня посилене 1-ю танк. армією ударне угруповання 1-го Укр. фронту відновило наступ. 24 березня війська фронту вийшли до Дністра. Війська 2-го Укр. фронту в ході *Умансько-Ботошанської наступальної операції 1944* 19 березня пробилися до Дністра в районі Могилів-Подільський — *Ямпіль* (місто Він. обл.). Таким чином, група армій «Південь» і на цьому напрямку була розчленована на 2 частини. Із виходом у район Могилева-Подільського війська фронту глибоко охопили 1-шу танк. армію противника з півдня і 8-му армію з півночі. Створювалися сприятливі умови для завершення оточення як 1-ї танкової, так і 8-ї й 6-ї армій противника.

В обстановці, що склалася, Ставка Верховного головнокомандування знову уточнила завдання фронтам. Вважаючи, що завдання на оточення і знищення 1-ї танк. армії противника зможе вирішити 1-й Укр. фронт, Ставка вирішила повернути гол. сили 2-го Укр. фронту на пд. для наступу по правому і лівому берегах р. Дністер для того, щоб виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-му, 6-ту німецькі та 3-тю румунську армії й у взаємодії з *Третім Українським фронтом* знищити їх. На ліквідацію 1-ї танк. армії противника з військ 2-го Укр. фронту виділялася лише 40-ва армія.

До 28 березня 1944 війська 1-го Укр. фронту затиснули в районі на пн. від Кам'янця-Подільська (нині м. *Кам'янець-Подільський*) до 22-х д-зій противника, у т. ч. 10 танкових і 1 моторизовану. 29 березня звільнено м. Чер-

нівці. Війська 40-ї армії 2-го Укр. фронту, наступаючи вздовж пд. берега р. Дністер, 29 березня впритул підійшли до *Хотина*. Однак міцного внутр. і зовн. фронту оточення противника створено не було. Користуючись розривами в оперативній побудові 1-го Укр. фронту, оточене угруповання противника з району Кам'янця-Подільська почало пробиватися в напрямку м. *Бучач*. Одночасно з району Підгайці противник силами 3-х піхотних і 2-х танкових д-зій завдав сильного контрудару, щоб деблокувати свої війська. 5-го квітня 1944 1-й танк. армії вдалося з'єднатися зі своїми військами. 17 квітня 1944 війська 1-го Укр. фронту за наказом Ставки Верховного головнокомандування перейшли до оборони.

Результатом П.-Ч.н.о. стали: поразка групи армій «Південь», звільнення низки районів, вихід рад. військ у передгір'я Карпат і розчленування фронту противника на 2 частини, а також створення сприятливих умов для вигнання гітлерівських загарбників з території України.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Военно-исторический очерк, т. 3. М., 1959; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми. К., 1985; Стратегические решения и вооруженные силы, т. 1—2. М., 1995; *Манштейн Э.* Утерянные победы. М., 2002; Проскурівсько-Чернівецька операція — видатна подія Другої світової війни: Збірник документів і матеріалів. Хмельницький, 2009.

В.М. Грицюк, С.Є. Хлонь.

ПРОСОПОГРА́ФІЯ (від грец. πρόσωπων — обличчя, особа та γράφω — пишу) — спец. істор. дисципліна, що вивчає весь комплекс джерел біографічного та ін. особистісного характеру, а саме: зовнішність, індивідуальні риси та якості, соціальне й етнічне походження, родинні зв'язки, кар'єру, різноманітні життєві обставини тощо з метою створення портретів окремих осіб чи груп, об'єднаних за певними спільними критеріями, для реконструкції минулого як історії людей.

Джерельна база П. надзвичайно різноманітна. Це — практично всі джерела, що стосуються людської діяльності. Цим пояснюється й обширність методик П., застосування яких підпорядковане завданням евристики — знаходженню та атрибуції відомостей. Під час просопографічного дослідження відповідно до виду джерел залучаються методики та підходи ін. спец. істор. дисциплін і галузей науки — *генеалогії*, соціології, *біографістики*, демографії, статистики тощо.

Витоки П. сягають 16 ст. і пов'язані з проблемою студіювання історії різних соціальних груп та біографій окремих їх представників. Але розквіт дисципліни припав на кінець 19 ст., коли вона широко використовувалася для відтворення історії стародавніх сусп-в — Стародавньої Греції, *Риму Стародавнього*, Стародавнього Єгипту, Візант. імперії (див. *Візантія*). Значний внесок в її становлення як наук. дисципліни зробили такі європейські науковці, як Е.Ріттерлінг, Т.Франке, Г.Альфреді, Д.Форні, Ж.Лоран та ін. Завдяки методам П. вчені створювали соціальний портрет або колективну біографію різних прошарків сусп-ва чи професійних угруповань.

Теорет. підвалини дисципліни було закладено відомим франц. ученим, одним із засновників школи «Анналів» (див. *Анналів школа*) Л.*Февром*, який вважав осн. завданням історика відтворення «живої історії», а її центр. персонажем — людину минулого зі всіма притаманними їй особливостями. Саме школою «Анналів» був започаткований новий напрям досліджень — «нова сімейна історія», покликаний розглядати історію кожної особистості в контексті сучасного їй сусп-ва, її соціального та родинного походження.

Розвиток і поширення інформаційних технологій, які дають можливість робити заг. сусп. зріз різних істор. епох, сприяли подальшому розвитку П. У 1950-ті рр. франц. учений Л.Анрі запропонував метод, що отримав назву «відновлення історії родини», та використовував машинні способи обробки істор. інформації. Таким чином, відбувалася реконструкція історії не просто родини чи роду, а певних кланів. Цей напрям розвинув ін. франц. дослідник — М.Перонне.

За створення «колективних біографій» різних людських груп ратує у своїх працях нім. науковець Т.Маурер, оскільки особа у таких розвідках розкривається в індивідуальному і суспільному вимірах.

Сьогодні в західноєвроп. науці просопографічні дослідження активно використовуються з метою висвітлення соціальної історії різних істор. періодів, зокрема *середньовіччя*. Ґрунтовні праці присвячені студіюванню держ. бюрократії Франції, персонального складу італ. судів, нім. ченців тощо.

Таким чином, сформувалися два осн. напрями розвитку П.: перший — дослідження соціальних, професійних, етнонаціональних груп (Life History), другий — родинна історія (Family History).

Обидва напрями набули значного розвитку в рос. історіографії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Ці студії, репрезентовані працями О.*Васильчикова*, М.Чулкова, М.*Лихачова*, М.Мятлева та ін., були присвячені висвітленню як окремих родинних кланів, так і соціальних груп — *дяків*, *купецтва*, *дворянства*, боярської аристократії, і тісно пов'язані з генеалогією та біографістикою.

Просопографічні дослідження тривали і за рад. часів, але стосувалися переважно соціальної історії періоду середньовіччя. Плідно в цьому напрямі працювали: М.Бичкова, С.Веселовський, В.Кобрін, В.*Янін*, О.*Зимін* та ін. Значний внесок у висвітлення процесу формування рос. купецтва зробив А.Аксьонов. Сучасна рос. П. переживає піднесення, закладаються її теор. підвалини, розширюється область її застосування — від *античності* до сьогодення (О.Колобов, М.Петрова, М.Нечаєва, Ю.Юмашева та ін.).

Значний доробок у цій галузі належить укр. науковцям. Праці М.*Максимовича*, В.*Антоновича*, О.*Лазаревського*, В.*Модзалевського*, М.*Грушевського* заклали основу для подальших досліджень. У галузі П. активно працювали Я.*Дашкевич*, В.Чишко та працюють Н.Яковенко, І.Старовойтенко, Н.Миронець, Н.Барабаш, В.Томазов, В.Кривошея, В.Пана-

шенко, В.Щербак, В.Горобець, Г.Голубчик та ін.

Літ.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Чишко В.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. К., 1996; *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії. В кн.: Український біографічний словник: Історія і проблематика створення: Матеріали науково-практичної конференції, Львів, 8—9 жовтня 1996 р. Львів, 1997; *Ляшко С.* До питання просопографії. В кн.: Бібліотека. Наука. Культура. Інформація, вип. 1. К., 1998; *Петрова М.* Просопография как специальная историческая дисциплина: На примере авторов поздней античности. СПб., 2004; *Миронець Н., Старовойтенко І.* Просопографія. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008.

В.В. Томазов.

ПРО́СЬКИЙ (Proski**) Самуель** (н. після 1636 — 21.02.1710) — дипломат і мемуарист. Походив зі шляхетської родини. Служив на венеціанському флоті, кілька років провів на островах Крит, Корфу, Мальта та в Греції. Без достатніх підстав, уже в Польщі, привласнив собі титул мальтійського кавалера, через що мав певні клопоти. Учасник посольства Я.Гнінського до *Османської імперії* 1677 (згодом, у зв'язку із хворобою посла, фактично очолив місію). Автор «Diariusza legaciej tureckij... do Mechmet sułtana...» (видав Ф.Пуласький 1907). Польський резидент у *Стамбулі* 1677—85, учасник турец. експедиції під *Чигирин* 1678, яку він описав у «Diariuszu expeditiej spod Isachcy nad Dunajem... do obozu tureckiego pod Czechryń...» У цьому творі він високо оцінив військове мистецтво козац. залоги Чигирина та прямо звинувачував рос. командування у падінні фортеці.

1690—97 П. був польс. послом у *Відні*.

Літ.: Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody Chełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678. Warszawa, 1907.

Д.С. Вирський.

ПРОТЕКТОРА́Т — форма міждерж. стосунків, що ґрунтуються на договорі, відповідно до якого між сильною і слабкою *державами* встановлюються особливі обопільні зобов'язання та права, що передбачають захист першою другої, а також певні послуги другої першій, хоча при цьому слабша сторона не втрачає свого суверенітету. Оскільки послуги мають обопільний характер, то у випадку, коли одна зі сторін не виконувала взятих на себе зобов'язань, друга могла вважати себе також вільною від виконання своїх. У порівнянні зі стосунками васалітету П. був більш м'якою формою залежності. Інколи навіть одна й та ж д-ва могла одночасно перебувати у васальній залежності від другої д-ви та під П. третьої (напр., за *Адріанопольським мирним договором 1829*, згідно з умовами якого Молдавія і Валахія були осман. володіннями під П. *Російської імперії*). Форму П., у т. ч. подвійного — *Османської імперії* та Рос. д-ви, намагався використати гетьман Б.*Хмельницький*, добиваючись незалежності від *Речі Посполитої*.

В.М. Горобець.

ПРОТЕКЦІОНІ́ЗМ (від лат. protectio — прикриття, захист) — екон. політика *держави*, яка виражається в системі взаємопов'язаних заходів, спрямованих на підтримку й захист власних товаровиробників від іноземної конкуренції на внутр. і зовн. ринках. Уперше виникає за доби первісного нагромадження капіталів в Європі 16—18 ст. Теор. базою П. тоді слугувало вчення меркантилістів, які вважали активний баланс зовн. торгівлі запорукою екон. благополуччя д-ви. П. перш за все охороняє розвиток пром-сті чи її окремих галузей від конкуренції з боку ін. країн. У розвинених країнах широко застосовується також аграрний П. Найважливішими засобами П. є гнучкий митний тариф, диференційований по багатьох напрямах, квотування та ін. заходи, що регулюють і контролюють зовн. торгівлю.

У *Російській імперії*, закони якої поширювалися й на відповідну частину України, політика П. була започаткована рос. імп. *Петром I* у вигляді митного тарифу 1724. Вона відзначалася винятково високими ввізними *митами* на імпортовані товари розвинених у д-ві галузей пром-сті і низькими — на вироби, в яких відчувалася потреба на внутр. ринкові. Митні ставки потім підвищувалися ще кілька разів. Цей митний тариф разом із заборонами 1714, 1715 і 1719 вивозити за кордон укр. збіжжя та ін. обмеженнями негативно вплинули на економіку *Гетьманщини*, згорнувши активну зовнішньоторг. діяльність укр. *купецтва* та *козацької старшини*. Деяке пом'якшення в цій справі було досягнуте при гетьманові Д.*Апостолові* і зафіксоване в *«Рішительных пунктах» 1728*. 1754 між Україною та Росією встановилася безмитна торгівля. Політика П. повною мірою проявила себе за доби розвитку *капіталізму*. Митний бар'єр був одним із важливих факторів, що сприяли розвиткові пром-сті та торгівлі, кількісному зростанню й екон. зміцненню підприємницького прошарку в Рос. імперії. Протягом 19 ст. політика П. в Рос. імперії дрейфувала від заборонної (1810, 1822) до поміркованої (тарифи 1850, 1857). Помітно охоронним духом був просякнутий тариф до 1868, прийнятий під впливом обнародуваної записки Нім. комерційного з'їзду (1864), в якій царська Росія розглядалася як аграрний придаток до Німеччини, та різкого протесту з боку підприємницького класу проти знищення ввізних тарифів. Підприємці вбачали в низьких ввізних митах 1850 і 1857 причину застою і падіння торгівлі. Після полеміки із прихильниками вільної торгівлі — фритредерами — із серед. 1870-х рр. у політиці царського уряду остаточно утверджується відверто заборонний П. Високі митні обкладання поширилися на всі значні предмети пром-сті. Зміцнюючи митний захист, царизм спирався на досвід європ. д-в. У більшості капіталістично розвинених країн (крім Великої Британії) за допомогою П. досягалися прискорений розвиток пром. капіталізму і штучне підвищення вир-ва. У внутр. політиці до методів П. на теренах Рос. імперії належали казенні замовлення на вигідних умовах для підприємців, нестатутні кредити, пільгові субсидії, вивізні премії для цукрозаводчиків тощо.

У сучасній світ. економіці П. залишається дійовим засобом держ. регулювання. Він застосовується в боротьбі з недобросовісною конкуренцією, для захисту робочих місць, притоку інвести-

цій, економії матеріальних витрат при структурній перебудові пром-сті, з метою збереження пріоритетних умов розвитку тощо. Інтеграційні процеси у світі привели до появи колективного П. (Європ. екон. союз (1957; нині *Європейський Союз*), Орг-ція країн-експортерів нафти (1960), Ген. угода про тарифи і торгівлю (1977) та ін.). Система протекціоністських заходів обмежується в світі генеральними угодами про тарифи й торгівлю.

Літ.: *Витчевский В.* Таможенная, торговая и промышленная политика России. СПб., 1909; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості, т. 2. К., 1930; *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII ст. К., 1930; *Лященко П.І.* Історія народного господарства СРСР, т. 2: Капіталізм. К., 1952; Международные экономические отношения. М., 1969; *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861—1900. М., 1974; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992; Экономика и право: Энциклопедический словарь. М., 1998; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні. К., 1999.

Т.І. Лазанська.

ПРОТЕСТАНТИ́ЗМ — один із трьох, поряд із католицизмом і *православ'ям*, напрямів *християнства.* Є сукупністю численних і самостійних церков, пов'язаних своїм походженням із *Реформацією* — широким антикатол. рухом 16 ст. в Європі.

Торгівля індульгенціями спричинила виступ нім. богослова Мартіна *Лютера* (1483—1546), який 17 жовтня 1517 оприлюднив 95 тез із критикою вчення *католицької церкви* про індульгенції, чистилище, молитви за померлих і спасіння заслугами святих. М.Лютер відкинув папську владу, особливу благодатність священства і його посередництво у спасінні, висунув вимогу спрощення церк. обрядовості й підпорядкування Церкви світській владі. Усе це відповідало інтересам бюргерства і частини *дворянства*, які створили під кер-вом М.Лютера і його соратника Філіппа Меланхтона (1497—1560) поміркований напрям нім. Реформації. Лютерани наполягали на особистих стосунках (без будь-яких посередників — Церкви, священика) людини з Богом. Вони боролися за право кожного християнина самому вільно читати і тлумачити *Біблію.* М.Лютер здійснив переклад Біблії нім. мовою (Римо-катол. церква вимагала від віруючих лише в церкві з уст священика слухати читання Біблії і лише лат. мовою) і зробив її настільною книгою кожної нім. сім'ї. Лютерівський переклад Біблії став взірцем тогочасної нім. літ. мови.

М.Лютер обґрунтував 3 важливі принципи П.: спасіння особистою вірою (лат. sola fide), а не через відпущення гріхів священиками; єдиний авторитет — Біблія (sola scriptura), а не вчення отців Церкви (див. *Патристика*), рим. пап чи постанови церк. соборів; прощення досягається завдяки Божій милості (sola gratia), а не через священиків чи рим. пап. 1526 райхстаг *«Священної Римської імперії германської нації»*, що засідав у м. Шпайєр (Німеччина), на вимогу нім. князів-лютеран прийняв закон про право кожного нім. князя обирати релігію для себе і своїх підданих. Однак уже 1529 імперський райхстаг скасував цей закон. У відповідь 5 князів-лютеран і представники 14-ти нім. міст підписали т. зв. Протестацію — протест проти рішення загальноімперських зборів щодо обмеження поширення *лютеранства* в Німеччині. Згодом «протестантами» стали називати всіх послідовників нових церк. напрямів, які відділилися в період Реформації від католицизму, а також тих, які з'явилися пізніше в результаті виділення з осн. протестантських церков. Ранні протестантські течії — лютеранство, цвінгліанство, *кальвінізм*, англіканство — утворилися в 16 ст. і дали поштовх анабаптизму, менонітству, антитринітаризму, социніанству. Орг. структура протестантських церков була пристосована до нової сусп. і культ. ситуації, нових духовних запитів особистості, яка звільнялася від станово-нормативних пут (аристократичних, дворянських, священицьких). Надзвичайно важливим у П. є принцип заг. священства, тобто обов'язку всіх віруючих проповідувати й навчати Біблії. Усі члени протестантських церков беруть участь у житті своїх реліг. громад і у виборах керівних органів. Громади демократ. шляхом обирають або покликають спец. служителів — *дияконів*, пресвітерів, проповідників, благовісників, пасторів, єпископів.

Лютеранські, або євангелічні, церкви оформилися в нім. пн. князівствах. Лютеранство визнає авторитет Апостольського і Нікео-Константинопольського символів віри, має свої віроучительні книги — «Аугсбурське віросповідання» (1530), Катехізиси Лютера, «Книгу згоди» (1580). У лютеранстві зберігаються єпископат, особливе посвячення в духовний сан (ординація), літургія, 2 таїнства — хрещення (немовлят) і причастя. У лютеранських кірхах немає *ікон*, але зберігається розп'яття, убрання *духовенства* і вівтар.

Найбільш послідовне втілення демократ. вимоги знайшли у цвінгліанстві і кальвінізмі, які всередині 16 ст. злилися у Швейцарській реформаторській церкві. Цюрих і Женева (обидва міста в Швейцарії) стали центрами Реформації, де Ульрих Цвінглі (1484—1531) і Жан Кальвін (1509—64) здійснили радикальне перетворення церк. улаштування. На відміну від лютеранства у реформаторських церквах немає загальнообов'язкового символу віри. Єдиним джерелом віровчення є Біблія. Авторитетами для теологів і проповідників залишаються написані Ж.Кальвіном «Настанови в християнській вірі» (1536—59), в яких систематизуються ідеї М.Лютера та ін. реформаторів, «Церковні установлення» (1541), «Женевський катехизис» (1545), а також «Шотландське віросповідання» (1560) і «Вестмінстерське сповідання віри» (1547) та ін.

Засновані на кальвінізмі віросповідання були прийняті протестантами Франції (гугеноти), Нідерландів, у деяких землях Німеччини, Угорщини й Чехії. Значної ролі набули ідеї кальвінізму серед протестантів Англії, які вимагали радикального «очищення» (пуритани) англіканської церкви. Кальвіністи Англії і Шотландії виступили за ліквідацію єпископату.

Ще одним напрямом раннього П. є англіканство. Формальний розрив із рим. католицизмом відбувся в Англії за короля Ген-

ріха VIII Тюдора (1491—1547). 1534 він оголосив закон про верховенство і визнав себе главою англіканської церкви. Наказав позакривати монастирі, а їхні землі і майно розділив між дворянством. Скасовувався культ святих, ікон, статуй, реліквій Римо-катол. церкви, кожна церква повинна була мати Біблію англ. мовою. Проте ці заходи англ. короля Генріха VIII Тюдора були радше політ. акцією. Правління англ. королеви Єлизавети I Тюдор (1559—1603) — це період стабілізації англіканства, оформлення його віроповчальних і літургійних особливостей. 1571 англ. парламентом затверджено символ віри — т. зв. 39 статей. У цьому документі зберігається катол. ідея про рятівну силу Церкви, вчення про церк. ієрархію, успадковану від католицизму, але водночас проводиться реформаційне вчення про Біблію як єдине джерело і єдиний авторитет віровчення, принцип спасіння особистою вірою, визначаються 2 таїнства — хрещення і причастя. Англіканська церква є держ. церквою у Великій Британії, її постійним главою є монарх (король, королева). Єпископи цієї церкви призначаються англ. королем і стають довічними членами вищої палати парламенту — палати лордів.

У 17 ст. виникло Християнське т-во друзів внутр. світла, засноване ремісником Джорджем Фоксом (1624—91). За екстатичні способи досягнення спілкування з Богом і підкреслення необхідності перебування в постійному «тремтінні» перед Богом послідовники цього руху отримали назву «квакерів» (від англ. quakers — трясуни). Квакери опрацювали доктрину безкомпромісного пацифізму, категорично відкидають будь-яке насильство, відмовляються брати в руки зброю. Працелюбство і чесність квакерів сприяли процвітанню квакерських товариств, збільшенню в них чисельності фермерів, торгівців, промисловців, що привело до послаблення квакерського ізоляціонізму, розширення активності їхніх орг-цій. Особливу увагу квакери надають антивоєнній та філантропічній діяльності.

У 1530-х pp. у Нідерландах сформувалася протестантська течія менонітів, яку очолив катол. священик Симонс Менно (звідси її назва — меноніти). До осн. положень менонітського вчення належать, крім загальнопротестантських принципів, відмова від військ. служби і присяги та низка ін. догматів й приписів, які спричиняли їхнє переслідування в Нідерландах. Меноніти змушені були емігрувати до ін. країн, зокрема до *Речі Посполитої* і *Російської імперії*. Пізній П. (кінець 19 — поч. 20 ст.) пов'язаний із виникненням методистів, баптистів, адвентистів, свідків Єгови, п'ятдесятників та ін.

У тоталітарній рад. д-ві вони існували напівлегально, деякі з них, зокрема свідки Єгови, були зовсім заборонені, відчували над собою постійний тиск карних, адм., партійно-пропагандистських органів. Це зумовлювало їхню замкненість й ізоляцію в сусп-ві та, у свою чергу, спричиняло їхнє індиферентне й навіть вороже ставлення до атеїстичної д-ви, нелегальний, конспіративний спосіб існування громад, що якоюсь мірою зумовлювало та консервувало сектантську сутність.

За роки незалежності України протестантські конфесії пройшли шлях свого розвитку — від секти до Церкви. Їхня суспільна легалізація, правова легітимація, притаманний П. динамізм сприяли формуванню нового типу конфесійної інституціоналізації. Нині вони мають чітко сформоване богослов'я, системну побудову орг. структур, свої реліг. центри та церк. ієрархію, ґрунтовну систему підготовки кадрів — від семінарії і коледжів до ін-тів та ун-тів, кваліфікований професорсько-викладацький склад із богословськими й наук. ступенями, власну високотехнологічну друкарсько-видавничу базу, ведуть десятки теле- і радіопередач, мають розгалужені місійні центри, налагоджені зв'язки, відпрацьовану координацію дій зі своїми закордонними центрами. Ці конфесії іменуються «церквами» (реліг. організаціями).

Літ.: *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. В кн.: *Вебер М.* Избранные произведения. М., 1990; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995; *Лютер М.* Лекции по «Посланию к римлянам». М., 1996; *Кальвин Ж.* Наставление в христианской вере. М., 1997; Історія релігій в Україні. К., 1999; *Лютер М.* «95 тезисов». М., 2002; *Яроцький П.Л.* Релігієзнавство. К., 2004; *Його ж.* Протестантизм як предмет релігієзнавчого дослідження. В кн.: Академічне релігієзнавство України. Історія і сьогодення. К., 2006; *Черенков М.М.* Європейська Реформація та український євангельський протестантизм. К., 2008.

П.Л. Яроцький.

«ПРОТЕСТА́ЦІЯ» — меморіал до польс. короля *Сигізмунда III* Вази під назвою «Універсальна протестація і побожна юстифікація», складений 28 квітня 1621 митрополитом Київським І.*Борецьким* разом із єпископом Володимирським і Берестейським Й.*Курцевичем* та єпископом Перемишльським і Самбірським І.*Копинським* від імені нововисвячених ієрархів та *духовенства* правосл. церкви. У меморіалі висловлено протест проти дискримінаційних дій польс. влади та унійної ієрархії. Мета твору — захистити право Церкви, зокрема правосильність висвячення єрусалимським патріархом Феофаном III київського митрополита та єпископів (див. також *Феофана III місія в Україні*). У «Протестації» підкреслювалася роль *козацтва українського* як оборонця правосл. церкви, вказувалося на тяглість козацтва від княжих часів. Твір поширювався в копіях на укр. і білорус. землях. Уперше пам'ятка була опублікована П.*Жуковичем*.

Вид.: Сборник по славяноведению, т. 3. СПб., 1909; *Йов Борецький та ін.* Протестація. В кн.: Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.): Тексти і дослідження. К., 1988.

М.М. Капраль.

ПРОТЕСТА́ЦІЯ — у литовсько-рус. праві скарга чи заява, з якою скривджена сторона зверталася до суду. П. вносилися як на правопорушення, що вже сталися, так і на дії, які несли потенційну загрозу гідності чи майновим правам особи. Протестації вписувалися в актові книги (див. *Акти гродські і земські*) центральних чи місцевих судів і могли використовуватися в подальшому як один із доказів у справі. Подання П. зазвичай передувало правовій дії позивання — виклику до суд.

установи. Обвинувачений мав право froспростувати П. або звернутися із власною заявою, ініціювати зустрічний позов. У випадку, коли учасники конфлікту укладали мирну угоду, позивач відкликав П. відповідним листом.

Дж.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003.

Літ.: *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII вв., ч. 1. Днепропетровск, 1977.

О.В. Крупка.

ПРОТИГЕТЬМА́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ 15 листопада — 14 грудня 1918 укр. національно-демократ. сил під проводом *Директорії* з метою повалення *Української Держави* гетьмана П.*Скоропадського.*

Усунуті від влади *гетьманським переворотом 1918* укр. політ. партії перейшли в опозицію. Крайні ліві сили в особі *Української партії соціалістів-революціонерів* (лівої) одразу взяли курс на збройне повалення гетьман. режиму, тоді як більшість укр. партій схилялася до легальних демократ. методів боротьби. Опозиційний *Український національний союз* також спочатку обрав тактику легальних дій проти нац. і соціальної політики гетьман. адміністрації (критика режиму, вимога утворення коаліційного кабінету тощо). Водночас голова Укр. нац. союзу В.*Винниченко* та член президії М.*Шаповал* із вересня 1918 розпочали таємну підготовку до збройного повстання проти діючої влади. До неї було залучено ряд політичних (А.Г.*Макаренко*, В.*Мазуренко* та ін.) та військових (командування *січових стрільців*) діячів. 30 жовтня 1918 створено повстанський Оперативний штаб на чолі з ген. хорунжим О.*Осецьким.*

Поразка Центр. д-в у *Першій світовій війні* катастрофічно погіршила міжнар. і внутр. становище Укр. Д-ви, призвела до кризи влади, політ. ізоляції гетьмана П.Скоропадського. За таких умов поміркованi сили (*Українська партія соціалістів-федералістів*, *Українська демократична хліборобська партія*, частково *Українська соціал-демократична робітнича партія* та ін.) сподівалися усунути від влади П.Скоропадського на Нац. конгресі, який Укр. нац. союз планував скликати 17 листопада 1918. Заборона проведення конгресу призвела до остаточного розриву Укр. нац. союзу з гетьман. режимом, укр. міністри вийшли зі складу коаліційного уряду. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 на таємних зборах представники Укр. нац. союзу обрали для кер-ва П.п. тимчасовий верховний орган — Директорію — у складі В.Винниченка (голова), Оп.*Андрієвського*, А.Макаренка, С.*Петлюри*, Ф.*Швеця*. Гол. військ. силою, на яку спиралася Директорія, був полк січових стрільців у *Білій Церкві.*

Відмова гетьмана П.Скоропадського від держ. незалежності України у виданій 14 листопада 1918 грамоті (див. *Гетьманські грамоти П.Скоропадського*), в якій ішлося про федерацію в майбутньому з небільшовицькою Росією, прискорила початок повстання, призвела до швидкого розвитку та поширення кола його учасників. 15 листопада 1918 Директорія видала відозву із закликом до повстання проти гетьмана П.Скоропадського, того ж дня з'явився універсал С.Петлюри про початок повстання з метою «до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом». Директорія виїхала до Білої Церкви, залишивши для кер-ва повстанням у *Києві* Укр. військово-революц. к-т. В.Винниченко став політ. керівником повстання. Військ. сили Директорії, які отримали назву Респ. армія, очолив С.Петлюра.

Слідом за січовими стрільцями на бік Директорії перейшли 2-й Запоріз. полк П.*Болбочана* в *Харкові*, *Сіра дивізія* на Чернігівщині, Чорномор. кіш у *Бердичеві*, полк Сердюцької д-зії під командою Ю.Отмарштайна та ін. Повстання почалося 16 листопада 1918 одночасним виступом військ. частин у Білій Церкві, Бердичеві та Харкові. Заручившись угодою про взаємний нейтралітет із Великою солдатською радою нім. військ, Директорія спробувала захопити Київ раптовим ударом. 18 листопада 1918 у бою під Мотовилівкою стрілец. частини під командою сотника О.*Думіна* завдали поразки військ. силам гетьмана П.Скоропадського. І хоч захопити Київ не вдалося, ця перемога, здобута в перші дні повстання, стала своєрідним каталізатором для розгортання масового збройного виступу по всій Україні.

Напередодні повстання гетьман П.Скоропадський запровадив воєнний стан на всій території Укр. Д-ви. Уся військ. і цивільна влада в регіонах зосередилася в штабах корпусів гетьман. ЗС (див. *Збройні сили Української Держави*). Саме проти них і спрямували свої дії повстанські підрозділи. 18 листопада 1918 командир Подільського корпусу ген. значковий П.*Єрошевич* офіційно заявив про перехід на бік Директорії. Завдяки цьому *Подільська губернія* одразу перейшла під контроль респ. влади і *Вінниця* стала її тимчасовою столицею. Тут зібралися представники політ. партій і орг-цій, почали формуватися перші осередки адміністративно-управлінського апарату. Озброєння, майно і продовольство зі складів Подільського корпусу були використані для формування повстанських загонів.

На територіях, де не було регулярних укр. військ, на які могли б спиратись керівники Оперативного штабу, боротьбу з осередками гетьман. влади вели повстанські загони місц. формування. Їх командирами ставали колишні старшини і вояки рос. армії, що брали активну участь в укр. русі з 1917. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії й очолили місц. селян-повстанців. Найбільш потужні формування були створені отаманами Н.*Григор'євим* на Єлизаветградщині, *Зеленим* (Д.Терпилом) в районі Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) — *Обухів* на Київщині, В.*Оскілком* на *Волині* та ін. Заклик до повстання підтримали й неукр. політ. сили: рос. ліві есери, анархісти, махновці, *більшовики.* За різними даними, повстанська Респ. армія на середину грудня 1918 налічувала від 100 до 300 тис. вояків. Але переважна більшість її складалася із сел. загонів місц. формування, бійці

яких, поваливши гетьман. владу, не підкорялися наказам і залишали військ. частини. Чисельність більш-менш регулярного армійського контингенту не перевищувала 50 тис. вояків.

У ході повстання Директорії не вдалося створити на заміну гетьман. владі дієвого владного механізму. Найчастіше реальна влада в провінції перебувала в руках військових. Саме з часів П.п. вийшов і почав поширюватися по всій Україні своєрідний суспільно-політ. феномен, відомий під назвою *«отаманщина»*. Відсутність контролю з боку верховної влади надихала новоспечених «отаманів» (за сучасною термінологію — «польових командирів») на власний розсуд впроваджувати владу іменем Директорії *Української Народної Республіки*. Маючи армійське походження, анархічна «отаманщина» поступово перетворилася на найбільш поширену форму місц. влади в УНР, викликаючи вкрай негативну реакцію населення.

На початок грудня 1918 під контролем Директорії перебувала майже вся територія України, крім Києва. Після 2-тижневої облоги 12 грудня *Осадний корпус січових стрільців* під командою Є.*Коновальця* та Дніпровська д-зія розпочали штурм столиці. На допомогу їм у ніч на 14 грудня 1918 Укр. військово-революц. к-т підняв повстання в місті. Частина гетьман. сил перейшла на бік Директорії, у гетьман. армії залишалося менше 3 тис. вояків. Увечері Київ був у руках повстанців. Того ж дня гетьман П.Скоропадський підписав зречення від влади на користь *Ради міністрів Української Держави*, 15 грудня остання склала повноваження і передала владу Директорії. 26 грудня 1918 Директорія проголосила відновлення УНР (*Декларація Директорії УНР 1918*).

Літ.: *Горелик С.* Эпизоды из истории украинской революции. «Красная летопись», 1922, № 5; *Крезуб А.* Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про січових стрільців. «ЛНВ», 1928, кн. 11; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1996; *Бойко О.* Український національний союз і організація протигетьманського повстання. В кн.: Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр., вип. 1. К., 2002; Політична історія України XX століття, т. 2. К., 2003.

О.Д. Бойко.

ПРОТОВЧА́НСЬКА ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового*. Розташов. на Лівобережжі між річками Оріль і Протовча (обидві прит. Дніпра; у межах сучасного Новомоск. р-ну Дніпроп. обл.). Утворена в серед. 1760-х рр. (виділена з території *Самарської паланки*). Центром *паланки* було с. Личкове (Личків; нині село Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.). Займала невелику, але добре освоєну територію (понад 20 великих поселень та більш ніж 1 тис. *зимівників*). Як і сусідня *Орільська паланка*, П.п. мала землеробську спеціалізацію, її найзаможніше з-поміж усіх областей Запорожжя населення підтримувало місц. і транзитну торгівлю (одна із зон розвитку *чумацтва*). У відносинах з адміністрацією сусідньої *Новоросійської губернії* існувало постійне напруження, зумовлене як зазіханнями імперських чиновників на добро запорожців, так і проявами соціального розбійництва-гайдамацтва. Підігрівався конфлікт і постійними втечами укр. населення на запороз. територію. На теренах П.п. знаходили підтримку й антиурядові виступи пікінерів 1769 і наступних років.

Літ.: *Слабченко М.Є.* Паланкова організація запорозьких Вольностів. В кн.: Праці для виучування західноруського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького. Дніпропетровськ, 1994; *Мільчев В.І.* Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі. В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, вип. 20. Запоріжжя, 2006.

Д.С. Вирський.

ПРОТОІЄРЕ́Й (грец. πρωτοιερεὺς «первосвященик», з πρῶτος «перший» і ἱερεὺς «священик») — у Правосл. церкві почесний титул, який надають представникам білого духовенства. П., як правило, обіймає посаду настоятеля храму.

ПРОФЕСІ́ЙНІ СПІЛКИ́ В УКРАЇ́НІ. Професійні спілки — постійно діючі громад. орг-ції найманих працівників, які виражають, представляють і захищають їхні групові інтереси, насамперед щодо найму робочої сили.

У сучасному укр. законодавстві профспілки визначаються як захисники інтересів трудового колективу, які утворюються й діють на підпр-ві, в установі, орг-ції на основі вільного вибору їх членів із метою захисту їхніх трудових і соціальних прав та інтересів.

Перші профспілки виникли в країнах Зх. Європи і в США наприкінці 18 ст., на етнічних укр. землях — в останній чв. 19 ст. Спершу — у *Східній Галичині*, що входила до складу *Австро-Угорщини*, де існували міцні традиції цехового вир-ва та формувалася правова д-ва. Розвиткові профспілкового руху в Австро-Угорщині, що відбувався під впливом синдикалізму Ф.Лассаля і Ш.Деміча, сприяв дозвіл на легалізацію профспілок (1867) та надання їм права на страйки (1870). Розгром синдикалістських профспілок і придушення масового страйкового руху в 1880-х рр. спонукали до організації реформістських християн. профспілок. На поч. 20 ст. в Сх. Галичині почали утворюватися нац. укр. профспілки, що об'єднали вчительство («Взаємна поміч українського вчительства»; із 1905) та службовців кооп. установ («Супруга»; із 1914). Серед інтернац. вироб. профспілок українці мали найбільший вплив у профспілках тютюнників і залізничників. Деякі місц. осередки укр. профспілок перебували під впливом укр. соціалістів (М.*Павлика*, О.С.*Терлецького*, Й.Данилюка та ін.). 1892 галицькі профспілки налічували 856 членів, 1902 — 5479, 1904 — 5912 членів. До 1914 до профспілок у західноукр. землях входило не більше 10 % найманих працівників. Унаслідок військ. мобілізації в роки *Першої світової війни* профспілковий рух у Сх. Галичині занепав.

На *Закарпатській Україні* та на укр. землях у складі Рос. імперії профспілки з'явилися на рубежі 19—20 ст.; на підрос. землях — не тільки стихійно, а й з ініціативи уряду, який намагався спрямувати профспілковий рух по шляху реформізму. «Жовті» профспілки, не набувши поширення (див. *Зубатовщина*), зазна-

ли краху. Орг-ціями, з яких народжувалися профспілки, були т-ва взаємодопомоги, ради цехових уповноважених, союзи робітн. ремісників, страйкові к-ти.

Поштовх до масової організації профспілок надала революція 1905—07, яка привела до запровадження договірних відносин між роботодавцями та робітниками. Профспілки почали формуватися із представницьких органів робітників, які обстоювали їхні інтереси при укладанні колективних угод, — комісій уповноважених або виборних заводських комісій, делегатських та депутатських зборів робітників. Із лютого до осені 1905 на укр. землях на території Рос. імперії їх виникло 30 (спочатку — на великих індустріальних підпр-вах гірничозаводської, металургійної та машинобуд. пром-сті, а з часом — на середніх і дрібних підпр-вах та у ремісничих майстернях). У червні 1905 було організовано перше галузеве об'єднання профспілок південної Росії — Південнорос. спілку залізничників, а у вересні 1905 — перший у Рос. імперії міжспілковий орган — Центр. бюро профспілок. До кінця року сформувалося 107 профспілок: 30 — в *Одесі*, 18 — у *Києві*, 13 — у *Харкові*, 11 — у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), 8 — у *Миколаєві*, 27 — у *Полтаві*. П. брали активну участь у боротьбі за відстоювання екон. інтересів та включалися до політ. боротьби: протестували проти поліцейських репресій, вимагали політ. свобод, співробітничали з *радами робітничих депутатів*, зокрема щодо кер-ва страйками.

Закон про «Тимчасові правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 легалізував становище профспілок, які використовували мирні методи екон. боротьби, та заборонив існування тих, що обстоювали страйки або висували політ. вимоги. До серед. 1907 на укр. землях діяло 230 легальних та 60 нелегальних профспілок, які об'єднали 60 тис. робітників і становили $^{1}/_{3}$ всіх профспілок у Рос. імперії. Це були переважно дрібні місц. профспілки цехового типу (по 200—300, нерідко 100—150 членів), не об'єднані ані територіально, ані галузево. Більші за чисельністю профспілки, зокрема в гірничодобувній пром-сті, охоплювали бл. 1 % робітників. Статути та діяльність багатьох із них не виходили за межі кас і т-в взаємодопомоги.

У роки екон. кризи та реакції 1907—10 багато профспілок, які були розпущені урядовцями, перейшли на нелегальне становище й очолили страйковий рух, у той час як легальні профспілки використовували мирні методи екон. боротьби, а також матеріально підтримували страйкарів і робітників, котрі страждали внаслідок локаутів. Під час екон. стагнації новим напрямом соціальної діяльності профспілок стала боротьба за створення лікарняних кас (див. *Страхова кампанія 1912*) та бірж праці. Через співробітництво із соціал-демократ. фракціями (спільну підготовку запитів до 3-ї Держ. думи Рос. імперії та участь у виборах до 4-ї Держ. думи) профспілки намагалися захистити інтереси робітників парламентським шляхом.

Посилення адміністративно-поліцейського контролю за діяльністю профспілок у роки *Першої світової війни* посилило страйковий рух і спричинило політизацію профспілкового руху. Більшість профспілок бойкотували воєнну політику уряду й не підтримали організацію робітн. груп у військово-пром. к-тах. Поряд із традиційними (соціально-екон.) вимогами профспілки висували політичні: припинення війни, демократизацію сусп. ладу, гарантування політ. свобод.

Новий поштовх розвиткові профспілкового руху надала *Лютнева революція 1917*, коли Тимчасовий уряд ухвалив закон про свободу коаліцій, місц. комісаріати праці та примирні камери. З'явилися нові орг-ції робітників — фабрично-заводські комітети. Процес уніфікації і централізації профспілок започаткувала 3-тя Всерос. конференція профспілок (червень 1917), що ухвалила рішення про створення Всерос. центр. ради профспілок, організацію профспілок за виробничим принципом та їх об'єднання на виробничо-територіальних засадах. Засновниками орг-цій рос. робітн. класу були загальнорос. партії (*меншовиків*, есерів, *більшовиків*) і партії єврейського (*Бунд*) і укр. пролетаріату — укр. соціал-демократи (*Українська соціал-демократична партія*) й есери (*Українська партія соціалістів-революціонерів*). Укр. партії очолили профспілки вчителів, залізничників, робітників цукроварної пром-сті та деяких підпр-в обробної й видобувної пром-сті. Бунд — профспілки друкарів, кравців та ін. ремісників. Завдяки страйковому рухові профспілки домоглися повсюдного запровадження колективних угод та примирних камер, встановлення 8-годинного робочого дня і страхування на випадок хвороби.

У добу *Української Народної Республіки* профспілки домоглися від *Української Центральної Ради* права на представництво в органах влади, дозволу на страйки та безпосередню участь у формуванні місц. органів і бірж праці. Спроба українізації профспілок та об'єднання робітників в єдину орг-цію під час *Першого всеукраїнського робітничого з'їзду 1917* не увінчалась успіхом. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* посилив політ. розкол у профспілковому русі. Зріс вплив анархо-синдикалістів (див. *Анархо-синдикалізм*) та більшовиків, поширився рух робітників за встановлення контролю над вир-вом. На західноукр. землях у добу *Західноукраїнської Народної Республіки* делегати профспілок засідали в *Українській національній раді ЗУНР* і обіймали посади в *Державному секретаріаті Західноукраїнської Народної Республіки* (А.*Чернецький*, О.Пісецький, М.Парфанович), а орг-ція залізничників створила заг. курінь під проводом І.*Сіяка*.

Із приходом до влади в Україні більшовиків розпочалася насильницька більшовизація профспілкового кер-ва. Проте у перший період рад. влади більшовикам не вдалось домогтися монопольного представництва в профспілкових органах. У добу *Української Держави* пробільшовицькі профспілки були розпущені. 2-й Всеукр. робітн. з'їзд, скликаний УСДРП за сприяння уряду, намагався об'єднати нечисленне коло прихильників укр. нац. ідеї в робітн. середовищі. Підтримка урядом укр. профспілок, зокрема профспілки укр. службовців — керівників кооп.

руху, та репресії щодо ін., поряд з обмеженням революц. завоювань робітників (урізання прав фабрично-заводських к-тів, заборона страйків і збільшення тривалості робочого дня), активізували екон. та політ. боротьбу незалежних профспілок. У травні 1918 вони скликали 1-шу Всеукр. конференцію профспілок, на якій створили Укр. центр. бюро профспілок (Уцентропроф), а в листопаді 1918 — приєдналися до загальнонац. політ. страйку, спрямованого на повалення гетьман. режиму.

Непослідовна робітн. політика *Директорії* УНР (проголошення співробітництва із профспілками незалежно від їх нац. орієнтації при фінансовій підтримці укр. профспілок) та репресії щодо неукр. профспілок із боку місц. військ. адміністрації відштовхнули неукр. профспілки від підтримки влади.

Масовому розгрому профспілок спричиняла політика денікінського уряду (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). «Положення про професійні спілки», ухвалене в жовтні 1919, фактично повертало робітн. законодавство до поліцейського закону про профспілки від 6 березня 1906. Діяльність незалежних профспілок намагалось об'єднати Південноросійське бюро профспілок (Південпроф), створене в серпні 1919 делегатами з України, Криму, Дону, Кубані, Пн. Кавказу. Спроби уряду щодо організації проурядових профспілок (див. *Кірстовщина*) не увінчались успіхом.

Зі встановленням рад. влади оновилась насильницька більшовизація профспілкового керівництва. IX з'їзд РКП(б) (1920) визначив місце і роль профспілок у системі більшовицької диктатури як допоміжних апаратів д-ви, якою керує РКП(б). Організація прорад. профспілок розпочалася згори — зі створення шляхом кооптації профспілкових діячів із РСФРР та місц. компарт. діячів Пд. бюро Всерос. ради профспілок. Розгром опозиційних профспілок започаткувала «*Київських меншовиків» справа 1920*, спрямована проти лідерів Уцентропрофу.

У добу *«воєнного комунізму»* профспілки були партнерами госп. органів в управлінні виробництвом, а після запровадження принципу одноосібності пром. кер-ва — нар. комісаріату праці при проведенні трудових мобілізацій. Участь у здійсненні трудової повинності, запровадження примусового членства в профспілках усіх найманих працівників та перенесення до внутрішньоспілкового життя військово-командних методів управління спричинили кризу профспілкового руху.

Дискусія, що розгорнулася в кер-ві ЦК РКП(б) наприкінці 1920 — на поч. 1921 про місце та роль профспілок, завершилася на X з'їзді РКП(б), який визначив роль профспілок як «передавального пасу» від влади до мас та «школи комунізму». Після з'їзду відбулась чистка профспілкового апарату від опонентів ленінської «групи десяти», що сприяла завершенню централізації та уніфікації профспілок. 4-й Всерос. з'їзд профспілок (травень 1921) передав профспілкам повноваження нар. комісаріату праці РСФРР як щодо обліку й розподілу робочої сили, так і охорони праці, включаючи законодавчу діяльність. Розширення розпорядчих і контрольних функцій профспілок обмежило їх самодіяльність та сприяло перетворенню на органи трудового й ідеологічного виховання найманих працівників. Як допоміжні апарати держ. влади профспілки співробітничали з радами та держ. виконавчими органами в усіх сферах сусп. життя.

У зв'язку з переходом до *нової економічної політики* держ. повноваження профспілок було скасовано. Із відновленням ринку праці та денаціоналізацією дрібної пром-сті профспілки набули права захисту праці через інститути соціального партнерства (колективні договори, примирні камери та третейські суди) і страйки. Зміна функцій профспілок зумовила їх децентралізацію й демократизацію внутрішньоспілкового життя. 1923 було створено Укр. бюро (Укрбюро) Всерос. центр. ради профспілок, а 1924 — Всеукр. раду профспілок, які очолив Ф.*Угаров*. Однак, незважаючи на виборність профспілкових органів, зберігався партійно-рад. контроль за їх складом і діяльністю.

Через обмеження до вступу в профспілки політично неблагонадійних найманих працівників, як і через «колективне членство» осіб індустріальної праці, принцип добровільного профспілкового членства в 1920-х рр. не дотримувався. В умовах, коли д-ва одночасно виступала гол. наймачем робітн. сили і арбітром при вирішенні трудових конфліктів, а інститути соціального партнерства контролювалися партійно-держ. органами, можливості профспілок щодо захисту інтересів працівників були обмеженими. У серед. 1920-х рр. у зв'язку з курсом на інтенсифікацію вир-ва повноваження профспілок у сфері вирішення трудових конфліктів, нормування та оплати праці були урізані. Гол. напрямом діяльності профспілок стала боротьба за підвищення продуктивності праці, раціоналізацію вир-ва й вироблення у найманих працівників навичок управління вир-вом через вироб. осередки, конференції, наради та *«висуванство»*.

Прискорене злиття профспілок із госп. органами супроводжувалося згортанням їхньої соціально-захисної діяльності. 1929 профспілки були позбавлені права участі в накладанні дисциплінарних стягнень, нормуванні праці та звільненні робітників, а також у керуванні закладами робітн. медицини, 1930 — можливості захисту екон. інтересів робітників через колективні угоди, оскільки адміністрація підпр-в отримала право на їх достроковий перегляд. Запобігаючи опозиційним виступам профспілок, 1928—29 ЦК КП(б)У провів чистку профспілкового апарату під гаслом боротьби із «правим ухилом» у партії.

У добу *«великого перелому»* посилилася централізація профспілкового управління. Від 1933 по 1937 не переобирали фабрично-заводські та місц. к-ти, з 1932 по 1949 не скликалися з'їзди профспілок. 1937 були ліквідовані міжспілкові органи профспілок і, зокрема, Всеукр. рада профспілок. Особовий склад багатьох із них було знищено під час чистки профспілкового апарату 1937—38. Утім режим вдався

до популістських акцій, — згідно з *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* було скасовано політ. обмеження профспілкового членства для «позбавленців» (осіб, позбавлених політ. прав).

Намагаючись підняти авторитет профспілок, 1933 ВКП(б) передала їм повноваження наркомату праці у сфері соціального страхування й охорони праці. Крім коштів соціального страхування, у розпорядження профспілок переходила мережа санаторіїв та будинків відпочинку. 1934 профспілкам було передано функції наркомату робітничо-сел. інспекції на підпр-вах. Розширюючи розпорядчі й контрольні функції профспілок як допоміжних апаратів влади, кер-во ВКП(б) продовжувало курс на згортання їх самодіяльності у сфері охорони праці. Із припиненням 1935 укладання колективних угод профспілки були позбавлені можливості обстоювати інтереси робітників щодо найму праці.

Напередодні *Другої світової війни* профспілки охоплювали 5 млн (85 %) робітників і службовців УРСР. Роботою 50-ти тис. районних, міських, фабрично-заводських та місц. к-тів керували 24 центр., 13 респ. та 445 обласних к-тів і рад профспілок. Пріоритетними напрямами їх діяльності стала участь у створенні *воєнно-промислового комплексу* країни та військово-оборонній підготовці населення.

У *Західній Україні* за декретом уряду Польщі «Про уніфікацію і централізацію профспілкового руху» від 8 лютого 1919 всі профспілки були зобов'язані вступити до загальнопольс. Союзу профспілок Польщі, який підтримували Польська соціаліст. партія, Комуністична партія Східної Галичини (із 1923 — *Комуністична партія Західної України*), Комуністична партія Польщі, *Українська соціал-демократична партія* (УСДП), соціал-демократи Бунду та деякі ін. Під впливом УСДП та КПСГ створення Союзу профспілок Польщі підтримала 1-ша конференція укр. профспілок, скликана 9 січня 1921. До кінця 1921 до Союзу профспілок Польщі увійшли 18 профспілок Львів., Станіславського, Тарнопільського і Волин. воєводств. Їх об'єднання очолила Окружна профспілкова комісія у Львові.

Усупереч рішенню конференції було створено укр. студентське профспілкове об'єднання «Профрус», що існувало до 1925, 1922 — укр. профспілкове об'єднання металістів і ткачів, а 1925, за сприяння *Української радикальної партії*, — укр. Союз сел. спілок. Із встановленням «санаційного режиму» (див. *Санація*) 1926 посилився укр. нац. рух, 1929 укр. політ. об'єднання — УСДП, *Українське національно-демократичне об'єднання*, *Українська соціалістична радикальна партія* — домоглися права на створення автономних укр. профспілкових об'єднань. Однак через опір польс. уряду це право не було реалізоване. 1-й з'їзд укр. профспілок, скликаний Укр. профспілковою комісією 1 листопада 1929, було розігнано. У профспілковому русі Галичини домінували загальнопольс. профспілкові об'єднання — як проурядові тред-юніоністські, очолювані Союзом профспілок Польщі, що перебував під переважаючим впливом Польс. соціаліст. партії, так і революційні, під кер-вом «Профлівиці», організованої КПЗУ. Християн. профспілки послабили вплив ще в роки І світ. війни. У 1930-х рр. одержавлення профспілкового руху посилилося. 1933 із Союзом профспілок Польщі об'єдналися християн. профспілки. 1937 було розпущено Львів. окружну раду профспілок. Активність зберегли лише Взаємна поміч укр. вчительства та Спілка укр. приватних урядовців. Перша 1939, незадовго до припинення діяльності, мала 13 філій та об'єднувала 187 членів, а друга в 1938 — 54 відділи і 2167 членів.

На Закарпатті за чеської влади і угор. окупації та в *Буковині Північній* під Румунією укр. профспілковий рух не розвивався. Профспілки були дрібними, не мали об'єднавчого центру. Найбільшим впливом у профспілковому русі користувалися чехословац. соціал-демократи, націонал-соціалісти, комуністи і аграрна партія «Одборова єднота».

Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 роботу профспілок було перебудовано, ВЦРПС посилила централізацію та обмежила виборність профспілкових органів, яка замінювалася кооптацією. Припинили діяльність більшість обласних та районних профспілкових к-тів, а підпорядковані ним фабрично-заводські к-ти і місц. к-ти перейшли в підпорядкування ЦК і респ. кер-в профспілок. Різко скоротились апарати керівних органів та кількість платних (звільнених) працівників. Відповідно до нових завдань створювалися нові відділи ВЦРПС і ЦК об'єднань профспілок, а при фабрично-заводських к-тах — відповідні комісії.

Централізація та мобілізаційні методи роботи, що відповідали потребам воєнного часу, забезпечили діяльність профспілок, яка спрямовувалася на організацію опору нацистській агресії — створення *народного ополчення, винищувальних батальйонів* і груп охорони; спорудження оборонних об'єктів; підготовку військ. кадрів; допомогу військ. мед. закладам, збір коштів серед населення на потреби обороноздатності, евакуацію матеріальної бази укр. економіки, населення та культ. цінностей до сх. регіонів СРСР.

Із визволенням України від гітлерівських окупантів 1943—45 профспілки поновили діяльність під контролем уповноважених ВЦРПС, брали участь у відбудові пром-сті, поновленні житлово-побутового комплексу, організації допомоги пораненим воїнам Червоної армії, інвалідам, дітям-сиротам та родинам військовослужбовців.

1946 в профспілках налічувалося 3 млн 500 тис. осіб (80,7 %) найманих працівників. Найнижчим цей відсоток був на приєднаних до УРСР укр. землях — 64,3 % заг. кількості робітників і службовців. 1947 профспілки отримали право на укладення колективних угод. 1948 було поновлено обласні й респ. раду профспілок. 1964—76 ступінь юніонізації зріс внаслідок охоплення профспілковим членством с.-г. працівників: спочатку — механізаторів, спеціалістів сільс. госп-ва та голів колгоспів, а потім — інших.

Після проголошення курсу на горбачовську «перебудову» центром робітн. руху став Донбас. 1989 виникла перша легальна незалежна від ВЦРПС Регіональна спілка страйкарів Донбасу, яка намагалася покращити умови праці шахтарів шляхом оновлення управлінського апарату. У квітні 1990 було організовано Спілку трудівників Донбасу, а влітку 1990 — Федерацію незалежних профспілок України (ФНПУ), що мала очолити профспілковий рух за незалежність від парт. і держ. органів. До складу ФНПУ (із 1992 — Федерація профспілок України; ФПУ) увійшли значна частина галузевих та всі міжспілкові об'єднання профспілок. На противагу їй для опанування профспілковим рухом ЦК КПУ інспірував створення Спілки трудівників України за соціаліст. перебудову. 19-й з'їзд профспілок СРСР (жовтень 1990) проголосив про припинення існування централізованого профспілкового руху під кер-вом ВЦРПС.

1991 Всеукр. об'єднання солідарності трудящих об'єднало національно-демократ. опозицію і значну частину опозиційного робітн. руху. Після розвалу СРСР профспілки України набули фактичного статусу позадерж. організацій. 1992 розпочалася консолідація профспілкових об'єднань. 1998 існувало 10 нац. міжгалузевих об'єднань і 14 галузевих профспілок, що не ввійшли до складу міжгалузевих центрів. Найчисленнішою серед них була ФПУ, яка об'єднувала 17,7 млн осіб. Усього до профспілок України входило 23,5 млн осіб.

Правові норми діяльності профспілок визначили закони України «Про колективні договори і угоди», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та «Про соціальне партнерство», ухвалені наприкінці 1990-х рр. На їх основі було розроблено Закон ВР України від 15 вересня 1999 «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Цей закон поновив право профспілок на законодавчу ініціативу, втрачене 1996 у зв'язку із прийняттям *Конституції України 1996.*

Із кінця 1990-х рр. розпочався занепад профспілкового руху, який найбільше зачепив ФПУ. Всеукр. партія трудящих, створена 1997 на платформі цього об'єднання, отримала лише 0,8 % голосів під час виборів до *Верховної Ради України.* 15 липня 2002 на противагу ФПУ було створено Нац. форум профспілок України, який об'єднав 7 галузевих профспілок та 309 тис. членів. Нині в Україні також діють Нац. конфедерація профспілок України, Всеукр. вільне профспілкове об'єднання солідарних трударів та Всеукр. об'єднання солідарності трудівників. До 2008 чисельність членів ФПУ скоротилася до 9,2 млн осіб.

Літ.: *Брентано Л.* Профсоюзные организации рабочих. СПб., 1904; *Браун А.* Профессиональные союзы. Вена, 1911; *Колесников Б.* К вопросу об истории профсоюзного движения. Х., 1924; *Майский И.* Профсоюзное движение на Западе: Основные типы. Л., 1925; *Гордон М.* Как изучать профессиональное движение. М., 1925; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. К., 1987; *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). К., 1987; *Берест Р.Я.* Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні у міжвоєнний період (1917—1939 рр.). Львів, 1995; 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. К., 1996; Профспілки України: минуле і майбутнє. К., 1996; *Стоян Г.О.* Профспілки України (1992—1997). К., 1998; *Докашенко В.М.* Профспілки в умовах тоталітарної системи (70-ті — 80-ті рр.). К., 1999; *Русначенко А.* Приспана сила: Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки України від кінця 1940-х до початку 90-х рр. К., 2000; *Бондарчук П.М.* Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.). К., 2002; Нариси історії професійних спілок України. К., 2002; *Цвих В.* Профспілки у громадянському суспільстві: Теорія, методологія і практика. К., 2002; *Головко М.А., Лисенко О.Є.* Профспілки України в період Великої вітчизняної війни 1941—1945 рр. К., 2002; *Мовчан О.М.* Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). К., 2004.

О.М. Мовчан.

«ПРОХА́ННЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОГО ШЛЯХЕ́ТСТВА» 1764, «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году». Документ комплексно відобразив особливості суспільно-політ. та політико-культ. розвитку *Гетьманщини* протягом 1750-х — поч. 1760-х рр. «Прохання...» підпорядковане прагненню провідних верств *Лівобережної України* зміцнити її як окреме політ. тіло у складі *Російської імперії*, організоване на засадах шляхетської демократії та очолене авторитетною інституцією гетьманства. Документ прийнято за гетьманування К.*Розумовського* на дорадчому старшинському з'їзді в *Глухові* в грудні 1763. Він складався із 23-х пунктів, що стосувалися, зокрема, обрання *гетьмана* з наступним підтвердженням вибору імператрицею; запровадження в Україні вищої суд. установи — трибуналу, регулярного скликання сейму або ген. ради; звільнення України від безплатного утримання розквартированих рос. військ; реформування козац. армії; повернення Гетьманщині територій, забраних рос. урядом; відновлення митного кордону з Росією; виплати укр. народу боргів; заснування в Україні за європ. зразками ун-тів, г-зій, друкарень та ін. Рос. імп. *Катерина II* розцінила цей документ як неприйнятний для рос. *самодержавства* і скасувала в Україні гетьманство, призначила малорос. генерал-губернатора, а також запровадила 2-гу Малорос. колегію.

Дж.: Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе з гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году. «Киевская старина», 1882, № 6.

Літ.: *Струкевич О.К.* Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії. «УІЖ», 1993, № 7.

О.К. Струкевич.

ПРОХА́СКА (Prochaska) **Антоній** (13.05.1852—23.09.1930) — історик, архівіст, видавець джерел. Дійсний член АН у *Кракові* (1928). Н. в с. Малі Заліщики (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї лісничого. Гімназійну освіту розпочав у *Бучачі*, закінчив у *Львові.* Короткий час вчився в Перемишльській духовній семінарії. 1871—73 навч. у Львів. ун-ті, закінчував студії у Віденському ун-ті. 1874 у Львів. ун-ті захистив докторську дис. на тему: «Polska a Czechy w czasach husyckich» (керівник — професор Ф.-К.*Ліске*). 1875—78 провадив архівні пошуки в нім. і рос. архівах.



В.Х. Прохода.

1878—1929 працював на посадах ад'юнкта та хранителя у Львів. архіві гродських і земських актів. Від 1891 — чл.-кор., від 1928 — дійсний член АН у Кракові. Член Істор. т-ва у Львові, Наук. т-ва у Львові, Геральдичного т-ва у Львові, Литов. наук. т-ва у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Почесний доктор Львів. ун-ту (1920).

Досліджував історію гуситства в Польщі, однак у своїх багатих на джерельний матеріал працях помітно ставав на сторону його катол. опонентів («Konfederacja Spytka z Melsztyna»; 1887). Багато праць присвятив польсько-укр. взаєминам («W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego» (1892), «Wyprawa na Smoleńsk 1609—11»; 1920). Особливу увагу приділяв часам короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* та вел. кн. литов. *Вітовта* («Przyczynki krytyczne do dziejów Unii» (1896), «Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów» (1898), «Król Wladysław Jagiełło» (t. 1—2, 1908), «Nowsze poglądy na ustrój wewnętrzny Litwy» (1912); «Od Mendoga do Jagiełły» (1912), «Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy» (1914)). Як археограф видав: «Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej» (t. 16—19, 1894—1906, t. 20—24, 1909—31), «Codex Epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430» (1882), «Archiwum Sapiehów: Listy 1575—1606» (1892), «Materiały archiwalne... od 1348 do 1607» (1890).

П. у м. Львів.

Літ.: *Polaczkówna H.* Dr Antoni Prochaska, kustosz Archiwum Ziemskiego we Lwowie. «Archeion», 1930, t. 8; *Maleczyński K., Zajączkowski S.* Działalność naukowa śp. Antoniego Prochaski. «Kwartalnik Historyczny», 1931, t. 44; *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa. Lwów, 1938; *Polak G.* Antoni Prochaska — wkład do mediewistyky kościelnej. Warszawa, 1978; *Bieńkowski W.* Prochaska Antoni. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 28. Б/м, 1984—85; *Ciara S.* Antoni Prochaska (1852—1930). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

ПРОХО́ДА Василь Хомич (06.01.1891(25.12.1890)—08.11.1971) — військ., громад. і політ. діяч. Н. на *Кубані*. 1906 закінчив з відзнакою спочатку чотирикласну школу, а 1912 в м-ку *Оріхів* склав іспит за 6-й клас, після чого вступив на службу до рос. армії. Брав участь у *Першій світовій війні*, у листопаді 1914 став прапорщиком. 1915 потрапив до полону (табір Йозефів у Чехії), де взяв участь у діяльності *Союзу визволення України*. Навесні 1918 повернувся в Україну, став секретарем *«Просвіти»* в Оріхові. У вересні 1918 вступив до *Сірої дивізії*, у складі якої на посаді нач. штабу 1-го полку брав участь у боротьбі з *більшовиками*. У серпні та вересні 1920 виконував обов'язки нач. оперативного відділу штабу 4-ї Сірої стрілец. бригади 2-ї Волин. д-зії *Армії Української Народної Республіки*. 23 вересня 1920 в бою під м-ком *Сатанів* отримав важке поранення. 21 листопада 1920 разом з Армією УНР інтернований до Польщі, де займався просвітницькою роботою серед укр. вояків, викладав історію України, написав працю «Записки до історії Сірих, або Сірожупанників». 1922 зарахований на агролісовий ф-т *Української господарської академії* в Подєбрадах (*Чехословаччина*), де здобув вищу освіту, згодом працював асистентом і лектором. Упродовж 1927—39 головував у Т-ві колиш. вояків Армії УНР в Чехії, був причетний до діяльності військ. спецслужби *Державного центру УНР на еміграції*. Від 1939 до поч. 1945 служив у нім. буд. орг-ції. У лютому 1945 заарештований органами *«Смершу»* в Польщі, вивезений до *СРСР*, утримувався під арештом у *Лук'янівській тюрмі* в м. *Київ*. На допитах не визнав жодного з обвинувачень, окрім головування в чеській ветеранській орг-ції вояків Армії УНР. Засуджений до 10-ти років позбавлення волі. Після відбуття строку 1956 із Сибіру репатрійований до Чехословаччини (як її громадянин). Згодом П. вдалося виїхати до США, де він возз'єднався з родиною. 1967 вийшли друком його спогади «Записки непокірливого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльність звичайного українця». В укр. емігрантській пресі публікувалися й ін. праці П.

П. у шпиталі м. Денвер (шт. Колорадо, США).

Літ.: *Сідак В.С., Вронська Т.В.* Спецслужба держави без території: Люди, події, факти. К., 2003; *Коваль Р.* Тернистий шлях кубанця Проходи: До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР. К.—Вінниця, 2007.

Т.В. Вронська.

ПРОЦЕ́С 39-ти 1941 відбувся в м. *Дрогобич* 12—13 травня 1941 над 39-ма укр. націоналістами за приналежність до *Організації українських націоналістів*. У ході слідства заарештовані зазнавали жахливих тортур. Судило в'язнів виїзне засідання Київ. військ. трибуналу. Підсудним було висунуто звинувачення в приналежності до ОУН і співпраці з Німеччиною. У результаті закритого процесу 22 особи засуджено до смерті, 8 осіб — до 10-ти років ув'язнення, 4 — до 5-ти років ув'язнення, 5 осіб — на довічне заслання до Казахстану. За свідченням учасника процесу Осипа Косика, серед засуджених до смерті були: Микола Веселовський, Іван Вовк, Тадей Гавзнер, Іван Гриб, Микола Данилків, Орест Дато, Коховський, Василь Лабич, Іван Лабич, Іван Липутянський, Орест Мартинович, Михайло Пигичко, Микола Святистин, Михайло Сов'як, Чехівський, Дмитро Ярема. Поміж засудженими до 10-ти років були: Іван Гирбяк, Петро Мудрий, Володимир Прокопів, Микола Пуней, Степан Спикякевич. Засуджені до 5-ти років тюрми — Дмитро Веселовський, Степан Лабич, Андрій Сірко, Антін Шемердяк. На заслання до Казахстану серед ін. були засуджені: Василь Блендай, Осип Косик, Ілько Лабич, Іван Паулюх.

Літ.: Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Львів, 1993; *Киричук Ю.* Терор і тероризм у Західній Україні. В кн.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст. К., 2002; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 рр. К., 2004.

Ю.А. Черченко.

ПРОЦЕ́С 59-ти 1941 — закритий політ. процес, проведений рад. карально-репресивними органами у *Львові* 15—18 січня 1941 проти членів *Організації українських націоналістів*, частина з яких займали високі посади в кер-ві орг-цією в *Західній Україні*. Перші арешти відбулися у вересні

1940. Заарештованих (59 осіб, серед яких — 22 жінки та 37 чоловіків), здебільшого студентів Львів. ун-ту й учнів середніх шкіл, звинуватили в приналежності до ОУН та антидерж. діяльності. Серед заарештованих були члени Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях, зокрема М.Матвійчук (керівник розвідувальної референтури), К.Арпад-Березовський (керівник пропагандивної референтури), Р.Горбаль (заст. керівника Львів. міськ. проводу ОУН), Р.-Д.*Клячківський* (керівник Юнацтва ОУН у Станіславській обл. і член Крайової екзекутиви ОУН) та ін.

Під час досуд. слідства деякі заарештовані визнали свою «провину» перед рад. владою, однак більшість підсудних заявили про вороже ставлення до неї. Засуджених утримували у Львів. в'язницях № 1 (*«Бригідки»*) та № 2 («тюрма на Лонцького»). Із заг. кількості заарештованих 42-х засуджено на смерть; 17 отримали по 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах СРСР та позбавлення громадян. прав на 5 років. На прохання К.*Студинського* 21 особу, попередньо засуджену до смерті, помилувано та переведено в тюрму в м. *Бердичів*. Після початку радянсько-нім. війни 1941—45 в червні 1941 деяким в'язням вдалося втекти із ув'язнення, зокрема Г.Столяр, Т.Винників, Р.-Д.Клячківському та іншим.

Літ.: *Комар Л.* Процес 59-ти. Б/м, 1990; *Киричук Ю.* Терор і тероризм у Західній Україні. В кн.: Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України. К., 2009.

Р.В. Забілий.

ПРОЦЕ́С 62-х 1941 відбувся в м. *Дрогобич* 7 травня 1941 над 62-ма укр. націоналістами з Дрогобицького, Добромильського, Стрийського і Турківського р-нів за приналежність до *Організації українських націоналістів*. У ході слідства заарештовані зазнавали нелюдських тортур. Результатом процесу став вирок: до смерті було засуджено 30 осіб, 24-х — до 10-ти років ув'язнення, справи решти 8-ми передані на додаткове розслідування. Захист підсудних подав касаційну скаргу. Згодом Президія ВР СРСР 4-м націоналістам (серед них 3-м жінкам) смерть замінила на ув'язнення. Остаточний присуд — 20 в'язнів (між ними 2 жінки) засуджено до смерті, 13 — до 10-річного ув'язнення, 19 — до 8-ми років ув'язнення, 5 осіб — до 7-ми років ув'язнення. Справи 4-х заарештованих знову були передані на додаткове розслідування, і тільки одного — Василя Марчишина із с. Нижні Гаї (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.) — було звільнено. За свідченням учасника процесу Василя Куцого, страчені були: Михайло Білий, Степан Войцехович, Василь Герасим'як, Іван Гук, Петро Данилишин, Степан Зарицький, Філько Іваничук, Юрко Кисличник, Олекса Костище, Степан Кулинич, Степан Левкун, Теофіля Мацюрак, Марія Мудра, Олекса Скоропад, Атанас Сорочин, Степан Стефанців, Федір Суботяк, Осип Тоживець, Василь Хован, Осип Цап'як. Вже після початку німецько-рад. війни 1941—45 співробітники НКВС УРСР вбили ще 4-х учасників процесу: Василя Гурія, Івана Журавчика, Степана Полюга, Андрія Хомина.

Літ.: Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Львів, 1993; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(б) у 1940—1942 рр. К., 2004.

Ю.А.Черченко.

ПРОЦЕ́С ЦК УКРАЇ́НСЬКОЇ ПА́РТІЇ СОЦІАЛІ́СТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕ́РІВ 1921 — показовий політ. процес, який відбувся в *Києві* 22—30 травня 1921. Сфабрикований кер-вом більшовицької партії проти її гол. опонентів в Україні за часів *Української Центральної Ради*. Зважаючи на те, що в лютому 1920 укр. есери відмовилися від збройної боротьби з *більшовиками*, процес переслідував пропагандистську мету — компрометацію ідеології та політики *Української партії соціалістів-революціонерів* через діяльність її окремих членів. Мав надати юрид. підгрунтя для ліквідації УПСР шляхом викриття її антирад. діяльності.

За рішенням Надзвичайного революц. трибуналу до суд. відповідальності було притягнуто 5 членів ЦК УПСР, які перебували в місцях ув'язнення: В.*Голубовича*, І.*Лизанівського*, Н.Петренка, І.Часника, Ю.Ярослава та двох колиш. членів губернських к-тів партії, які вийшли з УПСР 1919, — Г.Сиротенка і С.*Остапенка*. Більшість звинувачених у минулому обіймали відповідальні посади в урядах *Української Народної Республіки*.

Зважаючи на політ. значущість справи, ВУЦВК призначив особливий склад Надзвичайного революц. трибуналу для її розгляду. Головував на процесі заст. нар. комісара юстиції УСРР М.Михайлик, гол. держ. обвинувачем виступив член президії ВУЦВК, секретар ЦК КП(б)У Д.*Мануїльський*, а другим обвинувачем — член колегії нар. комісаріату юстиції УСРР М.Лебединець. Свідками було запрошено видних парт. і держ. діячів, які входили до КП(б)У, але в минулому належали до ліворадикального крила укр. нац. руху, — Ю.*Мазуренка*, О.*Шумського* та В.*Блакитного*.

Суд. розгляд та слідство здійснювалися із грубим порушенням процесуальних норм із позицій «революційної законності». Засуджених було звинувачено в політ. злочинах, скоєних 1917—20 проти більшовиків, –– організації збройної боротьби при підтримці *Антанти*, кер-ві антибільшовицьким сел. повстанським рухом. На суд. засіданнях звинувачені своєї вини не визнали.

За вироком трибуналу члени ЦК УПСР засуджувалися до ув'язнення строком на 10, а члени губернських к-тів УПСР — на 5 років. Однак, зважаючи на амністію, оголошену 5-м Всеукр. з'їздом рад, термін ув'язнення для членів ЦК УПСР було скорочено до 5-ти років, С.Остапенку ув'язнення замінено примусовою працею, а Г.Сиротенку, який не витримав тиску суду й розкаявся у скоєних «злочинах», відбування покарання взагалі скасовувалося. Через кілька місяців всі засуджені були повністю амністовані.

Суд. процес ЦК УПСР надав підставу для заборони діяльності УПСР в УСРР, започаткував практику використання суд. процесів у політ. боротьбі з опозиційно налаштованою *інтелігенцію*

українською, за оцінкою деяких істориків, був ген. репетицією процесу *«Спілки визволення України» 1930*.

Літ.: Справа членів Українського комітету Української партії соціалістів-революціонерів Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника, Ярослава та ін. К., 1921; *Болабольченко А.* Всеволод Голубович і справа УПСР. К., 1993; *Бевз Т.А.* Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР). К., 2008.

О.М. Мовчан.



А. Процик.

ПРО́ЦИК Анна (у дівоцтві — Олексів; англ. — Procyk Anna; н. 11.09.1937) — історик, фахівець з *історії української революції* 1917—1921, *Білого руху* в Україні, нац. проблем в *СРСР*. Професор (1972), д-р наук з історії (1973). Член *Української вільної академії наук*, Амер. істор. асоціації, Амер. асоціації розвитку слов'янознавчих досліджень, *Українського історичного товариства*, заст. голови *Наукового товариства імені Шевченка* в США. Н. в м. *Чортків*. Із 1955 — громадянка США. 1962 отримала ступінь бакалавра в Хантер-коледжі, 1967 — магістра, 1973 — д-ра наук з історії в Колумбійському ун-ті. 1972—73 — професор Фордамського ун-ту, 1973 — наук. співробітник Колумбійського ун-ту, із 1973 — Гарвардського ун-ту, потім — асоційований професор історії Нью-Йоркського міськ. ун-ту.

Праці: The Nationality question in Soviet Central Asia. New York, 1973 (у співавт.); Russian liberals — Anti-Bolsheviks or nationalists?: The Nationality Policy of the White movement, 1917—1920. New York, 1974; Russian nationalism and Ukraine: The nationality policy of The Volunteer Army during the Civil war. Edmonton, 1995; «Europeanness» as a factor of identity. В кн.: Society in transition: Social change in Ukraine in Western perspectives. Toronto, 2003.

Літ.: Procyk Anna Oleksandra. В кн.: Ukrainians in North America. Champaign, 1975; Anna Procyk. В кн.: Society in transition: Social change in Ukraine in Western perspectives. Toronto, 2003.

Н.О. Лаас.



Р. Процик.

ПРО́ЦИК Роман Степанович (Procyk Roman; н. 12.28.1952) — біохімік, громад. діяч. Д-р біохімії (1978). Дісний член *Наукового товариства імені Шевченка* в Америці. Н. в м. Мюнхен (ФРН). Із 1956 — у США. Ступінь бакалавра з хімії одержав у ЛаСаль Коледжі (LaSalle) 1974, ступінь магістра (1976) та д-ра (1978) з біохімії — у Мед. школі ім. Ганемана (Hahnemann) у Філадельфії (США). Працював у Нью-Йоркському центрі дослідження крові, згодом як старший наук. дослідник — у фармацевтичній компанії Брістол-Маєрз Сквіб (Bristol-Myers Squibb Pharmaceutical Research Institute) у Принстоні (шт. Нью-Джерсі, США). Автор численних наук. статей про молекулярну структуру фібріногену та згустків крові. Член управи НТШ в Америці, наук. секретар (2007—09). Активний член *«Пласту»*.

Із 1975 П. — активіст Фонду катедр українознавства (ФКУ), із 1977 — член його гол. екзекутиви. Брав участь у розбудові Літньої школи українознавства Гарвардського ун-ту, працював над масштабними проектами ФКУ та *Українського наукового інституту Гарвардського університету*, пов'язаними з відзначенням 50-х роковин Великого голоду в Україні 1932—33. Із 1990 поширює діяльність ФКУ в Україні. У рамках проектів ФКУ допомагає в організації комп'ютерної бази та видавничої діяльності Археогр. комісії АН УРСР, згодом — *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України, Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, Держ. к-ту архівів України. Надавав допомогу в налагодженні видання часописів «Пам'ятки України» (див. *«Пам'ятки України: Історія та культура»*; 1990-ті рр.), *«Архіви України»* (1990-ті рр. — 2008); у співпраці з Укр. наук. ін-том Гарвардського ун-ту підтримує час. «Критика» та різні проекти вид-ва «Критика».

Організовує фінансову базу програм українських студій у Гарвардському та Колумбійському ун-тах. Налагодив діяльність доброчинного фонду «Сейбр-Світло» в Україні. Редагує й видає «Обіжний листок Фонду катедр українознавства» (із 1987) та серію передруків наук. статей про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* (із 2009). Із 1979 — член управи *Східноєвропейських досліджень інституту*, із 2009 — його президент.

Літ.: *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді?: Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). Кембридж—Нью-Йорк, 1973.

Г.В. Боряк.



ОБІЖНИЙ ЛИСТОК
ФОНДУ КАТЕДР УКРАЇНОЗНАВСТВА

Ukrainian Studies Fund • 34 Kirkland Street • Cambridge, MA 02138 • (617) 495-7835

Головна Екзекутива Фонду Катедр Українознавства (ФКУ) Літо 2009 — ч. 180

НАРУГА НАД ПРАВДОЮ

„Сталін і Каганович не несуть відповідальности за голод — таку відповідальність несе тогочасна українська влада, яка його приховувала від Москви... Сталін робив все, щоб допомогти українцям під час голоду 1932-33-х рр... Діяспора хапається за тему Голодомору, бо хоче замаскувати своє минуле — коляборацію з нацистами."

З виступів російських коментаторів у пресі (січень — березень 2009 р.)

Коли на початку 1980-х рр. гарвардські дослідники працювали над темою Великого Голоду 1932-33 рр., реакція з Москви надходила лише через рік, а то й пізніше. Коли представники совітської місії при ООН завітали до Гарварду і почали намовляти д-ра Джеймса Мейса, тодішнього співробітника Українського Наукового Інституту, покинути дослідження Голоду, це робити було надто пізно тому, що він і Роберт Конквест на той час вже зібрали всі матеріяли для книжки про Голодомор „Жнива Скорботи" (в-во Оксфордського Університету, 1986).

Сьогодні ситуація змінилася. Реакція російських пропаґандистів на українські дослідження приходить блискавично швидко. Російський уряд намагається дискредитувати працю українських істориків ще до того, як вони встигають її оприлюднити, а російська преса, зі свого боку, тепер зображає громадські

Російська телевізійна програма про Голодомор на You-Tube (25-го лютого 2009 р.). Дикторка інформує слухачів: „While Ukraine claims the famine of the 1930s was actually a Soviet genocide committed by the Kremlin, the authors of a new book by Russian historians reveal documents that show Moscow tried to help starving Ukrainians..."

«Обіжний листок Фонду Катедр Українознавства». Головна Екзекутива Фонду Катедр Українознавства. Літо, 2009, ч. 180. Титул.

ПРУ́ТСЬКИЙ ПОХІ́Д 1711 — похід рос. армії на чолі з царем *Петром I*, здійснений у ході *російсько-турецької війни 1710—1713*. Після перемоги Росії в *Полтавській битві 1709 Османська імперія* була зорієнтована на збереження миру. Але небезпека подальшого швидкого зростання могутності Рос. д-ви в ході *Північної війни 1700—1721* з перспективою втручання у справи Осман. імперії, а також сильний дипломатичний тиск з боку швед. короля *Карла XII*, *Станіслава Лещинського* та франц. короля Людовіка XIV Бурбона змусили Порту до початку воєнних дій проти Росії.

Виходячи зі стратегії, згідно з якою планувалося вести війну на Балканському, Крим. та Кавказ. театрах бойових дій, Росія перемістила війська з півночі на південь. Похід до району Дунаю був запланований насамперед із розрахунку на підтримку пророс. правосл. сил у Дунайських князівствах, Болгарії, Угорщині та, можливо, у Греції.

10 червня (30) травня 1711 рос. кіннота під командуванням генерал-фельдмаршала Б.*Шереметєва* вступила на територію

Молдавського князівства, після чого на сторону Росії перейшов господар Д.*Кантемір*. Росіяни мали йти по Дунаю, щоб перешкодити переправі турец. військ, але затрималися в районі р. Прут (прит. Дунаю). 4 липня (23) червня 1711 до підрозділів Б.Шереметєва приєдналися осн. сили на чолі з Петром I. На військ. нараді, що відбулася 28 червня 1711, було прийнято рішення відправити кавалерійс. корпус під командуванням генерала К.-Е.Ренне (7 тис. осіб) до Браїлова (нині м. Браїла, Румунія) у Валахію, перейти через Прут і рухатися до Дунаю. Військо налічувало 38 тис. росіян, 5 тис. молдаван, мало 122 гармати.

У турец. армії було 120 тис. осіб та 440 гармат, командував нею великий візир Балтаджі Мегмед-паша. Протягом кінця червня — початку липня (2-ї пол. червня) 1711 турец. армія переправилася через Дунай у районі м. Ісакча (нині місто в Румунії). Для забезпечення охорони Бендер (нині місто в Молдові) було направлено окремий загін. Ще один великий підрозділ у 10 тис. осіб повинен був охороняти переправу. Осн. частини турец. армії переправлялися з лівого берега Прута на правий, починаючи з ночі з 19 (8) на 20 (9) та протягом 20 (9) липня 1711. Після переправи турки з'єдналися із загонами крим. хана Девлет-Гірея II, що налічували бл. 30—35 тис. осіб.

19 (8) липня 1711 відбувся бій передових частин турец. армії з рос. корпусом генерал-фельдмаршала Я. фон Еберштедта. Основні ж сили росіян, отримавши відомості про переправу турків і з'єднання їх із татарами, почали відхід уздовж правого берега Пруту до м-ка Станілешти, а звідти, після перестрілки 19 (8) липня з турками, у ніч на 20 (9) липня відступили в новий табір. Протягом 1-ї половини дня росіяни займалися його укріпленням, а в 2-й половині вступили в бій з турками. 21 (10) липня 1711 табір росіян був підданий сильному обстрілові турец. артилерії, після чого вони були вимушені піти на переговори, котрі завершилися укладенням 23 (12) липня 1711 *Прутського трактату 1711.*

Літ.: *Мышлаевский А.З.* Война с Турцией 1711 г. (Прутская операция). СПб., 1898; *Його ж.* Россия и Турция перед Прутским походом. «Военный сборник», 1901, № 1—2; *Kurat A.N.* Prut seferi ve barisi. Ankara, 1951—53; *Энгельгард Р.Ю.* Из истории Прутского похода Петра I. В кн.: Ученые записки Кишиневского государственного университета, т. 4. Кишинев, 1953; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990.

В.В. Станіславський.

ПРУ́ТСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1711 — мирний договір між Рос. д-вою та *Османською імперією*, укладений 23 (12) липня під м. Ясси (нині місто в Румунії), поблизу р. Прут (прит. Дунаю).

Підписаний на завершальному етапі *Прутського походу 1711.* Ініціативу щодо його укладення висунули росіяни, перебуваючи в таборі, оточеному турец. військами.

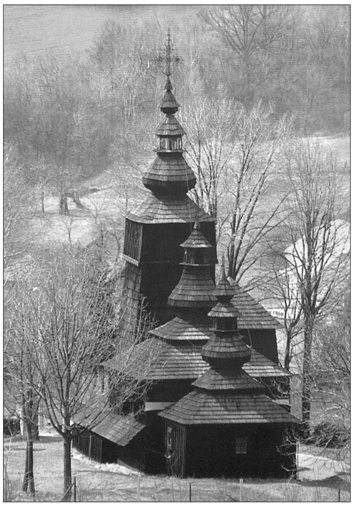
П.т. був підписаний з рос. сторони дипломатом П.*Шафіровим* та генерал-фельдмаршалом Б.*Шереметєвим*, а з турецької — великим візиром Балтаджі Мегмед-пашою. Складався із 7-ми статей, згідно з якими росіяни мали передати Осман. імперії *Азов*, повинні були зруйнувати Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) і *Кам'яний Затон*, дати можливість швед. королю *Карлу XII* без перешкод дістатися до Швеції, припинити втручання в польс. справи, «відняти руку» від укр. козаків і запорожців, відкликати зі *Стамбула* свого посла. Була також досягнута домовленість про обмін полоненими та перебування рос. заручників у Туреччині. Під час переговорів росіянам вдалося добитися зняття турец. вимог щодо видачі Д.*Кантеміра* та С.Рагузинського, відшкодування данини з Молдови та домовитися про передачу переможцям гармат з Кам'яного Затона замість артилерії оточеної армії. Договір було ратифіковано обома сторонами вже в липні 1711.

Уклавши договір, турки domoглися основного — закрили Росії вихід до Азовського моря та ліквідували загрозу Криму від фортець, зведених на кордонах його володінь. Натомість вони проігнорували вимоги крим. хана Девлет-Гірея II, який домагався продовження війни, та швед. короля Карла XII, котрий прагнув повернути загарбані росіянами території в Прибалтиці. Для російського ж царя в цих умовах успіхом було збереження під своєю владою Інгрії (істор. область на пн. зх. РФ обабіч р. Нева та вздовж пд. берега Фінської зат.).

Літ.: Письма и бумаги императора Петра Великого, т. 11, вып. 1—2. М., 1962—64; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990.

В.В. Станіславський.

ПРЯ́ШІВЩИНА, Пряшівський край — історичний регіон на пд. схилах Карпат, нині — один із 8-ми країв сучасної Словац. Республіки (див. *Словаччина*), що становить прилеглу до України вузьку смугу в пд.-сх. частині республіки між словац. та польс. етнічними територіями до 150 км завдовжки і 10—40 км завширшки. На П. (назва походить від м. Пряшів (нині м. Прешов, Словаччина), адм. центру колиш. Шариської жупи (комітату) Угорського королівства) живуть переважно словаки, а також *русини*-українці, які за говіркою та особливостями к-ри близькі до лемків (див. *Лемківщина*). 11—12 ст. П. увійшла до складу Угорського королівства. 1241—42 населення П. героїчно оборонялося від військ хана *Батия*. Із поч. 14 ст. пожвавилися хвилі волосько-рус. колонізації П., яка тривала аж до 18 ст. У 2-й пол.



Пряшівщина. Церква Святої Параскеви у с. Потоки. 1773.

18 ст. на П. розгорнулася сильна словац. колонізація, що поступово змінила етнічний характер цього краю. Упродовж століть укр. і словац. *селянство* П. пліч-о-пліч виступало проти феод. гніту (повстання й сел. війни 1648—54, 1697, 1703—11, 1830 та ін.). Словаки й українці боролися разом проти політики денаціоналізації, яку проводив австро-угор. уряд. Укр. населення П. було православним і залежало від мукачівських єпископів, але після *Ужгородської церковної унії 1646* розпочався перехід священиків і пастви у католицизм сх. обряду. 1816 створена Пряшівська греко-катол. єпархія (бл. 200 *парафій* і 150 тис. вірних), і з поч. 19 ст. П. стала центром культурно-просвітницької діяльності *«будителів»* (О.*Духнович*, О.Павлович та ін.), які виступали проти мадяризації русинсько-укр. населення (рус. люду) краю і своєю активною та багатогранною діяльністю поклали початок його нац. відродженню. Під впливом революц. подій 1848—49 в Габсбурзькій монархії політ. діяч із П. А.*Добрянський*, який був членом *Головної руської ради у Львові*, розробив проект утворення окремого Рус. краю в Австрії. Із кінця 19 ст. на П. посилилися словакізація місц. населення, чому сприяло, зокрема, введення лат. абетки замість *кирилиці* в школах та видавничій справі й церк. книгах, а також мадяризація (закон Аппоньї про скасування навчання рус. (нар.) мовою), водночас поширилася русофільська ідеологія. Цей денаціоналізаційний натиск сильніших нац. к-р й політ. систем призвів до занепаду національно-культ. відродження русинів-українців П. А нестерпні соціально-екон. умови життя на П., як і в усьому Закарпатті, масове розорення селянства та безробіття призвели до інтенсивної еміграції сільс. населення в останню чв. 19 — на поч. 20 ст. (гол. чин. до США, де ¾ закарпат. емігрантів — бл. 150 тис. осіб — походили із Пряшівщини).

Під час розпаду *Австро-Угорщини* наприкінці *Першої світової війни* частина русько-укр. населення П. висловлювалася за входження до складу укр. д-ви, інша — за приєднання до Чехословаччини. 1919 між Підкарпатською Руссю (Закарпаттям) і Словаччиною, що увійшли до складу Чехословац. Республіки згідно з рішенням *Паризької мирної конференції 1919—1920*, проведено «тимчасову» межу — кілька кілометрів на захід від р. Уж (прит. Лаборця, бас. Дунаю), без урахування етнічного складу населення, наслідком чого стало входження до складу Словаччини бл. 3500 км² укр. етнічної території із бл. 100—120 тис. укр. населення. У міжвоєнні роки на П., як і в Закарпатті, існувало 3 культ. напрями: проросійський (русофільство), проукраїнський та місцевий — т. зв. карпаторуський, або русинський. Зокрема, під впливом русофільських тенденцій у 1920-х рр. на П. почався рух за православ'я за активною участю рос. місіонерів: у 1940 тут було 19 правосл. парафій та бл. 12,5 тис. вірних, які підлягали правосл. Мукачівсько-Пряшівській єпархії в юрисдикції сербського патріарха. Міжвоєнний період позначився також змаганням за нац. школу, передусім за введення «руської» навч. мови в держ. та церк. початкових школах і за заснування рус. г-зії. На бл. 300 сіл з укр. населенням на П. 1933—34 діяли лише 111 початкових і 2 горожанські школи з «руською» мовою навчання: 1936 засновано першу рос. г-зію у Пряшеві. В освіті, як і в пресі, на П. переважала пророс. тенденція.

1939 Угорщина, захопивши Закарпаття, домоглася пересунення угорсько-словац. держ. кордону на захід, мотивуючи це етнічним складом населення: до Угорщини приєднано 1700 км² території із 70 тис. населення, у т. ч. 38 тис. українців. Уряд Словац. Республіки (1939—44), у свою чергу, проводив на П. відверту політику словакізації: 1940 припинено вихід єдиної україномовної газети, ліквідовано більшість політ. і громад. орг-цій, посилено тиск на Греко-катол. церкву тощо. Наприкінці *Другої світової війни* укр. населення П. симпатизувало *СРСР* і разом зі словаками брало активну участь у партизан. боротьбі проти нім. загарбників, зокрема у *Словацькому національному повстанні 1944.* Чимало українців-пряшівчан воювали у складі Чехословац. окремого батальйону (армійського корпусу), сформованого в СРСР 1943. Після вступу рад. військ на П. 1 березня 1945 утворена «Українська народна рада Пряшівщини», що діяла як координаційний представницький орган пряшівських українців до 1952, намагаючися приєднати П. до *Закарпатської України*, а після невдачі безуспішно домагалася автономії укр. населення в рамках Чехословаччини. 1945, після приєднання Закарпат. України до УРСР у складі СРСР, між Чехословаччиною і УРСР відновлено давній кордон з 1919. У 2-й пол. 1940-х рр. відбувся значний відплив із П. укр. населення: бл. 10 тис. осіб — т. зв. оптантів до СРСР (частина з них у 1960-х рр. повернулася) і до пром. районів Чехії (на землі виселених судетських німців) та Моравії. 1946—47 в гірських селах П. діяли відділи *Української повстанської армії*, які через Словаччину пробиралися на захід. Після встановлення комуніст. влади в Чехословаччині на П. 1949—52 проведено примусову колективізацію сільс. госп-ва, якій селянство чинило опір. 1950 на Пряшівщині ліквідовано Греко-катол. церкву, і проводилася політика православізації укр. населення. 1951 директивно запроваджено літ. укр. мову, хоча більшість укр. населення П. називала себе русинами або руснаками й розмовляла місц. діалектом — «язичієм». Саме в 1950-х рр. мову населення П. вперше офіційно було визначено прикметником «українська», хоча більшість населення й місц. інтелігенції, вихована в рос. дусі, не була національно свідомою і добре ознайомленою з літ. мовою та загальноукр. к-рою взагалі. У цей час на П. були 72 дитячі садки, 272 основні (початкові) школи, 44 неповні середні школи і 11 повних середніх шкіл з укр. мовою навчання, діяли кафедри укр. мови та літератури на двох ф-тах Пряшівського пед. ін-ту, укр. відділ Словац. пед. вид-ва, секція укр. письменників при Словац. союзі письменників (В.*Гренджа-Донський*, Ф.Лазорик, Ф.Іванчова, В.Зозуляк, С.Гостиняк, М.Шмайда та ін.), укр. радіомовлення, а при мін-ві

шкільної освіти Словаччини існувала координуюча держ. освітня установа «Реферат українського шкільництва». 1951—68 на П. існувала Культ. спілка укр. трудящих (КСУТ) як єдина укр. суспільно-політ. орг-ція, яка була членом Нац. фронту Чехословаччини, що координувала й організовувала всю суспільно-культ. діяльність укр. населення Словаччини, мала понад 250 місц. орг-цій та бл. 7,5 тис. членів і друковані органи укр. мовою: газ. «Нове життя», ж. «Дружно вперед», літ. альманах *«Дукля»*. Крім КСУТ, на П. існували Союз молоді Карпат (1946—49), «Общество имени Духновича», студентське т-во та ін. У 1950—60-х рр. на П. працювали бл. 200 укр. колективів худож. самодіяльності. Серед них — муз. колективи при Пряшівському пед. ін-ті, Міжлабірецькому окружному будинку к-ри, Піддуклянський укр. нар. ансамбль (заснований 1955), Пряшівський укр. нар. театр (заснований 1945). Проводилися щорічні фестивалі: драми і худож. слова ім. Духновича та к-ри й спорту в Медзілаборце, співацьких ансамблів у Каймонці Старолюбовнянського округу й свята пісні і танцю у Свиднику (із 1956). 1954 засновано перший укр. музей на П. у Межилабірцях, звідки його було переведено в Пряшів. 1958, після кількох реорганізацій, йому було надано приміщення колиш. монастиря у Красному Броді, а 1964 Музей укр. культури переведено у Свидник, де він став важливою культ. й наук. установою із кваліфікованими працівниками, сучасною експозицією, багатими фондами, б-кою, численними тематичними виставками тощо (див. *Музей української культури у Свиднику*). 1965 розпочато видання «Наукового збірника Музею української культури» — видано 17 томів у 21 книзі. 1991 відкрито сучасну експозицію музею на площі 1700 м². Складовою Музею укр. к-ри у Свиднику є експозиція нар. арх-ри просто неба на площі 10 га, в якій розташовано бл. 50 об'єктів. У фондах музею налічується 60 тис. експонатів, у б-ці — понад 40 тис. книжок. Значну роботу з дослідження нар. к-ри русинів-українців П. проводив створений 1960 при філос. ф-ті Пряшівського ун-ту ім. П.-Й.Шафарика Науково-дослідний відділ кафедри україністики, де плідно працювали відомі науковці: М.Гиряк, М.*Мушинка*, О.Рудловчак та ін.

На поч. 1960-х рр. українізацію стали поступово згортати, посилилася словакізація укр. населення П., яка, по суті, продовжується досі. Наприкінці 1980-х рр. єдиний укр. театр на П. був перетворений на русинський заклад: із його репертуару було усунуто всі п'єси літ. укр. мовою. Згодом ліквідовано Піддуклянський укр. нар. ансамбль, укр. редакцію радіо, ж. «Дружно вперед», майже припинилося видавництво худож. літератури та підручників укр. мовою, згортається україномовна освіта. На сьогодні система шкільної освіти укр. мовою об'єднує 11 дитячих садків, 8 початкових шкіл та 1 середню школу (її як неосновну вивчає лише бл. 1 тис. учнів). Україністику можна вивчати у Пряшівському ун-ті та Бансько-Бистрянському ун-ті ім. М.Бела (заснований 1992). Укр. мовою виходить лише 3 видання: газ. «Нове життя» (орган «Союзу русинів-українців СР», літературно-мистецький та публіцистичний ж. «Дукля» (орган Спілки укр. письменників Словаччини) та дитячий ж. «Веселка».

1991 під час перепису населення Словаччини вперше запроваджено дві позиції для самовизначення населення — «українець» та «русин» (до того все місц. населення самоідентифікувало себе як «русини-українці»), у результаті українцями було зареєстровано 13 847 осіб, а 16 937 осіб записалися русинами. На сьогодні єдине русько-укр. населення П., що раніше становило одне ціле з лінгвістичної точки зору, розбите на три групи: русинів, українців і словаків — остання група, завдяки асиміляції русько-укр. населення, постійно збільшується за рахунок двох перших. Частина русько-укр. населення П. усвідомлює себе окремою від українців етнічною групою — русинами, у щоденному мовленні вони вживають ті самі діалекти лемківського говору, що й українці Словаччини, але як писемну використовують не літ. укр. мову, а «русинську» (лемківсько-пряшівську) мову (1995 кодифіковані два діалекти лемківського говору укр. мови у Словаччині — західноземплінський та східноземплінський). За даними останнього перепису населення (2001), у Словац. Республіці мешкає понад 10,8 тис. осіб укр. національності (0,2 % від заг. чисельності населення країни). Укр. нац. меншина Словаччини — це, здебільшого, автохтонне населення, представники якого компактно проживають в пд.-сх. частині сучасної Словац. Республіки. Тут налічується бл. 250 в минулому українських, а тепер переважно словацько-укр. селищ. Осн. маса українців проживає в Гуменному — 4,9 тис. осіб (4,3 % населення), Свиднику — 1,8 тис. (3,9 %), Пряшеві — 1,6 тис. (0,8 %), Бардійові — 1,6 тис. (2,0 %), Кошицях — 1,1 тис. (0,5 %), Старій Любовні — 0,7 тис. (1,4 %). Більшість тих, хто визнав себе русинами, зосереджена в Гуменному — 7,8 тис. (6,8 %), Свиднику — 3,4 тис. (7,7 %), Бардійові — 1,9 тис. (2,3 %), Старій Любовні — 1,0 тис. (2,1 %). Абсолютна більшість русинів-українців (89,0 %) проживає в пн.-сх. частині Словаччини, відомій під назвою «Пряшівщина», де налічується 6 селищ, в яких етнічні українці складають понад 20 %, та 11 селищ, в яких мешкає понад 10 % етнічних українців. Незначна група укр. нац. меншини мешкає в столиці Словац. Республіки м. Братислава, на ін. території — дисперсно. Укр. мовою на П. говорить 11 тис. осіб. Українцями ідентифікує себе третина русько-укр. населення Словаччини, русинами — дві третини. Для порівняння: 1930 на П., за оцінками В.*Кубійовича*, жило щонайменше 110 тис. українців, а за післявоєнними переписами населення: в 1950 — 46 тис., 1960 — 33 тис., 1970 — 38 тис. (за ін. даними, у 206 селах (з усіх 250 сіл Пряшівщини) мешкало бл. 100 тис. українців).

Найбільш чисельною та представницькою орг-цією українців у Словац. Республіці є «Союз русинів-українців СР», який об'єднує бл. 4 тис. осіб. Існує нечисленна й маловпливова політично-громад. орг-ція русинів-



Герб роду Псьолів.

українців «Піддуклянська демократична громада». Ін. напрям представляє «Русинська оброда» («Русинське відродження»), що проводить думку про те, що русини є «четвертим східнослов'янським народом», не спорідненим з українцями.

Літ.: *Волощук И.* Современная украинская литература в Чехословакии. Пряшев, 1957; *Капішовський В.* Економічно-суспільний та культурний розвиток українського населення в Чехословацькій Республіці та його перспективи. Пряшів, 1960; *Бача Ю.* Літературний рух на Закарпатті середини XIX ст. Пряшів, 1961; *Haraksim L.* K socialnim a kulturnim dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. Bratislava, 1961; *Дзюбко І.* Розв'язання національного питання в народно-демократичній Чехословаччині. К., 1963; *Микитась В., Рудловчак О.* Поети Закарпаття. Пряшів, 1965; 15 років на службі народу: Збірник статей та фотодокументів з нагоди 15-річчя Культурної спілки українських трудящих. Пряшів, 1966; *Ставровський О.* Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 ст. Пряшів, 1967; *Зілинський О. та ін.* Література чехословацьких українців 1945—1967: Проблеми і перспективи. Пряшів, 1968; *Марунчак М.* Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969; *Мушинка М.* З українського фольклору Східної Словаччини. Пряшів, 1973; *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини, кн. 1. Пряшів, 1979; *Віднянський С.В., Сюсько І.М.* Русини-українці в Чехо-Словаччині: Процес національного самоусвідомлення. «УІЖ», 1991, № 5; *Gajdos M., Konecny S.* Postavenie Rusinov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948—1953. Praha, 1994; *Віднянський С.В., Постоловський Р.М.* Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968—1969 рр. В кн.: Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки, вип. 6. К., 1997; *Gajdos M. та ін.* Rusini/Ukrajinci v zrkadle polstorocia: Niektore aspekty ich vyvoja na Slovtnsku po roku 1945. Presov—Uzhorod, 1999; *Кравчук О.* Національна політика Чехословацької Республіки: 1918—1929 рр. Вінниця, 2008.

С.В. Віднянський.

ПСЕВДО́-АРРІА́Н — невід. на ім'я письменник 6 ст., котрий склав опис берегів Чорного моря. Для своєї праці він широко використав «Перипл Понта Евксинського», написаний Флавієм *Арріаном* у 2 ст., і звідти без посилань запозичив до свого перипла великі уривки. Тому його твір тривалий час вважався розширеною версією перипла Флавія Арріана, а в наук. літературі автора називають псевдо-Арріаном, або Анонімом. До відомостей із творів своїх попередників П.-А. додав низку цікавих звісток свого часу. Напр., він засвідчив, що річки *Істр* і *Борисфен* із часом стали називатися Дунубієм і Данапрієм (звідки походять їхні теперішні найменування Дунай і Дніпро), а міста Херсонес (див. *Херсонес Таврійський*), *Феодосія* і *Пантікапей* — відповідно Херсон, Ардабда і Боспор. П.-А. включив до свого перипла назви деяких ніде не згадуваних в антич. джерелах населених пунктів Пн. Причорномор'я і вказав більш точну локалізацію міст Кремніски та *Тірітака*. У цілому твір П.-А. містить чимало цінних відомостей про істор. географію Причорномор'я; вказані ним величини відстаней між деякими пунктами дають можливість в одних випадках їх точно локалізувати, а в інших — встановити обриси берегів Чорного моря в античну добу.

Літ.: *Скржинская М.В.* «Перипл Понта Евксинского» анонимного автора. В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. К., 1986.

М.В. Скржинська.

ПСЬО́ЛИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя** П., знатного *військового товариша*. Його син — **Григорій Васильович** (р. н. невід. — п. до 1759) — орлянський *сотник* (1740—47). Старший син Григорія — **Федір Григорович** (бл. 1739 — до 1788) — посідав уряд *бунчукового товариша*, середній — **Петро Григорович** (р. н. невід. — п. бл. 1800) — шаповалівський сотник (1779—82), молодший — **Михайло Григорович** (р. н. невід. — п. до 1809) — остерський сотник (1774—85). До цього роду належали: **Василь Федорович** (1770 — до 1839), відставний поручик, відомий своїми перекладами із франц. мови; **Степан Степанович** (1833—91), агроном і громад. діяч, голова Новгород-Сіверського з'їзду мирових суддів; сестри — **Олександра Іванівна** (1817—87), поетеса, автор ліричних і патріотичних творів, подруга княжни В.*Рєпніної* й приятелька Т.*Шевченка*, та **Глафіра Іванівна** (1823—86), у заміжжі Дунін-Борковська, художниця, подруга княжни В.Рєпніної та Т.Шевченка; **Микола Михайлович** (1863—1933), дійсний статський радник, керуючий Київ. удільним округом (1914—17).

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

ПТА́СЬНІК (Ptaśnik) **Ян** (15. 01.1876—22.02.1930) — історик к-ри, археограф і громад. діяч. Професор (1910). Дійсний член АН у Кракові (1929). Н. в с. Міклушовичі (нині село Малопольського воєводства, Польща) в сел. родині. Закінчив нар. школу, а згодом — г-зію в Бохні (нині місто Малопольського воєводства, Польща). 1897—1901 навч. на правничому та філос. ф-тах *Краківського університету*. 1901—07 вчителював у г-зіях *Кракова* та Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща). 1903 захистив докторську дис. на тему: «Pierwszy Boner, czyli początek magnackiej rodziny w Polsce w wieku XVI» в Краківському ун-ті. Член рим. археогр. експедицій, організованих АН у Кракові (1903—05, 1908—11). Результатом цих експедицій стало видання 2-х томів джерел «Acta Camerae Apostolicae» (1913) та «Analecta Vaticana 1202—1366» (1914), а також низки праць, присвячених стосункам Польщі з Апостольською столицею («Kollektorzy Kamery apostoskiej w Polsce Piastowskiej» (1907), «Denar świętego Piotra obrońcą jedności politycznej i kościelnej w Polsce» (1908), «Gli Italiani a Cracovia del XVI secolo al XVIII» (1909), «Włoski Kraków za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły» (1910)). 1907 на підставі захисту праці «Z dziejów kultury włoskiego Krakowa» здобув габілітацію в Краківському ун-ті. Від 1907 — приват-доцент, від 1910 — професор Краківського ун-ту. 1910—12 здійснив археогр. подорож до Нюрнберга (Німеччина), Брюсселя (Бельгія) та Лондона (Велика Британія), у результаті чого з'явилися джерельне видання «Akta norymberskie do dziejów handlu z Polską w wieku XV» (1909—13) та кілька праць, при-

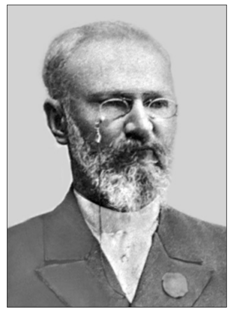
свячених життю і творчості Віта Ствоша (напр. «Ze studiów nad Witem Stwoszem i jego rodziną»; 1910). У роки *Першої світової війни* збирав матеріали до збірки документів «Cracovia artificum 1300—1500» (1917). Від 1918 — чл.-кор., від 1929 — дійсний член АН у Кракові. Був членом Наук. т-ва у Львові, Польс. істор. т-ва, Т-ва польс. бібліотекарів та ін. Від 1920 — професор Львів. ун-ту, керівник кафедри історії середніх віків. Від 1923 — гол. редактор час. *«Kwartalnik Historyczny»*. Виховав плеяду талановитих учнів (Я.Дамбровский, Р.Гродецький, Л.Харевічова, С.Лемпіцкий, К.Малечинський та ін.). У львівський період досліджував історію польс. міст («Miasta w Polsce» (1922), «Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII w.» (1925), «Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce» (1934)). Також у цей час досліджував історію польс. книговидання — опублікував збірку джерел «Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum» (1922) та низку праць («Papiernie w Polsce XVI w.» (1920), «Drukarze i księgarze krakowscy XV i XVI wieku» (1922)). Видав низку праць з історії польс. та європ. к-ри («Kultura włoska wieków średnich w Polsce» (1922), «Kultura wieków średnich: Życie religijne i społeczne» (1925)).

П. у м. *Львів*.

Літ.: *Charewiczowa Ł.* Jan Ptaśnik (1876—1930). «Przegląd Humanistyczny», 1930, rocz. 5; *Ptaśnik M. J.* Ptaśnik. В кн.: *Henel S.* Godzina zwierzeń: Wspomnienia córek i synów o ich sławnych rodzicach. Warszawa, 1983; *Bieńkowski W.* Ptaśnik Jan. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 29. Б/м, 1986; *Banach A.K.* Jan Ptaśnik. В кн.: Uniwersytet Jagielloński: Złota księga Wydzału Historycznego. Kraków, 2000; *Kolbuszewska J.* Jan Ptaśnik (1976—1930). В кн.: Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

В.В. Тельвак.

ПТАШИ́ЦЬКИЙ (Ptaszycki) **Станіслав-Людвік** (12.04.1853—20.12. 1933) — польс. і рос. філолог та історик. Професор (1918). Член Польс. академії мист-в (чл.-кор. — із 1904, дійсний член — із 1931) Варшавського наук. т-ва, Польс. істор. т-ва (почесний член — із 1925), Польс. геральдичного т-ва, Т-ва історії при Петерб. ун-ті та ін. польс. і рос. наук. т-в. Н. в с. Кузово поблизу *Москви*. Навч. в *Санкт-Петербурзі* під кер-вом *І.Срезневського* та В.*Ламанського*. 1877 став канд. історико-філол. наук. 1877—1918 — асистент і доцент у *Петербурзькому університеті*, водночас викладав рос. літературу в Петерб. духовній академії (1892—1918). Досліджував архіви та б-ки С.-Петербурга, *Відня*, Будапешта (нині столиця Угорщини), а також Італії. Автор численних праць з історії Литви, видавець литов. хронік та ін. джерел. Уклав один із найповніших інвентарів *Литовської метрики* (1884—87) («Описание книг и актов Литовской метрики»; С.-Петербург, 1887). Досліджував також історію литов. шляхетських родів. Разом з О.*Соболевським* видав таблиці рос. палеографії 14 ст. (1903). Популяризував здобутки польс. науки в Росії. 1918 переїхав назавжди до Польщі. Екстраординарний професор Катол. ун-ту в Любліні (Польща; зав. кафедри допоміжних істор. дисциплін 1918—19 і 1920—26), а також Ун-ту Стефана Баторія у Вільно (нині м. *Вільнюс*; зав. кафедри допоміжних істор. дисциплін; 1919—20); водночас обіймав посаду директора Держ. архіву в Любліні (1918—19 і 1921—26). Брав участь у поверненні польс. архів. зібрань із Росії 1920—22. 1926—31 — гол. директор держ. архівів у Польщі. Заснував і редагував (1927—32) час. «Archeion». Досліджував польську літературу 16 ст. (творчість М.Рея, Л.*Гурницького*, А.Кжицького, М.*Стрийковського*, А.-П.Нідецького). Автор важливих праць із царини спец. історичних дисциплін («Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury», 1919; 2-ге вид. — 1922) та архівознавства («Inwentarz Archiwum Koronnego z r.1613» (1928), «Uzupeinienia» (1929)).



С.-Л. Пташицький.

Бібліогр.: «Archeion», 1934.

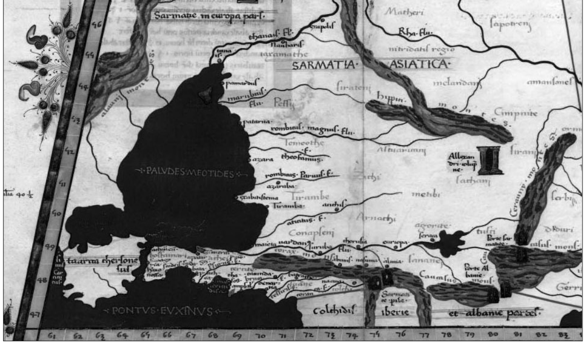
Літ.: *Grimsted Patricia Kennedy. Sukowska-Kurasiowa Irena.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanislaw Ptaszycki. Cambridge. Massachusetts, 1984; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569—1673 рр.: Студія історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог—Львів, 2002.

Д.С. Вирський.

ПТОЛЕМЕ́Й Клавдій (Κλαύδιος Πτολεμαῖος; бл. 90 — 168 або 165) — грец. астроном, математик і географ, автор «Посібника з географії» (відомий також як «Географія»), останнього великого геогр. твору антич. часу. Ця праця складалася з текстової частини (яка дійшла до нас) та карт (оригінали не збереглися; відомі лише пізні копії та реконструкції). У текстовій частині зазначаються широта і довгота населених пунктів, витоків і гирл річок, мисів, гір та ін. геогр. об'єктів. Межі розселення племен позначаються ріками, морями, горами тощо.

Незважаючи на численні помилки, праця П. зберігала практичне значення аж до кінця 16 ст. Починаючи з 1475, її не раз друкували в Європі.

При накладанні даних П. на сучасну карту виникає чимало труднощів, унаслідок чого не завжди вдається локалізувати зазначені ним пункти. Це повною мірою стосується й Сх. Європи, яку П. називає Європ. Сарматією. Особлива цінність «Посібника з географії» для давньої історії України полягає у тому, що тут більше, ніж у будь-якому ін. антич. джерелі, перелічено міст і поселень на пн. узбережжі Чорного моря, на Дніпрі й на річках між Дунаєм і Доном. У материковій частині Криму П. вказав 14 поселень, відомих лише за його згадками. Більшість подібних свідчень ґрунтуються на повідомленнях римлян, які служили в гарнізонах у Причорномор'ї. Деякі знайдені археологами стародавні поселення вдається ототожнити з пунктами, зазначеними П.: *городище* на мисі Ай-Тодор у Криму — із *Хараксом*, де стояла рим. залога; горо-



Фрагмент карти Азіатської Сарматії, укладеної на основі даних Клавдія Птолемея. Ілюстрація до рукописної «Космографії». Райхенбах, 1467.

дище біля с. Орлівка Ренійського р-ну Одес. обл. — із Новіодунумом; городище Рудь на Дністрі (поблизу с. Рудь Сорокського р-ну, Молдова) — із Метонієм.

Праці: [Уривки.] В кн.: Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1. М., 1991.

Літ.: *Кулаковский Ю.А.* Карта Европейской Сарматии по Птолемею. К., 1889; *Бронштэн В.А.* Клавдий Птолемей. М., 1988; *Зубарев В.Г.* Северное Причерноморье в историко-географической концепции Клавдия Птолемея. Тула, 1998.

М.В. Скржинська.



М.В. Птуха.

ПТУ́ХА Михайло Васильович (07.11.1884—03.10.1961) — демограф, статистик, історик демографічної і стат. думки. Професор (1916), дійсний член УАН (1920; із 1921 — ВУАН, із 1936 — АН УСРР, із 1937 — АН УРСР). Засл. діяч науки УРСР (1944). Н. в м. *Остер* у сім'ї діловода повітової *земської управи*. Після закінчення 1898 Остерського двокласного міського уч-ща працював статистиком-реєстратором стат. відділу Черніг. губернського земства. 1904 екстерном склав іспит на атестат зрілості при Новорос. г-зії, 1906 вступив на юрид. ф-т *Петербурзького університету*, який закінчив 1910 з дипломом 1-го ступеня і був залишений при кафедрі політ. економії та статистики для підготовки до професорського звання. Наук. діяльність розпочав із пед. роботи в Петерб. ун-ті (1913), працював професором і деканом юрид. ф-ту Пермського відділення Петрогр. ун-ту (1916—18). 1918 його було запрошено до *Українського Київського державного університету*, у січні 1919 обрано директором Демографічного ін-ту УАН (див. *Інститут демографічний ВУАН*). Налагодження ефективної роботи цього ін-ту стало одним з осн. його завдань.

Наук. спадщина П. — сполучна ланка між дореволюц. та рад. демографією і статистикою. Особливу цінність становлять його дослідження предмета та методу демографії, побудова заг. схеми вивчення демографічних явищ і процесів — проблем, які й сьогодні перебувають на вістрі демотеор. мислення, оскільки їх дослідження визначає концептуальний підхід до наук. трактування статистично зафіксованих фактів, подій і явищ відтворення населення. Конструктивна цінність деяких його ідей була осмислена лише в процесі подальшого розвитку демографії. Запропоновані П. рішення досліджуваних проблем увійшли до арсеналу методів сучасної демографії, становлять її невід'ємну частину. Його праці мають велике теор. і практичне значення, вони є тим підґрунтям, на якому розвивається сучасна вітчизн. демографічна наука.

Важливою складовою наук. праці П. було удосконалення методики демографічного аналізу (індекси шлюбності, методика побудови коротких таблиць смертності та показників смертності для немовлят за місяцями року, методичні питання перспективних розрахунків населення та ін.). Йому належить розробка єдиної «кінцевої схеми вивчення конкретних масових явищ соціального життя людини», схеми їх заг. уявлення і представлення як спец. демостатистичної методології. П. досліджував демографічні процеси, зокрема, вивчав особливості смертності населення в Європ. Росії та в Україні, еволюцію смертності та середньої тривалості життя в Україні, здійснив перспективні розрахунки населення України до 1960.

Праці П., в яких аналізуються конкретні явища і процеси, цінні історизмом у підході до вивчення демографічних концепцій та явищ, підвищеною увагою до історії розвитку світ. демографічної думки. У його теор. роботах узагальнено і розвинуто не лише вітчизн., а й накопичений в ін. країнах досвід. Знання кількох іноз. мов, тривала робота в найбагатших книгосховищах Європи, постійні контакти з видатними демографами світу, особливо під час сесій Міжнар. стат. ін-ту, дійсним членом якого він був із 1929, конференцій Амер. стат. асоціації (член із 1959) та ін. міжнар. наук. форумів, дали йому змогу підбити своєрідний підсумок розробленості досліджуваних проблем, запропонувати свої оригінальні методи дослідження. З його праць можна судити про стан світ. демографічної науки того часу.

1938, у зв'язку з остаточним засекреченням даних демографічної статистики і репресіями, від яких постраждали тією чи ін. мірою практично всі відомі демографи, Ін-т демографії і санітарної статистики АН УРСР (до 1934 — Демографічний ін-т ВУАН) було закрито. П. заарештували 21 лютого 1938. Його судив Військ. трибунал Київ. окремого військ. округу, але звільнив у зв'язку з безпідставністю обвинувачень 19 січня 1940. Коли функції Ін-ту демографії і санітарної статистики АН УРСР були передані Ін-ту економіки АН УРСР, П. завідував там відділом статистики (1940—50). 1944—50 він керував Відділенням сусп. наук АН УРСР, був членом Президії АН УРСР. У 2-й пол. 1930-х і в 1940—50-ті рр. він займався переважно питаннями історії статистики і демографії (як «більш безпечними»), а також теор. проблемами статистики населення. 1958—59 у центрі його уваги були дослідження проблем перепису населення.

П. вплинув на розвиток демографії як глибокий дослідник низки найважливіших демографічних проблем і як дуже активний та перспективно мислячий організатор науки. Вивчення його наук. спадщини демографами України сприяє подальшому розвитку демографічної теорії і методики, а також вирішенню тих проблем відтворення населення, які постають внаслідок необхідності вдосконалення нац. демографічної політики.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі*.

15 вересня 2001 на будинку в Києві, де вчений тривалий час жив і працював, встановлено меморіальну дошку. У листопаді 2009 постановою Президії НАН України ім'я П. присвоєно Ін-тові демографії та соціальних досліджень НАН України.

Праці: Очерки по статистике населения и моральной (диссертация на соискание степени магистра политической экономии и статистики). В кн.: Записки юридического факультета Императорского Петроградского университета. Пг., 1916; Индексы брачности: Этюд по теории статистики населения. К., 1922; Население Киевской губернии. К., 1925; Статистическая наука на Западе: Библиографические заметки о книгах по статистике, вышедших за границей за десятилетие 1914—1923 гг. Х., 1925; Смертность 11 народностей Европей-

ской России в конце XIX века. К., 1927; Смертність у Росії й на Україні. К., 1928; Очерки по истории статистики XVII—XVIII веков. М., 1945; Дмитрий Петрович Журавский: Жизнь. Труды. Статистическая деятельность. М., 1951; Очерки по истории статистики в СССР, т. 1: Статистическая мысль в России (до конца XVIII в.). М., 1955; Очерки по истории статистики в СССР, т. 2: Статистика в Академии наук, ученых обществах и учебных заведениях в 1801—1863 гг. Университетская статистика (государствоведение) в России в 1801—1845 гг. М., 1959; Очерки по статистике населения. М., 1960; Вибрані праці. К., 1971; Учение о народонаселении Т.Р. Мальтуса. В кн.: Демографические тетради, вып. 4—5. К., 1972.

Бібліогр.: Михаил Васильевич Птуха (1884—1961): Библиографический указатель. К., 1963.

Літ.: *Пустоход П.И.* М.В. Птуха. В кн.: Ученые записки по статистике, т. 7. М., 1963; К 90-летию со дня рождения академика АН УССР М.В. Птухи. В кн.: Демографические тетради, вып. 9. К., 1974; *Піскунов В.П., Стешенко В.С.* Погляди академіка АН УРСР М.В. Птухи на предмет і метод демографії (до 100-річчя від дня народження). В кн.: Демографічні дослідження, вип. 8. К., 1984; *Скляренко Е.М.* Ветеран українського краєзнавства (М.В. Птуха). В кн.: Репресоване краєзнавство. К. 1991; *Стешенко В.С.* Михайло Васильович Птуха як демограф. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 24. К., 2002; *Ганіткевич Я.* Птуха Михайло [біографічна довідка]. В кн.: *Ганіткевич Я.* Історія української медицини в датах та іменах. Львів, 2004; Птуха Михайло Васильович (1884—1861). В кн.: Відомі постаті в медичній та демографічній статистиці України. К., 2005; Демограф і статистик, історик демографічної та статистичної думки, науковець, педагог (М.В. Птуха). В кн.: Славні імена української медичної книги: медичні бібліотеки України в особах, документах, бібліографії. К., 2009.

В.С. Стешенко.

ПУД — одиниця виміру ваги (маси). Термін «пуд», який походить від лат. pondus — «вага», трапляється в давньорус. джерелах із 12 ст. у значеннях: «гиря», «терези», «одиниця виміру ваги», «мито за зважування». На укр. землях, які входили до складу *Великого князівства Литовського* і *Речі Посполитої*, був у вжитку П.-«*камінь*» у 50 *фунтів*. У 18—19 ст. на укр. землях, що увійшли до Рос. імперії, поширився 40-фунтовий П. (понад 16 кг), який став однією з осн. одиниць у рос. дометричній системі мір. У *СРСР* П. офіційно застосовували для виміру врожайності та валового збору зернових.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. XI — начало XX века. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ПУЗИ́НИ — князівський рід герба «Огинець» («Брама»), походження якого дотепер не з'ясоване. Найвірогідніше, П. були нащадками черніг. гілки *Рюриковичів* (від поч. 17 ст. додавали до свого прізвища приставку «з Козельська»).

Родоначальник — кн. **Іван Васильович** Глазинич «Пузина» («Пузинин»), який жив у 2-й пол. 15 ст. З укр. землями пов'язана доля нащадків його правнука, господарського маршалка (1569—71) **Богдана Тимофійовича** П. Найвідомішими представниками волин. гілки роду були онуки маршалка — **Олександр Юрійович**, **Юрій Юрійович** та **Михайло Юрійович**, землевласники Луцького пов. *Волинського воєводства*.

Старший із братів Олександр (чернече ім'я — Атанасій; п. 1650) — вихованець *Замойської академії*, тричі обирався послом від *шляхти* Волин. воєводства на *вальні сейми* (1613, 1616, 1618), був волин. поборцею (1613), депутатом *Люблінського трибуналу* (1618). Після легалізації правосл. церкви в *Речі Посполитій* 1633 обраний і номінований правосл. волин. шляхтою єпископом Луцьким і Острозьким. Того ж року польс. король *Владислав IV* Ваза затвердив кн. Олександра Юрійовича (який згодом прийняв постриг під ім'ям Атанасій) на кафедрі, проте обійняти її за життя унійного єпископа Луцького і Острозького Єремії (Почаповського) йому так і не вдалося. Конфлікт інтересів частково вирішили королів. привілеї 1633 і 1635. Відповідно до них Атанасій (Пузина) до смерті Єремії (Почаповського) посідав архімандрію Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря, після чого Луцько-Острозька єпископська кафедра перейшла до Атанасія (жовтень 1637), а обитель опинилася під зверхністю унійного митрополита Київського, Галицького та всієї Русі Рафаїла (*Корсака*; поч. 1638).

Юрій Юрійович (п. 1649) — вихованець Замойської академії, волин. *ловчий* (1628—33), володимирський *підкоморій* (1633—49), посол Волин. воєводства на вальні сейми (1632, 1637, 1638) і до Люблінського трибуналу (1634).

Молодший брат Олександра (Атанасія) та Юрія Юрійовичів — Михайло Юрійович (п. 1650) — поборця Волин. воєводства (1624, 1632), кременецький земський *підсудок* (1641—50).

Серед ін. відомих представників волин. гілки П. слід назвати доньку володимирського підкоморія **Олександру Юріївну**, яка була ігуменею Луцького Свято-Успенського (Пречистенського) монастиря (1693—98), та її двоюрідного брата, київ. *городничого* (1689—95) і «старшого брата» *Луцького братства* (1693) **Андрія Михайловича**, в маєтку якого (с. Страклів; нині у складі м. *Дубно*) тривалий час проживала родина *Й.Єрлича*.

1802 рід П. внесено до 1-ї частини Родовідної книги Волин. губернії.

Дж.: Album studentów Akademii Zamojskiej. Warszawa, 1994; *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów. t. 1—2. Warszawa, 1853.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku: Spisy [Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku.] Kórnik, 1994; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; *Пазднякоў* В. Пузыны. В кн.: Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2006; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008; *Горін С.* Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII ст.). К., 2009.

І.А. Тесленко.

ПУЗИ́ЦЬКИЙ Антін Олексійович (13.01.1874—1945) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Тараща*. Військ. освіту здобув у Київ. кадетському корпусі, Одес. піх. юнкерському уч-щі



А.О. Пузицький.



І.П. Пулюй.

(1902), Офіцерській стрілецькій школі. У роки *Першої світової війни* — на *Південно-Західному фронті*, командир піх. Гайворонського полку (1917). З утворенням *Української Центральної Ради* — діяч укр. руху у військах, командир 4-ї Укр. д-зії 2-го Січового Запоріз. корпусу. За *Української Держави* — командир полку *Сірої дивізії*, підтримав *протигетьманське повстання 1918*, боронив пн. кордони України. Від 1919 — командувач Коростенської групи, заст. начальника д-зії, командир бригади Кулеметної д-зії на більшовицькому фронті. Після інтернування армії в Польщі перебував у *Каліші*, очолював т-во «Запорожець» (1920—33), був автором спогадів з історії визвол. змагань.

П. у м. Каліш (Польща).

Літ.: За державність, зб. 1. Каліш, 1929; *Прохода В.* Записки непокірливого. Торонто, 1969; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні Сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Львів — Х., 2007.

К.Є. Науменко.

ПУЛ — мідна дрібна монета, поширена у Сх. Європі в 13—16 ст. Призначалася для локального грошового обігу (переважно в межах одного міста). Реальна вартість монет була нижче їхньої номінальної вартості.

1) У *Золотій Орді* пули карбували в 13—15 ст. Перші пули випустили в 1250-ті рр. у м. *Булгар Великий*, у подальшому їх карбували в різних частинах Золотої Орди більш ніж на 20-ти монетних дворах, зокрема в містах *Сарай*, Крим (див. *Старий Крим*), Азак (*Азов*);

2) у Пн.-Сх. і Пн. Русі пули карбували в 15 — на поч. 16 ст. 60—70 пулів дорівнювали 1 *дензі.* Випускалися у великих містах — *Москві*, Твері (нині місто в РФ), *Новгороді Великому*, Пскові (нині місто в РФ) та ін.;

3) у Галицькій Русі пули (*денарії*) карбували на львів. монетному дворі приблизно від 1351 майже до 1382. На один *грошик руський* (галицький *квартник — півгріш*) ішло 6—8 мідних денаріїв.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1962; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг та лічба монет XIV—XVIII ст. на Україні. К., 1975; *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. М., 2003.

ПУЛА́СЬКИЙ Казімєж-Фердинанд (Pułaski Kazimierz Ferdynand; 19.01.1845—05.01.1926) — польс. історик, генеалог. Н. в маєтку Борушківці (нині село Любарського р-ну Житомир. обл.). Навч. в г-зії у *Варшаві*, ун-тах у Празі (нині столиця Чехії) та *Відні.* Від 1870-х рр. до 1918 жив у власному маєтку в с. Завадинці (нині село Городоцького р-ну Хмельн. обл.), після 1918 — у Познані (Польща). Автор досліджень з генеалоії та політ. історії Польщі 15—18 ст. Осн. праці: «Київські воєводи в 15 і 16 ст.» (1876), «Хроніка польських шляхетських родів Поділля, Волині й України» (т. 1, 1911), «Історичні нариси і розшуки» (т. 1—5, 1887—1909), «Стосунки Польщі з Татарщиною від середини 15 ст.» (т. 1, 1881), в яких вміщено матеріали, що стосуються історії України, зокрема історії козацтва, укр. *шляхти*, окремих місцевостей, та документи до історії *Барської конфедерації 1768.* Праці П. пройняті польсько-шляхетським патріотизмом.

П. у м. Познань.

Літ.: *Radzimiński Z.* Sp. Kazimierz Pułaski (1845—1926). В кн.: Rocznik Towarzystwa Heraldycznego, t. 8. Kraków, 1928; *Konarski S.* Pułaski Kazimierz Ferdynand. В кн.: Polski Słownik biograficzny, t 29, zesz. 122. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1986.

Ф.І. Стеблій.

ПУЛЮ́Й Іван Павлович (02.02. 1845—31.01.1918) — фізик, філософ, педагог, перекладач, громад. діяч. Д-р філософії і фізики (1877), професор. Один із першовідкривачів радіоактивного випромінювання. Н. в м. *Гримайлів.* 1864 закінчив із відзнакою Терноп. класичну г-зію. Цього ж року вступив на теологічний ф-т Віденського ун-ту, по закінченні якого священичого сану не прийняв, а вступив на філос. ф-т Віденського ун-ту по кафедрі фізики і математики, де навч. до 1872. Після закінчення — асистент кафедри експериментальної фізики цього ун-ту, а 1873—75 — асистент-викладач кафедри фізики, математики і механіки у Військово-мор. академії у м. Фіуме (нині м. Рієка, Хорватія), 1875—77 як стипендіат австрійс. мін-ва освіти навч. у Страсбурзькому ун-ті і працював під кервом нім. проф. А.Кундта. 1877 захистив докторську дис. на тему: «Залежність внутрішнього тертя газів від температури». 1877—84 викладав мех. теорію тепла і кінетичну теорію газів у Віденському ун-ті. Із 1884 понад 30 років працював професором у Празькому політех. нім. ін-ті: 1889—90 обирався ректором, із 1902 — першим деканом першого в Європі електротех. ф-ту.

1916 отримав пропозицію очолити міністерство освіти *Австро-Угорщини*, від якої він відмовився, зважаючи на тяжкий стан здоров'я.

Працював у галузі молекулярної фізики, електротехніки, досліджував електричні розряди в газах, властивості та природу рентгенівських променів задовго до В.Рентгена. За прилад для вивчення «механічного еквіваленту тепла» нагороджений на Всесвітній виставці в Парижі 1878. Дослідження «холодного світіння» (нині називається «неоновим») визнане великим досягненням на Всесвітній виставці в Штаєрі 1884. 1882 винайшов фосфоресцентну лампу, попередницю рентгенівської. Стояв біля витоків чеської електротех. школи, збудував кілька електростанцій на постійному струмі, у Празі (нині столиця Чехії) — електростанцію на змінному струмі, був консультантом та суд. екпертом Чехії у справах електротехніки.

Володів більш як 10-ма мовами. Переклав підручники з геометрії та фізики для укр. г-зій, молитовник на укр. мову (Відень, 1871). Разом із П.*Кулішем* та І.*Нечуй-Левицьким* переклав на укр. мову *Біблію* (Відень, 1880, 1912, 1918), розробляв основи концепції нац. освіти, працював над словником укр. тех. термінології. Був одним з організаторів і деякий час головою *Січі Віденської*, разом із проф. І.*Горбачевським* заснував Укр. академічну громаду, К-т допомоги утікачам у Празі, Фонд Пулюя для фінансової допомоги малозабезпеченим студентам з України (поміс-

нував до 1939). Виступав за створення укр. ун-ту у *Львові*.

Автор бл. 50-ти наук. та науково-популярних праць.

П. у м. Прага.

1994 КМ України ухвалив постанову про «Присвоєння імені Івана Пулюя Тернопільському приладобудівному інституту».

Праці: Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів. «Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ» (Львів), 1905, т. 10; Strahlende Elektrodenmaterie. «Wiener Berichte I», 1880—1882; Strahlende Elektrodenmaterie und der sogenannte vierte Aggregatzustand. Wien, 1883; Radiant Elektrode Matter and the so Called Fourth State, vol. 1. London, 1889; Über die Entstehung der Rontgenstrahlen und ihre photographische Wirkung. «Wiener Berichte II Abt», 1896; Beitrag zur Erklarung des Zollner'schen Radiometers. «Wiener Berichte», 1880, bd. 81; Ein Telethermometer. «Wiener Berichte», 1889, bd. 98; Über die Abhangigkeit der Reibung der Gase von der Temperatur. «Wiener Berichte», 1876, bd. 73.

Літ.: *Чайковський М.* Іван Пулюй (2.II.1845—31.I.1918) — видатний фізик. «Український календар», 1968. Варшава, 1968; *Гривняк Ю.* Хто такий проф. др. Іван Пулюй. Справжній винахідник променів Х. «Наша культура», 1983, № 3, 5, 6; *Миколаєвич Р.* Іван Пулюй (1845—1918). В кн.: Шляхами Золотого Поділля: Теронопільщина і Скалатщина: регіональний історико-мемуарний збірник, т. 1—3. Нью-Йорк—Париж— Сідней—Торонто, 1983, т. 3; *Бліхар О.* Іван Пулюй — видатний син галицької землі. «Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання: тези доповіді студентської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Івана Пулюя (17—20 квіт. 1995 р.)», Тернопіль, 1995; *Шендеровський В., Рокіцький О.* До 150-річчя від дня народження Івана Пулюя. «Вісті Академії інженерних наук України», 1995, № 1; *Влох О.Г.* Доля вченого в долі України. В кн.: Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Львів, 1991; «Голос України», 1995, 9 лютого; 8 червня; 5 липня; 1996, 1 лютого; «Независимость», 1995, 14 июля; *Гайда Р.* Іван Пулюй та становлення науки про Х-промені. Львів, 1997; *Гайда Р., Пляцко Р.* Іван Пулюй. 1845—1918: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1998; *Шаров І.* Пулюй Іван Павлович: 100 видатних імен України. К., 1999; *Gajda R., Plazko R.* Johann Puluj: Ratsel des universalen Talents. L'wiw, 2001; *Заставний Ф.* Іван Пулюй — видатний український геополітик. «Географія та основи економіки в школі», 2002, № 6; *Никонов В.П.* Возвращение ученого: К 157-й годовщине со дня рождения И.П. Пулюя. «Конструктор», 2002, № 3; *Козирський В., Рокіцький О., Шендеровський В.* Сповнене праці життя: До 160-річчя від дня народження Івана Пулюя. «Вісник НАН України», 2005, № 2.

Г.С. Брега, Н.Ф. Васильєва.

«ПУ́НКТИ ДЛЯ ЗАСПОКО́ЄННЯ РУ́СЬКОГО НАРО́ДУ», «Пункти для заспокоєння коронних і Великого князівства Литовського обивателів руського народу, які сповідують грецьку релігію» — законодавчий акт, що був скріплений присягою королевича Владислава Ваза (після коронації став польс. королем під іменем *Владислав IV* Ваза) на елекційному сеймі 1632 (див. *Вальний сейм*), включений до ***пактів конвентів***, а також підтверджений новим королем на коронаційному сеймі 1633. Згідно з «Пунктами», уряд *Речі Посполитої* офіційно визнавав українсько-білорус. правосл. церкву, відбувалася легалізація правосл. церк. ієрархії, ліквідованої після укладення *Берестейської церковної унії 1596* і відновленої в ході *Феофана III місії в Україні 1620.* Політично активні сили укр. susп-ва — правосл. *шляхта*, *духовенство*, запороз. козаки, члени міщанських *братств* — тривалий час вперто боролися за свої конфесійні права і свободи. Сприятлива політ. кон'юнктура склалася для правосл. табору в період безкоролів'я, що розпочався 1632 після смерті *Сигізмунда III* Ваза. Претендент на польс. престол королевич Владислав Ваза був схильний до компромісу із православними. На елекційному сеймі 1632 шляхетські депутати — представники православної укр. шляхти (Л.*Древинський*, А.*Кисіль*, М.С.*Кропивницький*, кн. Ю.Пузина (див. *Пузини*) та ін.) — домоглися створення змішаної комісії від посольської ізби та сенату (її очолив королевич Владислав Ваза) для розгляду питання про конфесійні вимоги православних. Комісія, що складалася із 2-х сенаторів і 4-х послів (депутатів сейму), 30 жовтня 1632 подала на розгляд королевичу проєкт закону, який із невеликими поправками був ним затверджений. Згідно з «Пунктами...», за православними визнавалася *Києво-Печерська лавра*, єпископства Львівське, Луцьке, Перемишльське, а також Мстиславське (дістало назву Оршанського і Могильовського). Унійці отримували 7 єпархій (православні — 5). Причому в 3-х єпархіях, разом із митрополією, були єпископи обох конфесій. За православними визнавалися свобода богослужіння, право посідання міських урядів, право споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи і друкарні, об'єднуватися в церковні братства. 1 листопада 1632, незважаючи на сильний опір катол. кіл, які наполягали на тому, що «Пункти...» не можна приймати без згоди Папи Римського Урбана VIII, Владислав Ваза наказав великому підстолію коронному Є.*Оссолінському* та польному гетьману литов. кн. К.Радзивіллу внести їх до Варшавських гродських книг. Того ж дня він присягнув на дотримання пактів конвентів, у яких містилося його зобов'язання виконати «Пункти...» На коронаційному сеймі 1633 Владислав IV Ваза під натиском катол. клерикальних сил заявив, що виконає «Пункти...» за умови, якщо з цим погодиться Папа Римський Урбан VIII. Однак 16 березня 1633 король Владислав IV Ваза видав «Диплом від короля Його Милості, наданий неуніатам», який був стверджений підписами короля, представників сенату і посольської ізби. Згідно із цим документом, він зобов'язувався на найближчому вальному сеймі виконати «Пункти...» в повному обсязі. А до того підтверджував свободу богослужіння для православних по всіх містах, містечках та монастирях *Королівства Польського* і *Великого князівства Литовського*, дозволяв діяльність і підтверджував привілеї братств, усіх шкіл, семінарій, друкарень і шпиталів. Підтверджував також статус новообраних ієрархів правосл. церкви — митрополита Київського Петра *Могили*, єпископа Луцького і Острозького Олександра Пузини, єпископа Мстиславського Йосипа Бобриковича. Король обіцяв затвердити також того, хто буде обраний на перемишльське єпископство. Уведені до пактів конвентів «Пункти...» були схвалені вальним сеймом 1635, причому з їхньою ревізією. Затвердження «Пунктів...», легалізація правосл. церк. ієрархії були великим успіхом політ. сил, яких об'єднувало гасло оборони

православ'я. Цей компромісний документ зняв колишню гостроту міжконфесійної напруги в Україні та Білорусі. Однак «Пункти...» не привели до реального задоволення прав православних у Речі Посполитій і не поклали край національно-реліг. утискам правосл. населення.

Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1. К., 1883; *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653. Cambridge, Massacusetts, 1985; *Wisner H.* Władysław IV Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1995; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1997; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 1. К., 1998; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.



В.П. Пустовойтенко.

ПУСТИ́НКА — поселення *бронзового віку* біля с. Пустинки Черніг. р-ну Черніг. обл. Назва пішла від колиш. х. Пустинка. Датується 12 ст. до н. е. Вивчене повністю 1963—65. Розташов. на дюні в заплаві Дніпра. Встановлене вуличне планування. Знайдені двокамерні заглиблені житла, наземні будівлі та будівлі на палях, ритуальні споруди, пов'язані з культом землеробства і тварин. Серед побутового інвентарю — посуд, кременеві й кам'яні знаряддя (серпи, сокири, зернотерки), прикраси (бронзові шпильки, бляшки). Імовірна кількість населення родового селища — 200—250 осіб. П. належить до сосницького варіанту *тшинецько-комарівської історико-культурної спільності*.

Літ.: *Березанська С.С.* Пустынка: Поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1990.

С.С. Березанська.

Пустомити. Палац. Листівка початку 20 ст.



ПУСТОВО́ЙТЕНКО Валерій Павлович (н. 23.02.1947) — держ. і громад. діяч. Д-р тех. н. (2002), професор. Н. в с. Адамівка Березанського р-ну Миколаїв. обл. Навч. в Одес. ремісничому уч-щі № 9, одночасно працював токарем на з-ді с.-г. машинобудування ім. Жовтневої революції. 1966—68 служив у лавах Рад. армії, у ракетних військах стратегічного призначення в м. Тейково Івановської обл. РРФСР. Поступив до Одес. політех. ін-ту, а після переїзду до *Дніпропетровська* 1971 здобував освіту в Дніпроп. інженерно-буд. ін-ті, який закінчив 1975 за спеціальністю інженер-механік.

1975 почав працювати в тресті «Дніпробудмеханізація», за 9 років подолав шлях від майстра, виконроба, старшого виконроба до гол. інженера управлінь механізації № 1 і № 2, гол. інженера. 1984 призначений керуючим трестом «Дніпробудмеханізація». 1986 очолив виконком Бабушкінської районної ради нар. депутатів Дніпропетровська. 1987 став заст. голови Дніпроп. міськвиконкому з питань роботи житлово-комунального госп-ва. Із 1989 до квітня 1993 — голова Дніпроп. міської ради та голова міськвиконкому. У березні 1990 обраний нар. депутатом *Верховної Ради України*. У квітні—вересні 1993 — міністр Кабінету Міністрів уряду Л.*Кучми*. Із жовтня 1993 до липня 1994 — заст. голови правління банку кредитно-фінансової спілки «Експобанк». Від липня 1994 до липня 1997 працював міністром Кабінету Міністрів в урядах В.*Масола*, Є.*Марчука*, П.*Лазаренка*.

16 липня 1997 призначений на посаду Прем'єр-міністра України, в уряді працювали А.Голубченко, С.Тігіпко, А.*Кінах*, В.*Смолій*, І.Мітюков, В.Гурєєв, Б.Супіханов, О.Шеберстов та ін. Завдяки їх зусиллям вперше за роки незалежності України зупинено падіння вир-ва. П. багато зробив для відновлення кораблебудування та с.-г. машинобудування, було поліпшено стан вугільної пром-сті. За його сприяння пущено в експлуатацію 5 нових вугільних шахт, серед яких «Никанор-Нова» в *Луганській області*, багато ін. копалень отримали тех. переоснащення. У *Закарпатській області* відкрита шахта з видобутку укр. золота і відповідне переробне підпр-во, у *Рівненській області* — сірникова ф-ка та ф-ка з переробки укр. бурштину, у *Житомирі* обладнано комплекс із гранулювання хмелю. Відновлено буд-во Новодністровської гідроакумулюючої станції в *Чернівецькій області*, а також ухвалено рішення про завершення буд-ва Рівненської та Хмельницької АЕС і узгоджено систему фінансування цих робіт. На Одещині зведено міст через Хаджибейський лиман, на Луганщині відкрито низку підприємств легкої пром-сті.

За вказівкою П. розпочато роботи з реконструкції Свято-Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів у *Києві*, Нац. спортивного комплексу «Олімпійський» і спортивних стадіонів у всіх обласних центрах України відповідно до вимог Союзу європ. футбольних асоціацій.

У березні 1998 обраний нар. депутатом України 3-го скликання, але склав депутатські повноваження і залишився працювати на посаді Прем'єр-міністра України. У червні 1999 на засіданні Ради голів урядів країн СНД обраний її головою.

Працював Прем'єр-міністром України до грудня 1999.

1999—2006 — голова Народно-демократ. партії.

У квітні 1999 П. виступив ініціатором та очолив орг. роботу зі створення Всеукр. об'єднання демократ. сил «Злагода», ставши згодом його співголовою.

У грудні 2000 — червні 2001 — радник Президента України, секретар Політ. ради при Президентові України. Із червня 2001 до квітня 2002 працював міністром транспорту України в уряді А.Кінаха.

У березні 2002 після перемоги на парламентських виборах виборчого блоку «За Єдину Україну!», до якого входила Народно-демократ. партія, перейшов на роботу до ВР України і очолив К-т із питань буд-ва, транспорту, житлово-комунального госп-ва і зв'язку.

Балотувався на посаду Київ. міськ. голови під час виборів 2006. У травні—липні 2006 — заст. голови Київ. міської держ. адміністрації.

1992—94 — президент Асоціації міст України. У липні 1996 — серпні 2000 — президент Федерації футболу України. У лютому 2008 — один із співзасновників громад. орг-ції «Рада старійшин» (разом із Л.*Кравчуком*, В.*Фокіним*, Є.Марчуком та ін.).

Від 2002 завідує кафедрою управління міським госп-вом Академії муніципального управління (ф-т міськ. госп-ва). 1996 захистив канд. дис. на тему: «Геотехнічне обгрунтування технології будівництва підземних об'єктів в Україні», 2002 — докторську на тему: "Теорія та практика освоєння підземного простору України в умовах розвитку геотехногенних процесів». Автор понад 40 наук. праць.

У квітні 2010 призначений радником Президента України В.*Януковича*.

Нагороджений Почесним званням «Заслужений будівельник України» (1995), Почесною відзнакою Президента України (1996), орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го (1999) і 4-го ст. (2002).

Літ.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; Хто є хто в державному управлінні. К., 2008.

О.М. Губина, В.В. Головко.

ПУСТОМИ́ТИ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. в межиріччі Щирець (прит. Дністра) і Ставчанка (прит. Щирця). Населення 9,0 тис. осіб (2010).

Село П. вперше згадується під 1441. Після 1-го поділу *Речі Посполитої* (1772) відійшли до імперії *Габсбургів*. 1880—1914 на базі місц. джерела сірчаної води діяв курорт, створений за ініціативою тодішнього власника села Л. де Сайо Дунки. Після розпаду *Австро-Угорщини* (1918) увійшли до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належали Польщі. Із 1939 — у складі УРСР. У роки гітлерівської окупації (1941—44) на території П. було створено концентраційний табір, розстріляно бл. 250 осіб.

Із 1940 П. — центр району, із 1958 мали статус с-ща міськ. типу, із 1988 — місто.

Пам'ятка арх-ри: садибний будинок у стилі *класицизму*, збудований одним із власників села на поч. 19 ст. У с. Волиця, яке тепер входить до складу П., народився В.*Кучабський*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985.

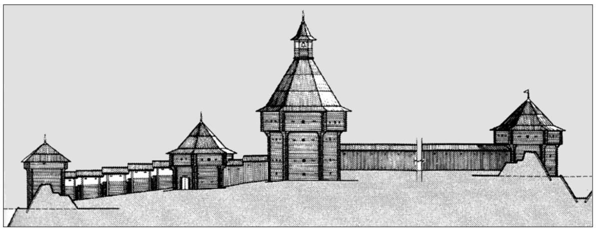
Д.Я. Вортман, Ю.З. Данилюк.

ПУТИ́ВЛЬ — місто *Сумської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Сейм (прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 16,4 тис. осіб (2010).

За археол. даними, на місці П. в 9—10 ст. існувала група *городищ роменської культури* — літописних *сіверян*. У середині — кінці 10 ст. життя на периферійних городищах припинилося, а центральне (Городок) перетворилося на *дитинець* давньорус. міста, яке, ймовірно, входило до системи оборони, створеної київ. кн. *Володимиром Святославичем*. Місто вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146, коли під час міжкнязівської війни переможці — київ. кн. *Ізяслав Мстиславич* та чернігівські Давидовичі — захопили П. і пограбували двір новгород-сіверського кн. *Святослава Ольговича*. Принаймні з 1140-х рр. П. — центр волості, яка входила до володінь *Ольговичів*, у 2-й пол. 12 ст. тут з'явився окремий князівський стіл, який посідали син Святослава Ольговича Олег та *Володимир Ігорович*, пізніше — ймовірно, нащадки Володимира Ігоровича та його брата Романа. Із П. пов'язані події 1185, покладені в основу сюжету *«Слова о полку Ігоревім»*. За археол. даними, місто було зруйноване монголами (треба гадати, 1239), але життя досить швидко відновилося. Після *монголо-татарської навали* П. залишався центром удільного князівства, про що свідчить згадка у Новгород-Сіверському синодику кн. Іоанна Путивльського.



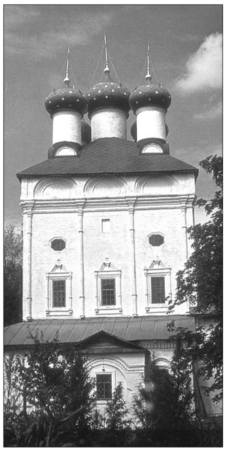
Путивль. Церква Миколи Козацького. Фото 2008.



Путивль. Північний фронт укріплень Старого верхнього дерев'яного міста станом на 1670-ті роки. Реконструкція В. Вечерського.

У тому ж джерелі фігурує його син Іоанн-Володимир Київський, із чого роблять висновок, що представники роду путивльських князів на поч. 14 ст. княжили в *Києві*. У цей час міг скластися територіальний зв'язок між Києвом і П., зафіксований документами пізніше, у 2-й пол. 14 — 15 ст., коли П. із підпорядкованою йому територією («путивльськими волостями») зараховувався не до Черніг. землі (як можна було б очікувати), а до Київської.

Із 1360-х рр. П. належав *Великому князівству Литовському* (входив до складу *Київського князівства*, потім — *Київського воєводства*), у 1390-х—1440-х рр. і після 1470 в місті сиділи намісники великого князя литовського. У 15 ст. П. став важливим пунктом на торг. шляху з Криму до *Москви*. Під час *литовсько-московської війни 1500—1503* 6 серпня 1500 місто здобули моск. війська на чолі з воєводою Яковом Захаричем (за участі загонів казанського царевича Мухаммед-Еміна та сіверських князів, які перейшли на бік Москви), останній литов. намісник кн. Б.Глинський (див. *Глинські*) потрапив у полон. Офіційно місто перейшло під владу Москви згідно з перемир'ям 1503 і до 1523 належало Василю Шем'ячичу (див. *Шем'ячичі*), потім тут порядкували моск. намісники та воєводи (одним із них був М.*Ржевський*). У 16 ст. П. став важливою рос. фортецею, одним із центрів прикордонної «сторожової служби». Його населення швидко збільшилося за рахунок «служилих людей». Ядром міських укріплень

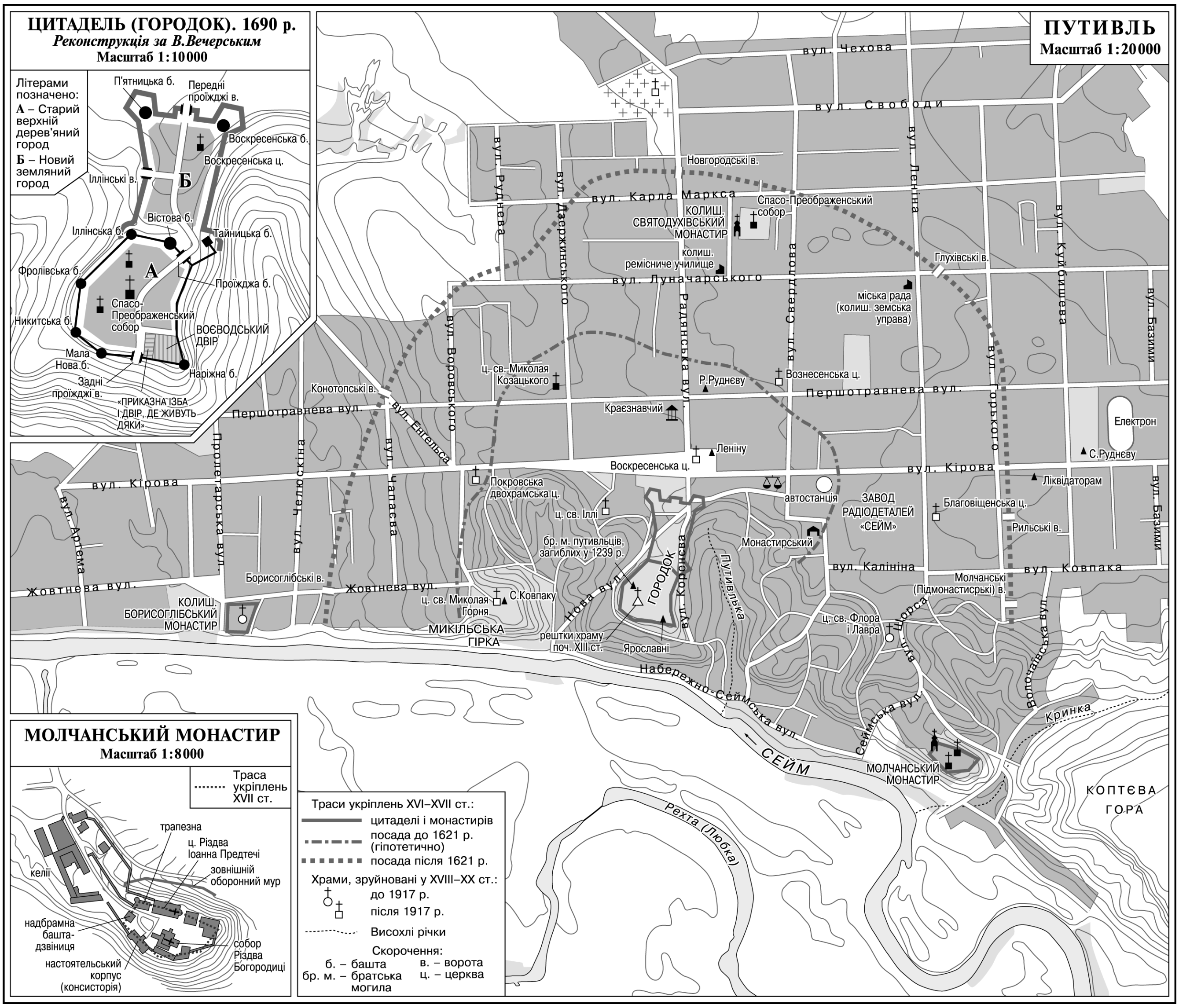


Путивль. Спасо-Преображенський собор колишнього Святодухівського монастиря. Фото 2000.

залишалася деревоземляна цитадель на Городку (давньорус. дитинець), але вона зазнала модернізації, а 1585 була розширена прибудовою «Нового земляного города». Навколо цитаделі був розпланований *посад*, оточений напівкільцевим валом. Другим (після Городка) вузлом оборони став *Молченський монастир*, який бл. 1602 був обнесений стінами з баштами і став однією з небагатьох мурованих фортець на пд. кордонах Росії.

Під час *Лівонської війни 1558—1583* у 1579 місто спалив загін кн. М.Вишневецького (див. *Вишневецькі*). На поч. 17 ст. П. був одним з гол. вогнищ «Смути», (див. *Смутний час*). Восени 1604 путивльці разом із воєводою кн. В.Рубцом-Мосальським перейшли на бік *Лжедмитрія I* і 18 листопада здали йому місто. Після поразок від урядових військ під *Новгородом-Сіверським* і Добриничами (нині у Суземському р-ні Брянської обл., РФ) Лжедмитрій I знайшов прихисток у П. і взимку—весною 1605 мав резиденцію в Молченському монастирі. 1606 П. повстав проти рос. царя Василія Шуйського. Місц. воєвода кн. Г.Шаховськой підтримав *Лжедмитрія II*, на початку літа сюди прибув воєвода самозванця *І.Болотніков*, який звідси вирушив у похід на Москву, використовуючи П. як свою тилову базу. Із листопада 1606 до весни 1607 у П. хазяйнував самозванець «царевич Петро», який запам'ятався жорстокими стратами бояр і дворян, котрі зберегли вірність Василію Шуйському.

1613 П. повернувся під контроль моск. уряду. В ході *польсько-московської війни 1617—1618* місто захопили і спалили козаки П.*Сагайдачного*. Одразу після цього почалися роботи з відновлення і вдосконалення фортеці, які тривали до 1680-х рр. (зокрема, 1621 в них брав участь О.*Радишевський*, який спорудив у цитаделі водопідіймач). Під час *російсько-польської війни 1632—1634* 9 березня (27 лютого) 1633 річпосполитський загін здійснив демонстративний напад на місто, а з 24 (14) травня по 19 (9) червня 1633 П. витримав облогу річпосполитського війська (яке більш



ніж на половину складалося із запороз. козаків) на чолі з О.Пісочинським. 1645 і 1662 на місто робили напади татари. Важливою була роль П. під час *Національної революції 1648—1676* і *російсько-польської війни 1654—1667.* Зокрема, путивльські воєводи були «посередниками» в зносинах Б.*Хмельницького* з Москвою. Під час війн, які вела в 17 ст. Рос. д-ва проти *Речі Посполитої* та *Османської імперії*, П. слугував базою рос. військ.

Наприкінці 17 ст. у зв'язку з переміщенням держ. кордонів і торг. шляхів П. втратив свої військово-адм. й торг. функції і почав перетворюватися на рядове провінційне місто. У 18 ст. зменшувалася кількість населення, руйнувалися укріплення. 1784 був затверджений проект перепланування міста, у ході реалізації якого докорінно змінилася вулична мережа. У 19—20 ст. було зруйновано значну кількість храмів. Головним заняттями населення були ремесло і торгівля, у 1930-х рр. почали діяти відносно великі пром. підпр-ва, переважно харчової галузі.

Із 1708 П. був у складі *Київської губернії*, із 1719 — Севської провінції (яку 1727 передали з Київської до Бєлгородской губернії). Із 1779 — повітове місто Курського намісництва, із 1796 — Курської губернії. 1925 П. був переданий зі складу РСФРР до складу УСРР і став центром району (до 1930 — у складі *Конотопської округи*, із 1932 — *Чернігівської області*, із 1939 — Сум. обл.). 1927 П. став центром нац. рос. району (див. *Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924—1940*).

Із 10 вересня 1941 до 3 вересня 1943 П. був окупований гітлерівськими військами. 27 травня 1942 на один день місто було зайняте партизан. загоном С.*Ковпака.*

1986 утворено Путивльський історико-культ. заповідник, до якого входять архіт. пам'ятки в місті, краєзнавчий музей, меморіальний комплекс у *Спадщанському лісі*, меморіал жертвам фашизму в с. Нова Слобода (Путивльський р-н).

Пам'ятки арх-ри: ансамбль Молченського монастиря (16—19 ст.); споруди колиш. Святодухівського монастиря — Спасо-Преображенський собор (1617—93) і надбрамна церква-дзвіниця (1697—1707); церква Святого Миколая Козацького (1735—37). Серед пам'ятників — монумент С.Ковпаку.

Археол. пам'ятки: городище в урочищі Городок (площа 2,5 га; культ. шар 9—17 ст. потужністю до 3,5 м, який містить нашарування роменської к-ри, києворус., литов. і моск. періодів; рештки земляних укріплень, мурованого храму 1230-х рр., житлових і госп. споруд; братська могила жертв монголо-татар. навали); роменські городища на Микільській Гірці і Коптевій Горі.

Літ.: *Левицкий И.* Город Путивль. В кн.: Труды XII Археологического съезда, т. 3. М., 1905; *Рябинин И.М.* История о Путивле, уездном городе Курской губернии. Путивль, 1911; *Нефедовский Е.Г.* Путивль: Историко-краеведческий очерк. Х., 1966; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Сухобоков О.В.* Некоторые итоги археологических исследований в Путивле. В кн.: Археология славянского Юго-Востока. Воронеж, 1991; *Русина О.В.* До питання про київських князів татарської доби. «ЗНТШ» (Львів), 1993, т. 225 (2-га публікація в кн.: *Русина О.В.* Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005); *Її ж.* Сіверська земля у складі ВКЛ. К., 1998; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Його ж.* Пам'ятки архітектури і містобудування України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Черняков И.Т.* Путивль: На перепутьях истории Украины и России. К., 2005; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. М., 2010.

Д.Я. Вортман.

ПУТИ́ЛА (до 1949 — Сторонець-Путилів, у 18 — на поч. 20 ст. відоме також як Ватра-Путілей, Путилів) — с-ще міськ. типу *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. на р. Путила (прит. Черемошу, бас. Дунаю). Населення 3,3 тис. осіб (2010).

Перша згадка про П. міститься в грамоті польс. короля 1501, якою засвідчено передачу низки населених пунктів на правому березі Черемошу у володіння молдав. логофетові (канцлеру) Іону Теутулу за заслуги в справі укладення миру між Польщею і Молдавією. До 1774 — у складі *Молдавського князівства.* Із 1774 — під владою імперії *Габсбургів.* 1832 П. стала центром Путилівської домінії Русько-Довгопільського округу. Населення П. брало участь у сел. заворушеннях 1843 та революц. подіях 1848—49 під проводом Л.*Кобилиці.* 1854—68 — центр *повіту.* Із 1918 — під владою Румунії, центр плази (волості) Путила у складі жудецу (повіту) Радівці. 1940 ввійшла до складу УРСР, центр Путильського р-ну. 1941—44 — у складі Румунії. Після 1944 — в УРСР. Із 1961 — райцентр, с-ще міського типу.

У П. народилися Л.Кобилиця, Ю.*Федькович*, єврейський письменник М.Вінклер (1922). На поч. 20 ст. тут бував Г.*Хоткевич.*

Пам'ятка дерев'яної арх-ри: церква Святого Миколая (1885). Діє літературно-меморіальний музей Ю.Федьковича. Встановлено пам'ятники Ю.Федьковичу (1985, 2004).

Літ.: ІМіС УРСР: Чернівецька область. К., 1969; *Ревуцький М.О.* Путила: Путівник. Ужгород, 1985; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 4. К., 1986; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко, М.К. Чучко.

ПУ́ТРО Олексій Іванович (02.07.1940—07.12.2011) — історик. Д-р істор. н. (1990), професор (1992). Засл. працівник освіти України, відмінник освіти України. Н. в м. *Київ* у сім'ї робітника. 1964 закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. Вихователь школи-інтернату № 23 в м. Київ (1964). Служив у Рад. армії (1964—65). 1965—66 — наук. співробітник Держ. істор. музею УРСР. Інспектор мін-ва к-ри УРСР (1966). Навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (1966—69). 1970 захистив канд. дис. на тему: «Становище і антифеодальна боротьба козацтва Лівобережної України (друга половина XVIII ст.)» під кер-вом К.*Стецюк.* Молодший, старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР (1969—75). 1972—93 — старший викладач, зав. кафедри історії України, декан бібліотечного ф-ту Київ. ін-ту к-ри. 1978



О.І. Путро.

за стипендією *ЮНЕСКО* перебував на стажуванні в США та Франції. 1990 захистив докторську дис. на тему: «Соціально-економічний та політичний розвиток Лівобережної України другої половини XVIII ст.» Директор Ін-ту архівознавства Нац. б-ки України ім. В.Вернадського (1993—98). 1999—2011 — зав. кафедри сусп. наук Держ. (із 2010 — Нац.) академії керівних кадрів к-ри і мист-в України. Автор понад 300 праць з укр. історії 18 ст., архівознавства та документознавства, зокрема, студій, присвячених становищу укр. козацтва, ранньомодерній укр. політ. історії і політ. к-рі та ін. Брав участь у підготовці колективної багатотомної *«Історії Української РСР»*.

П. у м. Київ.

Праці: Влада генеральної військової старшини на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. «Архіви України», 1969, № 5; Становище козацтва на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. «УІЖ», 1969, № 1; «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби. Там само, 1969, № 11; До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій половині XVIII ст. Там само, 1971, № 8; Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. Там само, 1982, № 7; Формы классовой борьбы крестьянско-казацких масс Украины в XVIII веке. «Вопросы истории», 1984, № 8; До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. «УІЖ», 1987, № 6; Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в.: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. К., 1988; До питання про форми власності на землю українського козацтва. «УІЖ», 1992, № 2; Славний рід Ханенків (до питання про джерела і авторство «Історії русів»). В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських читань. Черкаси, 1992; Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині. В кн.: Український археографічний щорічник: Нова серія, т. 5, вип. 2. К., 1993; Українське козацьке військо. «Київська старовина», 1998, № 1; Гетьман України Кирило Розумовський: Нові штрихи до соціально-політичного портрета. «УІЖ», 2002, № 5; Сторінки політичної історії України XVIII ст.: Навчальний посібник. К., 2005; Гетьман Кирило Розумовський та його доба, ч. 1—2. К., 2008.

Літ.: *Колодєзєва С.П.* Захист докторської дисертації О.І. Путром. «УІЖ», 1990, № 10; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

ПУТЯ́ТА ВИША́ТИЧ — муж київ. кн. *Святополка Ізяславича*, згодом — київ. *тисяцький*. Вперше згадується в *«Повісті временних літ»* під 1097 (у т. зв. Повісті про осліплення Василька) як воєвода Святополка у поході на Володимир проти *Давида Ігоровича*. 1100 як «муж Святополка» фігурує в описі князівського з'їзду в Уветичах, де від імені свого князя вів переговори із Давидом. Під 1104 згадується як воєвода Святополка в поході на *Мінськ*. Востаннє, як київ. тисяцький, фігурує в літописі під 1113 у відомому описі київ. повстання після смерті Святополка Ізяславича: двір Путяти став першим об'єктом грабунку повсталих. Існує припущення, що Путята був сином відомого Вишати Остромирича та братом Яня Вишатича. Утім, «Вишатичем» і «братом Яня» Путяту названо лише в маргінальних приписках до статті 1106 в Іпатіївському списку, джерелом яких є пізній (15 ст.) Софійський перший літопис. Ця обставина, а також істотні хронологічні труднощі при ототожненні Путяти як сина *Вишати* схиляють до думки, що він не належав до відомого київ. сімейства.

Літ.: *Лихачев Д.С.* «Устные летописи» в составе Повести временных лет. В кн.: Исторические записки, т. 17. М., 1945; *Аристов В.* Из биографии Яня Вышатича. «Ruthenica», 2010, IX.

О.П. Толочко.

ПУФЕНДО́РФ (Pufendorf) **Самуель фон** (08.01.1632—26.10.1694) — нім. юрист та історик, представник Просвітництва, барон. Із 1661 — професор Гейдельберзького, із 1670 — Лундського ун-тів (Швеція), один із засновників нової наук. історіографії. Із 1677 — держ. секретар, придворний історіограф короля Швеції. У праці «Вступ до історії основних європейських держав» (1684; 1711 перекладена рос. мовою) та ін. дослідженнях П. не раз вживав термін «Україна», наводив низку фактів про національно-визвол. війну укр. народу 1648—54, згадував укр. міста *Київ*, *Бар*, Трахтемирів (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.), фортецю *Кодак* тощо. Праці П. використовували укр. козацькі літописці — С.*Величко* і Г.*Граб'янка*.

Праці: Einleitung zu der Historie der Vornehmsten Reiche und Staaten, so jetziger Zeit in Europa sich befinden. Frankfurt am Main, 1684; Введение в гісторію европейскую... СПб., 1711.

Літ.: *Rödding H.* Pufendorf als Historiker und Politiker... Halle, 1912; *Wolf E.* Grosse Rechtsdenker der deutschen Goistesgeschiehte. Tuliongen, 1963; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

ПУШКА́Р (Пушкаренко) **Мартин** (р. н. невід. — п. 11(01).06.1658) — військ. і політ. діяч, полтав. полковник (1648—58). Походив із родини *зем'ян* Пушкарів-Ресинських, що проживала в Любецькому старостві на Сіверщині. Імовірно, змолоду пристав до *козаків* і з початком національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. влітку 1648 очолив новостворений *Полтавський полк*. Під його кер-вом полк брав участь у всіх найважливіших битвах кінця 1640-х — 1-ї пол. 1650-х рр. П. особливо відзначився під час *Берестецької битви 1651*, під час якої певний час виконував обов'язки *гетьмана наказного*; із мінімальними втратами вивів свій полк із поля бою. У грудні 1653 П. був у складі делегації, що вела переговори із крим. ханом *Іслам-Гіреєм III*, а в січні 1654 — із рос. послом В.*Бутурліним*. У грудні 1654 під час нападу польс. військ на чолі з великим обозним коронним С.*Чарнецьким* П. разом з І.*Богуном* та М.*Зеленським* керував обороною *Брацлава*, а наприкінці січня 1655 очолював кінний авангард укр. військ в *Охматівській битві 1655*. У політ. відношенні П. належав до поміркованого крила *козацької старшини*, яке було гол. опорою гетьмана Б.*Хмельницького*. Після смерті Б.Хмельницького П. на гетьман. виборах 1657 підтримав кандидатуру І.*Вигов-*

ського. Однак уже з кінця 1657, після спроб уряду І.Виговського встановити екон. блокаду *Запорозької Січі*, П. очолив (разом із кошовим отаманом Я.*Барабашем*) опозиційні гетьману сили. У боротьбі з І.Виговським намагався заручитися підтримкою Москви та опертися на зубожіле рядове козацтво й декласовані елементи. Загинув під час ген. битви з військами гетьмана І.Виговського під Полтавою.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 7, 15. СПб., 1863, 1872, 1892.

Літ.: *Стороженко Н.К.* Мартын Пушкарь, первый полтавский полковник. Житомир, 1890; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2, т. 10. К., 1996—98; *Горобець В.* Пушкар Мартин. В кн.: Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998.

В.М. Горобець.

ПУШКАРІ́ — комплекс поселень середини—кінця пізнього палеоліту (див. *Палеоліт*). Відкритий М.*Рудинським*. Розташов. біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл., на високому правому березі р. Десна (прит. Дніпра). Найповніше дослідженим є Пушкарі I, де у лісоподібних суглинках простежено витягнуту заглибину (12—4,5 м), заповнену кістками і бивнями мамонта, із 3-ма розташованими по осі вогнищами, що становила рештки якоїсь житлової конструкції. Комплекс крем'яних знарядь характеризується видовженими асиметричними вістрями на пластинах, обробленими пригострюючою лускатою ретушшю, масивними ланцетоподібними вістрями і прямокутниками, а також кінцевими скребачками та різцями різних типів. Кістяні вироби обмежуються мотикою, лощилом і підвісками. Фауністичні рештки, крім домінуючого мамонта, представлені волохатим носорогом, конем, північним і благородним оленями, ведмедем, вовком та ін. Знайдено зуб людини. За попередніми датами, має вік бл. 21—22 тис. років тому. До тієї ж археол. к-ри, що й Пушкарі I, належать комплекси поселень Клюси і Новгород-Сіверський, розташовані також у Черніг. області.

Літ.: *Борисковский П.Й.* Палеолит Украины. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 40. М.—Л., 1953; *Ефименко П.П.* Первобытное общество. К., 1953; Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. В кн.: Археологические изыскания, № 52. СПб., 1997.

Д.Ю. Нужний.

ПУШКАРЯ́ І БАРАБА́ША ПОВСТА́ННЯ 1658. Проголошення *гетьманом* І.*Виговського* було негативно сприйнято представниками опозиційних йому сил, чільними представниками яких були полтав. полк. М.*Пушкар*, *кошовий отаман* («кошовий гетьман») Я.*Барабаш*, а також С.Довгаль, І.*Донець*, І.Я.*Іскра*, М.Стринджа. Опозиція швидко зростала, особливо серед козаків лівобереж. полків (*Полтавський полк*, *Лубенський полк*, *Миргородський полк*), демагогічні заклики вождів опозиції привернули до них певну частину сел. бідноти, невдоволеної погіршенням свого екон. становища. Протистояння загострилося ще наприкінці 1657. У відповідь на підготовку опозиції до виступу і налагодження нею інтенсивних контактів з царським урядом гетьман І.Виговський заручився підтримкою *Кримського ханату*, зумів перекрити шляхи з *Гетьманщини* на *Чортомлицьку Січ*, блокувавши її таким чином. Усі спроби мирного розв'язання конфлікту, вжиті укр. урядом, дали тільки тимчасовий ефект. У січні—квітні 1658 справа дійшла до збройних сутичок, спроби І.Виговського малими силами пригасити конфлікт не вдалися. Зокрема, в лютому 1658 під *Полтавою* М.Пушкар розбив посланий І.Виговським загін полк. І.*Богуна*. Спираючись на потужну підтримку моск. уряду, М.Пушкар і Я.Барабаш розв'язали громадян. війну в Україні, яка особливо болісно вдарила по *Лівобережній Україні*, котра до того часу ще не зазнавала таких страшних воєнних спустошень, як *Правобережна Україна*. У відповідь гетьман І.Виговський та вірна йому старшина (Г.*Гуляницький*, Г.Лісницький, Т.*Носач*, Ф.Лобода та ін.) зі своїми військами, насамперед із таких полків, як *Ірклїївський полк*, *Київський полк*, *Переяславський полк*, *Уманський полк*, *Черкаський полк*, перейшли Дніпро і рушили на пд. сх., їхні війська активно діяли під Говтвою (нині село Козельщинського р-ну Полтав. обл.), *Гадячем*, *Решетилівкою*. Інша група військ гетьмана (*Прилуцький полк* і *Ніжинський полк*) наступала на *Лубни*. У *Миргороді* вірні І.Виговському козаки схопили С.Довгаля. 40-тис. татар. військо Карач-бея брало активну участь у воєнних діях, але водночас завдавало значних шкод мирному населенню своїми грабунками. 24 (14) травня 1658 І.Виговський виступив з-під Манжелії (нині село Глобинського р-ну Полтав. обл.) безпосередньо на Полтаву і 28 (18) травня 1658 став під містом між селами Рибці (нині у складі м. Полтава) та Жуки (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.). М.Пушкар, тверезо оцінивши свої сили, хотів відсидітися в обороні, але під тиском «*черні*» мусив прийняти бій у чистому полі. Битва під Полтавою йшла з перемінним успіхом, але врешті І.Виговський, який своєчасно ввів у бій військо Карач-бея, узяв гору. Збройні сили опозиції зазнали потужної поразки, сам М.Пушкар загинув у бою, а Я.Барабаш врятувався втечею на Чортомлицьку Січ. За деякими даними, під час бою була інспірована змова проти гетьмана І.Виговського, в якій взяв участь кропивнянський полковник Ф.*Джалалій*. Але замах на І.Виговського був невдалим, і Ф.Джалалія було вбито за це самими ж змовниками. Після перемоги І.Виговський вступив у Полтаву і поставив тут полковником І.Богуна. Приблизно в цей же час Г.Гуляницький змусив до капітуляції Гадяч. Перемога під Полтавою зміцнила авторитет гетьмана І.Виговського і центр. укр. уряду взагалі, міжнар. позиції Укр. д-ви. Разом із тим опозиція не була розгромлена повністю. Кошовий отаман Я.Барабаш та деякі ін. прихильники М.Пушкаря знайшли притулок у Моск. державі.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Мицик Ю.А.* Гетьман Іван Виговський. К., 2004; *Яковлева Т.Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ПУ́ШКІН Олександр Сергійович (06.06(26.05).1799—10.02(29.01).1837) — поет, прозаїк, драматург



О.С. Пушкін. Гравюра з портрета роботи художника О. Кипренського. 1827.

і видавець, творець рос. літ. мови, основоположник нової рос. літератури. Походив зі старовинного дворянського роду, прадідом з боку матері був улюбленець рос. імп. *Петра I* «арап» Абрам Ганнібал. 1811—17 навч. в Царськосельському ліцеї, де здобув ґрунтовні знання в галузі гуманітарних дисциплін, у т. ч. з історії, там почав писати вірші (зокрема, 1814 було написано вірш «Козак: Наслідування малоросійському»). За створення й поширення епіграм на впливових осіб і віршів, у котрих вгадувалася критика існуючого режиму, 1820—24 поета було заслано на пд. зх. Російської імперії (Україна і *Бессарабія*). У цей період П. побував у понад 120 населених пунктах України, насамперед у *Києві*, де відвідував *Києво-Печерську лавру*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одесі*, *Кам'янці* на Черкащині, *Тульчині*, а також у Криму; проїздом побував у *Чернігові*, *Ніжині*, *Прилуках*, *Пирятині*, *Лубнах*, *Кременчуці*, *Каховці*, *Херсоні* та ін. Тоді ж він написав кілька класичних творів («Брати-розбійники», «Бахчисарайський фонтан», «Цигани», «Руслан і Людмила», «Пісня про віщого Олега» та ін.), в яких відображені й укр. реалії та укр. минувшина. Під час перебування в Україні П. глибоко зацікавився її історією (навіть шукав у Бендерах (нині місто в Молдові) могилу гетьмана І.*Мазепи*),



Пам'ятник О. Пушкіну в Пушкінському парку в м. Київ. Скульптор О. Ковальов, архітектор В. Гнєздилов. 1962. Фото 2011.

здобув неповторні враження, які надихали його на нові твори. 1824 П. опинився у новому засланні (родова маєтність Михайлівське; нині у складі меморіального музею-заповідника О.Пушкіна «Михайлівське» у Псковській обл., РФ). Інтенсивно займався літ. діяльністю, заснував ж. *«Современник»* (1836). 1831 одружився з Н.Гончаровою, яка вела своє походження від гетьмана П.*Дорошенка.* 1837 був смертельно поранений під *Санкт-Петербургом* на дуелі із франц. емігрантом Ж.-Ш. де Геккерном Дантесом. Похований у Нижегорському монастирі на Псковщині.

Написав низку худож. творів на істор. тематику («Мідний вершник», «Капітанська дочка», «Борис Годунов», «Арап Петра Великого» та ін.), причому його цікавили насамперед сюжети як рос. історії, особливо переломних її моментів («Смутное время», доба царя Петра I), так і зарубіжної історії, починаючи від часів Стародавнього Сходу. Він віддав належне й античним Греції та Риму, середньовічній Європі, історії Нового часу (*Французька революція кінця 18 століття*, наполеонівські війни), приділяв значну увагу минулому сусідніх народів (укр., татар., литовського). Написав кілька істор. творів («Замітки по російській історії XVIII століття» (1822), «Історія Пугачова» та ін.), причому в останній період життя помітним був вплив на нього М.*Погодіна.* Важливою особливістю цих творів є зацікавлення П. історією сел. та революц. рухів, як у *Російській імперії* (сел. війни С.Разіна та О.*Пугачова*, повстання 1-ї третини 19 ст., у т. ч. повстання *військових поселенців* Харківщини), так і зарубіжних країнах (повстання молдован і греків проти осман. панування, рух *карбонаріїв* в Італії). Хоча певний час П. симпатизував декабристам, однак його погляди, особливо після поразки виступу 1825, були досить помірковані (ідеалізація монархії, відмова від боротьби проти кріпосницького ладу). Рушійну силу соціального прогресу він бачив в успіхах просвітництва, поліпшенні моралі, що мало здійснити *дворянство* за сприяння мудрого монарха.

Із часів навчання в ліцеї і, особливо, першого заслання сформувалося значне коло укр. знайомих поета, серед яких: Д.*Бантиш-Каменський*, М.*Гоголь*, М.*Гнедич*, Є.*Гребінка*, М.*Максимович*, М.*Маркевич* та ін., а також Ф.*Глинка*, Д.Іллічевський, І.Малиновський, А.Подолинський, Ф.Туманський, В.Щастний, Л.Якубович, О.Рудиковський та ін. Завдяки їм, а також деяким ін. (укр. і російським у першу чергу) літераторам та громад. діячам (К.*Рилєєв*) П. познайомився з багатьма пам'ятками укр. фольклору, літератури та історіографії, насамперед з отриманими від М.Максимовича укр. нар. піснями та *«Історією Русів»* (останній поет дав високу оцінку). П. читав також українознавчі праці, художні твори на укр. тематику, насамперед М.Гоголя, С.Наріжного, О.Сомова, І.Срезневського та ін. Він особисто записував деякі укр. пісні, перекази, істор. анекдоти, використовував їх у своїх творах («Гусар», «До моря» та ін.). П. написав «Нарис історії України» (1831), зосередившись переважно на військово-політ. історії, співчував боротьбі укр. народу проти гніту *Речі Посполитої* та агресії *Османської імперії*, критикував закріпачення українців рос. імп. *Катериною II.*

Творчість П. постійно викликала значний інтерес із боку діячів укр. к-ри, зокрема істориків (М.Максимович, М.Маркевич), а також поетів, які перекладали твори П. українською ще за його життя (Л.*Боровиковський*, Є.Гребінка) і по смерті (П.А.*Грабовський*, Б.*Грінченко*, С.*Руданський*, М.*Рильський*, М.*Старицький*, І.*Франко*, П.*Тичина* та ін.). В Україні створені музеї П. в містах, де він бував (Кам'янка, Одеса); у деяких містах йому встановлено пам'ятники (Київ, Дніпропетровськ, Одеса, *Харків*).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—17. М.—Л., 1937—59.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Исторические взгляды русских писателей. М., 1969; *Заславский И.Я.* Пушкин и Украина. К., 1982.

Ю.А. Мицик.

ПУЩЕ́НИКИ — категорія залежних від Церкви та світських феодалів людей у *Київській Русі*, які були близькі (а то й тотожні) за становищем до т. зв. проще-

ників. Назва даної категорії населення, на думку істориків, сформувалася внаслідок прощення сюзереном боргів холопу, із подальшим відпущенням останнього на свободу або відпискою Церкві (знать могла відпускати холопів на волю заради спасіння чиєї-небудь душі тощо). У тих випадках, коли «пущеники»/«прощеники» згадувалися як люди церковні, то часто мова йшла про осіб, яким було «прощено» і «відпущено» їхні гріхи («прощеники Божі»), через що останні зцілилися від хвороб та недугів.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

А.О. Гурбик.

ПФІ́СТЕР Йоган (Pfister Jan; Ян Гануш-Сницар; 03.08.1573 — між 1642 і 1645) — скульптор. Н. в м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), син Ганса (Георга) Пфістера з Гальбронна (Німеччина), що, за свідченням міських актів, 1566—76 мешкав у Бреслау. Вчився в майстрів — вихідців із Нідерландів та Німеччини.

До *Львова* вперше приїхав на поч. 17 ст. Разом із нім. майстрами А.Бемером і Й.Штольцем створив скульптурно-декоративне оздоблення фасадів та інтер'єрів каплиць-усипалень родин Боїмів (1609—11) та Кампіанів (1607—17). У каплиці купецької родини Боїмів П. оздобив ліпниною купол та вівтар (тематика страсного циклу, зображення отців Церкви на кесоновому склепінні нижнього ряду), груповий родинний портрет (епітафія), портретне зображення Зигмунта Браслера (епітафія) (1617), група «Пієти».

Із 1611 постійно мешкав у Львові. Одружився з Катериною Свенткевич (1617). Працював на замовлення представників міської аристократично-патриціанської верхівки. П. вважають імовірним виконавцем мармурових надгробків львів. архієпископа Я.Замойського (бл. 1615) в каплиці Святого Йосипа, Я.Свощовського (1613, за ін. версією, 1614—15), похованого в старому домініканському костьолі Львова, членів родини князів *Острозьких*, зокрема кн. Я.*Острозького* (для усипальниці в Тарнові (нині м. Тарнув Малопольського воєводства, Польща), у співавт. з нідерландським майстром В. ван дер Блоке, роботи розпочаті до 1611, закінчені 1620), єпископа Т.*Піравського*, хрещеного батька сина П. (бл. 1619) в каплиці Святого Йосипа, хлопчика Я.Даниловича в костьолі *Олеська* (епітафія, 1620—27); дерев'яного різьблення в костьолі *бернардинців* та костьолі *єзуїтів* (1616).

П. приписують авторство монументально-декоративної скульптурної групи «Бій архангела Михаїла із Сатаною» — емблеми львів. королів. арсеналу, встановленої на порталі зі сторони двору (відлита бл. 1638 К.Франковичем).

1627 переїхав до м. *Бережани*, де служив придворним скульптором магнатів *Сенявських*. Працював переважно над творами меморіальної скульптури. За Катерини Сенявської в місц. каплиці створив мармурові надгробки Адама-Ієроніма Сенявського (композиція з портретним зображенням в оточенні колонади, яка підтримує антаблемент з алегоричними образами) та його синів Миколи, Олександра, Прокопа (обрамлення з фронтоном із символами Науки, Мистецтва, Мудрості, Щедрості, Сили, емблемами військ. доблесті тощо).

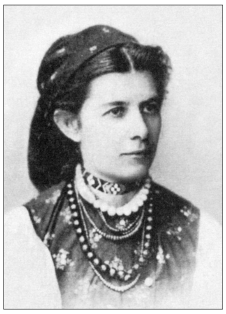
В останні роки (1619—36) П. працював над скульптурним декором вівтаря костьолу в с. Біще (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.; образи святих Катерини та Ієроніма).

П. у м. Бережани.

Літ.: *Нельговський Ю.П.* Скульптура та різьблення другої половини XVI — першої половини XVII ст. В кн.: Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; *Любченко В.Ф.* Львівська скульптура XVI—XVII ст. К., 1981; *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. К., 1985.

Р.Д. Михайлова.

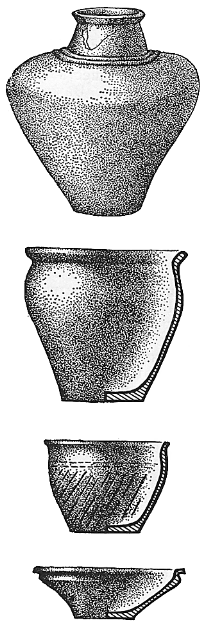
ПЧІ́ЛКА Олена (справжні прізв., ім'я та по батькові — Косач Ольга Петрівна; у дівоцтві — Драгоманова; 29(17).07.1849—04.10.1930) — письменниця, перекладач, фольклорист і етнограф, публіцист, редактор та видавець. Чл.-кор. ВУАН (1927). Сестра М.*Драгоманова*, дружина П.*Косача*, мати М.*Косача*, Лесі *Українки* і О.*Косач-Кривинюк*. Н. в *Гадячі* у сім'ї *поміщика* П.*Драгоманова*. Початкову освіту отримала вдома. 1861—66 навч. в Київ. зразковому пансіоні шляхетних дівчат пані Нельговської, блискуче оволоділа франц. та нім. мовами, добре знала зарубіжну й рос. літературу, музикувала. Під час навчання жила у брата Михайла, під значним впливом якого і сформувався світогляд П. Він залучив її до київ. «*Громади*». Тут вона познайомилася з композитором М.В.*Лисенком*, письменником М.*Старицьким*, вченими етнографами і фольклористами П.*Житецьким*, О.*Русовим* та С.*Русовою*. До «Громади» входив також Петро Косач — тоді студент права Київ. ун-ту, з яким П. познайомилася і згодом — у 1868 — взяла шлюб. Жили Косачі з 1868 у м. Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*), потім — у *Луцьку* (із 1879) та селі Колодяжному (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.; із 1882).



Олена Пчілка.

Літ. діяльність розпочала з перекладів рос. і польс. письменників, підготувала книгу «Українським дітям» (вийшла друком 1882). Із 1883 друкувала вірші та оповідання у львів. час. «*Зоря*»: «Пігмаліон» (1884), «Забавний вечір» (1885), «Чад» (1886), «Світло добра й любові» (1886—88), «За правдою» (1889). У цих творах, гол. чин., використано волин. та київ. враження із життя тогочасної інтелігенції. 1886 вийшла її перша збірка поезій «Думки-мереженки». Одночасно брала діяльну участь у жін. русі, разом із Н.*Кобринською* видала у *Львові* альманах жінок-письменниць «Перший вінок» (1887). Завдяки їй побачили світ «Співомовки» С.*Руданського*.

Наприкінці 1890-х рр. родина Косачів переїхала на постійне мешкання до *Києва*. П. завідувала літ. відділом *Київського літературно-артистичного товариства*, стала редактором і видавцем час. «*Рідний край*» із додатком «Молода Україна» (1908—14), виступала з доповідями про укр., рос. та польс. письменників, писала нариси і спогади про видатних діячів укр. к-ри: Т.*Шевченка*, Є.*Гребінку*, М.Лисенка, М.Старицько-



Пшеворська культура. Ліпний посуд.

го, М.Драгоманова, Б.*Грінченка*, П.Житецького та ін.

Початок нового століття приніс П. тяжкі особисті втрати — смерть сина Михайла (1903), чоловіка (1909), доньки Лесі (1913). П. переїхала до Гадяча, куди перевела редакцію «Рідного краю». 1920 за «контрреволюційні» виступи П. була заарештована *більшовиками* в Гадячі. Після звільнення виїхала до *Могилева-Подільського*, де перебувала до 1921, а відтоді жила в Києві. Із 1921 працювала членом Комісії етнографії та історії громад. течій ВУАН. Як видатного знавця в цій галузі 1927 її обрали членом-кореспондентом ВУАН. Автор праць «Українські колядки», «Український народний орнамент», «Українські народні легенди останнього часу», «Українська гумористика», «Українські узори», «Українське селянське малювання на стінах» та ін.

До кращих творів П. належать: «Товаришки» (1887), «Світло добра і любови» (1888), «Соловйовий спів» (1889), «За правдою» (1889), «Артишоки» (1907), «Півтора оселедця» (1908) та ін.

Багато писала для дітей. Крім численних поезій, казок, оповідань, їй належать також п'єси: «Весняний ранок Тарасовий» (1914), «Казка Зеленого гаю», «Щасливий день Тарасика Кравченка» (1920), «Киселик», «Скарб», «Мир миром» (1921), «Кобзареві діти» та ін. Деякі з них були поставлені на сцені організованого нею дитячого аматорського театру.



Автор перекладів і переспівів світової класики: *Овідія*, А.*Міцкевича*, О.*Пушкіна*, Й.-В.Гете, Г.-К.Андерсена, В.Гюго, а також публіцистичних, літературно-критичних статей і спогадів: «М.П. Старицький» (1904), «Марко Кропивницький яко артист і автор» (1910), «Євген Гребінка і його час» (1912), «Микола Лисенко» (1913), «Спогади про Михайла Драгоманова» (1926), «Автобіографія» (1930).

П. критично ставилася до сел. етнографізму Марка *Вовчка*, І.*Нечуя-Левицького*, О.*Кониського*. Вона рішуче ревізувала соціальну палітру своїх творів, уводячи до кола літ. героїв представників тогочасної інтелігенції. Впровадження нових тем у літературу мало на меті довести цілковиту спроможність *української мови* в опануванні складних філос., соціальних і суспільно-політ. явищ (усупереч твердженням деяких діячів рос. та укр. к-ри, які вважали, що укр. мова придатна лише для зображення побуту, природи й кохання).

П. не була прихильницею революц. методів боротьби за соціальну справедливість, *соціалізм* вважала утопією, а осн. засіб перебудови сусп-ва вбачала в к-рі та освіті. Ліберально-просвітительські ідеї знайшли відображення в творчості П., найбільше — в її драм. і прозових творах, присвячених змалюванню життя та пошуків його сенсу *інтелігенцією українською.*

П. у м. Київ, похована на *Байковому цвинтарі* поруч із донькою Лесею Українкою.

Тв.: Оповідання, I (оповідання різдвяні). К., 1907; Оповідання, II. К., 1909; Оповідання, III (оповідання з учительського життя). К., 1911; Оповідання. З автобіографією. Х., 1930; Твори. К., 1972; Моє «Curriculum Vitae». «Народна творчість та етнографія», 1999, № 4.

Літ.: *Миронець І.* Олена Пчілка. «Життя й революція» (К.), 1931, ч. 1—2; *Одарченко П.* Недруковані поезії Олени Пчілки. «Наші дні» (Львів), 1943; *Чернишов А.* Перша українська поетеса. «Вітчизна», 1963, № 8; *Його ж.* В реалістичному руслі (проза Олени Пчілки). Там само, 1964, № 1; *Його ж.* Мати невмирущої Лесі. «Прапор», 1969, № 7; *Одарченко П.* Видатна діячка української культури кінця 19 ст. (до 150-річчя від дня народження Олени Пчілки). «Народна творчість та етнографія», 1999, № 2—3; *Іскорко-Ігнатенко В.* Народознавчі праці члена-кореспондента Академії наук України Олени Пчілки. Там само, 1999, № 4.

Б.М. Янишин.

ПШЕВО́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *залізного віку*. Назву дав могильник біля м. Пшеворськ (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща), який досліджував на поч. 20 ст. К.Гадачек. Осн. територія поширення — землі між Одером і Віслою. Тут П.к. існувала від рубежу 3—2 ст. до н. е. до 5 ст.

В Україні пам'ятки П.к. розташовані на *Волині* і Пн. Поділлі, де датуються 1 ст. до н. е. — 1 ст. Це — поселення, могильники, окремі поховання (Підберезці, Чишки, Хотимир, Лучка, *Гринів*). Відкрито також кілька одиничних поховань воїнів кінця 2 — поч. 3 ст. (Капустянці, Петрилів, Млинів). Поселення площею до 0,5 га розташов. на низьких ділянках заплав або мисах і складаються із 3—5-ти жител та кількох ям-погребів. Житла заглиблювалися в материк або були наземними, мали каркасно-стовпову конструкцію, із вогнищем усередині. Поховальний обряд — тілоспалення із захороненням решток в урнах. Поряд з урнами клали побутові речі, знаряддя праці. Останки воїнів супроводжувалися зброєю, яку попередньо спеціально псували. П.к. властивий неповторний за формами і орнаментом керамічний комплекс, представлений горщиками, мисками, кухликами, вазами, які ліпилися ручним способом. Речовий матеріал репрезентований також металевими знаряддями праці (шила, ножі, ножиці), зброєю, предметами одягу (пряжки, фібули, підвіски).

П.к. сформувалася в результаті злиття зайшлих герм. племен, які мали кельтизовану к-ру, і місц. носіїв *поморської культури*. Пшеворські племена на Волині та *Поділлі* в 1 ст. взяли участь у створенні *зубрицької культури*.

Літ.: *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. К., 1998.

Д.Н. Козак.

ПШЕНИ́ЧНИЙ Гордій Семенович (03.01.1914—1994) — архівіст, один із фундаторів і багаторічний керівник Центр. держ. архіву кінофотофонодокументів України. Н. в с. Карабчиїв (нині село Ру-

жинського р-ну Житомир. обл.). Закінчив Бердичівський пед. технікум (1933), навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту (1952). Із 1938 — на роботі в архів. установах: заст. завідувача обласного парт. архіву, начальник архів. відділу Управління НКВС по Житомир. обл. УРСР.

Із серпня 1941 займався евакуацією архів. документів у *Полтавській області*, був начальником групи евакуації архівів 5-ти областей, розміщених у м. Балашов Саратовської обл. РРФСР. Навесні 1942 направлений у район діючої армії Донського і Сталінградського фронтів. Із початком звільнення України від нацистів у складі однієї з оперативних груп архів. працівників здійснював пошук та збирання трофейних документів окупаційних установ.

Вагомим є його внесок у справу отримання архів. фондів україніки. 1945 брав безпосередню участь у передачі *Чехословаччиною* укр. стороні зібрання Укр. істор. кабінету в Празі.

Наприкінці 1943 призначений на посаду директора Центр. держ. архіву фонофотокінодокументів УРСР (ЦДАКФФД УРСР). П. зробив вагомий особистий внесок у справу взаємодії архіву із джерелами комплектування, зокрема кіностудіями, к-тами телебачення та радіомовлення, редакціями газет, приватними особами; запровадив нові підходи до експертизи цінності аудіовізуальних документів, контролю за організацією зберігання їх в архівах кіно- і телестудій, фоноархівах установ радіомовлення. З його ініціативи в державних архівах областей України були відкриті відділи, які приймали на постійне зберігання аудіовізуальні документи. ЦДАКФФД УРСР посів місце науково-методичного центру роботи з аудіовізуальними документами.

Чимало зусиль доклав П. для забезпечення збереженості аудіовізуальних документів, для чого 1 січня 1975 була введена в дію окрема 3-поверхова споруда архіву. Він особисто керував тех. обладнанням, створивши унікальну конструкцію першого у світ. практиці спец. стелажу для зберігання кінодокументів, за яку отримав авторське свідоцтво; конструкції стаціонарної установки для механізованої консерваційно-реставраційної обробки фотонегативів на плівці та склі різних розмірів.

Значну увагу П. приділяв використанню інформації аудіовізуальних документів. Він став укладачем низки документальних фотоальбомів, збірників документів, керівником колективу укладачів анотованих каталогів: «Кинолетопись Украинской ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.» (1975), «Кинолетопись Украинской ССР за 60 героических лет: 1917—1977» (1977).

Автор фахових публікацій з архівознавчої тематики в галузевих виданнях; учасник 7-го Міжнар. конгресу архівістів (*Москва*, 1972), ін. наук. конференцій, семінарів.

Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ст. (1985), Трудового Червоного Прапора (1989), медаллю «Ветеран праці» (1974), знаками «Відмінник кінематографії» (1977), «Відмінник архівної справи» (1986), Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1974).

Постановою КМ України від 28 грудня 1998 Центр. держ. кінофотофоноархіву України присвоєно ім'я Г.Пшеничного.

Т.О. Ємельянова, Г.В. Папакін.



Г.С. Пшеничний.

ПШИЛЕ́НЦЬКИЙ Станіслав (Przyłecki Stanisław; 1805—1866) — польс. бібліотекар, бібліограф, історик, видавець, колекціонер. Н. в с. Ожеховка (Арехово) Вітебської губ. Навч. в єзуїтських конвіктах у містах Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь) і *Тернополь* та Львів. ун-ті (на філос. та юрид. ф-тах). 1832—37 працював у б-ці *Оссолінеум*, у 1839—44 — бібліотекар книгозбірні Гвальберта Павліковського в м. Медика, біля Перемишля (нині Пшемисль, Польща), 1845—62 — секретар Галицького госп. т-ва у *Львові*, 1862—66 — бібліотекар книгозбірні А.Потоцького в м. Вілянув (нині у складі м. *Варшава*).

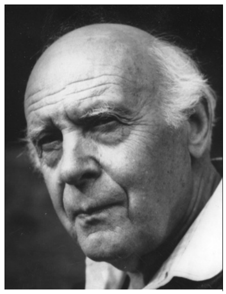
П. — ініціатор і редактор тижневика «Господарчі записки» («Pamiętnik Gospodarski», 1844—59), серії «Праці Галицького господарчого товариства» («Rozpzawy c.-k. Galicyjskiego Towarystwa Gospodarczego», t. 1—29; 1846—61). Наслідком багаторічних книгознавчих пошуків П. стала його 10-томна ретроспективна бібліографія польс. письменства «Загальне польське книгознавство» («Xięgoznawstwo polskie powszechne»), критично використана укладачем фундаментальної польс. бібліографії К.Естрайхером.

П. — видавець творів «Хотинська війна» («Wojna chocimska») В.Потоцького (її авторство помилково приписав А.Ліпському; Львів, 1850), «Записки про Конецпольських» («Pamiętniki o Koniecpolskich») і «Українські справи» («Ukrainne sprawy»; обидві 1842), «Щоденник розгрому татар Яном Собєським» («Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego», 1865).

П. у м. Вілянув.

Літ.: *Wójcicki K.W.P.* S. Przyłęcki. «Kłosy», 1866, № 59; *Wolszczanowa H.* S. Przyłęcki. В кн.: Roczniki Biblioteczne. Wrocław, 1967; *Korzon K.* Przyłęcki Stanisław. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 29/2, zesz. 121. Б/м, б/р.

Ф.І. Стеблій.



Ю.В. П'ядик.

П'Я́ДИК Юрій Васильович (04.06. 1908—24.05.2007) — джерелознавець, бібліограф, історик к-ри. Н. в м. *Київ*; син вчителя київ. середніх шкіл. Навч. в 1-й Укр. г-зії (1919—20). 1925—30 працював у вид-ві «Книгоспілка», там познайомився з численними діячами к-ри, зокрема з письменниками М.*Зеровим*, М.Івченком, В.*Підмогильним*. 1968 вийшов на пенсію, після чого активізував дослідження з культурології.

Однією з перших дослідницьких робіт П. був «Каталог художественных произведений» одного з найбільших київ. приватних зібрань — його тестя, колиш. директора Київ. туберкульозного ін-ту А.Собкевича (1883—1945), до якого входило понад 450 мистецьких творів.

Зосередився на вивченні псевдонімів та криптонімів.

1988 завершив трудомістку працю «Бібліографія матеріалів образотворчого мистецтва, друкованих у газетах "Громадська думка", 1905—1906, та "Рада", 1906—1914».

В укр. гуманітарній науці після років терору 1930-х рр. і *Другої світової війни* поставив проблему системного вивчення іконографії культ. діячів поч. 20 ст.



П. Пясецький. Гравюра 19 ст.

Вперше повністю ідентифікував 68 осіб, зображених на найповнішому груповому фото. 1988 передав до архіву Ін-ту рукопису АН УРСР три теки своєї праці «Розшифровка фотографії діячів української літератури та культури, які були на відкритті пам’ятника Івану Петровичу Котляревському у Полтаві 1903 року».

Працею його життя стало збирання матеріалів до словника укр. поетів 1853—1923 років народження, що дало їм змогу творити в роки незалежності та «розстріляного відродження» (1917—41). У списку використаних джерел понад 1,5 тис. назв. Зібрано 6 тис. тек матеріалів. У словнику відбрунькувалось кілька найбільших персоналій, зокрема Г.Чупринка. Перший том словника, що охоплює літери «А—В», вийшов посмертно, громад. коштом.

Підтримував контакти з діячами к-ри, що перебували поза колом тодішнього офіціозу, — Б.Матушевським, Б.*Антоненком-Давидовичем*, Т.Цимбал та ін.

У зв’язку зі своїми студіями провадив широке листування з носіями ексклюзивної інформації про діячів традиційної укр. к-ри. Зібрані матеріали досі не досліджувалися.

П. у м. Київ.

Праці: Юхим Михайлів: Життя і творчість. К., 2004; Українська поезія кінця XIX — середини XX ст.: Бібліографія. Антологія, т. 1: А—В. К., 2010.

С.І. Білокінь.

ПЯСЕ́ЦЬКИЙ (Piasecki) **Павло** (17.10.1579—01.08.1649) — польс. історик. Походив із нешляхетського роду. Навч. в Празі (нині столиця Чехії) та Римі (Італія; 1610 здобув ступінь д-ра обох прав). Протонотарій *римської курії.* Повернувшись на батьківщину, виконував обов’язки секретаря польс. короля *Сигізмунда III*, займав посаду каноніка, а від 1616 — архідиякона варшавського. Згодом — архідиякон люблінський, із 1624 — абат у Могилі під Краковом. З 1627 — єпископ кам’янецький, із 1640 — холмський, із 1644 — перемишльський (як катол. ієрарх виділяється ворожим ставленням до уніїців, прихильник мирного співіснування «старих вір» — католицизму та *православ’я*). Автор масштабної латиномовної праці «Хроніка подій у Європі» (Краків, 1645; 2-ге доповнене вид. — Краків, 1648; 3-тє — Амстердам, 1649; скорочений польс. переклад видав 1870 Ю.Бартошевич). У цьому творі докладно представив часи королювання Сигізмунда III Ваза та *Владислава IV* Ваза, причому настанови П. щодо першого були вельми критичні. У 2-й пол. 17 ст. «Хроніка...» П. користувалася популярністю в західноєвроп. учених. Із кінця 17 ст. походить і її рукописний переклад «руською» мовою для укр. та рос. читача.

У «Хроніці...» П. порічним нарисам часів перших Вазів передує окремий вступний начерк із коротким описом королювання *Стефана Баторія* (авторська точка відліку для історії сучасності). Відтак між історично-геогр. відомостями щодо татарсько-турецько-молдов. та моск. прикордоння вміщено кілька «козацьких параграфів». Вони мають переважно шаблонні риси, відчутною оригінальністю відзначається лише сюжет про мор. справу на Запоріжжі. Утім, дуже цікавими є ідеологічні акценти історика — популяризація «баторіанської легенди» козацтва, виопуклення загальноєвроп. значення боротьби запорожців із *Османською імперією* та замовчування конфлікту *Війська Запорозького* з урядом *Речі Посполитої.* Усе це говорить про виразне «козакофільство» автора, його бажання надати козацтву гідне місце у річпосполитській *Вітчизні.* Чимало уваги П. приділив також козац. війнам 1625, 1630, 1637—38 (1638 — останній рік хроніки, наступні часи аж до 1648 окреслені дуже коротко). Причому, і тут історик акцентував на провинах уряду перед козаками, які й штовхали останніх на повстання.

П. відомий також як автор латиномовного трактату «Думка про абсолютну владу» (написаний між весною 1631 та весною 1632, виданий В.Чаплинським і Я.Якубовським 1972). Твір засвідчив велике враження, що справив на П. досвід рос. «Смути» — здатність народу відродити свою, вже здавалося знищену, державність. У цьому історик побачив підставову перевагу моск. сусп. ладу, який, на його думку, був базований на найчистішому слов’янсько-сарматському першовзорі (див. також *Сарматизм*). Ці добрі «сарматські» звичаї, спільні для русинів, татар і поляків, він пропонував плекати і своїм співвітчизникам.

Праці: Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego. Kraków, 1870; Responsum de absoluto dominio... В кн.: Archiwum Literackie, t. 16: Miscellanea Staropolskie (4). Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972.

Літ.: *Szelągowski A.* Paweł Piasecki, historyk polski XVII wieku. Lwów, 1899; *Czapliński W.* Nieznany traktat Pawła Piaseckiego. В кн.: Archiwum Literackie, t. 16: Miscellanea Staropolskie (4). Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972; *Krawczyk A.* Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego. В кн.: Folia Societatis Scientiarum Lublinensis [Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Humanistyka], vol. XXIX, nr. II. Lublinum, 1991; *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

Д.С. Вирський.

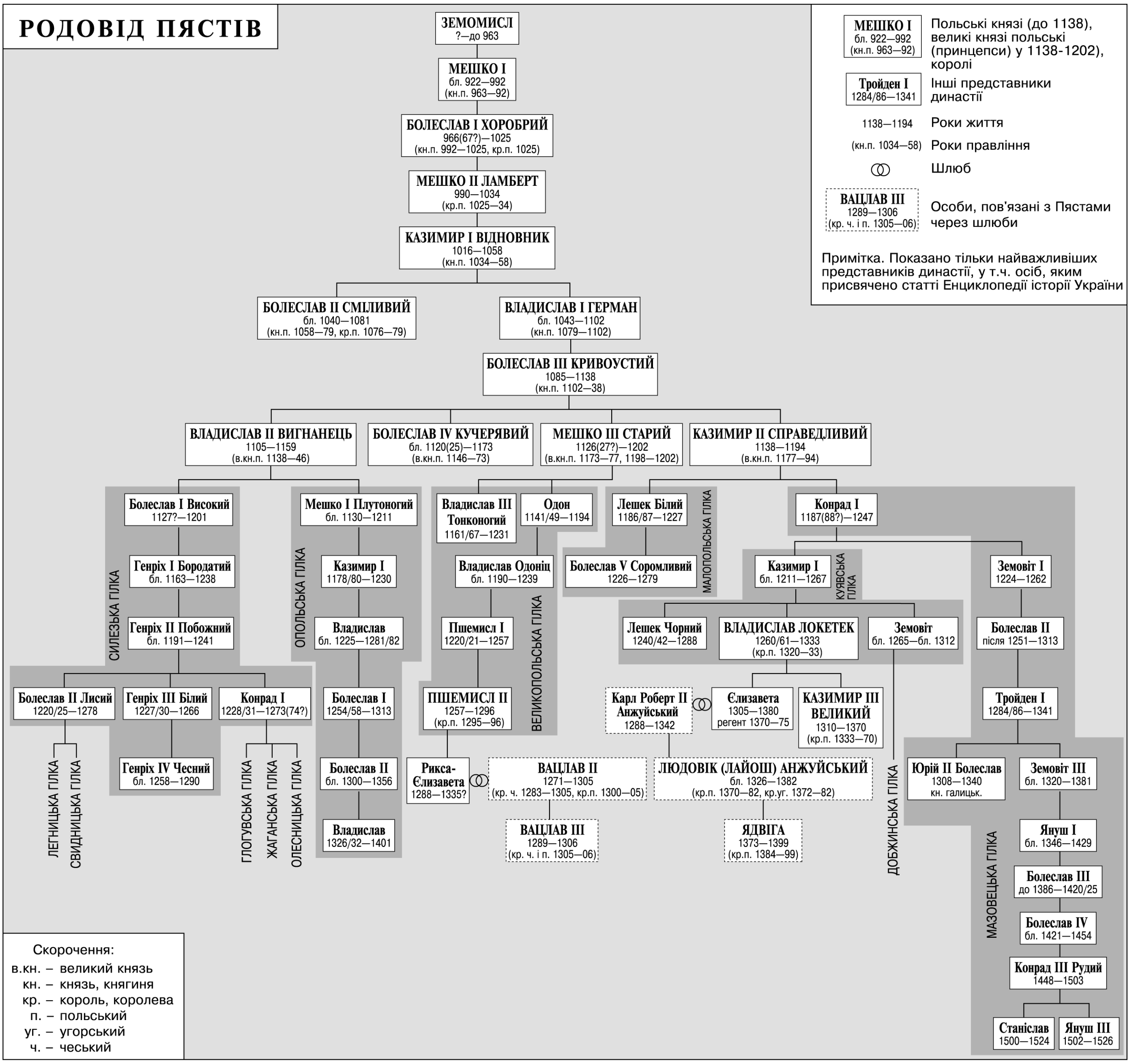
ПЯ́СТИ (Piasty) — польс. князівська та королів. династія. Згідно з легендою, засновником роду був селянин-стельмах на ім’я Пяст, від якого і походить родове прізвисько. За ін. версією, Пяст був представником першої князівської династії полян — Попелів, а саме сином Попеля Хосциска. Першою достовірною особою з династії П. був польс. кн. Земомисл (бл. 900 — 963). Його син кн. *Мешко I* об’єднав під своєю владою більшість польс. земель — Велику Польщу, Мазовію, Силезію, Помор’я. За його князювання 966 було прийнято *християнство.* За правління *Болеслава I* Хороброго, сина Мешка I, закінчився процес



Пяст Крушвицький. Гравюра 16 ст.

«збирання» польс. земель, було вжито заходів щодо посилення центр. влади. Це дало змогу Болеславу І Хороброму 1025 прийняти королів. титул, який успадкував його син *Мешко II* Ламберт. Однак їхнім нащадкам не вдалося зберегти за собою королів. титул. За їх правління розгорнулася жорстока боротьба між центр. владою та світською і церк. знаттю. Продовжувалися намагання утримати етнічні польс. землі та приєднати нові володіння. Лише *Болеславу II* Сміливому та Пшемиславу II (1257—96; із 1290 — князь, із 1295 — король) на деякий час вдалося повернути титул польс. королів, а згодом Владислав Локетек (1260—1333; із 1320 — король) остаточно закріпив його за собою та своїми спадкоємцями. Найбільш відомими представниками цієї гілки роду були також Казимир І Відновник (1016—58; із 1039 — князь), *Болеслав III* Кривоустий, Болеслав IV Кучерявий (1125—73; із 1146 — князь), *Мешко III* Старий та *Казимир III* Великий. Королів. гілка згасла 1370 зі смертю Казимира III Великого. Польс. трон успадкував племінник Казимира III — угор. король Людовік (Лайош) Великий з Анжуйської династії (1326—82), син угор. короля Карла-Роберта (1288—1342) та польс. принцеси Єлизавети (1305—80).

Гілка мазовецьких князів походить від Земовіта І (1224—62), князя Черська і Мазовії. Він був правнуком польс. кн. Болеслава III Кривоустого та онуком князя Сандомира, Кракова, Куявії і Мазовії Казимира II Справедливого (1138—94). Онук Земовіта І — Тройден (бл. 1284 — 1341) — був одружений з донькою галицького короля *Юрія Львовича* — Марією (до 1293 — 1341). Їхній




Г.Л. Пятаков.

син — Болеслав (Юрій) Тройденович (див. *Юрій Болеслав*). Гілка мазовецьких князів згасла 1526 на нащадках князя Черська, Варшави, Віси і Цеханува Конрада III Рудого (бл. 1448 — 1503) — Станіславові (1501—24) та Януші III (бл. 1503 — 1526), які померли в молодому віці.

Родоначальником силезьких П. був один із синів Болеслава III Кривоустого — князь Кракова і Силезії Владислав II Вигнанець (1105—59). Його нащадок — опольський кн. Владислав II (бл. 1328 — 1401) — був намісником галицьким (див. Владислав *Опольський*). Численні відгалуження силезьких П. остаточно згасли до 1675.

П. підтримували династичні зв'язки з угор. та чеськими королями, герм. імператорами, герцогами та курфюрстами Бранденбургу, Мекленбургу, Австрії, Саксонії та з ін. європ. володарюючими домами, а також різними гілками *Рюриковичів*. Напр., Казимир I Відновник був одружений з Марією (*Добронєгою Володимирівною*; р. н. невід. – п. 1087), дочкою київ. кн. *Володимира Святославича*; Болеслав II Сміливий — із Вишеславою (р. н. невід. — п. 1088), донькою київ. кн. *Святослава Ярославича*; Болеслав III Кривоустий — зі Сбиславою (р. н. невід. — п. бл. 1110), донькою київ. кн. *Святополка Ізяславича*; київ. кн. *Ізяслав Ярославич* був одружений із Гертрудою (р. н. невід. — п. 1108), донькою Мешка II Ламберта; київ. кн. *Мстислав Ізяславич* — з Агнешкою (бл. 1137 — 1182), донькою Болеслава III Кривоустого.

Літ.: *Balzer O.* Genealogia Piastów. Kraków, 1895; *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Jasiński K.* Rodowód Piastów śląskich, t. 1—3. Wrocław, 1973—77; *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008.

В.В. Томазов.

ПЯТАКО́В Георгій Леонідович (18.(06)08.1890—01.02.1937) — рад. і парт. діяч, один із засновників і керівників КП(б)У. Н. на Маріїнському цукровому з-ді (м-ко *Городище*) Черкаського пов. *Київської губернії* у сім'ї інженера та цукрозаводчика. 1904 вступив до учнівського революц. гуртка соціаліст. спрямування. 1906 зблизився з анархістами. Навчаючись у Петерб. ун-ті, брав участь у роботі соціал-демократ. групи і студентських заворушеннях. Виключений з Петерб. ун-ту і висланий до *Києва*, де став членом місц. соціал-демократ. орг-ції, у квітні—червні 1912 — секретар Київ. к-ту *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. Висланий до Іркутської губ., 1914 втік через Японію і США до Зх. Європи. У нац. питанні поділяв погляди Р.Люксембург.

Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Києва, очолив міськ. комітет РСДРП (*більшовиків*), сформував найбільшу в Росії опозицію ленінським *«Квітневим тезам»*. На 7-й конференції РСДРП(б) виступив проти лозунга права націй на самовизначення, обґрунтовував гасло «Геть кордони!». Нігілістично ставився до укр. національно-визвол. руху, вважав його реакційним. Щодо *Української Центральної Ради* займав непослідовну позицію. У серпні і жовтні 1917 на незначний час входив до складу УЦР і тут же, через принципові незгоди, залишав її. Із вересня 1917 — голова Київ. ради робітн. депутатів. Під час жовтневого повстання в Києві 1917 — голова військово-революц. к-ту.

Із листопада 1917 — у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), пом. (заст.) керуючого, а потім — комісар (керуючий) Держ. банку Рос. Республіки / РСФРР. Під час Брестських переговорів поділяв погляди «лівих комуністів», через розходження з лінією ЦК РСДРП(б) залишив держ. пост, повернувся в Україну і брав участь в організації спроби відсічі нім. окупації України. На Таганрозькій сесії ЦВК рад України обраний до *Народного секретаріату повстанського* («дев'ятки»), на парт. нараді (квітень 1918; див. *Таганрозька конференція* 1918) і I з'їзді КП(б)У (липень 1918) відстоював ідею створення самостійної Компартії України, зв'язаної з РКП(б) через міжнар. комісію (*Інтернаціонал Комуністичний*). Обраний першим в історії секретарем ЦК КП(б)У, членом Закордонного бюро ЦК КП(б)У і Всеукр. центр. військово-революц. к-ту, ініціював повстання проти нім. окупантів у серпні 1918, а після його невдачі був звільнений від обов'язків. У листопаді 1918 очолив *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України* і перебував на цій посаді до середини січня 1919. У березні 1919 на III з'їзді КП(б)У знову був обраний секретарем ЦК КП(б)У, членом політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, поряд із цим очолював нар. комісаріат рад. пропаганди УСРР. Із кінця 1920 очолював Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу.

Від 1922 працював у держ. союзних структурах на керівних посадах (заст. голови *Вищої ради народного господарства*, заст. голови і голова Держ. банку СРСР, заст. наркома важкої пром-сті СРСР). Перебував на дипломатичній роботі, був учасником кількох опозицій. Не раз обирався до складу вищих компартійно-рад. керівних органів УСРР і СРСР. 1921—23 — кандидат у члени, 1923—27, 1930—36 — член ЦК ВКП(б). Делегат X—XIV, XVI—XVII з'їздів РКП(б)/ВКП(б). Обирався канд. у члени президії ЦВК СРСР, членом Ради праці і оборони РСФРР та СРСР. 1918—23 — член ЦК КП(б)У. У серпні 1919 — квітні 1920 — член оргбюро ЦК КП(б)У. Делегат I—III з'їздів КП(б)У і 4—6 конференцій КП(б)У.

1927 за приналежність до «троцькістсько-зінов'євської внутріпартійної опозиції» виключений із лав ВКП(б), а після заяви про розрив із троцькізмом поновлений у членах ВКП(б).

Улітку 1936 знову виключений з ВКП(б) і заарештований. У січні 1937 на *«Паралельного антирадянського троцькістського центру» судовому процесі 1937* був центр. фігурою обвинувачення, засуджений до смерті і страчений. Місце поховання невідоме.

Літ.: *Варгатюк П.Л. и др.* В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. К., 1986; Пятаков Георгій Леонідович. В кн.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; Пятаков Георгий Леонидович (автобиография). В кн.: Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Сапун М.М., Солдатенко В.Ф.* Секретар першого ЦК КП(б)У. В кн.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989; *Солдатенко В.Ф.* Г.Л. Пятаков: Епізоди життя і діяльності. «УІЖ», 1989, № 4; *Бош Е.Б.* Год борьбы. К., 1990; Пята-

ков Георгій Леонідович. В кн.: Комуністична партія України: З'їзди і конференції. К., 1991; *Солдатенко В.Ф.* Георгій Пятаков: Миттєвості неспокійної долі. К., 2004.

В.Ф. Солдатенко.

П'ЯТИДЕСЯ́ТНИЦТВО — протестантська течія євангельської традиції, що виникла наприкінці 19 — на поч. 20 ст. як реакція на формалізацію духовного життя в *протестантизмі*; назва походить від давньоєврейс. свята П'ятидесятниці (у християнській традиції — Трійця). Генетично пов'язана з «рухом святості» (Ф.Палмер, А.Кларк, Д.Флетчер), ґрунтованим на вченні засновника методизму Дж.Веслі, із реліг. пробудженням (revivalism) 19 ст. у Пн. Америці, із проповідями євангелістів (Ч.Фіннея, Д.Муді, А.Торрея, О.Сміта). Формальний початок веде від бібл. школи методистського пастора Ч.Пархема в м. Топіка (шт. Канзас, США), в якій 1901 на віруючих, на їхню думку, зійшов Святий Дух і вони отримали дар ін. мов, або глосолалії (від грец. *γλῶσσα* — мова, говір і *λαλέω* — промовляю). 1903 баптистський пастор В.Сеймур заснував першу п'ятидесятницьку громаду в Лос-Анджелесі (шт. Каліфорнія, США), 1909 — першу місію. Зусиллями її проповідників — Е.Робертса, Л.Петруса, Т.Баррата, Д.Джі — в 1920—30-х рр. П. набуло поширення в Європі.

Вчення П. ґрунтоване на висхідних принципах протестантизму (спасіння однією вірою, божественність лише Святого Письма, заг. священство віруючих). Догматами і культовою практикою найближче до *баптизму*. Гол. особливість — догмат про хрещення Святим Духом, узятий із новозавітного сюжету про зішестя Святого Духа на апостолів Ісуса Христа в день П'ятидесятниці. Хрещення Святим Духом відновлює порушений першородним гріхом зв'язок людини із Живим Богом через набуття нею його Духа. Якщо водне хрещення — результат навернення людини через каяття у своїх гріхах і входження в спільноту дітей Божих, то хрещення Святим Духом є істинним духовним відродженням, набуттям особливої святості, коли природна людина стає досконалою у Христі. Хрещений Святим Духом особисто пізнає Бога, отримує дари (харизми) і плоди Святого Духа. Серед дарів Святого Духа особливе значення має глосолалія. У П. це не безглуздий набір слів чи вигуків, а слова з рідної чи іноземної мов або незрозумілі присутнім вислови, що є надприродним даром (тому не піддаються раціональному поясненню), даним людині під час хрещення Святим Духом для прославлення Бога чи виголошення пророцтва. Пояснити зміст духовного одкровення можуть особи, що мають від Святого Духа дар тлумачення ін. мов; вони, уникаючи «підміни Божественного людським», повинні у вияcненні мов керуватися лише змістом *Біблії*. Глосолалія прилучає особу до Божественної мудрості, через неї — до розуміння сенсу життя і духовного оновлення. Шанується також дар зцілення силою Святого Духа. Ті, хто володіє ним, здатні оздоровити хворого молитвою і покладанням на нього рук. Необхідною умовою оздоровлення є духовна чистота і глибока віра як того, хто чинить зцілення, так і того, хто його приймає.

Церк. структура в П. побудована на принципах демократизму (виборність служителів і общинного активу) і помісності (незалежність громади в її внутр. житті). П'ятидесятники визнають гол. християн. свята і 2 таїнства — Хрещення («по вірі», тобто, зазвичай, після досягнення особою повноліття) і Євхаристії, що розуміються символічно (як безблагодатні). Практикуються покладання рук під час ординації (поставляння на служіння), зцілення, молитви над весільною парою і новонародженими (благословення дітей).

Функціонує у вигляді структурованих орг-цій світ. масштабу (найбільші — Церква Асамблей Божих, Церква Божа, Об'єднана церква Божа та ін.), територіальних (нац.) об'єднань, невеликих груп, пов'язаних із тубільними к-рами (переважно у Пд. Америці та Африці). Має чимало відгалужень і течій, відмінних доктринальними і культовими елементами. Напр., п'ятидесятники двох благословень (більшість течій) визнають достатнім хрещення водою і Святим Духом, п'ятидесятники трьох благословень (перфекціоністи) наполягають ще на освяченні, або народженні «згори» (цілковитому очищенні від усіх гріхів, у т. ч. й першородного). П'ятидесятники-унітарії (раціоналістична традиція) заперечують Святу Трійцю, визнаючи божественність лише Ісуса Христа (євангельські християни в дусі апостолів), п'ятидесятники-суботники сповідують суботній день відпочинку; деякі течії дотримуються обряду омовіння ніг під час Євхаристії. Після *Другої світової війни* із класичного П. виокремився харизматичний рух, що поєднав догмат про хрещення Святим Духом із проповіддю життєвого успіху і матеріального процвітання. Вийшовши за межі П., догмат про хрещення Святим Духом набув популярності в католицизмі (п'ятидесятники-католики), *православ'ї* (правосл. харизматія) та ін. протестантських відгалуженнях.

На поч. 21 ст. П. — чи не найбільш динамічна протестантська течія. Кількість прихильників класичного П. у світі — 80—100 млн осіб, неоп'ятидесятників (до яких соціологія зараховує також харизматів) — від 150 до 250 млн осіб. Течія посідає помітні позиції в реліг. житті Пн. і Пд. Америки — США, Канади, Бразилії, Чилі; Європи — Італії, Великої Британії, Румунії, Франції, Норвегії, Німеччини; Африки — Конго, Нігерії, Південно-афр. Республіки, Кенії; Азії — Індонезії, Пд. Кореї, Індії, Філіппін. У країнах *Співдружності Незалежних Держав* (найбільше в Україні і РФ) за кількістю громад і віруючих займає другу (після баптизму) позицію в протестантизмі.

Поява П. в Україні на поч. 20 ст. зумовлена діяльністю місіонерів Східноєвроп. місії Асамблеї Божої: в *Одесі* — І.Воронаєва, зусиллями якого 1925 утворено Всеукр. союз християн євангельської віри, у *Західній Україні* — Г.Шмідта і А.Бергольця, за ініціативою яких 1927 в с. Стара Човниця (нині в складі с. Човниця Ківерцівського р-ну Волин. обл.) засновано Союз зборів християн віри євангельської. У 1930-х рр. п'ятидесятницькі громади зазнали переслідувань із боку рад. і польс. властей. 1945

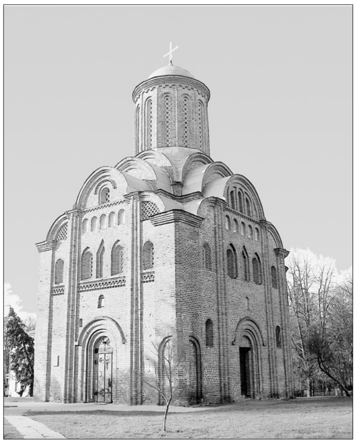
частина громад, що увійшла в Союз євангельських християн-баптистів, отримала офіц. реєстрацію; частина громад (очолюваних Незалежним єпископатом християн євангельської віри) діяла нелегально. 1991, вийшовши з Союзу євангельських християн-баптистів і легалізувавши більшість громад, п'ятидесятники створили автономне братство. Нині в Україні П. існує у вигляді різних течій (християни євангельської віри, або воронаєвці, християни віри євангельської, або шмідтівці, перфекціоністи, мурашківці та ін.) і церк. союзів. Найбільший — Всеукр. союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (на поч. 2010 налічував 1472 зареєстровані громади), що є частиною Міжнар. Асамблеї християн віри євангельської (об'єднує більшість п'ятидесятників країн СНД), через неї — Всесвітнього союзу Асамблей Божих. В Україні діють також Союз вільних церков християн євангельської віри (111 громад), Союз Церкви Божої України (77), Божа Церква християн віри євангельської в пророцтвах (76), Місіонерська церква України (53), Укр. центр Об'єднаної церкви християн віри євангельської (28), Церква євангельських християн у дусі апостолів (20) і незалежні громади (436). П'ятидесятники в Україні мають 29 навч. закладів (бібл. ін-ти, коледжі, семінарії), видають 49 періодичних видань, через місії і братства здійснюють євангелізаційну, філантропічну, культурно-просвітницьку діяльність; присутні у Всеукр. раді церков і реліг. орг-цій, що діє при Президентові України, Нараді представників християн. церков України, входять до Укр. бібл. т-ва, Укр. відділення Міжнар. асоціації реліг. свободи, Асоціації християн-підприємців, Об'єднання військовослужбовців-християн України та ін. громад. орг-цій.

Літ.: Краткое вероучение христиан евангельской веры. Одесса, 1926; *Gee D.* The Pentecostal Movement. London, 1949; *Nichol J.T.* Pentecostalism. New York, 1966; *Москаленко А.Т.* Пятидесятники. М., 1966; *Durasoff S.* Pentecost Behind the Iron Curtain. New York, 1972; *Hollenweger W.J.* The Pentecostals. Minneapolis, 1972; *Bartleman F.* Roots of Modern-day Pentecost. London, 1980; *Мельник В.И.* Эволюция современного пятидесятничества. Львов, 1985; Dictionary of Pentecostal and Charismatic Movements. Grand Rapids, 1988; *Pasek Z.* Ruch zielonoświątkowy: Próba monografii. Kraków, 1992; *Заватски В.* Евангельское движение в СССР после Второй мировой войны. М., 1995; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. К., 1996; *Hollenweger W.J.* Pentecostalism: Origins, Developments Worldwide. Peabody, 1997; *Мензис У., Хортон С.* Библейские доктрины: Пятидесятническая перспектива. Спрингфилд, 1999; *Франчук В.* Просила Россия дождя у Господа, т. 1—2. К., 2001; The New International Dictionary of Pentecostal and Charismatic Movements. Grand Rapids, 2002; Global Pentecostalism: Encounters with Other Religious Traditions. London, 2009.

В.І. Любащенко.

П'Я́ТНИЦЬКА ЦЕ́РКВА В ЧЕРНІ́ГОВІ — пам'ятка арх-ри. Муровану церкву споруджено наприкінці 12 — на поч. 13 ст. посеред торгу на *посаді Чернігова*. Церкву було названо на честь св. Параскеви П'ятниці, покровительки торгівлі. У 17—18 ст. була соборним храмом *Чернігівського П'ятницького монастиря*.

Церква зазнала чимало руйнувань і перебудов, уперше постраждала 1239 під час *монголо-татарської навали*. Перебудована 1670. У 1690-х рр. за участю архіт. І.*Зарудного* на зх. й сх. фасадах побудовано барокові фронтони, а над банею — багатоярусний верх. Кардинальні зміни архіт. устрою споруди відбулися при відбудові церкви після пожежі 1750 та в 19 ст., коли до неї було прибудовано бічні приділи, а 1818—20 за проектом архіт. А.Карташевського до зх. фасаду прибудовано ротонду-дзвіницю і церква перетворилася на семибаневу. Зруйнована в період *Другої світової війни*. Протягом 1943—45 було проведено консерваційні роботи, а 1962 завершено реставрацію в гаданому первісному вигляді за проектом видатного рос. реставратора П.Барановського. При цьому не були відновлені первісні бічні притвори, а також прибудови 17—19 ст. Ротонду-дзвіницю знищили за наказом місц. властей (1963).



П'ятницька церква у м. Чернігів. Фото 2009.

Зараз пам'ятка розташов. посеред скверу поблизу центр. майдану міста, відіграючи роль архіт. акценту в забудові. Храм мурований, хрестовокупольний, чотиристовпний, триапсидний, тринавовий, однобаневий, баштоподібної композиції. Середня нава вдвічі ширша від бічних, які є настільки вузькими, що перекриваються не цілими коробовими склепіннями, а їх половинками, завдяки чому всі фасади завершуються трилопатевими кривими. Високо піднятий підбанник несе система циліндричних склепінь, що ступінчасто піднімаються. Храм має двоярусні хори. В інтер'єрі панує висотно розкритий до зеніту простір центр. дільниці (висота 27 м). Хід на хори — у товщі зх. стіни. Храм муровано з червоної давньої цегли-плінфи, почасти — повторного використання, а також із цегли, спеціально виготовленої за давніми взірцями. Стіни зовні та в інтер'єрі нетиньковані. Фасадний декор виконано у плінфі. Застосовано пучкові пілястри, перспективні портали, аркатурні фризи, декоративні ніші, сітчастий поребрик. Апсиди членовані тонкими напівколонками, декоровані смугами сітчастого ромбовидного поребрика, плоских аркових ніш і карнизом. Світловий підбанник прикрашений півколонками й аркатурним фризом. П.ц. представляє найвищі досягнення останнього, передмонгол. етапу розвитку архіт. мист-ва *Київської Русі*.

Літ.: *Логвин Г.Н.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. М., 1980; *Раппопорт П.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

Р

РА́БСТВО В УКРАЇ́НІ — тривале істор. явище в усіх цивілізаційних зонах України, що простежується від початку істор. часу донині. Провідною формою була вивізна работоргівля.

Україна в міжнар. работоргівлі виступала як частина Сх. Європи, але різні частини території сучасної України належали ареалам різних цивілізацій. Тому тут перебували не лише джерела невільників, а й постачальники та ринки вивозу. Системи рабства, що практикувалися в Україні, запозичалися разом з її невільниками в ін. регіонах світу і служили прототипами невільницьких інститутів, які там розвивалися. У той же час рабство і передусім работоргівля в ролі потужних і довготривалих чинників екон. та соціального життя консервували екон. периферійність України, уповільнювали її політ. та культ. поступ.

Рабство в Україні — малодосліджена тема, насамперед тому, що про нього збереглося дуже мало прямих свідчень. Це пояснюється тим, що інформаційний вакуум є одним з ефективних інструментів насильства, який забезпечував соціальну маргіналізацію раба, морально-психологічний тиск із метою контролю, примусу та забезпечення лояльності. Ганебність рабства, презирство до раба — це наслідки соціальної маргіналізації, через які не афішувався і рабський стан представників правлячих еліт (у країнах, де практикувалося елітне рабство). Ігнорування рабства з боку сучасної історіографії підігрівається успадкованою від минулого зневагою до рабства, яка відповідає прагненню «патріотичної» історіографії до створення позитивної візії минулого України. Крім того, існують і тех. складнощі дослідження рабства в Сх. Європі. По-перше, тут відсутній расовий маркер рабства, адже, на відміну від африканців, світлошкірі невільники зі Сх. Європи не відрізнялися від вільної частини сусп-ва. Більше того, саме білі невільники часто входили до вищих сусп. прошарків. По-друге, наявна інформація про работоргівлю є непрямою (напр., невільники не зараховувалися до вантажу, у т. ч. і з метою ухиляння від сплати *мита*), розпорошеною по різних джерелах, записаною багатьма мовами.

Зростаюче усвідомлення людством негативних наслідків рабства, прагнення позбутися його є необхідними передумовами для дослідження історії рабства, що проявилося в Зх. Європі та Америці. У той же час здійсненню цих досліджень сприяє зростання уваги *історичної науки* до Сх. Європи, а також до теми поширення науки і технології, у чому невільникам належала важлива роль у домодерному сусп-ві.

Початки работоргівлі. Перше пряме свідчення про невільників з Пн. Причорномор'я походить з Ассирії поч. 7 ст. до н. е. у зв'язку з навалою *кімерійців* і *скіфів* на Закавказзя та Анатолію. Документи царських архівів Ассирії повідомляють про невільників в обслузі царя Асаргаддона (681—669 до н. е.) — чоловіків та євнухів — з народів «кінних лучників» (скіфів) та кімерійців. Кочовики були посередниками в запозиченні ассирійцями навичок кінної їзди і створенні власної кавалерії, починаючи із серед. 9 ст. до н. е. Джерелом степових рабів були військовополонені. Можливість захоплення в полон кочовиків, які переважали воєнною силою ассирійців, з'явилася завдяки укладанню союзних стосунків між ассирійцями та скіфами.

Використання Ассирією скіфів і кімерійців у ролі військ. рабів створило Пн. Причорномор'ю відповідну репутацію джерела військ. рабів. Мор. набіг на Скіфію, здійснений сатрапом Каппадокії Аріарамном бл. 514 р. до н. е. за наказом перського царя *Дарія I*, мав на меті захоплення полону (чоловіків і жінок). Це був перший історично засвідчений набіг за невільниками на Пн. Причорномор'я.

Експорт рабів у Середземномор'я в античну добу. Репутація скіф. рабів поширилася із Середнього Сходу, досягла і Греції. Скіф. раби-солдати з'явилися на поч. 6 ст. до н. е. в Афінах, Фівах, Мітілені (нині всі міста в Греції), усупереч громадян. етосу греків, за яким військ. служба зараховувалася до привілеїв повноправних громадян. Тільки скіфи-стрільці служили грекам не в кінноті, а на флоті та у піхоті. До серед. 4 ст. до н. е. скіф. стрільці служили також у поліції Афін. Знайомство зі скіфами завдяки використанню їх у ролі військ. рабів проявилося в Греції в 5 — серед. 4 ст. до н. е. в поширенні сталих понять, пов'язаних зі звичками та спорядженням скіфських вояків: пияцтвом, зачіскою («скіфська зачіска» — поголена голова), взуттям («скіфіки»), шароварами («сарабара»), озброєнням («скіфський лук», «скіфська отрута» для стріл). Скіф. лучники та поліцейські були держ. власністю полісів або окремих громад (філ). Схоже, масове постачання скіф. рабів у Грецію здійснювали разом із постачанням хліба царі *Боспорського царства* на підставі

союзницьких стосунків з Афінами та афінськими союзниками.

Приватна торгівля скіф. рабами в Афінах документально засвідчена від 415 до н. е., проте її початок можна відсунути на кілька десятиліть раніше. У 4 ст. до н. е. попит на військ. уміння скіфів пропав, і раби з Пн. Причорномор'я не виділялися з маси інших, які використовувалися як хатня обслуга та робоча сила. Етнонім «скіф» регулярно вживався в ролі власного імені для рабів у грец. та рим. добу. Поряд з ним популярними стали імена Сармат, Меот, Гет, Трибалл, що вказують на ін. рабів надчорномор. походження.

Осн. джерелом і постачальником невільників у Пн. Причорномор'ї були кочовики, а торг. посередниками виступали тамтешні грец. д-ви, передусім Боспорське царство. За інформацією *Полібія* та *Страбона*, невільники, разом із хутрами, медом, воском, інколи збіжжям, обмінювалися на товари, «притаманні цивілізованому життю», насамперед вино, оливову олію, одяг (тканини). Масові відкладення амфор підтверджують факт інтенсивного імпорту і широкого розповсюдження на степу вина, виробленого в Криму, Малій Азії та на Грец. архіпелазі. Іншою поширеною на степу принадою цивілізації, як доводить археологія, були вироби із золота та срібла. Ці знахідки є матеріальними пам'ятками мирної торгівлі греко-рим. Середземномор'я з кочовиками, передусім торгівлі рівновартісним товаром — рабами.

Рабство і работоргівля в кочових спільнотах Північного Причорномор'я. «Економіка виживання», притаманна кочовим сусп-вам, і відсутність внутр. ринку на степу не створювали стимулів до екон. експлуатації невільництва і тим більше внутр. работоргівлі на степу. Однак степові спільноти з їхнім мілітаризованим характером були просякнуті чисельними примітивними формами натуралістичного та військ. рабства. Степова політ. традиція, побудована на принципі кровної спорідненості, передбачала для завойованих народів тільки статус держ. рабів, які піддавалися екон. визиску через *данину* і під час війни виконували повинність живого заслону від сусідів. «Козакуючі» клани і племена, що залишалися за межами імперій, виступали законним і зручним джерелом невільників. Отже, степ становив великий резервуар потенційних рабів, завжди відкритий для зовн. попиту з боку осілих цивілізацій. На останніх лягала тільки місія організації обміну та доставки (купці, ринки, транспорт).

Нестабільність кочового скотарства як «економіки виживання» та його натуральний характер робили степ готовим до відповіді на цей попит. Золото й срібло та вироби з них як портативний і високоліквідний товар були засобом накопичення і страховим капіталом на випадок утрати худоби. А вино було не лише агентом наркозалежності, а й неодмінним атрибутом важливих соціальних та культ. дійств на степу — шаманських, рицарських та багатьох держ. ритуалів. Вино та коштовності кочовики діставали й силою, але переважно тоді, коли вони були недоступні через торгівлю. Цим симбіозом і пояснюється парадокс, що кочовики, попри своє безроздільне військ. панування в Пн. Причорномор'ї, стали першою жертвою міжнар. работоргівлі.

Важкі для *землеробства* умови степу і військ. домінування кочовиків були дієвою перешкодою для проникнення туди економічно розвинутіших цивілізацій. У той же час останні завдяки морям та річкам мали зручний доступ до його ресурсів, а пізніше — й до шляхів сполучення, що пролягали по степах у Балтику, Поволжя, Центр. Азію. Це сприяло тривалому (до кінця 18 ст.) існуванню в Пн. Причорномор'ї степової цивілізації, проте водночас перетворило цей регіон на екон. периферію передових цивілізацій, а відтак — на зону їхнього екон. диктату. Диктат полягав у тому, що самодостатні диверсифіковані економіки землеробських цивілізацій степ цікавив переважно як джерело люксусних та екзотичних товарів (хутра, мисливські птахи, товари транзитної торгівлі й раби). Тому Пн. Причорномор'я через панування степової цивілізації могло, а в силу периферійності її економіки з готовністю пропонувало рабів світ. ринку. Сполучення цих чинників тривалої дії відіграло вирішальну роль у тривалому існуванні работоргівлі в Пн. Причорномор'ї і зумовило домінування работоргівлі серед ін. форм рабства в Україні.

Навала герм. племен *готів* у серед. 3 ст. не поклала край работоргівлі, хоч і завдала лиха екон. центрам регіону — *Тірі*, *Ольвії*, *Херсонесу Таврійському*, *Танаїсу*, *Пантікапею*. Здобувши на Боспорі флот і торг. партнерів, готи організували в 2-й пол. 3 ст. мор. походи на Кавказ, рим. міста в Анатолії, поплюндрували береги Мармурового й Егейського морів, досягли Родоса та Кіпру. Раби були одним з їхніх гол. трофеїв, а боспорські купці повернулися до звичної місії торг. посередників у панів степу, допомагаючи перетворювати здобич на капітал. Отже, работоргівля швидко відновила своє місце в економіці Пантікапея і місто пережило черговий злет могутності. Попит на рабів у *Візантії* збігся з її посиленням за візант. імп. Юстиніана I.

Виникнення військово-бюрократичного невільництва. Контакти германських, тюркських та протослов'ян. народів в епоху великих міграцій призвели до постання інституту тренованих військ. рабів. Одне з його джерел вгадується в дружинниках степових ватажків. У согдійців, гол. торг. партнерів кочовиків Євразії, він існував у формі приватних загонів воїнів-невільників («чакар»), призначених для охорони торг. караванів. І в Європу цей інститут, імовірно, занесли ті ж купці, адже присутність согдійців засвідчена самою назвою м. *Судак* (Согдак). Цей інститут пристосували германці та *авари*. У результаті він набув форми військ. поселенців на прикордонні, які були відомі під назвами різного походження: герм. *венеди*, східноіран. *анти*, тюрк. *склавини*. Останні були відомі передусім у зв'язку з війнами проти Візантії на боці аварів. Військ. ефективність склавинів змусила візантійців до спроб пересадити цей інститут на власний ґрунт. Протягом 7—8 ст. вони толерували поселення на Балканах склавинів, які дезертирували від гно-

блення аварів і селилися окремо від місц. люду у «склавиніях», а також осаджували їх у Малій Азії для прикриття столиці від араб. рейдів. Мода на склавинів перекинулася від візантійців до арабів, котрі переманювали склавинів з Анатолії до власних приватних військ або ставили гарнізонами в прикордонних фортецях Пн. Сирії. Араби запозичили від греків і термін, який в арабській вимові зазвучав як «сакаліба» (однина — «саклаб»), відповідно «склавинія» Скальбійя (місто в Пн. Сирії). Араби полювали за склавинами також у Хозарії. Виведених звідти вони селили на кавказ. пограниччі та вздовж р. Євфрат.

Ненадійність склавинів підштовхнула Візантію погодитися на поселення в Подунав'ї ін. войовників — болгар (вони таки врятували *Константинополь* від арабів 717—18). Але остаточно про склавинів довелося забути після розгрому Аварського каганату 795. Тоді склавини, набувши під аварами та германцями військ. і держ. вишколу, утворивши надплемінну старослов'ян. мову з необхідним політ. лексиконом, змогли ініціювати власні держ. проекти під своїм назвиськом, успадкованим від аварських часів. Інакше кажучи, протослов'яни почали перетворюватися на слов'ян. народи. Перша ж документальна згадка терміна «sclavus» (склавин) у значенні етнікона, а не невільника, походить із Магдебурга (Німеччина) 937.

Сусп-во та д-ва Араб. халіфату для боротьби з племінною анархією арабів потребували сильного професійного війська, відданого халіфам і відчуженого від сусп-ва. Тому араби від початку своєї істор. кар'єри схилялися до використання особисто залежних воїнів. Крім склавинів, вони мали загони вільновідпущеників-клієнтів («мавалі»). Завоювання Хорасану та Мавераннахру у 8 ст. познайомило арабів із чакарами (араб. «шакірійя»). У 1-й пол. 9 ст. персональні халіфські війська почали набиратися виключно з купованих рабів, які походили з тюрків Середньої Азії та Хозарії. Будучи кінними лучниками, вони виявилися дуже ефективним військом. Та одночасно з військовими обов'язками тюркські командири («атабеки») перебрали на себе також адм. функції. Військово-бюрократичне невільництво перетворилося на одну з осн. структур влади в ісламських д-вах. Цей інститут зумовлював значний і стабільний попит в ісламських країнах на невільників чол. статі. Військ. ефективність кочової кінноти створила високу репутацію цьому інституту разом із тюркськими рабами, що викликало його поширення у світі, а відтак — попит на тюркських рабів.

Работоргівля з ісламським світом 9—11 століть. Ісламська цивілізація створила потужну економіку і піднесла добробут населення, які стимулювали великий попит на рабів мало не на всіх соціальних рівнях ісламського сусп-ва. Ісламський невільницький ринок зберігав свою ємність і проіснував до кінця 19 ст., коли його було в основному ліквідовано через заборону рабства в *Османській імперії.*

Араб. халіфат ввозив зі Сх. Європи «милих та ніжних» саклабських дівчат, а також хлопців саклабського й тюркського роду. Хлопці зазвичай призначалися для палацової та держ. служби в ролі персональної охорони, прислуги та бюрократів. Для використання в приватній обслузі та на держ. службі значна кількість хлопців піддавалися кастрації.

1) Сх. торгівля. *Хозарський каганат*, гегемон Сх. Європи в 7 — на поч. 10 ст., як типова степова імперія служив джерелом та постачальником невільників, а також виступав організатором работоргівлі. Правляча династія отримувала свої осн. прибутки від стягання значного 10-відсоткового мита із зовн. торгівлі своїх підданців і транзитних купців. «Незліченні раби», за повідомленням персомовного геогр. твору «Худуд аль-Алам», становили один з осн. експортних товарів Хозарії поряд із худобою та хутрами. Один зі шляхів вивезення рабів (саклабів, греків, вірмен, *печенігів* та самих хозар) вів до Азербайджану.

Перенесення столиці в серед. 8 ст. на північ в м. *Ітіль*/Хамліх було симптомом перетворення Волзько-Каспійського шляху на головний для Хозарії. Він пов'язував внутрішні райони Сх. Європи та Балтику з Хорезмом й Іраком. Волзько-Каспійським шляхом із кінця 8 ст. користувалися міжнар. торг. компанії, які серед іншого торгували рабами-саклабами: «іудеї-раданійя» (або «рганійя», «ар-Рагадіна»; раданіти) та «руси».

Раданіти прибували в Хамліх з Іспанії («ал-Андалус») та Франції («Фіранджа») через Прагу (Чехія), *Київ* та *Булгар Великий.* Будучи купцями, свій товар вони скуповували в саклабів. Через поширення продажу в неволю власних дітей країна Сакаліба в єврейс. купців із Заходу дістала назву Ханаану (по аналогії з бібл. хананеями).

Руси (див. *Русь*) були «морськими номадами», воїнами та купцями на човнах. Вони набирали рабів як міновою торгівлею (напр. за сканд. залізні вироби, близькосх. намиста), так і силою. Користуючися своєю беззастережною військ. перевагою над розрізненими місц. племенами та сталим попитом на товари «країни Сакаліба», руси перейшли до систематичної експлуатації цієї території. Вони утворили власні опорні пункти в прибалт. зоні (Альдейг'юборг — Ладога (нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ), Палтеск'я — Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Дрелленборг — Холопій Городок біля майбутнього *Новгорода Великого*) та у верхів'ях Волги. На час першої згадки про русів 839 вони вже мали власну д-ву, і назва її правителя «хакан Русі» натякала на династичний альянс, а заразом — і тісну ділову кооперацію з хозарами.

Самі араби приїжджали на Волгу, Азовське море та Дон (два останні вони вважали «саклабською протокою» — Нагр ас-Сакаліба).

За знахідками араб. *дирхемів* на території Сх. Європи, її пряма торгівля із Бл. Сходом тривала між 787 та 1015. Її припинення залишається предметом дискусій, але воно виглядає логічно з огляду на кінець Саманідської д-ви, осн. посередника, та вщухання військ. походів русів на Каспій і Хорезм. Напевно, слід також взяти до уваги початок карбування грошей Рус. д-вою за київ. кн.

Володимира Святославича, що здійснювалося шляхом переробляння ввезеного іноземного срібла. Тим не менше триваючий експорт саклабських невільників до країн ісламу араб. та перські джерела згадували ще в 11—12 ст.

2) Зх. торгівля. Купці-раданіти та руси торгували з ісламським світом у зх. напрямку через Омейядський халіфат на Піренейському п-ові (756—1031). Власне, єврейс. купці першими й освоїли шлях із Заходу Європи на Схід. Їхній шлях пролягав на Київ, *Краків*, Магдебург, Прагу, Майнц (Німеччина), Верден (Франція), а далі — до Іспанії. Звідти рабів вивозили на Бл. Схід Середземним морем. Археол. свідками цього торгу залишилися невеличкі круглі городища та пагорби-фортеці, розкидані від Волги до Зх. Європи, які використовувалися як загони для невільників. На пд. Франції, в одному із центрів Раданійї, подібні укріплення називалися по-латинськи «magus», на сх. Європи скандинави називали їх «гард», а слов'яни — «град», або синекдохою — «дитинець».

Специфічною рисою цього напрямку торгівлі, яка значною мірою виправдовувала такий значний кружний шлях, було «продукування» євнухів. Євнухи-саклаби цінувалися вище за ін. рабів через уявлення про відданість своїм хазяям та розум, а підвищений ризик смерті чи хвороби невільника через хірургічну операцію обмежував коло учасників цього бізнесу добрими знавцями медицини. Тому цей торг перебував здебільшого в руках єврейс. купців, які мали добру лікарську традицію. Осн. центрами кастрації невільників були Прага, Верден, Венеція (Італія) та Баджжана (близько сучасного м. Альмерія на пд. Іспанії). Останні два міста були осн. портами, через які невільники-саклаби відправлялися з Європи в Пн. Африку та на Бл. Схід у 9—11 ст.

Участь рус. купців («rugi») у вивозі невільників на Захід засвідчена митним тарифом Раффельштеттена (нині у складі м. Астен, Австрія) на верхньому Дунаї, складеним за даними 903—05. Союзницькі стосунки *Київської Русі* з Чеським та Польським королівствами виказують її тривалі інтереси в торгівлі на зх. напрямку, у той час як захоплення полонених у ролі трофея під час військ. конфліктів виказувало найходовіший товар на зх. шляхах.

Заг. обсяг работоргівлі в Зх. Європі сягав прибл. 10—15 тис. осіб щорічно. У 10 ст. склавини-саклаби, зокрема євнухи, стали навіть прикметною статтею експорту із Зх. Європи.

Експорт у Візантію. Експорт у Візантію розвинувся в 9 ст. у зв'язку з політ. та екон. піднесенням (т. зв. македонське відродження), яке призвело там до збільшення попиту на невільників. У Візант. імперії було поширене екон. рабство, представлене як домовим, так і капіталістичним, різновидами. Візант. імператорський двір та нобілітет розвинули смак до широкого використання рабів, а зокрема євнухів, на держ. службі та в приватній обслузі. Офіц. заборона кастрації підданців імператора (незважаючи на її порушення) додатково сприяла попитові візант. ринку на ввіз невільників цього типу з-за кордону. Відвідувач Константинополя під час першого *хрестового походу* оцінював кількість євнухів у 20 тис. Порівняна близькість і доступність Візантії досить скоро зробили її пріоритетною для работоргівців зі Сх. Європи.

1) Рус. постачальники. Інтерес русі до візант. ринку проявив себе на поч. 9 ст. посольством «хакана Русі» 839 до імператора Феофіла. Напади русів через Чорне море на Пафлагонію перед 820 (згадано в *«Житії Георгія святого Амастридського»*) та Константинополь 860 (описано константиноп. патріархом *Фотієм*) були ін. проявами цього інтересу. Однак до поч. 10 ст. русам доводилося користуватися для доїзду у Візантію кружним шляхом, що пролягав через р. Сіверський Донець (прит. Дону), Азовське море та м. *Керч.* Вимандрування мадярів у Паннонію та порозуміння з їхніми наступниками — печенігами, послаблення Хозарії, зрештою — зміцнення самих русів — уможливили організацію ними прямішого шляху до Чорного моря в 910—30-х рр. Вони заснували факторії на Дніпрі, захопили в хозарів Київ і перетворили його на осн. центр своєї комерційної та політ. активності в Сх. Європі. У Києві/Кенегарді перебував один з їхніх правлячих кланів із *дружиною.* Звідси вони організовували походи за даниною з підкорених племен (*полюддя*) і відвозили зібране човнами по Дніпру і Чорному морю до Константинополя. Раби були одним із товарів, який руси збирали в полюдді і відвозили за море. Навіть *«Повість временних літ»* не робить секрету із планів київ. кн. *Святослава Ігоровича* слати в Константинополь на продаж невільників (разом із медом, воском та хутрами). Слов'ян. невільниками торгували й на Балтиці.

Київ. князі також конфліктували з Візантією, прагнучи розширити свій експорт і взяти під свій контроль усі шляхи до неї через Болгарію та Крим. Однак імперія була спроможна примусити русів триматися договірних стосунків, і після кожного конфлікту сторони укладали договори (911, 944, 971, бл. 988, 1043). За договорами з Візантією, руси постають як работоргівці-оптовики, які привозили виключно рабів і продавали їх за золото та золототкані шовки (паволоки). Вони вказують на те, що работоргівля була одним з осн. джерел багатства для русів, що робить її суттєво важливим чинником постання Київ. Русі.

Утворення д-ви, слов'янізація *вікінгів* і охрещення країни, на яку зрештою перенеслася назва «Русь», ані знищили рабство, ані припинили работоргівлю. Скоріше зміцнення д-ви надало Києву істотні політ. та військ. переваги над ін. політ. центрами Сх. Європи і поширило його авторитет у степових сусідів. Вкупі з існуванням власного *купецтва* (на відміну від степовиків) відкритість степу забезпечувала Русі чільне місце в работоргівлі цього регіону. Рус. джерела, хоча й зрідка, але наводять приклади масового поширення работоргівлі в Новгороді Великому. Араб. хроністи засвідчили, що в 13 ст. рус. работоргівці діяли в Судаку, мали власні кораблі й торгували за Чорним морем.

2) Степовики. Постачанням саклабських невільників займалися мадяри, які влаштовували регулярні набіги на саклабів. Останніх, за повідомленням арабських географів, мадяри вважали за рабів («есір» — буквально арабською «бранець»). Центром збуту ясиру був порт Керч, де цей товар грец. купці міняли на коштовні тканини.

Участь печенігів (які панували в Надчорноморських степах із кінця 9 до поч. 11 ст.) в работоргівлі відображена в джерелах не дуже виразно. Вони перехоплювали рус. каравани з невільниками на *дніпрових порогах*, але також наймалися до *Рюриковичів* під час усобиць чи виправ на Візантію. Згадки про значні запаси золотих і срібних речей з огляду на структуру степової економіки є переконливішим симптомом залучення кочовиків у работоргівлю в ролі постачальників. Однак через політ. роздрібненість вони й самі служили об'єктом людоловства для русів, булгар та буртасів. Печеніги-раби вивозилися через Хозарію на Закавказзя і, очевидно, через Хорезм до Арабського халіфату.

Половці також нападали на сусідів — Русь та Угорщину, але в той же час були жертвою набігів за невільниками з боку черкесів, русів, мадярів та ясів. Промовистим проявом поширення работоргівлі є дарування невільниць — «дівок» — половецькими князями рус. князям (їх, напр., слав разом із худобою хан *Котян* галицькому кн. *Мстиславу Мстиславичу*). Половці віддавали «живий товар» за грец. коштовні тканини в Судаку та Херсоні (див. *Херсонес Таврійський*). Половці також наймалися вояками та продавали своїх дітей царям Грузії, які користувалися цією силою в обороні проти нападів сельджуків. При дворі грузин. царя Давида Будівничого (1089—1125) була заведена гвардія з половецьких отроків.

3) Візантійці виступали в работоргівлі передусім у ролі посередників, скуповуючи за коштовні тканини від мадярів та половців полон у крим. портах. Значний торг. інтерес Візантії в Сх. Європі, враховуючи експортні можливості останньої, напевно, був пов'язаний із работоргівлею. На цій торгівлі вже під кінець 8 ст. розквітли Амастрида (нині м. Амасра, Туреччина) в Пафлагонії, де було засноване автокефальне архієпископство, та крим. порти. У серед. 9 ст. катапан Пафлагонії відав також візант. містами на пд. березі Криму. Грец. купці курсували між Херсоном та Києвом і далі доходили до Воліна (нині місто в Польщі) на Балт. морі. У поширенні херсонських винних амфор 10 ст. уздовж Дніпра можна вбачати пряму вказівку на переміщення цим шляхом також рабів. Пограничні території Пафлагонії та міста Криму (Херсон і Судак) були місцями, де «продукувалися» євнухи. Зосередження в цих місцях работоргівлі, причому торгівлі найприбутковішою її частиною — євнухами, пояснює, чому вони вабили до себе напади русів. Візант. термін для означення євнухів у серед. 10 ст. — «карзімасіус» (хорезмієць) — вказує на те, що «продукування» євнухів для візант. ринку перебувало в руках хорезмійців.

Рабство на Русі. Набір невільників для продажу пройшов на Русі 3 етапи:

1) для 9 — поч. 10 ст. осн. способом поневолення були воєнні набіги степових і річкових кочовиків (мадярів, печенігів, болгар, варягів-русів) на місцеві племена сакалібів/склавинів. Степовики трималися набігів і надалі, але руси, осівши в лісах Сх. Європи, перейшли до створення системи поневолення місцевого населення;

2) від серед. 10 ст. руси запровадили систематичний збір полюддя з підкорених племен на підставі данницьких угод. Незважаючи на те, що полюддя лишалося військ. акцією, як набіг, наявність угод і упорядкування збирання данини виступають ознаками держ. рабства. За цією системою правлячий клас вікінгів-русі визискував з підданців будь-які необхідні для міжнар. торгівлі товари, насамперед рабів. Незважаючи на цілком імовірне поширення рабства і людоловства серед самих слов'ян, натуральне госп-во, розпорошеність населення, примітивна соціальна організація, нарешті відсутність власного купецтва унеможливлювали їхню зовн. работоргівлю. Ініціатива, військ. сила, необхідна для поневолення, а зрештою — і монополія на продаж слов'ян у рабство належали русам. Вони ж, уклавши угоди зі старшинами родів і племен про полюддя, пристосували патріархальне рабство слов'ян до потреб зовн. работоргівлі. Це обумовило тривалий патріархальний характер рабства у слов'ян, який проявив себе у двозначності слов'ян. термінології рабів — вона однаково стосувалася і рабів, і молодших членів родини (дитя, дівка, отрок, хлопчик, челядка, роб'я, парубок). У той же час пізнє і в основному неслов'ян. походження цієї термінології виказує вплив зовн. чинників на систему рабства на Русі, який притлумила слов'янізація русів;

3) полюддя як данина людьми припинилося на Русі щонайраніше в серед. 11 ст. під впливом розбудови державності та прийняття хрещення. Негативне ставлення Церкви до полюддя красномовно виявилося у викресленні самого цього терміна з літописання та діловодства, поки в 1-й пол. 12 ст. за ним не закріпилося значення грошової данини. У цих умовах *«Руська Правда»*, хоч і зберігає сліди етнічної диференціації сусп-ва між «русинами» та «словенами», але оформляє правові характеристики соціальних станів, зокрема стан рабів (*холопів*).

На Русі, як і всюди, раб визнавався власністю його господаря. «Соціальна смерть» раба виявлялася в тому, що його життя не захищалося грошовою компенсацією — *вирою* (Wergeld) — і відповідальність за вчинки раба ніс хазяїн. Рабський стан у Київ. Русі мав специфічні риси, що вказували на поширення експортної работоргівлі. Передусім холопство було відділене від ін. станів низьким правовим порогом. Це досягалося, передусім, широким застосуванням продажу в неволю як засобу покарання і/або матеріальної відповідальності. Незважаючи на те, що вона мала вигляд штрафу на користь князя, неспроможність відповідача оп-

латити «продажу» тягнула за собою його фізичний продаж у рабство. Відповідно стандартна сума «продажи» у 12 *гривен давньоруських* (відома з 911) відповідала ціні одного невільника. Ця норма права застосовувалася як для залежних категорій населення (*смердів*, *закупів*), так і для вільних осіб (мужів), у т. ч. купців. Цим інститутом «Руська правда» створювала зручний механізм рекрутування невільників, і рус. літописи засвідчують його використання («наша земля оскудела есть от рати и от продаж» — у «Повісті временних літ» під 1093, «тем бо князи не збираху многа имения, ни творимых вир, ни продаж не вскладаху люди» — у *Новгородському першому літописі*). Додатковим джерелом холопства в умовах патріархального рабства була хатня служба без контракту (ряду). Водночас «Руська Правда» залишала дуже мало можливостей звільнення, фіксуючи безповоротність невільницького статусу як факту продажу. Звільнення передбачалося хіба що як компенсація за безпідставний продаж у неволю та за народження рабинями дітей від хазяїна. При цьому звільнення вагітних рабинь (згвалтованих іноземцями), як засвідчує поява цієї норми у договорі Новгорода Великого з Ганзою кінця 12 ст., явно мало комерційні підстави. На звичайність продажу невільників на вивіз за межі країни вказують обов'язкова участь митників і сплата мита у цих оборудках.

На Русі під впливом зарубіжного досвіду набуло поширення також військ. та елітне рабство. Військ. раби звичайно називалися *отроками* або княжими мужами. Із них складалася персональна гвардія князів та дружинників (бояр), що могла налічувати кілька сотень, вихідцями з їх числа були також повноважні слуги, які відали двором та адміністрацією: *тивуни*, під'їздні, канцеляристи (писарі, митники), економи, повари, конюхи. Найдовіреніші слуги могли називатися «милостниками». Перебування в оточенні князя визначало приналежність таких осіб до правлячого класу. Тому літописи зберегли імена кількох із них, незважаючи на їхній рабський стан. Вони виказують іноземне, найчастіше — тюркське, походження таких із них, як воїни та полководці Куман, Кулмей, Горепа, Судимир Кучебіч, Олбер Шерошевич, угорці Георгій та Мойсей — наближені ростовського кн. Бориса Володимировича, Торчин — кухар (і вбивця) муромського кн. Гліба Володимировича (див. також *Борис і Гліб*), Бяндюк (отрок переяслав. кн. *Володимира Мономаха*), тюркські убивці теребовельського кн. *Василька Ростиславича*, воїни та ін. Київські князі практикували степову систему держ. рабства — осадження тюркських племен (*клобуків чорних*, узів, *торків*, *берендеїв*) на степовому прикордонні під зобов'язання несення військової служби.

Рабство в Золотій Орді 13 — початку 15 століття.

1) Держ. рабство. Монгол. завоювання запровадило стан держ. рабства для населення як Русі, так і Кипчацького степу. Як степова д-ва *Монгольська імперія* використовувала підневільних в основному для різноманітних військ. потреб. Тому половці й руси служили в монгол. війську. Для половців військ. служба, схоже, була гол. повинністю, тому що завдяки цьому та їхній чисельності *Золота Орда* швидко тюркизувалася. Русини ж служили окремими загонами і в Золотій Орді, і в юаньському Китаї (остання згадка 1332). Водночас рус. князі зі своїми військами приневолювалися до участі в походах Золотої Орди на сусідні д-ви — Литву, Польщу та Угорщину. При цьому монголи не забороняли вивіз рус. та половецьких невільників на службу в невільницьких військах Єгипту та Делійського султанату і толерували традицію, коли рус. князі набирали свої дружини з тюркських воїнів.

Рус. ремісники завдяки своєму авторитету на міжнар. ринку зробилися бажаним трофеєм для монгол. еліти, яка вивозила їх для своїх потреб по містах та ордах до самої Монголії і Китаю. Вивіз майстрів припинився хіба що в 14 ст. через грабунок і розорення професійного середовища, особливо в таких худож. промислах, як обробка металів, каменю, склоробство.

Держ. рабство для решти населення Русі проявилося в примусовому обслуговуванні держ. потреб Монгол. імперії, так чи інакше пов'язаних з її військ. справами. Це супроводжувалося прикріпленням до певного місця проживання і занять. Ремісники обслуговували транспорт і шляхи сполучення, будували й ремонтували замки, виготовляли/ремонтували зброю. На мешканців певних сіл і округ, які називалися «ординцями», «сотенними» або «каланними» (монгол. данник), були покладені спец. повинності: доглядання худоби, коней, соколів, лісництво, лови. Деякі села постачали допоміжних вояків до монгол. війська. Решта селянства експлуатувалася через податки (*ясак*) і зараховувалася до ясачного. Монголи з допомогою бюрократів з ісламських провінцій спромоглися налагодити систематичний визиск завойованих територій через ефективну систему розверстаних податків замість примітивної традиції гуртових податків (данин). Це нововведення супроводжувалося проведенням податкових переписів населення, що осучаснили методи держ. управління, хоча й були атрибутом державного рабства.

Характерним проявом рабовласницького характеру монгол. податкової системи був інститут продажу в рабство неспроможних платників податків або/та їхніх рідних. Ця практика відобразилася й у рус. епосі золотоординського часу.

Монголи, запровадивши свою систему держ. рабства, наново перетворили Сх. Європу на щедре джерело невільників для міжнар. работоргівлі, що уже засихало за часів Київ. Русі. Цим пояснюється той парадокс, що одна з найуспішніших мілітаристських д-в в історії була одним із гол. джерел постачання невільників для світ. ринку работоргівлі;

2) міжнар. работоргівля Золотої Орди. Монгол. погром зруйнував чорномор. работоргівлю русів. Але імена рус. купців, втягнутих у работоргівлю, наприкінці 13 ст. з'являються в нотаріальних книгах генуезької колонії

у Пері (нині у складі м. *Стамбул*), Кафи (нині м. *Феодосія*) та ін. генуезьких колоній. По тому ці купці втрачають нац. риси через асиміляцію із греками, ординцями та генуезцями, і далі руси виступатимуть на ринку переважно в ролі дрібних або й просто випадкових постачальників «живого товару» — часто родичів, і майже завжди співплемінників свого «товару».

Греки зберегли присутність і в работоргівлі, оскільки вони залишилися провідними перевізниками на Чорному морі та складали осн. масу населення північночорномор. міст і портів. Вони виступали у звичній для себе ролі посередників у доставці рабів із Криму і Кавказу до Константинополя та міст Анатолії (Синоп, Трапезунд (нині м. Трабзон; обидва в Туреччині) та ін.). Уже наприкінці 13 ст. ті з них, що тривалий час перебували в ординських містах у Криму (Солхат; нині м. *Старий Крим*) і на Кавказі (Магас — давнє місто в Аланії, точно не локалізоване), Маджар; на місці сучасного м. Будьоновськ Ставропольського краю, РФ), асимілювалися з місц. населенням і перейшли в іслам;

3) вивіз до ісламських країн. Утворення в Євразії єдиного екон. простору забезпечило вигідні умови для пересування товарів, технологій та ідей від Середземномор'я до Китаю. Об'єднання у складі Золотої Орди Сх. Європи з Хорезмом — давнім ринком збуту східноєвроп. рабів — створювало додаткові зручності для вивозу рабів із Русі та Кипчацького степу на Схід. Центральноазіатські работоргівці були помітні в портах Криму, в Азаку (нині м. *Азов*). На рахунок їхньої активності слід віднести появу русичів у невільницьких військах Делійського султанату в 13 ст. і появу в Криму екзотичних індійських невільників. Однак простежити торг кипчацькими рабами в рідному для них тюркомовному середовищі Центр. Азії важко.

Відкриттям джерела військ. невільників негайно скористалися останні правителі династії Айюбідів в Єгипті в 1240-х рр. Кістяк мамелюцького війська складали тюрки, у даному випадку кипчаки (половці), до яких належав і харизматичний султан Бейбарс, проданий у Солхаті бл. 1249. Із кінця 14 ст. серед мамелюків значно більше стало черкесів і грузинів. Зрідка, але серед них траплялися й руси. Султани Бейбарс та Калавун забезпечили постачання рабів із Судака й Тани (нині м. Азов), уклавши торг. угоди з Візантією 1263 та 1281 та встановивши політичні (і згодом матримоніальні) зв'язки із Золотою Ордою. Масовий вивіз невільників до Єгипту (до 500—1000 осіб одночасно) відбувався під час посольств. Частина невільників потрапляла в Єгипет суходолом через Кавказ та Анатолію. На Кавказ пролягав також кружний шлях суходолом із мусульманських еміратів Піренейського п-ова, який перервався тільки під кін. 14 ст.

Домінування в Середземномор'ї зробило італ. купців, передусім із Генуї, гол. довізниками рабів для Єгипту. На активність генуезців у вивозі греків, болгар, русів та волохів до Єгипту скаржився Папа Римський *Інокентій IV* уже 1246. Заснування генуезцями колонії Кафа відкрило наскрізне мор. сполучення між Середземномор'ям і Анатолією, з одного боку, та Золотою Ордою — з другого, а також зробило генуезців його господарями. На Кафу швидко зорієнтувалися товарні потоки із Сарая-Берке (див. *Сарай*), Тани/Азака, Криму/Солхата, портів та міст Кавказу. Тому генуезці, навіть без досвіду торгівлі в Золотій Орді і без власних можливостей для людоловства, ніколи не мали труднощів із постачанням невільників, у т. ч. монгол. роду. За це золотоординський хан Токта 1307 вигнав їх із Кафи. Але роль Кафи для забезпечення коштами Золотої Орди змусила нового золотоординського хана Узбека відродити колонію вже 1316, а з нею — і работоргівлю. Вже наступного 1317 р. папство наклало заборону на вивіз генуезцями невільників у Єгипет. За нею слідували заборони 1323, 1329, 1338, 1425 — очевидно, без наслідків. Кінець генуезькій работоргівлі поклали османці, які встановили контроль над Протоками 1453 і захопили всі генуезькі колонії в Надчорномор'ї 1475;

4) вивіз у Зх. Європу вперше був засвідчений 1275 продажем у Генуї руса Балади. Генуя була одним із чільних споживачів живого товару із Золотої Орди і водночас його гол. постачальником до європ. Середземномор'я. Перекупники рабів із Каталонії, Провансу, італ. міст діставали від них товар як у самій Генуї, так і в її колоніях Пера, Хіос (нині місто в Греції), на ринках Сицилії, Майорки. Венеція була ін. значним постачальником золотоординських рабів до Середземномор'я завдяки існуванню своїх колоній: спочатку — в Пері, а з 14 ст. — і в Тані. Купці з італ. міст Піза, Флоренція, Неаполь, Палермо теж відвідували Золоту Орду, але обсяги їхньої торгівлі не йдуть ні в яке порівняння ані з венеціанською, ані тим більше з генуезькою.

На європ. ринку осн. попитом користувалися домашні слуги, передусім дівчата. На русів і черкесів припадало близько половини кількості рабів, які вивозилися з Чорномор'я в Зх. Європу. Це диктувалося насамперед попитом. Після епідемії чуми 1348 («чорна смерть») попит і ціни в Зх. Європі на русинок та черкешенок зросли до неймовірних висот. Тільки в період 1359—80 внаслідок політ. кризи в Золотій Орді більше вивозилося татар. рабів — до $^2/_3$ заг. кількості.

Золота Орда була осн. джерелом невільників для Зх. Європи з кінця 13 до серед. 15 ст., постачаючи бл. 80—90 % їх чисельності. Експлуатація ресурсу дешевих рабів стимулювала їх приплив у масовій кількості. Вони становили 4—10 % населення в Генуї, Венеції, Флоренції, Пізі, Неаполі, і їхня присутність, крім демографічно-екон. ефекту, викликала й соціальні напруги (зростання злочинності, збільшення кількості безбатченків).

Середземномор. работоргівля Золотої Орди мала два вагомих наслідки для історії України і світу: 1) екон. диктат генуезького невільницького ринку в Пн. Причорномор'ї зберіг і навіть поглибив значення людоловства і работоргівлі для степової економіки в цьому регіоні. Ця екон. структура диктувала екон. політику *Кримського ханату* і Осман.

імперії, що утвердилися тут і провадили її аж до кінця 18 ст.; 2) на підставі цієї работоргівлі постали осн. елементи майбутньої трансатлантичної работоргівлі африканцями, а саме: плантаційна система, заснована на рабській праці, та работоргівля як спеціалізована галузь економіки. Ці нові елементи почали діяти внаслідок закриття османами Чорномор'я та відкриття Нового Світу — обидві події відбулися з безпосередньою участю генуезців.

Помонгольська доба 15—18 століть. Незважаючи на стабільність екон. структури Сх. Європи і традиції рабства, його поширення в цей час почало стримуватися кількома чинниками: 1) Русь звільнилася від статусу ординської колонії і, отже, перестала бути джерелом рабів для Золотої Орди; 2) людоловство із внутр. справи перетворилося на зовнішньополіт. акцію, стало явищем міжнар. відносин. Утворення багатоскладової політ. системи розширило можливості стримування людоловства шляхом утворення військово-політ. блоків; 3) політ. інтеграція Східної та Західної Європи втягувала першу в орбіту західноєвроп. економіки, стимулюючи вироб. характер експлуатації місц. ресурсів і населення. Це створювало вигідну альтернативу експортній работоргівлі; 4) попит на невільників у Зх. Європі скоротився, хоча й значною мірою за рахунок зростаючої експлуатації колоній.

а) Польща, Литва, Річ Посполита.

У *Великому князівстві Литовському* практикувалося військ. рабство. На це вказують звістки про участь русинів у походах литвинів на польс. володіння в *Галичині*, поселення довкола Тракая (Литва) ординських утікачів і полонених, які брали участь у боротьбі проти *Тевтонського ордену* та Золотої Орди. У 16 ст. ця традиція ще жила у вигляді приватних татар. загонів на службі в литов. та рус. князів *Острозьких*, *Корецьких* та ін.

У Галицькій Русі і після заведення польс. права 1435, яке на той час уже не знало невільництва, традиційне «руське право» з монгол. нормами ще довго визначало становище експлуатованих станів місц. селян, слуг та невільників. Ще міцніше русько-монгол. традиції трималися на рус. землях ВКЛ, де перша кодифікація права була здійснена 1-м Литов. статутом 1529. У 16 ст. фіскальні документи і в Галичині, і в литов. Україні засвідчили існування «ординських» і «каланних» селян і слуг, які виконували спец. держ. повинності, приписування селян до певних держ. служб (гарнізонної, вістової, з догляду замків, ремонту доріг, повозу), що традиційно виконувалися підневільними слугами. Щоправда, на той час ці служби фактично вже втрачали невільницький статус, а деякі військ. та ремісничі категорії слуг навіть спромоглися набути певних земельних та податкових привілеїв.

Відмирання невільництва було законодавчо зафіксоване у *Статутах Великого князівства Литовського.* За статутом 1529 було визнано — вперше на Русі — неприродність неволі, через що скасовувалася вічна неволя для вільної особи. Статутом дозволялися лише 4 джерела невільництва: за давнім статусом та народженням, полон, покарання позбавленням волі, шлюб із невільною особою. Статут 1566 в принципі заборонив вічну неволю, а статут 1588 скасовував рабський стан (а разом із ним — і термін «невільник»). Невільники зараховувалися до селян-кріпаків і, відповідно, підлягали фіскальним переписам. Як виняток, у неволі могли довічно залишатися військовополонені, але їхні діти ставали кріпаками або відпускалися на волю (зі збереженням клієнтської залежності). Поневолення військовополонених допускалося в укр. праві ще на поч. 19 ст.;

б) зона української колонізації та козаччини.

Степова та рус. традиція, за якою військ. слуги часто-густо належали до невільників, служила підставою для поширення на них тюркського терміна «*козак*», що мав подвійне значення — прикордонного вартового і невільника. Такі слуги були одним з осн. джерел козацтва, яке поставало, а в подальшому — тим середовищем, що формувало соціальні претензії козацтва на військ. статус.

Поневолення іноземців, насамперед тюркського походження, було поширеною практикою в зоні колонізації та козацтва. Козаки вивозили полонянок навіть із замор. походів, що виказує їхній виразний попит на туркень і татарок. Однак через християн. заборону адюльтеру з невільницями рабство останніх мусило скінчатися шлюбом із власником. Малі хлопці — полонені — використовувалися в ролі прислуги. Челядь фігурує в реєстрах людей і власності, яку втратила укр. старшина внаслідок татар. набігів.

Згадки про *джур* у ролі козац. зброєносців свідчать на користь використання їх також у ролі військ. невільників, хоча й на другорядних ролях. На невільницький статус джур вказує використання слова «джура» в ролі родового поняття для раба («шура» від перського «джура»/«чура») в Криму.

Деякі способи використання бранців були симетричні поводженню кримців та османців із полоненими, у чому вгадується і вплив останніх. Значних турків і татар козаки прагнули обміняти на викуп. Дівчат та хлопчаків вони роздавали в подарунок достойникам Речі Посполитої. Тюркське походження терміна «*ясир*» (від араб. «есір» — бранець) переконує, що цю практику було запозичено від тюркських сусідів, а не навпаки. Такий напрям запозичення виглядає тим більше правдоподібно, що гол. невільницькі ринки Сх. Європи, які й визначали моду на все, пов'язане з невільництвом, перебували в осман. володіннях. Туди ж вивозилися і крадені укр. діти, яких вивозили проїжджі іноз. купці, а часом і самі козаки — ще одна риса степового побуту.

Соціальне розмежування між укр. козацтвом та селянством послужило причиною того, що козацтво під час Хмельниччини згодилося на союз із крим. ханом *Іслам-Гереєм III* в обмін на ясир, причому як польський, так і український. Однак із розширенням соціальної бази Хмельнич-

чини та державницькими амбіціями провід козацтва взявся відстоювати укр. населення від людоловства.

У той же час джерела не містять слідів існування чисельного і стабільного невільницького стану, залишаючи враження про патріархальний характер рабства, з одного боку, а з другого — про швидку соціальну реабілітацію невільників. Схоже, невільництво в козац. Україні було маргінальним явищем. Із певністю можна стверджувати, що занепад невільництва спостерігається тільки в 2-й пол. 17 ст., коли укр. літописи підкреслюють вигасання практики поневолення турец. і татар. бранців на противагу практиці, поширеній серед вояків Моск. д-ви.

Головною ж роллю України, яка перебувала у складі Речі Посполитої, у світ. работоргівлі залишалося постачання невільників на ринок, хоча й під впливом зовн. чинників;

в) у складі Московії та Російської імперії.

На укр. землі, що входили до складу Моск. д-ви, автоматично поширювався статус держ. рабства, хоча його застосування не мало системного, відверто репресивного характеру. Прояви держ. рабства були такі: 1) використання козац. військ у війнах, 2) депортації населення («згони», вивіз на буд. роботи чи примусові поселення в Росії, осадження в Україні моск. службовців), 3) терор у відповідь на нелояльність, особливо у воєнний час. Укр. публіцистика справедливо таврувала азіатську тиранію рос. царя *Петра I* та накинуте на Україну протиприродне («неключиме») рабство. У той же час імперська асимілятивна політика щодо України дозволяла *Гетьманщині* мати політичну (до 1786) і правову (до 1843) *автономію*.

Укр. право теж зберігало звичай обертати військовополонених на рабів ще 1807 і до того ж встановлювало нижній віковий поріг для звільнення полонених — 20 років. Воно також зберігало клієнтську залежність відпущеників по відношенню до колиш. хазяїв.

Невільники на моск. праві (холопи) були моск. служивими, поселенцями та їхніми домочадцями. Частина з них походила з полонених в Україні *кримських татар*, турків, ногайців та калмиків. Очевидно, кількість невільників серед моск. підданців в Україні була близькою до загальнорос. пропорції — бл. 10 % населення. 1722, щоправда, невільницький стан у Рос. імперії скасовувався з метою упорядкування податків та рекрутських наборів: холопи зараховувалися до кріпаків. Однак продовжувало діяти право на поневолення військовополонених.

Внаслідок війн із Кримським ханатом та Річчю Посполитою Московія набирала численний полон із цих країн. Як спадкова власність холопи-чужинці були бажаним трофеєм. Крім того, полонені були джерелом професійних кадрів. Литов. підданці часто служили економами в маєтках. Крим. татар брали до війська і використовували для захисту в основному пд. кордонів Московії. Під час *Лівонської війни 1558—1583* моск. війська подекололи на $^3/_4$ складалися із представників тюркських народів. Кримці на моск. службі перебували на становищі держ. невільників. При цьому представники роду Чингізидів, які потрапляли в полон чи знаходили в *Москві* політ. притулок, обіймали також високі адм. та військ. посади. Але заборона самовільного пересування, залишення служби, повернення додому, не кажучи про часті репресалії проти них із боку царя, ставила цих достойників у положення елітних невільників царя.

Полонені українці і крим. татари виступали також об'єктом експорту, що мав стратегічне значення для Московії як чинник перетворення її на потужний регіональний ринок. Не випадково найбільшим ярмарком Московії 14—16 ст. була «Холоп'я ярмарка», яка існувала у верхів'ях Волги (у м. Холопій Городок (пізніше — с. Борисоглібське Ярославської обл., РРФСР), згодом — у м. Молога (пізніше — місто Ярославської обл., РРФСР); обидва нині затоплені водами Рибинського водосховища) і на яку приїжджали покупці з мусульманських країн. Жвава торгівля невільниками проводилася на прикордонних ярмарках: у Касимові (нині місто Рязанської обл., РФ), у Сибіру. Осн. зовнішньоторг. партнери Московії перебували в Центр. Азії та на Середньому Сході. Вони мали сталий апетит на моск. люксусові товари, у т. ч. рабів, полон. Царі допетровського часу дарували власних слуг (вояків, ремісників і митців) володарям із Центр. Азії та Персії на їхнє замовлення і дозволяли іноз. послам купувати невільників. Такі полонені могли навіть зробити кар'єру, як посол перського шага Аббаса I Великого і заможний купець Гаджжі Хосров 1592—94, який був «литвином», захопленим у полон під Полоцьком (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Тільки з кінця 16 ст. Московія почала забороняти вивіз правосл. невільників, що, втім, напевно легко обходилося. Англійці в 16 ст. привозили собі невільників із Московії як місц. дивину. Моск. купці провозили своїх рабів і в Річ Посполиту, очевидно, для нелегального торгу в Осман. імперії;

г) Кримський ханат та Османська імперія.

Доступ до найбільшого ринку Сх. Європи у Кафі надавав Крим. улусу Золотої Орди істотну екон. перевагу в боротьбі за гегемонію в регіоні. Тому кримці з готовністю виконували свою місію постачальників рабів у Кафу. На поч. 15 ст. кримці безскрушно продавали ін. ординців, захоплених в усобицях, — за 1-шу чв. 15 ст. «татари» складали більше $^1/_3$ невільників, вивезених на продаж до Генуї. Війна між спадкоємцями вел. кн. литов. *Вітовта* князями *Сигізмундом* та *Свидригайлом* відкрила доступ в Україну великим загонам кримців та ординців у ролі союзників обох суперників, тому в 1430—40-х рр. уже русини складали мало не 40 % проданих генуезцями рабів. Один набіг на Україну 1474 теж приніс 50 тис. полонених. Ґереї (див. *Гіреї*) також змогли розширити межі свого пливу на Пн. Кавказ, звідки приводили черкесів.

Работоргівля, певно, була вирішальним мотивом осман. завоювання італ. колоній та князівства Феодоро у Пн. Причорно-

мор'ї 1475, тому що воно мало такі прямі наслідки: 1) мамелюцький Єгипет був відрізаний від джерела невільників, що призвело до його завоювання 1517; 2) Осман. імперія, яка входила в апогей своєї могутності, дістала своє найбільше на три століття джерело білих невільників, попит на яких зростав у міру зростання добробуту підданців та економіки. Прикметною рисою осман. невільницької системи, що зберігала чимало степових рис, було масове використання невільників на держ. службі. Широко застосовуваний відпуск на волю та швидка соціальна реабілітація невільників теж стимулювали попит; 3) работоргівля приносила д-ві прибутки в десятки мільйонів *дукатів* через оподаткування ввозу (мито «пенджік» становило $^1/_5$ вартості) та продажу.

Крим. ханат відповів на попит осман. ринку організацією великомасштабних набігів на польсько-литов. землі України, починаючи з 1479. Набіги доби *Менглі-Ґерея I* сплюндрували все Правобережжя, сягаючи Києва, Львова, а також Любліна та Кракова в Польщі. Здобич кожного із крим. набігів становила десятки тисяч бранців. Азак і Тамань (нині станиця Краснодарського краю, РФ), які перебували в руках османців, служили прикордонними центрами для виправ за Дон та на Пн. Кавказ. В Азаку існувала громада професійних людоловів (акинджиїв) із місц. татар, що, за переписом 1542, налічувала 140 дворищ, але решта з 500 дворищ на той час перебувала в набігу. Частину невільників хани відправляли в подарунок осман. султану. Завоювання *Кілії*, Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*; 1484) та *Очакова* (1538) відкрило додаткові шляхи туркам і татарам в Україну, долучивши до людоловства *Білгородську орду* (Буджацьку орду) і *Молдавське князівство.*

Близька відстань до польсько-литов. володінь та слабкість їх оборони підштовхували крим. і буджацьких татар на організацію набігів малими бандами. Осман. законодавство навіть стимулювало приватне людоловство, звільняючи від сплати «пенджіка» банди акинджиїв чисельністю до 100 осіб. Україна, таким чином, перетворилася на постійне джерело невільників, що було відкрите незалежно від політ. стосунків між Річчю Посполитою та Османською імперією. Найбільший розмах крим. набіги на укр. землі мали наприкінці 15 — на поч. 16 ст., під час Хмельниччини та Руїни в 2-й пол. 17 ст. Останній набіг на Україну влаштував хан Крим-Ґерей узимку 1769 на початку *російсько-турецької війни 1768—1774.*

Кавказ через ажіотажний попит на вродливих кавказців також був цінним для Крим. ханату джерелом невільників. Частина невільників надходила в рахунок фіксованої данини від західноадигських племен, що визнавали суверенітет хана. Черкеське плем'я бесленей додатково брало до себе крим. принців на науку та виховання. Другу частину невільників кримці діставали як трофей від набігів, що також постійно відбувалися тут.

Московія перетворилася для кримців на зону людоловства після знищення Золотої Орди (1502), яке знецінило в їхніх очах кримсько-моск. союз. Перший ханський похід на Москву відбувся 1521. Ін. великі походи на Москву організовували хани *Сагіб-Ґерей* (1541), *Девлет-Ґерей I* (1571), і востаннє — Ґазі-Ґерей II (див. *Газі-Гірей II*) 1591. Воєнна ефективність цих походів була сумнівною, оскільки вони не призводили до завоювання ворожих територій (спалення Москви 1571 — єдиний, але тимчасовий успіх), і по суті вони залишалися великими набігами за полоном і акціями залякування. Крим. ханат у такий спосіб примушував Московію до виплати значної данини грошима та хутром, а також до значних витрат на дипломатичні відносини. За період 15—17 ст. відбулося 27 крим. посольств у Москву та 35 московських у Крим (за той самий період, що й кримські). За 1-шу пол. 17 ст. заг. витрати Московії на ці заходи сягали 1 млн *рублів*, а кількість ясиру оцінювалася в 100 тис. осіб.

Заг. параметри ясиру, упійманого кримцями, не піддаються обрахуванню через брак інформації. Єдиним орієнтиром є дані про *відкупи* податків на ввіз рабів до Кафи 1578, що дають можливість оцінити кількість ввезених як 17 502 особи. Ці дані не враховують частку бранців, які залишилися в Криму, а також із них не можна встановити кількість бранців різного походження. Інтерполяція цієї цифри лише на два століття (1480—1680) дає вражаючу кількість 3,5 млн осіб. Крім того, значна кількість полонених ввозилася з кінця 15 ст. через митницю в Акермані, потім — через Очаків. Частина вивозилася з Гьозлеве́ (нині м. *Євпаторія*), єдиного порту Крим. ханату. У будь-якому випадку для України розмір ясиру буде безпечно обраховувати на мільйони, визначивши нижній поріг у 2 млн осіб.

Кримці хапали полон також в Угорщині та Персії, де вони брали участь у кампаніях осман. військ. Як і в стосунках із Московією, людоловство на території цих країн використовувалося як ефективний засіб убезпечення здирств через данину та витрати на утримання крим. посольств.

Після приєднання України та Крим. ханату до Рос. імперії укр. невільники потрапляли до Осман. імперії як полонені солдати рос. армії. Їх можна розпізнати за традиційним у турків невільницьким ім'ям Козак;

д) українське суспільство і «турецька неволя».

Дослідження долі укр. бранців ще не має наук. здобутків, тому що осн. джерелом були укр. невільницькі *думи* та європ. джерела про повстання рабів на турец. *галерах*, які інтерпретуються в межах націоналістичного дискурсу. В той же час наявні джерела дають змогу виділити цілу гаму ліній поведінки укр. невільників у «турецькій неволі» та побачити складне ставлення укр. susп-ва до проблеми неволі:

- загибель. Страти практикувалися османцями під час воєнних кампаній. Укр. та польс. джерела інформують також про знищення ясиру кримцями у випадку перехоплення їх козаками, але вони були покликані ілюструвати садизм кримців і тому потребують перевірки;
- збройний спротив. Розповіді про повстання галерників містять згадки про участь у них по-

ляків та русинів. Галерниками були скоріше полонені козаки, ніж звичайні ясири. Характерність цих епізодів не слід перебільшувати з огляду на зауваження деяких турец. авторів (Мустафа Алі, *Евлія* Челебі) про нездатність русинів до повстання;

• втечі. Свідчень про повернення з полону мало. Є повідомлення про втечу невільників на європ. кораблі. Укр. фольклорні сюжети на теми втечі фантастичні або їм бракує істотних подробиць. У той же час встановлення норм церк. права спеціально для повернення в *християнство* ренегатів, які повернулися з полону (Номоканон Петра *Могили*, 1622), засвідчує звичайність даного випадку;

• праця невільників та їх соціальна інтеграція. Матеріали суд. книг Крим. ханату та дані осман. переписів провінції Кефе дають приклади швидкої соціальної інтеграції вільновідпущеників рус. походження та їхніх дітей у різних національно-реліг. громадах Криму. Вони можуть послужити джерелом для дослідження реакції крим. сусп-ва на рабство та работоргівлю. Для центр. територій Осман. імперії широко відомі подібні матеріали для м. Бурса (нині місто в Туреччині), що засвідчили масове використання укр. невільників і вільновідпущеників у шовкоткацтві. Прикладів кар'єри укр. невільників у правлячому класі відомо одиниці, що скоріше за все віддзеркалює або незначний доступ українців до цього типу кар'єри, або швидку втрату етнічної самосвідомості українців при владі, на відміну від представників ін. етносів. Популярне чомусь припущення про значне поповнення українцями лав яничарського війська та ін. загонів султанських рабів поки що не знаходить підтвердження в джерелах. Несподіваним джерелом про асиміляцію підданців Речі Посполитої в Осман. імперії стали матеріали допитів інквізицією ренегатів, узятих у полон латинянами на Середземному морі.

Тема етнічної солідарності українців у неволі помітно прозвучала в укр. літературі 16—18 ст. Заклик до солідарності та взаємодопомоги українців у неволі є лейтмотивом укр. думи «Маруся Богуславка». На етнічну спорідненість як результат людоловства відверто вказують фольклорні балади з інцестуальними мотивами, історія про вбивство запороз. *кошовим отаманом* І. *Сірком* виведених із Криму потурнаків, вірш «Україноньќо, бідная годиненько твоя». Таким чином, публічний дискурс про невільництво і турец. неволю, реалізований у фольклорі, сприяв досить ранньому формуванню нац. свідомості українців. При цьому проблема етнічної солідарності інакше трактувалася літературами ін. ареалів, що відчули на собі тягар осман. рабства, — Кавказу, Московії, Балкан;

• свободолюбство укр. невільників мало яскравий прояв (хоч і зле інтерпретований під впливом думи «Маруся Богуславка») в особі Хуррем Султан (*Роксолани*). Її прагнення до волі відбилося в її неухильному бажанні взяти законний шлюб, що в її обставинах був єдиним можливим шляхом до волі. Використання мусульманського шлюбного та рабовласницького права для здобуття волі продемонстрував серійний приклад із 68-ми жінок, зареєстрований у Кафі осман. податковим переписом 1542. Він засвідчив накопичення невільницьким середовищем осман. Кафи знань про способи звільнення, а отже і тиску на власних господарів. Цьому суголосило зауваження Кинали-заде (16 ст.) про «національну рису» невільниць-русинок — схильність прибирати владу над своїми панами;

• втягнення самих українців у работоргівлю в ролі работоргівців і людоловів. Такі приклади знає зона укр. колонізації та козаччини. Мали місце продаж у неволю власних чи чужих дітей купцям, які їхали до Туреччини. Для населення тих областей України, що лишилися в тилу колонізації, работоргівля залишила свій слід у страху перед турками й татарами. Там ще у 18 ст. толерувалися безчинства осман. послів.

Модерне рабство (від 19 ст.). Інкорпорація Рос. імперією Крим. ханату та осман. провінцій Пн. Причорномор'я (Кефський та Очаківський вілаєти) зруйнувала систему постачання невільників зі Сх. Європи до Осман. імперії. А головне — вона привела до зникнення степової цивілізації у Пн. Причорномор'ї — до того часу гол. чинника міжнар. работоргівлі в регіоні. Війни між Рос. імперією та її сусідами в Азії залишили єдиний явний спосіб поневолення мешканців України — полон. Полонені солдати рос. армії і справді перебували як невільники в Осман. імперії, Персії, Центр. Азії, Анатолії.

Однак землеробська колонізація, рос. завоювання, комуніст. доба не усунули ін. важливих чинників работоргівлі, таких як: 1) соціально-екон. відставання України від розвинених регіонів світу, що зумовлювало відповідну різницю «ринкової» вартості людського життя; 2) пріоритет насильства та капіталу над заг. правами людини; 3) пережитки рабства у свідомості українців (у т. ч. і презирство до раба, байдужість та терпимість до рабства і работоргівлі). Більше того, відкриття Причорномор'я і розвиток сполучень відкрили можливості для широкого міжнар. попиту на невільників з України.

У 19 — на поч. 20 ст. найпоширенішими формами рабства в Україні стали сексуальне рабство і работоргівля, пов'язані із проституцією. «Живий товар» рекрутувався нелегально, обманом, як правило, злочинними групами обов'язково з допомогою місц. вербувальників (факторів, зухерів). Жінок з України вивозили на продаж передусім на «традиційні» для України ринки попиту — в Осман. імперію, Персію, Індію. Значна частина невільниць завдяки мор. сполученню із цілим світом через *Одесу* потрапляла в Зх. Європу, а також — до Аргентини, Бразилії, США.

СРСР, закривши зовн. кордони, припинив і зовн. работоргівлю. Натомість у ньому широко застосовувалася примусова праця, яка відповідала всім характеристикам держ. рабства. Її джерелом служило місц. населення, що було традиційним для Русі та Моск. д-ви. Осн. методом поневолення стали політ. репресії, вперше в історії застосовані в цій ролі для десятків мільйонів людей. Із точки зору термінології «політв'язні» є евфемізмом для

ув'язнених *Гулагу*, що маскував незаконність рабства. Найбільш масово політв'язні використовувалися на новобудовах, копальнях, лісозаготівлях та ін. пром. об'єктах із найтяжчими умовами праці, де д-ва не могла забезпечити навіть мінімуму виробничої безпеки. Крім екон. рабства, мало місце елітне рабство для інтелігенції (зокрема в спец. конструкторських бюро та н.-д. установах), а в роки *Другої світової війни* — військ. рабство (штрафбат). Страти, знущання, ґвалтування, що властиві натуралістичному рабству, були неодмінними супутниками рад. системи держ. рабства.

Тимчасове скасування рад. системи держ. рабства у зв'язку з гітлерівською окупацією України в II світ. війні та остаточне — у зв'язку з лібералізацією рад. режиму — не викорінили в СРСР проституцію, орієнтовану на іноз. попит. Тому вона послужила першим каналом для відновлення работоргівлі із розпадом СРСР. Відкриття кордонів та екон. криза в Україні 1990-х рр. створили стимули для екон. еміграції. За експертними оцінками, за роки незалежності з України легально мігрувало понад 2 млн осіб і сотні тисяч громадян працювали нелегально. Підвищена готовність емігрантів до ризику сприяє їх втягненню в нелегальні сектори економіки та сфери послуг: заробітчанство, проституцію, хатню службу, догляд за немічними тощо, які можуть кваліфікуватися як рабська праця або подібна до неї. Існують випадки крадіжки дітей з метою їх експлуатації, випадки насильного донорства та незаконної торгівлі органами для трансплантації. Усиновлення дітей-сиріт відкрило додатковий канал для работоргівлі.

Наслідком соціально-екон. розвитку України останніх років стали підйом власного класу підприємців і майнова поляризація susп-ва. Це створює ґрунт для розширення попиту на рабську працю та наближені до неї форми і всередині України. Тому протидія подальшому розвиткові рабства потребує формування свідомої політики д-ви в цьому напрямі. Враховуючи тривалість існування рабства в Україні, боротьба з його пережитками в гуманітарній сфері має таке ж важливе значення, як і карно-правові та екон. заходи.

О.І. Галенко.

Рава-Руська. Костьол Святого Йосифа. Фото початку 21 ст.



РА́ВА-РУ́СЬКА — місто районного значення Жовківського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Рата (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Залізнична станція. Населення 8,4 тис. осіб (2011).

Локація Р.-Р. відбулася бл. 1604. Засновниками та першими власниками міста була шляхетська родина Тщинських. (У літературі поширена не підтверджена джерелами думка про заснування Р.-Р. бл. 1455.) У 17 ст. сформувалася як ремісничий і торг. центр, 1622 надано привілей на проведення *ярмарків*. Місто входило до *Белзького воєводства*.

У Р.-Р. 1698 рос. цар *Петро І* і польс. король *Август II* домовилися про воєнний союз проти Швеції, а 1704 швед. король *Карл XII* і польс. король *Станіслав-Богуслав Лещинський* погодили свої плани в боротьбі проти Петра І.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* 1772 (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) Р.-Р. відійшла до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Із кінця 18 ст. — у складі Жовківського округу. Із 1867 — центр повіту. Відчутної шкоди місту завдали пожежі 1854, 1862 і 1884. Розвиткові Р.-Р. сприяло відкриття 1887 прокладених через місто залізниць *Сокаль* — Ярослав (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща) і *Львів* — Белзець (нині с. Белжець Люблінського воєводства, Польща).

З осені 1914 до літа 1915 окупована рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належала Польщі. 1919 в Р.-Р. відбулися бої 1-го корпусу *Української Галицької армії* з польс. військом. 1921 у Р.-Р. мешкало понад 15 тис. осіб, 1931 — понад 11 тис.

У вересні 1939 зайнята рад. військами. Від 1939 — у складі УРСР. 1939—62 — райцентр. Місто районного значення від 1939.

26 червня 1941 захоплена нім. військами, увійшла до складу *Генеральної губернії*. 1941—42 в місті розташовувався концтабір для військовополонених — Шталаг-325, в якому перебували понад 18 тис. осіб. Улітку 1942 в Р.-Р. було створене гетто, де загинули понад 18 тис. євреїв. Усього в Р.-Р. та районі окупанти знищили 41,5 тис. осіб, у т. ч. 24,5 тис. військовополонених. 20 липня 1944 здобута рад. військами.

1962—64 — у складі Яворівського р-ну, із грудня 1964 — Нестеровського (із 1991 — Жовківського) р-ну.

Нині в Р.-Р. працює кілька підпр-в деревообробної та харчової пром-сті. 2008 відкрито міжнар. автомобільний пункт пропуску через держ. кордон «Рава-Руська». У місті регулярно проводиться міжнар. фестиваль нар. творчості «Галицькі перехрестя».

Пам'ятки: костьол Святого Йосифа (1770—76), костьол Архістратига Михаїла і келії ордену реформатів (1737), церква Святого Юрія (1846), кладовище військовополонених, які загинули в концтаборі Шталаг-325.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993; Жовківщина: Історичний нарис, т. 1. Жовква—Львів—Балтимор, 1994; *Лещук Т.Й.* Замок над прірвою: Документальна повість про Раву Руську і Равщину (від найдавніших часів до сьогодення). Львів—Рава-Руська, 2008.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

РА́ВИЧ Іван Андрійович (1677—1762) — київ. ювелір. Н. в сім'ї

київ. міщанина Андрія Равича і майже все життя прожив у *Києві* в парафії церкви Святого Миколи Притиска на *Подолі*. Р. був членом київ. *магістрату* і 30 років обіймав посади *лавника* та *райці*. 1740 він відвідав Німеччину (Аугсбург, Нюрнберг), де купував книги для *Києво-Печерської лаври*.

Як ювелір він працював майже 60 років, його датовані вироби охоплюють період 1703—60. Коло побутування його творів — *Гетьманщина*. Серед його замовників — гетьмани І.*Мазепа* і К.*Розумовський*, представники *козацької старшини* та правосл. *духовенства*. Для світських осіб він робив столовий посуд, для Церкви — різноманітні богослужбові речі (потири, напрестольні хрести, дарохранильниці, свічники, оправи на Євангелія тощо). Найвизначнішим його твором вважається дарохранильниця, зроблена 1743 для Києво-Печерської лаври, із великою кількістю дрібних деталей і надзвичайно пишним декором, характерним для пізнього *бароко*.

Нині відомо понад 70 виробів, приписуваних Р. Вони зберігаються в музеях України і (невелика частина) Росії. Із них 17 вважаються безспірно належними Р.; атрибуція частини виробів викликає сумніви фахівців.

Літ.: *Петренко М.З.* Українське золотарство 16—18 ст. К., 1970; *Мішнєва О.І.* Іван Равич — видатний український золотар доби бароко. В кн.: Лаврський альманах, вип. 3. К., 2001; *Жарких М.* Іван Равич. Web: http://www.m-zharkikh.name/uk/History/Ravych.html.

М.І. Жарких.

РАГОЗА́ Михаїл (у миру — Михайло Васильович; бл. 1540 — між 18.06 і 15.08.1599) — церк. діяч, православний (1589—96), згодом — уніатський (1596—99) митрополит Київський. Походив із білорус. *шляхти* Мінського пов. Освіту отримав, імовірно, у Віленському єзуїтському колегіумі. До 1576 був писарем віленського *воєводи* кн. Б.Корецького. 1579 став ігуменом Свято-Вознесенського монастиря в *Мінську*. 1583 від вдови слуцького кн. Юрія Олельковича отримав монастир Святої Трійці у Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь). 1589 рекомендований на



Митрополит Київський Михаїл (Рагоза). Гравюра 19 ст.

Київ. митрополію високопоставленими правосл. *магнатами* — новогрудським воєводою Ф.Скумином-Тишкевичем та київ. воєводою кн. В.-К.*Острозьким*. 1589 затверджений на митрополії польс. королем Жигимонтом III Ваза (див. *Сигізмунд III*) і висвячений константиноп. патріархом *Єремією II* Траносом. 1590 Р. відновив традицію регулярного проведення церк. *соборів*, скликавши в червні в Бересті (нині м. Брест, Білорусь) перший після тривалої перерви собор. Ухвали собору мали сприяти зміцненню дисципліни в церкві, підвищенню освіт. рівня *духовенства* та розвиткові освіти. Р. підтримав започатковану *братствами* програму внутр. реформи *православ'я*. Особливою прихильністю митрополита користувалося *Львівське братство*, до якого він записався під час свого приїзду до *Львова* 1591.

1594 розпочався новий етап діяльності Р., пов'язаний із його залученням до унійного процесу (див. *Берестейська церковна унія 1596*), започаткованого його єпископатом. У червні 1595 разом із більшістю єпископів підписався під осн. документами, де розглядались умови злуки Римо-католицької церкви та Київ. митрополії. Остаточне підписання декларації унії митрополитом Р. та більшою частиною єпископату відбулось 8 жовтня 1596 на унійному соборі в Бересті.

У поберестейські роки важливе місце в його діяльності займала боротьба зі світським патронатом, який перешкоджав утвердженню унії в єпархіях.

П. у своїй резиденції в м. Новогрудок (нині місто Гродненської обл., Білорусь).

Літ.: *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Рим, 1962; *Крижанівський О.П. та ін.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1, 3. К., 1994; *Hryniewicz W.* Przeszłość zostawić Bogu: Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej. Opole, 1995; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000; *Тимошенко Л.* Берестейська унія Михайла Рагози. В кн.: Різдво Христове 2000: Статті й матеріали. Львів, 2001; *Кетра Т.* Metropolita Michał Rahoza a unia brzeska. «Klio», 2002, nr. 2.

Н.А. Головата.

«РА́ДА» — укр. щотижнева газета, виходила в *Києві* 1906—14. Гол. редактори: Ф.*Матушевський* і М.Павловський (1906—13), А.*Никовський* (1913—14); секретарі: С.*Петлюра*, В.Королів, П.Сабалдир (Майорський). Окремими відділами керували: Д.*Дорошенко* (огляди по Україні), М.*Лозинський* (закордонний відділ), Л.*Старицька-Черняхівська* (огляд по Росії), Г.Шерстюк (школа, виховання), М.Гехтер (соціально-екон. справи), Б.Ярошевський (польс. справи). Видавав і фінансував «Р.» Є.*Чикаленко* при певній матеріальній підтримці В.*Симиренка* і Л.Жебу-



№ 172. Київ. Неділя, 27 іюля (9 серпня), р. 1908. Ціна окремого № 4 коп. № 172.

РАДА

газета політична, економична і літературна
ВИХОДИТЬ ЩО-ДНЯ, ОКРІМ ПОНЕДІЛКІВ.
Рік третій.

Адреса редакції і контори: у Київі, Велика Підвальна вул. д. 6, біля Золотих воріт.
Телефон редакції 1458.
Умови передплати на р. 1908.
Передплата приймається тільки з 1-го числа кожного місяця.
За зміну адреси 30 коп.

Рукописи, на яких не зазначені умови друку, вважаються безплатними.
Умови друкування оповісток:

Жертвуйте на пам'ятник Т. ШЕВЧЕНКОВІ у Київі!

Жертви по всій Росії дозволено збірати Полтавській Губерніській Земській Управі.

Літній театр Купецького Саду.
Товариство Українських Артистів під орудою П. К. САКСАГАНСЬКОГО.
1) „СТО ТИСЯЧ",
2) КОЛЯДКИ.

Музично-драматична школа
М. В. ЛИСЕНКА
Велика Підвальна вул., 15.

ГРАМОФОНИ
Г. І. ИНДРЖИШЕКА

ОПОВІСТКА.

Газета «Рада». 1908. 27 липня (9 серпня). Перша сторінка.



Равич І. Дарохранильниця. Києво-Печерська лавра. 1743.



Равич І. Срібне з позолотою блюдо Видубицького Свято-Михайлівського монастиря у Києві. 1723.

ньова. Будучи на той час єдиною щоденною укр. газетою, «Р.» широко висвітлювала нац. життя в усіх укр. землях, відгукувалася на всі громад., культ. і політ. події. «Р.» було закрито рос. царизмом улітку 1914 після початку *Першої світової війни.*



Члени редакції газети «Рада». Стоять (зліва направо): М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, М. Гаянко, П. Сабалдир, С. Васильченко, О. Олесь; сидять: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Київ, 1910.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930; *Лисенко О.В.* Роль преси у формуванні української національної ідеї. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 1. К., 2000.

О.В. Лисенко.

РА́ДА БЕЗПЕ́КИ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ (РБ ООН) — гол. орган цієї універсальної міжнар. орг-ції у справі запобігання війнам та сприяння ефективному мирному міжнародному співробітництву. Функції та повноваження РБ ООН були визначені Статутом Об'єднаних Націй, який набув чинності 24 жовтня 1945. Упродовж 1945—63 РБ ООН складалася з 11-ти країн, з яких 5 (США, *СРСР*, Велика Британія, Китай, Франція) були постійними членами із правом вето. Після збільшення кількості країн-членів *Організації Об'єднаних Націй* 1963 РБ ООН була розширена до 15-ти членів: 5-ти постійних та 10-ти непостійних членів, які обираються на 2 роки *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* за критеріями участі країн-кандидатів у підтриманні міжнар. миру та безпеки, досягненні ін. статутних цілей ООН, а також відповідно до принципу справедливого геогр. представництва від Північної і Південної Америки, Європи, Азії та Африки. 1945—71 місце Китаю в РБ ООН належало Китайс. Республіці (Тайваню). Від 1971 і донині це місце належить Китайс. Нар. Республіці.

Статут ООН надає РБ право не лише розглядати актуальні питання міжнар. безпеки, а й приймати рішення щодо запровадження санкцій, проведення миротворчих операцій, організації заходів превентивної дипломатії. РБ ООН може рекомендувати ГА ООН прийняти нову д-ву до ООН або виключити з ООН д-ву, яка систематично порушує статутні норми та принципи міжнар. права. Також РБ ООН пропонує на розгляд ГА ООН кандидатуру Ген. Секретаря ООН. Осн. формою рішень РБ ООН є резолюції, нумерація яких враховує порядковий номер певного засідання РБ ООН, починаючи з першого. Право вето, яким володіють постійні члени РБ ООН, в умовах гострих міжнар. криз часто паралізує роботу ООН. Позаяк для прийняття рішення необхідно 9 голосів (причому без вето постійних членів) із 15-ти, то консенсусу великих д-в для цього недостатньо. Отже, непостійні члени РБ ООН де-факто мають колективне право вето. Після розпаду СРСР у грудні 1991 його наступником у статусі постійного члена РБ ООН стала РФ.

Україна як одна з держав-засновниць ООН двічі обиралася непостійним членом РБ ООН — 1948—49 та 2000—01. Обидва рази Україна підтримувала ініціативи, спрямовані на зміцнення миру та міжнар. безпеки. Після проголошення незалежності активна участь у миротворчих операціях ООН перетворила Україну на одну з найбільш активних д-в у системі Об'єднаних Націй. Україна підтримує ініціативи, спрямовані на реформування РБ ООН, зокрема збільшення кількості постійних держав-членів РБ ООН. Але цей процес заблокований, адже країни — регіональні лідери — наполягають на обмеженні права вето, а постійні члени РБ ООН — проти цього.

Після завершення *«холодної війни»* РБ ООН прийняла вдвічі більше рішень щодо проведення міжнар. миротворчих операцій, але часто запізнювалася з акціями превентивної дипломатії. Справжня криза в РБ ООН сталася навесні 1999 під час обговорення мандата *Північноатлантичного альянсу* в Косово. Консолідоване рішення тоді так і не було прийняте. Ситуація повторилася навесні 2003, коли США приймали одноосібне рішення щодо початку війни проти іракського режиму С.Хусейна. Нормалізація роботи РБ ООН залежить не лише від успішності реформування Об'єднаних Націй, а й від повернення суб'єктів міжнар. права до практики виконання статутних норм ООН та цивілізованих способів міжнар. відносин.



Засідання Ради Безпеки ООН. 2011.

Дж.: Устав Организации Объединенных Наций. Нью-Йорк, 1945.

Літ.: *Бруз В.* Право вето не застаріло. «Політика і час», 1999, № 2; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006.

А.Ю. Мартинов.

РА́ДА ГЕНЕРА́ЛЬНОЇ СТАРШИ́НИ — політ. інститут, який відображав інтереси старшинської верхівки на *Запорозькій Січі* та укр. *нобілітету* в новоутвореній д-ві у ході *Національної революції 1648—1676*. Р.г.с. пройшла еволюцію від ради військ. старшини до представницького органу нобілітету *Гетьманщини*. Існувала на Запороз. Січі як інституція, яка зазвичай публічно розглядала поточні справи. У ході Нац. революції 1648—76 почала відігравати роль представницького органу, подібно до відповідних інститутів у країнах Центр. Європи. Значення її зросло після смерті Б.*Хмельницького*. За його гетьманування на Р.г.с. розглядалися проблеми внутр. та зовн. політики, стратегічні плани воєнних дій. За гетьманування І.*Мазепи козацька старшина* почала перебирати роль, яку мала *шляхта Речі Посполитої*. У цей же час світські інтелектуали Гетьманщини відновили ідею контрактних відносин між монархом-протектором та шляхтою. Цій ідеї протистояли старі уявлення про контрактні відносини між монархом та козац. військом. У серед. 18 ст. світські інтелектуали Гетьманщини сформували концепцію відповідальності *еліти* за територіальну цілісність та конституційний устрій своєї *Вітчизни*. 1763 бл. 100 представників середньої та вищої шляхти Гетьманщини зібралися на Р.г.с. у *Глухові*, де було вирішено розпочати широкі реформи. Із петицій, поданих рос. імп. *Катерині II*, промови Г.*Політики* слідувало, що Р.г.с. розглядала Гетьманщину як окрему автономну територію у складі Рос. імперії. Згідно з поглядами її учасників Гетьманщина була пов'язана з Рос. імперією спільним монархом, але мала власні кордони, уряд і проводила самостійну екон. політику, також пропонувалося перетворити Р.г.с. на шляхетський Сейм, урівняти укр. та рос. посади, підтвердити права нобілітету на землю й обмежити права селян на залишення своїх панів. Це була остання рада ген. старшини.

Літ.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв., ч. 1. К., 1930; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К., 2002; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Смолій В.*, *Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009.

В.П. Кононенко.

РА́ДА ЕКОНОМІ́ЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМО́ГИ (РЕВ) — міжнар. екон. орг-ція соціаліст. країн, створена в *Москві* в січні 1949. Країнами-засновниками стали Болгарія, Польща, *СРСР*, Румунія, Угорщина, Чехословаччина. У лютому 1949 до РЕВ була прийнята Албанія, яка 1961 внаслідок ідеологічного розриву з СРСР припинила участь у роботі РЕВ. 1950 членом РЕВ стала Нім. Демократ. Республіка, 1962 — Монгол. Нар. Республіка, 1972 — Республіка Куба, 1978 — В'єтнамська Соціаліст. Республіка.

Вищий керівний орган РЕВ — Сесія Ради (запроваджена 1949). Гол. виконавчий орган РЕВ — Виконавчий к-т (створений 1962). Екон. виконавчо-адм. орган Ради — Секретаріат РЕВ — перебував у Москві.

Початкова рад. концепція діяльності РЕВ передбачала створення альтернативної щодо західноєвроп. інтеграції «соціалістичної моделі інтеграції». Однак принциповими були відмінності між двома підходами до інтеграції. *Європейська інтеграція* передбачала рівноправну участь усіх учасників, запровадження секторального підходу до розвитку співпраці. Натомість, модель РЕВ ґрунтувалася на розподілі праці країн соціаліст. табору, виходячи зі структури нар. госп-ва СРСР. Дослідники історії РЕВ доводять, що функціонування зазначеної екон. орг-ції спиралося на бартерний обмін рад. сировини на пром. продукцію ін. країн-учасниць РЕВ. З метою організації багатостороннього екон. та науково-тех. співробітництва в рамках РЕВ, починаючи з 1956, створювалися постійні комісії Ради. Вони займалися вирішенням галузевих і науково-тех. проблем. Однак у РЕВ домінували не інтенсивні, а екстенсивні тенденції екон. розвитку. Рад. кер-во вбачало в РЕВ «економічний» додаток до військово-політ. орг-ції соціаліст. країн Європи, якою була Орг-ція Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*).

Водночас розвиток західноєвроп. інтеграції, символом якого стало створення Європ. екон. співтовариства, спонукав СРСР уточнити концепцію діяльності РЕВ. На 12-й сесії Ради в грудні 1959 був прийнятий статут. Він передбачав розвиток співпраці на основі окремих угод та зробив можливою участь у роботі її органів спостерігачів. Із 1964 на основі угоди між РЕВ і урядом Соціаліст. Федеративної Республіки Югославії ця країна брала участь у роботі РЕВ. На договірних засадах із РЕВ співпрацювали Фінляндія, Ірак, Мексика.

Домінантою діяльності РЕВ залишалося планування. 1971 було створено К-т із співробітництва в галузі планової діяльності, а 1974 — К-т із співробітництва в галузі матеріально-тех. постачання. У рамках РЕВ діяли Міжнар. банк екон. співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк. Розрахунки в торгівлі між країнами РЕВ здійснювалися в «перевідних карбованцях».

УРСР брала активну участь в екон. та науково-тех. співробітництві із країнами-членами РЕВ. Формою такої співпраці спочатку була взаємодія через відповідні загальносоюзні органи, а з 1970-х рр. УРСР створювала спец. органи, які виконували орг. функції щодо розвитку різних форм екон. та науково-тех. співробітництва із країнами-членами РЕВ.



Будинок Ради Економічної Взаємодопомоги. Архітектори М. Посохін, А. Мндоянц, В. Свирський. Москва, 1969.

Починаючи з 2-ї пол. 1980-х рр., країни-члени РЕВ опинилися в стані глибокої системної кризи. Поглиблювалося їхнє відставання від індустріально розвинутих країн Заходу. Адміністративно-командні системи країн соціаліст. табору продемонстрували свою неспроможність у розв'язанні нагальних проблем. Комплексна програма інтеграції, вироблена РЕВ, не давала достатніх стимулів для подальшого розвитку співробітництва. Під впливом народно-демократ. революцій 1989 у країнах Центр. і Пд.-Сх. Європи та внаслідок поглиблення кризи в СРСР у червні 1991 РЕВ саморозпустилася.



Монета «60 років Раді Європи». 5 гривень. Аверс і реверс. 2009.

Літ.: Основные документы Совета Экономической Взаимопомощи. М., 1981; Координация народно-хозяйственных планов стран-членов СЭВ: Опыт, проблемы, перспективы. М., 1987; СЭВ — новый тип международных экономических отношений. К., 1988; *Сохань П.С.*, *Даниленко В.М.* Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма: 1945—1970. К., 1988.

Н.В. Кривець.

РА́ДА ЄВРО́ПИ створена 5 травня 1949 демократ. західноєвроп. країнами з метою захисту прав і свобод людини, демократ. принципів, розвитку загальноєвроп. співробітництва в галузі права, к-ри, охорони навколишнього середовища. Р.Є. забезпечує поступ у розвиткові політ., екон., правових аспектів *європейської інтеграції*. Обов'язково потрібно розрізняти Раду Європи як міжнар. орг-цію та Європ. Раду як керівний орган *Європейського Союзу*.

Гол. органами Р.Є. є К-т міністрів Ради Європи та Парламентська асамблея Ради Європи, яка проводить сесії у Страсбурзі (Франція) двічі на рік, обговорює політ. питання, затверджує бюджет Р.Є., розглядає рекомендації К-ту міністрів. Нац. делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи мають презентувати увесь політ. спектр держав-членів. Станом на 1 січня 2010 членами Р.Є. є 44 країни.

У структурі Р.Є. функціонують Європейська комісія, Європ. суд із прав людини, Європ. центр молоді, Постійна конференція місц. і регіональних органів влади європ. країн, Венеціанська комісія, яка дає роз'яснення та рекомендації щодо правових норм, якими керується Р.Є.

Активізація діяльності Р.Є. була пов'язана з радикальними геополіт. змінами, які відбулися в Європі після завершення *«холодної війни»*. Наразі діючими є бл. 200 міжнар. конвенцій та угод, зокрема такі, як Європ. хартія прав людини, *Європейська соціальна хартія* та ін. Розширення демократ. правового поля зміцнює процес європ. інтеграції.

Україна 1992 отримала статус спостерігача Р.Є. 9 листопада 1995 Україна стала повноправним членом Р.Є. Складний процес становлення правової д-ви в Україні створює проблеми з дотриманням зобов'язань перед Р.Є. Тому щодо України було запроваджено процедуру моніторингу процесу імплементації норм Р.Є. до нац. законодавства. Наразі Україна приєдналася до майже 50-ти конвенцій і хартій Р.Є. 5 травня 1997 Україна приєдналася до Протоколу № 6 Європ. хартії прав людини, а в січні 2000 скасувала смертну кару. 23 квітня 1998 КМ України прийняв постанову «Про уповноваженого у справах дотримання Конвенції 1950 Про захист прав і основних свобод людини» (омбудсмена). Суттєву увагу Р.Є. приділяє розвиткові місц. самоврядування в Україні. У грудні 2002 ВР України прийняла Концепцію адаптації вітчизн. законодавства до європ. правової системи. Моніторинговий к-т Ради Європи наприкінці 2004 висловив сподівання щодо активізації процесу завершення виконання Україною зобов'язань перед Р.Є. Венеціанська комісія Ради Європи рекомендувала удосконалити процес політ. та суд. реформи, забезпечення свободи слова та дотримання демократ. прав людини. Виступаючи на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи 27 квітня 2010, Президент України В.*Янукович* обіцяв завершити виконання правових зобов'язань України перед Р.Є. до весни 2011, коли за ротаційним принципом до України на рік мало перейти головування в Раді Європи.



Сесія Парламентської асамблеї Ради Європи. 2007.

Літ.: *Попович М.В.* Європа—Україна: Праві і ліві. К., 1996; *Дженніс М. та ін.* Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування. К., 1997; *Мармазов В.Є.*, *Піляєв І.С.* Україна в політико-правовому полі Ради Європи: Досвід і проблеми. К., 1999; *Чиж І.С.* Україна в Раді Європи. К., 2001; *Гердеген М.* Європейське право. К., 2008.

А.Ю. Мартинов.

РА́ДА З'Ї́ЗДУ ГІРНИЧОПРОМИСЛО́ВЦІВ ПІ́ВДНЯ РОСІЇ — постійний виконавчий орган (існував із 1877 до 1918) між з'їздами представників підпр-в, синдикатів, представницьких орг-цій видобувної і важкої пром-сті Пд. України (усього з 1874 відбулося 42 чергових і кілька екстрених з'їздів; див. *З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії*), який перебував у *Харкові*. Фактично виконував функції регіонального представництва укр. підпр-в та був першою й найбільшою представницькою орг-цією великого капіталу в Рос. імперії, що мала регіонально-галузевий характер.

Раду з'їзду було створено на 4-му з'їзді гірничопромисловців Пд. Росії в Харкові з ініціативи О.*Ауербаха*, О.Шеєрмана, П.*Горлова*, І.Іловайського та ін. власників великих копалень Донец. басейну. За статутом гол. завданням «харківського парламенту», як називала Раду з'їзду столична преса, було відстоювання екон. інтересів (планування вир-ва та збуту вугілля і металу, затвердження вигідних тарифів на перевезення їх залізницями, встановлення протекційних мит, отримання держ. замовлень, підтримка в експорті продукції тощо) гірничопромисловців переважно Донецько-Придніпровського і Харківського економічних районів перед урядом, а також надання йому консультацій.

У Раді з'їзду, як і в цілому в роботі з'їздів гірничопромисловців Пд. Росії, брали участь також представники уряду, залізниць, земств, наук. і тех. т-в, «споживачі» вугілля й металу. Активними її діячами були О.*Алчевський*, М.*Авдаков* (очолював раду протягом 1900—05), М. фон Дітмар (відповідно протягом 1906—18), І.Ясюкович, Ф.Єнакієв, Г.Кольберг, О.Фенін та ін. промисловці.

На поч. 1900-х рр. Рада з'їзду сприяла створенню територіальних синдикатів на Пд. України — *«Продвугілля»* і *«Продамет»*, під кер-вом яких вела боротьбу за впливи в уряді й на ринках збуту проти конкурента — Ради з'їздів гірничопромисловців Уралу, відстоювала перед урядом інтереси великого іноз. і вітчизн. капіталу у своєму регіоні.

Із Радою з'їзду тісно співпрацював харків. К-т із залізничних перевезень гірничозаводських вантажів, який домагався вигідних для укр. підпр-в залізничних тарифів. У загальнорос. Раді з'їздів представників пром-сті і торгівлі, створеній 1906 в *Москві* (об'єднувала понад 100 різних синдикатів і картелів), Р.з.г.П.Р. посилила свій вплив з обранням 1907 на посаду голови цієї орг-ції колишнього свого очільника М.Авдакова (виконував обов'язки до 1915). Р.з.г.П.Р. критикувала 1917 *Тимчасовий уряд* за його поступки революц. рухові, співпрацювала з урядом гетьмана П.*Скоропадського*. Формально Раду з'їзду було ліквідовано *більшовиками* в січні 1918, але в перші роки *нової економічної політики* на базі її адміністративно-тех. апарату постала Рада з'їздів пром-сті, торгівлі й транспорту УСРР, яка також невдовзі була ліквідована.

1897 при Раді з'їзду було засновано стат. бюро, що публікувало велику кількість матеріалів наук. характеру про важку пром-сть і ринки України, сприяло покращенню пром. статистики, особливо в металургійній галузі. Стат. матеріали публікувалися в щорічних «Трудах» Ради з'їзду, а також у власному виданні «Горнозаводской листок», який із 1880 до 1903 видавався відомими гірничими інженерами, спочатку — М.Яшевським, а потім — С.Сучковим (протягом перших 6-ти років мав назву *«Южнорусский горный листок»*). Із кінця 1903 журнал публікувався за редакцією голови Р.з.г.П.Р. М. фон Дітмара (із 1910 отримав нову назву — «Горнозаводское дело», з накладом у 1,5 тис. примірників).

Літ.: *Фомин П.И.* Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. Х., 1908; *Бондаренко Е.Л.* Съезды горнопромышленников Юга России — крупнейшая представительная организация монополистического капитала России. «Вестник Московского государственного университета: Серия 8», 1961, № 2; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ, 1992; *Щербініна О.В.* Регіональна представницька організація — З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 6. К., 2003; *Качалян А.С., Лубский А.В.* Горнопромышленники Юга России (конец XIX — начало XX века). Ростов-на-Дону, 2004; *Шандра І.О.* З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874—1918 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. Луганськ, 2007.

О.М. Донік.

РА́ДА КОЗА́ЦЬКА ЗАГА́ЛЬНА (інша назва — генеральна, сучасники називали її «повною радою») — політ. інституція *Війська Запорозького*, типологічно подібна до зборів чоловіків, здатних носити зброю, в мілітарних спільнотах середньовічної Євразії. Започаткувалася Р.к.з. на *Запорозькій Січі*. Початок *Національної революції 1648—1676* не вніс істотних змін у процедуру проведення ради, але трансформував її реальне значення, оскільки вона стала інституцією, яка представляла інтерес *козацтва українського* — гол. *стану* новоутвореної д-ви. Зі зміцненням влади гетьмана Б.*Хмельницького* від скликання Р.к.з. відмовилися на користь *ради генеральної старшини*, яка представляла інтереси нового укр. *нобілітету*. Після смерті Б.Хмельницького значення Р.к.з. стало залежати від впливу гетьмана, а також моск. монарха-протектора на внутр. життя укр. д-ви. Від кінця 1650-х рр. рос. уряд почав підтримувати Р.к.з. як засіб свого впливу на внутр. політику в *Гетьманщині*. У 2-й пол. 17 ст. запорожці намагалися посилити свою роль у Р.к.з., спираючись на традиції 1-ї пол. 17 ст., за якими участь січовиків належала до необхідної умови її легітимності. Проти цього виступали восени 1657 — взимку 1658 гетьман І.*Виговський*, на поч. 1660-х рр. наказний гетьман Я.*Сомко*. Кульмінацією впливу січовиків на Р.к.з. стала *Чорна рада 1663*. Також запорожці відіграли надзвичайно важливу роль на Р.к.з. 1710. В останній чв. 17 ст. Р.к.з. зберігала за собою лише виняткові права обрання *гетьмана* та затвердження умов із моск. царем. Упродовж 1-ї пол. 18 ст. повноваження Р.к.з. постійно звужувалися. При виборі на гетьманство І.*Скоропадського*, Д.*Апостола* та К.*Розумовського* рішення Р.к.з. лише символічно закріплювало вибір кандидата центр. владою.

Р.к.з. не мала визначених форм представництва делегатів. Сигналом для скликання слугував барабанний бій, рішення приймалося більшістю, яка виявлялася гучністю галасу та кількістю підкинутих шапок. До осн. умови легітимності Р.к.з. належали участь в її проведенні більшості членів товариства на Запороз. Січі та наявність усіх *полків* у Гетьманщині. Прерогатива скликання Р.к.з. належала гетьманові або *генеральній старшині*, яка урядувала в період міжгетьманства. Зазвичай на Р.к.з. головував гетьман, за умови обрання

гетьмана кер-во здійснювала ген. старшина колегіально або в особі найвпливовішого з-поміж неї представника, найчастіше — *генерального обозного.* Розпорядчиками на Р.к.з., як правило, виступали *генеральні осавули.* Найбільше представництво досягалося на тих зібраннях, які скликалися під час походу. На Р.к.з. 1663 під *Ніжином* налічувалося більше 40 тис. осіб. Одночасно із широким представництвом рядового козацтва відбувалися заг. козац. ради, що складалися зі старшини, виборних від Війська Запорозького, *духовенства* і *міщан.* Із часу гетьманства І.Виговського на Р.к.з. почали відігравати помітну роль представники правосл. церкви.

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. К., 1929; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К., 2002; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009.

В.П. Кононенко.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ — вищий орган виконавчої влади, діяльність якого відбувалася в два етапи (осінь 1857 — 1905, 19 жовтня 1905 — лютий 1917). Створена рос. імп. *Олександром II* для координаційного забезпечення підготовки і проведення реформ 1860—70-х рр. До її складу входили міністри та головноуправляючі на правах міністрів, голова *Комітету міністрів Російської імперії* і Держ. ради Рос. імперії та ін. сановники, яких призначав імператор, котрий очолював її роботу. До 12 листопада 1861 не отримала законодавчого акта про повноваження і діяла перші 4 роки неофіційно, обговорюючи заходи загальнодерж. значення, а також поточні справи управління д-вою, що їх пропонував імператор, серед яких — річні звіти міністрів, головноуправляючих та їхні всепідданіші доповіді із пропозиціями галузевих перетворень і реформувань, потреб приймати та відміняти закони. Розглядала висновки комісій, к-тів, установ, які напрацьовували окремі законопроекти реформаторської діяльності. Частина проектів одразу схвалювалася імп. Олександром II, інші надходили на доопрацювання у відповідні к-ти, комісії, наради. Після отримання офіц. статусу Р.м.Р.і. активно працювала впродовж 2-х років — 1862—64 — під час підготовки найсуттєвіших реформ. При імп. *Олександрові III* Р.м.Р.і. збиралася двічі й практично припинила свою діяльність. Відродилася на початку *революції 1905—1907* на основі акта від 19 жовтня 1905 «О мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений» для створення проекту законодавчого виборного органу — *Державної думи Російської імперії.* Її очолював не імператор, як раніше, а голова РМ (першим був граф Д.Сольський). До її складу ввійшли всі міністри, головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством, обер-прокурор Найсвятішого Синоду і держ. контролер. Р.м.Р.і. розглядала справи, які потім надходили на схвалення Держ. думи і Держ. ради; призначала на гол. посади вищого і місц. управління та звільняла з них, за винятком тих, що належали до відомства імператорського двору і уділів, держ. оборони, зовн. політики. Із впровадженням Осн. законів (1906) Р.м.Р.і. набула деяких повноважень уряду, відповідального перед імператором, який продовжував призначати голову та міністрів. Голова РМ мав право вимагати від усіх гол. начальників будь-які відомості й пояснення, а ті — подавати пропозиції із законодавства та управління для підготовки імператору всепідданійшої доповіді. Відносну самостійність отримали військовий і морський міністри, закордонних справ та міністр двору, що виносили на обговорення в Р.м.Р.і. лише окремі питання за власною ініціативою. Держ. контролер підлягав Р.м.Р.і. з адм. питань. Між 1-ю та 2-ю Держ. думами Рос. імперії Р.м.Р.і. виконувала законодорадчі функції, коли було обговорено бл. 60-ти законопроектів. Після ліквідації 23 квітня 1906 К-ту міністрів Рос. імперії його повноваження перейшли до Р.м.Р.і., зокрема кер-во підготовкою держ. бюджету, кредитування мін-в. Засідання Р.м.Р.і. відбувалися регулярно 2—3 рази на тиждень.

За посадові злочини члени Р.м.Р.і. підлягали цивільній і карній відповідальності. Р.м.Р.і. конфліктувала з Держ. думою і сприяла її розпускам. 1907—17 склався стабільний механізм взаємодії імператора, Р.м.Р.і. та Держ. думи. Багато з підготовлених Р.м.Р.і. законодавчих актів, схвалених імператором, стосувалися безпосередньо укр. губерній. Зокрема, її положенням від 10 березня 1906 створювалися землевпорядні комісії для переселення українців до Сибіру.

Р.м.Р.і. мала постійну канцелярію з 4-х відділень на чолі з управляючими справами (барон Е.Нольде, Н.Вуїч, Н.Плеве та ін.); 1909 додалися ще 2 для з'ясування фінських справ. Рішення Р.м.Р.і. оформлялися у вигляді «Особых журналов», що їх підписували всі міністри і схвалював імператор. Із початком *Першої світової війни* Р.м.Р.і. отримала особливі повноваження: на час відсутності в столиці імп. *Миколи II* приймати самостійно важливі рішення.

Р.м.Р.і. ліквідовано після *Лютневої революції 1917*, і на основі її канцелярії створено канцелярію *Тимчасового уряду.*

Дж.: Полное собрание законов Российской империи: 2 собрание, т. 36, отд. 2: 1861, № 37619. СПб., 1863.

Літ.: *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; *Степанский А.Д.* Совет министров. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник. кн. 4. М., 2001; *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи: Главы высших центральных учреждений (1802—1917): Биобиблиографический справочник. СПб., 2002.

В.С. Шандра.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ. У день держ. перевороту 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*) після обрання гетьманом П.*Скоропадський* підписав *«Закони про тимчасовий державний устрій України».* Один із них мав назву «Про Раду міністрів і про міністрів» і визначав осн. напрями

внутр. і зовн. політики. Згідно з ін. законом — «Про гетьманську владу» — гетьман призначав отамана (голову) РМ і за його поданням затверджував і скасовував кабінет у повному його складі, призначав і звільняв ін. урядовців. Того ж дня формування кабінету було доручено одному з лідерів *Української народної громади* (УНГ) М.Сахно-Устиновичу, однак його пропозиції багатьом представникам поміркованих укр. партій увійти до уряду були відхилені. Тоді 30 квітня 1918 гетьман П.Скоропадський доручив формування кабінету вченому і громад. діячеві М.*Василенку*. 3 травня 1918 гетьман затвердив склад РМ у такому складі: голова уряду, міністр внутр. справ та тимчасово в. о. міністра пошт і телеграфів Ф.*Лизогуб* (октябрист), міністр фінансів — А.*Ржепецький* (кадет, поляк), торгівлі і пром-сті — С.Гутник (кадет, єврей), продовольчих справ — Ю.Соколовський (кадет), праці — Ю.Вагнер (нар. соціаліст, німець), нар. освіти і тимчасово в. о. міністра закордонних справ — М.Василенко (кадет), нар. здоров'я — В.Любинський (член УНГ), шляхів — Б.Бутенко (член УНГ), суд. справ — М.Чубинський (кадет), держ. контролер — Г.*Афанасьєв* (кадет, росіянин), тимчасово в. о. міністра військ. справ і флоту — нач. ген. штабу — О.*Сливинський*. Держ. секретарем був призначений М.Гижицький, якого через два тижні змінив І.*Кістяківський*. 10 травня 1918 міністром земельних справ було призначено Ф.Колокольцева, через кілька днів мін-во сповідань (віровизнань) очолив М.Зіньківський (кадет), а мін-во військ. справ — О.*Рогоза*.

Значний вплив у першому гетьман. кабінеті отримали кадети (див. *Конституційно-демократична партія*), яких М.Василенко запросив за принципом фахової придатності, а не парт. приналежності; входження до уряду було здійснено за рішенням з'їзду партії на персональній основі. Програмою їхньої діяльності, яка не у всьому відповідала укр. нац. інтересам, передбачалося надати рос. мові права державної нарівні з українською, відновлення приватної власності й госп-ва з допомогою твердої адм. влади, розпуск демократ. міських і земських органів самоврядування, ін. обмеження прав і свобод. Гетьман П.Скоропадський в основному підтримав прокадетський курс уряду, який до того ж значною мірою залежав від австро-нім. окупаційних властей. Намагаючись надати складу уряду більш укр. характеру, П.Скоропадський запросив 20 травня 1918 на посаду керуючого (міністра) закордонних справ Д.*Дорошенка*, а І.Кістяківського перемістив у червні 1918 на посаду міністра внутр. справ.

Гол. турботою уряду було виконання умов *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* щодо збору і відправки до Центр. д-в продовольства і сировини, що наштовхувалося на відчайдушний опір селянства, повстання якого переросли у справжню війну проти режиму. Посилилася страйкова боротьба робітників, невдоволення урядовою діяльністю зріло в лавах укр. політ. партій, які згуртувалися в *Українському національно-державному союзі*, що з вересня 1918 став іменуватися *Українським національним союзом* (УНС). Очоливши останній у вересні, В.*Винниченко* був утягнутий у переговори про реформування РМ (її «українізації» вимагали й німці), які не дали позитивного результату. Голова УНС відмежувався від делегування 24 жовтня 1918 союзом 5-ти членів *Української партії соціалістів-федералістів* до уряду — А.*В'язлова* (мін-во юстиції), О.*Лотоцького* (віровизнань), М.*Славинського* (праці), П.*Стебницького* (освіти) і В.*Леонтовича* (земельних справ). Міністерські посади також отримали В.Рейнбот (тимчасово в. о. міністра внутр. справ), С.Мерінг (торгу й пром-сті), С.Петров (держ. контролер). Посаду держ. секретаря обійняв С.Завадський. У результаті проведених змін вплив кадетів зменшився. Виникла тимчасова хистка рівновага між прихильниками єдинонеділимського курсу (федерації з нерад. Росією) і поборниками самостійності.

13 листопада 1918 П.Скоропадський змінив кабінет, який очолив С.*Гербель* (він же — міністр земельних справ). На ін. міністерські посади були призначені Г.Афанасьєв (закордонних справ), Д.Шуцький (генерал, військ. справ), А.*Покровський* (віце-адмірал, мор. справ), І.Кістяківський (внутр. справ), В.*Науменко* (освіти), М.Воронович (віровизнань), А.Ржепецький (фінансів), В.Ляндеберг (шляхів), С.Мерінг (торгівлі), В.Рейнбот (юстиції), В.Любинський (нар. здоров'я), В.А.*Косинський* (праці), Г.Глинка (продовольчих справ), С.Петров (держ. контролер). Останній склад РМ, в якому не залишилося жодного противника федерації з нерад. Росією, відразу вважався тимчасовим і спрямував гол. зусилля на встановлення контактів із країнами *Антанти* та порозуміння з рос. консервативним рухом (особливу активність тут виявляв міністр закордонних справ Г.Афанасьєв). Але в умовах розгортання *протигетьманського повстання 1918* вся влада в *Українській Державі* сконцентрувалася в руках військових (генерала від кавалерії Ф.*Келлера*, потім — генерал-лейтенанта кн. О.Долгорукова), а уряд втратив вагу та політ. вплив. Із 23 листопада 1918 функції голови РМ замість хворого С.Гербеля, за згодою гетьмана П.Скоропадського, виконував міністр фінансів А.Ржепецький.

Відрікаючись 14 грудня 1918 від влади, П.Скоропадський формально передоручив її С.Гербелю, який, у свою чергу, офіційно передав владу *Директорії Української Народної Республіки*.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1—3. К.—Відень, 1920 (репринтне вид. — К., 1990); *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930 (2-ге вид. — Нью-Йорк, 1954; 3-тє вид. — К., 2002); *Павленко Ю.В.*, *Храмов Ю.О.* Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). К., 1995; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Винниченко В.* Відродження нації: Заповіт борцям за визволення. К., 2008; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки, т. 2. К., 2009; *Пиріг Р.Я.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. К., 2011.

В.Ф. Солдатенко.

РА́ДА МІНІ́СТРІВ УРСР — вищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади в Україні з березня 1946 до квітня 1991. Утворена указом Президії ВР УРСР від 25 березня 1946 у складі голови РМ, 7-ми його заступників, 26-ти міністрів, голів Держплану, К-ту у справах мист-в, К-ту у справах культурно-освіт. установ і Управління вищої школи.

Встановлений конституціями СРСР (1936) і УРСР (1937) поділ галузевих органів на загальносоюзні, союзно-республіканські й республіканські не змінився, але централізація управління різко зросла. У лютому 1947 у прямому підпорядкуванні 36-ти загальносоюзних мін-в перебувала переважна більшість підпр-в та установ УРСР. Жодною мірою на них не поширювалася компетенція РМ УРСР. Але й два десятки союзно-респ. мін-в у складі РМ УРСР мали досить скромні повноваження. За дозволом на затвердження структури органів управління, фонду заробітної плати, схем посадових окладів тощо їм доводилося звертатися до відповідних міністерств у *Москві.* Певну свободу дій у рамках затверджених лімітів мали тільки 8 респ. мін-в. Постійні перебудови в системі управління призвели в кінцевому підсумку до появи громіздкої багатоступеневої структури зі складною системою забюрократизованої звітності, дублюванням функцій і колосальним апаратом, в якому кількість начальників була співставною з кількістю безпосередніх виконавців.

Після смерті Й.*Сталіна* М.*Хрущов* у боротьбі зі своїм суперником — головою РМ СРСР Г.*Маленковим* — ініціював появу постанови ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату» (25 січня 1954). Під гаслом розширення прав союзних республік деякі загальносоюзні мін-ва були перетворені на союзно-республіканські. У травні 1957 більшість мін-в були ліквідовані. Майже всі (за винятком військових) підпр-ва пром-сті та буд-ва були передані радам нар. госп-ва (див. *Раднаргоспи*). Після усунення М.Хрущова від влади раднаргоспи були ліквідовані, і управління пром-стю та буд-вом знову перейшло до галузевих мін-в.

Ухвалений 19 грудня 1978 закон «Про Раду Міністрів Української РСР» затвердив такий склад уряду: голова, його заступники, 28 керівників союзно-респ. мін-в, 6 респ. міністрів (автомобільного транспорту, буд-ва і експлуатації шосейних доріг, комунального госп-ва, місцевої пром-сті, побутового обслуговування населення, соціального забезпечення). Перелік респ. мін-в показує, що практично всі сфери життєдіяльності сусп-ва знову перейшли у відання союзних і жорстко контрольованих із Москви союзно-респ. мін-в, тобто централізація держ. управління дійшла до абсурду. Підпорядкування діючих в Україні підрозділів і структур К-ту нар. контролю і К-ту держ. безпеки Раді міністрів УРСР було суто формальним. Вони мали жорстку ієрархічну побудову із прямим виходом керівних ланок на апаратні підрозділи ЦК КПРС. Крім перелічених структур, РМ УРСР підпорядковувалися 13 держ. к-тів, об'єднання «Укрсільгосптехніка», Центр. стат. управління, к-ти з фізкультури і спорту, по держ. преміях УРСР в галузі науки і техніки, головні управління (архівне, з іноз. туризму та ін.).

Від травня 1990 підпорядкування РМ УРСР *Верховній Раді УРСР* стало не формальним, а фактичним. У зв'язку із цим виникла необхідність реформи вищого виконавчого і розпорядчого органу держ. влади. 18 квітня 1991 Верховна Рада України перетворила РМ УРСР на Кабінет Міністрів УРСР (див. *Кабінет Міністрів України*).

РМ УРСР очолювали: М.Хрущов (березень 1946 — грудень 1947), Д.*Коротченко* (грудень 1947 — січень 1954), Н.*Кальченко* (січень 1954 — лютий 1961), В.*Щербицький* (лютий 1961 — липень 1963, жовтень 1965 — травень 1972), І.*Казанець* (червень 1963 — вересень 1965), О.*Ляшко* (червень 1972 — липень 1987), В.*Масол* (липень 1987 — жовтень 1990), В.*Фокін* (жовтень 1990 — квітень 1991).

Літ.: Історія держави і права України, ч. 1—2. К., 1996; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; Конституції і конституційні акти України: Історія і сучасність. К., 2006; Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008; Історія державної служби в Україні, т. 2. К., 2009.

С.В. Кульчицький.

РА́ДА МІСЬКА́ ЗА МАГДЕБУ́РЗЬКИМ ПРА́ВОМ — орган станового міщанського самоврядування в укр. містах на *магдебурзькому праві.* Складалася з виборних *райців*, чисельність яких у різних містах була неоднаковою, а також одного або двох *бурмистрів*, котрі очолювали цей орган. У польс. містах, устрій яких слугував зразком для укр. міст, мало місце підпорядкування *війта* міськ. раді: протягом 14—15 ст. міста різним шляхом, зокрема через викуп, прибрали до своїх рук спадкові війтівства, а потім стали призначати на кожен рік свого суд. війта, який виконував передбачені магдебурзьким правом функції. У великих містах міська рада призначала також *лавників* і цехових старшин. Вона була наділена адм. і суд. компетенцією, а також встановлювала певні правові норми. Прийняті міськ. радою вількери (вількежі) — ухвали — стосувалися правил торгівлі, організації ремесла, громад. порядку (інколи торкалися цивільного і карного права) і підтверджувалися королем у королів. містах, а в приватних — власником міста. Такі риси міського самоврядування, у т. ч. його орг. структура і компетенція, були властивими і для укр. міст, що мали привілеї на магдебурзьке право. У ряді міст війт фактично очолював міське самоврядування. Водночас у середніх за величиною містах, в яких були спадкові війтівства, спостерігалася тенденція до перебирання міськ. радою повноти судово-адм. влади над *міщанами*, котрі підлягали магдебурзькому праву. Міська рада займалася розкладкою податків і повинностей серед міщан та контролювала їх виконання, наглядала за торгівлею, дотриманням правил оренди броварень та ін. пром. закладів, санкціонувала акти купівлі-продажу нерухомості у межах міста, контролювала ремісничі *цехи* та

ін. Міські громади боролися проти фінансових та ін. зловживань міськ. рад. У невеликих містах міська рада перебувала в підпорядкованому щодо війта становищі, а також у великій залежності від власників міст, державців і старост.

Дж.: *Groicki B.* Porządek sądow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953.

Літ.: *Ptaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Lwów, 1934; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Пашук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; *Kuraś S.* Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku. Wrocław, 1971; *Швидько Г.К.* Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV—XVIII вв. В кн.: Вопросы германской истории и историографии, вып. 3. Днепропетровск, 1975; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII—XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). «УІЖ», 2006, № 5; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

П.М. Сас.

РА́ДА НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ УРСР (до 1937 — Рада народних комісарів УСРР) — орган влади, який замінив *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України*. 1919—36 виконувала виконавчі, розпорядчі та законодавчі функції. *Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919* давала РНК УСРР право приймати на свій розгляд усі питання і справи, що вимагали законодавчого розв'язання, лише із заг. або спец. повноваження *Всеукраїнського центрального виконавчого комітету*. За відсутності такого повноваження рішення РНК УСРР подавалися на затвердження ВУЦВК. За *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* була позбавлена законодавчих функцій.

Члени РНК УСРР мали звання нар. комісара (наркома) і формально призначалися на посаду постановою ВУЦВК. Такою постановою вони могли бути і звільнені з посади. Проте реально РНК УСРР формувалася його головою, кандидатура якого затверджувалася в Кремлі. При РНК організовувалися допоміжні установи — Малий Раднарком (1919—24), уповноважені представництва, різні комісії і к-ти та ін. Кількість і назви наркоматів, які входили до РНК, не раз змінювалися за рішенням ВУЦВК. На час перейменування Тимчасового робітничо-сел. уряду України на РНК УСРР уряд включав 14 (включно із Радою нар. госп-ва та Революц. військ. радою) наркоматів. Після ухвалення Конституції УСРР 14 березня 1919 його склад було затверджено у кількості 17 наркоматів.

За конституціями УСРР/УРСР 1919, 1929 та 1937 український уряд формувався та був підзвітним вищим рад. органам республіки. Спочатку він обирався ВУЦВК та був підзвітним *Всеукраїнським з'їздам Рад* та ВУЦВК; а з 1937 — і обирався, і був відповідальним перед *Верховною Радою УРСР* (у періоди між сесіями ВР УРСР — Президією ВР УРСР). Під контролем ВУЦВК (пізніше — ВР УРСР) здійснювалася виконавча, розпорядча та законотворча діяльність укр. уряду. Однак, оскільки партія *більшовиків* керувала всіма ланками сусп. життя опосередковано — через рад. органи, за лаштунками безпосередньої демократії здійснювався нелегітимізований контроль парт. апарату. Крім того, як проекти постанов уряду, так і кандидатури його членів, підлягали обов'язковому попередньому затвердженню в органах ЦК КП(б)У.

РНК УСРР мусила узгоджувати свою діяльність і з урядом РСФРР (пізніше — *СРСР*). Зокрема, із часу свого заснування вона мала керуватися в законодавчій діяльності відповідними актами РНК РСФРР. Більше того, згідно з договором між РСФРР і УСРР про військовий і господарський союз від 28 грудня 1920 було проведено об'єднання ряду наркоматів РНК УСРР і РНК РСФРР — військ. і мор. справ, *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ), зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфу. Замість ліквідованих наркоматів при уряді УСРР утворилися управління уповноважених об'єднаних наркоматів уряду РСФРР (уповнаркомати). Їх голови (уповноважені) входили до складу РНК на правах нар. комісарів і мали керуватися у своїй діяльності декретами та постановами центр. органів РСФРР і УСРР, а також мали подвійну підлеглість — перед відповідними наркоматами РСФРР і перед «органами центральної радянської влади в УСРР».

1921 було створене уповноважене представництво РНК УСРР в РСФРР, яке мало демонструвати укр. самостійність назовні. Спочатку (12 січня) — у Наркоматі у справах національностей, а потім (15 червня) — у Раді праці і оборони РСФРР і плановій комісії Наркомату фінансів РСФРР.

За *Конституцією СРСР 1924* і *Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929* РНК УСРР мала 11 наркоматів, у т. ч. 5 однойменних із союзними (об'єднаних): фінансів, праці, робітничо-сел. інспекції, внутр. торгівлі, філіал Всесоюзної ради нар. госп-ва — Укр. раду нар. госп-ва. Функціонувало 6 самостійних (респ. підпорядкування) наркоматів: внутрішніх справ, юстиції, земельних справ, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. До складу РНК УСРР входили також уповноважені злитих наркоматів на території України — закордонних справ, військ. і мор. справ, зовн. торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфу. Поза списком наркоматів у конституціях згадувалося Об'єднане держ. політ. управління (ОДПУ) СРСР. Голова *Державного політичного управління УСРР* вважався водночас уповноваженим ОДПУ СРСР, хоча на практиці обидві посади могли займати різні функціонери.

За *Конституцією СРСР 1936* злиті наркомати були перейменовані на загальносоюзні, а об'єднані — на союзно-республіканські. Загальносоюзні наркомати могли керувати дорученою їм галуззю держ. управління на всій території СРСР або безпосередньо, або через призначувані ними органи. Союзно-респ. нар-

комати керували відповідною галуззю, як правило, через одноіменні наркомати союзних республік і управляли безпосередньо певним числом підпр-в за списком, що затверджувався Президією ВР СРСР.

Кількість союзних наркоматів зросла до 8-ми (оборони; закордонних справ; зовн. торгівлі; шляхів; зв'язку; водного транспорту; важкої пром-сті; оборонної пром-сті). Надалі вона продовжувала збільшуватися. До союзно-респ. наркоматів було зараховано 10 (харчової пром-сті; легкої пром-сті; лісової пром-сті; земельних справ; радгоспів; фінансів; внутр. торгівлі; внутр. справ; юстиції; охорони здоров'я). У складі РНК УРСР залишилося тільки 4 наркомати респ. підпорядкування — освіти; місц. пром-сті; комунального госп-ва; соціального забезпечення. Членами РНК УРСР були також заступники голови уряду, голова Держплану УРСР, уповноважений К-ту заготівель СРСР, начальник Управління у справах мист-в і уповноважені загальносоюзних наркоматів.

РНК очолювали: Х.*Раковський* (січень 1919 — червень 1923), В.*Чубар* (липень 1923 — квітень 1934), П.*Любченко* (квітень 1934 — серпень 1937), М.І.*Бондаренко* (серпень—жовтень 1937), М.*Марчак* (жовтень 1937 — лютий 1938), Д.*Коротченко* (лютий 1938 — липень 1939), Л.*Корнієць* (вересень 1939 — лютий 1944), М.*Хрущов* (лютий 1944 — березень 1946).

Члени Ради народних міністрів УНР. Зліва направо: сидять — П. Христюк, М. Шаповал, М. Порш, М. Ткаченко, стоять — І. Довгий, І. Бабич, С. Вікул. Лютий 1918.



У березні 1946 РНК УРСР була перейменована на *Раду міністрів УРСР.*

Літ.: *Буценко О.І.* Радянське будівництво на Україні. Х., 1927; *Фалькевич І.* Радянський державний устрій. Х., 1929; Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду: 1917—1936. К., 1937; Історія держави і права України, ч. 1—2. К., 1996; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; Конституції і конституційні акти України: Історія і сучасність. К., 2006; Історія державної служби в Україні, т. 2. К., 2009.

С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан.

РА́ДА НАРО́ДНИХ МІНІ́СТРІВ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ (РНМ УНР) — орган виконавчої влади, уряд *Української Народної Республіки* доби *Української революції 1917—1921.*

Назву одержав у IV Універсалі УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), до цього іменувався *Генеральним секретаріатом Української Центральної Ради*, головою на той момент був В.*Винниченко*, у складі переважали представники *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Після відставки уряду В.Винниченка 18 січня 1918 *Українська Центральна Рада* затвердила новий склад РНМ УНР на чолі з членом *Української партії соціалістів-революціонерів* В.*Голубовичем* (він же — міністр закордонних справ): військ. міністр — А.Немоловський, внутр. справ — П.*Христюк*, продовольчих справ — Мик.*Ковалевський*, освіти — Н.*Григоріїв* (усі — УПСР), міністр фінансів — Є.Перепелиця, хліборобства — А.Терниченко, шляхів — Є.*Сокович* (усі — співчуваючі УПСР), мор. справ — Д.*Антонович* (УСДРП). Спроби РНМ УНР заходами в соціальній політиці, зокрема земельному питанні, схилити на свій бік симпатії мас, організувати збройний опір силам рад. влади, захистити УНР як незалежну, самостійну, суверенну д-ву успіху не мали. 25 січня 1918, перед вступом до *Києва* червоних військ, уряд змушений був евакуюватися до *Житомира*, потім — *Бердичева* — і далі — до Сарн (нині місто Рівнен. обл.).

Після повернення в березні 1918 до Києва разом з австро-нім. військом уряд було реорганізовано. В.Голубович залишився головою. Міністром закордонних справ став М.*Любинський*, військ. і мор. справ — О.*Жуковський*, земельних справ — М.Ковалевський, залізничних шляхів — Є.Сокович, фінансів — Є.Перепелиця (усі — есери або співчуваючі). Другою партією, представленою в РНМ УНР, стали соціалісти-федералісти: С.*Шелухин*, О.*Лотоцький*, В.*Прокопович*, І.*Фещенко-Чопівський* — відповідно: міністр суд. справ, держ. контролер, міністри освіти, торгівлі й пром-сті. Членами кабінету стали соціал-демократи: М.С.*Ткаченко* (міністр внутр. справ), П.Коліух (харчових справ), Л.Михайлів (праці). Міністр пошт і телеграфів Г.*Сидоренко* був членом *Української партії соціалістів-самостійників* (УПСС). Повністю залежна від окупантів (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), РНМ УНР не могла стабілізувати ситуації в УНР, не мала важелів для виконання зобов'язань перед Центр. д-вами за *Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, перманентно перебувала в кризовому стані. Її дії викликали зростаюче невдоволення укр. усп-ва і австро-нім. властей — справжніх господарів становища в Україні. За таких умов уряд проіснував до держ. перевороту 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*).

Після відновлення УНР в результаті *протигетьманського повстання 1918* під проводом *Директорії* 25 грудня 1918 знову було створено РНМ УНР на чолі із соціал-демократом В.*Чехівським* (він же — міністр закордонних справ, а до цього очолював Раду комісарів). Ін. міністерські посади обіймали: міністр внутр. справ — О.*Мицюк* (УПСР), земельних справ — М.*Шаповал* (УПСР), мист-ва — Д.Антонович (УСДРП), мор. справ — М.*Білинський* (УПСС), нар. здоров'я — Б.Матюшенко (УСДРП), пошт і телеграфів — І.Штефан (УПСР), продовольчих справ — Б.*Мартос* (УСДРП); торгу й пром-сті — С.*Остапенко* (УПСР); в. о. міністрів були призначені: військ. справ — О.*Осецький* (УПСС), народної освіти — П.*Холодний*

(УПСФ), юстиції — С.Шелухин (УПСФ), фінансів — В.*Мазуренко* (УСДРП), праці — Л.Михайлів (УСДРП), керуючий мін-вом шляхів — П.*Пилипчук* (УПСС), керуючий управлінням культів при мін-ві нар. освіти — І.*Липа* (УПСС), держ. контролер — Л.Симонів (УПСС); заст. в. о. держ. секретаря — І.Сніжко. У складі цього кабінету за короткий час сталися зміни. В. о. міністра нар. освіти був призначений І.*Огієнко* (УПСФ), в. о. державного секретаря — М.Корчинський (УПСФ), військ. міністром — генерал-хорунжий О.*Греков* (УПСС), а міністром єврейс. справ став А.Ревуцький (*Поалей Ціон*).

Курс уряду визначався Директорією УНР на чолі з В.Винниченком і офіційно передбачав розбудову Республіки Трудового Народу на фундаменті трудових рад. Цей курс був підтверджений *Трудовим конгресом України* (23—28 січня 1919), однак на практиці дедалі більше домінував режим *отаманщини*, запроваджуваний Головним отаманом Армії УНР С.*Петлюрою*.

Внутр. нестабільність держ. будови, складні взаємини в політ. кер-ві УНР, безперервні воєнні дії, непросте міжнар. становище республіки зумовили часту зміну складів кабінету міністрів і місць його перебування: Київ—*Вінниця*—*Рівне*—*Кам'янець-Подільський* та ряд ін. пунктів. 11 лютого — 9 квітня 1919 уряд очолював безпартійний (а до того член УПСР) С.Остапенко. Міністри: військ. справ — О.*Шаповал* (УПСС), внутр. справ — Г.Чижевський (колиш. член УПСР), фінансів — С.*Федак* (*Українська національно-демократична партія*, *Галичина*), нар. господарства — І.Фещенко-Чопівський (УПСФ), земельних справ — Є.*Архипенко* (*Українська народно-республіканська партія*; УНРП), закордонних справ — К.*Мацієвич* (УПСФ). Керуючими мін-вами стали: юстиції — Д.*Маркович* (УПСФ), шляхів — П.Пилипчук (УНРП), освіти — І.Огієнко (УПСФ), пошт і телеграфів — І.Штефан (УПСР), праці — Л.Михайлів (УСДРП), культів — І.Липа (УПСС), нар. здоров'я — О.*Корчак-Чепурківський* (УПСФ), мор. справ — М.Білинський (УПСС), єврейс. справ — А.Ревуцький (Поалей Ціон), управлінням преси й інформації — О.*Назарук* (*Українська радикальна партія*, Галичина), держ. контролер — Д.Симонів (УПСС); державний секретар — М.Корчинський (УПСФ). Оскільки С.Федак потрапив у польський полон, на його місце міністра фінансів було призначено М.*Кривецького* (УПСФ). Мін-во праці було скасоване.

Від самих початків концепція діяльності уряду виявилася нежиттєздатною: пошук шляхів до порозуміння з *Антантою* і надання нею підтримки, консолідація несоціаліст. соціальних груп та політ. сил, організація боєздатної армії. Однак на жодному з напрямів досягти бажаного не вдалося, і кабінет опинився практично в ізоляції. Невпинно втрачалася й підконтрольна територія: зазнаючи поразок від Червоної армії, що поширювала владу рад, довелося часто змінювати дислокацію уряду в *Правобережній Україні* — Вінниця, *Жмеринка*, Проскурів (нині м. *Хмельницький*), Кам'янець-Подільський та ін.

До наступного складу РНМ УНР (9 квітня — 27 серпня 1919), очолюваної укр. соціал-демократом Б.Мартосом (він же — міністр фінансів), входили переважно соціал-демократи: заст. голови, міністр юстиції — А.*Лівицький*, міністр внутр. справ — І.П.*Мазепа*. Міністр земельних справ М.Ковалевський і в. о. міністра військ. справ Г.*Сиротенко* належали до УПСР. Дещо пізніше від УПСР до складу уряду ввійшли ще 3 міністри, але гол. чин. на тех. посади (І.*Лизанівський* — керуючий мін-вом преси та інформації, І.Паливода — керуючий мін-вом пошт і телеграфів і Л.Шрамченко — міністр нар. госп-ва).

Тривалий час Б.Мартосу не вдавалося заповнити всі вакансії міністрів через брак досвідчених кадрів. До того ж праві партії стали в опозицію до уряду. Лише з часом кабінет поповнили В.*Темницький* (міністр закордонних справ), А.*Крушельницький* (нар. освіти), М.Шадлун (шляхів), Й.*Безпалко* (праці), М.Білоус (керуючий мін-вом нар. здоров'я), В.Кабачків (в. о. держ. контролера), М.Мирович (керуючий мін-вом культів), П.Красний (керуючий мін-вом єврейс. справ).

Задекларувавши опору на власні сили, РНМ УНР прагнула демократизувати укр. сусп-во, здійснити кроки в інтересах мас, повною мірою реалізувати *Акт злуки* від 22 січня 1919. На заваді цьому стали відсутність єдиного нац. фронту, конфлікти в Директорії УНР. Погіршення ситуації на протирад. фронті змусило РНМ УНР разом із Директорією УНР переїхати до Галичини, міняючи й там кілька разів місце перебування через захоплення армією Польщі дедалі більших районів *Західної області Української Народної Республіки*. Домігшись низки успіхів на протирад. фронті, уряд УНР зміг повернутися на власну територію, обравши на кілька місяців місцем перебування Кам'янець-Подільський.

РНМ УНР намагалася виправити катастрофічну соціально-екон. ситуацію, зняти напруження у стосунках з урядом ЗОУНР, який, керуючись регіональними інтересами, обирав відмінні від загальноукраїнських орієнтації і проводив власну, дедалі незалежнішу зовн., внутр., військ. політику. Оголошений 9 червня 1919 диктатором ЗУНР член Директорії УНР Є.*Петрушевич* заважав досягненню порозуміння. Останній спирався на праві політичні сили, вимагаючи зміни уряду, у першу чергу його голови Б.Мартоса як противника диктатури. Шукаючи компромісу, голова Директорії УНР С.Петлюра згодився на поступки, доручивши формування нового складу РНМ УНР лідерові УСДРП І.Мазепі. Останньому довелося очолювати уряд УНР в найтяжчий період її існування (29 серпня 1919 — 26 травня 1920). Увесь цей час він же був і міністром внутр. справ. Ін. посади обіймали: міністр земельних справ — М.Ковалевський (УПСР), фінансів — Б.Мартос (УСДРП), праці — О.Безпалко (УСДРП), в. о. військ. міністра — полк. В.*Петрів* (безпартійний), міністр юстиції і в. о. міністра закордонних справ — А.Лі-

вицький (УСДРП), керуючий мін-вом шляхів — Серг.*Тимошенко* (УСДРП), нар. госп-ва — М.Шадлун (УСДРП), здоров'я і опіки — Д.*Одрина* (УПСР), пошт і телеграфів — І.Паливода (УПСР), міністр преси й пропаганди — М.Черкаський (УПСР), культів — І.Огієнко (УПСФ), єврейських справ — П.Красний (Фолькспартай), в. о. міністра освіти — Н.Григоріїв (УПСР), держ. секретар — Л.Шрамченко (УПСР). Згодом полк. В.Петріва змінив полк. В.*Сальський*, в. о. міністра земельних справ замість М.Ковалевського став А.Степаненко (УПСР), а на посади заступників міністрів були призначені: земельних справ — І.Часник (УПСР), внутр. справ — П.Христюк (УПСР).

Реорганізація уряду не внесла змін у стосунки з опозицією, котра продовжувала вважати РНМ УНР занадто лівою. Ситуацію ускладнив наступ на *Москву* Білої армії, яка «по дорозі» нищила УНР. 24 вересня 1919 Директорія УНР оголосила війну денікінцям. В екстремальних умовах особливо гостро виявився брак фахівців, управлінців. До того ж командування *Української Галицької армії* не бачило загрози ЗОУНР з боку добровольців і почало шукати компромісу з генерал-лейтенантом А.*Денікіним*, сподіваючись через нього порозумітися з Антантою, якій по силах було натиснути на Польщу, змусити її відступити із західноукр. теренів. Зрештою непорозуміння у вищих ешелонах цивільної й військ. влади призвели до переходу УГА у табір денікінців, а УНР — до Любарської катастрофи. Рештки *Армії Української Народної Республіки* (5—6 тис. вояків) 6 грудня 1919 відправились у 5-місячний *Перший Зимовий похід 1919—1920* по тилах білих і червоних. Міністри уряду перебували в різних містах (частина з них — у Кам'янці-Подільському), а голова РНМ УНР І.Мазепа навесні 1920 вирушив назустріч учасникам походу.

Після підписання у квітні 1920 *Варшавського договору 1920* і початку польс. наступу на Україну в РНМ УНР відбулися істотні зміни. А.Лівицький на правах заст. голови залучив до кабінету соціалістів-самостійників, нар. республіканців і соціалістів-федералістів, які до того перебували в опозиції і до уряду, і до голови Директорії УНР С.Петлюри. Реорганізований кабінет (було оголошено, що на його чолі залишається І.Мазепа) набув такого вигляду: В.Сальський (безпартійний) — міністр військ. справ, М.Білинський (УПСС) — міністр внутр. справ, І.Фещенко-Чопівський (УПСФ) — нар. господарства, С.*Стемповський* (поляк) — земельних справ, П.Холодний (УПСФ) — освіти, І.Липа (УПСС) — сповідань, В.*Липинський* (*Українська демократична хліборобська партія*) — закордонних справ, А.Лівицький (УСДРП) — судівництва, М.Кривецький (УПСС) — фінансів, П.Пилипчук (УНРП) — шляхів, І.Косенко (безпартійний) — пошт і телеграфів, С.Шелухин (УПСФ) — держ. секретар, Д.Симонів (УПСС) — держ. контролер, Г.*Юзефський* (Партія польс. соціалістична; ППС) — товариш (заст.) міністра внутр. справ. Однак І.Мазепа, який до того перебував у 1-му Зимовому поході 1919—20, не брав участі у підписанні Варшавського договору 1920, критично до нього поставився і 19 травня 1920 оголосив про відставку РНМ УНР.

У результаті міжпарт. консультацій було досягнуто компромісу, і новий уряд 25 травня 1920 був призначений у такому складі: голова — В.Прокопович (УПСФ), міністр юстиції і заст. голови РМ — А.Лівицький (УСДРП), закордонних справ — А.Ніковський (УПСФ), внутр. справ — О.*Саліковський* (УПСФ), земельних справ — І.Мазепа (УСДРП), праці — О.Безпалко (УСДРП), шляхів — С.Тимошенко (УСДРП), нар. госп-ва — Є.Архипенко (УНРП), культів — І.Огієнко (УПСФ), військових справ — В.Сальський (безпартійний), фінансів — Х.*Барановський* (безпартійний), пошт і телеграфів — І.Косенко («селянський соціаліст»), освіти — П.Холодний (УПСФ), охорони здоров'я — С.Стемпковський (ППС), єврейських справ — П.Красний (Фолькспартай), у справах ЗОУНР — С.*Вітик* (*Українська соціал-демократична партія*). Товаришем (заст.) міністра внутр. справ став поляк Г.Юзефський (ППС). В. о. держ. секретаря був призначений В.Оніхімовський.

Задекларувавши необхідність проведення виборів до парламенту, а до того — створення передпарламенту, РНМ УНР нічого конкретного не встигла зробити, оскільки довелося поспіхом відступати разом із польс. військом, яке не витримало навали Червоної армії. Змінивши кілька місць свого перебування на Правобережжі і в Галичині, уряд зрештою опинився аж у Тарнові, неподалік *Кракова*. Кілька міністрів (О.Саліковський, І.Мазепа, Є.Архипенко, І.Косенко, В.Сальський) подали у відставку. Наростала напруженість у стосунках між головою РНМ УНР В.Прокоповичем і його заступником А.Лівицьким.

16 жовтня 1920 уряд В.Прокоповича було замінено новим складом РНМ УНР на чолі з А.Лівицьким, що за три дні до того вийшов з УСДРП. До кабінету були призначені міністри: внутр. справ — О.Саліковський (УПСФ), закордонних справ — А.Ніковський (УПСФ), шляхів — С.Тимошенко (вийшов з УСДРП разом з А.Лівицьким), В.Прокопович — земельних справ (УПСФ), нар. госп-ва — Є.Архипенко, єврейс. справ — П.Красний (Фолькспартай), в. о. військ. міністра — О.*Галкін*, керуючий мін-вом фінансів — П.*Видибіда-Руденко*. Однак Армія УНР невдовзі зазнала остаточної поразки, і всі держ. установи УНР змушені були евакуюватися за кордон, де й продовжувалася діяльність *Державного центру УНР на еміграції*.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1—3. К.—Відень, 1920 (репринтне відтворення — К., 1990); *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції, т. 1—4. Прага, 1921—22; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917—1921, т. 1—3. Прага, 1942; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис. К., 1999; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 2006; *Солдатенко В.Ф.*

Україна у революційну добу: Історичні есе-хроніки, т. 1—4. К., 2008—10; Нариси історії української революції, кн. 1—2. К., 2011.

В.Ф. Солдатенко.

РА́ДА НАРО́ДНИХ ПРЕДСТАВНИКІ́В — колегіальний держ. орган влади на Крим. п-ові в листопаді 1917 — січні 1918. У 2-й пол. листопада 1917 в *Сімферополі* відкрилася надзвичайна нарада губернських *земських зборів*. В її складі були представники різних партій, починаючи від кадетів і закінчуючи меншовиками та есерами (бл. 400 осіб). На нараді було прийнято рішення про створення з представників *міських дум*, *земств*, громадських та ін. політ. орг-цій Р.н.п. на чолі з меншовиком П.Новицьким. У склад Р.н.п. увійшло 48 осіб, у т. ч.: від міськ. самоврядування (міські думи) — 6 осіб, від рад робітн. і солдатських депутатів — 6 (меншовики та есери), від земств — 9, від рад сел. депутатів — 9 (усі — есери), від профспілок — 2, від татар. к-тів — 3, від українців — 3, від великоросів — 2, від євреїв та *кримчаків* — 2, від німців — 2, від греків — 1, від вірмен — 1, від естонців — 1, від Крим. штабу — 1 особа. Своїм першочерговим завданням Р.н.п. вважала регулювання екон. життя краю, постачання населення необхідними продуктами, боротьбу з *більшовиками*, заборону вивозу хліба з півострова в центр. Припинила своє існування в січні 1918 у зв'язку із захопленням Криму більшовицькими військами. Деякі члени ради були розстріляні протягом січня—лютого 1918.

Літ.: *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму: 1917—1920. Симферополь, 1927; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. Симферополь, 1957; Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов, т. 1. Симферополь, 1957; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. П-150, оп. 1.

Т.Б. Бикова.

РА́ДА НАЦІОНА́ЛЬНОЇ БЕЗПЕ́КИ І ОБОРО́НИ УКРАЇ́НИ (РНБО України) — постійно діючий конституційний орган із питань координації та контролю діяльності органів виконавчої влади у сфері нац. безпеки і оборони, утворений Указом Президента України від 30 серпня 1996 № 772 відповідно до статті 107 *Конституції України 1996* замість Ради оборони України та Ради нац. безпеки України, які працювали в період з 1991 до 1996.

Раду оборони України створено постановою ВР України від 11 жовтня 1991 № 1658-ХИ. Згідно з Положенням це був вищий держ. орган колегіального кер-ва питаннями оборони і безпеки України, який утворювався з метою захисту суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності та недоторканності республіки, вироблення стратегії і постійного вдосконалення політики у сфері оборони і держ. безпеки, всебічної наук. оцінки характеру військ. загрози, визначення ставлення до сучасних війн, ефективного контролю за виконанням завдань д-ви та її інститутів по підтриманню обороноздатності України на рівні оборонної достатності. Розпорядженням Президента України від 23 січня 1992 № 28 відп. секретарем Ради оборони України призначено М.Вітовського, який обіймав цю посаду до 30 листопада 1995. До складу Ради оборони України, згідно з постановою ВР України від 9 квітня 1992 № 2261-XII, входили *Президент України* — Голова Ради оборони України, Голова ВР України, Прем'єр-міністр України, 1-й заст. Голови ВР України, Міністр закордонних справ України, Міністр оборони України, Міністр внутр. справ України, Міністр машинобудування, військово-пром. комплексу і конверсії України, Голова Служби безпеки України, Командуючий Нац. гвардією України, Командуючий Прикордонними військами України.

Відповідно до Тимчасового положення про Раду нац. безпеки України, затвердженого Розпорядженням Президента України від 3 липня 1992 № 117, Раду було визначено як консультативно-дорадчий орган у системі держ. виконавчої влади при Президентові України, гол. завданням якого є підготовка пропозицій та проектів рішень Президента України щодо реалізації політики у сфері захисту нац. інтересів та забезпечення нац. безпеки України. Із 1 липня по 19 листопада 1992 посаду Держ. радника України з питань нац. безпеки, Секретаря Ради нац. безпеки України, а з 19 листопада 1992 по 19 квітня 1993 — Радника Президента України з питань нац. безпеки — Секретаря Ради нац. безпеки при Президентові України обіймав В.Селіванов. 1 грудня 1993 Секретарем Ради нац. безпеки при Президентові України — Керівником апарату Ради нац. безпеки при Президентові України був призначений В.Картавцев (обіймав цю посаду до 5 серпня 1994). Розпорядженням Президента України від 5 серпня 1994 № 95 Секретарем Ради нац. безпеки при Президентові України, а Указом Президента України від 17 жовтня 1994 № 613 Секретарем Ради нац. безпеки при Президентові України — Радником Президента України з питань нац. безпеки був призначений В.Горбулін. Указом Президента України від 23 серпня 1994 № 469 затверджено нове Положення про Раду. Згідно з ним Раду визначено як колегіальний орган при Президентові України, який здійснює організаційно-координаційну діяльність у галузі забезпечення нац. безпеки.

Із прийняттям 28 червня 1996 Конституції України розпочався новий період у діяльності Ради. Відповідно до статті 107 Осн. Закону «Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України. Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки Ук-

раїни, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом».

Указом Президента України від 30 серпня 1996 № 772 відповідно до статті 107 Конституції України було також утворено Апарат Ради. Указом Президента України від 4 жовтня 1996 № 927 затверджено Положення про Апарат Ради (нову редакцію Положення затверджено Указом Президента України від 14 жовтня 2005 № 1446).

Формування законодавчої бази з питань діяльності Ради було завершено із прийняттям 5 березня 1998 Закону України № 183/98-ВР «Про Раду національної безпеки і оборони України». За період існування РНБО України посаду Секретаря Ради обіймали: В.Горбулін (із 30 серпня 1994 по 10 листопада 1999); Є.*Марчук* (із 10 листопада 1999 по 25 червня 2003); В.Радченко (із 2 вересня 2003 по 20 січня 2005); П.Дорошенко (із 8 лютого по 8 вересня 2005); А.*Кінах* (із 27 вересня 2005 по 16 травня 2006); В.Горбулін (в. о. Секретаря РНБО України із 24 травня по 10 жовтня 2006); В.Гайдук (із 10 жовтня 2006 по 12 травня 2007); І.*Плющ* (із 12 травня по 26 листопада 2007); Р.Богатирьова (із 24 грудня 2007 по 13 лютого 2012); А.Клюєв (із 14 лютого 2012 донині).

За 15 років своєї діяльності РНБО України розглянула величезну кількість питань, пов'язаних із формуванням та реалізацією держ. політики у сфері нац. безпеки і оборони. Рішення Ради відіграли вагому роль у забезпеченні стабільності суспільно-політ. ситуації в Україні та окремих її регіонах, подоланні екон. кризи та виведенні укр. економіки на траєкторію сталого і динамічного розвитку, формуванні воєнної політики д-ви, вирішенні нагальних питань буд-ва та розвитку її Збройних Сил, розв'язанні гострих проблем забезпечення інформаційної, екологічної, науково-технологічної безпеки тощо.

В.П. Горбулін.

РА́ДА СІЧОВО́Ї СТАРШИ́НИ, старшинська сходка — один з осн. інститутів самоуправління *Запорозької Січі* з фактичним статусом дорадчого органу при *кошовому отаманові*. На Р.с.с. покладалися завдання вирішення нагальних поточних чи таємних справ, підготовки до розгляду на заг. раді Січі найбільш важливих питань, а також розробки механізму реалізації вже прийнятих раніше постанов. Як правило, Р.с.с. проходила поблизу куреня кошового отамана і скликалася за його ініціативою. До участі в ній запрошували військ. старшину — *кошового суддю*, *кошового писаря*, *кошового осавула*, іноді — підосавула та *обозного*, а також — *курінних отаманів* та безурядову січову старшину («стариків»). Ухвали Р.с.с. справляли істотний вплив на позицію кошового отамана та на рішення заг. ради Запороз. Січі. Із плином часу значення Р.с.с. невпинно зростало. Особливо важливу роль Ради січової старшини відігравали в часи існування *Нової Січі*.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—2. К., 1990; *Мицик Ю. та ін.* Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.). В кн.: Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). К.—Запоріжжя, 1998; *Панашенко В.В.* Нова Січ. Там само; *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). К., 2000.

В.М. Горобець.

РАДГО́СПИ — державні с.-г. підпр-ва, які утворилися в *СРСР* на основі націоналізованої власності на землю, засоби виробництва та найманої робочої сили. Вирішальну роль в утворенні Р. відіграв *Декрет про землю*, ухвалений *Другим Всеросійським з'їздом Рад* 8 листопада (26 жовтня) 1917, а також Тимчасове положення про соціалізацію землі, прийняте *Другим Всеукраїнським з'їздом Рад* 19 березня 1918.

Спочатку більшовицька влада дбала, аби Р. якомога швидше утверджувались як повноцінні госп. формування. Для цих потреб конфіскувалося майно і передавалися землі удільних, поміщицьких і церк. госп-в. Лише протягом 1918—19 чисельність Р. зросла приблизно у 80 разів, відповідно з 20-ти до 1685 госп-в. В наступні роки, коли укр. село було охоплене антибільшовицькими повстаннями, інтерес влади до Р. почав згасати. 1920 залишився 641 радгосп.

Р. розглядалися більшовицькою владою як найвища форма соціаліст. сільс. госп-ва — як ф-ки з вир-ва землеробської продукції.

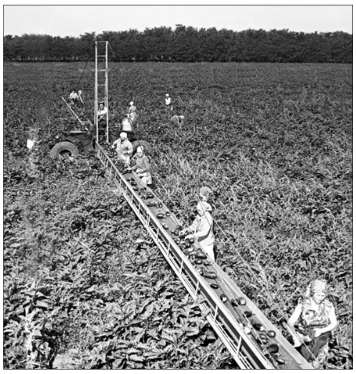
У роки *нової економічної політики* більшість Р. об'єднувалися в трести (див. *Трести радянські*). Функціонувало лише бл. 100 Р. при пром. підпр-вах. 1925 бл. 20 % Р. Укррадгосптресту через неспроможність ведення відтворювального вир-ва змушені були здавати землі селянам в оренду. 1927 радгоспам належало 1,8 % осн. фондів сільс. госп-ва, 0,9 худоби, 4,9 % реманенту.

1930 XVI з'їзд ВКП(б) прийняв постанову про утворення тваринницьких Р., які набули право в позачерговому порядку одержувати імпортну техніку, значні обсяги фінансування. Проте більшість їх залишалися низькорентабельними. 1932—34 радгоспи розукрупнюються, в Україні їх функціонувало 768. У 2-й пол. 1930-х рр. в інфраструктурі пром. підпр-в, великих держ. установ діяли т. зв. приписні Р.

У березні 1939 XVIII з'їзд ВКП(б) затвердив план щодо створення навколо великих пром. центрів (у т. ч. *Харкова*, *Києва*, Сталіно; нині м. *Донецьк*) спеціалізованих (картоплеовочевих, м'ясо-молочних) примісь-



Радгоспи. Засолювання помідорів у радгоспі ім. Ворошилова Березанського району на Київщині. 1931.



Радгоспи. Механізоване збирання баклажанів у радгоспі ім. 60-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції. Кримська область. 1978.

ких Р. Радгоспи створили в системі НКВС, у них працювали в'язні. На західноукр. землях із включенням до складу УРСР 1939 значна частина с.-г. кооперативів перетворювалася на Р. 1941 тут функціонували 80 Р., 190 *машинно-тракторних станцій*, 2651 артіль, які поглинули 177 тис. індивідуальних сел. госп-в (13 % заг. кількості). 1941 в УРСР було 929 Р., більшість з яких розміщувалися в степових областях.

В умовах *Другої світової війни* на початку жовтня 1941 відповідно до постанови РНК УРСР «Про перегін, розміщення і підготовку до зимівлі евакуйованої худоби» наркомат радгоспів УРСР евакуював матеріальні цінності 187-ми Р. Їх розмістили в Р. і колгоспах Сталінградської, Саратовської, Воронезької, Калмицької, Західно-Казахстанської, Оренбурзької та ін. областей СРСР.

В умовах гітлерівської окупації Р. перетворювалися на громад. двори, а земля передавалася нім. колоністам, під городи гітлерівської армії, співробітників управ, старост, поліцаїв. За підрахунками Держ. надзвичайної комісії УРСР, лише в 370-ти госп-вах наркомату зернових і тваринницьких радгоспів УРСР окупанти завдали збитків на заг. суму 2704 млн *карбованців* (у цінах 1941), зруйнували 8734 госп. приміщення, 6532 житлові будинки, 610 приміщень культурно-побутового призначення, у т. ч. 97 середніх шкіл, 165 клубів, 77 лікарень і амбулаторій, 21 с.-г. технікум. У 481 радгоспі було спалено 533,5 тис. бібліотечних книг. За роки окупації більшість Р. втратили знаряддя вир-ва, ремонтно-тех. базу, госп. будівлі. Багато працівників Р. були вивезені на примусові роботи до Німеччини, замордовані в тюрмах *гестапо*.

1943 в УРСР розпочалося відродження Р., протягом 1944 реевакуйовано понад 200 Р. РНК УРСР 17 червня 1944 ухвалила рішення про створення єдиних обласних та міжобласних трестів наркомату радгоспів УРСР. Замість централізованих трестів створювалось 11 обласних та 3 (Київ., Львів. і Терноп.) міжобласні трести. До новоутворених трестів увійшло 320 Р.

Від серпня 1946 в УРСР діяли зернові й тваринницькі Р. Це не вплинуло на зміцнення матеріально-тех. і кадрового потенціалу Р. Наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х рр. на економіку Р. пагубно вплинули економічно-адм. перебудови, а в 1960—80-х рр. Р. піддавалися реорганізаційним змінам. Замість них утворювалися *колгоспи*. Р. мали невисокий рівень механізації осн. робіт, питома вага ручної праці при збиранні овочів становила 25 %, картоплі — 38 %. Р. часто безгосподарно розпоряджалися гол. засобом вир-ва — землею, хоча їхня земельна площа протягом 1960—80-х рр. зросла майже вдвічі і становила чверть с.-г. угідь УРСР.

Р. УРСР мали високий рівень госп. спеціалізації. У 1989 із 2581 радгоспу 471 (18,2 %) був овочевий, овочево-молочний, виноградний; 304 (11,7 %) — плодово-виноградні; 219 (8,49 %) — молочні і молочно-м'ясні; 408 (15,5 %) — м'ясо-молочні; 193 (7,4 %) — свинарські; 53 (2 %) — вівчарські; 251 (9,2 %) — птахівничий; 682 (27,6 %) — інші.

Після проголошення незалежності України та започаткування *приватизації* майно Р. роздержавлювалося. Згідно з декретом КМ України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» (1993) та однойменним законом (1996) Р. перетворювалися на колективні с.-г. підпр-ва або на відкриті акціонерні т-ва. Міжгосподарські підпр-ва, у майні яких була частка державного майна Р., реорганізувались у відкриті акціонерні товариства.

Літ.: *Панченко П.П., Євтушенко А.П.* Радгоспи: Шлях становлення і розквіту (1917—1980): (на матеріалах Української РСР). К., 1982; Аграрна історія України: Навчальний посібник. К., 1996; *Крачковський Б.П.* Сільськогосподарські робітники України (1960-і — перша половина 90-х рр.). Львів, 1999; Історія українського селянства: Нариси, т. 2. К., 2006.

С.С. Падалка.

РАДЗИВИ́ЛІВ — див. *Радивилів.*

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radvila, Radziwiłł) **Альбрехт-Станіслав** (01.07.1593—12.11.1656) — історик, мемуарист і реліг. письменник, князь. Н. в м. *Олика*. Навч. у Віленській академії, а також за кордоном. Посол земський від *Волинського воєводства* 1612, підканцлер литовський із 1619, великий канцлер литовський із 1623. 1624—25 супроводжував польс. королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) у подорожі по Європі. Брав участь чи не в усіх найважливіших сусп. подіях *Речі Посполитої*, але більше як спостерігач, а не ініціатор. Відданий католик, Р. писав і друкував реліг. праці (відомі 8 творів).

Як історик залишив твір «Epitome rerum gestarum in Regno Poloniae regnatibus Sigismundo III, Vladislao IV et Joanne Casimiro» («Короткий виклад справ у Польському королівстві за королювань Сигізмунда III, Владислава IV та Яна Казимира»). Виклад у ньому довів до 1652 (рукопис у Б-ці Чарторийських у *Кракові*; ч. 1 — панування *Сигізмунда III* Ваза — видав Е.Котлубай в «Athenaeum Wileński», 1848, t. 5, odd. 2).

Р. залишив також великі за обсягом мемуари «Memoriale rerum gestarum in Polonia a morte Sigismundo III...» («Спомини про суспільні справи в Польщі від смерті Сигізмунда III...»). Вони написані лат. мовою у формі діаріуша за 1632—56; їх неповний польс. переклад поч. 18 ст. (кн. Ієроніма Радзивіла) видав Е.Рачинський 1839; сучасне наук. видання підготували А.Пшибось і Р.Желевський (т. 1—4, 1968—74, польс. переклад у 3-х т. вийшов



А.-С. Радзивілл. Гравюра М.-Ф. Вобе. 1758.



Б. Радзивілл. Гравюра М.-Ф. Вобе. 1758.

1980). Мемуари Р. є одним з осн. джерел з історії королювання Владислава IV Ваза. Написані з перспективи поінформованого придворного (із широким залученням документальних актів), вони містять характеристики шляхетських політиків, а також подають численні згадки про культ. життя країни.

Тв.: Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647—1656, t. 1—3. Warszawa, 1980.

Літ.: *Przyboś A.* Radziwiłł Albrycht Stanisław (1593—1656). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 30. Kraków, 1987.

Д.С. Вирський.

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radziwiłł**) Богуслав** (03.05.1620—31.12.1669) — держ. і військ. діяч *Великого князівства Литовського*, литов. *конюший*, ген. губернатор Прусс Князівських, князь. Один із лідерів антикоролів. опозиції в Литві. Брат у перших кн. Януша *Радзивілла*. Син віленського *воєводи* кн. Януша Радзивілла та його другої дружини Ельжбети-Софії Гогенцоллерн. Освіту здобував спочатку в Кейданах (нині м. Кедайняй, Литва) і Вільно (нині м. *Вільнюс*), а з осені 1637 — в ун-тах Голландії, Франції та Англії. Деякий час перебував на службі у франц. короля. Довідавшись про вибух козац. повстання в Україні, у серед. 1648 повернувся на батьківщину. На поч. 1649 отримав від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза уряд генерала королів. гвардії, що дозволяло розпоряджатися всіма рейтарськими формуваннями як коронної, так і литов., армії. Тим не менше Р. не вислав підпорядкованих йому військ на підмогу польному гетьману литовському кн. Я.Радзивіллу під час битви під Лоєвом 31 липня 1649 (див. *Лоєвська битва 1649*), уникнув також участі у Зборівській кампанії 18—20 липня 1649 (див. *Зборівська битва 1649*). У ході *Берестецької битви 1651* Р. як генерал королів. гвардії командував усіма иноз. найманими військами, зосередженими на правому крилі польс. армії. За участь у кампанії отримав від короля Яна II Казимира Ваза в грудні 1651 Барське староство на *Поділлі*. Наступного року наймані війська Р. (за його відсутності) були майже повністю знищені Б.*Хмельницьким* у ході *Батозької битви 1652*. Після 1653 Р. перейшов у табір антикоролів. опозиції, активно підтримував плани детронації Яна II Казимира Ваза, брав участь у переговорах литов. опозиціонерів із трансильванським і курляндським князями, електором бранденбурзьким. Після оголошення Швецією війни Польщі Р. виступав за налагодження литовсько-швед. стосунків, підтримав Кейданську угоду 1655 про протекторат швед. короля *Карла X* Густава над Литвою та розторгнення останньою унії з *Короною Польською*. Намагався створити в Новогрудському воєводстві власне князівство із центром у Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь). Із серед. 1656 Р. брав активну участь у шведсько-трансильвансько-укр. переговорах. Сприяв налагодженню через Слуцьк контактів швед. короля Карла X Густава з гетьманом Б.Хмельницьким. Р. вів також переговори з Б.Хмельницьким щодо взяття ним Слуцька під свою протекцію й оборону. Згідно з постановами Раднотського трактату 6 грудня 1656 про розподіл *Речі Посполитої* Р. отримав Новогрудське воєводство на правах дідичного князівства. Наполягав також на передачі йому Брестського воєводства та частини *Підляшшя*. Після укладення польсько-бранденбурзького договору 19 вересня 1657, яким Р. було гарантовано амністію і реституцію майнових прав, він, перепросивши польс. короля Яна II Казимира Ваза, отримав від нього намісництво в Пруссах Князівських і взяв участь у війні зі шведами.

Тв.: Autobiografia. Warszawa, 1979.

Літ.: *Kalicki B.* Bogusław Radziwiłł koniuszy litewski. Kraków, 1878; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; *Wasilewski T.* Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. В кн.: *Radziwiłł B.* Autobiografia. Warszawa, 1979; *Wasilewski T.* Bogusław Radziwiłł. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 30/1, zesz. 124. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1987; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

В.М. Горобець.

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radziwiłł, Radziwił**) Криштоф** (15.03.1585—19.09.1640) — литов. магнат, віленський *воєвода*, великий гетьман литовський, князь. Лідер протестантів *Великого князівства Литовського*. Належав до герба «Труби», син кн. Криштофа *Радзивілла* Перуна, батько кн. Януша *Радзивілла*. Від 1605 розпочав політ. діяльність у системі шляхетського парламентаризму. 1615 став польним гетьманом литовським. Протягом 1620-х рр. перейшов у політ. опозицію до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза, через що за його королювання не зміг здобути булави великого гетьмана литовського. Після смерті польс. короля Сигізмунда III Ваза Р. енергійно підтримав кандидатуру королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) на польс. престол.

На поч. 1620-х рр. Р. мав конфіденційні політ. контакти з



К. Радзивілл. Гравюра В.-Я. Дельфа.1639.

І.*Борецьким* та Я.*Бородавкою* (Неродою), метою яких було об'єднання сил православних і протестантів задля обстоювання своїх конфесійних прав. Із цією метою підтримав політичні відносини із запорозькими гетьманами в період безкоролів'я в *Речі Посполитій* після смерті польського короля Сигізмунда III Ваза, у 1630-ті рр.

1635 польс. король Владислав IV Ваза зробив Р. великим гетьманом литовським. Від 1637 Р. очолив антикоролів. опозицію. Був послідовним поборником реліг. прав і свобод дисидентів у Речі Посполитій.

Літ.: Polska encyklopedja szlachecka, zesz. 1 (40), t. 10. Warszawa, 1938; *Filipcak-Kocur A.* Próba pojednania Krzysztofa Radziwiłła z Zygmuntem III na sejmie w 1629 r. В кн.: Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, z. «Historia», t. 15. Opole, 1978; *Kaczorowski W.* Sejm konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. Opole, 1986; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998: *Його ж.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radziwiłł, Radziwił) **Криштоф, Криштоф Радзивілл Перун** (1547 або 1548 — 20.11. 1603) — литов. магнат, віленський *воєвода*, великий гетьман литовський, князь. Покровитель протестантів *Великого князівства Литовського*. Батько кн. Криштофа *Радзивілла*. Належав до герба



К. Радзивілл (Перун). Гравюра М.-Ф. Вобе. 1758.

«Труби», син кн. Миколая Радзивілла Рудого — віленського воєводи і великого гетьмана литовського. Бл. 1567 посів уряд литов. *крайчого*, 1569 — литовського *підчашого*, 1572 став польним гетьманом литовським, 1579 — троцьким *каштеляном* і литов. підканцлером, 1584 — віленським воєводою, а 1589 отримав булаву великого гетьмана литовського. Як кальвініст і впливовий можновладець відіграв помітну роль у політ. боротьбі на захист конфесійних прав дисидентів у *Речі Посполитій* — особливо на *вальних сеймах* 1584, 1592, 1597, 1603. Безрезультатність цієї боротьби спонукала його до політ. співпраці із православними. Р. був одним із гол. ініціаторів укладення 1599 у Вільно (нині м. *Вільнюс*) православно-протестантського релігійно-політ. союзу *магнатів* і *шляхти*, покликаного захищати їхні реліг. та станові інтереси. До укладеної у Вільно «Унії їх мосців панів сенаторів і рицарського стану грецького і євангелістського віросповідання обидвох народів Корони Польської і Великого князівства Литовського» приєдналися князі В.-К.*Острозький*, О.Острозький, Г.Сангушко-Кошерський, М.Вишневецький, А.Вишневецький, Ю.Пузина та ряд ін. правосл. укр. князів і шляхтичів. Р. активно підтримував протестантські громади, школи, а також протестантських письменників. Одружувався 6 разів, мав багато дітей, із них до дорослого віку дожили Януш і Криштоф, а також дочка Ельжбета, котра стала дружиною великого канцлера литовського Л.Сапіги.

Літ.: Polska encyklopedja szlachecka, zesz. 1 (40), t. 10. Warszawa, 1938; *Leśniewski S.* Poczet hetmanów polskich i litewskich. Bydgoszcz, 1992; Hetmani Rzeczypospolitej Obojgu Narodów. Warszawa, 1995; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Zielińska T.* Pocet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997; *Kaniewska J.* Wstęp. В кн.: Listy krola Zygmunta Augusta do Radziwiłłów. Kraków, 1997; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008.

П.М. Сас.

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radvila, Radziwiłł) **Миколай-Криштоф, на прізвисько Сирітка** (02.08.1549—28.02.1616) — магнат із литов. роду, мандрівник-мемуарист і меценат-картограф, князь. Був сином вождя литов. кальвіністів кн. Миколая Радзивіла Чорного, освіту початково здобував у Лейпцизькому ун-ті. Згодом здійснив освітню подорож Європою (1566—68 відвідав Італію, Австрію, Францію). По смерті батька і після особистих відвідин Риму 1567 навернувся на католицизм. 1569 став надвірним маршалком литовським. 1579—86 — великий маршалок литовський, від 1586 — троцький *каштелян*, від 1590 — троцький *воєвода*, від 1604 — віленський воєвода.

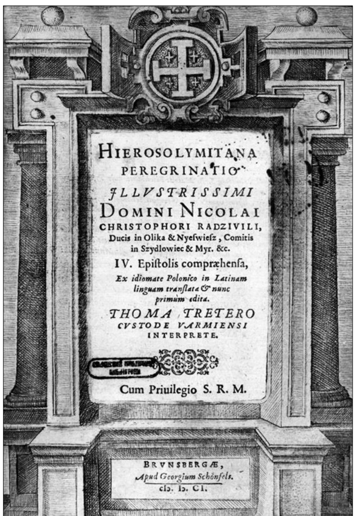
1564 під корогвами батька взяв участь у битві з росіянами на Улі (прит. Зх. Двіни). 1568 знову бився під Улою (нині міське с-ще Вітебської обл., Білорусь). 1573 брав участь у посольстві до Парижа (Франція) із пропозицією польс. корони для принца Генріха Валуа. 1579 — серед учасників походу на Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь; був важко поранений). 1581 взяв участь в облозі Пскова (нині місто в РФ).

1582—85 на виконання власної обітниці здійснив подорож-прощу до Святої Землі (відвідав венеціанські колонії на Балканах



М.-К. Радзивілл (Сирітка). Гравюра Л. Кіліана, Д. Кустоса. 1638.

і в Греції, Ліван, Сирію, Палестину, Єгипет, о-в Крит). Опис цієї подорожі видав латиною 1601 у Брунсберзі (нині м. Бранево Варминсько-Мазурського воєводства, Польща) Т.Третер. 1603 у Майнці (Німеччина) його перевидано німецькою, а 1607 у *Кракові* — польською (у перекладі А.Варгоцького). Із пошани до Мальтійського ордену Р. після мандрівки заснував командорство цього ордену в м-ку Столовичі (нині село Барановицького р-ну Брестської обл., Білорусь),



HIEROSOLYMITANA
PEREGRINATIO
ILLVSTRISSIMI
DOMINI NICOLAI
CHRISTOPHORI RADZIVILI,
Ducis in Olika & Nyeſwieſz, Comitis
in Szydlowiec & Myr. &c.
IV. Epiſtolis compræhenſa,
Ex idiomate Polonico in Latinam
linguam tranſlata & nunc
primum edita.
THOMA TRETERO
CVSTODE VARMIENSI
INTERPRETE.
Cum Priuilegio S. R. M.

BRVNSBERGÆ,
Apud Georgium Schönfels.
cIɔ. Iɔ. CI.

М.-К. Радзивілл (Сирітка). «Hierosolymitana peregrinatio...» Титульна сторінка. 1601.

затверджене магістром мальтійців (проіснувало до 1868).

Князь на Олиці та Несвіжу, одружений на кн. Єлизаветі («Галашці») Єфимії з Вишневецьких. Саме за його рішенням волин. *Олика* стала резиденцією (*майоратом*) однієї з гілок роду князів Радзивілів. Але осн. увагу Р. приділяв резиденції в Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь), де розбудував замок, церкви (зокрема костьол *єзуїтів*), заклав друкарню (згодом подарував її Віленській єзуїтській академії).

Прибічник польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. Підтримав його у справі із *Берестейською церковною унією 1596* та під час *рокошу* М.Зебжидовського 1606—08.

Патронував проекту створення карти *Великого князівства Литовського* (здійснений у 1590-х рр., 1-ше амстердамське видання 1603 не збереглося, але широко відомим стало 2-ге видання 1613, досі часто зване картою Р.). На цій карті вперше докладно (на врізках до осн. карти) представлена течія Дніпра, аж до впадіння в Чорне море (за матеріалами, вірогідно, на 1596).

Тв.: Peregrynacja do Ziemi Świętej (1582—1584). В кн.: Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. 15, cz. 2. Kraków, 1925.

Літ.: Rys życia ksiącia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, zwanego Sierotką. В кн.: Archiwum domu Radziwiłłów. Kraków, 1885; *Merczyng H.* Mapa Litwy z 1613 r. ks. Radziwiłła Sierotki pod wzgędem matematycznym i kartograficznym. В кн.: Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, wydz. 3, r. 6, zesz. 6. Warszawa, 1913; *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549—1616) — wojewoda wileński. Warszawa, 2000; *Вавричин М.* Україна на стародавніх картах: Кінець XV — перша половина XVII ст. К., 2005.

Д.С. Вирський.

РАДЗИВІ́ЛЛ (Radziwiłł) **Януш** (02.12.1612—31.12.1655) — держ. і військ. діяч *Великого князівства Литовського*, віленський *воєвода* і великий гетьман литовський, князь. Лідер литов. дисидентів. Син кн. Криштофа *Радзивілла*, брат у перших кн. Богуслава *Радзивілла*. Освіту здобув спочатку в Слуцькій г-зії (із 1625), згодом навч. за кордоном у Берліні, Нюрнберзі (обидва міста в Німеччині) та Лейдені (Голландія).



Я. Радзивілл. Гравюра А. ван Вестерфельда. Середина 17 ст.

По поверненню на батьківщину 1633 взяв участь у *польсько-російській війні 1632—1634.* Службу при королів. дворі Р. розпочав *підкоморієм* ВКЛ. Активно підтримував плани польс. короля *Владислава IV* Ваза щодо війни з *Османською імперією*, за що 1646 отримав із рук короля Владислава IV Ваза булаву польного гетьмана литовського, а 1647 — звання ген. старости жмудського і місце в сенаті.

В умовах розгортання 1648 в Україні козац. повстання Р. певний час зберігав нейтралітет і підтримував тісні контакти з гетьманом Б.*Хмельницьким*, плануючи спільними зусиллями звести на вакантний по смерті Владислава IV польс. трон представника протестантської династії Ракоці. На поч. 1649 провів на пд. Білорусі, у районі Мозиря (нині місто Гомельської обл., Білорусь) та Бобруйська (нині місто Могильовської обл., Білорусь), ряд каральних операцій проти повстанців. Незважаючи на переговори з Б.Хмельницьким щодо зведення на польс. трон трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці* і спільної боротьби з польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза, у серед. 1649 Р. виступив у похід на *Київ.* Після запеклої битви під Лоєвом (нині міськ. с-ще Гомельської обл., Білорусь) з військами наказного гетьмана С.-М.*Кричевського*, в результаті якої було понесено значні людські втрати та вико-

ристано наявні боєзапаси, відмовився від продовження походу. Київ Р. здобув уже влітку 1651 після того, як зумів розбити в околицях Лоєва козац. війська під командою М.*Небаби.* Оволодівши Києвом, війська Р. 5 серпня 1651 спричинили велику пожежу, що майже повністю знищила місто.

30 березня 1653 Р. домігся від польс. короля Яна II Казимира Ваза найвищого в Литві уряду віленського воєводи, а 17 червня 1653 — булави великого гетьмана литовського. Після вступу 1654 Рос. д-ви у війну проти Речі Посполитої і швидкого просування рос. та укр. військ углиб литов. земель Р. вирішив прийняти підданство швед. короля *Карла X* Густава. Р. 8 серпня 1655 під Кейданами (нині місто Кедайняй, Литва) у Жмуді підписав тимчасовий, а 20 жовтня 1655 — остаточний акт розторгнення унії з *Короною Польською* та визнання Литвою зверхності швед. монарха зі збереженням певної самостійності в межах держави Карла X Густава. Окремий таємний акт обумовлював особливий (княжий) статус Р. в Литві. Раптова смерть Р. у ніч із 30 на 31 грудня 1655 породила чутки про його отруєння супротивниками.

Літ.: *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. Wilno—Witebsk, 1859; Архив Юго-Западной России, т. 2, ч. 2. К., 1906; Акты, изданные Виленской археографической комиссией, т. 34. Вильно, 1910; *Кордуба М.* Між Замостєм та Зборовим. «ЗНТШ», 1922, т. 133; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654. К., 1965; *Wisner H.* Dysydenci Litewcy wobec wybuchu wojny polsko-szwedzkiej. В кн.: Odrodżenie i Reformacya w Polsce, t. 15. Warszawa, 1970; *Wasilewski T.* Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy. Там само, t. 18. Warszawa, 1973; *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648—1655. В кн.: Rocznik Białostocki, t. 13. Białystok, 1976; *Radziwiłł B.* Autobiografia. Warszawa, 1979; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. М., 1981; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1—2. К., 1996—97.

В.М. Горобець.

РАДЗИВІ́ЛЛІВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС, Кенігсберзький літопис. Під цією назвою в науці відомі: 1) ілюмінований кодекс кінця 15 ст. (Б-ка РАН, 34.5.30), а також 2) літописний текст 13 ст., який, крім власне Радзивіллівського кодексу, відомий ще у двох списках: Московсько-Академічному (Рос. держ. б-ка, зібрання Моск. духовної академії, № 230, XV ст.) і т. зв. Літописці Переяславля Суздальського (Рос. держ. архів давніх актів, ф. 181, № 279 (658), XV ст.).

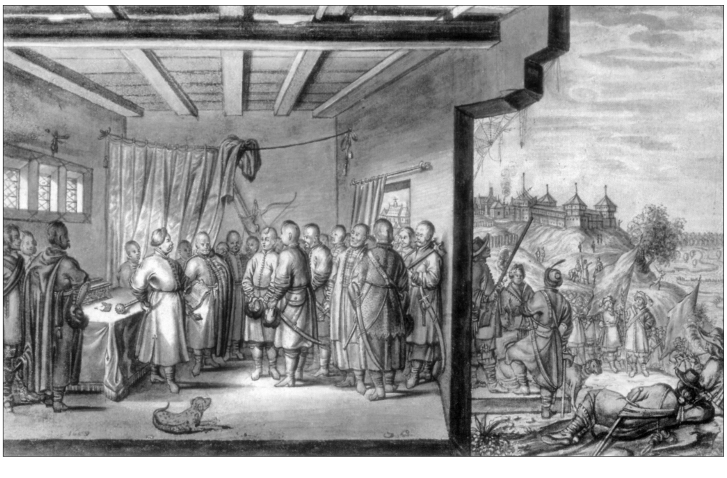
1) Радзивіллівський кодекс — єдиний середньовічний лицьовий (ілюмінований) рукопис із літописним текстом. За паперовими знаками кодекс датується 1490-ми рр. Він містить 613 мініатюр, виконаних, як тепер гадають, чотирма майстрами: групу I (арк. 3 — 95 зв.) виконав «майстер А»; групу II (арк. 96 зв. — 194) — «майстер Б»; групу III (арк. 194 і до кінця рукопису) виконав «майстер В», який також виправив усі попередні мініатюри; останній «майстер Г» — відповідальний за додаткові деталі малюнків: елементи арх-ри, одягу, озброєння тощо. Стилістично виділяють дві манери роботи ілюстраторів: якщо «майстер А» і частково «майстер Б» слідували традиційним «візантійським» взірцям, здогадно копіюючи давній оригінал, «майстер В» працював у виразно іншій («готичній») манері, внісши до ілюстрацій численні прикмети сучасності: зображення готичної арх-ри, зх. вбрання персонажів, зображення герольдів із трубами, європ. обладунків, арбалетів, артилерії тощо.

Щодо місця виготовлення Радзивіллівського кодексу висловлювалися найрізноманітніші судження: «Суздальська Русь»



Радзивіллівський літопис. Аркуш з мініатюрами.

(Н.*Кондаков*), Новгород (В.Сизов, А.Арциховський), *Москва* чи Твер (О.Подобєдова), Смоленськ (О.*Шахматов*). Утім західноєвроп. вишкіл художників, а також той факт, що в мові переписувача яскраво відбилися «західноруські» особливості, виключають його виготовлення в усіх вказаних центрах. Значно переконливішим є припущення, що Радзивіллівський кодекс було виготовлено на *Волині*, можливо навіть у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*; А.Нікітін). Із моменту виготовлення Радзивіллівський кодекс лишався на території *Великого князівства Литовського*, про що можна судити із написів кінця 16 — поч. 17 ст. Як свідчить напис на арк. 251 зв., Станіслав Зенович, лісничий вількійський, подарував рукопис



Прийом Я. Радзивіллом послів гетьмана Б. Хмельницького. Гравюра А. ван Вестерфельда. Середина 17 ст.

віленському воєводі, великому гетьману литовському Янушу *Радзивіллу* (п. 1655). Рукопис зберігався в б-ці князів Радзивіллів до 1671, коли по смерті двоюрідного брата Януша Богуслава *Радзивілла* (1669), намісника «князівської» Пруссії, він потрапив до б-ки прусського електора в Кенігсберзі (нині м. Калінінград, РФ; про що свідчить прикріплений екслібрис із датою). 1711 рос. цар *Петро I*, будучи проїздом у Кенігсберзі, відвідав королів. б-ку, де йому показували літопис. Цар розпорядився виготовити точну копію рукопису для власної б-ки, яку прислали через два роки, 1713 (у літературі її називають власне «Кенігсберзьким літописом»). 1758 під час *Семилітньої війни 1756—1763* оригінал Р.л. було вивезено в *Санкт-Петербург*, де він зберігається з тих пір. За петровською копією І.Таубергом та І.Барковим літопис було видано в С.-Петербурзі 1767, що робить Р.л. першим коли-небудь виданим давньорус. літописом.

Вважається, що Радзивіллівський кодекс 15 ст. є копією древнього ілюмінованого рукопису. Втім усі судження про цей останній ґрунтуються виключно на гіпотезах про походження тексту літопису;

2) Радзивіллівський літопис. Тривалий час вважали, що літописний текст Радзивіллівського кодексу є лише одним зі списків так зв. Лаврентіївської групи, і через те використовували для підведення різночитань при виданні *Лаврентіївського літопису.* О.Шахматовим було запропоновано вважати Р.л. самостійною пам'яткою літописання. Підстави для цього були такі. Текст Р.л. через механічну втрату аркушів обривається на початку статті 1206 року, так само, як і текст Московсько-Академічного списку. Починаючи з 1138 року, аналогічний текст міститься також у Літописці Переяславля Суздальського (також — Літописець рус. царів), але тут він продовжується до 1214 року. О.Шахматов запропонував уважати, що всі три рукописи відображають єдиний втрачений звід, який закінчувався на статті 1214 року та був створений між 1216 та 1219 у Переяславлі Заліському (нині м. Переславль-Залєський Ярославської обл., РФ). Цей втрачений Переяславльський літопис і був ілюмінованим оригіналом для Радзивіллівського кодексу. Ін. гіпотезу запропонував Г.Прохоров, який вважав, що втрачений оригінал закінчувався на 1206 році та був створений у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ).

Між тим, і Р.л., і Літописець Переяславля Суздальського несуть у собі сліди походження із Зх. Русі та були піддані однаковій лінгвістичній та змістовній правці не раніше 2-ї пол. 13 ст. Іконографічні паралелі між ілюстраціями Радзивіллівського кодексу (його оригіналу) та ілюмінованим списком Хроніки Георгія Амартола (див. Георгій *Амартол*; т. зв. Троїцький список, 13 ст.) галицько-волин. походження переконують, що обидва були виконані в єдиному скрипторії, який є підстави ототожнювати зі скрипторієм володимирського кн. *Володимира Васильковича.*

Вид.: Библиотека Российская историческая, содержащая древние летописи..., ч. 1: Летопись Нестора с продолжателями по Кенигсбергскому списку до 1206 г. СПб., 1767; Радзивиловская, или Кенигсбергская, летопись, ч. 1: Фотомеханическое воспроизведение рукописи, ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902. [Общество любителей древней письменности, вып. 118]; Полное собрание русских летописей, т. 38. Л., 1989; Радзивиловская летопись, т. 1: Текст. Исследование. Описание миниатюр, т. 2: Факсимильное воспроизведение рукописи. СПб.—М., 1994.

Літ.: *Кондаков Н.П.* Заметка о миниатюрах Кенигсбергского списка начальной летописи. В кн.: Радзивиловская, или Кенигсбергская, летопись, ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902; *Шахматов А.А.* Исследование о Радзивиловской, или Кенигсбергской, летописи. Там само; *Сизов В.И.* Миниатюры Кенигсбергской летописи (археологический этюд). В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности, т. 10, кн. 1. СПб., 1905; *Айналов Д.В.* О некоторых сериях миниатюр Радзивиловской летописи. Там само, т. 13, кн. 2. СПб., 1908; *Ганцов В.М.* Особенности языка Радзивиловского (Кенигсбергского) списка летописи. Там само, т. 32. Л., 1927; *Артамонов М.И.* Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. В кн.: Известия государственной Академии истории материальной культуры, т. 10, вып. 1. Л., 1931; *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944; *Подобедова О.И.* Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. М., 1965; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Чернецов А.В.* К изучению Радзивиловской летописи. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 36. Л., 1981; *Рыбаков Б.А.* Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. М., 1984; *Лурье Я.С.* О происхождении Радзивиловской летописи. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины, т. 18. Л., 1987; *Прохоров Г.М.* Радзивиловский список Владимирской летописи по 6714 (1205/6) год. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 42. Л., 1989; *Рыбаков Б.А.* Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». М., 1991; *Милютенко Н.И.* Владимирский великокняжеский свод 1205 года (Радзивиловская летопись). В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 49. СПб., 1996; *Никитин А.Л.* О Радзивиловской летописи. В кн.: Герменевтика древнерусской литературы, вып. 11. М., 2004; *Толочко А.П.* Пририсовки зверей в Радзивиловской летописи и происхождение рукописи. В кн.: Ruthenica, т. 4. К., 2005; *Його ж.* О времени создания Киевского свода «1200 г.». Там само, т. 5. К., 2006.

О.П. Толочко.

РАДЗИМІ́НСЬКИЙ ЛЮ́БА (Radziminski Luba) **Зигмунд** (12.04. 1843—12.10.1928) — польс. дослідник у галузі генеалогії та геральдики, видавець джерел. Н. в маєтку Шимківці (нині село Білогірського р-ну Хмельн. обл.) в поміщицькій родині. 1859—62 — студент Київ. ун-ту. Член *Історичного товариства Нестора-літописця* (із 1879), *Товариства дослідників Волині* (із 1900), голова Польс. геральдичного т-ва (1912—25). Наприкінці 19 ст. проводив археол. розвідки на *Волині.* Гол. праця: «Монографія князів Сангушків та інших нащадків Любарта-Федора Ольгердовича князя Ратненського» (т. 1—2, Львів, 1906—12). Співвидавець фундаментальної публікації документів «Архів князів Сангушків у Славуті» (т. 1—7, Львів, 1887—1910), що містить численні акти (переважно укр. мовою) із соціально-екон. та політ. історії Волині кінця 14 — 16 ст. Брав участь у впорядкуванні фамільного архіву в с. Берег (нині село Дубенського р-ну Рівнен. обл.; зараз архів зберігається у відділі

рукописів *Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України*).

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Sochanievicz S.* Zygmunt Luba Radziminski. «Kwartalnik Historyczny», 1929, t. 4, cz. 2.

Я.Д. Ісаєвич.

РАДЗИМО́ВСЬКА Валентина Василівна (у дівоцтві — Яновська; 10.10.1886—22.12.1953) — фізіолог, біохімік, громад. діячка. Д-р мед. і фізіологічних наук (1924), професор (1924). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*. Н. в м. *Лубни.* По здобутті домашньої початкової освіти закінчила з відзнакою Лубенську г-зію (1902). Отримала персональний дозвіл рос. імп. *Миколи II* на навчання в Санкт-Петерб. ун-ті. 1904 вступила на його мед. ф-т, одразу включилася в громадсько-політ. життя Укр. студентської громади, брала участь в «Обществе грамотности», публічно виступала з викладами про Україну. За участь у політ. подіях виключена із Санкт-Петерб. ун-ту, змушена продовжити навчання в Україні. Закінчила мед. ф-т Київ. ун-ту.

Входила до Лубенського гімназіального гуртка *Революційної української партії*, незабаром — до укр. соціал-демократ. групи в *Києві.* 1907 опікувалась ув'язненими укр. діячами, сприяла визволенню з в'язниці Д.*Донцова*, його виїзду за кордон. Член *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (із 1909).

Асистент кафедри фізіологічної хімії (спеціалізація — теор. медицина), із 1915 — старший асистент. Водночас працювала хірургом в одному з військ. шпиталів. Обрана до складу Ради Укр. жін. союзу (25 квітня 1917).

1917 працювала в одному з відділів *Української Центральної Ради*, пізніше — в мін-ві охорони здоров'я УНР. Гетьман. режим П.*Скоропадського* сприйняла критично. Присвятила себе наук. праці, політ. діяльністю активно не займалася. 1918 габілітувалася на доцента. 1924 захистила дис. «Про вплив водневих іонів на життя клітин теплокровних організмів», їй присуджено наук. ступінь д-ра мед. і фізіологічних наук. Із 1924 — професор, зав. кафедри фізіології Київ. мед. ін-ту. Професор фізіології і біохімії Київ. ін-ту нар. освіти (1924—29) та Київ. пед. ін-ту. У різний час очолювала відділи фізіології в НДІ ВУАН (Ін-ті туберкульозу, Ін-ті ортопедії і травматології, Ін-ті психіатрії і невропатології, Ін-ті клінічної фізіології), на н.-д. кафедрі педології. У згаданих НДІ організувала відділи фізіології, укомплектувала їх наук. і науково-тех. персоналом. Друкувала наук. праці укр., рос., англ., нім. мовами. 1928 поїхала в наук. відрядження до Німеччини для праці в лабораторіях А.Фішера і Шаде.

1929 заарештована у справі *«Спілки визволення України»*, просиділа 7 місяців в ізольованій слідчій камері. Звільнена 1930. Працювала в Мелітопольському пед. ін-ті завідувачем кафедри фізіології (1939—41). 1941—43 — професор, керівник патофізіологічного відділу Укр. центр. НДІ туберкульозу в *Києві.* 1943 переїхала до *Львова*, працювала професором кафедри фізіології у Львів. мед. ін-ті. Із 9 травня 1944 оселилася в Братиславі (Словаччина), здобула право лікарської практики, працювала в хірургічному відділі місц. шпиталю.

1945 виїхала до Німеччини. Обрана професором і керівником кафедри фізіології Інтернац. ун-ту в Мюнхені (*Баварія*), пізніше — ветеринарного ф-ту *Українського технічно-господарського інституту.* 1947, з утворенням фармацевтичного ф-ту Укр. технічно-госп. ін-ту, обрана професором фізіології, із 1949 — деканом ф-ту. Брала участь у житті лікарської громади Німеччини. Одна із засновниць мед. секції УВАН, деякий час — її секретар. Із 1950 перебувала в США.

Брала участь у роботі математично-природничої секції НТШ, *Українського наукового товариства* в Києві, Київ. мед. т-ва, Т-ва патологів, фізіологів, Секції наук. працівників.

Автор понад 60-ти праць із біохімії, патофізіології, педіатрії, психоневрології, фізіології, фтизіатрії. Написала підручник для мед. та ветеринарних ін-тів «Фізіологія людини і свійських тварин».

П. в м. Шампейн (шт. Іллінойс, США), похована на місц. кладовищі.

Літ.: *Розгін І.* Валентина Радзимовська: Короткий нарис життя та наукової й громадської її діяльности. Вінніпег, 1968; Повідомлення про збори Українського жіночого союзу від 25 квітня 1917 р. В кн.: Український національно-визвольний рух: Березень—листопад 1917 р. К., 2003; *Малюта О.* Радзимовська Валентина Василівна. В кн.: *Малюта О.* «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX — перша половина XX ст.). К., 2008.

О.В. Малюта.



В.В. Радзимовська.

РА́ДИ ДЕПУТА́ТІВ ТРУДЯ́ЩИХ — див. *Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутутів трудящих, народних депутатів.*

РА́ДИ НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ — див. *Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів.*

РА́ДИ ПОСЛІ́В РІ́ШЕННЯ ВІД 15 БЕ́РЕЗНЯ 1923 ПРО СХІ́ДНУ ГАЛИЧИНУ́ — постанова органу *Ліги Націй* про приєднання *Східної Галичини* до Польщі. Рада Ліги Націй на засіданні 23 лютого 1921 в Парижі (Франція), визнавши, що сувереном Сх. Галичини за міжнародно-правовими нормами залишилися країни *Антанти* (Польща — тільки тимчасовий військ. окупант), ухвалила передати розгляд питання правно-держ. статусу Сх. Галичини Раді послів д-в Антанти. Рішення давало можливість екзильному урядові, представницьким інституціям *Західноукраїнської Народної Республіки*, політ. партіям і громад. орг-ціям Сх. Галичини продовжити боротьбу за незалежність ЗУНР, усупереч діям польс. уряду, який домагався приєднання цієї території до Другої Речіпосполитої.

15 березня 1923 Рада послів д-в Антанти ухвалила: «Враховуючи, що польський уряд звернувся 15 лютого 1923 р. до Конференції послів із проханням, щоб держави, представлені на Конференції, використали своє право, враховуючи, що Австрія відмовилася від прав на територію поза кордонами Австрії, враховуючи, що Польща визнає,

що в етнічних кордонах Східної Галичини потребує режиму автономії, і враховуючи, що між Польщею та країнами Антанти існує договір від 28 червня 1919 р., яким підтверджені національні гарантії для всіх жителів незалежно від раси, мови і релігії, враховуючи Ризький мир про кордон із Росією ... Конференція послів вирішує визнати за Польщею всі права суверена на територіях, розташованих між вищеозначеними кордонами й іншими кордонами польської території, з урахуванням положень Сен-Жерменського мирного договору щодо зобов'язань, які несуть країни, що одержали території колишньої Австро-Угорської монархії». Ухвалу підписали Р.Пуанкаре (Франція), Б.Філіппс (Велика Британія), Р.Авезана (Італія), М.Матсуда (Японія).

Осн. причинами ухвалення рішення Ради послів д-в Антанти були: 1) *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*; 2) зростання впливу в Центрально-Сх. Європі полонофільської Франції; 3) консолідація внутрішньополітичних відносин у Польщі; 4) прихід до влади у Великій Британії Консервативної партії; 5) стабілізація рад. режиму; 6) активна зовн. політика польс. уряду. Рішення викликало обурення екзильного уряду ЗУНР, *Української національної ради ЗУНР*, укр. політ. партій і громад. орг-цій краю та еміграції. Офіційно тільки уряди РСФРР і УСРР протестували проти намірів країн Заходу вирішувати долю Сх. Галичини без участі її населення.

Літ.: Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923: Історія. Івано-Франківськ, 2001; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918—1929), т. 1. К.—Івано-Франківськ, 2002; *Соляр І.* Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923—1928). Львів, 2010.

І.Я. Соляр.

РА́ДИ РОБІТНИ́ЧИХ, СЕЛЯ́НСЬКИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ, ДЕПУТА́ТІВ ТРУДЯ́ЩИХ, НАРО́ДНИХ ДЕПУТА́ТІВ. Ради робітн., сел. і солдатських депутатів — спочатку масові політ. орг-ції, які виникли під час революцій 1905—07 та 1917—18; після більшовицького перевороту в Петрограді в листопаді (жовтні) 1917 — органи влади (див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР*).

Робітн. ради з'явилися 1905 в містах, охоплених масовими страйками. Страйкуючі підпр-ва делегували до них своїх представників для узгодження спільних дій. У Кадіївці (нині м. Стаханов Луган. обл.) такий координаційний орган назвали Радою робітн. депутатів, у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) — Делегатськими зборами, у *Миколаєві* — Зборами депутатів, у *Харкові* — Комісією виборних тощо. Назва «Ради робітничих депутатів» закріпилася за ними в жовтні 1905.

За прикладом рад робітн. депутатів у деяких місцевостях виникли ради робітн., матроських і солдатських депутатів, ради робітн. і сел. депутатів, ради сел. депутатів. Для соціаліст. партій поява рад була несподіваною, але кожна приклала зусилля, щоб делегувати до них своїх представників. *Меншовики* та есери (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) розглядали ради як страйкові к-ти або органи місц. самоврядування. *Більшовики* побачили в них органи, за допомогою яких вони могли б встановити в країні свою диктатуру. В.*Ленін* 1905 зазначив, що «в політичному відношенні Раду робітничих депутатів слід розглядати як зародок тимчасового революційного уряду».

1917 ради теж виникли без участі соціаліст. партій, але кожна намагалася провести до них якомога більше своїх представників. Восени 1917 більшовики здобули більшість у великих радах, взяли у свої руки підготовку *Другого Всеросійського з'їзду Рад 1917* і створили на з'їзді в коаліції з лівими есерами новий уряд — Раду нар. комісарів. Із цього моменту Ради перетворилися з масових політ. орг-цій на органи влади. За допомогою утворених у грудні 1917 органів держ. безпеки РНК вилучила з рад представників усіх ін. партій (за винятком партії лівих есерів, з якою більшовики створили урядову коаліцію, що діяла до літа 1918). У Радах залишилися більшовики і категорія безпартійних у статусі «співчуваючих».

10 липня 1918 *Конституція Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки* проголосила Росію Республікою рад робітн., солдатських і сел. депутатів. У прийнятій 14 березня наступного року *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919* вказувалося, що влада здійснюється на території республіки радами робітн., сел. і червоноармійських депутатів. Це положення повторювалося в *Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929*, затвердженій Всеукр. з'їздом Рад 15 травня 1929.

За *Конституцією СРСР 1936* і *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* рад. органи влади дістали нову назву — ради депутатів трудящих. Депутатами рад. органів влади могли стати представники від «блоку комуністів і безпартійних», які визначалися в парт. к-тах і висувалися в кандидати на передвиборних зборах трудящих, що організовувалися парткомами і профспілками.

За *Конституцією СРСР 1977* і *Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978* політ. основою Союзу і республіки оголошувалися Ради нар. депутатів. У незалежній Україні звання «народний депутат» зберігається за громадянами, які обираються до *Верховної Ради України* на основі заг., рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

С.В. Кульчицький.

РАДИВИ́ЛІВ (до грудня 1939 — Радзивилів, до 1993 — Червоноармійськ) — місто *Рівненської області*, райцентр. Розташов. на березі р. Слонівка (прит. Стиру, бас. Дніпра). Залізнична станція. Населення 10,1 тис. осіб (2001).

Уперше згадується 1564 як містечко (маєток), яке було власністю литов. канцлера і віленського воєводи кн. Миколая Радзивилла Чорного. Перші письмові згадки фіксують назву містечка як «Радивилів». Назву поселення одержало від імені власників — роду Радзивиллів — та з

нагоди отримання ними князівського титулу.

Після *Люблінської унії 1569* Р. перебував у складі *Речі Посполитої*, належав до Кременецького пов. *Волинського воєводства*. Із цього часу назва містечка вживалася в польс. транскрипції — Радзивилів (Radziwiłów). У роки *Національної революції 1648—1676* в Радзивилові двічі (1649, 1651) зупинялися загони козацько-сел. війська. 1672 в Радзивилові побував франц. мандрівник і дипломат У. фон *Вердум*, який залишив у своєму щоденнику опис містечка. 1775 тут налічувалося 146 будинків. Містечко належало коронному регент-канцлеру І.Мальчевському, згодом перейшло у власність Міончинських. 1787 ген. К.Міончинський заклав тут друкарню для випуску реліг. книг на замовлення місц. євреїв. Пізніше містечко за борги перейшло до варшавського банкіра К.Шульца. Власниками Радзивилова в різний час були барон Турно, граф Гуржинський, статський радник М.Попов (після 1831), кн. Урусов.

Після входження *Правобережної України* до складу Рос. імперії (1795) Радзивилів став прикордонним містечком Кременецького пов. *Волинського намісництва*, від 1796 — *Волинської губернії*. Тут діяла митниця, працювали дрібні пром. підпр-ва. Радзивилівська ф-ка гнутих меблів здобула золоті нагороди на міжнар. пром. виставці в Римі (Італія; 1911). 1866 Радзивилів став волосним центром, а 1870 одержав статус міста. На той час у ньому налічувалося 7,4 тис. мешканців. Екон. зростанню міста сприяло прокладення 1873 залізниці *Здолбунів*—Радзивилів.

У зв'язку із близькістю кордону в місті постійно розташовувалися війська. У роки *Першої світової війни* Радзивилів перебував у зоні бойових дій: місто по кілька разів займали австро-нім. (серпень 1914, 1915) та рос. (1914, 1916) війська.

У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* місто не раз займали війська ворогуючих сторін: 18 лютого 1918 — австро-нім. війська, із кінця 1918 до травня 1919 — частини *Армії Української Народної Республіки*. Якийсь час після 5 травня 1919



Радивилів. Церква Святого Олександра Невського. Фото початку 21 ст.

на залізничній ст. Радзивилів, біля х. Гранична, працював уряд *Директорії Української Народної Республіки*. У червні 1919 місто зайняли частини Першої Української радянської дивізії, а 12 серпня 1919 — Армія УНР спільно з польс. військами. Від 10 вересня 1920 місто перебувало під контролем польс. військ і ввійшло до складу Польщі. За переписом 1921, тут проживало 4240 мешканців.

Упродовж 1920—39 Радзивилів перебував у складі 2-ї Речіпосполитої. У місті діяли осередки укр. політ. і громад. орг-цій (*Комуністичної партії Західної України*, *Організації українських націоналістів*, «Просвіти», *«Пласту»*). 19 вересня 1939 Радзивилів зайняли підрозділи Червоної армії. Місто було перейменоване на Червоноармійськ (грудень 1939) і, увійшовши до УРСР, від січня 1940 стало адм. центром однойменного р-ну Рівнен. обл. (1962—66 Червоноармійськ належав до Дубнівського р-ну). Із 27 червня 1941 до 19 березня 1944 був окупований нім. військами.

У Радзивилові жили й працювали письменники М.П.*Левицький* і П.*Козланюк*.

Істор. споруда: церква Святого благовірного кн. Олександра Невського (1824—74).

Літ: *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, t. 3. Warszawa, 1886; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев, 1893; ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1973; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року, т. 1—2. Вінніпег, 1984—86; *Ящук В.І.* Радивилів: Краєзнавчі матеріали. Рівне, 2004.

О.В. Андрощук.

РАДИ́МИЧІ — об'єднання східнослов'ян. племен у межиріччі Дніпра і Десни (прит. Дніпра). *«Повість временних літ»* наводить легендарні відомості про спільне походження Р. та *в'ятичів* від братів Радима і Вятка «з ляхів». До кінця 9 ст. перебували в залежності від *Хозарського каганату*. Із доби правління київ. кн. *Олега* Р. сплачували данину київ. князям. Остаточно були включені до складу Давньорус. д-ви київ. кн. *Володимиром Святославичем*. Згідно з напівлегендарною літописною оповіддю Р. підкорилися *Києву* після того, як 984 на р. Піщана (імовірно, права прит. Сожа, бас. Дніпра) їх розбив *воєвода* Вовчий Хвіст. Землі Р. увійшли до складу Смоленського князівства і *Чернігівського князівства*. Назва «Радимичі» збереглася до 2-ї пол. 12 ст. за невеличкою волостю з містами *Гомій* (сучасний Гомель) та Чечерськ (усі у Гомельській обл., Білорусь).

А.Г. Плахонін.

РАДИШЕ́ВСЬКИЙ Онисим Михайлович (Михайлов Онисим; р. н. невід. — п. не раніше 1631) — майстер військово-інженерної справи, за походженням — українець з *Волині*. Імовірно, працював у *Острозькій друкарні*. 1586 прибув до *Москви* і став майстром-палітурником при Друкарському дворі. Від бл. 1605 до 1610 — один із керівників Друкарського двору, де випустив «Євангеліє» (1606), що відрізняється високим рівнем худож. оформлення, і «Устав церковний» (1610), який згодом був заборонений цензурою. Ставши одним із провідних майстрів Пушкарського приказу, керував інженерними роботами у фортецях. 1620 склав першу в Росії військово-тех. книгу «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» (опублікував укр.

археограф В.*Рубан*; СПб., 1777 і 1781).

Літ.: *Гераклітов О.* До біографії Онисима Михайловича Радишевського. «Бібліологічні вісті», 1926, № 1—10; *Петрушенко М.А.* Нові матеріали про О. Радишевського — талановитого друкаря і «пушкарских дел мастера» XVII століття. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 1; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич

«РА́ДІО СВОБО́ДА», «Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода Інкорпорейтед» та його Українська служба. «Р.С.» є недерж., некомерційною міжнар. службою радіомовлення, що здійснює постійні радіотрансляції на територію більшості країн Євразійського континенту. Осн. пріоритетом діяльності «Р.С.» є надання збалансованої та достовірної інформації з метою підтримки та розвитку *демократії*, *громадянського суспільства* і ринкової економіки. «Р.С.» має 23 відділення в Європі та на території колиш. *СРСР* і бл. 1,5 тис. позаштатних кореспондентів. Із 1991 бюро «Р.С.» також працює й у *Києві*. Мовлення ведеться 28-ма мовами на 21 країну світу. Штаб-квартира орг-ції розташов. у Вашингтоні (США). Гол. центр управління на Євразійському континенті міститься в Празі (Чехія). «Р.С.» має свій сайт в Інтернеті, де представлені останні новини зі всього світу та коментарі провідних експертів. 2002 динаміка відвідин веб-сайту «Р.С.» становила бл. 37,6 млн звернень та 7 млн переглядів сторінок щомісяця. Виконавши свою місію, «Р.С.» нещодавно припинило трансляції на країни Прибалтики, Болгарію, Польщу, Словаччину, Угорщину та Чехію.

«Р.С.» зареєстровано в шт. Делавер, його діяльність субсидується Конгресом США й перебуває під контролем Ради керуючих із питань мовлення, усі вони одночасно є членами Наглядової комісії по теле- та радіомовленню, яка контролює все невійськ. міжнар. мовлення («Голос Америки», радіо «Вільна Азія» та ін.), що здійснюється за фінансової підтримки амер. уряду. Із березня 2007 президентом «Р.С.» є Дж.Гедмін.

«Р.С.» має більш ніж піввікову історію і є однією з найбільших радіомереж світу. 1949 було створене «Радіо Вільна Європа», яке здійснювало трансляцію на ті країни Європи, які на той час перебували за «залізною завісою». 1953 з метою поширення трансляції на територію СРСР було створено «Р.С.» Обидві структури розташовувалися в Мюнхені (ФРН) і перебували під повним контролем Центр. розвідувального управління США. 1971 станція перейшла у підпорядкування Конгресу США, а контроль за політикою мовлення — до Ради міжнар. мовлення США (1982 — до її правонаступниці — Наглядової комісії по теле- та радіомовленню). 1976 «Радіо Вільна Європа» та «Р.С.» об'єдналися в одну структуру. 1995 на запрошення президента Чехії В.Гавела «Р.С.» переїхало до Праги.

В умовах *«холодної війни»* «Р.С.» тривалий час використовувалося для антирад. пропаганди. Проте в серед. 1970-х — на поч. 1980-х рр. формат мовлення було змінено у бік подолання інформаційної самоізоляції СРСР.

Перша передача Укр. служби «Р.С.» вийшла в ефір 16 серпня 1954. У 1950—60-ті рр. співробітниками й авторами передач Укр. служби були укр. емігранти 2-ї та 3-ї хвилі. Із середини 1970-х рр. до них долучились укр. дисиденти — Л.Плющ, Н.*Світлична*, В.Боровський, М.Фішбейн. Також працювали такі відомі українці, як Е.Авдієвська, І.*Качуровський*, І.Гордієвський та ін.

Незважаючи на позитивні тенденції, уже на поч. 1980-х рр. Укр. служба «Р.С.» переживала кризу. Переважна більшість її працівників походили з середовища української еміграції, що відображалося на формі подачі інформації. Занадто ідеологічне забарвлення передач не знаходило розуміння в амер. кер-ва, яке працювало на повалення тоталітарної системи, але не прагнуло розвалу СРСР. Пропаганда укр. нац. ідеї не входила в плани уряду США. Серйозну конкуренцію Укр. службі «Р.С.» складала аналогічна Рос. служба, вплив якої посилився через процес *русифікації*, що на поч. 1980-х рр. охопив більшу частину України. Зосередження всієї повноти влади в *Москві* апріорі створювало ситуацію, за якої інформаційні приводи укр. життя мали вторинне значення.

Стан справ значно покращився 1983, коли укр. службу очолив А.Камінський. За часів його головування штат співробітників було збільшено майже вдвічі. Поступово сформувалися 8 тематичних блоків Укр. служби «Р.С.»: 1) Міжнар. новини; 2) За права людини, за права нації; 3) Міжнар. коментарі; 4) Література та мистецтво; 5) Суспільно-екон. справи; 6) Істор. блок; 7) Реліг. програма; 8) Молодіжна програма. Обсяг мовлення складав 6 годин на добу. Кожна година розпочиналася випуском новин. Висвітлювати події і становище в УРСР було непросто, зазвичай новини подавалися постфактум. Згідно з внутр. правилами «Р.С.» при подачі інформації журналісти мали дотримуватися принципу 5-х «W» — «When, Where, Who, What, Why», тобто «коли, де, хто, що, чому». Докладність, безсторонність, поміркований і виважений тон, незаангажованість та етика і зараз є професійним кодексом журналістів «Р.С.»

Важливими аспектами діяльності Укр. редакції були підтримка дисидентського руху та боротьба за права людини. Одним із гол. внесків у боротьбу з рад. системою Укр. служби «Р.С.» вважається трансляція 28 квітня 1986, коли вперше пролунала правдива інформація про аварію на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) та були надані практичні рекомендації населенню, як уникнути високих доз опромінення.

Нова ера Укр. служби «Р.С.» розпочалася після здобуття Україною незалежності. Тільки після цієї події вплив Рос. редакції «Р.С.» на слухачів з України став послаблюватися і зрештою зійшов нанівець.

26 березня 2006 Укр. служба «Р.С.» припинила мовлення на коротких хвилях і перейшла на FM-частоти. Змінився формат програм, вони стали більш насиченими, але коротшими для легшого сприйняття. У найближчо-

му майбутньому планується розвивати телевізійні проекти та розсилати новини через мобільний зв'язок.

Керівниками Української служби «Р.С.» в різний час були М.Ковальський (1955), М.Добрянський (1956—71), А.Ромашко (1972), М.Герус, А.Камінський (1983—89), Б.Нагайло, Р.Купчинський (1991—2001), О.Народецький (2001—05) та О.Буряк (із 2005).

Офіц. веб-сайт «Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода»: http://www.rferl.org.

Офіц. веб-сайт Укр. служби «Радіо Свобода»: http://www.radiosvoboda.org.

Літ.: *Mickelson S.* America's Other Voice: The story of Radio Free Europe & Radio Liberty. 1983; *Puddington A.* Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty. 2000; *Стріха М.* Півстоліття української «Свободи». «Дзеркало тижня», 2004, № 38; *Проненко В.* Трибуна нації. «День», 2005, № 141.

Я.Л. Примаченко.

РАДІОСТА́НЦІЯ І́МЕНІ ТАРА́СА ШЕВЧЕ́НКА — радіостанція Укр. радіокомітету. Працювала в Саратові (нині місто в РФ) із 23 листопада 1941 по 10 березня 1944 на хвилі 49,5 метра. До складу її радіокомітету входили Л.*Паламарчук* (голова), Ф.Венгеров (заст. голови), І.Цюпа, О.Новицький, Д.Шлапак, О.Ющенко, В.Владко, Л.Суярко, І.Сербін та ін. Худож. керівником був нар. арт. УРСР (із січня 1944 — нар. арт. СРСР) Ю.*Шумський.* У складі редакції радіостанції працювали відділи: пропаганди, молодіжного мовлення, літературно-драм., «Останніх вістей» та «Партизанських вістей», сектор випуску та ін. Протягом січня—грудня 1942 на станції працював радіокоментатором Я.*Галан*, який започаткував жанр контрпропагандистського радіокоментаря. 1942 щодоби станція працювала бл. 18 годин (12 годин власного мовлення й 6 годин трансляції передач Всесоюзного радіо).

Станція передавала накази Верховного головнокомандування, повідомлення Радінформбюро, матеріали ТАРС, центр. та респ. газет, зарубіжну інформацію, повідомлення із фронтів військ. кореспондентів Укр. радіо, зведення про боротьбу партизанів та підпільників окупованої України. Значне місце в передачах займало висвітлення праці в рад. тилу евакуйованого населення УРСР, матеріалів 1-го та 2-го Антифашистських мітингів представників українського народу (Саратов, 1941, 1942). Перед мікрофонами станції виступали керівники уряду УРСР та респ. партійні орг-ції, письменники О.*Корнійчук*, В.*Василевська*, П.*Тичина*, М.*Рильський*, А.*Малишко* та інші.

Літ.: *Галан Я.* Фронт в ефірі. М., 1943.

О.С. Рубльов.

РАДКЕ́ВИЧА-ПОРТЯ́НКИ ДИПЛОМАТИ́ЧНА МІ́СІЯ 1669. *Андрусівський договір (перемир'я) 1667* та безрезультативність спроб домогтися рівноправного договору між правобічною Гетьманщиною і Моск. д-вою або з *Річчю Посполитою* змусили гетьмана П.*Дорошенка* шукати союзу з *Османською імперією.* Це рішення було прийняте на Корсунській раді (березень 1669). Після цього П.Дорошенко відправив до турец. султана *Мегмеда IV* велике посольство на чолі із Семеном Портянкою, *хорунжим Прилуцького полку*, та Михайлом Радкевичем (Раткевичем, Радченком), *обозним Миргородського полку* 1655—69. Крім найближчого оточення послів (дві особи, у т. ч. уманський полк. Г.*Білогруд*), до *Стамбула* було послано численну делегацію від 10-ти правобічних і 8-ми лівобічних *полків* (по 3 особи від кожного полку). Разом із ними вирушили турец. посли, які були присутні на Корсунській раді (*візир* Махмуд і Делавер-паша). За дорученням гетьмана П.Дорошенка та митрополита *Йосифа (Нелюбовича-Тукальського)* посольство мало домагатися від султана Мегмеда IV усунення крим. хана Аділь-Гірея «Чобана» (див. *Аділ-Гірей*) та військ. допомоги для гетьмана. Посли мали вирішити ці важливі питання при зустрічі з константиноп. патріархом Мефодієм III. 1 червня 1669 посольство було прийняте султаном Мегмедом IV, який вимагав таких умов для України, на яких в Осман. імперії перебували Молдавія та Валахія, але посольство добилося від нього згоди на укладення союзу і отримало «санджаки» (клейноди), а саме *бунчук* і прапор. С.Портянка був затриманий на певний час у Туреччині. Клейноди, із султанською грамотою від 1 травня 1669, повезли П.Дорошенку Г.Білогруд та новий турец. посол в Україну. Була привезена також благословенна грамота патріарха Мефодія III, якою підтверджувався вибір Йосифа (Нелюбовича-Тукальського) київ. митрополитом. Успішна місія Радкевича-Портянки до певної міри посилила авторитет П.Дорошенка і прихильників орієнтації на Осман. імперію.

Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Правобережжя (1665 р. — кінець XVII ст.). В кн.: Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць, вип. 13. К., 2008; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. К., 2011.

Ю.А. Мицик.

РАДНАРГО́СПИ, ради народного господарства — держ. органи територіального управління й планування пром-стю УСРР/УРСР і СРСР, що існували впродовж 1918—31, 1957—65. Перші Р. з'явилися в грудні 1917 — січні 1918, після створення *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ) в Росії. Вони створювалися на губернському, районному (обласному), уїзному (повітовому) рівнях. Районні Р. в Росії об'єднували управління пром-стю кількох *губерній* (Пн. пром. район — 8 губерній, Московський — 11, Уральський — 8). В Україні перші Р. були утворені в січні 1918 Пд. радою нар. госп-ва Донецько-Криворізького басейну, що діяла під кер-вом ВРНГ РСФРР. Місц. Р. мали функції сприяння та координації діяльності підпр-в регіону, кер-ва низовими органами робітн. контролю, з'ясування потреб підпр-в у паливі, сировині, засобах вир-ва, робочій силі, транспорті, вироблення планів розподілення замовлень. 1922 у зв'язку з виникненням *СРСР* ВРНГ надали права об'єднаного наркомату, зосередивши в його підпорядкуванні великі підприємства. 1926 у ВРНГ створили гол. управління галузей пром-сті, у відання яких передали значну

кількість підпр-в. 5 січня 1932 ВРНГ перетворили на наркомат важкої пром-сті СРСР, виділивши з його складу наркомат легкої пром-сті та наркомат лісової пром-сті. Упродовж 1920-х — поч. 1930-х рр. велика пром-сть в УСРР перейшла до підпорядкування загальносоюзних наркоматів. Місц. Р. втратили своє значення, їхня діяльність поступово згорталася. ВРНГ України, від 1922 — Рада нар. госп-ва УСРР — проіснувала до кінця 1931.

У ході «хрущовських реформ» пленум ЦК КПРС (лютий 1957) вирішив перейти до територіального принципу управління екон. адм. районами, сформувати Р. 1957 в СРСР створили 105 екон. адм. районів, із них 70 — в РРФСР, 11 — в УРСР, 9 — у Казахській РСР, 4 — в Узбецькій РСР, в ін. 11-ти союзних республіках — по одному. Одночасно ліквідували 25 загальносоюзних та союзно-респ. мін-в. В УРСР частка пром-сті, що перейшла до відання респ. органів, склала більше 95 %. Уряд України, ін. респ. органи виявилися не готовими до такого розширення функцій управління: не було досвіду, підготовлених кадрів, професіональних структурних управлінських підрозділів. Із великими складнощами відбувалося формування апаратів Р. Кожен з них нараховував 300—500 осіб, частина яких були співробітниками мін-в, що ліквідували. Після створення Р. до їхнього підпорядкування перейшла більшість великих пром. підпр-в. До 1962 їх кількість скоротилася у зв'язку з тим, що в межах політики кооперації Р. укрупнювали підпр-ва (1 тис.), створили на їх основі 400 комбінатів. У червні 1960 утворили Укр. раду нар. госп-ва (УРНГ) на чолі з М.Соболем, потім — А.Кузьмичем. УРНГ координувала діяльність Р., але не мала права постачальних і збутових функцій. Її штат 1961 складав бл. 1 тис. осіб, які часто-густо дублювали діяльність РМ УРСР. Із метою посилення контролю над діяльністю місц. Р. в СРСР 1962 створили Раду нар. госп-ва СРСР, незабаром — ВРНГ СРСР (1963—65).

Курс на відновлення централізації управління економікою з боку загальносоюзних та респ. структур чітко простежувався з поч. 1960-х рр. За рішенням пленуму ЦК КПУ (грудень 1962) в Україні замість 14-ти створили 7 екон. районів. Восени 1963 їх перетворили на 3. Більшість працівників та керівників обкомів КПУ були вкрай незадоволені такими змінами. Це слугувало основою для зміщення М.*Хрущова* з посади та припинення реформ. У вересні 1965 на пленумі ЦК КПРС Л.*Брежнєв* заявив, що Р. увійшли в протиріччя з тенденцією розвитку галузевого управління економікою. Р. ліквідовувалися, в Україні відновили діяльність 10 мін-в. Результати функціонування Р. в УРСР були суперечливими. Щорічні темпи приросту пром. продукції складали наприкінці 1950-х — на поч. 1960-х рр. трохи більше 9 %. Але досягалися вони шляхом буд-ва нових підпр-в та випуску продукції на підпр-вах новозбудованих. Відбулося зниження нац. доходу в республіці (капіталовкладення спрямовувалися на нове пром. буд-во), продуктивності праці, сповільнилися темпи розвитку галузей, що виробляли товари нар. вжитку. Вир-во продукції на душу населення в Україні, життєвий рівень залишалися низькими.

Літ.: *Ефимов А.Н.* Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР. М., 1957; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. М., 1968; *Коржихина Т.П.* История государственных учреждений СССР. М., 1986; *Шелест П.Е.* ...Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1992; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. М., 2006; Политическое руководство Украины: 1938—1989 гг. М., 2006.

В.Ю. Васильєв.

РА́ДОМИШЛЬ (до 1946 офіц. назва — Радомисль) — місто *Житомирської області*, райцентр. Розташов. при впадінні в р. Тетерів (прит. Дніпра) його лівої притоки р. Мика. Населення 15,2 тис. осіб (2005).

Попередником Р. був давньорус. «город» Мичеськ, згаданий в *Іпатіївському літописі* при описі подій 1151. Його рештками вважають відоме з літератури 19 ст. *городище*, від якого в наш час не лишилося слідів. Городище було розташов. у місцевості Мик-Город, на правому березі Мики. За непевними даними, у 15 ст. Мичеськ належав князям Рожиновським і припинив існування внаслідок татар. набігів. Під назвою «Микгород» Мичеськ згадується у фальсифікаті кінця 16 ст. — т. зв. грамоті *Андрія Боголюбського.*

Перша згадка про м-ко Р. належить до 1569, коли він був власністю Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) на теренах *Київського воєводства.* Ядром містечка був дерев'яний замок (уперше згаданий 1572, існував до кінця 18 ст.) на лівому березі Мики. Бл. 1615 архімандрит Єлисей *Плетенецький* для потреб *Києво-Печерської друкарні* заснував біля Р. першу в *Наддніпрянській Україні* папірню (діяла до серед. 17 ст., за ін. даними, до 18 ст.). Навколо цього підприємства утворилося с. Папірня (із 1960-х рр. — у складі міста Р.).

Із 1648 Р. — на території *Війська Запорозького*, у 1670-ті рр. повернувся під владу *Речі Посполитої.* У 1680-ті рр. містечко у складі маєтностей Києво-Печерської лаври, які після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* опинилися на польс. боці держ. кордону, було передано у власність *Київській унійній митрополії.* 1693 Р. деякий час контролювався козаками С.*Палія.* У серед. 18 ст. Р. став однією з резиденцій київ. унійних митрополитів. 1746 тут почала діяти консисторія, яка керувала пд. (укр.) частиною митрополичої єпархії, а в 2-й пол. 18 ст. засновано василіанський монастир (див. *Василіани*). У ка-

Радомишль. Свято-Микільський храм. Фото початку 21 ст.



федральному Свято-Троїцькому соборі (новий дерев'яний храм освячено 1763 замість старого, знищеного пожежею) були поховані митрополити Лев Шептицький (п. 1779) і Ясон Смогоржевський (п. 1788). Останній мешкав у Р. постійно, заснував тут єпархіальну семінарію і заклав мурований кафедральний собор (його буд-во не було завершене, руїни знесені в 1920-ті рр.).

У 18 ст. на Р. не раз нападали *гайдамаки*. 1750 загін І.Подоляки захопив та пограбував містечко і замок. Під час *Коліївщини* в околицях Р. діяв загін І.Бондаренка.

Унаслідок 2-го поділу Речі Посполитої 1793 Р. увійшов до складу Рос. імперії. Після 1795 Київ. унійна митрополія та її резиденція в Р. були ліквідовані, Свято-Троїцький собор переосвячено на православний (знесено 1927). Місто стало повітовим центром спочатку *Волинської губернії*, а із серпня 1797 — *Київської губернії*. 1796 затверджено герб Р. (через помилку укладачів зображення на гербі символізує літописну подію 945, яка мала місце не в Р., а в *Коростені*). 1897 кількість населення становила 11 тис. осіб. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в місті досить інтенсивно розвивалися різні галузі пром-сті, серед яких треба відзначити обробку шкіри та пивоваріння. Із 2-ї пол. 18 ст. в Р. відома єврейс. громада (знищена під час нім. окупації 1941—43); у 19 — 1-й пол. 20 ст. частка євреїв у заг. чисельності населення коливалася від третини до двох третин.

1918—20 місто кілька раз переходило з рук у руки, аж поки в червні 1920 не встановилася остаточно рад. влада. Із березня 1923 Р. — райцентр Малинської округи, із березня 1925 — Житомирської округи. 1932 місто і район увійшли до *Київської області*, 1937 Р. став райцентром Житомир. обл. Населення міста 1931 становило 12,9 тис. осіб.

Нім. окупація в місті тривала з 9 липня 1941 по 10 листопада 1943 та із 7 по 26 грудня 1943. У місті діяли 2 підпільні групи, в околицях — партизан. загони.

В околиці міста — археол. пам'ятки: палеолітична *Радомишльська стоянка*, поховання часів енеоліту. Історичні споруди: Свято-Микільський храм (1864—83), паровий млин (1902). Пам'ятник Єлисею Плетенецькому (2009). Навколо будівлі млина створено приватний етнопарк «Радомисльська папірня».

Сайт міста: http://www.radomyshl.ho.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Житомирська область. К., 1973; *Тимошенко Л.* Місто Радомишль в історії Української церкви. В кн.: На службі Кліо. К., 2000; *Цвік Г.В.* Історія Радомишля. Житомир, 2002; *Гладиш Л.А.* Радомишль: Ключі від міста. Житомир, 2007.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

РА́ДОМИШЛЬСЬКА СТОЯ́НКА, Радомишль I—IV — комплекс пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту (див. *Палеоліт*) на околицях м. *Радомишль* на плато лівого берега р. Тетерів (прит. Дніпра). На Радомишлі-I культ. шар зберігся найкраще і залягав на глибині близько 0,8 м у сірувато-жовтому суглинку. Тут було досліджено 5 округлих або підовальних за формою скупчень кісток мамонта, можливо жител (розмірами від 5×3 до 4×4 м), а також одна яма-сховище з кістками. Комплекс крем'яних знарядь (масивні вістря на платівках, багатофасеткові різці, платівки з ретушшю по краю, проколки тощо) всіх 4-х пам'яток є ідентичним. Він не має аналогій серед ін. пам'яток і характеризується певними оріньякоїдними рисами та окремими мустьєрськими формами (див. *Мустьє*) — гостроконечниками і дископодібними нуклеусами. Крім численних фауністичних решток мамонтів, тут знайдені також кістки пн. оленя, бізона та коня.

Літ.: *Шовкопляс І.Г.* Палеолітична стоянка Радомишль: Попереднє повідомлення. В кн.: Археологія, т. 16. К., 1964; *Шовкопляс И.Г.* Радомышльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита. В кн.: Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы: К VII конгрессу INQUA. М., 1965.

Д.Ю. Нужний.

РА́ДЧЕНКО Костянтин Федорович (20.05.1872—22.04.1908) — історик, філолог-славіст. Магістр слов'ян. філології (1898), професор (1901). Н. в м. *Київ.* Закінчив 1-шу Київ. г-зію із золотою медаллю (1890) та історико-філологічний ф-т Київ. ун-ту (1894). Учень Т.*Флоринського.* Викладач рос. мови і словесності в Київ. жін. г-зії (1896—98). Перебував у наук. відрядженні за кордоном (1898—1900). Приват-доцент історико-філол. ф-ту Київ. університету (1900—01), екстраординарний (1901—05) та ординарний (1906—08) професор *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.*

Досліджував історію болг. та сербської літератури, писемність і к-ру, реліг. рухи на Балканах, життя і діяльність діячів сербського Відродження.

П. у м. *Ніжин*, похований у Києві.

Праці: Досифей Обрадович и его литературная деятельность. «Университетские известия», 1896, № 9; 1897, № 2, 4—6; Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. К., 1898; Заметки о некоторых рукописях Филиппопольской городской библиотеки. СПб., 1903.

Бібліогр.: К.Ф. Радченко [список праць]. В кн.: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В.И. Ламанского. СПб., 1905.

Літ.: *Заболотский П.А.* К.Ф. Радченко. «Славянские известия», 1908, № 7; *Флоринский Т.Д.* К.Ф. Радченко. «Киевлянин», 1908, № 113; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979.

Н.О. Герасименко.

РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — офіц. назва осн. частини ЗС СРСР (крім ВМФ, Військ цивільної оборони, прикордонних та внутр. військ). До 25 лютого 1946 — Робітничо-сел. Червона армія (Червона армія, РСЧА). Заснована відповідно до Декрету РНК від 28 (15) січня 1918 про створення Робітничо-сел. Червоної армії для захисту населення, територіальної цілісності та громадян. свобод на території рад. д-ви. В Україні 2 лютого (20 січня) 1918 декретом *Народного секретаріату* була створена Укр. Червона армія, яка проіснувала з березня 1918 до січня 1919 і призначалася для боротьби з австро-нім. військами, збройними формуваннями *Української Народної Республіки.* На першому етапі складалася з 5-ти армій, кожна з яких мала від 3 до 6 тис. осіб.

1-ша, 2-га і 4-та радянські армії в Україні в ході боїв проти австронім., румун. та білогвард. загонів були розбиті і припинили своє існування. Із решти 3-ї і 5-ї армій у середині квітня 1918 утворилася 5-та армія (командуючий — К. *Ворошилов*).

Станом на кінець квітня 1918 більшовицька РСЧА налічувала 196 тис. осіб. Обов'язкова військ. служба стала важливою умовою створення масової регулярної армії, яку ввели в дію постановою Всерос. ЦВК від 29 травня 1918. На кінець жовтня 1918 в її лавах налічувалося більше 800 тис. бійців, а на кінець 1919 чисельність РСЧА досягла 3 млн осіб.

Кер-во та управління армією зосереджувалося у Всерос. колегії, що діяла у складі нар. комісаріату з військ. справ РСФРР, із 1923 — у Раді праці та оборони СРСР, із 1937 — у К-ті оборони при РНК СРСР, із 1941 — у *Державному комітеті оборони СРСР*.

На перших порах осн. одиницею формування РСЧА, на добровільних началах, був окремий загін, який становив військ. частину. На чолі загону була Рада у складі військ. керівника та двох *військових комісарів*, при якій діяли невеликий штаб та інспекторат.

З накопиченням досвіду та із прийняттям рішення щодо залучення в ряди РСЧА військ. фахівців стали формувати повноцінні підрозділи, частини, з'єднання (бригада, д-зія, корпус), установи та заклади.

Загальновійськові з'єднання РСЧА будувалися наступним чином:

- стрілец. корпус у складі 2—4-х д-зій;
- д-зія — 3-х стрілец. полків, артилер. полку (артполку) та тех. частин;
- полк — 3-х батальйонів, артилерійського дивізіону та тех. підрозділів;
- кавалерійс. корпус — 2-х кавалерійс. д-зій;
- кавалерійс. д-зія — 4—6-ти полків, артилерії, броньованої частини, тех. підрозділів.

В обов'язковому порядку у складі всіх підрозділів, частин, з'єднань створювалися політ. органи (політоргани) — *політичні відділи* (політвідділи), політ. частини (політчастини), які спільно з командуванням (командиром і військ. комісаром) проводили політико-виховну роботу.

На період війни Діюча армія (війська РСЧА, що вели бойові дії або здійснювали їх забезпечення) в орг. плані поділялася на фронти. Фронти поділялися на армії, армії — на з'єднання і частини та інші формування. Заг. кер-во Діючою армією здійснювала РВР Республіки через головнокомандувача усіх ЗС Республіки (Головкома).

У ході громадян. війни в Росії 1918—22, а також вторгнень на територію України використовували в основному озброєння старої царської армії. Разом із тим, вдалося перейти до постачання РСЧА зброєю, боєприпасами, обмундируванням власного вир-ва. Налагодили вир-во та ремонт бронепоїздів, літаків, бронемашин та ін. військової техніки.

У період 1918—20 сформовано 88 стрілецьких і 29 кавалерійс. д-зій, 61 авіазагін (усього 300—400 літаків), артилерійські та броньовані частини (підрозділи).

У період із червня 1918 до кінця 1920 створено та активно діяло 11 фронтових об'єднань, 1 район оборони, 7 окремих армій. Усього було сформовано 22 армії, з яких 2 кінні, що налічували від 46,5 до 147 тис. активних багнетів і шабель, від 245 до 660 гармат, 174 д-зії, у т. ч. 35 кавалерійських. До Червоної армії мобілізовано 6 707 588 осіб, а її заг. безповоротні втрати склали 980 741 особу.

Чисельність особового складу частин та з'єднань РСЧА, розташованих на укр. території в цей період, становила 1 млн 200 тис. осіб. Тут дислокувалися зведені у 5 армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту та 1-шу Кінну) 21 стрілецька, 14 кавалерійс. д-зій, 2 стрілецькі та 8 кавалерійс. бригад, технічні та спеціальні частини, військ. установи та військ. навч. заклади. 85 % особового складу РСЧА в Україні становили великороси, 6 — поляки, білоруси, татари, євреї та ін., і лише 9 % — українці.

В умовах відновлення нар. госп-ва за доцільне визнали мати армію, яка побудована за змішаним кадрово-територіальним принципом. 1924—25 проведено військ. реформу (див. *Військова реформа 1924—1928 в СРСР*), осн. напрямами якої стали: введення територіально-міліційної системи буд-ва РСЧА у поєднанні з кадровою; введення єдиноначальності; створення нац. формувань; зміни організаційно-штатної структури частин і з'єднань тощо.

Проведено масову демобілізацію військовослужбовців і послідовну орг. перебудову військ та органів управління: РСЧА скоротилася до 562 тис. осіб, в її складі на кадровому положенні перебували 26 стрілец. д-зій, уся кавалерія, тех. частини та ВМФ. Територіальні війська мали 36 стрілецьких і 1 кавалерійс. д-зію, полк бронепоїздів, 3 нац. полки, підрозділи та частини артилерії. Змішана система проіснувала до серед. 1930-х рр., коли здійснили перехід до кадрової побудови РСЧА.

1934—38 перейшли від змішаної до кадрової системи будівництва ЗС, що дало можливість планово збільшувати їхню чисельність. Значну роль у підвищенні авторитету військ. кадрів відіграло введення 22 вересня 1935 персональних військ. звань, а з 7 травня 1940 — генеральських та адміральських. У цей час в армії з'явилося військ. звання «маршал», а генеральські — змінили раніше введені «комбриг», «комдив», «комкор» та «командарм».

27 квітня 1937 з метою об'єднання кер-ва обороною країни створено єдиний орган — К-т оборони СРСР замість Комісії оборони та Ради праці та оборони.

Упродовж 1930-х рр. РСЧА взяла участь у двох війнах (радянсько-польській, вересень 1939, та радянсько-фінляндській, 30 листопада 1939 — 13 березня 1940; див. *Польсько-радянська війна 1939*, *Радянсько-фінляндська війна 1939—1940*), а також у двох військ. акціях (введення контингенту військ до Литви, Латвії, Естонії, жовтень 1939 — червень 1940; до *Бессарабії* та *Буковини Північної*, червень 1940), а також у ряді військових конфліктів (на оз. Хасан 1938, на р. Халхін-Гол 1939).

17 вересня 1939 два угруповання РСЧА (*Український фронт* та Білорус. фронт) перетнули польс. кордон. У складі Укр. фронту (командуючий — командарм 1-го рангу С.К.*Тимошенко*) діяли 3 армійські групи, що налічували 238 978 осіб. За 12 днів ведення воєнних дій у *Західній Україні* та Зх. Білорусі Червона армія пройшла від 250 до 350 км, зайнявши територію 195 тис. км^2 із населенням 13 млн осіб.

Роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* стали величезним випробуванням для РСЧА. Станом на 1 липня 1941 до лав ЗС мобілізовано 5,3 млн осіб. 30 червня 1941 створено надзвичайний орган — Держ. к-т оборони СРСР, для стратегічного кер-ва ЗС створено Ставку Верховного головнокомандування, а Ген. штаб став осн. робочим органом.

У роки Великої вітчизн. війни 1941—45 рад. ЗС провели 51 стратегічну, бл. 250 фронтових і більш 1 тис. армійських операцій. Максимальна довжина лінії радянсько-нім. фронту сягала 6200 км. На озброєння рад. ЗС надійшло 29,18 млн одиниць стрілец. зброї різних типів, 131,7 тис. танків та самохідних артилер. установок, 639 тис. гармат і мінометів різних калібрів, 135,6 тис. літаків усіх типів.

На радянсько-нім. фронті в різні роки війни діяли 29 фронтових об'єднань, одна зона оборони, 7 окремих армій, 70 загальновійськових, 11 гвардійських, 5 ударних, 6 гвардійських танкових армій, 17 повітряних армій, 10 саперних армій, 7 армій протиповітряної оборони, сформовано 661 д-зію (із них 490 стрілецьких), 666 бригад (313 стрілецьких).

У період Великої вітчизн. війни 1941—45 до 6 млн жителів України воювали у складі рад. ЗС проти нім. загарбників. На всіх етапах війни українці складали осн. частину військ, що билися з ворогом на терені рідної землі.

Стат. дані свідчать, що з 34 млн 476,7 тис. осіб, які впродовж війни були мобілізовані, більше третини щорічно перебували в строю (за списком — 10,5—11,5 млн осіб). Половина з них (5,0—6,5 млн осіб) проходили службу в діючій армії, тобто воювали на радянсько-нім. фронті, де кожної доби вибувало зі строю в середньому 20 869 осіб, з яких безповоротно — бл. 8 тис. осіб.

Заг. безповоротні втрати особового складу склали 8 668 400, санітарні — 22 326 905 осіб, 15,47 тис. одиниць стрілец. зброї, 96,5 тис. танків і самохідних артилер. установок, 317,5 тис. гармат і мінометів, 88,3 тис. літаків.

Рад. ЗС досягли перемоги над гітлерівською Німеччиною та Японією, звільнили власну територію, території країн Сх. Європи та Пд.-Сх. Азії від *фашизму*, а їхні народи від поневолення. За мужність і героїзм більше 7 млн воїнів нагороджені орденами та медалями, більше 11 600 з них присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*.

Важливою подією під час *Другої світової війни* стало прийняття рішення про перетворення наркомату оборони із загальносоюзного в союзно-респ. наркомат. Метою цього заходу було створення більш вагомих підстав для надання союзним республікам (зокрема Україні) голосів у майбутній *Організації Об'єднаних Націй*, а також винайдення легальних форм поширення впливу *СРСР* на країни Європи та Азії після вступу на їхні території рад. військ. Процедура утворення респ. наркомату оборони відбулася тільки в Україні (див. *Народний комісаріат оборони УРСР*).

На поч. березня 1944 було призначено наркома оборони УРСР, ним став генерал-лейтенант В.*Герасименко*, створена його канцелярія (6 військових та 5 вільнонайманих). До складу наркомату мали увійти Ген. штаб Червоної армії УРСР, 8 управлінь та 8 відділів; командуючі (піхотою, протиповітряною обороною, артилерією, авіацією, танк. військами, кавалерією), начальники (військ зв'язку, тилу, інженерних, хімічних військ) — усі з відповідними структурами. Але це залишилося не реалізованим.

У жовтні 1945 В.Герасименка (офіційно не позбавляючи посади наркома) перевели на посаду заст. командуючого Прибалтійським військ. округом. Канцелярія проіснувала до травня 1946, потім її документацію передали в архів, печатку знищили. Формально наркомат оборони УРСР проіснував до прийняття *Конституції СРСР 1977*. Із 1946 називався військ. мін-вом УРСР, а з 1953 — мін-вом оборони УРСР. Короткотермінова історія зі створенням укр. респ. військ. відомства продемонструвала невідповідність декларацій та практики союзного кер-ва в нац. питанні — зокрема й у військ. сфері.

Перехід країни від війни до миру обумовив демобілізацію особового складу армії та флоту, яка розпочалася 5 липня 1945 і, в основному, завершилася на початку 1948. Чисельність особового складу армії доведена до 2 млн 874 тис. осіб. Крім того, ліквідували фронтові управління, а деякі з них переформували в управління округів.

У лютому 1946 офіційно перейменували Робітничо-сел. Червону армію на Рад. армію.

25 лютого 1946 замість наркомату оборони та наркомату ВМФ створено єдиний наркомат ЗС СРСР (із лютого 1950 — військове та військово-морське мін-во СРСР, із березня 1953 — мін-во оборони СРСР).

Із серед. 1950-х рр. ЗС СРСР вступили в новий етап свого розвитку — етап докорінних якісних перетворень, які зумовило масове впровадження ракетно-ядерної зброї та ін. видів зброї і військ. техніки. Це визначило суттєві зміни у формах і методах навчання та виховання особового складу, орг. структурі, у поглядах на форми та способи ведення воєнних дій. 1960 створено новий вид ЗС — Ракетні війська стратегічного призначення.

З того часу і до розвалу СРСР ЗС організаційно поділялися на Р.а. (Ракетні війська стратегічного призначення, Сухопутні війська, Війська протиповітряної оборони країни, Військово-повітряні сили, Тил ЗС), ВМФ і Цивільну оборону.

Війська, які звільняли від гітлерівців Сх. Європу, після закінчення війни з території Німеччини, Австрії, Польщі не вивели, а залишили для забезпечення стабільності режимів у дружніх

країнах і протидії тискові блоку НАТО (див. *Північноатлантичний альянс*), створеному 1949, організаційно звели в групи військ.

Р.а. залучали для знищення збройного опору рад. владі, що розгорнувся на території Зх. України та в Прибалтиці, де його чинили з використанням партизан. методів боротьби *Українська повстанська армія* та прибалт. «лісові брати».

Найбільшим контингентом Р.а. за кордоном стала Група рад. військ у Німеччині, створена 9 липня 1945, яка до 1949 називалася «Група радянських окупаційних військ у Німеччині». Чисельність групи складала більше 500 тис. осіб, 4,1 тис. танків, більше 7,5 тис. бойових броньованих машин (бойових машин піхоти та бронетранспортерів); бл. 3,6 тис. артилер. систем; 940 літаків; 785 вертольотів. Група мала добре розвинену інфраструктуру — в її розпорядженні перебували 777 військ. містечок, 3422 навч. центри і полігони, 47 аеродромів, 5269 баз і складів. 1990 її перейменували на Зх. групу військ, а з 22 січня 1991 розпочався вивід військ, який завершився 31 серпня 1994, — група припинила своє існування.

Крім Групи рад. військ у Німеччині, також були розгорнуті Пн. група військ 29 травня 1945 (Польща, станом на 1955 чисельність не більше 100 тис. осіб), Центр. група військ (Чехословаччина) і Пд. група військ (Румунія, Угорщина; у складі — 1 повітряна армія, 2 танкових і 2 піхотних д-зії). Крім того, частини Р.а. постійно перебували на Кубі та в Монголії.

Війська на території СРСР були розподілені на 15 військ. округів: (Ленінгр., Прибалт., Білорус., Прикарпатський, Київ., Одес., Моск., Північнокавказ., Закавказ., Приволзький, Уральський, Туркестанський, Сибірський, Забайкальський, Далекосхідний). У результаті радянсько-китайс. прикордонних конфліктів 1969 створено Середньоазіатський військ. округ зі штабом у м. Алма-Ата (нині м. Алмати, Казахстан).

Наприкінці 1980-х рр. війська трьох округів, що перебували на території України, налічували бл. 780 тис. осіб (14 мотострілкових, 4 танкові, 3 артилер. д-зії, 8 артилер. бригад, 1 бригада спецназу, 9 бригад протиповітряної оборони, 7 полків бойових вертольотів). На озброєнні цих формувань було: танків бл. 6500 одиниць; бойових машин піхоти та бронетранспортерів усіх видів — 11 тис.; артилерії — бл. 2 тис. стволів; мінометів — бл. 500 одиниць; 132 ракети Р-300. В Україні були розташовані 4 повітряні армії (бл. 1100 бойових літаків), 1 армія протиповітряної оборони, стратегічні ядерні сили.

Р.а. за наказом кер-ва СРСР брала участь у придушенні антиурядових виступів у Німеччині (1953), Угорщині (1956). Частини Р.а. разом з частинами армій країн-членів Варшавського договору 1968 були введені в Чехословаччину для придушення *«Празької весни»*.

1979 до Афганістану введено обмежений контингент Р.а. у складі 40-ї армії. Максимальна чисельність рад. військовослужбовців у складі армії сягала 106 тис. осіб. Це був найтриваліший період участі рад. військ. контингенту в бойових діях за межами СРСР. Із 1979 по 1989 через Афганістан пройшли більше 500 тис. солдатів та офіцерів. Втрати особового складу 40-ї армії в цій війні склали 14,5 тис. осіб загиблими.

Після II світової війни СРСР реагував майже на 130 воєнних зіткнень практично на всіх континентах, у $^2/_3$ із них використовувалася радянська зброя, боєприпаси та військ. спорядження, яке поставляли воюючій стороні безпосередньо або через треті країни. Із 1946 по 1991 «радянський військовий компонент» безпосередньо брав участь у 37-ми локальних війнах і збройних конфліктах.

Загалом через локальні війни та збройні конфлікти за цей час пройшли понад 246 тис. осіб у якості рад. військ. радників і фахівців. У це число не входить особовий склад, який брав участь у бойових діях у складі з'єднань і частин діючої армії. Наприклад, у воєнних діях в Афганістані взяли участь понад 620 тис. військовослужбовців. Усього ж по лінії мін-ва оборони СРСР рад. військовослужбовці побували в 123-х країнах світу.

На кінець 1980-х рр. на озброєнні Р.а. налічувалося 68 тис. танків, 14 тис. літаків, із них 7 тис. бойових, 157 стратегічних бомбардувальників і ракетоносців, потужний ядерний арсенал.

1989 оголошено відмову від втручання рад. військ, які дислокувалися за межами СРСР у країнах-членах Орг-ції Варшавського Договору, у їхні політ. події. Завершено вивід обмеженого контингенту рад. військ з Афганістану.

Р.а. під час подій 19—20 серпня 1991 отримала ряд наказів від членів Держ. к-ту з надзвичайних подій, на вулиці *Москви* увійшли танки Кантемировської д-зії, однак армія не вживала ніяких активних дій. Незважаючи на конфлікт, що призвів до загибелі 3-х осіб — за офіц. даними, та 150-ти — неофіційними, жодного наказу на стрільбу не було віддано.

Відразу ж після подій кер-во СРСР втратило контроль над союзними республіками.

Війська, що дислокувалися на територіях знов створених незалежних країн, бралися під їхню юрисдикцію, на їх основі кожна країна створювала власні ЗС. Спадщиною Р.а. на території України залишилися війська Прикарпатського, Одес. та Київ. військових округів, частина ядерного арсеналу, відповідні матеріальні запаси стратегічного значення. Уся ядерна зброя з території України була передана Росії.

Указом Президента України 6 грудня 1991 засновано *Збройні Сили України*.

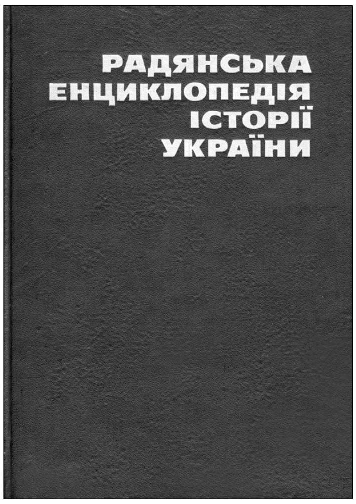
Літ.: Советская военная энциклопедия, т. 2. М., 1976; *Леоненко В.В.* Красная Армия. М., 1981; Військове будівництво в Україні у XX столітті: Історичний нарис, події, портрети. К., 2001; *Кобликов А.В.* Красная Армия. К., 2003; *Феськов В.И. и др.* Советская Армия в годы «холодной войны» (1945—1991). Томск, 2004.

С.В. Сидоров.

«РАДЯ́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ» в 4-х томах — перше спеціалізоване енциклопедичне видання в Україні, присвячене історії укр. народу і теор. засадам *історичної науки*. Видана 1969—72 Гол. редакцією Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР за постановою ЦК КПУ та РМ УРСР накладом у 40 тис. прим. Відп. редактор — А.*Скаба*, заст. відп. редактора — І.*Компанієць*.

Містила бл. 9 тис. гасел (із них понад 4 тис. вперше друкувалися в енциклопедичній літературі), більше 2 тис. чорно-білих та кольорових ілюстрацій і 160 чорно-білих та 74 кольорові карти. Статті — як авторські, так і редакційні, до багатьох із них подана стисла бібліографія. За допомогою курсиву застосована система посилань до споріднених статей.

Оскільки методологічною основою були задекларовані теорія марксизму-ленінізму, рішення з'їздів КПРС та КПУ, пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ, гіпертрофовано велика увага була приділена якраз питанням марксистсько-ленінської теорії, працям К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, парт. з'їздам та постановам, компарт. діячам. Заг. концепція енциклопедії полягала у висвітленні «багатовікової героїчної боротьби українського народу за свою свободу та незалежність», проте саме історія укр. народу зазнала глибоких фальсифікацій.



Радянська енциклопедія історії України. Палітурка.

Історія України подавалася лише з точки зору доцільності та неминучості встановлення і зміцнення рад. влади, перспективи побудови соціалізму і комуніст. суспільства. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення істор. епох, більше половини всіх статей присвячувалися періодові після 1917. Замовчувалися факти, події, особи, що не вкладалися в канони укр. рад. історіографії. Значна увага приділялася викриттю т. зв. укр. бурж. націоналістів, їхніх партій та організацій, «зрадників українського народу» та «фальсифікаторів його історії».

«РЕІУ» містить певний обсяг фактографічної інформації з історії України, однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне.

О.В. Юркова.

РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА ТАВРИ́ДИ (Республіка Тавриди) була оголошена декретом Таврійського ЦВК 19 березня 1918 у кордонах колиш. *Таврійської губернії*. Через три дні, на пропозицію РНК РСФРР, Таврійський ЦВК (голова — Ж.*Міллер*) заявив, що Республіка Тавриди — це територія Крим. п-ова, без материкових повітів (Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського), які ввійшли до складу України. Відповідно до *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* територія Крим. п-ова визнавалася частиною РСФРР, котра не підлягала нім. окупації. Тому *більшовики* намагалися створити там власні органи влади. На чолі Республіки Тавриди стояла Таврійська РНК. Вона вважалася відповідальною та підлеглою Таврійському ЦВК, який був «верховним контролюючим органом радянської влади... ЦВК є політичним керівником усіх рад і організованих у них мас». РНК як уряд Республіки Тавриди повинна була впроваджувати в життя «соціалістичні перетворення». До РНК увійшли: голова А.Слуцький (більшовик), нар. комісар внутр. справ — С.Новосельський (більшовик), тимчасовий комісар по іноз. справах — Ф.Лантух (лівий есер), нар. комісар закордонних та нац. справ — І.Фірдевс (більшовик), нар. комісар землеробства — С.Акімочкін (лівий есер), нар. комісар фінансів — О.Коляденко (більшовик), нар. комісар шляхів сполучення — С.Коробцев (лівий есер), нар. комісар праці — Ф.Шиханович (більшовик), нар. комісар освіти — Є.Петренко (партійність не відома), нар. комісар піклування — Бурлак (лівий есер), нар. комісар охорони здоров'я — Кац (більшовик), нар. комісар юстиції — В.Гоголошвілі (лівий есер), нар. комісар пошт і телеграфів — Урбановський (партійність не відома), нар. комісар із продовольства — А.Столяр (лівий есер). Воєнно-мор. комісаріат очолювали Ю.*Гавен* і М.Пожаров (обидва — більшовики). Секретарем РНК було призначено Д.Скрипника (лівий есер).

Ці рад. органи влади проіснували недовго. 18 квітня 1918 нім. війська порушили Брестську мирну угоду з РСФРР і опанували *Перекопом*, розпочавши наступ на півострові. Під час евакуації 24 квітня 1918 частина членів уряду Республіки Тавриди — А.Слуцький, Я.Тарвацький (очолював крим. більшовицьку партію), С.Новосельський та ін. — під *Алуштою* були вбиті.

Літ.: Борьба за власть Советов в Крыму (сборник статей). Симферополь, 1957; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; *Гарчев П.І. та ін.* Республіка Тавріда. К., 1990; Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. П-150, оп. 1.

Т.Б. Бикова.



Пам'ятник членам уряду РСР Тавриди у Приморському парку в м. Алушта.

«РАДЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА» — радіостанція укр. редакції Всесоюзного радіокомітету. Працювала в *Москві* із 28 листопада 1941 по 19 липня 1944. Передачі велися на хвилі 48,23 метра. 1942 щодоби станція працювала 19 годин 2 хвилини (12 годин 37 хвилин власного мовлення й 6 годин 25 хвилин — трансляції передач Всесоюзного радіо). На радіостанції працювали професійні журналісти Г.Шуйський (керівник), П.Зінченко, Я.Сірченко, В.Медведєв, М.Скачко, Р.Краковська, А.Кроль, письменники

О.Копиленко, П.*Панч*, І.Нехода, Д.*Білоус*, М.Нагнибіда, диктори — А.Євенко та Ф.Сергеєва-Круглова, нештатними співробітниками були письменники В.*Сосюра*, В.Владко та ін. У січні—червні 1943 перед мікрофоном станції як нештатний радіокоментатор виступав Я.*Галан*.

Серед матеріалів радіостанції гол. місце відводилося коментарям документів Верховного головнокомандування, повідомленням Радінформбюро, матеріалам ТАРС, центр. та респ. газет, зарубіжній інформації, повідомленням із фронтів військ. кореспондентів Укр. радіокомітету про бойові дії Червоної армії, подвиги фронтовиків, партизанів, підпільників. Чимале місце займали контрпропагандистські та літ. передачі. Щотижня виходив в ефір гумористичний радіожурнал «Сатиричний залп» (редактори — І.Нехода та П.Панч). Лише 1943 радіостанція «Р.У.» передала в ефір 1825 суспільно-політ. передач. 1942 у складі укр. редакції Всесоюзного радіокомітету була виділена група співробітників (керівник — Я.Сірченко), що виконувала паралельно функції радіостанції для партизанів в Україні (радіостанція «Партизанка»).

О.С. Рубльов.

«РАДЯ́НСЬКА УКРАЇ́НА» — газета, виходила в *Києві* 6 разів на тиждень, орган ЦК КП(б)У/КПУ, ВР УРСР і РНК/РМ УРСР. Бере початок від періодичного видання *«Комуніст»*, перший номер якого з'явився 15 червня 1918 і яке було органом ЦК КП(б)У. Із 16 червня 1926 газета виходила укр. мовою. В добу українізації була одним із провідних політ. видань в УСРР. 1934 у зв'язку з перенесенням столиці до Києва сюди переїхала й редакція. У роки «великого терору» багато її працівників були репресовані. Із січня 1938 в Києві почала виходити паралельна респ. газ. «Советская Украина» (із 7 листопада 1943 рос. видання перетворено на самостійну газ. «Правда Украины»). Із 15 травня 1941 стала органом і ВР УРСР. Із 2 лютого 1943 отримала назву «Радянська Україна» У період Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 виходила двома виданнями: основним (редакція перебувала в Саратові; нині місто в РФ) і спецвипуском у партизан. з'єднанні під командуванням О.*Федорова*. Із 1944 знову виходила в Києві. Із серпня до листопада 1943 видавалася одночасно укр. і рос. мовами. До «перебудови» змістовно відзначалася консерватизмом, спеціалізуючись на матеріалах певного політико-ідеологічного спрямування, зокрема, постійно присвячувала статті викриттю «українського буржуазного націоналізму». Наприкінці 1980-х рр. тональність газети стала більш реалістичною, вона вмістила чимало матеріалів про злочини комуніст. режиму. Разом із тим, у цей період значно зменшився її наклад. Із жовтня 1991 видається під назвою «Демократична Україна».

Веб-сайт газети: http://www.dua.com.ua.

Ю.І. Шаповал.

РАДЯ́НСЬКО-КОМПАРТІ́ЙНА СИСТЕ́МА ДЕРЖА́ВНОЇ ВЛА́ДИ В СРСР — див. *Компартійно-радянська система державної влади в СРСР.*

РАДЯ́НСЬКО-НІМЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1941—1945 — див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945.*

РАДЯ́НСЬКО-НІМЕ́ЦЬКІ ДОГОВОРИ́ 1939:

1) Німецько-радянська торговельно-кредитна угода 19 серпня 1939 укладена в Берліні (Німеччина) в результаті переговорів між наркомом закордонних справ СРСР В.*Молотовим* і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом (підписана з боку *СРСР* — заст. торг. представника СРСР у Німеччині Є.Бабаріним, із нім. боку — зав. східноєвроп. секції екон. відділу МЗС Німеччини К.Шнурре). Запропонована нім. стороною як перший крок до покращення радянсько-нім. відносин.

Німеччині було терміново необхідно укласти політ. угоду з СРСР з метою зриву його переговорів із Великою Британією та Францією. Крім того, цим кроком Берлін прагнув усунути можливі перешкоди на шляху реалізації нім. намірів щодо Польщі. Рад. стороною розглядалася як важливий крок у задоволенні екон. потреб д-ви, а також передумова подальших переговорів і підписання договору про ненапад між СРСР і Німеччиною.

Угода передбачала надання Німеччиною СРСР кредиту в розмірі 200 млн нім. марок терміном на 7 років з 5-відсотковою ставкою (таємний договір передбачав зниження ставки до 4,5 %, а 0,5 % йшло на спец. рахунок СРСР у Берліні) для закупівлі нім. товарів упродовж 2-х років із дня підписання угоди, а також поставку товарів у той самий термін з боку СРСР Німеччині на суму у 180 млн нім. марок.

Німеччина взяла на себе зобов'язання надати СРСР за цим кредитом гірничорудне устаткування, обладнання для нафтової, хімічної та сталеливарної пром-сті, електростанцій, турбіни, ковальсько-пресове обладнання, металорізальні верстати, локомотиви, судна, метали та ін. товари, а також військ. техніку. СРСР зобов'язався погасити кредит поставками товарів, переважно сировини: деревини, бавовни, нафти, бензину, фосфатів, платини, невиробленого хутра, кормового зерна, а також продовольства.

11 лютого 1940 укладено Госп. угоду між Німеччиною та СРСР про розширення торгівлі;

2) Договір про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною 28 вересня 1939 — договір між нацистською Німеччиною і СРСР, підписаний міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом і наркомом закордонних справ СРСР В.Молотовим після вторгнення в Польщу армій Німеччини та СРСР і окупації її земель. Став логічним завершенням таємної угоди, укладеної між Москвою і Берліном 23 серпня 1939.

Провів розмежування між СРСР і Німеччиною приблизно по *«Керзона лінії»* (лінії Нарев (прит. Вісли) — Зх. Буг (прит. Нарева) — Сян (прит. Вісли)). Закріпив ліквідацію Польс. держави. Сторони домовилися вважати розподіл Польщі остаточним і надалі спільно протистояти спробам відновлення Польс.

д-ви. До СРСР були приєднані *Західна Україна* і Зх. Білорусь — понад 51 % території Польщі (201 тис. км²) з бл. 13 млн населення. До Німеччини відійшло майже 49 % території Польщі (188,7 тис. км²) з понад 22 млн населення.

Таємні додаткові протоколи договору (1 конфіденційний і 2 таємних: «Конфіденційний протокол» (рос. — «Доверительный протокол»), «Таємний додатковий протокол (про поправки до протоколу від 23 серпня 1939 р.)», «Таємний додатковий протокол (про недопущення польської агітації)») корегували «сфери інтересів» Німеччини та СРСР, обумовлені 23 серпня 1939 в *Пакті Молотова-Ріббентропа 1939.* Конфіденційний протокол визначав порядок обміну рад. та нім. громадянами між обома частинами поділеної Польщі. У ньому йшлося про те, що сторони не будуть перешкоджати особам нім. походження переселятися до Німеччини з територій, які відійшли до СРСР або перебувають у сфері рад. інтересів, і навпаки — етнічним українцям та білорусам переселятися із захоплених Німеччиною територій до СРСР. Таємні протоколи корегували зони «сфер інтересів» у зв'язку з поділом Польщі та встановлювали зобов'язання сторін щодо недопущення «польської агітації» на окупованій території, яка зачіпала інтереси сторін.

У ході вторгнення в Польщу німці зайняли Люблінське воєводство і сх. частину Варшавського воєводства, території яких згідно з таємним протоколом до Договору про ненапад перебували у сфері інтересів СРСР. За наполяганням СРСР як компенсація за ці землі до сфери впливу СРСР переходила Литва, за винятком невеликої території Сувалківського району. Цей обмін забезпечував СРСР невтручання Німеччини у взаємини з Литвою, що в результаті привело до створення Литов. РСР 15 червня 1940.

У пресі була опубл. лише осн. частина договору без додаткових протоколів.

Дж.: Nazi-Soviet Relations 1939—1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office. Washington, 1948; Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945: Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes: Seria D: 1937—1941, bd. 7. Baden-Baden—Göttingen, 1950—1970; «Секретный дополнительный протокол» к договору о ненападении между Германией и Советским Союзом 23 августа 1939 г. «Международная жизнь», 1989, № 9; Год кризиса: 1938—1939: Документы и материалы, т. 1—2. М., 1990; Документы внешней политики СССР, т. 22, кн. 1. М., 1992; Секретные документы из особых папок. «Вопросы истории», 1993, № 1; Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом 23 августа 1939 г. Web: http://www.hrono.info/dokum/193_dok/1939ru_ge.html.

Літ.: *Мюллерсон Р.А.* Советско-германские договоренности 1939 г. в аспекте международного права. «Советское государство и право», 1989, № 9; *Семиряга М.И.* Советско-германские договоренности в 1939 — июне 1941 гг.: Взгляд историка. Там само; Оглашению подлежит: СССР—Германия: 1939—1941: Документы и материалы. М., 1991; *Семиряга М.И.* Тайны сталинской дипломатии: 1939—1941. М., 1992; *Случ С.З.* Экономическое сотрудничество германского рейха и Советского Союза в 1939—1941 годах. «Отечественная история», 1995, № 3; *Пронин А.А.* Советско-германские соглашения 1939 г.: Истоки и последствия. Екатеринбург, 1998; *Безыменский Л.А.* Предисловие автора. В кн.: *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2000; *Случ С.З.* Советско-германские отношения в сентябре—декабре 1939 года и вопрос о вступлении СССР во Вторую мировую войну. «Отечественная история», 2000, № 5—6; *Пронин А.А.* Советско-германский договор о ненападении. «Международный исторический журнал», 2002, № 20; *Lipinsky J.* Das geheime Zusafzprotokol zum deutsch-sowjetischen Nichtanriffsvertag vom 23. August 1939 und seine Enstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939. Frankfurt am Main — Berlin — Bern, 2004; Международный кризис 1939—1941 гг: От советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР. М., 2006; *Наджафов Д.Г.* Советско-германский пакт 1939 года и его исторические последствия. «Вопросы истории», 2006, № 12.

О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець.

РАДЯ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1919—1920 — див. *Польсько-радянська війна 1919—1920.*

РАДЯ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1939 — див. *Польсько-радянська війна 1939.*

РАДЯ́НСЬКО-ФІНЛЯ́НДСЬКА ВІЙНА́ 1939—1940, «Зимова» війна 1939—1940 — війна між *СРСР* і Фінляндією, складова *Другої світової війни.* Стала наслідком радянсько-нім. таємної змови про розподіл сфер впливу у світі (Таємні протоколи до Пакту Ріббентропа-Молотова від 23 серпня 1939, Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939). З боку СРСР мала агресивний, загарбницький характер, ставила на меті *анексію* території та насадження рад. режиму у Фінляндії. Наприкінці 1930-х рр. СРСР, прагнучи зміцнити свої позиції на пн. зх., посилив дипломатичний тиск на Фінляндію з тим, щоб примусити її «добровільно» передати ряд стратегічно важливих територій (півострови Ханко і Рибачий, Карельський перешийок та ін.) взамін на частину рад. Карелії. Коли фіни, посилаючись на традиційний нейтралітет, відмовилися від цього, СРСР вдався до застосування військ. сили. Приводом для початку війни послужив здійснений 26 листопада 1939, начебто з території Фінляндії (організований рад. спецслужбами), обстріл прикордонного с-ща Майніла (нині с-ще Майніло Ленінгр. обл., РФ). 30 листопада 1939 війська Ленінгр. військ. округу (4 армії) при підтримці кораблів Балтійського і Північного флотів розпочали наступ на широкому фронті від Баренцева моря до Фінської затоки. Водночас рад. авіація піддала бомбардуванню 20 фінських міст, унаслідок чого було вбито і поранено кілька тисяч мирних жителів (14 грудня 1939 СРСР як агресора було виключено зі складу *Ліги Націй*). З метою комунізації Фінляндії та створення легального прикриття вторгненню рад.

Один з підрозділів Червоної Армії переходить кордон з Фінляндією біля річки Сестра. 1939.



військ на території СРСР були створені так звані Фінський нар. уряд (голова — член *Інтернаціоналу Комуністичного* О.Куусінен) та Фінська нар. армія. 2 грудня 1939 між СРСР та Фінляндською Демократ. Республікою було укладено договір про дружбу та взаємодопомогу. Тож офіційно Рад. Союз з Фінляндією не воював, а допомагав «червоним» фінам у боротьбі з білофінами. Проте, попри сподівання, ці заходи, так само, як і широко закроєна пропагандистська кампанія під гаслом «визволення фінських трудящих від буржуазії», виявилися неефективними. Після 6-ти тижнів запеклого спротиву фінської армії війна перейшла в позиційну стадію. Непідготовленість рад. військ до ведення дій у складних кліматичних умовах, прорахунки військ. командування, погіршення морально-політ. стану призводили до значних втрат РСЧА в живій силі та техніці. З числа емігрантів та рад. полонених почалося формування укр. військ. підрозділу у складі Фінської армії, який очолив Ю.*Горліс-Горський*.

Феноменом «Зимової» війни стало зростаня дезертирства в Червоній армії. 24 січня 1940 наркомат оборони та наркомат внутр. справ СРСР видали спільний наказ № 0093 про боротьбу з дезертирством військовослужбовців із діючих частин, в якому наголошувалося на необхідності арешту всіх дезертирів і передачі їх для ведення слідства в особливі відділи. За 5-ма діючими на фронті радянськими арміями було розміщено 27 контрольно-загороджувальних загонів НКВС по 100 осіб у кожному. За підсумками фінської кампанії військовим трибуналом було засуджено 1695 військовослужбовців рядового і молодшого начскладу і 76 середнього і старшого начскладу, з яких 40 % складали дезертири та калічники. Чималою була також частка засуджених за антирад. висловлювання.

Північно-західний кордон СРСР. Політрук читає наказ про початок бойових дій Червоної армії. 30 листопада 1939.



У числі ряду інших майже повністю була розгромлена укомплектована уродженцями України 44-та Київ. стрілец. д-зія (командир — комбриг О.Виноградов). За період з 1 по 7 січня 1940 вона втратила 33,9 % особового складу (4756 осіб). Бойові дії активізувалися в лютому 1940, коли рад. стороні вдалося зосередити на радянсько-фінляндському фронті більше 760 тис. вояків. У складі десятків частин і з'єднань, що їх було перекинуто з Київ., Харків., Одес. військових округів, значну кількість становили мешканці УРСР. У середині лютого 7-ма і 13-та армії (35 д-зій) Пн.-Зх. фронту (створений у січні 1940, командуючий — командарм 1-го рангу С.К.*Тимошенко*) подолали гол. смугу оборони противника на Карельському перешийку, зламали спротив 15-ти д-зій фінської армії і на початку березня 1940 фактично завершили прорив *«Маннергейма лінії»*. Не в силах продовжувати опір, Фінляндія погодилася на укладення мирного договору, який був підписаний у *Москві* 12 березня 1940, але бої за Виборг тривали ще 13 березня. До СРСР перейшли Карельський перешийок, ряд островів у Фінській затоці та ін. (31 березня 1940 із цих територій, а також Карельської АРСР була утворена Карело-Фінська РСР). Суттєвим фактором, який спонукав СРСР сісти за стіл переговорів із Фінляндією, стала загроза втручання у війну на боці останньої Великої Британії та Франції.

Радянсько-фінляндська кампанія засвідчила чисельні негаразди в бойовій, орг. і тех. підготовці РСЧА, що до певної міри стимулювало А.*Гітлера* прискорити напад на СРСР. Втрати рад. сторони (400 тис. убитими та пораненими) значно переважали фінляндські (60 тис. убитих і поранених). 6 тис. червоноармійців, які потрапили до полону і пізніше були передані рад. стороні, зазнали репресій з боку сталінського режиму: майже 700 із них як «зрадники» були засуджені до смерті, 4,5 тис. відправлені до концтаборів.

Літ.: *Носков А.М.* Радянсько-фінляндська війна, 1939—1940. К., 1990; Зимняя война, 1939—1940, кн. 1—2. М., 1998; *Божко О.* Хроніка бойових дій 44-ї Київської Червонопрапорної стрілецької дивізії у радянсько-фінляндській війні 1939—1940 рр. В кн.: Україна—Фінляндія: Збірник наукових статей. К.—Гельсінки, 1999; *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939—1941 (документы, факты, суждения). М., 2000; *Соколов Б.* Тайны финской войны. М., 2000.

В.А. Гриневич.

РАДЯ́НСЬКО-ЯПО́НСЬКА ВІЙНА́ 1945. Вступ *СРСР* у війну з Японією відбувся відповідно до принципової згоди, даної на *Тегеранській конференції 1943*, та угоди, підписаної 11 лютого 1945 на *Кримській конференції 1945.* 5 квітня 1945 рад. уряд денонсував договір з Японією про нейтралітет, а 8 серпня 1945 офіційно приєднався до Потсдамської декларації США, Великої Британії та Китаю про Японію, оголосивши їй війну.

Квантунське угруповання япон. армії налічувало понад 1 млн осіб і мало на озброєнні 1200 танків, 5400 гармат, бл. 2000 літаків. У складі ВМФ на базах Японії перебувало 1300 тис. військовослужбовців, а також бл. 3300 військ. кораблів, у т. ч. 19 есмінців та 38 субмарин.

Далекосх. група рад. військ налічувала 1669 тис. бійців та офіцерів, маючи на озброєнні 30 тис. гармат і мінометів, понад 5 тис. танків та самохідних артилер. установок, приблизно стільки ж бойових літаків. До бойових дій на воді залучалися Тихоокеанський флот (команд. — адмірал І.Юмашев) і Амурська військ. флотилія (команд. — адмірал М.Антонов), які мали 2 крейсери, 1 лінкор, 12 есмінців, 78 підводних човнів, бл. 500 ін. суден і понад 1500 літаків. Сухопутні війська були об'єднані у 3 фронти: Забайкальський (команд. — Маршал Рад. Союзу Р.*Малиновський*), 1-й Далекосхідний (команд. — Маршал Рад.

Союзу К.Мерецков), 2-й Далекосхідний (команд. — генерал армії М.Пуркаєв).

Театр бойових дій на материку охоплював 1,5 млн км^2. Надзвичайно складним для проведення масштабних операцій був рельєф: гірські системи та болотні низини, повноводні річкові артерії — Амур, Аргунь, Уссурі, Туминьцзян. Протяжність району мор. операцій становила в меридіальному напрямку 7,5 тис. км.

Далекосх. кампанія складалася з кількох майже одночасних операцій: Маньчжурської, Південносахалінської, Сейсінської та Курильської десантної. Планом Маньчжурської стратегічної наступальної операції (9 серпня — 2 вересня 1945) передбачалося завдати двох осн. ударів з території Примор'я і Монгол. Нар. Республіки та кількох допоміжних із метою звільнення Пн.-Сх. Китаю (Маньчжурії) та Пн. Кореї і позбавлення Японії воєнно-промислової бази на материку. Маньчжурська операція здійснювалася на фронті протяжністю 5000 км і 200—800 км у глибину; рад. війська завдали нищівних ударів осн. силам Квантунської армії і змусили япон. уряд 14 серпня 1945 ухвалити рішення про капітуляцію. Однак опір Квантунського угруповання тривав, і лише 19 серпня 1945 почалась його капітуляція. Рад. війська за допомогою монгол. з'єднань захопили осн. опорні пункти противника. Вдалі мор. десанти дали змогу оволодіти портами Одечжин і Вонсан, а повітряні — містами Хамхан і Пхеньян і на початку вересня 1945 вийти на лінію 38-ї паралелі.

Було взято в полон 148 япон. генералів, 594 тис. офіцерів та солдатів. До кінця серпня 1945 завершилося роззброєння Квантунської армії.

З метою оволодіння військово-мор. базою на узбережжі Пн. Кореї 13—16 серпня 1945 здійснено Сейсінську десантну операцію. Оволодівши портами Юкі (Унгі), Расін (Наджін), Сейсін (Чходжін), десантники дали можливість 25-й армії 1-го Далекосх. фронту зберегти високі темпи наступу й ускладнити евакуацію військ і техніки противника з материка в Японію.

11—16 серпня 1945 відбулася Південносахалінська наступальна операція, в результаті якої силами 16-ї армії і Тихоокеанського флоту було зламано опір япон. гарнізонів Торо, Маоко й Отомарі.

18 серпня 1945 почалася Курильська десантна операція. 21 серпня 1945 в результаті запеклих боїв рад. десантники за підтримки бомбардувальної мор. авіації оволоділи о-вом Шумшу, а до кінця серпня 1945 — ін. островами Курильської гряди. 1 вересня 1945 склав зброю гарнізон о-ва Кунашир. 60 тис. япон. солдатів та офіцерів здалися в полон.

Заг. втрати япон. збройних сил за 24 дні бойових дій досягли 677 тис. осіб, у т. ч. 84 тис. — убитими.

Усі учасники бойових дій на Далекому Сході нагороджені медаллю «За перемогу над Японією», а 87-ми воїнам присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

2 вересня 1945 на борту амер. лінкора «Міссурі» япон. командування підписало акт про капітуляцію. Рад. делегацію під час підписання акта очолював уродженець України К.*Дерев'янко.* Р.-я.в. стала заключним акордом Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, поклавши край япон. окупації Китаю, Кореї та ін. країн Південно-Східної та Східної Азії.

Літ.: *Шикин И.В., Сапожников Б.Г.* Подвиг на дальневосточных рубежах. М., 1975; Разгром Квантунской армии Японии. М., 1985; Памяти павших: Великая Отечественная война: 1941—1945. М., 1995; Безсмертя: Книга Пам'яті України. К., 2000.

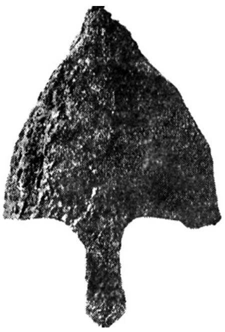
О.Є. Лисенко.

РАЄ́ВСЬКИЙ Михайло Федорович (30.07.1811—02.05.1884) — священик рос. посольства у *Відні* (1842—84), один із провідних діячів *слов'янофільства.* Був керівником віденського осередку рос. слов'ян. к-тів. Виконував роль посередника між правлячими і слов'янофільськими колами й наук. установами Росії та громадсько-політ. діячами, наук. і культурно-освіт. інституціями слов'ян. земель Австрії (із 1867 — *Австро-Угорщина*) й *Османської імперії.* Здійснював розподіл таємних фінансових субсидій, що надходили від держ. казни і слов'ян. к-тів Росії для підтримки прихильників *панславізму* в цих країнах, у т. ч. серед діячів *Галичини*, *Буковини* і *Закарпатської України* (т. зв. москвофілів) із метою їх використання для боротьби проти укр. нац. руху. За його посередництвом здійснювалася фінансова підтримка москвофільської періодичної преси («Слово», «Новий пролом» (*Львів*), «Словянская зоря» (Відень), «Свет» (*Ужгород*)), т-ва «Русская основа» у Відні (1867—73), надавалися стипендії студентам Віденського ун-ту, допомога львів. театрові *«Руської бесіди»*, окремим літераторам і вченим (напр. А.*Добрянському,* Я.*Головацькому*, І.*Наумовичу*), надсилалися рос. книги для *Галицько-Руської матиці* та *Народного дому у Львові*, Т-ва св. Василія Великого в Ужгороді, Т-ва св. Івана Хрестителя у Пряшеві (нині м. Прешов, Словаччина), «Руської бесіди» в *Чернівцях* і «Русской основы» у Відні. Р. спричинився значною мірою до утвердження ідей *москвофільства* на західноукр. землях.

Літ.: *Устиянович К.* М.Ф. Раєвський і російський панславізм: Спомини з пережитого і передуманого. Львів, 1884; *Андрусяк М.* Нариси з історії галицького москвофільства. Львів, 1935; Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф. Раевского: 40—80 годы XIX века. М., 1975; *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті

Радянсько-японська війна 1945. Висадка десанту Червонопрапорної Амурської військової флотилії у Маньчжурії. Фото І. Озерського. Серпень 1945.





Райковецьке городище. Шолом.



Райковецьке городище. Сокири.

галицьких українців у XIX столітті). Львів, 2003.

Ф.І. Стеблій.

РАЙКОВЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, що існувала протягом кінця 7 — поч. 10 ст. на території Правобереж. України і Закарпаття та в суміжних регіонах Білорусі та Молдови. На тер. Румунії поширені пам'ятки типу Хлінча, споріднені з Р.к. Р.к. виникла на основі *празької культури* та, деякою мірою, *пеньківської культури.* Р.к. є гол. компонентом формування к-ри *Київської Русі.* Носіями Р.к. були літописні племена — *поляни*, *уличі*, *древляни*, *волиняни*, *бужани*, *хорвати*, *тиверці.* Р.к. виділена після розкопок В.Гончарова 1946—47 на поселенні в урочищі Лука поблизу с. Райки Бердичівського р-ну Житомир. обл. Найбільш повно досліджені поселення Тетерівка, Шумськ, Рашків І, городища *Монастирьок*, *Ревне.* Відомі святилища і культові центри. Неукріплені селища займають схили долин і тераси, заплавні підвищення. Вони розташовані окремими групами (гніздами), нерідко навколо *городищ* — ремісничих і політико-адм. центрів. Укріплення — дерев'яні стіни, земляні вали (часто з дерев'яними конструкціями) і рови. Найбільш поширений тип жител — прямокутні напівземлянки. Стіни здебільшого мали стовпову конструкцію з дерев'яною обшивкою, рідше — зрубну чи стовпову із плетеним каркасом. Переважають прямокутні печі, складені з каменю, менш поширені глинобитні печі. Госп. будівлі різні за призначенням: ремісничі майстерні, млинові споруди, хліви, зернові ями, ями-льохи. Поховальні пам'ятки представлені курганними та ґрунтовими могильниками. Небіжчиків спалювали, рештки кремації ховали в урні або без неї разом із речами особистого вжитку. Основу керамічного комплексу складають ліпні горщики з найбільшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, звужені до дна, із відхиленими назовні або прямими шийками. Менше мисок конічної та округлобокої форми, кухлів і сковорідок. Посуд часто прикрашений по вінцях защипами, ямками, насічкою, а ранньогончарні горщики — лінійно-хвилястим орнаментом по всій поверхні. Сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, зброю й побутові речі зроблено із заліза та сталі. Із каменю робили жорна для ручних млинів, із глини — пряслиця, ливарні форми, із кістки — гребені, проколки, лощила тощо. Прикраси та деякі деталі одягу виготовлені з кольорових металів.



Літ.: *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985; *Смиленко А.Т.* Славянская культура VIII—IX вв. правобережья Днепра (памятники типа Лука-Райковецкая). В кн.: Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986; *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами. К., 2007.

Н.С. Абашина.

РАЙКОВЕ́ЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — залишки давньорус. фортеці 12—13 ст. біля с. Райки Бердичівського р-ну Житомир. обл., досліджені 1929—35 і 1946—47. По периметру округлого майданчика *городища* площею 0,3 га відкрито обвуглені рештки суцільної конструкції з понад 50-ти зрубних житлових і госп. приміщень, а в середній частині — 8 напівземлянкових жител, два скупчення попелу від стогів сіна чи соломи та загін для худоби. Виявлено багато кістяків людей і домашніх тварин, які загинули під час ворожого нападу. Знайдено знаряддя землеробства, ковальського, ювелірного і деревообробного ремесла, військ. спорядження, предмети побуту, скупчення обгорілих зернових і тех. к-р. Фортецю зруйновано в серед. 13 ст., скоріш за все монголами взимку 1240/41. Висловлено припущення, що її зруйнував кн. *Данило Галицький* у 1250-х рр. під час каральної акції проти «людей татарських».

Літ.: *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. К., 1950.

М.П. Кучера.

РАЙО́Н (від франц. rayon — промінь, радіус) — виділена за певними (фізико-геогр., екон., історичними та ін.) ознаками частина території, таксономічна одиниця в системі територіального членування. В Україні — адм.-тер. одиниця, складова частина *області.* Поняття «район» застосовується також як аналог більш широкого й осучасненого терміна «регіон».

Як середній рівень адм.-тер. устрою Р. в Україні функціонує з 1923, хоча значно раніше, ще з імперських часів, райони як екон. категорія існували на території *Донецької губернії* (сама гу-

бернія утворена в лютому 1919, її нові межі визначені у квітні 1920); лише 1921 районний поділ тут був замінений повітовим. Районування в УСРР здійснювалося згідно з постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923, якою скасовано *повіти* й *волості*, а схема адм.-тер. устрою стала чотиричленною: *губернія—округа*—Р.—сільрада. Усього було утворено 706 районів. Цим було започатковано адм.-тер. реформу, метою якої було скорочення апарату управління, впровадження екон. принципу в систему територіальної організації, розвиток місц. ініціативи. З уведенням у політ. лексикон поняття «район» з'явилося й похідне від нього поняття «районізація», яке трактувалося надзвичайно широко (природна, екон., адм. районізація).

У період між двома світ. війнами схема адм.-тер. районування ще три рази зазнавала змін. Ліквідація губерній (1925) супроводилася переходом на систему урядування за схемою центр—округа—Р.—сільрада; 41 округа поділялася на 680 районів. Після ліквідації округ (1930) Р. став найвищою після центру ланкою адм. поділу; всього районів було 484.

Упродовж 1931 р. 119 районів було ліквідовано; ті 365, що лишилися, безпосередньо підпорядковувалися центру. Недосконалість такої структури була визнана 1932; з утворенням 5-ти областей (*Харківської області*, *Київської області*, *Вінницької області*, *Дніпропетровської області*, *Одеської області*) до їх складу увійшов 431 район; 13 районів Донбасу лишилися в безпосередньому підпорядкуванні центрові.

Надалі мережа районів постійно переглядалася, причому домінуючою була тенденція їх укрупнення. Після інкорпорації до складу УРСР західноукр. земель кількість районів зросла до 750 (у 1946). Під час реформ 1962—63, пов'язаних із реорганізацією влади за вироб. принципом, було введено поділ на промислові й сільські райони, анульований на поч. 1965. Надалі кількість районів мала тенденцію до зростання (у 1965 — 384, у 1967 — 475, у 1987 — 480).

Райони в містах почали утворюватися з 1917. В *СРСР* районний поділ мали, як правило, міста з кількістю населення понад 100 тис. осіб.

Загалом у практиці районування критерієм доцільності утворення Р. вважався принцип екон. і управлінської ефективності, але на ділі гол. критерієм була кількість парт. орг-цій. Упродовж 1924—39 існувала практика виділення частини районів за нац. принципом: у місцях компактного проживання етнічних меншин національно-адм. одиниці мали стати полігоном для експериментів щодо їх «радянізації». На 1931 в Україні функціонувало 25 нац. районів — 8 російських, 7 німецьких, 3 болгарські, 3 єврейські, 3 грецькі, 1 польський. Неофіційно існував поділ на великі екон. райони: на 1961 виділялися Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний економічні райони.

Станом на 2005 в Україні налічувалося 490 районів.

Відповідно до передбаченого *Конституцією України 1996* порядку організації влади на районному рівні діє принцип розподілу повноважень. Органом виконавчої влади є районна держ. адміністрація, органом місц. самоврядування — районна рада.

Райони як адм.-тер. одиниці існують також в Азербайджані, Киргизстані, Латвії, Молдові, Рос. Федерації.

Літ.: Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність. К., 2001; Реформа для людини: Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. К., 2005; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: Еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

РА́ЙХЕНАУ (Reichenau) **Вальтер фон** (18.10.1874—17.01.1942) — військ. діяч нацистської Німеччини, генерал-фельдмаршал (1940). Із родини військових, кадровий офіцер райхсверу, учасник *Першої світової війни* на Сх. фронті, кавалер вищих нагород країни (Залізний хрест обох класів і Рицарський хрест дому Гогенцоллернів). Після війни залишився в армії, протеже В. фон Бломберга (військ. міністр Третього райху 1933—38). 1932 познайомився з А.*Гітлером*, став одним із небагатьох апологетів *нацизму* серед вищого командування армії. Був прихильником ослаблення штурмових загонів, використовуючи посаду начальника міністерського управління райхсверу, постачав зброю структурам СС для проведення Ночі довгих ножів (30 червня 1934). Активний прихильник ремілітаризації Німеччини та учасник розбудови *Вермахту*. Автор тексту нової військ. присяги, за якою солдати клялись у вірності особисто А.Гітлеру. Був кандидатом на пост військ. міністра після відставки В. фон Бломберга, але відкинутий генералітетом за політ. заангажованість. 1938 керував військами під час окупації Судетської області, 1939 — Праги (нині столиця Чехії). З початком *Другої світової війни* очолив 10-ту польову армію, на чолі якої відзначився в Польс. кампанії, нагороджений Рицарським хрестом Залізного хреста (1939). 1940 — на Зх. фронті, його армія (перейменована на 6-ту) прорвала оборону нідерландських і бельг. військ і взяла Брюссель (столиця Бельгії). З початком вторгнення в *СРСР* — на чолі 6-ї армії у складі групи армій *«Південь»* — брав участь у прориві «Лінії Сталіна», взятті *Києва*, *Харкова*, Бєлгорода, Курська (нині обидва міста в РФ). Проводив жорстоку політику стосовно населення окупованих територій, надавав допомогу айнзатцкомандам СС (див. *Айнзатцгрупи*) у винищенні цивільних жителів, зокрема розстрілах євреїв у *Бабиному Яру* та *Білій Церкві* (1941). Автор наказу від 10 жовтня 1941 «Про поведінку військ на Східних територіях» (т. зв. Наказ Райхенау), за яким солдатам надавалося право репресій проти цивільного населення, накладалися обов'язки жорстоко поборювати «загрозу» від євреїв і слов'ян та заборонялося допомагати місц. населенню і військовополоненим. Разом із цим був прихильником залучення жителів окупованих територій до служби у Вермахті. 30 листопада 1941 замінив К.-Р. фон *Рундштедта* на посаді командувача групи армій «Південь» із наказом зупинити відступ, проте продовжив відве-



В. фон Райхенау.

дення військ для стабілізації фронту. 12 січня 1942 у Р. стався інфаркт, і 17 січня 1942 його літаком відправили до Лейпцига (Німеччина) на лікування. У дорозі літак зазнав аварії, від отриманих ран Р. помер.

Літ.: *Безыменский Л.А.* Германские генералы — с Гитлером и без него. М., 1964; *Митчем С., Мюллер Дж.* Командиры Третьего рейха. Смоленск, 1995; *Kirchubel R.* Operation Barbarossa 1941: Army Group South. London, 2004; *Ланнуа Ф. де.* Немецкие танки на Украине. 1941 год. М., 2006.

І.І. Дерейко.

РАЙХСКОМІСАРІА́Т УКРАЇ́НА (Reichskommissariat Ukraine) — адм.-тер. одиниця нім. цивільного управління, яка існувала в роки *Другої світової війни* на частині території сучасної України і пд. областей Білорусі. Р.У. утворено за наказом А.*Гітлера* 20 серпня 1941. Райхскомісаром України в тому ж наказі фюрер призначив гауляйтера і верховного президента Сх. Пруссії Е.*Коха*, а центром Р.У. визначив м. *Рівне*. Підпорядковувався Р.У. *Міністерству окупованих східних територій* у Берліні (Німеччина) на чолі з райхсміністром А.*Розенбергом*. В адм. статусі Р.У. існував з 20 серпня 1941 по 15 листопада 1944, як територіальна одиниця — із 1 вересня 1941 до кінця квітня 1944.

Протягом року, з 1 вересня 1941 по 1 вересня 1942, військ. управлінням до Р.У. поетапно було передано територію колишніх *Волинської області*, *Дніпропетровської області*, *Житомирської області*, *Запорізької області*, Кам'янець-Подільської області (нині *Хмельницька область*), *Київської області*, *Кіровоградської області*, *Полтавської області*, Ровенської області (нині *Рівненська область*); майже всю *Миколаївську область* без 3-х зх. районів; 6 пн. районів *Тернопільської області*; пн.-сх. райони *Вінницької області* та *Одеської області*; а також пд. райони 4-х білорус. областей — Брестської, Пінської (1954 включена до Брестської), Поліської (1954 включена до Гомельської) і Гомельської.

Цю територію було поділено на ген. округи (Generalbezirke), неофіц. назва — «*генералкомісаріати*», округи (Gebiete), неофіц. назва — «*гебітскомісаріати*», та райони, причому рад. поділ на *райони* було збережено. Максимальних своїх розмірів Р.У. досяг 1 вересня 1942 і перебував у цих межах до 1 вересня 1943, до початку об'яви евакуації нім. цивільних установ із лівобереж. частини України. У цей період Р.У. займав площу 339 275,83 км^2, на якій на 1 січня 1943 проживало більш ніж 16,9 млн людей.

Р.У. мав 6 ген. округ — Волині та Поділля, Житомирську, Київську, Дніпропетровську, Миколаївську та Криму (частина Таврії), які на 1 січня 1943 ділилися на 114 округ, котрі налічували разом 433 райони. Попередньо Р.У. мав складатися з 14-ти ген. округ і охоплювати етнічні землі України, які не відійшли до Ген. Губернії (див. *Генеральна губернія*) і Румунії, та пд. і пд.-зх. області Росії. Крім названих 6-ти фактично створених ген. округ, планувалося утворити ще Воронезьку, Ростовську, Саратовську, Сталінградську, Харківську, Юзівську (Юзівка — нині *Донецьк*), Чернігівську ген. округи та Ген. округу Німців Поволжя.

Адм. одиниці — ген. округу, округу і район — очолювали відповідно: ген. комісар (генералкомісар), окружний комісар (гебітскомісар), голова району. У великих містах, що прирівнювалися до округи (*Дніпродзержинськ*, *Дніпропетровськ*, *Запоріжжя*, *Київ* і *Кривий Ріг*), управління здійснював міськ. комісар (штадткомісар). Найнижчою ланкою в сільс. місцевості були сільс. громади, у містах без поділу на райони — міські громади, а в містах із поділом на райони — міські районні громади. Органами управління найнижчих ланок були відповідно сільс. управи на чолі зі старостою, міські управи на чолі з бургомістром та міські районні управи на чолі з головою.

Представники нім. влади займали посади ген., окружних і міських комісарів. Місцеве, т. зв. допоміжне, управління починалося з районного рівня. У великих і малих містах органами місц. управління були міські управи, на чолі яких у містах із поділом на райони стояв голова, а у містах без поділу на райони — бургомістр. У тому випадку, якщо місто або містечко було місцем перебування ген. комісара або окружного комісара, то посаду бургомістра займав представник нім. влади.

Ген. округи очолювали наступні ген. комісари: Ген. округу Волині та Поділля — обергруппенфюрер СА Гайнріх Шьоне (Heinrich Schoene); Житомир. ген. округу — держ. президент м. Мюнстер Курт Клемм (Kurt Klemm), із 28 жовтня 1942 — заст. гауляйтера гау Райнпфальц, бригадефюрер СС Ернст-Людвіґ Лайзер (Ernst Ludwig Leyser); Київ. ген. округу — в. о. генералкомісара бригадефюрер СА Гельмут Квіцрау (Helmut Quitzrau), із 11 лютого 1942 — оберфюрер СА Вальдемар Магунія (Waldemar Magunia); Дніпроп. ген. округу — оберфюрер СС Клаус Зельцнер (Claus Selzner); Миколаїв. ген. округу — группенфюрер Націонал-соціалістичного авіакорпусу, оберстлейтенант резерву Евальд Опперман (Ewald Oppermann); Ген. округу Криму (частина Таврії) — колиш. гауляйтер Відня Альфред-Едуард Фрауенфельд (Alfred Eduard Frauenfeld).

Формування території Р.У. пройшло наступні етапи:

20 серпня 1941 — утворення Р.У. і призначення Е.Коха райхскомісаром України;

1 вересня 1941 — передавалася територія, обмежена на сході кордоном, що пролягав по лінії Могилів-Подільський на Дністрі — Бар — Летичів — Любар на Случі — по р. Случ до впадіння її в Горинь — по р. Горинь до впадіння її в Прип'ять — Сенкевичі (20 км північніше Давид-Городка), включаючи населені пункти на вказаних річках; на півдні обмежена Дністром; на заході — кордоном із Ген. Губернією; на півночі — кордоном між Р.У. та Райхскомісаріатом Остланду, який пролягав на північ від лінії Лунінець — Пінськ — Кобрин — Брест (наказ А.Гітлера від 20 серпня 1941). Включено до Ген. округи Волині та Поділля (до грудня 1941 — Ген. округа Волині);

20 жовтня 1941 — передавалася територія від Бара по р. Рів до її впадіння в Пд. Буг — по р. Пд. Буг до Первомайська —

Новоукраїнка — Новомиргород — Сміла — Черкаси (за виключенням цих населених пунктів та залізничної гілки Первомайськ—Черкаси) — по р. Дніпро до Речиці — залізнична гілка Речиця—Лунінець до теперішнього східного кордону Райхскомісаріату Україна (включаючи Київ, Речицю, мости через Дніпро та залізничну гілку Речиця—Лунінець) (наказ А.Гітлера від 11 жовтня 1941). Включено до Житомир., Київ., Миколаїв. генеральних округ;

15 листопада 1941 — передавалася територія на південний схід за існуючий кордон по лінії Первомайськ — Черкаси. Нова територія обмежена р. Пд. Буг від Первомайська до впадіння її в Чорне море — узбережжя Чорного моря до гирла Дніпра — по р. Дніпро до Черкас (включаючи населені пункти) — існуючий кордон Р.У. від Черкас до Первомайська (наказ А.Гітлера від 4 листопада 1941). Включено до Дніпроп., Миколаїв. генеральних округ;

1 вересня 1942 — передавалася територія: 1) до Київ. ген. округи: на схід від Дніпра частина колишніх Київської та Полтавської областей; 2) до Дніпроп. ген. округи: на схід від Дніпра частина колиш. Дніпроп. області та частина колиш. Запоріз. області, яка згідно з п. 3 не відходила до Ген. округи Криму (частина Таврії); 3) до Ген. округи Криму (частина Таврії): частина колиш. Миколаїв. області, що лежала південніше нижньої течії Дніпра, райони колиш. Запоріз. області — Нижні Сірогози, Веселе, Мелітополь, Нововасилівка, Приазовське та пд. райони (наказ А.Гітлера від 12 серпня 1942, наказ по Р.У. від 20 серпня 1942). Включено до Київ., Дніпроп. генеральних округ та Ген. округи Криму (частина Таврії).

Право визначати зовн. кордони Р.У. мав лише А.Гітлер. Протягом 1941—42 було урегульовано пн., зх., пд. та сх. кордони Р.У.

Зх. кордон між *Галичиною*, яка увійшла до Ген. Губернії, і Р.У. пролягав по лінії *Сокаль — Броди — Підволочиськ* — р. Збруч (прит. Дністра) — р. Дністер. Кордоном між Р.У. і Ген. Губернією по суходолу слугували кордони суміжних колиш. рад. районів. Прикордонними районами стали тодішні Ланівецький, Вишнівецький і Почаєвський райони Терноп. обл., які увійшли до Р.У.

Пд. кордон Р.У., що межував із Румунією на ділянці між Дністром і Пд. Бугом, А.Гітлером було затверджено на початку листопада 1941. Він пролягав по лінії *Хотин* — р. Дністер — Василюти — р. Лядова (прит. Дністра) — Примазениця — *Бар* — р. Рів (прит. Пд. Бугу) — р. Пд. Буг.

Межу пн. кордону Р.У. з Райхскомісаріатом Остланду після остаточного узгодження з А.Гітлером було оголошено райхсміністром А.Розенбергом у грудні 1941 поетапно двома наказами. У першому наказі від 4 грудня 1941 було визначено кордон між Р.У. і Райхскомісаріатом Остланду, що проходив по Брестській і частково Пінській областях, а лінію кордону, що перетинав Пінську, Поліську і частково Гомельську області колиш. Білорус. РСР, визначено в наступному наказі від 17 грудня 1941. На першій ділянці пн. кордон Р.У. перетинав Брестську обл. і заглиблювався на її територію до 30 км на пн. від залізничної гілки Брест—Пінськ—Гомель, а в районі міста Береза (нині місто Брестської обл., Білорусь) — майже до 65 км, а на другій ділянці перетинав Пінську, Поліську і частково Гомельську області колиш. Білорус. РСР приблизно в 10—20 км на пн. від залізничної гілки Брест—Пінськ—Гомель.

Сх. кордоном Р.У. слугували межі сх. прикордонних районів тодішніх Київ., Полтав., Дніпроп. і Запоріз. областей. Остаточно сх. кордон сформувався тільки у вересні 1942 з останньою передачею військ. управлінням Р.У. частини укр. території.

Політику, яка проводилася на території Р.У. нім. цивільним управлінням, коротко можна викласти кількома характерними цитатами із заяв райхскомісара України Е.Коха: «1. Німецький народ — це народ господарів; 2. Східні народи, як українці, так і всі інші, призначені слугувати своїм природним господарям; 3. Експлуатація Сходу є правом і обов'язком Німеччини; 4. Повне оволодіння завойованим Сходом вимагає знищення прошарку місцевої інтелігенції та всіх елементів, які становлять потенційну загрозу німецькому пануванню, будь то росіяни, українці або євреї». Українцям же щодо їхнього майбутнього лише обіцялося, що доля їх та їхньої країни буде вирішуватися після війни фюрером, зважаючи на наслідки двадцятирічного панування *більшовизму*, заг. ситуацію і відношення самих українців.

У Р.У. було встановлено режим расового, політ. і поліцейського терору, екон. експлуатації не тільки трудових ресурсів цієї території, а і її природних багатств. Протягом 1941 — поч. 1942 було знищено все єврейс. населення, яке проживало в Р.У. У грудні 1941 заборонено діяльність представницького органу українців — Укр. нац. ради в Києві, 1942 — діяльність Академії наук, вищих навч. закладів, закрито школи, окрім 4-річних початкових. Починаючи із січня 1942, потягнулися з Р.У. перші транспорти з примусовими робітниками (переважно молоддю), яких вивозили на роботу до Німеччини. На селі було збережено *колгоспи*, котрі лише змінили назви на «громадські господарства». У церк. питанні нім. адміністрація не бажала посилення ні *Української автокефальної православної церкви*, ні Укр. автономної правосл. церкви, граючи на антагонізмі між цими церквами.

Як адм.-тер. одиниця Р.У. мав свій закритий кордон, свою валюту — карбованець, яка була в обігу лише на його території, свою банківську систему, представлену Центр. емісійним банком України і мережею госп. банків. Це відрізняло його від ін. утворених адм.-тер. одиниць нім. цивільного управління в окупованих країнах Європи і, у першу чергу, від Райхскомісаріату Остланду, адм.-тер. устрій і управління якого були досить схожими.

Проте перелічені особливості Р.У. аж ніяк не свідчили про його автономію. Це були лише оз-

наки відмінності однієї адм.-тер. одиниці від інших, штучно створених гітлерівцями на окупованій ними території Європи, яких об'єднувало головне — наявність нім. окупаційних структур. На території Р.У. це були нім. суди, Імперське поштове управління, Імперське управління залізниць, підрозділи Імперського уповноваженого з виконання чотирьохрічного плану і, головне, нім. цивільна адміністрація та поліційне управління.

Із наближенням під ударами Червоної армії лінії фронту до кордонів Р.У. 1 вересня 1943 було оголошено про евакуацію німецьких цивільних установ із лівобереж. частини України, а 7 вересня евакуацію було оголошено вже в Києві. З цього часу територія Р.У. почала невпинно зменшуватися.

У лютому 1944 за наказом А.Гітлера Р.У. передав до Генеральної округи Білорусії Брест-Литовську, Кобринську і Пінську округи, а наприкінці квітня 1944 — Любомльську та Ковельську округи, а також пн. райони Володимир-Волинської і Горохівської округ. Таким чином, вирівнювалася суміжна лінія двох німецьких груп армій «Центр» та *«Південь»*, які діяли відповідно на території Ген. округи Білорусії та Р.У. Це, у свою чергу, вкінець ліквідувало Р.У. як територіальну одиницю.

Як адм. одиниця Р.У. офіційно діяв до 15 листопада 1944. Від цього дня за наказом райхсміністра окупованих сх. територій А.Розенберга, виданим 28 жовтня 1944, припинялася діяльність усіх служб райхскомісара України.

Літ.: Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten (Braune Mappe), teil 2: Reichskommissariat Ukraine. Berlin—Neukölln, 1941; *Dallin A.* German Rule in Russia 1941—1945: A Study of Occupation Policies. New York, 1955 (нім. вид. — *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941—1945: Eine Studie über Besatzungspolitik. Düsseldorf, 1958); *Орловский С., Острович Р.* Эрих Кох перед польским судом. М., 1961; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1963; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941—1944 рр.). «УІЖ», 1997, № 3; *Вєтров І.* Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941—1944 рр. К., 2000; *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. Cambridge, 2004; *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941—1943 рр.: Адміністративний аспект. В кн.: Архіви окупації 1941—1944. К., 2006; *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941—1944: У світлі німецьких документів. К., 2008; *Себта Т.М.* Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: Походження та сучасне бачення. В кн.: Збірник праць молодих вчених та аспірантів [Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України], т. 19, кн. 2, ч. 2. К., 2010.

Т.М. Себта.

РА́ЙЦІ, радники, ратмани (від нім. Rat — рада і Mann — людина) — члени міської ради за магдебурзьким правом (див. *Рада міська за магдебурзьким правом*). Згідно з нормами магдебурзького права ці урядники вважалися виборними, однак на практиці їх могли призначати старости, приватні власники міст. Р. повинні були мати міське громадянство і володіти в місті нерухомістю. В укр. містах не було єдиного критерію щодо процедури обрання Р. та чисельного складу міської ради. У деяких містах *міщани* обирали 8 кандидатів на Р. і *бурмистрів*, 4 з них затверджував на уряді місц. староста і призначав з їхнього числа бурмистра; потім до кінця терміну правління цього складу ради бурмистрами по черзі ставали інші Р. Постулат магдебурзького права про річний термін владних повноважень Р. часто порушувався.

Дж.: *Groicki B.* Porządek sądów i spraw mieyskich prawa maydeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953.

Літ.: *Ptaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934; *Отамановский В.Д.* Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право. «Вопросы истории», 1958, № 3; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годов XVI в. К., 1989; *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII—XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права). «УІЖ», 2006, № 5; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

П.М. Сас.

РА́ЙЯ (від араб. реайя — паства) — в ісламських країнах це назва населення, яке сплачувало податки, себто в основному селян, ремісників, купців. Вживалася на противагу правлячому класу військових (аскері) та вчених (улема — множина від алім — «знавець»), інакше — егль ассайф ва-ль-алам — «люди меча та знання». Термін «райя» виник під впливом християн. етики, що наділяла Ісуса Христа роллю пастиря, але розвинув своє значення у 12—13 ст. як реакція ісламської бюрократії на здирства із селян з боку сельджуків та монголів. Визначення «райя» базувалося на ісламській концепції справедливості, що проголошувала вищим обов'язком правителя і правлячого класу забезпечення своїм покровительством справедливих умов життя для селян та ін. категорій податного населення.

Із 18 ст. в *Османській імперії* термін «райя» вживався переважно для означення християн. підданців. 1839 через проголошення рівності всіх підданців Осман. імперії статус «райя» було скасовано.

В історіографії термін «райя» помилково вживається на означення адм.-тер. одиниці Осман. імперії.

О.І. Галенко.

РА́КОВ Василь Іванович (08.02(26.01).1909—28.12.1996) — військ. льотчик, генерал-майор авіації (1948). Двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1944). Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї робітника. Дитинство провів у с. Велике Кузнечково (нині село Тверської обл., РФ). Після закінчення професійно-тех. школи Деревотресту (1928) працював на лісозаводі, де отримав направлення на навчання до Ленінгр. військово-теор. школи Військово-повітряних сил Червоної армії. 1929 продовжив освіту в Качинській військ. авіац. школі льотчиків, а 1930 — у Севастопольській військ. школі мор. льотчиків. Служив у мор. авіації на Балт. флоті. Після закінчення Ліпецьких вищих авіац. курсів (1936) командував авіац. ескадрильєю 57-го бомбардувального полку Військово-повітряних сил Балт. флоту. Учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940*. У січні 1942 достроково закінчив Військово-мор. академію. 1942—

45 воював у складі Чорноморського та Балтійського флотів як командир 2-ї мор. авіац. бригади Військово-повітряних сил Чорномор. флоту, заст. командира 3-ї особливої Севастопольської авіац. групи, командир авіац. ескадрильї 73-го авіац. полку пікіруючих бомбардувальників, пом. командира 9-ї штурмової авіаційної д-зії, командир 12-го гвард. авіац. полку пікіруючих бомбардувальників (8-ма мінно-торпедна авіаційна д-зія Військово-повітряних сил Балт. флоту). Брав участь в обороні *Севастополя* (1942), прориві блокади Ленінграда (1943). Здійснив понад 170 бойових вильотів.

Після *Другої світової війни* закінчив Військ. академію Ген. штабу (1946). 1946—48 командував мінно-торпедною д-зією на Тихоокеанському флоті. Із листопада 1948 — на викладацькій роботі у Військово-мор. академії: заст. начальника кафедр військ. авіації (1948—50), тактики військово-повітряних сил (1950—52), начальник кафедри тактики військово-повітряних сил (1952—59), кафедр авіації ВМФ (1959—60), авіатехніки, пілотування і застосування авіац. зброї (1960—63), авіац. техніки і зброї (1963—70). 1969 — професор, 1970 — професор-консультант Ученої ради Війсоково-мор. академії. Із 1971 — у відставці.

Автор спогадів «Крила над морем» (1974), «Над морем і суходолом» (1984), «В авіації — моє життя» (1988).

П. у м. С.-Петербург, похований на Нікольському кладовищі Олександро-Невської лаври.

Літ.: *Калиниченко А.Ф.* Герои неба. Калининград, 1982; Военный энциклопедический словарь. М., 1986; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Лурье В.М.* Адмиралы и генералы Военно-морского флота СССР: 1946—1960. М., 2007.

І.І. Поїздник.

РАКО́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Семена** Раковича (р. н. невід. — п. до 1687), прилуцького полкового писаря (1672—85). Від свого тестя — прилуцького полк. Лазаря Горленка (див. *Горленки*) — отримав значні земельні маєтності, які стали основою багатства роду. Нащадки Семена обіймали уряди *значкових товаришів*, *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*, переважно у *Прилуцькому полку*. Із цього роду походять: **Іван Єгорович** (1863 — після 1915), громад. і політ. діяч рос. націоналістичного спрямування, відомий оратор, голова Подільського союзу рос. націоналістів, подільський губернський *предводитель дворянства* (1910—13), дійсний стаський радник, камергер імператорського двору (1912), член Держ. ради Рос. імперії від Подільського губернського земства (із 1913); **Андрій Андрійович** (1869 — р. с. невід.), громад. і політ. діяч, голова Козелецької повітової земської управи (1895), козелецький повітовий предводитель дворянства (1896—1906), член 3-ї та 4-ї Держ. дум Рос. імперії, та його син **Андрій Андрійович** (1891—1966), рос. еміграційний реліг. діяч, староста правосл. парафії м. Грац (Австрія).

Можливо, до цього роду належали: **Микола Васильович** Р. (1858—1916), генерал-майор (1915), учасник *Першої світової війни*, командир 19-ї артилер. бригади (1915—16), який загинув на фронті, та **Андрій Миколайович** Р. (1815—66), художник-пейзажист, академік живопису рос. Академії мист-в (1845), хоча існували однойменні роди зовсім ін. походження.

Гілка Тодорських-Раковичів бере початок від **Нестора Федоровича** Тодорського (1-ша пол. 18 ст.), значкового товариша Прилуцького полку (1709—51), який одружився з Парасковією Павлівною Ракович, онукою Семена Раковича. Нащадки цього подружжя успадкували подвійне прізвище.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди Старой Малороссии: Раковичи. «Киевская старина», 1887, № 8; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

РАКО́ВСЬКИЙ Християн Георгійович (13.08.1873—11.09.1941) — болг., румун., рос. і укр. політ. діяч, голова РНК УСРР із січня 1919 по червень 1923. Н. в м. Котел (нині місто в Болгарії) в сім'ї Г.Станчева. У гімназичні роки змінив прізвище на знак поваги до свого родича, національного героя болг. народу Георгія Раковського. Щоб не втратити маєток у *Добруджі*, яка з 1878 відійшла до Румунії, сім'я Станчевих мусила прийняти румун. підданство й оселитися в Мангалії (Румунія), біля кордону з Болгарією. 1890 виключений із г-зії за поширення соціаліст. ідей, після чого поїхав навчатися до Женевського ун-ту. Зав'язав близькі стосунки із членами групи *«Визволення праці»*, керував разом із Р.Люксембург марксистським гуртком самоосвіти. 1891—92 разом із Д.Благоєвим узяв участь у створенні Болг. соціал-демократ. партії. 1893 продовжив освіту в Берлінському ун-ті, але був висланий поліцією за контакти з В.Лібкнехтом, А.Бебелем і К.Каутським. Навчаючись в ун-ті Нансі (Франція), активно друкувався у франц. соціаліст. пресі й налагодив робочі стосунки з Ж.Гедом, Ж.Жоресом, П.Лафаргом. Влітку 1896 з мандатом від Болг. соціал-демократ. партії взяв участь у Лондонському конгресі ІІ Інтернаціоналу. 1898—99 служив у румун. армії військ. лікарем, щоб не втратити спадкового права на мангаліїський маєток. 1900—02 надавав істотну фінансову допомогу газ. *«Искра»*. Зайнявся відновленням Румун. соціал-демократ. партії, яка розпалася 1899. На Штутгартському конгресі ІІ Інтернаціоналу 1907 був обраний членом постійного інформаційно-дорадчого органу — Міжнар. соціаліст. бюро, в якому працював до 1914. Під час *Першої світової війни* створив і очолив Балканську соціал-демократ. федерацію. Був одним з організаторів міжнар. соціаліст. конференцій у Ціммервальді та Кінталі (обидва міста у Швейцарії).

У травні 1917 вирушив у революційний Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Посланий В.*Леніним* із дипломатичною місією в *Одесу*, уклав у березні 1918 російсько-румунський договір, за яким *Бессарабія* мала бути звільнена від румун. військ. Однак сепаратний мир, укладений із Центр. д-вами *Українською Народною Республікою* і рад. Росією,



В.І. Раков.



І.Є. Ракович (1863 — після 1915).



А.А. Ракович (1869 — р. с. невід.).



Х.Г. Раковський.

перекреслив цей договір. У квітні 1918 очолив рос. делегацію на переговорах з урядом П.*Скоропадського* в *Києві*. У січні 1919 очолив уряд рад. України. На VIII з'їзді РКП(б) в березні 1919 був обраний одним із 19-ти членів її ЦК. Йому зарахували весь час перебування в соціал-демократ. русі — із 1890. До п'ятиособового політбюро, тобто неформального керівного органу ЦК РКП(б), Р. не ввійшов. *Більшовики* високо цінували європ. славу, енциклопедичну освіченість і орг. талант цієї людини, але вважали її чужою.

Якщо до відступу з України влітку 1919 Р. просто виконував вказівки компартійно-рад. центру, то після повернення він почав проводити політику, яка враховувала місц. умови. Багаторічні близькі стосунки з В.Леніним, особиста дружба з Л.*Троцьким* і членство в ЦК РКП(б) робили його авторитет у республіці високим. Коли В.Ленін через хворобу почав відходити від справ, а в політбюро ЦК РКП(б) сформувалася спрямована проти Л.Троцького «трійка» в особі Й.*Сталіна*, Г.*Зінов'єва* і Л.Каменєва, Р. втратив підтримку у вищих ешелонах влади. Однак 1922—23 він очолив боротьбу периферійних лідерів партії з наркомом у справах національностей РСФРР і ген. секретарем ЦК РКП(б) Й.Сталіним у питанні про адміністративно-політ. устрій рад. федерації.

1922 під час короткочасного відходу В.Леніна від справ Й.Сталін зробив спробу ліквідувати формально незалежний статус нац. республік і перетворити їх на автономні республіки РСФРР. Протести Р. (якого підтримав В.Ленін) зробили своє: *СРСР* було утворено як федерацію формально незалежних республік із правом кожної вийти з його складу. Все значення такої конституційної побудови виявилося тільки 1991.

Керівна «трійка» в політбюро ЦК РКП(б) у червні 1923 відкликала Р. з УСРР і перевела його на дипломатичну роботу. До осені 1927 він працював повноважним представником (послом) СРСР у Великій Британії і Франції. Повернувшись в СРСР, продовжив безкомпромісну, але безнадійну боротьбу з Й.Сталіним. У січні 1928 його вислали в Астрахань (нині місто в РФ). 31 грудня 1936 Р. був заарештований і проходив у сфабрикованій справі «правотроцькістського блоку» разом з М.*Бухаріним*, О.*Риковим* та ін. керівними діячами партії. 11 вересня 1941 під час наближення гітлерівців до Орла (нині місто в РФ) всіх політ. в'язнів місц. тюрми розстріляли. Серед розстріляних був і Р.

Літ.: *Conte F.* Christian Rakovski, vol. 1—2. Lille, 1975; *Його ж.* Un révolutionnaire-diplomate Christian Rakovski. Paris, 1978; *Атанасова П.* Крыстю Раковски: 1878—1941. София, 1988; *Панайотов Ф.* Доктор Крыстю Раковски: Допълнения към автобиографията му. София, 1988; *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: Політичний портрет. К., 1990; *Мельниченко В.* Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського. К., 1990; *Конт Ф.* Революция и дипломатия: Документальная повесть о Христиане Раковском. М., 1991; *Мельниченко В.Е.* Христиан Раковский: Неизвестные страницы жизни и деятельности. К., 1992; *Чернявский Г.Н., Станчев М.Г.* Х.Г. Раковский в борьбе против самовластия: 1927—1941. Х., 1993; *Головко В.А. и др.* Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х.Г. Раковского. Х., 1994; *Станчев М.Г., Чернявский Г.Н.* Фарс на крови. Х., 1997; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР: 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. К.—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999.

С.В. Кульчицький.

РА́КОЦІ (Rákoczy) **Дєрдь I** (08.06.1593—11.10.1648) — магнат із Верхньої Угорщини, васал султана *Османської імперії*, активний учасник збройної боротьби угор. феодалів проти габсбурзької монархії. Брав участь в антигабсбурзьких походах протестантського князя Трансильванії Габора Бетлена, який здобув їй міжнар. визнання, після його смерті був обраний трансильванським парламентом у листопаді 1630 князем Трансильванії. 1635 одержав спадкове право на домінію *Мукачівського замку* і зробив *Мукачеве* столицею свого князівства (угорська династія Ракоці володіла Мукачівською домінією до 1711). Під час Тридцятирічної війни 1618—48 він виступив на боці Франції і Швеції. Його трансильванське військо витіснило армію герм. імп. Фердинанда II Габсбурга з *Ужгорода*, Кошице, Братислави (нині місто і столиця Словаччини), але в грудні 1645 під тиском міжнар. обставин (вимоги осман. султана Ібрагіма, який вбачав у його успіхах загрозу для Османської імперії) змушений був заключити з герм. імператором і угор. королем Фердинандом III Габсбургом Лінцький мирний договір, згідно з яким Р. одержав у пожиттєве володіння 7 верхньоугор. *комітатів*, у т. ч. землі Закарпаття, та гарантію з боку королів. Угорщини на свободу протестанського віросповідання для населення цих комітатів. У володіннях Р. проживало 27 тис. родин кріпаків, тобто бл. 100 тис. селян та міщан, у 56 містах і містечках. Його кріпаками були також



Дєрдь I Ракоці. Портрет роботи невідомого художника 17 ст.

значна кількість закарпат. правосл. русинів-українців, яких він підтримував у їхньому спротиві унії.

Літ.: История Венгрии, т. 1. М., 1971; Коротка історія Угорщини. Нíредьгаза, 1997; *Павленко Г.В.* Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. Ужгород, 1999; *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001.

С.В. Віднянський.

РА́КОЦІ (Rákoczy**) Дєрдь II** (30.01.1621—07.06.1660) — син угор. магната Дєрдя I *Ракоці*, після смерті батька був обраний у жовтні 1648 князем Трансильванії і залишався ним до самої смерті. Продовжував антигабсбурзьку політику свого батька, був претендентом на угор. корону після смерті герм. імп. і угор. короля Фердинанда III Габсбурга 1657. Підкорив собі Валахію та Молдову. Відкрив і підтримував протестантські колегіуми. До одного з них, у Шарошпотоці (Угорщина), запросив для викладання «вчителя народів», великого чеського педагога Яна-Амоса Коменського. 1648 і 1649 в м. *Мукачеве* були посланці гетьмана Б.*Хмельницького*, які вели переговори з Р. про спільні дії проти Польщі, а 1656 у *Мукачівському замку* вони підписали договір про взаємодопомогу. Претендуючи на цей раз на польс. корону, Р. заручився також допомогою швед. короля *Карла X* Густава. Однак його похід на Польщу 1657, здійснений без дозволу осман. султана *Мегмеда IV*, був невдалим. Незадоволена його діями *Османська імперія* направила проти нього військо крим. хана *Мегмед-Ґерея IV*, яке на польс. землі захопило в полон усю його армію, самому Р. з кількома прибічниками вдалося втекти додому (див. *Вишнівчанська катастрофа трансильванської армії 1657*). Польс. *шляхта*, у свою чергу, напала на пн. частину Угорщини: об'єктом її пограбувань стали і понад 300 населених пунктів Мукачівської домінії, але сам Мукачівський замок не був узятий, позаяк, поки Р. воював, його мати Жушанна Лорантфі продовжила перебудову Мукачівського замку, розпочату ще її чоловіком Дєрдєм I Ракоці. За допомогою франц. інженерів до старого,



Дєрдь II Ракоці. Гравюра 17 ст.

т. зв. Верхнього, замку були добудовані ще два — Середній і Нижній, а сам замок був обнесений валами та ровом і набув вигляду типової середньовічної споруди з високими вежами й могутніми бастіонами. 1658 Мукачеве й домінія перейшли у спадок від матері до Р., який через 2 роки в бою під Коложваром (нині м. Клуж-Напока, Румунія) із турками (травень 1660) зазнав нищівної поразки, був смертельно поранений і невдовзі помер. До рук турків перейшла найважливіша прикордонна фортеця *Трансильванського князівства* — Варад (нині м. Орадя, Румунія) — із провінцією, а Мукачівська домінія була розділена на дві — Мукачівську та Чинадіївську. Після цього територіально урізане й матеріально спустошене Трансильванське князівство втратило зовнішньополіт. вагу і роль оборонця угор. незалежності.

Літ.: История Венгрии, т. 1. М., 1971; Коротка історія Угорщини. Нíредьгаза, 1997; *Павленко Г.В.* Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. Ужгород, 1999; *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001.

С.В. Віднянський.

РАКУ́ШКА-РОМАНО́ВСЬКИЙ (Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Рокушко) **Роман Онисимович** (1623—1703) — держ. і церк. діяч 2-ї пол. 17 ст. Н. в м. *Ніжин*, куди його батько прибув із Романівки (нині село Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Ім'я Р.-Р., козака *Ніжинського полку*, вперше зустрічається в *«Реєстрі Війська Запорозького» 1649.* 1654—55 він — «ревізор скарбу військового» і «дозорца скарбу військового в полку Ніжинськім». Наступного 1656 перебував під Ригою (нині столиця Латвії) в царському таборі. Як ніжинський *сотник* (1658—63) брав участь у відновленні союзу гетьмана І.*Виговського* із крим. ханом *Мегмед-Ґереєм IV*; 1659 Р.-Р. — полковий суддя, у складі делегації від Ніжина їздив до *Москви*, а 1660 брав участь у переговорах з Польщею в Борисівській комісії. Незабаром Р.-Р. — ніжинський *полковник наказний.* Разом із групою «значних» козаків наказного гетьмана Я.*Сомка* та ніжинського полк. В.*Золотаренка* був на *«Чорній раді» 1663.* Несподівано став одним із соратників гетьмана І.*Брюховецького* і в його уряді відав фінансами і держ. госп-вом. 1663 брав участь у поділі Ніжинського полку на 3 окремі: Ніжинський полк, *Стародубський полк* і *Сосницький полк.* Гетьман І.Брюховецький доручив йому владу над згаданими 3-ма полками, а також і над Київ., Прилуцьким, Лубенським і Полтавським; також відав млинарством *Лівобережної України.* 1665 якийсь час виконував обов'язки наказного ніжинського полковника. Держ. і політ. кар'єра Р.-Р. обірвалася 1667 з кінцем гетьманування І.Брюховецького. Наприкінці 1668 внаслідок конфлікту з гетьманом Д.*Многогрішним* він з'явився в *Брацлаві* протопопом (1668—75). 1670 їздив посланником гетьмана П.*Дорошенка* і митрополита Київського *Йосифа Нелюбовича-Тукальського* до константиноп. патріарха Мефодія III із проханням затвердити Йосифа *Шумлянського* львів. єпископом. Тут він домігся патріаршого прокляття Д.Многогрішного. 1676 Р.-Р. як духовна особа знову з'явився на Лівобережжі в *Стародубі*, де одержав *парафію* і прожив із родиною аж до своєї смерті 1703. Авторитетні дослідники М.*Петровський*, М.*Грушевський* та ін. переконливо довели, що Р.-Р. був автором *Літопису Самовидця.*

Літ.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (досліди над Літописом Самовидця). Х., 1930; *Грушевський М.* Самовидець Руїни та його пізніші відображення. «Український історик», 1991—92, ч. 112—115.

Я.І. Дзира.

РАКУ́ШКИ-РОМАНО́ВСЬКІ — козацько-старшинський рід, імовірно шляхетського походження, вихідці із Брацлавщини. Засновник роду Р.-Р. **Онисим** (Онисько) Ракушка переселився з м. Романівка (нині село Тальнівського р-ну Черкас. обл.) «на слободу» до *Ніжина* в 1620-х рр., там зблизився з козацтвом. Найвідомішим представником роду був **Роман Онисимович** Р.-Р. (див. Р.*Ракушка-Романовський*; 1623—1703), *генеральний підскарбій* в уряді І.*Брюховецького*, найбільш вірогідний автор *Літопису Самовидця*. Його сини: **Петро Романович** (р. н. невід. — п. перед. 1701) 1693 мав звання *військового товариша Стародубського полку*; **Іван Романович** (р. н. невід. — п. між 20 квітня і 4 травня 1708) 1682—87 та 1690—1705 посідав уряд мглинського *сотника*, 1689 — полкового *хорунжого*, а протягом 1705—08 — полкового судді Стародубського полку; **Костянтин Романович** (р. н. і р. с. невід.) із 1705—09 — значний товариш Стародубського полку, а 1723—28 — *значковий товариш* Стародубського полку. **Григорій Петрович** (р. н. і р. с. невід.) із 1706 носив звання значкового товариша *Ніжинського полку*, протягом 1717—30 посідав уряд сотника Ніжинської новоміської полкової сотні, а 1727 виконував обов'язки ніжинського *полковника наказного*. **Григорій Іванович** (р. н. невід. — п. перед 1751) 1736—50 обіймав сотенний уряд у Ніжинській третій полковій сотні. **Петро Іванович** (р. н. невід. — п. 1732) — значковий товариш Стародубського полку 1708—32, у 1710 — знатний військ. товариш, брав участь у Гілянському поході 1725—29. Його брат **Володимир Іванович** (р. н. невід. — п. після 1743), військ. товариш 1721, *бунчуковий товариш* Стародубського полку з 1725, також брав участь у Гілянському поході 1725—29. **Петро Григорович** (р. н. невід. — п. перед 15 червня 1753) після смерті батька з лютого 1751 обіймав уряд сотника Ніжинської третьої полкової сотні. **Василь Петрович** (бл. 1742 — після 1798) з 1756 служив *канцеляристом* у ніжинській полковій канцелярії і полковому суді; із 1759 — *військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії*, згодом — Малорос. колегії; 1756 отримав звання військ. товариша; протягом 1765—69 виконував обов'язки Ніжинського поштмейстра; 26 лютого 1769 отримав призначення на уряд сотника Ніжинської четвертої полкової сотні, 4 квітня 1782 пожалуваний званням бунчукового товариша; протягом 1784—86 обирався депутатом від ніжинського дворянства; із 1787 — прем'єр-майор у відставці. У серед. 19 ст. рід Р.-Р. згас.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1908; *Петровський М.* Нариси історії України. Х., 1930.

В.М. Горобець.

РАЛЬЦІ́ (однина — ралець) — натуральна і грошова данина залежних категорій населення *козацькій старшині*, міській адміністрації, священикам та ін. у *Гетьманщині* 2-ї пол. 17 — 18 ст. Їх розмір не був сталим. «Дача на ральці» здійснювалася у вигляді «подарунків» кілька разів на рік, як правило, на Пасху та Різдво. Вона нерідко називалася «поклоном» і чітко відмежовувалася від хабаря, офіційно визнавалася владою. Незважаючи на те, що Р. не раз заборонялися гетьман. правлінням і царським урядом уже в 1-й чв. 18 ст., їх місцями продовжували збирати і в 19 ст., напр., у *Києві*, в окремих селах Полтавщини та Київщини. У деяких регіонах України згадки про Р. збереглися в нар. пам'яті й донині.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1989; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; *Його ж.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

РА́НГИ ЗНАЧНО́ГО ВІЙСЬКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА — ієрархічна структура неурядової старшини *Гетьманщини* (із серед. 17 ст. до 1780-х рр.). Виникнення та еволюція Р.з.в.т. засвідчили типологічну схожість укр. *нобілітету* раннього Нового часу з ін. *елітами* Центр. Європи. Процеси, завдяки яким постала Гетьманщина, були направлені проти панування шляхетства *Речі Посполитої* і, одночасно, на встановлення влади нового нобілітету із середовища *козацької старшини*. Вивищення військово-політ. верхівки Гетьманщини проходило двома шляхами: поверненням до традиційного шляхетського статусу та творенням самобутньої системи Р.з.в.т. Ще О.*Єфименко* відмітила, що епітети «старшого», «меньшего» постійно супроводжували слово «товариство». «Старшое» становили багаті, енергійні, освічені, досвідчені, й саме вони займали посади у *Війську Запорозькому* та поступово обзаводилися правами та привілеями, які мала *шляхта* Речі Посполитої. Зародження, формування й еволюція Р.з.в.т. належали до внутр. процесу розвитку укр. державності раннього Нового часу. Від початку існування Гетьманщини ієрархія Р.з.в.т. конкурувала зі шляхетською моделлю сусп-ва Речі Посполитої. У сфері суспільно-політ. уявлень світської інтелектуальної еліти Гетьманщини ієрархія Р.з.в.т. була представлена козац. ідеєю, а прагнення досягнення статусу нобілітету Речі Посполитої — шляхетською.

У 2-й пол. 17 ст. значна частина козацтва позначала свій ранг неусталеними термінами: «військовий товариш», «знатний військовий товариш», «значний товариш полку», «значний товариш сотні», «значний і заслужений військовий товариш», «славетний і значний військовий товариш» та ін. Новим етапом розвитку Р.з.в.т. стало гетьманування І.*Самойловича* та І.*Мазепи*. Стабільність у лівобереж. Гетьманщині з 1680-х рр. привела до усталення соціальних норм. За соціально-економічним, політико-культурним та юридичним критеріями Гетьманщина уподібнилася до країн Центр. Європи. Добі І.Мазепи належить утвердження інституту *знатного (значного) військового товариства.* У

перше десятиліття 18 ст. стала показовою зверхність значних військ. товаришів над рештою. У цей час із значних та знатних військових товаришів обирали *генеральну старшину* і полковників. Володарів Р.з.в.т. записували в реєстр, а коли вони отримували уряд, їх, як правило, викреслювали. Носії цих рангів урівнювалися зі старшиною і могли при нагоді заміщати відповідні посади. Ця ієрархія долучених до влади людей закріпила існування спадкової знаті, що відмежовувалася від решти козацтва шляхом здобуття «привілеїв», найголовнішими з яких були доступ до рангових земель та суд. імунітет. На 1720—30-ті рр. значне військ. товариство почало перетворюватися на чітку ієрархічну структуру: *бунчукові товариші*, *військові товариші* та *значкові товариші*. За представниками найзаможніших і найвпливовіших родин Гетьманщини закріпилася назва «бунчукові товариші». Ранг бунчукового товариша вперше запроваджено І.Самойловичем, однак лише після смерті І.*Скоропадського* статус бунчукових товаришів став найвищим у значному військ. товаристві. На 1763 із 139 бунчукових товаришів, які служили, у *Стародубському полку* налічувалося 41, *Чернігівському полку* — 33 та *Ніжинському полку* — 21, що свідчило про розвиненість інституції значного військ. товариства в пн. регіонах, де збереглася шляхетська організація сусп-ва ще з часів Речі Посполитої.

На середньому щаблі ієрархії Р.з.в.т. перебували військ. товариші. Ранг військ. товариша надавався за рекомендацією полковника *Генеральній військовій канцелярії* (*Малоросійській колегії*). Цей ранг був майже обов'язковою сходинкою для синів генеральної та полкової старшини та бунчукових товаришів, більшість з яких розпочинали військ. службу зі здобуттям цього чину. Ранг військ. товариша здобували ті, хто побував на урядах *полкової старшини*, *сотників*, *сотенної старшини*. За критерієм майнового статусу військ. товариші були неоднорідною соціальною групою, і їхня чисельність не була сталою.

Найчисельніший щабель становили значкові товариші, які з диференціацією значного військ. товариства зайняли найнижчий ранг у структурі останнього. Становище значкових товаришів у 2-й пол. 18 ст. змінилося: якщо раніше їхній статус відрізняв їх від рядового козацтва, то тепер він прирівнювався до молодшого офіцерського звання.

Перелічені ранги передбачали окреслені права та обов'язки. В обмін за різні види держ. служб значне військ. товариство мало привілеї. Найціннішим із точки зору тодішнього сусп-ва було право володіти маєтками, на яких селяни несли «послушенство». Власники Р.з.в.т. мали суд. прерогативи. Справи бунчукових і військ. товаришів розглядалися в найвищому суд. органі — *Генеральному військовому суді*. Усі володарі Р.з.в.т. мали імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рівня. Крім того, бунчукові та військ. товариші могли впливати на політ. рішення через Раду старшин.

У 1763 в Гетьманщині було 221 (із них 139 служили) бунчуковий, 329 (239 служили) військових, 722 (548 служили) значкові товариші. Загалом неурядова старшина налічувала 1275 осіб, із них служили 1006 (79 %). У 2-й пол. 1760-х рр. змінилося ставлення до інституції значного військ. товариства. Членство у військ. товаристві з ліквідацією Гетьманщини (1764) почали розглядати як почесний чин. Козац. старшина поєднувала перебування у значному військ. товаристві з ін. посадами. Більше того, у наступні 1770-ті рр. в реєстр значного військ. товариства почали записувати дітей подібно до практики рос. дворян. Це свідчило, що світські інтелектуали та козац. еліта почали переймати цінності соціального життя рос. *дворянства*. Однак це суперечило організації та призначенню значного військ. товариства. 24 грудня 1784 вийшов царський указ про припинення надання козац. рангів, а наявні — перейменовувалися на рос. табельні чини (див. *Табель про ранги 1722*).

Літ.: *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17—18 ст. Мюнхен, 1948; *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500—1715. Kingston—Montreal, 1986; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1995; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Панашенко В.В.* Бунчукові товариші. «Київська старовина», 1997, № 5; *Її ж.* Військові товариші. Там само, 1998, № 3; *Струкевич О.К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К., 2002; *Когут З.* Коріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004; *Crześkowiak-Krwawicz A.* Regina libertas: Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku. Gdańsk, 2006; *Горобець В.М.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735—1739 років. К., 2009; *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. К., 2009.

В.П. Кононенко.

РА́НГОВІ МАЄ́ТНОСТІ — категорія земельної власності й на ній *посполитих* у *Гетьманщині* та на Слобожанщині серед. 17 — 18 ст., пов'язана зі службовим становищем представників соціальної *еліти* тогочасного укр. сусп-ва (переважно козац. старшин). Одну з перших Р.м. — Чигиринське староство із прилеглими до нього угіддями — одержав Б.*Хмельницький* «гетьманові на булаву» згідно зі *Зборівським договором Криму з Польщею 1649* і царською жалуваною грамотою «Війську Запорозькому про збереження прав і вольностей» 27 березня 1654. За гетьманства Б.Хмельницького старшинам надавалися «на ранг», тобто відповідно до посади у *Війську Запорозькому*, гол. чин. млини. Із часом замість платні Р.м. були визначені для більшості посад у гетьман. адміністрації. Зокрема, згідно із царським указом 1732 на ранг *генерального обозного* припадало 400 дворів, двох *генеральних суддів* — по 300, малорос. *генерального підскарбія* — 300, *генерального осавула*, *генерального бунчужного* і *генерального хорунжого* — по 200 дворів. Ними розпоряджалися гетьмани, рос. царі й окремі сановники, вищі посадові особи в Україні. У процесі

формування рангового землеволодіння маєтності переходили від одних рангів до інших, ставали спадковою власністю. Старшини почали перетворювати *рангових посполитих* на приватних, передавати право на їх експлуатацію у спадок. Великі Р.м. мали гетьмани, напр., К.*Розумовському* належали, зокрема, Гадяцький замок із прилеглими до нього містечками, селами і *хуторами* (2,4 тис. дворів), міста *Батурин*, Почеп (нині місто Брянської обл., РФ), *Ямпіль* (нині с-ще міськ. типу Сумської обл.) з повітами (3,3 тис. дворів), Шептаківська, Чехівська та Бихівська волості (3,2 тис. дворів). 1729—30 в *Лівобережній Україні*, за неповними даними *Генерального слідства про маєтності*, існувало 136 рангових маєтків із 3948 дворами посполитих у них, що складало бл. 6 % заг. кількості маєтків і 9 % усіх дворів. На 1764 чисельність таких маєтків, у зв'зку з перетворенням їх на приватні, скоротилася до 116, а дворів — до 2791. 1773 р. рангових дворів налічувалося вже менше 1 тис. З остаточною ліквідацією політ. автономії Гетьманщини царський уряд рештки Р.м. перетворив на державні або передав у руки *поміщиків*.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

РА́НГОВІ ПОСПОЛИ́ТІ — частина залежного населення *Гетьманщини* та *Слобідської України* серед. 17 — 18 ст., яке виконувало різноманітні повинності на користь місц. урядовців, а також деяких рос. сановників, котрі брали безпосередню участь в управлінні укр. територіями (президенти *Малоросійської колегії*, генерал-губернатори, полковники та ін.). Назва походить від слова «ранг» — посада в укр. адміністрації. Влада могла перетворити на Р.п. вільних військ. селян і *міщан*, зубожілих *козаків* та представників ін. соціальних прошарків населення. Юридично вони не належали приватним особам, однак як мешканці *рангових маєтностей* змушені були коритися урядовцям, котрі отримували ці маєтності на період виконання своїх службових обов'язків. На Лівобережжі Р.п. підпорядковувалися *Генеральній військовій канцелярії*, на Слобожанщині — *воєводам*. Протягом 18 ст. значна кількість Р.п. опинилися в приватній залежності від гетьманів, старшин і монастирів, тобто перестали бути державними. Царський указ від 3 травня 1783 офіційно узаконив статус останніх як кріпаків.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. К., 1908; *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Ткаченко М.М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. К., 1931; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

РА́НГОВО-ПОСАДО́ВА СИСТЕ́МА — одна з гол. засад існування армійської організації, неодмінний компонент військ. традиції. Визначає становище військовослужбовців у військ. ієрархії залежно від посад і персональних рангів (звань) та відображає їх взаємозв'язок. Виникла в європ. країнах із появою регулярних армій і впровадженням військ. рангів упродовж 15—16 ст. В Україні склалася у зв'язку з прийнятим 1654 реєстром про ранги козац. війська. У рос. армії Р.-п.с. набула остаточного вигляду із впровадженням *Табеля про ранги 1722* й існувала до 1917, зокрема в укр. полках і д-зіях, сформованих у часи *Війни 1812*.

У першій укр. військ. формації 20 ст. — *Легіоні Українських січових стрільців* (1914—18) — Р.-п.с. відповідала європ. зразкам та була успадкована *Українською Галицькою армією Західноукраїнської Народної Республіки* (1918—20). За постановою *Української Центральної Ради* від 17 листопада 1917 було скасовано військ. ранги, впроваджено виборність командирів, становище яких визначали виключно посади. Ці заходи завдали великої шкоди боєздатності укр. війська. 16 червня 1918 гетьман П.*Скоропадський* відновив персональні військ. звання й розгорнув формування регулярної армії. Р.-п.с. набрала суто нац. рис, притаманних добі Гетьманщини.

Із приходом до влади в Україні *Директорії Української Народної Республіки* 8 січня 1919 персональні військ. звання були скасовані, однак 9 квітня 1919 відновлені. Р.-п.с. в *Армії Української Народної Республіки* остаточно було упорядковано наказом гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри* 12 березня 1920. Вона продовжувала існувати й після інтернування Армії УНР в Польщі. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* і скасування військ. рангів становище військовослужбовців у Червоній армії визначалося посадами. Звання були відновлені 1935. *Українська повстанська армія* доби *Другої світової війни* прийняла Р.-п.с., подібну до тих, які діяли в УГА і Армії УНР. Сучасні *Збройні сили України* успадкували в основному рад. систему.

Літ.: Літопис Української повстанської армії, т. 1. Торонто, 1989; *Задунайський В.* Ранги і посади Наддніпрянської армії. «Київська старовина», 1994, № 4; Історія українського війська: 1917—1995. Львів, 1996; *Громозда К.Ю.* До історії українських військових рангів XVII—XX ст. В кн.: Наукові записки Києво-Могилянської академії, т. 14. К., 1999; Військові статути Збройних сил України. К., 2000; *Тынченко Я.* Армии Украины 1917—1920. М., 2002.

К.Є. Науменко.

РА́НКЕ (Ranke) **Леопольд** (із 1865 — Леопольд фон Ранке; 21.12. 1795—23.05.1886) — нім. історик. Вважається основоположником сучасної *історичної науки*, представник т. зв. об'єктивної школи в нім. історіографії. Професор (1825). Н. в м. Віе (Німеччина) в сім'ї лютеранського священика. 1814—18 вивчав теологію і філо-

логію в ун-тах Лейпцига та Галле (обидва міста в Німеччині). Працював учителем г-зії у Франкфурті-на-Одері (Німеччина). 1825 був запрошений на посаду екстраординарного професора історії в *Берлінський університет*. 1827—31 здійснив наук. поїздку до *Відня* та Італії. 1832—36 спільно з Ф.-К.Савіньї (1779—1861) був редактором «Історико-політичного журналу» («Historisch-Politische Zeitschrift»). 1834—71 — ординарний професор історії Берлінського ун-ту, засновник істор. семінару як осн. елементу *інституціоналізації історичної науки* в 1-й пол. 19 ст. та власної наук. школи, представники якої згодом очолили практично всі кафедри історії в нім. ун-тах. Із 1858 очолював Істор. комісію при Баварській АН.

Р. — автор численних праць з нім. та європ. історії раннього нового та нового часу (вибрані праці складають 54 т.), найважливішими серед яких є: «Німецька історія в часи Реформації», «Римські папи в останні чотири століття», «Французька історія», «Англійська історія» та ін. Р. — типовий представник «класичного історизму» (див. *Історизм*), і більшість сучасних дослідників вважають його фундатором строго об'єктивного емпіричного істор. дослідження, яке ґрунтується виключно на критиці джерел та їх максимальному використанні в конкретній практиці, віддають йому першість у зверненні до архів. джерел, їх публікації тощо. Істор. світогляд Р. формувався на основі його реліг. виховання і філос. системи Г.-В.*Гегеля*. Історик був переконаний у неможливості повністю пізнати минуле, оскільки Божественна ідея визначає індивідуальні й неповторні особливості кожної епохи, ця ідея «стоїть у безпосередньому відношенні до Бога, і її цінність грунтується зовсім не на тому, що із неї вийде, а на її існуванні, на її власному "Я"». Історію можна пізнати тому, що в її основі лежить історія як форма буття в якості реального об'єкта. Пізнання історії здійснюється емпіричним шляхом, оскільки істор. події індивідуальні, неповторні й унікальні. Завдання історика полягає в тому, щоб на основі *джерел історичних* відтворити об'єктивну історію — «як в дійсності відбулося» (wie es eigentlich gewesen). Ця вимога ґрунтувалася на ідеях В. фон Гумбольдта, котрий 1821 в праці «Про завдання історіографів» висловив думку, що «сама історія» спрямовує істориків на відтворення «правди всіх минулих подій» і «необхідним» пунктом розгляду є «ідеї» — «дійсні діючі сили» історії, — які відображуються в людських індивідуумах, націях, мовах, праві. Отже, завданням історика є «зображення втілення певної ідеї, отримання дійсного буття» минулого. Факт, за переконанням Р., може бути використаний істориком лише тоді, коли він спирається на істинні джерела. Їх достовірність вимагає суворої критики — зовнішньої і внутрішньої. Однак Р. попереджав, що завдання історика не зводиться лише до накопичення й нагромадження фактів — їх необхідно зрозуміти і на їх основі відтворити картину минулого. Наголошуючи на потребі «зрозуміти» істор. подію як елемент, пов'язаний із заг. *історичним процесом*, Р. виходив за межі емпіризму і схилявся до універсалізму — історику необхідно бачити цілісний взаємозв'язок історії людства. Істор. подія — лише фрагмент в єдиному істор. потоці, тому зрозуміти індивідуальне можливо тільки у зв'язку із загальним. «Розуміння» історії спрямовувало Р. в коло універсальної герменевтики, створеної Ф.Шлейермахером на основі теологічної й філол. герменевтики. Однак, якщо для останнього герменевтика була процедурою психологічної інтерпретації (мист-во граматичного і психологічного тлумачення), то нім. істор. школа створила *герменевтику історичну*, яка в поєднанні з романтичною теорією індивідуальності стала основою істор. науки: не лише джерела потребують розуміння, а і вся істор. дійсність повинна бути зрозуміла як текст. Завдання історика полягає в тому, щоб перенести минулий досвід у сьогодення шляхом його дослідження як традиції, що формулювало методологічну схему — цілого і частини, т. зв. герменевтичного кола. Таким чином, минуле культ. середовище, в якому діяли істор. актори, ставало доступним для розуміння і реконструкції істориками, які ніби перебували в близькій їм к-рі. Внесок Р. в розвиток істор. науки полягав в утвердженні 3-х ґрунтовних принципів: а) становлення історії як самостійної, незалежної від філософії і літературознавства, академічної дисципліни; б) звільнення дослідження історії від упереджених масштабів сучасності; в) розробка методів істор. дослідження (насамперед критики джерел) на основі прийомів літ. критики.



Л. фон Ранке.

Лекції Р. в Берлінському ун-ті слухали майбутні професори Київ., Харків. та Новорос. ун-тів: М.*Лунін*, А.Валицький, М.*Іванишев*, О.Брікнер, О.*Романович-Славатинський*, П.*Павлов* та ін.

П. у м. Берлін (Німеччина).

Літ.: *Бузескул В.П.* Леопольд Ранке. В кн.: *Бузескул В.П.* Исторические этюды. СПб., 1915; *Iggers G.G.* The German Conception of History. Middletown, Connecticut, 1968; *Berding H.* Leopold von Ranke. В кн.: Deutsche Historiker, bd 1. Göttingen, 1971; Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1988; *Hardtwig W.* Geschichtskultur und Wissenschaft. München, 1990; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Evans R.* Fakten und Fiktionen: Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. Frankfurt am Main, 1998; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.). К., 2005.

С.П. Стельмах.

«РА́НОК» — газета Хабаровської укр. окружної ради. Перше число датоване 26 серпня 1917. Друкувалися статті про місц. укр. життя, гол. увага приділялася подіям в Україні. У грудні 1917 редактором став о. Прокіп Гордзієвський (пізніше — перший настоятель єдиної на Далекому Сході укр. правосл. церкви Святої Покрови в Харбіні; Китай). Наклад та кількість чисел не відомі.

Літ.: *Світ І.* 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського народного союзу на 1967 р. Джерзі Сіті — Нью-Йорк, 1966; *Попок А.* Діяльність української преси на Далекому Сході. В кн.: Альманах УНСоюзу на 1998 р. Парсіппані—Нью-Йорк, 1997.

А.А. Попок.

РАПА́ЛЛЬСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1922 — договір, укладений між РСФРР і Німеччиною 16 квітня 1922 в м. Рапалло поблизу Генуї (Італія) у ході *Генуезької конференції 1922* нар. комісаром закордонних справ РСФРР Г. *Чичеріним* і міністром закордонних справ Німеччини В.Ратенау.

Сторони взаємно відмовилися від претензій на відшкодування воєнних витрат, а також воєнних і невоєнних збитків, заподіяних їм під час *Першої світової війни*, і домовилися про порядок урегулювання розбіжностей між собою. Німеччина визнавала *націоналізацію* нім. держ. й приватної власності в РСФРР і відмовлялася від претензій на відшкодування збитків за вжиті радянським урядом заходи щодо німецьких громадян або їхніх приватних прав за умови, що уряд РСФРР не задовольнятиме аналогічних фінансових претензій ін. держав.

Договір передбачав негайне відновлення дипломатичних і консульських відносин між РСФРР і Німеччиною. Сторони встановили, що регулювання взаємних торг., госп. і правових відносин між обома д-вами проводитиметься на основі принципу найбільшого сприяння та доброзичливості. Нім. уряд заявив про свою готовність надавати нім. фірмам допомогу в справі розвитку ділових зв'язків із рад. організаціями.

Укладанням Р.д. РСФРР і Німеччина зірвали наміри країн *Антанти* використати Німеччину проти рад. д-ви і поклали край економічним і політичним обмеженням двох д-в, заклали основи розвитку радянсько-нім. співпраці.

Поширення дії Р.д. на УСРР та ін. союзні з РСФРР рад. республіки згідно з угодою між ними і Німеччиною, укладеною в Берліні (Німеччина) 5 листопада 1922, привело до припинення офіц. контактів Німеччини з урядом *Української Народної Республіки* на еміграції. У березні 1923 дипломатичне представництво УНР у Берліні припинило свою діяльність. Зазначена угода передбачала встановлення між Німеччиною і УСРР дипломатичних і консульських відносин, регулювала правовий режим українсько-німецьких торговельно-економічних зв'язків. У 1920-ті — на поч. 1930-х рр. Веймарська Німеччина була найбільшим зарубіжним торг. партнером УСРР.

Договір ратифіковано Всерос. ЦВК 16 травня, нім. райхстагом — 4 липня 1922. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в Берліні 31 січня 1923.

Дж.: Документы внешней политики СССР, т. 5. М., 1961; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сборник документов, т. 2. М., 1971.

Літ.: *Ахтамзян А.* Рапалльская политика. М., 1974.

Н.В. Кривець.

Канцлер Німеччини Й. Вірт (другий ліворуч) з делегацією від РСФРР — Л. Красіним, Г. Чичеріним та А. Йоффе. Рапалло, 1922.



РАППОПО́РТ Павло Олександрович (29.06.1913—11.09.1988) — фахівець у галузі архіт. археології, дослідник давньорус. зодчества. Д-р істор. н. (1965). Н. в м. *Санкт-Петербург*. Закінчив архіт. ф-т Ленінгр. інженерно-буд. ін-ту (1937), працював у Крим. філіалі Моск. ін-ту комунального буд-ва в *Сімферополі* (1937—39), навч. в аспірантурі Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР (1939—41). 1941—45 — у Червоній армії, офіцер штабу інженерних військ Балт. флоту. Від 1946 і до кінця життя працював старшим наук. співробітником Ленінгр. відділення Ін-ту археології АН СРСР. 1947 захистив канд. дис., присвячену шатровому зодчеству 16 ст., 1965 — докторську дис. на тему: «Військове зодчество Давньої Русі». На основі обстеження більш ніж 800 фортець і міст виявив гол. закономірності розвитку давньорус. фортифікаційних споруд і поєднав їх зі змінами соціальних відносин, еволюцією військ. техніки і зброї. У своїх подальших працях Р. простежив шляхи давньорус. житлобудівництва, виділив характерні для окремих регіонів типи жител 10—13 ст., класифікував їх. Важливим напрямом наук. діяльності вченого було давньорус. зодчество, якому він присвятив десятки своїх праць. Всебічно обгрунтував висновок про існування загальнорус. періоду рус. арх-ри 12—13 ст., який характеризується докорінною переробкою візант. традицій, складанням власних архіт. форм.

Протягом багатьох років, починаючи з 1975, Р. очолював Архітектурно-археол. експедицію, що обстежила понад 250 мурованих будівель домонгол. Русі. Учасник архіт. загону Чернігово-Сіверської експедиції Ін-ту археології АН СРСР, Ін-ту археології АН УРСР та Черніг. пед. ін-ту (1981—86).

Автор бл. 200 наук. праць, у т. ч. 9-ти монографій.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Праці: Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. М.—Л., 1956; Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967; Древнерусская архитектура. М., 1970; Древнерусское жилище. Л., 1975; Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; Зодчество Древней Руси. Л., 1986; Древнерусская архитектура. СПб., 1993; Строительное производство Древней Руси X—XIII вв. СПб., 1994.

Літ.: *Кирпичников А.* Памяти Павла Александровича Раппопорта. «Советская археология», 1989, № 3; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

РА́РЕШ Петро IV (Petru Rareş, Петрило; бл. 1487 — 03.09.1546) — молдов. господар (1527—38 і 1541—46), позашлюбний син молдов. господаря Стефана III Великого. Виховувався несвідомим свого походження (побував навіть у ролі торгівця рибою). Деякий час жив у *Львові*. 1522 змова молдов. бояр на користь Р. завершилася провалом. Престол



Петро Рареш. Фреска зі збудованої Петром Рарешем у 1532 церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці монастиря Молдовиця (Румунія).

Молдови він здобув у січні 1527 завдяки польсько-турец. домовленості. Швидко здобув популярність у підданих і, намагаючись наслідувати батька, спробував вести незалежну політику. Уклав союз із *Габсбургами* (спрямований проти *Османської імперії* та *Королівства Польського*). Успішно воював у Семигородді (Трансильванії; істор. область на пн. Румунії). Створив антипольс. союз із *Кримським ханатом* і *Великим князівством Московським*, аби відвоювати *Покуття* в Королівства Польського. У грудні 1530 Р. реалізував цей план. Його успіхам сприяли релігійно-політ. (правосл.) пропаганда та реальні дії на користь православних. Наміри господаря сягали Львова та Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*), здобути які, попри існуючі промолдов. змови серед *міщан*-русинів, не вдалося. Поразка Р. в *Обертинській битві 1531* спричинила довгострокову війну, яка з перемінним успіхом продовжувалася до 1538. За Хотинським миром 1538 Р. змушений був зректися претензій на Покуття, що негативно вплинуло на можливості правосл. Молдови виступати в ролі «збирача руських земель».

У вересні 1538 зусиллями Осман. імперії популярний господар був усунутий із престолу. У лютому 1541 турки повернули Р. на господарство. До смерті 1546 проводив політику миру та лояльності щодо Осман. імперії, до якої підштовхували його як несприятлива для Молдови зовнішньополіт. ситуація, так і бажання закріпити молдов. престол за своїми нащадками. За гіпотезою польс. дослідниці І.Чаманської, позашлюбним сином Р. був Д.*Вишневецький*, якого, після одруження на його матері, всиновив бездітний і вже літній кн. І.Вишневецький. Саме таке походження згодом дозволило Байді претендувати на молдовський престол.

Літ.: *Spieralski Z.* Awantury mołdawskie. Warszawa, 1967; *Plewczyński M.* Obertyn 1531. Warszawa, 1994; *Леп'явко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя, 2001; *Czamańska I.* Wiśniowieccy: monografia rodu. Poznań, 2007.

Д.С. Вирський.

РАСТРЕ́ЛЛІ (Rastrelli) **Варфоломій Варфоломійович** (Бартоломео-Франческо; 1700—29.04.1771) — архітектор, найяскравіший представник стилю *бароко* в Росії. Син італ. скульптора і архітектора Карло-Бартоломео Растреллі. Н. в м. Париж (Франція). Навч. у батька. 1716 приїхав у *Санкт-Петербург* і допомагав батькові, який на запрошення рос. царя *Петра I* працював тут. Із 1722 почав працювати самостійно як архітектор, виконуючи приватні замовлення. 1722—30 двічі виїздив за кордон для вдосконалення майстерності (в Італію, пд. нім. землі, можливо — у Францію). Працював у Курляндському герцогстві (нині — пд. і зх. Латвії) для герцога Е.-Й.Бірона, у С.-Петербурзі й *Москві* для рос. імп. *Анни Іванівни*. Після воцаріння *Єлизавети Петрівни* став її улюбленим придворним архітектором, отримавши графський титул, чин генерал-майора і орден св. Анни. За його проектами споруджено та перебудовано понад 70 будівель, серед яких найбільш відомі Великий (Єкатерининський) палац і паркові павільйони в Царському Селі (нині м. Пушкін у складі м. С.-Петербург), Великий Петергофський палац, Зимовий палац та ансамбль Смольного монастиря в С.-Петербурзі. З початком царювання *Катерини II*,



Б.-Ф. Растреллі. Портрет роботи художника Л.-К. Пфандцельта. 1750—1760-ті рр. Оригінал зберігається у Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, РФ).

яка впровадила моду на *класицизм*, Р. був змушений піти у відставку (1763) і виїхав із родиною у Швейцарію. Після повернення 1770 став академіком архітектури.

Укр. доробок майстра — проект *Андріївської церкви* в *Києві*. Йому також традиційно приписують авторство *Маріїнського палацу* та іконостас *Різдва Пресвятої Богородиці собору* в *Козельці*, але документально це не підтверджено. Усупереч легенді, Р. не бував на терені України, але його творчість вплинула як на укр. митців (І.*Григорович-Барський*), так і на рос. архітекторів, які будували в Україні (І.Мічурін, А.Квасов, П.Неєлов).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: *Batowski Z.* Architekt Rastrelli o swych pracach: Materiały do działalności artysty. Lwów, 1939 (рос. пер. — *Батовский З.* Архитектор Растрелли о своих творениях: Материалы деятельности мастера. СПб., 2000); *Ігнаткін І.О.* Видатні російські зодчі. К., 1959; *Денисов Ю., Петров А.* Зодчий Растрелли: Материалы к изучению творчества. Л., 1963; *Козьмян Г.К.* Ф.-Б.Растрелли. Л., 1976; *Виппер Б.Р.* Архитектура русского барокко. М., 1978; *Овсянников Ю.* Франческо Бартоломео Растрелли. Л., 1982; *Васильева Г.Б.* Франческо Бартоломео Растрелли. СПб., 2000.

В.В. Вечерський, О.О. Немировський.

РА́ТНЕ — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Розташов. на р. Прип'ять. Населення 9375 осіб (2010).



Печатка ратуші в м. Чернігів. Відтиск. 1675.



Ратне. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

За археологічними даними, Р. виникло наприкінці 11 ст.

У договорі польс. короля *Казимира III* Великого із рус. і литов. князями 1366 щодо розмежування польс. та литов. володінь на *Волині* у переліку міст зазначається Р., яке відходило до Польщі. У 14 — 1-й половині 15 ст. Р. було центром однойменного князівства (княжив, зокрема, *Федір Ольгердович*, далі за королівським привілеєм 1433 представники роду *Сангушків*, які і після ліквідації князівства володіли містом).

У результаті литовсько-польс. боротьби за волин. землі 1432 Р. відійшло до *Речі Посполитої*, будучи приєднаним в адм. відношенні до *Холмської землі* та залишаючись на деякий час центром *повіту*. 1440 Р. отримало *магдебурзьке право*.

На поч. 16 ст. Ратненський повіт було приєднано до Холмського, відтоді і аж до часу 3-го поділу Польщі 1795 місто належало до королівських володінь та було адміністративним центром однойменного *староства*. Статус *королівщини* зумовлював наявність королів. старостинської адміністрації поряд із власне міськ. органами.

Місто в 15—16 ст. складалося з фортеці та неукріпленої частини з гарнізоном до 30-ти осіб. Разом із магдебургією Р. отримало дозвіл на проведення щорічного *ярмарку*, по вівторках відбувалися *торги*.

Після 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Р. відійшло до Російської імперії і стало частиною Ковельського пов. *Волинської губернії*. Воно було ареною бойових дій під час *Війни 1812*, *польського повстання 1830—1831*.

Із серед. 19 ст. відбувався інтенсивний розвиток міста, не в останню чергу завдяки дорозі *Ковель* — Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь).

Р. зазнало відчутних матеріальних і людських втрат у результаті *Першої світової війни*. 1915—18 у місті перебували австро-нім. війська.

1919 — неодноразові захоплення Р. польс. та рад. військами. Остаточно територіальна приналежність Р. до Польщі була закріплена *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*. Р. отримало статус міста (у складі *Волинського воєводства*).

Між світ. війнами в місті діяли осередки *«Просвіти»*, політичних партій (*Українського національно-демократичного об'єднання*, *Комуністичної партії Західної України* та ін.), читальня. Р. стало також чільним торговельним центром Волині.

Р. було зайняте частинами Червоної армії (23 вересня 1939) і відійшло до УРСР. В результаті радянських економічних та адміністративних перетворень Р. стало с-щем міськ. типу з 1940 і райцентром (1940—62 та з 1965).

Р. було окуповане гітлерівцями з 28 червня 1941 по 18 липня 1944.

Р. та його околиці стали районом дій загонів *Української повстанської армії* (Р. входило до військ. округи «Турів», військ. надрайону «Кодак»). Так, 1943 УПА прогнала нім. адміністрацію в місті та прилеглих районах і перевела його під кер-во своєї госп. адміністрації. Діяльність УПА користувалася значною підтримкою місц. населення і спротив тривав до серед. 1950-х рр.

Пам'ятки: *городище* 12—14 ст., церква Різдва Пресвятої Богородиці (1793).

Уродженцем Р. є археолог С.*Гамченко*.

Літ.: *Панишко С.Д.* Ратенське князівство. «Київська старовина», 2001, № 5; *Денисюк В.Т.*, *Денисюк І.О.* Ратнівська земля: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2003; Описи Ратненського староства з 1500—1512 рр. В кн.: *Грушевський М.* Твори, т. 6. Львів, 2004.

Т.С. Водотика.

РА́ТУША (польс. ratusz, від нім. Rat — рада — та Haus — будинок) — орган міськ. самоврядування. На території України ратуші вперше з'явилися в 14 ст. в західноукр. містах, напр. у *Львові*. У 15 ст. в містах з *магдебурзьким правом* Р. замінив *магістрат*. До поч. 18 ст. ратуші діяли в невеликих, т. зв. непривілейованих (без магдебургії), містах і деяких містечках. Від 1727 в Рос. імперії, у т. ч. на укр. землях, які входили до її складу, компетенція Р. в основному звелася до суд. і фінансових справ. «Установлення про губернії» 1775, видане царським урядом, перетворило ратуші на станові суд. органи для *міщан* і купців. *Жалувана грамота містам 1785* обумовила заміну Р. і магістрату *міськими думами* в багатьох укр. містах. Остаточно скасовані *судовою реформою 1864* і *міською реформою 1870*. Протягом усього існування ратуші, як і магістрати, були отримувачами натуральних та грошових зборів, на них виконувалися різноманітні роботи податним населенням.



Ратуша в м. Київ. 17—18 ст. Фасад. Креслення архітектора А. Меленського. Початок 19 ст.

Літ.: *Антонович В.* Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432—1798 гг. В кн.: Архив Южной и Западной России, т. 1, ч. 5. К., 1870; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; История Украинской ССР, т. 3. К., 1983; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; Історія української культури, т. 3: Українська культура другої поло-

вини XVII — XVIII століть. К., 2003; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

О.І. Гуржій.

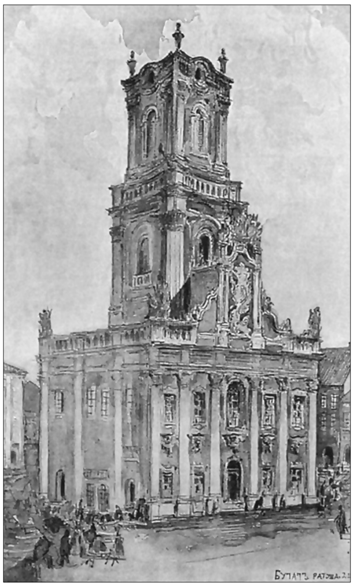
РА́ТУША В БУ́ЧАЧІ — пам'ятка арх-ри. Побудована в серед. 18 ст. на замовлення власника м. *Бучач* канівського старости Миколая Потоцького (див. *Потоцькі*). Архітектор — Б.Меретин, скульптор — Й.-Г.*Пінзель.* Ратуша збудована, мабуть, не раніше 1743 (початку роботи Б.Меретина над замовленнями М.Потоцького) і не пізніше 1758 (до смерті Б.Меретина в перших числах 1759).

Ратуша поставлена в центрі ринкової площі й орієнтована гол. фасадом на захід. У плані вона становить квадрат зі стороною 14 м. Двоповерховий будинок поставлено на ярусі пивниць, який із пд. боку виступає над рівнем площі як стилобат. Всередині обидва поверхи мають по 12 кімнат; внутр. перегородкам відповідають пілястри на фасадах. Гол. фасад акцентовано п'ятьма балконами, які спиралися на скульптурні консолі (оригінальні балкони й консолі не збереглися). Фасад увінчано високим фронтоном складного криволінійного профілю. В центрі фронтону розміщено картуш асиметричного криволінійного абрису, в якому містився герб замовника (герб не зберігся). Будинок перекрито плоским дахом із парапетом, який слугував балконом-гульбищем. У центрі будинку поставлено башту із гвинтовими сходами. Вона підноситься над дахом будинку двома ярусами, увінчаними бароковим куполом із ліхтариком. На рівні другого ярусу башта оперезана вузьким балконом.

Унікальною особливістю ратуші є комплекс скульптур, який, за різними припущеннями, міг складатися з 12—17-ти творів. До нашого часу збереглися (із дуже великими втратами) композиції «Давид перемагає Голіафа», «Посейдон втихомирює морські хвилі», «Геракл убиває Лернейську гідру», «Геракл роздирає пащу Немейському левові», розміщені на рогах другого поверху, та три окремі постаті — «Феміда», «Турок» (імовірна назва), «Полонений».

Первісно ярус пивниць слугував торг. складом, приміщення першого поверху — крамницями, на другому поверсі розміщувались міські урядники.

У 19 ст. (можливо 1811, або 1859, або 1865) будинок постраждав від пожежі; тоді, імовірно, була втрачена частина скульптур. 1982—90 в ратуші розміщувався місц. краєзнавчий музей, після цього будинок перебуває у стані довготривалої реставрації.



Ратуша у м. Бучач. Акварель роботи Г. Лукомського. 1911.



Ратуша у м. Бучач. Фото початку 21 ст.

Р. в Б. — найдавніша в Україні ратуша, яка збереглась в основних об'ємах без істотних перебудов, що становить зразок гармонійного поєднання арх-ри та скульптури; вона є визначною пам'яткою доби пізнього *бароко*, прикладом творчого засвоєння і переробки європ. мистецьких форм.

Літ.: *Логвин Г.Н.* Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі. В кн.: Питання історії архітектури і будівельної техніки України. К., 1959 (Те саме. Web: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Heritage/Ratusha-Buchach.html); Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1987; *Пламеницька О.А.* Будинок ратуші. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000.

М.І. Жарких.



Л.С. Ратушна.

РА́ТУШНА Лариса Степанівна (09.01.1921—18.03.1944) — учасниця підпільного руху на території України в роки *Другої світової війни.* Герой Рад. Союзу (1965, посмертно). Н. в с. *Тиврів.* Із 1939 навч. в Моск. ун-ті. З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 закінчила курси медсестер, із вересня 1941 — санітарний інструктор 8-ї д-зії нар. ополчення. У жовтні 1941 в районі Наро-Фомінська (нині місто Моск. обл., РФ) потрапила в полон, втекла, у січні 1942 дісталася до *Вінниці*, зв'язалася з Він. підпільною парт. орг-цією, очолюваною І.Бевзом, і стала її активною учасницею. У липні 1942 заарештована, у квітні 1943 через відсутність доказів відпущена. Була зв'язковою він. підпілля і партизан. з'єднання ім. В.Леніна. У березні 1944, під час боїв за Вінницю, загинула за невідомих обставин. Повоєнні розслідування не встановили дійсних причин загибелі.

Літ.: Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1985.

Н.М. Руденко.

РА́ТУШНІ ПОВИ́ННОСТІ — примусові натуральні та грошові збори, виконання різноманітних робіт податним населенням України 14—19 ст. на користь або

вимогу урядників *ратуш*. Щорічний «оклад» продовольством і грошима не був сталим, у різних містах і селищах мав свою специфіку. Приблизно до середини 16 ст. ратушні, як і магістратські, *посполиті* сплачували головним чином *чинш*, потім до нього додалися значні натуральні побори, а з 17 ст. — різного типу «роботизни». Проте простежувалася тенденція поступової заміни натуральних Р.п. грошовими сплатами. Вони використовувалися гол. чин. на утримання адміністрації і війська, частково йшли на потреби міст, зосереджувалися в держ. казні, а також через систематичні зловживання збагачували місц. урядовців. До Р.п. входили буд. роботи як у містах, так і за їх межами. Р.п. мали багато спільного з повинностями посполитих, які виконувалися на користь *магістратів*.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 1. К., 2011.

О.І. Гуржій.



Дж. Раффалович.

РАФФАЛО́ВИЧ Джордж (Raffalovich George; псевд. — Bedwin Sands; 1880—17.05.1958) — англ. журналіст. Н. у Франції, згодом переїхав у Велику Британію. 16 березня 1913 разом із В.Степанківським заснував у Лондоні (Велика Британія) Укр. к-т. 1912—15 виступав із публічними лекціями, опублікував в англ. пресі низку статей про укр. рух. Видав англ. мовою книгу «Україна» (Лондон, 1913), в якій виклав укр. історію за схемою М.*Грушевського*. Стверджував, що незалежність України сприятиме політ. стабільності в Європі. У співпраці з *Українським інформаційним комітетом у Львові* (О.Жеребком) організував поїздку англ. журналістів у *Галичину* на Шевченківські святкування 1914. 1915 виїхав до США, де викладав історію.

П. у м. Новий Орлеан (США).

Тв.: The Ukraine: A Lecture Delivered on Ukrainian History and Present Day Political Problems. London, 1913.

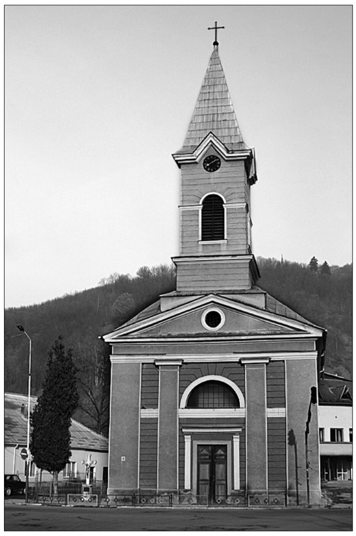
Літ.: *Saunders D.* Britain and the Ukrainian Question (1912—1920). «English Historical Review», 1988, no. 406; *Середа О.* Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. В кн.: Львів: Місто—суспільство—культура, т. 3. Львів, 1999.

О.В. Середа.

РА́ХІВ — місто *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. на р. Тиса (прит. Дунаю) у вузькій улоговині між горами на висоті 430 м над рівнем моря. Населення бл. 17 тис. осіб (2010).

Населений пункт Raho Mezev (угор. Поле Раго) вперше згадується 1477. Назва походить від потічка Raho, який вперше згадується 1373. Перший відомий власник поселення — Янош Форінтверив із м. Бая-Маре (нині в Румунії). 1572 Р. фігурує серед п'яти «русинських» населених пунктів, які герм. імп. Максиміліан II Габсбург заклав за 5 тис. форинтів Михаю Біроді. 1593 тут відкрили поклади солі, які через 2 роки почали розробляти на шахтах. 1667 Р. перейшов у власність трансильванської казни (див. *Трансильванське князівство*). Із 1672 — частина Бичківської домінії (адміністративно-госп. одиниці), яка з 1702 перейшла у володіння держ. казни імперії *Габсбургів*. Населений пункт до кінця 19 ст. поділявся на 2 частини: Рахів-Бичків (найдавніша частина міста) і Рахів-Окно (або Рахів-Шахта), який виник наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. на правому березі Тиси в районі соляних шахт. У серед. 19 ст. обидві частини Р. фігурують в описах як русинсько-німецькі населені пункти з домінуванням укр. етнічного елементу. 1895 через Р. пройшла залізниця Сігет (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія) — Станіславів (нині м. *Івано-Франківськ*).

У чехословац. період (1919—39) Р. став центром округу. 1929 населення Р. становило 6,9 тис. осіб. На г. Думен був відкритий туристичний притулок, в якому в часи *Карпатської України* (кінець 1938 — середина березня 1939) утримували противників укр. д-ви. Із середини березня 1939 належав Угорщині. 16 жовтня 1944 Р. здобули рад. війська, і він перейшов під контроль *СРСР* (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*). 1947 почалося буд-во першого на Закарпатті великого підпр-ва з вир-ва картону.



Рахів. Костьол Святого Яна Непомука. 1822. Фото початку 21 ст.

Місто з 1958.

Р. у рад. час, як і в довоєнний період, був важливим туристичним центром.

Сучасний Р. — популярний туристично-рекреаційний осередок, центр закарпат. *Гуцульщини*. Розвинені деревообробна промисловість, нар. художні промисли. У місті — центр. садиба Карпатського біосферного заповідника з музеєм екології гір та природокористування Карпат.

У Р. народився літературознавець-славіст Ш.*Бонкало* (псевд. — О.Рахівський; 1880—1959).

Літ.: *Vályi A.* Magyarország leirása. Pest, 1799, III; *Csánki D.* Hunyadiak kora. VI kötet. Budapest, 1890; *Beskid K.M.* Maramoros 1919—1929. Užhorod, 1929; *Bakács I.Y.* A kincstár máramorosi bocskai uradalmának helyzete a XVII—XVIII század fordulóján. В кн.: A gróf Kleberberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. Budapest, 1934; *Bélay M.* Maramoros megye. Budapest, 1944; ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; *Молдавчук В.С.*, *Гафияк Н.И.* Рахов: Путеводитель. Ужгород, 1983; Місто в географічному центрі Європи. Рахів, 1997.

Й.В. Кобаль.

РА́ХЛІН Натан Григорович (10.01. 1906(28.12.1905)—28.06.1979) — диригент. Професор (1946). Нар. арт. СРСР (1948). Н. на ст. Сновська (нині м. Щорс Черніг. обл.). Син капельмейстера, із раннього дитинства освоїв скрипку, грав у клезмерському ансамблі. В юності служив трубачем у бригаді Г.*Котовського* (1920—23). 1922—26 — музикант оркестру (володів практично всіма духовими інструментами) Вищої військ. школи в *Києві.*

1923—27 навч. в Київ. консерваторії, спочатку — по класах вокалу і тромбона, потім — по класу скрипки, де вчився в Д.Бертьє і Н.Скоморовського. 1926—30 навчався у В.Бердяєва та О.Орлова на диригентському ф-ті Київ. музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка. 1931—35 заочно вивчав теорію музики і композицію в Ленінгр. консерваторії в М.Штейнберга. 1930—32 викладав теорію й диригування в Самарській консерваторії; 1932—34 викладав у Харків. консерваторії, був скрипалем і асистентом диригента симфонічного оркестру Харків. радіокомітету. 1934 організував і 1934—37 був гол. диригентом симфонічного оркестру в м. Сталіно (нині м. *Донецьк*).

На особисте запрошення М.*Хрущова* 1938 очолив новостворений у Києві Держ. симфонічний оркестр УРСР, керівником якого був до 1941. Повернувся до кер-ва 1946—62 і вивів його до рівня кращих оркестрів СРСР. Володар 2-ї премії 1-го Всесоюзного конкурсу диригентів (1938; переможець — Є.Мравінський). 1941—45 за сумісництвом очолював Держ. академічний симфонічний оркестр СРСР. 1938—66 (із перервою) викладав у Київ. консерваторії (від 1946 — професор). Із 1947 — член КП(б)У.

1962 його позбавили посади керівника Держ. симфонічного оркестру УРСР і посади професора класу диригування в Київ. консерваторії (звинувачували також у родинних зв'язках з А.*Сахаровим*). Протягом кількох років Р. не мав оркестру, гастролював містами *СРСР*, працював із Держ. академічним симфонічним оркестром СРСР, оркестром Ленінгр. філармонії, Великим симфонічним оркестром Всесоюзного радіо і телебачення, оркестром Ленінгр. радіокомітету та ін.

1966 на запрошення Н.Жиганова переїхав до м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ), де створив і став гол. диригентом Держ. симфонічного оркестру Татар. АРСР; професор Казанської держ. консерваторії (1967—79). Оркестр став лауреатом Всеросійського (1975) та Всесоюзного (1977) конкурсів виконавців симфонічної музики.

Для його імпровізаційного виконавського стилю були характерні муз. ерудиція, взірцеве знання оркестру, імпульсивний темперамент й артистичність. Репертуар Р. включав симфонічні твори різних епох, стилів і напрямів. До переліку вищих виконавських досягнень належать «Чакона» Й.-С.Баха, усі симфонії Л. ван Бетховена, «Фантастична симфонія» Г.Берліоза, симфонічні поеми Ф.*Ліста*, А.Дворжака, твори П.*Чайковського* (зокрема «Франческа да Ріміні» та його останні симфонії), О.Скрябіна, Г.Малера, Д.Шостаковича (Р. — перший виконавець його 11-ї симфонії, 1957), М.Мясковського, М.Вайнберга та ін. Диригував прем'єрами багатьох укр. і татар. композиторів, у т. ч. Б.*Лятошинського* (3-тя симфонія), В.*Косенка* («Героїчна увертюра»), К.*Данькевича*, В.Гомоляки, Г.*Майбороди*, Л.Колодуба, Н.Жиганова та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1952).

П. у м. Казань, перепохований у Києві.

Відкрито меморіальну дошку (1998) на будинку, в якому Р. жив у Києві (вул. І.Франка, 25), та меморіальну дошку й погруддя на будівлі Казанської консерваторії. 2006 вийшла оригінальна поштова марка України, присвячена Н.Рахліну.

Літ.: *Матусевич Н.И.* Натан Григорьевич Рахлин — народный артист СССР. К., 1960; Современные дирижеры. М., 1969; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Бєляков В.* Маестро: До 90-ліття від дня народження Н. Рахліна. «Культура і життя», 1996, 31 січня; *Яворський Є.* Майстер імпровізації. «Музика», 1996, № 4; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Логвиненко О.* Кому — пам'ять, кому — слава...: Печально-просвітлена увертюра під київським небом. «Київ», 1998, № 11—12; *Вахромєєва Р.* Нарешті! [про відкриття меморіальної дошки на будинку по вул. І. Франка, 25, у м. Києві.] «Хрещатик», 1998, 21 березня; Те саме. «Столичные новости», 1998, 7 апреля; Те саме. «Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», 1999, № 1.

В.П. Швидкий.



Н.Г. Рахлін.

РА́ХЛІС Пейсах Месрович (01.10. 1897—1938) — один із керівників рад. органів держбезпеки. Н. в м. *Тараща* в сім'ї власника кустарної друкарні, єврей. Самоук. Працював друкарем. Член РКП(б) із травня 1918. 1918—21 — червоногвардієць та підпільник у *Києві*, учасник боїв (у складі Курсантської, Латиської та 46-ї стрілец. д-зій) із військами Ю.*Тютюнника*, *Зеленого*, А.*Денікіна*, П.*Врангеля*; працівник Київ. губкому КП(б)У.

Із серпня 1921 — співробітник Київ. губернської ЧК; нач. секретних відділів Київ. губернського відділу, Дніпропетровського та Одеського окружних відділів ДПУ УСРР; нач. Первомайського і Конотопського окружних відділів ДПУ УСРР; пом. начальника Житомир. оперативного сектору ДПУ УСРР; пом. начальника Вінницького та 1-й заст. начальника Харківського обласних відділів ДПУ УСРР; пом. начальника Особливого відділу ДПУ УСРР та Укр. військ. округу; пом., заст. начальника Секретно-політ. відділу ДПУ (із липня 1934 — Управління держ. безпеки НКВС) УСРР; тимчасово в. о. начальника Секретно-політ. відділу, із січня 1937 — нач. 4-го відділу Управління держ. безпеки НКВС УСРР; із травня 1937 — нач. 3-го відділу Управління держ. безпеки НКВС Узбецької РСР.

Капітан держ. безпеки (січень 1936), майор держ. безпеки (грудень 1936).

7 серпня 1937 заарештований, 10 січня 1938 засуджений до смерті. Страчений.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997.

С.А. Кокін.

РАХМА́НІНОВ Сергій Васильович (01.04(20.03).1873—28.03. 1943) — російський композитор, диригент, піаніст-віртуоз. Н. в маєтку Онєг у с. Захар'їно (нині



С.В. Рахманінов.



Р. Рахманний.

село Новгород. обл., РФ) в сім'ї дворян. З дитинства вчився грі на фортепіано в матері, згодом — у піаністки А.Орнатської, а потім — у Г.Кросса. Із 1882 навч. в класі проф. В.Дем'янського у Петерб. консерваторії, із 1885 — у Моск. консерваторії. Закінчив Московську консерваторію: 1891 — по класу фортепіано О.Зілоті, 1892 — по класу композиції С.Танєєва та А.Аренського. 18 жовтня 1893 Р. диригував прем'єрою «Алеко» в *Києві*. Викладав музику в Моск. ін-ті шляхетних дівчат; 1897—98 працював диригентом Моск. приватної рос. опери С.Мамонтова, 1904—06 — Большого театру, де поставив 1906 свої нові (1904) опери «Франческа да Ріміні» (за Данте Аліг'єрі) і «Скупий лицар» (за О.*Пушкіним*). Диригував симфонічними концертами моск. гуртка любителів рос. музики і Моск. філармонічного т-ва. Із 1899 концертував як піаніст і диригент у Росії та Європі, із 1909 — у США. Як віце-президент Рос. муз. т-ва (із 1909) боровся проти заборони Київ. міськ. думою провадити симфонічні концерти місц. відділу т-ва; перебуваючи 1911 в Києві на гастролях, сприяв майбутній (1913) реорганізації Київ. муз. уч-ща в консерваторію. Протягом 1914—17 виступав у Києві з оркестром С.Кусевицького та співачкою Н.Кошиць. Гастролював у *Харкові* (1893, 1911, 1913, 1914, 1917), *Одесі* (1911, 1913), Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; 1911, 1913), *Полтаві* (1913), Криму (1898, 1917). Не сприйнявши *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, в кінці року виїхав на гастролі до Скандинавії, а звідти — у США, де з 8 грудня 1918 почав виступи як піаніст. Із 1921 відновив гастролі в Європі, допомагав матеріально голодуючим у Росії. 1925 заснував у Парижі (Франція) вид-во «Таїр» для публікації в основному творів рос. композиторів-емігрантів. Один з авторів листа групи рос. емігрантів із засудженням сталінського режиму, опубл. в «New York Times» 15 січня 1931, через що в *СРСР* було заборонено виконання творів Р. 10 березня 1931 нагороджений Золотою медаллю Королів. філармонічного т-ва (Велика Британія). Востаннє виступав у Європі 11 серпня 1939 на Люцернському фестивалі, у США — 14 жовтня 1941 в м. Сиракузи (шт. Нью-Йорк). 1942 передав кошти у фонд оборони СРСР.

Автор 3-х симфоній (1895, 1906—07, 1935—36), фантазії «Утес» (1893), «Капріччіо на циганські теми» (1894), поеми «Острів мертвих» (1909), «Симфонічних танців» (1940) та ін.; для фортепіано — сонат, варіацій на тему Ф.-Ф.*Шопена* (1902) і А.Кореллі (1931), 2-х циклів прелюдій (1902, 1910) та етюдів-картин (1911, 1916—17); хорів, кантати «Весна» (1902), поеми «Колокола» (1913); бл. 80-ти романсів, у т. ч. на слова Т.*Шевченка* в перекладі О.Плещеєва: «Дума» («Минають дні, минають ночі») і «Полюбила я на печаль свою» («Полюбилася я...»), створених 1893 в *Лебедині*, обробки укр. нар. пісні «Чоботи» для мішаного хору без супроводу (1899). «Київські наспіви» Р. використав у 3-му концерті для фортепіано, літургії та «Всенощном бдении» (1915). Незавершеним лишився вокальний квартет «Мазепа» (1890). Значну частину свого творчого доробку Р. записав на платівки в зарубіжних фірмах звукозапису, зокрема всі 4 концерти для фортепіано. Його музику виконували оркестри світу під кер-вом диригентів Г.Малера, Ю.Орманді та ін.

П. у м. Беверлі Хіллс (шт. Каліфорнія, США) від швидкоплинної форми раку і похований у Кенсіко (шт. Нью-Йорк, США).

Спогади про Р. залишили Р.*Глієр*, Ф.*Шаляпін*, М.Чехов, М.Шагінян та ін.

У Росії та Україні широко відзначаються ювілеї композитора. 1998 в Харкові започатковано міжнар. фестиваль «С.В. Рахманінов і українська культура». 1989 в Києві засновано Т-во ім. Рахманінова під кер-вом чл.-кор. АН УРСР М.Синькова.

Архівні матеріали Р. зберігаються в Центр. музеї муз. к-ри ім. М.Глинки (*Москва*).

Тв.: Три интервью. «Советская музыка», 1973, № 4; «Исполнение требует глубоких размышлений» [інтерв'ю 1910 р.]. Там само, 1977, № 2; Литературное наследие, т. 1—3. М., 1978.

Літ.: *Архімович Л.Б.* С.В. Рахманінов. К., 1952; *Сарана О., Леонідов С.* Рахманінов у Харкові. «Прапор», 1962, № 11; *Майбурова К.* Рахманінов у Києві. В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 18. К., 1983; *Соколова О.И.* С.В. Рахманинов. М., 1987; *Черпухова К.* Рахманінов на Сумщині. В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 21. К., 1987; *Савицький Р.* Натхненні образом Мазепи. «Музика», 1993, № 1; *Розанова Ю.* С.В. Рахманинов. В кн.: Русское зарубежье: Золотая книга российской эмиграции: Первая треть XX в. М., 1997; *Кононова О.* Рахманінов і українська культура. «Культура і життя», 1998, 29 квітня; *Сербин А.Н.* Рахманинов в Крыму. В кн.: Пилигримы Крыма'98. Симферополь, 1998; *Муха А.І.* Композитори світу в їх зв'язках з Україною: Довідник. К., 2000; *Куперштейн В.О.* Рахманінов у Києві. В кн.: Вісник Київського національного університету культури і мистецтв: Мистецтво, вип. 4. К., 2001; С. Рахманинов на переломе столетий. Культура Украины в контексте европейской культуры, вып. 3. Х., 2006; Первое явление Рахманинова Киеву. В кн.: *Зинкевич Е.* Mundus musicae: Тексты и контексты: Избранные статьи. К., 2007; Величайшие люди планеты. Х., 2008.

Г.П. Герасимова.

РАХМА́ННИЙ Роман (справжнє прізв. — Олійник; 26.12.1918—24.06.2002) — публіцист, радіокоментатор, літературознавець. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, Спілки славістів Канади, Спілки укр. письменників в екзилі, Спілки укр. журналістів у Канаді, Міжнар. ПЕН-клубу, Нац. спілки письменників України. Н. в с. Підністряни (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.) в сел. родині. Батьки — діячі *«Просвіти»*. Після закінчення нар. школи навч. в г-зіях у містах *Рогатин*, *Ходорів*, у Львів. філії Академічної г-зії. Із 1937 — член *Організації українських націоналістів*. 1937 вступив до *Греко-католицької богословської академії у Львові*. 1939, через прихід рад. влади, змушений був емігрувати. Повернувся до *Львова* 1941, продовжив навчання в Греко-катол. богословській академії, яку 1944 закінчив із відзнакою. 1944 вдруге емігрував до Зх. Європи. Співпрацював із підпільними виданнями ОУН і *Української головної визвольної ради* (УГВР), 1946—48 очолював Укр. пресову службу в

Німеччині «Ukrainian Press Service». Один із засновників та редактор 1945—48 газ. «Час», 1945—48 — член редколегії час. «Українська трибуна». Із 1949 — у Канаді. 1958 в ун-ті в Торонто (Канада) отримав ступінь магістра славістики, 1962 в монреальському ун-ті Мак-Гілл — д-ра філософії. Тема дис.: «Літературні й ідеологічні тенденції в літературі Східної України, 1919—1939». Читав лекції з історії укр. літератури в цьому ун-ті. Співзасновник і гол. редактор 1949—52 час. «Гомін України». Член редколегій журналів *«Сучасність»*, «Нові дні», ін. 1959—75 — редактор і радіокоментатор, 1975—84 — керівник укр. відділу міжнар. радіослужби «Радіо Канади». Водночас займався журналістсько-публіцистичною роботою. Автор 17-ти книжок і монографій, бл. 1 тис. статей, есе і коментарів про Україну та боротьбу укр. народу за самовизначення, які публікувалися укр., англ., нім., франц., голл., норвез. та польс. мовами у виданнях Зх. Європи, Австралії, Пн. Америки України.

Член-співзасновник Ліги визволення України в Торонто (1949), УГВР (із 1954), Світового конгресу вільних українців (1974—76, 1976—79 — член Держ. канад. консультативної ради з питань багатокультурності). 1972 отримав першу премію Об'єднання укр. журналістів Америки, 1973 нагороджений Шевченківською медаллю Комітету українців Канади, 1992 з нагоди відзначення 100-літнього ювілею поселення українців у Канаді К-том українців Канади нагороджений грамотою як один із 100 найвидатніших канад. громадян укр. походження.

Лауреат Держ. премії України імені Т.Шевченка (1994, за публікацію праці «Україна атомного віку», т. 1—3. Торонто, 1987—91).

П. у м. Монреаль (Канада).

Тв.: UPA in Western Europe. New York — Paris — London, 1948; Кров і чорнило. Нью-Йорк, 1960; Будівничий першої Української Народної Республіки. Нью-Йорк, 1966; На п'ятдесятій паралелі: Статті і коментарі: 1959—1969. Вінніпег, 1969; На порозі другого півстоліття. Вінніпег, 1970; Не словом єдиним. Вінніпег, 1971; Червоний сміх над Києвом. Париж—Монреаль, 1971; Слово в обороні Лемківщини. Торонто, 1974; Самовизначення християнської України. Торонто, 1977; Вогні самостійної України: Розмови з молодими. Монреаль, 1978; In Defense of the Ukrainian Cause. Торонто, 1979; Дмитро Донцов і Микола Хвильовий: 1923—1933. Лондон, 1984; Україна атомного віку, т. 1—3. Торонто, 1987—91; Роздуми про Україну: Вибрані есеї та статті 1945—1990. К., 1997; Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні, 1919—1939 роки. К., 1999; Публіцист мислі і серця. К., 2000.

Літ.: *Волиняк П.* Журналіст, що вміє мислити. «Нові дні», 1966, грудень; *Сирник І.* Журналіст мислі і серця. В кн.: *Рахманний Р.* На п'ятдесятій паралелі: Статті і коментарі: 1959—1969. Вінніпег, 1969; *Dushnyck W.* Book Reviews. «The Ukrainian Quarterly», 1980, no. 2; *Ільницький Р.* В обороні української справи. «Сучасність», 1981, № 2; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Олійник Н.* Публіцист крізь призму критики. В кн.: *Рахманний Р.* Україна атомного віку, т. 1. Торонто, 1987; *Заборовський Д.* Публіцист мислі і серця. «ЛУ», 1994, 20 січня; *Дзюба І.* Українські тривоги атомної доби. В кн.: *Рахманний Р.* Роздуми про Україну. К., 1997; *Криворотько А.* З висоти душі. «ЛУ», 1997, 6 листопада; *Грабовська І.* Почути непочуте. «Сучасність», 1999, № 7—8; *Крижанівський С.* Романові Рахманному — 80. «ЛУ», 1999, 11 лютого; *Олійник С.* Роман Рахманний. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1999; *Олійник С.* Роман Рахманний — біографічний нарис. В кн.: Публіцист мислі й серця: Збірник на пошану 80-річчя Романа Олійника-Рахманного. К., 2000; Шевченківські лауреати: 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001; *Гудзик К.* Роман Олійник-Рахманний — людина українського відродження. «День», 2002, № 125, 16 липня; «ЛУ», 2002, 27 червня.

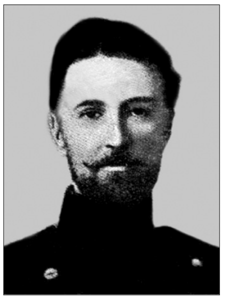
О.О. Ковальчук, І.Г. Майдан.

РАЧИ́НСЬКИЙ Андрій Андрійович (бл. 1729 — бл. 1800) — композитор. Н. в м. Августів (нині м. *Великі Мости*), походив зі шляхетської родини. Навч. у *Львові*, був диригентом єпископської капели. 1753 став придворним капельмейстером гетьмана К.*Розумовського*. Як композитор упроваджував елементи італ. музики до правосл. богослужбових співів. 1763 дістав від гетьмана К.Розумовського сотницький уряд у *Новгороді-Сіверському*. 1780 отримав ранг *бунчукового товариша*, 1781—96 — голова повітової новгород-сіверської *верхньої розправи*, мав репутацію чесного судді.

П. у м. Новгород-Сіверський.

Літ.: *Оглоблин О.* Андрій Рачинський. В кн.: *Оглоблин-Мезько О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.



С.О. Рашевський.



Н.С. Рашевська.

РАШЕ́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Івана** Рашевського (р. н. невід. — п. до 1699), *сотника* осняківського (1676) та роїського (1690 — імовірно, 1692), який, згідно з родинною легендою, загинув під *Чигирином*. Його правнук — **Яків Йосипович** (бл. 1742 — 1801), черніг. полковий писар (1771—82), пізніше — черніг. губернський прокурор (1786—99) та колезький радник (1797). Ін. представники роду посідали уряди *військових товаришів* та *бунчукових товаришів.* Син Якова — **Олександр Якович** (бл. 1778 — 1854), учасник антинаполеонівських кампаній, герой *Бородінської битви 1812*, відставний генерал-майор (1838), а правнук — **Іван Григорович** (1849—1921), живописець, скульптор, член Черніг. губернської земської управи (1876—79), директор *Музею українських старожитностей імені В.Тарновського* (з 1912). Одна з сестер Івана — **Олександра Григорівна** (1854 — р. с. невід.), у шлюбі Варзар, лікар, член рос. та міжнар. революц. руху, член *Інтернаціоналу І*, у 1880-х рр. відійшла від революц. діяльності, друга — Ганна (1851—87), у шлюбі Турська, вчителька, композитор-аматор. Із цього роду також походили: брати **Микола Миколайович** (1861 — р. с. невід.), інженер-технолог, один із творців цукрової пром-сті Рос. імперії, директор Мар'їно-Городищенського цукрового з-ду (*Київська губернія*), автор наукових праць, та **Петро Миколайович** (1867—1938), інженер-технолог, директор цукрових з-дів графів Воронцових-Дашкових на Кавказі, а також **Сергій Олександрович** (1866—1904), військ. інженер, полковник (посмертно), який загинув у Порт-Артурі (нині м. Люйшунь, Китай), автор щоденників про події *російсько-японської війни 1904—1905* (М., 1954); його дочки — **Наталія Сергіївна** (1893—

1962), актриса театру і кіно, режисер і сценарист, нар. арт. РРФСР (1957), худож. керівник Великого драм. театру ім. Максима Горького (1946—50), та **Зінаїда Сергіївна** (1898—1963), із 1919 — дружина двоюрідного брата останнього рос. імп. *Миколи II* — вел. кн. Бориса Володимировича Романова (у першому шлюбі — Єлисєєва, у третьому — Джанумова, у четвертому — Брабець). Імовірно, що до цього роду належав також **Іван Федорович** (1831—97), відомий педагог і діяч нар. освіти, директор Петровського комерційного уч-ща та інспектор петерб. Вищих жіночих курсів (з 1881), таємний радник, учитель з рос. мови майбутнього рос. імп. Миколи II.

Рід внесений до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг., Херсон., Мінської губерній.

Існують однойменні дворянські роди ін. походження, напр. Рашевські герба «Гржимала» в *Царстві Польському*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

РАШКИ́ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, заснований **Фомою** Рашенком (р. н. невід. — п. до 1671), роїським *сотником* (1659, 1660), який, за родинним переказом, походив із м. Рашковичі. Його син — **Филон Фомич** (Филон Хоменко Рашенко; р. н. невід. — п. бл. 1705), черніг. полковий *осавул* і *обозний* (1696—1701), а онук — **Єлисей Филонович** (р. н. невід. — п. 1754), черніг. *комісар полковий* (1736—37) та полковий осавул (1738—53). Ін. представники роду обіймали уряди *значкових товаришів* та сотенних *отаманів* у *Чернігівському полку*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

РЕАБІЛІТАЦІ́ЙНІ ПРОЦЕ́СИ В УКРАЇ́НІ — комплекс заходів, здійснюваних д-вою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування в Україні тоталітарного режиму. Реабілітація жертв політ. репресій в *СРСР*, у т. ч. і в УРСР, розпочалася після смерті Й.*Сталіна*, у часи «хрущовської відлиги». Початку масової реабілітації передував Указ Президії ВР СРСР від 27 березня 1953 про часткову амністію ув'язнених. Законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюц. злочини на строк, більший ніж 5 років, проте був кроком на шляху десталінізації рад. сусп-ва.

Процес реабілітації розпочався у вересні 1953, коли Верховному суду СРСР було надано право переглядати рішення колишніх колегій ДПУ, «трійок» і «особливої наради» при НКВС/МДБ/МВС СРСР за протестами генерального прокурора СРСР. Перші рішення щодо реабілітації приймалися з обережністю, урахуванням розстановки сил у політ. кер-ві країни. 1953 здійснено перегляд справ окремих сталінських репресій — парт. і держ. діячів та членів їхніх сімей. Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян із концтаборів та в'язниць набув у травні 1954 із прийняттям постанови РМ СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться в засланні на поселенні». Урядове рішення передбачало створення центральної і місцевих комісій, наділених особливими правами та повноваженнями щодо перегляду кримінальних справ засуджених за контрреволюц. злочини. Центр. комісію очолив ген. прокурор СРСР Р.Руденко. На виконання постанови союзного уряду було створено комісію в УРСР, до якої увійшли секретар ЦК КПУ М.*Підгорний*, прокурор УРСР Д.Панасюк, заст. завідувача відділу адм. та торгово-фінансових органів ЦК КПУ І.Голинний. В усіх областях були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спец. підсудності осіб, які відбували покарання у виправно-трудових таборах, колоніях та в'язницях МВС СРСР, перебували в засланні, на поселеннях за вчинення контрреволюц. злочинів. Для вивчення становища спецпоселенців була створена спец. комісія президії ЦК КПРС у складі ген. прокурора СРСР Р.Руденка, міністра внутр. справ СРСР С.Круглова, міністра держ. безпеки СРСР І.Сєрова, міністра юстиції СРСР К.Горшеніна та ін., котра підготувала постанову РМ СРСР «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» від 5 липня 1954, на основі якої звільнялися від заслання раніше засуджені особи строком до 5 років за «антирадянську діяльність» і втрачали силу обмеження по спецпоселенню розкуркулених громадян. Упродовж 1954 — поч. 1956 було звільнено бл. 15 тис. незаконно репресованих громадян, з яких 1801 повністю реабілітований.

Подальшим кроком у реабілітації став XX з'їзд КПРС, на закритому засіданні якого вперше прозвучала критика культу особи Й.Сталіна, було викрито насильницькі *депортації* народів, засуджено застосування репресій проти ідеологічних противників. Відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 24 березня 1956 «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини» в Україні було створено 13 комісій, яким надавалося право на місцях, після особистого ознайомлення із засудженими, приймати остаточне рішення щодо звільнення їх з-під варти, подальшого утримання в місцях позбавлення волі. Одночасно з роботою комісій Президії ВР СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про держ. злочини органами прокуратури УРСР. Як правило, переглядалися справи лише тих засуджених за політ. злочини, від яких надійшли скарги чи заяви від їхніх рідних або творчих спілок, громад. орг-цій. Одночасно вибірково здійснювалася громад. реабілітація держ. та парт. працівників, діячів науки і к-ри. 1956—59 було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів *Гулагу*. Рішення XX з'їзду КПРС сприяли юрид. та громадян. реабілітації ряду парт., держ., військ. діячів, поверненню в укр. к-ру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників: В.Елланського (*Блакитного*),

Г.*Косинки*, І.*Микитенка*, М.*Куліша*, З.*Тулуб*, В.*Чумака*, Д.*Фальківського* та ін.

Поряд із процедурою відновлення доброго імені громадян, які постраждали в період сталінських репресій, відбувався процес поновлення в лавах КПРС, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, *кримських татар*, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців. Проте реабілітаційні процеси 2-ї пол. 1950-х — поч. 1960-х рр. мали обмежений характер. Більшість громадян, засуджених за політ. звинуваченнями, не отримали повної реабілітації, а їхні права (поновлення на колиш. місці роботи, повернення конфіскованого майна, компенсація за завдані збитки) не були повністю відновлені. Не підлягали перегляду кримінальні справи жертв політ. процесів, сфабрикованих у 1920-х — на поч. 1930-х рр., активних діячів *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії*, парт. діячів та інтелігенції, репресованих за звинуваченнями «в причетності до українського буржуазного націоналізму». Не виправдав сподівань репресованих народів прийнятий у квітні 1956 Указ Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни», який позбавляв їх права на повернення на істор. батьківщину.

У серед. 1960-х рр. процес реабілітації було фактично припинено. Кількість переглянутих справ щорічно зменшувалася, перевірки проводилися лише за особистою заявою громадян або їхніх родичів.

Нова хвиля реабілітації припала на часи горбачовської «перебудови». Постановою політбюро ЦК КПРС від 11 липня 1988 «Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією необґрунтовано репресованих в 30—40-і роки і початку 50-х років» було доручено прокуратурі СРСР та КДБ СРСР разом із місц. органами влади продовжити роботу з перегляду справ осіб, репресованих у 1930—1940-ві рр., без необхідності наявності заяв про реабілітацію та скарг від репресованих громадян. У січні 1989 Президія ВР СРСР прийняла Указ «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років», що передбачав перегляд архів. кримінальних справ, рішення в яких приймалися несуд. органами. Усі громадяни, котрі були піддані репресіям з боку «двійок», «трійок» НКВС — управлінь НКВС, колегій ОДПУ, «особливих нарад» НКВС, були реабілітовані — за виключенням зрадників Батьківщини, карателів, нацистських злочинців, працівників правоохоронних органів, які займалися фальсифікацією кримінальних справ, а також осіб, що здійснили вбивства.

Поза увагою владних структур залишалися пропозиції громадськості щодо реабілітації громадян, репресованих за політ. статтями в 1920-х — 1-й пол. 1980-х рр. Прийнятий 17 квітня 1991 Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» поширювався на всіх необґрунтовано засуджених судами України або репресованих на території України ін. держ. органами в будь-якій формі за період з 1917 по 1991. Відповідно до вимог Закону УРСР від 17 квітня 1991 та постанови ВР України від 24 грудня 1993 «Про тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"» органами прокуратури та судами впродовж 1991—2001 було реабілітовано 248 тис. 810 громадян (усього в ході реабілітаційних заходів у 2-й пол. 1950-х — 2000-х рр. було реабілітовано 740 тис. 120 громадян), безпідставно засуджених за антирад. агітацію, порушення закону про відокремлення Церкви від д-ви, а також членів ОУН—УПА у кримінальних справах, в яких немає доказів про їхню причетність до вбивства та ін. насильницьких дій.

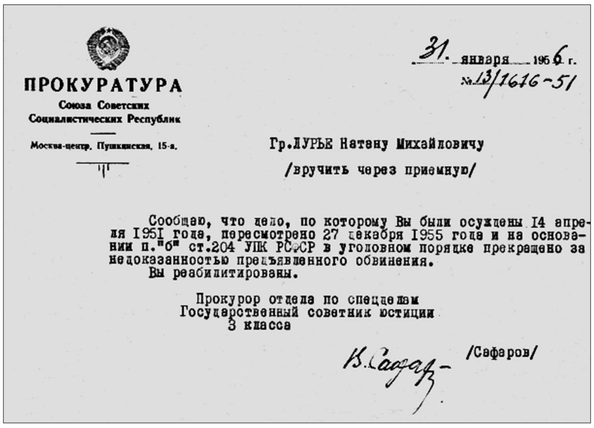
Літ.: *Земсков В.Н.* Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954—1960 гг.). «Социологические исследования», 1991, № 1; Жертвы репрессий. К., 1993; *Пристайко В.* Як починалась реабілітація. В кн.: Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). К., 1997; Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. К., 1997; Реабилитация: Как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, т. 1—3. М., 2000—04; *Бажан О.Г.* Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х — початку 60-х років XX ст. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 25. К., 2004; *Місінкевич Л.* Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX — початок XXI століття). К.—Хмельницький, 2009.

О.Г. Бажан.

«РЕАБІЛІТО́ВАНІ ІСТО́РІЄЮ» — науково-документальна серія книг, ініційована *Національною академією наук України*, *Інститутом історії України НАН України*, *Службою безпеки України*, спільно з Держ. к-том по пресі України, Укр. історико-просвітницьким т-вом «Меморіал» ім. В.Стуса (див. *«Меморіал» імені Василя Стуса*), *Всеукраїнською спілкою краєзнавців*, для видання досліджень політ. репресій рад. доби та створення мартирологу безпідставно репресованих громадян.

Серія «Р.і.» включила в наук. обіг і оприлюднила раніше закриті для дослідників документи вищого партійно-держ. кер-ва *СРСР* та УРСР, колиш. спец. служб, правоохоронних органів, відкрила широкі можливості для наук. вивчення й узагальнення проблем зародження і функціонування більшовицького режиму в Україні.

Правовим підґрунтям діяльності науково-документальної серії «Р.і.» став Закон УРСР від 17 квітня 1991 «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».



ПРОКУРАТУРА
Союза Советских Социалистических Республик
Москва-центр, Пушкинская, 15-а.

31 января 1956 г.
№13/1616-51

Гр.ЛУРЬЕ Натану Михайловичу
/вручить через приемную/

Сообщаю, что дело, по которому Вы были осуждены I4 апреля I95I года, пересмотрено 27 декабря 1955 года и на основании п."б" ст.204 УПК РСФСР в уголовном порядке прекращено за недоказанностью предъявленного обвинения.
Вы реабилитированы.

Прокурор отдела по спецделам
Государственный советник юстиции
3 класса

/Сафаров/

Довідка про реабілітацію письменника Натана Лур'є. 31 січня 1956.



Д. Ребет.



Л. Ребет.

Звернення до вищих органів влади та управління незалежної України щодо необхідності реалізації видавничого проекту «Реабілітовані історією» підписали Голова СБУ Є.*Марчук*, президент АН України академік АН України Б.*Патон* та академік АН України П.*Тронько.* 6 квітня 1992 *Верховна Рада України* ухвалила постанову № 2256-XII «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні». Постановою *Кабінету Міністрів України* № 530 від 11 вересня 1992 була утворена Гол. ред. колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» у складі 22 осіб, яку очолив академік АН України П.Тронько, заступниками стали Ю.Данилюк, Г.Ковтун. Постановою Президії АН України № 324 від 9 грудня 1992 підготовка багатотомної серії книг «Р.і.» була визначена як один із пріоритетних напрямів дослідження нац. історії. Раді Міністрів АР Крим, держ. адміністраціям областей та міст Київ і Севастополь рекомендувалося відповідними розпорядженнями ухвалити ред. колегії, створити при них штатні редакційно-видавничі групи, вирішити за рахунок місц. бюджетів питання фінансування й матеріального забезпечення видання. Постановою рекомендувалося Мін-ву фінансів і Мін-ву економіки, зокрема, передбачити щорічне виділення фінансування на підготовку і випуск названої серії книг, спеціалізованого журналу *«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ».*

Науково-методичне забезпечення підготовки серії книг «Р.і.» покладалося на Ін-т історії України АН України. Структура кожного обласного тому включає кілька книг. У першій книзі публікується дослідження особливостей функціонування більшовицького режиму на території адм.-тер. одиниці. Нариси про незаслужено забутих та репресованих держ. діячів, видатних діячів науки, к-ри, політиків, робітників, селян дають читачеві можливість уявити масштабність «соціальної чистки» рад. сусп-ва. У розділі «Мовою документів» публікуються документи про перебіг політ. репресій, взаємодію парт., рад. та правоохоронних органів у здійсненні держ. терору, методи роботи рад. спецслужб, настрої населення.

У книгах подаються списки репресованих, підготовлені на основі архівно-кримінальних справ колиш. рад. органів держ. безпеки. Окремо висвітлюється увічнення пам'яті репресованих громадян. Кількість книг по кожній області залежить від кількості репресованих громадян.

Спільними зусиллями Гол. ред. колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Ін-ту історії України НАН України, СБУ, Держ. к-ту архівів України, обласних держ. адміністрацій, численних науковців, архівістів, журналістів, краєзнавців, регіональними редколегіями серії «Р.і.» в областях України та АР Крим видано 80 книг обласних томів, загалом передбачається понад 100 книг. За архівно-кримінальними справами, які зберігаються в Нац. архів. фонді України, працівниками обласних науково-ред. груп виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Нац. база жертв політ. репресій, за рахунок спонсорських коштів видано 37 чисел ж. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ».

Р.Ю. Подкур.

РЕ́БЕТ Дарія (у дівоцтві — Цісик; псевдоніми — Орлян, Вільшинська; 26.02.1913—05.01.1992) — політ. і громад. діячка, учасниця національно-визвол. руху 1930—50-х рр. Дружина відомого діяча *Організації українських націоналістів* Л.*Ребета.* Н. в м. *Кіцмань.* Закінчила Стрийську г-зію та Катол. ун-т у м. Люблін (Польща), здобула ступінь магістра права. Член орг-ції *«Пласт».* Референт Юнацтва Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях (1934—38), політв'язень польс. тюрми (1939). Учасниця 2-х та 3-х Великих зборів ОУН, обрана до складу Проводу ОУН(б). В'язень *гестапо* (1941). Член Ініціативного к-ту для створення Укр. гол. визвол. ради (УГВР; див. *Українська головна визвольна рада*), автор проекту «Устрій УГВР». Брала участь у Великих зборах УГВР, член першої президії УГВР. Із 1944 за наказом Проводу ОУН(б) виїхала на еміграцію, займалася розбудовою мережі ОУН на Заході. Член Закордонних частин ОУН (1945—48) та президії Закордонного проводу УГВР. Від 1979 до червня 1991 очолювала діяльність Політ. ради ОУН (закордонної; див. *Двійкарі*).

Активістка укр. жін. руху в еміграції, делегована на 1-й Світ. конгрес українок у Філадельфії (США; 1948). Входила до керівного складу *Світової федерації українських жіночих організацій.* Видала збірку статей про Союз українок Німеччини (1980). Працювала в редколегії час. *«Сучасність»*, газет «Український самостійник», «Сучасна Україна». Автор статей на суспільно-політ. і громад. теми.

П. в м. Мюнхен (ФРН), похована на місц. цвинтарі.

Літ.: Посмертна згадка. «Наш голос», 1992, ч. 3; *Содоль П.* Українська повстанська армія (1943—1949): Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.Й. Стасюк.

РЕ́БЕТ Лев (03.03.1912—12.10. 1957) — політ. діяч, публіцист, ідеолог укр. *націоналізму.* Професор (1954). Чоловік Д.*Ребет.* Н. в м. *Стрий.* Навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Із 1927 — член *Української військової організації*, згодом — *Організації українських націоналістів.* Очолював провід ОУН у Стрийському повіті (із 1930), керівник Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях (1934—38). Упродовж 1930-х рр. не раз був заарештований, зважаючи на активну діяльність в ОУН.

Після розколу ОУН належав до ОУН під проводом С.*Бандери.* Виступав одним з ініціаторів проголошення Акта укр. державності у *Львові* 30 червня 1941 (див. *Акт Тридцятого червня 1941*), заст. голови *Українського державного правління Я.Стецька.* Разом з ін. членами уряду заарештований *гестапо.* Перебував в ув'язненні в нім. концтаборі *Освенцім* (вересень 1941 — 1944). Після звільнення емігрував до Зх. Німеччини, де увійшов до Закордонного центру ОУН (1945), згодом став гол. суддею Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН). Із 1952 — член Закордонного представництва Укр. гол. визвол. ради, голова Ради референтів. Після розколу Закордонних частин

ОУН (1954) Р. створив нову орг-цію — ОУН ЗЧ (із 25 грудня 1956 — ОУН за кордоном (ОУНз), т. зв. *«двійкарі»*). Обраний головою політради ОУНз.

Крім політичної, займався громад. та наук. роботою. Автор наук. праць у галузі політології, соціології, держ. права, член *Наукового товариства імені Шевченка*, співавтор газет «Українська трибуна», «Час», «Сучасна Україна». Редактор тижневика, а згодом місячника «Український самостійник». Захистив докторську дис. (1949), із 1952 — доцент, із 1954 — професор держ. права *Українського вільного університету* (Мюнхен; ФРН).

Убитий агентом КДБ при РМ СРСР Б.Сташинським, похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені (ФРН).

Праці і тв.: Формування української нації. Мюнхен, 1951; Теорія нації. Мюнхен, 1956; Походження українців, росіян, білорусів у світлі сучасних совєтських теорій. Б/м, 1962 (нім. мовою — 1956); Світло і тіні ОУН. Мюнхен, 1964; Те саме. «Дніпро», 1994, № 1; «Основа», 1995, № 29; Нація і держава: Демократія і право. Гадяч, 2003.

Літ.: *Стахів В.П.* Процес проти Б. Сташинського — вбивника проф. Лева Ребета і Ст. Бандери. «Сучасність», 1961, № 11—12; *Кордюк Б.* Переднє слово. В кн.: *Ребет Л.* Світла і тіні ОУН. Мюнхен, 1964; Московські вбивці Бандери перед судом: Збірник матеріалів. Мюнхен, 1965; *Маркусь В.* Лев Ребет — політик, публіцист, науковець і людина. «Сучасність», 1977, № 12; *Чорний І.* Лев Ребет: До 25-ліття його смерті. Там само, 1983, № 6; *Романюк М.* Ребет Лев. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; Лев і Дарія Ребети — видатні діячі українського національно-визвольного руху: Матеріали наукової конференції (Київ, 4.10.1997). К., 1997; Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях). К.—Донецьк, 1997; *Бурнашов Г.В.* Лицар великої ідеї. Івано-Франківськ, 2004; *Його ж.* Утаємничені замахи. Івано-Франківськ, 2005; Видатні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.). Луганськ, 2008; *Надольська В.В.* Націологічні дослідження Лева Ребета в 40—50-х рр. XX ст. «Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки», 2009, № 13.

Г.П. Герасимова.

РЕВА́Й Федір (1893—1945) — громад. і політ. діяч, видавець, публіцист на Закарпатті. Брат Ю.*Ревая*. Н. в с. Мирча (нині село Великоберезнянського р-ну Закарпат. обл.). Організатор, учасник різноманітних нар. театрів та мистецьких колективів. 1925 обраний до складу крайового заступництва Підкарпатської Русі. У січні 1939 очолив *Українське національне об'єднання*, що виступало за об'єднання *Закарпатської України* з ін. етнічними укр. землями. 12 лютого 1939 обраний до Сойму Карпатської України, із 15 березня 1939 виконував обов'язки 1-го заст. голови. Після окупації краю угор. військами заарештований, згодом звільнений без права займатися політ. діяльністю. 1945 репресований органами НКВС. Загинув в ув'язненні.

Літ.: *Вегеш М.* Федір Ревай. В кн.: Історія України в історичних портретах (збірник наукових праць). Ужгород, 1996; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002.

М.М. Вегеш.

РЕВА́Й Юліан (1899—1979) — громад. і політ. діяч на Закарпатті. Брат Ф.*Ревая*. Н. в с. Мирча (нині село Великоберезнянського р-ну Закарпат. обл.). Належав до укр. національно-культурних орг-цій, зокрема Вчительської громади Підкарпатської Русі, Пед. т-ва Підкарпатської Русі. Співробітник мін-ва шкільництва та освіти при крайовому цивільному управлінні (1922—35), посол (депутат) чехословац. парламенту (1935—38), один із лідерів Рус. центр. нар. ради. Обраний до Сойму Карпатської України. У жовтні 1938 — міністр госп-ва, згодом призначений А.*Волошиним* прем'єр-міністром та міністром закордонних справ *Карпатської України*. 1939—45 мешкав у Братиславі (Словаччина). 1945 заарештований органами НКВС СРСР у Празі (нині столиця Чехії), після чого втік до Німеччини, а згодом — до США (1948), де очолював бюро *Українського конгресового комітету Америки* (1949—57), працював директором Укр. ін-ту та Карпатського дослідного центру в Нью-Йорку (США).

Літ.: *Вегеш М.* Юліан Ревай. В кн.: Історія України в історичних портретах (збірник наукових праць). Ужгород, 1996; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002.

М.М. Вегеш.

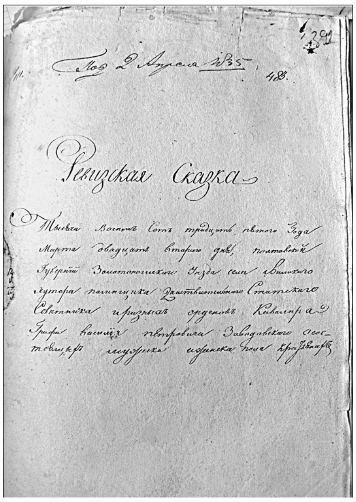


Ф. Ревай.



Ю. Ревай.

РЕВІ́ЗЬКІ КАЗКИ́, ревізії, ревізькі сказки — акти обліку податного населення Рос. імперії. Цінне джерело для демографічних, соціально-екон., генеалогічних досліджень. Фіксували персональний склад податного населення імперії, а саме — різних прошарків сільського та міськ. люду. Причиною їх введення була зміна податкової політики — від *подвірного оподаткування* до *подушного*. Дворяни, священики, чиновники не потрапляли до Р.к. Хоча під час проведення перших ревізій на укр. теренах нерідко складалися списки дворян і шляхтичів, через невизначеність ставлення д-ви до цілої групи родів укр. привілейованої верстви, яка не змогла довести своїх прав на *дворянство*. Згодом багатьох із них позбавили привілейованого становища та зарахували до окремої соціальної групи *однодвірців*, котрі мали право доводити свої втрачені права, але ставали тягловим населенням. Поспіль через скасування верстви однодвірців їх записали до селян. Перша ревізія датується 1718—27, а остання — 1856—58. Усього відбулося 10 ревізій, причому кількість років між ними була різна — від 4—5-ти до 15-ти. Першою ревізією, що торкнулася території України, була 4-та ревізія 1781—82, однак вона охоплювала тільки землі Сх. України. На всі укр. терени, які входили до складу Рос. імперії, було поширено лише дію 5-ї ревізії 1794—95. Проте у попередні роки в *Лівобережній Україні* за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії графа П.*Румянцева-Задунайського* проводилися подвірні переписи та складалися козац. *компути*. Упродовж 1763—64 в *Гетьманщині* за наказом гетьмана графа К.*Розумовського* було здійснено перший подушний перепис населення. Під час проведення ревізій записи здій-



«Ревизская Сказка» села Великий Хутір Золотоніського повіту Полтавської губернії. 22 березня 1835. Перший аркуш.

снювалися за *повітами* окремо для кожної категорії податного населення. У них містяться відомості про власника двора — ім'я, по батькові та прізвище, якщо таке вже існувало, соціальний стан, кількість років за минулим та триваючим переписом, а також відомості про родичів, які мешкають із ним, — синів (обов'язково з віком за минулим і триваючим переписом), дружину (іноді в ранніх переписах — із дівочим прізвищем), дочок, інколи братів із родинами, небожів, батьків та ін. У деяких ревізіях, зокрема 1-й, 2-й та 6-й, особи жін. статі не фіксувалися. Записи нерідко супроводжувалися примітками про відсутність деяких осіб під час перепису — у рекрутах, утік, переселений тощо. Переважна частина Р.к. зберігається в держ. архівах областей у фондах повітових судів, повітових казначейств, губернських казенних палат або в колекціях.

Проект з оприлюднення матеріалів ревізії 1795 в *Брацлавській губернії* розпочали укр. дослідники Ю.Легун та О.Петренко (Легун Ю.В., Петренко О.С. Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія, ч. 1, т. 1. Вінниця, 2003).

Літ.: *Кабузан В.М.* Материалы ревизий как источник по истории населения Росии XVIII — первой половины XIX в. (1718—1858): Дисс. ... канд. истор. наук. М., 1959; *Троицкая И.А.* Ревизии населения России как источник демографической информации (методологические проблемы): Дисс. ... канд. экон. наук. М., 1995; *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії: Джерела. Вінниця, 2005; *Томазов В.В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: Історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). К., 2006.

В.В. Томазов.

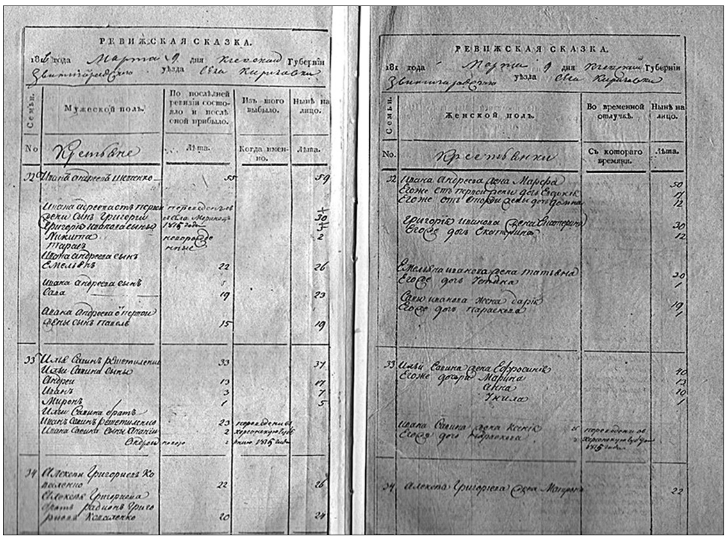
РЕВОЛЮ́ЦІЇ. Термін «революція» з'явився із публікацією в 1543 книги М.Коперніка «De revolutionibus orbium coelestium» («Про обертання небесних сфер»). Він мав кілька значень — обертання, поворот, переворот. Утвердилася пара слів, якими позначалася динаміка розвитку: «еволюція» як поступовість і «революція» як раптове прискорення, розрив поступовості, якісна зміна попереднього стану в розвиткові природи, сусп-ва, пізнання. Зміна династії в Англії 1688—89 дістала назву «славної революції». Це був перший випадок застосування терміна «революція» для позначення істор. події.

1) Революції як рушійна сила історії.

У середньовіччі вважалося, що рушійною силою історії є Провидіння. У 18 ст. Просвітництво підірвало *провіденціалізм. Французька революція кінця 18 століття* остаточно довела, що істор. події — це справа рук людських. Однак залишалося нерозв'язаним питання про те, чим керуються люди у своїх діях.

У 1-й пол. 19 ст. в економіці країн Заходу прискорилися модернізаційні процеси. Унаслідок цього набув самостійного значення клас, позбавлений засобів вир-ва, — пролетаріат. Аналізуючи зростання робітн. колективів і протистояння між ними та їхніми роботодавцями — капіталістами, основоположники марксизму дійшли висновку, що рушійною силою історії є боротьба *класів суспільних.* Напередодні *революцій в Європі 1848—1849* К.*Маркс* і Ф.*Енгельс* опублікували «Маніфест Комуністичної партії», в якому заявили, що комуністи поведуть робітн. клас на пролетарську революцію, яка ліквідує приватну власність і забезпечить побудову ладу, в якому кожна людина одержуватиме життєві блага за потребами. Торкаючись перебігу революц. подій, що незабаром почалися, К.Маркс у праці «Класова боротьба у Франції» сформулював висновок, який став афористичним: «революції — локомотиви історії».

Ідеологія революц. марксизму виявилася малопридатною для країн, які в серед. 19 ст. вже пройшли крізь горнило Р. Тепер Р. визнавалися необхідними тільки тоді, коли ін. способом було неможливо усунути застарілі сусп. інститути. Перевага надавалася еволюційному розвиткові, і привид комуніст. революції впав у анабіоз. Однак на переламі 19 і 20 ст. вислів К.Маркса про Р. як локомотиви історії набув поширення у Сх. Європі, де еволюційний характер розвитку лише збільшував соціальну напругу. Тимчасом у Зх. Європі виявили-



«Ревизская Сказка» села Кирилівка Звенигородського повіту Київської губернії, в якій містяться відомості про сім'ю Тараса Шевченка. 9 березня 1816.

ся популярними ідеї соціального дарвінізму. З'явилися праці, в яких доводилося, що людство підпорядковане принципам природного добору, коли в боротьбі за існування виживають тільки пристосовані до оточуючого середовища біологічні види.

У серед. 20 ст. А.-Дж.*Тойнбі* представив рушійну силу історії у вигляді концепту «виклик—відповідь». Людські спільноти постійно зустрічаються з викликами: погіршенням природних умов, агресією сусідів, консерватизмом соціально-політ. інститутів тощо. Спільноти, які здатні відповісти на виклик, продовжують жити, а інші — зникають. Концепт мав форму безликої закономірності, схожої на механізм природного добору, і в цьому полягала його сила. Істор. прогрес визначався як наслідок дій людської спільноти, яка знаходила в собі силу оцінити загрожуючу небезпеку і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно регрес представлявся наслідком бездіяльності спільнот, які не знаходили адекватної відповіді на виклик історії. Класова боротьба і Р. як її крайній вияв знаходили місце і в тойнбіанській моделі світобудови, але не визнавалися рушійною силою історії. Революція — це один із варіантів відповіді на виклик. Існують й ін. варіанти: реформа або стагнація. Рушійна сила історії є взаємодією виклику й відповіді.

2) Виробничі революції.

Техніка й економіка матеріального вир-ва зливаються в єдине ціле частіше, ніж ін. виміри *історичного процесу*. У цій площині історії людства можна виділити 3 фундаментальні вироб. Р. і певну кількість таких, які пов'язані із проривами на окремих ділянках науково-тех. прогресу.

Першу вироб. революцію брит. археолог В.-Г.*Чайлд* охарактеризував 1949 як неолітичну. Головним її змістом вважався перехід від привласнюючого госп-ва (мисливство, збиральництво, риболовля) до відтворюючого (*землеробство*, *тваринництво*). Відтворююче госп-во знаменувало собою появу сусп-ва: людина виокремилася із тваринного світу, первісна орда поступилася місцем родоплемінним колективам. Найважливішу роль у розвитку цивілізації, яка з'явилася під впливом неолітичної революції, відіграла поява приватної власності на природні ресурси і засоби вир-ва. У спільнотах із більш розвинутою соціальною структурою почалися державотворчі процеси, внаслідок чого вони діставали перевагу перед іншими в боротьбі за територію з її ресурсами. У кінцевому підсумку неолітична революція ознаменувалася появою письменності й переходом до обробки металів.

Друга вироб. революція народжувалася в Англії з 1760-х рр. і характеризувалася переходом від мануфактурного вир-ва до великої машинної індустрії. В історіографії вона більш відома під терміном «*промисловий переворот*».

Третя вироб. революція відбувається в наші дні. Викликаний нею технологічний прорив є найглибшим з усіх відомих людству. Ознаки цієї революції почали проявлятися із серед. 20 ст. Оскільки вона невіддільна від наук. досягнень, які не мають тенденції до згасання, важко передбачити строки її завершення. Подібно до пром. революції, яка перетворила *аграрне суспільство* на індустріальне, третя революція трансформує *індустріальне суспільство* на сусп-во нової якості. Політологи ще не підібрали для нього власного імені й називають його постіндустріальним. У рамках *постіндустріального суспільства* відбуваються прориви на окремих ділянках, які заслуговують назви революції. Зокрема, «зеленою революцією» називають застосування нових технологій із вирощування зернових к-р. «Інформаційною революцією» називають створення принципово нових електронних засобів управління, зв'язку та інформації.

3) Марксистська класифікація революцій.

Вироб. революції перебували поза зором К.Маркса. До створеної ним картини пром. революції немарксисти не мали претензій, але сам він називав цю революцію «промисловим переворотом». Марксова кваліфікація Р. визначалася вченням про класову боротьбу як рушійну силу історії. Теорія формацій була винайдена, щоб показати, як боротьба рабів і рабовласників, кріпосних селян і феодалів, пролетаріату та буржуазії змінює обличчя сусп-ва. Наступна формація вважалася більш прогресивною, ніж попередня. Вказувалося, що зміна формацій, породжена невідповідністю продуктивних сил характерові вироб. відносин, супроводжується соціальною революцією, а протиріччя між базисом і надбудовою всередині однієї формації — політ. революцією.

А.-Дж.Тойнбі виступав як реєстратор, знаходячи спільні риси в минулому різних країн, після чого об'єднував схожі країни в одну *цивілізацію.* К.Маркс виступав як романтик, який вважав, що пануючою рисою в істор. процесі є прогрес. Історія підтверджує цю тезу — поки що, бо ми не знаємо майбутнього. Та свій романтизм К.Маркс поширив на майбутнє, коли заявив, що пролетаріат побудує сусп-во, в якому кожна людина споживатиме матеріальні й культ. блага за потребами. Це означало, що він був не реєстратором, а пророком.

Відмова від формаційної теорії тягне за собою й відмову від штучного поділу Р. на соціальні і політичні. Кожну з них слід розглядати як соціально-політичну. Такі Р. треба протиставляти виробничим. Між ними, як це зрозуміло, існує різниця. Існує, однак, і об'єктивна схожість: як перші, так і другі, є природноістор. явищами. Теза про об'єктивну схожість стала потрібною після того, як світ зустрівся з феноменом комуніст. революції. Вона не схожа на всі попередні, тому що є реалізованою утопією.

4) Буржуазні революції.

Тривалість неолітичної революції треба визначати століттями. Пром. революція разом із наступною *індустріалізацією* вироб. сфери тривала багато десятиріч. Змінюючи фундаментальні основи буття на стику технічного і економічного вимірів істор. процесу, вироб. Р. радикально впливали на ін. виміри, створюючи цілісне сусп-во: перша з них — аграрне, а друга — індустріальне. Соціально-політ. Р. неспівставно коротші. У праці «Про рабство і

свободу людини» М.*Бердяєв* стверджував, що вони бували в усі часи. Проте у Стародавньому Єгипті або в Китаї знаходимо свідчення про ватажків сел. повстань, які стали монархами, але якісних змін у житті сусп-ва не відбулося. У середньовічній Європі сел. війни закінчувалися поразками.

Традиційне сусп-во в соціально-політ. системі координат хронологічно відповідало аграрному сусп-ву в іншій, техніко-екон., системі. Воно було консервативним, і жодні політ. катаклізми не могли перетворити підданих верховного правителя на громадян. Політ. катаклізм міг змінити тільки верховного правителя. Щоб перетворитися на громадян, вихідці з різних соціальних верств повинні були стати економічно і політично вільними, тобто самі обирати собі верховного правителя або обмежувати його владу за допомогою законів, обов'язкових для всіх.

Влада верховного правителя у традиційному сусп-ві випливала з факту володіння найголовнішим матеріальним ресурсом — землею. Він віддавав землю в користування людям, які уособлювали д-ву й військо (часто разом із селянами, які працювали на цій землі). Але його влада не поширювалася на товарний обмін. Будь-яка ринкова угода є вільною дією, в якій беруть участь покупець і продавець, товарно-грошовими відносинами неможливо володіти, як землею. Правитель повинен був забезпечувати законність і порядок, яких вимагав безликий ринок, щоб мати змогу користуватися грошима — тим ресурсом, без якого його влада ставала примарною. В міру розвитку ринку з'являвся торговельно-пром. клас, який формувався з різних *станів* традиційного сусп-ва. Представники двох привілейованих станів у Франції поставилися до нього як до третього стану — «всі інші». Однак всередині «всіх інших» визрівала *буржуазія*, яка була вже не станом традиційного, а класом індустріального сусп-ва. У неї вистачало ресурсів, щоб перетворити завжди приречений на поразку стихійний бунт на революцію, яка змінювала політ. устрій.

Першою буржуазною революцією була Вісімдесятирічна війна 1568—1648 у промислово розвинутих Нідерландах. 7 пн. провінцій у ході повстання проти іспанських *Габсбургів* завоювали незалежність і проголосили Голл. республіку. Успіхові революції сприяли активна участь населення в боротьбі з Габсбургами, союз купецько-патриціанської олігархії з кальвіністським *духовенством* та місц. *дворянством*, міграція людей і капіталів із Пд. Нідерландів у Голландію.

20 років (1640—60) тривала Англ. революція. Інтереси сільс. дворян, які зайнялися підприємництвом і комерцією (джентрі), фермерів капіталіст. типу і власників *мануфактур* прийшли в суперечність із королів. *абсолютизмом*, феод. дворянством і англіканською церквою. Хоч після багатьох подій, включаючи страту англ. короля Карла I Стюарта, відбулася реставрація Стюартів, цій династії довелося дозволити продаж землі й визнати свободу сумління. Коли династія перестала влаштовувати англ. буржуазію, остання здійснила корегуючу революцію, яку назвала «славною».

Майже три десятиріччя тривала Укр. революція (1648—76; див. *Національна революція 1648—1676*). Польські та полонізовані укр. феодали розбудували фільваркове госп-во з метою продажу хліба на європ. ринках. Щоб примусити селян працювати у *фільварках*, *пани* і *магнати* почали їх закріпачувати. Ватажку козац. повстання Б.*Хмельницькому* вдалося перетворити свій виступ у масштабну сел. війну, укласти союз із крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* і в боротьбі з військами польс. короля *Яна II* Казимира Ваза розбудувати Козац. д-ву. Крах польс. землеволодіння покозачив майже все укр. селянство, після чого сел. війна згасла. Додатковою причиною втрати потенціалу Визвол. війни став розкол у таборі борців за незалежність внаслідок старання *козацької старшини* здобути у власність землі разом із селянами. Гетьманові довелося шукати союзників за межами України. Допомога з боку Росії обернулася васальною залежністю і руйнуванням тих контурів нац. державності, які вже сформувалися.

Крах Укр. революції мав глибинну причину: Сх. Європа у своєму розвиткові відставала від Західної на 100—150 років. Склалася ситуація, коли товарно-грошові відносини на території *Речі Посполитої* розвивалися не в надрах «третього стану», а серед *шляхти* й магнатів. *Козаки* внесли організованість у національно-визвол. війну, якої не було в попередніх європ. сел. війнах. Та вони не спромоглися зробити невідворотним процес формування нац. державності, тому що самі формувалися як стан феод. сусп-ва, а не як економічно самостійний клас капіталіст. суспільства. Укр. революція випадає з ряду бурж. Р., проте залишається революцією, в якій тісно переплелися соціальні, національно-визвол. й реліг. складові. У тій частині України, яка відійшла до Рос. д-ви, відновилися сусп. відносини, властиві для традиційного сусп-ва, але в кріпосницькій, а не феодальній оболонці.

Амер. революція 1775—83 була війною за незалежність, подібною до Нідерландської революції 16 ст. Різниця полягала в тому, що голландці воювали з імперією, а амер. колоністи — із власною країною-метрополією. У ході війни формувався внутр. устрій першої у світі демократ. *республіки*, базований на політ. ідеалах доби *Просвітництва.* Відстоювання у війні громадян. свобод і необмеженого права на приватну власність згуртувало колоністів, які бажали бути господарями у своєму домі, а не підданими короля. Закріплення здобутої перемоги конституцією 1787 і Біллем про права послужило висхідним пунктом для формування *громадянського суспільства.* За багатьма параметрами Амер. революція виявилася взірцевою. Їй були властиві толерантність до переможених, використання виключно політ. засобів для розв'язання внутр. проблем, небажання лідерів зосереджувати у своїх руках усю владу. Однак нова д-ва зберегла інститут рабства і послідовно витісняла аборигенне населення з його

місць проживання, не зупиняючись перед діями, які мали характер *геноциду*.

Велика Франц. революція 1789—99 відбувалася в часи, коли на європ. континенті почали проявлятися перші ознаки пром. революції. Пануючий у Франції феод. устрій призвів до банкрутства д-ви і змусив франц. короля Людовіка XVI Бурбона звернутися за фінансовою допомогою до торговельно-бурж. кіл. Однак представники буржуазії не бажали далі миритися з абсолютною владою короля і відведеним для них статусом «третього стану». Скликані королем Ген. штати конституювалися в червні 1789 як Нац. збори, а через три тижні — як Установчі збори, покликані встановити новий політ. устрій. 26 серпня 1789 вони проголосили «Декларацію прав людини і громадянина», яка відкривала шляхи до перетворення традиційного сусп-ва на громадянське. Цей документ став преамбулою Конституції 1791, яка зробила Францію *конституційною монархією*. Дальший хід подій призвів до зосередження в Конвенті законодавчої влади. Конвент знищив феод. права і привілеї, передав селянам всі общинні та емігрантські землі, домігся страти короля Людовіка XVI Бурбона, створив революц. армію і розпочав війну з коаліцією європ. д-в. У ході війни блискучі перемоги здобув ген. Наполеон Бонапарт, що дало йому змогу звільнитися з-під опіки уряду, встановити в листопаді 1799 свою диктатуру і оголосити себе імператором. Агресивні війни імператорської Франції тривали 15 років і справили величезний вплив на європ. континент. Поразка *Наполеона I* Бонапарта призвела до реставрації Бурбонів. Вони нічого не забули і нічому не навчилися, внаслідок чого були зметені революцією 1830.

Р. середини 19 ст. у Франції, Австрійс. імперії, німецьких та італійських д-вах (див. *Революції в Європі 1848—1849*) показали, що робітн. колективи в умовах індустріального сусп-ва, що народжувалося, ставали самостійним чинником політ. боротьби. Однак ці Р. залишалися, як і попередні, буржуазними. Користуючися зростаючою політ. вагою, буржуазія у 2-й пол. 19 ст. застосувала держ. важелі для зниження соціальної напруги в сусп-ві. Гостре протистояння з пролетаріатом поступово пом'якшувалося. Сусп-во залишалося традиційним, але в ньому з'явилися істотні елементи *демократії* (аж до заг. виборчого права в Пруссії і Великій Британії).

Вивчаючи систему господарювання і соціально-політ. устрій, які здобули назву *капіталізму*, К.Маркс у праці «Капітал» зробив фундаментальний висновок: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Ф.Енгельс в одній із перших своїх книг — «Становище робітничого класу в Англії» — стверджував, що соціальна криза може бути розв'язана тільки революц. насильством, але через 40 років у передмові до нового видання зробив знаменне визнання: «Я навмисне не викреслив з тексту багатьох провіщень, у тому числі близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності». Західноєвроп. комуністи, які поділяли погляди К.Маркса та Ф.Енгельса, переконалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів праці і капіталу, аніж знищувати капітал, який був рівноправним із робочою силою агентом вироб. процесу. Виступаючи в Амстердамі (Нідерланди) у вересні 1872, К.Маркс визнав: «Ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б я краще знав ваші установлення, то, можливо, додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирним шляхом».

1891 нім. соціал-демократія прийняла Ерфуртську програму. Вона проголошувала кінцевою метою усуспільнення засобів вир-ва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції, тобто встановлення комунізму. Однак ця кінцева мета повинна була досягатися шляхом реформ, а не революцій. Марксисти поділили комунізм на дві фази (комунізм вир-ва і комунізм споживання), використовуючи для назви першої популярний термін «*соціалізм*». Оскільки капіталізм мав «перетекти» в комунізм шляхом демократ. реформ, термін «соціалізм» вийшов на передній план, а термін «комунізм» опинився в затінку. Соціалісти марксистського спрямування стали називати себе соціал-демократами. Політ. вибір соціал-демократів знайшов узагальнююче визначення у висловлюванні Е.Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух — це все».

5) «Навздогінні» революції.

У 1860—70-х рр. царський уряд у рамках «навздогінної» політики здійснив соціальну мініреволюцію без змін у політ. режимі. «Пригодована» царизмом буржуазія не спромоглася виробити в собі революційності, а тому імперський організм загнивав, аж врешті 1905 нарив прорвало. Гегемоном революції став ще незрілий пром. пролетаріат, і царський режим спромігся подолати її з найменшими втратами. Рос. імп. *Микола II* заспокоївся, не розуміючи того, що самодерж. спосіб правління вже став анахронізмом. Через 10 років революція повторилася в ситуації світ. війни, і цього разу для краху династії вистачило тижня. Якщо першу революцію в Росії можна назвати пролетарською, то 1917 проти царя об'єдналися всі — буржуазія, пролетаріат і одягнуті в солдатські шинелі селяни. До селян К.Маркс ставився презирливо, порівнюючи їх із лантухом картоплі: розв'яжи лантух, і картопля розсиплеться. Він мав рацію, але в розстановку сил внесла корективи світ. війна. Солдатська маса стала в основному селянською: по-перше, селянською була сама країна, по-друге, кваліфіковані робітники не підлягали мобілізації. Самі того не бажаючи, правлячі кола імперії об'єднали розпорошених селян побатальйонно, а на додаток вклали їм у руки зброю. Великі міста перетворилися на бази, де мобілізованих селян збивали у військ. команди та посилали на передову. Перед новобранцями постала проблема: іти на передову чи залишатися в тиловому гарнізоні, бунтуючи проти властей.

Російська революція 1917—1918 спалахнула в березні 1917 в

Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), дійшла апогею під час більшовицького перевороту в листопаді 1917 і зійшла нанівець із розгоном *Всеросійських Установчих зборів* у січні 1918. Учасниками її були не тільки політ. партії, але й самодіяльні орг-ції, створювані робітн. колективами та військ. підрозділами, — ради робітн. і солдатських депутатів. Склад рад, а на фронтах — солдатських к-тів — був плинним, колективи могли в будь-який момент відкликати свого депутата і делегувати іншого. Рад. чинник у революції був анархічним і деструктивним.

Переможці поділили революцію на дві: Лютневу буржуазно-демократичну і Жовтневу соціалістичну. Насправді це була одна революція, яка змінювалася у своїх барвах. Характер її на різних етапах неможливо визначити тільки одним терміном: буржуазно-демократична, робітничо-селянська, радянська. Вона могла б характеризуватися як «соціалістична» тільки в тому значенні терміна «соціалізм», який визнавали більшовики, — як першу фазу комунізму. Але самі більшовики в ході революції відмовилися від комуніст. гасел і взяли радянські: мир — народам (замість перетворення імперіалістичної війни на громадянську), фабрики — робітникам (замість *націоналізації* фабрик), землю — селянам (замість націоналізації поміщицьких маєтків). Із рад. гаслами вони подолали суперників і встановили свою диктатуру. Це означало, що революція на заключному етапі стала радянською, хоч більшовики її так не називали.

Гол. ознакою Рос. революції виявилося протистояння між багатими та бідними, привілейованими і знедоленими. Властиве всім Р., воно стало абсолютним. В умовах триваючої війни це загрожувало паралічем держ. інститутів і розпадом форм організованого життя. Тому революція відзначалася небаченою згуртованістю політ. сил. Страх перед анархією об'єднав ліберальну демократію, представлену передусім партією кадетів, і революц. демократію, яка складалася із соціал-демократів (меншовиків) і соціалістів-революціонерів (есерів). Страх перед розпадом д-ви змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію і обмежити власну активність. Пізніше і в якісно іншій ситуації ця активність проявилася у вигляді громадян. війни 1918—22 між білими та червоними.

Небувала гострота соціального протистояння виявилася живильним середовищем для гіпертрофованого зростання «партії нового типу» — *більшовиків*. Ця партія не мала за собою соціальних верств, які б могли підтримати її комуніст. доктрину. Однак завдяки гнучкій тактиці В.*Леніна*, котрий замаскував свою доктрину під стихійний рад. екстремізм, більшовики оволоділи значною кількістю рад і перетворилися з їх допомогою на держ. партію.

«Навздогінна» політика охоплює більшою мірою техніко-економічну й меншою — соціальну сферу. Як правило, політ. режим нездатний самостійно реформуватися. Коли ситуація доходить до точки кипіння, режим, який здійснює «навздогінну» політику, гине, і на сцену виходить революція «навздогінного» типу. Рос. революція з її унікальним феноменом рад якраз і була такою.

6) Національні революції. Р. носять ім'я тієї країни, де відбулися. На окрему назву національних революцій мають претендувати ті з них, які відбулися в багатонац. *імперіях*. Зокрема, революц. події 1848—49 в Австрійс. імперії частіше розглядаються як сукупність революцій, що відбулися в різних провінціях. Угорська або Чеська революція мали свої особливості через те, що ці країни до утворення імперії самостійно розвивалися впродовж сотень років.

Коли в Росії зникла імперська вертикаль влади, країна почала розпадатися через те, що різні її частини були надто несхожі одна на одну. Ця країна стала імперією задовго до офіц. проголошення 1721. Становище України в імперії Романових ускладнювалося тим, що вона мала спільну з Великоросією багатовікову історію. Панівні кола Росії впритул не бачили в українцях народ, відмінний від імперської нації. Всенар. характер руху за нац. державність, який розвинувся в Україні одразу після *Лютневої революції 1917*, став несподіванкою не тільки для правлячих кіл демократ. Росії, але й для *інтелігенції української*, яка довго не могла відмовитися від гасла автономної України у складі єдиної федеративної д-ви. Щоправда, оцінка цієї нерішучості лідерів *Української революції 1917—1921* мусить бути зроблена з урахуванням того, що країна перебувала у стані війни.

Лідери *Української Народної Республіки* зустрілися з кількома викликами, на які не змогли гідно відповісти. По-перше, вони недооцінили можливостей Раднаркому, який почав відновлювати дореволюц. кордони під гаслом створення «незалежних» рад. республік. По-друге, вони понадіялися на українізовані підрозділи царської армії, які розсипалися після прийняття *Декрету про землю 1917*. По-третє, вони недооцінили руйнівну силу робітн. рад, утворених у губерніях із переважаючим укр. населенням. Як відомо, великі міста в цих губерніях були переважно неукраїнськими за нац. складом. Раднарком цілком реалістично розраховував на підтримку робітн. рад, коли, на противагу *Тимчасовому урядові*, визнав кордони УНР, встановлені за етнографічним, а не істор. принципом, тобто з урахуванням пд. та сх. губерній, колонізованих українцями напередодні і після приєднання д-ви Б.Хмельницького до Росії. Отже, боротьба за утворення суверенної нац. державності, яка становила осн. зміст Укр. революції, не увінчалася успіхом. Але вона змусила вождів більшовиків, які встановили контроль над більшою частиною дореволюц. імперії, побудувати її як співдружність формально незалежних, а з 1922 року — союзних республік.

7) Комуністична революція. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* був більшовицьким у тому розумінні, що дав політ. владу більшовикам. Однак за своєю суттю це був рад. переворот. Перемогли ради, а на їхніх плечах до влади прийшла партія більшовиків. Після встановлення

однопарт. диктатури більшовики «приватизували» Рос. революцію: усі політ. сили, які не влаштовували їх, були оголошені контрреволюційними. Робітн. і солдатські колективи позбулися права міняти своїх депутатів у радах. Тепер вони повинні були дисципліновано голосувати за тих кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парт. к-ти. Революція зійшла нанівець із розгоном Всерос. Установчих зборів.

Поширення більшовицької диктатури зі столиці на периферію зайняло кілька місяців. Навесні 1918 партія більшовиків почала реалізацію своєї програми соціально-екон. перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких соціальних верств. Подібних перетворень світ не бачив, але вони не були продовженням Рос. революції. За методами реалізації ці перетворення являли собою типові «реформи зверху», яких було доволі в рос. історії, починаючи з петровських часів.

У рад. підручниках стверджувалося, що більшовики повною мірою реалізували гасла революц. народу. Справді, уряд В.Леніна припинив трирічну війну і уклав сепаратний мир із Німеччиною та її союзниками. Земля була поділена між селянами на зрівняльних засадах. Створені більшовиками збройні сили тричі за 1917—19 йшли походом на Україну, щоб утвердити в ній нац. державність у рад. оболонці. Та позбувшись імперіалістичної війни, народи Росії потрапили у вир війни громадянської. Віддавши землю селянам, більшовики після багаторічної підготовки перетворили їх на пролетаризовану робочу силу, прикріплену до колгоспних ланів своїм безпаспортним статусом і зобов'язану працювати на д-ву за порожні *трудодні*. Створивши формально суверенні нац. республіки, вожді більшовицької партії насправді побудували централізовану унітарну д-ву.

Комуніст. революція однаковою мірою була чужою для демократичного і радянського таборів у Рос. революції. Перемогу на етапі Лютневої революції здобув блок партій ліберальної і соціаліст. демократії, який сформував уряд. На етапі Жовтневої революції переможцем став рад. табір, який уособлювали нар. маси. Насправді, однак, народ виконував на обох етапах революції тільки чорну роботу. Перемогли більшовицькі вожді, які замаскували від народу і навіть від власної партії свої задуми. Породжений суто внутр. чинниками, рос. радикалізм послужив сприятливим ґрунтом для поширення ленінізму, тобто революц. марксизму, яким у легкій формі перехворіла Зх. Європа до революцій 1848—49.

8) Посткомуністичні революції. Комуніст. революція виходить за рамки нормального істор. процесу. Вона народжувалася не як результат попереднього розвитку, а як ідея в голові людини, яка керується найкращими намірами. Серед праць основоположників марксизму першою згадкою про «світле майбутнє» слід вважати промову 24-річного Ф.Енгельса в Ельберфельді (нині у складі міста Вупперталь, Німеччина): «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце».

Політ. режим у формі диктатури та комуністичний (офіційно — соціалістичний) спосіб господарювання невіддільні один від одного. Однак невіддільність не заважає їм бути двома окремими явищами. Комуніст. спосіб господарювання міг бути реалізований лише за наявності диктатури, здатної на Голодомор і Великий терор. Та диктатура тоталітарного типу могла утверджувати навіть антикомуністичний, тобто капіталістичний, спосіб господарювання (те, що спостерігаємо тепер у Китайс. Нар. Республіці).

Розпад *СРСР* перетворив союзні республіки на нац. д-ви, але кожна з них опинилася на грані екон. колапсу і політ. хаосу. Для поколінь, які були народжені при комунізмі, зміна життєвого укладу виявилася надзвичайно болючою. Зникла диктатура, люди стали вільними, але зникла і д-ва, яка повсякденно турбувалася про кожного і за кожного. Події 1989—91 в СРСР слід розглядати як революцію, але це була революція розпаду.

Держ. чиновники в Україні турбувалися про створення елементарних умов для виживання незахищених верств населення. Але в першу чергу всі вони турбувалися про себе. Тривалий період перебування укр. економіки в стані напівколапсу-напівхаосу пояснювався не стільки недосвідченістю, скільки злою волею колиш. номенклатури, яка міняла владу на власність. Вагома частка економіки країни була поділена між кількома кланами олігархів. Виникли могутні фінансово-пром. групи, які об'єднували технологічно пов'язані між собою підпр-ва і працюючі з ними банки. Оцінюючи розпочаті з 1994 ринкові реформи, слід взяти до уваги те, що ніхто не зміг би запропонувати раціонального способу *приватизації* з-дів і ф-к, які впродовж трьох поколінь перебували в держ. власності. Тільки пов'язані з д-вою потужні фінансово-пром. групи, які утворилися на базі супермонополізованої неконкурентоспроможної економіки, мали шанс прорватися на світ. ринки. Однак фактом залишається те, що монополістичні об'єднання забезпечували собі надприбутки завдяки зрощенню із представниками виконавчої і законодавчої влад.

Після 2000 екон. ситуація в Україні стабілізувалася, а населення пристосувалося до «дикого капіталізму», якого не можна оминути під час переходу до ринкової економіки. Але цей перехід ніс у собі загрозу протестних революцій. *«Помаранчева революція» 2004* — одна з них. Це соціальний вибух, який стався в ситуації, пов'язаній із президентськими виборами. Але він мав справжньою причиною глибоке невдоволення укр. громадян д-вою, в якій вони змушені жити.

Літ.: The International Encyclopedia of Revolution and Protest: 1500 to the Present, vol. 1—8. Malden, Massachusetts, 2009.

С.В. Кульчицький.

РЕВОЛЮ́ЦІЇ В ЄВРО́ПІ 1848—1849 РОКІ́В. Відбувалися в більшості країн Європи, маючи на

меті повалення феодально-абсолютистського устрою й реформування сусп. відносин на засадах представницької влади, визволення пригноблених народів від чужоземного панування та їх політ. усамостійнення. В окремих країнах розвиток подій супроводжувався гострими конфліктами між *буржуазією* та пролетаріатом (Франція), визвол. рухами різних національностей (Австрія). Назріванню й вибуховій революц. виступів передувало погіршення становища широких мас міськ. і сільс. населення внаслідок неврожаїв попередніх років та промислово-фінансової кризи, яка вразила Європу 1847.

Потужним імпульсом нар. розрухам в Європі послужило повстання в Парижі (Франція) 22 лютого 1848, в ході якого було скинуто монархію франц. короля Луї-Філіппа. Сформований у ці дні Тимчасовий уряд вдався до соціально-екон. заходів — забезпечення права на працю, організації нац. майстерень для безробітних, скорочення робочого дня тощо. 23 квітня 1848 в країні відбулися вибори до Установчих зборів, де праві респ. угруповання здобули більшість, що спричинило хвилю робітн. заворушень в Ам'єні, Ліможі, Руані (усі міста у Франції) та ін. 22 червня 1848 в Парижі з вимогами докорінних соціально-політ. змін відбулася багатотисячна демонстрація, яка наступного дня переросла у 3-денне збройне повстання. В листопаді 1848 за схваленою Установчими зборами конституцією в країні впроваджено президентську форму правління. У грудні 1848 президентом обрано Луї-Наполеона Бонапарта, який 2 грудня 1851 вчинив держ. переворот, розпустивши парламент і запровадивши воєнний стан. Через рік Францію було проголошено імперією, а її імператором — Луї-Наполеона Бонапарта під іменем Наполеона III.

В Італії революц. події розгорталися в умовах нар. маніфестацій у Папській д-ві після обрання 1846 нового Папи Римського Пія IX та заворушень у Сицилії проти неаполітанського бурбонського режиму. Протягом лютого—березня 1848 в Сардинії, Тоскані, Папській д-ві було прийнято конституції, утворено нові уряди. Найбільшими центрами революції стали проголошені 22 березня 1848 Венеціанська та 9 лютого 1849 Римська республіки. Різні течії визвол. руху згуртовувала спільна мета — об'єднання роздробленої Італії і звільнення Ломбардії та Венеціанської області з-під австрійс. окупації. На хвилі патріотичного піднесення населення 23 березня 1848 Сардинське королівство оголосило війну Австрійс. імперії. Ситуацію перших воєнних успіхів італійців змінила битва біля Кустоци (Італія) 25 липня 1848, де вони зазнали поразки і змушені були залишити визволені території.

У пошуках союзників італ. нац. рух звернувся до ін. пригноблених народів. Уже у квітні 1848 заклик «Перетворимо ланцюги на мечі» проголосили венеціанці у відозві «До хорватів та інших слов'янських народів», адресованій передусім до рекрутів, мобілізованих до австрійс. війська з Чехії, Хорватії, *Галичини*, *Буковини*. Із підтримкою нац. вимог слов'ян, у т. ч. «русинів, представлених селянством і духівництвом у Східній Галичині», виступали революц. часописи «Прогрессо», «Конкордія», «Фрателланца деї пополі» та ін. 1848—49 в боях на боці італійців брали участь окремі легіони поляків та угорців.

У Німеччині 19 березня 1848 в Берліні, після барикадних боїв, було створено ліберальний уряд, а 23 березня 1848 в сусідніх герцогствах Шлезвіг і Голштинія спалахнуло повстання нім. населення проти панування Датського королівства. На допомогу повстанцям вирушили загони добровольців з ін. нім. земель і прусська армія, яка вперше і востаннє взяла участь у визвол. змаганнях. Нац. війна завершилася під тиском Великої Британії, Рос. імперії та Швеції перемир'ям 26 серпня 1848, за яким визволені герцогства поверталися Данії.

Від травня 1848 роль загальнонім. об'єднавчого органу перебрали на себе скликані у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) Нац. збори. Розроблена ними конституція (березень 1849), хоча й передбачала об'єднання Німеччини на монархічних засадах — як імперії, не знайшла схвалення з боку урядів нім. д-в і прусського короля Фрідріха-Вільгельма IV Гогенцоллерна, якого франкфуртські парламентарі наділили титулом «імператора германців». Боротьба за конституцію охопила Саксонію, Рейнську область, Баден, ін. регіони й вилилася в масовий рух, до якого приєднувалися місц. ландтаги, муніципалітети, армійські гарнізони. Розвиток революц. дій, очолених лібералами і демократами, було зупинено збройним втручанням Пруссії й розгоном 18 червня 1849 франкфуртського парламенту, що засідав у цей час у Штутгарті (Німеччина).

Революція в Німеччині супроводжувалася піднесенням польського нац. руху, політ. платформа якого включала різні завдання: створення власної нац. *автономії* в межах прусської д-ви, об'єднання всіх польс. земель у відновленій самостійній Польщі. 20 березня 1848 вибухнуло повстання в м. Познань (нині місто в Польщі). Сформований к-т узяв на себе роль загальнопольс. визвол. центру. Для визначення шляхів ведення подальшої визвол. боротьби 5 травня 1848 в Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща) зібралися представники польс. провінцій Пруссії, під командуванням Л.Мєрославського розгорнулася підготовка добровольчих військ. підрозділів з метою вторгнення в *Царство Польське*. Але зброю полякам довелося спрямувати проти прусської армії, кинутої берлінським урядом на придушення заворушень серед польс. селян. Бойові дії припинилися у травні 1848, польс. сторона капітулювала. Заперечення Берліном нац. інтересів поляків підтвердили 27 липня 1848 нім. Нац. збори, які санкціонували включення корінних польс. територій Прусського королівства до Герм. союзу.

В Австрійс. імперії першим сигналом до революц. виступів послужило повстання у *Відні* 13 березня 1848. Після втечі з міста імперського канцлера кн. К.*Меттерніха* було проголошено створення нового уряду, до якого увійшли представники дворян-

ства і ліберальної буржуазії, скасовано цензуру, організовано роботи для віденських безробітних, відмінено деякі податки. 22 липня 1848 у Відні відкрилися засідання вперше обраного райхстагу, $^{1}/_{3}$ депутатів якого представляли селяни різних національностей, у т. ч. українці. Міжнар. резонансу набула промова І.*Капущака* із с. Ляхівці (нині с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.) з вимогою скасування кріпосництва без виплати викупу поміщикам: за його пропозицію голосували разом з іншими всі укр. депутати від Галичини і Буковини. 30—31 серпня 1848 райхстаг схвалив постанову про звільнення селян від кріпосної залежності з викупом (частково держ. коштом), *панщини*, *сервітутів*, *оброків*.

6 жовтня 1848 у Відні вдруге вибухнуло повстання — у відповідь на рішення імператорського уряду відправити частини австрійс. армії для війни з Угорщиною. Перехід міста під контроль повстанців змусив австрійс. імп. Фердінанда I Габсбурга разом із почетом залишити столицю. Проте вже в 2-й пол. жовтня 1848 його армія оточила і після кількаденних боїв захопила місто, вчинивши жорстоку розправу над учасниками революції. У березні 1849 новий імператор Австрії *Франц-Йосиф I* Габсбург оприлюднив власну конституцію для країни і припинив діяльність райхстагу.

Політ. перевороти в Австрійс. імперії спричинили пробудження національно-визвол. рухів в усіх її провінціях. У Празі 11 березня 1848 з ініціативи чеських республіканців зібрався мітинг, який ухвалив петицію до австрійс. імператора, угор. і чеського короля Фердінанда I Габсбурга з вимогами єдиного законодавчого сейму для чеських земель, рівності чеської і німецької мов в усіх сферах суспільно-політ. життя, свободи преси, зборів, ін. демократ. свобод, ліквідації феод. повинностей на селі тощо. Створений у квітні 1848 Нац. к-т став фактичним урядом Чехії.

2 червня 1848 в Празі відкрився *Слов'янський з'їзд*, на який прибули представники слов'ян. народів з Австрії, а також з Італії, Німеччини. Запрошення підготовчого к-ту були направлені й у *Київ*. Робота делегацій відбувалася в 3-х секціях, одна з яких під головуванням К.Лібельта — «польсько-русинська» — обговорювала укр. проблему. У підсумкових документах з'їзду проголошувалися повна рівноправність національностей і перетворення Австрії на федерацію під егідою габсбурзької династії, укладання союзу слов'ян. народів, засуджувалося гноблення слов'ян в Угорщині, Пруссії, Силезії, *Османській імперії*. Припинення діяльності з'їзду припало на початок повстання пражан (12—17 червня 1848) проти введення до міста імператорських військ, які й придушили виступ нац. сил і розпустили всі інституції чеської влади.

В Угорщині, у ході переможного повстання в Пешті (нині у складі м. Будапешт, столиці Угорщини), 15 березня 1848 до влади прийшов К-т громад. порятунку, почалася організація нац. гвардії. Але «Віденський двір» зміг схилити на свій бік провідників хорватського нац. руху і у вересні 1848 спрямувати хорватські збройні підрозділи на підтримку австрійс. армії у війні проти Угорщини. 14 квітня 1849 Нац. збори Угорщини оголосили Декларацію незалежності від Австрійс. монархії і країна фактично стала *республікою*. 13 серпня 1849 угор. армія капітулювала перед рос. військами, а реставрація австрійс. влади почалася із застосування масового військово-суд. терору.

Від початку європ. революцій визвол. рух у Словаччині, яка за меттерніхівського режиму перебувала під подвійним гнітом — австрійс. бюрократії та угор. аристократів, орієнтувався на повсталу Угорщину. Словаки вітали створення в ній ліберального уряду. Сформований у квітні 1848 Словац. нац. к-т скликав 10 травня 1848 Нац. збори, які окремим маніфестом задекларували необхідність територіальної автономії краю у складі угор. д-ви, власного представницького органу (сейму), визнання словац. мови офіційною, запровадження нац. шкільництва. Ці прагнення словаків угор. уряд кваліфікував як «австрійську інтригу». Придушення угор. революції 1849 відкрило шлях до поновлення габсбурзької системи гноблення й на словац. землях.

У схожих умовах розгорталися події в Трансильванії. Петиція, складена румун. інтелігенцією, пропонувала унію Трансильванії та Угорщини. Скликані 22 березня 1848 в м. Блаж (нині місто в Румунії) Нац. збори доповнили цей план вимогами про негайне звільнення селян краю від *кріпацтва*, відкриття румун. шкіл, призначення румунів на адм. посади. Трансильванський становий сейм, де абсолютну більшість голосів мала угор. «дворянська верхівка», зволікав із рішенням щодо румун. прав. У квітні—травні 1848 сільс. райони Трансильванії перетворилися на арену антипоміщицьких повстань, на які угор. влада реагувала військ. каральними експедиціями. Тимчасом румун. керівники прискорили формування власних військ. підрозділів. У 2-й пол. 1848 існувало 15 румун. легіонів, які австрійс. командування використало в бойових операціях проти Угорщини. У вересні 1848 Нац. збори висловилися проти унії з Угорщиною і за приналежність Трансильванії австрійс. короні на правах «адміністративної і культурної автономії румунів». У липні 1849 румун. і угор. сторони уклали перемир'я.

У сербській Воєводині, яка, перебуваючи у складі Австрійс. імперії, адміністративно підпорядковувалася також Угорщині, населення міст і сіл вийшло на маніфестації одразу після звісток про березневі революції 1848 у Відні та Пешті. Старі органи влади було замінено новими, з'явилася сербська нац. гвардія. Створена в краї в травні 1848 Скупщина проголосила його нац. автономією, яку угор. уряд відмовився визнавати. Вже в червні 1848 незгоди переросли у війну, яка обернулася втратою політ. свобод, здобутих обома народами 1848—49, і остаточною перемогою габсбурзької монархії на їхніх землях.

На укр. землях — у Галичині, Буковині, *Закарпатській Україні* — революц. виступи почалися 1848 багатолюдними вуличними

демонстраціями. У *Львові* вони відбувалися 18, 19 і 21 березня 1848, коли понад 12 тис. жителів міста підписали петицію австрійс. імп. Фердінанду I Габсбургу — першу в Галичині програму політ. перетворень. 22 березня 1848 велика маніфестація пройшла в *Чернівцях* — під гаслами підтримки конституції. Однак тимчасово зберігалися сервітути, за які селяни мусили, як і раніше, платити поміщикам. Весною та влітку 1848 заворушення набули особливо широкого розмаху під кер-вом депутата райхстагу Л.*Кобилиці* в сільс. районах Буковини, де імператорський указ щодо скасування кріпосництва не поширювався аж до серпня 1848.

Із розвитком революції на західноукр. землях активізувалися нац. рухи. Першими свою організацію створили у Львові 13 квітня 1848 поляки — *Центральну раду народову*. 19 квітня 1848 вище *духовенство Української греко-католицької церкви* подало губернаторові Ф.*Стадіону* від імені укр. населення петицію про запровадження в установах *Східної Галичини* укр. мови, доступ українців до держ. служби, рівноправ'я для священиків усіх конфесій. 2 травня 1848 галицькі українці оголосили заснування у Львові *Головної руської ради* на чолі з єпископом Г.*Яхимовичем*. В її відозві до народу та наступних петиціях була проголошена програма забезпечення вільного нац. розвитку українців, створення в Сх. Галичині укр. автономії. На її підтримку серед населення було зібрано понад 200 тис. підписів. Провідниками політики Гол. рус. ради на території Галичини стали місц. ради (бл. 50-ти, із них — 12 окружних), перша за революц. доби укр. газ. *«Зоря Галицька»* та ін. У містах і деяких селах почалося формування укр. нац. гвардії. Прагнучи підпорядкувати своїм інтересам укр. рух, Центр. рада народова 23 травня 1848 заснувала за участю полонізованої укр. інтелігенції окремий центр — *«Руський собор»*.

У *Буковині Північній* вплив на піднесення нац. руху австрійс. українців справила боротьба за збереження адм. єдності Буковини з Галичиною. Проте запроваджена в березні 1849 імперська конституція закріпила їх поділ. У Закарпатті українці також виступали під об'єднавчими гаслами: у січні 1849 делегація, очолена А.*Добрянським*, передала австрійс. імп. Францу-Йосифу I Габсбургу петицію з пропозиціями про об'єднання краю з Галичиною. У відповідь австрійс. уряд лише виокремив райони з переважним укр. населенням в Ужгородський округ, дозволивши відкривати нар. школи з укр. мовою викладання.

Революція на західноукр. землях набула кульмінації під час повстання 1—2 листопада 1848 у Львові (див. *Львівське повстання 1848*), спричиненого спробою австрійс. гарнізону захопити в місті владу. Авангардною силою виступив польс. академічний легіон, у складі якого були й укр. студенти. До нього приєдналися підрозділи нац. гвардії, робітники та ремісники. Після артилер. обстрілу і барикадних боїв австрійс. військам вдалося опанувати становищем. У місті було заборонено всі зібрання й політ. т-ва, періодичні видання, сотні повстанців піддано репресіям. У січні 1849 воєнний стан поширився на всю Галичину.

Великий резонанс європ. революції спричинили в Рос. імперії, справивши особливий вплив на регіони, прилеглі до зх. кордонів. У березні 1848 рос. імп. *Микола I* визнав становище загрозливим «потрясінням», «спробами до бунтів». Вже 20 березня 1848 в Царстві Польському, Литві, Білорусі й Україні було запроваджено надзвичайний стан.

На початку весни 1848 в укр. губерніях Рос. імперії постала атмосфера революц. сподівань і очікувань, підтримувана поширенням численних відозв і прокламацій із закликами брати приклад із «братів» — французів, німців, італійців, австрійців. Багато цих матеріалів надходило нелегально через австрійсько-рос. кордон, *Одесу*, *Керч* та ін. порти. На *Волині* і *Поділлі* з'являлися листівки, складені революціонерами у Львові, у *Білу Церкву*, ін. міста й містечка вони надсилалися з Пруссії, Угорщини.

На політ. зміни в зарубіжжі активно відгукувалася студентська та гімназійна молодь Києва, *Житомира*, *Рівного* та ін. Центром формування в Україні громад. думки на підтримку революцій став Київ. ун-т. Там же, у Києві, на Печерському майдані стався прилюдний виступ франц. підданого Е.Лемоаля, який проголосив гасло «Хай живе республіка!» В окремих частинах рос. армії, зокрема 2-й кавалерійс. д-зії, дислокованій в Україні, офіцери висловлювали симпатії визвол. боротьбі угорців та ін. народів. На Полтавщині в присутності військових і дворян вітали лютневу революцію у Франції брати М. і В. Закревські. Ідеї політ. свободи, адресовані воякам-українцям, висловлювалися в агітаційному творі «Солдатський катехізис», написаному укр. мовою.

Відверто антикріпосницького характеру набули заворушення укр. селян, викликавши паніку і масову втечу ***поміщиків*** зі своїх маєтків.

Але революції 1848—49 зазнали поразки. Більшість політ. і соціальних свобод, здобутих народами Європи, було відібрано під час реставрації повалених ними правлячих режимів. Однак і феодально-монархічний лад позбувся колиш. всевладдя, втративши одну зі своїх гол. підвалин — кріпосний стан величезних мас селянства, скасований безповоротно революц. боротьбою.

Літ.: *Kaindl R.F.* Die Bukowina in der Jahren 1848 und 1849. Wien, 1900; *Блан Л.* История революции 1848 г. СПб., 1907; *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. «ЗНТШ», 1920, т. 129; *Мельникова И.Н.* Закарпатская Украина в революции 1848 года. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. М.—Л., 1949; *Нифонтов А.С.* Россия в 1848 году. М., 1949; *Барабой А.З.* Правобережная Украина в 1848 г. «Исторические записки», 1950, № 34; *Кан С.Б.* Столетний юбилей революции 1848 г. в немецкой исторической литературе. «Вопросы истории», 1950, № 11; Wiosna ludów w Europie, cz. 1—2. Warszawa, 1951; Революции 1848—1849, т. 1—2. М., 1952; *Канделоро Дж.* История современной Италии: Национальная революция. М., 1962; *Авербух Р.А.* Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848—1849 гг. М., 1965; *Косачевская Е.М.* Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965; *Bohachevska-Chomiak M.* The spring of a Nation in Eastern Gali-

cia in 1848. New York — Paris — Sydney — Toronto, 1967; *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. К., 1971; *Стеблій Ф.І.* Революції 1848—1849 років у Європі і Україна. К., 1973; Освободительные движения народов Австрийской империи. М., 1981; *Франко І.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині [1898]. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Його ж.* Причинки до історії 1848 р. [1909]. Там само; *Блайбер Г., Шмидт В.* Европейские революции 1848—1849 гг. в историческом сравнении. «Новая и новейшая история», 1988, № 5; *Стеблій Ф.* Український національний рух в Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848—1849 рр. В кн.: Проблеми регіональної політики. Львів, 1995; *Ілько В.І., Олашин М.В.* Деякі аспекти участі царської Росії в придушенні революції 1848—1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті у російській мемуарній літературі. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 8. К., 1999; *Вин Ю.Я.* Европейские революции 1848 года: «Принцип национальности» в политике и идеологии. М., 2001.

М.М. Варварцев.

РЕВОЛЮЦІ́ЙНА УКРАЇ́НСЬКА ПА́РТІЯ — перша політична партія на укр. землях у складі Рос. імперії. Автором ідеї і назви РУП був М.*Русов*, який ще в 1-й пол. 1899 на зборах студентської громади Харків. ун-ту заявив про необхідність ідейно-орг. трансформації укр. руху. На той час у нац. русі виділилась ідеологічно неоднорідна, але радикальна молодіжна течія. 29 січня 1900 на т. зв. раді чотирьох (Д.*Антоновича*, Б.Камінського, Л.*Мацієвича* та М.Русова) започатковано процес створення партії, однак не проведено установчого з'їзду, не визначено орг. структури та керівних органів. Тому 29 січня 1900 можна вважати умовною датою заснування партії. У процесі становлення РУП можна виділити кілька етапів: 1) 1899 — виникнення ідеї та назви партії, початок підготовки до її створення; 2) 1900 — 1-ша пол. 1901 — проголошення партії, кількісне зростання, діяльність перших рупівців у складі молодіжних об'єднань національно-визвол. спрямування в *Харкові* й *Полтаві*, поява перших видань РУП (парт. маніфесту *«Самостійна Україна»* авторства М.*Міхновського*); 3) серед. 1901 — 1902 — перша конференція РУП, цілеспрямоване творення місц. орг-цій («вільних громад»), вихід першого загальнопарт. періодичного органу *«Гасло»* (виходив у Чернівцях 1902—03, згодом виходили часописи «Селянин» і «Праця»); 4) кінець 1902 — початок 1903 — перший з'їзд, створення керівних органів (ЦК у складі Є.*Голіцинського*, Д.Антоновича і В.Козиненка) і місц. к-тів РУП (київ., харків., черніг., полтав., лубенського і кубанського). Тоді ж створено Закордонний к-т у *Львові*, який координував видавничу діяльність РУП. Із закладенням орг. основ РУП постало питання її ідейного напряму, навколо прийняття парт. програми розгорілася внутр. боротьба. 1902, не отримавши широкої підтримки всередині РУП, прихильники більш радикальних націоналістичних гасел М.Міхновського заснували окрему *Українську народну партію.* 1903 від РУП відокремилася ліва група на чолі з Б.Ярошевським, яка утворила *Українську соціалістичну партію.* На той час більшість рупівців на чолі із М.*Поршем*, В.*Винниченком* і С.*Петлюрою* вважали, що орг-ція повинна бути нац. партією, до якої б входили українці і яка б поєднувала націоналізм із марксизмом. В органі «Гасло» вони виступили із критикою брошури М.Міхновського й підтримали «основні принципи, конечні цілі й тактику міжнародної соціал-демократії», тобто настанови т. зв. Ерфуртської програми. Гасло самостійності України було замінене вимогою національно-територіальної автономії в межах Рос. імперії. Меншість членів партії на чолі з М.*Меленевським* вважали, що РУП повинна представляти всіх робітників України, а сама повинна стати автономною орг-цією *Російської соціал-демократичної робітничої партії.* Влітку 1904 на 2-му з'їзді РУП М.Меленевський, О.*Скоропис-Йолтуховський*, Є.Голіцинський виступили за об'єднання з РСДРП, однак, не здобувши підтримки більшості, створили Укр. соціал-демократ. спілку, яка стала складовою частиною РСДРП (меншовиків). Решта членів РУП у грудні 1905 на останньому з'їзді партії проголосили про заснування *Української соціал-демократичної робітничої партії.*

Літ.: *Дорошенко В.* Революційна українська партія (РУП) (1900—1905 рр.): Нарис з історії Української соціал-демократичної партії. Львів—К., 1921; *Садовський В.* Від українофільства до політики (з приводу 25-ліття заснування РУП). «ЛНВ», 1925, т. 86, кн. 3; *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1: Революційна українська партія (РУП). К., 1926; *Дубинський А.* Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901—1905 років. В кн.: За сто літ, кн. 2. К., 1928; Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; *Шевченко В.М.* До історії діяльності РУП на Чернігівщині. «Сіверянський літопис», 1995, № 6; *Головченко В.І.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. Х., 1996; *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні кінця XIX ст. — початку XX століття: Зародження, еволюція, діяльність, історична доля. К., 1999; *Його ж.* Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. К., 2002; *Кривобок О.П.* Нарис історії РУП—УСДРП на Чернігівщині на початку XX століття — штрих до політичної історії регіону. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 10. К., 2005; *Колесник В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність Революційної української партії на початку XX ст. В кн.: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія, вип. 88. К., 2006; *Наумов С.О.* Створення Революційної української партії. «УІЖ», 2006, № 2; *Його ж.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. — лютий 1917 р.). Х., 2006; *Кривобок О.П.* Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2009.

Б.М. Янишин.

РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1905—1907 в Україні — перша загальнонародна демократ. *революція*, котру традиційно називають першою рос. революцією; найбільш активними її учасниками на території укр. земель стали проросійськи налаштовані політ. сили. Політ. факторами стали: архаїчність держ. управління у формі *самодержавства*; недоліки держ. «бюрократичної машини»; поглиблення «кризи еліт»; відсутність політ. свобод для підданих імперії. Екон. чинниками революції

були: наявність залишків кріпосництва на селі; необхідність зміни форм сел. землекористування; екон. криза 1900—03 та ін. Причинами соціально-психологічного характеру стали: посилення протистояння між працею і капіталом; селянськими товарними і



Демонстрація проти Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Одеса, 1905.

технологічно застарілими поміщицькими госп-вами; протиріччя між центром та окраїнами, держ. централізмом та місц. патріотизмом; зростання нац. самосвідомості окраїн і нац. рухів, революц. романтизм, психологічне піднесення. Важливим зовнішньополіт. чинником стала поразка імперії Романових в *російсько-японській війні 1904—1905.*

Революція 1905—07 в Україні мала ряд окремих революц. течій:

1) рушійною силою революції стало селянство, котре прагнуло завершення аграрної революції. Рух селян був досить незалежним, оскільки його учасники керувалися власними інтересами, використовували свої засоби боротьби;

2) найбільш активною частиною революц. процесу було робітництво. Очікування робітників були пов’язані з екон. вимогами, а також з усвідомленням необхідності впровадження політ. свобод;

Оратор закликає робітників Брянського заводу до страйку. Катеринослав, жовтень 1905.



3) складовою революції лишався ліберально-опозиційний рух. Прагнення його учасників були втілені в програми та парламентську діяльність рос. ліберальних партій, які відстоювали ідеологію та інтереси підприємців і *дворянства*, котре стало на шлях вдосконалення своїх госп-в шляхом збільшення їх товаризації;

4) значну частину опозиції становили нац. рухи на теренах укр. земель. Соціально-політ. прагнення їх представників (українців, поляків та ін.) орієнтувалися на набуття автономії, розвиток нац. к-р, громад. установ;

5) самостійною силою виступили представники соціал-демократ. руху: *Партії соціалістів-революціонерів* (есерів), Російської соціал-демократичної робітничої партії (*більшовиків* та *меншовиків*), єврейс. партії *Бунд*, Польс. соціал-демократ. партії, *Революційної української партії*, котра з кінця 1905 перейменувала себе на *Українську соціал-демократичну робітничу партію*, *Української народної партії*, «Української соціал-демократичної спілки», котра належала до меншовицької фракції РСДРП;

6) помітним потоком виступив консервативно-монархічний табір, який уособлював контрреволюцію. Його учасники (*«Союз русского народа»* та чорносотенний рух; див. *«Чорна сотня»*) прагнули зберегти самодержавство, архаїчну станову структуру, всевладдя бюрократії.

У своєму розвиткові революція 1905—07 в Україні пройшла кілька етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості.

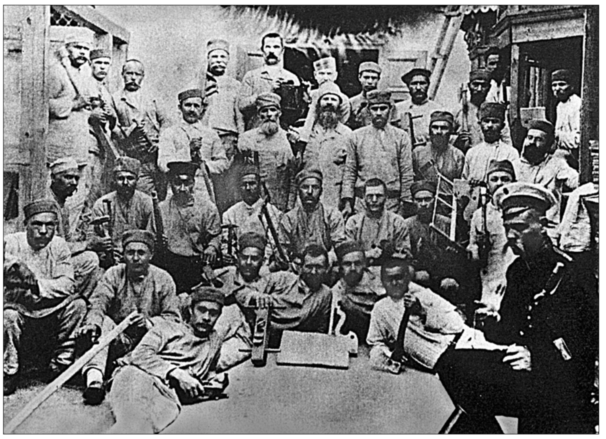
Перший етап — піднесення (січень—жовтень 1905). Початок революції поклали події в *Санкт-Петербурзі* 9 січня 1905 — «Кривава неділя». Багатотисячна мирна демонстрація робітників, яку очолював правосл. священик Г.*Гапон*, була розстріляна перед царським палацом. Ці події спричинили хвилю страйків по всій країні. Згодом рос. імп. *Микола II* публічно проголосив намір піклуватися про «робочий люд», пообіцяв пом’якшити цензурні правила, розширити права земського і міськ. самоврядування, розробити проект скликання нар. представників для законодавчих пропозицій, а наприкінці січня — на початку лютого 1905 утворив комісію «для невідкладного з’ясування причин невдоволення робітників». Під впливом цих подій застрайкували робітники *Києва*, *Харкова*, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одеси.* Протягом січня—березня 1905 в губерніях Сх. України страйкувало майже 170 тис. осіб. У багатьох місцях підприємці та царські власті змушені були піти на поступки: поліпшити умови праці, збільшити заробітну плату, скоротити робочий день тощо. Масові сел. заворушення в Україні розпочалися навесні 1905 у вигляді порубок лісів, займання й обробки поміщицьких земель, вимог зниження орендної плати, недозволеного випасу худоби; захоплення збіжжя, реманенту та провіанту в *поміщиків* та цукрозаводчиків. Влітку сел. виступи досягли свого апогею. У цей час виникла і перша суспільно-політ. орг-ція селян — Всерос. сел. спілка. У серпні сел. виступи послабилися, а у вересні 1905 розпочався спад.

Незадоволення виявляла інтелігенція. *Духовенство* вимагало відновлення виборного патріарха замість церк. синоду. Активною силою в революції виступило студентство, адже повернення ун-там права внутр. автономії перетворило їх на центри опозиції і справжні «острови» свободи слова. Не залишилися осторонь військові, з’їзд козац. офіцерів звернувся до царя із проханням надати *конституцію.* Навесні 1905 відбулося повстання на Чорномор. флоті на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський» під кер-вом матросів Г.Вакуленчука та П.*Матюшенка.* У цілому революція на 1-му етапі мала такі риси: зростання масової боротьби; посилення її політ. характеру; політизація нар. мас; активізація процесу самоорганізації сусп-ва; поширення заворушень серед селян та в армії; переплетення робітничого, селянського та національно-визвольних рухів.

Другий етап — кульмінація (жовтень—грудень 1905) — характеризувався зростанням виступів. Значного розмаху набув страйковий рух, який нараховував до 120 тис. робітників. Під впливом революц. подій 17 жовтня 1905 цар підписав Маніфест (див. *Маніфест 17 жовтня 1905*; у написанні брав участь прем'єр-міністр С.*Вітте*), що започатковував основи парламентаризму — свободу слова, зібрань, орг-цій; дума з дорадчого органу перетворювалася на законодавчий. Проголошувалася амністія всім політичним в'язням.

Як результат почали виникати перші в Росії політ. партії ліберальної орієнтації — конституційні демократи (кадети; див. *Конституційно-демократична партія*) та *октябристи*. Після завершення загальнонац. страйку урядово-монархічні сили перейшли в наступ. Виник чорносотенний рух, який об'єднав дрібних торговців, нижчі поліцейські чини, прикажчиків, службовців, збіднілих панків, монархічно налаштованих селян. Чорносотенці розпочали наступ на революцію організацією *погромів єврейських* і переслідуванням активних учасників подій на місцях — політ. активістів, радикальної інтелігенції. Робітники почали створювати для захисту від «чорної сотні» озброєні дружини. Маніфест 17 жовтня 1905 не зачіпав аграрного питання. 3 листопада 1905 було відмінено викупні платежі 1861 і розширено повноваження *Селянського поземельного банку* щодо продажу селянам землі. Із жовтня 1905 розпочався новий спалах сел. війни. Масовими стали напади на маєтки та їх підпали. Свідченням активної масової самоорганізації сусп-ва стало утворення профспілок. Першою виникла профспілка працівників Пд.-Зх. залізниці. У ході революції осередками професійного руху стали *Миколаїв*, Одеса, Київ, Катеринослав, Харків та ін. міста. Наприкінці 1905 в Україні існувало майже 80 професійних об'єднань. На 2-му етапі революц. боротьба мала такі риси: коротка стабілізація та певне розмежування політ. сил після публікації царського Маніфесту 17 жовтня 1905; діалог та легальна взаємодія між опозицією та владними структурами; активне формування багатопарт. системи; посилення пропаганди та агітації крайньо-лівих партій — більшовиків та есерів; організація лівими силами хвилі збройних повстань у грудні 1905.

Третій етап — спад (січень 1906 — червень 1907) — характеризувався зростанням конфронтації частини адм. еліти та держ. машини, поступовим згортанням революц. боротьби і збільшенням репресій. Завдяки прийняттю 15 грудня 1905 закону про вибори до *Державної думи Російської імперії* було закладено підвалини системи парламентаризму. 27 квітня 1906 розпочала роботу 1-ша Держ. дума, котра була досить опозиційною. Осн. питанням у Думі було аграрне, навколо нього велася жорстока боротьба. Конфронтація між Думою та урядом призвела до її розпуску царем. Були призначені нові вибори, прем'єр-міністром став П.*Столипін*, котрий контролював також мін-во внутр. справ. Запущений ним репресивний механізм спрямовувався проти свободи слова, на заборону профспілок та арешт активістів. Робітників-страйкарів звільняли та включали до «чорних списків» (ті, хто до них потрапляв, не могли знайти роботу). Радикальним реакційним заходом влади стало введення *військово-польових судів*, якими було заслухано 1100 справ, з яких 950 із вироком смертної кари, 85 — заслання, каторжні роботи в Сибіру. Урядовий терор провокував терористичні дії революц. табору. Жертвою есерів-терористів став і сам П.Столипін та його родина. У лютому 1907 розпочала роботу 2-га Держ. дума, яка була більш революційною, ніж попередня, що призвело до її розпуску 3 червня 1907. Почалася нова хвиля репресій, деякі радикальні депутати були заарештовані, соціал-демократ. фракція засуджена до заслання в Сибір. Розпуск 2-ї Думи і проголошення нового виборчого закону, за яким 51 % місць у Думі відводився дворянам-землевласникам, перебували у протиріччі з Осн. законом. 1 листопада 1907 відкрилася 3-тя Держ. дума. Соціальний склад депутатів суттєво відрізнявся від Думи 1-го та 2-го скликань, що давало підстави вважати її «чорносотенно-кадетською». Гол. постаттю революції в цей період був П.Столипін, який виступав рушієм та ідеологом реформ.



Робітники м. Горлівка, що брали участь у грудневому збройному повстанні 1905 р., на каторзі. 1906.

Останній етап революції характеризувався: посиленням репресій; помітним зменшенням масштабів та інтенсивності робітн. страйків і сел. виступів; переходом більшості політ. партій у підпілля; поширенням серед революціонерів терористичних форм боротьби; спробами опозиції продовжити антиімперську боротьбу парламентськими методами у стінах Держ. думи; переходом реакції в наступ. Революція 1905—07 не вирішила всіх проблем України, але відкрила українцям, хоч і на короткий проміжок часу, шлях до політ. та національно-культ. єдності, покращила соціально-екон. стан її населення.

Літ.: *Лось Ф.Є.* Революція 1905—1907 рр. на Україні. К., 1955; Великие незабываемые дни: Сборник воспоминаний участников революции 1905

Група селян, заарештованих «за аграрне безладдя», у Холодногорській в'язниці. Харків, 1906.



—1907 годов. М., 1970; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України: Україна крізь віки, т. 9. К., 1999; *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. К., 2002; *Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К., 2003.

В.Б. Молчанов.



Д.М. Ревуцький.

РЕВУ́ЦЬКИЙ Дмитро Миколайович (05.04(24.03).1881—29.12.1941) — мистецтвознавець, літературознавець, фольклорист, перекладач, один з основоположників укр. музикознавства, зокрема лисенкознавства. Професор (1923). Брат композитора Л.*Ревуцького.* Н. в с. Іржавець (нині село Ічнянського р-ну Черніг. обл.). Навч. в Чернігівській (1891—99) та Прилуцькій (1890, 1899—1900) г-зіях. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1906), дипломна робота: «Оссіянізм у Росії» (керівник — В.*Перетц*). Працював викладачем словесності (1906—09) в приватній школі Ревеля (нині м. Таллінн, Естонія), від 1909 — у київ. г-зії В.*Науменка,* водночас із 1910 — у 7-й Київ. г-зії. Серед гімназіальних учнів Р. відомі в майбутньому поет М.*Рильський,* літературознавець М.Алексєєв, зоолог С.Крашенінніков. 1918—32 працював у Київ. музично-драм. ін-ті ім. М.Лисенка (від 1923 — професор), де викладав орфоепіку на театральному ф-ті та власне опрацьований курс «Історія пісні». У лютому 1921 Р. був одним із засновників *Музичного товариства імені М.Леонтовича,* де очолив т. зв. перекладацький цех та видавничі проекти т-ва. 1922 разом із К.*Квіткою* був організатором Етногр. кабінету ВУАН (від 1936 — Ін-т укр. фольклору АН УСРР), 1923 доклав значних зусиль для виходу наук. час. *«Етнографічний вісник»* (нині *«Народна творчість та етнографія»*), ідея створення якого належала професорові українїстики А.*Лободі.*



Екслібрис Д. Ревуцького роботи художника В. Кричевського. 1929.

Від 1919 почалася активна наук. та видавнича діяльність Р. Публікувалися його праці з фольклористики й лисенкознавства, видавалися фольклорні збірки «Золоті ключі» (3 вип.), окремі номери із серії «Пісня», розпочалася ред. робота з видання повного зібрання творів М.В.*Лисенка* із грунтовними коментарями (муз. редактор — Л.Ревуцький), велася активна просвітницька діяльність зі сцени та по радіо (як співак Р. був гарним виконавцем вокальної музики й визнаним інтерпретатором укр. дум, який переконливо передавав фольклорну традицію кобзарського виконавства). Здійснив переклади українською низки вокальних творів європ. музики та 8-ми опер.

Після 1932 (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*) Р. звільнено з роботи в Київ. музично-драм. ін-ті ім. М.Лисенка, тільки 1938 його запросили старшим наук. співробітником до Ін-ту укр. фольклору АН УРСР. Був організатором знаної Респ. наради кобзарів (квітень 1939).

Із початком радянсько-нім. війни 1941—45 не мав змоги евакуюватися з *Києва* (зазнав обширного інсульту).

Був убитий (разом із дружиною) агентом НКВС.

Р. встановлена меморіальна дошка на Прилуцькій г-зії (1997). Його ім'я внесено до реєстру «100 найвідоміших українців» (2002).

Праці: Українські думи та пісні історичні. К., 1919; 1930; 2001; Живе слово: Теорія виразного читання для школи. К., 1920; 2001; Новий твір української інструментальної музики (про симфонічну поему Р. Гліера «Запорожці»). «Музика», 1925, № 7—8; «Цикл публічних музично-історичних демонстрацій» Г.М. Беклемішева. Там само; Сучасна пародія на українську народну думу (пісня «про Микиту»). В кн.: Етнографічний вісник, кн. 1. К., 1925; Кобзарі й лірники (добірка матеріалів). Вступні уваги. Там само, кн. 3. К., 1926; Золоті ключі: Збірник пісень. К., 1926—29; Хорова діяльність М. Лисенка. В кн.: Етнографічний вісник, кн. 1. К., 1931; С.С. Артемовський-Гулак і його комічна опера «Запорожець за Дунаєм». Х., 1936; Лисенко — хоровий диригент. «Радянська музика», 1937, № 4; Шевченко і народна пісня. К., 1939; Автобіографії М. Лисенка. Музикальна освіта М. Лисенка. В кн.: Українська музикальна спадщина. К., 1940; Український музичний фольклор. «Українське слово», 1941, 23 жовтня; Український фольклор і Лисенко. Там само, 1941, 6 листопада; Микола Лисенко: Повернення першоджерел. К., 2003.

Літ: *Іваненко В.* Дмитро Ревуцький. «Народна творчість та етнографія», 1971, № 2; *Кузик В.* Знімаємо тавро мовчання. «Музика», 1991, № 2; *Її ж.* Виступ Дмитра Ревуцького на республіканській нараді кобзарів (1939 р.). «Народна творчість та етнографія», 1991, № 5; *Ревуцький В.* Спогади про батька. «Музика», 1993, № 6; *Кузик В.* Дмитро Ревуцький — дослідник та перекладач австро-німецької пісні. В кн.: Роберт Шуман и перекрестье путей музыки и литературы. Х., 1997; *Ревуцький В.* По обрію життя: Спогади. К., 1998; *Кузик В.* Від Хмельницьких до Ревуцьких. В кн.: Український родовід. Львів, 2001; *Її ж.* Дмитро Ревуцький: 1881—1941 (біографічно-культурологічний нарис). В кн.: Вісник Львівського університету: Серія «Мистецтвознавство», вип. 2. Львів, 2002; *Її ж.* Д.М. Ревуцький. В кн.: *Ревуцький Д.* Микола Лисенко: Повернення першоджерел. К., 2003; *Її ж.* Ревуцькі—Хмельницькі—Ржевуські. В кн.: Український музичний архів, вип. 3. К., 2003; *Її ж.* Дмитро Ревуцький: Репресований посмертно: Ще раз про «міфотворчість» радянських істориків. «Слово "Просвіти"», 2006, 13—19 квітня; *Її ж.* Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин, 2009; 2011.

В.В. Кузик.

РЕВУ́ЦЬКИЙ Лев Миколайович (20(08).02.1889—30.03.1977) — композитор, піаніст, педагог, музично-громадський діяч. Професор (1935). Д-р мистецтвознавства (1941). Академік АН УРСР (1957). Герой Соц. Праці (1969). Засл. діяч мист-в УРСР (1941). Нар. арт. СРСР (1944). Член орг. бюро Спілки рад. композиторів України (1932—39; голова — 1932—36), орг. к-ту Спілки композиторів СРСР (1939—48), голова правління Спілки композиторів України (1944—48), член секретаріату правління Спілки композиторів України (до 1977). Брат Д.*Ревуцького.* Н. в с. Іржа-

вець (нині село Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в родині, генеалогічно пов'язаній із родами козац. старшини 17 ст. Навч. в київській муз. школі М.Тутковського по класу фортепіано М.В.*Лисенка* (1903), із 1904 — у Музично-драм. школі М.Лисенка, із 1908 — у муз. уч-щі, із 1913 — у консерваторії по класу фортепіано С.Короткевича й Г.Ходоровського. 1916 закінчив Київ. консерваторію по класу композиції Р.*Гліера* та юрид. ф-т Київ. ун-ту. 1916—18 перебував у армії на фронтах *Першої світової війни*. 1919—24 працював із Прилуцькою хоровою капелою (хормейстер — О.Фарба), 1921 — один з очільників Прилуцької філії *Музичного товариства імені М.Леонтовича*. Від 1924 — викладач Музично-драм. ін-ту ім. М.Лисенка в *Києві* (із 1934 — Київ. консерваторії), професор (1935). 1941—44 — зав. кафедри композиції, теорії та історії музики Ташкентської консерваторії, 1944—60 — Київ. консерваторії. Серед учнів: композитори — В.Гомоляка, Л.*Грабовський*, М.Дремлюга, С.Жданов, Г.Жуковський, В.*Кирейко*, А.Коломієць, Г.*Майборода*, П.*Майборода*, І.Паїн, В.Свєчніков, К.Шипович та ін.; музикознавці — Ф.Аерова, М.Бялик, Н.Герасимова-Персидська, В.Клин, Є.Столова, Б.Фільц.

Творчий стиль Р. позначився поєднанням європ. муз. лексики доби модерну з інтонаційно-гармонічним мисленням на основі укр. нар. мелосу. Започаткував нові напрями розвитку укр. фортепіанної музики (Соната, Прелюдії, Концерт для фортепіано — удостоєний Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка за 1966), новаторський підхід до вільної обробки нар. пісні для голосу із супроводом фортепіано (цикли «Козацькі пісні», «Сонечко», «Галицькі пісні» тощо), виявкравив нац. мелос у масштабній формі — Симфонія № 2, визнана як один із кращих зразків жанру свого часу (1927; удостоєна за 2-гу редакцію Сталінської премії за 1941; із 1966 лауреати Сталінської премії іменувалися лауреатами Держ. премії СРСР). Пафос усієї творчості Р. — нац. ідея, яка пронизувала кожен його твір як малої, так і крупної, форми. Стильові риси музики Р. переважно романтичного напряму в широкому аспекті — від осмислено обраного фольклоризму й до новітніх на 1920—30-ті рр. спроб імпресіонізму («Пісня» для фортепіано, 1929). Р. відомий як ретельний муз. редактор творчості М.Лисенка, зокрема, опери «Тарас Бульба» (літ. редакція М.*Рильського*, оркестровка Б.*Лятошинського*), здійснивши впродовж 1936—55 три її редакції та дописавши до неї Увертюру (1936—37, знаковий твір для укр. к-ри), сцену в гетьмана Остряниці, думу кобзаря та ін.

Автор багатьох муз. творів: вокально-симфонічних — кантата-поема «Хустина» (слова Т.*Шевченка*, 1923; 2-га ред.: 1944), «Ода пісні» (слова М.Рильського, 1956); «Монолог Тараса Бульби» (слова М.Рильського за повістю М.*Гоголя*, 1936—56); симфонічних — Симфонія № 1, присвячена Р.Гліеру (не закінчена, 1916—20; 2-га ред.: 1957), Симфонія № 2, присвячена С.Ревуцькій (1927; 2-га ред.: 1940; 3-тя ред.: 1960), Козачок (1936); концертів, сонат, прелюдій; хорових — «На ріках круг Вавілона» (1923), «У перетику ходила», «Ой чого ти почорніло» (усі на слова Т.Шевченка) та ін.; обробок нар. пісень (понад 120), зокрема циклів для голосу і фортепіано — «Козацькі пісні» (1925), «Галицькі пісні» (1926), та ін.; збірки обробок укр нар. пісень для дітей «Сонечко» (1925); пісень — «Із-за гір та з-за високих» (слова М.Рильського), та ін.; музики до театральних вистав, кінофільмів, радіопередач.

Документи спец. органів свідчать, що Р. разом із братом були в колі постійного нагляду останніх до 1941, їхні імена як «буржуазних націоналістів» проходили по справах ряду репресованих діячів укр. к-ри.

Лауреат Держ. премії СРСР (1941), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1966).

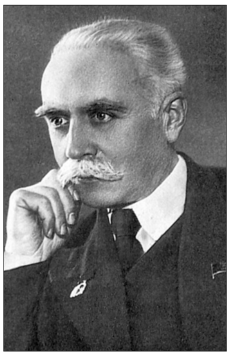
П. у м. Київ.

Меморіальний музей-садиба в с. Іржавець (1989), меморіальний горельєф Р. роботи О.Ковальова (м. Київ, вул. Софіївська, будинок 16), пам'ятна дошка на будинку гімназії у м. *Прилуки* (1997). Його ім'я внесено до реєстру «100 найвідоміших українців» (2002).

Праці і тв.: Автобіографічні записки. «Радянська музика», 1939, № 1; Виховання композиторської молоді. «Мистецтво», 1956, № 1; Струни Лисенка живі. «Мистецтво», 1967, № 4; Повне зібрання творів, тт. 1—11. К., 1989.

Літ.: *Грінченко М.* Музичні силуети. Левко Ревуцький. «Музика», 1927, № 2; *Кисельов Г.* Л.М. Ревуцький. К., 1949 (2-ге вид. — К., 1951); *Шеффер Т.* Л.М. Ревуцький: Нарис про життя і творчість. К., 1958 (рос. пер. — К., 1960); *Кирейко В.* Народна музика в творчості Л.М. Ревуцького. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 1; *Бялик М.* Л. Ревуцький: Риси творчості. К., 1963 (2-ге вид. — К., 1973); *Герасимова-Персидська Н.* Друга симфонія Л. Ревуцького. К., 1963; *Горюхіна Н.* Симфонізм Л. Ревуцького. К., 1965; *Її ж.* Образи Шевченка в «Хустині» Л. Ревуцького. В кн.: Збірник «Шевченко і музика». К., 1968; *Клин В.* Л.М. Ревуцький — композитор-піаніст. К., 1972; *Шеффер Т.* Лев Ревуцький. К., 1973 (2-ге вид. — К., 1979; 3-тє вид. — К., 1982); *Короткевич Ю.* Народно-пісенна основа ладової змінності у творчості Л.М. Ревуцького. «Народна творчість та етнографія», 1974, № 5; *Клин В.* Неподвластный времени. «Советская музыка», 1978, № 5; *Поставна А.* Становлення творчого методу Л. Ревуцького. К, 1978; *Бялик М.* Л.Н. Ревуцкий. Л., 1979; *Шевчук О.* Фольклор у творах Л. Ревуцького. «Музика», 1980, № 6; Лев Николаевич Ревуцкий: Статьи, воспоминания. К., 1989; *Лісецький С.* Л.М. Ревуцький. К., 1989; *Фільц Б.* Народна пісня у творчості Л.М. Ревуцького. «Народна творчість та етнографія», 1989, № 3; *Куровська Л.* Родинне гніздо Ревуцьких. «Музика», 1990, № 6; *Кузик В.* Ревуцькі — державці с. Іржавець. В кн.: Українська генеалогія: Теорія, методологія, історія та практика: Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. К., 1996; *Громовенко Л.* Дмитро і Левко Ревуцькі. В кн.: 100 найвидатніших українців. К., 2002; *Кузик В.* Лев Миколайович Ревуцький. Ніжин, 2009 (2-ге вид. — Ніжин, 2011).

В.В. Кузик.



Л.М. Ревуцький.

РЕГІМЕ́НТ — 1) назва круглої дерев'яної палички завдовжки бл. 40 см, яка за доби пізнього середньовіччя в деяких європ. країнах була символом верховного військ. командування. Традиція використання такого Р. пов'язана, очевидно, із символічними атрибутами влади давньорим. консулів;

2) у *Речі Посполитій* — назва затяжного (найманого) війська з іноземців, побудованого на орг. засадах західноєвроп. армій (в яких осн. тактичним підрозділом у піхоті та кавалерії був Р.). Наприкінці 16 ст. великий підрозділ затяжного війська почали нази-

вати «регіментом» (від назви, яку мав його командувач);

3) термін, яким позначалася гетьман. влада в *Гетьманщині*.

Літ.: *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965; *Żygulski Z.J.* Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europu i Bliskiego Wshodu. Warszawa, 1975.

П.М. Сас.

РЕГІМЕНТА́Р — у *Речі Посполитій* 16—17 ст. титул: воєначальника; тимчасового заступника *гетьмана* в період, коли гетьман внаслідок певних обставин (хвороба, полон) не міг виконувати своїх функцій; командувача військ. угруповання, який не підпорядковувався владі діючого гетьмана; командувача військ. угруповання, котрий призначався гетьманом і підлягав його владі. Після *Корсунської битви 1648*, коли *гетьман великий коронний* М.*Потоцький* і *гетьман польний коронний* М.*Калиновський* потрапили до татар. полону, у Польщі було обрано одразу трьох регіментарів — кн. В.-Д.*Заславського*, М.Остророга та О.*Конецпольського* і приставлено до них 32 комісарів-дорадників. Керовані ними військо зазнало поразки в *Пилявецькій битві 1648*. На елекційному сеймі в жовтні 1648 регіментарями були призначені кн. Я.*Вишневецький* та А.Фірлей, а 1649 відповідними повноваженнями були наділені С.*Лянцкоронський*, О.Конецпольський, а також А.Фірлей. Після повернення гетьманів із полону повноваження регіментарів були припинені, і в подальшому такі воєначальники вже не командували усім військом. 1656 польс. король *Ян II* Казимир Ваза, який із недовірою ставився до гетьманів, призначив Р. С.*Чарнецького*, причому вивів довірені йому підрозділи з-під гетьман. влади. Від 1660-х рр. і до кінця 17 ст. регіментарями були, як правило, офіцери-кавалеристи, котрих призначав сам великий коронний гетьман. Вони командували військ. угрупованнями за відсутності гетьмана. Окрім військової, вони мали ще й суд. та виконавчу владу над своїми підлеглими, однак свої дії щодо цього повинні були узгоджувати з гетьманом. Р. міг бути командувачем *посполитого рушення*.

Літ.: *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

П.М. Сас.

РЕГІО́Н (від лат. regio — «країна», «область», «царство»; історично походить від назви давньоримського міста Regio, нині — м. Реджо-ді-Калабрія, Італія) — частина земної поверхні із замкненими межами, яка характеризується цілісністю та своєрідністю в певному відношенні. Термін «регіон» має заг. зміст і застосовується для позначення територіальної ділянки будь-якого розміру, виділеної за різними ознаками або комплексом ознак. В залежності від них одна й та ж сама територія може бути поділена на різні за своїм змістом регіони. У заг. випадку їхні межі не збігаються.

У фізичній географії регіони виділяються як територіальні одиниці, цілісні та своєрідні за природними особливостями: біогеогр., зоогеогр., геоморфологічні та ін. регіони. Найбільш комплексний характер мають фізико-геогр. (ландшафтні) регіони. Ними є одиниці фізико-геогр. районування будь-якого таксономічного рангу. В екон. науках Р. виділяється як частина території, у межах якої склалась міцна система зв'язків між госп. суб'єктами і яка має певну спеціалізацію в госп. комплексі д-ви або наддерж. утворення. У *геополітиці* Р. розуміється як частина загальносвіт. простору, як наднац. територіальне утворення — об'єднання країн в екон. та/чи політ. блок, співтовариство. Внутрішньодерж. тлумаченням Р. оперує сфера держ. управління, де як регіони розглядаються окремі адм.-тер. одиниці (області, райони), а також об'єднання кількох таких одиниць за територіальним, екон. або ін. принципами. У гуманітарних науках Р. тлумачиться як людська спільність, яка мешкає (мешкала) в межах певної території й відзначається істор., культ., екон., геогр. своєрідністю та гомогенністю, що надає населенню єдності у визначенні та реалізації своїх заг. цілей. Виділяються різні за змістом регіони: історико-геогр., етнокульт., етногр., лінгвістичні та ін.

Регіони — індивідуальні територіальні одиниці й тому мають власну назву (Київ. столичний регіон, Волинь, Єврорегіон «Буг» та ін.). Доцільною може бути типологія регіонів за певними ознаками (гірські, рівнинні, примор. регіони та ін.). Р. — позарангова територіальна одиниця, однак здебільшого при поділі території на регіони вводиться їх ієрархія, тобто виділяються регіони різного таксономічного рівня. Згідно з «релятивістським» тлумаченням ієрархії регіонів кількість ієрархічних рівнів регіонів і критерії їх виділення визначаються наук. проблемою, що вивчається, чи управлінським завданням, що вирішується. Тому таксономічні системи регіонів, розроблені в різних науках, істотно відрізняються за числом рівнів і назвами таксонів. Досить поширеною є трьохрівнева ієрархія регіонів: макро-, мезо-, мікрорегіон.

Регіони — динамічні утворення. Із часом змінюються не тільки їхні характеристики, а й внутр. територіальній устрій, розміри та конфігурація. Для більшості регіонів можна встановити час їх виникнення. Унаслідок внутр. протиріч або зрушень у регіональних структурах вищих рангів регіони щезають, найчастіше поглинаються ін. регіонами або розпадаються на кілька регіонів.

Регіони, межі яких закріплені де-юре і які є об'єктами управління (напр. адм. одиниці), називають формальними. До неформальних зараховують регіони, існування та межі яких визначаються потребами наукового чи ін. пояснення устрою території. Регіони, які існують в уяві окремої особи, а також у колективній свідомості, називаються вернакулярними або когнітивними регіонами. Їхні межі можуть істотно не збігатися з межами регіонів, що виділяються на наук. чи управлінській основі.

Літ.: *Isard W.* Introduction to Regional Science. Englewood Cliffs, 1975; *Верменич Я.В.* Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. К., 2001; *Гродзинський М.Д.* Пізнання ландшафту: Місце і простір, т. 1—2. К., 2005.

М.Д. Гродзинський.

Поняття «регіон», базове в *регіоналістиці історичній*, є більше збірним, ніж строго визначеним. Як у системах управління, так і в широкому вжитку, під цей термін підводяться досить різні типорозміри територій окремих д-в. Серед спеціалістів і досі не завершені суперечки щодо того, чи варто підходити до цього поняття «нормативно» (тобто спираючись на суто адм. принципи поділу), чи «аналітично» (тобто через групування певних територіальних зон зі схожими або взаємодоповнюваними характеристиками). В Україні прийнято виділяти: 1) макрорегіони — групи сусідніх областей, об'єднаних спільністю історико-геогр. чинників, ресурсів, структури й організації госп-ва, екологічними завданнями; 2) мезорегіони, що загалом відповідають області; 3) мікрорегіони, які являють собою своєрідну за природно-екон., етносоціальними та ін. ознаками частину області чи АР Крим.

У традиціях географії, перенесених і у сферу загального краєзнавства — ототожнення (із певними застереженнями) природничо-госп. регіонів та історико-геогр. країв. В основі районування в цій схемі лежать природні чинники — наявність у рівнинній Україні 3-х природних зон — степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також 2-х гірських областей — Українських Карпат і Гірського Криму. Найбільш уживаним терміном, який перекриває базові в краєзнавстві поняття «край» і «земля», є дефініція «історико-географічний регіон».

Ін. критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти визначають Р. як основу соціально-економічної системи життєзабезпечення в певних, чітко визначених територіальних рамках. Політико-географічні, як і культурно-філософські, підходи до визначення регіону тяжіють до його розуміння не просто як території, спільності фізичного простору, а як людського співтовариства — зі своїми механізмами відтворення, власною самосвідомістю, схильністю до самовираження й самореалізації.

У політології Р., як правило, має вигляд території зі своїми власними політ. або адм. структурами, які в соціальній ієрархії розташовуються переважно між нац. рівнем та рівнем місц. органів держ. влади. Р. виступає при цьому як складова якогось духовного (культ.) і політико-територіального социуму, що має досить чіткі кордони й відносно цілісну (у т. ч. господарську і нормативно-інституційну) інфраструктуру життєзабезпечення. Соціологи здебільшого визначають Р. як частину території д-ви, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками — природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, к-рою, релігією тощо, — і досліджують взаємодію цих факторів.

У теорії управління Р. — це економіко-адміністративно-управлінське територіальне утворення, найбільша адм.-тер. одиниця субнаціонального рівня, яка має виборну владу, юрид. незалежність та власний бюджет. У політико-правових дослідженнях дедалі більшого поширення набуває функціональний підхід до визначення Р., згідно з яким увага фокусується на виявленні тих якісних властивостей мезорівня влади й управління, які дають йому змогу бути ефективним посередником у взаємовідносинах центральної і місцевої влади. Особливо розмита дефініція регіону в політ. практиці: тут намітилася тенденція ототожнювати регіон з областю (і навіть із містом респ. підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 26 регіонів. Пропонується кілька варіантів виділення в ході реформи адм.-тер. устрою крупніших регіонів (ареалів, країв, зон).

У міжнародно-правовому контексті поняття «регіон» зазнало в останні роки помітних уточнень під впливом процесів *європейської інтеграції.* Асамблея європ. регіонів для своїх внутр. цілей запропонувала таке визначення: «регіон — це територіальна одиниця, що є наступною після рівня держави, зі своєю системою самоврядування».

Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної к-ри, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в істор. пам'яті людей, їхній етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності — чинниках достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і для регіональної політики. На погляд етнопсихологів, територіальні, істор., геополіт., етнокульт., соціально-екон. та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культ. особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної госп. діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України 4-х виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням різних визначень Р. може бути сучасний погляд на нього як на триєдність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональну, структурно-галузеву і просторову компоненту як госп. життя д-ви, так і навколишнього природного середовища.

Літ.: *Симоненко В.К.* Регионы Украины: Проблемы развития. К., 1997; *Дністрянський М.* Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000; *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. К., 2001; Регионы и регионализм в странах Запада и России. М., 2001; Регіональна політика та механізми її реалізації. К., 2003; Регіони України: Проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. К., 2005; *Татаренко Т.* Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). Луганськ, 2005; *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі XX—XXI століть: Нові пріоритети. К., 2006.

Я.В. Верменич.

РЕГІОНАЛІ́ЗМ — ідеологія і стратегія, призначенням яких є забезпечення інтересів регіонів; процес реалізації прагнень і потреб регіонального співтовари-

ства. Терміном «регіоналізм», який є полісемантичним, може також позначатися прагнення до збереження культ. самобутності регіону («культурний регіоналізм»), рух, спрямований на захист етнічних, мовних, реліг. прав, співробітництво д-в у межах регіональних об'єднань. Упродовж 20 ст. Р. часто ототожнювали із сепаратизмом; нині в трактуваннях цього терміна переважають нейтральні визначення. Р. розглядається як «рух знизу», спрямований на коригування центр-периферійних та оптимізацію міждерж. відносин. У сусп. науках принцип регіоналізму базується на розгляді конкретної території (*регіону*) як вихідного об'єкта дослідження, причому всі політ., соціальні, екон. та ін. явища постають як ланки чи прояви специфічної просторової єдності, регіональної системи.

Як течія політ. думки Р. оформився в ході *Французької революції кінця 18 століття* в руслі протесту проти утвердження централістських тенденцій якобінізму. Проте сам термін з'явився значно пізніше — його появу пов'язують з іменем провансальського поета Берлюка-Перюссі й датують 1874. Регіоналістів 19 — початку 20 ст. (П.-Ж.Прудон, Л.Стурцо, Ш.Морра) вирізняли негативне ставлення до індустріального капіталу, прихильність до *консерватизму* й федералізму. Надалі термін «регіоналізм» трансформувався відповідно до набуття поняттям «регіон» нових смислів.

Нині поняття «регіоналізм» найчастіше застосовується як узагальнююче для характеристики інтелектуальних течій і доктрин, націлених на раціональне використання природних та історично виниклих просторових відмінностей, що існують всередині сучасних сусп-в. Предметом наук. інтересу є насамперед т. зв. пасивна регіоналізація, що визначається особливостями ідентичності, ландшафту, історії, к-ри. Водночас у полі зору перебувають і явища активного впливу на формування регіональної ідентичності та створення регіональних політ. інститутів — із боку як центр. урядів, так і регіональних адміністрацій.

Інколи поняття «регіоналізм» вживається й у вужчому значенні; тоді ним охоплюються здебільшого деформації, що виникають на грунті просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів. Р. знаходить свій прояв у різних звичаях, типах менталітету, культурних особливостях, специфіці політ. поведінки. У разі його ігнорування на офіц. рівні або надмірної політизації явища регіоналізму втілюються в появу центрів регіонального тяжіння, що можуть протистояти владі та стимулювати небажану децентралізацію.

Р. як явище суспільно-політ. життя, як проблема управління та як предмет наук. досліджень має як внутрішній, так і міжнародний, виміри і потребує для свого вивчення об'єднання зусиль соціологів, правників, економістів, політологів, істориків, етнографів, культурологів. Як міждисциплінарні вивчаються проблеми Р. на пострад. просторі і в стінах таких авторитетних міжнар. інституцій, як Центр славістики в Саппоро (Японія), Центр вивчення конфліктів і проблем безпеки в Цюриху (Швейцарія), Ін-т Кеннана у Вашингтоні (США), Ін-т Центр. і Сх. Європи при Вільному ун-ті в Берліні (ФРН). Одним із провідних центрів етнорегіоналістської думки є Мюнхен (ФРН), де в 1970-х рр. було створено Міжнар. ін-т із прав етнічних груп і регіоналізму «Інтерег». Політ. права етнічних меншин, аж до реалізації їхнього права на самовизначення, обстоює «Регіоналістський інтернаціонал». Асамблея європ. регіонів, утворена 1996, об'єднує майже 300 регіонів із населенням бл. 400 млн осіб. Асамблея європ. регіонів прагне до розвитку та посилення Р. в Європі, сприяє розвиткові європ. міжрегіонального співробітництва, стимулює процеси регіоналізації.

Сучасний Р. підпорядковується завданням реалізації переваг і мінімізації ризиків, пов'язаних із територіальною строкатістю та неоднозначним впливом глобалізаційних процесів. Конструктивним визнається розгляд проблем *глобалізації* і регіоналізації як взаємопов'язаних і взаємообумовлених. У міру того, як національно-держ. кордони втрачають значення інституційних бар'єрів, регіони перетворюються на окремі складові частини глобального світ. підприємництва. Проблема транснац. корпорацій стає одночасно глобальною і регіональною, чим зумовлена поява т. зв. нового регіоналізму і неологізму «глокалізація» (глобальна локалізація — регіональний сценарій глобалізації). Автори моделі «глоболокалізму» (З.Млинар та Ч.Алджер) наголошують на важливих змінах, які відбуваються в локальних, географічно обмежених спільнотах під впливом процесів глобалізації, доводячи, що в ході взаємодії цих процесів виникає зовсім нова якість. Це стосується таких «локальних» понять, як традиції, звички, місц. спільноти, — нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і тривкі структури соціальної свідомості та поведінки. Виникає безліч різних глобальних і локальних «соціокультурних гібридів» із властивою їм нестабільністю. Цей зв'язок глобального і локального, названий згаданими вище соціологами «Local-global nexus» («глобально-локальне зчеплення»), надає цілком конкретного теор. і соціологічного звучання відомій формулі «To think globally, but act locally» («мислити глобально, але діяти локально»).

На основі нового бачення Р. формується нове обличчя регіональної науки, яка позбувається притаманного їй упродовж 20 ст. економоцентризму. Теорія регіоналізму як один з її осн. напрямів розробляється як у територіально-економічному, так і в геоістор., політ., етнокульт., соціолінгвістичному та ін. аспектах. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Методологічні підходи до аналізу Р. теж відмінні. Онтологічний передбачає розгляд регіону як форми буття людини з особливим акцентом на специфічності геогр. середовища, заселення території і її освоєння. Типи поселень, особливості забудови, фор-

ми господарювання чимало скажуть вдумливому досліднику про характер соціальних відносин і специфіку світовідчуття членів регіональної спільноти. Функціональний підхід фокусує увагу на особливостях управління і функціях владних структур: регулятивній, аксіологічній (формування ціннісних систем), символічній, комунікативній тощо.

Із погляду соціальних конструктивістів регіони варто розглядати не стільки як території чи адміністративно-управлінські одиниці, скільки як «живі», соціально й інтелектуально конструйовані простори, межі яких визначаються не геогр. критеріями, а спільною ідентичністю («почуттям належності», певною сумою добровільно визнаних норм і цінностей). Саме такий підхід сьогодні поділяють більшість філософів, культурологів, політологів.

Літ.: *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.). К., 2001; Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002; *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. Симферополь, 2005; *Калитчак Р.* Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. К., 2007; *Верменич Я.В.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: Регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри. К., 2008; *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: Український контекст. К., 2008.

Я.В. Верменич.

РЕГІОНАЛІ́СТИКА ІСТОРИ́ЧНА — міждисциплінарний наук. напрям. Вивчає процеси життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у територіальній площині, у межах регіонів, що історично склалися; аналізує взаємодію геогр., екон., демографічних, екологічних, соціокульт. та ін. процесів у регіональному вимірі.

Напрям існує в істор. полі України близько двох століть. У руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з 18 ст., в наук. обіг було введено чимало відомостей про істор. минуле України, геогр. та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політ. устрій. Здійснені в цьому ключі описи *намісництв*, *губерній*, історико-етногр. нариси про міста і села заклали фундамент укр. народознавства.

Становлення укр. історіографії як науки відбувалося паралельно з осмисленням регіональної строкатості України й утвердженням практики її вивчення в розрізі окремих територій. Виниклий у такий спосіб історіографічний напрям В.*Антонович* називав «земельним», Д.*Багалій* — «обласницьким», «крайовою методою». М.*Грушевський* ввів термін «історичне районознавство» і створив Асоціацію істориків під такою назвою.

Традиції «регіонального виміру» в укр. історіографії втілилися в проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл; на цьому фундаменті в рад. часи було створено масштабну *«Історію міст і сіл Української РСР»*. Проте теоретико-методологічне осмислення проблем регіоналізації, регіоналізму, специфіки територіального устрою значно відставало від нагромадження емпіричного матеріалу.

Сучасний розвиток напряму зумовлений утвердженням нової «просторової» дослідницької парадигми — застосуванням хорологічних (ареалогічних) підходів до вивчення соціумів. Специфічність їх полягає в тому, що не час, а простір є осн. структурною домінантою дослідження, системоутворюючим чинником. Хорологічні підходи в аналізі сусп. явищ передбачають розгляд як предмета досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-геогр., адм., історико-політ. та ін. критеріїв, дають можливість повніше врахувати залежність місц. *ментальності* від специфічних умов і зовн. впливів.

Об'єктно-предметну сферу вітчизн. Р.і. становлять: 1) осмислення специфічності істор. розвитку на мезорівні, проміжному між національним і локальним; 2) дослідження регіону як соціокульт. цілісності; історії міських і сільс. поселень у регіональних межах; 3) простеження процесів демогенезу й етногенезу в регіональному вимірі, колонізаційних процесів, міграцій, комунікаційних зв'язків; 4) аналіз регіональних особливостей у розвитку істор. думки.

Сформувавшись у міждисциплінарному просторі, на межі природничого й соціогуманітарного знання, регіоналістика розвивається як комплексна синтезуюча дисципліна, яка досліджує процеси діяльності людини та створювані нею матеріальні й духовні цінності в рамках геогр. простору регіону. Геогр. складова регіоналістики включає в себе описання природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються к-рою даного регіону на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напряму — культ. географії). Історико-культ. складова — це історія заселення й освоєння регіону, формування в його межах певного типу к-ри й регіональної ідентичності. Демографічна складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. Етнокультурна зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкульт. взаємодії.

Базовим компонентом міждисциплінарного синтезу здатна виступати регіональна археологія — за умови впорядкованості її даних систематикою артефактів, згрупованих у «топохрони» (археол. типи в точних координатах місця і часу). У такий спосіб долається пізнавальна обмеженість археол. матеріалу, а конкретна *археологічна культура* постає як чітко визначений історико-пізнавальний об'єкт пам'яткознавства. Навіть палеоантропологія в поєднанні з археологією не тільки проливає світло на таємниці *антропогенезу*, але й дає змогу простежити шляхи міграцій первісної людини. Не доводиться вже говорити про здатність регіоналістики «організувати» й примусити «заговорити» етнографію і лінгвістику — на цьому шляху впорядковується масив інформації про геогр. межі розселення певних *етносів*, асиміляційні процеси, комунікаційні зв'язки, шляхи виникнення регіональних діалектів.

Сказане дає підставу для визначення методологічної ніші сучасної Р.і. як поля ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної к-ри. Розвиваючи традиції «землеописань» та «обласництва» в історіографії, Р.і. нині дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу — з аналізом «семіотики культурного простору», регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів.

У такому баченні регіон виступає не просто як «місце» чи «периферія», а як реально існуючий (або «уявлений», як нація в андерсонівському розумінні) соціальний організм зі своїми природно-геогр. особливостями. При цьому територія регіону розглядається не як безлике «середовище проживання», а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культ. форм буття, політичних, у т. ч. електоральних, симпатій.

Функціонуючий в *Інституті історії України НАН України* відділ істор. регіоналістики вбачає своє осн. завдання як в осмисленні ролі регіональних чинників у житті укр. сусп-ва на різних істор. етапах, так і в дослідженні в істор. ретроспективі особливостей його територіальної організації. Розгляд регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи відкриває широкі можливості для синтезу макро-, мезо- і мікроісторичних підходів, вивчення ритмів соціального життя, соціально-культ. контекстів моделювання можливих варіантів регіонального розвитку. Нового стимулу для свого розвитку набуває традиційна для України проблематика історії поселень і колонізаційних потоків, а поряд із цим починає освоюватися майже нерозроблена цілина проблем теорії й історії територіальної організації, зокрема формування адм.-тер. структури і систем місц. самоврядування.

У вітчизн. баченні Р.і. не протиставляє себе *краєзнавству*, а пропонує ін. методи дослідження «місць» (локусів) — з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокульт. цілісності та процесів демогенезу в ньому. Із тієї спадщини, яку прийнято (не зовсім правомірно щодо напрацювань 19 ст.) вважати краєзнавчою, регіоналістика запозичує емпіричний матеріал з історії поселень, розселення, колонізаційних процесів, форм збирання й обробки первинного матеріалу. Але, на відміну від краєзнавства, її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи й особливо — специфічні регіональні культ. традиції.

Співвідношення історичного краєзнавства та Р.і. можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і збігаються лише частково. У краєзнавстві в частині незбігу лишається вся сфера громад. і навч. краєзнавства, а в регіоналістиці — поглиблені історико-екон. дослідження регіонів, вироблення критеріїв екон. і політ. районування, розробка наук. начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку істор. думки, закономірності різних етапів істор. пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними наук. школами, тощо.

Виділення Р.і. в окремий наук. напрям дає змогу підкріпити конкретно-істор. матеріалом ідею багатомірності істор. процесу, виявити причини й наслідки існуючого різноманіття культ. форм і поведінкових реакцій. Лише на ґрунті Р.і. уявляється можливим створення деміфологізованої картини укр. історії, в якій специфічні відмінності окремих частин українського та ін. етносів виводяться з особливостей їх розвитку в різних держ. системах, пояснюються впливом геогр., соціобіологічних, історико-культ. та ін. чинників.

Необхідність дослідження регіонів як певної цілісності обумовлена потребами деталізації істор. процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Осмислення таких особливостей диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння істор. підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси й потреби даного регіону.

Велике значення мають регіонально-істор. дослідження для аналізу процесів формування і розвитку окремих культ. систем, зокрема для характеристики співвідношення етнічних та екологічних чинників у процесі еволюції людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної к-ри спочатку від природно-кліматичних, а потім у більшій мірі від соціальних і політ. факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культ. адаптації в різних регіонах.

Значення регіоналістики як автономної галузі соціогуманітарного знання особливо зростає в умовах, коли синергетичні, стадіально-хвильові підходи істотно потіснили прямолінійні «прогресистські» уявлення (див. *Прогресу теорії*). Соціальний розвиток дедалі частіше розглядається як хвилеподібний процес із відкатами назад, істотними просторовими диференціаціями. Якщо 1-ша пол. 20 ст. характеризувалася підвищеним інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності в О.*Шпенглера* та А.-Дж.*Тойнбі*, «формаційний» принцип у марксистському суспільствознавстві), то в 2-й пол. 20 ст. у фокусі зацікавлень опинилися «історія повсякденності», родини, краю, соціальна історія. Сучасне наук. знання ґрунтується на нових інтерпретаційних підходах, полідисциплінарності, максимально широких трактуваннях антропологізму. Відповідно до традицій «символічної» (культурної) антропології увага зосереджується на менталітеті, етосі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. І саме Р.і. здатна з'ясувати чинники, які детермінували поведінку людей у

певних регіонах і понині справляють вплив на їхні світосприймання й ціннісні орієнтації.

Літ.: *Симоненко В.К.* Регионы Украины: Проблемы развития. К., 1997; Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон. СПб., 1999; *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К., 2003; *Горизонтов Л.Е.* Украина в зеркале регионалистики. В кн.: Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. М., 2005; *Маловичко С.* Историография локальной истории: Современное состояние и основные тенденции развития. В кн.: Регіональна історія України, вип. 2. К., 2008; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: Еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

«РЕГІОНА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НИ» — збірник наук. праць *Інституту історії України НАН України* та його структурного підрозділу — відділу істор. регіоналістики. Видання репрезентує сучасні методологічні підходи до осмислення часових пластів і просторових топосів, діалектики центр-периферійних відносин, пошуку «територіальних» альтернатив традиційним наративістським підходам.

Видається з 2007. Гол. редактор — академік НАН України В.*Смолій*, відп. редактор — д-р істор. н. Я.Верменич. Періодичність виходу — 1 раз на рік. У щорічнику поряд із вітчизн. науковцями співпрацюють учені



«Регіональна історія України». 2007. Вип. 1. Обкладинка.

РФ та Польщі. Станом на 2011 вийшло друком 5 випусків.

Профіль збірника підпорядкований завданням концептуалізації *регіоналістики історичної* як міждисциплінарного наук. напряму, зосередженого на осмисленні регіональної специфіки в просторовому вимірі і в істор. ретроспективі. Має постійні рубрики: теоретико-методологічні проблеми регіональної історії, проблеми регіоналізму та локалізму в наук. дискурсі, ретроспективне дослідження територіального устрою, істор. урбаністика.

Гол. увага авторів приділяється оновленню термінологічного арсеналу регіональних і краєзнавчих досліджень, осмисленню світ. й вітчизн. досвіду регіонального моделювання, у т. ч. критеріїв адм.-тер. поділу, розмежуванню інтелектуальних полів регіоналістики, нової локальної історії, *мікроісторії*, *історії повсякдення*, історії пограниччя тощо. Помітне місце на сторінках щорічника займають питання істор. урбаністики з акцентом на осмисленні генетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міськ. способу життя й відповідної к-ри, а також проблем міськ. літочислення.

Електронна версія щорічника розміщена на веб-сторінці Ін-ту історії України НАН України: http://www.history.org.ua.

Літ.: *Смолій В.* Вступне слово. В кн.: Регіональна історія України: Збірник наукових статей, вип. 1. К., 2007; *Верменич Я.* Локальні рівні сучасного історичного пізнання: Спроба типологізації. Там само, вип. 3. К., 2009.

Я.В. Верменич.

РЕДЕ́ДЯ (р. н. невід. — п. 1022) — князь (точніше вождь союзу племен) касогів (літописна назва сучасних народів черкеської групи — адигів, черкесів, кабардинців), племена яких жили на Пн. Кавказі, недалеко від *Тмуторокані*. Під 1022 *«Повість временних літ»* розповідає, що тодішній тмутороканський кн. *Мстислав Володимирович* (брат київ. кн. *Ярослава Мудрого*) пішов із Тмуторокані війною на касогів. Їхній князь Р. вийшов йому назустріч із військом і запропонував вирішити результат війни поєдинком між ними. У герці переміг Мстислав, заволодів добром Р. і обклав касогів *даниною*.

Із Р. пов'язані міфічні генеалогії рос. дворянських та боярських родин Редегіних (бл. 30-ти фамілій, зокрема Белеутови, Добринські, Сорокоумови-Глібови, Лопухіни, Ушакови). За цими фальсифікатами, Р. мав синів Романа та Юрія. Старший — Роман — одружився з дочкою Мстислава Володимировича Тетяною і продовжив рід, а молодший загинув у *Лиственській битві 1024*. Ін. відомий фальсифікат, пов'язаний із Р., — адигська пісня, нібито записана в 19 ст., опублікована 1861 Шора-Бакмурзином-Ногмовим в «Історії Адигейського народу».

Літ: *Трубецкой Н.С.* Редедя на Кавказе. «Этнографическое обозрение» (М.), 1911, № 1—2 (кн. 88—89); *Лопатинский Л.Г.* Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов. «Известия Бакинского государственного университета», 1921, № 1, 2-й полутом (гуманитарные науки); *Зимин А.А.* Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в. М., 1988; *Прохоров Г.М.* Редедя. В кн.: Энциклопедия Слова о полку Игореве, т. 4. СПб., 1995; *Гадло А.В.* Предыстория Приазовской Руси: Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. СПб., 2004.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.



С.Ф. Реденс.

РЕ́ДЕНС Станіслав Францович (17.05.1892—12.02.1940) — один із керівників рад. органів держ. безпеки. Н. в м. Мінськ Мазовецький (нині місто Мазовецького воєводства, Польща) в сім'ї шевця, поляк. Закінчив уч-ще при Дніпровському металургійному з-ді (Кам'янське; нині м. *Дніпродзержинськ*). 1907—14 — розсильний, робітник цього з-ду. Із вересня 1914 — рядовий 6-го запасного саперного батальйону, із вересня 1915 — робітник Дніпровського, трубного та Брянського з-дів (Катеринослав; нині м. *Дніпропетровськ*). 1917—18 — член Катериносл. гарнізонної ради, червоногвардієць, секретар Спілки металістів Дніпровського з-ду, секретар Польс. групи Соціал-демократії Польщі і Литви, секретар Кам'янського к-ту РСДРП(б); працівник з-ду «Провідник» (*Москва*).

Із жовтня 1918 — слідчий, секретар президії, особистий секретар голови *ВЧК*; із квітня



О.П. Реєнт.

1919 — зав. юридичного, згодом — слідчого відділу Одес. губернської ЧК; із липня 1919 — заст. начальника відділу і член колегії Київ. губернської ЧК; із вересня 1919 працював у ВЧК; із січня 1920 — голова Одеської, із серпня 1920 — Харківської, із грудня 1920 — Кримської губернських ЧК; із липня 1921 — заст. начальника, із вересня 1921 — нач. Адміністративно-орг. управління ВЧК / ДПУ РСФРР; із вересня 1922 — нач. Крим. обласного відділу ДПУ РСФРР (із квітня 1923 — голова ДПУ Крим. АСРР). Із червня 1924 — пом. голови та секретар президії Вищої ради нар. госп-ва СРСР, із 1926 — керуючий справами наркомату робітничо-сел. інспекції СРСР та секретар колегії наркомату робітничо-сел. інспекції СРСР — Центр. контрольної комісії ВКП(б). Із листопада 1928 — голова Закавказ. ДПУ і повноважний представник ОДПУ по Закавказ. Соціалістичній Федеративній Рад. Республіці; із травня 1931 — голова ДПУ Білорус. СРР і повноважний представник ОДПУ по Білорус. військ. округу; із липня 1931 — голова ДПУ УСРР і повноважний представник ОДПУ по УСРР; із лютого 1933 — повноважний представник ОДПУ (із липня 1934 — нач. Управління НКВС РСФРР) по Моск. обл.; із січня 1938 — нарком внутр. справ Казахської РСР.

Член ВКП(б) з 1914. У січні 1932 — лютому 1933 — канд. у члени політбюро ЦК КП(б)У.

Комісар державної безпеки 1-го рангу (1935).

Нагороджений орденами Червоного Прапора (1925), Трудового Червоного Прапора УСРР (1927) та ЗСФРР (1932), Леніна (1937), медаллю «XX лет РККА» (1938), 2-ма знаками «Почетный работник ВЧК—ГПУ» (1922, 1932).

22 листопада 1938 заарештований, 21 січня 1940 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: Особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

РЕ́ЄНТ Олександр Петрович (н. 10.05.1949) — історик, краєзнавець, педагог. Д-р істор. н. (1994), професор (1998). Чл.-кор. НАН України (2000). Відмінник нар. освіти України (1996), засл. діяч н. і т. України (1997). Н. в с. Дяківці Літинського р-ну Він. обл. Закінчив історико-пед. ф-т Київ. пед. ін-ту ім. О.М. Горького (1975). До 1977 — на комсомольській і викладацькій роботі в цьому навч. закладі. Аспірант Ін-ту історії АН УРСР (1977—80), молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни. 1981 захистив канд. дис. на тему: «Робітничий клас радянської України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)». Із 1994 — заст. директора з наук. роботи. 1994 захистив докторську дис. на тему: «Робітники України в 1917—1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни)». Із 1999 — зав. відділу історії України 19 — поч. 20 ст.

Спеціалізується на проблемах теорії та методології істор. науки, історіографії, націогенезу і державотворення, соціально-екон. та політ. життя, національно-визвол. і суспільно-політ. рухів у 19—20 ст., історії Церкви та ін.

Автор понад 600 наук. публікацій, у т. ч. бл. 40 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедично-довідкових видань, 10 підручників та посібників. Член спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій *Інституту історії України НАН України* та Донец. нац. ун-ту. Голова Експертної ради ВАК України з істор. наук (1997—2001), член Держ. атестаційної колегії Мін-ва освіти і науки України з історії (2004—09), член президії ВАК України (з 2009), член атестаційної колегії Мін-ва освіти і науки, молоді та спорту України (з 2011). Член редакційних рад і редколегій провідних наук. періодичних видань і збірників істор. профілю (*«Український історичний журнал»*, «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», «Історичний журнал», «Ucrainica Polonica», «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», *«Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики»,* «Український історичний збірник», кількох міждисциплінарних журналів).

Брав участь у підготовці колективних видань: *«Історія Української РСР»* (т. 5, 1977), *«Реабілітовані історією»* (з 1992), «Малий словник історії України» (1997), «Україна крізь віки» (1999), «Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941—1945» (2000), «Військове будівництво в Україні у XX столітті» (2001), «Нариси з історії дипломатії України» (2001), «Україна: Утвердження незалежної держави (1991—2001)» (2001), «Уряди України у XX ст.» (2001), «Нариси історії професійних спілок України» (2002), «Політичний терор і тероризм в Україні» (2002), «Енциклопедія історії України» (із 2003), «Історія українського селянства» (2006), «История Украины: научно-популярные очерки» (2008), «Економічна історія України» (2011) та ін.

Член Нац. спілки журналістів України (2005), Голова Нац. спілки краєзнавців України (2012). Веде активну викладацьку та методичну роботу. Голова комісії з історії краєзнавства Малої академії наук України (2001—09), Голова Комісії з історії Всеукр. конкурсу навчальних програм та підручників для 5—12-го класів загальноосвітніх навч. закладів (2002 —08).

Зав. кафедри заг. історії, методології і методики навчання Держ. вищого навч. закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (із 2005), почесний доктор цього ун-ту, почесний професор Ізмаїльського держ. пед. ун-ту (з 1999), почесний професор Кам'янець-Подільського нац. ун-ту (див. *Камянець-Подільський державний університет*). Систематично читає спецкурси в ін. вузах країни. Підготував понад 30 кандидатів та д-рів наук.

Лауреат премії НАН України ім. М.Костомарова (1997), Держ. премії України в галузі н. і т. (2001, за монографію «Українські визвольні змагання 1917—1921 рр.» циклу «Україна крізь віки»), премії ім. Д.Яворницького (2009).

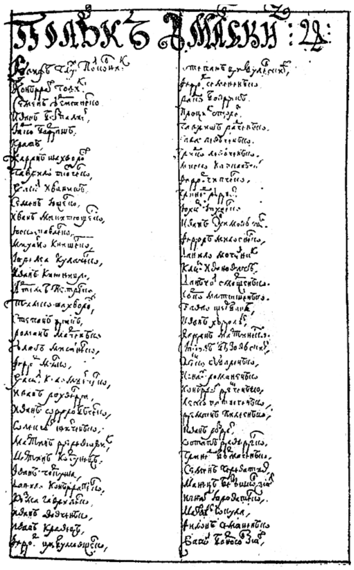
Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007), Почесною Грамотою КМ України (1999), Грамотою ВР України «За заслуги перед Українським народом» (2006), Почесною Грамотою ВР України «За особливі заслуги перед Українським народом» (2008), Подякою Голови КМ України (2009), відзнаками НАН України «За підготовку наукової зміни» (2009), «За наукові досягнення» (2011), а також орденами та грамотами різних реліг. конфесій, багатьма відомчими й університетськими відзнаками.

Праці: Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.). К., 1984; Більшовизм і українська революція (спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів). К., 1994; Україна: Проблеми самоорганізації (начерки новітньої доби). К., 1996 (у співавт.); Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр. К., 1996; Українська національна ідея і християнство. К., 1997 (у співавт.); У робітнях історичної науки. К., 1999; Історія України: Навчальний посібник для 9-го класу. К., 2000, 2005, 2009 (у співавт.); Нариси з історії Української революції. К., 2000; Павло Скоропадський. К., 2003; Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К., 2003; Перша світова війна і Україна. К., 2004 (у співавт.); Україна між світовими війнами (1914—1939): Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навчальний посібник. К., 2004; Україна Соборна: Наукові розвідки і рецензії. К., 2006; Промислове виробництво в містах і селах Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. К., 2008 (у співавт.); Історія України: Підручник для 9-го класу. К., 2009 (у співавт.); Україна XIX—XX століть: Роздуми та студії історика. К., 2009; Історія України: Підручник для 10-го класу. К., 2010 (у співавт.); Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861—1914 рр.). К., 2011 (у співавт.).

Літ.: *Брега Г.* Реєнт Олександр Петрович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Лисенко О.* Життєвий і творчий шлях Олександра Петровича Реєнта. «Історія України», 2006, № 17 (465); *Лисенко О.Є., Степаненко Г.В.* Олександр Петрович Реєнт. В кн.: Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реєнт: Біобібліографічний покажчик: 2005 рік. К., 2006; *Романцов В.* Ювілей визначного вченого: До шістдесятиріччя від дня народження Реєнта Олександра Петровича. «Схід: Аналітично-інформаційний журнал: Економіка. Історія. Філософія», 2009, № 2 (93); *Лисенко О.Є.* До 60-річчя члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта. «УІЖ», 2009, № 3.

О.Є. Лисенко.

«РЕЄ́СТР ВІ́ЙСЬКА ЗАПОРО́ЗЬКОГО» 1649 — *реєстр козацький*, укладений згідно з умовами Зборівського договору, за якими чисельність *реєстрових козаків* мала бути збільшеною до 40 тис. Містить у собі 40 358 імен чи прізвищ козаків-повстанців, вказуються й імена полкової та сотенної старшини (полковник, *осавули*, *хорунжі*, *сотник*, сотенний писар). Укладення реєстру проводилося восени 1649 за розпорядженнями гетьмана Б.*Хмельницького*, який встановлював контрольні цифри для *полків*. Спочатку створювалися сотенні реєстри, потім — полкові, після чого вони направлялися до *Чигирина*, де коригувалися і зводилися в єдину книгу Б.Хмельницьким, І.*Виговським*, *генеральним обозним* І.Чернятою, *генеральним осавулом* Д.*Лисовцем* та М.Лученком, імовірно, і Т.*Хмельницьким*. Було створено 2 рівноцінні оригінали реєстру. Один знаходився в ген. канцелярії *Війська Запорозького* і не дійшов до нашого часу, другий, писаний рукою І.Виговського, був направлений на поч. 1650 польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза. Існували також офіц. тогочасні копії реєстру, але жодна не збереглася. Оригінал реєстру, направлений королю, зберігається в Рос. держ. архіві давніх актів у *Москві* (ф. 196, Мазурина, № 1691). Однак тут бракує повного тексту вірша, присвяченого завершенню реєстру. Повний список його зберігається в ЦДІА України в м. Київ (ф. 1230, оп. 1, № 348, арк. 1—8).



Реєстр Війська Запорозького. 1649. Аркуш.

Реєстр повідомляє точні дані про адм.-тер. поділ Укр. д-ви — *Гетьманщини*, структуру і склад ядра укр. війська, проливає світло на біографії активних учасників Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58, є важливим ономастичним джерелом, котре засвідчує, що серед реєстровців українці складали бл. 90 %. У реєстр вписано 16 козац. полків, їхні сотні, котрі в одному випадку названі за своїм сотенним центром, а в другому — за прізвищем сотника. Реєстр 1649 використовувався при складенні реєстру 1651, який не дійшов до нашого часу, а також створенні т. зв. присяжних книг 1654, які збереглися частково.

Вид.: Реестр Войска Запорожского 1649 года. М., 1875; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

Літ.: *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; *Luber S.* Die Herkunft von Zaporoger Kozacken des 17 Jahrhunderts nach personennamen. Berlin, 1983; *Осташ Р.И.* Украинская антропонимия первой половины XVII века: Мужские личные имена: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1986; *Мицик Ю.А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

РЕЄ́СТРИ КОЗА́ЦЬКІ — списки *козаків*, які перебували на держ. службі, за аналогами військ. найму в європейських країнах на зламі пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Уперше з'являються як тимчасові на поч. 1560-х рр. під час війни *Великого князівства Литовського* з Рос. д-вою. Згодом Р.к. запроваджуються в новоствореній д-ві *Речі Посполитій* для фіксації козаків, які бралися урядом на службу. Ареалом формування переважно була *Наддніпрянська Україна*. Первісний реєстр налічував 300 козаків, проте, на відміну від попередніх наборів, усім їм,

окрім грошової винагороди, надавалися спец. сусп. права та привілеї. Чисельність вписаних до реєстру не була стабільною і залежала від держ. потреб. До поч. 17 ст. в мирний час вона постійно змінювалася, але не перевищувала 1 тис. козаків, відповідно збільшувалася в ході воєнних кампаній. Із періоду польс. доби збереглися лише 2 повні козац. реєстри, ін. представлені, як правило, іменами старшини. 1581 після завершення військ. походу польс. короля *Стефана Баторія* оплату за службу отримали 500 козаків згідно з тогочасним реєстром. За умовами Зборівського договору *«Реєстр Війська Запорозького» 1649* налічував 40 тис. осіб. Після завершення Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. реєстри були скасовані. Замість них почали складати *компути*, на підставі яких визначалася належність до козац. стану, що фіксувалося в т. зв. *гетьманських статтях* — договорах між *Гетьманщиною* та Рос. д-вою. У цей же період почали складати Р.к. на Запорожжі як правову базу для означення служби царському урядові, що завірялися відповідним чином. До сьогодні повний список запорожців — 12 760 осіб з 38 куренів *Нової Січі* — зберігся за 1756. Р.к. є вагомим джерелом вивчення чисельності, етнічного і особового складу укр. рицарства.

Літ.: Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. (Реєстри всього Війська Запорозького 1649 р. і мовно-територіальні контакти). К., 1989; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. К., 1995; *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2006.

В.О. Щербак.

Реєстр Війська Запорозького. 1649. Титульний аркуш.



РЕЄСТРО́ВІ КОЗАКИ́ — укр. *козаки*, які перебували на службі уряду *Речі Посполитої* в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Назву дістали від записів до спец. реєстрів (списків). Виникнення реєстрового козацтва пов'язане з необхідністю зміцнення пд. кордону та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх д-в. За наказом польс. короля *Сигізмунда II* Августа *гетьман великий коронний* Є.*Язловецький* 1572 прийняв на держ. службу 300 козаків. Першим керівником, або ж старшим реєстрового загону, був призначений шляхтич Я.Бадовський. Відтоді польс. уряд почав офіційно визнавати лише Р.к., а проти невписаних до реєстру вів нещадну боротьбу. Реєстровці звільнялися від сплати податків, вилучалися з підпорядкування місц. адміністрації, встановлювали власне судочинство. За ними було також закріплене право на землеволодіння. Реєстрове військо отримало офіц. назву «Запорозького» та спец. відзнаки — *клейноди козацькі — корогву, бунчук, булаву*, печатку та литаври. У *Трахтемирівському монастирі* організовано козац. шпиталь. Чисельний склад реєстрового війська не був сталим. 1578 польс. король *Стефан Баторій* сформував козац. загін у 600 осіб, який також проіснував недовго. 1590 на держ. службу вступили 1 тис. козаків, проте за участь у повстаннях 1591—96 реєстрове військо було ліквідоване. Його відновлення пов'язане з війною в Прибалтиці 1601, а зростання чисельності — із моск. авантюрою польс. уряду поч. 17 ст. За *Роставицькою угодою 1619* реєстр встановлено в 3 тис. осіб. Після *Хотинської війни 1621* і повстання під проводом М.*Жмайла* (1625) уряд Речі Посполитої пішов на певні поступки. Протягом 1625—38 в Україні відбулося становлення військово-адм. системи територіальних *полків* Р.к. (кожен із 6-ти полків почергово мав перебувати в залозі на *Запорозькій Січі* для запобігання антиурядовим виступам і оборони прикордоння). Проте реєстрове козацтво брало активну участь у повстаннях, очолюваних Т.*Федоровичем*, П.*Бутом*, Я.*Острянином*, Д.*Гунею*. *«Ординація Війська Запорозького» 1638* значно обмежила козац. самоврядування. У ході Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. реєстри, як офіц. документи польсько-шляхетського уряду, були скасовані.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2006.

В.О. Щербак.

РЕЗА́НА — давньорус. грошова одиниця. Згідно із зафіксованою в пам'ятках писемності давньорус. монетно-лічильною системою Р. в 11 ст. дорівнювала половині *куни* (на лічильну гривну тоді йшло 25 кун і 50 рєзан). Слово «рєзана», імовірно, походить від дієслова «різати», отже, Р. була обрізком (половиною) куни. «Куною» в ті часи називали араб. (куфічний) *дирхем*.

Літ.: *Беляев И.* Очерк истории древней монетной системы на Руси. «Чтения в Обществе истории и древностей российских» (М.), 1846, № 3; *Мрочек-Дроздовский П.* Исследования о Русской Правде, I: Опыт исследования источников по вопросу о деньгах Русской Правды. М., 1881; *Бауэр Н.П.* Денежный счет Русской Правды. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. М.—Л., 1937; *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

М.Ф. Котляр.

РЕЗИДЕ́НТ ЦА́РСЬКИЙ — посада, запроваджена після *Полтавської битви 1709* за указом російського царя *Петра I* від 29 (18) липня 1709. Першим Р.ц. став *стольник* А.Ізмайлов, який у своїй роботі керувався офіційними і таємними царськими статтями. Офіційно Р.ц. доручено разом із *гетьманом* наглядати за запорожцями, аби перешкодити їхньому згуртуванню, а також спільно з гетьман. владою вирішувати зовнішньополіт. питання. Р.ц. надано право контролювати обрання та службові призначення представників старшини, покарання їх смертю тощо. Тим ча-

сом таємні царські статті націлювали його стежити за політ. лояльністю гетьмана І.*Скоропадського* та ін. представників укр. верхівки щодо Рос. д-ви, а також перешкоджати міжнар. відносинам *Гетьманщини*. Р.ц. належало дбати про утримання спец. рос. полків на випадок небажаних для Росії політ. змін в Україні, контролювати роботу фінансової системи Гетьманщини тощо. У вересні 1710 замість А.Ізмайлова було призначено двох царських резидентів — думного дяка А.Вініуса та стольника Ф.Протасьєва (перебував при І.Скоропадському до квітня 1722). У наданій їм новій таємній інструкції з'явилося положення про розслідування доносів на гетьмана і старшину, яке було розширене в таємних пунктах, наданих Ф.Протасьєву в липні 1718. Згідно із цим документом Р.ц. потрібно було домагатися загострення соціальних суперечностей в укр. сусп-ві, аби зміцнити царську владу в Гетьманщині. Посада Р.ц. проіснувала до 1722. Була ліквідована у зв'язку із заснуванням *Малоросійської колегії*.

Дж.: Источники малороссийской истории, ч. 2. М., 1859.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998.

П.М. Сас.

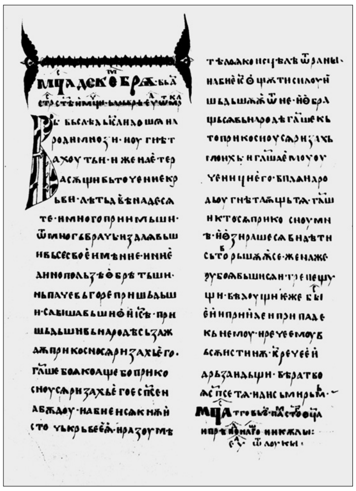
«РЕ́ЙКОВА ВІЙНА́» — операція рад. партизанів у період з 3 серпня до середини вересня 1943 в тилу нім. військ на території РРФСР, Білорусі та частини України (*Український штаб партизанського руху* її не проводив) із метою одночасного масового зруйнування залізничного полотна та станційних споруд. Охоплювала територію бл. 1 тис. км по фронту й 750 км вглиб. Під час операції, участь в якій брали бл. 100 тис. бійців, було підірвано 215 тис. рейок, багато мостів і станційних споруд, що значно ускладнило перегрупування військ противника в період вирішальних битв на Курській дузі.

Поряд із позитивною стороною — зривом військ. перевезень противника — була й негативна — масове руйнування станційних споруд і залізничного полотна, що призводило до затримки просування рад. військ та їхніх резервів. Це особливо позначилося під час наступальних боїв рад. частин на території Білорусі і далі — у Польщі до берегів Вісли, що ускладнило своєчасне надання допомоги повстанцям *Варшави*, а також діяльність трудівників рад. тилу з відновлення роботи залізниць після визволення Білорусі.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945, т. 1—3. К., 1969; *Пономаренко П.К.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков: 1941—1944. М., 1982; *Кучер В.І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні: 1941—1944. К., 1983; *Клоков В.И.* Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, К., 1984; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944, кн. 2. К., 1985; *Старинов И.* Записки диверсанта. М., 1997; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005.

В.І. Клоков.

РЕ́ЙМСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ — церковнослов'ян. пергаментний кодекс, нині зберігається в б-ці м. Реймс (Франція). Складається із двох різночасових частин. Друга частина, що складається із 32-х аркушів, писана 1395 хорватською *глаголицею* в Емаускому монастирі (заснований 1347 герм. імператором і чеським королем Карлом IV Люксембургом у Празі; Чехія). Вона містить євангелія, апостольські послання, паремії на свята за римо-катол. календарем. Більш відома перша, кирилична, частина кодексу. Вона складається із 17-ти аркушів розміром 23×17,5 см, текст на яких писано у два стовпчики по 20 рядків на сторінку, і являє собою уривок євангелія апракосу (18-й та 19-й зошити) з читаннями за кінець жовтня — початок березня. Як датування, так і походження, кириличної частини Р.Є. лишаються предметом дискусії: його вважають рукописом балканським (болгарським або сербським) або ж руським, скопійованим із бол-



Реймське Євангеліє. Аркуш із заставкою та ініціалом.

гарського чи сербського оригіналу, датуючи 11 чи 12 ст.

Знаменитим у популярній свідомості рукопис став через романтичну, але фіктивну версію походження, згідно з якою його було вивезено з *Києва* дочкою кн. *Ярослава Мудрого Анною Ярославною* (одруженою із франц. королем Генріхом I), а також і тим, що на ньому нібито присягали всі франц. королі, починаючи з 11 ст.

У 19 ст. висловлювалися різноманітні здогади щодо походження рукопису та його долі. Достовірна історія рукопису реконструюється наступним чином. Обидві частини кодексу було з'єднано 1395 і в такому вигляді подаровано в Емауський монастир Карлом IV Люксембургом, який придбав його «в Угрії». Пізніше його придбав Карл де Гіз, кардинал Лотаринзький, який як архієпископ Реймський пожертвував його у 1554 собору. Рукопис був споряджений коштовною оправою, куди були вмонтовані частки мощей, а також частки Святого Хреста. У Реймському соборі євангеліє зберігалося як таємничий сх. рукопис (вважалося, що він писаний «індійськими» літерами), і на ньому присягали під час коронації кілька франц. королів: Карл IX Валуа (1560—74), Генріх III Валуа (1574—89), Людовік XIII Бурбон (1610—43) та Людовік XIV Бурбон (1643—1715). Рукопис був відомий у

Франції під іменем le Text du Sacre. У коронації рукопис використовували не через слов'ян. походження чи пам'ять про Анну Ярославну, а через реліквії, вмонтовані в оправу. Під час *Французької революції кінця 18 століття* рукопис постраждав (було пограбовано дорогу оправу), що дало підстави чуткам, ніби він загинув у пожежі.

Розповсюджена в літературі версія, згідно з якою Р.Є. було вилучено з монастиря гуситами, які переправили рукопис до *Константинополя*, звідки через сто років він потрапив до Італії (де і був куплений кардиналом Лотаринзьким), є лише здогадом (не підправленим фактичними даними) одного з перших дослідників рукопису В.*Ганки*.

До так само «романтичних» версій треба зарахувати й поширену думку про «відкриття» Р.Є. рос. царем *Петром I* 1717. Як свідчить запис на рукописі, 22 червня 1717 його оглядав не цар, а віце-канцлер П.*Шафіров*, який зміг ідентифікувати першу частину як кириличну.

Р.Є. неодноразово описувалося, досліджувалося, двічі у 19 ст. і один раз у 21 ст. видавалося факсимільно.

Вид.: Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia remensis, vulgo «Texte du sacre», ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit J. B. Silvestre et B. Kopitar. Lutetiae Parisiorum, 1843; *Ганка В.* Сазаво-Эмауское Благовествование, ныне же Ремьское, нанеже преже присягаша при венчальном миропомазании цесари фарньцустии, с прибавлением сбоку того же чтения латинскыми буквами и сличением Остромирова Евангелия и Острожьскых чтений. В Чешской Празе, 1846; перевидання: Évangéliaire slave, dit texte du Sacre, de la Bibliothéque de Reims. Facsimile par J.B. Silvestre, traduction latine par feu Kopitar, notice française et éclaricissement historiques par Louis Paris. Paris, 1852; *Léger L.* L'Évangéliaire slavon de Reims dit: Texte du Sacre (Reims; Prague, 1899); Реймське Євангеліє Анни Ярославівни. Львів, 2010 (електронна версія: http://msvitu.com/pages/medical-books/yaroslavna).

Літ.: *Строев П.* Славянское евангелие, на котором присягали короли французские при своем короновании. «Журнал Министерства народного просвещения», 1839, ч. 21; *Лавровский П.А.* О Реймском Евангелии. В кн.: Опыты историко-филологических трудов студентов Главного Педагогического института, вып. 6. СПб., 1852; *Соболевский А.И.* Кирилловская часть Реймского Евангелия. В кн.: Русский филологический вестник, т. 18. Варшава, 1887; *Жуковская Л.П.* Реймское Евангелие: История его изучения и текст. М., 1978; *Тот И.Х.* О протографе кирилловской части Реймского Евангелия. В кн.: Studia russica, 5. Budapest, 1982; *Пуцько В.Г.* Київський рукопис французької королеви Анни. В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів, вип. 4. К., 1998.

О.П. Толочко.

РÉЙНБЕРН (Reinbern; р. н. невід. — п. після 1012) — перший та единий єпископ (із 1000) міста Колобжег в Зх. Помор'ї (нині місто Західнопоморського воєводства, Польща). Потрапив до Польщі з Тюрингії. Призначений єпископом одразу ж після утворення першої польс. архієпископії в Гнєзно (нині місто Великопольського воєводства, Польща). 1003—1004 брав участь у поході *Болеслава I* Хороброго до Чехії. Після того, як внаслідок язичницького повстання Польща втратила владу над Західним Помор'ям, а католицька єпархія була ліквідована, Р. як духівник доньки польс. кн. Болеслава I після її шлюбу зі *Святополком Ярополчичем* (цей шлюб датується різними дослідниками по-різному — між 1005 та 1012) потрапив до Турова (нині місто Гомельської обл., Білорусь). Згідно з повідомленням його родича *Тітмара Мерзебурзького* за підозрою у участі у змові зі Святополком проти київ. кн. *Володимира Святославича* був заарештований і помер у в'язниці.

Літ.: *Королюк В.Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964; *Wędzki A.* Reinbern. «Słownik Starożytności Słowiańskich», t. 4. Warszawa, 1975; *Головко А.Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. К., 1988; *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX—XI веков: Тексты, перевод, комментарий. М., 1993.

А.Г. Плахонін.

РÉЙНБОТ Віктор Євгенович (13 (01).04.1869—06.06.1956) — юрист, дійсний статський радник (1912), держ. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург* у дворянській родині, яка мала в *Полтавській губернії* родовий маєток і 1090 *десятин* землі, а також 500 десятин в Чорномор. окрузі. Після закінчення 1890 Імператорського уч-ща правознавства працював у канцелярії Правительствуючого Сенату, а потім був переведений до *Харкова*, де займав посаду пом. секретаря при прокурорі *судової палати*. 1894—97 — суд. слідчий на Полтавщині, товариш (заст.) прокурора Полтав. окружного суду. 1897—1917 працював на прокурорських і суд. посадах у *Москві*, С.-Петербурзі та ін. містах Росії.

Після приходу до влади гетьмана П.*Скоропадського* переїхав із сім'єю до *Києва*. В уряді Ф.*Лизогуба* завідував Гол. управлінням місцями ув'язнення мін-ва суд. справ Укр. Д-ви. Із серпня 1918 — товариш (заст.) міністра внутр. справ, а після відставки міністра І.*Кістяківського* очолював із 24 жовтня по 14 листопада 1918 МВС Укр. Д-ви. В уряді С.*Гербеля* — міністр юстиції і Ген. прокурор Укр. Д-ви. У грудні 1918 заарештований *Директорією Української Народної Республіки* за звинуваченням у держ. зраді. На вимогу франц. окупаційного командування був вивезений до *Одеси* разом з ін. заарештованими членами уряду Гетьманату. Емігрував спочатку до *Варшави*, а потім — до Парижа (Франція).

Останні роки жив у Ніцці (Франція). Похований на місц. кладовищі.

Літ.: *Скоропадський П.П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995; *Чисніков В.М.* Рейнбот Віктор Євгенович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003; Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917—1997, т. 6, кн. 1 (Пос—Скр). М., 2005.

В.М. Чисніков.

РÉЙТАРИ (від нім. die schwarzen Reiter або Schwarzreiter — «чорні вершники») — різновид важкої найманої кінноти ранньомодерної доби. На відміну від попередників-списоносців вели бій вогнепальною зброєю. Рейтарські підрозділи виникли в Німеччині в серед 16 ст. Вбрані у шкіряні колети, шоломи й панцирі (останні замість полірування вкривали переважно чорною фарбою,



Рейтар. 1630-ті рр.

звідки й назва), маючи 4—5 пістолетів, Р. під час бою шикувалися у 12—15 шеренг, які почергово стріляли залпами й мінялися місцями для заряджання зброї (тактика «караколе»). Поступово кількість шеренг зменшувалася (аж до 3-х у серед. 17 ст.), поряд із караколе стала вживатися атака білою зброєю. На зламі 17—18 ст. Р. поступилися місцем кірасирам та *драгунам*. У *Речі Посполитій* рейтарські корогви з'явилися наприкінці 1570-х рр. у складі військ «автораменту чужоземного». Озброєння Р. у серед. 17 ст. складалося з т. зв. тричвертного панцира, рушниці, 2—3 пістолетів, шаблі, шпаги чи рапіри. 1648—49 в польс. війську був 1 полк Р., 1651—53 Р. у війську налічувалося 3—4 тис., із 1660-х рр. замість них формувалися відділи аркебузирів. У Рос. д-ві рейтарські полки входили до військ «нового ладу», формувалися з 1632; наприкінці 17 ст. число полків сягнуло 25.

Літ.: *Kukiel M.* Zarys historii wojskowosci w Polsce. Kraków, 1929; *Крип'якевич І. та ін.* Історія Українського війська. Львів, 1992; *Сагановіч Г.М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI—XVII ст. Мінск, 1994; *Дельбрюк Г.* История военного искусства в рамках политической истории, т. 4. СПб., 1996; *Childs J.* Warfare in the Seventeenth Century. London, 2001; *Малов А.* Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656—1671 гг. М., 2006; *Марков М.* История конницы от вооружения огнестрельным оружием до Фридриха Великого. М., 2007; *Пенской В.* Великая огнестрельная революция. М., 2010.

Б.В. Черкас.

РЕЙХСКОМІСАРІА́Т УКРАЇ́НА — див. *Райхскомісаріат Україна.*

РЕ́КРУТСЬКА ПОВИ́ННІСТЬ — система комплектування регулярної армії і військово-мор. флоту в Росії у 18—19 ст. Рекрутчина розпочалася фактично з 1699, але законодавчо була узаконена рос. царем *Петром I* 1705. Здійснювалася шляхом примусового набору від усіх податних станів. Спочатку брали до війська 1 рекрута із 20-ти дворів. Після 1724 запроваджено рекрутський набір від числа ревізьких душ (із 1 тис. душ у різні роки від 5-ти до 10-ти рекрутів, а в період *Кримської війни 1853—1856* — 50—70 осіб). Кандидатів у рекрути визначали *поміщики*, громади *державних селян* та *міщан*. Набір в армію кріпаків звільняв їх від *кріпацтва*. У різні роки змінювався вік призову рекрутів, в основному — від 17-ти до 30-ти років. Спочатку вони служили пожиттєво, із 1793 — 25, із 1834 — 20 років і 5 — перебували у відпустці. 1855—72 термін військ. служби становив 12, потім — 10 і нарешті — 7 років із перебуванням у відпустці відповідно 3, 5 і 8 років. В Україні рекрутчина набула чинності після остаточної ліквідації її політ. автономії в 1780-х рр. Від Р.п. були звільнені в Рос. імперії *дворянство*, купецтво, *духовенство*, діти почесних громадян, а також населення *Бессарабії* та деяких районів Сибіру. 1874 Р.п. було замінено *військовою повинністю загальною*, а «рекрут» почав називатися «новобранцем».

Літ.: *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860—1870 годов в России. М., 1952; История войн и военного искусства. М., 1970; *Павленко Н.И.* Петр Первый. М., 1991; *Бушуев С.В.* История Государства Российского. М., 1994.

В.М. Волковинський.

РЕМЕСЛО́ Василь Миколайович (10.02(28.01).1907—04.09.1983) — селекціонер. Дійсний член АН СРСР (1974) і Всесоюзної академії с.-г. наук ім. Леніна (1964). Двічі Герой Соц. Праці (1966, 1977). Засл. діяч н. УРСР (1967). Н. в с. Теплівка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва (Київ. обл.). Працював агрономом-насіннярем у різних госп-вах та установах. 1933—37 — старший наук. співробітник Новоукр. селекційно-дослідницької станції (РСФРР); 1938—42, 1947—48 — заст. директора з науки Північнодонец. держ. селекційної станції (1941—42 — директор). 1948—64 — заст. директора, а з 1964 — директор Миронівської селекційної станції (із 1968 — Миронівський ін-т селекції й насінництва пшениці). Розробив методи селекції, що дали змогу вивести ряд цінних сортів. Автор 17-ти сортів озимої пшениці, зокрема Миронівська-264, Миронівська-808, Миронівська ювілейна, Іллічевка, та кількох сортів ярої пшениці.



В.М. Ремесло.

Лауреат Ленінської премії (1963), Державної премії СРСР (1979).

П. у м. Миронівка Київ. області.

Праці: Озимая пшеница Мироновская 264 и Мироновская 808. М., 1964; Мироновские пшеницы. М., 1972 (у співавт.); Селекция семеноводства и сортовая агротехника пшеницы: Избранные труды. М., 1977; Сортовая агротехника пшеницы. К., 1981 (у співавт.); Селекция и сортовая агротехника пшеницы интенсивного типа. М., 1982.

Літ.: *Петльований В.М.* Людина і хліб. К., 1971; *Компанеец М.Н.* Счастье дарить людям хлеб. М., 1972; *Зекин В.* Дороже золота. «Дон», 1977, № 9; Василий Николаевич Ремесло (некролог). «Вестник АН СССР», 1983, № 11; *Кармазін В.* Слово про великого хлібороба. «Дніпро», 1984, № 11.

П.М. Бондарчук.

РЕМІСНИ́ЧА УПРА́ВА — виконавчий орган станового самоврядування, що створювався в Рос. імперії на основі «Грамоты на права и выгоды городам Российской империи» 1785 (див. *Жалувана грамота містам 1785*), яка у своєму складі мала Ремісниче положення зі 117-ма статтями. Ремісники міст об'єднувалися в *цехи* на чолі зі старшиною і двома товаришами (заступниками). Щороку цехи вибирали ремісничого голову, якого, як і товаришів, на посаді схвалював *магістрат* і який разом із товаришами присягав на вірність службі. Із 1799 ремісича управа керувалася Цеховим статутом, згідно з яким, крім ремісничого голови,

до складу управи входили чотири старшини (цехмістри або альтермани). 1852 внесені зміни й доповнення до зводу попередніх ремісничих постанов, а при виданні нового статуту про пром-сть 1879 верховна влада залишила без змін цехову систему. Ремісничий голова брав участь у засіданнях органів міськ. управління з питань, що стосувалися ремісників, а також розглядав спірні питання, що виникали всередині цеху або між цехами. Ремісничa управа засідала 3 рази на тиждень, з'ясовуючи адм., фінансові і суд. питання, зокрема випробовувала майстрів та видавала їм свідоцтва про майстерність, проводила рекрутські набори, штрафувала ремісників, розбирала їхні суперечки, карала учнів. Ремісничa управа мала право звернутися до *міської думи* для запрошення в місто та видачі паспортів майстрових єврейс. походження. Їй було доручено вести облік ремісників, приймати їх та виключати із цехів, схвалювати вивіски майстрів. Мала власну печатку з гербом міста. Утримувалася за рахунок цехів, звітувала про свою діяльність перед органами міськ. управління. Підпорядковувалася міськ. магістратові чи *ратуші.* У містечках *Правобережної України* з ліквідацією чинних норм *магдебурзького права* припиняли діяти польс. закони про цеховий устрій і запроваджувалися рос. закони. Починаючи з 1839, євреї отримали право обиратися ремісничими старшинами та їхніми товаришами. Управління євреями, які вступали до цехів, зосереджувалося в цеховій управі, що підпорядковувалася Р.у. і міській думі, магістрату або ратуші.

Із 2-ї пол. 19 ст. ремісничі управи втрачали свій вплив. 1852 припинено діяльність цехів у містечках, а з 1880-х рр. ремісничі управи поступово припинили повноваження у більшості великих міст. На 1913 вони збереглися у 29 містах Рос. імперії, у т. ч. *Києві*, *Кам'янці-Подільському*, *Миколаєві*, *Чернігові*, виконуючи такі функції, як збір податків із ремісників, складання списків призовників та видача довідок на проживання при виїзді з міста. Утримували власним коштом богадільні та ремісничі школи.

Припинили свою діяльність внаслідок декрету про ліквідацію станів і цивільних чинів від 24 (11) листопада 1917.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, 1-е собрание, т. 28: 1804—1805. СПб., 1830, № 21547; 2-е собрание, т. 10, отд. 1: 1835. СПб., 1836, № 8054; Т. 14, отд. 1: 1839. СПб., 1840, № 12486.

Літ.: *Дьякова М.П.* Ремесленная цеховая управа. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 4. М., 2001; *Задорожнюк А.Б.* Ремесла міст і містечок Поділля кінця XVIII — початку XX ст. у правовому полі законодавства Російської імперії. В кн.: Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004.

В.С. Шандра.

РЕНЕСА́НС — див. *Відродження.*

РЕ́НІ — місто *Одеської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі Дунаю, між гирлом р. Прут (прит. Дунаю) і озером Кагул. Населення 38,6 тис. осіб (2005).

Уперше згадується в писемних джерелах під 1548. Імовірно, засноване як місто-порт *Молдавського князівства* під час правління господаря Іллі II Рареша (1546—51). 1621 Р. з навколишньою територією було анексоване *Османською імперією.* За осман. панування для міста вживалася назва Томарова (варіанти Тимар-Ова, Тимарабад). Р. стало центром адм.-тер. округу — «нахіє Томарова» (у складі Акерманського санджаку) і центром господарсько-фіскального округу «мукатаа Томарова».

Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* і *російсько-турецької війни 1787—1791* Р. займали рос. війська, але за умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* та *Ясського мирного договору 1791* місто залишалося за Осман. імперією. Втретє Р. було захоплене Рос. імперією 1806 і за *Бухарестським мирним договором 1812* відійшло до неї. 1816 в ренійському порту з'явилися митні та карантинні будівлі; відтоді місто почало відігравати значну роль у торгівлі хлібом, вовною та ін. товарами. Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856* Р. увійшло до Молдав. князівства, яке 1859 об'єдналося з Валахією в єдину румун. д-ву.

До складу Рос. д-ви Р. повернулося після *російсько-турецької війни 1877—1878.* У зв'язку з війною було споруджено залізницю Бендери (нині місто в Молдові) — Р. — Галац (нині місто в Румунії; 1877), яка сприяла пожвавленню екон. життя міста. В адм. відношенні Р. було заштатним містом Ізмаїльського пов. Бессарабської губ.

У січні 1918 Р. разом з усією *Бессарабією* анексувала Румунія. Під її владою (у складі жудеця Ізмаїл) місто перебувало до червня 1940. Увійшовши в серпні 1940 до складу УРСР, Р. стало районним центром *Ізмаїльської області.* У перший же день Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 місто зазнало обстрілу, протягом місяця тут тривали бої. Період румун. окупації тривав з 19 липня 1941 по 26 серпня 1944 (де-факто в цей час місто було у складі Румунії).

Нині Р. — один із найбільших портів на Дунаї з цілорічною навігацією. Майстерні порту виконують усі види ремонтних суднових робіт, за винятком докових. Провідні галузі пром-сті — будматеріалів та харчова.

У Р. народилися історик А.Доватур, астроном О.Дейч, єврейс. поет Й.Лернер.

Літ.: *Бутенко С.Г.* Рені: Нарис-путівник. Одеса, 1968; ІМіС УРСР: Одеська область. К., 1969; *Середа А.* Силистренско-Очаковският еялет през XVIII — началото на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Се-

Рені. Свято-Вознесенський собор із дзвіницею. 1843—1858. Фото початку 21 ст.



верозападното Причерноморие. София, 2009.

Я.В. Верменич, О.Г. Середа.

РЕПАТРІА́ЦІЯ — повернення в країну *громадянства*, постійного проживання чи походження осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території ін. *держав*. Р. здійснюється, як правило, на підставі міжнар. угод.

Представницька Женевська конференція 1996, що відбулася під егідою *Організації Об'єднаних Націй* та була присвячена міграційним проблемам на теренах колиш. *СРСР*, запропонувала вважати репатріантами осіб, «які із причин економічного, соціального або особистого характеру добровільно переселилися до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання». Таким чином, для Р. важливі такі ознаки, як вільне волевиявлення та напрям переселень до країни походження чи громадянства.

Репатріаційні потоки зазвичай супроводжують значні геополіт. зміни, зникнення одних і утворення ін. д-в. Напр., масовими вони були після закінчення *Другої світової війни* в Європі. Результатом одного з них були утворення й розвиток Д-ви Ізраїль.

Масштабними переміщеннями в напрямку істор. батьківщини відзначено також розпад СРСР. Перемішування різноетнічного населення, що було однією із цілей міграційної політики рад. доби, сформувало значну масу потенційних репатріантів, яка активізувалася після розпаду єдиної д-ви. Після краху тоталітарної системи стало можливим повернення репресованих і депортованих, у т. ч. за нац. ознакою, які за рад. часів змушені були залишатися в місцях вислання. Багато з тих, хто свого часу виїхав до ін. республік колиш. СРСР внаслідок оргнаборів робочої сили, спрямування молодих спеціалістів, служби в армії тощо, також визначалися на користь переїзду на батьківщину. Крім природного прагнення возз'єднатися зі своїми сім'ями, до переїзду спонукало зростання напруженості, виникнення воєнних конфліктів у ряді пострад. держав.

Лише 1992, першого року незалежності, в Україну з пострад. д-в прибули понад півмільйона осіб. 232,2 тис. з них були етнічними українцями. Якщо 1989 серед тих, хто в'їхав в Україну з республік СРСР, українці становили лише 35 %, то 1992 — 46 %. Найбільшою частка українців була серед іммігрантів з Балтії — понад 60 % у 1992—93. Українці становили майже 54 % прибулих із Туркменістану, серед прибулих із Білорусі, Росії, Казахстану — половину. Усього за період незалежності в Україну із країн *Співдружності Незалежних Держав* та Балтії в'їхали понад 2,1 млн осіб, 700 тис. з яких складали етнічні українці.

Активно відбувалася репатріація незаконно депортованих 1944 сталінським режимом *кримських татар*, а також болгар, вірмен, греків, німців. Їхнє повернення розпочалося за часів перебудови. За переписом 1989, в Криму налічувалося 38,4 тис. крим. татар. Однак упродовж 1991—93 в Україну в'їхали вже 88,5 тис. осіб кримськотатар. національності, що становили майже 7 % усіх іммігрантів.

Хоча й не так інтенсивно, але репатріація продовжувалася і в наступні роки. Серед іммігрантів поступово збільшувався відсоток народжених в Україні: у 1995 він становив 47,1 %, у 2000 — 51 %, а в 2002 — 64 %. Тобто вихідці з України серед іммігрантів почали домінувати.

Великою мірою завдяки репатріації питома вага українців в усьому населенні зросла з 72,7 % у 1989 до 77,8 % у 2001, тобто на 5,1 відсоткового пункта. Кількість крим. татар збільшилася в 5,3 раза. Перший всеукр. перепис населення зафіксував 248,2 тис. осіб кримськотатар. національності.

У період після розпаду СРСР Р. була характерною не лише для України. Вона охопила представників усіх націй колись єдиної д-ви. Напр., населення Росії упродовж 1990—2000 років збільшилося на 4,2 млн осіб за рахунок імміграції з країн СНД та Балтії, у т. ч. на 3 млн етнічних росіян, близько півмільйона представників ін. народів Росії.

В Україні сприяння Р. офіційно проголошено одним із пріоритетів міграційної політики. Вихідці з України та їхні нащадки мають право на поновлення громадянства України. Значних успіхів досягнуто в облаштуванні репатріантів із числа раніше депортованих. Із цією метою розроблена і здійснюється низка держ. програм.

Літ.: *Малиновська О.* Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. К., 1997; *Габриелян О.А. и др.* Крымские репатрианты: Депортация, возвращение и обустройство. Симферополь, 1998; *Брайчевська О.* Репатріанти в Україні: Шляхи інтеграції. «Проблеми міграції: Український інформаційно-аналітичний журнал», 1999, № 3; *Ильясов Р.* Крымские татары: Краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего. Симферополь, 1999; *Малиновська О.А.* Репатріація в Україну. «Проблеми міграції: Український інформаційно-аналітичний журнал», 1999, № 4; *Білуха Ю., Власенко О.* Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу. «Кримські студії», 2002, № 1—2; *Шульга Н.* Великое переселение народов: Репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. К., 2002; *Малиновська О.* Мігранти, міграція та Українська держава: Аналіз управління зовнішніми міграціями. К., 2004.

О.А. Малиновська.

РЕ́ПТА Володимир де (у миру — Василь де Репта; 22.12.1841—24.04.1926) — церк. і культурно-освіт. діяч *Буковини*. Почесний член Румун. АН. Н. в с. Банилів (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.). Р. спочатку був обраний деканом богословського ф-ту, а 1883—84 — ректором Чернів. ун-ту. 1876—95 — інспектор нар. шкіл у *Чернівцях*. 1896 висвячений на архімандрита з чернечим ім'ям Володимир і призначений ген. вікарієм правосл. Буковинської митрополії. Обирався депутатом австрійс. парламенту. Із 1902 по 1925 був митрополитом Буковини. Під час його керування митрополією було досягнуто паритету між українцями та румунами в церкві. У консисторії українці мали 4-х представників, поліпшувалася можливість здобувати освіту укр. мовою, з'явилися укр. підручники з богослов'я тощо. Р. — автор



Митрополит Володимир (де Репта).

ряду наук. праць, серед яких: «Психологія в її значенні для діяльності, виховання і побудови релігійного життя», «Релігійні звичаї, традиції та манери в їхньому значенні для розвитку культури» та ін.

П. у м. Чернівці.

Літ.: *Гедеон (Губка), иеромонах.* История православной церкви на Буковине в период вхождения Буковины в состав Австрийской империи (1774—1918). Сергиев Посад, 1996; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Заполовський В.* Володимир Репта. «Чернівці та чернівчани», 1999, 11 червня.

С.Л. Юсов.

РЕСПУ́БЛІКА — держ. форма, яка історично характеризувалася колективним (колегіальним) верховним правлінням, а за нових часів — передусім особливостями статусу визначеного за результатами виборів глави д-ви — президента. Р. визнається однією з двох історичних і водночас типових на сьогодні форм держ. правління (друга — *монархія*).

Поняття форми держ. правління має сучасний характер і пов'язане із сусп. практикою за нових істор. часів, зі сприйняттям принципу розподілу влад, або поділу влади. Це поняття відображає встановлені в *конституції* взаємозв'язки між вищими органами *держави* (*парламент*, глава д-ви, уряд), так або інакше співвіднесеними зі сферами законодавчої і виконавчої влади. З другого боку, класифікації д-в за критеріями, зовні подібними до покладених в основу визначення поняття форми правління, пропонувалися ще в антич. період. Зокрема, *Арістотель* розрізняв д-ви за кількістю тих, хто здійснює управління, і виділяв три «правильних способи управління» — царство, *аристократію* і політію. Останній спосіб можна асоціювати з Р.

У процесі істор. розвитку термін «республіка» набував різного значення. Так, у *Римі Стародавньому* до періоду *імперії* він позначав саму д-ву, відображаючи її сусп. сенс як «спільної справи» (лат. res publica). У свою чергу, для позначення д-ви (держ. форми), яка за своєю організацією виступала своєрідною антитезою єдиновладдю, тобто монархії, термін «республіка» було вжито Н.Макіавеллі в 16 ст. Відповідний характер мали д-ви, що виникли в Європі за феод. часів на основі окремих міст. Але такі визначення, як «антична республіка», «феодальна республіка» тощо, є сучасними і мають суто наук. походження. При цьому до кінця 18 ст. термін «республіка» як офіц. назва тієї чи ін. д-ви не вживався. У наші дні названий термін звичайно є складовою офіц. назви д-ви.

Разом із тим, термін «республіка» не завжди позначає реальну держ. форму. Нерідко «республіками» називали територіальні утворення, які виникали внаслідок збройної агресії, *анексії*, сепаратизму і не були визнані міжнар. співтовариством як суверенні д-ви. У деяких пострад. країнах відповідний термін вживається в назві територіальної автономії, яка юридично є адм.-тер. одиницею зі спец. статусом (напр. *Автономна Республіка Крим*). Таке його вживання зумовлене певною інерційністю сучасного державно-правового розвитку колиш. союзних республік, у складі яких у рад. період існували «автономні республіки» (Азербайджан, Грузія, Узбекистан), або політ. компромісами, досягнутими на певному етапі цього розвитку (Україна). У Росії республіками названо частину суб'єктів федеративної д-ви.

Виникнення сучасних респ. форм держ. правління засвідчило розвиток теорії і практики конституціоналізму. Історично першою з таких форм була президентська Р., запроваджена за змістом Конституції США 1787. Відповідна форма прийнята, зокрема, у більшості країн Лат. Америки. Нерідко як президентську Р. класифікують держ. форми, прийняті в різних пострад. країнах, а також ті, що існують у багатьох країнах Азії та Африки. Проте коректним видається запропоноване ще в рад. літературі визначення таких форм як монократичної Р., адже їм притаманні умовність поділу влади й роль президента як своєрідного стрижня в держ. владарюванні.

Аналіз практики конституціоналізму дає можливість сформулювати осн. політико-правові ознаки президентської Р. Поперше, у відповідних країнах держ. механізм організовано на засадах т. зв. жорсткого поділу влади. Це означає чітку орг. і функціональну розмежованість законодавчої і виконавчої влади, що передусім знаходить прояв у відсутності в президента, який уособлює виконавчу владу, права розпускати парламент і в імперативній вимозі несумісності депутатського мандата та будь-якої посади в системі виконавчої влади. По-друге, в конституції прямо встановлені належність виконавчої влади президенту і його реальна уповноваженість формувати уряд (призначати на керівні посади в системі виконавчої влади та звільняти із цих посад). Президент є тут де-юре і де-факто очільником виконавчої влади. По-третє, члени уряду і керівники ін. центр. органів виконавчої влади політично відповідальні тільки перед президентом, посада якого заміщується виключно за результатами заг. виборів. Почетверте, акти президента звичайно не потребують будь-якого скріплення (контрасигнування). В Україні президентська Р. була запроваджена за змістом Конституційного Договору 1995.

Ще однією сучасною формою держ. правління є парламентська Р., яка була вперше конституйована у Франції в 1870-х рр. зі встановленням 3-ї Республіки. Відмінності між парламентськими монархією і Р. не є принциповими, і тому як спільну назву для них нерідко вживають термін «парламентське правління». Водночас главою д-ви в парламентській Р. є президент, якого обирають або на заг. виборах (Австрія, Болгарія, Ірландія, Ісландія, Словаччина, Фінляндія та деякі ін.), або засобом непрямих виборів — парламентом (Албанія, Греція, Естонія, Ізраїль, Латвія, Угорщина, Чехія та ін.) чи спец. колегією, утвореною на основі складу парламенту (Індія, Італія, ФРН). Головне, що статус глави д-ви в парламентських монархії і Р. мало чим відрізняється за змістом.

Спорідненою за осн. ознаками з парламентсько-респ. формою є директоріальна Р., для якої притаманна насамперед відсутність посади президента як глави д-ви. При цьому директоріальна Р. передувала парламентській: уперше таку форму запровадили у Франції наприкінці 18 ст. (періоди директорії і консульства). Сьогодні серед розвинутих країн ця держ. форма прийнята тільки у Швейцарії. Політ. історія свідчить, що директоріальна Р. звичайно виступала тимчасовою або перехідною держ. формою. Саме така форма передбачалася в низці програмних документів укр. політ. партій і конституційних проектах часів визвол. змагань 1917—21, зокрема в *Конституції Української Народної Республіки 1918.*

Сучасною формою держ. правління є змішана республіканська, яка походить від чинної Конституції Франції 1958. Для її визначення вживають також термін «напівпрезидентська республіка». Така форма правління запроваджена в Польщі, Португалії, Румунії, Хорватії та в деяких ін. країнах. До її ознак зараховано, по-перше, побудову держ. механізму і, насамперед, організацію виконавчої влади на основі сполучення засад, притаманних президентській і парламентській республікам. По-друге, цю держ. форму характеризує т. зв. дуалізм виконавчої влади, що означає поділ повноважень у відповідній сфері між урядом і президентом. При цьому президент конституційно не визначений і не виступає на практиці очільником (главою) виконавчої влади. Нарешті, по-третє, у конституціях закріплені функції президента як арбітра та гаранта в певних сферах сусп. буття, причому посада президента заміщується за результатами заг. виборів.

Нерідко як змішану респ. форму правління визначають ту, що існує в більшості пострад. країн, включаючи Україну. Однак прийняту тут форму можна характеризувати як своєрідну імітацію змішаної республіканської. Домінантною рисою держ. ладу цих країн виступає концентрація повноважень у сфері виконавчої влади у президента, причому без формального визначення як її глави. Владні можливості президента в названій сфері збільшуються за рахунок відсутності реальної та дієвої партійно-політ. системи, яка б визначально впливала на функціонування парламенту, а з тим — уряду.

Літ.: *Кареев Н.* Происхождение современного народно-правового государства. СПб., 1908; *Його ж.* Государство-город античного мира. СПб., 1910; *Шаповал В.* Сучасний конституціоналізм. К., 2005.

В.М. Шаповал.

РЕСПУБЛІКА́НСЬКА АСОЦІА́ЦІЯ УКРАЇНОЗНА́ВЦІВ — див. *Національна асоціація українознавців.*

РЕСТИТУ́ЦІЯ (від лат. restituere, restitutio in integrum — відновлення в первісному стані, відновлення положення та статусу, повернення, відшкодування) — норма рим. права, яка стала важливою частиною сучасних цивільно-правових відносин та законодавства загалом у більшості країн світу, а також міжнародно-правових відносин. В юрид. практиці застосовується переважно в контексті відновлення права власності на незаконно відчужене майно.

1) У цивільному праві — відновлення стану майна, який існував на момент вчинення незаконних чи помилкових дій, що завдали шкоди. Передбачає повернення чи відновлення матеріальних цінностей у натурі. У разі, якщо це не можливо, то відбувається відшкодування їх вартості в грошах. Поряд із застосуванням цієї норми до взаємовідносин фізичних і юрид. осіб вона врегульовує також стосунки між ними та д-вою в разі порушення нею їхніх майнових прав. В Україні законодавчо врегульована та практично реалізується Р. колиш. власності громадянам України — жертвам незаконних масових політ. репресій із боку комуніст. режиму. Зокрема, Законом УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (17 квітня 1991) встановлено, що особам, «які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами чи репресовані позасудовими органами» після 1917, конфісковані будівлі чи ін. майно «по можливості (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому чи його спадкоємцям натурою» (ст. 5). За відсутності такої можливості закон передбачає відшкодування вартості будівель і майна в грошовому еквіваленті. Дія цієї норми не поширюється на майно, яке було націоналізоване (муніципалізоване) на основі відповідних нормативних актів. Певні кроки зроблено також у напрямі врегулювання питань Р. майна реліг. громад та орг-цій, що було конфісковане рад. владою. Протягом 1990-х рр. КМ України затвердив низку нормативних актів, якими передбачалося поетапне повернення реліг. громадам культових будівель, які не використовувалися або використовувалися не за первісним призначенням. У лютому 2002 уряд скасував усі обмеження на передачу реліг. громадам культових об'єктів — пам'яток арх-ри, лишивши єдиною умовою такої передачі вирішення всіх питань, пов'язаних із переміщенням навч. закладів, архів. установ та установ к-ри, що в них перебувають, в ін. приміщення. 21 березня 2002 було видано Указ Президента України «Про невідкладні заходи по остаточному подоланню негативних наслідків тоталітарної політики колишнього СРСР стосовно релігії та поновлення порушених прав церков та релігійних громад», яким передбачалося створення спец. міжвідомчої комісії для опрацювання відповідних заходів і рекомендовано органам місц. самоврядування вжити всіх заходів для повернення культових будівель та майна реліг. орг-ціям і громадам.

2) У міжнар. праві — форма відповідальності д-ви щодо матеріального відшкодування збитків, завданих ін. д-ві чи групі д-в внаслідок вчинення акту агресії та окупації або ін. неправомірних дій, що порушують норми міжнар. права. Передбачає обов'язкове повернення майна, культ. цінностей, неправомірно захоплених та вивезених однією з воюючих д-в з території ін. воюючої сторони, що є її воєнним противником. У разі неможливості повернути таке майно в

повному обсязі допускається передача постраждалій стороні замість неповернутих об'єктів такого ж майна або приблизно рівноцінного їм (т. зв. restitution in kind) як акт субституції. В особливо значних масштабах Р. застосовувалася після *Першої світової війни* та *Другої світової війни*, що відображено в системах мирних договорів, укладених після їх завершення (Версальська система мирних договорів 1919—20, Паризька система мирних договорів 1947). У процесі практичного застосування принципу Р. сформувався окремий її напрям — *реституція культурних цінностей*.

Літ.: *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; *Бартошек М.* Римское право: Понятия, термины, определения. М., 1989; *Maddaugh P.D., McCamus J.D.* The Law of Restitution. Aurora, Ontario, 1990; Essays on the law of restitution. Oxford — New York, 1991; A Forum on Restitution. «East European Constitutional Review», 1993, vol. 2, no. 3, Summer; *Butt D.* Restifying International Injustice: Principles of Compensation and Restitution between Nations. New York, 2009.

С.І. Кот.

РЕСТИТУ́ЦІЯ КУЛЬТУ́РНИХ ЦІ́ННОСТЕЙ — відновлення прав власності на культ. цінності у випадку їх незаконного привласнення. Передбачає повернення власникам (фізичним та юрид. особам) предметів істор. та культ. значення, втрачених ними в результаті прямих чи опосередкованих наслідків воєнної окупації іноз. д-вою, викрадення та нелегального вивезення за межі території країни походження (де предмет к-ри було створено, знайдено або де він перебував на законних підставах). Перший міжнар. досвід реституції культ. цінностей був пов'язаний із наслідками наполеонівських війн — на поч. 19 ст. із Франції до Італії було повернуто ряд шедеврів світ. значення, що були вивезені франц. армією. Заборона знищення, розграбування та конфіскації культ. цінностей під час воєнних дій та окупації території ін. країни була зафіксована в Першій (1899) та Другій (1907) Гаазьких конвенціях і відповідних положеннях до них, що визначали зобов'язання країн-учасниць під час ведення війн на суходолі. Згодом положення про реституцію втрачених та викрадених культ. цінностей знайшли відображення в системі мирних договорів, укладених після *Першої світової війни* (зокрема *Версальський мирний договір 1919* з Німеччиною, *Сен-Жерменський мирний договір 1919* з Австрією, *Тріанонський мирний договір 1920* з Угорщиною та ін.). 1935 за ініціативою США був ухвалений Вашингтонський пакт (Пакт Реріха) щодо захисту культ. цінностей в умовах війни, розроблений відомим рос. науковцем і діячем к-ри М.Реріхом. Пакт набув значення як регіональний міжнародно-правовий акт для країн Північної та Південної Америки. Під час *Другої світової війни* у зв'язку з масовим розграбуванням культ. цінностей окупованих д-в нацистською Німеччиною та її союзниками країни *антигітлерівської коаліції* ухвалили спец. декларацію від 5 січня 1943, якою було визнано незаконними та нечинними будь-які дії на окупованих територіях, що призвели до вилучення і втрат культ. цінностей, та задекларували готовність до співробітництва в подоланні їх наслідків. Принципи декларації знайшли втілення в документах міжнар. конференцій у Бреттон-Вудсі (США; 1944), *Ялті* (1945), Сан-Франциско (США; 1945), Потсдамі (Німеччина; 1945), Парижі (Франція; 1945), а також у мирних договорах, підписаних 10 лютого 1947 учасниками антигітлерівської коаліції з Німеччиною та її союзниками в Парижі. 1945 Союзна Контрольна рада по Німеччині ухвалила т. зв. Чотирьохсторонню процедуру реституції, на підставі якої протягом 1945—48 до країн, які зазнали окупації, було повернуто знайдені на території Німеччини та Австрії істор. й мистецькі цінності, архівні та книжкові фонди. Серед них були такі видатні пам'ятки к-ри, як Гентський олтар (Бельгія), картини Леонардо да Вінчі «Мона Ліза» (Франція) та «Дама з горностаєм» (Польща), Дж.Белліні «Мадонна» (Італія) та ін. Однак погіршення стосунків між *СРСР* та країнами Заходу не дало змоги завершити реституційний процес в перші повоєнні десятиліття на основі спільно узгоджених принципів. В подальшому акти реституції втрачених у роки війни культ. цінностей мали епізодичний характер і здійснювалися на основі двосторонніх міждерж. переговорів. Публікація наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. матеріалів про перебування на території колиш. СРСР у т. зв. закритих фондах великої кількості культ. цінностей із різних європ. країн, які були таємно вивезені до СРСР рад. військовими з території Німеччини за наказами вищого кер-ва країни, спричинила повернення уваги світ. співтовариства до цього питання. Проблема реституції втрачених у роки війни культ. цінностей знову стала важливим напрямом міжнар. культ. співробітництва. Значний вплив на її вирішення мали рішення Вашингтонської (1998) та Вільнюської (2000) конференцій щодо розшуку і повернення культ. цінностей, конфіскованих нацистським режимом у жертв *Голокосту*. Задекларовані в них принципи імплементовані в законодавство США та багатьох країн *Європейського Союзу*.

Злочини проти культ. цінностей під час II світ. війни спонукали міжнар. співтовариство до розробки й ухвалення Конвенції ЮНЕСКО про захист культ. цінностей у випадку збройного конфлікту (Гаага (Нідерланди), 1954), положення якої передбачають їх повернення в разі захоплення та конфіскації воюючими сторонами. Ухвалення Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культ. цінності (Гаага, 1970), а також Конвенції Міжнар. ін-ту з уніфікації приватного права про викрадені або нелегально вивезені культ. цінності (Рим, 1995) значно розширило коло об'єктів, що можуть бути предметом реституції. *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй*, починаючи з 1972, регулярно ухвалює резолюції, в яких містяться рекомендації про необхідність міждерж. співробітництва в галузі повернення та реституції культ. цінностей, у т. ч. і стосовно країн-жертв колоніальної експлуатації. При ЮНЕСКО створений і діє Міжурядовий к-т зі сприяння

поверненню культ. цінностей країнам їх походження або реституції в разі незаконного привласнення.

Протягом 20 ст. Україна є активним учасником міжнар. співробітництва в даній сфері. У квітні 1917 *Комітет Української Центральної Ради* ухвалив рішення про повернення зі сховищ *Москви* і Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) *клейнодів козацьких* та ін. істор. реліквій укр. народу, вивезених з теренів України в часи Рос. імперії. У цих містах почали діяти спец. комісії з виявлення та складання реєстрів укр. пам'яток. Уряд рад. Росії визнав претензії справедливими і затвердив 16 та 24 листопада 1917 постанови про передачу козац. клейнодів представникам України. Однак тоді така передача не відбулася. Із проголошенням *Української Народної Республіки* та початком українсько-рос. мирних переговорів при мін-ві освіти УНР була створена спец. комісія у справі повернення з Росії культ. цінностей України. Ця праця згодом була продовжена урядом гетьмана П.*Скоропадського.* Склад комісії було розширено, і в червні 1918 її реформували в Культ. комісію при Укр. мирній делегації, яка опрацювала принципи реституційних вимог, списки культ. цінностей та затвердила проект відповідної угоди між *Українською Державою* та РСФРР. У зв'язку із припиненням мирних переговорів це питання знову не було вирішене. Протягом 1920-х рр. до нього повернувся уряд УСРР, який не раз звертався до всесоюзних та рос. інстанцій щодо повернення укр. культ. цінностей із Росії. Йому вдалося повернути ряд цінних музейних та архів. збірок. 1930 в Москві та Ленінграді (нині м. С.-Петербург) відбулися два засідання спец. Паритетної комісії, яка розглядала вимоги України. Відповідно до підписаних протоколів в Україну протягом 1930—32 було передано визначні істор. реліквії, пам'ятки мист-ва, археол. колекції з Оружейної палати, Третьяковської галереї, *Історичного музею в Москві* та Ермітажу (Ленінград). У тому числі лише з Ермітажу до України надійшло понад 11 тис. предметів старовини, серед них 12 козац. прапорів 17—18 ст. Україна була також учасником вирішення проблем повернення та реституції культ. цінностей з Польщею відповідно до умов *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*, а також Литвою, Латвією та Естонією на підставі двосторонніх договорів (1921). Особливо активно працювала польсько-укр. комісія, за наслідками роботи якої до Польщі було повернуто та передано понад 4200 метричних книг та справ різних реліг. конфесій, матеріали земельних комісій, окремих відділень Державного та Селянського банків, справи з фондів Варшавського попечительства навч. округу та Холмської навч. дирекції, 5874 церк. дзвони, конфісковані рос. владою під час I світ. війни з території Польщі та укр. земель, що відійшли до неї за умовами Ризького договору, та ін. культ. цінності. Спроби укр. сторони сформувати зустрічні претензії та домогтися їх розгляду тоді успіху не мали.

Під час II світ. війни культ. спадщина України зазнала значних втрат. За неповними даними, на території УРСР окупаційними військами було знищено або вивезено понад 500 тис. музейних експонатів, 51 млн книг, 46 млн архів. справ. У ході повоєнного реституційного процесу 1945—48 частину з них було знайдено і повернуто. Зокрема, за даними зх. дослідників, лише з амер. зони окупації до СРСР передано 543 120 об'єктів, з яких понад 350 тис. належали Україні. У тому числі були повернуті десятки тисяч предметів к-ри до музеїв *Києва*, *Дніпропетровська*, *Харкова*, *Львова*, *Миколаєва*, *Вінниці*, *Полтави*, *Херсона*, *Чернігова* та *Умані*, важливі архівні та бібліотечні фонди. Однак значна частина визначних пам'яток досі вважається втраченою внаслідок війни. Окрім того, частина повернутих до СРСР укр. культ. цінностей опинилася в музеях, б-ках та архівах на території РРФСР та ін. республік СРСР.

У перші роки після проголошення незалежності України питання повернення та реституції втрачених культ. цінностей було піднесене на рівень офіц. держ. політики, знайшло своє відображення в Конституції України (ст. 56), Законі України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (21 вересня 1999). Україна виступила ініціатором підписання главами 11-ти держав-членів *Співдружності Незалежних Держав* Угоди про повернення культ. цінностей країнам їх походження (*Мінськ*, 14 лютого 1992), яка мала започаткувати створення механізмів для вирішення спірних питань у цій сфері. 1992 з метою реалізацій держ. політики в цій сфері було створено Нац. комісію з питань розшуку і повернення в Україну культ. цінностей при КМ України. Під егідою комісії розпочато створення Банку даних про втрачені в різні істор. періоди та за різних обставин укр. культ. цінності (станом на серед. 1990-х рр. було зібрано дані на бл. 60 тис. одиниць), започатковано діяльність двосторонніх міждерж. комісій з питань повернення втрачених у роки II світ. війни культ. цінностей із Німеччиною, Польщею, Угорщиною, з метою вирішення долі конкретних предметів к-ри діяла українсько-рос. Комісія експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, які перебувають на території Рос. Федерації, проводилися українсько-голл. переговори з питань розшуку вивезеної в роки війни з території Нідерландів «Колекції Кенігса». Нац. комісія виступила ініціатором проведення в Україні міжнар. симпозіуму під егідою ЮНЕСКО (Чернігів, 1994) та міжнар. конференції (Київ, 1996) з питань повернення та реституції втрачених внаслідок II світ. війни культ. цінностей. 1999 Нац. комісію було ліквідовано, її повноваження передали створеній 2000 Держ. службі контролю за переміщенням культ. цінностей через держ. кордон України (ліквідована в грудні 2010 згідно з Указом Президента України про проведення адм. реформи). Протягом 1993—2010 в Україну було повернуто з Росії втрачені в роки II світ. війни 11 *фресок* 12 ст. зі стін колиш. Свято-Михайлівського Золотоверхого

собору в Києві, з Німеччини — 82 предмети з колекції Херсон. археол. музею, 700 книг з істор. б-к Києва, понад 3890 фотовідбитків з негативів із фондів Центр. держ. архіву кінофотофонодокументів, жалувана грамота поч. 18 ст. від імені рос. царя *Петра I* на пергаменті з Центр. держ. істор. архіву України, картина голл. художника 17 ст. з Уманського районного краєзнавчого музею, бронз. скіф. дзеркало з фондів *Чернігівського історичного музею*, із Польщі — 6 папок матеріалів з архіву т-ва «Просвіта» у Львові, із США — рукописи, фотографії та першовидання творів Т.*Шевченка* з довоєнних зібрань Будинку-музею Т.Шевченка в Києві та ін. Внаслідок міжнар. співпраці до України також повернулася низка викрадених і незаконно вивезених з її території археол. предметів, збірок стародавніх монет, творів мист-ва. У той же час Україна протягом 1990-х рр. передала до Німеччини культ. цінності, пов'язані з іменем Й.-В.Гете, понад 8 тис. предметів з комплексу археол. стоянки Каблов, 3 альбоми з гравюрами 18 ст. з фондів Дрезденської картинної галереї, у 2001 — т. зв. Архів Баха — колекцію з понад 5 тис. нотних рукописів і першовидань нот визначних європ. композиторів 16—19 ст. із довоєнних збірок Берлінської співочої академії. 2004 до Нідерландів Україна повернула 139 малюнків і 3 гравюри 15—18 ст. з відомої «Колекції Кенігса», яка в роки війни потрапила до Німеччини і звідти була вивезена в СРСР. 2010 до Держ. Ермітажу (РФ) було повернуто викрадену з його фондів старовинну вазу. Важливим напрямом у справі повернення та реституції в Україну культ. цінностей є співпраця з *українською діаспорою* у світі, внаслідок якої до укр. наук. і культ. закладів в якості дару були передані архіви *Державного центру УНР на еміграції*, архіви, наук. та творча спадщина відомих політ., громад. і наук. діячів, діячів мист-ва О.*Довженка*, Е.Авдієвської, Г.Мазуренко, Л.Морозової, І.*Багряного*, В.*Авраменка*, У.*Самчука*, В.*Барки*, О.*Олеся*, С.*Сірополка*, С.*Лифаря* та ін. Лише протягом 2000—09 в Україну було повернуто понад 500 тис. одиниць культ. цінностей, які були передані до 145-ти музеїв, 19-ти історико-культ. заповідників, 30-ти б-к, 9-ти архів. установ. 2010—11 із США, Канади, Німеччини, Італії та Росії в Україну було передано й повернуто бл. 6550 одиниць зберігання, у т. ч. до музеїв, архівів, наук. установ, навч. закладів надійшли в дар архів. матеріали М.*Грушевського*, Н.*Світличної*, Ю.Чапленка, картини В.*Винниченка*, Л.-Р.Кузьми, скульптурні роботи М.*Черешньовського*, П.*Капшученка*, М.Пилипенко, офорти М.*Дерегуса*, Л.*Молодожанина* (Лео Мола), видрукувані за межами України твори Лесі *Українки*, книги з меморіальної б-ки О.*Дейча* та ін.; у контексті Р.к.ц. було повернуто в Україну 211 творів народно-декоративного мист-ва (переважно з колекції писанок), вивезених в роки II світ. війни з окупованого Києва, ікони «Покрова Богородиці» (16 ст.) та «Розп'яття з предстоятелями» (1-ша пол. 15 ст.), що були викрадені зі Львів. музею укр. мист-ва в 1980-х рр., два надгробки 6—7 ст. із фондів Нац. заповідника «Херсонес Таврійський», які ще 1964 були надані в тимчасове користування для виставки в Ленінграді. Питання реституції втрачених культ. цінностей викликають підвищену увагу громадськості, а кожен акт передачі чи повернення культ. цінностей має суспільно-резонансний характер, супроводжується дискусіями на політ. та фаховому рівнях.

Літ.: *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; *Кеннеді Грімстед П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. К.—Львів, 1991; *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблеми повернення в контексті історії та права — Серія: Повернення культурного надбання України: Проблеми. Завдання. Перспективи, вип. 8. К., 1996; Повернуто в Україну. К., 1997; Україна в міжнародно-правових відносинах, кн. 2. К., 1997; *Kennedy Grimsted P.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, 2001; *Акуленко В.І.* Реституція культурних цінностей між Україною і Польщею (за Мирним договором 1921 р.). В кн.: Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, вип. 9. К., 2006; *Кот С.* Україна між Заходом і Сходом: Проблеми повернення й реституції культурних цінностей. «Пам'ятки України», 2006, № 4; Врятовані, збережені, повернені: До 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. К., 2010.

С.І. Кот.

РЕСУ́РА — додаткове грошове стягнення на утримання адміністрації (служилих чиновників та бояр), яка займалася в Молдавії та на *Буковині* збором податків. Податківці отримували Р. за виготовлення квитанцій до сплачених податків, як правило, *десятини* та *гостини*. У 1730—60-х рр. Р. складала 5 *пар*, а в 1780-х рр. — 6 *крейцерів,* або 5 % від зібраних податків (3 крейцери із *флорина* чи 6 крейцерів із *талера*), що додатково стягувалися за видачу квитанції. Із цієї суми 2,5 крейцера йшли на користь старости, а решта — ін. службовців.

Літ.: *Zieglauer F.* Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. Erste Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. Czernowitz, 1893; *Grigoraş N.* Instituţii feudale din Moldova: Organizarea de stat pînă a mijlocul sec. al 18-lea. Bucureşti, 1971; *Сплені Г. фон.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. Чернівці, 1997; *Його ж.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

РЕФЕРЕНДА́РСЬКИЙ СУД — *домініальний суд* польс. *короля*, що діяв у *Речі Посполитій* у 16—18 ст. і гол. чин. розглядав сел. справи та скарги, які надходили від підданих із королів. маєтностей (у т. ч. і з укр. земель). Р.с. не створювався конкретним королів. декретом, а постав еволюційно протягом 16 ст. та був тісно пов'язаний з інститутом референдарів. Останні виконували функції суд. двірських урядників та засідали в надвірному королів. суді поряд із сенаторами-асесорами. В міру занепаду уряду на-

двірного судді референдарі зміцнили свій вплив, а згідно з уставою 1507 було узаконено їхні функції. Передбачалося існування посад 2-х референдарів — світського та духовного (із дорадчими функціями), які мали докладно вивчати суд. справи та вносити до суду пропозиції щодо їхнього розв'язання. Устава 1538 чітко регламентувала юрисдикцію референдарів, передбачала їхнє засідання в надвірних судах, де особисто судив король, але не наділила референдарів самостійними суд. повноваженнями. Проте в 1550—60-х рр. референдарі скріплювали власним підписом вироки чи ін. суд. документи, що стосувалися королів. підданих. Виокремлення Р.с. в окрему суд. інстанцію пов'язують зі створенням 1578 *Коронного трибуналу* (вищого апеляційного суду для *гродських судів* і *земських судів*) та подальшим розмежуванням функцій між Коронним трибуналом та ін. судами. Наприкінці 16 ст. з королів. надвірного суду виділилися асесорський суд, який розглядав справи королів. міст (тяжби між громадянами й *магістратами*, тлумачення королів. міських привілеїв тощо), та Р.с., який вирішував широке коло питань, що стосувалися внутр. життя королів. сіл та їхніх взаємин із державцями, посесорами, *шляхтою*, *магнатами*, Церквою. Твердити про Р.с. як самостійну суд. інстанцію можна, лише починаючи з 1580-х рр. і до 1793, коли він був скасований сеймовою постановою. Щодо позовів укр. селян (переважно галицьких) до Р.с., то дослідники відмічають їхню активність із кінця 16 і до 1-ї чв. 17 ст. У подальшому кількість сел. звернень зменшилася, й у 18 ст. Р.с. втратив реальне значення для укр. селян (через дороговизну суд. виплат, громіздкість, тяганину, відсутність ефективного виконавчого апарату, а також сваволю урядовців на місцях, які не зважали навіть на королів. «залізні» листи (глейти; охоронні грамоти), що видавалися селянам).

Літ.: *Baranowski I.T.* Sądy referendarskie. «Przegląd Historyczny» (Warszawa), 1909, rocz. 9, zesz. 1—2; *Крип'якевич І.П.* Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII вв. «ЗНТШ», 1910, т. 97; *Hejnosz W.* Znamienny dekret sądu referendarskiego: Przyczynek do sprawy stosunku chłopa do ziemi w dawnej Polsce. В кн.: Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 2. Lwów, 1932; *Rafacz J.* Sąd referendarski koronny: Z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce. В кн.: Studia nad historią prawa polskiego, t. 20, zesz. 1. Poznań, 1948; *Matuszewski J.* W sprawie genezy sądu referendarskiego. «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1954, t. 6, zesz. 2; *Гроссман Ю.М.* К характеристике референдарского суда в Речи Посполитой. В кн.: Доповіді і повідомлення Львівського державного університету імені І. Франка, вип. 5, ч. 1. Львів, 1955; *Falniowska-Gradowska A.* Ostatnie lata działalności sądu referendarskiego: 1768—1793. Wrocław, 1971; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII ст.: Історичні нариси. Львів, 2004.

А.О. Гурбик.

РЕФЕРЕ́НДУМ ПЕ́РШОГО ГРУ́ДНЯ 1991 — всенар. голосування (референдум), організоване та проведене з метою визначити ставлення громадян України до *Акта проголошення незалежності України* на підставі положень Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991.

Рішення про проведення референдуму містила постанова Верховної Ради України «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991. Порядок проведення і текст бюлетеня були затверджені постановами Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» та «Про форму бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі» від 11 жовтня 1991. Бюлетень референдуму містив текст Акта проголошення незалежності України і запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» із двома варіантами відповіді: «Так, підтверджую» або «Ні, не підтверджую». Одночасно *Верховна Рада України* прийняла спец. звернення «Шановні співвітчизники», в якому закликала громадян України підтримати Акт проголошення незалежності України: «Співвітчизники! Будьмо єдині в прагненнях наших, в розбудові незалежної державності України! Наша земля пережила багато кривд і страждань, неволі, лихо засівало її — тож 1 грудня сама історія дає нам шанс, можливо останній, стати справжніми громадянами, творцями своєї держави, будівниками "власної хати", де панують "своя правда, і сила, і воля"».

Проведенню референдуму передувала публічна дискусія на шпальтах укр. та загальносоюзних засобів масової інформації. Підготовку всеукр. референдуму, підрахунок поданих голосів та підведення результатів голосування здійснювали Центр. виборча комісія по виборах нар. депутатів України, Комісія Крим. АРСР по виборах нар. депутатів Крим. АРСР, обласні, районні, міські, районні в містах комісії по виборах депутатів місц. Рад нар. депутатів.

Референдум пройшов в усіх 27-ми адм. регіонах України: 24-х областях, 1 автономній республіці та 2-х містах зі спец. статусом. У голосуванні взяли участь 31 891 742 виборці, або 84,18 % тих, хто мав право брати участь у референдумі та виборах *Президента України* (37,8 млн громадян). На підтримку незалежності висловились 28 804 071 громадянин, або 90,32 % тих, хто брав участь у голосуванні, у т. ч.: у Крим. АРСР — 54,19 %, Він. обл. — 95,43, Волин. обл. — 96,32, Дніпроп. обл. — 90,36, Донец. обл. — 83,90, Житомир. обл. — 95,06, Закарпат. обл. — 92,59, Запоріз. обл. — 90,66, Івано-Франк. обл. — 98,42, Київ. обл. — 95,52, Кіровогр. обл. — 93,88, Луган. обл. — 83,86, Львів. обл. — 97,46, Миколаїв. обл. — 89,45, Одес. обл. — 85,38, Пол-



Агітаційний плакат Народного руху України під час підготовки до Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України 1 грудня 1991.

тав. обл. — 94,93, Рівнен. обл. — 95,96, Сум. обл. — 92,61, Терноп. обл. — 98,67, Харків. обл. — 75,83, Херсон. обл. — 90,13, Хмельн. обл. — 96,30, Черкас. обл. — 96,03, Чернів. обл. — 92,78, Черніг. обл. — 93,74, у Києві — 92,87, Севастополі — 57,07 %. Референдум мав імперативний характер, його рішення були загальнообов'язковими та не потребували затвердження.

Дж.: Закон УРСР «Про Всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-XII від 3 липня 1991 р. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1991, № 33, ст. 443; Звернення ВР до народу України. «Голос України», 1991, 24 жовтня; Постанова Верховної Ради України № 1660-XII «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України». «Відомості Верховної Ради України», 1991, № 48, ст. 663; Постанова Верховної Ради України № 1661-XII «Про форму бюлетеня для голосування на всеукраїнському референдумі». Там само, ст. 664; Результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року (дані за телеграфними повідомленнями комісій). «Урядовий кур'єр», 1991, № 38—39; Відомість про результати Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 28, спр. 144, арк. 6. (web: http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11).

Літ.: *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдуми в Україні: Історія та сучасність. К., 2000; *Паламарчук М.* Всеукраїнський референдум у політичній системі України. «Право України», 2005, № 5.

О.В. Андрощук.

РЕФОРМА́ТСЬКІ ЦЕРКВИ́ — протестантські спільноти континентально-європ. походження, ґрунтовані на доктринальних засадах, що їх заклали У.Цвінглі, Ж.Кальвін, Т.Беза, М.Буцер та ін. Виникли у Швейцарії періоду *Реформації*, вплинувши на становлення кальвіністської традиції в ін. країнах Європи: в Німеччині (де у 16 ст. реформати зазнали переслідувань з боку католицької і лютеранської церков), Франції (у ранній період відомі як гугеноти, котрі пережили страхіття Варфоломіївської ночі 1572), Шотландії (де всупереч єпископальним принципам англіканства відстоювали демократ. будову Церкви, отримавши назву пресвітеріан), Англії (прививши тут до виникнення пуританства і конгрегаціоналізму), Польщі (де наприкінці 16 ст. 45 % членів *вального сейму* і 66 % малопольс. послів були кальвіністами) та Угорщині (набувши тут 1564 статусу третьої держ. Церкви). Поширеність *кальвінізму* у *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій* і *Трансильванському князівстві* зумовила виникнення Р.ц. на теренах України. В її галицько-волин., подільському, карпатському регіонах наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. Р.ц. становили найчисельнішу протестантську спільноту. Ідейні погляди Р.ц. (республіканізм, свобода совісті, незалежність Церкви від д-ви) активізували бурж. революції в Англії і Нідерландах, національно-визвол. процеси в деяких країнах Європи. Традиції Р.ц. успадкували кальвіністські церкви Пн. Америки, утворені в 17—18 ст. внаслідок еміграції європ. протестантів.

Перший символ віри Р.ц. викладено в «Міркуваннях про істинну і неістинну віру» У.Цвінглі (1525), теологія і принципи церк. устрою розроблені Ж.Кальвіном («Настанова в християнській вірі» (1536), «Церковні постанови» (1541)). Їхні принципи відображено в низці нац. документів — Канонах Дортського синоду, Галліканському, Вестмінстерському та Бельгійському сповіданнях віри, Гейдельберзькому та Берестейському катехізисах. Р.ц. дотримуються визначальних принципів класичного *протестантизму*, наголошуючи на вченні про абсолютну суверенність Бога, Який не лише створив увесь світ і людину, а й наперед визначив їхню долю. Звідси — актуалізація доктрини св. Августина про подвійне передвизначення (ще до створення світу Бог одним людям дарував спасіння, другим — загибель), котру, однак, переглянули армініани та радикальні відгалуження кальвінізму, наголосивши на доктрині Господнього передбачення. Р.ц. дотримуються двох християн. таїнств (хрещення та Євхаристії), надаючи їм символічного значення. Будова Р.ц. пресвітеріальна, ґрунтована на принципах виборності та помісності (незалежності) громад; приходи району становлять пресвітерії (утворені з церковнослужителів і мирян), які формують регіональні (провінційні) і національні синоди, очолювані суперінтендантами (єпископами).

Міжнар. об'єднання Р.ц. — Всесвітній альянс реформатських церков (ВАРЦ; із 1875), який веде активний богословський діалог з Апостольським престолом і деякими православними (зокрема з *Московським патріархатом*) церквами. Із 2004 альянс (штаб-квартира і виконком — у Женеві; Швейцарія) очолює пастор Пресвітеріанської церкви США д-р К.Кіркпатрік. На поч. 2007 ВАРЦ об'єднував 218 реформатських, пресвітеріанських і конгрегаціональних церков (діють у рамках екуменічного реформатського конфесіоналізму) зі 107-ми країн світу, в яких налічувалося понад 75 млн віруючих. Менш помітним є Всесвітній пресвітеріанський союз (із 1877), який 1963 об'єднався з Міжнар. конгрегаціональною радою. Р.ц. мають численні парафії у Швейцарії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Угорщині, Словаччині, Румунії, Індонезії, Пн. Кореї, Нігерії, Камеруні, Південно-Афр. Республіці, США. З кінця 20 ст. відновлюють діяльність на пострад. просторі. У Росії активно діє Союз євангелічно-реформатських церков, який опікується Центром дослідження кальвінізму.

В Україні поява Р.ц. датована серед. 16 ст. У 1-й пол. 17 ст. на її землях існувало до 150—200 реформатських громад, переважно в *Галичині*, на *Холмщині*, Побужжі, *Волині* (менше — на *Поділлі*, Брацлавщині та Київщині), стільки ж — у Карпатській Русі. Були помітні в культурно-освіт. житті, заснувавши навч. заклади (вищі школи у галицьких Дубецьку, Ланцуті, Панівцях, академія у закарпат. Шарошпатаці, очолювана чеським гуманістом Я.Коменським), культ. осередки (у Панівцях, *Глинянах*, *Острозі*, Бересті), друкарні (у Панівцях і Шарошпатаці). Із Р.ц. вийшли сусп. діячі, педагоги, богослови-полемісти (М.*Броневський*, Я.Зігровський, А.Добрянський, Г.Оршак, М.Пац та ін.). У 2-й пол. 17 — 18 ст. існували, переважно, у Закарпатті (до поч. 20 ст. —

у складі Австрії; із 1867 — *Австро-Угорщина*). Після визнання в Австрії 1781 юрид. прав протестантів відновили присутність у Галичині (1772—1918 — провінція Австрії). Наприкінці 19 ст. — у 1930-х рр. діяли в *Західній Україні* у складі Євангельсько-реформатського об'єднання (осідок у Вільні; нині м. *Вільнюс*), Євангельсько-реформованої церкви у Республіці Польській (консисторія у *Варшаві*), Союзу церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького визнання (центр у Станіславі; нині м. *Івано-Франківськ*), Союзу укр. євангельсько-реформованих громад (суперінтендатура в *Коломиї*). Останній, підтримуваний Укр. євангельським об'єднанням у Пн. Америці, складався, переважно, з українців (до 1939 налічував більше 80-ти громад у Галичині й на Волині), що брали активну участь у національно-культ. процесах (співпраця з т-вами *«Просвіта»*, *«Рідна школа»*, *«Відродження»*, участь у кооп. і пластунському рухах, друк часописів «Українська Реформація», «Віра і наука», заснування Освіт. фонду для бідних учителів, Укр. євангельської школи ім. М.Грушевського в Коломиї, Євангельської г-зії у *Львові*). Найбільш відомі діячі цього часу: єпископ В.Кузів, П.Крат, З.Бичинський, Ол.Нижанківський та ін. У 1939—1944 Р.ц. в Зх. Україні зазнали переслідувань, більшість лідерів і віруючих емігрували. За *СРСР* існували переважно в Закарпатті (громади угор. реформатів).

У незалежній Україні діють кілька об'єднань: 1) Закарпат. реформатська церква: 118 громад у 2010 р. (входять в Ужгородський, Берегівський, Виноградівський церк. округи; богослужіння переважно угор. мовою), 3 г-зії, інтернат для дітей-інвалідів (Велика Добронь Ужгородського р-ну), дитячий будинок (*Мукачеве*), оздоровчий заклад для літніх людей (*Рахів*), кілька бібл. шкіл, коледж у Шарошпатаці, Дияконський центр у *Береговому*; час. «Küldetés» («Місія»); 2) Українська євангельсько-реформатська церква (2 громади в *Рівному* і *Степані*).

Р.ц. своїми доктринально-культ. традиціями споріднені з пресвітеріанами (75 громад; найбільша спільнота — Євангельська пресвітеріанська церква України). Частина реформатів і пресвітеріан об'єднані в Союз євангельських реформатських церков України. Спільний навч. заклад — Євангельська реформатська семінарія України в Києві.

Літ.: *Виппер Р.Ю.* Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. М., 1894; *Schmidt A.* Jean Calvin et la tradition calvinienne. Paris, 1957; *Чанышев А.Н.* Протестантизм. М., 1969; *Ревуненкова Н.В.* Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. М., 1988; Mission and Unity: The Reformed Family and Its Mandate. New York — London, 1989; Handbook of Member Churches: World Alliance of Reformed Churches. Geneva, 1989; *Gulácsy L.* A Kárpátaljai Egyház Története [unpublished]. Munkács, 1990; *Botlik J., Dupka G.* Magyarlakta Települések Ezredéve Kárpátalján. Ungvár—Budapest, 1993; The Union of Evangelical Christendom. New York — London, 1994; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995; К., 1996; *Митер Г.Х.* Основные идеи кальвинизма. М., 1995; *Zschoch H.* Reformatorishe Existenz und konfessionelle Identität. München, 1995; *Любащенко В.І.* Відновлення традицій: Українські реформати. «Людина і світ», 2001, № 9; *Кайпер А.* Христианское мировоззрение: Лекции по кальвинизму. М., 2002; *Smallman S.* What Is a Reformed Church? New York, 2002; *Benedict Ph.* Christ's Churches Purely Reformed: A Social History of Calvinism. «Canadian Journal of History», 2003, vol. 8, no. 1; *Gerrish B.* Old Protestantism and the New. New York, 2004; The Lord's Supper in the Reformed Churches in America. Washington, 2007; *Ревуненкова Н.В.* Протестантизм. СПб., 2007; *Huyser-Honig J.* Reformed Churches Worldwide: A common heritage. Web: Calvin Institute of Christian Worship (http://cicwupbeat.calvin.edu/resource-library/reformed-churches-worldwide-a-common-heritage).

В.І. Любащенко.

РЕФОРМА́ЦІЯ (Reformation, лат. reformatio — перетворення, виправлення) — релігійно-сусп. рух в Європі 16 — серед. 17 ст. Його формальний початок пов'язують із виступом нім. реформатора М.*Лютера* проти практики індульгенції (1517), завершення — з *Вестфальським миром 1648*, який зупинив Тридцятилітню війну 1618—48, котру вів політ. блок іспанських і австрійських *Габсбургів*, що спирався на папство і катол. князів, із коаліцією нац. д-в (Франція, Швеція, Голландія, Данія, Росія, частково Англія), підтримуваних протестантськими князями Німеччини, антигабсбурзьким рухом у Чехії, Трансильванії, Італії. Маючи назовні реліг. причини, зумовлені появою *протестантизму* і поділом європ. володарів за конфесійною ознакою, війна відобразила кризу *«Священної Римської імперії германської нації»* і глибинні політ. зрушення новочасної Європи. Вестфальський мир 1648 засвідчив її новий державно-територіальний устрій.

В історіографії поняття «Реформація» розглядається в кількох значеннях і має різні оцінки, властиві світській і церк. науці. У вузькому значенні Р. — це реліг. рух. Світські дослідники пов'язують його із церк. кризою, підготовленою єретичними течіями (альбігойці, вальденси, флагеланти), філософією пізнього середньовіччя («Нове благочестя», нім. містика, північноєвроп. гуманізм), передреформаційними вченнями (Дж.Вікліф, Я.Гус), гуситськими війнами, а також Великою схизмою (1378—1417) і соборним рухом у Зх. церкві (кінець 14 — середина 15 ст.). При цьому продуктом Р. постає не лише протестантизм (часто ототожнений із Р.), а й катол. реформа (див. *Контрреформація*). Історики католицької і православної традицій вважають Р. церк. розколом, що вивів частину християн. ойкумени за межі Вселенської церкви. Протестанти — відновленням бібл. засад первісного *християнства*, втрачених Церквою в процесі її одержавлення.

Реліг. аспект Р. найповніше виявився в протестантизмі. Розрізняють дві моделі протестантської Р. Церковна, або магістерська, Р. в реформі католицизму прагнула зберегти церк. традиції, заклавши основи *лютеранства*, *кальвінізму*, англіканства. Радикальна, або народна, Р. відкинула традиційну Церкву як таку, що занедбала ідеали апостольського християнства, започаткувавши сучасні євангельські течії (меноніти, баптисти, методисти, п'ятидесятники), які продовжили

ідеї ранньохристиян. і середньовічних церковно-опозиційних рухів (донатисти, вальденси, *анабаптисти*).

У широкому значенні Р. — не лише релігійний, а й суспільно-культ. рух, що відобразив становлення Нового часу. Світська наука пов'язує його з екон., політ. і духовною кризою в Європі: закладанням передбурж. відносин, змінами у становій ієрархії, утворенням нац. д-в, розвитком міськ. руху, демократизацією к-ри. У такому контексті Р. розглядається (зокрема позитивізмом) як соціальна і духовна революція (розділення світської і церковної влад, свобода совісті, розвиток індивідуалізму), як прояв (марксизмом) класової боротьби в реліг. оболонці (лоларди в Англії, таборити в Чехії, Сел. війна в Німеччині 1524—26, раціоналістичні *єресі* в Західній і Східній Європі). Історики католицької і православної традицій вважають Р. продовженням ренесансного вільнодумства, передоднем Просвітництва і сучасної секуляризації. Протестанти — християн. відповіддю на антропоцентризм Ренесансу, духовний універсалізм середньовічної Церкви, формалізацію релігійних пізнання і практики.

Соціально-політична і культурно-релігійна складові Р. в реальній історії, зазвичай, невіддільні. Уже до кінця 16 ст. Р. охопила більшість європ. д-в, об'єднавши різні соціальні стани, пришвидшивши політ. й екон. зміни, набувши своєрідних нац. і церк. моделей.

У Німеччині зумовила піднесення «середнього» класу в боротьбі за станові інтереси та реформу Церкви (бюргерський рух А.Карлштадта), повстання рицарів, невдоволених імперською політикою, очолюване У. фон Гуттеном і Ф. фон Зіккінгеном, і Сел. війну 1524—26 (захопила сусідні Австрію і Швейцарію) з її вимогами радикальних соціальних і релігійних (до заперечення традиційної Церкви) перетворень. Один із лідерів повсталих селян Т.Мюнцер проповідував ідеї заг. рівності, спільності майна, відродження апостольської Церкви. Успіх Р. забезпечили частина *дворянства*, що прагнула незалежності від імператора і Риму, та бюргерство, зацікавлене у зміцненні свого статусу і новій, необтяжливій у повсякденному житті, Церкві. В ході Р. Шпейєрський райхстаг 1526 на вимогу князів-лютеран прийняв постанову про право кожного володаря обирати релігію для своїх підданих, підтриману у «Протестації» 1529, з якою виступили 6 князів і представники 14-ти міст Німеччини. Закріплений у рішеннях Аугсбурзького миру 1555 принцип «cujus regio, ejus religio» (лат. «чия влада — того і віра») був покладений у реліг. рішення Вестфальського миру 1648.

Початок Р. у Швейцарії пов'язують із проповідями У.Цвінглі й церк. реформами в Цюриху, що спричинили релігійні війни, поділ країни на прихильників (Берн, Базель, Шаффгаузен, Санкт-Галлен, Гларус) і противників Р. (лісні кантони Швіц, Урі, Унтервальден і Цуг, міста Люцерн і Фрибур). У ході війни оплотом Р. стала Женева, де зусиллями Ж.Кальвіна проведено реформу громад. і церк. життя в дусі реформатства.

У Нідерландах Р. активізувала боротьбу проти іспанських Габсбургів, привела до повстання на чолі з Вільгельмом I Оранським і створення незалежних Об'єднаних провінцій (започаткували Голл. республіку). Р. у Франції найбільше охопила пд. землі, що прагнули *автономії* і мали вільнодумні (альбігойці, вальденси) традиції. Ідеї Р. знайшли підтримку частини *аристократії* в її боротьбі з *монархією* і ліберальних католиків, прихильних до принципів галліканізму (із 13 ст.) — розвитку нац. Церкви Франції, її більшої самостійності. Правлячі династії Валуа та Бурбонів протистояли Р. у збереженні єдності д-ви і свого трону. Боротьба прихильників і противників Р. призвела до реліг. війн. Їх апофеозом стала Варфоломіївська ніч — масове знищення гугенотів (кальвіністів) у Франції, влаштоване католиками в ніч на 24 серпня 1572, напередодні дня св. Варфоломія. Король Генріх IV Бурбон (Наваррський), будучи протестантом, задля відновлення миру перейшов у католицизм, видавши Нантський едикт 1598, яким дарував права гугенотам. Після його скасування 1685 значна частина гугенотів емігрувала.

Р. в Англії, відома як «Реформація зверху», ініційована королем Генріхом VIII Тюдором, противником протестантизму, який порушив заборону Риму на розірвання шлюбу з Катариною Арагонською. За підтримки архієпископа Кентербері, прихильника протестантизму Т.Кранмера і парламенту король домігся прийняття 1534 «Акта про супрематію», котрим оголосив себе главою Англ. церкви. Єпископ рочестерський Дж.Фішер і лорд-канцлер Т.Мор, які відмовилися це визнати, були страчені. За Генріха VIII були закриті 376 монастирів, їхні землі конфісковані, але Церква Англії залишилась католицькою. Її реформи в дусі протестантизму почалися за короля Едуарда VI Тюдора публікацією «Книги загальних молитов» (1549), укладеної Т.Кранмером (за катол. реставрації під час правління Марії Тюдор звинувачений у держ. зраді та спалений). Перемогою англ. Р. завдячує королеві Єлизаветі I Тюдор; при ній були прийняті «39 статей» (1563, символ віри Англ. церкви) і розвинуті принципи англіканізму (відновлення традицій апостольської Церкви, створення нац. Церкви, її незалежність від Риму).

Підтримку «зверху» мала Р. у Швеції і Фінляндії, яка перебувала під владою Швеції (її король Густав I Ваза шукав союзу з протестантами), Данії (тут їм патронував король Фредерік I Ольденбург), Норвегії (проведена датським королем Крістіаном III Ольденбургом), у Прибалтиці (гросмейстером *Тевтонського ордену* Альбрехтом Бранденбурзьким, який використав Р. у протистоянні з Польщею, провівши 1525 секуляризацію Ордену і отримавши у володіння Пруссію). У Лівонській конфедерації ідеї Р. захопили дворян, бюргерів і міську бідноту.

Симпатики Р. у Сх. Європі також переслідували політичні (боротьба Чехії, Угорщини, Трансильванії проти Габсбургів) і станові інтереси (бажання князів

обмежити королів. владу, *шляхти* і міщан — владу князівсько-королівську та утвердження своїх прав і вольностей), прагнули поміркованих (ідея нац. Церкви — «Костьолу народового» — в Польщі, вимоги *секуляризації* і причащання під обома видами утраквістів у Чехії) та радикальних (що їх сповідували анабаптисти, таборити, чеські брати, социніани) церк. реформ. Р. в Польщі, Угор. королівстві, *Трансильванському князівстві* мала підтримку *магнатів* (прийняття протестантизму деякими впливовими княжими родинами) і навіть корони (лояльність до Р. короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа, перехід у кальвінізм литов. магната Миколая Радзивілла Чорного і трансильванського кн. Дєрдя I *Ракоці*), а також шляхти, міщан, торговців, навіть селян (через віросповідання своїх господарів), зацікавлених у демократ. суспільно-церк. перетвореннях. Р. в Польщі вплинула на рішення Варшавської конфедерації 1573, що засудила втручання влади у справи віри, визнавши за шляхтою право на вибір віросповідання.

Підготувавши глибокі соціальні, політ., духовні зміни в Європі, Р. сприяла національно-культ. піднесенню. Нім. Р. зумовила розвиток національних мови, освіти, літератури, мист-ва (Лютерові переклади Нового Завіту, 1522, і всієї *Біблії*, 1534; освітні реформи Ф.Меланхтона; творчість А.Дюрера; істор. наука «Магдебурзьких центурій»; нар. пісні). Подібні процеси відбулись у всіх країнах, охоплених Р. Бібл. переклади нац. мовами (В.Тіндейла в Англії, 1530; Ж.Лефевра у Франції, 1530; Біблія з коментарями в Нідерландах, 1562; Женевська Біблія, 1560; Біблія Л.Петрі у Швеції, 1541; Біблія Крістіана III в Данії, 1550; Берестейська, або Радзивіллова Біблія у *Великому князівстві Литовському*, 1563; та ін.) зумовили сплеск нац. к-р (особливо в країнах, які не пережили класичного Ренесансу), вплинувши на розвиток гуманітарної і тех. науки, політ. і філос. думки, нових форм вир-ва і військ. справи у Західній і Східній Європі.

На східнослов'ян. землях Р. не мала успіху, зачепивши головно білорус. й укр. землі, що входили до складу *Речі Посполитої* (1569). У Моск. д-ві протестанти-іноземці з'явилися під час *Лівонської війни 1558—1583*, але до царювання *Петра I* діяли в межах «німецьких слобід» (*Москва*, пн. торг. центри). Ідеї радикальних прихильників Р. знайшли втілення в раціоналістичних єресях (М.Башкін, новгородсько-моск. єресь, Феодосій Косой). Та протестантизм не справив жодного помітного впливу на суспільно-духовне життя Московії.

У сх. землях Речі Посполитої ідеї європейської, передусім польської, Р. призвели до появи протестантських громад (головно кальвіністів і социніан, в які перейшла частина литов., білорус., укр. шляхтичів і навіть магнатів), активізації міжконфесійної боротьби, пришвидшивши *Берестейську церковну унію 1596*, і контрреформаційних процесів (нові катол. ордени, насамперед *єзуїти,* підтримка рішень Тридентського собору 1545—63, заснування єзуїтами Віленської академії і середніх шкіл у Білорусі та Україні). Своєю участю в «паралельному» правосл. Берестейському соборі 1596 і перемовинах із кн. В.-К.*Острозьким*, у православно-протестантських синодах в Торуні (Польща; 1595) і Вільні (нині м. *Вільнюс*; 1599), спільних виступах із вимогами реліг. прав на Варшавських сеймах 1597 і 1601 (див. *Вальний сейм*), Краківському сеймі 1603, вальних сеймах 1620—30-х рр. протестанти прагнули долучитися до політично-церк. життя. В Україні окремі ідеї Р. вплинули на правосл. *братства* (мирянська ініціатива, самостійне читання Біблії), *полемічну літературу* (зокрема, участю в ній протестантів: М.*Броневського*, автора *«Апокрисису»*, 1597; Є.Киселя — «Антипології», 1632), на розвиток політ. та богословської думки (твори С.*Оріховського*, протестантів С.*Будного* — автора слов'яно-рус. «Катехізису», 1562; Ю.*Немирича*, А.Вишоватого), освіти (протестантські школи в Дубецьку, Панцівцях, *Гощі*, кальвіністська академія у закарпат. Шарошпатаці, очолювана Я.Коменським), появу бібл. перекладів мовою, наближеною до народної (протестантські рукописні переклади: Новий Завіт В.*Тяпинського*, 1570; Євангелія В.Негалевського, 1589; анонімні «Крехівський Апостол» і «Нягівські повчання на Євангелія» 2-ї пол. 16 ст.), які активізували перекладацько-видавничу діяльність православних і католиків.

Літ.: *Lubieniecki S.* Historia Reformationis Polonicae. Freistadt, 1685; *Friese G.* Beiträge zur der Reformationsgeschichte in Polen und Lithauen besonders, bd. 1—2. Wrocław, 1786; *Гейссер Л.* История Реформации. М., 1882; *Кареев Н.* История Западной Европы в Новое время, т. 2: Реформация и политическая жизнь в XVI и XVII вв. СПб., 1893; *Бергер А.* Культурные задачи Реформации. СПб., 1901; *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, t. 1—2. Warszawa, 1903; *Савин А.Н.* Религиозная история Европы эпохи Реформации. М., 1914; *Вульфиус А.* Проблемы духовного развития: Гуманизм. Реформация. Католическая реформа. Пг., 1922; *Смирин М.М.* Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. М.—Л., 1947; *Grimm H.* Reformation Era. New York, 1954; *Клибанов А.И.* Реформационное движение в России в XIV — первой половине XVI вв. М., 1960; *Geoffrey E.* Reformation Europe: 1517—1559. London, 1963; *Simon E.* Great Ages of Man: The Reformation. New York, 1966; *Węgierski A.* Libri quatuor Slavoniae Reformatae. Warszawa, 1973 (факсимільне відтворення видання 1679); *Kosman M.* Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej. Wrocław, 1973; Культура эпохи Возрождения и Реформации. Л., 1981; *Gonzales J.* The Story of Christianity, v. 2: The Reformation to the Present Day. San Francisco, 1985; *Wagner O.* Reformation und Orthodoxie in Ostmitteleuropa im 16. Jahrhundert. Marburg, 1986; *Ревуненкова Н.В.* Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. М., 1988; *Дмитриев М.В.* Православие и Реформация: Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. М., 1990; *Chadwick W.O.* The Reformation. Grand Rapids, 1990; *Cameron E.* The European Reformation. Oxford, 1991; *Williams G.* The Radical Reformation. Cambridge, 1994; *Маграт А.* Богословская мысль Реформации. Одесса, 1994; *Braaten C., Jenson R.* The Catholicity of the Reformation. Grand Rapids, 1996; *Spitz L.W.* The Protestant Reformation: Major Documents. St. Louis, 1997; Renaissance and Reformation, 1500—1620: A biographical dictionary. London, 2001; *MacCulloch D.* The Reformation: A History. New York,

2003; *Евдокимова А.А.* История раннего Нового времени: Эпоха Реформации. Ростов-на-Дону, 2004; The Protestant Reformation. New York, 2009.

В.І. Любащенко.



Г.А. Речкалов.

РЕЧКА́ЛОВ Григорій Андрійович (09.02.1920—21.12.1990) — військ. льотчик, один із новаторів повітряного бою, досвід якого широко застосовувався серед льотчиків, генерал-майор авіації (1957). Двічі Герой Рад. Союзу (24 травня 1943, 1 липня 1944). Н. в с. Худяково (нині с. Зайково Свердловської обл., РФ). У Червоній армії з 1938. Член ВКП(б) з 1942. Закінчив Пермську військ. авіац. школу льотчиків (1939) і Військово-повітряну академію (1951). Під час *Другої світової війни* — молодший льотчик 55-го винищувального авіац. полку (1941—42), командир авіаланки та ескадрильї, штурман 16-го гвард. винищувального авіац. полку (1942—44), заст. командира полку і командир полку (липень 1944 — лютий 1945). Брав участь у боях на *Південному фронті*, Північнокавказ. фронті, *Першому Українському фронті*, *Другому Українському фронті* і *Четвертому Українському фронті.* Здійснив понад 450 бойових вильотів на винищувачах І-153 «Чайка», І-16, Як-1 і Р-39 «Аерокобра», взяв участь у 122-х повітряних боях, особисто збив 56 і в групових боях — 6 літаків противника. Із лютого 1945 — інспектор-льотчик з техніки пілотування 9-ї гвард. винищувальної авіац. д-зії. 1957—59 — заст. командувача винищувальної авіації Окремої Далекосх. армії Протиповітряної оборони СРСР. Із квітня 1959 — у запасі. Мешкав у *Москві*, останні роки життя — у м. Жуковський Моск. обл.

Нагороджений орденом Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, 2-ма орденами Червоної Зірки та медалями.

Похований у смт Бобровський Свердловської обл.

Бронзовий бюст Р. встановлено в с. Зайково.

Тв.: В небе Молдавии. Кишинев, 1967; В гостях у молодости. М., 1968; Дымное небо войны. Свердловск, 1968.

Літ.: *Цыкин А.* Речкалов Григорий Андреевич. В кн.: Золотые звезды свердловчан. Свердловск, 1970; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987; *Бодрихин Н.Г.* Советские асы. М., 1998; Советские асы 1941—1945. М., 2008; *Быков М.Ю.* Асы Великой Отечественной. Web: http://militera.lib.ru/bio/0/pdf/bykov_my01.pdf.

Т.В. Заболотна, Л.М. Хойнацька.

РЕШЕТА́Р (Reshetar) **Джон-Стівен** (н. 14.07.1924) — амер. політолог, радянолог укр. походження. Професор (1962). Дійсний член *Української вільної академії наук*, Амер. академії політ. і сусп. наук, Зх. славістичної асоціації та ін. Н. в м. Міннеаполіс (шт. Міннесота, США). Здобув ступінь бакалавра в коледжі Вільямса (1945, шт. Массачусетс, США), ступінь магістра в Гарвардському ун-ті (1946, Кембридж, шт. Массачусетс, США). Захистив докторську дис. на тему: «Україна та революція (1917—1920)» в Гарвардському ун-ті (1950). Викладав політ. науки в Прінстонському ун-ті (1947—55). Працював у Центрі рос. студій Гарвардського ун-ту (1950—52), в Ін-ті досліджень зовн. політики Пенсильванського ун-ту в м. Філадельфія (1955—57, шт. Пенсильванія). Читав лекції з політ. наук у Єльському ун-ті в м. Нью-Гевен (шт. Коннектикут, США). Від 1957 — у Вашингтонському ун-ті в Сієтлі (шт. Вашингтон, США), професор політ. наук (1962).

Автор низки праць з історії укр. революції та національно-визвол. змагань 1917—21, а також студій, присвячених політ. історії *СРСР*, рад. зовн. політиці, модернізації рад. сусп-ва та ін. У студії «The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building» (спільно з О.*Пріцаком*), опублікованій уперше в ж. «Slavic review» (1963), висловив думку про 5 стадій укр. нац. руху кінця 18 — 19 ст.: новгород-сіверську, харківську, київську, женевську та галицьку.

Праці: Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church. «American Slavic and East European Review», 1951, vol. 10, no. 1; The Ukrainian Revolution, 1917—1920: A Study in Nationalism. Princeton, 1952 (New York, 1972); Problem of Analyzing and Predicting Soviet Behavior. New York, 1955; The Significance of the Soviet Tercentenary of the Pereyaslav Treaty. В кн.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vol. 4, no. 3. New York, 1955; A Concise History of the Communist Party of the Soviet Union. New York, 1960 (2nd edition — London, 1965); Lenin on the Ukraine. В кн.: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., vol. 9, no. 7. New York, 1961; The Ukrainian Revolution in Retrospect. «Canadian Slavonic Papers», 1968, vol. 10, no. 2; The Soviet Polity: Government and Politics in the Soviet Union. New York, 1971; The Communist Party of the Ukraine and its role in the Ukrainian Revolution. В кн.: The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution. Cambridge, 1977; Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США. «Сучасність», 1983, № 3; The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. В кн.: From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation. Cambridge, 1984 (у співавт.); Українсько-російські відносини як проблема в політології. «Сучасність», 1991, № 10; Imperial Decline and Collapse as a Problem in the Social Sciences. «Journal of Ukrainian Studies», 1996, vol. 21, no. 1/2.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975.

О.В. Ясь.

РЕШЕТИ́ЛІВКА — с-ще міськ. типу *Полтавської області*, райцентр. Населення 9,4 тис. осіб (2001).

В істор. документах поселення Р. вперше згадується під 1638 у зв'язку з повстанням на чолі з Я.*Остряниним.* 1648—1775 Р. — сотенне містечко *Полтавського полку.* У Р. рос. цар *Петро I* підписав *Решетилівські статті 1709.* 1775 Р. зарахована до Полтав. пов. *Новоросійської губернії*, 1784 — до *Катеринославського намісництва*, 1790 — *Малоросійської губернії*, 1802 — *Полтавської губернії.* 1818 в Р. брати П.*Борисов* і А.*Борисов* заснували таємне Т-во першої згоди, яке стало основою для утворення *Товариства з'єднаних слов'ян.* Наприкінці 19 ст. Р. стала осередком нар. промислів — ткацтва, килимарства і вишивки. 1937 тут відкрито школу укр. вишивки. 1939 Р. зараховано до категорії с-щ міськ. типу. 1960 на базі пром. артілі створено ф-ку худож. промислів ім. К.Цеткін.

У Р. народився письменник І.Пільгук (1899—1984).

Літ.: *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в

1846 г., ч. 3. Полтава, 1852; *Сосновский М.* Опыт исследования промыслов сельського населения Полтавского уезда: Статистическое исследование промыслов местечка Решетиловки. Полтава, 1898; *Бучневич В.* Местечко Решетиловка Полтавского уезда. В кн.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 15. Полтава, 1917; ІМіС УРСР: Полтавська область. К., 1967; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

РЕШЕТИ́ЛІВСЬКІ СТАТТІ́ 1709 — законодавчий акт стосовно управління *Лівобережною Україною* (*Гетьманщиною*), в основі якого були 14 пунктів «Просительних статей» гетьмана І.*Скоропадського*, поданих рос. царю *Петру I* 28 (17) липня 1709 у *Решетилівці*, та «рішительні» резолюції на них царя, зроблені 11 серпня (31 липня) 1709 в *Києві*. Спільний документ, оформлений як указ, підписав держ. канцлер граф Г.Головкін. Гол. прагненням з боку гетьман. правління було отримання від царського уряду юрид. підтвердження та гарантій «прав, вольностей і порядків військових», наданих за попередніх гетьманів. Зокрема, передбачалося обмеження влади рос. вельмож на території Лівобережжя, безпосереднє підпорядкування гетьмана лише цареві. Разом із тим, Р.с. повністю зберігали встановлений раніше контроль царату над місц. фінансуванням, функціонуванням адм. апарату, козац. військом, зовн. політикою тощо. Реально вони посприяли подальшому процесові поступової ліквідації *автономії* Гетьманщини та поширенню на її території імперських порядків, а також *русифікації*.

Літ.: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским, ч. 2. М., 1859; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998; *Гуржій О.* Іван Скоропадський. К., 2004; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; *Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Від гетьмана до гетьмана: Рід Скоропадських в історії України. К.—Суми, 2011.

О.І. Гуржій.

РЄ́ПІН Ілля Юхимович (05.08(24.07).1844—29.09.1930) — живописець, дійсний академік петерб. Академії мист-в (1876). Н. в м. *Чугуїв*. Походив із родини військ. поселенців Чугуївського уланського полку Юхима Васильовича Рєпіна і Тетяни Степанівни Бочарової. Перші навички малювання отримав у Чугуєві в полковому Топографічному корпусі та в місц. іконописній школі (в І.Бунакова). Професійній майстерності навч. в *Санкт-Петербурзі* в Рисувальній школі Т-ва заохочення художників (1863, в І.*Крамського*) та в Академії мист-в (1864—71), де в подальшому викладав (1894—1907) й обирався ректором (1898—99). Як митець сформувався під впливами передових демократ. ідей М.Чернишевського, В.Бєлінського, В.Стасова та членів Артілі художників, активістів Т-ва пересувних худож. виставок, що знайшло відбиток у першому великому творі «Бурлаки на Волзі» (1873).

Отримавши Велику золоту медаль за дипломну роботу «Воскресіння дочки Іаїра» (1871), як пенсіонер Академії мист-в відвідав Італію та Францію (1873—76), де ознайомився із класичним та сучасним мист-вом Зх. Європи та опанував техніку пленерного живопису («Паризьке кафе», «Дорога на Монмартр у Парижі», «Негритянка», «На дерновій лавці»). Повернувшись додому, оселився із дружиною Вірою Олексіївною (у дівоцтві — Шевцова) в Чугуєві (1876—77), де створив низку портретів та етюдів до майбутніх творів.

Збираючи матеріали, мандрував Україною (1880 — Одещиною, Чернігівщиною, 1880 і 1882 — Київщиною, із заїздом до *Києва*).

Із метою розширення професійного кругозору і тех. вдосконалення здійснив поїздку до Європи (разом із В.Стасовим), де в Мадриді (Іспанія) вивчав твори Д.-Р.Веласкеса, у Нідерландах — Рембрандта та Ф.Хальса (1883). Після повернення оселився під С.-Петербургом.

Будучи членом правління Т-ва пересувних худож. виставок (1883), у 1890-ті рр. на основі ідейних розходжень, спричинених істотними змінами в худож. житті Росії та Європи, вийшов із т-ва (1887). Однак продовжував виставляти свої роботи (1890—96), а 1897 відновив свою діяльність у т-ві. Разом із тим примкнув до групи, яка формувалася навколо ж. «Мир искусств» (1898—99).

Худож. спадок Р. представлений творами різних жанрів і тематики. У творах істор. жанру Р. прагнув розкрити актуальні питання свого часу в повноті психологічних і драматичних життєвих колізій, які відтворював на прикладі діяльності сильних натур, долі яких були пов'язані зі значними істор. подіями («Царівна Соф'я», «Ратник XVII ст.», «Іван Грозний та його син Іван 16 листопада 1581 року»). У побутовому жанрі звернувся до соціальної тематики, яку вирішував у звинувачувально-критичному аспекті щодо експлуатаційної держ. системи самодержавно-бюрократичного ладу: селянської («Проводи новобранця», «У волосному правлінні»); антиклерикальної («Хресна хода в Курській губернії»); загальнонародної («Бурлаки на Волзі»); революційної («Відмова від сповіді», «Арешт пропагандиста», «Не чекали»), у т. ч. соціально-сатиричному по відношенню до рос. царату, який вважав утіленням деспотизму. Створив роботи патріотично-публіцистичного спрямування («Повернення в отчий дім») та на військ. тематику («Бельгійський король Альберт у бою», «В атаку»). Етнонац. мотиви втілив у творах нар. тематики («Садко в підводному царстві», «Білорус»), у т. ч. з використанням укр. фольклору («Запорожці пишуть листа турецькому султанові Ахмеду III», «Вечорниці» («Досвітки»)), усього — понад 180 картин, етюдів,



І.Ю. Рєпін.

«В Решетилівці». Акварель Т. Шевченка. 1845.



рисунків, начерків історико-етногр. характеру («Портрет Т.Шевченка», «Портрет С.І.Драгомирової», «По сліду», «Гайдамаки», «Чорноморська вольниця», «Гопак»). У пейзажному жанрі залишив твори «В лісі», «Хата лісника», «Залізне джерело», «Бакша», «Хатка», етюд-картину «Святогірський монастир на Дінці».

Значну частину доробку Р. складають портрети, які характеризують спостережливість, уміння використовувати позу, жест для образно-емоційної, психологічної, соціальної характеристики моделі. Автор портретів багатьох діячів к-ри й мист-ва, серед них В.Стасова, А.Писемського, М.*Мусоргського*, П.Стрепетової, А.Дельвіга, Л.*Толстого*, М.*Пирогова*, А.Рубінштейна, у 1890-ті рр. — А.*Куїнджі*, М.Римського-Корсакова, А.Глазунова; у 1910-ті рр. — І.Остроухова, В.*Короленка*, В.Бехтерева, І.Павлова; різнохарактерних жін. образів, портретів-типів, автопортретів.

Як художник-монументаліст звертався до реліг. тематики (розписи церков у с. Малинів, с. Пристен поблизу Чугуєва, с. Кам'янка Воронезької губ., с. Сиротино Воронезької губ.). Будучи студентом Академії мист-в, створив картини та ескізи на біблійно-реліг. теми: «Плач пророка Єремії», «Се людина», «Побиття первенців єгипетських», «Голгофа», «Іов та його друзі», «Євреї в пустелі», ескізи ілюстрацій до видань *Біблії*.

Рєпін І. «Миколай Чудотворець звільняє від смерті трьох невинно засуджених». 1889. Оригінал зберігається у Державному Російському музеї (м. Санкт-Петербург, РФ).



Працював як графік у техніках олівця, у т. ч. італійського, свинцевого, робив замальовки в техніках вугілля, пастелі, акварелі. Створив ілюстрації до літ. творів О.*Пушкіна* «Євгеній Онєгін», М.Лермонтова «Три пальми», «Пророк», офорти тонкою голкою (портрет М.Мусоргського). Для вид-ва «Посередник» ілюстрував видання О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.*Гоголя*, Л.Толстого, М.*Лєскова*, А.*Чехова*, Максима *Горького*, І.Крилова, О.Плещеєва, В.Гаршина, Т.*Шевченка*; для франц. ілюстрованого ж. «La Revue Illustrée» — створив рисунки до творів Максима Горького, А.Чехова (літографія, хромолітографія, офорт на металі, ксилографія).

Брав активну участь у культ. та худож. житті: у 1870—80-ті рр. репрезентував твори в С.-Петербурзі на виставках передвижників (як організатор та учасник, 1869—70) та Академії мист-в (1873), у Києві (1878), за кордоном у *Відні* (1873). Персональна виставка відбулася в С.-Петербурзі (1891). Автор низки статей на мистецьку тематику (у 1890-ті рр. друкувався в «Театральній газеті», у 1910-ті рр. — у газетах «Русское слово», *«Южный край»*, ж. «Нива»).

Досяг виключної реалістичності, психологічної переконливості, емоційної виразності, життєвості худож. образів, високої майстерності, яка виявилась у вільній широкій манері, чіткій побудованості композицій, багатстві живописно-пластичних характеристик, відтворенні світлоповітряного середовища, сонячного освітлення, рефлексів, колористичної рівноваги, тональної гармонії. Творчий доробок Р. характеризують глибина соціальних узагальнень і типізації, етичність, актуальність, зв'язок із революційно-визвол. рухом, політ. подіями, спрямування на героїчне та піднесене як гол. завдання мист-ва.

Спілкувався з багатьма відомими діячами к-ри, залишив велику епістолярну спадщину.

Викладав у петерб. Академії мист-в (1894—1907, професор, керівник майстерні), працював також як викладач підготовчої школи на Галерній вулиці в С.-Петербурзі та консультант худож. школи в Смоленську (нині місто в РФ; із 1895). Підтримував діяльність рисувальних шкіл у Києві М.*Мурашка*, у *Харкові* М.Раєвської-Іванової, в *Одесі* та ін. У Чугуєві планував відкрити навч. заклад «Діловий двір» (вільні художні майстерні) з метою відродження різних галузей нар. мист-ва (із цієї нагоди відвідав місто востаннє 1915). Взяв участь у заходах зі спорудження першого в Україні пам'ятника Т.Шевченку.

Художня діяльність Р. вплинула на творчість багатьох його послідовників, у першу чергу учнів — І.Бродського, І.*Грабаря*, Д.Кардовського, Б.Кустодієва; в Україні — М.*Пимоненка*, О.*Мурашка*, Ф.*Красицького*, С.Прохорова, Ю.Бершадського, що позначилося на формуванні рос. та укр. нац. шкіл живопису.

Після 1917 мешкав у садибі «Пенати» в Куоккале на теренах тогочасної Фінляндії (нині смт Рєпіно у складі С.-Петербурга), де помер і, згідно з його розпорядженням, був похований (із 1940 там діє музей).

Пам'ятники Р. зведені в Чугуєві (1956), Києві (1984). У Чугуєві відкрито музей Р.

Тв.: Далекое — близкое. М., 1953. Епістолярна спадщина: И.Е. Репин и Л.Н. Толстой: Переписка, т. 1—2. М.—Л., 1946; И.Е. Репин и П.М. Третьяков: Переписка. М., 1946; И.Е. Репин и В.В. Стасов: Переписка, т. 1—2. М.—Л., 1948; Письма к художникам и художественным деятелям. М., 1952.

Літ.: *Эрнст С.* Илья Ефимович Репин. Л., 1927; Художественное наследство: Репин, т. 1—2. М.—Л., 1949; *Москвинов В.Н.* Репин на Харьковщине. Х., 1959; *Стернин Г.* Илья Ефимович Репин (альбом). М., 1961; Репин и Украина. К., 1962; *Бєлічко Ю.* Україна в творчості І.Ю. Рєпіна. К., 1963; *Грабарь И.Э.* Репин, т. 1—2. М., 1963—64; *Лясковская О.А.* Илья Ефимович Репин. М., 1982; *Богуш П.М.* Илья Репин на Никопольщине. Днепропетровск, 1993.

Р.Д. Михайлова.

РЄПНІ́Н (Репнін) **Микола Васильович** (22(11).03.1734—24(12).05.1801) — військ. і держ. діяч Рос. імперії, дипломат, помі-

щик, генерал-фельдмаршал (1796), князь. Зі старовинного роду, пов'язаного з *Михайлом Всеволодичем.* Онук генерал-фельдмаршала кн. А.Рєпніна, син генерал-фельдцейхмейстера кн. В.Рєпніна, дід князів С.*Волконського* і М.Волконського (див. М.Г.*Рєпнін*), прадід Г.*Кушельова-Безбородька.*

Початкову освіту здобув удома, з 11-ти років формально зарахований солдатом лейб-гвардії Преображенського полку. 1748 брав участь в західноєвроп. (франконському) поході на завдання імп. *Єлизавети Петрівни.*

Від 1749 — гвард. офіцер. Волонтером побував на *Семилітній війні 1756—1763.* 1759 відряджений до франц. війська. Відкликаний 1760, перейшов полковником до рос. діючої армії. 1762, ставши генерал-майором, з волі імп. *Петра III* вів переговори в гол. квартирі прусського короля Фрідріха II Гогенцоллерна.

1763 — директор петерб. Сухопутного кадетського корпусу, надалі — акредитований із надзвичайними повноваженнями міністра у *Варшаві.* 1764 забезпечував обрання на польс. престол *Станіслава-Августа Понятовського.* Призначений послом імп. *Катерини II* в *Речі Посполитій*, впливав на управління цією д-вою. 1768 домігся підтвердження засадничих положень *«Вічного миру» 1686* з додатками, ініційованими Катериною II та Фрідріхом II Гогенцоллерном, що зрівнювали дисидентів Речі Посполитої (православних і протестантів) у правах із католиками. Керував розгромом *Барської конфедерації 1768* та *Коліївщини.*

Підвищений у ранзі до генерал-поручика, вступив до 1-ї армії на *російсько-турецькій війні 1768—1774*, відзначився в здобутті *Хотина*, в обороні узбережжя р. Прут (прит. Дунаю), у Ларзькій та Кагульській баталіях, оволодів *Ізмаїлом* і *Кілією.* 1771 — на чолі рос. військ у *Волощині.* Через конфлікт із графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*) взяв відпустку. Повернувшись 1774, вдало зорганізував облогу Сілістри (нині місто в Болгарії). Уклав *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774.*



М.В. Рєпнін. Портрет роботи художника Д.Г. Левицького. 1792.

Удостоєний чинів генерал-аншефа й підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку. 1775—76 направлений надзвичайним і повноважним послом до *Османської імперії.*

1777 — смоленський генерал-губернатор (із наступного року порядкував і орловським намісництвом). 1778 із 30-тис. допоміжним корпусом дійшов до м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), змусив спинити боротьбу за т. зв. Баварську спадщину, 1779 своїм посередництвом сприяв Тешенській мирній угоді. 1780 — командир обсерваційного загону в *Умані*, зустрічав у м. Смоленськ (нині місто в РФ) австрійс. імп. *Йосифа II* Габсбурга. 1781 — смоленський і псковський генерал-губернатор. 1782—83 перебував із резервним корпусом у Речі Посполитій. 1784 подався лікуватися за кордон, затим підключився до урядової Комісії з розбору міст за їхнім станом, по праці якої з'явилася *Жалувана грамота містам 1785.*

У розпалі *російсько-турецької війни 1788—1791* брав участь у штурмі *Очакова.* Командуючи Українською армією, 1790 — командував підрозділами, розташованими у Молдові. Виконуючи обов'язки головнокомандувача, 9 липня (28 червня) 1791 переміг у Мачинській битві, чим сприяв укладанню *Ясського мирного договору 1791*, підписав його прелімінарії в м. Галац (нині місто в Румунії).

Від 1792 — намісник ризький і ревельський, 1793 командував Ізмайловським полком. 1794 — начальник ЗС, націлених проти повстання Т.*Косцюшка*, й ліфляндський та естляндський генерал-губернатор. 1795 наглядав за позбавленням влади детронізованого короля Станіслава-Августа Понятовського, обійнявши генерал-губернаторство Остзейських провінцій, віленське і слонімське. Із кінця 1796 — командир Литов. д-зії, ризький військ. губернатор, керував спец. церемоніалом під час перезахоронення в *Санкт-Петербурзі* праху імп. Петра III. 1797 — канцлер Кавалерського т-ва, інспектор інфантерії Литовської та Ліфляндської д-зій, жорстоко придушував сел. заворушення в Орловській губ. Після місії 1798 до Берліна (Пруссія) і *Відня*, коли йому не судилося реалізувати задум імп. *Павла I* щодо злагодження антифранц. коаліції, увільнений зі служби.

Одружений на княжні Н.Куракіній (1737—98), мав трьох дочок, а єдиний законний син помер 1774. Відомою особою зросла така його позашлюбна дитина, як І.Пнін (1773—1805), військовик, чиновник, поет і публіцист-просвітник. За поширеними чутками, Р. — ще й батько кн. А.*Чарторийського.*

П. у власному маєткові Воронцово (нині місцевість у м. *Москва*). Похований в моск. Донському монастирі.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 2. М., 1840; *Де-Пуле М.* Крестьянское движение при императоре Павле Петровиче. «Русский архив», 1869, № 3; Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 16. СПб., 1875; *Уманец Ф.* Понятовский и Репнин. «Древняя и новая Россия», 1875, № 7—8; *Вл. П-ко* К истории Колиивщины. «Киевская старина», 1905, № 3; *Вл. П.* Князь Н.В. Репнин и Георгий Конисский. Там само; *Масловский С.Д.* Репнин, князь Николай Васильевич. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1913; *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794—7. Wilno, 1938; *Комаровский Е.Ф.* Записки. М., 1990; *Бакунина Т.А.* Знаменитые русские масоны. М., 1991; *Шишов А.В.* Георгиевские кавалеры, т. 1. М., 1993; *Соловьев С.М.* Сочинения, кн. 14—16. М., 1994—95; *Массон Ш.* Секретные записки о России времени царствова-

ния Екатерины II и Павла I. М., 1996; Екатерина II и Г.А. Потемкин. М., 1997; История внешней политики России: XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). М., 1998; *Анішчанка Я.К.* Рапнін. В кн.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 6, кн. 1. Мінск, 2001; *Сухарева О.В.* Кто был кто в России от Петра I до Павла I. М., 2005.

П.Г. Усенко.

РЄПНІ́Н Микола Григорович (до 12 липня 1801 — Волконський; 28.01.1778—07.01.1845) — військ. і держ. діяч в *Лівобережній Україні* 1-ї пол. 19 ст., генерал від кавалерії (1828), князь. Батько княжни В.*Рєпніної.* Н. в рос. князівській родині Волконських. Відомий декабрист кн. С.*Волконський* — його молодший брат. Носив прізвище діда по материнській лінії, кн. М.В.*Рєпніна* (1734—1801). Освіту отримав у Сухопутному шляхетському корпусі, найкращому на той час військ. навч. закладі. Учасник *Війни 1812*, віце-король Саксонії 1813—14, малорос. військ. губернатор 1816—34. Одружений з онукою останнього укр. гетьмана К.*Розумовського* Варварою, яка успадковувала родові маєтки в *Полтавській губернії*, *Чернігівській губернії*, Нижегородській і Костромській губерніях із 16 тис. душ кріпаків. Серед них — мальовниче м-ко *Яготин* із дідовим палацом. Його донька княжна В.Рєпніна — близька подруга Т.*Шевченка.*



М.Г. Рєпнін-Волконський. Портрет роботи художника В. Боровиковського. 1790-ті рр. Оригінал зберігається у Київському національному музеї російського мистецтва (м. Київ).

Збагачений участю в європ. політиці, нім. досвідом урядування, приступив до виконання обов’язків вищого держ. посадовця Рос. імперії в одній із найрозвинутіших її частин — Малоросії. Р. був зобов’язаний своїм новим призначенням тим вихідцям з України, які обіймали вищі урядові посади в *Санкт-Петербурзі* і для яких не залишилися непоміченими його адм. здібності, виважені управлінські рішення в Саксонії, а також поєднанню через шлюб із укр. гетьман. родом. Один із них, граф О.Завадовський, зауважив, що бажав шанувати його стільки ж у Малоросії, скільки і в Саксонії. Урядування в Полтав. і Черніг. губерніях Р. почав із перевірки чиновників, котрі мали одне й те саме прізвище, щоб ліквідувати протекцію. Зрозумівши, що Малоросію важко зміряти як саксонськими, так і рос., мірками, постійно ревізував держ. установи, аби ті функціонували за призначенням. У порівнянні із саксонцями українці не поспішали залагоджувати держ. справи і мали своєрідне розуміння законності та держ. інтересів. Місц. дворяни постійно підтримували якнайтісніший контакт із вищими урядовцями укр. походження в столиці, до яких раз по раз зверталися за допомогою у відстоюванні власних прав і привілеїв. У соціальній структурі Малоросії разючу відмінність становив численний козац. стан. Аби подолати локальний спротив, можливість тиснути на нього, використовуючи петерб. зв’язки, Р. почав зосереджувати всю повноту влади у своїх руках, зокрема, 1817 не схвалив полтав. губернським *предводителем дворянства* Д.*Трощинського*, під час виборів якого було порушено процедуру голосування. Зміцнення авторитету рос. влади розпочав із підтримки клопотання полтав. дворянства в намаганнях зрівняти малорос. ранги із дворянськими чинами, незважаючи на негативне ставлення Правительствуючого Сенату і МВС Рос. імперії. Невизнання урядом у повному обсязі дворянських прав сприяло консолідації малорос. *шляхти*, яка вважала, що має такі ж права на *дворянство*, а звідси — і на чини, як і великоросійський стан. Вона потребувала власного істор. минулого, в якому б відобразилася героїчна історія *козацтва українського*, *Гетьманщини*, яка несправедливо зневажалася центром. Аби зрозуміти підґрунтя таких домагань, Р. зацікавився історією України і сприяв правителю власної канцелярії, Д.*Бантиш-Каменському*, в її написанні. Вважається, що він був автором розділу «Истории Малой России», присвяченого *Берестецькій битві 1651.* Як гол. правитель краю Р. зважав на настрої *еліти*, співчутливо поставився до пошуку її істор. коренів, не перешкоджав в оволодінні істор. спадщиною, виявляючи політ. коректність та спрямовуючи її в корисне для Рос. імперії річище. Аби тісніше привернути дворянство на бік Рос. імперії, Р. висунув ідею заснування в *Полтаві* кадетського корпусу — середнього навч. закладу для дворянських дітей, де вони здобували б освіту, без якої не можна було сподіватися на нові чини і просування по службі, засвоювали рос. к-ру. На його переконання, освічені дворяни докладатимуть більше зусиль до розбудови Рос. імперії. За його клопотанням у Полтаві 1818 було відкрито *Інститут шляхетних дівчат*, яким опікувалася дружина князя. Цей заклад давав середній рівень освіти «женскому юношеству» та був шостим у Рос. імперії і першим у Лівобереж. Україні. Вирішуючи проблему козац. малоземелля та зміцнення пд. пограниччя, Р. разом із новорос. та бессарабським генерал-губернатором М.*Воронцовим* зайнявся переселенням *козаків* у пд. губернії, що викликало непорозуміння із центром. Міністр фінансів Рос. імперії О.Гур’єв заперечував право козаків переселяючись продавати свої землі, тоді як Р. вбачав у цьому порушення «природних прав півмільйонного народу Малоросії». Для обґрунтування своєї позиції звернувся до історії виникнення козацтва. За його проханням та безпосередньою участю була підготовлена «Краткая записка о малороссийских казаках», в якій було доведено їхнє право на земельну власність. Аби довести відданість козаків династії Романових, організував 8 козац. полків на придушення *польського повстання 1830—1831.* Через кілька років запропонував рос. імп. *Миколі I* власну програ-

му козац. устрою. Він відмовився від використання козаків як військ. сили для імперії, а переключився на переведення їх у стан вільних селян-господарів. Згідно зі статутом, схваленим 1834, гол. нагляд і опікування козаками ввірялися Гол. госп. конторі — особливій держ. установі, діяльність якої гальмувала переведення козаків до сел. стану. У ставленні до селянства Р. поділяв наміри рос. імп. *Олександра I* щодо скасування *кріпацтва*, починаючи з Малоросії, де його корені не сягнули так глибоко, як у внутр. рос. губерніях. Після звільнення з посади малорос. військ. губернатора, а згодом — і від членства в Держ. раді Рос. імперії — розпочалося переслідування Р. Виконуючим обов'язки черніг., полтав. і харків. генерал-губернатора було призначено графа О.Строганова, зятя міністра внутр. справ Рос. імперії В.Кочубея, котрий виявив значні нестачі держ. коштів при спорудженні будівлі Полтав. ін-ту шляхетних дівчат. Урядове опікунство звинуватило Р. в казнокрадстві, коли він, як військ. губернатор, очолював буд. комісію. Розслідування констатувало відсутність звітних документів і встановило перевищення владних повноважень, бо за усним розпорядженням Р. із приказу громад. опіки було взято на потреби буд-ва 200 тис. *рублів*. Це дало привід рос. імп. *Миколі I* звільнити Р. з посади військ. губернатора, адже його позиція у відстоюванні особливостей Малоросії, відмінностей її соціальної структури не влаштовувала імператора, якого все більше захоплювала ідея централізованої д-ви з обмеженням самостійності її регіонів.

П. у м-ку Яготин, похований у склепі Свято-Успенської церкви *Густинського Свято-Троїцького монастиря*.

Літ.: *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. К., 2005.

В.С. Шандра.

РЄПНІНА́ Варвара Миколаївна (31.07.1808—09.12.1891) — рос. письменниця, княжна. Дочка малорос. військ. губернатора (1816—34) кн. М.Г.*Рєпніна* і кн. Варвари з Розумовських. Дитинство провела в *Полтаві*, де її мати відкрила жін. ін-т. Потім жила в ма-

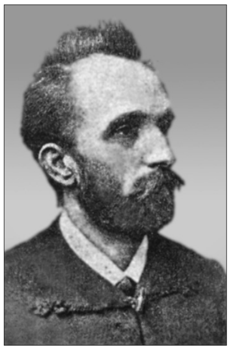


В.М. Рєпніна. Портрет роботи Т.Г. Шевченка. 1859.

єтку батька в *Яготині*. 1840—50 опублікувала низку статей під псевдонімом Лізверська. Виступала також зі статтями-спогадами про зустріч з рос. імп. *Олександром I*, про бомбардування *Одеси* 1854, про кн. Є.*Воронцову* та ін. Була знайома і листувалася з М.*Гоголем*, видрукувала про нього спогади. Під час перебування в Яготині Т.*Шевченка* 1843 закохалася в поета. Історію своїх щирих почуттів до «геніального поета» розповіла в листі до свого вихователя Ш.Ейнара та в безіменній незавершеній повісті, де гол. персонажем є поет. Збереглося 16 листів Р. до Т.Шевченка і 8 — поета до княжни, які є важливими документами до розуміння біографії Т.Шевченка тих років і розкриття психології його творчості. Р. захоплювалася віршами Т.Шевченка, який, за її словами, оспівував «свободу, Батьківщину, самовідданість, кохання». Щоб насолоджуватися його поезією, вона обіцяла Т.Шевченку обов'язково вивчити укр. мову. Високо цінила також малярську творчість Т.Шевченка, сприяла поширенню естампів «Живописная Украина», співчувала турботам поета про звільнення із кріпацтва його родичів, домоглася призначення Т.Шевченка вчителем малювання в Київ. ун-ті. У перші роки заслання Т.Шевченка даремно зверталася до *Третього відділу* Канцелярії Його імператорської величності із проханням полегшити долю поета, листувалася з ним, висилала йому книжки, аж поки шеф жандармів О.Орлов не заборонив їй писати листи до засланця. Написала спогади про Т.Шевченка. Поет подарував Р. два свої автопортрети та присвятив їй російськомовну поему «Тризна», написану в Яготині (1843).

Літ.: *Шереметев С.* Княжна В.Н. Репнина. СПб., 1897; *Возняк М.* Шевченко й княжна Рєпніна. Львів, 1925; *Шагінян М.* Тарас Шевченко. К., 1970.

Я.І. Дзира.



Ф. Ржегорж.

РЖЕ́ГОРЖ Франтішек (Řehoř František; 16.12.1857—06.10.1899) — чеський етнограф, поборник нац. відродження українців, речник чесько-укр. культ. взаємозбагачення. Н. в с. Стєжери поблизу м. Градець-Кралове (Чехія). 1877—90 проживав у *Галичині* (с. Вовків поблизу *Львова*, с. Заргізно та м. *Стрий*), де вивчав побут, звичаї, нар. медицину, демонологію, календар, фольклор українців (*бойків*, *гуцулів*, лемків). Автор бл. 120-ти статей на українознавчу тематику в енциклопедичному «Науковому словнику Я.Отта». Зустрічався і листувався з багатьма укр. вченими та письменниками, зокрема з І.*Франком*, М.*Павликом*, В.М.*Гнатюком*, В.*Шухевичем*, Н.*Кобринською*, О.*Кобилянською*, Д.*Лукіяновичем*, Є.Ярошинською. Зібрав цінну етногр. колекцію, на базі якої створено укр. відділ у Празькому пром. музеї, включений згодом до етногр. відділу Нац. музею в Празі, де зберігається також українознавча б-ка Р. Багату особисту б-ку чеської літератури Р. подарував т-ву «*Просвіта*», за що єдиний з іноземців удостоївся звання почесного члена т-ва. Передана згодом *Науковому товариству імені Шевченка*, вона тепер зберігається у фондах *Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника НАН України*.

Літ.: *Мундяк М.М.* Франтішек Ржегорж і Україна. В кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, вип. 1. К., 1958; *Мольнар М.І.* Франтішек Ржегорж і Україна. «Народна творчість і етнографія», 1959, № 31; *Біганський Р.М.* Франтішек Ржегорж як колекціонер книжок та його особиста бібліотека. В кн.: Бібліотекознавство та бібліографія. К., 1982; Чехи


А.К. Ржепецький.

в Галичині: Біографічний довідник. Львів, 1998.

Ф.І. Стеблій.

РЖЕПЕ́ЦЬКИЙ Антон Карлович (н. між 16.01. і 06.03.1868—06.12. 1932) — громад. і держ. діяч, міністр фінансів уряду *Української Держави* П.*Скоропадського.* Н. в м. *Київ.* Походив із київ. *шляхти*, очолював Землеробний синдикат, Т-во взаємного кредиту, був радником Київ. міської думи, очолював виборчу комісію для обрання до Держ. думи Рос. імперії. Під час *Першої світової війни* був головою Тетянинського к-ту, що опікувався біженцями. Член *Конституційно-демократичної партії.*

20 травня 1918 увійшов до складу уряду, сформованого Ф.*Лизогубом*, яким було проголошено курс на капіталізацію економіки та гарантування підприємцям приватної власності. Першим кроком на шляху створення дієздатного фінансового відомства та структури держ. податкової служби було сформування мін-ва фінансів, яке очолив Р. За характеристиками сучасників, Р. був укр. федералістом за переконаннями, при тому людиною справи, який у роботі понад усе ставив фахові навички та практичний результат діяльності в ім'я самостійної державної України незалежно від власних політ. міркувань, чим заслужив авторитет і повагу співробітників уряду та мін-ва. В уряді Ф.Лизогуба Р. відстоював фінансову незалежність України, активно захищав її екон. інтереси під час переговорів із представниками нім. уряду, відстоював права України на Крим.

Очолюване Р. мін-во фінансів Укр. Д-ви, відповідно до усталених на той час орг. схем держ. і міністерських інституцій, було сформоване у складі департаментів митних зборів, посередніх податків, простих податків та ін. відділів. Департамент митних зборів приступив до створення мережі митних пунктів та організації охорони держ. кордону країни. За розпорядженням Р. було відновлено митні установи на кордоні з *Австро-Угорщиною*, закладено нові митно-прикордонні пункти на кордоні з *Бессарабією* та Росією. Було запроваджено пропуск товарів через українорос. кордон на підставі заг. митного тарифу. Під безпосереднім патронатом Р. формувався корпус кордонної охорони для боротьби з контрабандою. На кінець вересня 1918, незважаючи на фінансові та орг. труднощі, мережу митних установ було запроваджено майже по всіх пропускних пунктах уздовж кордону Укр. Д-ви.

Р. очолив роботу з відновлення банк. системи та нормального функціонування кредиту як основи торгівлі, пром-сті та сільс. госп-ва. Важливим кроком у цьому напрямі стало відновлення в серпні 1918 діяльності Укр. держ. банку (який був заснований ще *Українською Центральною Радою* шляхом перейменування київської контори імперського Держ. банку).

Під кер-вом Р. вперше в Україні було укладено держ. бюджет. Цьому сприяло налагодження роботи податкової служби в комплексі зі стабілізацією фінансово-госп. життя. Хоча після падіння гетьманату і встановлення *Директорії Української Народної Республіки* розпис держ. видатків і доходів, укладений бюджетною комісією і затверджений новою владою, залишився тільки на папері, Р. було започатковано створення основ укр. фінансово-екон. самоврядування. Він був одним із небагатьох міністрів, які після урядової кризи 18 жовтня 1918 знову увійшли до новосформованого коаліційного кабінету, щоб продовжити державотворчу діяльність. Задекларовані УЦР у вересні 1917, коли ген. секретарем фінансів був М.*Туган-Барановський*, наміри щодо децентралізації загальнодерж. фінансів і створення укр. бюджету, Держ. банку та власної грошової системи отримали практичне втілення в діяльності мін-ва фінансів під кер-вом Р.

Після встановлення влади Директорії УНР Р., разом з ін. членами уряду гетьмана П.Скоропадського, у грудні 1918 було заарештовано й ув'язнено в *Лук'янівській тюрмі.* При відступі Директорії УНР під натиском більшовицьких військ до *Вінниці* туди ж було вивезено і в'язнів. На вимогу урядів країн *Антанти*, зокрема Франції, Р., разом із ін. політ. діячами, було переправлено до *Одеси* і передано представникам Антанти. Був звільнений, емігрував до Німеччини.

Літ.: *Неманов Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919). К., 1919; *Могилянский Н.М.* Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 г.). В кн.: Революция на Украине (по мемуарам белых). М.—Л., 1930 [репринтное воспроизведение издания 1930 г. — К., 1990]; *Гловінський Є.* Фінанси України в роках 1917—1920. В кн.: *Гловінський Є.* Фінанси УССР. Варшава, 1938; *Мартос Б.* Українська валюта 1917—1920 років. «Літопис Червоної Калини», 1991, № 6; 1992, № 1—3; *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). К.—Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 2. К., 2002; *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). К., 2004; *Його ж.* А.К. Ржепецький — міністр фінансів Української Держави за гетьманату 1918 року. «Фінанси України», 2008, № 3.

В.В. Небрат.

РЖЕПЕ́ЦЬКИЙ Борис (1895 — 1976) — громад. і політ. діяч, економіст. Н. на *Волині.* Після *Лютневої революції 1917* — заст. *губернського комісара Волинської губернії*, член *Української партії соціалістів-революціонерів*; 1918—19 — активний учасник повстання проти режиму П.*Скоропадського*, засновник і редактор газ. «Селянська думка» (*Бердичів*). У жовтні 1919 — квітні 1920 — політ. радник Надзвичайної дипломатичної місії УНР А.*Лівицького* до *Варшави*, наполегливо обстоював потребу договірного оформлення антибільшовицького українсько-польс. військово-дипломатичного союзу. Після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* залишився у Варшаві, працював економістом у Центр. спілці польс. пром-сті й редагував час. «Огляд господарський»; був дійсним членом *Інституту досліджень національних справ*, де спільно з Мик.*Ковалевським*, М.*Кордубою* і Б.*Лепким* брав участь у постійно діючому семінарі з нац. проблем. Після *Другої світової війни* емігрував до США, очолював Укр. літературно-мистецький клуб у Нью-Йорку.

Літ.: *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskie-

go w latach 1930—1939. Lublin, 2003; *Zackiewicz G.* Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego, 1918—1939. Kraków, 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

В.І. Головченко.

РЖИ́ЩІВ — місто обласного підпорядкування *Київської області.* Розташов. на правому березі Дніпра (із 1970-х рр. — Канівського водосховища), при впадінні в нього р. Леглич. Населення 8,4 тис. осіб (2001).

Попередником Р. є давньорус. *городище* в урочищі Іван-гора (на сх. околиці сучасного міста), яке ототожнюється з літописним «городом» *Іван*, що згадується під 1151. За археол. даними, городище датується 12 — 1-ю пол. 13 ст. Життя тут припинилося після *монголо-татарської навали.* Площа збереженої частини городища — 1 га (значна частина зруйнована). Пам'ятку дослідив В.Гончаров 1960—66.

Р. як приватновласницьке містечко *Київського воєводства* відомий із 1580-х рр. Власниками були представники шляхетських родів Скобейків, Халецьких, Вороничів, *Тишкевичів.* Із 1648 — центр сотні у складі *Канівського полку.* Біля Р. на Дніпрі було зручне місце для переправи, яким скористався в листопаді 1663 польс. король *Ян II* Казимир Ваза під час походу в *Лівобережну Україну.* У лютому 1679 ржищівський замок, зайнятий прихильниками Ю.*Хмельницького*, здобув штурмом козацько-моск. загін, після чого містечко спустошили, а його мешканців переселили на Лівобережжя (у ході «Великого згону»). Р. відродився 1702. До 1704 його контролювали козаки С.*Палія*, а потім — влада *Гетьманщини* та рос. війська. 1709 власником Р. на нетривалий час став київ. *Софійський монастир.* 1712 мешканців містечка під час другого «Великого згону» переселили на Лівобережжя. Після 1714, коли Пд. Київщина повернулася під владу *Речі Посполитої*, Р. знову почав заселятися. Із 1739 його власником був С.Щеньовський, який відновив замок і 1765 заснував монастир тринітаріїв (діяв до 1832; дерев'яний костьол Свято-



Ржищів. Свято-Троїцька церква. Фото початку 21 ст.

го Станіслава замінений мурованим 1829; знесений у 1980-ті рр.). Р. не раз зазнавав нападів гайдамаків (1751, 1768).

Після 2-го поділу Польщі (1793) Р. — у Київ. пов. *Київської губернії*, залишався приватновласницьким містечком аж до поч. 20 ст. У серед. 19 ст. Р. став значним торгово-пром. центром, а його пристань — однією з найбільших на Дніпрі. Серед підпр-в найбільшими були цукровий з-д, а також механічний і чавуноливарний з-ди, які виробляли обладнання для цукрової пром-сті (об'єднані 1928 в одне підпр-во, що дістало назву «Радіатор»; нині «Новопак»). 1897 населення Р. становило 11,6 тис. осіб (із них половина — євреї).

1917—20 влада в містечку не раз змінювалася. 1919 Р. входив у зону дії загонів отамана *Зеленого*, які кілька разів захоплювали містечко. Із 1923 — райцентр. 1938 дістав статус с-ща міськ. типу. Під час *Другої світової війни* в районі Р. в серпні 1941 та у вересні 1943 — лютому 1944 йшли запеклі бої. Р. був окупований гітлерівцями із 21 серпня 1941 до 7 січня 1944. 1959 Р. втратив статус райцентру (що не сприяло розвитку селища) та був підпорядкований Кагарлицькому р-ну. Із 1995 — місто обласного значення.

Пам'ятка арх-ри: Свято-Троїцька церква (1853—60). Музеї: історії к-ри Південної Київщини; мист-в ім. І.-В.Задорожного.

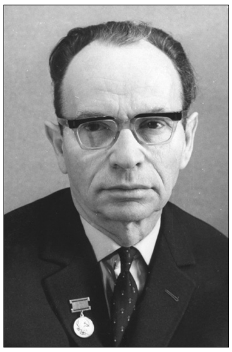
На околиці Р. — Спасо-Преображенський правосл. монастир, заснований між 1626 і 1649. У період між 1754 і 1778 був унійним. 1852 став жіночим (раніше був чоловічим). Закритий 1927, відроджений 1995. Монастирські храми не збереглися.

У Р. народилися астроном і геодезист Р.Фогель, художник І.-В.Задорожний, письменниця Л.*Костенко.*

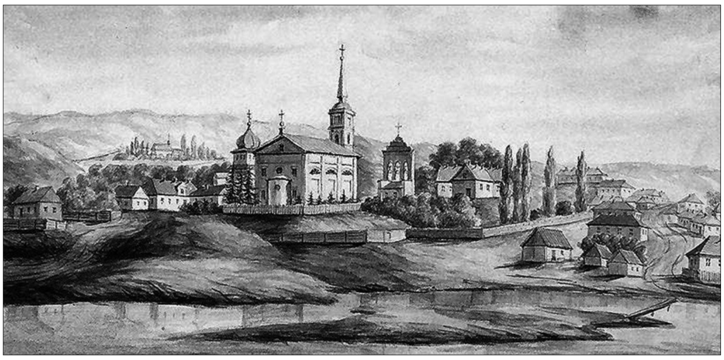
Літ.: *Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану Василіянського чина XVII—XX ст. Рим, 1979; *Умрихін В.В.* Історія Ржищівщини: Від найдавніших часів до наших днів. Ржищів, 1996.

Д.Я. Вортман.

РИБА́К Натан Самійлович (03.01.1913(21.12.1912)—02.09.1978) — письменник. Н. в с. Іванівка (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). Навч. в Київ. хіміко-технологічному ін-ті (1929—31). 1932—39 був на редакційно-видавничій роботі: працював у редакціях журналів «Трактор» (*Харків*), «Молодой большевик» (*Київ*), газ. «Комсомолец Украины» (Київ), у вид-ві «Радянська література» (Харків). 1940—41 і 1947—54 — гол. редактор вид-ва «Радянський пи-



Н.С. Рибак.



Ржищів. Тринітарський костьол. Малюнок Н. Орди. 1870—1874.



Б.О. Рибаков.



І.К. Рибалка.

сьменник» (Київ). 1943—46 — військ. кореспондент.

Друкувався з 1930. Твори присвячені подіям громадян. війни 1918—22, Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, соціаліст. буд-ву, істор. тематиці. Історико-біографічний роман «Помилка Оноре де Бальзака» (1940) — один із кращих творів цього жанру, з глибоким проникненням як у психологію героїв, так і в сусп. атмосферу того часу. Роман перекладений на десятки мов, виходив і у Франції, мав позитивні відгуки. За романом знято однойменний фільм (1968). Дилогія «Переяславська рада» (т. 1, 1948; т. 2, 1953) — хронікальна оповідь від в'їзду Б.*Хмельницького* в Київ (1648) і до останніх днів гетьмана (1657). Визвол. війна укр. народу 1648—57 описана з позицій тогочасної парт. ідеології. Вся установка твору — зображення як зовнішньополіт., так і внутр., держ. діяльності Б.Хмельницького під кутом українсько-рос. дружби, «споконвічного тяжіння українського народу до братнього російського». Твір, відповідно до парт. догматів, засвідчує: всі випробування і суперечності, крізь які проходили Б.Хмельницький і Україна того часу, були вирішені *Переяславською радою 1654*. Все ж автор показав визвол. війну укр. народу серед. 17 ст. панорамно, відобразив її європ. розголос.

Лауреат Держ. премії СРСР (1950; за роман «Переяславська рада»).

П. у м. Київ.

Літ.: *Логвиненко М.* Натан Рибак. К., 1972; Про Натана Рибака: Статті, спогади, листи. К., 1983; *Жарких М.* Кримські татари у романі Н. Рибака «Переяславська рада» (електронна версія: http://www.m-zharkikh.name/uk/Literature/RybakRada.html).

А.Г. Шпиталь.

РИБАКО́В Борис Олександрович (03.06(21.05).1908—27.12.2001) — археолог, історик. Дійсний член АН СРСР (1958; із 1991 — РАН). Почесний член Польс. АН (1970), Чехословац. АН (1960), АН Болгарії. Герой Соц. Праці (1978). Директор Ін-ту археології АН СРСР (1956—87). Викладав археологію та історію в *Московському університеті*, де був доцентом, професором, деканом істор. ф-ту та зав. кафедри. Почесний професор Ягеллонського ун-ту (*Краків*; 1964). Переважна спеціалізація — слов'яно-рус. та давньорус. археологія, історія *Київської Русі*, історія літописання 10—13 ст., *язичництво* слов'ян. Н. в м. *Москва* в заможній родині старообрядців. Його батько закінчив Моск. ун-т, писав праці з історії розколу і старообрядців, був власником магазину готового одягу, а також викладав у Старообрядницькому богословському ін-ті Рябушинського (1911—18), де пізніше був ректором. Мати закінчила вищі жін. курси В.Гер'є, викладала. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* родину було репресовано, а Р. віддано в дитячий будинок «Трудовая семья». Після закінчення 1924 середньої школи Р. якийсь час працював продавцем газ. «Трудовой путь». Здобувши «трудовий стаж», вступив на історико-етнологічний ф-т Моск. ун-ту, де спеціалізувався на слов'яно-руській археології під керівництвом проф. В.Городцова. Відвідував лекції М.*Любавського*, Ю.*Готьє*, С.Бахрушина. Після служби в армії (1930—31) Р. влаштувався на роботу в Архів Жовтневої революції; із 1931 працював у Держ. істор. музеї (див. *Історичний музей у Москві*), а з 1937 — в Ін-ті історії матеріальної к-ри (із 1957 — Ін-т археології АН СРСР). Викладацьку діяльність Р. розпочав в Академії комуніст. виховання ім. Н.Крупської та Моск. обласному пед. ін-ті; із 1939 почав викладати на кафедрі археології істор. ф-ту Моск. ун-ту (із 1939 — доцент, із 1943 — професор, 1950—52 — декан істор. ф-ту, 1952—54 — проректор, 1953—62 — зав. кафедри вітчизн. історії періоду феодалізму). 1942 захистив докторську дис., опубліковану згодом як «Ремесло Древней Руси» (М., 1948; Сталінська премія за 1949; із 1966 лауреати Сталінської премії іменувалися лауреатами Держ. премії СРСР). 1953 Р. було обрано чл.-кор., а 1958 — дійсним членом АН СРСР.

Р. сполучав заняття археологією з масштабними істор. узагальненнями, сміливими, а часом і ризикованими гіпотезами, які, однак, справили значний вплив на розвиток вітчизн. історіографії. Р. — автор понад 500 праць з археології та історії, у т. ч. 20 книжок.

На території України Р. здійснив масштабні археол. дослідження давньорус. пам'яток *Чернігова*, *Любеча*, Вітичева, *Путивля*, Переяславля (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Білгорода.*

Лауреат Держ. премії СРСР (1949, 1952), Ленінської премії (1976).

П. у м. Москва, похований на Троєкуровському кладовищі.

Праці: Радзімічы [Працы секцыі археалёгіі Беларускай АН]. Мінск, 1932; Ремесло Древней Руси. М., 1948; Древности Чернигова. М., 1949; Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Первые века русской истории. М., 1964; Русские датированные надписи XI—XIV веков. М., 1964; Слово о полку Игореве и его современники. М., 1971; Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; Русские карты Московии: XV — начало XVI века. М., 1974; Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. М., 1979; Язычество древних славян. М., 1981; Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; Язычество Древней Руси. М., 1988; Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». М., 1991; Стригольники: Русские гуманисты XIV столетия. М., 1993.

О.П. Толочко.

РИБА́ЛКА Іван Климентійович (22.06.1919—28.11.2001) — історик. Д-р істор. н. (1963), професор (1964). Засл. діяч н. і т. УРСР (1989). Н. в с. Витівка (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Навч. в школі в *Колонії імені Максима Горького* (1934), в якій він опинився як безпритульний після розорення батьківського госп-ва і смерті матері під час примусової *колективізації сільського господарства*; згодом — в Укр. комуніст. газетному технікумі (1934—37) у м. *Харків*. 1937—38 — відп. секретар Синівської районної газети на Харківщині. Протягом вересня 1938 — липня 1941 — студент істор. ф-ту Харків. ун-ту. Упродовж серпня 1941 — серпня 1942 — на фронті у лавах Червоної армії, двічі поранений, став інвалідом. Після лікування в госпіталі у вересні 1943 поновив навчання на істор. ф-ті *Об'єднаного Українського державного університету* (Кзил-Орда; нині м. Кизилорда, Казах-

стан). Закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту (1945). Викладач, старший викладач кафедри історії СРСР, заст. декана істор. ф-ту Харків. ун-ту (1945—50), канд. істор. наук (1950). Гол. редактор обласної газ. «Соціалістична Харківщина» (1950—57). Зав. кафедри історії України Харків. ун-ту (1957—89).

Автор бл. 200 наук. праць, у т. ч. 20 монографій і посібників, зокрема першого підручника з історії України для студентів істор. ф-тів вузів (т. 1 — 1978; т. 2, у співавт. із проф. В.*Довгополом*, — 1982). Вивчав питання *Української революції 1917—1921*, зокрема аграрні перетворення. Протягом 1990-х рр. підготував та опублікував підручник з укр. історії (т. 1 — 1995; т. 2 — 1997; т. 3, у співавт. з В.*Калініченком*, — 2004). Під кер-вом Р. підготовлено 5 докторських і 14 канд. дисертацій.

Лауреат Держ. премії УРСР (1985).

Нагороджений орденами Слави 3-го ст., Вітчизн. війни 3-го ст., багатьма медалями.

Праці і тв.: Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Х., 1957; Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Х., 1967; Історія Української РСР: Дорадянський період (підручник для студентів історичних факультетів вузів). К., 1978; Історія Української РСР: Епоха соціалізму (підручник для студентів історичних факультетів вузів). К., 1982 (у співавт.); Історія України (підручник для студентів історичних факультетів вузів), ч. 1—3. Х., 1995—2004 (ч. 3 — у співавт.); Така наша доля (спогади). Х., 1999.

Літ.: Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К., 2002; Рибалка Іван Климентійович — завідувач кафедри в 1957—1989 рр. В кн.: Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна — 50 років. Х., 2007.

В.В. Калініченко.

РИБА́ЛКО Павло Семенович (04.11(23.10).1894—28.08.1948) — рад. воєначальник, маршал бронетанк. військ (1 червня 1945). Двічі Герой Рад. Союзу (17 листопада 1943 і 6 квітня 1945). Н. в с. Малий Вистороп (нині село Лебединського р-ну Сум. обл.). Із 13-ти років почав працювати. 1914 призваний у рос. армію. Учасник *Першої світової війни*, рядовий. У грудні 1917 вступив у *Червону гвардію*, у РСЧА — із 1919. У РКП(б) — із 1919. У громадян. війну 1918—22 був комісаром полку та бригади *Першої Кінної армії*, воював на *Південному фронті*, *Південно-Західному фронті*, потім — на Зх. фронті з білогвардійцями і поляками. Наприкінці 1920 — на поч. 1921 боровся зі збройними формуваннями Н.*Махна*. Закінчив курси вдосконалення вищого начскладу (1926 і 1930), Військ. академію ім. М.Фрунзе (1931—34). 1926—31 — командир ескадрону, командир і комісар дивізіону, командир і комісар козачого полку і тимчасово в. о. командира кавалерійс. бригади, командир і комісар кавалерійс. полку. 1934—36 — військ. радник у Китаї, 1936—37 — пом. командира гірськокавказ. д-зії. Із червня 1937 по жовтень 1940 — військ. аташе в Польщі та Китаї, потім — на викладацькій роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 із травня 1942. У травні—липні 1942 — заст. командуючого 5-ю танк. армією; у липні—жовтні 1942 — командуючий 5-ю танк. армією. Із жовтня 1942 — командуючий 3-ю танк. армією, із травня 1943 по квітень 1946 — командуючий 3-ю гвард. танк. армією Ставки Верховного головнокомандування, потім — у складі *Брянського фронту*, *Південно-Західного фронту*, *Центрального фронту*, *Воронезького фронту*, *Першого Білоруського фронту*, *Першого Українського фронту*. Генерал-майор (4 червня 1940), генерал-лейтенант (18 січня 1943), генерал-полковник (30 грудня 1943). Війська під командуванням Р. брали участь у *Сталінградській битві 1942—1943*, Острогозько-Россошанській наступальній, Харківській наступальній 1943 (із 2 лютого по 3 березня), Харківській оборонній 1943 (4—25 березня) операціях, Орловській стратегічній наступальній операції 1943, *Курській битві 1943*, *Київській наступальній операції 1943* (3—13 листопада), Київ. оборонній операції 1943 (13 листопада — 22 грудня), *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—1944* (із 24 грудня 1943 по 14 січня 1944), *Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції 1944* (із 4 березня по 17 квітня), *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944* (із 13 липня по 29 серпня), Нижньосилезькій, Верхньосилезькій наступальних операціях 1945, *Берлінській наступальній операції 1945* і Празькій наступальній операції 1945. За успішні бойові дії війська, якими командував Р., 22 рази були відзначені в наказах Верховного головнокомандуючого. За вміле кер-во армією в битві під Курськом (нині місто в РФ) і Київ. наступальній операції 1943, успішне форсування Дніпра Р. було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Вдруге цим званням Р. відзначений за бойові заслуги військ під його командуванням на завершальному етапі війни в Берлінській і Празькій наступальних операціях 1945 і за особистий героїзм. Із квітня 1946 по квітень 1947 — 1-й заст. командуючого, а з квітня 1947 по серпень 1948 — командуючий бронетанк. і механізованими військами Рад. армії.



П.С. Рибалко.



Е. Ридз-Смігли.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, 3-ма орденами Суворова 1-го ст., орденами Кутузова 1-го ст., Богдана Хмельницького 1-го ст., медалями, а також іноз. орденами.

П. у м. *Москва*.

Бронзові погруддя Р. встановлені в с. Малий Вистороп і в Празькому пантеоні.

Літ.: *Миронов Г.* Маршал бронетанковых войск П. Рыбалко. В кн.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной [вып. 1]. М., 1971; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Герои огненных лет, кн. 3. М., 1978; *Гриченко И.Т., Головин Н.М.* Подвиг: Документальные очерки о Героях Советского Союза. Х., 1983; *Мельников С.И.* Маршал Рыбалко. К., 1984; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Кузнецов И.И.* Маршалы, генералы и адмиралы 1940 года. Иркутск, 2000; *Шеин Д.М.* Танки ведет Рыбалко: Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии. М., 2007.

Т.С. Першина.

РИ́БНЕНСЬКИЙ ПОЛК — див. *Острозький полк.*

РИДЗ-СМІ́ГЛИ Едвард (Rydz-Śmigły Edward; справжнє прізв. — Ридз; 11.03.1886—02.12.1941)

— польс. військ. і політ. діяч, маршал (1936), верховний головнокомандувач Польщі. Н. в м. *Бережани* в сім'ї унтер-офіцера австро-угор. армії. Закінчив філол. г-зію в Бережанах (1905), Академію мистецтв у *Кракові* (1908). Із 1907 брав участь у польс. нац. русі, був членом «Демократичного товариства», «Союзу чинної боротьби» під псевдонімом «Смігли». 1912 закінчив таємну польс. офіцерську школу і став комендантом краківського відділення парамілітарної орг-ції «Стрілецький союз», що займалася патріотичною, фізичною та військ. підготовкою польс. молоді *Галичини.* 1913 очолив командування округом «Львів». Після початку *Першої світової війни* в серпні 1914 обійняв посаду командира 3-го батальйону *Легіонів Польських*, у грудні 1914 — командира 1-го полку, у вересні 1915 — заст. командувача 1-ї бригади Легіонів Польських. Після розпуску Легіонів Польських очолив підпільну *Польську військову організацію*, яку мобілізував 1 листопада 1918 для боротьби проти австрійс. окупації. Був головнокомандувачем польс. військ і військ. міністром у Тимчасовому нар. уряді Польс. Республіки (у Любліні; Польща). Після цього був командувачем ген. округів Люблін та Варшава (1918), групи «Ковель», 1-ї д-зії піхоти Легіонів Польських (1919).

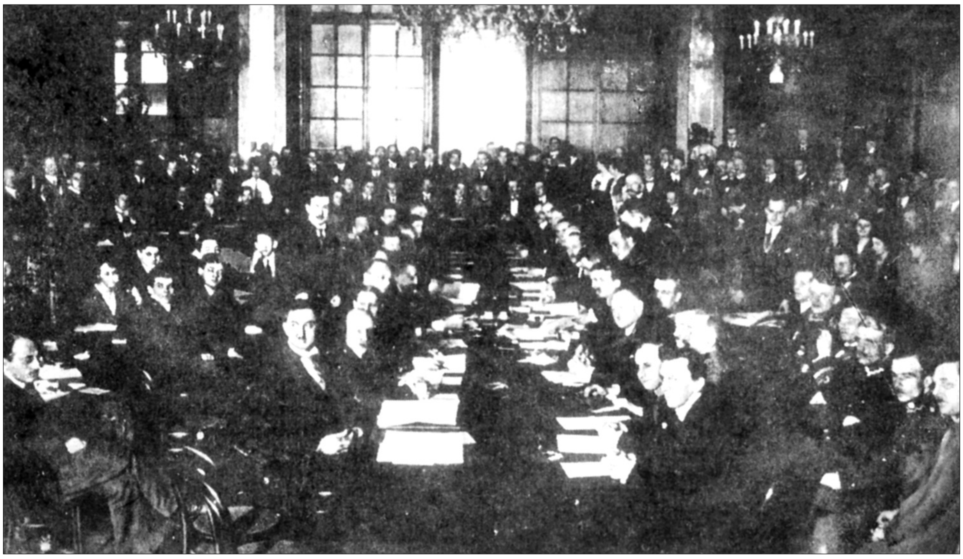
Під час *польсько-радянської війни 1919—1920* у званні генерала д-зії очолював оперативну групу свого імені та 3-тю армію, яка 7 травня 1920 зайняла *Київ*, потім — Пд.-Сх. і Центр. фронти Війська Польського. Пізніше займав посаду інспектора 1-ї армії у Вільно (нині м. *Вільнюс*). Ю.*Пілсудський* високо цінував Р.-С. за «міцний характер і волю, що ставлять його найвище серед польських генералів», однак ставив під сумнів його здатність «оцінювати сили не суто військові, але цілої держави». Під час перевороту 1926 Р.-С. виступив на чолі частини Віленського гарнізону на боці Ю.Пілсудського. Після 1926 працював у ген. інспектораті польських ЗС. Після смерті Ю.Пілсудського 1935 Р.-С. став ген. інспектором, успадкувавши також широкі політ. повноваження Ю.Пілсудського. За домовленістю із президентом Польщі І.Мосцицьким 1936 був визнаний «другою особою» після президента. Через свою політ. силу — «Табір національного єднання» — здійснював націоналістичну політику. 1938, після звільнення волин. *воєводи* Г.*Юзевського*, було скасовано «Волинський експеримент» (рівноправ'я укр. і польс. населення), українців під загрозою виселення почали навертати в католицизм. Метою нац. політики Р.-С. в цей час була колонізація прикордонних теренів поляками та *полонізація* укр. більшості *Волині*, якої планувалося досягти 1944. У березні 1939 польс. військовики жорстоко розправилися із членами *Карпатської Січі*, які після окупації *Закарпатської України* Угорщиною пробували пробитися до Галичини.

1936 отримав звання маршала. 1 вересня 1939 став Верховним головнокомандувачем польс. армії, що вела оборонні бої проти військ Німеччини. Ще 1938 усвідомлював неминучість поразки Польщі у війні з Німеччиною. Розуміючи неможливість оборони лінії р. Вісла, вирішив тримати оборону біля румун. кордону, в районі м. *Кути.* 18 вересня 1939, після отримання звістки про напад на Польщу *СРСР*, Р.-С. спочатку схилявся до думки чинити опір, але все ж видав наказ не вступати в бої з Червоною армією та відходити на територію Румунії і Угорщини, щоб продовжити боротьбу в союзі із зх. д-вами. Під час вересневої кампанії 1939 здійснив ряд помилок (прагнення до надмірної централізації військ, спізнілі накази, неадекватні кадрові призначення), що пришвидшили поразку Польщі. У грудні 1940 виїхав до Угорщини, звідки повернувся до *Варшави.* Помер від серцевого нападу, таємно похований у Варшаві.

Тв.: Byście o sile nie zapomnieli. Lwów, 1936; Czy Polska mogła uniknąć wojny. «Zeszyty Historyczne» (Paryż), 1962, zesz. 2.

Літ.: *Mirowicz R.* Edward Rydz-Śmigły: Działalność wojskowa i polityczna. Warszawa, 1988; *Stawecki P.* Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918—1939. Warszawa, 1994; *Wieczorkiewicz P.P.* Kampania 1939 roku. Warszawa, 2001; *Snyder T.* Tajna wojna: Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków, 2008.

А.Г. Папакін.


Під час підписання Ризького мирного договору. 1921.

РИ́ЗЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР МІЖ РСФРР І УСРР ТА ПО́ЛЬЩЕЮ 1921, Ризький мирний договір між РСФРР, Білоруською СРР і УСРР та Польщею 1921 — мирний договір, укладений 18 березня 1921 в м. Рига (Латвія), який підсумував *польсько-радянську війну 1920.* Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися 17 серпня 1920 в *Мінську*, але на початку вересня були перенесені до нейтральної Риги, де тривали з перервами аж до підписання договору. Спільна рад. делегація складалася із представників РСФРР, УСРР (Е.*Квірінг*, Ю.*Коцюбинський*, Д.*Ману-*

ільський) і *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (М.*Баран*), заг. кер-во здійснював керівник рос. делегації А.Йоффе. Білорус. СРР довірила представляти свої інтереси делегації РСФРР. С.*Петлюра* відрядив до Риги делегацію *Української Народної Республіки* на чолі із С.*Шелухиним*, але її до офіц. переговорів не було допущено, оскільки польс. сторона (Л.Валевський, Є.Сапіга) погодилася, що Україну на переговорах представлятиме саме уряд УСРР. 26 вересня 1920 до Риги прибула делегація *Західноукраїнської Народної Республіки* на чолі з К.*Левицьким*, яка домагалася вирішення проблеми самовизначення *Східної Галичини* через проведення плебісциту. На початковому етапі переговорів ці домагання підтримувалися дипломатами УСРР, однак вони не були враховані при виробленні підсумкових документів. 12 жовтня 1920 радянські та польські повноважні представники уклали перемир'я і підписали прелімінарну мирну угоду між д-вами. За договором 18 березня 1921 Польща офіційно визнала УСРР, натомість рад. сторона відмовилася від претензій на Сх. Галичину. Новий міждерж. кордон встановлювався на 150—200 км на схід від *«Керзона лінії»*, тобто Сх. Галичина, більша частина *Волині* й Зх. *Полісся* відходили до Польщі (за конфігурацією цей кордон майже збігався із кордоном, визначеним *Варшавським договором 1920*). 14 березня 1923 сх. кордон Польщі по р. Збруч (прит. Дністра) визнала Рада послів країн Антанти в Парижі (Франція). Ризький мирний договір забороняв перебування на території Польщі «антирадянських організацій». РСФРР мала виплатити 30 млн *золотих рублів* у рахунок визнання «історичної господарської значимості польських земель у складі Російської імперії». У 7-й ст. договору офіційна Варшава зобов'язувалася надати «особам російської, української й білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів». Крім того, «особи російської, української і білоруської національності» у відновленій Речіпосполитій «отримували право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки». Польс. уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення національно-політ. прав укр. населення.

Літ.: *Кедровський В.* Ризьке Андрусово: Спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. Вінніпег, 1936; *Wandycz P.S.* Soviet-Polish Relations, 1917—1921. Cambridge, Massachusetts, 1969; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917—1921 років: На теренах постімперської Росії. К., 2002.

В.І. Головченко.

РИ́КОВ Олексій Іванович (25(13).02.1881—15.03.1938) — парт. і держ. діяч. Н. в м. Саратов (нині місто в РФ) у сім'ї селянина. 1892 вступив до 1-ї Саратовської класичної г-зії, де розпочав революц. діяльність під впливом есерів. 1900 вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту. Увійшов до складу місц. к-ту Російської соціал-демократичної робітничої партії. За революц. діяльність висланий до Саратова під нагляд поліції. 1902 перейшов на нелегальне становище, вів парт. роботу в Саратові, Казані, Ярославлі, Нижньому Новгороді, *Санкт-Петербурзі* (нині всі міста в РФ). Не раз був заарештований. 1910—11 — на еміграції у Франції. Після повернення заарештований, звільнений під час *Лютневої революції 1917*. Від травня 1917 — заст. голови Моск. ради робітн. депутатів. Із вересня 1917 — член президії Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. 8—15 листопада (26 жовтня — 2 листопада) 1917 — нарком внутр. справ у першому рад. уряді В.*Леніна*. 10 листопада (28 жовтня) 1917 підписав постанову про створення міліції. Як прихильник коаліційного уряду за участю лівих політ. сил Росії 17 (4) листопада вийшов зі складу уряду та ЦК РСДРП(б), але 29 (16) листопада 1917 відкликав заяву про вихід із ЦК. 1918 виступив проти запровадження «червоного терору». У квітні 1918 — травні 1921 — голова *Вищої ради народного господарства* (ВРНГ), у травні 1921 — лютому 1923 — заст. голови РНК РСФРР. Від 3 квітня 1922 — член політбюро ЦК РКП(б), 6 липня 1923 призначений головою ВРНГ СРСР та заст. голови РНК СРСР. Координував діяльність уряду *СРСР* в умовах хвороби В.Леніна. 2 квітня 1924 призначений головою РНК СРСР. Одночасно у лютому 1924 — травні 1929 — голова РНК РСФРР, від січня 1926 — голова Ради праці та оборони СРСР. Підтримував гарні людські та ділові стосунки з головою РНК УСРР В.*Чубарем*. Займав обережну позицію щодо перерозподілу видатків бюджетів СРСР, УСРР на користь України. Підтримав збільшення інвестицій в економіку України з початком *індустріалізації* в СРСР. Був прихильником Й.*Сталіна* у внутрішньопарт. боротьбі з Л.*Троцьким*, Г.*Зінов'євим*, Л.Камєнєвим. 1928—29 виступив проти форсування темпів індустріалізації, застосування «надзвичайних» адм. заходів у сільс. госп-ві під час хлібозаготівель. За це Й.Сталін та його прихильники на пленумі ЦК та Центр. контрольної комісії ВКП(б) звинуватили Р. в тому, що він був, разом із М.*Бухаріним* та М.Томським, лідером т. зв. правого ухилу у ВКП(б). Підписав постанову ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1930 щодо масових заходів із розкуркулення на селі. 19 грудня 1930 знятий із посади голови РНК СРСР, 21 грудня 1930 виведений зі складу політбюро ЦК ВКП(б). Від 30 січня 1931 — нарком пошти та телеграфу СРСР (із січня 1932 — наркомат зв'язку). 26 вересня 1936 знятий із цієї посади. На пленумі ЦК ВКП(б) (лютий—березень 1937) звинувачений у зв'язках із троцькістами та «правими терористами», виключений із лав ВКП(б), 27 лютого 1937 заарештований. 13 березня 1938 Військ. колегією Верховного суду СРСР засуджений до смерті. Страчений на полігоні «Комунарка» біля *Москви*. Реабілітований 1988.

На честь Р. місто *Єнакієве* отримало назву Риково (1928—35,

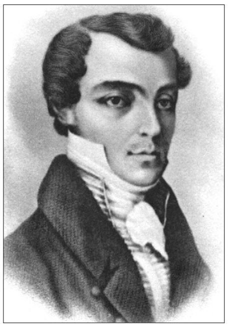


О.І. Риков.

1941—43), кілька років ім'я Р. носили чотири вулиці в Москві.

Літ.: *Сенин А.С.* Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Шелестов Д.* Время Алексея Рыкова. М., 1990; А.И. Рыков: Страницы жизни. М., 1993; Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; *Чернев А.Д.* 229 кремлевских вождей: Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах: Справочник. М., 1996; Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б): Историко-биографический справочник. М., 2005.

В.Ю. Васильєв.



К.Ф. Рилєєв.

РИЛЄ́ЄВ Кіндрат Федорович (01.10.1795—26.07.1826) — рос. поет, декабрист, член Пн. т-ва із серед. 1823. Р. — один з активних керівників грудневого збройного повстання в *Санкт-Петербурзі* 14 грудня 1825. Прийнятий у члени Пн. т-ва І.Пущиним. Н. в с. Батово (нині село Ленінгр. обл., РФ) в сім'ї дрібнопомісного дворянина, управляючого маєтком кн. В.Голіциної. Навч. з малоліття із 1801 по 1814 в Петерб. кадетському корпусі. Брав участь у закордонному поході рос. військ 1814—15, із кінця 1818 — у відставці в чині підпоручика. 1820 і 1821 — активний член масонської німецькомовної ложі «Пламенеющая звезда» під номером 9 із 52-х членів; вступив у Вільне т-во рос. словесності. Три роки служив вибраним від дворян засідателем Петерб. карної палати, а з 1824 і до повстання 1825 — управителем канцелярії Російсько-Амер. кампанії, в приміщенні якої він мешкав.

Важливу роль у формуванні його революц. переконань зіграли перебування в Зх. Європі, читання творів Б.Констана, Л.-П.Біньона, Л.-Ш. де Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо. У Пн. т-ві його позиція була ближчою до позиції П.*Пестеля*, зокрема, у питаннях ліквідації *самодержавства*, встановлення респ. правління на взірець США і запровадження *конституції*. Р. вважав, що приймати конституцію треба через скликання Великого собору; він не був прихильником терору; не підтримав конституцію Пн. т-ва, яку пропонував М.М.*Муравйов* (див. також *Конституційний проект Північного товариства*).

У своїх літ. творах Р. пропагував вільнодумство, виступав за встановлення респ. ладу. У жовтні 1820 — березні 1821 був активним співробітником ж. «Невский зритель», де видрукував сатиру на О.Аракчеєва «К временщику» (1820). Разом із декабристом О.Бестужевим видавав ж. «Соревнователь просвещения и благотворения», де частково видрукував твір «Гайдамаки» і поему «Войнаровский», в яких, як і в цілому у виданні, пропагував ідеї свободолюбства і патріотизму, зневагу до тиранії. 1823—25 щорічно разом з О.Бестужевим друкував «альманах декабристів» «Полярная звезда», що користувався успіхом у читачів, в якому опублікував уривки з поем «Войнаровский» і «Наливайко». Твори Р. друкувалися за кордоном за життя поета і після, зокрема О.*Герценом*.

Шість місяців Р. піддавали допитам у Слідчій комісії, врешті-решт він визнав свою участь у намірах декабристів на царевбивство помилковою, як і боротьбу за ліквідацію самодержавства. За наказом імп. *Миколи I* страчений через повішення.

Тв.: Войнаровский. СПб., 1825; Думы. СПб., 1825; Полное собрание сочинений. М.—Л., 1934; Полное собрание стихотворений. Л., 1934; Думы. М., 1975.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 1. М.—Л., 1925; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; *Пущин И.И.* Записки о Пушкине. Письма. М., 1956; *О'Мара П.* К.Ф. Рылеев: Политическая биография поэта-декабриста. М., 1989.

І.І. Глизь.

РИЛЬСЬК — місто Курської обл. РФ, райцентр. Розташов. при впадінні в р. Сейм (ліва прит. Десни, бас. Дніпра) її правих приток Рило і Дублянь.

Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 у зв'язку з подіями міжкнязівської війни. Р. був одним із міст *Посем'я*, яке до серед. 12 ст. належало *Переяславському князівству*, а потім — *Чернігівському князівству*. Із кінця 12 ст. і принаймні до кінця 13 ст. — центр удільного князівства, де правили представники *Ольговичів*. Із джерел відомі рильські князі: Святослав Ольгович (онук *Святослава Ольговича*; згадується під 1185); Мстислав (убитий татарами 1241); Олег (загинув між 1287—91 у конфлікті навколо слобід *баскака Ахмата*). У серед. 14 ст. Р. увійшов до складу *Великого князівства Литовського*. Із 1454 (або з 1500) — володіння князів *Шем'ячичів*. Із 1503 належав *Великому князівству Московському*.

У центрі сучасного міста, на горі Івана Рильського, — *городище* (170×75 м). Рештки оборонних споруд не простежуються. Культ. шар потужністю до 2 м містить матеріали раннього залізного віку, *роменської культури*, давньоруського (11—13 ст.) і пізнішого часу. До городища прилягали значні за розмірами *посади*. Є відомості про курганні могильники, які до нашого часу не збереглися.

Літ.: *Ляпушкин И.И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Л., 1968; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Енуков В.В.* Рыльск и его округа в IX—XIII вв. В кн.: Малые города России: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Курск—Рыльск, 2000; *Зайцев А.К.* Черниговское княжество X—XIII вв. М., 2009; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. М., 2010.

Д.Я. Вортман, В.П. Коваленко.



М.Т. Рильський.

РИ́ЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович (19(07).03.1895—24.07.1964) — поет, перекладач. Д-р філол. н. (1950). Дійсний член АН УРСР (1943), АН СРСР (1958). Син Т.*Рильського*, етнографа, публіциста і громад. діяча, та селянки Меланії Федорівни (у дівоцтві — Чуприна) із с. Романівка (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), де був маєток Рильських. Н. в м. *Київ*. Належність батька до кола «*хлопоманів*», діячів «Старої громади» визначила атмосферу, в якій виростав майбутній поет, засади його виховання та освіти. Добре підготований домашніми вчителями, 1908 вступив до 3-го класу київ. приватної г-зії В.*Науменка*. У гімназійні роки жив і виховувався в родинах М.В.*Лисенка* та О.*Русова*. 1915—17 навч. на мед. ф-ті Київ. ун-ту, звідки перевівся на історико-філол. ф-т новоствореного Укр. нар. ун-ту. Бурхливі часи змусили Р. залишити Київ; у *Сквирі* разом із братом Іваном він працював у продовольчій

управі, невдовзі почав учителювати, спершу в с. Вчорайше (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.), потім — у рідній Романівці. Попри всіляку скруту тривало творче становлення поета (перші публікації 1907 в газ. «*Рада*», перша збірка «На білих островах» 1910). Поеми «Царівна» та «На узліссі», збірка «Під осінніми зорями» (усі 1918) засвідчили, що період учнівства та «проби голосу» минув; остаточно підтвердила це збірка 1922 «Синя далечінь».

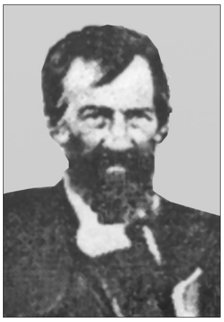
1923 повернувся до Києва, де вчителюванням заробляв на життя. 1920-ті рр. ознаменовані творчим розквітом поета: збірками «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін» (обидві 1929). В останній із цих збірок Р. постав також як талановитий перекладач світ. поезії: творів П.Верлена, В.Брюсова, С.Малларме, М.Метерлінка та ін. Подією культурно-мистецького життя став переклад «Пана Тадеуша» А.*Міцкевича*, здійснений Р. саме в 1920-ті рр. (окреме видання — 1927). Із поверненням до Києва Р. увійшов до кола поетів-неокласиків (М.*Зеров*, П.*Филипович*, М.*Драй-Хмара*, О.Бургардт), з якими його єднали духовно-творча солідарність, спільне розуміння багатьох проблем культ. буд-ва. Проте їхніми опонентами виявилися як авангардисти, так і ревнителі «пролетарської культури» і вульгарна критика, яку дратували залюбленість поетів-неокласиків у строгі класичні форми та відстороненість від найбільш актуальних, із погляду цієї критики, питань суспільно-літ. життя, що стало своєрідним прологом до наступних репресій, до переформування всього літ. життя, цілковитого підпорядкування його ідеологічним завданням. Більшість творчих спільників Р. загинули в сталінських таборах, інші, як О.Бургардт (Юрій *Клен*), мусили емігрувати. Арешт Р. 19 березня 1931 можна трактувати і як відлуння-продовження сумнозвісного процесу над т. зв. *Спілкою визволення України*. Він відбув 5-місячне ув'язнення в *Лук'янівській тюрмі*, звідки його возили на допити в *Державне політичне управління УСРР*. Поет упритул познайомився з уже апробованою системою залякування та шантажу, примусу до самообмови з наступним «каяттям». Після звільнення він написав віршовану «Декларацію обов'язків поета і громадянина» (1931), а також збірку «Знак терезів» (1932), котра засвідчила злам у його творчості: змушений прийняти нові правила літ. життя, він повною мірою спізнав на собі характер стосунків митця і влади в умовах тоталітарного режиму. 1932 вийшла також віршована повість «Марина». Як «офіційний поет», а з 1939 — ще й «поет-орденоносець», Р. пережив неминучий творчий спад (збірки «Київ», 1935, «Літо», 1936, «Україна», 1938, «Збір винограду», 1940), проте хист Р.-перекладача постав у всьому блиску (нові переклади з П.Корнеля, Ж.-Б. Мольєра, Ж.Расіна, Н.Буало, О.*Пушкіна*, Е.Ростана та ін.).

1935—42 Р. завідував літ. частиною Київ. театру опери та балету, одночасно в ж. «Українська література» очолював відділ поезії. Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 Р. з родиною евакуйований до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). Восени 1941 велику популярність поетові принесло «Слово про рідну матір», за рік таке ж визнання здобула поема-видіння «Жага». Проте, як і ін. провідні письменники, Р. був бранцем практикованої владою політики «батога і пряника»: визнання й нагороди періодично змінювалися нагінками й покараннями. У роки війни Р. був обраний дійсним членом АН УРСР (1943), прийнятий до КП(б)У, очолив Спілку письменників України, а також академічний Ін-т нар. творчості та мист-ва (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*), директором якого залишався до кінця життя (1944—1964). Та невдовзі після війни, на хвилі нових погромних парт. постанов про літературу і мист-во, Р. знову зазнав нищівної критики. «Націоналістичні помилки» було, зокрема, зауважено в поемі «Весняні води». Планувалася навіть інсценізація загибелі Р. начебто від рук «оунівських убивць». Збіг обставин і творчий, наук. та моральний авторитет Р. завадили розіграти цей сценарій. За сукупністю праць йому присуджено науковий ступінь д-ра філол. н. (1950); він поєднував обов'язки депутата ВР СРСР із інтенсивною творчою, наук. та перекладацькою працею. Виступав на представницьких наукових конференціях та сесіях (*Варшава*, Париж (Франція), Дубровник (*Югославія*), Ріо-де-Жанейро (Бразилія), Софія; Болгарія). За збірки «Троянди й виноград» та «Далекі небосхили» удостоєний Ленінської премії (1960). «Третє цвітіння» у творчості поета пов'язане з подихом сусп. змін, із т. зв. добою «відлиги». Під знаком цих змін, що обіцяли відродження більш нормальних умов не лише творчості, а й усіх сфер життя, написані нові його книжки поезії («Далекі небосхили», «Голосіївська осінь», «В затінку жайворонка», «Зимові записи») та публіцистики («Вечірні розмови», «Про мистецтво» та ін.). В останній рік життя обраний почесним доктором Ягеллонського ун-ту в *Кракові*.

Багатоманітна творча, наук. та перекладацька діяльність Р., незважаючи на складні, часом нелюдські, умови, засвідчила вірність високим гуманістичним ідеалам, відданість пам'яті творчих спільників молодості поета — неокласиків. Як поет він став незрівнянним майстром строгих форм: сонета, терцин, октав, стансів, а в завершальний період ще й філос. елегії, медитативної лірики. Жанр ліро-епічної поеми також належить до улюблених жанрів Р. У зашморгу приписів соціаліст. реалізму він змушений був написати чимало злободенних віршованих «одноденок», проте зумів зберегти і свій справжній поетичний хист

Пам'ятник М. Рильському у Голосіївському парку у м. Київ. Скульптор П. Остапенко, архітектор О. Стукалов. 2003.





Т.Р. Рильський.

— життєлюбний та просвітлено-гармонійний. Завдяки цьому значна частина його спадщини залишається здобутком й окрасою укр. поезії 20 ст.

Як громадсько-культ. діяч Р. безстрашно виступав на захист мови, нар. творчості, культ. спадщини, традицій; водночас вітав і підтримував молоді таланти, був палким прихильником творчих пошуків.

Лауреат Сталінських премій (1943, 1950), Ленінської премії (1960).

П. у м. Київ.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1960—62; Зібрання творів, т. 1—20. К., 1983—90.

Літ.: *Зеров М.* Літературний шлях Максима Рильського. В кн.: *Зеров М.* До джерел: Літературно-критичні статті. К., 1926; *Новиченко Л.* Поетичний світ Максима Рильського (1910—1941). К., 1980; *Ільєнко І.* Жага: Труди і дні Максима Рильського. К., 1995; *Рильський Б.* Мандрівка в молодість батька. К., 2004.

Е.С. Соловей.

РИ́ЛЬСЬКИЙ Тадей Розеславович (псевд. — Максим Чорний; 02.01.1841(21.12.1840)—07.10 (25.09).1902) — етнограф, публіцист, громад. діяч, учасник громадівського руху. Батько М.*Рильського.* Н. в с. *Ставище* в сім'ї заможного польс. *поміщика.* Середню освіту здобув у 2-й Київ. г-зії. 1862 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. Спілкуючись зі студентською молоддю, Р. захопився рухом «*хлопоманів*», а пізніше, порвавши з радикально налаштованими студентами-поляками, долучився до укр. студентської громади, лідером якої був В.*Антонович.* Участь Р. у хлопоманському русі викликала невдоволення його родини і привернула увагу київ. генерал-губернатора, який мав намір скерувати його у Великоросію «для переміни способу мислення». Справа набула розголосу, зокрема і за кордоном, що врятувало Р. від примусового переїзду. Відданість ідеї служіння народу, поширення освіти та підвищення матеріального становища селян визначила його подальшу долю.

Під час навчання Р. зацікавився політ. економією, яку викладав професор М.*Бунге*, і соціально-культ. історією народів. Перша його публікація — стаття в час. «*Основа*» (друкованому органі громадівців), що мала назву «З правого берега Дніпра» (1861), — була присвячена екон. і соціальному становищу селян, аналізу орг. форм аграрного вир-ва та обґрунтуванню ефективності асоційованого господарювання.

Успадкувавши від батьків родовий маєток у с. Романівка (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), він перетворив його на базу своєї практичної діяльності. Одружившись із простою сел. дівчиною Меланією (їхній син Максим став видатним укр. поетом), Р. прожив у с. Романівка 40 років, зреалізувавши власне життєве кредо — вивчення життя народу, пізнання його світогляду, покращення побуту селян і розвиток їхньої самосвідомості. Він заснував зразкову *народну школу*, яку утримував власним коштом, і майже 20 років у ній вчителював. Захопившись ідеями західноєвроп. *соціалізму* в особі М.Оуена та Ш.Фур'є, Р. роздав селянам маєток, палац дозволив розібрати на буд. матеріали, а сам жив у звичайній хаті. Його «мужикофільське» поводження забезпечило популярність серед селян, а також викликало скарги на нього та звинувачення в неблагонадійності з боку сусідів-поміщиків.

Соціальні та нац. погляди Р. викладені в праці «До вивчення українського народного світогляду» (1888). Його філософське кредо — еволюційний розвиток, взаємозумовленість явищ і процесів, важлива роль історико-культ. чинників у соціальному поступі. Носіями та чинниками еволюції сусп. життя вважав нар. світогляд, економіко-культ. традиції, зміну правових інститутів.

Екон. концепція Р. найбільш повно викладена в праці «Студії над основами розкладу багатства», що була надрукована в «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*» 1892—93. Основою госп. устрою сусп-ва вважав екон. інституції — «репартиційні норми», які визначають характер соціальних відносин і механізм госп. взаємодії. Зміна цих норм пов'язана з еволюційним розвитком сусп-ва. Єдиним правовим джерелом власності Р., слідуючи укр. історико-правовій традиції, визнавав працю і вільне розпорядження її результатами. Аналізуючи з позицій тогочасної екон. науки відношення між працею і капіталом, характер розподілу створеної вартості, Р. обґрунтовував необхідність *націоналізації* землі. За своїми екон. поглядами він був прихильником екон. свободи на основі приватної власності.

У наук. доробку Р. синтезуються трудова теорія вартості, соціально-психологічний підхід до аналізу госп. явищ, теорія трьох факторів вир-ва, певні ідеї соціаліст. доктрини як основа концепції розподілу.

П. у с. Романівка.

Праці і тв.: *Максим Чорний.* С правого берега Днепра. «Основа», 1861, кн. 2; Студії над основами розкладу багатства. «ЗНТШ», 1892, т. 1; 1893, т. 2; О заработках в Херсонской губернии. К., 1898; К изучению украинского народного мировоззрения. «Киевская старина», 1903, май.

Літ.: *Мицюк О.* Тадей Р. Рильський як хлопоман та економіст. Львів, 1933; *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. К., 1971; *Франко І.* Пам'яті Тадея Рильського. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Антонович М.* З історії громад на рубежі 1850—1860-х років. «Київська старовина», 1998, № 2; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX — початок XX ст.). Там само; *Світленко С.* Українські громади другої половини XIX — початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності). Там само; *Злупко С.* «Економічні студії» Тадея Рильського. В кн.: Українська економічна думка: Постаті і теорії. Львів, 2004.

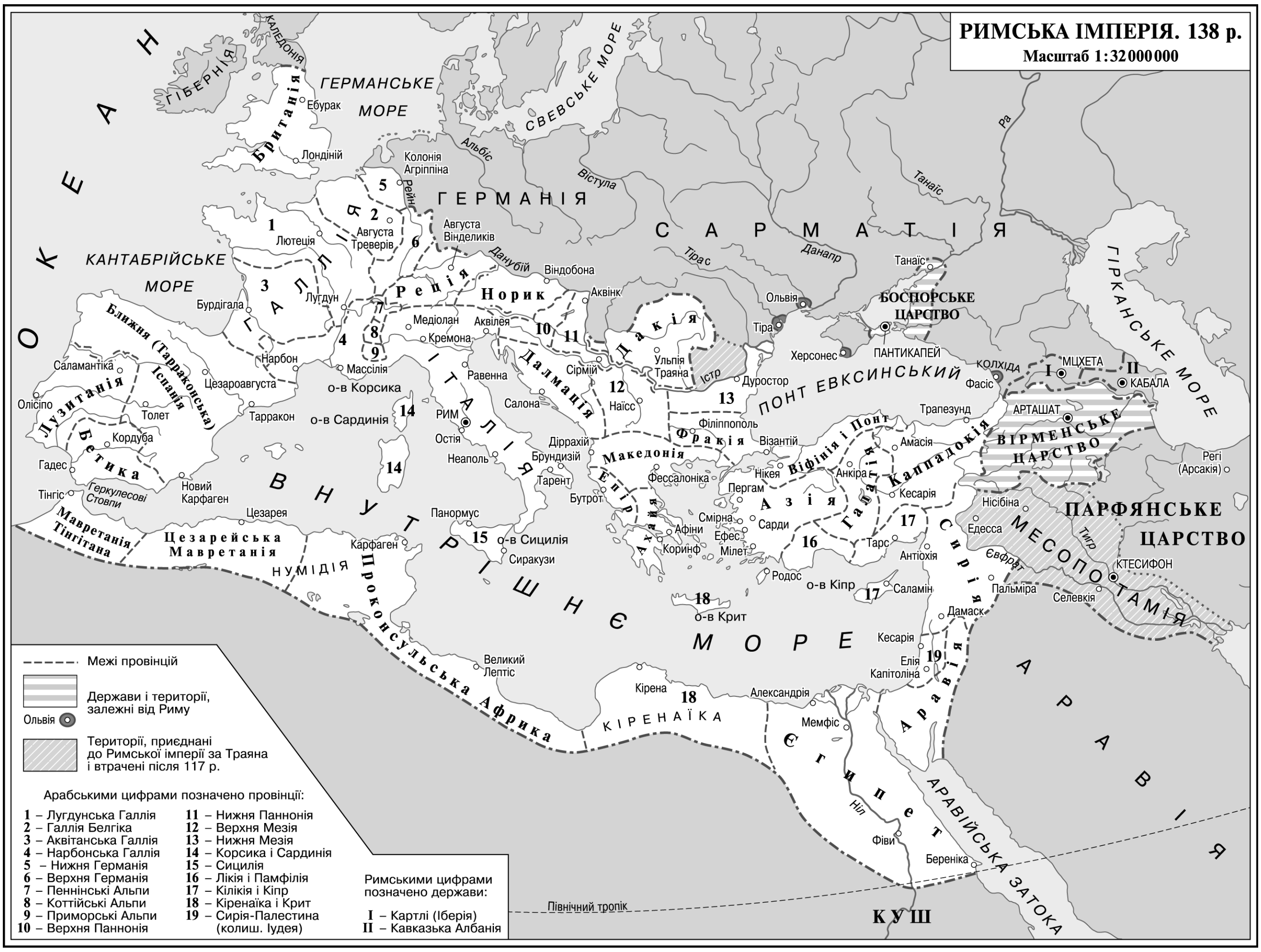
В.В. Небрат.

РИМ СТАРОДА́ВНІЙ — одна із провідних д-в Стародавнього світу, що отримала свою назву за гол. містом (Рим; лат. — Roma), заснованим, як передає легенда, 753 до н. е. братами-близнюками Ромулом і Ремом на лівому березі р. Тибр (25 км від узбережжя Тірренського моря). Ядро міста становили поселення племен латинів і сабінів, за визначального впливу етрусків у його ранній історії.

Поняття «Стародавній Рим» не лише умовне, а й змінне. Якщо в 6—4 ст. до н. е. Р.С. включав центр. частину Апеннінського п-ова, то від кінця 3 ст. до

н. е. це вже наймогутніша д-ва Зх. Середземномор’я, а в 1—2 ст. — гігантська імперія, яка обіймала чималі території Зх. і Пд.-Сх. Європи, Пн. Африки та Зх. Азії, у т. ч. все Середземномор’я. Осн. періоди історії Р.С.: царський період (753— 510/09 до н. е.); республіка (510/09 — 30 або 27 до н. е.); імперія (30 або 27 до н. е. — 476), у цьому періоді виділяють принципат (30 або 27 до н. е. — 193), кризу 3 ст. н. е. (193—284), домінат (284—476). У царський період завершився перехід від первіснообщинного усп-ва до класового устрою. З’явилася д-ва із притаманними їй інститутами, виникло рабство. Відображенням цього розвитку стала реформа царя Сервія Туллія (6 ст. до н. е.), котрий розділив усе вільне населення Риму, здатне носити зброю, на 6 класів за майновим цензом, а також включив плебеїв до складу рим. народу (populus romanus). Внаслідок цього соціальне становище рим. громадянства визначалося не лише належністю до роду, а й багатством. Із вигнанням бл. 510 до н. е. етруського царя Тарквінія Гордого римляни здобули держ. незалежність у формі аристократичної *республіки.* В епоху республіки (510/09 — 30 або 27 до н. е.) осн. органами держ. влади в Римі були коміції (нар. збори), магістратури (держ. посади) та сенат. Формально вищим органом влади були коміції, де проходили вибори службових осіб і приймалися чи відкидалися нові законопроекти. Виконання обов’язків, пов’язаних із магістратурою, вважалося не службою, а пошаною, честю. Тому всі магістратури в Римі були безоплатними та щорічно переобиралися. Крім диктатури, усі магістратури були колегіальними. Фактично провідну роль в управлінні д-вою відігравав сенат, членами якого були колишні магістрати. Він затверджував постанови нар. зборів, відав держ. майном і фінансами, зовн. політикою, військ. справами, питаннями релігії і культу, наглядав за внутр. безпекою. Для внутрішньополіт. розвитку ранньоресп. періоду (бл. 510 — 287 до н. е.) була характерна т. зв. боротьба станів, котру вели вільні, проте безправні, плебеї проти привілейованої верстви патриціїв. В її ході плебеям вдалося досягти від патриціїв значних поступок: наділення землею, писаного законодавства, доступу до політ. посад, нар. трибунату, відміни боргового рабства; результатом цієї боротьби стало формування рим. антич. громадян. общини, що стала основою всієї подальшої історії Риму. 287 до н. е. всі рішення, що приймалися плебейськими коміціями, набули законодавчої сили. Таким чином, патриції разом із верхівкою плебеїв утворили новий соціально привілейований стан — *нобілітет.* У зовнішньополіт. сфері Р.С. досяг гегемонії над сусідніми племенами й народами. Незважаючи на скрутне становище, в якому опинилися римляни 390 до н. е. внаслідок вторгнення галлів, їм вдалося до 265 до н. е. в результаті війн з етрусками, еквами, вольсками, самнітами, латинами та грец. містами Пд. Італії завоювати майже весь Апеннінський п-ів. У пізньоресп. період загарбницькі інтереси Р.С. поширилися за межі Італії (287—31 до н. е.). У ході трьох Пунічних війн (264—241 до н. е.; 218—201 до н. е.; 149—146 до н. е.) римляни здобули перемогу над своїм наймогутнішим суперником у Зх. Середземномор’ї — Карфагеном; вони анексували Сицилію, Сардинію та Корсику (перші рим. провінції), завоювали долину р. По, узбережжя Лігурії, Іспанію і зруйнували Карфаген. Одночасно розпочалася рим. експансія в Сх. Середземномор’ї, війни в Іллірії (229—228 до н. е., 219 до н. е.) і Македонії (215—205 до н. е.; 200—197 до н. е.; 171—167 до н. е.). Кульмінацією війн на Сході стали перемоги над царем д-ви Селевкідів Антіохом III Великим (190 до н. е.), Етолійським (189 до н. е.) та Ахейським союзами (146 до н. е. — зруйнування Корінфа; Греція). Внаслідок завоювання цих обширних регіонів зросла військ. і політ. могутність Р.С. Раби перетворилися на вирішальний фактор антич. способу вир-ва: рим. рабовласницьке сусп-во бл. серед. 2 ст. до н. е. досягло класичної форми. Одночасно з тим відбувалося зубожіння плебейських верств; вільні итал. селяни, котрі до цього часу становили основу екон. і військ. могутності рим. д-ви, мігрували в міста і поповнювали собою армію люмпенів, які не мали жодної власності й жили за рахунок соціуму. Суспільно-екон. розвиток загострив соціальні суперечності та привів до демократ. рухів (Гракхи), повстань рабів (Евн, Сальвій, Спартак) та глибокої кризи респ. устрою. Подальші агресивні війни в Галлії, Африці, Понті (із *Мітрідатом VI* Євпатором), а також необхідність відбиття вторгнення кімврів і тевтонів обумовили створення професійного війська Гаєм Марієм (105 до н. е.), що спричинило загострення кризи. Всередині правлячого класу розгорілася запекла боротьба між оптиматами і популярами. Громадян. війна між Марієм і Суллою, 1-й і 2-й тріумвірати, надзвичайні повноваження Помпея та диктатура Цезаря чітко продемонстрували нездатність правлячого класу зламати владу сенату, що став реакційним. Стало очевидним, що нобілітет уже не в змозі керувати респ. методами рим. д-вою, що вийшла далеко за межі Р.С. та Італії. У даний істор. момент лише диктатура могла гарантувати міцність влади пануючого класу і стримувати натиск маси рабів та незаможного вільного населення. Республіка поступилася місцем авторитарній формі держ. устрою — імперії. Першим рим. *імператором* став Октавіан Август (27 до н. е. — 14 н. е.), держ. лад, який він встановив, було названо принципатом. Хоча 27 до н. е. Октавіан Август проголосив відновлення республіки, принципат фактично був монархією, адже при збереженні старих респ. магістратур влада зосереджувалася в руках однієї людини — принцепса сенату, що користувався вищим авторитетом і мав верховну військ. владу — *імперій* (imperium). Звідси — «імператор» як частина титулатури принцепса, що включала також імена «Цезар» і «Август». Імператори мали пожиттєву трибунську владу, звання верховного жерця (понтифіка), за бажання отримували звання консула, проконсула, цензора, на свій розсуд вели внутр. політику, видавали закони. Під їхнім особистим контролем перебували провінції, у котрих стояли легіони, скарбниця

(фіск), карбування золотої і срібної монети, призначення військ. командирів і управлінського апарату, який все більше ускладнювався. Сенат, що офіційно вважався верховним органом д-ви, мав швидше почесні, ніж реальні права: кер-во (хоча і під контролем імператора) провінціями, які не мали війська, карбування мідної монети, затвердження деяких законів і нових імператорів, котрі або призначалися попередниками, які їх усиновили, або ж приходили до влади в результаті перемоги в громадян. війнах між претендентами на престол. У 1 ст. утворився бюрократичний апарат імперії. Влада імператора спиралася на регулярну армію та імператорську гвардію (преторіанців). Зовн. політика наступників Октавіана Августа, незважаючи на відсутність великих загарбницьких війн, у цілому мала агресивний характер. До складу імперії були включені прикордонні області (Реція, Норік, Паннонія), крім того, були анексовані нові території (Каппадокія, Іллірія, Мавританія, Британія, Фракія). Для забезпечення кордону від нападів сусідніх племен він був на значній відстані укріплений. За імп. Траяна (98—117) Рим. імперія досягла максимального територіального зростання. Одним із найважливіших проявів імперської екон. політики був підрив госп-ва провінцій. Провінції були незадоволені розмірами податків, що стягувалися з них, набором воїнів у допоміжні частини. Ця політика стала причиною ряду повстань підкорених народів (17—24 — повстання Такфарината в Пн. Африці, 60—61 — рух Боудіки в Британії, 66—70 — Іудейська війна, 68—69 — повстання Гая Юлія Цивіліса в Галлії та ін.). Наступним важливим зовнішньополіт. завданням Рим. імперії було відбиття натиску парфян і різноманітних герм. племінних союзів (маркоманів, квадів), що все більше посилювався із 2 ст. Починаючи з Марка Аврелія (161—180), багато хто з імператорів намагався стабілізувати нестійке становище шляхом переселення переможених народностей на територію Рим. імперії. Колонат, що виник унаслідок нерентабельності рабської праці у великих помістях, в епоху принципату отримав ще більше розповсюдження. Соціальні низи Рим. імперії становили сприятливий грунт для містеріальних культів, що поширювалися зі Сходу (культи Ізіди, Мітри, сирійські та малоазійські релігії). Саме в цьому живильному середовищі зміцніло, незважаючи на численні репресії з боку д-ви, *християнство*, яке виникло в 1 ст. і розвинулось у світ. релігію. Заг. криза антич. вироб. від-



носин, що охопила Рим. імперію в 3 ст., характеризувалася, особливо на Заході, занепадом антич. міськ. способу вир-ва за одночасного посилення значення способів вир-ва, не пов'язаних із міською власністю, насамперед крупнопомісного госп-ва. Заг. криза проявлялася в частій зміні імператорів, поширенні боротьби проти рим. панування в Галлії та Пн. Іспанії, у зростанні неспроможності відбивати військ. напади сусідніх племен і д-в, а також у тимчасовому відпадінні від Р.С. Галлії та Пальміри, що утворили в результаті незадоволення рим. центр. владою самостійні д-ви. У період Пізньої Рим. імперії, або в епоху домінату (284—476), імператору Діоклетіану (284—305) вперше вдалося знову зміцнити панування аристократії шляхом встановлення абсолютної і сильної центр. монархічної влади, остаточне оформлення якої відбулося за його наступника Константина І Великого (305—37). Однак і він не спромігся подолати загальну кризу. Держ. діяльність Константина І Великого була продовженням осн. напрямів політики Діоклетіана; її результатом було поступове закріплення значної маси вільних людей за їхнім місцепроживанням з метою забезпечити регулярні збори податків в імперії. У сільс. госп-ві працю рабів і дрібних вільних власників замінила праця колонів: про їх закріплення за землею Константин І видав наказ у жовтні 332. Місто Рим ще за Діоклетіана втратило своє значення столиці д-ви й резиденції імператорів. Враховуючи екон. значення і культ. перевагу сх. провінцій, Константин І прийняв рішення перенести на Схід столицю Рим. імперії. Місцем для нової столиці було обрано давньогрец. місто Візантій на березі протоки Босфор. Нова столиця була заснована 330 і отримала назву *Константинополя*. Громадян. війни, численні узурпації та соціальні рухи в 4 ст. показали всю глибину занепаду Рим. імперії, засобом протидії якому уявлявся поділ імперії на 2 частини — Західну і Східну. Це остаточно відбулося під кінець правління Феодосія І Великого 395. До 5 ст. ситуація в імперії стала катастрофічною. Все частіше відбувалися напади варварських племен, пограбування Італії і самого Риму. 24 серпня 410 король вестготів Аларіх І здобув і пограбував Рим, ворота котрого відкрили раби. У червні 455 Рим був захоплений вандалами Гейзеріха, які піддали місто страшному розоренню, що тривало два тижні. 476 вождь герм. найманців Одоакр усунув від влади останнього римського імператора — 16-літнього Ромула Августула, відіславши знаки імператорської влади (корону і пурпурову мантію) до Константинополя. Цим було покладено кінець існуванню Зх. Рим. імперії. Сх. Рим. імперія, під назвою *Візантія*, існувала ще бл. 1 тис. років.

Епоха Р.С. займає особливе місце в історії Європи. То був час, коли закладались основи всього її подальшого розвитку, коли цивілізація, яка формувалася в Зх. Середземномор'ї, справляла все більший вплив не лише на Середземномор'я, а й на віддалені регіони Європи, Азії та Африки.

Рим створив свою оригінальну *цивілізацію*, що базувалася на особливій системі цінностей, котрі сформувалися в рим. громадян. общині у зв'язку зі специфікою її істор. розвитку. До таких особливостей належали встановлення респ. форми правління в результаті боротьби патриціїв і плебеїв і майже безперервні війни Риму, що перетворили його з невеликого італ. міста на столицю величезної д-ви. Під впливом цих факторів формувались ідеологія і система цінностей рим. громадян. Її визначав, насамперед, патріотизм — уявлення про особливу богообраність рим. народу і самою долею призначені йому перемоги, про Рим як найвищу цінність, про обов'язок громадянина служити йому всіма силами. Для цього громадянин мав бути відважним, стійким, чесним, вірним, поміркованим у способі життя, здатним підкорятися залізній дисципліні на війні, затвердженому закону і встановленому порядками звичаю в мирний час, шанувати богів — покровителів своїх сімей, сільс. общин і самого Риму.

У Р.С. була здійснена грандіозна спроба з'єднання Заходу і Сходу в єдиній цивілізації, подолання роз'єднаності народів і традицій у великому культ. синтезі, що виявив, наскільки плідними є взаємодія і взаємопроникнення к-р. Одним із результатів такого синтезу стало виникнення християнства, що зародилося як релігія невеликої общини на окраїні рим. світу і поступово перетворилося на світ. релігію.

Справами, гідними римлянина, особливо представників знаті, визнавалися політика, війна, землеробство, розробка права (цивільного і сакрального) та історіографія. На цій основі формувалася рання к-ра Риму. Іноз. впливи, насамперед грецькі, що проникали через грец. міста півдня сучасної Італії, а потім — безпосередньо із Греції та Малої Азії, сприймалися лише настільки, наскільки вони не суперечили рим. системі цінностей, або перероблялися у відповідності до неї. У свою чергу, рим. к-ра за часів свого розквіту справляла великий вплив на подальший розвиток Європи. Це стосується і рим. права.

Справедливо стверджують, що рим. право — одна з опор європ. цивілізації. Лат. слово lex означає «обов'язок», «те, що зобов'язує». Ця сама ідея лежить в основі ще одного наріжного каменя рим. правної системи — pactum, договору. Відколи його вільно уклали обидві сторони — із комерційних, шлюбних чи політ. причин — умови договору зобов'язують усіх сторін дотримуватись їх. Римляни знали, що панування закону забезпечує добре врядування, комерційну довіру, впорядковане суспільство.

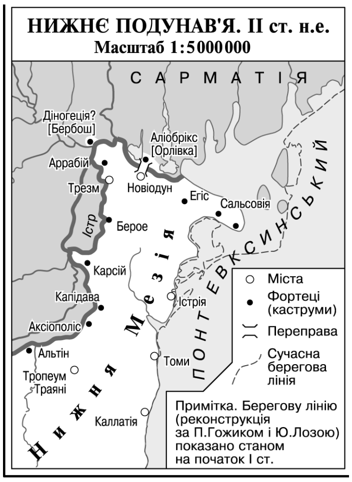
Літ.: Культура Древнего Рима, т. 1—2. М., 1985; *Ковалев С.И.* История Рима. Л., 1986; История Европы, т. 1. М., 1988; *Бартошек М.* Римское право: Понятия. Термины. Определения. М., 1989; *Дейвіс Н.* Європа: Історія. К., 2000; *Моммзен Т.* История Рима, т. 1—5. М., 2005; *Брис К.* История Италии. СПб., 2008.

М.О. Рудь.

Стародавній Рим і Північне Причорномор'я. Первинним поштовхом для поширення рим. впливу на античні осередки пн. узбережжя Чорного моря стали Мітрідатові війни (89—63 до н. е.). Після ос-

таточної поразки понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора та його самогубства в *Пантікапеї* володарі *Боспорського царства* отримали статус «друзів римського народу», однак проводили доволі самостійну політику. Незрозумілим для цього періоду є статус полісів Пн.-Зх. Причорномор'я (*Тіра*, *Ольвія*), що також входили до коаліції, створеної Мітрідатом VI. Достеменно відомо, що близько серед. 1 ст. до н. е. Ольвія зазнала нищівного погрому від *гетів*, очолюваних царем Буребістою.

Докорінні зміни у ставленні Риму до регіону розпочалися близько рубежу ер, коли кордон рим. володінь встановився по Дунаю, а особливо — після завоювання Дакії на поч. 2 ст. Римляни стали вбачати у північнопричорномор. осередках опорні пункти, що давали змогу контролювати переміщення східноєвроп. варварів у бік дунайського кордону. Відповідно у *полісах* Пн.-Зх. Причорномор'я були розміщені рим. гарнізони, а їхні порти використовувалися для базування рим. флоту. Дещо інакшою була ситуація в Тавриці, де осн. канва воєнно-політ. подій була пов'язана із боротьбою між Боспорським царством і *Херсонесом Таврійським*. Не бажаючи посилення Боспору, римляни надавали херсонеситам усіляку допомогу (фінансову, дипломатичну, військову) в діях як проти боспорських військ, так і проти варварів. Проте і з Боспором Рим намагався підтримувати дружні стосунки, про що свідчить ціла низка спільних воєнних акцій, зокрема — зміцнення контролю



над пд. узбережжям Криму (традиційним промислом для населення цього регіону було піратство, тож римсько-боспорські заходи мали забезпечити безпеку мореплавства).

У питанні щодо адміністративно-політ. моделей взаємовідносин Риму з північнопричорномор. осередками варто розрізняти юридичний та фактичний аспекти. Юридично як Боспорське царство, так і Херсонес Таврійський і поліси Пн.-Зх. Причорномор'я, залишалися самостійними держ. утвореннями. Однак, якщо Боспор, навіть у статусі клієнтської д-ви, далеко не завжди діяв у руслі рим. політики, то решта осередків Пн. Причорномор'я були в більш жорсткому підпорядкуванні. Зокрема, їхня зовн. політика визначалася постановами імператорів і легатів провінції Нижня Мезія. Поширеною практикою було надання статусу рим. громадян представникам еліти північнопричорномор. осередків. Оскільки із цих представників формувалися органи місц. влади, то в такий спосіб рим. адміністрація мала можливість безпосереднього впливу не лише на зовнішню, а й на внутр. політику полісів. Доволі складними були екон. взаємовідносини, адже, попри привілеї щодо сплати податків та мит, населення регіону виконувало доволі обтяжливі фіскальні зобов'язання, зокрема — мало утримувати на власний кошт рим. гарнізони та допоміжні військ. контингенти; контролювали римляни й карбування монети. Вагомим важелем впливу були розташовані в регіоні рим. війська, які діяли лише за розпорядженнями імперської адміністрації. Таким чином, залишаючись де-юре автономними, більшість північнопричорномор. д-в перебували де-факто в адм. та екон. підпорядкуванні Риму. Однак у цілому рим. військ. присутність сприяла стабілізації обстановки в регіоні та забезпечила захист еллінських осередків від варварів.

Непересічне значення мала інтеграція Пн. Причорномор'я в систему екон. зв'язків імперії; протягом 2-ї пол. 1 — 1-ї пол. 3 ст. спостерігається черговий період розквіту. Ця система була зламана подіями Готських (Скіфських) війн (232—70). Ще на самому початку цих війн рим. гарнізони були виведені з Пн. Причорномор'я та переведені на дунайський кордон. Тож північнопричорномор. міста (окрім Херсонеса Таврійського), фактично кинуті напризволяще, стали легкою здобиччю варварів, а їхні порти останні використовували як бази для здійснення мор. набігів на Балкани та Малу Азію. За наслідками Готських війн характер рим. політики в регіоні докорінним чином змінився, адже вона була переорієнтована на впорядкування взаємовідносин із варварами Пд.-Сх. Європи. Значна частина останніх (*готи* та підлеглі їм східногерм. племена, дакійські племена костобоків та карпів, іраномовні кочовики-*сармати*, зокрема *алани*) були зв'язані з імперією федератськими угодами. Такі угоди мали на увазі не лише військово-політ.





зобов'язання, а й екон. стосунки. Ішлося не тільки про прямі виплати (грошові та натуральні — харчами й ремісничими виробами), і навіть не про жваві торг. відносини. Більш суттєвими були запозичення варварами технологій (агрикультурних, ковальських, гончарних тощо), що позитивно вплинуло на економіку варварських сусп-в регіону. Унаочненням якісно нових технологічних та екон. можливостей є яскраві матеріали т. зв. провінційно-рим. археол. культур 3—5 ст. (*черняхівської культури* та *карпатських курганів культури*). Екон. зростання та певні зовнішньополіт. орієнтири привели до суттєвих соціальних зрушень, які, у свою чергу, викликали до життя складні потестарні, чи то ранньодерж. осередки, найбільш відомим з яких є т. зв. д-ва Германаріха, очолювана готськими королями з роду Амалів. Відносну стабільність у регіоні, що панувала близько століття, порушила навала *гунів* (375). Варвари-федерати шукали порятунку по імперський бік Дунайського лімесу, а переважна більшість міст пн. узбережжя Чорного моря (окрім Херсонеса Таврійського та Пантікапея) внаслідок гунських погромів остаточно припинили існування. Щоправда, зв'язки Сх. Рим. імперії із центрами, які пережили гунську навалу, зберігалися, що на початку середньовіччя сприяло їхній інтеграції в адм. систему Візантії.

Літ.: *Цветаева Г.А.* Боспор и Рим. М., 1979; Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984; *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). К., 1993; *Його ж.* Херсонес Таврический и Римская империя. К., 1994; *Щукин М.Б.* На рубеже эр. СПб., 1994; *Зубарь В.М., Сон Н.А.* Греки и римляне в Нижнем Поднестровье. К., 1996; *Кадеев В.И.* Херсонес Таврический: Быт и культура. Х., 1996; Давня історія України, т. 2—3. К., 1998—2000; *Русяева А.С.* Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. К., 2004; *Щукин М.Б.* Готский путь. СПб., 2004.

Є.В. Синиця.

РИМАРЕ́НКО Юрій Іванович (09.05.1929—10.09.2006) — правознавець і політолог. Канд. історичних н. (1968), д-р філос. н. (1973). Професор (1982). Академік Укр. академії політ. наук (1993), Міжнар. академії інформатики (1996), чл.-кор. Академії правових наук України. Засл. діяч н. і т. УРСР (1979), засл. працівник к-ри України. Н. в м. *Черкаси* в сім'ї вчителів. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (1952). 1952—64 — на оперативній роботі у службі зовн. розвідки МДБ СРСР, згодом — КДБ при РМ СРСР. Закінчив аспірантуру по кафедрі історії КПРС Київ. ун-ту (1966). 1967 захистив канд. дис. з історії, а 1973 — докторську дис. Молодший наук. співробітник Ін-ту філософії АН УРСР (1967—70), старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1970—77). 1977—92 — нач. кафедри філософії, заст. начальника Київ. вищої школи МВС СРСР з наук. роботи, проректор з наук. роботи Укр. академії внутр. справ (нині Нац. академія внутр. справ). Від 1992 — гол. наук. співробітник Ін-ту д-ви і права ім. В.Корецького НАН України. Зав. кафедри гуманітарних дисциплін Київ. ун-ту права (1995—2002). Від 2002 — професор Нац. академії внутр. справ.

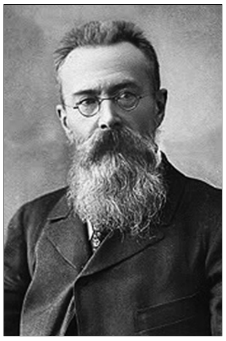
Тематика професійних інтересів вченого еволюціонувала від критики «українського буржуазного націоналізму» до проблем міжнац. взаємин, національно-держ. буд-ва, нелегальної міграції, торгівлі жінками та ін. Співфундатор і відп. редактор низки енциклопедичних, довідкових та словникових видань, у т. ч. «Межнациональные отношения: Термины и определения: Словарь-справочник» (К., 1981), «Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії» (К., 1993) «Абетка етнополітолога» (т. 1—2, К., 1996), «Мала енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум. Витоки національного права. Уроки української державності. Етнополітичні виміри українського державотворення. Націоналізм як ідеологічний, соціальний та духовно-культурний феномен. Персоналії» (К., 1996), «Націоналізм як суспільний феномен: Енциклопедичний словник» (Донецьк, 1997), «Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: У персоналіях» (К.—Донецьк, 1997), «Україна: Етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник» (К., 1997), «Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник» (К., 1998), «Міграційні процеси в сучасному світі: Світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика: Енциклопедія» (К., 1998), «Нація і держава: Теоретико-методологічний і концептуальний аналіз» (кн. 1—2, К.—Донецьк, 1998), «Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду» (К., 2000), «Енциклопедія етнокультурознавства: Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи» (ч. 1—2, К., 2000), «Міжнародна поліцейська енциклопедія: Понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика» (К., 2003), а також «Антология сыска» (т. 1, К., 2005) та ін.


Ю.І. Римаренко.

Лауреат респ. премії ім. Я.Галана (1972), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1985), премії ім. М.Вавілова АН СРСР (1991), премії ім. М.Василенка НАН України (1997), Держ. премії України в галузі н. і т. (2005) та низки інших.

П. у м. *Київ.*

Праці: Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., 1970; Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974; Антикоммунистический альянс (критика идеологических и социально-политических доктрин международного сионизма и украинского буржуазного национализма). К., 1981; З ким і проти кого: Документально-публіцистичні нариси і статті.



М.А. Римський-Корсаков.

К., 1983; Буржуазный национализм и клерикализм. К., 1986; По следам «снежного человека»: (о причинах национализма в СССР). М., 1989; Национализм: Истоки, причины, сущность, психология. К., 1991; Перестройка межнациональных отношений в СССР (уроки прошлого, противоречия, обновления, перспективы): Теоретико-методологический анализ. К., 1991; Національний розвій України (проблеми і перспективи). К., 1995.

Літ.: *Кресіна І.О., Мироненко О.М.* Юрій Іванович Римаренко: Інформаційне видання. К., 1999; Визначні юристи сьогодення. К., 2001; Хто є хто в Україні. К., 2001; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Юрій Іванович Римаренко (некролог). «Юридична газета», 2006, № 18, 28 вересня; Шевченківські лауреати: 1962—2007: Енциклопедичний довідник. К., 2007.

О.В. Ясь.

РИМО́ВАНА ХРО́НІКА, Віршована хроніка — умовна назва анонімної історико-літ. пам'ятки, завершеної 1682. Її невід. автор походив, імовірно, зі сполонізованої і окатоличеної укр. *шляхти Поділля.* Твір написаний польс. мовою, із певною домішкою укр. слів, у віршованих формах, притаманних тогочасній укр. поезії. Охоплює у збереженій частині (бракує початку пам'ятки) події Національно-визвол. війни укр. народу 1648—58 та наступні часи. В окремих сюжетах згадані: гетьман П.*Конашевич-Сагайдачний*, польс. король *Стефан Баторій* та ін. Автор використав ряд хронік (М.*Кромера*, Й.*Пасторія*, С.*Твардовського*). Вороже ставився до повсталого укр. народу, водночас возвеличував роль запороз. козацтва в його боротьбі проти агресії *Османської імперії.* Наявність власних спогадів автора, особливо про *Берестецьку битву 1651* та *Охматівську битву 1655*, бої на Поділлі, свідчень очевидців, укр. нар. *дум* та *історичних українських пісень* надає твору великої істор. та худож. цінності. У тканину Р.х. введені також деякі самостійні поеми (поема про І.*Сірка*, поема про полювання на Поділлі). Автор є блискучим майстром алегорії, порівнянь, прагне філософськи осмислити описувані ним події з позицій глибоко віруючого католика. Оригінал пам'ятки зберігається у відділі рукописів Б-ки Польс. АН у *Кракові.* Видані лише окремі її фрагменти.

Вид.: Короткий опис Сіркових діянь. В кн.: Поезія 87, вип. 1. К., 1987; Із рукописної Віршованої хроніки другої половини XVII ст.: Полювання. «Київська старовина», 1993, № 3; *Мицик Ю.А.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985.

Ю.А. Мицик.

РИ́МО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА В УКРАЇ́НІ — див. *Католицька церква в Україні.*

РИ́МСЬКИЙ-КО́РСАКОВ Микола Андрійович (18(06).03.1844—21(08).04.1908) — рос. композитор, диригент, педагог, громад. діяч. Професор (1871). Н. в м. Тихвін (нині місто Ленінгр. обл., РФ) в дворянській родині, початкову освіту — загальну і музичну — отримав удома. Обираючи фах, вступив до петерб. Мор. корпусу, по його закінченні брав участь у 3-річному плаванні довкола світу на кліпері «Алмаз». Музики навч. в піаніста Ф.Канілле, який керував також його першими спробами в композиції. Від 1861 — член Балакіревського гуртка «Могучая кучка», в якому в естетичній атмосфері нац. піднесення 1860-х рр. формувалося світоглядне та музично-професійне спрямування його творчості. Від 1871 — професор Петерб. консерваторії. Під час подій 1905 Р.-К. за активну підтримку революційно налаштованих студентів було звільнено з консерваторії, що викликало в сусп-ві обурення і протест. Після зміни кер-ва консерваторії (її директором обрали О.Глазунова) Р.-К. повернувся до викладання. Є автором підручників «Учебник гармонии» (ч. 1—2. 1884—85), «Практический учебник гармонии» (1886), «Основы оркестровки» (1913), за якими навчалися кілька поколінь музикантів.

Створив програмні симфонічні («Антар», «Шехерезада», «Іспанське капріччіо» та ін.), хорові та камерно-інструментальні твори, романси (їх 79, на слова О.К.*Толстого*, О.*Пушкіна*, Л.Мея, Г.Гейне, Дж.Байрона та ін.), 15 опер, серед них — «Майська ніч» та «Ніч перед Різдвом», за однойменними повістями М.*Гоголя* (на власні лібрето, їх прем'єри відбулися в Маріїнському театрі *Санкт-Петербурга*, відповідно 1880 та 1895). Укр. тематику Р.-К. розробляв також у «Малоросійській (українській) фантазії» (не закінчив). За авторськими ескізами твір завершив та оркестрував укр. композир Ю.Щуровський (1968). У цих творах використано муз. тематизм, наближений до укр. народно-пісенної творчості. Р.-К. майже 40 років вів активну педагогічну діяльність. Серед його учнів-композиторів (біля 200, зокрема О.Глазунов, І.*Стравинський*, С.*Прокоф'єв*, Б.Асаф'єв, М.Баланчевадзе, А.Спендіаров) було чимало українців. У нього навчалися М.В.*Лисенко*, Ф.Акименко, Я.*Степовий*, Г.Козаченко, В.Малішевський, В.Золотарьов, Г.Давидовський, М.Малько та ін.

П. у маєтку Любенськ (нині у Плюсському р-ні Псковської обл., РФ).

Тв.: Полное собрание сочинений. Литературные произведения и переписка, т. 1—7. М., 1955—70.

Літ.: *Золотарев В.* Николай Андреевич Римский-Корсаков в Певческой капелле (из воспоминаний ученика). «Советская музыка», 1948, № 9; *Кауфман Л.* М.А. Римський-Корсаков. К., 1949; *Довженко В.* Творчі зв'язки братніх музичних культур. К., 1954; *Кауфман Л.* Из истории русско-украинских музыкальных связей. М., 1956; *Його ж.* Російсько-українські зв'язки в мистецтві. К., 1956; *Майбурова К.* Українська тематика в творчості М.А. Римського-Корсакова. «Мистецтво», 1958, № 5; *Быстрова М.* Н.А. Римский-Корсаков: 1844—1908: Указатель литературы. Л., 1968; *Орлова А.А., Римский-Корсаков В.Н.* Страницы жизни Н.А. Римского-Корсакова: Летопись жизни и творчества, вып. 1—4. Л., 1969—73.

А.К. Терещенко.

РИ́МША Андрій (бл. 1550 — імовірно, 1595) — укр. та білорус. поет, перекладач. Н. в с. П'янчина (нині с. Пенчін Брестської обл., Білорусь). Навч. в Острозькій школі на *Волині.* Автор «Хронології» — віршованого пояснення назв місяців церковнослов'ян., єврейс. та укр. мовами, ви-

даної 1581 в *Острозі* білорус. мовою («Когорогося месяца што за старых веков дѣело короткое описаніе»). Писав також прозою («Оповіді про воєнні дії К.Радзівіла», видані 1595 польс. мовою), перекладав із латини. Р. володів новими літ. формами, у віршах дотримувався 30-складового розміру, характерного для польс. поетів 16 ст.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; *Його ж.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Л.Г. Мацкевий.



Площа Ринок у Львові. Східна сторона. Вигляд з ратуші. Фото 2011.

РИ́НОК, ансамбль площі у Львові — комплексна пам'ятка історії та арх-ри 14—20 ст., яка входить у складі центр. частини старого *Львова* до Списку світової спадщини ЮНЕСКО. Назва походить від нім. Ring (коло). Площа Р. — це майже квадрат розміром 142×129 м. Його утворюють 44 кам'яниці з *ратушею* посередині. Від кутів Р. розходяться 8 колись головних міських вулиць.

Питання, коли було розплановано Середмістя з Р., є дискусійним. Традиційно вважається, що це сталося після завоювання Львова польс. королем *Казимиром III* Великим (1349). За ін. версією, Середмістя заклав кн. *Лев Данилович* бл. 1270. Найстарішою була пн. сторона Р., яка служила базою для розпланування площі та всього міста на основі середньовічних мір довжини: шнура (43,2 м), прута (4,32 м), *ліктя* (0,576 м). Ширина ділянок становила 2 прути (що давало можливість будувати кам'яниці з фасадом у 3 вікна), а довжина — 1 шнур.



Площа Ринок у Львові. Ратуша. Фото 2007.

До 1940 на Р. був базар; на площі також відбувалися мітинги (1890 вперше в Україні відзначено 1 Травня), святкування і публічні страти (16 червня 1578 страчено І.*Підкову*).

Усі кам'яниці Р. є пам'ятками арх-ри, хоча дійшли до нашого часу із ґрунтовними перебудовами 18—21 ст. Серед архітекторів, які створювали і реставрували ансамбль площі Р.: П.Барбон, Б.Віктор, Я. де Вітте, Д.Гібо, Л.Дюркович, П.Красовський, Ф.Кульчицький, М.Лужецький, Б.Меретин, І.Могитич, Х.Мурадович, В.Нагірний, Я.Пйотровський, Я.Покорович, П.Полейовський, Павло Римлянин, М.Урбанік, П.Щасливий.

Найціннішою є сх. сторона Р., де збереглися пам'ятки Ренесансу та *бароко*: палац Бандінеллі, який 1629 організував тут пошту (№ 2); т. зв. Чорна кам'яниця, побудована в ренесансному стилі 1588—89 (№ 4); палац К.*Корнякта*, а потім польс. короля *Яна III Собеського*, з аркадним ренесансним подвір'ям (№ 6; нині *Львівський історичний музей*); палац римо-католицьк. архієпископів (збудований 1630), в якому помер польс. король *Міхал-Корибут Вишневецький* (№ 9); палац князів *Любомирських* (збудований у 1760-х рр.), де з 1772 жив перший австрійс. губернатор Галичини граф Й.-Б. фон Перген, 1895—1939 містилися *Львівське товариство «Просвіта»*, редакція газ. *«Діло»* та книгарня *Наукового товариства імені Шевченка.* 30 червня 1941 тут було проголошено відновлення Укр. державності та створення уряду Я.*Стецька* (№ 10; нині розміщено експозицію фондів Львів. музею етнографії і художнього промислу).

З ін. кам'яниць Р. варто відзначити: будинок консула А.Массарі (збудований 1589, зберігся портал із гербом Венеції; № 14); палац Гуттетерів (перебудований у 18 ст.; № 18); будинок Шольц-Вольфовичів (у кутовій ніші — скульптурна композиція «Хрещення Ісуса Христа Іваном Предтечею» кінця 16 ст.; № 23); будинок, де 1707 була резиденція

Площа Ринок у Львові. Південна сторона. Фото 2011.



рос. царя *Петра I* (№ 24; нині Львів. істор. музей); палац коменданта Ф.Коритовського (збудований у стилі *класицизму* в 1768, 1803 тут відкрилася перша львів. цукерня Д.Андреолі; № 29); будинок із химерними лев'ячими масками на фасаді (збудований 1778—81, із 1895 належав укр. кооп. об'єднанню «Народна торгівля»; № 36).

Посеред Р. стоїть ратуша — символ міськ. самоврядування та осідок міської ради. Попередню ренесансну ратушу прикрашала вежа із дзигарем (годинником), яка завалилася влітку 1826. Новий будинок ратуші зведено в стилі класицизму 1827—35 за проектом Ю.Маркля, Ф.Трешера, А.Вондрашки та реконструйовано після пожежі 1848. 1 листопада 1918 С.Паньківський підняв на вежі ратуші синьо-жовтий прапор *Західноукраїнської Народної Республіки*. 3 квітня 1990 над ратушею було піднято синьо-жовтий прапор згідно з ухвалою Львів. міської ради першого демократ. скликання. Перед входом стоять дві скульптури левів із гербом міста авторства Є.Дзиндри.

При кутах ратуші розташов. 4 фонтани зі скульптурами антич. богів Нептуна, Амфітрити, Адоніса і Діани, виготовлені Г.Вітвером 1811—14.

Р. — унікальний для України збережений ансамбль середньовічної міської площі.

Літ.: *Jaworski F.* Ratusz lwowski. Lwów, 1907; *Вуйцик В.С.* Львівський державний історико-архітектурний заповідник. Львів, 1991; *Могитич Р.* Планувальна структура львівського Середмістя і проблеми його датування. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 227; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; Архітектура Львова: Час і стилі XIII—XXI ст. Львів, 2008; *Мельник І.* Львівські вулиці і кам'яниці, мури, закамарки, передмістя та інші особливості Королівського столичного міста Галичини. Львів, 2008.

І.В. Мельник.

РИ́НСЬКИЙ, золотий ринський — народно-побутова і частково офіц. назва австрійс. (австро-угор.) *гульдена* (*флорина*), що вживалася на галицьких землях у період їх входження до складу Австрії (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Після запровадження в Австро-Угорщині 1892 *золотої кронової валюти* попередній гульден було прирівняно до 2 *корон*. За традицією населення продовжувало називати «ринським» монету вартістю 2 корони. Цьому сприяло і те, що гульденові монети продовжували перебувати в обігу на території західноукр. земель до початку *Першої світової війни*.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

РИ́ХЛІВСЬКИЙ ПУСТИ́ННО-МИКІ́ЛЬСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. чол. монастир, розташов. у лісовому Рихлівському урочищі біля смт Понорниця Коропського р-ну Черніг. обл.



Рихлівський Пустинно-Микільський монастир. Хромолітографія. 1843.



Рихлівський Пустинно-Микільський монастир. Ковчег-дарохранительниця. Середина 18 ст.

Згідно з переказом 1620 тут було знайдено чудотворну ікону св. Миколая, яка стала гол. реліквією майбутнього монастиря. Тут з'явилися ченці-відлюдники, які жили в печерах, а в серед. 17 ст. (за ін. даними, 1666 з ініціативи черніг. полк. В.Многогрішного, брата гетьмана) виник і сам монастир. Його розквіт припав на часи ігуменства ієромонаха Луки (Григоровича; 1680—85), який підтримував тісні контакти з гетьманом І.*Самойловичем*, охочекомонним полк. І.Новицьким, лубенським полк. М.Ілляшенком. Він активно розбудовував монастир, дбав про підвищення його ролі як культ. та освіт. центру, збільшення монастирської б-ки. У монастирі бували також гетьман І.*Мазепа*, черніг. полковники Г.Самойлович, Л.Полуботок, П.*Полуботок* та ін. 1749 освячено церкву Святого Федора Стратилата (перебудована 1817). Після пожежі (1754) монастир відновлено коштом поміщиків Ф.Каченовського та П.Чижевського. 1757 засновано невелику Свято-Микільську церкву, 1754—60 — трьохпрестольний п'ятибанний Свято-Микільський собор, у вівтарі якого зберігалася цінна пам'ятка мист-ва — срібна дарохранительниця (1749), яка зображувала воскресіння Ісуса Христа. 1767 збудовано дзвіницю з надбрамною церквою Святого Іоанна Предтечі. На території монастиря



Рихлівський Пустинно-Микільський монастир. Надбрамна церква Іоанна Предтечі. Фото 1913.

існували печери з каплицею при вході. 1749 до монастиря було приписано Сосницьку Рувимську пустинь. Щорічно 2 жовтня за ст. ст. відбувалося урочисте перенесення чудотворної ікони св. Миколая до близького м. *Кролевець* на 20 днів. При монастирі існувала школа-інтернат для хлопчиків-сиріт. Із Рихлівською обителлю пов'язані початки діяльності св. Лаврентія Чернігівського (Проскури; 1868—1950). У роки рад. влади монастир було закрито (1930-ті рр.), а потім зруйновано. Збереглися келії, залишки муру та ін. споруд. Нині монастир відбудовується.

Літ.: *Булгаков С.В.* Настольная книга священно-церковно-служителя, т. 2. М., 1993; Духовні святині Чернігівщини. К., 2001; Русские святые XX века. Полтава, 2001; *Мицик Ю.* З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки). «Сіверянський літопис», 2004, № 1.

Ю.А. Мицик.

РИ́ХЛІК (Рихлик) **Євген Антонович** (16.11.1888—1937) — учений-славіст, етнограф, краєзнавець, педагог, громад. діяч. Чех за походженням. Учень славістів Т.*Флоринського*, А.*Степовича*, О.Лук'яненка. Н. в с. Вільшанка (нині село Чуднівського р-ну Житомир. обл.). Навч. в нар. однокласному уч-щі у Вільшанці, реальній школі в Празі (нині столиця Чехії), Києво-Печерській г-зії. 1913 закінчив історично-філол. ф-т Київ. ун-ту.

1913—18 викладав слов'ян. філологію на Вищих жін. курсах у *Києві*, рос. мову, граматику та педагогіку в Київ. жін. г-зії Євсєєвої. 1917—18 — приват-доцент Київ. ун-ту, 1918—19 — екстраординарний професор кафедри слов'ян. філології щойно створеного Самарського пед. ін-ту, згодом — ун-ту. 1919—20 викладав у 1-му Укр. держ. ун-ті в Києві.

1920—23 як член *Етнографічної комісії при ВУАН* перебував на *Волині*, де проводив монографічне обстеження с. Вільшанка, організував роботу Вільшанської чеської трудової школи. 1923—25 — зав. Київської чеської трудової школи № 105 (на Шулявці). 1925 обраний наук. співробітником н.-д. кафедри мовознавства ВУАН. Із 1925 — професор ф-ту соціального виховання Ніжинського ін-ту нар. освіти, із 1927 — декан Ніжинського робітн. ун-ту. 1925—27 керував роботою термінологічної комісії, 1927—30 — роботою секції укр. мови та літератури Ніжинської н.-д. кафедри при Ніжинському ін-ті нар. освіти. Активний діяч Ніжинського наукового т-ва краєзнавства при ВУАН. Підготував плеяду талановитих учених, серед яких П.Одарченко, М.Ладухін, І.Павловський та ін.

Із 1930 виконував обов'язки керівника створеного 1929 Кабінету для вивчення нац. меншин України при Етногр. комісії ВУАН (див. *Кабінет національних меншин при ВУАН*).

Автор праць з літературознавства, слов'янознавства, етнографії та лексикографії. Крім академічних видань, також друкувався в журналах *«Червоний шлях»*, «Музика», «Бібліологічні вісті» та інших.

Заарештований 5 січня 1931 за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Чехословаччини. 13 червня 1931 засуджений до 10-ти років ув'язнення. Покарання відбував у виправних закладах Управління Сибірських виправно-трудових таборів НКВС СРСР, потім — у таборі на станції Медвежа Гора (нині м. Медвеж'єгорськ Республіки Карелія, РФ). Помер за нез'ясованих обставин.

1958 вирок був скасований за недоведеністю обвинувачення.

Праці: Жизнь славян: Популярные очерки, вып. 1—2. К., 1915; Поэтическая деятельность Франца Ладислава Челяковского: Из истории чешского литературного возрождения. К., 1915; Досліди над чеськими колоніями в Україні. В кн.: Записки Етнографічного товариства, кн. 1. К., 1925; З літератури про чехів на Україні. В кн.: Етнографічний вісник, кн. 2. К., 1926; Слов'янофільство Кирило-Методіївців (з ідеології Кирило-Методіївського братства). В кн.: Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. 6. Ніжин, 1926; З етнографічних студій. Там само, кн. 7. Ніжин, 1927; Про деякі польські переклади українських народних дум. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського, т. 2. К., 1928; Українські мотиви в поезії Юлія Словацького. В кн.: Записки Ніжинського інституту народної освіти, кн. 8—9. Ніжин, 1928—29; Сава Чалий і Сава Палинський у польській літературі. В кн.: Збірник заходознавства, вип. 1—2. К., 1929—30.

Бібліогр.: Рихлик Євген Антонович: Бібліографічний покажчик. Ніжин, 1993.

Літ.: *Богомолова Н.А.* Рыхлик Евгений Антонович. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Данилюк Ю.З.* Дві батьківщини Євгена Рихліка. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Ємельянов В.М.* З когорти нескорених. В кн.: Література і культура Полісся, вип. 4. Ніжин, 1994; *Шаповал Ю.* Належить до небагатьох вчених славістів (життя і смерть чеха Євгена Рихлика). «Пороги», 1998, № 1; *Павленко Л.А.* Євген Рихлік: Формування та еволюція історичного світогляду. «Сіверянський літопис», 2001, № 5; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001; *Самойленко Г.В.* Дослідник польської літератури Є.А. Рихлик. В кн.: Поляки в Ніжині: Збірник статей та матеріалів, вип. 2. Ніжин, 2004; *Самойленко Г.В., Самойленко О.Г.* Ніжинська вища школа: Сторінки історії. Ніжин, 2005; *Скрипник П.* Рихлік Євген Антонович. В кн.: Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник, ч. 2. К., 2005; *Боряк О.* Євген Рихлік про історію чехів на Волині. В кн.: *Боряк О.* Україна: Етнокультурна мозаїка. К., 2006; *Павленко Л.А.* Дослідження життя та наукової спадщини Є. Рихлика: Історіографія проблеми. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 36. Ніжин, 2007; *Її ж.* Поняття «слов'янський світ» та ідея слов'янської єдності у науковій спадщині

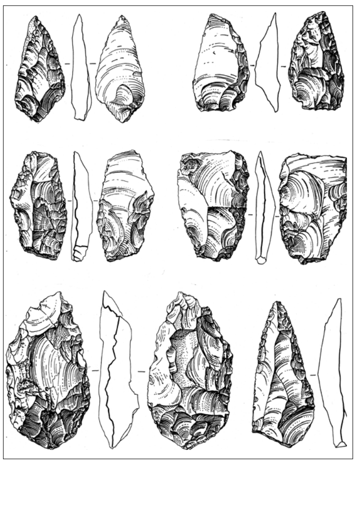
Є. Рихліка. В кн.: Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка: Історичні науки: Збірник наукових праць, вип. 52. Чернігів, 2008.

О.В. Юркова.

РИ́ХТА, археологічна пам'ятка — мустьєрська стоянка відкритого типу. Розташована поблизу с. Сичівка Малинського р-ну Житомир. обл. Відкрив 1973 В.Пясецький, розкопки здійснив С.Смирнов. Матеріал залягав у пісках над дніпровською мореною. Крем'яна колекція складається з понад 11 тис. виробів, вкритих білою патиною. Техніка розщеплення радіальна і паралельна, хоча трапляються й леваплуазькі нуклеуси та сколи. Знаряддя праці відзначаються макролітичними розмірами і значним вмістом двобічних форм. Характерною особливістю є також наявність численних ножів, скребел, різчиків, зубчасто-виїмчастих знарядь. Невеликі, але виразні серії складають гостроконечники й наконечники із плоско-опуклим перерізом і розширеною основою. Пізньопалеолітичні типи представлені гол. чин. скребками. За техніко-типологічними показниками індустрія Р. належить до розвинутого етапу *мустьє*. Її відносять до т. зв. сх. мікоку.

Літ.: *Смирнов С.В.* Мустьерская стоянка Рихта. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1979, вып. 157; *Кухарчук Ю.В.* Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий: Рихта. К., 1989; *Koukhartchouk Y.* Deux types des industries a pointes foliacees au Polessie Ukrainienne. «Paleo, Supplement» (Bordeaux), 1995, no. 1.

Ю.В. Кухарчук.



Рихта. Знаряддя.



В.М. Ричка.

РИ́ЧКА Володимир Михайлович (н. 10.10.1955) — дослідник історії *Київської Русі*, укр. середньовіччя, історичної пам'яті Києво-руського минулого. Д-р істор. н. (1998), професор (2005); засл. діяч н. і т. України (2011). Н. в с. *Чорнобай.* Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. Від 1979 працює в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*), де пройшов шлях від молодшого до гол. наук. співробітника. 1985 в Ін-ті історії АН УРСР захистив канд. дис. на тему: «Формування території Київської землі: IX — перша третина XII ст.» (наук. керівник — д-р істор. н. М.*Котляр*), 1998 в *Інституті філософії імені Г.Сковороди НАН України* — докторську дис. на тему: «Церква в соціально-політичній структурі Київської Русі». Від 1988 — заст. гол. редактора *«Українського історичного журналу»*. Із 2002 — співредактор альманаху середньовічної історії й археології Сх. Європи «Ruthenica».

Брав участь у роботі багатьох міжнар. наук. конгресів і симпозіумів (у Німеччині, Ірландії, Польщі, Італії, Ізраїлі, Великій Британії та ін.). Стажувався в Ін-ті історії Польс. АН (*Варшава*) за грантової підтримки Фундації Стефана Баторія (1994); Maison des Sciences l'Homme — Fondation Reconnue d'Utilite Publique у Парижі (Франція; 2003); в Ін-ті східноєвроп. історії Віденського ун-ту (Австрія; 2006).

Автор багатьох статей-досліджень та 8-ми монографій, присвячених різноманітним проблемам історії та к-ри Київ. Русі.

Член Нац. спілки журналістів України та багатьох наук. т-в.

Удостоєний Грамоти УПЦ «За заслуги перед Українською православною церквою» (2000) та Грамоти ВР України «За заслуги перед Українським народом» (2006).

Праці: Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII в.). К., 1988; Київська Русь: Проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). К., 1994; Kijów w ukraińskiej demonologii. В кн.: Swiatowit, t. 40. Warszawa, 1995; Київська Русь: Від язичництва до християнства. К., 1996 (у співавт.); Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997; Kiev nel dialogo di intercivilizzazione tra l'Oriente cristiano e l'Occidente cristiano (II meta del X — XI secolo). В кн.: L'eta di Kiev e la sua eredita nell' in contro con l'Occidente: Atti del Convegno Vicenza, 11—13 aprile 2002. Roma, 2003; Княгиня Ольга. К., 2004; «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). К., 2005; Києво-руські студії. Ніжин, 2005; Княжий двір Киева. В кн.: *Котляр М.Ф., Ричка В.М.* Княжий двір Південної Русі X—XIII ст. К., 2008; «Вся королівська рать» (влада Київської Русі). К., 2009; Чи «в руку сон»?: Світ сновидінь та їх сприйняття у Давній Русі. «УІЖ», 2010, № 3; «Киевские горы» как locum sacrum языческой и христианской Руси. В кн.: Sacrum pogańskie — Sacrum chrześcijańskie. Kontymiacja miejsc kultu we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej. Warszawa, 2010; Древнерусское наследие в украинской постсоветской историографии: мифологизации и интерпретации. В кн.: 20 лет СНГ: Историко-культурное наследие. Бишкек, 2011; «Летопись Аскольда»: О мнимостях источниковедения и казусах историографии. В кн.: Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2007—2009, вып. 9. М., 2012; Володимир Святий в історичній пам'яті. К., 2012.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.



Й.М. де Рібас. Портрет роботи художника Й.-Б. Лампі-старшого. 1796.

РІБА́С Йосиф-Паскуаль-Домінік-Хосе де (don José de Ribas-y-Boyons; русифікований варіант — Дерібас Йосиф (Осип) Михайлович; 06.06.1749—14(02).12.1800) — військ. і держ. діяч, віце-адмірал (1793), адмірал (1799). Н. в м. Неаполь (Італія). За походженням по батьківській лінії — іспанець, по материнській лінії — ірландець. 1765 зарахований у неаполітанську гвардію в Самнітський піх. полк підпоручиком. 1772 вступив на рос. службу капітаном сухопутного Шляхетного кадетського корпусу. Відзначився в *російсько-турецькій війні 1768—1774*, зокрема в Чесменській битві 1770, боях поблизу Козлуджі (нині м. Суворово, Болгарія), Єні-Базара (Болгарія; обидва 1774). Сприяв установленню дипломатичних відносин між Рос. імперією та Неаполітанським королівством, за що отримав чин майора неаполітанської армії. 1783 команду-

вав легкокінним Маріупольським полком, брав участь у т. зв. мирних походах у Крим, наслідком яких стало приєднання Криму до Рос. імперії. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* командував авангардом рос. військ, які разом із козаками *Чорноморського козацького війська* здобули фортеці Хаджибей (нині м. *Одеса*) й Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*; обидві 1789), флотилією гребних суден на Дунаї при взятті фортець Тульча й Ісакча (1790), Браїла й Мачин (1791; нині всі міста в Румунії). Організував підняття затоплених поблизу *Очакова* турец. кораблів, які згодом були використані під час *Ізмаїла штурму 1790*, під час якого командував гребною флотилією й десантом.

Разом з інженерами Ф.*Деволаном* і А.Шостаком керував спорудженням 1794 мор. гавані й міста Хаджибей, перейм. на Одесу. За зразками європ. міст Ліворно, Генуя, Неаполь (усі міста в Італії) інженерами було спроектовано й побудовано за сприяння Р. житлові квартали, військ. гавань, купецьку пристань, складські приміщення для торгівлі сіллю із Криму, відкрито *магістрат* (1795), карантин, *біржу* (1796). За сприяння Р. до Одеси та Пд. України переселялися греки, вихідці з Балканського п-ова, польс. чиншова *шляхта*; переселенцям надавалися значні пільги від сплати податків, кошти, ліс для буд-ва житла тощо.

Під час російсько-турец. війни 1787—91 та будівництва Одеси значна частина наданих д-вою коштів використовувалася Р. не за призначенням (у власних інтересах), що призвело до загибелі від голоду й холоду частин гребної флотилії чорномор. козаків і солдатів рос. армії. Ці вчинки Р. не раз викликали заперечення, критику рос. полководця О.*Суворова* і відобразилися в його листуванні.

1797—1800 в *Санкт-Петербурзі* був членом і віце-президентом Адміралтейств-колегії, займав посаду директора Лісового департаменту.

Нагороджений орденами св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст., св. Георгія 2-го ст., св. благовірного кн. Олександра Невського, командорським орденом св. Іоанна Єрусалимського.

П. у м. С.-Петербург.

Ім'ям Р. названа одна з гол. вулиць Одеси — Дерібасівська. В Одесі встановлено погруддя (скульп. П.Кравченко) і пам'ятник Р. (1994; скульп. О.Князик, архіт. В.Глазирін), на п'єдесталі пам'ятника «Катерині II» (нині «Засновникам міста») розміщена фігура Й. де Рібаса.

Літ.: *Скальковский А.* Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793—1823 гг. Одесса, 1837; *Його ж.* Адмирал де Рибас и завоевание Хаджибея в 1761—1797 гг. Одесса, 1889; Суворов А.В.: Документы: Сборник, т. 1—3. М.—Л., 1949—52; Історія Одеси. Одеса, 2002.

О.А. Бачинська.

РІ́ВНЕ — місто, адм. центр *Рівненської області*. Розташов. на р. Устя (прит. Горині, бас. Дніпра), за 321 км від *Києва*. Через місто проходять автошляхи Київ—*Чоп* та залізнична колія *Здолбунів*—Лунінець (місто Брестської обл., Білорусь). Населення 249 840 осіб (2011).

Археол. знахідки на території Р. (урочища Басів Кут, Городок, Новий двір) свідчать про його заселення з доби *неоліту*. Перша письмова згадка про Р., датована 1283, міститься в латиномовній польс. хроніці «Rocznik kapituły krakowskiej», де йдеться про переможну битву краківського і сандомирського кн. Лєшека Чорного з литов. військом.

До 15 ст. місто не згадується в писемних джерелах. У грамоті вел. кн. литов. *Свидригайла* 1434 воно назване серед ін. волин. поселень. У цей період Р. належало луцьким шляхтичам Дичкам. 1461 Івашко Дичко продав його кн. Семену Несвицькому, одному з представників династії *Гедиміновичів*. Значного розвитку Р. набуло в період правління кн. Марії Несвицької (Рівненської), зусиллями якої поселення перетворилося на князівську резиденцію. 1481 тут було збудовано замок, а 1492 Р. отримало статус міста й *магдебурзьке право*. 1500 місту був наданий привілей на щорічне проведення *ярмарку*. По смерті кн. Марії Несвицької (1518) Р. увійшло до складу володінь князів *Острозьких*. Місто втратило статус княжої резиденції, перетворившись на провінційне поселення *Волині*. Панування князів Острозьких збіглося з татар. набігами на Волинь. Р. впродовж 1540—1619 шість разів піддавалося татар. руйнуванням. 1621 місто перейшло як посаг у власність магнатів Замойських, із діяльністю яких були пов'язані покращення добробуту міста, збільшення чисельності населення та буд-во першого в Р. шпиталю (1637).

2-га пол. 17 — поч. 18 ст. в історії міста пов'язані зі значними природними та політ. катаклізмами. 1648 Р. було спустошене в ході Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. 1667 позначився епідемією чуми, унаслідок якої загинуло $^2/_3$ мешканців. Під час подій *Північної війни 1700—1721* в Р. розквартировувалися швед. та рос. війська.

1723 Р. у складі великих маєтностей отримав у власність кн. Є.-О.Любомирський. Із цим магнатським родом пов'язане відродження міста, його представники більше століття вважали Р. своїм «родовим гніздом». У Р. були збудовані палац у бароковому стилі із парком, дерев'яний Свято-Воскресенський собор, мурований костьол, синагога, пожвавилося екон. життя міста, яке стало важливим торг. центром Волині.

1793, унаслідок 2-го поділу Речі Посполитої, Р. на тривалий час увійшло до складу Рос. імперії і стало центром однойменного *повіту*. На той час це було невелике містечко, тут розвивалася пром-сть, працювали цегельні, вапнярний і пивоварний заводи. Пожвавленню економіки Р. сприяло буд-во нових шляхів. 1857 через місто простяглося Києво-Брестське шосе, 1873 було запроваджене залізничне сполучення Здолбунів—Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь).



Скульптурний портрет Й.М. де Рібаса роботи скульптора Б. Едуардса. 1900.



Рівне. Свято-Успенська церква. Фото 2008.



Рівне. Краєзнавчий музей. Фото 2008.

1805 відкрилося двокласне уч-ще за ініціативи просвітителя і громад. діяча Т.*Чацького.* 1839 в Р. почала діяти г-зія, де в 1840-х рр. викладали М.*Костомаров*, П.Чуйкевич, 1866—71 навч. В.*Короленко.* 1871 г-зію перетворили на реальне уч-ще, яке функціонувало до 1921.

У 2-й пол. 19 ст. понад $^{2}/_{3}$ населення міста становили євреї, які справляли значний вплив на екон. життя. У Р. існували держ. школа для євреїв — однокласне чол. уч-ще з ремісничим класом, приватне жін. уч-ще, початкові реліг. школи, була також збудована мурована синагога в стилі модерн. Єврейс. спільнота також мала свою лікарню і т-во допомоги незаможним євреям Лінас Гацедек («Нічліг справедливих» / «Прихисток справедливих»).

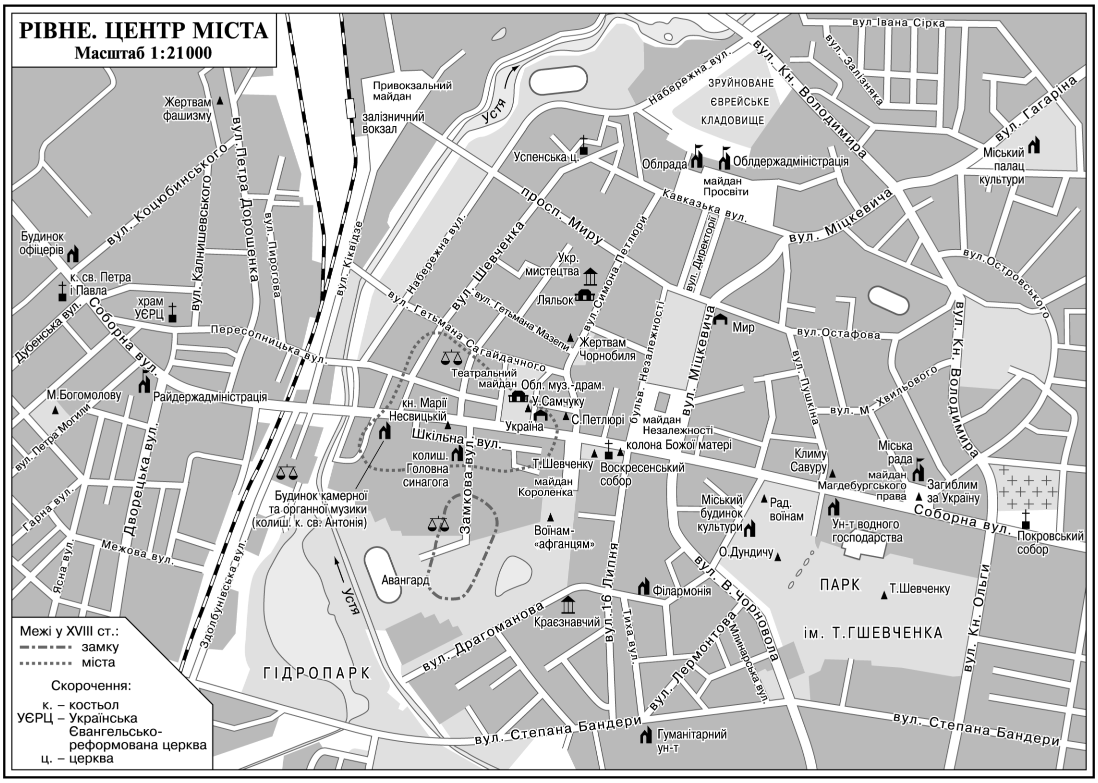
У період *Першої світової війни* Р. опинилося в прифронтовій смузі, тут проводилася мобілізація місц. населення, розміщувався штаб Особливої армії *Південно-Західного фронту.* 1919 Р. стало тимчасовою столицею *Української Народної Республіки.* У Р. відбулася спроба держ. перевороту В.*Оскілка*, метою якого було усунення від влади гол. отамана Армії УНР С.*Петлюри.*

За умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Р. ввійшло до складу Польщі, за містом зберігся статус повітового центру в межах *Волинського воєводства.* Упродовж 1920—30-х рр. у місті діяли укр. культурно-просвітницькі та політ. орг-ції *«Просвіта»*, *«Пласт»*, *Волинське українське об'єднання.* Основою економіки міста залишалася торгівля. У Р. з 1930 діяв щорічний регіональний ярмарок «Волинські торги». Удосконалилася міська інфраструктура — з'явилися водогін і каналізація, було забруковано гол. вулиці в центрі міста.

17 вересня 1939 в Р. вступили рад. війська. Указом ВР СРСР від 4 грудня 1939 Р. призначене центром *області.* У довоєнний період у місті було відкрито перший вищий навч. заклад — Учительський ін-т (1940), діяли 17 загальноосвіт. шкіл, музично-драм. театр, краєзнавчий музей.

Із початком воєнних дій у червні 1941 місто зазнало значних руйнувань. У перші дні Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 на околицях Р. відбулася танк. битва, яка на певний час затримала наступ нім. військ (див. *Битва танкова в Західній Україні 1941*). У серпні 1941 Р. стало адм. центром *райхскомісаріату Україна.* 1941—42 в місті проводилися масові знищення єврейс. населення (урочище Сосонки). Після звільнення Р. в лютому 1944 почалася відбудова міста, яка в основному завершилася до 1950.

У післявоєнний період активно розвивалися пром-сть та освітня інфраструктура міста. 1954 з Києва до Р. був переведений меліоративний ін-т (нині Укр. академія водного госп-ва), в



1970-х рр. створені численні підпр-ва легкої, важкої та хімічної промисловості, серед них — льонокомбінат, хімічне підприємство «Азот».

1990 в Р. були проведені перші вибори до міськради на демократ. основі. Постановою Президії ВР УРСР місто «Ровно» було перейменоване на «Рівне», відповідно була змінена й назва області — «Рівненська».

Пам'ятки арх-ри: дерев'яна Свято-Успенська церква (1756), приміщення г-зії (1830-ті рр.; нині тут краєзнавчий музей), костьол Святого Антонія (1868—1900; нині будинок органної музики), Свято-Воскресенський (Олександрівський) собор (1890—95).

Літ.: *Сендульский А.* Город Ровно. «Волынские епархиальные ведомости», 1880, № 5; *Stecki T.-J.* Miasto Równe. Warszawa, 1880; *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 2. Почаев, 1890; ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1974; *Луценко В. та ін.* Ровно 700 років: Соціально-економічний нарис. Львів, 1983; Ровно 700 років (1283—1983): Збірник документів і матеріалів. К., 1983; *Поліщук Я.* Рівне: Мандрівка крізь віки: Нариси історії міста. Рівне, 1998.

А.М. Бовгиря.

РІ́ВНЕНСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена Указом Президії ВР СРСР 4 грудня 1939. Розташов. в пн.-зх. частині країни. Межує на пн. з Республікою Білорусь, на зх. — із *Львівською областю* та *Волинською областю*, на сх. — із *Житомирською областю*, на пд. сх. — із *Хмельницькою областю*, на пд. — із *Тернопільською областю*. Територія 20,1 тис. км² (3,3 % від території України).

Станом на 2009 чисельність населення — 1151 тис. осіб (міське — 47 %). Центр — м. *Рівне*. В області — 16 районів, 11 міст,



16 с-щ міськ. типу, 338 сільс. рад, 1004 сільс. населені пункти. За нац. складом переважають українці (90 %), росіян — бл. 5 %, серед ін. національностей виділяються білоруси. Статус істор. населених місць мають міста Рівне, *Дубно*, *Дубровиця*, *Корець*, *Острог*, *Радивилів*, с-ща міськ. типу *Березне*, *Володимирець*, *Гоща*, *Клевань*, *Мізоч*, *Млинів*, *Степань*.

За характером рельєфу Р.о. поділяють на дві частини: північну — знижену, яка лежить у межах Поліської низовини, та південну — підвищену, що займає пн. окраїну Волин. височини. Близько третини території області вкрито лісами. Осн. корисні копалини — торф (за його запасами область займає перше місце в Україні), граніти, каоліни, базальти. Клімат помірно континентальний, із вологим і теплим літом та м'якою зимою. На території області — 170 річок, що належать до басейну Дніпра. Головні — Прип'ять, Горинь, Ствига. У поліській частині багато озер, найбільші з яких — Нобель та Біле.

Територія сучасної області була заселена з часів пізнього палеоліту. В 6—7 ст. тут проживали племена *дулібів*. У 10—12 ст. входила до складу *Київської Русі*, а в 13—14 ст. — до *Галицько-Волинського князівства*. Із 2-ї пол. 14 ст. — у складі *Великого князівства Литовського*. За *Люблінською унією 1569* територія відійшла до Польщі. Населення брало участь у *Наливайка повстанні 1594—1596*, козацько-сел. повстаннях 1-ї пол. 17 ст.

У 16 ст. одним із значних міст стала *Пересопниця*. Тут 1561 було завершено роботу над *Пересопницьким Євангелієм*. Пам'ятка становить переклад Євангелія давньою укр. мовою. Сьогодні на цій нац. святині, поряд із Конституцією України, присягають під час вступу на посаду *Президенти України*.

Під час нац. революції серед. 17 ст. тут проходила *Берестецька битва 1651*. Після приєднання *Правобережної України* до Росії 1793 було утворено Ровенський і Острозький повіти, що увійшли до складу *Волинського намісництва*, а 1797 — до складу новоствореної *Волинської губернії*. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* територія Рівненщини відійшла до Польщі.

Із 1939 — у складі УРСР, налічувала 5 повітів (Ровенський, Дубнівський, Здолбунівський, Костопільський та Сарненський). Згідно з Указом Президії ВР УРСР від 1 січня 1940 до складу Р.о. увійшли 30 районів. 21 січня 1959 ліквідовано 11 районів. Із 30 грудня 1962 область поділялася на 7 великих районів, 4 січня 1965 додатково створено 5 районів, усього у складі Р.о. — 12 районів. 8 грудня 1966 відновлено 3 райони, область складалася з 15-ти районів. 22 вересня 1995 утворений Демидівський р-н. 11 червня 1991 з урахуванням правил укр. правопису уточнена назва обл. центру — Рівне (Постанова ВР України від 11 червня 1991 № 1183-XII).

Під час *Другої світової війни* на окупованій Німеччиною території області (червень 1941 — березень 1944) розгорнувся рух Опору, представлений як загонами *Української повстанської армії*, так і рад. партизанами. Втягнення в боротьбу між ними місц. поляків призвело до численних трагедій, підпалів сіл тощо. Територія області звільнена в ході *Рівненсько-Луцької наступальної операції 1944*.

Р.о. належить до найменш урбанізованих областей України. Економіка характеризується поєднанням традиційних галузей (харчова, легка, деревообробна), що базуються на місц. сировині, з новими галузями (машинобудівна, хімічна, електротехнічна) та багатогалузевим сільським господарством.

В області функціонує велика кількість природоохоронних об'єктів. 1999 засновано Рівненський природний заповідник площею 47 тис. га — найбільший болотний заповідник країни.

В області народилися: письменник У.*Самчук*, перший Президент України Л.*Кравчук*, літературознавець, політ. діяч М.*Жулинський*.

Осн. істор. пам'ятки: Свято-Успенська церква (1756, Рівне), Свято-Воскресенський собор (1895, Рівне), Свято-Михайлівська церква (1639, Гоща), *Дерманський Свято-Троїцький монастир* (1499, с. Дермань Друга Здолбунівського р-ну), замок (16 ст., Дубно), костьол монастиря бернардинців (17 ст., Дубно), Луцькі ворота (15—16 ст., Дубно), замок (1475, с. Клевань Рівненського р-ну), комплекс жін. *Корецького Свято-Троїцького монастиря* (1620, Корець), Свято-Троїцький монастир-фортеця (15—17 ст., с. *Межиріч* Острозького р-ну), палац (14—19 ст., Острог), музей історії книги та друкарства (Острог), історико-культ. заповідник «Козацькі могили» (1967, с. Пляшева Радивилівського р-ну), Свято-Михайлівська церква (1650, с. Пляшева Радивилівського р-ну).

Літ.: *Витте Е.* Древнейшие города Волыни. Почаев, 1912; *Кугукало І.А.* Ровенська область. К., 1959; ІМіС УРСР: Ровенська область. К., 1973; *Павлова Т.М.* Документи і матеріали з історії міста Ровно: 1283—1983 рр. «Архіви України», 1983, № 5; *Сербін Г.П.* Ровенщина. К., 1983; *Андрухов П.* Волинська земля: Хроніка—джерела—постаті. Жовква, 1992; Історико-культурна спадщина Рівненщини. Рівне, 1993; Рівненщина репресована, депортована, мордована 1939—1941. Рівне, 1997; *Панасенко О.А.* Рівненщина: Сторінки минулого: Науково-популярний навчальний посібник. Рівне, 2001; Скарбниця історичної пам'яті Рівненщини: Збірник статей та документів. Рівне, 2004; Рівненщина: Подорож у глибинку: Нариси, бувальщини, легенди. Рівне, 2008; Етнокультура Рівненського Полісся. Рівне, 2009; *Кучинко М.М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X—XIV століттях. Луцьк, 2009; Рівненщина — наша спільна батьківщина: Національні меншини, їх роль у становленні та розвитку краю (до 70-річчя утворення Рівненської області). Рівне, 2009.

Я.В. Верменич.

РІ́ВНЕНСЬКА УКРАЇ́НСЬКА ГІМНА́ЗІЯ — приватний середній навчально-освіт. заклад *Волинського воєводства*; діяв 1923—39. Відкриття освіт. осередку ініціювала укр. інтелігенція. Держ. статусу г-зії польс. власті не надали. Шкільний кураторіум Волин. округу затвердив назву — «Приватна гімназія Ф.Пекарського з викладовою руською мовою». Власником-концесіонером був Ф.Пекарський. Директори навч. закладу — Ф.Пекарський (1923—30) і Я.Бичківський (1930—39). Г-зія не мала власної бу-

дівлі, приміщення орендували. Заклад утримувався на кошти батьків учнів, громадськості міста та правосл. церкви.

У гімназії працювали вчителі — Ф.Пекарський, Я.Бичківський, М.Гуцуляк, Б.Веселовський, М.*Ваврисевич*, Б.Кобилянський, С.Богун, М.Фесюк, П.Козлюк, В.Беняк, І.Сав'юк, С.Апошанський, Р.Вербицький, Н.Іщук, Г.Космiаді, Є.Роян, М.Козяр, Я.Каммер, Я.Гофман та ін.

Крім навч. дисциплін, учні вивчали основи реліг. знань, які викладали в різні роки священики: І.Ярмолович, Ю.Шумовський, Г.Левицький, І.Бриндзан, А.Семенюк, Є.Барщевський. 1936 зусиллями пед. колективу в одному з міських приміщень відкрили гімназійну православну церкву.

У 1935 виходив час. «Ватра», мистецьке оформлення здійснював митець-маляр Н.*Хасевич*.

Учителі г-зії боролися за укр. шкільництво. Ф.Пекарський, Я.Бичківський, М.Гуцуляк брали участь у роботі пед. т-ва «Українська школа» з осередком у *Рівному*.

Відомі вихованці г-зії — А.Горохович, А.Демо-Довгопільський, Я.*Бусел*, О.Бусел, Р.Волошин та ін.

Зі встановленням рад. влади г-зію реорганізували. У незалежній Укр. д-ві заклад відновлений у вересні 1994.

Літ.: *Гуцуляк М.* Про близьке здалека: Рівненська українська гімназія 1923—1939 рр. Ванкувер, 1976; *Прищепа О.* Вулицями Рівного: Погляд у минуле. Рівне, 2006; *Доброчинська В.* Рівненська українська гімназія (1923—1939). В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, вип. 15. Рівне, 2009; *Її ж.* Навчально-освітні заклади у міжвоєнний період (1921—1939 рр.). В кн.: Вища педагогічна освіта і наука України: Історія, сьогодення та перспективи розвитку: Рівненська область. К., 2010.

В.А. Доброчинська.

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ГУМАНІТА́РНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т утворений 14 грудня 1998. Є спадкоємцем Рівнен. держ. вчительського ін-ту (1940—53), Рівнен. держ. пед. ін-ту (1953—67), Рівнен. держ. пед. ін-ту ім. Д.Мануїльського (1967—92), Рівнен. держ. пед. ін-ту (1992—98), Рівнен. держ. ін-ту культури (1979—98).

Рівнен. держ. учительський ін-т — перший вищий навч. заклад на території області, заснований 1940. До початку Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 функціонували 3 ф-ти: фізико-мат., мовно-літ. (укр. та рос. відділення), історичний. Перший набір на заочне відділення провели влітку 1940. Студентами заочного відділу стали 545 учителів середніх і семирічних шкіл області. У роки окупації навчання не проводилося. У приміщенні навчального корпусу розміщувався госп. відділ *райхскомісаріату Україна*.

1944 ін-т відновив роботу у складі 2-х ф-тів: мовно-літ. та фізико-математичного. Директори: М.Кривенко (1940—41), О.Шева (1944—45), П.Глуховцев (1945—47), С.Бондур (1947—53).

Рівнен. держ. пед. ін-т. 1953 дворічний термін навчання реорганізували в чотирирічний. Уперше оголосили конкурс на заміщення вакантних посад професорсько-викладацького складу. 1965 функціонували 12 кафедр, працювали 119 штатних викладачів. На денному відділенні навчалися 1138 студентів, на вечірньому — 50, на заочному — 1277. Ін-т готував учителів для середніх шкіл зі спеціальностей: математика; фізика; укр. мова та література; рос. мова та література; педагогіка та методика початкової освіти; педагогіка та психологія (дошкільна) — із 4-річним терміном навчання; укр. мова, література та співи; рос. мова, література та співи — із 5-річним терміном навчання. Ректори: І.Оплаканський (1953—57), П.Йова (1957—68).

Рівнен. держ. пед. ін-т ім. Д.Мануїльського. 1970 працювали 12 кафедр і 4 ф-ти: філол. (укр. мова і література; рос. мова і література), фізико-мат. (математика; математика і фізика; фізика і математика), музично-пед., пед. (педагогіка і психологія (дошкільна)). Науково-пед. колектив складався зі 131 викладача, з них 31 — канд. наук. Освіту здобували 2939 осіб, з яких на денній формі навчання — 1161, заочній — 1692 — та вечірній — 88 осіб.

1980 в пед. ін-ті навчалися 4610 осіб, професорсько-викладацький склад 20-ти кафедр становив 248 осіб, із них 5 — д-ри наук, 74 — канд. наук. 1990 діяли 5 ф-тів — пед., фізико-мат., філол., музично-пед., загальнотех. дисциплін і праці. Навчальним



Гімназисти та вчителі на подвір'ї Рівненської української приватної гімназії. Фото 1930-х років.

процесом було охоплено бл. 6 тис. студентів. Ректори: О.Бугайов (1968—74), В.Павлюк (1974—86), Б.Колупаєв (1986—98).

Рівненський держ. пед. ін-т. 1992 навчалися 6288 осіб. Професорсько-викладацький склад налічував 356 осіб, з яких 14 — д-ри наук — і 155 — канд. наук. Зі здобуттям незалежності України реорганізовано та створено нові кафедри та ф-ти: математики та інформатики, фізико-мат., загальнотех. дисциплін, педагогіки і методики початкового навчання, педагогіки і психології (дошкільної), ф-т перепідготовки і підвищення кваліфікації, ф-т укр. філології, іноз. філології, історико-соціологічний. 1998 відбулося зменшення контингенту студентів до 5552 осіб і відповідно — професорсько-викладацького складу — до 253 осіб. Ректор: Б.Колупаєв (1986—98).

Рівнен. держ. ін-т к-ри. Створенню навч. закладу передував заснований 1970 в *Рівному* культурно-освіт. ф-т Київ. держ. ін-ту к-ри ім. О.Корнійчука. Першим деканом був Д.Михайлов. Упродовж 1983—98 діяли 17 кафедр і 4 ф-ти: документальних комунікацій та менеджменту, художньо-педагогічний, музичної творчості, заочний. 1983 навчався 1661 студент, із них 868 — на денній, 793 — на заочній формах навчання. В ін-ті працювали понад 30 творчих колективів. Рек-

тори: В.Передерій (1979—83), А.Литвинчук (1983—99).

Рівнен. держ. гуманітарний ун-т. У його складі — Ін-т психології та педагогіки, Ін-т мист-в, Рівнен. муз. уч-ще, Дубенський коледж к-ри і мист-в, Дубенський пед. коледж, Сарненський пед. коледж. Навчаються понад 13 тис. студентів. В ун-ті діють 49 кафедр і 12 ф-тів: укр. філології, іноз. філології, математики та інформатики, фізико-технологічний, документальних комунікацій та менеджменту, історико-соціологічний, пед., психолого-природничий, музично-пед., художньо-пед., муз. мист-ва, довузівської підготовки і післядипломної освіти. Готують фахівців із 26-ти спеціальностей.

Станом на 1 жовтня 2010 в ун-ті працювали 634 штатні науково-пед. працівники, із них 18 — д-ри наук, 270 — канд. наук. Діють докторантура та аспірантура. Працюють 4 н.-д. лабораторії. Виходять 8 фахових збірників наук. праць. Матеріальну базу становлять 5 навч. корпусів, 7 гуртожитків, 3 спортмайданчики, 29 комп'ютерних класів, студії звукозапису, б-ки, санаторій-профілакторій, мед. пункт, студентське кафе. Налагоджено співробітництво з вітчизн. та зарубіжними навч. закладами, культ. центрами, громад. орг-ціями. Ректор із 1998 — Р.Постоловський.

Літ.: Творчістю окрилені: Рівненському державному інституту культури — 20 років. Рівне, 1999; *Виткалов В.Г.* Культурологічна освіта Рівного в історії краю. В кн.: Вища педагогічна освіта і наука України: Історія, сьогодення та перспективи розвитку: Рівненська область. К., 2010; *Доброчинська В.А., Шеретюк В.М.* Діяльність педагогічного інституту (1970—1998 рр.). Там само; *Прищепа О.П.* Вчительський (педагогічний) інститут (1940—1960-і рр.). Там само.

Р.М. Постоловський.

Рівненський державний гуманітарний університет. Фото 2011.



РІ́ВНЕНСЬКО-ЛУ́ЦЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — бойові дії військ правого крила *Першого Українського фронту* (команд. — генерал армії М.*Ватутін*) проти військ нім. групи армій *«Південь»*, проведені 27 січня — 11 лютого 1944 в ході наступу рад. військ у *Правобережній Україні*. На початку операції рад. військам (13-та і 60-та армії) протистояла нім. 4-та танк. армія. Мета операції — розгромити війська лівого флангу нім. 4-ї танк. армії і оволодіти районом *Луцьк*, *Рівне*, *Шепетівка*. 27 січня 1944 війська 13-ї і 60-ї армій прорвали оборону противника. 1-й і 6-й гвардійські кавалерійс. корпуси 13-ї армії, на які покладалася роль гол. ударної сили, у перший день операції заглибилися в тил противника на 40—50 км, біля р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) повернули на пд. зх., і, внаслідок раптового удару, війська 6-го гвард. кавалерійс. корпусу разом із частинами 13-ї армії, що наступали з фронту, 2 лютого 1944 визволили Рівне, а 1-й гвард. кавалерійс. корпус оволодів Луцьком. Війська 60-ї армії 11 лютого 1944 зайняли Шепетівку. Під час операції військам активно допомагали партизан. з'єднання Рівненської, Волинської і Кам'янець-Подільської (нині Хмельницька) областей. Унаслідок операції рад. війська вийшли на рубіж Маневичі (с-ще міськ. типу Волин. обл.) — Луцьк — Шепетівка, забезпечили собі вигідне становище для наступного удару з пн. у фланг і тил групи армій «Південь». 18 з'єднань і частин, що особливо відзначилися, одержали почесні найменування «Ровенські», «Шепетівські».

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Н.М. Руденко.

РІ́ГЕЛЬМАН Микола Аркадійович (11.10(29.09).1817—02.06(21.05).1888) — громад. діяч, історик-аматор. Онук О.*Рігельмана*. Н. в с. Андріївка Черніг. пов. Черніг. губ. в сім'ї поміщика А.Рігельмана, мати — із роду *Ґалаганів*. Мав близькі родинні стосунки із Г.*Ґалаганом*, О.*Лашкевичем* і В.*Тарновським*. Закінчив 1-ше відділення філос. ф-ту Моск. ун-ту (1839), удостоєний ступеня кандидата (1840). 1839—43 в чині титулярного радника служив у канцелярії моск. цивільного губернатора. У серед. 1840-х рр. навч. за кордоном, зокрема в Празі (нині столиця Чехії) та *Відні*. Підтримував взаємини з В.*Ганкою*, В.*Караджичем*, Я.*Колларом*, П.-Й.*Шафариком*, Л.Штуром та ін. 1846—50 служив у канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора Д.*Бібікова*. Був близький до кирило-мефодіївських братчиків, зокрема до М.*Костомарова*, П.*Куліша*, Т.*Шевченка*. Матеріально підтримував Т.Шевченка 1857. 1847 був допитаний у справі кирило-мефодіївців. До 1850 перебував під поліцейським наглядом. Із 1848 — секретар канцелярії, а пізніше — скарбник Київ. ін-ту шляхетних дівчат. Член-співробітник (1845), дійсний член *Київської археографічної комісії* (1848). 1846 під час перебування в *Москві* Р. досяг домовленості з кер-вом архіву Правительствуючого Сенату, архіву МЗС Рос. імперії та ін. держ. інституціями про співробітництво з Київ. археогр. комісією. Через Р. до комісії надійшов літопис С.*Величка*, який належав рос. історикові М.*Погодіну*. Разом з І.Самчевським редагував літопис С.Величка. Видав два томи літопису з чотирьох під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 ст.» (т. 1—2, К., 1848—51). Відмовився від передачі літописного тексту методом транслітерації.

Директор 2-ї Київ. г-зії та директор нар. уч-щ *Київської губернії* (1850—54). Від 1854 — у відставці. 1857—58 та 1867 перебував за кордоном в *Австро-Угорщині*, Німеччині та Франції. Підтримував тісні стосунки з І.*Аксаковим*, Ф.Чижовим та ін. Тримався слов'янофільських поглядів консервативного спрямування. За визначенням М.*Драгоманова*, «урядовий українофіл». Убачав у слов'янстві «особливий

духовний організм», котрий має забезпечити його всесвітньо-істор. роль. Рішуче засуджував *польське повстання 1863—1864* та пропонував перетворити польс. землі на провінцію Росії. У 1870—80-ті рр. переконував урядові кола в необхідності проведення активної русифікаторської політики в *Правобережній Україні*. Автор ряду публіцистичних праць, присвячених слов'ян. і слов'янофільським проблемам, зокрема становищу та культурно-освіт. життю слов'ян 1840—60-х рр. поза межами Рос. імперії. Фінансово підтримував галицьких москвофілів, у т. ч. сприяв виданню час. *«Слово»*. Один із засновників Київ. приватного комерційного банку (1868). Голова *Київського слов'янського благодійного товариства* та Київ. відділення Рос. муз. т-ва. Член Т-ва прихильників рос. письменності (1860).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Малороссийская свадьба. В кн.: Литературный вечер: Сборник в память В.В. Пассека. М., 1844; О крестьянском вопросе в Малороссии. «Сельское благоустройство», 1859, № 1; Три поездки за границу. М., 1871; О значении общения нашего с славянами и средствах к его развитию. «Киевлянин», 1874, № 29—30; Два письма Н.А. Ригельмана к Вячеславу Ганке и Людевиту Штуру. «Киевская старина», 1897, № 1; Допрос Т.Г. Шевченка в 1847 г. (из рукописных заметок Н.А. Ригельмана). «Киевская старина», 1902, № 2.

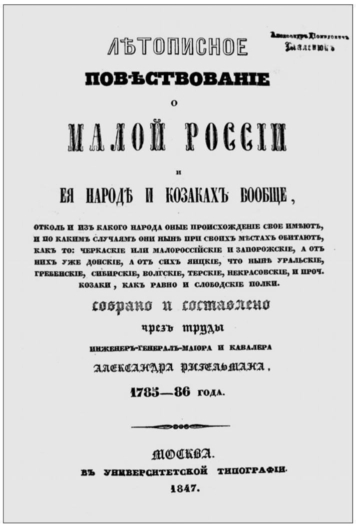
Літ.: Николай Аркадьевич Ригельман. «Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества», 1888, кн. 4—5; Н.А. Ригельман (некролог). «Киевлянин», 1888, № 112; *Колмаков Н.П.* Очерк деятельности Киевского славянского благотворительного общества за 25 лет его существования. К., 1894; Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете. М., 1911; *Дилакторский П.* Ригельман Николай Аркадьевич. В кн.: Русский биографический словарь [Т. 16: Рейтерн—Рольцберг]. М.—СПб., 1913; *Міяковський В.* Кирило-мефодіївці в Археографічній комісії. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; Шевченківський словник, т. 2. К., 1977; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Драгоманов М.П.* Шевченко, українофіли і соціалізм. В кн.: *Драгоманов М.П.* Вибране. К., 1991; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство, 1832—1914. К., 1999; *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000; *Білокінь С.І.* Довідкова книга з культурної спадщини України: Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо: Робочий зошит. К., 2009.

О.В. Ясь.

РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович (1720—1789) — військ. інженер, топограф, генерал-майор (1771). Автор істор. твору «Літописна оповідь про Малу Росію» (1787). Дід М.*Рігельмана*. Н. в м. *Санкт-Петербург* у нім. дворянській сім'ї, яка 1713 прибула в Росію. 1730 вступив до Петерб. шляхетського корпусу. Після закінчення навчання 1738 в чині інженера-кондуктора прибув на службу до *Києва*, невдовзі взяв участь у бойових діях під час *російсько-турецької війни 1735—1739*. 1740 повернувся до Києва, потім працював у *Чернігові*, упродовж двох років брав участь у розмежуванні кордонів Рос. імперії та Туреччини, пройшовши шлях від Синюхи (прит. Пд. Бугу) до Дніпра, Міуса й *Азова* (у цей період тісно контактував із запорожцями). Пізніше займався складанням планів міст і сіл *Гетьманщини*, брав участь у зведенні оборонних укріплень на польс. прикордонні. 1749 Р. було переведено до Оренбурга (нині місто в РФ), відтоді десять років він займався ремонтом і реконструкцією фортець по оборонній лінії від Кизляра (нині місто Республіки Дагестан, РФ) до р. Ішим (прит. Іртиша, бас. Обі). Із 1760 до 1770 перебував у службових справах на Дону. 1770 отримав чин полковника, а через рік — генерал-майора. Із 1772 був учасником *російсько-турецької війни 1768—1774*, нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст. Свою службу завершив у фортеці св. Дмитрія Ростовського (нині м. Ростов-на-Дону, РФ). 1782 пішов у відставку й оселився в с. Андріївка (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.) — маєтку своєї дружини, де 1787 закінчив роботу над «Літописною оповіддю про Малу Росію» (перший варіант твору був написаний 1778 під час перебування автора на Дону). Це типовий для укр. історіографії 18 ст. компілятивний трактат, присвячений істор. минулому України від найдавніших часів до 1780-х рр. Велику увагу в ньому приділено історії запороз. козацтва, Національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст., добі Руїни, гетьманству І.*Мазепи*. У компіляції авторська індивідуальність Р. проявляється в осн. сюжетних лініях внаслідок специфічного добору літератури та документальних матеріалів, шляхом вилучення із запозичених текстів окремих фрагментів або, навпаки, певних доповнень до них, через зміну ідейної тональності тих чи ін. повідомлень джерел, введення численних ремарок концептуального характеру тощо. В основу «Літописної оповіді про Малу Росію» покладено, зокрема, *Літопис Самовидця*, праці Г.*Граб'янки*, С.*Мишецького*, П.*Симоновського*. У міру того, як у процесі викладу Р. ближче підходив до свого часу, його твір насичувався великою кількістю документів, зростав інтерес автора до публічного життя укр. старшини та рос. аристократії. Осн. політ. спрямованість трактату — обстоювання ідеї монархічної форми влади, обґрунтування патримоніальних прав рос. *царів* на істор. спадщину Давньорус. д-ви, засудження визвол. боротьби українців, спрямованої проти Росії. Водночас, описуючи події, в яких була відсутня конфронтація укр. козаків із самодерж. владою та їхні дії збігалися з інтересами Росії, історик схвально відгуку-



М.А. Рігельман.



ЛѢТОПИСНОЕ
ПОВѢСТВОВАНІЕ
О
МАЛОЙ РОССІИ
И
ЕЯ НАРОДѢ И КОЗАКАХЪ ВООБЩЕ,
ОТКОЛЬ И ИЗЪ КАКОГО НАРОДА ОНЫЕ ПРОИСХОЖДЕНІЕ СВОЕ ИМѢЮТЪ, И ПО КАКИМЪ СЛУЧАЯМЪ ОНИ НЫНѢ ПРИ СВОИХЪ МѢСТАХЪ ОБИТАЮТЪ, КАКЪ ТО: ЧЕРКАСКІЕ ИЛИ МАЛОРОССІЙСКІЕ И ЗАПОРОЖСКІЕ, А ОТЪ НИХЪ УЖЕ ДОНСКІЕ, А ОТЪ СИХЪ ЯИЦКІЕ, ЧТО НЫНѢ УРАЛЬСКІЕ, ГРЕБЕНСКІЕ, СИБИРСКІЕ, ВОЛГСКІЕ, ТЕРСКІЕ, НЕКРАСОВСКІЕ, И ПРОЧ. КОЗАКИ, КАКЪ РАВНО И СЛОБОДСКІЕ ПОЛКИ.
собрано и составлено
чрезъ труды
ИНЖЕНЕРЪ-ГЕНЕРАЛЪ-МАІОРА И КАВАЛЕРА
АЛЕКСАНДРА РИГЕЛЬМАНА,
1785—86 ГОДА.
МОСКВА.
ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.
1847.

Рігельман О.І. «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще». М., 1847. Титульна сторінка.

вався про цей соціальний стан. До «Літописної оповіді про Малу Росію» вміщено 2 карти, а також 25 ілюстрацій, на яких зображено, в основному, типових представників різних соціальних станів 2-ї пол. 18 ст.

Р. — також автор праць «З'ясування про Кизлярську фортецю, складене в 1757 році», «Історія або розповідь про донських козаків», матеріалів фольклорного характеру.

Похований у с. Андріївка в ним же збудованій кам'яній церкві.

Праці: Летописное повествование о Малой России. М., 1847; Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994.

Літ.: *Василенко-Полонська Н.Д.* Історики Запорожжя XVIII в. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія, т. 1. К., 1927; *Єршов А.* Сторінка з українського джерелознавства (до питання про джерела праці О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России»). Там само; *Дзира Я.І.* Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969.

П.М. Сас.

«РІД ТА ЗНАМЕ́НО» — укр. історико-наук. часопис із проблем *вексилології*, генеалогії, *геральдики*, *сфрагістики*, *ономастики* та ін. *спеціальних історичних дисциплін*, неофіц. орган Укр. родовідної установи. Видавався в таборі переміщених осіб поблизу Франкфурта-на-Майні (Німеччина) протягом 1947 циклостилевим способом тиражем у 100 прим. Вийшло 4 номери. Редагувався колегіально. Із часописом співпрацювали відомі укр. вчені М.*Андрусяк*, М.*Битинський*, Г.*Ващенко*, В.*Козловська*, Б.*Крупницький*, В.Мацяк, М.*Міллер*, О.*Оглоблин*, Т.*Олесіюк* (Олесевич), Я.*Пастернак*, Я.*Рудницький*, В.*Сенютович-Бережний*, В.*Січинський* та ін. Друкувалися наук. розвідки з біографістики, вексилології, генеалогії, геральдики, сфрагістики, демографії, етнопсихології, євгеніки та ін. галузей і дисциплін, методично-довідкові матеріали, зокрема «Українська родовідна книга», «Українська родовідна установа», «Правильник для будови українських родових знамен», «Українські державно-національні відзнаки» М.Битинського, «Статут Української родовідної установи» (схвалений 1937), хроніка та інформація, рецензії, огляди й анотації нових видань, біжуча та ретроспективна бібліографія та ін. У «Р. та З.» публікувалися уривки з поезій О.*Олеся* та Я.*Славутича.* Вміщувалися численні малюнки *гербів*, книжкових знаків, *монет*, генеалогічних таблиць та ін. Із ряду статей та матеріалів часопису було виготовлено окремі відбитки, які розповсюджувалися Укр. родовідною установою. Публікація програмної статті редакції та методично-наук. матеріалів викликала гостру критику опонентів, які вбачали в цьому спробу впровадити шляхетський устрій на еміграції. Видання припинилося через трудноті фінансового та орг. характеру, а також у зв'язку з переїздом значної частини укр. емігрантів до Пн. Америки.

Літ.: На новому шляху. «Рід та Знамено», 1947, № 1; Родовідна справа. Там само, 1947, № 2; *Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В.* Часопис «Рід та Знамено» і його внесок у розвиток української еміграційної історіографії (з розписом змісту). «Бібліотечний вісник», 1997, № 1.

О.В. Ясь.

«РІ́ДНА СПРА́ВА — ВІ́СТИ З ДУ́МИ» — друкований орган укр. депутатської громади в 2-й Держ. думі Рос. імперії. Виходила двічі на тиждень на 4-х сторінках укр. мовою в *Санкт-Петербурзі* упродовж 12 квітня — 6 червня 1907. Загалом вийшло 12 чисел. 1—7 номери — редактор і видавець М.Хотовицький, 8—12 — депутат думи від Київщини С.Нечитайло. Рубрики: «Листи до депутатів», «Що діється в Росії», «Що діється в Україні». Газета подавала інформацію про чергові засідання і виступи укр. депутатів щодо земельних справ в Україні, діяльності *військово-польових судів*, про укр. часописи — *«Раду»*, *«Рідний край»*, *«Україну»*, *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, *«Літературно-науковий вістник»* та ін. Друкувала матеріали про роботу депутатів-українців у думських комісіях — бюджетній, аграрній, продовольчій, фінансовій; внесення ними законопроектів — про автономію України, нар. освіту, справу сільс. робітників. Автори статей: депутати — Богуславський, Довгополов, Гриневич, Нечитайло та ін., колишні депутати — Біляшевський, Вязлов, Чижевський, Шраг; письменники — О.Білоусенко, О.*Русова*, П.Смуток, М.*Славинський.* Припинила існування у зв'язку з маніфестом 3 червня 1907 рос. імп. *Миколи II* про розпуск 2-ї Державної думи Російської імперії.

Вид.: «Рідна справа — Вісти з Думи» (СПб.), 1907, 12 квітня — 6 червня.

І.Г. Патер.

«РІ́ДНА ШКО́ЛА» (1881—1912 — Руське педагогічне товариство, 1912—1926 — Українське педагогічне товариство, 1926—1939 — «Рідна школа» — Українське педагогічне товариство) — громад. орг-ція, створена 1881 з метою поширення укр. шкільництва і згуртовування укр. педагогів у *Галичині.* Із 1898 т-во дбало передовсім про розвиток приватного шкільництва. Першою організованою т-вом приватною школою була дівоча школа ім. Т.Шевченка у *Львові.* 1892 відкрито першу приватну вчительську семінарію. 1914 при т-ві діяли 20 доброчинних фундацій: Р.Алісікевича (15 тис. *корон*), Л.Ріпецького (12 тис. корон), Т.Соловія (10 тис. корон), о. І.Залуцького (10 тис. корон) та ін.

У 1920—30-х рр. польс. влада намагалася перешкоджати діяльності «Р.ш.», проте т-во продовжувало успішно розвиватися. У серед. 1930-х рр. 90 % членів т-ва становили селяни. 1937 у структурі «Р.ш.» налічувалося 768 захоронок (дитячих садочків), де перебували 29 885 дітей, 145 драм. гуртків, які мали до 6 тис. членів і щороку давали 700—800 вистав, 113 хорів (2,5 тис. членів), 71 курс крою та шиття, курси українознавства, 10 оркестрів, 653 самостійні б-ки, 2 книгарні у Львові та 1 в *Копичинцях*, однорічна торг. школа в *Яворові*, торговельно-кооп. курс, адміністративно-торг. школа у Львові, с.-г. школа в с. Шибалин (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.), 5 ін. фахових шкіл, низка учительських семінарій (ліквідова-

них 1932—36 внаслідок реформи системи підготовки вчителів у Польщі). 1938 в систему «Р.ш.» входили 33 початкові школи, 12 гуманітарних і 2 торгові г-зії, 11 ліцеїв.

1935 відбувся 1-й Укр. пед. конгрес, 1938 — 1-ша Укр. пед. вистава. Після приходу рад. влади т-во було ліквідоване. Під час нім. окупації функції «Р.ш.» виконувало Українське освітнє т-во. У середовищі укр. діаспори «Рідною школою» іноді називали установи, що дбали про освіту укр. мовою. 1991 т-во відроджене у Львові під назвою «Львівське крайове товариство "Рідна школа"».

Т-во очолювали: А.Яновський (1881—84), о. В.*Ільницький* (1884—87), о. І.Чапельський (1887—91, 1902—10), Ол.*Барвінський* (1891—95), Е.Харкевич (1896—1902), О.Макарушка (1910—11, 1915—19), о. Т.-Є.*Войнаровський-Столобут* (1911—13), о. Ф.Лежогубський (1913), А.Гладишовський (1914, 1919—23), О.Т.*Терлецький* (1923—24, 1926), Б.Янів (1924—26), І.Чапельський (1926—27), І.Кокорудз (1927—33), І.Галущинський (1933—35, 1938—39), М.Заячківський (1935—36), Д.Коренець (1936—38), Б.Панасюк (із 1991).

Власні видання: часописи «Учитель» (1889—1914), «Рідна школа» (1932—39), дитячий ж. «Дзвіночок» (1890—1914), підручники, щорічний настінний календар (із 1889), «Бібліотека для молоді» (до 1906 — 118 найменувань книг).

Літ.: *Білавич Г., Савчук Б.* Товариство «Рідна школа» (1881—1939 рр.). Івано-Франківськ, 1998; Товариство «Рідна школа»: Історія і сучасність: Науковий альманах, ч. 1. Львів, 2001.

І.П. Чорновол.

«РІ́ДНИЙ КРАЙ» — укр. громадсько-політ. і літ. тижневик, згодом — 2-тижневик, перший у *Наддніпрянській Україні.* Почав виходити в *Полтаві* 6 січня 1906. Засновники: П.*Мирний*, Г.*Коваленко*, М.Дмитрієв. Редактори: Г.Коваленко (26 чисел), М.Дмитрієв (12 чисел), Олена *Пчілка.* Часопис мав демократ. спрямування, обстоював ідею *автономії* України та широких нац. прав для українців у федеративній Росії. Друкував матеріали на істор., етногр., культурологічні та сус-



Полтава, 25-26-го лютого 1906 року.

Число 8. Ціна 10 коп.

РІДНИЙ КРАЙ

НА СПОМИН ВЕЛИКОГО БОРЦЯ ЗА ПРАВДУ Й ВОЛЮ Тараса Шевченка.

Передплата на рік 3 карбованці, на ½ року 1 карб. 80 коп., на місяць 35 коп. з пересилкою; окреме число 8 коп. За кордон на рік 5 карб. Окремі числа за кордоном по 10 коп.

В 45 роковини смерти Тараса Шевченка.

«Рідний край». 1906. 25—26 лютого. Титульна сторінка.

пільно-політ. теми. Слугував неофіц. органом *Української радикально-демократичної партії*, особливо під час виборів до 1-ї Держ. думи Рос. імперії та її роботи. Із листопада 1907 до серпня 1914 виходив у *Києві*, 1915—16 — у *Гадячі*. 1906 і 1908—14 мав додаток — дитячо-юнацький ж. «Молода Україна».

Серед авторів: Леся *Українка*, І.*Нечуй-Левицький*, А.*Кащенко*, Ганна *Барвінок*, Л.*Старицька-Черняхівська*, С.*Черкасенко*, П.*Тичина*, І.*Огієнко.* «Р.к.» постійно зазнавав утисків і переслідувань властей, не раз закривався ними.

Літ.: «Рідний край». В кн.: Полтава: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Юренко О.* «Не боячись ніякої сили, ніякого лиха...»: До 90-річчя заснування журналу «Рідний край». «ЛУ», 1996, 22 лютого; *Його ж.* Грицько Коваленко — перший редактор журналу «Рідний край». В кн.: Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України. Полтава, 2005.

О.П. Юренко.

РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ ДО́МНИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Домницький (Думницький) монастир Різдва Богородиці.*

РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ ЛЕ́ЩИНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. монастир, заснований у 13 ст. в передмісті *Пінська* — Лещє. Пов'язується в джерелах із литов. князем *Войшелком* (1260-ті рр.). Приблизно із цього ж часу тут перебувала чудотворна ікона Успіння Богородиці. Із 15 ст. став резиденцією пінських єпископів, котрі одночасно були архімандритами монастиря. Деякі з них стали пізніше київ. митрополитами, єпископами укр. єпархій. Наприкінці 14 ст. замість храму Різдва Пресвятої Богородиці було збудовано дерев'яний Свято-Успенський собор. 1596 польс. король *Сигізмунд III* Ваза наказав забрати монастир у православних і передати уніїцям. Але тодішній архімандрит Єлисей *Плетенецький* відмовився підкорятися королеві й не допускав намісників унійного митрополита Володимирського і Берестейського (із 1599 — митрополита Київського) Іпатія *Потія* в обитель. На поч. 17 ст. за активної участі місц. ченців було створено Богоявленський монастир у Пінську. Тривалий час (1640-ві — 1667) архімандритом монастиря був *Йосиф Нелюбович-Тукальський*, котрий пізніше став єпископом Білоруським, а 1663—75 — митрополитом Київським. 1656 його було вигнано з монастиря уніїцями. Гетьмани Б.*Хмельницький* та І.*Виговський* домагалися 1657—58 у великого гетьмана литов. П.-Я.Сапіги та пінської *шляхти* повернення монастиря православним. Із 1668 монастир став унійним, 1746 в ньому було збудовано новий храм. У зв'язку з ліквідацією царатом унії в цьому регіоні (1839) монастир було закрито, а його споруди знищені пожежами кінця 19 ст., а також під час воєнних дій 20 ст. Монастир мав скрипторій, очевидно, в ньому велося літописання.

Різдва Богородиці Лещинський монастир. Свято-Успенська церква. Фото початку 20 ст.



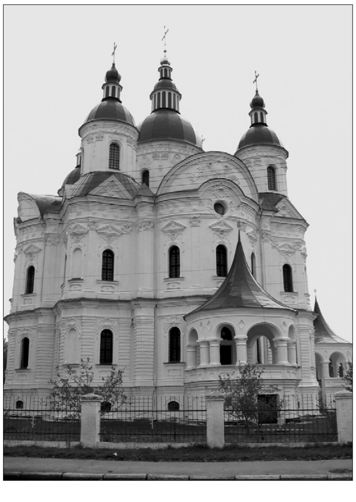
Дж.: Документи Богдана Хмельницького: 1648—1657. К., 1961.

Літ.: *Миловидов А.И.* Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. М., 1900; *Довгялло Д.И.* Пинский Лещинский монастырь в 1588 г. Минск, 1909; *Макарий* (*Булгаков*). История Русской Церкви, кн. 6. М., 1996; Рэлігія і Царква на Беларусі. Мінск, 2001.

Ю.А. Мицик.

РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ СОБО́Р у Козельці — один із найкращих архіт. витворів 18 ст. в Україні. Муровані собор із дзвіницею розташовано в істор. середмісті *Козельця*. Собор споруджено 1752—63 за проектом і під наглядом архіт. А.Квасова за участю київ. архіт. І.*Григоровича-Барського* (декорував фасади та інтер'єр), на замовлення графині Наталії Розумовської, матері братів О.Г.*Розумовського* і К.*Розумовського*. Буд-во провадилося коштом родини *Розумовських* під контролем гетьмана К.Розумовського. Дзвіниця, що стоїть окремо від собору в його огорожі, первісно була надбрамною. Чотириярусна, із глибоким підвалом, висотою до хреста 50 м. Вирішена у стильових формах *бароко*. Споруджена як фундація Розумовських 1766—70 за проектом А.Квасова архіт. С.Каріним.

Собор зазнав змін і перебудов: наприкінці 18 ст. відкриті ґанки перед трьома порталами надбудовано і перетворено на аркадні ротонди, укриті наметовими дахами пластичних форм. У 19 ст. змінено форми бань. Двоярусне барокове вінчання дзвіниці



Собор Різдва Богородиці у м. Козелець. Фото 2008.



Дзвіниця Собору Різдва Богородиці у м. Козелець. Фото 2008.

після пожежі 1848 замінено сферичною банею зі шпилем. Обидві споруди зазнали руйнувань під час *Другої світової війни*. Собор реставровано 1946 і впродовж 1961—82, дзвіницю — 1961—70, соборний іконостас — у 1980—90-х рр. Частина ікон втрачена. Службу Божу в соборі припинено 1934, відновлено 14 серпня 1993. Нині собор і дзвіниця є пам'ятками арх-ри національного значення.

Собор п'ятибанний, двоповерховий: у невисокому об'ємі першого поверху — тепла церква Святих Адріана і Наталії, що первісно планувалася як родова усипальня графів Розумовських, потім — крипта, де й поховано Н.Розумовську. На другий ярус ведуть із трьох боків вигнуті сходи у круглих ґанках. Інтер'єр другого ярусу собору дуже світлий і має пишний декор, в якому поєднано стилістику бароко і рококо. В інтер'єрі панує великий (на всю ширину собору) чотириярусний іконостас у стилі рококо. Проект іконостаса приписують Б.-Ф.*Растреллі*, проте документально це не підтверджено. Ікони виконувалися місц. майстрами під кер-вом відомого художника, придворного маляра К.Розумовського Г.Стеценка (1710—81).

Козелецький собор привертав увагу Т.*Шевченка*, який згадує його в повісті «Княгиня».

Літ: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005.

В.В. Вечерський.

РІЗДВО́-БОГОРО́ДИЦЬКИЙ ХАРЛА́МПІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Гамаліївський Пустинно-Харлампіївський монастир.*

РІЗНИЧЕ́НКО (Різников) **Василь Федорович** (псевдоніми — Задніпрянець, Порожній, Проїзжий, В.Р., Р.В., В.Ас., А.В. та ін.; 28(16).01.1892—17.07.1938) — історик-просвітянин, бібліограф, демограф. Н. в м. *Конотоп* у сім'ї фельдшера. Закінчивши місц. церковну, а 1911 — комерційну школу, вступив до Київ. політех. ін-ту. Почав друкуватися в газетах «*Діло*» та «Сніп». Із 1913 перебував під наглядом жандармерії як діяч «*Просвіти*». За відомостями *охоронного відділення* (1914), поширював нелегальну літературу та укр. закордонні газети. Служив у стат. відділі Київ. губернської земської управи. Як краєзнавець випустив бібліографічний покажчик з історії *Батурина* (1915, доповнення — К., 1919), де було описано відому йому літературу за 1740—1919 (349 записів), включаючи газетні оповістки. Починаючи з 1915, виходили його брошури із краєзнавства та історії козацько-старшинської державності 17—18 ст. — «Проект українського університету в Батурині» (К., 1916), «З минулого Батурина» (ч. 1—2, К., 1916), «Батуринський шлях» (К., 1916). Розпочав серію життєписів, що мала скласти біографічний словник діячів Конотопщини (М.*Драгомиров*, П.*Прокопович*). 1916 працював над історією Конотопа за газетними кореспонденціями (доля цієї праці не відома). 1917 за рекомендацією Ф.*Матушевського* вступив до *Української партії со-*

ціалістів-федералістів. У роки незалежності видавав брошури, що розходилися великими тиражами й повторно перевидавалися, — про гетьманів І.*Мазепу*, П.*Орлика*, Д.*Апостола*, про нац. кольори і герб України. У *Києві* заснував власне вид-во, діяльність якого систематично реєструвалася в час. «Книгарь». Широко друкувався в київ., черніг. та західноукр. періодиці. Прагнучи одержати формальну освіту, 1918 закінчив Київ. комерційний ін-т як економіст зі званням кандидата. Навч. в Київ. археологічному ін-ті. Великий рукописний матеріал використав у розвідках «Тестамент Прокоповича» (К., 1926), «Степан Панамарьов» (Прилуки, 1928). Працював старшим наук. співробітником Ін-ту демографії ВУАН / АН УРСР. За редакцією академіка М.*Птухи* вийшли наукові бібліографічні студії Р. «Демографія України за 1914—1928 рр.» (К., 1931; 1276 записів) та «Демографічні переписи: Теорія, методологія, організація» (К., 1936, на обкладинці — 1937; 727 записів).

10 лютого 1938 заарештований. По його справі проходили також антрополог М.Ткач і мистецтвознавець М.Тарасенко. Звинувачувався в шпигунській діяльності на користь Польщі. Страчений у м. Київ.

Коли справа Р. переглядалася для реабілітації (1957), академік М.Птуха засвідчив, що він був «працівником виняткових якостей, відзначався надзвичайною скромністю й дивовижним працелюбством».

У рукопису збереглася розвідка Р. «З історії друку на Конотіпщині» (1930), до якої додано покажчик видань 1880—1919 (135 записів).

Літ.: *Білокінь С.* Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко. В кн.: Матеріали науково-практичної конференції «Видатні діячі Батуринського краю», присвяченої 230-ій річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2—3 червня 2005 р.). Ніжин, 2005; *Його ж.* Невідома праця Василя Різниченка з історії друкарства. В кн.: Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII століття». Ніжин, 2006.

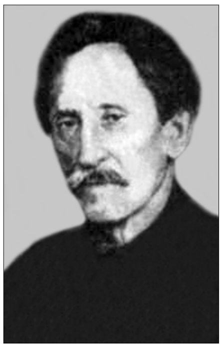
С.І. Білокінь.

РІЗНИЧЕ́НКО Володимир Васильович (18(06).10.1870—01.04. 1932) — геолог, поет і художник. Дійсний член ВУАН (1929). Н. на х. Велентіїв на Чернігівщині в сім'ї земського фельдшера. Батько його до *селянської реформи 1861* був кріпаком, мати походила зі старовинного козац. роду Велентіїв. Навч. в Ніжинській г-зії, яку закінчив 1891, та на природничому відділі фізико-мат. ф-ту Харків. ун-ту (1891—96). Як художник співпрацював у газ. *«Искра»* (1901—03), тижневику «Шершень» (1906), «Киевской газете» та її наступниці «Киевском вестнике» (1905—07), газ. *«Рада»* (1909—12), де вміщував свої сатиричні малюнки на злободенні політ., соціальні і громадянські теми під псевдонімами Гайд (скорочено від Гайдамака) та Велентій. Найвидатнішим мистецьким здобутком Р. був сатиричний малюнок «Націоналістична "Калка"» (1911—12), де зображено дошки, під якими конають, придушені російськими шовіністами, українці, білоруси, поляки, євреї, грузини, фіни та ін.

До політ. карикатур належать також такі рисунки, як «Геть з царатом! Хай живе революція!», «Після скасування кріпацтва», «Обніміте, брати мої, найстаршого брата!»

Літ. діяльність розпочав у 1890-ті рр. Його перу належать праці «Минаючи проміжні ступені: З поїздки до Семипалатинської області влітку 1899 року», «День на золотих копальнях (мимоїздом)» (1900), переклад горьківської «Пісні про Буревісника» (1901), «На чужині далекій», «Зірки на землі» (1902), «Веснянки» (1907), «В полудневому Алтаї» (1913) та ін. Публікувався у львів. *«Літературно-науковому віснику»*, альманахах «Перша ластівка», «Терновий вінок» та ін. Поезія і проза Р. пронизані соціальними мотивами, закликами до боротьби, волелюбністю. Р. брав участь у геол. експедиціях на Алтай (1903—12), унаслідок чого з'явилися такі дослідження, як «Південний Алтай та його зледеніння» (1914), «Восточная Калба» (1915). Провадив заг. природничі та палеонтологічні дослідження. Із 1916 працював в Україні. Займався організацією геол. справи: спочатку — в Укр. геол. к-ті, а 1930—32 — як директор Укр. н.-д. геол. ін-ту. Склав геол. і тектонічні карти Пд. Алтаю. У межах України вивчав Лівобережжя, Середнє Придніпров'я, Волинь. Уперше в Україні встановив дислокації антропогенового (четвертинного) віку.

П. у м. *Київ.*

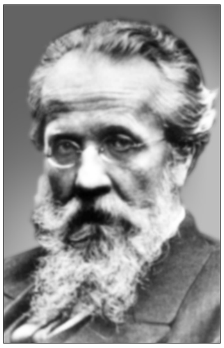


В.В. Різниченко.

Літ.: *Блюміна І.М.* В.В. Різниченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972; Институт геологических наук. К., 1976; Академія наук України: Історія Національної академії наук України: 1929—1933. К., 1998; Національна академія наук України: Персональний склад (1918—1998). К., 1998; Історія Національної академії наук України: 1918—1933, т. 1—3. К., 2002.

Т.І. Лазанська.

РІЗНОЧИ́НЦІ — соціальна група, яка утворилася внаслідок незавершених процесів при юридичному оформленні в Рос. імперії *станів* упродовж 18—19 ст. До її складу ввійшли особи, що опинилися на маргінесі станового поділу, із нечітко визначеними правовими межами та які слабо вписувалися в законодавчо прописані критерії осн. 4-х станів рос. сусп-ва: *дворянства*, *духовенства*, міщанства (див. *Міщани*) і селянства. До них долучалися й ті, хто на час чергового перепису не встигав приписатися до будь-якого стану, прагнучи перейти з менш привілейованого до більш привілейованого. Р., на відміну від осн. станів, верховна влада не забезпечила чіткими законодавчими нормами. Термін «різночинець» зустрічається в актах рос. царя *Петра I*, починаючи з 1711. Ця структура була досить строкатою через зарахування до неї відставних нижніх військ. чинів, солдатів, матросів з їхніми дружинами та дітьми. Вийшовши у відставку, вони не вносилися до подушного окладу (див. *Подушне*) й зараховувалися до Р. Цим статусом наділялися діти відставних солдатів, якщо вони народилися під час служби батьків. Вони також не сплачували подушного податку й отримали право вступу на навчання до гарнізонних шкіл, пізніше — кадетських корпусів. До категорії Р. зараховано приказних людей, зокрема тих, хто не мав права на


Г. Ріккерт.

класний табельний чин (див. *Табель про ранги 1722*) і служив у приказах на нижчих посадах, таких як канцелярські службовці, канцеляристи, підканцеляристи, протоколісти, копіїсти та ін. До цієї групи належали також нижчі придворні чини: конюхи, натирачі підлоги, перукарі, усі ті, хто обслуговував імператорську родину і двір. Також діти церковнослужителів, які після закінчення духовних навч. закладів відмовлялися від духовної кар'єри і переходили на цивільну службу. Їх із представниками дворянського стану об'єднували несплата подушного податку та право навчатися, хоча і в непривілейованих, навч. закладах, з ін. станами — заборона набувати в приватну власність землю, селян, ф-ки і з-ди. Їм не дозволялося записуватися в *купецтво* та до *цехів*, а тому їхня служба була єдиним джерелом існування. На серед. 18 ст. становище Р. змінилося, бо частина з них була переведена до категорії платників подушного податку та залучалася до виконання ін. держ. повинностей, а тому їх чисельність помітно зменшилася. Із поширенням чинності рос. законодавства на укр. людність до цієї соціальної категорії зараховувалися так само вихідці із проміжних соціальних груп. Рос. імп. *Катерина II* указом від 12 жовтня 1768 уточнила соціально-етнічну градацію Р. *Слобідсько-Української губернії* — відставні драгуни і солдати з дітьми, іноземці правосл. віросповідання, греки та ін. іноземці, які не прийняли рос. підданства, цигани, а також діти священнослужителів (протопопів, попів, дияконів, причетників), старшинські та гусарські, позашлюбні, — указавши, хто з них переходить до непривілейованого стану зі сплатою подушного окладу. В «Учреждении для управления губерний Российской империи» нею були названі Р. як такі, що могли, оскільки були освіченими, представляти інтереси ін. станів, зокрема селянського, у судах. Уточнення соціального становища Р. зафіксовано в «Статуті про банкрутів» від 19 грудня 1800. До цієї категорії зараховувалися нижні придворні, статські, відставні військові службовці, які не належали до купецького торг. стану, проте мали право на тих же умовах, що й дворяни та чиновники, набувати позику. Їм знову було заборонено володіти селянами зі штрафуванням від 500 *рублів* за осіб чоловічої статі та 200 руб. — жіночої, хоча Р. часто наймали в *поміщиків* кріпосних селян для домашнього обслуговування. Із запровадженням звання почесного громадянства 1832 до Р. належали діти особистих дворян та діти священнослужителів, у разі, якщо вступали на світське навчання, а також діти міщан і купців, які закінчували нижчі навч. заклади. Мін-во нар. освіти Рос. імперії 1831 звернуло спец. увагу на Р., запровадивши для них відповідні класи. Про можливість вступу Р. до тих чи ін. навч. закладів обумовлювалося в статутних положеннях, зокрема їх охоче приймали до Херсон. уч-ща торг. мореплавства (1834). Р. активно включилися у формування цехів «вільних матросів», що засновувалися в містах Олешки (нині м. *Цюрупинськ*) та *Нікополь* для обслуговування військ. пароплавів на Чорному морі. Ліквідація кріпацтва та ін. реформи 1860—70-х рр., що зламали станові перегородки, вплинули на чисельність Р. Мотивація для переходу з одного стану до іншого знизилася, оскільки ліквідовувались обмеження на професійну діяльність.

Наявність Р. у сусп-ві свідчила про високий рівень мобільності станів, їх взаємопроникнення. На основі цієї соціальної групи почала формуватися творча (різночинна) інтелігенція (див. *Інтелігенція та інтелектуали*), яка працювала у всіх сферах і галузях нар. госп-ва. Із цього часу поняття «різночинець» змінило свій попередній зміст і за цією соціальною категорією закріпилося значення прогресивно настроєного інтелігента недворянського походження.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, 1 собрание. СПб., 1830, т. 18: 1767—1769, № 12987; Т. 26: 1800—1801, № 9692; 2 собрание, т. 3: 1828, № 1696, 2378; Т. 5: 1830, № 3485; Т. 9: 1834, № 6745, 6788; Т. 11: 1836, № 9203.

Літ.: *Вульфсон Г.Н.* Понятие «разночинец» в 18 — первой половине 19 века (некоторые наблюдения). В кн.: Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. Казань, 1967; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.), т. 1. СПб., 2000; *Виртшафтер Э.К.* Социальные структуры: Разночинцы в Российской империи. М., 2002.

В.С. Шандра.

РІККЕРТ (Rickert) **Генріх** (25.05.1863—25.07.1936) — нім. філософ, один з основоположників (разом із В.*Віндельбандом*) баденської школи неокантіанства. Н. в м. Данциг (нині м. Гданськ, Польща). Зосередившись на гносеологічних проблемах, створив завершену теорію *пізнання історичного* як пізнання індивідуальної й неповторної дійсності. У боротьбі з пануючим із 2-ї пол. 19 ст. «натуралізмом» твердив, що між природничими науками і «науками про культуру» (Kulturwissenschaften) протиріччя лежать у сфері логіки пізнання, а не його об'єкта. Метою природничих наук є пізнання заг. рис явищ, які повторюються і дають змогу вивести закони їхнього розвитку (генералізуючий метод), а метою «наук про культуру» (зокрема історії) — виявлення індивідуальних, однократних і неповторних рис дійсності (індивідуалізуючий метод). На думку Р., лише історія є справжньою наукою, оскільки має справу не з поняттями, а з дійсністю. Він вважав: «Історія є наука, яка має справу з дійсністю, оскільки вона має справу з однократними індивідуальними дійсностями як такими; вона є наука, що має справу з дійсністю, оскільки вона стає на загальнообов'язкову для всіх точку зору розгляду і тому робить об'єктом свого тлумачення лише ті [дійсності], які мають значення, завдяки віднесенню їх до деякої цінності, індивідуальні дійсності або історичні індивідууми». Науковість історії, за Р., визначається тим, що вона має справу з об'єктами *культури*, які є сукупністю того, «що або безпосередньо створено людиною, яка діє у відповідності з оціненими нею цілями, або ж уже існували раніше, у крайньому випадку — усвідомлено створено нею заради пов'язаної з ним цінності». Отже, в об'єктах к-ри закла-

дені цінності. Поняття цінності дає можливість історикові виділити з маси індивідуальних предметів дійсності дещо цільне, відділити суттєве від несуттєвого (метод віднесення до цінності). Цінність має інтерсуб'єктивне значення й існує поряд із буттям. Р. виділив 6 «сфер цінностей», які співвідносяться зі сферами людської життєдіяльності: наук. пізнання, мист-во, пантеїзм, етика, «життєві блага» взагалі, теїзм як віра в особу Бога.

Теорія Р. справляла величезний вплив на *історичну науку*, оскільки утверджувала в боротьбі з «натуралізмом» її наук. характер і створювала практичну *методологію історії*. В Україні найбільший вплив мала на соціолога і правознавця Б.*Кістяківського*, який був особисто знайомий із Р. П. у м. Гейдельберг (Німеччина).

Праці: Границы естественно-научного образования понятий. СПб., 1903; Введение в трансцендентальную философию: Предмет познания. К., 1904; Философия истории. СПб., 1908; Науки о природе и науки о культуре. СПб., 1911; О системе ценностей. В кн.: Логос, т. 1, вып. 1. СПб.—М., 1914; Философия жизни. Пг., 1922.

С.П. Стельмах.

РІКСДАА́ЛЬДЕР (голл. rijksdaalder) — назва *талерів* Республіки Сполучених Провінцій (Нідерланди). Карбувалися за стопою райхсталерів, згідно з імперським монетним статутом 1566. Карбовані 1586—97 Р. містили 25,97 г чистого срібла, а карбовані 1606—1700 — 25,69 г чистого срібла. Р. були широко поширені на грошовому ринку укр. земель 17 ст.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

«РІЛЛЯ́» (до 1910 — «Українське бджільництво») — укр. агрономічний часопис, заснований 1907 в *Санкт-Петербурзі* діячем укр. кооперації Є.*Архипенком* під назвою «Українське бджільництво». 1910 його видання перенесли до *Києва*, де він почав виходити під назвою «Рілля». 1912 часопис звернувся до своїх читачів — здебільшого укр. селян, із закликом допомогти заснувати агрономічне вид-во. Цей заклик знайшов відповідь і розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних с.-г. брошур. Колектив редакції «Р.» прагнув залучити до нац. справи якомога ширший гурт укр. сусп-ва. 1913 відбулося об'єднання «Р.» з новоутвореним укр. агрономічним т-вом «Український агроном», гол. мета якого полягала в тому, щоб надати допомогу агрономам і землеробам, видаючи друковану продукцію рідною мовою. На об'єднавчих зборах, що відбулися 21 лютого 1913 в Києві, було прийняте рішення, що т-во «Український агроном» бере на себе борги, обов'язки та майно «Р.», вирішено видати протягом 1913 кілька книжок із сільс. госп-ва.

«Р.» та «Український агроном» продовжували успішно працювати до 1916, коли царський уряд, використовуючи воєнний стан, закрив ці дві укр. інституції.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

РІ́ТТЕР Микола Сергійович (27.08.1865 — після 1897) — спортсмен, журналіст, громад. і спортивний діяч. Н. на Полтавщині в родині дрібнопомісних дворян. За походженням — німець. Від 1888 служив у Київ. казенній палаті. Водночас займався боротьбою, стрільбою та фехтуванням; регулярно брав участь у змаганнях. Звільнився зі служби в березні 1896 для того, аби взяти участь у I Олімпійських іграх. На ці змагання поїхав самостійно на індивідуальне запрошення. У відбіркових змаганнях він переміг у стрільбі по рухливих мішенях та греко-рим. боротьбі, проте від подальших виступів відмовився. Р. був єдиним учасником ігор I Олімпіади від Рос. імперії. Перебіг змагань він висвітлював у газ. *«Киевлянин»*, кореспондентом якої був. Після повернення з Афін (Греція) активно пропагував ідеї олімпійського руху в *Києві* та ін. містах, дописуючи про них у періодику та виголошуючи доповіді про побачене й почуте на Олімпіаді.

Літ.: Золоті сторінки олімпійського спорту України. К., 2000; *Зубалій М., Зубалій В.* Киянин Микола Ріттер — учасник Перших Олімпійських ігор. «Наш спорт» (Нюарк, США), 2006, ч. 42.

І.І. Винниченко.

РІ́ТТІХ Олександр Федорович (1831—1916) — рос. військ. діяч, етнограф, картограф, статистик, письменник, генерал-лейтенант. Дійсний член Імператорського Рос. геогр. т-ва. Виходець із ліфляндського дворянського роду. 1858 закінчив Миколаївську академію Ген. штабу. 1862—64 наглядав у зх. губерніях Рос. імперії за буд-вом і ремонтом правосл. церков, відкрив бл. 30-ти *народних шкіл*. Під час *російсько-турецької війни 1877—1878* завідував перевезенням поранених і хворих. Командував піх. бригадою, пізніше — д-зією. 1894 вийшов у відставку.


О.Ф. Ріттіх.

1863 видав «Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям», який підготовлено при МВС Рос. імперії в канцелярії завідуючого облаштуванням правосл. церков у зх. губерніях. В атласі вміщено заг. карту народонаселення Зх.-Рус. краю за віросповіданням і 9 карт окремих *губерній* масштабу 1:630000 (*Київська губернія*, *Подільська губернія*, *Волинська губернія*, Гродненська, Мінська, Могильовська, Вітебська, Віленська, Ковенська губернії). На картах губерній кольоровим фоном, який наносився вручну, виділено населення правосл., катол., протестанського та мусульманського віросповідань. Підкресленням назв показані населені пункти, де проживають євреї. У додатках до карт губерній наведено чисельність прихожан за статями по кожній церкві та приходу. За дорученням Імператорського Рос. геогр. т-ва 1875 видав на 6-ти аркушах «Этнографическую карту Европейской России» масштабу 1:2520000, яка містила докладну інформацію про нац. структуру населення України. Серед 46-ти показаних на карті народів уперше в рос. етнокартографії окремим кольором виділено райони переважного розселення українців. Народи в легенді згруповані за лінгвістичним принципом (14 груп), споріднені

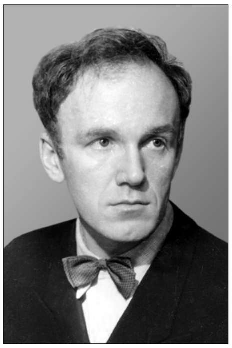
в мовному відношенні етноси відображені в єдиній кольоровій гамі. В основу карти покладено матеріали 10-ї ревізії 1856—58 (див. *Ревізькі казки*), списки населених місць Рос. імперії, зібрані МВС, стат. відомості.

Брав активну участь у діяльності слов'ян. руху, співпрацював із прибічниками *панславізму* в Центр. Європі, майбутнє слов'янства вбачав у його об'єднанні з Рос. імперією. 1885 в опублікованих результатах історико-геогр. та етногр. дослідження «Славянский мир» вміщено 42 карти, серед яких — кольорова етногр. карта слов'ян. світу. Член ради першої рос. громад. правомонархічної орг-ції «Русское собрание». Публікував статті в багатьох газетах і журналах («Новое время», «Голос», «Свет», «Новости», «Русь» та ін.).

Син Олександр (1868—1930) — рос. держ. діяч, міністр землеробства Росії (1917).

Праці: Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. СПб., 1863; 1864; Австро-Венгрия, общая статистика. СПб., 1874; Этнографическая карта славянских народностей. СПб., 1874; 1875; Этнографическая карта Европейской России. СПб., 1875; Этнографическая карта Кавказского края. СПб., 1875; Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России. СПб., 1875; Aperçu general des travaux ethnographiques en Russie pendant les trente dernieres annees. Kharkov, 1878; Числовое отношение полов в России. Х., 1879; Этнографический очерк Харьковской губернии. Х., 1879; Еврейский вопрос в Харькове. Х., 1882; Переселения. Х., 1882; Славянский мир: Историко-географическое и этнографическое исследование. Варшава, 1885; Ce que vaut la Russie pour la France. Paris, 1887; Четыре лекции по русской этнографии. СПб., 1895; Восточный вопрос: Политико-этнографический очерк. СПб., 1898; Западнорусская граница и русская народность. СПб., 1907.

Р.І. Сосса.



С.Т. Ріхтер.

РІ́ХТЕР Святослав Теофілович (20(07).03.1915—01.08.1997) — піаніст. Один із найвидатніших митців 20 ст. Нар. арт. СРСР (1961). Герой Соц. Праці (1975). Почесний д-р Страсбурзького ун-ту (1977). Н. в м. *Житомир* у сім'ї піаніста та органіста Теофіла Даниловича та Анни Павлівни (у дівоцтві — Москальова, дворянка; грала на фортепіано, малювала, любила театр) Ріхтерів. Невдовзі Р. із батьками переїхав до *Одеси*. Культ. аура Одеси мала велике значення для формування світогляду Р. 1926—31 навч. в Одес. нім. школі № 38. У колі його інтересів домінували література, музика, театр, живопис. Р. ніколи не вчився в муз. школі, від 3-х років грати на фортепіано його вчила мати, далі недовго (бл. 10-ти занять) — батько. Епізодично з ним займалися друзі та учні батька: піаністка К.Затурянська, колиш. учениця В.Аттла, арфістка за фахом, заняття з якою зродили його інтерес до цього інструмента (згодом у концертах із Н.Дорліак Р. грав не лише на фортепіано, але й на органі та арфі). У 8—9-річному віці Р. почав самостійно займатися музикою, вивчив 1-й ноктюрн Ф.-Ф.*Шопена*, читав з листа оперні клавіри («Тангейзер», «Лоенгрін» Р.Вагнера). У 16 років зіграв концерт Р.Шумана. 1934 дав перший сольний концерт, у програмі якого були твори Ф.-Ф.Шопена.

За рекомендацією батька Р. відвідував окремі лекції в Одес. консерваторії, зокрема з історії музики професора історії і філософії Б.Тюмеєва, в домі якого відбувалися муз. четверги за участю Ріхтерів. У 7—8 років Р. почав компонувати. Серед його ранніх опусів — фортепіанні програмні п'єски, вальси, фокстроти. Найперші — «Вечір у горах», «Ранкові пташки», «Сон» — записані рукою батька. Згодом писав більш крупні форми для фортепіано — прелюдії, сонати, а також романси, опери. Власну Прелюдію до-мінор грав на вступних іспитах до Моск. консерваторії. Від дитинства блискуче читав із листа, мав феноменальну пам'ять. Завдяки цьому його професійна кар'єра розпочалася дуже рано. У 9 років він уже працював концертмейстером гуртка любителів оперного мист-ва при клубі моряків Одеси. Дуже любив оперну творчість, особливо Р.Вагнера («Тангейзер», «Лоенгрін», «Валькірія»), Дж.Верді («Аїда», «Ріголетто»), М.*Мусоргського* («Борис Годунов»), М.*Римського-Корсакова* («Снігуронька», «Золотий півник»), мріяв поставити в театрі «Євгенія Онєгіна» П.*Чайковського*. Його кумирами були також композитори: Ф.-Ф.Шопен, К.Дебюссі, Й.Гайдн, Ф.Шуберт, Ф.*Ліст*, Б.Барток, П.Хіндеміт, С.*Прокоф'єв*, Д.Шостакович.

Від 1930 — акомпаніатор Одес. філармонії, 1933—37 — концертмейстер балету в оперному театрі. Працюючи над виставами, не лише ретельно вивчав клавіри, але і знайомився з оформленням, роботою режисера, диригента, брав безпосередню участь у постановках (грав сольні варіації в «Раймонді» О.Глазунова тощо). Мріяв про диригентуру, до якої мав виняткові здібності. Згодом як диригент виконав Концерт-симфонію для віолончелі С.Прокоф'єва (1952, першовиконання, соліст М.Ростропович). В Одесі співпрацював із С.Василенком над прем'єрою його балету «Цигани» (за О.*Пушкіним*, 1937). Дружив з В.Фемеліді, працював над його балетом «Карманьола» (1930), що був у репертуарі театру.

Переломним моментом у житті Р. стали концерти й майстер-клас в Одесі Г.*Нейгауза*. 1937—44 (із перервами) Р. — студент Моск. консерваторії в класі Г.Нейгауза, який визнав геніальність свого учня ще задовго до його світ. слави. Усе життя своїми вчителями Р. вважав батька, Р.Вагнера і Г.Нейгауза. 1945 Р. став лауреатом Всесоюзного конкурсу піаністів.

У серед. 1940-х рр. Р. одружився з камерною співачкою Н.Дорліак, з якою створив мистецький ансамбль Дорліак-Ріхтер, репертуар якого склали твори Й.-С.Баха, В.-А.Моцарта, Ф.-Ф.Шуберта, Р.Шумана, Ф.Ліста, К.Дебюссі, М.Равеля, М.*Глинки*, М.Мусоргського, П.Чайковського, С.*Рахманінова*, С.Прокоф'єва та ін. Партнерами Р. були такі видатні музиканти, як: співаки Г.Писаренко, П.Пірс, Д.Фішер-Діскау, П.Шраєр; інструменталісти Д.*Ойстрах*, О.Каган, Д.Шафран, М.Ростропович; найвідоміші оркестри світу (диригенти Г.Караян, Ю.Орманді, Ш.Мюнш, Є.Мравінський та ін.), квартет ім. Бетховена та ін.

Піанізм Р. вирізняли інтелектуальна напруга, глибинне відчуття авторського стилю, філософічність, яскрава образність, вольовий імпульс та закоханість у

звук, тонка градація темброво-динамічної палітри. Досконалість його техніки не знала меж. Від 1940 активно концертував у *СРСР*, від 1950 — у соціаліст. країнах, від 1960 — у багатьох країнах світу, включно зі США. Автор фортепіанних п'єс: прелюдій, вальсів, романсів на вірші О.Блока та ін., опери-казки «Даремне визволення», опери «Бела» за М.Лермонтовим.

У приміщенні Худож. музею ім. О.Пушкіна (*Москва*) Р. із директором музею І.Антоновою щороку (від 1981) організовував «Декабрьские вечера» — творчі зустрічі з видатними виконавцями світу.

Відомий франц. реж. Б.Монсенжон (його фільми «Голос душі» (про Д.Фішер-Діскау) та «Давид Ойстрах, народний артист» дуже подобалися Р.) зняв фільм «Загадка Ріхтера» (ін. переклад — «Таємниця Ріхтера»), для якого піаніст, незадовго до смерті, вперше дав розгорнуте телеінтерв'ю. Фільм було показано по телебаченню в багатьох країнах світу, а також демонструється в меморіальній квартирі Р., що стала філією Музею ім. О.Пушкіна.

Лауреат Держ. премії СРСР (1950), Ленінської премії (1961).

П. у м. Москва.

Від 2004 в *Києві* відбувається міжнар. муз. фестиваль «Ріхтер Фест», організований силами Мін-ва к-ри і мист-в України та Нац. муз. академії України за сприяння посольств Росії та Німеччини в Україні.

Літ.: *Мильштейн Я.* Святослав Рихтер. «Советская музыка», 1948, № 10; *Його ж.* Святослав Рихтер. «Музыкальная жизнь», 1960, № 13; *Дельсон В.* Святослав Рихтер. М., 1961; *Рабинович Д.* Портреты пианистов. М., 1962; *Нейгауз Г.* Размышления, воспоминания, дневники. Избранные статьи. Письма к родителям. М., 1975; *Мильштейн Я.* Великий артист современности. «Советская музыка», 1977, № 2; *Максименко В.* Семья С.Т. Рихтера и Одесса. Одесса, 2001; *Смирнов В.* Теофил и Святослав Рихтеры. В кн.: Реквием 20 века, ч. 1. Одесса, 2001.

А.К. Терещенко.

РІЧ Віра, Річ Фейс-Елізабет-Джоан (Rich Faith Elizabeth Joan; 24.04.1936—20.12.2009) — англ. поетеса і перекладачка ірландського походження. Н. в м. Лондон (Велика Британія). З українцями-емігрантами у Великій Британії познайомилася в 1950-х рр. завдяки своїй матері Магдален-Ельзі Річ, котра, як представник і працівник *Червоного Хреста*, опікувалася ними. Укр. мову почала вивчати під час навчання в Оксфордському ун-ті під впливом свого університетського колеги В.Микули, який пробував перекладати укр. поезію на англ. мову. У лондонському «Українському віснику» 1957 вийшов друком перший переклад Р. з укр. мови — «Пролог» до поеми «Мойсей» І.*Франка*. Упродовж 1960—69 опублікувала переклади 51 твору Т.*Шевченка* повністю (у т. ч. 9 поем) та уривок (11 рядків) із поеми «Княжна». 16 творів Т.Шевченка («Причинна», «Неофіти», «Маленькій Мар'яні», «У тоєї Катерини», «І знов мені не привезла», «За сонцем хмаронька пливе» та ін.) перекладено англ. мовою вперше.

Перекладала твори 47-ми укр. поетів, найчастіше поеми і вірші Т.Шевченка.

Її оригінальні твори та переклади публікували укр. видання Великої Британії, ФРН, США («Українська думка», «*Шлях перемоги*», «The Ukrainian Review» та інші).

Р. дбала про те, щоб знаходити точні відповідники укр. слів у англ. лексично-семантичній системі мови, необхідні для якнайточнішої передачі потрібного відтінку оригіналу.

Твори: збірка вибраних творів Т.Шевченка «Song out of Darkness» («Пісня понад темрявою»; 1961); збірка власних віршів із перекладами кількох творів Т.Шевченка, І.Франка та П.*Филиповича* «Portents and Images» («Сподівання та образи»; 1963); збірка перекладів поезій Т.Шевченка на англійську мову з передмовою І.*Дзюби* (2007).

Лауреат премії ім. І.Франка Спілки письменників України (1997).

Нагороджена орденом св. рівноапостольної кн. Ольги (2007).

П. у м. Лондон. Згідно із заповітом прах Р. поховано 15 квітня 2011 у *Каневі* на цвинтарі Монастирок, побіч Чернечої гори — місця поховання Т.Шевченка.

Літ.: *Лесів М.* Пам'яті Віри Річ (1936—2009). «Наше слово» (Варшава), 2010, 28 лютого.

І.І. Винниченко.



В. Річ.

РІЧ ПОСПОЛИ́ТА — ранньомодерна *монархія*, створена шляхом об'єднання в єдину *державу Королівства Польського* і *Великого князівства Литовського*. Існувала від 1569 до 1795, у різні періоди існування охоплювала частини території сучасних Литви, Білорусі, Польщі, України, Латвії, Росії, Молдови, Словаччини, Естонії. Межувала з Рос. д-вою на сх., землями «*Священної Римської імперії германської нації*» (Бранденбург, Силезія) на зх., Швед. королівством на пн., Угорщиною та *Османською імперією* на пд. Площа найбільшого територіального розширення 1619 становила приблизно 990 тис. км^2 із населенням бл. 10 млн осіб. Склад населення був строкатим; етнічне походження: поляки, русини (українці й білоруси), литовці, німці, татари, євреї та ін.; релігійна приналежність — католики, православні, греко-католики, лютерани, кальвіністи, мусульмани, іудеї. Суспільство мало традиційний для тогочасних європ. країн поділ на 3 осн. *стани*: шляхетський, міщанський і селянський, з-поміж яких *шляхта* займала домінуюче становище, зосередивши у своїх руках привілеї і владу в країні. Усупереч традиційному сприйняттю історії Р.П. ця д-ва не була суто польс. д-вою (не охоплювала всіх польс. етнічних земель, польс. землі не становили більшої частини території країни, поляки не творили більшість населення, серед монархів більшість складали неполяки). Її історія є складовою частиною польс., укр., литов. і білорус. історії.

Люблінська унія й утворення Речі Посполитої. Передумови створення Р.П. були закладені під час *Кревської унії 1385*, але її положення, умови наступних унійних договорів не були реалізовані (до 1569 унія між Королівством Польським і ВКЛ мала персонально-династичний характер: цими д-вами правили представники литов. династії *Ягеллонів*). У серед. 16 ст. збіг зовнішніх (невдала війна ВКЛ з Рос. д-вою за Прибалтику) і внутр. чинників (прагнення литов. боярства до емансипації, модернізація устрою ВКЛ, *екзекуційний рух* і відсутність спадкоємців у тогочас-

ного короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа) обумовив остаточне об'єднання Королівства Польського і ВКЛ в єдину д-ву.

Унія обговорювалася на коронних *вальних сеймах* 1550—60-х рр. На сеймі 1569, після складних переговорів, литов. делегація, виступаючи за збереження лише персональної унії, пробувала зірвати домовленості й 1 березня — 7 червня залишала вальний сейм. Остаточно до згоди вдалося дійти під тиском короля польс. і вел. кн. литов. Сигізмунда II Августа, який, керуючись нібито історико-правовими аргументами, видав привілеї про включення до складу Королівства Польського литов. провінцій — *Підляшшя* (5 березня), *Волині* (26 травня), Київщини та Брацлавщини (6 червня) — на умовах гарантування їм певної мовно-правової автономії (збереження територіального устрою, земських урядів та інституцій, суд. і адм. органів, юрид. системи на підставі Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*), використання староукр. мови в публічній і право-



вій сферах, право набуття місц. *урядів земських* лише тутешніми мешканцями). Дотримання такої відособленості *Підляського воєводства*, *Волинського воєводства*, *Київського воєводства* та *Брацлавського воєводства* і, відповідно, збереження звичного способу життя для їхніх мешканців обумовили відсутність з боку останніх якогось серйозного спротиву інкорпорації цих земель до складу Королівства Польського.

1 липня 1569 було складено присягу на *Люблінську унію 1569*, що означало створення Р.П. Осн. положення унії: утворення єдиної соборної д-ви із правителем (*королем*), якого обиратимуть спільно мешканці Королівства Польського і ВКЛ на території Королівства Польського та коронуватимуть у *Кракові*; повне й непорушне збереження прав і привілеїв «усіх земель і народів» та всіх станів Королівства Польського і ВКЛ; затвердження королями після обрання єдиних прав і привілеїв обох народів; ліквідація окремих виборів і коронації литовського *великого князя*; скасування дідичних (спадкових) прав короля на ВКЛ; збереження актуальності присяг литов. урядників та присяга новопризначених литов. урядників королю; спільні сейми й ради під зверхністю короля; скасування окремих сеймів у Королівстві Польському і ВКЛ; взаємодопомога обох народів у всіх труднощах і заборона сепаратних відносин з ін. країнами; уніфікація *монети*; скасування мит від власних речей для *духовенства* й шляхти та їхніх підданих; право вільно набувати маєтки «полякам» у Литві та «литовцям» у Польщі; непоширення екзекуції на ВКЛ і збереження його мешканцями всіх маєткових прав. Саме вміщення в акті останнього пункту суттєво посприяло укладенню Люблінської унії. Загалом такі унійні умови стали компромісним варіантом між вимогами діячів польс. екзекуційного руху, які прагнули повної інтеграції території ВКЛ до складу Королівства Польського та уніфікації її устрою за польс. зразками, і позицією литов. можновладців, котрі, намагаючись зберегти свій особливий статус у ВКЛ, старалися захистити хоча б обмежену її незалежність. Їхній поміркований характер гарантував у наступні століття, незважаючи на існування сепаратистських тенденцій у ВКЛ, дотримання умов Люблінської унії.

Люблінська унія і супутні їй події не лише спричинилися до створення Р.П., але й обумовили помітні (хоча й поступові) зміни в політичному, суспільному й економічному житті її мешканців. Для українських земель такими наслідками стали інтеграція в межах однієї д-ви, інтенсивніше поширення зх. к-ри, розпад традиційного суспільного устрою, загострення нац., реліг. і соціальних взаємовідносин між окремими групами й верствами укр. суспільства.

Адміністративно-територіальний поділ (устрій) Речі Посполитої. Територіальними одиницями у складі Р.П. були провінції, *воєводства*, *землі* і *повіти* (також князівства). Устрій сформувався на час створення і не зазнав принципових змін упродовж усього існування Р.П. Він був неуніфікований (у його основі — середньовічні князівства і землі, які згодом утворили Королівство Польське й ВКЛ або потрапили під їхню владу) і різнився в окремих регіонах: воєводства могли поділятися на землі й повіти або тільки на повіти, деякі землі мали статус воєводств. Площа окремих воєводств коливалася від кількох до кількохсот тисяч кілометрів квадратних. Поза адм.-тер. устроєм у Р.П. виокремлювали *історико-географічні регіони*, які лише частково збігалися з воєводсько-повітовим поділом. Назви одиниць утворювалися від назв їхніх адм. центрів або від назв історико-геогр. регіонів, які вони охоплювали. Існувала ієрархія воєводств і земель, яка проявлялася в порядку засідання їхніх представників у вальному сеймі, розгляді суд. справ у трибуналі, старшинстві урядів тощо.

У складі Р.П. виділялися 3 провінції: Великопольща і Малопольща (на території Королівства Польського) та Литва (на території ВКЛ). Станом на 1648 Великопольс. провінція поділялася на 12 воєводств, 2 землі й 1 князівство та, крім власне істор. Великопольщі (6 воєводств і 2 землі: Познанське, Каліське, Бжесько-Куявське, Іновроцлавське, Ленчицьке і Сєрадзьке воєводства, Вєлюнська й Добжинська землі), включала Мазовію (3 воєводства: Мазовецьке, Плоцьке, Равське) і Королівську Пруссію (3 воєводства і 1 князівство-єпископство: Мальборкське, Поморське, Хелмінське воєводства і Вармінське єпископство). Малопольська провінція поділялася на 11 воєводств та, крім власне істор. Малопольщі (3 воєводства: Краківське, Сандомирське, Люблінське), включала Підляшшя (1 воєводство: Підляське) і Русь (7 воєводств). У склад ВКЛ входили 9 воєводств (Віленське, Троцьке, Берестейське, Вітебське, Мстиславське, Новогрудське, Мінське, Полоцьке, Смоленське) і 1 земля (Жмудська). Інфлянтська земля (1598—1667 поділялася на 3 воєводства: Венденське, Дорпатське і Парнавське) вважалася спільним володінням Королівства Польського і ВКЛ й не входила до складу жодної з провінцій. Поза власне територією Р.П. влада її правителів певний час поширювалася на васально залежні країни: герцогства Пруссія і Курляндія, Сєверське князівство та ін.

Укр. землі, що входили до складу Р.П., перебували в межах Малопольс. провінції й творили 7 воєводств. Із них лише *Руське воєводство* мало ускладнений устрій і поділялося на землі й повіти, до нього входили Львівська (Львів. і Жидачівський повіти), Перемишльська (Перемишльський і Переворський повіти), Сяноцька (Сяноцький пов.), Галицька (Галицький, Коломийський і Теребовельський повіти) і Холмська (Холмський і Красноставський повіти) землі. Решта укр. воєводств поділялися на повіти, які подекуди могли називати землями (зокрема на Волині): *Белзьке воєводство* — Белзький, Буський, Городельський, Грабовецький, Любачівський повіти, Подільське воєводство — Кам'янецький, Летичівський, Червоногродський повіти, Волин. воєводство — Луцький, Володи-

мирський, Кременецький повіти, Київ. воєводство — Київ., Житомир., Овруцький повіти, Брацлавське воєводство — Брацлавський, Він. повіти, *Чернігівське воєводство* — Черніг., Новгород-Сіверський повіти. Усі укр. воєводства вже існували на момент утворення Р.П., крім Чернігівського: його утворено 1635 із земель, що на підставі *Деулінського перемир'я 1619 (1618)* та Поляніського миру 1634 відійшли від Рос. д-ви до Р.П. (1618—1635 вони називалися *Сіверським князівством* і перебували під управлінням польс. королевича Владислава Ваза).

Така територіальна структура залишалася практично незмінною: навіть незважаючи на тимчасову (у ході воєнних дій) або сталу (у результаті укладення мирних договорів) втрату Р.П. території окремих воєводств і земель, вони де-юре продовжували перебувати в її складі (зберігалися урядника ієрархія, шляхетський сеймик, представництво у вальному сеймі тощо). З укр. регіонів тимчасово не функціонували Брацлавське і Київ. воєводства (від 1648 і до кінця 17 ст. їхня територія переважно була підконтрольна укр. козакам); Подільське воєводство (1672—99 його територія перебувала під владою Осман. імперії); припинили своє існування Черніг. воєводство (реально 1648, формально 1667), Руське й Белзьке воєводства (1772 їхню територію опанувала Австрія); а також окремі повіти або їхні частини (Київ. воєводство 1667 втратило на користь Рос. д-ви свою лівобережну частину і м. *Київ*). Лише наприкінці 1793, коли внаслідок 2-го поділу Р.П. втратила значну частину своєї території, було здійснено адм.-тер. реформу: Королівство Польське поділено на 10, ВКЛ — на 8 воєводств. Укр. землі, що залишилися у складі Р.П., увійшли до складу воєводств: Волинського (Луцька, Кременецька, Поліська землі), Володимирського (Володимирська, Дубенецька, Ковельська землі) і, частково, Холмського.

Державний устрій Речі Посполитої, в основі якого лежав держ. лад Королівства Польського, визначали положення Люблінської унії 1569, його остаточне оформлення відбулося під час першого в історії Р.П. безкоролів'я 1572—73 та за правління перших монархів. В історіографії річпосполитський устрій часто трактують як «шляхетську демократію», а Р.П. — як «шляхетську республіку», що не відповідає дійсності. Ця теза, що ґрунтується на рівноправ'ї, широких політ. правах представників шляхетського стану й обмеженні королів. влади, обумовлена прагненням польс. істориків убачати в Р.П. прообраз модерних *республік*. Насправді Р.П. являла собою парламентську монархію ранньомодерного часу, в якій домінуюче становище (у політично-правовому відношенні) займала привілейована верства — шляхта. Ще до 1569 рицарство (шляхта) монополізувало у своїх руках політ. владу в країні, майже повністю усунувши від неї міщанський стан та позбавивши прав селянство. Участь у політ. житті країни могло брати лише катол. *духовенство*, яке значною мірою складалося із шляхтичів. Політ. лад Р.П. визначався взаємодією 3-х основних владних елементів: монарха (короля), парламенту (вального сейму) та місцевих шляхетських зборів (*шляхетських сеймиків*).

Королів. влада в значній мірі була обмежена шляхетськими привілеями, сеймовою постановою Nihil novi («Нічого нового») 1505, за якою король не мав права приймати нових законів у країні без згоди вального сейму, і т. зв. Генриковими артикулами (див. *Генрикові статті 1573*) — зобов'язанням зберігати незмінним устрій Р.П., яке заприсягали новообрані королі (починаючи з Генрика Валуа, звідси назва). «Генрикові артикули» містили обов'язки короля: він не міг використовувати титул спадкового короля (короля можна було обрати лише шляхом вільної елекції); був зобов'язаний скликати вальний сейм кожні 2 роки терміном не більше, ніж на 6 тижнів; без згоди вального сейму не міг скликати шляхетське ополчення, запроваджувати нові податки й мита; при королі мала перебувати рада сенаторів (т. зв. сенатори-резиденти, яких призначав вальний сейм і четверо з яких постійно мешкали при королів. дворі, змінюючись щокварталу та звітуючи згодом перед вальним сеймом), та без її згоди король не міг приймати важливі рішення (особливо ті, що стосувалися війни та миру); король мусив забезпечувати в країні вільність віровизнання й віротерпимість (згідно з умовами Варшавської конфедерації 1573); короля зобов'язано зберігати всі привілеї, засади устрою і права Р.П., причому декларувалася залежність монарха від прав Р.П. (права вважалися вищими від короля). У випадку порушення привілеїв королем чи невиконання ним своїх зобов'язань шляхтич мав право відмовити в послуху королеві.

Поза «Генриковими артикулами» кожен новообраний монарх Р.П. підписував перед виборами короля і заприсягав під час коронації на особисті зобов'язання (т. зв. pacta conventa; див. *Пакти конвенти*), котрі могли містити вимоги й щодо заг. засад політ. устрою (напр., підтримувати єдність «народів» Р.П., одружуватися лише з відома і за згодою сенаторів, не вживати приватну печатку для завірення держ. актів, не тримати при королів. дворі багато іноземців і не прислухатися до їхніх порад тощо).

Попри значні обмеження влади монарха в Р.П. у правовій площині (у першу чергу законодавчій) королів. влада фактично не була слабкою: король у сеймовому законодавстві мав ініціативу і право вето; розпоряджався держ. маєтностями (*королівщинами*), котрі становили приблизно $^1/_6$ частину території Р.П.; роздавав гродові й негродові *староства* та ін. королівщини; призначав на всі світські й найвищі духовні посади (але не міг позбавити їх); у суд. сфері за посередництвом *канцлера коронного* й референдарія здійснював «справедливість» (тобто був вищою суд. інстанцією) для окремих категорій населення (королів. селян і міщан, євреїв та ін.); був джерелом права для *міст*; надавав окремі привілеї (на практикування деяких професій, діяльність друкарень, заснування міст та

ін.); мав право видавати імунітетні грамоти (т. зв. залізні листи) для підсудних або засуджених (але не міг помилувати або амністувати останніх); здійснював верховне головнокомандування збройними силами; вирішував низку питань зовн. політики (прямо або через сенат чи вальний сейм) і представляв країну на міжнар. арені, зрештою, при королів. дворі фактично знаходився центр публічного життя Р.П. (від 1595 королів. двір переважно перебував у *Варшаві*, що де-факто обумовило її столичний статус). Ці прерогативи давали можливість монархові тримати формальні й, особливо, неформальні важелі впливу на політ. життя країни, формувати з числа шляхтичів прокоролів. партію (регалістів).

Гол. слабкість влади монарха в Р.П. полягала в його виборності: король не міг призначати наступника на троні чи навіть агітувати на його користь, відтак Р.П. формально була позбавлена правлячої династії (хоча до 1669 наступним правителем ставала особа, пов'язана з попередніми правителями, — син, брат, родич по жін. лінії або через одруження). Ін. вразливим місцем королів. політики стала зафіксована в «Генрикових артикулах» засада непокори королеві (ius de non praestanda oboedientia): у випадку навмисного порушення королем прав і внесення суттєвих змін у держ. лад кожен шляхтич мав публічно оголосити про це та відмовитися коритися монархові (у підсумку це могло призвести до його детронізації). Саме цю засаду було застосовано у відповідь на спроби королів Р.П. реформувати її устрій (із метою посилити свою владу) і ліквідувати принцип вільної елекції, як це мало місце у випадку *рокошів* М.Зебжидовського і кн. Є.-С.*Любомирського*.

Вальний сейм Р.П. зосереджував у своїй компетенції законодавчу владу і складався з 3-х невід'ємних елементів («станів») — монарха (від його імені видавалися всі сеймові ухвали), Сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*; вищої палати парламенту, до якої входили центр. урядники Королівства Польського і ВКЛ та всі *воєводи* й *каштеляни*) та Посольської ізби (нижчої палати, до якої кожного разу обиралися представники від шляхти всіх воєводств і земель). Хоча тематика сеймових дебатів пропонувалася королем, а остаточну редакцію ухвал розглядали на спільному засіданні сенаторів і послів, ключову роль у прийнятті сеймових конституцій (постанов; див. *Конституції сеймові*) відігравала Посольська ізба (її очолював *маршалок* сейму), у межах якої формувалися сеймові постанови. Останні приймалися на засаді одностайності, відтак незгода будь-кого з послів могла заблокувати роботу сейму (т. зв. liberum veto; див. *«Ліберум вето»*). Формально вальний сейм мав відбуватися раз на 2 роки і засідати 6 тижнів (т. зв. звичайний вальний сейм), проте на практиці чіткого графіку роботи вального сейму (як і чіткого регламенту) не існувало. Задля прийняття нагальних ухвал (стосовно податкових і воєнних питань) скликалися короткі, двотижневі, «надзвичайні» вальні сейми, а під час безкоролів'їв — конвокаційні (визначали порядок виборів короля і життя країни за безкоролів'я), елекційні (супроводжували обрання короля) і коронаційні (супроводжували коронацію новообраного короля).

На загальнодерж. й регіональному рівнях влада не була чітко організована і здійснювалася через систему центральних (коронних і литовських) та земських (у кожному воєводстві, землі та повіті) урядів, на які призначав (пожиттєво) король і посідати які могли виключно шляхтичі. Більшість із таких урядників були титулярними, решта виконували певні функції адміністративного (воєвода, каштелян), військового (*хорунжий*, *войський*) чи судового (*підкоморій*, суддя, *підсудок*, *писар*) характеру, часто поєднуючи їх (староста). Ключову роль в управлінні Р.П. відігравали особи, які займали т. зв. міністерські уряди (окремі в Королівстві Польському і ВКЛ) — канцлер і підканцлер (зовн. і внутр. політика), *підскарбії* (управління держ. і королів. скарбницею), гетьмани (керівництво військом), маршалки (організація королів. двору). Відсутність у Р.П. розбудованого бюрократичного апарату обумовлювала відсутність чіткої вертикалі влади і слабкість владних структур у регіонах, але, водночас, давала змогу обходитися без складної фіскальної системи: у Р.П. більшість податків мали непостійний характер, і рішення про їх збір кожного разу мусив приймати вальний сейм. Оскільки підґрунтям економіки Р.П. була фільваркова система в сільс. госп-ві, орієнтована на експорт збіжжя та ін. с.-г. продукції, податки накладалися переважно на села (*ланове* — від кількості орної землі, *подимне* — від кількості госп-в, поголовне — від кількості мешканців) і торг. операції (мита), а також на міста (шос), торгівлю алкогольними напоями (*чопове*) і окремі прошарки населення (єврейс. поголовне). Нерегулярність і повільність збору таких податків зумовлювали відсутність певний час постійної армії в Р.П., утримання якої було осн. статтею видатків у бюджеті країни. Початково основою збройних сил Р.П. було шляхетське (рицарське) ополчення (*посполите рушення*), яке збиралося за рішенням вального сейму й короля та мало низькі військ. якості (востаннє скликане 1672). Регулярними були лише підрозділи *кварцяного війська* (4—8 тис. вояків), створеного в 1560-х рр. для оборони укр. земель від татар. нападів. На час війни вербувалося наймане військо — згідно з компутом (реєстром), ухваленим і профінансованим вальним сеймом (т. зв. компутове військо), яке зміцнювали іррегулярними військами (вибранецька чи ланова піхота (див. *Вибранці*), магнатські підрозділи, запороз. козаки). Від 1652 компутове військо (переважно кавалерія) стало постійним (зменшувалося в мирний час), із 1717 зі сталою кількістю вояків — 24 тис. (18 тис. — у Королівстві Польському, 6 тис. — у ВКЛ).

Суд. систему Р.П. на рівні повітів творили місц. суди — гродський або старостинський (див. *Гродський суд*; кримінальний), *земський суд* (цивільний) і *підкоморський суд* (поземельний), поряд з якими також діяли спец. суд. органи для непривілейова-

них станів (селян, *міщан*) і сусп. груп (євреїв, вірмен). Функції вищих (апеляційних) суд. органів виконували королів. задворний (референдарський, асесорський) і сеймовий суди та трибунали — *Коронний трибунал* (із 1578) для Королівства Польського і *Головний Литовський трибунал* (від 1581) для ВКЛ. Мешканці укр. воєводств Р.П. брали участь у роботі малопольс. сесії Коронного трибуналу в Любліні (щороку навесні—влітку). Поява трибуналів (як, зрештою, і засади функціонування земських судів і підкоморських судів) стала проявом шляхетської емансипації та унезалежнення суд. влади від монарха.

Суттєву роль у публічному житті Р.П. відігравали земські сеймики — зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, котрі творили нижчу ланку парламентсько-представницької системи та, водночас, були органами місц. самоврядування. Сеймики обирали представників на вальний сейм, кандидатів на суд. уряди, збирачів податків, вносили пропозиції на вальний сейм, займалися різноманітними місц. справами (збір податків, підтримання громадян. спокою, вирішення екон. і соціальних питань тощо). В умовах політ. нестабільності в Р.П. та безрезультатної роботи вальних сеймів відбулося значне розширення сфер діяльності (військової і податкової) органів земського самоврядування, основними з яких були сеймики (особливо в період 1648—1717, який прийнято називати часом «сеймикових правлінь»).

Політичний розвиток. Устрій Р.П. оформився під час перших двох безкоролів'їв. Перше настало після смерті 1572 бездітного Сигізмунда II Августа і показало — незважаючи на прагнення литов. можновладства до розриву унії, боротьбу між католиками і протестантами та сенаторами й сеймикуючою шляхтою — життєздатність новоутвореної д-ви. Вироблено принцип елекції «viritim», коли кожен шляхтич міг взяти особисту участь у виборах короля. Антинім. настрої серед шляхти обумовили обрання (на противагу *Габсбургам*) Генрика Валуа, герцога Анжуйського (брата франц. короля Карла IX Валуа). Проте його правління виявилося коротким: на поч. 1574 він прибув до Р.П., а вже в червні 1574 виїхав назад до Франції (де став королем Генріхом III Валуа). Наприкінці 1575 на престол обрано одразу герм. імп. Максиміліана II Габсбурга (сенатом) і трансильванського воєводу Іштвана Баторія (середньою шляхтою). Останній зумів швидко опанувати Краків, одружитися з Анною Ягеллонкою (сестрою Сигізмунда II Августа), коронуватися як Стефан (див. *Стефан Баторій*; 1576—86) і придушити опір Гданська. *Лівонська війна 1558—1583*, поновлена Рос. д-вою, виявилася успішною для Р.П.: після масштабного наступу рос. військ у Прибалтиці 1577 річпосполитські війська під кер-вом короля-воїна в кампаніях 1579—81 перенесли воєнні дії на територію Рос. д-ви, де їм вдалося завдати низку поразок противнику, опанувати ряд міст і фортець (Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Великі Луки, Острів; нині обидва міста Псковської обл., РФ), обложити Псков (нині місто в РФ). Війна завершилася Ям-Запольським миром 1582, за яким Полоцьк, Веліж (нині місто Смоленської обл., РФ) та інфлянтські землі відійшли до Р.П. Військ. діяльність Стефана Баторія обумовила орієнтацію на потреби війни його внутр. політики: врегулювання скарбових справ, організацію вибранецької піхоти й реєстрового козацтва, підтримання реліг. спокою в країні, отримання згоди вальних сеймів на воєнні видатки коштом поступок на користь шляхетського стану (утворення 1578 Коронного трибуналу — незалежного від короля вищого апеляційного суду). Спирався на Я.*Замойського* — підканцлера коронного (1576), канцлера коронного (1578) і *гетьмана великого коронного* (1581), котрий, реалізуючи королів. політику, сформував власне політ. угруповання і став другою людиною в Р.П. після короля. Опозицію до Стефана Баторія і Я.Замойського очолили малопольські магнати Зборовські. С.*Зборовського*, звинуваченого в підготовці замаху на короля, було страчено без суду, що шляхетським загалом було сприйнято як прояв «тиранії» і призвело до політ. кризи наприкінці правління Стефана Баторія.

Сигізмунд III Ваза (1587—1632). Під час бурхливого безкоролів'я 1587 знову було обрано двох королів: ерцгерцога Максиміліана Габсбурга, молодшого брата герм. імп. Рудольфа II Габсбурга, і швед. принца Сигізмунда Ваза, племінника Сигізмунда II Августа. Шляхта Р.П. розкололася на угруповання, які підтримували одного із претендентів на трон або займали нейтральну позицію («нейтралісти» в Рус. воєводстві). Дійшло до збройного протистояння, Максиміліан Габсбург вторгся до Р.П. і спробував опанувати Краків, проте Я.Замойський, сталий противник Габсбургів, підтримав на противагу йому швед. принца, відстояв Краків і 24 січня 1588 розгромив війська Максиміліана Габсбурга та полонив його, змусивши через рік зректися претензій на польс. трон. Однак від самого початку між молодим королем Сигізмундом III і амбітним канцлером (той сподівався, що молодий монарх буде слухняним знаряддям у його політиці) виникла конкуренція за владу, яка найперше проявилася в різних векторах зовн. політики. Я.Замойський після масштабних татар. нападів на *Галичину* й *Поділля* в серпні 1589 прагнув до війни з Осман. імперією і розширення своїх гетьман. повноважень. Канцлер провів кампанії в Молдові (1595) і *Волощині* (1600), у результаті яких господарями там стали залежні від Р.П. Єремія і Симеон Могили. Прагнення жорстко контролювати *козацтво українське*, не даючи йому можливості нападати на осман. володіння (відтак провокувати Стамбул) та водночас використовуючи його у воєнних діях, спровокувало козац. виступи кінця 16 ст. (під проводом К.*Косинського* та С.*Наливайка*), котрі поширилися на укр. і білорус. регіони та були придушені. Натомість Сигізмунд III, який після смерті свого батька Юхана III Ваза зайняв швед. престол 1594, але через 5 років був детронізований унаслідок дій протестантської опозиції (на чолі з дядьком герцогом

Карлом Судерманським), із 1600 розпочав війну проти Швеції (приводом послужило включення ним швед. Естонії до складу Р.П.). Нетолерантна реліг. політика короля по відношенню до некатоликів (усунення протестантів від урядів та утиски православних після підтриманої монархом *Берестейської церковної унії 1596*, протегування *єзуїтам*) дестабілізувала ситуацію в країні. Спроби Сигізмунда III посилити свою владу (утворення постійної армії, обмеження повноважень сеймових послів та коронація наступника) викликали критику опозицією королів. політики й закиди в порушенні шляхетських вольностей та утворення 1606 широкої антикоролів. *конфедерації шляхетської*. Від імені одного з її керівників подальші події отримали назву «рокош Зебжидовського» (1606—09), під час якого конструктивні пропозиції щодо реформування Р.П. було висунуто в таборі конфедератів (окрім звинувачень короля в прагненні до *абсолютизму* й радикальних закликів до його детронізації) та в таборі королів. прихильників (регалістів). Сигізмунд III зумів схилити на свій бік чималу частину шляхти і в липні 1607 завдати поразки рокошанам, але королів. плани не були реалізовані. Друга половина правління Сигізмунда III позначена лише зовнішньополіт. акціями: Р.П. довелося вести війни проти сусідів. Найбільш корисні для Р.П. наслідки мав сх. напрям зовн. політики. Заангажування укр. *панів* у похід *Лжедмитрія I* (до чого правлячі кола Р.П. ставилися початково неприхильно) та подальші події московської Смути обумовили війну з Москвою (1609—18). Військам Сигізмунда III 1610 вдалося завдати поразки рос. армії під Клушином (нині село Смоленської обл., РФ), опанувати *Москву* та полонити царя Василія Шуйського, а 1611 після дворічної облоги здобути Смоленськ. Проте Сигізмунд III не зумів посісти моск. престол (як планував), як і посадити на ньому свого старшого сина Владислава (на що погоджувалися бояри). Рос. війська повернули Москву, і 1 листопада 1612 річпосполитський гарнізон у Кремлі капітулював. Похід королевича Владислава 1617—18, в якому активну участь узяв козац. корпус під кер-вом П.*Конашевича-Сагайдачного*, і штурм Москви завершилися невдачею. Деулінське перемир'я 1619 (див. *Деулінське перемир'я 1618*) залишило за Р.П. Смоленщину й Чернігово-Сіверщину. Менш вдалими були дії на пд. напрямі зовн. політики. Після боїв 1617 з турец. армією під Яругою (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.) великий гетьман коронний С.*Жолкевський* уклав мирний договір у Буші (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.), за яким Р.П. зобов'язувалася не втручатися у справи Дунайських князівств та роззброїти козаків (1615 атакували передмістя *Стамбула*). Невиконання цих умов Р.П., татар. напади на її територію 1618, а також дії *лісовчиків* і спалення козаками Варни (нині місто в Болгарії) призвели до конфронтації. Вторгнення С.Жолкевського в Молдову 1620 завершилося нищівною поразкою під Цецорою (нині с. Цуцора, Румунія), що спричинило панічні настрої в Р.П. У битві під *Хотином* 2 вересня — 9 жовтня 1621 об'єднана польсько-литов. армія і козац. корпус П.Конашевича-Сагайдачного зуміли зупинити наступ султанської армії на Р.П. Укладений тоді мирний договір встановлював кордон по Дністру, припинення нападів татар і козаків тощо. Нещасливі результати приніс пн. напрям зовн. політики, де тривала перманентна війна зі Швед. королівством за Прибалтику (1600—11, 1617—18, 1621—26, 1626—29). Якщо на початках річпосполитським військам вдавалося здобувати перемоги, то 1621 швед. армія, керована королем Густавом II Адольфом Ваза, опанувала Ригу (нині столиця Латвії), а 1626—29 розгорнула успішний наступ у Королів. Пруссії. За Альтмаркським перемир'ям 1629 (терміном на 6 років) шведам дісталися Інфлянтська земля (на пн. від Зх. Двіни) і Рига та майже всі прусські портові міста.

Після смерті Сигізмунда III королем практично без конкуренції обрано його старшого сина *Владислава IV* Ваза (1632—48), котрий користувався популярністю в різних групах річпосполитського сусп-ва. Під час безкоролів'я він, будучи релігійно толерантною людиною і прагнучи здобути підтримку протестантської й правосл. шляхти, гарантував їхні права, зокрема дав офіц. дозвіл на відновлення правосл. ієрархії в Р.П. Скориставшись безкоролів'ям, Рос. д-ва розірвала мирний договір і здійснила наступ на територію Р.П., захопивши міста Полоцьк, Орша (нині місто Вітебської обл., Білорусь), *Новгород-Сіверський* та ін. На укр. землях бойові дії йшли на території Чернігово-Сіверщини та були малоуспішними для Р.П.: більша частина регіону була опанована рос. силами. Гол. рос. армія під кер-вом М.Шеїна в жовтні 1632 обложила Смоленськ, але не зуміла здобути фортецю. У вересні 1633 надійшов із відсіччю Владислав IV і після важких боїв, у яких чільну роль відіграв запороз. козац. корпус, оточив і змусив до капітуляції рос. армію (25 лютого 1634). Подальший наступ на рос. територію виявився малоуспішним, і за Полянівським мирним договором (14 червня 1634) загалом підтверджено умови Деулінського перемир'я 1619. Утім нестабільною була ситуація на пд. (укр.) кордоні, де татари влітку 1632 і 1633 здійснили напади на володіння Р.П. (загалом були успішно відкинуті), а в жовтні 1633 дійшло до вторгнення армії сілістрійського паші Абази (діяв за вказівкою султана Мурада IV), яку великому гетьманові коронному С.*Конецпольському* (мав під своєю рукою кварцяне військо, пóчти укр. панів і козац. загони) вдалося зупинити під Кам'янцем (нині м. *Кам'янець-Подільський*). У квітні 1634 Осман. імперія демонструвала готовність розпочати повномасштабну війну з Р.П., але та сконцентрувала на укр. землях 35-тис. армію, і в підсумку 19 вересня 1634 було підписано мирний договір (за ним татари мали бути усунені з білгородських і буджацьких степів). Воєнні успіхи заохочували короля до подальшого ведення війн. На заплановану війну зі Швецією (як і його батько, Владислав IV був титулярним швед. королем) він

1635 отримав від вального сейму фінансову підтримку в кілька мільйонів *злотих*, провів ряд дипломатичних заходів (заручився підтримкою Австрії, Іспанії, Данії, Англії та Голландії), підготував військ. ескадру і сконцентрував у Пруссії армію (відсутністю військ в Україні скористався козац. гетьман І.*Сулима*, здобувши *Кодак*). Проте до війни не дійшло, і 12 вересня 1635 було підписано Штумсдорфський мирний договір (терміном на 26 років), за яким Пруссія відходила Р.П., Інфлянти — Швеції, а Владислав IV зрікався швед. корони. Посилення під час війн Р.П. укр. козацтва, до якого Владислав IV ставився прихильно, черговий раз актуалізувало козац. питання, що вилилося в козац. повстання 1637—38, розгромлене річпосполитськими військами. Відтак від 1638 і до кінця правління Владислава IV Р.П. перебувала в мирі, що дало підстави назвати це десятиліття часом «золотого спокою». Намагання Владислава IV зміцнити свою владу всередині країни (запровадження «морського мита» і блокада Гданська 1636—37, створення прокоролів. орденської орг-ції, т. зв. Кавалерії, в 1637) виявилися марними, як і спроба в зовн. політиці переорієнтуватися з Відня на Париж, а толерантне ставлення до некатоликів призвело до конфлікту з папством (розрив дипломатичних відносин 1642—45). Хронічна нестача грошей у королів. скарбниці на утримання двору й меценатство робила Владислава IV залежним від волі вального сейму і шляхти, серед якої він втратив популярність. Вихід із ситуації він почав вбачати у вдалій війні з Осман. імперією, до чого спонукали регулярні напади татар (починаючи з 1640). Зблизившися із Папою Римським Інокентієм X, Венецією, Москвою і позичивши гроші у своєї другої дружини Марії-Людвіки Гонзага, Владислав IV розпочав підготовку до війни. 20 квітня 1646 навіть відбулася нічна аудієнція для козац. делегації (козакам обіцяно реституцію привілеїв, 20-тис. реєстр і вільну територію за *Білою Церквою*). Проте вальний сейм 1646, на якому стало відомо про королівські плани, зажадав припинення підготовки до війни і розпуску завербованих військ. Король пробував інспірувати війну, проте його смерть перекреслила ці плани.

На правління третього короля з династії Ваза на троні Р.П. *Яна II* Казимира (1648—68), якого обрано після смерті брата (майже без конкуренції), припав початок системної кризи. Козац. повстання під проводом Б.*Хмельницького* переросло в широкомасштабну «домашню війну», *Національну революцію 1648—1676*, до якої спричинилися нац., соціальні й реліг. негаразди в Р.П. Уже в кампанії 1648 козац. армія, за підтримки *кримських татар*, розгромила кварцяне військо й шляхетське ополчення та опанувала значну частину Р.П. (до Замостя; нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща), а 1649 завдала поразки королівській армії під *Зборовом* і змусила Яна II Казимира до підписання невигідного миру. Хоча 1651 в битві під *Берестечком* річпосполитська армія під кер-вом короля здобула рішучу перемогу, але ані тоді, ані під час наступних кампаній (битви під Батогом (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Він. обл.) 1652 і Жванцем (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) 1653) ліквідувати козац. д-ву не вдалося. Результатами Національної революції 1648—1676 стали втрата контролю над значною частиною українських володінь, військове й фінансове виснаження країни та її втягнення у збройне протистояння із сусідніми д-вами. Прийняття Україною в січні 1654 *протекторату* Рос. д-ви обумовило виступ останньої проти Р.П.: уже в травні 1654 рос. війська захопили Смоленськ та білорус. землі до р. Березина (прит. Дніпра). 1655 росіяни опанували Вільно (нині м. *Вільнюс*; рос. цар *Олексій Михайлович* проголосив себе великим князем литовським), а українсько-рос. армія розгромила коронне військо під Городком (нині місто Львів. обл.) і облягала *Львів*. Більш небезпечною стала війна зі Швецією (1655—60), у перший рік якої швед. війська швидко опанували значну частину польс. земель (у т. ч. Варшаву і Краків), чинячи численні насильства, руйнування й грабунки (ці події отримали назву «Потоп»). Ян II Казимир виїхав до австрійс. володінь, а владу швед. короля *Карла X* Густава визнали чимало польс. і литов. регіонів, на його бік перейшли багато річпосполитських урядників. Але вже в січні 1656 Ян II Казимир через Львів (одне з небагатьох міст, що залишалося під його владою) повернувся до Р.П., і до кінця року більшість територій, окупованих шведськими та союзними їм бранденбурзькими військами, було звільнено. Спроба шведів 1657 повернути втрачені позиції за допомогою семигородського князя Дєрдя II *Ракоці*, котрий здійснив похід на Варшаву (спільно з укр. корпусом А.*Ждановича*), завершилася невдачею. За Олівським миром 1660 Швеція зреклася будь-яких територіальних претензій до Р.П. Спроба розв'язати «козацьку проблему» укладенням *Гадяцького договору 1658* з гетьманом І.*Виговським* і наданням автономії Україні в межах Р.П. не мала успіху, натомість активізувала війну з Рос. д-вою. Після розгрому рос. армії під *Чудновом* 1660 король безуспішно намагався повернути Україну під свою владу (похід на Лівобережжя 1663), але в підсумку 1667 уклав з Рос. д-вою *Андрусівський договір (перемир'я) 1667*, за яким до останньої відійшли Смоленська земля і *Лівобережна Україна* (із Києвом). Тривалі й невдалі війни супроводжувала і внутрішньопол. криза: застосовування від 1652 liberum veto робило безрезультатною роботу ряду вальних сеймів, а спроби Яна II Казимира допровадити до застосування принцип vivente rege (обрання наступного монарха за правління попереднього) та здійснити ін. держ. реформи, покликані зміцнити його владу, призвели до зіткнення з опозицією. Боротьба з лідером останньої, великим маршалком коронним і *гетьманом польним коронним* кн. Є.-С.*Любомирським*, вилилась у створення військ. конфедерації та громадян. війну 1665—66 («рокош Любомирського»), яка поклала край реформам і призвела до занепаду політ.

життя. Знеохочений поразками, Ян II Казимир 16 вересня 1668 офіційно зрікся корони Р.П., попередньо домовившись про це із франц. королем Людовіком XIV Бурбоном. Однак тому не вдалося домогтися обрання королем принца Людовіка Конде, і новим монархом усупереч волі магнатських угруповань став «шляхетський» кандидат — 29-літній кн. *Міхал-Корибут Вишневецький* (син кн. Я.*Вишневецького*, по жін. лінії — правнук Я.Замойського та кн. О.Острозького), людина непідготовлена до володарювання. Його коротке правління (1669—73) позначили гостра боротьба між прокоролівським («регалістами») і опозиційним профранцузьким («малькотентами») угрупованнями, безуспішні спроби повернути контроль над Україною (похід великого гетьмана коронного Я.Собеського 1671—72) та невдалий початок війни з Осман. імперією. 1672 турец. армія під кер-вом султана *Мегмеда IV* (100 тис. вояків) спільно з козац. загонами П.*Дорошенка* здобула Кам'янець і обложила Львів. За Бучацьким миром 16 жовтня 1672 (див. *Бучацький мирний договір 1672*) Поділля відійшло Осман. імперії, а *Правобережна Україна* перейшла під владу козац. гетьмана П.Дорошенка. Проте 11 листопада 1673 під Хотином турец. війська розгромила річпосполитська армія під кер-вом Я.Собеського (лідера «малькотентів»), якого після смерті Міхала-Корибута Вишневецького наступного року обрано королем — під іменем Яна III (див. *Ян III*



Собеський; 1674—96). Його правління було орієнтоване переважно на зовнішньополіт. досягнення. Воєнні дії на території Руського, Подільського та Брацлавського воєводств завершилися підписанням 17 жовтня 1676 між Р.П. і Осман. імперією *Журавненського мирного договору 1676*, який в основному підтверджував положення Бучацького договору 1672. Спроба змінити напрям зовн. політики у профранц. руслі (таємний договір із Францією, укладений в Яворові 1675) та розв'язати війну проти Бранденбургу виявилися безрезультатними, і 1678 Ян III Собеський відійшов від орієнтації на Францію і повернувся до війни з Туреччиною. 1683 укладено союз між Р.П. і Австрією проти Осман. імперії, а 12 вересня Ян III Собеський, керуючи союзними військами (серед них був і козац. загін С.*Палія*), завдав нищівної поразки турец. армії під *Віднем*. Проте політ. вигод ця перемога не принесла: із 1684 Р.П. входила до складу антитурец. *«Священної ліги»* і впродовж наступного десятиліття вела малорезультативні воєнні дії на території Поділля, Молдови та Волощини (у рамках цих дій 1684 дійшло до відновлення — під королів. зверхністю — Війська Запорозького у складі 4-х полків). Із метою залучення до антитурец. ліги Рос. д-ви Ян III Собеський пішов на укладення з нею *«Вічного миру» 1686*, за умовами якого Лівобережна Україна, Київ з околицями та Смоленська земля назавжди відійшли від Р.П. до Мос-





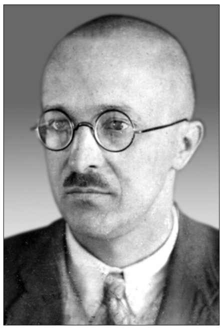
кви, *Запорозька Січ* опинялася під спільним контролем обох д-в. Малоуспішна зовн. політика позначилася й на внутр. політиці Яна III Собеського, якому, всупереч його прагненням, не вдалося забезпечити трон Р.П. за одним зі своїх синів.

Август II Сильний (1697—1706, 1709—33), саксонський курфюрст (із 1694 як Фрідріх-Август I) із династії Веттінів, вступив на трон Р.П. після бурхливого річного безкоролів'я і всупереч волі більшості шляхти, яка голосувала за Франциска-Людовіка Бурбона, герцога Конті. Однак Август II (під час елекції дістав понад 13 тис. голосів) випередив свого суперника: прийняв католицизм, на чолі саксонських військ швидко увійшов до Р.П. і в Кракові був коронований. Успіху Августа II сприяла підтримка противників франц. впливів у Р.П. (Австрії, Росії й Бранденбургу), а його укріпленню на троні — вдале завершення війни з Осман. імперією: за Карловицьким миром 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*) Р.П. повернула територію Подільського воєводства разом із Кам'янцем. Август II пробував реформувати Р.П. у проабсолютистському дусі (що супроводжувалося «саксонізацією» країни), плануючи перетворити її на спадкову монархію. Намагаючися зміцнити свої позиції, Август II 1700 розпочав — у союзі з Данією й Росією — війну зі Швед. королівством за Інфлянти (Прибалтику). Однак його саксонські війська, що пробували здобути Ригу, були розгромлені швед. королем *Карлом XII*, котрий відразу вторгнувся на територію Р.П. Остання опинилася втягнутою в *Північну війну 1700—1721*. 1702—06 саксонські й річпосполитські війська, незважаючи на підтримку рос. допоміжних сил (серед яких були й козац. полки), зазнали кількох поразок: бойові дії в цей час поширилися й на зх. регіони України (1706 шведи здобули Львів). У підсумку швед. король Карл XII опанував більшу частину території Р.П., яка стала ареною громадян. війни між противниками (Варшавська конфедерація) і прихильниками (Сандомирська конфедерація) Августа II. 1706 під загрозою повного підкорення


УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
1648 р.
Масштаб 1:5000000
Мазовецьке в-во
Підляське в-во
Новогрудське в-во
Мінське в-во
Мстиславське в-во
Смоленське в-во
МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО
ТРАНСИЛЬВАНІЯ
МОЛДАВІЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
ВАРШАВА
ЛЮБЛІН
САНДОМИР
ДРОГИЧИН
БЕРЕСТЯ
ХОЛМ
БЕЛЗ
ЛЬВІВ
ПЕРЕМИШЛЬ
СЯНОК
ГАЛИЧ
ЛУЦЬК
КАМ'ЯНЕЦЬ
ВІННИЦЯ
КИЇВ
ЧЕРНІГІВ
ЯССИ
Цифрами позначено адміністративно- територіальні одиниці руських (українських) воєводств Речі Посполитої:
Руське воєводство
1-1 – Холмська земля
1-2 – Перемишльська земля
1-3 – Саноцька земля
1-4 – Львівська земля
1-5 – Галицька земля
Белзьке воєводство
2-1 – Городельський повіт
2-2 – Грабовецький повіт
2-3 – Любачівський повіт
2-4 – Белзький повіт
2-5 – Буський повіт
Волинське воєводство
3-1 – Володимирський повіт
3-2 – Луцький повіт
3-3 – Кременецький повіт
Подільське воєводство
4-1 – Кам'янецький повіт
4-2 – Летичівський повіт
Київське воєводство
5-1 – Овруцький повіт
5-2 – Житомирський повіт
5-3 – Київський повіт
Чернігівське воєводство
6-1 – Чернігівський повіт
6-2 – Новгород-Сіверський повіт
Брацлавське воєводство
7-1 – Вінницько-Брацлавський повіт
Річ Посполита
у т.ч. руські (українські) воєводства
Території, не контрольовані жодною з держав, але формально належні:
Речі Посполитій
Московському царству
Османській імперії
Столиці і центри:
держав
воєводств
земель Руського воєводства
повітів
Кордони і межі:
Речі Посполитої
між королівством Польським і Великим князівством Литовським
воєводств
земель Руського воєводства і повітів інших руських (українських) воєводств
Скорочення: в-во – воєводство
Примітка. Кримський ханат, Молдавія і Трансильванія – васали Османської імперії

Саксонії Август II змушений був (за умовами Альтранштадського миру) зректися корони Р.П. на користь Станіслава I — познанського воєводи *Станіслава-Богуслава Лещинського* (1706—09), якого противники «саксонця» в Р.П. обрали королем ще 1704 за згоди швед. короля Карла XII. Августу II вдалося повернутися до Р.П. лише 1709, коли саксонські й рос. війська та підрозділи Сандомирської конфедерації звільнили територію Р.П. від шведів і прихильників Станіслава Лещинського. Проте спроби Августа II реформувати устрій Р.П. зустрілися з опором опозиції (Тарногродська конфедерація 1715—17), котра знайшла підтримку в рос. царя *Петра I.* Одноденний «німий» сейм 1717 поклав край королів. планам перетворити персональну унію між Р.П. і Саксонією на міждержавну. Завершення війни зі Швецією знаменувало падіння міжнар. впливу Р.П.: хоча її було зараховано до переможців, але жодних територіальних здобутків вона не отримала, а її землі були спустошені впродовж багатолітніх воєнних дій (це стало причиною екон. кризи). Посилилося втручання у внутр. справи Р.П. сусідніх д-в (у першу чергу Рос. імперії), котрі, підтримуючи опозиційні сили на противагу Августу II, сприяли її політ. занепаду. Публічне життя в Р.П. характеризувалося гострою боротьбою між магнатськими угрупованнями (*Потоцьких* і князів Чарторийських; див. *Чорторийські*), що зумовило безрезультатну роботу вальних сеймів і хронічну політ. кризу (протривала до кінця правління Августа II).

Закономірним наслідком непопулярного правління Августа II стало обрання 12 вересня 1733 наступним королем Р.П. його давнього суперника Станіслава Лещинського, якого підтримував його зять, франц. король Людовік XV Бурбон. Проте Австрія й Росія, не бажаючи посилення франц. впливів, підтримали саксонського курфюрста і сина попереднього монарха Фрідріха-Августа II Веттіна (коронований як *Август III*; 1733—63), елекція котрого відбулася 5 жовтня 1733 під захистом рос. військ. корпусу. Розпочалася війна за польс. спадщину 1733—35, у ході якої на території Р.П. тривали бойові дії між річпосполитськими військами та саксонськими й російськими корпусами. На українських землях розгорнулися бої між коронними підрозділами під кер-вом регіментаря Ю.Потоцького, які спиралися на Кам'янецьку фортецю, та російським корпусом генерала від кавалерії Й.-Б.Вейсбаха (1734 — генерал-лейтенанта принца Людвіга-Вільгельма Гессен-Гомбурзького). Вирішальні події відбувалися під Гданськом, де переховувався Станіслав Лещинський: саксонсько-рос. війська, що облягали фортецю, розгромили франц. десант і коронні війська, котрі йшли на відсіч. Станіслав Лещинський втік з країни і зрікся трону. Правління Августа III відбувалося в мирний для Р.П. час, проте характеризувалося подальшою політ. кризою (практично всі вальні сейми завершувалися безрезультатно), падінням авторитету королів. влади (король майже весь час перебував у рідній Саксонії), перманентною боротьбою за владу між магнатськими угрупованнями — «республіканцями» (Потоцькими) і «фамілією» (князями Чарторийськими) — та втручанням сусідніх д-в (особливо Росії) у внутр. справи Р.П. (під час *Семирічної війни 1756—1763* її територією вільно пересувалися рос., прусські та австрійс. війська). Усвідомлення необхідності реформування Р.П. набувало дедалі більшого поширення в магнатських і шляхетських колах, особливо серед представників «фамілії», яку очолював рус. воєвода кн. А.-О.Чарторийський. Його племінник і фаворит рос. імп. *Катерини II* Станіслав-Антоній Понятовський став наступним королем Р.П. під іменем Станіслава II Августа (див. *Станіслав-Август Понятовський;* 1764—95). Новий монарх швидко вийшов з-під впливу «фамілії» і взяв курс на проведення реформ (обмеження liberum veto, вилучення податкових питань з-під компетенцій сеймиків, створення скарбових комісій, запровадження ген. мита, реформування суд. установ тощо), але їх здійснення викликало занепокоєння Пруссії та Росії. Рос. посол кн. М.В.*Рєпнін* брутально втрутився у внутр. справи Р.П. (із застосуванням військ. сили) і, використавши дисидентське питання (зрівняння в правах християн-некатоликів — лютеран і православних), домігся затвердження вальним сеймом 1767—68 т. зв. кардинальних прав, що зберігали устрій Р.П. непорушним і паралізували реформи. У відповідь на рос. втручання опозиція утворила 29 лютого 1768 в укр. місті *Бар* конфедерацію (див. *Барська конфедерація 1768*), і Р.П. стала ареною бойових дій між конфедератськими загонами та коронним і російським військами (на укр. землях їх супроводжував *гайдамацький рух*). Громадян. війна, у ході якої конфедерати намагалися захопити й детронізувати короля, протривала до серпня 1772 і завершилася їх поразкою та зумовила загальмування держ. реформ і встановлення рос. протекторату. Безпосереднім наслідком став 1-й поділ Р.П. (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*): від її території за договорами 5 серпня 1772 Рос. імперія відірвала Інфлянти і зх. частину Білорусі, Австрія — більшу частину Краківського, Сандомирського, Руського і Белзького воєводств, а також частини Подільського й Волин. воєводств, Пруссія — прусські воєводства, північні частини Великопольщі й Куявії; усього Р.П. втратила бл. $^1/_3$ своїх земель (211 тис. км^2) із населенням 4,5 млн мешканців. Під тиском іноз. військ вальний сейм 1773 мусив затвердити умови поділу. Подальші реформи Р.П., які фактично здійснювалися лише за згодою Рос. імперії, проявилися у створенні 1773 *Едукаційної комісії* (займалася організацією освіти), у діяльності від 1775 Постійної ради (найвищого виконавчого органу, що складався з короля, 18-ти обраних вальним сеймом послів і 18-ти сенаторів, був підзвітний вальному сеймові і поділявся на департаменти зовн. справ, «доброго порядку», війська, юстиції і скарбу), у реалізації 1775 військової (збільшення чисельності армії до 30 тис. вояків і її поділ на 6 д-зій, створення бригад нац. кавалерії) та



Андрій Річицький.

скарбової (відновлення ген. мита і подимного податку та ін.) реформ. Натомість запропонований канцлером коронним А.Замойським проект процесуального, цивільного й кримінального кодексу вальний сейм 1780 відхилив. У 1780-х рр. в сусп-ві Р.П. дедалі рішучіше лунали голоси за проведення державно-політ. реформ, речниками яких стали С.Сташіц і Г.*Коллонтай* (представник волин. шляхти). Саме «патріотичне» (на противагу «старошляхетському») угруповання лобіювало реформи на Чотирьохрічному (Великому) сеймі, що тривав із 6 жовтня 1788 до 29 травня 1792, і, спираючись на прусську підтримку, спробувало усунути рос. впливи з Р.П. Чотирьохрічний сейм прийняв рішення про створення 100-тис. армії, реформував діяльність Постійної ради, запровадив постійні податки та цивільно-військ. комісії порядку в регіонах, ухвалив закони про сеймики і про міста. 3 травня 1791 «патріоти» провели конституцію, за якою в Р.П. королів. владу проголошено спадковою, скасовано liberum veto, реформовано виконавчу й суд. систему країни та підтверджено політ. монополію шляхетського стану. Рос. уряд сприйняв ухвалення *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791* як загрозу політ. впливам Рос. імперії та інспірував створення 14 травня 1792 в укр. м-ку Торговиця (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.; насправді — 27 квітня в *Санкт-Петербурзі*) конфедерації, спрямованої проти реформ і конституції. На запрошення керівників *Торговицької конфедерації* до Р.П. увійшла 100-тис. рос. армія, яка в боях на території України та Білорусі розгромила річпосполитські війська, відтак конфедерати опанували Варшаву. 23 січня 1793 Пруссія і Рос. імперія здійснили 2-й поділ Р.П. (за ним Рос. імперії дісталися Київське, Брацлавське, Подільське і сх. частина Волинського воєводств). Гродненський вальний сейм 1793 (останній в історії Р.П.) підтвердив умови поділу та прийняв нову конституцію, що ґрунтувалася на «кардинальних правах». Організоване патріотичними силами повстання під проводом генерал-лейтенанта Т.*Косцюшка* (травень—листопад 1794) проти рос. підрозділів, що перебували на території Р.П., після початкових успіхів завершилося поразкою від рос. і прусських військ. Його наслідком стала остаточна ліквідація Р.П.: за 3-м поділом її територію було поділено між Рос. імперією (з укр. земель їй дісталися частини Волин. й Белзького воєводств та Холмська земля), Пруссією і Австрією, а 25 листопада 1795 Станіслав-Август Понятовський зрікся корони.

Причини падіння Р.П. історики — не завжди цілком обґрунтовано — вбачають як у недоліках її держ. устрою та магнатській (або шляхетській) сваволі, так і в сусідстві зі зміцнілими абсолютистськими д-вами, з якими Р.П. у 18 ст. не змогла успішно конкурувати. Ідею відродження Р.П. (або відновлення Польс. д-ви в кордонах Р.П.) у наступних століттях не раз використовували лідери польс. нац. руху, що спричинилося до героїзації та міфологізації історії Речі Посполитої.

Літ.: *Wyczański A.* Szlachta polska XVI wieku. Warszawa, 2001; *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. Poznań, 2001; The Polish-Lithuanian monarchy in European context c. 1500—1795. New York, 2001; *Stone D.* The Polish-Lithuanian State, 1386—1795. Seattle, 2001; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Unia Lubelska 1569 roku w dziejach Polski i Europy. Lublin, 2004; *Davies N.* Boże Igrzysko. Kraków, 2006; *Ochmann-Staniszewska S.* Dynastia Wazów w Polsce. Warszawa, 2006; *Filipczak-Kocur A.* Skarbowość Rzeczypospolizej 1587—1648. Warszawa, 2006; *Jasienica P.* Rzeczpospolita Obojga Narodów, t. 1—3. Warszawa, 2007; *Augustyniak U.* Historia Polski 1572—1795. Warszawa, 2008; *Камінський Сулима А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505—1795: Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К., 2011.

О.О. Вінниченко.

РІЧИ́ЦЬКИЙ Андрій (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Пісоцький Анатолій Андрійович; 1893—25.04.1934) — політ. діяч, журналіст, економіст, літературознавець. Із сім'ї заможного селянина. Навч. в Петровській с.-г. академії в *Москві*, але не закінчив останнього, 4-го, курсу. У перші дні *Лютневої революції 1917* в Росії вступив до місц. орг-ції *Української соціал-демократичної робітничої партії.* У липні 1917 як делегат прибув до *Києва* на *Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд*, під час якого був обраний до *Всеукраїнської ради робітничих депутатів* і кооптований до складу *Української Центральної Ради.* Входив до Малої Ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від фракції УСДРП. Був членом укр. делегації на *З'їзді поневолених народів 1917* в Києві, секретарем президії з'їзду. На 4-му з'їзді УСДРП (30 вересня — 5 жовтня 1917) обраний до її ЦК. 25 жовтня 1917 на закритому засіданні Малої Ради спільно з київ. революц. орг-ціями обраний до складу *Крайового комітету по охороні революції в Україні.* 16 листопада 1917 увійшов до складу комісії законодавчих внесень УЦР від УСДРП. Репрезентував укр. соціал-демократію на *Всеукраїнському з'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів* 4—6 грудня 1917, був обраний до президії зібрання.

Після *гетьманського перевороту 1918* залишався на парт. роботі, входив до складу *Українського національного союзу.* Під час *протигетьманського повстання 1918* входив до складу Укр. революц. к-ту.

Після розколу УСДРП й виокремлення її лівого крила в *Українську соціал-демократичну робітничу партію (незалежних)* став одним з її лідерів. 1919—20 — редактор парт. органу — час. «Червоний прапор». Один з ідеологів та авторів парт. програми реорганізованої з УСДРП (незалежних) *Української комуністичної партії*, член ЦК УКП. Обирався до ВУЦВК кількох скликань. 1923—24 очолював стат. відділ *Українбанку.* Після постанови *Інтернаціоналу Комуністичного* про розпуск УКП (24 грудня 1924) разом з ін. членами ЦК УКП приєднався до КП(б)У. На X з'їзді КП(б)У (20—29 листопада 1927) обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Із 1925 працював зав. сектору соціально-екон. літератури *Державного видавництва України*; 1928—30 — голова правління Держ. вид-ва України. Одночасно — професор Ін-ту марксиз-

му-ленінізму, член кафедри нац. питання *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів*, член ред-колегії час. «*Більшовик України*».

Виступав як марксистський публіцист, зокрема, 1924 в час. «*Червоний шлях*» надрукував розвідку «Як Грушевський "виправляє" Енгельса» із критикою праці М.*Грушевського* «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921). Був одним із критиків праці М.*Волобуєва* «До проблеми української економіки», створюючи цьому дослідженню імідж «економічної платформи українського націоналізму». Літературознавчі студії Р. присвячені творчості Т.*Шевченка*, В.*Винниченка* («Тарас Шевченко в світлі епохи», 1923; «В.Винниченко в літературі і політиці», 1928). Був автором праць із новітньої історії України («Центральна Рада від лютого до жовтня», 1928; «Національне питання доби наступу соціалізму», 1931; «Від демократії до комунізму», 1931) та ін.

Р. призначили членом комісії політбюро ЦК КП(б)У з редагування укр. перекладу творів В.*Леніна*. Тимчасова комісія ЦК КП(б)У з питань виборів дійсних членів ВУАН під головуванням П.*Любченка* 15 лютого 1933 затвердила Р. кандидатом в академіки ВУАН по кафедрі «пожовтневої літератури».

1 березня 1930 на засіданні Комісії у справі видання «Української радянської енциклопедії» («УРЕ») Р. затверджений членом заг. ред. колегії енциклопедії; 7 вересня 1930 постановою секретаріату ЦК КП(б)У — заст. гол. редактора «УРЕ». «З 10 липня 1930 р. по 5 лютого 1933 р., тобто за 31 місяць, рівно 12 місяців, а за 1932—33 р. 8 місяців, провів на сільській роботі». 9 березня 1933, через місяць після повернення із хлібозаготівель в Арбузинському р-ні Одеської обл. (це «відрядження» невдовзі відіграло фатальну роль у житті Р.), він адресував меморандум у справі «УРЕ» секретареві ЦК КП(б)У М.Попову, в якому наголошував, що «стан редакційної і видавничої роботи над Українською Радянською Енциклопедією» конче потребує «повної перебудови всієї організації справи і роботи».

5 червня 1933 на засіданні політбюро ЦК КП(б)У під час розгляду питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників» Р. та ін. членів ред. бюро «УРЕ» було піддано нищівній критиці за «націоналістичні настрої в роботі». 17 червня ухвалою ЦК йому було оголошено сувору догану з попередженням і знято з роботи в «УРЕ». 9 серпня 1933 секретаріат ЦК КП(б)У усунув Р. від обов'язків члена редколегії час. «Більшовик України», а 8 вересня 1933 він був заарештований *Державним політичним управлінням УСРР* за обвинуваченням у приналежності до «*Української військової організації*», «активній провокаторській контрреволюційній роботі, спрямованій на повалення Радянської влади на Україні».

У постанові об'єднаного пленуму ЦК і Центр. контрольної комісії КП(б)У 18—22 листопада 1933 щодо Р. йшлося: «Зважаючи на те, що кандидата в члени ЦК — Речицького — викрито як дворушника і зрадника, як члена націоналістичної контрреволюційної організації, що ставила своїм завданням відрив України від Радянського Союзу і перетворення її в колонію чужоземного імперіалізму — Пленум ЦК ухвалює — виключити Речицького з кандидатів в члени ЦК і із партії». 24 лютого 1934 Суд. трійка при Колегії ДПУ УСРР ухвалила утримувати його у виправно-трудовому таборі упродовж 10-ти років.

Вирок від 24 лютого 1934 щодо Р. не набув чинності, оскільки майже одночасно проти нього порушили справу по обвинуваченню в «перекрученні лінії партії» під час хлібозаготівель в Арбузинському р-ні Одес. обл., де у грудні 1932 — на початку лютого 1933 він був уповноваженим ЦК КП(б)У.

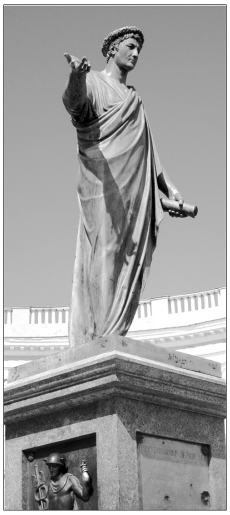
Так, 22 січня 1933 голова Центральної контрольної комісії КП(б)У й нарком робітничо-сел. інспекції УСРР В.*Затонський* як обласний уповноважений ЦК КП(б)У повідомляв у ЦК: «Положение в Одесской области тяжелое. (Тяжелое для нас, но легкое для саботажников хлебозаготовок.) Народу в районах много сидит и как будто инструктировали их неплохо. Т[оварищи] Молотов, Каганович, Косиор, Хатаевич — все побывали тут. А пришедшие в район все эти особо и просто уполномоченные, если не отсиживаются (фактически), то мечутся, хватаясь за каждую случайно попадающуюся яму». Особливо відзначалося В.Затонським «тяжке становище» в Арбузинському р-ні, згадувався й Р., який «сейчас перепуган неудачами и готов "проявлять твердость"», наголошувалося: «Надо использовать остающиеся дни, чтобы побольше выкачать хлеба. Тов. Речицкого основательно проинструктировал, посидел с ним полдня в колхозе, намеченном для операции. Посмотрим, как он себя покажет».

Подальші події засвідчили, що Р. так і не вдалося пройти поміж Сциллою «м'якотілого» ставлення до голодуючого укр. села й Харибдою «викривлення» апріорно вже збоченої «генеральної лінії» злочинної ВКП(б). Як і у випадку «саботування» видання «УРЕ» чи міфічної належності до «УВО», його обрали офірним цапом. Змінилися лише акценти обвинувачення — «викривлював» парт. лінію харків. професор, мовляв, за завданнями кер-ва «УВО», яке, у свою чергу, «відповідало» за *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*.

27 березня 1934 в с. Арбузинка однойменного району Одес. обл. відбулося виїзне засідання Надзвичайної сесії Верховного суду УСРР. Судили 7-х осіб на чолі з Р. Гол. обвинуваченого засудили до смерті, решта відбулися порівняно невеликими термінами ув'язнення в таборах. 28 березня засуджений апелював до Президії ВУЦВК щодо помилування. Але сподівання на це було марним — його страта планувалася заздалегідь. Підтверджує це лист кер-ва КП(б)У Й.Сталіну від 3 квітня 1934: «Тов. Сталин! Посылаем Вам приговор, вынесенный... по делу националиста Речицкого — одного из главных руководителей "Украинской Военной Организации" (УВО), которого судили в Одесской области в районном центре — селе



Е.О. де Рішельє.



Пам'ятник Е.О. де Рішельє в м. Одеса. Скульптор І. Мартос. 1823—1828. Фото початку 21 ст.

Гарбузинка — за истязание колхозников при проведении хлебозаготовок в декабре 1932 г. и в январе 1933 г.»

«Замучених і заляканих селян» при страті Р. 25 квітня 1934 не було. Вони були лише учотирьох: приречений, комендант ДПУ УСРР О.Шашков, прокурор наркомату юстиції УСРР Диковський і заст. коменданта ДПУ УСРР І.Нагорний.

24 січня 1990 Прокуратура УРСР скасувала ухвалу Суд. трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 щодо Р., згідно зі ст. 1 Указу Президії ВР СРСР від 16 січня 1989. 29 січня 1992 Прокуратура України констатувала, що справа про існування в УСРР розгалуженої мережі УВО була сфальшована слідчими органами, і відмінила вирок виїзної Надзвичайної сесії Верховного суду УСРР від 27 березня 1934 щодо Р., оскільки на нього поширюється дія ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991.

Літ.: *Орлов М.* Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3. «Більшовик України», 1933, № 7/8; *Кошелівець І.* Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1. Едмонтон, 1987; *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924—1934). К., 1993; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Фельбаба М.* Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії». В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 8. К., 1999; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації». Там само, вип. 9. К., 1999; *Фельбаба М.М.* «Українська Радянська Енциклопедія»: Перша спроба підготовки (1927—1934 рр.). В кн.: Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія, вип. 45. К., 1999; *Рубльов О., Фельбаба М.* Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4 (13/15); *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

РІШЕЛЬЄ́ Арман-Еммануель-Софія-Септімані де Віньєро дю Плессі, граф де Шинон, герцог де Рішельє (Armand Emmanuel du Plessis de Richelieu; русифіковане ім'я — Еммануїл Осипович; 25.09.1766—17.05.1822) — франц. і рос. держ. діяч, генерал-майор рос. служби (1797), герцог. Н. в м. Париж (Франція), походив з аристократичної родини. 1789 у зв'язку із *Французькою революцією кінця 18 століття* емігрував до Рос. імперії. 1790 служив у рос. військах, брав участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791*, відзначився під час *Ізмаїла штурму 1790*, за що нагороджений золотою шпагою з відзнакою «За хоробрість» та орденом св. Георгія 4-го ст., отримав звання полковника (1791). 1793—94 у складі австро-прусських коаліційних військ брав участь у збройній боротьбі проти революц. Франції. Із 1795 жив у Рос. імперії, служив у Кірасирському полку Військ. ордену, командиром Кірасирського Її Величності полку. Генерал-майор (1797) рос. армії. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1806—1812*, як командуючий 13-ю д-зією рос. армії відзначився під час взяття фортеці Акерман. Напередодні та під час війни не раз звертався до кер-ва *Задунайської Січі*, зокрема кошового отамана Г.Коваля, із пропозиціями перевести запорожців з *Османської імперії* до Рос. імперії. За його ініціативи із задунайців, які перейшли на рос. бік, сформовано *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо* (1806—07).

Із 1803 — градоначальник *Одеси*, одночасно 1805—14 — херсон. військ. губернатор і керуючий цивільною частиною в Катериносл. та Таврійській губерніях, генерал-губернатор *Новоросійського краю.* Він безпосередньо займався заселенням і екон. освоєнням Пн. Причорномор'я. Для розвитку торгівлі за сприяння Р. відкрито «вільні склади» в Одесі (1804), у *Феодосії* (1806); «промінну контору» в Одесі (1804), транзит *Броди*—Одеса (1804); запропоновано низку заходів щодо покращення торгівлі в *Керчі*, Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ), Феодосії, *Азові* (звільнено від постоїв військ міста Крим. п-ова, від сплати податків — греків Керчі та *Єнікале*, дозволено грекам Балаклавського батальйону займатися торгівлею і мореплавством тощо), а також щодо ліквідації контрабандної торгівлі; засновано в Одесі облікову контору (1806), Комерційний суд (1808); створено проекти для запровадження порто-франко в Одесі та Феодосії (1814; див. *Порто-франко в портах України)*; розпочато розвиток торг. суднобудівництва в *Херсоні.* За часів його урядування в Одесі відкрилися численні торг. фірми, торг. та банкірські доми, страхові компанії, підпр-ва, що перетворювало місто на значний торг. центр. Займався спорудженням мор. порту в Одесі, міським буд-вом, озелененням, благоустроєм (зокрема, завезенням дерев із Пд. Франції, встановленням ліхтарів, брукуванням вулиць, водопостачанням, відкриттям базарів та ін.). За його сприяння в Одесі відкриті консульства країн — Неаполітанського королівства, Рагузи, Іонічних о-вів, Франції, Іспанії, Австрії, Великої Британії. Як зазначав сучасник, до Р. Одеса була «селом» і лише з його приходом розпочала «перетворюватися на місто».

За ініціативи Р. засновано перший Міський театр в Одесі (1808; архітектори Т. де Томон, Ф.Фраполі), навч. заклади в містах Пд. України: у Херсоні — духовне уч-ще (1805) та військово-сухопутне уч-ще для дітей солдатів (1807), в Одесі — 2 шляхетних ін-ти (1805; один — для хлопчиків, другий — для дівчат), комерційну г-зію (1806). Останні реорганізовані в ліцей, на його утримання Р. залишив свій рос. щорічний дохід після від'їзду до Франції. На знак вдячності ліцей названий Рішельєвським (1817; див. *Рішельєвський ліцей*).

Приділяв увагу переведенню на осілість ногайського і татар. населення Криму; залученню іноз. колоністів з Німеччини, Франції, країн Балканського п-ова, князівств Молдавія і Валахія, освоєнню території Пд. України, що збільшило заселення

міст *Євпаторія*, Ростов-на-Дону (нині місто в РФ), *Тирасполь*, Таганрог, Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), Херсон та ін.; колоністами розпочато розведення овець-мериносів з Іспанії, Швейцарії на землях поблизу Одеси, узбережжі Пд. Бугу, Перекопському перешийку, засновано суконну ф-ку (1804), розпочато розробку соляних озер Криму, використання лікувальної грязі в Євпаторії. Особливу увагу приділяв розведенню тутових, лаврових, оливкових дерев, виноградних садів у Криму; заснував Нікітський ботанічний сад в *Ялті* (1812), викупив землю для саду поблизу с. Нікіта (нині с-ще міськ. типу Ялтинської міськради АР Крим) та надсилав для нього екзотичні рослини.

Брав участь у ліквідації епідемії чуми в Одесі (1812), Єлизаветграді (1813) та на території між Пд. Бугом і Дністром, у Криму.

Займався влаштуванням *Чорноморського козацького війська*: переселенням до нього *козаків* з території *Лівобережної України*, із Задунайської Січі, Усть-Дунайського Буджацького козац. війська; побудовою укріплень, шпиталю, шкіл, суконної ф-ки, кінного з-ду; запровадженням одноманітного обмундирування та озброєння чорноморців.

Після відновлення династії Бурбонів (1814) Р. повернувся до Франції, де обіймав різні держ. посади, у т. ч. прем'єр-міністра країни.

Нагороджений орденом св. апостола Андрія Первозванного в Росії (1818), орденом Святого Духа у Франції (1818).

П. у м. Париж.

В Одесі Р. встановлено пам'ятник роботи І.П.*Мартоса* (1828), на його честь названі центр. вулиці Херсона та Одеси. Особиста дача Р. в Одесі тепер — «Дюковський парк» (франц. duc — герцог).

Літ.: *Стемпковский И.А.* О трудах Дюка де Ришелье по части управления в Полуденной России. «Вестник Европы», 1824, № 16; *Скальковский А.* Первое тридцатилетие истории города Одессы. Одесса, 1837; *Стемпковский И.А.* О трудах Дюка де Ришелье по части управления в Полуденной России. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 10. Одесса, 1877; Герцог А.-Э. Ришелье: Документы и бумаги о его жизни и деятельности 1766—1822. В кн.: Русское историческое общество: Сборник, т. 54. СПб., 1886; Історія Одеси. Одеса, 2002; *Гончарук Т.* Одеське порто-франко: Історія: 1819—1859 рр. Одеса, 2005; *Його ж.* Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. Одеса, 2008.

О.А. Бачинська.

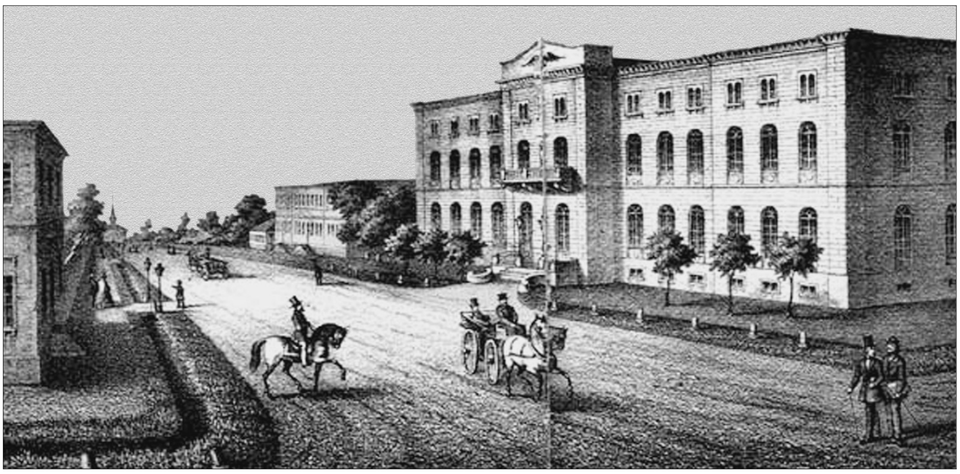
РІШЕЛЬЄ́ВСЬКИЙ ЛІЦЕ́Й — становий навч. заклад вищого типу. Заснований 1817. Названий в честь градоначальника Одеси, генерал-губернатора Новоросійського краю А.-Е. де *Рішельє*, який заснував в *Одесі* шляхетний ін-т (1805) та комерційну г-зію (1806). На основі їх і було організовано ліцей. Складався з 5-ти класів — підготовчого і 4-х гімназійних — граматики, словесності, риторики, філософії та математики. Вивчали класичні, а також франц., італ., нім. мови, всесвітню і рос. історію, літературу, музику, малювання. 1826 посаду директора обійняв відомий освіт. діяч І.*Орлай*. Він розробив новий проект ліцею, який передбачав реорганізацію його у вищий навч. заклад із двома відділеннями — філософським і вищих наук та юридично-політичним. На філософському і вищих наук вивчали філософію, історію, статистику, логіку, етику, математику, механіку, богослов'я. На природничо-політичному — право, політекономію і комерцію. Із 1837 ліцей здобув статус вищого навч. закладу, було організовано фізико-математичне та юридичне відділення, Ін-т східних мов. 1843 відкрито камеральне відділення, яке мало кафедри природничих та екон. наук. При ліцеї діяли г-зія, відділення для підготовки вчителів для повітових і комерційних шкіл. Були велика б-ка, хімічна лабораторія, ботанічний сад, фізико-математичний і технологічний кабінети. Реорганізація ліцею та рівень викладання в ньому підготували ґрунт для відкриття на його базі 1856 Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*). Ініціатива перетворення ліцею в ун-т належала М.*Пирогову*, який 1856—58 був попечителем Одес. навч. округу.

Літ.: *Михневич И.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857; *Лопухівська А.* З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні. К., 1994; *Чуйко С.* Ліцеї України (XIX—XX ст.). К., 1996; *Бобров В.* Одеський Рішельєвський ліцей — осередок вищої та середньої освіти Півдня України (до 180-річчя з дня заснування). «Освіта і управління», 1997, т. 1, № 4.

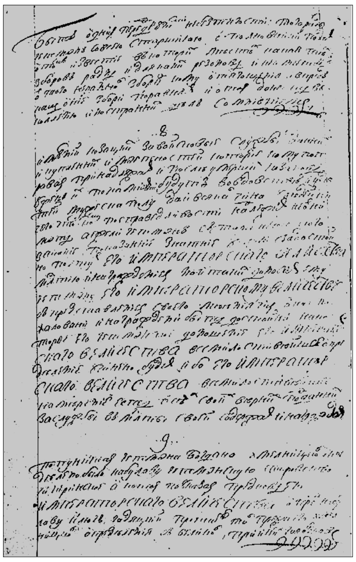
О.М. Дзюба.

РІШИ́ТЕЛЬНІ ПУ́НКТИ 1728, «Решение, учиненное по Его Императорского Величества указу в Верховном Тайном Совете, на поданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола» — документ, що визначав окремі аспекти правового статусу *Війська Запорозького* у складі Рос. імперії та питання його внутр. правового, політ., екон. розвитку.

Необхідність прийняття Р.п. була зумовлена тим, що при обранні Д.*Апостола* гетьманом 1 жовтня 1727 не було складено традиційних «гетьманських статей» і не обрано *генеральну стар-*



Рішельєвський ліцей в м. Одеса, вул. Дворянська, 2. Архітектор О. Шашин. 1857. Гравюра 2-ї половини 19 ст.



«Рішительні пункти». 1728. Аркуш.

шину. Реформи у Війську Запорозькому, започатковані царськими указами 1727—28, викликали суттєві юрид. колізії. Перебуваючи в *Москві* з нагоди коронації рос. імп. *Петра II*, гетьман Д.Апостол із полковниками та старшиною в березні 1728 розпочав переговори із президентом Колегії закордонних справ графом Г.Головкіним щодо врегулювання політико-правових питань Війська Запорозького, зокрема в напрямі повернення до стану справ, який існував до запровадження *Малоросійської колегії* та ін. реформ 1722—27. 12 березня 1728 Г.Головкіну на розгляд було подано складений від імені гетьмана і старшини проект, відомий як «Статті гетьмана Данила Апостола», який складався з преамбули й 19-ти статей, а 18 березня 1728 — ще 15 додаткових статей. Ці документи передбачали низку перетворень, спрямованих здебільшого на повернення чинності положень Переяслав. договору 1654 та ін. «гетьманських статей» 17 — поч. 18 ст. Проекти було передано Г.Головкіним до Верховної таємної ради і розглянуто за участю царя Петра II. Щодо 18-ти з 19-ти статей першого проекту було надано короткі попередні резолюції царя. Після цього перший проект було повернуто Д.Апостолу для надання письмових пояснень щодо змісту статей, а 27 липня 1728 вже з ними передано до Колегії закордонних справ. 9 серпня 1728 Д.Апостол підписав уточнений проект із царськими резолюціями. 22 серпня 1728 було ухвалено Р.п. як резолюцію Верховної таємної ради із приводу поданого гетьманом і старшиною клопотання. Вони складаються з 20-ти статей, післямови і присяги Д.Апостола. Р.п. складені на основі й здебільшого зі збереженням структури проекту від 12 березня 1728 та з урахуванням окремих положень додаткових статей від 18 березня 1728. Лише ст. 19 розроблена у Верховній таємній раді самостійно.

У Р.п. можна умовно виділити політ., правовий, адм., екон., соціальний, військ. блоки питань.

Політ. питання, пов'язані зі статусом Війська Запорозького, характером формування і повноваженнями органів влади у Війську Запорозькому, розкриті у ст. 1, 2, 3, 8, 19, а також у післямові. Зокрема, у ст. 1 проголошується збереження «старих вольностей», що могло означати підтвердження чинності положень «гетьманських статей». У ст. 2 Р.п. підтверджується виборність гетьман. посади. Запропоновані з боку Війська Запорозького положення щодо того, що *гетьман* править пожиттєво і ним може бути лише мешканець Війська Запорозького, були проігноровані, натомість вказано, що призначення виборів гетьмана або відправлення його у відставку є виключною компетенцією царя; новообраний претендент має одержати підтвердження свого гетьманства особисто від царя. Вказується, що всі справи гетьман має вирішувати за порадою царського резидента, ген. старшини і полковників «за попереднім військовим звичаєм» (післямова). Замість запропонованих у проекті виборів усіх козац. урядників у Р.п. вказано, що на кожну посаду мають обиратися 2—3 кандидати. На посади ген. старшин і полковників кандидати обираються старшиною, їх на гетьман. подання призначає та відставляє цар; *полкову старшину* обирають полковник, ін. полкові старшини, *сотники* й знатні козаки (очевидно значкове товариство); сотників обирають козаки відповідної сотні; полкову старшину і сотників затверджує і відставляє гетьман, при цьому повідомляючи царя; застосування до старшин смертної кари можливе лише за царським указом (ст. 3). Замість запропонованої у проекті норми про надання царем маєтностей лише на гетьман. подання у ст. 8 Р.п. вказується, що маєтності надає лише цар, а гетьман і старшина можуть лише подавати йому свої пропозиції. Ст. 19 забороняє гетьману зносини з ін. країнами. З одержаними з-за кордону листами він мав ознайомлювати царського резидента, їх переклади пересилати до царського двору, а посланців тим часом затримувати. Але в дрібних прикордонних справах із місц. адміністрацією *Речі Посполитої* та *Кримського ханату* гетьман міг приймати посланців разом із резидентом і спільно з ним вирішувати ці справи, повідомляючи про це Колегію закордонних справ.

Адм. питання розглянуто у ст. 9—11, 16, 18 Р.п. Згідно із проектом проголошується відновлення порушеної системи рангового умовного землекористування як основи матеріального забезпечення гетьмана, урядників, козацтва, служителів міських управ, судів, канцелярій, ін. органів, для чого мало бути повернено незаконно набуті приватними власниками землі (ст. 9, 10). Гетьман. резиденцію дозволено перенести з *Глухова* до ін. міста — за поданням гетьмана (ст. 11). Проголошуючи, що на рос. землевласників у Війську Запорозькому поширюються існуючі тут влада, повинності й суд (ст. 18), Р.п. водночас виводять із підпорядкування козац. органам влади рос. старовірів (у проекті пропонувалося їх виселити до Росії) і підпорядковують їх царському резиденту (ст. 16). До з'ясування цар залишив питання про повернення в підпорядкування Війську Запорозькому від Охтирського слобідського полку м. Котельва (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.; ст. 18).

Питання розвитку автономної правової системи Війська Запорозького розглянуті у ст. 1, 16, 18, 20. Згідно із проектом підтверджується чинність системи козац. судів та їх ієрархія (сотенний—полковий—Генеральний),

але Р.п. реформують *Генеральний військовий суд*, до якого мали увійти 3 російські й 3 укр. судді на чолі з гетьманом, а апеляцію невдоволені його рішеннями могли подавати до Колегії закордонних справ (ст. 1). Суд. справи старовірів мали розглядатися спільно гетьманом і царським резидентом (ст. 16), а земельні справи між *духовенством* і монастирями — з одного боку, та ін. станами — з другого, мали розглядатися козац. судами (ст. 18; ця пропозиція була висловлена в додаткових статтях Д.Апостола). Підтверджується чинність «малоросійського права» (ст. 1). У відповідь на пропозицію проекту опублікувати джерела права, які використовуються в судах Війська Запорозького, Р.п. проголосили скликання колегії досвідчених юристів для перекладу рос. мовою чинних джерел права та складання на їх основі єдиного зводу, який має бути надіслано на затвердження царю (ст. 20). У післямові одним із джерел права, у т. ч. публічного, у Війську Запорозькому визнається звичай. Р.п. кваліфікують як злочин місіонерську діяльність старовірів, за що призначається смертна кара (ст. 16).

Питання екон. розвитку Війська Запорозького розглянуті в ст. 5, 7, 10, 14, 15 Р.п. Було задоволено окремі висловлені в проекті пропозиції щодо фінансової системи Війська Запорозького: податкові кошти більше не повинні були передаватися до царської скарбниці. Мали бути скасовані всі податки, окрім податків із промислів. Скарбниця Війська Запорозького мала бути окремою від гетьманської. Запроваджувалися два військові (генеральні) підскарбії (див. *Генеральний підскарбій*), якими мали бути українець і росіянин (у проекті пропонувалося запровадити одного). Також Р.п. вимагали вести точний облік доходів і видатків, невикористані рештки коштів могли використовуватися лише за рішенням царського уряду. Р.п. вказують на те, що цей порядок є тимчасовим — до точного з'ясування обсягів доходів і видатків (ст. 7). Пропозиції «Статей Д.Апостола» щодо звільнення духовенства і козацтва від податків, щорічного переепризначення полкових підскарбіїв, скасування *відкупу* податків у Р.п. не розглянуті. Згідно зі ст. 10 Р.п. мало бути проведено ревізію та опис *рангових маєтностей,* що стало основою для *Генерального слідства про маєтності* 1729. На пропозицію «Статей Д.Апостола» *індукту* (збір з імпортних товарів) було зменшено, але вона постарому мала віддаватися на відкуп приватним особам і відтепер прибутки від неї мали передаватися до царської скарбниці (ст. 13). Відповідно до проекту Р.п. проголосили вільний в'їзд для іноз. купців у мирний час та заборону на проживання у Війську Запорозькому купців-євреїв, але всупереч проекту купцям із Війська Запорозького було дозволено виїзд лише до прикордонних зарубіжних міст; окрім того, згідно з Р.п. купцям-євреям було дозволено лише гуртовий продаж товарів, заборонено ввіз рос. монети, вивіз грошей та дорогоцінних металів, проживання у Війську Запорозькому (ст. 14). У відповідь на пропозицію проекту заборонити всім нерезидентам Війська Запорозького купівлю в ньому землі Р.п. проголосили вільну купівлю-продаж землі для українців і росіян в Рос. імперії, але заборонили переведення селян із Росії у Військо Запорозьке і навпаки (ст. 15). Військо Запорозьке й надалі зобов'язувалося здійснювати натуральне забезпечення розквартированих у ньому рос. військ (ст. 5; «Статті Д.Апостола» пропонували їх повністю або частково вивести до Росії).

Військ. питанням у Р.п. було присвячено ст. 4 і 6. Зокрема, згідно з пропозиціями «Статей Д.Апостола» було відновлено охотницьке військо — дозволено мати 3 полки по 500 осіб (ст. 6), м. *Короп* із повітом (сотнею) було затверджене кормовою і фінансовою базою *артилерії* (ст. 4). Окрім того, Р.п. підтвердили, що артилерією мав завідувати *генеральний обозний*, а звіти про стан артилерії мали щорічно подаватися до Колегії закордонних справ (ст. 4).

У ст. 12 та 18 Р.п. було регламентовано окремі станові питання козацтва і духовенства. Положення про збереження станових прав за вдовами й неповнолітніми сиротами козаків Р.п. проігнорували, а пропозицію щодо звільнення від фінансового покарання тих, хто оселяє в себе біглих рос. селян, відкинули, проголосивши й надалі стягнення відповідних («пожилих») компенсацій (ст. 12). За пропозицією, висловленою в додаткових статтях Д.Апостола, Р.п. заборонили монастирям і духовенству набувати нові землі, а дари Церкві й монастирям дозволено було робити лише грошима (ст. 18).

Р.п. проігнорували низку пропозицій, висловлених здебільшого в додаткових статтях Д.Апостола від 18 березня 1728, зокрема щодо: відновлення Київ. митрополії; неприйняття царем доносів на гетьмана; дозволу на повернення запороз. козацтва в межі Рос. імперії; виведення рос. гарнізонів із тих міст у Війську Запорозькому, де їх не було раніше (вірогідно — до 1708), невтручання рос. комендантів у справи місц. населення; оплати транспортних («підводних») послуг, що надаються царським представникам, які подорожують у Війську Запорозькому; використання козац. підрозділів у походах лише з військ. метою, їх утримання на рівні рос. солдатських полків, заборони реквізиції в них коней; перевірки суд. справ, вирішених Малорос. колегією, на предмет законності рішень; збереження «Малоросійського двору» в Москві; повернення важливих документів з архіву Війська Запорозького, взятих у справі П.*Полуботка*; припинення насильного поширення вівчарства за царською ініціативою та ін.

Р.п. ліквідували низку негативних для розвитку Війська Запорозького змін, запроваджених протягом 1722—27 і пов'язаних із правлінням Малорос. колегії. Це об'єктивно сприяло активізації політ. процесів і відновленню політ. й екон. *автономії* Війська Запорозького, екон. пожвавленню, зменшенню податкового навантаження на населення. Водночас Р.п. зменшили позитивний потенціал низки царських указів щодо реформ у Війську Запорозькому, виданих 1727. Незва-

жаючи на смерть Д.Апостола 1734, Р.п. до 1760-х рр. залишилися основоположним документом, який регламентував політ., соціальний, правовий та екон. розвиток Війська Запорозького.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое, т. 8. СПб., 1830; *Маркевич Н.* История Малороссии, т. 3. М., 1842; *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории, т. 1. К., 1853; *Слабченко М.* Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. Одесса, 1913; Решение, учиненное по Его Императорского Величества указу... [копія.] Центральний державний історичний архів України м. Києва, ф. 51, оп. 2, спр. 47.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934 (Праці Українського наукового інституту, т. 19); *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948; *Герасименко Н.О.* Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.). «УЇЖ», 1992, № 3; *Горобець В.М.* До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. Там само, 1993, № 2—3; *Коструба Т.* Гетьман Данило Апостол (1727—1734). «Літопис “Червоної калини”», 1993, № 10—12; *Полонська-Василенко Н.* Гетьманство Данила Апостола. «Наука і суспільство», 1995, № 3/4; *Ковальчук О.* Постать гетьмана Д. Апостола в світлі різних історичних підходів. «Сіверянський літопис», 1996, № 2/3; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст. К., 1997; *Мироненко О.М.* Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687—1764). «Вісник Академії правових наук України», 2000, № 1.

О.В. Кресін.

РОБЕ́Р (Robert) **Кіпріан** (01.02. 1807—1878) — франц. публіцист і філолог, слов'янознавець. Н. в м. Анжер (Франція). 1845—57 — професор слов'ян. мов і літератур у Коллеж де Франс. 1848 — засновник Т-ва визволення слов'ян, яке діяло під гаслом боротьби за Федерацію республік слов'ян. народів. Підкреслював єдність мови населення всієї України — від чорномор. степів до Буковини і Закарпаття. Перебував під впливом романтичних ідей про своєрідність устрою первісних слов'ян, вдавався до необґрунтованих гіпотез при висвітленні етногенезу слов'ян. народів. О. де *Бальзак* згадав про нього у своєму творі «Лист про Київ».

Автор праць: «Нарис філософії мистецтва» (1836), «Слов'яни в Туреччині» (1844), «Два панславізми» (Париж—Лейпциг, 1847), «Слов'янський світ, його минуле, сучасний стан і майбутнє» (т. 1—2, Париж, 1852; італ. пер. — Марсель, 1858).

Літ.: *Balzak H.* De Oeuvres completes, t. 26. Paris, 1976.

Я.Д. Ісаєвич.

«РО́БЕРТ І ТО́МАС ЕЛЬВО́РТІ» — див. *«Ельворті Роберт і Томас»*.

«РОБІТНИ́ЧА ГАЗЕ́ТА» — орган ЦК *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Видавалася з перервами із 30 березня 1917 по 1919 (№ 1—448 — у *Києві*, до 466 — у *Вінниці*, до 480 — у *Рівному*, до № 536 — у *Кам'янці-Подільському*). Із № 481 виходила щодня, крім днів після свят, із № 484 — щодня, із № 520 — тричі на тиждень. Редактори — М.*Авдієнко*, В.*Винниченко*, І.Романченко, І.П.*Мазепа*. Гол. увага на сторінках газети приділялася висвітленню політ. подій. 1917 «Р.г.» мала рубрики «Життя партії», «З українського життя», «З робітничого життя», «Політичні новини», «Від Центральної Ради», «Повідомлення ставки», «Вибори до Думи», «Вибори до Установчих зборів», «На біжучі теми», «Голос селянина», «Голос виборців», «За кордоном», «По Росії», «Оповістки», «З газет», «Хроніка», «Листи до редакції», «З життя українців на чужині», «Театр і музика» та деякі ін. 1918 під час війни з РСФРР з'явилися нові рубрики «Війна з більшовиками», «Боротьба з ворогами України», «Голос фронтовика», «Оперативний звіт». Припинила діяльність у зв'язку з еміграцією кер-ва УСДРП за кордон.

Літ.: *Калинович І.* Покажчик до української соціалістичної і комуністичної літератури. Відень—К., 1921; *Білинський М. та ін.* Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776—1926) та 10-ліття існування УСРР. Вінниця, 1927/28; *Співачевська Н.* Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР): Покажчик від 1838 до 1927 рр. Вінниця, 1928.

О.М. Мовчан.

«РОБІТНИ́ЧА ОПОЗИ́ЦІЯ» — фракція в РКП(б), яка представляла т. зв. анархо-синдикалістський ухил. Виникнення «Р.о.» було пов'язане з відмовою *більшовиків* від гасла про передання з-дів і ф-к в управління робітникам. Початковий період формування «Р.о.» охоплював період із кінця 1919 до осені 1920, коли вироблялися окремі елементи її програми (відмова від крайнощів *«воєнного комунізму»*, розширення внутрішньопартійної демократії, організація нар. госп-ва під кер-вом профспілок), під час обговорення яких у парт. і профспілкових к-тах відбувалася консолідація майбутніх прихильників «Р.о.», виокремлювалися її лідери, а орг. центром групи став ЦК Всерос. спілки робітників-металістів (ВСРМ), очолюваний О.Шляпниковим. Остаточно сформувалася під час дискусії про професійні спілки, яка точилася наприкінці 1920 в ЦК РКП(б), а з 1921 поширилася на респ. та місц. парт. орг-ції. Мала різні течії — від радикальної (Робітничо-сел. соціаліст. партія, «Мясниковщина», «Робітнича група») до поміркованої («Робітнича правда»).

Платформа «Р.о.» була проголошена О.Шляпниковим на об'єднаному засіданні комуністів — делегатів 8-го Всерос. з'їзду Рад та профспілкових активістів (грудень 1920). «Р.о.» пропонувала передати управління нар. госп-вом профспілкам, а керівну роль РКП(б) у сфері економіки обмежити госп. плануванням. Критикувала бюрократизацію парт. і держ. управління, вимагала покращення матеріального становища робітників (шляхом натуралізації зарплати і премій, відміни грошової оплати продовольчих пайків та ін.).

В Україні прихильників «Р.о.» очолили І.Перепечко і М.Лобанов. Регіонами її найбільшого впливу були *Харків*, *Київ*, *Миколаївська губернія* та *Волинська губернія*, а форпостом у профспілковому русі — профспілка робітників-металістів.

Під час «профспілкової дискусії» платформа «Р.о.» була засуджена в січні 1921 пленумом ЦК КП(б)У та переважною більшістю губернських і місцевих орг-цій КП(б)У. Її прихильники перемогли на Миколаївській та Волинській губернських парт-

конференціях. У Харкові вплив «Р.о.» обмежився губернським к-том КП(б)У та комуніст. фракцією губернської ради профспілок, а в Києві чисельність її прихильників незначно поступалася прихильникам ленінської платформи «десяти» (77 голосів проти 81).

У лютому 1921 пленум ЦК КП(б)У запропонував чистку профспілкового апарату від «прихильників анархо-синдикалістського ухилу». Тих із них, які намагалися утворити незалежні від Всерос. центр. ради профспілок професійні спілки, притягали до суду революц. трибуналів.

Розгром «Р.о.» вплинув на результати X з'їзду РКП(б) (березень 1921), який засудив її погляди як «анархо-синдикалістські», визнав їх такими, що загрожують єдності партії, та несумісними із приналежністю до РКП(б).

Усунення прихильників «Р.о.» з керівних парт. і профспілкових посад сприяло розпаду її угруповань. Напередодні XI з'їзду РКП(б) 22 члени «Р.о.» надіслали заяву до виконкому *Інтернаціоналу Комуністичного* із критикою внутрішньопарт. режиму і політ. курсу РКП(б). Після засудження заяви кер-вом виконкому Комінтерну деяких з її авторів виключили з партії на XI з'їзді РКП(б), інших — переводили на другорядну роботу в парт. чи профспілкових орг-ціях. Остаточна ліквідація групи «Р.о.» на місцях відбулася з березня 1922 по вересень 1923.

Літ.: *Джанашия В.Г.* Критика анархо-синдикалистской концепции управления производством. М., 1990; *Киселев А.Ф.* Профсоюзы и советское государство (дискуссии 1917—1920 гг.). М., 1991; *Ходаков Г.В.* Начало формирования профсоюзной платформы в РКП(б) в годы Гражданской войны. Саратов, 1991; *Олех Л.Г.* Поворот, которого не было: Борьба за внутрипартийную демократию, 1919—1924 гг. Новосибирск, 1992; *Наумов В.П.* Александр Гаврилович Шляпников (страницы политической биографии). М., 1999; Нариси історії професійних спілок України. К., 2002; *Санду Т.А.* «Рабочая оппозиция» в РКП(б) (1919—1923): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. Тюмень, 2006.

О.М. Мовчан.

РОБІТНИ́ЧІ ДИСЦИПЛІНА́РНІ СУДИ́. РНК УСРР 12 червня 1920 ввела в дію на території України декрет «Про робітничі дисциплінарні товариські суди», яким передбачалися порядок створення судів, їхня структура, права та обов'язки членів, визначалися заходи покарання для злісних порушників трудової дисципліни. Організація Р.д.с. активно розгорнулася на вугледобувних підпр-вах металообробної пром-сті *Луганська*, *Харкова*, Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), *Миколаєва*, *Маріуполя*, Юзівки (нині м. *Донецьк*) та ін., на ударних та особливо важливих заводах Центр. управління важкої індустрії, які працювали на оборону. Р.д.с. діяли і в легкій пром-сті, вони були організовані серед залізничників, робітників цукрової пром-сті, друкарів, будівельників, шкіряників, швейників, рад. службовців. Особливо активно працювали товариські суди цих категорій робітників на Донбасі, в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, *Києві.* Менш активними вони виявилися на підпр-вах деревообробної та хімічної пром-сті України, оскільки їх організація розгорнулася в цих галузях лише наприкінці 1920. За порушення дисципліни праці, дезорганізацію вир-ва Р.д.с. застосовували різні види покарання: зниження заробітної плати, переведення на найважчі примусові та понадурочні роботи, ув'язнення в трудових таборах, а у виняткових випадках передавали справи до військ. трибуналу. Методи боротьби, які використовували Р.д.с., свідчили про стиль кер-ва більшовицької д-ви *диктатури пролетаріату* щодо робітн. мас.

Літ.: *Черномаз И.Ш.* Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством: Март 1917 — март 1918. Х., 1958; *Бойко Н.К.* Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. К., 1990; *Реєнт О.П.* Робітничий клас України: 1917—1920 рр. (соціально-економічні зміни). К., 1992; *Його ж.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр. К., 1996; *Скляренко Є.М.* Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1996.

О.П. Реєнт.

РОБІТНИ́ЧІ ПРАВЛІ́ННЯ — органи управління та розпорядження адміністративно-госп. життям більшості націоналізованих підприємств. Перші Р.п. виникли в Україні в процесі *націоналізації* пром-сті наприкінці 1917 — на поч. 1918, коли майже двома третинами націоналізованих шахт Донбасу управляли робітники. Але масового характеру створення Р.п. набуло після вигнання з України денікінців. Положення про Р.п., які затверджувалися урядом (9 березня 1920 РНК УСРР ухвалила, напр., «Положення про робітничі правління націоналізованих підприємств вугільної промисловості») або радами нар. госп-ва та професійними спілками республіки, обов'язково передбачали участь в управлінні підпр-вами робітників, техніків-спеціалістів і представників відповідних спілок. На поч. 1920 Р.п. були затверджені на *Харківському паровозобудівному заводі*, штерівських з-дах хімічних продуктів та вибухових речовин, миколаїв. суднобудівних з-дах «Наваль», «Ремсуд», 15-ти з-дах Центр. правління важкої індустрії. Ці Р.п. на дві третини складалися з робітників. У процесі створення заводських Р.п. в Україні необхідно виділити 2 етапи: 1-й — зима і весна 1920, який характеризується переважанням колегіальності в управлінні підпр-вами при наявності в колегіях більшості робітників; 2-й — літо та осінь 1920, на якому переважала єдиноначальність. Наприкінці 1920 осн. частина пром. підпр-в в Україні перейшла на єдиноначальну форму правління. Єдиноначальність у кер-ві здійснювалася на 30-ти підпр-вах Центр. правління важкої індустрії, 335-ти — металообробної пром-сті, 2609-ти — харчової (у т. ч. на 2285-ти млинах), 2075-ти — хімічної, 1069-ти — будівельної. Однак на деяких підпр-вах кам'яновугільної, цукрової, текстильної та шкіряної пром-сті ще зберігалася певний час колегіальна форма правління.

Літ.: *Реєнт О.П.* Робітничий клас України: 1917—1920 рр. (соціально-економічні зміни). К., 1992; *Його ж.* Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр. К., 1996.

О.П. Реєнт.

РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКА ІНСПЕ́КЦІЯ (РСІ, Робсел)**, Робітничо-селянська інспекція УСРР** — орган держ. контролю, легалізований у формі класового нар. контролю, підпорядкований, з одного боку, ЦК КП(б)У, а з другого — РСІ РСФРР (із 1923 — РСІ СРСР).

Створена 25 лютого 1920 шляхом злиття органів Нар. комісаріату держ. контролю УСРР і Верховної соціалістичної інспекції, 23 травня 1920 реорганізована в Нар. комісаріат робітничо-сел. інспекції УСРР.

Посаду нар. комісара робітничо-сел. інспекції УСРР обіймав М.*Скрипник*, але Нар. комісаріатом робітничо-сел. інспекції УСРР фактично керував його заступник Б.Штернберг (із 16 липня 1920 офіційно виконував обов'язки нар. комісара). 15 лютого 1922 нар. комісаром робітничо-сел. інспекції УСРР призначено С.Буздаліна.

Незважаючи на статус нар. комісаріату УСРР, РСІ УСРР залишалася для Нар. комісаріату робітничо-сел. інспекції РСФРР ланкою, що зв'язувала його з місц. інспекціями в Україні. Згідно з наказом Нар. комісаріату робітничо-сел. інспекції РСФРР від 21 липня 1920 його керівні вказівки визнавалися обов'язковими для Нар. комісаріату робітничо-сел. інспекції УСРР.

21 липня 1920 Нар. комісаріат робітничо-селянської інспекції РСФРР затвердив наказ про створення уповноваженого представництва Нар. комісаріату робітничо-сел. інспекції РСФРР при РНК УСРР в особі нар. комісара робітничо-сел. інспекції УСРР М.Скрипника, який заступив на цю посаду 9 серпня 1920.

За союзним робітничо-сел. договором між РСФРР і УСРР (28 грудня 1920) Нар. комісаріат робітничо-сел. інспекції УСРР був зарахований до необ'єднаних нар. комісаріатів.

26 липня 1921 Нар. комісаріат робітничо-сел. інспекції УСРР був реформований у Народний комісаріат робітничо-сел. контролю УСРР (нар. комісаром призначено М.*Вєтошкіна*), а 1923 — знову реорганізований у Нар. комісаріат робітничо-сел. інспекції УСРР. Законодавчі акти про їх організацію та діяльність респ. нар. комісаріату набували чинності після попереднього ухвалення Нар. комісаріатом робітничо-сел. інспекції СРСР та остаточного затвердження ЦВК СРСР.

Як держ. ревізійний орган РСІ УСРР співробітничала зі слідчими органами та прокуратурою, а як інструмент тоталітарної влади — із Центр. контрольною комісією (ЦКК) КП(б)У та *Державним політичним управлінням УСРР*. Сприяла Центр. контрольній комісії КП(б)У в подоланні фракційності в лавах КП(б)У та брала участь у перевірках політ. лояльності держ. службовців, госп., громад. і культ. діячів, що проводилися ДПУ УСРР.

Згідно з рішенням XII з'їзду РКП(б), ухваленим 7-ю Всеукр. конференцією ЦК КП(б)У (4—10 квітня 1923), була об'єднана з контрольними комісіями КП(б)У в єдину систему партійно-держ. контролю на принципах підконтрольності РСІ контрольним комісіям КП(б)У, але за умови формальної орг. самостійності кожного із цих органів (контрольні комісії КП(б)У — як партійні, а РСІ — як радянська). Мета реорганізації — посилення парт. контролю за РСІ через кадрову політику (представництво членів контрольних комісій КП(б)У в керівних органах РСІ) та запровадження практики обов'язкового затвердження планів та звітів РСІ на засіданнях контрольних комісій КП(б)У. Реорганізований Нар. комісаріат робітничо-сел. інспекції УСРР очолив голова Центр. контрольної комісії КП(б)У О.*Медведєв* (після нього — М.*Владимирський*, К.Кіркіж, В.*Затонський*).

Згідно з положенням Всерос. ЦВК про РСІ від 9 квітня 1919 на РСІ покладалися завдання забезпечення дотримання революц. законності держ. органами, боротьби з бюрократизмом та безгосподарністю, вдосконалення держ. апарату.

Задля їх реалізації РСІ отримала широке коло повноважень: координації діяльності всіх контрольно-ревізійних органів, підлеглих РСІ УСРР; спостереження за здійсненням директив центр. влади у всіх галузях госп-ва; перевірки діяльності всіх нар. комісаріатів і рад та їхніх місц. відділів, держ., кооп., а також змішаних за формою власності підпр-в, які оперували держ. і громад. коштами; накладання адм. стягнень на посадових осіб за прояви бюрократизму за згодою представників губернських ЧК і юрид. відділів; накладання заборон на по-господарському недоцільні рішення ревізованих органів; створення бюро скарг і контроль за їхньою діяльністю; залучення робітників і селян до органів Держконтролю та проведення «летучих» ревізій за участю понятих від провладних громад. орг-цій; участі в засіданнях органів влади і громад. орг-цій з дорадчим голосом; відрядження членів РСІ для постійної роботи в держ. закладах, включаючи нар. комісаріати, в якості практикантів.

XII з'їзд РКП(б) (17—25 квітня 1923) активізував завдання висування на держ. роботу відданих рад. владі робітників і селян. Курс на спрощення та зробітничення держ. апарату підтвердив XIII з'їзд РКП(б) (23—31 травня 1924), а XIV (18—31 грудня 1925) — наголосив на необхідності посилення зв'язку РСІ з громад. орг-ціями та пресою (див. *Робсількорівський рух*), а також поклав на РСІ обов'язок перевірки здійснення постанов партії та уряду з роботи на селі.

1923 нар. комісаріатові робітничо-сел. інспекції були надані повноваження органу раціоналізації держ. апарату: дозвіл на скликання нарад, конференцій та з'їздів із питань наук. організації управління, розробку на їх базі відповідних програм, заснування органів, що займалися б цією справою, а також підготовку необхідних працівників. У липні 1927 ВУЦВК зробив обов'язковими для ревізованих закладів пропозиції РСІ стосовно вдосконалення їхньої структури та роботи і, зокрема, переміщення чи звільнення посадових осіб. Причому органам РСІ дозволялося порушувати перед РНК УСРР або Укр. екон. радою питання щодо скасування законодавчих актів, які перешкоджали їх здійсненню.

Наприкінці 1920-х рр. пріоритети в діяльності РСІ пересунулися до адм. контролю за здійсненням парт. директив та урядових постанов.

Осн. формою діяльності РСІ були т. зв. летючі обстеження за участю громад. інспекторів, об'єднаних у групи сприяння, секції рад, пости бюро скарг на підпр-вах та в закладах, «загони летучої кавалерії».

Гол. методами діяльності РСІ, яка по суті залишалася адміністративно-ревізійним органом, були адм. та репресивні заходи — адм. покарання, політичні чистки, скорочення штатів, спрощення діловодства, що в кінцевому результаті сприяли зміцненню бюрократичних тенденцій держ. управління. Задум В.*Леніна* про те, що РСІ має не стільки «ловити та викривати», скільки «покращувати та вчасно виправляти», реалізовано не було.

Влітку 1933 ЦКК ВКП(б) визнала, що більшість контрольних комісій — РСІ не перебудували своєї роботи відповідно до нових господарсько-політ. умов. Зокрема, РСІ УСРР було обвинувачено в недостатньому сприянні ЦК КП(б)У у виведенні сільс. госп-ва республіки із «прориву» та боротьбі з «помилками та перекручуваннями на терені національно-культурного будівництва».

1934 за постановою XVII з'їзду ВКП(б) органи Центр. контрольної комісії — РСІ були скасовані шляхом передачі функцій і апарату РСІ комісіям рад. контролю при РНК, а Центральної контрольної комісії — парт. контролю при ЦК ВКП(б). Аналогічну реорганізацію було проведено в УСРР.

Літ.: *Майместулов Л.Н.* Создание РКИ Украины (1918—1920 гг.). Х., 1964; *Потаркіна Л.Л.* З історії органів контролю УСРР. К., 1966; *Карпенко М.Ф.* Органи народного контролю УРСР у боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920—1934 рр.). Дніпропетровськ, 1972; *Чугунов А.И.* Становление и развитие социалистического контроля. М., 1974; *Портнов В.П., Якушев Д.В.* Рабкрин и борьба с бюрократизмом. М., 1989; *Химович Е.М.* Роль ЦКК—РКИ в проведении режима экономии и рационализации производства и управления: Опыт, уроки: 1926—1934 г.: Дис. ... доктора истор. наук. Ярославль, 1992; *Кисіль Ю.І.* Робітничо-селянська інспекція України та бюрократизація держапарату: Підсумки та уроки діяльності (20—30-ті рр.): Дис. ... канд. істор. наук. Х., 1994; *Черняев В.Ю.* Рабочий контроль и альтернативы его развития. СПб., 1994; *Каніщев Г.Ю.* Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920—1930 як історичне джерело: Дис. ... канд. істор. наук. Х., 2003; *Рабенчук О.П.* Робсельінспекція УСРР як інструмент політики партії більшовиків у сфері культури (1920—1934): Дис. ... канд. істор. наук. К., 2004; *Яковлева И.П.* Советский общественный и государственный контроль в 1918—1934 гг. (на материалах Кубани): Дис. ... канд. истор. наук. Краснодар, 2004; *Голотов Д.Г.* Организационно-правовые основы возникновения и деятельности Рабоче-крестьянской инспекции в Советском государстве в 1918—1923 гг.: Дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2005.

О.М. Мовчан.

РОБСІЛЬКО́РІВСЬКИЙ РУХ — громадсько-політ. рух робітн. і сел. кореспондентів, одна із форм інтерактивного зв'язку більшовицької партії з масами. Зародився як робкорівський рух разом із виникненням робітн. преси. Був підтриманий соціал-демократами, які запозичили в земських діячів ідею використання нар. авторів у своїх виданнях. Термін «робкорівський рух» з'явився 1901 у першому номері більшовицької газ. *«Искра»*. Служив засобом популяризації соціал-демократ. газет, постачання їх кореспонденцією та активізації читачів. Набув розвитку 1912.

Після встановлення диктатури *більшовиків* був перетворений на ланку системи партійно-рад. преси, яка використовувалася правлячою партією «не тільки як колективний пропагандист і агітатор, але й колективний організатор». Р.р., з одного боку, став засобом «нещадної, насправді революційної війни з конкретними носіями зла», а з другого — важелем «виховання мас на живих конкретних прикладах у всіх сферах життя» та їх мобілізації на здійснення політики правлячої партії.

Орг. принципи Р.р. на засадах партійно-держ. кер-ва були розроблені ЦК РКП(б) й ухвалені загальносоюзними з'їздами робітн. кореспондентів (робкорів) 1923 та робітничо-сел. кореспондентів (робсількорів) 1924. 1924 редакція газ. «Правда» розпочала випуск ж. «Робітничий кореспондент», який 1925 отримав назву «Робітничо-селянський кореспондент».

Робітничо-сел. кореспонденти сприяли роботі прокуратури, Верховного суду та нар. комісаріатів *Робітничо-селянської інспекції* (СРСР і союзних республік) та Центр. контрольної комісії, які керували їхньою діяльністю: із 1923 на робкорів було покладено завдання інформувати прокурорські органи про посадові злочини місц. кер-ва, а з 1925 — органи нар. комісаріату Робітничо-сел. інспекції та Центр. контрольної комісії. Разом із представниками прокуратури та контрольної комісії КП(б)У робсількори-висуванці входили до складу нарад при органах Робітничо-сел. інспекції.

Р.р. набув розвитку завдяки підтримці правлячої партії. 1925 Верховний суд СРСР заборонив розголошувати прізвища робсількорів (винним у їх розголосі загрожував штраф або ув'язнення строком на 2 роки) та встановив кримінальну відповідальність за насильницькі дії, спрямовані проти них (замах карався грошовим штрафом чи примусовими роботами або адм. виселенням строком до 3-х років; а фізична розправа — позбавленням волі на строк до 5-ти років). Також передбачався особливий порядок розгляду суд. справ, пов'язаних із переслідуванням робсількорів через їхні дописи (позачергово під наглядом прокурорів).

Після розгрому 1928—29 прихильників «правого ухилу», які розглядали Р.р. насамперед як інформаційне джерело та форму громадян. активності мас, а не як інструмент політики держ. партії, цей рух було реорганізовано переважно в засіб агітації та організації «згори». Згідно зі сталінським гаслом «про загострення класової боротьби в умовах просування до соціалізму» посилилася роль робсількорів як таємних інформаторів.

1930 права робсількорів були розширені: вони звільнялися від відповідальності за помилкове надання недостовірної інформації (за виключенням навмисного

наклепу), а 1933 було зміцнено гарантії цих прав та охорони життя сількорів: їх виключення з *колгоспів* за критику було прирівняне до злочинів проти колг. буд-ва (винні каралися ув'язненням терміном від 5-ти до 10-ти років), а замах на них — до терористичних актів (терористи засуджувалися до смерті). Сількорів, які постраждали від замахів, висували на відповідальну роботу до газет та органів Робітничо-сел. інспекції, а сім'ям загиблих виплачували компенсацію за рахунок коштів чи майна, вилученого в засуджених за замах. Найталановитіші були джерелом формування кадрів радянських літераторів.

Наприкінці 1930-х рр. розпочався занепад Р.р., який було згорнуто під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Відроджено 1957 М.*Хрущовим*.

Літ.: *Русаков Г.К.* Рабселькоры и прокуратура. Одесса, б/р; *Набатов Г.И.* Решения партии о печати и рабселькоровском движении: Сборник (резолюции съездов, постановления ЦК ВКП(б), Всероссийские совещания при ЦО «Правда» и др.). Л., 1933; На захист робсількора (збірник директив і законів уряду СРСР і УСРР). Х., 1934; *Вартанов Г.И.* Рабкоровское движение на Украине после XX съезда КПСС (1956—1961 годы): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1964; *Роскошный А.П.* Рабкоровское движение Донбасса в годы первой пятилетки: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. Х., 1965; *Антипов М.М., Прокопенко І.В.* Ленін і робітничо-селянські кореспонденти (основні етапи історії розвитку робсількорівського руху на Україні), ч. 1. К., 1967; *Цветков В.П.* Коммунистическая партия — организатор и руководитель движения рабочих корреспондентов в первые годы индустриализации страны (1926—1929 гг.): Автореферат дис. ... канд. истор. наук. Х., 1969; *Камчугова И.Д.* Партийно-советская печать Украины в системе социально-экономических отношений 20—30-х гг.: Дис. ... доктора истор. наук. К., 1991.

О.М. Мовчан.

РОГА́ЛЯ Самійло (р. н. невід. — п. 14.01.1644) — білорус. і укр. друкар. У 1620—30-х рр. був ченцем Віленського Святодухівського монастиря і майстром у монастирській друкарні. Деякий час проживав у *Львові*, у 1-й пол. 1640-х рр. був тех. керівником *Києво-Печерської друкарні.* 1643 посланий митрополитом Київським Петром *Могилою* в Яссі (нині місто в Румунії) для організації першої друкарні в Молдові.

П. у м. Львів.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.



Рогатин. Костьол Святих Анни і Миколая. Фото 2009.



Рогатин. Церква Святого Миколая. Фото 2009.

РОГА́ТИН — місто районного підпорядкування *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнила Липа (прит. Дністра), при впадінні в неї струмка Бабинка. Населення бл. 8,5 тис. осіб (2010). До 1415 назву Рогатин мав населений пункт («Старий» Р., сучасне с. Підгороддя), розташов. за 4 км на пн. від сучасного («Нового») Р.

«Старий» Рогатин. Перша достовірна згадка Р. як міста (oppidum) міститься в буллі папи Боніфація IX (1390). Археол. дані (наявність у районі сіл Підгороддя, Залип'я, Луковище (колиш. Голодівка) кількох *городищ*/замчищ 9—15 ст.) дають підстави твердити про існування слов'янського (хорватського, 9—10 ст.) і давньоруського (12—13 ст.) міських центрів. Їхнім наступником стало місто Р., яке, напевно, існувало вже в 1-й пол. 14 ст. Між 1377 і 1387 Р. належав Галицькій катол. архієпископії, а на поч. 15 ст. — Волчку Преслужичу, «пану і дідичу з Рогатина». Після 1415 місто перетворилося на село Старий Рогатин, яке в 2-й пол. 15 ст. змінило назву на Підгороддя. 1566 воно отримало *магдебурзьке право* і статус міста/містечка, який зберігало до 1939.

«Новий» Рогатин. 1415 власник «Старого» Р. і навколишніх сіл Волчко Преслужич надав Филиповичам, одному із цих сіл, статус міста і магдебурзьке право та змінив його назву на Р. 1433 Р. став королів. власністю, 1461 отримав право на проведення щорічних *ярмарків.* Із поч. 16 ст. Р. — центр *староства* (у складі Галицької землі *Руського воєводства*). У 16 ст. місто стало значним торгово-ремісничим і культ. центром. 1589 при церкві Різдва Богородиці за сприяння Ю.*Рогатинця* засноване *братство* на зразок *Львівського братства.* У 16—17 ст. Р. не раз потерпав від татар. нападів. Під час польсько-молдов. війни 6 липня 1509 місто пограбував і спалив молдов. господар *Богдан III* Одноокий. Після того, як у вересні 1648 Р. здобули козаки, до поч. 1649 місто було в руках повсталих правосл. *міщан* на чолі з *війтом* Г.Кучарським.

Після 1-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі Австрійс. монархії (із 1867 — *Австро-Угорщини*). Із 1849 — центр *повіту.* 1897 через Р. пройшла залізниця *Ходорів—Тернопіль.* 1909—39 в місті діяла укр. приватна г-зія ім. Володимира Великого (першим директором був М.*Галущинський*, викладали М.Угрин-Безгрішний, А.*Лотоцький*, І.*Крип'якевич*, А.*Крушельницький*, Ю.Панькевич). У вересні 1914 — червні 1915 Р. окупований рос.

військами, із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, із червня 1919 — під контролем польс. військ, у липні—серпні 1920 окупований *більшовиками*, за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* відійшов до Польщі, 1921—39 — центр повіту у складі Станіславського воєводства. 1939 у складі *Західної України* приєднаний до УРСР і став центром району.

З 1 липня 1941 до 23 липня 1944 окупований гітлерівською Німеччиною, входив до складу *Генеральної губернії*. Під час окупації була знищена єврейс. громада міста.

Уродженцями Р. є письменник С.Яричевський, художник В.Баляс, композитор Б.Кудрик, учений-медик Л.Пиріг.

Пам'ятки арх-ри: церква Різдва Богородиці (кінець 16 ст.); костьол Святих Анни і Миколая (1538—55 або 1666); дерев'яна Святодухівська церква (див. *Духа Святого церква в Рогатині*; 1598 або 1648) із цінним іконостасом (1648—50); дерев'яна церква Святого Миколая (1729); будинок укр. г-зії (1912). Відтворена садиба письменника М.Угрина-Безгрішного, в якій розміщено художньо-краєзнавчий музей. Пам'ятник *Роксолані* (1999), яку вважають уродженкою Рогатина.

Літ.: Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; *Крип'якевич І.* З історії м. Підгороддя. «ЗНТШ», 1911, т. 3, кн. 3; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1969; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Мельник М.* До проблеми переносу міста Рогатина. В кн.: Рогатинська земля: Історія та сучасність: Матеріали І наукової конференції. Рогатин, 24—25 березня 1995 р. Львів—Рогатин, 1995; *Мицько І.* Рід засновників Рогатина. Там само; *Паньків Б.* Соціально-економічний розвиток Рогатина (XVI—XVIII ст.). Там само; *Занкін А.Б., Юрченко С.Б.* Дослідження церкви Різдва Богородиці в м. Рогатині Івано-Франківської області в 1998 р. В кн.: Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. К., 1999; *Томенчук Б.* Долітописний Рогатин. Там само; Рогатин. В кн.: Культурологічний часопис «Ї», вип. 48: Гебрейський усесвіт Галичини. Львів, 2007; *Ясінський М.* Архітектурно-просторовий розвиток Рогатина. «Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація"», вип. 18. Львів, 2008.

Д.Я. Вортман.

РОГАТИ́НЕЦЬ Іван Кузьмич (р. н. невід. — п. після 1606) — львів. майстер-сідляр, громад. діяч, брат Ю.*Рогатинця*. Брати приїхали до *Львова* вже як відомі майстри-сідлярі й купили за 1300 *злотих* кам'яницю на вул. Руській. Вони розробили нову конструкцію сідел, при якій легко було змінити зовн. вигляд сідла: воно обтягувалося коричневою замшевою шкірою, а луки оздоблювалися оленячою кісткою. 19 березня 1586 декретом міської ради цех сідлярів, римарів та підпружників змушений був визнати братів майстрами. 1586 Р. разом із братом став одним із засновників *Львівського братства* та його активним діячем. 1589 спільно із братом заснував у *Рогатині* при церкві Різдва Пресвятої Богородиці братство зі школою при ньому і сприяв приходу зі Львова вчителів до цієї школи. Рогатинське братство стало колективним членом Львів. братства.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. Львів, 1966; *Капраль М.С.* Брати Рогатинці — старійшини Львівського Успенського братства. В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992; *Його ж.* Рогатинці Юрій та Іван. В кн.: Довідник з історії України. К., 2001.

Л.В. Войтович.

РОГАТИ́НЕЦЬ Юрій Кузьмич (р. н. невід. — п. 1605) — культурно-освіт. і літ. діяч. Н. в м. *Рогатин*. Бл. 1579 він і брат Іван оселилися у *Львові*, де займалися сідлярською справою. Був одним із засновників і керівників *Львівського братства* і *Львівської братської школи*. Від імені братства виступив на церк. соборі 1596 проти прийняття церк. унії. В його поглядах простежуються елементи реформаційної ідеології, що найбільше виявилося в обстоюванні незалежності *міщан* від церк. ієрархії. І.*Франко* вважав його автором *«Пересторогии»* та співавтором укладання статуту Львів. братської школи. У б-ці Р. були *Острозька Біблія* друку 1581, богословська література, букварі, граматики, книги польс., грец. та лат. мовами.

П. у м. Львів.

Літ.: *Капраль М.С.* Брати Рогатинці — старійшини Львівського Успенського братства. В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992; *Александрович В.* Бібліотека братів Рогатинців. «ЗНТШ» (Львів), 1997, т. 233.

Ю.П. Ясіновський.

РОГА́Ч Іван (25.05.1913—1942) — політичний діяч, журналіст. Н. в с. *Великий Березний*. Отримав вищу теологічну освіту. Активний учасник подій на Закарпатті 1930-х рр., член Проводу укр. націоналістів. Обирався до складу Укр. (Рус.) центр. ради Закарпаття, ген. писар Гол. команди Орг-ції нар. оборони Карпатська Січ (див. *Карпатська Січ*), редагував хустську газ. «Нова Свобода» (1938), секретар Проводу *Українського національного об'єднання* (*Хуст*), особистий секретар прем'єр-міністра автономного краю Підкарпатська Русь та президента незалежної *Карпатської України* А.*Волошина*. У вересні 1941 у складі *похідних груп ОУН* прибув до *Києва*, де впродовж вересня—грудня 1941 редагував газ. «Українське слово». Заарештований *гестапо* і страчений разом із сестрою Ганною 1942. Відданий землі в *Бабиному Яру*.



І. Рогач.

Літ.: *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців в 1919—1939 роках. Торонто, 1965; *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни. Торонто, 1991; *Кучерук О.* Українське слово: Історія і сьогодення. К., 2003.

Ю.А. Черченко.

РОГНЕ́ДА (Рогніда; р. н. невід. — п. 1000) — дружина кн. *Володимира Святославича*. Дочка полоцького кн. Рогволда (Rögnvaldr, Ragnvaldr) зі сканд. династії. Сканд. прототип імені Рогнеда, під яким вона відома в літописі, реконструюється як Ragnheiðr. Згідно з напівлегендарним переказом, відбитим у *«Повісті временних літ»*, Р. згордувала пропозицією новгород. кн. Володимира Святославича, після чого той пішов походом на Полоцьк (нині місто Вітебської обл., РФ), убив її батька та братів і силою взяв Р. Вважається хронологічно першою з кількох дружин кн. Володимира Святославича, яка народила князю 4-х синів: *Ізяслава Володимировича*, *Мстислава Володимировича*, *Ярослава Мудрого* та Всеволода, а також 2-х доньок (на


Герб роду Роговичів.


О.С. Рогович (1813—1878).


М.О. Рогович (1855—1913).


О.П. Рогович (1858—1935).

ім'я відома лише *Предслава*). Гадають, що після хрещення та шлюбу з *Анною* київ. кн. Володимир Святославич віддалив Р., «посадивши» її на р. Либідь (прит. Дніпра; де пізніше було «сільце» Предслави). Згідно з недостовірним свідченням пізнього Тверського літопису після хрещення кн. Володимира Святославича Р. постриглася в монахині. Більш ранній (12 ст.) варіант переказу про Р. та її сина Ізяслава, відображений у *Лаврентіївському літописі*, стверджує, що після хрещення кн. Володимир Святославич створив Рогнеді та її сину «отчину» (Полоцьк), що й поклало початок окремій полоцькій династії *Рюриковичів*. Документально відомо лише, що Р. померла в 1000.

Літ.: *Толочко О.П.* «Князь-робичич» та «король-орач»: Східноєвропейські паралелі до давньоруських генеалогічних легенд. В кн.: Старожитності Русі-України. К., 1994; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимии. М., 2006.

О.П. Толочко.

РОГОВЕ́ — грошовий збір, за допомогою якого в містах із розвиненим цеховим устроєм регулювалася торгівля сировиною. Право *цехів* на збір Р. підтверджувалося великокнязівськими та королів. привілеями. Зазвичай торгівля сировиною на міських *торгах* і *ярмарках* регламентувалася для створення сприятливіших умов для цехового вир-ва. Зокрема, закупівля найдешевшої сировини дозволялася виключно цеховим майстрам. Сировина, куплена без санкції цеху, конфісковувалася на користь цеху і замкового уряду. Сплата Р. до цехової скриньки відкривала можливість необмеженої торгівлі будь-якою сировиною на будь-якому міськ. торжищі.

О.Ф. Сидоренко.

РОГО́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Андрія** Роговича (17 ст.), який, згідно з родинним переказом, належав до польс. шляхетства. Його син — **Данило Андрійович** (бл. 1696 — до 1745), *значковий товариш Стародубського полку* (1739—41). Нащадки Данила обіймали в Стародубському полку уряди *возних*, значкових товаришів та *канцеляристів* полкової канцелярії. До цього роду належали: **Петро Іванович** (1809—92), в. о. херсон. (1844) та черніг. (1845) губернських прокурорів, в. о. голови Ковенської палати карного суду (1849), сенатор (1864) і таємний радник (1864), та його син **Олексій Петрович** (1858—1935), держ., громад. і реліг. діяч, самарський віце-губернатор (1891—95), ковенський (1899—1901) та ярославський (1902—05) губернатор, таємний радник (1906), гофмейстер імператорського двору (1906), сенатор (1906), товариш обер-прокурора Найсвятішого Синоду (1906—12), член Держ. ради Рос. імперії (1912—17), член багатьох реліг. т-в; брати **Іван Дмитрович** (1843 — до 1910), стародубський земський діяч, приват-доцент *Московського університету*, **Михайло Дмитрович** (1844—1910), таємний радник (1905), голова Ковенського окружного суду (із 1895), та **Дмитро Дмитрович** (1847 — після 1912), стародубський земський діяч; **Опанас Семенович** (1813—78), відомий учений, д-р природничих наук (1853), професор ботаніки Київ. ун-ту (1853—68), автор низки наук. праць з палеонтології, мінералогії, ботаніки Київщини, та його син **Микола Опанасович** (1855—1913), відомий хірург, д-р медицини (1885), зав. кафедри хірургічної патології (1891—95) та професор (1890—91, 1895—1907) Томського ун-ту, зав. хірургічною факультетською клінікою (1891—1909). Автор низки праць.

Існувала також гілка Роговичів-Рижковських, яка походила від молодшого сина родозасновника — **Семена Андрійовича** (1-ша пол. 18 ст.), на прізвисько «Рижий». Однак вона швидко згасла.

Рід внесений до 3-ї частини Родовідних книг Черніг. і Ковенської губерній, а герб — до 19-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

РО́ГОВЦЕВА Ада Миколаївна (н. 16.07.1937) — актриса театру та кіно, педагог. Засл. арт. УРСР (1960), нар. арт. СРСР (1978). Герой України (2007). Член Телевізійної академії мист-в України (1997). Н. в м. *Глухів.* Навч. в Київ. театральному ін-ті ім. Карпенка-Карого (1954—59). Від 1958 — акторка *Національного академічного театру російської драми імені Лесі Українки* (дебютувала у виставі «Юність Полі Вихрової»). Зіграла багато ролей у п'єсах укр., рос. і зарубіжної класики: Гелена Модлевська («Варшавська мелодія», 1967), Клава («Хтось мусить», 1971), Раневська («Вишневий сад», 1980), Філумена Мартурано (однойменний спектакль, 1983), Озе, Сольвейг, Жінка в зеленому, Інгрид, Анітра, Лікар у божевільні («Пер Гюнт», усі жіночі ролі, 1983), Матінка Кураж («Матінка Кураж і її діти», 1986), Сестра Крисчед («А цей випав із гнізда», 1987), Естер («Священні чудовиська», 1987), Ліліан («Голубки», 2000), Примадонна («Якість зірки», 2007), Франческа Джонсон («Рожевий міст», 2009). Від 2007 співпрацює з Київ. академічним театром драми і комедії на Лівому березі, *Національним академічним драматичним театром імені І.Франка*, майстернею театрального мист-ва «Сузір'я». Постійно гастролює з концертними програмами та камерними театрами. Грає у двох антрепризних спектаклях у *Москві* («Погана сімейка» і «Париж спросоння»).

Активно знімається в кіно, вважається однією з найбільш задіяних у кіно українських актрис (дебютувала у фільмі А.Швачка «Кривавий світанок», 1956); зіграла понад 30 ролей, серед них: Польова русалка («Лісова пісня», 1961), Наталія Башкирцева («Приборкання вогню», 1972), Анна Кафтанова, Анна Савельєва («Вічний поклик», 1973—83), Ганна Корякіна («Розплата», 1980), Джулія («Овод», 1980), Ольга Євдокимівна («Кармелюк», 1985), Марія Антонівна («Завтра буде завтра», 2003), Євдокія Махно («Дев'ять життів Нестора Махно», 2006), Дружина Тараса («Тарас Бульба», 2008).

Актриса володіє унікальною здатністю розкривати глибину і складність жін. душі, підкреслити повноцінність особистих доль своїх героїнь, їхню високу моральність. Створює енергійні, здатні на самопожертву і водночас ліричні характери.

1980—89 — викладачка Ін-ту театрального мист-ва ім. Карпенка-Карого.

Авторка поетичних збірок: «Мамині молитви», «Целую голос твой».

Володарка призу 7-го Моск. міжнар. кінофестивалю за найкращу жін. роль (у кінофільмі «Салют, Марiє!»; 1971), лауреат премії «Кришталевий слон» у номінації «Видатна акторська сім'я» (разом із чоловіком К.Степанковим; 1996).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1981), премії Союзу театральних діячів ім. М.Заньковецької (1994), премії фестивалю «Київська пектораль» (1997, 2004).

Нагороджена орденом кн. Ольги 3-го ст. (2003), Герой України із врученням ордена Д-ви (2007).

Почесна громадянка *Києва.*

Тв.: Мій Костя. К., 2006.

Літ.: *Денисова И.* Окрыленность [Ада Роговцева]. В кн.: Мой любимый актер: Писатели, режиссеры, публицисты об актерах кино. М., 1988; *Хоменко Н.* Забытая мелодия для Ады. «Сегодня», 2003, 1 февраля; *Столярчук І.* «Про Дашу не забудь!». «Газета по-українськи», 2006, 1 червня; *Гордійчук І.* Ада Роговцева: «Я досягла віку мудрості». «День», 2007, 6 липня.

Х.Ф. Костюк.

РОГОЗА́ Олександр Францович (08.06.1858—29.06.1919) — військовий діяч, генерал від інфантерії (1914). Н. на Чернігівщині. Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще (1877), Миколаївську академію Ген. штабу (1883). Учасник *російсько-турецької війни 1877—1878* та *Першої світової війни*, командувач 4-ї армії *Румунського фронту* (1917).

Із середини травня до 14 листопада 1918 — військ. міністр *Української Держави.* Залучив до буд-ва збройних сил відомих фахівців: О.*Галкіна*, С.*Дельвіга*, М.*Юнакова*, М.*Омеляновича-Павленка* та ін. За його участі була розроблена перспективна про-



О.Ф. Рогоза.

грама військ. буд-ва, почалося формування 8-ми стрілец. корпусів, започатковано Академію Ген. штабу, впроваджувалась укр. мова у військах. У вересні 1918 під час візиту гетьмана П.*Скоропадського* до Німеччини разом із Ф.*Лизогубом* та Д.Носенком входив до Колегії верховних правителів, яка за відсутності гетьмана здійснювала всю повноту влади в Україні. Після падіння гетьманату переїхав до *Одеси.* Розстріляний *більшовиками* після відмови служити в Червоній армії.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. М., 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

РОД — у давньорус. повчаннях проти *язичництва* (11—12 ст.) міфологічний персонаж, що втілює єдність роду. Згадується після гол. язичницьких богів разом із жін. персонажами — рожаницями. Р. і рожаницям приносили особливі жертви: їжею (кашами, хлібами, сирами) і питвом (медом). Культ рожаниць пов'язаний із жін. середовищем, уявленнями про продовження роду і долю новонародженого, яку вони визначають.

Як припускав Б.*Рибаков*, Р. був гол. язичницьким богом у слов'ян. пантеоні, «попередником» *Перуна.* Проте гіпотеза вченого викликала обгрунтовану критику, і її можна вважати спростованою.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Зубов Н.И.* Научные фантомы славянского Олимпа. «Живая старина», 1995, № 3; *Клейн Л.С.* Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества. СПб., 2004.

РО́ДЕНЬ, Родня — давньоруське місто-фортеця біля впадіння р. Рось до Дніпра. У літературі висловлено кілька припущень щодо локалізації Р. Зокрема, М.*Біляшівський* та, слідом за ним, Г.*Мезенцева* ототожнювали Р. із городищем *Княжа Гора* в 7 км нижче по Дніпру від *Канева.* Це городище складається з двох частин (1,5 га та 2,5 га відповідно), розділених валом та ровом. Із двох боків вони оточені ярами, а з третього уриваються в бік ріки. Досліджено багато житлових та госп. будов, знайдено багато предметів госп. вжитку, зброю, численні коштовні ювелірні прикраси. З другого боку, П.*Толочко* ототожнює з Р. городище в урочищі Городки на лівому березі р. Рось поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкас. обл. Воно також складається з двох укріплених частин та великого відкритого селища. Висловлювалися й ін. припущення щодо локалізації Р., але вони не підкріплюються археол. джерелами та відкинуті наукою.

Можливо, Р. був збудований за київ. кн. *Святослава Ігоровича* чи навіть за княгині *Ольги.* Місто контролювало гирло р. Рось і закривало водний шлях до *Києва.* Вперше Р. згаданий 980. Тоді *Володимир Святославич* прийшов із *Новгорода Великого* і обложив Київ, де княжив його старший брат *Ярополк Святославич.* Той не витримав облоги й побіг до Р. Швидко по тому Р. обложило військо Володимира. Тривала облога привела до голоду серед людей Ярополка. *«Повість временних літ»* згадує: «І стався голод великий у місті, і є притча досі: "біда, мов у Родні"». Володимир заманив Ярополка до свого табо-



А.М. Роговцева.

ру, де вірні йому *варяги* забили старшого брата. Більше джерела про Р. не згадують.

Літ.: *Беляшевский Н.Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. «Киевская старина», 1892, т. 36; *Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень. К., 1968; *Толочко П.П.* Киевская земля. В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975.

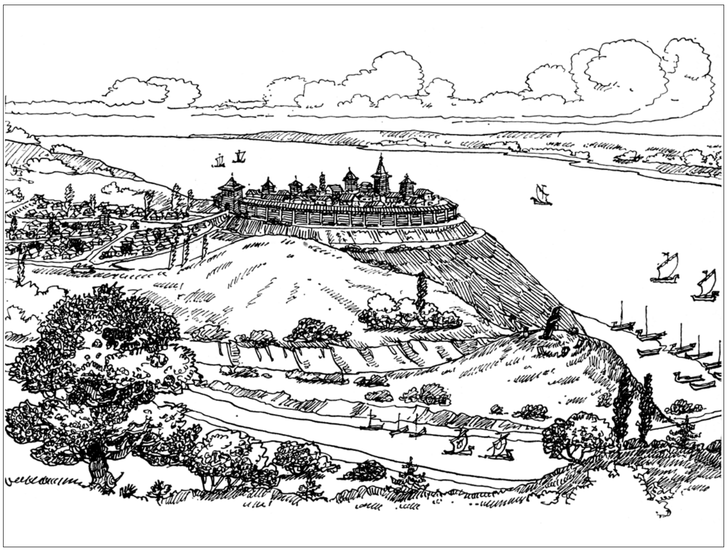
М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.



Герб роду Родзянок.

РОДЗЯ́НКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя Івановича** Родзянки (1652—1734), хорольського *сотника* (1701—04) та миргородського полкового *обозного* (1723—34), який підписав Коломацькі чолобитні. Син засновника роду — **Степан Васильович** (1687—1736) — також посідав уряд хорольського сотництва (1723—35), а потім був миргородським полковим обозним (1735—36). Сотником хорольським (1735—68) та миргородським полковим обозним (1772—79) був і онук Василя — **Єремій Степанович** (р. н. невід. — п. бл. 1786). 1779 він пожалуваний чином малорос. полковника. Ін. онуки також посідали чільні уряди: **Іван Степанович** старший (р. н. невід. — п. до 1786) — гадяцького полкового судді (1738 — бл. 1760), а **Семен Степанович** (бл. 1721 — до 1800) — миргородського (1740-ві — 1752) та гадяцького (1755—59) полкового осавула. Ще два — **Василь Степанович** (бл. 1727 — до 1800) та **Іван Степанович** молодший (р. н. невід. — п. до 1784) — були *військовими канцеляристами.* На правнуках Василя Івановича рід розділився на полтавську та катеринославську гілки.

До полтавської, більш чисельної, гілки, належали — **Семен Омелянович** (1782 — бл. 1808), поет і перекладач, член Дружнього літ. т-ва (1801—04), приятель В.*Жуковського*, братів О.*Тургенєва* й А.Тургенєва та ін., та **Аркадій Гаврилович** (1793—1846), поет, член т-ва «Зелена лампа» та дійсний член Вільного т-ва любителів рос. словесності (1825), близький приятель О.*Пушкіна*, Г.Державіна, С.Аксакова, Т.*Шевченка* та багатьох декабристів. Обидва були широко відомі своїм укр. патріотизмом та різким ставленням до політики Рос. імперії щодо України. На літ. поприщі були відомі **Віра Гаврилівна** (бл. 1796 — р. с. невід.), поетеса, яка друкувалася в «Дамському журналі», та дружина її брата, капітана **Михайла Гавриловича**, — Марія Сергіївна, уроджена Ахлебініна (бл. 1808 — 1891). **Микола Васильович** (1817—71) уславився держ. кар'єрою. Він був дійсним статським радником (1864), олонецьким (1857—59) та псковським (1859—67) віце-губернатором і томським *губернатором* (1869—71). Його дружина Аделаїда Олексіївна, уроджена Зубова (1830—93), — письменниця, яка писала під псевдонімом А.Тальцева, та начальниця Київ. ін-ту шляхетних дівчат. Із



Родень. Реконструкція Г. Мезенцевої.



В.І. Родзянко (1652—1734). Портрет роботи невідомого художника. 1730.

цієї ж гілки походили: **Валеріан Павлович** (1846—1904), дійсний статський радник (1899), прокурор Симбірського окружного суду (із 1877); **Олексій Валеріанович** (1876—1944), статський радник (бл. 1910), віце-губернатор Каліської (1914—15, 1916—17) та Ломжинської (1915—16) губерній, на еміграції, громадський діяч; **Валентин Миколайович** (бл. 1868 — після 1914), ентомолог, власник найкращої колекції бабок Київщини й Харківщини та автор наукових праць з одонатології; **Сергій Андрійович** (1884—1934) — холмський комісар (див. *Губернські комісари*) за часів *Української Центральної Ради* та *Української Держави.*

Із катериносл. гілки походять: **Михайло Петрович** (1788—1828), генерал-майор (бл. 1823), учасник антинаполеонівських кампаній, нач. Пд. округу Корпусу жандармів (1827—28), його дружина — Катерина Володимирівна, уроджена Квашніна-Самаріна (1794—1877), фрейліна імператорського двору (1816), кавалерська дама ордену св. Катерини (1859) та начальниця Училища ордену св. Катерини в *Санкт-Петербурзі* (1939—77), їхній син — **Володимир Михайлович** (1820—93), генерал-лейтенант (1879), пом. начальника штабу Корпусу жандармів (1868—71) та офіцер з особливих доручень при шефові жандармів (1862—68, 1871—80), член Попечительської ради закладів громад. догляду в

С.-Петербурзі (із 1880) та керуючий Петропавловською лікарнею (1880—84), їхні онуки — **Микола Володимирович** (1852—1918), генерал-лейтенант (1904), нач. штабу Фінляндського військового округу (1901), військ. губернатор і командуючий військами Уральської області, наказний отаман Уральського козац. війська (1905—08); **Павло Володимирович** (1854—1932), генерал-майор (1917), учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*, під час російсько-япон. війни 1904—05 очолював заснований власним коштом летучий лазарет, шталмейстер імператорського двору (1904), почесний голова Сергієвського правосл. братства (з 1912), учасник *Білого руху*, член *Збройних сил Півдня Росії*; та **Михайло Володимирович** (1859—1924), політ. і громад. діяч, новомосковський повітовий предводитель дворянства (1886—96), голова катериносл. губернської земської управи (1900—06), член Держ. ради Рос. імперії (1906—07), депутат від Катеринославської губернії 3-ї та 4-ї *Державної думи Російської імперії*, голова з 1911 3-ї та 4-ї Держ. думи, голова Тимчасового к-ту Держ. думи, лідер партії *октябристів*, учасник *Білого руху,* мемуарист; син Миколи Володимировича — **Сергій Миколайович** (1878—1949), громад. і політ. діяч, депутат 4-ї Державної думи Рос. імперії. Старший син Павла Володимировича — **Володимир Павлович** (1878—1965), на еміграції — громад. діяч та мемуарист, середній — **Олександр Павлович** (1879—1970), кавалергард, генерал-лейтенант (1919), учасник I світ. війни, командував 17-ю кавалерійс. д-зією (1917—18), учасник Білого руху, пом. генерала від інфантерії М.Юденича, командував Пн. корпусом (1919), а потім — Пн.-Зх. армією (1919—20), емігрував до США, відомий спортсмен, учасник міжнародних змагань із кінного спорту, а молодший — **Павло Павлович** (1880—1965), кавалергард, полковник (1916), учасник Білого руху, був представником Великої Британії при адміралові О.*Колчаку*, емігрував у Велику Британію, де заснував



М.В. Родзянко (1859—1924).

школу кінного спорту, відомий спортсмен, учасник та переможець міжнар. змагань, автор книги з техніки кінної їзди. Із родини Михайла Володимировича відомі: його дружина — Анна Миколаївна, уроджена княжна Голіцина (1859—1929), голова попечительської ради Єлизаветинського т-ва сестер милосердя Червоного Хреста (1916), старший із синів — **Михайло Михайлович** (1884—1956), автор книги «Правда о зарубежной церкви» (Париж, 1954), а також статей, присвячених церк. співу, онук — **Володимир Михайлович** (1915—99), еміграційний реліг. діяч, журналіст та письменник, під іменем Василь став єпископом Вашингтонським (1980) та Сан-Франциським і Західноамериканським (1980—84), його дружина — Марія Василівна, уроджена Колюбаєва (р. н. невід. — п. 1978), реліг. діячка, вела реліг. програму на студії Бі-Бі-Сі, ін. онук — **Олег Михайлович** (н. 1923) — інженер-будівельник, професор Бронкського комунального коледжу Нью-Йоркського ун-ту (1959—61), член багатьох реліг. і культурологічних рос. т-в США, його дружина — Тетяна Олексіївна, уроджена Лопухіна (н. 1928), — д-р рос. літератури Нью-Йоркського ун-ту (1972), викладач рос. мови та літератури в Рос. школі Норвичського ун-ту (1973—95), директор Ін-ту ім. О.Толстої (з 1998), член культурологічних та релігійних рос. т-в США. Другий син Михайла Володимировича — **Микола Михайлович** (1888—1941) — за часів I світ. війни очолював передовий загін Червоного Хреста, брав участь у Білому русі, в еміграції — громад. діяч, зокрема, Ген. секретар Рос. еміграційного к-ту (1935—36), його дружина — Лідія Ерастівна, уроджена де Опік (1898—1975), — художниця, громад. і реліг. діячка рос. еміграції, директор старчого будинку в Ле-Перре-сюр-Марн (під Парижем, 1958—66); дружина третього із синів Михайла Володимировича — **Георгія Михайловича** (1890—1918), розстріляного *більшовиками* в *Києві*, — Тетяна Миколаївна, уроджена княжна Яшвіль (1892—1933), — художниця та громад. діячка, свій маєток Сунки (нині село Смілянського р-ну Черкас. обл.) перетворила на центр кустарних промислів, під час громадян. війни 1918—22 працювала в орг-ціях Червоного Хреста, емігрувала до Чехословаччини, де була членом-засновником Археол. ін-ту ім. Н.Кондакова та керівником емалевої майстерні ім. кн. М.Тенишевої при ньому.

Рід Р. внесений до 6-ї частини Родовідних книг Полтав. та Катериносл. губерній, а герб — до 6-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Голубцов В.В., Руммель В.В.* Родословный сборник русских дворянских фамилий, т. 2. СПб., 1877; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Федорченко В.* Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов. Красноярск—М., 2004.

В.В. Томазов.

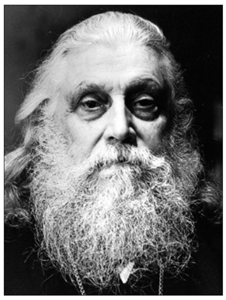
РОДИ́МЦЕВ Олександр Ілліч (08.03.1905—13.04.1977) — воєначальник, генерал-полковник (1961). Двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1945). Н. в с. Шарлик (нині село Оренбурзької обл., РФ) в сім'ї селянина. Із 1927 — в Червоній армії. 1932 закінчив Військ. школу ім. Всесоюзного ЦВК. Брав участь у громадян. війні в Іспанії (1936—37), де був відомий під псевдонімом «капітан Павлі-



П.В. Родзянко (1854—1932).



О.П. Родзянко (1879—1970).



Єпископ Василій (Володимир Михайлович Родзянко) (1915—1999).

то». Після повернення до *СРСР* командував кавалерійс. полком, а після закінчення Військ. академії ім. М.Фрунзе в *Москві* (1939) призначений помічник командира кавалерійс. д-зії. 1940 — учасник *радянсько-фінляндської війни 1939—1940.* Упродовж 1941—45 служив на *Південно-Західному фронті*, Донському, Сталінградському фронтах, *Степовому фронті*, *Воронезькому фронті*, *Другому Українському фронті* та *Першому Українському фронті* як командир 5-ї повітрянодесантної бригади (1941), 87-ї стрілец. д-зії (із 1942 — 13-та гвардійська), 32-го гвард. стрілец. корпусу (1943—45). Війська під командуванням Р. відзначилися в оборонних боях під *Києвом* (1941), під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ; 1942), у Нижньосилезькій наступальній операції 1945, *Берлінській наступальній операції 1945* та Празькій наступальній операції 1945. Вдруге звання Героя Рад. Союзу удостоєний за форсування р. Одер в районі Лідена (Польща).



О.І. Родимцев.

1947 закінчив Вищі академічні курси при Академії Генерального штабу, командував військами Південносибірського військ. округу, Пн. військ. округу, був військ. аташе в Албанії, із 1966 — консультантом групи ген. інспекторів міністерства оборони СРСР.

Автор книг: «Твої, Вітчизно, сини» (1962), «Люди легендарного подвигу» (1964), «На останньому рубежі: Записки командира дивізії» (1964), «Машенька із Мишоловки» (1964), «На берегах Мансанареса і Волги» (1966), «Гвардійці стояли на смерть» (1973), «Під небом Іспанії» (1974), «Добровольці-інтернаціоналісти» (1976).

Депутат ВР РРФСР 2-го скликання та ВР СРСР 3-го скликання. Почесний громадянин міст *Кіровоград* та Волгоград.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Літ.: Герои и подвиги, кн. 3. М., 1965; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Советская военная энциклопедия, т. 7. М., 1978; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Окороков А.* Русские добровольцы. М., 2007.

І.І. Поїздник.



Будинок у м. Київ по вул. Володимирській, 42, де розміщувався клуб «Родина». Фото 2009.

«РОДИ́НА» — укр. клуб, заснований у *Києві* місц. національно свідомою інтелігенцією 11 серпня 1911. Завданням «Р.» була організація лекцій, рефератів, вистав, подорожей та ін. Головою «Р.» був відомий укр. громад. діяч і визначний композитор М.В.*Лисенко.* Його світ. ім'я та високий авторитет у сусп-ві змушували царських чиновників досить поблажливо ставитися до «Р.» Крім того, укр. слово «родина», тобто сім'я, рос. сановники сприймали як рос. слово «Ро́дина», тобто «Батьківщина», і це також позитивно впливало на їхнє ставлення до «Р.» У перший рік свого існування «Р.» не мала власного помешкання, і це дуже негативно позначалося на інтенсивності її діяльності. До жовтня 1912 «Р.» як укр. культурно-освіт. осередок значно поступалася київ. *«Українському клубу»*, в якому згуртувалися найкращі сили місц. інтелігенції. Але коли в жовтні 1912 «Український клуб» було закрито царськими властями за те, що він, начебто, розповсюджував нелегальну літературу, то його помешкання, переважна більшість членів перейшли до «Р.», після чого її діяльність значно пожвавішала. Клуб «Р.» проіснував до серед. 1914.

Літ.: *Лысенко О.* Микола Лысенко: Воспоминания сына. М., 1960.

О.В. Лисенко.

РОДОВІ́ДНІ КНИ́ГИ — один з актів дворянського стану Рос. імперії (разом із «Загальним гербовником дворянських родів Всеросійської імперії», жалуваними грамотами на *дворянство* та дворянськими списками, що надсилалися до Герольдії). Запроваджені згідно з «Жалуваною грамотою на права, свободи та переваги шляхетному російському дворянству», виданою рос. імп. *Катериною II* 21 квітня 1785 (див. *Жалувана грамота дворянству 1785*).

Складання та ведення Р.к. здійснювалося за територіальним принципом і доручалося губернським *дворянським депутатським зборам* разом із губернським *предводителем дворянства.* Для складання і ведення губернської Р.к. повітові предводителі дворянства повинні були скласти алфавітні списки дворянських родів свого *повіту*, а в подальшому — вести списки прибулих до повіту дворян та народжених дворянських дітей чол. статі.

Книга поділялася на 6 частин: у 1-шу частину потрапляли роди жалуваного та дійсного дворянства; у 2-гу — роди, що отримали дворянство за військ. чинами; у 3-тю — роди, що отримали дворянство за цивільними чинами чи через нагородження орденами; у 4-ту — іноз. дворянство; у 5-ту — титуловані роди; у 6-ту — старовинні шляхетні роди, що мали дворянську гідність понад сто років. До кожної частини роди заносилися за абетковим принципом.

Губернські дворянські депутатські збори вносили роди до Р.к. на основі незаперечних доказів двома третинами голосів. Після внесення дворянського роду в родовідну книгу збори видавали грамоту, засвідчену підписами та печаткою. Спочатку передбачалося, що остаточне вирішення питання про внесення до Р.к. буде в компетенції *дворянських зборів*. Однак згодом ці права

перебрала на себе Герольдія Правительствуючого Сенату, як і функцію виготовлення та видачі дворянської грамоти.

У Р.к. вносилися тільки спадкові дворяни, що мали нерухоме майно в межах *губернії*. Дворяни, які доводили свій стан за родоводом та не мали нерухомого майна, записувалися в книгу тієї губернії, де їхні предки колись тримали маєтності. Дворяни, що отримали спадкове дворянство за вислугою, як і прибулі до Рос. імперії шляхетні роди, вносилися за бажанням до родовідної книги будь-якої губернії.

Діти дворян потрапляли до Р.к. через окрему процедуру — долучення до роду. Для цього батьки повинні були надавати документи про внесення їхнього роду до родовідної книги та завірені метричні свідоцтва про народження дитини в законному шлюбі.

Записи в Р.к. неоднорідні в плані інформативності. Якщо рід претендував на внесення до 6-ї частини родовідної книги, то запис може містити до кількох десятків осіб, що належать до 5—6-ти поколінь роду. У 2-й та 3-й частинах, як правило, записано одну родину, а інколи — навіть взагалі одну особу, що отримала право на дворянство. Однак це зовсім не означає, що до 2-ї та 3-ї частин вносилися тільки «молоді» дворянські роди, тут багато було і старовинних. Просто їхні представники чи не зуміли, чи не схотіли збирати докази для приєднання своєї гілки до осн. стовбуру роду. Тому часто траплялася така ситуація, коли представники одного й того ж роду опинялися в різних частинах родовідної книги.

Сьогодні Р.к. зберігаються в обласних архівах тих міст, які колись були губернськими центрами, та фонді департаменту Герольдії Правительствуючого Сенату (ф. 1343) в Рос. держ. істор. архіві в *Санкт-Петербурзі*.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. було видано списки дворян, внесених до губернських Р.к., у т. ч. *Волинської губернії*, *Київської губернії*, *Чернігівської губернії*, *Полтавської губернії*, *Подільської губернії*.

Укр. козацько-старшинські роди та *шляхта* також потрапили до Р.к. Акт введення Р.к. був останнім у процесі перетворення *козацької старшини* на рос. дворянство.

Літ.: *Рикман В.Ю.* Дворянское законодательство Российской империи. М., 1992; *Шурляков С.В.* Генеалогические материалы в архивах Украины. В кн.: Летопись Историко-родословного общества в Москве, вып. 2 (46). М., 1994; *Думин С.В.* Списки дворянских родов Российской империи по губерниям: Библиографический указатель. Там само, вып. 3 (47). М., 1994; *Анисимова И.А.* Обзор дворянских родословных книг, хранящихся в фонде Департамента Герольдии (РГИА, ф. 1343, оп. 51). «Генеалогический вестник», 2001, вып. 4; *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: Історіографія та джерела (друга половина 17 — початок 21 ст.). К., 2006.

В.В. Томазов.

РОЄ́НКО Віктор Каленикович (18.03.1919—16.10.2010) — підприємець, громад. діяч, меценат. Н. в с. Антонівка (нині село Уманського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї вояка Армії УНР. Після закінчення середньої школи в *Умані* навч. у військово-мор. уч-щі (*Одеса*), вивчав кримінальне право. Під час *Другої світової війни* був підпільником *Організації українських націоналістів*. Потрапив до *гестапо*, був в'язнем концтабору. 1947 опинився у Бельгії, де став студентом юридично-екон. ф-ту Лювенського ун-ту, після закінчення якого відвідував лекції із соціальної економіки в Ун-ті Баффало (США; закінчив 1954).

Переїхав до Канади 1950, де почав працювати економістом в амер. фірмі. 1958 в Онтаріо (Канада) заснував страхову компанію «В.Роєнко Іншуренс ЛТД» (президент і правний дорадник), яка згодом стала однією з найбільших у Канаді.

Був активним діячем Укр. нац. об'єднання, Укр. стрілец. громади, головою Всесвітньої ради прихильників УНР у Канаді. Від часу створення Уряду УНР на еміграції (1948) виконував функцію безпарт. посла (депутата); був ген. секретарем парламенту УНР на еміграції, заст. міністра військ. справ УНР на еміграції. Член Світ. конгресу вільних українців (із 1991 — *Світовий конгрес українців*) від часу його заснування (1967), упродовж багатьох років член його секретаріату.



В.К. Роєнко.

Один із активних учасників створення Українського вільного козацтва (у Німеччині), Союзу колишніх укр. вояків (у Бельгії), Ради укр. комбатантських організацій, що об'єднувала укр. емігрантські угруповання Зх. Європи, США та Канади. Від 1980 — голова Спілки колиш. укр. вояків у Канаді. Очолював православну громаду церкви Святого Юрія Переможця у Грінзбі (пров. Онтаріо, Канада). Був уповноваженим Укр. всесвітньої координаційної ради в Канаді зі збирання коштів на відбудову Свято-Михайлівського Золотоверхого собору.

Один із рицарів-засновників Лицарського ордену архістратига Михаїла в Україні. Його зусиллями формувалося Велике пріорство цього ордену в Канаді, яке він очолював. Мав титул графа, який ствердив йому Патріарх Київський і всієї Руси-України *Філарет* (1999). Р., єдиного з українців, за гуманітарну працю для всього людства нагороджено Візантійським орденом (*Ватикан*).

Член Ради Музею ЗС України (від 1996), якому активно сприяв у час його становлення. Президент науково-методичного центру «Україна—Діаспора» (від 1996).

Автор кількохсот статей на громад. та політ. теми, друкованих у різний час у часописах «Промінь», «Новий шлях», «*Самостійна Україна*», «Вінніпег трібюн», «Садбурі Стар», «Гамільтон Спектатор» та ін.

Від 1990 його пожертви на розбудову Укр. д-ви (посольство України в Канаді, військо, шпиталі, дитячі заклади, школи, вид-ва) склали 1 млн канад. доларів.

П. у м. Гамільтон (Канада).

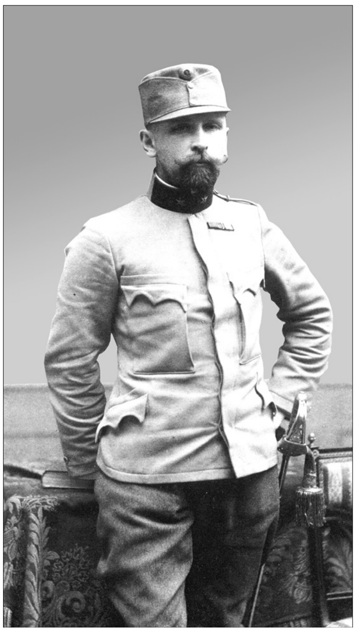
Праці: «Розвідка і контррозвідка в Другій світовій війні» (1947, Німеччина), «Як діють большевицькі агенти в Європі та на американському континенті» (1949, Бельгія), «Лівий напрям,

шлях до зради» (1949, Бельгія), «Друга світова війна: 1939—1945» (1994, Київ), «Україна або смерть» (1997, Київ).

Літ.: Історія українців Канади. Б/м, 1984; «Лицарство», 2002, № 5 (6).

І.І. Винниченко.

РОЖАНКО́ВСЬКИЙ Теодор (14.02.1875—12.04.1970) — громадський, політ. і військ. діяч. Н. в м. *Сокаль*. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту, працював суддею Турківського округу. 1913 обраний послом (депутатом) *Галицького крайового сейму* від *Української національно-демократичної партії*. Після початку *Першої світової війни* увійшов до організаційно-координаційного центру зі створення Бойової управи Легіону Українських січових стрільців (серпень—вересень 1914 — командир *Легіону Українських січових стрільців*; жовтень 1914 — березень 1915 — командир Коша УСС; березень 1915 — листопад 1918 — заст. командира Коша УСС). 18 жовтня 1918 обраний до складу Укр. нац. ради у Львові (див. *Українська національна рада ЗУНР*); під час *українсько-польської війни 1918—1919* очолював Станіславську військ. округу, отаман (майор) *Української Галицької армії*; 1919—20 — військ. аташе дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в Чехословаччині. У 1920—30-х рр. працював адвокатом у *Львові*.



Т. Рожанковський.

Останні роки прожив у США.

П. у м. Віхавкен (шт. Нью-Джерсі, США).

Літ.: *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990.

В.І. Головченко.



М.М. Роженко.

РОЖЕ́НКО Микола Маркович (н. 01.02.1936) — історик масового терору в *СРСР*, філософ, публіцист. Д-р філософських наук, професор. Дійсний член Академії наук вищої школи України (із 2000, відділення математики). Н. в с. Западинці (нині село Летичівського р-ну Хмельницької обл.). За протест проти арештів В.*Стуса*, Є.Пронюка та В.Лісового звільнений 15 серпня 1972 з Ін-ту філософії АН УРСР й адміністративно висланий із *Києва*.

Член науково-методичної ради Всеукр. т-ва політв'язнів і репресованих (до 1998; голова — М.Щербак). З ініціативи Р. із 1992 т-во проводило щорічні «Липневі читання» (відбулося 12 засідань), матеріали яких друкувались окремими виданнями. Активно займається просвітницькою діяльністю.

Гол. праця Р. — мартиролог розстріляних у роки масового терору й відданих землі в *Биківні* «Сосни Биківні свідчать» (кн. 1—4, 6, 1999—2005), томи якого складено за різним планом. Ініціював постановку наук. проблем, підготувавши причинки до словників «Матеріали до "Нюрнбергу-2": Замовники і виконавці злочинів у Биківні», «Внесок сіл і міст Київщини у Биківнянський людомогильник "ворогів народу" 1936—1941 рр.», хронологічний список розстріляних «Хроніка Биківнянського лісу 1936—1941 рр.» (т. 1—4, 6). На основі першоджерел провів дослідження «УВО і "Справа УВО"» (т. 6), «Репресована наука Радянської України» (т. 6). Ідучи слідом за членом-засновником *Української Гельсінської групи* М.*Руденком*, досліджує закономірності терору, особливості практики реабілітації репресованих. Задокументував реакцію близьких і родичів розстріляних, які зверталися з листами до КДБ, встановлювали меморіальні таблички на деревах у биківнянському лісі тощо.

Трактуючи кладовище в Биківні як всеукр. меморіал жертв комунізму, ввів до свого покажчика також відомості про осіб, похованих у *Сандармосі* (М.*Зеров*, М.*Куліш*), *Москві* (Ф.*Конар*) та ін. Заклав фактографічну основу до створення заповідника «Биківнянські могили».

Автор численних праць із фізики й квантової логіки, а також історії 20 ст.

Лауреат премії ім. Василя Стуса (2000).

Праці і тв.: Інститут філософії чи ВПШ?: Відкритий лист академікові В.І. Шинкаруку. «Самостійна Україна», 1991, № 15, жовтень; Про феномен українського шістдесятництва. Там само, 1995, ч. 3; Трагедія академіка Юринця. К., 1996; «Я був таким же патріотом-українцем, як всі українці...» (до 50-річчя арешту і мученицької смерти Вільгельма Габсбурга). «Зона», 1997, № 12; Микола Щербак. Там само, 1998, № 13; Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства, кн. 1—4, 6. К., 1999—2003, 2005 (т. 1 у співавт.); Спецдозвіл на пам'ять: Про заборону на дослідження архівів колишнього КГБ. «Політика і культура», 2000, № 27 (62), 1—7 серпня.

Літ.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; *Шаповал Ю.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001; *Білокінь С.* Що говорила пам'ять землі, коли були закриті архіви: Биківня й Вінниця в історіографії терору. В кн.: Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Документи та матеріали. К., 2007.

С.І. Білокінь.

РОЖИ́ЩЕ — місто *Волинської області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція. Населення 13,5 тис. осіб (2001).

Перша достовірна згадка про Р. як село у володінні Луцької єпископії (у *Волинському воєводстві*) належить до 1545. (Достовірність грамоти кн. *Любарта* 1322, де згадується Р., сумнівна.) 1567 король польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунд II* Август надав

луцькому єпископові Марку Жоравницькому дозвіл на локацію містечка, але перша спроба виявилася невдалою, і вже 1580 Р. згадується як село. 1598 луцький єпископ Кирило *Терлецький* отримав новий *локаційний привілей* для Р. Місту надавалися *магдебурзьке право*, *герб*, було дозволено проводити два *ярмарки* на рік. 1777 в Р. облаштував резиденцію греко-катол. єпископ Кипріян Стецький. Після 3-го поділу *Речі Посполитої* (1795) Р. відійшло до Рос. імперії. Після скасування унійного єпископату (1826) маєток належав різним світським особам.

1832 поблизу Р. оселилися нім. переселенці (ткачі), які заснували колонію Вовнянка (пізніше увійшла в межі містечка). На поч. 19 ст. тут були збудовані кілька суконних підпр-в. Розвиткові поселення посприяло буд-во поблизу Р. залізниці *Київ—Варшава*. На 1899 в місті проживало 3,6 тис. осіб, працювало кілька десятків дрібних пром. підпр-в.

Під час *Першої світової війни* Р. займали австро-нім. підрозділи (червень 1915), рос. війська (липень 1916). У жовтні 1917 встановлено рад. владу. У роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* містечко почергово займали німецькі (лютий 1918), польс. війська (весна 1919, вдруге — у вересні 1920), Червона армія (влітку 1920). Після укладення *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* Р. увійшло до складу Польщі, належало до Луцького пов. Волин. воєводства. На 1921 із 3263 мешканців містечка більшість складало єврейс. населення.

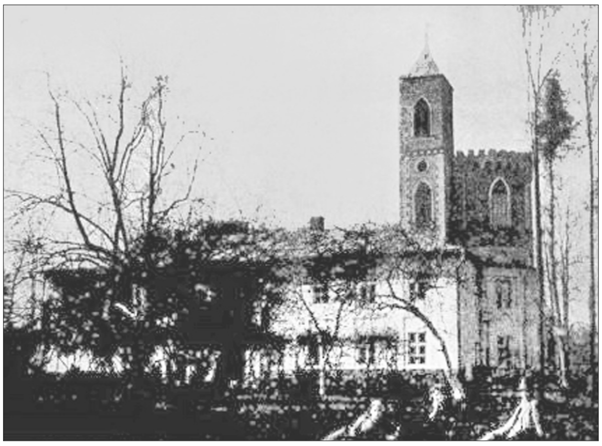
23 вересня 1939 Р. зайняли підрозділи Червоної армії, поселення отримало статус с-ща міськ. типу і стало районним центром Волин. обл. УРСР (грудень 1939). Із 26 червня 1941 до 20 березня 1944 окуповане нім. військами. 1989 Р. зараховане до категорії міст районного підпорядкування.

Літ.: *Братчиков А.* Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях, т. 2. Житомир, 1869; Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 6. К., 1883; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929; *Kukiz T.* Madonny Kresowe i inne obrazy sakralne z Kresów w diecezji gliwickiej. Wrocław, 1997; *Заяць А.* До історії правової локації українських міст XVI — першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. «Архіви України», 2001, № 4—5; *Костюк М.П.* Німецькі колонії на Волині (XIX — початок XX ст.). Тернопіль, 2003; Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рожище і рожищенці в історії Волині та України: Проблеми волинезнавства: Матеріали XXIII обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції: Луцьк—Рожище, 23 травня 2007 р.: Науковий збірник, вип. 23. Луцьк, 2007; Незалежний культурологічний часопис «Ї», № 49: Волинський усе-світ. Львів, 2007.

О.В. Андрощук.

РОЖНЯ́ТІВ — с-ще міськ. типу *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. в долині р. Дуба (прит. Чечви, бас. Дністра), за 7 км від залізничної ст. Рожнятів. Населення бл. 4 тис. осіб (2010).

Уперше згадується в грамоті кн. *Федора Любартовича* 1411 як село в Жидачівському пов. (у складі Галицької землі), пізніше — як містечко із замком, центр Рожнятівського ключа (див. *Ключ*). Імовірно, ще до виникнення Р. існувало с. Стара Вісь (Старе Село), яке згодом стало передмістям Р. Восени 1648 замок здобули повстанці С. *Височана*. Від кінця 17 ст. і до *Першої світової війни* Р. — власність графів Скарбеків. Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі австрійської провінції Галичина. Наприкінці 18 ст. став значним торгово-ремісничим осередком, в околицях розвивався видобуток солі. 1785 офіційно отримав міські права. У 19 ст. з'явилися дрібні пром. підпр-ва. 1910 в Р. було 3,6 тис. мешканців. З осені 1914 до травня 1915 Р. окупований російськими військами, із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, із травня 1919 — під контролем польс. військ, за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* відійшов до Польщі, 1921—39 — у Долинському пов. Станіславського воєводства, 1939 у складі *Західної України* приєднаний до УРСР, із 1940 — с-ще міського типу, райцентр Станіславської обл. Із 1 липня 1941 до 28 липня 1944 окупований гітлерівською Німеччиною, перебував у складі дистрикту *«Галичина»*. Під час окупації була знищена єврейс. громада міста.



Рожнятів. Палац Скарбеків. Фото кінця 19 ст.

Істор. споруда: палац Скарбеків (18—19 ст.) на місці замку.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; *Михайлів Л.* Рожнятів і околиці. Снятин, 2000; Рожнятів. В кн.: Культурологічний часопис «Ї», вип. 48: Гебрейський усе-світ Галичини. Львів, 2007.

Д.Я. Вортман.

РО́ЗАНОВ Василь Федорович (чернече ім'я — Гавриїл; 26.01. 1781—08.09.1858) — церк. діяч, правосл. архієпископ, історик. Н. в Костромській губ. Навч. в Костромській і Троїцько-Лаврській семінаріях. Після завершення останньої вчителював у Костромській семінарії, де став префектом. 1811 прийняв чернечий постриг, призначений префектом Вологодської семінарії і архімандритом Спасо-Каменського монастиря. Став бакалавром Петерб. духовної академії. 1814 — ректор Вологодської семінарії та настоятель Спасо-Прилуцького монастиря. 1819 — законовчитель 1-го кадетського корпусу. 1820 — настоятель Ярославського Толгського монастиря і ректор Ярославської семінарії. 1821—28 — єпископ Орловський і Севський. 1828—37 — єпископ (із 1832 — архієпископ) Катерино-



Архієпископ Гавриїл (Розанов).

славський, 1837—48 — Херсонський і Таврійський (в *Одесі)*, 1848—57 — Тверський і Кашинський. 1857 звільнений із правом кер-ва Калязіним монастирем. 1858 переведений до Желтикова монастиря (поблизу Твері; нині місто в РФ).

Найактивніший період життя Р. припав на час перебування в Україні. Багато уваги архієпископ приділяв церк. освіт. закладам — поліпшив матеріальну базу катериносл. семінарії, відкрив семінарію, парафіяльне та повітове уч-ща в Одесі (1838) та заснував жін. монастир при Одеській Архангело-Михайлівській церкві з уч-щем для навчання і виховання малолітніх дівчат-сиріт і дочок священнослужителів — перший такий заклад на пд. України.

Ще в Орлі (нині місто в РФ) виявив інтерес до історії старожитностей. Із Катеринославом (нині м. *Дніпропетровськ*) пов'язаний початок наук. діяльності — зайнявся збиранням відомостей (документів у церк. закладах, переказів старожилів) про історію пд. України, чим сприяв розгортанню істор. студій у краї. В Одесі став одним із перших членів *Одеського товариства історії і старожитностей*, на сторінках кількох перших томів «Записок...» якого вмістив низку праць із церк. історії краю — «Переселення греків із Криму в Азовську губернію та заснування Готфійської і Кафійської єпархії» (1844), «Залишки християнських цінностей у Криму, саме у Феодосійському повіті» (1844), «Хронологіко-історичний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської» (1848), «Уривок оповіді про Новоросійський край із оригінальних джерел здобутий» (1853), «Продовження нарису про Новоросійський край: Період з 1787 по 1837-й рік» (1863). Наук. доробок Р. виходить за межі церк. історії і має ширший контекст, надаючи відомості з історії заселення краю, заснування міст, територіального устрою і *Запорозької Січі*. У Твері продовжував писати розпочаті праці, а також намагався стимулювати розвідки з історії тамтешньої єпархії.

П. у Желтиковому монастирі.

Праці: Историческая записка о пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса, 1838; Устное повествование бывшего запорожца, а ныне жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842; Историческая записка о заложении в Екатеринославе соборного храма и начала самого города. Одесса, 1846; Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского, т. 1—2. М., 1854; Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Тверь, 1857.

Літ.: *Мурзакевич Н.* Епархиальные архиереи Новороссийского края. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 9. Одесса, 1875; *Журба О.І.* Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) — історик і археограф Південної України. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Х., 1995; *Його ж.* Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гаврила (В.Ф. Розанова) в Південній Україні. В кн.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 1. Дніпропетровськ, 1997; *Діанова Н.М.* Науково-релігійна спадщина архієпископа Гаврила (Розанова) як джерело з історії Південної України. В кн.: Релігія і Церква в історії України: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. Полтава, 2006.

В.М. Хмарський.

«РОЗБУДО́ВА ДЕРЖА́ВИ» — щоквартальний бюлетень Об'єднання студентських т-в нац. солідаризму «Зарево», заснованого в Німеччині у травні 1949. Видавався у Мюнхені (Німеччина; 1949—50), Монреалі (Канада; 1951—54), Клівленді (США; 1954), Денвері (США; 1955—57). Першопочатково виходив під назвою «Зарево: Бюлетень» під впливом *Організації українських націоналістів* (мельниківців). Назву «Р.д.» запроваджено після переїзду до Монреаля. Усього вийшло 22 номери. Редактором видання 1949—54 був М.Д.*Антонович*, а з 1954 — Б.Винар. Бюлетень друкував праці членів наук. секції «Зарева» з актуальних питань новітньої історії України, розвитку укр. нац. руху, політико-екон. проблем *СРСР*, а також критичні огляди наук. і політ. літератури. До кола авторів належали: А.*Жуковський,* Л.-Р.*Винар*, М.*Плав'юк*, Б.Феденко. Співробітники квартальника згодом створили *Українське історичне товариство.*

Літ.: *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 1. Мюнхен, 1985.

О.О. Кураєв.

«РОЗБУДО́ВА НА́ЦІЇ» — друкований орган Проводу укр. націоналістів (ПУН), заснований у січні 1928 на базі ж. «Національна думка» (орган *Групи української національної молоді*). Рішення щодо видання «Р.н.» було прийняте 1-ю конференцією укр. націоналістів 3—7 листопада 1927 з метою координації дій існуючих націоналістичних орг-цій та угруповань і підготовки Конгресу укр. націоналістів. Відігравав визначну роль у поширенні ідей укр. *націоналізму.*

Назву отримав за однойменною статтею Д.*Андрієвського*, опублікованою в ж. «Національна думка» (1927). До 1929 виходив як місячник, пізніше — як двомісячник. Формальний видавець журналу — М.*Сціборський*, гол. редактори — В.*Мартинець* та П.Кожевників (редагував ч. 2 і 3 за 1928). Редакція до квітня 1929 містилася в Берліні (Німеччина), пізніше — у Празі (Чехословаччина). Друкувався легально в Празі в друкарні «Легіографія» накладом 1—1,5 тис. примірників. Адмініструванням та друком «Р.н.» займався О.Бойків, із 1930 — В.Забавський.

Журнал отримували представницькі центри *Організації українських націоналістів* у Брно, Подєбрадах (обидва міста в Чехословаччині), *Стамбулі*, Софії (Болгарія), Загребі (*Югославія*), Люксембурзі (Вел. герцогство Люксембург), Женеві (Швейцарія), Берліні, Данцигу (нині м. Гданськ, Польща), Каунасі (Литва), Шанхаї (Китай). На західноукр. землях та на території УРСР розповсюджувався нелегально.

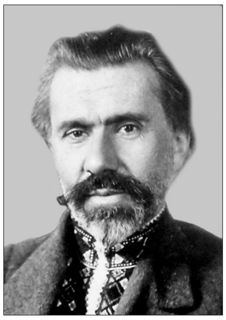
Журнал поділявся на рубрики: ідеологія, політика, філософія, економіка, військ. справи, військ. мемуаристика, літ. критика, хроніка націоналістичного руху, україніка, бібліографія та ін. Містив офіц. заяви, комунікати, постанови ПУН, статті провідних ідеологів укр. націоналізму. Опрацьовані членами ред. колегії ідейно-політ. та програмні засади націоналістичного руху після опублікування на сторінках «Р.н.» набували характеру догм. До ред. колегії «Р.н.» входили: Д.Андрієвський, Ю.*Вассиян*, М.*Капустянський*, Є.*Коновалець*, В.Мартинець, З.*Кузеля*, С.Чучман, М.*Кушнір* (друкувався під псевд. Богуш-Дніпрянський), П.*Макаренко* (псевд. — Булавенко), О.*Мицюк*, М.Масюкевич (псевд. — Райгородський), Є.*Онацький* та ін. Спорадично в «Р.н.» друкувалися М.*Гнатишак*, В.Галан, О.*Бойдуник*, М.*Омелянович-Павленко*, М.Селешко, Зенон *Пеленський*, С.*Ленкавський* та ін.

Припинив вихід восени 1934 разом з органом УВО—ОУН «*Сурма*» у зв'язку з репресіями в Чехословаччині та Німеччині, зумовленими атентатом бойовика ОУН на міністра внутр. справ Польщі Б.*Пєрацького*.

Літ.: *Мартинець В.* Українське підпілля: Від УВО до ОУН: Спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Б/м, 1949; *Його ж.* Українська націоналістична преса. В кн.: Організація українських націоналістів, 1929—1954 рр. Б/м, 1955; *Кость С. та ін.* Нариси з історії української військової преси. Львів, 1998; *Стасюк О.* Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць, вип. 7. Львів, 2000.

О.Й. Стасюк.

РОЗВАДО́ВСЬКИЙ В'ячеслав Костянтинович (24.09.1875—18.01. 1943) — живописець і педагог. Н. в м. *Одеса.* Навч. в Одес. рисувальній школі (1890—94), згодом — у петерб. Академії мист-в (1894—1900). Був учнем А.*Куїнджі.* За картину «На Україні» Р. отримав звання художника. До найвідоміших його праць належать полотна «Над Дніпром» (1900), «Жнива», «Ой не світи, місяченьку», «Гопак», «Гуцулка» (1904), «Катерина» (поч. 20 ст.), «Подруги», «Млин» (обидва 1905), «Каракулівництво». У творчості дотримувався традицій реалістичного мист-ва. Став організатором пересувних виставок на території України. Протягом 1904—05 влаштував 4 виставки, маршрути яких пролягли по великих містах, містечках і селах *Правобережної України*, *Лівобережної України* та *Херсонської губернії.* Їх відвідало бл. 140 тис. глядачів. 1906 проведення виставок було заборонено через підозру властей у революц. діяльності Р. Одночасно з організацією виставок Р. заснував 1905 у *Кам'янці-Подільському* художню школу з інтернатом для сільс. дітей. Царський уряд 1912 вислав Р. до Середньої Азії.



В.К. Розвадовський.

П. у м. Ташкент (нині столиця Узбекистану).

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 2. К., 1970; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX століття. К.—Одеса, 1990.

Т.І. Лазанська.

РОЗВИ́НУТИЙ СОЦІАЛІ́ЗМ — ідеологема, запроваджена в життя з метою знешкодження руйнівного впливу третьої програми КПРС (1961) на комуніст. ідеологію.

Приступаючи до соціально-екон. перетворень, В.*Ленін* скористався тим, що основоположники марксизму вкладали в поняття *соціалізму* і *комунізму* однаковий зміст (заміну приватної власності на засоби вир-ва загальнонародною, а товарно-грошових відносин і ринку — плановим розподілом), але поділяли безкласове сусп-во за рівнем розвитку продуктивних сил на дві фази. На першій, соціаліст., фазі сусп-во могло розподіляти між виробниками обмежену кількість матеріальних благ залежно від їхнього трудового вкладу: від кожного — за його здібністю, кожному — за його працею. На вищій, комуніст., фазі досягнутий розквіт продуктивних сил забезпечував принципово ін. принцип розподілу матеріальних благ: від кожного — за його здібністю, кожному — за його потребами. Отже, рад. люди мусили витримувати тимчасові, як стверджували пропагандисти, труднощі, маючи на горизонті перспективу заможного і щасливого життя.

Приймаючи *Конституцію СРСР 1936*, Й.*Сталін* заявив про перемогу соціалізму і поступовий перехід до комунізму. Соціаліст. принцип розподілу матеріальних благ був зафіксований як у цій Конституції (ст. 12), так і в усіх респ. конституціях. Розділ І *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937* (12 статей) був без змін запозичений із Конституції СРСР 1936. Комунізм, який мав забезпечити заможне і щасливе життя, залишався на горизонті.

Виступаючи в жовтні 1961 на XXII з'їзді КПРС, М.*Хрущов* указав, що Конституція СРСР 1936 застаріла. У новій Конституції, на його думку, треба було відобразити факт створення в *СРСР* загальнонар. д-ви й викласти стратегію розгорнутого буд-ва комунізму. У доповіді про нову, третю за рахунком, програму КПРС він заявив, що за 10 років, у 1971, СРСР випередить США за екон. потенціалом, а до 1980 його продуктивні сили досягнуть розквіту, здатного в основному забезпечити комуніст. принцип розподілу матеріальних благ. «Щоб підготувати суспільство до принципів комунізму, — говорив він, — треба добитися гігантського рівня продуктивних сил, створити достаток матеріальних і духовних благ. А для цього потрібний певний час. Чаша комунізму — це чаша достатку, вона завжди повинна бути наповнена по вінця. Кожний повинен вносити до неї свій вклад і кожний із неї вичерпувати. Було б непоправною помилкою декретувати запровадження комунізму, коли не визріли всі необхідні умови. Якби ми оголосили, що вводимо кому-

нізм в умовах, коли чаша ще далеко не повна, то довелося б черпати не по потребах. Ми б тільки скомпрометували ідеї комунізму, підірвали ініціативу трудящих і затримали рух до комунізму. Ми керуємося строго науковими розрахунками. А розрахунки показують, що за 20 років ми побудуємо в основному комуністичне суспільство».

Прийнята цим з'їздом програма КПРС зависла тягарем над ідеологами Кремля, тому що її детальні цифрові прогнози уже в серед. 1960-х рр. виявилися примарними. Було вирішено вилучити програму із пропагандистського обігу й на певний час забути про перегляд Конституції.

У листопаді 1967 в доповіді Л.*Брежнєва*, присвяченій ювілею більшовицького перевороту, «П'ятдесят років великих перемог соціалізму» уперше з'явилася ідеологема Р.с. Під ним розуміли смугу розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-ті рр. соціалізмом і повним комунізмом, коли матеріальні й культ. блага розподілятимуться між громадянами за потребами. Заднім числом М.Хрущов був засуджений за легковажне ігнорування Р.с. як об'єктивно існуючого етапу комуніст. буд-ва.

60-ту річницю більшовицького перевороту ідеологи Кремля вирішили ознаменувати прийняттям нової Конституції. На XXV з'їзді КПРС в березні 1976 Л.Брежнєв оголосив, що питання про «Конституцію розвинутого соціалізму» цілком назріло. У жовтні 1977 позачергова сесія ВР СРСР прийняла нову Конституцію. В її преамбулі Р.с. характеризувався як закономірний етап на шляху до комунізму. У звітній доповіді Л.Брежнєва на XXVI з'їзді КПРС (лютий 1981) підкреслювалося, що концепція Р.с. допомогла партії уточнити й конкретизувати шляхи і строки реалізації програмних цілей. Генсек особливо підкреслив, що ця концепція допомагає визначенню стратегії і тактики партії на тривалий істор. період.

Літ.: Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. К., 1937; XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза: 17—31 октября 1961 года: Стенографический отчет, т. 1. М., 1962; *Брежнев Л.И.* Пятьдесят лет великих побед социализма. М., 1967; *Игнатовский П.А.* Развитой социализм: Общественно-экономическая динамика. М., 1974; Конституция СССР. М., 1977; Материалы XXVI съезда КПСС. М., 1981; *Ким М.П.* Проблемы теории и истории реального социализма. М., 1983; Конституції і конституційні акти України. К., 2006.

С.В. Кульчицький.

РОЗДІ́Л (до 1992 — Роздол) — с-ще міськ. типу Миколаївського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Колодниця (прит. Дністра), за 5 км від залізничної ст. Новий Розділ. Населення 2,7 тис. осіб (2011).

Р. заснував 1569 шляхтич Мацей Чернейовський на полі під назвою Розділ і переніс цю назву на нове місто. Р. стояв на шляху з *Перемишля* до *Галича*, що сприяло його швидкому розвиткові. У 1-й пол. 17 ст. місто перейшло до Станіслава Жевуського, який перетворив його на свою резиденцію, розпочав будівництво замку. Восени 1648 при підході військ Б.*Хмельницького* і татар до Р. *шляхта* втекла, а *міщани* після короткої облоги здали місто татарам. 1704 розпочалося буд-во мурованого замку-палацу з парком. 1745 Р. отримав *магдебурзьке право*. Від 2-ї пол. 18 ст. місто славилося кінним заводом, обробкою червоного вапняку, вир-вом полотна, пива та горілки.

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Р. відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). У 1-й пол. 19 ст. Р. перейшов до родини Лянцкоронських, які збудували в місті цегельню, тартак (лісопильню), олійню, броварню і кузню. 1874—1903 К.Лянцкоронський перебудував і реконструював палац. До 1939 в палаці зберігалася збірка старожитностей і картин, а також б-ка родини Лянцкоронських. 1880 в Р. велика пожежа знищила значну частину міста, але воно швидко відбудувалося. На поч. 20 ст. тут мешкало 4,7 тис. осіб.



Розділ. Замок-палац Жевуських-Лянцкоронських. Фото початку 21 ст.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто ввійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 18 травня 1919 Р. зайнятий польськими військами. 1919—39 належав Польщі. У вересні 1939 зайнятий Червоною армією. Від 1939 — у складі УРСР. 1940 отримав статус с-ща міського типу. Наприкінці червня 1941 захоплений *Вермахтом*, включений до складу *Генеральної губернії*. У липні 1944 Р. здобутий військами *Першого Українського фронту*. У повоєнні роки в палаці відкрили санаторій «Розділ». Поблизу Р. 1950 відкрито родовище сірки, яке розробляється з 1958. На базі робітн. с-ща при гірничо-хімічному підпр-ві виникло місто Новий Розділ.

Пам'ятки арх-ри: палац Жевуських—Лянцкоронських (18—19 ст.), броварня (19—20 ст.).

У Р. виріс і згодом помер І.*Кревецький*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Лаба В.П.* Історія міста Розділ від найдавніших часів до 1939 року. Львів, 1998; *Войтович Л.* Доля і недоля міста Роздолу. В кн.: Миколаївщина: Збірник наукових статей, т. 3. Львів, 2006.

В.І. Дмитрук.



Р. Роздольський.

РОЗДО́ЛЬСЬКИЙ Роман (псевдоніми — Прокопович, П.Сук, Тенет, В.С. та ін.; 18.07.1897—20.10.1967) — історик і громад. діяч. Син Осипа Роздольського, відомого укр. етнографа і класичного філолога. Н. в м. *Львів*. Навч. у Львів., Празькому і Віденському ун-тах. Співзасновник орг-ції «Інтернаціональна революційна соціал-демократична молодь» (1918) — попередниці коmуніст. руху в *Західній Україні*. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* — військовик *Української Галицької армії*. 1919 — 1-й секретар Тимчасового ЦК Комуністичної партії Східної Га-

личини. 1921—22 — редактор ж. «Наш стяг». Один із засновників й ідеологів *Комуністичної партії Західної України*, член її ЦК. 1929 виключений з її членів за відмову перейти на парт. роботу до Львова. 1927—31, перебуваючи у *Відні*, був наук. співробітником Ін-ту марксизму-ленінізму в Москві. Під час розколу КПЗУ 1928—29 пристав до національно зорієнтованого крила (т. зв. КПЗУ-більшості, або «васильківців»). У Відні працював над збором матеріалів до історії економіки *Галичини* у складі Австрійс. імперії. 1929 там же захистив дис. на тему: «Проблема неісторичних народів у К.Маркса і Ф.Енгельса» і одержав наук. звання д-ра політ. наук. 1934—39 жив у Львові й працював в ун-ті на кафедрі екон. історії відомого польс. економіста Ф.*Буяка*. Після встановлення в Зх. Україні більшовицької влади 1939 виїхав до *Кракова*, де, однак, 1942 за переховування євреїв заарештований *гестапо* і став в'язнем концтаборів в *Освенцімі*, Равенс-брюці, Оранієнбурзі. 1947 переїхав до США, де поселився в м. Детройт (шт. Мічиган, США) і зайнявся наук. роботою.

Автор бл. 50-ти наук. праць переважно з соціально-екон. історії та сусп. рухів у Сх. Європі 18—19 ст., зокрема й Україні. Зокрема: «Wspólnota gminna w Galicji Wschodniej i jej zanik» (Львів, 1936; нім. пер. вийшов 1958); «Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II: Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte» (Варшава, 1961); «Stosunki poddańcze w byłej Galicji» (Варшава, 1962, t. 1—2; нім. пер. вийшов 1992); «Nowe dokumenty do historii zniesienia pańszczyzny w Galicjiw r. 1848» («Przegląd Historyczny», 1962, nr. 1); «Die Bauernabgeordneten im Konstituirenden österreichischen Reichstag, 1848—1849» (Відень, 1976). Із ділянки марксології опублікував праці «Friedrich Engels und das Problem der "geschichtlosen" Völker: Die Nationalitätenfrage in der Revolution 1848—1849 im Lichte der "Neuen Rheinischen Zeitung"» («Archiv für Sozialgeschichte», bd. 4. Ганновер, 1964; 2-ге нім. вид. — у 1979, іспанський пер. — 1980, англ. пер. — 1986); «Zur Entstehungsgeschichte der Marxischen "Kapital"» (Франкфурт-на-Майні, 1968, переклад англ., франц., італ., іспанською, двома скандинавськими, сербо-хорватською та япон. мовами). У західноєвроп. наук. літературі Р. вважається представником неомарксизму.

П. у м. Детройт.

Літ.: *Грицак Я., Химка І.-П.* Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського. В кн.: Україна модерна, ч. 2—3. Львів, 1999; *Грицак Я.* Роздольський Роман. В кн.: Довідник з історії України. К., 2002.

Ф.І. Стеблій.

РО́ЗЕНБЕРГ Альфред (Alfred Rosenberg; 12.01.1893—16.10.1946) — політичний і партійний діяч нацистської Німеччини, один з ідеологів Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei; NSDAP; рос. — НСДАП), райхсляйтер. Н. в м. Ревель (нині м. Таллінн, Естонія). Батько Р., ремісник, який наприкінці життя займався торгівлею, походив із кіл балт. німців, нац. приналежність матері остаточно не відома, що пізніше в керівних колах Німеччини стало приводом для чуток про недостатньо нім. походження Р., а зараз є предметом дискусій в історіографії. Крім німецької, володів французькою та рос. мовами. До 1918 Р. був підданим Рос. імперії, у Ревелі закінчив Петровське реальне уч-ще, освіту інженера-архітектора отримав у Ризькому політех. ін-ті, евакуйованому влітку 1915 до *Москви* через окупацію Риги (нині столиця Латвії) нім. військами. Отримавши на поч. 1918 диплом, після невдалої спроби оселитися в Ревелі переїхав до Мюнхена (Німеччина). Після знайомства з Д.Екартом підпав під вплив т-ва «Туле» і став прибічником антисемітських та радикально націоналістичних поглядів. Восени 1919 познайомився з А.*Гітлером*, 1920 вступив до НСДАП. Із 1921 — редактор газ. «Народний оглядач» («Völkischer Beobachter») — друкованого органу НСДАП, із 1923 — гол. редактор. Із того часу в політ. колах Німеччини вважався одним із найкращих знавців Росії та *СРСР*, *більшовизму* як політичного та ідеологічного феномену. Після «Пивного путчу» 1923 певний період формально очолював НСДАП, але не зміг зберегти її єдність. У 1920-х рр. займався письменством, критикував існуючий післявоєнний політ. устрій Німеччини, агітував за повернення різних прав нім. народу та відновлення чистоти й гідності нації, пропагував ідею боротьби із загрозою з боку більшовизму та сіонізму. 1928 заснував «Союз боротьби за німецьку культуру» («Der Kampfbund für deutsche Kultur»). 1930 був обраний до райхстагу, 1933 отримав звання райхсляйтера. 1933 очолив Зовнішньополіт. відомство НСДАП (Das Auβenpolitische Amt der NSDAP), що серед іншого займалося збиранням переважно політ. інформації, яка публікувалася в зарубіжній пресі, пропагувало *нацизм* за кордоном. Із поч. 1934 — Уповноважений фюрера у справі нагляду за заг. ідейним та ідеологічним навчанням і вихованням у НСДАП (Der Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP). Для позначення сукупності всіх служб останнього в наук. літературі подекуди вживають збірну назву «Відомство Розенберга» (Das Amt Rosenberg). 1940 ініціював створення *Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга* (Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) та Вищої школи (Die Hohe Schule) — майбутнього парт. ун-ту. 17 липня 1941 призначений А.Гітлером головою *Міністерства окупованих східних територій* (Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), про що офіційно було проголошено 17 листопада 1941, і залишався на цій посаді до арешту представниками союзних військ у травні 1945.

Неофіційне звання «ідеолога партії» Р. здобув завдяки тому, що багато його ідей стали підґрунтям значної частини програмних положень НСДАП. До поч. 1940-х рр. включно видав кілька десятків брошур і опублікував сотні статей у пресі, переважно ідеологічного антисемітського, антибільшовицького, расистського змісту, а також щодо розвитку націонал-соціаліст. думки, історії, к-ри, нім. зовн.



А. Розенберг.

політики та ін. Вплинув на розвиток теорії расової чистоти нім. народу та на цьому підгрунті — обгрунтування права на його панівне становище серед ін. народів, висловлювався щодо необхідності завоювання «життєвого простору» на схід від Німеччини, боротьби із загрозою більшовизму, що начебто уособлював у собі СРСР, оскільки, як вважав Р., більшовицька революція 1917 в Росії стала наслідком світ. єврейс. змови, метою якої було досягнути світ. панування і яка тепер загрожує Європі. Багато ідей Р., особливо щодо понять «раса», «народність», «культура» та ін., вплинули на погляди А.Гітлера, хоча останній розділяв не всі думки Р. Під впливом ідей Х.-С.Чемберлена, зокрема щодо *арійців* (під якими розумілися герм. народи), поданих як творці і носії світ. к-ри, та євреїв, що начебто уособлюють протилежні руйнівні сили, Р. написав та 1930 опублікував свою найвідомішу працю — «Міф XX століття» («Der Mythus des 20. Jahrhunderts»). Але ставлення до Р., його політ. поглядів, ідеологічних міркувань, навіть «Міфу XX століття» в політ. середовищі було неоднозначним — із 2-ї пол. 1930-х рр. зростало ставлення до Р. з боку впливової частини оточення А.Гітлера як до слабкого ідеолога та політика. Так само неоднозначно постать Р. розглянута в післявоєнній історіографії — від висвітлення його особистості як маловпливової постаті без особливого політ. хисту в 1960-х — на початку 1970-х рр. до визначення Р. як впливового ідеолога націонал-соціалізму наприкінці 20 — на поч. 21 ст.

Після окупації частини території СРСР наголошував на необхідності послаблення СРСР не лише шляхом відокремлення від нього окремих держ. утворень — насамперед України та Білорусі, котрі могли б у майбутньому стати союзниками Німеччини, залежними від Райху, а й підтримки ін. народів, що історично підпали під вплив Росії та пізніше проживали в Рад. Союзі. Подібна політика підтримки мала бути реалізована в наданні цим народам, у першу чергу українцям, обмежених прав: на розвиток власної к-ри та формування нац. самосвідомості в певних рамках, на самоуправління (нижча і частково середня ланка), на окремі елементи державності тощо. Наголошував на необхідності пом'якшеного ставлення до укр. народу з політ. міркувань. Розгорнуту Німеччиною кампанію з експлуатації екон. ресурсів України мотивував тим, що необхідно посилити позиції Третього райху на Сході та підтримувати боротьбу з рад. д-вою. Але через відмінності в поглядах щодо управління окупованими сх. територіями увійшов у гострий конфлікт з Е.*Кохом*, райхскомісаром України, який проводив жорстку репресивну політику щодо укр. населення. Останній користувався прихильністю А.Гітлера та його оточення, тому помірковані погляди Р. не були належним чином сприйняті А.Гітлером і не дістали підтримки, як і політика його мін-ва.

Восени 1946 засуджений Міжнародним військ. трибуналом у Нюрнберзі (Німеччина) до страти через повішення, страчений разом з ін. нацистськими воєнними злочинцями в ніч на 16 жовтня 1946.

Тв.: Der Mythus des 20. Jahrhunderts : Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München, 1933. Перевидання: Миф XX века: Оценка духовно-интеллектуальной борьбы нашего времени. Таллинн, 1998.

Літ.: *Hart F.* Th. Alfred Rosenberg: Der Mann und sein Werk. München, 1942; *Kaiser W.J.* Das Rechts- und Staatsdenken Alfred Rosenbergs. Köln, 1964; *Chandler A.R.* Rosenberg's Nazi Myth. New York, 1968; *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. New York, 1973; *Baumgärtner R.* Weltanschauungskampf im Dritten Reich: Die Auseinandersetzung der Kirchen mit Alfred Rosenberg. Mainz, 1977; *Nova F.* Alfred Rosenberg: Nazi Theorist of the Holocaust. New York, 1986; *Molau A.* Alfred Rosenberg: Der Ideologe des Nationalsozialismus: Eine politische Biografie. Koblenz, 1993; *Blum-Minkel Ch.* Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Hamburg, 1995; *Bärsch C.-E.* Die politische Religion des Nationalsozialismus: Die religiösen Dimensionen der NS-Ideologien in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler. München, 2002; *Piper E.* Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe. München, 2005; *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. München, 2006; *Гурулев С.А.* Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге. «Вопросы истории», 2006, № 5; *Zellhuber A.* «Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...»: Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941—1945. München, 2006.

Н.Г. Кашеварова.

РОЗКУРКУ́ЛЕННЯ ПОЛІ́ТИКА — один із методів побудови соціалізму, застосований рад. владою в доколгоспному селі. Починаючи свою революцію, *більшовики* повинні були налагодити нетоварну змичку між націоналізованою пром-стю і дрібнотоварним сільс. госп-вом. Для цього треба було кардинально змінити соціальний статус тих, кого вони зневажливо називали «дрібною буржуазією», — дрібних землеробів і виробників-кустарів. «Головне питання революції, — підкреслював В.*Ленін*, — полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів». У парт. програмі 1919 названі ці методи: «РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці». Твердження про продуктивність праці було маскувальним. Великі підпр-ва у формі *радгоспів* і *комун сільськогосподарських* повинні були налагодити нетоварну змичку з «командними висотами» економіки. Однак спроби загнати селян у радгоспи і комуни, які мали місце 1919—20, провалилися. В.Ленін визнав, що «мріяти про перехід до соціалізму і колективізації не доводиться», і перейшов до *нової економічної політики*.

Готуючи передумови суцільної *колективізації сільського господарства*, Й.*Сталін* запровадив т. зв. уральсько-сибірський метод хлібозаготівель. План заготівель розкладався по селах, і бідняки, які не мали хліба, на сході визначали, хто мусить його здавати. Заготівлі на засадах «демократич-

ного» самообкладання використовувалися для розпалювання «класової боротьби» на селі. «Ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, — говорив він на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б) у квітні 1929, — освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну політичну армію на селі».

28 червня 1929 Всерос. ЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР. Груповий опір розкладці передбачав конфіскацію майна і депортацію засуджених у віддалені регіони СРСР. Восени 1929 в УСРР було розкуркулено 15 тис. сел. дворів.

21 січня 1930 Й.Сталін виступив у газ. «Красная звезда» із заявою про застарілість схваленої XV з'їздом ВКП(б) політики обмеження й витіснення капіталіст. елементів села і повідомив про перехід рад. влади до політики *«ліквідації куркульства як класу»*. Контури цієї політики визначилися постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Селян, які мали бути репресовані, поділили на 3 категорії. До першої зараховували «контрреволюційний актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселятися за межами колг. масивів.

На тлі розкуркулення, яке було терористичною акцією, спрямовуваною на залякування тих середняків та бідняків, які не бажали ставати колгоспниками, розпочалася кампанія суцільної колективізації села. Ще 5 січня 1930, тобто за 25 днів до постанови про розкуркулення, ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву».

Операція розкуркулення проводилася чекістами з 18 лютого до 10 березня 1930 і охопила 29 *округ* УСРР, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 госп-во заг. чисельністю 92 970 осіб. Принагідно повідомлялося, що чекісти завершили підготовку до виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округ УСРР («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»).

Усього за станом на 10 березня в УСРР було розкуркулено 61 887 госп-в. На період весняної сівби експропріація заможних госп-в припинилася. У квітні спец. комісії перевірили правильність висилки розкуркулених сімей у райони Півночі. Було розглянуто 10 495 заяв і встановлено, що 943 госп-ва розкуркулено неправильно. Їм було дозволено повернутися у своє село, конфісковане майно поверталося або відшкодовувалося сільрадою. Так створювалася видимість законності.

Ізольовані один від одного, селяни-власники не могли протистояти держ. апарату й своїм односельцям із числа бідняків та наймитів, яких апаратники нацьковували на них. Коли ж незаможники не погоджувалися виконувати нав'язувану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, злиденний майновий стан не гарантував їм безпеки. Кмітливі чиновники винайшли для таких бунтарів політ. неологізм «підкуркульник», що давало змогу репресувати їх як «куркулів».

На початку червня 1930 експропріація сел. госп-в здійснювалася вже в 450 *районах* з наявних 583. Заг. кількість зруйнованих госп-в сягнула 90 тис. Переважна частина розкуркулених сімей залишалася на місцях. Вони повинні були селитися групами від 10 до 50 осіб у спеціально збудованих виселках. Кожній сім'ї планувалося надати мінімум засобів вир-ва й земельну ділянку. За задумом, осн. с.-г. роботи мали виконуватися об'єднаними зусиллями, для чого утворювалися ланки-п'ятихатки. Адм. влада у виселках належала комендантові, призначеному райвиконкомом. Проте буд-во виселків виявилося мертвонародженою ідеєю. За даними 150 районів, де до кінця 1930 розкуркулили по третій категорії 28,3 тис. сімей, на виселках проживало тільки 3,7 тис. сімей, у своїх селах залишалося 17,3 тис., а всі інші вибули в невідомому напрямку. 1931 розкуркулених уже не направляли на виселки (бракувало коштів, щоб їх будувати), а всіх депортували в пн. регіони СРСР, де швидко і переважно на примусовій праці розвивалася лісова пром-сть.

Силові методи заштовхування селян у ледь замасковані комуни викликали повсюдні стихійні хвилювання, особливо масштабні — в Україні. У березні 1930 в УСРР було зареєстровано 2945 хвилювань, у Центр. Чорноземній обл. — 737, на Пн. Кавказі — 335. Щоб не зірвати весняну сівбу і заспокоїти село, Й.Сталін оголосив, що селяни мають право на присадибне госп-во і можуть вільно виходити з *колгоспів*, якщо цього бажають. Дозволом скористалися майже половина колгоспників. У колгоспах залишилася біднота, яка не брала участі у вир-ві товарної продукції. Такі колгоспи були економічно нецікаві для влади, й у вересні 1930 Й.Сталін дав директиву відновити «колгоспний рух».

Щоб організувати такий «рух», місц. влада знову повинна була знаходити «куркулів» для показового репресування, і цього разу — серед ін. селян. Грудневий (1930) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У дав установку: «Нещадний наступ на глитая по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації». Комісія політбюро ЦК КП(б)У, яка була створена для розгортання нової кампанії з розкуркулення під кер-вом П.*Любченка*, поставила питання про депортацію 40 тис. госп-в (160 тис. осіб).

Повторна кампанія розкуркулювання готувалася з урахуванням досвіду 1930. Відповідну законодавчу базу забезпечив 12-й

Всеукр. з'їзд рад (лютий—березень 1931). У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» він поставив вимогу «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу». 29 травня 1931 секретар ЦК ВКП(б) П.*Постишев* розіслав у республіки, краї та області виготовлені на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (у них вписувалися чорнилом прізвище секретаря парт. к-ту, регіон вселення і кількість сел. сімей, що підлягала виселенню). Депортація здійснювалася блискавичними темпами. 12 червня особий відділ ОДПУ повідомляв, що 4 ешелони з України вже вивантажені на місці призначення (усіх укр. «куркулів» вивозили в Уральську обл.), а 7 ешелонів перебувають у дорозі.

Із 2-ї пол. 1931 масове розкуркулення припинилося, бо в ньому більше не було потреби. У кампанії колективізації, яка проводилася 1931, гол. роль відіграло не розкуркулення, а репресивне оподаткування. Одноосібники обкладалися непідйомними податками, але при вступі в колгосп звільнялися від них. Усього в кампанії розкуркулення 1930 з України було депортовано 31 593 і в кампанії 1931 — 32 127 госп-в (до 250 тис. осіб).

На XIII з'їзді КП(б)У в січні 1934 П.Постишев назвав цифру розкуркулених госп-в — бл. 200 тис. (до 800 тис. осіб). Однак ця цифра досить підозріло збігалася з кількістю госп-в, що їх стат. органи 1927 подавали як куркульські (204 тис.).

Сел. госп-ва знищувалися шляхом продажу майна з торгів у разі невиконання «зобов'язань» по хлібозаготівлях або несплати індивідуальних податків (т. зв. експертне оподаткування найзаможніших селян). У січні 1930 було опубліковано постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби з хижацьким забоєм худоби». Відповідно до неї селяни, які вирізали власне поголів'я та підбурювали до цього інших, засуджувалися до позбавлення волі або виселення у віддалені регіони. Багато госп-в ліквідувалися з волі їхніх власників. Не маючи змоги господарювати на землі, селяни подавалися в міста, на новобудови.

Статистика засвідчує, що між початком 1930 й кінцем 1931, коли розкуркулення відбувалося найбільш інтенсивно, зникло 282 тис. дворів. Усього за 1928—31 кількість сел. дворів в Україні скоротилася на 352 тис. Це не означає, що шляхом розкуркулення або тиску на селян, за якого вони самі тікали в міста, було ліквідовано саме таку кількість дворів. У всі ці роки під впливом природного росту чисельності населення відбувалося зростання кількості госп-в, яке певною мірою компенсувало втрати. Отже, справжнє число розорених госп-в є більшим, ніж засвідчена статистикою підсумкова цифра.

Літ.: Основные вопросы сплошной коллективизации: Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. М., 1930; Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935. М., 1957; *Davies R.W.* The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929—1930. Cambridge, Massachusetts, 1980; Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. М., 1989; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К.—Едмонтон, 1991; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; Колективізація і голод на Україні: 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. К., 1992; *Lynne V.* Peasant rebels under Stalin: Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. New York — Oxford, 1996; Судьбы российского крестьянства. М., 1996; *Васильєв В., Лінн В.* Колективізація і селянський опір на Україні. Вінниця, 1997; *Каліниченко В.В.* Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. Х., 1997; *Шаталіна Є.П.* Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928—1932 рр.). К., 1997; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы, т. 2—3. М., 2000—01; *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР: Большевики и крестьяне: 1917—1933. М., 2001; *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история Советской России в 30-е годы: Деревня. М., 2001; Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Davies R.W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931—1933. Palgrave, 2004; Історія українського селянства: Нариси, т. 2. К., 2006; *Верт Н.* Террор и беспорядок: Сталинизм как система. М., 2010; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 2. К., 2011; История сталинизма: Крестьянство и власть. М., 2011.

С.В. Кульчицький.

РО́ЗНЕР Іонас Германович (25.02.1924—25.03.1980) — історик. Доцент (1963), д-р істор. н. (1967). Н. в м. *Чернівці.* Походив із робітн. родини. Учасник німецько-рад. війни 1941—45. До 1947 — військ. перекладач. Від 1947 навч. в Чернів. ун-ті. Закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту (1951). Викладав історію в школах м. *Київ.* Старший лаборант, молодший наук. співробітник відділу історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР (1959—63). 1959 захистив канд. дис. на тему: «Яїцьке козацтво напередодні селянської війни 1773—75 рр. під керівництвом О.Пугачова». Учень В.*Голобуцького.* Доцент Київ. ін-ту нар. госп-ва (1963—69). Захистив докторську дис. на тему: «Козацтво у селянській війні 1773—1775 рр.» у Ленінгр. ун-ті (1967). Старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР (1969—80).

Автор праць з укр. та рос. історії 16—18 ст., зокрема низки студій, присвячених сел. рухам та козац. повстанням, російсько-укр. зв'язкам 17—18 ст. та ін., а також розвідок про соціально-екон. погляди діячів 18 ст. (Самовидця, Я.*Козельського* та ін.), оглядів іноз. наук. літератури та джерел. Відводив особливе місце полемічним змаганням на укр. землях кінця 16 — поч. 17 ст. у формуванні настроїв протесту нар. мас. Наголошував на аскетичному побутуванні запороз. козацтва, яке розглядав як передумову їхньої сусп. організації. Обстоював думку про виключну роль дипломатичних взаємин *Гетьманщини* та Росії в східноєвроп. історії серед. 17 ст., наслідком яких стало визнання України як самостійної політ. одиниці. Висвітлював участь козацтва в сел. рухах 16—18 ст., зокрема підкреслював, що досить часто ідеалом козацько-сел. рухів було встановлення безстанового «козацького» устрою. Вважав, що у 18 ст. — у «золоту добу просвітницького абсолютизму» — різко загострилося соціальне протистояння, яке кінець-кінцем спричинило криваву Сел. війну 1773—75. Тримався тези, що се-

лянсько-козац. рухи підштовхнули рос. царат до кардинальної реорганізації козацтва, зокрема до перетворення його на привілейований та замкнутий військово-землеробський *стан*, який виконував поліційні, охоронні та колонізаційні функції на кордонах імперії Романових. Підтримував зв'язки з польс., румун., угор. та франц. вченими.

П. у м. Київ.

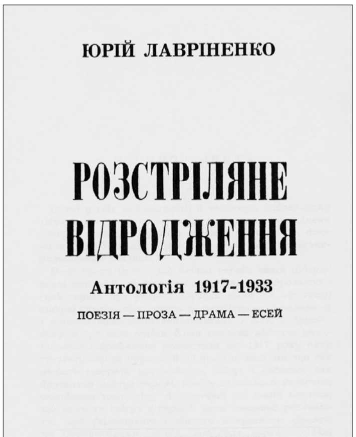
Праці: Яицкое казачество накануне крестьянской войны 1773—1775 годов. «Вопросы истории», 1958, № 10; Історичні журнали Румунської Народної Республіки (1956—1958 рр.). «УІЖ», 1959, № 3; Северин Наливайко, руководитель крестьянско-казацкого восстания 1594—1596 гг. на Украине. М., 1961; Угорщина вчора і сьогодні. К., 1962; Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966; Яик перед бурей: Восстание 1772 года на Яике — предвестник Крестьянской войны под руководством Е. Пугачева. М., 1966; Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI—XVIII вв. «Вопросы истории», 1970, № 8; Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) і «Універсалу до селян» (1768 р.). В кн.: Історія народного господарства та економічної думки УРСР, вип. 6. К., 1971; Историческое и социально-экономическое значение различных форм крестьянского движения на Украине XVIII в. В кн.: Симпозиум по аграрной истории Восточной Европы: Тезисы докладов, т. 1. М., 1972; Соціально-економічні вимоги представників українського шляхетства і козацької старшини в 60-х рр. XVIII ст. В кн.: Історія народного господарства та економічної думки УРСР, вип. 7. К., 1972; Омелян Пугачов і Україна. «УІЖ», 1973, № 9; Казачество в Крестьянской войне под предводительством Е.И. Пугачева (по данным русской и иностранной историографии XVIII—XIX вв.). В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: Проблемы, поиски, решения. М., 1974; Про суспільно-економічні погляди філософа Я.П. Козельського і депутата комісії 1768 р. майора Я.П. Козельського. В кн.: Історія народного господарства та економічної думки УРСР, вип. 8. К., 1974; Участь українців у селянській війні 1773—1775 рр. «УІЖ», 1974, № 4; Селянська війна 1773—1775 рр. у Росії та її вплив на Україну. «УІЖ», 1974, № 12; Про соціально-економічні погляди літописця Самовидця. В кн.: Історія народного господарства та економічної думки УРСР, вип. 9. К., 1975; Славний син башкирського народу (до 225-річчя з часу народження Салавата Юлаєва). «УІЖ», 1977, № 9; Освободительная война 1648—1654 гг. и Россия. «Вопросы истории», 1979, № 4; Російсько-українські економічні зв'язки в період визвольної війни 1648—1654 рр. В кн.: Історія народного господарства та економічної думки УРСР, вип. 13. К., 1979.

Літ.: Рознер Іонас Германович (некролог). «УІЖ», 1980, № 6; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

«РОЗСТРІ́ЛЯНЕ ВІДРО́ДЖЕННЯ» — 1) упорядкована Ю.*Лавріненком* антологія, яка з'явилася друком у серпні 1959 за ініціативою й заходами видавництва «Kultura» й Instytutu literackiego (Париж), які очолював Є.*Ґедройц*, як т. XXXVII бібліотеки «Kultury» — накладом у 2 тис. примірників. Підготовку видання ініціював Є.Ґедройц листом у Нью-Йорк до Ю.Лавріненка від 19 листопада 1957. Первісно Є.Ґедройц мав намір включити до антології окремим розділом і вірш «Пісня про Україну» Ю.*Лободовського*, але згодом відмовився від цього задуму, визнавши слушним суто укр. характер видання («Пісня про Україну» опублікована 1959 окремим виданням, паралельно — польс. оригінал і укр. переклад С.*Гординського*).

У підготовці «Р.в.», що тривала 18 місяців, укладачеві надали допомогу літературо- й мовознавці укр. еміграції Ю.*Шевельов* (Шерех), Л.Лиман, І.*Кошелівець*, політолог Г.*Костюк* та ін. До книги увійшли твори, опубліковані в УСРР до 1933, які згодом були заборонені й, за словами укладача, «нищені наслідком нового курсу Москви на розгром і колоніяльну провінціялізацію України». Вступ «Від упорядника» Ю.Лавріненко розпочинав подякою видавцям: «Вихід у світ цієї антології я завдячую видавництву "Культура", що зокрема своїм журналом того ж імени здобуло високу репутацію також і в українців, даючи ось уже дванадцять років гарні приклади польсько-українських взаємин». Кожному з митців в антології присвячена «літературна сильвета», їхні твори згруповані у розділах «Поезія» (П.*Тичина*, М.*Рильський*, Я.Савченко, Д.*Загул*, М.*Семенко*, О.*Слісаренко*, М.*Зеров*, В.Еллан (*Блакитний*), В.*Чумак*, М.*Йогансен*, В.*Сосюра*, В.*Свідзінський*, П.*Филипович*, Т.*Осьмачка*, Г.Шкурупій, Д.*Фальківський*, В.Бобинський, М.*Драй-Хмара*, Є.*Плужник*, Л.Чернов (Малошийченко), С.Бен, М.*Бажан*, Марко Вороний, В.Мисик, О.Влизько, К.*Буревій* (Едвард Стріха)); «Проза» (М.*Хвильовий*, В.*Підмогильний*, Г.*Косинка*, І.*Сенченко*, Б.*Антоненко-Давидович*, Ю.*Яновський*, Остап *Вишня*); «Драма» (М.*Куліш*, К.Буревій) та «Есей» (А.*Ніковський*, Ю.*Меженко*, М.Хвильовий, М.Зеров, В.Юринець, О.*Довженко*, Лесь *Курбас*, М.*Грушевський*). Завершується видання нарисом Ю.Лавріненка «Література вітаїзму, 1917—1933». Укладач відмовився від попереднього задуму включити до антології й розділ, присвячений вибраним політ. документам тієї доби, зробивши наголос натомість на суто літ. характері видання (почасти компенсував політ. моменти розділ «Есей»).


ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Антологія 1917-1933

ПОЕЗІЯ — ПРОЗА — ДРАМА — ЕСЕЙ

INSTYTUT LITERACKI

19 59

Лавріненко Ю. «Розстріляне відродження. Антологія 1917—1933. Поезія—проза—драма—есей». Париж, 1959. Титульна сторінка.

Уже до поч. 1960-х рр. кілька сотень примірників антології нелегально потрапили до УРСР. Їх несанкціоноване поширення (коло читачів вочевидь налічувало кілька тисяч осіб) спричинило появу замовно-пропагандистської книжки О.Мазуркевича «Зарубіжні фальсифікатори української літератури» (1961), надру-

кованої 10-тис. накладом і спрямованої насамперед проти паризької антології. С.*Білокінь*, якому А.*Горська* передала 1965 на збереження власний примірник «Р.в.», згадував, що видання користувалося шаленим попитом у нонконформістських інтелігентських колах і «книжку страшенно затріпали», а один з її читачів навіть оправив її для конспірації в «Історію партії». Він же зауважував, що ця книжка була й у б-ці відомого історика О.*Компан*, і називає серед її читачів, зокрема, й керівника хору «Гомін» Л.Ященка. 1980 паризький наклад видання був вичерпаний, й у серед. 1980-х рр. антологія «Р.в.» була передрукована в кишеньковому форматі у Мюнхені й нелегально поширювалася в Україні;

2) однойменне визначення, що застосовується для характеристики репресивної політики комуніст. Москви, спрямованої на фізичне знищення укр. інтелектуальної еліти 1920—30-х рр. (ширше — усієї національно свідомої *інтелігенції української*) й табуювання її творчих здобутків. Як термін почало використовуватися Ю.Лавріненком із 1944—45, але в широкий обіг увійшло з публікацією 1959 однойменної антології.

Впровадження до широкого вжитку закордонного, а відтак — і «материкового» українства поняття «Розстріляного відродження» ознаменувало важливий етап у тривалому процесі санації вітчизн. сусп. свідомості, опанованої тоталітарною комуніст. ідеологією, повертало укр. читачеві вагому частку його власної культ. спадщини. За всіх недоліків фактографічних та ідейних, що зумовлювалися важкими умовами роботи поза територією України з її захованими у спецфондах першоджерелами, паризьке видання справді було знаковим, започаткувавши відлік нової доби. Адже в параметрах культурології антологія «Розстріляне відродження» вперше визначила риси того, що трапилося в 1930-х рр. з укр. літературою, а також театром (Лесь Курбас) і кінематографом (О.Довженко). Невдовзі, 1962, у 173-му томі «*Записок Наукового товариства імені Шевченка*» («Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою») історики Н.*Полонська-Василенко* та М.*Міллер*, а також філологи Б.-Ю.*Кравців* та Ю.Шевельов поширили панораму тоталітарного погрому вітчизн. культурної й соціогуманітарної сфери, з'ясувавши це на прикладі історіографії, археології, літературознавства, мовознавства.

Вид.: *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія—проза—драма—есей. Париж, 1959 (2-ге вид. — К., 2001).

Літ.: *Мазуркевич О.Р.* Зарубіжні фальсифікатори української літератури. К., 1961; *J.Ł.* [*Józef Łobodowski.*] Kijów o «Actologii». «Kultura», 1962, nr. 5 (175); *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce. Warszawa, 1994; *Бичко І.* «Розстріляне відродження». В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Наєнко М.К.* «Відвернули... культурну смерть України»: Про антологію Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження». В кн.: *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. К., 2001; Jerzy Giedroyc — Emigracja ukraińska: Listy 1950—1982. Warszawa, 2004; *Білокінь С.* На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква, 2005; Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури». К., 2005; *Ptasińska-Wójcik M.* Z dziejów «Biblioteki Kultury» 1946—1966. Warszawa, 2006.

О.С. Рубльов.

РОЗУМО́ВСЬКИЙ Андрій Кирилович (02.11(22.10).1752—23(11).09.1836) — дипломат, граф, князь (1814). Син гетьмана К.*Розумовського*, небіж О.Г.*Розумовського*, брат О.К.*Розумовського*. Н. в м. *Глухів*. До 1764 навч. у спеціальній, створеній батьком «академії» — прототипі закритого ліцею. Завершив освіту у Страсбурзькому ун-ті. 1769 приступив до служби на флоті, одержав звання лейтенанта. У липні 1770 брав участь у мор. битві в бухті Чесма в Егейському морі, командуючи фрегатом «Катерина». 1773 перейшов на придворну службу у званні камер-юнкера. Здобув значний вплив на цесаревича Павла Петровича (див. *Павло I*), що стало причиною віддалення Р. 1776 від двору. Спочатку висланий до Ревеля (нині м. Таллінн, Естонія), потім отримав дозвіл переїхати до батька в *Батурин*. Після зняття опали 1779 призначений рос. імп. *Катериною II* надзвичайним послом у Неаполь (Італія), 1784 переведений у Копенгаген (Данія), 1786 — у Стокгольм (Швеція). Відзначився вмінням кваліфіковано аналізувати внутрішньополіт. ситуацію у країнах перебування, використовувати їхні внутрішньополіт. суперечності на користь Росії. Як один із «кращих міністрів» 1790 призначений послом у *Відень*. Доклав зусиль до відновлення 1792 союзницького договору між Росією і Австрією. Р. брав діяльну участь у переговорах Росії й Австрії з приводу 2-го і 3-го поділів Польщі у 1793 і 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Поступово зблизився з міністром закордонних справ Австрії бароном Ф. фон Тугутом. Внаслідок скарг О.*Суворова* та поразки ген. О.Римського-Корсакова під Цюрихом 1799 рос. імп. Павло I, побоюючись «проавстрійських настроїв» Р., відкликав його з Відня і наказав переїхати в «заслання» до Батурина. Незабаром призначений сенатором. 1801 рос. імп. *Олександр I* поновив Р. на посаді посла у Відні. Під час наполеонівських війн Р. докладав багатьох зусиль, щоб спонукати Австрію до вступу в антинаполеонівську коаліцію та воєнних дій проти Франції. Після смерті дружини й укладення Росією Тільзітського миру з Францією вийшов, у липні 1807, у відставку. Залишився у Відні як приватна



А.К. Розумовський. Портрет роботи художинка Ж.-Б. Лампі-старшого. Близько 1810.

особа. Займався, гол. чин., поповненням своєї відомої в Європі картинної галереї, влаштуванням муз. вечорів. Р. зав'язав дружні стосунки з Л. ван Бетховеном, виступав у ролі його мецената і протектора. Композитор присвятив Р. 5-ту та 6-ту симфонії, 3 струнні квартети («квартети Розумовського»). Р. був також добре знайомий з Ф.-Й.Гайдном, В.-А.Моцартом. 1808 організував і утримував на свої кошти кращий у Відні струнний квартет, який став першим в Європі ансамблем із постійним складом. Маючи муз. хист та високу майстерність, сам виступав у квартеті, граючи другу скрипку. Квартет першим виконував твори Л. ван Бетховена. Одночасно Р. вкладав великі кошти в буд-во палацу в неокласичному стилі під нове посольство імп. Олександра I та мосту через Дунай.

1813 імп. Олександр I включив Р. в імператорський почет, повернув на дипломатичну службу, призначивши повноважним послом на переговорах про мир. 1814 підписав Паризький мирний договір. Як перший рос. уповноважений був однією із ключових політ. фігур на *Віденському конгресі 1814—1815.* Від імені Росії підписав усі дипломатичні акти, прийняті конгресом. За підготовку, організацію і проведення конгресу нагороджений титулом найяснішого князя. 1815 вийшов у відставку. 1819 отримав чин дійсного таємного радника 1-го класу. До кінця життя мешкав у Відні. На поч. 1815 в палаці Р. сталася пожежа, внаслідок якої були пошкоджені або повністю знищені цінні твори мист-ва. З того часу Р. відчував постійну матеріальну скруту, яку не зміг подолати навіть за допомогою кількох субсидій царського уряду. Був двічі одружений: 1788 — із графинею Елізабет Тун-Гогенштейн з родини відомих віденських меценатів (померла 1806) — і 1816 — із графинею Констянтиною-Домінікою Тюргейм. Під впливом останньої за кілька років до смерті прийняв католицтво.

П. у м. Відень.

Нині у Відні є вулиця Розумовського, у музеї-квартирі Л. ван Бетховена — великий портрет кн. А.Розумовського.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей русской земли. СПб., 1847; *Брикнер А.Г.* Война России со Швецией в 1788—1790 гг. СПб., 1869; *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 3—4. СПб., 1882—87; *Б-н А.* Русский дипломат старого времени. «Исторический вестник», т. 30, 1887, № 10.

О.К. Струкевич.

РОЗУМО́ВСЬКИЙ Кирило Григорович (29(18).03.1728, за ін. даними, у 1724 — 15(03).01.1803) — останній *гетьман* України (1750—64), граф Рос. імперії (із 1744), сенатор (із 1762), президент Петерб. АН (1745—65). Брат О.Г.*Розумовського*, батько О.К.*Розумовського* і А.*Розумовського.* Н. в с. Лемеші (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї рядового козака Григорія Розума. 1742 переїхав до царського двору, де перебував під опікою свого старшого брата, фаворита рос. імп. *Єлизавети Петрівни*, — О.Г.Розумовського. 1743—45 здійснив освітню подорож до Німеччини, Франції та Італії. У лютому 1750 на козац. раді в *Глухові* був обраний гетьманом України. Вирішальне значення при цьому мала пряма вказівка царського уряду щодо його кандидатури. Як гетьман Р. намагався бути самостійним у питаннях внутр. політики. За наполяганням Р. 13 січня 1752 вийшов царський указ про заборону поширення холопства на українців. Деякий час Р. без погодження з Петербургом призначав полковників своїми універсалами. Така самостійність укр. гетьмана викликала невдоволення царського уряду і спонукала його до активного втручання в справи управління *Гетьманщиною.* У березні 1754 імп. Єлизавета Петрівна спец. указом заборонила гетьманові самостійно призначати полковників в укр. козац. полки, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Царський уряд підтвердив заборону укр. гетьманам на самостійне листування з іноз. д-вами, а також відновив при гетьман. урядові інститут рос. радників-міністрів. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини.



К.Г. Розумовський. Малюнок І. Аргунова, гравюра О. Осипова. Перша половина 19 ст.

За указом 1754 гетьман повинен був надсилати до *Санкт-Петербурга* докладні звіти про всі прибутки та витрати, водночас були ліквідовані всі внутр. митні збори (*індукта* та *евекта*). На поч. 1756 вирішення всіх справ Гетьманщини було перенесено з Колегії закордонних справ до Правительствуючого Сенату. Останньому 1761 було підпорядковано й м. *Київ*, що був відірваний від Гетьманщини. Фактично цим започаткувався офіц. курс царського уряду на остаточну ліквідацію *автономії* Гетьманщини. Р. виношував ідею створення ун-ту в новій гетьман. резиденції — м. *Батурин.* Однак цей проект не вдалося реалізувати.

Р. докладав значних зусиль, спрямованих на зміцнення центр. і місц. органів держ. управління. Першим кроком у цьому напрямі стала реформа судочинства (див. *Судова реформа в Гетьманщині*).

Р. приділяв також увагу екон. питанням. Зокрема, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 видав універсал, за яким займатися винокурінням дозволялося лише старшинам і козакам, які мали земельні й лісні угіддя. Водночас заборонялося мати в Гетьманщині винокурні й шинки рос. *поміщикам*, а також вихідцям з ін. регіонів і країн. Сприяючи лівобереж. укр. купцям, Р. домігся заборони вивозу горілки з *Правобережної України* до *Нової Сербії* і *Вольностей Війська Запорозького низового*, а також ліквідував на території

Гетьманщини тютюнові та ін. *відкупи*, що обмежували регіональний ринок. 1760 гетьман пішов назустріч устремлінням правлячої старшинської верхівки, заборонивши селянам переселятися на нові місця, а також забирати при цьому своє майно без письмового дозволу володаря даної маєтності. Це прискорило процес закріпачення укр. селянства. 1763 відповідний *гетьманський універсал* підтвердив своїм указом царський уряд.

Започатковані Р. перетворення, як і в цілому його політ. курс на збереження державно-політ. автономії Гетьманщини, викликали різке невдоволення царського уряду, насамперед імп. *Катерини II*. Остання прийняла остаточне рішення про ліквідацію гетьман. влади. Як привід до рішучих дій у цьому напрямі було використано підписану на раді в Глухові наприкінці 1763 більшістю присутньої там старшини чолобитну до цариці, де містилося прохання про повернення Гетьманщині «прав, вольностей і привілеїв», а також дати дозвіл на встановлення спадкового гетьманства *Розумовських*. Царським маніфестом від 10 листопада 1764 і сенатським указом від 17 листопада 1764 Р. був усунутий від гетьманства, а сама посада гетьмана України була скасована. Для управління Україною за цими указами створювалася Малорос. колегія на чолі з графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*). Понад 11 років Р. було заборонено навіть з'являтися в Україні. Лише 1776 йому було дозволено приїхати на Батьківщину. 1794 він назавжди переїхав в Україну у свій маєток Батурин. Останні роки життя Р. присвятив буд-ву церков і кам'яних споруд у своїх володіннях (Батурині, Баклані (нині село Почепського р-ну Брянської обл., РФ), Почепі (нині місто Брянської обл., РФ), *Яготині* та ін.), а також активній госп. діяльності. Побудував у Батурині палац за проектом відомого архіт. Ч.Камерона (відновлений уже в наші дні).



Свято-Воскресенська церква у м. Батурин, де похований К.Г. Розумовський. Фото 2009.

П. у м. Батурин, похований у трапезній місц. церкви Воскресіння Христова, побудованій на його кошти.

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 1. СПб., 1880; *Путро О.І.* Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст.: Кирило Григорович Розумовський. «Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв», 2000, № 1—2; 2001, № 3; *Разумовская М.* Разумовские при царском дворе: Главы из истории России 1740—1815 (перевод с немецкого). СПб., 2004; *Путро О.І.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). К., 2008.

О.І. Путро.

РОЗУМО́ВСЬКИЙ Олексій Григорович (1709—1771) — генерал-фельдмаршал, фаворит імператриці *Єлизавети Петрівни*. Старший брат гетьмана К.*Розумовського*, дядько О.К.*Розумовського* і А.*Розумовського*. Н. в с. Лемеші (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.) в козац. родині Григорія і Наталії Розумів. Маючи гарні вокальні здібності та привабливу зовнішність, Олексій Розум 22-річним юнаком потрапив до придворного хору в *Санкт-Петербурзі*, більшість співаків якого на той час становили вихідці з України. Невдовзі став фаворитом Єлизавети Петрівни, одержав графський титул (1744) як Розумовський. Втративши голос, але зберігши вплив на цесарівну, Р. був деякий час бандуристом, а потім став управителем усіх маєтків Єлизавети Петрівни, значна частина яких була в Україні.

Існує версія, що після сходження Єлизавети Петрівни на царський престол (1741) 1742 Р. таємно обвінчався з нею, проте документально це не підтверджується. Р. як патріот України сприяв багатьом позитивним зрушенням в її суспільно-політ. житті. Зокрема, 1741 імп. Єлизавета Петрівна під впливом свого фаворита видала указ, за яким розміщувати військ. частини в Україні, а також заїждже рос. чиновництво мала виключно місц. старшинська влада. Рос. *поміщикам*, які мали маєтки в Україні, категорично заборонялося покріпачувати місц. населення; офіцерам рос. гарнізонів наказувалося не чинити насилля і наруги щодо мешканців укр. міст і сіл та козацької адміністрації всіх рівнів. Скасовувалася заборона *Генеральної військової канцелярії* (1739) вільного переходу селян (*посполитих*) із місця на місце в межах кордонів *Гетьманщини*. Р. активно сприяв відновленню в Україні після тривалої перерви гетьманства і обранню 1750 на посаду гетьмана свого молодого брата — К.Розумовського.



О.Г. Розумовський. Гравюра О. Осипова. Перша половина 19 ст.

Із появою на поч. 1750-х рр. в імп. Єлизавети Петрівни нового фаворита — І.Шувалова — вплив Р. на царицю і, відповідно, й на уряд щодо питань Гетьманщини помітно зменшився. Після смерті Р. 1771 у зв'язку з відсутністю прямих спадкоємців усі його величезні маєтності в Росії та Україні відійшли до численних родичів, гол. чин. до брата — К.Розумовського.

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 1. СПб., 1880; *Анисимов Е.В.* Россия в середине XVIII в. М., 1988; *Путро О.І.* Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст. «Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв», 2000, № 1—2.

О.І. Путро.

РОЗУМО́ВСЬКИЙ Олексій Кирилович (12.09.1748—05.04.1822) — держ. діяч Рос. імперії, граф.

Син гетьмана К.*Розумовського*, небіж О.Г.*Розумовського*, брат А.*Розумовського*. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Навч. у Страсбурзькому ун-ті, в Італії та Великій Британії. Із 1769 — на придворній службі, сенатор (1785). 1795 вийшов у відставку. Повернувся на службу 1807, був призначений попечителем *Московського університету*. 1810—16 — міністр нар. освіти, член Держ. ради. Сприяв розширенню мережі навч. закладів (відкрито Царськосельський ліцей, Грец. уч-ще в *Ніжині*, г-зію в *Києві* та ін.), заборонив тілесні покарання. При ньому було засновано кілька наук. т-в (*Історико-філологічне товариство при Харківському університеті*, Моск. т-во аматорів рос. словесності та ін.).

Згодом почав проводити русифікаторську політику в *Правобережній Україні* та Білорусі. Включив богослов'я як обов'язкову дисципліну до програм усіх навч. закладів. Тяжів до містичної течії *масонства*, був віце-президентом Рос. бібл. т-ва. Дотримуючись консервативних поглядів, виступив проти проектів держ. реформ ліберального напряму М.Сперанського. У 1810-ті рр. перебував під впливом *єзуїтів*. Із 1818 жив у м-ку Почеп (нині місто Брянської обл., РФ), де й помер.

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 2. СПб., 1880; Записка о последних годах жизни графа А.К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах. «Киевская старина», 1894, № 3; Государственные деятели России XIX — начала XX в.: Биографический справочник. М., 1995.

О.Д. Бойко.

РОЗУМО́ВСЬКІ — козац., дворянський, графський і князівський рід, який походить від *козака* Козелецької сотні *Київського полку* **Якова Романовича** Розума (17 ст.). Від його синів — козаків **Івана** та **Григорія** (р. н. невід. — п. бл. 1730) — беруть початок дві гілки роду.

Серед онуків Івана — **Петро Іванович** (р. н. невід. — п. 1771), ніжинський полковник (1753—71), та **Василь Іванович** (1727—1800), гадяцький полковник (1755), бригадир (1762) та відставний генерал-майор (1762). На дітях Василя ця гілка роду згасла.

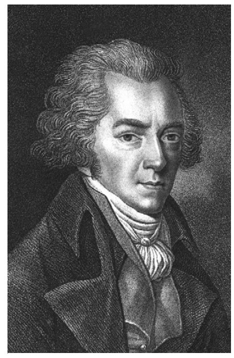
У Григорія від шлюбу з Наталією Кирилівною, уродженою Демешко-Стрешенцовою (Розумиха; р. н. невід. — п. 1762), було 3 сини — **Данило**, **Олексій** та **Кирило** — і три дочки: **Агафія**, **Віра** та **Ганна**. Піднесенню роду сприяв Олексій Григорович (див. О.Г.*Розумовський*; 1709—71), граф «Священної Римської імперії германської нації» (16 квітня 1744) та Рос. імперії (15 липня 1744), із 1742 — морганатичний чоловік рос. імп. *Єлизавети Петрівни*. Рос. графський титул був поширений на молодшого брата Олексія — Кирила Григоровича (див. К.*Розумовський*; 1728—1803) — та матір — Наталію Кирилівну, яка ще 1742 отримала звання статс-дами імператорського двору. Сестри Олексія — Агафія Будлянська, Віра Дараган і Ганна Закревська — та їхні чоловіки отримали рос. *дворянство*, найвищі посади, обширні маєтки та стали невід'ємною частиною рос. й укр. *аристократії*. Єдина дочка старшого і рано померлого брата Данила — **Євдокія** (бл. 1728 — 1749), фрейліна імператорського двору, — стала дружиною камергера графа Андрія Олексійовича Бестужева-Рюміна (р. н. невід. — п. 1768), сина канцлера.

Родове прізвище Розум було змінене на більш аристократичне — Розумовські. Незважаючи на те, що походження Р. було широко відоме та й ніколи не приховувалося самими представниками роду, з'явилася фантастична генеалогія, за якою родоначальником був міфічний польс. шляхтич Рожинський.

За різними версіями, в Олексія Григоровича від шлюбу з імп. Єлизаветою Петрівною були нащадки. Серед них називають княжну Августу Тараканову (1744—1810), також відому як черниця моск. Свято-Іванівського монастиря Досифея; племінника Олексія — Андрія Осиповича Закревського (1742—1804) — та ін. В Олексія Григоровича були позашлюбні діти, які носили прізвище Умських. **Олександра Богданівна** Умська, дочка графа, стала дружиною рязанського поміщика Якова Осиповича Кафтирьова та бабусею відомого рос. поета Якова Петровича Полонського.



Н.К. Розумовська (Розумиха). Гравюра середини 19 ст.



О.К. Розумовський. Гравюра О. Осипова. Перша половина 19 ст.

У Кирила Григоровича від шлюбу із троюрідною сестрою імп. Єлизавети Петрівни — Катериною Іванівною Наришкіною (1729—71) — було численне потомство: 6 синів та 5 дочок. Дочки побралися з представниками найвідоміших родів Рос. імперії: Апраксіних, Загряжських, Васильчикових, *Гудовичів*. Серед синів найбільш відомі старший син — граф **Олексій Кирилович** (див. О.К.*Розумовський*) — та третій — граф **Андрій Кирилович** (див. А.*Розумовський*). Останній 24 листопада 1814 отримав титул князя, а 28 листопада 1815 — найяснішого князя. Однак, оскільки в Андрія Кириловича не було законних нащадків, князівська гілка роду згасла з його смертю 1836. Інші сини Кирила Григоровича також посідали високе становище в ієрархії Рос. імперії: граф **Петро Кирилович** (1751—1823) — генерал-поручик (1789), дійсний таємний радник (1798), сенатор (з 1796), обер-камергер імператорського двору (1814), петерб. губернський предводитель дворянства (1801—05); граф **Лев Кирилович** (1757—1818), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* і *російсько-турецької війни 1787—1791*, — генерал-майор (1790); граф **Григорій Кирилович** (1759—1837) — бригадир (1789), автор праць із мінералогії та геології, досліджував надра (один з мінералів



Герб графів Розумовських.



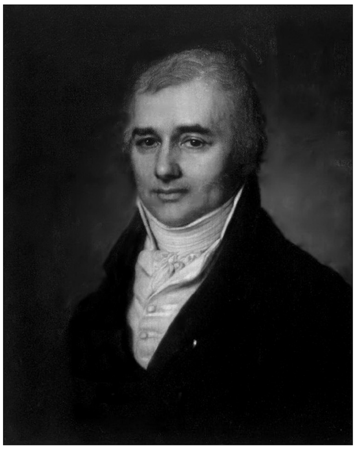
П.К. Розумовський (1751—1823).



М.А. Розумовська.

названий на його честь розумовскіном), засновник Т-ва любителів фізики (Лозанна, Швейцарія), член Петерб. АН (1790) та багатьох наук. т-в; граф **Іван Кирилович** (1761—1802), учасник російсько-турецької війни 1787—91, — генерал-майор (1796). Із братів Р. — синів Кирила Григоровича — законних нащадків залишив лише старший із братів — Олексій Кирилович. Одна з його дочок **Варвара Олексіївна** (1778—1864) стала дружиною відомого малорос. генерал-губернатора кн. Миколи Григоровича *Рєпніна*, друга — **Катерина Олексіївна** (1783—1849) — дружиною міністра нар. освіти графа Сергія Семеновича *Уварова* (1788—1855). Молодший із синів — граф **Кирило Олексійович** (1777—1829), дійсний камергер (1799), був душевнохворим, залишився неодруженим та нащадків не мав, старший — граф **Петро Олексійович** (1775—1835) — генерал-майор (1799), дійсний камергер (1801), дійсний статський радник (1806), чиновник з особливих доручень при новорос. генерал-губернаторові (1806—16) — також помер неодруженим та бездітним. З його кончиною згас рід Р. у Рос. імперії.

Однак існує австрійс. гілка роду, що походить від Григорія Кириловича. Його потомство в Рос. імперії не було визнане законним, оскільки шлюб із баронесою Терезією-Єлизаветою Шенк фон Кастель (1785—1818) був укладений без розлучення з першою дружиною — баронесою Генріеттою Мальцен (1781—1827). 2 липня 1811 указом австрійс. імп. *Франца I* Габсбурга



Л.К. Розумовський (1757—1818). Портрет роботи художника В. Боровиковського. 1800-ті роки.



Г.К. Розумовський (1759—1837).

Григорій Кирилович визнаний у спадковій графській гідності Богемського королівства. Після смерті 1818 другої дружини Григорій Кирилович разом із дітьми **Максиміліаном**, **Львом** та **Єлизаветою** назавжди залишив Рос. імперію, прийняв австрійс. підданство та перейшов у *лютеранство.* Онук Григорія Кириловича — граф **Каміл Львович** (1852—1917) — доклав значних зусиль до реставрації родинних поховань та гетьман. палацу в *Батурині* (1911—12), цікавився історією роду. Австрійс. гілка продовжує існувати і нині. Онука Каміла — графиня **Марія Андріївна** (н. 1923), багаторічний працівник слов'ян. відділу Австрійс. нац. б-ки (1946—86), дослідниця творчості та життя рос. поетеси Марини Цвєтаєвої, історії роду Р., долі княжни Тараканової. Р. продовжують добродійну діяльність своїх пращурів — 2006 вони передали Київ. ін-ту експериментальної хірургії сучасне медичне обладнання.

Брати Р. — сини Кирила Григоровича — залишили значне позашлюбне потомство, яке заснувало нові дворянські роди. Петро Кирилович мав сина **Миколу Миколайовича** Оржицького (1796—1861), декабриста, засланого на Кавказ, прапорщика у відставці (1832), та дочку **Софію Петрівну** Взумровську, в одруженні — Крюковську; Іван Кирилович — **Дарію Іванівну**, яка стала дружиною надвірного радника Василя Герасимовича Удовика; Лев Кирилович — сина **Іполита Івановича** Подчаського (1792—1879), сенатора (1852) і дійсного таємного радника (1871), та двох дочок: одну — за Шотом, другу — за д'Андре. Від Олексія Кириловича бере початок потужний і впливовий рід Перовських.

Рід Р. внесений до 5-ї частини Родовідних книг Черніг. та Петерб. губерній. Герби Олексію та Кирилу Р. було пожалувано дипломом від 1 березня 1751. Герб Кирила Р. внесений до 1-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 1—5. СПб., 1880—94; *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 2. СПб., 1895; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; Дворянские роды Российской империи: Князья, т. 2. СПб., 1995; *Путро О.І.* Сторінки політичної історії України і Росії XVIII ст. «Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв», 2000, № 1—2; *Разумовская М.* Разумовские при царском дворе: Главы из истории России 1740—1815 (перевод с немецкого). СПб., 2004; *Федорченко В.* Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов. Красноярск—М., 2004.

О.І. Путро, В.В. Томазов.

РОЙ Юрій (справжнє прізвище — Колчанів; р. н. невід. — п. 1946) — громад. і політ. діяч у Харбіні (Маньчжурія, Китай), підполковник Армії УНР. Н. на *Волині.* Середню освіту отримав у *Києві.* Під час *Першої світової війни* служив у 12-му Фінляндському стрілец. полку рос. армії, згодом закінчив Севастопольську військ. авіац. школу і школу вищого пілотажу в *Одесі.* 1917 проходив службу в тех. відділі ген. секретарства військ. справ УЦР, пізніше — у Житомир. авіадивізіоні, згодом — ад'ютант голови Ради нар. міністрів УНР В.*Прокоповича*; чиновник з особливих доручень МЗС УНР.

1925 дістався до Харбіна (Маньчжурія), де активно включився в укр. громад. життя. 1935 обраний до складу ревізійної комісії Союзу укр. емігрантів та правління Укр. нац. колонії (УНК) в Харбіні. З осені 1936 до січня 1939 — голова УНК, призначений япон. військ. властями.

Із червня 1938 по лютий 1939 — редактор ж. «Далекий Схід» — «органу Української національної колонії в Маньчжу-Ді-Го». За політ. переконаннями — гетьманець.

1945 після вступу до Маньчжурії Червоної армії заарештований та вивезений до *СРСР*. Страчений 1946.

Літ.: «Далекий Схід» (Харбін), 1938, ч. 1—12, 14—21; 1939, ч. 2—6; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Його ж.* Втікачі-українці в Манджурії. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1980 р. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк.

А.А. Попок.

РОК, рочки — у литовсько-рус. правовій термінології назва: 1) сесій місц. судів та 2) строків, які призначалися для виконання певних правових дій.

1) *Земський суд* засідав тричі на рік: у січні (трьохсвятительські роки), у червні—липні (святотроїцькі роки), у вересні (святомихайлівські роки). Згідно зі Статутом ВКЛ 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) роки земські мали тривати по 4 тижні кожні, однак на практиці укр. воєводств вони обмежувалися 2—3-ма тижнями. Роки гродські (засідання *гродського суду*) відбувалися на початку кожного місяця без часових лімітів;

2) законодавство розрізняло наступні роки. Р. завитий позначав остаточний термін прибуття до суду, що не підлягав відстрочці. Для осіб, обвинувачених у крадіжці, встановлювався скорочений термін появи в суді — Р. лицевий. Часові межі, в які належало внести плату за виграну справу, називалися роками статутовими. Визначений суд. рішенням чи декретом центр. органів влади строк виконання правової дії мав назву Р. зложоний. За порушення встановлених років передбачалися санкції, найсуворішими з яких були програш справи і накладання штрафу.

Дж.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989; Статути Великого князівства Литовського, т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003.

Літ.: *Лаппо И.И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в. СПб., 1897; *Його ж.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1908, ч. 13, январь; *Музиченко П. та ін.* Суд і судочинство на українських землях XIV—XVI ст. Одеса, 2000; *Ковальова С.Г.* Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Миколаїв, 2008.

О.В. Крупка.

РОКОССО́ВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович (21(09).12.1896—03.08.1968) — військ. діяч і полководець, Маршал Рад. Союзу (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (29 липня 1944, 1 червня 1945). Н. в м. Великі Луки (нині місто Псковської обл., РФ). Учасник *Першої світової війни*. У РСЧА з 1918. У громадян. війну 1918—22 — командир кавалерійс. ескадрону, окремого дивізіону полку. Закінчив курси вдосконалення вищого начскладу при Військ. академії ім. М.Фрунзе (1929). Із листопада 1940 — командир 9-го механізованого корпусу. У червні 1941 — генерал-майор. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 командував 9-м механізованим корпусом, із серпня 1941 — 16-ю армією, із липня 1942 — *Брянським фронтом*, із вересня — Донським фронтом, із лютого 1943 — *Центральним фронтом*, із жовтня 1943 — *Білоруським фронтом*, із лютого 1944 — *Першим Білоруським фронтом*, із листопада 1944 по червень 1945 — 2-м Білорус. фронтом. Війська під командуванням Р. брали участь у Смоленській битві 1941, *битві під Москвою 1941—1942*, *Сталінградській битві 1942—1943*, *Курській битві 1943*, *Білоруській наступальній операції 1944*, Східнопрусській і Східнопомеранській наступальних операціях 1945, *Берлінській наступальній операції 1945*. Р. командував Парадом Перемоги на Красній площі в *Москві* 24 червня 1945. Після війни — головнокомандуючий Пн. групою військ (1945—49). У жовтні 1949 за домовленістю між урядами Польс. Нар. Республіки (ПНР) та *СРСР* Р. був призначений міністром нац. оборони і заст. голови ради міністрів ПНР; йому було присвоєно військове звання Маршала Польщі. Після повернення в СРСР із 1956 — заст. міністра оборони СРСР. Із липня 1957 — гол. інспектор — заст. міністра оборони СРСР, із жовтня 1957 — командуючий військами Закавказ. військ. округу. 1958—62 — заст. міністра і гол. інспектор мін-ва оборони СРСР. Із квітня 1962 був ген. інспектором групи ген. інспекторів мін-ва оборони СРСР.

Нагороджений 7-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 6-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 1-го ст., Кутузова 1-го ст., медалями, а також іноз. орденами і медалями. Удостоєний вищого рад. військ. ордена «Перемога» і нагороджений Почесною зброєю.

П. у м. Москва. Урна з його прахом похована на Красній площі в стіні Моск. Кремля.

Бронз. погруддя Р. встановлене в м. Великі Луки.

Тв.: Солдатский долг. М., 1984.

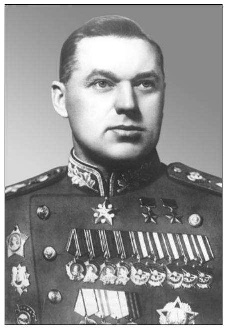
Літ.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной: Сборник. М., 1971; *Свистунов И.И.* Сказание о Рокоссовском. М., 1982; *Баграмян И.Х.* Великого народа сыновья. М., 1984; *Кардашов В.И.* Рокоссовский. М., 1984; *Павловский О.П.* Достоин бессмертия... Калининград, 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 4. М., 1988.

Т.С. Першина.

РО́КОШ — політично спрямований масовий антикоролів. виступ *шляхти*, об'єднаної в опозиційну до монарха конфедерацію (див. *Конфедерації шляхетські*); назва походить від місцевості Rakos в Угорщині, де від 1526 відбувалися з'їзди угор. шляхти (т. зв. кінні сейми), спрямовані проти угор. королів із династії *Габсбургів*. У *Королівстві Польському* термін «рокош» вперше було застосовано до подій т. зв. *Курячої війни 1537*, коли шляхта, яка зібралася на *посполите рушення*, стала вимагати від короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* Старого екзекуції (додержання) права, що породило у Польщі т. зв. *екзекуційний рух*. Інститут Р., що ґрунтувався на ідеї прямої демократії і ніс у собі елементи політ. антисистеми, розвинувся в *Речі Посполитій* під час Сандомирського Р. 1606—07, який очолював краківський *воєвода* Миколай Зебжидовський. Рокошани виступа-



Юрій Рой.



К.К. Рокоссовський.



Пам'ятник Роксолані у м. Рогатин. Скульптор Р. Романович. 1999.

ли проти загрози *абсолютизму*, за обмеження королів. влади, а також боролися проти сенаторів-*магнатів*, які також звинувачувалися ними в порушенні шляхетських прав і вольностей. Цей Р. політично підтримала певна частина укр. шляхти, яка виступала на захист прав православних. Правовою підставою створення конфедерації проти короля (Р.) був наявний у т. зв. *Генрикових статтях 1573*, а також коронаційній присязі пункт (articulus de non praestanda oboedienta) про відмову коритися монарху в разі порушення ним фундаментальних засад політ. і правового устрою Речі Посполитої, а також шляхетських прав і вольностей. Спираючись на теорію суверенності «шляхетського народу», учасники Сандомирського Р. — представники середньої шляхти — створили власний суд і взяли на себе певні законодавчі функції. Після цього Р. зміцнилися позиції магнатів і ослабилася влада короля, що проявилося, зокрема, у запровадженні інституту сенаторів-резидентів (див. *Сенат у Речі Посполитій*). На підставі пункту Генрикових статей 1573 про непокору монарху було розроблено процедуру детронізації короля: якщо після трикратного нагадування (від примаса або сенатора; *шляхетського сеймика*; *вального сейму*) король не усував допущених порушень, його можна було силою позбавити влади.

Літ.: *Czubek J.* Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606—1608, t. 1—3. Kraków, 1916—18; *Wisner H.* Rokosz Zebrzydowski. Kraków, 1989; Encyclopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.

РОКСОЛА́НА (лат. Roxelana, Roxalana та ін.; бл. 1505 — 15.04.1558) — дружина-українка осман. султана Сюлеймана Пишного (див. *Сулейман I*), мати осман. султана *Селіма II*, відома під цим вигаданим іменем у європ. країнах.

Ім'я та походження. Укр. ім'я Р., за сучасними їй джерелами, не відоме. Венеціанські дипломатичні резиденти в *Стамбулі* називали її «la Rossa», «la Rosa» (прізвисько, утворене від традиційного італ. означення мешканців *Русі*) і прямо вказували на національність: «руського народу» (П.Брагадін, 1526), «вона з Русі/русів» (А.Реньєр, 1550). Ця ідентифікація відповідала тодішній турец. назві українців («рус»). Ім'я «Роксолана» надав їй посол герм. імп. Фердинанда I Габсбурга в Стамбулі 1556—62 барон О.Гіслен де Бусбек у своєму творі «Чотири листи про турецьке посольство» («Турецькі листи»). Описуючи драматичне змагання між наложницями султана Сюлеймана за вплив, О.Гіслен де Бусбек дав суперницям імена Роксолана та Боспорана, утворені ним від антич. назв сарматських племен (див. *Сарматизм*). Численні видання твору О.Гіслена де Бусбека вже в 16 ст. зробили його осн. джерелом інформації про Р. в європ. країнах і сприяли популяризації її вигаданого імені.

Михалон Литвин у памфлеті «Про норови татар, литовців та московитів» (1550) визнав Р. співвітчизницею, а моск. посол до Стамбула 1571 І.Новосільцов назвав її «литовкою». С.*Твардовський* в описі польс. посольства до Стамбула 1621—23 (складений 1633) стверджував, що Р. була донькою звичайного правосл. попа з м. *Рогатин*. Наведені вказівки достатньо демонструють укр. походження Р. Припущення про її оригінальне ім'я Олександра або Настя Лісовська, походження з м-ка *Чемерівці* та обставини життя до потрапляння в султанський гарем належать до 19 ст. і не спираються на надійні докази.

Офіц. ім'я-титул Р. в *Османській імперії* — Хассекі Хуррем Султан, в якому Хуррем (перською «радість») було персональним гаремним ім'ям, а хассекі-султан (османсько-турец. «султанша, особисто відзначена (султаном)») — титул, що фактично означав «улюблена султанша». Титул «хассекі» вперше був встановлений для Р., щоби позбавити першості титул «баш кадин» («головна пані»), який за традиційною гаремною ієрархією належав матері старшого сина сул-



Роксолана. Портрет з видання: Boissard, Jean Jacques. «Vitae et icones sultanorum turcicorum, principum persarum aliorumque illustrium heroum heroinarumque... omnia in aes incisa et demum foras data». Франкфурт, 1596.

тана — ін. наложниці Сюлеймана на ім'я Магідевран.

Біографія та політична діяльність. За словами Михалона Литвина, Р. була захоплена в полон *кримськими татарами*. Імовірно, вона була продана на жін. невільничому ринку Аврат-Пазари в Стамбулі.

Р. народила від султана Сюлеймана 6-х дітей: сина Мегмеда (1520—42), доньку Мігрімаг (1522—78), синів Абдуллага (1523—26), Селіма (1524—74), Баєзіда (1525—62), Джигангіра (1530—53). Вона домоглася укладення із султаном канонічного шлюбу (імовірно у 1530-х рр.), причому султан призначив їй посаг у 5 тис. золотих.

На відміну від шлюбу, що мав радше символічне значення для Р., вагомим фактором було народження нею кількох дітей, що докорінно суперечило репродуктивній практиці Осман. династії того часу. Остання допускала народження наложницями султана лише по одному хлопцю, із тим, щоб кожен принц і претендент на султанський трон мав захисника і наставника в особі власної матері. Між султаном та його наложницями не передбачалися тривкі почуття, і матері принців вирушали з палацу супроводжувати своїх синів, коли ті відбували на посади губернаторів у провінції для набуття практики держ. управління. Така

практика пасувала династичній традиції Османів, що надавала право султанам після сходження на престол страчувати своїх братів. Відступ від цієї схеми продемонстрував глибокі та тривалі почуття між Р. та Сюлейманом. Але через абсолютизм влади султана його персональні почуття неминуче ставали політ. чинником, а відкрите престолонаслідування та братовбивство, визнані в Осман. династії, загострили боротьбу за вплив на нього і в результаті призвели до драматичних наслідків.

Політ. активність Р. прямо не відбилася в джерелах, оскільки її можливості впливу на держ. справи обмежувалися персональним впливом на султана та ін. членів династії. Втручання Р. в політику можна лише гіпотетично припускати в міру того, наскільки ті чи ін. події відповідали її гол. меті — утримувати вплив на султана і забезпечити престол одному із власних синів.

У липні 1530 відбулося держ. святкування з приводу обрізання принців Мустафи, Мегмеда та Селіма, після чого Мустафа (син Магідевран) одержав посаду губернатора в м. Маніса (центр санджака Сарухан), що надавалася визнаному спадкоємцю трону. 19 березня 1534 померла мати Сюлеймана Гафса Султан. 1536 великого везіра Ібрагіма-пашу стратили за наказом султана Сюлеймана. Хоча підставою для страти було звинувачення в держ. зраді, для Р. це означало усунення опонентів. Після цього з'явилися ін. ознаки посилення її політ. ваги. На цей час логічно віднести укладення й пишне відсвяткування її законного шлюбу із султаном. Забезпечення їй посагу від султана і піднесення престижу як султанської дружини, схоже, надали Р. можливість розпочати буд-во власним коштом доброчинних закладів (1537). Останні називались її титулом Хассекі, причому мечеті мали відзнаку її приналежності до Осман. династії — їх прикрашали два мінарети. 1539 доньку Р. Мігрімаг видали за Рюстема-пашу, третього везіра імперської ради. Після пожежі 25 січня 1541 в Старому палаці, в якому перебував гарем, Р. домоглася переїзду зі своїм почтом до султанської резиденції Топкапи — місця засідань уряду. 16 червня 1541 принца Мустафу перевели з Маніси до м. Амасья в Центр. Анатолії, а 12 листопада 1542 на його місце призначили сина Р. Мегмеда, що означало визнання його спадкоємцем престолу. Після смерті останнього 6 листопада 1543 Мустафу залишили в Амасьї, а в Манісу 1544 призначили ін. сина Р. Селіма, який там і залишався до смерті матері. 28 листопада 1544 Рюстема-пашу призначили великим везіром, що забезпечило Р. беззастережну перевагу над конкурентами в особі Мустафи та його матері Магідевран. Сам принц Мустафа набув репутації непокірного сина, але користувався повагою у підданців та війська. Схоже, що Р. спільно з Рюстемом-пашою вдалося переконати Сюлеймана в зазіханнях Мустафи на султанський трон, і це призвело до страти останнього за наказом батька у військ. таборі в м. Ереглі 6 жовтня 1553; його семирічного сина Мегмеда стратили кількома тижнями пізніше в м. Бурса. Рюстема-пашу звільнили з везірства, проте 1555 відновили на посаді, причому після страти Кара Агмеда-паші, який її займав у міжчассі. Надалі Р. намагалася не розлучатися з чоловіком. Зиму 1557/58 вони удвох провели в Едірне. Після повернення в Стамбул вона померла. Про силу її впливу на султана свідчила поголоска, що він перед її смертю присягнув не мати ін. жінок. Р. поховано в осібному тюрбе (мавзолеї) при мечеті Сюлейманіє в Стамбулі.

Р. зрештою досягла своєї політ. мети: після Сюлеймана осман. трон успадкував її син, відомий як Селім II. Проте одразу після її смерті молодший син Баєзід підняв повстання проти батька і брата, зазнав поразки, знайшов прихисток у Персії та був там страчений на прохання султана. Тривалішим наслідком її кар'єри став створений нею прецедент впливу султанської наложниці на політику в Осман. імперії. Його закріпив Селім II, узявши шлюб із Нурбану Султан із призначенням ще більшого посагу. Активне втручання гаремних жінок у політику тривало в династії Османів до смерті Гатідже Турхан Султан (див. *Хатідже Турхан Валіде-Султан*), матері султана *Мегмеда IV* (1683), і сучасні історики визнали його як цілий період «жіночого султанату». Оскільки тісний зв'язок Р. із султаном розкрив усі недоліки порядку престолонаслідування в Осман. династії, це зробило Р. винною в очах підданців. Серед них поширеною була віра в її чаклунство.

Меморіальна спадщина. Збереглося 7 листів Р. до султана Сюлеймана, написаних між 1526 та 1553. Щоправда, вони були написані палацовими писарями, але деякі листи мають оригінальні автографи Р. Згідно із протоколом осман. двору вона також написала разом із донькою Мігрімаг листи до короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа (1548 і 1549) і відповіла на листи дружини та сестри перського шаха Тагмаспа (1555 і 1557). Збереглося чимало дарчих листів Сюлеймана для Р., а також кілька закладних грамот на доброчинні фундації, створені нею.

Р. фондувала зведення численних споруд публічного доброчинного призначення: у Стамбулі — комплексу біля ринку Аврат-Пазари (мечеть Хассекі-Джамі, лікарня для жінок, два медресе, початкова школа, супова кухня і фонтан), лазень біля мечеті Айя-Софія та в дільниці Єгуділер; в Едірне — мечеті, караван-сараю та фонтанів; в *Єрусалимі* — мечеті, притулку для прочан, супової кухні Хассекі-Султан-Імарет, караван-сараю; у м. Мекка — супової кухні біля Кааби; у м. Медина — супової кухні.

Збереглося кілька вишивок, які приписують Р.

Роксолана у світовій літературі та мистецтві. Життєва драма Р. ще за її життя стала відомою в Зх. Європі. Уперше про неї повідомив Н.Моффан у памфлеті про вбивство принца Мустафи (Базель, 1555; Париж, 1556), але скористався нею для лайки на жінок. Перше видання «Турецьких листів» О.Гіслена де Бусбека вийшло друком латиною в Антверпені 1581. До 1595 вийшло ще три видання, а в 17 ст. вони перевидавалися ще 12 разів. З'явилися також переклади цього

твору чеською (1594), німецькою (1596), фламандською (1632), французькою (1649), іспанською (1650), англійською (1694) мовами, що витримали по кілька видань. О.Гіслен де Бусбек перший представив Р. як чаклунку, інтриганку та авантюристку, яка заправляла на власний розсуд справами в д-ві Османів.

Г.Бунен на підставі памфлету Н.Моффана 1561 надрукував перший літ. твір про Р. — п'єсу «Султана» («La Soltane»). У наступні два століття через часті та важкі війни з Осман. імперією історія Р. в європ. країнах здебільшого переосмислювалася як перемога розумної європ. дівчини над силою деспотичного азіата і таким чином послужила предметом численних драматичних або пригодницьких творів. Популярність спричинила спроби приписати Р. італ. чи франц. походження.

Австрійс. орієнталіст Й. фон Гаммер-Пургшталь продовжив Бусбекові звинувачення Р. у зловживанні владою, але оскільки завдяки знайомству з польс. орієнталістом-аматором В.-С.Жевуським знав про її рус. походження з Рогатина (тоді у складі Австрійс. імперії), то висловив прихильність до талантів своєї співвітчизниці. Він навіть зробив із неї символ, що віщував падіння Осман. імперії від рук росіян.

Постать Р. надихнула на створення кількох муз. творів. Симфонія № 63 Й.Гайдна (1779—81) мала другу частину під назвою «La Roxelane», яка використовувалась для вистави Ш.-С.Фавара «Сулейман Другий» і дала назву цілому твору. Р. є персонажем кількох опер та балетів.

Існує кілька портретів Р., найраніший з яких належить Тіціану (бл. 1552). Усі вони є результатом творчої уяви митців.

У турец. літературі Р. трактується переважно як приклад жінки, сповненої прагненням влади та пристрастю.

В укр. літературі образ Р. трактувався як взірець патріотизму. Цю традицію заклали В.*Антонович* та М.*Драгоманов* у виданні «Исторические песни малорусского народа» (1874), провівши в коментарі до думи «Маруся Богуславка» паралель між її героїнею та Р. на підставі збігу лише трьох деталей (укр. походження, невільницький статус, «розкіш турецька»). Насправді ж дума відбивала реакцію укр. сусп-ва на загрозу від людоловства тим, що задавала ідеальну модель поведінки українців у «турецькій неволі» — за допомогу співвітчизникам вона пропонувала прощення за зміну віри та плотські гріхи. Завдяки ототожненню Р. із цим фольклорним образом укр. літератори так чи інакше намагалися домислити образ Р. як патріотки та навіть захисниці України. У цьому трактуванні історія Р. служила вихованню та пробудженню нац. свідомості: роман О.*Назарука* «Роксоляна» (1930), роман С.Лазорського «Степова квітка» (1965), істор. повісті С.Плачинди «Неопалима Купина» (1968), поема Л.Забашти «Роксоляна: Дівчина з Рогатина» (1971), роман П.*Загребельного* «Роксолана» (1980).

У роки незалежності в Україні було знято кіносеріал «Роксолана» (1996—2003), у Рогатині відкрито їй пам'ятник (1999). Проте образ Р. перетворився на малохудожній і нереалістичний плакат патріотки, що спровокувало іронічну реакцію (картина В.Костирка «Роксоляна», 1995).

В укр. історіографії про Р. писав А.*Кримський* («Історія Туреччини», 1924), який дав їй суперечливу характеристику: він розвинув оцінки О.Гіслена де Бусбека про руйнівні наслідки її дій для Осман. імперії, представив Р. лише одним із прикладів невільницьких доль, про які співалося в укр. думах, але процитував для прикладу саме думу про Марусю Богуславку, а наостанок вважав за можливе назвати її з Сулейманом «дикими мусульманськими фанатиками».

Образ Р. є об'єктом переважно літературознавчих досліджень. Продуктивними напрямами для розуміння обставин життя та мотивів учинків Р. є студії работоргівлі в Україні та фольклору як реакції укр. сусп-ва на людоловство.

Літ.: *Skilliter S.* Khurrem. В кн.: Encyclopaedia of Islam, vol. 5. Leiden, 1986; *Uluçay M.Ç.* Padişahların kadınları ve kızları. Ankara, 1992; *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996; *Галенко О.* Роксоланіада: Витівки українського орієнталізму. «Критика», 1999, квітень; Roxolana in European Literature, History and Culture. Ashgate, 2010.

О.І. Галенко.

РОКСОЛА́НИ — 1) одне із сарматських племінних угруповань на території сучасної України. Уперше згадані *Страбоном* як племена, що проживають між Дніпром і Доном. Походженням пов'язані із кочовиками Південного Сибіру та Монголії. Поряд з *язигами* — найдавніші із сарматських племен, які проживали у Пн. Причорномор'ї. 112 до н. е. на чолі з *Тасієм* підтримували пізньоскіф. царя *Палака* в його війні проти *Херсонеса Таврійського*, але зазнали поразки. У перші десятиліття нашої ери просунулися аж до гирла Дунаю, де відтоді й згадуються більшістю *античних авторів*. 69—71, скориставшись із громадян. війни в *Римі Стародавньому*, тричі нападали на провінцію Мьозія. Підтримували дакійського царя Децебала в його війнах із Римом (101—102), були одними з учасників сх. антирим. коаліції в Маркоманнських війнах (168—175 і 178—180). Після їх закінчення частина Р. відкочувала на Велику Угор. рівнину, відтоді згадки про них у джерелах як жителів Пн. Причорномор'я поступово зникають. Були асимільовані *аланами* та включені до їхнього об'єднання.

Літ.: *Симоненко О.В.* Роксолани (пошук археологічних відповідностей). «Археологія», 1991, № 4; *Його ж.* Сарматы Таврии. К., 1993; *Його ж.* Ранньосарматський період в Північному Причорномор'ї. «Археологія», 1994, № 1.

О.В. Симоненко.

2) У *Речі Посполитій* у рамках сарматського міфу (див. *Сарматизм*) Р. — уявні предки рус. *шляхти*. Ідеологом цієї візії був С.*Оріховський*. Він, використавши етногр. номенклатуру Пн. Причорномор'я із творів антич. авторів та *Матвія з Мехова*, ототожнив *русинів* із Р. Звідси в літературі, починаючи з 16 ст. і аж до 20 ст., термін «роксолани» вживали як синонім «русинів» (укра-

їнців), а Роксоланією називали Русь-Україну.

Літ.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.). В кн.: Міжкультурний діалог, т. 1: Ідентичність. К., 2009.

В.М. Михайловський.

«РÓЛАНД» («Roland»)**, «Організація Роланд», Південна група Дружин українських націоналістів** — батальйон (курінь), сформований у квітні—червні 1941 бандерівською *Організацією українських націоналістів* відповідно до домовленостей із кер-вом нім. військової розвідки (*абверу*) від 25 лютого 1941.

Набір до куреня «Р.» здійснювався через бюро ОУН(б) у *Відні* під кер-вом Р.Ярого і З.*Матли*. Запис легіонерів проводився на добровільній основі у приватному будинку у Відні на Ляндштассер-Гауптштрассе. Із Відня вся група добровольців була переправлена до замку Зауберсдорф (за 50 км на пд. від Відня), де відбувався військ. вишкіл. До «Р.» в основному вступали укр. емігранти «першої хвилі» та їхні нащадки. Крім того, бл. 15 % від заг. чисельності легіонерів становили укр. студенти з Відня й Граца (нині місто в Австрії).

Упродовж квітня 1941 до табору Зауберсдорф прибули 350 новобранців. Підготовкою легіонерів займалися інструктори на чолі з контрактовим майором колиш. польс. армії Є.Побігущим. Під час проведення вишколу особливу увагу приділяли правилам маскування, необхідним для виконання диверсійних завдань у тилу ворога. Підготовка тривала 6 тижнів.

1 червня 1941 «Р.» отримав наказ передислокуватися з Відня до румун. м. Комполунг (нині м. Кимпулунг-Молдовенеск) в Пд. Буковині. Передислокація особового складу завершилася до 15 червня. Штаб куреня, через перевантаженість залізниць, прибув до Комполунга 5 липня 1941.

27 червня 1941 «Р.» був переданий у підпорядкування нім. 11-й армії, яка мала наступати на територію *СРСР* разом із румун. військами. Командувачем батальйону з боку німців призначили обер-лейтенанта Пічмана. Завдання, визначені 27 червня штабом 11-ї армії спеціально для куреня «Р.», полягали в «участі у бойових діях на річці Прут для підтримки німецьких військ, організації українського самозахисту в окупованих містах, охороні шляхів, постачанні харчів, допомозі в евакуації військовополонених, охороні промислових об'єктів». До 30 червня 1941 «Р.» мав прибути в м. Ботошани (Румунія).

30 червня 1941, після проголошення бандерівцями незалежності України у *Львові*, командир батальйону отримав повідомлення від полковника абверу Е.Штольце із забороною використовувати курінь у бойових діях. У зв'язку із цим частину було розташовано в м-ку Фрумосули біля Комполунга. Після довгих вагань 24 липня 1941 нім. командування все ж вирішило використати укр. частину в прифронтовій смузі. Курінь «Р.» було переведено під командування 54-го армійського корпусу ген. Е.Ганcена і дещо реорганізовано. Особовий склад становив 9 офіцерів і 260 стрільців. Батальйон поділили на 4 роти, по 65 осіб у кожній. Двома ротами командували нім. офіцери, а двома — українські. Новим комбатом призначили лейтенанта Зіберта, а майор Є.Побігущий став його укр. заступником. В Україні командування планувало поповнити особовий склад на 100—150 осіб. До озброєння батальйону входили рад. трофейні гвинтівки, пістолети та 6 чеських кулеметів. Курінь мав узяти участь у розчищенні й охороні шляхів на сх. від Дністра. Після завершення довишколу, щоб дати змогу відділу набратися деякого бойового досвіду, 28 липня 1941 «Р.» перевели до другої фронтової лінії. Того дня курінь залізницею відбув до м. Ясси (Румунія), звідки пішим маршем перейшов до м. Дубоссари (нині місто в Молдові) на лівому березі Дністра. Біля Дубоссар курінь перетнув р. Дністер і розташувався в с. Унтилівка, отримавши завдання охороняти залізницю.

10 серпня 1941 штаб 11-ї армії отримав телеграму від полковника абверу Е.Штольце, в якій зазначалося, що «після консультацій із райхсміністром окупованих територій Сходу організацію "Роланд" треба усунути від участі в поході з політичних причин». 14 серпня командуючий 11-ю армією наказав роззброїти курінь «Р.» і вивезти його до м. Фокшани (Румунія). На час передислокації особовий склад «Р.» становив 9 офіцерів і 274 стрільці. 50 легіонерів німці залишили в Україні як перекладачів при цивільній адміністрації із суворою забороною займатися політ. діяльністю. Коли ж 26 серпня Пд. легіон Дружин укр. націоналістів прибув на вокзал Фокшан, весь його особовий склад відправили до табору Маєрлін біля Відня, де стрільцям повернули зброю і залучили до військ. підготовки. У вересні 1941 «Р.» розділили на дві частини — одна дислокувалася в м-ку Зіцендорф, а друга — за 18 км у м. Заверздорф.

16 жовтня 1941 укр. старшини батальйонів «Р.» і «*Нахтігаль*» зібралися на спільну нараду в м. Нойгаммер (нині м. Свєнтошув Нижньосилезького воєводства, Польща), на якій виробили звернення до нім. командування та керівників Райху (т. зв. Меморандум укр. Легіону). Документ складався з 10-ти пунктів, у яких містилися вимоги відновити проголошену незалежність України, звільнити арештованих членів ОУН(б), забезпечити матеріально членів родин бійців Легіону, українізувати весь командний склад Легіону і направити його на боротьбу з *більшовиками*, не вимагати від учасників Легіону складати присягу на вірність Німеччині, у разі продовження служби Легіону надати можливість кожному бійцю підписати

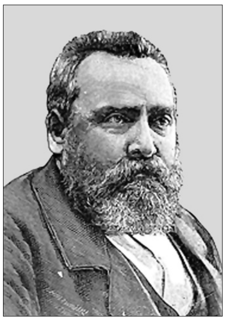


Бійці куреня «Роланд». 1941.

індивідуальний контракт строком на один рік. «Меморандум» був переданий представникові Верховного головнокомандування Вермахту. Відповіддю німців стало переформування Легіону в частину охоронної поліції. 18 жовтня «Р.» отримав наказ передислокуватися до Франкфурта-на-Одері (Німеччина) для об'єднання з «Нахтігалем». 21 жовтня 1941 обидва курені об'єдналися в одну частину і батальйон «Р.» припинив своє існування.

Літ.: Дружини українських націоналістів у 1941—1942 рр. (спогади комбатантів). Мюнхен, 1953; *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів. Мюнхен—Лондон, 1982; У лавах дружинників: Спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). Денвер, 1982; *Кальба М.* Дружини українських націоналістів. Детройт, 1992; *Трофимович В.В.* Історія військових формувань ОУН (1939—1942 рр.). Львів, 1994; *Кальба М.* Ми присягали Україні: ДУН 1941—1943. Львів, 1999; *Музычук С.* Батальоны «Nachtigall» и «Rolland» (дружины украинских националистов). «Форменная одежда» (Ровно), 1999, № 3; *Патриляк І.К.* Легіони українських націоналістів (1941—1942): Історія виникнення та діяльності. К., 1999; *Дробязко С., Каращук А.* Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС: Униформа, вооружение, организация. М., 2000; *Музычук С., Марчук И.* Роланд: 1941. «Форменная одежда / Однострій» (Ровно), 2002, № 7; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

І.К. Патриляк.



Ю.-А. Роллє.

РОЛЛЄ́ (Rolle) **Юзеф-Антоній** (псевд. — Д-р Антоній І; 26.09.1829—21.01.1894) — польс. історик і письменник, за фахом — лікар. Н. в с. Генриківка (нині с. Красносілка Бершадського р-ну Він. обл.). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1855). Працював лікарем у с. Яришів (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.). Від 1860 — у Кам'янець-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*). У Кам'янець-Подільську розпочав історико-літ. діяльність, збирав і публікував старовинні перекази й легенди *Поділля*, зокрема подорожував із цими цілями по всій *Правобережній Україні*. Найбільшу працю «Подільські замочки на молдавських окраїнах», яка з часом розширилася до 3-томної студії, присвяченої історії Кам'янець-Подільська (2 т.), *Бара*, *Могилева-Подільського*, *Шаргорода* та ін. міст і містечок на Поділлі, розпочав друкувати 1869 в краківському час. «Przegląd Polski». Від 1875 друкувався в часописах *Львова*, *Варшави*, зокрема вмістив у них «Історичні оповідання» і «Розмови про минуле». Ці твори згодом були перевидані окремими книгами (16 т.). Написав бл. 80-ти «Історичних повістей», переважна більшість яких присвячена історії України, життю відомих козац. ватажків. Під впливом роману Г.*Сенкевича* «Вогнем і мечем» написав і опублікував твір «Козацький полковник Іван Богун» (1884). Втім, на відміну від тенденційного висвітлення образу І.*Богуна* в романі Г.Сенкевича, прагнув більш достовірно викласти біографію цього героя. Подав об'єктивну характеристику польс. коронного гетьмана С.*Чарнецького* як руйнівника України, про яку схвально відгукнувся І.*Франко*. У типовидовому та жанровому сенсі «Історичні повісті» Р. перебувають на межі між наук. працею та белетристикою. Низка творів Р. вміщена на сторінках *«Киевской старины»*. Р. — автор кількох праць з історії медицини на *Волині* та Поділлі в 14—19 ст., в яких помітне місце відведене укр. медикам.

П. у м. Кам'янець-Подільськ.

Праці і тв.: Zameczki podolskie na kresach mułtanskich, t. 1—3. Warszawa, 1880; Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII века. «Киевская старина», 1894, № 1—3; Wybór pism, t. 1—3. Kraków, 1966.

Літ.: Иосиф Иосифович Ролле (Д-р Antoni I): Некролог. «Киевская старина», 1894, № 2; *Яворовский Н.* Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле (к исполнившемуся 10-летию его смерти). В кн.: Труды Подольского церковного историко-археологического общества, т. 10. Каменец-Подольск, 1904; *Zebrowska K.* Działalność historiczna Antoniego J. Lwów, 1914.

І.Т. Лісевич.

РОМА́Н (р. н. невід. — п. 1362) — митрополит, суперник митрополита Алексія (1354—78) у боротьбі за духовну владу на Русі. Р. з'явився на істор. арені на зламі 1354—55 як протегований вел. кн. литов. *Ольгердом* загальнорус. митрополит, висвячений, як гадають, константиноп. патріархом Каллістом І. Остаточно не з'ясовано, чому в той самий сан був висвячений ставленик вел. кн. моск. Симеона Гордого Алексій (30 червня 1354) і, власне, хто із двох претендентів на митрополичий титул отримав його першим. Незалежно від того, як інтерпретувати це питання, подальший перебіг подій характеризувався гострим протистоянням Р. та Алексія і фактичним поділом митрополії, внаслідок якого Р. став контролювати колишні галицьку і литовську митрополії (за кафедру йому правив Новогрудок; нині місто Гродненської обл., Білорусь). Однак перед 1361 Р. спромігся підкорити своїй духовній владі Брянськ (нині місто в РФ) та *Київ*, де марно намагався утвердитись Алексій. Кінець цьому конфлікту, названому сучасниками «мятеж во святительстве», поклала смерть Романа.

Літ.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Лихачев Н.П.* Два митрополита. В кн.: Сборник статей в честь Д.Ф. Кобеко. СПб., 1913; *Meyendorff J.* Alexis and Roman: A Study in Byzantino-Russian Relations (1352—1354). Byzantinoslavica, roč. 28. Praha, 1967; *Прохоров Г.М.* Митрополит Алексей. В кн.: *Прохоров Г.М.* Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы: Статьи. СПб., 2000.

О.В. Русина.

РОМА́Н ДАНИ́ЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1260) — герцог Австрії, князь Новогрудка і Слоніма. 3-й син кн. *Данила Галицького* і Анни, доньки кн. *Мстислава Мстиславича* Удатного. 1248 Данило Галицький відгукнувся на пропозицію угор. короля *Бели IV* взяти участь у поділі Австрії, що по смерті 1246 герцога Фрідріха II Бабенберга залишилася без державця. Союзники домовилися посадити на австрійс. трон Р.Д. 27 червня 1252 Р.Д. одружився з небогою покійного Фрідріха II Бабенберга Гертрудою та був визнаний частиною австрійс. баронів герцогом Австрії. Однак у справу втрутився чеський королевич Пшемисл-Оттокар, котрий теж одружився — зі старшою із сестер покійного герцога Маргаритою — й висунув свої претензії на австрійс. трон. Р.Д. був обложений Пшемислом-Оттокаром у замку Гімберг поблизу *Відня*,

звідки йому пощастило вибратися наприкінці 1253 або на поч. 1254. Герцогом Австрії став Пшемисл-Оттокар. Р.Д. подався княжити до Новогрудка, який він одержав від свого друга *Войшелка*, сина литов. кн. *Міндовга*, разом з ін. містом Слонімом (нині обидва міста Гродненської обл., Білорусь). Далі джерела майже втрачають Р.Д. з поля зору. Відомо, що він влітку 1259 виступив проти куявського і сєрадзького кн. Казимира при підтримці мазовецького війська кн. Земовита. Восени 1259 Р.Д. був змушений взяти участь у поході *Бурундая* на Польщу. Загинув за неясних обставин бл. 1260.

З джерел нам відома лише одна дочка Романа (народжена у шлюбі з Гертрудою Бабенберг) — Марія Романівна, видана заміж за Йоахима, сина бана Славонії та Загреба Стефана IV. Інколи в генеалогічній літературі Роману помилково приписують сина Михаїла — нібито родоначальника князів *Друцьких* та *Острозьких*, що не має під собою ніяких підстав.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Давньоруська держава (історія в особах). К., 1996; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008.

М.Ф. Котляр.

РОМА́Н МСТИСЛА́ВИЧ, Роман-Борис Мстиславич (р. н. невід. — 19.06.1205) — князь новгородський, волинський, галицький. Син кн. *Мстислава Ізяславича* і Агнеси, доньки польс. кн. *Болеслава III* Кривоустого. 1168 Р.М., батько якого княжив у *Києві*, запросили у князі до *Новгорода Великого*. У лютому 1170 на чолі новгородців розбив війська, що їх послав на Новгород владимирський і суздальський кн. *Андрій Боголюбський*. Восени 1170, після того як «новгородці показали йому путь» (це збіглося зі смертю батька), посів стіл у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). До 1188 одружився з Предславою, донькою кн. *Рюрика Ростиславича*. 1188 Р.М., скориставшися смертю галицького кн. *Ярослава Володимировича* та вступивши у змову з *галицькими боярами* проти *Володимира Ярославича*, захопив *Галич (давній)*. При цьому він віддав Володимир своєму братові Всеволоду. Але в Галичі (давньому) Р.М. не втримався (був змушений тікати від військ угор. короля Бели III) і, порушивши клятву, яку дав своєму братові, вигнав його з Володимира за допомогою свого тестя.

1195 київ. кн. Рюрик Ростиславич дав у володіння Р.М. *Торчеськ* і ще 4 міста («часть» на пд. *Київської землі*), але на вимогу владимирського і суздальського кн. *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо відібрав їх у зятя і віддав Всеволоду Юрійовичу. Інтриги Всеволода Юрійовича призвели до того, що Р.М. посварився з Рюриком Ростиславичем і уклав таємну угоду з черніг. кн. *Ярославом Всеволодичем*. Коли про це дізнався Рюрик Ростиславич, Р.М., побоюючись тестя та його союзника Всеволода Юрійовича, поїхав до Польщі, де звернувся за допомогою до своїх братів у перших, синів краківського кн. Казимира II Справедливого — краківського і мазовецького кн. *Лєшека Білого* і його молодшого брата-співправителя Конрада (див. *Конрад I*). Останні погодилися, але спочатку просили допомогти у війні зі своїм дядьком, великопольс. кн. *Мешком III* Старим. У результаті Р.М. взяв участь у битві на Мозгаві, де був поранений (див. *Мозгава, битва на річці 1195*). Після цього він тимчасово помирився з тестем і отримав від нього м. *Полонне* (а також «пів-тартака Корсунського»). Проте вже 1196 Р.М. у союзі з *Ольговичами* воював із Рюриком Ростиславичем. Восени 1196 або взимку 1198/99 Р.М. відіслав свою дружину до її батька. Незабаром він узяв другий шлюб — з *Анною*, чиє походження дискусійне.

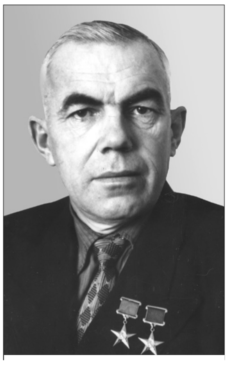
Після смерті галицького кн. Володимира Ярославича (1199), за підтримки сандомирського кн. Лєшека Білого, оволодів Галичем (давнім) і, таким чином, зосередив у своїх руках *Волинську землю* і *Галицьку землю* (див. *Галицько-Волинське князівство*). Якщо вірити *Вінцентію* Кадлубеку, методом масового терору боровся з опозиційними галицькими боярами. 1201 знов спалахнув конфлікт Р.М. з київ. кн. Рюриком Ростиславичем, на боці якого тепер виступали Ольговичі. У ході цього конфлікту Р.М. не раз оволодівав *Києвом* (1201, 1203, 1204). Таким чином, столиця Русі увійшла у сферу впливу галицько-волин. князя. Деякий час в якості його намісника в Києві сидів луцький кн. Інгвар Ярославич.

Р.М. здійснив успішні походи на *ятвягів* (зима 1196/97) та *половців*. Про один похід у степ, який відбувся на прохання візант. імп. Алексія III Ангела, повідомляє *Нікіта Хоніат* (точна дата не відома, імовірно бл. 1200). Про походи 1201 і 1204 відомо з *Лаврентіївського літопису*; у поході 1204 Р.М. брав участь у складі коаліції південнорус. князів.

1205 Р.М. здійснив похід у Польщу (мета цього походу не відома), під час якого загинув біля м. Завіхост (нині м. Завіхост Свентокшиського воєводства, Польща) у сутичці з краківським і сандомирським кн. Лєшеком Білим і мазовецьким кн. Конрадом I (які на цей час перетворилися із союзників на ворогів).

Традиційна укр. і рос. історіографія схильна перебільшувати істор. роль Р.М., якого зображують одним із творців укр. державності (її початком при цьому вважають Галицько-Волин. князівство) та видатним військово-політ. діячем. Проте такий образ князя склався не на основі реальних фактів його біографії, а через некритичне використання посмертного панегірика в *Галицько-Волинському літописі*, відомостей з М.*Стрийковського* і В.*Татіщева*. Не знаходять ані логічного, ані документального підтвердження «відомості» про створений Р.М. проект нового держ. устрою Русі, а також про візит до нього посольства від Папи Римського з пропозицією прийняти католицтво (від якої князь ефектно відмовився).

Літ.: *Толочко О.* Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: Спроба джерелознавчого дослідження. «УІЖ», 1995, № 6; *Головко О.Б.* Князь Роман Мстиславич та його доба. К., 2001; *Dąbrowski D.* Rodowód



П.К. Романенко.



О.М. Романів.

Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań—Wrocław, 2002; *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К., 2002; *Толочко О.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III. В кн.: Ruthenica, т. 2. К., 2003; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008; *Котляр Н.Ф.* Даниил, князь Галицкий. СПб.–К., 2008; *Головко О.Б.* Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. «УЇЖ», 2009, № 4.

РОМА́Н РОСТИСЛА́ВИЧ, Роман-Борис Ростиславич (р. н. невід. — п. 14.06.1180) — князь смоленський, новгородський, київський; старший син *Ростислава Мстиславича.* Одружився 9 січня 1149 з донькою новгород-сіверського і курського кн. *Святослава Ольговича.* По смерті батька (14 березня 1167) Р.Р. вокняжився в Смоленську (нині місто в РФ). 1169 разом із братами взяв участь у поході на *Київ* і розграбуванні міста. У липні 1171 владимирський і суздальський кн. *Андрій Боголюбський*, що був тоді найсильнішим і найвпливовішим князем на Русі, посадив Р.Р. в Києві. Взимку 1172/73 Р.Р. і його брати Святослав, Давид, Рюрик (див. *Рюрик Ростиславич*) та Мстислав розсварилися з Андрієм Боголюбським, котрий спробував вигнати їх із *Руської землі* й віддати Київ своєму братові Михайлові Юрійовичу. Через відмову Михайла там сів ін. брат Андрія *Всеволод Юрійович* (лютий 1173). Навесні 1173 *Ростиславичі Смоленські* усунули Всеволода і посадили в Києві Рюрика Ростиславича. Влітку 1173 Андрій Боголюбський пішов війною на Ростиславичів, та їм пощастило відбитися. Але в Києві у 2-й пол. листопада 1173 вокняжився Ярослав Ізяславич. Через півроку по смерті Андрія Боголюбського (29 червня 1174) Р.Р. знову вокняжився в Києві. А 20 липня 1176 київ. стіл на короткий час захопив *Святослав Всеволодич.* Р.Р. поїхав до *Білгорода.* Йому на допомогу зі Смоленська прийшов брат Мстислав, і Святослав утік за Дніпро. Проте далі Ростиславичі вирішили віддати Київ Святославу Всеволодичу, залишивши за собою київ. волості (серпень—вересень 1176). Р.Р. остаточно вокняжився в Смоленську, де й помер.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008.

М.Ф. Котляр.

РОМАНЕ́НКО Прокіп Каленикович (08.08(26.07).1906—17.07.1965) — новатор с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1952, 1958). Н. в с. Сосонка (нині село Він. р-ну Він. обл.). 1930—37 і 1944—50 був головою виконкому Сосонської сільради. Учасник Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Член КП(б)У з 1938. Протягом 1950—59 очолював колгосп «Ленінський шлях» Калинівського р-ну Він. обл. (центр. садиба колгоспу була в с. Сосонка). Вироб. напрямом колгоспу було вирощування зернових, тех., овочевих к-р та розведення м'ясо-молочної худоби. Під кер-вом Р. колгосп одержував багаті врожаї с.-г. к-р і досяг високої продуктивності тваринництва, став передовим госп-вом із високими виробничими показниками. У колгоспі «Ленінський шлях» 1957 урожайність з 1 га становила: зернових к-р 24,4 ц, цукрового буряку 394,6 ц; надої молока від фуражної корови становили 3884 кг. 1952 Р. був удостоєний звання Героя Соц. Праці за високі врожаї тех. к-ри — кок-сагизу, 1958 вдруге удостоєний звання Героя Соц. Праці за успіхи в розвитку сільс. госп-ва.

Нагороджений орденом Леніна, медалями.

П. у с. Сосонка.

На честь новатора сільського госп-ва Р. названа вулиця цього села.

Літ.: ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972; *Біліченко В.Г.* Колгосп «Шляхом Леніна» Вінницької області. Одеса, 1975.

Л.В. Ковпак.

РОМА́НІВ Олег Миколайович (21.03.1928—03.11.2005) — механік-матеріалознавець, організатор науки. Чл.-кор. АН УРСР (1985; від 1994 — ***Національна академія наук України***), дійсний член *Української вільної академії наук* у США (2002). Д-р тех. н. (1970), професор (1973). Засл. діяч н. і т. України (1998). Голова Науково-методичної комісії зі стандартизації з питань фрактографії Науково-тех. ради Держстандарту СРСР (1977—90), голова *Наукового товариства імені Шевченка* (1989—2005). Н. в м. *Сокаль* у сім'ї вчителів. 1950 закінчив Львів. політех. ін-т, згодом навч. в аспірантурі цього ж ін-ту (1953—56). Із 1956 працював в Ін-ті машинознавства і автоматики АН УРСР (нині Фізико-мех. ін-т ім. Г.Карпенка НАН України) на посадах молодшого наук. співробітника (1956—59), старшого наук. співробітника (1959—62), зав. лабораторії (1962—64), зав. відділу (1964—78), заст. директора з наук. роботи, заст. голови Львів. міжвідомчого машинобудівного комплексу (1977—90), гол. наук. співробітника (1990—2003).

Перші наук. праці присвятив дослідженню нестаціонарних коливань у мех. системах. 1958 захистив канд. дис. на тему: «Поперечні коливання валів подвійної жорсткості». 1963—71 зосередився на розвиткові методів високотемпературного термомеханічного зміцнення сталей, встановив закономірності впливу зміцнення на тріщиностійкість і схильність до корозійного розтріскування та водневого окрихчення сталей. На цій основі захистив докторську дис. на тему: «Деякі питання міцності та механіки руйнування термічно та термомеханічно зміцнених сталей» (наук. консультант — Г.Карпенко). Починаючи з 1980-х рр., наук. діяльність спрямував на формування нового наук. напряму — структурної механіки руйнування конструкційних матеріалів. Автор понад 400 наук. праць, наук. керівник 27-ми канд. і докторських дисертацій.

1989 розбудував НТШ у *Львові.* Обраний генеральним секретарем Світової ради Наукових т-в ім. Шевченка. Редактор та автор «Вісника Наукового товариства імені Шевченка», «*Хроніки Наукового товариства імені Шевченка*», «Праць Наукового товариства імені Шевченка» та ін. Здійснив бл. 1 тис. наук. і науково-популярних публікацій

сусп. та українознавчого спрямування, пов'язаних з історією укр. науки, українознавством та нац. державотворенням. Сприяв відкриттю укр. книгарні НТШ у Львові, створенню Дослідно-видавничого центру при НТШ.

Обирався депутатом (1977, 1980) та членом виконкому (2002) Львів. міської ради.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1976), премії ім. Г.Карпенка АН УРСР (1988), Держ. премії України в галузі н. і т. (1995).

Нагороджений Грамотою Президента України за сумлінну працю, значний особистий внесок у розвиток і зміцнення Укр. держави (2001).

Праці і тв.: Термомеханічне зміцнення сталі. К., 1966 (у співавт.); Електронна фрактографія зміцнених сталей. К., 1974 (у співавт.); Вязкость разрушения конструкционных сталей. М., 1979; Механика коррозионного разрушения конструкционных сплавов. М., 1986 (у співавт.); Механика разрушения и прочность материалов: Справочное пособие, т. 4: Усталость и циклическая трещиностойкость конструкционных материалов. К., 1990 (у співавт.); Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання. В кн.: Енциклопедія українознавства, т. 1. Львів, 1993; З його духа печаттю (дещо про Зеновію Франко та її час). В кн.: Зеновія Франко (1925—1991): Статті, спогади, матеріали. Львів, 2003.

Бібліогр.: Олег Романів: Бібліографічний покажчик. Львів, 2007.

Літ.: Праці Наукового товариства імені Шевченка, т. 20: Матеріалознавство і механіка матеріалів: Збірник на пошану Олега Романіва. Львів, 2008.

Г.М. Никифорчин.

РОМА́НОВ Олексій Федорович (17(05).10.1875—27.05.1924) — юрист, держ. діяч, статський радник. Н. в м. *Київ* у сім'ї надвірного радника, син укр. письменниці О.Романової (псевдоніми — Одарка, О.Романенко). Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1898). Працював у Луцькому окружному суді та 1-му департаменті мін-ва юстиції Рос. імперії. 1903—14 займав посади товариша (помічника) прокурора Кишинівського, Петерб. і Псковського окружних судів. Із січня 1914 — юрисконсульт 1-го департаменту мін-ва юстиції Рос. імперії. На поч. 1915 відряджувався до *Чернігова* для розгляду слідчої справи щодо обвинувачення протоієрея Флерова у скоєнні злочину, передбаченого ст. 362 Уложення про покарання. У червні 1915 завідував діловодством 1-го з'їзду управляючих кабінетами науково-суд. експертизи. Із січня 1917 — прокурор Віленської суд. палати. У квітні—вересні 1917 — член Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду по розслідуванню протизаконних дій колиш. вищих посадових осіб царського уряду. Після приходу до влади гетьмана П.*Скоропадського* переїхав до Києва, де обіймав у гетьман. уряді посаду товариша (помічника) держ. секретаря Укр. Д-ви. У липні 1918 призначений членом Адм. ген. суду Держ. Сенату Укр. Д-ви і товаришем (помічником) міністра юстиції Укр. Д-ви, а в серпні—жовтні 1918 — міністр юстиції та ген. прокурор Укр. Д-ви. Відстоював принципи неподільності Росії та був противником українізації судочинства. Виступав за збереження рос. мови і культури на Україні. Після падіння гетьман. влади перебрався до Криму. В уряді генерал-лейтенанта А.*Денікіна* — юрисконсульт відомства юстиції. 1920 емігрував до Сербії, де очолював рос. колонію в м. Сомбор. Залишив спогади про свою роботу в Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду (1922).

П. у с. Беочин (Бачка), поблизу м. Нови-Сад.

Літ.: «Новое время» (Белград), 1924, 1, 8, 25 июня; Падение царского режима, т. 7. М.—Л., 1927; *Чисніков В.М.* Романов Олексій Федорович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003; Незабытые могилы: Русское зарубежье: Некрологи 1917—1997, т. 6, кн. 1. М., 2005; О службе прокурора Виленской судовой палаты А.Ф. Романова (1904). Російський державний історичний архів, ф. 1405, оп. 545, спр. 11371.

В.М. Чисніков.

РОМА́НОВИ — моск. боярський рід, із 1613 — рос. царська, а з 1721 — імператорська династія. Першим достовірним представником роду був **Андрій Іванович** Кобила (р. н. невід. — п. 1351), боярин моск. князів. За родинною легендою, його батько — **Гланда Камбіла Дивонович**, у хрещенні **Іван**, прибув до Московії в останній чв. 13 ст. з Литви чи «із Прусс». Предки Р. спочатку носили родинне прізвисько Кошкіних, яке походило від імені 5-го сина Андрія Кобили — боярина **Федора Андрійовича** Кошки (р. н. невід. — п. 1407). Від правнука Федора Андрійовича — боярина **Юрія Захаровича** Кошкіна (р. н. невід. — п. 1504) — походить нове прізвище роду — Захар'їни-Юрьєви. Піднесення роду, його збагачення, зростання впливу серед моск. *аристократії* пов'язані зі шлюбом дочки окольничого **Романа Юрійовича** (р. н. невід. — п. 1543) — **Анастасії Романівни** (бл. 1530 — 1560) — із царем *Іваном IV*.

Її брат — **Микита Романович** (бл. 1522 — п. 1586) — посідав значне місце при моск. дворі. Він — боярин із 1562, активний учасник *Лівонської війни 1558—1583* та ряду важливих посольств. Через шлюби родина Микити Романовича була пов'язана з найзначнішими родами Моск. царства. Саме від Микити Романо-



Костянтин Павлович.
Портрет роботи І. Вінберга. 1820.



Костянтин Миколайович.



Микола Миколайович старший.

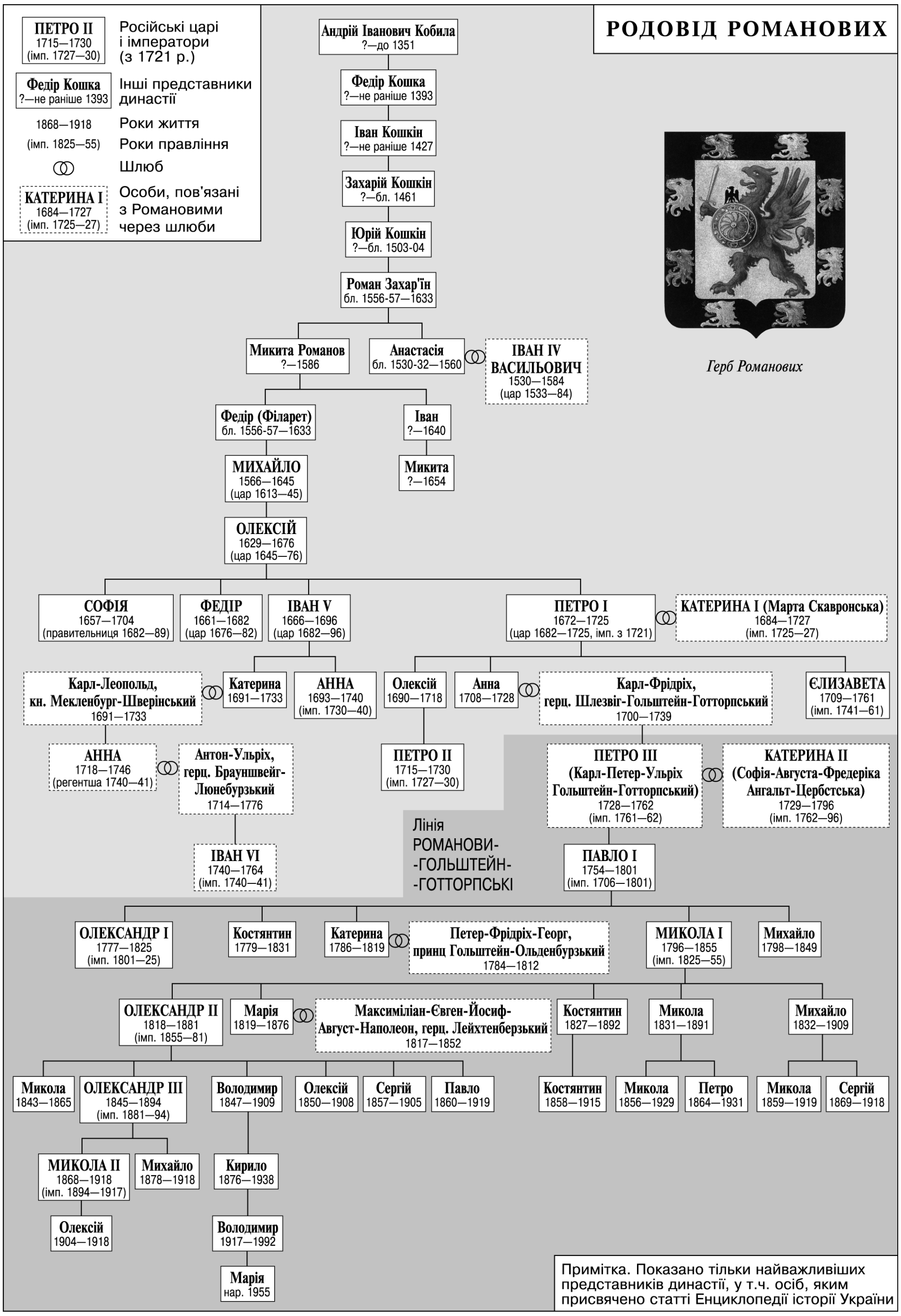


Костянтин Костянтинович.



Анна Петрівна.
Портрет роботи художника Л. Каравака. 1725.
Зберігається у Державній Третьяковській галереї (м. Москва, РФ).

вича і бере початок гілка роду, яка остаточно закріпила за собою родове прізвисько Романових. Серед синів Микити Романовича найбільш відомі — **Федір Микитович** Р. (1554—1633) та **Іван Микитович** Р. (р. н. невід. — п. 1640). Іван Микитович був боярином із 1605, активним учасником «Семибоярщини». Його син — **Микита Іванович** (бл. 1607 — п. 1654), боярин із 1646, відомий політ. діяч, противник уряду Б.Морозова, грав значну роль при дворі за часів правління свого двоюрідного брата царя Михайла Федоровича та його сина — Олексія Михайловича. Ця гілка згасла на нащадках Микити Івановича.



Старший із синів Микити Романовича — Федір Микитович — був претендентом на моск. престол після смерті царя Федора Івановича, останнього з моск. *Рюриковичів*. За правління Бориса Годунова Р. були відправлені на заслання (1601), а Федір Микитович пострижений у чернецтво під ім'ям Філарета. За часів Лжедмитріїв почалося нове піднесення роду та Філарета в тому числі. Із 1605 — митрополит Ростовський, а з 1609 — патріарх.

На Земському соборі 1613 син Філарета — ***Михайло Федорович*** — був обраний на моск. престол. За його правління родинне оточення на чолі з батьком царя мало величезний вплив на внутр. та зовн. політику Моск. царства. За часів царя ***Олексія Михайловича***, сина попереднього царя, почалися соціальні та політ. перетворення, спрямовані на стабілізацію процесів у д-ві.

Переломним моментом в історії Росії стало правління ***Петра I*** **Олексійовича**, який впровадив докорінні реформи у всіх сферах життя країни. 1721 Моск. царство отримало статус *імперії*, а Петро I — першого *імператора* Рос. імперії.

Згідно з наказом Петра I від 5 лютого 1722 про успадкування престолу (підтверджений 1731 та 1761) імператор сам призначав собі спадкоємця з кола осіб імператорського роду. Така система престолонаслідування призводила до постійних придворних заколотів, інтриг та жорстокої боротьби за владу.

1797 імп. ***Павло I*** **Петрович** оголосив новий наказ, який надавав право на престол кожному представнику династії, але в строго визначеному порядку. Нащадки від морганатичних шлюбів — з особами, котрі не належали до володарюючих фамілій, — втрачали право на престол. Перший такий випадок трапився з великим князем **Костянтином Павловичем**, другим сином імп. Павла I Петровича. Він мав успадкувати престол після смерті свого старшого брата імп. ***Олександра I*** **Павловича**, який не залишив нащадків. Але через шлюб із польс. графинею Іоанною (Жаннеттою) Антонівною Грудзинською, найяснішою княги-



Микола Михайлович.



Володимир Олександрович.



Олексій Олександрович.

нею Лович (1795—1831), Костянтин Павлович втратив право на престол, поступившись молодшому брату — ***Миколі I*** **Павловичу**.

Власне династія Р. у чол. коліні згасла після смерті юного імп. ***Петра II*** **Олексійовича** (1715—30), онука Петра I. Жін. гілка Р. припинилася зі смертю імп. ***Єлизавети Петрівни***, молодшої дочки Петра I. Після її смерті престол успадкував її племінник **Карл-Петер-Ульріх**, більш відомий як імп. ***Петро III*** **Федорович**. Він був сином герцога Фрідріха-Карла Шлезвіг-Гольштейн-Готторпського (1700—30) й **Анни Петрівни** (1708—28), старшої дочки Петра I Олексійовича, і заснував таким чином гілку роду — Романови-Гольштейн-Готторпські. Представники цієї гілки намагалися підкреслювати саме своє рос. походження, тому не вживали другу частину свого прізвища.

Родичі імператорів завжди посідали значне місце в системі управління країною, деякі з них відзначилися в різних сферах життя — у військ. справі, на держ. та політ. поприщі, на ниві науки та к-ри. Із них найбільш відомі: Костянтин Павлович (1779—1831), другий син імп. Павла I Петровича, учасник Італ. походу О.*Суворова* та антинаполеонівських війн, командувач рос. армії у *Варшаві* та намісник *Царства Польського* (1814—31); **Костянтин Миколайович** (1827—92), другий син імп. Миколи I Павловича, прихильник селянської, військових та юридичних реформ, генерал-адмірал (1831), адмірал (1855) керуючий мор. мін-вом Рос. імперії (1853—81), голова Гол. к-ту із сел. справи (1860—61), намісник Царства Польського (1862—63) та голова Держ. ради Рос. імперії (1865—81), меценат, покровитель науки та мист-в, голова Рос. геогр. т-ва (із 1845), Рос. археол. т-ва (із 1852) та Рос. муз. т-ва (із 1873); **Микола Миколайович** старший (1831—91), третій син імп. Миколи I Павловича, військ. діяч, командувач військ гвардії та Петерб. військ. округу (1864—80), генерал-інспектор кавалерії (1864—91), командувач Дунайської армії (1877—78), генерал-фельдмаршал (1878); **Михайло Миколайович** (1832—1909), четвертий син імп. Миколи I Павловича, військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1878), намісник Кавказу та командувач військ Кавказ. військ. округу (1863—81), командувач Кавказ. армії (1877—78), голова Держ. ради Рос. імперії (1881—1905); **Костянтин Костянтинович** (1858—1915), син Костянтина Миколайовича, талановитий поет, який підписувався літерами «К.Р.», президент Петерб. АН (із 1889), академік за фахом «красне письменство» (1900), генерал від інфантерії (1907), гол. нач. військово-навч. закладів (1900—10), генерал-інспектор цих закладів (1910—15); **Микола Миколайович** молодший (1856—1929), син Миколи Миколайовича старшого, військ. діяч, генерал від кавалерії (1901), генерал-інспектор кавалерії (1895—1905), командувач військ гвардії і Петерб. військ. округу (1905—14), голова Ради держ. оборони (1905—08), верховний головнокомандувач (1914—15), намісник Кавказу та командувач Кавказ. фронту (1915—17); **Сергій Михайлович** (1869—1918), син Михайла Миколайовича, військ. діяч, генерал від артилерії (1914), генерал-інспектор артилерії (1905—15), польовий генерал-інспектор артилерії при Верховному головнокомандувачі (1916—17); **Микола Михайлович** (1859—1919), син Михайла Миколайовича, відомий історик, автор фундаментальних праць, у т. ч. з *некрополістики*, голова Рос. істор. т-ва (із 1910), почесний д-р з рос. історії *Московського університету* (1915), генерал від інфантерії (1913); **Володимир Олександрович** (1847—1909), третій син імператора ***Олександра II*** **Миколайовича**, генерал від інфантерії (1880), командувач військ гвардії та Петерб. військ. округу (1884—1905), президент Академії мист-в (1876—1909); **Олексій Олександрович** (1850—1908), четвертий син Олександра II Миколайовича, адмірал (1888), член Держ. ради Рос. імперії (із 1881), генерал-адмірал (1883), Гол. начальник флоту та керуючий морським мін-вом Рос. імперії (1881—1905); **Сергій Олександрович** (1857—1905), п’ятий син імп. Олександра II Миколайовича, моск. генерал-губернатор (1891—1905) і командувач військ Моск. військ. округу (1896—1905), генерал-лейтенант (1896); **Павло Олександрович** (1860—1919), шостий син імп. Олександра II Миколайовича, генерал від кавалерії (1913), генерал-інспектор військ гвардії (1916—17).

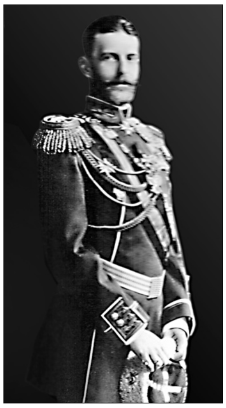
До рос. імператорського роду були включені герцоги Лейхтенберзькі князі Романовські, які походили від шлюбу великої княжни **Марії Миколаївни** (1819—76), дочки імп. Миколи I Павловича, та герцога Максиміліана-



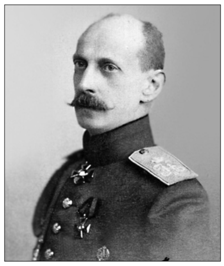
Михайло Миколайович.



Микола Миколайович молодший.



Сергій Олександрович.



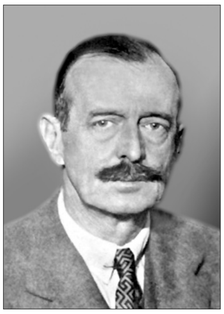
Павло Олександрович.



Микола Максиміліанович.



Петро Георгійович.



Кирило Володимирович.



Володимир Кирилович.



Марія Володимирівна.



Марія Миколаївна. Портрет роботи художника Т. Неффа. 1866.

Євгена-Йосифа-Августа-Наполеона (1817—52), сина принца Євгена Богарне, пасерба імператора Франції *Наполеона I* Бонапарта. Сам герцог був відомим фізиком та мінералогом, почесним членом Петербурзької АН (із 1839), президентом Академії мист-в (1843—52), меценатом і доброчинцем. Його син — **Микола Максиміліанович** (1843—90) — президент Мінералогічного т-ва (із 1865), член Ради з гірської справи та вченого к-ту мін-ва держ. маєтностей Рос. імперії (із 1865), автор багатьох праць у галузі мінералогії, генерал від кавалерії (1890).

До імператорського дому належали також принци Ольденбурзькі. Першим представником рос. гілки був Петер-Фрідріх-Георг (Георгій Петрович; 1784—1812), який одружився з дочкою імп. Павла I Петровича — **Катериною Павлівною** (1788—1819). Він був генерал-губернатором Естляндії (1808—09), а згодом — генерал-губернатором тверським, ярославським та новгородським (1809—12), гол. директором шляхів сполучення (1809—12), уславився як талановитий адміністратор та поет і перекладач. З його нащадків найбільш відомий старший із синів — **Константин-Фрідріх-Петер** (**Петро Георгійович**; 1812—81), генерал від інфантерії (1841), сенатор (1834), член Держ. ради Рос. імперії (із 1836), президент *«Вольного экономического общества»* (1841—59), керуючий Маріїнськими доброчинними закладами (1860—81), доброчинець.

Існували також роди, що походили по прямій чол. лінії від представників династії Р., але не належали до імператорського дому. Вони походили від морганатичних шлюбів. Це — найясніші князі Юр'євські, нащадки імп. Олександра II Миколайовича від шлюбу з княжною Катериною Михайлівною Долгоруковою (1849—1922), та князі Палей, нащадки вел. кн. Павла Олександровича від шлюбу з Ольгою Валеріанівною Пістолькорс, уродженою Карнович (1865—1925; див. також *Карновичі*).

Р. мали династичні зв'язки із прусськими Гогенцоллернами, датськими та грецькими Глюксбургами, шведськими Бернадотами, сербськими Карагеоргійовичами, чорногорськими Негошами, герм. герцогськими та князівськими домами Ольденбургу, Мекленбургу, Вюртембергу, Гессену та іншими.

У ході *Лютневої революції 1917* династія Р. була позбавлена престолу Рос. імперії. Родина імп. ***Миколи II*** **Олександровича** перебувала під арештом, а в липні 1918 за рішенням Уральської обласної ради була вбита в Єкатеринбурзі (нині місто в РФ). Долю імператорської родини розділили також й ін. представники роду. Однак значна частина членів імператорського дому опинилася в еміграції. Протягом багатьох років главою рос. імператорського дому вважався



Катерина Павлівна. Портрет початку 19 ст.

вел. кн. **Кирило Володимирович** (1876—1938), син вел. кн. Володимира Олександровича, онук імп. Олександра II Миколайовича. Після його смерті цей титул отримав його син — **Володимир Кирилович** (1917—1992), а згодом онука — **Марія Володимирівна** (н. 1953). Однак їхній статус визнається не всіма представниками імператорської фамілії та колами рос. еміграції.

Літ.: Романовы — царствующий дом Российской империи с 1613 г. «Русская старина», 1878, январь; Династия Романовых: К трехсотлетию царствования: 1613—1913. М., 1913; *Елчанинов А.Г.* Державный дом Романовых. М.—СПб., 1913; *Веселовский С.Б.* Исследования по истории класса служилых землевладельцев. М., 1969; *Скотт С.* Романовы: Царская династия: Кто они были? Что с ними стало? Екатеринбург, 1993; Российский императорский дом сегодня. Библиотечка альманаха «Дворянское собрание». М., 1994, № 2; Дворянские роды Российской империи, т. 2. СПб., 1995; Дом Романовых в истории России: Материалы конференции. СПб., 1995; *Пчелов Е.В.* Романовы. История династии. М., 2004.

В.В. Томазов.

РОМА́НОВИЧІ — земельна князівська династія, що виділилася із клану *Мстиславичів* (нащадків *Мстислава Великого*, сина *Володимира Мономаха*). Родоначальником Р. став *Роман Мстиславич*. 1199 він об'єднав *Галицьку землю* і *Волинську землю* в *Галицько-Волинське князівство*, та після його смерті воно розпалося. Його сини *Данило Галицький* і *Василько Романович*, досягши повноліття (1219), розпочали боротьбу за відновлення створеного батьком князівства, яку вони вели з *галицькими боярами* (котрі запрошували на галицький стіл маріонеткових князів, таких як белзький кн. *Олександр Всеволодич* і черніг. княжич *Ростислав Михайлович*), угор. королями і польс. князями. Протягом 1219—28 вони об'єднали *Волинь*, а 1228—38 — *Галичину*. Однак *монголо-татарська навала* (1241) знову порушила держ. єдність Галицько-Волин. князівства. Лише 1245 в битві під *Ярославом* (див. також *Ярославська битва 1245*) кн. Данило Галицький розгромив боярську опозицію і завдав вирішальної поразки Угорщині, що дало йому можливість майже на 20 ро-

ків відновити Галицько-Волин. князівство.

Після смерті Данила Галицького (1264) князівство розпалося. Його брат Василько Романович залишився князювати на частині Волині з м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), всім іншим заволоділи сини Данила *Лев Данилович*, *Шварно Данилович* і *Мстислав Данилович*, котрі ворогували між собою. Після смерті єдиного сина Василька Романовича — *Володимира Васильковича* (1288) — та Шварна і Мстислава Даниловичів більшою частиною земель Галицько-Волин. князівства заволодів їхній брат Лев. По смерті Льва Даниловича (бл. 1300) його землі перейшли до сина *Юрія Львовича* (п. 1308). Його сини *Андрій Юрійович* (княжив на Волині) і *Лев Юрійович* (сидів у Галичині) загинули бл. 1323 (за однією версією — у боротьбі з вел. кн. литов. *Гедиміном*, за іншою — з татарами). На тому династія Р. перервалася. Останній волин. князь *Юрій Болеслав*, обраний боярами бл. 1325, був сином сестри Юрійовичів Марії і мазовецького кн. Тройдена.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Baumgarten N.* Genealogie et mariage occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. Roma, 1927; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań—Wrocław, 2002.

М.Ф. Котляр.

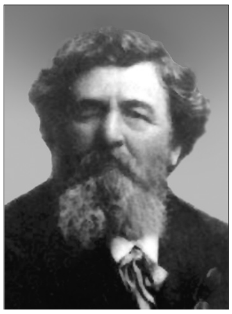
РОМАНО́ВИЧ-СЛАВА́ТИНСЬКИЙ Олександр Васильович (15(03).07.1832—20(07).09.1910) — юрист та історик права. Професор (1866), д-р держ. права (1870). Член *Історичного товариства Нестора-літописця* та Київ. юрид. т-ва. Н. в с. Войтове (нині с. Войкове Згурівського р-ну Київ. обл.). Походив із дворянської родини. По материнській лінії був онуком генерала Г.Тірінга. Початкова освіта — домашня. Із дитинства виявив великі здібності, попри каліцтво (від народження мав одне око). Навч. в Ніжинській г-зії (1844—50). Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту зі званням кандидата права (1855). Під час навчання виявив неабияку зацікавленість історією, зокрема слухав виклади професорів історико-філол. ф-ту П.*Павлова* та В.Шульгіна. Викладав у 1-й Київ. г-зії (1857—59). Захистив магістерську дис. на тему: «Історичний нарис губернського управління від перших перетворень Петра I до встановлення губерній в 1775 р.» (1859). 1860—62 стажувався в Берліні (Німеччина), Лондоні (Велика Британія), Парижі (Франція), Женеві (Швейцарія). Ад'юнкт (1859), екстраординарний (1866), ординарний (1870), заслужений професор Київ. ун-ту. Читав курси з європ. та рос. держ. права, а також з історії права і політ. вчень. Захистив докторську дис. з держ. права на тему: «Історія дворянства в Росії від початку XVIII ст. до скасування кріпосного права» (1870), завдяки якій здобув значну популярність. Суддя університетського суду (1874—79), мировий суддя (1875). Дійсний статський радник (1879). Належав до поміркованих прихильників слов'янофільського напряму в рос. суспільно-політ. думці. Свій політ. ідеал пов'язував із правлінням рос. імп. *Олександра II*, якого оцінював як великого реформатора. Обстоював думку, що, на відміну від Зх. Європи, в якій землевласницька *аристократія* спиралася на кревну традицію та контракт із д-вою, *дворянство* в Росії є політ. утворенням, сформованим відповідно до урядових цілей та потреб. Уважав, що в пореформену добу — 1860-ті рр. — кардинально змінилося соціальне і юрид. становище дворянства як *стану*, що спричинило найгострішу кризу за всю історію його існування. Автор низки праць з історії держ. права, рос. дворянства та мемуарів, а також студій, присвячених М.*Іванишеву*, В.*Незабитовському*, М.Сперанському та ін. Опублікував кілька розвідок з оглядами архівів Держ. ради Рос. імперії та департаменту митних зборів, зокрема, проаналізував значення цих комплексів джерел для вивчення законодорадчої діяльності та пром-сті й торгівлі. За редакцією Р.-С. видані збірки студій М.Іванишева та В.Незабитовського.

Нагороджений орденами св. Станіслава 2-го ст. з імператорською короною (1870), св. Анни 2-го ст. (1873), св. Володимира 3-го ст. (1883).

П. у м. *Київ.*

Праці і тв.: Исторический очерк губернского управления от первых преобразований Петра Великого до учреждения губерний в 1775 г. К., 1859; Вступительная лекция в курс государственного права. «Университетские известия» (К.), 1862, № 10; Учение публицистов о межгосударственном владении В. Незабитовского. Там само, 1863, № 1; Возражения на замечания г. Сидоренка по поводу сочинения «Дворянство в России». Там само, 1870, № 12; Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. СПб., 1870; Пособие для изучения русского государственного права по методу историко-догматическому, вып. 1—2. К., 1871—72; Государственная деятельность графа М.М. Сперанского (речь произнесенная на акте 9 января 1873 г.). «Университетские известия» (К.), 1873, № 2; Разбор сочинения Д. Самоквасова (на степень магистра государственного права) «Древние города России». Там само, 1874, № 2; Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. СПб., 1876; Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии сравнительно с государственным правом Западной Европы. К., 1886; Воспоминания об Архиве Государственного совета. «Киевская старина», 1888, № 6; Систематические каталоги делам, хранящимся в архиве Департамента таможенных сборов. «Университетские известия» (К.), 1888, № 8; Генерал-губернатор или губернатор? К., 1889; Разбор сочинения В.И. Семевского «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века». СПб., 1890; Голода в России и Западной Европе и меры правительства против них. «Университетские известия» (К.), 1892, № 1; Голос старого профессора по поводу университетских беспорядков. К., 1901; Голос старого профессора по поводу университетских вопросов, вып. 2. К., 1903; Моя жизнь и академическая деятельность: 1832—1884: Воспоминания и заметки. «Вестник Европы», 1903, № 1—6; *Порай-Кошиц И.* История русского дворянства от IX до конца XVIII века / *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. М., 2003.

Літ.: *Сидоренко Г.* По поводу сочинения А. Романович-Славатинского «Дворянство в России». «Университетские известия» (К.), 1870, № 12; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира: 1834—1884. К., 1884; Романович-Славатинский А.В. (некролог). «Исторический



О.В. Романович-Славатинський.



В.О. Романовський.

вестник», 1910, № 10; *Жилин А.А.* Научная деятельность и труды профессора А.В. Романовича-Славатинского (доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества 18-го сентября 1910 г.). К., 1911; Столетие Киевской Первой гимназии, т. 1. К., 1911; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Ясь.

РОМАНО́ВСЬКИЙ Віктор Олександрович (18.01.1890—16.02.1971) — історик, археограф, джерелознавець. Д-р істор. н., професор. Н. в м. *Глухів* у сім'ї службовця *земської управи.* Закінчив Глухівську г-зію (1909) та історично-філол. ф-т Київ. ун-ту (1914). Помічник завідувача (1914—21) та завідувач (1921—31) Центр. архіву давніх актів у *Києві.* Викладач історіографії на Вищих жін. курсах (1916—19) та історії в Археол. ін-ті (1918). Із 1919 — позаштатний редактор історико-бібліографічного словника УАН, із 1929 — наук. працівник ВУАН, із 1930 — голова Археогр. комісії ВУАН.

1931 звинувачений у «вузькому техніцизмі» та звільнений з роботи в Центр. архіві давніх актів й у ВУАН. 1932—34 — співробітник Київ. облплану. 1934 заарештований. Із 1940 — викладач Карагандинського вчительського ін-ту, із 1944 — доцент.

Захистив докторську дис. на тему: «Нариси з історії державного господарства України XVII ст.» Професор, зав. кафедри історії Ставропольського пед. ін-ту (1947—71). Під його кер-вом підготовлено і захищено понад 20 канд. і кілька докторських дисертацій.

Наук. діяльність розпочав ще у студентські роки. Осн. проблематикою досліджень були господарство та фінансова система України 2-ї пол. 17 — 18 ст. Значний внесок ученого в розвиток археографії, джерелознавства та архівознавства. Ряд його праць присвячений історії Пн. Кавказу.

Праці: Нариси з історії архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Х., 1927; Переписні книги 1666 року. К., 1933 (підготовка до друку та редагування); Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, её организация и критическая оценка. Ставрополь, 1967.

Літ.: Віктор Олександрович Романовський. «УІЖ», 1971, № 4; *Савенок Л.* Український історик і археограф Віктор Романовський. В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ—Седнів, 18—21 жовтня 1993. К., 1997; *Бутич І.* Романовський Віктор Олександрович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. К., 1999.

Н.О. Герасименко.

РОМАНО́ВСЬКИЙ (Bożawola-Romanowski) **Леон** (1800—12.12.1882) — правник, архівіст, генеалог, письменник. Отримавши по закінченню Він. г-зії юрид. освіту, протягом 1827—30 працював архівістом *земського суду* Летичівського пов., із 1835 — держ. адвокатом у Гол. суді присяжних у м. *Кам'янець-Подільський.* 1838 переїхав на постійне проживання до Кам'янця-Подільського. 20 вересня 1845 на запрошення кн. Р.-С.Сангушка обійняв посаду повіреного у справах подільських маєтностей князів *Сангушків.* Із 1846 по 1850 обіймав посаду адміністратора маєтку кн. Р.-С.Сангушка в *Славуті.* 16 травня 1866 призначений на посаду консерватора родинного архіву князів Сангушків. За активної участі Р. 1 серпня 1866 архів Сангушків був перевезений з *Ізяслава* до князівського палацу в м. Славута. 1881 з огляду на хворобу та поважний вік передав управління архівом Б.Горчаку.

Автор низки поетичних творів, статей з історії міст *Корець* та Ізяслав, історико-генеалогічних розвідок, зокрема з історії родини князів Сангушків.

П. у м. Славута.

Праці: Rodowód Hr. Pilawitów Potockich. Warszawa, 1822; Do historii domu x. Ostrogskich i Lubartowiczów. «Przegląd Polski», 1871—72, t. 3; Eustachy książę Sanguszko. «Kłosy», 1879; Wspomnienia o Sanguszce. «Kłosy», 1879, t. 29.

Літ.: Słownik Pracowników Książki Polskiej. Łódź, 1972; *Konarski S.* Romanowski Leon. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 31, zesz. 131. 1989; *Marszalska J.* Biblioteka i archiwum Sanguszków: Zarys dziejów. Tarnów, 2000; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział I: Archiwum Sanguszków ze Sławuty, Lużna Korespondencja.

В.Г. Берковський.

РОМАНТИ́ЗМ (від. франц. romantisme) — стильовий напрям у суспільно-політ. та істор. думці, літературі, науці та мист-ві, який виник наприкінці 18 — на поч. 19 ст. як реакція на раціоналізм *Просвітництва доби*, канони *класицизму* та соціокульт. й інтелектуальні зрушення, спричинені революційною добою та наполеонівськими війнами в Європі. Своєрідним інтелектуальним попередником Р. вважають предромантизм, чи преромантизм (Й.-Г.*Гердер*, Дж.Макферсон, Т.Персі, Ж.-Ж.Руссо, Т.Чаттертон, нім. письменники часів «бурі та натиску» (нім. Sturm und Drang) та ін.), генетично споріднений із сентименталізмом (апеляція до почуттів, апологія й поетизація природної основи, на противагу цивілізації, самоствердження особистості, відродження зацікавлення варварським буттям, реставрація, імітація, часом навіть містифікація традицій середньовіччя тощо). Р. породжує яскраві та контрастні, іноді несподівані й суперечливі інтерпретації, котрі, передусім, спираються на уяву та інтуїцію історика. Відтак Р. продукує різноманітні відчування та рефлексії вчених як щодо своєї стильової природи, так і творчих експериментів науковців, зорієнтованих на інтуїтивні й ірраціональні зразки мислення. Недаремно, що навіть із самим визначенням Р. пов'язана ціла низка відомих афоризмів учених і мислителів: своєрідна інтелектуальна «хвороба», порівняно із «класикою», що є «здоров'ям» (Й.-В.Гете), «нове царство наукової роботи», з якого постав ряд соціогуманітарних дисциплін 19 ст. (В.*Віндельбанд*), суцільний «колорит місця та часу» (В.*Бузескул*), «життєво зумовлена реакція супроти просвітницької думки» (К.Маннгейм), ідея тотальної диверсифікації в соціогуманітаристиці, котра об'єднує досить різноманітні напрями та стильові течії (А.Лавджой). Деякі вчені, приміром брит. історик Е.Гобсбаум, навіть обстоюють тезу, що Р. узагалі не піддається класифікації. Водночас побутують думки про потребу інтердисциплінарного вивчення й осягнення феномену Р. в сучасній соціогуманітаристиці. Зрештою, багатолика, мінлива і калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості та заразом синкретичної неподільності Р., яку споглядаємо

під час спроб осягнути його в межах формалізованих схем та концепцій. Натомість іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності, властивий романтичному історіописанню, висуває на перший план ідею *історизму*. Саме ця ідея, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та ін. творчі мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість європ. романтичної історіографії. Відтак романтичні тлумачення істор. руху вибудовувалися під знаком моральності та добра, краси й естетизму, фольклористичних, етногр. та літературно-худож. захоплень нар./нац. буттям тощо. На відміну від просвітницько-раціональної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям *античності*, романтики зосереджувалися на своєрідній медієвізації минувшини. Тому романтичний ідеал світу історії здебільшого відшукували в часи середньовіччя та в його залишках — нар. думах, баладах і піснях. За культ. доби Р. до історіописання ввійшов масовий, колективний герой — народ/нація (див. *Народницький напрям в історіографії*) як відображення нової нац. свідомості 19 ст. Водночас розмаїття світу історії, представлене в романтичних версіях минувшини, вимагало від історика більш різноманітного інструментарію, ніж за часів просвітницького раціоналізму. Тому Р. продукував нові вимоги до історіописання, зокрема звернення до інтуїтивного способу осягнення минувшини. Втім канони Р. передбачали не тільки художнє, а й достовірне написання історії, зокрема спричинилися до поширення критичного, або історико-філол. методу (Б.-Г.*Нібур*, А.-Г.Геерен та ін.). Відтак стильова формація Р. постала під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом, яке задовго до появи романтиків сформулював італ. філософ Дж.Віко. Проте сполучення зазначених вимог у романтичному світобаченні здебільшого реалізовувалося в ірраціональному, амбівалентному вигляді на основі чуттєвого проникнення до сутності речей та явищ, зокрема через фольклорні й етногр. джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну підоснову, чи самобутній культ. код народу/нації, який прагнули осягнути в межах «мовної програми» Р. Проте романтики досить успішно засвоювали та переосмислювали й спадщину просвітницької доби, зокрема універсалістські підходи до історії. Щоправда, останні тлумачилися не стільки як наднац. інтерпретація минулого в єдиному концептуальному сенсі, скільки як заг. настанова щодо студіювання різноманітного минулого багатьох нар./нац. культур. Зазвичай поширення Р. на укр. теренах розглядають у контексті зх. інтелектуальних впливів, іноді за рос., східноєвроп. чи південнослов'ян. посередництва, зокрема пов'язують із поширенням секуляризованої від реліг. схоластики науки нім. типу на поч. 19 ст. в Харківському, а пізніше — в Київському ун-тах. На укр. землях, де в істор. пам'яті побутували численні перекази про добу *Гетьманщини*, козац. звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих видань поч. 19 ст., Р. віднайшов плодючий ґрунт. Адже тодішня сучасність з тяжкою кріпацькою працею *селянства* чи усталеним, розміреним побутом малорос. панства разюче контрастувала з оспіваною славетною минувшиною і спогадами про героїчні часи козацтва. Вважають, що Р. з'явився на укр. обширах із помітним часовим запізненням наприкінці 1820-х — у 1840-х рр. Проте преромантизм побутував у творчості укр. мислителів та істориків 2-ї пол. 18 в. (Г.*Сковорода*, невід. автор *«Історії Русів»* та ін.). За висловом Д.*Чижевського*, романтичні віяння на Заході в той час уже майже завмирали, а у слов'ян ще тривалий час лишалися живими й актуальними. У персональному вимірі Р. циркулював у творчості укр. істориків упродовж майже всього 19 ст.: від М.*Максимовича* до Д.*Яворницького*. Причини такого феноменального успіху і тривалої популярності Р., вочевидь, варто шукати в його динамічній і багатовимірній інтелектуальній основі. Вона дала можливість не тільки інтегрувати сусп. запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до нац. Відродження, а й формувати світоглядні та ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культ. і духовних трансформацій, себто конфлікту традиційного з модерним, старого й нового укладів буття тощо. Більше того, Р. став тим ферментом, який привніс європ. інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу укр. Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині та *«Руською трійцею»* в *Галичині*. Характерні риси Р. на укр. землях виявилися у філос. ідеалізмі, мрійному, екзальтованому ставленні до навколишнього світу, захопленні фольклором, етнографією, нар. побутом, у містично-реліг. та морально-етичній мотивації творчості, жанрових (балади, ліричні пісні, істор. романи, драми) та стилістичних особливостях у літературі (ностальгія та ідеалістично-песимістичне захоплення минулим, меланхолічний настрій, контрастне висвітлення навколишньої дійсності, похмура Україна супроти яскравого, славетного козац. минулого, реліг. повчання, психологічні роздуми й висока експресія, культ героїв, впровадження символічних образів тощо). В укр. історіографію Р. привніс дослідницькі зацікавлення колоритом місця та часу, що породжувалося виключною увагою до унікального та самобутнього фактографічного матеріалу як різнорідних виявів «народного духу». Відтак ширилися уявлення про культурно-духовні виміри колективного героя, поліваріантність яких коливалася від глибокого психологізму і морально-реліг. критеріїв до витонченого естетизму й ностальгійних переживань, що побутували в текстах істориків-романтиків. Прикметними рисами романтичного історіописання стали ідеалізація, поетизація та суб'єктивізація історії, представлені у вигляді художньо-емоційних образів та символів, а також багата творча уява й споглядання, інтуїтивне прозирання та чуттєве переживання, здатність до індивідуалізації істор. дійсності та сприйняття певного духовного стану конкретних осіб, спроможність до численних трансформацій різноманітних форм виразу ідей або колективних, масових образів тощо. Вжи-

вання в епоху, в образи її яскравих і славетних репрезентантів, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформувало інтуїтивний та ірраціональний спосіб мислення укр. романтиків у руслі класичного історизму 19 ст. Утім, незважаючи на різноманітні іноз. впливи, впродовж 1-ї пол. 19 ст. Р. став органічним явищем укр. духовного, культ. і наук. життя. Р. інтегрував соціокульт. запити та інтелектуальні вимоги тогочасного укр. сусп-ва до нац. Відродження, віддзеркалював пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культ. і духовних трансформацій. Загалом укр. Р. мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор нац. міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політ. і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант укр. ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації істор. традицій, що формували нац. свідомість; 5) як інтелектуальне підгрунтя для творчості багатьох укр. учених та одна зі стильових моделей функціонування тогочасної історіографії. Врешті-решт, Р. спричинився до нових спроб самоусвідомлення українства та, власне, запустив модерністський проект «винайдення» України. Р. справив величезний вплив на укр. літературу та історіографію, зокрема на творчість О.*Афанасьєва-Чужбинського*, І.*Бецького*, Л.*Боровиковського*, Є.*Гребінки*, П.*Гулака-Артемовського*, О.*Корсуна*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, М.Максимовича, М.*Маркевича*, А.Метлинського, М.*Петренка*, І.*Срезневського*, Т.*Шевченка*, О.Шпигоцького, Я.*Щоголіва* та багатьох ін. Із Р. пов'язаний цілий етап розвитку укр. істор. та суспільно-політ. думки (1830—60-ті рр.), зокрема *Харківська школа романтиків*, «Руська трійця» (М.*Шашкевич*, І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*) в Галичині та кирило-мефодіївські братчики в *Наддніпрянській Україні*. Низка ідей старого, чи класичного Р. були відроджені й актуалізовані в неоромантичній хвилі (див. *Неоромантизм*) європ. історіописання на зламі 19—20 ст.

Літ.: *Максимович М.* Письмо о философии. М., 1833; *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Жирмунский В.* Немецкий романтизм и современная мистика. СПб., 1914; *Заїкин В.* Основні риси суспільного світогляду кирило-методіївців. «Наш світ», 1921, № 5; Русский романтизм: Сборник статей. Л., 1927; *Грушевський М.* Сто літ українського народництва. В кн.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник за 1927 рік, вип. 1/3. К., 1928; *Шамрай А.* До початків романтизму. «Україна», 1929, № 1—2; Харківська школа романтиків, вип. 1—3. Х., 1930; Литературная теория немецкого романтизма: Документы. Л., 1934; *Реизов Б.Г.* Французская романтическая историография (1815—1830). Л., 1956; *Чижевський Д.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956; *Волинський П.К.* Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. К., 1959; *Волинський П.К.* Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах. К., 1963; *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building. «Slavic Review», 1963, vol. 22, no. 2; *Бойко Д.* Український романтизм Центральної й Східної України у його стосунку до західноєвропейської романтики. «Наукові записки Українського вільного університету: Філософський факультет» (Мюнхен), 1965/66, № 8; *Ванслов В.В.* Эстетика романтизма. М., 1966; *Шевельов Ю.* З історії українського романтизму. В кн.: Orbis scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburstag. München, 1966; Українські поети-романтики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Проблемы романтизма: Сборник статей, вып. 1. М., 1971; К истории русского романтизма. М., 1973; *Кирилюк Є.П.* Український романтизм у типологічному зіставленні з літературами західно- і південнослов'янських народів (перша половина XIX ст.). К., 1973; К истории русского романтизма. М., 1973; *Комаринець Т.І.* Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). Львів, 1983; *Скринник М.* Ідейне підгрунтя українського романтизму. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; *Шпорлюк Р.* Українське національне відродження. В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 25. К., 1991; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Вайнштейн О.* Язык романтической мысли: О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. М., 1994; *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни XIX столетия. В кн.: *Виндельбанд В.* Избранное: Дух и история. М., 1995; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Бовсунівська Т.В.* Феномен українського романтизму, ч. 1: Теогенез і етногенез. К., 1997; *Грабович Г.* До історії української літератури. К., 1997; *Легеза С.В.* Українська романтична історіографія: Історико-культурний контекст. Дніпропетровськ, 1997; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Кроче Б.* Историография романтизма. В кн.: *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998; *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. К., 1998; *Хобсбаум Э.* Век революции: Европа 1789—1848. Ростов-на-Дону, 1999; *Лавджой А.* Великая цепь бытия: История идеи. М., 2001; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; Мислителі німецького романтизму. Івано-Франківськ, 2003; *Козак С.* Українська змова і месіанізм: Кирило-Мефодіївське братство. Івано-Франківськ, 2004; *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма. М., 2004; *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. В кн.: *Чижевський Д.* Філософські твори, т. 1. К., 2005; *Ясь О.* Фрагмент як форма мислення: Романтичний світ Михайла Максимовича. В кн.: Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К., 2007; *Його ж.* Романтизм і український гранд-наратив. В кн.: Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки, вип. 3, ч. 1. К., 2008.

О.В. Ясь.



В.О. Романцов.

РОМАНЦÓВ Володимир Омелянович (н. 16.09.1928) — історик. Д-р істор. н. (1972), професор (1976). Засл. працівник нар. освіти України (1999). Н. в смт Костянтинівка (нині місто Донец. обл.). 1943 мобілізований на трудовий фронт, працював ливарником в Алма-Аті (нині м. Алмати, Казахстан). 1943—60 служив у Рад. армії, остання посада — командир батареї. Під час служби в армії заочно закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. Після звільнення в запас працював в Ін-ті історії АН УРСР, де 1963 захистив канд. дисертацію, 1972 — докторську. 1963—65 — заст. головного вченого секретаря Президії АН УРСР. Із 1967 викладав у вузах *Києва* історію України, зокрема, 26 років завідував кафедрою історії України в Нац. ін-ті технології і дизайну (Київ). Має понад 150 наук. праць, переважно з історії робітн. класу України в 20 ст., розселення українців в Україні та за її межами.

Праці: Робітничий клас Української РСР (1946—1970). К., 1972; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, т. 1: 1946—1950. К., 1980; т. 2: 1941—1958. К., 1984; т. 3: 1959—1965. К., 1987 (відп. ред. тритомника); Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII—XX століття). К., 1998; Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття). К., 2004; Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). К., 2008; Історична демографія України XVIII — початку XXI ст. К., 2010.

С.В. Кульчицький.

РОМАНЧУ́К Юліян (24.02.1842—22.04.1932) — громад. і політ. діяч, парламентарій, науковець, педагог, літератор, видавець. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. *Крилос* у сім'ї дяка. Середню освіту здобув у г-зіях Станиславова (нині м. *Івано-Франківськ*) і *Львова*. Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. Із 1863 — заст. учителя нім. г-зії у Львові, 1870—1900 — професор *Академічної гімназії у Львові*. Член-засновник *Львівського товариства «Просвіта»* (1896—1906 — голова), *Народної ради*, НТШ, страхового т-ва *«Дністер»*, «Народної торгівлі», «Учительської громади» (її другий голова), міщансько-ремісничого т-ва «Зоря» та ін. т-в. Від часу утворення Укр. національно-демократичної партії (1899) належав до її проводу. Посол (депутат) *Галицького крайового сейму* (1883—95; водночас очолював його «Руський клуб») та австрійського парламенту (1891—97, 1901—18). 1907—10 і 1916—17 очолював Укр. парламентську репрезентацію, із 1910 — віце-президент австрійс. парламенту.

Під час *Першої світової війни* очолював Укр. допомоговий к-т та Укр. культ. раду у *Відні*. 1918 — член *Української національної ради ЗУНР*, 10 листопада 1918 приймав присягу членів *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки*. Після відступу в листопаді 1918 укр. військ зі Львова був ув'язнений польс. владою. Звільнений зусиллями укр. політиків. 1923 прийняв присягу на вірність укр. державності від учасників мітингу-протесту проти затвердження *Лігою Націй* анексії *Східної Галичини* Польщею на львів. площі Святого Юра.

Ініціатор і видавець першої газети для селян «Батьківщина» (1879—96), автор низки шкільних підручників, праць у галузі шевченкознавства, ініціатор видання «Просвітою» б-ки укр. класиків «Руська письменність», видавець-редактор її 23-х томів.

У 1920-х рр. очолював скликану для політ. консультацій «Раду сеньйорів».

Літ.: Про Юліяна Романчука, першого українського віце-президента австрійської Палати Послів, кандидата на посла з курії сільських громад округа Долина. Львів, 1913; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині. В кн.: Історичні постаті Галичини XIX—XX ст. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1961; *Чорновол І.* 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010.

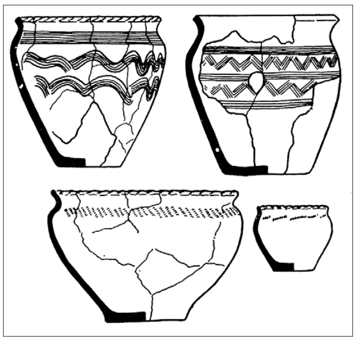
І.П. Чорновол.

РО́МЕНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, що існувала протягом 8—10 ст. на території Дніпровського Лівобережжя і суміжних районів Росії та Білорусі. Виникла на основі *волинцевської культури*. Р.к. є одним із компонентів формування давньорус. к-ри. Носіями Р.к. було східнослов'ян. племінне об'єднання *сіверян*.

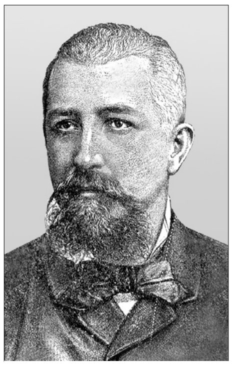
Р.к. виділена М.*Макаренком* після розкопок *городища* поблизу м. *Ромни* 1901, 1906, 1924. У подальші роки найбільш цікаві матеріали отримані під час розкопок городищ Новотроїцьке, Ніцаха, Водяне, Донецьке, Опішня. Провідним типом пам'яток є укріплені валами і ровами городища, яким нерідко супутні селища. Вони розташовані своєрідними гніздами по 3—9 на відстані 2—5 км одне від одного, на високих берегах річок, інколи — на дюнах і пагорбах серед заплав. Житла — чотирикутні напівземлянки. Стіни облицьовані колодами, укріпленими вертикальними стояками, застосовувалася і зрубна конструкція. Печі — глиняні, кубоподібні, вирізані здебільшого в останцях. Склепіння — із глиняних обпалених вальків. Для Р.к. характерні курганні могильники з урновим похованням решток трупоспалення в насипу разом з особистими речами. Основу керамічного комплексу становлять ліпні горщики двох видів: конічної форми із широкою горловиною та опуклобокі з невисокими відігнутими вінцями, орнаментовані відбитками мотузчатого та гребінчатого штампа. Є також миски, сковорідки. Гончарний посуд — імпортний салтівського типу та *амфори*. Широкий асортимент залізних с.-г. та ремісничих знарядь праці, побутових речей. Предметів озброєння небагато. Прикраси походять переважно зі скарбів — Суджанського, Івахниківського, Полтавських, Новотроїцьких.

Літ.: *Ляпушкин И.Н.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 104. М., 1961; *Його ж.* Славянские памятники Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Там само, № 152. М., 1968; *Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя в VIII—XIII ст. К., 1992.

Н.С. Абашина.



Роменська культура. Городище Новотроїцьке. Кераміка.



Ю. Романчук.



РО́МЕНСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Полтавської губернії*. Окружний центр — м. *Ромни*. Налічувала 14 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 13 районів та 188 сільрад, населення 529 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 95,8 %, росіян — 0,9, євреїв — 2,5 %. Упродовж 1924—30 межі та склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 13 липня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Роменська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

РО́МИ, геноцид ромів на теренах сучасної України під час Другої світової війни. 1939 в *СРСР* проживали 88 200 Р., в УРСР — 10 443. Із Р. в Криму (2064 особи за переписом 1939), а також кількома тисячами в *Західній Україні* заг. кількість до серед. 1941 не перебільшувала 20 тис. осіб.

У проведенні «циганської політики» на окупованій нацистською Німеччиною Україні були задіяні айнзатцгрупи «С» та «D» поліції безпеки і СД (нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD) — служба безпеки райхсфюрера СС; див. також *Айнзатцгрупи*), стаціонарний апарат командувачів СС і поліції, підрозділи Вермахту, польової жандармерії, таємної польової поліції, а також цивільна адміністрація *райхскомісаріату «Україна»*.

У зоні воєнного управління відомо 29 випадків масових страт Р. 1941—43, більшість з яких припадає на 1942. Відомо багато випадків знищення осілих Р. поряд із кочовими. У *Чернігівській області* ще 13 вересня 1941 зондеркомандою 4а був розстріляний табір із 32-х осіб. Із 1942 почалися винищення осілих Р. У *Чернігові* 10 червня 1942 вийшло оголошення за підписом начальника поліції безпеки, яким Р. наказували зібратися «для переселення на нові місця проживання». У серпні 1942 Р. перевезли до міської в'язниці, звідки вивозили на розстріл. 30 вересня 1942 було розстріляно до 2 тис. осіб. Така ж доля протягом 1942—43 спіткала кочових та осілих Р. ін. місць Черніг. обл. У *Донецькій області* в *Артемівську* в печерах алебастрового кар'єру наприкінці лютого 1942 вслід за євреями було знищено ромське населення. У *Маріуполі* така ж доля, як та, що в жовтні 1941 спіткала єврейс. населення міста, яке було розстріляне німцями, була й у Р. У *Харкові* розстріли проводилися в Харків. лісопарку і в Дробицькому Яру. У серед. 1942 в *Сумах* були розстріляні бл. 30-ти ромів. Із жовтня 1941 до лютого 1942 розстріли Р. були здійснені принаймні в 6-ти населених пунктах *Запорізької області.*

У зоні під управлінням цивільної адміністрації принципи «циганської політики» обговорювалися в *Міністерстві окупованих східних територій.* У червні 1942 до райхскомісаріатів «Остланд» та «Україна» надійшов запит: «...чи повинні, на вашу думку, цигани піддаватися такому ж ставленню, як євреї». Запитувалося про спосіб життя циган, чи були вони осілими або кочовими, їхні заняття, скільки серед них «змішаних» Р. У липні 1942 в мін-ві А.*Розенберга* підготували проект, відповідно до якого передбачалося «не робити різниці між кочовими й осілими циганами». Але наступний варіант від травня 1943 пропонував враховувати ці відмінності. Незважаючи на ці дискусії, у райхскомісаріаті «Україна» протягом 1941—43 відбулися щонайменше 55 страт, більшість сталися 1942. Ще у вересні—жовтні 1941 в *Миколаївській області* службовці айнзатцгрупи «D» провели дві страти Р. у районі *Миколаєва.* У січні 1942 бл. 200 Р. були розстріляні в Миколаєві. Кілька ромських сімей разом з єврейськими було вбито в колиш. нім. колонії Штейнберг у Варварівському р-ні Миколаїв. обл. У *Херсоні* в травні 1942 Р. наказали зібратися для від'їзду до Румунії. Коли 300 Р. зібралися, вони були розстріляні. Влітку 1943 було вбито ще 50 Р. Ще один масовий розстріл Р. був здійснений біля могильника худоби: знищений табір складався зі 150-ти осіб. У м. *Нікополь Дніпропетровської області* німці розстріляли «колону критих і відкритих циганських візків». У Покровському р-ні Дніпроп. обл. наприкінці 1942 було проведено облаву та вбито 40 Р. У *Новоукраїнці Кіровоградської області* на початку вересня 1941 стратили «6 асоціальних елементів (циган)», але систематичне знищення Р. тут почалося 1942, коли в зернорадгоспі ім. Леніна (Новоукраїнський р-н) були розстріляні 72 Р. Улітку 1942 було вбито 27 осілих Р.-колгоспників у с. Янич (нині с. Іванівка Чигиринського р-ну Черкас. обл.). У *Кіровограді* було «розстріляно й закатовано, за далеко неповними даними, близько шести тисяч душ єврейського населення і більше тисячі душ циган». У *Полтаві* восени 1941 під час облави на «небажаних елементів» була ліквідована група Р., протягом 1942 знищили Р. у 5-ти населених пунктах *Полтавської області.* У *Житомирській області* вбивства Р. відбулися в *Малині* та Янушполі (нині смт *Іванопіль*), у с. Голиші (нині с. Жовтневе Олевського р-ну). У *Волинській області* вбивства Р. розпочалися 2 червня 1942, коли в с. Шиловода нім. жандармерія розстріляла 64 Р., потім — у *Камені-Каширському*, у *Ратному*, у 1943 — у с. Видерта Камінь-Каширського р-ну. У *Ковелі* також було арештовано бл. 150-ти ромів. Їх утримували в таборі протягом 3-х днів, а потім убили. У *Рівненській області* неподалік від с. Степангород Володимирецького р-ну було розстріляно 15 Р., які ховалися в лісі. 21 травня 1942 від ген. комісара «Волині-Поділля» до всіх *гебітскомісаріатів* було надіслано додаткове розпорядження «всіх кочуючих циган ув'язнити негайно. Коней та візки конфіскувати та передати для раціонального використання». У київському *Бабиному Яру* також убивали Р. А.*Кузнецов* писав у книзі «Бабин Яр»: «[Цигани] підлягали такому ж негайному знищенню, як і євреї... Циган везли в Бабин Яр цілими таборами...» У *Київській області* в травні 1942 Р. розстріляли в м. *Васильків*, у серпні 1942 — біля м. *Обухів.*

У Криму в 1939 проживали 2064 Р. Значна частина сповідувала мусульманство й перейняла мову та повсякденні традиції

кримських татар. Із грудня 1941 до серпня 1942 айнзатцгрупа «D» звітувалася: із 16 листопада до 15 грудня 1941 розстріляно 824 Р., із 16 по 28 лютого 1942 розстріляні «роми, асоціальні елементи і саботажники — 421», у березні 1942 — «810 асоціальних елементів, ромів, психічнохворих і саботажників», за 2-гу пол. березня 1942 страчено «261 асоціальний елемент, у тому числі роми». У *Сімферополі* 9 грудня 1941 Р. зібрали в Циганській слобідці, було розстріляно до 1 тис. осіб. Однак Мусульманський к-т звернувся до німців із клопотанням, і розстріли припинили. Ще більш рельєфно «мусульманський чинник» відіграв у *Бахчисараї*, де ромське населення не постраждало. У Криму окупацію пережили понад 1 тис. Р.

Румун. влада здійснювала з червня 1942 депортації Р. до *Трансністрії.* Кількома хвилями через Дністер було переправлено майже 25 тис. осіб. За наказом губернатора Трансністрії від 29 липня 1942 коні й вози були конфісковані. Депортовані не мали продовольства, медикаментів. За словами свідка, «роми, як і євреї, прибули в район Голти. У них відібрали всі речі, і вони мерли як мухи». У звіті з району с. Ландау (нині с. Широколанівка Веселинівського р-ну Миколаїв. обл.) до префектури Березівка повідомлялося, що через епідемію тифу кількість Р. у Ландау скоротилася з 7500 до 1800—2400 осіб. Намагаючись поліпшити ситуацію, місц. влада 1943 видала розпорядження про розпуск колоній та розподіл Р. по навколишніх госп-вах. Але місц. керівники критикували Р. за нібито небажання працювати та залишатися на постійному місці. Час від часу Р. ставали жертвами екзекуцій румун. жандармів. Невідома кількість Р. була страчена місц. загонами самооборони, як у с. Шенфельд. За сучасними оцінками, кількість Р., які загинули в Трансністрії, становить бл. 11 тис., вижило прибл. 14 тис.

У дистрикті *«Галичина»* в лютому 1942 губернатор дистрикту наказав виявляти Р. з ін. країн. 30 квітня 1942 відділ населення та соціального забезпечення дистрикту відзвітувався до Генерал-губернаторства (див. *Генеральна губернія*) про проведення «евакуації» Р., звідки випливало, що в дистрикті було 536 іноземних та 670 польських Р. Стосовно місц. Р. політика в дистрикті була неоднозначною: у м. Городок *Львівської області* наприкінці червня 1942 було розстріляно 25 Р., через місяць у районі *Рави-Руської* — 24. Але в *Дрогобичі* та *Бориславі* в серпні 1942 Р. було наказано зібратися до поліції, звідки їх депортували до таборів примусової праці.

Ставлення до Р. з боку *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії* було неоднозначним. У спогадах польських Р. зафіксовані факти переслідування їх укр. націоналістами, зокрема на Волині. З іншого боку, зміна ідеологічно-програмних орієнтирів ОУН та УПА 1943 передбачала толерантне ставлення до представників різних національностей, в т. ч. — до євреїв та Р.

Органи місц. самоврядування брали участь у реєстраціях Р., а по розправах з ними — в обліку майна. У м. *Козелець* Черніг. обл. начальник паспортного столу отримав розпорядження ставити в списку літеру «Ю» напроти прізвищ євреїв та літеру «Ц» напроти прізвищ циган, у вересні 1942 за цим списком жандармерією були заарештовані й розстріляні 30 Р. Службовці допоміжної поліції використовувалися для збору та подекуди страти Р. Напр., 8 травня 1942 за участю місц. поліцейських було вбито 13 Р. у с. Каланчак *Херсонської області.*

«Циганському питанню» присвячували публікації в окупаційних ЗМІ. «Нова Україна» (Харків) 5 вересня 1943 містила матеріал під назвою «Цигани та Європа». «Циганська проблема розкриває картину глибокого соціального виродження... Нова Европа, що постає на руїнах усього віджилого, консервативного, небезпечного й шкідливого для її народів, поставила сьогодні до розв’язання й цю проблему соціально-етичного порядку».

Н.Бессонов виокремлює 3 етапи в нацистській політиці: 1) літо 1941 — поч. 1942 — знищення ромських кочових таборів; 2) 1942 — геноцид за етнічною ознакою, включаючи осілих Р.; 3) із 1943 — Р. стають жертвами каральних антипартизан. акцій. О.Круглов вважає, що «як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну приналежність». М.Голлер поділяє думку про тотальність винищення Р., наголошуючи, що цей висновок актуальний лише щодо території під управлінням Вермахту. Існують підстави кваліфікувати «циганську політику» нім. органів — Вермахту, СС, частково нім. цивільної адміністрації — та румун. влади — як *геноцид.*

Питання кількості жертв ускладнюються відсутністю повної інформації про кількість Р. напередодні війни. За оцінкою Д.Кенріка та Г.Паксона, серед 200 тис. жертв на територію України, Білорусі та Росії припадає 30 тис. Із них, на думку О.Круглова, від 19 до 20 тис. осіб припадає на територію України, понад половина з яких — депортовані з Румунії. Але ці підрахунки можна вважати лише попередніми.

Літ.: *Zimmermann M.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941—44: The Massacre of the Gypsies. В кн.: The Gypsies during the Second World War, vol. 2: In the Shadow of the Swastika. Hatfield, 1999; *Lewy G.* The Nazi persecution of the gypsies. Oxford — New York, 2000; *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. М., 2001; *Akim V.* The Deportation of the Roma and their Treatment in Transnistria. В кн.: Final Report: International Commission on the Holocaust in Romania. Iasi, 2005; *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны. В кн.: Рома в Україні: Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI—XX ст.). Севастополь, 2006; *Тяглый М.И.* Чингене — жертвы Холокоста?: Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941—1944. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2007, № 2 (29); *Holler M.* Der nationalsozialistische Vólkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941—1944). Heidelberg, 2009; *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941—1944 гг.: Статистико-региональный аспект. «Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі», 2009, № 2 (6); *Тяглий М.І.* Окупаційна політика та доля ромів України. В кн.: Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття, кн. 2. К., 2011.

М.І. Тяглий.

Ромни. Пам’ятник Т. Шевченку. Скульптор І. Кавалерідзе. Бетон. 1918. Фото початку 21 ст.





Ромни. Свято-Вознесенська церква. Фото початку 21 ст.

РОМНИ́ (був поширений також варіант назви Ромен) — місто обласного підпорядкування *Сумської області*, райцентр. Розташов. на р. Сула (прит. Дніпра), при впадінні в неї її правої прит. Ромен. Населення 44,7 тис. осіб (2010).

На території сучасного міста відомі 2 *городища*. Перше, в урочищі Монастирище, у заплаві Ромна, належить *роменській культурі* (літописним *сіверянам*) і є її епонімною пам’яткою. Друге, в урочищах Замок і Пригородок, на мисі високого корінного берега долини Сули, містить культ. шар, сформований у роменський (9—10 ст.), давньоруський (кін. 10 — 13 ст.) і ранньомодерний (17—18 ст.) періоди. Укріплення не збереглися. Імовірно, наприкінці 10 ст. на місці сіверянського поселення був споруджений давньорус. «город», який був складовою Посульської оборонної лінії, створеної за наказом київ. кн. *Володимира Святославича*. Цей «город» під назвою Ромен згадується в *«Повчанні» Володимира Мономаха* при описі подій 1113, а також у *«Списку руських міст далеких і близьких»*. Ромен належав *Переяславському князівству*. Як археол. дані, так і писемні джерела, дають підстави стверджувати, що після *монголо-татарської навали* і до поч. 17 ст. на місці Р. не існувало значних поселень.

1608, коли кн. Самійло Корецький (див. *Корецькі*) отримав королів. привілей на Роменське городище, його вже почали заселяти. У 2-й пол. 1620-х рр. Р. були великим поселенням, яке мало укріплення. Під час *польсько-російської війни 1632—1634* рос. війська двічі (у січні та липні 1633) захоплювали і палили Р., після чого їх довелося наново осаджувати. Незабаром Р. стали значним торгово-ремісничим осередком у регіоні: із 1637 відомо про ремісничі *цехи*; імовірно, вже в 1630-ті рр. проводилися *ярмарки*. 1644 кн. Я.*Вишневецький* захопив місто і приєднав до своїх володінь. 1647 Р. разом із волостю передали зі складу *Чернігівського воєводства* до *Київського воєводства*.

1648—1781 Р. — центр сотні *Війська Запорозького* (до 1658 — у складі *Миргородського полку*, потім — *Лубенського полку*). Під час «Руїни» місто потерпало від воєнних дій (1659, 1663, 1668). Під час *Північної війни 1700—1721* із 17 листопада по 16 грудня 1708 в Р. була ставка швед. короля *Карла XII* та І.*Мазепи*. Після того, як вони вирушили на *Гадяч*, Р. без бою захопив рос. загін ген. Л.Алларта; місто сильно постраждало від мародерства рос. вояків.

Із 1782 Р. — повітове місто (до 1797 — у складі *Чернігівського намісництва*, 1797—1802 — *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Полтавської губернії*). У 18 ст. на Роменщині почали активно вирощувати тютюн; 1763 в Р. засновано «тютюнову контору» для поширення амер. насіння. Завдяки збільшенню оборотів одного із 4-х роменських ярмарків — Іллінського — Р. наприкінці 18 ст. стали одним із найважливіших торг. центрів *Лівобережної України*. У 1840-ві рр. Іллінський ярмарок, оборот якого сягав 10 млн *рублів*, був 3-м за значенням у Рос. імперії. На поч. 19 ст. було здійснено перепланування міста, при цьому ярмарок 1804 винесли на околицю, де розбили спец. площу. У 1-й пол. 19 ст. в місті з’явилися пром. підпр-ва (зокрема вир-во с.-г. техніки, керамічних виробів). Незважаючи на те, що 1852 Іллінський ярмарок перевели в *Полтаву*, Р. і надалі залишалися значним екон. і культ. осередком, чому сприяло прокладення залізниці (1874 вона зв’язала місто з Лібавою (нині м. Лієпая, Латвія), а 1889 — із *Кременчуком*). У 2-й пол. 19 ст. швидко зростала чисельність населення міста (у 1874 — 6 тис., у 1897 — 15 тис. осіб).

У січні 1918 в Р. проголошено рад. владу. Із квітня по листопад 1918 — у складі *Української Держави*. Із січня 1919 — під владою *Директорії Української Народної Республіки*. Із серпня по листопад 1919 Р. — під контролем *Збройних сил Півдня Росії*. Наприкінці листопада 1919 в місті відновлено рад. владу.

1923—30 Р. — центр *Роменської округи*, згодом — райцентр *Чернігівської області*, а з 1939 — Сум. обл. 1935—39 на сх. околиці Р. відкрито родовище нафти, що поклало початок освоєнню Сх. (Дніпровсько-Донец.) нафтогазоносного регіону. Із 10 вересня 1941 до 16 вересня 1943 місто було окуповане нім. військами.

У повоєнний час Р. — один із провідних пром. центрів Сумщини. У 1950—70-ті рр. виникли нові підпр-ва — з-д автоматичних телефонних станцій, «Тракторозапчастини», шкіряно-взуттєвий комбінат. Із 1962 Р. — місто обласного підпорядкування.

У Р. народилися художник Г.Стеценко (1710—81), письменник Б.*Антоненко-Давидович*, фізик А.*Йоффе*, композитор І.Шварц.

Пам’ятки арх-ри: собор Зішестя Святого Духа (1738—47), Свято-Василівська церква (1751—80), Вознесенська церква (1795—1801), повітовий госпіталь («богоугодное заведение», 1822—26). Діє краєзнавчий музей. Серед пам’ятників — перший в Україні монумент Т.*Шевченку* (1918, скульп. І.*Кавалерідзе*), матері-героїні Олександрі Деревській.

Літ.: *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, ч. 3: Описание городов, местечек и селений. Полтава, 1852; *Курилов И.А.* Роменская старина. Ромны, 1898; *Николайчик Ф.Д.* Исследование по истории Роменской ярмарки. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, т. 13, отд. 1. К., 1899; *Макаренко М.* Городище «Монастирище». К., 1925; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Сухобоков О.В.* До питання про виникнення давньоруських міст: Літописний Ромен. В кн.: Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія», т. 20: Історичні науки, ч. 1. К., 2002; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури і містобудування України: Виявлення, дослідження, фіксація. К., 2005; *Його ж.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман.

РОМОДА́НІВСЬКИЙ ШЛЯХ, Ромодан — відрізок старовинного шляху, що вів із Рос. д-ви до *Кримського ханату* через територію *Гетьманщини*. Р.ш. мав незначну кількість переправ і минав великі населені пункти. Проходив від *Путивля* через Сміле (нині село Ромненського р-ну Сум. обл.), вище *Ромен* перетинав р. Сула (прит. Дніпра), далі йшов вододілом між Сулою та р. Хорол (прит. Псла, бас. Дніпра; через сучасні населені пункти Ромодан, Семенівку, *Глобине*) і виходив до Дніпра біля *Кременчука*. Наприкінці 18 ст. обсаджений вербами. До прокладення залізниць у 1860—80-х рр. залишався одним із найважливіших шляхів, яким чумаки (див. *Чумацтво*) ходили в Крим. До серед. 19 ст. його часто використовували для прогону гуртів худоби як на *ярмарки Лівобережної України*, так і в центр. губернії Рос. імперії. Переказ, згідно з яким назва шляху пішла від прізвища кн. Г.*Ромодановського*, є сумнівним.

Д.Я. Вортман.

РОМОДА́НОВСЬКИЙ Григорій Григорович (р. н. невід. — п. 25(15).05.1682) — рос. військ. і держ. діяч, боярин (із 1665), князь. Учасник Земського собору 1653, скликаного для вирішення питання прийняття *Війська Запорозького* під протекцію рос. царя *Олексія Михайловича.* Наприкінці 1653 — на поч. 1654 супроводжував В.*Бутурліна* в посольстві до України, брав участь в українсько-рос. переговорах у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; січень 1654).

1654—69 був *воєводою* рос. військ в Україні. Очолюючи Білгородський стіл Розрядного приказу Рос. д-ви, істотно впливав на політичне життя Гетьманату. Упродовж 1658—59 на чолі Білгородського полку воював проти гетьмана І.*Виговського*, надав моральну, матеріальну і військ. допомогу його опонентам — М.*Пушкарю*, Я.*Барабашу*, І.*Донцю*. Навесні 1658, отримавши від уряду Олексія Михайловича надзвичайно широкі повноваження у справі залагодження конфлікту в козац. Україні, своїми різкими діями по відношенню до І.Виговського, на думку М.*Грушевського*, фактично підштовхнув останнього до укладення *Гадяцького договору 1658* з *Річчю Посполитою.* Восени 1658 керував облогою *Варви*, яку захищали війська ніжинського полк. Г.*Гуляницького.* Влітку 1659 взяв участь у *Конотопській битві 1659.* Упродовж 1661—63 підтримував *кошового отамана* І.*Брюховецького* у його боротьбі з *гетьманом наказним* Я.*Сомком* та змаганнях за гетьманство. Під час походу польс. короля *Яна II* Казимира Ваза в Україну 1663/64 Р. відзначився при обороні *Глухова* та особливо під час відступу коронних і литов. військ з України. 1668—69 очолював рос. війська в поході проти об'єднаних сил гетьмана П.*Дорошенка.* 1670 брав участь у придушенні повстання С.Разіна на Дону та на теренах *Слобідської України.* 1676 очолював рос. війська, які спільно з козаками лівобереж. гетьмана І.*Самойловича* перейшли Дніпро й атакували правобереж. гетьмана П.Дорошенка в *Чигирині*, змусивши тим самим останнього до складання гетьман. повноважень, а його сюзерена, осман. султана *Мегмеда IV*, — до введення військ на Правобережжя. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 Р. очолював рос. армію, і саме він 12 серпня 1678 віддав наказ про спалення гетьман. столиці та відхід рос. й укр. військ до Дніпра.

1669 Р. очолював рос. делегацію на переговорах з гетьманом Д.Ігнатовичем (*Многогрішним*), що завершилися укладенням *Глухівських статей 1669*, а 1672 спільно з гетьманом І.Самойловичем уклав *Конотопські статті 1672.*

Крім Білгородського столу, Р. очолював також Сєвський і Новгородський столи Розрядного приказу. Служив при царському дворі. Загинув під час стрілецького бунту в *Москві* 1682.

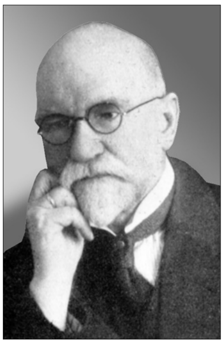
Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9—10. К., 1996—98; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і



«Чумацький Ромоданівський шлях». Картина роботи художника С. Васильківського. Близько 1900.

початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Малов А.В.* Русско-польская война 1654—1667 гг. М., 2006; *Горобець В.* «Волимо царя східного»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Бульвінський А.Г.* Українсько-російські взаємини 1657—1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. К., 2008; *Бабулин И.Б.* Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. В кн.: Единорог: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени, вып. 1. М., 2009; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009.

В.М. Горобець.



П. Рорбах.

РО́РБАХ (Rohrbach) **Пауль** (1869—1956) — нім. публіцист, історик, мандрівник. Н. в Латвії. 1897 здійснив подорож по Україні, докладно ознайомився з її екон. і susп. розвитком. Свої враження від подорожі виклав у праці «По Україні», яка була опубл. в роки *Першої світової війни.* Будучи рупором пангерманістів і мілітаристських кіл Німеччини, проповідував ідею загарбання нових земель на Сході, розчленування Рос. імперії на окремі частини, створення залежних від Німеччини лімітрофних країн на її зх. кордонах (Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Україна). Р. здійснив ряд подорожей по Азії та Африці. 1903—06 призначений комісаром нім. Пд.-Зх. Африки, виступав за переділ колоній Великої Британії та Франції на користь Німеччини. У своїх працях підтримував загарбницькі плани гітлерівської Німеччини, зокрема щодо територій *СРСР.*

Праці і тв.: Deutsche Kolonialwirtschaft. Berlin—Schöneberg, 1909; Warum es der deutsche Krieg ist! Stuttgart—Berlin, 1915; Weltpolitisches Wanderbuch 1897—1915. Leipzig, 1916; Zum Weltvolk hindurch! В кн.: Stutt in der Welt: Ein fusblik. Hamburg, 1916; Unser Kriegsziel in Osten und die russishe Revolution. Weimar, 1917; Deutschland unter den Weltvölkern. Berlin, 1918; Um des Teufels Handschrift zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte. Hamburg, 1953.

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. В кн.: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. München, 1994.

І.М. Кулинич.



Будинок Кунсткамери (нині — Музей антропології та етнографії ім. Петра Великого РАН) — символ Російської академії наук. Санкт-Петербург. Архітектори Г. Маттарнові, М. Гербель, Г. Кіавері, М. Земцов. 1718—1734. Фото початку 21 ст.

РОСИ́НСЬКИЙ Кирило Васильович (1778—12.12.1825) — протоієрей, просвітитель Чорноморії (землі *Чорноморського козацького війська* у пн.-зх. частині *Кубані*). Н. в м. *Новомиргород* у сім'ї священика. Освіту отримав у Катериносл. семінарії, де певний час працював викладачем. Із липня 1803 — протоієрей Чорномор. козац. війська. Відкрив 27 церков, станичні церковно-приходські уч-ща, повітове уч-ще, військ. г-зію, духовне уч-ще, створив військ. хор. Підготував та опублікував 1815 в *Харкові* підручник для нар. школи. Був обраний дійсним членом Харків. ун-ту, чл.-кор. петерб. «Вольного общества любителей российской словесности», 1820 — член *«Вольного экономического общества»*, а з 14 жовтня 1821 — чл.-кор. Петерб. імператорського «человеколюбивого общества». На думку Ф.*Щербини*, доля Р. була історично пов'язана з організацією Чорномор. козац. війська та із запровадженням на Кубані цивільного життя і порядків.



К.В. Росинський.

П. у м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*).

Літ.: *Фелицын Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888 г. Воронеж, 1888; *Бродецкий Б.М.* Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. В кн.: Кубанский сборник, т. 18. Екатеринодар, 1913; *Кияшко И.И.* Войсковой протоиерей о. Кирилл Россинский (1774—1825). Там само; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 2. Екатеринодар, 1913; *Горбенко Е.П.* Просветитель Черномории протоиерей К.В. Россинский. В кн.: Сборник работ преподавателей гуманитарных наук. Краснодар, 1994; Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. Краснодар, 1996; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

РОСІ́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — вища наук. установа Росії. Заснована за указом рос. імп. *Петра I* від 28 січня 1724 як Академія наук і мист-в. Із 1803 — Імператорська АН, із 1836 — Імператорська Санкт-Петерб. АН, 1917—25 — РАН, 1925—91 — АН СРСР, із 1991 — знову РАН. Створена на основі «Проекту положення про заснування Академії наук і мистецтв», підготовленого лейб-медиком Л.Блюментростом, який і став її першим президентом. Проект передбачав створення академії як н.-д. установи. Спершу академія об'єднувала 3 класи: 1) математики (кафедри математики, астрономії, географії та навігації, механіки); 2) фізики (кафедри теор. та експериментальної фізики, анатомії і ботаніки); 3) гуманітарний (кафедри красномовства і старожитностей, історії давньої та нової, політики, права та етики). Очолював академію президент, який призначався *імператором.* До складу дійсних членів академії входили ординарні професори-академіки та ад'юнкти. 1726 була введена посада екстраординарного академіка. Перші наук. збори академії відбулися 2 листопада 1725, а урочисте відкриття — 27 грудня 1725. 1747 був уведений перший статут (регламент) академії. 1759 встановлена нова категорія співробітників — члени-кореспонденти академії. 1800

запроваджена посада віце-президента Академії, а 1803 затверджений новий статут установи. Згідно з цим статутом установа у відомчому відношенні підпорядковувалася Мін-ву нар. освіти Рос. імперії і втрачала право безпосередньо доповідати імператору. Відтоді до складу академії входили почесні члени та члени-кореспонденти, а право їх висування надавалося академії.

Протягом 19 ст. розбудовувалася інституціональна структура академії. 1834 при академії на основі Археогр. експедиції (діяла з 1829) заснована Археогр. комісія. За статутом 1836 академія одержала право створювати самостійні академічні музеї на основі колекцій Кунсткамери: Азійський, Антропологічний, Ботанічний, Мінералогічний та ін., які стали попередниками академічних ін-тів. На поч. 20 ст. при академії створені спец. комісії — Рос. к-т для вивчення Середньої та Сх. Азії в істор., археол., лінгвістичному та етногр. відношенні (1900), Комісія з видання б-ки рос. класиків (1908), Комісія з вивчення природних продуктивних сил країни (після 1914), Комісія з вивчення етнічного складу населення Росії (лютий 1917). 1912 в академії скасовані звання ад'юнкта та екстраординарного академіка. Постановою ЦВК СРСР та РНК СРСР від 27 липня 1925 «Про визнання Російської академії наук вищою вченою установою СРСР» РАН була перетворена на АН СРСР. За статутом 1927 вона поділялася на 2 відділи: 1) мат. і природничих наук; 2) сусп. наук. 1934 Президія АН СРСР та більшість провідних академічних установ переїхали з Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*) до *Москви*. 1935 в АН СРСР створено Відділ тех. наук. 1936 до АН СРСР було приєднано *Комуністичну академію*. 1938 затверджено нову структуру АН СРСР, яка складалася з 8-ми відділів: 1) Фізико-мат.; 2) Хімічного; 3) Геологічно-геогр.; 4) Біологічного; 5) Тех. наук; 6) Економіки та права; 7) Історії і філософії; 8) Літератури та мови. Протягом 1930—40-х рр. за адм.-тер. принципом було створено низку філіалів АН СРСР, насамперед у ряді союзних республік, які пізніше реорганізували в республіканські АН. Із розпадом СРСР у листопаді 1991 АН СРСР реорганізована в РАН. У грудні 2006 набули чинності нові поправки до Закону «Про науку і державну науково-технічну політику», відповідно до яких президента РАН, як і раніше, обирають академіки, проте затверджує президент країни; статут РАН, як і президентів галузевих академій, — уряд РФ. Уряд також встановлює число академіків і членів-кореспондентів РАН, а також розміри їхніх окладів, хоча і за представленням заг. зборів. Станом на липень 2008 в РАН було 470 наук. установ, понад 55 тис. наук. співробітників, зокрема 522 академіки та 822 члени-кореспонденти.

Укр. вчені впродовж усієї історії РАН брали активну участь у н.-д. діяльності низки її інститутцій. Ряд видатних укр. науковців входили до персонального складу академії. У 19 — на поч. 20 ст. дійсними членами академії були В.Буняковський, В.*Вернадський*, М.*Дашкевич*, В.*Іконников*, М.*Остроградський*, І.*Срезневський* та ін. За рад. доби академіками АН СРСР були С.*Бернштейн*, О.*Білецький*, М.*Боголюбов*, О.О.*Богомолець*, В.*Бузескул*, В.*Глушков*, М.*Грушевський*, О.Динник, Б.Ісаченко, О.Ішлінський, Д.*Заболотний*, В.Кістяківський, О.*Корнійчук*, М.М.*Крилов*, Г.*Курдюмов*, М.*Лаврентьєв*, С.*Лебедєв*, Т.*Лисенко*, С.Навашин, О.*Палладін*, Б.*Патон*, Л.*Писаржевський*, М.*Рильський*, О.Сєверцов, С.*Солнцев*, М.*Стражеско*, І.Шмальгаузен, М.*Янгель* та інші.

Літ.: Именной список действительным и почетным членам Императорской Российской академии со дня основания оной по 1836 год. СПб., 1836; *Пекарский П.П.* История Императорской академии наук в Петербурге, т. 1—2. СПб., 1870—73; *Сухомлинов М.И.* История Российской академии, вып. 1—8. СПб., 1874—88; Материалы для истории Императорской академии наук, т. 1—10. СПб., 1885—1900; *Модзалевский Б.Л.* Список членов Императорской академии наук 1725—1907. СПб., 1908; Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской академии наук, ч. 1—2. Пг., 1915—17; Академия наук Союза Советских Социалистических Республик. Л., 1925; *Модзалевский Б.Л.* Список действительных членов Академии наук Союза Советских Социалистических Республик: 1725—1925. Л., 1925; 220 лет Академии наук СССР: Справочная книга. М.—Л., 1945; Очерки по истории Академии наук: 1725—1945 [вып. 1—7]. М.—Л., 1945; *Князев Г.А., Кольцов А.В.* Краткий очерк истории АН СССР. М.—Л., 1957; История Академии наук СССР, т. 1—2. М.—Л., 1958—64; *Соболева Е.В.* Борьба за реорганизацию Петербургской академии наук в середине XIX в. Л., 1971; Уставы Академии наук СССР. М., 1974; Академия наук СССР: 250 лет: 1724—1974: Персональный состав, кн. 1—2. М., 1974; *Щетинина Г.И.* Центры изучения истории в дореволюционной Академии наук. В кн.: История и историки: Историографический ежегодник: 1975. М., 1978.

О.В. Ясь.



Будинок Петербурзької академії наук. Архітектор Д. Кваренгі. 1783—1789. Санкт-Петербург. Фото початку 21 ст.

РОСІ́ЙСЬКА А́РМІЯ (рос. — Русская армия) — офіц. назва військ. частин у Криму 1920. Створена наказом генерал-лейтенанта П.*Врангеля* 11 травня 1920 із залишків *Збройних сил Півдня Росії*. До її складу увійшли 1-й армійський корпус генерал-лейтенанта О.*Кутепова*, 2-й армійський корпус генерал-лейтенанта Я.*Слащова*, зведений корпус генерал-лейтенанта П.Писарєва та Донський корпус генерал-лейтенанта Ф.Абрамова. Загалом бойовий склад становив 25 тис. багнетів і шабель, у штабах і тилових частинах налічувалося біль-

Новий будинок Президії РАН, м. Москва. Фото початку 21 ст.



ше 100 тис. чинів. План літньої кампанії армії передбачав захоплення Пн. Таврії, Донбасу, Дону, Кубані. Заг. наступ розпочався 7 червня 1920. У ході наступальних дій у Пн. Таврії чисельність армії зросла за рахунок мобілізації місц. населення і полонених червоноармійців. У вересні 1920 білогвард. війська були реорганізовані в 1-шу армію (генерал-лейтенант О.Кутепов), 2-гу армію (генерал-лейтенант Д.Драценко), окрему кінну групу генерал-лейтенанта М.Бабієва та кінний корпус генерал-лейтенанта І.Барбовича. У жовтні 1920 Р.а. налічувала 41 тис. багнетів і 17 тис. шабель. Спроба білогвардійців прорватися за Дніпро виявилася невдалою.

Наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 частини Р.а. були розбиті рад. військами і відступили до Криму. В ході Перекопсько-Чонгарської операції в листопаді 1920 армія П.Врангеля була розгромлена. Бл. 150 тис. військовослужбовців і цивільних осіб евакуювалися до Туреччини, де військ. підрозділи були зведені в 1-й, Донський та Кубанський корпуси. 1921 Р.а. була переміщена до Болгарії та *Югославії*, 1922 припинила існування.

Літ.: *Слащов-Крымский Я.А.* Белый Крым: 1920 г.: Мемуары и документы. М., 1990; *Врангель П.Н.* Воспоминания: Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.), ч. 2. М., 1992; *Карпов Н.Д.* Трагедия Белого Юга: 1920 год. М., 2005; *Карпенко С.В.* Очерки истории Белого движения на юге России (1917—1920 гг.). М., 2006.

А.О. Буравченков.

РОСІ́ЙСЬКА ІМПЕ́РІЯ — див. *Росія.*

РОСІ́ЙСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — див. *Московський патріархат.*

РОСІ́ЙСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1917—1918 — див. *Лютнева революція 1917*, *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, *Революції.*

РОСІ́ЙСЬКА СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА РОБІТНИ́ЧА ПА́РТІЯ (БІЛЬШОВИКІ́В) — див. *Комуністична партія Радянського Союзу.*

РОСІ́ЙСЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ 1918—1991 — див. *Росія.*

РОСІ́ЙСЬКЕ БІБЛІ́ЙНЕ ТОВАРИ́СТВО — т-во для поширення ідей євангелізму. Засноване в *Москві* 1812 на зразок Брит. бібл. т-ва на міжконфесійних засадах. Керівний орган Р.б.т. складався з представників різних християн. конфесій, воно мало філії, у т. ч. й на укр. землях (*Київ*, *Полтава*, *Одеса*). Створило Дитяче та Студентське бібл. т-ва. Значну увагу приділяло виданню *Біблії* та перекладу її на мови народів Рос. імперії, підготувало 19 видань Біблії різними мовами. До 1823 видало Святе Письмо та його окремі частини заг. тиражем 704 831 примірник 41 мовою народів Рос. імперії та мовами ін. країн. Мало зв'язки з *масонством*, особливо Полтав. філія, що виникла одночасно з ложею «Любов до істини» й мала серед своїх членів багатьох «вільних каменярів», зокрема І.*Котляревського.* Із діяльністю укр. філій Р.б.т. пов'язаний один із видатних вітчизн. масонів З.Корнєєв. Діяльність т-ва була припинена 1826 указом рос. імп. *Миколи I*, який проголосив видання Біблії виключно прерогативою Найсвятішого Синоду. Естафету поширення Біблії на терені Росії 1863 підхопило новостворене Т-во для поширення Святого Письма в Росії. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* діяльність бібл. т-в було припинено. 1 листопада 1991 за участю моск. патріарха Алексія II відбулось урочисте відкриття офісу Бібл. т-ва в Москві. 1991—92 були утворені Бібл. т-ва у Вірменії, Білорусі, Україні, країнах Балтії.

Літ.: О Библейских обществах и учреждении таковых в Санкт-Петербурге. СПб., 1813; *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. К., 1992; *Иннокентий (Павлов), игумен.* Библейское общество в России в прошлом и теперь. «Славяноведение», 1995, № 4.

О.О. Крижанівська.

РОСІ́ЙСЬКЕ ВОЄ́ННО-ІСТОРИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (Императорское Русское военно-историческое общество) — одне з найчисельніших за складом науково-істор. т-в. Засноване в *Санкт-Петербурзі* співробітниками багатотомного видання «Столетие военного министерства», петерб. істориками, музейними та архів. працівниками. 10 березня 1907 ініціативна група на чолі з начальником Військово-вченого архіву Гол. штабу, професором по кафедрі історії рос. воєнного мист-ва Академії Ген. штабу генерал-лейтенантом О.Мишлаєвським створила орг. к-т і взялася за розробку Статуту Воєнно-наук. т-ва. У травні 1907 на зборах членів-засновників т-ва прийнято Статут, 27 серпня 1907 затверджений імператором.

Т-во спрямувало наук. сили на розвиток воєнної історіографії, популяризацію воєнно-істор. знань. Членами т-ва були видатні представники істор. науки: П.Бартенєв, В.*Іконников*, Д.*Іловайський*, В.*Ключевський*, О.*Лаппо-Данилевський* та ін. Протягом першого року діяльності т-во налічувало 384 дійсні члени і понад 900 членів-співробітників. На поч. 1913 чисельний склад становив 2886 осіб.

Очолювала Р.в.-і.т. Рада у складі голови (беззмінний голова Ради — ген. Д.Скалон), його товариша (заст.), секретаря, казначея, 8-ми членів. Практична діяльність т-ва здійснювалася «разрядами» (відділеннями): історії війн, військ. археології та археографії, полкових історій та історій кораблів.

За 7 років активної діяльності (із початком *Першої світової війни* і мобілізацією особового складу т-ва на фронт діяльність фактично припинилася, хоча формально воно проіснувало до жовтня 1917) Р.в.-і.т. відіграло важливу роль у розвитку воєнно-істор. науки: розширило коло студійованих проблем, надало військ. історикам широку можливість спілкування, публікації своїх праць, дбало про нагромадження знань з військ. історії і вдосконалення методики воєнно-істор. досліджень. Т-во з 1910 видавало «Журнал Императорского Русского военно-исторического общества» (періодичний орган за редакцією професорів П.Симанського та О.Байова), де публікувалися воєнно-істор. дослідження, мемуари, щоденники, листи військових, архівні документи. Із 1912 це наук. видання перетворилося на невеликий щомісячний журнал, який містив хроніку т-ва, звіти про наук. до-

повіді, дані з військ. історіографії. Виходили також «Труды» з воєнно-істор. дослідженнями та публікаціями архів. документів. У серії «Трудов» видано 2 томи документів *Північної війни 1700—1721* («Труды Императорского Русского военно-исторического общества», т. 1, 3. СПб., 1909) та 3 томи документів про *Бородінську битву 1812* («Труды Императорского Русского военно-исторического общества», т. 5—7. СПб., 1912). Важливий вклад членів Р.в.-і.т. в розроблення наук. методів і прийомів публікації воєнно-істор. джерел. Розряд військ. археології та археографії видав 3 томи «Записок». Джерельною базою воєнно-істор. студій були документи найбільших військ. архівів *Москви* і С.-Петербурга — Заг. архіву Гол. штабу, Військово-вченого архіву, Моск. відділення архіву Гол. штабу (Лефортовського архіву), а також відомчих істор. архівів МЗС, мін-ва юстиції, приватних архівів князів *Вишневецьких*, кн. Г.*Потьомкіна*, барона Штейнгеля та ін. 1912 за ініціативою Ген. штабу т-во включилося до розбирання губернських архівів з метою виявлення старих військ. справ, історій військ. частин, їх вивчення, публікації та популяризації.

Згідно зі Статутом Р.в.-і.т. децентралізувало свою діяльність, створило у військ. округах 14 місц. відділів: Варшавський, Віленський, Донський, Іркутський, Казанський, Київ., Моск., Нижегородський, Одес., Орловський, Приамурський, Тамбовський, Туркестанський, Фінляндський. Спеціально створена «Комиссия по выработке основной организации и деятельности провинциальных отделов Императорского Русского военно-исторического общества» розробила проект правил про відділи т-ва. У грудні 1907 заг. збори членів затвердили Положення про його місц. відділи. Відповідно до інструкції відділи в різних містах Рос. імперії створювалися за ініціативою присутніх там дійсних членів т-ва. Окремі відділи активізували діяльність, мали свої видання: Московський і Орловський — «Труды», Варшавський — «Сборник», Київський — «Военно-исторический вестник».

Перші орг. збори *Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства* (одного з найдіяльніших і найчисельніших за складом серед науково-істор. т-в в Україні — списки дійсних членів і членів-співробітників налічували бл. 500 осіб) відбулися 14 червня 1908 за участю професорів Київ. ун-ту В.Іконникова, Ю.*Кулаковського*, професорів *Київської духовної академії* В.*Завітневича*, протоієрея Ф.Титова. Урочисте відкриття відділу відбулося 21 лютого 1909.

Діяльність Київ. відділу поширювалася на 7 губерній, що входили до складу *Київського військового округу.* Очолював відділ голова — командувач військ округу. Голова, два його товариші (заст.), секретар та його помічник, попечитель Воєнно-істор. музею, голови окремих комісій складали Раду відділу. Раду очолював голова відділу. Виконавчим органом Ради був Розпорядчий к-т, який відав заг. орг. питаннями. Структура Київ. відділу не дублювала структуру Петерб. осередку Р.в.-і.т. У *Чернігові* та Проскурові (нині м. *Хмельницький*) активно діяли підвідділи Київ. відділу т-ва. Два гол. напрями — воєнна історія та *краєзнавство історичне* — були визначальними в наук. діяльності відділу. Конкретна діяльність зосереджувалася в комісіях.

Архівна комісія (голова комісії — В.Іконников, його заступник — Д.Меньшов) розгорнула роботу з організації в *Києві* Військово-центр. архіву Київ. військ. округу. Програма створення архіву, розроблена архівістом І.*Каманіним*, визначала напрями і форми збирання воєнно-істор. документів, принципи їх зберігання й інвентаризації, а також структуру і функціональне призначення архіву воєнно-істор. профілю. Напрями та форми архів. діяльності визначалися як заг. програмами упорядкування архівів, що здійснювалися т-вом, Гол. штабом, *губернськими вченими архівними комісіями*, так і програмою, розробленою членами Архів. комісії відділу.

На Музейну комісію покладалися завдання організації *Київського воєнно-історичного музею.* Концепція музею, розроблена відділом, відповідала заг. рівню розвитку істор. науки та музейної практики. Систематизація музейних предметів за історико-хронологічним принципом і створення експозиції відповідно до наук. уявлень про істор. розвиток краю вигідно відрізняли Київ. воєнно-істор. музей від воєнних музеїв Зх. Європи.

Завдання випуску періодичного органу, видання воєнно-істор. монографій, складання хроніки відділу, популяризації його діяльності вирішувала Ред. комісія (у листопаді 1909 реорганізована в редакцію «Военно-исторического вестника»). «Военно-исторический вестник» (із 1909 до 1914 вийшло 25 номерів журналу) став першим в Україні воєнно-істор. часописом. З 1912 вісник отримував і публікував матеріали ред. портфеля «Журнала Императорского Русского военно-исторического общества». Періодичне видання започаткувало розробку важливих історико-краєзнавчих тем: історія населених пунктів, важливих у військ. відношенні, стародавнє оборонне зодчество, Київ. військ. некрополь, опис і охорона істор. пам'яток. Виданням записок, спогадів відомих військ. діячів «Военно-исторический вестник» продовжив кращі традиції періодичних видань у справі публікації мемуарних творів.

Дослідженням місцевості у воєнно-істор. відношенні займалася Комісія зйомок і знімків. Лекційна комісія відала просвітницькою діяльністю: організацією лекцій, театральних постановок істор. п'єс. Тех. нагляд за археол. розкопками, розміщенням музею, б-ки, архіву брала на себе Буд. комісія. Перевірка діяльності відділу (фінанси, звіт) здійснювалася Ревізійною комісією. Організовувалися окремі групи з розробки істор. тем: написання нарисів стародавньої воєнної історії і воєнної історії Києва, описання воєнних пам'ятників, вивчення істор. планів Києва, складання Київ. військ. некрополя. За активної участі та підтримки відділу проводилися



Д.П. Меньшов.

археол. розкопки в Києві, *Білгороді* (Білгородські укріплення були першими, які вивчалися у воєнному аспекті) та Китаєві (нині у складі м. Київ). Археол. дослідження відділу дали поштовх систематичному і комплексному вивченню цілої системи оборонних укріплень найдавніших часів. Воєнно-археол. дослідження здійснювалися на високому наук. рівні з використанням літописних даних, залученням знань із військової інженерії, картографії. Київ. відділ, як і Р.в.-і.т. в цілому, не піднявся до розробки теоретико-методологічних проблем воєнно-істор. науки. Теорія і методика поступилися місцем конкретним проблемам, які висувала практика дослідницької роботи.

Київ. відділ припинив роботу з початком I світ. війни. Останні офіц. документи відділу датовані початком липня 1914. До серед. 1916 функціонував Київ. воєнно-істор. музей.

Документи т-ва зберігаються в архіві Воєнно-істор. музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (С.-Петербург), ф. 11, ф. 31; у Рос. нац. б-ці (С.-Петербург), відділ рукописів, ф. 1001; у Центр. держ. істор. архіві України в м. Києві, ф. 1196, ф. 1392.

Літ.: *Габаев Г.С.* Русское военно-историческое общество (1907—1914). «ВИЖ», 1940, № 4 (9); *Кочетков А.* Русское военно-историческое общество. «ВИЖ», 1965, № 9; *Дьяков В.А.* О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907—1917). В кн.: Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971; *Самошенко В.Н., Петрова Н.А.* Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества. В кн.: Издание исторических документов в СССР (вопросы истории, теории и методики). М., 1989; *Климова К.І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 1995; *Її ж.* Перший військово-історичний часопис в Україні. «Військово-історичний альманах», 2001, число 2 (3); *Федорова Л.* Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. К., 2005; *Бориснев С.В.* Русское военно-историческое общество (1907—1917 гг.) и его значение для российской военно-исторической науки: К 100-летию со дня образования Императорского Русского военно-исторического общества. «Вестник Академии военных наук», 2007, № 4 (21); *Його ж.* Деятельность Императорского Русского военно-исторического общества 1907—1917. «ВИЖ», 2007, № 5; *Габаев Г.С.* О Русском военно-историческом обществе 1907—1914 (из воспоминаний бывшего члена Совета Общества). Зберігається в: Рос. нац. б-ка, відділ рукописів, ф. 1001, оп. 1, од. зб. 47.

К.І. Климова.

РОСІ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ПАРОПЛА́ВСТВА І ТОРГІ́ВЛІ (РТПіТ, РОПіТ) — найбільше акціонерне пароплавне т-во Рос. імперії на Чорному морі в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Засноване 3 серпня 1856 за ініціативою вищого мор. офіцерства в особі адміралів М.Новосельського та М.А.Аркаса. РТПіТ замінило собою знищений під час *Кримської війни 1853—1856* Чорномор. флот. Ставило собі за мету створення комерційного флоту для забезпечення попитів зростаючої внутр. і зовн. торгівлі. Утримуючи 14 мор. і річкових пароплавних ліній, воно налагодило прямий транспортний і пасажирський зв'язок з усіма портами Чорного, Азовського, Балт. і Середземного морів, Далеким Сх., Індією і Китаєм, буксирне судноплавство по Дніпру, Дністру та Пд. Бугу. РТПіТ засновувалося на рос. капіталі. За статутом 1856 первісний капітал складав 6 млн *рублів*, був розділений на 20 тис. акцій, $^1/_3$ яких володіла казна. На поч. 20 ст. осн. капітал акціонерного т-ва становив уже 10 млн рублів, а вся вартість майна — більше 25 млн рублів. Із часу заснування т-во отримало від казни низку пільг та значну субсидію. Особливо плідною була комерційна діяльність РТПіТ з приходом 1862 на посаду директора адмірала М.*Чихачова*, при якому середньорічні дивіденди складали з 1862 по 1876 більше 1 млн рублів.

За розмахом госп. діяльності РТПіТ не мало собі рівних серед пароплавних компаній у Рос. імперії. Якщо 1856 воно володіло лише 17-ма суднами тоннажністю 8,5 тис. т, то на серед. 1880-х рр. у його розпорядженні було 80 суден місткістю 87 тис. т разом із катерами, баржами та шаландами. Йому належали плавучі крани в *Одесі* та Батумі (нині місто в Грузії), ливарний з-д (1858), елінг, мех. майстерня, адміралтейство (1901), лісопильня (1873) в Одесі, антрацитовий рудник із 2-ма шахтами в Донбасі, низка магазинів, складів, пристаней, наливних станцій тощо. Акції РТПіТ продавалися на Петерб., Моск. і Київ. біржах. На поч. 20 ст. на його частку припадала $^1/_5$ частина тоннажу мор. торг. флоту Рос. імперії. Щорічно т-во перевозило 10—12 млн *пудів* вантажів. Осн. товарами були борошно, цукор, залізо, тютюн, вино, вода «Боржом», цемент, нафта, гас, папір, чай, бавовна, залізничні та державні (переважно військові) вантажі. Разом із *Добровільним флотом* перевозило в Мекку і Медину (нині обидва міста в Саудівській Аравії) до 10—12 тис. паломників. Маючи величезні капітали (його акціонерами були 16 великих банків), РТПіТ поглинуло дрібніші пароплавства і зосередило у своїх руках разом із Добровільним флотом осн. перевезення по Чорному морю. 1906—09 під егідою РТПіТ виник синдикат мор. транспортних т-в, який мав свої агентства в усіх чорномор. портах та базове в Одесі. Комерційна діяльність РТПіТ була підірвана в роки *Першої світової війни* та під час революц. подій 1917—20 в Україні. На 1920 в Одес. порту збереглися лише 8 діючих суден.

Літ.: *Скальковский К.* Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. СПб., 1887; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов, т. 1. СПб., 1905; Под флагом Родины: Очерки истории Черноморского пароходства. Одесса, 1967.

Т.І. Лазанська.

РОСІ́ЙСЬКОГО ГЕОГРАФІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА ПІВДЕ́ННО-ЗА́ХІДНИЙ ВІ́ДДІЛ («Юго-Западный отдел Императорского Русского географического общества») — наук. інституція, що діяла в *Києві* 1873—76 з метою всебічного етногр. та економічно-стат. дослідження України. Ідея про необхідність відкриття в Києві відділу Рос. геогр. т-ва вперше була висловлена 1866 на сторінках *«Киевлянина»*. 15 лютого 1872 ініціативна група (за першими підписами — М.*Юзефович*,

М.*Бунге*, В.Я.Шульгін, П.*Чубинський*) звернулась із клопотанням до київ. генерал-губернатора кн. О.*Дондукова-Корсакова*, який підтримав його 20 квітня 1872 відповідним власним поданням, домігшись дозволу на відкриття відділу (установчі збори відбулися 13 лютого 1873). Голова відділу — Г.*Ґалаґан* (до 21 лютого 1875), із 16 травня 1875 — В.*Антонович* (затверджений 17 червня). Помічник голови — В.Борисов (до кінця березня 1875), із 16 травня 1875 — П.Чубинський (затверджений 13 липня). Секретар — П.Чубинський, із 7 лютого 1875 — О.Антепович (затверджений 11 березня). До роботи у відділі були залучені найкращі місц. наук. та культ. сили: П.Армашевський, В.Беренштам, Ф.*Вовк*, М.*Драгоманов*, П.*Житецький*, С.Завойко, М.*Зібер*, О.*Кістяківський*, О.*Лазаревський*, О.*Левицький*, М.В.*Лисенко*, О.Лоначевський, О.*Маркевич*, К.*Михальчук*, В.*Науменко*, І.*Новицький*, І.*Петрункевич*, С.О.Подолинський, В.Рубінштейн, І.Рудченко, О.Русов, М.*Старицький*, М.Симашкевич, Я.*Шульгін*, М.Яснопольський та ін. (станом на березень 1876 кількість членів відділу становила 190 осіб). Фактичний контроль над діяльністю відділу опинився в руках українофілів-громадівців. Відділ розгорнув широку дослідницьку роботу в різних місцевостях України, його зусиллями було видано 2 томи *«Записок Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества»* (т. 1. К., 1874; т. 2. К., 1875), в основу яких лягли підготовлені членами відділу наук. реферати, проведено *Київський одноденний перепис* 2 березня 1874 й видано його результати — «Киев и его предместья: По однодневной переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделением Императорского Русского географического общества» (К., 1875), підготовлено до друку видання праць М.*Максимовича*, зібрані цінні етногр. матеріали та колекції тощо. Відзначився відділ і активною участю в 3-му Археол. з'їзді (Київ, 1874). 1874 у відділі загострилися стосунки між українофільською більшістю і такими його фундаторами, як В.Я.Шульгін та М.Юзефович, які після демонстративного виходу зі складу членів відділу (відповідно 8 квітня 1875 та 27 березня 1875) повели відкриту боротьбу проти нього, вимагаючи його закриття, що й було зроблено відповідно до пункту 10-го *Емського акта* від 18 травня 1876 (у Київ на виконання рішення про закриття відділу надійшло 6 липня 1876).

Літ.: *Чубинский П.П.* Отчет о деятельности Юго-Западного отделения Императорского Русского географического общества за 1874 г. К., 1875; *Антепович А.Д.* Отчет о деятельности Юго-Западного отделения Императорского Русского географического общества за 1875 г. К., 1876; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. Х.—К., 1930; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). М., 2000.

В.Б. Любченко.

РОСІ́ЙСЬКОГО ТЕХНІ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА ВІДДІ́ЛЕННЯ В УКРАЇ́НІ. Рос. тех. т-во (РТО) засноване в листопаді 1866 в *Санкт-Петербурзі.* Метою його діяльності проголошувалося всебічне сприяння розвиткові промисловості та техніки в Росії. 1867 ухвалені «Основи для відкриття відділень у губерніях». Для новостворюваних місц. т-в запроваджувався статус філій іногородніх відділень. Перше відділення РТО в Україні засноване 1869 в *Миколаєві.* До 1911 діяло вже 9 відділень — у Миколаєві, *Києві*, *Одесі*, *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Севастополі*, *Житомирі*, *Кременчуці*, *Полтаві.* На поч. 1914 в цих т-вах налічувалося бл. 1400 членів, переважно інженерно-тех. працівники, підприємці, викладачі, вчені.

Практична діяльність відділень спрямовувалася на розв'язання різних тех. та вироб. проблем і включала в себе виступи в ролі експертів, підготовку та апробацію документів, видавничу діяльність, участь у роботі науково-тех. з'їздів, виставках тощо. У діяльності членів відділень спостерігалася певна спеціалізація. Так, Київ. відділення стало своєрідним наук. центром із проблем цукрової пром-сті, у Катеринославському переважав інтерес до гірничодобувної пром-сті. У відділеннях значну увагу приділяли культурно-просвітній діяльності, вони стали важливим чинником розвитку тех. освіти та розповсюдження знань у робітн. середовищі. Їхніми зусиллями були засновані Смілянські тех. класи (1884), що готували кваліфікованих робітників для цукрової пром-сті. Тривалий час функціонували школи десятників будівельної та шляхової справи і курси кочегарів при Київському та Одеському відділеннях. Миколаїв. відділення утримувало двокласні курси для робітників із тех. креслення. Універсальні курси і школи діяли при Харківському та Катеринославському т-вах. До 1914 було засновано 20 навч. закладів різних типів із 5—7 тис. учнів. У популяризації наук. знань і тех. досягнень переважала лекційна пропаганда (відомі вчені П.Алексєєв, Г.Де-Метц, М.Пильчиков). Влаштовувалися виставки, музеї, екскурсії, навч. кіносеанси, розраховані на демократ. верстви населення. Київ., Одес., Катериносл., Харків. та Миколаїв. відділення видавали свої «Записки». Всього вийшло 107 томів. Здійснювалися спроби налагодити випуск науково-популярної періодики. 1911—13 в Харкові друкувався ж. «Тяжелее воздуха», на сторінках якого пропагувалися повітроплавання та авіація.

Літ.: *Филиппов Н.Г.* Научно-технические общества России (1866—1917). М., 1975; *Демченко Т.П.* Діяльність Київського відділення Російського технічного товариства (1870—1914 рр.). «УІЖ», 1981, № 9; *Її ж.* Мережа освітніх закладів, утворених на Україні відділеннями Російського технічного товариства. В кн.: Історичні дослідження: Вітчизняна історія, вип. 8. К., 1982; *Люта О.М.* Діяльність відділень Російського технічного товариства Херсонської губернії. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 19. К.—Донецьк, 2001.

Т.П. Демченко.

РОСІ́ЙСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1632—1634 — див. *Польсько-російська війна 1632—1634.*

РОСІ́ЙСЬКО-ПО́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1654—1667, «Тринадцятилітня війна» — війна між *Річчю Поспо-*

литою та Моск. д-вою (див. *Росія*), яка розпочалася після укладення українсько-рос. договору (див. *Березневі статті 1654*), одним із положень якого була воєнна допомога Москви *Війську Запорозькому* в його боротьбі проти Польщі. Активні бойові дії було припинено з підписанням між обома д-вами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667.*

Моск. д-ва давно прагнула ревізії умов *Полянівського миру 1634* з Річчю Посполитою та повернення Смоленська (нині місто в РФ) й Чернігово-Сіверщини (див. *Сіверське князівство*), втрачених на поч. 17 ст. Повстання під проводом Б.*Хмельницького* серйозно послабило Річ Посполиту й давало Моск. д-ві шанси на реванш. Але складна внутрішньополіт. та фінансова ситуація в самій Росії 1648—51 відстрочила початок воєнних дій. 1653 Моск. д-ва відчула себе достатньо сильною для нової війни. Приводом до неї стало неправильне титулування моск. царя в кількох виданих у Речі Посполитій книгах.

Царський уряд потурбувався про зовнішньополіт. забезпечення ізоляції свого супротивника, відправивши посольства в Голландію, Францію та *«Священну Римську імперію германської нації»*. Рішення почати війну було прийняте *Боярською думою* в лютому—березні 1653. Царський уряд влітку того ж року висунув вимоги до польс. короля *Яна II* Казимира Ваза: заборонити книги з «обра́зами» царя та покарати їхніх авторів, а також відновити дію Зборівської угоди (див. *Зборівська угода Криму з Польщею 1649*); ці вимоги були відхилені. 1 жовтня 1653 *Земський собор* у *Москві* вирішив прийняти Військо Запорозьке під царську владу (див. *Земського собору рішення 1653*). Це означало офіц. оголошення війни Речі Посполитій.

Осн. удар моск. військо спрямовувало на територію *Великого князівства Литовського* силами 3-х корпусів: від Новгорода і Пскова (нині обидва міста в РФ) на Невель (нині місто Псковської обл., РФ), Полоцьк і Вітебськ (нині місто і центр Вітебської обл., Білорусь); від Москви на Смоленськ (гол. сили, 41 тис. війська); від Брянська на Рославль (нині місто Смоленської обл.; обидва міста в РФ), Мстиславль (нині місто Могильовської обл.) та Борисів (нині місто Мінської обл.; обидва міста в Білорусі). На допомогу моск. військам Б.Хмельницький послав 20-тис. загін під проводом І.*Золотаренка*, а сам з осн. козац. силами і з моск. загоном боярина А.Бутурліна мав діяти в напрямку Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) — *Львів* — Люблін (Польща).

Річ Посполита не була готова до війни з Моск. д-вою. Її війська зазнали великих втрат у боротьбі з козаками Б.Хмельницького та їхніми союзниками *кримськими татарами*, держ. скарбниці Польщі й Литви були виснажені, а стратегія оборони з опором на фортифікації анулювалася тим, що ВКЛ майже не мало сучасних фортець.

Перший період війни (1654—1655).

Коли влітку 1654 почалися воєнні дії, литов. міста здавалися моск. війську одне за одним, лише Смоленськ боронився 3 місяці (із липня по вересень 1654). Окрім Смоленська, під владою царя опинилися Невель, Вітебськ, Полоцьк, Мстиславль, Орша (нині місто Вітебської обл.), Шклов (нині місто Могильовської обл.; обидва міста в Білорусі). 8-тис. армія литов. гетьмана кн. Я.*Радзивілла* була вщент розбита під Шепелевичами (нині село Могильовської обл., Білорусь). Восени військо Б.Хмельницького вирушило в похід із *Фастова* та зайняло *Острог*, *Межиріч* та *Рівне*. Успіхи московсько-козац. союзних військ призвели до укладення формального союзу між *Кримським ханатом* та Річчю Посполитою проти Москви та Війська Запорозького.

Взимку 1654—55 гол. моск. сили залишили ВКЛ, і литов. військо разом із загонами добровольців зробило спробу повернути втрачені території. Хоча йому вдалося зайняти кілька міст, 3-місячна облога Могильова (нині місто в Білорусі) завершилася невдачею через брак артилерії. У той же час в Україні коронне військо з'єдналося з татарами та вело важкі бої без явної переваги якоїсь із сторін під Охматовим («Дрижиполем») у січні 1655 (див. *Охматівська битва 1655*).

Під час літньої кампанії 1655 козац. підрозділи І.Золотаренка спільно з гол. моск. військом кн. Я.Черкаського розгромили армію кн. Я.Радзивілла та 13 липня 1655 оволоділи *Мінськом*, а 8 серпня захопили Вільно (нині м. *Вільнюс*). У серпні були здобуті Ковно (нині м. Каунас, Литва) й Гродно (нині місто в Білорусі). Восени того ж року московсько-укр. війська обложили Львів та Кам'янець. Але стратегічна ситуація ускладнилася тим, що влітку того ж 1655 із Річчю Посполитою почала війну Швеція. Не бажаючи подальшого посилення Швеції (у Москви були плани реваншу щодо втрачених на поч. 17 ст. на користь Швеції земель), моск. уряд припинив активні дії проти Речі Посполитої, а в жовтні 1656 без консультації з Б.Хмельницьким уклав перемир'я до 1658 в Немежі (*Віленське перемир'я 1656*) та розпочав війну зі Швецією.

Другий період війни (1656—1659).

Б.Хмельницький не дотримався угоди про перемир'я та 1657 послав проти Польс. королівства козац. корпус під проводом А.*Ждановича*, що діяв разом із союзником шведів трансильванським кн. Дєрдем II *Ракоці*. Зазнавши поразки від польсько-татар. військ, А.Жданович залишив трансильванців та повернувся до *Чигирина*. Звістка про поразку А.Ждановича прискорила смерть хворого Б.Хмельницького. На його місце був обраний І.*Виговський*, який почав переговори з урядом Речі Посполитої, що завершилися *Гадяцьким договором 1658.*

Війна Моск. д-ви зі шведами йшла невдало, і 1658 після розгрому шведами Данії (союзника Речі Посполитої і Москви) та виходу її з війни, а також звісток про дії І.Виговського було підписане перемир'я. Одразу ж поляки відновили воєнні дії проти моск. військ у Литві. Але після перших успіхів литов. загонів В.Госевського та П.-Я.Сапіги моск. воє-

водам вдалося повністю відновити свої позиції у ВКЛ і навіть здобути Старий Бихов (нині м. Бихов Могильовської обл., Білорусь), чого їм не вдавалося 1654 і 1655. В Україні також моск. позиції зміцнилися, бо, незважаючи на поразку моск. війська в *Конотопській битві* в липні 1659, гетьман І.Виговський зрікся булави, а його наступник Ю.*Хмельницький* присягнув цареві.

Третій період війни (1660—1667).

1660 рік виявився поворотним роком війни. Хоча він почався з нового наступу моск. армії кн. І.Хованського на Новогрудок (нині місто Гродненської обл., Білорусь), Гродно та Брест (нині місто в Білорусі), але ситуація змінилася в травні 1660. Річ Посполита уклала Оливський мирний договір зі шведами і змогла зосередити всі зусилля проти моск. військ. Литов. армія, посилена коронним загоном гетьмана С.*Чарнецького*, наприкінці червня 1660 під Полонкою (нині село Брестської обл., Білорусь) завдала тяжкої поразки кн. І.Хованському і вже на початку липня захопила Мінськ, а згодом — Полоцьк і всю Білорусь до р. Березина (прит. Дніпра). Моск. воєвода В.*Шереметєв* у вересні 1660 розпочав похід у *Правобережну Україну*, сподіваючись розбити війська на чолі з коронним гетьманом кн. Є.-С.*Любомирським*, але сам був розгромлений під *Любаром*. В.Шереметєв відступив до *Чуднова*, де був блокований поляками й татарами. Коли козаки гетьмана Ю.Хмельницького, які йшли йому на допомогу, зазнали поразки під Слободищами (нині с. Слободище Бердичівського р-ну Житомир. обл.) та знову визнали зверхність над собою польс. короля (див. *Чуднівський договір 1660*), В.Шереметєв капітулював і потрапив у полон до татар з усім 15-тис. військом.

Протягом 1661 литов. війську вдалося захопити Могильов, Себеж та ін. міста ВКЛ, а в листопаді 1661 — його столицю Вільно. На цей момент обидва супротивники опинилися в стані фінансової та внутрішньополіт. кризи. У Речі Посполитій бунтували солдати, яким не було виплачено жолд, *шляхта* утворювала конфедерації проти короля, а в Моск. д-ві спроба заміни срібних грошей мідними призвела до інфляції й масових нар. заворушень (т. зв. Мідний бунт). Це змусило обидві сторони розпочати переговори, що тягнулися безрезультатно 1662—64.

Наприкінці 1663 король Ян II Казимир Ваза розпочав великий похід у *Лівобережну Україну*. Його підтримали козац. полки гетьмана П.*Тетері*, але литов. армія не надала запланованої допомоги, також і допомога крим. татар виявилася недостатньою. Поляки захопили багато лівобереж. міст, однак облога *Глухова* в січні 1664 була невдалою, а потім король був змушений відступити від *Новгорода-Сіверського*.

Влітку 1664 литов. війська здобули перемогу під Вітебськом над армією кн. І.Хованського, зупинили наступ гол. моск. корпусів князів Я.Черкаського та Ю.Долгорукова і навіть перенесли воєнні дії на територію Моск. д-ви (на Новгородську і Псковську землі). Тим часом у Правобереж. Україні вибухнуло повстання проти поляків та гетьмана П.Тетері. Гетьман С.Чарнецький розпочав жорстоку й успішну кампанію проти повстанців, але вона закінчилася по його смерті на поч. 1665. Далі в 1665 воєнних дій фактично не було, оскільки гетьман кн. Є.-С.Любомирський підняв *рокош* проти короля. Скрутне становище королів. уряду у зв'язку з рокошем Є.-С.Любомирського намагалася використати моск. делегація на нових переговорах, що почалися у квітні 1666 в с. Андрусово (нині село Смоленської обл., РФ). Моск. уряд також намагався підкріпити свої вимоги воєнними діями влітку 1666, але взаємне виснаження воюючих сторін змусило обидва уряди піти на укладення компромісної угоди — Андрусівського перемир'я 1667.

Літ.: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; *Сагановіч Г.* Невядомая вайна 1654—1667. Мінск, 1995; *Таїрова-Яковлева Т.* Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття, причини і початок Руїни. К., 1998; *Пиріг П.* Лівобережний похід Яна-Казимира 1663—1664 рр. «Сіверянський літопис», 1999, № 5; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція 1648—1676 рр. К., 1999; *Таїрова-Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2004; *Малов А.* Русско-польская война 1654—1667 гг. М., 2006; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К., 2011.

А.А. Галушка.

РОСІ́ЙСЬКО-ПО́ЛЬСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1768 — див. *Варшавський договір 1768.*

РОСІ́ЙСЬКО-ПО́ЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВО́РИ 1664—1667 — переговорний процес між Моск. д-вою та *Річчю Посполитою* під час *російсько-польської війни 1654—1667.* Завершилися укладенням обома д-вами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667.* Переговори розпочалися 11 червня 1664 в м. Дуровичі (Білорусь). Польс. делегацію очолювали серадзький *воєвода* Х.Вержбовський та жмудський староста Є.Глєбович, російську — кн. Н.Одоєвський та боярин А.*Ордін-Нащокін.* Одночасно поляки проводили сепаратні переговори зі Швецією та Кримом, направлені на укладення союзу проти Росії. 12 липня 1664, під час восьмої зустрічі російсько-польс. комісії, рос. дипломати заявили, що хочуть укласти «вічний мир» між Москвою та Варшавою, але на умовах переходу під владу Росії *Великого князівства Литовського*, всієї України та Запорожжя. З огляду на неможливість виконання цих вимог польс. стороною переговори були відкладені й поновилися лише 1 січня 1666 біля с. Звіровичі в Білорусі. 10 травня 1666 російсько-польс. комісія перемістилася до с. Андрусово поблизу Смоленська. Поляки на чолі з К.Завішею пропонували росіянам великі територіальні уступки та укладення тимчасового миру на 12, 15, 18 або 20 років. У свою чергу, моск. делегація, яку очолив А.Ордін-Нащокін, відмовлялася від бажання володіти землями ВКЛ та *Правобережної України* взамін на відмову Польщі від *Лівобережної України.* 30 грудня 1666 переговори завершилися погодженням

позицій обох сторін, що спричинило підписання 30 січня 1667 перемир'я між Росією та Польщею.

Літ.: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). Саратов, 1960.

Т.В. Чухліб.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1676—1681 — війна між Моск. царством і *Лівобережною Україною*, з одного боку, та *Османською імперією*, *Кримським ханатом* і *Правобережною Україною* — з другого. Розпочалась у вересні 1676 в результаті приходу до *Чигирина* військ моск. боярина кн. Г.*Ромодановського* та лівобереж. гетьмана І.*Самойловича*, а також за наслідками укладення між Польщею і Туреччиною *Журавненського мирного договору 1676.* Хоча окремі рос. історики датують початок цієї війни 1671—72, аргументуючи її початком великих сутичок між *Всевеликим Військом Донським* та Крим. ханатом у пониззі Дону. 19 вересня 1676 правобереж. гетьман П.*Дорошенко* (який перед тим визнавав осман. протекцію) під натиском рос. та лівобережно-укр. сил склав свої повноваження на користь моск. царя *Федора Олексійовича.* Саме після цього Османи розпочали готувати великий похід на Правобережжя з метою його відвоювання. Одержавши звістку про можливий прихід турец. війська, І.Самойлович розпочав активну підготовку до відбиття нападу, в результаті чого були укріплені найбільші правобережні міста, зокрема *Київ* і Чигирин. Оборони Чигирина 1677 та 1678 московсько-укр. полками від більш ніж 100-тис. осман. армії стали найбільшими операціями в ході російсько-турец. війни. На боці Осман. імперії у війні брали участь козацькі підрозділи на чолі з гетьманом Ю.*Хмельницьким*, який був проголошений князем Русі-України. Питання щодо продовження війни розглядалося на засіданнях моск. *боярської думи* 12 квітня 1678 та 14 лютого і 28 березня 1679. Розуміючи, що Ю.Хмельницький із часом зможе взяти під свій контроль увесь регіон, восени 1678 І.Самойлович наказав знищити містечка та фортеці на правобереж. Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині в результаті т. зв. Великого згону. У грудні 1678 з мирними пропозиціями до *Стамбула* відправився рос. посол В.Даудов, однак у цей час султан *Мегмед IV* відстоював належність йому України з територією «по річку Сейм» та планував здійснити похід на Київ. Саме тому в січні 1679 в *Москві* ухвалили рішення про організацію нових піх. полків на основі рекрутського набору — по 1 особі від 25-ти дворів. У лютому 1679 відбувся другий етап «Великого згону» правобереж. населення на Лівобережжя. Щоб не допустити укладення російсько-польс. Вічного миру, а також з огляду на те, що осн. турец. сили відійшли з Правобережжя, І.Самойлович настійливо радив цареві Федору Олексійовичу укласти мирний договір з Осман. імперією та Крим. ханатом. У результаті цього війна завершилася укладенням *Бахчисарайського миру 1681* між Москвою та Османами.

Літ.: *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича. В кн.: Русский вестник, т. 8. М., 1857; *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. 2. М., 1946; *Водарский Я.* Международное положение Русского государства и русско-турецкая война 1676—1681 гг. В кн.: Очерки истории СССР: XVII век. М., 1955; *Санін Г.* Боротьба України і Росії проти турецької агресії у 1672 р. «УЇЖ», 1971, № 12; *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. К., 1991; *Фаизов С.* Участие России и Крымского ханства в польско-турецкой войне 1672—1676 гг. В кн.: Славянский сборник, вып. 5. Саратов, 1993; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в., ч. 2. М., 2001; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, 2003; Нариси з історії Росії. К., 2007; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. К., 2010.

Т.В. Чухліб.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1686—1700 — збройний конфлікт між Рос. д-вою та *Османською імперією*, розв'язуючи який Москва мала на меті знищення *Кримського ханату*. Для війни 1686—1700 характерним став перехід від оборонної до наступальної стратегії Росії проти Осман. імперії.

У квітні 1686 Рос. д-ва уклала з *Річчю Посполитою «Вічний мир» 1686*, за умовами якого за Росією закріплювалося володіння Смоленщиною, *Лівобережною Україною*, *Києвом* з околицею на Правобережжі, а Запорожжя переходило з-під подвійного підпорядкування Росії та Польщі під виключну владу рос. царя. Натомість Москва вступила у воєнний союз із Річчю Посполитою проти Осман. імперії, із зобов'язанням ще 1686 перекрити шляхи татар. набігів на польс. землі й направити проти Криму *донських козаків*, а 1687 провести похід на Крим. ханат. У грудні 1686 договір між Росією та Польщею був затверджений польс. королем *Яном III Собеським*, а в лютому 1687 Росія уклала союзні угоди з Австрією та Венецією.

Таким чином, Росія фактично долучилася до коаліції д-в — Австрії, Польщі, Венеції, під протекцією Папи Римського, створеної 1684 під назвою *«Священна ліга»* і спрямованої проти Осман. імперії. Саме учасники «Священної ліги» виступили з ініціативою залучення до неї Рос. д-ви, війська якої, згідно з їхніми планами, мали бути спрямовані проти Крим. ханату, заради розпорошення сил Осман. імперії.

Правитель *Війська Запорозького* гетьман І.*Самойлович* виступив рішучим противником союзу з Річчю Посполитою та війни з Осман. імперією, оскільки це суперечило його прагненням поширити владу Батурина на правобережні укр. терени. Коли ж питання про війну було вирішене, він узяв активну участь у підготовці до воєнних дій.

У травні—липні 1687 було здійснено перший Крим. похід, в якому взяло участь 100-тис. рос. військо, до якого входили й укр. слобідські полки, та 50 тис. українців гетьман. регіменту на чолі з І.Самойловичем. Заг. командування здійснював кн. В.*Голіцин*.

Під час переходу по степах військо опинилося в незвично важких природних умовах, які ускладнило випалення степів татарами. Тому було прийнято рішення про повернення, а з метою виконання союзницьких зобов'язань до турец. фортець на Дніпрі було направлено російсько-укр. сили чисельністю 40 тис. осіб, а також запорожців, котрі мали бій під Казікерменом (нині м. *Берислав*) із залогою міста. Вина за невдачу походу була перекладена на І.Самойловича, який був зміщений з посади. Новим володарем гетьман. булави став І.*Мазепа.* У підписаних ним при обранні *Коломацьких статтях 1687* укр. сторона зобов'язувалася брати активну участь у подальших воєнних діях проти турків і татар. Упродовж 1688 відбувалася підготовка до наступної виправи на Крим, у гирлі Самари (прит. Дніпра) в липні—серпні було споруджено Новобогородицьку фортецю як базу для подальшого наступу на ханат. У той же час доводилося обороняти від татар. нападів територію *Гетьманщини*, татарам вдалося здійснити руйнівний напад на Слобожанщину. Проводилися контрпоходи на крим. володіння з укр. боку.

У березні—червні 1689 було проведено другий похід на Крим. Рос. військо налічувало 112 тис. осіб, а українське, очолюване І.Мазепою, — 50 тис. Заг. командування знову здійснював кн. В.Голіцин. Витримавши кілька боїв із татарами, військо дійшло до *Перекопа*, але через виснаження не могло продовжувати подальший наступ. (При поверненні на Самарі в червні—липні 1689 була зведена ще одна — Новосергієвська — фортеця.) Провал другого походу прискорив розв'язку політ. боротьби в Москві, в результаті якої від влади була усунута царівна *Софія Олексіївна*, а на престолі залишились Іван та Петро Олексійовичі.

У період після завершення *Кримських походів 1687 і 1689* й до початку Азовських та Дніпровських походів відбувалися численні татар. напади на Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщину. Навзаєм укр. війська здійснювали походи на *Очаків*, Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Кілію*, Казікермен, *Тягиню*, пустошили землі Крим. ханату. Причому відбувся ряд походів з участю правобереж. козаків, які перебували на землях, формально підпорядкованих Речі Посполитій. 1692—93 значні татар. напади на укр. землі були стимульовані виступом Петра *Іваненка.* Колиш. *військовий канцелярист* уклав договір із Кримом, який, зокрема, передбачав допомогу татар у боротьбі за звільнення України з-під влади Москви. Існує версія про те, що виступ був інспірований опозиційною І.Мазепі старшиною, котра була невдоволена участю Війська Запорозького у війні з Осман. імперією.

Зі вступом Австрії разом із союзниками по Аугсбурзькій лізі 1688 у війну із Францією, яка затягнулася до 1697, Відень пішов на переговори з Портою, до яких долучилися Венеція та Річ Посполита. У цих обставинах і Москва навесні 1689 висунула свої умови мирного договору з турками, згідно з якими до неї мали перейти Крим та *Азов*, а турец. фортеці на Дніпрі мали бути зруйновані. Польща та Росія проводили перемовини і з Крим. ханатом. 1692 Москва пропонувала Криму укласти вічний мир.

1695—98 рос. та укр. військами було здійснено два Азовських і три Дніпровських походи. Їх стратегічною метою було завоювання Азова та Очакова, що відкривало доступ до Азовського та Чорного морів. Перший Азовський похід відбувся в березні—листопаді 1695 під кер-вом рос. царя *Петра I*, при цьому облога Азова в червні—вересні 1695 завершилася невдачею, а провал походу привів до здійснення низки заходів, ініційованих царем, із метою досягнення успіхів у майбутньому поході, зокрема до буд-ва флоту. Натомість рос. силам на чолі з Б.*Шереметєвим*, укр. силам І.Мазепи та запорожцям, які в травні—серпні 1695 здійснили перший Дніпровський похід, наприкінці липня — на початку серпня вдалося захопити плацдарм на пониззі Дніпра з турец. фортецями Казікермен, Мустриткермен, Мубереккермен та Ісламкермен. Взяття плацдарму дало змогу українцям проводити воєнні дії на Чорному морі, зокрема здійснити великий мор. похід 1696. З метою помсти за втрачене в січні 1696 татари здійснили спустошливий напад на Гетьманщину.

Другий Азовський похід відбувся в квітні—вересні 1696. Разом із рос. військом у ньому взяли участь 15 тис. лівобереж. козаків на чолі з наказним гетьманом Я.Лизогубом. Під час походу в липні 1696 було захоплено Азов, причому укр. та донські козаки відіграли вирішальну роль упродовж останніх днів боїв за місто. У той же час частина рос. військ на чолі з Б.Шереметєвим та українські на чолі з І.Мазепою виконували завдання з охорони від вторгнень ворога Лівобережжя і Слобожанщини та недопущення удару в тил силам, що діяли під Азовом, військ крим. хана, а запорожці проводили воєнні операції на Чорному морі. Після взяття Азова через потребу в зручній гавані на Азовському морі цар Петро I прийняв рішення про буд-во Таганрога (нині місто Ростовської обл., РФ). (Про походи 1695—96 див. також *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696.*)

У травні—жовтні 1697 було здійснено другий Дніпровський похід, в якому зусилля рос. військ, очолюваних кн. Я.Долгоруковим, українських на чолі з І.Мазепою та запорожців були зосереджені навколо оборони нижньодніпровського плацдарму й укріплення Казікермена і Таванська (Мустриткермена). У травні—серпні наступного 1698 під проводом цих же полководців відбувся третій Дніпровський похід, під час якого було здійснено фортифікаційні роботи в Казікермені й Таванську та проведено розвідувальний похід до Очакова. За відсутності значних укр. та рос. сил татари в той час здійснили напад на Слобожанщину.

Надалі Москва доклала значних зусиль з метою продовження коаліційної війни, аби домогтися більших здобутків за рахунок осман. володінь. Зі взяттям Азова й розбудовою нових укріплень рос. флот запанував на Азовському

морі. Проте за межі цього моря вийти він не міг, оскільки Керченська протока залишалася в руках турків. У січні 1697 Росія уклала договори з Австрією та Венецією про оборонний та наступальний союз проти Осман. імперії терміном на 3 роки. Політ. метою Великого посольства 1697—98 в Зх. Європу на чолі з царем Петром I було зміцнення й розширення антиосман. коаліції. Однак цієї мети посольством не було досягнуто через переорієнтацію політ. інтересів впливових європ. д-в. 1697 Росія в погодженні з Австрією підтримала кандидатуру саксонського курфюрста Фрідріха-Августа I Веттіна (див. *Август II*) на польс. престол на противагу претендентові від Франції принцу Франсуа-Луї де Конті, оскільки при обранні принца виникала небезпека виходу Польщі з антитурец. союзу.

Усе ж від планів взяття *Керчі* і взагалі від подальшої боротьби на пд. напрямку експансії Москва була вимушена відмовитися, позаяк припинити протистояння з Осман. імперією вирішили ін. члени «Священної ліги», зокрема Австрія, котра готувалася до війни за Іспанський спадок, чому сприяли ін. впливові європ. д-ви — Англія та Голландія. Після значної поразки від австрійців у вересні 1697 до миру схилялася й Порта. За умови необхідності укласти мир цар Петро I прагнув не тільки утримати все завойоване, а й отримати від турків Керч.

Під час роботи *Карловицького конгресу 1698—1699* Туреччина поставила перед Росією вимогу повернути Азов та дніпровські містечка, натомість моск. посол вимагав у турків Керч. Питання про Азов і Керч були швидко облишені, як надмірні в претензіях сторін, а осн. труднощі виникли в питанні приналежності дніпровських містечок. Цю проблему на конгресі вирішити не вдалося, тому 14 січня 1699 між Туреччиною та Росією було укладено дворічне перемир'я, що починалося з 25 грудня 1698.

Завершилася війна укладенням *Константинопольського мирного договору* в липні 1700. Згідно з його умовами у володінні Рос. д-ви залишався Азов, нижньодніпровський плацдарм мав бути повернений Осман. імперії після зруйнування фортець, Росія більше не повинна була сплачувати данину Крим. ханату, вона відмовлялася від претензій на Керч. Уклавши мир з Осман. імперією, Росія отримала можливість для початку війни проти Швеції.

Літ.: *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. В кн.: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования, т. 16. СПб., 1885; *Богословский М.М.* Петр I: Материалы для биографии, т. 2—5. М., 1941—48; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 7 (т. 13—14). М., 1962; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. М., 1986; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1994; *Станіславський В.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 7. К., 2000; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001; Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: Нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687—1691 рр. В кн.: Листи Івана Мазепи, т. 1. К., 2002; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. К., 2003; *Богословский М.М.* Петр Великий: Материалы для биографии, т. 1. М., 2005; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006; *Бушкович П.* Петр Великий: Борьба за власть (1671—1725). СПб., 2008; *Кочегаров К.К.* Речь Посполитая и Россия в 1680—1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. М., 2008; Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної війни: Нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691—1700 роках. В кн.: Листи Івана Мазепи, т. 2. К., 2010; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років. К., 2010.

В.В. Станіславський.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1710—1711. Зростання напруги у відносинах *Османської імперії* з Рос. д-вою 1709 було спричинене з турец. боку розрахунками на те, що після розгрому швед. війська під *Полтавою* та взяття значної частини його в полон під *Переволочною* цар *Петро I* планував поширити свій вплив на *Річ Посполиту*, а далі розпочати війну з Осман. імперією. Із боку ж рос. кер-ва як недружні дії розцінювалося прийняття турец. стороною під свій захист залишків швед. та укр. військ на чолі з *Карлом XII* та І.*Мазепою.*

Суттєвий вплив на позицію Порти мали діяльність Карла XII, заходи крим. хана Девлет-Гірея II, які підштовхували Стамбул до війни, певне значення мало й звернення до турец. кер-ва І.Мазепи. Із боку Росії висувалися настійливі вимоги видати чи затримати швед. короля та видати їй І.Мазепу, виконання яких називалося умовою збереження мирних взаємин.

Наприкінці 1709 — на поч. 1710 турки виявили схильність до миру, призупинили підготовку сухопутних і мор. сил до воєнних дій, готувалися до відправки зі своїх володінь Карла XII. 3 січня 1710 вони підтвердили *Константинопольський мирний договір 1700.* Проте воєнні акції провели прибічники швед. короля, здійснивши без санкції Порти напади на рос. залоги Ягорлика, *Бершаді*, Кам'янки, а також на *Сумський полк.* Обрання гетьманом П.*Орлика* 5 квітня 1710, яке відбулося під контролем швед. короля, варто розглядати в контексті підготовчих заходів короля до війни, оскільки Карл XII прагнув організувати українців у ефективну військ. силу для наступного використання їх проти Москви.

Воєнні настрої турків знову активізувалися восени 1710. Велике значення для цього мали заходи при Порті з боку швед. та франц. королів, крим. хана. Певний вплив на антирос. настрої Стамбула справляли діяльність австрійс. дипломатії, фінансова підтримка швед. короля англ. Левантійською компанією. Турец. кер-во прагнуло відвернути загрозу з боку Росії, повернути втрачене за Константиноп. договором 1700. Мало значення і бажання Порти зняти соціальне напруження в імперії шляхом переможної війни. Війну Росії *Агмед III* оголосив 9 листопада 1710. Пропозиції Петра I султану про підтвердження миру та шведам про укладення миру не були

підтримані. За царським наказом із Прибалтики перекидалися війська на Південь.

Із поч. 1711 Осман. імперія розпочала воєнні дії, зокрема силами татар і укр. козаків. У січні 1711 був укладений українсько-татар. військово-політ. союз. Надалі були здійснені походи: крим. татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II та запорожців до Слобожанщини, у ході якого було взяте Новосергієвське місто; буджацьких татар на чолі із сином хана, укр. козаків під проводом П.Орлика і К.*Гордієнка*, поляків-прибічників *Станіслава-Богуслава Лещинського* в *Правобережну Україну*; кубанського султана до *Азова*. Військо, очолюване П.Орликом, здобуло значну підтримку на етнічних укр. землях, наприкінці березня 1711 взяло в облогу *Білу Церкву*, яку захопити не вдалося. Похід закінчився невдачею через рішення татар про відступ, взяття ними полонених і пограбування татарами населення на територіях, мешканці яких надали підтримку П.Орлику.

22 лютого 1711 був оприлюднений царський маніфест про початок війни з Осман. імперією. У квітні 1711 у Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь) було складено план майбутньої кампанії, згідно з яким рос. військо мало досягти Дунаю раніше осман. сил, що дало б змогу приєднатися до них валаському та молдовському господарям. Цар розраховував і на підтримку ін. християн, які перебували під владою султана в його європ. володіннях. Однак осман. військо переправилося через Дунай 4—19 червня 1711 — до приходу рос. сил. У результаті їх підтримав лише молдов. господар Д.*Кантемір* — молдов. кордон рос. кавалерія перейшла 30 травня 1711.

29 червня 1711 турец. сили вирушили лівим берегом Пруту (прит. Дунаю) на зближення з росіянами, 7 липня 1711 вони почали переправу через Прут. Із 8 липня рос. армія, перебуваючи біля цієї річки, вела бої із противником. У ніч на 9 липня, через нестачу продовольства та корму для коней, а також значну перевагу сил противника, вона розпочала відхід. Із вечора 9 липня турки атакували рос. позиції та оточили рос. армію, зранку 10 числа почався обстріл рос. позицій турец. артилерією. 10 липня росіяни висунули туркам пропозиції щодо відновлення миру. В результаті переговорів 12 липня був укладений *Прутський трактат 1711.* За його умовами росіяни мусили передати Осман. імперії Азов, зруйнувати Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) і *Кам'яний Затон*, дати можливість Карлу XII без перешкод дістатися до Швеції, припинити втручання в польс. справи, відмовитися від влади над укр. козаками та запорожцями, відкликати зі Стамбула свого посла.

У воєнних діях на Пруті разом із турец. військом були козаки П.Орлика. А гетьман. війська на чолі з І.*Скоропадським* разом із рос. частинами діяли в напрямку Криму одночасно з походом осн. царських сил. Проте їхні акції були малорезультативними через важкі умови походу та появу татар і запорожців в їхньому тилу.

У липні 1711 турки розпочали вживати заходів для відправки зі своїх володінь Карла XII, однак через протидію швед. та франц. дипломатії, представників Станіслава-Богуслава Лещинського та П.Орлика король залишився на території Осман. імперії. Цар же прийняв рішення не поспішати з виконанням умов миру й поставив реалізацію пункту про передачу Азова та зруйнування Таганрога в залежність від вислання турками Карла XII; рос. частини затрималися на правобереж. укр. теренах, підвладних Речі Посполитій. Це призвело до нових воєнних приготувань Османів, дізнавшись про що Петро I видав розпорядження передати туркам Азов наприкінці грудня 1711 або на початку січня 1712, розорити Таганрог, вивести війська з укр. земель Речі Посполитої. Однак 9 грудня 1711 султанський уряд, при спонуканні швед. короля, франц. посла та крим. хана, оголосив про початок війни з Росією. 27 січня 1712 на засіданні дивану було підтверджено намір почати війну. Невдовзі до турец. кер-ва надійшла звістка про те, що 2 січня 1712 росіяни передали їм Азов, і 5 квітня 1712 було укладено новий мир (див. також *Константинопольський мирний договір 1712*). За його умовами під владу Осман. імперії переходила зх. частина Запорожжя, росіяни мусили покинути територію Речі Посполитої, а вступити на неї могли тільки в разі початку там воєнних заходів шведів.

Після перемоги на Пруті у 1711 Порта шукала способів захисту своїх пн. кордонів від Росії в майбутньому. Із цією метою розглядалася можливість створення васальної д-ви в Україні. На переговори з питання політ. перспектив України до Стамбула їздило посольство від П.Орлика. Воно, зокрема, підняло питання про допомогу Порти у звільненні укр. теренів по обох боках Дніпра від рос. влади. У березні 1712 султан Агмед III видав грамоту, згідно з якою під булаву П.Орлика передавалися лише правобережні терени України. Спроба П.Орлика поширити свою владу на Правобережжя призвела до того, що в 2-й пол. 1711 — 1712 Петро I та І.Скоропадський здійснили згін місц. населення в *Лівобережну Україну*.

31 жовтня 1712 Стамбул знову оголосив війну Рос. д-ві, приводом до якої стала неправдива інформація про перебування в Польщі великої кількості рос. військ. У лютому—березні 1713 було здійснено татар. напади за участю запорожців та козаків П.Орлика на Правобережну та Лівобережну Україну, Слобожанщину. Укр. сили І.Скоропадського та рос. частини, щоб не провокувати Порту на масштабні воєнні дії, за наказом царя здійснювали оборонну тактику. Тим часом войовничі наміри султана згасли, і 13 червня 1713 було підписано чергову мирну угоду — *Адріанопольський мирний договір 1713.* Згідно з ним Росія мала вивести з Речі Посполитої всі свої війська протягом 60 днів та надалі їх не вводити, російсько-турец. кордон переносився із Дніпра та приазовських степів на межиріччя Самари та Орелі (обидві ліві прит. Дніпра), від верхів'їв яких далі мав проходити по Сіверському Дінцю (прит. Дону). Таким



Нагородна медаль козакам Війська Запорозького за військову експедицію у російсько-турецькій війні. 1771. Аверс і реверс. Срібло.

чином сх. частина Запорожжя переходила під владу Стамбула.

На поч. 1713 турец. кер-во здійснило рішучі заходи для того, аби позбавитися від присутності на території Осман. імперії швед. короля. Карл XII отримав дві вимоги султана покинути його володіння, після відмови короля їх виконати вийшло розпорядження про силовий спосіб вирішення питання. Це призвело до збройної сутички шведів із турками і татарами 31 січня 1713 (див. *«Калабалик»*), у результаті якої король був заарештований та відвезений у Фракію.

Поступливість Росії Туреччині в мирних угодах, укладених після Прутського миру 1711, пояснюється зосередженням її осн. сил на воєнних діях, які проводилися проти Швеції в ході *Північної війни 1700—1721.*

Літ.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 8, т. 15—16. М., 1962; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. М., 1971; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. М., 1986; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1994; *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2003; *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. М., 2008.

В.В. Станіславський.

РОСÍЙСЬКО-ТУРÉЦЬКА ВІЙНÁ 1735—1739 — війна між Росією, яка прагнула здобути вихід до Чорного моря, і *Османською імперією*, що намагалася зберегти свої позиції в Пн. Причорномор'ї і продовжувати грабіжницькі напади на укр. та рос. землі. 1735 рос. армія, до складу якої входили 39 тис. осіб, і зокрема укр. козаки, рушила на *Кримський ханат*, поблизу р. Кінські Води (нині р. Кінська, прит. Дніпра) розгромила ногайські загони, наблизилася до *Кам'яного Затону*, але через несприятливі погодні умови припинила похід. 12 квітня 1736 Росія офіційно оголосила війну Туреччині. Вона планувала оволодіти *Азовом* і закріпитися в Криму. Сформовані армії діяли у двох напрямках: Донська (команд. — генерал-фельдмаршал П.Лассі) здобула Азов; 58-тис. Дніпровська (команд. — генерал-фельдмаршал Б.-К.*Мініх*), до якої входили 12 730 лівобереж. козаків, 2360 слобідських і 322 запорожці, здобула *Перекоп*, вступила на територію Криму, зайняла Ґьозлеве́ (Козлов; нині м. *Євпаторія*), *Бахчисарай*, Ак-Мечеть (нині м. *Сімферополь*). Окремий корпус оволодів примор. фортецею *Кінбурн*. На зиму Дніпровська армія повернулася в Україну, де було розквартировано 20 драгунських і 27 піх. полків, гол. артилерію. 1737 Донська армія форсувала зат. Сиваш і після невдалого походу на Карасубазар (нині м. *Білогірськ*) повернулася до берегів Дону і Сіверського Дінця (прит. Дону). Дніпровська армія штурмувала *Очаків* і 3 липня 1737 здобула фортецю. Залишений у ній гарнізон відбивав напади турец. армії. 1738 Донська армія діяла в Криму, Дніпровська — у Пн. Причорномор'ї в напрямку Бендер (нині місто в Молдові), однак безуспішно. Російсько-укр. гарнізони залишили Очаків і Кінбурн. 1739 рос. армія й укр. козац. полки здійснили перехід через буковинські ліси, виграли ген. битву поблизу с. Ставучани (нині с. Ставчани Хотинського р-ну Чернів. обл.; 17 серпня 1739), зайняли *Хотин*, переправилися через р. Прут (прит. Дунаю) і здобули Ясси (нині місто в Румунії; 1 вересня 1739). Але союзник Росії — Австрія — зазнала низки поразок і уклала 1 вересня 1739 сепаратний мир із Туреччиною. Існувала загроза воєнного нападу на Росію з боку Швеції, тому Росія уклала *Бєлградський мирний договір 1739* з Туреччиною.

Літ.: *Костомаров Н.* Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. «Вестник Европы», 1884, т. 4—5; *Байов А.* Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг., т. 1—2. СПб., 1906; *Мельникова И.Н.* Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина. В кн.: Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 1. М.—Л., 1948; *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735—1739. К., 2009.

В.В. Панашенко.

РОСÍЙСЬКО-ТУРÉЦЬКА ВІЙНÁ 1768—1774 — війна між Рос. імперією та *Османською імперією* за Пн. Причорномор'я, Приазов'я, Молдову, *Волощину* та Крим. На боці Росії у війні брали активну участь військ. підрозділи з *Гетьманщини* (*Лівобережної України*) та *Запорозької Січі.* Початок війни був спричинений введенням рос. військ у *Правобережну Україну* для придушення *Коліївщини* та *Барської конфедерації 1768.* У відповідь кер-во конфедератів уклало угоду з турками про підтримку. 25 вересня 1768 Османи оголосили війну Росії. 31 жовтня 1768 президент Малорос. колегії П.Румянцев (див. П.*Румянцев-Задунайський*) наказав *кошовому отаману* Запороз. Січі П.*Калнишевському* «все войско свое устроить... в военный порядок тот час, чтобы готовы вы были к внезапному ополчению». У ході війни українці з Гетьманщини та Запорожжя складали значну частину від складу 1-ї (80 тис. осіб) та 2-ї (35 тис. осіб) російських армій. Гол. завданням укр. козаків були форпостна служба та проведення розвідувально-диверсійних операцій. Під час бойових дій на Дунаї запороз. флотилія захопила десятки турец. суден різного типу, велику кількість гармат, зброї, боєприпасів, знищила і захопила в полон тисячі турец. вояків. У боях за Крим. п-ів відзначилася запороз. піхота. 5 січня 1771 П.Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами на андріївській стрічці. Також було нагороджено ще 16 старшин Запороз. Січі. У війні з великим розмахом використовувалися укр. людські, матеріальні та фінансові ресурси. П.Румянцев із початком воєнних дій у Криму взяв із Малорос. скарбу 100 тис. *рублів асигнаціями* на «татарські витрати». На початковому етапі війни канцелярія Малорос. скарбу переслала до Гол. провіантської канцелярії ще 95 337 руб. 52 *копійки* на потреби «шести драгунських полків, також Генералітету і польової аптеки, і глухівського гарнізонного полку». 12 червня 1770 Малорос. колегія видала указ про надання 4 тис. руб. для потреб формування одного з підрозділів рос. фло-



«Морський бій у Хіоській протоці». Картина роботи художника І.К. Айвазовського. 1848.

ту. 22 березня 1772 рос. імп. *Катерина II* звеліла видати командувачу 2-ї армії генерал-аншефу кн. В.*Долгорукову* 100 тис. руб. з України. Також згідно зі спец. указом Правительствуючого Сенату українці були зобов'язані надавати необхідні кошти для транспортування до театру бойових дій артилерії. Гетьманщина фінансувала придбання для армії Рос. імперії великих партій волів, коней та возів. 1770 розпочалося грандіозне буд-во Нової Дніпровської оборонної лінії (див. *Дніпровська лінія*), до якого масово було залучено укр. населення. Упродовж 1768—72 зусиллями військ. експедиції Малорос. колегії зібрано «для армій [1-ї та 2-ї. — Авт.] по 5 тисяч пар волів з належним числом погонщиків і 2 тисячі 500 фур». На потреби 2-ї армії додатково було придбано 1472 воли та 422 фури заг. вартістю 30 тис. руб. Для імперської артилерії укр. коштом закупили в населення 1269 пар волів з возами вартістю 22 743 руб. 68 коп. 1774 для придбання рос. офіцерами коней виділено 19 888 руб. 50 коп. З укр. селян також збиралися провіант, робоча худоба, шанцевий інвентар, десятками тисяч їх залучали до фортифікаційних робіт, перевезення в діючу армію провіанту і фуражу, організації переправ рос. військ через водні перешкоди, заготовлення для діючої армії сухарів та сіна. Постійні побори рос. командування змусили *козацьку старшину* Гетьманщини висунути вимогу до імперської влади «О заплате долгов малороссийскому народу». Війна привела до зміни геополіт. та етнічної ситуації в Пн. Причорномор'ї та на Пд. України. Звідти були витіснені ногайці й татари, натомість відбувся приплив болгар, сербів, німців та представників ін. етносів. У результаті міжнар. перегрупування сил більшість володінь *Речі Посполитої* в Правобереж. Україні були поглинуті Рос. імперією, зросла внутр. криза в Осман. імперії, знизилась обороноздатність Крим. ханату та Запороз. Січі, що привело до ліквідації останньої. Війна завершилася укладенням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774.*

Літ.: *Петров А.* Война России с Турцией и польскими конфедератами, 1769—1874, т. 1—5. СПб., 1866—74; *Апанович Е.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг.: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1949; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. К., 1956; *Струкевич О.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII ст. К., 1996; *Плецький С.* Полонені Війська Запорозького (за документами 1773 р.). В кн.: Південна Україна XVIII—XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету, вип. 4 (5). Запоріжжя, 1999; *Шпитальов Г.* Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 років. Запоріжжя, 2004; *Грибовський В.* Обставини та хід переміщення причорноморських ногайців до Північно-Західного Кавказу на початку 70-х рр. XVIII ст. В кн.: Козацька спадщина, вип. 4. Дніпропетровськ, 2009; Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів і матеріалів. К., 2009; *Ковальова О.* Бугогордівська паланка. Миколаїв, 2011.

Т.В. Чухліб.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1787—1791 — війна між Рос. імперією та Австрією, з одного боку, і *Османською імперією* — із другого, за територію Пн. Причорномор'я та Криму. Розпочалася 13 серпня 1787 з вимогою турец. султана Абдул-Гаміда I (за підтримки Великої Британії, Франції та Пруссії) до рос. імп. *Катерини II* повернути під його *протекторат Кримський ханат* та Грузію. До рос. армії на чолі з генерал-фельдмаршалом кн. Г.*Потьомкіним*, генерал-аншефом О.*Суворовим* та генерал-майором М.*Кутузовим* входили підрозділи *Катеринославського козацького війська*, Війська вірних козаків та *Бузького козацтва*, що були сформовані з колиш. козаків *Гетьманщини*, *Слобідської України* та *Запорозької Січі*. Вони взяли участь у переможних для Рос. імперії битві під *Кінбурном* (1 жовтня 1787), штурмі *Очакова* (27 липня 1788), битвах при Фокшанах (1 липня 1789), на р. Римник (прит. Сірету, бас. Дунаю; 11 вересня 1789), взятті Хаджибея (14 вересня 1789) та *Ізмаїла* (11 січня 1790). Також українці відзначилися в штурмах таких осман. міст-фортець, як Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), Бабадаг, Мачин (Мачинé), Тульча, Ісакча та Бендери (*Тягиня*). За взяття Очакова Війську вірних козаків присвоїли назву *Чорноморського козацького війська*. Перелом у хід Римницької битви 1789 внесли вояки Чернігівського та Стародубського карабінерних полків, які складалися з колиш. укр. козаків Гетьманщини. Під час атаки на бл. 100-тис. осман. армію першими увірвалися на ворожі позиції карабінери Стародубського полку. Невдовзі 3 тис. українців (3 полки піхоти і 3 — кінноти) під командуванням отамана З.*Чепіги* разом із рос. військами захопили Хаджибей, що невдовзі став *Одесою*. Серед відзначених за відвагу при його штурмі, окрім отамана, були полковник Сава *Білий*, хорунжий О.Височин, старшини П.Чайківський, І.Сербин, А.Білий та К.Табанець. Багато козаків брали участь у штурмі осман. фортеці Ізмаїл. У першій колоні рос. військ їх налічувалося 2 тис. осіб, у другій, центр., колоні під кер-вом З.Чепіги — 1 тис., у третій — 1 тис. осіб. В авангарді перебували ще 767 козаків. Разом із 1,5 тис. чорноморців, які атакували Ізмаїл з боку р. Дунай, козац. підрозділи складали 6267 осіб. П'ятистам козац. старшинам були вручені золоті медальйони з написами «За отличную храбрость» та «Измаил взят декабря 11-го 1790», а також позачергово присвоєні офіцерські звання. Орденом св. Георгія нагородили З.Чепігу, орденом св. рівноапостольного кн. Володимира —

А.*Головатого*. Під Ізмаїлом рос. війська з 31 тис. осіб втратили 1830 осіб вбитими і 2433 пораненими, серед них 160 вбитих і 345 поранених козаків. У війні на боці Осман. імперії теж воювало 5—7 тис. колиш. запороз. козаків, які утворювали *Задунайську Січ*. Наприкінці переможної для Росії війни у складі Чорномор. козац. війська перебувало 12 620 козаків. Війна завершилася підписанням *Ясського мирного договору 1791*.

Літ.: *Короленко П.П.* Первые четыре атамана бывшего Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. Екатеринодар, 1892; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1—2. Екатеринодар, 1910; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. К., 1956; *Тимофеенко В.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. К., 1984; *Гончарук Т., Гуцалюк С.* Українське козацтво і Хаджибей (Одеса): Середина XVI ст. — 1794 р. Одеса, 1998; *Сапожников И., Сапожникова Г.* Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Одесса, 1998; *Чухліб Т.* Російський генералісимус Суворов в українській історії після зруйнування Запорозької Січі. «Історія України», 1999, № 36; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII — XIX ст. Одеса, 2000; *Chukhlib T.* Suworow in the Ukranian history. В кн.: Suworow in der Schweiz: Actes du Colloque Souvorov du bicentenaire 1799—1999. Zurich, 2001; *Бачинська О.* Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. В кн.: Історія українського козацтва, т. 2. К., 2007; *Її ж.* Козацтво у «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII—XIX ст.). Одеса, 2009.

Т.В. Чухліб.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1806—1812 викликана прагненням *Османської імперії* повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Пн. Причорномор'ї.

Приводом до війни стала відставка турец. султаном *Селімом III* у серпні 1806 пророс. господарів Молдови — Олександра Морузі (1802—06) — і Валахії — Костянтина Іпсіланті (1802—06) — без погодження з Росією, як це передбачалося попередніми російсько-турец. угодами, та порушення Туреччиною договору 1805 щодо порядку проходу рос. човнів через протоки.

У листопаді—грудні 1806 в придунайські князівства було введено рос. військо чисельністю до 40 тис. під командуванням генерала від кавалерії І.Міхельсона. 30 (18) грудня 1806 Туреччина оголосила війну Росії. У лютому 1807 рос. ескадра віце-адмірала Д.Сенявіна, що перебувала поблизу о-ва Корфу (нині о-в Кіркіра, Греція), почала бойові дії, а з настанням весни вони розгорнулися на Дунаї і на Кавказі. Рос. війська, до складу яких входило *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо*, захопили *Хотин*, Бендери (нині місто в Молдові), Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), Бухарест (нині столиця Румунії) та оточили *Ізмаїл*. Тим часом віце-адмірал Д.Сенявін у червні 1807 розбив турец. флот в Афонській битві (поблизу г. *Афон*). Сербські повстанці на поч. 1807 захопили Бєлград (нині столиця Сербії), а в липні 1807 Сербія перейшла під *протекторат* Росії. У Закавказзі генерал-аншеф І.*Гудович* у червні 1807 розгромив військо Юсуфа-паші, а чорномор. ескадра контр-адмірала С.Пустошкіна оволоділа Анапою (нині місто Краснодарського краю, РФ). Підписання Тільзитського миру 1807 між Францією та Росією, втрата Туреччиною надії на допомогу з боку франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта змусили її укласти в серпні 1807 перемир'я з Росією строком до березня 1809.

У березні 1809 до *Санкт-Петербурга* прибув султанський фірман з оголошенням війни. Весною 80-тис. рос. армія під командуванням генерал-фельдмаршала кн. О.*Прозоровського* (із вересня 1809 — генерала від інфантерії кн. П.Багратіона) почала бойові дії. У ході літньої кампанії рос. війська оволоділи турец. фортецями та містами Гірсов (нині м. Гиршова), Ісакча, Тулча, Бабадаг, Мачин (нині всі міста в Румунії), Ізмаїл, Браїлів (нині м. Браїла, Румунія) та обложили Силістрію (нині м. Сілістра, Болгарія), осаду якої було знято восени 1809, коли рос. війська відійшли на лівий берег Дунаю. У Закавказзі рос. війська в листопаді 1809 захопили фортецю Поті (нині місто в Грузії), а десант з чорномор. ескадри в липні 1809 захопив Анапу.

У лютому 1810 головнокомандуючим рос. Дунайською армією був призначений генерал-лейтенант М.Каменський. У травні 1810 рос. армія переправилась через Дунай і захопила Туртукай (нині м. Тутракан), Пазарджік (нині м. Добрич), Силістрію, Разград (нині всі міста в Болгарії), передові загони зайняли Балик (нині село в Болгарії) і лінію Варна—Шумла, а в червні 1810 взяли в облогу Шумлу (нині м. Шумен, Болгарія). Штурм Рущука (нині м. Русе, Болгарія) в липні 1810 закінчився невдачею. У серпні 1810 турец. війська були розбиті поблизу Батіна, після чого рос. загони зайняли Сістов (нині м. Свіштов), Белу, Тирнов (нині м. Велико-Тирново; усі в Болгарії) і Орсову (нині м. Оршова, Румунія). У вересні 1810 капітулювали Рущук і Джурджа (нині м. Джорджу, Румунія). У Закавказзі перські війська отримали поразку під Ахалкалакі (нині місто в Грузії) і почали переговори про мир. На Чорному морі рос. флот підкорив фортецю Сухум-Кале (нині м. Сухумі, Грузія).

На поч. 1811, у зв'язку із загостренням франко-рос. відносин, частина військ Дунайської армії була переведена на зх. кордон. Призначений у березні 1811 головнокомандуючим генерал від інфантерії М.*Кутузов* зосередив свої війська на гол. напрямках. У червні 60-тис. армія Ахмет-паші почала наступ на Рущук, але М.Кутузов, маючи всього 15 тис. війська, відбив турец. атаку та вівів свої війська за Дунай. Наприкінці серпня 1811 візир Ахмет-паша переправив через Дунай 36-тис. армію і закріпився на лівому березі. На початку жовтня 1811 загін генерал-лейтенанта Є.Маркова (7,5 тис. вояків і 38 гармат) переправився на правий берег Дунаю, несподівано атакував турец. війська і розгромив їх. Гол. турец. сили, що перебували на лівому березі, опинилися в оточенні в районі Слобозії (нині с-ще в Румунії) і капітулювали 5 грудня (23 листопада) 1811. У жовтні 1811 розпочалися мирні переговори, що завершилися підписанням 28 (16) травня 1812 *Бухарестського мирного договору 1812*, який затвердив приєднання *Бессарабії* до Росії та перенесення кордону з Дністра на Прут до його впадіння в Дунай.

Літ.: *Савваитов П.И.* Взятие Анапы эскадрой Черноморского флота, под командою контр-адмирала С.А. Пустошкина в 1807 году. СПб., 1851; *Миллер А.Ф.* Мустафа-паша Байрактар. М., 1947; *Урланис Б.Ц.* Войны и народонаселение Европы. М., 1960; Внешняя политика России XIX и начала XX века, т. 6. М., 1962; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы. М., 1996; *Мерников А.Г., Спектор А.А.* Всемирная история войн. Минск, 2005.

Є.Д. Петренко.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1828—1829. Викликана боротьбою європ. д-в за поділ володінь *Османської імперії*, яка переживала внутр. кризу, і, зокрема, прагненням Росії заволодіти сх. узбережжям Чорного моря та посилити свій вплив на Кавказі та Балканах.

Приводом до війни стало закриття Туреччиною після Наваринської битви (жовтень 1827) в порушення *Акерманської конвенції 1826* протоки Босфор, оголошення себе вільною від домовленостей із Росією та видалення рос. підданих зі своїх володінь.

26 (14) квітня 1828 Росія оголосила війну Туреччині. На Дунай була спрямована 95-тис. армія генерал-фельдмаршала П.*Вітгенштейна*, яка вступила в турец. володіння. Їй протистояла 150-тис. турец. армія Хусейн-паші. На Кавказі 25-тис. Окремому корпусу генерала від інфантерії І.*Паскевича* протистояло 50-тис. турец. військо.

У квітні—травні (за ст. ст.) 1828 рос. війська зайняли Дунайські князівства, а 8 червня (27 травня) в присутності рос. імп. *Миколи I*, при допомозі задунайських козаків, які перейшли на бік Росії, почалася переправа рос. військ човнами на правий берег Дунаю. Наприкінці травня (за ст. ст.) рос. війська захопили фортецю Ісакча, облягли Гірсов (нині м. Гиршова), Тульчу (нині всі міста в Румунії), Кюстенджі (нині місто Кюстенділ, Болгарія), Мачин та Браїлів (нині м. Браїла; обидва в Румунії). Останні дві фортеці здалися на початку червня 1828 (за ст. ст.), а наприкінці червня (за ст. ст.) 1828 був зайнятий Базарджик (нині м. Пазарджик, Болгарія). Гол. сили безуспішно облягали Шумлу (нині м. Шумен, Болгарія), а потім зосередили свої зусилля проти Варни (нині місто в Болгарії), яка здалася 11 жовтня (29 вересня) 1828. Взяття її, однак, коштувало великих втрат. На Кавказі бойові дії проходили вдало для рос. військ, вони захопили фортеці Анапу (нині місто Краснодарського краю, РФ), Карс (нині місто в Туреччині), Ахалкалакі, Ахалцих (нині м. Ахалцихе), Ацхур (нині всі в Грузії), Ардаган (нині місто Ардахан в Туреччині), Поті (нині місто в Грузії) та Баязет (нині м. Догубаязит, Туреччина).

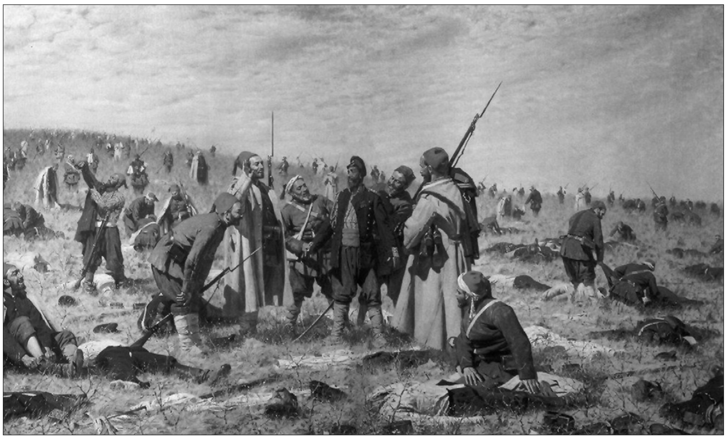
Упродовж зими 1828/29 війська з обох боків ретельно готувалися до наступних бойових дій. 1829 генерал-фельдмаршал П.Вітгенштейн був замінений генералом від інфантерії І.*Дибичем*, а Хусейн-паша — Решид-пашою. На початку травня (за ст. ст.) 1829 рос. війська почали облогу Силістрії (нині м. Сілістра, Болгарія). Наприкінці травня (за ст. ст.) 1829 ескадри адмірала О.*Грейга* і віце-адмірала Л.*Гейдена* блокували протоки й перервали будь-який підвіз морем до *Стамбула*. 11 червня (30 травня) 1829 І.Дибич розбив 40-тис. армію Решид-паші поблизу Кулевчі (нині с. Кюлевча, Болгарія). 30 (18) червня 1829 капітулювала Силістрія, і на початку липня (за ст. ст.) 1829 р. 35-тис. рос. армія перейшла Балкани, оволоділа фортецями Місеврія (нині м. Несебир), Ахіоло та портом Бургас (нині усі в Болгарії). Наприкінці липня (за ст. ст.) 1829 І.Дибич атакував зосереджений біля Слівно (нині м. Слівен, Болгарія) 20-тис. турец. корпус, розбив його і перервав сполучення Шумли з Адріанополем (нині м. Едірне, Туреччина). 19 (7) серпня 1829 рос. війська раптово підійшли до Адріанополя, що деморалізувало турец. гарнізон, і він наступного дня здався. На Кавказі рос. війська 9 липня (27 червня) 1829 оволоділи Ерзурумом і підійшли до Трапезунда (нині м. Трабзон; обидва нині в Туреччині).

Захоплення Адріанополя, Ерзурума, вихід рос. військ на підступи до Стамбула, блокування проток рос. човнами та внутр. негаразди в Туреччині змусили султана Махмуда II укласти 14 (2) вересня *Адріанопольський мирний договір 1829*, за яким до Росії відійшли Кавказ. узбережжя Чорного моря (до району на пн. від Батумі; нині місто в Грузії) і район Ахалциха, а також дельта Дунаю; Греція отримала незалежність, а Сербія, Молдова та Валахія — *автономію*.

Літ.: *Урланис Б.Ц.* Войны и народонаселение Европы. М., 1960; *Шеремет В.И.* Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории восточного вопроса. М., 1975; Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII — начало XX в. М., 1978; Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел, т. 8 (16). М., 1995; *Мерников А.Г., Спектор А.А.* Всемирная история войн. Минск, 2005.

Є.Д. Петренко.

РОСІ́ЙСЬКО-ТУРЕ́ЦЬКА ВІЙНА́ 1877—1878. Викликана піднесенням національно-визвол. руху на Балканах і загостренням боротьби великих європ. д-в за вплив на країни Дунайського басейну та Балканського п-ова.



«Переможці». Картина роботи художника В.В. Верещагіна. 1878—1879.

Повстання у Боснії і Герцеговині (1875—78) та Болгарії (1876) проти турец. панування викликали широкий резонанс в Європі й зокрема в Росії. Царський уряд, домагаючись перегляду підсумків *Кримської війни 1853—1856* та з метою посилення свого впливу на Балканах, виступив на підтримку повсталих. Англія прагнула скористатися послабленням *Османської імперії* і Росії у війні, щоб після її завершення досягти своєї мети. У червні 1876 почалася сербо-чорногорсько-турец. війна, у липні—серпні 1876 сербська армія отримала кілька поразок від турец. війська і в серпні 1876 звернулася до європ. країн із проханням про посередництво для припинення війни. Спільний ультиматум європ. д-в змусив Туреччину надати Сербії перемир'я строком на один місяць і почати переговори про мир, які завершилися безрезультатно. На початку жовтня 1876 турец. війська відновили наступ. 31 (19) жовтня 1876 Росія висунула Туреччині ультиматум щодо укладення перемир'я із Сербією, Туреччина його прийняла. У грудні 1876 почалася Константиноп. конференція послів, яка виробила компромісний проект рішення, але Туреччина не погодилась з ним.

У січні 1877 Росія уклала угоду з *Австро-Угорщиною*, котра зберігала нейтралітет в обмін на право окупувати Боснію і Герцеговину, у лютому 1877 досягла домовленості з Англією, а в березні 1877 домовилася з Румунією щодо пропуску рос. військ через її територію. У квітні 1877 Туреччина відкинула новий проект реформ для балканських народів, підписаний представниками 6-ти д-в. Ігнорування Туреччиною об'єднаної волі європ. д-в дало Росії змогу забезпечити нейтралітет європ. д-в. 24 (12) квітня 1877 Росія оголосила війну Туреччині.

У травні 1877 рос. війська вступили на територію Румунії, яка виступила на боці Росії, але її війська почали діяти лише із серпня 1877. На початку червня 1877 рос. армія (185 тис. осіб) під командуванням вел. кн. Миколи Миколайовича Старшого зосередилась на лівому березі Дунаю, маючи гол. сили в районі Зимнича (Румунія). Сили турец. армії під командуванням Абдул-Керим-Надір-паші налічували бл. 200 тис. осіб, з яких майже половину складали гарнізони фортець. На Кавказі рос. армія під командуванням вел. кн. Михайла Михайловича налічувала бл. 100 тис. осіб, турец. армія Мухтар-паші — бл. 90 тис. осіб. Із бойової підготовки рос. армія перевищувала супротивника, але поступалася йому в якості озброєння (турец. війська були озброєні новітніми англ. та амер. гвинтівками). Підтримка народами Балкан і Закавказзя рос. армії, у складі якої діяли болг., вірм. й грузин. ополчення, зміцнювала її моральний дух. На Чорному морі повністю домінував турец. флот. 22 (10) червня 1877 Нижньодунайський загін переправився через Дунай поблизу Галаца та Браїлова (нині м. Браїла; обидва в Румунії) і зайняв Пн. Добруджу. В ніч на 27 (15) червня рос. війська на чолі з генерал-майором М.*Драгомировим* форсували Дунай у районі Зимничі (Румунія), 3 липня (21 червня) 1877 по наведених мостах переправились гол. сили армії, але їх виявилося недостатньо для рішучого наступу через Балканський хребет. Для цього було виділено лише Передовий загін генерал-лейтенанта Й.*Гурка* (12 тис. осіб). Із метою забезпечення флангів були створені 45-тис. Східний і 35-тис. Західний загони. Ін. сили перебували в *Добруджі*, на лівобережжі Дунаю або на підході. Передовий загін 7 липня (25 червня) 1877 захопив Тирново (нині м. Веліко-Тирново, Болгарія) і 14 (2) липня перейшов Балкани через Хайнкейський перевал. Незабаром був зайнятий Шипкинський перевал і туди спрямувався Пд. загін (20 тис. осіб, у серпні 1877 — 45 тис.). Шлях на *Стамбул* був відкритий, однак сил для подальшого наступу за Балкани не вистачало. Передовий загін зайняв Ескі-Загру (нині м. Стара Загора, Болгарія), але незабаром сюди підійшов перекинутий з Албанії 20-тис. турец. корпус Сулеймана-паші. Після бою поблизу Ескі-Загри Передовий загін рос. військ відійшов до Шипки. Зх. загін оволодів Нікополем (нині м. Нікопол, Болгарія), проте не встиг зайняти Плевну (нині м. Плевен, Болгарія), куди з Видина (нині місто в Болгарії) підійшов 15-тис. корпус Османа-паші. Здійснені в липні 1877 два штурми Плевни закінчилися невдало. Новий штурм Плевни 11—12 вересня (30—31 серпня) 1877 не мав успіху, і рос. війська перейшли до її облоги, на Балканах вони зайняли оборону, утримували позиції на Шипці та відбивали наступ турец. військ проти Сх. загону. На Кавказі рос. війська у квітні—травні 1877 зайняли Баязет (нині місто Догубаязит), Ардаган та блокували Карс (нині всі міста в Туреччині), але оточення турками Баязета і наступ переважаючих сил противника призвели до відступу рос. військ до кордону і переходу до оборони. Наступ турец. армії було зупинено, а 13—15 (1—3) жовтня 1877 вона була розгромлена в битві при г. Аладжа. Рос. війська перейшли в наступ і 18 (6) листопада 1877 штурмом оволоділи Карсом, а потім вийшли до Ерзурума (нині місто в Туреччині) і взяли його в облогу.

10 грудня (28 листопада) 1877 гарнізон Плевни капітулював. Російська армія, що налічувала 314 тис. осіб проти понад 183 тис. осіб супротивника, перейшла в наступ. Зх. загін генерал-лейтенанта Й.Гурка (71 тис. осіб) перейшов через Балкани і 4 січня 1878 (23 грудня 1877) зайняв Софію (нині столиця Болгарії). У той же день почав наступ Пд. загін генерал-лейтенанта Ф.Радецького і в битві при Шейново (нині село в Болгарії) 8—9 січня 1878 (27—28 грудня 1877) оточив і взяв у полон 30-тис. армію Вексель-паші. 15—17 (3—5) січня 1878 в битві при Філіппополі (нині м. Пловдив, Болгарія) була розбита армія Сулеймана-паші, а 20 (8) січня 1878 рос. війська зайняли Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина) без усякого спротиву. На цьому бойові дії на Балканах були завершені, а 2 лютого (21 січня) 1878 було підписане перемир'я.

Мирні переговори гальмувалися внаслідок втручання Англії та Австро-Угорщини, 13 (1) лютого 1878 в Дарданелли увійшла англ. ескадра, що змусило рос.

уряд утриматися від зайняття Стамбула. 3 березня (19 лютого) був підписаний *Сан-Стефанський мирний договір 1878*, умови якого були радикально змінені на *Берлінському конгресі* 13 (1) липня 1878. Росія повернула пд. частину *Бессарабії*, втрачену після Крим. війни 1853—56, і приєднала Карс, Ардаган та Батумі (нині місто в Грузії). Відновлювалася державність Болгарії (захоплена Осман. імперією 1396) як васального осман. султану Князівства Болгарія, збільшувалась територія Сербії, Чорногорії та Румунії, а турец. Боснія і Герцеговина переходили під владу Австро-Угорщини, Англія отримувала право на окупацію о-ва Кіпр.

Літ.: Русско-турецкая война 1877—1878. М., 1977; *Генов Ц.* Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и подвиг освободителей. София, 1979; *Троцкий Н.А.* Русско-турецкая война 1877—1878 гг. В кн.: *Троцкий Н.А.* Россия в XIX веке: Курс лекций. М., 1997; *Иванов Р.Н.* Оборона Баязета: Правда и ложь: Документальная повесть. М., 2005; *Мечников А.Г., Спектор А.А.* Всемирная история войн. Минск, 2005; *Керсновский А.А.* История русской армии, т. 2. М., 2006.

Є.Д. Петренко.

РОСІ́ЙСЬКО-УКРАЇ́НСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1654 — див. *Українсько-російський договір 1654.*

РОСІ́ЙСЬКО-ЯПО́НСЬКА ВІЙНА́ 1904—1905 — війна між царською Росією та імператорською Японією за панування на Далекому Сх. 1896 Росія уклала угоду з Китаєм, наслідком якої було одержання концесії на буд-во Чанчунської залізниці. Пізніше було укладено угоду про оренду Росією Квантунського п-ова з містом Порт-Артур (нині м. Люйшунь, Китай). Це викликало невдоволення США та Великої Британії, які надали Японії значну фінансову позику для модернізації її збройних сил, у першу чергу ВМФ, із метою підштовхнути її до конфлікту з Росією. Блискавичним ударом японці завдали поразки рос. ескадрі в Порт-Артурі (9 лютого (27 січня) 1904) і захопили стратегічну ініціативу на морі. Це дало їм можливість переправити до Маньчжурії значні сухопутні сили, які завдали росіянам поразок у битвах на р. Шахе та біля Ляояна. Це дало змогу япон. армії відрізати рос. гарнізон Порт-Артура від осн. сил і після затяжної облоги змусити його капітулювати. Вивільнивши свої сили з-під Порт-Артура, японці завдали рос. армії вирішальної поразки під Мукденом (нині м. Шеньян, Китай), а япон. флот майже повністю знищив рос. ескадру біля о-ва Цусіма. 5 вересня (23 серпня) 1905 при посередництві США було підписано Портсмутську угоду, за якою до Японії відійшли Квантунський п-ів із Порт-Артуром і пд. частина о-ва Сахалін.



Російсько-японська війна 1904—1905. Російське військо на марші. Фото К. Булли.

Літ.: *Сорокин А.И.* Русско-японская война 1904—1905 гг. М., 1956; *Семанов С.* Макаров. Серия: Жизнь замечательных людей. М., 1988; *Куропаткин А.* Русско-японская война 1904—1905: Итоги войны. СПб., 2002.

О.В. Лисенко.

РОСІ́Я (від грец. Ρωσία — Русь; із 1991 офіційно — Російська Федерація або Росія, на практиці використовується також скорочення РФ; із кінця 15 ст. до 1547 — Велике князівство Московське, 1547—1721 — Російське царство, 1721—1917 — Російська імперія, 1917—18 — Російська Республіка, 1918—36 — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, 1936—91 — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка) — країна, розташов. в Сх. Європі та Пн. Азії. Є найбільшою за площею д-вою світу (17 млн км²). Населення становить 143 млн осіб (2012). Держ. мова на всій території країни — російська. У 23-х суб'єктах федерації поряд із російською використовуються ін. держ. мови. Столиця — м. *Москва.* Росія межує з 16 країнами, зокрема з Україною. Після розпаду СРСР наприкінці 1991 Рос. Федерація була визнана міжнар. співтовариством як держава-спадкоємець СРСР і зайняла його місце в *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй.* Росія входить до низки міжнар. орг-цій — *Організації Об'єднаних Націй*, *Співдружності Незалежних Держав*, *Євразійського економічного співтовариства*, Центрально-Азіат. співробітництва, Орг-ції договору про колективну безпеку, Шанхайської орг-ції співробітництва, Азіатсько-Тихоокеанського екон. співробітництва та ін.

Істор. ядро сучасної рос. д-ви — Волго-Окське міжріччя, де розпочалися процеси держ. консолідації території, заселеної предками етнічних росіян. Після *монголо-татарської навали* 1237—38 правителі пн.-сх. рус. князівств сперечалися за отримання в *Золотій Орді* ярлика на велике князіння владимирське (див. *Влади-*

Монети удільних князівств Північно-Східної Русі. Кінець 14 — початок 15 ст.



миро-Суздальське князівство). Із серед. 14 ст. його отримували переважно моск. князі, які виступали посередниками між удільними князями та ханом («царем») і збирачами данини. У 2-й пол. 15 ст. вони підкорили і скасували удільні князівства (окрім земель Зх. Русі, що вже ввійшли до складу Великого князівства Литовського), а скориставшись дестабілізацією і розпадом Золотої Орди, 1480 утвердили свою незалежність.

Цей час традиційно вважається в рос. історіографії початком рос. державності, коли на основі *Великого князівства Московського* сформувалася «Російська держава» (паралельно вживаються прикметники «российский» і «русский», терміни «Російська централізована держава», «Російська національна держава», «Російська багатонаціональна держава», «Росія»), хоча саме еллінізоване слово «Росія» (Русь) набуло вжитку щодо саме рос. земель лише в 2-й пол. 17 ст. В укр. історіографії щодо періоду до 1721 (проголошення Рос. імперії *Петром I*) рос. д-ву традиційно називають «Московською».

Велике князівство Московське. Моск. князівство було утворене 1263 вел. кн. київ. і владимирським *Олександром Невським* для свого сина Данила. Статус «великого» здобуло 1317. Найбільше територіальне зростання Моск. князівства відбулося за *Івана III* Васильовича (1462—1505). Саме після приєднання *Новгородської боярської республіки* (1477) та «стояння на річці Угра» (1480), коли хан «Великої Орди» Ахмат не наважився на битву з моск. військом, моск. д-ва ототожнюється з російською. Активне «збирання земель» великими князями привело до формування з колиш. удільних князів та місц. боярства служилої знаті, що склала еліту рос. д-ви. Сформувалися помісна система умовного землеволодіння та «прикази» (органи управління). Політ. традиції наслідували принципи управління, усталені за часів ординського панування з абсолютною владою князя; аристократичні республіки в *Новгороді Великому* та Пскові (нині місто в РФ) були скасовані. Уніфікації правової системи рос. земель сприяв «Судебник» 1497.

Після об'єднання рос. земель Моск. д-ва розпочала боротьбу з ВКЛ за білорус. та укр. землі, претендуючи на спадщину *Київської Русі*. 1485 Іван III почав використовувати титул «великий князь усієї Русі». До смерті великого князя союзником Москви проти Литви виступав *Кримський ханат*. 1503 Моск. д-ва здобула Чернігово-Сіверщину. В ході конфліктів з *Лівонським орденом* Москва переслідувала мету оволодіти портами на Балтиці, але не досягла успіху. У цей же час почала зароджуватися ідеологія Моск. д-ви, що виявлялося в епізодичному використанні князем титулів «*цар*» та «самодержець» (автократор), появі герба із двоглавим орлом, аналогічним візантійському, поширенні в церк. колах ідей спадковості Москви і *Візантії* як християн. правосл. імперій (див. *Третій Рим*). Впровадженню грец. політ. традицій сприяв шлюб Івана III із племінницею останнього візант. імператора Софією Палеолог.

За *Василія III* Івановича (1505—33) розвивалися тенденції політ. розвитку, що набули поширення за Івана III. Привілеї боярства обмежувалися, князівська влада зміцнювалася і все більше починала спиратися на помісне дворянство. Василій III використовував титулатуру «Великий Государь Василий Божией милостью царь и господин всея Руси». Князь зміцнив контроль над Псковом та Рязанню (нині місто в РФ), продовжив протистояння з Литвою за Смоленськ (нині місто в РФ), розгорнув боротьбу з



Кримом за впливи в Казанському ханаті. За правління Івана III та Василія III Велике князівство Московське перетворилося на одну із провідних потуг Сх. Європи.

Культ. розвиток Моск. д-ви цього часу характеризується поступовим виходом із занепаду і стагнації 14—15 ст., відновленням контактів із західноруським та західноєвропейським світом. Проте ці зв'язки позначилися передовсім в ідеологічній та монументальній сферах, пов'язаних із новим держ. статусом: розробкою ідеї спадковості Візантії та Москви — «Третього Риму», створенням урочистого ансамблю моск. Кремля (1470—1505) за допомогою іноз. майстрів. В ін. царинах домінували консервативні традиційні жанри церк. к-ри (житійна література, літописні своди, іконопис, систематизація соціально-реліг. уявлень («Великі Четьї-Мінеї», «Домострой» та ін.)). Осн. світоглядні суперечності втілювалися переважно в конфліктах різних угруповань Рос. правосл. церкви (йосифляни та нестяжателі).

Російське царство (у джерелах «руское царьство», «царство Руское», еллінізований варіант «Российское царство») — назва Рос. д-ви між 1547 і 1721. Зміна назви пов'язана зі зміною статусу моск. володаря: 1547 вел. кн. моск. *Іван IV* Грозний був помазаний на царство і прийняв титул «великий государь, Божиею милостию царь и великий князь всеа Руси, Владимирский, Московский, Новгородцкий, Псковский, Резанский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятцкий, Болгарский и иных», наступними роками розширений: «царь Казанский, царь Астраханский, царь Сибирский», «и всеа Северныя страны повелитель». У подальшому зберігалися назви-синоніми «Московское царство», «Московское государство». У Зх. Європі паралельно вживалися дві назви: «Moscovia» та «Russia», у Центр. Європі — переважно перша.

Ідеологічно та інституціонально титул «царя» спирався в Росії на дві традиції: ханату-«царства» Золотої Орди та візант. правосл. царства (імперії). Візант. традицію обґрунтовували рос. церк. діячі — митрополит Зосима, Йосиф Волоцький та старець Філофей. Новий титул позначав зростання зовнішньополіт. амбіцій правителів Рос. д-ви, які таким чином декларували свою рівнозначність візант. імператорам та «царям»-ханам, спадкоємцям золотоординських володарів — кримському, казанському, астраханському, сибір-



ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ . 1505 р.
Масштаб 1:23000000

ському (друге було актуальнішим у реаліях 1-ї пол. 16 ст.). Це давало можливість більш активно втрутитися в боротьбу за давньоруську та золотоординську спадщину. Міжнародне визнання царського титулу московських великих князів не було стрімким: якщо Англія визнала його 1554, то імператор «Священної Римської імперії германської нації» Максиміліан II Габсбург — у 1574. А формулювання «всієї Русі» пере-



«Завоювання Сибіру Єрмаком. Битва на Чувашьїй горі 1582». Хромолітографія М. Різнікова за малюнком О.Ківшенка. 1881.

довсім викликало заперечення з боку ВКЛ, а згодом — *Речі Посполитої*, до складу яких входили білоруські та українські землі.

У ранній період правління Іван IV за участі боярства з «Обраної ради» провів низку реформ: зокрема був виданий новий Судебник, що регулював адм. та військ. справи. 1549 вперше було скликано представницький орган — *Земський собор.* Проте надалі (востаннє збирався 1684), за окремими винятками, він виконував лише службово-дорадчі функції для царя і скликався для вагомішої сусп. легітимації його рішень. У міру зростання царської абсолютної влади станове представництво в рос. царстві зникало.



Карта Московії Дженкінсона. 1562.

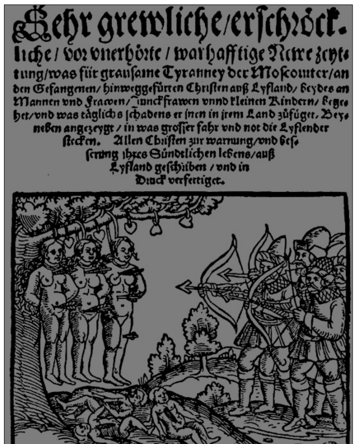
За Івана IV Рос. д-ва істотно розширила свої володіння. У результаті успішного походу на Казань (нині столиця Татарстану, РФ) 1552 вона здобула Середнє Поволжя, а 1556 зі здобуттям Астрахані (нині місто в РФ) — Нижнє Поволжя і вихід до Каспійського моря, що відкривало нові торг. контакти з Персією, Кавказом і Середньою Азією. У той же час різко погіршилися відносини з *Османською імперією* та її васалом Крим. ханатом, з якими виникли конфлікти в *Дикому полі* та Передкавказзі. Тривали набіги *кримських татар* на рос. землі.

На добу Івана IV Грозного припав також початок завоювання Сибіру. Нечисленний загін козаків Єрмака Тимофійовича, найнятий уральськими промисловцями Строгановими для захисту від набігів сибірських татар, розбив військо сибірського хана Кучума і здобув його столицю Кашлик (давнє місто на території сучасної Тюменської обл., РФ). Сибірський ханат розпався. Почалося поступове освоєння росіянами Сибіру, яке здійснювали *козаки* і мисливці за хутром. Протягом наступних десятиліть почали виникати остроги і торг. поселення: Тобольськ (нині місто Тюменської обл.), Верхотур'є (нині місто Свердловської обл.), Мангазея (давнє місто на території сучасного Ямало-Ненецького автономного округу), Єнісейськ (нині місто Красноярського краю), Братськ (нині місто Іркутської обл.; усі в РФ) та інші.

Унаслідок збільшення території д-ви до складу Росії увійшло чимало народів (волзькі та сибірські татари, башкири та ін.), остаточно перетворивши Рос. царство на поліетнічну державу. В інтеграції новонабутих земель почала формуватися модель «етнонаціональної політики» Рос. д-ви, властива подальшому періоду (до серед. 19 ст.). Там, де соціальне становище нерос. верхівки було подібним до рос. дворянства, її визнавали як рівну і кооптували до рос. знаті; реліг. чинник не відігравав суттєвого значення. У випадку несхожості (напр. панування родоплемінних відносин або кочування) з місцевою елітою співпрацювали, але не включали до російського дворянства.

Після успіхів на сх. та пд., прагнучи відновити експансію в Прибалтиці, Іван IV розпочав *Лівонську війну 1558—1583.* Її початок протікав для Москви успішно: Лівонський орден перестав існувати, ВКЛ зазнало суттєвих втрат; однак унаслідок *Люблінської унії 1569* і утворення Речі Посполитої баланс сил змінився. Також із півдня почали завдавати ударів кримці та турки; зокрема, 1571 крим. хан *Девлет-Гірей I* спалив Москву. Кримсько-осман. наступ був зупинений 1572 в битві при Молодях (нині село Моск. обл., РФ). На зх. напрямку рос. війська зазнали поразок від польс. короля *Стефана Баторія.*

Пізній період правління Івана IV позначений суперечливими та часом неадекватними заходами у внутр. політиці, пов'язаними із впровадженням «опричнини» (1565—72) — жорстокого терору проти реальних або уявних ворогів царя, особливо в середовищі боярської еліти. «Опричнину» скасували через неефектив-



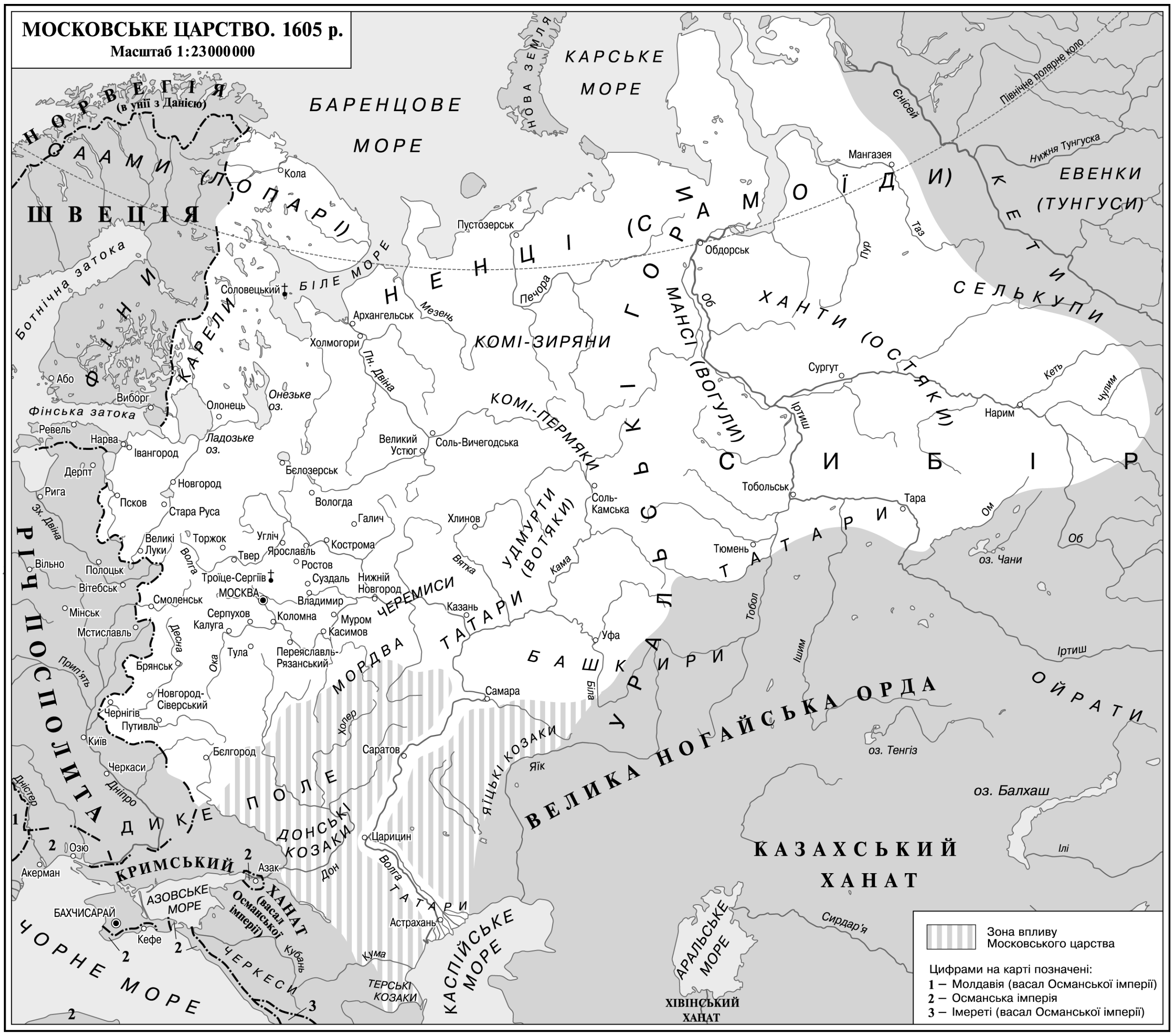
Російські війська в Лівонії. Гравюра Г. Бреслейна. «Летючий листок», Нюрнберг, 1561.

ність дій «опричників» проти кримсько-осман. загрози.

Після смерті Івана IV Грозного царював його син Федір, зі смертю якого (1598) в Росії обірвалася династія *Рюриковичів*. Ще за життя Федора за нього дефакто правив боярин Борис *Годунов*. Він і був обраний наступним царем, але чутки про «чудовий порятунок» царевича Дмитрія, загиблого сина Івана IV Грозного, супроводжували правління Бориса Годунова і дестабілізували обстановку в країні. Важкі неврожаї поч. 1600-х рр. спричинили екон. і сусп. кризу з переходом у громадян. війну, т. зв. Смутний час.

1604 в межі Рос. д-ви ввійшли війська підтриманого окремими річпосполитськими магнатами *Лжедмитрія I*, який видавав себе за врятованого царевича Дмитрія. Після смерті Бориса Годунова 1605 Лжедмитрій I увійшов до Москви та був визнаний царем, але воєнно-політ. криза, спричинена сумнівною легітимністю нового володаря, лише посилилася. Незабаром Лжедмитрій I був убитий під час повстання городян, ініційованого ворожим боярським угрупованням. Однак новий цар Василій Шуйський також не зміг довго протриматися при владі. Річ Посполита продовжувала втручання в рос. справи — спочатку, щоб посадити на престол *Лжедмитрія II*, а згодом — і королевича Владислава Ваза — сина польс. короля *Сигізмунда III* Ваза. 1610 польс. війська зайняли Москву, однак земське ополчення під проводом К.Мініна і кн. Д.Пожарського облягло їх у моск. Кремлі та примусило до капітуляції.

Врешті на трон зійшов молодий боярин *Михайло Федорович* Романов (1613—45), поклавши початок новій династії *Романових*, які правили Росією до 1917. Незважаючи на те, що російсько-польс. війна тривала до 1618 (зокрема й за участі укр. козаків



П.*Конашевича-Сагайдачного*), обрання Михайла Романова на царство часто розглядається вже як кінець Смутного часу. В цілому за час Смути Росія зазнала значних людських та екон. втрат, часом д-ва як така просто переставала існувати. Це обумовило її зовнішньополіт. слабкість до серед. 17 ст.

Наступні роки ознаменувалися відновленням економіки та держ. управління. Утім Смоленська війна, в якій цар Михайло Федорович зробив спробу повернути захоплений Річчю Посполитою в Смутні часи Смоленськ, закінчилася безрезультатно (1634; див. *Російсько- польська війна 1632—1634*). З ін. боку, тривала успішна експансія на схід, де росіяни заглибилися в Сх. Сибір та досягли узбережжя Тихого океану. Про зміцнення Рос. царства засвідчила нова війна з Річчю Посполитою, пов'язана із прийняттям *Війська Запорозького* під рос. *протекторат* (1654), що було санкціоновано новим царем *Олексієм Михайловичем* (1645—76) і Земським собором. Тривалий конфлікт на заході за укр. та білорус. землі завершився стабілізацією російсько-польс. кордону переважно по Дніпру за *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* та *«Вічним миром» 1686*. Участь Осман. імперії в суперечці за *Наддніпрянську Україну* (події, пов'язані з діяльністю П.*Дорошенка* та Чигиринськими походами) припинилася підписанням *Бахчисарайського миру 1681.*

1686 вдалося підпорядкувати Київ. митрополію *Московському патріархату*, що суттєво посилило вплив моск. православ'я на землях Зх. Русі. Важливою подією царювання Олексія Михайловича стали також церк. реформи патріарха *Никона*, що викликали опір серед великої частини населення. Згодом т. зв. старовіри не прийняли реформи Никона, відкололися від Церкви і ще багато десятиліть стикалися з переслідуванням з боку д-ви (див. *Старообрядство*).

Осн. адм. одиницею Рос. царства був повіт (уїзд), який ділився на *волості* і *стани*. Повіти утворювалися поступово на основі колиш. князівств, через що розміри повітів були різні. До серед. 17 ст. склалося більше 250 повітів. У серед. 16 ст. на прикордонних територіях почали створюватися великі військово-адм. райони — розряди. У першу чергу це пояснювалося необхідністю кращого управління військами на кордонах. Першим таким військово-адм. районом став Українний розряд, який пізніше отримав назву Тульського. Поступово число розрядів збільшувалося.

До найзначнішого соціального процесу 17 ст. можна зарахувати завершення закріпачення селян, закріплене *Соборним уложенням 1649.* Бунти та втечі селян на окраїни д-ви, зокрема в приволзькі та придонські козац. краї, призводили до таких значних соціальних конфліктів, як повстання С.Разіна (1670—71). Численні подібні конфлікти сприяли тому, що в рос. істор. свідомості 17 ст. стало вважатися «бунташним».

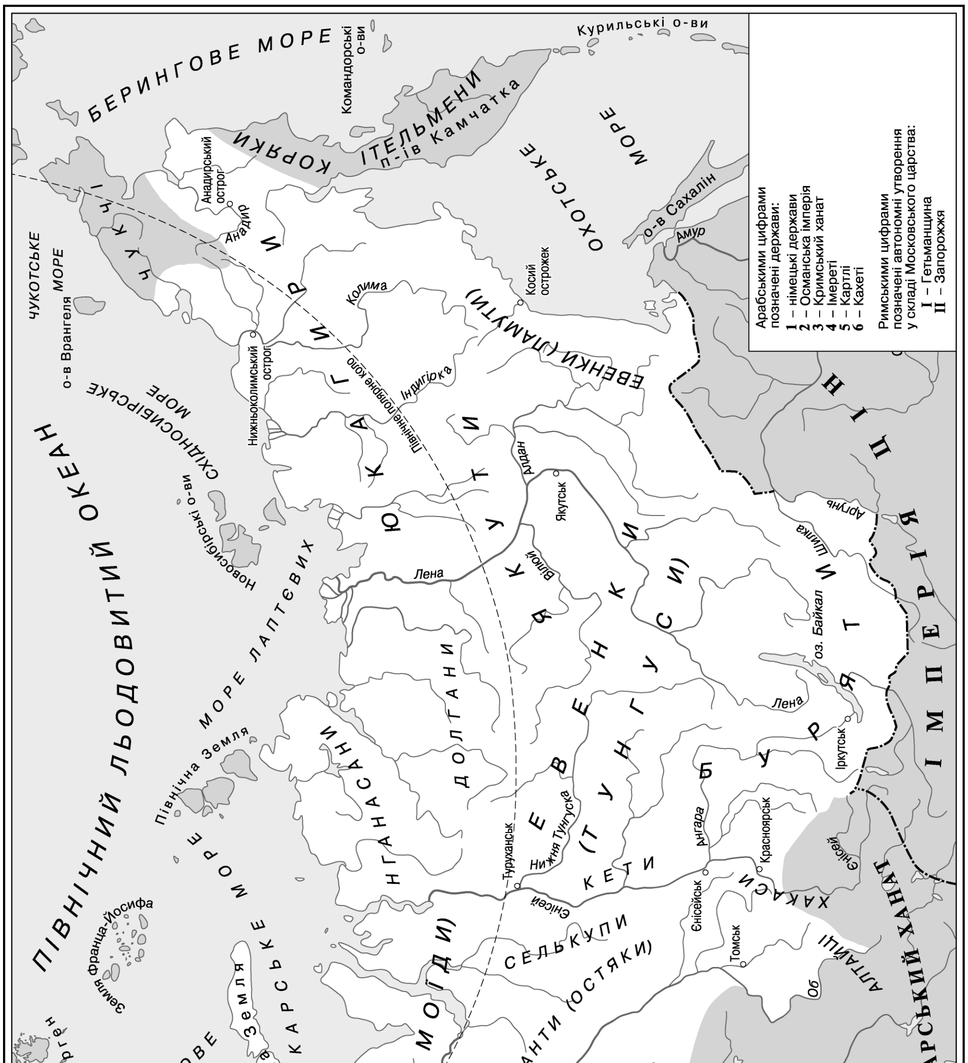
Після смерті сина Олексія Михайловича *Федора Олексійовича* (1682) правили його брати Петро та Іван за регентства їхньої сестри *Софії Олексіївни*, а з 1689 почалося одноосібне царювання Петра І, який із 1698 запровадив масштабні реформи рос. д-ви. Після тривалої мандрівки країнами Зх. Європи він розпочав процес *вестернізації* Росії, властивий і подальшим періодам існування Рос. д-ви. Цей процес проявлявся як у зовн. формах зміни звичаїв та моди, так і в модернізації війська, держ. управління та економіки, активізації зовн. експансії у бік Європи.

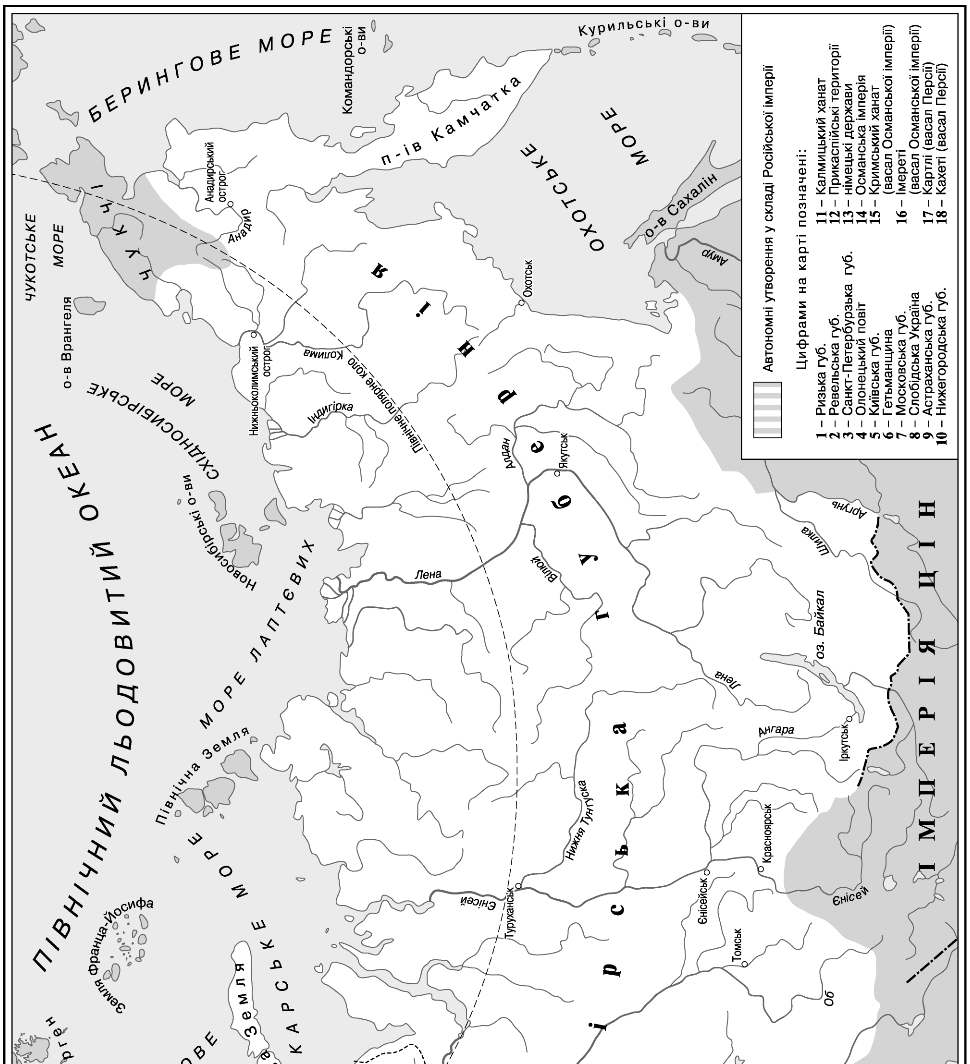
Полярні оцінки діяльності неординарної особистості Петра І в сусп. думці та історіографії Росії пов'язані з тим, що зовн. форми модернізації здійснювалися традиційними для Моск. д-ви архаїчними та деспотичними методами, зовн. та військ. потуга досягалася за рахунок виснаження внутр. ресурсів сусп-ва. Розвиток пром-сті та торгівлі, ініційований Петром І, не супроводжувався тими соціальними змінами, що відбувалися в Зх. Європі. Модернізація спиралася на кріпосницьку аграрну економіку, котра гальмувала соціальну мобільність населення і технологічні інновації. У політ. сенсі реформи Петра І лише зміцнили абсолютну владу царя та прибрали останні рудименти станового представництва, знищили осн. осередки політ. та ідеологічного впливу, які могли протистояти владі царя (*боярська дума* і патріаршество); осн. опорою монархії стали дворяни, ієрархічно організовані відповідно до *Табеля про ранги 1722*, а Церква була поставлена під контроль д-ви (див. *Синод*). Впроваджувалася уніфікована система адміністрації (колегії та *губернії*), що заступила попередні строкаті владні органи й територіальні утворення. 1708 країна була розділена на 8 губерній: Моск., Інгерманландську, Архангелогородську, Київ., Смоленську, Казанську, Азовську і Сибірську.

У зовн. політиці спочатку Петро І здійснив вдалу спробу завоювати вихід до Азовського моря (*Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*), але потім його осн. увага була сконцентрована на здобутті виходу до Балтики у боротьбі зі Швецією. *Північна війна 1700—1721* стала тим зовнішньополіт. кроком, який врешті вивів Росію в число провідних європейських великих д-в. Невдачі початкового етапу війни мали наслідком створення регулярної армії і флоту, переорієнтацію всієї економіки країни на досягнення воєнних цілей та розвиток нової столиці — *Санкт-Петербурга*, заснованого 1703. 1708 воєнні дії перемістилися на укр. землі, де гетьман І.*Мазепа* перейшов на бік швед. короля *Карла XII*. *Полтавська битва 1709* принесла перемогу рос. військам, але спричинила вступ у конфлікт Осман.



Вінець, держава і скіпетр «Великого вбрання» 1627—1628 Михайла Романова. Зберігається в Оружейній палаті Московського Кремля (Москва, РФ).


МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО. 1689 р.
Масштаб 1:40000000
Арабськими цифрами позначені держави:
1 – німецькі держави
2 – Османська імперія
3 – Кримський ханат
4 – Імереті
5 – Картлі
6 – Кахеті
Римськими цифрами позначені автономні утворення у складі Московського царства:
I – Гетьманщина
II – Запорожжя
Автономні утворення у складі Московського царства
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
КАРСЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
ЦІНСЬКА ІМПЕРІЯ
ДЖУНГАРСЬКИЙ ХАНАТ
КАЗАХСЬКИЙ ХАНАТ
ХІВИНСЬКИЙ ХАНАТ
КАЛМИЦЬКИЙ ХАНАТ
ПЕРСІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
ШВЕЦІЯ
НОРВЕГІЯ
ДАНІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
МОЛДАВІЯ
ТУРКМЕНИ
ЧУКЧІ
КОРЯКИ
ІТЕЛЬМЕНИ
ЮКАГИРИ
ЕВЕНКИ (ЛАМУТИ)
ЯКУТИ
ЕВЕНКИ (ТУНГУСИ)
БУРЯТИ
ДОЛГАНИ
НГАНАСАНИ
КЕТИ
ХАКАСИ
АЛТАЙЦІ
СЕЛЬКУПИ
ХАНТИ (ОСТЯКИ)
НЕНЦІ (САМОЇДИ)
МАНСІ (ВОГУЛИ)
БАШКИРИ
ТАТАРИ
ДОНСЬКІ КОЗАКИ
ЯЇЦЬКІ КОЗАКИ
МОСКВА
Полярне коло


РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ. 1725 р.
Масштаб 1:40000000
Автономні утворення у складі Російської імперії
Цифрами на карті позначені:
1 – Ризька губ.
2 – Ревельська губ.
3 – Санкт-Петербурзька губ.
4 – Олонецький повіт
5 – Київська губ.
6 – Гетьманщина
7 – Московська губ.
8 – Слобідська Україна
9 – Астраханська губ.
10 – Нижегородська губ.
11 – Калмицький ханат
12 – Прикаспійські території
13 – німецькі держави
14 – Османська імперія
15 – Кримський ханат (васал Османської імперії)
16 – Імереті (васал Османської імперії)
17 – Картлі (васал Персії)
18 – Кахеті (васал Персії)
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
КАРСЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Сибірська губернія
Архангелогородська губернія
Казанська губернія
Азовська губернія
ІМПЕРІЯ ЦІН
ДЖУНГАРСЬКИЙ ХАНАТ
КАЗАХСЬКИЙ ХАНАТ
ХІВІНСЬКИЙ ХАНАТ
ТУРКМЕНИ
ПЕРСІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
РІЧ ПОСПОЛИТА
ШВЕЦІЯ
НОРВЕГІЯ
ДАНІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
МОЛДАВІЯ
ЧЕРКЕСИ
ЧУКЧІ
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
Москва
СТОКГОЛЬМ
КОПЕНГАГЕН
ХРИСТІАНІЯ
ВАРШАВА
Тобольськ
Якутськ
Охотськ
Іркутськ
Красноярськ
Томськ
Єнісейськ
Туруханськ
Казань
Астрахань
Київ
Архангельськ
п-ів Камчатка
о-в Сахалін
Курильські о-ви
Командорські о-ви
о-в Врангеля
Новосибірські о-ви
Північна Земля
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Шпіцберген
Північне полярне коло
оз. Байкал
оз. Балхаш

імперії. *Прутський похід 1711* Петра I виявився невдалим, приазовські завоювання були втрачені; але на півночі ініціатива вже належала росіянам, і 1721 Ніштадський мир закріпив набуття Рос. д-вою Інгрії (Іжори), Карелії, Естляндії, Ліфляндії, півдня Фінляндії.

Культ. процес Р. 16—17 ст. характеризується низкою поступових модернізаційних зрушень, які врешті привели до багатопланових реформ Петра I. Драматичні події часів Івана IV Грозного сприяли активізації сусп. думки, щоправда, на «політичному рівні» єдиним критиком царя виступив князь-емігрант А.*Курбський*. Попри перешкоди церк. кіл із 1550-х рр. поступово почало розвиватися рос. друкарство (див. І.*Федоров*), яке, однак, до кінця 17 ст. публікувало лише богослужбову літературу. 16 ст. стало часом розквіту книжкової мініатюри, появи гравюр, а в 17 ст. виник жанр світського портрета-парсуни. Арх-ра наслідувала традиційні місц. форми попередніх часів; вершиною «шатрового стилю» став Собор Покрови Пресвятої Богородиці, що на Рову (Собор Василя Блаженного; 1555—61).

Із серед. 17 ст. почала формуватися європеїзована світська придворна к-ра, яка демонструвала цілком нові жанри (виник рос. театр), привела до появи синтетичних стилів (т. зв. московське, або наришкінське бароко). Події Смути та церк. розколу послабили авторитет правосл. церкви, а поява в Росії значного числа західнорус. (зокрема укр.) та грец. ченців, священиків, ієрархів, проникнення публікацій із київсько-могилянського культ. кола (див. *Києво-Могилянська академія*) сприяли активізації західних та світських впливів у церк. житті. Одним із проявів цієї тенденції стало створення навч. закладів, найвизначнішим з яких стала *Московська слов'яно-греко-латинська академія* (1687).

Метою реформ Петра I в культ. сфері стали модернізація і вестернізація Росії («приведение нашего Отечества в сравнение с прочими»), що проявилося в низці кроків від зміни звичаїв двору, створення світських освіт. та наук. установ до регламентації зовн. вигляду росіян. Було змінено навіть літочислення й рахування годин доби, кириличний шрифт та позначення цифр. Запроваджувалися тех. навч. заклади (переважно військ. спрямування), здійснювалися дослідницькі геогр. проекти, було створено перший музей (Кунсткамеру) та Академію наук (див. *Петербурзька академія наук*; 1724). Зміни підтримувалися на рівні такими авторами, як Феофан *Прокопович* та Стефан *Яворський*.

Російська імперія — рос. д-ва, що існувала в період з 1721 до *Лютневої революції 1917* і проголошення республіки.

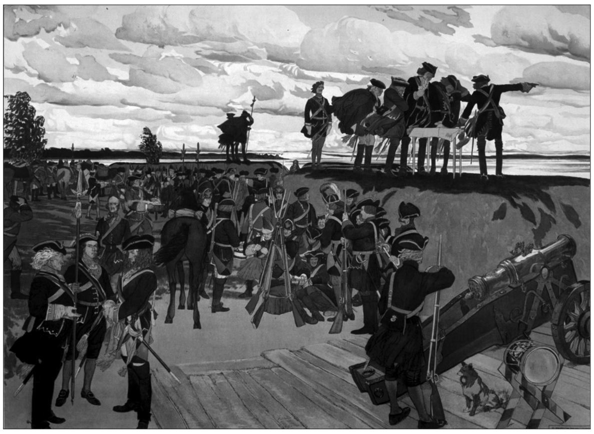
Рос. імперію проголосив рос. цар Петро I за підсумками переможної Пн. війни 1700—21, в результаті якої Р. здобула територіальний вихід до Балт. моря. Перейменування «Русского царства» на «Российскую империю» можна вважати вагомою декларативною формальністю, оскільки цей акт фіксував не якісь фундаментальні зміни держ. устрою Моск. д-ви, а радше суттєве зростання зовнішньополіт. амбіцій рос. монархії. Ця зміна статусу мусила сприяти сприйняттю Р. в Зх. Європі не як периферійної, «варварської» чи «азійської» країни (згідно з попередніми поширеними стереотипами), а як однієї із провідних д-в континенту. Статус «*імперії*» надавався в європ. політ. традиції державам-претендентам на універсальну владу, оперту на римсько-візант. спадок. Назва держави «Росія» спирається на грецький еквівалент етноніма «Русь» («Ρωσία»), поширений у правосл. традиції. Попри те, що Пруссія і Голландія негайно визнали новий титул рос. царя, процес зовн. визнання імперського статусу Росії був тривалим: Швеція — 1723, Осман. імперія — 1739, Велика Британія і Австрія — 1742, Франція та Іспанія — 1745; останньою його визнала Річ Посполита (1764).

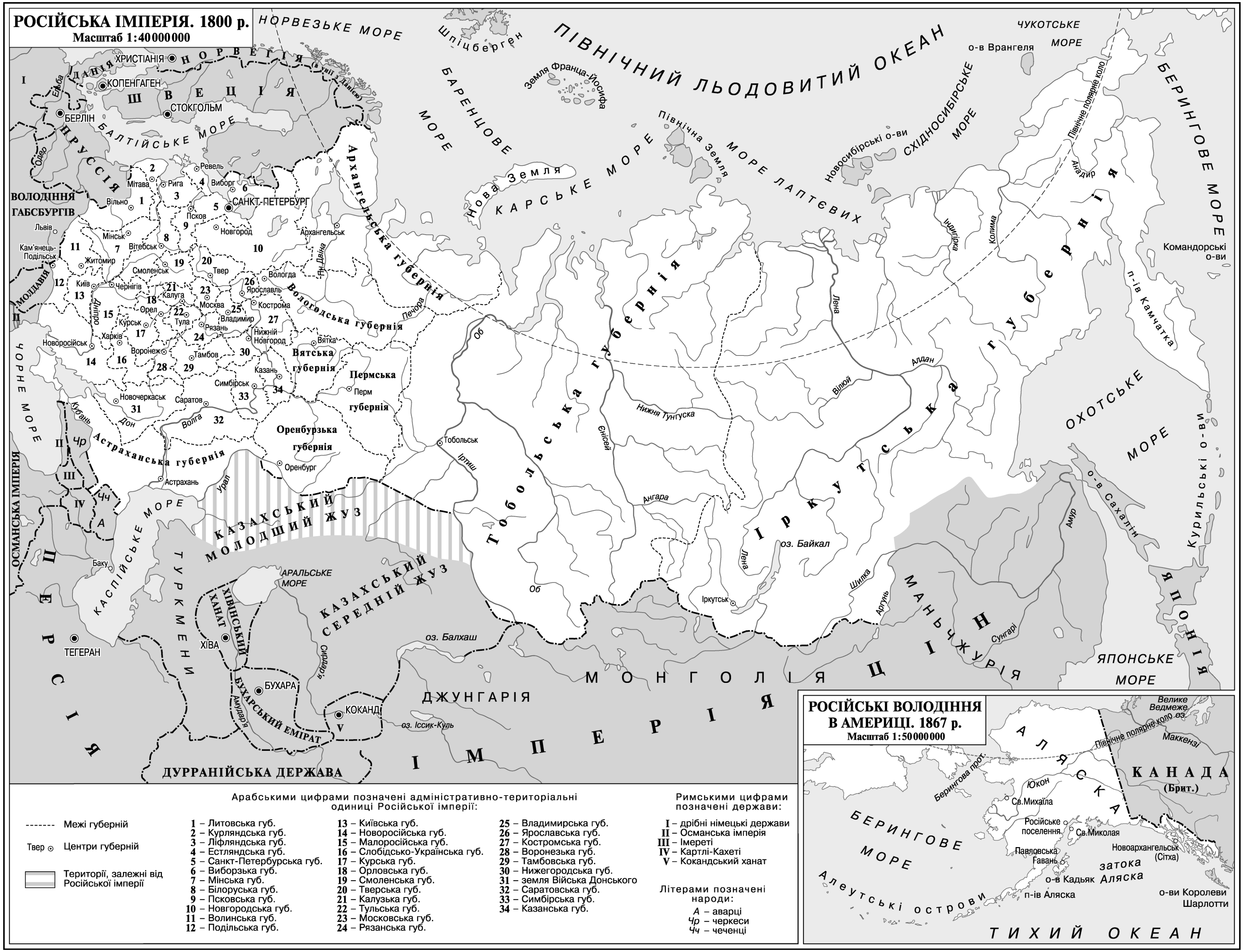
Столицею Рос. імперії був спочатку С.-Петербург — 1721—28, потім — Москва 1728—30, згодом — знову С.-Петербург 1730—1917 (1914 місто було перейменоване на Петроград).

Рос. імперія була третьою за площею з усіх д-в, що коли-небудь існували (після Брит. імперії і *Монгольської імперії*). Д-ва простягалася від Пн. Льодовитого океану на півночі до Чорного моря на півдні, від Балт. моря на заході до Тихого океану на сході, володіючи певний час і частиною Північно-Амер. континенту. Очолював імперію рос. монарх, імператор Всеросійський, який користувався нічим не обмеженою абсолютною владою до 1905.

Основи адм. і політико-правового функціонування Рос. імперії заклав Петро I. У ході його реформ (1698—1725) політ. режим Моск. д-ви, в якому ще були присутні певні рудименти станово-представницької монархії, був трансформований в абсолютну, або самодержавну монархію (див. *Абсолютизм, Самодержавство*). Рос. абсолютизм 18 ст. становив собою мінливий, залежний від внутрішньо- та зовнішньополіт. кон'юнктури, симбіоз деяких західноєвроп. адм. інститутів, ідеологічної риторики, раціональних принципів організації держ. управління, армії та територіального устрою (елементи зовн. вестернізації), адаптованих до властивих Моск. д-ві архаїчних (у європ. контексті) і цивілізаційно своєрідних норм політико-правової к-ри, соціальної структури та характеру економіки. З огляду на цю особливість до сьогодні дискусійними в історіографії залишаються питання сутності та особливостей рос. абсолютизму (або абсолютизму як стадії рос. *феодалізму*), його відповідності західноєвроп. проявам цього явища. Обговорюється пи-

«Солдати Петра Великого». Картина роботи художника Д. Кардовського. 1908.




РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ. 1800 р.
Масштаб 1:40000000
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Шпіцберген
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о-в Врангеля
Командорські о-ви
п-ів Камчатка
Курильські о-ви
о-в Сахалін
Північне полярне коло
Архангельська губернія
Вологодська губернія
Вятська губернія
Пермська губернія
Оренбурзька губернія
Астраханська губернія
Тобольська губернія
Іркутська губернія
НОРВЕГІЯ
ШВЕЦІЯ
ДАНІЯ
ПРУССІЯ
ВОЛОДІННЯ ГАБСБУРГІВ
МОЛДАВІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ПЕРСІЯ
ТУРКМЕНИ
ХІВІНСЬКИЙ ХАНАТ
БУХАРСЬКИЙ ЕМІРАТ
ДУРРАНІЙСЬКА ДЕРЖАВА
КАЗАХСЬКИЙ МОЛОДШИЙ ЖУЗ
КАЗАХСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ ЖУЗ
ДЖУНГАРІЯ
МОНГОЛІЯ
МАНЬЧЖУРІЯ
ЦІНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЯПОНІЯ
ХРИСТІАНІЯ
КОПЕНГАГЕН
СТОКГОЛЬМ
БЕРЛІН
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ
ТЕГЕРАН
ХІВА
БУХАРА
КОКАНД
Ревель
Рига
Мітава
Вільно
Виборг
Псков
Новгород
Архангельськ
Мінськ
Вітебськ
Житомир
Львів
Кам'янець-Подільськ
Смоленськ
Твер
Вологда
Ярославль
Кострома
Київ
Чернігів
Калуга
Москва
Орел
Тула
Рязань
Владимир
Курськ
Харків
Воронеж
Тамбов
Нижній Новгород
Вятка
Новоросійськ
Казань
Симбірськ
Перм
Саратов
Новочеркаськ
Астрахань
Оренбург
Тобольськ
Іркутськ
Баку
оз. Байкал
оз. Балхаш
оз. Іссик-Куль
Об
Іртиш
Єнісей
Нижня Тунгуска
Ангара
Лена
Вілюй
Алдан
Індигірка
Колима
Анадир
Амур
Сунгарі
Шилка
Аргунь
Урал
Волга
Дон
Дніпро
Кубань
Печора
Пн. Двіна
Сирдар'я
Амудар'я
Одер
Ельба
Межі губерній
Твер ⊙ Центри губерній
Території, залежні від Російської імперії
Арабськими цифрами позначені адміністративно-територіальні одиниці Російської імперії:
1 – Литовська губ.
2 – Курляндська губ.
3 – Ліфляндська губ.
4 – Естляндська губ.
5 – Санкт-Петербурська губ.
6 – Виборзька губ.
7 – Мінська губ.
8 – Білоруська губ.
9 – Псковська губ.
10 – Новгородська губ.
11 – Волинська губ.
12 – Подільська губ.
13 – Київська губ.
14 – Новоросійська губ.
15 – Малоросійська губ.
16 – Слобідсько-Українська губ.
17 – Курська губ.
18 – Орловська губ.
19 – Смоленська губ.
20 – Тверська губ.
21 – Калузька губ.
22 – Тульська губ.
23 – Московська губ.
24 – Рязанська губ.
25 – Владимирська губ.
26 – Ярославська губ.
27 – Костромська губ.
28 – Воронезька губ.
29 – Тамбовська губ.
30 – Нижегородська губ.
31 – земля Війська Донського
32 – Саратовська губ.
33 – Симбірська губ.
34 – Казанська губ.
Римськими цифрами позначені держави:
I – дрібні німецькі держави
II – Османська імперія
III – Імереті
IV – Картлі-Кахеті
V – Кокандський ханат
Літерами позначені народи:
А – аварці
Чр – черкеси
Чч – чеченці
РОСІЙСЬКІ ВОЛОДІННЯ В АМЕРИЦІ. 1867 р.
Масштаб 1:50000000
АЛЯСКА
КАНАДА (Брит.)
Велике Ведмеже оз.
Маккензі
Північне полярне коло
Берингова прот.
Юкон
Св.Михайла
Російське поселення
Св.Миколая
Павловська Гавань
Новоархангельськ (Ситха)
затока Аляска
о-в Кадьяк
п-ів Аляска
о-ви Королеви Шарлотти
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
Алеутські острови
ТИХИЙ ОКЕАН

тання, чи рос. абсолютизм мав системний та об'єктивний характер, або ж він був результатом низки випадковостей та наслідком дій Петра I та *Катерини II*, і чи доречно взагалі вживати термін «абсолютизм» до Росії.

Після смерті Петра I 1725 в Росії почалася доба палацових переворотів, коли всевладдя імператора поєднувалося зі збройним втручанням у «високу політику» елітних дворянських полків гвардії та жорсткою конкуренцією палацових угруповань. Залежно від особистісних якостей чергового монарха та політ. і соціальних компромісів, на яких трималася його влада, внутр. контроль д-ви та її зовн. експансія періодично то скорочувалися, то активізувалися.

Низка зовн. чинників забезпечила стабільність Рос. імперії. Убезпеченню зх. напрямку зовн. політики сприяли припинення експансії Швеції, помітне послаблення Речі Посполитої, яка з початку, а особливо із серед. 18 ст., перетворилася на суб'єкт політ. маніпуляцій та зазіхань з боку Росії, Австрії та Пруссії. Крим. ханат та Осман. імперія становили імовірну загрозу лише прикордонним регіонам. Відсутність небезпечних противників у найближчому геополіт. оточенні зміцнила впливовий міжнар. статус та самодостатній характер внутрішньополіт. розвитку рос. д-ви.

Коливання поточної рос. політики та зміна зовн. обставин (у т. ч. регулярні російсько-турец. війни) позначалися, зокрема, і на статусі укр. автономних утворень у Рос. імперії — *Гетьманщини* та *Вольностей Війська Запорозького низового*, спричиняючи то відновлення інституту гетьманства (за Д.*Апостола* та К.*Розумовського*), то його скасування і заміну на більш контрольовані Петербургом колегіальні органи — *Правління гетьманського уряду* та другу Малорос. колегію. *Запорозька Січ* за одних обставин отримувала «вольності», за інших втрачала (див. *Нова Січ*). Втім політика щодо укр. земель, за окремими винятками (див. *Єлизавета Петрівна* та *Розумовські*), відповідала заг. тенденціям політики імперського центру щодо адміністративно-правової уніфікації зх. периферії д-ви, складові якої (Смоленщина, прибалт. провінції, Гетьманщина та Запорожжя, згодом — отримані території Речі Посполитої) входили до складу Моск. д-ви та Рос. імперії за різних істор. обставин і на підставі різних правових угод та компромісів.

Уніфікація ставала успішною завдяки інкорпорації елітних верств приєднаних територій до рос. дворянства з його значним обсягом привілеїв і можливостями загальноімперської кар'єри. Тому, попри очевидне спирання на ідеологічну традицію майже моноетнічного Великого князівства Московського, внутрішньополіт. стабільність Рос. імперії ґрунтувалася на лояльності статусної еліти всіх рос. володінь до правлячої династії Романових. Завдяки цьому адміністраторами і «розбудовниками» Рос. імперії у 18 і 19 ст. можуть вважатися, окрім етнічних росіян, татар, ін. нащадків вже й так доволі поліетнічної еліти Рос. царства 16—17 ст., ще й українці, остзейські (прибалт.) німці, поляки, кавказ. знать та численні шляхетні емігранти із Зх. Європи (німці, французи, італійці та ін.), котрі несли цивільну та військ. службу д-ві від столиці та вищих урядових посад до віддалених гарнізонів.

1762 внаслідок чергового перевороту до влади прийшла Катерина II, на правління якої припав наступний вагомий етап зміцнення і розширення Рос. імперії.

З її царюванням пов'язаний новий етап зовн. експансії: у ході російсько-турец. війн Росія заволоділа Кримом та Пн. Причорномор'ям до Дністра (див. *Російсько-турецька війна 1768—1774*, *Російсько-турецька війна 1787—1791*), взяла участь у поділах Речі Посполитої, отримавши Литву, Білорусь, *Правобережну Україну* (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). У результаті цих поділів Рос. імперія включила до свого складу частину поляків, нові регіони, населені українцями та білорусами, значну кількість євреїв; пересування останніх обмежувалося «*смугою осілості*». Були закладені основи рос. експансії в Закавказзі, де рос. інтереси зіткнулися з інтересами Персії та Осман. імперії. 1783 підписано Георгіївський трактат, який почав процес приєднання грузин. д-в, що продовжився при наступних імператорах.

Найбільшою соціальною кризою доби Катерини II стало масштабне козацьке повстання в Поволжі під проводом О.Пугачова (1773—75), яке було приводом для посилення адміністративно-репресивних заходів та пошуків сталих методів стабілізації соціального устрою рос. абсолютизму. Ці тенденції призвели до збільшення привілеїв дворянства (*Жалувана грамота дворянству 1785*), уніфікації категорій міськ. населення (*Жалувана грамота містам 1785*) зі збереженням *кріпацтва*. Ці заходи обмежували соціальну мобільність представників різних *станів* та, передовсім, селянства. Щодо стабільності політ. режиму це було достатньо дієвим до серед. 19 ст., але водночас стало одним із чинників екон. відставання від країн Зх. Європи і відповідного зменшення військово-технологічного потенціалу імперії.

Режим влади Катерини II характеризується як «*освічений абсолютизм*», який своєрідно поєднував заг. гасла і риторику європ. *Просвітництва* щодо адм. раціоналізму, але без їхньої соціально-реформістської складової. Через це політика Катерини II за своєю сутністю помітно відрізняється, напр., від «однойменної» австрійс. імп. *Йосифа II* Габсбурга. Протягом 18 ст. «європейські політичні ідеї» в офіц. сфері Росії служили переважно зміцненню ефективності держ. апарату, натомість популяризація їхніх ін. складових (соціальної критики та впровадження представницьких органів) у сусп. думці чи публікаціях зазнавала переслідувань, особливо після *Французької революції кінця 18 століття* та подальшої дестабілізації політ. системи Європи доби революц. та наполеонівських війн.

Після нетривалого правління і вбивства змовниками 1801 *Павла I*, який був схильним до авантюрних зовнішньополіт. планів (напр. похід рос. військ в Індію) та намагався скасувати наявні

компроміси з дворянством, укладені його матір'ю Катериною II, імператором став *Олександр I* (1801—25).

Царювання Олександра I позначилося важливими успіхами в зовн. політиці та суперечливими заходами у внутрішній. Більше ніж десять років європ. політики Рос. імперії пішли на участь в анти- та профранцузьких коаліціях і завершилися нападом військ франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта на Росію 1812. У ході *Війни 1812* франц. армія, хоча й зайняла Москву, зазнала нищівної поразки. 1813—14 рос. війська дійшли до Парижа (Франція). *Віденський конгрес 1814—1815* встановив новий порядок в Європі, скасувавши попередню систему, засновану на домінуванні Франції. Роль Рос. імперії у вирішенні європ. справ суттєво зросла, вона стала одним із гарантів дотримання на континенті принципів легітимізму та опору революц. рухам. Територіальним надбанням Р. стала більша частина етнічної Польщі («*Царство Польське*»). У результаті російсько-швед. війни 1808—09 до складу Рос. імперії включено Фінляндію («Велике князівство Фінляндське»), де було збережено станове представництво. Комплекс політ. прав жителів зх. приєднаних територій був помітно більшим, аніж у решти населення Рос. імперії, а самі вони мали автономний статус.



Державний герб Російської імперії. Середина 18 ст.

На півдні Рос. імперія набула максимального розширення в Пн. Причорномор'ї із набуттям *Бессарабії* (1812). Надалі зх. кордони д-ви суттєво не змінювалися до *Першої світової війни*. Здобуті території в Закавказзі були відрізаними від Росії народами Пн. Кавказу. Це спричинило тривалу Кавказ. війну (1817—64).

У внутр. політиці Олександр I поєднував інтерес до ліберальних реформ і адм. реорганізацій, конституційних експериментів (у Польщі та Фінляндії) із половинчатістю втілення таких проектів у самій Росії, часом відверто консервативними кроками. 1802 система колегій була замінена мін-вами. 1803—11 цар розглядав проекти істотної лібералізації держ. управління (реформи М.Сперанського), 1801 скасував практику роздачі казенних селян у приватне володіння. 1803 прийнято «Указ про вільних хліборобів», 1818 розглядалися, але не були реалізовані проекти скасування кріпосного права. Натомість 1810—17 почалася організація *військових поселень* під кер-вом О.Аракчеєва (скасовані лише 1857). 1819—20 відбулися масові бунти у військ. поселеннях, із 1820 почалися «бродіння» в армії, активізувалася діяльність таємних т-в у середовищі офіцерства. Драматичні події Війни 1812 та закордонного походу рос. армії 1813—14 сприяли політ. активізації елітних прошарків рос. гвардії, які сподівалися на конституційні реформи просвітницького характеру. 1816 був створений таємний *«Союз порятунку»*, 1818 — *«Союз благоденства»*, які переросли в Південне (1821) та Північне (1822) т-ва (див. *Декабристів рух*). За Олександра I їхня діяльність була відомою владі, але цілеспрямовано не переслідувалась. Раптова смерть імператора у грудні 1825 штовхнула декабристів на непідготовлені збройні виступи у Санкт-Петербурзі та на Київщині, які були придушені, а провідники руху згодом страчені.

На царюванні *Миколи I* позначився його драматичний початок, і надалі цей самодержець украй стримано ставився до можливих сусп. перетворень. Проте, всупереч поширеним стереотипам, Миколу I не можна вважати суцільною антитезою «ліберальному» Олександрові I. Практичні політ. кроки обох монархів були обережними, вкрай поступовими, не налаштованими на діалог із сусп-вом і спрямованими передовсім на стабілізацію режиму самодержавної монархії. Подолання наслідків виступу декабристів спричинило утворення 1826 Третього відділу Його Імператорської Величності канцелярії — таємної поліції, що мала на меті контроль сусп. настроїв (див. *Третій відділ*). Заг. ідеологією царювання Миколи I вважається «теорія офіційної народності» міністра нар. освіти С.*Уварова* («православ'я, самодержавство, народність»). У ній наголошувалося на одвічній вірності рос. народу правосл. вірі та монархії, а «народність» була евфемізмом, який позначав самодостатність рос. народу всупереч іноз. впливам.

Наступною помітною кризою стало *польське повстання 1830—1831*, яке було придушене; після цього було скасовано конституцію Царства Польського. Були також закриті Віленський ун-т та *Кременецький ліцей*, замість яких було засновано київ. Ун-т Святого Володимира. Опір революц. та нац. рухам не обмежувався кордонами Рос. д-ви: 1849 рос. війська відіграли провідну роль у придушенні угор. повстання проти *Габсбургів*. З ін. боку, низка адм. рішень щодо зміни становища *державних селян*, унормування відносин *поміщиків* і кріпаків, припинення процесу роздачі держ. селян привела до помітного ско-



«Селянський обід під час жнив». Картина роботи художника К. Маковського. 1871.

рочення частки кріпаків у структурі населення Росії.

У зовн. політиці чергові здобутки Росії в пд. і сх. напрямках (*російсько-турецька війна 1828—1829*, зростання впливу на Балканах) виявили очевидне послаблення Осман. імперії. «Східне питання» загострило суперечності між Росією та провідними д-вами Зх. Європи — Великою Британією та Францією. Наслідком конфлікту стала невдала Східна, або Кримська війна (див. *Кримська війна 1853—1856*), яка засвідчила військ. та технологічне відставання Рос. імперії. Поразка стала приводом для здійснення масштабних внутр. реформ сина Миколи I — «царя-визволителя» *Олександра II.*

Необхідність перетворень диктувалася потребою модернізації рос. сусп-ва та економіки за умов повільної *індустріалізації* та інфраструктурних змін, необхідності відновлення зовнішньополіт. престижу. «Велика реформа» 1861 запускала в дію механізм поступового відходу від кріпацтва як соціально-екон. інституту завдяки низці правових та адм. процедур (див. *Селянська реформа 1861*). Строкатість правових категорій селянства та регіональних особливостей правовідносин перетворили процес сел. реформи в Росії на тривале і суперечливе явище, в якому не останню роль відігравали політ. та нац. чинники. Реформа мала свої відмінності в Центр. Росії, Поволжі, на Закавказзі, у чорноземних регіонах, Литві, Білорусі та Правобереж. Україні. На ситуацію в останніх трьох регіонах вплинуло *польське повстання 1863—1864*, яке викликало репресії проти польс. *шляхти* і зміни в характері поміщицького землеволодіння. Рівність усіх соціальних верств перед законом зафіксувала *судова реформа 1864.* Відбувалися реформи освіти: початкової, середньої та університетської.

Наступними кроками стали реформи місц. самоуправління — *земська реформа 1864* та *міська реформа 1870.* Вони несли в собі ідею часткової децентралізації управління на локальному рівні через створення виборних органів. Місц. самоврядування опікувалося питаннями оподаткування, інфраструктури, просвіти; ієрархія виборних органів не піднімалася вище губернії. За відсутності форм легальної політ. діяльності *земства* в Рос. імперії до 1905 залишалися публічними осередками громад. активності. Активізація сусп. полеміки за заг. лібералізації часів Олександра II привела до формування інституту громад. думки, активізації публіцистики, формування в Росії суспільно-політ. течій, проникнення із Зх. Європи модерних, зокрема радикальних, політичних ідеологій.

Невід'ємною складовою модернізації стали *військові реформи 1860—1870-х років*, які торкалися комплектування, організації та озброєння рос. армії. Одночасно, за умов тимчасової ізоляції на Заході, Росія спрямувала свою експансію в ін. напрямках: 1864 було придушено тривалий опір північнокавказ. народів, унаслідок тривалих воєнних експедицій 1865—81 була завойована більша частина Туркестану. Територія Рос. імперії суттєво зросла, але екон. та політ. доцільність цих приєднань (особливо Середньої Азії) досі лишається дискусійною. Традиційно також викликає суперечливі оцінки продаж Олександром II 1867 Рос. Америки (Аляски) Сполученим Штатам Америки, який становить єдиний приклад свідомого скорочення території Рос. д-ви. Втім очевидною була нездатність Росії контролювати і захищати цю надто віддалену територію.

Зміна політ. ситуації в Європі після утворення Нім. імперії 1871 дала змогу Росії відновити воєнно-політ. активність в європ. напрямку, зокрема на Балканах. Успішна *російсько-турецька війна 1877—1878*, попри обмеження ін. великими д-вами її здобутків, відновила впливову роль Рос. імперії в міжнар. відносинах.

У 1860-ті рр. в Росії почали поширюватися протестні та революц. групи (див. *Народники*, *Анархізм*, *Марксизм як ідеологічна течія*), які прагнули радикальної зміни сусп. устрою. Вони сформували рос. революц. традицію, займалися агітацією і зазнавали репресій з боку влади. Із серед. 1860-х рр. у цьому середовищі поширилася терористична діяльність, спрямована переважно проти вищих урядовців та чиновників, монарха. 1881 внаслідок теракту орг-ції *«Народна воля»* загинув Олександр II.

Питання щодо того, наскільки успішно «лібералізувалася» Рос. імперія за доби «великих реформ», ставить проблему щодо самих меж лібералізації, які б імперія витримала, не втративши підстав своєї легітимності та стабільності. Проблема успішності (або необхідності) ліберальних реформ у Росії лишається традиційно дискусійною в історіографії, особливо з урахуванням істор. досвіду 20 ст. Парадокс соціально-політ. розвитку Рос. імперії полягав у тому, що підтримання стабільності та статусу великої д-ви вимагало навздогінної модернізації, тобто інституціональних екон. змін, які наслідували модель розвитку провідних зх. д-в. Проте екон. та технологічні трансформації вимагали від д-ви ініціювати такі соціальні зміни, які об'єктивно змінювали своєрідну соціальну структуру рос. сусп-ва та його систему цінностей. Розширення мережі освіти, формування різночинної інтелігенції, «вільних професій» та тех. фахівців, *урбанізація*, зростання бурж. прошарків, активізація міграцій та соціальна мобільність населення піддавали випробуванню інститути традиційного сусп-ва — самодержавну монархію, Церкву, імперську д-ву. З ін. боку, повільні темпи цієї модернізації робили опозиційними усталеним структурам лише незначні відсотки населення з новопосталих верств «європейської культури». Росія залишалася

«Провінція. 1830-ті роки». Картина роботи художника М. Добужинського. 1907—1909.



переважно традиційною, аграрною, сел. країною; такі соціальні реалії давали імперській владі достатньо простору для адм. маневрів і непоступливості ліберальній «громадській думці».

Загибель Олександра II дала привід його спадкоємцю *Олександру III* та консервативній частині вищого чиновництва припинити процес реформ, а частину з уже впроваджених суттєво обмежити. У подальшому уряд одночасно долав вади сел. реформи, робив перші кроки в галузі фабричного законодавства, посилював поліцейський контроль і цензуру, збільшував дворянські привілеї, провадив протекціоністський захист внутр. ринку. Надалі до 1905 внутр. ситуація Рос. імперії характеризується посиленням консервативних тенденцій, активізацією конфесійної (правосл.) політики, загостренням нац. питання (зокрема єврейс.), але при тому послабленням протестних настроїв і припиненням терористичної активності аж до поч. 20 ст.

Із 1860—70-х рр. одним із чинників, що потенційно дестабілізували імперію, разом із зростанням радикалізму, стало поширення модерного етнічного *націоналізму* — актуалізація в Росії «національного питання». Протягом 19 ст. системно нерозв'язним для рос. адміністрації виявилося «польське питання», коли інкорпорація частини країни з істор. державністю, попри всі можливі поступки для її еліти, не принесла очікуваної лояльності та призвела до двох масштабних повстань (1830—31 і 1863—64). А потім розвиток польс. сепаратизму показав приклад переходу від «станового націоналізму» шляхти до широкого національно-визвол. руху. На кінець 19 ст. ідеї модерного націоналізму поширилися й серед ін. народів, у яких формувався прошарок інтелігенції: фінів, українців, литовців, латишів, естонців, білорусів, грузинів, вірмен, кримських і волзьких татар. Нац. принцип ламав звичну станову структуру, на яку спирався імперський консенсус Романових, а етнічні межі заперечували адм. межі губерній: здавна представлені нім. дворянством три прибалт. губернії могли значною частиною їхнього населення сприйматися вже не як Ліфляндія, Естляндія та Курляндія, а як Естонія та Латвія. У деяких регіонах (Пн. Кавказ, Поволжя, Середня Азія) конфесійні та традиційні ідентичності виступали замінниками європ. націоналізму в опорі імперському контролю. Специфіка положення євреїв у «смузі осілості» та поза нею спричиняла чимало приводів для міжетнічних конфліктів. Проте «єврейське питання» набуло відмінного від ін. «національних питань» характеру, бо дисперсний характер розселення робив євреїв меншиною за будь-яких обставин, а через це — зручним об'єктом для зосередження соціальної та ксенофобної неприязні. Поширення антисемітизму стало одним із проявів становлення рос. націоналізму та спроби «націоналізації» імперії Романових.

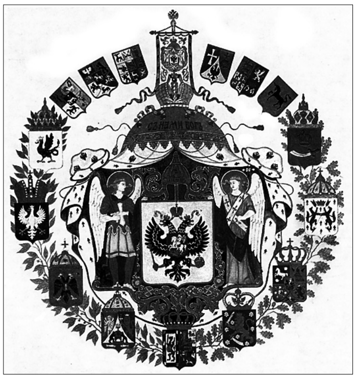
Пам'ятник «Тисячоліття Русі» у Великому Новгороді, споруджений у 1862 на честь легендарної річниці «закликання» варягів на Русь. Скульптори М. Мікешин, І. Шрьодер, архітектор В. Гартман. Фото 1862.



Доба Олександра III та *Миколи II* позначилася тенденцією посилити в опорі ідеологічній опозиції самодержавству етнічні рос. витоки та характер державності Рос. імперії, змінивши засади її легітимності з династичної поліетнічної д-ви феод. часів на модерну нац. д-ву росіян. Сусп. полеміка між *консерватизмом* і реформаторством, «почвенничеством» и «западничеством» могла набувати ін. тлумачення: традиційні цінності та пріоритети триєдиного правосл. «російського народу» (який складався із трьох «племен» — великоросів, малоросів та білорусів) — і ворожа позиція різних «*інородців*» (останній термін набув розширеного тлумачення у публічній полеміці). Сприяв загостренню великодерж. та шовіністичних настроїв заг. ідеологічний клімат доби *імперіалізму*, коли активізувалася конкуренція між європ. великими державами-імперіями. Щоправда, одні д-ви мали «заморські колонії», а інші (такі, як Росія або *Австро-Угорщина*) — континентальні, що ускладнювало локалізацію «метрополії». Ця ситуація пояснює ставлення рос. держ. адміністрації до «українського питання», яке через вузьку соціальну базу укр. нац. руху до часу не несло помітної загрози Рос. імперії. Осн. загроза укр. руху полягала не в його радикальності, а в запереченні концепції триєдиної рос. нації, тобто він становив загрозу «общерусскому единству». Навіть за часів лібералізації Олександра II культурно-мовні прояви українськості були обмежені *Валуєвським циркуляром 1863* та *Емським актом 1876* не через сепаратизм, ворожість або «інородськість» малоросів, а навпаки — через їхню близькість до великоросів.

Соціальна стабільність Рос. імперії порушилася 1901—03, коли внаслідок екон. кризи активізувався робітн. рух, поширилися сел. заворушення. Експансія на Далекому Сх. та в Китаї призвела до сутички з Японією та невдалої для Росії *російсько-японської війни 1904—1905*, територіальних втрат (Курильські о-ви та Пд. Сахалін). Соціальне невдоволення вилилося в *революцію 1905—1907.* Микола II був змушений проголосити *конституційну монархію*, дозволити політ. партії та скликати *Державну думу Російської імперії.* З відновленням держ. контролю за ситуацією в країні виборче законодавство стало менш демократичним. Намаганню подолати аграрне перенаселення, малоземелля та сприяти капіталіст. перетворенням у рос. селі послужила *Столипінська аграрна реформа*.

За винятком втрат після поразки від Японії, територіальне зростання Рос. імперії тривало до 1914, коли її протекторатом став Урянхайський край (сучасна Республіка Тива (Тува), РФ). 1904—07 закріпилася участь Рос. імперії у воєнно-політ. союзі із Фран-



Великий державний герб Російської імперії. 1882.

цією та Великою Британією (*Антанта*), суперечності якого із Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) призвели до I світ. війни. Глобальний конфлікт розпочався 1914. Плани Рос. імперії передбачали: приєднання тих польс. та укр. земель, які після поділів Речі Посполитої відійшли не до Росії, а до Німеччини та Австро-Угорщини; домінування серед слов'ян. країн та на Балканах; завоювання чорномор. проток. Перебіг воєнних дій засвідчив обмеженість потенціалу рос. армії. Після перемоги в *Галицькій битві 1914*, поразок у Східнопрусському прориві 1914 та *Горлицькій битві 1915* і частково успішного *Брусиловського прориву 1916* Сх. фронт стабілізувався. Війна призвела до крайнього напруження сил усіх воюючих д-в. До зими 1916/17 внаслідок величезних військ. витрат, відірваності від підтримки зх. союзників, значно збільшених військ. перевезень і мобілізації мільйонів селян в армію в Росії різко загострилося продовольче питання, особливо в столиці імперії. Труднощі, які наростали, спричинилися до проявів масового невдоволення практично всіх прошарків сусп-ва: селян, робітників, солдатів, інтелігенції, вищої аристократії. Внаслідок Лютневої революції 1917 в Петрограді Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до Тимчасового к-ту Держ. думи, який сформував *Тимчасовий уряд* на чолі з кн. Г.Львовим (згодом — О.*Керенським*). Рос. монархія припинила своє існування.

На розвиткові рос. к-ри імперської доби позначилися ті суперечності, які були загалом властиві цивілізаційним трансформаціям Росії модерних часів: поступове розгортання різних сфер і жанрів зх. к-ри зі збереженням потужних цивілізаційних особливостей та традиційних форм рос. к-ри. Наслідком цього стали як визначні універсальні, визнані в усьому світі, здобутки рос. к-ри і науки, так і елементи «культурного розколу» сусп-ва (прошарки «європейської» та традиційної к-ри), складні стосунки самодержавної влади з інтелігентними верствами, тривалі дискусії в середовищі освічених прошарків із приводу «цивілізаційного вибору» («*західники*» та «слов'янофіли»; див. *Слов'янофільство*), які набували як теоретичного, так і соціального або ж політ., характеру.

Післяпетровська доба 18 ст. стала результатом і подальшим втіленням ідей Петра I в сенсі вестернізації культ. сфери, посилених новими зх. ідеологічними віяннями, — зокрема Просвітництвом. Розвиток прикладних і теор. царин науки відбувався в Академії наук, академічному *Петербурзькому університеті* та ініційованому М.*Ломоносовим Московському університеті* (1755). Середня та вища освіта мала вузький становий дворянський характер. Значною є роль М.Ломоносова й у формуванні сучасної рос. літ. мови, поряд з ін. класиками поетичного жанру — В.Тредіаковським, В.*Капністом*, кн. А.Кантеміром; помітний розвиток прози припав уже на 19 ст. — «золотий вік російської культури». Водночас бурхливий розвиток у 1770—80-х рр. публіцистики, книгодрукування та перекладу обмежувався репресіями влади. Найвизначнішими представниками нової рос. історіографії стали, окрім М.Ломоносова, В.*Татіщев* та згодом М.*Карамзін.*

Свідоцтвом розвитку живопису, скульптури та арх-ри стало утворення 1757 Академії красних мист-в. Визначними представниками нових жанрів світського живопису стали О.Антропов, Д.Г.*Левицький*, В.*Боровиковський.* У царині арх-ри до 1760-х рр. домінував стиль європ. *бароко* (див. В.*Растреллі*), який до серед. 19 ст. заступив *класицизм* (М.Казаков, І.Старов, Дж.Россі та ін.).

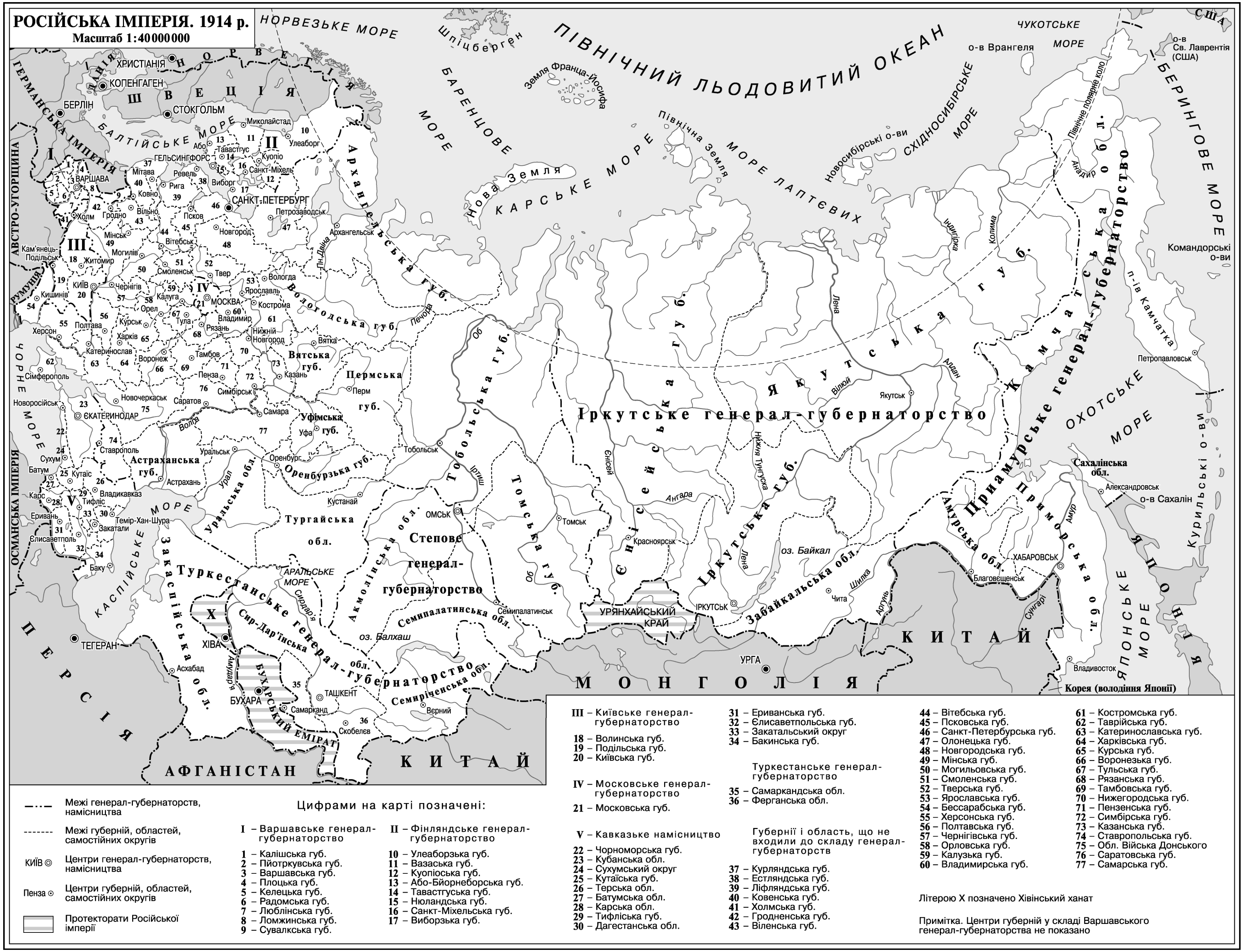
У 19 ст. рос. висока к-ра стала однією з найбільш розвинутих у світі і здобула свого внутр. «споживача» у сформованому прошарку «європейської культури». Позначила завершення формування літ. рос. мови творчість О.*Пушкіна*, М.Лермонтова та М.*Гоголя*. У 2-й пол. 19 ст. твори Л.*Толстого* та Ф.Достоєвського здобули всесвітнє визнання.

Рос. наука 19 — поч. 20 ст. позначилася низкою фундаментальних здобутків у хімії (О.Бутлеров, Д.Менделєєв), медицині та фізіології (С.Боткін, М.*Пирогов*, І.Павлов), фізиці (О.Столєтов), інженерії та електротехніці (П.Яблочков, О.Можайський, І.Попов).

Російська Республіка — назва Росії, проголошена постановою Тимчасового уряду від 14 (1) вересня 1917. Де-факто Росія стала *республікою* після зречення Миколи II 15 (2) березня 1917.

Тимчасовий уряд — вищий орган виконавчої та законодавчої влади Республіки — був покликаний керувати країною до скликання *Всеросійських Установчих зборів*. Представниками центр. влади на місцях були комісари (див. також *Губернські комісари*). Також існувала Тимчасова рада Рос. Республіки — тимчасовий парламент (Передпарламент). Він мав бути законодавчим органом до скликання Всерос. Установчих зборів, але фактично слугував лише дорадчим органом при Тимчасовому уряді; врешті тимчасовий парламент був розпущений Радою нар. комісарів.

Вихідна нестабільність Тимчасового уряду обумовлювалася паралельною активністю Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів, яка перепідпорядковувала собі війська петрогр. гарнізону. Ситуація «двовладдя» характеризувалася конкуренцією між Тимчасовим урядом і його комісарами, які намагалися дотриматися легітимної процедури переходу влади, з одного боку, та, радами, утвореними під час революції радикальними лівими партіями, — з другого. Заг. демократизація, амністія і спалах злочинності, скасування поліції та ін. «репресивних» правоохоронних



РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ. 1914 р.
Масштаб 1:40 000 000
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Іркутське генерал-губернаторство
Приамурське генерал-губернаторство
Степове генерал-губернаторство
Туркестанське генерал-губернаторство
ПЕРСІЯ
АФГАНІСТАН
КИТАЙ
МОНГОЛІЯ
ЯПОНІЯ
Корея (володіння Японії)
Межі генерал-губернаторств, намісництва
Межі губерній, областей, самостійних округів
КИЇВ – Центри генерал-губернаторств, намісництва
Пенза – Центри губерній, областей, самостійних округів
Протекторати Російської імперії
Цифрами на карті позначені:
I – Варшавське генерал-губернаторство
1 – Калішська губ.
2 – Пйотрkувська губ.
3 – Варшавська губ.
4 – Плоцька губ.
5 – Келецька губ.
6 – Радомська губ.
7 – Люблінська губ.
8 – Ломжинська губ.
9 – Сувалкська губ.
II – Фінляндське генерал-губернаторство
10 – Улеаборзька губ.
11 – Вазаська губ.
12 – Куопіоська губ.
13 – Або-Бйорнеборська губ.
14 – Таваастгуська губ.
15 – Нюландська губ.
16 – Санкт-Міхельська губ.
17 – Виборзька губ.
III – Київське генерал-губернаторство
18 – Волинська губ.
19 – Подільська губ.
20 – Київська губ.
IV – Московське генерал-губернаторство
21 – Московська губ.
V – Кавказьке намісництво
22 – Чорноморська губ.
23 – Кубанська обл.
24 – Сухумський округ
25 – Кутаїська губ.
26 – Терська обл.
27 – Батумська обл.
28 – Карська обл.
29 – Тифліська губ.
30 – Дагестанська обл.
31 – Єриванська губ.
32 – Єлисаветпольська губ.
33 – Закатальський округ
34 – Бакинська губ.
Туркестанське генерал-губернаторство
35 – Самаркандська обл.
36 – Ферганська обл.
Губернії і область, що не входили до складу генерал-губернаторств
37 – Курляндська губ.
38 – Естляндська губ.
39 – Ліфляндська губ.
40 – Ковенська губ.
41 – Холмська губ.
42 – Гродненська губ.
43 – Віленська губ.
44 – Вітебська губ.
45 – Псковська губ.
46 – Санкт-Петербурська губ.
47 – Олонецька губ.
48 – Новгородська губ.
49 – Мінська губ.
50 – Могильовська губ.
51 – Смоленська губ.
52 – Тверська губ.
53 – Ярославська губ.
54 – Бессарабська губ.
55 – Херсонська губ.
56 – Полтавська губ.
57 – Чернігівська губ.
58 – Орловська губ.
59 – Калузька губ.
60 – Владимирська губ.
61 – Костромська губ.
62 – Таврійська губ.
63 – Катеринославська губ.
64 – Харківська губ.
65 – Курська губ.
66 – Воронезька губ.
67 – Тульська губ.
68 – Рязанська губ.
69 – Тамбовська губ.
70 – Нижегородська губ.
71 – Пензенська губ.
72 – Симбірська губ.
73 – Казанська губ.
74 – Ставропольська губ.
75 – Обл. Війська Донського
76 – Саратовська губ.
77 – Самарська губ.
Літерою X позначено Хівінський ханат
Примітка. Центри губерній у складі Варшавського генерал-губернаторства не показано

органів спричинили бурхливу громад. активність, радикалізацію сусп. настроїв, занепад дисципліни в армії і масове дезертирство, утворення локальних осередків влади та крайового представництва, зокрема на «національних окраїнах». До числа останніх можна зарахувати й *Українську Центральну Раду*. Відбулася швидка політ. поляризація, яка спричинила низку криз: квітневу урядову (утворення коаліції меншовиків та есерів), червневу (конфлікт з анархістами в Петрограді), липневу (збройний виступ більшовиків, питання про укр. автономію та українізацію в армії, зміна урядової коаліції), серпневу—вересневу (виступ генерала від інфантерії Л.*Корнілова*, чергова зміна коаліції, утворення «Директорії»).

Стало очевидним, що Тимчасовий уряд неспроможний контролювати ситуацію в країні; це створило умови для захоплення влади радикалами. Після осінньої «*більшовизації рад*» у столиці та провідних центрах ситуація дала можливість *Російській соціал-демократичній робітничій партії* (*більшовиків*) на чолі з В.*Леніним* 7 листопада (25 жовтня) 1917 здійснити в Петрограді переворот. Тимчасовий уряд було повалено.

Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР, іноді також вживалося Російська РФСР, Російська Федерація, Росія) — назва Рос. Федерації до 25 грудня 1991, запроваджена *Конституцією СРСР 1936* і Конституцією РРФСР 1937. До цього, з 19 липня 1918, — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (перші вживання назви — з лютого 1918). 25 грудня 1991 РРФСР було офіційно перейменовано на Рос. Федерацію. До 12 березня 1918 столицею був Петроград, потім — Москва.

РРФСР — д-ва, створена в результаті *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* (у рад. історіографії за цією подією закріпилася назва «Велика Жовтнева соціалістична революція»). Тут вперше у світі намагалися реалізувати проект побудови комуніст. сусп-ва. Після утворення 1922 Союзу Рад. Соціаліст. Республік (див. *СРСР*) і по 1991 РРФСР, маючи статус союзної республіки, була найбільшою за площею, населенням та екон. потужністю серед рад. республік. На її частку припадало три чверті території і понад половина населення, дві третини промислової та близько половини с.-г. продукції Рад. Союзу.

Росія під час Громадянської війни. У ході подій 1917 на території Рос. Республіки постановою *Другого Всеросійського з'їзду Рад 1917* було проголошено Рос. Рад. Республіку. У січні 1918 відбувся 3-й Всерос. з'їзд Рад, на якому була схвалено «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Цей документ проголосив Росію «Республікою Рад», яка «засновується на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік». Таким чином унітарну д-ву було перетворено на федерацію. Рос. рад. д-ва називалася в початковий період по-різному: Росія, Рос. Республіка, Рос. Федеративна Республіка, Рад. Республіка Росії, Рад. Робітничо-Сел. Республіка, Робітничо-Сел. Республіка Рад. За Конституцією 1918 вона отримала назву «Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка».

У період до лютого—березня 1918 рад. владу було встановлено на більшій частині території колиш. імперії. Але через розгортання опору більшовицькому режиму та просування нім. військ (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*) в період із жовтня 1917 по липень 1918 більшовицька д-ва переживала тривалий процес юрид. оформлення. До 20 квітня 1918 не було офіційно затвердженого держ. прапора, до 19 липня 1918 — конституції і герба, у різних держ. документах сама д-ва іменувалася по-різному, в адм.-тер. устрої «федерації» була цілковита плутанина. Часто на одній території одночасно діяли кілька рад «робітничих», «солдатських» або «селянських» депутатів в будь-якому поєднанні та ін. революц. органи влади на кшталт революц. військ. рад, виконавчих к-тів та ін., які часто ігнорували рішення один одного. Окремі губернії чи нац. області проголошували себе незалежними «радянськими республіками». Однак такі явища мали тимчасовий характер та були пов'язані з воєнним часом; через це осн. унормування відносин між центром та суб'єктами федерації, визначення початкового числа суб'єктів належать до пізніших років.

Осн. збройна боротьба за владу в період Громадян. війни велася між Робітничо-сел. Червоною армією більшовиків і збройними силами *Білого руху*, що отримало відображення в іменуванні осн. сторін конфлікту «червоними» та «білими». Обидві сторони на період до повної своєї перемоги і заспокоєння країни здійснювали політ. владу через диктатуру. Подальші цілі проголошувалися такі: з боку червоних — побудова комуніст. сусп-ва (як у Росії, так і поза нею, через активне роздмухування «світової революції»); з боку білих — скликання нових Установчих зборів, з передачею на їхній розсуд вирішення питання про політ. устрій Росії.

Характерною особливістю Громадян. війни була готовність усіх її учасників широко застосовувати терор для досягнення своїх політ. цілей (див. також *«Воєнний комунізм»*). Складовою частиною Громадян. війни були збройна боротьба нац. окраїн колиш. Рос. імперії за свою незалежність (див., зокрема, *Громадянська війна в Україні 1917—1921*) і повстанський рух широких верств населення проти військ осн. протиборчих сторін. Спроби проголошення незалежності викликали відсіч як з боку «білих», які воювали за «єдину



Солдати-демонстранти Кексгольмського полку на Невському проспекті у Петрограді. Лютий—березень 1917.



«Советская Россия — осажденный лагерь». Плакат роботи художника Д. Моора. 1919.

і неділиму Росію», так і з боку «червоних», що бачили в зростанні націоналізму загрозу завоюванням революції. Більшовики в будь-якому разі прагнули нав'язати рад. модель розвитку навіть тим країнам, які не входили до складу Рос імперії.

Громадян. війна супроводжувалася військ. інтервенцією країн Четверного союзу (1918), Антанти (1919), Польщі (1920). Війна велася на території не лише колиш. Рос. імперії, а й сусідніх д-в — відновленої Польщі (див. *Польсько-радянська війна 1919—1920*), Ірану, Монголії та Китаю. Підсумками Громадян. війни стали захоплення більшовиками влади на осн. частині території колиш. Рос. імперії, визнання незалежності Польщі, Литви, Латвії, Естонії та Фінляндії (втрачені були ще Карська обл. у Вірменії та Бессарабія), відновлення контролю над Далекосх. Республікою, а також створення на підконтрольній більшовикам території Російської, Української, Білоруської та Закавказької радянських республік. У процесі утворення «національних радянських республік» зв'язок між ними та РСФРР формально визначався як «воєнно-політичний союз» і регулювався двосторонніми договорами.

Голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький під час першотравневого параду на Красній площі у Москві. Початок 1920-х рр.



Незважаючи на відступ білих армій з Росії (евакуація армії генерал-лейтенаната П. *Врангеля* в жовтні 1920 із Криму), в істор. перспективі Білий рух не припинив своєї діяльності: опинившись у вигнанні, його прихильники продовжили вести боротьбу проти більшовизму як у радянській Росії, так і за її межами.

Бл. 2 млн осіб, що не поділяли ідеології більшовицького режиму, емігрували; від боїв, голоду, терору та епідемій загинуло, за різними оцінками, від 8 до 13 млн осіб. Значна частина економіки країни була зруйнована, пром. вир-во впало до 4—20 % у порівнянні з 1913, а сільськогосподарське — скоротилося на 40 %.

Росія у складі СРСР. 30 грудня 1922 1-й з'їзд Рад СРСР затвердив в основному Декларацію і Договір про утворення СРСР, за яким РСФРР об'єднувалася з УСРР, Білорус. СРР і *Закавказькою Федерацією* в єдину д-ву — СРСР. Пізніше договір був включений до Конституції СРСР, прийнятої 31 січня 1924 2-м з'їздом Рад СРСР. Після входження до складу СРСР кордони Росії не раз змінювалися. Загалом територія РРФСР за час існування Рад. Союзу зменшилася приблизно на третину. 1924—25 було проведено «національно-державне розмежування» в Середній Азії, в результаті якого з Туркестанської Автономної СРР, що входила до складу РСФРР, а також Бухарської СРР і Хорезмської СРР були утворені Узбецька і Туркменська СРР, Таджицька Автономна СРР (із 1937 — Таджицька РСР) і Кара-Калпакська Автономна СРР у складі РСФРР (із 1937 — АРСР у складі Узбецької РСР). Утворені 1925 Казахська Автономна СРР і Киргизька Автономна СРР за Конституцією СРСР 1936 отримали статус союзних республік. Врешті, пд. кордоном Росії в Азії став сучасний кордон із Казахстаном і Киргизстаном.

З формальної точки зору РСФРР вважалася лише однією з рівноправних союзних республік, і такі суттєві зміни кордонів Росії (набагато масштабніші, аніж, напр., зміни кордонів УРСР або Грузин. РСР) можуть сприйматися як прояв «неприязні» або сваволі «союзного центру»; проте вони є лише ілюстрацією особливого становища Росії в СРСР. У ході Громадян. війни «національні радянські республіки» проголошувалися під впливом воєнно-політ. кон'юнктури на територіях, зайнятих рос. Червоною армією, і згідно з політ. рішеннями кер-ва РКП(б). Утворення «національних компартій», які очолювали відповідні «національні радянські республіки», також було результатом рішень рос. більшовицького кер-ва. Із цієї причини «воєнно-політичний союз радянських республік» можна вважати юрид. формальністю, необхідність дотримання якої вичерпала себе внаслідок завершення Громадян. війни й іноз. інтервенції та стабілізації більшовицького режиму.

На новому етапі формування рад. нац. політики (1921—22) серед парт. кер-ва велася дискусія: бути новій формі державності «союзною державою» або лише федерацією (у другому варіанті в тих же межах замість СРСР була б РСФРР). З огляду на необхідність наочного засвідчення розв'язання «національного питання» перемогла ідея «союзної держави», але її рос. складова навіть не отримала окремої парт. орг-ції, підпорядковуючись центр. органам РКП(б), ВКП(б) та КПРС. «Національні республіки», попри наявність адм. повноважень на своїй території, залишалися декоративними утвореннями, а тому їх створення (як середньоазіатських та Карело-Фінської), скасування (Карело-Фінської), зміна кордонів відбувалися не за місц. ініціативою, а відповідно до логіки внутр. та зовн. політики моск. центру. Деякі союзні та автономні республіки створювалися, зокрема, з метою виправдання можливої зовн. експансії в бік етнічно споріднених

регіонів або д-в (Карело-Фінська РСР, виокремлена зі складу Росії 1940—56, — для тиску на Фінляндію, а Автономна Молдав. СРР у складі УРСР — для тиску на Румунію, яка 1918—40 утримувала Бессарабію). Суто формальні чинники обумовлювали й адміністративно незручні кордони між республіками, наявність «напіванклавів» і «ексклавів» (переважно в Середній Азії та Закавказзі). До 1954 ексклавом був Крим, із 1945 — Калінінградська обл. У культ. сенсі вже з 1930-х рр. етнополіт. менеджмент союзного кер-ва спирався на різноманітні, але постійні стратегії *русифікації* нац. республік.

Показовою щодо «послідовності» формування поліетнічної державності є історія адм.-тер. устрою самої РСФРР в 1920—30-х рр. У ході численних змін кількості суб'єктів федерації, ієрархії звичайних та національних адм. одиниць, пересувань кордонів важко визначити якийсь єдиний принцип. 1923—29 відбувалося «укрупнення» адм.-тер. одиниць, утворених у часи Громадян. війни. Тоді були створені ті адм. регіони, які згодом усталилися: автономні республіки (АСРР) — Кримська, Якутська, Німців Поволжя, Чуваська, Карельська, Татарська, Башкирська, Дагестанська, Калмицька, Бурят-Монгольська, Казакська; краї — Нижегородський, Середньоволзький, Нижньоволзький, Північнокавказький, Сибірський, Північний, Далекосхідний; 6 областей; 14 автономних областей; 3 нац. округи. Автономні області та округи входили до складу країв та областей. 1930—44 відбувалося, навпаки, «розукрупнення». Великі регіони були розділені на дрібніші. 1936, із прийняттям нової Конституції, чимало країв було перетворено на області, утворено нові АРСР. Нові області з'являлися на основі колиш. губерній Рос. імперії, рідше — нових губерній РСФРР. Згодом 1943—44 були створені нові області на основі дореволюц. губерній, рад. губерній, а також абсолютно нові області (Великолуцька, Курганська, Кемеровська).

Завершення Громадян. війни змусило кер-во РКП(б) зосередитися на завданні відновлення економіки. Для цього довелося відмовитися від політики «воєнного комунізму» і 1921 запровадити деякі елементи ринку (див. *Нова економічна політика*), які принесли певні результати. Проте з осені 1923, і особливо після смерті В.Леніна (1924), у кер-ві країни розгорнулася гостра політ. боротьба за владу. Утвердилися авторитарні методи кер-ва, які використав *Й.Сталін* для встановлення режиму одноосібної влади. Із серед. 1920-х рр. почалося згортання непу, а потім — проведення т. зв. сталінської модернізації у формі форсованої індустріалізації і *колективізації сільського господарства*; жорстокі соціальні експерименти на селі мали наслідком масовий голод 1932—33 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*).

Після запеклої фракційної боротьби, яка тривала до кінця 1920-х рр., прихильники Й.Сталіна повністю підпорядкували собі структури ВКП(б). У країні був створений тоталітарний, суворо централізований політичний режим (див. *Тоталітаризм*, *Сталінізм*), який здійснював політику жорсткого ідеологічного контролю та масових репресій. (Докладніше про сутність та особливості режиму див. *СРСР*.)

У зовн. політиці СРСР скористався з кризи *Версальської системи міжнародних відносин*, взяв активну участь у перерозподілі сфер впливу в Європі. 1939 були укладені радянсько-нім. договори (у тому числі т. зв. *Пакт Молотова-Ріббентропа 1939*), відповідно до яких значна частина Сх. Європи визначалася як сфера впливу СРСР. На початку *Другої світової війни* 1939 відбулося приєднання до СРСР *Західної України* і Зх. Білорусі, що входили на той момент до складу Польщі. 1940 СРСР анексував Естонію, Латвію, Литву, Бессарабію (зайнята Румунією 1918) та *Буковину Північну*. Їх приєднання оформлялося «проголошенням радянської влади», «добровільним входженням» та «возз'єднанням». Були створені Молдав., Латв., Литов. і Естонська РСР, Зх. Україна та Зх. Білорусь були приєднані до відповідних РСР. Розв'язана СРСР *радянсько-фінляндська війна 1939—1940* завдала удару по міжнар. авторитету країни (СРСР був виключений із *Ліги Націй*). 31 березня 1940 з Карельської АРСР і анексованих у Фінляндії територій була утворена Карело-Фінська РСР (зі столицею в Петрозаводську; нині столиця Республіки Карелія, РФ).

22 червня 1941 Німеччина напала на Рад. Союз, порушивши договір про ненапад (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). Наприкінці осені 1941 рад. військам вдалося зупинити вторгнення і в грудні 1941 перейти в контрнаступ; визначальною подією стала *Битва під Москвою 1941—1942.* Проте влітку—восени 1942 противнику вдалося просунутися до Волги, захопивши величезну частину території країни. У грудні 1942 почався корінний перелом у війні: вирішальними стали *Сталінградська битва 1942—1943* і *Курська битва 1943.* У завершальний період війни (1944 — травень 1945) рад. війська звільнили від гітлерівців усю окуповану територію СРСР, а також країни *Центрально-Східної Європи.* Війна завершилася підписанням Акта про беззастережну капітуляцію Німеччини. Війна завдала величезних матеріальних та людських втрат: за офіц. рос. даними, загинуло 26,6 млн осіб. Водночас 1941—45 ряд народів та етнічних груп були депортовані з місць свого традиційного проживання за звинуваченням у *колабораціонізмі* (німці, крим. татари, греки, чеченці та ін.). У серпні—вересні 1945 СРСР згідно зі своїми зобов'язаннями перед *антигітлерівською коаліцією* взяв участь у розгромі Японії. 1944—47 до складу СРСР увійшли: Тувинська Нар. Республіка (яка отримала статус автономної області у складі РРФСР), пн. частина Сх. Пруссії (яка увійшла до складу РРФСР як Калінінградська обл.), Закарпаття (Закарпат. обл. УРСР), Печенга (увійшла в склад Мурманської обл.), Пд. Сахалін і Курильські о-ви (утворили Південносахалінську обл. у складі Хабаровського краю РРФСР). У той же час Бєлостоцька обл., частини Гродненської та Брестської областей Білорус. РСР, а також частини Львівської та Дрогобиць-

кої областей УРСР були передані Польщі.

Після перемоги у війні була здійснена демілітаризація економіки СРСР, її відбудова в районах, постраждалих від окупації. До 1950 пром. вир-во збільшилося на 73 % у порівнянні з довоєнним. Сільс. госп-во відновлювалося повільнішими темпами, з величезними труднощами і прорахунками (див. *Голод 1946—1947 років в УРСР*). Проте вже 1947 ситуація із продовольством поліпшилася, були скасовані картки на продукти харчування та пром. товари, проведена *грошова реформа 1947.* Паралельно продовжувалася практика масових репресій, депортацій, ідеологічних кампаній («ждановщина», «лисенківщина», боротьба з *«космополітизмом»*), придушення повстанського руху в Зх. Україні та Прибалтиці.

Відповідно до рішень *Кримської конференції 1945* та *Берлінської (Потсдамської) конференції 1945* СРСР установив контроль над відповідними окупаційними зонами в Німеччині та Австрії. У ряді країн Центрально-Сх. Європи почалося встановлення маріонеткових комуніст. режимів, в результаті чого був створений воєнно-політ. блок союзних СРСР д-в («соціалістичний табір»; див. *Варшавський договір 1955*). Відразу після закінчення світ. війни почався період глобальної політ. та ідеологічної конфронтації між СРСР та ін. соціаліст. країнами, з одного боку, і країнами Заходу — з другого (*«холодна війна»*), що супроводжувався гонкою озброєнь. Із 1949 СРСР володів ядерною зброєю.

Після смерті Й.Сталіна внаслідок боротьби угруповань парт. кер-ва до влади прийшов М.*Хрущов.* На XX з'їзді КПРС (1956) він виступив із критикою культу особи Й.Сталіна. Почалися реабілітація жертв репресій, ліквідація системи *Гулагу*, більше уваги стало приділятися соціальній сфері, розвиткові сільс. госп-ва, житлового буд-ва, легкої пром-сті. Політ. обстановка всередині країни стала більш м'якою (т. зв. відлига). Чимало представників інтелігенції сприйняли доповідь М.Хрущова як прояв лібералізації; з'явився *«самвидав»*, виникли дисидентські (опозиційні) рухи. Проте режим не зазнав сутнісних політ. змін.

Концентрація наук. і вироб. ресурсів на окремих напрямах науки і техніки дала змогу досягти значних успіхів: створено першу у світі атомну електростанцію (1954), запущено перший штучний супутник Землі (1957) і перший пілотований косміч. корабель із льотчиком-космонавтом (1961) та ін. У зовн. політиці цього періоду СРСР підтримував вигідні з точки зору інтересів д-ви політ. режими в різних країнах. 1956 війська СРСР взяли участь у придушенні антикомуніст. повстання в Угорщині. 1962 розбіжності між СРСР і США ледь не призвели до ядерної війни (Карибська криза). 1960 почалася конфронтація з Китаєм, яка розколола світ. комуніст. рух.

У територіальному складі РРФСР в хрущовський період відбулися такі зміни. 1954 Крим. обл. РРФСР передали до складу УРСР без уточнення статусу *Севастополя*, який був на той момент містом респ. підпорядкування РРФСР. Але статус «міст республіканського підпорядкування» не був чітко сформульованим; згодом у *Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978* Севастополь уже фігурує як місто респ. підпорядкування УРСР, а в Конституції РРФСР 1978 не згадується. 1955 до складу РРФСР повернули Клухорський р-н Грузин. РСР. 1956 пд. частину Джанібецького р-ну Західноказахстанської обл. Казахської РСР передали до складу Владимирського р-ну Астраханської обл. РРФСР. 1956 скасували Карело-Фінську РСР і відновили Карельську АРСР у складі РРФСР. 1957 відновили Чечено-Інгуську АРСР; до складу РРФСР повернули від Грузин. РСР гірські території, що до 1944 входили до складу цієї автономії. 1957 Печорський залізничний вузол Естонської РСР передали до складу РРФСР в обмін на 2 села Псковської обл. РРФСР. 1957 скасували кілька областей. Надалі до кінця існування СРСР закріпився такий адм.-тер. поділ РРФСР: 16 АРСР, 5 автономних областей, 49 областей, 6 країв, 10 автономних округів.

1964 М.Хрущова, звинуваченого у *«волюнтаризмі»*, було усунуто від влади, і КПРС очолив Л.*Брежнєв*, час урядування якого традиційно характеризується як «доба застою» (1964—85). Тоді ж сам період 1970—80-х рр. називали «епохою розвинутого соціалізму» (див. *Розвинутий соціалізм*). У цей час активізувалося освоєння Сибіру та Далекого Сх. (буд-во Байкало-Амурської магістралі, експлуатація великих родовищ нафти і газу), розпочався активний експорт енергоресурсів. Зовн. здобутки СРСР (успіхи в освоєнні космосу, розвиткові авіації, атомної енергетики, фундаментальних і прикладних наук, в системі соціального забезпечення, к-рі та спорті) відбувалися на тлі уповільнення темпів розвитку та екстенсивного характеру економіки, превалювання галузей *воєнно-промислового комплексу.* Врешті-решт неефективність рад. екон. моделі призвела до очевидного відставання у високотехнологічних і науковомістких галузях від провідних країн Заходу.

У внутр. політиці відбувся рішучий поворот у бік згортання залишків «відлиги». Органи держ. безпеки посилили боротьбу з інакомисленням та дисидентством. 1968 Рад. армія ввійшла до Чехословаччини, щоб придушити ліберальні політ. реформи (див. *«Празька весна» 1968*). Втім відносини із Заходом до 1979 характеризуються як «політика розрядки напруження». 1975 в Гельсінкі (Фінляндія) було підписано *Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі*, були укладені американо-рад. договори про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Але 1979 СРСР увів військ. контингент до Афганістану (див. *Афганська війна 1979—1989*), що призвело до закінчення «розрядки» і відновлення «холодної війни».

Після нетривалого кер-ва Ю.*Андропова* та К.*Черненка* 1985 ген. секретарем ЦК КПРС став М.*Горбачов.* 1985—86 він проводив т. зв. політику прискорення соціально-екон. розвитку, яка полягала у визнанні окремих вад існуючої системи та спробах виправити їх кількома великими

кампаніями адм. характеру — антиалкогольною кампанією, «боротьбою з нетрудовими доходами», запровадженням держприймання. 1987 кер-во країни розпочало масштабніші перетворення. Фактично новою держ. ідеологією була оголошена «перебудова» — сукупність екон. і політ. реформ (див. також *Перебудова в СРСР 1985—1991*). В її ході відбулися лібералізація суспільно-політ. життя, поширення свободи слова, спроби демократизації КПРС (політика «плюралізму» та «гласності»). Із 2-ї пол. 1989, після 1-го з'їзду нар. депутатів СРСР, різко загострилося політ. протистояння сил, які виступали за збереження соціаліст. шляху розвитку, і тих рухів, що пов'язували майбутнє країни з організацією життя на нових засадах. Почалися суперечки з питань майбутнього устрою Рад. Союзу, взаємин союзних і респ. органів держ. влади та управління. У союзних республіках виникли національно-демократ. рухи, частина з яких (зокрема в Прибалтиці) почали виступати за вихід зі складу СРСР. 18 квітня 1989 Литов. РСР задекларувала пріоритет респ. законодавства перед союзним, 28 липня 1989 аналогічний крок здійснила Латв. РСР. 11 березня 1990 Литов. РСР проголосила свою незалежність. У Закавказзі та Середній Азії спалахнули збройні міжнац. конфлікти.

На поч. 1990-х рр. перебудова зайшла в глухий кут. Суперечливі та невдалі кроки в економіці, зростаюча політ. криза позначили тенденцію до розпаду СРСР. У Москві розпочався конфлікт між М.Горбачовим та новообраним кер-вом РРФСР. 12 червня 1990 ВР РРФСР на чолі з Б.*Єльциним* проголосила Декларацію про держ. суверенітет РРФСР, яка передбачала пріоритет рос. законів перед союзними. Невдовзі аналогічні декларації були ухвалені в ін. республіках. 12 червня 1991 відбулися перші всенар. вибори Президента РРФСР, на яких переміг Б.Єльцин. Невдала спроба військ. путчу 19—21 серпня 1991 фактично позбавила М.Горбачова важелів влади, яка перейшла до кер-ва союзних республік, у т. ч. РРФСР. 24 серпня 1991 *Верховна Рада УРСР* ухвалила *Акт проголошення незалежності України*, підтверджений на *Референдумі Першого грудня 1991*. 8 грудня 1991 лідери Росії, України та Білорусі Б.Єльцин, Л.*Кравчук* та С.Шушкевич констатували, що СРСР як геополіт. реальність і суб'єкт міжнар. права більше не існує, та домовились про утворення Співдружності Незалежних Д-в (*Біловезька угода про створення СНД 1991*). 12 грудня 1991 ВР РРФСР ратифікувала цю угоду і денонсувала Договір про утворення СРСР 1922.

25 грудня 1991 М.Горбачов оголосив про свою відставку з посади Президента СРСР; усю повноту президентської влади в Росії отримав Б.Єльцин. 26 грудня 1991 Рада республік ВР СРСР визнала, що СРСР припинив існування.

Розвиток рос. рад. к-ри і науки ґрунтувався на здобутках і традиціях попередніх часів, але суттєво залежав від ідеологічного контролю тоталітарного режиму. Останній у своєму намаганні контролювати всі сфери сусп. життя виступав жорстким регулятором культ. процесів. Свободу творчості, властиву післяреволюційним 1920-м рр. (бурхливий розвиток різних форм худож. творчості, модерністських напрямів, вільних творчих об'єднань), заступили на поч. 1930-х рр. регламентація худож. напрямів та прагнення контролювати митців через мережу творчих спілок. Останні виступали партнером влади в реалізації ідеологічних кампаній та посередником у можливості доступу творів до аудиторії, стимулюванні або обмеженні діяльності авторів. Догматизація культ. сфери проявилася в офіц. пануванні стилю т. зв. соціаліст. реалізму та придушенні альтернативних форм творчості. Середовище творчої інтелігенції піддавалося регулярним репресіям, які підтримували «єдино вірну ідеологічну позицію».

Відносна лібералізація часів М.Хрущова активізувала творчий процес, який позначився новими здобутками рос. к-ри в царині поезії, літератури, мист-ва, публіцистики, «реабілітації» творчості репресованих авторів. Проте доба «шістдесятництва» завершилася новим ідеологічним тиском поч. 1970-х рр., який фактично поділив рос. к-ру на «офіційну» та «альтернативну». Сфера останньої стала наближеною до опозиційних творчих та політ. груп, дисидентського руху, втілюючись у «самвидаві» та ін. формах нелегального поширення.

Доба перебудови позначилася спалахом творчої свободи, мистецькими дискусіями, демократизацією творчих спілок та вихо-

Багатотисячний мітинг на Манежній площі у Москві на підтримку позиції голови Верховної Ради РСФРР Б. Єльцина. 10 березня 1991.



дом культ. сфери з-під контролю влади, помітним впливом діячів к-ри на стан сусп. думки. Проте кризові екон. явища спричиняли тимчасову втрату суттєвої держ. підтримки культ. сфери в Росії та розмивання пріоритетів культ. політики.

Попри усі суперечності культурного процесу та негативні політичні впливи рос. к-ра 20 ст. позначилася визначними здобутками у найрізноманітніших сферах: літературі, образотворчому та театральному мист-ві, кінематографії тощо. Цей потужний потенціал дає їй можливість у 21 ст., за нових істор. обставин, робити вагомий внесок у скарбницю світ. к-ри.

Розвиток науки за рад. доби позначений тими ж закономірностями ідеологічного контролю, які стосувалися й к-ри загалом. Доба сталінізму проявилася в репресіях щодо науковців гуманітарної та природничої сфери, що призводило до фактичного знищення цілих перспективних наук. напрямів (генетика, кібернетика) або стагнації наук. напрямів (філософія, економіка, історія, мовознавство). Із 1950-х рр. держ. пріоритет надавався підтримці прикладних, технологічних напрямів, зорієнтованих на підтримку обороноспроможності СРСР та ВПК. Визначні здобутки в освоєнні космосу, галузях фізики, хімії, озброєнь поєднувалися зі слабким впровадженням досягнень науково-тех. революції в соціальну, побутову та звичайну пром. сферу, зокрема з неспроможністю наздогнати передові країни Заходу в розвиткові та використанні комп'ютерних технологій.

Російська Федерація. Незалежний розвиток РФ розпочався з узгодження засад федеративного устрою. 31 березня 1992 республіки РФ, за винятком Татарстану і Чечні (Ічкерії), а також Інгушетії, підписали «Договір про розмежування предметів ведення і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації і органами влади суверенних республік у складі Російської Федерації». Це було необхідним для врегулювання конфлікту між загальнорос. законодавством і деклараціями про держ. суверенітет республік у складі Рос. Федерації. У той же день були підписані ще два договори щодо ін. видів автономних та адм. утворень. Усі три договори разом іменувалися «Федеративний договір». Ці положення запровадили осн. принципи федералізму в Росії.

Політ. розбудова д-ви супроводжувалася радикальними екон. реформами. 1 січня 1992 було скасовано держ. регулювання цін. Результатом цього стала ліквідація дефіциту споживчих товарів, але разом із тим розпочалися гіперінфляція і падіння життєвого рівня населення. Екон. реформи 1990-х рр. мали суперечливі наслідки, відбуваючись на тлі масштабного перерозподілу власності в країні та різкої поляризації доходів. 1993 була проведена конфіскаційна грошова реформа, в ході якої з грошового обігу Росії були вилучені казначейські білети Держ. банку СРСР. Реформа також вирішувала завдання з розділення грошових систем Росії та ін. країн СНД, які використовували *рубль* в якості платіжного засобу у внутр. грошовому обігу.

У 1-й пол. 1990-х рр. більшість підпр-в було приватизовано, але це не допомогло покрити величезний держ. борг. У серпні 1998 стався обвал курсу рубля по відношенню до провідних світ. валют. 17 серпня уряд Росії оголосив про припинення платежів за низкою зобов'язань. Дефолт 1998 суттєво погіршив становище громадян, однак падіння курсу рубля підвищило заг. конкурентоспроможність рос. економіки. Із 1999 в Росії розпочалося екон. зростання.

Політ. процеси 1990-х рр. характеризуються конфліктами гілок влади, намаганнями республік збільшити свої повноваження та війною на Пн. Кавказі. У жовтні 1993 відбувся конституційний конфлікт між президентом Б.Єльциним та кер-вом Верховної Ради. Остання була розпущена із застосуванням військ. сили. Після цього було прийнято низку указів президента, відповідно до яких нижчі за рівнем ради нар. депутатів також були розпущені або перетворені на регіональні та муніципальні парламенти; тим самим рештки рад. системи влади були остаточно скасовані. 12 грудня 1993 було прийнято чинну Конституцію РФ, яка встановила нові засади побудови рос. державності: отримував практичну реалізацію принцип поділу влади, усі рос. регіони отримували статус рівноправних суб'єктів федерації.

Оскільки уряд Чеченської Республіки (Республіки Ічкерія) фактично і юридично не визнавав входження до РФ, у грудні 1994 на територію автономії ввійшли федеральні війська. Розпочався Чеченський конфлікт (або перша Чеченська війна). Воєнні дії забрали десятки тисяч жертв і виявили слабку легітимність рос. д-ви в мусульманських спільнотах Пн. Кавказу. Цей конфлікт спричинив поширення реліг. екстремізму та практики терористичних актів поза зоною бойових дій. 1996 невдалі для федеральних сил воєнні дії завершилися підписанням тимчасових Хасав'юртівських угод.

3 липня 1996 Б.Єльцин був обраний президентом РФ на другий термін, але його незадовільний стан здоров'я, екон. криза та суттєве послаблення сусп. підтримки змушували здійснювати постійні урядові та кадрові зміни в пошуці наступника. Помітною подією того часу став Союз Росії та Білорусі (2 квітня 1997; із 8 грудня 1999 — Союзна Д-ва Росії та Білорусі), практична реалізація якого надалі відбувається вкрай повільно.

Наприкінці 1999 після низки терористичних актів, зокрема в Москві, у Чечні було розпочато «контртерористичні операції» (друга Чеченська війна). Жорсткіший курс сприяв популярності тодішнього голови уряду В.Путіна. 31 грудня 1999 Б.Єльцин подав у відставку, призначивши В.Путіна виконуючим обов'язки глави д-ви. У лютому 2000 відбувся штурм рос. військами Грозного (столиця Чеченської Республіки, РФ), і згодом федеральні сили в цілому встановили контроль над республікою.

6 травня 2000 В.Путін був обраний президентом РФ. Провідними напрямами внутр. політики 2000-х рр. стала низка реформ:

РОСІЯ. 2012 р.
Масштаб 1:40000000



Межі політико-адміністративних одиниць РФ:	Центри політико-адміністративних одиниць РФ:
–·–·– республік	УФА ⊙ республік
- - - - країв, областей, автономної області, автономних округів	Майкоп ⊙ країв, областей, автономної області, автономних округів

Арабськими цифрами на карті позначені політико-адміністративні одиниці РФ:

1 – Респ. Адигея
2 – Карачаєво-Черкеська Респ.
3 – Кабардино-Балкарська Респ.
4 – Респ. Калмикія
5 – Респ. Північна Осетія-Аланія
6 – Респ. Інгушетія
7 – Чеченська Респ.
8 – Респ. Дагестан
9 – Респ. Мордовія
10 – Респ. Чувашія
11 – Респ. Марій-Ел (Марійська Респ.)
12 – Удмуртська Респ.
13 – Респ. Татарстан
14 – Респ. Хакасія
15 – Краснодарський край
16 – Ставропольський край
17 – Ленінградська обл.
18 – Новгородська обл.
19 – Нижегородська обл.
20 – Ростовська обл.
21 – Свердловська обл.
22 – Єврейська автономна обл.

Римськими цифрами позначені держави:

I – Чехія
II – Словаччина
III – Угорщина
IV – Молдова
V – Литва
VI – Латвія
VII – Естонія
VIII – Грузія
IX – Вірменія
X – Азербайджан

Скорочення:
АО – автономний округ
Респ. – республіка

податкова, земельна, пенсійна, банківська, монетизація пільг, реформи трудових відносин, електроенергетики і залізничного транспорту. Одночасно здійснювалися кроки у напрямку «посилення вертикалі влади»: зміцнення центральної (федеральної) і ослаблення регіональної при пріоритеті виконавчої влади. Було здійснено адм. реформу, що запровадила систему 7-ми федеральних округів, керованих представниками президента; скасовано виборність губернаторів. Із 2003 більшість у парламенті РФ складає пропрезидентська партія «Єдина Росія». Загалом ці тенденції сприяли зміцненню політ. впливу центр. федеральних властей, але викликали критику опозиції та міжнар. правозахисних орг-цій з причини посилення елементів авторитаризму, надмірного впливу силових відомств, спецслужб, обмеження діяльності громад. орг-цій та свободи слова.

Подорожчання світ. цін на енергоносії дало можливість достроково сплатити держ. борги РФ та перетворити енергетичний чинник на один із вагомих інструментів зовн. політики. Із 2006 формується офіц. ідеологія «суверенної демократії», яка стала втіленням активізації самостійної міжнар. ролі РФ. Загалом цей курс був підтриманий населенням завдяки стабілізації ситуації в країні та зростанню життєвого рівня.

Після інавгурації 8 травня 2008 нового президента РФ Д.Медведєва спадковість політ. курсу Росії збереглася, оскільки В.Путін одразу був призначений на посаду голови уряду, яку й обіймав під час усього терміну повноважень Д.Медведєва. У цей період осн. проблемами РФ були подолання наслідків екон. кризи 2008—10 та збройний конфлікт із Грузією із приводу Пд. Осетії (російсько-грузин. війна 2008). На президентських виборах 4 березня 2012 знову був обраний В.Путін, однак при тому перебіг виборчої кампанії засвідчив зростання опозиційних настроїв.

Українці в Росії. У РФ українці складають одну з найбільших етнічних груп (3-тє місце після росіян і татар); за даними перепису населення 2002, їхня чисельність сягає 2,9 млн осіб або 2,02 % населення. Ці цифри характеризують офіц. самоідентифікацію громадян РФ, які вказують своє укр. походження; за неофіц. даними, у Росії проживають або перебувають бл. 10 млн етнічних українців. Частина з них (громадяни РФ) внаслідок тривалих асиміляційних процесів уже не є носіями укр. ідентичності, а більшість із їх числа — тимчасові трудові мігранти, які не мають рос. громадянства.

Частина українців перебувають на своїх етнічних землях у прикордонних з Україною районах (Бєлгородська, Воронезька, Ростовська області та Краснодарський край). Жителями РФ вони стали внаслідок встановлення кордонів між рад. республіками 1919—25. Найбільша частка українців проживає в Москві, Тюменській обл., Ханти-Мансійському автономному окрузі, Моск. обл., Краснодарському краї, Ростовській обл., Примор. краї, С.-Петербурзі. Присутність у столиці РФ та Зх. Сибіру обумовлена трудовими міграціями рад. доби — пересуваннями до адм. центру СРСР та регіонів зростаючого нафто- і газовидобутку.

Міграційний рух українців на схід відбувався ще до приєднання їхніх етнічних земель до Моск. д-ви, але масового характеру він почав набувати за часів Рос. імперії. Це було обумовлено військово-стратегічними та колонізаційними міркуваннями (переселення козац. військ на північний Кавказ), розвитком *капіталізму*, індустріалізацією та спробами інтеграції азіат. володінь Росії. Сформувалося кілька районів компактного проживання українців: «*Зелений Клин*», «*Малиновий Клин*», «*Сірий Клин*».

Особливого розмаху міграція укр. населення набула на межі 19—20 ст. Якщо 1891—1900 вихідці з території сучасної України становили 36 % внутр. мігрантів імперії, то 1901—10 їхня питома вага зросла до 49 % і сягнула 60 % в роки, що передували І світ. війні — понад 3 млн 600 тис. осіб. Вони були спрямовані переважно в прилеглі до України пд. губернії Росії і на Пн. Кавказ; на поч. 19 ст. — у Поволжя, в азіат. частину Росії, на Далекий Сх. (див. *Далекосхідні поселення українців*). Лише до Сибіру після спорудження Транссибірської магістралі виїхало в 1889—1914 1,5 млн українців. Значною за масштабом була укр. трудова еміграція й у рад. період, коли в роки індустріалізації та повоєнних п'ятирічок у віддалених районах Сибіру та Далекого Сх. зводилися гігантські пром. підпр-ва, розвивалася видобувна галузь, які потребували фахівців та робочої сили. У рос. центрах були зосереджені також осн. наук. й культ. установи не лише загальносоюзного, а й міжнар. значення, робота в яких приваблювала укр. фахівців високої кваліфікації. У Росії осідало чимало офіцерів Рад. армії, госп. керівників — вихідців з України. Мільйони репресованих — розкуркулені, політ. опоненти влади, реліг. діячі, представники інтелігенції — вивозилися з України в найменш пристосовані, а то й зовсім непристосовані для життя регіони Росії; частина з них не поверталися в Україну.

За даними перепису населення 1989, в РФ проживали 4,4 млн українців (бл. 3 % усього населення), що в порівнянні з переписом 2002 свідчить про прискорення асиміляційних процесів. Демографічна криза в РФ — не єдина причина настільки масштабного скорочення чисельності громадян, що ідентифікують себе як українці (приблизно на 1,5 млн, або більше, ніж на третину).

Упродовж 1991—2002, за приблизними оцінками, у Росії тимчасово працювало бл. 2 млн укр. трудових емігрантів; потім їхня чисельність ще суттєво зросла, але через стихійність та часткову нелегальність вона не піддається кількісній фіксації. 1993 відбувся перший конгрес українців Росії, який сприяв об'єднанню зусиль громадян укр. походження зі збереження укр. ідентичності. У регіонах їхнього компактного розселення створювалися громад. та культ. т-ва, найактивнішими з яких стали громада «Українців Москви», т-во «Кобза» в Башкортостані, національно-культ. т-во «Єдина Родина» в Тюмені,

т-во «Калина» в Карелії, т-во «Україна» у Воркуті (Республіка Комі). У грудні 1998 в Москві на Старому Арбаті відкрито Укр. культ. центр, створені численні земляцтва регіонів України. Ряд укр. національно-культ. т-в були консолідовані в «Об'єднанні українців Росії». Із 2005 діяла громад. орг-ція «Федеральна національно-культурна автономія українців Росії» (заборонена Верховним Судом РФ 24 листопада 2010). Втім є тільки поодинокі випадки вивчення укр. мови в середніх школах. У вищій школі укр. мова викладається лише в кількох закладах — Дипломатичній академії при МЗС РФ, Моск. лінгвістичному ун-ті, Петерб. ун-ті. У грудні 2010 виникли проблеми з функціонуванням Б-ки укр. літератури в Москві.

Підтримка укр. етнічної свідомості серед громадян РФ укр. походження не стала частиною цілеспрямованої політики ані рос. влади, ані української, попри те, що укр. громади Росії не займаються політ. діяльністю. Часом робота укр. земляцтв та культурно-освіт. установ стає заручником суперечливих українсько-рос. міждерж. відносин.

Українсько-російські відносини після 1991. Наприкінці 1991 укр. та рос. кер-во, перебуваючи в конфлікті із союзним центром, разом виступили ініціаторами розпуску СРСР. Проте надалі осн. чинником, що визначав міждерж. стосунки, став розподіл матеріальних, фінансових активів та ін. спадщини СРСР, зокрема військ., пром. та енергетичної інфраструктури. РФ стала осн. правонаступником СРСР, однак при розподілі загальносоюзної власності траплялося чимало правових колізій, посилених кризовим станом економік обох країн.

1994 за умовами Будапештського протоколу Україна відмовилася від ядерної зброї (переданої до Росії), в результаті чого РФ поряд із США та Великою Британією надала їй гарантії безпеки.

Осн. протиріччя на початковому етапі міждерж. відносин були подолані 1997, коли було укладено *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією*. Тоді, на тлі визнання відсутності взаємних територіальних претензій, було фактично визначено в якості осн. чинників подальших екон. відносин розрахунки України за постачання рос. енергоносіїв, оплату за їх транзит територією України до Зх. Європи та умови перебування рос. Чорномор. флоту на території України. Термін перебування останнього був визначений до 2017. Водночас не була остаточно розв'язана проблема делімітації держ. кордону та виключних екон. зон в акваторіях Азовського моря та Керченської протоки, контролю над цивільною і технологічною інфраструктурою Чорномор. флоту РФ.

На тлі заг. стабілізації російсько-укр. взаємин часів президентства Л.*Кучми* виключенням став конфлікт 2003 навколо спірного о-ва Тузла саме в Керченській протоці (острів відокремився внаслідок шторму від Таманського п-ова 1925, переданий указом Президії ВР РРФСР до складу Крим. АРСР 1941), де розпочата з рос. боку побудова дамби могла з'єднати його з Краснодарським краєм РФ. Кер-во Росії не визнавало Тузлу островом і піддавало сумніву його приналежність Україні. Конфлікт був зупинений поверненням до попереднього стану речей де-факто. Міжнар. статус Тузли РФ розглядає в контексті майбутнього врегулювання питань українсько-рос. мор. кордонів.

На тлі охолодження відносин політ. кер-ва України з *Європейським Союзом* та США 2002—04 політ. вплив РФ в Україні зріс. Його метою було сприяти переорієнтації планів зовн. екон. та політ. інтеграції України із зх. вектора в бік міжнар. проектів Росії (СНД та *Єдиний економічний простір*). Натомість із 2005 політика Президента В.*Ющенка* позначилася активізацією євроінтеграційних кроків, пропозиціями вступу України до *Північноатлантичного альянсу* та скороченням участі України в діяльності структур СНД. Конфлікт інтересів призвів до т. зв. газових криз 2005—06 та 2008 з приводу умов укладення чергових енергетичних контрактів із Росією. Надалі перебіг міждерж. відносин залежав від поточної укр. та міжнар. політ. кон'юнктури, характеризувався заг. суперечливістю і невизначеністю.

2010, після обрання Президентом України В.*Януковича*, між ним і Президентом РФ Д.Медведєвим було укладено Харків. угоди, які позначили більш сприятливі стосунки між обома д-вами. Термін перебування Чорномор. флоту РФ на території України був продовжений до 2042 в обмін на корекцію рос. цінової політики щодо постачання енергоносіїв. Але загалом і після цього зовнішньополіт. курс укр. кер-ва передбачає продовження інтеграції до ЄС та диверсифікацію джерел енергопостачання; деякі ін. нагальні проблеми українсько-рос. відносин (зокрема щодо делімітації кордонів) також ще чекають на своє розв'язання.

Література:

Загальні роботи: *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; История Отечества в лицах (с древнейших времен до конца XVII в.): Биографическая энциклопедия. М., 1993; Отечественная история: Энциклопедия, т. 1—3. М., 1994—2000; *Ионов И.* Российская цивилизация: IX — начало XX вв. М., 1995; *Похлебкин В.В.* Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах, вып. 2: Войны и мирные договоры: Справочник. М., 1995; *Ильин В., Ахиезер А.* Российская государственность: Истоки, традиции, перспективы. М., 1997; *Пчелов Е.В.* Правители России от Юрия Долгорукого до наших дней. М., 1997; *Беловинский Л.В.* Энциклопедический словарь российской жизни и истории. М., 2003; *Nolte H.-H.* Kleine Geschichte Russlands. Stuttgart, 2003; *Poe M.* The Russian Moment in World History. Princeton, New Jersey, 2003; *Цветков С.Э.* Русская история, кн. 1—3. М., 2003—06; Україна і Росія в історичній ретроспективі, т. 1—3. К., 2004; *Bartlett R.* A History of Russia. New York, 2005; *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення, історія, розпад. Львів, 2005; *Мордвінцев В.* Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Довідник студента. К., 2006; *Ливен Д.* Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней. М., 2007; Нариси історії Росії. К., 2007; *Freeze G.L.* Russia: A History. Oxford — New York, 2009; *Ziegler Ch.E.* The History of Russia. Santa Barbara, California, 2009; История России. М., 2010; *Lehmann-Carli G.* Russland Zwischen Ost und West?: Gratwanderungen Nationaler Identität. Berlin, 2011.

Росія до 1700: *Платонов С.Ф.* Очерки по истории Смуты в Москов-

ском государстве XVI—XVII вв. М., 1937; *Гришко В.* Історично-правне підгрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953; *Черепнин Л.В.* Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М.—Л., 1960; *Зимин А.А.* Россия на пороге Нового времени. М., 1972; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Хорошкевич А.Л.* Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. М., 1980; *Кучкин В.А.* Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв. М., 1984; *Кобрин В.Б.* Власть и собственность в средневековой России (XV—XVI вв.). М., 1985; *Альшиц Д.Н.* Начало самодержавия в России: Государство Ивана Грозного. Л., 1988; *Борисов Н.С.* Церковные деятели средневековой Руси XIII—XVII вв. М., 1988; *Зимин А.А.* Витязь на распутье: феодальная война в России XV в. М., 1991; *Кобрин В.Б., Юрганов А.Л.* Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси. «История СССР», 1991, № 4; *Сахаров А.Н. и др.* История внешней политики России: Конец XV — XVII век (от свержения ордынского ига до Северной войны). М., 1999; *Борисов Н.С.* Иван III. М., 2000; *Похлебкин В.В.* Татары и Русь: 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII—XVI вв.: 1238—1598 гг. М., 2000; Україна—Росія: Концептуальні основи гуманітарних відносин. К., 2001; *Коняев Н.М.* Первые Романовы: Загадки и мифы династии. М., 2002; *Arrignon J.-P.* La Russie médiévale. Paris, 2003; Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць. К., 2003; *Волков В.А.* Войны и войска Московского государства. М., 2004; *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. Cambridge, 2006.

Росія в 1700—1917: *Seton-Watson H.* The Russian Empire, 1801—1917. Oxford, 1967; *Kohut Z.E.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s — 1830s. Cambridge, 1988; *Павленко Н.И.* Петр Великий. М., 1990; *Черкасов П., Чернышевский Д.* История императорской России. М., 1994; *LeDonne J.P.* The Russian Empire and the World, 1700—1917. Oxford, 1997; Романовы: Исторические портреты: 1762—1917. М., 1997; Дворцовые перевороты в России 1725—1825. Ростов-на-Дону, 1998; История внешней политики России: XVIII век. М., 1998; История России XIX — начала XX в.: Учебник для исторических факультетов университетов. М., 1998; *Орлик О.В. и др.* История внешней политики России: Первая половина XIX века. М., 1999; *Золотухин М.Ю. и др.* История внешней политики России: Вторая половина XIX века. М., 1999; *Hosking G.A.* Russia: People and Empire, 1552—1917. Cambridge, 1999; *Гуц А.К.* Многовариантная история России. М.—СПб., 2000; *Геллер М.Я.* История Российской империи, т. 1—2. М., 2001; The Military and Society in Russia: 1450—1917. Leiden, 2002; *Павленко Н.И.* Анна Иоанновна (немцы при дворе). М., 2002; Губернии Российской империи: История и руководители: 1708—1917. М., 2003; *Буровский А.* Крах империи: Курс неизвестной истории. М., 2004; *Верстюк В.Ф. та ін.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії. К., 2004; Власть, общество и реформы в России в XIX — начале XX века: Исследования, историография, источниковедение. СПб., 2009.

Росія в 1917—1991: *Карр Э.* История Советской России, кн. 1: Большевистская революция: 1917—1923. М., 1990; *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. М., 1990; *Арбатов Г.А.* Затянувшееся выздоровление (1953—1985). М., 1991; *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. М., 1991; *Андреев Е. и др.* Население Советского Союза: 1922—1991. М., 1992; *Верт Н.* История советского государства, 1900—1991. М., 1992; *Керенский А.Ф.* Россия на историческом повороте. М., 1993; *Andrle V.* A Social History of Twentieth-Century Russia. London — New York, 1994; *Боффа Д.* История Советского Союза. М., 1994; *Волкогонов Д.А.* Ленин. М., 1994; НЭП: Приобретения и потери. М., 1994; *Пайпс Р.* Русская революция. М., 1994; *Горбачев М.С.* Жизнь и реформы. М., 1995; *Волкогонов Д.А.* Сталин. М., 1996; *Панарин А.С.* Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX в. М., 1998; *Service R.* A History of Twentieth-Century Russia. Cambridge, 1998; *Медведев Р.А.* Неизвестный Андропов. М., 1999; *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2000; *Курскова Г.* Тоталитарная система в СССР: Истоки и пути преодоления. М., 2000; *Грачев А.* Горбачев. М., 2001; *Хоскинг Дж.* История Советского Союза (1917—1991). Смоленск, 2001; *Шахназаров Г.* С вождями и без них. М., 2001; *Бурлацкий Ф.М.* Никита Хрущев и его советники. М., 2002; *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. М., 2002; *Семенов С.И.* Брежнев — правитель «золотого века». М., 2002; *Гриневич В.А. та ін.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. К., 2004; Encyclopedia of Russian history. New York, 2004; XX век в российской истории: Проблемы, поиски, решения. М., 2010; *Медведев Р.* Советский Союз: Последние годы жизни. М., 2010; *Орлов И.* Советская повседневность: Исторический и социологический аспекты становления. М., 2010; *D'Agostino A.* The Russian Revolution, 1917—1945. Santa Barbara, California, 2011.

Росія після 1991: *Кот С.І.* Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії і права. К., 1996; *Шевцова Л.Ф.* Режим Бориса Ельцина. М., 1999; *Константинов С., Ушаков А.* История после истории: Образы России на постсоветском пространстве. М., 2001; *Согрин В.В.* Политическая история современной России (1985—2001). М., 2001; Україна—Росія: 1990—2000 рр.: Документи та матеріали. К., 2001; Внешняя политика России: От Ельцина к Путину. К., 2002; *Ідзьо В.* Українська діаспора в Росії: Історія, наука, релігія. Львів, 2002; *Кучма Л.* Украина — не Россия. М., 2003; *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Новітній український державотворчий процес. К., 2004; *Кульчицький С.В.* Україна і Росія: Переваги і небезпеки «особливих відносин»: Роздуми історика. К., 2004; *Кучма Л.Д.* Україна — не Росія. М., 2004; *Гайдар Е.Т.* Гибель империи: Уроки для современной России. М., 2006; Из истории создания Конституции Российской Федерации: Конституционная комиссия: стенограммы, материалы, документы (1990—1993 гг.), т. 1—6. М., 2007—10; *Пихоя Р.* Москва. Кремль. Власть. М., 2007; Україна—Росія: Діалог історіографій. К.—Чернігів, 2007; *Морозов В.* Россия и Другие: Идентичность и границы политического сообщества. М., 2009; *Минаев Б.Д.* Ельцин. М., 2010; *Хоффман Д.* Олигархи: Богатство и власть в новой России. М., 2010; *Clowes E.W.* Russia on the Edge: Imagined Geographies and Post-Soviet Identity. Ithaca, New York, 2011; *Confino M.* Russia Before the «Radiant Future»: Essays in Modern History, Culture and Society. New York, 2011; *Remington T.F.* Politics in Russia. Boston, 2012.

К.Ю. Галушко.

РОСІЯ́НИ В УКРАЇ́НІ. Росіяни (самоназва «русскіє») — один із найчисельніших народів світу (бл. 150 млн осіб), друга за чисельністю етнічна група в Україні. Чисельність росіян у Рос. Федерації (див. *Росія*) становить 119 млн 620 тис. осіб (79,9 % населення), також вони проживають в Україні (бл. 8 млн), Казахстані (бл. 4,5 млн), США (бл. 3 млн), Узбекистані (бл. 1 млн 150 тис.) та ін. країнах. Етнічною мовою росіян є російська, яка входить до сх. підгрупи слов'ян. групи індоєвроп. мовної сім'ї.

В *етногенезі* Р. взяли участь східнослов'янські *літописні племена* (ільменські *словени*, *кривичі*, *в'ятичі*) та фінські племена (*меря*, весь, мещера, мурома, водь та ін.). Останні були переважно асимільовані в процесі міграцій слов'ян на схід та північ Східноєвроп. рівнини, який розпочався в 6 ст. Час постання окремого

рос. етносу є предметом історіографічних, етногр. і культурно-антропологічних дискусій, пов'язаних із проблемою існування давньорус. народності та визначенням етнічної номенклатури для домодерних спільнот. У сучасній рос. етнографії є усталеною теза, що внаслідок розпаду східнослов'ян. етнічних утворень (утворення) часів *Київської Русі* формування сучасного рос. етносу можна відносити до 15 — поч. 16 ст., що пов'язується з поширенням контролю *Великого князівства Московського* на весь тодішній етнічний ареал росіян та закріпленням етноніма «русскіє», «русскій» на відміну від *«русь»* (множина) і *«русин»* (однина), котрий лишався властивим зх. частині колиш. давньорус. земель (на землях *Великого князівства Литовського* та *Королівства Польського*). Самоназва росіян, яка спирається на слово «Русь», почала використовуватися у владних та церк. колах у процесі зміцнення та експансії Моск. д-ви (15—17 ст.) з її претензіями на об'єднання всієї давньорус. спадщини в боротьбі з ВКЛ та *Річчю Посполитою*. До поч. 18 ст. термін «Росія» використовувався як грец. калька слова «Русь», найчастіше — як урочистий епітет, торкаючись географічно або переважно *Наддніпрянської України*, або ширше — ареалу східнослов'ян. *православ'я*. В Україні 16—17 ст. росіяни відомі під назвою «москвини», «московські люди», а сама Росія — під іменем Московщини. Після входження *Війська Запорозького* 1654 в орбіту політ. впливів Моск. д-ви та інтенсифікації контактів інтелектуальних, бюрократично-службових та, особливо, вищих церк. верств відбулося поступове перенесення етноніма «руські», «руський народ» від уже політично розділеної правосл. спільноти Речі Посполитої — на росіян. 1721 була проголошена «Російська імперія», але у рос. вжитку слово «россияне» (у 18 ст. у публічній сфері було паралельно поширеним однокорінне слово «россы»), на відміну від «русские», залишалося книжним або (після 1991) означало збірну назву всіх громадян Рос. Федерації незалежно від етнічного походження. У 19 — на поч. 20 ст. етногр. означенням росіян у контексті сх. слов'янства було «великороси», оскільки вони розглядалися в руслі концепції «трьох племен руського народу» — великоросів, малоросів та білорусів. За рад. часів і сьогодні в рос. етногр. літературі термін «великороси» використовується як уточнюючий для періоду після 15 ст.: напр. «російська (великоруська) народність». У 19 ст. також існували тенденції академічно виокремити як окремий східнослов'ян. народ «новгородців» (зокрема П.-Й.*Шафариком* 1842), які надалі не набули поширення. Сьогодні пн. росіян зараховують до однієї із двох діалектних зон рос. мови — північноросійської.

Росіяни в Україні до середини 17 ст. Якщо охарактеризувати історію міжетнічних контактів українців та росіян, то з 14 до серед. 17 ст. кількість росіян, точніше — тогочасних жителів Великого князівства Московського й ін. рос. земель, на території сучасної України була незначною (за винятком Чернігово-Сіверщини). Здебільшого на укр. теренах тимчасово перебували окремі особи, переважно представники *духовенства* та купці.

Одним із проявів міграцій було переселення представників еліти Великого князівства Московського до ВКЛ. Вони ставали на службу великому князю литовському, який наділяв їх маєтностями, зокрема на укр. землях. Найвідомішим із цих мігрантів був кн. А.*Курбський*. До України та Білорусі тікали від переслідувань деякі духовні діячі, зокрема ті, що виступали проти офіц. вчення Рос. правосл. церкви. Перебуваючи на укр. та білорус. землях, вони (напр., *Феодосій Косой*, Васіян, колиш. учень *Максима Грека Артемій* та ін.) були проповідниками нового реліг. вчення, яке не визнавало храмів, ікон, обрядів. Втікачем був також моск. друкар І.*Федоров*; переслідуваний місц. духовенством і переписувачами книг, він залишив 1566 *Москву* і переїхав до ВКЛ, а згодом — до *Львова* й *Острога*, де став основоположником укр. друкарства.

1503—1618 у складі Моск. д-ви перебувала Чернігово-Сіверщина. У цей час тут з'явилися рос. *поміщики* та ін. моск. людність. Серед місц. «дітей боярських» були росіяни, нащадки яких утрималися тут і після того, як ці землі за *Деулінським перемир'ям 1618* перейшли до Речі Посполитої, а потім увійшли до складу д-ви Б.*Хмельницького*. Згодом, після т. зв. Смути, до них приєдналися різні моск. емігранти, які дістали від польс. королів *Сигізмунда III* Ваза і *Владислава IV* Ваза маєтки на Сіверщині.

Наприкінці 16 — у серед. 17 ст. почалося освоєння росіянами майбутньої *Слобідської України* — території без осілого населення, яка формально належала Моск. д-ві. Початок військ. присутності росіян можна віднести до кінця 16 ст. (у процесі створення *Бєлгородської оборонної лінії*), але про помітну колонізацію можна говорити лише з 1630-х рр., коли тут почали створювати «городки» із залогами.

Друга половина 17 — 18 ст. Початок нового етапу рос. присутності в Україні поклала Переяслав. угода 1654. Вона та наступні російсько-укр. угоди стали підставою для появи моск. *воєвод* і військ. залог у *Києві* та деяких ін. укр. містах. За *Московськими статтями 1665* рос. залоги, кількість яких була збільшена, мали перебувати в Києві, *Чернігові*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Ніжині*, *Новгороді-Сіверському*, *Прилуках*, *Полтаві* та в деяких ін. містах. За гетьмана І.*Мазепи* в гетьман. столиці *Батурині* стояли постійно спочатку один, а потім три стрілец. полки. Війни з *Османською імперією* (до 1700) і Швецією (*Північна війна 1700—1721*) стягли на територію України чималі рос. військ. сили; прихід швед. військ *Карла XII* і виступ І.Мазепи проти *Петра I* (1708—09) обумовили постійне перебування значних рос. військ (до 10-ти полків) на *Гетьманщині*. Надалі рос. військ. присутність, екон. міграція або колонізація росіян залежали від міри й інтенсивності інтеграції укр. земель у рос. д-ву та зовн. конфліктів Рос. імперії. Тривали також освітні й культ. контакти: у 1-й пол. 18 ст. деякі росіяни навч. в *Києво-Могилянській академії*; серед інших 1734 певний час тут навч. М.*Ломоносов*.

Від часів Петра I почалося поширення рос. землеволодіння на Гетьманщині й Слобожанщині. Конфісковані маєтки мазепинської старшини й емігрантів переходили переважно до рос. можновладців (кн. О.*Меншиков* та ін.), які часто переводили до них своїх рос. кріпаків, зокрема для праці на створених тут мануфактурах. *«Рішительні пункти» 1728* гетьмана Д.*Апостола* дозволяли росіянам купувати землі в Гетьманщині. Обмеження й заборона зовн. торгівлі Гетьманщини із Зх. Європою і підпорядкування її контролеві рос. уряду й *купецтва* сприяли поселенню в Україні, зокрема в Києві та в більших містах Гетьманщини, купців-росіян (у Києві 1742 мешкало вже 120 рос. купців).

Окрему складову рос. масової міграції в Україну становили т. зв. розкольники (старообрядці), які, уникаючи репресій з боку офіц. церкви та уряду, тікали в Україну, де утворили низку т. зв. розкольничих слобід на території *Стародубського полку* й *Чернігівського полку*. Цей рух розпочався за гетьмана Д.*Многогрішного* й посилився в часи І.Мазепи та І.*Скоропадського*. Тим самим на півночі Гетьманщини виникли постійні рос. колонії, які, поруч із госп. розвитком цієї території, значно змінили етнічний склад її населення. Це згодом визначило приналежність північної Чернігівщини (*Стародубщини*) і вплинуло на її адм. відокремлення від України в 20 ст.

У перебігу колонізації Пн. Причорномор'я з кінця 18 ст. рос. поміщики переводили до одержаних маєтків своїх кріпаків із метою скорішого заселення новопридбаних земель. Точне число росіян на укр. землях у 18 ст. не відоме. Фрагментарні дані показують, що воно було невелике, найбільше у т. зв. Новоросії. Так, напр., 1763—64 на території майбутньої *Херсонської губернії*, у тодішній *Єлизаветинській провінції*, жило 4273 росіяни та 20 505 українців (у 1782 — 5851 і 57 302 відповідно), у *Бахмутській провінції* — 3891 і 12 177 (у 1782 — уже 12 837 і 57 302).

19 — початок 20 ст. Після поділів Речі Посполитої, а ще більше після невдалого *польського повстання 1830—1831*, деяке число росіян потрапило на Правобережжя, де їх досі (за винятком Києва) майже не було. Це були чиновники й військові, значно менше — купців, ремісників і дрібних заробітчан, дуже мало селян. Після другого *польського повстання 1863—1864* частину земель, конфіскованих у польс. *шляхти*, рос. уряд віддав поміщикам-росіянам, але процес міграції росіян-землевласників не набув помітних масштабів.

Скасування автономії Гетьманщини (на поч. 1780-х рр.) та Запорожжя (1775), поширення в Україні рос. адміністративно-суд. системи відкрили ширші можливості для переселення росіян в Україну. На укр. землях з'явилися різного роду службовці рос. походження, військові різних рангів, поміщики (в основному із сусідніх з Україною повітів Росії), купці, дрібні торгівці, ремісники-заробітчани та ін. Зайнявши міцні позиції в торг. житті Лівобережної і Південної України (за винятком великих портових міст, зокрема *Одеси*), рос. купецтво вже в 1-й пол. 19 ст. посіло також вагоме місце в пром-сті України. За даними 1832, в укр. пром-сті росіяни посідали перше місце (44,6 %; українці мали 28,7 %), причому в групі купецтва вони мали абсолютну більшість (52,6 % проти 22,2 % українців), особливо виразну у вищих *купецьких гільдіях*. Натомість серед міщанства росіяни мали лише 35,5 % (українці — 31,4 %). Ця перевага росіян в торгово-пром. житті України (крім Правобережжя (без Києва), де чималі впливи мали поляки та євреї) в умовах зростаючого капіталіст. розвитку країни надавала великим укр. містам 19 ст. все виразнішого рос. характеру.

Приплив росіян в Україну збільшився з 1880-х рр., коли вони почали мігрувати до новопосталих потужних центрів важкої пром-сті на Донбасі, у Дніпровському пром. районі та в *Харкові*. 1897 р. росіяни становили вже 68 % робітників у великій промисловості *Катеринославської губернії*.

За переписом 1897 (вичерпних даних про кількість росіян в Україні до того немає), на укр. етногр. території жили 3,8 млн росіян із 27,8 млн усього населення, тобто вони становили 11,7 %. На укр. землях в *Австро-Угорщині* росіян майже не було, окрім 3 тис. старовірів-*липован* на *Буковині*.

Переважна частина росіян проживали в містах — серед міського населення укр. губерній Рос. імперії росіяни становили 33,7 % (українці — 32,5 %), а в містах із населенням понад 100 тис. жителів — 53,4 % (українці — 12,6 %), натомість серед сільс. населення — 6,7 %.

Після 1917. Після подій 1917—21 характер міграції росіян в Україну зберігся, торкаючись переважно адм. центрів та індустріальних агломерацій. 1926 р. 50,1 % росіян України проживали в містах, у 1959 — 81,0 %, у 1989 — 88,0 %. До кінця 1950-х рр. приплив росіян у міста України випереджав за обсягом міграцію до них українців, тому відсоток росіян у чисельності міськ. населення зростав: у 1926 він складав 25,0 %, у 1959 — 29,0 %. Гол. об'єктами міграцій росіян ставали нові індустріальні райони. Тому осн. напрямком руху населення з Росії (незалежно від зміни політ. режимів) 1890—1930 було пересування кваліфікованої робочої сили із Центр. пром. району Росії до Донбасу, і за 40 років цим шляхом пройшло бл. 2 млн росіян.

Загалом протягом рад. доби кількість росіян в Україні постійно збільшувалася: у 1926 — 2 млн 667 тис., у 1959 — 7 млн 98 тис., у 1970 — 9 млн 126 тис., у 1979 — 10 млн 471 тис., у 1989 — 11 млн 355 тис.

Після 1991. За даними перепису 2001, росіяни є найчисельнішою нац. меншиною України та другою після українців етнічною спільнотою, яка налічує 8334,1 тис. осіб (17,3 % усього населення країни). На сьогодні росіяни розселені в нашій країні дисперсно: вони найбільш представлені в *Донецькій області* (1184,4 тис. — 38,2 %), *Автономній Республіці Крим* (1180,4 тис. — 58,3 %), *Луганській області* (991,8 тис. — 39,0 %), *Харківській області* (742,0 тис. — 25,6 %), *Дніпропетровській області* (627,5 тис. — 17,6 %), *Одеській області* (508,5 тис. — 20,7 %), *Запорізькій області* (476,8 тис. — 24,7 %). Лише у двох регіонах (*Закарпатська область* і *Чернівецька область*) ро-

сіяни не входять до першої трійки найбільш чисельних етнічних спільнот, а в більшості областей вони перебувають на 2-му місці після українців. Переважна більшість росіян проживають у великих та середніх містах України — бл. 84 %. Сьогодні значна їх концентрація простежується в *Донецьку*, *Дніпропетровську*, *Запоріжжі*, Києві, *Луганську*, Одесі, Харкові, *Сімферополі* та ін. Для демографічної динаміки росіян в Україні характерні такі особливості: 1) до здобуття Україною незалежності кількість рос. населення постійно зростала. Тільки за період 1926—89 його чисельність збільшилася в 4,3 раза. Майже половина росіян (43,3 %) народилися, за даними перепису населення 1989, за межами України. З утворенням незалежної України імміграційний приріст росіян в Україні на поч. 1990-х рр. навіть дещо зріс порівняно з попереднім десятиріччям, досягши 72,5 тис. осіб у 1991 і 69,9 тис. у 1992. Однак у наступні роки міграційне сальдо росіян стало від'ємним.

Перепис 2001 зафіксував відчутне зменшення кількості росіян в Україні — на більше, аніж 3 млн, або на 26,6 %. Від'ємна демографічна динаміка росіян була різною для різних регіонів країни: Захід — бл. 48 %, Центр — понад 37 %, Південь — 23,5 %, Схід — 23 %. Єдиним регіоном, де був зафіксований приріст рос. населення, стало м. *Севастополь* — трохи більше 30 тис. Осн. причина такої тенденції — можливість вільного волевиявлення під час перепису своєї етнічності (національності). Тому осн. причиною зменшення чисельності росіян в Україні стала не стільки властива для багатьох етнічних груп демографічна криза або активна еміграція, скільки зміна *ідентичності національної* багатьма росіянами, які проживають в Україні.

Міграція росіян з України до Росії та ін. країн світу не позначилася відчутно на демографічній динаміці громадян України рос. національності. Щодо ідентифікації самих росіян, то тут мають місце такі тенденції: більшість росіян ідентифікують себе, передусім, як громадян України, тобто в основу своєї ідентифікації вони спочатку кладуть ознаку спільного *громадянства* і меншою мірою — етнічне походження. Про це свідчать соціологічні опитування: у 2004 р. 34,5 % росіян сприймали себе передовсім як громадяни України, у 2005 — 40,3 %, у 2006 — 42,9 %. Таку тенденцію стимулює до певної міри факт трансформації росіян із домінуючої за політичною і соціальною вагою за рад. часів етнічної спільноти в рос. етнонац. меншину в незалежній Україні, тобто зміна їхнього етносоціального статусу. Але ці процеси трансформації ідентичності не є інструментом цілеспрямованої держ. політики або контролю. Обрання етнічної приналежності є добровільним, і остання враховується лише при анонімних Всеукр. переписах населення. Тому росіяни в Україні можуть ідентифікувати себе одночасно і етнічними росіянами, і членами укр. політ. нації (див. *Нація українська*).

Сьогодні в Україні на різних рівнях — від місцевого до всеукраїнського — функціонує понад 100 громад. орг-цій та об'єднань рос. етнічної спільноти. Серед них — чотири із всеукр. статусом: нац. культурно-просвітницьке т-во «Русское собрание», т-во рос. к-ри «Русь», громад. орг-ція «Руська співдружність», громадська орг-ція «Російська община України». Ці громад. об'єднання провадять різного роду сусп. діяльність, займаються культурницько-просвітницькою роботою серед своїх членів та російськомовного населення України, проводять конференції, «круглі столи», конкурси, заходи, присвячені функціонуванню рос. к-ри та мови. Вони беруть участь у спільних культурницьких заходах нац. меншин України. У політ. процесі України рос. спільнота не представлена впливовими політ. рухами етнічного характеру, оскільки росіяни в Україні віддають перевагу політ. і громад. рухам загальноукр. характеру.

Літ.: *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959; Русские: Историко-этнографический атлас. М., 1967; *Кабузан В.М.* Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. СПб., 1996; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Рафальський О.* Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. К., 2000; *Таранец С.* Старообрядчество Подолии. К., 2000; Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. К., 2004; Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2004; *Бузин В.* Этнография русских. СПб., 2007; Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: Історія та сучасність: Збірник наукових праць та матеріалів, вип. 1—5. К., 2007—2011; *Таранець С.* Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2007; *Головаха Є., Паніна Н.* Українське суспільство: 1992—2008: Соціальний моніторинг. К., 2008; *Саган О.Н., Пилипенко Т.І.* Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України: Рамкова конвенція про захист прав національних меншин. К., 2008; *Городяненко В.Г.* Положение русских в Украине и проблемы их идентичности. «Социологические исследования», 2009, № 1; *Скляр В.* Етномовні процеси в українському просторі: 1989—2001 рр. Х., 2009; *Євтух В. та ін.* Етносоціологія: Етнічна динаміка українського суспільства. К., 2010.

К.Ю. Галушко.

РОСЛА́ВЦІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від почепівського міщанина **Івана** Р. (1-ша пол. 17 ст.). Його син — **Петро Іванович** (Рославченко; р. н. невід. — п. після 1677), почепівський *сотник* (1653—57), наказний полковник стародубський (1659—63) та полковник стародубський (1663, 1668—72, 1673—76). Брав участь у Національно-визвол. війні укр. народу 1648—58. Відзначався авантюристичним характером. Належав до кола козац. старшини, що підштовхувала гетьмана Д.*Многогрішного* до союзу з Московією, а коли це вдалося, очолювала заколот проти гетьмана (1672). Намагався відділити *Стародубський полк* від *Гетьманщини* і підпорядкувати його безпосередньо Москві. Інтригував проти гетьмана І.*Самойловича*. Але, не підтриманий полковою старшиною, сам став жертвою власної гри: позбавлений уряду, заарештований і засуджений до страти (1676), яка



Герб роду Рославців.

замінена висилкою до Сибіру, де й помер. Єдиний син Петра — **Семен Петрович** (р. н. невід. — п. до 1695) — чернець Самуїл, засновник Свято-Троїцького Костянського Почепівського монастиря та його перший ігумен (1678—91). На ньому старша гілка роду згасла. Не залишили нащадків і два молодші брати полковника — **Овдій Іванович** (Рославченко; р. н. невід. — п. 1678), почепівський сотник (1669, 1672, 1678), та **Андрій Іванович** (р. н. невід. — п. після 1677), почепівський сотенний писар (1654). Засновником молодшої гілки роду був третій брат Петра — **Іван Іванович** (р. н. невід. — п. після 1680) — мешканець почепівський і купець. Його дружина — Олена (р. н. невід. — п. до 1726) — була засновницею та першою ігуменею дівочої Шуморівської обителі. Молодший з їхніх синів — **Лук'ян Іванович** (р. н. невід. — п. до 1738), почепівський сотник (1696—1700, 1701—09), — мав єдину дочку **Агафію** (бл. 1690 — після 1725), яка стала дружиною *бунчукового товариша* Василя Яковича Завадовського (р. н. невід. — п. до 1751). Нащадки ж старшого із синів — **Михайла Михайловича** (р. н. невід. — п. після 1726), *військового товариша* (1704—09), — посідали уряди *значкових товаришів*, військових і бунчукових товаришів. Один з онуків — **Василь Йосипович** (бл. 1737 — р. с. невід.) — стародубський полковий *осавул* (1772) та обозний (1772—76), інший — **Олександр Йосипович** (бл. 1756 — після 1815) — надвірний радник (1804), новгород-сіверський губернський *предводитель дворянства* (1797), повітовий начальник Мглинського пересувного війська та в ньому полковий командир (1807—08, 1812—14). Правнук Михайла — **Віктор Якович** (бл. 1795 — 1848) — саратовський віце-губернатор і голова *казенної палати* (1829—30), саратовський (1830—31), єнісейський (1831), архангельський (1837), смоленський (1837), херсонський (1837—39, 1845—48) і таврійський (1843—45) губернатор, дійсний статський радник (1839).

Рід Р. внесений до 6-ї частини Родовідної книги Чернігівської губ., а герб — до 10-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. К., 1997.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.



С. Росоха.

РОСО́ХА Степан (27.05.1908—20.04.1986) — громад. і політ. діяч *Закарпатської України*. Н. в с. Драгово (нині село Хустського р-ну Закарпат. обл.). Закінчив *Карловий університет* (1934) та *Український вільний університет* у Празі (*Чехословаччина*; 1936). Із 1928 — член т-ва *«Просвіта»*, редактор молодіжного тижневика «Наступ» (1928), голова студентських т-в Союз підкарпатських руських і Союз греко-катол. молоді в Празі (1932), ініціатор скликання і голова 2-го Народовецького з'їзду молоді в *Мукачевому* (1933), 1-го з'їзду укр. студентства в *Ужгороді* (1936). Редактор час. *«Пробоєм»* (1938), голова Проводу Укр. нац. оборони, згодом — член штабу *Карпатської Січі* (1938—39). Член *Організації українських націоналістів*, відповідальний за зв'язок орг-ції з урядом *Карпатської України*. 12 лютого 1939 обраний послом (депутатом) Сойму Карпатської України (член президії, конституційно-правничої та імунітетної комісій, заст. голови). Після окупації Карпатської України угор. військами емігрував до Праги, де продовжував редагувати «Наступ». У січні 1944 заарештований *гестапо*, проте в травні 1945 звільнений з Терезинського концтабору. Емігрував до Зх. Німеччини, згодом — до Канади (1949). Займався громад. роботою, видавав газ. «Вільне слово» (1960—86).

Автор книги «Сойм Карпатської України» (1949).

П. у м. Торонто (Канада).

Літ.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Белень М.* Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002.

М.М. Вегеш.

«РОССИ́ЙСКИЙ МАГАЗИ́Н» — журнал історико-археогр. профілю, видавав чл.-кор. Петерб. АН Ф.*Туманський* (СПб., 1792—94, ч. 1—3). У 1-му числі журналу викладено програму видання — публікувати істор., геогр., стат., топографічні та ін. відомості, що стосуються пізнання Росії. Видавець закликав читачів до співпраці, заохочував висловлювати свої міркування з приводу опублікованих матеріалів. Епіграфом до журналу взяв сентенцію Квінта Горація Флакка «І дим Вітчизни нам солодкий». Опублікував описи м. *Санкт-Петербург*, звичаїв та обрядів населення В'ятської і Великопермської єпархії, народів Сибіру, Камчатки, короткий опис життя генерал-майора К.-Г. фон Манштейна, походу рос. імп. *Петра I* на Каспійське побережжя 1722 та карту, генеалогію роду князів Долгорукових, двірцеві записи 1696 та ін. Він заявив себе також як укр. археограф. У ред. передмові до 2-го числа журналу Ф.Туманський звертався до читачів із закликом вивчати історію свого краю — Малоросії, яку він розглядав як частину цілого — Рос. імперії. Закликав збирати старовинні документи, предмети старовини. Опублікував універсал Б.*Хмельницького*, даний під *Білою Церквою* (8 травня 1648), у передмові зазначав, що копії універсалу були в багатьох, опублікував «Летописец Малыя России» (літопис Г.*Граб'янки*) (1793, ч. 2—3), який розшукував «по монастирях, полкових та сотенних архівах», порівнював його з ін. списками й визнав найкращим. У своїй археогр. роботі видавець здійснював порівняння списків, виявляв помилки при переписуванні, тлумачив і перекладав з української російською мовою деякі поняття, уточнював назви населених пунктів та ін. Надрукував у перекладі з польс. мови лист литов. канцлера Л.Сапіги до унійного єпископа Полоцького Йосафата *Кунцевича* (1622), в котрому канцлер застерігав єпископа, що насильне насадження унії може призвести до загибелі *Речі Посполитої*, а також лист Феофана *Прокоповича* до професора Петерб. АН Х.-Ф.Гросія. В перекладі з англійської опубліковано уривки із щоденника П.*Гордона*

за 1684—85, коли він перебував в Україні. Надруковані записи про вибори на Запорожжі 1749 *кошового отамана*, суддів, писарів, *осавулів*. Журнал мав передплатників в Україні.

Літ.: *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський. «Пам'ять століть», 1998, № 5; *Шемшученко Ю.С.* Наш друг Туманский: К 200-летию со дня рождения. К., 2000; *Журба О.І.* Становлення української археографії: Люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003.

О.М. Дзюба.

«РОССИ́Я: ПО́ЛНОЕ ГЕОГРАФИ́ЧЕСКОЕ ОПИСА́НИЕ НА́ШЕГО ОТЕ́ЧЕСТВА: НАСТО́ЛЬНАЯ И ДОРО́ЖНАЯ КНИ́ГА ДЛЯ РУ́ССКИХ ЛЮДЕ́Й» — універсальний геогр. довідник, виданий у *Санкт-Петербурзі* протягом 1899—1914 за редакцією В.Семенова та під заг. кер-вом П.Семенова і В.*Ламанського*. Видання не завершене. Із запланованих 22-х томів видані: т. 1—3, 5—7, 9, 14, 16, 18—19. У виданні вміщена інформація про природні умови різних регіонів Рос. імперії, шляхи сполучення, розміщення населення з характеристикою його етнічного складу, промислів, побуту, к-ри, звичаїв та ін. Подані довідки про міста, монастирі, фортеці та місц. пам'ятки історії і к-ри та ін. Докладно висвітлено розташування залізничних шляхів, трактів і станцій, зокрема вказано відстані між ними. Вміщено численні світлини, малюнки, карти, схеми, діаграми та ін. Кожний із томів має ряд покажчиків (геогр., іменний, предметний) та список літератури. Відомості про укр. землі вміщені в 7-му («Малороссия». СПб., 1903) та 14-му («Новороссия и Крым». СПб., 1910) томах.

О.В. Ясь.

РОСТАВИ́ЦЬКА УГО́ДА 1619 — угода між реєстровою старшиною, очолюваною П.*Конашевичем-Сагайдачним*, і *гетьманом великим коронним* С.*Жолкевським*, укладена на р. Роставиця (прит. Росі, бас. Дніпра) поблизу Паволочі (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). В основу її було покладено статті *Вільшанської угоди 1617*. Реєстрове військо з 1 тис. збільшувалося до 3 тис. осіб. Хто з козаків не потрапив до реєстру, мав повертатися під владу старост і панів. Реєстровці одержали право проживати лише в *королівщинах* і виселялися зі шляхетських та духовних маєтностей. Їм суворо заборонялося здійснювати походи на територію *Кримського ханату*. Умови Р.у. викликали невдоволення серед козацтва, що привело до зміщення з посади гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного і обрання Я.*Бородавки* (Нероди).

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2006; *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

В.О. Щербак.

РОСТИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ, Ростислав-Михаїл Володимирович (бл. 1040 — 03.02.1067) — князь тмутороканський, єдиний син Володимира Ярославича (який за життя батька був намісником у *Новгороді Великому*) й, імовірно, Оди, доньки штаденського графа Леопольда. Дехто з істориків припускає, що згідно з *Рядом Ярослава 1054* Р.В. міг одержати майбутню *Галицьку землю* з містами *Перемишль* і *Теребовль*, де пізніше княжили його сини. Перед 1064 одружився з донькою угор. короля Бели I (імовірно Ланкою). 1064 або 1065 в супроводі *Вишати*, сина новгородського посадника Остромира, «втік» (невідомо звідки) до *Тмуторокані*, де й вокняжився, вигнавши Гліба Святославича. 1065 його дядько *Святослав Ярославич* витіснив Р.В. із Тмуторокані та знову посадив там Гліба, але Р.В. знову вигнав його і зумів там закріпитися. Р.В. був повновладним правителем на Пн. Кавказі, збираючи *данину* з тамтешніх народів. Візантійці, побоюючись Р.В., який міг загрожувати їхнім володінням у Криму, отруїли його руками херсонеського «котопана» (чиновника). *«Повість временних літ»* вмістила піднесений панегірик Р.В. Його поховали в тмутороканському храмі Богоматері.

Літ.: *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв. СПб., 1913.

М.Ф. Котляр.

РОСТИСЛА́В МИХА́ЙЛОВИЧ, Ростислав-Константин (імовірно) **Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1264) — князь новгородський, галицький, луцький; син черніг. кн. *Михайла Всеволодича* і доньки галицько-волин. кн. *Романа Мстиславича* (імовірно Єлени). Одружений з Анною, донькою угор. короля *Бели IV*.

У 2-й пол. 1229 був посаджений батьком у *Новгороді Великому*, однак унаслідок поразки прочерніг. боярської партії 1230 був вигнаний новгородцями. 1235 разом із батьком, котрого *галицькі бояри* запросили на княжіння, прибув до *Галича (давнього)*. 1238 Михаїл Всеволодич сів у *Києві*, залишивши галицьким князем Р.М., але того ж року його вигнав звідти Данило Романович (див. *Данило Галицький*). Р.М. від'їхав до Угорщини, але вже скоро був змушений просити притулку в Данила Галицького, котрий дав йому в умовне володіння м. *Луцьк*. Після *монголо-татарської навали* Р.М. повернувся до *Чернігова*, однак майже одразу на заклик одного з угруповань галицьких бояр знову втрутився у боротьбу за Галич (давній). 1241 пішов із військом та боярами на галицьке *Пониззя*, і хоча ненадовго навіть захопив Галич (давній), але був відкинутий Данилом Галицьким і втік до Угорщини. Одруживши Р.М. зі своєю донькою, Бела IV дав йому «угор много», і той у липні 1245 рушив на *Перемишль*. Данило Галицький і *Василько Романович* відбили його напад. Тоді Р.М. з угор. військом, дружинами союзних йому польс. князів та магнатів, галицькими боярськими загонами обложив галицьке м. *Ярослав*, в околиці якого 17 серпня 1245 відбулась одна з найбільших у тогочасній Європі битв (див. *Ярославська битва 1245*), що принесла повну перемогу Данилові Галицькому. Втративши майже все військо, Р.М. втік до Угорщини. Бела IV зробив його баном (намісником) Славонії (він втратив її бл. 1247/48) та, пізніше, господарем (домінусом) Мачви (колиш. Срему).

Бл. 1252 Р.М. видав свою дочку Єлизавету (у деяких джерелах — Анна) за болг. царя Михаїла II Асеня та уклав з ним союз проти Нікейської імперії (див.

Візантія). Після перемоги об'єднаного війська над визант. імп. Феодором ІІ Ласкарісом Р.М. очолив переговори з візантійцями. Та, як пише середньовічний візант. хроніст Георгій Акрополіт, був ними підкуплений. У результаті укладеного ним у м. Регіна (нині м. Еркене, Туреччина) від імені болг. царя миру, незважаючи на воєнні перемоги, Болгарія втратила значні території у Фракії та Македонії. 1256 в заворушеннях, що спалахнули в Болгарії після повідомлення про умови цього миру, Михаїла ІІ Асеня було вбито, а трон посів Каліман ІІ Асень, який одружився із вдовою свого попередника — Єлизаветою Ростиславною. Р.М. у відповідь обложив столицю Болгарії — Тирново, вбив Калімана ІІ Асеня та проголосив царем себе. Але, зважаючи на заг. опір, був змушений полишити Болгарію та повернутися до своїх угор. володінь. Болгарія ж поринула в багаторічну громадян. війну. Незважаючи на цю свою поразку, Р.М. до кінця життя титулував себе «імператором Болгарії» та навіть карбував власну монету із цим титулом.

Р.М. мав двох синів — Белу та Михаїла, які успадкували по його смерті батьківські володіння й мали титули герцогів Мачви та Боснії. Про їхніх нащадків нічого не відомо. С.Палаузов ототожнював східноболг. царя Міцо (Міну) Асеня (1257—64) із сином Р.М. Михаїлом, але таке його припущення, зроблене виключно на віддаленому співзвуччі імен, не знаходить підтвердження джерел. Крім Єлизавети, Р.М. мав ще двох дочок — Кунігунду та Агрипину (Грифіну). Кунігунда стала дружиною чеського короля Пржемисла ІІ Оттокара, Агрипина ж вийшла заміж за польс. кн. Лєшека ІІ Чорного.

Р.М. і на Русі, і за її межами зазнав слави розпалювача усобиць, честолюбної людини й недалекоглядного політика.

П. в Угорщині.

Літ.: *Palacky F.* O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho. «Časopis Českeho Museum», 1842, 16, 1; *Палаузов С.Н.* Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае. СПб., 1851; *Wertner M.* Boris und Rostislaw: Beitrag zur Geschichte der russisch-polnisch-ungarischen Beziehungen, II: Rostislav von Halics und seine Familie. «Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie», 1889, 22; *Ников П.* Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г.: Историко-критическо изследване. В кн.: Сборник на българската Академии на Науките, 11. София, 1920; *Прокофьев В.Г.* Ростислав Мстиславич, русский князь XIII века. В кн.: Юбилейный сборник Русского археологического общества. Белград, 1936; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002; *Павлов П.* Търновските царици. Велико Търново, 2006; *Hardi Đ.* Rostislav Michailovič «Dominus de Machou». В кн.: Studia Balcanica Bohemo-Slovaca. VI. Brno, 2006.

М.Ф. Котляр, А.Г. Плахонін.

РОСТИСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ, Ростислав-Михаїл Мстиславич (р. н. невід. — п. 14.03.1167) — князь смоленський, київський; 4-й син *Мстислава Великого* і швед. принцеси Кристини. До 1127 батько посадив його в Смоленську (нині місто в РФ). 1130 він послав Р.М. разом із братами на *чудь*, і вони обклали її *даниною.* 1146 за дорученням брата *Ізяслава Мстиславича* Р.М. забрав у *Всеволода Ольговича* Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), який *Мономашичі* вважали своїм спадковим володінням. У війні за *Київ* між Ізяславом Мстиславичем і *Юрієм Долгоруким* (1146—52) підтримував брата. 1151 допоміг Ізяславу Мстиславичу відбити Київ у Юрія Долгорукого. 1152 Ізяслав Мстиславич разом з Р.М. відкинув Юрія Долгорукого від *Чернігова.*

Наприкінці 1154 по смерті Ізяслава Мстиславича (14 жовтня 1154) дядько Р.М. *В'ячеслав Володимирович* запросив його княжити разом у Києві. Р.М. прибув до Києва і уклав «ряд» із «киянами» (міською верхівкою). Захищав Київ від черніг. кн. *Ізяслава Давидовича.* Під час походу на Чернігів дізнався про раптову смерть В'ячеслава Володимировича (зима 1154/55). За допомогою *половців* Ізяслав Давидович розбив Р.М., і той подався до Смоленська. За домовленістю з Р.М. Юрій Долгорукий вибив з Києва Ізяслава Давидовича (20 березня 1155). Незабаром Р.М. посварився з Юрієм Долгоруким і уклав проти нього союз із небожем *Мстиславом Ізяславичем* і недавнім ворогом Ізяславом Давидовичем. Напередодні їхнього походу на Київ Юрій Долгорукий помер (15 травня 1157), київ. князем став Ізяслав Давидович. Р.М. вступив у союз проти нього з галицьким кн. *Ярославом Володимировичем*, його підтримали небожі, сини Ізяслава Мстиславича. Наприкінці 1158 союзники вигнали Ізяслава Давидовича з Києва, і 12 квітня 1159 Р.М. сів на київ. стіл. 12 лютого 1161 Ізяслав Давидович на короткий час захопив Київ, але при наближенні війська Мстислава Ізяславича 6 березня 1161 залишив столицю. Р.М. визнали «старійшим» князем Пд. Русі. У сфері політ. впливу цього держ. діяча перебували також Рязань (нині місто в РФ) і *Новгород Великий.* З кінця 1159 Р.М. провів кілька успішних походів на половців. Перед кончиною прийняв схиму в Києво-Печерському монастирі (див. *Києво-Печерська лавра*).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

РОСТИСЛА́ВИЧІ Галицькі — нечисленний західнорус. князівський клан. Родоначальником був онук *Ярослава Мудрого*, єдиний син Володимира Ярославича *Ростислав Володимирович.* Антропонім Р. використовується в джерелах лише стосовно синів Ростислава: *Рюрика Ростиславича*, *Володаря Ростиславича* і *Василька Ростиславича.* Вони княжили відповідно в *Перемишлі*, *Звенигороді Галицькому* й *Теребовлі*, на ґрунті яких бл. 1141 виникло *Галицьке князівство.* Його творцем був син Володаря *Володимирко Володаревич* (1141 — 1152 [1153]). Він створив сильне та багате князівство. Син Володимирка *Ярослав Володимирович* (1153—87) продовжив державотворчу діяльність батька. Та за його сина *Володимира Ярославича бояри галицькі* повстали проти князя, і в останні роки життя йому довелося спертися на владимиро-суздальського государя *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо. По кончині Володимира Ярославича (1199) династія галицьких Р. згасла, і *Галич (давній)* із землею дістався волин. кн. *Роману Мстиславичу*, членові династії *Мстиславичів.*

Літ.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

РОСТИСЛА́ВИЧІ Смоленські — земельна князівська династія, що в 2-й пол. 1150-х рр. відокремилася від клану *Мстиславичів*. Родоначальником був *Ростислав Мстиславич,* онук *Володимира Мономаха* і син *Мстислава Великого.* Ростислав був київ. князем 1161—67, сприяв згуртуванню Русі, провів успішні походи проти половецьких ханів. Серед його нащадків джерела виділяють 4 осн. родини: Романовичів, Рюриковичів, Мстиславичів і Давидовичів (за іменами його синів). Р. суперничали за загальнорус. владу з ін. сильним кланом — *Ольговичів.*

Літ.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

РОСТО́ВЦЕВ Михаїл Іванович (10.11(29.10).1870—20.10.1952) — історик античності, академік РАН, професор, дійсний член Імператорської Археологічної комісії. Життя і творчість Р. тісно пов'язані з Україною: він н. в м. *Житомир*, закінчив 1-шу Київ. г-зію і 2 курси історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту. Історію найдавнішого населення території України неможливо вивчати без фундаментальних праць Р.: «Эллинство и иранство на юге России» (1918), «Скифия и Боспор» (1925), «История античной декоративной живописи на юге России» (1914). Із 1890 по 1918 Р. жив і працював у *Санкт-Петербурзі. Жовтневий переворот у Петрограді 1917* вважав катастрофою для Батьківщини. 1918 емігрував спочатку до Європи, далі — до США. Будучи вченим зі світ. ім'ям, Р. став професором спочатку Вісконсинського, потім — Єльського ун-тів. У США Р. написав свої осн. наук. дослідження «The Social and Economic History of the Roman Empire» (1926), «The Social and Economic History of the Hellenistic World» (vol. 1—3, 1941), був обраний президентом Амер. істор. асоціації.

Р. зробив значний внесок до антич. археології. Він керував розкопками *Харакса* в Криму, координував археол. дослідження в *Херсонесі Таврійському* і в *Керчі*, а в період життя в еміграції очолював розкопки греко-парфянського городища Дура-Европос на Євфраті.

Літ.: Скифский роман. М., 1997.

М.В. Скржинська.

РОСТО́ЦЬКИЙ Теодосій (1724—1805) — унійний митрополит Київський (1788—1805). Походив із білорус. *шляхти*. Вступив до чину св. Василія Великого. Протягом 1750—54 вивчав теологію в Римі (Італія) в Колегії св. Афанасія. 1754 висвячений на священика й повернувся додому. Був професором філософії і богослов'я, ректором шкіл у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Із 1772 — протоігумен литов. провінції чину св. Василія Великого, 1784 висвячений на холмського єпископа, перший унійний владика, який став 1790 членом польс. сенату. Але після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) унійна церква на землях, які відійшли до Рос. імперії, поступово ліквідовувалася. Митрополита змусили переїхати до м. *Санкт-Петербург*, де він і помер.

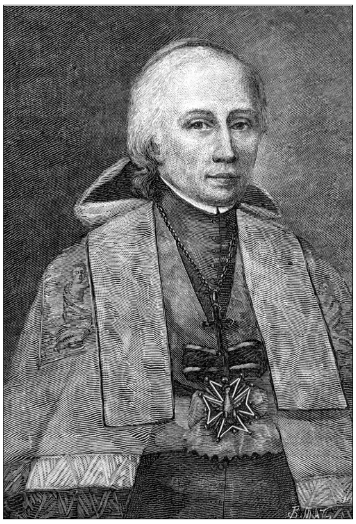
Літ.: *Назарко І., отець.* Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Рим, 1962; *Blažejovskyj D.* Byzantine Kyivan Rite Students in Pontiefical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576—1983). Rome, 1984.

О.М. Дзюба.

РОТА́РУ Софія Михайлівна (у заміжжі — Євдокименко; н. 09.08. 1947) — естрадна співачка (сопрано). Засл. артистка УРСР (1973), нар. артистка УРСР (1976), Молдавії (1983) та СРСР (1988). Герой України (2002). Н. в с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернів. обл. Активна учасниця худож. самодіяльності, після перемоги в респ. конкурсі і закінчення школи (1964) вступила на диригентсько-хоровий відділ Чернів. муз. уч-ща. У рік його закінчення (1968) стала лауреатом 9-го Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Софії (Болгарія). Деякий час працювала педагогом муз. уч-ща (*Чернівці*). Із жовтня 1971 — солістка вокально-інструментального ансамблю «Червона рута» при Чернів. філармонії; однойменна пісня В.*Івасюка* стала її «візитною карткою». Лауреат міжнар. конкурсів «Золотий Орфей» (Софія, 1973), «Бурштиновий соловей» (Сопот (Польща), 1974). 1974 закінчила Кишинівський ін-т мист-в ім. Г.Музическу. Із 1975 — солістка Крим. філармонії. У репертуарі Р. — більше 400 творів укр., молдов. і рос. композиторів (В.Івасюка, В.Громцева, Л.Дутковського, Є.Доги, А.Бабаджаняна, Є.Мартинова, О.Фельцмана, Д.Тухманова, Б.Ричкова, Ю.Саульського та ін.). Гастролювала в *СРСР*, Австралії, багатьох країнах Європи, Азії та Америки.

Знялася в худож. фільмах «Де ти, любов?», «Душа» та в муз. телефільмах «Червона рута» (1971), «Пісня буде поміж нас», «Монолог про любов», «В гостях у Софії Ротару» (1981), «Вас запрошує Софія Ротару» (1984), «Караван кохання» (1994).

30-ліття творчої діяльності в 2001 Р. відзначила новою концертною програмою «Життя моє — моя любов», 2004 випустила альбом «Небо — це Я!», отримала нагороду за внесок у розвиток популярної музики (МУЗ-ТВ). Продовжує концертну діяльність. У країнах СНД діють фан-клуби Р. («Лаванда», «Золоте серце», «Караван» та ін.), широко було відзначене її 60-річчя.



Митрополит Теодосій (Ростоцький).



М.І. Ростовцев.



С.М. Ротару.

Лауреат премій ім. М.Островського (1976), Ленінського комсомолу (1978); володарка титулів «Міс-Естрада-89», «Краща співачка 1996 р.», «Краща українська естрадна співачка XX ст.» (2000).

Нагороджена орденами СРСР («Знак пошани», 1980; Дружби народів, 1985), України («За заслуги», св. кн. Ольги, 1996; «Зірка України», 2002) та РФ («За заслуги перед Вітчизною», 2002).

Почесна громадянка АР Крим (1997) та м. Чернівці (1998).

Літ.: *Олексієнко Т.* ... Ти у мене єдина. «Музика», 1988, № 4; *Городецкая Т.* В голливудскую энциклопедию деятелей эстрады попали два украинца — София Ротару и Иван Шепелев. «Факты и комментарии», 1999, 6 мая; Крила її пісень. В кн.: *Бірченко-Шулакова Т.І.* Адреси моєї пам'яті. К., 2004; Буковина: Імена славних сучасників. К., 2004; *Харченко Т.Н. и др.* 100 знаменитых людей Украины. Х., 2004; З Софією Ротару та її родиною. В кн.: *Власюк Т.* Від джерел. К., 2005; *Фещук Н.* Пісня буде поміж нас: Софія Ротару і Володимир Івасюк: «Двоє популярних». «Дзеркало тижня», 2007, № 28 (657), 4 серпня; Сто знаменитых женщин Украины. Х., 2008.

Г.П. Герасимова.



П.О. Ротмістров.

РО́ТМІСТРОВ Павло Олексійович (06.07(23.06).1901—06.04.1982) — воєначальник, гол. маршал бронетанк. військ (1962). Герой Рад. Союзу (7 травня 1965). Н. в с. Скоборово (нині село Тверської обл., РФ). В РСЧА з 1919. Учасник громадян. війни 1918—22. Закінчив Військ. об'єднану школу ім. Всерос. ЦВК (1924), Військ. академію ім. М.Фрунзе (1931), Військ. академію Ген. штабу (1953). У *радянсько-фінляндську війну 1939—1940* — нач. штабу 35-ї танк. бригади. Із травня 1941 — нач. штабу механізованого корпусу. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — на Зх., Пн.-Зх., Калінінському, Сталінградському фронтах, *Воронезькому фронті*, *Степовому фронті*, *Південно-Західному фронті*, *Другому Українському фронті* і 3-му Білорус. фронті, нач. штабу 3-го механізованого корпусу, командував 8-ю (із січня 1942 — 3-тя гвард.) танк. бригадою (із вересня 1941), 7-м (потім — 3-м гвард.) танк. корпусом (із квітня 1942), 5-ю гвард. танк. армією (із лютого 1943). Армія під командуванням Р. брала участь у *Курській битві 1943* (завдавала контрудар під Прохоровкою), у *Бєлгородсько-Харківській наступальній операції 1943* (3—23 серпня) і *Умансько-Ботошанській наступальній операції 1944* (5 березня — 17 квітня) у складі Воронезького і Степового (із жовтня 1943 — 2-й Укр.) фронтів, у розгромі крупних угруповань противника в районах *Кіровограда* і *Корсунь-Шевченківського* 1944 (24 січня — 17 лютого) і звільненні міст Кіровоград, *Звенигородка*, *Умань*. Із серпня 1944 і до кінця війни — заст. командуючого бронетанк. і механізованими військами Червоної армії. Після війни — командуючий бронетанк. і механізованими військами Групи рад. військ у Німеччині, потім — військ Далекого Сх. (1945—48). Із 1948 — на викладацькій роботі у Військ. академії Ген. штабу. 1958—64 — нач. Військ. академії бронетанк. військ. 1964—68 — пом. міністра оборони СРСР. Із червня 1968 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Нагороджений 6-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 1-го і 2-го ст., Кутузова 1-го ст., Червоної Зірки, «За службу Родине в Вооруженных Силах СССР» 3-го ст. і медалями, а також 5-ма іноз. орденами та медалями.

П. у м. *Москва*.

Тв.: Танковое сражение под Прохоровкой. М., 1960; Время и танки. М., 1972; Танки на войне. М., 1975; Стальная гвардия. М., 1984.

Літ.: *Вакуров И.* Во главе танковой гвардии. В кн.: Герои огненных лет, кн. 4. М., 1980; *Долгов И.А.* Золотые звезды калининцев, кн. 2. М., 1984.

Т.С. Першина.

РОТУ́НДУС (Ротундус Мелеський, Rotundus Mieleski) **Августин** (бл. 1520 — 20.03.1582) — правник, діяч *Контрреформації*, історик Литви. Н. в м. Велюнь (нині місто Лодзинського воєводства, Польща) в сім'ї міщан. Навч. в Познані (Польща), Віттенберзі (Німеччина), *Кракові*, Падуї та Феррарі (обидва міста в Італії; д-р обох прав). Королів. секретар із 1549, віленський *війт* із 1552. Нобілітований 1568. На *вальних сеймах* 1565/66 і 1569 включався до кола осіб, які займалися редагуванням Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Співпрацював з єпископами С.Гозієм, В.Протасовичем, Я.-Д.Соліковським, поборюючи протестантські впливи в Литві. Сприяв постанню єзуїтського колегіуму у *Вільнюсі* (1569). За бажанням короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда II* Августа підготував (після 1551) нарис історії *Великого князівства Литовського* під назвою «Cronica sive historia Lithuaniae» («Хроніка або історія Литви»; загинув, знаний із дрібніших уривків і витягів). Патронував М.*Стрийковського*, надав йому чимало власних істор. матеріалів.

Р. полемізував з приводу унії Литви та Польщі зі С.*Оріховським*. Є автором твору «Rozmowa Polaka z Litwinem» (бл. 1565, видав Ю.Коженьовський 1890), де виступив проти програми прямої інкорпорації ВКЛ до *Королівства Польського*.

Літ.: *Bazyczowa M.* Augustyn Rotundus Mieleski wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy. В кн.: Z dziejów polskiej kultury umysłowej w XVI i XVII wieku. Wrocław, 1976; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. СПб., 1999; *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. К.—Кременчук, 2001; Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debata o Rzeczypospolitej. Kraków, 2009.

Д.С. Вирський.

РУ́БАН Василь Григорович (14.03. 1742—24.09.1795) — видавець, історик. Н. в м. Бєлгород (нині місто в РФ), був сином козака-переселенця з Рівненщини. Здобув освіту в *Києво-Могилянській академії* та *Московському університеті*. Після завершення навчання (1761) займався журналістикою, писав вірші, праці з історії, географії тощо. У *Санкт-Петербурзі* Р. видавав журнали, зокрема, 1771 — «Трудолюбивый муравей», 1772—73 — «Старина и Новизна», на сторінках якого вміщував істор. статті та матеріали, переклади творів західноєвроп. письменників та ін. 1773 видав «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію...» невстановленого автора. У цій книзі, зокрема, наведено

геогр. опис *Лівобережної України*, відомості про її політ., адм., правовий устрій, соціальну структуру населення, з позицій героїзації лапідарно висвітлено істор. минуле *козацтва українського*. Найзначнішою публікацією Р. була *«Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов»*, що побачила світ 1777 в С.-Петербурзі за сприяння О.*Безбородька*. В основу цієї публікації покладено твір невід. автора 1730-х рр. *«Короткий опис Малоросії»* (становив скорочений варіант праці Г.*Граб'янки*), до якого Р. додав виклад подій за 1734—70, а також вмістив матеріали, що належали О.Безбородьку: опис управління Україною після ліквідації *гетьманату інституту*, відомості про козац. озброєння, одяг, дані про *бунчукових товаришів* і *військових товаришів*, список укр. *гетьманів* і старшини від Б.*Хмельницького* до К.*Розумовського*, перелік ректорів *Києво-Могилянської академії*, архімандритів та ін. Серед праць, які видав Р., були також подорожні записки В.*Григоровича-Барського* (1778).

Літ.: Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г. с изъявлением тамошнего правления. Издано Василием Григорьевичем Рубаном, г. колежским ассесором и Вольного Российского собрания при Императорском Московском университете членом. СПб., 1777; *Западов А.В.* Русская журналистика XVIII в. М., 1964; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; *Кравченко В.* «Короткі відомості про Малу Росію» 1773 — перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, число 5. К., 2000.

П.М. Сас.

РУ́БАЧ (Рубанович) **Михайло Абрамович** (20.09.1899—17.01.1980) — історик, архівіст, археограф. Д-р істор. н. (1944), професор (1945). Н. в с. Чернеча Слобода (нині село Буринського р-ну Сум. обл.). Закінчив комерційне уч-ще в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Член комуніст. партії з квітня 1917. Учасник громадян. війни. Із 1922 — зав. відділу агітації і пропаганди Катериносл. губернського к-ту КП(б)У та Істпарту. 1923—24 — зав. історико-парт. відділу ЦК КП(б)У, редактор ж. *«Літопис революції»*. 1927 закінчив істор. відділення Ін-ту червоної професури в *Москві*. Завідував істор. кафедрами в Ін-ті марксизму-ленінізму (*Харків*), Центр. архів. управлінням ВУЦВК УСРР. Із 1929 — зав. істпартвідділу ЦК КП(б)У (пізніше — Ін-т історії партії і Жовтневої революції), кафедри історії партії в Харків. ін-ті червоної професури. Як уповноважений ЦК КП(б)У брав участь у кампаніях з колективізації і хлібозаготівлі. Виступив, ще за їхнього життя, проти М.*Грушевського* та М.І.*Яворського*. 1933—35 — наук. співробітник Ін-ту історії Комуністичної академії (Москва).

1935 заарештований за звинуваченням у «проявах українського націоналізму», звільнений із роботи, виключений із КП(б)У, деякий час — безробітний, працював на підпр-ві. 1940 — викладач кафедри історії СРСР Харків. ун-ту, від 1942 — старший наук. співробітник Ін-ту історії і археології АН УРСР. 1943 захистив докторську дис. на тему: «Нариси з історії аграрної революції 1917 р. на Україні» (Москва). 1944—47 — зав. відділу історії рад. сусп-ва Ін-ту історії України АН УРСР (від 1953 — Ін-т історії АН УРСР), старший наук. співробітник відділу археографії, який очолив 1955. Із 1963 по 1970 — старший наук. співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни, до 1974 — наук. консультант. Викладав у Респ. парт. школі, Київ. ун-ті та Ін-ті підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті.

Автор понад 100 наук. праць та розділів у багатьох колективних роботах, упорядник і редактор збірників.

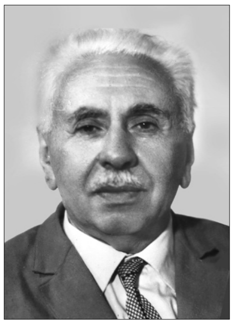
Лауреат Держ. премії УРСР (1969).

П. у м. *Київ*.

Праці: Буржуазно-куркульська ідеологія під машкарою демократії трудового народу. «Червоний шлях», 1932, № 5—8, 11, 12; Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та «єдиного потоку». К., 1955; Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967 (у співавт.); Победа Советской власти на Украине. М., 1967 (у співавт.); Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968 (у співавт.).

Літ.: *Терещенко Ю.І.* Відзначення 70-річчя професора М.А. Рубача. «УІЖ», 1970, № 2; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999; Михайло Рубач: Архівіст, історик, педагог: Спогади. Дослідження. Джерела. К., 2000; Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936—2006. К., 2006; Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-л, спр. 969.

О.Й. Щусь.



М.А. Рубач.

РУБІНШТЕ́ЙН Микола Леонідович (11.12.1897—26.01.1963) — історик. Д-р істор. н., професор (1938). Н. в м. *Одеса* в сім'ї присяжного повіреного. Навч. в Одес. г-зії та на історико-філол. ф-ті Новорос. ун-ту (1916—22). 1922 захистив, а 1924 опублікував дипломну роботу «Западные торговые пути Украины-Руси». У ній зазначалося, що розвиток торг. зв'язків *Київської Русі* — це результат довготривалого істор. розвитку д-ви.



М.Л. Рубінштейн.

Працював в Одес. обласному архіві (1922—31), де досліджував історію *декабристів руху*. 1925 опублікував статтю «100-летие восстания декабристов». Взимку 1925—26 брав участь у роботі секції Т-ва політкаторжан і зробив там доповідь з історії руху декабристів, на секції познайомився з відомими вченими: М.*Дружиніним*, М.*Любавським*, Ю.*Готье*, О.*Пресняковим*.

1925—27 досліджував проблеми соціально-екон. розвитку Росії 18 і 1-ї пол. 19 ст. По цій темі опублікував ряд статей. 1928 вступив у *Москві* до Т-ва істориків-марксистів. У грудні 1928 — січні 1929 взяв участь у 1-й Всесоюзній конференції істориків-марксистів. 1929 опублікував статтю «Селянські питання на Україні в першій половині XIX ст.» 1930 продовжив дослідження історії Київської Русі, опублікував «Нарис історії Київської Русі».

Із переїздом 1931 до Москви — старший наук. співробітник і керівник істор. групи Ін-ту



Рубль російської імператриці Єлизавети. 1756. Золото.



5 рублів російської імператриці Катерини II. 1766. Золото.

іноз. бібліографії (1931—33) та істор. редакції Соціально-екон. держ. вид-ва (1931—34).

Викладав у вузах Москви. Доцент (1934) та зав. кафедри (із 1935) історії СРСР Моск. обласного пед. ін-ту. Викладач Моск. обласних курсів марксизму-ленінізму (із 1935), Моск. ун-ту (1934—41) та Моск. ін-ту філософії, історії та літератури (із 1936). Читав курс історії СРСР та рос. історіографії. Із 1938 — професор.

Один з авторів підручника з історії СРСР доби феодалізму (кін. 1930-х рр.). Співробітник 1-го і 2-го видання «Большой советской энциклопедии» (із 1935).

Відп. редактор і автор передмови до перевидання праці В.*Ключевського* «Курс русской истории» (1937). 1941 опублікував монографію «Русская историография» — першу узагальнюючу працю з історії істор. науки в Росії.

Зав. кафедри історії СРСР Саратовського ун-ту (1941—43). Заст. директора з наук. роботи *Історичного музею в Москві* (1943—49). Професор кафедри історії СРСР Моск. ун-ту, Моск. бібліотечного та історико-архівного ін-тів (1943—59).

Із 1940-х рр. досліджував питання соціально-екон. розвитку Росії в епоху *феодалізму* і 1957 видав монографію «Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в.»

П. у м. Москва.

Праці: Западные торговые пути Украины-Руси. «Вестник Одесской комиссии краеведения», 1924, № 2/3; 100-летие восстания декабристов. «Каторга и ссылка», 1925, № 8; Селянські питання на Україні в першій половині XIX ст. «Прапор марксизму», 1929, № 2; Нарис історії Київської Русі. Х.—Одеса, 1930; Крепостное хозяйство и зарождение капиталистических отношений в России в XVIII в. В кн.: Ученые записки Московского государственного университета, вып. 87. М., б/р; Русская ярмарка XVIII в. В кн.: Ученые записки кафедры истории СССР Московского областного педагогического института. М., 1938; Русская историография. М., 1941; Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. «Вопросы истории», 1952, № 2; Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. М., 1957; О мелкотоварном производстве и развитии капитализма в России XIX в. «История СССР», 1962, № 4; О путях исторического исследования. Там само, 1962, № 6.

Літ.: Николай Леонидович Рубинштейн. «Вопросы истории», 1963, № 4; *Дмитриев С.С.* К истории советской исторической науки: Историк Н.Л. Рубинштейн. В кн.: Ученые записки Горьковского университета: Серия историко-филологическая, вып. 72, т. 1. Горький, 1964; *Пугачев В.В., Динес В.А.* Николай Леонидович Рубинштейн и экономическая история. В кн.: Проблемы экономической истории и теории, вып. 2, ч. 4. Саратов, 1983; *Ковалев И.В.* Материалы по социально-экономической истории России XVIII в. в рукописном наследии Н.Л. Рубинштейна. В кн.: Археографический ежегодник за 1985 г. М., 1986.

Н.О. Герасименко.

РУБЛЬ — 1) грошова одиниця Росії. 1 Р. = 100 *копійок*. Термін «рубль» виник у *Новгороді Великому* в 13 ст. і став назвою новгород. гривни (злиток срібла; див. *Гривна давньоруська*). Р. був платіжною одиницею до 15 ст. Його маса відповідала загальноприйнятій ваговій одиниці — новгородській гривні (204,7 г), з якої почали карбувати 200 монет (*денг*). Згодом Р. перестав бути злитком і перетворився в лічильне поняття для позначення певної кількості монет (200 денг до 1534, а згодом — 100 копійок). Після грошової реформи 1534 (уніфікації грошової системи) Р. залишався лічильною одиницею, у ньому містилося 100 реальних монет — копійок (новгородок), що стало основою майбутньої рос. грошової системи. 1537 маса 100 копійок = 68 г. На поч. 17 ст. вона зменшилась до 48 г. 1654 за рос. царя *Олексія Михайловича* (1645—76) вперше були випущені реальні срібні монети — рублі, перекарбовані з *талерів* (на монеті вперше була вміщена назва — «рубль»). Однак у цей час Р. був неповноцінною монетою, він містив менше срібла, ніж 100 срібних копійок. Фактично його вартість становила 64 копійки. 1655 уряд відмовився від випуску неповноцінного Р. і продовжував карбувати срібні копійки попередньої маси. Нова грошова реформа, яку здійснив рос. цар *Петро I* на поч. 18 ст., в основу десяткової монетної системи поклала Р., який ділився на 100 копійок. Із 1704 систематично випускався Р. масою бл. 28 г (вага західноєвропейського талера, а також 100 срібних рос. копійок). У 18 ст. рос. Р. став панівною повновартісною монетою на грошовому ринку укр. земель, де він одержав назву «*карбованець*». 1764 вміст чистого срібла у Р. зменшився до 18 г (4 *золотники* 21 доля), і таким він залишався до 1915. 1769 царський уряд випустив паперові рублі — *асигнації*. 1897 осн. грошовою одиницею став *золотий рубль.* У роки *Першої світової війни* та революц. подій 1917—22 вартість Р. суттєво зменшилася, у країні було запроваджено паперово-грошовий обіг. Стабілізація валюти в РСФРР та *СРСР* відбулася в результаті *грошової реформи 1922—1924.* Новою грошовою одиницею д-ви став *червонець*, що дорівнював 10 рублям. У результаті



100 рублів. РСФРР. Випуск 1922.



1 рубль. СРСР. 1947.



10 рублів. СРСР. 1961.



1 рубль. СРСР. 1961.

грошової реформи 1947 Р., що складався зі 100 копійок, знову став грошовою одиницею СРСР. Впродовж 1941—91 в обігу перебували банківські білети номіналом 10, 25, 50 та 100 рублів, казначейські білети номіналом 1, 3 та 5 рублів, а також монети номіналом 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 50 копійок, 1 Р. Карбували також значну кількість ювілейних і пам'ятних монет номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 150 рублів, у т. ч. з паладію, срібла, золота, платини. Нині Р. — назва грошових одиниць РФ та Білорусі;

2) Лічильна одиниця (100 одиниць) для рахунку литов. монети, що застосовувалася у *Великому князівстві Литовському* в 14—18 ст.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

РУБЛЬО́В Олександр Сергійович (н. 31.05.1957) — дослідник історії України 20 ст. Д-р істор. н. (2005), професор (2007). Засл. працівник к-ри України (2004). Н. в м. *Київ* у сім'ї службовців. Закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту (1979). В Ін-ті історії АН УРСР працював старшим лаборантом (1979—83); молодшим наук. співробітником (1983—88); наук. співробітником (1988–90); старшим наук. співробітником (із 1990). Із вересня 1991 перейшов на роботу до новоствореного Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського АН України на посаду завідувача відділу джерел новітньої історії України. Із 1994 — за сумісництвом — старший наук. співробітник комп'ютерно-видавничого відділу Ін-ту історії України НАН України. Із лютого 1996 — учений секретар Ін-ту історії України НАН України.

Заст. гол. редактора *«Українського історичного журналу»* (із 1996); відповідальний секретар (із 1997) «Енциклопедії історії України» в 10-ти томах. Автор понад 100 наук. праць, у т. ч. 3-х монографій.

Сфера наук. інтересів — історія України 20 ст., історія вітчизн. к-ри, історія укр. інтелігенції, тоталітарний комуніст. режим в Україні, історія укр. істор. науки, нац. меншини в Україні 20 ст. та ін. Досліджує взаємини Західної і Східної України у 20 ст., зокрема контакти їхніх інтелектуальних *еліт*, процеси «радянізації» в західноукр. регіоні 1930—50-х рр. Автор статей і упорядник збірників документів з історії вітчизн. істор. науки, зокрема — одноосібний упорядник збірника «Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957—1977): Документи і матеріали» (2007).

Із поч. 1990-х рр. вивчає феномен тоталітарного сусп-ва в Україні. Крім заг. праць, присвячених аналізові тоталітарного режиму, опублікував спец. дослідження, присвячені механізму фабрикацій й перебігу «справ» так званих Укр. військ. орг-ції в УСРР, Польс. військ. орг-ції в УСРР та ін. Член Гол. редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; член редколегії, із 2005 — гол. редактор час. *«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ»*.

Активно працює в жанрі істор. біографістики, є автором розвідок про відомих укр. учених — академіків М.*Грушевського* (докладна реконструкція першого «радянського» року (1924) видатного історика; 1996), С.*Рудницького* (1991), М.І.*Яворського* (1991, 2005); історика М.*Марченка* (1996), правознавця й дипломата М.*Лозинського* (1997—98), учнів і колег М.Грушевського — Ф.*Савченка* (1991, 2005), І.*Крип'якевича* та М.*Кордубу* (2001), аспірантів М.Грушевського — О.*Павлика* і В.*Костащука* (2003). Автор біографічних нарисів про укр. літераторів — М.*Козоріса* (1993) та Л.*Дмитерка* (1999).

Вивчає історію нац. меншин в Україні 20 ст. Автор розвідок з історії репресій проти поляків України 1930-х рр. Діяльний учасник польсько-укр. наук. проекту «Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów» («Поляки в Україні») (1998—2008), який з 1998 виконується *Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі* (Польща) й передбачає комплексну публікацію документів і матеріалів з історії польс. нац. меншини в Україні впродовж 20 ст. Співредактор 4-го й 5-го томів цього видання.

Лауреат премії ім. М.Грушевського НАН України (1996; за цикл праць із проблем методології і методики істор. україністики).

Праці: Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994 (у співавт.); Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. К., 1999 (у співавт.); Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

Літ.: *Lewkowicz H.* Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym: Dziesięć lat działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990—2000. Przemyśl, 2001; Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.–Львів, 2003.

С.С. Стемпєнь.

РУБРУ́К Гійом де (Guillaume de Rubrouck, р. н. і р. с. невід.) — фламандець за походженням, чернець ордену *францисканців*. Тривалий час жив у Франції і був наближений до короля Людовіка IX. В 1248 супроводжував короля у 7-му хрестовому поході, котрий зазнав великої неудачі (хрестоносці були розгромлені 8 лютого 1250 єгипетськими мамлюками біля м. Ель-Мансура в Єгипті). Того ж року король і Р. прибули до м. Акра — останнього оплоту хрестоносців у Палестині. Людовік IX, шукаючи союзників у боротьбі проти мамлюків, намагався встановити контакти з *Монгольською імперією.* 1252 король доручив Р. очолити посольство до великого хана. Враховуючи невдачу попереднього посольства, Р. мав представлятися не послом короля, а місіонером, який проповідує *християнство* серед монгол. політ. еліти.

7 травня 1253 місія Р. відпливла з *Константинополя*. Висадившись у м. *Судак*, мандрівники вступили на землю, підвладну монголам. Р. відвідав ставку Сартака (сина *Батия*) у міжріччі Дону і Волги, потім — ставку Батия в Заволжі. Батий спрямував Р. до великого хана Мунке, у ставку якого Р. прибув 27 грудня 1253. Разом із табором Мунке він 5 квітня 1254 прибув до Каракорума (столиці Монгол. імперії), де залишався до 9 липня 1254. В Каракорумі з наказу Мунке Р. узяв участь у богословському диспуті, в якому змагалися також представники несторіан, мусульман та буддистів. Але цей диспут мало допоміг Рим. церкві —


3 рублі російського імператора Миколи I. 1833. Платина.


Рубль. РСФРР. 1921. Срібло.


О.С. Рубльов.



Герб роду Рубців.



К.А. Рубчакова.

вплив несторіан при ханському дворі виявився значно більшим. Політична ж співпраця із французами, на думку Мунке, була можлива лише за умови, що франц. король визнає зверхність монгол. великого хана. На зворотному шляху 16 вересня — 16 жовтня 1254 Р. перебував у ставці Батия, а далі через Дербент прибув 15 серпня 1255 до Тріполі (нині місто в Лівані) і потім — до Акри. Тут він написав докладний звіт про свою місію у формі послання до короля.

Книга складається з 53-х розділів. Вона містить опис маршруту посольства, геогр. умов тих країн, через які проходила подорож (у т. ч. Криму і причорномор. степів), дані з економіки, політ. устрою, релігол. вірувань, звичаїв народів, серед яких побував Р. (зокрема *половців*). Осн. увага приділена панівному народові — монголам, яких Р. називає також татарами. Книга містить також деякі дані з географії Русі та згадки про рус. людей у Монгол. імперії. Твір Р., написаний латиною, зберігся в кількох списках і вперше був надрукований 1600. Він багато разів перевидавався в перекладах різними мовами, з яких найприступнішим є рос. переклад О.Малеїна (1911, 1957 і численні веб-передруки). Твір є цінним першоджерелом з історії і географії Євразії 13 ст.

Літ.: *Джованни дель Плано Карпини.* История Монгалов. *Гильом де Рубрук.* Путешествие в восточные страны. М., 1957.

М.І. Жарких.

РУБЦІ́ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Івана Семеновича** (Созоновича) Рубця, *зем'янина* та сина боярського (1-ша пол. 17 ст.). Старший із його синів — **Михайло Іванович** (р. н. невід. — п. бл. 1698), топальський *сотник* (1669, 1672—73), а з онуків найбільш відомі **Іван** (Їшута) **Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1705), стародубський полковий *осавул* (бл. 1670), та **Юрій Ілліч** (р. н. невід. — п. після 1715), стародубський полковий суддя (1709—13). Стародубським полковим суддею 1714—23 був **Семен Гнатович** (р. н. невід. — п. 1724), а 1737—55 — **Андрій Мойсейович** (бл. 1705 — 1756). Сотниками топальськими були: 1772—83 — **Василь Іванович** (бл. 1726 — після 1784) та 1751—72 — **Григорій Андрійович** старший (бл. 1727 — 1803). Інші представники обіймали уряди *сотенної старшини*, а також *значкових товаришів*, *військових товаришів* та *бунчукових товаришів* у *Стародубському полку*. До цього роду належали: **Іван Пилипович** (1796—1854), генерал-майор (1851), командуючий підрозділами Малорос. військ. поселення, його сини: **Олександр Іванович** (1838—1913), композитор, хоровий диригент, педагог, фольклорист і теоретик музики, професор Петерб. консерваторії (1879—95), автор низки теор. праць, підручників і збірок нар. пісень, та **Пилип Іванович** (1842 — після 1900), генерал-майор у відставці, катеринославський повітовий військ. начальник; **Матвій Степанович** (1791 — бл. 1865), учасник антинаполеонівських кампаній, генерал-майор (1839), його племінник **Олександр Савович** (1837—1906), д-р медицини (1880), таємний радник (1906), окружний військово-мед. інспектор Іркутського військ. округу, та син Олександра Савовича — **Олександр Олександрович** (1882—1956), протоієрей, професор рос. мови в Упсальському та Стокгольмському ун-тах, автор наук. праць; **Іван Павлович** (1834—1900), учасник *Кримської війни 1853—1856*, комендант Виборзької фортеці (1891—1900), генерал від артилерії у відставці (1900); **Григорій Петрович** (бл. 1796 — бл. 1858), генерал-майор (1853), командир 2-ї бригади 2-ї резервної піх. д-зії.

Рід внесений до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг. і Тамбовської губерній, а герб — до 9-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

РУБЧАКО́ВА Катерина Андріївна (у дівоцтві — Коссак; 29.04.1881 —22.11.1919) — драм. актриса універсального обдарування, співачка (ліричне сопрано). Н. в м. *Чортків* у сім'ї дяка-диригента. Закінчила Чортківську нар. школу, співала в хорі, яким керував батько; мала абсолютний муз. слух. 1896—1914 — актриса Львів. мандрівного театру т-ва *«Руська бесіда»*, 1917—18 — його директор. 1901—02 брала уроки вокалу в С.Козловської. 1919 працювала в Чернів. укр. драм. театрі та Новому Львів. театрі. Концертувала як камерна співачка. Репертуар Р. включав укр., рос. і західноєвроп. твори: п'єси Т.*Шевченка*, І.*Франка*, В.*Винниченка*, Максима *Горького*, А.*Чехова*, Г.Ібсена, Е.Ростана та ін.; опери М.*Аркаса*, Ж.Бізе, Е.-Т.-А.Гофмана, Ш.-Ф.Гуно, С.Монюшка, Дж.Пуччіні та ін.; оперети Ф.Легара, А.Сюллівана, Й.Штрауса та ін. Свої твори Р. присвятили М.*Рудницький*, Б.Демків, О.Бугай, В.Подуфалов.

П. у с. Зіньківці (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.).

1958 прах Р. перепоховано в *Тернополі*. 1981 за рішенням *ЮНЕСКО* в міжнар. масштабі відзначено 100-річчя із дня народження К.Рубчакової.

Бібліогр.: *Медведик П.К.* Катерина Рубчакова: Бібліографічний покажчик. Львів, 1981.

Літ.: *Барнич С.* Слідами матері (у 40-річчя смерті Катрі Рубчакової). «Наше життя» (Нью-Йорк), 1959, № 11; *Медведик П.* Служіння народові. «Жовтень», 1981, № 4; *Ревуцький В.* Унікальний талант. «Сучасність», 1981, № 7/8; *Гірняк Й.* До сторіччя з дня народження Катерини Рубчакової. Там само, 1983, № 7/8; Нариси з історії української культури, кн. 2. Едмонтон, 1984; *Медведик П.К.* Катерина Рубчакова. К., 1989; *Лепкий Б.* Мемуари. В кн.: *Лепкий Б.* Твори, т. 1. К., 1991; *Чарнецький С.* Про Катерину Рубчакову. В кн.: Наш театр: Книга діячів українського театрального мистецтва, т. 2. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1992; *Лисенко І.М.* Словник співаків України. К., 1997; Мистецтво України. К., 1997; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

Г.П. Герасимова.

РУДА́ВСЬКИЙ (Rudawski) **Вавжинець-Ян** (1617—1674) — річпосполитський історик і правник, ксьондз. Син нобілітованого міщанина. Навч. в Римі (Італія; д-р обоїх прав — це д-р світського (цивільного) та церк. права). Канонік варшавський від 1648. Прихильник австрійс. партії, невдовзі після 1656 виїхав до *Відня* до двору рим., угор. і чеського

короля Леопольда Габсбурга (із 1658 — герм. імп. Леопольд I Габсбург); канонік оломунецький від 1658, декан мендзирецький, імператорський радник. Автор великої праці, що представляє історію королювання *Яна II* Казимира Ваза за 1648—60: «Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Oliviensem usque libri IX» («Історія Польщі від смерті Владислава IV до Оливського миру, в 9-ти книгах»; Лейпциг, 1755; польс. переклад В.Спасовича вийшов 1855). «Історія...» Р. поцінована модерними знавцями укр. історії як критична щодо офіц. влад *Речі Посполитої* реакція на події Козац. революції серед. 17 ст. Твір написаний із прогабсбурзьких позицій, в ньому невисоко оцінені польс. магнатерія та деякі елементи річпосполитського устрою, приділено також багато уваги опису «таємниць» міжнар. політики. Р. відомий ще і як автор правничого трактату, праць політ. змісту та панегіриків на честь герм. імп. Леопольда I Габсбурга.

Літ.: *Szorc A.* Rudawski Wawrzyniec Jan (1617—1674). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 32. Kraków, 1989—91.

Д.С. Вирський.

РУДА́НСЬКИЙ Степан Васильович (06.01.1834(25.12.1833)—03.05 (21.04).1873) — поет, перекладач, етнограф. Н. в с. Хомутинці (нині село Калинівського р-ну Він. обл.) в бідній багатодітній сім'ї священика. Освіту здобув у Шаргородській бурсі (1841—49) та Кам'янець-Подільській духовній семінарії, яку закінчив 1855. Наперекір волі батька, котрий хотів бачити сина священиком, вступив до Петерб. медико-хірургічної академії, по закінченні якої 1861 виїхав на службу до *Ялти*, де займав посаду міськ. лікаря, завідуючого лікарнею, лікаря в алупкинських маєтках Воронцова, карантинного лікаря в порту і навіть лікаря Ялтинського пов. Влітку 1872 під час боротьби з епідемією холери захворів, загострилася давня недуга — туберкульоз, що врешті призвело до смерті. Р. організував у Ялті першу мед. б-ку, метеорологічний пункт, міський ринок, у різних місцях Криму — фельдшерські пункти. Був почесним мировим суддею Сімферопольсько-Ялтинської округи. Нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст.

Літ. творчість розпочав на поч. 1850-х рр. романтичними баладами і романсами («Розбійник», «Вечорниці», «Упир»). Вершин творчості досяг у галузі ліричної поезії, в якій звучать мотиви самотності й суму, та гумористичних співомовках і приказках. Розквіт поетичної творчості Р. припав на петерб. період життя. 1859 він опублікував у тижневику «Русский мир» гуморески («Лошак», «Засідатель», «Вареники», «Чи високо до неба»), а в «Искре» — серію «Малороссийских анекдотов». У першому номері ж. *«Основа»* було опубліковано кілька співомовок Р. («Гей, воли!», «Повій, вітре, на Вкраїну» 1861), які знайшли захоплені відгуки читачів. Талановиті ліричні поезії Р. в усній передачі ставали нар. піснями, а дотепні гуморески — нар. приповідками та анекдотами.

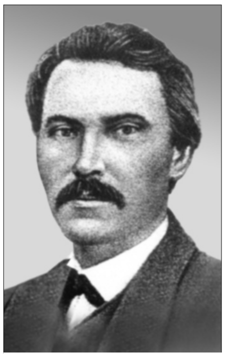
Літ. спадщина Р. складається із 3-х рукописних книжок: «Співомовки козака Руданського: Книжка перша з 1851 року по 1857»; «Співомовки козака Вінка Руданського: Книжка друга, 1857, 1858, 1859» та «Співомовки Вінка Руданського, 1859—1860. Петрополь». За цими книжечками Р. впорядкував 2 збірки, які так і не побачили світ за життя поета. Творчість Р. значна за змістом і різноманітна за формою. У ній є балади, ліричні пісні, романси, віршові гуморески, байки та поеми історичного («Олег — князь київський», «Павло Полуботок», «Павло Апостол», «Іван Скоропадський», «Мініх») і алегоричного змісту, «український дивоспів» під назвою «Чумак», переклад із стародавнього епосу («Слово о полку Ігоревім», «Краледворський рукопис», «Іліада», «Батрахоміомахія»). Р. збирав укр. пісні («Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С.В.Р.»). В Ялті підготував до друку збірники «Подільське весілля» та «Копа пісень» (1862). Зразки фольклору, зібрані Р., були використані *Номисом* («Українські приказки, прислів'я і таке інше», 1864) та М.*Драгомановим* («Малороссийские народные предания и рассказы», 1876). Поет підтримував дружні зв'язки з В.Ковалевим, другом Т.*Шевченка*, з М.*Костомаровим*, М.Драгомановим, П.*Ніщинським*, І.*Айвазовським* та іншими.

Похований у Ялті на Масандрівському кладовищі, де встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Твори, т. 1—7. Львів, 1895—1903; Твори, т. 1—3. К., 1972—73.

Літ.: *Колесник П.Й.* Степан Руданський. К., 1971; *Сиваченко М.Є.* Студії над гуморесками Степана Руданського. К., 1979; *Боржковський О.* Степан Руданський (1834—1873). Поет. Лікар. Громадянин. К., 2010.

Т.І. Лазанська.



С.В. Руданський.

РУДЕ́НКО Белла Андріївна (н. 18. 08.1933) — оперна і камерна співачка (лірико-колоратурне сопрано). Нар. артистка СРСР (1960). Професор (1988). Н. в м. Боково-Антрацит (нині м. *Антрацит*). Із шахтарської родини, яка перед війною жила в м. *Суми*, під час евакуації — у Сталінграді (нині м. Волгоград, РФ) і Фергані (нині місто в Узбекистані; 1942), згодом — у *Феодосії*. Ще до закінчення Одес. консерваторії (клас О.Благовидової; 1951—56) — солістка Одеського (1955—56) та Київського (1956—73) театрів опери і балету. 1973—88 — солістка Большого театру (*Москва*). Викладач Моск. консерваторії (із 1977), професор (із 1988). Із 1995 — худож. керівник оперної трупи Большого театру. Твори концертного репертуару Р. виконувала 8-ма мовами, пропагувала укр. нар. пісні та романси укр. композиторів, ряд із них записала на грамплатівки. Гастролювала по *СРСР* і країнах Європи, Азії та Америки. Лауреат багатьох Всесоюзних і міжнародних конкурсів вокалістів у *Москві*, Тулузі (Франція) та ін.



Б.А. Руденко.

Оперні партії: Венера («Енеїда» М.В.*Лисенка*), Йолан, Кріпачка та Ярина («Милана», «Тарас Шевченко» і «Арсенал» Г.*Майбороди*), Стася («Перша весна» Г.Жуковського), Марфа («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Людмила і Антоніда («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» М.*Глинки*), Наташа («Війна і мир» С.*Прокоф'єва*), Джільда і Віолетта («Ріголетто», «Травіата» Дж.Верді), Цариця ночі («Чарівна флейта» В.-А.Моцарта), Розіна («Севільський цирюльник» Дж.Россіні).

Лауреат Держ. премії СРСР (1971; за монографічні та тематичні концертні програми).

Має держ. нагороди СРСР.

Літ.: *Кравченко П.* «Секрет» Бэлы Руденко. «Огонек», 1960, № 46; *Гуляєва Л.* Скрізь у нас друзі. «Мистецтво», 1967, № 1; *Станишевский Ю.* Бэлла Руденко. «Театр», 1968, № 12; *Олексієнко Т.* 45 днів за океаном. «Музика», 1970, № 3; *Тимофєєв В.Д.* Б.А. Руденко. К., 1973; *Швачко Т.А.* Бэла Руденко: Творческий портрет. М., 1982; *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997; Мистецтво України. К., 1997; *Станішевський Ю.О.* Національний академічний театр опери та балету України імені Т. Шевченка: Історія і сучасність. К., 2002; *Цимбалюк В.* Соловейко з вишневих садів України: До 75-річчя Б.А. Руденко. «Культура і життя», 2008, 20 серпня.

Г.П. Герасимова.



Л.А. Руденко.

РУДЕ́НКО Лариса Архипівна (28 (15).01.1918—19.01.1981) — оперна та концертно-камерна співачка (меццо-сопрано) великого творчого діапазону, громад. діячка. Засл. артистка УРСР (1948), нар. артистка УРСР (1954), нар. артистка СРСР (1960). Професор (1978). Н. в м. *Макіївка* в сім'ї службовця. Вокальну освіту отримала в Київській консерваторії (клас проф. О.Муравйової; 1935—40). Лауреат 2-го Всесоюзного конкурсу вокалістів у *Москві* (1939). 1939—70 — солістка Київ. театру опери і балету. Перша виконавиця партій Олесі й Варки («Честь», «Перша весна» Г.Жуковського), Стехи та Соломії («Назар Стодоля», «Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Улі Громової («Молода гвардія» Ю.*Мейтуса*). 1951—53, 1965—80 — викладач (із 1969 — доцент, із 1978 — професор) Київ. консерваторії, одночасно 1966—70 — викладач Київ. ін-ту театрального мист-ва. Автор статей із питань вокального мист-ва, спогадів про О.Муравйову та відомих співаків України. Знялася у фільмі-опері «Наймичка» за М.*Верикiвським* (1964). Гастролювала за рубежем (в Албанії, Норвегії, Польщі, Румунії, Швеції, *Югославії*, на Кубі та ін.). Наспівала на платівки багато творів зі свого репертуару.

Партії: Юнона, Солоха, Настя («Енеїда», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Любаша («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Марина, Марфа («Борис Годунов», «Хованщина» М.*Мусоргського*), Графиня, Поліна («Пікова дама» П.*Чайковського*), Кармен (Ж.Бізе), Амнеріс («Аїда» Дж.Верді), Кончаківна («Князь Ігор» О.Бородіна) та ін. (всього бл. 50-ти партій).

Депутат ВР УРСР 6-го скликання, член К-ту з Ленінських премій у галузі літератури і мист-ва, член правління Т-ва дружби із зарубіжними країнами (Польща, Канада), член журі всесоюзних та міжнародних конкурсів вокалістів.

П. у м. *Київ.*

1985 в Києві відкрито меморіальну дошку Р. (скульп. Н.Дерегус, архіт. Т.Довженко); на її честь названо одну з вулиць Києва.

Тв.: Моя героиня. «Советская культура», 1967, 1 июня; Радість відкриття. «Радянська Україна», 1968, 9 жовтня; Учитель і друг. В кн.: Олена Муравйова: Спогади. Матеріали. К., 1984.

Літ.: *Кушко І.* В служінні народу — щастя. «Мистецтво», 1961, № 2; *Кононенко В., Мар'яненко М.* Л.А. Руденко. К., 1963; *Шольп А.* Украинские певцы. «Советская музыка», 1963, № 1; *Скоробагатько Н.І.* Нотатки оперного концертмейстера. К., 1973; *Грисенко Л.* Лариса Руденко. К., 1978; Л.А. Руденко: Некролог. «Культура і життя», 1981, 22 січня; *Лисенко І.* Словник співаків України. К.—Джерсі-Сіті, 1997; Мистецтво України. К., 1997; *Кагарлицький М.* Магія чарівності: Слово про Ларису Архипівну Руденко з нагоди 90-річчя від дня народження. «Культура і життя», 2008, 13 лютого.

Г.П. Герасимова.



М.Д. Руденко.

РУДЕ́НКО Микола Данилович (19.12.1920—01.04.2004) — письменник, поет, філософ, громад. і політ. діяч, правозахисник, дисидент. Дійсний член *Української вільної академії наук* у США, почесний член франц. та япон. секцій ПЕН-клубу. Герой України (2000). Н. в с. Юр'ївка (нині с-ще міськ. типу Лутугінського р-ну Луган. обл.) в робітничо-сел. родині. Батько загинув 1927 від пожежі на шахті. Ще учнем почав друкуватися, 1937 отримав 1-шу премію Наркомосу. 1939 закінчив середню школу, 2 місяці провчився у Київ. ун-ті, 2 роки прослужив у полку особливого призначення, закінчив курси політпрацівників у Ново-Петергофі. Важко поранений у жовтні 1941, все ж повернувся на фронт. 1946, демобілізований як інвалід, зайнявся літ. працею. Працював редактором ж. *«Дніпро»* (1947—50), був секретарем парткому Спілки письменників України, членом райкому і міськкому КПУ, активно друкувався. Із 1960 писав листи до ЦК КПУ про хиби в кер-ві суспільно-госп. життям України, про помилковість теорії додаткової вартості К.*Маркса.* Твори Р. почали виходити в *«самвидаві».* 1974 був виключений із КПУ і 1975 — зі Спілки письменників України (автор 30-ти книжок). Працював нічним сторожем, у січні—березні 1976 був підданий психіатричній експертизі. Став членом моск. групи Міжнар. амністії, у листопаді 1976 створив і очолив *Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод.* Заарештований в лютому 1977, у липні був засуджений за антирад. агітацію і пропаганду до 7-ми років таборів (у Пермській обл. РРФСР) та 5-ти років заслання (на Алтаї). У таборах продовжував політ. боротьбу і творчу роботу. Праці Р. широко друкувалися на Заході. У грудні 1987 йому із дружиною було дозволено виїхати за кордон. У США очолив закордонне представництво Укр. Гельсінської спілки, працював для газ. *«Свобода»*, виступав на *радіо «Свобода»* і радіо «Голос Америки». У вересні 1990 подружжя повернулося в Україну, поновлене в громадянстві та в квітні 1991 реабілітоване. 1993 Р. отримав Держ. премію України ім. Т.Шевченка за роман «Орлова балка» (1971—75, опубл. 1991) та збірку «Поезії» (1991). В екон. працях («Енергія прогресу», «Економічні монологи», «Шлях до хаосу») критично осмислив марксистську теорію *диктатури пролетаріату.*

Лауреат премії ім. В.Винниченка та Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1996).

П. у м. *Київ.*

Тв.: З походу: Поезії. К., 1947; Вітер в обличчя: Роман. К., 1955, 1957, 1958, 1961, 1964 (рос. пер. — М., 1959, 1961); Поезії. К., 1956; Остання шабля: Роман. К., 1963, 1965, 1967 (рос. пер. — М., 1960); Чарівний бумеранг: Космологічна феєрія. К., 1966 (рос. пер. — М., 1968); Всесвіт у тобі: Поезії. К., 1968; Сто світил: Вірші та пое-

ми. К., 1970; Народжений блискавкою: Повість-феєрія. К., 1971; Оновлення: Лірика. К., 1971; Я вільний: Поема. Історія хвороби: Щоденник кандидата в шизофреніки. Балтимор—Торонто, 1977; Хрест: Поема. 1977 (англ. пер. — The Cross, 1987); Економічні монологи (нариси катастрофічної помилки). Б/м, 1978; За гратами. 1980; На дні морському: Трагедія. Торонто—Балтимор, 1981; Орлова балка: Роман. Балтимор—Торонто, 1982; 2002; Шлях до хаосу: З приводу економічної реформи М. Горбачова. Детройт, 1988; Поезії. К., 1991; Ковчег Всесвіту: Футурологічний роман. Нью-Йорк, 1991 (2-ге вид. — К., 1995); Сила Моносу: Роман. К., 1996 (укр. і англ. мовами); Лірика. К., 1997; Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. К., 1998; Найбільше диво — життя: Спогади. К.—Едмонтон—Торонто, 1998; Заграва над серцем: Із недрукованих поезій. К., 1999; Гносис і сучасність. «Дніпро», 2000, № 3—8; Вибране: Вірші та поеми (1936—2002). К., 2004.

Літ.: Суд у справі О.І. Тихого та М.Л. Руденка. «Визвольний шлях», 1978, № 5—6; *Власенко И.* Возвращение Н. Руденко. «Радуга», 1990, № 9; *Рудницький Л.* Микола Руденко. «Слово і час», 1995, № 11/12; *Роженко М.* Філософська голгофа Миколи Руденка. «Соборність», 1996, № 1/2; *Сверстюк Є.* Зачарований життям: Інтелектуальна драма Миколи Руденка. «ЛУ», 1998, 3 грудня; *Мельник М.* Прозріння Миколи Руденка. В кн.: *Мельник М.* Українські проблеми: Збірник статей. К., 1999; *Слабошпицький М.* Горить його свіча (Микола Руденко). «Дивослово», 2000, № 12; *Гайовий Г.* Микола Руденко. «Зона», 2005, № 19; *Власенко І.* Книга життя і життя як книга. В кн.: *Руденко М.* У череві дракона: Романи. К., 2007; *Шевчук В.* Україні і світові ще належить відкрити Миколу Руденка — мислителя. «Дніпро», 2007, № 1—2; *Власенко І.* Микола Руденко: «Мені на Бога нарікати гріх: я сам цю долю визначив для себе». В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 34. К., 2008; Видатні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.): Біографічний довідник. Луганськ, 2008; *Зінченко Ю.* Український правозахисний рух: Біографічні портрети. В кн.: Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, вип. 22. К., 2008.

Г.П. Герасимова.

РУДЕ́НКО Сергій Гнатович (20(07).10.1904—10.07.1990) — воєначальник, маршал авіації (1955). Герой Рад. Союзу (19 серпня 1944). Н. в м-ку *Короп*. У Червоній армії з 1923. Закінчив Військово-повітряну академію ім. М.Жуковського (1932) і її оперативний ф-т (1936). Із 1927 — льотчик. Із січня 1941 — командир авіадивізії. Під час Великої вітчизн. війни Радянського Союзу 1941—45 в 1941—42 командував 31-ю авіадивізією на Зх. фронті, військово-повітряними силами 61-ї армії, військово-повітряними силами Калінінського фронту, авіагрупами Ставки Верховного головнокомандування, був заст. командуючого військово-повітряними силами Волховського фронту, *Південно-Західного фронту*, 8-ї повітряної армії, у жовтні 1942 — травні 1945 — командуючий Шістнадцятою повітряною армією на Сталінградському, Донському фронтах, *Центральному фронті*, *Білоруському фронті* та *Першому Білоруському фронті*. Брав участь у *Сталінградській битві 1942—1943*, *Курській битві 1943*, *Білоруській наступальній операції 1944*, Варшавсько-Познанській наступальній операції 1945, Східнопомеранській наступальній операції 1945 та *Берлінській наступальній операції 1945*. Після війни — на відп. посадах у військово-повітряних силах. 1958—68 — 1-й заст. головнокомандуючого військово-повітряними силами, 1968—73 — начальник Військово-повітряної академії ім. Ю.Гагаріна. Із серпня 1973 — військ. інспектор-радник Групи ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Нагороджений 6-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ст., орденами Кутузова 1-го ст., Суворова 2-го ст., «За службу Родине в Вооруженных Силах СССР» 3-го ст., медалями та іноз. орденами.

П. у м. *Москва*.

Тв.: Крылья победы. М., 1985.

Літ.: Созвездие полководцев, кн. 1. Благовещенск, 1972; *Игошев И.* Полководец крылатых. В кн.: Герои огненных лет, кн. 5. М., 1982; *Церковный М.Ф. и др.* Героев подвиги бессмертны. К., 1982.

Т.С. Першина.

РУДИ́НСЬКИЙ Михайло Якович (14(02).10.1887—23.06.1958) — археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець. Д-р істор. н. (1948). Н. в м. *Охтирка* в сім'ї лікаря. 1905—07 навч. на історико-філол. ф-ті Петерб. ун-ту, 1910 закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту. Магістерська дис. на тему: «Дюнні стоянки енеолітичної доби в басейні Дніпра». 1910—12 — викладач Путивльської жін. г-зії, 1912—15 — Київ. комерційного уч-ща, 1915—17 — Петрогр. комерційного уч-ща. Із квітня 1917 — викладач пед. курсів на Полтавщині. У серпні 1917 обраний головою пед. бюро Полтав. земства. Один із фундаторів К-ту охорони пам'яток у *Полтаві*, перший директор Полтав. худож. музею (1919), голова Полтав. бюро Укр. вчительської спілки. Розробив концепцію Укр. ун-ту в Полтаві, заснував час. «Нова школа». 1920 і 1921 був заарештований *ВУЧК*. Із політ. мотивів звільнений з посади директора Центр. пролетарського музею Полтавщини. 1924 переїхав до *Києва*, де працював зав. відділу шиття і тканин Лаврського музею, співробітником *Кабінету антропології та етнології імені Ф.Вовка при ВУАН*. Член *Всеукраїнського археологічного комітету* (1924), вчений секретар його президії (1925—29), із 1930 — професор Укр. ін-ту історії матеріальної к-ри (1930—33). У березні 1934 Р. заарештовано і вислано до Архангельської обл. РСФРР. 1938—44 працював у Вологодській облспоживспілці, краєзнавчому музеї у м. Вологда (нині місто в РФ). Із 1944 — у Києві. До кінця життя працював у Ін-ті археології АН УРСР: наук. співробітником, зав. відділу первісної археології, вченим секретарем. Докторська дис. на тему: «Дослідження і матеріали по археології УРСР» (1948).



С.Г. Руденко.



М.Я. Рудинський.



Рудинський М.Я. «Архітектурне обличчя Полтави». Полтава, 1919. Титульна сторінка.

Наук. пріоритетом Р. була первісна археологія. У 1920—50-ті рр. дослідив низку пізньопалеолітичних, мезолітичних, неолітичних, трипільських пам'яток на Лівобережжі, старожитності палеоліту Криму, *Поділля*. Організував діяльність Дніпробудівської експедиції Наркомосвіти України (1928—32), вивчав комплекс *Кам'яна Могила* в Приазов'ї, що його зусиллями став держ. заповідником.

П. у м. Київ.

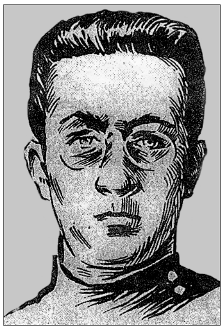
Реабілітований у червні 1989.

Праці: Архітектурне обличчя Полтави. Полтава, 1919 (перевид. — 1992); Дюнні стадії неолітичної доби з побережжя р. Ворскла. Полтава, 1919; До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні. «Антропологія» (К.), 1928, № 1; Кам'яна Могила (корпус наскельних рисунків). К., 1961.

Бібліогр.: Михайло Якович Рудинський (1887—1958): Бібліографічний покажчик. Полтава—К., 2001.

Літ.: *Шовкопляс И.Г.* М.Я. Рудынский (1887—1958). В кн.: Краткие сообщения института археологии АН УССР, вып. 8. К., 1959; *Нестуля О.* Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я. Рудинський). В кн.: Репресоване краєзнавство. К.—Хмельницький, 1991; Часопис, присвячений пам'яті М.Я. Рудинського (1887—1958). «Археологічний літопис Лівобережної України», 2002, ч. 2; 2003, ч. 1; *Нестуля О.О.* Михайло Якович Рудинський. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005; *Пудовкіна А.С.* Подільські студії М.Я. Рудинського у міжвоєнний період. В кн.: Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2010.

С.П. Юренко.



І.О. Рудичів.

РУ́ДИЧІВ Іван Опанасович (28.05.1881—28.10.1958) — громад. і політ. діяч, журналіст, правник. Н. в м-ку Кишеньки (за ін. даними — у с. Іванівка; нині обидва села Кобеляцького р-ну Полтав. обл.) в сім'ї священика. Навч. в Полтав. духовній семінарії (із 1897), де зблизився із С.*Петлюрою* та ін. національносвідомими членами семінарської укр. громади, вступив до Полтав. осередку *Революційної української партії* (1900). 1902 за розповсюдження в селах Полтавщини політ. літератури Р. виключено з 5-го класу семінарії, а в жовтні 1903 заарештовано в *Прилуках* із великим транспортом нелегальних видань РУП і ув'язнено до Полтав. тюрми. Після звільнення (червень 1904) виїхав до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), де організовував таємну друкарню та час. «Добра порада» (1906). Згодом співробітничав з полтав. тижневиком *«Рідний край»*. У вересні 1906 вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту, де брав активну участь у діяльності укр. студентської громади. Після закінчення ун-ту з 1912 Р. працював у канцелярії гірничого ін-ту в Катеринославі, у міськ. вид-ві, *Катеринославському товаристві «Просвіта»*, у редакціях ряду газет. 1917 був мобілізований до армії, там проводив активну агітаційну роботу серед військовиків, спрямовану на українізацію частин рос. армії.

Із квітня 1918, перебуваючи в *Києві*, перейшов у розпорядження Вищого Корпусного військ. суду, займав ряд суд. посад в *Армії Української Народної Республіки* (Київ, *Вінниця*, *Кам'янець-Подільський*).

Після поразки визвол. змагань Р. виїхав до *Варшави*, потім (у червні 1921) — до Берліна (Німеччина), де працював коректором в укр. емігрантському вид-ві. 1922—23 жив у Празі (Чехословаччина), звідки переїхав до Парижа (Франція), де на той час перебував уряд УНР в екзилі. Після трагічної загибелі С.Петлюри Р. взяв найдіяльнішу участь у створенні *Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі*, був її директором упродовж багатьох років (із березня 1927 до поч. 1950-х рр.). Завдяки зусиллям Р. фонди б-ки швидко зростали. На кін. 1940 кількість книг, періодичних видань, документів та ін. джерел у б-ці, яка складалася із 3-х частин: книгозбірні, музею і архіву, становила майже 20 тис. одиниць зберігання. Одночасно Р. активізував науково-видавничу діяльність б-ки. У роки нацистської окупації Франції Р. разом з бібліотекою перебував у Німеччині.

Після звільнення Парижа від гітлерівських загарбників Р. самовіддано займався відновленням пограбованих окупантами бібліотечних фондів, пошуками вивезених безцінних книжкових та архів. скарбів.

Турбуючися про збереження і вшанування істор. пам'яті про С.Петлюру, відтворення правди про його життя і діяльність, він допомагав В.*Іванису* в написанні монографії «Симон Петлюра — Президент України» (Торонто, 1952), брав активну участь у підготовці до видання 1-го т. збірника «Симон Петлюра: Статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1956), видав власні спогади у збірнику «Симон Петлюра в молодості» (Львів, 1936).

Останні роки життя Р. провів в Українсько-грузин. домі для старих людей в м. Абондан (поблизу Парижа, Франція), де й помер.

Літ.: *Жук А.* Пам'яті Івана Рудичева. «Українське слово», 1958, грудень; [*Стрельський Г.В.*] Товариш Симона Петлюри. В кн.: Український історичний календар'1996. К., 1995; *Пустовіт Т., Наконечна Л.* Іван Рудичів — перший директор Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. «Українське слово», 1996, № 44—45, 7—14 листопада; *Михальчук В.* Українська Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926—1998). К., 1999; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань. «Історія в школі», 1999, № 3.

Г.В. Стрельський.

Рудки. Костьол Успіння Діви Марії. Фото початку 21 ст.



РУ́ДКИ — місто районного значення Самбірського р-ну *Львівської області*. Розташов. при впадінні р. Вишенька в р. Вишня (прит. Сяну, бас. Вісли). Залізнична станція. Населення 5,4 тис. осіб (2011).

Археол. розвідками на місці Р. та в його околицях виявлено кілька поселень 12—17 ст. Із 14 ст. Р. були присілком Беньковой Вишні (нині с. Вишня Самбірського р-ну). Як окреме село Р. вперше згадуються 1472, а як приватновласницьке містечко — 1645. У роки *Національної революції 1648—1676* були спустошені воєнними діями. У 1-й пол.

18 ст. отримали *магдебурзьке право*. Входили до *Руського воєводства* (спочатку — до Перемишльської землі, потім — до Львів. землі).

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшли до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). За адм. поділом 1782 увійшли до складу Самбірського округу. Із 1867 — центр *повіту*. 1903 через Р. пройшла залізниця *Львів—Самбір*, що сприяло екон. розвиткові містечка: 1904 тут побудували цегельно-черепичний з-д, тартак (лісопильню) та бійню. У 2-й пол. 19 ст. помітно зросла кількість населення Р.: якщо 1860 воно становило 1,7 тис. осіб, то на поч. 20 ст. — 3,7 тис. осіб. На 1914 бл. 50 % населення складали євреї, 40 % — поляки, 10 % — українці.

Із середини вересня 1914 до середини червня 1915 Р. окуповані рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) Р. увійшли до *Західноукраїнської Народної Республіки.* 15 травня 1919 зайняті польс. військами. Із 1921 — у складі Польщі (центр повіту у складі Львів. воєводства). Працювали маслозавод, млин, ф-ка лікерів, цегельня.

У вересні 1939 зайняті Червоною армією. Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львівської) УРСР. 1939—62 — райцентр. Місто районного значення від 1939.

У період гітлерівської окупації (29 червня 1941 — 27 липня 1944) Р. були у складі *Генеральної губернії.* 1941 в Р. проводилися засідання ради юденратів дистрикту *«Галичина»*. Унаслідок знищення євреїв гітлерівцями та повоєнного обміну населенням між Польщею та УРСР на кінець 1940-х рр. абсолютну більшість мешканців Р. становили українці.

1963—64 Р. — у складі Городоцького р-ну, із 1965 — Самбірського р-ну Львів. обл.

Пам'ятка арх-ри: костьол Успіння (Вознесіння) Діви Марії (1728) із дзвіницею (17—19 ст.). У костьолі, у родинній крипті, похований А.Фредро. У пд. частині міста, в урочищі Журавник — Рудківський дендрологічний парк (закладений 1967).

У Р. народився І.*Карпинець.*

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9. Warszawa, 1888; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3: Иллюстрированный справочник-каталог. К., 1985; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Івановський В. та ін.* Розвідкові роботи на Самбірщині. В кн.: Бойківщина: Історія та сучасність. Львів, 1995; *Хонигсман Я.* Юденраты в Западной Украине. М., 1999 (Web.: http://www.jewish-heritage. org/hngsmn2.htm); *Голинський В.* Рудки. Дрогобич, 2011.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

РУ́ДНЄВ Семен Васильович (27 (15).02.1899—04.08.1943) — один з організаторів та учасників партизан. руху на території України в роки Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, генерал-майор (9 травня 1943). Герой Рад. Союзу (4 січня 1944, посмертно). Н. в с. Мойсеївка (нині с. Руднєве Путивльського р-ну Сум. обл.) в багатодітній сел. сім'ї. Із 1914 працював у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) на Російсько-Балт. повітроплавальному (авіац.) з-ді. 1916 заарештований за революц. діяльність і потрапив до в'язниці «Хрести». Член *Російської соціал-демократичної робітничої партії* з березня 1917. 16 грудня 1917 записався в перший маршовий ешелон *Червоної гвардії* Виборзького району і вирушив на *Південний фронт*, у складі якого боровся з військом С.*Петлюри*. У Червоній армії з 1918. 1918—22 — на Пд. фронті; командир взводу 373-го стрілец. полку 42-ї д-зії. 1920 навч. на курсах при політвідділі Пд.-Зх. фронту, отримав призначення інструктора політвідділу Донец. трудової армії (1921), помічника комісара 44-го стрілец. полку Сивашської д-зії. Влітку 1924 — на військ. курсах у *Харкові*, а з серпня 1925 — у Військово-політ. академії ім. Леніна. 1932—37 служив на Тихоокеанському флоті: спочатку — комісаром, а потім — начальником політвідділу однієї з далекосх. частин. 1932 призначений комісаром 9-ї артилер. бригади берегової охорони у Владивостоці (нині місто в РФ), із червня 1933 — військ. комісар, із вересня 1933 — пом. із політ. частини коменданта Де-Кастринського укріпленого району. 1937 виключений із рядів ВКП(б), притягався до суд. відповідальності, звинувачувався у співпраці з «ворогом народу» комісаром Бріком. 1939 відновлений у званні. За станом здоров'я демобілізувався з армії, повернувся в *Путивль.* Очолив районну раду Т-ва сприяння обороні, авіац. і хімічному буд-ву. У червні 1941 отримав призначення командира *винищувального батальйону* в Путивлі, у вересні 1941 — командира 2-го Путивльського партизан. загону, котрий у жовтні 1941 об'єднався із загоном С.*Ковпака.* Став комісаром Путивльського об'єднаного загону, потім — партизан. з'єднання. 1942—43 разом із С.Ковпаком очолював рейд з'єднання із брянських лісів у *Правобережну Україну* і в Карпати. Із вересня 1942 — член підпільного ЦК КП(б)У.



С.В. Руднєв.

На початку серпня 1943 на лівому березі р. Прут (прит. Дунаю) у бою з гітлерівцями неподалік від смт *Ділятин* був важко поранений і помер від ран.

Похований у липні 1946 в братській могилі в м. *Яремче.*

Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани» і медалями.

1961 в Путивлі відкритий пам'ятник комісару. В урочищі Ділятин споруджений пам'ятник і закладений парк Партизан. Слави. У Севастополі, де він служив до війни, є вулиця, названа його ім'ям. У *Києві* з 1955 вулиця та провулок носять його ім'я.

Тв.: Щоденник про карпатський рейд. К., 1949; Легендарний рейд (щоденник про Карпатський рейд. Листи). Ужгород, 1967.

Літ.: *Клоков В. та ін.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957; *Слинько І.* Підпілля і партизанський рух в Україні. К., 1970; *Кучер В.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.). К., 1974; *Клоков В.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. К., 1978; *Палажченко А.Е.* Партизанский комиссар. М., 1978; *Курас И., Кентий А.* Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). К., 1988; *Чайковський А.* Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941—1944 р.: Мовою документів, очима історика). К., 1994; Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Документы и материалы. М., 1999; Україна парти-



М. Рудницька.



А. Рудницький.



І. Рудницький.

занська: 1941—1945: Партизанські формування та органи керівництва ними. К., 2001; *Попов А.* НКВД и партизанское движение: Факты и документы. М., 2003; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005; *Гогун А.* Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования: Малоизученные страницы истории 1941—1944. М., 2008.

Т.В. Заболотна.

РУДНИ́ЦЬКА Мілена (15.07.1892—29.03.1976) — громад. і політ. діячка, педагог, журналіст. Н. в м. *Зборів*. Закінчила Львів. класичну г-зію (1910), філос. ф-т Львів. та Віденського ун-тів (1910—17), докторант філософії (тема дис.: «Математичні основи естетики Ренесансу»). Вчителька г-зії, учительської семінарії та викладач вищих пед. курсів у *Львові* (1921—28). Провідна діячка укр. жін. руху в *Західній Україні*. Голова центр. управи *Союзу українок* (1928—39); укр. жін. конгресу (Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*), 1934); Всесвітнього союзу українок (1937—39); політ. жін. орг-ції «Дружина княгині Ольги» (1938—39). Член управи Т-ва жінок з вищою освітою у Львові (1924—28). Редактор двотижневика «Жінка» (1935—39). Репрезентант укр. жін. руху на конгресах: Міжнар. жін. ліги миру і свободи (*Відень*, 1921; Дублін (Ірландія), 1926; Прага (Чехословаччина), 1929); Міжнар. жін. союзу (Берлін (Німеччина), 1929; Марсель (Франція), 1933).

Співзасновник *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО) та член ЦК УНДО (1927—35). Упродовж двох каденцій (1928—30, 1930—35) — посол від УНДО до польс. сейму, працювала в освітній та бюджетній комісіях. Член *Української парламентської репрезентації*, заст. голови Укр. громад. к-ту рятунку України (1933) та член делегації на конференції представників к-тів допомоги голодуючим (Відень, 1933). Захищала інтереси укр. народу на міжнар. політ. форумах *Ліги Націй* (Женева (Швейцарія), 1931) та конгресах Міжпарламентської унії (Берлін, 1928; Женева, 1932); нац. меншин (Женева, 1928, 1930, 1933; Відень, 1932; Берн (Швейцарія), 1933, 1934). Упродовж 1936—39 — член Контактного к-ту у Львові.

Із 1939 — на еміграції: *Краків* (1939—40), Берлін (1940—43), Прага (1943—45), Фельдкірх (Австрія; 1945—46), Женева (1946—50), Нью-Йорк (США; 1950—58), Рим (Італія; 1958—59), Мюнхен (ФРН; від 1959). В еміграційний період: представник Укр. нац. ради у Швейцарії (1948—50), директор Укр. допомогового к-ту (Женева, 1946—50); здійснювала спроби відновлення традицій укр. жін. руху в т-ві «Матірний союз українок» (Нью-Йорк, 1950—54). Співробітник газ. *«Свобода»* (Нью-Йорк, 1950—58), укр. редакції *радіо «Свобода»* (Мюнхен, 1956—60).

Автор понад 60-ти публікацій та полемічних статей на виховні, феміністичні, культурно-освітні та політ. теми. Друковані праці: «Українська дійсність і завдання жінки» (Львів, 1934), «Західня Україна під большевиками» (збірник під редакцією М.Рудницької, Нью-Йорк, 1958), «Дон Боско: Людина, педагог, святий» (Рим, 1963), «Невидимі стигмати» (Рим—Мюнхен—Філадельфія, 1971).

П. у м. Мюнхен.

20 вересня 1997 прах Р. перепоховано у Львові на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України: 1884—1939. К., 1995; Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; *Дядюк М.* Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів, 2011.

М.С. Дядюк.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Антін (07.02.1902—30.10.1975) — композитор, диригент, піаніст, музикознавець, педагог. Н. в с. Луки (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. консерваторію та Вищу муз. школу в Берліні (Німеччина). Вивчав музикознавство в Берлінському ун-ті. Працював диригентом оперних театрів у *Харкові* (1927—30), *Києві* (1930—32), *Львові* (1932—34), оркестрів у Львові, *Варшаві*, Каунасі (Литва). 1939 переїхав до США. Працював диригентом оперних, симфонічних оркестрів та хорів у Нью-Йорку, Філадельфії (обидва міста в США) і Торонто (Канада). Твори: опери «Довбуш» (1936—38), «Анна Ярославна — королева Франції» (1967), «Княгиня Ольга» (1968), балет «Бурі над Заходом» (1932), ораторія «Гайдамаки» (1974), кантати «На світанку», «Мойсей», «Послання», «Січнева кантата», п'єси для фортепіано та віолончелі, струнні квартети. Муз. мова ранніх творів Р. є радикальною, більш пізнього періоду — романтично-сучасною. Р. започаткував модерний напрям серед західноукр. музикантів. Автор музикознавчих праць «Українська музика, історично-критичний огляд» (1963), «Про музику і музик» (1980).

П. у м. Філадельфія.

Літ.: *Федорів М.* «Українська музика» Антона Рудницького — історико-критичний огляд чи пасквіль? Чикаго, 1964; Некролог. «Сучасність», 1976, № 2; *Витвицький В.* Музичними шляхами. Б/м, 1989; *Дыченко И.* Анна Ярославна на оперных подмостках: Премьера. «Киевские ведомости», 1995, 19 декабря; Мистецтво України. К., 1997.

П.М. Бондарчук.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Іван (20.02.1886—03.03.1951) — громад. і військ. діяч. Н. в м. *Заліщики*. Освіту здобув у г-зії та Львів. ун-ті. Закінчив австрійс. старшинську школу. Активний учасник національно-визвол. руху в *Галичині*. У роки *Першої світової війни* — поручник 15-го піх. полку у *Львові*. Ініціатор і засновник підпільного Центр. військ. к-ту — штабу підготовки антицісарського повстання в Галичині. Один із керівників Листопадового зриву 1918, боїв за Львів у листопаді 1918. З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* і початком *українсько-польської війни 1918—1919* — референт Начальної команди *Української Галицької армії*, влітку 1919 скерований урядом на військово-дипломатичну роботу в Австрію і Чехословаччину, був військовим аташе в Празі. Із 1920 — керівник відділу *Української військової організації* в Чехословаччині. 1927 повернувся до Львова, працював адвокатом, був членом проводу Крайової орг-ції УВО, після її реорганізації співробітничав із Проводом укр. націоналістів. 1944 виїхав до Німеччини й перебував у таборі переміщених осіб. Залишив спогади з часів визвол. змагань.

П. у м. Гекстер (Німеччина).

Літ.: *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України. Нью-Йорк—Ванкувер, 1973; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Михайло Іванович (07.01.1889—01.01.1975) — літературознавець, літ. критик, поет, перекладач. Професор (1939). Н. в м. *Підгайці.* Закінчив Львів. ун-т (1912). 1915—18 жив у *Києві*, де зблизився з гуртком неокласиків, 1919—22 вивчав західноєвроп. літератури в Парижі (Франція) та Лондоні (Велика Британія). Повернувшись на Батьківщину, став професором *Львівського таємного українського університету*, а після його закриття польс. властями працював у газ. *«Діло»* та ж. «Назустріч». Із кінця 1939 — професор Львів. ун-ту. Автор збірки поезій у прозі «Очі на уста» (1922), збірки оповідань «Нагоди і пригоди» (1929), в яких переважають настроєві, зокрема еротичні, мотиви. У літературно-критичних працях «Між ідеєю і формою» (1932) та «Від Мирного до Хвильового» (1936) Р. виступив прихильником «безсвітоглядності» літератури, що викликало широку дискусію в літературно-мистецьких колах. Збірки спогадів та нарисів «Письменники зблизька» (вийшли 3-ма випусками протягом 1958—64), «В наймах у Мельпомени» (1963), «Ненаписані новели» (1966), «Непередбачені історії» (1969) малюють атмосферу літературно-мистецького життя в *Західній Україні* 1-ї пол. XX ст., виявляють широку ерудицію і спостережливість письменника і вченого та зберігають пізнавальне значення для сучасного читача.

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Шаховський С.* Щирий талант. «Літературна газета», 1959, 9 січня; *Новиченко Л.* Майстерність мемуариста. «Дніпро», 1959, № 3; *Ільницький М.* Михайло Рудницький здалеку. «Дзвін», 1997, № 4.

М.М. Ільницький.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Степан Львович (03.12.1877—03.11.1937) — географ, історик, засновник укр. наук. географії України. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1901), ВУАН (1929; із 1936 — АН УСРР). Н. в м. *Перемишль.* 1895 закінчив г-зію у *Львові.* Навч. на філол. ф-ті Львів. ун-ту. 1901 здобув учений ступінь д-ра географії. 1907—19 редагував «Збірник Природописно-математично-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка». Деякий час поглиблював знання з географії в ун-тах *Відня* та Берліна (Німеччина). 1902—08 працював учителем у г-зіях *Тернополя* і Львова. 1908 став доцентом Львів. ун-ту, де викладав географію укр. мовою. Плідно займався наук. діяльністю, розробляв теор. і методологічні основи географії, структуру геогр. науки, підготував фундамент її понятійно-термінологічного апарату. 1914—20 заклав основи укр. політ. і військ. географії, започаткував картографічний напрям в укр. географії.

У довоєнний період Р. брав активну участь у громад. і культ. житті *Галичини.* 1911 виступив одним із співзасновників спортивного т-ва «Україна», із 1914 — член Надзірної ради Нац. музею у Львові (див. *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького*). У роки *Першої світової війни* активно співпрацював із *Союзом визволення України* та Укр. пресовою службою у Відні. 1918—19 — експерт і радник при уряді *Західноукраїнської Народної Республіки* з економіки та політико-геогр. проблем. На поч. 1920-х рр. жив у Відні, згодом — у Празі (Чехословаччина). Став одним із засновників *Українського вільного університету*, першим деканом філос. ф-ту УВУ. Викладав географію в Карловому та Празькому ун-тах, *Українській господарській академії* у Подєбрадах. 1920—26 проводив наук. дослідження в Закарпатті, допомагав *Ужгородському товариству «Просвіта».* 1924 взяв активну участь у підготовці 1-го Міжнар. з'їзду слов'ян. етнографів і географів, що відбувся у Празі.

У жовтні 1926 на запрошення уряду УСРР переїхав у Рад. Україну. 1927 в *Харкові* під кер-вом Р. створено Укр. НДІ географії і картографії. Із 1929 — академік ВУАН. Працював у Геодезичному ін-ті та Харків. ін-ті, очолював Комісію краєзнавства ВУАН, *Музей антропології та етнології імені Ф.Вовка.*

Р. написав бл. 70 наук. праць і статей з географії. У своїх роботах першим підготував всебічний нарис географії всіх укр. земель («Ukraina: Land und Volk», 1916; «Основи землезнання України», 1924—26); розробив основи політ. географії («Чому ми хочемо самостійної України», 1915; «Україна з політично-географічного становища», 1916; «Україна і великодержави», 1920; «Українська справа зі становища політичної географії», 1923); опрацював укр. геогр. термінологію («Начерк географічної термінології», 1908); видав фізичні карти України (1918). Р. — автор монографічних праць, які стосуються морфології України, зокрема Укр. Карпат («Знадоби до морфології сточиства Дністра», 1905—13; «Тераси і долинкові ступені порожнистої ділянки Дністра», 1932), і кількох розвідок з історії України («Козацько-польська війна 1625», 1897; «Українські козаки в 1630—1635 роках», 1899; «Ворожі напади і організація пограничної оборони», 1899). Р. створив велику школу укр. географів, до якої належали В.Баб'як, В.Буцура, В.*Геринович*, М.Дольницький, М.Іваничук та ін.

У березні 1933 заарештований, звинувачений у приналежності до контрреволюц. орг-ції, шкідництві й шпигунстві та згідно з постановою суд. трійки Колегії ДПУ УСРР 23 вересня 1933 засуджений до 5-ти років позбавлення волі. У січні 1934 Р. виключено зі складу ВУАН і весною 1935 заслано на *Соловки.*

9 жовтня 1937 відповідно до постанови Особливої трійки НКВС Ленінгр. обл. РРФСР засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований 1965.

У березні 1990 Р. поновлено у складі АН УРСР.

Літ.: *Полянський Ю.* Проф. д-р Ст. Рудницький. Основи землезнання України, кн. 1: Фізична географія України. Львів, 1924; *Дольницький М.* Український учений-географ, професор, доктор Степан Рудницький. «ЗНТШ» (Париж—Чикаго), 1962, т. 173; *Мушинка М.* Забутий корифей української географії: До 110-річчя з дня народження Степана Рудницького. В кн.: Український православний календар на 1988 рік. Савт-Бавнд-Брук, 1987; *Рубльов О.* Фундатор української



М.І. Рудницький.



С.Л. Рудницький.



Я.-Б. Рудницький.

географічної науки. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; *Шаблій О.* Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. Львів—Мюнхен, 1993; Академік Степан Рудницький — основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць. Львів, 1994; *Штойко П.* Степан Рудницький (1877—1937): Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997; Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького: Монографія. К., 2003; Листування Степана Рудницького. Львів, 2006; Академік Степан Рудницький. Львів, 2007; Географ-академік Степан Рудницький (видатні постаті Тернопілля). Тернопіль, 2007.

І.З. Підкова.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Юрій Львович — див. *Опільський* Юліан.

РУДНИ́ЦЬКИЙ Ярослав-Богдан (28.11.1910—19.10.1995) — мовознавець, літературознавець, фольклорист, громад. і політ. діяч. Організатор укр. науки в Канаді. Д-р філософії (1937). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*. Н. в м. *Перемишль*. 1922—29 навч. в г-зії в *Стрию*. 1929—37 вивчав укр. мову й літературу, славістику, ономастику й етнологію у Львів. ун-ті, де отримав 1934 диплом магістра, 1937 — д-ра філософії. Уже в студентські роки писав статті до «Стрийської думки» та ін. часописів. 1938—40 працював в *Українському науковому інституті в Берліні*. Одночасно продовжив навчання в *Берлінському університеті*. Із 1940 — доцент, із 1943 — професор *Українського вільного університету*. 1945—48 — професор Гейдельберзького ун-ту. Із 1949 — у Канаді. Співзасновник і перший голова (1949—64) департаменту славістів Манітобського ун-ту. Президент, почесний член Канад. асоціації славістів, президент Канад. асоціації лінгвістів, член Міжнар. академії науки і літератури, член (1963—71) Королів. комісії двомовності і двокультурності Канади. Співзасновник (1949) відділу УВАН в Канаді — секретар, (1955—70 — президент). Заснував і видавав у рамках УВАН серії «Slavistica» (вийшло 100 чисел), «Onomastica», «Слово на сторожі», «Рудницькіяна» (укр. і англ. мовами), продовжив засноване ще в Європі видання «Літопис УВАН» та ін. видання. Спричинився до створення 1984 Центру українознавства в ун-ті Макворі в Австралії. 1978 відновив Українську Могилянсько-Мазепинську АН (УММАН) і став її останнім президентом. 1992 після відновлення *Києво-Могилянської академії* в *Києві* передав останній усе майно, архів і видання УММАН, а також грошову пожертву.

Активний діяч *Державного центру УНР на еміграції*: голова РМ УНР на еміграції (1980—89).

Автор майже 3 тис. праць. Основна — «An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language» («Етимологічний словник української мови») у 2-х т. (Вінніпег—Оттава, 1962—82), над якою працював бл. 40 років.

Нагороджений найвищою відзнакою Канади «Рицар ордена Канади», медаллю Маріуса Бордо та багатьма ін.

П. у м. Монреаль (Канада).

Праці: Українська мова та її говори. Львів, 1937; Український правопис. Прага, 1942; Українсько-німецький словник. Лейпціг, 1943 (у співавт.; 2-ге вид. — Вісбаден, 1983); Славістика в Канаді в 1950 р. Вінніпег, 1950; Канадійські місцеві назви українського походження. Вінніпег, 1951; Слово й назва «Україна». Вінніпег, 1951; Українські бібліотеки в Канаді. Вінніпег, 1954; Шевченкіяна на Заході: Перше видання Шевченка на Заході з нагоди сторіччя: 1859—1959. Вінніпег, 1959; Географічні назви Бойківщини. Вінніпег, 1962; Становище української й інших слов'янських мов у Канаді. Вінніпег, 1971; Manitoba's Mosaic Place Names. Winnipeg, 1977.

Літ.: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж, 1962; *Волиняк П.* Королівська комісія для вивчення міжнаціональних відносин. «Нові дні», 1963, вересень; *Славутич Я.* Творець української науки в Канаді та інші статті й матеріали з приводу 60-річчя проф. Яр. Рудницького. Вінніпег, 1971; *Woycenko O.* A Biographical Scetch. В кн.: J.B. Rudnytsky — Septuagenarius. Ottawa—Montreal, 1980; *Носко-Оборонів Т.* Хронологічна канва. «Рудницькіяна», 1985, № 1; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; Проф. Я. Рудницький в обороні «неофіційних мов» у Канаді. «Український голос», 1988, 12 вересня; *Носко-Оборонів Т.* Ярослав Богдан Рудницький: Біографічний нарис. Б/м, 1992; Альманах українського життя в Австралії. Сідней, 1994; *Домбровський О.* Ярослав Богдан Рудницький. «Український історик», 1995, № 1—4; *Пришляк Я.* Творець нової епохи. «Визвольний шлях», 1996, № 2; *Дзира Я.* Пошануймо свою славу: Ярослав-Богдан Рудницький — учений, патріот. «Пам'ятки України», 1999, № 1.

О.О. Ковальчук, І.Г. Майдан.

РУДО́МИЧ Василь (бл. 1620 — 12.02.1672) — поет, мемуарист, правник і медик, ректор *Замойської академії*. Н., імовірно, в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Походив із правосл. білорус. родини, імовірно міщанської (батьки — Іван та Ганна Рудомичі). Мав якихось ін. родичів у Вільно. Початкову освіту здобув у церк. школі в ієромонаха Афанасія, продовжив навчання в Замойській академії (із 1630), став бакалавром вільних наук і філософії (1644) і того ж року перейшов у катол. віру. Протягом року викладав у колегіумі в *Олиці*, де була філія Замойської академії, а потім повернувся до своєї «альма матер», де працював протягом 27-ми років аж до смерті. Став магістром (1647) і д-ром (1648) філософії, викладав орфографію (1645), поезію (1646), історію (із 1647), математику (із 1649), брав участь у численних диспутах, у т. ч. богословських, став д-ром медицини й очолив відповідну кафедру (1656), причому провадив широку приватну лікарську практику. Був також д-ром права (1663), викладав як професор громадянське та церковне право (1663—72), будував новий корпус для б-ки, а з 1650 обіймав важливі адм. посади в академії (декан, ректор, керівник друкарні, навіть представляв академію на *вальних сеймах*), завдяки чому цей навч. заклад досягнув свого розквіту. 1659 Р. обрали *райцею* та *бурмистром* Замостя (нині м. Замость Люблінського воєводства, Польща), потім — *війтом* (1661) і керівником Замойського трибуналу (із 1661), він керував містом та був визнаним авторитетом як суддя, здійснював часті подорожі до *Варшави*, *Кракова*, *Львова* та ряду сусідніх міст, був учасником *сеймиків* та вальних сеймів, вхожим до магнатських дворів, насамперед до власника Замостя — кн. Яна Замойського (п. 1665), мав численних знайомих у Вільно, *Києві*, Львові, *Белзі*, *Острозі*, *Сокалі*, Холмі (нині м. Хелм Люблінського воєводства, Польща) та ін. Вдалий шлюб із Христиною Хитмер, дочкою багатого купця із Сокаля, зробив Р. дуже

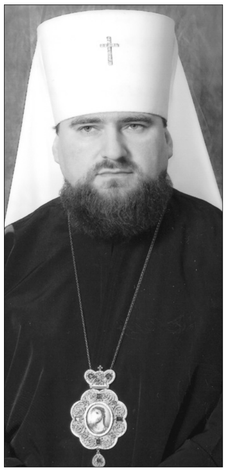
заможною людиною, дав йому можливість не тільки гідно утримувати сім'ю з кількох своїх (Казимир, Єфросинія, Ганна) та прийомних дітей, а й створив добрі умови для наук. праці. Р. написав та видав низку праць у галузі права та історії, написав драму «Муки Господні» (1661) і 49 панегіриків (інколи під іменем свого сина Казимира), причому один із них, присвячений польському королеві *Міхалу-Корибуту Вишневецькому*, прислав гетьману М.*Ханенку*. Р. постійно відчував своє «русинське» коріння, тому 1667 написав початок твору «Philadelphia» (Братство), присвяченого істор. минулому і зв'язкам Польщі та Русі. Він був також прихильником і державної, і релігійної унії. Останнє не завадило йому підтримувати дружні зв'язки з київ. митрополитом Діонісієм *Балабаном* та ректором Київ. колегіуму Варлаамом *Ясинським* (останньому він подарував свою книгу «Campus germinans» і панегірик «Hieracitas», присвячений Є.Жабоклицькому із Замостя). Взагалі міцність зв'язків Р. з укр. елітою *Гетьманщини* вражає: він був добре знайомий з родами *Хмельницьких*, *Виговських*, Тетерь, був навіть на прохання П.*Тетері* хрещеним батьком його племінника Якова, приймав у себе дипломатів з Гетьманщини (І.Груша, А.*Жданович*, В.Кропивницький, Т.*Носач* та ін.), автора *Львівського літопису* — М.*Гунашевського* та ін. Усе це надзвичайно збагатило Р. унікальною інформацією, яку він зафіксував у своєму найважливішому творі — фундаментальному щоденнику («Efemeros czyli Diariusz prywatny...»), що охоплює 1656—72 рр. Тут відбилося вісім гол. сюжетів, які стосуються насамперед Замостя, де проживала численна укр. громада: 1) хроніка родинного й товариського життя; 2) хроніка діяльності Замойської академії та її філії в Олиці; 3) повсякденне життя; 4) медицина; 5) судочинство; 6) реліг. життя; 7) політ. справи *Речі Посполитої*; 8) різноманітні відомості, що стосуються військово-політ. подій в Україні, описи подорожей Р. тощо. Особливу цінність складають ті дані щоденника, які стосуються воєнних дій (облога Замостя шведами 1656, бої військ трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці* під Замостям, походи козац. війська); дипломатичних заходів, насамперед укладення *Гадяцького договору 1658*; подій, що відбувалися в Гетьманщині, зокрема в Києві; а також свідчення про приватне життя козац. еліти. Водночас Р. часом передавав недостовірні відомості, що знижує цінність його твору.

П. у м. Замостя.

Тв.: Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656—1672, cz. 1—2. Lublin, 2002.

Ю.А. Мицик.

РУДЮ́К Димитрій (у миру — Вадим Миколайович; н. 13.11.1971) — церк. діяч, історик Церкви, педагог, біограф київ. правосл. митрополитів; митрополит Львівський і Сокальський *Української православної церкви Київського патріархату*. Д-р богословських н. (2012). Н. в с. Криворудка Красилівського р-ну Хмельн. обл. в сел. родині. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1989—94), Київ. духовну академію УПЦ КП (1994—99), канд. богословських н. (2000). 19 червня 1994 рукоположений у сан диякона, 22 січня 1995 — у сан священика патріаршого кафедрального *Володимирського собору*. Із 1994 по 2010 — викладач історії УПЦ в Київ. духовній академії (із 2006 — Київ. правосл. богословська академія). У жовтні 1995 в *Київському Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі* пострижений у ченці з ім'ям «Димитрій» на честь св. *Димитрія Ростовського* (Туптала). Із 1999 — голова Видавничого відділу УПЦ КП, гол. редактор ж. «Православний вісник» та науково-богословського щорічника «Труди Київської духовної академії». Із 2007 — директор богословського вид-ва «Архангельський глас». 31 січня 2000 призначений намісником Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. 2000—10 — ректор Київ. правосл. богословської академії. 16 липня 2000 рукоположений у Володимирському патріаршому кафедральному соборі в сан єпископа Переяслав-Хмельницького та призначений вікарієм (помічником Патріарха Київського і всієї Руси-України *Філарета*) Київ. єпархії УПЦ КП. 22 січня 2004 підвищений до сану архієпископа, 23 січня 2009 — до сану митрополита. 21 жовтня 2009 призначений постійним членом Священного Синоду і керуючим відродженою Переяслав-Хмельницькою єпархією. Після упокоєння в липні 2010 митрополита Львівського і Сокальського Андрія Горака Священний Синод УПЦ КП призначив Р. митрополитом Львівським і Сокальським із резиденцією в м. *Львів* і служінням у кафедральному соборі Покрови Пресвятої Богородиці Львів. єпархії УПЦ КП.



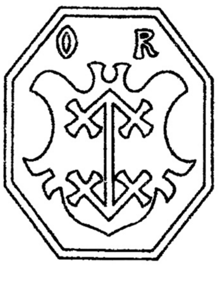
Митрополит Димитрій (Рудюк).

Учасник ряду наук. та науково-богословських конференцій. У грудні 2004 обраний академіком АН Вищої школи України по відділенню філософії.

Нагороджений орденами св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го, 2-го та 1-го ст., Христа Спасителя, Юрія Переможця, «За заслуги» 3-го і 2-го ст., відзнаками св. апостола Андрія та Укр. нар. посольства.

Праці: Мати церков руських. К., 2005; Смертю здолавши вирок: Протоієрей Володимир Рогальський — пастир та історик Антонінського краю. К., 2008; Історичні записки з приводу анафеми на українського гетьмана Івана Мазепу. К., 2009; Предстоятель Української церкви. К., 2009; Історія митрополитів Київських. К., 2012.

Д.В. Степовик.



Печатка князя Остафія Ружинського. Відбиток. 1575.

РУЖИ́НСЬКІ (Роговицькі, Наримунтовичі-Ружинські) — князівський рід власного *герба*, представники якого, за фамільною легендою, походили від турівського і пінського кн. Наримунта Гедиміновича; землевласники *Київського воєводства* і *Волинського воєводства Речі Посполитої*. Родове гніздо Р. — с. Ружин (нині село Турійського р-ну Волин. обл.) під м. *Ковель*, родоначальник — **Іван**, князь Ружинський і Роговицький (п. після 1486).



Зображення князя Кирика Ружинського в гербівнику «Gniazdo cnoty» Бартоша Папроцького. 1578.

Упродовж 16—18 ст. більшість представників цього розгалуженого клану були дрібними землевласниками Володимирського пов. Волин. воєводства, які будували свою кар'єру та здобували матеріальні статки службою при магнатських і панських дворах. Один із таких князів **Остафій Іванович** Р. (п. 1587) був засновником київ. гілки роду. Свою службу він починав як черкас. і канівський *підстароста*

кн. М.Вишневецького (1569—73), в почту якого побував на Люблінському унійному сеймі 1569. Пізніше був київ. підвоєводою кн. В.-К.*Острозького* (1575—81). *Кошовий отаман Війська Запорозького* (1581—83). У шлюбі з Богданою Олізарівною-Волчківною (див. *Олізари*) мав 6 дітей: **Михайла**, **Богдана**, **Кирика**, **Миколая**, **Ганну** та **Марушу** (дружину гетьмана Війська Запорозького К.*Косинського*).

Михайло Остафійович (п. після 1592) — *гетьман* Війська Запорозького (1584—87), київ. підвоєвода кн. В.-К.Острозького (1586—87).

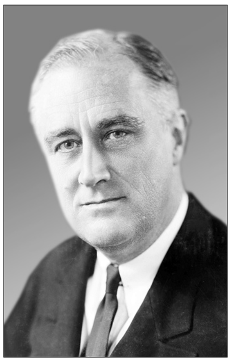
Богдан («Богданко») Остафійович (п. 1576) — гетьман Війська Запорозького (1575—76).

Миколай Остафійович (п. 1592) — кошовий отаман Війська Запорозького (1587), київ. *войський* (1591—92). 1591 на місці с. Щербів заснував м. Новий Ружин (нині смт *Ружин*).

Кирик Остафійович (п. 1599) — кошовий отаман Війська Запорозького (1588), посол шляхти Київ. воєводства на *вальні сейми* (1590, 1595, 1598). Власник Паволоцького, Котеленського, Новоружинського ключів (див. *Ключ*) та ін. маєтків у Київ. пов. Київ. воєводства, Володимирському і Кременецькому повітах Волинського воєводства. 1595 став братчиком *Львівського братства*. Син Кирика і його першої дружини Овдоті Андріївни Єловичівни-Кунівської **Роман** (1575 — 18 квітня 1610) — посол київ. шляхти на вальний сейм 1605, королів. ротмістр, «гетьман» військ *Лжедмитрія II* (1608—10). У шлюбі із Софією Корабчіївською дітей не мав, проте, за родовою легендою *Розумовських*, саме його син Якуб (ототожнений з Яковом Романовичем Розумом) був засновником їхнього роду.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569—1648. Warszawa, 2000; *Герасименко В.* Родовід князів Ружинських. В кн.: Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства у Львові, вип. 3. Біла Церква, 2002; Urzędnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2002; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV — XVIII ст. Х., 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 2008.

І.А. Тесленко.



Ф.Д. Рузвельт.

РУ́ЗВЕЛЬТ Франклін Делано (30.01.1882—12.04.1945) — 32-й президент США (1933—1945), чотири рази поспіль обирався на цю посаду (1932, 1936, 1940, 1944). Н. у шт. Нью-Йорк (США) в заможній родині землевласника; вихідцем з ін. відгалуження Рузвельтів був 26-й президент США Т.Рузвельт. Закінчив Гарвардський ун-т (1904) та юридичну школу Колумбійського ун-ту (1907). Розпочав політ. кар'єру 1910, будучи обраним до сенату шт. Нью-Йорк від Демократ. партії. 1913—20 в адміністрації Т.-В.*Вільсона* обіймав посаду заступника міністра військово-мор. флоту. 1920 невдало балотувався на посаду віце-президента США. 1921 перехворів поліомієлітом. Жорстка самодисципліна та фізичні вправи дали йому змогу повернутися до політ. життя, проте до кінця своїх днів він залишався інвалідом і не міг пересуватися без сторонньої допомоги. 1928 переміг на виборах губернатора шт. Нью-Йорк. На президентських виборах 1932 здобув перемогу над діючим президентом-республіканцем Г.Гувером. У внутр. політиці в умовах світ. екон. кризи («Великої депресії») впровадив систему ліберальних реформ, відомих як «Новий курс», чим домігся подолання гострих кризових явищ в екон., соціальному та політ. житті країни. Закликав до подолання втрати духовних цінностей амер. усп-ва, доводив, що *держава* — «слуга народу». На міжнар. арені був прихильником активної зовн. політики, хоча на перших порах дотримувався ізоляціонізму задля збереження внутрішньополітичної підтримки «Нового курсу». По відношенню до країн Латинської Америки проводив політику «Доброго сусідства». 1933 встановив дипломатичні відносини з *СРСР*. Із початком *Другої світової війни* вивів зовнішньополіт. курс США з позиції ізоляціонізму, ініціював ухвалення Конгресом закону про «*ленд-ліз*» (1941), який дав змогу використовувати амер. екон. могутність у боротьбі з д-вами осі Берлін—Рим—Токіо. У серпні 1941 разом із прем'єр-міністром Великої Британії У.-Л.*Черчіллем* підписав Атлантичну хартію, чим було започатковано створення *антигітлерівської коаліції*. 1942 уклав із СРСР договір про взаємодопомогу. Став організатором та активним учасником конференцій лідерів д-в антигітлерівської коаліції у Касабланці (Марокко; 1943), Квебеці (Канада; 1943), Каїрі (Єгипет; 1943), Тегерані (Іран; 1943), передбачав розгром Німеччини, перенесення воєнних дій на Тихий океан, виступав за прискорення підготовки та відкриття *Другого фронту* в Європі, висунув ідею беззастережної капітуляції Німеччини, Італії, Японії. На *Кримській конференції* (лютий 1945), прагнучи скоротити людські втрати США у війні з Японією, доклав великих зусиль до вступу СРСР у війну з Японією на Далекому Сході ціною надання Й.*Сталіну* можливості впливу в країнах Центр. та Пд.-Сх. Європи. Визнав нові зх. кордони СРСР, тобто легітимність входження до складу УРСР західноукр. земель у 1939. Став одним із фундаторів *Організації Об'єднаних Націй*, наполягаючи на участі в ній СРСР. Підтримав пропозицію щодо надання УРСР статусу держави-засновника ООН. Такий статус УРСР одержала на установчій конференції ООН у Сан-Франциско (США; 1945), до початку якої Р. не дожив два тижні, зазнавши тяжкого серцевого нападу.

Тв.: Беседы у камина. М., 2003.

Літ.: *Рузвельт Э.* Его глазами. М., 1947; *Шервуд Р.* Рузвельт и Гопкинс: Глазами очевидца, т. 1—2. М., 1958; *Яковлев Н.Н.* Франклин Рузвельт: Человек и политик: Новое прочтение. М., 1980; *Мальков В.Л.* Франклин Рузвельт: Проблемы внутренней политики и дипломатии. М, 1988; *Цвєтков Г.М.* Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917—1945 рр. К., 1997; *Фейс Г.* Черчилль, Рузвельт, Сталин. М, 2003; *Бернс Дж.М.* Франклин Рузвельт: Человек и политик. М., 2004.

О.С. Черевко.

РУЇ́НА — див. *Громадянські війни другої половини 1650-х — першої половини 1660-х років*.

РУКОПИ́СНА КНИ́ГА — комплексне історико-книгознавче джерело книжного типу писемного періоду середньовічної та ранньомодерної доби, упродовж століть — один із видів соціальної комунікації, об'єкт *кодикології* та *кодикографії*. Істор. формами книги були сувій, гармоніка, потхі (невеликі прямокутні листи, які зв'язувалися ниткою), клинописні та воскові таблички, поліптихи (навощені дощечки, скріплені подібно до книги) тощо. Після винаходу пергаменту та паперу Р.к. існує у формі кодексу і становить текстову, матеріально-конструктивну і художню цілісність. На відміну від актових джерел, що регулюють соціально-екон. та політ. відносини в сусп-ві, Р.к. містить тексти оповідного змісту, значні за обсягом та об'єднані спільністю походження, призначення, книжною технологією. Змістовна структура Р.к. як книжного джерела складається із: змісту текстів, мови, місця і дати написання, стану, обсягу, формату; системи нумерації, матеріалу письма рукопису, письма, організації сторінки і тексту, особливих видів тексту, оправи, оздоблення, нашарування ін. текстів, історії побутування, мікротекстів вторинного рівня, записів тощо. Форма кодексу та матеріал письма стали вирішальними в історії писемного періоду, прискорили сусп. розвиток людства, формування нац. к-р. Анонімність Р.к. викликає необхідність проведення атрибуції, тобто встановлення автора, часу і місця її створення, задля чого вивчаються особливості паперу, письма, почерків, чорнила, організації та оформлення тексту, оздоблення тексту та оправи, походження книги (соціальне, географічне) та ін., залучаються методи джерелознавства, хронології, *філігранології*, *палеографії*, *археографії*, *текстології* тощо. На відміну від писемного твору Р.к. пов'язана з поняттям колективного авторства кодексу, що включає автора тексту, співавтора, редактора, перекладача, коментатора, упорядника, художника, палітурника, переписувача, читача, який дописував тексти та записи, та ін.

У Р.к. містяться вторинні мікротекстові джерела: записи та дописки, передмови, післямови; записи під час використання та переписування текстів на форзацах, чистих аркушах, полях і краях аркушів; дописки і коментування осн. тексту; комплекс записів з істор. відомостями (про поточні події — війни, приїзди, розпорядження і дії видатних осіб, події в окремих монастирях, містах, містечках та ін.); про природні явища (стихії, пожежі, комети тощо); екон. та побутові описи (про купівлю-продаж, ціни, підрахування різного виду, переліки речей, сімейні справи, хвороби, скарги на долю та ін.); родословні й генеалогічні дані та ін. записи, у т. ч. створювачів кодексу (авторів, редакторів, коментаторів, перекладачів, переписувачів, інтролігаторів і палітурників, художників та оздоблювачів та ін.), читачів і власників (серед яких і дарчі, і вкладні тощо).

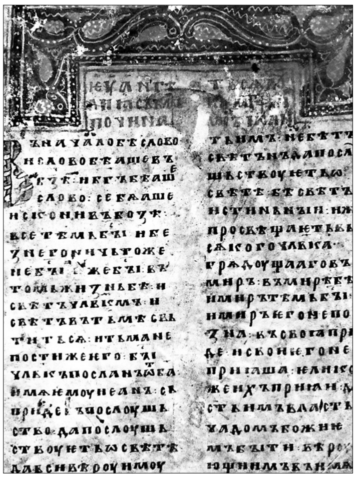
Укр. Р.к. має тривалу історію. Перші відомі рукописні книги на укр. землях виникли з розповсюдженням *християнства*, датуються 10 ст. Книги переписувалися церковнослов'янською та літературно-писемною давньоруською мовами, поширеними були переклади з давніх мов, що базувалися на візант. християн. писемності. Відомими сьогодні є *Ізборник 1073* та *Ізборник 1076* київ. кн. *Святослава Ярославича*, перший звід юрид. норм — *«Руська Правда»*, перекладні твори, нотні крюкові рукописні книги. Серед найдавніших — Христинопільський Апостол (серед. 12 ст., давньорус. редакції, нині зберігається у *Львівському історичному музеї* та Інституті рукопису НБУВ (фрагмент)). Спочатку книги писалися книжною мовою *глаголицею* або *кирилицею* на пергаменті, із 15 ст. на укр. землях поширився папір. Укр. Р.к. зазнала кількох змін рукописних шрифтів: устав (до поч. 14 ст.), півустав (14—18 ст.), скоропис (16—18 ст.) та в'язь (для заголовків), що виконувала й мистецькі функції.

Р.к. представляє художню творчість майстрів книжкового мист-ва: розкішні мініатюри (див. *Мініатюри книжкові*), малюнки, орнаментальні багатоколірні прикраси різних стилів (візант., балканського): заставки, кінцівки, ініціали, декоративні прикраси на полях у вигляді квітково-рослинних бордюрів, рубрикаційних знаків тощо. Одним із найважливіших елементів і джерел книжного мист-ва стала оправа, що мала як охоронно-технологічні, так і мистецькі, особливості та прикраси у вигляді рослинного і сюжетного тиснення, металевих прикрас, найдорожчі з них мали срібне або золоте окуття, прикрашалися дорогоцінним камінням.

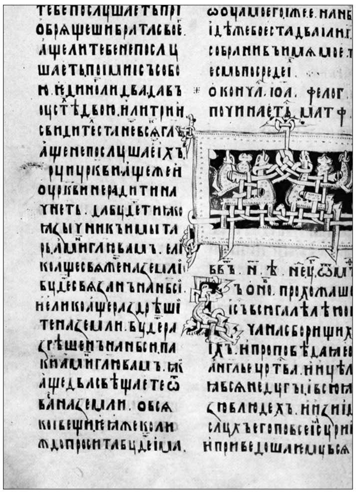
Осередками книгописання в найбільш ранній період виступали княжі скрипторії та майстерні при великих храмах і монастирях. Найбільш відомими були скрипторії при *Софійському соборі* в *Києві* (особливо за київ. кн. *Ярослава Мудрого*), Свято-Георгіївському, Свято-Ірининському, *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*, Свято-Дмитрівському та ін. київ. монастирях. Згодом, у виокремлених князівствах, виникли свої центри



Євангеліє апракос короткий «Архангельське». Південна Русь, 1092. Аркуш із заставкою та ініціалом.



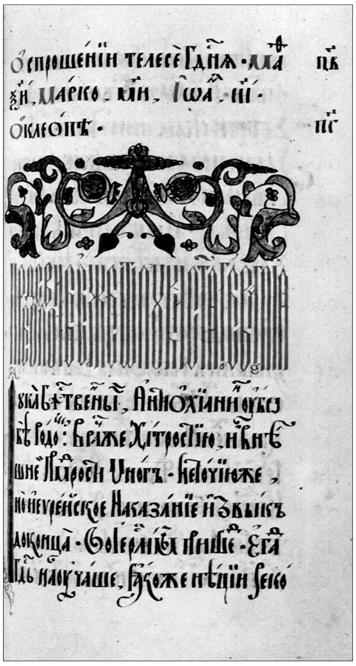
Євангеліє апракос повний. Галицько-Волинська земля, 13 ст. Аркуш із заставкою та ініціалом.



Євангеліє апракос. Київ, 1393. Аркуш із заставкою та ініціалом.



Євангеліє. Київ, близько 1526. Ініціал «К».



Євангеліє. Суботів, близько 1651. Аркуш із заставкою.

книгописання: *Галич (давній)*, Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), *Холм*, *Львів*, *Луцьк*, пізніше — *Королево* на Закарпатті, де писалися не лише богослужбові книги, а й місц. *літописи*. Форма кодексу зберігала книгу від ушкоджень і визначала конструкцію текстів.

Хоча літописні твори та істор. хроніки й *хронографи* були одними з найпоширеніших видів істор. джерел, репертуар більшості рукописних книг до 16 ст. мав переважно сакральний характер, гол. чин. переписувалися твори реліг. змісту, зокрема: богослужбові та четьї книги; твори отців Церкви, екзегетичні твори — бесіди на теми Євангелія з різноманітними тлумаченнями та поясненнями Святого Письма, а також повчання, бесіди отців Церкви, апокрифічні й агіографічні твори. Поширеними були «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Фізіолог», «Пчола», Палеї, повчально-пригодницькі повісті — «Александрія», «Девгенієве діяння», «Повість про Варлаама та Йоасафа», «Повість про Акира Премудрого» та ін.

Серед книжних пам'яток 16 ст. зберігся Крехівський Апостол (2-га пол. 16 ст., Львів. нац. наук. б-ка ім. В.Стефаника НАН України), а також *Пересопницьке Євангеліє* 1556—61 (Ін-т рукопису НБУВ), шедевр укр. духовності та книжного мист-ва, яке стало й політ. символом України — на ньому складають присягу *Президенти України* під час *інавгурації*.

Із серед. 16 ст. розвивався процес десакралізації книги, ішов активний розвиток світського змісту: поряд із релігійними з'явилися твори зі всесвітньої історії, нові види літописних джерел, зокрема *козацькі літописи*, істор. та юрид. твори, воїнські повісті та сказання, наук. твори із природознавства, мед. порадники та лікувальники. Значного поширення набули проповідницька та полемічна література, твори видатних реліг. діячів цього періоду. 2-га пол. 17 ст. є часом появи таких істор. компіляцій, як *Густинський літопис*, Кройніка Феодосія *Софоновича*, *«Синопсис»* Інокентія *Ґізеля*, місц. літописців, повістей та сказань, численних пізніх хронографів, що суттєво відрізнялися від перекладних хронографів із грец. літописів Георгія *Амартола*, *Іоанна Малали*, Іоанна Зонари та Константина Манассії та ін. Вони являли собою специфічні компіляції із заг. історії, складені на підставі різних джерел — грец., південнослов'ян. та західних, які прийшли до нас із Польщі. Книжною технологією виконувалися й пам'ятки права в Україні — списки Литов. статуту різних редакцій (див. *Статути Великого князівства Литовського*), полемічні збірки, зокрема *«Пересторога»* (кін. 16 — поч. 17 ст.). Серед музичних рукописних книг окреме місце займають нотолінійні ірмологіони (напр. Супрасльський ірмологіон 1596—1601); зразком книжної технології є «Архієрейський служебник» і «Требник» Петра Могили (1632, зберігається в НБУВ).

Книги писалися як слов'яноруською (укр. редакцією церковнослов'янської), так і укр. книжною та польс. мовами, латиною.

Із серед. 16 ст., коли в Україні книги почали масово переписувати в містах та маленьких містечках, Р.к. набула регіональних особливостей, оформилися регіональні школи, зокрема — волинська та галицька. Із серед. 17 ст. окреслився такий регіон книгописання, як *Гетьманщина*, де створювалися щоденники, літописи, книги-хроніки про воєнні походи та події. Із кінця 16 ст. переписування набуло масового характеру, бурхливо зростала кількість книг: рукописні книги створювали священики, дяки, учні та вчителі шкіл.

Р.к. суттєво вплинула на технологію перших стародруків (див. *Палеотипи*), які повторювали її шрифти та прикраси, побудову тексту. Рукописні книги спростилися за письмом та оформленням, кількість книг значно зросла, почалося переписування книг із стародруків. Натомість у 17 ст. розквітли технологія та мист-во укр. оправи, з'явилися оригінальні малюнки та прикраси текстів, які відійшли від попередніх канонів. 18 ст., коли поширилося видання реліг. книг, характеризується переписуванням багатьох світських істор., літ. та природознавчих творів; оформлення та технологія

книги вже залежали від утилітарних потреб поширення знання, з'явилися спрощені картонні оправи, заставки дублювали друковані, впроваджувалися побутовий скоропис та напівустав.

Водночас істор. цінність Р.к. не зменшилася, вона відображала численні істор. зв'язки та сусп. відносини у сфері духовного життя людства, концентрувала наук. та освітні досягнення сусп-ва, здійснювала цілеспрямований вплив на духовний розвиток, освіту, науку, к-ру, мист-во книги.

Збирання та наук. дослідження укр. рукописних книг як артефактів книжкової к-ри почалося із серед. 19 ст., коли розгорнувся процес реєстрації та опису рукописних книг, сформувалися історико-книгознавчі осередки при книгосховищах: церковно-археологічні — в єпархіях України та при ун-тах, а також у різних містах на західноукр. землях, у *Ніжині*, *Чернігові*, *Житомирі*, *Вінниці*, *Одесі* та ін. Там сформувалися й колекції рукописних книг.

Багато дослідників звертали увагу на необхідність описування рукописних книг, сформувалися різні школи. Київ. університетську школу представляли В.*Перетц* та його учні — В.*Адріанова-Перетц*, О.Багрій, М.*Гудзій*, О.Грузинський, О.Назаревський, С.*Маслов*, І.*Огієнко*, С.Щеглова. Окремі аспекти Р.к. вивчали І.*Каманін*, П.М.*Попов*, а також церковні історики книги — професори та вихованці *Київської духовної академії* — Ф.*Титов*, С.*Голубєв*, М.І.*Петров*, В.Березін, О.Лебедєв, Г.Крижановський, А.Криловський та ін.

У *Харкові* з Р.к. працювали Д.*Багалій*, М.Халанський, Є.*Рєдін*, М.Дрінов. Одес. школа представлена Н.Мурзакевичем, О.Ристенком, В.Мочульським, В.Істріним та О.*Кочубинським*. У *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* Р.к. досліджували М.*Лілеєв*, В.*Качановський*, Є.Пєтухов, М.*Сперанський*, О.Музиченко; у Чернігові — В.*Тарновський*.

Волин. рукописні книги вивчали Т.Бєлєнький, В.Березін, І.Тихомиров, О.Фотинський. Вивчення та описування рукописів *Поділля* пов'язане з іменем Ю.*Сіцінського*; Катеринославщини — з іменами Д.*Яворницького* та А.Скриленка.

У *Західній Україні* серед дослідників Р.к. — відомі вчені Є.*Сабов*, А.Петров, О.*Колесса*, Я.*Головацький*, О.*Барвінський*, І.*Шараневич*, І.*Франко*, К.*Студинський*, А.*Петрушевич*, І.*Свєнціцький*, Ю.Яворський, І.*Панькевич* та І.*Крип'якевич*. На *Буковині* книгознавство розвивав О.*Калужняцький*.

У період 1920-х рр. до дослідників Р.к. приєдналися П.Попов, Г.Тисяченко, В.*Романовський*, М.Михайленко, М.*Макаренко*, Д.*Щербаківський*, П.*Клименко*, В.*Кульженко*, О.Маслова та ін.

У радянські часи, майже до 1960-х рр., історико-книгознавчі дослідження укр. Р.к. фактично були згорнуті. У 1960-х рр. почався новий етап вивчення історії Р.к. та складання наук. каталогів (О.Дзьобан, М.Геппенер, О.*Апанович*); мист-во рукописної книги ґрунтовно вивчали Я.Запаско та Я.*Ісаєвич*.

Сьогодні теор. та практичні питання історії Р.к. в книгознавчих аспектах досліджують Л.Дубровіна, Л.Гнатенко, О.Гальченко, О.Іванова, Е.Клименко, М.Іваннікова, В.Фрис, С.Зінченко, Ю.Ясиновський, О.Ясиновська, М.Боянівська, М.Кольбух, Т.Гуцаленко, І.Патер, І.Сус, Г.Чуба та ін. Найбільші колекції рукописних книг нині зберігаються в *Бібліотеці національній України імені В.І.Вернадського* (Ін-т рукопису) і *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України* (відділ рукопису), де сформувалися осн. науково-кодикологічні центри дослідження Р.к. та рукописно-книжної к-ри. Обидва осередки працюють на засадах сучасних кодикологічних принципів підготовки наук. зведених каталогів рукописних книг, розроблених у 1990-х рр. у рамках масштабних робіт щодо створення Держ. реєстру нац. культ. надбання України. Каталоги включають повний науково-кодикологічний опис та повну атрибуцію книги комплексними методами спец. істор. дисциплін, охоронний опис, передбачають розкриття внутр. структури кодексу та технології рубрикації й розташування тексту, його функціонального оздоблення, історію побутування Р.к., повністю передаються записи, типи почерків та прикрас, розширений науково-довідковий апарат, який включає покажчики установ, де книга зберігається, хронологічні покажчики творів, писців, авторів, редакторів, ін. осіб, які згадуються в записах, вкладників та дарителів, імена святих, геогр. покажчик, покажчик монастирів і церков, що згадуються в записах, штампів та штемпелів, старих шифрів тощо. Розкривається історія опису та дослідження Р.к. Це — змістовна база вивчення історії рукописно-книжної к-ри України. Водночас проводяться кодикологічні дослідження грец., лат., сх. Р.к., створюються міжнар. каталоги рукописних книг (К.Чернухін, В.Рибалкін).

Літ.: *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Рыбалкин В.С.* Собрание арабских рукописей ЦНБ АН УССР. В кн.: Письменные памятники Востока: Историко-филологические исследования: Ежегодник: 1976—1977. М., 1984; *Дубровіна Л.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. К., 1992; *Дубровіна Л.А. та ін.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992; *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів, 1995; Грецькі рукописи у зібраннях Києва. К.—Вашингтон, 2000; Пересопницьке Євангеліє 1556—1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. К., 2001; *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні X—XVIII ст. Львів, 2003; *Гальченко О.М.* Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. К., 2005; *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2003; *Її ж.* Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2007; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника: Каталог, т. 1: 11—16 ст. Львів, 2007; *Міщук С.М.* Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX — 30-ті роки XX ст.). К., 2009; *Іванова О.А. та ін.* Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. К., 2010.

Л.А. Дубровіна, В.Я. Фрис.

«РУКОПИ́СНА ТА КНИЖКО́ВА СПА́ДЩИНА УКРАЇ́НИ: АРХЕОГРАФІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ УНІКА́ЛЬНИХ АРХІ́ВНИХ ТА БІБЛІОТЕ́ЧНИХ ФО́НДІВ» — збірник наук. праць Ін-ту рукопису Нац. б-ки України ім. В.Вернадського. Заснований 1993, виходить з періодичністю 1—2 випуски на рік. Вміщує дослідження із *книгознавства*, *кодикології*, *археографії*, *архівознавства*, ін. спец. істор. та філол. дисциплін, пов'язаних з дослідженням історії книги та архів. документа (книжкового джерелознавства, *кодикографії*, *філігранології*, *палеографії*, *текстології*, *маргіналістики* та ін.), історії книжкової к-ри, рукописної книги, стародруків, рідкісних видань, спеціалізованих видів творів друку, архів. і книжкових колекцій та зібрань, оглядів бібліотечних і архів. фондів, науково-довідкових та науково-інформаційних матеріалів, а також публікує документи, повідомлення, рецензії та бібліографію.

Занесений до списку фахових видань ВАК України з істор. наук та соціальних комунікацій.

До складу ред. колегії входять: Л.Дубровіна (відп. редактор), Г.Боряк (заст. відп. редактора), Н.Зубкова, Т.Ківшар, Г.Ковальчук, В.*Омельчук*, О.С.*Онищенко*, Г.Юхимець, С.Даневич (відп. секретар).

Електронна версія збірника: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Rksu.

Літ.: *Даневич С.Г.* Тематичний покажчик студій, опублікованих у збірнику наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів (1993—2005): Вип. 1—10». В кн.: Рукописна та книжкова спадщина України, вип. 11. К., 2005.

Л.А. Дубровіна.

РУЛІКО́ВСЬКИЙ (Rulikowski) **Едвард** (Едвард-Леопольд; 17.11. 1825—21.04.1900) — історик України, етнограф, археолог. Н. в с. Мотовилівка Васильківського пов. (нині с. Велика Мотовилівка Фастівського р-ну Київ. обл.) в заможній поміщицькій родині. Отримав добру освіту, навч., зокрема, у Франції (Колеж де Франс, Сорбонна). До занять історією України його заохотив К.Свідзинський.

Першою істор. працею Р. став «Опис Васильківського повіту з погляду історичного, звичаєвого та статистичного» (виданий польською у *Варшаві* 1853, згодом вийшов і переклад російською М.Бурга). Подальші дослідження історика здебільшого зосереджені на проблематиці *Правобережної України* (Брацлавщина, *Волинь*, Київщина). Особливого розголосу творчість Р. набула завдяки його співпраці з енциклопедичним виданням *«Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»* (1880—1902). Він був автором більшості статей про місцевості Правобереж. України в цьому виданні (т. 1—14, 1880—97). Посмертно, зусиллями М.Дубецького, видана праця Р. «Опис Київського повіту» (К., 1913).

Як археолог Р. був членом Т-ва археологічного і статистичного в *Києві*, брав участь у розкопках курганів на Правобережжі. Свої праці з археології та етнографії друкував у час. «Zbior wiadomości do antropologii krajowej» (1879—81). Значну частину своєї колекції Р. 1899 передав до створюваного в Києві Музею античності та худож. мист-в. Багата етногр. збірка, а також рукописні матеріали Р. по його смерті опинилися в Сан-Джуліано-Терме біля Пізи (Італія) в руках дочки брата Р. Ельжбети Босняцької.

2004 в м. *Біла Церква* створене Наук. т-во імені братів Вацлава і Едварда Руліковських. 2011 у Фастівському краєзнавчому музеї започатковані Наук. читання на пошану Е.Руліковського.

Літ.: *Добровольський Л.П.* Е.Л. Руліковський — знавець Київщини. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, т. 18. К., 1928; *Konarski S.* Rulikowski Edward Leopold (1825—1900). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 33. Kraków, 1991—92.

Д.С. Вирський.

РУМУ́НИ В УКРАЇ́НІ. Румуни (самоназва — români, ромин) — народ, що належить до сх. підгрупи романської мовної групи. Компактно проживають в Україні в *Чернівецькій області* та *Закарпатській області*.

Походження румунів є однією з найскладніших проблем історіографії (через брак джерел та вплив політико-ідеологічних чинників на багатьох дослідників). Більшість істориків сходяться в тому, що етногенетичними предками румунів була певна балканська спільнота, мова якої була спорідненою з албанською. На початку нової ери фрако-гето-дакські предки румунів піддалися культ. і мовній романізації з боку *Риму Стародавнього*. На завершальному етапі *етногенезу* предки румунів зазнали сильного слов'ян. впливу.

Найдавніші контакти слов'ян із романізованим населенням карпато-дунайських земель сягають 6—7 ст. Слов'ян. елемент долучився до формування етнічної спільноти влахів (*волохів*) — етногенетичних предків як румунів, так і молдаван.

Волохи з Марамурешу і Пд. Трансильвані в 14 ст. стали селитися на території сучасних Тячівського і Рахівського р-нів Закарпат. обл. Зокрема, наприкінці 14 ст. на Закарпатті виникли волоські поселення Діброва (Нижня Апша) та Середнє Водяне (Апша).

У серед. 1340-х рр. марамурешські волохи на чолі з намісником угор. короля воєводою Драгошем із Джулешті заснували в долині р. Молдова (прит. Сірету, бас. Дунаю) східнороманське територіально-політ. утворення — оборонну «марку» Молдавія (див. *Молдавське князівство*). Воєвода Богдан розширив територію Молдавії від гір до р. Сірет (прит. Дунаю). Воєвода Лацку (бл. 1365 чи 1368 — 1373 чи 1375) переніс столицю країни з м. Бая до м. Сірет (тепер пд. частина Буковини). За молдавського воєводи *Петра Мушата* (1375—91) була також інкорпорована *Шипинська земля* (частина теперішньої Чернів. обл.), що включала замки Цецин, Хмелів, *Хотин*. За результатами польсько-молдав. війни 1497—99 Молдав. князівство включило до своїх володінь Русько-Довгопільський окіл (Пн. Буковина). Цим було завершено процес територіального формування Молдав. д-ви, яка на півночі охоплювала зону етнічних контактів слов'ян і сх. романців.

На пн. прикордонні Молдавії (Північна і Північно-Східна Буковина), в Кимпулунзькому околі, над Черемошем (прит. Пруту, бас. Дунаю; в Іспасі, Банилові, Вилавчу, Костинцях) та між

Прутом (прит. Дунаю) і Дністром (у П'ядиківцях, Іванківцях, Южинці, Кулівцях, Репужинцях, Малому Кучурові), де переважало укр. населення, молдав. воєводи оселяли своїх осадників — резешів — дрібних волоських землевласників, які звичайно жили гуртом, компактно населяючи цілі села. Волоське етнічне коріння на *Буковині* також мали власники маєтків — бояри та мазили (відставні бояри), служилі люди, представники молдав. адміністрації та вищої правосл. церк. ієрархії краю.

Сприятливі соціально-екон. умови життя селян у Молдав. князівстві приваблювали до нього волоських переселенців із Трансильванії. Зокрема, 1763 до Молдавії втекло 24 тис. родин. Більшість із них оселилися в уже існуючих селах Буковини, а частина засновувала нові. Так, трансильванськими переселенцями на півночі буковинського краю було засновано с. Тереблече.

Після прилучення Буковини до імперії *Габсбургів* 1774 австрійс. адміністрація заохочувала переселенський рух трансильванських волохів для збільшення чисельності населення краю. Лише впродовж літа і осені 1778 на Буковину із Трансильванії переселилося 117 родин. Наприкінці 18 ст. трансильванські волохи-переселенці осіли в таких населених пунктах північної частини Буковини, як Багринешти, Тереблече, Карапчів над Сіретом, Купка, Череш, Чудин, Кам'яна, Цурень, *Чернівці*, Острица, Молодія, Зеленів.

Після створення в серед. 19 ст. Румун. д-ви (із 1862 — Румун. князівство, із 1881 — королівство) волохи Запрутської Молдови, Буковини, а також населення Валахії й Трансильванії поступово почали вважати себе румунами (уперше назву «румуни» зафіксовано в 16 ст.). Австрійс. статистика свідчила, що на Буковині в 1851 проживало бл. 185 тис. румунів. Там, де зони розселення румунів і українців стикалися на лінії етногр. розмежування, обидві спільноти жили змішано. Розсіяно та окремо румуни проживали також у селах із чисто укр. населенням. 1910 кількість румунів на Буковині зросла до 273 тис. (34,4 %).

Остаточно політ. румун. нація консолідувалася після приєднання Буковини, *Бессарабії* та Трансильванії (1918) до Румун. королівства. Королів. адміністрація намагалася якомога швидше інкорпорувати новоприлучені території. Водночас проводилася політика *асиміляції* нац. меншин, здійснювалися маніпуляції з нац. статистикою на користь румун. спільноти. Загальнорумун. перепис населення, проведений 1930, показав, що на Буковині проживало 379,3 тис. румунів. Значна кількість жителів румун. національності мешкала в Хотинському (36 тис. осіб) та в Акерманському (82 тис. осіб) повітах Бессарабії.

Після прилучення Пн. Буковини та Бессарабії до *СРСР* у серпні 1940 була створена Чернів. обл. Крім Пн. Буковини, до її складу увійшла частина Хотинського пов. Бессарабії та населені румунами м. Герца і ряд сіл, відокремлених від Дорогойського пов. Старого королівства (території Румунії до 1918).

В УРСР румуни компактно або змішано з українцями населяли переважно пд.-зх. частину Чернів. обл. та прикордонні з Румунією райони Закарпат. обл.

За даними Всесоюзного перепису населення 1970, в УРСР жило 112,1 тис. румунів. 1989 в УРСР налічувалося 134,8 тис. румунів (із них 100,3 тис. осіб припадало на Чернів. обл.).

За даними Всеукр. перепису населення 2001, в Україні проживало 151 тис. румунів (0,3 % населення країни). Із них у Чернівецькій обл. проживало 114,6 тис., або 12,5 % населення краю, у Закарпатській — 32,1 тис. (2,6 %), інші були розселені дисперсно в АР Крим, Донец., Одес., Миколаїв., Херсон., Кіровогр. областях і м. Київ, де їхня кількість становила від кількох сотень до кількох десятків осіб. Зокрема, в Одес. обл. дисперсно проживали 724 румуни (2001).

У Чернів. обл. румун. населення посідає друге місце за чисельністю і компактно проживає в Герцаївському — 28,2 тис. осіб (94 %) і Глибоцькому — 66,2 тис. осіб (67 %) районах, а також складає значну частину населення Сторожинецького — 33,7 тис. осіб (37,5 %) і Хотинського — 5,4 тис. осіб (7,1 %) районів та м. Чернівці — 13,0 тис. осіб (7,5 %). На Закарпатті румуни становлять майже 2,5 % від усього населення області й компактно живуть у кількох населених пунктах Тячівського і Рахівського районів.

Представники румун. етнічної меншини беруть участь у діяльності органів виконавчої влади та держ. управління. Так, серед 360 депутатів Чернівецької обласної, міських, районних, селищних і сільс. рад 154 є румунами. У Рахівському р-ні Закарпат. обл. серед 63 депутатів 4 румуни; у Тячівському із 74 депутатів райради — 8 румунів.

Нині в Україні функціонує 17 румун. національно-культ. т-в. У Чернів. обл. зареєстровані та діють 10 нац. румун. громад, Закарпатській — 4, Одеській — 3. На всеукр. рівні діє міжрегіональне об'єднання «Румунська спільнота України».

В Україні 2007/08 навч. р. діяли 92 загальноосвіт. навч. заклади з румун. мовою викладання. Крім того, функціонують 11 шкіл з українсько-румун. мовами навчання, де навчаються 2746 учнів, і 2 школи з російсько-румун. мовами — 1225 учнів. У Чернів. обл. діють ліцеї та г-зії, де вивчається румун. мова, зокрема Красноїльська г-зія Сторожинецького р-ну, Боянська г-зія Новоселицького р-ну, Новоселицький районний ліцей, Герцаївський та Карапчівський ліцеї.

У Закарпат. обл. функціонує 12 шкіл із румун. мовою навчання та 2 школи з рос., укр. та румун. мовами, де навчаються 4133 учні.

Пед. кадри для румуномовних шкіл готує кафедра класичної та румун. філології *Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича* (спеціальності — румун. філолог, викладач укр. мови в румуномовній школі); пед. уч-ще Чернів. нац. ун-ту ім. Ю.Федьковича (спеціальності — учитель початкових класів, викладач музики, муз. керівник, вихователь дитячих дошкільних установ).

Функціонує розгалужена мережа закладів к-ри, що сприяють збереженню і розвитку духовної к-ри і традицій румун. нац. мен-

шини. У населених пунктах Чернів. обл., в яких проживають етнічні румуни, діють 95 румун. аматорських театрів, театрів-студій, 3 дитячі художні школи, 100 танцювальних колективів, 82 муз. ансамблі.

2002 в с. Біла Церква Рахівського р-ну Закарпат. обл. було відкрито культурно-просвітницький Центр румун. к-ри.

Щорічно за ініціативи Чернів. обласного т-ва румун. к-ри ім. М.Емінеску проводяться різноманітні культурно-мистецькі заходи, зокрема «Мерцішор», «Лімба ноастре чя Ромине», «Флоріле далбе».

Для румунів України виходять румун. мовою періодичні видання й теле- і радіопрограми. На всеукр. рівні видається румуномовна газ. «Конкордія». У Чернів. обл. виходять бл. 10 періодичних видань румун. мовою, зокрема «Аркашул», «Плай ромінеск», «Курієрул де Чернеуць», «Жунімя», «Лумя», журнал для дітей «Фегурел». У Закарпат. обл. для задоволення інформаційних потреб румунів видаються газети «Мараморошани» і «Апша». У Чернів. та Закарпат. областях регулярно виходять радіо- і телепрограми румун. мовою.

Літ.: *Наулко В.* Географічне розміщення народів в УРСР. К., 1966; *Добржанський О.В.* Чисельність українського і румунського населення Буковини за статистикою XIX — початку XX ст. «УЇЖ», 1998, № 6; *Пилипенко Т.* Окремі аспекти українсько-румунських відносин в сучасних умовах. «Форум націй», 2009, квітень; *Чучко М.* Етнодемографічна ситуація на Буковині в першій половині XX — на початку XXI ст. В кн.: Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей, т. 23—24. Чернівці, 2011.

О.В. Добржанський, М.К. Чучко.

РУМУНІЗА́ЦІЯ — політика румун. органів влади, незалежно від статусу, моделі та політ. орієнтації д-ви, спрямована на *асиміляцію* автохтонного укр. населення.

До перших письмово зафіксованих повідомлень про асиміляцію укр. етносу на території сучасної Румунії можна зарахувати латиномовну працю видатного держ. діяча та науковця Д.*Кантеміра* (1673—1723) «Опис Молдавії» (1716), в якій є спец. розділ «Про інше населення Молдавії». У ньому Д.Кантемір підкреслює, що українці із «...середини території Молдавії, з часом забули батьківську мову...»

Ефективним важелем асиміляції укр. населення періоду *Молдавського князівства* (1359—1859) та перебування *Буковини* у складі Австрії та *Австро-Угорщини* (1775—1918) була румун. правосл. церква, панівний статус якої сприяв зміні укр. нац. ідентичності на румунську.

Після створення 1918 Великої Румунії, як на території *Буковини Північної* та *Бессарабії*, так і в ін. місцях компактного проживання автохтонних українців у Румунії (*Мараморощина*, Пд. Буковина, Банат, *Добруджа* та ін.), новий режим упроваджував посилену політику денаціоналізації укр. етносу. Так, на Буковині та в Бессарабії були проведені арешти серед укр. священиків, учителів, селян, встановлені жорсткий контроль і поліційний нагляд за «підозрілими» особами. Водночас до новоприєднаних укр. міст і сіл, услід за румун. військ. окупацією, із глибини старого королівства прибували румун. фахівці — представники нової румун. адміністрації, керівники та спеціалісти, жандарми, військові, священики, університетські професори, викладачі ліцеїв, журналісти, комерсанти, обслуговуючий персонал та ін.

Конкретними ознаками політики Р. нового режиму в місцях компактного проживання етнічних українців стали такі процеси та явища: уведення десятирічного (1918—28) воєнного стану на Буковині та в Бессарабії, що паралізувало можливість будь-якої діяльності для підтримки та розвитку укр. нац. ідентичності в цих регіонах; поява в громад. місцях, держ. установах, судах, навч. закладах і на вулицях міст і сіл чисельних надписів «Vorbiţi numai româneşte» («Розмовляйте лише румунською мовою»); стрімке переведення всієї системи оформлення документації на румун. мову та введення цієї мови як єдиної офіційної в усіх органах влади та в установах; ліквідація колиш. мережі періодики, у т. ч. й україномовних друкованих видань, та заснування нових, виключно румунських, засобів масової інформації; призначення в укр. парафіях румун. священиків та впровадження церк. служби лише румун. мовою; штучне перейменування, згідно зі спец. декретом румун. уряду від 21 липня 1919, геогр. назв укр. населених пунктів на суто румунські або румунізація назв укр. міст і сіл (у згаданому документі зазначалося, що відповідним «населеним пунктам присвоюються їх давні історичні назви»); нав'язування етнічним українцям румун. прізвищ та імен; ліквідація існуючої за часів Австро-Угорщини на Буковині системи укр. початкових шкіл, г-зій та ліцеїв, їх заміна румун. навч. закладами, а також обмеження для українців із Буковини можливості навчатися в Чернів. ун-ті: у перші роки румун. окупації студенти укр. походження в ун-ті практично не навчалися, а 1933/34 навч. р. їх питома вага, насамперед через необхідність примусового вивчення румун. мови, складала 4,8 %, тобто 155 осіб із 3207 студентів у цілому, у той час як студенти-румуни складали 66,4 %; румунізація укр. селянства через проведення започаткованої 1920 на території Бессарабії та 1921 на Буковині аграрної реформи, гол. метою якої була колонізація цих регіонів румун. переселенцями (місц. селянам виділялося від 4 до 6 га землі, а колоністам — до 10 га, що заохочувало масовий переїзд до приєднаних 1918 територій етнічних румунів).

Факт примусової Р. укр. населення упродовж міжвоєнного періоду визнають і самі румун. дослідники (див. роботу Г.Андреєску «Нації та меншини» (2004), а також двотомне дослідження румун. автора укр. походження Д.Гренчука «Послідовність та зміни: Інтеграція національних меншин історичної Буковини у королівство Велика Румунія: 1918—1940 рр.», 1-й том якої було видано 2005, 2-й — 2007).

Особливих утисків зазнали нац. меншини Румунії наприкінці 1930-х — на поч. 1940-х рр., під час королів. диктатури короля Кароля II та військово-фашист. режиму маршала Ї.Антонеску (див. Й.*Антонеску).* Так, 27 лютого 1938 була схвалена нова, більш консервативна, конституція, процес імплементації якої викликав схвалення низки відпо-

відних актів. Зокрема, згідно з терміновим розпорядженням королів. резидента на Буковині Г.*Алексяну* від 1 грудня 1938 повсюди в громад. місцях (у магазинах, банках, навч. закладах, на підпр-вах тощо) знову, як і 1918, було вивішено афіші з вимогою «Розмовляйте лише румунською мовою».

На хвилі пануючих у Румунії з початком Великої Вітчизн. війни проти Рад. Союзу 1941—45 антиукр. настроїв і реваншистських планів політика Р. значно посилилася на тимчасово окупованих територіях, особливо в т. зв. провінції *Трансністрія* (Задністров'я). Ця територія була поділена румунами на 13 повітів, 64 райони (із двома муніципіями — *Одесою* і *Тирасполем*), до складу яких входили 15 міських, 18 підміських та 1363 сільс. комуни зі 2568-ма селами та 72-ма хуторами. Румун. «Врядування Трансністрії» не лише пограбувало цю укр. територію, але й намагалося повністю позбавити її укр. ідентичності, насамперед шляхом масової депортації до цього регіону частини румунів, які проживали далі на схід. Доказом цього можуть стати затверджені 26 січня 1943 особисто І.Антонеску за № 300 601 «Інструкції Державному підсекретаріату з питань румунізації, колонізації та інвентарю щодо репатріації румунського населення, яке знаходиться на схід від Дністра та Бугу». Пункт 5 цих інструкцій передбачав наступне: «Румуни, які були депортовані у більш далекі часи на схід від Бугу, можуть бути репатрійовані після серйозної перевірки, але до Трансністрії, де вони мають заснувати румунські села». Це — лише одне з положень підсумкового документа, підготовленого за результатами дворічної діяльності тодішнього Центр. ін-ту статистики Румунії на чолі із С.Мануїле, який ще 15 жовтня 1941 вручив І.Антонеску спец. меморандум з питань етнічної чистки т. зв. румун. територій шляхом форсованого переселення слов'янського, насамперед українського, населення на схід. Згідно із зазначеним меморандумом за межі Румунії мали бути виселені не лише етнічні українці з приєднаних 1918 територій Бессарабії та Буковини, а й із дельти Дунаю. Концепція створення «етнічно однорідної Румунії» передбачала примусове переселення 991 265 етнічних українців та росіян/*липован* із зазначених вище територій за Дністром, а звільнені внаслідок такої операції території планувалося заселяти 800 тис. румуномовних переселенців, які на той час проживали в Україні та Росії. Ініціатива С.Мануїле настільки підійшла І.Антонеску, що він виніс дане питання на кілька засідань Ради міністрів Румунії, починаючи з 16 грудня 1941. І лише військ. поразка Німеччини під Курськом (нині місто в РФ) та вимушений прискорений відхід її союзників, у т. ч. і Румунії, на Захід унеможливили реалізацію цих намірів щодо етнічної чистки румун. території від автохтонного укр. етносу. Позиція І.Антонеску щодо українців чітко зафіксована в матеріалах суду над ним 1946, в яких наводилося його висловлювання початкового етапу війни про те, що він виступав «за форсоване виселення українського етносу...» і що для цього «в історії не існувало більш вигідного моменту».

Негативним аспектом активного процесу відродження українства Румунії в перші роки після війни виявилися побоювання частини українців, що їх нібито мали б депортувати до *СРСР*. Із часом відповідні чутки не виправдалися, але для частини укр. населення Румунії вони стали реальним мотивом для відмови від власної національності, що пізніше призвело до їх повної Р. Свідченням цього є наявність у структурах місц. і центр. органів держ. влади, у політ., екон., культ., духовній та масмедійній сферах життя сучасної Румунії достатньо значної кількості осіб, прізвища яких закінчуються на «-юк», «-ук», «-енко/енку», «-вич», «-цький», «-ина», що є характерним для укр. антропоніміки, але носії яких не володіють рідною мовою і для них зв'язок з укр. етносом залишився в минулому.

Асиміляторська політика керівництва соціаліст. Румунії по відношенню до укр. меншини проводилася завуальовано, під гаслами «марксистсько-ленінського вирішення національного питання», «єдиних національних інтересів», «інтеграції всіх національностей Румунії в єдиний румунський народ» тощо. У відповідний період спостерігалася тенденція до скорочення числа шкіл і класів з угор., нім., українською та ін. мовами навчання. Так, якщо 1958/59 навч. р. в Румунії налічувалося 83 початкові, 30 семирічних шкіл і 5 теоретичних та педагогічних ліцеїв з укр. мовою навчання (два в м. Сігету Мармацієй та по одному в Сіреті, Сучаві та Тулчі), в яких, відповідно, навчалися 7567, 2120 і 333 учні, то наприкінці 1980-х рр. не було жодної укр. школи. 1956/57 навч. р. було закрито два пед. ліцеї — у містах Сірет і Тулча, які готували кадри для укр. шкіл відповідних регіонів, а через 10 років перетворили на румунський і укр. ліцей у м. Сігету Мармацієй. Нова нац. політика, з якою наприкінці 1960-х рр. відновився процес асиміляції укр. етносу в Румунії, призвела в 1-й пол. 1970-х рр. до повного зникнення укр. навч. закладів.

Відповідно до офіц. результатів останнього перепису населення (березень 2002) на території сучасної Румунії проживають 61,4 тис. українців (на 4,4 тис. менше, ніж офіційно було зареєстровано під час перепису 1992), що складає 0,3 % від заг. кількості населення. Таке скорочення заг. чисельності українців Румунії пояснюється двома чинниками: посиленням процесу їх Р., а також штучним поділом етнічних українців на власне українців і на русинів/рутенів. Подальші методи Р. етнічних українців призвели до такого явища: станом на 2002 в країні проживали понад 3 тис. румунів, які визнавали укр. мову рідною, тобто фактично були українцями, але через різні обставини відмовилися від власної національності. З ін. боку, 4674 українці визнавали рідною румун. мову, що додатково підтверджує факт їх румунізації.

Літ.: З'їзд представниць жіночих товариств меншостей Румунії. «Тризуб» (Париж), 1925, № 5; На українських землях: На Буковині та Бессарабщині. Там само, 1928, № 4—5; «Scînteia», 1946, 17 mai; Anuarul statistic al R.P.R. 1959. Bucureşti, 1959; *Cantemir D.* Descriptic antique et modierni status Moldoviae. Bucureşti, 1975; *Mezincescu E.* Mareşalul Antonescu şi catastrofa României. Bucureşti, 1993; Буковина: Історичний нарис. Чернів-

ці, 1998; *Petrencu A.* România şi Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial. Chişinău, 1999; Stenogramele şedinţelor Consiliului de Miniştri: Guvernarea Ion Antonescu, vol. 5 (octombrie 1941 — ianuarie 1942). Bucureşti, 2001; *Andreescu G.* Naţiuni şi minorităţi. Bucureşti, 2004; Етнічні взаємини на території Єврорегіону «Верхній Прут»: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Чернівці, 8—9 червня 2001 р. Чернівці, 2004; *Hrenciuc D.* Continuitate şi schimbare: Integrarea minorităţilor naţionale din Bucovina istorică în Regatul României Mari (1918—1940 рр.), vol. 1 (1918—1928). Rădăuţi, 2005; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. К., 2005; *Стецкевич В.* Українська історія: Погляд з-за Дністра і Прута. «Дзеркало тижня», 2007, № 44 (673), 17—23 листопада; *Hrenciuc D.* Continuitate şi schimbare: Integrarea minorităţilor naţ, ionale din Bucovina istorică în Regatul României Mari (1918—1940), vol. 2 (1928—1940 рр.). Suceava, 2007; *Рендюк Т.Г.* Українці Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. К., 2010.

Т.Г. Рендюк.

РУМУ́НІЯ (România) — д-ва у Пд.-Сх. Європі, у басейні нижнього Дунаю. Населення 21,549 млн осіб (2007). Віруючі — переважно православні християни. Офіц. мова — румунська. Площа 238,391 тис. км². Адміністративно-територіальний поділ на 40 жудеців (повітів). Столиця — м. Бухарест, виділене в окрему адм.-тер. одиницю.

Територія Р. з давніх часів була місцем побутування багатьох етносів, зокрема фракійців. У 1 ст. до н. е. — 3 ст. гето-дакські племена, які проживали на землях сучасної Р., вели боротьбу з *Римом Стародавнім*. На поч. 2 ст. римляни підкорили область розселення *даків* та перетворили її на провінцію Дакія. Римляни залишили землі Р. наприкінці 3 ст. У 3—7 ст. через територію Р. рухалися та осідали племена *готів*, *гунів*, гепідів, *аварів*, а з 6—7 ст. — слов'яни (*анти*, *склавини*). Слов'яни, які проживали поряд із місц. романізованим гето-фракійським населенням на лівому березі Дунаю, були асимільовані, внаслідок чого в 9—10 ст. виникла східноромансько етнічна спільнота *волохів*, котрі вважаються предками румунів і молдован. В 11—12 ст. сх. частину сучасної Р. спустошували *половці* та *торки*, а в 13 ст. — монголи. У 14 ст. виникли д-ви *Волощина* та Молдова (див. *Молдавське князівство*), які певний час перебували під зверхністю відповідно — Угорщини та Польщі, а в 1-й пол. 16 ст. опинилися у васальній залежності від *Османської імперії*. У добу середньовіччя та ранньомодерні часи на території сучасної Р. існували 3 державні утворення: 1) Молдова (Волощина) між Карпатами та р. Дністер, сх. частина якої відома як *Бессарабія*; 2) Велика Волощина (Мунтенія, Мультянія, Мунтянська земля та ін.; іменувалася також Волощиною, а з 19 ст. відома здебільшого як Валахія) — між Карпатами та р. Дунай на півдні Р.; 3) Семигород (Семигородщина, Семиграддя, Трансильванія) — на півночі Р. На короткий час на поч. 17 ст. господарю Волощини *Михаю I* Хороброму пощастило об'єднати всі три держ. утворення. Із кінця 17 ст. Трансильванія опинилася під австрійс. зверхністю. 1774 Австрія захопила пн.-зх. Буковинську землю з мішаним українсько-молдов. населенням. 1812 Рос. імперія анексувала Бессарабію. 1828 рос. війська ввійшли на територію підосман. князівств — Молдови та Валахії (Волощини) і за *Адріанопольським мирним договором 1829* отримали права *протекторату* над ними. Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856* за умовами *Паризького мирного договору 1856* рос. протекторат замінили гарантії 7-ми д-в, які визнали автономні права Дунайських князівств (Молдови та Валахії) під зверхністю Осман. імперії. 1858 в Парижі (Франція) укладено міжнар. конвенцію про устрій Дунайських князівств, яка передбачала створення спільних органів держ. управління. 1859—61 Молдова об'єдналася з Валахією, що поклало початок Р. як д-ви.

1866 була прийнята Конституція Р. (див. *Конституції Румунії*). 1877—78 Р. стала незалежною д-вою, а з 1881 — королівством. У червні 1913 Р. взяла участь у 2-й Балканській війні супроти Болгарії (див. *Балканські війни 1912—1913*) і за Бухарестським мирним договором 1913 одержала Пд. Добруджу. Із 1916 вступила у *Першу світову війну* на боці *Антанти* і скористалася перемогою останньої, щоб придбати договорами або військ. силою Трансильванію, *Буковину*, Бессарабію та *Добруджу*. Румун. війська взяли участь в інтервенції до Угорщини (1919). У жовтні 1920 країни Антанти підписали Паризький протокол, який визнавав Бессарабію за Р. 1923 була



прийнята нова Конституція Р. 1924 румун. війська придушили селянське *Татарбунарське повстання* в Пд. Бессарабії, яке спричинили наслідки аграрної реформи 1921 та голод 1924. 1938 в Р. був встановлений режим королів. диктатури Кароля II, який був закріплений у конституції країни (лютий 1938). За умовами 2-го Віденського арбітражу (серпень 1940; див. *Віденські арбітра-*





жі 1938 і 1940) під тиском гітлерівської Німеччини Р. передала Угорщині Пн. Трансильванію, а за Крайовською угодою (вересень 1940) з Болгарією поступилася Пд. Добруджею в кордонах 1913 на користь цієї д-ви. У червні 1940 Бессарабія та *Буковина Північна* були приєднані до *СРСР*. 1940 румун. престол здобув син Кароля II — Михай, а прем'єр-міністром став ген. Й.*Антонеску*. Відтоді Р. проводила пронім. зовнішньополіт. курс. У листопаді 1940 Р. приєдналася до Берлінського пакту.

1941—44 мільйонна румун. армія (26 д-зій) взяла участь у німецько-рад. війні 1941—45 на боці гітлерівської Німеччини. 1941 території між річками Дністер і Пд. Буг (більша частина Одес. обл., пд. райони Він. обл., зх. райони Миколаїв. обл. та сх. райони Молдав. РСР) були включені до адм.-тер. утворення *Трансністрія* із центром у *Тирасполі* (пізніше — в *Одесі*) під румун. контролем. Влітку 1944 рад. війська підійшли впритул до кордонів Р. Під загрозою рад. вторгнення кабінет Й.Антонеску був повалений. У серпні 1944 румун. армія перейшла на бік *антигітлерівської коаліції*. 16 румун. д-зій (понад 500 тис. осіб) воювали супроти німецько-фашист. військ.

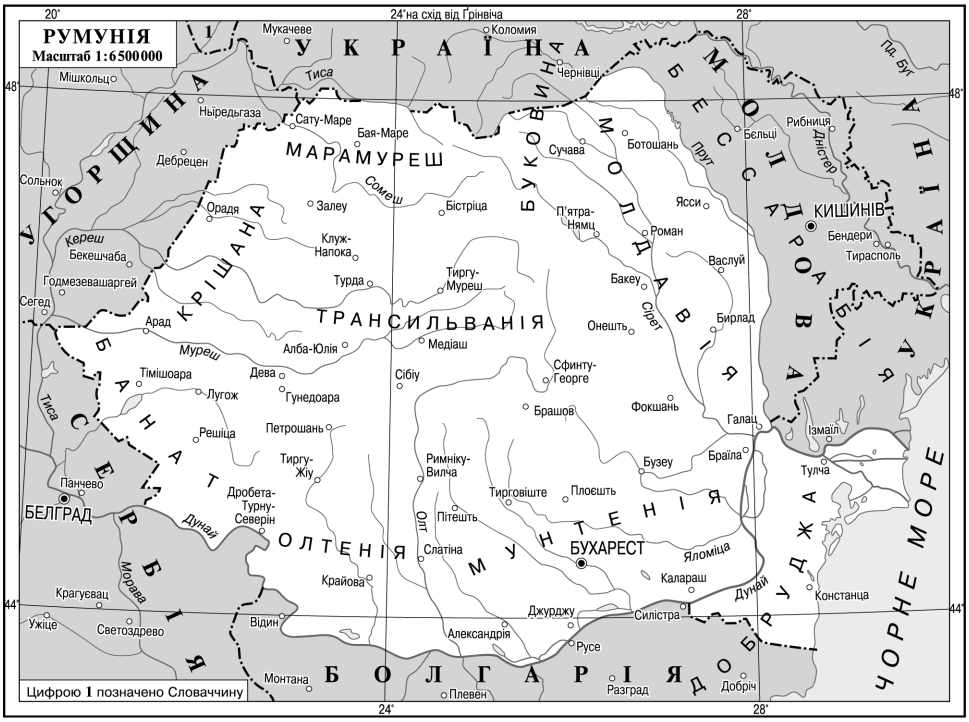
Румунія. Бухарест. Палац парламенту. Фото початку 21 ст.



У вересні 1944 в *Москві* Р. уклала угоду з країнами антигітлерівської коаліції, яка передбачала скасування 2-го Віденського арбітражу 1940, виплату репарацій СРСР, визнання радянсько-румун. кордону станом на 1 січня 1941 (без Пн. Буковини та Бессарабії) та ін. Передача Бессарабії та Пн. Буковини СРСР була легітимізована Паризьким мирним договором, який уклала Р. в лютому 1947 з *Організацією Об'єднаних Націй*.

Із 1945 під тиском СРСР в Р. проводився активний процес радянізації: конфіскаційна аграрна реформа, *націоналізація* пром-сті, розпуск політ. партій, які звинувачувалися в підготовці заколоту, та ін. У грудні 1947 у Р. була ліквідована *монархія* та проголошена нар. республіка, яка входила до т. зв. країн нар. демократії (пізніше їх почали називати д-вами соціаліст. табору). 1965—89 офіц. назва Р. — Соціаліст. Республіка Румунія. 1967 був укладений договір між СРСР та Румунією про міждерж. кордон. Згідно з Віденською конвенцією 1978 про правонаступництво д-в правонаступницею СРСР стосовно цієї міжнар. угоди є сучасна Україна. 1989 в результаті нар. повстання, відомого як Різдвяна революція, у Р. ліквідований режим тоталітарної диктатури Н.Чаушеску. У грудні 1991 в Р. ухвалена нова конституція. 1990—96, 2000—04 президентом Р. (3 терміни) був І.Ілієску, який проголосив курс інтеграції країни до *Європейського Союзу*. 2004 Р. стала членом *НАТО*, а 2007 — членом ЄС, а також — Спільного ринку. Від 2004 президентом Р. є Т.Бесеску, якого переобрали в грудні 2009.

До виникнення Р. укр. землі мали досить тісні зв'язки з Молдовою. З ін. держ. утвореннями на території сучасної Р. контакти мали спорадичний характер. Укр. козаки входили до війська господаря Михая I Хороброго наприкінці 16 ст. Чимало румунів було в укр. козац. війську за доби Хмельниччини. Укр. *духовенство* сприяло поширенню друкарства в Молдові та Волощині. У *Києво-Могилянській академії* навчалися вихідці з Валахії (Волощини) В.Мазаряну, У.Нестурел, М.Штефанеску та ін. Після приєднання Буковини до Австрії та проголошення її окремим *«коронним краєм»* (1861) між румунами та українцями точилася гостра боротьба на ґрунті національно-територіальної автономії, зокрема щодо поділу цієї адм.-тер. одиниці на укр. та румун. частини. У 19 — на поч. 20 ст. мали місце українсько-румун. літ., культ. та наук. взаємини. Укр. проблематику опрацьовували румун. вчені та письменники Г.Асакі, І.Біяну, Й.Богдан, О. і Б. Гаджеу, Н.Гане, К.Стаматі та ін. Румунсько-укр. відносини досліджували укр. вчені Ю.*Венелин*, О.*Калужняцький*, В.Милькович, А.*Петрушевич*, І.*Шараневич* та ін. За часів національно-визвол. змагань 1917—21 здійснювалися спроби встановити українсько-румун. диплома-



тичні стосунки та врегулювати конфлікти, які спричинили румун. окупація Буковини (1918), Бессарабії (1918), придушення *Хотинського повстання 1919*, захоплення галицького *Покуття* (1919) та ін.

У міжвоєнну добу (1920—39) в Р., здебільшого в Бухаресті, перебувала частина укр. політ. еміграції. У 1921—23 в румун. таборах (Орадя-Маре, Фегераш, Джорджу та ін.) перебували інтерновані вояки *Армії Української Народної Республіки*. У вересні 1923 в Бухаресті відбулася перша Конференція укр. еміграції в Р., яка створила Громад. допомоговий к-т. Із поч. 1920-х рр. у Р. функціонували: Союз українок-емігранток, Т-во бувших укр. вояків у Румунії, Союз укр. хліборобів, Філія укр. Т-ва прихильників Ліги Націй, ощадно-позичкове т-во «Згода», студентське т-во «Буковина» та ін. До румун. міст переселилася частина укр. інтелігентів і службовців з Буковини та Бессарабії. Остання хвиля укр. переселенців до Р. була 1940. У післявоєнний час протягом 2-ї пол. 1940-х — 1-ї пол. 1950-х рр. було досягнуто помітного поступу в розвитку укр. шкільництва та к-ри. Натомість упродовж 2-ї пол. 1950-х — 1980-х рр. румун. тоталітарний режим проводив асиміляторську політику стосовно нац. меншин, у т. ч. й стосовно українців (див. *Румунізація*). Наприкінці 1980-х — протягом 1990-х рр. у Р. активізувалося укр. національно-культ. та освітнє життя. 1989 створено громад. орг-цію Союз українців Румунії. Видається кілька укр. часописів, зокрема газ. «Вільне слово». У сучасній Р. українці мешкають, гол. чин., у *Мараморощині* (Марамуреський пов.) і Пд. Буковині (Сучавський пов.), а також у Банаті та Добруджі. 2009 міжнар. суд у Гаазі (Нідерланди) ухвалив компромісне рішення щодо розмежування континентального шельфу й виключних екон. зон України і Р. в пн.-зх. частині Чорного моря.

Літ.: *Палаузов С.Н.* Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении. СПб., 1859; *Голубинский Е.Е.* Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-влахийской. М., 1871; *Петрушевич А.С.* Лингвистико-историческое исследование о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предшествующие времена переселения славянских и румынских племён из придунайских стран в прикарпатскую землю, т. 1—3. Львов, 1893—97; *Яцимирский А.И.* Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СПб., 1905; *Борецкий-Бергфельд Н.П.* История Румынии. СПб., 1909; *Садовський П.* Румунія та українці (справа меншин в парламенті). «Краківські вісті», 1940, № 39, 17 травня; Українці в Румунії. Там само, 1941, № 174, 9 серпня; *М.К.* Релігійні потреби українців в Румунії. «Життя» (Бухарест), 1941, 26 січня; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами: В 2-х т. Прага, 1942 [Т. 1]; К., 1999 [Т. 2]; *Соколевич О.* Українське питання у світлі румунської науки. «Визвольний шлях», 1956, № 9—12; *Семенова Л.Е.* Из истории румынско-русских связей в конце XVII — начале XVIII вв. «Вестник Московского университета: Серия: История», 1958, № 3; *Шевченко Ф.П.* Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні. «УІЖ», 1958, № 2; *Коляда Г.И.* Из истории книгопечатных связей России, Украины и Румынии. В кн.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959; *Виноградов В.Н.* Россия и объединение румынских княжеств. М., 1961; *Пархомчук С.М.* Народження нової Румунії (1941—1945). К., 1961; *Ласло М.* До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. «УІЖ», 1962, № 5; *Коляда Г.І.* З історії румунсько-українських друкарських зв'язків у XVII ст. «УІЖ», 1964, № 1; *Адэнилоаие Н.* Образование румынского национального государства. Бухарест, 1965; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы, т. 1—3. М., 1965—70; *Шевченко Ф.П.* К вопросу об участии румын в Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. В кн.: Omagiu lui P. Constantinescu-Jaşi cu prilejul împliniriia 70 de ani. Bucureşti, 1965; *Гросул В.Я.* Реформа в Дунайских княжествах и Россия (20—30-е годы XIX в.). М., 1966; *Лісевич І.Т.* Україна в сучасній румунській історіографії. «УІЖ», 1967, № 10; *Горбач А.* Тиміш Хмельницький в румунській історіографії та літературі. В кн.: Наукові записки Українського техніко-господарського інституту, т. 19. Мюнхен, 1969; *Марунчак М.* Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969; Русско-румынские и советско-румынские отношения. Кишинев, 1969; *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. Кишинев, 1974; *Völkl E.* Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven in 15 bis 17 Jahrhundert. Wiesbaden, 1975; *Жуковський А.* Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941—1944. «Український історик», 1987, № 1/4; *Кройтор К.Г.* Попередник Олекси Довбуша Григорій Пинтя в працях румунських істориків. В кн.: Обласна науково-практична конференція, присвячена 250-річчю від початку антифеодального руху селян-опришків під проводом Олекси Довбуша. Івано-Франківськ, 1988; *Семчинський С.В.* Молдавські та валаські літописи як джерело з історії України 15—18 ст. В кн.: Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). К., 1988; *Шевченко Ф.П.* Румуни в українському козацькому війську в XVII—XVIII ст. В кн.: Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 3. К., 1993; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Слободян В.* Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Задунав'я, Банат, Мармморощина. Львів, 1994; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921—1924). К., 1997; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999; Румунсько-українські відносини: Історія і сучасність (26—29 листопада 1998 р., Сату Маре). Satu Mare, 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; Україна—Румунія—Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин: Міжнародна наукова конференція (16—17 травня 2001 р.). Чернівці, 2002; История Румынии. М., 2005.

О.В. Ясь.

РУМУ́НСЬКИЙ ФРОНТ — оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил Росії в *Першій світовій війні*. Утворений у грудні 1916 з 4-ї, 6-ї, 9-ї російських та 1-ї і 2-ї румунських армій, у вересні 1917 до складу фронту включена російська 8-ма армія. Наприкінці грудня 1916 стабілізувався по лінії: нижня течія Дунаю — Браїла — Фокшани — Окна — Дорна — Ватра. Довжина — 460 км. Чисельність військ — 1,5—1,9 млн осіб. Штаб фронту перебував у Яссах (Румунія). Тиловий район фронту — *Одеський військовий округ*. Номінально головнокомандуючим був румун. король Кароль I, фактично — генерал від кавалерії В.Сахаров (12 грудня 1916 — 1 квітня 1917), генерал від інфантерії Д.*Щерба-*

чов (11 квітня 1917 — 25 квітня 1918). Рішенням *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* 23 листопада 1917 шляхом об'єднання військ *Південно-Західного фронту* і Р.ф. був утворений *Український фронт*. Існував до середини січня 1918. У лютому—березні 1918 війська Р.ф. були демобілізовані та відведені в тил.

Літ.: Стратегический очерк войны 1914—1918 гг. Румынский фронт. М., 1922; История Первой мировой войны: 1914—1918, т. 1—2. М., 1975; *Ростунов И.И.* Русский фронт Первой мировой войны. М., 1976.

А.О. Буравченков.

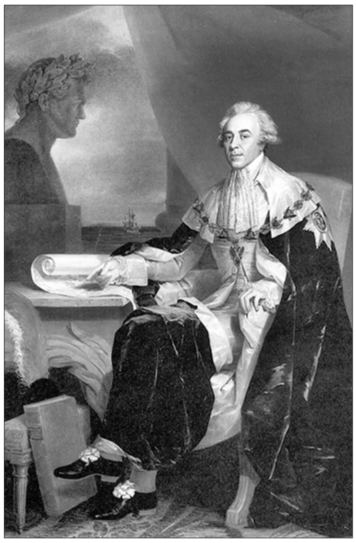
РУМЧЕРО́Д, Центральний виконавчий комітет рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області (на той час — Херсонська, Бессарабська, Таврійська, частина Подільської та Волинської губерній) — орган влади, що виник на території пд.-зх. України внаслідок *Лютневої революції 1917* в Росії та розпаду імперії. Р. обраний на 1-му фронтовому та обласному з'їзді рад 23 травня — 9 червня (10—27 травня) 1917 в *Одесі*. Більшістю зі складу в 127 осіб були *меншовики* та есери (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). Вони підтримували діяльність *Тимчасового уряду* Росії, блокували спроби *більшовиків* використати Р. для радикалізації настроїв солдатів і мешканців цієї території. Але наприкінці 1917 ситуація змінилася. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, вороже зустрінутий більшістю Р., спричинився до посилення впливу більшовиків. За вказівкою РНК Росії Верховний головнокомандуючий Рос. армією М.*Криленко* та Військово-революц. к-т при Ставці Верховного головнокомандуючого 16 (3) грудня 1917 об'явили про розпуск Р. Місц. більшовикам запропонували утворити новий Р., який мав прийняти рад. владу. 23 (10) грудня 1917 в Одесі на 2-му з'їзді Р. було підтримано створення РНК на чолі з В.*Леніним*, схвалено її політику, заявлено про непокору *Українській Центральній Раді* та її представникам. Новий склад Р. (180 осіб) налічував 70 більшовиків, 55 лівих есерів, 23 представники сел. орг-цій, 32 представники ін. партій. Головою Р. став більшовик В.*Юдовський*.

Переобраний ЦВК Р. об'явив себе вищою рад. владою на *Румунському фронті*. Він видавав газ. «Голос революции». 28 (15) грудня 1917 в Кишиневі (нині столиця Молдови) розпочав діяльність Фронтвідділ Р., який мав сприяти зміцненню рад. влади в *Бессарабії* та запобігати стихійній демобілізації армій фронту. Оскільки на той час румун. війська увійшли на територію Бессарабії, 4 лютого (22 січня) 1918 ЦВК Р. постановив вважати себе у стані війни з Румунією. З армійських підрозділів, які відступали від румунів, ЦВК та Фронтвідділ Р. розпочали формувати Особливу армію (командарм — П.Лазарєв). Окремі частини, що визнавали владу Р., провели збройні зіткнення з австро-нім. підрозділами та частинами УЦР. Разом із Верховною автономною колегією РНК РСФРР з російсько-румун. справ Р. брав участь у дипломатичних переговорах із румун. урядом. Вони завершилися 5—9 березня 1918 договором щодо виводу у 2-місячний термін румун. військ із території Бессарабії, проте Румунія не виконала умови договору. У березні 1918 за умов просування австро-нім. військ територією України Р. евакувався до *Миколаєва*, незабаром — до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), у квітні — до Єйська (нині місто Краснодарського краю, РФ). У травні 1918 Р. припинив діяльність.

Літ.: *Дыков И.Г.* Румчерод и борьба за установление Советской власти на Румынском фронте. В кн.: Исторические записки, т. 57. М., 1956; Революционное движение в 1917 г. и установление Советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964; *Дещинський Л.Є.* Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті в 1917 — лютому 1918 р. Львів, 1982; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Гарчев П.І., Кожекін А.Г.* Румчерод у боротьбі з контрреволюцією та інтервентами у Бессарабії (кінець грудня 1917 р. — березень 1918 р.). «УІЖ», 1988, № 11; *Малахов В.П., Степаненко Б.А.* Одесса, 1900—1920. Одесса, 2004.

В.Ю. Васильєв.

РУМЯ́НЦЕВ (Румянцов, Рум'янцев, Рум'янцов) **Микола Петрович** (14(03).04.1754—15(03).01.1826) — держ. діяч Рос. імперії, держ. канцлер (1810), меценат, колекціонер, граф. Почесний член Харків. ун-ту (1814), Рос. академії (1819), Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті (1823), Амер. філос. т-ва (1825), член Азіат. і Геогр. т-в у Парижі (1822). Н. в м. *Санкт-Петербург*. Восьмилітнім оформлений сержантом до лейб-гвардії, від 1769 — офіцер, 1772 — камер-юнкер. Од 1774 студіював у Лейденському ун-ті, познайомився з *Вольтером*, подорожував Європою. Від 1779 — камергер, 1781 направлений надзвичайним послом на сейм *«Священної Римської імперії германської нації»* до Франкфурта-на-Майні (Німеччина). 1796 — директор Позичкового банку, сенатор, обергофмейстер, дійсний таємний радник. 1801, за царювання *Олександра I*, — член Держ. ради, головнокеруючий водними комунікаціями та експедицією для влаштування шляхів. Од 1802 до 1811 був міністром комерції, випускав газ. «Санкт-Петербургские коммерческие ведомости», від 1807 виконував і обов'язки міністра закордонних справ. Окрім того, від 1810 — голова Держ. ради (фактично — уряду), із 1814 — у відставці.



М.П. Румянцев. Портрет в орденському костюмі Андріївського кавалера. Картина роботи художника Дж. Доу. 1828.

Підтримував дальні мор. походи, у т. ч. І.Крузенштерна та Ю.*Лисянського*, О.Коцебу. Влас-

ним коштом у Гомелі (нині місто в Білорусі) спорудив правосл. собор, мурований костьол, аптеку та богадільню, підтримав зведення синагоги, симпатизував старообрядству. Десятки тисяч *рублів* подарував Імператорській АН, *Харківському колегіуму* й *Київській духовній академії* (в останньому разі — внеском на премію з історії чи географії «Київського краю»). Переказав 1814 *Києво-Печерській лаврі* регалії батька — фельдмаршальський жезл і золоту оливкову віть з діамантами, а діамантову панагію — для митрополита.

Дав гроші на навчання майбутнього історика І.Григоровича, котрий став автором описів знайдених раритетів, публікатором праць Г.*Кониського*. Започаткував Комісію друкування держ. грамот і договорів при Колегії закордонних справ (1811), фінансував розвідки давнини, праці т. зв. Румянцевського гуртка, брав участь у пошуках пам'яток, мандрував, відвідував *Київ*, залучив до співробітництва, зокрема, М.*Бантиша-Каменського*, М.*Берлинського*, К.*Калайдовича*, П.*Кеппена*, Є.*Болховітінова*, П.*Строєва*, О.Х.*Востокова*, О.*Тургенєва*, О.*Малиновського*. Субсидіював видання цінних документів «Памятники российской словесности XII в.» (М., 1821), «Белорусский архив древних грамот» (М., 1824) тощо. Накопичені ним книги та рукописи, мінц-кабінет, мистецькі та етнографічні зібрання склали основу Румянцевського музею, 1831 уфундованого з належним штатом доглядачів для експозиції в пристосованому петерб. палаці та решті спеціально призначених приміщень (переведений 1861 до *Москви*, де 1862 з його фондів постала публічна б-ка, найменована 1924 Російською, 1925 — Держ. б-кою СРСР ім. В.Леніна, нині Рос. держ. б-ка). Опікувався Нікітським ботанічним садом у Криму, Вільним екон. т-вом (див. *«Вольное экономическое общество»*).

П. у м. С.-Петербург. Похований у Гомелі.

Літ.: *Востоков А.Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума. СПб., 1841; *Ивановский А.Д.* Государственный канцлер Николай Петрович Румянцев. СПб., 1871; *Барсов Е.В.* Государственный канцлер, граф Н.П. Румянцев. «Древняя и новая Россия», 1877, № 5; *Иконников В.С.* Граф Николай Петрович Румянцов. «Русская старина», 1881, № 9—10; Сборник материалов для истории Румянцевского музея, вып. 1. М., 1882; *Кочубинский А.А.* Начальные годы русского славяноведения: Адмирал Шишков и канцлер граф Румянцев. Одесса, 1887—88; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 1. К., 1891; *Софинов П.Г.* Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957; *Жуковская Л.П.* Вопросы Н.П. Румянцева к Вуку Караджичу и ответы на них. «Советское славяноведение», 1966, № 5; *Смирнов С.В.* Румянцевский кружок. «Русская речь», 1979, № 2; *Бекасова А.В.* «Ученые занятия» русского аристократа как способ самореализации (на примере графа Н.П. Румянцева). «Вопросы истории естествознания и техники», 1995, № 1; *Мордвінцев В.М.* Рум'янцевський гурток. В кн.: Історичний календар'99. К., 1998; *Козлов В.П.* Российская археография в конце XVIII — первой четверти XIX века. М., 1999; *Лабынцев Ю.А.* «На благое просвещение». Минск, 1999; Н.П. Румянцев и славянская культура. М., 2000; Николай Петрович Румянцев: Жизнь и деятельность (1754—1826): Библиографический указатель. М., 2001; *Сараскина Л.И.* Граф Н.П. Румянцев и его время. М., 2003; *Молчанов В.Ф.* Государственный канцлер России Н.П. Румянцев. М., 2004.

П.Г. Усенко.

РУМЯ́НЦЕВ-ЗАДУНА́ЙСЬКИЙ Петро Олександрович (до 1775 — Румянцев; 15(04).01.1725—19(08).12.1796) — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (1770), граф (із 1744). Н. в м. *Москва*. 1731 записаний у гвардію, а 1740 зарахований до Сухопутного шляхетського корпусу в чині підпоручика і відправлений у Фінляндію. Під час російсько-швед. війни 1741—43 перебував у діючій армії разом із батьком О.Румянцевим, під кер-вом якого отримав перший військ. досвід. 1743 відряджений у *Санкт-Петербург* із текстом Абоського мирного договору, за що отримав чин полковника і титул графа. Під час *Семилітньої війни 1756—1763* командував бригадою, а потім — д-зією, відзначився в битвах під Гросс-Єгерсдорфом (1757), Кунерсдорфом (1759), де рос. війська перемогли прусську армію Фрідріха II Гогенцоллерна. 1761 командував корпусом і керував облогою та взяттям фортеці Кольберг (нині м. Колобжег, Польща). Із 1764 — президент 2-ї Малорос. колегії, генерал-губернатор Малоросії (до 1796). Перебуваючи на цих посадах, проводив політику ліквідації *автономії Лівобережної України*. За його правління проведено перепис майнового стану населення (*Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769*), запроваджено загальноросійську систему адміністративно-політ. управління (поділ на *намісництва*), остаточно закріпачено укр. *селянство* (1783), поширено на Лівобережну Україну дію *Жалуваної грамоти дворянству 1785*, зрівняно укр. *поміщиків* у правах із рос. *дворянством*. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* командував 2-ю і 1-ю (із 1769) російськими арміями, очолював експедицію зі взяття *Азова*, війська під командуванням П.Румянцева розгромили турец. армію в битвах під Рябою Могилою, на річках Ларга і Кагул, завдали їй низку поразок на правому березі Дунаю, у Болгарії. В результаті цих перемог *Османська імперія* була змушена підписати *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*, який закріплював вихід Росії до Чорного моря. За ці перемоги 1775 П.Румянцев отримав почесний додаток до прізвища — Задунайський. Під час перебування рос. військ на території Дунайських князівств 1769 у складі рос. армії з дозволу П.Румянцева були сформовані волонтерські (добровільні) команди з місц. на-



П.О. Румянцев-Задунайський. Портрет роботи невідомого художника. Остання третина 18 ст.



Пам'ятник П.О. Румянцеву-Задунайському в м. Глухів. Фото початку 20 ст.

селення та вихідців із Балканського п-ова. Оселені після війни на березі Пд. Бугу, вони стали складовою частиною *Бузького козацького війська*. П.Румянцев розробив і застосував нові принципи військ. стратегії й тактики, форми ведення війни. Його ідеї стали основою для реорганізації рос. армії в 2-й пол. 18 ст.

П. у с. Ташань (нині село Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.), похований в *Успенському соборі Печерської лаври*.

Літ.: *Чичагов Н.* Жизнь генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского. СПб., 1849; *Коробков Н.М.* Фельдмаршал П.А. Румянцев-Задунайский. М., 1944; П.А. Румянцев: Документы, т. 1—3. М., 1953—59; П.А. Румянцев, А.В. Суворов, М.И. Кутузов: Документы и материалы. К., 1974; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII — XIX ст. Одеса, 2000.

О.А. Бачинська.

РУМЯ́НЦІВСЬКИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ 1765—1769 — див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769.*

РУНО́ВСЬКІ — козацько-старшинський рід, що походить від **Гаврила** Руновського (р. н. невід. — п. до 1768), священика с. Дубовичі Кролевецької сотні (нині село Кролевецького р-ну Сум. обл.), згодом — протопопа воронізького та кролевецького. Один із його синів — **Андрій Гаврилович** (р. н. невід. — п. після 1774) — полтавський полковий писар (1731—47) і *обозний* (1750—74), а онуки — **Іван Андрійович** (р. н. невід. — п. після 1787), полтав. полковий *осавул* (1782), **Олексій Андрійович** (р. н. невід. — п. бл. 1800), царичанський *сотник* (1765), депутат до Комісії зі створення проекту Нового Уложення від шляхетства Катериносл. і Донец. полків (1767), та **Андрій Максимович** (бл. 1762 — 1813), дійсний статський радник (1807), київ. віце-губернатор (1797—99), малорос. віце-губернатор (1799—1802), нижегородський цивільний губернатор (1802—13), який багато зробив для перетворення Нижнього Новгорода (нині місто в РФ) на значний екон. та адм. центр Рос. імперії.

Існували також однойменні дворянські роди, напр. у Воронезькій та Подільській губерніях, імовірно, ін. походження.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

«РУСА́ЛКА ДНІСТРОВА́Я» — укр. фольклорно-літ. альманах, виданий *«Руською трійцею»* 1837 в Буді (нині у складі м. Будапешт, Угорщина). Пам'ятка доби укр. *романтизму*. Девізом книги стали слова Я.*Коллара*: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки діяльні, розцвітає надія». Містить укр. нар. пісні з передмовою І.*Вагилевича* (зокрема, про Н.*Морозенка*, Коновченка, О.*Довбуша*, про взяття козаками Варни (нині місто в Болгарії), веснянки, колядки), твори М.*Шашкевича*, І.Вагилевича, Я.*Головацького*; переклади сербських нар. пісень та уривків із «Краледворського рукопису» В.*Ганки*; анотований покажчик давніх рукописів бібліотеки василіанського Свято-Онуфріївського монастиря у *Львові*; укр. грамоту 1424 та рецензію М.Шашкевича на фольклорний збірник Й.*Лозинського* «Руське весілля».

У передмові («Передслів'ї») М.Шашкевич розцінив альманах як явище загальноукр. національно-культ. відродження, вітав почин *Наддніпрянської України* щодо розвитку нової літератури, закликав галицьких громадсько-культ. діячів її підтримати, збагачувати та розвивати. Книжка, будучи синтезованим виявом новаторських починань «Руської трійці» в різних ділянках національно-культ. життя укр. *Галичини* (за висловом цензорів, це — «руська співачка з-над Дністра»), стала маніфестом нац. відродження, започаткувала нову літературу на західноукр. землях. За словами І.*Франка*, збірка «була свого часу явищем наскрізь революційним».


РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ

Ruthenische Volks-Lieder.

У БУДИМѢ
Письмом Корол. Всеучилища Пештанского
1837.

«Русалка Дн-строван». 1837. Титульна сторінка.



Музей «Русалка Дністрова» у Святодуховській дзвіниці у м. Львів. Фото 2011.

Новаторський зміст книжки, возвеличування визвол. боротьби народу, поетизація нар. героїв, подвигів козацтва, ствердження етнічної і духовної спільності галичан з усім укр. народом, дух міжслов'ян. взаємності, не традиційна книжна, а жива розмовна нар. мова, не традиційний кириличний, а т. зв. гражданський шрифт спричинили її цензурну заборону і конфіскацію осн. частини (600 прим.) накладу, виданої тільки 1849. Не були конфісковані бл. 200 примірників, частина із яких поширювалася за межами Галичини. Вихід «Р.Д.» прихильно і схвально зустріли видатні національно-культ. діячі Наддніпрянської України (О.*Бодянський*, М.*Костомаров*, П.*Лукашевич*, М.*Максимович*, І.*Срезневський*, Т.*Шевченко*), представники польс., чеської, словац.,

сербської, хорватської громадськості.

Всупереч цензурній забороні «Р.Д.», поруч із «Кобзарем» Т.Шевченка, стала духовним орієнтиром національно-патріотичних сил західноукр. земель на тривалу перспективу. Її традиції незабаром продовжив альманах *«Вінок русинам на обжинки»* (Відень, 1845—47, т. 1—2), донісши до читачів, хоч із запізненням, гол. ідеї «Р.Д.», які надихали на самовіддану працю на ниві нац. відродження не одне покоління громадсько-культ. діячів і справляли стимулюючий вплив на творчість багатьох західноукр. письменників-романтиків. Перевидавалася 1910, 1950, 1961, 1972, 1987, 2007, 2012. У Львові з 1990 діє Музей «Русалки Дністрової».

Літ.: *Білецький О.* «Русалка Днístровая». Львів, 1961; *Wytrzens G.* Die Bedeutung der «Rusalka Dnistrowa» für das nationale Erwachung der Ukrainer in Österreich und Ungarn. В кн.: Typographia Universitatis Hungaricae Budae: 1777—1848. Budapest, 1983; *Петраш О.* «Русалка Дністрова». «Кур'єр ЮНЕСКО», 1989, № 4; «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. К., 1989; *Шалата М.* Маніфест українського відродження. В кн.: Русалка Дністрова: Науково-критичне видання. Львів, 2007.

Ф.І. Стеблій.

РУСАНІ́ВСЬКИЙ Віталій Макарович (25.06.1931—29.01.2007) — мовознавець-україніст і славіст, організатор науки. Дійсний член АН УРСР (1982; із 1991 — АН України, з 1994 — НАН України). Д-р філол. н. (1970), професор (1977). Н. в м. *Харків*. 1954 закінчив Київ. ун-т, 1957 — аспірантуру на кафедрі укр. мови Київ. ун-ту (наук. керівник — П.Тимошенко). 1957—2007 працював в Ін-ті мовознавства ім. О.Потебні АН УРСР/НАН України молодшим (1957—61), старшим наук. співробітником (1961—64), 1964—81 — заст. директора, 1981—96 — директором, 1996—2007 — радником дирекції цього ін-ту; 1978—93 — академік-секретар відділення літератури, мови і мистецтвознавства АН УРСР/України, 1982—87 — голова К-ту наук. термінології АН УРСР, 1982—2005 — голова Укр. к-ту славістів; сприяв створенню *Міжнародної асоціації україністів* (МАУ) та проведенню 1-го (установчого) конгресу МАУ (1990), президент МАУ (1989—90).

На формування філол. зацікавлень Р. вплинули родина (батько — відомий у 1930-х рр. літературознавець М.Русанівський, якого було репресовано, і мати — шевченкознавець-музейник Л.Середа) та мовознавці Київ. ун-ту.

Як україніст Р. досліджував проблеми граматики, історії *української мови*, теорії мовознавства, термінознавства, кодифікації літ. стандарту й правопису, лексикографії, стилістики (особливо — мови Т.*Шевченка*), міжслов'ян. мовних і культ. взаємин; підготував до друку й опублікував низку пам'яток укр. мови; створив посібники з укр. мови для середньої школи та історії укр. к-ри; автор популярних мовознавчих видань про укр. мову, її історію та сучасне функціонування; як славіст зосереджував увагу на проблемах полоністики, богемістики, міжслов'ян. мовних впливів, організаційно сприяв розвиткові *славістики* в Україні.

У галузі граматики літ. мови докладно вивчав категорії дієслова, підготував розділ про цю частину мови для академічного видання «Сучасна українська літературна мова» (у 5-ти кн.; керував підготовкою тому «Морфологія» цієї фундаментальної праці) та окрему монографію «Структура українського дієслова» (1971); досліджував взаємодію різних структурних рівнів мови, співвідношення лексичного і граматичного значень у мові. Ініціював і взяв участь у створенні курсу укр. граматики для російськомовних читачів, що сприяло розширенню кола користувачів укр. мовою та її дослідників.

Вивчення сучасного стану укр. мови Р. поєднував із з'ясуванням її історії: досліджував різночасові зміни формальної структури (у межах академічного проекту «Історія української мови» в 4-х кн.), складні питання укр. глотогенезу, джерел формування і розвитку рис укр. мови, співвідношення і взаємодії на різних часових зрізах у мовному просторі України генетично питомих (давньоруської/староукраїнської) і привнесених (старослов'ян., польс., латинської та ін.) мов; відстоював пріоритетність питомих джерел у розвитку укр. мови. Багаторічні спостереження над формуванням і динамікою в часі укр. писемної/літ. мови виклав у посібнику з історії укр. літ. мови для ун-тів. Важливого значення надавав дослідженню історії укр. мови у зв'язках з ін. слов'ян. мовами, насамперед польс., чеською, церковнослов'ян., російською, що відбито в низці фундаментальних студій. У розвиткові укр. мовознавчого джерелознавства помітну роль відіграли підготовлені Р. (у співавт.) «Правила видання пам'яток української мови» (1961), якими тривалий час користувалися видавці та коментатори давніх текстів; підготував до друку укр. грамоти 15 ст. та взяв участь у підготовці до видання збірки актових документів з Волині і Наддніпрянщини 17 ст.; надавав великої ваги введенню в наук. обіг укр. писемних пам'яток із зарубіжних архів. зібрань.


В.М. Русанівський.

Вивчав сусп. функції укр. мови, вплив мови на наук. прогрес та розвиток к-ри; з'ясовував роль мови в дидактиці й виховному процесі.

Розробляв проблеми лексикографії, зокрема засади створення російсько-укр. словника наук. термінології, орфоепічного словника укр. мови; співредактор 7-го тому «Словника української мови» (т. 1—11, 1970—80; Держ. премія СРСР, 1983); взяв участь у підготовці «Чесько-українського словника» (т. 1—2, 1988—89); запропонував низку теоретичних засад нового великого тлумачного словника укр. літ. мови та ін.

Упродовж тривалого часу вивчав теоретичні й вирішував практичні питання кодифікації укр. літ. стандарту, удосконалення правописних норм літ. мови в 2-й пол. 20 ст.: брав участь у підготовці різних редакцій «Українського правопису» (1960, 1990, 1993) та «Орфографічного словника української мови» (1975, 1994, 1999); у низці довідників популяризував інновації укр. правопису. Обстоював тяглість правописної традиції, інколи — переоцінював її роль, що суперечило реальним змінам у мовній практиці, викликало дискусії. Через численні дидактичні та по-

пулярні видання впливав на поширення знань про укр. мову.

Вивчення функціонально-стильової диференціації літ. мови зосередив на теор. питаннях стилю, взаємодії та наявності змінних і сталих рис стилів; досліджував мовну якість шкільних підручників і словників, творів для дітей. Спостереженнями охопив мовотворчість багатьох сучасних авторів (В.*Винниченко*, М.*Бажан*, І.*Драч*, Ю.*Мушкетик*); багато спец. праць присвятив Т.Шевченку, зокрема, витокам формування його мовного стилю та тропеїчної системи, особливостям мови епістолярію (листування, щоденники) в їхніх зв'язках із худож. творами. Місце Т.Шевченка в історії укр. мови традиційно визначав як ключове у творенні нової літ. мови та усталенні її загальноукр. норм; тісно пов'язував формування нової укр. літ. мови та особливості її розвитку зі зміною культ., естетичних течій в укр. літературі й мист-ві, з утвердженням реалізму з його невід'ємною увагою до нар. основ (народнорозмовне джерело у формуванні мови творів Т.Шевченка вважав визначальним на тлі народнопоетичного, церковнослов'янського та іншомовного складників). Поглибив погляди дослідників мови Т.Шевченка (О.Синявського, Л.*Булаховського*, М.Жовтобрюха, П.Тимошенка) щодо тісного зв'язку його мови з мовленням південної Київщини.

Як дослідник і організатор науки Р. сприяв збереженню і розвитку славістичних традицій в Україні: досліджував південно- і західнослов'ян. мови, насамперед у зіставленні і зв'язках з укр. мовою та як окремий об'єкт студій (зокрема, роль польс. ділової мови 16—17 ст. у пізнанні її взаємин з укр. мовою; місце лексики чеського походження в староукр. перекладі Вісліцького і Краківсько-Вартського статутів та ін.); аналізував стан укр. мовознавства в зх. і пд. слов'ян.

Праці: «Довідник з української орфографії і пунктуації» (1964, у співавт.), «Українські грамоти XV ст.» (1965, підготовка до друку, упорядкування, коментарі), «Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських мовах» (1968), «Сучасна українська літературна мова: Морфологія» (1969, у співавт.), «Структура українського дієслова» (1971), «Філософські питання мовознавства» (1972, у співавт.), «Довідник з українського правопису» (1973, 1984, 1986, у співавт.), «Дієслово — рух, дія, образ» (1977), «Мова і час» (1977, у співавт.), «Життя слова» (1978, у співавт.), «Історія української мови» (кн. 1—4, 1978—83, у співавт.), «Науково-технічний прогрес і мова» (1978, у співавт.), «Українська мова: Посібник для середньої школи» (вид. 1—6, 1978—92, у співавт.), «Мова і процеси суспільного розвитку» (1980, у співавт.), «Складні питання сучасного українського правопису» (1980, у співавт.), «Розквітай же, слово» (1983, у співавт.), «Семантико-синтаксична структура речення» (1983, у співавт.), «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (1985), «Мова і культура» (1986, у співавт.), «Украинская грамматика» (1986, у співавт.), «Структура лексичної і граматичної семантики» (1988), «Українсько-болгарські культурні взаємини XX ст.» (1988, у співавт.), «Жанри і стилі в історії української літературної мови» (1989, у співавт.), «Граматика чеської мови» (1992, у співавт.), «Російсько-український словник наукової термінології» (кн. 1—3, 1994—98, у співавт.), «Зіставне дослідження української, чеської та російської мов» (1997, у співавт.), «Історія української літературної мови» (2001; 2-ге вид. — 2002), «Орфоепічний словник української мови» (т. 1—2, 2001—03, у співавт.), «У слові — вічність (мова творів Т.Г. Шевченка)» (2002).

Лауреат Держ. премії СРСР (1983).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Віталій Макарович Русанівський: Біобібліографія до 75-річчя. К., 2006; Життя у слові: Збірник наукових праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського (1931—2007). К., 2011.

П.Ю. Гриценко.



Русини. Жіночий селянський святковий одяг кінця 19 — початку 20 ст., типовий для Буковини. З фондів Чернівецького музею народної архітектури і побуту. Реконструкція О. Косміної.

РУСИ́НИ — назва українців до кінця 18 ст., а на західноукр. землях — і в 19 — на поч. 20 ст. Дотепер частково збережена в *Закарпатській Україні* і серед емігрантів-закарпатців у США. Спершу слово «русин» вживалося тільки в однині як похідне від форми множини «*русь*». Як самоназва слово «русин» виникло в Україні та Білорусі, на відміну від Росії, де самоназвою стала прикметникова форма «русский». У *Речі Посполитій* у 16—18 ст. поширилася назва «русини» (лат. мовою Rutheni; див. *Рутени*), вона вживалася щодо українців та білорусів разом (для протиставлення їх «Москві», «москвитинам») або тільки щодо українців (для відрізнення їх від «литвинів» — русинів із *Великого князівства Литовського*).

Із книжним варіантом «русини» співіснувала розмовна форма «руснаки», яка найдовше зберігалася на Закарпатті та *Лемківщині.* У Габсбурзькій монархії «русини» (нім. мовою Ruthenen) стало офіц. назвою всіх укр. підданих цієї д-ви. Із розвитком укр. нац. свідомості самоназви «русини» на Заході і «малороси» чи «руські» на Сході України були витіснені самоназвою «українці». У *Галичині* періоду між двома світ. війнами польс. власті нав'язували застарілий на той час термін «русини», щоб заперечити укр. характер корінного населення. Укр. інтелігенція *Пряшівщини* тепер вживає визначення «русини-українці» для підкреслення належності закарпат. гілки до всього укр. народу. Натомість ідеологи русинської окремішності поширюють словосполучення «русини і українці» та впроваджують вигаданий ними етнонім «карпаторусини», щоб зобразити Р. («карпато-русинів») окремим народом. Таку тенденцію відображає назва кафедри укр. і русинської філології Вищої пед. школи в м. Ніредьгаза (Угорщина).

Літ.: *Isajewicz J.* Rusini a Ukraińcy: Dwa etapy rozwoju jednego narodu. В кн.: Christianitas et culturae Europae: Księga Jubileuszowa prof. J. Kloczowskiego, cz. 1. Lublin 1998; *Наконечний Є.П.* Украдене ім'я: Чому русини стали називатися українцями. Львів, 2001.

Я.Д. Ісаєвич.

РУСИФІКА́ЦІЯ в українському контексті. «Русифікація» — поняття, яке широко вживається (спершу — у політ. публіцистиці, потім — в *історичній науці* та в

політології) з кінця 19 — поч. 20 ст. на означення держ. політики, що мала забезпечити всебічну інтеграцію народів Рос. імперії, а згодом — народів *СРСР*. Кінцевою метою Р. була політ. лояльність та мовно-культ. *асиміляція* нерос. етносів, тобто позбавлення їх власної ідентичності. У 18—19 ст. офіційно вживався термін «обрусение». В укр. дискурсі застосовується також термін «російщення», інколи — також «московщення». Синонімічними є поняття «денаціоналізація», «деукраїнізація», «асиміляція». Р. — тривалий істор. процес, екон., соціально-політ. і культ. зміст якого та форми на різних етапах змінювалися. Охоплювала всі сфери сусп. побуту нерос. народів. Складовими заг. процесів були екон., соціальна та культ. Р. Нижче розглянуто особливості Р. стосовно українців у Рос. імперії та СРСР.

Русифікація в Російській імперії. Характер і внутр. сутність русифікаційних процесів в Україні тісно залежали від характеру внутр. та зовн. політики Рос. д-ви. Умовно їх можна розподілити на два етапи: 1) від початків формування імперської моделі державності за *Петра I* й до 1-ї чв. 19 ст.; 2) від придушення *польського повстання 1830—1831* до поч. 20 ст.

Першому періодові притаманні форми Р., спрямовані, у першу чергу, на забезпечення лояльності світських та церк. *еліт*, використання інтелектуального, екон. та військ. потенціалів укр. земель для потреб імперії, що проходила період становлення й зміцнення. Із 2-ї пол. 18 ст. ця політика, зберігаючи відносну індиферентність до етнічної та реліг. ідентичності, поступово набула більш системного й послідовного характеру. У сфері адміністрації та економіки проводилися уніфікаційні заходи, спрямовані на централізацію та тіснішу інтеграцію «національних окраїн» та «*інородців*»; у церк. сфері ці процеси виявлялися в одержавленні Церкви як духовної інституції та конфесіоналізації з домінуванням рос. версії *православ'я*.

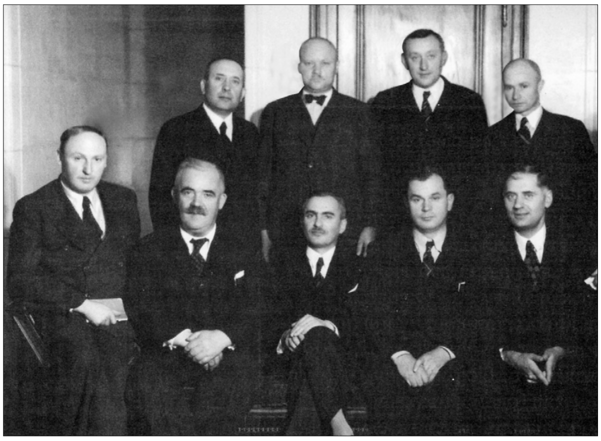
Другий період русифікаційних процесів був спричинений поворотом внутрішньополіт. курсу імп. *Миколи I*, який намагався послабити наслідки розгортання національно-визвол. рухів (передусім польського), з одночасним посиленням великорос. культурно-істор. цінностей у гуманітарній політиці й ідеології. За наявності періодичних змін у підходах до екон. та адм. практик імперські уряди неухильно сповідували принципи нової імперської ідеології, концептуалізовані відомою формулою «самодержавство, православ'я, народність».

Наслідком соціальної Р. — інтегрування до імперського середовища укр. політ. еліти — стало проникнення й закріплення в укр. політ. к-рі багатьох рис, раніше не властивих місц. традиції. Вони проявилися у встановленні патронально-клієнтарних зв'язків між укр. та рос. можновладцями. Слідом за ними утверджувалися нові ціннісні орієнтири, пов'язані з вірною службою рос. престолу, чиновшануванням, бюрократизацією тощо. Уже царським указом 1715 для ротації полкових та сотенних урядів було передбачено схему, запозичену з кадрової практики рос. армії. Впливи західноєвроп. адм., військ. та юрид. практик, зрештою побутової к-ри, дедалі частіше засвоювалися через рос. посередництво. Усі ці новації закріпилися в укр. політико-адм. лексиконі, до якого увійшли назви й терміни, запозичені з рос. мови (назви державних установ, форми діловодства, формуляри документів).

Екон. Р. 18 ст., спрямована на протегування інтересам великорос. виробників і торгівців, спричинилася до реструктуризації внутр. укр. ринку, поступового витіснення укр. купців із зовн. ринків і їхньої маргіналізації до сфери дрібнооптової торгівлі. Уже 1714 Петербург схвалив перелік т. зв. *заповідних товарів*, до яких входили стратегічно важливі витратні матеріали для військ. пром-сті (поташ, льон, лой, корабельний ліс тощо), а також впроваджувалася заборона на вивіз золотої та срібної монети, імпорт мануфактурної продукції (у такий спосіб стимулювалася купівля товарів рос. вир-ва). Водночас укр. купцям було наказано возити свої товари не звичними маршрутами на *Краків*, Гданськ (Польща) та Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща), а до пн. портів у Ризі (нині столиця Латвії) та Архангельську (нині місто в РФ), шлях до яких лежав через численні форпости, митниці й карантини та супроводжувався масою бюрократичних перепон. Уряд надавав перевагу підтримці організованих фінансово-торг. груп (т. зв. кумпанств), в які здебільшого зорганізовувалися рос. комерсанти, протеговані царським оточенням, зменшуючи конкурентні можливості укр. купців. Усунення природної конкурентності в сільс. госп-ві, промислах і мануфактурному вир-ві було наслідком роздавання вигідних концесій та підрядів впливовим фаворитам та можновладцям із придворного середовища (кн. О.*Меншиков*, Г.Рагузинський, Ф.Кантакузин, Б.-К.*Мініх* та ін.). Збільшення кількості власників із числа вищого рос. *дворянства* й офіцерського корпусу, котрі отримували від уряду земельні пожалування в Україні та перевозили своїх слуг, клієнтів і челядь, спричинялося до поширення рос. форм і практик господарювання й *землекористування*, сприяло поступовому зростанню чисельності рос. селян у сх. регіонах України, утвердженню їхніх традиційних форм самоорганізації та побуту.

Успішні війни Росії з Туреччиною, а також *анексія Кримського ханату* узалежнили укр. торгівлю з ісламським Сходом від пріоритетів імперської політики. Нові перспективи для вивозу товарів через чорномор. порти та бази враховували інтереси імператорських намісників Новоросії і пов'язаних із ними рос. та іноз. купців, котрі діставали від уряду

Русинські депутати та сенатори в парламенті Чехословаччини. Сидять (зліва направо): С. Фенцик, Бачинський, І. Парканій, П. Коссей, А. Бродій. Стоять: М. Демко, П. Жидовський, М. Долинай, І. П'єщак, Ю. Ревай. 1938.



необхідні дозволи та субсидії, тоді як укр. комерція практично занепала.

Одним із перших імперських заходів культ. Р. став указ царя Петра I 1720, який фактично забороняв друкування літератури книжковою *українською мовою* і вимагав звіряти тексти церковнослов'ян. видань із моск. зразками (аби ніякої різниці й особливого «наречия» в них не було) — ним починається історія переслідувань укр. книгодрукування. 1769 Найсвятіший Синод відхилив клопотання *Києво-Печерської лаври* про дозвіл друкувати букварі укр. мовою. Сутність політики Р. на цьому етапі висловила *Катерина II* в інструкції генерал-прокуророві Правительствуючого Сенату кн. О.Вяземському: «Сии провинции (малися на увазі Ліфляндія, Польща й Україна. — Авт.) надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу». Для цього рекомендувалося заохочувати незгоди між *гетьманом* і полковниками, мати серед них донощиків; Катерина II, майстриня соціальної демагогії, виступала «визволителькою» укр. людності від гніту тамтешніх «маленьких тиранов».

Докорінні зміни відбувалися в реліг. сфері. Ще 1685 Київ. митрополію передано під зверхність моск. патріарха, що започаткувало ліквідацію традиційного самоврядного церк. життя в Україні. Поступово звужувалася сфера дії традиційного укр. судочинства й права: 1831 було скасовано *магдебурзьке право* на всій території України, окрім *Києва*; 1834 — у Києві, а 1842 — судочинство за Литов. статутом (див. *Статути Великого князівства Литовського*). В усіх сферах життя і побуту запроваджено систему рос. законів та судів. 1734 імп. *Анна Іванівна* видала «секретнейший» указ «Про шлюби малоросів», в якому радила «побуждать их (козацьку шляхту. — Авт.) искусным образом вступать в свойство с великороссиянами».

Важливим етапом Р. України стали проведена з ініціативи Катерини II ліквідація укр. шкільництва й уніфікація освіти під приводом її модернізації — запровадження т. зв. *народних шкіл*.

Чергового удару укр. шкільництву завдав «Устав учебных заведений», підвідомчих Харків. ун-тові (1804), — перший законодавчий акт, що закладав підвалини рос. початкової школи.

Наступним кроком, що мав наслідком екон. Р., була регламентація юрид. становища самого *купецтва* і підприємців, що тривала протягом 1830—40-х рр. Екон. активність дозволялася лише рос. підданим, котрі мали записатися до купецького стану, поділеного, відповідно до майнового становища, на 3 класи-гільдії. Належність до тої чи ін. *купецької гільдії* давала право на здійснення певних торговельно-підприємницьких операцій. Від серед. 1830-х рр. у контексті деполонізації *Правобережної України* купцям-переселенцям із рос. губерній гарантувалися значні пільги. Слідом за скасуванням магдебурзького права в Києві (1834) Микола I підписав указ «Про пільги купецтву міста Києва», котрим заохочувалося переселення комерсантів і промисловців із великорос. губерній, які одразу ж потіснили укр., польс. та єврейс. конкурентів. Указ дозволяв новоприбулим купцям, у разі придбання ними в місті будинку або ін. нерухомості, записатися до однієї з гільдій без сплати держ. зборів. 1841 купці-переселенці до *Київської губернії*, *Волинської губернії* та *Подільської губернії* звільнялися від держ. податків і зборів на 15 років.

Підросійська Україна стала величезним ринком збуту товарів із т. зв. текстильних губерній Росії (Владимирська, Костромська, Московська, Тверська), купці яких спершу приїжджали на слобожанські та наддніпрянські *ярмарки*, а згодом почали масово осідати в містах. Підтримка з боку уряду швидко стабілізувала й утверджувала їхню торгівлю, а відтак — і участь у житті міста, його управлінні, культ. і громад. справах. Значна частина сх. та пд. міст України у ході своєї інтенсивної розбудови взагалі постали як витвори рос. бізнес-еліт, втіливши в собі їхні смаки та цінності. Ці процеси автоматично програмували Р. міста, економічно найсильніша частина якого належала до некорінного етносу. За переписом 1897, купці-українці переважали представників ін. національностей лише в кількох повітових містечках *Харківської губернії*. У решті міст перші дві сходинки посідали росіяни або євреї: в *Одесі* — відповідно 55,5 % та 31,2 %, у Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ) — 60 % та 38 %, у Києві — приблизно порівну. Укр. купець був змаргіналізований і на внутр. ринку, де його витіснили в низову базарну торгівлю.

Після придушення польс. повстання 1830—31 активізувалися русифікаційні заходи в освіт. сфері: закрито Варшавський ун-т, Політех. ін-т і низку ін. навч. закладів. Шкільні програми було приведено у відповідність до російських. Скасовано викладання історії Польщі як окремого предмета, вона стала частиною курсу рос. історії. Викладанню рос. мови приділялося багато уваги, а знання її стало обов'язковим для чиновників, та було запроваджено курси для її вивчення. Відповідні акції були частиною «русского дела». Заходи, розроблені щодо Польщі, стосувалися не лише польс. етнічних земель, а й «губерний, от Польши возвращенных»: Вітебської, Могильовської, Гродненської, Віленської, Мінської, Білостоцької, Київської, Подільської, Волинської.

Царська адміністрація вміло використовувала соціальний антагонізм між польс. *шляхтою*, з одного боку, й укр. *селянством* — із другого. Вона намагалася обмежити *полонізацію*, але з метою розширення простору Р. Власне, укр. людність вона розглядала як «русских», більш або менш «ополяченных», що їх слід було повернути в лоно «русскости». Всякі вияви нац. самоусвідомлення та «сепаратизму» вистежувалися й викорінювалися. Репресії проти кирило-мефодіївських братчиків супроводжувалися системою упереджувальних заходів як політико-ідеологічного, так і фіскального, порядку.

Ідея «общего Отечества» відповідала вже зрілішій концепції Р. і мала правити за «позитивну» мотивацію до неї. В її створення внесли помітний вклад рос. слов'янофіли. Хоча *слов'янофільство* мало різні відтінки, однак загалом слов'янофіли розглядали «малоросів» як гілку триєдиного «русского народа» (великоруси,

малоруси, білоруси) і, примирливо або і з симпатією ставлячись до їхніх етногр. особливостей та літ. спроб місц. характеру, водночас заперечували нац. суб'єктність України, право на власну мову (лише «наречие», гілка російської) та повноцінну літературу. Один із найбільш яскравих ідеологів панрусистського «общего Отечества» — І.*Аксаков* — писав: «Малорусского вопроса вовсе не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли...» Слов'янофіли «облагородили» цю офіц. версію риторикою «братства» і «единокровности», і в такому «облагородженому» вигляді вона служила і М.Каткову, і В.*Шульгіну*. М.*Чернишевський* у статті «Народная бестолковость» вказав на справжню суть цих братерських почуттів: «Толкуют о любви нашей к славянским племенам. Но дело тут вовсе не в любви к ним, а в эгоистическом расчете подчинить нам их — тут не желание добра им, а желание увеличить собственное могущество». Цим можна пояснити й увагу до перших кроків нової укр. літератури. Частина рос. журналів виявила прихильність до неї, оцінила талант Т.*Шевченка*. Далося взнаки і те зацікавлення всім українським, що було характерним для рос. інтелігенції 1-ї третини 19 ст. Однак дедалі більше рос. сусп. думка у ставленні до укр. літ. відродження розколювалася: поряд із голосами підтримки лунали голоси недоброзичливості. Вгадуються в них не лише смакові та естетичні моменти, а й суто політичні: укр. літ. «сепаратизм» розглядався як загроза послаблення «общерусской» літератури, як посягання на її домінування. Тут ті, хто заперечував укр. літературу, незалежно від їхніх особистих мотивів, об'єктивно ставали прихильниками Р. Одним із постійних аргументів русифікаторів була теза про те, що за наявності «общерусской» літератури й мови немає ані потреби, ані достатніх сил та імпульсів для розвитку укр. літератури й утвердження нар. мови як літературної.

Частина рос. інтелігенції ставала на захист права укр. народу на вільний розвиток власної к-ри та вільне користування рідною мовою, визнаючи її незамінні цінності. «Признаем же раз навсегда, — писав О.*Герцен*, — за непреложную истину, что никого не надобно ни русифицировать, ни полонизировать. С какой стати украинец, например, променяет свою простодушную речь — ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история, — на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию...?»

Після смерті Миколи I і початку реформ *Олександра II* за умов деякої лібералізації режиму почалося нове піднесення укр. руху. Повернулися до активної діяльності колишні кирило-мефодіївці. Після кількох спроб вдалося, хоч і з великими труднощами, налагодити випуск у *Санкт-Петербурзі* час. *«Основа»*, навколо якого згуртувалася укр. інтелігенція старшого і молодшого поколінь і який здобув добрі відгуки і в рос. літ. колах. На сторінках «Основи» публікувалися численні матеріали з укр. історії та етнографії, а знамениті статті М.*Костомарова* «Две русские народности», «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси» доводили нац. осібність українців, їхню відмінність як від росіян, так і від поляків. Формувалася концепція укр. народності. Публіцистика «Основи» обстоювала права укр. мови як ключового фактору нац. життя, компетентно протистояла антиукр. виступам і слов'янофілів (стаття П.*Житецького* «Русский патриотизм: Ответ "Дню"» та ін.), і польс. газет. Українофільські настрої ширилися й серед полонізованих шляхетських родин Правобереж. України (т. зв. рух *хлопоманів*, із такими визначними постатями, як В.*Антонович* і Т.*Рильський*). Великої ваги надавалося освітянській діяльності. Набула сили орієнтація на просвітницьку роботу серед селянства та міщанства. П.*Куліш* видавав популярні книжки для народу; хворий уже Т.Шевченко задумав серію посібників із лічби, географії, етнографії, історії (але встиг видати, своїм коштом, лише *«Букварь южнорусскій»* — великим, як на той час, тиражем: 10 тис. прим.); у багатьох містах і селах України вчителі й студенти створювали безплатні *недільні школи*, в яких навчання велося рідною мовою. Створився грунт для нового національно-культ. відродження. Але це піднесення було зупинене. Наляканий новим *польським повстанням 1863—1864*, царський уряд посилив репресивні заходи, у т. ч. і в Україні.

18 липня 1863 міністр внутр. справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону друку наук. праць укр. мовою; художні твори підлягали особливій цензурі (див. *Валуєвський циркуляр 1863*). Теза циркуляра про те, що укр. мови «не было, нет и быть не может», у формі бюрократичного афоризму не тільки узагальнювала більш як столітній досвід адм. боротьби з нею. Були заборонені недільні школи (згодом відновлені, але вже в незначній кількості); вислано за межі України ряд запідозрених у «сепаратизмі» діячів громад. Знаковим у процесі Р. став Емський указ, підписаний імп. Олександром II 30 травня 1876 (див. *Емський акт 1876*). Указ забороняв публікувати не лише оригінальні твори укр. мовою, а й укр. переклади з будь-яких мов, у т. ч. і російської; провадити театральні вистави й концерти укр. мовою; друкувати укр. тексти під нотами пісень. Водночас заборонялося ввозити з-за кордону на територію Рос. імперії будь-які книжки укр. мовою. Цій забороні надавалося особливого значення, оскільки уряд вбачав велику небезпеку в розвиткові укр. руху в підавстрійській *Галичині*, де друковано те, що неможливо було опублікувати в Росії, — саме тоді Галичина дістала назву «українського П'ємонту».

На підставі Емського указу припинено культурно-освітню діяльність громад; ліквідовано *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* в Києві. Вдавалися й до репресивних та адм. заходів. О.*Кониського*, поета, автора вірша-молитви «Боже Великий Єдиний», організатора недільних шкіл на Полтавщині, заслали до Вологди (нині місто в РФ), а потім — Тотьми (нині місто Вологодської обл., РФ); П.*Чубинського*, автора вірша *«Ще не вмерла Україна»*, дослідника-етнографа, за активну українофільську діяльність — до Архангельська; П.С.*Єфимен-*

ка, історика й етнографа, — в Архангельську губ.; поет-байкар Л.*Глібов*, редактор і видавець *«Черниговского листка»*, після його закриття був звільнений із посади вчителя г-зії і висланий із *Чернігова*; змушений був припинити свою просвітницьку діяльність А.*Свидницький*, автор талановитої повісті «Люборацькі».

Пром. піднесення 2-ї пол. 19 ст., у ході якого уряд контролював інвестиційну сферу, було спрямоване не на поліпшення добробуту населення країни, а заради розбудови стратегічно важливих галузей, орієнтованих на потреби армії та флоту. Ця стратегія приваблювала закордонних інвесторів, котрим імперія гарантувала збут їхньої продукції (гармат, пароплавів, прокату, рейок, вагонів, пром. устаткування). Пром. революція в Рос. імперії спричинилася до переважання видобутку сировини та важкої пром-сті над харчовою та легкою. Напередодні *Першої світової війни* у структурі укр. експорту готовій продукції належало менше 20 %, решту становили сировина та напівфабрикати.

У контексті соціальної та культ. інтеграції важливе значення мали також *військові реформи 1860—1870-х років*, котрі впроваджували заг. військовий обов'язок та оновлювали систему спец. військ. освіти. Нова, масова за своєю сутністю, армія, через яку проходила більшість чол. населення імперії, перетворювалася на потужний інструмент ідеологічної обробки та нівелювання нац. відмінностей.

Антиукр. спрямованість внутр. політики царизму досягла апогею за *Олександра III*, коли рос. *націоналізм* став офіц. ідеологією влади. 1881 видано указ про заборону хрещення укр. іменами.

Важливу русифікаторську функцію протягом усієї історії Рос. імперії виконувала офіц. рос. правосл. церква. Церк. ієрархи активно включалися в політ. боротьбу з *українофільством*, прямо пов'язуючи його з *«мазепинством»* і, звичайно ж, викриваючи його польс. коріння.

Посилення репресій проти всіх виявів укр. нац. життя в 1870—80-ті рр. було зумовлене, по-перше, загостренням націоналістичного курсу влади, по-друге, її стурбованістю тим, що всі попередні заходи не змогли викорінити українофільство. Воно впливало на народницький рух, на просвітянство. Діяли напівпідпільні гуртки культурницького характеру. Народилися театральні трупи М.Л.*Кропивницького*, І.*Карпенка-Карого*, М.*Старицького*, невдовзі здобув велику популярність національно зорієнтований «театр корифеїв» із П.*Саксаганським*, М.К.*Садовським*, М.*Заньковецькою.* Із Галичини, а потім із Женеви (Швейцарія) М.*Драгоманов* викривав деспотичний і русифікаторський царський режим, його справу підхопив І.*Франко.* У галицьких виданнях друкувалися твори І.*Нечуя-Левицького*, який уперше показав тип укр. інтелігента із зародками нац. самоусвідомлення; у своїх науково-популярних та публіцистичних працях він доводив самобутність укр. народу та його к-ри. Дальший розвиток укр. літератури пов'язаний із творчістю М.Старицького, П.*Мирного*, Лесі *Українки*, М.*Коцюбинського.* У творчості М.В.*Лисенка* найвищого рівня досягла укр. музика.

Наприкінці 19 ст., із наростанням революц. руху в Рос. імперії, піднесення укр. культ. життя стало очевидним, а його ігнорування — безглуздим. Дискримінаційні заходи проти нього викликали дедалі більший спротив українців і протест видатних діячів рос. к-ри та, особливо, революц. молоді. Про деморалізуючий вплив мовної асиміляції писав О.*Потебня.* За скасування Валуєвського та Емського указів висловилася Комісія Імператорської АН, до якої входили академіки О.*Шахматов*, В.*Зеленський*, Ф.*Корш* — автори меморандуму Академії наук «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (1905).

Укр. культурницький рух переростав у політичний. Уже створена 1897 з ініціативи О.Кониського *Загальна українська безпартійна демократична організація* ставила за мету боротьбу за нац. права укр. народу. Серед її членів були найвидатніші представники укр. інтелігенції, багато з яких навесні 1917 увійшли до *Української Центральної Ради.* Невдовзі почали створюватися політ. укр. партії з тенденцією до радикалізації нац. програми. *Революція 1905—1907* була ознаменована бурхливим піднесенням нац. рухів у всіх «окраїнах» Рос. імперії. За умов послаблення деспотичного режиму і тимчасово здобутої відносної свободи слова відбулося становлення укр. преси, легалізувалася рідна мова народу, зросло нац. самоусвідомлення. Але згодом знову запанувала реакція. Створено чорносотенно-монархічні організації — «Совет объединенного дворянства», «Союз Михаила Архангела», *«Союз русского народа»*, «Русское окраинное общество», «Окраины России», «Русское собрание» та ін. Цькування українства як «мазепинства» і сепаратизму розгорнули редакція київ. час. *«Киевлянин»* на чолі з Д.*Піхном* та його вихованцем В.Шульгіним, «Клуб русских националистов города Киева» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*). З'явилася низка спец. публікацій та книжок, присвячених розвінчанню укр. руху. Серед них вирізнялася праця С.*Щоголева* (обсягом у 600 сторінок) «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (К., 1910). Поширювалися заклики до посилення репресивних і заборонних заходів. Уряд П.*Столипіна* під приводом «единства русского народа» вимагав боротися з ідеєю «возрождения старой Украины» та «устройства на автономных национально-территориальных основах». Знову заборонено ряд *«Просвіт»* та укр. газет у С.-Петербурзі, *Харкові*, *Полтаві*, Холмі (нині м. Хелм Люблінського воєводства, Польща); не дозволено відзначення 50-ліття від дня смерті Т.Шевченка.

У цей період укр. питання дебатувалося й на засіданнях *Державних дум Російської імперії* — за участю як українських, так і рос., депутатів. Особливо гострими були дебати щодо урядового проекту виділення *Холмщини* в окрему губернію зі складу Варшавського генерал-губернаторства. Праві в союзі із церковниками підтримували урядовий проект, що, на їхню думку, був спрямований на захист прав «русских». Прогресисти й почасти кадети критикували його, вказуючи, що примітивні методи вирішення «русского дела» на Холмщині призведуть до зворот-

них результатів, оскільки її населення — за походженням українці. Закон був ухвалений голосами правої більшості.

Новий етап утисків українців настав із початком I світ. війни. Було заборонено майже всі укр. газети, навіть ті, які виступали з «патріотичних» позицій. На утиски укр. преси зверталася увага на засіданнях Держ. думи. Вступ військ ген. О.*Брусилова* восени 1914 в Галичину відкрив шлях репресіям, нищенню інфраструктури укр. громад. і культ. життя в краї, насильницькому впровадженню православ'я, депортації найбільш активних політ. і церк. діячів, включно з митрополитом А.*Шептицьким*.

Лютнева революція 1917 і відродження укр. державності за часів *Української революції 1917—1921* відкрили шлях до дерусифікації України. Втім недостатній культ. потенціал, денаціоналізованість більшої частини міськ. населення та робітн. класу, неконсолідованість сусп-ва навколо нац. державницького проекту та невизрілість, у масовому вимірі, самого цього проекту — усе це були наслідки століть Р., і вони великою мірою зумовили слабкість *Української Народної Республіки* та полегшили *більшовикам* як ідеологічно-пропагандистську, так і політ. та збройну, експансію проти неї.

Русифікація за радянської доби. Короткочасне існування УНР за надзвичайно складних і тяжких внутрішньо- і зовнішньополіт. обставин, за умов протистояння збройній зовн. агресії та політичної нестабільності, все-таки ознаменоване спалахом надій і пробудженою енергією культ. праці. Преса, книговидання, театр, мистецьке життя, освіта, у т. ч. вища, — усе це почало набувати нац. характеру. Попереду відкривався шлях до демократ. сусп-ва. Однак ступити на нього не вистачило істор. часу.

Перший прихід до Києва червоних частин під командуванням М.А.*Муравйова* (1918) позначений жорстоким антиукр. терором. Але вже 1919—20 більшовики почали використовувати укр. атрибутику. Подальший «досвід» спілкування з укр. селянством, повстанські рухи в Україні, як і спротив у нац. «окраїнах», що прагнули незалежності від Росії, змусили кер-во РКП(б) до глибокого перегляду своєї нац. політики та відносин із селянством, а також із нац. інтелігенцією.

Ініціатива цих змін йшла від В.*Леніна*, який дивився на більшовицьку революцію в Росії як на прелюдію світ. революції, був послідовним противником рос. *шовінізму* і розумів його небезпеку для справи партії, що проголошувала гасла не лише соціального, а й нац. визволення, не лише соціальної, а й нац. рівноправності. У виступах на VIII та X з'їздах РКП(б), у передсмертній праці «До питання про національності, або про "автономізацію"» він гостро висловлювався про те, що партія припускалася серйозних помилок у нац. політиці (особливо практичній), що вона «прогавила» ряд важливих моментів нац. ситуації, що багато парт. працівників просякнуті несвідомо великодержавництвом, не розуміють нац. потреб ін. народів і дають привід бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свій великоруський шовінізм, прикритий назвою комунізму». Сталінський план автономізації він заперечив як такий, що підриває довіру «націоналів» та трудящих ін. країн, а насамперед колоніальних народів, до політики партії і тим самим може позбавити її резерву підтримки і в рад. республіках, й у світі.

Критика В.Леніна справила приголомшливе враження на його колег по кер-ву партією. X та XII з'їзди РКП(б) пройшли під знаком цієї критики, але в заявах більшовицьких діячів йшлося не так про об'єктивну цінність нац. рухів, як про необхідність узяти їх під свій контроль.

У 1920-ті рр. партія здійснювала стратегічний план укорінення своєї ідеології та програми в реальність нац. життя десятків нерос. народів. Вирішувалися два головні та взаємопов'язані завдання: формування місц. парт. кадрів — і «змичка» міста й села, що мала своєю складовою не лише екон. процеси, а й політ. та культурно-ідеологічне наповнення: керівний вплив робітн. класу на селянство, задля чого йому і належало опанувати українську (у цьому випадку) мову та к-ру. Це й було головним у політиці т. зв. *коренізації* та її різновиду — українізації, яка поширювалася також на *Кубань* та на ін. регіони з численним укр. населенням — Пн. Кавказ, Казахстан, Далекий Схід, Тамбовщину. Українізація (див. *Українізації політика*), хоча й була «оперативно» підпорядкована парт. стратегемі, об'єктивно несла гуманістичний зміст: сприяла піднесенню освіченості, культ. рівня мас, відкривала певний простір їхній творчій енергії, розвиткові нац. мови, літератури, мист-ва. Усього за десять років активного етапу «українізації» нац. к-ра стала багатогранною і яскравою, як ніколи — відбулося те бурхливе культ. відродження, якому судилося стати «розстріляним відродженням».

Кінець 1920-х рр. позначений стримуванням, поч. 1930-х рр. — припиненням українізації і поступовим переходом до Р. «радянського типу» — набагато тотальнішої й ефективнішої, ніж за царських часів. Умовно причини та обставини цієї радикальної зміни політ. парадигми можна розділити на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Суб'єктивні корінилися в неприйнятті або вдаваному прийнятті українізації шовіністично настроєною частиною (чи не більшістю) парт. кадрів, про що говорили на XII з'їзді РКП(б) М.*Скрипник*, Г.*Гринько*, Х.*Раковський*, і не в останню чергу у внутрішньопарт. боротьбі, в результаті якої зміцнив свої позиції Й.*Сталін*, готовий ревізувати ленінський курс. Об'єктивні випливали з того, що після втрати надій на світ. революцію і прийняття настанови на буд-во соціалізму в одній країні (а це було докорінною зміною геополіт. стратегії) істотно змінилися зовнішньо- і внутрішньополіт. пріоритети. Якщо раніше в аспекті нац. політики наголос робився на завоюванні симпатій поневолених і колоніальних народів як резерву світ. революції і це зобов'язувало бути привабливими для них (і саме Україна мала виступати зразком на цьому шляху), то тепер цей момент хоч і не зник із парт. риторики зовсім, однак став швидше ритуальним. Отже, своєрідний морально-політ. контроль зарубіжних симпатиків — борців проти колоніалізму — уже менше брався до уваги. Але важливіше інше: укра-

їнізація (як і коренізація в ін. республіках) розхитувала централізм — наріжний камінь більшовизму; формувалися місц. парт. еліти, які теж у перспективі могли становити загрозу беззаперечній єдності. А гасло буд-ва соціалізму в одній країні — країні багатонаціональній — неминуче обумовлювало визнання великодержавницького пріоритету, хай і названого інакше.

Буд-во соціалізму в одній країні зумовило прискорену *індустріалізацію* коштом селянства. А це обумовило *колективізацію сільського господарства* насильницькими методами. Спротив їй було інтерпретовано як шкідницьку діяльність куркулів і підкуркульників із відповідними для них наслідками. Репресивні форми викачування хліба з України призвели до страхітливого Голодомору 1932—33 (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). В Україні він поєднувався з масштабним терором проти нац. інтелігенції — це був превентивний удар, що мав запобігти можливій організованій протидії політиці влади. В арсеналі пропагандистських засобів не останнє місце посідало маніпулювання фактором зовн. загрози. Газети сповнилися викриттів укр. бурж. націоналізму на службі іноз. д-в, підкреслювалася роль укр. еміграції в Польщі та Німеччині. Усе це використовувалося для дискредитації тієї частини укр. інтелігенції, яка брала активну участь у культ. буд-ві. Від неї «вичищали» наук. та освітні заклади, а деякі з них були взагалі ліквідовані як безнадійно «заражені» націоналізмом.

Репресії поширилися на літераторів, театральних діячів, митців, мовознавців, істориків, архівістів, учителів, кооператорів, а також юристів, геологів та ін. Власне, важко назвати категорію інтелігенції, якої вони не торкнулися. Внаслідок кадрового спустошення та цензури укр. періодика та книжкова продукція 1930-х рр. справляють жалюгідне враження порівняно з попереднім періодом. Усе це істотно понизило рівень культ. життя, а отже, й сприяло деукраїнізації сусп-ва. Водночас з офіц. документів та зі сторінок преси зникла колишня риторика проти великорус. шовінізму та великодержавництва, натомість єдиним ідеологічним ворогом у міжнац. відносинах оголошено «український буржуазний націоналізм».

Переглядалася історія Рос. імперії. Уже не згадувалася колишня теза про необхідність прилучення робітн. класу до укр. к-ри та мови — навпаки, тепер робітн. клас, нац. склад якого істотно змінився за рахунок села, «українізований» етнічно, мовно і культурно, русифікувався. Склад міськ. населення змінився, але обличчя міст — мало: укр. культ. елемент, який устиг зміцнити свої позиції в них за перші пореволюційні роки, тепер із них викорінювався. Інтенсивна *урбанізація* стала важелем деукраїнізації.

Провадилася цілеспрямована політика розширення функціонування рос. мови рахунком української, т. зв. горизонтальна ротація кадрів, політично доцільне регулювання міграційних потоків тощо. Обстоювання позицій укр. мови ототожнювалося з «українським буржуазним націоналізмом» — із відповідними на той час наслідками. Але йшлося не лише про витіснення укр. мови на периферію суспільно-культ. життя, а й про втручання в її лексику, стилістику, орфоепію — «виправлення» її шляхом калькування норм рос. мови. Масштаб і спрямованість цієї боротьби з укр. мовою наочно демонструють промовисті назви офіц. документів та пропагандистських публікацій поч. 1930-х рр.: «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті»; «Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї»; «Націоналістичні перекручення в питаннях словотвору»; «Проти націоналізму в математичній термінології»; «Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології»; «Викорінити націоналізм у виробничій термінології»; «Добити ворога». Ці бойові заклики з «фронтів» лунали саме в час найвищої хвилі Голодомору 1932—33.

Про методи цього грубого натиску на укр. мову видатний учений Ю.*Шевельов* писав: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною.

[....] радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й ортоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на Радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові».

У перші повоєнні роки розпочалися нові ідеологічні кампанії з вишукування в літ. творах та наук. працях рецидивів «українського буржуазного націоналізму». Новим тут були розвінчування сіонізму та спроби нацьковування укр. інтелігенції на єврейську і навпаки.

Смерть Й.Сталіна, спроби соратників відмежуватися від одіозних форм його кер-ва, засудження «культу особи», а потім хрущовські викриття злочинів вождя посіяли надії на демократизацію соціаліст. сусп-ва, а зокрема, викликали пожвавлення в укр. культ. житті, обережні спроби обстоювання укр. мови та цінностей укр. історії та к-ри. У пресі з'явилися статті на цю тему М.*Рильського*, О.Ільченка, до цих питань зверталися О.*Гончар*, М.Стельмах, А.*Малишко*, хоч здебільшого йшлося ще про моменти далеко не головні («культура мови» у стилістичному розумінні тощо). Стало можливим знайомитися зі спадщиною репресованих письменників і науковців (ті нечисленні з них, хто залишився живий, повернулися на Батьківщину); друкувалися (хоч і вибірково) раніше заборонені твори. Це було неабияке збагачення духовного світу нового покоління українців, а водночас стимул до мистецьких новацій, особливо для молоді (т. зв. рух *шістдесятників* у літ., мистецьких, а почасти й наук. колах). Однак та міра вільнодумства, яка виявилася, особливо серед моск. літераторів і митців, налякала парт. кер-во, і сам М.*Хрущов* очолив шельмування «формалістів і абстракціоністів», під якими малися на увазі насамперед творчі

особистості. Вжито було заходів до того, щоб не допускати публікації неординарних літ. творів, проведення виставок авангардних художників, виконання муз. творів молодих композиторів, здійснення новаторських театральних вистав, — адм. чином стримувався розвиток укр. к-ри, нав'язувались їй консерватизм і провінціалізм.

Батькам було надано право самим обирати мову навчання для своїх дітей. Це подавалося як нібито демократ. крок. Однак неважко було зрозуміти, яку мову навчання для своїх дітей обиратиме більшість батьків, знаючи, що у вишах їм доведеться переходити на російську і що російська їм потрібна буде для професійної роботи, службової кар'єри тощо. Укр. мова ставала менш запитаною, за неї могли «триматися» тільки люди з високим нац. самоусвідомленням. Це був один із важливих кроків у здійсненні ухваленої на XXII з'їзді КПРС 1961 нової Програми партії, що передбачала дальше зближення, а по суті — злиття «соціалістичних націй».

На цей час механізм Р. вже був добре відлагоджений. Ефективними ланками його були держ. і госп. апарат, діловодство, офіц. і тех. документація, армія, освітня сфера. У містах України 1958 в укр. школах навчався тільки 21 % учнів (у 1926 — 97 %), навіть у столиці України Києві тільки 22 тис. школярів навчалися в укр. школах і 61 тис. — у російських, а в ряді великих міст (Харків, *Донецьк*, Одеса) укр. школи обраховувалися буквально одиницями. Р. не оминала й дитячі садки та ясла.

«Здобутки» хрущовської доби були збагачені й розвинуті в часи Л.*Брежнєва* та його наступників. Принциповим «теор. досягненням» стала теза про нову істор. спільність — єдиний рад. народ. Деякі суспільствознавці та діячі к-ри, переважно з нац. республік, розуміючи згубні наслідки цієї установчої тези для долі своїх націй та їхніх к-р, намагалися уточнити її в тому сенсі, що йдеться не про етнічну, а про політ. спільність. Інші ж, навпаки, пропонували вже і мову цієї спільності — звісно російську, не задовольняючись її статусом мови міжнац. спілкування.

Тим часом у республіках, у т. ч. й Україні, вживалися законодавчі та практичні заходи до подальшого упривілеювання рос. мови в навч. закладах. Було введено доплату шкільним викладачам рос. мови. Її наполегливо впроваджували в усі сфери публічного життя. У травні 1979 в Ташкенті (нині столиця Узбекистану) проведено Всесоюзну науково-практичну конференцію «Російська мова — мова дружби і співпраці народів СРСР». В її «Рекомендаціях» недвозначно пропонувалося мін-вам освіти союзних республік ввести вивчення рос. мови в нац. дошкільних закладах із 5-ти років, розвиваючи розмовну мову дітей; у загальноосвіт. нац. школах (тобто тих, де навчання ще провадилося рідною мовою) практикувати поглиблене вивчення рос. мови за рахунок перерозподілення годин у навч. планах; у системі професійно-тех. освіти — здійснити перехід на нові програми з рос. мови там, де навчання відбувалося неросійською мовою; у вищих і середніх спец. навч. закладах — сприяти викладанню рос. мовою загальноосвіт. і спец. дисциплін, написанню рос. мовою рефератів, дипломних проектів, звітів із вироб. практики тощо, практикувати публікацію наук. праць рос. мовою.

В Україні рос. мова стала домінуючою в спілкуванні, діловодстві партійних і державних органів, засобах масової інформації. Це викликало несприйняття і спротив національно свідомої частини населення, що набували різних форм. Студенти Київ. ун-ту проводили обговорення становища укр. мови на самовлрядних зборах, у багатьох вишах поширювалися листівки. Чималих масштабів набула циркуляція позацензурних літ. і політ. текстів через *«самвидав»*. Багато клопоту завдавали владі щорічні масові стихійні зібрання в Києві поблизу пам'ятника Т.Шевченкові — 22 травня, у день перепоховання Кобзаря на Канівській горі, що набули символічного значення як протест проти Р.

Влада вдалася до рішучих політ. репресій. «Пробні» вибіркові арешти серед творчої молоді восени 1965 не дали бажаного результату і викликали ще більше збурення. Тоді в КДБ при РМ УРСР було розроблено, а в січні 1972 здійснено масштабну провокативну акцію, що мала на меті показати існування в Україні підпільної націоналістичної організації, пов'язаної із зарубіжними антирад. центрами (див. *«Добоша справа» 1972*). Наявність такої орг-ції довести не вдалося, але тимчасом проведено масові арешти по всій Україні. Цього разу тиск був таким потужним, що на деякий час «дисидентство» було паралізоване. Але воно почало відроджуватися в ін. формах, зокрема як правозахисна діяльність під приводом підтримки Гельсінських угод тощо.

Із початком проголошеної М.*Горбачовим* «перебудови» і «гласності» дисидентський рух став частиною загальноукр. політ. Нар. руху (див. *Народний рух України*), що дуже швидко перейшов від захисної позиції до активної боротьби за здобуття держ. незалежності та відіграв у цьому процесі важливу роль.

Проголошення держ. незалежності України дало поштовх процесам нац. державотворення. Однак, незважаючи на демонтаж рад. імперії, у сфері к-ри, мови, в інформаційному просторі тощо спостерігаються прояви Р. в різних формах (або подібних до Р. процесів), зумовлені різними причинами. З одного боку, даються взнаки глибоко вкорінені релікти Р. з попередньої доби, передусім — масштабна зрусифікованість значної частини населення України. З другого боку, вони підживлюються екон. негараздами, масовим зубожінням громадян, політ. нестабільністю і, як наслідок, — несправдженими сусп. очікуваннями і розчаруванням, що негативно позначаються на сусп. привабливості укр. ідеї, укр. к-ри, укр. мови. Водночас має місце використання цих факторів з боку різних політ. сил з метою досягнення певних геополіт. цілей.

Літ.: *Катков М.Н.* 1864 год: Собрание передовых статей Московских ведомостей, вып. 3. М., 1887; *Вовк Ф.* Порабощаемый народ. Львів, 1895; *Бодуэн-де-Куртене.* По вопросу об автономии и равноправии национальностей. «Украинский вестник», 1906, № 1; *Демченко Я.* Правда об украинофильстве. К., 1906; *Стороженко А.* Происхождение и сущность украинофильства. К., 1911; *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный



О.В. Русіна.

этап южнорусского сепаратизма. К., 1912; *Брандес Георг.* Что такое национальное чувство. Нижний Новгород, 1913; *Михайленко М.* [*Лозинський М.*] Росія й Україна. Відень, 1915; Отечество: Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. Пг., 1916; *Гурко В.И.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу: 1917—1918. В кн.: Архив русской революции, издаваемый И.В. Гессеном, т. 15. Берлин, 1924; *Ваганян В.* О национальной культуре. М.—Л., 1927; *Сухово-Хоменко В.* Одміни і банкрутство українського націоналізму. Х., 1929; *Бриль Г.* Лицарі патріотичного інтересу. Х., 1930; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. Х.—К., 1930; *Покровский М.Н.* Об Украине. К., 1935; *Rogger H.* Nationalism and the State: A Russian Dilemma. «Comparative Studies in Society and History», 1961/62, vol. 4, no. 3; *Соловей Д.* Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 р. Вінніпег, 1963; Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк, 1964; *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен, 1968 (перевидання — К., 1998; К., 2005; К., 2010); *Коляска І.* Освіта в Радянській Україні: Дослідження дискримінації і русифікації. Торонто, 1970; *Кравців Б.* Прогресування русифікації в Українській РСР. «Сучасність», 1972, ч. 10; Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution. New Brunswick, New Jersey, 1974; *Silver B.* Social Mobilization and the Russification of the Soviet Nationalities. В кн.: American Political Science Review, vol. 68. Los Angeles, 1974; *Гришко В.* Замах на життя нації. Детройт, 1983; Російщення України: Науково-популярний збірник. Нью-Йорк, 1984; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1987; *Дзюба І.* «Бо то не просто мова, звуки». К., 1990; *Kappeler A.* Bemerkungen zur Nationalbildung der Russen. В кн.: *Kappeler A. (Hg.)* Die Russen: Ihr Nationalbewußtsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990; *Thaden E.C.* Russification in Tsarist Russia. В кн.: *Thaden E.C., Thaden M.F.* Interpreting History: Collective Essays on Russian's Relations with Europe. New York, 1990; *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. К., 1991; *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні: XIX — перша третина XX ст. К., 1992; *Єфремов С.* За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. К., 1993; *Хвильовий М.* Україна чи Малоросія? К., 1993; *Возгрин В.Е.* Империя и Крым — долгий путь к геноциду. Бахчисарай, 1994; *Velychenko S.* Identities, Loyalties and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? «Russian Review», 1995, no. 2; *Weeks Th.* Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863—1914. DeKalb, Illinois, 1996; *Вернадский В.И.* Дневники: 1917—1921. К., 1997; *Миллер А.* Россия и русификация Украины в XIX веке. В кн.: Россия — Украина: История взаимоотношений. М., 1997; *Кісь Р.* Фінал Третього Риму. Львів, 1998; *Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. «Journal of Modern History», 1998, vol. 70, no. 4; *Вернадський В.* Українське питання і російська громадськість. В кн.: Хроніка 2000, вип. 35—36. К., 2000; *Каппелер А.* Россия — многонациональная империя: Возникновение, история, распад. М., 2000; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., 2000; *Geraci R.P.* Windows on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia. Ithaka—London, 2001; *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі спільної колиски. К., 2001; К., 2005; *Velychenko S.* The Size of the Imperial Russian Bureaucracy and Army in Comparative Perspective. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 2001, bd. 49, h. 3; *Weeks Th.* Religion and Russification: Russian Language in the Catholic Churches of the Northwest Provinces after 1863. «Kritika», 2001, vol. 2, no. 1; *Миллер А.* «Русификации: Классифицировать и понять». «Ab imperio», 2002, № 2; Політика коренізації в радянській Україні (1920—1930-і рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. К., 2003; «Українізація» 1920—1930-х років: Передумови, здобутки, уроки. К., 2003; *Бахтурина А.Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914—1917 гг.). М., 2004; *Вілсон Е.* Українці: Несподівана нація. К., 2004; *Dolbilov M.* Russification and the Bureaucratic Mind in the Russian Empire's Northwestern Region in the 1860s. «Kritika», 2004, vol. 5, no. 2; *Миллер А.* Империя и нация в воображении русского национализма. В кн.: Российская империя в сравнительной перспективе. М., 2004; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси, т. 1: Українські проекти в Російській імперії. К., 2004; *Шкандрій М.* В обіймах імперії: Російська і українська література новітньої доби. К., 2004; *Вернадський В.І.* Вибрані праці. К., 2005; *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005; *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006; Українська мова у XX сторіччі: Історія лінгвоциду. К., 2006; *Шевельов Ю.* Так нас навчали правильних проізношеній. В кн.: *Шевельов Ю.* Вибрані праці, кн. 1: Мовознавство. К., 2008; *Його ж.* Українська мова в першій половині XX століття (1900—1941): Стан і статус. Там само; Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe. New York, 2009; *Мотиль О.* Підсумки імперій: Занепад, розпад і відродження. К., 2009; *Масенко Л.* Нариси з соціолінгвістики. К., 2010; Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. К., 2010; Українська мова у XXI столітті: Традиції і новаторство: Тези доповідей Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених. К., 2010; *Дзюба І.* Україна в пошуках нової ідентичності. К., 2011; *Лор Э.* Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы первой мировой войны. М., 2012.

І.М. Дзюба.

РУ́СІНА (у публікаціях також Русина) **Олена Володимирівна** (н. 25.12.1960) — історик, публіцист, перекладач. Канд. істор. н. (1991). Відмінник освіти України (2006). Н. в м. *Київ.* Закінчила істор. ф-т Київ. ун-ту (1986), аспірантуру в Ін-ті історії України АН УРСР (1990). Із 1990 працює в Ін-ті історії України АН УРСР (із 1991 — АН України, із 1994 — НАН України; молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробітник відділу історії України середніх віків). 1991 захистила канд. дис. на тему: «Сіверська земля: Генеза й історична еволюція в XIV — на початку XVI ст.» Спеціалізується на проблемах укр. історії доби литов. політ. зверхності (14—16 ст.). Як публіцист висвітлює проблеми міфологізації історії, етичні аспекти сучасної науки. Автор і упорядник понад 200 наук. і науково-популярних публікацій. Праці Р. друкувалися в Росії, Білорусі, Литві, США, Франції, Німеччині, Туреччині. Р. брала участь у підготовці новітніх курсів історії України та низки навч. посібників.

Лауреат Держ. премії України у галузі науки і техніки (2001).

Праці: Темні віки: XIV — перша половина XV ст. К., 1993 (упорядник, автор передмови і коментарів); На переломі: Друга половина XV — перша половина XVI ст. К., 1994 (упорядник, автор передмови і коментарів); Історія України: Нове бачення. К., 1995 (у співавт.); Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997 (упорядник і співавтор); Історія України: Навчальний посібник. К., 1997 (у співавт.; 2-ге вид. — К., 2000); Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; Україна під татарами і Литвою. К., 1998; З історії самоврядування та демократії у Києві (від княжої доби до нашого

часу): Навчальний посібник. К., 2000 (у співавт.); Нариси з історії дипломатії України. К., 2001 (у співавт.); Незнайома Кліо. К., 2002 (у співавт.); Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005; Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008 (у співавт.); Україна: Хронологія розвитку, т. 3: Від Батиєвої навали до Люблінської унії. К., 2008 (у співавт.; 2-ге вид. — К., 2009); Україна: Литовська доба: 1320—1569. К., 2008 (у співавт.); Історія українського парламентаризму: від парламентських форм організації політичного життя до сьогодення, т. 1. К., 2010 (у співавт.); Ukraina: Lietuvos epocha: 1320—1569. Vilnius, 2010 (у співавт.); Ілюстрована історія Києва. К., 2012 (у співавт.).

Літ.: *Longworth Ph.* Ukraine: History and Nationality. «The Slavonic and East European Review» (2000), 78: l; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: Здобутки і проблеми. Львів, 2004; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2007; *Stryjek T.* Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Warszawa, 2007.

Л.В. Гриневич.

РУ́СОВ Михайло Олександрович (27.11(28.10).1876—1909) — політ. діяч. Син О.*Русова* і С.*Русової*. «Драгоманівець» та послідовник еволюційного *соціалізму*. Діяч укр. студентської громади в *Харкові* (1897—1900). Ініціатор та один із засновників першої в *Наддніпрянській Україні* політ. партії — *Революційної української партії*. Діяч *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Відіграв помітну роль у консолідації студентського та становленні укр. політ. руху кінця 19 — поч. 20 ст. Саме Р. разом із Д.*Антоновичем* ініціював, організував та провів студентські з'їзди у *Києві* в серпні 1898 та липні 1899, а також посприяв утворенню Всеукр. студентської спілки з місц. осередками у вищих школах, що базувалася на засадах боротьби за демократ. лад та автономію України. За цю свою діяльність був виключений із Харків. ун-ту й висланий до *Полтави*, де зайнявся вивченням історії й етнографії та був включений до складу комісії з підготовки 12-го Археол. з'їзду. 1902 емігрував до Німеччини, вступив до Лейпцизького ун-ту, розпочав там вивчення географії у проф. Ратцеля і став працювати над докторською дис. на тему: «Будинки в прикарпатських горах і долинах». Одночасно був співробітником зарубіжних часописів РУП *«Гасло»* та «Селянин». Досліджував етнографію Укр. Карпат. Автор низки статей на політ. тематику, а також доробків у сфері етнографії, географії та археології.

Помер на 33-тьому році життя внаслідок важкої хвороби.

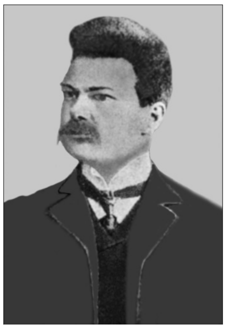
Літ.: *Жук А.* Михайло Русов і його батьки (роль родини Русових в українському громадському житті). «Сучасність» (Мюнхен), 1963, № 6 (30), 9—10 (33—34).

О.П. Реєнт.

РУ́СОВ Олександр Олександрович (07.02.1847—08.10.1915) — громад. діяч, земський статистик, етнограф і фольклорист. Чоловік С.*Русової*, батько М.*Русова* і Ю.Русова. Н. в м. *Київ* у російсько-грузин. родині. 1856—64 навч. в 2-й Київ. г-зії, 1864—68 — на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Кілька років працював викладачем г-зії в Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Протягом 1854—76 співпрацював з газ. *«Киевский телеграф»*.

Вже в гімназійний період зацікавився укр. рухом, 1870 став членом, згодом — одним із керівників Київ. Старої громади. Прихильник ідеї федералізму М.*Драгоманова*. Був одним з ініціаторів створення Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва (див. *Російського географічного товариства Південно-Західний відділ*), який завдяки Р. швидко став осередком укр. науки та зав'язав контакти з рядом слов'ян. наук. центрів. Не раз виїжджав на навчання за кордон. 1875—76 за дорученням Громади видав у Празі (нині столиця Чехії) «Кобзар» Т.*Шевченка*. Протягом 1876—79 працював на Чернігівщині: спочатку — статистиком при Черніг. губернській земській управі, згодом — на замовлення Ніжинського повітового земства проводив стат. обстеження повіту. За дорученням Моск. археол. т-ва в червні—листопаді 1880 провів розкопки курганів у Пд. Дагестані. 1880—82 редагував київ. час. *«Труд»*. 1882—89 за дорученням Херсон. губернського земства керував земськими стат. роботами в губернії. Водночас в *Одесі*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), *Херсоні* вів активну укр. громад. та культурно-просвітницьку роботу, за що не раз потрапляв під поліцейський нагляд і, зрештою, був висланий за межі *Херсонської губернії*. 1889—94 мешкав у *Харкові*: готував істор. нарис з нагоди 25-річної діяльності Харків. земства, працював статистиком при міській управі (1892—93). Активізував діяльність *Харківського історико-філологічного товариства* та місц. громади, працював у Харків. громад. б-ці. У червні 1894 повернувся до *Чернігова*, працював у губернському земстві статистиком (до 1899), розробляв екон. баланс *Чернігівської губернії*. Був одним з ініціаторів запровадження заг. початкової освіти в губернії, членом *Чернігівської губернської вченої архівної комісії*, активно працював в укр. громаді. Обирався губернським гласним (1898—1901). Влітку 1899 провів стат. обстеження Новгородської, Ярославської, Костромської та Владимирської губерній Росії. У листопаді 1899 — квітні 1902 виконував обов'язки завідувача статистико-екон. бюро в *Полтаві*, організував подвірний перепис *Полтавської губернії* та оціночний опис її повітів і міст. У зв'язку із сел. заворушеннями навесні 1902 за наказом міністра внутр. справ В.*Плеве* був звільнений із посади із забороною проживати в Україні. У вересні 1902 — вересні 1908 Р. мешкав у *Санкт-Петербурзі*, де очолював стат. відділ страхової компанії «Надежда», працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях *«Вольного экономического общества»*, очолював *«Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг»*, входив до складу ін. укр. орг-цій столиці. Із вересня 1908 мешкав у Києві, викладав статистику в Київ. комерційному ін-ті, редагував ж. «Известия Киевского коммерческого института».

Автор понад 50-ти праць, основні з яких: «Кобзарь Вересай, его музыка и песни, которые исполняются им» (1874), «Русские трактаты в конце 17 и начале 18 веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия» (1876), «Нежинский уезд: Статистико-эконо-



М.О. Русов.



О.О. Русов.



С.Ф. Русова.

мическое описание» (1880), «Торбанисты Грегор, Кастан и Франц Виторды» (1892), «Описание Черниговской губернии» (т. 1—2, 1898—99), «Статистика украинского населения Европейской России» (1916) та ін.

Помер від нападу астми в Саратові (нині місто в РФ), куди під час *Першої світової війни* був евакуйований Київ. комерційний ін-т. Похований у Києві на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Науменко В.* Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. «Украинская жизнь», 1916, № 3; *Шевченко В.* З історії статистико-етнографічних досліджень О. Русова на Ніжинщині. В кн.: Література та культура Полісся, вип. 4. Ніжин, 1994; *Рахно О.* О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини. «Сіверянський літопис», 2000, № 6; *Його ж.* Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Х., 2003.

Т.С. Осташко.

РУ́СОВА Софія Федорівна (у дівоцтві — Ліндфорс; 18.02.1856—05.02.1940) — громад. і культурно-освітня діячка, педагог, засновниця укр. жін. руху в Сх. Україні. Дружина О.*Русова*, мати М.*Русова* і Ю.Русова. Н. в с. Олешня (нині село Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) у шведсько-франц. родині. Закінчила г-зію в *Києві* (1871) і невдовзі відкрила разом із сестрою перший у місті та другий у Росії дитячий садок, працювала в різних освіт. закладах, брала активну участь у діяльності укр. громади в *Санкт-Петербурзі* (1874—76). Підтримувала зв'язки з народовольцями, багато разів зазнавала обшуків і арештів. Автор кількох науково-популярних брошур, підручників, праць із літератури, педагогіки, історії, географії.

Активна учасниця укр. нац. руху, популяризаторка ідеї націоналізації шкільної та позашкільної освіти в Україні, яку вона послідовно відстоювала у своїх працях, на багатьох освіт. та ін. з'їздах у Росії. Р. — одна із засновників і співробітників (редактор) укр. пед. час. *«Світло»* (1910—14). Як представниця укр. журналістики виступала на Всесвітньому конгресі преси в Брюсселі (Швейцарія; 1910).

На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* обрана до *Української Центральної Ради.* Була одним з організаторів та керівником (1917—18) *Всеукраїнської учительської спілки*, одним із фундаторів та директором департаменту дошкільної і позашкільної освіти ген. секретарства (мін-ва) освіти (6 серпня 1917 — березень 1919). Викладала у новствореній (7 вересня 1917) Укр. науково-пед. академії. Була організатором т-в *«Просвіти»*, курсів українознавства, підготовки підручників для укр. шкіл. Брала участь у діяльності Всеукр. шкільної ради, яка очолювала українізацію освіти та розробляла програми єдиної школи.

1920 працювала викладачем педагогіки Кам'янець-Подільського ун-ту.

Після еміграції 1922 за кордон активно продовжувала в Польщі, із 1923 — у Празі (Чехословаччина) громад. і пед. діяльність. Є авторкою багатьох пед. творів, виданих на еміграції: «Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), «Теорія і практика дошкільного виховання» (1924), «Дидактика» (1930) та ін.

П. у м. Прага, похована на місц. кладовищі.

Тв.: Мої спомини. Львів, 1937.

Літ.: *Дорошенко Н.* Софія Русова як педагог. В кн.: Шлях виховання і навчання. Львів, 1936; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко, В.І. Кізченко.

РУСОФІ́ЛЬСТВО — див. *Москвофільство.*

«РУ́ССКАЯ БЕСЕ́ДА» — рос. журнал слов'янофільського напряму, який видавався в *Москві* 1856—60. 1856—58 виходив 4 рази, а з 1859 — 6 разів на рік. Редактор-засновник і видавець — О.Кошелев. Із серпня 1858 редактор «Р.б.» — І.*Аксаков*. Співредактори — Т.Філіппов (до поч. 1857), пізніше — П.Бартенєв, М.*Максимович.* Друкувалися статті й матеріали з питань внутр. та зовн. політики Рос. імперії, а також розвідки на істор. та соціально-екон. теми, рецензії, бібліографія, хроніка та ін., у т. ч. і з давньорус. та укр. історії. Політ. платформа «Р.б.» грунтувалася на поміркованих ліберально-демократ. вимогах, що поєднувалися з низкою слов'янофільських положень: скликання дорадчого земського собору, введення свободи друку, громад. суду та самоуправління, відміна смертної кари, звільнення селян із землею від кріпосної залежності за викуп при збереженні общини та привілеїв *дворянства*, об'єднання слов'ян. народів під скіпетром Рос. імперії та ін. Як додаток до «Р.б.» видавався час. «Сельское благоустройство», в якому обговорювалися проблеми аграрної реформи в Рос. імперії. На сторінках «Р.б.» відбувалися дискусії між *західниками* та *слов'янофілами* про роль і долю общини в історії Росії, призначення *самодержавства* та потреби рус. народності, традицію *православ'я* та ін. З часописом співробітничали плеяда відомих рос. та укр. публіцистів і вчених, у т. ч. І.*Бєляєв*, М.*Іванишев*, П.*Куліш*, Марко *Вовчок*, І.Нікітін, О.Островський, М.*Погодін*, Ю.*Самарін*, О.Хомяков, Т.*Шевченко* та ін. Зокрема, П.Куліш опублікував на сторінках «Р.б.» розвідку «Рассказ современника-поляка о походах против гайдамак» (1856, № 4), М.Іванишев — статті «О древних сельских общинах в юго-западной России» (1857, № 3) та «О копных судах» (1858, № 3), М.Максимович — праці «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и заселении её новопришлым народом» (1857, № 8), «Воспоминание о Б.Хмельницком» (1857, № 5) та низку ін.

Покажчик: Полный азбучный указатель к «Русской беседе», 1856—1860 и к Московским сборникам 1846, 1847 и 1852. «Русский архив», 1863 (приложение).

Літ.: *Колюпанов Н.П.* Биография А.И. Кошелева, т. 1—2. М., 1889; *Дмитриев С.С.* Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858—1859 гг.). В кн.: Записки отдела рукописей Государственной публичной библиотеки имени В.И. Ленина, вып. 10. М., 1941; Русское общество 40—50-х годов XIX в., ч. 1: Записки А.И. Кошелева. М., 1991; *Пирожкова Т.Ф.* Славянофильская журналистика. М., 1997.

О.В. Ясь.

«РУ́ССКАЯ ИСТОРИ́ЧЕСКАЯ БИБЛИОТЕ́КА» — серійне багатотомне видання літописних, юрид., літ., стат. пам'яток та документальних матеріалів з історії Церкви, освіти та к-ри, соціально-політ., екон. та міжнар. відносин 14—17 ст., яке видавалося Археогр. комісією в *Санкт-Петербурзі* (Петрограді, Ленінграді), Юр'єві (нині м. Тарту, Естонія; окремі томи) протягом 1872—1927. Видано 39 томів. Деякі томи перевидані. «Р.и.б.» складається з кількох осн. джерельних комплексів — своєрідних міні-серій, об'єднаних за тематично-видовими ознаками:

1) «Памятники полемической литературы в Западной Руси», які опубліковані в 3-х томах «Р.и.б.» за редакцією П.Гільдебрандта (СПб., 1878, 1882, 1903. Т. 4, 7, 19). До них увійшли полемічні твори Захарії *Копистенського* «Палінодія, або книга оборони...» (див. *«Палінодія»*; т. 4), Христофора Філалета *«Апокрисис»* (т. 4), Мелетія *Смотрицького* «Анти графе» (т. 19) та ін. авторів, а також праці римо-католиків, зокрема ректора віленської єзуїтської академії *Петра Скарги* «Про єдність Церкви Божої під одним пастором...» (т. 7) та «Берестейський собор та його оборона 1596 р.» (т. 7, 19), віленського архімандрита Лева Кревзи «Оборона унії» (т. 4), богослова єзуїтської колегії в Ярославі (нині місто в Польщі) Бенедикта Гербеста «Висновки віри Римської церкви» (т. 7), володимирського та берестейського єпископа Іпатія *Потія* «Антирисис, або апологія супроти Христофора Філалета» (т. 19) та ін., «Ектезис» — хроніка Берестейського собору (т. 19);

2) частина «Литовской метрики», видана в 4-х томах «Р.и.б.» (СПб., 1903, 1910. Т. 20, 27; Юрьев, 1914. Т. 30; Пг., 1915. Т. 33). «Литовская метрика» була видана за редакцією П.Гільдебрандта та участю С.Бершадського (т. 20), за редакцією І.*Лаппо* (т. 27, 30) та С.-Л.*Пташицького* (т. 33). Книги судних справ до Бельського привілею та 2-го Литов. статуту (1566) вміщені в 20-му т., а книги записів — у 27-му т. До 30-го т. увійшли книги публічних справ за 1538—69, а до 33-го т. — «Ухвала на великому сеймі Віленському року 1528» з двома додатками: «Реєстр попису війська Великого князівства Литовського року 1565» та «Попис війська Великого князівства Литовського літа 1567». За видовими ознаками та формою записів «Литовская метрика» включає документи із соціально-екон. та політ. історії Литви, України та Білорусі 15—16 ст., ухвали *великого князя* Литви та сеймів *Великого князівства Литовського*, реєстри, пописи (переписи) війська, привілеї землевласникам, містам, митникам, *інвентарі* окремих міст, суд. рішення, перелік повинностей тощо. На відміну від попередніх видань *Литовської метрики* переважна більшість заголовків документів, уміщених у томах «Р.и.б.», відповідала оригіналам, а не складалася редактором;

3) «Донские дела» видруковані в 5-ти томах «Р.и.б.» за редакцією В.Дружиніна (СПб., 1898, 1906, 1909, 1913. Т. 18 (1594—1640), т. 24 (1640—46), т. 26 (1646—48), т. 29 (1648—54); Пг., 1917. Т. 34; із 1655). Вони містять чимало інформації, яка висвітлює зв'язки донського козацтва із запорожцями. В «Донских делах» опубліковані царські грамоти, донесення воєвод, «расспросные речи», діловодство, пов'язане з поїздками козаків до *Москви* тощо.

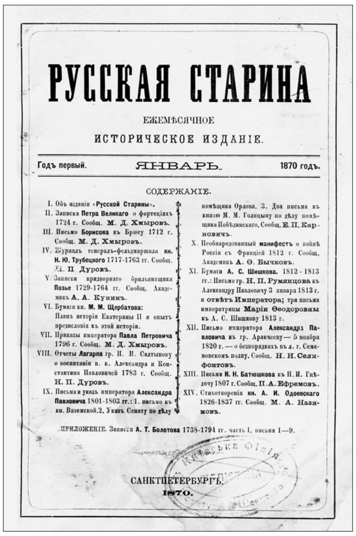
Окрім того, в «Р.и.б.» вміщені: 4) документи і матеріали із зовн. та внутр. політики Росії, у т. ч. «Записные книги Московского стола» (т. 9, 10, 11); 5) «Дела Тайного приказа» (т. 21, 22, 23, 38) та «Приходно-расходные книги Московских приказов» (т. 28); 6) документи із церк. та монастирських архівів (т. 5, 12, 14, 25, 37); 7) писцеві книги, уривки з літописів, оповіді та сказання про смутний період російської історії, твори Авакума, кн. А.*Курбського* (т. 13, 31, 39); 8) документи із закордонних архівів, зокрема з Копенгагенського держ. архіву (т. 16). Підготовку «Р.и.б.» здійснили відомі історики та археографи: О.*Барсуков*, С.Белокуров, С.Бершадський, П.Бичков, С.*Веселовський*, П.Гільдебрандт, Б.*Греков*, В.Дружинін, М.*Костомаров*, М.*Коялович*, І.Лаппо, О.*Лаппо-Данилевський*, Л.Майков, О.Павлов, С.*Платонов*, С.Пташицький, Ф.*Успенський*, Ю.Щербачов та ряд ін. Значна частина документів і матеріалів, опублікованих у «Р.и.б.», вперше введена до наук. обігу. Документи надруковані мовою оригіналів зі збереженням мовних особливостей та правопису. Більшість томів «Р.и.б.» мають впорядкований наук. апарат (вступні розвідки, покажчики, коментарі), який постійно вдосконалювався у процесі видання. Частину документів подано зі скороченням.

Бібліогр.: Каталог изданий Археографической комиссии, вышедших в свет с 1836 по 1895 год. СПб., 1893; Библиографический указатель изданий Археографической комиссии: 1836—1936 (к 150-летию Археографической комиссии). Л.,1985.

Літ.: Летопись занятий Археографической комиссии, вып. 5—7, 9, 11—12, 19—21. СПб., 1871—1909; *Гильдебрандт П.А.* Гедеон Балабан и его три книги. СПб., 1900; *Софинов Л.Г.* Из истории русской дореволюционной археографии: Краткий очерк. М., 1957; *Корнева И.И. и др.* История археографии в дореволюционной России. М., 1969; *Улащик Н.Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973; *Ковальский Н.П.* Источниковедение и археография истории Украины XVI — первой половины XVII вв., ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск, 1978; Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов, вып. 1—2. М., 1989.

О.В. Ясь.

«РУ́ССКАЯ СТАРИНА́» — загальнорос. щомісячний істор. журнал, який видавався в *Санкт-Петербурзі* впродовж 1870—1918. Засновником, видавцем і редактором був М.Семевський (до 1892) разом із В.Семевським, відомим рос. істориком суспільно-політ. рухів. 1892—96 його редагував М.Шильдер, 1896—1904 — М.Дубровін, із 1907 — П.Воронов. Вийшло 175 томів. Наклад журналу поширювався як підписне видання й досягав 6 тис. прим. Активними співробітниками журналу були професори В.*Більбасов*, М.*Костомаров*, І.*Забєлін* та ін. «Р.с.» була першим журналом, який почав друкувати документальні матеріали з історії визвол. масових рухів у Росії, зокрема з історії декабристів



РУССКАЯ СТАРИНА

ЕЖЕМѢСЯЧНОЕ

ИСТОРИЧЕСКОЕ ИЗДАНІЕ.

Годъ первый. ЯНВАРЬ. 1870 годъ.

СОДЕРЖАНІЕ.

I. Объ изданіи «Русской Старины».
II. Записка Петра Великаго о фортеціяхъ 1724 г. Сообщ. М. Д. Хмыровъ.
III. Письмо Борисова къ Брюсу 1712 г. Сообщ. М. Д. Хмыровъ.
IV. Журналъ генералъ-фельдмаршала кн. Н. Ю. Трубецкого 1717-1763 гг. Сообщ. Н. П. Дуровъ.
V. Записки придворнаго брильянтщика Позье 1729-1764 гг. Сообщ. Академикъ А. А. Куникъ.
VI. Бумаги кн. М. М. Щербатова: Планъ исторіи Екатерины II и опытъ предисловія къ этой исторіи.
VII. Приказы императора Павла Петровича 1796 г. Сообщ. М. Д. Хмыровъ.
VIII. Отчеты Лагарпа гр. Н. И. Салтыкову о воспитаніи в. к. Александра и Константина Павловичей 1783 г. Сообщ. Н. П. Дуровъ.
IX. Письма и указъ императора Александра Павловича 1801-1803 гг.: 1. письмо къ кн. Вяземской. 2. Указъ Сенату по дѣлу помѣщика Орлова. 3. Два письма къ князю М. М. Голицыну по дѣлу помѣщика Побѣдинскаго. Сообщ. Е. П. Карновичъ.
X. Необнародованный манифестъ о войнѣ Россіи съ Франціей 1812 г. Сообщ. Академикъ А. Ѳ. Бычковъ.
XI. Бумаги А. С. Шишкова. 1812-1813 гг.: Письмо гр. Н. П. Румянцова къ Александру Павловичу 3 января 1813 г. и отвѣтъ Императора; три письма императрицы Маріи Ѳеодоровны къ А. С. Шишкову 1813 г.
XII. Письмо императора Александра Павловича къ гр. Аракчееву — 5 ноября 1820 г. — о безпорядкахъ въ л. г. Семеновскомъ полку. Сообщ. Н. Н. Селифонтовъ.
XIII. Письма К. Н. Батюшкова къ Н. И. Гнѣдичу 1807 г. Сообщ. П. А. Ефремовъ.
XIV. Стихотворенія кн. А. И. Одоевскаго 1826-1837 гг. Сообщ. М. А. Назимовъ.

ПРИЛОЖЕНІЕ. Записки А. Т. Болотова 1738-1794 гг. часть I, письма 1—9.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
1870.

«Русская старина». 1870. Январь. Титульна сторінка.

(див. *Декабристів рух*), які раніше не пропускалися цензурою. Публікувалися офіц. документи, автобіографії, записки, спогади та листи політ. і громад. діячів, діячів к-ри. Уперше друкувалися художні твори 18 — 1-ї пол. 19 ст. Друкувалися там матеріали з історії України 18—19 ст., серед яких — записки, спогади, листи, в котрих оповідалося про події укр. середовища. Матеріали про М.*Гоголя* представлені його листами до С.*Уварова*, кн. П.Давидова, неопублікованою статтею самого М.Гоголя (1834). Публікувалися спогади Н.*Білозерської* про М.Костомарова. Д.Мордовцев (*Мордовець*) видрукував працю «Н.И. Костомаров в последние десять лет его жизни», В.Демич вмістив повідомлення до біографії Т.*Шевченка* (1847 року) та ін.

Перевидання: Русская старина: Ежемесячное историческое издание: т. 1—175. Репринтное издание 1870—1918 гг. СПб., 2008 (екслюзивне видання, наклад: 100 прим.).

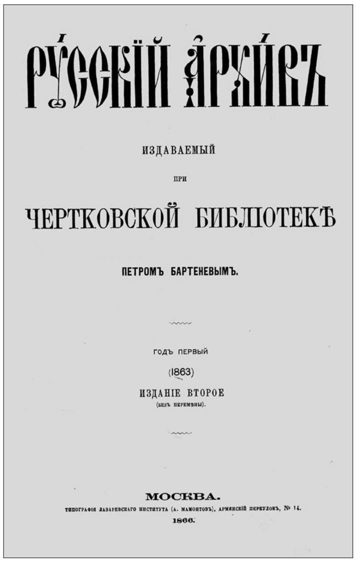
Літ.: Систематическая роспись содержания «Русской старины»: за 1870—1884. СПб., 1885; за 1885—1887. СПб., 1888; за 1888—1890. СПб., 1891; Систематический указатель статей «Русской старины»: за 1891—1896. СПб., 1897; за 1897—1902. СПб., 1903; Електронна версія журналу удоступнена в цифровій б-ці «Онлайн библиотека “Царское Село”»: http:// book-old.ru/BookLibrary/00520-Russkaya-starina.html.

В.С. Шандра.

«РУ́ССКИЙ АРХИ́В» — загальнорос. історико-літ. журнал, який виходив щомісяця в *Москві* впродовж 1863—1917, 1880—84 — два рази на місяць. Сучасники сходяться на тому, що він був першим істор. журналом у Росії й відіграв важливу роль у становленні *археографії* як науки, формуючи принципи відбору документів для публікації. Друкувався як підписне видання. Засновником і видавцем був П.Бартєнєв, а після його смерті — спадкоємці (1912—17). Наклад видання досягав 1—1,3 тис. прим. У програмі вказувалося, що публікуватися будуть матеріали з історії Росії за останні два століття. Поширеними були такі форми публікації, як: 1) записки, спогади, щоденники; 2) листи і документи чиновників, громад. діячів, публікації творів худож. літератури та дослідження до історії літ. життя.

На поч. 1870 було заборонено цитування текстів «Р.а.», навіть якщо матеріал отримав цензурний дозвіл, а в разі порушення передбачалися адм. покарання. Крім редактора П.Бартєнєва, авторами статей, записок, коментарів були історики М.*Барсуков*, О.*Васильчиков*, Д.*Іловайський*, М.Лонгінов, Л.Майков, С.Соболевський, М.*Юзефович* та ін. Часто самі редактори журналу записували з вуст авторів їхні спогади, редагували й публікували, візуючи їх як автографи.

Із записок і спогадів чільне місце зайняли такі: про часи *Петра I* (графа Басевича, датського посла Юста Юля, стольника Толстого, Вебера), *Катерини II* (записки Г.Вінського і графа Рібоп’єра), *Олександра I* (графині Едлінг, графа Рошетуара), *Миколи I* (записки Л.Львова, Г.Щербачова, М.Толстого, М.Решетова, Н.Блудової, А.Фадєєва, М.Берга, польс. єпископа Буткевича та ін.), документи про *Війну 1812*, листи декабристів, твори В.*Жуковського*, М.Лермонтова, М.*Гоголя*.



РУССКІЙ АРХИВЪ

ИЗДАВАЕМЫЙ

ПРИ

ЧЕРТКОВСКОЙ БИБЛИОТЕКѢ

ПЕТРОМЪ БАРТЕНЕВЫМЪ.

ГОДЪ ПЕРВЫЙ

(1863)

ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ

(БЕЗЪ ПЕРЕМѢНЫ).

МОСКВА.

ТИПОГРАФІЯ ЛАЗАРЕВСКАГО ИНСТИТУТА (А. МАМОНТОВЪ), АРМЯНСКІЙ ПЕРЕУЛОКЪ, № 14.

1866.

«Русскій архивъ». 1863. Друге видання. Москва, 1866. Титульна сторінка.

Частину матеріалів редактор опублікував у окремих збірниках: «Осьмнадцатый век» (кн. 1—4, М., 1868—69), «Девятнадцатый век» (кн. 1—2, М., 1872), «Архив князя Воронцова» (т. 1—40, М., 1870—95) та ін.

У журналі публікувалися твори М.*Костомарова*, дискусія з ним Д.*Іловайського*, листування І.Аксакова з М.Костомаровим, М.*Максимовичем*, М.Гоголем та ін. Історик О.*Лазаревський* опублікував кілька праць, зокрема «Нариси із побуту Малоросії XVIII ст.», «Павло Полуботок», «Нариси Малоросійських родів», «Листи В.Г. Барського до рідних» та ін. До біографії Т.*Шевченка* опубліковано спогади М.Лазаревського, листи княжни В.*Рєпніної*, П.Юдіна. Публікувалися матеріали з історії декабристів — «Записки невідомого» І.І.*Горбачевського*, листи С.*Муравйова-Апостола* до батька та ін.

Електронна версія журналу у цифровій б-ці «Онлайн библиотека “Царское Село”»: http://book-old.ru/BookLibrary/00530-Russkiy-arhiv.html.

Бібліографічні покажчики журналу: [*Масанов Ф.И.*] «Русский архив», издаваемый П. Бартеневым, 1863—1908: Содержание его книжек и предметная роспись с азбучным указателем. М., 1908; Сводный указатель к «Русскому архиву» П.И. Бартенева. М., 2001.

В.С. Шандра.

«РУ́ССКИЙ БИОГРАФИ́ЧЕСКИЙ СЛОВА́РЬ» — рос. історико-біографічний довідник, виданий Імператорським Рос. істор. т-вом (див. *«Русское историческое общество»*) протягом 1896—1918 в *Москві* та *Санкт-Петербурзі* (із 1914 — Петроград). Вийшло 25 т. (бл. 16 тис. сторінок). Видання не завершене. Томи публікувалися без порядкової нумерації, позаяк виходили не в абетковій

послідовності, а відповідно до ступеня готовності. Кілька томів залишилися в рукописному та коректурному вигляді. За офіц. версією, ідею створення «Р.б.с.» висловив рос. імп. *Олександр II* ще в 1876 на засіданні Рос. істор. т-ва. Провідним ініціатором й організатором цього н.-д. проекту був голова Рос. істор. т-ва О.Половцов, коштом якого видано більшість томів «Р.б.с.» Від 1910 «Р.б.с.» друкувався за рахунок рос. імператорського двору, який щорічно асигнував на ці потреби 15 тис. *рублів*. Держ. казначейство *Тимчасового уряду* планувало включити видатки на підготовку та видання «Р.б.с.» на 1918, проте ці плани так і не були реалізовані. Первісно «Р.б.с.» планувався як довідник невеликого обсягу — до 6-ти томів. Однак унаслідок відсутності чітких критеріїв добору й представлення персоналій видання суттєво розрослося й не було реалізоване у повному обсязі. За початковою концепцією, «Р.б.с.» проектувався як історико-біографічний довідник універсального охоплення щодо всіх персоналій рос. історії, які будь-коли згадувалися в істор. пам'ятках, у т. ч. іноземців. Водночас передбачалися безстороння, об'єктивістська репрезентація фактографічних матеріалів та виключна увага до першоджерел, архівів і пристатейної бібліографії. Попередньо Рос. істор. т-во видало «Азбучный указатель имен русских деятелей для Русского биографического словаря» (СПб., 1877—88. Ч. 1—2), в якому подано перелік понад 50 тис. імен із датами життя та стислою дефініцією щодо характеру діяльності тощо. За ухвалою Рос. істор. т-ва до «Р.б.с.» включалися біографічні гасла про діячів, які померли не пізніше 1892. Однак 1910 хронологічні межі персоналій «Р.б.с.» були розширені й на ін. осіб, які померли після 1892. Та на практиці, крім окремих виключень, діяли попередні критерії добору. Іноді включалися статті про осіб, які померли не пізніше 1893. До створення «Р.б.с.» були залучені найкращі рос. науковці, як історики, так і археологи, літературознавці, етнографи, мистецтвознавці, музикознавці, бібліографи, представники природничих та фізико-мат. наук та ін. Співробітниками «Р.б.с.» стали відомі вчені та громадсько-культ. діячі: К.Бестужев-Рюмін, В.Бобинін, Б.Городецький, В.*Іконников*, А.*Коні*, М.*Лихачов*, Л.Майков, Б.Меншуткін, Б.Модзалевський, М.*Павлов-Сільванський*, О.*Пипін*, В.Саїтов, С.Середонін, М.Собко, М.*Сумцов*, Ю.Шокальський та ін. Утім уже публікація перших томів «Р.б.с.» виявила чимало фактичних помилок, недоліків і навіть курйозних перекручень, які широко й регулярно висвітлювалися на сторінках рос. преси. Нині найважливішими недоліками «Р.б.с.» уважаються компілятивність укладання багатьох гасел, фактологічна перевантаженість одних статей та надмірна лаконічність інших, неповнота деяких бібліографічних списків, розлогі генеалогічні екскурси в деяких статтях, за якими губиться власне біографія діяча, відсутність адекватних пропорцій щодо обсягу представлення персоналій тощо. Напр., біографіям рос. імператорів *Олександра I* та Олександра II відведено понад 80 % 1-го т. «Р.б.с.» (СПб., 1896). Та, незважаючи на ці недоліки й прогалини, «Р.б.с.» на поч. 20 ст. здобув репутацію найповнішого і найкращого рос. історико-біографічного довідника, яку зберігає й до сьогодні.

Укр. проблематика репрезентована на сторінках «Р.б.с.» нерівномірно, що зумовлено інтелектуальними уявленнями кінця 19 — поч. 20 ст. про хронологічну й територіально-регіональну конфігурацію рос. історії. Передусім до «Р.б.с.» потрапили біографії осіб, які працювали на теренах рос. культ. поля 18—19 ст. Крім того, до «Р.б.с.» внесено багатьох істор. діячів давньорус. доби. Натомість укр. постаті часів пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби представлені вибірково. Проте в «Р.б.с.» вміщені біографії плеяди відомих укр. діячів або осіб, пов'язаних з українством, зокрема: П.Артемовського-Гулака (див. П.*Гулак-Артемовський*), Д.*Бантиш-Каменського*, О.*Бодянського*, В.*Боровиковського*, Д.*Бортнянського*, З.*Доленґи-Ходаковського*, М.*Закревського*, В.В.*Капніста*, В.П.Капніста, В.*Каразіна*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, Я.*Козельського*, М.*Костомарова*, І.*Котляревського*, В.*Ломиковського*, кн. В.-К.*Острозького*, Памва *Беринди*, В.*Політики*, Г.*Політики*, Л.Полуботка, П.*Полуботка*, О.*Поля*, О.*Потебні*, А.*Рачинського*, В.*Рубана*, С.*Руданського*, Г.*Сковороди*, В., Є., І. та Р. Тимківських, Б.*Хмельницького*, Т.*Хмельницького*, Ю.*Хмельницького*, О.*Шафонського*, Т.*Шевченка*, Феофана *Прокоповича* та ін.

З «Р.б.с.» співробітничали ряд істориків з України, у т. ч. В.Іконников, О.*Маркевич*, В.*Модзалевський*, М.Сумцов та ін.

Протягом 1992—2000 здійснено репринтне перевидання «Р.б.с.», у т. ч. видано додатково п'ять томів, до яких залишилися підготовчі матеріали різного ступеня готовності.

Електронна версія «Р.б.с.»: http://www.rulex.ru.

Окрім того, під назвою «Русский биографический словарь» у 1998—2001 видано історико-біографічний довідник (у 20-ти томах), скомпільований з «Энциклопедического словаря» та «Нового энциклопедического словаря» видавничої фірми Ф.Брокгауза та І.Ефрона (15 тис. біографічних гасел).

Літ.: Императорское русское историческое общество, 1866—1916. Пг., 1916; *Кауфман И.М.* Русские биографические и биобиблиографические словари. М., 1955; Справочники по истории дореволюционной России: Библиографический указатель. М., 1978; *Шапов Я.Н.* Справочный инструментарий историка России. М., 2007.

О.В. Ясь.

«РУ́ССКИЙ ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ СБО́РНИК» — неперіодичне видання Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті. Видавався впродовж 1837—44 в *Москві*. Редактор — М.*Погодін*. Вийшло 7 томів, кожний з яких складався з 4-х книг. Друкувалися пам'ятки давньорус. історії, розвідки, матеріали та джерела з рос. минувшини, хроніка діяльності й виступи на засіданнях Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті. На сторінках «Р.и.с.» публікувалися статті та матеріали О.*Бодянського*, З.*Доленґи-Ходаковського*-

го, К.*Калайдовича*, М.*Мурзакевича*, В.*Пассека*, П.-Й.*Шафарика*, С.Шевирьова та ін. Матеріали з укр. історії вміщувалися в «Р.и.с.» епізодично. Приміром, у «Р.и.с.» були видрукувані статті В.Пассека «Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов» (1839. Т. 3, кн. 2), М.Погодіна «Львовская русская летопись» (1839. Т. 3, кн. 3) та ін.

Літ.: *Белокуров С.А.* Указатель ко всем периодическим изданиям Общества истории и древностей российских при Московском университете по 1915 г. М., 1916.

О.В. Ясь.

«РУ́ССКИЙ ПРОВИДА́НС» — одне з найбільших іноз. *акціонерних товариств*, що діяло у вітчизн. чорній металургії наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Створене 1899 на бельг. кошти; правління перебувало у Брюсселі (Бельгія), відповідальна агенція — у *Санкт-Петербурзі.* В Україні «Р.П.» належали заснований 1897 чавуноливарно-залізоробний з-д «Провіданс» поблизу ст. Сартана (нині с-ще міськ. типу, підпорядковане Іллічівській райраді м. *Маріуполь*), кам'яновугільна копальня в *Макіївці*, а також залізні рудники в м-ку *Кривий Ріг.* У період з 1900 по 1914 осн. капітал «Р.П.» зріс із 15 до 25 млн *рублів*, причому левова частка його була спрямована на розвиток саме власного металургійного вир-ва. З-д «Провіданс» силами 3,5—4 тис. робітників (1908—12) постачав споживачеві ливарний і передільний чавун, листове й сортове залізо, рейки, балки, швелери. За *Тимчасового уряду* діяльність т-ва значно скоротилася, а після *націоналізації більшовиками* (грудень 1917) воно припинило існування. З-д «Провіданс» 1919 став власністю д-ви, у лютому 1920 увійшов до складу Маріупольського об'єднання рад. підпр-в, 1924 отримав ім'я В.*Леніна* (з-д ім. Ілліча), із 1948 — Жданівський металургійний з-д ім. Ілліча. Випускав конструкційні та броньові марки криці, труби для бурових колон і цистерн. 1958 на базі машинобудівних цехів Жданівського металургійного з-ду було створено окремий машинобудівний з-д. Зараз має назву Маріупольського металургійного з-ду, виготовляє чавун, сталь, листовий прокат тощо. Копальні та рудники «Р.П.» стали основою сучасних держ. об'єднань «Кривбасруда» та «Макіїввугілля».

Літ.: Акционерно-паевые предприятия России. М., 1913; Железная промышленность южной России в 1913 г. Х., 1914; Фабрично-заводская промышленность Российской империи. Пг., 1914; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні: 1917—1921: Збірник документів. К., 1957; *Лавров Ю.П.* Металурги України в авангарді революційної боротьби 1895—1904 років. К., 1970.

О.М. Машкін.

«РУ́ССКИЙ ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ВЕ́СТНИК» — наук. мовознавчий та літературознавчий журнал, який видавався у *Варшаві* (1879—1914, т. 1—72), *Москві* (1915—16, т. 73—76), Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; 1917, т. 77), Казані (нині столиця Татарстану, РФ; 1918, т. 78). Щорічно виходило 4 номери в 2-х томах. Навколо журналу об'єднувалися професори Варшавського ун-ту. Першим редактором і видавцем був професор ун-ту М.Колосов, із 1880 — А.Смірнов, а з 1905 до 1918 — екстраординарний проф. Є.Карський. Складався з таких розділів — матеріали, дослідження і замітки; критика, бібліографія; наук. хроніка; пед. відділ. Друкувалися статті із загального та порівняльного мовознавства, слов'ян. мов, *палеографії*, літератури — давньоруської, давньоукраїнської, російської та ін. слов'янських. Висвітлювалися питання викладання мов та літератури, педагогіки, рецензувалися підручники з рос. мови і словесності. Серед авторів — відомі рос. вчені О.*Соболевський*, О.Архангельський, О.*Шахматов*, Є.Карський, А.Будилович, С.Браїловський, В.Істомін, О.*Яцимирський*, Я.*Бодуен де Куртене.* Публікувалися дослідження укр. учених — І.*Срезневського*, М.*Грунського*, Л.*Булаховського*, О.Грузинського, С.*Маслова*, І.*Огієнка*, М.*Сумцова*, О.*Потебні*, М.*Гудзія*, В.*Перетца*, В.*Андріанової-Перетц* та ін., присвячені пам'яткам укр. віршованої та проповідницької літератури, укр. мові, фольклору, стародрукам.

Літ.: Русский филологический вестник: Учебно-педагогический журнал, издаваемый под редакцией Е.Ф. Карского: Указатели 1879—1913. Варшава, 1913.

О.М. Дзюба.

«РУ́ССКОЕ ИСТОРИ́ЧЕСКОЕ О́БЩЕСТВО», «Императорское Русское историческое общество» — науково-істор. т-во, яке об'єднувало відомих рос. істориків протягом 1866—1918. Гурток засновників «Р.и.о.» виник у серед. 1860-х рр. як об'єднання дослідників, що переймалися збиранням, упорядкуванням та виданням документів і матеріалів із рос. історії, переважно допетровської доби. Створене в травні 1866 в *Санкт-Петербурзі.* Статут «Р.и.о.» 1866 був розглянутий *Комітетом міністрів Російської імперії* та затверджений імп. *Олександром II.* «Р.и.о.» перебувало під опікою МЗС Рос. імперії. Головами т-ва були кн. П.Вяземський (1866—78); О.Половцов (1878—1909); вел. кн. Микола Михайлович (1909—17). Від 1867 перебувало під протекцією вел. кн. Олександра Олександровича, від 1873 — імператорське т-во. Н.-д. проекти «Р.и.о.» переважно пов'язані з архів., бібліографічною та джерельною евристикою, передусім дипломатичних джерел, серійними публікаціями документів і матеріалів, біобібліографічних довідників тощо. Архівні розшуки проводилися не тільки в Рос. імперії, а і в закордонних архівах у Берліні (Німеччина), *Відні*, Дрездені (Німеччина), Копенгагені (Данія), Лондоні (Велика Британія), Парижі (Франція), Стокгольмі (Швеція) та ін. Протягом 1887—1918 було видано 148 томів «Сборников Русского исторического общества», у т. ч. 47 томів дипломатичного листування, 25 томів *«Русского биографического словаря».* 1910 був затверджений новий статут т-ва, зокрема скасовано членські внески. На поч. 20 ст. «Р.и.о.» брало активну участь у реформуванні архів. справи в Рос. імперії. 1911 при т-ві створена спец. комісія для збереження місц. архів. матеріалів (голова — А.Куломзін), яка

мала об'єднувати та координувати діяльність *губернських учених архівних комісій* та з'ясовувати їхні потреби. За ініціативою «Р.и.о.» 1914 був скликаний спец. з'їзд губернських учених архів. комісій, який ухвалив рішення про створення комісій, а також про фінансову та методично-консультативну підтримку цих інституцій у тих губерніях, де вони ще не були засновані. Кожній комісії призначалася субсидія в 3 тис. *рублів*. Наприкінці 1916 «Р.и.о.» налічувало бл. 300 членів. З-поміж них були відомі рос. вчені К.Бестужев-Рюмін, О.Бичков, Я.Грот, М.Дубровін, І.*Забєлін*, В.*Ключевський*, П.Пекарський, О.*Пипін*, С.*Платонов*, С.*Соловйов*, М.Чечулін та ін. З укр. істориків членами «Р.и.о.» були В.*Іконников*, М.*Костомаров* та ін.

Відновлене 20 червня 2012 як професійна асоціація істориків з численними завданнями, зокрема з метою протистояти фальсифікаціям історії Росії. Головою «Русского исторического общества» обраний спікер Держ. Думи РФ С.Наришкін.

Літ.: Устав Русского исторического общества. СПб., 1866; Императорское Русское историческое общество в 1878 г. «Журнал Министерства народного просвещения», 1879, № 5; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1, кн. 1—2. К., 1892; Устав Императорского Русского исторического общества, утвержденный 8 апреля 1910 г. СПб., 1910; Императорское Русское историческое общество. В кн.: Известия Императорской археологической комиссии, вып. 50. СПб., 1913; Годичное общее собрание Императорского Русского исторического общества. «Правительственный вестник» (СПб.), 1914, № 6; Императорское Русское историческое общество, 1866—1916. Пг., 1916; Состав Императорского Русского исторического общества на 1916 год. СПб., 1916; *Софинов П.Г.* Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. В кн.: Археографический ежегодник за 1974. М., 1975; *Камардина О.В.* Императорское Русское историческое общество: Очерк истории и научной деятельности, 1866—1916 гг.: Дис. ... канд. истор. наук. Саратов, 1999.

О.В. Ясь.

«РУ́ССКОЕ СЛО́ВО» — галицький часопис москвофільського спрямування. Видавався 1890—1914 у *Львові*. Виходив щотижня. Редактор — І.Пелех. На поч. 20 ст. — орган Рус. нар. партії. Після її розколу 1909 на «старокурсників» і «новокурсників» представляв ідейно-політичні позиції перших. На відміну від «новокурсників» «Р.с.» зберігало лояльність до офіц. Відня та виступало супроти повного об'єднання з Рос. імперією, хоча й орієнтувалося на рос. проурядові кола. Друкувалися статті на політ., екон., культурно-освітні теми, біжуча хроніка подій галицького та міжнар. життя, бібліографічні матеріали та огляди, інформація, а також белетристичні твори рос. письменників та ін. Широко висвітлювалося суспільно-політ. життя в Рос. імперії, пропагувалися погляди прибічників *панславізму* та ін.

Літ.: *Лозинський М.* Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Львів, 1909; *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. Львів, 1926; *Андрусяк М.* Нариси з історії галицького москвофільства: З 10 образками москвофільських діячів. Львів, 1935.

О.В. Ясь.

РУСТИКА́ЛЬНИЙ БАНК, Цісарсько-королівський упривілейований селянський заклад кредитовий — банк, заснований греко-католикм. митрополитом С.*Литвиновичем*, кн. К.Яблоновським, баронами-братами А. і М. Ромашкіними, галицьким політиком Ю.*Лаврівським* та львів. правником Г.Фрідом у *Львові* 1867. Після *селянської реформи в Галичині, на Буковині та Закарпатті 1848* селянство переживало крайню нужду і все більше потрапляло в залежність від місц. лихварів та торговців. Під тиском соціально-екон. реалій тогочасного життя укр. *еліта* Галичини з деяким запізненням усвідомила необхідність створення банк. кредитних установ для селян.

Банк мав право видавати боргові листи і комунальні облігації, кредити на закупівлю збіжжя та госп. ременанту, купувати й продавати нерухомість, проводити парцеляційні операції великих земельних маєтків. Однак не лише прагнення оборонити народ у «часи свободи та нужди», а й інші, часто протилежні, цілком меркантильні інтереси керували засновниками перших кредитних установ. Характерними в діяльності Р.б. були розмежованість між пайовиками та клієнтами і екон. експлуатація населення. Власники повного паю, як правило, були людьми заможними і не претендували на кредит, тоді як більшість позичальників не мали в такому «кооперативі» паю (або, принаймні, повного паю), а значить, сплачували високі відсотки на позику, не отримуючи компенсації у вигляді дивідендів на паї. Виплата великих дивідендів своїм членам за рахунок надмірно високих відсотків на позички, безперечно, була експлуатацією зубожілого населення.

Невміння вести справи, недосвідченість, зловживання керівниками службовим становищем, відсутність фінансової й орг. допомоги з боку д-ви призвели до банкрутства Р.б. Це скомпрометувало деяких представників вищого галицького духовенства, які належали до Святоюрської партії русофілів (див. *Святоюрці*). Водночас розчарування в можливостях громад. закладів на деякий час відвернуло українців від самостійної праці на кооп. ниві й штовхнуло частину селян у лоно польс. кооп. руху. Визначний діяч укр. кооперації в Галичині Ю.*Павликовський* назвав цей етап найбільш жалюгідним у житті нашої кооперації.

Літ.: Byjak F. Rożwoj gospodarczy Galicji (1772—1914). Lwów, 1917; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Бабенко С., Галюк В., Гелей С. та ін.* Історія кооперативного руху. Львів, 1995.

С.Д. Гелей.

РУСТИКА́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ (від лат. rusticus — селянський) — сел. земельні наділи в Австрії та опанованих нею західноукр. землях (у *Східній Галичині* — із 1772, на *Буковині* — із 1774). Перебували у спадковому користуванні селян. Юридично власниками Р.з. вважалися володільці *домінікальних земель* (поміщики, д-ва, Церква), на користь яких селяни відбували *панщину*, виконували різноманітні натуральні й грошові повинності, сплачували д-ві поземельні податки. Незважаючи на

урядову заборону (законодавчі акти 13 листопада 1783, 7 січня 1785, 6 травня 1785, 2 квітня 1787 — для Галичини, 24 лютого 1787 — для Буковини), поміщики під різними приводами перетворювали Р.з. на свою власність. У Галичині, згідно з офіц. статистикою, упродовж 1787—1820-х рр. поміщики захопили 5,6 % Р.з. Урядовим декретом від 25 листопада 1846 за поміщиками закріплено Р.з., відібрані в селян упродовж 1787—1820-х рр. Відповідно до *селянської реформи в Галичині, на Буковині та Закарпатті 1848* сел. земельні наділи було перетворено на особисту власність селян, внаслідок чого поділ на рустикальні та домінікальні землі втратив попереднє значення.

Літ.: *Павликовський Ю.* Земельна справа у Східній Галичині. Львів, 1922; *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; *Стеблій Ф.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; *Rozdolski R.* Stosunki poddańcze w dawnej Galicji, t. 1. Warszawa, 1962; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006.

Ф.І. Стеблій.

РУСЬ — у середньовічних писемних джерелах вживається в кількох значеннях: 1) назви народу (однина — русин); 2) назви території, населеної руссю; 3) назви д-ви русі (див. також *Руська земля*). У синхронних візант. та араб. джерелах назва (переважно у першому значенні) виступає як οἱ Ῥῶς та ar-Rūs (Rūsiyyah в *Ібн Фадлана*).

Походження назви, а також її етимологія не з'ясовані і лишаються предметом тривалої дискусії. Ранні джерела (візант., араб., латинські) розрізняють слов'ян. населення Сх. Європи та Р. і дають підстави вбачати в істор. Р. вихідців зі Скандинавії, зайнятих т. зв. далекою торгівлею між Балтикою та Сходом, а також піратством і работоргівлею. У відповідності з істор. інтерпретацією з числених гіпотез про походження назви «русь» перевага нині віддається скандинавській, згідно з якою слов'ян. форма є запозиченням фінської назви «Routsi» зі значенням «скандинави, шведи». Щоправда, надійної етимології останньої не запропоновано, але вважається, ніби вона походить від однієї з реконструйованих (історично не зафіксованих) форм (rođsmen, rođskarlar, rotđ(e)R) зі значенням «учасник морського походу».

Із виникненням Київ. д-ви назва «русь» була перенесена на її жителів (кін. 10 ст.), а згодом стала самоназвою слов'ян. населення Сх. Європи.

У значенні назви д-ви та її території термін вперше вжито в русько-візант. договорі 911. У серед. 10 ст. візант. імп. *Константин VII* Багрянородний («Про управління імперією») розрізняв власне Русь (Ῥῶσα) та «Зовнішню Русь» — території, підвладні київ. князям. У давньорус. джерелах 11—13 ст. побутувало два значення терміна із суттєво різним об'ємом: на позначення істор. ядра д-ви в Середньому Подніпров'ї (із центрами *Київ*, *Чернігів*, Переяслав; нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та всіх земель Сх. Європи, на які розповсюджувалася влада рус. князів.

Пізніше (14—17 ст.) термін «русь» побутував на позначення правосл. населення Сх. Європи в кількох держ. утвореннях пізнього середньовіччя та раннього Нового часу (*Великого князівства Литовського*, *Великого князівства Московського*, *Королівства Польського*), а також у назвах істор. провінцій, асоційованих із цим населенням. У дещо видозмінених формах (*русини*) проіснував на позначення православного (а пізніше — також греко-католицького) населення *Речі Посполитої*, Польщі та деяких ін. д-в до серед. 20 ст. У формі «русские», «россияне» є самоназвою титульної нації РФ.

Літ.: *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951; *Генсьорський А.І.* Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі в період формування східнослов'янських народностей і націй. В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 5. К., 1962; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. М., 1989 (коментар до глави 9); *Толочко П.П.* Древнерусская народность. СПб., 2005; *Максимович К.А.* Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников. В кн.: ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ: Юбилейный сборник в честь 60-летия профессора Игоря Сергеевича Чичурова. М., 2006.

О.П. Толочко.

«РУ́СЬКА БЕ́СІДА» — 1) укр. т-во клубного типу, засноване у *Львові* 1861 за ініціативою Ю.*Лаврівського* на базі гуртка інтелігенції «Молода Русь» для організації культ. розваг. Містилося в приміщенні *Народного дому у Львові.* Влаштовувало літературно-муз. і танцювальні вечори, концерти, товариські забави, бали, вечорниці. У 1860—80-ті рр. було важливим осередком нац. культурно-освіт., товариського й політ. життя, місцем зустрічі земляків з усіх частин України й обговорення актуальних питань українства. 1864—1923 утримувало у Львові свій театр — перший мандрівний професійний укр. музично-драм. театр у *Галичині.* Влаштовуючи конкурси на кращі драматичні твори, стимулювало пожвавлення літ. життя й розвиток укр. драматургії в краї. При «Р.б.» в 1870—90-ті рр. мали притулок львів. студентські т-ва. 1866—71 в клубі переважали москвофіли, згодом кер-во перебрали *народовці.* Однойменні з «Р.б.» т-ва виникли в усіх більших містах Галичини (*Перемишль*, Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*), *Тернопіль* та ін.). Серед голів львів. «Р.б.» були: Ю.Лаврівський, В.*Шухевич* (1895—1910), Л.Шехович, І.Кокорудз (1920—32), Ю.Савчак, І.Копач. Із виникненням і зміцненням ін. укр. т-в діяльність «Р.б.» обмежилася товарисько-розважальними заходами. 1928 «Р.б.» змінила назву на «Українська бесіда». Припинила існування 1939;

2) укр. культурно-освітнє т-во, засноване 21 січня 1869 в *Чернівцях* з ініціативи єпископа Є.*Гакмана* як клуб для розваг укр. інтелігенції. Перші 15 років перебувало під впливом москвофілів, видавало ж. *«Буковинська зоря»* (1870—71), засновувало читальні. 1884 кер-во «Р.б.» перейшло до рук народовців, які перетворили її на громадсько-освітню орг-цію (1889), що стала відповідником *«Просвіти»* в Галичині. Мала 9 філій і 150 читалень у містах і селах *Буковини.* Видавала

газ. «*Буковина*», популярну літературу, календарі, підручники, твори Ю.*Федьковича*, С.*Воробкевича*, «Ілюстровану історію Буковини» М.*Кордуби*. Була ініціатором заснування багатьох ін. громадсько-культ. т-в на Буковині: «Міщанської читальні» (1880), «Народного дому» (1887), «Руської школи» (1887; із 1908 — «Українська школа»), «Буковинського Бояна» (1895), «Жіночої громади» та ін. У діяльності т-ва активну участь брали Ю.Федькович, Г.*Воробкевич*, С.Воробкевич, О.*Маковей* та ін. Після переходу Буковини під владу Румунії (1918) всі філії і сільс. читальні «Р.б.» були закриті. Із 1922 «Р.б.» діяла тільки в Чернівцях. Існувала до 1940.

У різний час т-во очолювали: В.*Продан* (1869—78), С.Воробкевич (1878—81), О.*Калужняцький* (1881—84), Є.*Пігуляк* (із 1884), О.*Попович* (із 1888), М.Івашко (1938—40).

Літ.: *Дашкевич Я.* Руська Бесіда. В кн.: Довідник з історії України. К., 2001.

Ф.І. Стеблій.

РУ́СЬКА ДАВНЬОПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА (РДЦ) — неофіц. назва Новозибківської старообрядської ієрархії, знаної в народі як «біглопопівська», або «новозибківська». Термін «біглопопівці» походить від словосполучення «біглі попи», тобто священики панівної Церкви, які переходили на службу до старообрядців. Другий термін — «новозибківці» — закріпився за цією конфесією у зв'язку із заснуванням у м. Новозибків (нині місто Брянської обл., РФ) окремої церк. інституції.

Єпископат цієї церкви веде свій початок від двох ієрархів РПЦ, які перейшли в біглопопівство 1923 та 1929. Засновниками РДЦ прийнято вважати архієпископа Саратовського та Петровського Ніколу (Позднєва) та єпископа Свердловського Стефана (Розторгуєва). Із 1944 по 1956 главою церкви був архієпископ Іоанн (Калінін). Завдяки його діяльності в *СРСР* була відновлена Новозибківська ієрархія, яка надзвичайно сильно постраждала в 1930—40-ві рр. Йому вдалося зберегти незначну кількість *парафій*, стабілізувати внутр. та зовн. становище церкви. Під тиском Ради у справах релігій при урядові М.*Хрущова* першопрестольна кафедра біглопопівського архієпископа перемістилася з м. *Москва* до м. Новозибків. Із 1996 по 2000 главою РДЦ був архієпископ Аристарх (Калінін).

2003 РДЦ налічувала бл. 70-ти парафій в Алтайському, Краснодарському та Пермському краях, Башкортостані, Бурятії, Брянській, Волгоградській, Воронезькій, Калінінградській, Калузькій, Кемеровській, Курській, Ленінгр., Нижньогородській, Самарській, Саратовській, Оренбурзькій областях (РФ); Донец., Запоріз., Полтав. областях (Україна), Білорусі, Болгарії та Румунії. Заг. чисельність новозибківців (за їхніми власними оцінками) становить від 700 тис. до 1 млн віруючих.

На Новозибківському соборі 2003 було здійснено духовно-територіальний поділ церкви. В її складі створено 6 єпархій: Моск., Білорусько-Укр., Азово-Чорномор., Волзьку, Уральську та Сибірську. Предстоятелем РДЦ є патріарх Московський та всієї Русі Олександр (Калінін). Одночасно він є правлячим архієреєм Моск. єпархії. При його патріаршестві відновилася різка та жорстка критика *Руської православної старообрядської церкви* (*Білокриницька ієрархія*) та її засновника — босно-сараєвського митрополита Амвросія (Поповича). Патріарх Олександр вважає, що митрополит Амвросій не міг довести свого занурювального хрещення, тому частина попівців не визнала канонічності Білокриницької ієрархії. Цей фактор став осн. причиною для створення самостійної Новозибківської церкви. Сьогодні не існує молитовного спілкування біглопопівців як із Моск. патріархією, так і з Рус. правосл. старообрядською церквою.

Літ.: «Старообрядец: Газета для старообрядцев всех согласий», 2002, № 24; 2003, № 27—29; 2004, № 30; 2005, № 33; 2006, № 35; 2007, № 40—41; 2008, № 42—43; Атлас современной религиозной жизни России, т. 1—2. М., 2005—06; Патриарх Александр (в миру Калинин Авдей Диомидович), предстоятель Русской древлеправославной церкви (Новозыбковского патриархата). Web: http://portal-credo.ru/site/?act=rating&id=26.

С.В. Таранець.

РУ́СЬКА ЗЕМЛЯ́ — термін, що вживався в середньовічних джерелах на позначення: 1) території Київ. д-ви 10—13 ст. та її наступників у 13—15 ст.; 2) істор. ядра Русі в Середньому Подніпров'ї; 3) населення відповідних регіонів.

Уперше зустрічається в русько-візант. договорі 911 на позначення д-ви і території, підвладної київ. кн. *Олегу*. Треба гадати, упродовж 10 ст. територіально поняття «Руська земля» не виходило за межі власне *Києва* з околицями. Значення Р.з. як Середнього Подніпров'я розвинулося не раніше рубежу 10—11 ст. і стало наслідком колонізаційних процесів та держ. освоєння території в правління київ. кн. *Володимира Святославича*. У давньорус. джерелах (*літописах*) це значення зберігається до монгол. завоювання на позначення Пд. Русі у протиставленні до ін. територій Сх. Європи, підвладних рус. князям. У деяких випадках «Руською землею» літописи називають лише *Київську землю*. Разом із тим з рубежу 11—12 ст. існує й т. зв. широке значення Р.з. як позначення взагалі всіх східнослов'ян. земель.

Літ.: *Насонов А.Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; *Геньорський А.І.* Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі в період формування східнослов'янських народностей і націй. В кн.: Дослідження і матеріали з української мови, т. 5. К., 1962; *Рыбаков Б.А.* Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве». В кн.: Вопросы географии: Историческая география России. М., 1970; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. К., 1985.

О.П. Толочко.

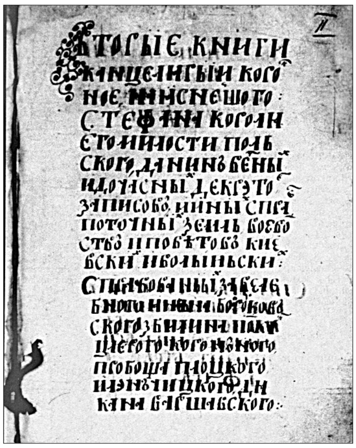
«РУ́СЬКА ІСТОРИ́ЧНА БІБЛІОТЕ́КА» — перше серійне видання істор. наук. літератури укр. мовою. Ініційоване В.*Антоновичем*. З метою підведення під ідею нац. окремішності українців істор. підґрунтя й, у т. ч., знешкодження галицького *москвофільства*. 24 томи «Р.і.б.» вийшли друком упродовж 1886—1904,

спочатку — в *Тернополі*, а згодом — у *Львові* за редакцією Ол.*Барвінського.* 1894 видання «Р.і.б.» перебрало на себе *Наукове товариство імені Шевченка.* Том 1 — «Коротка історія Руси» С.*Качали*, це — переклад з його польської праці «Polityka Polaków względem Rusi» (1879), що становить перший в історіографії нарис польсько-укр. стосунків; т. 2 — переклад з російської статті М.*Костомарова* «Дві руські народності»; т. 5 — Смирнов М., Дашкевич М., Шараневич І. «Монографії до історії Галицької Руси»; т. 6 — переклад праці В.Антоновича й Д.*Іловайського* «Історія Великого князівства Литовського від найдавніших часів аж до упадку удільної системи в Литовській Руси»; т. 9—18 — переклади монографій М.Костомарова; т. 21—22 — «Розвідки про селянство на Україні-Руси»; т. 23—24 — «Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII ст.» «Р.і.б.» відіграла важливу роль у становленні методології історії України, загальноприйнятної як для *Наддніпрянської України*, так і для *Галичини*, формуванні наук. термінології (вперше впроваджено термін «Русь-Україна») й ідеально протистояла «ягайлонській ідеї», з одного боку, та «прагматичній схемі» офіц. рос. історіографії — з другого.

Літ.: *Кравець М.* Видавець «Руської історичної бібліотеки» (до 120-річчя від дня народження О.Г. Барвінського). «УІЖ», 1967, № 6; *Чорновол І.* Між археологією та політикою: Володимир Антонович і польське суспільство (до 170-річчя від дня народження). «Молода нація», 2004, № 3; *Його ж.* Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині. В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., t. 2. Rzeszów, 2004.

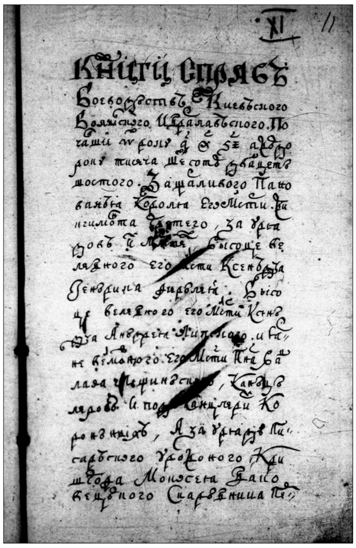
І.П. Чорновол.

РУ́СЬКА МЕ́ТРИКА, Волинська метрика — реєстрові книги Рус. канцелярії (структурного підрозділу королів. канцелярії *Речі Посполитої*), які велися з 1569 до 1673. Книги містили в собі офіц. копії (вписи), що поширювали свою юрисдикцію на 4 укр. воєводства: *Київське воєводство, Волинське воєводство, Брацлавське воєводство* і *Чернігівське воєводство.* Рус. канцелярія як складо-



Руська метрика. Книга 7. Титульний аркуш.

ва частина королів. канцелярії утворилася не внаслідок ухвали законодавчого акта, а в результаті довготривалої практики ведення окремих книг рус. мовою та збереження партикулярної правової системи для укр. воєводств. Назва «Руська або Волинська канцелярія» як термін для позначення штату рус. *писарів* і підписків почала вживатися з 1618. Відтоді й до припинення ведення книг Р.м. ця назва не вийшла за межі канцелярських осередків: королів. канцелярії та канцелярій укр. гродів. Назва книг — початково як «метрика справ волинських», потім — Волинська чи Руська метрика — вперше почала виступати 1605 в



Руська метрика. Книга 23. Титульний аркуш.

середовищі, близькому до канцелярії, а вже принаймні із серед. 1630-х рр. увійшла до політ. лексики *шляхти.*

Факторами, що визначали сам факт ведення книг Р.м., виступали окремі для укр. воєводств право та діловодна мова. Після набуття чинності у *Великому князівстві Литовському* Статуту 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) в серед. 1590-х рр. з'явився термін для окреслення цієї правової системи — «волинське право». Поступова полонізація укр. документа в королів. канцелярії отримала потужний імпульс із приєднанням до Речі Посполитої Чернігово-Сіверщини 1618, документи щодо якої вписувалися як до Руської, так і до Коронної метрик. На серед. 1640-х рр. полонізація діловодства в Рус. канцелярії завершилася.

Рус. канцелярія як структурна одиниця королів. канцелярії очолювалася *канцлером коронним* і *підканцлером коронним.* Як правило, зайнятість канцлера у реалізації зовн. політики та проведенні політики внутрішньої обумовила більшу причетність до кер-ва канцелярією підканцлера. До складу канцелярії входили секретарі. Вони поділялися на дві групи: ті, які одночасно були й писарями; ті, що виконували різні королів. доручення, але в канцелярському діловодстві безпосередньої участі не брали.

Найважливіша роль у функціонуванні канцелярії належала рус. писарям. Початково їх одночасно працювало два; з поч. 1630-х рр. — лише один. Вони відповідали за ведення своїх книг, координували роботу підписків. Один із рус. писарів виконував одночасно й повноваження метриканта, що відповідав за збереження книг Рус. канцелярії. На окремих рус. писарів покладалися обов'язки декретових писарів щодо укр. воєводств. Вони провадили реєстр київ., волин., брацлавських і черніг. справ, які мали розглядатися на чергових сесіях асесорського, реляційного чи сеймового судів. Під кер-вом кожного писаря в канцелярії працювали щонайменше 2—3 підписки.

Усього комплекс книг Рус. канцелярії налічує 28 чистових

книг, 3 чорнових книги; у 7-ми чорнових книгах Коронної канцелярії вміщуються окремі протоколи (чернетки) документів Рус. канцелярії.

Книги Р.м. склалися як книги нового, не характерного для Коронної канцелярії, виду. Королів. канцелярія протягом часу функціонування Рус. канцелярії провадила 5 серій книг: книги записів, книги декретів, книги посольств, книги люстрацій та сигіляти. Книги Р.м., як правило, становлять симбіоз двох видів книг: книг записів та книг декретів. Особливий вид книг Р.м. виступав одним із факторів оформлення Рус. канцелярії як структурного підрозділу в королів. канцелярії.

Книги Р.м. широко використовувалися укр. шляхтою, рідше — *міщанами* і духовними особами — для отримання виписів із документів, необхідних для суд. суперечок. Статут 1511 заборонив канцеляристам брати плату за пошуки документів у книгах, тому прохачі наймали сторонніх осіб, які цим займалися, — реквірентів. Проте писарі успішно обходили цю заборону і виконували такі процедури за відповідну плату. Саме в контексті необхідності проведення пошуків слід розглядати укладення в 1673 С.-К.Ганкевичем подокументного опису Р.м. — т. зв. Індексу.

Протягом більше ніж ста років функціонування канцелярії в ній працювали 13 писарів. Термін виконання писарських обов'язків був різний: від 1 року (О.Крупецький) до 36 років (Ф.Олешко). Переважна більшість писарів походили з Волині (10), один — з Київщини, один — з Литви, один — з Корони. До королювання *Владислава IV* Ваза (1633—48) всі майбутні писарі рекрутувалися із середовища дрібної, зрідка — середньої, шляхти. Після 1633 перевага віддавалася міщанам, що відображувало заг. тенденцію в королів. канцелярії. Влада таким чином намагалася вивести канцелярію з-під впливу шляхти. Служба в канцелярії сприяла подальшій кар'єрі рус. писарів: 6 із них отримали різні земські уряди, 9 стали королів. секретарями. Окремі (Л.Пісочинський, З.Єловицький, Ф.Олешко, Я.Марцинкевич, К.Мокосій-Баковецький) обиралися послами на *вальний сейм*, а також депутатами до *Коронного трибуналу*. Два рус. писарі (О.Крупецький, К.Мокосій-Баковецький) обрали духовну кар'єру і стали відповідно перемишльським та володимирським унійними єпископами. Представники писарської касти намагалися постійно декларувати свою повагу до закону, але реальні звичаї шляхетського життя примушували їх вдаватися й до протизаконних засобів реалізації шляхетської демократії.

Приклад функціонування Рус. канцелярії дає можливість простежити розвиток регіональних інтересів та установок укр. шляхти. Їх згасання, викликане доцентровими тенденціями, що розвивалися в шляхетському середовищі Речі Посполитої, призвело до поглинення Рус. канцелярії Коронною.

Дж.: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652—1673. Острог—Варшава—М., 1999; Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; Regesty dokumentów kancelarii koronnej dla ziem ukraińskich w księgach Metryki Koronnej połowy XVI — połowy XVII w. [Електронний ресурс]: http://www.agad.archiwa.gov.pl/publikacje/MRut2.html.

Літ.: *Кеннеді Грімстед П.* Руська серія Коронної метрики. В кн.: Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569—1673. К., 2002; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог—Львів, 2002.

П.М. Кулаковський.

РУ́СЬКА МО́ВА — у наук. літературі лінгвістичний термін на позначення трьох понять:

1) сукупність діалектів сх. слов'ян, які населяли *Київську Русь*, та писемно-літ. мова цієї д-ви (ін. назви — давньоруська, старокиївська);

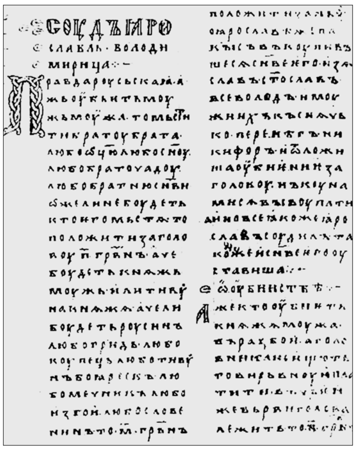
2) істор. назва староукр. писемно-літ. мови та спільної українсько-білорус. ділової мови 14—16 ст., створеної на мовних традиціях ділової писемності Київ. Русі. У *Великому князівстві Литовському* — актово-урядова мова канцелярій центр. та місц. судово-адм. установ та судочинства. Зокрема, Р.м. були написані *Судебник Казимира IV 1468* і *Статути Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588), які діяли у ВКЛ в 16 ст., у *Правобережній Україні* — також у 17—18 ст., у Білорусі — до 1840. Р.м. грамот і ділового листування 14—16 ст. має територіальні відмінності у відображенні місц. мовних особливостей (галицьких, поліських, білоруських). Використовувалася також у творах на світські та реліг. теми;

3) істор. назва укр. мови на західноукр. землях — у *Галичині*, на *Буковині*, у *Закарпатській Україні* та в країнах, де компактно проживають вихідці із цих земель (Польща, Словаччина, Сербія, Хорватія, Румунія, Боснія і Герцеговина). Назва «руський язик» увійшла також у науково-навч. літературу *Західної України* в 19 — 1-й пол. 20 ст. (букварі та граматики І.*Вагилевича*, І.*Могильницького*, Я.*Головацького*, Й.*Лозинського*, С.*Смаль-Стоцького* та інших).

Літ.: *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови. К., 1956; *Кочиш М.* Граматика руского язика: Фонетика, морфологія, лексика. Нови Сад, 1974; *Рамач Ю.* Руска лексика. Нови Сад, 1983; *Огієнко І.* Історія української літературної мови. К., 1995; *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. К., 2002.

Г.П. Півторак.

«РУ́СЬКА ПРА́ВДА» — давньорус. збірник світського права («правда» означає закон), в якому відбито норми *звичаєвого права*, а також князівські нововведення. У тексті збереглися записи про те, що писемна фіксація права відбувалася за *Ярослава Мудрого*, Ярославичів (названо *Ізяслава Ярославича*, *Святослава Ярославича* та *Всеволода Ярославича*) та *Володимира Мономаха*. Частина артикулів корелює із правовими нормами *договорів Русі з Візантією*, на підставі чого робилися спроби реконструкції найдавнішого рус. права. Деякі дослідники виокремлюють статті, введені *Святополком Ізяславичем*. «Р.П.» — справді багатошаровий текст, в якому зафіксовані, напр., як норми, що регулюють



«Руська Правда». Синодальний список. 1282. Перший аркуш.

кревну помсту, так і заміна її на грошовий штраф, різні норми процентів (т. зв. резів), що бралися лихварями із грошової позики та ін. У пам'ятці помітні спроби систематизації, хоча й непослідовні, час походження збірника визначають приблизно як 1-шу пол. 12 — серед. 13 ст.

«Р.П.» збереглася в *Кормчих* і т. зв. *Мірилі Праведному* (збірках установлень переважно церк. права та духовних повчань). Відповідно виникають сумніви, чи функціонувала «Р.П.» як пам'ятка діючого законодавства. Утім певні норми «Р.П.» зафіксовані також у берестяних грамотах. У будь-якому разі час вміщення «Р.П.» в Кормчих (остання третина 13 ст.) вказує на час виходу «Р.П.» з активного обігу як юрид. тексту.

«Р.П.» збереглася у великій кількості списків трьох редакцій: Короткої, Просторої та Скороченої. Коротку (на 43 артикули) вміщено у двох списках *Новгородського першого літопису* молодшої редакції 15 ст. Тільки в цій редакції Правду Ярослава відокремлено від Правди Ярославичів, тоді як у Просторій редакції запис про з'їзд Ярославичів та укладення законів вміщено на початку. Коротку редакцію традиційно вважають найранішою, однак останнім часом наведено вагомі аргументи на користь того, що цей текст виник під пером новгород. літописця, котрий перекомпонував, скоротив та дещо переробив статті (час переробки — кін. 14 — поч. 15 ст.). О.*Толочко* вказує на те, що композиція статей Короткої Правди не складає комплексу, придатного для відправлення законодавства, має пізні мовні риси, а деякі пасажі є малозрозумілими без залучення відповідних статей Просторої Правди. Крім того, послідовність викладу Короткої Правди відповідає тій композиції статей, що утворилася через помилки прочитання в одній із редакцій Просторої Правди. Таким чином, співвідношення Короткої та Просторої редакцій, імовірно, є оберненим, і Коротка Правда утворилася для потреб новгород. історіописання.



«Руська Правда». Один зі списків. 15 ст.

Налічується більше як 3 сотні списків Просторої редакції (100—135 артикулів), представленої кількома ізводами. Синодально-Троїцький ізвод репрезентований списками Кормчих, збірками Мірила Праведного та виписками з Кормчих («Номоканону»), вміщеними в текст Софійського першого літопису. Пушкінський ізвод зберігся в юрид. збірках особливого складу, де «Р.П.» поєднано із *«Законом судним людєм»*. Карамзинський ізвод являє собою пізню літ. компіляцію зі списків Троїцько-Синодального та Пушкінського ізводів, укладену бл. 14 ст. Найстарший список Просторої редакції — із Новгородської Синодальної Кормчої бл. 1280. Скорочена редакція (до 60 артикулів) збереглася у двох списках Кормчої 17 ст. Це — церк. переробка Просторої редакції, зроблена в 14—15 ст., де «Р.П.» поєднано з *Уставом Володимира Мономаха*.

Літ.: *Максимейко Н.А.* Опыт критического исследования Русской Правды, вып. 1: Краткая редакция. Х., 1914; Правда Русская, вып. 1. М., 1939; *Тихомиров М.Н.* Исследование о Русской Правде. М.—Л., 1941; Памятники русского права, вып. 1. М.—Л., 1952; *Свердлов М.Б.* От Закона Русского к Русской Правде. М., 1988; *Гринев Н.Н.* Краткая редакция Русской Правды как источник по истории Новгорода XI ст. В кн.: Новгородский исторический сборник, вып. 3 (13). Л., 1989; *Гиппиус А.А.* К истории сложения текста Новгородской первой летописи. Там само, вып. 6 (16). СПб., 1997; *Зимин А.А.* Правда Русская. М., 1999; *Толочко А.П.* «Правда Русская» и звенигородская берестяная грамота № 2. В кн.: Palaeoslavica, XVI, № 1. Cambridge, Massachusetts, 2008; *Толочко А.* Краткая редакция Правды Руской: Происхождение текста [Ruthenica. Supplementum 2]. К., 2009.

Т.Л. Вілкул.

«РУ́СЬКА ПРА́ВДА» П.ПЕ́СТЕЛЯ, «Русская Правда, или Заповедная государственная грамота, служащая Заветом для усовершенствования России и содержащая верный Наказ как для народа, так и для Временного Верховного правления» — програмний документ Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). Після можливої перемоги дворянських революціонерів над *самодержавством* мав стати Конституцією (Конституційним актом) оновленої країни. За спогадами сучасників, П.*Пестель* почав працювати над документом ще наприкінці 1822, робота тривала 4 роки. 1823 окремі частини «Руської Правди» були схвалені на з'їзді Пд. т-ва в *Києві*. 1824 документ отримав назву, під якою став відомим в історії. Політ. частина «Руської Правди» передбачала повалення самодержавства, ліквідацію династії *Романових*, встановлення *республіки*, передачу всієї влади в Росії Тимчасовому урядові. Він наділявся майже диктаторськими повноваженнями у формуванні Нар. віча — однопалатного органу, що мав замінити особу царя. Усі чоловіки країни, які досягли 18-ти років, обирали строком на 5 календарних літ 500 депутатів Держ. думи, члени якої на чолі з президентом, щорічно змінюючи один одного, мали здійснювати нагляд над виконавчою владою, а також керувати розгалуженою системою політ. розшуку, Верховного собору, чиї обрані безстроково 120 делегатів були покликані контролювати виконання Конституції та законів, призначали обласних керівників — «посадників» — і Раду міністрів у складі 10-ти розпорядників. Соціальний блок «Руської Правди» декларував скасування станових


Русская Правда
или
Заповедная Государственная Грамота
Великаго Народа Российскаго
служащая
Заветом для Усовершенствования
Государственнаго Устройства России
и Содержащая
Верный Наказ как для Народа
так и для
Временнаго Верховнаго Правления

«Руська Правда» П. Пестеля. Титульний аркуш.

відмінностей та привілеїв, рівність усіх громадян д-ви перед законом, свободу совісті, занять та віросповідання, обов'язок багатіїв опікуватися знедоленими співвітчизниками. Екон. пункти мали на увазі подальший розвиток пром-сті, недоторканність приватної власності та її охорону з боку центр. адміністрації, повне знищення кріпаччини, конфіскацію або викуп коштом д-ви 50 % поміщицьких земель, створення держ. земельного фонду, котрий давав би змогу малозабезпеченим верствам населення за символічну плату годувати себе через заняття хліборобством. У сфері адм. облаштування зі складу єдиної Рос. імперії мали виділятися Великоросія, Молдавія, Чорномор. узбережжя Кавказу, Киргизія і Далекий Схід, причому кожна із цих територій розподілялася на 10 автономних областей, 50 округів, повіти та волості. Передбачався принцип місц. самоврядування, у відповідності до якого: 1) щорічні волосні нар. збори повинні були обирати волосні, повітові та окружні зібрання; 2) на окремих засіданнях вони формували персональний склад курії виборщиків, члени якої із власного середовища обирали депутатів до Нар. віча. На місцях створювалися обласні палати, персонал яких призначався урядом, допомагав посадникам виконувати їхні безпосередні обов'язки. У зовн. політиці «Руська Правда» не заперечувала можливості воєнних конфліктів з *Османською імперією*, Австрією та Пруссією, результатом яких повинно було стати приєднання до революц. Росії згуртованих в єдину федеративну республіку народів Балканського п-ова. Окремим пунктом зазначалося, що нова влада поступово переходитиме від практики «завойовницької системи» до мирних урівноважених дій, котрі б передбачали звільнення від монархічної тиранії сусідніх народів. «Руська Правда» наголошувала на методі унітарності, відповідно до якого з усіх нерос. жителів імперії виділяла в окрему націю тільки поляків, котрим, в обмін на допомогу у справі відновлення *Речі Посполитої*, пропонувалося визнати себе «підданими революції». Ін. народи країни, у т. ч. й українці, повинні були залишатися росіянами. Євреям належало або зректися своєї національно-реліг. самобутності, або залишити межі республіки.



Меморіальна дошка на будинку по вул. Гусовського, 8/10, у м. Київ: «На цьому місці знаходився будинок, де в 1822—1825 рр. відбувалися таємні з'їзди Південного товариства декабристів. Тут була прийнята "Руська Правда"». Скульптор М. Вронський, архітектор В. Гнєздилов. 1976.

Уперше повний текст «Руської Правди» був надрукований П.Щоголєвим 1906, однак видання виявилося недосконалим. На сьогодні самим вдалим академічним варіантом «Руської Правди» вважається публікація, що побачила світ 1958 під редакцією академіка М.*Нечкіної*.

Вид.: *Пестель П.И.* Русская Правда: Наказ Временному Верховному правлению. СПб., 1906; «Русская Правда» П.И. Пестеля и сочинения, ей предшествующие. В кн.: Восстание декабристов, т. 7. М.—Л., 1958; *Пестель П.* Русская Правда. М., 1993.

О.М. Машкін.

РУ́СЬКА ПРАВОСЛА́ВНА СТАРООБРЯ́ДСЬКА ЦЕ́РКВА (РПСЦ) виникла 1666 внаслідок розколу РПЦ та проклять старих обрядів Моск. соборами 1666 і 1667.

Відразу після розколу РПЦ почали формуватися кілька визначних центрів «попівщини»: із 1660-х рр. — Керженець (Нижньогородська губ.), із серед. 18 ст. — Стародубщина (*Чернігівська губернія*), із 1790-х рр. — Іргіз (Саратовська губ.) та Рогозький центр у *Москві*, із 1840-х рр. — Біла Криниця (*Буковина*), із 1860-х рр. — Куренівське тримонастир'я (*Подільська губернія*).

Відсутність повної церковної ієрархії хвилювала старообрядців; пошуки архієрея, готового перейти у старообрядство, тривали протягом усього 18 ст. Питання про відтворення трьохчинної ієрархії було поставлене моск. і петерб. *купецтвом* у 1830—40-ві рр. Внаслідок жорстоких гонінь реалізувати це питання в межах Рос. імперії було неможливим. Рос. мільйонери-старовіри В.Рахманов, Ф.Рахманов, К.Солдатенков, С.Громов та ін. взялися до заснування церкви за кордоном, зокрема в підвладному династії *Габсбургів* с. Біла Криниця (нині село Глибоцького р-ну Чернів. обл.). 27 жовтня 1846 у Свято-Покровському храмі Білокриницького чол. монастиря відбувся знаменний собор, осн. питанням якого стало приєднання до старообрядської церкви босно-сараєвського митрополита Амвросія (Поповича). 18 січня 1847 в Білій Криниці відбулася перша архієрейська хіротонія. У сан єпископа — намісника Білокриницької митрополії — було возведено місц. мешканця Кирила (Тимофієва). 3 січня 1849 на Симбірську кафедру був поставлений перший для Росії єпископ Софроній (Жиров).

Білокриницька церк. ієрархія (див. *Білокриницька ієрархія*) була визнана світською владою *Османської імперії* та Австрійс. імперії. 18 березня 1876 спец. комісія, що була створена при Константинопольській патріархії, визнала правонаступність Білокриницької церк. ієрархії.

1862 Моск. духовна рада за підписом провідних рос. єпископів видала *Окружне послання*, яке

знаменувало цілу епоху в житті Білокриницької церк. ієрархії, на 80 років розділивши її на окружницьку та протиокружницьку гілки.

Білокриницька церк. ієрархія перетворилася на гол. старообрядську конфесію. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. вона отримала підтримку крупної рос. *буржуазії.* У догматичному відношенні РПСЦ мало чим відрізнялася від офіц. держ. церкви. Ця ієрархія в цілому сповідує те віровчення, що й РПЦ. Водночас РПСЦ керується правилами та осн. принципами, які залишаються практично незмінними з часу прийняття *християнства* на Русі. На відміну від РПЦ в РПСЦ виключається монополія єпископату та духовенства на церк. владу. Іноді голос мирянина виявляється більш вагомим, ніж думка священства.

На час розпаду *СРСР* у д-ві налічувалося лише 112 громад РПСЦ. Під тиском комуніст. гонінь у багатьох регіонах СРСР старообрядство зникло взагалі. Нині РПСЦ є найбільшою старообрядською конфесією світу і другою за чисельністю правосл. інституцією в РФ. Вона налічує бл. 500 як зареєстрованих, так і не зареєстрованих, громад, які головно зосереджені в РФ, Україні та Румунії, а також Білорусі, Італії, США, Канаді, Австралії та ін. Найбільш презентативними районами проживання білокриницьких старообрядців у Росії є: Нижньогородська, Моск., Костромська області, Алтайський, Пермський краї та Удмуртія; в Україні — Одес., Чернів., Він. та Хмельн. області.

Під омофором Московського та всієї Русі митрополита перебуває 10 єпархій, серед них одна в Україні — Київська та всієї України, яку окормляє архієпископ Саватій (Кізка). Налічує бл. 60-ти парафій і має 2 монастирі: у с. Біла Криниця (Чернів. обл.) та с. Куренівка (Чечельницького р-ну Він. обл.).

За кордоном діє братня Рус. правосл. старообрядська церква в Румунії, яку очолює митрополит Білокриницький та всіх давньоправосл. християн Леонтій (Ізотов). Після завершення Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 офіц. резиденція митрополита Білокриницького перемістилася із с. Біла Криниця до м. Браїла (Румунія). У віданні моск. митрополита перебувають віруючі старообрядці Росії, країн *Співдружності Незалежних Держав*, Балтії та Закавказзя. У віданні білокриницького митрополита — віруючі Румунії та решти країн світу.

Літ.: *Попов Н.* Что такое современное старообрядчество в России? (в приложении Окружное послание старообрядцев поповщинского согласия). М., 1866; *Монастырев М.* Исторический очерк австрийского священства после Амвросия. Казань, 1877; *Смирнов П.С.* История русского раскола. СПб., 1895; Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии (приложение к Братскому слову). М., 1899; *Долотов А.* Церковь и сектантство в Сибири. Новосибирск, 1930; *Катунский А.* Старообрядчество. М., 1972; *Таранец С.* Русская православная старообрядческая церковь на рубеже веков: Конец XX — начало XXI вв. В кн.: Липоване: История и культура русских-старообрядцев, вып. 5. Одесса, 2008; *Його ж.* Старообрядчество в Российской Федерации в конце XX — начале XXI вв. В кн.: Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: Історія та сучасність: Збірник наукових праць та матеріалів, вип. 2. К., 2008; *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество: Духовные движения семнадцатого века, т. 1. М., 2009.

С.В. Таранець.

«РУ́СЬКА РА́ДА НА БУКОВИ́НІ» — перше укр. політ. т-во на *Буковині.* Засноване 31 липня 1870 під назвою «Буковинське політичне товариство “Руська рада” в Чернівцях». Першим головою став кафедральний проповідник В.*Продан.* Метою т-ва проголошено захист прав *русинів* Буковини і турботу про їхній політ. розвиток шляхом «розмов про предмети політичні», подання меморандумів, звернень, скликання сел. *віч*, видавничої діяльності, участі у виборах до парламенту та Буковинського сейму.

У 1-й пол. 1870-х рр. т-во роздирали суперечки між москвофілами та *народовцями.* Ситуація змінилася, коли до кер-ва в т-ві прийшли Г.Онишкевич та І.Тимінський. «Руська рада» скликала низку віч по селах, організувала відзначення роковин Т.*Шевченка*, намагалася надати організованості передвиборчій кампанії українців до Буковинського сейму.

Однак після смерті Г.Онишкевича, за головування Є.Андрійчука з 1883 по 1889, т-во знову було малоактивним. Щоправда, поступово в ньому посилювався вплив народовців, а після обрання головою Є.*Пігуляка* 1889 воно остаточно перейшло на народовські позиції. Із 1891 т-во очолив С.*Смаль-Стоцький.*

Під час виборів 1890 до крайового сейму «Руська рада» відіграла важливу об’єднуючу і координуючу роль для українства. Усі три кандидати т-ва Є.Пігуляк, І.Тимінський та В.Волян стали депутатами.

У 1890-х рр. т-во було одним із найвпливовіших на Буковині. 1897 воно налічувало 316 членів. Засновано друкарню т-ва. Із 1898 почав виходити друкований орган, газета для народу, яка так і називалася — «Руська рада». Регулярно скликалися заг. збори т-ва.

Такий активний період тривав до 1903. Наступних 6 років т-во майже не проявляло ознак життя. Його лідери були зайняті створенням народовської політ. партії та міжусобними чварами. Тільки в серпні 1909 С.Смаль-Стоцький виступив з ініціативою реорганізації «Руської ради» в т. зв. мужицьку партію, дещо змінивши статут т-ва. Воно почало видавати газ. «Народний голос», організувало власну канцелярію на чолі з О.М.*Луцьким*, через яку здійснювався зв’язок із селянами. Т-во захищало селян на суд. процесах, вело активну політ. боротьбу проти москвофілів, соціал-демократів, радикалів, висунуло власну програму заходів для поліпшення нар. добробуту, організувало ефективну передвиборчу кампанію 1911.

Однак після успіху на виборах до парламенту та сейму т-во діяло все менш активно. Відчутний удар по т-ву завдало фінансове банкрутство «Селянської каси» 1912. До її кер-ва входила значна частина лідерів «Руської ради». Фактично перед *Першою світовою війною* т-во перестало існувати. У повоєнні роки відновити його роботу вже не було змоги.

Літ.: *Добржанський О., Філіпчук В.* «Руська рада» — перше українське товариство на Буковині. В кн.: Вісник центру буковинознавства: Серія історична, вип. 1. Чернівці, 1993; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

О.В. Добржанський.

«РУ́СЬКА ТРІ́ЙЦЯ» — громадсько-культ. угруповання демократ. спрямування, що сформувалося серед укр. студентської молоді Львів. ун-ту і вихованців *Греко-католицької духовної семінарії у Львові* в 1830-х рр. Очолювали «Р.т.» М.*Шашкевич*, І.*Вагилевич* і Я.*Головацький.* Напрям діяльності визначався ідеями *романтизму.* Діячі «Р.т.», наслідуючи приклад літ. сил *Наддніпрянської України*, ідеологів слов'ян. відродження, прагнули сприяти піднесенню освіт. рівня та пробудженню нац. свідомості галичан, щоб прислужитися справі відродження нац. життя укр. народу та входження його в коло вільних і культ. націй Європи, насамперед слов'янських. Цьому вони присвятили всю свою багатогранну діяльність: збиральницьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну в галузі народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, літературознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість. Результатом їхньої цілеспрямованої етногр. діяльності стали народознавчі праці: «Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь» (1841) і «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі» (1841) Я.Головацького, статті «Гуцули, мешканці східного Карпатського підгір'я» (1838, 1844), «Бойки, руськo-слов'янський люд в Галичині» (1841), «Лемки — мешканці західного Прикарпаття» (залишилася в рукописі) І.Вагилевича, цінні записи усної нар. творчості, які увійшли до різних фольклористичних видань, у т. ч. 4-томного збірника Я.Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878). Мовознавчі зацікавлення «Р.т.» знайшли вияв у праці М.Шашкевича, І.Вагилевича і Я.Головацького над створенням словника та граматики живої *української мови.* У 1840-х рр. з'явилися «Граматики» І.Вагилевича (1845) та Я.Головацького (1849). Їх доповнили наук. праці «Статті про південноруську мову» І.Вагилевича (написані до 1843) та «Розправа о язиці южноруськім (малоруськім) і його наріччях» Я.Головацького (1849). Новаторством були позначені їхні виступи за утвердження нац. літератури на основі живої розмовної мови і створення шкільних підручників («Читанка» М.Шашкевича, за участю Ю.Величковського, укладена 1836, видана 1850 і 1853); реформа правопису (заміна етимологічного фонетичним); використання гражданського шрифту замість кириличного; впровадження рідної мови у повсякденний вжиток інтелігенції та церк. проповіді; переклади на нар. мову літ. творів із церковнослов'янської, чеської, польс., рос., грец. і нім. мов; виступи проти спроб латинізації укр. письменства (брошура «Азбука і abecadło» М.Шашкевича, 1836).

Письменники «Р.т.» своєю творчістю поклали початок новій, нац., літературі в *Галичині* та на західноукр. землях. Найістотнішою ознакою нової літератури галицькі романтики вважали народність, яку вони розуміли як нац. особливість. Розвиток літератури на нар. основі, на їхню думку, забезпечував романтичний фольклоризм. Звідси й така увага до фольклору як предтечі літератури і взірця народності. В їхніх творах уперше в укр. літературі зазвучали щира турбота про народ («Передговор к народним руським пісням» І.Вагилевича), високі громадян. мотиви («Слово до чтителей руського язика», «Відкинь той камінь» М.Шашкевича), зроблено соціальні наголоси («Олена» М.Шашкевича, «Становище русинів у Галичині» Я.Головацького).

«Р.т.» надавала великого значення дослідженню і популяризації істор. минулого народу. Особливу увагу діячі «Р.т.» звертали на давні традиції політ. життя, насамперед часів *Київської Русі*, *Галицько-Волинського князівства* та козац. д-ви. У своїх наук. працях та літ. творах вони з гордістю писали про держ. могутність і славу Київ. Русі, високо цінували пам'ятки її к-ри. І.Вагилевич та Я.Головацький відкрили для науки цінні пам'ятки давньоукр. законодавства — *Кормчі* 12—13 і 15 ст. зі статутами *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого*, чимало актових джерел (грамот, листів тощо). Визначним досягненням укр. і польс. археографії стали переклад І.Вагилевичем польс. мовою (1840) і видання спільно з А.*Бельовським* «Літопису Нестора» з додатками «Поученіє дітям Володимира Мономаха» та «Посланіє Володимира Мономаха князеві Олегові Святославичу». Я.Головацький написав біографічний нарис про літописця *Нестора* (1848). М.Шашкевич та І.Вагилевич уперше переклали укр. мовою *«Слово о полку Ігоревім».* Я.Головацький опублікував наук. дослідження про поему (1853), видав першу в Галичині «Хрестоматію церковнослов'янську і давньоруську» (1854).

Найважливішою добою історії України діячі «Р.т.» вважали часи Національно-визвол. війни під проводом Б.*Хмельницького* 1648—57. М.Шашкевич не раз звертався до образу гетьмана у своїй літ. творчості (життєпис гетьмана для альманаху «Зоря», вірш «Хмельницького обступлення Львова», переклад з латинської байки Б.Хмельницького). Я.Головацький та М.Шашкевич підготували до друку *Львівський літопис* — важливе джерело до історії козац. доби, у т. ч. Хмельниччини (фрагменти з нього опублікував А.*Петрушевич* 1871).

Національно-патріотичні мотиви знайшли відображення в альманахах «Р.т.» У підготовленому до друку рукописі «Зорі» (1834; заборонений цензурою), яку відкривав портрет Б.Хмельницького, було вміщено життєпис гетьмана, вірші М.Шашкевича («Хмельницького обступлення Львова», «Болеслав Кривоустий під Галичем, 1139», «О Наливайку»), оповідання на опришківську тему, поезії І.Вагилевича та Я.Головацького, цикли нар. пісень. Цими ж мотивами, хоч і в дещо приглушеному звучанні (із цензурних міркувань), пронизаний альманах *«Русалка Дністровая»*, який, за задумом М.Шашкевича, міг допомогти «Воскресити в новій силі Руську

славу, руську власть!» Традиції заборонених цензурою «Зорі» та «Русалки Дністрової» продовжив упорядкований братами Головацькими літ. альманах *«Вінок русинам на обжинки»* (Відень, 1845—47, т. 1—2), який доніс до читачів гол. ідеї «Р.т.» і відіграв значну роль у культ. житті Галичини.

Підсумком патріотичної діяльності «Р.т.» стало сформулювання гол. програмних засад укр. нац. руху в статті Я.Головацького «Становище русинів у Галичині» (1846), які 1848 поклала в основу своєї діяльності *Головна руська рада.* Діяльність «Р.т.» мала значний громад. резонанс у Галичині та поза її межами. Її традиції продовжив укр. нац. рух під час революції 1848—49, а згодом — народовський напрям нац. руху в Галичині та на *Буковині.* Ідеї «Р.т.» справили значний вплив на творчість укр. письменників А.*Могильницького*, М.Устияновича, Л.Данкевича, Г.Боднара, І.*Гушалевича*, В.Шашкевича, К.Климковича, Ф.Заревича, Є.*Згарського*, Й.Федьковича, С.*Воробкевича*, О.*Духновича* та ін. Високо цінували її діяльність М.*Драгоманов*, І.*Франко*, М.*Павлик*, О.*Терлецький*, Б.*Лепкий*, М.*Грушевський*.

Діячі «Р.т.» підтримували тісні особисті контакти і творчо співробітничали з укр. вченими (О.*Бодянським*, М.*Максимовичем*, І.*Срезневським*), видатними представниками нац. рухів і к-р ін. слов'янських народів — поляків (А.Бельовський, Ю.Борковський, І.Мацейовський, І.*Паулі*, Л.Семенський); чехів і словаків (П.-Й.*Шафарик*, К.Гавлічек-Боровський, К.*Зап*, Ф.Яхім, К.Кампелік, Й.Подліпський); сербів (Г.Петрович і Т.Павлович); хорватів (Ф.Курелац); росіян (М.*Погодін*). Завдяки цим взаєминам твори, які натрапляли на цензурні перепони в Галичині, виходили друком у Буді (нині у складі міста Будапешт, Угорщина), *Відні*, Празі (нині столиця Чехії), *Варшаві*, Лейпцигу, Штутгарті (обидва міста в Німеччині), *Москві*, *Санкт-Петербурзі*. Кращі твори діячів «Р.т.» перекладені багатьма іноз. мовами.

Дж.: Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр.: Збірка документів і розвідка М. Тершаківця: Українсько-руський архів, т. 3. Львів, 1907; «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали. К., 1989.

Вид.: «Русалка Днѣстровая». Будим, 1837; Тернопіль, 1910; К., 1950, 1972, 1987; Філадельфія, 1961; Вінніпег, 1987; Львів, 2007, 2012; «Вінок русинам на обжинки», ч. 1—2. Відень, 1846—47; Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича, Якова Головацького. Львів, 1884; Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького, Николи Устияновича, Антона Могильницького. Львів, 1906; Писання Маркіяна Шашкевича. Львів, 1912; Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького (з додатком творів Івана Вагилевича і Тимка Падури). Львів, 1913; Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького. В кн.: Antologie de la litérature Ukrainienne Jusqu' au milieu du XIXe siècle. Paris—Genève—Praque, 1921; Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965; *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. К., 1982; Українські поети-романтики: Поетичні твори. К., 1987; *Шашкевич М.* Русини. Голос галичан. Львів, 2011.

Покажчики: М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький: Бібліографічний покажчик. Львів, 1962; Маркіян Шашкевич: Біобібліографічний покажчик. Вінніпег, 1989; «Руська трійця»: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький: Бібліографічний покажчик (1834—1990). Львів, 1993.

Літ.: *Тершаковець М.* Галицько-руське літературне відродження. Львів, 1908; *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924; *Його ж.* Маркіян Шашкевич. Львів, 1941; *Марунчак М.* Маркіян Шашкевич на тлі доби. Вінніпег, 1962; *Луців Л.* Маркіян Шашкевич. Нью-Йорк, 1963; Шашкевичіана, ч. 1—43. Вінніпег, 1963—88; Бібліотека Шашкевичіани: Видання Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, вип. 1—6. Вінніпег, 1968—72; *Шалата М.* Маркіян Шашкевич. К., 1969; *Петраш О.* «Руська Трійця»: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. К., 1972; *Kozik J.* Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848. Kraków, 1973; *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції. В кн.: *Франко І.* Твори, т. 26. К., 1980; «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987; *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». К., 1990; Львів, 2011; *Дем'ян Г.* Іван Вагилевич — історик і народознавець. К., 1993; *Петраш О.* Подвижники української ідеї: Маркіян Шашкевич та його побратими. Тернопіль, 1996; Шашкевичіана: Нова серія, вип. 1—2. Львів—Броди—Вінніпег, 1996; Вип. 3—4. Львів—Вінніпег, 2000; Вип. 5—6. Львів—Вінніпег, 2004; *Mokry W.* «Ruska Trójca»: Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w piewszej połowie XIX wieku. Kraków, 1997; *Петраш О.* Маркіян Шашкевич та його побратими. Даллас, 1997; Бібліотека Шашкевичіани: Видання Шашкевичівської комісії у Львові: Нова серія, вип. 1—6 (11). Львів, 2003—11; *Стеблій Ф.* Сподвижник Маркіяна Шашкевича: Яків Головацький — діяч українського національного відродження. Львів, 2004; *Гоян Я.* Портрет: Літературний портрет Маркіяна Шашкевича. К., 2007; Маркіян Шашкевич на Заході. Вінніпег, 2007; *Фаріон І.* Отець Маркіян Шашкевич — український мовотворець. Львів, 2007; Маркіан Шашкевич і Золочівщина. В кн.: Історико-культурні нариси. Львів, 2011; *Стеблій Ф.* Маркіан Шашкевич — провісник незалежності соборної України. Львів, 2011; *Шалата М.* Будителі. «Руська Трійця» та її послідовники: Нариси. Дрогобич, 2011.

Ф.І. Стеблій.

РУ́СЬКЕ ВОЄВО́ДСТВО (лат. Pallatinatus Russiae; польс. województwo Ruskie) — адм.-тер. одиниця *Королівства Польського* та *Речі Посполитої* на укр. землях 1434—1772. Утворилося на території колиш. *Галицько-Волинського князівства* (Галицька Русь), пд. частина якого після смерті останнього володаря *Юрія Болеслава* та боротьби за спадщину відійшла в 1340-ві рр. до складу Королівства Польського на правах особистого домену короля (див. *Руський домен короля*). Ліквідоване внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої 1772, коли більша частина воєводства увійшла до складу Австрії (д-ви *Габсбургів*) на правах провінції «*Королівство Ґаліції і Лодомерії*» (Königreich Galizien und Lodomerien). Холмська земля залишилася у складі Речі Посполитої. За 3-м поділом Речі Посполитої 1795 Холмська земля увійшла до складу Австрії та Рос. імперії.

Статус *воєводства* ця територія отримала внаслідок поширення 1434 положень Єдлненьського привілею 1430 на рус. землі (разом із Зх. Поділлям — *Подільським воєводством*) і поширення на місц. *шляхту* положень коронного права, які зрівняли її в правах зі шляхтою коронних воєводств.

Р.в. межувало на зх. із Краківським, Сандомирським та Люблінським воєводствами; на пн. — із *Берестейським воєводством Великого князівства Литовського*; на сх. — із Волин. землею (із 1566 — *Волинським воєводством*) та Подільським воєводством. Пд. кордон Р.в. проходив

по Карпатському хребту, який відокремлював його від Угор. королівства.

Р.в. складалося з 5-ти *земель*: Львівської — із центром у *Львові*, Галицької — із центром у *Галичі*, Перемишльської — із центром у *Перемишлі*, Холмської — із центром у Холмі (нині м. Хелм Люблінського воєводства, Польща), та Сяноцької — із центром у Сяноку (нині м. Санок Підкарпатського воєводства, Польща). Р.в. було єдиним з-поміж воєводств на укр. землях, яке поділялося на землі. Кожна із земель, у свою чергу, ділилася на *повіти*. Львів. земля складалася із Львівського, Жидачівського, Городоцького повітів; Галицька земля — Галицького, Теребовельського, Коломийського, Снятинського; Перемишльська — Перемишльського, Переворського, Лежайського,

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО. 1750 р.
Масштаб 1:2600000



Самбірського; Сяноцька — Сяноцького; Холмська — Холмського, Красноставського, Ратненського та Грубешівського. У 16 ст. зникли старі замкові повіти: у Львів. землі — Глинянський, Олеський, Щирецький; у Перемишльській землі — Дрогобицький, Ярославський, Ланьцутський, Мостицький, Переворський, Жешувський (Ряшівський), Самбірський, Стрийський; у Галицькій землі — Коропецький, Снятинський.

Із впровадженням коронного (польс.) права відбувся поділ старих замкових повітів — центрів *волостей* — на гродові й негродові повіти. Земські повіти — центри шляхетського судочинства — загалом збігалися із землями воєводства. Окремо діяв земський суд у Переворську (нині м. Пшеворськ Підкарпатського воєводства, Польща; 1437—1477; Перемишльська земля). Зі збільшенням чисельності шляхти в 17 ст. в межах окремих земель виділилися нові земські суди: теребовельський (1648—1784), жидачівський (1557—1784).

В усіх центрах земель діяли *земські суди*. *Гродські суди* також діяли в центрах земель та в *Теребовлі* (1533—1783; Галицька земля), Городку (нині місто Львів. обл.; 1528—40) та *Жидачеві* (1649—1783; Львів. земля), *Самборі* (1530—37; Перемишльська земля), Красноставі (нині м. Красностав Люблінського воєводства, Польща).

Шляхетське самоврядування. Із запровадженням регулярних сеймикових зібрань шляхта Р.в. збиралася на *сеймики* в центрах земель. Ген. сеймик Р.в. відбувався у Вишні (нині м. *Судова Вишня*). На нього з'їжджалися депутати від Львів., Перемишльської, Галицької та Сяноцької земель (холмська шляхта через геогр. положення своєї землі їхала на *вальний сейм* окремо). У Вишні часами проходив Ген. сеймик для Руського та Подільського воєводств.

Шляхта Р.в. обирала своїх представників на вальний сейм (послів) та депутатів (до *Коронного трибуналу* в Любліні та Скарбового трибуналу в Радомі). Кількість послів від земель була різною: Львівська — 2, Галицька — 6, Перемишльська — 2, Холмська — 2, Сяноцька — 2. Серед усіх воєводств Р.в. мало на вальному сеймі найбільшу кількість представників (разом із сенаторами — 23).

На Коронний трибунал від Р.в. обирали 2 послів на рік: одного — на сеймику у Вишні, а другого, по черзі, — від Галицької та Холмської землі.

Урядницька структура Р.в. була строкатою і відображала поділ на землі. На чолі урядницької піраміди був рус. *воєвода*. Кожна із земель мала свого *каштеляна*, серед яких виділявся львів. каштелян, який належав до «більших», або «крісловых», каштелянів (засідали в сенаті в кріслах); решта — перемишльський, галицький, сяноцький та холмський — були «дронжковими» каштелянами (засідали в сенаті на вузьких лавах під стінами). Загалом у сенаті від Р.в. засідало 6 світських сенаторів та 3 церковних (львів. архієпископ та катол. єпископи Перемишля і Холма).

Найповніша номенклатура земських урядників була у Львів. землі. Кожна із земель і Красноставський повіт Холмської землі мали свого *підкоморія*. Серед повітів Р.в. виділялися Жидачівський, Красноставський, Коломийський та Теребовельський, де існували уряди *войського* (більшого та меншого), *ловчого*, *мечника*, *підстолія*, *підчашія*, скарбника, *хорунжого* та *чашника*. Епізодично в Городку, Медиці (нині село Підкарпатського воєводства, Польща), Самборі та *Стрию* документи фіксують уряди войських.

Р.в. було однією з найбільш заселених та урбанізованих територій на укр. землях. Наприкінці 15 ст. у воєводстві налічувалося понад 1700 населених пунктів, з яких приблизно 20 % були королів. власністю. У цей час на території воєводства налічувалося 65 *міст* і *містечок*. На кінець 16 ст. в Р.в. налічувалося бл. 2800 населених пуктів, серед яких було 193 міста і містечка. Упродовж 16 ст. у воєводстві було локовано (див. *Локація*) 128 міст і містечок. Найбільш урбанізованими землями воєводства були Галицька та Львівська (75 і 50 міст і містечок відповідно). На момент ліквідації Р.в. на цій території налічувалося бл. 280 міст і містечок.

Літ.: Atłas historyczny Rzeczypospolitej polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty, dział 2: «Ziemi Ruskie». Warszawa—Wiedeń, 1899—1904; Źródła dziejowe, t. 18, cz. 2: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. Warszawa, 1903; *Śreniowski S.* Organizacja sejmiku halickiego. В кн.: Studia nad historią prawa polskiego, t. 16, zesz. 3. Lwów, 1938; *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939; Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy. Wrocław, 1987; *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. Lublin, 1989; Urzędnicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 1992; *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. К., 1993; *Przyboś K.* Reprezentacja sejmowa ziemi przemyskiej w latach 1573—1695. В кн.: Rocznik Przemyski, t. 34. Przemyśl, 1998; *Вінниченко О.* Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Збірник наукових праць, вип. 3. Львів, 2000; *Петришин Г.П.* «Карта Ф. фон Міга» (1779—1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. Львів, 2006; *Вінниченко О.* Депутати Коронного трибуналу 1632—1647 рр. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 44. Львів, 2009.

В.М. Михайловський.

РУ́СЬКЕ ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СТА́РОСТВО — адм.-тер. одиниця, яка складалася з королів. володінь (*королівщин*) на території *Руського воєводства*. Генеза уряду ген. старости (capitaneus terrarum Russiae) сягає серед. 14 ст., коли його започаткував польс. король *Казимир III* Великий, зайнявши пд. частину *Галицько-Волинського князівства* (*Королівства Русь*). Особи, що обіймали цей уряд, виконували функцію намісників короля на території його «руського домену» (див. *Руський домен короля*). Першим старостою був Отто з Пільчи (уперше згадується 1351). Первісно цей староста був вищим гродським урядником на всій території рус. земель у складі *Королівства Польського*. Гол. садибою був *Львів*. *Гродський суд* розміщувався в Низькому замку Львова (старостинське судочинство). Після запровадження

ня в останній чверті 14 ст. урядів старости в *Перемишлі* та *Галичі* уряд ген. старости був поєднаний з урядом львів. старости. Королів. намісником — ген. старостою — від самого початку були найбільш довірені особи короля. До утворення 1434 Рус. воєводства на цьому уряді переважали представники малопольс. можновладства. Від того часу компетенція Р.г.с. обмежувалася лише Львів. повітом Львів. землі. У серед. 15 ст. староство потрапило до рук родини панів Одровонжів зі Спрови. Незадоволення їхньою політикою спровокувало *шляхту* Львів. землі 1464 до спротиву (Львівська конфедерація). Упродовж 1593—1676 старостами були представники родини Мнішків. Останній староста Ян Кіцький був позбавлений уряду 18 листопада 1772 внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*). Починаючи з 1564, проводилися *люстрації* староства. Відомі люстрації 1564—65, 1569, 1570, 1616, 1617, 1621, 1628, 1661—63, 1765. У них відображені структура староства та його прибутковість.

Літ.: Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352—1783. Lwów, 1938; Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy. Wrocław, 1987; Люстрації королівщин українських земель XVI—XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. К., 1999; *Зазуляк Ю.* Львівська конфедерація 1464 року: Спроба прозопографічного дослідження її учасників. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240.

В.М. Михайловський.

РУ́СЬКЕ МО́РЕ — див. *Чорне море.*

РУ́СЬКЕ ПРА́ВО — система правових норм, які діяли на давньорус. та укр. землях у 9—18 ст. У період *Київської Русі* та Галицько-Волин. Русі побутувало у формі *звичаєвого права* та було кодифіковане *«Руською Правдою»*. Із входженням укр. земель до складу *Великого князівства Литовського* Р.п. включало не лише звичаєві, а й кодифіковані великокнязівською адміністрацією норми, які в нових істор. умовах поряд із «Руською Правдою» стали одними із джерел таких зводів законів, як *Статути Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588). На західноукр. землях, що в 14 ст. ввійшли до складу *Королівства Польського*, місц. Р.п. було пануючим практично до 1430-х рр., хоча польс. переселенцям уже гарантувалося використання норм польс. права. 1434 на західноукр. землях королів. владою було офіційно запроваджене польс. право, згідно з яким формувався і воєводсько-повітовий устрій польс. зразка, що певною мірою звузило поле застосування норм Р.п. Польс. право ставало домінуючим у діяльності адміністрацій *воєводств* і *повітів* та в *домініальному суді*. У містах же та в сільс. місцевості широко використовувалося традиційне для укр. земель Р.п., поряд з яким побутували й ін. іноетнічні правові системи — німецька (у вигляді *магдебурзького права* в містах та німецькоправних селах; із *війтами*, *солтисами*) та волоська (у межах волоських сіл і країн). Причому останні (особливо *волоське право*) значно трансформувалися відповідно до норм місц. Р.п. У джерелах західноукр. села, устрій яких базувався на нормах Р.п., традиційно називалися «руськоправними». Згідно з останнім місц. громади мали досить досконалу систему організації внутр. життя (інститути виборного самоврядування, механізми забезпечення правопорядку та врегулювання конфліктів, усталені норми відносин із сусідніми громадами та представниками місц. адміністрацій, процедуру захисту своїх співгромадян та власне судочинство).

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. К., 1900; *Його ж.* Німецьке право в Польщі і Литві. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в., ч. 2. Львів, 1904; *Максимейко Н.А.* Русская Правда и литовско-русское право: Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимирскому-Буданову. К., 1904; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Гошко Ю.Г.* Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. К., 1976; *Инкин В.Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. Рига, 1977; *Його ж.* Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики Галичских общинных судов (по актам XVI—XVIII вв.). «Вестник Московского университета», 1990, № 1; *Гурбик А.О.* Копні суди на українських землях у XIV—XVI ст. «УІЖ», 1990, № 10; *Його ж.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму. В кн.: Проблеми української історичної медієвістики. К., 1990; *Яковлів А.* Українське право. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Гурбик А.О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. В кн.: Середньовічна Україна: Збірник наукових праць, вип. 2. К., 1997; *Гошко Ю.* Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. Львів, 1999; *Hurbyk A.* Wspólnota wejska na Ukrainie w XIV—XVIII w.: Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych. «Przegląd Historyczny», 1999, t. 90, z. 1; *Гурбик А.О.* Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV—XVIII ст.). В кн.: Польська культура в житті України: Історія. Сьогодення. К., 2000; *Його ж.* Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці. В кн.: Українське суспільство на зламі середньовіччя і Нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004.

А.О. Гурбик.

РУ́СЬКИЙ ДОМЕ́Н КОРОЛЯ́ — юрид. термін на означення частини території колиш. *Галицько-Волинського князівства* (ця частина ще називалася *Королівство Русь*), яка пізніше стала основою *Руського воєводства* і *Подільського воєводства*. Цей термін є коректним з точки зору істор. відповідності тим процесам, що відбувалися на цій території. Адже використання терміна «*Галичина*» є неприйнятним з точки зору його пізньомодерного походження, а термін «*Червона Русь*» («Ruś Czerwona»), притаманний польс. історіографії, не має жодного підкріплення в тогочасних джерелах. Термін «Руський домен короля» знаходить своє відображення в титулатурі володарів цієї території, починаючи із серед. 14 ст., де вони себе називають «володарями Руської землі» («dominus terre Russie»). Їхні намісники, починаючи від 1350-х рр., означуються як «старости Руської землі». Використання цього терміна є слушним для території май-

бутнього Рус. воєводства від серед. 14 ст. до 1434 — моменту поширення норм польс. права на цю територію, коли місц. *шляхта* була зрівняна у правах із коронною і перестала бути особистими слугами верховного володаря.

Для території *Поділля* термін «Руський домен короля» використовувався від 1394 по 1434 (див. також *Подільська земля*, *Подільське князівство*).

В.М. Михайловський.

РУ́СЬКИЙ КАГАНА́Т — гіпотетичне держ. утворення скандинавів у Сх. Європі, яке в багатьох істор. синтезах ранньої історії Русі виступає попередником Київ. д-ви (див. *Київська Русь*). Гіпотеза про «Руський каганат» випливає з інтерпретації повідомлення *Бертинських анналів* під 839 про появу при дворі франкського імп. Людовіка Побожного, разом із посольством візант. імп. Феофіла, послів «народу Рос» (що насправді виявилися шведами), які заявили, ніби їхнього володаря звуть (або їхній володар називається) «Chacanus». Уперше ідею, що «Chacanus» являє собою титул «*каган*», тотожний титулу правителів степових імперій (сучасного подіям *Хозарського каганату*, раніше — Тюркського та Аварського каганатів), висловив орієнталіст Г.(Т.)-З.*Байєр* на поч. 18 ст. Утім переважна більшість учених тривалий час трималася думки, що «Chacanus» являє собою ім'я скандинавського ватажка — Хакон, — який послав посольство (Ф.-Г.Струбе де Пірмон, А.-Л.*Шлецер*, М.*Карамзін*, М.*Погодін* та ін.). У серед. 19 ст. гіпотезу Г.(Т.)-З.Байєра підтримав такий авторитетний учений, як А.Кунік, і з тих пір більшість інтерпретаторів віддають перевагу саме їй. Щоправда, з якої причини ватажок сканд. *дружини* міг присвоїти собі титул степового імператора, учені не були в стані визначити однозначно. Згадку «кагана» вважали або ж непорозумінням (візантійці не розрізняли пн. варварів, змішуючи *русь* із *хозарами* та *аварами*; В.Томсен), або ж свідченням того, що посольство до *Константинополя* представляло кагана хозарів (В.*Васильєвський*).

Походження ідеї. Думку, що у свідченні Бертинських анналів варто вбачати першу згадку про існування в Сх. Європі самостійного держ. утворення, «Руського каганату», вперше висловив антинорманіст С.Гедеонов у полеміці з норманістичною інтерпретацією походження Рус. д-ви (див. *Норманська проблема*). Він же окреслив і можливе коло свідчень на користь гіпотези, які з тих пір (як правило, без згадки авторства) повторюють у літературі. С.Гедеонов вважав, що «Руський каганат» був д-вою слов'ян, утвореною ще до «закликання варягів». Щоправда, він гадав, ніби рус. «каган» був намісником кагана хозарів. Після *Другої світової війни* ідея одержала нову інтерпретацію: тепер почали вважати, що, прийнявши титул «каган», правитель нового держ. утворення заявляв про свою рівноправність і суперництво з Хозар. каганатом (М.*Артамонов*, А.Новосельцев).

Титул каган. Історично титул «каган» відомий у правителів степових імперій: Тюркського, Аварського, Хозарського каганатів, Монгол. імперії. Деякі дослідники вважають, що з ним пов'язана властива тюркським народам ідея харизматичної природи влади кагана, а отже, він передавався лише завдяки кровній спорідненості із кланом Ашина (колиш. правителів Тюркського каганату 6—8 ст.), що одержали «небесний мандат» на владарювання серед кочових народів. У всякому разі, не існує сумнівів, що титул каган невіддільний від імперської ідеології степових народів і з ним пов'язані претензії на універсальне владарювання в степу.

Свідчення джерел. Гадають, ніби інтерпретація «Chacanus» Бертинських анналів саме як титулу «каган», а отже й історичність «Руського каганату», підтримується низкою ін. джерел. Серед таких числять: лист франкського імп. Людовіка II до візант. імп. *Василія I* Македонянина; традицію араб. географів про «острів русів», правителя якого звуть «хакан-рус»; нарешті, іменування київ. князів *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого* «каганами» в *«Слові о Законі і Благодаті» Іларіона* (що нібито свідчить про тривалу традицію титулатури в *Києві*). Усі ці джерела проблематичні, кожне на свій лад, і не несуть недвозначних доказів існування титулу «каган» серед русі. Напр., лист імп. Людовіка II навіть не згадує русь, натомість стверджуючи, що правителя «норманів» франки не називають каганом. Натомість достовірно відомо, що правителів Русі ні візантійські, ні латинські джерела ніколи не титулували каганом.

Локалізація. Не існує одностайності щодо геогр. локалізації «Руського каганату». У старій літературі його було прийнято розміщувати або ж на пд. Сх. Європи, або ж навіть на узбережжі Азовського чи Чорного морів (Г.*Вернадський*). Ще поширенішою була точка зору, згідно з якою «Руський каганат» є, по суті, ранньою Київ. д-вою (М.Артамонов, Б.*Рибаков*, А.Новосельцев, О.Назаренко та ін.). Ін. гіпотеза розміщує «Руський каганат» у межиріччі середнього Дону та Оки (прит. Волги; В.Сєдов, П.Голден).

Однак останнім часом популярнішим виявляється ототожнення «Руського каганату» з д-вою, заснованою в 9 ст. скандинавами у Сх. Європі. Отож здогадний «центр» «Руського каганату» намагаються сумістити з археологічно дослідженими пам'ятками сканд. присутності у Сх. Європі. Відтак у різних працях роль «столиці» каганату приміряли на себе Стара Ладога та Рюрикове Городище в Поволхов'ї, Гньоздово на Верхньому Дніпрі, Сарське городище та Тимерьово у Верхньому Поволжі та ін. Існує також гіпотеза, що центром каганату було місто Бірка у Швеції.

Подібні локалізації на пн. Сх. Європи, утім, входять у суперечність зі степовим походженням титулу правителя «Руського каганату», а також із реконструйованою його історією, котра в новітніх інтерпретаціях включає в себе (крім посольства до Константинополя 838) напад русі на *Візантію* 860, а також відоме з візант. джерел хрещення русі за часів імп. Василія I, а отже є вся «південною».

«Chacanus» Бертинських анналів. При тому, що інтерпретація «Chacanus» Бертинських анналів як титулу «каган» стала загальноприйнятою, текст допускає кілька рівною мірою обгрунтованих інтерпретацій. А.Кунік, якому довелося повторно звернутися до проблеми на схилі життя і якому належить найскрупульозніше дослідження питання, дійшов висновку, що — з огляду на індивідуальне слововживання Пруденція, автора цієї частини анналів, — «Chacanus» із більшими підставами слід вважати іменем власним ватажка росів, аніж його титулом. Цей висновок нещодавно був підтверджений новим дослідженням термінології Бертинських анналів (І.Гаріпзанов). Таким чином, відпочатково гіпотеза про «Руський каганат» заснована на т. зв. трудному читанні, що не піддається однозначному тлумаченню.

Літ.: *Kunik E.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven, vol. 2. SPb., 1845; *Куник А.А.* «Замечания» [на Погодин М. Г. Гедеонов и его система]. «Записки Императорской Академии наук», 1864, 6, приложение № 2; *Гедеонов С.А.* Варяги и Русь: Историческое исследование, ч. 2. СПб., 1876; *Томсен В.* Начало Русского государства: Три чтения. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1891, кн. 1 (156); *Смірнов П.* Волзький шлях і стародавні руси. VI—IX вв. К., 1928; *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Новосельцев А.П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. «История СССР», 1982, № 4; *Golden P.* The Question of the Rus' Qaganate. В кн.: Archivum Eurasiae Medii Aevi, 2. 1982; *Arrignon J.-P.* Remarques sur le titre de Kagan attribué aux princes russes d'après les sources occidentales et russes des IX—XI siècles. В кн.: Zbornik radova Vizantoloskog instituta, 23. 1984; *Shepard J.* The Rhos Guests of Louis the Pious: Whence and Wherefore? В кн.: Early Medieval Europe, vol. 4. 1995; *Franklin S., Shepard J.* The Emergence of Rus: 750—1200. London — New York, 1996; *Zuckerman C.* Deux étapes de la formation de l'ancien État russe. В кн.: Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. Paris, 2000 [Réalités byzantines, 7]; *Пріцак О.* Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. К., 2003; *Duczko W.* Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden—Boston, 2004; *Garipzanov I.H.* The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos. В кн.: Ruthenica, кн. 5. К., 2006.

О.П. Толочко.

«РУ́СЬКИЙ СОБО́Р» — політ. орг-ція, створена у *Львові* під час революції 1848 в Австрії за ініціативою *Центральної ради народової* на противагу *Головній руській раді* з метою спрямувати укр. національно-визвол. рух в її політ. інтересах. Складався гол. чин. із представників польс. *шляхти* (Л.*Сапіга*, Дзедушицький, Яблоновський та ін.), інтелігенції й чиновництва, далекі предки яких були укр. походження. У «Р.с.» брав участь також І.*Вагилевич.*

«Р.с.» не мав чітко сформульованої політ. програми. У своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену аграрну реформу 1848, засуджував антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи *Габсбургів*, «Р.с.» водночас висловлював готовність співпрацювати з австрійс. владою, сподіваючись при її допомозі домогтися відновлення незалежності Польщі із включенням до її складу укр. земель. Заперечував право українців на самостійний нац. розвиток. Видавав газ. «Дневник руський». Діяльність «Р.с.» не мала успіху серед укр. нар. мас. Припинив своє існування на початку жовтня 1848.

Літ.: *Турій О.* Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848—1849 років. «ЗНТШ» (Львів), т. 228; *Мудрий М.* «Руський Собор» 1848 р.: Організація та члени. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 16. Львів, 2008.

Ф.І. Стеблій.

РУ́СЬКІ РА́ДИ В ГАЛИЧИНІ́ — громадсько-політ. орг-ції укр. населення в *Східній Галичині* під час революції 1848—49 в Австрії. 2 травня 1848 у *Львові* було створено *Головну руську раду*, а згодом за її ініціативою почали виникати місц. рус. ради. Організаторами й активними учасниками рус. рад були літератори, громадсько-політ., освітні діячі: І.Бірецький, І.*Борисикевич*, Г.*Гинилевич* та ін. Загалом організовано бл. 50 рус. рад у містах і містечках Сх. Галичини (із них — 12 окружних). За своїм складом місц. рус. ради були демократичнішими від Гол. рус. ради і радикальнішими за характером своєї діяльності. Вони надавали активну підтримку селянам в їхній боротьбі за повернення загарбаних поміщиками земель, агітували населення домагатися *автономії* Сх. Галичини, добиватися створення укр. нац. гвардії, демократизації освіти, запровадження викладання укр. мовою в школах, поширювали серед народу газ. *«Зоря Галицька»*, укр. книги, влаштовували перші укр. театральні вистави тощо. Своєю багатогранною діяльністю вони завоювали популярність у нар. масах і мали певний вплив на Гол. рус. раду, спонукаючи її до активніших дій. Із наступом сил реакції восени 1848 діяльність рус. рад було обмежено, а в січні 1849 у зв'язку із запровадженням стану облоги в *Галичині* заборонено. Згодом на клопотання Гол. рус. ради окружні рус. ради відновлено, але поставлено під контроль австрійс. властей. 1851, із відновленням *абсолютизму*, Гол. рус. раду та її філіали — місц. рус. ради — було розпущено.

Літ.: *Стеблій Ф.* Український національний рух в Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів». В кн.: Проблеми регіональної політики: Збірник наукових праць. Львів, 1995; *Його ж.* Боротьба українців Галичини за національно-територіальну автономію в добу «Весни народів». В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 16. Львів, 2008.

Ф.І. Стеблій.

РУ́СЬКО-УКРАЇ́НСЬКА РАДИКА́ЛЬНА ПА́РТІЯ (РУРП; від 1926 — Українська соціалістична радикальна партія) — перша легальна укр. політ. партія європ. типу. Заснована 4—5 жовтня 1890 у *Львові* І.*Франком*, М.*Павликом*, С.*Даниловичем*, Є.*Левицьким*, В.*Будзиновським* та ін. (загалом бл. 30 осіб). РУРП репрезентувала, насамперед, *селянство*, захищала селян від обезземелення та цілковитого розорення. На установчому з'їзді окремі члени партії виступали за відбудову Укр. д-ви, поділ *Галичини* на польську та українську частини. Пропозиція не була підтримана більшістю, що призвело до конфлікту між «старими» (І.Франко, М.Павлик, О.С.*Терлецький*, С.Данилович) та «молодими» радикалами (В.Будзиновський,



А.С. Русяєва.



Руткович І. Архангел Михаїл з іконостаса церкви Різдва Христового у м. Жовква, що на початку 19 ст. був перенесений до церкви Собору Пресвятої Богородиці у с. Скварява Нова. Нині зберігається у Національному музеї імені Андрея Шептицького у м. Львів. 1697—1699.

Є.Левицький, В.Ю.*Охримович* та ін.). На 4-му з'їзді партії (29 листопада 1895) програма була переглянута. За поданням Ю.*Бачинського*, автора книги *«Україна irredenta»*, до програми включено пункт, в якому зазначалося, що здійснення партією «ідеалів соціалістичних можливе є при повній самостійності політичній русько-українського народу». Вперше за багато століть ідея укр. державності була заманіфестована прямо й однозначно.

У соціальній сфері РУРП домагалася «колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних», оскільки вони перебували не в руках українців, а чужинців — *магнатів* і *поміщиків*. Передача цих засобів у власність громад (а значить законних господарів цієї землі) і колективний устрій праці знищили б соціальну нерівність й витворили справедливий суспільний лад.

Під проводом своїх очільників І.Франка, М.Павлика та ін. діяльних членів (їх налічувалося понад 20 тис.) партія провадила масштабну організаторсько-політ. роботу: засновувала низові осередки, формувала свої фонди, просвітні структури, кооперативні «Народні спілки», проводила *віча*, брала активну участь у виборчих кампаніях до Віденського парламенту і *Галицького крайового сейму*, шукала порозуміння з москвофілами й правими народовцями, польс. поступовцями та єврейс. середовищем, критикувала консервативне духовенство, організовувала сел. страйки та спортивно-пожежні т-ва *«Січ»*, підтримувала й залучала до співпраці жіноцтво, розбудовувала пресу. На діяльність РУРП значний вплив мав М.*Драгоманов*, хоча в заснуванні партії участі не брав.

У червні 1899 окремі радикали (М.*Ганкевич*, С.*Вітик*, М.Новаківський, Р.*Яросевич*, Я.*Остапчук*) заснували *Українську соціал-демократичну партію* (УСДП), яка прийняла програму соціал-демократів Австрії. У грудні 1899 колишні творці РУРП Є.Левицький, В.Охримович, В.Будзиновський, І.Франко утворили Укр. національно-демократ. партію (УНДП). Однак стійким радикалам, насамперед М.Павликові, вдалося зберегти назву і програмові принципи РУРП як самостійної сел. партії, а також включити у сферу своїх інтересів та домагань робітництво. РУРП і далі залишилася життєздатною. 1 серпня 1914 разом із УНДП та УСДП вона утворила *Головну українську раду*, яка сформувала Бойову управу та *Легіон Українських січових стрільців*. Радикалами були такі визначні діячі, як засновник перших «Січей» К.*Трильовський*, хорунжа УСС Олена Степанів, організатор Листопадового зриву 1918 Д.*Вітовський*, посол (депутат) до парламенту Л.*Бачинський*, письменники Л.*Мартович*, В.*Пачовський*, П.*Карманський*, В.*Стефаник*, О.*Назарук* та ін.

Після об'єднання з волин. есерами у 1926 РУРП (нова назва — *Українська соціалістична радикальна партія*; УСРП) брала участь у виборах до польс. сейму і сенату (1928, 1930), увійшла до Робітничого Соціаліст. Інтернаціоналу (із 1931; див. *Соціалістичний Інтернаціонал*), створювала молодіжні орг-ції: *«Каменярі»*, «Союз українських працюючих жінок — Жіноча громада у Львові», вид-ва, пресові органи. Радикали були причетні до заснування в *Харкові Революційної української партії* (1900), двох польс. партій: соціал-демократичної і селянської — «Стронніцтва людового», чеської «Омладіни». Радикальні ідеї перекинулись і в Пн. Америку, куди виїхали на працю члени або прихильники РУРП.

Головами УСРП в міжвоєнний період були: Л.Бачинський (1926—30), І.Макух (1930—39). Осн. видання: *«Народ»* (1890—95, 1918), «Хлібороб» (1891—95), *«Громадський голос»* (1895 — 1939 з перервами). 1946 УСРП продовжила свою діяльність в еміграції. 1950 влилася в об'єднану Укр. соціаліст. партію.

Літ.: *Дзерович Ю.* Ціла правда про радикалів. Львів, 1910; *Стахів М.* Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних землях. Львів, 1934; *Кравець М.* До питання про Русько-Українську радикальну партію у Східній Галичині в 90-х роках XIX ст. В кн.: З історії західноукраїнських земель, вип. 2. К., 1957; *Шаблій Є.А.* Аграрна програма радикальної партії Галичини (90-ті роки XIX ст.). В кн.: З історії економічної думки на Україні. К., 1961; Політичні партії Західної України. Львів, 1991; *Данилович С.* Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині. В кн.: Спогади про Івана Франка. Львів, 1997; *Шкраб'юк П.* Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія). Львів, 2012.

П.В. Шкраб'юк.

РУСЯ́ЄВА Анна Станіславівна (у дівоцтві — Башинська; н. 01.02.1937) — археолог. Д-р істор. н. (1990). Н. в с. Буда-Голубієвичі (нині село Народицького р-ну Житомир. обл.) в сел. родині. 1962 закінчила кафедру археології і музеєзнавства історико-філос. ф-ту Київ. ун-ту за спеціальністю історик-археолог. Із 1962 працює в Ін-ті археології АН УРСР/України (із 1994 — *Інститут археології НАН України*). Із 1975 — кандидат, із 1990 — д-р істор. н.

Визначний фахівець з антич. історії, археології, к-ри, релігії, елліно-скіф. взаємовідносин тощо. Автор і співавтор понад 200 опублікованих в Україні, Росії і країнах Зх. Європи наук. праць, у т. ч. 4-х монографій. Один із гол. авторів колективних видань: «Археология Украинской ССР» (т. 2), «Давня історія України» (т. 2), «Історія української культури» (т. 1), «Україна крізь віки» (т. 2), «Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье», «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.» та монографії «Исторические личности эллино-скифской эпохи». До найзначніших археол. відкриттів Р. належить теменос в *Ольвії* зі святилищами багатьох божеств.

Член Міжнар. асоціації грец. та лат. епіграфіки.

Лауреат премії ім. М.Костомарова (1995, за монографію «Религия и культы античной Ольвии») і Держ. премії України в галузі науки і техніки (2002, за «Давню історію України»).

Нагороджена почесними грамотами НАН України і РАН.

Літ.: До 60-річчя А.С. Русяєвої. «Археологія» (К.), 1997, № 4; К 60-летию А.С. Русяевой. «Вестник древней истории» (М.), 1997, № 2.

В.А. Колесникова.

РУТЕ́НИ (Rutheni, Ruteni) — лат. відповідник етноніма *«русини»*. Спершу слово «Rutheni» вживалося лише щодо одного з кельтських племен у Галлії. Західноєвроп. автори вже з 11 ст. (Августинські аннали за 1087) почали використовувати його на позначення населення *Київської Русі* згідно із середньовічним звичаєм надавати невідомим раніше народам назви неіснуючих на той час антич. етносів. У джерелах 15—17 ст. визначення «рутени» часто застосовували щодо українців та білорусів (або лише до українців — у випадках, коли білорусів зараховували до «литвинів» — «Lithuani»). У такому сенсі це поняття протиставлялося «московитам», тобто росіянам. Залежно від контексту слово «рутени» могло мати різне значення — етнічне, територіально-політ. або конфесійне (щодо людей «грецького» обряду на Сході Європи — православних і греко-католиків). У середньовічній нім. мові «рутени» перекладалось як «Reussen», пізніше — як «Ruthenen», а в англійській — як «Ruthenians». Похідним від «рутени» словом «рутенці» М.*Драгоманов*, І.*Франко*, М.*Павлик* та їхні однодумці таврували консервативно настроєних галичан, лояльних підданих Габсбурзької монархії.

Літ.: *Isajewicz J.* Rusini a Ukraińcy: Dwa etapy rozwoju jednego narodu. В кн.: Christianitas et culturae Europae: Księga Jubileuszowa prof. J. Kloczowskiego, cz. 1. Lublin, 1998.

Я.Д. Ісаєвич.

РУТКО́ВИЧ Іван (р. н. невід. — п. у квітні 1703) — маляр кінця 17 ст. Н., імовірно, у м. *Жовква*. Перед кінцем 1670-х рр. перебував у майстерні Р.Могильницького в Кам'янці-Струмиловій (нині м. *Кам'янка-Бузька*), де одружився з його служницею Євою. Мав сина Михайла (маляр). 1681 придбав від священика міської церкви Жовкви І.Вірозуба будинок, де прожив до смерті. Член братства Жовківської міської церкви, один із його уповноважених для нагляду над спорудженням мурованого храму. 1684—85 виконав ряд робіт із мистецького ремесла для Жовківського замку, реставрував картини, 1694 малював дерев'яні стелі в монастирі боніфратрів у *Львові*.

Про початки творчої активності напередодні 1680-х рр. відомостей не віднайдено. Засвідчена авторськими підписами професійна діяльність Р. простежується від створених 1680 намісних ікон Спаса та Богородиці для монастирської Вознесенської церкви у Волиці-Деревлянській (нині село Буського р-ну Львів. обл.). Тим же роком датоване «Моління» в церкві Собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.). У січні 1682 намальоване «Моління» (в церкві Святої Трійці у Потеличі; нині село Жовківського р-ну Львів. обл.), й того ж року — «Моління» з «Тайною вечерею» і «Нерукотворним образом» Вознесенської церкви у Волиці-Деревлянській, 1683 — «Моління» з церкви Зішестя Святого Духа в Потеличі (Національний музей у Львові ім. [митрополита] Андрея Шептицького) та втрачене храмове «Різдво Богородиці зі сценами історії Марії» з церкви у Вижлові біля *Сокаля*. Обидва потелицьких «Моління» як унікальний приклад в укр. мист-ві мають портрети подружніх пар замовників.

Наступна група робіт майстра належить до кінця 1680-х рр. і збереглася у церкві Собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій — апостольський ряд із датою 15 жовтня 1688 на іконі апостолів Симона та Пилипа. 20 червня 1689 датовані дияконські двері з архангелом Михаїлом та «Воплочення» посеред пророчого ряду. Очевидно, тоді ж виконана група Розп'яття із пристоячими в завершенні. У липні 1689 закінчено крила вівтаря з Іоанном Предтечею та пророком Іллею з Троїцької церкви в Білому Камені (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.; *Львівська галерея мистецтв*). 1693 намальований, імовірно, храмовий «Святий Дмитрій» (*Львів*, церква Святого Дмитрія).

Наприкінці життя Р. із помічниками створив ансамбль ікон для жовківської міської церкви Різдва Христового. Найпізнішою віднайденою роботою майстра є знищена «Богородиця» 1700 із церкви Покрову Богородиці в Митулині (зберігається у приватній збірці). Окрім того, на підставі почерку йому можуть бути приписані царські врата, дияконські двері з архангелом Михаїлом та ікони апостолів Матвія, Андрія і Марка з околиць Жовкви з давньої збірки місц. василіанського монастиря (Червоноградський музей історії релігії).



Руткович І. «Христос і самарянка» з іконостаса церкви Різдва Христового у Жовкві. 1697—1699. Нині зберігається у Національному музеї імені митрополита Андрея Шептицького у м. Львів.

Рання манера Р. склалася не без впливу Р.Могильницького. У пізній манері автор, вірогідно, використовує актуальні підкреслено малярські тенденції київ. школи, на запозичення з якої вказують також іконографія образу св. рівноапостольного кн. *Володимира Святославича* із жовківського ансамблю та почерк одного зі співпрацівників при виконанні пророків (Мойсей).

Творчість Р. утвердила жовківський осередок укр. малярства як істотне самостійне явище реліг. мистецької к-ри істор. перемишльсько-львів. регіону й стала однією з найяскравіших сторінок західноукр. реліг. малярства свого часу. До доробку Р. зараховують немало різнорідних за характером творів, подекуди таких, що не мають нічого спільного з його індивідуальною манерою.

П., імовірно, у м. Жовква.

Літ.: *Свєнціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. К., 1966; *Александрович В.* Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. В кн.: Історія української культури, т. 3. К., 2003; *Його ж.* Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття. «Пам'ятки України: Іс-

торія та культура», 2004, ч. 1; *Зілінко Р.* До питання атрибуції та датування творів Івана Рутковича і його оточення. «Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького» (Львів), 2007, № 5 (10).

В.С. Александрович.

РУХ О́ПОРУ — визвол. антифашист. боротьба в європ. країнах у період *Другої світової війни.* Р.О. зародився на самому початку світ. війни, отримав могутній стимул унаслідок героїчного опору народів *СРСР* віроломній агресії гітлерівської Німеччини. Як у Німеччині, так і в країнах, окупованих нею, — Нідерландах, Бельгії, Франції, Польщі, Румунії, Данії, Норвегії, Чехії, Болгарії, Італії, *Югославії*, Словаччині, Албанії, Греції, — виявлявся спочатку в ігноруванні та саботажі заходів окупаційних властей, уникненні праці на військо, антифашист. агітаційній роботі тощо. Перемога Червоної армії в *Сталінградській битві 1942—1943*, що означала корінний поворот у ході війни на користь країн *антигітлерівської коаліції*, спричинила піднесення антифашист. боротьби народів Європи. Поряд із діяльністю підпілля на цьому етапі Р.О. утворилися патріотичні збройні формування, які перейшли до партизан. боротьби з окупантами. Сотні тисяч вояків налічували партизан. армії — *Армія Крайова* та *Армія Людова* у Польщі, Народно-визвол. армія в Югославії, Народно-визвол. повстанська армія в Болгарії, партизан. сили Норвегії, Данії, Італії, Греції та ін. Сили Р.О. завдавали значних втрат фашистам і в підпіллі. Антифашист. підпілля підготовило й очолило масові збройні повстання у варшавському гетто (1943), у *Варшаві* (1944), Парижі (Франція; 1944), Празі (нині столиця Чехії; 1944), Словаччині (1944). Проявом Р.О. в Німеччині були діяльність розгалуженої розвідницької мережі «Червона капела» та організація змови й замаху на А.*Гітлера* 1944. Бойове підпілля діяло в гітлерівських таборах смерті — у *Бухенвальді*, *Маутгаузені*, *Освенцимі* та ін., де антифашисти провадили пропагандистську й організаторську роботу, рятували в'язнів від загибелі, готували та здійснювали збройні повстання. Під кер-вом табірного підпілля здійснювалися саботаж і диверсійні акції на великих військ. підпр-вах («Густлоф-верке», «Сіменс», «Дора» та ін.). Осередки Р.О. діяли і в таборах *остарбайтерів.* У європ. Р.О. активну участь брали вихідці з України. Багато з них діяли в бойовому табірному підпіллі, зокрема, у таких розгалужених конспіративних орг-ціях, що діяли в багатьох таборах військовополонених, як *«Братерська співдружність військовополонених»*, *«Інтернаціональний антифашистський комітет»* (Лейпциг, Німеччина), *«Інтернаціональний союз»* (Берлін, Німеччина) та ін. Сотні людей укр. походження брали участь у партизан. русі в окупованих фашистами країнах. Серед численних фактів можна навести, зокрема, такі приклади. Одним із керівників партизан. руху у Франції став вінничанин В.*Порик* (посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу). Командиром партизан. полку в Бельгії був Г.Велогоненко із *Дніпропетровська.* Очолив бригаду партизанів Югославії харків'янин А.Д'яченко. Керував партизан. загоном в Італії уродженець Київщини Д.Касьян.

Літ.: Антифашистское движение сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны. М., 1966; Вторая мировая война, кн. 3: Движение Сопротивления в Европе. М., 1966; *Guérin A.* La Résistance Chronique illustrée 1930—1950, vol. 1—5. Paris, 1972; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; *Mommsen H.* Alternative zu Hitler: Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes. München, 2000; *Muracciole J.-F.* Histoire de la résistance en France. Paris, 2003; *Roth K.H., Ebbinghaus A.* Rote Kapellen, Kreisauer Kreise, Schwarze Kapellen: Neue Sichtweisen auf den deutschen Widerstand gegen die NS-Diktatur. Hamburg, 2004; *Neugebauer W.* Der österreichische Widerstand 1938—1945. Wien, 2008.

М.В. Коваль.

РЮ́РИК — легендарний князь-засновник правлячого роду *Рюриковичів.* Згідно з переказом *«Повісті временних літ»* Р. 862 був запрошений на княжіння групою слов'янських і фінських племен півночі Сх. Європи (словени, *чудь*, весь, *кривичі*), щоб встановити політ. порядок і очо-



Рюрик. Зображення з «Царського Титулярника». 1672.

лити їхнє об'єднання. Прийшовши з двома братами, *Синеусом і Трувором*, Р., за версією *Іпатіївського літопису*, зайняв спершу Ладогу (нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ), а за два роки після смерті братів сів у Новгороді (див. *Новгород Великий*). За ін. версією (Новгородська Кормча 1282, Троїцький літопис, *Новгородський перший літопис* молодої редакції), Р. одразу сів у Новгороді. Р. начебто привів із собою також сканд. плем'я *русь*, від якого отримала назву *Руська земля.* За «Повістю временних літ», Р. помер 879, віддавши свого малолітнього сина *Ігоря* та своє князівння родичу *Олегу.*

Р. — один із найважливіших і водночас найсуперечливіших персонажів ранньої рус. історії. Починаючи із середньовіччя, образ Р. активно використовувався в істор. та худож. текстах, драматургії, політ. пропаганді і памфлетах. Р. — гол. персонаж генеалогічних легенд ранньомодерного часу. В результаті надзвичайної уваги до образу Р. він обріс величезною кількістю псевдоістор. деталей, що ускладнює задачу дослідження «історичного» Р.

«Проблема Рюрика» була однією із ключових у полеміці норманістів та антинорманістів, що розгорталася на межі ідеології та науки (див. *Норманська проблема*). Проблема розпадалася на два осн. питання: якого походження Р. (якщо це реальна особа) і в чому полягало насправді його «закликання». Питання по-

ходження вирішується етимологією імені. Антинормaністи намагалися довести, що Р. міг бути західнослов'ян. походження, і пропонували слов'ян. етимологію його імені (від слова «рарог» чи «рерік» — сокіл). Проте єдино обґрунтованою на сьогодні є сканд. етимологія (Hrörekr, від коренів зі значеннями «слава» і «володіти/правити», варіантом цього ж імені є «Родріго»). Сюжет закликання Р. для антинорманістів виглядав образливим; у ньому бачили наклеп на слов'ян, що ніби ті не здатні до державотворення. В істор. працях можна знайти численні інтерпретації цієї події: закликання, завоювання, легітимне успадкування тощо. Між тим, поза ідеологічною рамкою, гострота питання знімається.

Історія Р. в літописі багата на мандрівні мотиви та спільні місця, має паралелі в ін. легендах про заснування *держави* (напр., мотив закликання іноземця-правителя; мотив трьох братів). Але вона, вочевидь, має реальну основу. На думку частини дослідників, переказ літопису відображає договір між ватажком групи скандинавів і пн. племенами. Навряд чи Р. привів до Сх. Європи «всю русь», як оповідає літопис, але сканд. походження «русі» і приблизний час її проникнення вказано правильно.

Зважаючи на стан дослідження «проблеми Рюрика», дилему «міфічний чи реальний?» слід вирішувати в бік «реального». Проте за наявної джерельної бази біографія Р. є вкрай темною. Жодна дата в житті Р. не є точною. В науці існують суперечки, чи відносити діяльність Р. на 2-гу пол. 9 ст. відповідно до хронології літопису, чи переносити на кінець 9 — поч. 10 ст. (а значить, і зміщувати ключові події всієї ранньої рус. історії на півстоліття назад). Неясно, чому літописець приурочив закликання Р. до 862, а смерть — до 879. Зрозуміло тільки, що це результат умоглядних підрахунків, а не запозичення з давніх датованих записів.

Під питанням зв'язки Р. з ін. згадуваними в літописі персонажами. Заперечувати всякий зв'язок Р. з Ігорем та Олегом було б перебільшенням. Але повністю довіряти літописній генеалогії (Ігор — син Р.), зважаючи на низку суперечностей, також не можна. У зв'язку з цим в історіографії існує сумнів у коректності назви роду — Рюриковичі, адже достовірна генеалогія простежується тільки від Ігоря Київського. Ніяк не можна підтвердити братський зв'язок Р. із Синеусом і Трувором, як і саме існування останніх чи принаймні синхронність Р. Літописна характеристика київ. князів *Аскольда* і *Діра* як *бояр* Р. могла бути чистим домислом літописця, що хотів захистити монополію Рюриковичів на князівський статус.

Історії Р., відомій виключно з літопису, бракує паралельних джерел. Завжди існувала спокуса «впізнати» Р. в одному з персонажів зх. джерел. Єдиною серйозною спробою це зробити стало ототожнення Ф.Крузе літописного Р. з данським вікінгом Рориком Ютландським, войовничим «морським конунгом» серед. 9 ст. Незважаючи на те, що нічого спільного (крім імен, сканд. походження, часу діяльності і роду занять) Р. і Рорик не мали, їхні історії без непереборних суперечностей взаємно доповнювали одна одну. Зникнення Рорика з поля зору зх. хронік після 860-х рр. завжди можна було б пояснити відходом Рорика до східнобалт. територій, де він уже став відомий як Р. Між тим, за браком прямих джерельних свідчень (скільки б не було побічних спостережень), ототожнення Р. і Рорика так і залишиться тільки зручною гіпотезою.

Літ.: *Байер Ф.С.* Сочинение о варягах. СПб., 1767; *Miller G.F.* Origines Rossicae. В кн.: Allgemeine historische Bibliothek, t. 4. 1768; *Голлманн Г.Ф.* Рустрингия, первоначальное отечество первого российского великого князя Рюрика и братьев его. М., 1819; *Крузе Ф.* О происхождении Рюрика. «Журнал Министерства народного просвещения», 1836, № 1, январь—июнь; *Kunik A.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Sankt Petersburg, 1844; *Гедеонов С.А.* Варяги и Русь. СПб., 1876; *Иловайский Д.И.* Начало Руси. М., 1890; *Томсен В.* Начало Русского государства. М., 1891; *Тиандер К.* Скандинавское переселенческое сказание. В кн.: Датско-русские исследования, т. 3. Пг., 1915; *Беляев Т.Н.* Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. В кн.: Seminarium Kondakovianum, vol. 3. Prague, 1929; *Stender-Petersen A.* Die Varagersage ale Quelle der allrussischen chronik. Kobenhavn, 1934; *Ловмянский Г.* Рорик фрисландский и Рюрик новгородский. В кн.: Скандинавский сборник, т. 7. Таллин, 1963; *Кузьмин А.Г.* К вопросу о происхождении варяжской легенды. В кн.: Новое о прошлом нашей страны: Памяти М.Н. Тихомирова. М., 1967; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985; *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. 1990 год. М., 1991; *Пріцак О.* Походження Русі, т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). К., 1997; Те саме, т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. К., 2003; *Пчелов Е.В.* Рюрик. М., 2010.

В.Ю. Арістов.

РЮ́РИК РОСТИСЛА́ВИЧ (р. н. невід. — п. 1092) — князь перемишльський, старший син *Ростислава Володимировича* тмутороканського і (здогадно) Ланки, доньки угор. короля Бели І. По смерті батька (3 лютого 1067) разом із братами *Володарем Ростиславичем* і *Васильком Ростиславичем* був вигнаний із *Тмуторокані* київ. кн. *Ізяславом Ярославичем*. У 1080-х рр. Ростиславичі претендували на м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), 1084 двоє з них (напевне Р.Р. і Василько Ростиславич) заволоділи Володимиром, вигнавши звідти Ярополка Ізяславича. Київ. кн. *Всеволод Ярославич* повернув м. Володимир Ярополкові Ізяславичу, давши взамін братам-ізгоям *Перемишль* (Р.Р.) і *Теребовль* (Василькові Ростиславичу). (Це випливає з розповіді *«Повісті временних літ»* про Любецький з'їзд князів 1097; див. *Любецький з'їзд 1097.*) Побоюючись сильних сусідів-Ростиславичів, Ярополк Ізяславич у листопаді 1087 пішов на них війною на *Звенигород Галицький* (де сидів Володар Ростиславич), але був забитий підісланим Ростиславичами якимось Нерядцем, котрий після вбивства утік до Р.Р. в Перемишль. По смерті Р.Р. в Перемишлі вокняжився його молодший брат Володар Ростиславич.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

РЮ́РИК РОСТИСЛА́ВИЧ, Рюрик-Василій Ростиславич (р. н. невід. — п. 1212) — князь овруцький, новгородський, київський, чернігівський; 4-й син *Ростислава Мстиславича* смоленського. Перший раз одружений (бл. 1162) з донькою половецького хана Белука, другий (перед 1172) — із донькою Юрія Ярославича турівського Анною. Вперше згаданий у *Київському літописі* під 1157 як учасник походу *Ізяслава Давидовича* на Юрія Ярославича турівського. 1159 батько послав Р.Р. на допомогу Рогволоду Рогволодовичу полоцькому проти Ростислава Глібовича мінського, того ж року — на допомогу *Святославу Ольговичу* проти Ізяслава Давидовича і *половців*. 1170 літопис згадує його як овруцького (див. *Овруч*) князя. До смерті Ростислава Мстиславича (березень 1167) виконував доручення батька. 1169 посварився із *Мстиславом Ізяславичем* київським і пристав до союзу *Андрія Боголюбського*, *Ольговичів* і *Ростиславичів смоленських*, котрі 12 березня 1169 захопили і розграбували *Київ*. За допомогу Андрій Боголюбський поставив Р.Р. 4 жовтня 1170 князем у Новгороді (див. *Новгород Великий*). Взимку 1171/72 Р.Р. пішов із Новгорода. Незабаром брати Р.Р. Роман, Давид і Мстислав Ростиславичі розсварилися з Андрієм Боголюбським і скинули з київ. престолу його брата *Всеволода Юрійовича*, посадивши в Києві Р.Р. 24 березня 1173. Під тиском Андрія Боголюбського Ростиславичі в листопаді 1173 залишили Київ. 1181 Р.Р. уклав угоду зі *Святославом Всеволодичем* чернігівським, за якою став князем *Руської землі* (Київщини), а Святослав Всеволодич — київ. князем. У Пд. Русі став діяти дуумвірат (див. *Дуумвірати на Русі*).

Дуумвіри здійснили кілька успішних походів на половців (1183, 1185, 1190). По смерті Святослава Всеволодича (25 липня 1194) Р.Р. став єдиновладним київ. князем. Він зіпсував стосунки із зятем *Романом Мстиславичем* волинським. 1201 Роман Мстиславич скинув Р.Р. із престолу. 2 січня 1203 Р.Р. разом з Ольговичами та половецькою ордою здобув і розграбував Київ. За це влітку 1204 Роман Мстиславич знову скинув Р.Р. з престолу і силоміць постриг у ченці. Після загибелі Романа Мстиславича (19 червня 1205) Р.Р. скинув рясу і вокняжився в Києві. У союзі з Ольговичами він 1205 здійснив невдалий похід на *Галич (давній)*, а 1206 повторив його. У серпні 1206 *Всеволод Святославич* Чермний (Рудий) забрав у Р.Р. Київ. Та з вересня 1206 по серед. 1207 і з жовтня 1207 Р.Р. знову княжив у Києві. 1210 Р.Р. віддав Всеволоду Святославичу Чермному Київ, а собі взяв *Чернігів*, де й помер, не залишаючи безуспішних спроб повернутися на київ. стіл.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Котляр М.Ф.* Давньоруська держава (історія в особах). К., 1996.

М.Ф. Котляр.

РЮ́РИКОВИЧІ — князівський рід нащадків *Рюрика* в *Київській Русі*; узагальнююча назва для споріднених спільним походженням князівських та дворянських династій країн Східної та Центральної Європи.

Початкова історія Р., викладена в *«Повісті временних літ»*, досить міфологізована. Літописна легенда про запрошення 860 новгородцями на княжіння Рюрика та його братів — Синеуса і Трувора — була записана не раніше серед. 11 ст. на основі місц. новгород. усної фольклорної традиції. До цього часу родова пам'ять Р. не йшла далі *Ігоря* Старого — діда *Володимира Святославича*, і лише в серед. 11 ст. ім'я Рюрик увійшло в династичну антропонімію (на честь прародителя роду було названо *Рюрика Ростиславича* перемишльського). Постать Рюрика й досі залишається загадковою для істориків — численні гіпотези про його походження чи то від Рорика Фрісландського (ототожнення з ним), чи то від місц. балтослов'ян. династії не мають під собою жодного підгрунтя. Так само спірними в науці є родинні зв'язки між Рюриком та Ігорем, Рюриком і *Олегом* Віщим, Олегом та *Ольгою* (висловлювалися різні припущення про належність Олега до Р. та про те, що Ольга була дочкою Олега тощо). Усталеною в науці (та більш обгрунтованою) є літописна версія, за якою Олег був регентом за часів малоліття сина Рюрика — Ігоря, коли під владу Р. потрапив *Київ*. У русько-візант. договорі 944 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*) згадуються племінники Ігоря, та це єдина згадка літопису. За років малоліття сина Ігоря *Святослава Ігоровича* правила вдова Ігоря Ольга. Святослав мав трьох синів — *Ярополка Святославича*, *Олега Святославича* та Володимира Святославича, імена яких свідчать про поступову слов'янізацію варязької династії Р. Подальша історія Р. пов'язана з нащадками молодшого з них. Володимир Святославич, за літописом, мав 12 синів, а його син *Ярослав Мудрий* — 7. Тож така надзвичайна плодючість призвела до утворення всередині роду Р. окремих кланів, окремі з яких поступово перетворилися на самостійні князівські династії.

Р. як князівська династія в Київ. Русі зберігали свою єдність упродовж кінця 9 — 11 ст. Але вже на поч. 11 ст. виокремилася династія полоцьких князів — Ізяславичів (від сина Володимира Святославича *Ізяслава Володимировича*), у 2-й пол. 11 ст. — *Ростиславичі галицькі*. Дуже складна й заплутана система наслідування всередині роду — співіснування т. зв. лєствичної системи (див. *«Лествичный» порядок заміщення княжих столів на Русі*) та системи старійшинства — і надзвичайна розгалуженість уже в 2-й половині 11 ст. роду Р. призвели до низки міжкнязівських конфліктів, поступової втрати держ. єдності Русі й виникнення внаслідок цього окремих князівств-земель. Початок — 1-ша пол. 12 ст. стали рубежем остаточного розгалуження Р. на окремі князівські клани-династії — турово-пінських Ізяславичів, черніг. Давидовичів та Ольговичів, *Мономашичів*. Клан Мономашичів дуже швидко розпався на окремі династії волинських *Мстиславичів* (із 2-ї пол. 13 ст. з них виокремилися *Романовичі*), *Ростиславичів смоленських*, ростово-суздальських Юрійовичів. Від останніх вела своє походжен-

ня великокнязівська династія Владимиро-Суздальської Русі.

Через те, що у процесі завоювання земель Сх. Європи були винищені ін. князівські династії варязького (київський *Аскольд*, полоцький Рогволд) чи місц. слов'янського (древлянський *Мал*, в'ятицький Ходота) походження, Р. вдалося практично монополізувати верховну держ. владу на Русі 10—13 ст. Цьому сприяла й шлюбна політика Р., які намагалися укладати шлюби або всередині свого надзвичайно розгалуженого роду, або з правителями ін. д-в. Уже до кінця 12 ст. родинні зв'язки пов'язували Р. з майже всіма правлячими домами Європи. Шлюби із представниками дружинної верхівки — боярства — траплялися, але були скоріше винятком із правил. Лише після *монголо-татарської навали* та включення частини рус. земель до складу *Великого князівства Литовського* Р. поступово втратили своє монопольне становище у владі, поступившись нею на користь нащадків *Гедиміновичів*, а з часом — і князів менш знатного походження — місцевого чи навіть татарського. У Пн.-Сх. Русі цей процес тривав повільніше — тут Р. зберігали за собою великокнязівський, а згодом — і царський титул — до кінця 16 ст. Але й після цього належність до роду Р. залишалася надзвичайно престижною. Наступники Р. на моск. троні отримали престол лише завдяки шлюбним зв'язкам з останніми *царями* з династії Р.

Якщо стан історичних джерел Пн.-Сх. Русі дає можливість вченим з великою долею достовірності реконструювати генеалогію місц. династій Р., генеалогія укр. Р. 14—16 ст. ряснiє білими плямами й загадками. У ВКЛ походження від Р. було не менш престижним, аніж родинний зв'язок із правлячим родом Гедиміновичів, тож родинні генеалогії тогочасної укр. та білорус. *шляхти* значно міфологізовані. З великою долею достовірності вдалося встановити належність до Р. родів Кропотків (Крокотків, Огінських), *Пузин*, Жижемських, Пронських, *Четвертинських*, Сокольських, Оболенських, Осовецьких, *Масальських*, Верейських, Курбських. Зв'язок ін. родів, зокрема Лукомських, *Острозьких* та похідних від них *Заславських* (версія походження Острозьких від Р. надзвичайно популярна в навколонаук. середовищі), з Р. встановити не вдається. Також висловлене припущення про сумнівність належності до Р. т. зв. *верховських князів*, джерела про походження яких від черніг. Ольговичів (як нащадків *Михаїла Всеволодича*) нібито були сфальшовані наприкінці 14 — у 15 ст. (це припущення ґрунтується на застосуванні сучасної ДНК-методики в істор. генеалогії).

Абсолютна більшість династій Р. до поч. 20 ст. вигасли, частина з тих, що збереглися, — втратили князівські титули. 1917 після скасування монархії в Росії значна частина Р., втративши князівські та дворянські права і привілеї, емігрували; більшість з тих, хто лишився, загинули чи то під час громадян. війни 1918—22, чи то стали жертвами рад. репресивної системи.

Літ.: *Экземплярский А.В.* Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, т. 1—2. СПб., 1889—91; *Baumgarten N. de.* Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle. В кн.: Orientalia Christiana, t. 9, part 1, № 35. Roma, 1927; *Його ж.* Généalogie des branches regnantes des Rurikides du XIIIe au XIVe siècle. Там само, t. 35, part 1, № 94. Roma, 1934; *Донской Д.В.* Справочник по генеалогии Рюриковичей (середина IX — начало XIV в.). М.—Ренн, 1991; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000; *Пчелов Е.В.* Рюриковичи: История династии. М., 2001; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X—XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006; *Dąbrowski D.* Genealogia Mścisławowiczów: Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, 2008; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. К., 2008; Rurikid Dynasty DNA Project. Web: http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~mozhayski/teksty/ydna.html; http://www.familytreedna.com/public/rurikid/default.aspx?fixed_columns=on&section=yresults.

А.Г. Плахонін.

РЯБІ́НІН-СКЛЯРЕ́ВСЬКИЙ (Рябінін) **Олександр Олександрович** (11.05.1878—10.03.1942) — архівіст, історик, журналіст. Н. в м. Кострома (нині місто в РФ) в сім'ї дрібного чиновника. Навч. в Академії Ген. штабу, офіцер, учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* Викладав у військ. навч. закладах, екстраординарний професор Миколаївської академії Ген. штабу, учасник *Першої світової війни*, офіцер *Армії Української Народної Республіки.* Із 1919 працював у моск. архівах, із 1921 — в Одес. архіві.



О.О. Рябінін-Скляревський.

Надрукував твори з воєнної історії, всесвітньої історії, історії революц. руху і громадян. війни 1917—21 в *Бессарабії* та на Пд. України, укр. національно-визвол. і просвітницького руху, історії *Запорозької Січі* та *Задунайської Січі.* Описав багато архів. фондів, у т. ч. підготував і видав «Опис Архіву Запорозької Січі» (К., 1931). Друкував обширні статті у виданнях *«За сто літ»*, «Науковий збірник за рік...», часописах *«Україна»*, «Червоний архів», *«Архівна справа»* та ін.

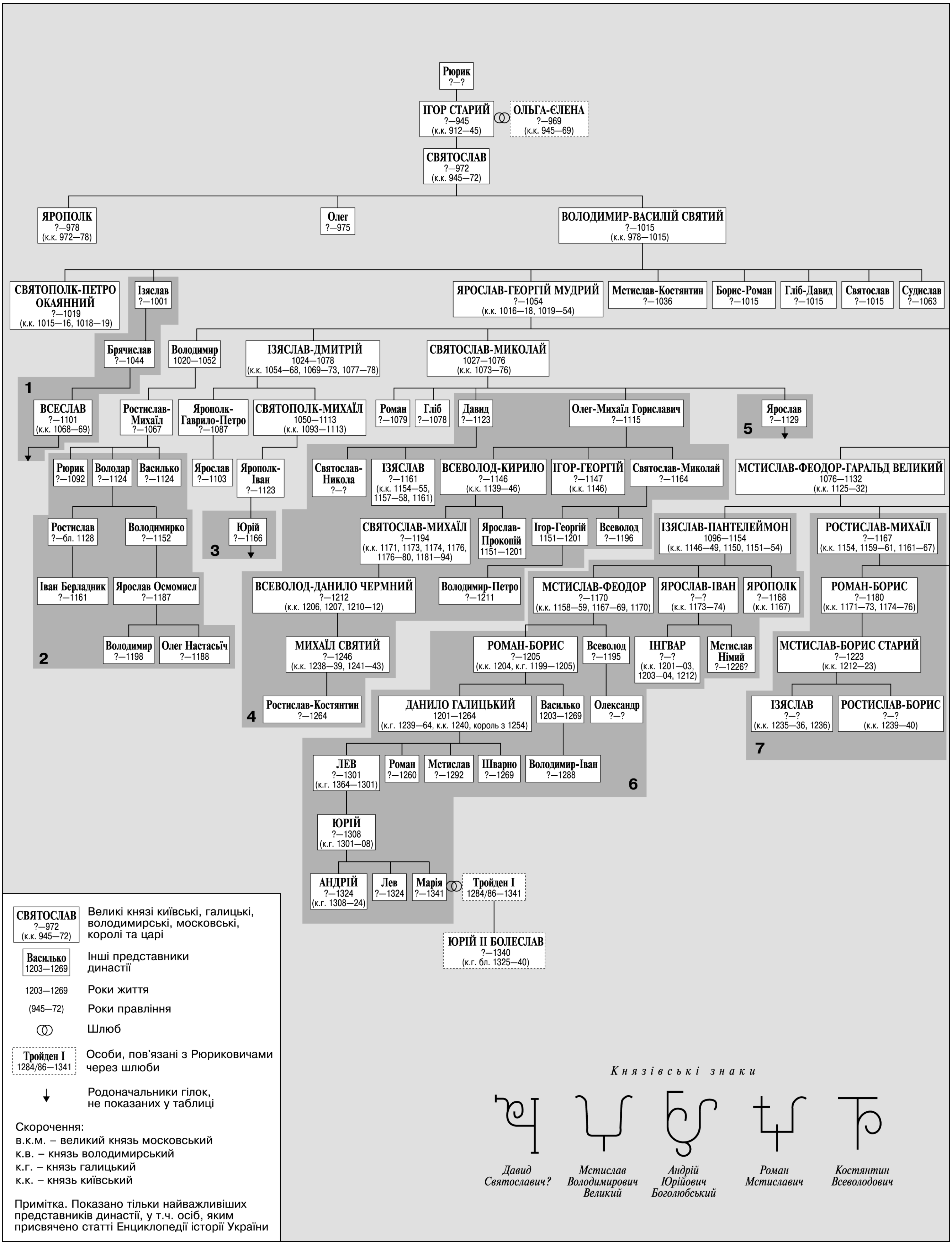
Був заарештований 1931 і 1937, помер в ув'язненні.

Реабілітований 1965.

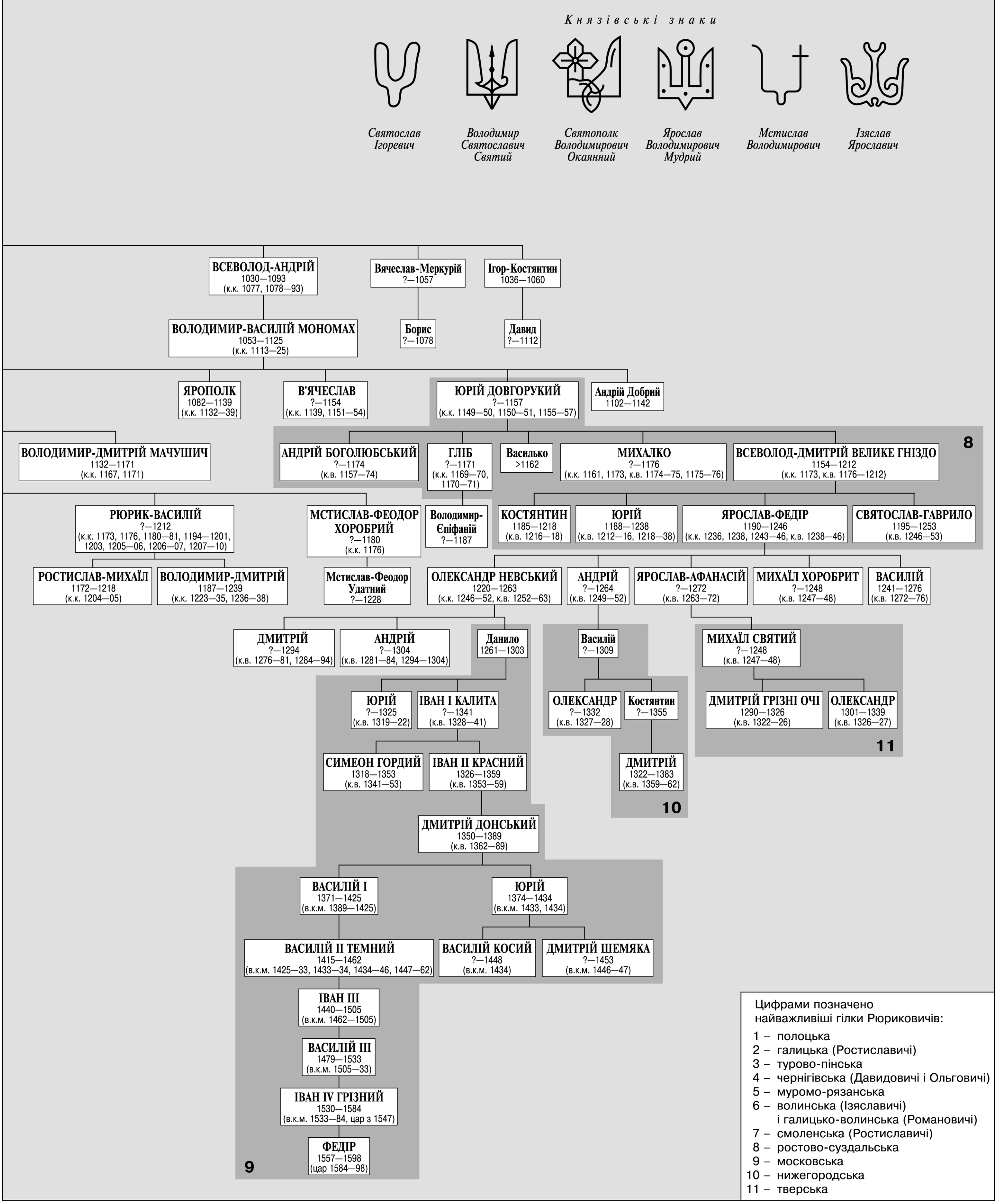
Літ.: *Малинова Г.Л., Сапожников И.В.* А.А. Рябинин-Скляревский: Материалы к биографии. Одесса—К., 2000.

Г.К. Швидько.

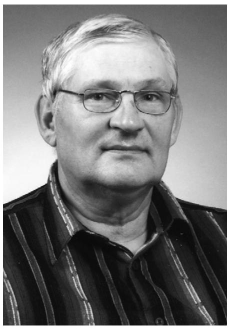
РЯБКО́В Павло Захарович (29.06.1848—28.12.1926) — етнограф і громад. діяч. Н. в м. *Херсон.* За участь у революц. діяльності *народників* був засланий до Якутії (1879—84). Перебуваючи в політ. еміграції (1901—04), вчився в Рос. вищій школі сусп. наук у Парижі (Франція). Брав участь в етногр. експедиції до *Галичини* та *Буковини* під кер-вом І.*Франка* і Ф.*Вовка* (1904). Після еміграції працював землеміром в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). Автор праць «Рыболовство в Херсонской губернии» (Херсон, 1896), «Музейна справа у Зінов'євську» (Кіровоград, 1992) і неопублікованої 5-томної монографії «Чумацтво в Новоросії». Ін., неопубл., рукописи Р., присвячені суспільно-політ. питанням, зберігаються в Держ. архіві Одес. обл. (ф. 173, оп. 1): «Из воспоминаний боцмана с броненосца "Князь-Потемкин-Таврический" Н.А. Богдановича-Мур-


Рюрик ?—?
ІГОР СТАРИЙ ?—945 (к.к. 912—45)
ОЛЬГА-ЄЛЕНА ?—969 (к.к. 945—69)
СВЯТОСЛАВ ?—972 (к.к. 945—72)
ЯРОПОЛК ?—978 (к.к. 972—78)
Олег ?—975
ВОЛОДИМИР-ВАСИЛІЙ СВЯТИЙ ?—1015 (к.к. 978—1015)
СВЯТОПОЛК-ПЕТРО ОКАЯННИЙ ?—1019 (к.к. 1015—16, 1018—19)
Ізяслав ?—1001
ЯРОСЛАВ-ГЕОРГІЙ МУДРИЙ ?—1054 (к.к. 1016—18, 1019—54)
Мстислав-Костянтин ?—1036
Борис-Роман ?—1015
Гліб-Давид ?—1015
Святослав ?—1015
Судислав ?—1063
Брячислав ?—1044
Володимир 1020—1052
ІЗЯСЛАВ-ДМИТРІЙ 1024—1078 (к.к. 1054—68, 1069—73, 1077—78)
СВЯТОСЛАВ-МИКОЛАЙ 1027—1076 (к.к. 1073—76)
1
ВСЕСЛАВ ?—1101 (к.к. 1068—69)
Ростислав-Михаїл ?—1067
Ярополк-Гаврило-Петро ?—1087
СВЯТОПОЛК-МИХАЇЛ 1050—1113 (к.к. 1093—1113)
Роман ?—1079
Гліб ?—1078
Давид ?—1123
Олег-Михаїл Гориславич ?—1115
Ярослав ?—1129
5
Рюрик ?—1092
Володар ?—1124
Василько ?—1124
Ярослав ?—1103
Ярополк-Іван ?—1123
Святослав-Никола ?—?
ІЗЯСЛАВ ?—1161 (к.к. 1154—55, 1157—58, 1161)
ВСЕВОЛОД-КИРИЛО ?—1146 (к.к. 1139—46)
ІГОР-ГЕОРГІЙ ?—1147 (к.к. 1146)
Святослав-Миколай ?—1164
МСТИСЛАВ-ФЕОДОР-ГАРАЛЬД ВЕЛИКИЙ 1076—1132 (к.к. 1125—32)
Ростислав ?—бл. 1128
Володимирко ?—1152
Юрій ?—1166
3
СВЯТОСЛАВ-МИХАЇЛ ?—1194 (к.к. 1171, 1173, 1174, 1176, 1176—80, 1181—94)
Ярослав-Прокопій 1151—1201
Ігор-Георгій 1151—1201
Всеволод ?—1196
ІЗЯСЛАВ-ПАНТЕЛЕЙМОН 1096—1154 (к.к. 1146—49, 1150, 1151—54)
РОСТИСЛАВ-МИХАЇЛ ?—1167 (к.к. 1154, 1159—61, 1161—67)
Іван Берладник ?—1161
Ярослав Осмомисл ?—1187
ВСЕВОЛОД-ДАНИЛО ЧЕРМНИЙ ?—1212 (к.к. 1206, 1207, 1210—12)
Володимир-Петро ?—1211
МСТИСЛАВ-ФЕОДОР ?—1170 (к.к. 1158—59, 1167—69, 1170)
ЯРОСЛАВ-ІВАН ?—? (к.к. 1173—74)
ЯРОПОЛК ?—1168 (к.к. 1167)
РОМАН-БОРИС ?—1180 (к.к. 1171—73, 1174—76)
Володимир ?—1198
Олег Настасьїч ?—1188
2
МИХАЇЛ СВЯТИЙ ?—1246 (к.к. 1238—39, 1241—43)
РОМАН-БОРИС ?—1205 (к.к. 1204, к.г. 1199—1205)
Всеволод ?—1195
ІНГВАР ?—? (к.к. 1201—03, 1203—04, 1212)
Мстислав Німий ?—1226?
МСТИСЛАВ-БОРИС СТАРИЙ ?—1223 (к.к. 1212—23)
Ростислав-Костянтин ?—1264
4
ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ 1201—1264 (к.г. 1239—64, к.к. 1240, король з 1254)
Василько 1203—1269
Олександр ?—?
ІЗЯСЛАВ ?—? (к.к. 1235—36, 1236)
РОСТИСЛАВ-БОРИС ?—? (к.к. 1239—40)
7
ЛЕВ ?—1301 (к.г. 1364—1301)
Роман ?—1260
Мстислав ?—1292
Шварно ?—1269
Володимир-Іван ?—1288
6
ЮРІЙ ?—1308 (к.г. 1301—08)
АНДРІЙ ?—1324 (к.г. 1308—24)
Лев ?—1324
Марія ?—1341
Тройден I 1284/86—1341
ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ ?—1340 (к.г. бл. 1325—40)
СВЯТОСЛАВ ?—972 (к.к. 945—72)
Великі князі київські, галицькі, володимирські, московські, королі та царі
Василько 1203—1269
Інші представники династії
1203—1269
Роки життя
(945—72)
Роки правління
Шлюб
Тройден I 1284/86—1341
Особи, пов'язані з Рюриковичами через шлюби
Родоначальники гілок, не показаних у таблиці
Скорочення:
в.к.м. – великий князь московський
к.в. – князь володимирський
к.г. – князь галицький
к.к. – князь київський
Примітка. Показано тільки найважливіших представників династії, у т.ч. осіб, яким присвячено статті Енциклопедії історії України
Князівські знаки
Давид Святославич?
Мстислав Володимирович Великий
Андрій Юрійович Боголюбський
Роман Мстиславич
Костянтин Всеволодович

РОДОВІД РЮРИКОВИЧІВ




М.С. Рябовол.


П.Ф. Рябченко.

зака» (1921, 22 сторінки); «Исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел» (частина 1, 1923, 152 сторінки). Був одним із фундаторів *Кіровоградського краєзнавчого музею.* Відіграв величезну роль у збагаченні етногр. колекцій багатьох музеїв, передусім Етногр. відділу Рос. музею ім. Олександра II (згодом Держ. музей етнографії народів СРСР), *Музею Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові* та істор. музею в *Києві.* Лише до Петерб. музею 1908—11 він передав 364 об'єкти к-ри, серед яких — всесвітньо відомий чумацький віз. Р. багато зробив у справі збереження культ. спадщини, особливо археол. пам'яток *Чортомлицької Січі* та *Нової Січі.*

П. у м. Зінов'євськ (нині м. Кіровоград).

Літ.: *Розуменко Ю.Г.* Етнографічна діяльність П.З. Рябкова. «Народна творчість та етнографія», 1988, № 2; *Наулко В.І.* Листування Павла Рябкова з Федором Вовком. «Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVII—XIX ст.», 2001, № 6; *Печериця Т.В.* Рябков — етнограф і краєзнавець півдня України. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни і питання теорії та методики: Збірник наукових праць, ч. 1. К., 2001.

В.І. Наулко.

РЯБОВÓЛ Микола Степанович (17.12.1883—13.06.1919) — громад. і політ. діяч *Кубані.* Голова Кубанської крайової ради (1918—19). Н. в станиці Дінська (нині станиця Краснодарського краю, РФ). Закінчив початкові класи Єкатеринодарського військ. реального уч-ща. Навч. на мех. ф-ті Київ. політех. ін-ту, де очолював укр. студентську громаду (1905—06). Був головою Кубанського кооп. союзу, директором кооп. Чорноморсько-Кубанської залізниці (1911—14). У *Першу світову війну* — старшина інженерних військ. Після 1917 взяв активну участь у громад. житті Кубані, очолив обласний Продовольчий к-т, став одним із провідних членів Кубанської військ. ради. Став провідним лідером укр. національно-демократ. руху на Кубані. На 2-й сесії Кубанської ради (24 вересня 1917) обраний головою Кубанської законодавчої ради. Один з ініціаторів проголошення незалежної *Кубанської Народної Республіки* (16 лютого 1918). У травні 1918 очолював делегацію Кубанської законодавчої ради до *Української Держави*, під час переговорів була укладена таємна домовленість про возз'єднання Кубані та України. Був обраний головою Кубанської крайової ради (24 жовтня 1918). Під його кер-вом була ухвалена нова Конституція Кубанської Нар. Республіки (4 грудня 1918). Виступав проти рос. великодерж. *шовінізму.* На противагу ідеології *Білого руху* запропонував на конференції Дону, Кубані, Тереку і Добровольчої армії (Ростов-на-Дону; нині місто в РФ) створити воєнний союз новопосталих незалежних д-в (Дону, Кубані, України, Грузії та ін.) для боротьби з *більшовиками* (13 червня 1919). У той же день був застрелений у м. Ростов-на-Дону агентом денікінської контррозвідки.

Вважається нац. героєм українців Кубані. Збереглася присвячена йому нар. пісня «Плач, Кубане, край наш рідний...»

Літ.: *Сулятицький П.* Нариси з історії революції на Кубані, т. 1. Прага, 1925; *Іванис В.* Стежками життя, кн. 1—4. Новий Ульм, 1958—62; *Його ж.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968; *Білий Д.Д.* Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. К., 1994; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002; *Білий Д.Д.* Українці Кубані в 1792—1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів—Донецьк, 2009.

Д.Д. Білий.

РЯ́БЧЕНКО Петро Федорович (н. 10.07.1946) — колекціонер, дослідник історії *боністики.* Заст. президента Міжнар. спілки колекціонерів (*Москва*), заст. голови Асоціації нумізматів України. Н. в с. Безпальче (нині село Драбівського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Одес. електротех. ін-т (1970). Працював в управлінні Київ. міської телефонної мережі, згодом — у Київ. обласному управлінні зв'язку (1978—86); нач. відділу капітального буд-ва Київ. міськ. телефонного зв'язку (1986—91).

Захоплюється історією України. Книгозбірня Р. з історії, географії та етнографії України налічує бл. 10 тис. томів. Колекціонує паперові грошові знаки, що вийшли з обігу. Працював над їхньою каталогізацією (1-ше вид. — 1990, понад 20 тис. одиниць). Каталог Р. — найповніший на території колиш. *СРСР*, ним користуються колекціонери всього світу. 3-тє видання включає майже 50 тис. одиниць паперових знаків. Бони України розписано в 2-му т. (К., 1999, 11 103 одиниці). Поділяються на два розділи: загальнодержавні й місцеві випуски, а також приватні й госпрозрахункові. Описові статті включають дані: назва, номінал, рік випуску, емітент.

На підставі зібраних джерел написав численні історико-фінансові, а також дослідницькі й науково-популярні статті з історії боністики і опублікував їх у журналах «Вісник Національного банку України», «Мир денег» (обидва — *Київ*), «Эгоист» (Москва), «Лавка коллекционера» (Самара, РФ).

Праці: Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—2000), т. 1—3. К., 1999—2005 (у співавт.); Классификация бумажных денежных знаков. «Нумизматика и фалеристика», 2002, № 3.

С.І. Білокінь.

РЯД — договір, угода в *Київській Русі.* У *«Руській Правді»* згадуються угоди, з яких постають договірні зобов'язання. Для давньорус. права характерно, що невиконання стороною деяких зобов'язань не тільки тягло за собою майнові стягнення, а й давало потерпілій стороні, за певних обставин, право на особу, яка не виконала зобов'язань (продаж у *холопи*). Договори (ряди) укладалися зазвичай на *торзі* усно з використанням традиційних символічних обрядів — рукобиття чи символічного зв'язування рук, могоричу тощо. Укладання важливих договорів (якщо, напр., сума позики становила понад 3 гривни; див. *Гривна давньоруська*) відбувалося за присутності свідків або митника. Про письмові договори в «Руській Правді» згадок немає, але є деякі відомості про зародження (у *Новгороді Великому*) письмової форми укладення договору купівлі-продажу землі. У Київ. Русі відомі такі договори: купівля-продаж (людей, речей, коней, самопродаж у раб-

ство), позика (грошей, збіжжя, худоби, меду, хутра тощо), поклажа (передача речей на зберігання), майновий найм (коня, плуга чи сохи, борони, приміщень), особистий найм (що тягло за собою право наймача на особу наймита або феод. залежність, напр., т. зв. *рядовичів*, які для підтримки свого госп-ва уклали на певних умовах договір (ряд) із землевласником). У «Руській Правді» зафіксовано також спец. договір позики між купцями, коли кредит надавався для збільшення торг. обороту. Така угода ґрунтувалася на довірі й не потребувала присутності свідків. Розрізнялися також правові наслідки т. зв. банкрутства купців. У разі банкрутства внаслідок стихійного лиха, аварії судна, пожежі або розбійницького нападу, тобто без вини купця, надавалася відстрочка у сплаті боргу. Якщо купець проп'є або програє чужий товар, його передавали на розсуд кредиторові. А в разі злісного банкрутства, коли неплатоспроможний боржник брав позику в купця з ін. міста або в чужоземця і не повертав її, його продавали в рабство. Існував також ще один вид договору, до якого вдавалися некредитоспроможні особи і який характеризувався самозакладом боржника. Предмети, що позичалися (грошова позика або матеріальні цінності, знаряддя вир-ва), називалися «купою», а боржник — відповідно *закупом*.

Були також договори *князів* між собою, які мали міждерж. характер, а також, починаючи з 12 ст., договори (ряди) князів із народом, які встановлювали державно-правові відносини між населенням і князем на час його князювання, та договори (ряди) із *дружиною* щодо служби князеві та її прав.

Літ.: Российское законодательство X—XX веков, т. 1: Законодательство Древней Руси. М., 1984; *Чубатий М.* Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права. Мюнхен—К., 1994; Історія держави і права України, т. 1. К., 2000.

В.А. Чехович.

РЯД ЯРОСЛА́ВА 1054 — своєрідний заповіт *Ярослава Мудрого* своїм синам. Вписаний до *«Повісті временних літ»* і *Новгородського першого літопису* молодшого ізводу (Комісійний список). Потрапив у розширеному вигляді до низки пізніх (16—17 ст.) літописів. Найбільше заслуговує на довір'я текст із «Повісті временних літ». Р.Я. складається із двох частин: вступу, де йдеться про засади взаємин між синами Ярослава, та розповіді про розподіл його земель між нащадками. Вступ, в якому старий князь закликає спадкоємців до братньої любові та наголошує на міцності родинних зв'язків, не є оригінальним текстом, а має суто літ. походження. Тут використано високі літ. зразки, зокрема запозичення з візант. джерела — 28-го запитання Анастасія Синаїта. Друга частина Р.Я. починається словами: «Се же поручаю в собе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыев...» (див. також *Ізяслав Ярославич*). Другий син *Святослав Ярославич* одержав *Чернігів*, третій *Всеволод Ярославич* — Переяславль (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), четвертий *Ігор Ярославич* — Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), п'ятий В'ячеслав Ярославич — Смоленськ (нині місто в РФ). Ярослав Мудрий заборонив синам зазіхати на володіння один одного. Однак проголошення Р.Я. не означало розділення Давньорус. д-ви між нащадками, як думали в 19 — на поч. 20 ст. Старший син Ізяслав Ярославич одержав згідно з Р.Я. той самий обсяг влади, що й батько: йому дістався *Київ* із великокнязівським доменом. Але Ізяслав Ярославич не мав авторитету й сили Ярослава Мудрого. Йому довелося піти на компроміс із братами, унаслідок чого на Русі встановився тріумвірат трьох старших Ярославичів.

Дж.: Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950.

Літ: *Franclin S.* Some Apocryphal sources of Kievan Russian Historiography. «Oxford Slavonic Papers: New Series», 1982, vol. 15; *Котляр Н.Ф.* Ярославов ряд 1054 г. и его политические последствия. В кн.: Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). К., 1998.

М.Ф. Котляр.

РЯДО́ВИЧІ — особисто залежне населення в Давній Русі. З *«Руської Правди»* відомі княжі та боярські Р. Термін «рядович» тлумачили різним чином (від «рядитися» — укладати угоду, «рядити» — наглядати за роботою, «рядовой» — пересічний). Найімовірніше, Р. — люди, які наймалися до князів або бояр на роботу за «*рядом*» (договором) і за соціальним статусом наближалися до *закупів*, *смердів* і напівзалежних *холопів*.

Літ.: Правда Русская. М., 1940; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М.—Л., 1953; *Смирнов И.И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв. М.—Л., 1963; *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Л., 1982.

Т.Л. Вілкул.

С



С.О. Сабадаш.

САБАДА́Ш Степан Олексійович (05.06.1920—28.08.2006) — композитор-диригент. Заслужений діяч мист-в УРСР (1965), нар. арт. України (2000). Н. в с. Ванчинець (нині село Новоселицького р-ну Чернів. обл.). Закінчив Чернів. муз. уч-ще. 1944—45 очолював військ. оркестр. Концертмейстер Чернів. драм. театру, керівник вокально-інструментального ансамблю «Марічка» при Палаці к-ри текстильників. Від 1967 працював у *Києві*, де до 1980 керував вокально-інструментальним ансамблем при Жовтневому палаці к-ри.

Тематика творчості — патріотичні, ліричні та жартівливі пісні. Автор численних обробок укр. нар. пісень.

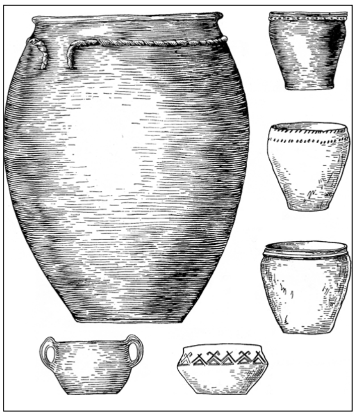
Твори: «Марічка» (слова М.Ткача), «Очі волошкові» (слова А.Драгомирецького), «Пісня з полонини» (1965, слова О.Пономаренко), «Моя Буковина», «Ромашка» (слова Л.Кучерявенка), «Вечірня пісня» (слова Л.Забашти), «Дівочі мрії» (слова А.Добрянського), «Осінь» (слова Т.Коломієць), «Пісня про Лук'яна Кобилицю» (слова І.Кутеня). Збірники: «Пісні та хори» (1963), «Пісня з полонини» (1970), «В смерековому гаю» (1972). Автор публікацій у часописах і альманахах.

Літ.: *Кутень І.* Ключі до серця. «Соціалістична культура», 1961, № 5; *Валігура К.* Пісні Степана Сабадаша. «Радянська Буковина», 1965, 25 липня; *Кутень І.* Авторський концерт композитора. «Радянська Буковина», 1980, 5 квітня; *Богайчук М.А.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй, О.Я. Івасюк.



САБАТИ́НІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізнього *бронзового віку*, поширена в 15—13 ст. до н. е. в степовій смузі Пн. Причорномор'я від Дунаю до Приазов'я та Пн. Криму. У формуванні С.к. провідна роль належить носіям *багатоваликової (багатопружкової) кераміки культури.* Представлена багатьма поселеннями (Волоське, Ушкалка, Ташлик, Степове, *Виноградний Сад*, Анатолівка, Кірове, Новокиївка та ін.). На поселеннях по берегах річок будували напівзаглиблені або наземні житла на кам'яних основах, а у відкритому степу — легкі наземні. Особливості поховань остаточно не з'ясовані, бо, можливо, набув великого поширення безкурганний обряд. С.к. існувала під час кліматичного оптимуму, тому поруч із типовим для степу *тваринництвом* значного розвитку набуло *землеробство.* Для сабатинівського населення характерне високорозвинуте вир-во, засвідчене майстернями (Волоське, Червономаяцька, Вищетарасівська, Новокиївка, Малокопанівська та ін.), де виготовляли знаряддя праці, зброю та прикраси. Численні скарби бронз. речей — Журавлинський, Коблевський, Курлозький (див. *Курлозький скарб*), Новотроянівський (див. *Новотроянівський скарб*), Інгульський (див. *Інгульський скарб*), Солонецький, Бузький, Оріховський та ін. — вказують на торг. зв'язки з карпато-трансильванськими та дунайськими металургійними центрами, а на сході — зі *зрубною культурно-історичною спільністю.*



Сабатинівська культура. Кераміка.

Літ.: *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. К., 1985; *Шарафутдинова И.Н.* Сабатиновская культура. В кн.: *Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К, 1986; *Gerškovič J.P.* Zur Studien spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres: Archäologie in Eurasien, bd 7. Darmstadt, 1999.

І.М. Шарафутдінова.

САББАТА́Й бен Меір га-Коген (1621—1662) — єврейс. хроніст. Н. в Амстилові в Литві, отримав освіту рабина. Здобув широке визнання реліг. працями. Член реліг. суду у Вільні (нині м. *Вільнюс*), із 1655 — рабин у Голешові (у Моравії). Автор хроніки «Megillat Ejfa» / «Послання» (Амстердам, 1651), що присвячена подіям козац. війн 1648—49. Твір

написаний з позицій очевидця, особливу увагу автор приділяє опису трагічної долі єврейс. громад в часи *Національної революції 1648—1676*. До видання хроніки С. долучив також елегії, присвячені тим самим подіям.

Літ.: Еврейские хроники XVII столетия (эпоха «Хмельничины»). М.—Иерусалим, 1997.

Д.С. Вирський.

СА́БЛІН Михайло Павлович (17.07.1869—17.10.1920) — військ. діяч, віце-адмірал (1916). Походив із сім'ї мор. офіцера. Закінчив мор. уч-ще (1890). Учасник Цусімської битви на броненосці «Ослябя» (14 травня 1905). Із 1906 командував кораблями та дивізіонами кораблів, лінкором «Ростислав» (1912), мінною бригадою (1915) на Чорному морі, контр-адмірал (1915).

Із червня 1917 — нач. штабу, командуючий Чорномор. флотом (12 грудня 1917), вибраний його першим рад. командуючим (9 березня 1918). При підході нім. військ до *Севастополя* віддав наказ (29 квітня 1918) про українізацію Чорномор. флоту, вивів осн. сили флоту в Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ; 30 квітня 1918). Відмовився виконати наказ РНК РСФРР про затоплення кораблів Чорномор. флоту, звільнився зі служби (червень 1918) і виїхав за кордон. Із 1919 — у *Збройних силах Півдня Росії*, віце-адмірал, гол. командир портів Чорного і Азовського морів. Взимку 1920 — тимчасовий командуючий, за наказом генерал-лейтенанта П.*Врангеля* (19 квітня 1920) — командуючий Чорномор. флотом.

П. від хвороби в м. *Ялта*.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1995; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. В кн.: Материалы к истории Белого движения. М., 2002; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. М., 2003; *Клавинг В.* Гражданская война в России: Белые армии: Военно-историческая библиотека. М., 2003.

Г.П .Савченко.

СА́БОВ Євменій Іванович (01.10. 1859—01.11.1934) — літературознавець, педагог, культурно-освіт. діяч *Закарпатської України*. Н. в с. Верб'яж (нині село Воловецького р-ну Закарпат. обл.) в сім'ї священика. Навч. в г-зіях *Ужгорода*, *Мукачевого*, Пряшева (нині м. Прешов) та Левочі (нині обидва міста в Словаччині). 1886 закінчив Ужгородську богословську семінарію і став священиком. Згодом був призначений вчителем рус. мови і літератури та *Закону Божого* в учительській семінарії в Ужгороді, взяв участь у заснуванні газ. «Наука» (1898). 1898 переселився у Севлюш (нині м. *Виноградів*) і став благочинним консисторіальним радником, 1917 — архідияконом.

Із 1923 очолював *Общество імені Духновича*, а 1926 обраний пожиттєвим його головою. Відзначався ораторським мист-вом.

Автор низки підручників.

Тв.: Христоматія церковно-славянских и угро-русских литературных памятников с прибавленіем угро-русских народных сказок на подлинных наречіях, составил Евменій Сабов. Унгвар, 1893.

Літ.: *Франко І.* Евменій Сабов. Хрестоматия церковно-славянских и угро-русских литературных памятников с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных (!?) наречиях, издал книгопечатный фонд епархии Мукачевской в Унгваре, 1893. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 29. К., 1981.

Д.Д. Данилюк.

САБУ́РОВ Олександр Миколайович (01.08(19.07).1908—15.04. 1974) — один з організаторів і керівник *партизанського руху в Україні*, генерал-майор (1943). Герой Рад. Союзу (18 травня 1942). Н. в с. Ярушки (нині у складі м. Іжевськ Удмуртської Республіки, РФ). У Червоній армії з 1931 по 1933. Після демобілізації працював на Житомирщині головою *колгоспу*, потім — директором *радгоспу* в Бердичівському р-ні. Із 1938 — в органах НКВС СРСР. Із початком Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — командир окремого батальйону військ НКВС. Брав участь в оборонних боях за *Київ*. Потрапив в оточення в районі *Борисполя*. Протягом місяця разом із групою бійців пройшов Київ., Черніг., Сум. області та в середині жовтня 1941 організував у Брянському лісі партизан. загін (12 осіб), який діяв на території Брянської і Сум. областей. 30 травня 1942 відбулося орг. оформлення першого з'єднання (групи) партизан. загонів під командуванням С., який до 22 вересня 1944 одночасно був командиром і з'єднання, і партизан. загону ім. 24-ї річниці РСЧА. Бойова, розвідувальна та диверсійна діяльність загонів з'єднання проходила на території трьох республік — РРФСР, УРСР та Білорус. РСР. У травні—жовтні 1942 партизани діяли в суміжних районах Орловської, Сум. та Черніг. областей. Із вересня 1942 С. — член нелегального ЦК КП(б)У; із 4 грудня 1942 — нач. штабу з кер-ва партизан. рухом Житомир. обл.; був членом Житомир. підпільного обкому КП(б)У. Із 26 жовтня по 26 листопада 1942 в ході рейду в *Правобережну Україну* загони з'єднання пройшли з боями через 38 населених пунктів Сум., Черніг., Гомельської та Поліської областей. Надалі з'єднання вело боротьбу з окупантами на території Житомир., Кам'янець-Подільської (нині Хмельн.), Київ., Рівнен. областей УРСР та Поліської і Пінської областей Білорус. РСР. Ініціював формування окремих самостійних партизан. загонів, у т. ч. чехословацького (командир — Я.Налепка) і польського (командир — Р.Сатановський). Із 1944 С. — в органах НКВС/МВС: нач. управління внутр. справ Дрогобицької, потім — Запоріз. областей; із 1954 — нач. Гол. управління МВС СРСР.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 2-го і 1-го ст., орденом Суворова 2-го ст., 2-ма орденами Вітчизн. війни 1-го ст., орденом Червоної Зірки, медалями.

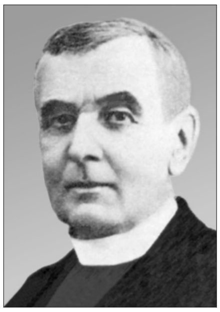
П. у м. *Москва*.

Тв.: Силы неисчислимые. М., 1967; Отвоеванная весна, кн. 1—2. М., 1968; У тяжкі роки. К., 1973; Ради цели единой. М., 1974; У друзей одни дороги. М., 1975; За линией фронта. Ижевск, 1981.

Літ.: *Милютин В.* Силы неисчислимые. В кн.: Люди легенд, вып. 3. М., 1968; *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. М., 1969; *Кулемин И.Г.* Героев наших имена. Ижевск, 1975; *Криворучко М.Г. и др.* Москва — Героям Великой Отечественной. М., 1981; *Муриев Д.* Партизанский вожак. В кн.: Герои огненных лет. М., 1982; *Кулемин И.Г. и др.* Герои Советского Сою-



М.П. Саблін.



Є.І. Сабов.



О.М. Сабуров.



В.І. Савва.



Є.Я. Савицький.

за — наши земляки. Устинов, 1985; Подвигом прославленные: Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. К., 1985; Україна партизанська: Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.): Науковий довідник. К., 2001; *Кентій А., Лозицький В.* Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944). К., 2005.

Т.С. Першина.

СА́ВВА Володимир Іванович (14.02(23.01).1865 — бл. 26.02.1920) — історик, педагог. Член Моск. археол. т-ва (1906), *Історичного товариства Нестора-літописця* (1907), *Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині* (1907). Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови). Освіту здобув у 1-й Кишинівській г-зії та *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.* Від 1888 викладав історію в Харків. жін. г-зії Оболенської, від 1895 — приват-доцент Харків. ун-ту. Водночас викладав історію в Харків. ін-ті шляхетних дівчат. 1902 захистив магістерську дис. на тему: «Московські царі і візантійські василевси». 1905—09 — професор Ніжинського історико-філол. ін-ту кн. Безбородька. Від 1909 — приват-доцент Харків. ун-ту. Досліджував історію Росії 15—18 ст., Лівобережної та Слобідської України 17—19 ст., брав участь в історико-краєзнавчому русі та поширенні істор. знань.

Праці: Московские цари и византийские василевсы: К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Х., 1901; Из слободской украинской старины XVIII в.: Заметки и материалы. В кн.: Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, т. 23. Нежин, 1907; К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук князя Безбородко. Х., 1908; Материалы из архива нежинских греческих братств и магистрата. Нежин, 1908; Из дневника масона 1775—1776 гг. М., 1909; Заметки о боярской думе в XVI в. В кн.: Сборник статей в честь М.К. Любавского. Пг., 1917; О Посольском приказе в XVI в. Х., 1917; Дьяки и подьячие Посольского приказа в XVI в., вып. 1—2. М., 1983.

Бібліогр.: Викладачі Ніжинської вищої школи: 1820—1920: Біобібліографічний покажчик, ч. 1: 1820—1920. Ніжин, 1998.

Літ.: Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине: 1901—1912: Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913; *Кравченко В.В., Литвинова В.П.* Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805—1917 гг.). В кн.: Вестник Харьковского университета, вып. 24. Х., 1991; [Архів В. Савви.] Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2058, оп. 1, 743 одиниці зберігання.

О.Б. Коваленко.

САВИ́ЦЬКИЙ Євген Якович (24(11).12.1910—06.04.1990) — військовик, маршал авіації (5 травня 1961). Двічі Герой Рад. Союзу (11 травня 1944, 2 червня 1945). Засл. військ. льотчик СРСР (1965). Н. в м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ). У Червоній армії з 1929. Закінчив військ. школу льотчиків (1932), Військ. академію Генштабу (1955). У червні 1941 — майор. Під час Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — командир авіаполку, авіад-зії, командуючий військово-повітряними силами 25-ї армії (на Далекому Сх.), із травня 1942 — у діючій армії: командир 205-ї винищувальної авіад-зії (травень—листопад 1942), командуючий авіагрупою 17-ї повітряної армії (листопад—грудень 1942), командир 3-го винищувального авіакорпусу (грудень 1942 — травень 1945) на Зх. фронті, *Воронезькому фронті*, *Південно-Західному фронті*, Сталінградському, ПівнічноКавказ. фронтах, *Південному фронті*, *Четвертому Українському фронті*, *Першому Білоруському фронті* і 3-му Білорус. фронті. На кінець війни генерал-лейтенант авіації С. здійснив 216 бойових вильотів, збив особисто 22 і в складі групи 2 літаки противника. Після війни перебував на вищих командних посадах у військово-повітряних силах: із 1948 — командуючий авіацією протиповітряної оборони СРСР, із 1966 — заст. головнокомандуючого військами протиповітряної оборони СРСР. Із 1980 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го ст., Кутузова 2-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки, орденом «За службу Родине в Вооруженных Силах СССР» 3-го ст., медалями, іноз. орденами.

У Новоросійську встановлене бронз. погруддя С.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Тищенко А.Т.* «Дракон» идет на цель. Краснодар, 1969; Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; В небе над Малой землей. Краснодар, 1980; Небо для смелых. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Т.С. Першина.

САВИ́ЦЬКИЙ Степан (Стефан) **Васильович** (1684—1751) — козац. старшина. Був писарем *Лубенського полку.* Навч. в Київській академії. Автор перекладу 1-ї частини поеми польського поета С.*Твардовського* «Wojna domowa». Чи завершив свій переклад С., не відомо. С.*Величку* потрапила до рук тільки частина цієї праці, яку він доклав 1728 до свого перекладу «Космографії». Можливо, ця робота стала стимулом для повного переказу поеми С.Твардовського, здійсненого С.Величком, а можливо, потрапила до нього після завершення. Переклав поему у квітні 1718 і назвав її «Повість літописна про козацьку війну з поляками...» (у С.Величка — «Сказання про війну козацьку з поляками»). Переказ С. супроводжений промовою, що теж нагадує Величкову: тут автор з пієтетом ставиться до Б.*Хмельницького*, жалкує, що українці не описали цієї війни самі, свідчить, що «Війна домова» містить у собі «багато догани козакам і надмірні словесні хвали полякам» і що він викидає той непотріб, а вірші переводить «на звичайну просту історію, оповіджену простим малоросійським наріччям», власне, книжною укр. мовою.

Літ.: *Величко С.* Летопись событий.., т. 4. К., 1864; *Його ж.* Літопис, т. 1. К., 1991; *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. Донецьк, 1996; *Тарасенко І.Ю.* «Wojna domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам’ятка історичної думки. К., 2008.

В.О. Шевчук.

САВИ́ЦЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянсь-

кий рід, що походить від **Романа** Савицького (середина — 2-га пол. 17 ст.), пресвітера с. Ждани Сенчанської сотні Лубенського полку (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.). Пресвітером жданівським і хрестовим намісником (1710) був його син — **Василь Романович** (2-га пол. 17 — поч. 18 ст.), а онуки — **Степан Васильович**, лубенський полковий писар, історик і перекладач (див. С.*Савицький*; 1684—1751), та **Василь Васильович** (1-ша пол. 18 ст.), протопіп роменський (1724—32). Із цього роду походили: **Григорій Степанович** (бл. 1732 — після 1816), лубенський полковий *осавул* (1773—82); **Василь Федорович** (бл. 1740 — після 1792), лубенський полковий писар (1779—81); **Олексій Олексійович старший** (бл. 1751 — р. с. невід.), малорос. *сотник* (1781—83); **Дмитро Васильович** (1829—99), таврійський губернський архітектор (1861—62), старший міський архітектор у Ростові-на-Дону (нині місто в РФ; 1862—66), черніг. губернський інженер (1866—99); **Андрій Лукич** (1811—84), громад. і літ. діяч, один із редакторів петерб. газ. «Народное богатство» (1860-ті рр.), друкувався в «Русском инвалиде» та «Голосе», автор екон. і релігійно-філос. праць; **Петро Лукич** (1818—93), черніг. громад. діяч, статський радник (1893), кролевецький повітовий і черніг. губернський гласний; **Нил Петрович** (1860 — р. с. невід.), громад. діяч, філантроп, літератор, дійсний статський радник (1908), кролевецький повітовий і черніг. губернський гласний (із 1895); **Микола Петрович** (1867—1941), громад. діяч, дійсний статський радник (1911), кролевецький повітовий і черніг. губернський гласний (1892—95), член Держ. ради Рос. імперії (із 1906), голова Черніг. губернської земської управи (1906—18), губернський староста (1918) і товариш (заст.) міністра внутр. справ *Української Держави* (1918); **Петро Миколайович** (1895—1968), економіст, філософ, педагог, учень П.Струве, ідеолог євразійства, автор фундаментальних праць («На путях: Утверждение евразийцев», 1922; «Россия и латинство», 1923; та ін.), поет (псевд. — П.Востоков), громад. і політ. діяч, учасник *Білого руху*, член уряду Півдня Росії, із 1920 — в еміграції, де продовжував наук., пед., громад. діяльність: був секретарем П.Струве, зав. кафедри економіки Рос. вільного ун-ту, доцентом Рос. юрид. ф-ту, співробітником Рос. істор. т-ва, Рос. закордонного істор. архіву, співредактором паризької газ. «Свершения» (1934), одним із видавців «Евразийского временника» (Берлін, 1923—25; Париж, 1927) та «Евразийской хроники» (Прага, Париж, 1925—37), 1935—41 викладав рос. та укр. мови й русистику в празькому Нім. ун-ті, директор рос. г-зії у Празі (нині столиця Чехії; 1940—44). 1945 був заарештований рад. органами держ. безпеки та засуджений на 10 років таборів, після відбування терміну виїхав до Чехословаччини.

Рід внесений до 1-ї, 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 12-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існує багато однойменних родів ін. походження.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СА́ВИЧ Олександр Антонович (01.03.1890—21.10.1957) — історик. Професор (1926), д-р істор. н. (1935). Н. в с. Переволока Гродненської губ. (нині Слонімського р-ну Гродненської обл., Білорусь) у сім'ї вчителя. 1917 закінчив історико-філологічний ф-т Моск. ун-ту. 1917—20 працював у Саратовському ун-ті над магістерською дис. на тему: «Западнорусские школы в XVI—XVIII вв.» З 1921 по 1924 — доцент кафедри рос. історії Мінського ун-ту. 1924—30 — доцент, професор Пермського ун-ту, 1931—32 — професор, зав. кафедри історії народів СРСР Пермського індустріально-пед. ін-ту. 1932 був звинувачений у недотриманні «марксистсько-ленінської методології» у своїх лекційних курсах. Переведений на роботу в Ярославський пед. ун-т. Один із засновників Пермського етногр. т-ва, започаткував дослідження із краєзнавства Уралу. Працював в *Історичному музеї в Москві*, Ін-ті історії АН СРСР, Моск. держ. заочному пед. ін-ті.

Досліджував культ. та реліг. життя в Україні та Білорусі 16—18 ст., історію російсько-польс. відносин поч. 17 ст., походи *Лжедмитрія I*, соціальні рухи 17 ст., проблеми джерелознавства та краєзнавства. Брав участь у дискусії з відомим ученим М.*Покровським*, спростовував із «класових позицій» деякі положення вченого щодо питань російсько-польс. відносин поч. 17 ст. Зокрема, твердження М.Покровського, що Лжедмитрій I був знаряддям інтриг проти рос. царя Бориса Годунова з боку *Романових*, а похід польс. війська на *Москву* — наслідок інтриги оточення рос. царя Василія Шуйського та оборонного і наступального союзу Москви і швед. короля Карла IX, з яким Польща перебувала у стані війни. Вважав, що польс. король *Сигізмунд III* Ваза та його близьке оточення в ході цих операцій прагнули зміцнити позиції *Речі Посполитої*, приєднати Чернігово-Сіверські землі, підкреслював активну участь нар. мас у подіях, пов'язаних із міжцарюванням у Росії.

Листувався з відомим ученим К.*Харламповичем*, який рецензував його праці, присвячені історії шкільної освіти в Білорусі та Україні 16—18 ст., вказував на дещо спрощене трактування вченим причин укладання *Берестейської церковної унії 1596* лише як прагнення правосл. ієрархів здобути місця в польс. сенаті. У листі до М.*Грушевського* (1 грудня 1927) К.Харлампович рекомендував видати працю С. «Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI—XVIII ст.» й повідомляв, що автор цінує зауваження М.Грушевського і виконає їх. Праця була видана в *Києві* 1929. С. мав намір продовжити співпрацю з ВУАН, досліджувати історію польсько-моск. взаємин, укр. і білорус. монастирів періоду Берестейської унії. У грудні 1929 звернувся з проханням до ВУАН дозволити попрацювати в Києві 3—4 місяці під кер-вом М.Грушевського. *Науково-дослідна кафедра історії України при ВУАН* прийняла рішення запросити С.



Герб роду Савицьких.



П.М. Савицький (1895—1968).



О.А. Савич.


Герб роду Савичів.


О.М. Савич (1810—1883).

1941 в Києві була видана ще одна праця С. — «Розгром польської інтервенції на початку XVII ст. в Росії». 1940 разом з О.*Оглоблиним* і В.*Пічетою* виступав офіц. опонентом докторської дис. Н.*Полонської-Василенко*, яку вона захищала за сукупністю праць в Ін-ті історії АН СРСР.

П. у м. Москва.

Праці: Прошлое Урала: Исторические очерки. Пермь, 1925; Нариси історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI—XVII ст. К., 1929; Очерки истории крестьянских волнений на Урале XVII—XIX вв. М., 1931; Польская интервенция начала XVII в. в оценке М.Н. Покровского. В кн.: Против исторической концепции М.Н. Покровского: Сборник статей, ч. 1. М.—Л., 1939; Розгром польської інтервенції на початку XVII ст. в Росії. К., 1941.

Літ.: Профессора Пермского университета. Пермь, 1991; *Верба І.В.* Н.Д. Полонська-Василенко: Сторінки життєвого та творчого шляху. «УІЖ», 1993, № 7—8; *Шилов А.В.* «Деятельный и компетентный историк»: А.А. Савич в Перми. В кн.: Страницы прошлого: Избранные материалы Смышляевских чтений в Перми. Пермь, 1995; *Юркова О.В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Чернобаев А.А.* История России: Кто есть кто в изучении отечественной историографии: Биобиблиографический словарь. Саратов, 2000.

О.М. Дзюба.

СА́ВИЧ Семен (р. н. невід. — п., імовірно, 1659) — козац. полковник і дипломат періоду *Національної революції 1648—1676.* Походив з укр. правосл. *шляхти*, яка мала свій герб. Напередодні революції, очевидно, був *реєстровим козаком*, а з початком визвол. змагань в Україні перейшов на бік Б.*Хмельницького* й отримав посаду полковника *Канівського полку* (липень 1648). Імовірно, був учасником *Жовтоводської битви 1648* та *Корсунської битви 1648*, а наприкінці літа — на поч. осені 1648 представляв гетьман. уряд в *Острозі*. Відав мобілізацією та тиловими справами козац. війська. Після *Берестецької битви 1651* (учасником якої він був) очолив укр. посольство (разом з І.*Золотаренком*, Л.*Мозирею*, М.*Грушевським*) до *Москви* (серпень—листопад 1651), яке мало домагатися укладення двосторонньої угоди. Наприкінці 1651 склав із себе повноваження канівського полковника й зосередився на дипломатичних справах Укр. козац. д-ви (зносинах із Москвою та Кримом). Навесні 1654 очолював посольську місію України до *Кримського ханату*. Переконував у *Бахчисараї* крим. хана в необхідності продовження спільної українсько-кримської військ. боротьби проти Польщі. У подальшому, за деякими відомостями, обіймав значні посади за гетьманування І.*Виговського* й загинув у лихолітті російсько-укр. війни 1658—59.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8 — т. 9, ч. 1. К., 1995—96; *Мицик Ю.* Канів козацький. Канів, 1997; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К., 2004; *Його ж.* Генеалогія українського козацтва: Канівський полк. К., 2006.

А.О. Гурбик, Ю.А. Мицик.

СА́ВИЧІ — кілька козацько-старшинських родів, імовірно різного походження.

Один із них бере початок від **Сави Кириловича** (середина — 2-га пол. 17 ст.), лубенського полкового *сотника* (1671—72), лубенського полкового *обозного* (1672—75) та судді (1675). Його син **Василь Савич** (р. н. невід. — п. 1714) — лубенський полковий сотник (1695—98, 1701—03), лубенський полковий осавул (1698—1700) та лубенський полковник (1708—14). Сини Василя служили *бунчуковими товаришами* та нащадків не залишали.

Ін. рід походить від **Сави Григоровича** (р. н. невід. — п. бл. 1707), воронізького сотника (1672—87). Цей рід згас у серед. 18 ст.

Від **Сави Феодосовича** (Федосенка; р. н. невід. — п. до 1719), черніг. міщанина, походить третій рід С. Син родоначальника — **Іван Савич** (Савченко; р. н. невід. — п. 1733), сотник любецький (1709—33). Любецькими сотниками були й онуки Сави: **Костянтин Іванович** (р. н. невід. — п. 1735) — у 1733—35 — та **Іван Іванович** (бл. 1700 — до 1749) — у 1735—47. До цього роду належав **Степан Олександрович** (1798 — після 1867), генерал-лейтенант у відставці (1861), а також **Олексій Володимирович** (1921—96), біофізик, д-р біологічних наук (1970), фахівець у галузі молекулярної радіобіології. Цей рід внесений до 1-ї частини Родовідної книги Черніг. губ.

Найбільш відомий та потужний рід іде від **Сави Прокоповича** (р. н. невід. — п. 1701), воронізького сотника *Ніжинського полку* (1669), писаря *Генерального військового суду* (1670—71), переяслав. полкового писаря (1671), *генерального писаря* (1672—87) та *генерального судді* (1687—1701), учасника *російсько-турецької війни 1676—1681* та *Кримських походів 1687 і 1689.* Старший із його синів — **Семен Савич** (р. н. невід. — п. 1725), писар *Генеральної військової канцелярії* (1701—06) та ген. писар (1709—25), разом із наказним гетьманом П.*Полуботком*, із сестрою якого він був одружений, клопотався перед царським урядом про відродження гетьманства в Україні, за що був ув'язнений у *Петропавловській фортеці* (1723—25). Ін. син родоначальника — **Василь Савич** (р. н. невід. — п. до 1730) — сум. полковий суддя (1726 — імовірно, 1730), а його сини — **Василь Васильович** (бл. 1701 — п. після 1779) — сотник *Сумського полку* (1743—50) — та **Андрій Васильович** (бл. 1705 — після 1767) — суджанський сотник Сум. полку (1732 — імовірно, 1741). До цього роду належали: **Данило Васильович** (бл. 1725 — 1763), магістр філософії та вільних наук, екстраординарний професор (1761), викладач географії, оптики та фізики в *Московському університеті* (1757—61), директор Казанської г-зії (1761—63); **Семен Васильович** (бл. 1732 — після 1767), сотник Сум. полку (1766); **Андрій Олексійович** (бл. 1734 — після 1801), сотник Сум. полку (1757—61), сум. полковий суддя (1761—66); **Олексій Миколайович** (1810—83), астроном і математик, магістр із геогр. астрономії (1833), професор *Петербурзького університету* (1839—80), академік Петерб. АН (1862), автор фундаментальної праці «Курс астрономии» (кн. 1: «Сферическая астрономия» (1874), кн. 2: «Теоретическая астрономия»; 1884), установив різницю в рівнях Чорного та Каспійського морів, виховав плеяду науковців (С.Глазенап, Д.Дубяго, Н.Цингер та ін.); **Микола**

Іванович (1808—92), хімік, економіст, громадський і політичний діяч, член *Кирило-Мефодіївського товариства*, друкував на сторінках *«Одесского вестника»* статті політ. та екон. характеру; **Сергій Сергійович** (1863—1939), генерал від інфантерії (1915), комендант Владивостокської фортеці (1913), командир 4-го сибірського (1913—1915) та 16-го армійського (1915—16) корпусів, начальник забезпечення Пн. та Пн.-Зх. фронтів, брав участь у *Білому русі*, генерал для доручень при Штабі командуючого союзними силами (1918), начальник Нац. ополчення (1919), начальник забезпечення та залізничного сполучення (1919), емігрував до Бельгії; **Никанор Васильович** (1869—1942), політ. діяч, один із лідерів *октябристів*, депутат 3-ї та 4-ї *Державних дум Російської імперії* від *Харківської губернії* (1907—17), товариш (заст.) голови комісії держ. оборони та голова підкомісії з військово-мор. справ (із 1912), комісар Тимчасового к-ту Держ. думи у військовому та морському мін-вах (1917), член Особової наради при головнокомандуючому Збройними силами Півдня Росії генерал-лейтенантові А.*Денікіні* (1919), держ. контролер уряду Півдня Росії при головнокомандувачі генерал-лейтенантові П.*Врангелі* (1920), емігрував до Франції, один із членів-засновників Народно-монархічного союзу (1924), член Емігрантського к-ту (з 1933), автор спогадів «Голубой всадник» (СПб.—Дюссельдорф, 1993) та щоденника «После исхода: Парижский дневник: 1921—1923» (М., 2008). Рід внесений до 1-ї, 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг., Полтав. та Харків. губ., а герб — до 8-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існували також ін. одноіменні роди. Напр., рід Савичів-Тихоновичів, який походить від **Никифора Савича** (р. н. невід. — п. 1723), понорницького сотника (1693).

Також не відомо, до якого з родів Савичів слід зарахувати **Семена Савича** (див. С.*Савич*; р. н. невід. — п., імовірно, 1659) — сподвижника Б.*Хмельницького*, дипломата, канівського полковника 1648—49 і 1651, та **Семена Левоновича Савича** (Семенця) — канівського полковника 1658—59.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. К., 1997.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

СА́ВІНКОВ Борис Вікторович (літ. псевд. — В.Ропшин; 31(19).01. 1879—07.05.1925) — один із найвідоміших есерів-терористів, активний військовий діяч у період діяльності *Тимчасового уряду*, борець проти рад. влади, відомий письменник. Н. в м. *Харків* у сім'ї судді. Після закінчення Варшавської г-зії 1899 поступив до Петерб. ун-ту. 1901 заарештований за участь у соціал-демократ. групі «Рабочее знамя», 1902 висланий у Вологду (нині місто в РФ). Заслання відбував разом із М.*Бердяєвим*, О.Богдановим, А.*Луначарським.*

1903 утік із заслання за кордон, де вступив у *Бойову організацію Партії соціалістів-революціонерів* (БО ПСР). Невдовзі обійняв посаду заступника керівника орг-ції Є.*Азефа* (який був агентом поліції). Очолювана С. група терористів організувала вбивство міністра внутр. справ В.Плеве, планувала замахи на високих сановників Рос. імперії, але вони не були здійснені.

14 травня 1906 С. прибув до *Севастополя*, аби вчинити розправу над командувачем Чорноморського флоту віце-адміралом Г.Чухніним, який придушив збройне повстання моряків та підписав смертний вирок його керівникам. Поліція відразу заарештувала С., 18 травня 1906 *військово-польовий суд* виніс йому смертний вирок. При допомозі однопартійця В.Сулятицького, який служив наглядачем у севастопольській військ. в'язниці, С. вдалося втекти. Після втечі виїхав за кордон, проживав у Франції та Італії, 1908—09 написав «Спогади терориста», які є одним з найважливіших джерел з історії есерівського тероризму. Під псевдонімом В.Ропшин опублікував повість «Кінь блідий» (1909) та роман «Те, чого не було» (1914).

1908 БО ПСР очолив С., але не зміг її відродити, і 1911 бойова організація самоліквідувалася.

У роки *Першої світової війни* С. вступив до французької армії, став військовим кореспондентом. Після *Лютневої революції 1917* брав участь у бойових діях на українських землях — спочатку був комісаром Тимчасового уряду 8-ї армії, а потім — усього *Південно-Західного фронту*; обіймав посади товариша (заст.) військ. міністра Росії, керівника військ. міністерства Росії. Підтримував спроби Верховного головнокомандуючого рос. армією Л.*Корнілова* здійснити державний переворот, встановити військ. диктатуру (див. *Корнілова заколот 1917*). Виконував роль посередника між Л.Корніловим та головою Тимчасового уряду О.*Керенським.* Наприкінці 1917 брав участь у поході Керенського—Краснова з Пулково (нині у складі м. *Санкт-Петербург*) на Петроград (нині м. С.-Петербург), у формуванні *Добровольчої армії* на Дону; організував у *Москві* офіцерський «Союз защиты Родины и свободы». На поч. 1918 планував здійснити замах на В.*Леніна*, який не вдався. У липні 1919 створений С. білогвард. «Союз защиты Родины и свободы» вчинив заколот у Ярославлі, Муромі (нині місто Владимирської обл.), Рибінську (нині місто Ярославської обл.; усі в РФ) та ін. містах. Після придушення збройного повстання переїхав до Франції, де виступав представником О.*Колчака*, А.*Денікіна* та П.*Врангеля* в Європі. Під час наступу останнього на Півдні України 1920 сформував у Польщі т. зв. 3-тю Рос. армію (до 80 тис. осіб). На поч. 1920-х рр. організовував збройні напади білогвардійців на зх. райони *СРСР.* 1923 опублікував повість «Кінь вороний». 1924 *ВЧК* розробила операцію «Трест», в результаті якої С., коли перейшов 15 серпня 1924 рад. кордон, був затриманий чекістами. Із 27—29 серпня 1924 у Москві справу С. розглядав Верховний суд СРСР і засудив його



С.С. Савич (1863—1939).



Н.В. Савич (1869—1942).



Б.В. Савінков.



Савромати. Верхівка ритуальної жердини у вигляді оленя. 4 ст. до н. е.



Савромати. Чаша із золотими деталями. 4 ст. до н. е.

до смертної кари. Але Президія ЦВК СРСР 29 серпня 1924 ухвалила рішення про позбавлення С. волі на 10 років.

В емігрантській пресі з'явилася низка статей про неприпустимий промах або навіть зраду С. 7 травня 1925 він написав листа Ф.*Дзержинському*, в якому стверджував, що Верховний суд СРСР пробачив і повірив йому, тому він мусить не сидіти в тюрмі, а займатися корисною справою, відповіді не було отримано, С. у той день попросив привезти його з тюрми в ДПУ, де з 5-го поверху викинувся з вікна. 7 травня 1925 Ф.Дзержинський писав для газет повідомлення про самогубство С.

У рад. часи ця версія була єдиною і не викликала сумнівів. Наприкінці 20 ст. історики та криміналісти ретельно оглянули кімнату, з якої викинувся С., і зробили висновок, що в цьому йому допомогли чекісти.

Літ.: *Гусев К.В.* Савинков Борис Викторович. В кн.: Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; История терроризма в России. Ростов-на-Дону, 1996; *Жаринов К.В.* Терроризм и террористы: Исторический справочник. Минск, 1999; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Волковинський В.М.* Україна в орбіті есерівського тероризму на початку XX ст. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 8. К., 2004.

В.М. Волковинський.

САВМА́К — очільник держ. перевороту в *Боспорському царстві* бл. 107 до н. е. За походженням — здогадно, один із численних синів скіф. царя *Скілура* та зять останнього Спартокіда (див. *Спартокіди*) Перісада V. Після того, як владу в Боспорській д-ві було передано понтійському цареві *Мітрідату VI* Євпатору, С. за підтримки боспорських *скіфів* здійснив спробу захопити царський престол і вбив Перісада, але через рік зазнав поразки від понтійського полководця Діофанта, потрапив у полон та був відправлений до столиці *Понтійського царства.* У рад. історіографії С. безпідставно вважали рабом і ватажком повстання рабів («першого відомого великого виступу народних мас на території СРСР»).

Літ.: *Гаврилов А.К.* Скифы Савмака — восстание или вторжение? В кн.: Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. СПб., 1992; Давня історія України, т. 2. К., 1998; *Русяева А.С., Супруненко А.Б.* Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния). К.—Комсомольск, 2003.

А.С. Русяєва.

СА́ВРИЧ Карл Авксентійович (псевдонім — Максимович; 18.01.1892—1937) — громад. і політ. діяч. Н в с. Кукільники (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. у Станіславській г-зії, на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. У роки *Першої світової війни* — стрілець *Легіону Українських січових стрільців* (1914—16), згодом перебував у рос. полоні. Діяч лівого крила *Української партії соціалістів-революціонерів*, УПСР (боротьбистів) (1917—19). Співзасновник і секретар ЦК Комуніст. партії Сх. Галичини (лютий 1919). Служив в *Українській Галицькій армії* (1919—20). На початку 1921 організував закордонний к-т Комуніст. партії Сх. Галичини, згодом — секретар посольства УСРР у *Варшаві* (1922—24), кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, водночас — член політбюро ЦК КПЗУ (1925—28). 1927 виступив на захист більшості ЦК КПЗУ і наркома освіти УСРР О.*Шумського*, звинувачених кер-вом ВКП(б) і КП(б)У в *націоналізмі.* Виключений з партії (1929), переведений у *Москву*, засуджений (1933) за сфабрикованою ДПУ справою Укр. військової організації (див. *Української військової організації політичний процес 1933*) до 10 років ув'язнення.

П. у м. Москва.

Літ.: Українські січові стрільці: 1914—1920. Львів, 1935; *Галушко Є.М.* Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965; Борці за возз'єднання. Львів, 1989; *Сливка Ю.* Сторінки історії КПЗУ. Львів, 1989.

К.Є. Науменко.

САВРОМА́ТИ — давньогрец. назва великого масиву кочових племен східноіранської мовної групи, які проживали в 6—3 ст. до н. е. в степах Євразії від Приуралля до Дону і передгір'їв Кавказу. На думку філологів, слово «савромат» походить від давньоіранського «саоромант», що означає «оперезаний мечем» або «той, хто носить меч». За археол. даними, у формуванні к-ри С. провідну роль відіграли племена андронівської к-ри доби пізньої бронзи, що їх пов'язують з *аріями.* В «Авесті» (найдавніші тексти якої відносять до 14—12 ст. до н. е.) згадуються племена «сайріма», які проживали біля річки Ра (Волга).

Розрізняють Волго-Донський та Самаро-Уральський локальні варіанти савроматської археол. к-ри. Перший пов'язують із власне С., другий — із даями та исседонами антич. джерел. Перші відомості про С. подає *Геродот*, який наводить легенду про їхнє походження від шлюбів *скіфів* та амазонок. За Геродотом, С. брали участь у передньоазіатських походах скіфів та були їхніми союзниками у війні з перським царем *Дарієм I.* Частина С. Самаро-Уральського варіанта брала певну участь у формуванні ранньосарматської культури (див. *Сармати*).

Масові археол. пам'ятки С. не трапляються західніше Сіверського Дінця (прит. Дону). На території України лише одне поховання 4 ст. до н. е. (Ушкалка в районі Нікопольської переправи) може бути визнане савроматським. Нащадками С. вважають кубанських сарматів-*сіраків.* Із 3 ст. до н. е. пам'ятки С. не відомі.

Літ.: *Смирнов К.Ф.* Савроматы. М., 1964; *Максименко В.Е.* Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону, 1983.

О.В. Симоненко.

СА́ВЧЕНКО Ігор Андрійович (11.10(28.09).1906—14.12.1950) — кінорежисер, педагог. Засл. діяч мист-в РРФСР (1944). Н. в м. *Вінниця.* Із 1918 працював у театрі, закінчив ізостудію та школу драматичної гри актриси О.Орди-Світлової. 1925 у Вінниці організував театр робітн. молоді. 1926—29 здобув освіту в режисерській майстерні Ленінгр. ін-ту сценічного мист-ва (керівник —



Меморіальна дошка І.А. Савченку на одному з корпусів Національної кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка.

Л.Вів'єн). Працював у Бакинському театрі робітн. молоді (1929—32), із 1932 — у Центр. театрі робітн. молоді (*Москва*). Дебютував у кіно в фільмі «Двадцять шість комісарів» (1933, реж. Н.Шенгелай). Перший фільм з його режисурою — «Люди без рук» (1931, Бакинська кіностудія). Поставив картини: «Микита Іванович і соціалізм» (1931), «Гармонь» (1934, перший звуковий фільм), «Випадкова зустріч» (1936), «Дума про козака "Голоту"» (1937, за оповіданням А.*Гайдара* «Р.В.С.»), «Вершники» (1939, за романом Ю.*Яновського*), «Богдан Хмельницький» (1941, за сценарієм О.*Корнійчука*), «Тарас Бульба» (1941), «Роки молоді» (1942), «Партизани в степах України» (1943), «Іван Нікулін — російський матрос» (1945), «Старовинний водевіль» (1946), «Третій удар» («Південний вузол», 1948), «Тарас Шевченко» (1951, автор сценарію, завершили учні). Із 1946 викладав у Всесоюзному держ. ін-ті кінематографії. Серед учнів — О.Алов, В.Наумов, С.*Параджанов*. Співпрацював з акторами В.Станиціним, С.Бліновим, М.Астанговим, С.*Бондарчуком*.

Лауреат Сталінських премій (1942, 1949, 1952 посмертно).

П. у м. Москва.

Літ.: *Зак М. и др.* Игорь Савченко. М., 1959; *Корнієнко І., Бережний М.* Ігор Андрійович Савченко. К., 1963; Ігор Савченко: Збірка статей і спогадів. К., 1980; *Голинський Ю.Ф.* Героїчна тема в творчості І.А. Савченка. К., 1982.

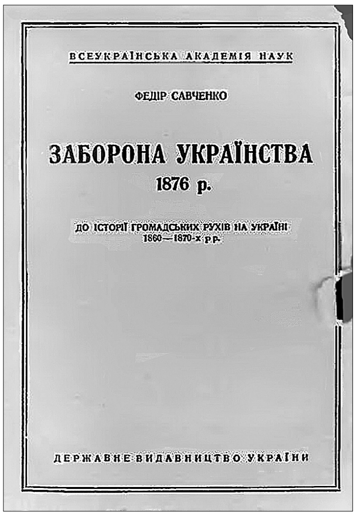
М. Юр.

СА́ВЧЕНКО Федір Якович (02.02.1892 — імовірно, липень 1938) — історик, близький співробітник М.*Грушевського*. Н. в м. *Хорол*. Навч. в *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька* та Історико-філол. ін-ті в *Санкт-Петербурзі*, спеціалізувався спершу з історії літератури. 1914 відряджений за кордон як професорський стипендіат. До 1924 (спершу з наук. метою, згодом як емігрант) відвідав Німеччину, Швейцарію, Італію, Бельгію, Велику Британію, Австрію, Польщу. Найдовше (1916—21) перебував у Франції, де, зокрема, виконував спец. доручення мін-ва нар. освіти *Тимчасового уряду* й до січня 1918 мав акредитацію при франц. уряді. Рівночасно відвідував виклади в Сорбонні та був одним із керівників «Української національної ради» у Франції.

За кордоном відбулося його знайомство з М.Грушевським, що визначило подальшу долю С. За пізнішим свідченням М.Грушевського, «познайомившися ... зі мною в 1919 р., він (Савченко. — Авт.) став під моїм керівництвом працювати над фолькльором, етнольогією і соціольогією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: "Обрядовість найпримітивніших"...» Восени 1924 С. на пропозицію М.Грушевського переїхав із Берліна (Німеччина) до *Києва* для роботи на штатній посаді у ВУАН. Був керівником Комісії історії Зх. України, співробітником Комісії історичної пісенності. Йому належить ґрунтовне дослідження «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр.» (1930). У листі до Я.*Гординського* у *Львів* 20 лютого 1931 (за два тижні перед власним арештом), повідомляючи про перші відгуки на його монографію доморослих «марксо-ленінських» істориків, С. зауважив: «Оскільки чую розмови, то ставлення досить гостре й критичне, хоч навряд чи кому вдасться зменшити значіння тих матеріялів і документів, що я витяг із архівної темряви на світ. У цьому відношенні я не знаю, хто б тут у нас міг зо мною конкурувати».

1924—31 С. був довіреною особою керівника Істор. секції ВУАН у всіх науково-орг. питаннях: допомагав у редагуванні видань, полагоджував видавничі проблеми з *Державним видавництвом України*, постійно їздив у всіх справах М.Грушевського та Істор. секції ВУАН до *Харкова*. Несприйняття М.Грушевського з боку кер-ва ВУАН (С.О.*Єфремов*, А.*Кримський*) впливало й на оцінку постаті та діяльності С. як його довіреної особи.

Заарештований київ. оперативним сектором *Державного політичного управління УСРР* 8 березня 1931 у сфабрикованій «справі» т. зв. Укр. нац. центру (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*). 7 лютого 1932 Колегією ОДПУ СРСР засуджений до 5-ти років позбавлення волі. Утримувався в Суздальському та Ярославському політізоляторах. Після завершення терміну покарання за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, затвердженим ЦВК СРСР 10 березня 1936, був засланий на 3 роки до Саратова (нині місто в РФ). Викладав у школах англійську, у місц. консерваторії — італійську мови; працював над десятимовним словником, який довів до літери «С». 18 жовтня 1937 вдруге заарештований Управлінням НКВС РРФСР по Саратовській обл. за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної есерівської націоналістичної групи». Як і «керівник» останньої Й.*Гермайзе*, одержав ще 10 років таборів. Від липня 1938 дружина не


ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

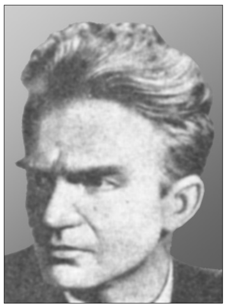
ФЕДІР САВЧЕНКО

ЗАБОРОНА УКРАЇНСТВА
1876 р.

ДО ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ
1860—1870-х рр.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Савченко Ф. «Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр.». Харків—Київ, 1930. Обкладинка.



І.А. Савченко.



Ф.Я. Савченко.


В.О. Савченко-Більський.

мала від нього звісток — вірогідно, С. був страчений або помер в ув'язненні.

Праці: Бальзак на Україні (1847—1850). «Україна», 1924, кн. 1—2; Обрядовість найпримітивніших: Пігмеї та бушмени. В кн.: Науковий збірник за 1924 р.: Записки Українського наукового товариства в Києві, т. 19. К., 1925; Перший збірник українських пісень Максимовича: 1827—1927. К., 1928; Українське науково-культурне самовизначення 1850—1876 рр. «Україна», 1929, січень—лютий (кн. 32); Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. Х.—К., 1930; Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843—1876). В кн.: За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст., кн. 5. К., 1930; The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876. München, 1970.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. «ЗНТШ» (Париж—Чикаго), 1962, т. 173; *Рубльов О.С.* Особистий секретар академіка М.С. Грушевського: Ф.Я. Савченко. В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки. К., 1991; *Гирич І.Б., Кіржаєв С.М.* До історії Всеукраїнської академії наук: Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки акад. М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.». В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 1 (4). К., 1992; *Рубльов О.С.* «Аташе» академіка М.С. Грушевського: Савченко Федір Якович. В кн.: Реабілітовані історією. К.—Полтава, 1992; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). К., 1993; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923—1929. К., 1997; Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931—1934). К., 1999; *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; *Папакіна Т.* Комісія дослідження історії Західної України Всеукраїнської академії наук: Науково-бібліографічний доробок (1925—1933). «Бібліотечний вісник [НБУВ]», 2001, № 3; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

СА́ВЧЕНКО-БІ́ЛЬСЬКИЙ Володимир Олександрович (14.07.1867—21.09.1955) — військ. діяч, контр-адмірал УНР. Н в. с. Оленівка (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.). Закінчив піх. юнкерське уч-ще (1893), з 1902 служив у Адміралтействі, на Північному, Чорноморському флотах (1914—17). Після утворення *Української Центральної Ради* очолив Укр. Чорномор. громаду, керівник українізації флотських екіпажів *Севастополя* і *Одеси*. 1917 — директор департаменту мор. мін-ва УНР, засновник укр. гардемаринських шкіл, із травня 1920 — командувач Чорномор. флоту і нач. воєнно-мор. управи УНР. Із 1921 — у таборах *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* в Польщі, після 1924 — у Франції. Автор статей з історії ВМФ, опублікованих у таборних виданнях — «Табор». «За державність», «Український інвалід», альманасі *«Літопис "Червоної Калини"»* та ін.

П. у м. Абодант (Франція).

Літ.: Список генералов по старшинству. СПб., 1913; «Літопис Червоної Калини», 1932, ч. 4—5; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; Довідник з історії України, т. 3. К., 2001.

К.Є. Науменко.

СА́ВЧЕНКО-БІ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Олександрович (р. н. і р. с. невід.) — громад. і політ. діяч, за фахом — агроном. Працював повітовим агрономом у Борзенському пов. на Чернігівщині. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*. Із 21 серпня 1917 — ген. секретар земельних справ УЦР. 8 листопада 1917 подав у відставку через незгоду із проголошеними III Універсалом УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) принципами земельної реформи, ухваленими без погодження з ген. секретарством земельних справ УЦР. Це, на його думку, загрожувало масовими сел. акціями проти великих земельних власників для оволодіння їхньою землею. Після *гетьманського перевороту 1918* був обраний членом президії Всеукр. земського союзу. Відомостей про його подальше життя не виявлено.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

САГАЙДА́ЧНИЙ Петро Кононович — див. П.*Конашевич-Сагайдачний.*

САГАЙДА́ЧНИЙ ШЛЯХ, Сагайдак — відомий із джерел 17—18 ст. шлях, який відгалужувався від *Муравського шляху* і проходив вододілом Псла і Ворскли (обидві ліві притоки Дніпра). Переказ, згідно з яким назва шляху походить від П.*Конашевича-Сагайдачного*, не підтверджується документами.

САҐІ́Б-ҐЕРЕ́Й I (р. н. невід. — п. 1551) — хан Казані (нині столиця Татарстану, РФ) з поч. 1521 до весни 1524, крим. хан 1532—51. Син *Менглі-Ґерея I*. 1524—32 перебував у *Стамбулі*, здійснив гаджж та брав участь у кампанії осман. султана Сюлеймана I (див. *Сулейман I*) в Угорщині. Організував постійне наймане військо секбанів та артилерію. Прагнучи збільшити чисельність населення і створити баланс впливу старих кланів, передусім Ширинів, заохочував переселення татар із занепалої Великої Орди на Нижній Волзі в Крим та осідання на землю. Однак набіги за *ясиром* в Україну, Московію та на Кавказ залишалися підвалиною економіки д-ви. С.-Ґ. I вдавалося придушувати збройні виступи проти нього в боротьбі за владу з *калгою* Іслам-Ґереєм, потім — Баки-беєм, братом Алі-бея. Узяв участь у поході Сюлеймана I на Молдову 1538. 1541 здійснив похід на Московію, але був зупинений на р. Ока (прит. Волги) вел. кн. моск. *Іваном IV* Грозним. Тим не менше С.-Ґ. I вдавалося більшу частину свого правління контролювати татар. столиці Казань та Астрахань (нині міста в РФ) і, по суті, відродити *Золоту Орду*. С.-Ґ. I — останній крим. хан, хто офіційно вживав імператорський титул *падішаг* та був незалежним правителем. Конфлікт із губернатором Кефе (див. *Феодосія*) Касим-пашою став приводом для заколоту з участю османців та місц. кланів,

невдоволених його авторитарним правлінням. Зраджений військом, він був убитий під час походу на черкесів. Заколот створив сприятливі умови для моск. царя Івана IV Грозного, щоб оволодіти Казанню і зрештою виграти змагання за золотоординську спадщину. С.-Ґ. I переніс столицю *Кримського ханату* в м. *Бахчисарай.*

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 á 1551). Ankara, 1973; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. Paris — La Haye, 1978; *Inalcik H.* The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I. В кн.: Harvard Ukrainian Studies, vol. 3—4. Cambridge, Massachusetts, 1979—80.

О.І. Галенко.

САДО́ВСЬКИЙ Валентин Васильович (1886—24.11.1947) — громад., політ. і держ. діяч, журналіст, економіст. Н. на *Волині* в сім'ї священика. Освіту одержав на юрид. ф-ті Київ. ун-ту (1909), екон. ф-ті Петерб. ун-ту (1913). Був організатором укр. студентських громад у *Санкт-Петербурзі*, належав до *Української соціал-демократичної робітничої партії.* У березні 1917 був серед засновників *Української Центральної Ради*, член *Комітету Української Центральної Ради* від УСДРП. У червні—серпні 1917 — ген. секретар суд. справ УЦР. За *Української Держави* — член політ. комісії укр. делегації на *мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР 1918.* 1920—22 — міністр праці УНР. На еміграції — у Чехословаччині, викладав в *Українській господарській академії* в Подебрадах (Чехословаччина). Член *Наукового товариства імені Шевченка* та *Українського наукового інституту у Варшаві.*

Автор численних наук. праць з екон. географії, демографії, нац. політики.

1945 був заарештований у Празі (Чехословаччина) рад. військ. контррозвідкою та вивезений до *СРСР.* Загинув у *Лук'янівській тюрмі* в *Києві.*

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція, т. 1. Прага, 1942; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

САДО́ВСЬКИЙ Микола Карпович (справжнє прізв. — Тобілевич; 18(06).03, за ін. даними 13 (01). 12.1856—07.02.1933) — актор, режисер, театральний діяч, письменник. Брат *І.Карпенка-Карого*, М.Садовської-Барілотті, П.*Саксаганського.* Н. в с. Кам'яно-Костувате (нині село Братського р-ну Миколаїв. обл.). Походив зі старовинної шляхетської родини. Навч. в Херсон. г-зії (1868—69) та Єлизаветградському реальному уч-щі (1869—77). 1877, не закінчивши курсу в уч-щі, пішов добровольцем на *російсько-турецьку війну 1877—1878.* За звитягу та хоробрість, виявлені в боях під Шипкою, нагороджений Георгіївським хрестом та представлений до офіцерського чину. Навч. в Київській та Одеській військових школах (1878—80). Під час військової служби в Бендерах (нині місто в Молдові) грав у місц. аматорському драм. гуртку, де познайомився з М.Адасовською (М.*Заньковецькою*). 1881 демобілізувався і вступив актором до професійної укр. театральної трупи Г.Ашкаренка в *Кременчуці.* 1882—83 та 1885—88 грав у трупі М.Л.*Кропивницького*, 1883—85 — у трупі М.*Старицького.* 1888 заснував власну трупу, яка 1898 об'єдналася з *Товариством російсько-малоросійських артистів* І.Карпенка-Карого та П.Саксаганського. 1900 до них приєднався ансамбль М.Кропивницького. Гастролювали по Україні, Росії, Закавказзю, Молдові та Польщі. 1905—06 — директор та режисер театру т-ва *«Руська бесіда»* у *Львові.* 1906 разом із М.Заньковецькою заснував у *Полтаві* пересувний театр, який 1907 переїхав до *Києва*, розмістився в Троїцькому нар. домі (нині приміщення Київ. нац. академічного театру оперети) та став першим укр. стаціонарним театром (проіснував до 1919). За часів визвол. змагань був гол. уповноваженим у справах нар. театрів. 1920 разом із трупою виїхав до *Галичини.* 1921—23 очолював перший професійний театр на Закарпатті (Рус. театр т-ва «Просвіта» в *Ужгороді*). Із 1923 — у Празі (Чехословаччина). 1926 повернувся до УСРР, працював у Києві та *Харкові* як актор і режисер, знімався в кіно («Вітер з порогів», 1929). Творчий діапазон С. як актора був надзвичайно широкий: драм. ролі — Дмитро («Не судилося» М.Старицького), Панас («Бурлака» І.Карпенка-Карого), Гнат («Безталанна» І.Карпенка-Карого) та ін.; комедійні та характерні — Городничий («Ревізор» М.*Гоголя*), Мартин Боруля («Мартин Боруля» І.Карпенка-Карого), Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*) та ін.; героїчні та трагедійні — Богдан Хмельницький («Богдан Хмельницький» М.Старицького), Сава Чалий («Сава Чалий» І.Карпенка-Карого), Гетьман Дорошенко («Гетьман Дорошенко» Л.*Старицької-Черняхівської*), Командор («Камінний господар» Лесі *Українки*) та ін. Уславився як виконавець укр. нар. пісень. Виховав цілу плеяду укр. акторів: І.Ковалевський, О.Корольчук, М.Малиш-Федорець, А.Петляш, Є.Хуторна та ін. Переклав на укр. мову твори М.Гоголя, О.Островського, Л.*Толстого*, А.*Чехова*, Ю.*Словацького.* Автор лібрето до опер «Галька» С.Монюшка, «Продана наречена» Б.Сметани, «Енеїда» М.В.*Лисенка*, а також спогадів «Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 рр.» (К., 1917; Кіровоград, 1993) та «Мої те-



В.В. Садовський.



М.К. Садовський.



М.К. Садовський у ролі Гаркуші в п'єсі «Гаркуша» О.П. Стороженка. Фото кінця 19 ст.



М.В. Садовський.



Садогурська монета. 1 пара = 3 денги. 1771. Лицьовий і зворотний боки пробної емісії.



Меморіальна дошка М. Саєвичу біля входу до форельного господарства с. Осмолода Рожнятинського району Івано-Франківської області.

атральні згадки: 1881—1917» (К.—Х., 1930; К., 1956).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Мар'яненко І.* Минуле українського театру. К., 1953; Про М.К. Садовського: Збірник матеріалів до 100-річчя з дня народження. К., 1957; *Тобілевич С.* Мої стежки й зустрічі. К., 1957; *Василько В.* Микола Садовський та його театр. К., 1962; *Мар'яненко І.* Сцена, актори, ролі. К., 1964; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Спогади про Миколу Садовського: Збірник. К., 1981.

Н.М. Томазова.

САДО́ВСЬКИЙ Михайло Вікентійович (29.07.1887—29.12.1967) — військ. діяч, воєнний історик, генерал-поручик Армії УНР. Н. в м. *Київ.* Закінчив Володимирський Київ. кадетський корпус, Київ. піх. юнкерське уч-ще (1912). Учасник *Першої світової війни.* На службі в укр. війську з кінця 1917 — старшина Гол. шкільної управи Ген. штабу, нач. персонального відділу, канцелярії військ. мін-ва УНР (1919—20). Після інтернування Армії УНР в Польщі з 1921 перебував у *Каліші* і *Варшаві*, був співзасновником і членом Управи Укр. воєнно-істор. т-ва (1920—39), редактором щорічника «За державність». Після *Другої світової війни* перебував у Німеччині, із 1945 — у Канаді, де заснував Воєнно-істор. ін-т (1947), відновив випуск збірника «За державність», створив музей, архів, вид-во з тематикою укр. визвол. змагань.

П. у м. Торонто (Канада).

Літ.: *Биковський Л.* Ваймарські часи: Спомини, 1945. Денвер, 1970; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995.

К.Є. Науменко.

САДОГУ́РСЬКА МОНЕ́ТА — мідна монета (номінальною вартістю 1 *пара* = 3 *денги* та 2 пара = 3 *копійки*), яка була в обігу на територіях *Молдавського князівства* і Волоського князівства (див. *Волощина*), окупованих Рос. імперією під час *російсько-турецької війни 1768—1774.* Матеріалом для карбування була мідь, отримана з трофейних турец. гармат. За дорученням командуючого генерал-фельдмаршала П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*) виготовлення монет організував барон П.-Н.Гартенберг-Садогурський (данець П.-Н.Нойгарт). Обсяг карбування склав із листопада 1771 по травень 1 774 671 638 *рублів* 93 коп., що призвело до інфляції та вилучення цих знаків. Навколо монетарні виникло поселення Садогура (назву утворено від буквального польс. перекладу нім. прізвища Гартенберг; згодом — містечко, яке з 1944 мало назву Садгора; із 1965 — у складі *Чернівців*).

Літ.: *Sturdza D.A.* Übersicht der Münzen der Fürstentümer Moldau und Wallachei. Wien, 1874; *Polek J.* Die ehemalige russische Münzstätte in Sadagura. В кн.: Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, bd 2. Czernowitz, 1894; *Luchian O.* Emisiune monetare şi medalistece din Timpul razboilui ruso/turc (1769/1774) privind ţarii Romane. В кн.: Memoria antiquitatis, t. 3. Piatra Neamţ, 1971; *Макар Ю.І. та ін.* Садогурська монетарня (історико-краєзнавчий нарис). Чернівці, 1998; *Каглян О. та ін.* Грошовий обіг на західноукраїнських землях у другій половині XVIII ст. В кн.: «Українська нумізматика і боністика», 2000, № 1.

О.Д. Огуй, С.В. Пивоваров.

САЄ́ВИЧ Микола (1885—31.03.1944) — військ. діяч, науковець. Н. в м. *Косів.* Закінчив г-зію, філос. ф-т Львів. ун-ту. Із серпня 1914 — чотар *Легіону Українських січових стрільців*, військ. комісар і організатор культурно-освіт. роботи на *Волині* (1916—17). У роки *Української революції 1917—1921* — повітовий комісар Косова (1918—19), сотник *Української Галицької армії* (1919—20), із 1920 — діяч *Української військової організації.* У міжвоєнні роки — доцент *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина), лісовий інженер у Перегінському (нині с-ще міськ. типу Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл.), засновник ряду заповідників у Карпатах, Лісового музею в *Рожнятові.* 1939—41 перебував у Польщі, повернувся на батьківщину, працював у лісовому госп-ві. На поч. 1944 виїхав до *Кракова.*

П. у м. Краків.

Літ.: *Думін О.* Історія Легіону УСС 1914—1918. Львів, 1936; За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967.

К.Є. Науменко.

СА́ЖЕНЬ — одиниця вимірювання довжини, відома на східнослов'ян. землях з 11 ст. С. має антропометричне походження — дорівнював ширині розкинутих рук людини. Найдавніші давньорус. джерела, в яких згадується С., — *«Повість временних літ»* (стаття за 1051), напис на *Тмутороканському камені* (1068), *«Хождєніє ігумена Даниїла»* (початок 12 ст.). Імовірно, у *Київській Русі* було кілька різновидів С., найбільш поширений з яких дорівнював 4 *ліктям* або бл. 152 см. С. використовували і в післямонгол. час — як у *Великому князівстві Литовському* та на укр. землях, що ввійшли до *Королівства Польського*, так і в Північно-Східній і Північній Русі. У Рос. д-ві в 16—17 ст. існувало кілька різновидів С., зокрема простий — 152 см, мірний, або маховий — 176 см, казенний — 216 см, косовий С. — 248 см. *Соборне уложення 1649* запровадило казенний, або 3-аршинний (див. *Аршин*) С. як основний. У 18 ст. довжину 3-аршинного С. прирівняли до 7 англ. футів; такий С. (який дорівнював 213,36 см) залишався незмінним аж до запровадження метричної системи.

Питання про розміри С. на укр. теренах залишається малодослідженим. Відомо, що в 17—18 ст. використовували С. у два кроки, який у *Лівобережній Україні* дорівнював бл. 176 см, у *Правобережній Україні* — 183 см. На укр. землях, які ввійшли до Рос. д-ви, протягом кінця 17 — поч. 19 ст. було запроваджено рос. одиниці вимірювання, серед них казенний сажень.

Літ.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927; *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XI—XV веков (из истории народных знаний). «Советская этнография», 1949, № 1; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Скурат К.У.* Даўнія беларускія меры. Мінск, 1974; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1975; *Романова Г.Я.* Наименование мер длины в русском языке. М., 1975; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии. М., 1975; *Гурштейн А.А.* Анализ эволюции размеров русских саженей XI—XVII вв. «Вопросы истории естествознания и техники» (М.), 1985, № 1; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга

половина XVII — XVIII ст.). К., 1998; *Радович Р.* Народні міри довжини будівничих Полісся. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 37, ч. 1. Львів, 2002.

САЗА́НОВ Віктор Іванович (1879—1967) — учений у галузі агрохімії, землеробства, селекції рослин та методики дослідництва в агрохімії, один з організаторів с.-г. дослідної справи України. Д-р с.-г. н., професор. 1901 закінчив Моск. с.-г. ін-т, одержавши диплом зі званням ученого-агронома. Наук. роботою почав займатися 1901, організувавши в м. Твер (нині місто в РФ) хімічну лабораторію для вивчення місц. ґрунтів. 1903—04 — агрохімік Київ. лабораторії «Мережі дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків», керованої проф. С.Франкфуртом.

Упродовж 1904—08 С. працював на Іванівській с.-г. дослідній станції (*Харківська губернія*), керував агрохімічною лабораторією. Проводив дослідження з підвищення родючості ґрунтів, процесів нітрифікації та денітрифікації чорноземів. 1908—10 — асистент проф. Д.Прянішникова в Моск. с.-г. ін.-ті. Із 1910 відродив роботу Сум. с.-г. дослідної станції, працюючи її директором до 1920. Як фахівця дослідної справи його запросили на посаду директора Полтав. с.-г. дослідної станції. На Сумській і Полтавській дослідних станціях С. вивчав питання обробітку ґрунту, добрив, зайнятих парів, елементів сівозміни, вирощування пожнивних і підсівних к-р, цукрового буряку, багаторічних трав. Результати дослідів склали основу Всеукр. програми з питань складання й вивчення сівозмін. 1923—25 керував Красноградською дослідною станцією. Професор Полтавського агрокооп. технікуму, брав участь в організації Полтав. с.-г. політехнікуму. 1925—29 — викладач, професор, перший завідувач та керівник агрономічного відділення «Селекції дослідної справи».

1929 С. запрошений акад. М.Вавиловим до Всесоюзного ін-ту рослинництва (Ленінград; нині м. *Санкт-Петербург*), де очолював Бюро агротехніки, займався питаннями сортовипробування.

Репресований 1931. Покарання відбував у таборах НКВС у Казахстані.

1935—40 — науковий керівник Карагандинської селекційної станції. 1940—63 — зав. кафедри рослинництва, а згодом — селекції та насінництва Куйбишевського с.-г. ін-ту, проводив дослідну роботу; в останні роки життя — професор-консультант.

Підготував більше 10-ти кандидатів та д-рів наук.

С. — автор понад 160 наук. праць, серед них: «Цукровий і кормовий буряк» (1929), «Озимая рожь» (1948), «За высокий урожай подсолнечника и проса» (1951), «Сельскохозяйственное опытное дело в растениеводстве и его методика» (1962).

Постановою Полтав. губернського виконкому 1925 С. визнано Героєм Праці. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Похований у Самарській обл., РФ.

Літ.: Професор Сазанов Віктор Іванович (1879—1967): Біобібліографічний покажчик наукових праць за 1901—1967 рр. Вінниця, 2010; В.І. Сазанов: Портрет розбудовника сільськогосподарської дослідної справи та громадянина. Полтава, 2011.

В.А. Вергунов.


В.І. Сазанов.

САЇ́Д-ГАЛІ́ЄВ Сагіб-Гірей (1894—1938) — парт. і держ. діяч. Н. в м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ) в сім'ї робітника. Отримав початкову освіту. Із вересня 1916 по грудень 1917 служив у піх. запасному полку царської армії. У березні 1917 вступив до *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). 1917 — член Єкатеринбурзької Ради, голова гарнізонного к-ту воїнів-мусульман, голова Уральської обласної мусульманської військ. ради. 1918—19 — організатор перших коміст. осередків у татар. частинах Червоної армії, викладач мусульманських військово-політ. курсів при політвідділі Центр. мусульманської військ. колегії при Нар. комісаріаті у військ. справах РСФРР, комісар у справах національностей Казанської Ради, член татаро-башкірського Уфимського губернського к-ту РКП(б). Делегат 2-го Всерос. з'їзду коміст. орг-цій народів Сходу (листопад—грудень 1919), обраний головою Центр. бюро Комуніст. орг-цій народів Сходу при ЦК РКП(б). 1920 — голова РНК Татар. Автономної СРР, член Казанського губернського к-ту РКП(б), член Всерос. ЦВК. Восени 1921 відряджений до Криму для обрання на посаду голови РНК майбутньої Крим. Республіки. На 1-му Всекрим. установчому з'їзді Рад був обраний членом Крим. ЦВК. На першому засіданні Крим. ЦВК призначений головою РНК Крим. Автономної СРР. У серед. 1920-х рр. як представник протатар. напряму в крим. земельній політиці виступав проти створення на півострові єврейс. поселень. Згідно з постановою 2-ї сесії 3-го скликання Крим. ЦВК 16 травня 1924 здав свої повноваження. 1924—25 — член Центр. контрольної комісії РКП(б).

Репресований 1938.

Літ.: *Баранченко В.* Гавен. М., 1967; Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь, 1981; *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Крымская республика: Год 1921 (краткий исторический очерк). Симферополь, 1992.

Т.Б. Бикова.


С.-Г. Саїд-Галіїв.

САЙТАФА́РН — цар саїв, що разом із ним згадані в ольвійському декреті на честь Протогена (кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е.). Згідно з текстом декрету неодноразово з'являвся під мури *Ольвії* за дарунками та *даниною*. Іранське слово «саї» означає «царські», а «Сайтафарн» перекладається як «сила/талан саїв». Вважають, що С. був ватажком якихось ірано-мовних кочовиків. Археологічними пам'ятками саїв можуть бути скіфські Тираспольські кургани на Нижньому Дністрі, що датуються 2-ю пол. 3 — серед. 2 ст. до н. е.

О.В. Симоненко.

СА́КИ (кримськотатарською — Saq) — місто респ. підпорядкування *Автономної Республіки Крим*, райцентр. Розташов. на пн. березі Сакського озера, неподалік від узбережжя Каламітської зат. Населення 24,2 тис. осіб (2011).



Саки. Церква Святого Іллі. Фото початку 21 ст.

Відоме з 18 ст. як татар. поселення, мешканці якого були підданими мурз роду Мансур. На Сакському озері (тоді — озеро Тузла) в цей час уже видобували сіль і користувалися грязями як засобом лікування. Після анексії Криму Рос. імперією (1783) С. увійшли до складу Євпаторійського пов. *Таврійської області* (із 1802 — *Таврійської губернії*).

Із 1827 в С. працював євпаторійський повітовий лікар Миколай Оже (1800—53); цю дату прийнято вважати початком діяльності бальнеологічного курорту. 1837 С. стали центром *волості*, того ж року тут розміщено відділення Сімферопольського військ. госпіталю. Під час *Кримської війни 1853—1856* село було зруйноване в ході бойових дій, частина татар. населення емігрувала до *Османської імперії*. 1858 сюди переселилося кілька сел. родин із *Полтавської губернії*, 1861 — із Воронезької губ., а 1864 — група стамбульських греків. 1883 сакський соляний промисел орендував підприємець І.Балашов, який провів його тех. модернізацію. Велике значення для розвитку С. мало спорудження шосе *Сімферополь—Євпаторія* (1905) і залізниці Сімферополь—Євпаторія (1916). У 2-й пол. 19 ст. значно розвинулися Сакська грязелікарня (із 1864 її орендував лікар Е.Поспішіль, 1880 вона перейшла в підпорядкування губернського *земства*) та супутня їй курортна інфраструктура (зокрема, 1890 пробурено першу артезіанську свердловину і закладено парк). 1912 засновано Цандерівський ін-т діагностики і фізичних методів лікування. 1916, за участю франц. інвесторів, споруджено з-д із вир-ва брому (пізніше — Сакський хімічний з-д, який діяв до поч. 21 ст.). Після громадян. війни 1918—22 і встановлення рад. влади курорт знов почав діяти, але вже на нових засадах (як «оздоровниця для трудящих»). 1930 С. дістали статус курортного с-ща, 1935 стали райцентром. У період гітлерівської окупації (29 жовтня 1941 — 13 квітня 1944) с-ще значно постраждало. 1952 С. дістали статус міста, а 1979 — статус міста обласного підпорядкування. У 1950—80-ті рр. відкривалися нові санаторії та бази відпочинку, вдосконалювалася інфраструктура курорту, який і на поч. 21 ст. користується популярністю і продовжує розвиватися.

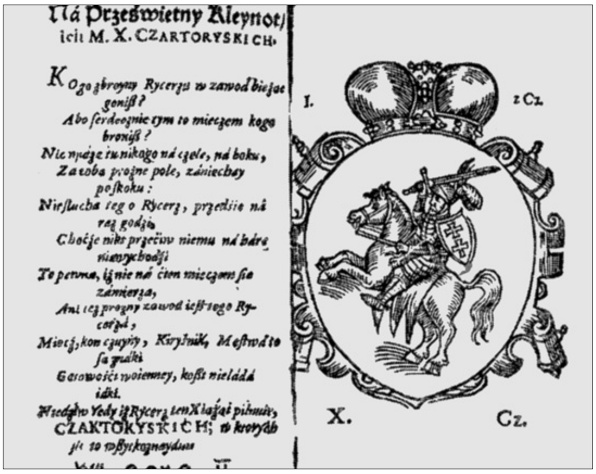
У С. діє музей історії грязелікування, є курортний парк зі скульптурою бронтозавра (яка стала символом міста). Істор. будівлі кінця 19 — поч. 20 ст.: «ванні будинки», грязелікарня, готелі, церква Святого Іллі. В околицях — численні археологічні пам'ятки різних епох, зокрема греко-скіф. городище Кара-Тобе, на терені якого діє музей старожитностей Пн.-Зх. Криму, та античне святилище на Сакському пересипу.

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Косовская А.Ф.* Саки: Путеводитель. Симферополь, 1987; *Ланцов С.Б.* Античное святилище на западном берегу Крыма. К., 2003; *Агарков В.И.* Саки: Краткий путеводитель. Севастополь, 2007; Web: http://www.sakimuzey.ucoz.ru (веб-сайт Музею історії грязелікування); http://www.archmap.ru (Археологічна карта Криму).

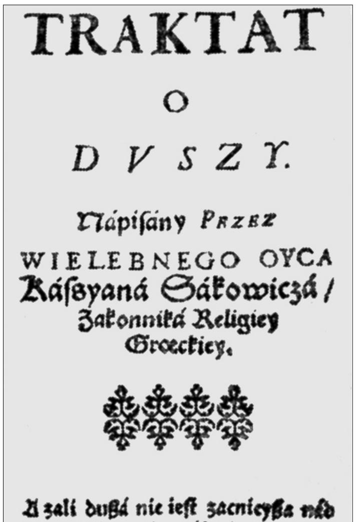
Д.С. Вирський.

САКО́ВИЧ Касіян (світське ім'я — Каліст; бл. 1578 — 1647) — письменник, педагог, проповідник. Н. в м-ку Потелич (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. Здобув освіту в *Замойській академії* та *Краківському університеті*. Був домашнім учителем в А.*Киселя*. Активний діяч братського культурно-освіт. руху. 1620—24 очолював Київ. братську школу, викладав поетику, риторику і філософію. 1624 переїхав до Любліна (Польща), був проповідником у братській церкві. Далі пов'язав своє життя спочатку з унійною церквою (із 1625 став архімандритом Дубенського Спасо-Преображенського монастиря), потім перейшов у католицизм. 1640 прибув до *Кракова* і вступив у чернечий орден св. Августина, однак невдовзі став катол. священиком.

Автор «Віршів на жалісний погреб зацного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного», прочитаних учнями Київ. братської школи на похоронах гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного* 1622. У



Сакович Касіян. «Трактат про душу». Краків, 1625. Зворот титульної сторінки з віршем на герб князів Чартирийських.



TRAKTAT
O
DVSZY.
Nápiſány PRZEZ
WIELEBNEGO OYCA
Káſsyaná Sákowiczá /
Zakonniká Religiey
Greckiey.

Сакович Касіян. «Трактат про душу». Краків, 1625. Титульна сторінка.

віршах прославляються мужність та відвага запороз. козацтва, яке було оборонцем *Речі Посполитої* від турец. і татар. нападів. А звитяга гетьмана порівнювалася з доблестю антич. героїв. Як письменник-полеміст виступав апологетом католицизму. Унійну церкву, до якої певний час сам належав, вважав недосконалою. Основні його твори видані в Кракові польс. мовою: «Календар старий...» (1640), «Діалог, або розмова Мацька з Діонісієм, попом схизматицьким віленським про Великдень руський 1641» (1642); «Собор київський схизматицький» (1641, 1642), «Перспектива» (1642), «Окуляри календарові старому» (1644). Виступав із критикою реформ митрополита Київського Петра *Могили* та *православ'я* в цілому, яке вважав повним хиб у догматах віри, таїнствах, обрядах. Відповіддю православних на «Перспективу» став полемічний твір «Літос або камінь», виданий у *Києві* польс. мовою (1644), автором якого вважають С.*Косова.*

1620 видав у Кракові в перекладі з латинської на польс. мову популярний твір «Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини», в якому у формі запитань і відповідей викладені середньовічні уявлення про людську природу, подані поради щодо раціонального харчування, гігієни тощо. Автор філос. праці «Трактат про душу» (Краків, 1625). У ній розглядаються проблеми сутності душі, її здатності, долі після смерті. Опираючись на християн. вчення про безсмертя душі, С. водночас використовував і дані природознавства. Він особливого значення надав питанню самопізнання, свободи волі людини, або самовладдя. Його філос. трактати використовувалися, вірогідно, при читанні курсу філософії в Київ. братській школі.

П. у м. Краків, де й похований.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 2. К., 1886; Пам'ятки братських шкіл на Україні. К., 1988; Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. К., 1997; Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002.

О.М. Дзюба.

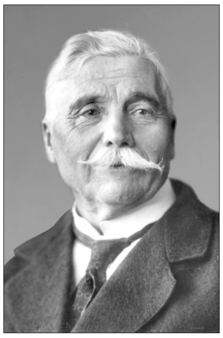
САКСАГА́НСЬКИЙ Панас Карпович (справжнє прізв. — Тобілевич; 15(03).05.1859—17.09.1940) — актор, режисер, драматург. Нар. артист УСРР (1925), нар. арт. СРСР (1939). Брат І.*Карпенка-Карого*, М.К.*Садовського*, М.Садовської. Н. в с. Кам'яно-Костувате Бобринецького пов. (нині село Братського р-ну Миколаїв. обл.) в сім'ї збіднілого дворянина, управителя панського маєтку. Мати його, уроджена Садовська, за походженням була кріпачкою. Початкову освіту здобув у Бобринецькій початковій школі та Єлизаветградському реальному уч-щі, яке закінчив 1877. Вступив на військ. службу, був направлений до Одес. юнкерської школи (1878—80). Служив у 58-му Празькому піх. полку, розташованому в *Миколаєві.* Почав виступати на сцені в аматорських виставах, ще навчаючись у старших класах. Із 1883 розпочав професійне творче життя на сцені Миколаїв. театру в трупі під кер-вом М.Л.*Кропивницького* та М.*Старицького*, зігравши роль Возного в «Наталці Полтавці». 1890 очолив власну трупу «Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.Саксаганського» (див. *Товариство російсько-малоросійських артистів*), яка проіснувала окремо до 1898. Із 1900 трупа С. ввійшла до об'єднаного театрального колективу «Малоросійська трупа М.Кропивницького, під керівництвом П.Саксаганського і М.Садовського за участю М.Заньковецької». У подальші роки С. гастролював у складі різних театральних труп. 1915 вступив до «Товариства українських акторів під орудою І.Мар'яненка». 1918 запрошений на посаду директора, режисера й актора в держ. Нар. театр у *Києві*, який проіснував до 1922, коли на його базі було створено Укр. драм. театр ім. М.Заньковецької (нині Нац. укр. драм. театр ім. М.Заньковецької у Львові).

За своє творче життя зіграв бл. 100 осн. ролей як комедійного, так і драм. репертуару, а також багато епізодичних ролей: Пеньонжка («Мартин Боруля»), Копач («Сто тисяч»), Харко Ледачий («Паливода XVIII ст.»), Цокуль («Наймичка»), Феноген («Хазяїн»), Іван («Суєта»), Потоцький, Гнат Голий («Сава Чалий»), Тарас («Бондарівна»), Гнат («Безталанна»), Юліан («Лиха іскра...») — І.Карпенка-Карого; Богун («Богдан Хмельницький»), Шпонка («Як ковбаса та чарка...»), Кабиця («Чорноморці»), Голохвостий («За двома зайцями») — М.Старицького; Іван Непокритий («Дай серцю волю...» М.Кропивницького), Стецько («Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*), Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Возний, Виборний («Наталка Полтавка» І.*Котляревського*), Франц Моор («Розбійники» Ф.Шіллера). І кожна з них — вершина акторського мист-ва. Створені ним сценічні образи стали класичними зразками акторської техніки й майстерності перевтілення. С. відомий і як талановитий режисер, він першим на укр. сцені став створювати партитури ролей і вистав, тобто започаткував власну систему попередньої роботи над роллю. Автор комедій «Лицеміри» (1908) і «Шантрапа» (1913). Свої думки про створення сценічного образу виклав у статті «Моя робота над роллю» (1937).

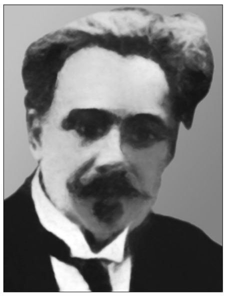
П. у м. Київ, похований на Новобайковому цвинтарі.

Літ.: *Тобілевич С.* Корифеї українського театру: Портрети. Спогади. К., 1947; *Чаговець В.* П.К. Саксаганський: Життя і творчість. К., 1951; *Ревуцький В.* П'ять великих акторів української сцени. Париж, 1955; *Коваленко П.Т.* Незабутнє: Спогади старого актора. К., 1962; Саксаганський Панас Карпович. В кн.: Корифеї українського театру: Матеріали про діяльність театру корифеїв. К., 1982.

О.Л. Вільшанська.



П.К. Саксаганський.



О.Х. Саліковський.

САЛІКО́ВСЬКИЙ Олександр Хомич (псевдоніми — О.Хоменко, О.Паський та ін.; 13.03.1866—22.11.1925) — громад. і політ. діяч, публіцист. Н. в с. Старий Потік Він. пов. Подільської губ. в сім'ї священика. Освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. За політ. діяльність двічі відбував тюремне покарання. Працював у Подільському губернському управлінні, в. о. по-

дільського віце-губернатора. 1904—06 — редактор час. *«Киевские отклики»*, 1906—07 — один із видавців і редакторів час. «Киевский голос». 1912 і 1916—17 разом із С.*Петлюрою* редагував ж. *«Украинская жизнь»* (*Москва*), 1913—16 — «Приазовский край» (Ростов-на-Дону; нині місто в РФ).

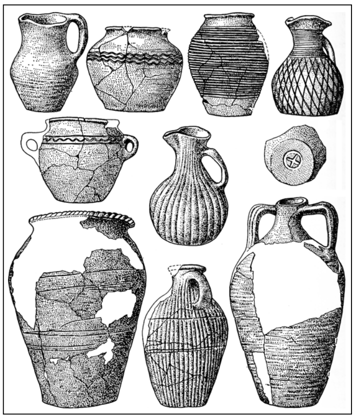
Член *Української радикально-демократичної партії*, *Товариства українських поступовців,* із червня 1917 входив до складу ЦК *Української партії соціалістів-федералістів*. Голова к-ту «Української ради» в Москві, від якої був делегований в *Українську Центральну Раду*. Із вересня 1917 — *губернський комісар* УЦР на Київщині. За *Української Держави* — член Всеукр. земського союзу. 1918—19 — голова укр. дипломатичної місії в Ризі (Латвія). Редагував тижневик «Трибуна», газ. «Столичный голос» (1919), співробітник ряду періодичних видань: *«Літературно-наукового вісника»*, *«Нової Ради»*, «Променя», «Нашого минулого», «Нової України», секретар *Дніпровського союзу споживчих товариств*. У травні—жовтні 1920 — міністр внутр. справ УНР, із 14 жовтня 1920 — заст. голови Ради нар. міністрів УНР, з 11 лютого 1921 — член Вищої військ. ради. На еміграції у *Варшаві* видавав часописи «Українська трибуна», «Українська справа», «Трибуна України».

П. у м. Прага (Чехословаччина).

Літ.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1—3. Варшава, 1932—34; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

СА́ЛТІВСЬКО-МАЯ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА, салтівська культура — археол. к-ра серед. 8 — 1-ї пол. 10 ст., поширена в Пд.-Сх. Європі, переважно у степовій і лісостеповій зонах. Уперше пам'ятки С.-м.к. було виділено на поч. 20 ст. після археол. розкопок *городища* та розташованого поруч могильника поблизу с. Верхній Салтів на Харківщині (див. *Верхній Салтів*) та Маяцького археол. комплексу (городище, селище, могильник). Значний внесок у дослідження цих пам'яток зроби-



Салтівсько-маяцька культура. Кераміка.

ли В.Бабенко, В.Городцов, Д.*Багалій*, О.Федоровський, М.*Макаренко*, М.*Артамонов*, І.*Ляпушкін*, С.*Плетньова*, Д.Березовець, В.Міхєєв, І.Баранов та ін. Зараз відомо бл. 1 тис. пам'яток С.-м.к. Серед них кочовища (кочові та сезонні стійбища), селища, городища, ямні та катакомбні могильники з інгуматіями та крематіями, підкурганні поховання. Городища мають різні розміри (від 1 до 20 га) і різні типи укріплень — земляні вали і рови, стіни з кам'яних блоків, цегли-сирцю, обпаленої цегли. У містах *Фанагорія*, Таматарха (антична *Гермонасса*, давньоруська *Тмутокрань*), Боспор (античний *Пантікапей*) зафіксовано шари С.-м.к. Серед городищ найбільш повно досліджені Правобережне Цимлянське, Лівобережне Цимлянське (ототожнюється із *Саркелом*), Семикаракори, *Тепсень*; серед селищ — Жовтневе, Нетайлівське, Новолимарівське, Тау-Кипчак; серед могильників — Волоконівський, Нетайлівський, Дмитрієвський, Сухогомольшанський, Зливкинський.

Виділено 6 локальних варіантів к-ри: донський лісостеповий (верхньодонський, «аланський»), донський степовий (нижньодонський, «праболгарський»), приазовський, кримський, нижньоволзький, дагестанський. Відмінності між ними пов'язані з поліетнічним характером С.-м.к.

Житла С.-м.к. поділяються на 3 групи: 1) круглі в плані юрти з вогнищем; 2) прямокутні напівземлянки — із каркасними стінами (із заповненням із плоту або з дощок), із вогнищами або печами; 3) наземні прямокутні житла — зі стінами із плоту, обмащеними глиною, із вогнищами. У Криму, Приазов'ї та Дагестані відомі споруди із сирцевої цегли на кам'яних цоколях.

Більшість посуду С.-м.к. виготовлено на гончарному крузі, проте використовували й ліпний. Столовий посуд — глеки, кухлі, миски, кубушки сірого або червоного кольору з лощеною поверхнею та орнаментовані лощеними лініями. Кухонні круглобо-





Салтівсько-маяцька культура. Ювелірні вироби. 8—10 ст.

кі горщики прикрашені горизонтальними чи хвилястими лініями. Тарний посуд — великі піфоси та імпортні *амфори*.

Вироби із заліза представлені широким асортиментом знарядь праці (лемешами, череслами, серпами, косами, мотичками, теслами, різцями, кліщами тощо), побутових предметів, зброї (шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків), кінського спорядження (вудила і стремена). Із каменю виготовлені жорна й точильні бруски, із глини — пряслиця, із кістки та рогу — кістені, пряжки, проколки, руків'я ножів, футляри для голок, горла для бурдюків. Із бронзи та срібла виготовлені прикраси (каблучки, персні, сережки, браслети, підвіски тощо), пряжки, бубонці, бляшки для поясів та кінської збруї. Поширені амулети з кісток та зубів звірів, круглі металеві дзеркала з рельєфним орнаментом, скляні намиста. На всій території к-ри відомі написи, виконані рунічним письмом, та сотні тамгоподібних знаків, малюнків-графіті на цеглі, оброблених каменях, посуді. Однак до цього часу вони не розшифровані.

Окрім кочового тваринництва, значна частина населення С.-м.к. займалася землеробством. Відомі осередки гончарства із двоярусними випалювальними печами і металургії із залізоробними колбоподібними горнами, а також ковальські майстерні.

С.-м.к. є археол. еквівалентом *Хозарського каганату*.

Літ.: *Плетнева С.А.* От кочевий к городам: Материалы и исследования по археологии СССР, № 142. М., 1967; Степи Евразии в эпоху средневековья: Серия «Археология». М., 1981; *Магомедов М.Г.* Образование Хазарского каганата: По материалам археологических исследований и письменным данным. М., 1983; *Березовец Д.Т., Пархоменко О.В.* Салтовская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986; *Винников А.З., Плетнева С.А.* На северных рубежах Хазарского каганата (Маяцкое поселение). Воронеж, 1998; Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века: Серия «Археология». М., 2003; *Комар О.В., Сухобоков О.В.* Військова справа Хозарського каганату. В кн.: Нариси з воєнної історії Давньої України. К., 2005; *Комар А.В.* Хазарский каганат и раннесредневековая номадистика: завершение эпохи. В кн.: Археологія та давня історія України, вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010; *Флеров В.* «Города» и «замки» Хазарского каганата: Археологическая реальность. М., 2011.

О.М. Приходнюк.

СА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Петрович (24.07.1885—05.10.1940) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в м. *Острог*. Закінчив Віленське піх. юнкерське уч-ще (1906), Миколаївську академію Ген. штабу в *Санкт-Петербурзі* (1912), служив у розвідвідділі *Київського військового округу*. У роки *Першої світової війни* — на фронті, офіцер штабів, генерал-квартирмейстер рос. 12-ї армії у Прибалтиці (1917). Після утворення *Української Центральної Ради* брав участь в українізації війська. На поч. 1918 — нач. штабу укр. військ у *Києві* в боях з більшовицькими військами М.А.*Муравйова*. За *Української Держави* — нач. штабу 1-ї Сердюцької д-зії, член Комісії з організації військ. шкіл та академії в Україні. Приєднався до частин *Директорії Української Народної Республіки*, призначений нач. штабу коменданта Києва, згодом — Гол. шкільного управління Ген. штабу Армії УНР. Під час наступу більшовицьких військ навесні 1919 очолив *Запорізький корпус Армії УНР*, здійснив низку вдалих операцій при здобутті Проскурова (нині м. *Хмельницький*), Києва. Призначений військ. міністром УНР. Наприкінці 1919 з Гол. отаманом Армії УНР С.*Петлюрою* виїхав до Польщі, займався формуванням укр. д-зій. Як військ. міністр (до 1940) і нач. Ген. штабу уряду УНР в екзилі (з 1922) опікувався *інтернованими формуваннями Армії Української Народної Республіки* (бл. 30 тис. вояків), дбав про їх розміщення, вишкіл, побут у таборах, розгортання культурно-освіт. роботи. Перебував у м. Каліш (Польща), а з 1924 — у *Варшаві*, входив до Вищої військ. ради, *Українського центрального комітету*, Об'єднання вояків Армії УНР. Автор спогадів, військово-теор. статей, історії визвольних змагань.



В.П. Сальський.

П. у м. Варшава.

Літ.: *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Львів, 1993; Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. К., 1993; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995.

К.Є. Науменко.

САМА́РА (Самарь, Новобогородицька фортеця, Стара Самара) — населений пункт, що існував у 17—18 ст. на правому березі р. Самара (ліва прит. Дніпра), при впадінні в неї р. Кримка. Ототожнюється з археол. комплексом (земляні укріплення, культ. шар, некрополі) поблизу сучасного с-ща Шевченко на пн. околиці м. *Дніпропетровськ*.

Заснований рішенням царського уряду 1688 на території *Вольностей Війська Запорозького низового* як фортеця для захисту від татар. нападів та контролю над запорожцями. Безпосереднім поштовхом для такого рішення були невдача 1-го Крим. походу (див. *Кримські походи 1687 і 1689*) та бажання створити базу для військ під час наступного походу. Буд-вом фортеці керували гетьман І.*Мазепа* та окольничий Л.Неплюєв. Проект склав інж. В. фон Зален. Новозаснований «город» назвали Новобогородицьк (Богородицьк), паралельно вживали назву Самара (Стара Самарь).

Ядром міста була цитадель — п'ятикутна земляна фортеця змішаного баштово-бастіонного ти-

пу. Навколо цитаделі лежав *посад*, укріплений валом і ровом. У цитаделі було споруджено дерев'яний храм Живоносного Джерела (освячено 1 серпня 1688), двори для *гетьмана* і *воєводи* (коменданта), численні житлові й госп. будівлі. У фортеці постійно перебував великий рос. гарнізон, на посаді за наказом царського уряду оселилося багато козац. родин — переселенців із *Полтавського полку* та *Гадяцького полку*.

Фортецю використали як базу під час 2-го Крим. походу. 1692 П.*Іваненко* (Петрик) привів під її стіни татар. За одними даними, фортеця витримала облогу, за іншими, на деякий час була захоплена. Взимку 1695 татари знову намагалися захопити С.

Новобогородицьку фортецю зруйновано згідно із *Прутським трактатом 1711.* Знесення укріплень відбулося у вересні під особистим наглядом київ. генерал-губернатора кн. Д.*Голіцина*, гетьмана І.*Скоропадського* та осман. представників.

Під час *російсько-турецької війни 1735—1739* в кампанію 1736 рос. армія під проводом генерал-фельдмаршала Б.-К.*Мініха* відновила фортецю і посад навколо неї (із деякими перебудовами). У джерелах того часу вона фігурує під назвами «Старосамарський ретраншемент», «Стара Самара».

1744 виникла окрема («залінійна», за межами *Української лінії*) адм. одиниця лівобереж. *Гетьманщини* — Старосамарська сотня Полтав. полку із центром у Старосамарській фортеці. Це викликало незадоволення *Коша Запорозької Січі*, який домагався ліквідації сотні. 1761—62 Старосамарська сотня припинила своє існування, її територія повернулася під юрисдикцію Коша Запороз. Січі.

1778, коли поруч із С. почалося буд-во центру *Новоросійської губернії* Катеринослава (т. зв. Катеринослав I на р. Кільчень; права прит. Самари), фортеця перетворилася на передмістя нового міста, яке 1786 (після перенесення Катеринослава на правий берег Дніпра) було перейменовано на Новомосковськ (т. зв. Новомосковськ I).

Із 2001 рештки С. досліджують археологи І.Ковальова, В.Векленко, В.Шалобудов та ін.

Літ.: *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. Дніпропетровськ, 2000; Перлини козацького Присамар'я: Містечко Самарь та Богородицька фортеця. Дніпропетровськ, 2008; *Репан О. та ін.* Палімпсест: Коріння міста: Поселення XVII—XVIII століть в історії Дніпропетровська. К., 2008; *Харлан О.В.* Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська. В кн.: Військово-історичний альманах, вип. 18. К., 2009.

О.В. Харлан.

Поширена думка, що в 16—17 ст. існувало запороз. місто Самара (Самарь), на місці якого і заснували 1688 Новобогородицьку фортецю, спирається лише на згадку про С. в легендарному універсалі польс. короля *Стефана Баторія* 1676. Спроби прихильників раннього (до 1688) існування С. залучити археол. матеріал є недостатньо переконливими, оскільки розкопки досі не виявили культ. шарів раніше кінця 17 ст. Що ж до знахідок окремих артефактів 16—17 ст., то їх можна пояснити й без гіпотези про існування тоді на цьому місці постійного великого населеного пункту.

Д.Я. Вортман.

САМА́РСЬКА ПАЛА́НКА — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового* (*Нової Січі*). Розташов. на Лівобережжі між річками Самара і Кінська (обидві прит. Дніпра; території сучасних Дніпроп. та Запоріз. областей). Її центром було м-ко Самара, чи Новоселиця (нині м. *Новомосковськ*). Велика за територією, вона займала проміжне становище між добре освоєними, з розвинутим землеробством, «внутрішніми» паланками Запоріжжя (*Кодацька паланка*, *Орільська паланка*, *Протовчанська паланка*) та прикордонними (*Бугогардівська паланка*, *Інгульська паланка*, *Прогноїнська паланка* та *Кальміуська паланка*), що годували нечисленних напівосілих промисловиків-уходників. Славу С.п. становило скотарство, тут розташовувалися найбільші кінські заводи запорожців. Місц. коней масово експортували в усі сусідні країни. На півночі С.п. по берегах Самари та Вовчої (прит. Самари, бас. Дніпра) існували значні лісові масиви (т. зв. Самарська товща), про охорону яких запорожці дбали неухильно. Взагалі басейн Самари надавався для розвитку багатопрофільного госп-ва (рільництво, рибний та мисливський промисли, бджільництво, деревообробка). Тут розташувався й один із гол. сакральних центрів запорожців — *Самарський Пустинно-Миколаївський монастир.* Гол. джерелом конфліктів козаків з імперськими владами на цих теренах було буд-во спочатку Богородицької фортеці (див. *Самара*, 1688), а згодом — системи оборонних споруд, відомих як *Українська лінія* (1730—40-ві рр.) та *Дніпровська лінія* (1770-ті рр.), які вимагали значних матеріальних жертв, у т. ч. і з боку Запорожжя.

Літ.: *Слабченко М.Є.* Паланкова організація Запорозьких Вольностів. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990; *Мільчев В.І.* Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі. В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, вип. 20. Запоріжжя, 2006.

Д.С. Вирський.

САМА́РСЬКИЙ ПУСТИ́ННО-МИКОЛА́ЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир, у 17—18 ст. — єдиний на території *Вольностей Війська Запорозького низового.* Розташов. на околиці сучасного м. *Новомосковськ*, на лівому березі р. Самара (ліва прит. Дніпра). Традиційно, але безпідставно вважається, що обитель заснована 1576. Перші достовірні відомості про С.П.-М.м. датуються кінцем 17 ст.: на прохання *кошового отамана* Івана Гусака з 1690 *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир* став надсилати ієромонахів на самарське ігуменство. Починаючи із *Кримських походів 1687 і 1689*, а згодом — під час *російсько-турецької війни*

1735—1739 та *російсько-турецької війни 1768—1774* С.П.-М.м. використовувався рос. військовими для своїх потреб (склад, шпиталь для поранених, місце утримання військовополонених). Розквіт С.П.-М.м. припав на період *Нової Січі*. У цей час із Межигір'я сюди регулярно надсилали начальників та ченців. Ігуменство не було пожиттєвим, зазвичай тривало рік або кілька років. Настоятелю допомагали ієромонахи — уставник та духовник, ієродиякони виконували послушання еклезіарха, економа й писаря. Монахи несли послух у різних угіддях обителі. Чисельність братії в 1770 — 22 особи, у 1784 — 14 осіб. Ченці надсилалися на певний термін або рекрутувалися із прийшлих монахів та послушників.

У 1740-х рр. *Кіш Запорозької Січі* дозволив осадити монастирську *слободу* на 50 дворів. 1750 під час епідемії чуми келії та архів С.П.-М.м. з метою дезінфекції спалили солдати старосамарського гарнізону. Тут залишилися один ієромонах та один ієродиякон. Настоятель Феодорит Рудкевич побудував нові келії, трапезну, добудував дзвіницю. Він домігся від кошової старшини універсалів на підтвердження монастирських земельних володінь. Під опікою С.П.-М.м. перебувала похідна церква Святого Миколая в Домасі (центр *Кальміуської паланки*, на місці сучасного м. *Маріуполь*). У С.П.-М.м. склалося госп-во, орієнтоване на скотарство та бджолярство (галузі, характерні для Запорожжя).

Після ліквідації *Запорозької Січі* С.П.-М.м. разом з угіддями залишився приписаним до Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. 1791 С.П.-М.м. зробили резиденцією катериносл. архієреїв, 1794 позбавили земельних угідь і селян. 1782—87 за ініціативою «дикого попа» Кирила Тарловського був споруджений кам'яний Свято-Миколаївський собор, 1815 — Спасо-Преображенська трапезна церква, у 1828 — 1830-ті рр. — храм Святого Георгія Переможця. 1825—28 до Свято-Миколаївського собору прибудовані архієрейський будинок і дзвіниця. У рад. час С.П.-М.м. зазнав спустошення і перебудов, на його території розміщувалися будинок для металургів похилого віку, згодом — інтернат для дівчат з відхиленнями в розвитку. Із 1990-х рр. С.П.-М.м. відроджується як чол. обитель.

Літ.: *Гавриил (Розанов).* Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре. Одесса, 1838; *Феодосий (Макаревский).* Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав, 1873; *Андриевский А.А.* О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому монастырю. В кн.: Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вып. 2. К., 1882; *Машуков В.* Материалы к изучению церковной старины Украйны. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 16. Х., 1905; *Мицик Ю.А. та ін.* Місто на Самарі. Дніпропетровськ, 1994; *Харлан О.В.* Самарський Пустинно-Миколаївський монастир: Архітектурна та мистецька спадщина XVIII—XIX ст. В кн.: Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження, вип. 2. Дніпропетровськ, 2005; *Кузьмук О.С.* «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII—XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. К., 2006.

О.С. Кузьмук.

САМБА́ТАС (Самватас; грец. Σαμβατας) — назва, згадана в одному-єдиному джерелі — творі візант. імп. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією» (у 9-му розділі). Контекст дозволяє різні тлумачення: С. — це: 1) альтернативна назва *Києва*; 2) спец. назва київ. *дитинця*; 3) назва якоїсь фортеці на околиці Києва. Жодна з численних версій походження топоніма (сканд., іранська, слов'ян., тюрксько-хозарська, гебрайсько-хозарська, балтська тощо) не є загальновизнаною.

Літ.: *Westberg F.* Ibrâhîm's-ibn-Ja'kûb's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965. «Записки Императорской академии наук», 1898, т. 3; *Бруцкус Ю.Д.* Письмо хазарского еврея от X века. Берлин, 1924; *Ильинский Г.А.* Σαμβατας Константина Багрянородного. В кн.: Ювілейний збірник на пошану М.С. Грушевського, т. 2. К., 1928; *Лященко А.И.* Киев и Σαμβατας у Константина Багрянородного. «Доклады АН СССР: Серия В», 1930, № 4; *Новиков В.А.* Этимологические загадки. «Lingua Posnaniensis», 1963, nr. 9; *Трубачев О.Н.* Языкознание и этногенез славян. «Вопросы языкознания», 1982, № 5; *Архипов А.А.* Об одном древнем названии Киева. В кн.: История русского языка в древнейший период. М., 1984; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985; *Зоценко В.М.* Ще раз про «Самбатас». В кн.: Старожитності Русі-України. К., 1994; *Архипов А.А.* По ту сторону Самбатиона: Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X—XVI вв. Oakland, California, 1995.

Д.Я. Вортман.

СА́МБІР — місто обласного підпорядкування *Львівської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Дністер (центр міста — у межиріччі дністровського рукава Млинівка та струмка Дубрівка). Населення 35 тис. осіб (2010).

На території С. відомі поселення 11—13 ст. (у т. ч. городище Самбір VI у центрі міста). Їх можна пов'язати з гіпотетичним давньоруським Самбором (див. *Самбір (давній)* і *Старий Самбір*) та населеним пунктом Погонич (Погоничі), який уперше згаду-



Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Фото кінця 19 ст.



Самбір. Пам’ятний знак жертвам депортацій 1944—1953 рр. Скульптор В. Репецький. 2004.

ється 1390. Цього року власник Самбірської волості Спитко з Мельштина видав Генрикові, міщанину з Ланьцута (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща), дозвіл заснувати на місці Погонича місто на *магдебурзькому праві* з назвою Новий Самбір (1419 магдебурзьке право підтверджене або надане вдруге). Деякий час паралельно вживали назви «Погонич» і «Новий Самбір», а також «Великий Самбір» і «Німецький Самбір»; назва «Самбір» стала офіційною наприкінці 18 ст. Місто входило до Перемишльської землі (із 1434 — у складі *Руського воєводства*).

Новий Самбір отримав «локаційне» розпланування з ринком у центрі та був заселений нім. колоністами, які згодом полонізувалися. Рус. (укр.) мешканці Погонича склали населення передмість (1553 р. русини отримали право володіти нерухомістю в середмісті на вулиці Руській). У 16 ст. сформувалася єврейс. громада, яка у зв’язку із забороною євреям жити в середмісті утворила одне з передмість. 1498 місто спалили татари. 1530 з ініціативи *старости* К.Одровонжа-Шидловського почалося буд-во потужних міських укріплень, яке тривало до 1560-х рр. (укріплення знесли 1784). У 2-й пол. 16 ст. на пд. від середмістя спорудили замок, який 1590 став адм. центром Самбірської економії (до цього її центром був Старосамбірський замок у с. *Спас*). У 16—17 ст. С. був значним торг. і ремісничим осередком: існувало 12 ремісничих *цехів*, місто мало право проведення *ярмарків* (із 1626 — 5 ярмарків на рік) та *право складу* на вина, які імпортувалися з Угорщини.

1604 в С. перебував *Лжедмитрій I*, який звідси за підтримки самбірського старости Ю.Мнішека розпочав свій похід в Росію. 1657 місто облягали війська трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці*. Під час *Північної війни 1700—1721* в С. перебували швед. та рос. війська. Внаслідок воєнних спустошень та епідемій 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. місто занепало.

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 С. увійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Із 1774 — адм. центр округу, із 1867 — повіту. 1855—58 споруджено шосе С.—*Дрогобич*. Після того, як через С. пройшли залізниці *Стрий—Перемишль* (1872) та *Львів—Ужгород* (1903—05), місто стало залізничним вузлом. У 2-й пол. 19 ст. в С. з’явилися пром. підпр-ва (переважно харчової пром-сті). 1910 населення міста становило 20,3 тис. осіб (із них римо-католиків — 54,7 %, іудеїв — 26,7 %, греко-католиків — 18,4 %).

Під час *Першої світової війни* із 17 вересня 1914 до 15 травня 1915 місто було окуповане рос. військами. Із листопада 1918 С. перебував у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 17 травня 1919 зайнятий польс. військами. До 1939 — один із повітових центрів Львів. воєводства 2-ї Речіпосполитої. Із вересня 1939 — у складі *СРСР*. Із 29 червня 1941 до 7 серпня 1944 С. був окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії*. У місті було створено єврейс. гетто, останні мешканці якого були знищені в червні 1943.

У повоєнний час у С. було споруджено кілька пром. підприємств.

У С. народилися вчений і поет Григорій Самбірчик (1523—73), маляр Федуско (2-га пол. 16 ст.), Павло Конюшкевич (митрополит Павло Тобольський; 1705—70), укр. письменник А.Чайківський (1857—1935), польський історик В.*Абрагам* (1860—1941), геодезист С.Відт (1862—1912), драматург і режисер Лесь *Курбас* (1887), польс. актор, режисер і сценарист В.Беганьський (1892—1974), композитор М.*Колесса* (1903—2006), ізраїл. худож. Ш.Хольцман (1907—86), мовознавець С.Рабій-Карпінська (1908—97), польс. літ. критик і перекладач Артур Сандауер (1913—89). Працював музикознавець, етнограф і літературознавець Ф.*Колесса*. 1928 в С. засновано т-во і музей «Бойківщина» (т-во закрите 1939, відновлене 1988—92; музей діяв як краєзнавчий до 1954).

Пам’ятки арх-ри: костьол Святого Іоанна Хрестителя (1530—68); костьол і колегія єзуїтів (1709—51, пізніше — монастир бернардинців, у костьолі тепер зал органної і камерної музики), церква Різдва Богородиці (1738), ратуша (17—19 ст.); житлові та громад. будівлі кінця 19 — 1-ї пол. 20 ст. Діють історико-етногр. музей «Бойківщина» і меморіальний музей Л.Курбаса.

Веб-сайт міста: http://sambir.lviv.ua.

Літ.: *Kuczera A.* Samborszczyzna: Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej, t. 1—2. Sambor, 1935—37; ІМіС УРСР: Львівська обл. К., 1968; *Рабій Ю.Є.* Княжий город Самбір. Львів—Самбір—Ютика, 1999; Самбір. В кн.: Ї, часопис, вип. 48: Гебрейський усе-світ Галичини. Львів, 2007; *Смуток Л.В.* Адміністративний, господарський та етноконфесійний розвиток Нового Самбора у XV—XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2008; *Мацкевий Л., Козак В.* Старожитності Дрогобицького передгір’я. Львів—Дрогобич, 2010.

Л.В. Смуток.

СА́МБІР (ДА́ВНІЙ) — поселення (місто), попередник існуючих нині міст *Старий Самбір* і *Самбір*, достовірна історія яких простежується із 2-ї пол. 14 ст. Непрямі свідчення писемних джерел та ін. дані дають підстави припускати, що значний адм. і церк. центр під назвою Самбір уже існував у 13 ст. Проте однозначно ототожнити С.(д.) з якоюсь конкретною археол. пам’яткою не вдається.

Аргументи на користь гіпотези про С.(д.) такі: 1) під 1375 документи вперше згадують Самбірську волость, виникнення якої слід зарахувати до часів Галицько-Волин. д-ви; 2) Самбір згаданий у *«Списку руських міст далеких і близьких»*; 3) відома пізня (від 1422) традиція про існування в 13 ст. Самбірського єпископства; 4) у районі Старого Самбора і Самбора відомі давньорус. *городища*: Самбір VI (у центрі Самбора), Смільниця I (на пн. околиці Старого Самбора), Спас II (у с. *Спас*); 5) район С.(д.) мав стратегічне значення, оскільки контролював шлях із *Галича* в Угорщину через Ужоцький перевал; 6) принаймні із 13 ст. у районі С.(д.) існувала група монастирів, у двох з яких (Спаському в с. Спас і *Онуфріївському Лаврівському монастирі*) відомі муровані споруди кінця 13 — 1-ї пол. 14 ст.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Княжий Самбір і Самбірська волость. В кн.: Літопис Бойківщини, ч. 10. Самбір, 1938; *Інкін В.* Архів Самбірської економії. «ЗНТШ», 1996, т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; *Антипов И.В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в.: Каталог памятников. СПб., 2000; *Мацкевий Л.Г., Козак В.Й.* Старожитності Дрогобицького передгір'я. Львів—Дрогобич, 2009.

Д.Я. Вортман.

САМВИДА́В — непідконтрольний *державі* засіб поширення позацензурної літератури: заборонених худож., філос., суспільно-політ. творів вітчизн. та зарубіжних авторів, передруків реліг. (богослужбових) книг, укр. дореволюц. та еміграційних видань; заяв, петицій, клопотань, листів учасників національно-визвол. руху в Україні в 1960—80-ті рр. Створення (переписування під копірку, фотокопіювання, розмноження на друкарських машинках, ротарах, шапірографах тощо) та розповсюдження (передавання з рук до рук через знайомих, однодумців, поштою, шляхом підкидування) відмінних від настанов офіц. ідеології оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких аналізувалися деформації рад. сусп-ва, розглядалися *інтелігенцією українською* як своєрідна форма реалізації гарантованої Конституцією СРСР свободи слова, як «інтелектуальний» опір комуніст. режимові в УРСР, *СРСР*.

В історії укр. С. вирізняються 3 етапи. Перший — літ. С., літературно-критичні статті, які з різних причин не могли бути опубліковані в Україні (поч. 1960-х рр.). Серед матеріалів — позацензурна поезія В.*Симоненка*, Л.*Костенко*, М.*Вінграновського*, В.*Стуса* та ін. Другий — поява політ. статей, розповсюдження анонімної «викривальної» публіцистики (1963—68). Третій — оприлюднення документів програмного політ. характеру, а також суспільно значимих текстів з авторськими підписами (2-га пол. 1960-х — 1980-ті рр.). Гол. темами С. 1960—80-х рр. були нац. політика в СРСР, проблема функціонування укр. мови та к-ри, прояви антирад. опору, стан громадян. свобод в УРСР. Серед центр. документів політичного С., що розповсюджувалися підпільно в Україні, були стаття Є.Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху», праця І.*Дзюби* «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Завдяки С. в 1960—70-х рр. в Україні циркулювали праці В.*Чорновола* «Лихо з розуму», «Правосуддя чи рецидиви терору?», А.Авторханова «Технологія влади», наук. розвідка М.*Брайчевського* «Приєднання чи возз'єднання?», памфлети В.*Мороза* «Репортаж із заповідника імені Берії» та Є.*Сверстюка* «З приводу процесу над Погружальським», випуски моск. опозиційного ж. «Хроника текущих событий» та ін.

Від 1970 почав виходити позацензурний літературно-публіцистичний і правозахисний ж. «Український вісник» (редактор — В.Чорновіл), на сторінках якого порушувалися суспільно-політ. проблеми укр. сусп-ва, наводилися конкретні приклади переслідувань інакодумців з боку влади. На кінець 1976 в Україні було видано понад 3 тис. документів самвидавної літератури як українських, так і російських дисидентів.

Гол. центрами С. були *Київ*, *Львів*, *Тернопіль*, *Харків*, *Черкаси*. У виготовленні та тиражуванні позацензурної літератури брали участь Ю.*Бадзьо*, І.*Світличний*, А.*Горська*, І.*Гель*, Б.*Горинь*, М.*Горинь*, М.Косів, Є.Кузнецова, В.Лісовий, М.Масютко, Є.Пронюк, В.Овсієнко, С.Шабатура та інші.

Існував церк. С., який набув найбільшого поширення серед віруючих незареєстрованих та заборонених владою конфесій — *євангельських християн-баптистів*, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня, *єговістів*, греко-католиків.

Широке розповсюдження С. підштовхнуло вище політ. кер-во СРСР та УРСР до розробки спец. заходів «По протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів», схвалених постановами ЦК КПРС та ЦК КПУ в червні—липні 1971. Незважаючи на рішучу протидію владних структур, С. у 1960—80-х рр. залишався політ. фактором, що впливав на суспільно-політ. ситуацію в УРСР, сприяв консолідації національно-патріотичних сил, служив засобом поширення об'єктивної інформації про Україну.

У часи «горбачовської перебудови» в УРСР набув поширення періодичний С. — газети, журнали, вісники, бюлетені, альманахи. Серед найбільш відомих укр. неофіц. видань 1989—90 — «Вільне слово», «Голос відродження», *«Євшан-зілля»*, *«Кафедра»*, «Поступ» та ін.

Із 1991 переважна частина позацензурних видань перестала існувати, інша, згідно із Законом про пресу, пройшовши реєстрацію, перейшла в ранг легальної преси.

Літ.: *Даниэль О.* Самиздат: Поиски определения. «Карта», 1994, № 5; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1968—80-х років. К., 1995; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. К., 1996; *Бажан О.* «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60—80-х роках. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1—2; *Обертас О.Є.* Літературні джерела українського самвидаву. «Слово і час», 2003, № 8.

О.Г. Бажан.

САМІ́ЙЛЕНКО Володимир Іванович (літ. псевдоніми — В.Сивенький, Л.Сумний, Іваненко,



В.І. Самійленко.

Полтавець, Смутний; 03.02.1864—12.08.1925) — поет, перекладач. Н. в м-ку Великі Сорочинці (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). Син колиш. кріпачки Олександри Самійленко і поміщика Івана Лисевича. Здобував освіту у *дяка*, а з 1875 — у Полтав. г-зії. Перші сатиричні та ліричні вірші почав писати у старших класах г-зії. 1884—90 навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту. Тут входив до гуртка студентів, які створили «Хрестоматійне товариство». Осн. метою т-ва вони вважали розвиток нац. свідомості, а тому працю на культурно-освіт. ниві визнавали за гол. своє завдання. Якийсь час перебував у гуртку «Літературна громада», створеному Лесею *Українкою.* Зблизився з І.*Франком*, Л.*Глібовим*, Б.*Грінченком*, М.*Коцюбинським.* Працював на Київ. телеграфі, із 1893 — у Черніг. губернському земстві, із 1900 — діловодом Кубанського обласного управління, секретарем повітової земської управи в *Миргороді.* Під час *революції 1905—1907* переїхав до *Києва*, де займав посаду коректора в газетах *«Громадська думка»* і *«Рада»*, співробітничав у «Новій громаді» та ж. *«Шершень».* Нестатки та злидні змусили його повернутися на Чернігівщину. 1917 знову приїхав до Києва, працював тут дрібним службовцем, писав статті про укр. мову, робив переклади з іноз. літератур. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* емігрував за кордон, але 1924 повернувся на Батьківщину. Працював редактором.

У літ. доробкові С. містяться ліричні поезії, перша збірка яких вийшла в Києві 1890, та найповніша — у *Львові* (1906), історико-побутові драми («Маруся Чураївна», 1895), блискучі сатиричні й гумористичні твори («Ельдорадо», «Патріот Іван», «На печі», «Te deum», «Думацяця» та ін.), кращі переклади світ. класики з *Гомера*, Данте Аліг'єрі, П.Бомарше, Дж.Байрона, П.Беранже, А.Франса, О.*Пушкіна*, М.*Гоголя*.

П. у с-щі Боярка-Будаївка (нині м. *Боярка*).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958.

Літ.: Історія української літератури, т. 4, кн. 2. К., 1969.

Т.І. Лазанська.

САМОДЕРЖА́ВСТВО — 1) держ. лад Московії і Рос. імперії, що існував у період із 2-ї пол. 15 ст. до лютого 1917; 2) характеристика влади моск. *великого князя*, *царя*, згодом — рос. *імператора.*

У широкому сенсі поняття самодержавства є синонімічним поняттю феодально-абсолютистської влади, уособленої монархом. Проте феод. *абсолютизм* мав різні істор. прояви за умов різних країн. У процесі формування централізованої феод. д-ви Московії відповідний термін «самодержавство» почали використовувати для позначення влади царя, а з утворенням Рос. імперії — як заг. визначення влади імператора. Прикметно, що титул царя був прийнятий у Московії практично одночасно із запровадженням в офіц. вжиток терміна «самодержавець» (рос. «самодержец»). Співвіднесене з такою практикою поняття самодержавства має вузький, конкретно-істор. сенс.

Першим, хто офіційно прийняв іменування «самодержавець», був вел. кн. моск. *Іван III* Васильович. У такий спосіб прагнули довести те, що моск. великий князь (згодом — цар, імператор) виконував роль наступника і політ. спадкоємця візант. імператорів, або імператорів ромеїв. Важливим є те, що термін «самодержавець» є, по суті, відтворенням частини грецькомовного титулу візант. імператорів — автократор. На думку багатьох рос. дослідників 19 — поч. 20 ст., прийняття моск. великими князями (царями) іменування «самодержавець» знаменувало звільнення від довготривалої політ. залежності від *Золотої Орди.*

Активне використання терміна «самодержавство» і похідних від нього почалося за часів правління *Петра I.* Про С. йшлося в маніфесті *Анни Іванівни*, виданому з приводу її сходження на престол, а також у наказі *Катерини II.* У *Зводі законів Російської імперії*, виданому за часів правління *Миколи I*, самодерж. характер влади імператора був відображений у багатьох положеннях. Так, уже в першій статті констатувалося, що «Імператор Всеросійський є монархом самодержавним і необмеженим». Із кінця 19 ст. відповідні терміни набули широкого вжитку в політ., юрид. і побутовому лексиконах. Сам титул монарха, що був визначений в Осн. Законах, містив слова «Імператор і Самодержавець Всеросійський».

Вважалося, що поняття самодержавства засвідчує особливі характеристики влади саме моск. великого князя, царя, імператора. Тому за цими характеристиками його відрізняли від ін. феод. монархів. У цьому контексті М.Палієнко відзначав, що «самодержавство означає не абсолютизм, необмежену владу, а ідею верховенства і повноту прав непохідної від когось влади монарха». За словами вченого, імператор був носієм «усіх верховних повноважень державної влади», а влада ін. суб'єктів виступала похідною від його волі. У зв'язку з викладеним самодерж. монарх характеризувався як носій «верховної влади» за власним правом, за фактично політ. «особистою потугою». Свідченням таких його якостей вважали, зокрема, те, що в процесі коронації всерос. імператор, на відміну від ін. монархів Європи, сам покладав на себе корону та брав регалії (скіпетр і державу). Відповідна потуга імператора розглядалася як одне із джерел його влади.

Як на ін. джерело влади імператора вказували на Божу волю. Зокрема, в Осн. Законах всерос. імператор характеризувався як

«Монарх Божою ласкою». При цьому важливу роль визнавали за релігійно-моральним підгрунтям С. З одного боку, згідно з положеннями Осн. Законів імператор визначався «верховним захисником і охоронцем догматів панівної віри». З другого — сама правосл. церква до таких догматів відносила покірність владі імператора і, по суті, освячувала всі прояви самодержавства.

Літ.: *Романович-Славатинский А.В.* Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы, ч. 1. К., 1886; *Палиенко Н.И.* Основные Законы и форма правления в России. Х., 1910; *Казанский П.Е.* Власть Всероссийского Императора. М., 1999; *Тихомиров Л.А.* Монархическая государственность. М., 2006.

В.М. Шаповал.

САМОЙЛО́ВИЧ Данило Самійлович (11.12.1742—20.02.1805) — учений-епідеміолог, лікар-практик. Д-р медицини (1780). Н. в с. Янівка (нині с. Іванівка Черніг. р-ну Черніг. обл.) в сім'ї священика Самійла Сушківського. 1756 записався до Києво-Могилянської академії, 1761 розпочав навчання в мед. школі Петерб. адміралтейського госпіталю, 1767 одержав звання лікаря. Як полковий лікар брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774.* 1775 записався до Страсбурзького ун-ту, продовжив навчання в Лейденському ун-ті, де 1780 захистив дисертацію й одержав диплом д-ра медицини. Коло його наук. інтересів лежало у сфері гінекології та акушерства. Вивчав організацію мед. служби у Франції, Великій Британії, Німеччині, Австрії, готувався до наук. і викладацької діяльності. Однак, повернувшись у Росію, змушений був стати лікарем-епідеміологом. Брав участь у ліквідації 9-ти епідемій чуми у *Москві*, Криму, Молдові, *Одесі*, *Кременчуці*, *Херсоні*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). Із 1784 виконував обов'язки гол. карантинного лікаря *Катеринославського намісництва*, із 1800 — інспектора Чорномор. мед. управи. Засновник у Росії науки епідеміології, автор багатьох наук. досліджень про етимологію захворювань чумою, праць з акушерства, перших у Росії підручників з акушерства і гінекології. Почесний член 12-ти закордонних академій. Започаткував санітарно-освітню пропаганду, з метою поширення мед. знань серед народу перекладав і видавав популярні праці про запобігання інфекційним захворюванням.

П. у м. *Миколаїв.*

Праці: Избранные произведения. М., 1952.

Літ.: Список докторов медицины из малороссов, практиковавших в России в XVIII в. «Киевская старина», 1896, № 3; *Плющ В.* Нариси з історії української медичної науки і освіти, кн. 1. Мюнхен, 1970; *Бородій М.К.* Данило Самійлович Самойлович. К., 1987.

О.М. Дзюба.



Д.С. Самойлович.

САМОЙЛО́ВИЧ Іван Самійлович (р. н. невід. — п. 1690) — *гетьман Лівобережної України* (1672—87). Н. в м. Ходорків (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї священика. Навч. в Київ. колегіумі. Служив писарем Красноколядинської сотні *Чернігівського полку*, згодом перебрався на Полтавщину, де став *сотником* Веприцької сотні *Гадяцького полку.* Протягом 1660-х рр. займав різні посади в *Полтавському полку* і Чернігів. полку. За гетьманства Д.*Многогрішного* був обраний на посаду *генерального судді.* С. став гетьманом у результаті змови проти свого попередника та обрання на старшинській раді 27 (17) червня 1672 в Козацькій Діброві неподалік *Конотопа.* Там же він підписав українсько-рос. договір (див. *Конотопські статті 1672*), який в основному повторював попередні домовленості з моск. царем *Олексієм Михайловичем* від 1669 (див. *Глухівські статті 1669*). Протягом свого правління С. здійснював політику, спрямовану на об'єднання Правобережної та Лівобережної України. Після здійснення військ. походу на Правобережжя на козац. раді під Переяславом (нині м. *Переяслав-Хмельницький*; 27 (17) березня 1674) був обраний гетьманом «обох сторін Дніпра». Однак невдовзі в результаті вторгнення турец. військ втратив контроль над Правобережною Гетьманщиною. Брав активну участь і проявив себе як здібний воєначальник у війні об'єднаних сил Лівобережної Гетьманщини та Росії з *Османською імперією* (1676—81). У цей час проводив спец. операції з виселення українців із Правобережжя в Лівобережну Україну. 1681 висловив незадоволення з приводу підписання між Росією і Осман. імперією *Бахчисарайського миру 1681*, згідно з яким більшість правобереж. укр. земель переходила під владу осман. султана *Мегмеда IV*, а також крим. хана *Мурад-Ґерея.* Так само виступав проти укладення польсько-рос. *«Вічного миру» 1686*, який узаконював розподіл України. За гетьманства С. укр. правосл. церква, що визнавала зверхність Константиноп. патріарха, була підпорядкована *Московському патріархату* (1686). Після невдалого українсько-рос. походу на Крим 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*) був скинутий із гетьманства, заарештований і відправлений на заслання до м. Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ), де й помер.

С. був визначним меценатом укр. к-ри — на його кошти по всій Україні було збудовано кілька десятків храмів і монастирів. Володів великими маєтностями. Намагався зробити гетьман. владу спадковою.

2002 у с. Ходорків С. встановлено пам'ятник роботи скульптора І.Зарічного.



І.С. Самойлович. Портрет роботи невідомого художника. Кінець 17 — початок 18 ст.

Літ.: *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана Самойловича. В кн.: Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. т. 1. 1928; *Сергієнко Г.* Самойлович Іван. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. К., 1999; *Чухліб Т.* Іван Самойлович. В кн.: Історія України в особах: Козаччина. К., 2000; *Його ж.* Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672—1686 рр. «УІЖ», 2005, № 2; *Його ж.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

САМОЙЛО́ВИЧА І. ТА РОМОДА́НОВСЬКОГО Г. ПРАВОБЕРЕ́ЖНА КАМПА́НІЯ 1674 — воєнні дії рос. та укр. військ проти сил гетьмана П.*Дорошенка*, спрямовані на поширення царської влади на *Правобережну Україну*.

З укладенням *Бучацького мирного договору 1672* і визнанням польс. урядом незалежності Укр. д-ви на правому березі Дніпра інтерес до поширення своєї влади на ці терени виявила Рос. д-ва. Розпочати переговори з правобереж. гетьманом П.Дорошенком щодо прийняття своєї протекції Москва доручила лівобереж. гетьману І.*Самойловичу*. Однак І.Самойлович виступив противником таких переговорів, оскільки боявся втратити булаву.

П.Дорошенко погоджувався на царську зверхність при виконанні низки умов, зокрема при наданні збройної допомоги з боку Москви, об'єднанні обох гетьманств під однією булавою, збереженні козац. вольностей та складанні царем *Олексієм Михайловичем* присяги на договорі, який мав бути укладений. Проте рос. уряд вважав, що на кожному з берегів Дніпра повинен залишатися окремий гетьман, та відмовив у складанні царем присяги, хоча був згоден прийняти Правобережжя на правах, якими користувалася *Лівобережна Україна*. У ході подальших переговорів П.Дорошенко висував також вимоги виведення з *Києва* рос. залоги, встановлення точної лінії кордону між козац. Україною та Польщею, створення 40-тис. найманого козац. війська для боротьби з турками. Москва не прийняла ці умови й наказала кн. Г.*Ромодановському* та І.Самойловичу здійснити похід проти П.Дорошенка.

На початку лютого 1674 російсько-укр. військо чисельністю 60—70 тис. осіб під кер-вом кн. Г.Ромодановського та І.Самойловича розпочало воєнні дії на Правобережжі, у ході яких були спалені населені пункти Воронівка, Боровиця (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.), Бужин (колиш. село Чигиринського р-ну Черкас. обл.; нині затоплене водами Кременчуцького водосховища) та ін., захоплені *Черкаси*, *Канів* і Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). Очолюване Г.*Дорошенком* правобережне військо було розбите в бою під *Лисянкою*. В облогу був узятий *Чигирин*, але, оскільки здобути місто не вдалося, осн. сили нападників повернулися на Лівобережжя.

Успішні воєнні дії нападників призвели до згоди значної частини старшини і козаків правобереж. полків прийняти протекцію Москви. 27 березня 1674 в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) відбулася рада, на якій було обрано гетьманом обох боків Дніпра І.Самойловича. За умовами укладеного на раді договору цар зобов'язувався обороняти Правобережжя від турків, татар та ін. ворогів, передбачалося створення 20-тис. козац. реєстру, збереження козац. прав і вольностей, таких же, якими користувалися лівобережні козаки, старшині заборонялося підтримувати відносини з ін. д-вами (див. *Переяславські статті 1674*). На цій же раді М.*Ханенко* склав гетьман. клейноди. Після ради населення правобереж. полків присягнуло цареві Олексію Михайловичу. У липні 1674 українсько-рос. війська знову переправилися на Правобережжя. Захопили Жаботин (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), *Суботів*, *Крилів*, Воронівку й наприкінці місяця взяли в облогу Чигирин.

Бажаючи відновити свою владу на Правобережжі, воєнні дії розпочала *Османська імперія*. Спочатку в середині липня 1674 туди вступили татари й окремі турец. підрозділи, а за ними рухалося турец. військо на чолі із султаном *Мегмедом IV*. На своєму шляху ці сили захопили й знищили Косницю (нині с. Кісниця Крижопільського р-ну Він. обл.), *Ямпіль*, М'ясківку, *Вінницю* та ін. міста. Не наважуючись на протистояння з турками, князь Г.Ромодановський та І.Самойлович 10 серпня 1674 зняли облогу Чигирина й відійшли на Лівобережжя. Надалі турки здобули Ладижин (нині місто Він. обл.) і *Умань*. При поверненні, яке розпочалося в середині вересня 1674, турец. військо завдало значних збитків населенню, зокрема постраждали Тростянець (нині село Він. обл.), *Бершадь*, Маньківка (нині с-ще міськ. типу Черкас. обл.), *Тульчин*, Мале Полонне. Усе це призвело до масового переселення мешканців Правобережжя на Лівобережжя та Слобожанщину. Надалі нові страждання населенню та погіршення політ. становища П.Дорошенка принесли вторгнення польс. військ на чолі з королем *Яном III Собеським* у Брацлавщину, осн. міста якої були ними опановані до середини листопада 1674, воєнні дії турец. військ у напрямку *Львова* в червні—жовтні 1675. Врешті, коли П.Дорошенка стали залишати козаки та старшина, він був вимушений присягнути на вірність царю Олексію Михайловичу, що сталося 20 жовтня 1675 в Чигирині в присутності запорожців, очолюваних *кошовим отаманом* І.*Сірком*. Оскільки цей акт не був визнаний Москвою, у вересні 1676, після появи сил кн. Г.Ромодановського та І.Самойловича під Чигирином, П.Дорошенко здав гетьман. клейноди та присягнув цареві *Федору Олексійовичу* в їхньому таборі.

Літ.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 3, т. 11—12. СПб., 1896; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяль-

ности. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. К., 2011.

В.В. Станіславський.

САМОЙЛО́ВИЧІ — кілька укр. козацько-старшинських родів різного походження. Найбільш відомий серед них походить від священика м. Ходорків (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) **Самійла** (серед. 17 ст.). Його син — *гетьман* **Іван Самійлович** (див. *І.Самойлович*; р. н. невід. — п. 1690). З ін. представників роду відомі сини гетьмана — **Семен Іванович** (1660—85), полковник стародубський (1680—85) та *гетьман наказний* (1679—80); **Григорій Іванович** (р. н. невід. — п. 1687), полковник чернігівський (1685—87) та наказний гетьман (1687); **Яків Іванович** (р. н. невід. — п. 1695), полковник стародубський (1685—87), а також племінник гетьмана — **Михайло Васильович** (р. н. невід. — п. після 1692), полковник гадяцький (1678—87) і стольник (із 1685).

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Нежинский полк. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

САМОКВА́СОВ Дмитро Якович (27(15).05.1843—18(05).08.1911) — археолог, історик-правознавець, архівіст. Д-р права (1878), професор (1873). Н. на х. Стахорщина (нині село Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї дрібного поміщика. Навч. в Новгород-Сіверській г-зії (1856—62), закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1868). Із 1868 — кандидат, 1873 — магістр, 1878 — д-р держ. права. Професор історії рос. права Варшавського (1873—92), згодом — Московського (1894—1911) ун-тів. 1892—1911 керував Моск. архівом Мін-ва юстиції Рос. імперії. Здійснив розкопки великої кількості археол. пам'яток, зокрема поховань та *городищ* у різних регіонах Рос. імперії, у т. ч. в Україні. Широку відомість С. принесли розкопки великих дружинних *курганів* у *Чернігові*, Гущині (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.) і *Седневі*, зокрема *Чорної Могили*. На основі археол. даних спробував визначити роль *варягів* у політ. історії *Київської Русі*, окреслити кордони східнослов'ян. князівств і *волостей*, простежити етапи формування городищ, дати їх класифікацію. С. надавав великого значення масовому обліку і картографуванню археол. пам'яток. Був одним із співавторів першої в Рос. імперії офіц. інструкції для проведення археол. робіт, підготовленої до 3-го Археол. з'їзду в *Києві*. Розробив і застосував методику пофондового опису архів. матеріалів, запропонував проект радикальної реформи рос. архів. служби на засадах централізації. С. провадив активну діяльність з організації всеросійських *археологічних з'їздів*, був учасником 2—14-го археол. з'їздів, а також Антропологічної (*Москва*, 1897) і Всесвітньої (Париж, 1878) виставок, членом Імператорської археол. комісії в С.-Петербурзі, Рос. географічного, Моск. археологічного, Любителів прородничих наук, антропології й етнографії при Моск. ун-ті товариств, членом архів. комісій кількох губерній.

Автор понад 200 наук. праць. П. у м. Москва.

Праці: Исследования по истории русского права, вып. 1—2. М., 1896; Архивное дело в России, кн. 1—2. М., 1902; Курс истории русского права. М., 1908; Могилы Русской земли. М., 1908; Происхождение русского народа. М., 1908; Могильные древности Северянской Черниговщины. М., 1917.

Літ.: *Самошенко В.Н.* Самоквасов как историк-архивист. В кн.: Историография и источниковедение архивного дела в СССР. М., 1984; *Щавельов С.П.* Д.Я. Самоквасов: Заповіт археолога. «Археологія», 1991, № 1; Слов'яни і Русь в науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. В кн.: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993; *Дубровіна Л.* Самоквасов Дмитро Якович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

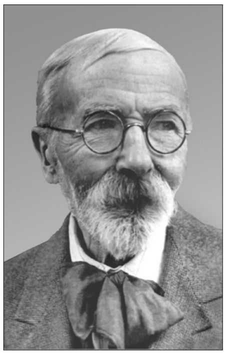
С.П. Юренко.

САМО́КИШ (Самокиша) **Микола Семенович** (25(13).10.1860—18.01.1944) — живописець і графік, педагог, громад. діяч. Академік (1890) та дійсний член петерб. Академії мист-в (1913). Професор (1912). Засл. діяч мистецтв РРФСР (1937). Н. в м. *Ніжин* у сім'ї поштаря. Навч. в петерб. Академії мист-в у Б.Віллевальде, П.Чистякова і В.Якобі (1879—85) та в Парижі (Франція) в Е.Детайля (1886—89). Із 1894 викладав у Рисувальній школі Т-ва заохочення мист-в, 1910—18 — у петерб./петрогр. Академії мист-в (керівник майстерні батального живопису, із 1912 — професор). Із 1918 жив у м. *Євпаторія*, із 1922 — у м. *Сімферополь*, де заснував власну художню студію, на базі якої 1937 було створено Крим. художнє уч-ще. 1938—41 — професор Харків. худож. ін-ту.

Працював у галузі батального, істор. та анімалістичного жанрів, станкової графіки, книжкової та журнальної ілюстрації, монументального живопису. 1888 написав 3 картини для Тифліського воєнно-істор. музею на теми з історії завоювання Кавказу. Чимало малюнків, акварелей, картин присвятив подіям *Війни 1812.* 1904 перебував на фронті *російсько-японської війни 1904—1905* як кореспондент-художник ж. «Нива». Свої враження відобразив у альбомі акварелей і малюнків пером «Війна 1904—1905: Із щоденника художника» та серії олійних картин, виконаних у традиціях верещагінського батального живопису. Під час *Першої світової війни* разом з учнями майстерні батального живопису виїздив на художню практику на



Д.Я. Самоквасов.



М.С. Самокиш.



Самокиш М.С. «Козак на коні». 1899.

фронт, що є унікальним випадком в історії світ. мист-ва. Результатом поїздки стали бл. 400 творів С. та його учнів, численні фото, які експонувалися 1916. С. належать перші й найбільш досконалі в укр. мист-ві зразки анімалістичного жанру (картини «Табун на водопої», 1889; «Материнство», 1911). У 1890-х — 1900-х рр. проілюстрував низку воєнно-істор. видань (зокрема, книгу М.Кутепова «Великокняже, царське та імператорське полювання на Русі», 1892—1911), а також твори М.*Гоголя*, Л.*Толстого*, О.*Пушкіна*, Марка *Вовчка*, І.*Нечуя-Левицького*. Збирав матеріали з історії та етнографії України. Разом із худож. С.*Васильківським* створив альбоми «З української старовини» (1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912). Взяв участь у розписах будинку Полтав. земства (нині *Полтавський краєзнавчий музей*). Автор великого циклу історично достовірних творів, присвячених *Запорозькій Січі* («Козак на коні», 1889; «Запорожці біля корчми», 1917; «Похід запорожців на Крим», 1934) та національно-визвол. боротьбі укр. народу в 17 ст. («В'їзд Богдана Хмельницького в Київ у 1648 р.», 1929; «Селянська війна 1648 року», «Битва під Жовтими Водами в 1648 р.», «Абордаж турецької галери запорожцями» (обидві — 1930); «Бій Івана Богуна з Чернецьким під Монастирищем в 1653 р.», 1931; «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким», 1934); композицій на теми громадян. війни 1918—22 («Атака: Боротьба за прапор», 1929; «Кулеметна тачанка», 1930; «М.Щорс у бою під Черніговом», 1938); картини «Голод у Криму в 1921—1922 рр.» (1923); діорами «Перехід Червоної армії через Сиваш» (1935). Серед учнів С. — М.Авілов, Г.Савицький, П.Котов, П.Покаржевський, К.*Трохименко*.

Лауреат Сталінської премії (1941).

П. у м. Сімферополь.

Тв.: Як я став художником. К., 1937.

Літ.: *Бурачек Н.* Н.С. Самокиш. Х., 1930; *Бирзгал Я.П.* Н.С. Самокиш: Жизнь и творчество. Симферополь, 1940; *Портнов Г.* Николай Семенович Самокиш. М., 1954; *Полканов А.И.* Николай Семенович Самокиш: Жизнь и творчество (к 100-летию со дня рождения). Симферополь, 1960; *Пикулев И.* Николай Семенович Самокиш: 1860—1944. М., 1964; *Ткаченко В.Я.* Николай Семенович Самокиш: Жизнь и творчество: 1860—1944. М., 1964; *Яценко Я.* Микола Самокиш: Альбом. К., 1979; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Лапидус Н.* Николай Самокиш. М., 2006; *Гусарова М.* Николай Самокиш: Неизвестные страницы. Web: http://time4news.org/content/nikolai-samokish-neizvestnye-stranitsy.

Н.Г. Ковпаненко.

«САМОСТІ́ЙНА ДУ́МКА» — укр. щомісячник, що виходив на *Буковині* впродовж 1931—37. Ідея видання виникла на зламі 1920-х — 1930-х рр. серед членів укр. академічного козацтва «Чорноморе» (*Чернівці*). До складу ініціативного к-ту увійшли: Я.Канюк, С.Никорович, О.Зибачинський, Д.*Квітковський*. Часопис виходив під різними підзаголовками: журнал літератури, науки та громад. життя; національно-громад. журнал; літературно-наук. та суспільно-політ. місячник. Видавець і редактор — С.Никорович.

Під впливом складної суспільно-політ. ситуації видання поступово еволюціонувало до ідеології укр. *націоналізму*. 1931—32 журнал видавав два додатки, що виходили як самостійні періодичні видання: «Самостійна думка української матері» та «Державно-творча трибуна Буковини». В останні роки допомогу в редагуванні надавав О.*Ольжич*.

У виданні друкувалися твори О.*Кобилянської*, М.*Євшана*, У.*Самчука*, С.*Смаль-Стоцького*, В.*Сімовича* та ін. Діяла постійна рубрика «З наших сіл». Із 1935 друкувалася хроніка культ. життя, що засвідчували рубрики «Література», «Театр», «Кіно», «Музика», «Архітектура» та ін. 1937 румун. влада заборонила видання часопису.

Літ.: *Жуковський А.* Історія Буковини, ч. 1. Чернівці, 1991.

Т.В. Марусик.

«САМОСТІ́ЙНА УКРАЇ́НА» — програмна політ. декларація *Революційної української партії*, в основу якої покладено промови М.*Міхновського* на Шевченківських святах 19 лютого 1900 в *Полтаві*, а також 26 лютого 1900 в *Харкові*. У березні 1900, за допомогою орг-ції «Молода Україна», видрукувана у *Львові* окремою брошурою (наклад 1 тис. прим.) як перше видання РУП з обґрунтуванням незалежної укр. д-ви. Проголошені в ній гасла вносили революц. перелом у політ. думку тогочасної укр. інтелігенції. Ідея самостійності не пов'язувалася із «законами суспільної еволюції», а видавалася з істор. традицій укр. нації, її інстинкту самозбереження, невід'ємних прав України на незалежне життя, з волі, завзяття, прагнення до незалежності народу, особливо — нового покоління інтелігенції. Осн. ідея брошури — «Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». М.Міхновський виступав за повернення українцям прав, визначених *Переяславською радою 1654*, з розширенням впливу на етногр. укр. територію. Він виступив проти марксистської теорії класової боротьби, наголосивши, що «не класи, а нації стають до революційного змагу». Держ. самостійність вважав гол. умовою існування *нації*, а нац. незалежність — нац. ідеалом у сфері міжнац. відносин.

Революц. гасла «С.У.» викликали зацікавлення серед укр. молоді в *Галичині*. Згодом більшість рупівців виступили із критикою брошури М.Міхновського, вважаючи її твердження помилковими та шкідливими, «надиханими крайнім шовінізмом». 1903 ЦК РУП ухвалив «основні принципи, конечні цілі й тактику міжнародної соціал-демократії», тобто постанови т. зв. Ерфуртської програми 1891. Відтепер у подальших численних виданнях РУП вже більше не згадувалося її осн. гасло. Розвал РУП на дві окремі соціал-демократ. орг-ції тільки підтвердив, що ні одна з них не признала своїм гаслом самостійності України. У практичній діяльності гасло самостійності було замінено вимогою національно-територіальної автономії України в межах Рос. імперії.

1917 у Вецлярському таборі полонених українців (Німеччина) заходами *Союзу визволення України* опубліковане друге видання брошури «Самостійна Україна. Р.У.П.». Її поява стала но-

вим етапом укр. національного відродження.

Дж.: «Самостійна Україна»: Промова. Львів, 1900; «Самостійна Україна. Р.У.П.». Вецляр, 1917; «Самостійна Україна»: Промова. В кн.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали, т. 1. Нью-Йорк, 1983; *Міхновський М.* Самостійна Україна. К., 2000.

Літ.: *Мірчук П.* Микола Міхновський — апостол української державності. Філадельфія, 1960; «Самостійна Україна» Миколи Міхновського та її роль у формуванні державницької ідеології. Львів, 2000.

І.Г. Патер.

«САМОСТІ́ЙНА УКРАЇ́НА» — укр. часопис, який із 1948 видавала однойменна незалежна видавнича спілка як «орган державницької думки» (підзаголовок: «Місячник культури, політики та суспільного життя»). Із 1974 виходив раз на два місяці, із 1981 — щоквартально. 1955 журнал став органом Орг-ції державного відродження України, із 1973 — також органом «Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій». 1988 на 11-му Великому зборі укр. націоналістів «С.У.» проголошено пресовим органом *Організації українських націоналістів*. Із 1948 редакція перебувала в Чикаго (США; 1949 кілька номерів виходили у Вінніпезі; Канада). Після численних змін її місцезнаходження із 1995 редакція перебуває в *Києві*. Гол. редакторами були: Б.*Боцюрків* (1948—49), Т.Лапичак (1950—55), З.*Книш* (1956—58), С.Куропась (1959—60), В.Шемердяк (1960—62), М.Панасюк (1963—72), Д.*Квітковський* (1973—77), М.Панасюк (1978—79), С.Куропась (1980—83), В.Нагірняк (1984—85), П.*Стерчо* (1986—87). Із 1987 журнал редагує П.Дорожинський. Співробітниками та авторами «С.У.» в різні часи були: Д.*Андрієвський,* Ю.Артюшенко, О.*Бойдуник*, Ю.*Бойко-Блохін*, Л.*Винар*, Ф.Кордуба, О.Лятуринська, Є.*Маланюк*, Є.Мацях, М.Михалевич, Є.*Онацький*, Н.Пазуняк, М.*Плав'юк*, Н.*Полонська-Василенко*, Ю.Пундик, С.*Росоха*, М.Селешко, Г.Черінь, О.Штуль, Д.*Шумук* та ін.

Літ.: *Дорожинський П.* Журналові «Самостійна Україна» виповнилось 50 років. «Самостійна Україна», 1998, ч. 3.

Ю.А. Черченко.

САМУ́СЬ (Самійло Іванович; р. н. і р. с. невід.) — політ. і військ. діяч, полковник *Богуславського полку*, останній *гетьман наказний* правобереж. козацтва, один із керівників національно-визвол. повстання в *Правобережній Україні* 1702—04.

Козак *Переяславського полку*. Перейшов на Правобережжя, де після Віденського походу 1683 отримав «приповідний лист» від польс. уряду на формування козац. полку із центром у *Богуславі*. Брав участь у воєнних заходах Речі Посполитої проти *Османської імперії*, у т. ч. в молдов. походах (1686, 1691). Після смерті *Гришка* (Грицька Івановича) польс. король *Ян III Собеський* призначив С. наступним наказним гетьманом правобереж. козацтва. На цій посаді вперше згадується 1693.

1699 С. був позбавлений гетьманства, коли за рішенням варшавського пацифікаційного сейму (червень) протягом 2-х тижнів козац. формування Правобережжя мали бути розпущені. Резиденцією гетьмана до 1699 була *Вінниця*. Після цього він отримав дозвіл жити та займатися поселенням людей у районі Богуслава, але Вінницю залишив лише 1702. Навесні 1702 взяв участь у нараді у *Фастові* за участю козац. полковників С.*Палія* та З.*Іскри*, волин. шляхтича Д.*Братковського*, межиріцького *війта* Юрія (Григорія) Косовича, священика із *Клевані* Івана. Обговорювалися питання початку повстання на Правобережжі. Безпосереднім приводом до повстання став приїзд до Богуслава польс. урядників. Після знищення прибічників Польщі в Богуславі С. керував військами повсталих при захопленні *Немирова*, *Бердичева*, на початковому етапі облоги *Білої Церкви*, при здобутті *Бара*. Із початком 1703 зазнав поразки під *Меджибожем* та Немировом. У червні 1704 приєднався до військ гетьмана І.*Мазепи*, які перейшли на Правобережжя, та передав останньому гетьман. клейноди. Під командою лівобереж. гетьмана перебував і під час наступного приходу мазепинських військ у червні 1705. 1711 приєднався з Богуславським полком до військ гетьмана П.*Орлика*, крим. *калги* Мегмед-Гірея та київ. воєводи Ю.Потоцького під час їхнього походу на Правобережжя. У ході воєнних дій разом зі старшиною свого полку та сином потрапив у полон до росіян. Після повернення до Богуслава перебував там до 1713, коли, згідно з умовами *Прутського трактату 1711*, територія Правобережжя передавалася *Речі Посполитій*. На поч. 18 ст. заснував Богуславський монастир на р. Рось (прит. Дніпра). За нар. переказами, похований на території *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*, якому 1713 заповів свої млин, ліс, сади, земельні ділянки та грошову суму.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709—1714). М., 1990; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999.

В.В. Станіславський.



У.О. Самчук.

САМЧУ́К Улас Олексійович (20. 02.1905—09.07.1987) — письменник, журналіст, громад. і політ. діяч. Н. в с. Дермань (нині с. Дермань Перша Здолбунівського р-ну Рівнен. обл.) в сел. сім'ї. До 1913 мешкав із сім'єю в с. Дермань, потім — у с. Тилявка (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Із 1927 по 1941 перебував у еміграції в Німеччині та Чехословаччині (Прага). Навч. в Укр. мішаній приватній г-зії С.Міляшкевича в *Кременці* (1921—27), Бреславльському ун-ті (1928—29) та *Українському вільному університеті* (1929—31). 1941—44 повернувся до України (*Рівне*, Городок; нині місто Львів. обл.). Із 1944 — у новій еміграції в Німеччині (гол. чин. — у таборах переміщених осіб) та Канаді (із 1948, Торонто).

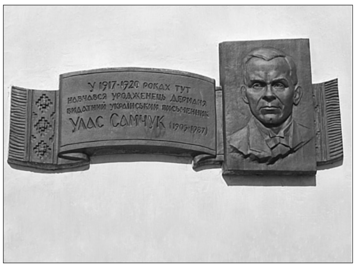
Перше оповідання опублікував у варшавському ж. «Наша бесіда» 1926. Гол. літ. твори — трилогії «Волинь» (1932—37) і «Ост» (1948—82), романи «Марія» (1934), «Гори говорять» (1934), «Кулак» (1937), «Юність Василя Шеремети» (1946—47), «Чого не гоїть огонь» (1959), «На твердій

землі» (1967), в яких автор виступив літописцем життя укр. людини, вибудував художню історіософію укр. простору в 20 ст. Зокрема, у трилогії «Волинь» та романі «Кулак» виведений збірний образ укр. молодої людини 1920-х — поч. 1930-х рр., яка прагне знайти місце України у світі та шляхи її національно-культурне і держ. становлення. У «Марії» відтворена трагедія *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. У трилогії «Ост» зображені укр. людина і її роль у трагічних умовах революції 1917—21 рр., підрад. дійсності 1920-х — 1930-х рр. та повоєнної еміграції. Перша частина трилогії «Волинь» — «Куди тече та річка» — видавалася польс. мовою (1938; нове вид. — 2005).

Окрім того, з-під пера С. вийшли документальні розповіді «Живі струни» (1976) — про капелу бандуристів О.*Кошиця*, «Слідами піонерів» (1980) — про історію становлення укр. громади Пн. Америки та її репрезентанта *Український народний союз*, книги воєнних мемуарів «П'ять по дванадцятій» (1954), «На білому коні» (1965), «На коні вороному» (1975), «Плянета Ді-Пі» (1979). Цикл спогадів С., які охоплюють період 1920—40-х рр., є цінним джерельним комплексом для вивчення подій новітньої історії України, зокрема діяльності *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*, проголошення *Карпатської України*, *Другої світової війни*, життя зх. укр. діаспори.

Твори С. («Волинь», «Марія») в 1930—50-х рр. друкувалися в перекладі на польс., хорватську, нім., франц., англ. мови.

Громадсько-політ. активність С. залишалася високою, починаючи з 1930-х рр., коли він розпочав свою співпрацю з ОУН, влившись до її «культурницького крила». 1938—39 як репортер *«Українського слова»* (Париж; Франція) і, одночасно, референт пропаганди *Українського національного об'єднання* С. брав участь у подіях на Закарпатті, пов'язаних із проголошенням Карпатської України. Як редактор та публіцист зіграв особливу роль у формуванні укр. нац. свідомості в період II світ. війни на території *Райхскомісаріату Україна*, коли він очолював газ. «Волинь» (1941—42). Діяльність С. і керованої ним редакції стала однією з важливих передумов для початку антинацистського руху Опору на *Волині* 1942—43. Після закінчення II світ. війни С. був одним із лідерів ідейного та організаційного — у рамках Мистецького укр. руху (1945—48) та Організації укр. письменників «Слово» (1954) — згуртування мистецьких сил укр. еміграції. Сформульована ним концепція передбачала синтез попередніх досягнень укр. суспільно-політ. думки задля втілення державницької ідеї, що зумовило актуальність його творчої та ідейної спадщини в незалежній Україні.



Меморіальна дошка на будинку Дерманської гімназії, де навчався У. Самчук. Фото початку 21 ст.

П. у м. Торонто, похований на місц. цвинтарі св. рівноапостольного кн. Володимира.

Літ.: Волинські дороги Уласа Самчука: Збірник. Рівне, 1993; Улас Самчук: Ювілейний збірник. Рівне, 1994; *Мариненко Ю.* Художній світ Уласа Самчука. Кіровоград, 2000; У 95-річчя народження Уласа Самчука. В кн.: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка, вип. 6. Тернопіль, 2000; *Жив'юк А.* Між Сциллою політики і Харибдою творчості: Громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Рівне, 2004; Улас Самчук: Художнє осмислення української долі у XX столітті. Рівне, 2005; Документ доби: Публіцистика Уласа Самчука 1941—1943 років. Рівне, 2008; *Руснак І.* Художня історіософія Уласа Самчука. Вінниця, 2009.

А.А. Жив'юк, Т.О. Комаренко.

САНГУ́ШКИ — князівський рід герба *«Погоня»*, належав до однієї з гілок *Гедиміновичів*. Із приводу походження роду серед учених ще й досі точаться суперечки. За родинною легендою, рід С. бере початок від *Любарта* Гедиміновича. Ця версія тривалий час була традиційною для багатьох істориків (С.*Окольський*, А.*Кояловичта* та ін.). На думку інших, родозасновник С. — кн. **Дмитро-Сангушко Федькович** (Федорович; р. н. невід. — п. 1455) — був сином ратненського кн. *Федора Ольгердовича* (Ю.Вольф, З.*Радзимінський Люба* та ін.). У 17 ст. представники старшої гілки роду почали додавати до свого родового імені ще й прізвисько Ольгердовичі (напр. кн. **Адам-Олександр Григорович** Ольгердович С.-Каширський), представники ж молодшої гілки, спираючись на авторитет кн. **Семена-Самуїла** (Шимона-Самуеля) **Андрійовича**, звалися Любартовичами С.-Ковельськими. Родове прізвище «Сангушко» походить від імені першого представника роду та, імовірно, є формою імені Семен, Сенько.



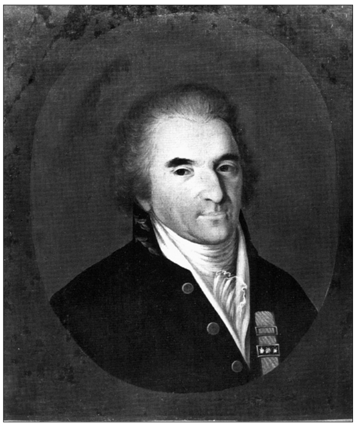
Д.Ф. Сангушко (р. н. невід. — п. 1554). Портрет 18 ст.

Представники роду обіймали різні держ. посади у *Великому князівстві Литовському* та *Речі Посполитій* і мали значні володіння на *Волині*, *Поділлі* та Брацлавщині, успадкувавши частину маєтностей князів *Заславських* і *Острозьких*. Спочатку православні, у 17 ст. С. перейшли до унії та католицизму.

Від двох синів князя луцького, а згодом ратненського і каширського Дмитра-Сангушки Федьковича — князя каширського **Олександра** (р. н. невід. — п. бл. 1491), володимирського *старости* (бл. 1480), кременецького намісника (1484—90), та князя ковельського **Михайла** (р. н.



П.-К. Сангушко (1682—1750). Портрет першої половини 18 ст.



І.П. Сангушко (1743—1812). Портрет початку 19 ст.

невід. — п. бл. 1511) — беруть початок дві гілки роду — каширська та ковельська.

До каширської гілки, яка згасла 1653, належали: **Андрій Олександрович** (р. н. невід. — п. 1534), намісник кременецький (1498—1502), намісник брацлавський і вінницький (1500—01), володимирський староста (1508—31), *маршалок* Волин. землі (1522—34); **Андрій Михайлович** (р. н. невід. — п. 1560), маршалок господарський (1522—47), староста луцький (1542—60); **Роман Андрійович** (р. н. невід. — п. 1517), намісник вінницький та брацлавський (1516—17), загинув у бою з татарами; **Федір Андрійович** (р. н. невід. — п. 1547), староста володимирський (1531—47), маршалок Волин. землі (1535—47), брацлавський і вінницький староста (1544—47), покровитель правосл. церкви (київ. *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря, Зимненського Свято-Успенського Святогорського монастиря* та ін.); **Олександр Андрійович** (р. н. невід. — п. 1565), господарський маршалок (1533—65); **Дмитро Федорович** (р. н. невід. — п. 1554), староста житомирський (1548—52), черкаський і канівський (1552—54); **Роман Федорович** (бл. 1537 — 1571), староста житомирський (1557—71), *воєвода* брацлавський (1566—71), польний гетьман литовський (1567—71), відомий полководець, учасник *Лівонської війни 1558—1583* та воєнних кампаній проти турків і татар, противник польсько-литов. унії, яку вимушений був підписати 1568 в Любліні (Польща); **Григорій Львович** (р. н. невід. — п. 1601), *каштелян* любачівський (1597) та брацлавський (1598—1601), борець за права правосл. церкви, покровитель *Львівського братства*; Адам-Олександр Григорович (р. н. невід. — п. 1653), староста володимирський (1601—25), каштелян київський (1618—30), воєвода подільський (1621—30) і волинський (1630—53), прибічник об'єднання укр. правосл. церкви з католицькою, посередник між Папою Римським Урбаном VIII та митрополитом Київським Петром *Могилою*, останній у гілці С.-Каширських.

До ковельської гілки належали: Семен-Самуїл (Шимон-Самуель) Андрійович (після 1570 — 1638), маршалок оршанський (1620—21), каштелян вітебський (1621—26), воєвода вітебський (1625—38), один із найосвіченіших людей свого часу, бібліофіл, дипломат, автор праці з генеалогії роду, в якій доводив походження С. від князя Любарта Гедиміновича; **Ієронім-Владислав** (після 1603 — 1657), катол. священик, єпископ метонський (1645), а потім — смоленський, засновник єзуїтського колегіуму в *Мінську*; **Казимеж-Юзеф-Антоній** (1677—1734), больницький староста, гетьман надвірний литовський; **Павло-Кароль** (1682—1750), маршалок надвірний литовський, а потім — великий маршалок литовський, великий гетьман литовський; **Юзеф-Паулін** (бл. 1740 — 1781), староста кременецький, маршалок ВКЛ. Після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* представники роду С. проживали в Рос. імперії та Австрії. Так, 1793 два сини Павла-Кароля — **Ієронім Павлович** (1743—1812), староста черкаський і воєвода волинський, та **Януш Павлович** (р. н. невід. — п. 1806), великий стражник коронний, — перейшли на рос. службу й отримали чини генерал-поручиків (1793). У Рос. імперії за ними була визнана князівська гідність, а герб внесений до 12-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи». Син Ієроніма Павловича — **Євстафій-Еразм Ієронімович** (див. Є.-Е.*Сангушко*; 1768—1844), військ. діяч та мемуарист. Його сини — **Роман-Станіслав-Адам** (див. Р.-С. *Сангушко*; 1800—81), головнокомандувач польс. повстанської армії 1830—31, та **Владислав-Ієронім** (1803—70), учасник *польського повстання 1830—1831*, потім — член Галицького крайового



Р.Ф. Сангушко (бл. 1537—1571). Портрет 16 ст.



Палац князів Сангушків в Ізяславі. Літографія за малюнком Н. Орди. 1872.



Руїни палацу князів Сангушків в Ізяславі. Фото 2010.



В.-І. Сангушко (1803—1870). Портрет другої половини 19 ст.

сейму, голова Т-ва красних мистецтв у Кракові, спадковий член австрійс. палати панів, таємний радник, а онуки — **Роман-Даміан-Євстафій** (див. Р.-Д. *Сангушко*; 1832—1917), камергер рос. імператорського двору, видавець родинного архіву; **Павло-Роман** (1834—76), депутат Галицького крайового сейму; **Євстафій-Станіслав** (1842—1903), спадковий член австрійс. палати панів, таємний радник, маршалок *Галицького крайового сейму* (1885—95), намісник *Галичини* (1895—98) та меценат.

Літ.: *Долгоруков П.В.* Российская родословная книга, ч. 1. СПб., 1854; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Dworzaczek W.* Genealogia: Tablice. Warszawa, 1959; *Войтович Л.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; Дворянские роды Российской империи: Князья, т. 2. СПб., 1995; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. К., 2003.

В.В. Томазов.

САНГУ́ШКО Барбара-Урсула (у дівоцтві — Дуніна; 04.02.1718—02.10.1791) — поетеса, перекладачка, філантроп, княгиня (із 1735). Н. в сім'ї Якуба Дуніна та Маріанни з Грудзінських. Початкову освіту отримала в школі при монастирі сестер візиток. По смерті 1725 матері та 1730 батька перебувала під опікою мачухи Гелени Дуніної з Потоцьких та стрия Петра Дуніна. Дитинство провела в маєтку Вініари Дольне (нині Свентокшиське воєводство, Польща).

17 квітня 1735 вийшла заміж за кн. Павла-Карла Сангушка, великого маршалка литовського. Із 1740-х рр. проводила весь час на *Волині* в Заславі (нині м. *Ізяслав*), лише час від часу виїжджаючи до Кольбушової (нині місто Підкарпатського воєводства) та Любартова (нині м. Любартув Люблінського воєводства; обидва в Польщі). По смерті чоловіка 14 квітня 1751 виїхала до Любартова, а пізніше — до *Варшави*. 1753—74 в результаті поділу спадщини чоловіка між його синами залишилася власницею кількох сіл під Варшавою, чуднівського маєтку в *Київському*



Б.-У. Сангушко. Портрет роботи художника М. Бачіareллі. 1757.

воєводстві. У *Чуднові* заснувала вир-во скла.

Із серед. 1750-х рр. багато подорожувала по святих місцях на теренах Польщі та України. Активно займалася фундаторською та політ. діяльністю.

Фінансувала розбудову реліг. святинь: костьолів *бернардинців* у *Бердичеві*, *василіан* у Замості (нині м. Замость Люблінського воєводства, Польща), домініканців у Смолянах (нині село Вітебської обл., Білорусь), *єзуїтів* у *Житомирі*, оо. реформаторів у Ярославі (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща), бернардинок у Тарнові, фарного костьолу у Любартові, монастиря *кармелітів* в *Острозі*, парафіяльних шкіл та б-ки в Заславі, Ярославі, Тарнові; військ. школи А.Тизенгаузена в Гродно (нині місто в Білорусі); підтримувала відомих художників, архітекторів, лікарів. За визначну меценатську діяльність 1745 нагороджена австрійс. орденом Зоряного Хреста.

Як представниця князівської родини підтримувала дружні взаємини з більшістю провідних політиків 18 ст. Товаришувала з польською королевою Марією-Юзефою. Під час Чотирирічного сейму (1788—92) підтримала нейтральну позицію щодо Росії.

Тв.: Uwagi pewnej chwalebnej matki godnej córce swej, gdy ją za mąż wydała, na pożegnanie dane. Lwów, 1760.

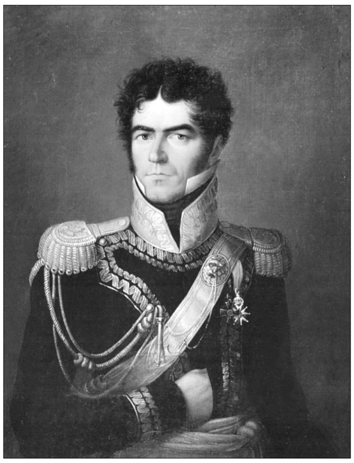
Переклади: *Bon G.C.* Przewodnia do nieba droga. Б/м, 1744.

Літ.: Polski Słownik Biograficzny, t. 34. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1993; *Chrzanowska P.* Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Tarnów, 1994; *Jakuboszczak A.* Sarmacka dama: Barbara Sanguszkowa (1718—1791) i jej salon towarzyski. Poznań, 2008.

В.Г. Берковський.

САНГУ́ШКО Євстафій-Еразм (25.11.1768—02.12(20.11).1844) — військовий і політ. діяч, письменник, князь. Батько кн. Р.-С. *Сангушка*. Н. в Радзинь-Підляський (нині місто Люблінського воєводства, Польща). Початкову освіту отримав у *Варшаві* в Collegium Nobilium. Із 1782 по 1784 навч. у військ. академії в м. Страсбург (Франція), по закінченню якої вступив до лав 13-го королів. нім. полку «Le régiment de Royal-Allemand» (Франція). Під час служби з 1785 по 1786 подорожував Італією та Францією. 1786 повернувся до *Речі Посполитої*. 1788 обраний послом (депутатом) на т. зв. Великий сейм від Люблінського воєводства. Під час засідання Чотирирічного сейму 1791 виступив проти прийняття *Конституції Речі Посполитої Третього травня*.

Поряд із політичною продовжував військ. кар'єру. 3 лютого 1789 підвищений до рангу ротмістра, 5 листопада 1789 — майора нар. кавалерії в бригаді М.Вільгорського, 27 квітня 1792 — віцебригадира 2-ї Укр. кавалерійс. бригади у складі Брацлавсько-Київ. коронної д-зії. Під час російсько-польс. війни 1792 відзначився особливою хоробрістю в битві з рос. військами при с. Жилинці (нині село Шепетівського р-ну Хмельн. обл.). 25 червня



Є.-Е. Сангушко. Портрет роботи художника Й. Шорна. 1814.

1792 ввійшов у першу п'ятірку нагороджених новоствореним польс. орденом «Virtuti Militari». 1 серпня 1792 отримав звання кавалерійс. бригадира, а вже 10 серпня 1792, на вимогу Т.*Косцюшка* та кн. Ю.-А.*Понятовського*, з метою збереження від репресій рос. влади керівного складу польс. армії, подав у відставку. 7 листопада 1793 помилуваний рос. імп. *Катериною II* та пожалуваний чином генерал-майора і командира Кінбурнського драгунського полку. 6 червня 1794 у складі корпусу Т.Косцюшка взяв участь у битві під Щекоцінами (нині місто Силезького воєводства, Польща). Після поразки повстання знову подав у відставку та виїхав до Тарнова (нині м. Тарнув Малопольського воєводства, Польща), а звідти — до Трієста (нині місто в Італії).

Після повернення до Рос. імперії підданий домашньому арешту і з кінця 1794 по 1797 перебував у *Славуті*. По зняттю арешту виїхав до *Відня*, а звідти — до Дрездена (Німеччина). Із 1798 по 1808 постійно перебував у своїх волин. маєтностях, зокрема в *Антонінах*. 1808 виїхав до Відня, а звідти — до Тарнова. 26 вересня 1809 звернувся до князя Ю.-А.Понятовського із закликом підтримати відбудову Польщі під рос. владою. Із 1812 по 1813 служив особистим ад'ютантом франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта. 24 серпня 1812 нагороджений орденом Почесного легіону. 21 грудня 1812 обраний на посаду віце-регіментарія ген. конфедерації *Королівства Польського*.

3 лютого 1813 отримав чин дивізійного генерала, а вже 29 березня 1813 вийшов у відставку та виїхав на *Волинь* до *Ізяслава* та Славути. 23 липня 1817 обраний *маршалком Волинської губернії*. 1820 ввійшов до складу варшавської масонської ложі «Об'єднані брати». Із 1825 по 1830, з огляду на конфлікт із намісником Королівства Польського вел. кн. Костянтином Павловичем, перебував у Неаполі (Італія). 1836, щоб урятувати від секвестру свої маєтності за участь своїх синів у *польському повстанні 1830—1831*, переписав усі свої маєтки онуці Марії-Клементині.

Як власник значних маєтностей у Волинському, Київському воєводствах, Тарновському графстві доклав значних зусиль до екон. розвитку міст Антоніни, *Білогородка*, Славута і Тарнов. Розбудував відомий Славутсько-Хрестівський конезавод, організував низку експедицій до Аравії. Займався меценатською та літ. діяльністю. 1820—22 фінансував видання «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze» (Краків, 1822). 1815 написав спогади, зокрема про *Війну 1812*. Вони видані 1876 у *Кракові*.

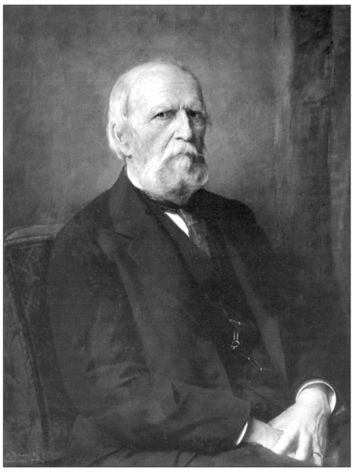
Після важкої хвороби п. у м. Славута, похований у місц. костьолі Святої Дороти.

Праці: Wykaz doświadczenia ojca dla dzieci w roku 1815 spisany. В кн.: Księcia Eustachego Sanguszki pamiętnik 1786—1815. Kraków, 1876.

Літ.: *Radzyminski Luba Z.* Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy. Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie. Lwów, 1916; Polski Słownik Biograficzny, t. 34. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1993; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця. 2007; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Державний архів Житомирської області, ф. 115, оп. 1, спр. 625, 713.

В.Г. Берковський.

САНГУ́ШКО Роман-Даміан (17.10. 1832—01.11.1917) — громад. і політ. діяч, колекціонер старовини, князь. Н. в м. Пшеворськ (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща). Початкову освіту отримав у Парижі (Франція), у Сорбонні, де 2 вересня 1851 став бакалавром вільних наук. У травні 1855 перейшов у підданство Рос. імперії та вступив на військ. службу до кінної гвардії. Після звільнення з військ. служби виконував обов'язки військ. аташе рос. посольства в Неаполі (Італія). 1862 в чині ротмістра звільнений у запас, обраний членом госп. т-в у *Кракові* та *Львові*. Із 1862 по 1865 лікувався на закордонних курортах. 1865 отримав чин таємного радника та призначений членом гол. управління держ. конезаводів, конюшим імператорського двору. Упродовж 1865—1914 постійно проживав у своїх волин. маєтностях, у м. *Славута*. 1914 виїжджав на лікування до м. Глайхенберг (нині комуна Бад-Глайхенберг, Австрія), однак із початком *Першої світової війни* повернувся до Славути.



Р.-Д. Сангушко. Портрет роботи художника К. Похвальського. 1915.

Відзначився активною участю в сусп. та культ. житті. 1907 обраний головою Польс. крайового представництва Київ., Волин. та Подільської губерній. Був почесним мировим суддею, членом численних губернських і повітових комісій, радником Заславського земства. Фінансував діяльність катол. духовної семінарії в *Житомирі*, Б-ки Оссолінських у Львові (1903), Музею Чапських у Кракові, Т-ва сприяння польс. науці у Львові та ін. орг-цій. Протягом життя на Волині опікувався родинним архівом та б-кою князів *Сангушків*, фінансував видання «Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków» (т. 1—7, Львів, 1888—97), «Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgierdowicza x. Ratneńskiego» (т. 1—3, Львів, 1906).

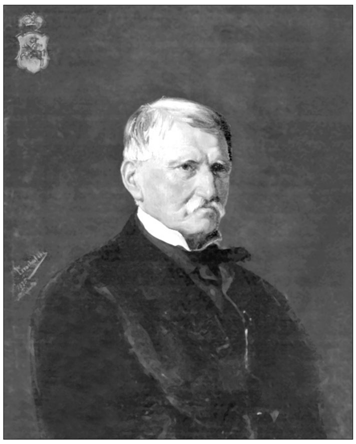
1865 став юрид. власником волин. маєтків родини князів Сангушків. 12 квітня 1907 офіційно утворив Заславську ординацію: 3 міста (Білогородка (нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.), Корниця (нині село Білогірського р-ну Хмельн. обл.) та Славута) і 95 сіл у складі 3-х *ключів* (білогородського, заславського та славутського). 1912 визначив своїм єдиним офіц. спадкоємцем кн. Романа-Владислава Сангушка.

Вбитий повсталими солдатами 264-го запасного піх. полку, розквартированого в Славуті. Похований у місц. костьолі Святої Дороти.

Літ.: Rodowod Xiążąt Olgierdowiczów Sanguszków. Sławuta, 1899; *Rzyszczewska E.* Mord sławucki w oświetleniu naocznego świadka. Lwów, 1919; Polski Słownik Biograficzny, t. 34. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1993; *Павлюк В.* Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в XIX ст. Острог, 2000; *Syta K.* Dzieje archiwów książat Sanguszków. «Miscellanea historico-archivistica», 2000, t. 11; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця, 2007; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Archiwum Państwowe w Krakowie, oddział 1: Archiwum Sanguszków, sygn. 32; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 317, оп. 1, спр. 6049.

В.Г. Берковський.

САНГУ́ШКО Роман-Станіслав-Адам (06.05.1800—26.03.1881) — військовик, повстанець, репресований, князь. Син кн. Є.-Е.*Сангушка.* Н. в м-ку *Антоніни.* Навч. в Берлінському ун-ті. 1820—23 служив у лейб-гвардії Кавалергардському Її Величності полку. 1823 звільнений зі служби за станом здоров'я в чині корнета та вступив в адміністрування родинними маєтками на *Волині.* 1830 відкрив у Білогородці (нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) та *Славуті* акціонерний банк. Брав активну участь у *польському повстанні 1830—1831* у складі корпусу ген. Сераковського. 25 травня 1831 нагороджений орденом «Virtuti Militari». Під час битви під Лисобоками потрапив у рос. полон. Ув'язнений у *Житомирі.* На питання: з яких причин взяв участь у повстанні, відповів — «З переконання». Пізніше ці слова були внесені в девіз герба князів *Сангушків.* Власноручним наказом рос. імп. *Миколи I* розжалуваний із дворян і пішки засланий у Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ). 16 квітня 1832 заслання було замінено на військ. службу.



Р.-С.-А. Сангушко. Портрет роботи художника Т. Грохольського. 1875.

Від травня по жовтень 1832 — рядовий 1-го Сибірського лінійного батальйону. 22 жовтня 1834 переведений на Баталпашинську ділянку Кубанської лінії до Тенгінського піх. полку. На Кавказі входив до таємного т-ва братів Бестужевих, Одоєвського, Корніловича, Черкасова. У лютому 1836 з рапортом про виняткову хоробрість С. та із проханням про його помилування до імп. Миколи I звернулися генерал-майор Засс та генерал-лейтенент Малиновський. У помилуванні відмовлено, а С. надано чин прапорщика. Протягом 1834—38 брав участь у боях із кавказькими горцями. Двічі поранений. 27 вересня 1837 переведений до 1-го Кавказького лінійного полку. 21 лютого 1838 нагороджений орденом св. Станіслава 3-го ст. 9 квітня 1841 звільнений із військової служби в чині підпоручика і переведений на посаду провінційного секретаря при губернському стат. відділі в *Москві.* У результаті нещасного випадку втратив слух. 1844 виїжджав до Сицилії та *Єрусалима.* 1857 підпав під амністію і повернув собі титул князя.

Із 1845 по 1881 перебував у Славуті, займаючись госп. розвитком своїх маєтностей. Послідовник т. зв. волин. екон. школи. 1847 ліквідував у своїх маєтках *панщину*, замінивши її грошовим *чиншем.* Для більш раціонального управління поділив усі свої маєтки між 3-ма екон. адміністраціями: центр./славутською (14 *фільварків*), білогородською (26), заславською (21 фільварок). Був одним з ініціаторів-засновників Київ. приватного комерційного банку. Побудував у своїх маєтках з-ди — 5 піско-цукрових, 1 рафінадно-цукровий, чавуноливарний та сталеплавильний, з-д сухої хімічної дистиляції смоли та ін. 1848—49 розробив план раціонального використання лісових угідь за австрійс. системою.

Дочка: Марія-Клементина (1830—1903).

Літ.: *Dębicki L.* Pamiątka pogrzebu księcia Romana Sanguszki w Sławucie dnia 30 marca 1881 roku. Kraków, 1881; *Pług A.* Ś.p. Roman ks. Lubartowicz Sanguszko. «Kłosy», 1881, № 824; *Stobiński F.* Wspomnienie osobiste o ks. Romanie Sanguszce w korpusie Chrzanowskiego. «Czas», 1881; *Gorczak B.* Katalog rękopisów archiwum xx. Sangószków w Sławucie. Sławuta, 1902; Сборник биографий кавалергардов 1801—1826: По случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ее Величества Государыни императрицы Марии Федоровны полка. СПб., 1906; Roman Sanguszko zesłaniec na Sybir z r. 1831 w świetle pamiętnika matki ks. Klementyny z Czartoryskich Sanguszkowej oraz Korespondencji wspólczesnej. Warszawa, 1927; *Piotrowski M.* Rodowód książąt Sanguszków Olgierdo-wiczów. Gumniska, 1931; *Poray-Biernacki J.* Z przekonania: Roman Sanguszko w oczach Conrada i historii. London, 1979; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 246, спр. 23; оп. 770, спр. 25; оп. 788, спр. 101; оп. 789, спр. 390; оп. 807, спр. 68, 246.

В.Г. Берковський.

САНДАРМО́Х, Сандормох — урочище в Республіці Карелія РФ неподалік від м. Медвеж'єгорськ на 19 км шляху на смт Повенець. Сама назва «Сандармох» для місця розстрілів і захоронення виникла від назви — болота Сан-



Пам'ятник розстріляним в урочищі Сандармох. Скульптор Г. Салтуп. 1998.

дармох, що знаходиться неподалік. У липні 1997 пошукова група Петербурзького т-ва «Меморіал» розшукувала сліди знищення соловецьких в'язнів. У цей самий час пошуками захоронення в'язнів займався історик і краєзнавець Ю.Дмитрієв, який об'єднав свої зусилля із групою «Меморіалу». Невдовзі були віднайдені 236 ям із захороненими жертвами. Це були таємно розстріляні в серпні 1937 — грудні 1938 спецпоселенці та в'язні з Біломорсько-Балтійського каналу і Соловецької в'язниці особливого призначення (див. *Соловецькі розстріли 1937—1938*). Усього, за наявними відомостями, тут було розстріляно й поховано понад 9,5 тис. осіб 58-ми національностей. Поіменно встановлені 1111 в'язнів, розстріляні в С. із 24 жовтня по 4 листопада 1937, серед яких 201 в'язень з України (серед них Л.*Курбас*, М.*Куліш*, М.*Вороний*, М.*Зеров*, А.*Крушельницький*, М.*Лозинський*, В.*Підмогильний*, В.*Поліщук*, В.*Чехівський*, М.І.*Яворський*, М.*Яловий* та ін.). 1997 Комісія з відновлення прав жертв політ. репресій при уряді Республіки Карелія вирішила відкрити меморіальне кладовище «Сандармох». 22 серпня 1998 було відкрито пам'ятник авторства петрозаводського скульп. Г.Салтупа. Це — гранітний камінь із скульптурним барельєфом (який згодом зник) із написом «Люди, не убивайте друг друга». У жовтні 2004 в урочищі С. Т-вом укр. к-ри «Калина» Карелії на пожертви громадян України, США, Карелії, Канади та м. Воркута (Республіка Комі, РФ) було встановлено гранітний хрест із написом «Убієнним синам України» (скульптори М.Малишко та Н.Білик). Щорічно 5 серпня в С. проводяться дні пам'яті соловецьких в'язнів. У цих заходах беруть участь і представники України.

Літ.: Мемориальное кладбище Сандармох: 1937: 27 октября — 4 ноября (Соловецкий этап). СПб., 1997; *Дмитриев Ю.* Место расстрела Сандармох. Петрозаводск, 1999; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1—2. К., 2003.

Ю.І. Шаповал.

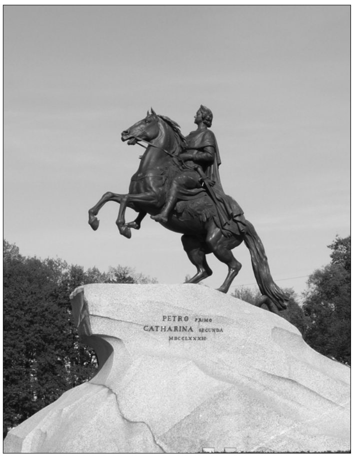
САНДЖА́К (турец. — прапор) — 1) прапор, особливо великий прапор (на відміну від прапорця на списі — байрака). Початково символ воєнного командування у степовиків, у зв'язку з посиленням політ. впливу турец. військових в ісламських д-вах Бл. Сходу С. перетворився в серед. 12 ст. на владну регалію;

2) воєнно-адм. одиниця в *Османській імперії*. Засновник Осман. д-ви Осман-бей проголосив територію свого князівства *бейликом* або С. У міру завоювань С. перетворився на символ влади, ввіреної *султаном* на певній території санджак-беєві. На території С. розміщувалися, крім лена санджак-бея, кілька десятків менших ленів та кілька сотень *тимарів*. Феод. ополчення С. утворювали окрему одиницю у війську. На кінець 16 ст. в Осман. імперії налічувалося бл. 700 санджаків. Кілька санджаків формували генерал-губернаторство або *ейялет* (вілаєт, бейлербеїлік). Із 1837 санджаки стали виключно адм. одиницями. Поділ на санджаки проіснував до 1921, але адм. кордони колиш. санджаків зберегли своє значення дотепер. На території сучасної України центри санджаків існували в різний час у Кефе (нині м. *Феодосія*), Акермані (нині м. *Білгород-Дністровський*), *Очакові*, *Хотині*, Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*), Язловці (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.), *Меджибожі*, *Барі*. За Україною під владою П.*Дорошенка* визнавався статус санджака.

Літ.: *Pitcher D.E.* An historical geography of the Ottoman Empire. Leiden, 1972; *Kunt M.* The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman provincial government, 1550—1650. New York, 1983; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672—1699. Warszawa, 1994; *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба, 1300—1600. К., 1998.

О.І. Галенко.

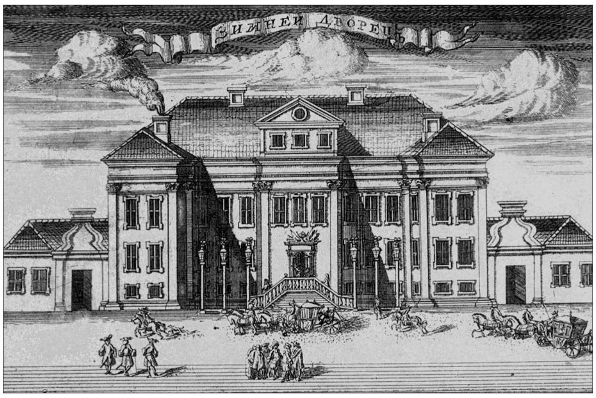
САНКТ-ПЕТЕРБУ́РГ, Петербург (СПб.; у просторіччі Пітер, із серпня 1914 — Петроград, із січня 1924 — Ленінград, 6 вересня 1991 місту повернено його історичну назву) — столиця Росії з 1712 до березня 1918, потім — друге за розміром і значенням місто *СРСР*, у наш час — місто федерального значення — самостійний суб'єкт РФ.



Санкт-Петербург. «Мідний вершник» — пам'ятник Петру I на Сенатській площі. Скульптори Е. Фальконе, М.-А. Коллло, Ф. Гордєєв. 1782. Фото 2011.

Представницьку владу здійснює Законодавче зібрання С.-Петербурга, яке міститься в Маріїнському палаці; виконавчу — Уряд С.-Петербурга на чолі з губернатором (у Смольному). СПб. — центр Пн.-Зх. федерального округу. Із 2008 в СПб. містяться Конституційний суд РФ і Синод Рос. правосл. церкви (див. *Московський патріархат*; відповідно — в істор. будівлях Сенату Рос. імперії і Синоду). Із 1993 у Таврійському палаці працює Міжпарламентська Асамблея країн СНД.

СПб. стоїть в гирлі р. Нева (на узбережжі Невської губи Фінської затоки і на 42-х островах Невської дельти). Місто — найпівнічніший у світі мегаполіс



Санкт-Петербург. «Зимовий палац за Петра I». Гравюра О. Зубова. 1711.

із населенням більше 1 млн осіб. Із кінця травня до середини липня в місті можна спостерігати білі ночі (нічні сутінки).

Населення СПб.: у 1869 — 667 тис. осіб, у 1900 — 1440 тис., у 1910 — 1906 тис., у 1939 — 3191 тис., у 1959 — 3340 тис., у 1989 — 5 млн, у 2002 — 4,6 млн осіб. СПб. — традиційно багатоетнічне місто з переважанням етнічних росіян, при цьому сукупна чисельність кількох десятків нерос. етнічних груп зросла від 6 % у серед. 18 ст. до 18 % на поч. 20 ст., а на поч. 21 ст. становила більше 15 % усього населення. В СПб. представлено осн. релігії Росії: християнство (православ'я, католицизм, протестантизм), іслам, іудаїзм, буддизм. Динаміка чисельності українців в СПб.: у 1869 — бл. 0,5 тис. осіб, у 1881 — 1,4 тис., у 1890 — 5,0 тис., у 1900 — 10,6 тис., у 1910 — 17,0 тис., у 1926 — 10,8 тис., у 1939 — 54,7 тис., у 1959 — 68,7 тис., у 1970 — 117,0 тис. (2 % населення), у 1989 — 151,0 тис. (3 % населення), у 2002 — 87,1 тис. осіб (1,9 % усього населення міста).

СПб. засновано 27 (16) травня 1703 в ході *Північної війни 1700—1721* як фортецю Санкт-Пітер-Бурх на Заячому о-ві, у найширшому місці Неви. Буд-во велося за наказом і планом рос. царя *Петра I*, під кер-вом О.*Меншикова*. 1703 у фортеці закладено дерев'яну церкву Святих Петра і Павла (1712—33 — замінено мурованою), за якою фортецю почали називати Петропавловською (див. *Петропавловська фортеця*), а назва Санкт-Петербург закріпилася за містом. 1703—04 у Фінській затоці біля о-ва Котлін споруджено форт Кроншлот — перше укріплення Кронштадтської фортеці. 1704—06 споруджено Адміралтейську верф і фортецю. Під захистом цих трьох укріплень почалося буд-во СПб. — рос. «вікна в Європу».

СПб. — одне з найгарніших і цілісних із худож. погляду міст у світі, його планування вирізняється логічністю просторової композиції (строгі прямі вулиці, просторі площі, а також численні канали, мости, набережні, сади й парки). Забудова багата на пам'ятки палацового та церковного зодчества і монументальної скульптури, які утворюють унікальні архіт. ансамблі. У створенні СПб. брали участь архітектори Д.Трезіні, Ж.-Б.Леблон, М.Земцов, І.Коробов, Ф.-Б.Растреллі, Ю.Фельтен, Ч.Камерон, Ж.-Б.Валлен-Деламот, А.Кокорінов, С.Чевакінський, І.Старов, Дж.Кваренгі, А.Вороніхін, А.Захаров, Ж.Тома де Томон, К.Россі, В.Стасов, О.Монферран, Л.Руска та ін. Обличчя міста переважно формують стилі петровського і єлизаветинського бароко, класицизму, ампіру, еклектики, модерну, конструктивізму. Історичний центр СПб., передмістя і фортифікаційні споруди внесено у список Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1990).

На поч. 20 ст. місто було гол. революц. осередком імперії (рад. кліше — «колискою революції»; див. *Революція 1905—1907*, *Російська революція 1917—1918*).

Під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* протягом 873 днів (прийнято цифру 900 днів) Ленінград перебував у ворожій блокаді, яка забрала більше 1 млн життів. 1 травня 1945 йому було надано звання «Місто-герой».

У СПб. щорічно відбувається бл. 100 фестивалів і конкурсів різних напрямів к-ри та мист-ва, у т. ч. більше 50 міжнародних. Серед численних музеїв — перший рос. музей Кунсткамера, всесвітньо відомі Ермітаж і Рос. музей, Музей історії релігії, Рос. етнографічний, Всерос. музей О.Пушкіна, палацово-паркові ансамблі передмість (Петергоф, Царське Село, Павловськ, Гатчина, Оранієнбаум, Стрєльна).

У СПб. працюють Олександринський театр (Академічний театр драми ім. О.Пушкіна), Великий драматичний, Малий драматичний (Театр Європи), Театр-фестиваль «Балтійський дім», Держ. академічний Маріїнський театр (опери і балету), Академічна філармонія ім. Д.Шостаковича, Держ. академічна капела, Філармонія джазової музики, найстаріша в Росії Держ. консерваторія ім. М.Римського-Корсакова (1863), перше хореографічне уч-ще (1738; нині Академія Рос. балету ім. А.Ваганової). У СПб. було створено Академію наук (1724; 1934 переведено в *Москву*, в наш час працює Петерб. наук. центр РАН; див. *Російська академія наук*); 1795 відкрито Імператорську публічну б-ку (нині Рос. нац. б-ка). Працює більше 100 держ. і недерж. вищих навч. закладів, у т. ч. Петерб. держ. ун-т (заснований 1819; у наш час його вважають наступником «академічного університету», який був заснований при Імператорській АН 1724 і припинив свою діяльність 1765), Академія мист-в (1757), Гірничий ін-т (1773), Військово-мед. академія (1798), Лісотех. академія (1803), Ун-т шляхів сполучення (1809), Технологічний ін-т (1828), Політех. ін-т (1899), Рос. держ. пед. ун-т ім. О.Герцена (1918), Академія театрального мист-ва (1918), Ун-т економіки і фінансів (1930), Ун-т аерокосміч. приладобудування (1941) та ін.

Перебування України у складі Рос. держави і СРСР рельєфно і суперечливо проявилося в СПб. — столиці, «найбільш неросійському з усіх російських міст».

Усупереч поширеній думці українці масово не брали участь у буд. роботах на «петровському» етапі існування СПб. Щоправда, 1721—23 укр. козаки працювали на спорудженні каналу в обхід Ладозького озера, який мав велике значення для життєзабезпечення столиці та її зв'язку із країною.

У петровський час у СПб. бували гетьман І.*Скоропадський*, наказний гетьман П.*Полуботок* (помер в ув'язненні в Петропавловській фортеці), ген. обозний Я.Лизогуб (див. *Лизогуби*), літописець Г.*Граб'янка*, полковник, пізніше гетьман Д.*Апостол*; за *Катерини II* — останній кошовий Запороз. Січі П.*Калнишевський*. Із часів Петра I українці входили до держ. еліти Рос. імперії. Із 1716 в СПб. жив Феофан *Прокопович*. У царювання *Єлизавети Петрівни* піднеслися брати О.Г.*Розумовський* і К.*Розумовський*, а в царювання Катерини II і *Павла I* — О.*Безбородько*. П.*Завадовський* — перший у Росії мі-

ністр нар. освіти (1802—10) — здійснив радикальну реформу системи освіти. На посту міністра (1810—16) його заступив О.*Розумовський*. 1802—07 і 1819—23 міністром внутр. справ був В.Кочубей (див. *Кочубеї*). Держ. контролером і дипломатом в епоху *Миколи I* був О.Кушельов-Безбородько. Міністрами фінансів Рос. імперії були граф Ф.Вронченко і О.*Абаза*. Міністром фінансів та закордонних справ *Тимчасового уряду* був Мих.*Терещенко*. Губернатором СПб. 2003—11 була уродженка *Шепетівки* В.Матвієнко.



Санкт-Петербург. «Біржа». Гравюра Б. Патерсена. 1807.

У царювання Єлизавети Петрівни (1741—61) при дворі тримали бандуристів, придворний хор складався майже цілком з укр. співаків, серед яких 1741—44 був Г.*Сковорода*. 1763 було створено *Придворну співоцьку капелу*, яку очолював спочатку М.*Полторацький*, а з 1796 — Д.*Бортнянський*. У СПб. працював композитор і поет-перекладач П.*Ніщинський*. З капелою і Петерб. консерваторією були пов'язані композитори С.*Гулак-Артемовський* (перша вистава опери «Запорожець за Дунаєм» відбулася 1862 в СПб.), М.В.*Лисенко*, М.*Леонтович*, гол. диригентом Маріїнського театру 1914—18 був М.Малько.

Автором іконостаса у Петропавловському соборі є уродженець України І.*Зарудний*. В Академії мист-в навчалися і працювали живописці Д.Г.*Левицький*, А.*Лосенко*, В.*Боровиковський*, І.*Сошенко*, А.Мокрицький, М.*Ярошенко*, Р.Судковський, М.*Самокиш*, скульптори І.П.*Мартос* (ректор Академії мист-в із 1814) і Л.*Молоджанин* (Лео Мол, автор пам'ятника Т.*Шевченку* на Слов'янській площі, СПб., 2000). У СПб. працювали архітектори укр. походження М.Гребінка, А.Томішко, М.Перетяткович, О.Бубир та ін.

Із СПб. пов'язані долі багатьох письменників — уродженців України. 1798 в СПб. надруковано перший твір нової укр. літератури — «Енеїду» І.*Котляревського*. 1828 в СПб. приїхав М.*Гоголь*, тут розкрився його письменницький талант, було написано твори укр. тематики. Уродженець *Полтави* М.*Гнєдич* 1829 переклав рос. мовою поему *Гомера* «Іліада». У 1840-х рр. Є.*Гребінка* видавав у СПб. укр. альманах «Ластівка». У СПб. жили і працювали поети та прозаїки О.*Афанасьєв-Чужбинський*, Н.Кукольник, Д.*Мордовець*, В.*Короленко* та ін. 17 років (1831—45 і 1858—61) прожив у СПб. Т.Шевченко, який тут став вільним від кріпацтва (завдяки зусиллям петерб. інтелігенції, 1838) і відбувся як художник і поет.

Українці та уродженці України посідали помітне місце в наук. колах СПб.: учений-енциклопедист Н.*Амбодик-Максимович*; засновник петерб. мат. школи М.*Остроградський*; віце-президент Імператорської АН математик В.Буняковський; анатом і фізіолог Д.Велланський (Кавунник); ветеринар, віце-директор Мед. департаменту проф. Я.Кайданов; лейб-медик, один із засновників Т-ва рос. лікарів у С.-Петербурзі Ю.Андрієвський; член Мед. колегії, директор створеної за його проектом Петерб. медико-хірургічної академії (майбутньої Військово-мед. академії) С.Андрієвський; професор Військово-мед. академії І.Калинський-Гелліт; історик, письменник, один із керівників *Кирило-Мефодіївського товариства* М.*Костомаров*; хімік, академік В.Тищенко та ін.

У петерб. вищих навч. закладах здобули освіту тисячі українців. *Петербурзький університет* закінчили етнограф, автор укр. гімну П.*Чубинський*, основоположник біогеохімії, перший президент УАН В.*Вернадський*. Випускник Гол. пед. ін-ту в С.-Петербурзі М.*Маркевич* створив «Историю Малороссии». Ін-т інженерів шляхів сполучення закінчив Є.*Патон*.

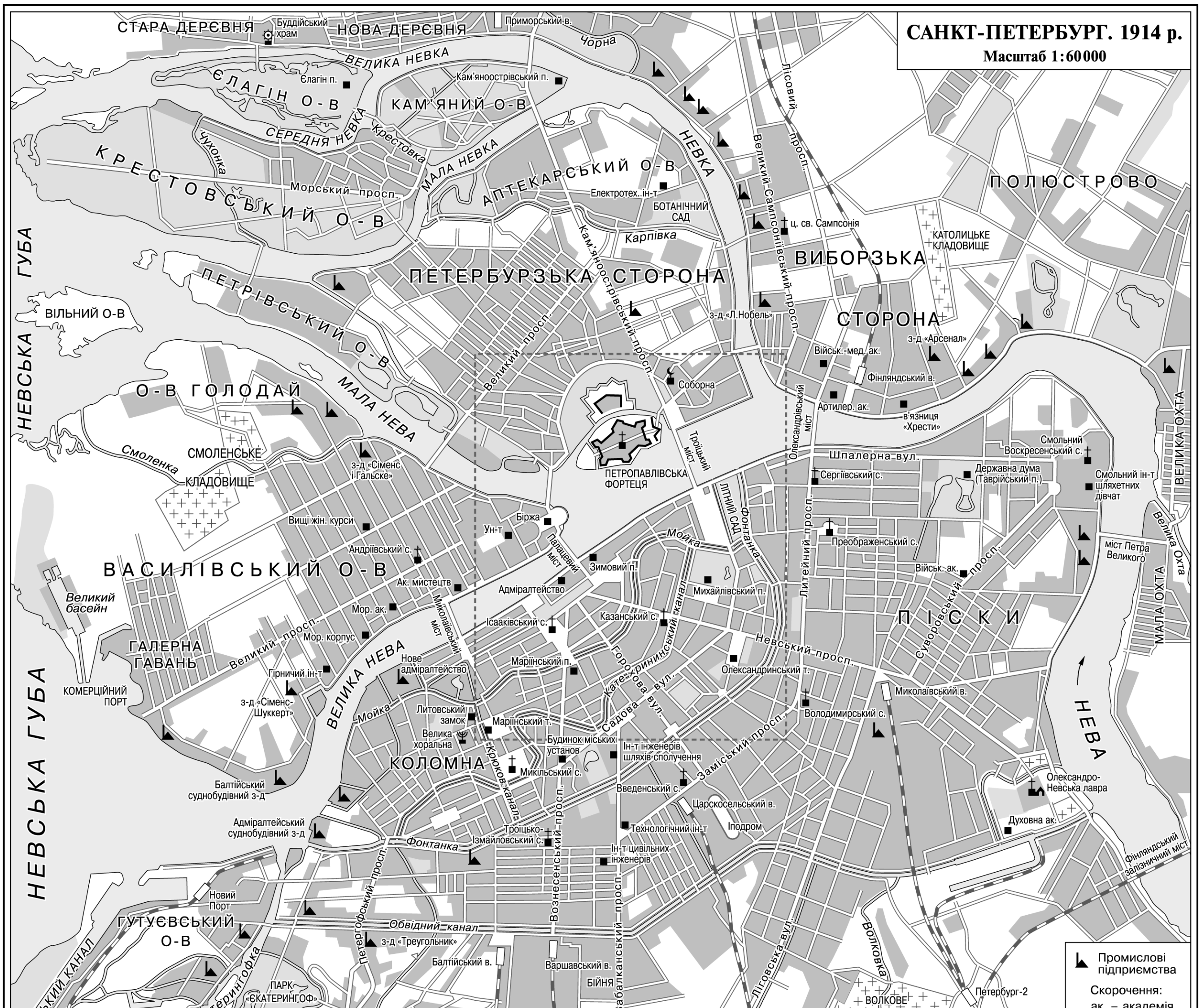
СПб. був також містом українознавства: 1777 видано перше дослідження з укр. етнографії «Описание украинских свадебных простонародных обрядов» (автор — Г.*Калиновський*); 1798 М.*Антоновський* випустив «Историю о Малой России», а Я.М.*Маркович* — 1-шу частину «Записок о Малороссии, ее жителях и промышленности»; на поч. 19 ст. О.*Павловський* створив «Грамматику малороссийского наречия» (видана 1818) і словник укр. мови; 1819 М.Цертелєв опублікував перший збірник укр. фольклору «Опыт собрания старинных малороссийских песен». Заснована 1839 при Мін-ві нар. освіти Археогр. комісія почала видавати документи і матеріали з історії України. Вперше застосовано укр. правопис у фольклорно-іс-

Санкт-Петербург. Ісакіївський собор. 1818—1858. Архітектор О. Монферран. Фото 2011.



тор. збірнику *«Записки о Южной Руси»* (1856—57). Імператорська АН видала «Очерк истории украинского народа» М.*Грушевського* (1904). 1914—16 опубліковано енциклопедичну працю *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»*. На Вищих жін. (Бестужевських) курсах 1906—18 викладала історію України О.*Єфименко*.

У 2-й пол. 19 ст. СПб. став важливим центром формування укр. нац. самосвідомості. У СПб. проходила літ., наук. і видавнича діяльність П.*Куліша*, було створено укр. фонетичну абетку «кулішівку» і систему укр. правопису («Граматка», 1857), працювала заснована ним перша укр. друкарня, в якій під кер-вом Д.*Каменецького* друкували т. зв. метелики — маленькі книжечки творів укр. письменників (Т.Шевченка, Марка *Вовчка*, Г.*Квітки-Основ'яненка* та ін.). За 3 роки було видано бл. 40 книжок під спільною назвою «Сільська бібліотека». Восени 1858 в СПб. почала роботу перша в імперії українська «Громада» (див. *Громади*), заснована членами колиш. Кирило-Мефодіївського т-ва (М.Костомаров, П.Куліш, В.*Білозерський*, Т.Шевченко). Опубліковано альманах «Хата» (1860) і 9 номерів ж. *«Основа»*. 1861 вийшов з друку *«Букварь южнорусский»* Т.Шевченка. Легальна діяльність петерб. «Громади» тривала до літа 1863 (до *Валуєвського циркуляру 1863*). Із 1880-х рр. вона поступово перетворилася на клуб петерб. українців, періодично відновлюючи свою роботу (востаннє — 1907—17). Перед *Першою світовою війною* в СПб. було більше 20 легальних і нелегальних «громад» (Петерб. укр. громад. зібрання, громади в Політехнічному, Цивільних інженерів, Технологічному, Гірничому, Лісовому ін-тах і у Військово-



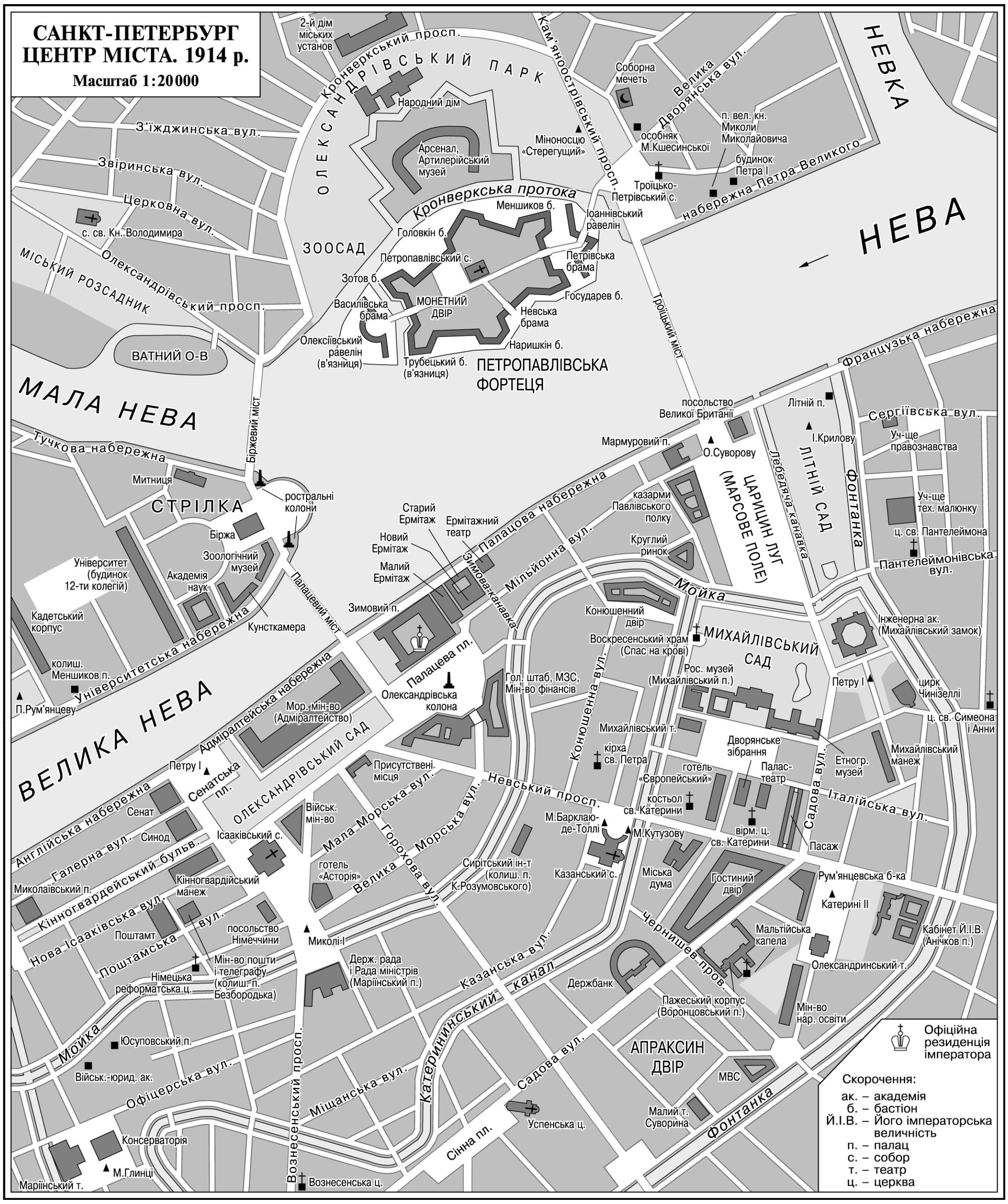
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. 1914 р.
Масштаб 1:60000

мед. академії) заг. чисельністю бл. 300 осіб.

1886 в СПб. вперше відбулися гастролі укр. театральної трупи М.Л.*Кропивницького*, які здобули захоплені відгуки публіки. Великий успіх супроводжував також гастролі труп М.*Заньковецької*, М.*Старицького* та ін.

29 листопада 1898 відкрилося «Общество имени Т.Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга» (працювало до 1918). Засновниками т-ва були М.*Микешин*, Д.Мордовець, А.*Маркевич* (голова), Д.*Яворницький*, Д.Менделєєв, М.Реріх, членами — В.Короленко, І.*Рєпін*, Л.*Жемчужников*, М.Лисенко, М.Заньковецька, М.Кропивницький, Марко Вовчок та ін. Т-во займалося популяризацією творчості Т.Шевченка та ін. укр. авторів, а також фольклору: видано «Кобзар», альбом малюнків Т.Шевченка, проводилися літературно-муз. вечори, урочисте святкування 100-річчя з дня народження Т.Шевченка.

У роки революції 1905—07 в СПб. відновилося видання періодики укр. мовою. 1905 Імператорська АН більшістю в один голос визнала існування української мови як самостійної. 1906 вийшло 6 номерів літературно-політ. і популярно-наукового ж. «Вільна Україна» (редактор — А.Шабленко), після чого редак-





Санкт-Петербург. Колишній Смольний інститут. Архітектор Дж. Кваренгі. 1806. Фото 2011.

тора заарештували, але 1907 лінію журналу продовжила газ. «Наша дума» (редактор — А.Шабленко під псевдонімом А.Сумський; видання заборонили після виходу двох номерів). Того ж 1907 з'явилося 12 номерів газ. *«Рідна справа — Вісті з Думи»* (редактори — М.Хотовицький, С.Нечитайло), органу укр. фракції у 2-й Держ. думі (див. *Державна дума Російської імперії*), після розгону якої видання було припинено. Виданням укр. фракції в 1-й Держ. думі був журнал рос. мовою *«Украинский вестник»*, заснований М.Грушевським (редактор — М.*Славинський*, 1906, 14 номерів).

Із СПб. пов'язана діяльність укр. політ. діячів поч. 20 ст. В 1-шу Держ. думу від укр. губерній було обрано 102 депутати, з них 44 об'єдналися в укр. парламентську фракцію (голова — І.*Шраг*, консультант — М.Грушевський). У 2-й Держ. думі 47 депутатів укр. губерній об'єдналися в укр. громаду і проголосили метою своєї діяльності «реорганізацію правління в дусі національної територіальної автономії усіх частин Російської імперії». П.*Скоропадський* закінчив петерб. Пажеський корпус (1893), був активним членом «Громади»; 1906—08 С.*Петлюра* працював у петерб. пресі, у т. ч. в ж. «Вільна Україна»; депутат 1-ї Держ. думи М.Славинський в 1917 — член Виконавчого к-ту *Української національної ради в Петрограді*, представник Тимчасового уряду при *Українській Центральній Раді*; О.*Лотоцький* і П.*Стебницький* очолювали Укр. нац. раду в Петрограді (1917), при цьому П.Стебницький був також комісаром УЦР при Тимчасовому уряді; О.*Шульгін* співробітничав з петерб. укр. періодикою, представляв українців у Петрогр. Раді (1917); С.*Веселовський* був ген. консулом *Української Держави* в Петрограді (1918). 1918—20 працювало Пн. т-во укр. громадян (210 осіб).

У рад. період в Петрограді/Ленінграді працювали 11 укр. театрів (із 1919 до 1931), у т. ч. єдиний на теренах Росії укр. держ. театр «Жовтень» (1930—31, худож. керівник — Д.Ровинський), діяло наукове «Товариство прихильників (із 1923 — дослідників) української історії, письменства та мови» (1921—33, голова — В.*Перетц*, заступник — А.Лященко), яке отримало статус наук. комісії ВУАН, вийшло 3 збірки наук. праць. 1926—35 функціонував Ленінгр. укр. дім просвіти, який проводив велику культурно-просвітницьку роботу серед ленінгр. українців; при ньому працювало Укр. земляцтво пролетарських студентів (1930—35). При Ленінгр. асоціації пролетарських письменників з кінця 1920-х рр. до 1932 діяла укр. секція ім. В.Еллана (секретар — Я.Олесич), опубліковано альманах «Український пролетар» (1931). 1936—38 багато працівників укр. к-ри в Ленінграді були репресовані.

1989 було створено Укр. культурно-просвітницьке об'єднання (т-во) ім. Т.Шевченка (метою якого проголошено відновлення і розвиток нац. самосвідомості українців Ленінграда/С.-Петербурга, вивчення і популяризацію укр. к-ри, реалізацію прав і свобод членів об'єднання), 1994 — Фонд укр. к-ри С.-Петербурга і Ленінгр. обл. З ініціативи цих двох орг-цій 1997 засновано Укр. національно-культ. автономію С.-Петербурга (УНКА СПб., голови: послідовно — М.Жигло, М.Субота, В.Тегза). У рамках УНКА діють укр. земляцтва (роменське, полтавське, донецьке), братство художників «Кобзар», хор; видають книжки з укр. історії та к-ри; виходять журнал-дайджест «Забута країна» (редактор — О.Стащак), журнали «Українці і Петербург» та «Кобзар» (редактор — В.Косенко), «Нова основа» (редактор — Б.Бойченко). 2001 на Левашовському меморіальному кладовищі під СПб. встановлено пам'ятний хрест українцям, які загинули в роки сталінських репресій (автор — В.Косенко). Із 1998 в СПб. працює ген. консульство України.

Літ.: *Радакова Е.* Українські козаки на Ладожськім каналі. «ЗНТШ», 1896, т. 12; *Лебединская Т.Н.* Санкт-Петербург и Украина: XVIII—XX вв.: Историко-биографический словарь. СПб., 2002; Многонациональный Петербург: История. Религия. Народы. СПб., 2002; *Смирнова Т.М.* Национальность — питерские: Национальные меньшинства Петербурга и Ленинградской области в XX веке. СПб., 2002; *Романова Н.М., Михайленко В.В.* Национальные общества Санкт-Петербурга: XVIII—XXI вв.: Научное информационно-справочное издание. СПб., 2004; Санкт-Петербург: Энциклопедия. СПб., 2006; *Жигло Н.* Украинцы Санкт-Петербурга: Документальная летопись. СПб., 2009; Многонациональный Петербург: Карта-путеводитель, вып. 1. СПб., 2010.

Т.М. Смирнова.

САНКТ-ПЕТЕРБУ́РЗЬКІ КОНВЕ́НЦІЇ 1772—1797 — комплекс угод (загалом 6), укладених Рос. імперією з Австрією та Прусським королівством про воєн. союз, розподіл території та припинення існування *Речі Посполитої.*

У Санкт-Петерб. конвенції від 15 (4) січня 1772 між Росією та Пруссією було проголошено існування анархістських тенденцій у Речі Посполитій, що можуть загрожувати міжнар. безпеці, а також існування територіальних претензій сторін до цієї д-ви. Узгоджено приєднання до Росії Латвії та частини білорус. земель на схід від Зх. Двіни та Дніпра; приєднання до Пруссії частини пн.-зх. польс. земель. Проголошено союз та взаємну гарантію нових територіальних надбань проти третіх д-в, зокрема Австрії. Передбачалася можливість приєднання Австрії до документа.

Санкт-Петерб. конвенцією від 5 серпня (25 липня) 1772 між Росією та Австрією проголошено наміри сторін домогтися зміни форми правління в Речі Посполитій згідно зі своїми інтересами

(встановлення абсолютної монархії). Узгоджено приєднання до Австрії частини польс. та укр. земель (сучасних Івано-Франк., частини Волин., Львів., Терноп. областей); до Росії приєднувалися литов. землі. Росія відмовлялася від претензій на землі *Османської імперії*, а також на унезалежнення Молдав. та Валаського князівств. За це Австрія зобов'язалася надати дружні послуги для укладення російсько-турец. мирного договору. Територіальні умови обох конвенцій були визнані договорами Речі Посполитої з Росією, Австрією та Пруссією від 18 (7) вересня 1773.

В Санкт-Петерб. конвенції від 23 (12) січня 1793 між Росією та Пруссією констатовано занепокоєність сторін конституційно-правовими змінами в Речі Посполитій. Росія зобов'язалася придушити національно-визвол. рух у цій д-ві. За це Пруссія зобов'язувалася разом з Австрією вести війну із Францією для відновлення там монархічного ладу. Узгоджувалося приєднання до Росії литовських, частин білоруських та укр. земель (*Правобережна Україна* до сучасних Волин., Львів., Івано-Франк. та Чернів. областей на заході). До Пруссії приєднувалася частина польс. земель. Проголошувався російсько-прусcько-австрійський оборонний союз. Територіальні зміни були визнані договорами Речі Посполитої з Росією (22 (11) липня 1793) та Пруссією (25 (14) вересня 1793). Австрія приєдналася до цієї конвенції 3 січня 1795 (23 грудня 1794).

Санкт-Петерб. конвенцією від 3 січня 1795 (23 грудня 1794) між Росією та Австрією проголошено «крайню необхідність» припинення існування Речі Посполитої та остаточного розподілу її земель. Передбачалося приєднання *Галичини* до Австрії. Кордон Рос. імперії встановлювався від р. Дністер по р. Збруч, від верхів'їв Збруча до р. Горинь, далі — до м. *Броди*, далі — до м. *Сокаль*, по р. Зх. Буг до м. Немирів (нині у Білостоцькому воєводстві Польщі), далі — до м. Гродно (нині місто в Білорусі), далі — по р. Німан до сучасного м. Смалінінкай, далі — до сучасного м. Клайпеда (нині обидва міста в Литві). Таким чином, до Рос. імперії перейшли Луцьке, Новогрудське, Віленське, Ворнське, частина Холмського, Брестського, Трокського воєводств Речі Посполитої, а також ленні землі останньої — Курляндія. Нині ці території складають Волинську, частини Терноп., Рівнен., Львів. областей; Гродненську та частину Брестської обл. у Білорусі; Литву, пд. р-ни Латвії. Таємна російсько-австрійська декларація передбачала антипрусcький та антитурецький військ. союз.

В Санкт-Петерб. конвенції від 26 (15) січня 1797 між Росією, Австрією та Пруссією визнано припинення існування Речі Посполитої та правонаступництво сторін по її боргових зобов'язаннях. У результаті підписання конвенцій у межах Рос. імперії опинилася більшість укр. земель Речі Посполитої, окрім *Руського воєводства* та частин *Белзького воєводства* і Холмського воєводства, які перейшли до Австрії.

Літ.: *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. 2, 6. СПб., 1875; *Костомаров Н.* Последние годы Речи Посполитой. СПб., 1905; *Konopczyński W.* Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa, 1999; *Стегний П.* Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. М., 2002.

О.В. Кресін.

СА́ННІКОВ Олександр Сергійович (1866—16.02.1931) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1916). Закінчив Володимирський кадетський корпус у *Києві*, 1-ше Павлівське військ. уч-ще, Миколаївську академію Ген. штабу (1892). 1898—1908 проходив службу в *Київському військовому окрузі*. Учасник *Першої світової війни*: із лютого 1915 — нач. штабу 9-ї армії *Південно-Західного фронту*, що відзначилася в ході *Карпатської операції 1915*, *Брусиловського прориву 1916*. 1917 — гол. нач. постачання армій *Румунського фронту*. На поч. 1918 — виборний міський голова *Одеси*, із весни 1918 — в армії *Української Держави*: у складі Військово-істор. комісії зі збирання документів I світ. війни на Пд.-Зх. і Румун. фронтах. Із літа 1918 — у *Білому русі*. У січні—березні 1919 під час інтервенції військ *Антанти* в Україні призначений генерал-лейтенантом А.*Денікіним* командуючим військами в районі Одеси, пізніше — нач. постачання *Збройних сил Півдня Росії*. 1920 — у розпорядженні головнокомандуючого *Російською армією* генерал-лейтенанта П.*Врангеля*. Емігрував до Туреччини, пізніше жив у Королівстві сербів, хорватів і словенців (із 1929 — *Югославія*), Франції.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: Список генералам по старшинству: Составлен по 15 апреля 1914 года. СПб., 1914; Список генералам по старшинству: Исправлен по 10 июля 1916 года. СПб., 1916; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России (материалы к истории Белого движения). М., 1997.

Л.В. Гриневич.



О.С. Санніков.

СА́НОК (укр. Сянік/Сяник, польс. Sanok, німец. Saanig) — місто в Польщі, у Підкарпат. воєводстві, на р. Сян (права прит. Вісли), на теренах історичної *Лемківщини*. За археол. даними (*городище* на Замковій горі), С. заснований в 11 ст. (за деякими даними — у 9 ст.). Уперше згаданий у *Київському літописі* під 1150 як укріплений населений пункт у складі *Галицького князівства* на русько-польсько-угор. прикордонні. С. контролював шлях, який вів із карпатського Дуклянського перевалу (із ним ототожнюють літописні Угор. ворота, згадані під 1231) на *Перемишль*.

1339 галицько-волин. кн. *Юрій Болеслав* надав місту локаційний привілей (див. *Локація*) на *магдебурзькому праві*. Були запрошені нім. колоністи, завдяки яким С. набув виразно нім. характеру (аж поки німці в 16 ст. не зазнали полонізації) і став значним торгово-ремісничим осередком. Із 14 ст. *русини* (українці) становили меншість населення міста.

1345 С. разом із Перемишльською землею увійшов до володінь польс. короля *Казимира III* Великого, а пізніше був

включений до *Королівства Польського* і став центром Сяноцької землі, яка з 1434 була складовою частиною *Руського воєводства.* Від 1434 в С. функціонували *земський суд* і *гродський суд.* Замок став садибою гродського *старости.* Значний вплив на розвиток міста у 1-й пол. 16 ст. мала госп. діяльність польс. королеви Бони Сфорца Арагонської. Наприкінці 16 ст. почався період упадку міста. У вересні 1672 місто було сплюндроване татар. загонами.

1772 С. увійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*), був центром округу, а пізніше (із 1864) — *повіту* у складі *Королівства Галичії і Лодомерії.* 1884 місто отримало залізничне сполучення із *Краковом* та *Львовом*, завдяки чому почалися індустріалізація і зростання чисельності населення (у серед. 19 ст. було 2,5 тис. мешканців, у 1900 — 9 тис., у 1921 — 12 тис.). Під час *Першої світової війни* місто із 26 вересня 1914 до 11 травня 1915 було окуповане рос. військами.

У 2-й Речіпосполитій (1918—39) С. — центр повіту Львів. воєводства. Незважаючи на те, що частка українців у населенні міста в міжвоєнний період становила лише 11,5 % (на 1939), місто було осередком культ. життя українців Сх. Лемківщини. 1931 в місті було засновано укр. музей «Лемківщина». 1936—44 С. був осідком Лемківської Апостольської Адміністратури.

На початку *Другої світової війни*, 12 вересня 1939, С. був окупований нім. військами. Згідно з радянсько-нім. угодами в 1939—41 лівобережна частина міста відійшла до Німеччини, правобережна — до *СРСР.* 23 червня 1941 гітлерівці окупували правобережну частину міста, і С. повністю увійшов до *Генеральної губернії.* 3 серпня 1944 С. здобутий Червоною армією. Після знищення нацистами євреїв (які становили в 1939 до 40 % населення) і депортації українців (1946—47) етнічний склад населення став чисто польським.

1958 в С. засновано музей нар. арх-ри (перший і найбільший у Польщі), де представлено, зокрема, укр. етногр. регіони — Лемківщину, *Бойківщину* й *Надсяння.* Із 1983 в С. — резиденція владики Перемисько-Новосончівської єпархії *Польської православної церкви.* У С. діють православна і греко-католицькі церкви, відділ Укр. суспільно-культ. т-ва. В істор. музеї С. зберігається найбільша в Європі колекція ікон 16—20 ст.

Літ.: *Fastnacht A.* Zarys dziejów Sanoka. В кн.: Księga pamiątkowa Gimnazjum Męskiego w Sanoku 1888—1958. Kraków, 1958; Ziemia Sanocka. Kraków, 1966; *Wędzki A.* Sanok. В кн.: Słownik starożytności słowiańskich, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975; *Fastnacht A.* Słownik Historyczno-Geograficzny Ziemi Sanockiej w średniowieczu. Kraków, 2002.

Д.Я. Вортман.

САН-ФРАНЦИ́СЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — установча конференція Об'єднаних Націй (25 квітня — 26 червня 1945), скликана згідно з рішенням *Кримської конференції 1945* про заснування міжнар. орг-ції для підтримання миру та безпеки, усунення політ., екон. та соціальних причин війни. Запрошення на конференцію були направлені від імені урядів *СРСР*, США, Великої Британії і Китаю урядам 46-ти д-в, які підписали Декларацію Об'єднаних Націй 1 січня 1942 (див. *Декларація двадцяти шести держав 1942*) або ж приєдналися до неї пізніше й оголосили війну д-вам «Осі» (Німеччина, Італія, Японія) до 1 березня 1945: Австралії, Бельгії, Болівії, Бразилії, Венесуелі, Гаїті, Гватемалі, Гондурасу, Греції, Домініканській Республіці, Єгипту, Індії, Іраку, Ірану, Канаді, Колумбії, Коста-Ріці, Кубі, Ліберії, Лівану, Люксембургу, Новій Зеландії, Норвегії, Панамі, Перу, Сальвадору, Саудівській Аравії, Сирії, Туреччині, Уругваю, Філіппінам, Франції, Чехословаччині, Чилі, Еквадору, Ефіопії, *Югославії*, Південно-Афр. Союзу.

30 квітня на конференцію були запрошені уряди Білорус. РСР, УРСР, Аргентини, 5 червня — Данії. Пропозиція делегації СРСР запросити до участі в конференції Тимчасовий уряд Польщі була відхилена, оскільки рішення Крим. конференції 1945 щодо реорганізації польського уряду залишалося нереалізованим. Водночас 23 червня конференція схвалила рішення вважати Польщу членом-засновником *Організації Об'єднаних Націй* та залишити в Статуті ООН місце для підписання його польс. урядом.

Для роботи конференції було створено 4 осн. комісії: з підготовки заг. положень Статуту ООН; положень про склад, права та обов'язки ГА ООН, Економічної і Соціальної Ради ООН та Ради з опіки; з підготовки про склад, функції та повноваження Ради Безпеки ООН; з розгляду правових проблем. Було також створено: Керівний к-т, який координував роботу конференції, до складу якого ввійшли голови всіх делегацій; Виконавчий к-т, що узгоджував роботу конференції, який складався із глав делегацій Австралії, Бразилії, Великої Британії, Ірану, Канади, Китаю, Мексики, Нідерландів, СРСР, США, Чехословаччини, Чилі та Югославії; Координаційний к-т, що розробляв структуру Статуту та узгоджував положення, підготовлені тех. к-тами, до складу якого входили представники делегацій, представлених у Виконавчому к-ті.

282 делегати конференції і 1500 радників та експертів працювали над розробкою Статуту міжнар. орг-ції, яка мала замінити *Лігу Націй.* Представниками д-в, запрошених до роботи на конференції на 9 пленарних та 400 засіданнях різних комісій та к-тів, що відбулися упродовж двомісячної роботи в Сан-Франциско (США), до проекту Статуту ООН було запропоновано бл. 1200 поправок і зауважень.

Розробка Статуту ООН здійснювалася на основі пропозицій, підготовлених Думбартон-Окською конференцією 1944, положень щодо процедури голосування в Раді Безпеки ООН, узгоджених на Крим. конференції 1945 під назвою «ялтинська формула», і численних доповнень та поправок держав-учасниць конференції.

Відповідно до пропозицій, висунутих в Думбартон-Оксі, на конференції було вирішено покласти гол. відповідальність за

підтримку миру та безпеки у світі на *Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй* і надати їй право діяти від імені всіх членів ООН. Гостра дискусія виникла навколо визначення прав Ген. Асамблеї та Ради Безпеки ООН. Пропонувалося надати *Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* такі самі права, як і Раді Безпеки ООН. Проти цієї пропозиції виступили делегації СРСР, УРСР та Білорус. РСР. Великого значення набуло обговорення процедури голосування в Раді Безпеки ООН, в основу якого було покладено принцип одноголосності постійних членів, запропонований на Крим. конференції 1945 під час голосування з питань застосування збройної сили, визначення реалістичності загрози миру, схвалення спец. воєнних угод, підготовки та застосування міжнар. збройних сил, прийняття нових членів, питання про порядок голосування в Раді Безпеки. У результаті гострої дискусії було схвалене рішення про порядок голосування в Раді Безпеки відповідно до узгоджених Крим. конференцією 1945 положень.

Тривалі дебати розгорнулися щодо питання про опіку. У результаті учасники конференції домовилися визнати гол. завданням опіки сприяння прогресивному розвиткові населення територій під опікою в напрямі до самоврядування або незалежності, відповідно до специфічних умов кожної території та її народів, беручи до уваги волевиявлення цих народів. Було також погоджено, що функції міжнар. орг-ції з опіки щодо стратегічних районів покладаються на Раду Безпеки ООН, щодо всіх ін. територій — на ГА ООН. На допомогу їй створювалася Рада з опіки.

Конференція ухвалила рішення про створення Міжнар. Суду як гол. суд. органу ООН у складі 15-ти суддів, що обиралися Радою Безпеки та Ген. Асамблеєю терміном на 9 років.

Укр. делегацію, яка прибула на конференцію 6 травня, очолив Д.*Мануїльський* — заст. голови РНК УРСР і нарком закордонних справ УРСР. До складу делегації входили 12 осіб, серед них: заст. голови РНК УРСР І.Сенін, акад. О.*Палладін*, учений секретар АН УРСР, проф. П.*Погребняк*, ректор Київ. ун-ту, проф. В.Бондарчук та директор Ін-ту історії України АН УРСР, проф. М.*Петровський*, секретар делегації О.*Война*.

Укр. делегація зробила значний внесок у вироблення основоположних документів ООН. Д.Мануїльський очолив перший к-т конференції, що мав виробити текст преамбули та першого розділу Статуту — «Цілі та принципи» новостворюваної міжнар. орг-ції, О.Палладін увійшов до к-ту, який займався питаннями складу та членства д-в у орг-ції, І.Сенін брав участь у роботі к-тів комісії, яка займалася питаннями структури, процедури та повноважень Ради Безпеки, П.Погребняк був членом к-тів комісії, що працювала над положеннями про міжнар. суд та правові питання, В.Бондарчук та М.Петровський працювали в к-тах, які визначали повноваження Ген. Асамблеї, положення про екон. та соціальне співробітництво, систему опіки.

У ході конференції члени укр. делегації запропонували важливі поправки до Статуту ООН: сприяння ООН у процесі розв'язання міжнар. екон., соціальних, культ. проблем, заохочування поваги до прав людини, зняття будь-яких обмежень прав чоловіків та жінок щодо участі в роботі органів ООН, засудження агресивної війни як засобу розв'язання міжнар. суперечок та ін. Упродовж роботи конференції голова укр. делегації Д.Мануїльський взяв участь у кількох пресконференціях, на яких ґрунтовно висвітлив осн. напрями зовн. політики України, зацікавленість укр. сторони у створенні надійних гарантій миру та безпеки у світі, розвитку культ. та наук. зв'язків України з ін. д-вами.

25 червня Статут ООН був одноголосно ухвалений учасниками конференції, 26 червня — підписаний главами делегацій 50-ти держав-учасниць. 15 листопада його підписала Польща, яка стала 51-ю державою-засновницею ООН. 22 серпня Статут ООН був ратифікований Президією ВР УРСР.

24 листопада в результаті ратифікації більшістю держав-учасниць конференції Статут ООН набув чинності. Того ж дня ратифікаційні грамоти УРСР, Білорус. РСР та СРСР були передані



Члени делегації УРСР на Сан-Франциській конференції. 1945.

на збереження в ООН. І хоча рішення конференції не внесли принципових змін у державно-політ. статус УРСР, яка не стала загальновизнаним суб'єктом міжнар. права і не мала змоги проводити власну, незалежну від Кремля, політику, участь України в роботі конференції започаткувала вихід її на міжнар. арену у повоєнному світі, стала вдалою спробою посісти гідне місце у світ. співтоваристві.

Дж.: Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів: 1944—1961 рр. К., 1963; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 5: Конференция Объединенных Наций в Сан-Франциско (25 апреля — 26 июня 1945 г.): Сборник документов. М., 1980.

Літ.: Дипломатический словарь, т. 3. М., 1986; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К., 2006; Міжнародні відносини та світова політика: Підручник. К., 2010.

О.С. Черевко.

САНЦЕ́ВИЧ Анатолій Васильович (23.06.1924—14.03.1996) — історик. Д-р істор. н. (1969), професор (1982). Н. в с. Кострома (нині у складі м. *Кременчук*) у сім'ї службовця. 1942—47 перебував у Червоній армії (із 1946 — Рад. ар-



А.В. Санцевич.



А. Сапіга.

мія). 1952 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. 1952—55 навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (наук. керівник — проф. В.*Жебокрицький*), де 1955 захистив канд. дис. на тему: «Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції (1945—1953 рр.)». 1955—61 працював старшим наук. співробітником НДІ педагогіки УРСР. Із 1961 і до кінця життя — в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*), на посадах: старшого наук. співробітника, зав. відділу джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін, заст. директора, провідного наук. співробітника відділу укр. історіографії. Водночас 1962—64 і 1967—72 був заст. гол. редактора *«Українського історичного журналу»*. У цьому ж ін-ті 1969 захистив докторську дис. на тему: «Проблеми історії України 1945—1965 рр. у радянській історіографії», одержав звання професора (1982). Фахові інтереси С. пов'язані з дослідженнями в галузі історіографії, джерелознавства, заг. історії, методики істор. науки. Значне місце в його творчому доробку посідають біобібліографічні праці та праці про персоналії. Він є автором понад 500 монографій, посібників, брошур, журнальних і енциклопедичних статей та ін. публікацій.

Лауреат премії ім. Д.Мануїльського АН УРСР (1984; за цикл монографій з історіографії та джерелознавства історії України).

Нагороджений медаллю ім. А.Макаренка міністерства освіти УРСР.

П. у м. *Київ.*

Праці: Вивчення питань робітничого руху на уроках історії. К., 1959; Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі. К., 1963; Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972; Іван Олександрович Гуржій. К., 1974; Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. К., 1986 (у співавт.); Федір Павлович Шевченко. К., 1989; Методика исторического исследования. К., 1990; Видатний український історик М.Є. Слабченко. К., 1993; М.І. Яворський: Нарис життя та творчості. К., 1995; Матеріали до біографії. К., 1996.

Літ.: *Бабій Б.М.* Санцевич Анатолій Васильович. «Вісник АН УРСР», 1984, № 7; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів (пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Анатолія Васильовича Санцевича), ч. 3. К., 1999.

Ю.А. Пінчук.

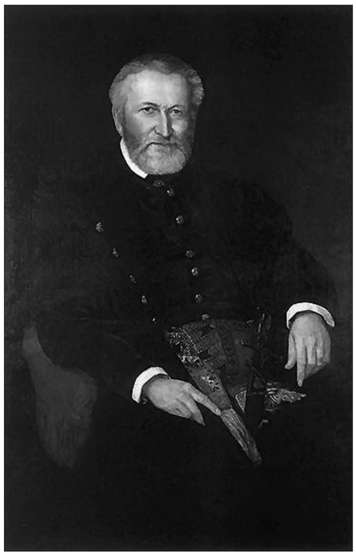
САПІГА Адам (Sapieha Adam; 04.12.1828—21.07.1903) — галицький польс. політик, князь. Син кн. Л.*Сапіги*, батько кн. Л.*Сапіги*. Н. в м. *Варшава*. Учасник *польського повстання 1863—1864*, згодом очолював польс. конспіративний «Національний уряд» (1877). 1861—63, 1867—76, 1883—95 — посол (депутат) *Галицького крайового сейму*, 1872—79 — австрійс. парламенту, із 1879 — член палати панів австрійс. парламенту. Як і його батько Лев, С. мав чималу симпатію до укр. нац. руху. Брав активну участь у спробах порозуміння з укр. політиками. Завзятий ворог москвофілів. Наприкінці 1870-х — на поч. 1880-х рр. регулярно інформував Папу Римського Лева XIII про проблеми *Української греко-католицької церкви*. 1886—89 відігравав провідну роль у переговорах з укр. політиками (*«нова ера»*). 1888—89 фінансував видання відновленої *«Правди»*. Після важкої хвороби самоусунувся від участі в угодових контактах. Підтримував приязні стосунки з багатьма укр. діячами.

П. у м. Райхенгалль (Баварія, Німеччина).

Літ.: *Kieniewicz S.* Adam Sapieha (1828—1903). Lwów, 1939; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000.

І.П. Чорновол.

САПІГА Лев (Sapieha Leon; 18.10.1803—11.09.1878) — політ. діяч, магнат, князь. Батько кн. А.*Сапіги*, дід кн. Л.*Сапіги*. Н. в м. *Варшава*. Дитячі та юнацькі роки провів у *Наддніпрянській Україні* (Теофільполь; нині с-ще міськ. типу Хмельн. обл.). Камергер царського двору. Як офіцер брав участь у *польському повстанні 1830—1831*, кавалер ордена «Virtuti Militari», після поразки повстання перебував на еміграції в *Галичині*. Резидував у замку Красічин під *Перемишлем*. Піонер «органічної праці» в Галичині: ініціатор і перший керівник Кредитового земського т-ва (1841), Галицької ощадної каси (1844), Галицького госп. т-ва (1845). Учасник революції 1848 у *Львові* (член *Центральної ради народової*, офіцер нац. гвардії) та *Слов'янського з'їзду 1848 у Празі*. Перший маршал *Галицького крайового сейму* (1861—75), член палати вельмож австрійс. парламенту (із 1861).



Л. Сапіга (1803—1878). Портрет роботи художника Г. Родаковського. 1878.

Мав значний авторитет серед укр. політиків. Є свідчення, що С. звертався до єпископа Г.*Яхимовича* із проханням про перехід у грец. обряд (означало зміну *ідентичності національної* на українську), проте отримав відмову. 1869 в порозумінні з Ю.*Лаврівським* інспірував резонансну угодову акцію з «Руським клубом» Галицького крайового сейму, завдяки чому укр. питання стало першочерговим завданням польс. політики в Галичині. Її наслідки: згода польс. сеймової більшості на утворення першої укр. г-зії у Львові (*Академічна гімназія у Львові*), фінансування *Львівського товариства «Просвіта»* і укр. театру у Львові з бюджету автономії. Власним коштом фінансував вид-во «Основи» (1870—72).

П. у замку Красічин, де був похований.

У Львові знаходиться палац Сапіг, збудований на замовлення С. 1867 (вул. Коперніка, 40а).

Літ.: *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі і українська справа. «ЗНТШ», 1920, т. 129; *Мудрий М.* Спроби польсько-українського порозуміння в Галичині (60—70-ті роки XIX ст.). В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997.

І.П. Чорновол.

САПІ́ГА Лев (Sapieha Leon; 1856—08.02.1893) — політ. діяч, князь. Старший син кн. А.*Сапіги*, онук кн. Л.*Сапіги*. Н. в м. Париж (Франція). Посол (депутат) *Галицького крайового сейму* (1887—89). Згідно зі спогадами М.Антоневича претендував на корону проектованого О.*Бісмарком* «Київського королівства» (1888). Листувався з О.*Барвінським* та ін. галицько-укр. діячами.

П. у маєтку *Більче Золоте*.

Літ.: *Чорновол І.* Галицька шляхта і проект «Київського королівства» канцлера Отто Бісмарка. «Сучасність», 1997, № 3.

І.П. Чорновол.

САПІ́ГИ (Сапєги, Sapiehowie) — литовська, із 19 ст. — польська магнатська (із 17 ст. — князівська) родина. Походили зі смоленських *бояр*. Виводили походження від вел. кн. литов. *Гедиміна*, вважаючи себе нащадками Пунігайла, сина Наримунта Гедиміновича, що, однак, не підтверджено. Першими відомими джерелам С. були писар господарський **Семен** С. (1-ша пол. 15 ст.) та його сини **Богдан** (п. після 1511), писар господарський (1471) і окольничий смоленський (1503); **Івашко** (п. 1516 або 1517), писар (1483) та *маршалок* (1506) господарський; **Юрій** (згаданий 1497) та **Василь** (п. після 1516). Від Богдана та Івашка Семеновичів походять дві гілки С.



Л.І. Сапіга (1557—1633). Портрет першої третини 17 ст.

Піднесення родини почалося з **Лева Івановича** (1557—1633), який став *канцлером литовським* (1589—1623), віленським *воєводою* (1623—33) і великим гетьманом литовським (1625—33), відігравав велику роль у зовн. і внутр. політиці *Великого князівства Литовського*, відстоював інтереси литов. *магнатів* у протистоянні з короною. Під його кер-вом завершено роботу над Литов. статутом 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*). У 17 ст. С. стали другою магнатською родиною в Литві після князів Радзивіллів. Через шлюби до них відійшли значні маєтності, зокрема в укр. землях. 1594 С. успадкували величезні поліські володіння Кмітичів (Софія, дочка Філона Кмітича, була дружиною **Лукаша** С.). **Ян-Казимир** (п. 1730), великий гетьман литовський (1708—09) і генерал-фельдмаршал рос. армії (1726), та його син **Петро** (1701—71), який одружився з родичкою рос. імп. Катерини I графинею Софією Скавронською, продали значні добра, отримані в Росії, і значно розширили володіння С. в укр. землях.

У 19 ст. С. були одними з найбільших магнатів *Галичини* і мали значний вплив на екон., політ. і культ. життя краю. Князь **Леон** (див. Лев *Сапіга*; 1803—78), маршалок *Галицького крайового сейму*, підкреслював своє «руське» походження, пропонував порозуміння поляків з українцями у формі, яка забезпечила б домінуючі позиції польс. *шляхти*. У планах «Київського королівства» його престол мав зайняти, правдоподібно, князь **Леон** (молодший; див. Л.*Сапіга*; 1856—93). Із родини С. походить багато відомих діячів. **Павло** (п. 1580) — київський *каштелян* (1566), започаткував укр. володіння родини. **Ян-Петро** (1569—1611) — авантюрист, активний учасник подій моск. Смути 1608—11, гетьман *Лжедмитрія II*. **Казимир-Ян** (1637—1720) — великий гетьман литовський (1682—1703, 1705—08), разом із братом **Бенедиктом-Павлом** (п. 1707), великим підскарбієм литовським (1676—1703), виступили противниками політики польс. короля *Яна III Собеського*, а на поч. 18 ст. розв'язали справжню громадян. війну, яка мало не привела до відриву Литви від Польщі. **Олек-**



Я.К. Сапіга (п. 1730). Портрет роботи невідомого художника. 1709.



П. Сапіга (1701—1771). Портрет 1744.



Я.-П. Сапіга (1569—1611). Портрет початку 18 ст.



К.-Я. Сапіга (1637—1720). Портрет 18 ст.

сандр-Міхал (1730—93) — гетьман литовський (1762), великий канцлер литовський (1775), був маршалком *Торговицької конфедерації* (1792).

Літ.: Sapiehowie: Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. 1—2. Sankt Petersburg, 1890—91; Polski Słownik Biograficzny, t. 34—35. Warszawa—Kraków, 1993—94; *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000; *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму: 1861—1901 рр. Львів, 2002.

Л.В. Войтович.

САПОГИ́НЬ — давньорус. укріплене поселення у *Погорині.* Згадується в *Київському літописі* під 1151. Стояло на шляху, що сполучав *Київ* із *Дорогобужем.* Ототожнюється з *городищем* біля с. Сапожин Корецького р-ну Рівнен. обл. Овальне в плані городище площею 0,65 га датується, за археологічними матеріалами, серед. 11—13 ст.

Літ.: *Ратич О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957; *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. «Материалы и исследования по археологии СССР». М., 1967; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. М., 1996.

Д.Я. Вортман.

САПУ́Н-ГОРА́ — височина на пд. сх. від *Севастополя*, довжиною 7,4 км, найвища точка — 214,5 м. У червні 1942 під час третього наступу гітлерівських військ на Севастополь тут тримали оборону воїни 7-ї бригади мор. піхоти. У травні 1944 штурм С.-г. рад. військами став завершальним етапом *Кримської наступальної операції 1944.* Височина займала ключову позицію в обороні нім. 17-ї армії. Протягом 8-годинного бою 7 травня 1944 воїни 51-ї армії (команд. — генерал-лейтенант Я.Крейзер) і Окремої Приморської армії (командир — генерал-лейтенант К.Мельник) оволоділи С.-г.

На С.-г. споруджений меморіальний комплекс, який із 1960 входить до *Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста.* Комплекс складається з обеліска Слави (1944), діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944» (1959, художники П.Мальцев, Г.Марченко, М.Присєкін), меморіальних стел (1969, 1974), пам'ятників рад. воїнам 32-ї стрілкової д-зії (2000), 51-ї армії (1944), 77-ї стрілкової д-зії (1974), на честь встановлення штурмового прапора (1964), розташування командного пункту 7-ї бригади морської піхоти (1961) і Вічного вогню (1970), експозиції рад. і нім. бойової техніки та озброєння. 1995 споруджено храм Святого Георгія Переможця.

Літ.: *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; *Авраменко М.П., Кравец А.Т.* Сапун-гора: Путеводитель. Симферополь, 1990; *Шавшин В.Г.* Каменная летопись Севастополя. Севастополь—К., 2004.

Г.Г. Денисенко.

САРА́ДЖЕВ Арташес Хоренович (02.12.1898—10.03.1937) — парт. діяч, філософ, перший директор Ін-ту історії України АН УСРР (1936). Н в. м. Ахалцихе (нині місто в Грузії) в сім'ї ремісника. 1910—15 навч. в класичній г-зії м. Ахалцихе. Із 1915 займався приватною викладацькою практикою. 1917 став членом *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовиків*). 1919 вступив до Бакинського ун-ту. У листопаді 1920 заарештований. Звільнений у лютому—березні 1921. Працював секретарем, зав. агітаційного відділу Ахалцихинського повітового к-ту Комуністичної партії (більшовиків) Грузії. Із 1922 — зав. істпарту ЦК Комуніст. партії (більшовиків) Азербайджану, одночасно — директор Музею революції в Баку. 1926—30 навч. на філос. відділенні Ін-ту червоної професури в *Москві.* Закінчивши Ін-т червоної професури, працював зав. кафедри філософії Історико-філос. ін-ту ім. Я.Свердлова в Москві. Після захисту канд. дис. 1933—34 займав посаду вченого секретаря Ін-ту філософії АН СРСР. З утворенням в УСРР *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН) з метою їх зміцнення з Москви в УСРР був направлений ряд учених, у т. ч. О.*Дзеніс*, З.Ашраф'ян, Н.Войтинський. О.Дзеніс очолив ВУАМЛІН. У травні 1934 на пропозицію президента ВУАМЛІН О.Дзеніса в Україну переведений і С. Він був призначений директором Ін-ту філософії в *Харкові.* Водночас входив до складу редколегії органу ВУАМЛІН ж. «Під марксистсько-ленінським прапором» (1934—36). З реорганізацією 1936 ВУАМЛІН призначений директором Ін-ту історії України АН УСРР.

27 грудня 1936 заарештований як «активний учасник правотроцькістської терористичної організації». 10 березня 1937 трійка Військ. колегії Верховного суду СРСР винесла С. смертний вирок з конфіскацією особистого майна. Того ж дня страчений у м. Москва.

28 грудня 1955 справа С. була переглянута Військ. колегією

Верховного суду СРСР. Вирок було скасовано і справу за відсутністю складу злочину припинено.

Праці: Про класові і гносеологічні корені ідеалізму: До 25-річчя «Матеріалізму і емпіріокритицизму» Леніна. «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2; «Матеріалізм і емпіріокритицизм» та питання про збіжність теорії пізнання, логіки й діалектики: До 25-річчя «Матеріалізму і емпіріокритицизму» Леніна. Там само, 1934, № 3—4; Шкідництво класового ворога в галузі філософії. Там само (у співавт.); Про деякі питання теорії пізнання. Там само, 1935, № 2; Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука. Там само, 1935, № 4, 6; 1936, № 4.

Літ.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 1. К., 1996; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР: 1936—1941. К., 2001; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

В.М. Даниленко.

САРА́Й (від перського sarāi — «палац») — загальноприйнята в історіографії назва столиць *Золотої Орди*, які існували в 13—15 ст. у пониззі Волги.

Після повернення з походу на Захід бл. 1250 хан *Батий* заснував м. Сарай, який прийнято називати Сарай-Бату, Старий Сарай або Сарай ал-Махруса («Богом бережений палац»). Уперше С. згаданий Г. де *Рубруком* 1254. Згідно з описами мандрівників уже наприкінці 13 ст. це було місто з населенням у кількадесят тисяч мешканців, серед яких помітну групу становили русини. 1261 сюди з Переяславля (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) перенесли єпископську кафедру; так було засновано правосл. *Сарайську єпархію*. Надзвичайного розквіту С. досяг не тільки завдяки своїм політико-адм. функціям, але й тому, що на Нижній Волзі перетиналися Волзько-Каспійський шлях та «*Великий шовковий шлях*». 1-ша пол. 14 ст. — роки правління ханів Золотої Орди Узбека та Джанібека — характеризується надзвичайною містобудівною активністю. У цей час виникли ін. міста із назвою Сарай, найвідомішим з яких є Новий Сарай (Сарай ал-Джедід).



Сарай. Полив'яні блюда та архітектурний декор. За матеріалами розкопок Царьовського та Селітренського городищ.

Тривалий час поширеною була версія про заснування Нового Сарая бл. 1260 наступником Батия ханом Берке. Проте вчені дійшли згоди, що Сарай-Бату й Сарай-Берке — одне й те саме місто. Тож ототожнення Сарая-Берке й Нового Сарая визнано помилковим.

Новий Сарай (в який перенесли зі Старого Сарая столицю Золотої Орди) знищив 1395 емір Тімур. Проте якесь місто з назвою Сарай існувало далі й остаточно занепало наприкінці 15 ст. Правосл. єпископ полишив Сарай 1454, коли центр єпархії перенесли до підмоск. с. Крутиці (нині в межах *Москви*).

Локалізація Старого Сарая і Нового Сарая дискусійна, оскільки в пониззі Волги відома ціла група золотоординських *городищ*, кожне з яких могло виконувати функції столиці. Старий Сарай ототожнювали з городищем біля с. Селітренне Харабалінського р-ну Астраханської обл. РФ, але археол. дослідження не виявили там шарів 13 ст. Припущення про локалізацію Старого Сарая поблизу с. Красний Яр Астраханської обл. досі потребує додаткових аргументів. Новий Сарай прийнято ототожнювати або з вищезгаданим городищем біля с. Селітренне, або (із набагато меншою долею ймовірності) з городищем біля с. Царьов Ленінського р-ну Волгоградської обл. РФ.

За аналогією із столичними С. й по всій Золотій Орді виникали міста з цією назвою. Зокрема Малий Сарай (Сарайчик, Сарай-Джук) — ординське місто на р. Урал (нині с. Сарайшик Махамбетського р-ну Атирауської обл., Казахстан), засноване в 14 ст. як торговий центр на шляху з Хорезму та Согду до Європи. Від кінця 15 ст. — політ. центр Ногайської орди, пізніше — одна з перших ставок казахських ханів.

Літ.: *Тизенгаузен В.Г.* Сборник сведений, относящихся к Золотой Орде. СПб., 1883; *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. М., 1994.

А.Г. Плахонін.

САРА́Й-БАТУ́ — див. *Сарай*.

САРА́Й-БЕ́РКЕ — див. *Сарай*.

САРА́ЙСЬКА ЄПА́РХІЯ — правосл. *єпархія*, підпорядкована митрополиту Русі, із центром у *Сараї* — столиці *Золотої Орди*. Заснована 1261, коли митрополит *Кирило II* висвятив на сарайську кафедру єпископа Митрофана. Істор. дані про те, що ініціатором створення С.є. був вел. кн. київ. і владимирський *Олександр Невський* (як твердить пізніша церк. історіографія), відсутні. С.є. була створена через переведення єпископської кафедри з Переяславля Руського (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), знищеного 1239 монголами. Найменування «переяславльський» увійшло до офіц. титулатури сарайських єпископів лише 1269, коли було висвячено другого сарайського єпископа Феогноста. Територія С.є. охоплювала значну територію Золотої Орди — Пн. Причорномор'я, Подоння, Поволжя (без Пн. Кавказу), а також колишні землі Русі, що увійшли під безпосередню зверхність ординських ханів, — *Переяславльське князівство* та частину Рязанського князівства. Окрім пастирських функцій, сарайський єпископ виконував і дипломатичні обов'язки, слугуючи посередником у стосунках Орди з Руссю та *Візантією*. Так,

сарайський єпископ не раз виступав посередником в укладанні династичних шлюбів між візант. імператорським домом та Чингізидами. Також сарайські єпископи не раз були посередниками між константиноп. патріархами та церк. ієрархами Новгородської і Північно-Східної Русі. Зважаючи на політику протекції ординських ханів рус. правосл. церкві та обов'язкове затвердження новопоставлених рус. митрополитів в Орді, статус С.є. був надзвичайно престижним.

Із зміною зовнішньополіт. ситуації кордони та титулатура очільників С.є. зазнавали змін. У серед. 14 ст. єпархію було перейменовано на Сарську і Подонську, а 1454 кафедру було перенесено в підмоск. с. Крутиці (нині в межах *Москви*) та перейменовано на Крутицьку. 1589 вона набула статусу митрополії, і досі найпрестижнішої в Рус. правосл. церкві.

Літ.: *Соловьев Н.А.* Сарайская и Крутицкая епархии. В кн.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 3 (170). М., 1894; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.). М., 1975; *Полубояринова М.Д.* Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.

А.Г. Плахонін.

САРАРИ́Т (соларит) — молдов. та буковинський соляний податок. Торгівля сіллю була держ. монополією господаря Молдови. 1763 С., за даними злоташа-скарбника, складав для Чернівецького цинуту 800,02 *галбина*, а в австрійс. час (1775—86) — 500 *флоринів* із дистрикту.

Літ.: *Kaindl R.F.* Geschichte der Bukowina: Dritter Abschnitt: Die Bukowina unter der Herrschaft des österreichischen Kaiserhauses (seit 1774). Czernowitz, 1898; *Bocaneţu A.* Istoria oraşului Cernăuţi pe timpul Moldovei. Cernăuţi, 1929; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; *Сплені Г. фон.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.



В.Г. Сарбей.

САРБЕ́Й Віталій Григорович (30.01.1928—22.04.1999) — історик. Д-р істор. н. (1976). Професор (1981). Засл. діяч н. і т. України (1996). Почесний відмінник Харків. ун-ту (1950), почесний член *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (1987). Н. в с. Янчекрак (нині с. Кам'янське Василівського р-ну Запоріз. обл.). Походив із родини інтелігентів. 1946—51 навч. спершу на істор. ф-ті Середньоазіат. ун-ту в Ташкенті (нині столиця Узбекистану), згодом — Харків. ун-ту, котрий закінчив із відзнакою. Працював учителем у сільс. середніх школах Підбузького р-ну *Дрогобицької області* (1951—52). Навч. в аспірантурі Ін-ту історії АН УРСР (1953—56). 1958 захистив канд. дис. на тему: «Історичні погляди О.М. Лазаревського» під кер-вом М.*Рубача*, а 1972 — докторську дис. на тему: «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України». 22 жовтня 1976 присуджено наук. ступінь д-ра істор. н. Зав. відділу історії капіталізму, пізніше — історії України 19 — поч. 20 ст. Ін-ту історії АН УРСР (1979—99; із 1991 — Ін-т історії України АН України, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*).

Автор бл. 1200 праць з укр. історії, історіографії та джерелознавства 19—20 ст., зокрема розвідок про М.*Аркаса*, Д.*Бантиша-Каменського*, М.*Берлинського*, Є.*Болховітінова*, М.*Драгоманова*, М.*Зібера*, І.*Каманіна*, В.*Ключевського*, М.*Костомарова*, А.*Кримського*, О.*Лазаревського*, О.*Левицького*, М.*Максимовича* та ін., а також студій, присвячених теор. та методологічним проблемам істор. науки, концептуальним питанням укр. історії 19 — поч. 20 ст. Брав участь у низці колективних багатотомних видань з укр. історії, у т. ч. *«Історії міст і сіл Української РСР»*, *«Історії Української РСР»*, «Україна крізь віки» та ін. За редакцією С. видано понад 60 наук. та науково-популярних видань. Підготував 40 канд. та бл. 10 д-рів істор. н.

Істор. погляди С. первісно формувалися в руслі жорстко детермінованої рад. версії марксизму, яка поступово доповнювалася й корелювалася за рахунок включення до концептуальних схем культ. і духовних чинників на ниві укр. історії. Відтак наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. С. виступав зі спробами культурницької та соціологічної реінтерпретації марксизму щодо концепції укр. історії. Приміром, С. висунув синтетичну конструкцію укр. нац. відродження 19 ст., в якій прагнув узгодити марксистські, народницькі та діаспорні підходи. У 1990-х рр. пропонував переглянути роль традиційних рушіїв істор. процесу — народу та окремих соціальних спільнот — на основі сполучення соціологічного та культурологічного трактування. Крім того, С. тримався думки про потребу полівимірної концептуалізації укр. минувшини, зокрема з перспективи розмаїтої просторово-регіональної конфігурації історії України. В історії укр. істор. науки С. приділяв особливу увагу інституціонально-орг. чинникам, зокрема регіональним осередкам — *губернським ученим архівним комісіям*, стат. к-там та ін. Обстоював думку про існування в укр. історіографії 19 — поч. 20 ст. лівобереж. школи істориків, яку пов'язував з О.Лазаревським.

Лауреат диплома ім. Є.Болховітінова (Воронеж, 1995), Республіканської премії ім. Д.Яворницького (1998).

Нагороджений Почесною Грамотою ВР УРСР, медаллю А.Макаренка Мін-ва освіти України.

П. у м. *Київ.*

Праці: Історичні погляди О.М. Лазаревського. К., 1961; Знайомство В.І. Леніна з творами М.І. Костомарова. «УІЖ», 1967, № 5; Над сторінками історії. «Вітчизна», 1967, № 7; Н.И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8 (у співавт.); В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. К., 1972; Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; До вироблення концепції багатотомної «Історії українського народу»: Роздуми і пропозиції. К., 1994; Тарас Шевченко. В кн.: Історія України в особах: XIX—XX ст. К., 1995.

Бібліогр.: Сарбей Віталій Григорович (1928—1999): Бібліографічний покажчик. К., 1999.

Літ.: *Волощенко А.К.* 50-річчя В.Г. Сарбея. «УІЖ», 1978, № 6; *Овсієнко О.Ф.* Вшанування доктора історичних наук В.Г. Сарбея у зв'язку з його 60-річчям. Там само, 1988, № 5; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К.,

1998; *Посохов С.І.* Віталій Григорович Сарбей. В кн.: Харківський історіографічний збірник, вип. 4. Х., 2000; *Колесник І.І.* В.Г. Сарбей: Портрет історика в інтер'єрі XIX ст. В кн.: Сарбеївські читання: Тези виступів всеукраїнського «круглого столу». К., 2003; *Удод О.А.* Професор В.Г. Сарбей (1928—1999): Українська історична наука 1990-х рр. на шляхах методологічної перебудови. Там само; *Король А.І.* В.Г. Сарбей — дослідник історії України: Автореф. дис. ... канд. істор. н. Донецьк, 2008; *Гуржій О.І.* В.Г. Сарбей та І.О. Гуржій: Маловідомі факти взаємин. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX століття, вип. 15. К., 2008; *Реєнт О.П.* Актуальні дослідницькі проблеми в історіографічній спадщині Віталія Григоровича Сарбея. Там само; *Скляренко Є.М.* Ним по праву може пишатися історична наука України. Там само.

О.П. Реєнт.

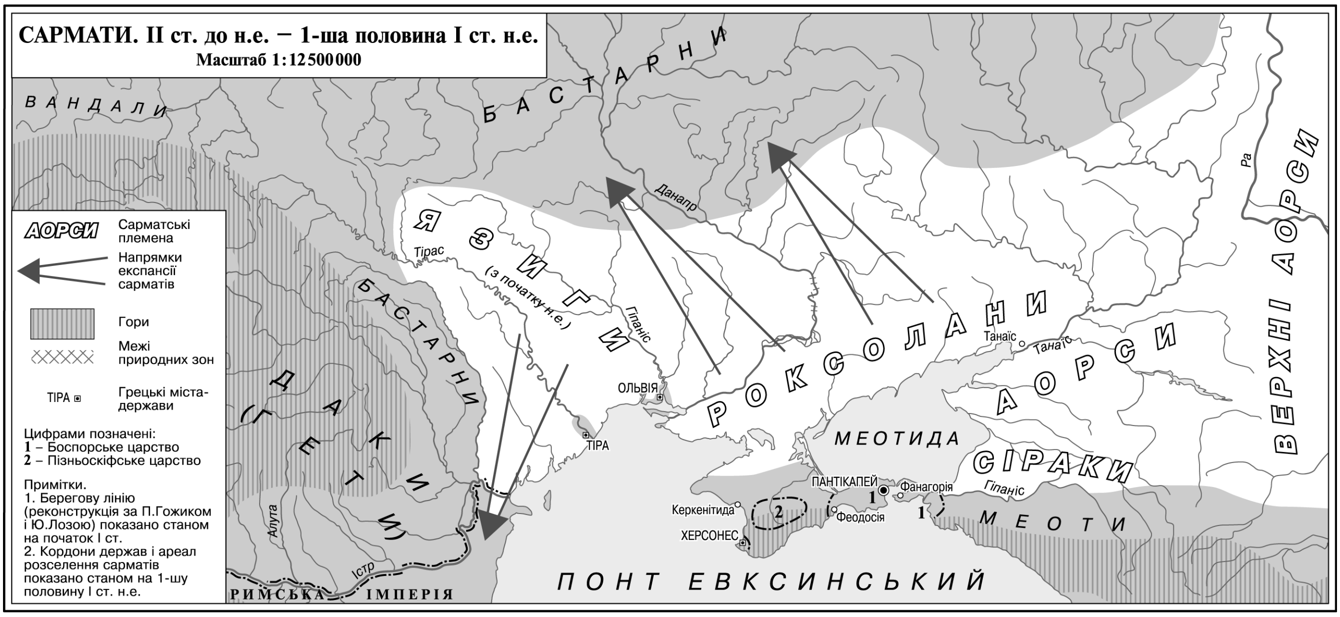
САРМА́ТИ — іраномовні кочові племена, які проживали із 2 ст. до н. е. по 4 ст. в степах від Зх. Казахстану до Подунав'я. Племена С. походженням пов'язані з кочовиками Центр. Азії та Саяно-Алтайського регіону (усуні та юечжі китайс. хронік). Вони посунули на зх. під тиском кочових хунну наприкінці 2 ст. до н. е. У давньогрец. письмовій традиції С. іноді називають «савроматами», але археол. к-ра *савроматів* відмінна від сарматської. Провідні племінні союзи С., відомі за письмовими джерелами, — *язиги*, *роксолани*, *аорси*, *сіраки*, *алани*.

Перші сарматські племінні об'єднання — язиги та роксолани — з'явилися на території сучасної України в 2 ст. до н. е. У серед. 1 ст. сюди перекочували аорси та алани, а язиги під їхнім тиском відійшли до Середньодунайської низовини. Сіраки проживали в Пн.-Зх. Передкавказзі. У серед. 3 ст. С. Пн. Причорномор'я підпали під навалу *готів* та частково увійшли до їхнього об'єднання. Кінець сарматської к-ри на території сучасної України пов'язаний із навалою *гунів* 375. Завойовники частково винищили С. та їхніх союзників готів, частково асимілювали їх, включивши до складу своєї орди. Сліди С. у вигляді археол. знахідок та топонімів простежуються аж до Пн. Італії, Франції та Пн. Африки.

Археол. к-ра С. на теренах від Уралу до Дону поділяється на 3 періоди: ранньосарматський (2—1 ст. до н. е.), середньосарматський (1 — серед. 2 ст.) та пізньосарматський (2-га пол. 2 — 4 ст.). Сарматська к-ра сучасної України має дещо ін. періодизацію: 1-й період (2 ст. до н. е. — серед 2 ст.) з фазами А1 (2—1 ст. до н. е.), А2 (1-ша пол. 1 ст.) та В (2-га пол. 1 — серед. 2 ст.) і 2-й період (2-га пол. 2 — 4 ст.) з фазами С1 (2-га пол. 2 — серед. 3 ст.) та С2 (2-га пол. 3 — 3-тя чв. 4 ст.).

Єдиними археол. пам'ятками сарматської к-ри є курганні поховання. С. ховали померлих у переважно впускних похованнях у більш ранні *кургани*. Поховальне начиння яскраво демонструє розвинуте соціально-майнове розшарування сусп-ва. Найбагатші гробниці з численними золотими та срібними прикрасами належали «царям» та «царицям» (за термінологією антич. авторів): *Чугуно-Крепінка* серед. 2 ст. (розкопки С.Санжарова), *Соколова Могила* серед. 1 ст. (розкопки Г.Ковпаненко), Весняне кінця 1 ст. (розкопки О.Симоненка), *Ногайчикський курган* 2-ї пол. 1 ст. (розкопки А.Щепинського), Пороги кінця 1 ст. (розкопки Б.Лобая та О.Симоненка), Михайлівка кінця 1 ст. (розкопки А.Добролюбського), Мокра серед. 2 ст. (розкопки Т.Щербакової).

С. були кочовими скотарями з рухливим типом кочування. Склад череди — насамперед вівці та коні. У сарматських могилах як напутню їжу застосовували тільки баранину, а про розвиток конярства свідчать знахідки спорядження для їзди верхи, зброї воїна-вершника й слава С. у стародавньому світі насамперед як непереможних кіннотників. С. являли собою т. зв. народ-військо, де все чоловіче і частина жіночого (незаміжні дівчата) населення були воїнами. Гол. родом



військ була легка кіннота, заможні кочовики складали панцирну кінноту.

У С. існували традиційні для кочовиків ремесла: обробка металів (зокрема вир-во зброї і прикрас, у т. ч. із золота), обробка шкіри і виготовлення виробів із неї тощо. Знахідки прясел у жін. похованнях свідчать про наявність ткацтва. Безумовно, сарматські жінки виробляли повсті, обробляли шкіру та ін. продукти тваринництва.

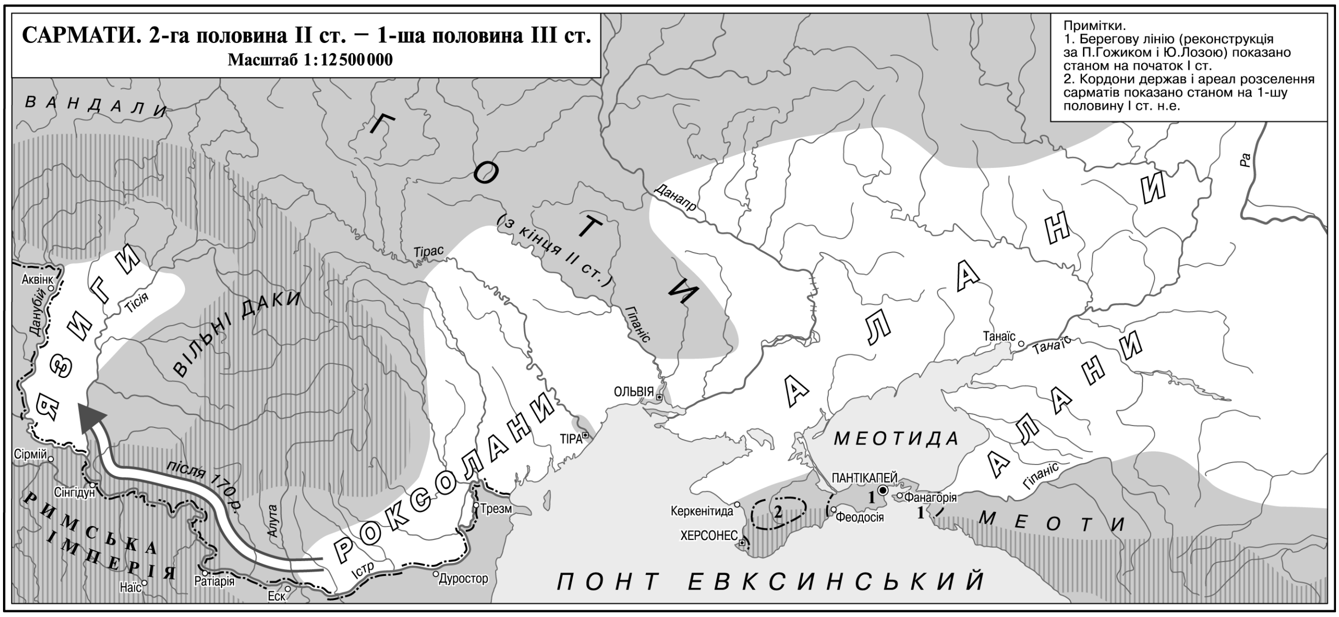
С. Пн. Причорномор'я підтримували жваві торг. зв'язки з навколишнім світом. У сарматських могилах знайдені численні зразки грец. та рим. продукції: ювелірні вироби, *амфори*, керамічний, скляний і металевий посуд.

Столовий та кухонний посуд С. досить різноманітний. Заможні кочовики могли дозволити собі мати дорогі червонолакові й скляні посудини, у могилах знаті знаходять коштовні золоті, срібні та бронзові глеки й чаші рим. виробництва (Чугуно-Крепінка, Мокра).

Різноманітні були прикраси сарматських чоловіків і жінок, деякі з них є справжніми шедеврами давнього ювелірного мист-ва. Знатні воїни носили золоті й срібні гривни (Пороги, Ногайчикський курган), їхні пояси прикрашалися гарнітурою з коштовних металів (Пороги). Сарматки вінчали зачіски діадемами (Соколова Могила), носили сережки та браслети зі вставками коштовних камінців, груди і шию прикрашали намистами (Соколова Могила, Ногайчикський курган, Михайлівка).

Літ.: *Скрипкин А.С.* Азиатская Сарматия. Саратов, 1990; *Симоненко А.В.* Сарматы Таврии. К., 1993; *Марченко И.И.* Сираки Кубани. Краснодар, 1996; *Kulcsár V.* A kárpát-meden-





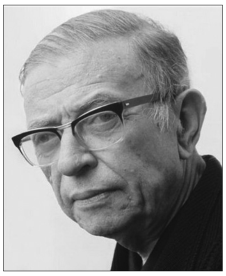
cei szarmatak Barbaricum temetkezési szokásai. Aszód, 1998; *Максименко В.Е.* Сарматы на Дону (Донские древности, вып. 6). Азов, 1998; *Симоненко О.В.* Сармати. В кн.: Давня історія України, т. 2. К., 1998; *Симоненко А.В.* Сарматы Северного Причерноморья. В кн.: Великая Скифия (учебное пособие). Запорожье, 2002; *Його ж.* Хронология и периодизация сарматской культуры Северного Причерноморья. В кн.: Сарматские культуры Евразии: Проблемы региональной хронологии. Краснодар, 2004; *Bârcă V., Symonenko A.* Călăreţii stepelor: Sarmaţii în spaţiul Nord-Pontic. Cluj-Napoca, 2009; *Симоненко А.В.* Сарматские всадники Северного Причерноморья. СПб., 2010.

О.В. Симоненко.

САРМАТИ. 2-га половина III ст. — 1-ша половина IV ст.
Масштаб 1:12500000



САРМАТИ́ЗМ — культурно-істор., політ. і світоглядні орієнтації, пов'язані з ідеєю істор. наступництва давніх *сарматів* та етногенетичної спорідненості з ними; елітарна станова концепція походження польс. *шляхти*, що викристалізувалися в польс. книжній к-рі (насамперед історіографії) 16 ст. С. справив помітний вплив на літературу, ідеологію і *ментальність* шляхетського сусп-ва *Королівства Польського* та *Речі Посполитої* 16—18 ст. Ідейний інструментарій С. розроблявся з урахуванням сарматських сюжетів, наявних у творах антич. істориків та географів. У *Геродота* Сарматія означала територію на схід від *Танаїсу* (Дону), а на захід від неї давньогрец. історик локалізував скіф. землі (у нього вони охоплювали межі сучасної України по *Волинь* і *Поділля*). У пізнішій антич. літ. традиції Геродотова *Скіфія* стала називатися *Сарматією*. Клавдій *Птолемей*, який виходив із тогочасних уявлень про Танаїс як кордон між Європою та Азією, писав про Європ. Сарматію, котру, за його уявленням, на зх. обмежували Сарматські гори (Карпати), Вісла; на пн. — Сарматський океан (Балт. море); на пн. сх. — невідомий для нього край; на сх. — Азіатська Сарматія (історик розташовував її між Танаїсом, Волгою, Меотідою (Азовське море), *Херсонесом Таврійським* (Крим), *Понтом Евксинським* (Чорне море)). «Сарматська» термінологія перейшла до лексикону хроністів раннього і середнього середньовіччя (насамперед французьких і німецьких). За її допомогою вони позначали як сарматів доби *Великого переселення народів*, так і сучасних їм слов'ян, а також географічно окреслювали землі Сх. Європи. «Сарматська» термінологія була прищеплена польс. книжності насамперед завдяки Я.*Длугошу*. Він уживав терміни «Сарматія», «сармати» і «Польща», «поляки» як понятійні та мовні синоніми (водночас «слов'янське» розуміння термінів «Сарматія» і «сармати» було в історика невиразним). Наприкінці 15 — на поч. 16 ст. поряд з античним, тобто давнім, геогр. розумінням Сарматії цей термін став набувати політ. забарвлення — дедалі тісніше пов'язувався із поняттям д-ви *Ягеллонів*. У новолат. поезії (Ян із Віслиці, Павло Русин із Кросна та ін.) «Сарматія», «сармати» наповнювалися як античним, так і сучасним (ягеллонським), змістом. Задля наголошення на величі класичної італ. к-ри у цій поезії експлуатувався образ суворого, позначеного «варварською» простотою сучасника-«сармата». Упродовж 16 ст. сарматська тема міцно закоренилася в польс. історіографії (*Матвій з Мехова*, М.Бєльський (див. *Бєльські*), М.*Кромер*, М.*Стрийковський*, О.*Гваньїні* та ін.). У працях польс. істориків Сарматія в політ. плані спрямовувалася на держ. спадщину династії Ягеллонів, а географічно пов'язувалася зі слов'янськими землями Центр. і Сх. Європи; наголошувалося на сарматському родоводі слов'ян, у т. ч. поляків і *русинів* (українців), а також героїзувалося і міфологізувалося їхнє істор. минуле, тобто сарматам фактично відводилася роль праслов'ян (тези про Сарматську д-ву, засновану бібл. прабатьками слов'ян, воєнну звитягу сарматів-слов'ян та ін.). Ідейні лінії та змістові компо-



Ж.-П. Сартр.

ненти сарматської теми, що опредметнилися в польс. історіографії 16 ст. (тлумачення Сарматії і сарматів у класичному, політ. і праслов'ян. значеннях), стали живильним розчином для виникнення елітарної станової концепції походження польс. шляхти. Згідно з нею польс. шляхта мала нібито особливе етнічне походження — її предками оголошувалися сармати, котрі, як доводилося, підкорили предків польс. селян і міщан. Водночас етногенетична версія С. існувала й поза межами станового С. польс. шляхти (у такому контексті запотребувалася, напр., нім., чеськими і швед. істориками 17 ст.). У політико-ідеологічній концепції сарматського походження польс. шляхти обґрунтовувався привілейований соціальний і політ. статус не лише шляхтичів-поляків, а й представників литов. і рус. (укр.) шляхти Речі Посполитої. С. перетворився на джерело польс. месіанства. Із плином істор. часу сприйняття С. змінювалося: за доби *Просвітництва* цим терміном позначалися анархізм, свавільність та ін. негативні риси польс. шляхти; після ***поділів Польщі 1772, 1793, 1795*** «сарматська» термінологія вживалася щодо поляків, які боролися за свободу своєї Батьківщини; у сучасній польс. істор. науці під С. розуміється, зокрема, комплекс культ. і цивілізаційних явищ доби пізнього *Відродження* та *бароко* (шляхетський стиль життя, система цінностей, стереотипи поведінки тощо), які в межах європ. культ. і цивілізаційного простору засвідчили оригінальний характер польс. шляхетської к-ри.

С. справив вплив на політ. свідомість укр. шляхти, причому його понятійний та ідейний інструментарій використовувався (як в А.*Киселя*) для обстоювання регіональних політ. інтересів укр. шляхетства; С. позначився на творчості новолат. поетів, а також письменників-публіцистів т. зв. українсько-польс. літ. пограниччя (С.*Оріховський* та ін.); певною мірою він відбився в укр. історіографії 17—18 ст., у т. ч. в *Густинському літописі*, працях Ф.*Софоновича*, С.*Величка*.

Літ.: *Bystroń J.* Dzieje obyczajów w dawnej Poisce: Wiek XVI do XVIII, t. 1. Warszawa, 1933; *Ulewicz T.* Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskij XV i XVI w. Kraków, 1950; *Cynarski S.* Kilka uwag w sprawie sarmatyzmu w Polsce w poczatkach XVII wieku. В кн.: Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiełłońskiego: Prace historyczne, nr. 17. Kraków, 1966; Encyklopedia Historii Polski: Dzieje polityczne, t. 2. Warszawa, 1995; *Мыльников А.С.* Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. СПб., 1996; *Карнаухов Д.М.* Польская хронография XVI в. о происхождении восточных славян. В кн.: Славяне и их соседи: Межславянские взаимоотношения и связи: Средние века — раннее Новое время. М., 1999; *Його ж.* Польская книга XV—XVII вв. о происхождении Руси. В кн.: Пятые Макушинские чтения. Новосибирск, 2000; *Сас П.М.* «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Киселя. «УЇЖ», 2000, № 5.

П.М. Сас.

САРМА́ТІЯ (грец. Σαρματία, лат. Sarmatia) — антична назва Сх. Європи (крім її пн. частини). Відома з 1 ст. (праця *Мели Помпонія*) і спочатку позначала країну, населену *сарматами*. У праці Клавдія *Птолемея* С. — це країна між Віслою на заході та Волгою на сході, між Карпатами, Дністром, Чорним і Азовським морями, Кавказом на півдні та Балт. морем на півночі. Згідно із Клавдієм Птолемеєм Дон ділить С. на Європейську і Азійську; у С., крім сарматських племен, живуть й ін. народи (зокрема *бастарни*, *венеди*, певкіни, фіни). Архаїзм «Сарматія» широко вживали в пізній античності, середньовіччі та в ранньомодерну добу європ. вчені (напр. *Матвій з Мехова*), які спиралися на авторитет Клавдія Птолемея. Ідея С. побутувала в к-рі та соціогуманітаристиці аж до 20 ст. (Див. також *Сарматизм*.)

САРМА́ТСЬКІ ГО́РИ — назва *Карпат* у творах деяких стародавніх авторів. Походить від терміна «Сарматія», що позначав історико-геогр. регіон, на території якого проживали племена *сарматів* (1 ст. до н. е. — 4 ст.). Зустрічається у Клавдія *Птолемея*, який поділяв *Сарматію* на Сарматську Європу (між Доном та Віслою) із Сарматським океаном (Балт. морем), С.г. (Карпатами) та Сарматську Азію (від Дону і Азовського моря на схід).

Літ.: *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.—Л., 1953; *Томсон Дж.* История древней географии. М., 1953; *Ельницкий Л.А.* Знания древних о северных странах. М., 1961; *Хазанов А.М.* Очерки военного дела сарматов. М., 1971.

О.В. Ясь.

САРТР Жан-Поль (Jean-Paul Charles Aymard Sartre; 21.06.1905—15.04.1980) — франц. письменник, драматург, критик і громад. діяч. Нобелівський лауреат у галузі літератури (1938). Н. в м. Париж (Франція). Закінчив Вищу нормальну школу та захистив дисертацію з філософії. Стажувався у Франц. ін-ті в Берліні (Німеччина; 1934). Викладав філософію в різних ліцеях Франції (1929—39 і 1941—44); із 1944 цілком присвятив себе літ. праці. Ще в студентські роки познайомився з письменницею, філософом та ідеологом феміністичного руху Симоною де Бовуар, яка стала супутницею його життя й автором-однодумцем. Разом із нею і М.Мерло-Понті він заснував ж. «Нові часи» («Les Temps modernes»), який став одним з яскравих інтелектуальних явищ Зх. Європи 1950—60-х рр. Завдяки своїй творчості та незалежній громадян. позиції став однією з найбільш популярних та впливових постатей у публічній сфері Франції. Один із провідників ідейної і творчої течії екзистенціалізму. У своїх політ. уподобаннях часто коливався: від прорад. позиції — до антисталінізму, від підтримки Кубинської революції 1953—59 — до виступів проти Ф.*Кастро* Рус за переслідування інакомислячих, засуджував амер. війну у В'єтнамі 1965—75, рад. вторгнення до Чехословаччини 1968. «Ліві» переконання С. та його активна критика бурж. світогляду зробили його одним із натхненників молодіжної революції у Франції 1968.

П. у м. Париж.

Твори: Дороги свободы, т. 1—4. Х., 1997; Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М., 2004; Нудота: Роман, п'єси. Х., 2006; Проблемы метода: Статьи. М., 2008.

Літ.: *Андреев Л.Г.* Жан-Поль Сартр: Свободное сознание и XX век. М., 2004; *Беслюбняк О.О.* Гуманістичні інваріанти екзистенціалізму: Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно: Дис. ... канд. філос. наук. К., 2007.

К.Ю. Галушко.

САСАНІ́ДСЬКІ МОНЕ́ТИ — монети династії Сасанідів. Скинувши 224 династію Аршакідів, Сасаніди панували на Близькому та Середньому Сході до 651, коли на зміну їм прийшли араб. завойовники. Правителі династії Сасанідів запровадили новий вид карбування монет, використовуючи при цьому тонкі заготовки. Для срібних драхм було збережено вагу однотипних монет елліністичного світу — бл. 4 г. Поряд зі срібними монетами карбувалися золоті та мідні номінали. Поле монет відокремлене від гурта одним або кількома кругами. Незначна кількість С.м. трапляється в монетних скарбах укр. земель.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

САС-ЗАЛОЗЕ́ЦЬКИЙ Володимир Романович — див. В.*Залозецький-Сас.*

САСЬКО́ (Сашко Федорович, Попович; р. н. невід. — п. 03.04.1596) — козац. старшина, полковник, учасник козац. повстань 1591—96 (див. *Косинського повстання 1591—1593*, *Наливайка повстання 1594—1596).* Вперше згаданий 1592 в оточенні К.*Косинського.* 1594 був призначений запорожцями послом для поїздки в Прагу (нині столиця Чехії) з метою переговорів з австрійс. урядом про участь козаків у антитурец. війні. Брав участь у *молдовських походах козаків 1594—1595.* Виражав настрої поміркованої старшини. На поч. 1596 командував полком у війську Г.*Лободи.* Загинув у бою під *Білою Церквою.*

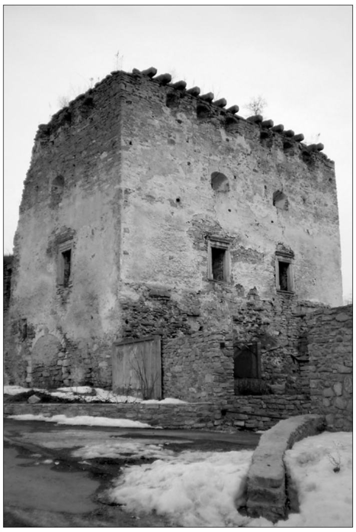
Літ.: *Леп'явко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

СА́ТАНІВ — с-ще міськ. типу Городоцького р-ну *Хмельницької області.* Розташов. на лівому березі р. Збруч (прит. Дністра). Населення 2,2 тис. осіб (2001).

Назва поселення, ймовірно, походить від «sat» (молдов. — «велике село»). Поселення, вірогідно, виникло в 14 ст.: відомо, що наприкінці 14 ст. С. уже був центром деканату Кам'янецької діоцезії. Перша писемна згадка про С. датується 1404, коли король польс. і верховний кн. литов. Владислав II *Ягайло* надав поселення шляхтичу Петру Шафранцю. Невдовзі С. викупив вел. кн. литов. *Вітовт*, а 1431 поселення було надане у володіння Петрові Одровонжу на умовах несення військ. служби. 1436 поселення, що належали Одровонжам, були переведені на «німецьке право», а 1444 С. отримав *магдебурзьке право.* Під 1453 С. згадується в переліку приватновласницьких міст *Подільської землі.* 1528, 1530 і 1531 містечко зазнавало татар. нападів, у зв'язку з чим 1532 *міщан* С. було звільнено від податків на 8 років. Королів. привілеями 1561—66 встановлювалися чіткі обов'язки мешканців, що посприяло зростанню їх чисельності, розвиткові ремесел і торгівлі. Наприкінці 16 ст. неподалік С. виник Свято-Троїцький монастир, в якому був написаний Сатанівський літопис. На поч. 17 ст. через шлюбні зв'язки С. став власністю Адама Сенявського. 30 березня 1641 Катерина Сенявська відновила втрачений із невідомих причин статус С. як міського поселення, вдруге надавши йому магдебурзьке право. На 1629 в містечку налічувалося 912 *димів*, з яких платилися податки.

С. зазнав руйнувань у часи *Національної революції 1648—1676*: місто 1648 та 1651 займали козац. війська, а в грудні 1653 тут перебував Б.*Хмельницький.* Подимний реєстр *Подільського воєводства* 1661 зафіксував, що в С. податки були зібрані лише з 84 димів. Упродовж 1676—99 С. перебував під владою *Османської імперії*, був центром округи в *Кам'янецькому ейялеті.* На 1681 в містечку налічувалося 100 дворів, 696 мешканців. Власник С. коронний гетьман Адам-Миколай Сенявський 1722 заклав тут кам'яний замок із 5-ма баштами та обніс місто мурами. На поч.



Сатанів. Міська брама. Фото 2010.

18 ст. С. став одним із ремісничих і торг. осередків *Поділля.* У ЦДІА України збереглися актові книги Сатанівського магістрату за 1709—34. На 1720 в С. та його передмістях мешкало бл. 2 тис. осіб, працювало 6 ремісничих *цехів*, розміщувалися склади товарів. Королів. грамотою 1744 запроваджувався щорічний 4-тижневий *ярмарок.* На 1780 в С. налічувалося 549 будинків та 2,7 тис. мешканців, близько половини з яких становили євреї.

Наприкінці 18 ст. місто перейшло у володіння родини князів Чарторийських (див. *Чорторийські*), а згодом як посаг — до кн. Станіслава Любомирського. Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) С. відійшов Рос. імперії: від 1796 входив до складу Проскурівського пов. *Подільської губернії.* На 1864 населення містечка зросло до 3199 осіб. Поселенням у цей час володіли родини *Потоцьких*, князів *Сангушків.* Наприкінці 19 ст. в С. працювало кілька пром. підпр-в, найбільшим з яких була заснована 1899 цукроварня (діяла до 2002). На 1897 в С. мешкало 4415 осіб.



Сатанів. Синагога. Фото 2010.



Я.Д. Саулевич. Фото з архівно-кримінальної справи. 1934. У в'язня вилучене звичне для нього пенсне.

У листопаді 1917 в С. вперше проголошено рад. владу. Від лютого 1918 С. був зайнятий австро-нім. військами, а згодом — армією *Директорії Української Народної Республіки* та польс. частинами. У січні 1921 в С. остаточно встановлено рад. владу. 1923 С. став центром Юринецького р-ну *Проскурівської округи.* Від 1932 — у складі *Вінницької області* (від 1935 — центр Сатанівського р-ну; ліквідований 1959), від 1937 — у складі Кам'янець-Подільської (від 1954 — Хмельницької) області. 1938 С. одержав статус с-ща міського типу. Окупований німецькими військами від 6 липня 1941 до 25 березня 1944. 1972 поблизу селища відкрито родовище мінеральних вод і засновано курорт «Сатанів». 1984 було закладено ландшафтний парк «Сатанівська перлина».

У С. народився М.*Барг.*

Пам'ятки історії та к-ри: мури та башти замку (15—16 ст., відбудований на поч. 18 ст.), синагога (16 ст.), комплекс Свято-Троїцького монастиря (16—18 ст.), єврейс. цвинтар (найдавніші поховання датуються 16 ст.), водяний млин (19 ст.).

Літ.: *Орловский М.* Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого заштатного монастыря. «Подольские епархиальные ведомости», 1862, № 3, часть неофициальная; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; *Сіцинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. К., 1928 (перевид. — Кам'янець-Подільський, 1994); *Соха В.* Сатанів: Історичний нарис. Хмельницький, 1991; 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель, вып. 1: Подолия. Иерусалим—СПб., 1998; *Петров М.* Сатанів XV—XVIII ст.: Заснування, соціально-економічний та історико-топографічний розвиток. «Хмельниччина: Дивокрай», 2004, № 1—2; *Денисик Г.* Сатанів та його околиці. «Краєзнавство. Географія. Туризм», 2007, № 4; *Кушнір М., Олійник І.* Сатанів: Історико-краєзнавчий довідник. Городок, 2008; *Маркова С.* Сатанів: Історія, міфи та легенди. Хмельницький, 2010; *Перова О.* Сатанів: Путівник: Історичні пам'ятки, санаторії, екскурсії. Кам'янець-Подільський, 2010.

О.В. Андрощук.

САУЛЕ́ВИЧ *Ян Домінікович* (20.03.1897—25.09.1937) — функціонер польс. комуніст. роботи в Україні. Н. в садибі Огородники Двінського пов. Вітебської губ. в сім'ї дрібного шляхтича, який 1908 придбав фільварок Гаспарі в Курляндській губ. Закінчив Двінське реальне уч-ще (1914), навч. в Харків. с.-г. ін-ті (1914—22, із перервою). Із травня 1917 — член Польс. соціаліст. об'єднання в *Харкові*, із серпня 1917 — член Польс. соціаліст. партії (лівиці). Наприкінці 1917 повернувся до Курляндії (істор. область на пд. і зх. Латвії), брав участь у діяльності насаджуваних там органів рад. влади. 1919—20 — у РСЧА. Після демобілізації в листопаді 1920 відновився в Харків. с.-г. ін-ті, який закінчив 1922; 1923 став аспірантом цього вузу. Член КП(б)У з 1924.

Один із зачинателів і керівників роботи з нац. меншинами (насамперед поляками) України: із 1923 — співробітник відділу нац. меншин НКВС УСРР, 1924—30 — член, заст. голови Центр. комісії нац. меншин при ВУЦВК. Із поч. 1930 — відп. співробітник, член колегії наркомату землеробства УСРР у Харкові (1930—34). 13 червня 1934 виключений із КП(б)У за «втрату класової пильності і змикання зі шкідницькими елементами» в апараті наркомату землеробства УСРР. Виїхав до м. Саратов (нині місто в РФ), де із 26 жовтня 1934 працював нач. відділу скотарства Крайового земельного управління.

13 грудня 1934 заарештований місцевим НКВС й етапований до *Києва* в розпорядження НКВС УСРР, який інкримінував С. приналежність до *Польської військової організації.* 13 січня 1935 написав «покаянну» заяву на ім'я наркома внутр. справ УСРР В.*Балицького* й надалі співпрацював зі «слідством», зокрема «визнав» свою належність до Польс. військ. орг-ції, але наголошував, що вже давно відійшов від контрреволюц. діяльності, оскільки бажав чесно працювати. 8 червня 1935 Спецколегією Київ. обласного суду засуджений до 10-ти років таборів. Був затриманий у київ. в'язниці для подальших свідчень у «справах» ін. обвинувачених у приналежності до Польс. військ. орг-ції. Із весни 1936 відбував покарання в Усть-Печорському таборі.

Потрапив під дію злочинного «польського наказу» НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937. 22 вересня 1937 позасуд. рішенням наркома внутр. справ М.Єжова та прокурора СРСР А.*Вишинського* (протокол № 34) С., вірогідно, попередньо повернутий до Києва для проведення «додаткового розслідування», у групі 44-х «польських контрреволюціонерів» — на підставі відповідного подання центр. апарату НКВС УРСР — був засуджений до смерті та через кілька днів страчений. Імовірно, захоронений у *Биківні.*

Реабілітований 26 квітня 1990 Суд. колегією із кримінальних справ Верховного суду УРСР.

Літ.: *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1995, № 1/2 (2/3); *Рубльов О.С.* Ян Саулевич (1897—1937): Біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 34. К., 2007; *Його ж.* Ян Саулевич (1897—1937): Від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2008, № 1/2 (30/31).

О.С. Рубльов.

САФО́НІВ (Сафонов) **Яків** (22.10.1872—10.02.1918) — військ. діяч, генерал-майор (1917). Н. в м. Короча (нині місто Бєлго-



Я.В. Сафонів.

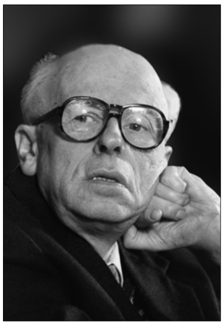
родської обл., РФ). Закінчив Олександрійську г-зію, Одес. піх. юнкерське уч-ще (1897), Миколаївську академію Ген. штабу (1905). Брав участь у *російсько-японській війні 1904—1905* та *Першій світовій війні.* Улітку 1917 спільно з генерал-лейтенантом П.*Скоропадським* українізував корпус, який дістав найменування 1-го Українського, очолив його штаб. Розробив і втілив у життя план нейтралізації збільшовичених частин рос. армії, які рухалися на *Київ*. Під час операції частини корпусу зайняли залізничні станції *Вінниці*, *Бердичева*, *Білої Церкви*, *Фастова* і перекрили шлях до столиці. 10 лютого 1918 потрапив у полон до більшовицьких частин М.А.*Муравйова* в Києві. Після відмови перейти на бік Червоної армії був розстріляний у м. Київ.

Літ.: Список подполковников по старшинству на 1912 г. СПб., 1912; Список Генерального штаба на 1914 г. СПб., 1914; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995.

К.Є. Науменко.

СА́ХАРОВ Андрій Дмитрович (21.05.1921—14.12.1989) — рад. фізик, громад. і політ. діяч, один з винахідників водневої бомби. Дійсний член АН СРСР (1953). Тричі Герой Соц. Праці (1953, 1956, 1962; у 1980 позбавлений звання і всіх трьох медалей). Н. в м. *Москва* в сім'ї педагогів. Після закінчення Моск. ун-ту (перебував у евакуації в Ашхабаді; нині столиця Туркменістану) був направлений на роботу в Ульяновськ (нині місто в РФ) в лабораторію оборонного з-ду, де зробив ряд тех. винаходів і написав кілька праць із теор. фізики. 1945 прийнятий до аспірантури Фізичного ін-ту АН СРСР. 1950—69 працював (у т. ч. заст. наук. керівника) у Всесоюзному НДІ експериментальної фізики. Понад 20 років займався військово-наук. розробками. Один з авторів перших робіт зі здійснення термоядерної реакції (воднева бомба), із проблеми керованого термоядерного синтезу. 1950 запропонував (разом з І.Таммом) ідею застосування високотемпературної плазми, розміщеної в магнітному полі, для одержання керованої термоядерної реакції. 1947 захистив канд. дис. з теорії ядерних сил, 1953 захистив докторську дис., став наймолодшим академіком в історії АН СРСР. 1969 обраний іноз. членом кількох академій наук, зокрема, Нац. АН США, Франц., Римської академій наук. Автор робіт у галузі фізики елементарних частинок, гравітації, космології, астрофізики. Працюючи над створенням зброї масового знищення, С. одним із перших зрозумів небезпеку для людства її широкого вир-ва та випробувань. С. був одним з ініціаторів Московського договору про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах 1963, підтримав Договір про обмеження стратегічних озброєнь 1979. Шляхи запобігання термоядерній війні вбачав у досягненні міжнар. довіри, у роззброєнні, у відкритості сусп-ва, у дотриманні основних громадян. та політ. прав і свобод. Свою концепцію без'ядерного світу, умов відвернення загрози термоядерної катастрофи С. виклав 1968—80 в серії статей, виступів та інтерв'ю. Він рішуче виступав проти *тоталітаризму*, засудив акцію вторгнення військ чотирьох д-в Варшавського договору в Чехословаччину (1968), введення рад. військ в Афганістан (1979), активно захищав права людини.

1966, напередодні XXIII з'їзду КПРС, разом із групою вчених у листі до керівників рад. д-ви застерігав проти відродження сталінізму. 1968 написав статтю і надрукував у «*самвидаві*» «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу», виступивши за лібералізацію політ. режиму. 1970 разом із фізиком В.Турчиним та істориком Р.Медведєвим надіслав кер-ву СРСР пропозиції щодо демократизації та демілітаризації країни. 1970 очолив заснований у Москві комітет «За права людини». У тексті Нобелівської промови (1975) йшлося, зокрема, про захист укр. дисидентів, а також *кримських татар.* У січні 1980 за правозахисну діяльність був висланий разом із другою дружиною, дисиденткою О.Боннер, із Москви до Горького (нині м. Нижній Новгород, РФ). Був позбавлений усіх держ. нагород і премій.



А.Д. Сахаров.

У грудні 1986 звільнений, повернувся до Москви й активно включився в наук., громад. і політ. діяльність. 1989 обраний депутатом ВР СРСР, запропонував проект нової Конституції країни. Брав активну участь у роботі 1-го та 2-го З'їздів нар. депутатів СРСР (червень, грудень 1989).

1988 *Європейським парламентом* заснована міжнар. премія ім. А.Сахарова за гуманітарну діяльність у галузі прав людини. 1988 був обраний почесним головою т-ва «Меморіал».

Лауреат Держ. премії СРСР (1953, позбавлений звання 1980), Ленінської премії (1956, позбавлений звання 1980), Нобелівської премії миру (1975).

Нагороджений орденом Леніна (1953, позбавлений 1980), литовським Великим хрестом ордена Вітіса (2003, посмертно).

П. у м. Москва.

Тв.: Мир, прогресс, права человека. Л., 1990; Тревога и надежда. М., 1990; За и против: 1973 год: Документы, факты, события. М., 1991; Воспоминания, т. 1—2. М., 1996.

Літ.: Стенографический отчет Второго Съезда народных депутатов СССР. «Известия», 1989, 17 декабря; Правительственный некролог: А.Д. Сахаров. Там само; Конституционные идеи Андрея Сахарова: Сборник. М., 1990; *Боннэр Е.Г.* Звонит колокол. М., 1991; Сахаров А.Д.: Этюды к научному портрету: Глазами коллег и друзей. М., 1991; Сахаровский сборник. М., 1991; *Боннэр Е.Г.* Вольные заметки к родословной Андрея Сахарова. М., 1996.

Л.В.Ковпак.

САХНЕ́НКО Данило (1875—1930) — один із перших укр. кінооператорів. Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Із 1906 — кіномеханік у Катеринославі, із 1908 — хронікер франц. фірми «Пате», у роки громадян. війни 1918—22 — кінооператор у *Першій Кінній армії*, із 1921 працював у Катериносл. філії Кінокомітету, із 1925 — у центр. лабораторії *Всеукраїнського фотокіноуправління* (ВУФКУ). 1912 в Катеринославі заснував Південнорос. кіноательє «Родина», 1921 брав участь у створенні центральної кінолабораторії ВУФКУ. Зняв перші видові стрічки: «Повідь на Дніпрі», «Катерино-

слав»; вистави театру М.К.*Садовського*: «Наймичка» І.*Карпенка-Карого*, «Наталка-Полтавка» І.*Котляревського*, «Богдан Хмельницький» М.*Старицького* (усі три 1911); кінофільми: «Облога Запоріжжя», «Запорізька Січ», «Любов Андрія», «Мазепа», «Вбивство сількора» (у співавт. з М.Лідером) та ін.

П. у м. *Харків*.

Літ.: *Гинзбург С.* Кинематография дореволюционной России. М., 1963; *Кордюм А.* З кінострічки життя. «Мистецтво», 1969, № 4; *Шимон А.* Страницы биографии украинского кино. К., 1974.

П.М. Бондарчук.



Сахнівська діадема. Деталь.

САХНІ́ВСЬКА ДІАДЕ́МА — давньорус. ювелірний виріб зі скарбу, знайденого 1900 на *городищі* Дівич-Гора поблизу с. Сахнівка (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.). Складається з 7-ми золотих килеподібних подвійних пластин («кіотців»), лицьовий бік яких прикрашений перегородчастою *емаллю*. Довжина діадеми з бічними трапецієподібними пластинами бл. 35 см. На центр. пластині зображено вознесіння Александра Македонського (середньовічний сюжет, де герой підноситься в небо, стоячи в коробі, який тягнуть грифони). Александр одягнений в імператорський костюм. На ін. пластинах зображено розетки із кринів, пелюсток, гілок, мигдалин тощо. Імовірно, діадему виготовлено в *Києві* у 2-й пол. 12 ст. в майстерні, де працювали рус. і візант. майстри. Функціонально С.д. є осн. частиною парадного князівського гол. убору — вінця (на думку більшості дослідників — жіночого).



Сахнівська діадема.

Літ.: *Макарова Т.И.* Перегородчастые эмали Древней Руси. М., 1975; *Рябцева С.С.* Древнерусский ювелирный убор: Основные тенденции формирования. СПб., 2005.

Р.С. Орлов.



Герб роду Сахновських.

САХНО́ВСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя Софронійовича** (Сахненка; р. н. невід. — п. бл. 1681), менського *городового отамана* (1672, 1677). Його син — **Гнат Васильович** С. (бл. 1657 — бл. 1735), киселівський *сотник* (1681, 1696), менський сотник (1698—1722), черніг. полковий *обозний* (1722—32). У 1690-х рр. власним коштом побудував Свято-Троїцьку церкву в м. *Мена*. Один із синів Гната — **Іван Гнатович** (бл. 1677 — бл. 1768) — обіймав уряд сотника менського (1723—39) і черніг. полкового обозного (1739—41, 1748—68), а онуки: **Яким Іванович** (бл. 1705—1781), сотник менський (1739—43), сотник вакансовий (1746), сотник березнинський (1748—69), черніг. полковий обозний (1769); **Григорій Іванович** (бл. 1710 — після 1772), полтав. полковий суддя (1738—68) та полковий обозний (1772); **Іван Іванович** (бл. 1724 — після 1774), черніг. полковий *осавул* (1763—69); **Петро Іванович** (бл. 1726 — після 1768), сотник горошинський (1756—68); **Павло Петрович** (бл. 1724 — бл. 1790), сотник менський (1753—72). Ін. представники роду посідали уряди *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*. Із цього роду походять також: **Михайло Якимович** (1743 — бл. 1810), статський радник (1801), черніг. віце-губернатор (1803—09); **Павло Якимович** (бл. 1745—1806), генерал-майор (1797), черніг. комендант (1797—1806); **Яків Якимович** (бл. 1752 — після 1820), голова Слобідсько-Укр. палати цивільного суду (1799—1820); **Яким Якимович** (бл. 1763 — після 1790), сотник менський (1783); **Яків Петрович** (бл. 1751 — після 1798), сотник *Лубенського полку* (1784); **Андрій Григорович** (бл. 1793 — бл. 1860), учасник російсько-швед. війни 1808—09 та *російсько-турецької війни 1828—1829*, *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, генерал-майор (1854), *городничий* у містах *Кролевець* (1851—54) та Сураж (нині місто Брянської обл., РФ; 1854); **Степан Якович** (1788 — після 1841), генерал-майор у відставці (1840); **Григорій Петрович** (1847 — р. с. невід.), полтав. громад. діяч, член правління Полтав. земельного банку, гласний Полтав. міської думи; **Яким Іванович** (1831—95), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*, генерал-майор (1890), нач. арсеналу Східносибірського військ. округу (1867—74), нач. окружного артилер. складу Кавказ. (1879—89) та Одес. (1889—95) військових округів; **Олександр Якимович** (1846—1909), учасник російсько-турец. війни 1877—78, генерал-лейтенант у відставці (1905), командир 2-ї бригади Кавказ. гренадерської д-зії (1900—05); **Павло Григорович** (1853—1908), генерал-лейтенант у відставці (1905), генерал з особливих доручень при командуючому військами Фінляндського військ. округу (1901—04), нач. 1-ї Фінляндської стрілец. бригади (1904—05); **Костянтин Вікторович** (1879—1971), військ. інженер, науковець, фахівець у галузі залізобетонних конструкцій, генерал-майор інженерно-авіаційної служби (1942), д-р тех. н. (1942), професор (1935), зав. кафедри Ленінгр. ін-ту інженерів цивільної авіації (1936—41) та Ленінгр. військово-повітряної академії (1941—62), засл. діяч н. і т. РРФСР (1954), дійсний член Академії буд-ва і арх-ри СРСР (1957), автор низки праць. Імовірно, до цього роду належав також **Григорій Григорович** С. (1891—1931), правник, письменник, поет, із 1917 — емігрант, співробітник бєлградської «Русской газеты», автор праці «Кризис социалистической идеи» (1927), романів «Разгоновы: Исторический роман-летопись» (1926), «Бури минувшие» (1933) та ін.



К.В. Сахновський (1879—1971).

Рід внесений до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг., Полтав. і Харків. губерній, а герб — до 7-ї частини «Общего

гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існують однойменні роди зовсім ін. походження. Один із них заснований отаманом **Іваном Романовичем** С. (бл. 1710 — після 1750). До цього роду належав **Володимир Микитович** (1855—1917), д-р медицини, дійсний статський радник, лікарський інспектор *Київської губернії*, член багатьох київ. доброчинних товариств.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

САХНО́-УСТИМО́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, засновник якого — **Софоній** (Сахно; р. н. невід. — п. 1678), городиський *сотник*, — згідно з родинними переказами загинув 1678 під *Чигирином*. Його син — **Устим Софонович** (Сахненко; р. н. невід. — п. після 1727), власовський сотник (1704—05). Від його імені та по батькові й утворилося родове прізвище. Представники роду обіймали посади *значкових товаришів*, *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*. До цього роду належали **Прокопій Андрійович** С.-У. (бл. 1756 — після 1814), полковий писар (1781), *городничий* міст *Хорол* (1786—99) та *Кременчук* (1799—1803), дійсний статський радник (1810), директор департаменту мор. військ. сил (1808—10); **Петро Максимович** (бл. 1788 — після 1865), член *«Союзу благоденства»* (до слідства притягався, але не покараний), статський радник (1829), секретар канцелярії гол. управляючого в Грузії (із 1832), приятель О.Грибоєдова, мемуарист («Описание Чеченского похода 1826 г.», яке частково не раз публікувалося; повна публікація в ж. «Звезда», 2006, № 10); **Андріан Прокопович** (бл. 1797—1851), дійсний статський радник (1839), в. о. харківського цивільного *губернатора* (1839—40), курський цивільний губернатор (1840—50); **Олександр Васильович** (1824—1912), 1847—54, 1857—59 і 1865 — учасник воєнних дій на Кавказі, командир 9-го (1865—66) і 22-го (1869—71) кінних полків *Кубанського козацького війська* та Єйського кінного полку (1871—76), генерал-майор у відставці (1876); **Прокопій Андрійович** (1838—99), дійсний статський



М.М. Сахно-Устимович (1863—після січня 1919).

радник (1882), гадяцький повітовий (1877—80) та полтавський губернський (1880—83) *предводитель дворянства*; **Микола Миколайович** (1863 — після січня 1919), громад. і політ. діяч, активний член підпільної монархістської орг-ції «Українська громада» (пізніше — *«Українська народна громада»*), що здійснила *гетьманський переворот 1918*, перший виконувач обов'язків отамана (голови) *Ради міністрів Української Держави* (29—30 квітня 1918); **Юрій Костянтинович** (1873—1968), учасник *Першої світової війни*, генерал-майор (1915), командир 8-го гусарського Лубенського полку (1914—15), командир 2-ї (1915—16) та 1-ї (1916—17) бригад 8-ї кавалерійської д-зії, нач. Конвою гетьмана П.*Скоропадського* та генерал-хорунжий армії Укр. Д-ви (1918), учасник *Білого руху*, командир окремої кавалерійс. бригади при обороні Криму (1920), громад. діяч рос. еміграції, мемуарист («Накануне Великой войны: Из воспоминаний командира 8-го гусарского Лубенского полка»; опубл. в час. «Военная быль», 1965, № 73), співробітник час. «Военная быль» (із 1967); **Олександр Олександрович** (1880—1942), один із організаторів укр. військ. руху в рос. армії, організатор та командир 1-го гайдамацького куреня (1917), на базі якого було розгорнуто Одес. гайдамацьку бригаду військ *Української Центральної Ради*, полковник (1918), старший особистий осавул гетьмана П.Скоропадського (1918), учасник Білого руху, із 1921 — на еміграції.

Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Полтав., Катериносл. та Херсон. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СА́ЦЬКИЙ Віталій Антонович (н. 22.04.1930) — голова правління ВАТ «Запорізький металургійний комбінат імені С.Орджонікідзе» (із січня 1986). Канд. тех. н. (1968). Герой України із врученням ордена Д-ви (28 січня 1999). Академік гірничих наук України (1993), академік інженерних наук України, член Рос. академії природничих наук. Заслужений металург України (1975). Н. в смт Чубарівка (нині м. *Пологи*). Навч. на технологічному ф-ті Дніпроп. металургійного ін-ту (1949—54) за спеціальністю інженер-металург. Із серпня 1954 — інженер-прокатник прокатного цеху, із листопада 1954 — секретар к-ту комсомолу з-ду, із травня 1956 — вальцювальник, із листопада 1956 — майстер дрібносортного стану прокатного цеху, із січня 1958 — нач. зміни сортопрокатного цеху, із вересня 1958 — майстер станів цеху блумінгів, із квітня 1959 — нач. дрібносортного стану сортопрокатного цеху, із липня 1961 — заст. начальника, із січня 1965 — нач. сортопрокатного цеху, із травня 1968 — гол. прокатник, із серпня 1968 — гол. інженер — заст. директора металургійного з-ду «Криворіжсталь» у м. *Кривий Ріг*. Із січня 1980 — директор Всесоюзного н.-д. проектно-конструкторського технологічного ін-ту механізованої праці в чорній металургії (*Дніпропетровськ*). Із березня 1983 по січень 1986 — нач. Респ. пром. об'єднання металургійних підпр-в «Укрметалургпром» (Дніпропетровськ).



В.А. Сацький.

Депутат ВР УРСР 12-го скликання, член Комісії з питань розвитку базових галузей народного госп-ва.

Автор понад 120-ти наук. праць, 29-ти винаходів, книги «Експлуатація безперервних дрібносортних станів» (1965).

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1970), Держ. премії України в галузі н. і т. (2001).

Нагороджений орденами Пошани (1966), Трудового Червоного Прапора (1971), «За заслуги» 3-го (1993), 2-го (1997), 1-го ст. (2005), кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2009), медаллю «За доблесну працю» (1970).

Літ.: Хто є хто в Україні. К., 1997; Герои Украины. «Експерт. Украинский деловой журнал». К., 2010, № 44.

В.Й. Бузало.

«СБО́РНИК ИСТО́РИКО-ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА ПРИ ИНСТИТУ́ТЕ КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДКО В НЕ́ЖИНЕ» — офіц. друкований орган *Історико-філологічного товариства при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині.* Заснований 1896, виходив нерегулярно. Мова видання — російська. Упродовж 1896—1916 побачили світ 10 т. часопису. Друкувався в типографіях *Ніжина* та *Києва.* Обсяг кожного тому — в середньому бл. 300 сторінок. Часопис розсилався у вітчизн. та закордонні б-ки вищих навч. закладів, наук. т-в, академій, з якими Історико-філол. т-во провадило обмін книжками. Частково «Сборник...» реалізовувався у вільному продажу в книжкових крамницях. Видавався невеликим накладом і дуже швидко став бібліографічною рідкістю. Структура часопису зазнала змін — від простого поділу на 2 відділи в 1—6 т. до поділу на офіц. частину і неофіційну, в якій виділялися тематичні відділи, у 7—10 т. В офіц. частині друкувалися протоколи засідань Історико-філол. т-ва, звіти про його стан та діяльність, персональний склад дійсних та почесних членів т-ва. На сторінках неофіц. частини були оприлюднені статті М.*Бережкова*, М.*Лілеєва*, Г.*Максимовича*, В.*Піскорського*, В.Савви, І.Турцевича з проблем вітчизн. і європ. історії, філологів П.Заболотського, В.Рєзанова, М.*Сперанського*, В.Фохта, педагогів А.Добіаша, В.Петра та ін., які складали ядро історичної та філологічної наукових шкіл у Ніжинській вищій школі.

Літ.: *Коваленко О.Б.* Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. В кн.: Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей, вип. 2. Чернігів—Ніжин, 1988; До 100-річчя Ніжинського історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства, 25—27 травня 1994 р. Ніжин, 1995.

А.М. Острянко.

«СБО́РНИК ХА́РЬКОВСКОГО ИСТО́РИКО-ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА» (від 1993 — «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія») — одне із серійних неперіодичних видань *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті*, започатковане членами т-ва для публікації як власних, так і ін. наук. досліджень, критико-біографічних статей, оглядів, документів тощо, присвячених вивченню регіональної історії та к-ри з метою розвитку й поширення істор. та філол. знань, збереження пам'яток старовини. Появі видання сприяло також і заснування при т-ві 1880 істор. архіву, де були зосереджені найважливіші документи адміністративно-госп., суд. і фінансових установ *Лівобережної України* та *Слобідської України* 16—19 ст., окремі з яких уперше й було оприлюднено на сторінках «Сборника...»

Протягом 1886—1914 видано 21 том. У виданні вміщено статути т-ва (т. 2) та пед. відділу т-ва (т. 4), друкувалися списки членів т-ва і його пед. відділу, звіти, тематика наук. досліджень, переліки прочитаних доповідей, описи справ істор. архіву та звіти про його діяльність (т. 4—5 та ін.) тощо. Публікували свої праці Д.*Багалій* («Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII ст.», т. 1, 1886; т. 2, 1890; «О новых материалах для истории Слободской Украины», т. 5, 1893; «Материалы для истории г. Харькова», т. 16, 1905); Д.*Міллер* («Стародубского магистрата книга поточных справ (1690—1722)», спільно з М.*Плохинським*, т. 4, 1892); М.Бакай («К истории колонизации Левобережной Украины в XV—XVII ст.», т. 4, 1892); М.Плохинський («Гетман Мазепа в роли великорусского помещика», т. 4, 1892); І.*Манжура* («Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И.И. Манжурою», т. 2, 1892); В.*Мякотін* («Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка», т. 8, 1896); М.Дринов, М.*Сумцов*, Є.Рєдін, О.*Русов* та багато ін. Окремі томи «Сборника...» видано на пошану відомих учених — О.*Потебні* (т. 4). Г.*Сковороди* (т. 7, вміщено твори, портрет філософа, біографію, написану його другом М.*Ковалинським*), М.Сумцова (т. 18), Д.Багалія (т. 20) — та присвячені 12-му (*Харків*, 1902) і 13-му (Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), 1905) археол. з'їздам, до 25-річчя т-ва (т. 14).

Опубліковані на сторінках видання дослідження й документи є вагомим внеском в історіографію історії України в цілому та Лівобережної і Слобідської України зокрема.

Від 1993 публікується «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія». Це наук. видання відновленого 1991 Харків. історико-філол. т-ва, яке оголосило себе спадкоємцем свого попередника — «Харьковского историко-филологического общества» (1877—1919). За структурою і змістом «Збірник...» відрізняється від заснованого 1886 «Сборника...» Головною його метою є розвиток і популяризація українознавчих досліджень.

Літ.: Указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886—1914 гг. Х., 1955; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. В кн.: Археографический ежегодник. М., 1975; *Сарбей В.Г.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (до 100-річчя заснування та початку діяльності). «УІЖ», 1977, № 12; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877—1919). В кн.: История и историки, 1979. М., 1982; *Шандра В.С.* К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества. В кн.: Археографический ежегодник. М., 1985.

В.С. Шульга.

«СБО́РНИКИ ИМПЕРА́ТОРСКОГО РУ́ССКОГО ИСТОРИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА» — збір-

ки документів і матеріалів з рос. історії 15—19 ст., які видавало Імператорське Рос. істор. т-во в *Санкт-Петербурзі* 1867—1916. Всього видано 148 т. Виходили у вигляді тематичних серій: «Материалы Екатерининской законодательной комиссии 1767 г.» (14 т.), «"Бумаги" и переписка Екатерины II» (18 т.), «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными» (10 т.), «Дипломатическая переписка иностранных послов и посланников при русском дворе» (47 т.) та ін. Видавалися також «Сборники...» зі змішаним змістом. Більшість документів і матеріалів публікувалися вперше в результаті тривалих пошуків у рос. і закордонних архівосховищах. У тематичних серіях та збірниках мішаного змісту міститься значна кількість документів з історії України, у т. ч. накази *Малоросійській колегії* від духовенства Київ., Черніг., Переяслав., Білгородсько-Обоянської єпархій, *Києво-Печерської лаври*, *Київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* (т. 43), накази та чолобитні Малорос. колегії від шляхетства *Малоросійської губернії*, *Слобідсько-Української губернії* та Бєлгородської губернії (т. 68), накази Малорос. колегії від дворян *Новоросійської губернії* (т. 93), накази від міських мешканців *Київської губернії* (т. 107), накази Малорос. колегії від розкольницьких слобід *Стародубського полку* і *Чернігівського полку* (т. 115), накази Малорос. колегії від міст Малорос. та Воронезької губерній (т. 144), накази Малорос. колегії від міст Слобідсько-Укр. та Новорос. губерній (т. 147) та ін. Значна кількість документів висвітлює історію міжнар. взаємин, а також дипломатичних стосунків, пов'язаних з Україною, Кримом, Литвою, Польщею та ін. В окремих томах «Сборников...» вміщені документи про визначних українців, які перебували на рос. імперській службі, у т. ч. про кн. О.*Безбородька* (т. 26, 29) та ін.

Бібліографічний покажчик: Императорское русское историческое общество: 1866—1916. Пг., 1916 [додаток № 5: Зміст томів, опублікованих збірників].

О.В. Ясь.

СВАЛЯ́ВА (угор. Szolyva (Сойво), нім. Schwalbach; Швальбах) — місто *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Латориця (прит. Лаборця, бас. Дунаю) при впадінні в неї р. Свалявка. Населення 17 тис. осіб (2001).

Перша достовірна писемна згадка (лат. Zolua) належить до 1263, коли молодший король Угорщини Іштван V подарував село Олодару (Форрої). Пізніше поселення часто міняло свого господаря, аж поки 1411 угор. король Сигізмунд Люксембург не передав його у складі Сент-Міклошської (Чинадіївської) домінії Петру Перені. Родина Перені володіла С. до 1542. 1463 тут згадується урочище «Шовонюві3» (Квасна вода; можливо джерело мінеральної води). Із 1542 по 1572 С. належала угор. королям. 1565 вперше згадується правосл. парафія. Протягом 1572—1691 С. належала багатьом власникам, останнім з яких був кн. *Ференц II Ракоці*. 1 лютого 1709 князь відвідав С. й насолоджувався місц. мінеральною водою.

Після поразки *Національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711* поселення перейшло у володіння казни. Із 1726 до 1848 належало графам *Шенборнам*. 1795 вони організували тут велике госп. обійстя, а 1798 отримали привілей на проведення *ярмарків*. 1737—78 у С. була збудована мурована греко-катол. церква Різдва Богородиці (збереглася в перебудованому вигляді).

1826 біля джерела мінеральної води у С. облаштували невеличкий бальнеологічний курорт, який 1856 розвинув орендатор джерела лікар Лайош Карловскі. Переважну кількість води реалізовували для пиття й перевозили в діжках. На серед. 19 ст. С. перетворилася із села на містечко, в якому проживало більше 500 осіб, переважно українці. Після Угор. революції 1848—49 містечко звільнилося від феод. залежності, але Шенборни мали тут свої землі й госп. об'єкти аж до 1944. З утворенням *Австро-Угорщини* (1867) поселення стало центром округу, але втратило статус містечка. Проте це не заважало його подальшому розвиткові: Шенборни заснували тут спиртовий з-д, а 1885 через С. пройшла залізниця *Мукачеве—Стрий*. На 1900 у С., до якої тим часом приєднали й с. Великий Бистрий, проживало вже 2,4 тис. осіб. Мінеральне джерело було у власності Шенборнів. Згодом у С. побудували лісопилку, а протягом 1910—11 — лісохімічний з-д акціонерного т-ва «Сойва».



Свалява. Свято-Михайлівська церква. Позаду ліворуч — новозбудована дзвіниця. Фото 2012.

Під час *Першої світової війни* С. — важливий військ. плацдарм, до якого в жовтні 1914 дійшли рос. війська. 8 грудня 1918 у С. утворено Рус. нар. раду, яка виступила за об'єднання з Україною. Із 21 грудня 1918 С. — у складі Руської країни (автономія у складі Угор. республіки), а з 21 березня 1919 — у складі Угор. Рад. Республіки. У січні 1919 С. якийсь час перебувала під контролем військ *Західноукраїнської Народної Республіки*. Із вересня 1919 по березень 1939 С. — у складі Чехословаччини як центр округу. 1 серпня 1924 було розстріляно багатотисячну демонстрацію робітників і селян (свалявська «кривава неділя»). 1928 володіння Шенборнів перейшли до акціонерного т-ва «Латориця».

Із 30 грудня 1938 по 15 березня 1939 С. перебувала у складі автономної, а потім і незалежної *Карпатської України*, пізніше, до 24 жовтня 1944, — у складі гортистської Угорщини. Після того, як С. здобули рад. війська, вона фактично перейшла під контроль СРСР (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*). Протягом 2-ї половини листопада 1944—1945

тут діяв збірний пункт, в якому утримувалися перед відправкою до СРСР на відбудовчі роботи військовозобов'язані чоловіки віком від 18-ти до 50-ти років (переважно етнічні угорці й німці), частина яких загинули в таборі. У рад. час С. стала значним центром лісової, деревообробної та харчової пром-сті (зокрема випуск мінеральної води). Із 1947 вона мала статус с-ща міськ. типу, а з 1957 — міста. У навколишніх селах діють санаторії на базі джерел мінеральної води.

Пам'ятка арх-ри — дерев'яна церква Святого Миколи Чудотворця (1759). Меморіальний комплекс (військ. цвинтар І світ. війни і пам'ятник жертвам сталінізму).

Археол. пам'ятки та знахідки: стоянка середнього палеоліту, скарби й поодинокі знахідки бронз. віку (13—12 ст. до н. е.), скарб золотих рим. монет імп. Нерона, тілопальне поховання вандальського вершника (2 ст.), багате давньоугор. поховання 10 ст.

У С. народився композитор Є.*Станкович*.

Літ.: *Lehoczky T.* Beregvármegye monographiája, III. Ungvár, 1881; *Його ж.* Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére, I—II. Munkács, 1882—1912; ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; *Кандель В.Л.* Свалява: Путівник. Ужгород, 1981; *Györffy Gy.* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Budapest, 1987; *Федака С.* Свалява. В кн.: Ї, вип. 44: Закарпатський усесвіт. Львів, 2006 (http://www.ji.lviv.ua/n44texts/fedaka3.htm).

Й.В. Кобаль.

СВАРО́Г і Сварожич — персонажі слов'ян. язичницької міфології. С. згадується лише в одному джерелі: в Іпатіївській редакції *«Повісті временних літ»*, у перекладеному із грецької уривку з хроніки *Іоанна Малали* (вставка в літописній статті 1114). У грец. оригіналі йдеться про Гефеста і Геліоса — батька і сина, які царювали в Єгипті. Цих персонажів літописець замінив відповідно С. і *Дажбогом*. Сварожич відомий із давньорус. повчань, спрямованих проти *язичництва*, як об'єкт поклоніння — міфологічне уособлення вогню («огневе молятся, зовуще его сварожичем»). Про Сварожича (у лат. оригіналі Zuarasici, Zuarasiz) як про найвище божество прибалт. слов'ян згадують *Тітмар Мерзебурзький* та *Бруно Кверфуртський.*

На базі згаданих вище джерел, з урахуванням етимології імені С. (проводять паралель із давньоінд. svarga — «небо») і даних фольклористики та етнографії, у 19—20 ст. сформувалися уявлення про С. як одного з найвищих слов'ян. богів — бога-коваля, уособлення небесного вогню, батька Дажбога. Дискусійними є як ототожнення С. і Сварожича, так і сам факт існування в язичницькому пантеоні *Київської Русі* бога на ім'я Сварог.

Літ.: *Зубов Н.И.* Научные фантомы славянского Олимпа. «Живая старина» (М.), 1995, № 3 (http://kapija.narod.ru/Ethnoslavistics/zub_fantomy.htm); *Топоров В.Н.* Боги. В кн.: Славянские древности: Этнолингвистический словарь, т. 1. М., 1995.

Д.Я. Вортман.

СВА́ТОВЕ (до 1923 — Сватова Лучка) — місто *Луганської області*, райцентр. Розташов. на р. Красна (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Населення 18,4 тис. осіб (2011).

Засноване в 1660-х рр. укр. переселенцями як *слобода* на теренах *Слобідської України*. Первісно мало назву Сватова Лучка (іноді Сватова Пристень), принаймні з 1700—04 — у складі *Ізюмського полку*, центр сотні. Мешканці брали участь у *Булавінському повстанні 1707—1709.* На 1732 у Сватовій Лучці налічувалось 133 *козаки* і 514 *підпомічників* та *підсусідків.*

Із ліквідацією Ізюмського полку 1765 його козаки перетворені на «*військових обивателів*», а територія С. увійшла до складу Куп'янського пов. *Слобідсько-Української губернії.* У 2-й пол. 18 ст. в населеному пункті відкрилися 2 (а згодом 4) щорічних *ярмарки*, які, втім, не набули широкої популярності в регіоні. У 2-й пол. 19 ст. число місц. ярмарків сягнуло 6.

Із 1825, за часів «аракчеєвщини», Сватова Лучка стала *військовим поселенням*, де квартирував Катериносл. полк 2-ї кірасирської д-зії. Тоді ж перейменована на Новокатеринослав. 1857 з ліквідацією військ. поселень повернута стара назва. 1895 через Сватову Лучку пройшла залізниця, що сприяло екон. розвиткові поселення. Напередодні *Першої світової війни* тут було 14 877 жителів (1911).

За часів *Української революції 1917—1921* тут відбувалися зіткнення укр. військ із *більшовиками* (19 листопада 1918), бої червоноармійців із денікінцями (середина грудня 1919). 1923 поселення стало райцентром і перейменоване на С.

Статус міста С. отримало 1938 (тоді тут мешкало вже 20,7 тис. осіб). У період *Другої світової війни* окуповане гітлерівцями (9 липня 1942 — 31 січня 1943).

Місто стоїть на автошляху *Харків—Луганськ* у с.-г. зоні Луганщини.

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1993; *Корольков Л.М.* Сватівщина — край козацький. Сватове, 2006.

Д.С. Вирський.

СВЕНЕ́ЛЬД (р. н. і р. с. невід.) — згідно з *«Повістю временних літ»* воєвода київ. князів *Ігоря*, *Ольги*, *Святослава Ігоровича* та *Ярополка Святославича.*

С. традиційно ототожнюють зі Сфенкелом, другою людиною після кн. Святослава Ігоровича, якого згадує *Лев Діакон* у розповіді про війну Святослава Ігоровича з *Візантією.* Проте Сфенкел, за Львом Діаконом, загинув, а Свенельд, згідно з літописом, із походу повернувся до *Києва*. Крім того, С. згадано в тексті договору 971, складеного за результатами дунайських війн Святослава Ігоровича. Тож або Лев Діакон помилився, або С. і Сфенкел — дві різні особи; хоча вірогідніше перше.

Альтернативним рус. джерелом, що доносить унікальну інформацію про С., є *Новгородський перший літопис* молодшої редакції, проте існують серйозні підстави не довіряти цьому джерелу.

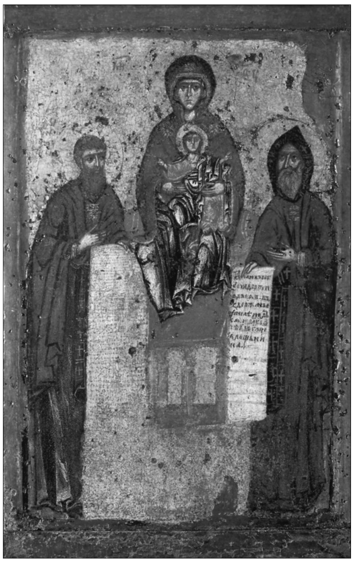
Одну з найбільш екстравагантних гіпотез щодо родинних зв'язків С. висунув свого часу О.*Шахматов.* Він стверджував, що С. був батьком древлянського кн. *Мала* і дідом *Добрині* та *Малуші* — дядька й матері *Володимира*

Святославича, а Володимира оголошував правнуком С. Але на сьогодні дану гіпотезу (засновану на простих припущеннях) не можна сприймати всерйоз.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Соловьев А.В.* Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? В кн.: Записки Русского научного института в Белграде, вып. 16—17. Белград, 1941; *Артамонов М.И.* Воевода Свенельд. В кн.: Культура Древней Руси. М., 1966; *Поппэ А.В.* Родословная Мстиши Свенельдича. В кн.: Летописи и хроники 1973 г. М., 1974.

В.Ю. Арістов.

СВЕ́НСЬКА ІКО́НА БОГОРО́ДИЦІ — найдавніша (зі збережених) ікона київ. школи. Зображено Богородицю, яка сидить на троні, тримаючи на колінах Христа Емануїла, обабіч — святі *Антоній Печерський* і *Феодосій Печерський* із розгорнутими сувоями в руках. Ікона зберігалася у Свенському Успенському монастирі поблизу Брянська (нині місто в РФ), із 1925 — у Третьяковській галереї (*Москва*). Зафіксований у 18 ст. монастирський переказ стверджує, що 1288 її надіслано з Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) брянському кн. Роману Михайловичу, якому від неї повернувся зір. Ситуацію тлумачено так, ніби посланець князя чекав, поки намалюють ікону; тому її традиційно датували 1288. Стилістичні ознаки дають підстави вбачати в ній пам'ятку малярської школи Києво-Печерського монастиря часів св. *Алімпія* (кінець 11 — поч. 12 ст.). Від С.і.Б. веде початок укр. іконографія святих Антонія і Феодосія Печерських.



Свенська (Печерська) ікона Богородиці. Ікона Київського письма. Дошка, паволока, левкас, темпера. (Зберігається у Державній Третьяковській галереї, м. Москва, РФ.)

Літ.: *Пуцко В.Г.* Печерский ктиторский портрет. В кн.: Зограф, т. 13. Београд, 1982; *Овчинников А.Н.* «Пантелеймон» из ГМИИ и «Богоматерь Печерская» из ГТГ в свете реставрационного исследования. В кн.: Русское искусство XI—XIII веков: Сборник статей. М., 1986; Государственная Третьяковская галерея: Каталог собрания, т. 1: Древнерусское искусство X — начала XV века. М., 1995; *Александрович В.* Моління зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими в ансамблях ікон передвівтарної огорожі західноукраїнських храмів XV—XVI ст. В кн.: Могилянські читання 2000: Збірник наукових праць: Києво-Печерська лавра в контексті світової історії. К., 2001; *Його ж.* Найдавніша київська ікона — «Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими» зі Свенського Успенського монастиря поблизу Брянська. «Історія в школах України», 2008, ч. 4.

В.С. Александрович.

СВЕРСТЮ́К Євген Олександрович (н. 13.12.1928) — літературознавець, публіцист, есеїст. Дійсний член *Української вільної академії наук* (1996). Один з активних діячів *дисидентських (опозиційних) рухів 1960—1980-х років в Україні.* Н. в с. Сільце (нині село Горохівського р-ну Волин. обл.). 1952 закінчив філол. ф-т Львів. ун-ту. У 2-й пол. 1950-х рр. працював викладачем укр. літератури Полтав. пед. ін-ту, старшим наук. співробітником НДІ психології Мін-ва освіти УРСР. Упродовж 1961—62 — зав. відділу прози ж. «Вітчизна». Із 1965 до арешту в січні 1972 — відп. секретар редакції «Українського ботанічного журналу». У часи «хрущовської відлиги» — учасник неформальних літ. вечорів, зборів, маніфестацій, брав активну участь у діяльності київ. Клубу творчої молоді. Як літ. критик виступав як на сторінках офіц. періодичної преси, так і «*самвидаву*». У 2-й пол. 1960-х рр. у «самвидаві» широкого розповсюдження набули його анонімні есе: «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято», памфлет «З приводу процесу над Погружальським». Відмінні від офіц. ідеології оригінальні публіцистичні твори С., які були опубліковані за кордоном, лягли в основу кримінального переслідування (ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР — антирад. агітація та пропаганда) та суворого суд. вироку щодо літератора — 12 років суворого режиму і заслання. Під час відбування терміну ув'язнення у виправно-трудових таборах Пермської обл. РРФСР брав участь у численних акціях протесту рад. політв'язнів. Після звільнення 1983 працював столяром у *Києві.* З літа 1987 долучився до роботи неформального об'єднання «Український культурологічний клуб». Із 1989 — засновник і редактор щомісячної християн. газ. «Наша віра», президент *Української асоціації незалежної творчої інтелігенції.* 1993 обраний президентом Укр. центру міжнар. ПЕН-клубу.



Є.О. Сверстюк.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1995), премії ЮНЕСКО ім. К.Копосу (1999).

Тв.: Собор у риштованні. Париж, 1970; Блудні сини України. К., 1993; Шевченко і час. К., 1996; На святі надій. К., 1999.

Літ.: Шевченківські лауреати: 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001.

О.Г. Бажан.

СВЕРЧЕ́ВСЬКИЙ (Сверчевські, Щверчевські, Świerczewski) **Кароль** (12.02.1897—28.03.1947) — військ. діяч *СРСР* та Польщі, генерал броні Війська Польського. Н. в м. *Варшава* в сім'ї робітника. Закінчив два класи заг. школи, із 1915 — робітник ф-ки Герляха, евакуйований на територію Росії (Казань (нині столиця Татарстану, РФ), *Москва*). 1916 мобілізований на фронт, наступного року повернувся до Москви. Під час Моск. збройного повстання в листопаді 1917 — червоногвардієць 1-го Моск. загону. Із 1918 — член РКП(б), воював на *Південному фронті*, *Південно-Західному фронті* (Дон та Україна), під час польсько-рад. війни 1920 (див. *Польсько-радянська війна 1919—1920*) — активний учасник ство-



К. Сверчевський.



В.І. Свєнціцька.



Екслібрис В. Свєнціцької роботи художниці Я. Музики. 1960-ті рр. Ліногравюра.

рення Червоної Польс. армії (комбат), нагороджений орденом Червоного Прапора. 1921 брав участь у придушенні повстання О.Антонова на Тамбовщині. Після громадян. війни 1918—22 отримав фахову військ. освіту, 1927 закінчив Військ. академію ім. М.Фрунзе. 1927—29 — нач. штабу кавалерійс. полку, нач. військ. школи. 1929—31 — нач. 4-го відділу Ген. штабу РСЧА, потім — у розпорядженні Генштабу. 1936 направлений Розвідувальним управлінням РСЧА в Іспанію; під іменем «генерал Вальтер» командував 14-ю французько-бельг. інтернац. бригадою, потім — 35-ю Інтернац. д-зією в боях під Сарагосою і в Арагоні. Влаштовував «чистки» добровольців, особисто розстрілював дезертирів. Прототип генерала Гольца в романі Е.Хемінгуея «По кому подзвін». 1938 повернувся до СРСР, нагороджений другим орденом Червоного Прапора та орденом Леніна. У ході «чистки» РСЧА заарештований, звільнений 1940 з отриманням звання генерал-майора і посади викладача Військ. академії ім. М.Фрунзе (1941 — керівник курсу спецгруп). Із початком німецько-рад. війни 1941—45 отримав 248-му піх. д-зію, після поразки під Вязьмою (нині місто Смоленської обл., РФ) звільнений, перебував у тилу (командир запасної бригади, нач. Київ. військ. піх. уч-ща в Ачинську; нині місто Красноярського краю, РФ). Після невдалої спроби формування *Андерса армії* в СРСР його покликали для створення підконтрольної рад. уряду польс. «народної» армії. Із 1943 — заст. командира 1-го польс. корпусу, 1-ї Польс. армії, із 8 вересня 1944 і до кінця війни — командир 2-ї Польс. армії. Брав участь у Лужицькій наступальній операції в грудні 1944, Берлінській та Празькій наступальних операціях 1945, де відзначився некомпетентністю, конфліктністю, великими втратами людського складу. Із 1944 — член Центр. бюро польс. комуністів у СРСР, із 1945 — ЦК Польс. робітн. партії, Крайової нар. ради. По завершенню війни — командуючий військами Познанського військ. округу, гол. інспектор військ. осадництва на зх. землях. Із лютого 1946 — заст. міністра оборони Польс. Нар. Республіки, виконував також ряд дипломатичних місій щодо репатріації поляків. У січні 1947 — посол (депутат) Установчого сейму. Один з організаторів репресій проти учасників *Армії Крайової* та *Української повстанської армії*, мирного населення.

Загинув під час поїздки в пд.-сх. частину Польщі біля м-ка Балігруд (нині село Підкарпатського воєводства, Польща) внаслідок «полювання» на нього бійців УПА, але не виключено, що до його загибелі причетні «товариші по партії».

Смерть С. стала приводом для здійснення завчасно спланованої польським комуністичним та радянським урядами військ. операції з депортації укр. населення з Польщі (див. *«Вісла», акція 1947*).

Посмертно нагороджений третім орденом Червоного Прапора, другим орденом Леніна, польськими — Командорським хрестом ордена Virtuti Militari, орденами Будівничих Народної Польщі, Визволення Республіки та ін.

Літ.: *Wadecka S.L.* Generał Karol Świerczewski «Walter» 1897—1947. Warszawa, 1976; *Grzelak C. та ін.* Bez możliwości wyboru: Wojsko Polskie na Froncie Wschodnim 1943—1945. Warszawa, 1993; *Patelski M.* Karol Świerczewski Walter — komunista i generał. «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego: Historia», 1996, nr. 32; *Lipiński P.* «Towarzysze Niejasnego». Warszawa, 2003.

Г.В. Папакін.

СВЕРЧО́ВСЬКИЙ (Свирговський) **Іван** (Ян; р. н. і р. с. невід.) — ватажок козац. загону, який 1574 брав участь у війні молдов. господаря *Івана Вода* Лютого (Івоні) проти турків. До 1574 боровся проти татар у степу. В Молдавію потрапив за запрошенням Івана Вода. Під командуванням С. було 1200 осіб (козаків, шляхтичів, міщан *Брацлава* та ін.). Військо С. виконувало роль особистої гвардії господаря, займалося розвідкою тощо. С. проявив себе як здібний полководець. За активної участі козаків було здобуто ряд перемог, взято турец. міста Браїлів (нині м. Браїла, Румунія) та Бендери (нині місто в Молдові). У червні 1574 військо Івана Вода було розгромлене. Козаки С. ще протягом трьох днів (11—13 червня) витримували облогу в таборі, потім зробили невдалу спробу вирватися з оточення. С. потрапив у полон. За переказом, був викуплений з неволі і до кінця життя продовжував боротьбу проти турків. У козац. літописах згадується як один із перших козац. *гетьманів*.

Літ.: *Горецкий Л.* Описание войны Ивони, господаря валашского (1574). В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. К., 1890; *Костомаров Н.И.* Иван Свирговский, украинский казацкий гетман XVI в. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. К., 1989; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. К., 2009.

С.А. Леп'явко.

СВЄНЦІ́ЦЬКА Віра Іларіонівна (28.08.1913—21.05.1991) — мистецтвознавець, музейний діяч. Кандидат мистецтвознавства (1967). Засл. працівник к-ри УРСР (1989). Довголітній (від 1940 з перервою, викликаною арештом і засланням 1948—56) працівник *Національного музею у Львові*, від 1967 — зав. відділу нар. мист-ва, від 1975 — зав. відділу давньоукр. мист-ва. Донька І.*Свєнціцького*. Н. в м. *Львів*. Навч. у Львів. ун-ті (1932—38), де захистила роботу на тему: «Українські різьблені ручні хрести XVII—XIX віків» (1939). Брала активну участь в укр. нац. русі 1930-х рр., була причетна до замаху на польс. міністра внутр. справ Б.*Пєрацького*, проходила на *Варшавському процесі 1935—1936* та *Львівському процесі ОУН 1936*, заарештована зі встановленням рад. влади 1940, заарештована й засуджена 1948, відбувала заслання (1948—56).

Як дослідник вивчала насамперед укр. реліг. мист-во, найперше іконопис. Опікуючись найбільшою його музейною збіркою, продовжила її наук. опрацювання, яке розпочали І.Свєнціцький та М.Драган. Особливу увагу приділяла середньовічному малярству, насамперед 15—16 ст. Наукові дослідження реалізовано в огляді ікон 14—16 ст. для багатотомної «Історії українсько-

го мистецтва» (1967), перероблена версія «Українське малярство XIV—XVI століть» надрукована як вступ до альбому «Спадщина віків: Українське малярство XIV—XVIII століть у музейних колекціях Львова» (1990) та використана у вступі до альбому «Український середньовічний живопис» (1976), кількох статтях про окремі групи пам'яток та тенденції розвитку західноукр. реліг. малярства 15—16 ст. Вперше докладніше наголосила на значенні перемишльської школи укр. середньовічного реліг. малярства та її спадщини для осмислення мистецького процесу на укр. землях, наприкінці життя вона розпочала відкриття найдавнішої спадщини західноукр. реліг. малярства 13—14 ст. — ідентифікувала й впровадила до наук. обігу кілька ікон музейної збірки 14 ст. Ін. довготривала тема інтересів — творчість жовківського маляра кінця 17 ст. І.*Руткович*а. У її доробку також публікації з історії рукописної й друкованої книги (мистецьке оздоблення *Бучацького Євангелія* 13 ст.), гравюри, нар. малярства. Підготувала до друку рукопис монографії М.Драгана про укр. царські врата (1970), ряд виставок із музейних збірок.

Свого часу була одиноким знавцем давнього укр. реліг. малярства. За умов послідовного обмеження можливостей повноцінних наук. досліджень зосереджувалася, насамперед, на опіці над музейною збіркою та поточній повсякденній музейній роботі.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1995; за альбом «Світ очима народних митців: Українське народне малярство XIII—XX століть», 1991).

П. у м. Львів, похована на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: Віра Свєнціцька: Бібліографічний покажчик. Львів, 1993; Віра Свєнціцька: Життя, посвячене музеєві. Львів, 1995.

В.С. Александрович.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Іларіон Семенович (07.04.1876—18.09.1956) — філолог, літературознавець, історик мист-ва, основоположник наук. вивчення західноукр. реліг. малярства, музейник. Організатор та довголітній директор *Національного музею у Львові* (1905—52), 1913—14, 1933—39 — доцент, із 1939 — професор, зав. кафедри слов'ян. філології Львів. ун-ту, Київ. ун-ту в період проживання в *Києві* (1915—18), 1921—25 — професор *Львівського таємного українського університету*, із 1945 — зав. відділу мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Батько В.*Свєнціцької.* Н. в м. *Буськ.* Закінчив мат. ф-т Львів. ун-ту (1899), продовжив навчання в Петерб. та Віденському ун-тах, де отримав ступінь доктора (1902). Початково притримувався москвофільської орієнтації, працював бібліотекарем *Народного дому у Львові* й видав низку праць москвофільського спрямування, бл. 1905 відійшов від цих поглядів під впливом І.*Франка.* Тоді ж митрополит А.*Шептицький* запросив його на посаду директора новозаснованого Церк. музею (від 1911 — Нац. музей у Львові). Зумів врятувати призначені для вивезення музейні колекції під час *Другої світової війни*, підтримував тісні контакти з багатьма зарубіжними вченими та наук. інституціями, брав активну участь у міжнар. наук. конгресах.

Як дослідник С. відзначався винятковою широтою наук. інтересів, які охоплювали питання давнього й сучасного укр. і слов'ян. мовознавства та літературознавства, історії рукописної та друкованої книги, давнього й нового укр. мист-ва, укр. руху в *Галичині*, музеєзнавства, котрим присвятив сотні наук. та популярних публікацій, розпорошених у пресі багатьох країн і все ще не зібраних й не систематизованих. Мав дар популяризатора й немало спричинився до популяризації різних аспектів укр. культ. традиції. Друкувався від 1899. Серед наук. доробку виділяються: «Нариси з історії російської літератури 19—20 століть» (1902—05), «Материалы по истории возрождения Карпатской Руси» (ч. 1—2, 1905—09), «Опис рукописів Народного дому з колекції Антона Петрушевича» (т. 1—3, 1906—11), «Каталог книг церковно-славянской печати» (1908), «Опись музея Ставропигийского института во Львове» (1908), «Похоронні голосіння» (1912), «Бойківський говір села Бітля» (1913), «Основи науки про мову українську» (1917), «Винниченко, спроба літературної характеристики» (1920), «Нариси з історії української мови» (1920), «Шевченко в світлі критики й дійсності» (1922), «Прикраси рукописів Галицької України» (кн. 1—3, 1922—23), «Початки книгопечатання на землях України» (1924), «Іконопис Галицької України XV—XVI віків» (1928), «Ікони Галицької України XV—XVI віків» (1929), «Різдво Христове в поході віків (історія літературної теми й форми)» (1933), «Суспільне тло творчости Івана Франка» (1930), «Місце Івана Франка в історії української фільольогії» (1933), «Мова Галицько-Волинського літопису» (1949).

За широтою та різнорідністю інтересів, багатогранною наук. і громад. діяльністю, власним наук. доробком С. виділяється як одинока постать серед західноукр. інтелігенції свого часу.

П. у м. *Львів*, похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: Іларіон Семенович Свєнціцький (до 120-річчя від дня народження) [Хронологічний покажчик праць]. Львів, 1996.

В.С. Александрович.



І.С. Свєнціцький.



І.К. Свєшніков.

СВЄ́ШНІКОВ Ігор Кирилович (19.10.1915—20.08.1995) — археолог. Д-р істор. н. (1972), закордонний член Польс. академії знань (1995). Н. в м. *Київ.* Закінчив Львів. ун-т (1950). 1945—59 — зав. відділу первісного сусп-ва *Львівського історичного музею*; 1959—94 — наук. співробітник Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Осн. праці присвячені проблемам археології епохи неоліту—енеоліту—бронзи на території Прикарпаття, *Поділля* і *Волині.* Розробив періодизацію та окреслив територію поширення первісних к-р (*кулястих амфор культури*, *лійчастого посуду культури*, *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*, *стжижовської культури* та ін.), виділив їх локальні варіанти, розглянув характеристики культ. спільнот (структура поселень, особливості житлобудування, поховальної обрядовості, мист-ва, кераміки). 1982—94 досліджував *городище* літописного міста *Звенигород*, де виявив залишки унікальної дерев'яної забудови, бе-



А.П. Свидницький.

рестяні грамоти, ремісничі майстерні. 1970—94 проводив розкопки на місці *Берестецької битви 1651*, видобув там понад 6 тис. козац. предметів, що дало можливість по-новому висвітлити перебіг битви, отримати відомості про чисельність і організацію козац. війська.

П. у м. *Дубно*, похований у с. Янів Львів. області.

Праці: Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. К., 1974; Культура шаровидных амфор. М., 1983; Звенигород—Львів, 1987; Битва під Берестечком. Львів, 1993.

Літ.: Волино-Подільські археологічні студії: Пам'яті І.К. Свєшнікова. Львів, 1998; Постаті української археології. В кн.: Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині, вип. 7. Львів, 1998.

В.Д. Гупало.

СВИДНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Патрикійович (13(01).09.1834—18(06).07.1871) — поет, прозаїк, етнограф, фольклорист, краєзнавець *Поділля*. Н. в с. Маньківка (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.) в сім'ї священика. Від 1843 вчився у Крутянській духовній школі Балтського пов., у Подільській духовній семінарії (із 1851) та на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1857—59), який не закінчив через відсутність коштів. Склавши іспит на право викладання рос. мови, 1860—62 був учителем повітової школи в *Миргороді*, де провадив активну культурно-освітню діяльність. Із 1860 друкувався в «Черниговских губернских ведомостях», із 1861 — у час. *«Основа»*. Акцизний чиновник у м. *Козелець* (1862—68), архіваріус Київ. ун-ту (1868—71). Володів грец., лат., франц., польс. та болг. мовами; писав «Народні оповідання» укр. і рос. мовами (*«Киевлянин»*, *«Одесский вестник»*, 1869—71) на новаторську тематику — про життя маргінальних верств суспільства (конокрадів, контрабандистів, жебраків, фальшивомонетників). Автор поезій-пісень на власні мелодії, частина яких була заборонена царською і рад. цензурою («Україна, наша мати», «В полі доля стояла» та ін.); етнографічних («Великдень у подолян», «Відьми, чаровниці й опирі», «Злий дух» та ін.) і філол. праць («Вимова наша українська і потреби нашого орфографування», «Русская азбука» та ін.). Гол. твір С. — роман (значною мірою автобіографічний) «Люборацькі» (1862) про життя 3-х поколінь подільського *духовенства* 1840-х рр. — перший реалістичний побутовий роман в Україні; був опубл. посмертно 1886 завдяки О.*Кониському* та І.*Франкові*, не раз перевидавався (Я.*Оренштайном* у Берліні (Німеччина), укр. *«Книгоспілкою»* під редакцією М.*Зерова*).

П. у м. *Київ.*

Твори С. перекладені рос., англ. та чеською мовами. Особовий фонд С. — у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 97).

У с. Круті Кодимського р-ну Одес. обл. діє музей А.Свидницького.

Тв.: Люборацькі. К., 1901; Лист до В.С. Гнилосирова. Вірші. «Україна», 1924, № 4; Люборацькі. К., 1949; 1955; 1971; 1984; Лондон, 1956; Люборацкие. М., 1953; Избранное. М., 1956; Твори. К., 1958; Твори. К., 1965; Роман, оповідання, нариси. К., 1985.

Літ.: *Матушевский Ф.* Жертвы переходной эпохи (Анатоль Свыдныцькый «Люборацьки»). «Киевская старина», 1902, № 7/8; *Житецький Г.П.* Лист і вірші Свидницького. «Україна», 1924, № 4; *Філь М.* Матеріали до біографії А. Свидницького (за архівними матеріалами). В кн.: Записки Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук, кн. 5. К., 1925; *Його ж.* Анатолій Свидницький та його літературні сусіди. Там само, кн. 16. К., 1928; *Шевелів Б.* До цензурної історії пісні А. Свидницького «Горлиця». «Україна», 1929, № 2; *Марусенко Т.* А.П. Свидницкий (жизнь и творчество). К., 1950; *Герасименко В.* Анатолій Свидницький: Літературний портрет. К., 1959; *Дзира І.* Загублений роман «Люборацькі». «Україна», 1961, № 15; *Сиваченко М.Є.* Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; *Антонович М.* Історичні концепції А.П. Свидницького. «Український історик», 1964, № 2/3; *Сиваченко М.* Новознайдені оповідання А.П. Свидницького і їх фольклорні джерела. В кн.: *Сиваченко М.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. К., 1974; *Мацевич А.Ф.* Анатолій Свидницький: Біографічна повість. К., 1984; *Сиваченко М.* А.П. Свидницький і поетичний світ загадки. «Радянське літературознавство», 1985, № 2; *Жук Н.Й.* Анатолій Свидницький: Нарис життя і творчості. К., 1987; *Клід Б.* «Вже більше літ двісті»: Найповніший варіант пісні в записі П. Мирного. «Український історик», 1997, т. 34; *Данюк Н.* Демократичне просвітництво Анатолія Свидницького. В кн.: Українознавство: Календар-щорічник 2001. К., 2000.

Г.П. Герасимова.

СВИДРИГА́ЙЛО, Свидригайло-Болеслав Ольгердович (р. н. невід. — п. 1452) — великий князь литовський (1430—32), син вел. кн. литов. *Ольгерда*. 1386 разом із братом, вел. кн. литов. *Ягайлом*, охрестився за катол. обрядом, узявши ім'я Болеслав. 1400—02 — князь подільський, перед 1408 — князь брянський (того року емігрував до *Великого князівства Московського* на чолі групи сіверських і верховських князів та бояр; див. *Верховські князі*). 1409 покинув моск. службу і повернувся до *Великого князівства Литовського*; був схоплений і ув'язнений у *Кременці*, де провів 9 років, аж доки не був звільнений кн. Дашком Острозьким (1418). 1419 отримав у держання *Чернігів*, *Новгород-Сіверський* і Трубчевськ (нині місто Брянської обл., РФ); перебував на Сіверщині до переходу на великокнязівський стіл. 1431 виступив проти короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II Ягайла; воєнні дії розгорнулися на *Волині* й завершилися укладенням дворічного перемир'я. 1432 відсунутий від влади *Сигізмундом* Кейстутовичем, розпочав проти нього боротьбу, в якій був підтриманий силами рус. земель, котрі відмовилися визнати своїм зверхником Сигізмунда і, за твердженням літописця, посадили С. на «велике княжіння Руське». Утім ця боротьба не була суто національною, оскільки серед прихильників С. було чимало литов. *князів* і *панів*. Переломним моментом у протистоянні С. і Сигізмунда стала битва на р. Свята під Вількомиром (нині м. Укмерге, Литва), в якій перший зазнав нищівної поразки (1435); невдовзі на боці С. залишилося тільки Сх. Поділля. С. покинув ВКЛ і повернувся тільки після смерті Сигізмунда (1440), отримавши у володіння Волинь і зберігши титул великого князя.

Літ.: *Коцебу М.* Свидригайло, великий князь литовский. СПб., 1835; *Бучинський Б.* Кілька причинків до часів великого князя Свидригайла. «ЗНТШ», 1907, т. 76, кн. 2; *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiełłończyka.

Kraków, 1915; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. Kraków, 1915; *Matusas J.* Švitrigaila Lietuvos didysis kunigaikštis. Kaunas, 1939; *Дворниченко А.Ю.* Князь Свидригайло и западнорусские городские общины. В кн.: Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы истории города. Л., 1988.

О.В. Русина.

СВІДЕ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна к-ра фінального етапу пізнього *палеоліту*, поширена в басейнах рік Вісла, Німан, Прип'ять (прит. Дніпра), на Верхньому Дніпрі. Назва — від стоянки Свидри-Вельке біля *Варшави*. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в *Поліссі* (*Нобель*, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричельск, Смячка XIV), а також за межами осн. території поширення — у Карпатах (Делятин) та Криму (Сюрень II, *Буран-Кая*). Датується 9 тис. до н. е.

Крем'яний інвентар стоянок характеризується наконечниками стріл на пластинах із плоскою підтескою з черевця. Нуклеуси двоплощинні, «човнуваті», скребачки — кінцеві, різці — бічні ретушні та серединні на пластинах, сокири — на відщепах.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на стадних пн. оленів. Генетичним пращуром С.к. є к-ра Лінгбі, носії якої бл. 9 тис. до н. е. просунулися із Зх. Балтії на схід до Верхнього Дніпра. Різке потепління 8 тис. до н. е. зумовило міграцію свідерського населення слідом за пн. оленем на північ Сх. Європи. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський *мезоліт* лісової зони від Сх. Балтії до Пн. Уралу.

Літ.: *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

СВІДЗІ́НСЬКИЙ Володимир Юхимович (08.10.1885—18.10. 1941) — поет, перекладач. Н. в с. Маянів (нині село Тиврівського р-ну Він. обл.) в багатодітній сім'ї священика. Навч. в Тиврівському духовному уч-щі (1894—99), Подільській духовній семінарії (*Кам'янець-Подільський*; 1899 — 1904). 1913 скінчив курс навчання в Київському комерційному ін-ті. На цей період припадає перша відома нині його публікація — поезія «Давно, давно тебе я жду...» в місячнику *«Українська хата»* (1912, № 1). По закінченні навчання поїхав до батьків на *Поділля*, там долучився до проваджуваного *земською управою* вивчення нар. промислів, здійснив експедиційне обстеження ткацтва та килимарства; нарис «Ткацкий промысел» увійшов до збірки «Кустарные промыслы Подольской губернии» (1916).

У пошуку постійної роботи навесні 1915 переїхав до *Житомира*, працював у Волин. контрольній палаті; звідти навесні 1916 був мобілізований до діючої армії. Після демобілізації в березні 1918 повернувся до родини на Поділля. Тут С. остаточно сформувався як особистість і митець, був свідком драматичних подій нетривалої укр. державності. Працював мовним редактором у видавничому відділі подільської Нар. управи, згодом — архівістом. Одночасно був вільним слухачем історико-філол. ф-ту 1-го Укр. ун-ту, відкритого в жовтні 1918 і реорганізованого за рад. влади в Ін-т нар. освіти. Саме тут С. став аспірантом кафедри нар. госп-ва та к-ри Поділля. 1922 в Кам'янецькій філії Держ. вид-ва вийшла друком його перша збірка «Ліричні поезії», на яку критика в особах І.Дніпровського та В.*Поліщука* відгукнулася як на анахронізм — «тиха, мрійлива селянська лірика поета-індивідуаліста».

Восени 1925 С. переїхав до тодішньої столиці УСРР *Харкова*, де працював коректором, літ. редактором, перекладачем (місячник *«Червоний шлях»*, газ. «Червона армія», Техвидав, *Вільна академія пролетарської літератури*, «Літературний журнал»). 1927 власним коштом видав другу збірку — «Вересень», сприйняту критикою неоднозначно, проте радше неприхильно. Йому закидали «ідеалістичність і пасивність, суб'єктивізм і почуття самотності», врешті — «безперспективне буржуазне світорозуміння». Із цього часу літ. позиція С. може бути визначена як «внутрішня еміграція»; наступні зміни в літ. і сусп. житті лише зміцнювали його бажання «замкнутися, щоб зберегтися. Змаліти, щоб не помилитися у власній суті. Стати збоку, щоб не бути співучасником», як написав В.*Стус* про улюбленого поета.

Творча самореалізація С. відбувалася всупереч обставинам, що були вкрай несприятливими (родинна драма, підірване здоров'я, матеріальна скрута), проте водночас це був його свідомий вибір. У 1930-ті роки, особливо після розгрому київ. неокласиків, С. чи не одинцем тримав оборону поезії, лірики в їхньому справжньому сенсі, здійснюючи творчий синтез модерної поетики з глибинною міфопоетичною, фольклорною традицією. Ліричні цикли С., його поеми й казки, сонети й верлібри, філігранні поетичні мініатюри та вражаючі «антиутопії», версифікаційна майстерність та мовне багатство роблять його поетом достоту унікальним.


В.Ю. Свідзінський.

Сучасникам поета його творча спадщина значною мірою залишилася невідомою, хоч серед його шанувальників були П.*Тичина* і Ю.*Яновський*, М.*Йогансен* і А.Копштейн, а також ще зовсім молоді на той час І.Муратов, О.Веретенченко, В.Боровий та ін.

С. переклав твори Гесіода, Арістофана, Публія *Овідія* Назона, *«Слово о полку Ігоревім»*, фрагменти вірм. епосу «Давид Сасунський», а також поетичні та прозові твори з рос., білорус., грузин., польс., нім. мов (О.*Пушкін*, М.Лермонтов, М.Некрасов, Янка Купала, А.Церетелі, А.*Міцкевич* та ін.). Але й тут він не мав змоги реалізуватися належною мірою, хоч зарекомендував себе як першокласний перекладач. Попри все у 1930-ті рр. як поет він працював інтенсивно і сформував дві великі підсумкові рукописні збірки: «Медобір», а також ще одну, без назви. У цей період його хист сягнув свого найвищого злету, проте відбувалося це ніби за межами тодішньої літератури. 1940 вийшла третя й остання прижиттєва книжка С. «Поезії»; до цього кроку схилили поета друзі й шанувальники, однак наслідки виявилися сумними для автора: маленька збірка, попри наявність двох силуваних «ідейних» віршів, засвідчила факт цілком несанкціонованої й некерованої, «екстериторіальної», справжньої лірики, вільної від усіх приписів соціаліст. реалізму. Дискусія, що виникла із цього приводу, також становила прецедент у літературі вже цілком регульованій, вичищеній від «ворожих елементів». Наслідком було

те, що С. позбувся роботи. З початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, коли німці наблизилися до Харкова, С. як член Спілки письменників СРСР одержав евакуаційний талон, проте зволікав з від'їздом через непевність свого становища та незгоду доньки (дружина померла ще 1933). Очевидно, це було витлумачено як намагання дочекатися приходу німців. 27 вересня 1941 поет був заарештований, а в середині жовтня 1941 відправлений разом з ін. арештантами пішим етапом на схід. Коли десь неподалік стався прорив нім. танк. колони, конвой дістав наказ позбутися в'язнів. 18 жовтня 1941 поблизу х. Бутирки Уразовського р-ну Курської обл. (нині село Валуйського р-ну Білгород. обл.) їх загнали до покинутої госп. будівлі, замкнули та спалили. Читачів незмінно вражає висловлене в поезії С. чітке передчуття цієї смерті в огні.

Приховуючи правду про загибель С., влада воліла вважати, що його взагалі не було: негласна заборона на його ім'я мала на меті відправити в непам'ять і його творчість. Проте цьому завадило проникнення частини його недрукованої спадщини за кордон: вивезений О.Веретенченком авторизований машинопис, публікації окремих поезій у тамтешній періодиці, видана *«Сучасністю»* 1975 збірка «Медобір». В Україні, де донька поета зберегла батькові рукописи, з кінця 1960-х рр. також здійснювалися аналогічні зусилля, але повернення в літературу поета, реабілітованого лише 1964 «за відсутністю складу злочину», відбувалося довго і складно, перше повне видання його спадщини з'явилося лише 2004.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 2004; Вибрані твори. К., 2011.

Літ.: *Дзюба І.* «Засвітився сам од себе». «ЛУ», 1968, 22 жовтня; *Стус В.* Зникоме розцвітання: Твори, т. 4. Львів, 1994; *Соловей Е.* Невпізнаний гість: Доля і спадщина Володимира Свідзінського. К., 2006; *Її ж.* «Зберігати вічно... до 1967 року» (про слідчу справу Володимира Свідзінського). «Слово і час», 2009, № 9.

Е.С. Соловей.

СВІДЗІ́НСЬКИЙ Михайло (1824—1857) — політ. діяч. Н. в с. Таурів (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.) у сім'ї грекокатол. священика. Закінчив г-зію в м. Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*). Згодом навч. на філос. ф-ті ун-тів у Братиславі (нині столиця Словаччини) і *Львові* (1840—42) та у Львів. греко-катол. духовній семінарії. Виключений із семінарії, нелегально виїхав з *Галичини* за кордон. У Лондоні (Велика Британія) налагодив контакти з представниками польс. політ. еміграції. Опісля з її виданнями повернувся до Галичини, але при спробі нелегально перетнути кордон був затриманий і поставлений під нагляд поліції.

На поч. 1845 нелегально емігрував до *Стамбула* до агента кн. А.*Чарторийського* на Балканах М.*Чайковського.* Будучи вихованим на творах польс. письменників-романтиків із т. зв. укр. школи — звеличників давньої козац. України, вирішив прислужитися відновленню її політ. незалежності. Напередодні налагодив співпрацю з польс. монархічною еміграцією на чолі з кн. А.Чарторийським, яка, дбаючи про союзників напередодні польс. повстання 1846, висловлювалася за політ. незалежність українців. За її дорученням мав податись на Тамань до *Чорноморського козацького війська*, по змозі увійти в контакт із донськими та азовськими козаками і там готувати ґрунт для їх участі в майбутній спільній із кавказ. горцями та польс. корпусом з-над Дунаю війні проти царської Росії. Донцям він повинен був вкладати ідею створення окремої д-ви, союзної з Польщею, а чорноморців і азовців — заохочувати повернутися до Польщі з перспективою одержання за заслуги з рук відродженої в майбутньому королів. влади шляхетства.

Прибувши наприкінці жовтня 1845 до Таганрога (нині місто Ростовської обл., РФ), влаштувався там маляром місц. театру, а в домах багатих козаків навчав дітей нім. мови. При спробі завести довірливу розмову із старшиною про необхідність визволення донського козацтва з-під влади Росії та про план майбутньої війни у спілці з поляками був заарештований, засуджений військ. трибуналом до каторжних робіт у Сибіру (Акатуй, Нерчинський з-д), де важко захворів і незабаром помер. Похований у поселенні Борзінський пост (нині м. Борзя Забайкальського краю, РФ).

Літ.: *Стеблій Ф.* Українці — співучасники політичних планів князя Адама Чарторийського щодо Росії в 40-х рр. XIX ст. В кн.: Краківські українознавчі зошити, т. 5—6. Краків, 1997; *Його ж.* За волю Польщі й України — етапом до Сибіру (Михайло Свідзинський — репрезентант українсько-польського політичного партнерства напередодні повстання 1846 р.). В кн.: Варшавські українознавчі записки, зошити 15—16: Польсько-українські зустрічі. Варшава, 2003.

Ф.І. Стеблій.

СВІ́ДКИ ЄГО́ВИ — одна з пізніх течій *протестантизму*, яка виникла в США в 2-й пол. 19 ст., коли групи т. зв. Дослідників Біблії виокремились з *адвентизму* у самостійний реліг. рух. Засновником руху Дослідників Біблії, який 1931 узяв назву Свідки Єгови, був американець Ч.Рассел (1852—1916). 1884 з його ініціативи утворилося в шт. Пенсильванія (США) «Товариство Вартової башти, Біблії і брошур», яке тоді ж було зареєстроване Верховним судом цього штату. Тисячі оголошень у газетах США, Канади, Європи інформували про зібрання Дослідників Біблії. Мільйони примірників книг та брошур, написаних Ч.Расселом, пророкували, що 1914 «закінчуються земні людські уряди» і «прийде Царство Боже на землю». Проте сподіваного «приходу Царства Божого» не відбулося. Це стало причиною великого розчарування послідовників пастора Ч.Рассела.

Наступними керівниками конфесії — президентами «Товариства Вартової башти, Біблії і брошур» — були: Дж.Рутерфорд (1916—42), Н.Норр (1942—78), Ф.Франц (1978—90), М.Хеншель (1990—2000). Із 2000 президентом цього т-ва став М.-Г.Ларсон. Віровчення С.Є. має апокаліптичну і міленаристську спрямованість (див. *Хіліазм*). Всесвітня історія зображається як боротьба Бога Єгови й Сатани за панування над світом. Вирішення «спірної проблеми про всесвітній суверенітет», «виправдання імені Єгови, зневаженого Сатаною», «знищення існуючої злої системи речей» мають відбутися в Армагеддоні — всесвітній Божествен-

ній війні, про яку згадується в євангельській книзі Об'явлення 16:13—16. Донедавна С.Є. твердили, що ця подія мала відбутися за життя покоління, яке було свідками подій 1914. Нині апокаліптична хронологія (після багатьох прорахунків) С.Є. не використовується. Проте у проповідницькій діяльності С.Є. увага акцентується на глобальних проблемах сучасності, гострота яких асоціюється з наближенням людства до Армагеддону, а можливість їх вирішення — із встановленням Царства Божого як «універсального світового уряду на чолі з його царем Ісусом Христом» на Землі. У ставленні до політики, ідеологічної боротьби, ін. релігій С.Є. дотримуються принципу нейтральності, який, проте, не заважає їм піддавати критиці *фашизм*, расизм, *комунізм*, *тоталітаризм*, *клерикалізм*. Ставлення до світської влади, демократ. д-ви, громадян. обов'язків — позитивне. З реліг. переконань С.Є. не приймають переливання крові, відмовляються від військ. служби. Піддаються критиці реліг. догмати і віровчення про Божественну Трійцю (С.Є. виступають за строгий монотеїзм: Ісус Христос не вважається Богом, а тільки Сином Божим), безсмертність душі, пекло, чистилище; відкидаються як незгідні з *Біблією* вся традиційна реліг. обрядовість і культ святих. В Україні перші Дослідники Біблії — С.Є. — з'явилися в 1920—30-х рр. на Закарпатті, *Волині*, в *Галичині* та на *Буковині*. Течія поширювалася мешканцями цих регіонів, які виїжджали у США і Канаду на заробітки, ознайомлювалися там із цим віровченням і, повернувшись додому, розносили та безкоштовно роздавали книжки та брошури укр. мовою, авторство яких належало «судді Рутерфорду»: "Де є померлі?", «Що таке пекло?», «Царство Боже — єдина надія світу», «Всесвітня війна близько», «Фашизм чи свобода?» та ін., що проповідували ідеї вчення. Публікації і радіопроповіді Дж.Рутерфорда мали антиклерикальну, антифашист. спрямованість. Саме за це тисячі С.Є. у самій Німеччині і в країнах, нею окупованих, було кинуто в концтабори, розстріляно. С.Є. визнано, поруч з євреями, жертвами *Голокосту*.

Із встановленням рад. влади в зх. областях України відразу ж почалися репресії проти С.Є.: масові арешти, групові суд. процеси, вивезення їхніх сімей до Сибіру. Причиною репресій була відмова С.Є. служити в *Радянській армії*, брати участь у голосуванні за «сталінський блок комуністів і безпартійних», підтримувати ідеологічний культ комуніст. вождів, відмова дітей С.Є. вступати до жовтенятських, піонерських, комсомольських орг-цій. Усе це кваліфікувалося як «антирадянська пропаганда». 1945—85 понад 5 тис. С.Є. засуджено на тривалі строки від 10-ти до 25-ти років. За одну квітневу ніч 1951 з України вивезено до Сибіру 7449 осіб разом із дітьми за приналежність, як доводилося в урядовому рішенні, підписаному Й.*Сталіним*, до «нелегальної антирадянської секти».

1990, уперше за весь час існування С.Є. в Україні, розпочався процес поступового виходу цієї реліг. орг-ції з підпілля, а отже — із сусп. ізоляції. Згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» всі репресовані в рад. період С.Є. (14 тис. осіб) реабілітовані. Остаточно правова легалізація відбулася на поч. 1991: 28 лютого в Раді у справах релігій при РМ УРСР зареєстровано «Статут про управління релігійної організації Свідків Єгови». Це дало можливість С.Є. вільно провадити свою місіонерсько-проповідницьку діяльність, привело до істотних змін в реліг. свідомості членів цієї конфесії, їхньої відкритості до світу і входження в легітимні державно-конфесійні відносини.

За роки незалежності України (1991—2011) кількість С.Є. в Україні зросла у 8 разів. За даними на 1 січня 2012, в Україні понад 157 тис. С.Є. провадять місіонерсько-проповідницьку діяльність. 2010 у щорічному євхаристійному святі — «Вечері Господній» — брали участь понад 270 тис. учасників цієї обрядової дії. 1695 громад С.Є. в Україні обслуговують понад 5 тис. «служителів». Таким чином, реліг. орг-ція С.Є. в Україні, керівний центр якої діє у *Львові*, є однією з найдинамічніших серед протестантських конфесій. Громади С.Є. поширені у всіх областях України. Найбільша їх концентрація в Закарпат., Львів., Івано-Франк., Київ., Харків., Донец., Луган. областях і АР Крим.

Літ.: *William I.S.* Falshe Zeugen stehen wider mich Dreissig: 30 Jahre Sklave des Wachtturm. Konstanz, 1960; *Tean-Claude M.* Les Témoins de Jehovah. Paris, 1962; *Бартошевич З., Борисоглебский Е.* Свидетели Иеговы. М., 1969; *Яроцкий П.Л.* Свидетели Иеговы: Анализ идеологии и обыденного религиозного сознания. К., 1979; *Franz R.* Former mem of Governing Body of Jehovan's Witneses Chrisis of Conscience. Atlanta, 1983; *Яроцкий П.Л.* Идеология Бруклинского центра и религиозность Свидетелей Иеговы. В кн.: Современная религиозность: Состояние, тенденции. К., 1987; *Його ж.* Місіонерство як основний засіб поширення протестантизму американського типу. В кн.: Експорт релігії, трансляція віри: Американські релігійні впливи в Європі. К., 2004; Пізній протестантизм в Україні: П'ятидесятники, Адвентисти, Свідки Єгови. В кн.: Історія релігії в Україні, т. 6. К., 2007; Релігійна свобода: Науковий щорічник, № 12. К., 2008; Щорічник Свідків Єгови (2011): Сучасна діяльність Свідків Єгови в Україні. Нью-Йорк, 2010; *Яроцький П.* Свобода буття релігії в контексті викликів тоталітаризму і нетолерантності. В кн.: Релігійна свобода: Науковий щорічник, № 15. К., 2010; Архив Президента Российской Федерации, ф. 3, оп. 58.

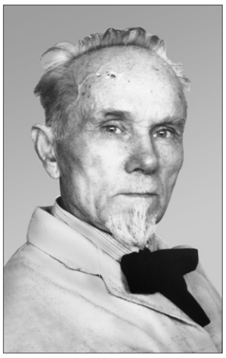
П.Л. Яроцький.

«СВІТ» («Сьвіт») — літ., політ. і наук. щомісячник, що виходив у *Львові* протягом 1881—82. Перше число — 10 січня 1881. Видавець і редактор — І.Белей. Усього вийшло 21 число (із них 5 спарених). В основу ред. політики було покладено програму І.*Франка*. У «С.» вміщувалися статті на суспільно-політ., мовознавчі та літературознавчі (про творчість українських письменників 19 ст., передовсім Т.*Шевченка*) теми, про просвіту народу. На сторінках часопису була опублікована повість І.Франка «Борислав сьміє-ся». Наприкінці 1882 через фінансові та орг. труднощі «С.» припинив існування.

Літ.: *Романюк М.М., Галушко М.В.* Сьвіт. В кн.: Українські часописи Львова 1848—1939, т. 1: 1848—1900. Львів, 2001; *Кульчицька Л.* Сьвіт. В кн.: Українська преса в Україні та світі XIX—XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження, т. 1: 1812—1890 рр. Львів, 2007.

О.В. Седляр.


І.В. Світ.


Г.П. Світлицький.

СВІТ Іван Васильович (27.04.1897—08.03.1989) — публіцист, громад. діяч, дослідник історії укр. громад на Далекому Сх. Дійсний член *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства*, Амер. т-ва філателістів, Історико-геогр. і видавничого т-ва Гаклюйта та ін. Н. на Старобільщині. Навч. в Харків. духовній семінарії (1916) та на фізико-мат. ф-ті Харків. ун-ту (1917—18). Співробітник щоденної газ. «Щире слово» у Владивостоці (нині місто в РФ). Редагував «Коммерческий телеграф» (1925—29), *«Маньджурський вісник»* (1932—37) в Харбіні (нині місто в Китаї) та укр. сторінку в китайс. час. «Гун-бао» (1928—29). Працював у філії т-ва «Просвіта» в Харбіні. Секретар адміністрації Укр. нац. дому в Харбіні. Один із засновників громад. орг-ції «Українська національна колонія в Маньчжурії» (1935—41). Разом з М.Мільком та О.Дроб'язком редагував час. «Український голос на Далекому Сході» в Шанхаї (Китай; 1941—44). Із 1951 — у США.

Автор праць з історії українсько-япон. відносин 1-ї пол. 20 ст., укр. еміграції в Пн. Америці, на Далекому Сх. та в Сибіру, іноз. інтервенції 1918—22, економіки та нац. проблем Далекого Сх. і Середньої Азії, студій про Агапія *Гончаренка* та укр. духовних осіб на Далекому Сх., а також мемуарних статей і розвідок із філателії.

П. у м. Сіетл (шт. Вашингтон, США).

Праці та тв.: Украинский Дальний Восток. «Маньджурский вестник» (Харбин), 1934, № 4—20; Українське військо в Маньчжурії. В кн.: Календар Червоної Калини на 1937. Львів, 1936; Український національний дім. Харбін, 1937; Український Далекий Схід. Одеса—Хабаровськ, 1944; Зелена Україна: Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк—Шанхай, 1949; The Soviet Far East. «Ukrainian Quarterly», 1954, vol. 11, no. 1; 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського народного союзу на 1967. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1966; Українсько-японські взаємини. «Визвольний шлях» (Лондон), 1967, № 1—12; 1968, № 1, 3—5, 7—9; 1969, № 1—8, 12; 1970, № 1—2, 4—8, 11—12; 1971, № 1; Українсько-японські взаємини, 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; «Свобода» й Далекий Схід. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1973 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1973; «Свобода» за 85 літ. В кн.: 1978 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1978; Українці в СРСР поза Україною: Країна й устрій. Загальна характеристика складових частин СРСР. Поселення українців. «ЗНТШ» (Нью-Йорк), 1980, т. 200 (у співавт.).

Бібліогр.: *Биковський Л.* Іван Світ: Біобібліографічні матеріали [рукопис]. Нью-Йорк, 1951.

Літ.: Звідомлення про працю Української національної колонії в Маньчжу-Ді-Го. Харбін, 1937; *Винар Л.* Передмова. В кн.: *Світ І.* Українсько-японські взаємини, 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Биковський Л.* Іван Васильович Світ (у 75-ліття). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1973, № 177, 25 вересня; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; *Бойко М.* Українська бібліографія материка і діаспори (матеріали). Блумінгтон, 1989.

О.В. Ясь.

СВІТЛИ́ЦЬКИЙ Григорій Петрович (27(15).09.1872—28.07.1948) — живописець, музикант, композитор. Нар. художник УРСР (1946), професор (1947). Н. в м. *Київ* у сім'ї музиканта Київ. оперного театру. Навч. в *Київській рисувальній школі М.Мурашка* (1886—93), у петерб. Академії мист-в у І.*Рєпіна* і М.Кузнецова (1894—1900). Працював у майстерні А.*Куїнджі* та мозаїчних майстернях при Академії мист-в під кер-вом П.Чистякова. 1946—47 викладав у Київ. худож. ін-ті, із 1947 — професор. Член Т-ва ім. А.Куїнджі (із 1916) та Асоціації художників Червоної України (із 1926).

Серед творів С. — сповнені глибокого соціального змісту жанрові картини («Чекання поїзда», 1899; «До міста», 1907; «Музиканти», 1912; «Сільрада», «Аграрне питання», обидві — 1918); овіяні лірико-романтичними настроями пейзажі укр. природи («Марусина хата», 1918; «Над містом», «Місячна ніч на Україні», «Бузок», усі — 1919; «Колгосп у цвіту», 1935; «Колгоспне поле», 1944; «Хмари», 1947); психологічно виразні портрети («Портрет Валентини Григорівни, дочки художника», 1915; «Портрет дочки академіка М.Стражеска», 1924; портрети композиторів М.*Глинки*, М.В.*Лисенка*; «П.І. Чайковський на Україні», 1939; «Автопортрет», 1944). Низка творів тематично і змістовно пов'язана із муз. мотивами («Мелодія», 1900; «Ноктюрн», 1914; «З осінніх пісень», 1919; «Місячна соната»). С. брав участь у розпису Казанського приділу Хрестовоздвиженської («Кожум'яцької») церкви в Києві, де створив композиції «Покрова Пресвятої Богородиці» та «Бесіда Христа з самаритянкою» (1914).

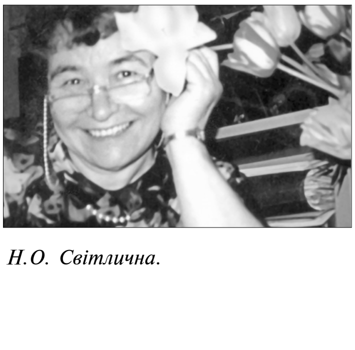
П. у м. Київ.

1958 в Києві відкрито меморіальну садибу-музей С., на території якої встановлено йому пам'ятник (1972, скульп. М.Вронський, архіт. В.*Гнєздилов*).

Літ.: *Бутник-Сіверський Б.* Григорій Петрович Світлицький. К., 1958; Григорій Петрович Світлицький: Каталог виставки. К., 1973; *Лильо-Откович З.* Український пейзажний живопис XIX — початку XX сторіччя. К., 2007; *Успенська Л.В., Горбенко Л.Г.* Григорій Світлицький: 1872—1948: Сторінками життя і творчості. К., 2007; *Новійчук В.* Автобіографічні спогади Григорія Світлицького. «Студії мистецтвознавчі», 2009, № 1; Офіційний веб-сайт храму Живоносного джерела (Казанської ікони Божої Матері) Української православної церкви Київського патріархату. Web: http://www.hram.kiev.ua.

Н.Г. Ковпаненко.

СВІТЛИ́ЧНА Надія Олексіївна (08.11.1936—08.08.2006) — правозахисниця, член Закордонного представництва *Української Гельсінської групи*, редактор-укладач *«Вісника репресій в Україні»* (США). Н. в с. Половинкино (нині село Старобільського р-ну Луган. обл.). Закінчила філол. ф-т Харків. ун-ту. Працювала директором школи робітн. молоді в м. *Краснодон*. Після переїзду до *Києва* працювала редактором вид-ва «Радянська школа», учителькою вечірньої школи в Дарниці, завідувачем б-ки Київ. холодокомбінату № 2. У серед.


Н.О. Світлична.

1960-х рр. — активна учасниця неформальних літ. вечорів, зборів, маніфестацій. У березні 1969 С. разом із братом — літературознавцем І.*Світличним* — фігуранти кримінальної справи, порушеної слідчим відділом КДБ при РМ УРСР за фактом розповсюдження фотокопії забороненої книги А.Авторханова «Технология власти». Чергову кримінальну справу органами КДБ стосовно С. було порушено в березні 1972, висунувши звинувачення у збереженні та розповсюдженні антирад. літератури. У травні 1972 міру запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд стосовно обвинуваченої С. було змінено на взяття під варту. У квітні 1973 Київ. обласним судом на підставі ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР С. «визнано винною в тому, що вона на ґрунті націоналістичних поглядів упродовж 1964—1972 років з метою підриву та послаблення радянської влади систематично виготовляла, розмножувала та зберігала антирадянську літературу наклепницького характеру» та позбавлено волі у виправно-трудових таборах суворого режиму строком на 4 роки. Під час відбування терміну ув'язнення в Мордовії брала участь у численних акціях протесту рад. *політичних в'язнів*. Після звільнення, восени 1976, С. надіслала до ЦК КПУ заяву-відмову від рад. громадянства, мотивуючи свій крок жорстокими переслідуваннями владними структурами інакодумців. У жовтні 1978 виїхала до Рима (Італія), а згодом прибула до США. Працювала перекладачем у Гарвардському ун-ті. Із 1980 брала активну участь у роботі Закордонного представництва Укр. Гельсинської групи, стала редактором-укладачем періодичного видання Представництва «Вісник репресій в Україні». Упродовж 1983—94 працювала в укр. редакції *Радіо «Свобода»*. Після смерті брата Івана разом із вдовою Леонідою Світличною підготувала до друку збірку його віршів «У мене — тільки слово» та книгу спогадів про І.Світличного «Доброокий». На основі розпорошених матеріалів, переданих із рад. таборів, С. упорядкувала книги укр. дисидентів Я.Лесіва «Мить», М.*Руденка* «За гратами», М.*Горбаля* «Коломийка для Андрійка», Г.*Снєгірьова* «Твори».

Останні роки життя проживала в м. Ірвінгтон (шт. Нью-Джерсі, США).

2010—11 на виконання волі С. в Україну переданий її архів (зберігається у *Центральному державному кінофотофоноархіві України* та *Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України*).

Лауреат премії ім. В.Стуса (1992), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1994, разом із братом Іваном; брат посмертно).

Похована на *Байковому цвинтарі* в Києві.

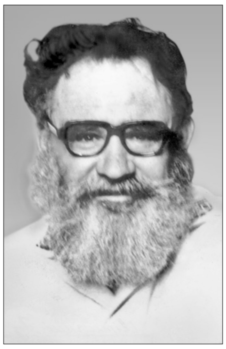
Літ.: Шевченківські лауреати: 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001; *Коцюбинська М.* Без неї не було б ніякого шістдесятництва... «Молода нація», 2006, № 2 (39); *Неживий О.* Живе світла пам'ять. «ЛУ», 2009, 22 січня.

О.Г. Бажан.

СВІТЛИ́ЧНИЙ Іван Олексійович (псевдоніми: Іван Сірко, Володимир Твердохліб. Читач-нематиматик та ін.; 20.09.1929—25.10.1992) — поет, перекладач, літературознавець, літ. критик, правозахисник. Н. в с. Половинкине (нині село Старобільського р-ну Луган. обл.). 1937 почав навчання в школі с. Половинкине. Після закінчення 1947 Старобільської середньої школи № 1 (із золотою медаллю) навч. на ф-ті укр. філології Харків. ун-ту (1947—52). 1950—51 працював учителем укр. мови та літератури. 1952—55 — аспірант відділу теорії літератури Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР (наук. керівник — акад. О.*Білецький*). 1955 очолював відділ критики ж. *«Дніпро»*, вийшла перша публікація. Друкувався в журналах «Дніпро», «Вітчизна», «Радянське літературознавство», 1957—63 обіймав посаду молодшого наук. співробітника відділу теорії літератури Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР, молодшого наук. співробітника в Ін-ті філософії АН УРСР, працював відп. секретарем ж. «Радянське літературознавство», у Т-ві охорони природи. Літературно-критичні статті С. присвячені творчості літ. покоління 1960-х рр. і критиці соцреалістичної літератури («Боги і наволоч»); автор полемічно-критичної статті з мовознавства («Гармонія і алгебра»). Один із лідерів опозиційного руху в УРСР в 1960—80-х рр. 30 серпня 1965 вперше заарештований, звинувачений за ст. 62, ч. 1 «Антирадянська агітація і пропаганда» Кримінального кодексу УРСР — за виступи проти арештів і незаконних судів над діячами укр. к-ри та за поширення самвидавної літератури (див. *Самвидав*). Звільнений 30 квітня 1966 за ст. 7 Кримінально-процесуального кодексу УРСР. Після 8-місячного ув'язнення влаштуватися за фахом не зміг, виконував різні роботи. Вимушений був друкуватися під псевдонімами. Працював над словником синонімів, здійснював поетичні переклади із французької (Ш.Бодлер, П.-Ж.Беранже, Ж.Лафонтен), чеської (В.Незвал, Й.Ганзлік), сербохорватської (Д.Максимович), польської (Ю.*Словацький*, Ц.Норвід), турецької (О.Велі) та ін. мов. 12 січня 1972 вдруге заарештований, 27—29 квітня 1973 засуджений за ст. 62, ч. 1 до 12-ти років позбавлення волі (7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання). Покарання відбував у таборі в Пермській обл. РРФСР, 27 червня 1978 прибув на місце заслання — у с. Усть-Кан (нині село в Республіці Алтай, РФ), працював нічним сторожем, палітурником у б-ці. 1978—81 переклав «Слово про Ігореву січ», писав поетичні твори, частина яких була опублікована на Заході. 1978 С. прийнято в члени Міжнар. ПЕНклубу. 20 серпня 1981 у С. стався інсульт, і його було визнано інвалідом 1-ї групи. 23 січня 1983 звільнений, повернувся до *Києва*. Наприкінці 1980-х рр. було опубліковано частину праць С. і статей про нього. 1990 вийшла збірка поезій «Серце для куль і для рим», цього ж року став членом Спілки письменників України та Укр. ПЕН-клубу.

Лауреат літ. премії ім. В.Стуса (1989), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1994, посмертно, за збірки поезій, поетичних перекладів і літературно-критичних статей).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі*.



І.О. Світличний.



О. Лотоцька.



С. Савчук.



Л. Бурачинська.

Тв.: Боги і наволоч. «Вітчизна», 1961, № 12; Художній метод. К., 1962; Гармонія і алгебра. «Дніпро», 1965, № 3; У мене — тільки слово. Х., 1994; Голос доби, кн. 1—2. К., 2001—02.

Літ.: *Коцюбинська М.* Іван Світличний, шістдесятник. В кн.: *Світличний І.О.* У мене — тільки слово. Х., 1994; Доброокий: Спогади про Івана Світличного. К., 1998; *Білокінь С.* Із часу, що закривався. «Визвольний шлях», 1999, № 7 (616); Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; Видатні діячі України минулих століть. К., 2001; *Жиленко І.* Homo feriens. «Сучасність», 2002, № 4; Іван Світличний. «...Бо вірую»: Біобібліографічний нарис. К., 2002; «Душа розпластана на пласі» (І. Світличний). В кн.: *Дзюба І.* З криниці літ. К., 2007; *Іваницька Л.* Світличний Іван Олексійович. В кн.: Діячі науки і культури України. К., 2007; *Глузман С.* Мій вибір. «Київ», 2010, № 1; Письменники української діаспори: Донбаський вимір. Донецьк, 2010.

В.П. Швидкий.

СВІТОВА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ ТОРГІ́ВЛІ (СОТ; World Trade Organization, WTO) — універсальна правова система регулювання міжнар. торгівлі, яка бере свій початок від Ген. угоди щодо тарифів і торгівлі (ГАТТ; 1947). Гол. метою СОТ є запровадження ліберального режиму (вільної) торгівлі, поступова ліквідація митних тарифів, відмова від держ. квотування експорту та імпорту, усунення дискримінації шляхом проведення багатосторонніх торг. переговорів.

Осн. формою діяльності СОТ є регулярні консультації (раунди переговорів) щодо зменшення рівня тарифів та усунення митних бар'єрів. Після закінчення «Уругвайського раунду» переговорів замість системи ГАТТ 1 січня 1995 було створено СОТ. На той час за її правилами здійснювалося до 80 % обсягу світ. торгівлі. Членство в названій глобальній торговельно-екон. орг-ції частково обмежує нац. екон. суверенітет, але є необхідним для участі в міжнар. розподілі праці та імперативним для широкого доступу товарів нац. виробників на світ. ринок. Постійно діючий Секретаріат СОТ розміщено в Женеві (Швейцарія).

Україна подала заявку на вступ до СОТ навесні 1992 та отримала статус спостерігача 1994. Набуття статусу повноправного члена залежало від створення стабільної ринкової економіки та гармонізації антидемпінгового законодавства. Вступ України до СОТ був передумовою початку переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною та *Європейським Союзом.* У червні 1995 *Кабінетом Міністрів України* було створено Міжвідомчу комісію з питань приєднання України до системи ГАТТ/СОТ. У вересні 2001 Президент України Л.*Кучма* підписав Указ «Про додаткові заходи щодо прискорення вступу України до Світової організації торгівлі». Була затверджена програма заходів, здійснення яких мало забезпечити завершення для України процедури вступу до СОТ. Однак цей процес ускладнився внаслідок гострої внутрішньополіт. боротьби всередині України та під впливом розпочатого в листопаді 2001 «Катарського раунду» переговорів щодо лібералізації світ. торгівлі.

У травні 2007 *Верховна Рада України* прийняла закони, які відкрили нац. економіку для зовн. конкуренції. 16 травня 2008 Україна офіційно стала 153-м членом СОТ. Впродовж наступних 5-ти років мала здійснюватися програма адаптації нац. економіки України до умов членства в СОТ. Однак у липні 2008 ЄС та США відмовилися задовольнити вимоги Китаю щодо відкриття своїх ринків, унаслідок чого було зупинено переговори про глобальну лібералізацію світ. торгівлі. Світ. екон. криза 2008—10 уповільнила темп вступу до СОТ нових країн, зокрема Білорусі, Росії, Казахстану. Восени 2011 Україна готувала документи з метою перегляду дискримінаційних щодо вітчизн. виробників норм СОТ.

Офіц. веб-сайт орг-ції: http://www.wto.org.

Літ.: *Осика С.* Новітнє українське законодавство по регулюванню проблем демпінгового субсидіарного та масового імпорту. К., 1999; *Осика С.Г. та ін.* Генеральна угода з тарифів та торгівлі як основа універсального міжнародно-правового регулювання світової торгівлі. К., 1999; *Шишков Ю.В.* Интеграционные процессы на пороге XXI века. М., 2001; *Делягин М.Г.* Мировой кризис: Общая теория глобализации. М., 2003.

А.Ю. Мартинов.

СВІТОВА́ ФЕДЕРА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКИХ ЖІНО́ЧИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ (СФУЖО) створена в листопаді 1948 на Світ. конгресі укр. жіноцтва в м. Філадельфія (США). Членами-засновниками СФУЖО були 10 орг-цій: Союз українок Америки, Ліга укр. катол. жінок Канади, Об'єднання українок Бельгії, Об'єднання укр. жінок Німеччини, Орг-ція українок Канади ім. О.Басараб, Орг-ція укр. жінок Бразилії, Орг-ція укр. жінок Великої Британії, Союз українок Аргентини, Союз українок Франції, Укр. Золотий Хрест у США. З часом до неї увійшли Союз українок Австралії, Об'єднання укр. жінок Венесуели, Укр. жін. союз Австрії, Об'єднання жінок Ліги визволення України (Канада), Об'єднання жінок оборони чотирьох свобод України в Америці, Т-во укр. жінок ім. О.Теліги (Велика Британія), Об'єднання укр. правосл. сестринств в Америці, Об'єднання жінок «Просвіти» та Орг-ція жінок «Відродження» (Аргентина).

СФУЖО очолюють голова, члени виконавчої ради директорів, які репрезентують організації-члени і постійні к-ти. Виконавці обираються терміном на 5 років на Світ. конгресі СФУЖО. Крім того, щорічно проводяться регіональні конференції для обговорення питань прогресу і стратегії.

Першою головою СФУЖО було обрано О.*Кисілевську* (1948—56). СФУЖО очолювали О.Охримович-Залізняк (1956—69), О.Лотоцька (1969—72), С.Савчук (1972—77), Л.Бурачинська (1977—82), М.Квітковська (1982—92), О.Бризгун-Соколик (1992—2002). Із 2002 головою СФУЖО є відома діячка укр. світ. жін. руху М.Шкамбара, обрана 8-м конгресом федерації.

Виконавчий орган федерації — Екзекутива (Управа), обрана з 3-х жін. орг-цій Канади, працює в м. Торонто (Канада).

СФУЖО дотримується принципів політ. терпимості й поваги до прав людини. До федерації входять 23 некомерційні орг-ції з 12-ти країн чотирьох континентів — від Австралії до США.

Мета СФУЖО — нести у світ знання про Україну, про жінок-українок, плекати укр. к-ру,

сприяти жінкам в інтелектуальному зростанні, допомагати потребуючим, згуртування укр. жіноцтва у своїх орг-ціях, координація їхньої праці, репрезентація їх перед своїм громадянством і зарубіжним світом.

Завдання федерації — праця для зміцнення укр. державності та добробуту населення України, вплив на уряди д-в для зміцнення політ., екон. і культ. відносин з Україною та утвердження її позицій на міжнар. арені; максимальне використання матеріальних і людських засобів діаспори для підтримки держ. буд-ва, розвитку економіки та духовного відродження України.

СФУЖО працює в *Організації Об'єднаних Націй* та світ. неурядових орг-ціях. Присутність СФУЖО на нарадах ООН дає можливість стежити за проблемами, що стосуються питань укр. жінки за кордоном, серед них — торгівля людьми, охорона здоров'я жінок і дітей, гендерна політика. СФУЖО має своїх представників у Департаменті публічної інформації, Економічній та Соціальній радах ООН.

СФУЖО брала участь у ряді конференцій ООН: у Мехіко (Мексика; 1975), Копенгагені (Данія; 1980), Найробі (Кенія; 1985), Пекіні (Китай; 1995), Нью-Йорку (США; 2000), Мадриді (Іспанія; 2002) та ін.

СФУЖО здійснює орг. заходи: мобілізацію засобів програм стипендій для дітей у слаборозвинутих країнах, у т. ч. Сх. Європи й Пд. Америки; надання ліків, вітамінів, харчування, одягу, мед. устаткування жертвам природних і техногенних катастроф (напр. жертвам Чорнобиля і ядерної кризи); постачання матеріалів, одягу, мед. виробів, харчування і вітамінів для шкіл і дитячих будинків; створення дошкільних центрів для працюючих жінок; проведення семінарів і практикумів з питань поліпшення рівних прав для жінок в нашому сусп-ві і таким чином стимулювання інтересу жінок до самовдосконалення й розвитку; протидію порушенню прав людини, торгівлі жінками та дітьми в усьому світі тощо. Має фонд «Мати і дитина», що допомагає самотнім матерям з дітьми, укр. дитсадкам і укр. школам в укр. поселеннях. Є членом—засновником *Світового конгресу українців*, *Української всесвітньої координаційної ради* в *Києві.*

СФУЖО як неурядова організація співпрацює зі Всесвітнім рухом матерів, Міжнар. жін. радою, Міжнар. союзом жінок та цілим рядом ін. неурядових орг-цій.

1992 в роботі 6-го конгресу СФУЖО вперше взяла участь представниця України, голова *Союзу українок* — першої відродженої жін. орг-ції в Україні — А.Пашко. Значну роль у відродженні та діяльності жін. руху України відіграли співпраця, проведення спільних заходів з укр. організаціями діаспори — СФУЖО, Союзом українок Америки, Т-вом укр. жінок ім. О.Басараб (Канада), Т-вом укр. жінок ім. О.Теліги (Велика Британія), Укр. Золотим Хрестом (США), Сусп. службою українців (Канада) та багатьма ін. Після проголошення незалежності до федерації увійшли Союз українок Польщі, Об'єднання українок Чехії, Союз українок Естонії. На 8-му конгресі СФУЖО (2002) до рядів федерації прийнято 2 нові орг-ції — Союз українок Литви та Союз українок Скандинавії.

Досягненням співпраці укр. жін. орг-цій та діаспори стало створення «Інформаційного центру українських організацій» при *Києво-Могилянській академії*, де проводяться семінари, конференції, круглі столи, на яких обговорюються питання, важливі для жіноцтва України та світ. спільноти.

18—19 серпня 2009 у Львові відбулася річна нарада Управи СФУЖО.

Головою СФУЖО знову обрано М.Шкамбару. До Екзекутиви СФУЖО на нову каденцію (2007—12) обрані: М.Шкамбара — голова, О.Даниляк — 1-ша заступниця, А.-М.Шепетик — 2-га заступниця, Н.Даниленко — 3-тя заступниця, Л.Головацька — скарбник, М.Цехош — секретар; Фінансова комісія: І.Паттен — голова, О.Піхоцька; Контрольна комісія: Б.Мокрій — голова, О.Шуст і Г.Щерблюк — заступниці, О.Паньків, В.Кущій, Н.Гевко, Л.Федик — члени.

Із 1963 федерація видає щоквартальник «Українка в світі», який є літописом праці жін. орг-цій у діаспорі. Цим виданням СФУЖО постійно інформує складові орг-ції та прихильників про діяльність жін. орг-цій.

Офіц. веб-сайт федерації: http://www.wfuwo.org.

Літ.: Закордонне українство (інформаційний каталог). К., 2001; Восьмий Конгрес Світової федерації українських жіночих організацій 23—27 жовтня 2002 р. Торонто, 2002; *Соколик О.* Програмна доповідь на VIII Конгресі СФУЖО 2002. «Українка в світі», 2002, № 4; *Шпір М.* VIII Конгрес СФУЖО. Там само; Українська Громада. Web: http://ukrhromada.org.

О.М. Веселова.

СВІТОВА́ ФЕДЕРА́ЦІЯ УКРАЇ́НЦІВ — КОЛИ́ШНІХ ПОЛІТВ'Я́ЗНІВ І РЕПРЕСО́ВАНИХ РАДЯ́НСЬКИМ РЕЖИ́МОМ — центр. правління двох орг-цій: Демократичного об'єднання бувших репресованих українців совєтським режимом і Союзу українців — жертв рос. комуніст. терору. Гол. мета — координація діяльності цих орг-цій у викритті злочинів рад. режиму. Осн. методи діяльності — збирання й публікація документів, що засвідчують злочини *більшовиків* проти укр. народу (примусова колективізація, репресії, депортація, *Голодомор 1932—1933 років в УСРР* та ін.). Її силами видано т. зв. Білу книгу укр. і англ. мовами («The Black Deeds of the Kremlin — A White Book», т. 1—2, 1952, 1955).

Осідок — у Нью-Йорку (США) і з 1972 — у Монреалі (Канада). Голови: С.*Підгайний* (до 1955), А.Гудовський, А.Білоцерківський (із 1972).

В.В. Павленко.

СВІТОВИ́Й КОНГРЕ́С УКРАЇ́НЦІВ (СКУ; до 1993 — Світовий конгрес вільних українців; СКВУ) — найвища координаційна громад. організація *української діаспори*, яка представляє інтереси більше 20 млн українців і об'єднує у своєму складі укр. орг-ції із 32 країн світу. Ініціатором створення надпартійної і надконфесійної укр. структури типу предпарламенту 1957 виступив голова Проводу укр. націоналістів А.*Мельник*. Важливу роль



М. Квітковська.



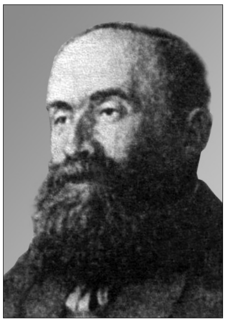
О. Бризгун-Соколик.



М. Шкамбара.



Є. Чолій.



С.І. Світославський.

у підготовці та проведенні першого СКВУ відіграли президент К-ту українців Канади (КУК) В.Кушнір, секретар КУК В.Кохан, редактор газ. *«Український голос»* у Вінніпезі (Канада) І.Сирник, член Проводу укр. націоналістів М.*Плав'юк*, керівник прес-бюро Ліги визволення України М.*Сосновський*, член *Українського конгресового комітету Америки* Й.Лисогір та ін. У роботі 1-го Конгресу СКВУ, який відбувся 17—19 листопада 1967 у Нью-Йорку (США), взяли участь 1004 делегати з понад 30 країн від 230 громад., конфесійних, політ. орг-цій, у т. ч.: Укр. конгресового к-ту Америки, Укр. амер. координаційної ради, К-ту українців Канади (див. *Конгрес українців Канади*), Укр. центр. крайової репрезентації Аргентини, Бразилії, Союзу укр. орг-цій Австралії, *Світової федерації українських жіночих організацій*, координаційного осередку укр. громад. центру і крайових установ в Європі (Велика Британія, Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія, Нідерланди) та ін. Делегати прийняли «Перший Маніфест до українського народу в Україні і поза її межами в СССР та країнах Московського блоку», де зазначалося, що СКВУ «допомагатиме своєму народові в його боротьбі доти, аж поки він остаточно визволиться і побудує незалежну суверенну і соборну державу», а також «Меморандум до Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй», в якому висловили свою стурбованість політ. переслідуваннями в УРСР. Першим президентом СКВУ обрано В.Кушніра, ген. секретарем — М.Плав'юка.

Керівним органом СКУ є конгрес (до його компетенції належить визначення засадничих принципів діяльності СКУ та обрання членів виконавчих органів), а між конгресами — секретаріат, очолюваний президією. Друкований орган — «Вісник Світового конгресу вільних українців». Осн. діяльність СКВУ була спрямована на об'єднання зусиль укр. діаспори з метою утвердження демократ. цінностей в УРСР, відродження держ. незалежності України, збереження етнічної та духовної самобутності українців за кордоном. Для здійснення поставлених завдань створено ради й комісії СКВУ/СКУ, які не є сталими: комісія прав людини, нац. прав, молоді, екологічна (із 1989); фінансово-дорадча, геноциду 1932—33; олімпійська (із 1989); декади укр. родини; виховно-освітня; сусп. служби; у справах к-ри, науки, кооперативна, комбатантських орг-цій та ін. У 1970—80-х рр. міжнар. та інформаційна діяльність СКВУ була спрямована на забезпечення свободи та демократії в Україні (акції у країнах Зх. Європи та Пн. Америки на захист ув'язнених укр. дисидентів В.*Мороза*, Л.Плюща, Н.Строкатої та ін.; 1974); взаємодію закордонних українців у проведенні скорботних заходів, пов'язаних із 50-річчям *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* (1981), створенні Міжнар. комісії з розслідування голоду 1932—33 в Україні (1984); підтримку громадсько-політ. орг-ції «Народний рух України за перебудову» (див. *Народний рух України*). Наприкінці 1991 СКВУ провів широку акцію у справі дипломатичного визнання незалежної України (у грудні 1991 СКВУ спільно з Укр. світ. фундацією створив Фонд відбудови України). Після отримання незалежності до СКВУ увійшли громади українців пострад. республік: Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, РФ, Узбекистану.

1993 СКВУ змінив назву на Світ. конгрес українців та зосередив свою діяльність на: посиленні зв'язків між українцями всього світу; збереженні нац. ідентичності, духовності та мови українцями, які проживають за межами України; захисті прав українців незалежно від місця їх проживання; сприянні визнанню світом Голодомору 1932—33 в УСРР актом *геноциду* укр. народу; формуванні позитивного іміджу України у світі.

2003 СКУ прийнято до *Організації Об'єднаних Націй* на правах неурядової орг-ції.

Конгреси (з'їзди) проводяться кожні 5 років. 1-й відбувся 1967 у Нью-Йорку, 2-й — 1973 в Торонто (Канада), 3-й — 1978 у Нью-Йорку, 4-й — 1983 в Торонто, 5-й — 1988 в Торонто, 6-й — 1993 в Торонто, 7-й — 1998 в Торонто, 8-й — 2003 в *Києві*, 9-й — 2008 в Києві.

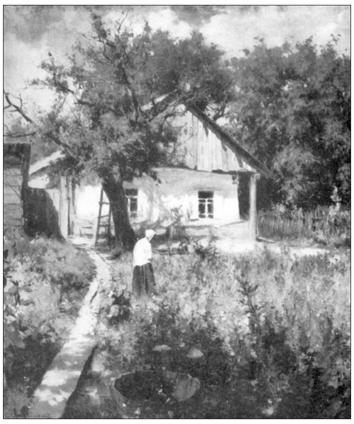
Президенти СКВУ/СКУ: В.Кушнір (1967—69, 1973—78), Й.Лисогір (1969—71), А.Мельник (1971—73), І.Базарко (1981—83), П.Саверин (1983—88), В.Шимко (1988—93), Д.Сирник (1993—98), А.Лозинський (1998—2008), Є.Чолій (від 2008).

Офіц. веб-сайт організації: http://www.ukrainianworldcongress.org.

Літ.: *Фіголь А.* Світовий конгрес вільних українців. В кн.: Матеріали студійних днів українського християнського руху (13—16 жовтня 1963 р.). Париж—Рим—Мюнхен, 1965; Перший маніфест до українського народу в Україні і поза її межами в СРСР та країнах Московського блоку. Нью-Йорк, 1967; Перший Світовий конгрес вільних українців: Матеріали. Вінніпег—Нью-Йорк—Лондон, 1969; Другий Світовий конгрес вільних українців: Матеріали. Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1986; Третій Всесвітній конгрес вільних українців: Матеріали. Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1988; Четвертий Всесвітній конгрес вільних українців: Матеріали. Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1991; Світовий конгрес вільних українців: 1967—1992. Торонто, 1992; *Недужко Ю.В.* Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України. Луцьк, 2009.

О.Г. Бажан, О.О. Ковальчук.

СВІТОСЛА́ВСЬКИЙ Сергій Іванович (06.10(24.09).1857—19.09. 1931) — живописець, родоначальник соціального пейзажу в укр. образотворчому мист-ві. Дійсний член Т-ва пересувних худож. виставок (із 1891). Н. в



Світославський С.І. «Садиба художника». 1890-ті рр.

м. *Київ* у бідній чиновницькій родині. Художню освіту здобув у Моск. уч-щі живопису, скульптури та арх-ри під кер-вом В.Перова і О.Саврасова (1875—83). Із 1884 пов'язав своє життя та творчість із Києвом. Брав діяльну участь у створенні Київ. т-ва худож. виставок як його член та експонент. Протягом 1884—91 на виставках передвижників ним було представлено 12 картин, які отримали високі оцінки критиків. Частина з них була придбана Третяковською галереєю. Першим значним твором С. була картина «Дніпровські пороги» (1885), яка засвідчила неабиякий талант художника-лірика. Для своїх сюжетів обирав прості, буденні сюжети, котрі під пензлем майстра набирали поетичного значення. З його картин поставали укр. степ із поодинокими орачами, весняні розливи повноводних рік, потопаючі в розкішному розмаїтті зелені убогі будиночки київ. передмість, звичайні сільс. краєвиди, узагальнений образ провінційного міста гоголівської доби та ін. Для багатьох творів С. притаманна соціальна спрямованість. До найзначніших праць художника належать «Дніпровські пороги» (1885), «Подвір'я весною», «На весну» (обидві 1887), «Воли на ниві» (1891), «Вулиця повітового міста» (1895), «Миргород» (1902), яка була написана до 50-річчя із дня смерті М.*Гоголя*, «Зима: Околиця Києва», «Околиця Києва: Весна», «Повінь», «Повідь», «Розлив Дніпра на Оболоні» (1900) та ін. Подорожі в Середню Азію наприкінці 1890-х — у 1900 дали С. нові матеріали для творчості. Художник створив низку полотен, присвячених природі й людям цього краю («Степ: Середня Азія», «Ранковий намаз»). Співробітничав із ж. *«Шершень»* (1906). Був членом журі конкурсу проектів пам'ятника Т.*Шевченку*.

П. у м. Київ.

Літ.: *Попова Л.* С.И. Святославский. «Советская Украина», 1956, № 12; *Членова Л.Г.* Українські художники-передвижники. К., 1959; Сергій Іванович Світославський: Альбом. К., 1961; *Говдя І.І.* Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. К., 1964; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 2. К., 1970; *Говдя І.І., Коваленко О.М.* Передвижники і Україна. К., 1978; *Жаборюк А.А.* Український живопис останньої третини XIX — початку XX ст. К.—Одеса, 1990.

Т.І. Лазанська.

СВІЧКИ́ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Леонтія Назаровича** С. (Левка Назаренка; р. н. невід. — п. 1699), лубенського полкового *осавула* (1665, 1679, 1682—88) і судді (1672), пирятинського *городового отамана* (1677) і полковника лубенського (1688—99), учасника *Кримських походів 1687 і 1689* та Азовського походу 1696 (див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*). Леонтій Назарович уславився величезними маєтностями та доброчинністю на користь *Мгарського Лубенського Спасо-Преображенського монастиря*. Його нащадки обіймали посади *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*. Останній представник роду — **Микола Львович** (1828—99), дійсний статський радник, почесний мировий суддя Пирятинського (1869—75) та Лубенського (1877—81) повітів, пирятинський (1862—65) та лубенський (1877—86) повітовий *предводитель дворянства*.



Леонтій Свічка. Фрагмент з ікони «Розп'яття». Кінець 17 ст.

Рід внесений до 1-ї та 6-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди старой Малороссии: Свечки. «Киевская старина», 1882, № 8; *Стороженко Н.* К истории рода Свечек. Там само, 1887, № 11; Стороженки: Фамильный архив, т. 6. К., 1908; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

«СВОБО́ДА» — найстаріша укр. газета в США. Заснована 15 вересня 1893. Від вересня 1893 виходила двічі на місяць, від 1894 — щотижня, від серпня 1914 — тричі на тиждень. Від січня 1921 — 5 разів на тиждень. Від липня 1998 — щотижня. До червня 1895 друкувалася в Джерсі-Сіті (шт. Нью-Джерсі, США), у липні 1895 — 1896 — у Шамокіні (шт. Пенсильванія, США), 1896—1900 — у Маунт-Кармелі, 1900—03 — в Оліфанті, 1903—06 — у Скрентоні (шт. Пенсильванія), із 1906 — у Нью-Йорку (США), а з квітня 1911 до теперішнього часу — у Джерсі-Сіті. Гол. редактори: о. Г.Грушка (1893—95), о. Н.*Дмитрів* (1895—97), о. С.Макар (1897—1900), о. І.Ардан (1900—07), А.Цурковський (1907—10), О.Стеткевич (1910—19), В.Лотоцький (1919—26), О.Рев'юк (1926—33), Л.*Мишуга* (1933—55), А.Драган (1955—79), В.Тершаковець (1979—80), З.Снилик (1980—98), Р.Галешко (1998—2000), І.Яросевич (2000—07), Р.Гадзевич (від 2007). У 1920—30-ті рр. співредакторами «С.» були В.*Кедровський*, Є.Ляхович та С.Демидчук, а після 1945 — І.Коровицький, Л.*Луців*, І.*Кедрин-Рудницький*, В.Давиденко, Б.*Кравців*, М.*Сосновський*. Зі «С.» співпрацювали відомі укр. журналі-



СВОБОДА

«Свобода». 1893. Перше число.



Редактори й друкарі «Свободи». Зліва направо: Денис Пирч, Денис Мудза, головний редактор о. Стефан Макар, Василь Фекула. 1897.

сти, письменники, громад. та політ. діячі, зокрема В.*Будзиновський*, В.М.*Гнатюк*, Б.*Лепкий*, М.*Лозинський*, М.*Павлик*, І.*Франко* та чимало ін. До 1903 друкувалася етимологічним, а пізніше — фонетичним правописом. Нині видається за харків. правописом або правописом Голоскевича. Із 1908 — офіц. орган *Українського народного союзу*. «С.» була ініціатором створення Амер. рус. нар. ради (1914) та *Українського конгресового комітету Америки* (1940). Редакція «С.» видавала спец. серії інформаційних і освіт. брошур, літ. твори, книги пам'яті, істор. студії, а також щорічні календарні альманахи, в яких видрукувані розвідки та матеріали на істор. і культ. теми, у т. ч. про історію газети, зокрема в ювілейних альманахах 1936, 1944, 1963, 1973, 1978, 1983, 1993 і 2003. Як додаток до «С.» видавалися англомовний «Український тижневик» (від 1933), дитячі, юнацькі часописи та ін. видання. У «С.» друкувалися матеріали та статті, які висвітлювали біжучі події в Україні, на еміграції та в діаспорі, у т. ч. присвячені суспільно-політ., екон., нац., демографічним процесам, розвідки з літератури, мист-ва та к-ри, міжнар. відносин і політики, зокрема про події *Української революції 1917—1921, Голодомору 1932—1933 років в УСРР* та сталінського терору в 1930-ті—40-ві рр. в УРСР, польс. репресій супроти українців в *Західній Україні* в 1920—30-ті рр., дисидентський рух в *СРСР* та ін. У «С.» публікувалася інформація про життя українців у Канаді та Бразилії до появи там укр. преси, а також широко висвітлювалося побутування укр. діаспори Пн. Америки та Зх. Європи. Протягом 1950—80-х рр. на шпальтах «С.» систематично вміщувалися розвідки з укр. історії. Деякі з них друкувалися в низці номерів. Зокрема, у «С.» була видрукувана перша версія статті О.*Пріцака* «Що таке історія України?», виголошена 17 травня 1980 на відзначення 30-ліття *Української вільної академії наук* (1980, № 165—170). Поважне місце у «С.» відводилося висвітленню проблем організації укр. наук. життя, зокрема діяльності *Наукового товариства імені Шевченка*, УВАН, *Українського історичного товариства*, *Канадського інституту українських студій*, *Українського наукового інституту Гарвардського університету* та ін. Від поч. 1990-х рр. у «С.» регулярно друкуються розвідки та матеріали дописувачів із різних регіонів України. Нині поширюється як звичайна — паперова, так і електронна версія «С.» для передплатників, а також відкритий вільний доступ усім користувачам мережі Інтернет до електронного архіву газети: понад 23 тис. чисел у форматі PDF (http://www.svoboda-news.com).

Бібліографічний покажчик газети: *Swyripa F., Makuch A.* Ukrainian Canadian Content in the Newspaper «Svoboda», 1893—1904. Edmonton, 1985.

Літ.: Ювілейний альманах «Свободи» 1893—1953. Джерсі-Сіті, 1953; Свобода 1893—1963: Альманах на 1963 рік. Джерсі-Сіті, 1963; *Драган А.* У 80-річчя «Свободи»: Газета хрестоносних походів. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1973 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1973; *Кравців Б.* Книжкові видання «Свободи» й УНСоюзу: Бібліографічний огляд. Там само; *Світ І.* «Свобода» й Далекий Схід. Там само; *Його ж.* «Свобода» за 85 літ. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1978 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1978; *Kuropas M.* Svoboda and the «Making» of the Ukrainian American, 1893—1914. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1983 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1983; *Коленська Л.* «Свобода» — амбасадор і трибун українського народу. В кн.: Альманах Українського народного союзу на 1993 рік. Джерсі-Сіті—Нью-Йорк, 1993; Газеті — сто років [найстаріша у світі українська газета «Свобода» (США)]. «Старожитності», 1994, ч. 1/2.

О.В. Ясь.

«СВОБО́ДА» — укр. політ., культурно-просвітницький та госп. тижневик народовецького спрямування (див. *Народовці*), який видавався протягом 1897—1938. 1897—1914, 1916—18 і 1922—38 виходив у *Львові*, 1915 — у *Відні*, у квітні—травні 1919 — у Station Станіславові (нині м. *Івано-Франківськ*). Після захоплення Львова поляками газета не виходила протягом 1920—21. Первісно «С.» видавалася етимологічним, а з 1900 — фонетичним правописом. Редакторами «С.» в різні періоди були відомі укр. громад. та політ. діячі: С.*Баран*, В.*Бачинський*, О.*Борковський*, В.*Будзиновський*, К.*Левицький*, В.Ю.*Охримович*, М.Струтинський, Л.*Цегельський*, В.Целевич та ін. На поч. 20 ст. — неофіц. орган *Української національно-демократичної партії*, а з 1925 — *Українського національно-демократичного об'єднання*. Друкувалися статті та матеріали на актуальні теми внутрішньополіт., культурно-освіт. та соціально-екон. життя західноукр. земель, огляди міжнар. політики, публіцистичні твори, інформація, біжуча хроніка, некрологи та ін. Вміщувалися також публікації культурно-просвітницького характеру, в т. ч. госп. поради, матеріали для самоосвіти та із с.-г. тематики та ін. Широко висвітлювалося становище в Рос. імперії, у т. ч. *Столипінська аграрна реформа, російсько-японська війна 1904—1905* та ін. Подавалися огляди та інформація про австрійс. політику щодо українців. На сторінках «С.» публікувалися статті й матеріали відомих укр. публіцистів, учених, громад. і політ. діячів, у т. ч. С.Барана, С.*Витвицького*, М.*Грушевського*, Д.Коренця, К.Левицького, В.*Мудрого*, О.*Назарука*, Є.*Олесницького*, М.Струтинського, Л.Цегельського, В.Целевича, О.Яворського та ін. До «С.» несистематично видавався ряд спец. додатків: Промова депутата доктора Є.Олесницького у справі Львів. ун-ту (1907, до № 8), «Що робили наші посли в парламенті» (Маніфест руського «українського» парламентського клубу; 1911, до № 17), Відозва (1911, до № 51), «Виказ датків на стрілецькі цілі» (імовірно, 1916, до № 15) та ін. Після відновлення 1922 видання «С.» на її

шпальтах систематично висвітлювалися політ. та соціально-екон. становище українців у *Галичині* та в Радянській Україні, питання громад. самоврядування на західноукр. землях та ін. Подавалися інформації про життя українців у Румунії, Чехословаччині та ін. Друкувалися поетичні та прозові твори Марка *Вовчка*, М.*Гоголя*, Є.*Гребінки*, О.*Кобилянської*, Р.*Купчинського*, Б.*Лепкого,* Леся *Мартовича*, Д.Рудяка, В.*Стефаника*, О.Стороженка, А.Чайковського, Т.*Шевченка* та багатьох ін.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Бачинський В.* Преса ЗУНР в 1918—19 рр. «Новий час» (Львів), 1936, № 176; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Романюк М.М., Галушко М.В.* Українські часописи Львова, т. 1: 1848—1900. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

СВО́БОДА Людвік (Svoboda Ludvík; 25.11.1895—20.11.1979) — держ., політ., військ. діяч Чехії, генерал армії (1945), президент Чехословац. Соціаліст. Республіки (ЧССР), тричі Герой ЧССР (1965, 1970, 1975), Герой Рад. Союзу (1965). Н. в с. Грознатін (нині село в Чехії) в сел. родині. Закінчив вищу землеробську школу за спеціальністю агроном. Учасник *Першої світової війни* у складі австро-угор. армії. У вересні 1915 добровільно здався в рос. полон. Перебував у таборі військовополонених у *Києві*, потім був звільнений і служив у пожежній охороні. 1916 вступив у Чехословац. легіон, у складі якого брав участь на боці Росії у Зборівській (1917) та Бахмацькій (1918) битвах. У роки громадян. війни 1918—22 був учасником повстання Чехословац. корпусу в районі Транссибірської магістралі. Брав участь у боях проти Червоної армії поблизу Челябінська і Єкатеринбурга (нині міста в РФ). Командував взводом, ротою та батальйоном легіонерів.

Після повернення в Чехословаччину С. з 1921 — кадровий офіцер чехословац. армії. Закінчив військ. академію в Празі. 1931—34 — викладач Військ. академії. Із вересня 1938 — командир піх. батальйону. Під час окупації Чехословаччини військами нацистської Німеччини С. — один з організаторів підпільної боротьби. У липні 1939 змушений був тікати до Польщі, де розпочав формувати чеський військ. підрозділ. Після початку *Другої світової війни* перейшов на територію *СРСР*. Утримувався в таборах для інтернованих осіб у *Кам'янці-Подільському*, Ольховиці, Єрмоленцях, Оранках, Суздалі ізольовано від уряду в Лондоні (Велика Британія) і чехословац. депутатів-комуністів, які були в еміграції у *Москві*. Після підписання 18 липня 1941 лондонським урядом договору про співпрацю з СРСР було вирішене питання про формування на території СРСР самостійного чехословац. військ. підрозділу, у створенні якого С. відіграв значну роль. 8 грудня 1941 в Бузулуці (нині місто Оренбурзької обл., РФ) розпочалася організація військ. підрозділу, до якого приймали чоловіків і жінок чеської і словац. національностей або чехословац. громадянства, у т. ч. українців із *Закарпатської України*, багато яких було звільнено зі спецпоселень і таборів *Гулагу*.

Від початку С., на відміну від планів лондонського уряду, готував військ. підрозділ, здатний до активних бойових дій на фронті. 1943 під командуванням С. 1-й Чехословац. окремий піх. батальйон взяв участь у боях поблизу с. Соколове Зміївського р-ну Харків. обл. У цьому ж році С. очолив 1-шу Чехословац. окрему бригаду, яка була серед перших підрозділів, що звільнили *Київ*, брала участь у боях поблизу *Білої Церкви*, *Жашкова*. Наприкінці 1943 бригада була переформована в 1-й Чехословац. армійський корпус, яким із вересня 1944 командував С. Війська корпусу брали участь у *Карпатсько-Дуклянській наступальній операції 1944* і 6 вересня 1944 вступили на територію Чехословаччини, за звільнення якої вели подальші бої до кінця війни.

1945 С. присвоєне звання генерал-майора. 1945—50 — міністр нац. оборони Чехословац. Республіки. Відіграв важливу роль у перевороті 1948, який здійснив К.Готвальд. Із 1948 — член Комуніст. партії Чехословаччини, депутат нац. зібрання. 1950 був знятий із посади міністра, у листопаді—грудні 1952 заарештований і перебував під слідством. 1955—59 — начальник Військ. академії ім. К.Готвальда. 1968—75 — президент ЧССР. Після вторгнення в Чехословаччину військ країн *Варшавського договору 1955* протистояв т. зв. робітничо-сел. уряду В.Біляка та А.Їндри. 23 серпня 1968 С. керував делегацією на переговорах у Москві, йому вдалося зберегти життя заарештованим керівникам Комуніст. партії Чехословаччини. Підтримав політику «нормалізації» Г.Гусака.



Л. Свобода.

Нагороджений 3-ма орденами Клемента Готвальда, 2-ма орденами Леніна, Орденом Білого Лева, «За Перемогу» 1-го ст. (1945), орденом Словац. нац. повстання, орденами Жовтневої революції, Суворова 2-го та 1-го ст., ін. орденами та медалями.

П. у м. Прага.

Веб-сайт, присвячений С.: http://www.ludviksvoboda.cz.

Тв.: Z Buzuluku do Prahy. Praha, 1960, 1974, 1985; Від Бузулуку до Праги. К., 1968; Cestami života I. Praha, 1971; Výbor z projevů a článků I: 1942—1945. Praha, 1970.

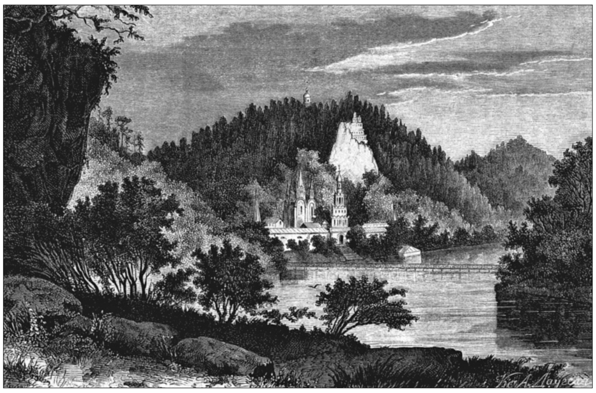
Літ.: *Залесский К.А.* Кто был кто во Второй мировой войне: Союзники СССР, т. 1. М., 2004; *Klusáková-Svobodová Z.* O tom, co bylo. Praha, 2005.

Т.В. Пастушенко.

СВОД ЗАКО́НОВ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ — див. *Звід Законів Російської імперії.*

СВЯТОГІ́РСЬК (попередні назви — Банне, Баннівське, Слов'яногірськ) — місто *Донецької області*, у підпорядкуванні Слов'янської міської ради. Населення 4,9 тис. осіб (2006).

Святогірська пустинь в Ізюмському повіті Харківської губернії. Гравюра кінця 19 ст.



У 2-й пол. 18 ст. на землі, власником якої був Святогірський монастир (див. *Святогірська Свято-Успенська лавра*), на лівому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону) навпроти обителі виникла *слобода* (пізніше — село) Банне (відома з 1775). Після закриття монастиря 1787 Банне разом з ін. монастирськими селами стало казенним, із 1790 у складі «Святогірського маєтку» належало кн. Г.*Потьомкіну* та його спадкоємцям (аж до 1917). Наприкінці 19 ст. в околицях Банного (в маєтку графа Г.Рібоп'єра) почав діяти кліматичний курорт «Святі Гори».

У ході громадян. війни 1918—22 рад. владу остаточно встановлено в грудні 1919. Тоді ж Банне було передано зі складу Ізюмського пов. *Харківської губернії* до новоутвореного Слов'янського пов. *Донецької губернії*. Після закриття 1922 Святогірського монастиря в його спорудах розмістили оздоровчі заклади. Протягом 1930-х рр. Банне перетворилося на значний рекреаційний центр (із будинками відпочинку і піонерськими таборами в лісовому масиві), 1938 населений пункт отримав статус с-ща міськ. типу і назву Баннівське.

У період *Другої світової війни* із 7 червня 1942 Баннівське було окуповане нім. військами. Лівобережну частину населеного пункту рад. війська звільнили в лютому 1943, правобережну — 17 липня 1943.

У повоєнний час тривав розвиток Баннівського як курорту, 1964 його перейменували на Слов'яногірськ і зарахували до категорії міст. 1980 створено історико-архіт. заповідник (див. *Святогірський державний історико-архітектурний заповідник*). 1997 створено нац. парк «Святі Гори», дирекція якого розташована в місті. 2003 Слов'яногірськ перейменовано на Святогірськ.

Літ.: ІМіС УРСР: Донецька область. К., 1970; *Дедов В.Н.* Славяногорск: Путеводитель. Донецк, 1988; *Його ж.* Святые Горы: От забвения к возрождению. Славянск, 2004; *Його ж.* Святогорское имение и его владельцы с конца XVIII до начала XX века. Донецк, 2007; *Ауденрайн П. ван ден и др.* Святые Горы глазами Леоноры Паардекоопер (к вопросу об истории курортного дела в Святогорске). В кн.: Святогірський альманах 2010: Збірка наукових праць. Донецьк, 2010.

О.Г. Бажан.



Свято-Миколаївська церква Святогірської Свято-Успенської лаври. Фото початку 21 ст.

СВЯТОГІ́РСЬКА СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКА ЛА́ВРА — правосл. монастир у м. *Святогірськ*, видатний архіт. ансамбль. Міститься на високому правому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону) в урочищі Святі Гори. Починаючи з 1526, в документах згадуються Святі Гори як один із моск. дозорів, виставлених проти татар. Святогірський монастир вперше згадується 1624 в царській грамоті на земельні володіння.

Первісно весь монастир містився в печерах. Цей печерний комплекс у 17 ст. включав принаймні 4 яруси приміщень. 1637 у верхній частині крейдяної гори було влаштовано Свято-Успенську соборну церкву. У 1670-х рр. на березі річки під горою ченці поставили дерев'яну Петропавлівську церкву.

Зараз монастирські споруди містяться переважно вздовж берега річки біля підніжжя гори, що підноситься на висоту 90 м, і тільки Свято-Миколаївська церква стоїть на уступі цієї гори. Всю гору пронизано лабіринтом ходів і келій. У давнину монастир був оточений фортечними стінами, мав на озброєнні артилерію і тому успішно оборонявся від татар. нападів. З огляду на це він служив передовим укріпленим постом на межі з *Диким полем*, спостережним пунктом і перешкодою на шляху татар. загонів, а також притулком для утікачів із татар. полону. 1679 татари захопили та спустошили монастир, проте він був швидко відбудований. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696* поклали кінець татар. нападам, і монастир втратив стратегічне значення.

1786 під час *секуляризації* монастир було закрито, його майно й угіддя відійшли до держ. скарбниці. 1844 його відновлено під назвою Святогірської Свято-Успенської пустині. Відновлювали монастир ієромонах Арсеній із 12-ма ченцями, котрі перейшли сюди з Глинської пустині, що поблизу *Глухова*. Велику допомогу їм надали місц. поміщик граф О.Потьомкін із дружиною. Саме після 1844 тут здійснено найзначніші буд. роботи: 1850 споруджено Свято-Покровську церкву із дзвіницею та декоративні вежі (дві з них збереглися), 1859—68 — Свято-Успенський собор, 1864 — Спасо-Преображенську церкву на горі Фавор (не збереглася), 1877 — готель, 1887 — два корпуси келій; 1851 до Свято-Покровської церкви прибудовано будинок ігумена. У 2-й пол. 19 ст. на обох краях підземного ходу, прокладеного в 17 ст. з нижньої тераси на верхню, влаштовано нижній і верхній прочанські павільйони.

Святогірський монастир завжди користувався широкою популярністю. У ньому бували І.*Рєпін*, Ф.*Тютчев*, І.*Бунін*, В.Немирович-Данченко, М.Цвєтаєва, Д.*Багалій*, а навесні 1887 тут мешкав А.*Чехов*.

Монастир ліквідовано рад. владою 1922, і з того часу тут розміщувався будинок відпочинку, а в повоєнний час — санаторій ім. Артема. Монастирські будівлі були частково поруйновані під час *Другої світової війни* й відбудовані упродовж 1947—56. Тоді ж на території монастиря споруджено їдальню, адміністративний і спальний корпуси санаторію. 1969—73 були проведені перші консерваційні роботи та роботи із впорядкування території. Упродовж 1973—79 здійснено реставрацію Свято-Миколаївської церкви. Протягом рад. доби було зруйновано низку монастирських споруд. Крім того, упродовж 17—20 ст. крейдяний кряж зазнав значних руйнувань, що призвело до зміни ландшафту і до втрати

кількох ярусів печерного комплексу.

1980 монастирський ансамбль увійшов до *Святогірського державного історико-архітектурного заповідника.* 1992 тут відновив діяльність монастир (УПЦ МП), якому 2004 надано статус *лаври*.

Найдавніша частина монастиря — печерний комплекс — розміщена в товщі крейдяної скелі, на верхній терасі якої стоїть Свято-Миколаївська церква — найефектніша домінанта. Решта споруд розташована внизу на вузькій надзаплавній терасі, утворюючи лінійну структуру, витягнуту вздовж берега. Ця частина ансамблю має свої домінанти — дзвіницю і Свято-Успенський собор.

Свято-Миколаївська церква — найдавніша зі збережених споруд ансамблю. Первісно це була печерна соборна церква Успіння Богородиці, заснована 1637. Руйнування верхньої частини цієї скелі наприкінці 17 ст. привело до спорудження 1698—1708 коштом полковника *Ізюмського полку* Ф.Шидловського наземного мурованого Свято-Успенського собору на нижній терасі та до перебудови решток старого печерного храму на Свято-Миколаївську церкву. Вона тридільна і триверха, верхи над вівтарем і бабинцем — декоративні.

Свято-Успенський собор збудований за проектом О.Горностаєва у російсько-візант. стилі (закладено 1858, освячено 1868). Цьому храму передував мурований собор такої ж назви, збудований 1698—1708 і розібраний 1867. Собор стоїть на терасі, на яку з пн. боку ведуть парадні сходи. Він хрестовокупольний, тринавовий, чотиристовпний, із трьома вівтарними апсидами, увінчаний п'ятьма банями з наметовими верхами й маківками. Заг. висота собору до хреста — 53 м.

Свято-Покровська церква із дзвіницею збудована 1850 за проектом А.Тона в російсько-візант. стилі. Це двоповерхова мурована споруда, витягнута із заходу на схід. Зі сходу вона має масивну апсиду, а із заходу — притвор. Над центр. частиною споруди підноситься триярусна дзвіниця.

С.С.-У.л. є найдавнішим монастирем у сх. частині України, який має унікальну архітектурно-ландшафтну композицію й відзначається неповторною гармонією різночасових будівель і споруд.

Літ.: *Багалей Д.И.* Из прошлого Святогорского монастыря. «Харьковские губернские ведомости», 1894, № 210; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Костюк О.* Слов'яногірськ. «Пам'ятники України», 1987, № 2; *Дедов В.Н.* Святые Горы: От забвения к возрождению. К., 1995; *Дядюшенко Г.* Головний храм Святогірського монастиря. В кн.: З історії української реставрації. К., 1996; *Лівшиц Ю.* Печерний комплекс Святогірського монастиря: Історія та динаміка зникнення. Там само; Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

В.В. Вечерський.

СВЯТОГІ́РСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ІСТО́РИКО-АРХІТЕКТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК (до перейменування м. Святогірськ 2003 — Слов'яногірський державний історико-архітектурний заповідник). Створений на основі *Святогірської Свято-Успенської лаври* та низки пам'яток рад. доби за постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 27 травня 1980. Заповідник площею 19 га включає 30 об'єктів культ. спадщини. Крім монастирського ансамблю, слід відзначити авангардистський бетонний 27-метровий пам'ятник *Артему* (скульп. І.*Кавалерідзе*, архіт. Г.Вербенко, 1927) та меморіал Великої Вітчизн. війни (поховання генерал-майора М.Батюка, братська могила воїнів, блок пам'яті, пам'ятник розвіднику-артилеристу В.Камишеву). На території заповідника діє істор. музей. Заповідник підпорядковано Управлінню к-ри Донец. обласної держ. адміністрації.

Веб-сайт заповідника: http://sgiaz.uamuseum.info.

Літ.: *Дедов В.Н.* Святогорский историко-архитектурный заповедник: Путеводитель. Донецк, 2007.

Р.І. Бондаренко.

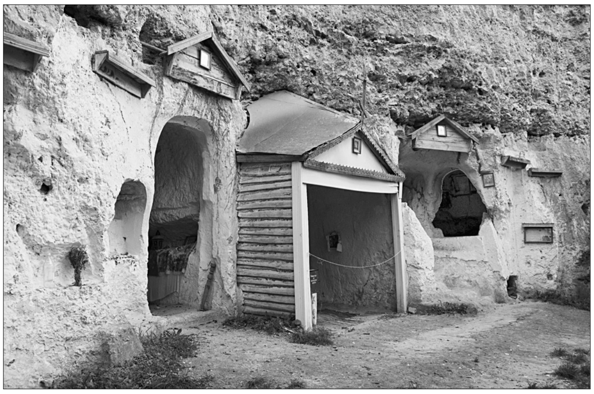
СВЯТОГО́РСЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ ЗИ́МНЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир.*

СВЯ́ТО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ БАКО́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — найбільший і найкраще збережений із печерних монастирів Подністров'я, найдавніша пам'ятка поширення *православ'я* на *Поділлі.* Був розташов. в 1 км на на пд. зх. від *дитинця* давньорус. *Бакоти* (нині в 3 км на зх. від с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.).

Про монастир є лише одна згадка в писемному джерелі (в *Биховця хроніці* у розповіді про перехід Поділля під владу князів *Коріятовичів*). Посвята монастиря та ім'я його засновника і першого *ігумена* Григорія відомі зі збережених давніх наскельних написів. Обитель виникла не раніше серед. 12 ст. і припинила існування не пізніше серед. 15 ст.

Пам'ятка являє собою групу з видовбаних у скелястому урвищі лівого берега Дністра споруд: розташованих у 2 яруси 3-х печер та однієї ніші. Колись вони були об'єднані 2-поверховою дерев'яною прибудовою, яка спиралася на терасу біля підніжжя скелі. 1889 місц. селяни під керівництвом священика Є.Праницького провели розчистку території монастиря. З ініціативи єпископа Подільського і Брацлавського Димитрія (Самбікіна) та поміщика К.Шиманського 1891—92 були проведені наук. дослідження, які очолював В.*Антонович.* Серед речей, знайдених під час розкопок, були залишки оздоблення монастирської церкви (*фрески*, поліхромні горельєфи). Археол. знахідки зберігалися в *Давньосховищі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету* й загинули в перші роки рад. влади. 1893 на терасі перед печерами спорудили підпірну стіну й

Свято-Михайлівський Бакотський монастир. Фото 2007.



дерев'яну Спаську церкву (зруйновано 1960), вівтар якої був розміщений у скельній ніші (апсиді). На межі 20 і 21 ст. над апсидою влаштували дерев'яний навіс. Тут час від часу відправляються богослужіння просто неба.

Літ.: *Винокур І., Горішній П.* Бакота: Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994; *Жарких М.І.* Бакотський Михайлівський печерний монастир. Web: http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramy-pod/2801bakota.html.

Ю.А. Мицик.

СВЯ́ТО-ПОКРО́ВСЬКИЙ ЛАДИ́НСЬКИЙ (ПІДГІ́РСЬКИЙ) МОНАСТИ́Р — див. *Ладинський (Підгірський) Свято-Покровський монастир.*

СВЯТОПО́ЛК ІЗЯСЛА́ВИЧ, Святополк-Михаїл Ізяславич (1050—16.04.1113) — князь полоцький, новгородський, туровський, київський. Старший син *Ізяслава Ярославича.* Матір'ю С.І. була, за однією версією, законна дружина Ізяслава — Гертруда, донька польс. короля *Мешка II*, за ін. версією — наложниця Олісава. 1094 С.І. одружився з донькою половецького хана *Тугоркана.* (Це був другий шлюб, про першу дружину даних немає. Поширені відомості про третю дружину — Варвару (Ірину) з візант. імператорського роду Комніних — походять з пізньої легенди і не підтверджуються достовірними джерелами.)

1069—71 С.І. князював як намісник київ. кн. Ізяслава Ярославича в Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь), із 1078 — у *Новгороді Великому*, де залишався і після смерті батька (3 жовтня 1078). 1088 перейшов до Турова (нині місто Гомельської обл., Білорусь; див. *Туровське князівство*). С.І. залишався другорядним князем аж до смерті київського кн. *Всеволода Ярославича* (13 квітня 1093), після чого як старший у роді Ярославичів посів київ. стіл, яким добровільно поступився йому *Володимир Мономах.*

Усе правління С.І. в *Києві* пройшло у боротьбі з *половцями*, яку він очолював спільно з Володимиром Мономахом. Спочатку рус. князі зазнали жорстокої поразки (див. *Стугна, битва на річці 1093*), але згодом їм вдалося організувати відсіч кочовикам і перейти до наступальної стратегії: кілька переможних походів у степ (див. *Сутень, битва на річці 1103, Сіверський Донець, бої у верхів'ях річки 1111*) на тривалий час ліквідували половецьку загрозу. Успіхи у війні з половцями були зумовлені певною політ. стабілізацією, яка настала після спалаху усобиць (війна С.І. і Володимира Мономаха проти *Олега Святославича* 1096; війна в Пд.-Зх. Русі, спричинена осліпленням *Василька Ростиславича*, у 1098—99) та кількох князівських снемів (*Любецький з'їзд 1097, Витичівський з'їзд 1100*, з'їзд на Золочі 1101, *Долобський з'їзд 1103*).

Відомості *«Повісті временних літ»* і *Патерика Києво-Печерського* характеризують С.І. як недалекоглядного, жорстокого і користолюбного правителя зі слабкою волею. Князь санкціонував осліплення теребовльського кн. Василька Ростиславича (а потім заперечував свою причетність, перекладаючи всю відповідальність на волин. кн. *Давида Ігоровича*), займався спекуляцією сіллю, відбирав майно у безневинних людей. Про непопулярність С.І. може свідчити те, що одразу після смерті князя вибухнуло повстання (див. *Київські повстання 11—12 століть*).

С.І. — фундатор церкви Святого Михаїла (згодом — собор *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря*), в якій був похований.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. К., 1996; *Його ж.* Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (від усобиць до стабілізації). «УІЖ», 1997, № 2; *Мицько І.З.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні. В кн.: Mediaevalia Ucrainica, т. 5. К., 1998; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв. М., 2001; *Флоря Б.Н., Турилов А.А.* Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья. В кн.: Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 2009; *Ранчин А.М.* Чудесное в сюжетах Киево-Печерского патерика. Web:http://rusk.ru/st.php?idar=48124.

М.Ф. Котляр.

СВЯТОПО́ЛК ОКАЯ́ННИЙ, Святополк-Петро Володимирович або Святополк-Петро Ярополчич (978 або на початку 979 — 1019) — князь туровський і київський. Згідно з *«Повістю временних літ»* його матір'ю була «грекиня» — дружина *Ярополка Святославича*, яка після смерті чоловіка стала наложницею його брата *Володимира Святославича* (хоча літопис стверджує, що С.О. був народжений від Ярополка, у подальшому С.О. фігурує як син Володимира). Був посаджений київ. кн. Володимиром Святославичем у Турові (нині місто Гомельської обл., Білорусь). Між 1008 і 1013 одружився з донькою польс. кн. *Болеслава I* Хороброго. За підозрою у змові проти батька був кинутий разом із дружиною та її духівником *Рейнберном* до в'язниці.

Після смерті Володимира Святославича став одним із гол. учасників боротьби за владу на Русі (див. *Усобиця Володимировичів 1015—1019*). Деякий час був київ. князем (достовірно — із 14 серпня 1018) і навіть встиг налагодити карбування *срібляників* зі своїм іменем. У ході усобиці зазнав поразки від *Ярослава Мудрого* й загинув.

Традиційний негативний образ С.О. в історіографії склався на основі даних «Повісті временних літ» і творів борисоглібського циклу (*«Сказаніє і страсть і похвала святим Борису та Глібу»* та ін.), в яких невинні страстотерпці Борис і Гліб протиставлені своєму вбивцеві — «окаянному» (тобто подібному до Каїна) Святополку.

Літ.: *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957; *Алешковский М.Х.* «Повесть временных лет». М., 1971; *Котляр М.Ф.* Чи Святополк убив Бориса і Гліба? «УІЖ», 1989, № 12.

М.Ф. Котляр.

СВЯТОПО́ЛК-ЧЕТВЕРТИ́НСЬКИЙ ГЕДЕО́Н — див. Г.*Четвертинський.*

СВЯТОСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (р. н. невід. — п. 1015) — древлянський князь, син київ. кн. *Володимира Святославича.* Згідно з розповіддю *«Повісті временних літ»* про «адміністративну реформу» Володимира Святосла-

вича С.В. був посаджений у землі *древлян*. За літописом, *Святополк Окаянний* після вбивства *Бориса і Гліба* надіслав убивць, котрі наздогнали і вбили С.В. в Карпатах, коли той тікав до Угорщини. Деякі дослідники припускають, що насправді С.В. загинув у боротьбі з братами за київ. престол і справжні обставини його загибелі залишилися невідомими.

Літ.: *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957; Повесть временных лет. СПб., 1999.

М.Ф. Котляр.

СВЯТОСЛА́В ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ (р. н. невід. — п. 25.07.1194) — князь туровський, волинський, новгород-сіверський, чернігівський, київський. Син *Всеволода Ольговича* і Марії, доньки *Мстислава Великого*. Одружився бл. 1143 з донькою полоцького кн. Василька Святославича (імовірно Марією). 1141 батько, тоді київ. князь, посадив С.В. в Турові (нині місто Гомельської обл., Білорусь), а незабаром — у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*). Коли 1146 в *Києві* вокняжився *Ізяслав Мстиславич*, він забрав у С.В. *Волинь* і дав взамін 5 міст, у т. ч. Божський (точно не локалізовано, у майбутній *Болоховській землі*) і Межибіжжя (нині смт *Меджибіж*). У війні за Київ між Ізяславом Мстиславичем і *Юрієм Долгоруким* (1148—52) С.В. підтримував Юрія. По смерті Юрія Долгорукого в Києві (1157) на київ. стіл сів *Ізяслав Давидович* чернігівський і дав С.В. *Новгород-Сіверський*.

1164 у *Чернігові* помер *Святослав Ольгович*, і там вокняжився С.В. Він перевів до Новгорода-Сіверського свого брата в перших Олега Святославича і пообіцяв нагородити його братів *Ігоря Святославича* і *Всеволода Святославича*, але обіцянку не виконав. Коли ображені Святославичі 1166 спробували силою здобути обіцяне, С.В. напустив на них половецьку орду. У 1170-х рр. С.В. прагнув оволодіти київ. столом і досяг свого влітку 1176, але 1180 його вигнав із Києва *Рюрик Ростиславич*. Конфлікт із Рюриком був залагоджений компромісом: 1181 С.В. став київ. князем, поступившись Рюрику Ростиславичу *Київською землею*. У Пд. Русі почав правити дуумвірат глав князівських кланів *Ольговичів* і *Ростиславичів смоленських*, що дещо послабило міжкнязівські усобиці. С.В. разом із Рюриком Ростиславичем очолював успішні походи на *половців* (1184, 1185).

Літ.: *Лихачев Д.С.* «Слово о полку Игореве»: Историко-литературный очерк. М.—Л., 1955; *Котляр М.Ф.* Загадка Святослава Всеволодовича київського. «УІЖ», 1967, № 6.

М.Ф. Котляр.

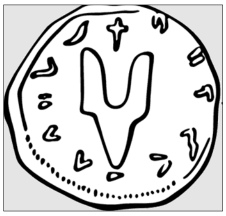
СВЯТОСЛА́В ДАВИ́ДОВИЧ (Никола Святоша; р. н. невід. — п. між 1142 і 1156) — князь, потім — чернець. Старший син *Давида Святославича* чернігівського. Був одружений з Анною (гіпотетично — донькою кн. *Святополка Ізяславича*). 1099 князював у *Луцьку*, підтримував київ. кн. Святополка Ізяславича у війні проти кн. *Давида Ігоровича*; останній 1097 відібрав Луцьк у С.Д. 17 лютого 1107 С.Д. постригся в ченці Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) — це єдиний відомий випадок, коли давньорус. князь добровільно і не перед самою смертю став ченцем. Перебуваючи в монастирі, поводив себе як звичайний монах; перші 4 роки працював на кухні, потім — воротарем. Оселився у власній келії лише за наполяганням ігумена. Мав багато книг, які передав обителі. 1142 виконував дипломатичне доручення київ. кн. *Всеволода Ольговича*. Похований у Ближніх печерах. Канонізований Правосл. церквою. За монастирською традицією, С.Д. був фундатором *Троїцької надбрамної церкви* Києво-Печерської лаври і шпиталя при ній. У джерелах С.Д. майже завжди згадується під іменем «Святоша», яке, скоріш за все, є зменшувальною формою від «Святослав» (менш імовірно, що це — прізвисько, пов'язане з побожністю). Щодо його християн. імені «Никола», то не відомо, чи воно отримане при хрещенні або при постриженні.



Пам'ятник Николі Святоші у м. Київ біля будівлі Святошинської райдержадміністрації. Скульптор Є. Дерев'янко. 2006.

Літ.: Києво-Печерський патерик. К., 1931; *Андрощук Ф.* «Святошина печать». В кн.: Ruthenica, т. 9. К., 2010.

М.Ф. Котляр.



Печатка князя Святослава Ігоровича. Прорис.

СВЯТОСЛА́В І́ГОРОВИЧ (р. н. невід. — п. 972) — син кн. *Ігоря* та *Ольги*, князь Русі (945—72). За *«Повістю временних літ»* (Іпатіївським списком), С.І. народився 942. Ця дата, незважаючи на умовність усіх ранніх дат «Повісті временних літ», може бути вірогідною. На її користь свідчать згадки про Святослава в тексті русько-візант. договору 944 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*), про його кормильця Асмунда у статті 945, а також те, що літописець наголошує на дитячому віці князя після смерті його батька. Про ранній період правління С.І. є також дані у творах візант. імп. *Константина VII* Багрянородного: в збірнику настанов «Про управління імперією» повідомляється, що С.І. княжив у Новгороді (див. *Новгород Великий*); згідно із «Книгою церемоній» 10 людей С.І. перебували у складі посольства русів під час першого із прийомів кн. Ольги в *Константинополі*. Попри початок відліку княжіння С.І. від 945 реальна влада над русами належала його матері Ользі, і така ситуація була зрозумілою для візант. сучасників.

За «Повістю временних літ», «змужніння» С.І. припало на 964, коли він почав війни, які становитимуть idée fixe його життя. 964 С.І. здійснив похід на *в'ятичів*, котрих йому довелося підко-



Вторгнення київського князя Святослава Ігоровича у Болгарію. Мініатюра з Хроніки Костянтина Манассії. 14 ст.

рювати знову 966. 965 він переміг хозар (див. *Хозарський каганат*), а також північнокавказ. ясів і касогів. Позаяк *Ібн Хаукаль* описує розгром русами хозар. міст під 358 хіджри (листопад 968 — листопад 969), складно узгодити події війни С.І. з хозарами, залишаючись при хронології «Повісті временних літ». Після 966 візант. імп. *Никифор II* Фока звернувся до С.І. за допомогою у війні проти Болг. царства (див. *Болгари дунайські*). Прийнявши умови Никифора II Фоки, С.І. уже 967—68 здійснив переможний похід на Болгарію. Через загрозу для *Києва* з боку *печенігів* князь повернувся на Русь, де вислухав докори матері Ольги й киян.

Усі джерела одностайні в тому, що завойовані землі на Дунаї припали до душі С.І. більше, аніж Середнє Подніпров'я. Саме вони були «серединою» його землі. Після смерті матері С.І., розділивши Русь між трьома синами (*Ярополком Святославичем*, *Олегом Святославичем* і *Володимиром Святославичем*), повернувся до своїх болг. земель. Його політика різко змінилася у зв'язку із вбивством імп. Никифора II Фоки 11 грудня 969: С.І. завоював центр. частину Болгарії, зайняв її столицю Преслав (біля сучасного м. Великі-Преслав, Болгарія) і вже не мав наміру повертати ці землі новому візант. імп. *Іоанну I* Цимісхію. Позиції С.І. підкріплювалися повстанням Варди Фоки проти Іоанна I Цимісхія. Діючи у згоді із сім'єю покійного імператора, С.І. здійснив похід до Адріанополя (нині м. Едірне, Туреччина), де й був зупинений візант. армією. Поразка Варди Фоки дала змогу Іоанну I Цимісхію навесні 971 перейти до кампанії проти С.І. Під владою князя залишалася більшість болг. земель, сам С.І. перебував у Доростолі (нині м. Силістра, Болгарія). Війна з Іоанном I Цимісхієм для С.І. із самого початку склалася невдало. Після втрати русами Преслава військо С.І. бл. 3-х місяців чинило опір візант. армії біля Доростола. Від С.І. відійшли його колишні союзники, угри й печеніги, а значну кількість болгар, яких він підозрював у зраді, було страчено. Попри те, що руси програвали більшість із боїв, їхніх сил було ще достатньо для знекровлення армії Іоанна I Цимісхія. Зважаючи на це, С.І. схилився до укладення миру з імператором. Згідно з договором війську С.І. дозволялося повернутися на батьківщину. Імовірно, руси зберегли привілеї в торгівлі відповідно до умов попереднього договору. Позаяк С.І. залишався в Болгарії до осені 971, його повернення на Русь опинилося під загрозою. З огляду на це князь прохав імператора домовитися з печенігами. Ці перемовини не зарадили С.І.: печеніги перекрили князю можливість повернення на Русь. С.І. був змушений зимувати в Білобережжі (імовірно узбережжя Дніпровсько-Бузького лиману). Весною 972, піднявшись до *дніпрових порогів*, С.І. зазнав поразки від печенізького хана *Курі*, який наказав зробити чашу з черепа вбитого князя.

Літ.: *Leonis Diaconi Caloensis.* Historiae libri decemi. Bonnae, 1829; *Розен В.Р.* Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. СПб., 1883; *Ioannis Scylitzae.* Synopsis Historiarum. Berlin — New York, 1973; *Иванов С.А.* Византийско-болгарские отношения в 966—969 гг. В кн.: Византийский временник, т. 42. М., 1981; *Лев Диакон.* История. М., 1988; *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: Текст. Перевод. Комментарий. М., 1989; *McGrath S.* The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality. В кн.: Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis. Washington, 1995 (передрук у «Byzantine Warfare» (Aldershot, Burlington), 2007, no. 16); Полное собрание русских летописей, т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 2001; Те саме, т. 2: Ипатьевская летопись. М., 2001; *Поппе А.* Святослав Славний і Візантія. В кн.: А се его сребро: Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра. К., 2002.

О.М. Филипчук.

СВЯТОСЛА́В О́ЛЬГОВИЧ, Святослав-Миколай Ольгович (р. н. невід. — п. 15.02.1164) — князь новгородський, новгород-сіверський, курський, чернігівський, 4-й син *Олега Святославича*. Перша дружина — донька половецького хана Аєпи (1107), друга — донька новгород. *посадника* Петрила (1136). 19 липня 1136 С.О. став новгород. князем. 17 квітня 1138 боярська партія, що підтримувала *Мономашичів* проти *Ольговичів*, вигнала С.О. з *Новгорода Великого*, а 25 грудня 1139 бояри, які орієнтувалися на Ольговичів, знову посадили С.О. на новгород. стіл. У березні 1141 йому довелось тікати з Новгорода до брата *Всеволода Ольговича*, тоді київ. князя. С.О. просив у Всеволода Переяславль (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), але той не дав йому бажаного і посадив у *Новгороді-Сіверському*, пожалувавши йому ще й *Курськ* із кількома містами. На початку серпня 1146 С.О. допомагав братові *Ігорю Ольговичу* утвердитись у *Києві*, уклав від його імені «*ряд*» із київ. вічем, але через кілька днів, з огляду на загрозу з боку *Ізяслава Мстиславича*, подався за Дніпро. У війні за Київ між Ізяславом Мстиславичем та *Юрієм Долгоруким* (1146—52) С.О. підтримував Юрія. У травні 1157, після смерті Юрія Долгорукого, новий київ. кн. *Ізяслав Давидович* доручив *Чернігів* своєму небожу Святославу Володимировичу вщижському. Але останній незабаром був змушений віддати Чернігів С.О., де той і завершив свій життєвий шлях.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992.

М.Ф. Котляр.

СВЯТОСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ (1027—27.12.1076) — князь чернігівський і київський, 4-й син *Ярослава Мудрого*. Був одружений двічі: походження першої дружини (імовірно Цецилії) невідоме; друга дружина (шлюб укладений бл. 1070) — Ода, сестра Бурхарда,

настоятеля монастирського собору в м. Трір (Німеччина), і родичка імп. Генріха III. За *Рядом Ярослава 1054* С.Я. одержав *Чернігів*, володів також Муромом (нині місто Владимирської обл., РФ), Білоозером (нині м. Бєлозерськ Вологодської обл., РФ) і *Тмутороканню.* Разом із братами *Ізяславом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* С.Я. склав тріумвірат, що правив Руссю 1054—73. 1067 тріумвіри вигнали з Полоцька (нині місто Вітебської обл., Білорусь) *Всеслава Брячиславича*, а далі кинули його до київ. в'язниці. У битві з *половцями* 1068 тріумвіри зазнали поразки (див. *Альта*, *битва на річці 1068*). Ізяслав і Всеволод побігли до *Києва*, а С.Я. повернувся до Чернігова і розбив половецький загін біля Сновська (нині смт *Седнів*). Коли вигнаний киянами під час повстання 1068 Ізяслав із польс. військом 1069 рушив на Київ, кияни попросили захисту у С.Я. і Всеволода Ярославича. Ізяслав зневажив прохання братів і жорстоко розправився з учасниками повстання (див. *Київські повстання 11—12 століть*). Тріумвірат почав розпадатися. Утім, 1072 Ярославичі продемонстрували єдність, зібравшись на з'їзд у *Вишгороді*, де було канонізовано *Бориса і Гліба.* 1073 С.Я. звинуватив Ізяслава Ярославича у змові зі Всеславом полоцьким, за допомогою Всеволода Ярославича вигнав старшого брата з Києва і сів на київ. престол. De facto утворився дуумвірат С.Я.— Всеволод, в якому перший рішуче переважав другого і за володіннями, і за військ. потугою. С.Я. помер від невдалої хірургічної операції з видалення пухлини на шиї. Похований у *Спаському соборі* в Чернігові.

С.Я. заснував монастир Святого Симеона в Києві та *Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир.* На замовлення князя були укладені *Ізборник 1073* та *Ізборник 1076.*

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. К., 1992; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX—XII веков. М., 2001.

М.Ф. Котляр.

СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ ІЛЛІ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Троїцький Іллінський монастир у Чернігові.*

СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКА ПОЧА́ЇВСЬКА ЛА́ВРА — див. *Почаївська Свято-Успенська лавра.*

СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИР У ЧЕРНІ́ГОВІ — див. *Успенський Єлецький монастир* у Чернігові.

«СВЯТОЮ́РЦІ» — неофіц. назва суспільно-політ. течії, яка домінувала в нац. відродженні *Галичини* 1-ї пол. 19 ст. Об'єднувала представників вищої греко-катол. ієрархії, що зосереджувалася навколо митрополичої кафедри Святоюрського собору (див. *Юра собор у Львові*) (звідси — і назва «святоюрці»), та окремих світських осіб, головно членів *Ставропігійського інституту.* Ряд дослідників (К.*Левицький*, І.Химка та ін.) ототожнюють «С.» зі старорусинами, вважаючи їх попередниками русофілів та *народовців.* Представники «С.» у травні 1848 були організаторами першого політ. органу галицьких українців — *Головної руської ради.*

Провідними «С.» були перемишльський єпископ (пізніше — львів. митрополит) Г.*Яхимович*, крилошанин М.*Куземський*, митрополит С.*Литвинович*, крилошанин М.*Малиновський* та ін. Світоглядні позиції «С.» сформувалися на антипольськості, лоялізмі до австрійс. влади та відстоюванні церковнослов'ян. мови. Після ліквідації Гол. рус. ради «С.» заснували Ін-т «Народний дім» (див. *Народний дім у Львові*), який продовжив традицію Гол. рус. ради. Під впливом «С.» певний час перебували: Ставропігійський ін-т, Т-во ім. М.Качковського, *Галицько-руська матиця.*

Після смерті митрополита Г.Яхимовича 1863 «С.» перестали виступати єдиною організованою силою, втратили впливи на суспільно-політ. життя Галичини, а їхні діячі ввійшли до різних суспільно-політ. напрямів. Зокрема, 1870 «С.» заснували політ. т-во «Руська рада».

Наприкінці 19 ст. духовенство все менше впливало на політ. життя, а відповідно і термін «святоюрці» рідше вживався і лише інколи використовувався польс. публіцистикою.

Літ.: *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.). Львів, 2001; *Турій О.* Українська «Весна народів». В кн.: Головна Руська Рада (1848—1851): Протоколи засідань і книга кореспонденції. Львів, 2002; *Мудрий М.* Активізація суспільно-політичного життя у 60—70-х роках XIX ст. В кн.: Історія Львова, т. 2. Львів, 2007.

І.В. Орлевич.

«СВЯЩЕ́ННА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ ГЕРМА́НСЬКОЇ НА́ЦІЇ» (Sacrum imperium Romanum nationis Germanicae) — політ. об'єднання конфедеративного типу, яке існувало в Зх. Європі 962—1806. Заснована 962 нім. королем Оттоном I після підпорядкування Пн. та Центр. Італії. Цей акт тлумачився як відродження імперії Каролінгів, заснованої королем франків Карлом I Великим, а нова імперія проголошувалася наступницею Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Тому 962—1508 нім. королі отримували титул *імператорів* тільки після коронації в Римі (Італія). Перші імператори носили титул «imperator augustus», із 1034 з'явилася назва «Romanum imperium», а з часів Фрідріха I Барбаросси імперія стала називатися «Священною», що мало підкреслити її характер як універсальної християн. *імперії.*

Перші імператори намагалися утворити сильну централізовану д-ву з претензіями на світ. панування. Але самі нім. королі, які ставали імператорами, обиралися на райхстагах (з'їздах імперських князів, які зберегли владу в своїх уділах). У боротьбі із сепаратизмом імперських князів імператори спиралися на допомогу князів Церкви, якими ставили своїх родичів, через що йшли на створення церк. князівств. Боротьба з рим. папами за інвеституру (право призначати архієпископів, єпископів і абатів), яку імператори в 2-й пол. 11 — 12 ст. програли, призвела не тільки до втрати церк. князівств, але й до закріплення світських князівств за регіональними династіями. В результаті у складі імперії опинилося більше 200 політ. утворень, кожне з яких мало ознаки феод. д-ви (королівств, герцогств, князівств, маркграфств, пфальц-



Корона імператорів Священної Римської імперії.

графств, ландграфств, церк. ленів і вільних імперських міст). Деякі з них дробилися, а потім знову об'єднувалися. Боротьба за королів. та імператорський трон між регіональними династіями особливо загострилася у 12—13 ст., коли майже всі імперські лени розділилися на гіббелінів (прихильників сильної імператорської влади, яку уособлювали представники династії Гогенштауфенів) та гвельфів (прихильників їхніх суперників Вельфів, які спиралися у своїй боротьбі на підтримку рим. пап). Гвельфи, особливо в Італії, також отримали підтримку торгово-ремісничих *міст*, які боролися за самоурядування, проти чого спочатку рішуче виступала імператорська влада.

Спочатку імперія, претендуючи на світ. панування, намагалася максимально розширити свої володіння. Були приєднані королівство Бургундія (1032—34), землі полабських і поморських слов'ян, королівство Чехія. Робилися спроби підпорядкування Угорщини та Польщі. Останньому активно протидіяли київ. князі, підтримуючи в Угорщині та Польщі тих правителів, які противилися натиску імперії. Київ. кн. *Ярослав Мудрий* фактично врятував Польщу від розвалу і поглинання імперією, скріпивши союз із нею шлюбами Марії Володимирівни (*Добронєги Володимирівни*) з Казимиром I, сином короля *Мешка II* (1041), та *Ізяслава Ярославича* з Гертрудою-Олісавою, його сестрою (1042). Не добившись прямого союзу з імператором, Ярослав Мудрий став впливати на імперську політику через сильніших імперських князів, союзи з якими були скріплені відповідними шлюбами. Цю практику продовжили його наступники. 1089 імп. Генріх IV одружився з *Євпраксією Всеволодівною*, дочкою київського кн. *Всеволода Ярославича*. Але невдовзі імператриця стала жертвою інтриг Вельфів, і шлюб розпався 1093.

У боротьбі з папами та Вельфами Гогенштауфени намагалися утворити спадковий домен, спираючись на який, вони могли б отримати перевагу. Таким доменом стало Сицилійське королівство. Найближчим до створення потужної централізованої імперії був Фрідріх I Барбаросса. Його випадкова загибель на початку 3-го хрестового походу зупинила цей процес. За допомогою невідомого на ім'я імператора (імовірно, Фрідріха I або Генріха VI Гогенштауфена) повернув собі галицький престол кн. *Володимир Ярославич*.

Після падіння Гогенштауфенів імперські князі довший час намагалися обирати королями незначних князів, які б не могли претендувати на створення унітарної д-ви. Тому з 2-ї пол. 13 ст. нім. королі навіть не могли організувати коронаційного походу в Рим. Розширення кордонів імперії зупинилося, а її вплив в італ. землях став номінальним. Але врешті обраний нім. королем герцог Люксембургу Генріх VII зумів коронуватися в Римі і забезпечити синові успадкування чеського престолу. Проте злет династії Люксембургів і пов'язане з ним піднесення імперії були короткочасними. Невдала політика імп. Сигізмунда перекреслила всі здобутки його попередників. Із 1438 нім. королями стали *Габсбурги*, які утримали за собою престол, перетворивши його на спадковий. Одружившись 1496 з іспанською інфантою Хуаною Божевільною, Філіпп I Красивий Габсбург 1504 успадкував Іспанію, а з нею — і Сицилію, Неаполь, Нідерланди, Франш-Конте та амер. й афр. колонії. Більшістю цих територій Габсбурги володіли до 1700.

Однак сама імперія все більше перетворювалася на конгломерат територіальних князівств чи *конфедерацію*, яка не мала ні єдиного законодавства, ні єдиних фінансів, ні спільного війська. Спроби утворити спільні органи були невдалими. Намагаючися зберегти імперію будь-якою ціною, Габсбурги йшли на компроміси на користь територіальних князів, погоджуючись на обмеження частини повноважень імператора райхстагом. Райхстаг імперських князів не мав механізмів реалізації своїх рішень. Вже 1201 Папа Римський Іннокентій III за пропозицією Вельфів пропонував обмежити число виборців, які мали право обирати короля, трьома світськими та трьома духовними князями. Пізніше ця колегія була збільшена до семи. Карл IV Люксембург Золотою буллою 1356 визначив число і права цих князів-курфюрстів (або електорів) та процедуру виборів. Право обирати імператорів отримали архієпископи Майнцький, Трірський та Кельнський, король Чехії, маркграф Бранденбургу, герцог Саксонії і пфальцграф Рейнланду. 1489 райхстаг розділили на 3 курії, з яких першу утворили курфюрсти. 1623 курфюрстами стали герцоги Баварії, змінивши пфальцграфів, які повернули собі це достоїнство 1648 (1777 обидва курфюрства об'єдналися). 1692 курфюрством став Ганновер, а 1803 — Вюртемберг, Баден, Гесен-Касель та Зальцбург.

Реформація розділила імперських князів на два табори. Північнонім. князі-протестанти почали орієнтуватися на Гогенцоллернів, які об'єднали Бранденбург і Пруссію й 1701 отримали королів. титул. За *Вестфальським миром 1648*, який завершив Тридцятирічну війну 1618—48, за територіальними князівствами було закріплено повний суверенітет у внутр. і зовн. питаннях. Після цього існування імперії стало чисто номінальним. В її складі формально ще залишався Швейцарський союз (фактично повністю незалежний із 1499). Не сподіваючись на ефективність імперської влади, потужні торговопром. міста утворювали екон. та політ. союзи, найсильнішим з яких була Ганза (1241—1669), котра об'єднала 160 міст, тримала монополію торгівлі у Пн. та

Балт. морях, звільнивши їх побережжя від піратів.

В умовах наполеонівських перемог останній імп. Франц II Габсбург (який 1804 прийняв титул спадкового австрійс. імператора як *Франц I*) 6 серпня 1806 відмовився від корони імператора Священної Рим. імперії, таким чином і формально ліквідувавши вже практично неіснуючу імперію.

Імператори Священної Рим. імперії: Оттон I (962—73), Оттон II (967—83), Оттон III (996—1002), Генріх II (1014—24), Конрад II (1027—39), Конрад III (1046—56), Генріх IV (1084—1105), Генріх V (1111—25), Лотар II (1133—37), Фрідріх I Барбаросса Гогенштауфен (1155—90), Генріх VI Гогенштауфен (1191—97), Оттон IV Вельф (1209—18), Фрідріх II Гогенштауфен (1220—50), Генріх VII Люксембург (1312—13), Людвіг IV Віттельсбах (1328—47), Карл IV Люксембург (1355—78), Сигізмунд Люксембург (1433—37), Фрідріх III Габсбург (1452—93), Максиміліан I Габсбург (1493—1519), Карл V Габсбург (1520—56), Фердінанд I Габсбург (1556—64), Максиміліан II Габсбург (1564—76), Рудольф II Габсбург (1576—1612), Матіас Габсбург (1612—19), Фердінанд II Габсбург (1619—37), Фердінанд III Габсбург (1637—57), Леопольд I Габсбург (1658—1705), Йосиф I Габсбург (1705—11), Карл VI Габсбург (1711—40), Карл VII Альбрехт Віттельсбах (1742—45), Франц I Габсбург-Льотрінген (1745—65), *Йосиф II* Габсбург (1765—90), *Леопольд II* Габсбург (1790—92), Франц II Габсбург (1792—1806).

Літ.: *Giesebrecht W.* Geschichte der deutschen Kaiserzeit, bd 1—2. Leipzig, 1873; *Брайс Дж.* Священная Римская империя. М., 1891; *Krammer M.* Quellen zur Gesshichte der deutschen Königswahl und des Kurfürstenkollegs. Leipzig, 1911; *Koch G.* Auf dem Wege zum Sacrum imperium. Berlin, 1972; *Колесницкий Н.Ф.* «Священная Римская империя»: Притязания и действительность. М., 1977; *Wesel U.* Geschichte des Rechts: Von den Frühformen bis zur Gegenwart. München, 2001.

Л.В. Войтович.

СЕАДЕ́Т ГЕРЕ́Й I (1493—1539) — правитель *Кримського ханату* з весни (квітень—травень) 1524 до травня 1532. Син хана *Менглі Герея I.* Перші відомості про нього повідомляють, що батько подарував його осман. принцу Селіму (див. *Селім I*), наміснику Трапезунда (нині м. Трабзон, Туреччина), коли принц перебував у Крим. ханаті, збираючи сили для боротьби за султанський престол із батьком султаном Баєзідом II та братом Агмедом. Після захоплення влади Селімом I Сеадет Герей 1513 очолив військо, яке в Анатолії знищило Агмеда. Із того часу Сеадет Герей перебував у оточенні султана, пізнав осман. політ. традицію та засвоїв осман. к-ру. Відомий своїми поезіями. Але перебував у зносинах із членами династії Гереїв (див. *Гіреї*) та крим. бегами (див. *Бей*).

Посаду хана дістав після загибелі Мегмеда Герея I, ймовірно, на прохання крим. бегів, бо старший з них, ширінський бег Мамиш, відвідав султана *Сулеймана I.* С.Г. I прибув у Крим морем через Кефе (нині м. *Феодосія*) в супроводі осман. флоту та загону з 500 *яничарів.* Це призначення та воєнна підтримка С.Г. I закріпили право осман. султанів ставити крим. ханів на престолі. За степовою традицією хан був старшим у династії Гереїв.

Однак до призначення і прибуття С.Г. I у Крим ханський трон посів його племінник, син Мегмеда Герея I *Газі Герей I.* С.Г. I знищив конкурента, але це відкрило конфлікт між ним та ін. дітьми Мегмеда Герея I. До конфлікту долучилися кримські та ногайські беги, а також ногайці, тож він переріс у повномасштабну громадян. війну. До неї втрутилися також моск. вел. князь, польс. король, казанський хан і навіть Шейх-Ахмат, останній золотоординський хан. С.Г. I, спираючись на осман. воєнну допомогу і, можливо, взіруючись на осман. порядки, намагався терором та підступністю підкорити своїх конкурентів, щоби піднести верховенство ханської влади. Він не зупинився й перед конфліктом із Ширінами — осн. опорою і противагою ханської влади. Останні, зрештою, підтримали боротьбу Іслама Герея, сина Мегмеда Герея I, проти С.Г. I. Усвідомивши цілковиту втрату авторитету у своїх підданців, С.Г. I добровільно зрікся ханства і виїхав у *Стамбул.*

Сеадет Герей користувався довірою та високим статусом при султанському палаці. 1533—35 брав участь у завоюванні султаном Сулейманом I Пишним Іраку.

П. у м. Стамбул, похований там у священному місті Ейюб.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. Paris — La Haye, 1978; *Гайворонский О.* Повелители двух материков, т. 1. К.—Бахчисарай, 2007.

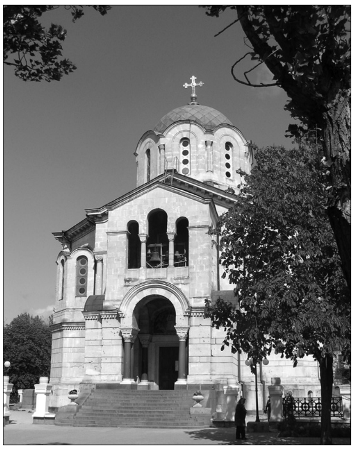
О.І. Галенко.

СЕБАСТІА́НОВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя Себастіановича** (Севастьянова; р. н. невід. — п. до 1687), прилуцького полкового писаря (1659), *обозного* (1672, 1674) і судді (1677). Його син — **Іван Васильович** С. (р. н. невід. — п. після 1703), прилуцький полковий писар (1696—1703), онук — **Адріан** (Андрій) **Іванович** (р. н. невід. — п. 1718), прилуцький полковий писар (1709—14) і суддя (1714—18), а правнук — **Матвій Адріанович** (бл. 1710 — р. с. невід.), варвинський *сотник* (1731—35). Ін. представники роду посідали уряди *бунчукових товаришів.* У 1-й пол. 19 ст. рід згас.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 3: Прилукский полк. К., 1900; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СЕВАСТО́ПОЛЬ — місто зі спец. статусом (є адм.-тер. одиницею першого порядку). *Місто-герой.* Розташов. у пд.-зх. частині Крим. п-ова, навколо унікальної Севастопольської (Ахтіарської) бухти. С. не входить до *Автономної Республіки Крим.* Севастопольській міській раді підпорядкована територія («Великий Севастополь», «Севастопольський регіон») площею 833 км^2 (а також акваторія бухт площею 216 км^2), яка охоплює, крім власне міста Севастополь, м. *Інкерман*, смт Кача і бл. 30-ти сіл (об'єднаних в



Севастополь. Володимирський собор на Центральному пагорбі. Фото 2010.

1 селищну раду і 4 сільради), а також поселення, що офіційно втратили статус окремих населених пунктів (найбільше з них — *Балаклава*). Територія, підпорядкована Севастопольській міській раді, поділена на 4 адм. р-ни: Балаклавський, Гагарінський, Ленінський, Нахімовський. Заг. чисельність населення «Великого Севастополя» 388,4 тис. осіб (2001), у т. ч. міське — 365,6 тис., сільське — 22,8 тис. осіб. 1939—59 і 1984—95 місто мало режим «закритого адміністративно-територіального утворення».

У 2-й пол. 18 ст. на пн. березі Севастопольської бухти (у сучасній Сухарній балці) існувало татар. село Ак-Яр (у рос. традиції Ахтіар). 1773 бухту вперше відвідали рос. військ. моряки на чолі зі штурманом І.Батуриним. 1778 на її березі з'явилися земляні укріплення, споруджені О.*Суворовим*.

Із переходом Криму під владу Рос. імперії Ахтіарська бухта стала місцем базування новоствореного Чорномор. флоту; 14 (3) червня 1783 почалося буд-во порту і міста, яке спочатку називали Ахтіар, а згідно з указом рос. імп. *Катерини II* від 21 лютого 1784 воно дістало назву С. (1797—1826 офіційно мав назву Ахтіар). Надання права вільної торгівлі сприяло швидкому зростанню міста — уже 1792 воно мало 15 тис. мешканців, а флот налічував 58 кораблів з особовим складом у 9 тис. осіб. 1804 С. офіційно проголошено гол. військ. портом Чорномор. флоту, 1809 — фортецею. Гол. командир флоту і портів Чорного моря з 1805 був водночас і губернатором С. (див. *Миколаївське* і *Севастопольське військове губернаторство*). Найзначнішим підпр-вом міста стало адміралтейство, де ремонтували, а з 1808 — і будували військ. кораблі. У 1820-х рр. С. — найбільше місто в Криму з населенням 30 тис. осіб. 1830 в С. стався т. зв. холерний бунт, під час якого з 15 (3) до 19 (7) червня місто було в руках повсталих.

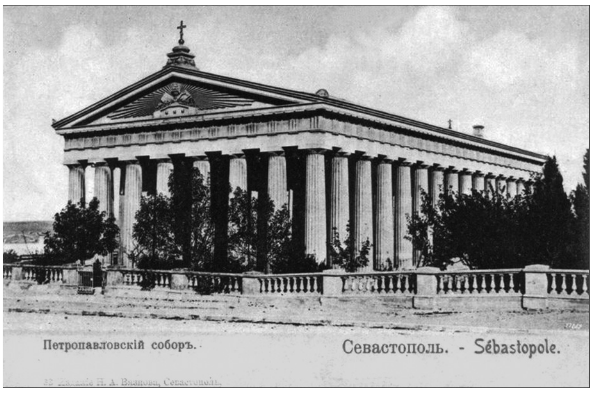
У 1830-ті — 1-й пол. 1850-х рр. місто пережило період піднесення, пов'язаний із діяльністю М.*Лазарєва* на посадах нач. штабу і гол. командира Чорномор. флоту. У цей час з'явилися нове адміралтейство (нині Севастопольський мор. з-д ім. С.Орджонікідзе), комплекс казарм, берегові казематовані батареї, здійснено реконструкцію міста на засадах *класицизму* (архіт. Дж.Уптон), зокрема впорядковано забудову Центр. пагорба. На 1850 чисельність населення становила більше 40 тис. осіб (із них більше 30 тис. — нижчі військ. чини).

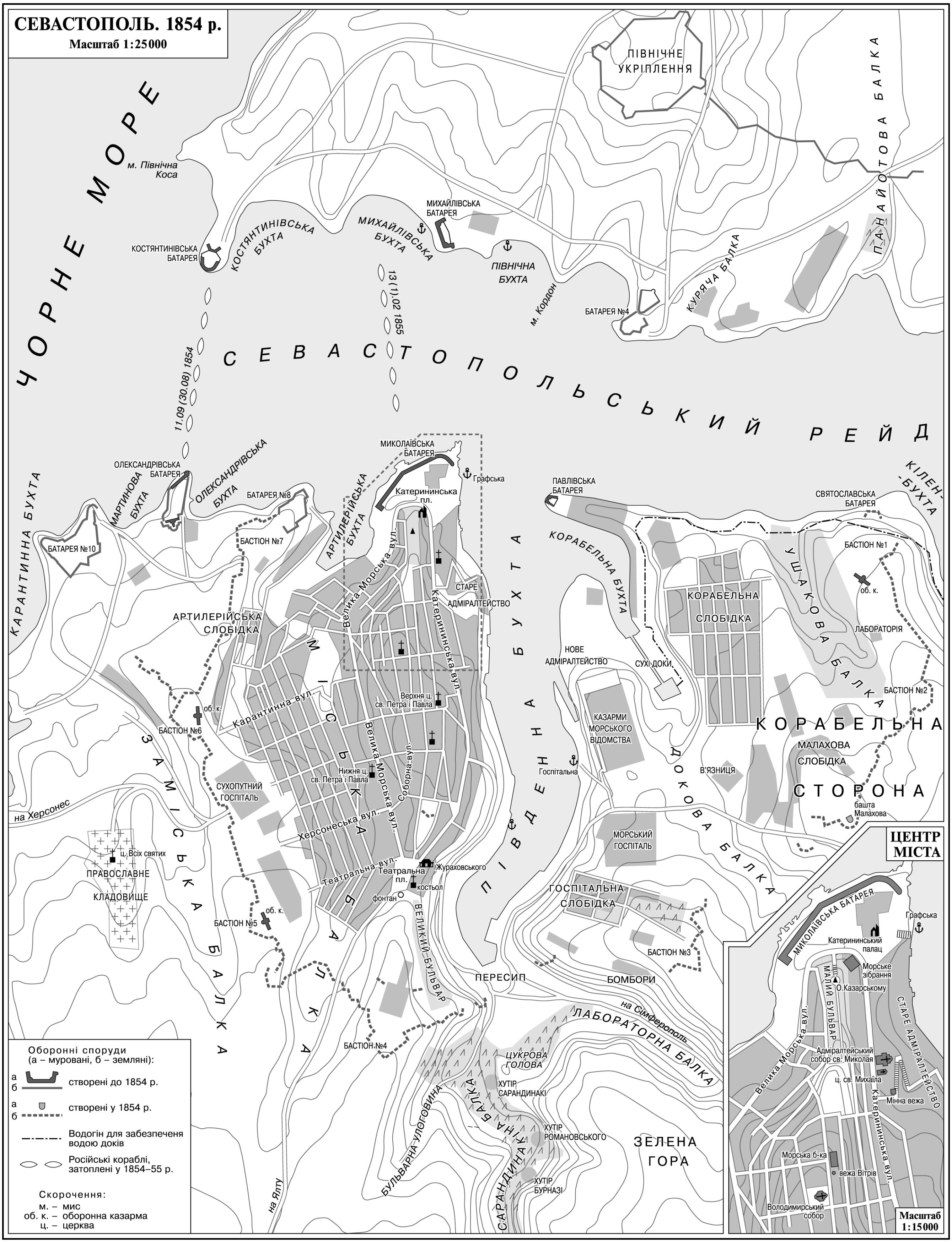
Під час *Кримської війни 1853—1856* С. опинився в центрі воєнних дій. 349 днів тривала оборона міста (див. *Севастопольська оборона 1854—1855*). Згідно з *Паризьким мирним договором 1856* Рос. імперії було заборонено мати на Чорному морі військ. флот. Унаслідок цього зруйнований війною С. пережив період занепаду, який тривав до кінця 1870-х рр., коли почалося відродження Чорномор. флоту. Розвиткові міста сприяли дозвіл іноз. суднам входити до гавані (комерційний порт у С. діяв до 1894, а потім був перенесений до *Феодосії*) і спорудження залізниці Лозова (нині місто Харків. обл.) — С. (1875). Наприкінці 19 ст. С. знов став найбільшим містом Криму; у центр. кварталах почали споруджувати багатоповерхові прибуткові будинки, 1898 відкрився рух електричного трамваю. До святкування 50-річчя Севастопольської оборони (1905) було створено меморіальний комплекс *Історичного бульвару* та ряд пам'ятників, реконструйовано Примор. бульвар. 1873 утворено Севастопольське градоначальство, яке охоплювало, крім власне міста, Балаклаву й ряд дрібних населених пунктів. Градоначальник був водночасно командиром порту і комендантом міста. 1890 в С. із *Миколаєва* переведене все управління Чорномор. флоту. Під час *революції 1905—1907* в листопаді 1905 в С. відбулося Севастопольське збройне повстання. Напередодні *Першої світової війни* у зв'язку зі збільшенням військ. замовлень у С. спостерігалося пром. піднесення. 1913 населення С. становило 61,3 тис. осіб, градоначальства — 72,2 тис. осіб. Чорномор. флот напередодні І світ. війни мав бл. 400 суден.

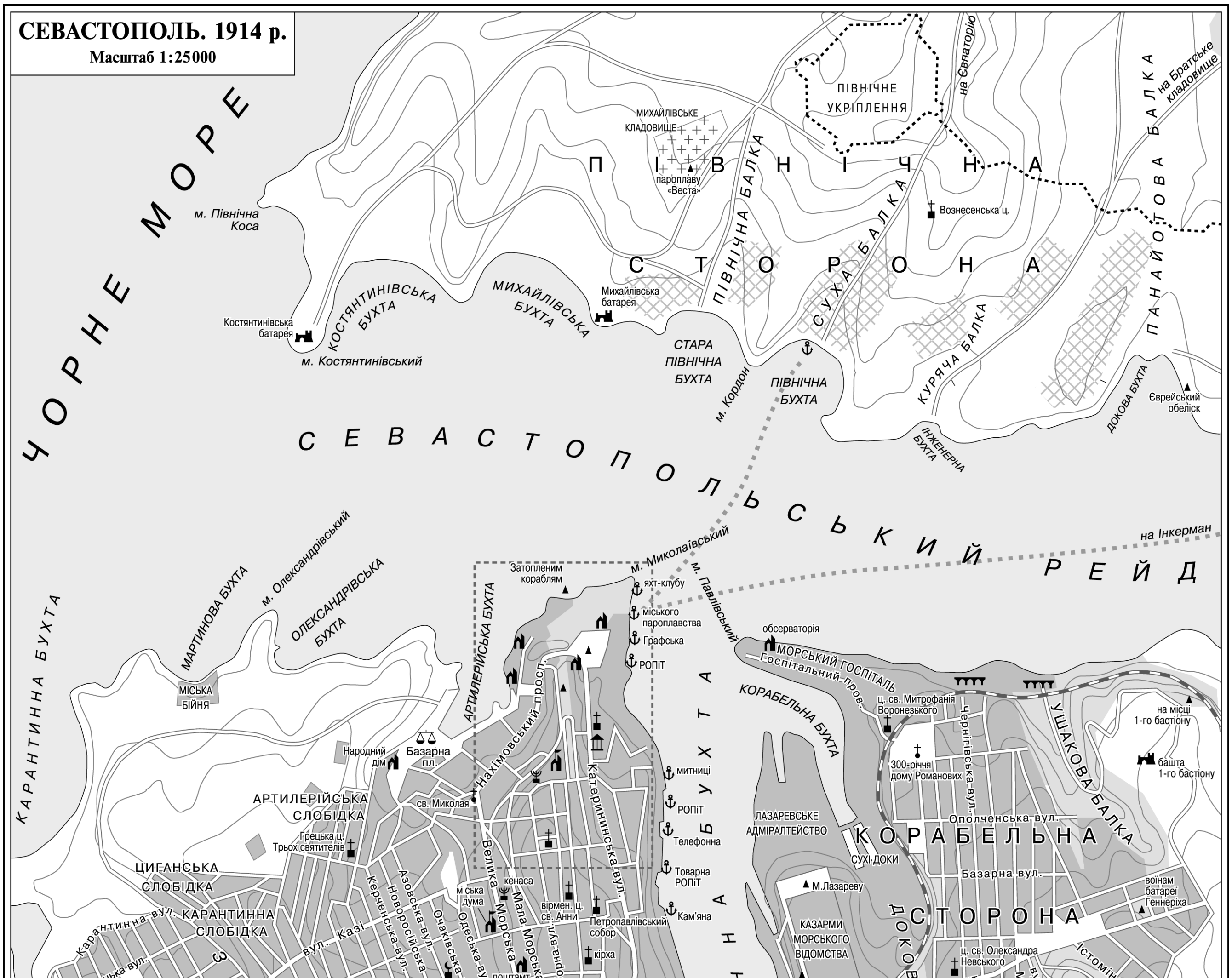
Після повалення *самодержавства* реальна влада в місті перебувала в руках командуючого флотом віце-адмірала О.*Колчака*. За вплив на флот вели боротьбу Укр. чорномор. громада, меншовицько-есерівська рада депутатів армії, флоту і робітників та більшовицький військово-революц. к-т. Останній у грудні 1917 проголосив у С. рад. владу. 1 травня 1918 в С. увійшли нім. війська, яких 23 листопада 1918 змінили англо-франц. війська. 19 квітня 1919 рад. владу було відновлено, але 23 червня 1919 С. був зайнятий денікінцями. Із 4 квітня 1920 С. — резиденція П.*Врангеля* й очолюваного ним уряду Півдня Росії. 13—14 листопада 1920 із С. організовано евакуювалися морем військовослужбовці *Російської армії* та цивільні особи, які не бажали залишатися в Криму під владою *більшовиків*. 15 листопада 1920 до міста увійшли червоні війська та було остаточно встановлено рад. владу.

Пром. розвитку С. в міжвоєнний період сприяли введення в дію кількох електростанцій та облаштування торг. порту, спорудження трамвайної лінії С.

Севастополь. Петропавлівський собор. Листівка початку 20 ст.




СЕВАСТОПОЛЬ. 1854 р.
Масштаб 1:25000
ЧОРНЕ МОРЕ
ПІВНІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ
м. Північна Коса
КОСТЯНТИНІВСЬКА БАТАРЕЯ
КОСТЯНТИНІВСЬКА БУХТА
МИХАЙЛІВСЬКА БАТАРЕЯ
МИХАЙЛІВСЬКА БУХТА
ПІВНІЧНА БУХТА
м. Кордон
БАТАРЕЯ №4
КУРЯЧА БАЛКА
ПАНАЙОТОВА БАЛКА
11.09 (30.08) 1854
13 (1).02 1855
СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ РЕЙД
ОЛЕКСАНДРІВСЬКА БАТАРЕЯ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКА БУХТА
МАРТИНОВА БУХТА
КАРАНТИННА БУХТА
БАТАРЕЯ №10
БАТАРЕЯ №8
БАСТІОН №7
АРТИЛЕРІЙСЬКА БУХТА
МИКОЛАЇВСЬКА БАТАРЕЯ
Катерининська пл.
Графська
СТАРЕ АДМІРАЛТЕЙСТВО
Велика Морська вул.
Катерининська вул.
АРТИЛЕРІЙСЬКА СЛОБІДКА
Карантинна вул.
Верхня ц. св. Петра і Павла
Нижня ц. св. Петра і Павла
Соборна вул.
Херсонеська вул.
Театральна вул.
Театральна пл.
Жураховського
костьол
фонтан
МІСЬКА БАЛКА
ВЕЛИКИЙ БУЛЬВАР
об. к.
БАСТІОН №6
ЗАМІСЬКА БАЛКА
СУХОПУТНИЙ ГОСПІТАЛЬ
на Херсонес
ц. Всіх святих
ПРАВОСЛАВНЕ КЛАДОВИЩЕ
БАСТІОН №5
БАСТІОН №4
ПІВДЕННА БУХТА
ПАВЛІВСЬКА БАТАРЕЯ
КОРАБЕЛЬНА БУХТА
НОВЕ АДМІРАЛТЕЙСТВО
СУХІ ДОКИ
КАЗАРМИ МОРСЬКОГО ВІДОМСТВА
Госпітальна
ДОКОВА БАЛКА
В'ЯЗНИЦЯ
КОРАБЕЛЬНА СЛОБІДКА
СВЯТОСЛАВСЬКА БАТАРЕЯ
КІЛЕН-БУХТА
БАСТІОН №1
ЛАБОРАТОРІЯ
УШАКОВА БАЛКА
БАСТІОН №2
КОРАБЕЛЬНА СТОРОНА
МАЛАХОВА СЛОБІДКА
башта Малахова
МОРСЬКИЙ ГОСПІТАЛЬ
ГОСПІТАЛЬНА СЛОБІДКА
БАСТІОН №3
ПЕРЕСИП
БОМБОРИ
на Сімферополь
ЛАБОРАТОРНА БАЛКА
ЦУКРОВА ГОЛОВА
ХУТІР САРАНДИНАКІ
ХУТІР РОМАНОВСЬКОГО
ХУТІР БУРНАЗІ
САРАНДИНАКІНА БАЛКА
БУЛЬВАРНА УЛОГОВИНА
на Ялту
ЗЕЛЕНА ГОРА
Оборонні споруди (а – муровані, б – земляні):
а б створені до 1854 р.
а б створені у 1854 р.
Водогін для забезпечення водою доків
Російські кораблі, затоплені у 1854–55 р.
Скорочення:
м. – мис
об. к. – оборонна казарма
ц. – церква
ЦЕНТР МІСТА
МИКОЛАЇВСЬКА БАТАРЕЯ
Графська
Катерининський палац
Морське зібрання
МАЛИЙ БУЛЬВАР
О.Казарському
Велика Морська вул.
Адміралтейський собор св. Миколая
ц. св. Михаїла
Мінна вежа
СТАРЕ АДМІРАЛТЕЙСТВО
Катерининська вул.
Морська б-ка
вежа Вітрів
Володимирський собор
Масштаб 1:15000


СЕВАСТОПОЛЬ. 1914 р.
Масштаб 1:25000
ЧОРНЕ МОРЕ
СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ РЕЙД
ПІВНІЧНА СТОРОНА
ПІВНІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ
МИХАЙЛІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
пароплаву «Веста»
Вознесенська ц.
м. Північна Коса
Костянтинівська батарея
м. Костянтинівський
КОСТЯНТИНІВСЬКА БУХТА
МИХАЙЛІВСЬКА БУХТА
Михайлівська батарея
СТАРА ПІВНІЧНА БУХТА
м. Кордон
ПІВНІЧНА БУХТА
ПІВНІЧНА БАЛКА
СУХА БАЛКА
КУРЯЧА БАЛКА
ПАНАЙОТОВА БАЛКА
ДОКОВА БУХТА
Єврейський обеліск
ІНЖЕНЕРНА БУХТА
на Євпаторію
на Братське кладовище
на Інкерман
КАРАНТИННА БУХТА
МАРТИНОВА БУХТА
м. Олександрівський
ОЛЕКСАНДРІВСЬКА БУХТА
МІСЬКА БІЙНЯ
АРТИЛЕРІЙСЬКА БУХТА
Затопленим кораблям
м. Миколаївський
м. Павлівський
яхт-клубу
міського пароплавства
Графська
РОПІТ
Телефонна
Товарна РОПІТ
Кам'яна
Царська
митниці
обсерваторія
МОРСЬКИЙ ГОСПІТАЛЬ
Госпітальний пров.
КОРАБЕЛЬНА БУХТА
ПІВДЕННА БУХТА
ЛАЗАРЕВСЬКЕ АДМІРАЛТЕЙСТВО
СУХІ ДОКИ
М.Лазареву
КАЗАРМИ МОРСЬКОГО ВІДОМСТВА
Г.Шевченку
Міський тонель
КОРАБЕЛЬНА СТОРОНА
ц. св. Митрофанія Воронезького
300-річчю дому Романових
Чернігівська вул.
Ополченська вул.
Базарна вул.
УШАКОВА БАЛКА
на місці 1-го бастіону
башта 1-го бастіону
воїнам батареї Геннеріха
ц. св. Олександра Невського
Малахов проспект
ДОКОВА БАЛКА
Істомінська вул.
МАЛАХОВ КУРГАН
В.Корнілову
башта Малахового кургану
Михайлівська вул.
вул. Матроса Кошки
Брестська вул.
на місці смерті В.Корнілова
ц. св. Миколая
КАЗАРМИ БРЕСТСЬКОГО ПОЛКУ
Будищевська вул.
ХУТІР ШНЕЙДЕРА
Брянська пл.
Якутська вул.
ТАТАРСЬКА СЛОБІДКА
Воїнам 3-го бастіону
Пластунська вул.
Корабельний узвіз
ц. св. Феодосія Чернігівського
залізничний вокзал
ЛАБОРАТОРНА БАЛКА
на Сімферополь
ЗЕЛЕНА ГОРА
САРАНДИНАКІНА БАЛКА
Народний дім
Базарна пл.
АРТИЛЕРІЙСЬКА СЛОБІДКА
Грецька ц. Трьох святителів
ЦИГАНСЬКА СЛОБІДКА
КАРАНТИННА СЛОБІДКА
Карантинна вул.
Стрілецька вул.
Корсунська вул.
ЗАМІСЬКА БАЛКА
Заміський просп.
на Херсонес
вул. Казі
Керченська вул.
Новоросійська вул.
Азовська вул.
Очаківська вул.
Одеська вул.
6-та Бастіонна вул.
Наваринська пл.
Херсонеська вул.
Нахімовський просп.
св. Миколая
Велика Морська вул.
Мала Морська вул.
Катерининська вул.
міська дума
кенаса
поштамт
вірмен. ц. св. Анни
Петропавлівський собор
кірха
Соборна
Покровський собор
Соборна вул.
резиденція градоначальника
Чесменська вул.
Старий узвіз
МІСЬКА ЛІКАРНЯ
к. св. Климента
Католицька вул.
пл. Новосильського
В'язниця
АРТИЛЕРІЙСЬКА СЛОБІДКА
Воїнам 5-го бастіону
Е.Тотлебену
Сінна пл.
ХУТІР НЕФЕЛІ
Монастирська вул.
4-та Бастіонна вул.
ІСТОРИЧНИЙ БУЛЬВАР
Новий узвіз
Портова вул.
панорама «Оборона Севастополя»
Воїнам 4-го бастіону
ТРАМВАЙНЕ ДЕПО
КАЗАРМИ БІЛОСТОЦЬКОГО ПОЛКУ
БУЛЬВАРНА УЛОГОВИНА
на Ялту
ВІЙСЬКОВИЙ ТАБІР
КАРАЇМСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ц. Всіх святих
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
МУСУЛЬМАНСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ПРАВОСЛАВНЕ КЛАДОВИЩЕ
Оборонні споруди XIX ст.
Акведуки XIX ст.
Головні внутрішньо-міські траси катерів та яликів
Купальні
Скорочення:
к. – костьол
м. – мис
РОПіТ – «Русское общество пароходства и торговли»
ц. – церква
ЧФ – Чорноморський флот
ЦЕНТР МІСТА
Затопленим кораблям
Д.Остен-Сакену
місток з драконами
Літнє міське зібрання і яхт-клуб
Літній театр
ПРИМОРСЬКИЙ БУЛЬВАР
Біостанція
театр «Ренесанс»
П.Нахімову
Графська
Північний
Морське зібрання
МІЧМАНСЬКИЙ БУЛЬВАР
Гранд-Отель
О.Казарському
Ін-т фіз. методів лікування
Ветцеля
готель «Кіст»
СТАРЕ АДМІРАЛТЕЙСТВО
Бель-Вю
Адміралтейський собор св. Миколая
ГОСТИНИЙ ДВІР
Нахімовський просп.
ц. св. Михаїла
музей Оборони
палац Гол. командира ЧФ
Бульварна вул.
Хоральна
Мінна вежа
митниця
Мала Офіцерська вул.
Петропавлівська вул.
Адміральська вул.
Чесменська вул.
Катерининська вул.
Митна вул.
Микільська вул.
Солдатська
Мічманська вул.
Соборна вул.
вежа Вітрів
Володимирський собор
Масштаб 1:15000

—Балаклава. Мор. з-д почав будувати океанські судна-лісовози, теплоходи, парові шхуни для торг. флоту. 1940 діяли 4 військ. уч-ща (у т. ч. авіаційне в Качі), філіал Моск. ін-ту комунального буд-ва, 2 драм. театри, 2 яхтклуби. Провідним наук. центром у галузі фізіотерапії став Ін-т фізичних методів лікування (відкритий 1912). Населення міста в 1941 становило 112 тис. осіб (у 1923 — 63,4 тис.).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто знов тримало оборону, яка тривала 250 днів (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*). Із 4 липня 1942 до 9 травня 1944 місто було окуповане гітлерівцями. Під час окупації активно діяло комуніст. підпілля. С. був здобутий рад. військами в ході *Севастопольської наступальної операції 1944*. У жовтні 1948 при РМ СРСР було організовано спец. управління для відбудови вщент зруйнованого міста. Тоді ж С. виділили зі складу Крим. обл. в самостійний адміністративно-госп. центр із власним бюджетом і зарахували до категорії міст респ. підпорядкування РРФСР. У зв'язку з передачею 1954 Криму до складу УРСР С. набув статусу міста респ. підпорядкування УРСР.

У 1960—80-х рр. пріоритетною галуззю госп-ва С. лишався військово-пром. комплекс (бл. 90 % усього обсягу вир-ва); заново були створені приладобудівна та рибна галузі. Нині С. спеціалізується на судноремонті, суднобудуванні, точному машинобудуванні, рибопереробці, харчовій пром-сті. У місті базується практично весь мор. транспортно-рефрижераторний флот України. Відповідно до угоди між Україною та РФ (27 травня 1997) С. є базою Чорномор. флоту РФ і ВМС України. У С. діють кілька вищих навч. закладів, у т. ч. Севастопольський держ. тех. ун-т (створений 1963 на базі філіалу Одес. політех. ін-ту як Приладобудівний ін-т), Академія ВМС ім. П.Нахімова (створена 1992 на базі Чорномор. вищого військово-мор. уч-ща ім. П.Нахімова і Севастоп. вищого військово-мор. інженерного уч-ща), Севастопольський нац. ун-т ядерної енергії та пром-сті (створений 1996), філія *Московського університету* (із 1999) і науково-дослідні ін-ти — Ін-т біології пд. морів (веде початок від біологічної станції, заснованої 1871) та Мор. гідрофізичний ін-т (у С. — із 1963). Із 1993 діє аеропорт «Бельбек».



Севастополь. «Вежа Вітрів» (вентиляційна шахта зруйнованої у 1855 Морської бібліотеки). Фото початку 21 ст.

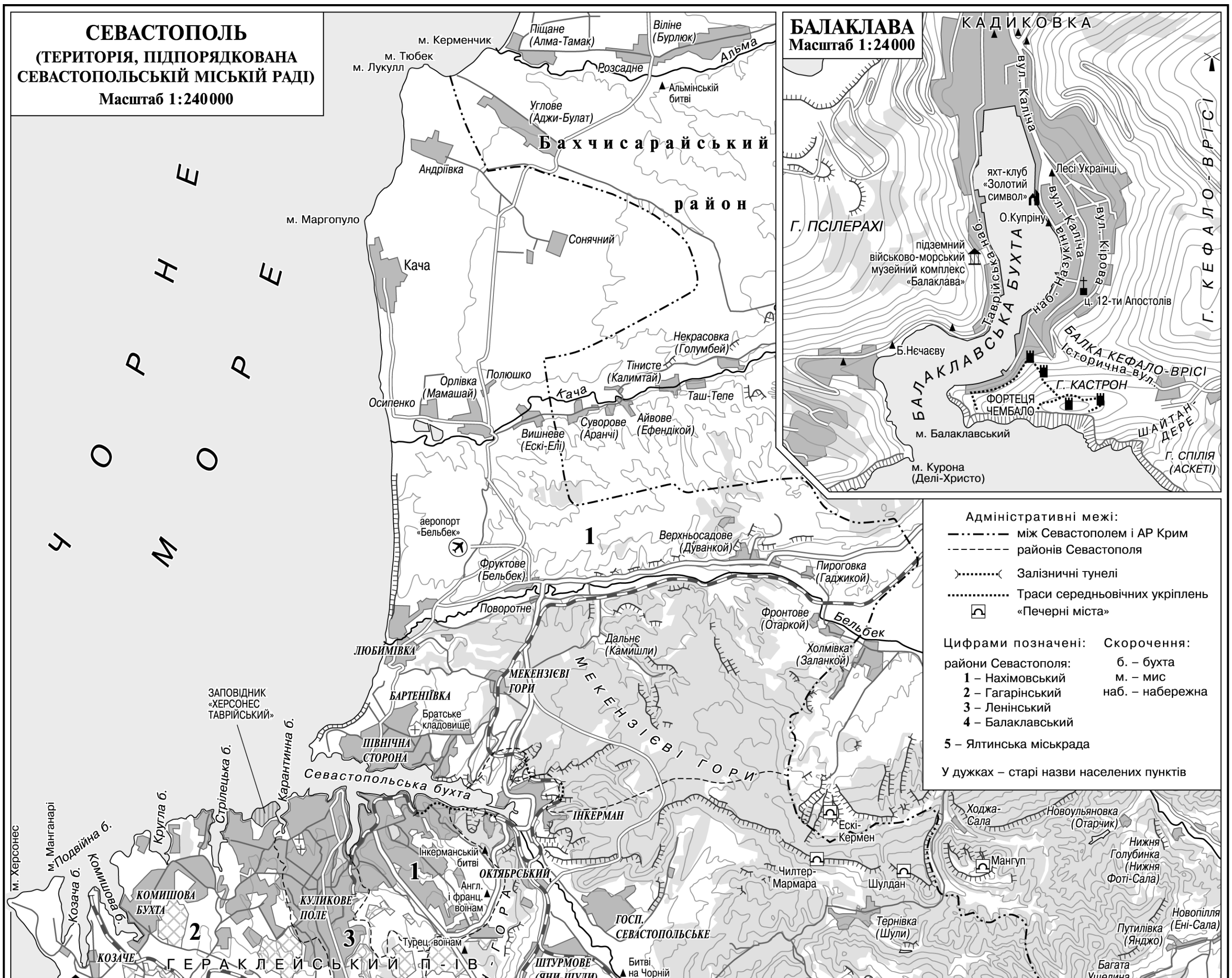
Архітектурно-меморіальні комплекси: Істор. бульвар, *Малахов курган*, *Сапун-гора*. Пам'ятки архітектури: Графська пристань (1840—46), Петропавлівська церква (1840—44), «вежа Вітрів» (1849), акведуки в Аполлоновій і Ушаковій балках (1840-ві рр.), Володимирський собор на Центральному пагорбі (1854, 1862—88), Володимирський собор у Херсонесі Таврійському (1861—92), храм Святого Миколая (1857—70), Покровський собор (1891—1905), будівля *Військово-історичного музею Чорноморського флоту* (1895), забудова вулиці Великої Морської (кін. 1940-х — поч. 1950-х рр.), Матроський клуб (1954); фортифікаційні споруди 1-ї пол. 19 — серед. 20 ст., у т. ч. Костянтинівська батарея (бл. 1840) і Михайлівська батарея (1846). Істор. некрополі, у т. ч. Братське кладовище захисників С. 1854—55 та поховання воїнів антирос. коаліції 1854—55. Численні пам'ятники, у т. ч. О.Козарському (1834—39), затопленим кораблям (1905), В.*Леніну* (1957), П.*Нахімову* (1959), Катерині II (2008). На території «Великого Севастополя» — нац. заповідник *«Херсонес Таврійський»* та його філії — фортеці Каламіта і Чембало, численні археол. пам'ятки різних епох, у т. ч. мезолітична стоянка Мурзак-Коба, менгіри в с. Родніковське, городище Херсонеса Таврійського та пам'ятки його антич. округи, рим. військ. табір біля Балаклави, печерні монастирі Загайтанської скелі.

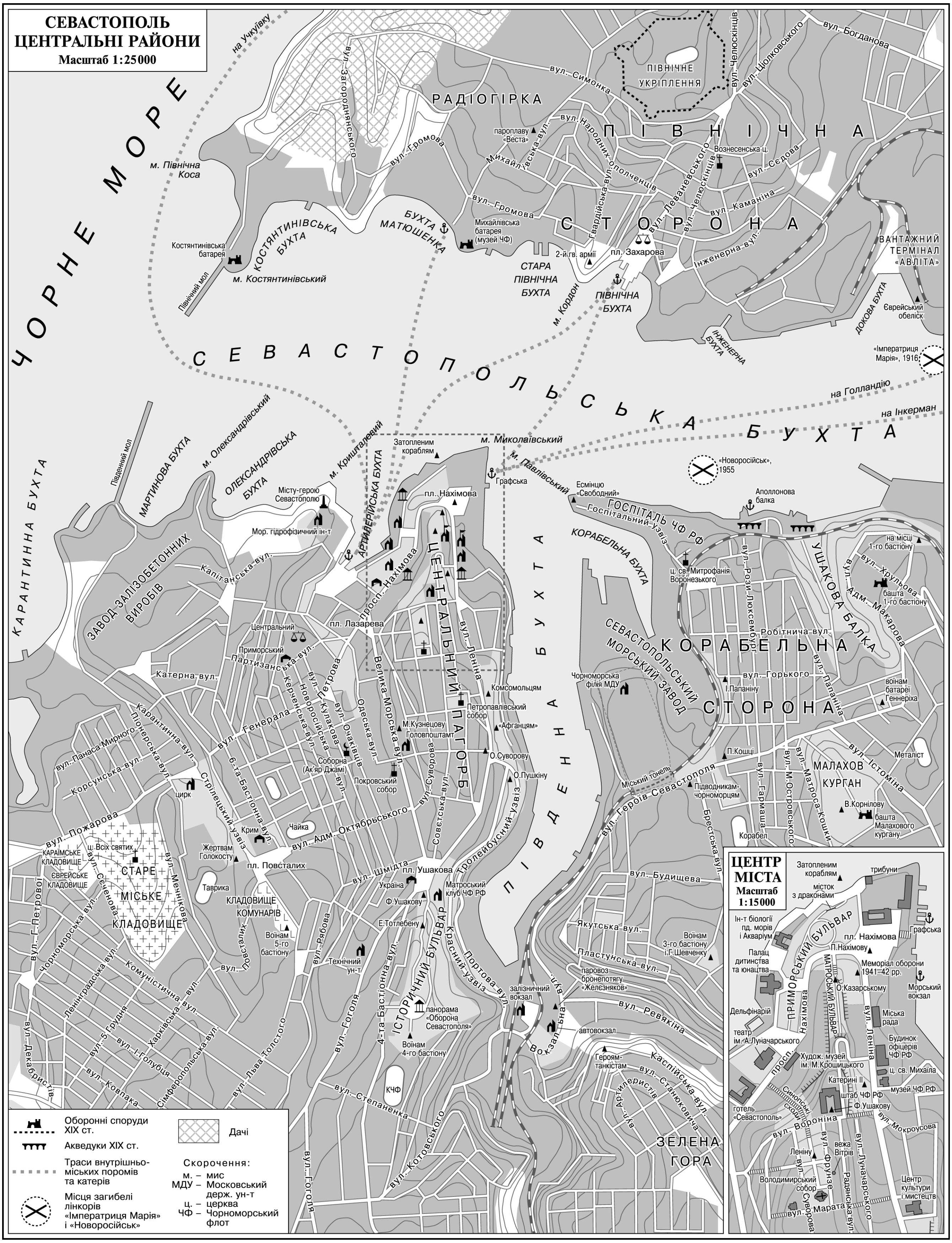
Музеї: *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*, Військово-істор. музей Чорномор. флоту РФ (відкритий 1869 як музей Севастопольської оборони), Худож. музей ім. М.Крошицького (відкритий 1927 як картинна галерея), акваріум-музей Ін-ту біології пд. морів, Військово-морський музей (експозиція «Героїчний Севастополь») у приміщеннях Михайлівської батареї, музейно-меморіальний комплекс «35-та берегова батарея».

У С. народилися рос. письменники К.Станюкович, А.*Аверченко*, Р.Казакова, організатор рос. суднобудування М.Казі, І.*Папанін*.

Веб-сайти міста: http://sev.gov.ua; http://sevastopol.osp-ua.info; http://sevastopol.info.

Літ.: *Головачев В.Ф.* История Севастополя как русского порта. СПб., 1872; *Зайончковский А.М.* Исторический путеводитель по Севастополю. СПб., 1907; История города-героя Севастополя: 1783—1917 гг., т. 1. К., 1960; ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; Севастополю 200 лет: 1783—1983: Сборник документов и материалов. К., 1983; *Ванеев Г.И.* Севастополь: 1941—1942: Хроника героической обороны, кн. 1—2. К., 1995; *Скориков Ю.А.* Севастопольская крепость. СПб., 1997; *Воронин И.Н.* Севастополь: Природа, экономика, экология. Симферополь, 1998; Севастополь: Энциклопедический справочник. Симферополь, 2000; *Шавшин В.Г.* Бастионы Севастополя. Симферополь, 2000; *Кравченко В.* Український Севастополь. Севастополь, 2001; *Маношин И.С.* Героическая трагедия: О последних днях обороны Севастополя (29 июня — 12 июля 1942 г.). Симферополь, 2001; *Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В.* На рубеже эпох: Севастополь в 1905—1916. Севастополь, 2002; *Орехов В.В.* Французская армия у стен


СЕВАСТОПОЛЬ
(ТЕРИТОРІЯ, ПІДПОРЯДКОВАНА СЕВАСТОПОЛЬСЬКІЙ МІСЬКІЙ РАДІ)
Масштаб 1:240000
БАЛАКЛАВА
Масштаб 1:24000
ІНКЕРМАН
Масштаб 1:24000
ЧОРНЕ МОРЕ
Бахчисарайський район
Адміністративні межі:
між Севастополем і АР Крим
районів Севастополя
Залізничні тунелі
Траси середньовічних укріплень
«Печерні міста»
Цифрами позначені:
райони Севастополя:
1 – Нахімовський
2 – Гагарінський
3 – Ленінський
4 – Балаклавський
5 – Ялтинська міськрада
Скорочення:
б. – бухта
м. – мис
наб. – набережна
У дужках – старі назви населених пунктів
м. Тюбек
м. Лукулл
м. Керменчик
Піщане (Алма-Тамак)
Віліне (Бурлюк)
Альма
Розсадне
Альмінський битві
Углове (Аджи-Булат)
Андріївка
м. Маргопуло
Сонячний
Кача
Некрасовка (Голумбей)
Тінисте (Калимтай)
Орлівка (Мамашай)
Полюшко
Осипенко
Таш-Тепе
Суворове (Аранчі)
Айвове (Ефендікой)
Вишневе (Ескі-Елі)
аеропорт «Бельбек»
Верхньосадове (Дуванкой)
Фруктове (Бельбек)
Пироговка (Гаджикой)
Поворотне
Фронтове (Отаркой)
Бельбек
Любимівка
Дальнє (Камишли)
Холмівка (Заланкой)
Мекензієві гори
Бартенівка
Братське кладовище
Північна сторона
Заповідник «Херсонес Таврійський»
Севастопольська бухта
Інкерман
Мекензієві гори
Ескі-Кермен
Ходжа-Сала
Новоульянівка (Отарчик)
Нижня Голубинка (Нижня Фоті-Сала)
Мангуп
Чилтер-Мармара
Шулдан
Новопілля (Ені-Сала)
Путилівка (Яндко)
Тернівка (Шули)
Багата Ущелина (Коклуз)
Поляна (Маркур)
м. Херсонес
м. Манганарі
Подвійна б.
Козача б.
Камишова б.
Кругла б.
Стрілецька б.
Карантинна б.
Камишова бухта
Куликове поле
Інкерманський битві
Октябрський
Англ. і франц. воїнам
Турец. воїнам
Госп. Севастопольське
Гераклейський п-ів
Козаче
35-та батарея
Фіолент
Миколаївка
Франц. кладовище
меморіал «Сапун-гора»
Сапун-гора
Штурмове (Яни-Шули)
Битві на Чорній річці
Хмельницьке
Первомайка
Рідне (Упу)
Чорноріччя (Чоргунь)
Золота Балка
Балаклавський битві
Італійське кладовище (г. Гасфорта)
Ушаковка
Буря
Первомайське
Оборонне (Камара)
Морозівка (Алсу)
Благодатне
Балаклава
Флотське (Карань)
Георгіївський
м. Виноградний
м. Лермонтова
м. Фіолент
м. Каябаші
Чорна
Передове (Уркуста)
Новобобрівське (Бага)
Розсошанка (Саватка)
Широке (Бюк-Мускам'я)
Озерне
Чорноріченське вдсх.
Резервне (Кучук-Мускам'я)
Колхозне (Узундка)
Родниківське (Скеля)
Байдарська долина
Гончарне (Варнутка)
Підгірне (Календі)
Тилове (Хайту)
Павлівка (Сахтих)
Орлине (Байдар)
Кизилове
Ай-Петринська яйла
Байдарська яйла
Шайтан-Мердвен
Байдарські ворота
Оліва
м. Айя
Ласпинська б.
Санаторне (Мухалатка)
Берегове (Кастрополь)
Форос
м. Сарич
м. Миколая
Кадиковка
вул. Каліча
яхт-клуб «Золотий символ»
Лесі Українці
О.Купріну
Г. Псілерахі
підземний військово-морський музейний комплекс «Балаклава»
Таврійська наб.
наб. Назукіна
вул. Кірова
ц. 12-ти Апостолів
Балаклавська бухта
Б.Нечаєву
Балка Кефало-Врісі
Історична вул.
Г. Кастрон
Фортеця Чембало
Г. Кефало-Врісі
Шайтан-Дере
м. Балаклавський
Г. Спілія (Аскеті)
м. Курона (Делі-Христо)
Фортеця Каламіта
св. Климента
Монастирська балка
Гайтанська балка
Загайтанська скеля
Чорна



СЕВАСТОПОЛЬ
ЦЕНТРАЛЬНІ РАЙОНИ
Масштаб 1:25000
ЧОРНЕ МОРЕ
СЕВАСТОПОЛЬСЬКА БУХТА
ПІВНІЧНА СТОРОНА
КОРАБЕЛЬНА СТОРОНА
ПІВДЕННА БУХТА
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПАГОРБ
РАДІОГІРКА
ПІВНІЧНЕ УКРІПЛЕННЯ
КОСТЯНТИНІВСЬКА БУХТА
БУХТА МАТЮШЕНКА
СТАРА ПІВНІЧНА БУХТА
ПІВНІЧНА БУХТА
ІНЖЕНЕРНА БУХТА
ДОКОВА БУХТА
ВАНТАЖНИЙ ТЕРМІНАЛ «АВЛІТА»
КАРАНТИННА БУХТА
МАРТИНОВА БУХТА
ОЛЕКСАНДРІВСЬКА БУХТА
АРТИЛЕРІЙСЬКА БУХТА
КОРАБЕЛЬНА БУХТА
УШАКОВА БАЛКА
МАЛАХОВ КУРГАН
ЗЕЛЕНА ГОРА
СТАРЕ МІСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
КЛАДОВИЩЕ КОМУНАРІВ
ЗАВОД ЗАЛІЗОБЕТОННИХ ВИРОБІВ
СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ЗАВОД
ГОСПІТАЛЬ ЧФ РФ
ІСТОРИЧНИЙ БУЛЬВАР
м. Північна Коса
м. Костянтинівський
Костянтинівська батарея
Північний мол
Південний мол
м. Олександрівський
м. Кришталевий
м. Миколаївський
м. Павлівський
м. Кордон
на Учкуївку
на Голландію
на Інкерман
«Імператриця Марія», 1916
«Новоросійськ», 1955
Михайлівська батарея (музей ЧФ)
пароплаву «Веста»
Вознесенська ц.
2-й гв. армії
пл. Захарова
Єврейський обеліск
Затопленим кораблям
Графська
пл. Нахімова
Місту-героєві Севастополю
Мор. гідрофізичний ін-т
Есмінцю «Свободний»
Аполлонова балка
ц. св. Митрофанія Воронезького
на місці 1-го бастіону
башта 1-го бастіону
Чорноморська філія МДУ
І.Папаніну
воїнам батареї Геннеріха
Металіст
П.Кошці
Підводникам-чорноморцям
Міський тонель
В.Корнілову
башта Малахового кургану
Корабел
пл. Лазарева
Центральний
Приморський
Комсомольцям
Петропавлівський собор
«Афганцям»
М.Кузнецову
Головпоштамт
О.Суворову
О.Пушкіну
Соборна (Ак'яр Джамі)
Покровський собор
Чайка
Крим
цирк
Жертвам Голокосту
пл. Повсталих
ц. Всіх святих
КАРАЇМСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ
Таврика
Воїнам 5-го бастіону
пл. Ушакова
Україна
Ф.Ушакову
Матроський клуб ЧФ РФ
Є.Тотлебену
Технічний ун-т
панорама «Оборона Севастополя»
Воїнам 4-го бастіону
КЧФ
залізничний вокзал
автовокзал
Героям-танкістам
паровоз бронепотягу «Желєзняков»
Воїнам 3-го бастіону і Г.Шевченку
вул. Богданова
вул. Циолковського
вул. Челюскінців
вул. Симонка
вул. Загороднянського
вул. Громова
вул. Народних ополченців
Михайлівська вул.
Гвардійська вул.
вул. Леваневського
вул. Сєдова
вул. Каманіна
Інженерна вул.
Капітанська вул.
Катерна вул.
Партизанська вул.
вул. Генерала Петрова
Карантинна вул.
Піонерська вул.
вул. Панаса Мирного
Корсунська вул.
вул. Пожарова
Стрілецький узвіз
6-та Бастіонна вул.
Керченська вул.
Новоросійська вул.
вул. Кулакова
вул. Очаківців
Одеська вул.
Велика Морська вул.
просп. Нахімова
вул. Леніна
вул. Адм. Октябрьського
вул. Суворова
Радянська вул.
Тролейбусний узвіз
Красний узвіз
Портова вул.
вул. Шмідта
4-та Бастіонна вул.
вул. Рябова
вул. Гоголя
вул. Степаненка
вул. Котовського
вул. Льва Толстого
Сімферопольська вул.
вул. Ковпака
вул. 5 Грудня
Харківська вул.
вул. І.Голубця
Ленінградська вул.
Чорноморська вул.
вул. Г.Петрової
вул. Декабристів
Комуністична вул.
вул. Мечникова
Сеченова вул.
вул. Героїв Севастополя
Вокзальна вул.
вул. Будищева
Якутська вул.
Пластунська вул.
вул. Ревякіна
Каспійська вул.
вул. Станюковича
вул. Артилеристів
Брестська вул.
вул. Рози Люксембург
Робітнича вул.
вул. Горького
вул. Паpаніна
вул. Адм. Макарова
вул. Хрульова
вул. Істоміна
вул. Гармаша
вул. Матроса Кошки
вул. М.Островського
Оборонні споруди XIX ст.
Акведуки XIX ст.
Траси внутрішньоміських поромів та катерів
Місця загибелі лінкорів «Імператриця Марія» і «Новоросійськ»
Дачі
Скорочення:
м. – мис
МДУ – Московський держ. ун-т
ц. – церква
ЧФ – Чорноморський флот
ЦЕНТР МІСТА
Масштаб 1:15000
Затопленим кораблям
місток з драконами
трибуни
Ін-т біології пд. морів і Акваріум
Палац дитинства та юнацтва
пл. Нахімова
П.Нахімову
Меморіал оборони 1941–42 рр.
Графська
Морський вокзал
О.Казарському
Дельфінарій
театр ім. А.Луначарського
Міська рада
Будинок офіцерів ЧФ РФ
ц. св. Михаїла
Худож. музей ім. М.Крошицького
Катерині II
штаб ЧФ РФ
Ф.Ушакову
музей ЧФ РФ
готель «Севастополь»
ПРИМОРСЬКИЙ БУЛЬВАР
МАТРОСЬКИЙ БУЛЬВАР
просп. Нахімова
Синопські сходи
вул. Вороніна
вул. Мокроусова
вежа Вітрів
Леніну
Володимирський собор
вул. Фрунзе
вул. Луначарського
Радянська вул.
вул. Марата
вул. Суворова
Центр культури і мистецтв

Севастополя: 1854—1856 гг. Симферополь, 2003; *Шавшин В.Г.* Каменная летопись Севастополя. Севастополь, 2004; Память о прошлом: Документы, исследования, научные статьи, подготовленные сотрудниками Государственного архива г. Севастополя. Севастополь, 2007; *Иванов В.Б.* Севастополь: Историческая летопись: 1783—2008. Севастополь, 2008; *Його ж.* Тайны Севастополя, кн. 1—6. Севастополь, 2008; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник, зошит 3: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: Місто Севастополь. К., 2008; *Рожманов В.Г.* Інвестиційний потенціал розвитку міста Севастополя. Севастополь, 2008; *Чверткин Е.* Незабытый Севастополь, ч. 1—2. Севастополь, 2008—09; *Коваленко А.И.* Архитектура Севастополя в стилях и направлениях. Симферополь, 2010.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 проведена 5—12 травня 1944 на завершальному етапі Крим. стратегічної наступальної операції (8 квітня — 12 травня 1944; див. *Кримська наступальна операція 1944*) військами *Четвертого Українського фронту* (команд. — генерал армії Ф.*Толбухін*) та Окремої Примор. армії (18 квітня — 20 травня 1944 була у складі 4-го Укр. фронту як Примор. армія; команд. — генерал-лейтенант К.Мельник). Необхідність підготовки та проведення даної операції виникла в результаті зупинки військ у ході переслідування противника на підступах до *Севастополя* та неможливості оволодіти містом з ходу.

Найсильнішим вузлом опору в Севастопольському оборонному районі була *Сапун-гора.* На Севастопольському плацдармі противник зосередив понад 72 тис. солдатів та більше 200 гармат і мінометів, безпосередньо на севастопольських укріпленнях у першій лінії оборонялися до 55 тис. осіб.

Червоноармійці ведуть бій за визволення м. Севастополь. Графська пристань. 9 травня 1944 року.



Війська 4-го Укр. фронту з 15 квітня по 5 травня вели підготовку до штурму цього укріпленого району.

Відповідно до плану операції 4-го Укр. фронту розгром противника під Севастополем планувалося здійснити наступом військ фронту з трьох напрямків: з пн., пн. сх. та пд. зх. Гол. удар планувалося завдати лівим флангом 51-ї армії та Приморською армією на ділянці: Сапун-гора — берег моря в напрямку на Севастополь та с-ще Омега (нині у складі м. Севастополь). Війська 2-ї гвард. армії та правого крила 51-ї армії завдавали другого удару із завданням — оволодіти пн. та пн.-сх. частинами Севастополя.

Дії військ ударного угруповання планувалося підтримати осн. силами 8-ї повітряної армії (команд. — генерал-полковник авіації Т.*Хрюкін*), яка мала завдання не допустити евакуацію гітлерівських військ із Криму мор. шляхом.

2-га гвард. армія (команд. — генерал-лейтенант Г.Захаров) завдавала відволікаючого удару в смузі шириною 12 км, 51-ша армія (команд. — генерал-лейтенант Я.Крейзер) завдавала гол. удару в смузі шириною 17 км, Примор. армія наступала у смузі шириною 7 км. На напрямках гол. ударів армій щільність артилерії досягала 250 гармат та мінометів на 1 км фронту. Стрілец. д-зії нараховували у своєму складі 4—5 тис. осіб, крім того, рад. війська переважали противника в піхоті у 3 рази, в артилерії та мінометах — у 3—3,5 раза.

Наступ 2-ї гвард. армії розпочався 5 травня 1944 після двогодинної артилер. підготовки. У результаті дводенних запеклих боїв війська армії у складних умовах гірсько-лісової місцевості подолали дві, а місцями — три лінії траншей противника. Успіх дій армії ввів противника в оману щодо напрямку гол. удару. Нім. командування почало перекидання військ на цей напрямок, що значно полегшило наступ військ 51-ї та Приморської армій.

7 травня після півторагодинної артилер. підготовки в наступ перейшли війська 51-ї та Приморської армій. До кінця дня вони прорвали оборону на зовн. обводі противника, оволоділи Сапун-горою — гол. вузлом опору противника — та висотою Сахарна Головка, що прикривала вхід до Інкерманської долини. Разом із тим, війська 2-ї гвард. армії після чотирьохгодинного бою захопили Макензієві гори та продовжили наступ до Пн. бухти.

8 травня війська фронту з боями вийшли до внутр. оборонного обводу Севастополя, а десант, який уночі висадили в районі мису Північна Коса у складі підсиленого батальйону, суттєво ускладнив транспортним засобам противника вихід із Пн. бухти.

Із ранку 9 травня після артилер. та авіац. підготовки війська фронту зломили опір на внутр. обводі Севастополя і з усіх боків продовжили наступ на місто. До 19-ї години 9 травня спільними зусиллями військ 51-ї, Приморської та 2-ї гвардійської армій місто було повністю звільнене від противника.

Залишки нім. військ відійшли із Севастополя на мис Херсонес, де були знищені 12 травня.

Нині на Сапун-горі розташов. Меморіальний комплекс. Він складається з обеліска Слави (1944, реконструйований 1962, 1970), діорами «Штурм Сапун-горы 7 мая 1944 года» (1959), меморіальних стел на честь Героїв Рад. Союзу (1969, реконструйована 1979), військ. частин і з'єднань, удостоєних звання «Севастопольських» (1974), нагороджених орденами і медалями за визволення Севастополя (1974), і Вічного вогню (1970).

Біля приміщення діорами розташов. зразки військ. техніки Рад. армії і ВМФ періоду *Другої світової війни*, на схилах Сапун-гори виставлена трофейна нім. техніка.

Літ.: Операции советских вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941—1945: Военно-исторический очерк, т. 3. М., 1958; Россия и

СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. М., 2001; Великая Отечественная война 1941—1945 гг.: Действующая армия: Научно-справочное издание. Жуковский—М., 2005.

С.В. Сидоров.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1854—1855 — 349-денна (25 (13) вересня 1854 — 8 вересня (27 серпня) 1855) оборона *Севастополя* під час *Кримської війни 1853—1856.* Після того, як рос. війська вийшли з Дунайських князівств, коаліція у складі Франції, Великої Британії та *Османської імперії* прийняла рішення атакувати Севастополь — гол. базу рос. Чорномор. флоту. Союзна армія висадилася неподалік *Євпаторії* 14 (2) вересня 1854. Завдавши поразки рос. військам на р. Альма 20 (8) вересня і змусивши їх відступити до *Бахчисарая*, 67-тис. армія союзників (командувачі — Ф.-Дж.Сомерсет (лорд Раглан) і маршал А.-Ж. де Сент-Арно), підтримана флотом у складі 34 лінійних кораблів і 55 фрегатів, підійшла до Севастополя. Але смертельно хворий А.-Ж. де Сент-Арно відмовився штурмувати слабо захищене місто (гарнізон якого складався лише із 7 тис. осіб), і союзники обійшли Севастополь та розташувалися на південь від нього, із постачанням через малі порти Камиш (Комишева бухта) та *Балаклава.*

25 (13) вересня 1854 Севастополь було проголошено у стані облоги. За 2 дні до того перед входом у Пн. бухту було затоплено 5 старих лінійних кораблів і 2 фрегати, а решта рос. Чорномор. флоту у складі 15 лінійних кораблів та 7 фрегатів відійшла у внутр. води Севастопольської бухти. Оборону Севастополя очолив нач. штабу Чорномор. флоту віце-адмірал В.*Корнілов*, його помічниками стали віце-адмірал П.*Нахімов* і контр-адмірал В.*Істомін.* Під їхнім кер-вом Севастополь було захищено з моря, організовано активну оборону із суходолу, де за планами військ. інж. Е.*Тотлебена* спорудили ряд укріплень, що прикривали підступи до *Малахового кургану* — ключової позиції в обороні міста. Всього 7-кілометрова смуга оборони мала 8 бастіонів, озброєних важкою артилерією, а також систему траншей та бліндажів. Гарнізон Севастополя, посилений 22 батальйонами, сформованими з чорномор. моряків, зріс до 20 тис. З частини кораблів зняли гармати та перевезли на суходіл. Кількість гармат на Пд. стороні Севастополя було доведено до 341 (у т. ч. 118 важких) проти 144 у союзників. В.Корнілов і П.Нахімов організували чітку взаємодію флоту і сухопутних військ. Крім того, головнокомандуючий рос. військами в Криму кн. О.Меншиков зосередив у околицях Севастополя бл. 30 тис. осіб.



Національний музей героїчної оборони та звільнення м. Севастополь. Панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.»

17 (5) жовтня 1854 союзне командування (померлого маршала А.-Ж. де Сент-Арно замінив ген. Ф.Канробер), після того як було підвезено й розміщено на позиціях облоги важку артилерію, почало перше бомбардування Севастополя з моря й суходолу. В артилер. двобої обидві сторони зазнали серйозних втрат. Серед оборонців загинув В.Корнілов, і кер-во обороною взяв на себе П.Нахімов. Кораблі союзників отримали великі пошкодження та більше не брали участі в обстрілах міста.

Князь О.Меншиков намагався відволікти ворога, почавши наступ на франко-брит. позиції з тилу. 25 (13) жовтня рос. армія здобула частковий успіх у бою неподалік Балаклави. Але після невдалої Інкерманської битви 5 листопада (24 жовтня) 1854 кн. О.Меншиков припинив активні дії, і невдовзі його заступив кн. М.Горчаков. Боротьба за Севастополь прийняла затяжний характер.

Тривала оборона дала багато прикладів мужності з обох сторін. Широко відомими стали імена героїв Севастополя: матросів П.*Кошки*, Ф.Заїки, А.Рибакова, І.Димченка, солдатів А.Єлисеєва, І.Шевченка, Я.Махова, офіцерів М.Бірильова, П.Завалишина та багатьох ін. Визначну роль в організації та наданні допомоги пораненим захисникам Севастополя відіграв М.*Пирогов.* У Британії частиною істор. пам'яті стала героїчна атака Легкої кавалерійс. бригади на рос. гармати під Балаклавою та стійкість в обороні «тонкої червоної лінії» шотландської піхоти. Труднощі, з якими зіткнулися брит. солдати взимку 1854/55, спричинилися до скандалу в брит. пресі та парламенті й пізніше привели до реформ у брит. армії. Новим елементом сприйняття війни були репортажі в лондонській газ. «Таймс», що передавалися телеграфом із Криму й давали можливість брит. сусп-ву стежити за подіями практично в реальному часі. Також під час облоги Севастополя велися перші фоторепортажі з театру воєнних дій.

До серед. 1855 оборонці Севастополя витримали кілька великих бомбардувань міста. У травні 1855 союзники зосередили 175-тис. військо проти 85-тис. рос. армії (у т. ч. 43 тис. в Севастополі). Нарешті стала даватися взнаки перевага союзників у постачанні своїх сил; оборонцям бракувало боєприпасів, зростали їхні втрати, тоді як до союзників приєдналося Сардинське королівство, що послало свої війська в Крим. 7 червня (26 травня) 1855 лорд Раглан і новий франц. командувач ген. Ж.-Ж.Пелісьє почали атаку передових позицій Севастополя (Камчатського люнета, Волинського й Селенгінського редутів), що закінчилася перемогою. Але новий заг. штурм Севастополя 18 (6) червня після сильного бомбардування був відбитий із тяжкими втратами союзників. Ця поразка прискорила смерть брит. командувача лорда Раглана 28 (16) червня 1855. Його заступив ген. Дж.Сімпсон. 10

липня (28 червня) 1855 було смертельно поранено П.Нахімова, який очолював оборону Севастополя.

16 (4) серпня 1855 рос. армія ще раз спробувала деблокувати обложене місто, але зазнала невдачі в битві на р. Чорна. На другий день союзники почали п’яте бомбардування міста, яке тривало бл. 20 діб. Рос. командування зрозуміло безнадійність ситуації і почало готувати евакуацію міста; було наведено міст через Севастопольську бухту. 5 вересня (24 серпня) союзники почали шосте бомбардування з 307 гармат; по місту було випущено 150 тис. снарядів, більшість укріплень Севастополя були зруйновані, а денні втрати оборонців досягли 2—3 тис. осіб. 8 вересня (27 серпня) 1855 почався останній штурм Севастополя силами 13 дивізій і 1 бригади союзників (бл. 60 тис. осіб). Оборонці відбили атаку британців, але французам того ж дня вдалося захопити Малахов курган. За наказом рос. командування оборонці відійшли на пн. берег Севастопольської бухти, після чого союзники зайняли зруйноване місто.

Під час облоги Севастополя союзники втратили вбитими і пораненими більше 70 тис. осіб (не рахуючи втрат від хвороб), рос. армія — більше 100 тис. осіб. Великі втрати під Севастополем змусили союзників відмовитися від подальших наступальних операцій. Ж.-Ж.Пелісьє згодився лише на невелику експедицію на порт *Кінбурн* поблизу гирла Дніпра, який було захоплено 17 (5) жовтня 1855. За умовами *Паризького мирного договору 1856* Севастополь було повернуто Рос. імперії в обмін на захоплену росіянами турец. фортецю Карс у Закавказзі.

Літ.: *Elphinstone H.S., Jones H.D.* Siege of Sevastopol, with maps, vol. 1—4. London, 1859; Описание обороны г. Севастополя, т. 1—2. СПб., 1868—72; *Niel M.A.* Siege de Sévastopol. Paris, 1958; *Белянкин Е.* Оборона Севастополя. М., 1996; *Шавшин В.* Бастионы Севастополя. Симферополь, 2000; *Fletcher I., Ishchenko N.* The Crimean War: A Clash of Empires. London, 2004; *Ponting C.* The Crimean War: The Truth Behind the Myth. London, 2011; *Figes O.* Crimea. London, 2011.

А.А. Галушка.



Першотравневий мітинг на одному з севастопольських підприємств під час оборони міста. 1942.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1941—1942 — оборона міста і гол. військово-мор. бази Чорномор. флоту 30 жовтня 1941 — 2 липня 1942 (бої продовжувалися до 12 липня 1942) від німецько-румун. загарбників (нім. 11-та армія та румун. гірський стрілец. корпус).

Після прориву 20 жовтня 1941 нім. 11-ї армії (команд. — генерал-полк. Е. фон *Манштейн*) до Криму командування *Вермахту* розраховувало на захоплення *Севастополя* з ходу. На кінець жовтня 1941 гарнізон міста нараховував бл. 21 тис. осіб, на його озброєнні налічувалося 150 польових та берегових гармат. Система оборони із суходолу складалася з 3-х рубежів (передового, головного і тилового), проте її підготовку вчасно не було завершено. Перший бій за Севастополь відбувся 30 жовтня в районі с. Миколаївка (нині с-ще міськ. типу Сімферопольського р-ну АР Крим) з нім. розвідувальними підрозділами. 3—4 листопада 1941 до оборонних позицій наблизилися передові частини нім. 11-ї армії. 4 листопада наказом командуючого військами Криму був створений Севастопольський оборонний район (СОР; спочатку командуючий — генерал-майор І.*Петров*, із 19 листопада — віце-адмірал П.*Октябрський*), який об’єднував усі сухопутні, мор. і повітряні сили, що дислокувалися в Севастополі. 9 листопада до Севастополя підійшла Приморська армія, із прибуттям якої заг. чисельність військ СОР збільшилася до 50 тис. осіб. Артилерія СОР з урахуванням гармат берегової артилерії флоту налічувала до 170 гармат і 180 одиниць 82- і 120-мм мінометів.

Противник здійснив 3 великі наступи на місто. 11 листопада розпочався перший штурм Севастополя (11—21 листопада 1941). Він підтримувався авіац. групою до 100 літаків. Однак у результаті стійкої оборони рад. військ листопадовий наступ противника було зупинено. Своєю самовідданістю і завзятістю рад. війська скували в Криму нім. 11-ту армію, не дозволивши противникові використати її для удару на Кавказ через Керченську протоку, а також для надання допомоги нім. 1-й танковій групі під Ростовом-на-Дону (нині місто в РФ).

Війська СОР, посилені за вказівкою Ставки Верховного головнокомандування за рахунок Закавказ. фронту 388-ю стрілец. д-зією, маршовим поповненням (бл. 6 тис. осіб), бригадою мор. піхоти та двома окремими стрілец. полками, у період із 17 грудня 1941 до 1 січня 1942 відбили другий наступ німецько-румун. військ на Севастополь. 20 грудня 1941 СОР, який раніше перебував у безпосередньому підпорядкуванні Ставки Верховного головнокомандування, передавався в управління командуючому Закавказ. фронтом.

Розпочата 25 грудня 1941 командуванням Закавказ. фронту, Чорномор. флоту й *Азовської військової флотилії Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—1942* змусила противника відтягнути частину своїх сил від Севастополя та припинити штурм. 8 травня 1942 нім. війська перейшли в наступ проти рад. військ *Кримського фронту*, які обороняли Керченський п-ів, і змусили їх наприкінці травня 1942 залишити п-ів. Вивільнення значної частини ворожих сил різко погіршило становище Севастополя. Тут зосереджувалися осн. сили нім. 11-ї армії та румун. гірського стрілец. корпусу в складі 10-ти піх. д-зій (204 тис. осіб), було створене могутнє артилер. угруповання, яке налічувало 670 гармат калібру від 75 до 420 мм, 655 протитанк. гармат і 720 мінометів. Крім того, противник мав

дві 615-мм мортири і 800-мм гармату «Дора». Середня щільність артилерії становила 60 гармат і мінометів на 1 км фронту. На напрямку гол. удару ця щільність досягала 150 гармат і мінометів. За заявою Е. фон Манштейна, такого масованого застосування артилерії Вермахт не здійснював у жодній операції *Другої світової війни*. Значно були посилені військово-повітряні і військово-мор. сили. Для дій проти рад. кораблів противник виділив спеціально підготовлену авіаескадру в кількості 150-ти бомбардувальників і літаків-торпедоносців.

Примор. армія на цей час мала 7 стрілец. д-зій, 2 бригади мор. піхоти, 2 стрілец. бригади і 2 полки мор. піхоти. У складі СОР налічувалося 106 625 осіб, 606 гармат, 38 танків (Т-26) і 53 літаки. Підвезення поповнення, боєприпасів, пального та ін. матеріальних засобів для військ СОР у червні 1942 здійснювалося в надзвичайно складній обстановці за панування авіації противника на морі, винятково бойовими кораблями і підводними човнами.

У цілому противник мав перевагу в піхоті й артилерії в 1,5 раза. На напрямку гол. удару перевага ворога виявилася ще більш значною. У танках і авіації противник мав абсолютну перевагу.

7 червня 1942 після потужної 5-денної авіаційно-артилер. підготовки противник почав третій штурм. Упродовж місяця рад. війська без авіації, за браку матеріально-тех. засобів вели завзяті кровопролитні бої. 26 червня 1942 бойові кораблі доставили до Севастополя останнє поповнення — 142-гу стрілец. бригаду. Проте німці, ще 23 червня 1942 опанувавши пн. сторону, 30 червня розпочали штурм *Малахового кургану*.

В ніч на 1 липня 1942 кер-во СОР з дозволу Ставки Верховного головнокомандування евакуювалося із Севастополя. Для керівництва обороною залишили штаб 11-ї стрілец. д-зії, кер-во якої через добу також покинуло місто. Трагедією для захисників стало те, що віце-адмірал П.Октябрський, який командував Чорномор. флотом і офіційно очолював оборону Севастополя, не повною мірою виконав наказ командування про евакуацію. На літаках та двох підводних човнах вдалося вивезти тільки частину керівного складу. Героїчних захисників міста залишили напризволяще. Люди відходили в напрямку Кавказу на дрібних плавзасобах, просто вплав. Понад 1 тис. осіб підібрали у відкритому морі. Більшість продовжувала боронитися з надією на прихід сил флоту та евакуацію. Бої припинилися тільки 12 липня 1942. Лише невелика частина рад. воїнів прорвалася в гори, а основна маса потрапила в полон. Німецькі джерела повідомили про 90 тис. полонених у Севастополі. Заг. втрати перевищили 200 тис. осіб, у т. ч. безповоротні — 156 880 осіб, санітарні — 43 601 особа.

Більш як 8-місячна оборона Севастополя ввійшла в історію як зразок тривалої оборони, приклад масового героїзму рад. воїнів. Завзята боротьба захисників Севастополя і втрати, яких зазнав противник, порушили плани нім. командування. Навесні й у 1-й пол. літа 1942 гітлерівці не могли використовувати 11-ту армію для наступу на ін. ділянках радянсько-нім. фронту. Вона вивільнилася тільки в липні 1942, причому була настільки знекровлена під Севастополем, що вимагала відпочинку і поповнення.

22 грудня 1942 була затверджена медаль «За оборону Севастополя». За героїчну оборону 1941—42 Севастополю Указом Президії ВР СРСР від 8 травня 1965 присвоєно звання *міста-героя*. Тисячі захисників Севастополя були відзначені урядовими нагородами.

Літ.: Крым в период Великой Отечественной войны: 1941—1945: Сборник документов и материалов. Симферополь, 1973; *Борисов Б.А.* Подвиг Севастополя. Симферополь, 1977; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; *Ванеев Г.И.* Севастополь, 1941—1942: Хроника героической обороны, кн. 1—2. К., 1995; Памяти павших: Великая Отечественная война 1941—1945. М., 1995; *Маношкин И.С.* Июль 1942 года: Падение Севастополя. М., 2009; *Манштейн Э.* Проигранные победы: Личные записки генерала Вермахта. М., 2009.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕ́Й ГЕРОЇ́ЧНОЇ ОБОРО́НИ І ВИ́ЗВОЛЕННЯ МІ́СТА, Національний музей героїчної оборони і визволення Севастополя — створена 1960 орг-ція, до якої входить низка пам'яток і музеїв *Севастополя*: панорама «Оборона 1854—1855 рр.»; *Малахов курган*; *Сапун-гора*; будинок-музей Севастопольського підпілля 1942—44; Володимирський собор.

Панораму «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» (худож. Ф.Рубо, архіт. Ф.-О.Енберг) від-



Національний музей героїчної оборони та звільнення м. Севастополь. Діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»

крито 1905. Панорама зображує штурм міста англо-франц. військами 6 червня 1855. Зруйновану 1942 панораму відновлено рад. художниками під кер-вом В.Яковлєва і П.Соколова-Скаля і знову відкрито 1954. Будівля панорами є центр. спорудою *Історичного бульвару*.

Будинок-музей Севастопольського підпілля 1942—44 відкритий 1967 в будинку, де під час гітлерівської окупації жив керівник «Комуністичної підпільної організації в тилу німців» В.Ревякін, містилися штаб і друкарня орг-ції.

Володимирський собор закладений у центрі міста 1854, будувався 1858—88 за проектом О.Авдєєва. Собор — пам'ятка арх-ри у неовізант. стилі. Тут поховані видатні адмірали М.*Лазарєв*, В.*Корнілов*, П.*Нахімов*, В.*Істомін*. Із поч. 1990-х рр. собор діє як правосл. храм і водночас як екскурсійний об'єкт.

У фондах С.м.г.о. і в.м. зберігається понад 80 тис. музейних предметів, документи, фотонегативи. Орг-ція регулярно проводить виставки, присвячені окремим сторінкам історії Севастополя.

Офіц. веб-сайт музею: http://sev-museum-panorama.com.



Г.С. Севрук.

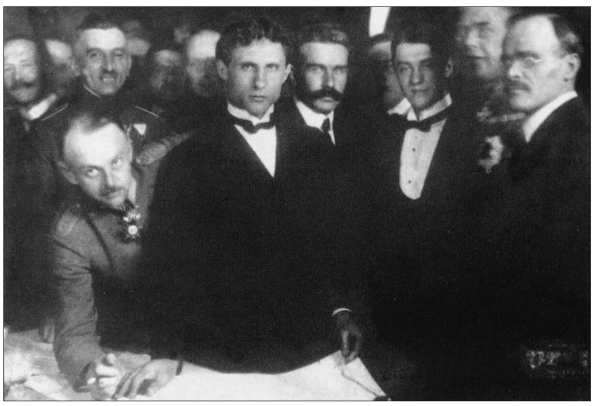
Літ.: Музей героической обороны и освобождения Севастополя: Путеводитель. Симферополь, 1982; Севастопольской панораме 100 лет. Симферополь, 2005; Сапун-гора: Путеводитель. Симферополь, 2006; *Задорожная Н.Ф.* Дом-музей севастопольских подпольщиков 1942—1944 гг.: Путеводитель. Севастополь, 2007; Музей героической обороны и освобождения Севастополя: Путеводитель. Симферополь, 2007; Севастополь: Энциклопедический справочник. Севастополь—Симферополь, 2008.

Л.В. Легасова.

СÉВЛЮШ — див. *Виноградів.*

СЕВРУ́К Галина Сильвестрівна (н. 18.05.1929) — скульптор-монументаліст, кераміст, графік, живописець. Активна учасниця руху опору (див. *Шістдесятники*), одна з організаторів (1960) і член Клубу творчої молоді (див. *«Сучасник»*). Член Спілки художників України (поновлена 1989). Заслужена художниця України (2005). Н. в м. Самарканд (нині місто в Узбекистані). Батько, Сильвестр Мартинович Севрук (1891—71), був архітектором. Мати С., Ірина Дмитрівна, уроджена Григорович-Барська (1899—89), належала до давнього дворянського київ. роду.

1959 закінчила живописне відділення Київ. худож. ін-ту (педагог В.Пузирков). Під час формування Клубу творчої молоді потоваришувала з І.*Світличним*, В.*Симоненком*, А.*Горською*, Л.*Семикіною,* В.*Стусом* та ін. Поглиблено вивчала укр. мову, історію та культуру України, тексти, що поширювалися поза держ. вид-вами (зокрема т. зв. *самвидав*). Працюючи 1964—85 у секторі інтер'єру Худож. творчо-вироб. комбінату (керамічна майстерня Н.Федорової), під впливом Н.Федорової та її чоловіка, мистецтвознавця П.Мусієнка, стала перейматися творчими інтересами й ідеалами діячів «Розстріляного відродження».



О.О. Севрюк під час підписання Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу у м. Брест-Литовськ 9 лютого (27 січня) 1918. Стоять справа наліво: О. Остапенко, генерал М. Гофман, О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський.

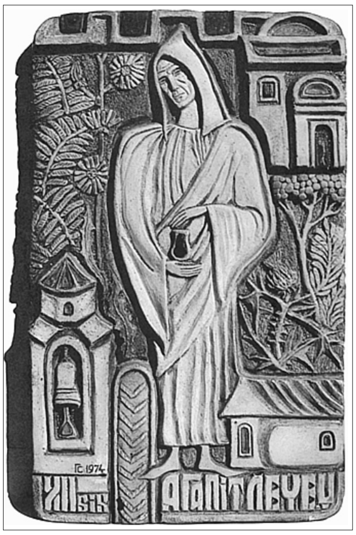
Як кераміст працювала за мотивами староукр. державності та героїки часів козацтва, де історизм її мист-ва перегукувався із творами С.Караффи-Корбут. Твори, присвячені *Київській Русі*, С. узагальнила в монументальному горельєфному панно «Місто на семи горбах» (Київ, готель «Турист», 1985—87). Вико-нала портрети А.Горської, І.Світличного, М.Брайчевського. У графіці виконала ілюстрації до віршів Ф.Лорки, Н.Кир'ян, серію «медитативної графіки», а також екслібриси істориків М.*Брайчевського*, Т.Балабушевич, І.Гирича, В.Зоценка, С.*Білоконя.*

У вестибюлі Київ. ун-ту у співавторстві з А.Горською, Л.Семикіною, О.Заливахою та Г.Зубченко виконала (1964) вітраж за мотивами Т.*Шевченка* «Возвеличу малих отих рабів німих». Передбачаючи сусп. резонанс від нього, за наказом парт. функціонерів 18 березня 1964 вітраж знищили. 1976 знищено також створену 1970 стелу С. «Дерево життя».

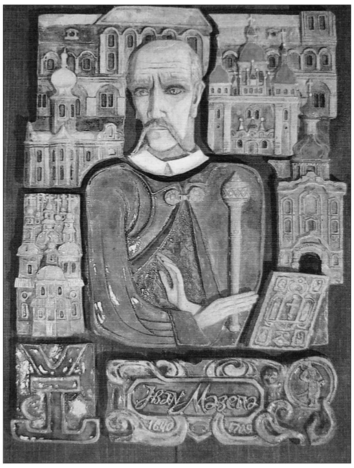
Підписувала колективні листи, в яких засуджувалися акції, спрямовані проти укр. к-ри та її діячів, зокрема 20 квітня 1966 — до Верховного суду УРСР з вимогою переглянути кримінальну справу О.Заливахи, 1968 — т. зв. Лист 139-ти. За один із таких листів до кер-ва Спілки художників України і відмову покаятись була виключена з кандидатів у члени творчої спілки. Листувалася з ув'язненими друзями І.Світличним, Б.*Горинем*, Д.*Шумуком*, культ. діячами еміграції — подружжям Гевриків, В.Вовк. У зв'язку зі справою І.Русина 15 жовтня 1976 у С. було здійснено обшук. До 1990 вважалася невиїзною. Персональні виставки відбулися в Києві, Торонто, Дрездені. Її твори протягом багатьох років експонувалися в *Національному музеї історії України.*

Лауреат премії Укр. асоціації незалежної творчої інтелігенції ім. В.Стуса (1991), премії ім. митрополита А.Шептицького (1994).

Альбом-монографія: *Мисюга Б.* Галина Севрук. К., 2011.



Севрук Г.С. «Лікар Агапіт».



Севрук Г.С. «Іван Мазепа».

Літ.: Українська інтелігенція під судом КГБ. Б/м, 1970; *Брайчевський М.* Глиняні картини Галини Севрук. «Київ», 1986, № 4; *Білокінь С.* Міф глини. «Україна», 1988, № 24; *Брайчевський М.* Місто на семи горбах. «Київ», 1989, № 12; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. К., 1995; Алла Горська: Червона тінь калини. К., 1996; *Чорновіл В.* Твори, т. 3. К., 2006; *Світличний І.* Голос доби, кн. 2. К., 2008; *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники. Львів, 2009; Рух опору в Україні, 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2010; *Тарнашинська Л.* Українське шістдесятництво. К., 2010; *Жиленко І.* Homo feriens: Спогади. К., 2011.

С.І. Білокінь.

СЕВРЮ́К Олександр Олександрович (1893—27.12.1941) — громад. і політ. діяч, дипломат. Н. в м. *Київ* (за ін. даними, у м. *Бердичів*). Вищу освіту здобув у Петрогр. технологічному ін-ті. Член укр. студентської громади та Ін-

формаційного бюро укр. студентських орг-цій Петрограда. Член *Української Центральної Ради* від студентських орг-цій. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до ЦК партії, яку репрезентував у *Комітеті Української Центральної Ради*. 25 жовтня 1917 обраний до *Крайового комітету по охороні революції в Україні*. 15 січня 1918 очолив укр. делегацію на мирних переговорах у Бресті (нині місто в Білорусі). Вона домоглася гарантій *Українській Народній Республіці* з боку Німеччини та *Австро-Угорщини*, які визнавали незалежність України. Представники Австро-Угорщини підписали окрему таємну угоду про створення зі *Східної Галичини* та *Буковини коронного краю*, а також особливу угоду про статус *Холмщини*. 16 березня 1918 призначений повноважним посланником УНР у Бухаресті (Румунія) з дорученням підписати мирний договір із Румунією й домогтися від неї визнання України. Напередодні *гетьманського перевороту 1918* виїхав як дипломатичний представник УНР до Німеччини. На цій посаді припустився прикрої помилки, яка призвела до відмови Австро-Угорщини виконати взяті на себе зобов'язання щодо утворення із західноукраїнських земель окремого коронного краю.

15 лютого 1919 призначений керівником укр. дипломатичної місії в Італії, яка мала займатися справою повернення на Батьківщину полонених українців. Не виконав покладених на нього обов'язків і в липні 1919 був усунений із посади. Із 1920 перебував на еміграції у Франції. Співробітничав з газ. «Українські вісті», де опублікував цикл статей про мирні переговори у Бресті. Перейшов на рад. позиції. 1928 відвідав УСРР. Існує версія про його зв'язки з рад. спецслужбами. Із 1930-х рр. проживав у Німеччині. Працював у мін-ві авіац. пром-сті. На початку нападу Німеччини на *СРСР* у донесеннях членів *Організації українських націоналістів* містилася інформація, що С. консультує А.*Розенберга* щодо слов'ян. питань.

Загинув у залізничній катастрофі поблизу м. Франкфурт-на-Одері (Німеччина).

Літ.: *Вєдєнєєв Д., Бурим Д.* Дмитро Дорошенко і «справа Севрюка». В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. К., 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Довідник з історії України. К., 2001.

Т.С. Осташко.

СЕ́ВСЬКІ ЧЕ́ХИ — «чехами» в 17—18 ст. на укр. землях називали польс. монети — *півтораки*, вартість яких складала 1 $^1/_2$ *гроша*. Наприкінці 17 ст. здійснено спробу вилучити з обігу в Україні, яка перебувала у складі Моск. д-ви, іноз. монету шляхом випуску регіональної рос. монети, зовн. оформлення котрої було б подібне до польської. Підготовка до цього велася ще за часів царя *Олексія Михайловича* (1645—76). Царський уряд наприкінці 1675 дав дозвіл карбувати цю монету в м. *Путивль*. Однак із невідомих причин монети не були випущені. Лише 1686—87 вдалося випустити чехи на монетному дворі в м. Севськ (нині місто Брянської обл., РФ). Осн. кількість монет відкарбована в 1687 з датою 1686 рік. Перша пробна серія С.ч. випущена 19 вересня 1686 (521 екземпляр). Друга (12 500 екземплярів) — 28 жовтня 1686. С.ч. запроваджені в обіг 29 жовтня 1686. На аверсі вміщувалися зображення рос. гербового двоголового орла, увінчаного трьома коронами, легенда, що складалася з початкових лат. літер імен та титулів царів Івана і Петра Олексійовичів. На реверсі вміщено дату та місце емісії — Севськ (звідти і назва монети). Якість С.ч. була значно гіршою, ніж однотипних польс. чи західноєвроп. монет. На ринку їх прийняли за курсом 40 % від номінальної вартості, тобто по 0,6 гроша. С.ч. вилучені з обігу царським указом від 16 вересня 1687.

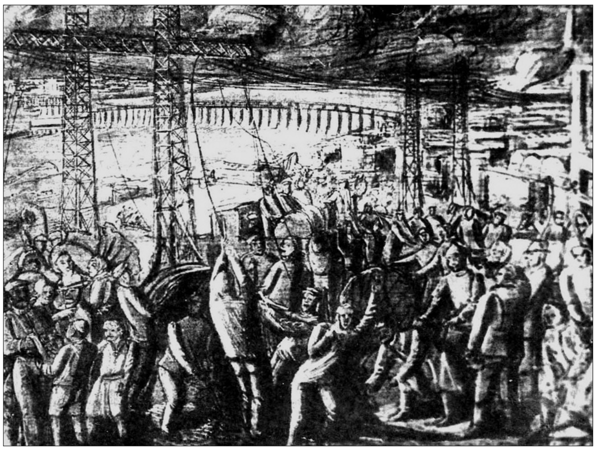
Літ.: *Рябцевич В.* «Российско-польские» монетные эмиссии эпохи Петра I. Тольятти, 1995.

Р.М. Шуст.

СЕДЛЯ́Р Василь Феофанович (24(12).04.1899—13.07.1937) — живописець, графік, худож. критик, педагог, громад. діяч. Н. на Полтавщині. Навч. в Київ. худож. уч-щі та в *Українській академії мистецтв* (1919—23). Художник групи М.*Бойчука*, найпослідовніший його учень, теоретик авангардного мист-ва. Один із засновників та ідеолог-теоретик *Асоціації революційного мистецтва України* (із 1925), член худож. об'єднання «Жовтень» (із 1930). Працював у галузі монументального та станкового малярства, станкової і книжкової графіки, декоративно-вжиткового мист-ва. Поєднував досвід зх. авангарду з елементами укр. нар. творчості, традиціями сакрального мист-ва *Візантії* та раннього *Відродження*, укр. іконописної школи. Брав участь у розписах т. зв. Луцьких казарм у *Києві* (1919), Київ. ін-ту пластичних мист-в (нині Національна академія образотворчого мист-ва і арх-ри), Межигірського художньо-керамічного технікуму (усі 1924), Червонозаводського театру в *Харкові* (панно «Індустріалізація», 1934—35) — усі вони знищені. Серед сюжетних полотен С. — картини «У школі лікнепу» (1924—25), «Розстріл у Межигір'ї» (1927), «Свято на Дніпрельстані» (1933—34). У жанрі портрета створив піднесені й героїзовані образи своїх сучасників («Портрет Оксани Павленко», 1926—27; «Селянка»). Ілюстрував твори І.*Франка*, А.*Головка*, В.*Маяковського*, Г.Шкурупія та ін. Найзначніша графічна робота С. — експресивні ілюстрації до «Кобзаря» Т.*Шевченка* (1928—29, видані 1931 і 1933, перевидані 2009). Займався худож. керамікою, виконував картини до тематичних килимів. Викладав у межигірських художньо-керамічно-

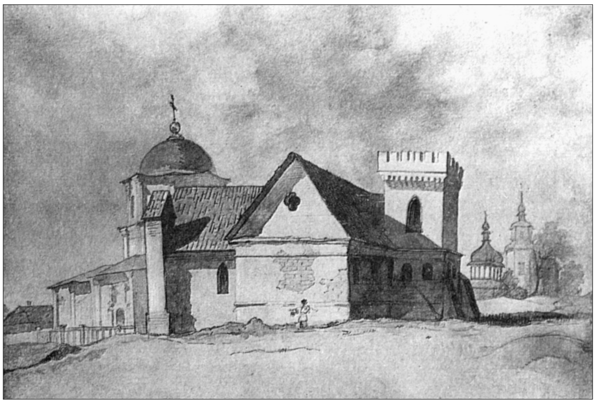


В.Ф. Седляр.



Седляр В.Ф. Фреска «Індустріалізація» у Червонозаводському театрі у м. Харків. Знищена як така, що «не відповідала вимогам художньої спрямованості».

му технікумі (1923—28) і технологічному ін-ті кераміки і скла (їхній директор 1923—30), Київ. худож. ін-ті (1930—36). Разом із художниками І.Падалкою і О.Павленко відродив вир-во межигірської художньої кераміки. 1926—27 із групою митців подорожував по Чехословаччині,



«У Седневі». Картина роботи Т.Г. Шевченка. 1846.

Франції та Німеччині, де знайомився з пам'ятками світ. к-ри, вивчав європ. досвід художньопром. освіти.

Автор статей та розвідок із проблем розвитку нац. мист-ва, монографічних нарисів про творчість окремих майстрів.

1936 обвинувачений у пропаганді «націоналістичного формалізму» і звільнений із посади викладача. Виїхав до м. Харків, де був заарештований 26 листопада 1936 за «належність до націонал-терористичної організації». Страчений у м. Київ.

Реабілітований 1 лютого 1958.

Творчість С. зазнала негативної оцінки з боку офіц. рад. мистецтвознавства, до кінця 1980-х рр. замовчувалася. Більшість робіт знищено. Перша персональна виставка С. була влаштована в *Національному художньому музеї України* 2009.

Седнів. Свято-Воскресенська (Різдва Богородиці) церква із дзвіницею. Фото кінця 20 ст.



Праці: Образотворче мистецтво на Україні. «Нове мистецтво», 1926, № 5; Василь Касіян. «Критика», 1928, № 3; Софія Олександрівна Налепинська-Бойчук. Там само, 1928, № 6; Майстер Василь Єрмілов. «Авангард», 1930, № 3.

Літ.: *Холостенко Є.* Василь Седляр. Х., 1934; Історія українського мистецтва, т. 5. К., 1967; *Павлов В.П.* Українське радянське мистецтво 1920—1930-х років. К., 1983; *Череватенко Л.* З непам'яті десятиліть: Листи Василя Седляра до Оксани Павленко. «Вітчизна», 1987, № 10; *Диченко І.* «Кобзар» у виконанні Василя Седляра. «Вітчизна», 1989, № 5; *Мусієнко П.* Художники Межигір'я. «Народна творчість та етнографія», 1989, № 6; *Рибалка О.* Життєписи українських митців. «Образотворче мистецтво», 1990, № 6; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Соколюк Л.Д.* Бойчукіст Василь Седляр як ідеолог-теоретик АРМУ. «Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв», 2004, № 3; *Рудзицкий А.* «Репрессированный "Кобзарь"». «Антиквар», 2007, № 12; *Його ж.* Школа Бойчука: Василь Седляр. «Музейний провулок», 2009, № 2; *Войналович В.А.* Провісник Українського Ренесансу. Web: http://poltava-repres.narod.ru/statti/reab_ist/provisnyk.htm.

Н.Г. Ковпаненко.

СЕ́ДНІВ (в 11—16 ст. — Сновськ) — с-ще міськ. типу Черніг. р-ну *Чернігівської області.* Розташов. на правому березі р. Снов (прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 1,3 тис. осіб (2005).

Сновськ уперше згадується в *«Повісті временних літ»* під 1068, коли в його околицях черніг. кн. *Святослав Ярославич* переміг *половців.* Під 1149 в *Київському літописі* згадано «Сновську тисячу» — територію у складі *Чернігівського князівства.* Під 1234 Сновськ згадується в *Галицько-Волинському літописі* як один із «городів» Черніг. князівства, що їх захопили та сплюндрували війська *Данила Галицького* і *Володимира Рюриковича.* Імовірно, давньорус. місто припинило існування внаслідок *монголо-татарської навали.*

Давньорус. місту передував комплекс пам'яток *роменської культури*: *городище* (площа 0,4 га) в урочищі Орішня в пд. частині сучасного містечка та два супутні селища. Городище (імовірно, один із племінних центрів *сіверян*) припинило існування наприкінці 9 ст.



Седнів. Свято-Георгіївська церква. Фото кінця 20 ст.

Літописний Сновськ ототожнюється з городищем в урочищі Коронний Замок (у центрі сучасного містечка), яке має два майданчики (південний — *дитинець* — і північний — «окольне місто») заг. площею 4,3 га. Укріплення обох частин датують поч. 10 ст. Навколо городища (на плато та в долині річки) виявлено супутні селища — *посади.* В околицях С. — великий курганний некрополь 9—11 ст. (у минулому — більше 300 курганів, частина похованих — дружинники), який досліджували наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Д.*Самоквасов* і М.*Бранденбург*, 1967 — С.Ширинський.

Як село з 50 *димами* Сновськ згадується в «Пам'яті» 1527 у переліку населених пунктів Чернігово-Сіверщини, які 1503 перейшли від *Великого князівства Литовського* до Моск. д-ви. На поч. 17 ст. село Сновськ (відоме також як Княгинине) припинило існування. Після входження Чернігівщини до *Речі Посполитої*, між 1618 і 1620, засновано *слободу* Седнів, яка з 1626 була центром Седнівської волості, що належала магнатам Пацам. Під 1638 С. згадується як містечко з 80 димами. На цей час вже було споруджено замок на місці городища давньорус. Сновська.

Із 1648 — у складі *Війська Запорозького*, центр сотні (відома з

1654) *Чернігівського полку*. Із 1782 — у складі Городнянського пов. *Чернігівського намісництва*, із 1797 — *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Чернігівської губернії.* На поч. 19 ст. в містечку жило 1518 осіб, у т. ч. *козаків* — 632, казенних селян — 128, поміщицьких — 594.

Із кінця 17 ст. землевласниками в С. були представники роду *Лизогубів*. На запрошення А.Лизогуба в С. двічі приїжджав Т.*Шевченко.* Бували тут також художники Л.*Жемчужников* і О.*Сластіон*, письменники Л.*Глібов* і Б.*Грінченко.*

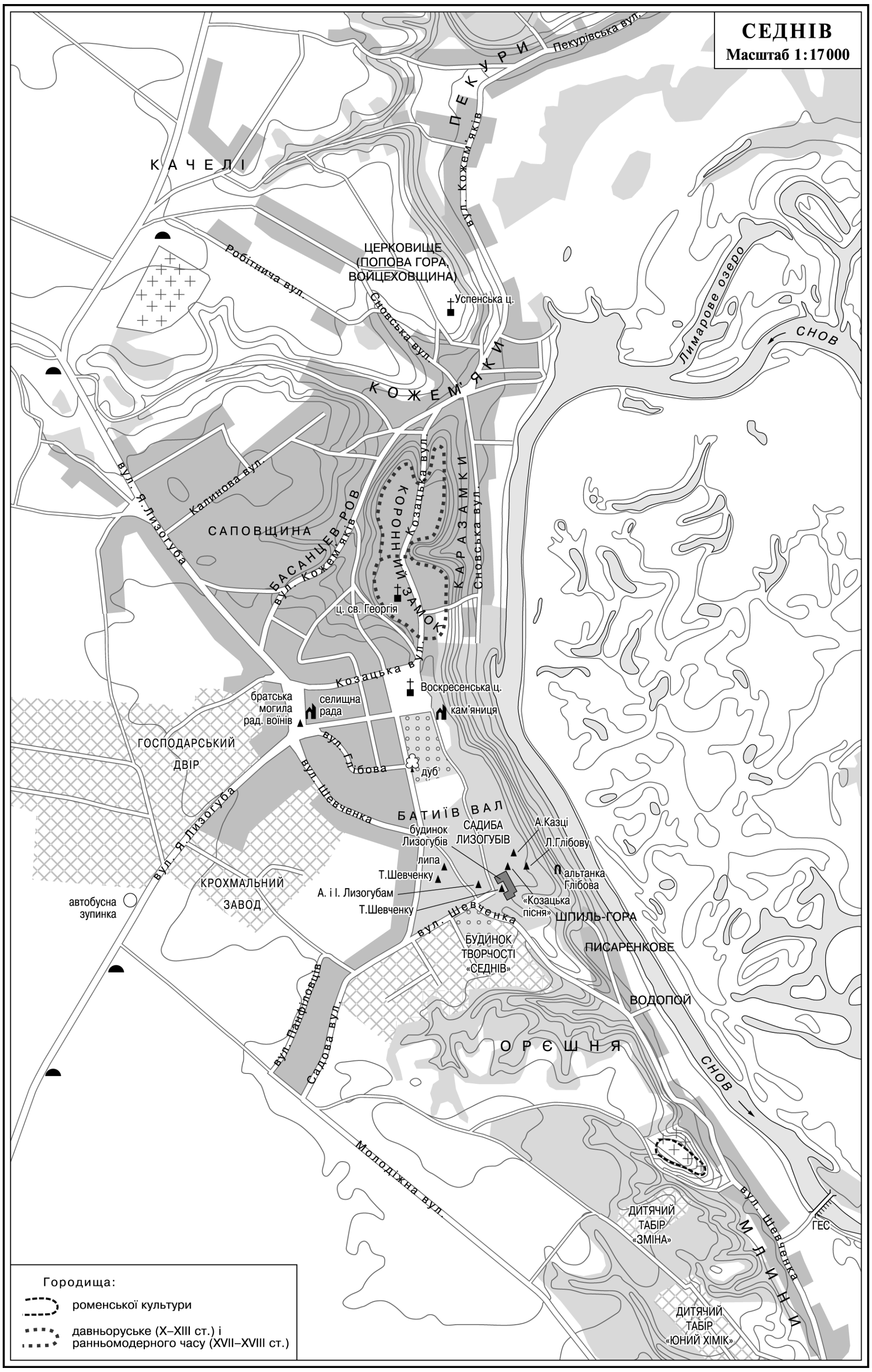
У 2-й пол. 19 ст. С. перетворився на відомий центр чинбарства. 1859 в містечку налічувалося 10 чинбарень, салотопний і свічний з-ди, 11 млинів, тричі на рік відбувалися *ярмарки*. Кількість жителів у 1890 зросла до 2 тис. Із 1907 діяв Нар. дім. 1904 на кошти, зібрані седнівчанами, було споруджено пам'ятник Т.Шевченку.

1917—19 влада в С. не раз змінювалася. 4 листопада 1919 остаточно утвердилася рад. влада. Із березня 1923 С. — у складі Бобровицького р-ну *Чернігівської округи.* 1932 його було включено до складу Черніг. р-ну і зараховано до категорії сіл. Із 29 серпня 1941 по 21 вересня 1943 С. був окупований гітлерівцями. Із 1954 діє ГЕС на р. Снов. Із 1959 — с-ще міськ. типу. Із 1963 в С. діє Черніг. дослідна станція з картоплі, на базі якої 1985 створено науково-вироб. об'єднання (нині ЗАТ «Науково-виробниче об'єднання "Чернігівеліткартопля"»), із 1964 — будинок творчості Спілки художників УРСР (нині будинок творчості «Седнів»).

Пам'ятки арх-ри: Свято-Воскресенська (стара назва — Різдва Богородиці) церква (1690), дерев'яна Свято-Георгіївська церква (не пізніше 1747), садиба Лизогубів із кам'яницею (1690-ті рр., 2-га чв. 19 ст.), житловим будинком (1-ша пол. 19 ст.), альтанкою Глібова (1-ша пол. 19 ст.) і парком.

У С. народився І.*Шраг.*

Літ.: *Балыка А.* Город Сновеск, ныне м. Седнев (исторический очерк). Чернигов, 1902; ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; *Коваленко В.П.* Исследования летописного Сновска. В кн.: Археологические открытия 1982 г. М., 1984; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Русина О.* Сіверська земля у складі ВКЛ. К., 1998; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006; *Коваленко В.* Сновськ і «Сновська тисяча». В кн.: Містечко над Сновом. Ніжин, 2007; *Коваленко О.* З історії вивчення та охорони старожитностей Седнева у 20-х рр. XX ст. Там само; *Курданов А.* Новий літопис Седнева. Там само; *Мултанен В.* Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць. Там само; *Петреченко І.* Містечко Седнів за даними описів Чернігів-



ського намісництва останньої чверті XVIII ст. Там само; *Ясновська Л.* З історії вивчення Седнівського некрополя давньоруської доби. Там само.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

«СЕ́ЙБР-СВІ́ТЛО» — українсько-амер. доброчинний фонд, заснований за сприяння директора Ін-ту суспільних наук АН УРСР (із 1993 — *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*) Я.*Ісаєвича*, директора доброчинного фонду «Сейбр» (м. Кембридж, США) Т.Витвицької, директора Фонду кафедр українознавства Р.*Процика* 1990 у *Львові.* За 20 років безкоштовно поширив 1,2 млн примірників англомовної літератури (енциклопедії, довідники, атласи, словники, дитячі книги та ін.) провідних вид-в США до національних, обласних, регіональних і міських закладів, установ *Національної академії наук України*; доставив в Україну архівні матеріали установ, орг-цій і діячів укр. діаспори, у т. ч. члена Крайової екзекутиви ОУН(б) і Президії Укр. гол. визвол. ради М.*Прокопа*, колекцію «*самвидаву*» Н.*Світличної*, звукозаписи передач *Радіо «Свобода»* для України. Водночас поширює укр. наук. літературу за кордоном.

Голови Надзірної ради — Я.Ісаєвич (1990—2010), В.Петлін (із 2010); виконавчі директори — Ольга Ісаєвич (1990—2011), Олександра Ісаєвич (із 2011).

Літ.: *Рябоконь Л.* Шістсот тисяч книжок у подарунок. «День», 2001, 27 березня; *Козловський Б.* Думають, що ми бідні, і шлють нам книги тонами. «Високий замок», 2010, 18 червня.

М.Р. Литвин.

СЕЙДАМЕ́Т Джафер (01.09.1889—03.04.1960) — політ. і культ. діяч кримськотатар. руху. Н. в с. Кизилташ (нині смт Краснокам'янка Ялтинської міськради АР Крим) у сел. сім'ї. Навч. на юрид. ф-тах ун-тів: Стамбула (Туреччина; 1908—10), Парижа (Франція; 1911—13) і *Санкт-Петербурга* (1914). 1910 написав книгу «Пригнічений татарський народ», за яку (завдяки доносу агента таємної поліції) мав бути заарештований. Але йому вдалося утекти до Парижа, де він вступив у Сорбонну, на юрид. ф-т. По закінченні Сорбонни повернувся до Росії, де вступив до Петерб. ун-ту. На початку *Першої світової війни* С. мобілізований і направлений в юнкерське уч-ще. У званні прапорщика 1916 потрапив на фронт, незабаром переведений у запасний полк в *Ізмаїлі.* Після лютого 1917 переїхав до *Сімферополя.* 25 березня 1917 був обраний членом Мусульманського виконавчого к-ту і головою комісії з вакуфів, у червні 1917 брав участь у створенні партії *Мілліфірка*, увійшов до складу її ЦК. У вересні 1917 брав участь у *З'їзді поневолених народів*, скликаному в *Києві Українською Центральною Радою.* Різко засудив більшовицьку партію за *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, назвав його «злочинною авантюрою». У листопаді 1917 став одним з ініціаторів скликання *Курултаю кримськотатарського народу*, обраний членом Нац. уряду, став директором зовн. і військ. справ, створив Крим. революц. штаб, який керував діями татар. військ. частин (т. зв. ескадронців). У січні 1918 організовував відсіч наступу севастопольських моряків на Сімферополь. Після того, як Ч.*Челебієв* подав у відставку з посади голови крим. уряду, С. із 4 січня 1918 став його головою і займав цю посаду до середини січня. Коли 13 січня 1918 збройні сили більшовиків увійшли в Сімферополь, С. через Україну втік до Стамбула. Повернувся 11 травня 1918 на турец. військ. кораблі, у Крим. крайовому уряді генерал-лейтенанта М.*Сулькевича* зайняв посаду міністра закордонних справ. Після падіння першого кабінету уряду (листопад 1918) емігрував до Туреччини. 1934 в Туреччині С. узяв собі прізвище Киример, користувався величезним авторитетом у кримськотатар. діаспорі. Будучи непримиренним супротивником рад. режиму, викривав його злочини перед усім світом. Автор багатьох худож. і публіцистичних творів, один із засновників ж. «Емель». 1935 був укладачем збірника «Кримські вірші», присвяченого пам'яті кримськотатар. поета А.Гірайбая.



Джафер Сейдамет (праворуч) та Абдулла Сойсал.

П. у м. Стамбул.

Твір: «Угнетенный татарский народ» (1910).

Літ.: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Крымское краевое правительство М.А. Сулькевича и его политика. «Отечественная история», 1995, № 3; Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999.

Т.Б. Бикова.

СЕЙМ — див. *Вальний сейм.*

СЕ́ЙМИКИ — зібрання *шляхти* окремих регіонів (*повітів*, *земель*, *воєводств*, провінцій) у *Королівстві Польському* та *Речі Посполитій* 15—18 ст. Творили нижчу ланку парламентсько-представницької системи і виконували функції органів місц. самоврядування. Виникли в Королівстві Польському на зламі 14 і 15 ст., на укр. землях з'явилися одночасно із запровадженням поділу на воєводства. У Речі Посполитій діяло 69 регіональних («земських») С., у т. ч. дев'ять збиралися в укр. воєводствах: у Вишні (нині м. *Судова Вишня*; Львівської, Перемишльської й Сяноцької земель *Руського воєводства*), Холмі (нині м. Хелм, Польща; Холмської землі), *Галичі* (Галицької землі), Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*; *Подільського воєводства*), *Белзі* (*Белзького воєводства*), *Луцьку* (*Волинського воєводства*), *Житомирі* (*Київського воєводства*), *Вінниці* (*Брацлавського воєводства*; до 1598 — у *Брацлаві*), *Чернігові* (*Чернігівського воєводства*; від 1659 — у Володимирі; нині м. *Володимир-Волинський*), подекуди в ін. містах. С. зазвичай відбувалися в храмах,

іноді — в замках або в полі, тривали один, рідше — кілька днів і діяли під головуванням обраного з числа учасників *маршалка*. Участь у зібранні міг узяти (добровільно) будь-який шляхтич-землевласник із цього регіону, рішення приймалися одноголосно або більшістю голосів. Сеймикові документи мали назву lauda (лат. «ухвала»; див. *Лауди сеймикові*). Сеймик міг бути скликаний за універсалом короля чи місц. урядника, рішенням попереднього сеймику («лімітація») або на підставі сеймової ухвали. В залежності від цілей і обставин проведення поділялися на передсеймові (обирали послів на *вальний сейм* і надавали їм інструкцію), післясеймові (після 1591; забезпечували виконання сеймових постанов), елекційні (обирали кандидатів на *уряди земські*), депутатські (від 1578; обирали суддів до *Коронного трибуналу*), надзвичайні (вирішували невідкладні справи), конфедераційні, або каптурові (у часи безкоролів'їв здійснювали владу в регіоні), господарські, або «доброго порядку» (займалися питаннями місц. самоврядування), та ін. Від останньої третини 16 ст. відбувалося зростання ролі С. у політ. житті Речі Посполитої, пік їхньої політ. активності припав на 1648—1717, коли в умовах постійних війн і нестабільності в країні С. перебрали на себе функції центр. органів влади (ухвалення податків, утримання війська тощо). Відсутність чіткої регламентації роботи С., які діяли «за звичаями», та гостра політ. боротьба обумовлювали неспокійний перебіг зібрань. Проте реформу сеймикової системи було ухвалено лише 1791.

Літ.: *Стороженко Н.* Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII века (исследование по архивному материалу). К., 1888; *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Kriegseisen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa, 1991; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006.

О.О. Вінниченко.

СÉЙМОВА УГÓДА 1914 — закон, ухвалений *Галицьким крайовим сеймом* 14 лютого 1914 та затверджений австрійс. імп. *Францом-Йосифом I* Габсбургом 8 липня 1914, що змінив *Крайовий статут для Галичини 1861* і запровадив нову *Виборчу сеймову ординацію для Галичини*. Угода була результатом тривалої боротьби за демократизацію *виборчого права*, наслідком нац. та соціального компромісу. Закон, в основу якого покладено проект М.*Бобжинського*, зберіг засаду репрезентації інтересів, однак поширив виборче право на незаможні верстви населення та запровадив принцип репрезентації інтересів польс. та укр. народів. Галицький крайовий сейм повинен був складатися з 221 депутата, у т. ч. — 12 вірилістів (особи, які отримували сеймові мандати завдяки своїй посаді), до яких передбачалось додати ректора майбутнього укр. ун-ту. Решту обирали в 5-ти *куріях* за наступною квотою: 1) великі землевласники — 45 депутатів, у т. ч. 1 українець; 2) цензова міська курія, до якої належали перші $^{2}/_{3}$ платників прямих податків, — 46 депутатів; 3) заг. міська курія — 12 мандатів, у 2-й і 3-й куріях діяв принцип плюральності; 4) торгово-пром. палати — 5; 5) містечка і сільс. громади — 105, у т. ч. 57 поляків і 48 українців. Загалом українці отримали 27,2 % сеймових мандатів. Нова Виборча сеймова ординація для Галичини регламентувала перебіг виборів із метою максимального усунення адм. важелів впливу. С.у. не була реалізована через початок *Першої світової війни*.

Літ.: *Buszko J.* Sejmowa reforma wyborcza w Galicji: 1905—1914. Warszawa, 1956; *Grodziski S.* Sejm Krajowy galicyjski, t. 1—2. Warszawa, 1993.

О.Г. Аркуша.

СЕКУЛЯРИЗÁЦІЯ (франц. sécularisation, від лат. secularis — мирський, світський) — повне чи часткове відібрання верховною владою церк. й монастирської власності (переважно земельної) та перетворення її на світську, державну. Інколи термін «секуляризація» застосовують у розумінні вивільнення з-під впливу Церкви суспільно-політ., культ. життя. У Росії процес С. монастирських земель проявився в ході утворення централізованої д-ви кінця 15 ст., коли уряд вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича прагнув обмежити зростання земельної власності правосл. церкви з метою ослаблення її політ. впливу. Реформування рос. царя *Петра I* призвели до ліквідації патріаршества (1721) й активізували вилучення церк. земельної власності. Був створений Монастирський приказ, який відав церк. прибутками. У *Лівобережній Україні* 1728 гетьман Д.*Апостол* звернувся до рос. імп. *Петра II* із проханням заборонити монастирям і «всякого духовного чину людям» набувати нові маєтки, на що того ж року одержав відповідний указ. У Рос. імперії С. була проведена 1764. Церк. і монастирські землі разом із селянами були передані у відання Колегії економії. На території Лівобережжя, де в залежності від 60-ти монастирів перебувало 422,6 тис. *посполитих*, С. здійснена 1786, у 1780-х рр. відібрано монастирські землі та селян на Слобожанщині й у Пд. Україні, після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793) — на Правобережжі. У зх. губерніях Рос. імперії її проведено 1841—43. Повну С. в Україні (бл. 3 млн *десятин*) здійснено зі встановленням рад. влади: відповідно до *Декрету про землю 1917* і Декрету про відокремлення Церкви від д-ви (1918). Церк. маєтності оголошено «всенародною власністю».

Літ.: Церковь в истории России (IX в. — 1917 г.): Критические очерки. М., 1967; *Булыгин И.А.* Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. М., 1977; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994; *Ульяновський В. та ін.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1—3. К., 1994; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

СЕЛÉЦЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який походить від **Василя Семеновича** С. (р. н. невід. — п. 1714), дівицького *сотника* (1694, 1711—14). Його син — **Яків Васильович** (р. н. невід. — п. до



Герб роду Селецьких.



П.Д. Селецький (1821—1880).

1762), дівицький сотник (1714—54), учасник Дербентського (1722) та Польського (1733—34) походів і *російсько-турецької війни 1735—1739*, а онуки — **Лаврентій Якович** (бл. 1732—1789), дівицький сотник (1754—64), малорос. пошт-директор (1770—82), статський радник (1787), депутат від шляхетства Ніжинського та Батуринського повітів у Комісію зі створення проекту Нового Уложення (1767; див. *Комісія Законодавча 1767—1768*), та **Іван Якович** (бл. 1743 — 1810), дівицький сотник (1764—67), черніг. губернський прокурор (1783—86), голова Новгород-Сіверської палати цивільного суду (1788—93), новорос. генерал-губернатор (1797—1801), таємний радник (1797). До цього роду належали: **Петро Лаврентійович** (1764—1824), черніг. повітовий маршал дворянства (1808—11), *генеральний суддя* Малорос. ген. суду (1819—24); **Василь Лаврентійович** (1765—1831), черніг. повітовий маршал дворянства (1806—07), його дружина — Єлизавета Михайлівна, уроджена княжна Долгорукова (1766—1822), поетеса; **Дмитро Петрович** (1794 — після 1850), учасник *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, воював у партизан. загонах О.Сеславіна і О.Фігнера, командир зведеної артилер. бригади (1828) та 10-ї кінно-артилерійської і 20-ї кінної роти (1832), нач. артилерії 4-го резервного кавалерійс. корпусу (1832), генерал-майор (1833), меломан, власник оркестру та хору, зібраного із кріпаків; **Михайло Васильович** (1807 — після 1857), полтавський (1843—48) і курський (1848—57) віце-губернатор, дійсний статський радник; **Петро Дмитрович** (1821—80), правник, київ. віце-губернатор (1858—66), київ. губернський *предводитель дворянства* (1866—80), таємний радник і гофмейстер (1880), мемуарист (*«Киевская старина»*, 1884, № 2), музикант (учень О.Серова, Ф.*Ліста* і Ф.Мендельсона) і композитор, знайомий Т.*Шевченка*; **Марія Дмитрівна** Фалєєва, уроджена Селецька (бл. 1827 — р. с. невід.), приятелька Т.Шевченка; **Михайло Вікторович** (1867—1914), дійсний статський радник, люблінський віце-губернатор (1907—14).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Черніг., Полтав. і Катеринос. губерній, а герб — до 3-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Існують однойменні роди ін. походження.

Літ.: Записки Петра Дмитриевича Селецкого. «Киевская старина», 1884, № 2; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2: Полк Нежинский. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

СÉЛИЩЕ МІСЬКÓГО ТИ́ПУ — адм.-тер. одиниця, населений пункт в Україні. Тип поселення, який за функціональним призначенням у системі адм.-тер. устрою посідає проміжне місце між *містом* і сільс. населеним пунктом (див. *Село*). В обліковій звітності С.м.т. зараховується до числа міст. До категорії с-щ міськ. типу віднесено населені пункти з населенням понад 2 тис. осіб, що мають таку комунальну й соціальну інфраструктуру, при якій переважна частина мешканців зайняті в пром. вир-ві чи в соціально-культ. сфері.

До 1925 с-ща міськ. типу мали статус містечка (див. *Містечко*).

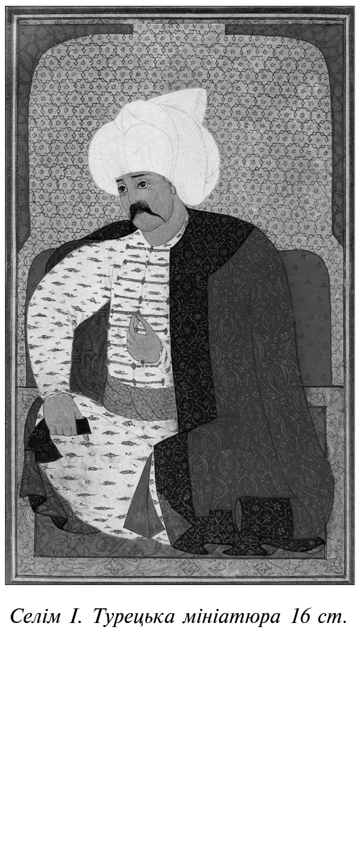
Відповідно до затвердженої ВУЦВК та РНК УСРР інструкції щодо віднесення населених пунктів до складу міських чи сільських (квітень 1924) містечками вважалися поселення з кількістю жителів від 3 до 10 тис. осіб за умови переважно неземлеробських занять населення і наявності пром., торг., культ. інфраструктури. З уніфікацією типології поселень відповідно до постанови ВУЦВК від 28 жовтня 1925 містечка стали іменуватися с-щами міськ. типу. Це означало невиправдане збільшення кількості міських поселень за рахунок села (кількісний критерій, знижений до 2 тис. осіб, не завжди витримувався), знищення історично сформованої специфічної форми міськ. розселення тощо.

Нині (станом на 2010) в Україні налічується 885 с-щ міськ. типу. Статус С.м.т. і досі лишається недостатньою мірою унормованим, про що свідчить, зокрема, їх відсутність у переліку адм.-тер. одиниць у *Конституції України 1996* (стаття 132).

Літ.: *Івченко А.* Містечка України: Довідник. К., 2000; *Павлов О.І.* Сільські території України: Історична трансформація парадигми управління. Одеса, 2006; *Верменич Я.В.* Адміністративно-територіальний устрій України: Еволюція, сучасний стан, проблеми реформування, ч. 1—2. К., 2009.

Я.В. Верменич.

СЕЛІ́М І Явуз (Грізний; 1470—21.09.1520) — син султана Осман. династії Баєзіда II Велі. Захопив владу в результаті збройного повстання проти батька, спираючись на *яничарів* та допомогу крим. хана *Менглі-Ґерея I*. Правив із 24 квітня 1512. Проводив агресивну зовн. політику. 1514 у Чалдиранській битві розгромив перського шаха Ісмаїла Сефеві, загарбавши Сх. Анатолію, Курдистан, Пн. Ірак. Під час кампанії 1516—17 знищив військо єгип. мамлюків при Мардж-Дабіку поблизу м. Халеб (нині місто в Сирії) під проводом еміра Кансу аль-Гаврі та в Каїрі (Єгипет), захопивши Сирію, Палестину та Єгипет. С. I перебрав контроль над мусульманськими священними містами Меккою та Мединою (нині обидва міста в Саудівській Аравії), узяв титул «служитель та оборонець двох святинь», проте не скасував посаду халіфа, а пе-



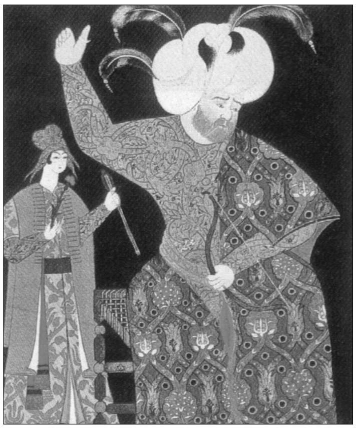
Селім I. Турецька мініатюра 16 ст.

реніс його резиденцію у *Стамбул* (однак 1543 той повернувся в Каїр). Визнав автономний статус вірмен-григоріан. Вважається одним із найвидатніших осман. воїтелів. У внутр. політиці успішно зміцнив *абсолютизм*, спираючись на службовців невільницького походження, на противагу родовій *аристократії*. Провів упорядкування осман. законів. Знаменитий своєю запальною та жорстокою вдачею.

Літ.: *Horn P.* Diwan-i Yawuz Sultan Selim. Berlin, 1908; Книга законов султана Селима I издания А.С. Тверитиновой. М., 1969; *Beldiceanu-Steinherr I.* Le regne de Selim I. «Turcica», vol. 6. Paris, 1975; *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996.

О.І. Галенко.

СЕЛІ́М II Мест (П'яничка; 30.05.1524—13.12.1574) — син султана Осман. династії *Сулеймана I* Кануні та Хуррем Султан («*Роксолани*»). По смерті брата Баєзіда 1562 залишився єдиним спадкоємцем трону. Правив із вересня 1566. Держ. справами займався мало, віддаючи перевагу полюванню, літературі, мист-ву та ін. втіхам. За його правління було збудовано контрфорси та два мінарети до храму Айя Софія. В Едірне (Туреччина) було зведено величний комплекс Селіміє за проектом архіт. Сінана. Управління д-вою зосередилося в руках зятів С. II, одним з яких був великий везір Мегмед Соколлу, а також коханки (хассекі) Нур-Бану, венеціанки за походженням.



Селім II. Мініатюра. 1570-ті рр.

За правління С. II османці проявляли активність переважно на морях. Вони здобули о-ви Хіос та Кіпр, посилали галери на о-в Суматра проти португальців. Проте змагання з європ. д-вами за панування на морях ішло з перемінним успіхом. Поразка флоту від з'єднаних сил Іспанії, Венеції та Папської д-ви при Лепанто (нині м. Навпакт, Греція) 1571 стала символом занепаду мор. потуги османців. Цілковитим провалом скінчилася експедиція 1569, спрямована на відвоювання в Московії Астрахані (нині місто в РФ) та прориття Волзько-Донського каналу.

Літ.: *Inalcik H.* The origin of the Ottoman-Russian rivalry and the Don-Volga canal (1569). «Annales de l'Universite d'Ankara», 1946—47, I; *Fleischer C.H.* Bureaucrat and intellectual in the Ottoman empire: The historian Mustafa Ali (1541—1600). Princeton, 1986; *Peirce L.P.* The imperial harem: Women and sovereignty in the Ottoman empire. Oxford, 1993; *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996.

О.І. Галенко.

СЕЛІ́М III (24.12.1761—28.07.1808) — син султана Осман. династії Мустафи III та правнук *Агмеда III.* Вступив на престол 7 квітня 1789 під час війни проти Австрії та Росії 1787—92 (див. *Російсько-турецька війна 1787—1791*), що скінчилася втратою Пн. Причорномор'я від Дністра до Кубані (див. *Ясський мирний договір 1791*). Проводив курс на реформи, що дістав назву Нізамі джедід («Новий порядок»), з метою створення модерного війська і флоту на зх. взірець, на противагу *яничарам* та нерегулярним силам, що втратили ефективність і коштували дорого. Реформи здійснювалися з допомогою іноз. фахівців і супроводжувалися організацією шкіл, буд-вом військ. об'єктів. На кінець правління чисельність війська, що називалося Нізамі джедід, досягла 23 тис. осіб. Централізація фінансів та боротьба зі зловживаннями мали значний успіх. Проте реформи й надзвичайні заходи уряду викликали заколоти яничарства і підданців, зокрема Сербське повстання 1804—13, очолене Кара Георгієм.



Селім III. Малюнок початку 19 ст.

Участь *Османської імперії* в наполеонівських війнах за повільності військ. реформ призвела до воєнного і політ. посилення намісників у Яніні (нині місто в Греції), Лівані, Єгипті. Повстання, спричинене призовом до Нізам-і джедід 1805 на Балканах, докотилося до *Стамбула.* Замість використання нового війська проти повсталих С. III пішов на поступки їм, пожертвувавши своїми прихильниками, і все одно 29 травня 1807 був змушений зректися престолу.

За рік потому був страчений султаном Мустафою IV під час невдалого перевороту, що мав на меті повернення С. на престол.

Увійшов в історію як один із найздібніших султанів-реформаторів. За його правління Осман. імперія вперше організувала постійні дипломатичні представництва за кордоном.

Літ.: *Tott, baron de.* Memoirs of Baron de Tott. London, 1785; *Kuran E.* Avrupa'da Osmanli ikamet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyasi faaliyetleri, 1793—1821. Ankara, 1968; *Shaw S.J.* Between old and new: The Ottoman Empire under Selim III, 1789—1807. Cambridge, 1971; *Петросян Ю.А.* Османская империя: Могущество и гибель. М., 1990.

О.І. Галенко.

СЕЛО́ — значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміськ. типу, більшість мешканців якого займаються сільс. госп-вом. Також сумарне означення тієї частини

населення, яке живе із сільс. госп-ва.

С. — стародавній тип поселення, широко відомий серед усіх слов'ян. Виникнення С. пов'язане з розпадом родоплемінного ладу і утворенням територіально-сусідських об'єднань. Відома з часів *Київської Русі* «*верв*» була не родоплемінною організацією, а досить значною громадсько-територіальною одиницею, яка колективно володіла землями і здійснювала самоуправління, хоча члени її вели індивідуальне госп-во. Тобто верв становила кілька поселень, об'єднаних навколо певного центру.

За пізнього середньовіччя С. було адм. і госп. центром феод. володіння, ознакою чого був панський двір. Наявність при більшості таких дворів церкви обумовило пізніше (19 ст.) визначення С. як великого сільс. поселення із церквою, госп. й адм. центру для сусідніх поселень.

Згодом на Україні утворилися ін. типи сільс. поселень: виселки — поселення, які відокремилися від С. або виникли на нових місцях, відображаючи різні етапи освоєння земель; *слободи*; *хутори* (дворища, дими) — однодвірні невеликі оселі, формування яких пов'язане з розвитком капіталіст. відносин у сільс. госп-ві. Деякі сільс. поселення звалися кутками (таку ж назву мали окремі частини С.), селищами або землями. Серед малодвірних поселень укр. Степу можна назвати тимчасові, розташовані поза Січчю, оселі запороз. козацтва — *зимівники*.

Формування сіл в Україні та їхній істор. розвиток відбувалися відповідно до вимог с.-г. вир-ва, можливостей раціонального здійснення процесів життєдіяльності, зокрема зручності розміщення щодо оброблюваних земель, транспортних шляхів, водних ресурсів, рельєфу, ґрунтів, рослинності. Крім того, розвиток сільс. поселень був пов'язаний із цілим комплексом вироб., госп. і правових норм. У заг. вигляді дослідники розрізняють такі осн. типи топографічного розміщення С.: прирічковий, приозерний, яружно-балочний, водоподільно-степовий. У плануванні сіл, тобто розташуванні в них вулиць, майданів, осель, а також їх забудові, виділяють осн. види: гніздові, кучові, безсистемні, рядові, вуличні та ін.

Найдавніші поселення в Україні групувалися гніздами поблизу річок. Одна або кілька таких осель належали до давньої спорідненої спільності — т. зв. великої родини, або патронімії. Як релікт такі поселення в майбутньому увійшли до складу різного типу багатодвірних сіл. Про наявність патронімічних пережитків свідчить значна кількість мешканців багатодвірних поселень 19—20 ст. з однаковими прізвищами. З розвитком продуктивних сил і розпадом племінно-родової організації поселення, засновані на кровній спорідненості, поступаються місцем територіально-сусідським.

Виростаючи з однодвірного поселення, С. могло формуватися без будь-якого плану, тобто утворювати вільні, безсистемні або кучові поселення. Такі села були найпоширеніші в Україні. Вони виникали на певній відстані від річок або доріг, на вододілах і в гірських районах. Органічно поєднані з навколишнім середовищем, потопаючи в зелені, з церквами, вітряками, вибіленими хатками під солом'яними стріхами, надзвичайно привабливі, вони були своєрідною нац. ознакою України. Згодом будівлі почали зводити в один ряд, уздовж річок, пізніше — доріг (рядове планування), дальшим розвитком чого стала поширена дотепер вулична забудова.

Масове формування багатодвірних поселень в Україні відбувалося, починаючи з 14 ст. Для пн. регіонів, передусім *Полісся*, характерні поселення вуличного планування, які виникли в процесі закріпачення селян і відчуження їхніх земель у 15—16 ст. На теренах, де процес закріпачення відбувався менш інтенсивно, зокрема на Середній Наддніпрянщині, довше зберігалися первісно-общинні пережитки, з якими була пов'язана безсистемна забудова. У лісостепу, як наслідок послаблення *кріпацтва*, існувала *займанщина*, яка також супроводжувалася формуванням безсистемних поселень. З припиненням займанщини (18 ст.) та розширенням поміщицької колонізації тут поряд із безсистемною забудовою збільшилася кількість вуличних поселень. Крім них, існували також кругові, радіальні, рядові поселення і різні сполучення всіх зазначених форм. На їх утворення значною мірою впливали природні умови. Зокрема, в місцевостях, порізаних ярами, і за нових умов утворювалися безсистемні вулиці, у вузьких долинах річок — рядові поселення, в гірських долинах Карпат — безсистемні або однодвірні, типу «ґражди».

Степова частина України поділяється на дві зони: північну, де переважала нар. колонізація, з вуличними, безсистемними, радіальними і круговими поселеннями, і південну, де внаслідок держ. колонізації нерідко створювалися оселі за проектами, складеними органами царської влади. Села вуличного планування, особливо вулично-квартального, будувалися за умов певної регламентації (прямі вулиці, прямокутні квартали та ін.).

Традиційні форми громад. і сімейного побуту українців найтіснішим чином пов'язані із сільс. територіальною общиною-громадою (див. *Громада поземельна*). У середньовіччі вона існувала в Україні під назвою «копа», «купа» та була органом місц. самоуправління. Інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, закріпачення селянства сприяли руйнуванню поземельної общини. Головною його ознакою був поступовий перехід від громад. форм землеволодіння до приватної власності окремих господарів на землю.

Якщо в *Правобережній Україні* у зв'язку з інтенсивним розвитком фільваркового госп-ва сільс. громада була підірвана вже в 16—17 ст., то в *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* цей соціальний інститут активно функціонував і пізніше. Розклад кріпосницьких та утвердження капіталіст. відносин остаточно зруйнували екон. базу громади. Реформи в Австрійс. імперії (1848) і Рос. імперії (1861) законодавчо оформили її перетворення на найнижчу адм.-тер. оди-

ницю місц. управління, підпорядковану держ. владі. У 19 — на поч. 20 ст. подвірне землеволодіння вже цілковито панувало в Україні. Проте в житті та побуті селянина стійко утримувалися численні общинні пережитки, які відігравали величезну роль в організації селянства, демократизації його життя, боротьбі за свої права. Йдеться, зокрема, про цілу систему нар. правових звичаїв і норм, громад. землеволодіння, буд-во споруд, колективну взаємодопомогу (*толока*, *супряга* та ін.) і самоуправління, участь у спільних ритуальних церемоніях і святах та масових нар. розвагах.

Безземелля спонукало тисячі укр. селян залишати прадідівські куточки і шукати кращої долі в чужих краях. Лише з 1897 по 1916 з Наддніпрянщини переселилося до Сибіру та Далекого Сх. 912,8 тис. селян, а із західноукр. земель наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в країни Америки — бл. 700 тис. осіб.

Після *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* відбулися значні зміни в розселенні та соціальній структурі С., співвідношенні питомої ваги сільс. і міськ. населення, його культурно-освіт. рівні. Змінилася і соціально-політ. основа С., яке нерідко ставало адм.-тер. центром з відповідними органами держ. влади — сільс. радами депутатів трудящих.

Зростання *міст* і чисельності міськ. населення внаслідок процесів *урбанізації* супроводжувалося постійним падінням питомої ваги сільс. населення, особливо з 2-ї пол. 1920-х рр. Якщо заг. чисельність міськ. населення України (в її сучасних кордонах) зросла з 1920 до 1991 у 6,8 раза, то чисельність сільс. населення зменшилася з 21,3 до 16,9 млн осіб, а його питома вага — з 80,7 % до 32,7 %.

Зазначені зміни були викликані передусім міграційними процесами, а також перетворенням окремих сільс. населених пунктів на *селища міського типу* або об'єднанням їх із містами. Тільки за 1970-ті рр. чисельність міськ. населення зросла на 4,8 млн осіб, із них за рахунок природного приросту в містах — на 2 млн, а внаслідок перетворення сільс. населених пунктів на міські та міграції в міста — на 2,8 млн. Ці процеси супроводжувалися зникненням з карти величезної кількості сільс. населених пунктів в усіх без винятку областях України. Протягом лише 1959—79 в цілому по Україні кількість сіл зменшилася з 42 229 до 29 806, крім того, 5975 поселень було зселено. За 1961—78 кількість сіл в Україні зменшилася за рахунок об'єднання, зселення і приєднання до міст на 12,6 тис. одиниць, або на 30 %. Поряд з однобоким розвитком сіл «із центральними садибами» зникали сотні «неперспективних» сільс. поселень, особливо хуторів (див. *Неперспективні села*). Натомість з'явилося кілька десятків «показових» сіл (напр. Ксаверівка у Васильківському р-ні Київ. обл.), які стали об'єктом уваги привілейованих делегацій як «зразок» соціаліст. господарювання.

Невиправдано високі темпи міграцій сільс. населення в міста викликали проблему забезпечення сільс. госп-ва робочою силою, негативно вплинули на демографічну ситуацію і стан трудових ресурсів С. Ці ж процеси були тісно пов'язані з проблемою адаптації сільс. населення в місті.

Нерівномірність у розміщенні сільс. населення України обумовлена особливостями екон. розвитку окремих областей, різноманітними природними й істор. умовами, які визначили процеси розселення.

Зміни в розміщенні сільс. населення найбільш помітні в регіональному аспекті. До поч. 1990-х рр. найнижча питома вага (і найбільші темпи зниження) населення С. збереглися в Донецько-Придніпровському екон. районі (20,7 %), найвища — у Пд.-Зх. екон. районі (44,3 %). Такі показники пояснюються істор. умовами розвитку цих регіонів, зокрема у зх. областях — вищим природним приростом сільс. населення і його відносно низькою міграційною рухливістю. У заг. зменшенні чисельності сільс. населення за 1979—88 питома вага міграцій складала 84 %, а середньорічна інтенсивність відтоку сільс. населення в цілому по республіці становила 10,5 %. Особливо інтенсивно зменшувалося за рахунок міграцій сільс. населення Житомир., Хмельн., Рівен., Черніг., Сум., Волин., Він. та Кіровогр. областей. Порівняно низькими показниками відтоку сільс. населення характеризувалися Полтав., Дніпроп., Херсон., Одес., Харків., Закарпат., Чернів. області та Крим.

Унаслідок урбанізаційних процесів ускладнювалася соціальна структура сільс. поселень і нерідко змінювався їхній статус. Всі села за характером зайнятості їхніх мешканців можна поділити на 3 осн. типи: 1) сільськогосподарські; сюди, крім садиб *колгоспів* і *радгоспів*, входили також невеликі їхні відділи або ферми; 2) несільськогосподарські, мешканці яких були зайняті у пром-сті, на буд-ві, транспорті, у лісовому госп-ві та ін. галузях несільськогосподарського профілю; 3) мішані, або аграрно-індустріальні сільс. поселення, тісно пов'язані з містом. Це передусім приміські поселення зі значним числом т. зв. маятникових мігрантів, які працювали у місті. У цілому в Україні сільс. населення, зайняте несільськогосподарськими видами діяльності, становило майже третину, і спостерігалася тенденція дальшого зростання чисельності цієї категорії людей і аграрно-індустріальних та рекреаційних поселень. Відповідно зміни в соціальній структурі сільс. населення відбувалися в напрямі зростання питомої ваги робітників і службовців, зайнятих на підпр-вах агропром. комплексу і в несільськогосподарських галузях економіки.

На чисельність сільс. населення України особливо негативно вплинуло падіння його природного приросту, демографічні втрати 1930—40-х рр. від голоду та війни. Якщо наприкінці 19 ст. народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив 7,5 дитини в середньому на одну жінку, то 1989 — лише 1,9 дитини (1,8 — у місті і 2,3 — в С.) та був найнижчим серед республік *СРСР*. Падіння народжуваності

розпочалося з 2-ї пол. 1920-х рр. і тривало далі. 1990 заг. коефіцієнт народжуваності становив 13,3 ‰ серед усього населення і 12,9 ‰ — в С.

Порушення статево-вікової структури сільс. населення, зумовлене інтенсивними міграційними процесами, призвело до того, що при більш високій інтенсивності дітонародження в С. заг. коефіцієнти народжуваності були нижчі, ніж у місті, а смертність набагато вища (9,8 ‰ — у місті, 15,2 ‰ — у С.), як і «навантаження» працездатного населення непрацездатним: 696 осіб на 1 тисячу — в місті та 1034 — у С., з них 582 особи пенсійного віку (на 1991). Унаслідок високих заг. коефіцієнтів смертності при недостатньо високих показниках народжуваності серед населення С. з 1979 спостерігалася депопуляція. 1990 природний приріст населення України в цілому становив 0,6 ‰, у т. ч. в місті — 2,5 ‰, у С. — 3,4 ‰.

Природний приріст сільс. населення був особливо низьким в областях з великими пром. агломераціями. Отже, зниження природного приросту сільс. населення було зумовлене кризовими явищами в економіці, міграцією населення С. в місто, несприятливим станом довкілля. Демографічні диспропорції були спричинені також війнами і жахливими втратами людності під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

Впроваджувані у зв'язку з колективізацією *«ліквідація куркульства як класу»* й усуспільнення фондів колг. госп-ва супроводжувалися переселенням величезної кількості сел. сімей з України. За даними сучасних дослідників, лише на поч. 1930-х рр. було вислано щонайменше 1 млн людей з числа т. зв. куркулів і заможних середняцьких сімей. Висилка цієї категорії селян провадилася і за повоєнного часу: напр., 1948 р. депортовано 1157 сімей з Їзмаїльщини, 1951 — 1445 сімей із західноукр. областей. Такі акції завдавали непоправних соціально-екон. втрат, бо Україна була позбавлена трудового потенціалу тієї частини сільс. населення, яка відзначалася найбільш високою к-рою с.-г. вир-ва.

Важкі наслідки для С. мали і сталінські репресії 1930-х рр., яким були піддані тисячі представників сільс. інтелігенції, духовенства. Очевидно, мешканці С. становили значну частину і серед висланих 1944 р. 175 063 осіб, приналежних чи обвинувачуваних у приналежності до *Організації українських націоналістів*.

С. України було в основному моноетнічним, переважну більшість його становили українці. Процеси етнічної асиміляції торкнулися сільс. населення меншою мірою, ніж міського, однак і тут вони мали місце. Про це свідчить зменшення питомої ваги українців у С. і одночасно збільшення кількості тих, хто називав рідною мовою мову ін. національностей (1,4 % — у 1959 і 2,2 % — у 1989).

Це характерно для промислово розвинутих пд.-сх. областей (Донец., Луган., Дніпропетровської), регіонів із етнічно-мішаним складом населення (Одес., Закарпат., Чернів., Запорізька області), а також передмість, особливо серед груп, належних до орбіти маятникової міграції.

Соціальна структура населення С. відрізнялася щодо різних етнічних груп України. Наступна таблиця, з одного боку, підтверджує загальновідому тезу щодо українців як одного з визнаних «хліборобських» народів світу, з другого — засвідчує існування значного відсотка росіян в укр. С. серед робітників і службовців.

Категорії громадян	**Українці, %**	**Росіяни, %**
Робітники	39,4	54,7
Службовці	10,4	15,2
Колгоспники	50,0	29,8
Особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю	0,2	0,3

Збільшення питомої ваги цих соціальних груп було зумовлене міграційними процесами. Деякі особливості в соціальній структурі населення, як і в характері забудови, простежувалися в іншоетнічних селах України (болг., грец., угор., польські та ін.). За рівнем освіти населення С. поступалося міському. Серед укр. міськ. населення у віці 20—29 років 111 осіб на тисячу мали вищу освіту, в С. — 48, у віці 50 років і старше це співвідношення відображено числами 99 і 18 (станом на 1989). Серед зайнятого населення відмінності були менш помітними.

Літ.: *Русов М.* Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 13. Х., 1902 (також окремою відбиткою); *Його ж.* Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини. Львів, 1915; *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 2. Пг., 1916; *Греков Б.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; *Козакевич М.* Типи поселень на українському Поліссі. В кн.: Матеріали з етнографії та мистецтвознавства, вип. 4. К., 1959; *Стельмах Г.* Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964; *Петренко В.* Село на шляхах піднесення: Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951—1969). К., 1970; *Маркина В.* Крестьяне Правобережной Украины: Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971; *Грицюта М.* Селянство в українській дожовтневій літературі. К., 1979; Історія української мови: Лексика і фразеологія. К., 1983; Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). К., 1987; Этнография восточных славян. М., 1987; *Крисанов Д.* Сельское расселение: Социально-экономический аспект. К., 1988; *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті рр. «УЇЖ», 1989, № 8; Здоров'я та відтворення народу України: Матеріали наукової конференції. К., 1991; Культура і побут населення України. К., 1991; Національний склад населення України: За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року, ч. 1. К., 1991; *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. К., 1991; *Пирожков С.* Які ж наші людські втрати? «Вісник АН УРСР», 1991, № 1; Природний рух населення на Україні в 1986—1990 роках: Статистичний довідник. К., 1991; Українське село: Проблеми і перспективи. К., 1991; Розподіл населення України за статтю та віком на 1 січня 1991 року. К., 1991; *Наулко В.* Село на нашій Україні: сучасний стан, проблеми, тривоги (етнодемографічний нарис). «Народна творчість та етнографія», 1992, № 4; *Панченко П.* Сторінки історії України XX ст. (Українське село: Поступ, сподівання, тривоги). К., 1995.

В.І. Наулко.

Село в незалежній Україні.

Зміни в укр. С., що відбувалися після здобуття Україною незалежності, мали гол. чин. кризовий характер. Порівняно з попереднім рад. періодом С. сповільнило темпи соціально-екон. розвитку. Д-ва проводила несистемну і непослідовну аграрну політику. Законодавчі акти, політ. та екон. програми розвитку потенціалу С. були недостатніми, половинчастими, багато в чому декоративними і не узгоджувалися між собою. Соціально-економічний розвиток сіл залежав від матеріально-фінансового потенціалу с.-г. підпр-в. За умов глибинної заг. соціально-екон. кризи лише великі села, де зберігалося аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою життєдіяльність.

Протягом 1991—2012 кількість сіл невпинно зменшувалася. 2005 в Україні було 271 безлюдне та вимираюче село. Найбільше таких сіл було на Чернігівщині (56 %), найменше — у Закарпат., Рівнен., Чернів., Івано-Франк. областях.

За роки незалежності укр. С. втратило майже 2,6 млн осіб, що становило половину заг. скорочення населення України. І це при тому, що частка сільс. населення в загальній його чисельності складала 32 %, або 15,8 млн (2001). Скорочення чисельності жителів сіл відбувалося особливо швидкими темпами. Осн. чинником, що впливав на зменшення числа жителів сіл, було природне скорочення (у 1995 воно становило 514,6 тис., у 2001 — 708,2 тис. осіб). Подальше зростання смертності на селі зумовлювалося екон. кризою — зниженням рівня життя, зростанням психологічного навантаження. С. посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Природний рух сільс. населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Більшість сіл України продовжували функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища.

Однією з причин деградації сіл залишалася міграція, особливо сільс. молоді. У той же час мінімальну компенсацію демографічних втрат С. забезпечив невеличкий міграційний приріст за рахунок міськ. населення — на 17,6 тис., а також адм.-тер. перетворень (ще 61,5 тис.). Міграційний приріст почався 1992, коли поверталися на село колишні селяни, які раніше переїхали до міст; цей процес тривав до 2001. На поч. 2000-х рр. виїзд із С. знову став набирати темпів. Лише протягом 2002—05 щорічна кількість мігрантів зросла з 24,7 до 51 тис. осіб на рік.

Проблема удосконалення відносин у сфері праці на селі розв'язувалася повільно, спонтанно, із застосуванням розрізнених за суттю, неврегульованих у часі й неадекватно спрямованих заходів. Продуктивність праці в сільс. госп-ві впала протягом 1990-х — 2000-х рр. майже удвічі. Найінтенсивніше звуження прикладання праці на селі відбувалося у вир-ві. На поч. 2001 серед сільс. населення було 4,4 млн працюючих (53,4 % заг. кількості працездатних). Кожен четвертий працював за межами села. Серед селян працездатного віку 2,4 млн не працювали і не навчалися. Протягом 1990—2003 число зайнятих в особистих госп-вах зросла з 681 тис. до 2,8 млн осіб, або в 4,2 раза, самозайнятість на селі виступала свого роду альтернативою безробіттю.

На селі розвивалися нові форми підприємництва. В Україні орг. структури сільс. госп-ва розвивалися під контролем д-ви. З'являлися різні за характером і власністю структури, як дрібні, так і великі.

Діяльність великих агропром. підпр-в часто спричиняла загострення соціальної напруги на селі. Більшість із них відмежовувалися від розв'язання соціальних проблем С. Водночас вони вплинули на звичайний уклад сільс. життя, принісши нову виробн. к-ру, досконаліше управління. Важливу роль у соціально-екон. розвитку сіл відігравали фермерські госп-ва.

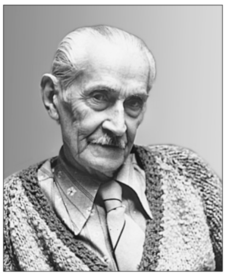
Фінансова криза початку 1990-х рр. фактично призупинила діяльність служби побуту на селі. Протягом 1991—2005 число будинків побуту скоротилося втричі. Деградація сфери послуг негативно позначилася на к-рі господарювання. Становлення малого підприємництва в побутовій сфері села відбувалося повільно, здебільшого шляхом самореалізації. Д-ва практично припинила фінансування соціальної сфери С. Відбувалися зміни в торг. обслуговуванні сіл. На зміну колиш. торг. орг-ціям приходила кооперативна і комерційна торгівля. Широкі верстви сільс. населення не могли задовольнити найнеобхідніші життєві потреби за місцем проживання. 2005 р. 19,4 тис. сільс. населених пунктів не мали дошкільних закладів, 14,2 % — шкіл, 17,1 % — відділень зв'язку, 9,7 % — лікарняних установ, 6,8 % — торг. закладів.

За роки незалежності зазнало структурних змін духовне життя. У специфічних кризових умовах духовний потенціал селян більшою мірою реалізовувався через реліг. діяльність. У 1990-ті — 2000-ні рр. склалася ситуація, коли, з одного боку, знижувалися заг. обсяги надання послуг, а з другого — розширювався спектр установ, які надавали послуги для жителів сіл. У містах з'явилися приватні телеканали, радіостанції, крамниці, кінотеатри, книгарні. Серед форм дозвілля провідне місце займав перегляд телепередач. Але на селі найчастіше транслювалося два-три ефірних канали, які мали погану якість прийому, у той час як у місті надавали послуги 15—20 каналів, одна-дві системи кабельного телебачення. Витрати коштів на потреби к-ри і відпочинку сільс. мешканців були значно меншими, ніж городян (2004 р. на душу населення в місті витрачалося майже в 3,5 раза більше). За можливістю доступу до культ. благ більшість населення сіл і невеликих містечок залишалася найбільш соціально маргіналізованою.

Літ.: Сільський сектор України на рубежі тисячоліть, т. 1: Потенціал сільського сектора. К., 2000; Україна у цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. К., 2005; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; *Ігнатен-*

ко М.М. Видима темрява (Українське село: Тернистий шлях перехідної доби: 1990—2000 рр.). Ялта, 2008; *Падалка С.С.* Українське село 1990—2000-х рр.: Тенденції соціально-економічних змін. «УЇЖ», 2008, № 4.

С.С. Падалка.



Р.Ю. Сельський.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Роман Юліанович (21.05.1903—03.01.1990) — живописець, педагог. Професор. Нар. художник УРСР (1989). Член Спілки художників України (із 1939). Н. в м. *Сокаль.* 1921—22 навч. в художньо-пром. школі у *Львові*, брав приватні уроки в О.*Новаківського.* Упродовж 1918—20 здійснив перші кроки в малярстві, відвідуючи приватну Вільну академію. Після закінчення 1927 Краківської академії красних мистецтв студіював у Парижі (Франція) і *Відні.*

Із 1929 С. постійно проживав у Львові, працював як незалежний художник. 1934—39 викладав у Львів. держ. ін-ті пластичних мист-в, згодом — Львів. держ. ін-ті прикладного і декоративного мист-ва (1939—41), Львів. держ. уч-щі прикладного мист-ва ім. І.Труша (1944—47). У роки *Другої світової війни* допоміг врятуватися від переслідувань худож. Г.Штренгу (із 1950 — професор Варшавської АН), який втік із концтабору Штаттгоф і переховувався у Львові. Із 1947 — зав. кафедри, доцент, професор Львів. держ. ін-ту прикладного і декоративного мист-ва.

С., здебільшого, працював у жанрі пейзажу, орієнтувався на кращі досягнення європ. живопису перших десятиріч 20 ст. Виховав плеяду митців, серед яких відомі львів. живописці: Д.Довбошинський, В.Патик, І.Скобало, Н.Андрущенко, Й.Кристопчук, Є.Лисик, Л.*Медвідь* та ін. Однак офіційно не здобув визнання засновника львів. школи живопису. Полотна С. збагатили колекції львів., київ., варшавських музеїв. У 1950-х рр. був звинувачений у «низькопоклонстві перед Заходом», що негативно позначилося на його творчості. 1967 відбулася перша персональна виставка. Був головою об'єднання митців «Artes», входив у *Асоціацію незалежних українських митців*, брав участь у її виставках.



Сельський Р. «Натюрморт». 1930-ті роки.

Осн. полотна: «Порт» (1931), «Яхтклуб в Майорі» (1949), «Квіти» (1959), «Карпатський пейзаж» (1960), «Сіті» (1966), «Гаряче літо» (1971), «Гуцульщина» (1972), «Морський причал» (1973), «У Манявському заповіднику» (1980), «Свірж» (1981), «На Чорногорі» (1982), «Квіти в Карпатах» (1984) та ін.

Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

П. у м. Львів.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; Сельський Роман: Альбом. К., 1988; Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали, т. 1—2. К.—Львів, 1995—96; *Ріпко О.* У пошуках страченого минулого. Львів, 1996; Історія Львова, т. 3. Львів, 2007.

Т.Ю. Галайчак.

СЕЛЯ́ВА Антоній (бл. 1583 — 1655) — унійний митрополит Київський (1640—55). Родом із полоцької шляхетської родини. 1612 вступив до Віленського монастиря Святої Трійці. Був посланий на навчання до Рима (Італія) в Колегію св. Афанасія. Протягом 1616—19 вивчав там філософію і теологію. Повернувшись із Риму, став архімандритом Віленського Свято-Троїцького монастиря. Після смерті Йосафата *Кунцевича* висвячений 1624 митрополитом Йосифом-Вельямином Рутським на унійного єпископа Полоцько-Вітебського, із 1640 — унійний митрополит Київський. 1642 обраний архімандритом чину св. Василія Великого. Розробляв проект об'єднання православних та уніїців на основі єдиного Київ. патріархату, відстоював рівні права уніїців і католиків. Відбудовував церкви у Вільні (нині м. *Вільнюс*) та *Новогрудку*, навертав до унії жителів білорус. міст Полоцьк (нині місто Вітебської обл.) та Вітебськ (нині обидва міста в Білорусі), збудував монастир сестер василіанок у Мінську (нині столиця Білорусі). У роки Національно-визвол. війни укр. народу серед. 17 ст. протидіяв ратифікації *Зборівського мирного договору Криму з Польщею 1649*, оскільки за цим договором передбачалася ліквідація унійної церкви в межах воєводств, які відходили до *Війська Запорозького*, надання правосл. митрополиту Київському та двом єпископам місць у сенаті. Автор польськомовного полемічного твору «Антиеленхос» (1622), написаного у відповідь на твір Мелетія *Смотрицького* «Еленхос», та, імовірно, житія Йосафата Кунцевича, у беатифікації якого брав участь.



Митрополит Антоній Селява. З гравюри 18 ст.

Похований у *Супрасльському Благовіщенському монастирі.*

Літ.: *Назарко І., отець.* Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1580—1960). Рим, 1962; *Blażejovskyj D.* Byzantine Kyivan Rite Students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities and Institutes of Central and Western Europe (1576—1983). Rome, 1984.

О.М. Дзюба.

СЕЛЯ́НИ-ДА́ННИКИ — категорія феодально залежного населення у *Великому князівстві Литовському*, яке сплачувало нату-

ральну ренту (продуктами промислів — передусім *бортництва*, мисливства, рибальства). Крім сплати медової, бобрової, куничної чи ін. данини, С.-д., як правило, виконували дрібні роботи на користь свого господаря. Значне поширення архаїчного за своєю природою данництва на теренах ВКЛ (гол. чин. у сх. регіонах) пояснювалося наявністю обширних лісових масивів, багатих на дичину й мед, що зумовлювало переважання традиційних промислів у структурі економічної діяльності місцевого населення.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. К., 1901.

О.В. Русина.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ — поняття, поширене в марксистській історіографії для визначення найбільш значних народних рухів епохи середньовіччя, переважно пізнього, і раннього Нового часу в різних країнах Європи та в деяких неєвроп. країнах, й наук. концепція цих рухів. Було введене в наук. обіг Ф.*Енгельсом* 1850 у праці «Селянська війна в Німеччині», присвяченій великому повстанню нім. селян 1524—25. Поширене в радянській історіографії, особливо у повоєнний період у дослідженнях рос. історії. До селянських війн зараховували повстання під проводом С.Разіна 1667—71 та О.Пугачова 1773—75, І.*Болотнікова* 1606—07, події Смутного часу поч. 17 ст., а також *Булавінське повстання 1707—1709.*

Теор. осмислення дотичних істор. процесів спиралося на формаційну та класову метатеорію, поширену в рад. історіографії. У зв'язку із цим сел. війни розглядалися як найвища форма класової боротьби селянства, що була характерна для феод. суспільно-екон. формації на пізній стадії її розвитку. 300-річчя Разінського та 200-річчя Пугачовського повстань у 2-й пол. 1960-х — 1-й пол. 1970-х рр. актуалізували проблему сел. війн у рад. історіографії. Відбулися дискусії, в ході яких були виокремлені їхні характерні риси: розмах нар. боротьби, що охоплював значну частину території й населення країни, та особливо жорстокий характер і затятість. Зазначалося, що сел. війни подолали локальність, характерну для ін. форм нар. боротьби в зазначену епоху. Окрім селян, до боротьби приєднувалися ін. верстви населення, насамперед *козаки* та *посадські люди*, деяка частина дрібних «служилих людей». Обгрунтовувалася можливість поєднати в ході С.в. боротьбу селян проти гнобителів і визвол. рух. Зверталася увага на те, що боротьба повсталих відрізнялася особливою впертістю, дискутувалася проблема можливості постановки в ході т. зв. огороджування питання про владу в державі. Уточнювалося питання про характер С.в., зокрема про репрезентацію в ході подій інтересів добуржуазних елементів, про ідеологію, «програму», настрої та сподівання повсталих. Причини сел. війн здебільшого пов'язувалися з погіршенням становища селян та ін. верств населення. Так, напр., С.в. під проводом С.Разіна пояснювалася як відповідь селянства країни на завершення процесу юрид. оформлення кріпосного права 1649 за Уложенням царя *Олексія Михайловича.* С.в. під проводом О.Пугачова пояснювалася погіршенням становища кріпосних селян після видання низки законів наприкінці царювання імп. *Єлизавети Петрівни* та в перші роки правління *Катерини II.* Особливістю С.в. як форми нар. боротьби було те, що вона нерідко починалася не на території, де селянство перебувало в найбільш пригнобленому стані, а навпаки — на території, де населення було найбільш вільним. Тому сел. війни під проводом С.Разіна, К.Булавіна та О.Пугачова починалися на Дону чи на Яїку (нині р. Урал), де проживало козацтво, яке мало відносну свободу та свою військ. організацію. Те ж саме стосується Визвол. війни в Україні та Білорусі 1648—54 (*Національна революція 1648—1676*), організатором якої було *козацтво українське.* У цьому зв'язку ставилося питання про істор. значення сел. війн, причому зверталася увага на прогресивні наслідки нар. боротьби для подальшого розвитку сусп-ва. Так, підкреслювалося, що пам'ять про С.в. та загроза її повторення змушували феодалів і держ. владу обмежувати феод. гноблення. Наголошувалося на негативних наслідках поразки С.в. у Німеччині 1524—25, де її поразка, як підкреслювалося в історіографії, призвела до посилення влади князів та консервації роздробленості країни. Із поразкою С.в. під проводом Д.Дожі в Угорщині пов'язували розгром угор. військ турками в 1526 в битві при Могачі (Угорщина), оскільки феодали не наважилися озброїти селян, а угор. дворянське військо було занадто малочисельним, щоб протистояти туркам.

Щодо причин поразок більшості сел. війн основну з них правомірно вбачали в неорганізованості повсталих у порівнянні з їхніми суперниками, які спиралися на силу д-ви. При цьому відзначалося, що в ході сел. війн проявлялися деякі риси організації повсталих. Загалом сел. війни розглядалися як різновид громадян. війни свого часу. Нарешті, зверталася увага на міжнар. значення сел. війн, оскільки ці події викликали відгуки за кордоном, про них повідомляли автори з різних країн. Істор. значущість сел. війн часто-густо пов'язувалася з тим, що вони знаходили відображення в різних формах нац. к-ри та міцно зберігалися в нац. істор. свідомості в міфологізованому вигляді, причому керівники та деякі учасники цих повстань розглядалися як національні герої.

Марксистська історіографія зараховувала до сел. війн події, що відбувалися не лише в Росії 17—18 ст. та Німеччині 16 ст., але і в ін. країнах. До найбільш ранніх з них належали С.в. в Китаї під проводом Хуан Чао 874—901, «Жакерія» — повстання франц. селян 1358, повстання Уота Тайлера в Англії 1381, гуситський революц. рух у Чехії 1419—37, *Дожі Дєрдя повстання 1514* в Угорщині. Ряд сел. війн, за рад. історіографією, відбували-

ся в Новий час: 1626 — у Верхній Австрії, 1653 — у Швейцарії. Сел. війнами вважалися два повстання китайс. селян: 1623—45, яке спричинило повалення династії Мін, і повстання тайпінів 1850—64. В «іспанській» Пд. Америці С.в. вважали нар. повстання Тупака Амару 1780—83 у Перу.

Концепція С.в. як масового нар. руху епохи середньовіччя та раннього Нового часу склалася в умовах, коли існували інші, більш ранні, концепції цих рухів. У рос. історіографії 18 ст. сформувалася концепція повстання як антидерж. руху козаків і селян. У концепції історії Росії державницької школи середини — 2-ї пол. 19 ст. такі повстання пояснювалися протестом проти державності та порядку найбільш «темних» сил старого сусп-ва, до яких перш за все зараховували козаків, котрі намагалися законсервувати сусп. відносини, що віджили, виступали проти зміцнення державності й порядку та були схильні до розбійного способу життя. У ранній рад. історіографії до серед. 1930-х рр. найбільш значні нар. рухи пов'язувалися з теорією торг. капіталізму й характеризувалися як сел. революції. Перевага марксистської концепції С.в. перед більш ранніми концепціями бунтів полягала у тому, що вона базувалася на глибокому соціально-екон. аналізі сусп. структур. Вона давала можливість виділити соціальну спрямованість масових нар. рухів, класову структуру сусп-ва і характер класових протиріч, особливості соціальної політики д-ви, які призвели до таких рухів. Спираючись на цю концепцію, історики аналізували становище селянства та ін. верств, які брали участь у С.в.

Рад. історики, котрі поділяли концепцію С.в., не завжди достатньо чітко відрізняли сел. війни від ін. нар. рухів того часу, що приводило до розширення тлумачення цього істор. явища. Як наслідок, після появи наприкінці 1940-х рр. фундаментального дослідження І.Смирнова «Повстання Болотнікова» та дискусії між ним і О.*Зиміним* наприкінці 1950-х рр. С.в. стали визнавати масовий нар. рух Смутного часу. В один ряд із сел. війнами поставили Булавінське повстання 1707—09 після виходу на поч. 1960-х рр. монографії О.Под'япольської «Восстание Булавина: 1707—1709 гг.» Із поч. 1980-х рр. у пізній рад. історіографії концепція подій поч. 17 ст. в Росії та Булавінського повстання 1707—09 як сел. війн зазнала критики. Р.Скринніков та О.Станіславський не бачили в подіях «Смути» особливої сел. специфіки, оцінювали їх як громадян. війну. М.Павленко, О.Усенко, В.Лесін вважали Булавінське повстання 1707—09 виступом *донських козаків* і не вбачали в ньому такої важливої ознаки С.в., як участь селян. У повстанні під проводом С.Разіна ознаки С.в. відмічалися тільки в подіях 1670, коли рух охопив повіти Поволжя, переважно із сел. населенням. Повстання О.Пугачова було С.в. короткий період літа 1774, коли його військо проходило правим берегом Волги, населеним кріпосними селянами.

Одним із недоліків концепції С.в. був схематизм, пов'язаний із перебільшенням сел. специфіки рухів і, зокрема для Росії, — антикріпосницьких мотивів боротьби. Проте соціальний та етнічний склад учасників подій був досить строкатим. Власні мотиви для участі в боротьбі мали козаки, міське населення, населення окраїнних територій. Давався взнаки конфесійний фактор, найбільше в Німеччині, де сел. рух збігся в часі з реліг. реформацією. У Росії дія цього фактору проявилася в участі в сел. війнах старообрядців, яких було немало серед донських та яїцьких козаків. Зберігаючи свою прихильність концепції С.в., багато рад. вчених успішно долали її обмежений класовий характер. У працях О.Чистякової, О.Под'япольської, А.Манькова, І.Степанова, В.*Мавродіна*, О.Пронштейна, І.*Рознера*, В.Буганова, А.Андрущенко, А.Сахарова, Є.Заозерської були висвітлені причини участі козацтва в нар. повстаннях та його роль у цих подіях. Був зроблений висновок про роль козацтва як «організатора та ініціатора» масових нар. рухів та про його значення в них. Разом із тим, відділити козачий рух від селянського, виявити принципову різницю між козачими військ. формуваннями та селянською громадою, несумісність козачого та селянського способів життя радянські історики не змогли. У рамках концепції С.в. рад. істориками розглядалися деякі крупні нар. рухи в нац. окраїнах Росії.

Із серед. 1980-х рр., в умовах кризи марксистської формаційної та класової метатеорії та пов'язаної з нею рад. істор. науки, у рос. історіографії стали помітними криза концепції С.в. та намагання віднайти принципово ін. концепцію історії нар. рухів пізнього середньовіччя та раннього Нового часу. Критика цієї концепції визначалася тим, що вона найтіснішим чином була пов'язана з теорією феод. формації та класової боротьби у феод. сусп-ві, із поширенням кріпосницьких відносин. Утім, поширення в європ. істор. науці прагнення зрозуміти людину, сусп-во минулого крізь призму притаманної їм к-ри засвідчило, що в межах концепції С.в. історія нар. рухів не веде до адекватного сприйняття подій, що відбувалися. Розвиток істор. науки в Європі показав, що логічні реконструкції можливо здійснити не лише завдяки соціальному аналізові, але і шляхом всебічного вивчення системи цінностей та *ментальності* учасників нар. рухів, основ їхньої к-ри. У зв'язку із цим актуалізувався концепт «бунту»/заколоту/повстання, притаманний розумінню подій їхніми учасниками та сучасниками. Одночасно концепт зазнав принципового переосмислення. По-перше, воно спиралося на те, що події розглядалися з урахуванням особливостей Росії, які зумовлювали відмінність «бунту» рос. селян та ін. верств населення від масових нар. рухів у країнах Заходу та Сходу. По-друге, рос. «бунт» розглядався не стільки в контексті історії розвитку д-ви, скільки як складний культурно-істор. феномен, характерний для Росії. По-третє, висунення нової концепції супроводжувалося не-

обхідністю подолання істор. міфологем, пов'язаних із цими рухами, зокрема концепції С.в.

Найбільш яскраве вираження ця концепція знайшла в працях сучасних рос. істориків: В.Соловйова про повстання С.Разіна та В.Мауля про пугачовське повстання, О.Усенка про психологію соціального протесту в Росії. Концепція С.в. визнавалася ними як одна з наук. концепцій історії цих рухів. Вона, на їхню думку, давала пояснення їх соціальної суті, однак не була спрямована на розкриття культ. моделі цього складного явища, його зв'язку з ментальністю і к-рою людини та сусп-ва того часу. Відповідно, із точки зору сучасної історіографії, концепцію С.в. вони визнавали застарілою, що страждала схематизмом, не була спрямованою на розкриття культурно-цивілізаційних особливостей нар. боротьби в окремих країнах.

Концепція С.в. тісно пов'язана з історією України. Багато з подій С.в. поч. 17 ст. в Рос. д-ві проходили на території Пн. України. Восени 1604 та взимку 1604/05 населення цієї території надало активну підтримку *Лжедмитрію I* в його боротьбі за рос. престол. Завдяки цій підтримці він зміг оговтатися від поразки, якої завдали йому воєводи рос. царя Бориса *Годунова* в січні 1605 при Добриничах (нині Суземському р-ні Брянської обл., РФ). У червні 1606 в *Путивлі* розпочалося повстання під проводом І.Болотнікова. Запороз. козаки перебували у складі військ Лжедмитрія I та в Тушинському таборі *Лжедмитрія II* від 1608 до поч. 1610 під *Москвою*. 1618, на заключному етапі «Смути» в Росії поч. 17 ст., запорожці на чолі з П.*Конашевичем-Сагайдачним* брали участь у поході королевича Владислава Ваза на Москву, після невдачі якого між Моск. д-вою та *Річчю Посполитою* було укладено *Деулінське перемир'я 1618*.

Як С.в. в історіографії розглядалася й Визвол. боротьба в Україні та Білорусі під проводом Б.*Хмельницького*. У цьому величезному нар. русі в Україні, який до того ж мав визвол. характер, важливу роль відігравав соціальний підтекст, пов'язаний з існуванням принизливого феод. гноблення укр. селян у маєтках польс. *магнатів* та катол. церкви.

У С.в. під проводом С.Разіна брали участь українські та донські козаки. Вони згадуються в джерелах як «хохлачі». Повстанці діяли в межах Бєлгородської та Ізюмської засік. У серпні — на поч. вересня 1670 загін донських козаків-повстанців на чолі з отаманами Ф.Шандрою та Ф.Колчевим, який пересувався проти течії Дону, був підтриманий частиною острозьких «черкас». На сторону повсталих перейшов полковник острогозьких «черкас» І.*Дзиковський.* Містечка *Острогозьк* та Ольшанськ (нині с. Верхній Ольшан Острогозького р-ну Воронезької обл., РФ) на короткий час захопили повсталі, проте 10 вересня повстання в Острогозьку було придушене, І.Дзиковський, Ф.Колчев, ін. козаки були страчені. 1 жовтня 1670 донські козаки-повстанці на чолі з отаманом Леском Черкашеніним зайняли Маяцький (нині с. Маяки Слов'янського р-ну Донец. обл.) та Царев-Борисов (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харків. обл.), 16 жовтня — *Балаклію*, *Зміїв* та *Мерефу*, надіслали «прелестное письмо» («лист-звернення») мешканцям *Харкова*. Під їхнім впливом у *Богодухові* відбулося повстання, а бєлгородський воєвода кн. Г.*Ромодановський* повідомляв про появу «воровських козаків» на крайньому заході Ізюмської засіки під *Полтавою* та *Гадячем*, а також — *Конотопом* і *Черніговом.* 5 листопада 1670 в битві під Маяцьким та Царевим-Борисовим повсталі були розбиті каральним загоном полк. Г.*Косагова* та запороз. козаками на чолі з ген. осавулом Війська Запорозького М.Гвинтовкою.

Булавінське повстання, котре розглядалося в історіографії як С.в., почалося на території України зі вбивства повсталими донськими козаками в Шульгинському городку (нині с. Шульгинка Старобільського р-ну Луганської обл.) на Айдарі (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) 9 жовтня 1707 командира карального полку полковника кн. Ю.Долгорукова та розгрому карателів. Незабаром під Зактоновим городком на Айдарі віддані уряду козаки завдали поразки повстанцям, які втекли на *Чортомлицьку Січ*, де їх підтримала частина козаків і де вони перезимували. У березні 1708 булавінці повернулися з Чортомлицької Січі на Дон, і разом із ними пішла частина запороз. козаків, котрі взяли участь у подальшому повстанні на Дону. За вказівкою рос. царя *Петра I* карателям належало спустошити городки донських козаків по Сіверському Дінцю вище Луганського городка (нині смт Станиця Луганська Луган. обл.). Пізніше ця територія була відібрана рос. урядом від *Всевеликого Війська Донського*. Керівник цього повстання, К.Булавін, був козаком Трьохізбенського городка (нині с. Трьохізбенка Слов'яносербського р-ну Луган. обл.) на Сіверському Дінці, на території України.

Низку суттєвих ознак С.в. мало значне повстання українських селян 1768 — *Коліївщина* під проводом М.І.*Залізняка* та І.*Гонти.*

У сучасній рос. та укр. історіографії як сел. війни розглядалися деякі великі нар. рухи новітнього часу, які розгорнулися в період громадян. війни в Росії та Україні. Це — повстання селян Тамбовської губ. 1920—21 під проводом есера А.Антонова проти *продрозкладки*, відоме в рад. історіографії як «Антоновщина». В Україні та частково на Дону це був рух під проводом Н.*Махна*, який у рад. історіографії мав назву «махновщина». Підкреслювалося, що обидві ці сел. війни були породжені політикою *«воєнного комунізму»*, яка проводилася рад. владою.

Взагалі, паралельно зникали селянство як сусп. клас та селянські війни, але процес у різних країнах відбувався не синхронно. Раніше всього — в Англії в період «огороджування», пізніше всього — на території колиш. *СРСР* і, зокрема, в Україні, у ході *колективізації сільського господарства.*

Літ.: *Гуслистий К.Г.* Коліївщина: Історичний нарис. К., 1947; *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф.* Со-

чинения, т. 7. М., 1956; *Мавродин В.* Крестьянская война в России в 1773—1775 годах: Восстание Пугачева, т. 1. Л., 1961; Крестьянская война в России в 1773—1775 годах: Восстание Пугачева, т. 2—3. Л., 1966—70; *Смирнов И.И. и др.* Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв. М.—Л., 1966; *Степанов И.В.* Крестьянская война в России в 1670—1671 гг., т. 1 — т. 2, ч. 1. Л., 1966—72; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; *Мимо Д.І.* Селянська війна під керівництвом Степана Разіна (до 300-річчя від дня початку). «УІЖ», 1970, № 4; *Заозерская Е.И.* Восстание Степана Разина (общий обзор). В кн.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: Проблемы, поиски, решения. М., 1974; *Ррзнер І.Г.* Селянська війна 1773—1775 рр. у Росії та її вплив на Україну. «УІЖ», 1974, № 12; *Корецкий В.И.* Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. М., 1975; *Сергієнко Г.Я.* Селянська війна в Росії під проводом К.О. Булавіна і піднесення антифеодальної боротьби на Україні. «УІЖ», 1977, № 9; *Пронштейн А.П., Мининков Н.А.* Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков и донское казачество. Ростов-на-Дону, 1983; *Павленко Н.И.* К вопросу о роли донского казачества в крестьянских войнах. В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. М., 1986; *Буганов В.И.* Очерки истории классовой борьбы в России XI—XVIII вв. М., 1988; *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII в.: «Смута». М., 1988; *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. М., 1990; *Терещенко Ю.І., Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні: 1918—1921. К., 1991; *Соловьев В.М.* Анатомия русского бунта: Степан Разин: Мифы и реальность. М., 1994; *Усенко О.Г.* Психология социального протеста в России XVII—XVIII веков, ч. 1—3. Тверь, 1994—97; *Мауль В.Я.* Харизма и бунт: Психологическая природа народных движений в России XVII—XVIII веков. Томск, 2003; *Степанков В.* Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: Основні події, періодизація, особливості, наслідки. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 5. К., 2005; *Чоп В.М.* Запорозьке козацтво та махновське повстанство: Пошуки традицій та історичних паралелей. В кн.: Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень, вип. 2. Дніпропетровськ, 2005.

М.О. Мінінков.

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1848 В ГАЛИЧИНІ́, НА БУКОВИ́НІ ТА ЗАКАРПА́ТТІ — скасування панщинних повинностей селян, проведене австрійс. урядом під час революції 1848 в Австрії. Здійснена під тиском революц. подій, що охопили також *Галичину*, *Буковину* і *Закарпатську Україну*, та масових нар. рухів, зокрема *Галицького селянського повстання 1846*. У Галичині *панщину* скасовано відповідно до закону австрійс. імп. Фердінанда I Габсбурга від 17 квітня 1848. Окремим декретом від 1 липня 1848 дію цього закону уряд поширив на Буковину, підтвердивши його законом від 9 серпня 1848.

Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалося в австрійс. райхстазі. Депутати від селян *Східної Галичини* та Буковини І.*Капущак*, Л.*Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила рішуче виступили проти виплати викупу *дідичам*. Проте більшістю голосів райхстаг скасував повинності селян за викуп. На підставі цієї постанови 7 вересня 1848 видано закон про звільнення селян на території Австрії від панщинних повинностей, про надання їм прав громадян д-ви і права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості.

Закон передбачав повну компенсацію (індемнізацію) селянами на користь дідичів 20-кратної вартості всіх річних повинностей. За «звільнення» селян дідичі одержували великий викуп: у Сх. Галичині — 58,9 млн *гульденів*, на Буковині — 5,5 млн гульденів. Головний тягар викупу несло трудове селянство. Згідно із законом від 7 вересня 1848 у власність селянства Сх. Галичини та Буковини перейшло менше половини земельних угідь краю. Більшість селян залишалися малоземельними та економічно неспроможними, значну частину їх (*халупників* і *комірників*) було «звільнено» зовсім без землі, й вони відразу потрапили в екон. кабалу до дідичів. У власність дідичів перейшли майже всі ліси та пасовиська, за користування якими селяни були змушені відробляти або платити. З метою практичного здійснення реформи уряд видав додаткові законодавчі акти: 4 березня 1849 — для всіх країв Австрійс. імперії, 15 серпня 1849 і 4 жовтня 1850 — тільки для Галичини, 23 жовтня і 12 листопада 1853 — для Буковини.

На Закарпатті, як і по всій Угорщині, панщинні повинності селян скасовано законом, який прийняв угор. сейм 18 березня 1848 і підтвердив 1853 австрійс. імп. *Франц-Йосиф I* Габсбург, на таких же кабальних для селян умовах, як і в Сх. Галичині та на Буковині. Дідичі одержали викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей селян. Більшість закарпат. селянства було звільнено з недостатньою забезпеченістю землею, значну частину — зовсім без землі. Обмежений характер реформи спричинився до подальшого зростання зубожіння селянства, поглиблення суперечностей між селянством і дідичами, викликав хвилю селянських заворушень у Сх. Галичині й на Закарпатті та *Буковинське селянське повстання 1848—1849.*

Літ.: Селянський рух на Буковині в 40-х роках 19 ст.: Збірник документів. К., 1949; *Герасименко М.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; *Шульга І.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці 18 — першій половині 19 ст. Львів, 1965; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Класова боротьба селянства Східної Галичини: 1772—1849. К., 1974; *Ілько В. та ін.* Західноукраїнське селянство у XIX— на початку XX ст. В кн.: Історія українського селянства, т. 1. К., 2006.

Ф.І. Стеблій.

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1861 — система урядових заходів, спрямована на поступову ліквідацію кріпосницьких заходів в Рос. імперії. Створила передумови для розвитку товарно-грошових відносин в усіх галузях суспільно-екон. життя. Викликана низкою екон., політ. і сусп. причин, основними з яких були: усвідомлення владою неможливості збереження *кріпацтва*, яке дедалі більше гальмувало розвиток ринкових відносин, загострення селянських рухів. Приреченість існуючої системи сусп. відносин із кріпосним правом оголила *Крим-*

ська війна 1853—1856, поразка в якій стала приниженням для Рос. імперії. 1857 царизм створив таємний к-т (див. *Таємні комітети*) для обговорення заходів із поліпшення побуту поміщицьких селян, а 1858 для підготовки С.р. організував губернські *дворянські комітети*, всередині яких розпочалася боротьба між лібералами й консерваторами.

Упродовж 1858—60 йшла підготовча робота з вироблення проектів реформи у дворянських к-тах і редакційних комісіях. Осн. документами С.р. стали *«Маніфест 19 лютого 1861»* про відміну кріпосного права, проголошений у *Санкт-Петербурзі* рос. імп. *Олександром II*, і «Положення про селян, які виходили із кріпосної залежності», що складалося із 17-ти законодавчих актів. За умовами реформи селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном, *поміщики* зберігали власність на всі землі, які їм належали, але зобов'язані були надати в постійне користування селянам присадибну землю, польовий наділ та ін. угіддя. Присадибну ділянку селянин мав право викупити будь-коли. Викуп надільного землеволодіння здійснювався тільки з дозволу поміщика. За отриману землю селяни, як і раніше, зобов'язані були виконувати *панщину* чи платити *оброк* і не мали права відмовлятися від неї протягом 9-ти років. Розміри сел. наділу та повинностей фіксувалися в *уставних грамотах* 1861, що складалися на кожний поміщицький маєток і перевірялися *мировими посередниками*. До викупу земель селяни вважалися тимчасовозобов'язаними (див. *Тимчасовозобов'язані селяни*), після укладення угоди про викуп — селянами-власниками. Колишні кріпаки отримували низку громадян. прав: право купувати у приватну власність нерухоме майно, займатися торгівлею та ін. промислами, будувати фабрики, відкривати торг. та ремісничі заклади, брати підряди, укладати угоди, записуватися до *купецьких гільдій*, самостійно вирішувати свої госп. та родинні справи, збиратися на мирські (сільські) збори для розв'язання місц. питань, обирати органи сел. самоуправління; сільс. старосту та збирачів податків, волосних старшин і *волосний суд*.

Визначення земельних наділів і повинностей регулювалося 4-ма «Місцевими положеннями», три з яких стосувалися України. У них відобразилася специфіка поземельних відносин між поміщиками і селянами, які склалися протягом певного істор. розвитку в окремих регіонах. Два акти регулювали взаємовідносини між селянами та поміщиками Півдня і Лівобережжя України. Губернії цих регіонів поділялися на 3 осн. смуги — нечорноземну, чорноземну і степову, в яких, у свою чергу, розрізнялися місцевості, для кожної з них визначався певний розмір наділу на ревізьку душу. Для степових губерній України встановлювався єдиний т. зв. указний наділ у межах від 3 до 6,5 *десятини* землі на ревізьку душу, що було нижче від реальних наділів кріпаків. Щодо Лівобережжя, де панувало подвірне землекористування, то встановлювалося три місцевості для Чернігівської, дві — для Полтавської і чотири — для Харківської губерній. Тут, як і в степовій Україні, встановлювався вищий наділ, т. зв. корінний, і нижчий, який становив половину вищого. У *Чернігівській губернії* відповідно до місцевостей вищий наділ був 2 десятини 1800 *сажнів*, 4 десятини та 4 десятини 1200 сажнів; у *Полтавській губернії* — 2 десятини 1800 сажнів та 3 десятини 1200 сажнів, у *Харківській губернії* — 3 десятини, 3 десятини 1200 сажнів, 4 десятини і 4 десятини 1200 сажнів. В окремих повітах Харківської і Чернігівської губерній нижчий наділ визначено від 1 до 1,5 десятини на ревізьку душу.

У випадку, коли дореформений наділ перевищував встановлені норми, поміщик мав право відрізати надлишок на свою користь. *Відрізки* могли бути зроблені й тоді, коли після виділення селянам землі у поміщиків Лівобережжя залишалося менше третини, а на Півдні — менше половини того землеволодіння, яке було до 19 лютого 1861. Наділи могли бути зменшені за спец. угодами між селянами і поміщиками та при отриманні *дарчого наділу*. Там, де в користуванні селян були наділи менші від нижчого розміру, поміщик мусив прирізати землі стільки, скільки не вистачало, або ж зменшити повинності.

Третім актом визначався поземельний устрій поміщицьких селян *Правобережної України*. У розпорядженні селян залишалася земля, яка була закріплена *інвентарними правилами 1847—1848*. Якщо фактичний наділ був меншим на час реформи 1861 від зафіксованого інвентарями, то сел. громада (але не сам селянин) клопоталася через мирового посередника про повернення землі, якої не вистачало до інвентарної норми. Поміщики мали право на відрізки, якщо в їхньому володінні залишалося менше $^{1}/_{3}$ зручних земель, але при цьому сел. наділ не міг бути зменшений більше ніж на $^{1}/_{6}$ частину. Такими були юрид. норми, встановлені «місцевими положеннями».

За користування наділом селяни відбували панщину, платили оброк або перебували на змішаній повинності.

Сума оброку в губерніях Степової України та в частині повітів Чернігівської і Харківської губерній становила 9 *рублів* за вищий чи указний наділ. На Лівобережжі та Правобережжі розмір оброку за кожну десятину польового наділу встановлювався від 1,4 до 2,8 рубля, а за садибну — 5,1 рубля з десятини на рік. Крім того, селянин мусив щороку відробити на користь поміщика за кожну отриману десятину від 12 до 29 днів панщини, з них $^{3}/_{5}$ днів — улітку. В їхні обов'язки входило виконувати державні та земські повинності, до 1 січня 1887 сплачувати *подушне*, до введення заг. військ. повинності відбувати рекрутчину, створювати продовольчі запаси, виконувати мирські повинності.

Додаткові положення було прийнято для дворових, *гірничозаводських селян*, кріпосних робітників і селян дрібномаєткових поміщиків та ін. У «Положенні про викуп» визначалися порядок викупу землі селянами в поміщиків, організація викупної операції, права й обов'язки селян-



І. Семака.

власників. *Викупна операція* здійснювалася за вимогою поміщика, ціна наділу встановлювалася шляхом капіталізації оброку з розрахунку — 6 % річного прибутку. Якщо перехід на викуп здійснювався за двосторонньою домовленістю між поміщиком і селянами, то останні мали внести додаткову плату. Осн. суму викупних платежів поміщики отримали від д-ви, а селяни змушені були погашати її протягом 49 років, сплачуючи при цьому щорічно 6 % від заг. суми. Викупні платежі в лівобережних та степових губерніях перевищували в 2—2,5 раза ринкові ціни на землю. Колишні кріпаки змушені були сплатити викуп у 490 млн рублів і внести безпосередньо поміщикам чи відробити 13 млн рублів. Внаслідок проведеної реформи надільне землекористування селян скоротилося на Півдні і Лівобережжі України на 1 млн десятин землі, або на 27,6 %. На Правобережжі під впливом *польського повстання 1863—1864* викупні платежі було зменшено на 20 %, а земельні наділи збільшено. Законом 1863 тут вводився обов'язковий викуп землі, тоді як для решти районів це правило почало діяти лише 1883. У результаті С.р. 94 % госп-в колиш. кріпаків одержали наділи площею до 5 десятин на ревізьку душу, що за тогочасними нормами було недостатнім для ведення самостійного госп-ва.

Положенням від 26 червня 1863 *удільні селяни* переводилися в розряд селян-власників з обов'язковим викупом землі на умовах «Положення» 19 лютого 1861. 1866—67 вийшли царські укази про поземельний устрій *державних селян*, за якими зберігалися їхні земельні угіддя. Держ. селяни Півдня і Лівобережжя могли викупляти свої наділи відразу або ж вносити до казни щорічні платежі у вигляді оброку до 1886. На Правобережжі, згідно з указом 1867, держ. селяни ставали власниками відразу по закінченню складання люстраційних актів. У держ. селян середній душовий наділ виявився вищим порівняно з поміщицькими, а викупні платежі — нижчими. 1886 на викуп було переведено також чиншових селян, які отримали землю з виплатою за неї 6 % капіталізованої ренти. Їхні наділи поступалися за площею колиш. кріпацьким, але мали завищену оцінку. Викупні платежі стягувалися з них до 1917. Реформа не вирішила всіх соціально-екон. питань, які стояли перед сусп-вом. Реалізація законів перебувала в руках противників самої реформи, була проведена за рахунок селянства, яке на грабіжницький її характер відповіло масовими протестами. Незавершеність аграрних перетворень у Рос. імперії, що проявилася у збереженні поміщицьких *латифундій* з одночасним сел. малоземеллям, стала однією із причин *революції 1905—1907*.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. К., 1961; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. М., 1968; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 г. в России. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

СЕЛЯ́НСЬКИЙ ПОЗЕМЕ́ЛЬНИЙ БАНК — держ. заклад, створений 1882 з метою надання позик селянам при здійсненні купівлі ними землі. Діяльність банку поширювалася на всю Рос. імперію за винятком *Царства Польського*, Сибіру, Закавказ. краю та Прибалт. губерній. Позики видавалися на 24,5 та 34,5 роки сільс. т-вам, т-вам селян і окремим селянам під проценти. Вищий розмір кредиту при общинному користуванні землею становив 125 *рублів* на душу, при подвірному — 500 рублів на домогосподаря. Із 1885 позички дозволялося брати *міщанам*, які займалися землеробством, та ін. особам, котрі не відрізнялися родом діяльності від селян. 1888 діяльність банку поширилася на Царство Польське, 1903 — на Кавказ — і 1906 — на Закавказ. край та Прибалт. губернії. Напередодні *Першої світової війни* мав свої відділення в 61 губернії і 3 областях. В Україні діяло 9 відділень у всіх губернських центрах. За час діяльності банку, починаючи з 1883 по 1911, видано 141 821 позичку на 902 114 756 рублів. Селяни упродовж 1883—96 за допомогою банку купували щорічно в середньому по 185 517 десятин землі з позичкою в 6 337 899 рублів, а з 1896 по 1906 — по 600 687 десятин з позичкою в 41 719 302 рублі. Банк займався також купівлею-продажем земель. Протягом 1896—1910 ним куплено понад 5,6 млн десятин землі, з яких продано понад 2 млн десятин. Активність С.п.б. зросла у зв'язку із проведенням *Столипінської аграрної реформи*. За час від 1907 по 1916 банк купив 6,4 млн десятин землі в *поміщиків*, 1,25 млн десятин отримав від удільного відомства та 623 129 десятин — від неспроможних виплатити позику селян. В Україні до рук банку потрапило з 1906 по 1910 р. 502 212 десятин поміщицької, 136 712 удільної та 21 505 десятин землі неплатоспроможних селян. За 1907—10 С.п.б. продав селянам України понад 482 тис. десятин землі, з яких 82 % пішло під *хутори* та *відруби*. Банк та його відділення у своїй діяльності орієнтувалися на заможних господарів. Ліквідований рад. владою 1917.

Літ.: *Анненков Г.П.* Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размер платежа процентов на десятину по губерниям. СПб., 1889; Исторический очерк развития торговых учреждений в России. СПб., 1911; *Косинский В.А.* К аграрному вопросу, вып. 2, ч. 1: Земельная задолженность. К., 1917; Статистический справочник по аграрному вопросу, вып. 1—2. М., 1917; *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі 1907—1914. К., 1976.

Т.І. Лазанська.

СЕМА́КА Ілля (23.09.1866—04.01. 1929) — громад. і політ. діяч *Буковини*, надрадник крайового суду в *Чернівцях*. Н. в с. Берегомет-над-Серетом (нині смт Берегомет Вижницького р-ну Чернів. обл.). Освіту здобув у г-зії, Чернів. ун-ті. 1899 переїхав до *Кіцмані*, де працював начальником суду. Один із керівників Укр. національно-демократ. партії Буковини, очолював укр. т-ва — «Народний дім» та *«Руську бесіду»*. Обраний послом (депутатом) Держ. ради (*Відень*; 1907—11) та Буковинського сейму (1911—18), член *Загальної української ради* у Відні. Брав активну участь у перебранні від австрійців влади на Буковині в листопаді 1918. 1918—19 — член *Української національної ради ЗУНР*, один із

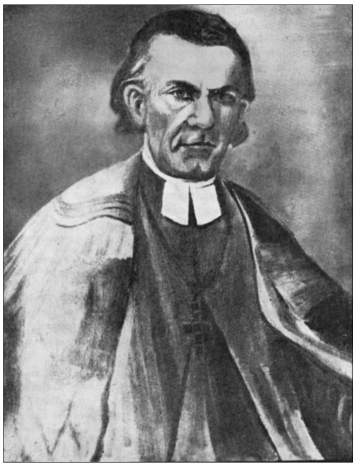
представників уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* у Відні. У 1920-х рр. емігрував до Чехословаччини.

П. у м. Превідза (нині місто у Словаччині).

Літ.: *Жуковський А.* Історія Буковини, ч. 1—2. Чернівці, 1991; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

С.Л. Юсов.

СЕМБРАТО́ВИЧ Йосиф (08.11. 1821—23.10.1900) — церк. діяч. Унійний митрополит Галицький (1870—82). Д-р теології, професор. Дядько С.*Сембратовича.* Н. в с. Криниця (нині м. Криниця-Здруй Малопольського воєводства, Польща). Студіював богослов'я у Віденському ун-ті, здобув ступінь д-ра теології. 1850—52 — префект духовної семінарії



Митрополит Йосиф Сембратович.

у *Львові*, 1852—60 — віце-ректор Греко-катол. семінарії у *Відні*, 1861—65 — професор богослов'я у Львів. ун-ті, 1867—72 — адміністратор Перемишльської єпархії, 1870—82 — митрополит Галицький. Відновив візитації парафій, ініціював реставрацію Святоюрського собору (див. *Юра собор у Львові*), започаткував створення братств тверезості. Брав активну участь у політ. житті. Намагався відстояти право *Української греко-католицької церкви* на лідерство в укр. русі, підтримав старорусинів, що дало їм можливість опанувати капітулу Святого Юра. Спроби дистанціюватися від русофільства задля поліпшення взаємин із Віднем та Римом виявилися невдалими. 1882 був змушений залишити посаду митрополита Галицького через перехід жителів с. Гнилички (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.) у *православ'я* і відомий суд. процес О.Грабар. Згодом переїхав до *Ватикану*, де обіймав низку важливих посад та інформував Рим про справи УГКЦ.

П. у м. Рим (Італія).

Літ.: *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Торонто, 1962; Галицькі митрополити: Збірник. Львів, 1992.

О.Г. Аркуша.

СЕМБРАТО́ВИЧ Сильвестр (03. 09.1836—04.08.1898) — церк. і політ. діяч, кардинал (1895). Унійний митрополит Галицький (1885—98). Д-р богослов'я, професор (1869). Н. в с. Дошниця (нині с. Дешніца Підкарпатського воєводства, Польща). Походив зі священичої родини, був небожем Й.*Сембратовича* й виховувався під його впливом. Закінчив Рим. ун-т, здобув ступінь д-ра богослов'я. 1863—70 — префект духовної семінарії у *Львові*, із 1869 — дійсний професор догматики у Львів. ун-ті, із 1878 — єпископ-помічник Львівський, 1882—85 — адміністратор Львів. митрополії, 1885—98 — митрополит Галицький. Автор і упорядник низки теологічних праць, співзасновник релігійно-політ. видань «Руський Сіон» та «Мир», ініціатор реформи чернечого ордену *василіан*, заснування кількох релігійно-доброчинних т-в і освіт. закладів. Домігся фактичного створення Станіславської єпархії (1885), організував провінційний синод у Львові (1891). 1883—97 — віце-маршалок *Галицького крайового сейму*. Очолив процес



Митрополит Сильвестр Сембратович. Портрет роботи художника І. Труша. 1899.

модернізації національно-політ. та сусп. платформи *Української греко-католицької церкви* в *Галичині*, домігся офіц. визнання нею засади укр. нац. окремішності, що сприяло падінню популярності русофілів. Підтримував контакти із групою О.*Барвінського*; 1890 виступив одним із речників *«нової ери»*, відстоював потребу українсько-польс. порозуміння. 1895 іменований кардиналом.

П. у м. Львів.

Літ.: *Матковський С.* Три синодальні архієреї: Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліяна Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича. Львів, 1932; *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Торонто, 1962; *Аркуша О.* Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. В кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997.

О.Г. Аркуша.

СЕМЕ́ЙКО Микола Іларіонович (25.03.1923—20.04.1945) — військ. льотчик, гвардії капітан (1945). Двічі Герой Рад. Союзу (квітень 1945; червень 1945, посмертно). Н. в м. *Слов'янськ*. Закінчив Ворошиловградську військово-авіац. школу пілотів (1942), курси вдосконалення командного складу (1942). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — льотчик-штурмовик 505-го штурмового авіаполку, командир ланки, ескадрильї, штурман 75-го гвард. штурмового авіац. полку на *Південному фронті*, *Четвертому Українському фронті* і 3-му Білорус. фронті. Особисто здійснив 227 бойових вильотів, в ході яких противнику було завдано значних втрат.

Загинув у бою у Сх. Пруссії.

Літ.: *Непран Н.И.* Н.И. Семейко. Донецк, 1974; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

СЕМЕ́КИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Трохима Григоровича** Семеченка (17 — поч. 18 ст.), *козака* новомістської сотні (1718). Його правнук — **Яків Мойсейович** С. (бл. 1744 — 1793), *сотник* другої полкової сотні *Стародубського полку* (1770—81). Син Якова — **Сава Якович**



М.І. Семейко.

(бл. 1768 — бл. 1840), учасник антинаполеонівських кампаній (1805, 1806—07), командир Київ. карабінерного (1814—16), Ризького драгунського (1816) та Інгерманландського драгунського (1816—19) полків, генерал-майор у відставці (1838), а онук — **Володимир Савич** (1816—97), учасник Кавказ. війни (1841) та *Кримської війни 1853—1856*, придушення *польського повстання 1863—1864*, генерал-ад'ютант (1873), генерал від інфантерії (1878), командувач військ *Одеського військового округу* (1874—79), член Військ. ради (1879—86).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.





Фрагменти шиферного триптиха на честь відновлення князем Семеном Олельковичем Свято-Успенського собору. 1470.

СЕМЕ́Н ОЛЕ́ЛЬКОВИЧ (1420—03.12.1470) — останній київ. удільний князь (1455—70) з литов. великокнязівського роду *Ольгердовичів*, син *Олелька Володимировича*. Продовжив батьків курс на відновлення укр. державності та зміцнення становища і впливів еліти земель України у Литовсько-Рус. д-ві. Двічі (1456 і 1461) висувався кандидатом на великокнязівський престол литов. сепаратистами, які домагалися повного розриву литовсько-польс. унії та повернення до складу *Великого князівства Литовського* Зх. Поділля. 1456 король польс. і великий кн. литов. *Казимир IV* Ягеллончик залагодив цей конфлікт, надавши С.О. «в державу» Сх. Поділля (Брацлавщину), а 1461 сепаратисти змушені були відступити, не наважившись на збройний виступ. У часи правління С.О. *Київське князівство* об'єднало у своїх межах майже всю Центр. і Сх. Україну, ставши територіально-політ. і культ. осередком формування укр. народності на одному із завершальних етапів цього процесу. Наприкінці 1450-х рр. за наказом С.О. було здійснено «обвід» пд. кордонів Київ. князівства, які тяглися від р. Мурафа (прит. Дністра) вниз по Дністру до гирла Дністровського лиману, а звідти — повз *Очаків* до гирла Дніпра і Тавані, далі — Дніпром і по річках Овеча Вода і Самара (прит. Дніпра) «аж до Дінця, і від Дінця до Тихої Сосни». За участю С.О. і киян була остаточно розгромлена (1455) орда Сеїд-Ахмеда, що з 1430-х рр. панувала у межиріччі Дніпра та Дону. Частина цієї території (лівобережжя Дніпра та Ворскли і майже до його гирла) відійшла до Київ. князівства. Провадив самостійну політику щодо *Кримського ханату*, *Молдавського князівства* і *Великого князівства Московського*. Протегував правосл. церкві, літ. заняттям вченого гуртка при *Софійському соборі*, його коштом було відбудовано Києво-Печерський монастир. Діяльність Олельковичів, С.О. і його батька, сприяла культурно-нац. піднесенню в *Наддніпрянській Україні* з притаманними йому ренесансними тенденціями й відкритістю впливам як греко-правосл. світу, так і катол. Зх. Європи. Здійснені в найближчому оточенні С.О. переклади зі староєврейс. і лат. мов низки творів філос. та науково-природничого змісту («Арістотелеві врата», «Шестокрил», «Космографія» та ін.), а також дві нові редакції *Патерика Києво-Печерського* (1460—62) засвідчують зростання нац. свідомості місц. еліти й освічених кіл, звернення їх до власної істор. традиції, зв'язок із державницькими аспіраціями *Олельковичів*, їхніми спробами повернути *Києву* роль значного політ. і культ. центру.

С.О. був одружений із Марією, дочкою всевладного у 1440—50-х рр. литов. магната Я.Гаштольда, від якої мав сина Василя, князя в Пінську (1471—95), і двох старших дочок. Одна з них, Софія, була одружена (1471) з вел. кн. тверським Михайлом Борисовичем. 1455 Казимир IV не визнав спадкоємні права Олельковичів на Київське князівство і формально звів С.О. до рангу свого намісника. По смерті С.О. воно остаточно було перетворене на *воєводство*: *панирада* ВКЛ відсторонила від володіння *Києвом* його сина Василя та брата *Михайла Олельковича* і попри опір киян призначила київ. намісником магната-католика Мартина *Гаштовта*.

Літ.: *Stadnicki K.* Bracia Władisława Jagiełły. Lwów, 1867; *Його ж.* Dodatki i poprawki do działa «Bracia Władisława Jagiełły» i «Olgierd i Kiejstut». Lwów, 1873; *Антонович В.Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569). В кн.: *Антонович В.Б.* Монографии по истории Юго-Западной России. К., 1885; *Wolff J.* Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (2-ге вид. — К., 1993); *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Koneczny F.I.* Litwa a Moskwa w latach 1449—1492. Wilno, 1929; *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; *Козубовський Г.* Знак-герб київських князів XIV—XV ст. В кн.: Третя наукова геральдична конференція. Львів, 4—5 листопада 1993 р. Львів, 1993; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів. Львів, 1996; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К., 1996; *Шабульдо Ф.* «Семеновы люди» в военно-политическом противостоянии между Крымом и Литвой на исходе XV века. «Ruthenica», т. 9. К., 2010.

Ф.М. Шабульдо.



М.В. Семенко.

СЕМЕ́НКО Михайло Васильович (31(19).12.1892—24.10.1937) — поет, журналіст. Н. в с. Кибинці (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.). Син письменниці Марії Проскурівни. Після навчання в реальній школі вступив до Петерб. психоневрологічного ін-ту. 1913 видав першу поетичну збірку «Prelude». Під час *Першої світової війни* служив телеграфістом у Владивостоці (нині місто в РФ). Із 1917 — в Україні. Один з організаторів літ. об'єднань «Аспанфут» (1922—24), «Коммункульт» (1924), «Нова генерація» (1927—31), редактор ж. «Нова генерація». Вітав соціаліст. революцію (поеми «Товариш сонце», 1919; «Весна», «Степ», 1925). Був гол. редактором Одес. кінофабрики Всеукр. кінофотоуправління. Новатор у галузі стилю, вплинув на розвиток укр. модерної поезії. Маніфестував інтернаціоналізм, пролетарське мист-во, але був переслідуваний за *націоналізм* і дух вільної богеми. Автор бл. 20-ти поетичних збірок («Дерзання», 1914; «П'єро ко-

хає», «П'єро задається», «В садах безрозних», «Дев'ять поем», усі — 1918; «П'єро мертвопетлює», 1919; «Кобзар», 1924; «Поезії», 1932, та ін.). Відзначався поетичною зухвалістю і епатажем, претендував на роль творця «ленінізму в культурі». Став об'єктом пародійних містифікацій Едварда Стріхи (К.*Буревія*).

Заарештований 25 квітня 1937, страчений на *Соловках.*

Реабілітований 1957.

Твори С. перевидано в Німеччині в 1970-х рр.; окремі твори перекладено польс. та угор. мовами. Особистий фонд С. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 156).

Тв.: Твори, т. 1—3. Х., 1929—31; Вибрані твори. Х., 1936; Вірші. В кн.: *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (перевид. — К., 1992); Поезії. К., 1985; П'єро кохає: Вибрані поезії. К., 1993.

Літ.: *І. К.-К.* Підступне отруїння української душі. «Тризуб», 1927, № 12 (70); *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (перевид. — К., 1992); *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження. Мюнхен, 1959; *Сулима М.* Михайль Семенко. В кн.: Письменники Радянської України: 20—30-ті роки. К., 1989; *Білокінь С.* Чи був Михайль Семенко футуристом? «Сучасність», 1990, № 10; *Петров В.* Діячі української літератури (1920—1940 рр.) — жертви більшовицького терору. К., 1992; *Ковалів Ю.* Михайль Семенко і футуризм. «Визвольний шлях», 1995, № 10—11; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Єфремов С.* Щоденники: 1923—1929. К., 1997; *Сорока М.* Поемомалярство М. Семенка. «Слово і час», 1997, № 11/12; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917—1934. К., 2000; *Сулима М.М.* Шість етюдів про Михайля Семенка. В кн.: *Сулима М.М.* Книжиця у семи розділах. К., 2006; *Його ж.* Лесь Курбас і Михайль Семенко. «Курбасівські читання: Науковий вісник» (К.), 2007, № 2.

Г.П. Герасимова.

СЕМЕ́НОВ-ЗУ́СЕР Семен Анатолійович (04.08.1887—08.11.1951) — археолог та історик. Н. в м. *Павлоград* у сім'ї вчителя. Від 1907 навч. в Петерб. лісовому ін-ті. Закінчив Петерб. археол. ін-т (1914). Від 1920 — наук. співробітник Миколаївського музею. Від 1926 викладав у Ленінгр. пед. ін-ті та Ленінгр. ун-ті. Учений-хранитель Музею антропології та етнографії АН СРСР (1929—33). Від 1937 — зав. кафедри давньої історії та археології Харків. ун-ту, а 1942—43 — зав. кафедри заг. історії Об'єднаного укр. ун-ту в Кзил-Орді (нині м. Кизилорда, Казахстан). Проводив археол. розкопки в *Ольвії* (1920—21), у Криму (1930—33), на Харківщині (1946—48) та ін. Автор праць з антич. історії та археології Пн. Причорномор'я, студій з історіографії, історії *скіфів* та ін.

Праці: Дольмены в Крыму: К вопросу о циклопических памятниках в СССР. «Вестник знания» (М.), 1931, № 15/16; Родовая организация у скифов Геродота. В кн.: Известия Государственной академии истории материальной культуры, т. 9, вып. 1. Л., 1931/1934; Скіфи-кочовики на території Північного Причорномор'я. В кн.: Наукові записки Харківського педагогічного інституту, т. 1. Х., 1939; Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья. Х., 1940; Князь Святослав. Х., 1946; Опыт историографии скифов, ч. 1: Скифская проблема в отечественной науке. (1692—1947 гг.). Х., 1947; Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. В кн.: Памятники истории, экономики и культуры древнего Северного Причерноморья, вып. 1. Х., 1947; Стародавня історія, ч. 1. К., 1949; Дослідження Салтівського могильника. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3: Ранні слов'яни і Київська Русь: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1947—1948. К., 1952.

Літ.: *Шрамко Б.А.* Памяти профессора С.А. Семенова-Зусера. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 1. К., 1952; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернігів, 1997; *Парфиненко А.Ю., Посохов С.И.* Страницы истории студенческой науки в Харьковском университете. Х., 2002.

О.В. Ясь.

«СЕМЕ́НОВІ ЛЮ́ДИ» — рештки орди Сеїд-Ахмеда (онук хана Тохтамиша), розбитого 1455 крим. ханом *Хаджи-Гіреєм* і довічно ув'язненого в Литві. Київ. кн. *Семен Олелькович* осадив частину розгромлених ординців у межах своїх володінь (зокрема на Остерщині). У 1480—90-х рр. ці «київські татари» перетворилися на об'єкт претензій крим. хана *Менглі-Ґерея I*, котрий вимагав від литов. великих князів Казимира (див. *Казимир IV*) та *Олександра* їх видачі з переходом під його зверхність наданих їм земель.

Літ.: *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w. Warszawa, 1989.

О.В. Русина.



С.А. Семенов-Зусер.

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Костянтин Максимович (псевд. — Калайденський; 1823—1902) — етнограф, фольклорист та публіцист. Брат М.*Сементовського* та О.*Сементовського.* Н. в с. Семеногірка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині у складі с. Іркліїв Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Походив із родини дрібного поміщика. Закінчив Ніжинський ліцей кн. Безбородька (1839). Від 1840-х рр. служив у канцелярії полтав., черніг. та харків. військового генерал-губернатора в *Харкові.* 1847 — старший чиновник з особливих доручень при орловському губернаторі. Від 1849 — управитель канцелярії таганрозького градоначальника. У 1858—61 керував справами правління Амурської компанії в *Санкт-Петербурзі.* Автор низки праць, присвячених укр. святам, повір'ям та звичаям, а також розвідок про Г.*Квітку-Основ'яненка*, І.*Котляревського* та ін. Підтримував тісні взаємини з П.*Гулаком-Артемовським*, Г.Квіткою-Основ'яненком, М.*Костомаровим*, А.Метлинським, І.*Срезневським* та ін. діячами з *Харківської школи романтиків.* Зокрема, С. надав М.Костомарову літопис Г.*Граб'янки* для його студій з історії Хмельниччини.

Нагороджений орденами св. Станіслава 2-го ст., св. Анни 2-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст.

Тв.: Замечания о праздниках у малороссиян. «Маяк», 1842, т. 6, № 12; Очерк малороссийских поверий и обычаев, относящихся к праздникам. В кн.: Молодик на 1844 г., вып. 3. Х., 1843.

Літ.: *Гербель Н.* К.М. Сементовский. В кн.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922; *Міяковський В.* Костомаров у Рівному. «Україна», 1925, № 3.

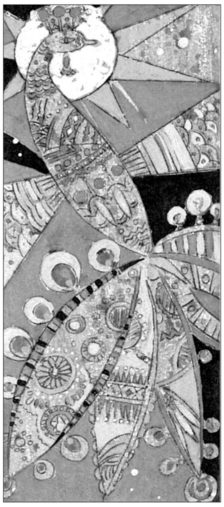
О.В. Ясь.



О.М. Сементовський.



Л.М. Семикіна.



Семикіна Л.М. «Павочка».

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Микола Максимович (18.02.1819—24.10.1879) — історик, етнограф та письменник. Чл.-кор. Імператорського археологічного та нумізматичного т-ва. Брат О.*Сементовського* та К.*Сементовського.* Н. в с. Семеногірка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині у складі с. Іркліїв Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Походив із родини дрібного поміщика. Закінчив Ніжинський ліцей кн. Безбородька (1840). Від 1840 служив у канцелярії полтав., черніг. та харків. військового генерал-губернатора, 1843—49 — у канцелярії військ. мін-ва Рос. імперії, а протягом 1852—75 — у канцелярії київ. губернатора. Автор праць про пам'ятки й істор. місця *Києва*, запорозькі та донські старожитності, розвідок про харків. театр, а також низки літ. творів, зокрема присвячених В.Л.*Кочубею*, І.С.*Мазепі* та ін. Від 1866 видавав «Киевский хозяйственный календарь» (пізніше — «Киевский всенародный календарь»). Підтримував дружні стосунки з М.*Костомаровим* та ін. укр. діячами.

Тв.: Старина малорусская, запорожская и донская. СПб., 1846; Потемкин, как казак войска Запорожского, ч. 1—2. СПб., 1851; Запорожская рукопись, указывающая, в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями. К., 1857; Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь 1—6. К., 1859; Пустынь Феофания. «Киевский телеграф», 1864, № 92; Церковь Десятинная Рождества Пресвятой Богородицы. К., 1867; Что действительно осталось от церкви Спаса на Берестове, созданной св. вел. князем Владимиром. «Киевский телеграф», 1868, № 1—4, 12, 15; Киев и его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. К., 1900.

Літ.: *Сементовский К.* Н.М. Сементовский. В кн.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; *Ротач П.* Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1968, № 4.

О.В. Ясь.

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Олександр Максимович (1821—1901) — історик та фольклорист. Член Імператорського Вільного екон. т-ва, Імператорського Рос. геогр. т-ва, Моск. археол. т-ва. Брат М.*Сементовського* та К.*Сементовського.* Н. в с. Семеногірка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині у складі с. Іркліїв Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Походив із родини дрібного поміщика. Закінчив Ніжинський ліцей кн. Безбородька (1840). 1841—42 — прапорщик драгунського полку. Від 1843 — лісничий, пізніше — лісничий ревізор Золотоніського повітового лісництва. Розпорядник 1-ї Київ. с.-г. виставки (1852). Від 1860 — лісничий ревізор Подільського лісництва, згодом — губернський лісничий Вітебського лісництва. Секретар Вітебського стат. к-ту (1863).

Пізніше служив у віленського генерал-губернатора та в МВС Рос. імперії. Автор праць з укр. етнографії, історико-стат. описів Вітебщини та *Поділля.* Підтримував дружні взаємини з рядом укр. діячів, зокрема з М.*Костомаровим.*

Нагороджений орденами св. Станіслава 3-го та 2-го ст., св. Анни 2-го ст., св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст.

Тв.: Малорусские и галицкие загадки. К., 1851; Историческая записка о панцирных боярах. В кн.: Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 г. СПб., 1868; Почаевская лавра. «Всемирный труд», 1872, № 2; О мерах и весе, употребляемых в Витебской губернии. Витебск, 1874.

Літ.: *Сементовский К.* А.М. Сементовский. В кн.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб., 1881; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912.

О.В. Ясь.

СЕМИГРА́ДДЯ, Семигород — див. *Трансильванське князівство.*

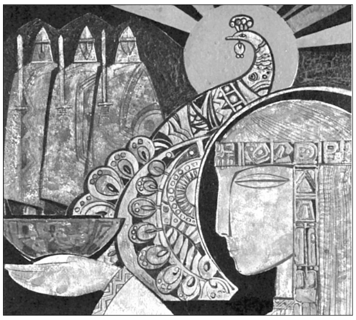
СЕМИ́КІНА (в усній традиції Семикінь) **Людмила Миколаївна** (н. 23.08.1924) — майстер декоративного мист-ва, живописець. Активна учасниця руху опору (див. *Шістдесятники*), одна з організаторів (1960) і член Клубу творчої молоді (див. *«Сучасник»*). Член Спілки художників України (1957, двічі виключена, поновлена 1988). Н. в м. *Одеса.*

1953 закінчила живописне відділення Київ. худож. ін-ту (педагог О.Шовкуненко). 1954—66 займалася станковим живописом. Виконувала пейзажі, натюрморти, жанрові картини олією. Її твори експонувалися на всесоюзних та республіканських виставках. 1957 прийнята до Спілки художників України.

Від часу формування Клубу творчої молоді діяла разом з А.*Горською*, О.Заливахою, І.*Світличним*, Є.*Сверстюком.* Разом з А.Горською та ін. під кер-вом Н.*Світличної* поглиблено вивчала укр. мову й культуру. До 150-річчя від дня народження Т.*Шевченка* (1964) у вестибюлі Київ. ун-ту у співавторстві з О.Заливахою, А.Горською, Г.*Севрук* та Г.Зубченко виконала вітраж «Возвеличу малих отих рабів німих». Шевченкові слова стали назавжди метою її творчості. За наказом парт. функціонерів, які передбачали сусп. резонанс від її твору, 18 березня 1964 на її очах вітраж знищили. У травні 1964 разом з А.Горською була виключена зі Спілки художників України (поновлена 1966) з офіц. формулюванням «за ідейно порочний твір, який дає викривлений образ Т.Г. Шевченка».

Розробила ескізи костюмів до худож. фільму «Захар Беркут» (1970—71), успіх якого дав змогу провести першу персональну виставку. У С. почав формуватися перший цикл авторських строїв, що одержав згодом назву «Ретро» (1965—76).

Читала твори *«самвидаву»* й «тамвидаву». Викликом режиму були її підписи на захист В.*Чорновола*, під листами протесту інтелігенції проти антиукр. дій влади. 1968 була виключена зі Спілки художників удруге. Це означа-



Семикіна Л.М. Живописне панно «Легенда про Київ». 1966.

ло заборону одержувати замовлення через Худож. фонд, брати участь у виставках, відлучало від заробітків. Кілька разів у С. намагалися забрати майстерню.

Виконала діафільми для дітей «Гайдамаки» Т.Шевченка, «Лісова пісня» Лесі *Українки* (разом з О.Кириченко) та «Хозяйка медной горы» П.Бажова на Київ. фабриці діафільмів.

Поновлена у Спілці художників України (1988) з офіц. формулюванням «за відсутністю фактів звинувачення». У роки незалежності створила колекції одягу «Скіфський степ», «Поліська легенда», «Княжа доба», «Модерн». 1996 відбулась її персональна виставка.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1997, за колекції одягу під заг. назвою «Високий замок»), премії ім. В.Стуса Укр. асоціації незалежної творчої інтелігенції (2001).

Альбом: Людмила Семикіна: Високий замок. Б/м, 1996.

Літ.: Українська інтелігенція під судом КГБ. Б/м, 1970; Червоними і чорними нитками. «Сучасність», 1990, ч. 11; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору. К., 1995; Алла Горська: Червона тінь калини. К., 1996; *Підгора В.* До гідності й краси, або українські протуберанці. В кн.: Шлях на Тарасову гору. К., 1998; *Чорновіл В.* Твори, т. 3. К., 2006; Шевченківські лауреати, 1962—2007: Енциклопедичний довідник. К., 2007; *Світличний І.* Голос доби, кн. 2. К., 2008; *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники. Львів, 2009; «Консервативний аристократизм» Людмили Семикіної. В кн.: Артанія, кн. 20, № 3. К., 2010; Рух опору в Україні, 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2010; *Тарнашинська Л.* Українське шістдесятництво. К., 2010; *Жиленко І.* Homo feriens: Спогади. К., 2011.

С.І. Білокінь.

СЕМИРІ́ЧНА ВІЙНА́ 1756—1763 — найбільший воєнний конфлікт Нового часу між Великою Британією (в унії з Ганновером) і Пруссією, з одного боку, та Францією, Іспанією, *Священною Римською імперією германської нації*, Рос. імперією, Швецією та Саксонією — з другого. Війна тривала за участю більшості великих д-в того часу, а бойові дії охопили Європу, Північну та Центральну Америку, західноафр. узбережжя, Індію та Філіппіни. Передумовами війни послужили англо-франц. суперечності в північноамер. колоніях та боротьба за панування на морі, а також прагнення Пруссії до військово-політ. лідерства в Європі, що суперечило інтересам Австрії, Франції та Рос. імперії.

Протягом 1754—55 суперництво Великої Британії та Франції в Пн. Америці із прикордонних сутичок переросло в регулярні бойові дії (т. зв. франко-індіанська війна), після чого 1756 Велика Британія офіційно оголосила війну Франції. Конфлікт у колоніях спричинився до переформатування системи воєнно-політ. союзів європ. д-в і порушення міжнар. рівноваги. Гол. причиною порушення балансу сил стало висунення на перші ролі Пруссії, котра після перемоги над Австрією в Силезьких війнах почала претендувати на провідну роль в європ. політиці. У січні 1756 Велика Британія уклала союзний договір із Пруссією, бажаючи втримати Францію від нападу на Ганновер (спадкове володіння англ. короля Георга II на континенті). Укладення англо-прусського союзу підштовхнуло Австрію, котра прагнула реваншу, до підписання оборонного союзу із Францією, до якого наприкінці 1756 приєдналася Рос. імперія. Таким чином, утворилися дві коаліції найсильніших європейських д-в, бойові дії між якими розпочалися в серпні 1756 із вторгнення прусських військ Фрідріха II Гогенцоллерна до Саксонії, на захист якої виступила Австрія. 1 вересня 1756 Рос. імперія оголосила Пруссії війну. Утім блискавичні дії прусської армії, яка була однією з найкращих в Європі, призвели до швидкого оточення саксонських військ і розгрому австрійс. сил, що рухалися їм на допомогу. У середині жовтня 1756 Саксонія капітулювала.

Навесні наступного 1757 р. прусські війська вступили до Богемії (Чехії). У серпні франц. корпус увійшов до Саксонії і з'єднався з австрійс. армією, плануючи вторгнення до Пруссії. Але 5 листопада Фрідріх II розгромив франко-австрійс. війська біля Росбаха (нині у складі м. Браунсбедра, Німеччина), водночас вирядивши частину сил до Силезії. На заході франц. армія в квітні 1757 зайняла Гессен-Кассель і розбила англо-прусько-ганноверську армію. У грудні англ. та прусські війська відтіснили французів за Рейн. На сході рос. армія влітку 1757 розпочала наступ у Пруссії і 5 липня зайняла Мемель (нині м. Клайпеда, Литва). Спроба генерал-фельдмаршала Й. фон Левальда зупинити її біля Гросс-Егерсдорфа 30 серпня 1757 завершилася невдало. Проте рос. командувач генерал-фельдмаршал С.Апраксін відвів свої війська до Польщі, що звело нанівець результати кампанії та зірвало наступальні плани швед. союзників.

Лівобережна *Гетьманщина* мала виставити для потреб рос. армії 5-тис. кінний козац. корпус з артилерією (*Київський полк*, *Прилуцький полк*, *Стародубський полк*, *Чернігівський полк* і *Ніжинський полк* на чолі з *генеральним осавулом* Я.Якубовичем), а також 10 тис. волів, 6 тис. коней і 10 тис. осіб *посполитих* для обозної та допоміжної служби. Однак ці сили було зібрано з великим запізненням. Замість *виборних козаків* гетьман. уряд вирядив у похід збірний *компанійський полк* Г.Часника (1 тис. осіб). Виборних козаків було задіяно на охороні кордону Рос. імперії з *Річчю Посполитою* та прикритті армійських магазинів і комунікацій у Білорусі. Крім них, до діючої армії було включено слобідські *Сумський полк*, *Охтирський полк*, *Харківський полк*, *Ізюмський полк* та *Острогозький полк*, а також окремий Чугуївський регулярний козац. полк (загалом — бл. 3 тис. осіб з артилерією). У кампанії 1757 компанійці та слобідські козаки брали участь у рейдах у Сх. Пруссії, розвідці, несли авангардну та аванпостну службу. У битві біля Гросс-Егерсдорфа козац. корпус перебував спочатку в авангарді, а потім — на лівому фланзі рос. армії, де зазнав відчутних втрат від вогню прусської артилерії й атак важкої кінноти.

У січні 1758 новий рос. командувач генерал-аншеф В.Фермор перейшов кордон і 22 січня



Семикіна Л.М. Ансамбль одягу «Мілада» з циклу «Ніка» серії «Модерн». 1996.

захопив Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). Сх. Пруссія була оголошена рос. провінцією, котру по завершенні війни рос. імп. *Єлизавета Петрівна* планувала виміняти в Польщі на *Правобережну Україну*. Водночас плани Фрідріха II вийти в Богемію через Моравію зазнали невдачі через невдалу спробу взяти Ольмюц (нині м. Оломоуц, Чехія) в травні—червні. На початку серпня гол. сили прусської армії вирушили назустріч росіянам, нав'язавши їм бій біля Цорндорфа (нині с. Сарбіново Західнопоморського воєводства, Польща; 25 серпня 1758), який закінчився безрезультатно; обидві сторони зазнали величезних втрат. Росіяни відступили в Померанію, що дало змогу Фрідріху II повернути свої сили проти австрійців; незважаючи на поразку при Гохкірхе (Німеччина; 14 жовтня), він зберіг у своїх руках Саксонію і Силезію. Водночас на заході загрозу франц. контрнаступу було ліквідовано завдяки перемозі пруссаків при Крефельді (Німеччина; 23 червня 1758). 1759 Пруссія була змушена на всіх фронтах перейти до оборони. Гол. небезпеку для неї становило узгодження спільних дій рос. та австрійс. військ. У липні рос. армія генерал-аншефа П.Салтикова рушила в Бранденбург на з'єднання з австрійцями. Спроба пруссаків її зупинити завершилася поразкою 23 липня при Цюлліхау (нині м. Сулехув Любуського воєводства, Польща). На початку серпня росіяни з'єдналися з корпусом австрійс. фельдмаршал-лейтенанта Е.-Г. фон Лаудона і зайняли Франкфурт-на-Одері (Німеччина). У кампанії брав участь збірний компанійський полк і 500 козаків Чугуївського полку, включені до складу легкокінного корпусу генерал-майора Г.-К. фон Тотлебена. У битві під Пальцигом (нині с. Палцк Любуського воєводства, Польща; 12 липня 1759) чугуївські та донські козаки влаштували засідку на Кроссенському шляху й успішно атакували колону пруссаків. 12 серпня гол. сили пруссаків були розбиті в битві при Кунерсдорфі (нині с. Куновіце Любуського воєводства, Польща). На завершальній стадії битви Чугуївський полк із засідки атакував фланг прусської лейб-кірасирської команди, захопивши в полон її командира і полковий штандарт. Однак через незгоду союзники не розвинули свій успіх і не скористалися можливістю захопити Берлін (росіяни повернулися зимувати в Польщу, а австрійці — до Богемії). Рухаючись через Саксонію, союзники оточили під Максеном корпус прусського генерал-лейтенанта Ф.-А. фон Фінка і 21 листопада примусили його до здачі. На зх. фронті активні дії вели франц. війська, що на поч. 1759 захопили Франкфурт-на-Майні (Німеччина), але не змогли увійти до Ганновера й провалили висадку десанту в Англії. Гол. подією кампанії 1760 стало взяття об'єднаною російсько-австрійс. армією Берліна (9 жовтня), яке не було достатньо використане союзниками. На кінець року в руках пруссаків знову опинилася майже вся Саксонія. У кампаніях 1760—61 в рос. армії перебував тисячний компанійський полк, 1 тис. виборних козаків під командою прилуцького полк. Г.Ґалагана та 500 чугуївських козаків, котрі продовжували виконувати допоміжні завдання при гол. силах. Виснаження козац. підрозділів у боях із регулярними військами, неспроможність гетьман. уряду вчасно виставляти достатню кількість озброєних і споряджених вояків, ухиляння старшини й козаків від служби гостро поставили питання про необхідність військ. реформ, котрі розпочалися за ініціативи гетьмана К.*Розумовського* на завершальній стадії війни.

Протягом 1761 австрійцям і росіянам не вдалося налагодити спільні дії на сх. фронті. Лише на півночі 16 грудня російсько-швед. загони здобули стратегічно важливу фортецю Кольберг (нині м. Колобжег Західнопоморського воєводства, Польща). Військово-політ. та екон. становище Пруссії ставало дедалі тяжчим. У серпні 1761 Іспанія уклала із Францією пакт, зобов'язавшися вступити у війну на боці союзників, а Велика Британія відмовила Пруссії у фінансовій допомозі.

У січні 1762 Велика Британія оголосила війну Іспанії; після відмови Португалії розірвати союзні відносини з англійцями іспанські війська окупували її територію. На сх. театрі воєнних дій ситуація істотним чином змінилася після смерті рос. імп. Єлизавети Петрівни. Новий рос. імп. *Петро III* призупинив воєнні дії проти Пруссії і 5 травня 1762 уклав із Фрідріхом II мирний договір, повернувши йому всі завойовані області та фортеці. Його приклад 22 травня наслідувала Швеція. 19 червня Рос. імперія вступила у воєнний союз із Пруссією; корпус генерал-аншефа З.Чернишова приєднався до армії Фрідріха II. Це дало змогу прусській армії відвоювати Саксонію та Силезію. Після двірцевого перевороту влітку 1762 нова рос. імп. *Катерина II* розірвала воєнний союз із Пруссією, але зберегла в силі мирну угоду. Рос. імперія остаточно вийшла з війни.

На північноамер. театрі воєнних дій успіх був на боці англійців, котрі протягом 1758—60 практично повністю підкорили франц. Канаду. Така сама ситуація склалася в Індії, де 1757 брит. війська оволоділи Бенгалією і до січня 1761 знищили останні оплоти французів у Пондішері (франц. володіння в Пд.-Сх. Індії). Після вступу у війну Іспанії англійці завдали удару по її володіннях у Тихому океані, захопивши Філіппінські о-ви й оволодівши 13 серпня 1762 фортецею Гавана на Кубі.

Взаємне виснаження сил змусило воюючі сторони розпочати 1762 мирні переговори. 10 лютого 1763 Велика Британія, Франція та Іспанія уклали Паризький мир, за яким французи поступилися англійцям у Пн. Америці о-вом Кап-Бретон, Канадою, долиною р. Огайо (прит. Міссісіпі) і землями на схід від р. Міссісіпі (за винятком Нового Орлеана; нині місто шт. Луїзіана, США), у Вест-Індії — о-вами Домініка, Сент-Вінсент, Гренада і Тобаго, в Африці — Сенегалом — і майже всіма своїми володіннями в Індії (окрім 5-ти фортець); Іспанія віддала Великій Британії о-в Менорка, отримавши навзамін від Франції Луїзіану. 15 лютого 1763 Австрія і Пруссія підписали Губертсбурзький мирний договір, що відновив між ними довоєнний стан; Пруссія зберегла Силезію, гарантувавши її населенню свободу катол. віросповідання.

Результатом війни стало утвердження Великої Британії як

наймогутнішої мор. д-ви світу й різке ослаблення колоніальної могутності Франції. У *Центрально-Східній Європі* склався новий баланс сил, в якому остаточно утвердилася Пруссія, діставши паритетний статус із пануючими тут Австрією та Рос. імперією.

Літ.: *Масловский Д.Ф.* Русская армия в Семилетнюю войну, вып. 1: Поход Апраксина в Восточную Пруссию (1756—1757 гг.). М., 1886; Те саме, вып. 2: Поход графа Фермора в восточные области Пруссии (1757—1759). М., 1888; *Waddington R.* La guerre de Sept Ans, vol. 1—5. Paris, 1899—1914; *Коробков Н.* Семилетняя война: Действия России с 1756 по 1762 год. М., 1940; Семилетняя война: Материалы о действиях русской армии и флота в 1756—1762 гг. М., 1948; *Kennett L.* The French Armies in the Seven Years' War: A Study in military organization and administration. Durham, North Carolina, 1967; *Kaplan H.* Russia and the outbreak of the Seven Years' War. Berkeley, California, 1968; *Carter A.* The Dutch Republic in Europe in the Seven Years' War. Coral Gables, Florida, 1971; *Duffy C.* Frederick the Great: A Military Life. London, 1985; *Schweizer K.* England, Prussia, and the Seven Years' War: Studies in alliance policies and diplomacy. Lewiston, New York, 1989; *Horst C.* Okkupation und Regionalismus: Die preussischen Westprovinzen im Siebenjährigen Krieg. Mainz, 1993; *Яковлев Н.Н.* Европа накануне Семилетней войны. М., 1997; *Журавльов Д.В.* Слобідські козацькі полки в Семилітній війні (кампанія 1756—1757 рр.). В кн.: Збірник Харківського історико-філологічного товариства, т. 9. Х., 2002; *Cardwell M.J.* Arts and arms: Literature, politics and patriotism during the Seven Years' War. Manchester, 2004; *Hofstra W.* Cultures in conflict: The Seven Years' War in North America. Lanham, Maryland, 2007; *Szabo F.* The Seven Years' War in Europe, 1756—1763. Harlow, 2008; *Шпитальов Г.Г.* Українське козацтво у Семилітній війні (1756—1763). В кн.: Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, вип. 1. Запоріжжя, 2009; Der Siebenjährige Krieg (1756—1763): Ein europäischer Weltkrieg im Zeitalter der Aufklärung. Berlin, 2010; *Füsel M.* Der Siebenjährige Krieg: Ein Weltkrieg im 18. Jahrhundert. München, 2010; *Baugh D.A.* The Global Seven Years' War 1754—1763: Britain and France in a Great Power Contest. Harlow — New York, 2011.

О.Г. Сокирко.

СЕМИЧА́СТНИЙ (Семичасний) **Володимир Юхимович** (15.01.1924—12.01.2001) — парт., держ. і військ. діяч, генерал-полковник (1964). Н. в с. Григорівка (нині у складі смт Межова Дніпроп. обл.). Під час навчання в Красноармійській середній школі був обраний секретарем її комсомольського осередку. Із червня 1941 — голова Красноармійської райради добровільного спортивного т-ва «Локомотив», із липня 1941 — секретар к-ту ЛКСМУ залізничного вузла Красноармійськ. 1941—42 навч. в Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті, був евакуйований до м. Кемерово (нині місто в РФ). Однак завершити навчання в Кемеровському хіміко-технологічному ін-ті не зміг. Із вересня 1942 — секретар к-ту ВЛКСМ Кемеровського коксохімічного з-ду, із листопада 1942 — секретар Центр. райкому ВЛКСМ м. Кемерово. Із жовтня 1943 — секретар Красноармійського райкому ЛКСМУ Сталінської обл. Із 1944 — член КП(б)У; зав. відділу робітн. молоді, 2-й, 1-й секретар Сталінського обкому ЛКСМУ. Із грудня 1946 — секретар ЦК ЛКСМУ по кадрах, у 1947 — січні 1950 — 1-й секретар ЦК ЛКСМУ. Його обрання підтримав 1-й секретар ЦК КП(б)У М.*Хрущов*. Водночас у листопаді 1947 — березні 1959 — член бюро ЦК ВЛКСМ, із січня 1949 по травень 1951 — кандидат у члени оргбюро ЦК КП(б)У, у лютому 1956 — листопаді 1964 — кандидат у члени ЦК КПРС. 1949 у складі групи брав участь у розслідуванні обставин вбивства Я.*Галана*. У січні 1950 — квітні 1958 — секретар ЦК ВЛКСМ, у квітні 1958 — березні 1959 — 1-й секретар ЦК ВЛКСМ. У жовтні 1958 на пленумі ЦК ВЛКСМ критикував поета Б.*Пастернака* за роман «Доктор Живаго», назвав його «внутрішнім емігрантом» і рекомендував йому «виїхати до капіталістичного раю». У березні—серпні 1959 — зав. відділу парт. органів ЦК КПРС по союзних республіках. У серпні 1959 — листопаді 1961 — 2-й секретар ЦК Комуніст. партії Азербайджану. У листопаді 1961 — травні 1967 — голова КДБ при РМ СРСР (див. *Комітет державної безпеки СРСР*). У листопаді 1964 — березні 1971 — член ЦК КПРС. Брав активну участь у зміщенні М.Хрущова з посади 1-го секретаря ЦК КПРС, хоча вважався його прихильником. Із 1964 — генерал-полковник. Координував операцію з арешту агента брит. розвідки О.Пеньковського (1962), придушення повстання в Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ; 1962), суд. процес А.Синявського та Ю.Даніеля (1965—66) та ін. Л.*Брежнєв* недовірливо ставився до С., вважав його креатурою О.*Шелепіна* — одного з політ. конкурентів. Скориставшись фактом неповернення з Індії С.Алілуєвої (доньки Й.*Сталіна*) та її проханням про політ. притулок у США, Л.Брежнєв ініціював звільнення С. з посади голови КДБ при РМ СРСР. У травні 1967 — 1981 С. — 1-й заст., заст. голови РМ УРСР. Займався питаннями к-ри та спорту. 1973 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1981—88 — заст. голови правління Всесоюзного т-ва «Знання», проживав у м. *Москва*. Із 1988 — пенсіонер союзного значення.



В.Ю. Семичастний.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Трудового Червоного Прапора.

П. у м. Москва, похований на місцевому Троєкуровському кладовищі.

Тв.: Беспокойное сердце. М., 2002.

Літ: *Кокурин А.И., Петров Н.В.* Лубянка: Органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1991 г. М., 2003; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. К., 2004.

Р.Ю. Подкур.

СЕМКО́ВИЧ (Semkowicz) **Владислав** (09.05.1878—19.02.1949) — польс. правник, історик-медієвіст, картограф і географ, видавець джерел, фахівець у галузі допоміжних істор. дисциплін. Професор (1916). Н. в м. *Львів* у сім'ї професора історії та бібліотекаря Львів. ун-ту Олександра Семковича. Школу та г-зію закінчив у м. Львів. 1896—1903 вивчав право, історію та географію у Львів. ун-ті. У серпні 1902 захистив докторську дис. на тему: «Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku» (керівник — проф. О.-М.*Бальцер*). Гімназійний учитель у Львові (1901—03; 1906—16) і Тарнові (нині м. Тарнув Малопольського воєводства, Польща; 1903—06). У жовтні 1909 на підставі праці «Ród Pałuków: Monografie historyczne rodów rycerskich w Polsce» здобув габілітацію у Львів. ун-ті. 1909—



В. Семкович.

16 — приват-доцент Львів. ун-ту. 1916—39 і 1945—47 — професор кафедри допоміжних істор. дисциплін та середньовічної історії в Ягеллонському ун-ті.

Від 1919 — чл.-кор., від 1923 — дійсний член АН у Кракові. Співтворець (1908) *Геральдичного товариства* у Львові, 1925—32 — його голова. 1908—15 — редактор «Miesięcznika Heraldycznego» та «Rocznika Towarzystwa Heraldycznego», згодом — «Rocznika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego» (1908—32). Від 1913 — член Варшавського наук. т-ва. Від 1916 — член Краківського кола Істор. т-ва; 1934—39 — заст. голови Польс. істор. т-ва. 1921 організував дослідження над істор. атласом Польщі; 1923 ініціював утворення Комісії істор. атласу Польщі при Краківській АН, яку очолював до 1949. Творець наук. школи (учні — К.Бучек, Т.Чорт, Я.Щудло, А.Шуманський, З.Козловська-Будкова та ін.).

Досліджував проблему генези та устрою польс. рицарства («Drużyna i Śreniawa» (1900), «O pochodzeniu i rozsiedleniu rodu Amadejów w Polsce» (1912), «Ród Powałów», (1914), «Ród Awdańców»; 1917—19). Вивчав питання генеалогії («O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle» (1913—15), «Hanul, namiesnik wileński (1382—1387) i jego ród»; 1930), палеографії («Paleografia w służbie dyplomatyki» (1909), «Paleografia łacińska»; 1951), етнографії («Zagadki ze wsi Łoniowy w pow. brzeskim» (1908), «Przysięga na słońce» (1916), «Jeszcze o przysiędze na słońce»; 1938), джерелознавства («Rocznik t. zw. świętokrzyski dawny» (1910), «O potrzebie reedycji źródeł historycznych z doby piastowskiej»; 1925), дипломатики («Przyczynki dyplomatyczne z wieków średnich» (1912), «Uwagi o początkach dokumentu polskiego»; 1935), сфрагістики («Sfragistyka Witolda»; 1930), істор. географії («Geograficzne podstawy Polski Chrobrego» (1925), «Historycznogeograficzne podstawy Śląska» (1933), «Mapy historyczne diecezji wileńskiej»; 1935), картографії («Mapa historyczna Rzeczpospolitej Polskiej w r. 1771 z uwzględnieniem granic i miejc historycznych od początku XVII w.» (1925), «Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w wieku X» (1928), «Polska za Bolesława Chrobrego»; 1928). Займався організацією допоміжних істор. дисциплін («Potrzeby nauki polskiej w zakresie nauk pomocniczych historii» (1918), «Encyklopedia nauk pomocniczych historii» (1923), «Archiwa polskie» (1927), «Rozwój nauk pomocniczych historii w latach 1886—1936»; 1937). Видав «Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej t. 1: 1387—1507» (1932—48, разом з Я.-Н.*Фіялеком*), «Akta Unii Polski z Litwą 1385—1791» (1932, разом зі С.*Кутшебою*), «Materiały do dziejów osadnictwa Górnej Orawy» (1932) та «Kazania świętokrzyskie» (1934, разом з Я.-С.*Лосем*).

П. у м. *Краків.*

Літ.: *Mikucki S., Friedberg M.* Władysław Semkowicz (9.V.1878—19.II. 1949). «Kwartalnik Historyczny», 1949, zesz. 1—4; *Tymieniecki K., Kozłowska-Budkowa Z.* Śp. Prof. Władysław Semkowicz (9 maj 1878 — 19 luty 1949). «Roczniki Historyczne», 1949, r. 18; *Plezia M.* Życie i prace Władysława Semkowicza. В кн.: Portrety uczonych polskich. Kraków, 1974; *Bieńkowski W.* Semkowicz Władysław Aleksander (1878—1949). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 36. Warszawa—Kraków, 1995; *Wyrozumska B.* Władysław Semkowicz (1878—1949). В кн.: Uniwersytet Jagiełłoński: Złota księga Wydziału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

СЕМЧИ́ШИН Тиміш Євстахійович (псевдоніми — Білий, Бор, Мирослав Річка, Річка, Папа, Тиміш, Михайло Іванович, Михайло, Іван Іванович, Юрій Іванович, Юрко, Сагайдачний, «Стогін», Шелест, Ярема; 1915—05.10.1946) — громад. і політ. діяч, публіцист, активний учасник укр. національно-визвол. руху. Н. в с. Кульчиці (нині село Самбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив Самбірську г-зію. Член *«Пласту»*. Із 1933 — учасник молодіжної націоналістичної орг-ції «Юнаки». Член *Організації українських націоналістів* із грудня 1936. 1935—39 — студент Львів. політехніки, активіст укр. організованого студентського життя. Голова філії Т-ва укр. наук. викладів ім. Петра Могили у Львові (1937—39), член Студентської репрезентації Союзу укр. студентських орг-цій під Польщею (осінь 1937 — березень 1939), орг. референт, член редакції «Студентського вісника» (1937—39). Член проводу студентського сектору Крайової екзекутиви ОУН (1937—39). Учасник 7-го конгресу Союзу укр. студентських орг-цій під Польщею, заарештований у березні 1939, звільнений з-під варти на початку *Другої світової війни* (18 вересня 1939). Окружний провідник ОУН Лемківщини (грудень 1939 — червень 1941), учасник 2-го Великого збору ОУН у *Кракові* (31 березня — 3 квітня 1941). Провідник 3-ї (Пд.) похідної групи ОУН (1941), заст. крайового провідника ОУН пд.-сх. укр. земель у *Дніпропетровську* (вересень 1941 — січень 1942). 1 січня 1942 заарештований *гестапо* в *Кривому Розі*, упродовж січня—жовтня 1942 утримувався в тюрмах Кривого Рогу і Дніпропетровська. Після втечі (26 жовтня 1942) за допомогою членів ОУН із тюрми в Дніпропетровську отримав призначення на роботу в *Одесу*. С. — керівник обласного проводу ОУН Трансністрії (листопад 1942 — березень 1944), редактор його друкованих органів — підпільних журналів «За державність» (вийшло 7 номерів), «Чорноморський вісник» (5—6 номерів). Організатор і учасник переговорів між Проводом ОУН і представниками румун. уряду (жовтень 1943 — березень 1944). Почав працювати над історією 3-ї похідної групи ОУН, але не закінчив роботу у зв'язку з арештом. 2 вересня 1944 затриманий та 9 вересня 1944 заарештований 4-м управлінням контррозвідки «Смерш» 2-го Укр. фронту в Бухаресті (Румунія). 26 квітня 1946 на закритому суд. засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київ. обл. засуджений до смерті.

Реабілітований 17 квітня 1998.

Літ: *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН. Мюнхен. 1958; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН: 1920—1939 роки. К., 2007.

О.І. Луцький.

СЕНАЇ́ Мехмед Гаджі (р. н. невід. — п. після 1651) — кримськотатар. літописець 17 ст. Служив в урядовій канцелярії *Кримського ханату*, секретарем ханського дивану (ради), суддею. З ініціативи великого візира Сефера Газі-аги був призначений офіц. іс-

торіографом крим. хана *Ісдам-Гірея III*, тому дістав псевдонім Сенаї («оспівувач»). Написав газанаме (оповідь про священний похід) «Історія хана Іслам-Гірея III», у котрій охоплено події від 6 липня 1644 до 4 серпня 1651. Осн. увагу у творі приділено кримськотатар. походам проти *Речі Посполитої* 1648—49, описано *Жовтоводську битву 1648*, *Корсунську битву 1648*, *Зборівську битву 1649*, *Берестецьку битву 1651*, Львівську облогу 1648, *Збаразьку облогу 1649* та ін. Гол. джерелами були 3 кримськотатар. щоденники походів, документи, свідчення учасників походів, у т. ч. й самого хана Іслам-Гірея III. Літопис відобразив офіц. погляд крим. панівної еліти на Національно-визвол. війну укр. народу серед. 17 ст., у ньому апологетизується діяльність Іслам-Гірея III, *Тугай-бея*, *калги*-султана Крим-Гірея, а характеристики Б.*Хмельницького* і укр. повстанців є суперечливими, але швидше позитивними. Твір було написано «османсько-турецькою мовою» — літ. мовою *Османської імперії*.

Праця: *Hadzy Mechmed Senai z Krymu*. Historia chana Islam Gereja III. Warszawa, 1971; *Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи*. Книга походов: История хана Ислям Гирая Третьего. Симферополь, 1998.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985.

Ю.А. Мицик.

СЕНА́Т РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ, Правительствуючий Сенат — вищий держ. орган, створений рос. царем *Петром I* у період утвердження *абсолютизму* в Росії. Діяв із 1711 як колегіальний надзвичайний орган для законодавчих і управлінських справ. На відміну від органів з такою ж назвою у Швеції і *Речі Посполитій* рос. Сенат не наділявся парламентськими функціями та був законодорадчим органом. На противагу *Боярській думі* Сенат став бюрократичним органом із призначуваними чиновниками, діловодним апаратом і підвідомчими установами. При Петрі I структура Сенату була простою: 9 членів з обер-секретарями, які особисто присягали імператорові, із них — рекетмейстер, герольдмейстер, обер-фіскал, генерал-ревізор та ін. До 1722 сенаторами були й президенти колегій. Не раз роль, місце і компетенції Сенату мінялися. Спершу він перейняв обов'язки Розрядного приказу, займався призначенням на військові та штатські посади, реєстрував служилий стан, щоб той не ухилявся від держ. служби, приймав апеляції, а указом «О должности Сената» 1718 отримав право на видання власних указів, зокрема в галузі адм. права, яким, одначе, користувався недовго. Петро I, отримавши титул *імператора* 1721, заборонив Сенату видавати від свого імені загальнодерж. закони.

За роки правління Катерини I і *Петра II* політ. значення Сенату впало, він перестав бути органом нагляду за держ. апаратом. У перші роки правління *Катерини II* політ. значення Сенату зросло, оскільки імператриця потребувала підтримки офіц. інституцій влади. Граф М.Панін, який зібрав навколо себе письменників та інтелектуалів, сподівався реорганізувати Сенат так, щоб він став ефективним адм. органом і виконував би роль арбітра між верховною владою та Імператорською радою, що в кінцевому результаті сприяло б обмеженню абсолютної влади монарха та зміцненню законності. Катерина II запропонувала власний проект реформи Сенату (1763), згідно з яким він усувався від законодавчої діяльності. Найбільш важливі акти, такі як заснування губернських органів, *Жалувана грамота дворянству 1785*, *Жалувана грамота містам 1785*, імператриця укладала сама або доручала їх укладання найбільш довіреним сановникам. Катерина II, боячись небезпечних олігархічних тенденцій Сенату, реформувала і структурувала його на 6 ізольованих департаментів із чітко визначеними компетенціями кожного: 4 з них перебували в *Санкт-Петербурзі* і 2 — у *Москві*. При *Олександрі I* 1802—03 були спроби реформувати Сенат, надавши йому законодавчі функції з поверненням нагляду за адміністрацією, зокрема і за створюваними міністерствами, а також змінити його склад і становище в системі держ. управління. Після напружених дебатів Негласний к-т схвалив проект графа П.Завадовського, але Олександр I не допустив його практичного втілення. Ін. проекти також не влаштували імператора, бо применшували законодавчу монополію монарха. В указі від 8 вересня 1802 обумовлено права, обов'язки, організацію Сенату. Його законодавчі функції передавалися Держ. раді Рос. імперії, створеній 1810, навіть без права висловлювати свої зауваження на тексти законів, адміністративні ж — мін-вам, з яких перші вісім було засновано 1802, а також *Комітету міністрів Російської імперії*. Олександр I надав Сенатові статус інституції адм. юстиції, прокуратури та суду із такими функціями: розгляд адміністративно-суд. справ, нагляд за держ. апаратом через губернських і повітових прокурорів, а також охорона і підтвердження особливих прав різних *станів*. Імператор посилив сенаторські ревізії, зокрема винних *відкупів* та щодо

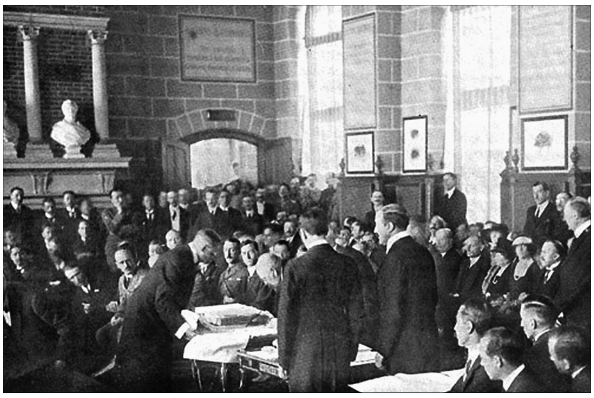


Будинок Сенату та Синоду у Санкт-Петербурзі. Архітектор К. Россі. 1829—1834. Фото 2011.

діяльності місц. держ. апарату. Верховна влада, створивши нові органи управління, відвела Сенату другорядну роль, перетворивши його на вищий орган суду й нагляду.

Судова реформа 1864 вплинула на структуру і напрями діяльності Сенату, сприяла збереженню його як вищого органу суду й нагляду. У зв'язку з тим, що вищими апеляційними інстанціями ставали *судові палати* і повітові з'їзди *мирових судів*, його апеляційна діяльність поступово відпадала, він розглядав лише ті апеляційні та касаційні справи, що надходили для ревізії із протестами губернських прокурорів та губернаторів, а також справи суд. установ тих губерній, на які не поширювалася суд. реформа 1864, і справи із звинуваченнями у злочинах чиновників вище 5-го класу. Сенат все більше перетворювався на суд. установу, а тому зменшувалася чисельність сенаторських ревізій. Він зберіг за собою право першої публікації законів із правом стежити, щоб приватні особи та держ. установи не публікували законодавчих актів раніше Сенату. Для цього, починаючи з 1863, виходило сенатське видання «Собрание узаконений и распоряжений правительства», яке розсилалося 1-м департаментом у вигляді невеликої брошури у всі вищі, центр. і місц. установи. 1872 у складі Сенату засноване «Особливе присутствіє для справ про державні злочини і незаконні товариства», до складу якого, крім сенаторів, увійшли й призначувані імператором представники від станів: губернський і повітовий *предводителі дворянства*, губернський міський голова і волосний старшина Санкт-Петерб. губернії.

Під час підписання Сен-Жерменського мирного договору. Австрійський канцлер Карл Реннер підписує договір. 10 вересня 1919.



У роки *революції 1905—1907* діяльність Сенату стала активнішою у зв'язку із порушеннями, що допускалися під час виборів до *Державної думи Російської імперії.* 1906 при ньому функціонував Верховний карний суд, який розглядав гол. чин. злочини чиновників. Сприяла його активізації й аграрна реформа П.*Столипіна*, бо Сенат ставав вищим апеляційним органом по земельних справах.

На поч. 20 ст. Сенат складався з департаментів, у віданні 1-го перебували справи адм. правопорушень, що розглядалися за старим законодавством у закритий спосіб. Їх було особливо багато внаслідок постійного порушення губернаторами законодавства щодо діяльності земських і міських органів. Місце 2-го апеляційного департаменту, заснованого 1882, зайняв «селянський», бо в ньому зосереджувалися сел. адм. справи, зокрема скарги на губернські в сел. справах присутствія і губернські присутствія з господарського і земельного устрою селян, їхні особисті, майнові та громадські справи. Суд. департамент розглядав справи старих суд. департаментів і межові. Герольдія займалася дворянськими справами, почесними громадянами, князівськими, графськими, баронськими титулами, зміною прізвищ, складанням гербовників. Із апеляційних департаментів Сенату збереглися лише 4-й і 5-й, які 1898 були об'єднані з межовим і судовим департаментами. Два касаційні департаменти (цивільний і карний), засновані 1866, розглядали скарги на рішення місц. судів, відміняли їхні постанови або передавали на перегляд в ін. суд. орган згідно з реформою 1864 та були вищими інстанціями у справах юстиції. Продовжував діяльність Вищий дисциплінарний суд, заснований 1885 для розгляду справ про порушення законності суддями. Після повалення *самодержавства* 1917 ліквідовано Особливе присутствіє і Верховний карний суд, а Вище дисциплінарне присутствіє перейменовано на Вищий дисциплінарний суд, решта апарату залишилася без змін. Сенат було ліквідовано на основі декрету рад. влади від 22 листопада 1917.

Місцем перебування Сенату 1711—14 була Москва, потім, до 1917, — С.-Петербург, у Москві залишалися 6-й, 7-й і 8-й департаменти та деякі сенатські контори; 9-й і 10-й департаменти перебували у *Варшаві.* 1871 і 1876 московські та варшавські департаменти Сенату були ліквідовані.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, 1-е издание, т. 27: 1802—1803, № 20406. СПб., 1830.

Літ.: *Корф М.* Жизнь графа Сперанского, т. 1. СПб., 1861; *Цейль М.А.* Правительствующий Сенат. СПб., 1898; *Гаген В.А.* Очерки по истории Сената в 19 в. СПб., 1911; *Гогель С.К.* Правительствующий Сенат в 19 в. СПб., 1911; История Правительствующего Сената за 200 лет, 1711—1911, т. 1—5. СПб., 1911; *Корф С.А.* История Правительствуюшего Сената за 200 лет. Ярославль, 1911; Общий обзор деятельности Министерства юстиции и Правительствующего Сената за царствование императора Александра III. СПб., 1911; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. в російському законодавстві: Джерелознавчий аналітичний огляд. К., 1998; *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. М., 2002; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. М., 2004.

В.С. Шандра.

СЕНА́Т У РЕ́ЧІ ПОСПОЛИ́ТІЙ — вища палата двопалатного *вального сейму*, в якій домінували *магнати*. Як політ. інститут виник у *Королівстві Польському* в 16 ст. на основі королів. ради (у 1-й пол. 15 ст. налічувала 73-х світських та духовних сановників, входила до вального сейму, відіграючи там вирішальну роль). У роки правління короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* склад сенату Королівства Польського набув характеру замкненої корпорації й охоплював катол. архієпископів та єпископів, *воєвод*, *каштелянів*, а також коронних і двірських сановників (свого часу вони входили до королів. ради), які виступали під назвою міністрів: великого і коронного *маршалків*, *канцлера коронного* і *підканцлерів коронних*, підскарбничого. Після *Люблінської унії 1569* сенат поповнився такими самими литов. сановниками. Проте поза межами сенату, через його

закритий характер, залишалися впливові в *Речі Посполитій* сановництва: коронного підскарбія, *гетьмана великого коронного* і *гетьмана польного коронного*, великого і польного гетьманів литовських. На поч. 17 ст. до сенату входили 140 сенаторів, яких призначали довічно. Прийняття рішень у сенаті відбувалося не голосуванням, а шляхом почергового висловлення сенаторами своєї думки; король, або від його імені канцлер, формували заг. позицію сенату з того чи ін. питання (конклюзію), що враховувала думку більшості сенаторів. У політ. системі Речі Посполитої сенат не виконував самостійних функцій, його компетенція була порівняно обмеженою, хоча *шляхта* адресувала до сенату ряд своїх вимог. Певним винятком щодо цього був інститут сенаторів-резидентів.

Літ.: Dzieje sejmu polskiego, t. 1. Warszawa, 1984; *Wyczański A.* Polska Rzeczpospolitą szlachecką. Warszawa, 1991; *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. Warszawa, 1995; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1996.

П.М. Сас.



Палац у Сен-Жермен-ан-Ле, де було підписано Сен-Жерменський мирний договір 1919 р. Фото 2005.

СЕН-ЖЕРМЕ́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1919 — один із міжнар. актів, укладених на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*, що визначили підсумки *Першої світової війни*. Підписаний 10 вересня 1919 в м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа, Франція) між д-вами *Антанти* — переможницями у війні (США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією та ін.) — та Австрією. Оформив розпад *Австро-Угорщини* на ряд самостійних д-в — Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Королівство сербів, хорватів і словенців (із 1929 — *Югославія*). За договором колишні австрійс. володіння — провінція Богемія, Моравія та Силезія — увійшли до складу Чехословаччини. Бургенланд переходив від Угорщини до Австрії. Італія отримала Пд. Тіроль, Юлійську Крайну, майже всю Істрію, крім міста Фіуме (Рієка). Королівство сербів, хорватів і словенців отримало Боснію і Герцеговину, Далмацію, Крайну, Словенію.

Всупереч вимогам Буковинського нар. віча (3 листопада 1918) та рішенням Всенар. зборів (собору) угор. русинів (21 січня 1919) про з'єднання *Буковини Північної* і *Закарпатської України* з Укр. д-вою всю *Буковину*, у т. ч. Північну, було включено до складу Румунії, а Закарпаття — «територію русинів на південь від Карпат» — приєднано до Чехословаччини. Австрія зобов'язувалася визнати всі мирні договори із Центр. д-вами, а також усі подальші рішення Антанти щодо окремих територій колиш. Австро-Угорщини, про новий статус яких у договорі не вказувалося. Це безпосередньо стосувалося *Західної України*, окупація (1919) та *анексія* (1923) якої Польщею були санкціоновані д-вами Антанти. С.-Ж.м.д. забороняв Австрії мати військові авіацію та флот, чисельність її армії обмежувалася 30-ма тис. осіб, вона повинна була виплачувати репарації, і їй заборонявся аншлюс (приєднання) до Німеччини. Договір також містив «Статут Ліги Націй» та міжнародні положення щодо захисту нац. меншин, які були підписані з державами-переможницями в регіоні у формі окремих договорів. Зокрема, Договір про захист нац. меншин між США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією та ін. 19-ма союзниками і Чехословаччиною від 10 вересня 1919 у статтях 10—13 визначав правове становище русинської території (Закарпаття) як «автономної одиниці всередині Чехословацької держави». С.-Ж.м.д. припинив діяти після анексії Австрії гітлерівською Німеччиною 1938.

Літ.: *Адамчук І.* Боротьба за державно-територіальний статус Північної Буковини, Акерманського, Ізмаїльського і Хотинського повітів Бессарабії, острова Зміїного та Закарпатської України у 1917—1947 рр.: Історико-правове дослідження: Монографія. К., 2007.

С.В. Віднянський.

СЕ́НИК Омелян (псевдоніми — Грибівський, Канцлер, Урбан; 21.01.1891—30.08.1941) — політ. і військ. діяч *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. Н. в м. *Яворів*. Навч. в г-зії, брав активну участь у діяльності «Просвіти» (див. *Просвіти*) та *«Соколу»*. Під час *Першої світової війни* — офіцер австро-угор. армії. У роки *українсько-польської війни 1918—1919* був сотником *Української Галицької армії*. Один з організаторів та перших членів УВО в *Західній Україні*. Член її Крайової команди. 1924—25 у складі т. зв. летючої бригади брав участь в експропріаційних акціях. Із 1926 — в еміграції, член редколегії ж. *«Сурма»*. 1929 увійшов до ОУН, член Проводу укр. націоналістів. У лютому—жовтні 1929 — крайовий комендант УВО в Зх. Україні. За дорученням Проводу укр. націоналістів кілька разів виїздив до США, Канади та Пд. Америки. Сприяв створенню там націоналістичних орг-цій. Із 1938 — член «Вужчого проводу» ОУН. Після розколу орг-ції підтримав А.*Мельника*. Влітку 1941 — один з організаторів і керівників «похідних груп» мельниківської ОУН (див. *Похідні групи ОУН*).



О. Сеник.

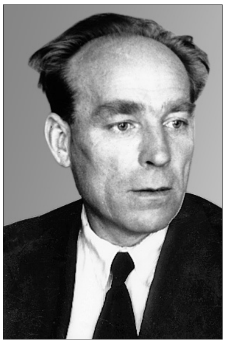
Загинув 30 серпня 1941 разом із М.*Сціборським* у *Житомирі*. Обставини та причина вбивства остаточно не з'ясовані.

Літ.: Житомирська трагедія: Пам'яти трагічної смерті О. Сеника-Грибівського й М. Сціборського. Буенос-Айрес, 1949; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968.

В.І. Прилуцький.



Г. Сенкевич.



І.Ю. Сенченко.



В.В. Сенько.

СЕНКЕ́ВИЧ (Sienkiewicz) **Генрик** (літ. псевд. — Літвос; 05.05. 1846—15.11.1916) — польс. письменник, культ. і громад. діяч. Чл.-кор. (1896), почесний член Петерб. АН (1914). Н. в с. Воля-Окшейська (нині село Люблінського воєводства, Польща). Походив зі збіднілої шляхетської родини, що мала білорусько-татар. корені (див. *Липки*). Закінчив г-зію в м. *Варшава.* 1866—70 навч. на мед. та історико-філол. ф-тах Гол. школи (від 1869 — Варшавський ун-т). Зі студентських років друкувався в польс. періодичній пресі. Від 1873 — фейлетоніст «Gazety Polskiej». Від 1874 очолював літ. відділ тижневика «Niwa». Від 1882 — редактор консервативної газ. «Słowo». 1876—79 відвідав США. Багато подорожував, зокрема в *Австро-Угорщині*, Болгарії, Великій Британії, Греції, Єгипті, на Занзібарі (нині в Танзанії), в Італії, Туреччині, Франції, Швейцарії та ін. Від початку *Першої світової війни* проживав у Швейцарії. Керував к-том, який опікувався допомогою польс. біженцям. Автор численних оповідань і романів: «Листи з мандрів» (1876—79), «Потоп» (1884—86), «Пан Володийовський» (1887—88), «Без догмату» (1889—90), «Quo vadis» (1896), «Хрестоносці» (1897—1900), «Вир» (1909—10), «Легіони» (1913—14) та ін. Здобув славу одного з найвідоміших польс. письменників. В істор. трилогії «Вогнем та мечем» (1883—84) представив контраверсійну художньо-естетичну візію Хмельниччини як змагання козац. варварства та шляхетської к-ри, яка викликала гостру критику як укр. інтелектуалів (В.*Антонович*, І.*Франко* та ін.), так і деяких польс. науковців (З.*Вуйцік*, О.*Гурка* та ін.).

Лауреат Нобелівської премії з літератури (1905).

П. у м. Веве (Швейцарія).

Низка романів С. була екранізована, у т. ч. «Quo vadis» (1951, США, реж. М.Лерой; 2001, Польща, реж. Є.Кавелерович), «Хрестоносці» (1960, Польща, реж. О.Форд), «Пан Володийовський» (1968, Польща, реж. Є.Гофман), «Вогнем і мечем» (1999, Польща, реж. Є.Гофман) та ін.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—16. М., 1914.

Літ.: *Грушевський М.* Останні романи Г. Сенкевича: Два відчити. Львів, 1895; *Антонович В.* Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (з нагоди повісти Г. Сєнкевича «Огнем і мечем»). Львів, 1904; *Górka O.* «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1986; Henryk Sienkiewicz — twórczość i recepcja. Lublin, 1991; Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12—13 жовтня 1995 р.). Львів—Люблін, 1996.

О.В. Ясь.

СЕ́НЧЕНКО Іван Юхимович (12.02(30.01).1901—09.11.1975) — поет, прозаїк, перекладач, журналіст, літ. критик, один із зачинателів укр. рад. літератури. Н. в с. Наталине (нині село Красноградського р-ну Харків. обл.) у сел. родині. Закінчив Костянтиноградське чотирикласне уч-ще (1916) і вчительську семінарію (1916—20), вчителював у рідному селі. 1921 опублікував перші вірші. Із 1923 — журналіст у *Харкові*, закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1924—28). Член літ. орг-цій *«Плуг»* (1922—26), *«Гарт»*, *Вільна академія пролетарської літератури* (1925—28), «Пролітфронт» і Спілки письменників СРСР. За прозу із сільс. життя 1930-х рр. був оголошений апологетом куркульства. Із початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вчителював у Казахстані. Від травня 1943 — відп. секретар ж. «Україна» в *Москві.* Після війни жив у *Києві.* У вересні 1947 зазнав нищівної критики на пленумі КП(б)У; творчість С. замовчувалася.

Автор поетичної збірки «В огнях вишневих завірюх» (1925), істор. романів «Чорна брама» (1933), «Руді вовки» (1936), романів на робітн. тематику «Металісти» (1932), «Напередодні» (1936) та «Його покоління» (1947; 2-га редакція — 1965), творів для дітей. Перекладач з рос. та естонської мов. Окремі твори С. перекладені нім., рос., угор. та ін. мовами. Найвизначніші твори С. — червоноградський (красноградський), солом'янський та донецький цикли оповідань і повість «Савка» (1972).

П. у м. Київ.

Особовий фонд С. зберігається в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 175).

Тв.: Новели. К., 1940; Вітрила пам'яті: Новели. Уфа, 1943; На Батийовій горі: Оповідання. К., 1960; Цвіт королевий: Оповідання. К., 1967; Твори, т. 1—2. К., 1971; Подорож до Червонограда: Повісті. К., 1973; Любов і Хрещатик: Повість. К., 1988; Нотатки про літературне життя 20—40-х рр. «Українська мова і література в школі», 1988, № 3; Було колись: Спогади. «Україна», 1989, № 14/15; Оповідання. Повісті. Спогади. К., 1990; Мандрівна квітка: Казки та оповідання. К., 1991; Події 20-х рр.: Спогади. «Слово і час», 2001, № 4.

Літ.: Рецидиви вчорашнього. «Гарт», 1927, № 2/3; *Савченко Ю.* Майстер маскування. «Критика», 1930, № 2; *Дзюба І.* У праці зростають герої. «Дніпро», 1959, № 3; *Белецкий Ф.* Талант, отданный людям. «Радуга», 1971, № 2; *Загребельний П.* З покоління сонцелюбів. «Вітчизна», 1971, № 2; *Смолич Ю.* Сенченко. В кн.: *Смолич Ю.* Мої сучасники: Літературно-портретні нариси. К., 1978; *Брюховецький В.* Іван Сенченко: Літературно-критичний нарис. К., 1981; *Півторадні В.* Шляхами Івана Сенченка. «Дніпро», 1982, № 8; *Гнатюк М.* «Червоноградський цикл» Івана Сенченка: Етапи творчої історії. «Радянське літературознавство», 1984, № 6; *Його ж.* Над текстами Івана Сенченка. К., 1989; *Жулинський М.* Із забуття в безсмертя. К., 1990; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні: 1917—1934. К., 2000; *Більчук М.* Українські та зарубіжні письменники: Розповіді про життя і творчість. Тернопіль, 2006 (2-ге вид. — К., 2008); *Дзюба І.* Іван Сенченко. В кн.: *Дзюба І.* З криниці літ. К., 2007.

Г.П. Герасимова.

СЕНЬКО́ Василь Васильович (15.10.1921—05.06.1984) — військ. льотчик-штурман, полковник (1957). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Н. в с. Семенівка (нині місто Черніг. обл.) в сім'ї селянина. Після закінчення Новозибківського вчительського ін-ту 1940 працював учителем Милеївської середньої школи Рогнединського р-ну Брянської обл. РРФСР. У Червоній армії з 1940. 1941 закінчив Олсуфьєвську військ. авіаційну школу. Упродовж 1941—45 — стрілець 667-го бомбардувального авіац. полку, штурман екіпажу 752-го авіаполку 24-ї авіадивізії авіації дальньої дії на Сталінградському фронті, штурман ланки 10-го гвард. авіаполку 3-ї гвард. авіадивізії 3-го гвард. авіакорпусу 18-ї повітряної армії. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* здійснив понад 430 бойових вильотів.

Після війни продовжував службу у Військово-повітряних силах СРСР на штурманських посадах. 1952 закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім. М.Жуковського в *Москві*, викладав у навчальних закладах Військово-повітряних сил СРСР, зокрема Тамбовському вищому військово-авіац. уч-щі льотчиків ім. М.Раскової. Із 1977 — у запасі.

Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Вітчизн. війни 1-го ст. та ін. нагородами.

П. у м. Тамбов (нині місто в РФ), похований на Воздвиженському кладовищі.

Ім'я С. носить стратегічний ракетоносець Ту-160 (бортовий № 11) важкого бомбардирського авіац. полку в м. Енгельс (Саратовська обл., РФ).

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Иду на таран. Волгоград, 1978; *Церковный М.Ф. и др.* Героев подвиги бессмертны. К., 1982; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; Авиация: Энциклопедия. М., 1994.

І.І. Поїздник, Н.М. Руденко.

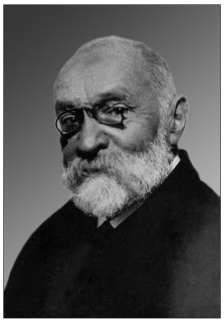
СЕНЬКУ́СЬ (Senkus) **Роман Ілліч** (н. 21.09.1952) — філолог, редактор та організатор українознавчих студій у діаспорі. Н. в м. Ноттінгем (Велика Британія). Від 1957 — у м. Торонто (Канада). Здобув ступені бакалавра (1975) і магістра (1976) славістики в Торонтському ун-ті. З 1976 наук. співробітник торонтського відділу *Канадського інституту українських студій*. Відп. редактор «Journal of Ukrainian Graduate Studies» та *«Journal of Ukrainian Studies»* (1976—86). Старший літ. редактор (1980—93) англомовної *«Encyclopedia of Ukraine»* (5 томів, 1984—93). Протягом вересня 1993 — лютого 2001 — старший редактор вид-ва Канад. ін-ту укр. студій («CIUS Press»). Від липня 1999 — відп. редактор та керівник проекту мережевої версії «Encyclopedia of Ukraine» (http://www.encyclopediaofukraine.com). Від березня 2001 — керівник видавничої програми Канад. ін-ту укр. студій. Гол. редактор «Journal of Ukrainian Studies» (березень 1993 — лютий 2001, знову від березня 2010). Автор та співавтор понад 160 статей в англомовній «Encyclopedia of Ukraine». Переклав англійською відкритий лист відомого укр. дисидента Ю.*Бадзя* до Президії ВР СРСР та ЦК КПРС, опублікований у «Journal of Ukrainian Studies» (1984, vol. 9, no. 1/2). Співупорядник наук. збірника «The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II» (Едмонтон, 1992). Від 1990 — член дирекції (референт видавничих справ) НТШ у Канаді. Член ред. ради Канад. ін-ту укр. студій (від 1993). Член управи (1999—2000), секретар (2000—11), а від травня 2011 — 2-й віце-президент Канад. фундації укр. студій. Президент Канад. асоціації україністів (2002—11). Від 2002 — наук. консультант «Енциклопедії сучасної України», а від червня 2008 — 1-й віце-президент *Міжнародної асоціації україністів*. Член ред. рад часописів «Україна модерна» та *«Всесвіт»*.

О.В. Ясь.



Р.І. Сенькусь.

СЕНЬОБО́С (Seignobos) **Шарль** (10.09.1854—24.04.1942) — французький історик. Н. в м. Ламастр (департамент Ардеш, Франція). Походив із родини респ. протестантів. Навч. у Вищій нормальній школі в Парижі. Два роки стажувався в Німеччині, зокрема в Берліні, Геттінгені, Лейпцизі та Мюнхені. Від 1879 викладав історію в ун-ті м. Діжон (Франція). 1881 захистив докторську дис., присвячену феод. режиму в Бургундії до 1360. Від 1890 викладав в ун-ті Сорбонна (Париж). 1899 разом з Е.*Дюркгеймом* та Р.Роланом заснував Школу вищих політ. студій, яка відіграла визначну роль у поширенні методів сусп. наук у Франції. Викладав у Рос. вищій школі сусп. наук у Парижі (1901—05), організованій Макс. *Ковалевським*. Один із діячів Т-ва друзів рос. народу та приєднаних народів (1905—08), яке підтримувало революц. рух в імперії Романових, зокрема виступало супроти надання франц. позик рос. уряду, збирало кошти для революціонерів тощо. Автор численних студій з історії європ. цивілізації, середньовіччя, ранньомодерних та модерних часів, міжнар. відносин, методології історії та істор. дидактики, зокрема праць із політ. історії та історії рос. революц. руху поч. 20 ст. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. виняткову популярність здобула студія С. «Політична історія сучасної Європи», котра тільки в Росії перевидавалася 9 разів. Укр. переклади окремих частин цієї праці, присвячені Австрії та Великій Британії, здійснили С.*Томашівський* та І.*Франко*. Прибічник «другого», чи критичного, позитивізму в теорії та методології історії, зокрема, «Вступ до вивчення історії», написаний С. разом із Ш.-В.*Ланглуа*, перекладений низкою європ. мов, іронічно нарекли «позитивістською Біблією», а пізніше — «маніфестом позитивістського покоління». Прихильник «історізації історії», позаяк тримався думки, що її предметну область складають неповторні й одиничні явища, на відміну від соціології. Вважав, що істор. факт відповідає судженням та рефлексіям, які є вислідом зовн. реальності. Обстоював тезу, що *джерела історичні* («документи») є матеріальними та духовними залишками з минувшини того чи ін. народу/нації. Разом із Ш.-В.Ланглуа обґрунтував доцільність поділу критики істор. джерела на зовнішню та внутрішню. Підтримував зв'язки з рядом рос. істориків та політиків, зокрема з П.*Мілюковим*. Виховав плеяду відомих французьких істориків, з-поміж яких — один із засновників *Анналів школи* М.*Блок*.



Ш. Сеньобос.

П. у м. Плубазланек (департамент Кот-д'Армор, Франція).

Праці: Le régime féodal en Bourgogne Jusqu'en 1360. Paris, 1882; Histoire de la civilisation. Paris, 1885; Политическая история современной Европы: Эволюция партий и политических форм: 1814—1896. СПб., 1898; Сучасна Англія: Нарис розвою її політичного життя 1814—1896. «ЛНВ», 1898, т. 2, кн. 4—6; Введение в изучение истории. СПб., 1899 (у співавт.); Австрія в XIX ст. Львів, 1901; Исторический метод в применении к социальным наукам. М., 1902; Новейшая история с 1815 г. СПб., 1905 (у співавт.); История России в XIX—XX столетии, ч. 1—2. СПб., 1906; Исторические причины войны: От Венского конгресса до войны 1914 года. (1815—1915). Пг., 1917; Міжнародні революційні партії в XIX ст. (1815—1896 рр.). Торонто, 1918.

Літ.: *Таран Л.В.* Французька історіографія. К., 1991; *Її ж.* Историческая мысль Франции и России. К., 1994; *Bizière J.M., Vayssiere P.* Histoire et historiens. Paris, 1995; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. Львів, 2001; *Ковальський М.П.* Проблеми

теоретичного джерелознавства в колективній праці кінця XIX ст. французьких істориків Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса. В кн.: Наукові записки: Історичні науки: Національний університет «Острозька академія», вип. 2. Острог, 2002.

О.В. Ясь.

СЕНЮ́ТИ-ЛЯХОВЕ́ЦЬКІ — гілка шляхетського роду Сенют власного герба; землевласники *Волинського воєводства.*

Центр володінь — м. Ляхівці Кременецького пов. Волин. воєводства (нині смт *Білогір'я*).

Родоначальником Сенют був боярин кн. Івана Острозького **Сенюта Супрунович** Кобакович, який жив у серед. 15 ст. Його нащадки започаткували 3 гілки роду — Ляховецьку, Ольшаницьку (село Кременецького пов. Волин. воєводства, нині с. Вільшаниця Білогірського р-ну Хмельн. обл.) та Радогоську (Велика Радогощ Кременецького пов. Волин. воєводства, нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.).

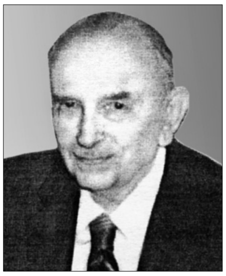
Найвідоміші з-поміж С.-Л.:

Єсько Сенютич (п. між 1527 і 1533), син острозького боярина, володимирський *городничий* (1513—18). Його онук **Федір Григорович** Сенюта (п. бл. 1595) посідав уряди кременецького городничого (1574—95) і кременецького *войського* (1572—94). У шлюбі з дочкою люблінського *каштеляна* Миколая Фірлея Катажиною мав 3-х синів. Старший з них **Павло-Криштоф Федорович** С.-Л. (1589—1640) відомий як один із покровителів аріанської секти (див. *Аріанство*) на *Волині.* Разом із братом **Абрамом** студіював в ун-тах Гейдельсберга (Німеччина; 1603) та Лейдена (Голландія; 1605). 1612 аріанин Павло-Криштоф став католиком і на власний кошт звів у Ляхівцях домініканський монастир Святої Трійці. У фундаційному акті зобов'язувався не підтримувати аріан і «схизматиків» (православних), що проживали в його володіннях. Наступного року виїхав у подорож до Італії, побував у Падуї, Римі та ін. містах. Після повернення до *Речі Посполитої* повторно став аріанином (1616) і відтоді своєї конфесійної приналежності вже не змінював аж до смерті, натомість відбудував збір (молитовний дім) у Ляхівцях і заснував нові — у Корниці та Тихомлі (обидва села нині в Білогірському р-ні Хмельн. обл.). Одружений з Катериною Немиричівною, дочкою київ. *підкоморія* аріанина Стефана Немирича, у шлюбі з якою дітей не мав. Усі володіння по смерті Павла-Криштофа С.-Л. успадкував його небіж **Петро Абрамович** С.-Л.

Ляховецька гілка роду вигасла, імовірно, на поч. 18 ст.

Літ.: *Niesiecki K.* Herbarz Polski, t. 8. Lipsk, 1841; *Собчук В.* Походження волинської шляхетської родини Сенют. В кн.: Третя наукова геральдична конференція. Львів, 1993; *Tazbir J.* Sieniuta Paweł Krzysztof. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 37. Kraków, 1996—97; Urzędnicy wołyńscy XIV—XVIII wieku: Spisy. Kórnik, 2007; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008; *Сінкевич Н.* Laudare. Benedicere. Praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI — на початку XVIII ст. К., 2009.

І.А. Тесленко.



В.Ю. Сенютович-Бережний.

СЕНЮТО́ВИЧ-БЕРЕЖНИ́Й Вячеслав Юрійович (15.06.1902—03.02.1992) — укр. генеалог. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1952), член *Українського генеалогічного і геральдичного товариства* (1969). Н. в маєтку біля с. Токарі (нині село Лохвицького р-ну Полтав. обл.). Син юриста-консультанта Полтав. губернського земства. В Україні закінчив Полтав. г-зію (1919). Воював у *Добровольчій армії.* Вийшовши на еміграцію, закінчив історико-філос. ф-т Бєлградського ун-ту (1925). Служив у банку. Під час *Другої світової війни* воював на боці сербів проти німців. Вивезений 1941 на роботу до Німеччини. Закінчив *Український вільний університет* (1947 одержав докторат як перший укр. д-р з генеалогії (родознавства)), став асистентом при кафедрі історії України, викладав генеалогію та геральдику. Із 1948 став урядовцем Укр. апостольської візитатури та архіваріусом у Школі сх. мов у Парижі (Франція). 1952 виїхав до США, де працював у біржевій фірмі в Нью-Йорку. Автор численних розвідок, що виходили окремо («Род Гоголей» — Нью-Йорк, 1957) і друкувались у фахових виданнях, — «З минулого нашої шляхти» (*«Рід та знамено»*, 1947, зошити 1—3), «Історична доля українського боярства» («Рід та знамено», 1947, зошит 3), «Гетьманська родина Виговських» (*«Україна»*, зб. 9, 1953), «Рід Гоголів на Волині» («Літопис Волині», 1953, № 1), «До родоводу Орликів» («Віра й культура», 1954, ч. 11), «От Запорожской Сечи к малороссийскому дворянству» («Новик», 1954), «До родоводу Могил» («Віра й культура», 1955, ч. 4), «Род Гоголей» («Новик», 1957), «Родинні зв'язки князів Несвіцьких з князями Острожськими» (*«Український історик»*, кн. 17—20, 1968), «Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький» («Український історик», кн. 21—23, 1969), «Рід і родина Виговських» («Український історик», кн. 25—27, 1970), «Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства» («Український історик», кн. 39—40, 1973; кн. 41—43, 1974). Докторська праця на тему: «Шляхта землі Волинської та її участь у історичнім та культурнім житті Волині» (1947) лишилась у рукопису.

П. у м. Санта-Барбара (шт. Каліфорнія, США).

Літ.: В. Сенютович-Бережний — доктор філософії. «Рід та знамено», 1947, зошит 3; *Падох Я.* Вячеслав Сенютович-Бережний. «Свобода», 1982, ч. 241, 21 грудня; *Св.П.* В. Сенютович-Бережний. Там само, 1992, ч. 146, 1 серпня; [*Купчинський О.*] В. Сенютович-Бережний — історик і дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240.

С.І. Білокінь.

СЕНЯ́ВСЬКІ (Сєнявські, Sieniawscy) — польс. магнатський рід. У 16—18 ст. володіли значними маєтками в *Руському воєводстві* та на *Поділлі.* **Рафал з Сеняви** (п. 1518) був галицьким *хорунжим.* Його син **Миколай** (бл. 1489 — 1569) став белзьким *каштеляном* (1537), воєводою белзьким (1542) і руським (1553), *гетьманом польним коронним* (1539) і *гетьманом великим коронним* (1561). Старший син Миколая — **Ієронім** (бл. 1516 — 1579) — був кам'янецьким каштеляном (1569—79) та рус. воєводою (із 1576). Ін. син **Миколай**



М.-І. Сенявський (1645—1683). Портрет роботи невідомого художника. До 1683.



А.-М. Сенявський (бл. 1666—1726). Портрет роботи невідомого художника. 1720.

(п. 1587) — стрийський староста, кам'янецький каштелян (з 1576) та польний гетьман коронний (із 1569). **Миколай-Ієронім** (1645—83) — рогатинський староста, волин. воєвода (із 1680), польний гетьман коронний (із 1680), загинув у Віденській кампанії (1683); підтримував ідею відродження правобереж. козацтва. Його син **Адам-Миколай** (бл. 1666—1726) був белзьким воєводою (1692—1710), краківським каштеляном (із 1710), польним гетьманом коронним (1702) і великим гетьманом коронним (із 1706), керував придушенням руху С.*Палія* на Правобережжі (1702—04), підтримав угор. повстання проти *Габсбургів* (його керівники *Ференц II Ракоці* та М.Берчені знайшли притулок у його замку в *Бережанах*, звідкіля й почався похід Ференца II Ракоці у Закарпаття), після зречення *Августа II* при підтримці рос. царя *Петра I* претендував на королів. корону. 1718 під час міжусобної боротьби з рус. воєводою Й.Потоцьким захопив м. Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*). 1726 маєтки С. перейшли до кн. А.-А.Чарторийського, одруженого з **Марією-Софією**, єдиною дочкою Адама-Миколая. Центром володінь С. із 16 ст. були Бережани. Збудований польним гетьманом і воєводою руським Миколаєм 1554 замок у Бережанах був першим в Україні замком із бастіонами. 1639 на замовлення львів. старости **Адама-Ієроніма** (бл. 1629—1650) архіт. П.Гродзицький збудував у *Львові* біля костьолу Марії Магдалини арсенал Сенявських (нині кабінет мист-в Львів. нац. наук. б-ки ім. В.Стефаника НАН України).

Літ.: *Dyakowski M.* Diariusz okazji wideńskiej r. 1683. Warszawa, 1883; *Łoski J.* Sobieski, jego rodzina, towarzysze broni i współczesne zabytki. Warszawa, 1883; *Stüttner F.* Jak Sieniawscy stali się włascicielami Brzeżan. Brzeżany, 1938.

Л.В. Войтович.

СЕРАФІ́МОВ Серафим Антонійович (1817—1884) — історик-дослідник, активний подвижник Церкви, науки та к-ри, освітянин і громад. діяч, протоієрей. Член *Одеського товариства історії та старожитностей.* Н. в с. Старий Керменчик Маріупольського пов. (нині с. Старомлинівка Великоновосілківського р-ну Донец. обл.) в родині грец. священиків. Навч. у приватній парафіяльній школі, де вивчав новогрец. мову. Бл. 1827 С. вступив до Маріупольського повітового духовного уч-ща, а 1831 — до Катериносл. духовної семінарії.

Продовжив навчання в *Київській духовній академії* (1837—41), по закінченні якої зі ступенем магістра був зарахований до Київ. духовної академії викладачем грец. мови. Водночас читав курс лекцій зі словесності (1843). 1844 запрошений на посаду вчителя Закону Божого в уч-щі при Одес. Архангело-Михайлівському жін. монастирі. У червні 1845 у Свято-Покровській церкві м. *Одеса* відбулася його конфірмація в сан диякона та ієрея. 1848 С. вступив на посаду законовчителя 2-ї Одес. г-зії, 1850 переведений на посаду професора грец. мови в Херсонській (згодом — Одеській) духовній семінарії. Викладацьку роботу він поєднував зі щирою доброчинною діяльністю: протягом кількох років працював наставником у жін. уч-щі при монастирі. 1851 С. був призначений заст. наглядача за викладанням Закону Божого в усіх світських навч. закладах м. Одеса. Того ж року його було переведено на посаду священика до храму при Одес. ін-ті шляхетних дівчат та законовчителя того ж ін-ту і міськ. дівочого уч-ща. 1850 С. був призначений членом К-ту для історико-стат. описання церков Херсон. єпархії. За вагомі результати його роботи зі збирання матеріалів з історії *Новоросійського краю* був обраний дійсним членом Одес. т-ва історії та старожитностей. Довгі роки активно співпрацював у т-ві з такими видатними грец. діячами, як М.Палеолог, К.Стаматі, К.Базилі, І.Вучина, Г.*Маразлі.*

На сторінках *«Записок Одесского общества истории и древностей»* у різний час з'явилися публікації С., присвячені його сучасникам — визначним діячам Церкви, відомим церковним історикам і богословам — архієпископам Гавриїлу (Розанову), Інокентію (Александрову), митрополитові Московському Макарію та ін.

Гол. сферою його наук. інтересів була історія християн. церкви, зокрема північноприазовсько-причорномор. регіону. Багато зробив історик для розробки



С.А. Серафімов.



Арсенал Сенявських у м. Львів. Фото початку 21 ст.

грец. теми, популяризації її серед широких кіл наук. громадськості та освіченого загалу. Постійно проживаючи в Одесі, він не раз (із 1849) відвідував Маріупольщину з метою збирання матеріалів з історії і к-ри свого народу. В результаті проведених розвідок 1862 з'явилася гол. праця С.-історика — «Кримські християни (греки) на північних берегах Азовського моря», що до теперішнього часу не втратила свого наук. значення.

У цьому творі, який витримав три перевидання, автор здійснив дослідження з етнічної історії греків, зробив цікаві лінгвістичні та етногр. спостереження, показавши особливості храмового богослужіння і специфіку реліг. і родинних свят греків Пн. Приазов'я. Робота містить важливі свідчення щодо етапу становлення грец. громади Маріупольщини, зокрема її культ. життя в перші десятиріччя 19 ст., безпосереднім свідком і учасником якого автор був сам.

Серед ін. його праць — переклади й дослідження грец. джерел з історії релігії, історії Греції, Новоросії, старожитностей Пелопоннесу, бібліографічні огляди грец. видань. 1870 правління Херсон. семінарії в Одесі, до складу якого С. входив із 1868, обрало його наглядачем (директором) Херсон. духовного уч-ща. 1874 він був обраний членом губернської училищної ради, 1876 — головою ради Благовіщенської жін. громади.

Одночасно обіймав посаду настоятеля Херсон. Свято-Успенського собору. 1879 був обраний на посаду благочинного церков Херсон. округу. Останні чотири роки життя протоієрей С. служив настоятелем Одеської Свято-Покровської церкви.

П. у м. Одеса.

В архіві, що залишився після смерті історика, були виявлені неопубл. нотатки і матеріали, зокрема стосовно діяльності архієпископа Гавриїла.

Основні праці: Письма Константинопольского патриарха Григория V. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 4, отд. 2. Одесса, 1860; Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. «Херсонские епархиальные ведомости», 1862, № 5; Евгений Булгарис, архиепископ Славянский и Херсонский. Там само, 1863, № 9; Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму. В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6, отд. 3. Одесса, 1867; Манускрипт греческого древнего Евангелия Одесского музея. Там само; Херсонские святители: Страдание священномучеников Херсонских епископов Василевса, Капитона и др. (перевод с греческого). Там само, т. 7, отд. 1. Одесса, 1868.

Літ.: *Попруженко Г., протоиерей.* Протоиерей Серафим Серафимов. Одесса, 1884; *Демин О.* Участие греков в работе Императорского Одесского общества истории и древностей. В кн.: Україна—Греція: Історія та сучасність. К., 1995; *Бацак Н.* Протоієрей Серафим Серафімов. В кн.: Подвижники і меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII—XIX ст.: Історико-біографічні нариси. К., 2001; *Її ж.* Грецька спільнота Надазов'я: Етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). К., 2010.

Н.І. Бацак.

СЕ́РБИ В УКРАЇ́НІ. Під час російсько-турец. війн багато сербів, увійшовши до складу *козацької старшини*, згодом діставали маєтки в Україні, про що свідчать реєстри *Війська Запорозького*. Серби були також серед студентів і викладачів *Києво-Могилянської академії.*

Компактні поселення із сербів в Україні виникли в серед. 18 ст.

У січні 1752 із сербів була утворена адм.-тер. військ. одиниця в межиріччі Синюхи (прит. Пд. Бугу) і Дніпра під назвою *Нова Сербія*, офіційно — для охорони пд. рубежів від татар. і турец. нападів, а фактично — для приборкання запорожців. Під кер-вом полк. І.*Хорвата* були утворені 2 полки — гусарський і пандурський. 1754 тут була заснована фортеця Святої Єлизавети (із 1775 — м. Єлизаветград; нині м. *Кіровоград*), що стала адм. центром Нової Сербії.

У травні 1753 на пд. сх. від Сіверського Дінця (прит. Дону) в межиріччі Бахмута (нині р. Бахмутка) та Лугані (обидві — притоки Сіверського Дінця) була утворена ін. адм.-тер. військ. одиниця під назвою *Слов'яносербія*. До Слов'яносербії увійшли 2 полки під проводом Р.Прерадовича та І.Шевича (1300 вояків), які відбували службу на т. зв. *Українській лінії.*

1764 уряд ліквідував обидва сербських поселення, включивши їх до *Новоросійської губернії.* Скасування сербських поселень було викликано тим, що обіцяна сербами кількість поселень не була реалізована і досить скоро вони поповнилися українцями й молдованами. Крім того, угор. влада, з теренів якої приходили серби, дуже негативно поставилася до царського маніфесту із закликом до іноземців селитися в Рос. імперії. Певну роль відіграли й протиріччя в самій сербській громаді, зокрема невдоволення тиранією І.Хорвата.

Досить швидко серби асимілювалися. По-перше, обидва адм. утворення складалися не лише із сербів, а й ін. правосл. народів — українців, болгар, волохів, греків. По-друге, етнічну асиміляцію сербів не зупинили заходи царського уряду, спрямовані на їхню територіальну ізоляцію: так, під час поселення з районів майбутньої Новосербії були виселені мешканці понад 7 тис. будинків, які належали запорожцям і українцям, переселеним із земель, що входили до складу Речі Посполитої.

Скасування цих привілеїв у процесі перетворення сербських шанців і рот на села і те, що серби переселялися в Росію без родин й одружувалися з місц. уродженками, стало гол. причиною їх етнічної *асиміляції.*

Перебування сербів в Україні знаходить своє відбиття в топоніміці. Так, в Угорщині після австро-турец. війн кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. вони заснували низку поселень, таких як Каніж, Панчево, Мартоноша, Суботец, Федвар. Ці назви були перенесені в Нову Сербію (сучасна *Кіровоградська область*).

Літ.: *Костић М.* Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија. Београд, 1923; *Шевченко Ф.* Серби і болгари в українському козацькому війську XVII—XVIII ст. В кн.: Питання історії та культури слов'ян. К., 1963; *Барјактаровић М.* Трагови српских насеља у некадашњој «Новој-Србији» Украјине: Зборник радова САНУ: Нова серија, кн. 1, № 5. Београд, 1971; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине. К., 1975; *Костић М.* Нова Србија и Славеносрбија. Нови Сад, 2001; *Павлюченко О.В.* Серби та чорногорці в Україні (XIX — початок XX ст.): Біографічний словник. К., 2009.

В.І. Наулко.

СЕ́РБИН Роман (Serbyn Roman; н. 21.03.1939) — канад. історик укр. походження. Дійсний член *Української вільної академії наук* і *Наукового товариства імені Шевченка.* Д-р істор. н. (1975). Н. в с. Вікторів (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). 1948 разом із батьками емігрував до Канади. 1960 отримав ступінь бакалавра політ. наук у Мак-Гільському ун-ті (Монреаль, Канада). 1961—64 вивчав історію в Сорбонні (Франція). 1968—69 — голова Союзу укр. студентів Канади, засновник і перший редактор його газ. «Студент». 1975 отримав ступінь д-ра істор. наук у Мак-Гільському ун-ті. 1969—2002 викладав східноєвроп. історію у Квебецькому ун-ті в Монреалі.

Фахівець з історії *голоду 1921—1923 років в УСРР* та *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, вивчав життя і творчість С.*Подолинського*, історію суспільно-політ. думки та українсько-єврейс. взаємини 19—20 ст., нац. питання в *СРСР*.

1983 організував першу міжнар. конференцію на тему Укр. голоду 1932—33. Редактор щопіврічного наук. час. «Holodomor Studies» (із 2009).

Праці і тв.: Fédéralisme et nations. Montréal, 1971 (ред.); Famine in Ukraine: 1932—1933. Edmonton, 1986 (співред.); *Подолинський С.* Вибрані твори. Монреаль, 1990 (упорядник і ред.); Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. К., 1992 (автор вступної статті, упорядник і ред.; 2-ге вид. — К., 1995); За яку спадщину? К., 2002; *Подолинський С.* Листи та документи. К., 2002 (співупорядник, автор бібліографічного нарису); Famine in Ukraine 1932—1933: Genocide by Other Means. New York, 2007 (співред.); Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні: Стаття 28 мовами. К., 2009 (автор вступної статті і ред.).

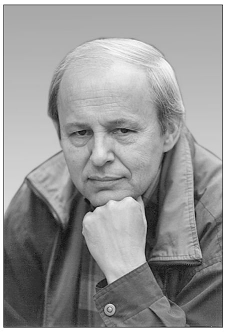
Літ.: Конференції і зустрічі з громадянством. «Український історик», 1974, № 1—3 (41—43); Перша Всеканадська конференція університетських студій українознавства. Там само.

Н.О. Лаас.

СЕ́РБИНИ — популярне прізвище серед козаків, котрим нерідко називали вихідців із Балкан; прізвище кількох визначних козац. діячів доби Руїни, очевидно не споріднених між собою:

1) **Сербин** (Рац) **Ференц**, українець, уродженець *Умані*, служив до Національно-визвольної війни 1648—58 у складі коронних військ М.*Калиновського.* Після *Батозької битви 1652* перейшов на бік Б.*Хмельницького*, очевидно, брав участь в обороні Умані 1653—55, *Охматівській битві 1655.* Став *сотником*, а потім — полковником у поході корпусу наказного гетьмана А.*Ждановича* на Польщу, зокрема, в червні 1657 разом з І.*Богуном* стояв у *Варшаві.* Відмовився відступати в Україну з А.Ждановичем і разом зі шведами тримав оборону у Варшаві. Після вимушеного виходу з Варшави відступав в Україну і поліг у бою проти польс. військ під *Равою-Руською*, імовірно у серпні 1657;

2) **Сербин Іван Юрійович** (п. 1665) — серб значного походження з м. Нові-Пазар (нині в Сербії), племінник сербського митрополита Гавриїла, брацлавський полковник 1657—58, 1663—65. 1653 приїхав із Сербії як досвідчений офіцер, став на службу до укр. армії Б.Хмельницького, брав участь у боях проти польс. військ, за що Б.Хмельницький призначив його брацлавським полковником. Був прихильником гетьмана І.*Виговського*, який у січні 1658 послав його та І.Богуна на придушення виступу полтав. полк. М.*Пушкаря*, але вони зазнали поразки під *Полтавою* (за ін. даними, під Голтвою; нині с. Говтва Козельщинського р-ну Полтав. обл.) на початку лютого 1658. Пізніше брав участь в успішному поході на Полтаву проти М.Пушкаря. Після чигиринської ради (30 (20) липня 1658) І.Виговський відправив його на чолі *Брацлавського полку* у складі корпусу своїх військ, котрі мали вибити моск. гарнізон з *Києва* (серпень 1658), але безуспішно. Після 28 (18) вересня 1658 Сербин разом з ін. полковниками (Данило, Костянтин і Василь Виговські) брав участь у битві під *Васильковим*, де потрапив у рос. полон з овруцьким полк. В.Виговським. У листопаді 1658 був засланий углиб Моск. держави, але 1660 звільнений. Знову став брацлавським полковником, брав участь у повстанні проти *Речі Посполитої* і гетьмана П.*Тетері*, мусив відступати з боями із *Брацлава* до Умані, де оголосив себе прихильником І.*Брюховецького.* У січні 1665 вибив поляків з Бабанів (нині с. Старі Бабани), Цимерманівки (нині с. Іванівка; обидва Уманського р-ну Черкас. обл.) й Кисляка (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.), привернув на свій бік Тарговицю (нині с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.), потім знову тримав оборону Умані, а в лютому 1665 здійснив тими ж місцями ефективніший похід. Поліг у ході тяжкої оборони Умані в березні—квітні 1665 (приблизно в середині квітня). Після його загибелі оборону Умані очолив новий брацлавський полк. В.*Дрозденко*;



Р. Сербин.

3) **Сербин Іван Федорович** — лубенський полковник 1671 і з 1672 до серпня 1676, зять І.*Сірка.* Брав участь у поході гетьмана І.*Самойловича* у *Правобережну Україну* 1674, поході на *Чигирин* проти П.*Дорошенка* в березні 1676;

4) **Сербин Войца** (Вуїч) — наказний переяславський полковник 1674, переяслав. полковник 1675—76 і 1679—83, *генеральний осавул* (липень 1687 — 1688). Брав участь у походах І.Самойловича проти П.Дорошенка у Правобережну Україну. Особистий ворог І.Самойловича, чинив інтриги і проти І.*Мазепи*, за що був арештований і відісланий до *Москви*, звідки його після слідства відправили «за караулом» до Севська (нині місто Брянської обл., РФ). Подальша доля не відома.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2 — т. 10. К., 1997—98; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997; *Мицик Ю.* Умань козацька і гайдамацька. К., 2002; *Жильцов А.А. и др.* Сербиновы и другие. М., 2006; *Мицик Ю.А.* Чигирин — гетьманська столиця. К., 2007.

Ю.А. Мицик.

СЕ́РБІЯ, Республіка Сербія — д-ва в Пд.-Сх. Європі. Територія 88 361 км². Населення 9 млн 856 тис. осіб (2011, без урахування населення Косово). Столиця — м. Белград. Держ. мова — сербська. До складу входять 2 автономні краї — Косово, де переважно проживають албанці, та Воєводина, де переважають угорці та проживають українці (*русини*). 17 лютого 2008 Косово ого-

лосило про незалежність, яка не була визнана Сербією, хоча цього вимагали *Європейський Союз* та США.

Проникнення слов'ян на Балкани розпочалося в серед. 1 тис. і досягло апогею в 2-й пол. 6 — 1-й пол. 7 ст. Серед цих племен були й серби. Осн. маса населення осіла в міжріччі Дріни (прит. Сави, бас. Дунаю) та Морави (прит. Дунаю). У 8—10 ст. у процесі безперервної боротьби із франками, *Візантією* та Болгарією в сербів виникли перші племінні об'єднання: Рашка, Зета, Захум'я, Травунія.

У серед. 9 ст. інтенсивно відбувалася християнізація сербів. У цей час жупан Рашки Властимир тимчасово об'єднав сербські землі. У серед. 10 ст. землі першої Сербської д-ви потрапили в залежність від Болг. царства. Візантія використовувала сербів як військово-політ. противагу болгарам та хорватам. У 12 ст. сербська середньовічна д-ва змінилася за правління Стефана Немані. 1217 Стефан Першовінчаний отримав корону від Папи Римського Гонорія III. Сербське королівство на півтора століття об'єднало сербські, македонські та частину грец. земель. На поч. 13 ст. була утворена Сербська автокефальна правосл. церква.



Найбільшого розквіту Сербське королівство досягло за часів Стефана Душана (1331—55). Після його смерті посилилися княжі міжусобиці. Становище ускладнювалося внаслідок посилення експансії турків-османів. 28 червня 1389 військо осман. султана Мурада I розбило сербів та боснійців на чолі з воєводою Владко Вуковичем на Косовому полі поблизу Приштіни (нині столиця Республіки Косово). У 15 ст. Сербія стала володінням *Османської імперії.* 1521 турки створили Белградський пашалик. Встановлення осман. правління на території колиш. сербської д-ви стимулювало переселення населення. Майже за півтора століття від 1389 до 1521 бл. 1 млн сербів було продано в осман. рабство.

Наприкінці 16 ст. посилився сербський антиосман. рух. У ході війн коаліції європ. християн. народів т. зв. *Священної ліги* з Осман. імперією (1683—99) серби переселялися в пд. райони Угор. королівства. За умовами Карловицького миру 1699 Баранья, Бачка, Славонія, частина Банату відійшли до складу австрійс. володінь. Наприкінці 18 ст. ці «австрійські» серби отримали реліг. автономію. Безпосередньо Відню була підпорядкована сербська автономія Воєводина, яка стала центром сербського нац. культ. життя.

Водночас під тиском турків та *Габсбургів* серби переселялися до Рос. імперії. У серед. 18 ст. на кращих землях Херсонщини створено «*Нову Сербію*». Всього у 18 ст. до Рос. імперії переселилися 25 тис. пд. слов'ян, більшість з яких оселилися на території України. Підтримка сербських переселенців також сприяла посиленню впливу Росії на Балканах. *Російсько-турецька війна 1806—1812* й одночасне сербське нац. повстання загострили проблему створення сербської *автономії*. За підсумками чергової *російсько-турецької війни 1828—1829* Стамбул був вимушений погодитись на створення на території Белградського вілайєту обмеженої сербської автономії. 1835 кн. Мілош Обренович скликав першу Скупщину, яка прийняла Конституцію — Устав. Один із лідерів «уставобранителів» Ї.Гарашанін став ідеологом створення «Великої Сербії». Вважалося, що серби мали очолити процес звільнення південнослов'ян. народів від іноз. панування і створити Югославію на чолі з правлячою сербською династією. Перший крок до цього — створення 1866 сербсько-чорногорського воєнного союзу.

За *Сан-Стефанським мирним договором 1878* Сербія стала незалежною д-вою. 1903 до влади прийшов король Петро Карагеоргієвич — прихильник великосербської ідеї. Однак *Балканські війни 1912—1913* завдали перший удар по плану створення Югославії. 28 червня 1914 боснійський серб Г.Принцип убив австрійс. ерцгерцога Франца-Фердінанда Габсбурга, що стало приводом до *Першої світової війни.* Сербія як союзниця Росії опинилася на боці *Антанти.* Зимою 1915 розбиті австрійцями сербські війська були евакуйовані на о-в Корфу. 1918 після прориву Салонікського фронту відкрилися сприятливі перспективи для об'єднання пд. слов'ян.

1 грудня 1918 було проголошено Королівство сербів, хорватів і словенців, до складу якого увійшли Сербія (із приєднаною до неї Вардарською Македонією), Чорногорія, Хорватія, Словенія, Далмація, Боснія, Герцеговина та Воєводина. Конституція 1921 перетворила сербів на панівну націю. 1929 країна була перейменована на Королівство Югославія (див. *Югославія*). Нова назва мала символізувати нац. єдність населення. У відповідь 1934 хорватські націоналісти вбили сербського короля Александра Карагеоргієвича. Влітку 1939 Хорватія здобула автономію, а потім — і незалежність.

25 березня 1941 Югославія приєдналася до Троїстого пакту. Однак військові здійснили переворот, який став приводом для втручання Німеччини та її союзників. 17 квітня 1941 Югославія капітулювала та була поділена на 4 зони окупації: нім.,

італ., угор., болгарську. 1941—45 на території країни успішно діяли комуніст. партизани на чолі з Й.Броз Тіто та монархісти «четники».

29 листопада 1945 було проголошено Федеративну Нар. Республіку Югославія у складі Сербії, Хорватії, Словенії, Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини. За часів Й.Броз Тіто розвивалася модель самоврядного соціалізму. За Конституцією 1963 країна отримала назву Соціаліст. Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ). 1968 краї Косово та Воєводина отримали статус автономії. Водночас посилення нац. еліт у республіках розривало єдність федерації. 1989 під час відзначання 600-річчя битви на Косовому полі міжнац. відносини в Югославії вкрай загострилися. Колиш. комуніст. лідер Сербії С.Мілошевич, намагаючись вибудувати «Велику Сербію», запровадив у країні *авторитарний режим.*

1991 під зовн. тиском та під тягарем внутр. протиріч СФРЮ припинила своє існування. Унаслідок цього на Балканах настав час війн і нестабільності. 27 квітня 1992 Сербія та Чорногорія створили Союзну Республіку Югославія (СРЮ). Втручання останньої в балканські конфлікти спричинило дію міжнар. санкцій проти СРЮ.

1991—92 точилася сербсько-хорватська війна. Створена Сербська Країна 1995 була завойована Хорватією. Водночас розгорталася масштабна війна між православними сербами, католиками-хорватами та боснійськими мусульманами на території Боснії та Герцеговини (1992—95). Становище ускладнювалося втручанням великих д-в, які боролися за перерозподіл сфер впливу на Балканах.

Після підписання Дейтонських мирних угод (листопад 1995; див. *Дейтонська угода 1995*) стабілізувалося становище в Боснії. Натомість у 2-й пол. 1990-х рр. активізувався албанський нац. рух у Косово. У березні—червні 1999 сили НАТО (див. *Північноатлантичний альянс*) допомогли албанцям здобути політ. перемогу над сербами. У квітні 2001 демократ. влада Сербії передала С.Мілошевича до Гаазького міжнар. трибуналу для воєнних злочинців. Навесні 2002 Сербія та Чорногорія за посередництва ЄС досягли угоди про тимчасову конфедерацію та цивілізоване розлучення протягом трьох наступних років. 4 лютого 2003 Скупщина Союзної Республіки Югославія ратифікувала Договір про ліквідацію СРЮ та створення конфедеративної д-ви під назвою «Сербія та Чорногорія». 5 червня 2006 Чорногорія проголосила незалежність від Сербії.

Історичні витоки українсько-сербських відносин сягають середньовіччя. Стосунки з давньоруським *духовенством* підтримував засновник Сербської автокефальної правосл. церкви архієпископ Савва. Мандруючи *Палестиною*, 1229 він зупинявся в рус. монастирі. Від поч. 17 ст. ширшими стали українсько-сербські військ. зв'язки. Належність до правосл. церкви була важливим засобом ідентифікації та братських реліг. почуттів. Серби брали участь у *Національній революції 1648—1676.* Наприкінці 1649 Б.*Хмельницький* повідомив моск. посла Г.Неронова про адресовані *Війську Запорозькому* заклики сербів до війни проти Османської імперії. 1654 гетьман. резиденцію *Чигирин* відвідав сербський патріарх Гавриїл. Серби належали до найвідданіших козаків гетьмана І.*Виговського*, який 1658 призначив брацлавським полковником їхнього ватажка І.Сербина (див. *Сербини*). У почті Ю.*Хмельницького* були особи сербського походження. Одним з основоположників нац. школи, драматургії і театрального мистцтва Сербії став випускник Київ. академії М.*Козачинський.* В академії здобули освіту відомий сербський історик, поет, драматург Й.Раїч, будимський єпископ Діонісій Новакович, громадсько-культ. діяч А.Стойков, художники Г.Зелич, Й.Сербин, В.Остоїч, Й.Четир Грабован.

Україна та Союзна Республіка Югославія 15 квітня 1994 встановили дипломатичні відносини. Нормальний розвиток українсько-сербських відносин ускладнювався дією міжнар. санкцій. 1992—99 укр. миротворці брали участь в операції *Організації Об'єднаних Націй* та НАТО на території Боснії і Герцеговини та в Сербській Країні, а з липня 1999 — у Косово. За часів сучасних балканських конфліктів суттєво постраждала укр. громада в Сербії, вільний національно-культ. розвиток якої залежить від



Сербія. Будинок Скупщини, парламенту Сербії, у м. Белград. Фото початку 21 ст.

подальшого розвитку демократ. системи в цій країні. За даними перепису населення 2002, на території Республіки Сербія проживає бл. 16 тис. громадян, які визнають себе русинами, та бл. 5 тис. — етнічними українцями. Регіоном компактного проживання українсько-русинської меншини є Автономний край Воєводина, зокрема столиця краю Новий Сад та міста: Врбас, Кула, Сремська Митровиця, Інджія, Руський Керестур, Куцура, Джурджево, Шид. Станом на 2011 Україна і Сербія підписали 63 документи, у т. ч. 4 міждержавні, 17 міжурядових, 20 міжвідомчих, 8 міжрегіональних угод, 8 меморандумів та 6 протоколів. Сербія залишається найближчим балканським партнером України.

Літ.: *Грачев В.П.* Сербская государственность в X—XIV веках. М., 1992; *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 1992; *Колибанова К.В.* Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII ст. К., 1993; *Козлітін В.Д.* Російська та українська еміграція в Югославії (1919—1945). К., 1997; *Шилова А.В.* Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь в цьому процесі України (90-ті роки XX ст.). К., 1998; *Гуськова Е.Ю.* Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии. М. 1999; *Постоловський Р.М. та ін.* Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-

Східної Європи (1944—1953). Х., 2000; *Чиркович С.* История сербов. М., 2010.

А.Ю. Мартинов.

СЕРВІТУ́Т — у феод. звичаєвому праві — обмежене право користування чужим майном, кріпосний стан земельної ділянки. Сервітути — землі, які належать панові і якими можуть спільно користуватися селяни. Як форма землекористування набули поширення в *Галичині* та *Правобережній Україні* упродовж 16—19 ст. в процесі формування системи феод. залежності селянства, коли землевласники приєднували землі, які були раніше в користуванні в селян, до своїх оброблюваних земель, залишаючи їм натомість низькопродуктивні невеликі наділи та право користуватися з дозволу пана неорними угіддями — луками, лісами тощо.

Згідно з *«Уставою на волоки» 1557* кращі землі відводилися під *фільварки*, а гірші ділилися на *волоки*, що стали нормою поділу і мірилом феод. повинностей для селян. Проведена реформа посилила залежність селян, зменшила площу земель спільного користування. Поширення після *Люблінської унії 1569* характерних для Польщі форм аграрних відносин у Правобережній Україні сприяло міграції селянства, колонізації Сх. України шляхом *займанщини* (самовільне переселення та загосподарення земельних угідь), зростанню чисельності козацтва.

Сервітути як форма спільного землекористування зберігалися до аграрної реформи 1848. У системі залежності селян від поміщиків сервітути посідали особливе місце. Насамперед земельні ділянки спільного володіння селянам не належали. Крім того, спільне користування (громадське) означало, що жоден із селян не може розпоряджатися ними самостійно. Разом із тим, оскільки натуральну основу панщинного госп-ва становили відробітки та повинності, остільки поміщики-дідичі були зацікавлені в екон. відтворенні селянства і намагалися не допускати його остаточної пролетаризації. Сервітути відігравали роль допоміжного резервного фонду, який убезпечував селян від повного зубожіння, зберігав їх для пана як тяглову силу. Негативні аспекти існування сервітутів, що стримували розвиток с.-г. вир-ва, такі: неможливість переходу до системи сівозміни; стримування розвитку тваринництва, нераціональне використання лісів та ін.

При скасуванні *панщини* в Галичині було встановлено індемнізаційні виплати, сервітути юридично стали власністю *шляхти*, а селяни одержали право на винагороду або обмежене користування ними. Ліквідація сервітутів у Галичині, що почалася 1853, була в основному закінчена до 1889. Суд. процеси між поміщиками й сел. громадами за право користування луками та пасовищами закінчилися тим, що з 32 тис. справ селяни програли 30 тис., виплативши до того ж 15 млн ринських (ринські леви, або гульдени — австрійс. срібна монета вагою 0,805 г) суд. видатків. На Правобережжі за звільнення селян *поміщики* також одержували викупні платежі та, крім того, поступово заволоділи майже всіма лісами та пасовищами. Це, з одного боку, слугувало додатковим чинником зубожіння селянства, його пролетаризації та формування ринку найманої робочої сили, а з другого — розширювало ринок землі, тобто сприяло переходу до ринкових відносин у сільс. господарстві.

Літ.: *Антонович А.Я.* Сельскохозяйственные сервитуты в Привислянском крае. «Труды Императорского вольного экономического общества», 1876, № 242, т. 3; *Франко І.Я.* Земельна власність у Галичині. В кн.: *Франко І.Я.* Зібрання творів, т. 44, кн. 1. К., 1985; *Його ж.* У справі громадських пасовиськ. Там само; *Його ж.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Там само, т. 47. К., 1986.

В.В. Небрат.



Г.Я. Сергієнко.

СЕРГІЄ́НКО Григорій Якович (н. 06.04.1925) — історик. Д-р істор. н. (1974), професор (1986). Н. в с. Воронинці (нині село Оржицького р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Навч. у Воронинецькій неповній середній школі (1932—39), Лазорківській середній школі (1939—41). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1945—48 — на військ. службі в Рад. армії. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1954). Навч. в аспірантурі на кафедрі історії України істор. ф-ту Київ. ун-ту (1954—57). 1961 захистив канд. дис. на тему: «Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.» в Ін-ті історії АН УРСР під кер-вом В.*Дядиченка*, а 1974 — докторську дис. на тему: «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів (друга чверть XIX ст.)» в Київ. ун-ті. Старший наук. співробітник Центр. держ. істор. архіву (1957). Нач. відділу використання документальних матеріалів та інформації Гол. архів. управління при РМ УРСР (1958—61). Зав. редакції історії, археології та етнографії вид-ва АН УРСР (1961—62; нині вид-во «Наукова думка»). Наук. співробітник-консультант науково-орг. відділу Президії АН УРСР. Від 1963 — в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*): старший наук. співробітник (1963—75), зав. відділу історії феодалізму (1975—86), провідний наук. співробітник-консультант (1986—98). Автор понад 300 наук. праць з укр. історії 18—19 ст., зокрема студій, присвячених *декабристів руху*, *Кирило-Мефодіївському товариству*, Т.*Шевченку* та ін., а також досліджень з істор. краєзнавства, етнічної історії України, історії укр. козацтва та *Запорозької Січі*, навч. посібників з укр. історії. Брав участь у низці колективних багатотомних видань з укр. історії, у т. ч. *«Історії міст і сіл Української РСР»*, *«Історії Української РСР»*, *«Історії Києва»* та ін., а також у підготовці видання «Кирило-Мефодіївське товариство» (т. 1—3, К., 1990). Проводив активну просвітницьку діяльність. Член т-ва *«Знання»* (1955), *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (1966).

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1980).

Нагороджений 2-ма орденами та 14-ма медалями.

Праці: Семен Палій (до 250-річчя з дня смерті). «УІЖ», 1960, № 1; Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів: 1826—1850. К., 1971; Декабристи

та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Декабристи і Шевченко. К., 1983; Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодієвське товариство. К., 1983; Київський університет і Т.Г. Шевченко. К., 1984 (у співавт.); Шевченко і Київ: Історико-біографічний нарис. К., 1987; Періодизація формування української народності. В кн.: Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990; Гетьман України Петро Сагайдачний і висвітлення його діяльності в історичному нарисі Д.І. Яворницького. В кн.: *Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991; Діяльність Т.Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845—1847). «УІЖ», 1991, № 3; Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі. Там само, 1992, № 12; Іван Самойлович. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; Кирило-Мефодіївське товариство: Утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі. «УІЖ», 1996, № 1.

Літ.: *Миронець Н.І.* Захист докторської дисертації Г.Я. Сергієнком. «УІЖ», 1974, № 6; *Андрійченко В.А.* Вшанування доктора історичних наук Г.Я. Сергієнка у зв'язку з його 60-річчям. Там само, 1985, № 6; *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993; Григорій Якович Сергієнко: Матеріали до біографії. К., 1995; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

СЕРДЮКИ́ — козаки найманих піх. (сердюцьких) полків у *Лівобережній Україні* в останній чверті 17 ст. — 1-й чверті 18 ст. Від *реєстрових козаків* вони відрізнялися комплектуванням, забезпеченням і характером діяльності, водночас мали спільну з реєстровими (городовими) козаками організацію і кер-во. Створені для суто поліційного призначення наприкінці 1660-х рр., вони до кінця століття перетворилися на частини регулярної армії із широкими військово-політ. функціями. Перші наймані козац. загони з'явилися ще за гетьманства І.*Виговського*. Вони згадуються в *Гадяцькому договорі 1658*. Створення найманого полку (1 тис. осіб) передбачалося 23-м пунктом *Глухівських статей 1669*. У *Конотопських статтях 1672* ішлося про ліквідацію найманого війська, однак новообраний гетьман І.*Самойлович* із цим не погодився й утримував компанійський (кінний) полк на чолі з полк. І.Новицьким. Під час обрання гетьманом І.*Мазепи* (1687) були присутні 4 сердюцькі полки. За своїм чисельним складом наймані полки були меншими від реєстрових. У них налічувалося від 400 до 700 осіб, а сотень — від 3 до 8. Деякі полки через якийсь час припиняли своє існування, а потім відновлювалися знову. Принцип комплектування найманих, зокрема сердюцьких, полків був добровільний. Набирали охочих із вихідців *Правобережної України* — селян, міщан — та іноземців — волохів, сербів, хорватів, німців, поляків. Заборонялося приймати до *охотницьких полків* селян, які втекли від державців; осілих лівобереж. *посполитих* — тяглих селян, а також реєстрових козаків. Для того, щоб потрапити до реєстру сердюцького полку, кандидат мав пройти випробування «*молодиком*». Внутр. структура найманих полків була подібна до реєстрових, тобто вони поділялися на сотні й курені (десятки) на чолі із сотниками та курінними. Очолював полк призначений гетьманом полковник, який при цьому одержував клейноди — *бунчук*, *пернач*, прапор, печатку. До полкової старшини входили: осавул, обозний, писар. Як у реєстрових, так і в найманих полках були цирульники, музиканти, до складу яких входили: барабанщики, літавристи, «скрипники», сурмачі. Керував сердюцькими полками безпосередньо гетьман, і тільки перед ним вони звітували про виконання того чи ін. завдання. На відміну від реєстрових вони не мали постійної території дислокації. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а часом — і в козаків, хоч останні й були увільнені від постоїв. Сердюцькі полки були на повному забезпеченні в гетьман. правлінні, а полчани отримували повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей сердюкам 1678 були введені оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Основу особистого озброєння воїнів сердюцьких полків, як і реєстрових козаків, становила вогнепальна зброя — рушниця і пістоль. Застосовувалася й холодна зброя — шабля, шпага, кий тощо. Гетьман. охорона — полк сердюків і рота жолдаків — мали однотипний одяг: білі (габові) свити, сині шаровари, сіру смушеву шапку із синім або червоним шликом. С. брали участь у далеких та близьких походах, охороняли гетьман. резиденцію і ген. артилерію в *Глухові*, прикордонні митниці, зокрема, загони С. стояли біля *Переволочної*, де збиралася *індукта*. Поліцейські функції полягали в тому, щоб затримувати селян-утікачів. Ліквідовані сердюцькі полки за царським указом від 4 липня 1726.

Літ.: *Заруба В.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. «ЗНТШ» (Львів), 1993, т. 225; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. К., 2006.

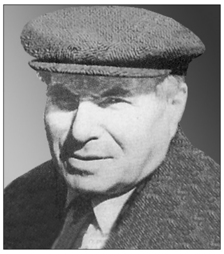
І.Л. Бутич.

СЕРЕ́БЩИНА (лат. contributio) — орієнтований на воєнні потреби грошовий податок, що в 14—16 ст. регулярно стягався у *Великому князівстві Литовському* із селянства та міщанства. У серед. 15 ст. князівські, панські та боярські піддані були звільнені від сплати С. як постійного податку, хоч і мусили сплачувати його за рішенням *вальних сеймів* в екстраординарних випадках («для великое земское потребы») — як правило, у зв'язку з війнами, які вело ВКЛ. Розмір С. не був сталим, коливаючись відповідно до конкретних обставин.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. М., 1892; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. К., 1901.

О.В. Русина.

СЕРЕДА́ Антон Хомич (11.02.1890 —11.08.1961) — художник, мистецтвознавець, графік декоративного мист-ва, педагог. Професор (1946). Н. в с. Шкарівка (нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї сільс. фельдшера та вчительки. Закінчив моск. Строганівське уч-ще (1914) зі званням художника 1-го ст. Керував відділом художньо-металевого вир-ва Кавказ. кустарного к-ту в Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія; 1915) та чортківським за-



А.Х. Середа.



Перша поштова марка УНР. Художник А. Середа. 1918.

гоном від к-ту Пд.-Зх. фронту Всеросійської земельної спілки, який опікувався укр. нар. мистецтвом на *Буковині* й *Покутті* (1916). Результати досліджень нар. мист-ва цього регіону, у т. ч. студій С., публікувалися у виданні «Народне мистецтво Галичини й Буковини» (К., 1919). Викладав у *Києві* в Архітектурному (1920—24) та Художньому (1924—29, 1934—41, 1944—50) ін-тах. Професор Київ. худож. ін-ту (1946). Працював у К-ті охорони пам'ятників історії та к-ри (1920—24), а також керівником Кабінету худож. пром-сті Академії арх-ри УРСР (1946).

С. виконав оформлення обкладинки час. «Сяйво» (1913) та низки відомих укр. видань: «Контракти і контрактовий будинок» (1924) Ф.*Ернста*, ювілейного збірника «Сергій Маслов» (1927), «Повної збірки творів: Поезії» (1927) Т.*Шевченка*, збірників «Руку братам» (1928), «Козацькі пісні» (1936), «Fata Morgana» (1937) М.*Коцюбинського*, «Кобзаря» (1926, 1937) Т.Шевченка, каталогу «Фарфор, фаянс, майоліка» (1940), «Творів» І.*Франка* (у 20-ти т., 1950—56), «Слова о полку Ігоревім» (1952). Автор ряду видавничих знаків, зокрема вид-ва «Друкар». Один з організаторів Картинної галереї ВУАН (нині *Київський музей російського мистецтва*; 1922), член Об'єднання сучасного укр. мист-ва. Збирав матеріали з історії виникнення та розвитку техніки і мист-ва шрифтів різних народів. С. — автор статті «Георгій Нарбут як художник книги» (нім. мовою), видрукуваної в «Gutenberg Jahrbuch» (1927), та низки розвідок з укр. мистецтвознавства. За проектом С. (1948) створено Держ. прапор УРСР. Графіка С. експонувалася на «Виставці сучасної української графіки» *Асоціації незалежних українських митців* у Львові (червень 1932), а також на ретроспективній виставці художника в *Києві* (1969).

С. — автор ряду проектів поштових марок *Української Держави*, які використовувалися як дрібна монета. За проектом С. у грошовий обіг були випущені поштові марки 10 і 20 *шагів*.

П. у м. *Корсунь-Шевченківський*, похований у Києві.

Літ.: *Касіян В.* Слово про друга. «ЛУ», 1969, № 94, 25 листопада; *Вельгацька Н., Нагай В.* Художник, вчений. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 1; *Касіян В.* Антін Середа. В кн.: *Касіян В.* Про мистецтво: Вибрані статті. К., 1970.

М.Ф. Дмитрієнко.



Середина-Буда. Фото кінця 19 ст.

СЕРЕДИ́НА-БУ́ДА — місто *Сумської області*, райцентр. Розташов. біля держ. кордону з РФ. Населення 7,5 тис. осіб (2001). Залізнична ст. Зернове.

Поселення засноване на терені Новгород-Сіверської сотні *Стародубського полку* в 2-й пол. 17 ст. старообрядцями — переселенцями з Росії. Першим власником був *генеральний осавул* Андрій Гамалія (див. *Гамалії*). У 2-й пол. 18 ст. — центр винокуріння. Із 1785 мала статус *містечка.* Із 1781 — у *Новгород-Сіверському намісництві*, після його ліквідації — у *Малоросійської губернії*, із 1802 — у *Чернігівській губернії.* Завдяки спорудженню вузькоколійної залізниці *Ворожба*—С.-Б. (1895) і ширококолійної залізниці *Москва—Київ* (1905—07) почала розвиватися лісообробна пром-сть.

У травні—листопаді 1918 С.-Б. — у *«нейтральній зоні»*. 1923 С.-Б. стала райцентром у складі Новгород-Сіверської округи, а з 1925 — *Глухівської округи.* У січні 1939 С.-Б. переведено до складу новоствореної Сум. обл. Окупована гітлерівцями з 10 жовтня 1941 до 3 вересня 1943. 1964 присвоєно статус міста. У рад. час у С.-Б. працювало кілька пром. підпр-в.

У С.-Б. народився рос. правозахисник С.Ковальов.

Офіц. веб-сайт міста: http://sbuda.gov.ua.

Літ.: ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973.

О.Г. Бажан.

«СЕРЕ́ДНІ ВІКИ́ НА УКРАЇ́НІ» — наук. збірник, виходив під грифом Ін-ту археології АН УРСР упродовж 1971—73 (*Київ*). Первісно планувався як періодичне видання, та цей задум не був реалізований. Вийшло 2 випуски. Відп. редактор — Ф.*Шевченко.* Збірник був заснований на хвилі піднесення культ. й наук. життя в УРСР впродовж 2-ї пол. 1960-х — поч. 1970-х рр. У тематичному та фахово-дисциплінарному планах охоплював не тільки проблеми *археології* і *медієвістики*, а й джерелознавства, історіографії та спец. істор. дисциплін у контексті вивчення історії укр. середньовіччя. Низка публікацій на сторінках збірника, зокрема передмова Ф.Шевченка до першого випуску та стаття О.*Компан* «Проблеми українського середньовіччя», привернули увагу вчених поза межами України. Вживання дефініції «середні віки» трактувалося як своєрідна новація на теренах укр. рад. історіографії. Друкувалися статті та матеріали відомих учених, зокрема В.*Барана*, М.*Брайчевського*, Є.Веймарна, Я.*Дашкевича*, Я.*Ісаєвича*, П.*Калениченка*, О.Компан, О.*Купчинського*, М.Кучера, О.-Н.*Мацюка*, Д.*Наливайка*, О.Стрижака, Ф.Шевченка та ін. Видання збірника було припинене в межах ідеологічної кампанії «боротьби з буржуазним націоналізмом» та чистки в академічних інституціях 1972—73. Наклад другого випуску був вилучений із наук. обігу.

Літ.: *Шевченко Ф.П.* Передмова. В кн.: Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971; *Ждан М.Б.* Рецензія на видання: Середні віки на Україні. К., 1971. Вип. 1. «Український історик», 1972, № 3/4; *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина. В кн.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 1. К., 2004.

О.В. Ясь.

СЕРЕ́ДНІ ВІКИ́ (medium aevum) — період всесвітньої історії між історією Стародавнього світу та Новою історією.

Поняття «середні віки» вперше виникло в колахітал. гуманістів, літераторів та істориків у 15—16 ст. Ф.Біондо (1392—1463) першим виділив цей період в окрему епоху, відмінну від давньої історії та *Відродження*, у своїй осн. праці «Три декади історії від падіння Римської імперії», яка починалася від здобуття 410 Риму вестготами на чолі з королем Аларіхом І і закінчувалася 1440. Ренесансні гуманісти розуміли це поняття, перш за все, як період занепаду к-ри — «проміжні віки» між власне *античністю* та епохою Відродження (антич. спадщини). Сучасні дослідження повністю спростували такі погляди.

Остаточно поняття «середні віки» утвердилося в європ. істор. науці після появи праці професора ун-ту в Галле (Пруссія) Х.Келлера (Целларіуса) 1698. Приймаючи поділ історії на давню, середньовічну й нову, він початково пропонував вважати середньовіччям час від заснування *Константинополя* (331) до його здобуття турками, тобто падіння Візант. імперії, а також завершення Столітньої війни між Англією та Францією (1453). Згодом Х.Келлер підкоригував й обгрунтував нові умовні межі цього періоду — від падіння Рим. імперії (476) до падіння Візант. імперії (1453).

Після тривалих суперечок сьогодні більшість істор. шкіл, погодившись із нижньою межею (476), умовно приймають за верхню межу відкриття Америки Х.Колумбом, яке збіглося із завершенням Реконкісти — відвоювання Піренейського п-ова від арабів (1492) — та переходом більшості європ. країн від феод. д-в до станових або абсолютних монархій. У питанні «верхньої межі» єдності немає досі. Окремі дослідники підіймають її до зародження *Реформації* (поч. 16 ст.) і далі (при цьому спираючись на авторитет франц. медієвіста Ж. Ле Гоффа, який вважає, що в менталітеті загалу, в першу чергу сільського, не відбилися зміни, які пережили верхи Європи наприкінці 15 ст.) або ж, навіть, опускають до початків Відродження (14 ст.). Останнім часом більшість істор. шкіл дотримуються компромісного варіанту: 500—1500.

Марксистська історіографія, зберігаючи прийнятий поділ, в основу визначення С.в. поклала період існування феод. суспільно-екон. формації, вважаючи, що остання тривала від падіння Рим. імперії до Англ. бурж. революції (кінець 5 — серед. 17 ст.). При цьому С.в. поділялися на 3 періоди: раннє середньовіччя — період генези та раннього феодалізму (кінець 5 — 10 ст.), класичне середньовіччя — період розвиненого феодалізму (11—15 ст.) — і пізнє середньовіччя — період розкладення феодалізму (16 — серед. 17 ст.). *Феодалізм* справді був спільним явищем, яке охопило більшість території Зх. Європи, а згодом — певною мірою також *Візантію* і весь ареал візант. правосл. цивілізації, включаючи територію Русі та князівств, які утворилися на її землях, і меншою мірою Скандинавію. Але суть цього явища була не такою, як її уявляли марксисти, і до кінця 15 ст. в більшості європ. країн феодалізм згас.

У СРСР, і відповідно в Україні, марксистська схема пережила часткову модернізацію. В.*Ленін* помилково вважав, що осн. ознакою феодалізму є наявність *кріпацтва*. Внаслідок цього існування феодалізму розтягли хронологічно від 7—8 ст. до 1861 — часу ліквідації кріпацтва в Росії. Тому і далі цілий ряд істориків продовжують зараховувати до середніх віків не лише 17, а й навіть 18 ст.

Дослідженням періоду С.в. займається *медієвістика*. У вузькому значенні медієвістика — історія середніх віків у Зх. Європі. Більшість європ. дослідників вважають, що за цей час ніяких суттєвих змін, які давали б підстави виділити окремий період, в історії Азії, Африки, Америки та Австралії не відбувалося. Отже, історія середніх віків належить суто до Європи, причому Європи Західної. Це проблема доволі дискусійна, особливо в питанні зарахування до медієвістики історії Візантії та *Центрально-Східної Європи*, зокрема історії Русі. Але якщо відкинути політ. та ідеологічні мотиви подібних міркувань, то поза сумнівами, при всіх відмінностях у ментальності, соціальній і держ. структурі та релігії правосл. візант. цивілізації (за визначенням А.-Дж.*Тойнбі*), цей регіон був тісно пов'язаний із рештою Європи і переживав ті ж самі зміни та трансформації. Більше того, правосл. візант. цивілізація, яка зберігала й розвивала традиції античності, постійно впливала на розвиток західноєвроп. цивілізації. Це також стосується як і Русі та Угорщини, де процеси феодалізації сусп-ва протікали синхронно з ін. європ. країнами, так і самої Візантії та балканських країн, де процеси феодалізації були стимульовані хрестоносцями на поч. 13 ст.

Стосовно ж реліг. протиріч, активізація яких відбулася після розриву церков 1054, то вони розвивалися повільно, паралельно з постійними спробами діалогу щодо пошуків шляхів об'єднання, аж до спроб його реалізації (переговори на соборі в Барі (Італія) 1089—90, спільна участь у 1-му хрестовому поході 1098—99, унійні спроби Кілікійської Вірменії, Сербії, Болгарії поч. 13 ст., Галицько–Волин. королівства 1253, *Флорентійська церковна унія 1439*). При цьому рус. князі тривалий час не звертали уваги на наявність реліг. протиріч і укладали шлюби з католиками, керуючись перш за все політ. розрахунками. Подібно до цього правителі православних Болгарії та Сербії приймали корони від папських легатів. Без конфесійної різниці всі християн. д-ви в тій чи ін. мірі брали участь у *хрестових походах* у Палестину чи в Прибалтику (11—14 ст.), а пізніше намагалися спільно стримувати осман. натиск на Європу (14—15 ст.).

Тому можна стверджувати, що період історії середніх віків тривав на території всієї Європи, а також Передньої Азії та Пн. Африки в межах територій, що належали колись до Рим. імперії.

Дослідження з історії середніх віків в Україні розпочалися ще наприкінці 18 ст. у Львів. ун-ті та були пов'язані перш за все з діяльністю відомих істориків Г.Уліха (1743—94), Й.Вінівітера (1780—1848), Й.Маусса (1778—1856) та Л.-Е.Ценмарка (1753—1814). Пізніше ці дослідження широко розгорнули Ф.-К.*Ліске* (1838—91) та його уч-

ні й послідовники в гол. напрямах середньовічної історії: політ. історії (С.Закшевський, Л.Колянковський, О.*Гурка*, Б.Влодарський, Є.Малєчинська, Ю.Скшипек, М.Антонів, М.Алєксєєвич, К.Левицький), джерелознавства (В.Кентшинський, Л.Фінкель), історії міст, їх матеріальної та духовної к-ри (Я.*Птасьнік*, Т.Модельський, З.Войцеховський, С.Зайончковський, С.Пазира, Б.Стахонь, Я.Кропп, Л.Харевічова, К.Малєчинський, М.Свежавська, З.Сторонський), соціально-екон. історії (Ф.*Буяк*, Я.Рутковський, С.Гошовський, І.Шевчук, Р.Зубик, Е.Костоловський, О.Тарнавський), дослідження історії права (О.-М.*Бальцер*, П.*Домбковський*, З.Соха, В.*Абрагам*), студій церковної історії (Ю.Умінський, М.Тарнавський, М.Вишенський, В.*Жила*). Значна частина цих дослідників після 1939 продовжили роботу в Польщі, поклавши початок студіям з історії середніх віків у польс. ун-тах. У Львів. ун-ті сформувалася й окрема укр. істор. школа медієвістів (І.*Шараневич*, М.*Грушевський*, М.*Кордуба*, О.*Терлецький*, І.*Крип'якевич*, І.*Кревецький*, а після 1945 — Д.*Похилевич*, Я.Кісь, Я.*Ісаєвич*, Я.*Дашкевич*).

Із поч. 19 ст. студії з історії С.в. розгорнулися в Харківському, Київському, Новоросійському ун-тах, *Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька*, *Київській духовній академії* та в ряді науково-істор. т-в (*Одеське товариство історії і старожитностей*, *Історичне товариство Нестора-літописця* в *Києві*, *Харківське історико-філологічне товариство* та ін.). Вчені *Харкова*, Києва, *Одеси* і *Ніжина* зосередилися на багатьох проблемах середньовічної історії — феодалізмі, протистоянні Заходу і Сходу, моделях візантійської та західноєвропейської цивілізацій, середньовічній історії Візантії, Німеччини, Франції, Англії, Іспанії, слов'ян. країн та країн Центрально-Сх. Європи, хрестових походах, історії релігії та к-ри. Найбільш продуктивними були університетські осередки Харкова (А.Дегуров, І.*Даниловичи*, Д.Адамович, І.*Срезневський*, М.*Костомаров*, О.Зернін, М.Дринов, В.*Бузескул*, М.*Петров*) та Києва (М.*Іванишев*, Б.*Більбасов*, В.*Іконніков*, М.*Владимирський-Буданов*, М.*Драгоманов*, Ф.*Леонтович*, Ф.*Фортинський*, І.*Линниченко*, О.*Соболевський*, Т.*Флоринський*). У Ніжині працювали А.Будилович, Г.*Зенгер*, М.*Бережков*, в Одесі — М.*Мурзакевич*, П.*Брун*, В.*Григорович*, Ф.*Успенський*, Н.*Кондаков* та ін.

У рад. період поступово осн. студії із середніх віків гол. чин. перемістилися до *Москви* та Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*). Але у *Львові*, Харкові (Л.Баткін, Л.Павлуцька, Г.Фрізман), Києві (Л.Чиколіні) та Одесі (М.Беркович, Я.Зінчук) ці дослідження продовжувалися. На їх традиціях почалося відродження середньовічних студій в останні два десятиріччя 20 ст. Сьогодні осн. осередками цих студій досі залишаються Київ, Львів та Харків.

Літ.: *Войтович Л.* Середні віки в Україні: Хронологія, проблеми періодизації. «УІЖ», 2003, № 4; *Його ж.* Феодалізм в українських землях: Проблеми існування і періодизації. В кн.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка, т. 2. К., 2004; *Лаврецький Р.* Історична медієвістика на гуманітарному факультеті Львівського університету в 1918—1939 роках. В кн.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku, t. 4. Lwów—Rzeszów, 2006; *Козловський С.* Войцех Кетшинський (1838—1918): Біоісторіографічний нарис. В кн.: Ґілея: Збірник наукових праць. К., 2009; *Лиман С.И.* Идеи в латах: Запад или Восток?: Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х г.). Х., 2009; *Юрейко П.* Життєвий і творчий шлях Станіслава Закшевського. В кн.: Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Історія», вип. 23. Ужгород, 2009; *Його ж.* Наукова та педагогічна діяльність Францішека Буяка: Медієвістичний аспект. В кн.: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка: Серія: «Історія», вип. 2. Тернопіль, 2009; *Його ж.* Освальд Бальцер: Медієвістична спадщина. В кн.: Наукові записки: Національний університет «Острозька академія»: Серія «Історичні науки», вип. 14. Острог, 2009; *Його ж.* Ян Птасьнік та його медієвістичні студії. В кн.: Наукові зошити: Львівський національний університет імені І. Франка, вип. 10. Львів, 2009; *Войтович Л. та ін.* Medium aevum: Середні віки. Львів, 2010; *Козловський С.* Медієвістичні студії Тадеуша Войцеховського. «Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв» (К.), 2010, № 1; *Його ж.* Представники історичної школи Ф.К. Ліске у Львівському університеті. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. К., 2010.

Л.В. Войтович.

СЕРЕДНЯКИ́ — одна із трьох верств селянства за триступеневою градацією, використовуваною *більшовиками* до завершення суцільної *колективізації сільського господарства* (бідняки—С.—куркулі). Соціальна диференціація селянства була закономірним наслідком його переходу зі *стану* в *клас суспільний* під впливом розвитку ринкових відносин. Феномен «чорного переділу» засвідчував визрівання на селі соціальних суперечностей, хоча зростаюча земельна й майнова нерівність не усувала спільних інтересів, притаманних селянству як класу.

Триступенева градація не мала статистично чітких критеріїв. До наймитів та бідняків зараховувалися малоземельні та безземельні селяни, які не могли прогодувати сім'ю за рахунок власного госп-ва, а тому наймалися працювати в сусідів або шукали додаткового заробітку поза місцем проживання. До заможних селян відносилися ті, хто використовував найману працю і мав солідні товарні лишки продукції. С. розташовувалися посередині між заможними та бідняцькими верствами. Вони могли за сприятливих обставин виробляти товарну продукцію, але в невеликих кількостях.

За розрахунками М.*Рубача*, які стосувалися України, 1917 бідняки складали 57,1 % госп-в і мали у своєму розпорядженні 10,0 % використовуваних земель. Питома вага заможних селян складала 12,2 % госп-в, а їхня частка в землекористуванні становила 37,8 %. Питома вага С. складала 29,9 % госп-в, а їхня частка в землекористуванні — 26,5 % (*поміщикам* належало 22,3 % земель, д-ві, уділу і Церкві — 3,4 %).

Здійснений рад. владою під тиском осн. частини селян «чорний переділ» радикально змінив структуру *землекористування* в сільс. госп-ві. За даними, наведеними В.Калініченком по Україні 1927, бідняки складали 23,7 % сел. господарств і користувалися

14,2 % земель. Питома вага заможних госп-в складала 4,0 %, а частка їх у землекористуванні — 7,5 %. Питома вага С. становила за числом госп-в 72,3 %, а частка в землекористуванні — 78,3 %.

Одразу після приходу до влади В.*Ленін* визначив ставлення більшовиків до селян чіткою максимою: «трудовому селянину треба допомогти, середнього не скривдити, багатого примусити». «Допомога» виявилася в нацьковуванні бідних селян на заможних під час здійснення *продрозкладки*, аграрної реформи, оподаткування і колективізації. Якщо С. солідаризувалися з більш заможними верствами села, відстоюючи свої власні й загальносел. інтереси під час цих кампаній, вони потрапляли під прес репресій як «підкуркульники» або «куркулі».

Літ.: *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1956; *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). К.—Донецьк, 1975; *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Х., 1997; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження, т. 2. К., 2011.

С.В. Кульчицький.

СЕРЕДНЬОВІ́ЧЧЯ — див. *Середні віки.*

СЕРЕДНЬОДНІПРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — *археологічна культура* раннього та середнього *бронзового віку.* Була виділена В.*Городцовим*, пізніше її дослідженнями займалися Т.*Пассек*, С.*Березанська*, І.*Артеменко*, М.Бондар та ін. Поширена в Середньому та Верхньому Подніпров'ї на теренах України, Росії та Білорусі. Погляди на С.к. залишаються дискусійними. І.Артеменко розділив С.к. на 2 локальні варіанти — київський та дніпро-деснянський. С.Березанська, враховуючи специфіку пам'яток лісостепу та лісової зони, запропонувала розділити С.к. на середньо- та верхньодніпровську к-ри. М.Бондар виділив 3 групи С.к.: канівську, києво-деснянську та верхньодніпровську. І.Артеменко розділив розвиток С.к. на 3 етапи: ранній (26—24 ст. до н. е.), середній (23—18 ст. до н. е.), пізній (18—15 ст. до н. е.). Згідно із сучасними поглядами з урахуванням дат, отриманих радіовуглецевим методом, період існування С.к. в цілому не виходить за межі 26—18 ст. до н. е.

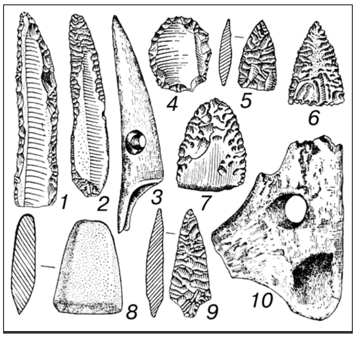
Пам'ятки С.к. представлені поселеннями, курганами, ґрунтовими могильниками, скарбами та випадковими знахідками. На поселеннях виявлені рештки наземних жител із залишками стовпових конструкцій. Курганні поховання — у прямокутних або овальних ямах, іноді перекритих деревиною. Обряди поховання — трупопокладення (у скорченому стані на спині чи боку) і трупоспалення (здійснювалося на стороні, в яму клали інвентар та перепалені кістки з попелом). Керамічному посуду притаманна багатозональна орнаментація; композиції виконувалися відбитками зубчастого і плаского штампів, а також шнура, врізними лініями, насічками та вдавленнями. Серед бронз. виробів — шила, ножі, вислообушні та втульчасті сокири, гривни, діадеми, скроневі кільця, браслети. Багато виробів зроблено з каменю (булави, сокири, зернотерки тощо) та кременю (ножі, скребачки, тесла, сокири, вістря стріл, дротиків та списів). Траплялися вироби з бурштину. Осн. заняттям племен С.к. були скотарство та землеробство.

С.к. сформувалася на Правобережжі Середнього Дніпра і в подальшому поширювалася на північ. Найдавніші поховання С.к. зіставляються із загальноєвропейським та класичним горизонтами кола к-р шнурової кераміки (див. *Шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історична спільність*), загалом синхронних *ямній культурно-історичній спільності.* На кераміці простежується вплив *кулястих амфор культури* та пізнього *неоліту Полісся.* На середньому етапі (епішнуровий горизонт) встановлено тісні культ. зв'язки С.к. з пізніми к-рами *катакомбної культурно-історичної спільності*, зокрема *інгульською культурою* та харківсько-воронезькою к-рою. Під тиском останніх відбулося пересування окремих груп носіїв С.к. на захід — через Зх. Волинь у Малопольщу — та на північ. На завершальному етапі простежуються контакти з культ. колом Бабине (див. *Багатоваликової (багатопружкової) кераміки культура*). С.к. є осн. підґрунтям, на якому сформувалися сх. групи тшинецького культ. кола доби пізньої бронзи (див. *Тшинецько-комарівська історико-культурна спільність*), зокрема києво-черкаська група комарівської к-ри та сосницька культура.

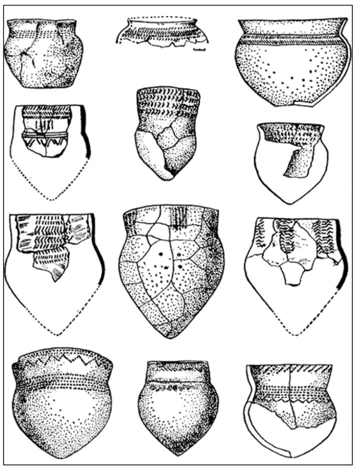
Літ.: *Городцов В.А.* Культуры бронзовой эпохи в Средней России. В кн.: Отчет Императорского Российского Исторического музея в Москве за 1914 г. М., 1915; *Пассек Т.С.* К вопросу о среднеднепровской культуре. В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 16. М.—Л., 1947; *Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы (Материалы и исследования по археологии СССР, № 148). М., 1967; *Березанская С.С.* О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии. «Советская археология», 1971, № 4; *Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. К., 1974; *Артеменко И.И.* Среднеднепровская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; *Крывальцэвіч М.М.* Гаспадарчая дзейнасць насельніцтва сярэднедняпроўскай культуры (мікрарэгіянальны аспект). В кн.: Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). Poznań, 2004; *Бунятян К.П.* Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. «Археологія», 2005, № 4; 2008, № 2; *Куриленко В.Є., Бунятян К.П.* Пам'ятки середньодніпровської культури Середнього Подесення. «Археологія», 2006, № 4; *Бунятян К.П., Самолюк В.О.* Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів. В кн.: Między Baltykiem a Morzem Czarnym: Szlaki międzymorza: IV—I tys. przed Chr. Poznań, 2011.

І.Т. Черняков, *С.Д. Лисенко.*

СЕРЕДНЬОСТО́ГІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра *мідно-кам'яного віку.* Датується серед. 4 — серед. 3 тис. до н. е., поширена в степовому Придніпров'ї, Приазов'ї, басейні Сіверського Дінця (прит. Дону) та Нижньому Подонні. Назва походить від урочища Середній Стіг в м. *Запоріжжя*, де було розкопано поселення С.к. Серед ін. поселень — Молюхів Бугор, Олександрія, Деріївка (див. *Деріївське поселення* і *могильник*) та ін. Досліджено бл. 10-ти могильників (Олександрійський та ін.), де виявлені поодинокі поховання з обрядом ті-



Середньостогівська культура. Знаряддя праці з кременю (1—6, 9), каменю (8) та рогу (7, 10).



Середньостогівська культура. Кераміка.

лопокладення на спині з підігнутими ногами, часто пофарбовані червоною вохрою. Серед речей супроводу — великі кременеві ножі, вістря до списів, прикраси з міді, рідше — глиняний посуд. На Деріївському поселенні виявлено два прямокутні в плані житла та госп. споруда. Серед речей — високогорлі гостродонні посудини, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, псалії (імовірно), дрібні кременеві вироби, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби тощо. Виділені два періоди розвитку: ранній (дошнуровий, або волоський) і пізній (шнуровий, або деріївський). Осн. заняттям племен С.к. було *тваринництво* — розводили переважно коней.



Літ.: *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973; Давня історія України, т. 1. К., 1997.

Д.Я. Телегін.



В. Серчик.

СЕ́РЧИК (Serczyk) **Владислав** (н. 23.07.1935) — польс. історик-україніст. Н. в м. *Краків*. Закінчив Ягеллонський ун-т, там же розпочав наук. кар'єру. Докторат склав 1963, габілітувався 1968. Із 1976 — професор, 1974—78 — директор Б-ки Ягеллонської. 1986—96 очолював Заклад історії Сх. Європи філії Варшавського ун-ту в Бялостоку (Польща). Із 1997 працює в Ін-ті історії Ун-ту в Жешуві (Польща). Праці С. відіграли вагому роль у пропаганді знань з історії України в польс. інтелектуальному середовищі, а також сприяли витворенню об'єктивного погляду на минуле польсько-укр. взаємин. В останні роки цікавиться проблемами історіографії та методології, очолював польсько-укр. підручникову комісію. Автор бл. 300 наук. праць (з них 30 — окремі видання), низки досліджень з історії Росії.

Відзначений державними нагородами, зокрема Командорським Хрестом (2010).

Осн. праці: «Historia Ukrainy» (1979, 1990), «Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny od 1648 roku» (1986).

Літ.: *Stępień S.* Profesor Władysław Andrzej Serczyk Członkiem Honorowym Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu. «Przemyski Informator Kulturalny», 1997, nr. 2.

І.П. Чорновол.

СЕЦЕ́СІЯ — протестаційна акція студентів-українців, які в грудні 1901 покинули Львів. ун-т і перейшли на навчання до Віденського, Краківського і Празького ун-тів. Сецесії передувала тривала боротьба галицьких українців за право мати власний окремий ун-т. Цього домагалися в австрійс. уряду укр. депутати Віденського парламенту і *Галицького крайового сейму*, а також укр. студенти, зокрема на своєму великому з'їзді у *Львові* в липні 1899.

Львів. ун-т на поч. 20 ст. мав 4 ф-ти: богословський, філософський, правничий і медичний, понад 3 тис. студентів, з них бл. 600 — українці. Проте викладання, складання іспитів, канцелярія велися польс. мовою, незважаючи на те, що ун-т був утраквістичний (двомовний). Українською мовою читалися лекції тільки з укр. історії, укр. літератури та окремих правничих дисциплін.

Зі зростанням нац. самосвідомості боротьба за рівноправність мов у викладах, за створення цілком осібного укр. ун-ту (поляки мали свій національний у *Кракові*) набувала дедалі гостріших форм. Це засвідчило заг. студентське віче 19 листопада 1901, яке, незважаючи на заборону ректоратом, студенти-українці провели безпосередньо в залі ун-ту, а потім зі співом гімну *«Ще не вмерла Україна»* та пісні «Не пора» на слова І.*Франка* проводжали товаришів-богословів до семінарії. Як наслідок, 5-х студентів відрахували з ун-ту, що викликало обурення ін. учасників віча.

1 грудня 1901 студенти-українці на своєму другому вічі ухвалили припинити навчання у Львові і перейти в ін. ун-ти. Тільки Чернів. ун-т відмовився прийняти львів'ян. Натомість чехи-патріоти запросили їх до Карлового ун-ту в Празі.

С. укр. студентів отримала значний розголос в *Австро-Угорщині* та за її межами. Для морально-матеріальної підтримки студентів у Львові й *Чернівцях* було створено 3 к-ти і «Сецесійний фонд», на рахунок якого до січня 1902 надійшло 25 тис. *корон*. (Всього було зібрано 100 тис. корон). Студентську акцію підтримав митрополит А.*Шептицький*: упродовж року він утримував на свої кошти студентів-богословів,

які з його згоди теж перейшли в ін. ун-ти. Справедливість вимог студентів-українців визнали їхні колеги зі слов'ян. країн, які навчалися в Цюриху (Швейцарія), Берліні (Німеччина), Парижі (Франція), частина польс. студентів, більшість з яких, однак, поставилися до С. негативно.

25—27 липня 1902 у Львові відбувся з'їзд укр. молоді, який ухвалив припинити С., — і студенти-українці повернулися до Львів. ун-ту, щоб продовжити боротьбу. У лютому 1907 укр. студентів на три тижні кинули до в'язниці, де вони оголосили голодування. У липні 1910 від кулі польс. шовініста в залі ун-ту загинув укр. студент Адам Коцко. Тільки 1912 австрійс. уряд погодився з настійними вимогами галицьких українців: укр. ун-т мав бути заснований напередодні 1916, проте на перешкоді стала *Перша світова війна.*

Літ.: *Качмар В.* За український університет у Львові: Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX — початок XX ст.). Львів, 1999; *Його ж.* Суспільно-політичне відлуння сецесії українських студентів Львівського університету у грудні 1901 року. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 34. Львів, 1999; *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях XIX—XX ст. Львів, 2001.

П.В. Шкраб'юк.

СЕ́ЧЕНОВ (Сєченов) **Іван Михайлович** (13(01).08.1829—15(02).11.1905) — учений, інженер, лікар. Д-р медицини (1860) й зоології (1870), педагог, громад. діяч, мемуарист. Чл.-кор. (1870) і почесний член (1905) Імператорської АН, почесний член Петербурзького (1869) та Новоросійського (1876) ун-тів, Військово-мед. академії (1899), Т-ва шанувальників природознавства, антропології та етнографії, Т-ва рос. лікарів у С.-Петербурзі. Почесний голова 1-го Міжнар. психологічного конгресу в Парижі (1889). Заслужений професор Моск. ун-ту (1896). Н. в с. Теплий Стан Курмиського пов. Симбірської губ. (нині с. Сеченово Нижегородської обл., РФ). 1843 зарахований до петерб. Гол. інженерного уч-ща, 1847 номінований польовим інженер-прапорщиком, 1848 направлений служити до резервного саперного батальйону *Київської фортеці.* Взявши відставку 1850, вступив вільним слухачем на медичний ф-т Моск. ун-ту. 1856 завершив навчання, поїхав стажуватися до берлінського патологоанатомічного ін-ту. Надалі у *Відні* підвищував кваліфікацію під орудою професора К.Людвига, у Гейдельберзі (Німеччина) — під керівництвом Р.Бунзена та Г.Гельмгольца.

1860 призначений ад'юнкт-професором Петерб. медично-хірургічної академії та ординатором госпіталю. 1861 став екстраординарним професором (1864 — ординарним). 1862 відряджений до Франції, винайшов ефект т. зв. сеченовського (центр.) гальмування. 1863 удостоєний академічної Демидовської премії за лекції «Про тваринну електрику». Опублікував трактат «Рефлекси головного мозку»; 1866 підготував підручник із фізіології нервової системи, а 1867 — з фізіології органів чуття. 1870 здійснював дослідження в хім. кабінеті Петерб. ун-ту. Відредагував перші рос. переклади видань Ч.Дарвіна.

За допомогою І.*Мечникова* 1871 запрошений професором Новорос. ун-ту, де створив фізіологічну лабораторію. Від його імені Д.Менделєєв, уже автор знаменитої таблиці елементів, на з'їзді рос. дослідників природи у Києві повідомив про вплив часу та послідовності внесення реактивів на хімічні явища.

Обраний 1873 віце-президентом Новорос. т-ва дослідників природи, С. оприлюднив поточні наук. здобутки на регулярних зборах колег і в періодиці, у т. ч. на шпальтах місцевого органу «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей». В *Одесі* виконував обов'язки присяжного засідателя окружного суду, мандрував *Херсонською губернією* і *Таврійською губернією.*

1876 переведений на кафедру Петерб. ун-ту. Викладав і на Вищих жін. курсах (раніше секретарював у к-ті з їх організації). Проаналізувавши вміст легеневого повітря аеронавтів, започаткував напрям функціональної проблематики, згодом застосований в авіації та космонавтиці. Займався історією університетської науки.

1889 перейшов приват-доцентом до Моск. ун-ту, 1891 обійняв там професорство. Виступав у Докторському клубі, Т-ві вихованок і вчительок, на робітн. курсах, обнародував цикл засад фізіології праці, низку енциклопедичних статей, тексти для посібників, доброчинних проектів, перевидань своїх творів тощо.

П. у м. *Москва.*

Портрет С. намалював 1889 І.*Рєпін* (картина в моск. Третьяковській галереї). У *Києві*, Одесі й *Севастополі* є вулиці Сеченова.



І.М. Сеченов.

Праці: Автобиографические записки. М., 1907; Избранные труды. М., 1935; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1952—56; Неопубликованные работы, переписка и документы. В кн.: Научное наследство: Естественнонаучная серия, т. 3. М., 1956.

Літ.: *Антонович М.А.* Сеченов о несвободе воли. «Новое обозрение», 1881, № 2; *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1890; *Введенский Н.Е.* И.М. Сеченов: Некролог. СПб., 1906; *Данилевский В.Я.* И.М. Сеченов. «Харьковский медицинский журнал», 1906, № 1; *Богданович Т.А.* Любовь людей шестидесятых годов. Л., 1929; *Кокчеев К.Х.* И.М. Сеченов. М., 1933; *Завилянський І.Я.* І.М. Сєченов. К., 1950; *Каштоянц Х.С.* Великий російський фізіолог Іван Михайлович Сеченов. К., 1951; *Никитин В.Н.* Великий отечественный физиолог И.М. Сеченов. Х., 1955; *Мечников И.Н.* Академическое собрание сочинений, т. 14. М., 1959; *Ярошевский М.Г.* Иван Михайлович Сеченов. Л., 1968; Иван Михайлович Сеченов. М., 1980; *Березовский В.А.* Иван Михайлович Сеченов. К., 1981; *Мирский М.Б.* Революционер в науке, демократ в жизни. М., 1988; Одесская областная научная конференция, посвященная 160-летию со дня рождения И.М. Сеченова 22—24 мая 1989 г.: Тезисы докладов. Одесса, 1989.

П.Г. Усенко.

СЄРАКО́ВСЬКИЙ (Сераковський, Sierakowski) **Зигмунт** (Зигмунт-Еразм-Гаспер-Юзеф, Зигмунт, Сигізмунд, Сигізмунд, Сиґізмонд, Сигізмонд) **Гнатович** (18(06).05.1826—27(15).06.1863) — революціонер, військовик, публіцист. Друг-однодумець рос. літературного критика М.Добролюбова. Родич А.*Венгжиновського.*

Член-співробітник Рос. геогр. т-ва (1860). Капітан Генштабу Рос. імперії (1861). Н. в с. Лісове Луцького пов. Волин. губ. (нині село Маневицького р-ну Волин. обл.). 1843 закінчивши Житомир. г-зію, займався репетиторством. 1845 вступив на мат. відділення філос. ф-ту Петерб. ун-ту, надалі перейшов до «розряду камеральних наук». Зажив репутації студентського ватажка. 1848 заарештований у *Почаєві* за підозрою щодо його наміру нелегально перетнути межі Австрійс. імперії. Імп. *Миколою I* покараний видаленням до Окремого Оренбурзького корпусу, служив рядовим, а від 1852 — унтер-офіцером; перебував у Новопетровському укріпленні (нині м. Форт-Шевченко), Уральську (нині обидва міста в Казахстані), Оренбурзі (нині місто в РФ), Ак-Мечеті (нині м. Кизилорда, Казахстан). Заприязнився з багатьма засланцями, у т. ч. Б.*Залєським* і Т.*Шевченком*, якого в листуванні першим символічно назвав «батьком». Опанував кілька романо-германських та тюркських мов.

1856 номінований прапорщиком. Фактично довівши імп. *Олександру II* потребу анулювання застосованих проти нього санкцій, домігся прикомандирування до Зразкового кавалерійс. полку, дислокованого в м. Павловськ поблизу *Санкт-Петербурга*. Систематично друкувався в ж. *«Современник»*, хоч і наражався на суворі цензурні утиски. Спілкуючись, назвався «українцем з правого берега Дніпра». Сприяв амністуванню Т.Шевченка.

1857 переведений до штабу Окремого гвард. корпусу. Досліджував історію екзекуцій у різних арміях Європи, водночас з І.*Вернадським* делегований від Росії на Міжнар. стат. конгрес (Лондон, 1860). Зустрічався з політ. діячами, серед них — Ф.*Смолькою*, Й.*Лелевелем*, Дж.*Гарібальді*, Дж. *Мадзіні*, О.*Герценом*, М.Бакуніним (див. *Бакунізм*). Од 1861 вважався «зарахованим до Генштабу капітаном Малоросійського драгунського полку». Ініціював ліквідацію тілесних покарань та реформу пенітенціарних закладів, заради чого з Я.*Станевичем* підготував фахові матеріали, почасти оприлюднені часописами «Морской сборник», «Военный сборник». 1859 входив до ред. к-ту газ. «Słowo» («Слово»), яку тепло привітали Т.Шевченко і П.*Куліш* та швидко заборонив Олександр II. Товаришував із М.*Костомаровим*, котрого підтримав у полеміці з М.*Погодіним*. Співпрацював з *«Основою»*.



З. Сєраковський.

Створив нелегальну організацію, згуртувавши когорту соратників — Я.*Домбровського*, А.*Потебню*, Я.Савицького, З.Падлевського, С.Бобровського, М.*Гейденрейха-де-Генінга*, Л.Звірждовського та ін. Як її керівник навідував *Київ*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Варшаву*, *Краків*, Познань (нині місто в Польщі), *Відень* та ще низку європ. міст. Скориставшись черговим дозволом виїхати за кордон, навесні 1863 під псевдонімом «Доленга» очолив повстанський рух у Литві та Білорусі (за координації з провідниками тамтешніх визвол. змагань А.Мацкявічюсом і К.Калиновським), по ним контрольованих регіонах усував царську адміністрацію, скасовував поміщицьку власність на землю. 8 травня (26 квітня) 1863 тяжко пораненим у бою з рос. регулярним з'єднанням утрапив до полону. В ув'язненні засуджений на смерть. Страчений на віленському майдані.

М.*Чернишевський* змалював С. в образі героя роману «Пролог» Б.Соколовського.

Тв.: Заграничные известия. «Современник», 1856, № 11—12; 1857, № 1, 3—5, 7; Взгляд на внутренние отношения Соединенных Штатов. Там само, 1857, № 4; Отчет о диспуте гг. Погодина и Костомарова 19-го марта 1860 года. «Санкт-Петербургские ведомости», 1860, 25 марта; Извлечение из писем о военно-уголовных законодательствах и о военных учреждениях главнейших европейских государств. «Морской сборник», 1862, № 1—4; «Если б к Российской империи...». В кн.: Русско-польские революционные связи, т. 1. М., 1963.

Літ. [*Герцен А.И.*] Сигизмунд Сераковский. «Колокол», 1863, 1 августа; *Dybowski B.* Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. Lwów, 1906; *Marciniak Z.* Zygmunt Sierakowski. Warszawa, 1956; *Кушаков А.В.* Сигизмунд Сераковский — сотрудник «Современника». «Русская литература», 1958, № 3; *Смирнов А.Ф.* Сигизмунд Сераковский. М., 1959; *Дьяков В.А.* Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского. В кн.: Восстание 1863 г. и русско-польские связи 60-х годов. М., 1960; Новые материалы для биографии Зыгмунта Сераковского. В кн.: К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». М., 1964; *Марахов Г.І.* Видатний польський революціонер-демократ. «УІЖ», 1965, № 3; *Усенко П.Г.* Неизвестный автограф польского революционера З. Сераковского. «Советские архивы», 1980, № 2; *Його ж.* К вопросу о сотрудничестве З. Сераковского в «Современнике». «Советское славяноведение», 1981, № 1; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Усенко П.Г.* Натхненний Сигізмунд. Львів, 1990; *Його ж.* Українські сторінки біографії З. Сераковського. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991; *Usenko P.* Zygmunt Sierakowski — członek Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. «Kwartalnik Historii Nauki i Techniki», 1994, nr. 2; *Усенко П.Г.* Зигмунт Сєраковський — польський син України. «Історія України», 2000, № 38; *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів, т. 5—6. К., 2003; *Усенко П.* «Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово...» (зі спадщини Шевченкового сподвижника З. Сєраковського). «Слово і Час», 2009, № 3.

П.Г. Усенко.

СИВАЧЕ́НКО Микола Єфремович (22.11.1920—07.10.1988) — літературознавець, фольклорист. Д-р філол. н., чл.-кор. АН УРСР (1967). Н. в. с. Ямпіль (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. Учасник Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Закінчив філол. ф-т Київ. ун-ту (1947). 1947—64 працював у Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР; 1953 захистив канд. дис. про історію створення роману П.*Мирного* «Хіба ревуть воли, як ясла пов-

ні?» (наук. керівник — акад. О.*Білецький*), 1962 — докторську дис. (про роман А.*Свидницького* «Люборацькі»). 1964—73 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР; був звільнений за «ідеологічні упущення» і переведений на посаду наук. співробітника Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Дослідник творчості дореволюц. укр. письменників (Л.*Глібова*, Марка *Вовчка*, П.А.*Грабовського*, І.*Котляревського*, С.*Руданського*, О.*Кониського* та ін.). Один із засновників національно орієнтованої наук. школи в галузі історії укр. літератури та текстології. Редактор зібрань творів П.Мирного, О.Білецького, П.Грабовського та ін. Співавтор і редактор окремих томів «Історії української літератури» у 2-х (1954) та 8-ми томах (1967—71). Багатолітній член редколегії ж. «Радянське літературознавство».

Лауреат премії ім. І.Франка (1987; за цикл монографій із проблем історико-порівняльного і текстологічного вивчення укр. літератури 19 ст.).

Мав урядові нагороди *СРСР*.

П. у м. *Київ*.

Особовий фонд С. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 168).

Праці: Історія створення роману «Хіба ревуть воли...». К., 1957; Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; Корифей української прози: Нарис творчості Панаса Мирного. К., 1967; Леонід Глібов: Дослідження і матеріали. К., 1969 (у співавт.); Літературознавчі та фольклористичні розвідки. К., 1974; Студії над гуморесками Степана Руданського. К., 1979 (2-ге вид. — К., 1995); Над текстами українських письменників. К., 1985; Сторінки історії української літератури і фольклористики. К., 1990.

Літ.: *Федченко П.* Світ Миколи Сиваченка. «Слово і час», 1990, № 11; *Ставицький О.* У чорному 72-му...: Спогади. «Київ», 1992, № 6; *Федченко П.* Уроки вченого. Там само, 1995, № 11/12; *Гончарук М.* Штрихи до портрета вченого. Там само, 1997, № 8; НАН України: Персональний склад: 80 років. К., 1998; *Бажан О., Данилюк Ю.* Український національний рух: Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-і рр.). К., 2000; [До 80-річчя з дня народження М.Є. Сиваченка.] «Слово і час», 2000, № 11; *Федченко П.* Микола Сиваченко і його наукова спадщина. «Київська старовина», 2000, № 6; Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія, т. 1: Пам’яті Миколи Сиваченка: Спогади, статті. К., 2004.

Г.П. Герасимова.



М.Є. Сиваченко.

СИВКО́В Григорій Флегонтович (10.02.1921—20.11.2009) — військ. льотчик, генерал-майор (1975). Канд. тех. н. (1956). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Мартинове (нині село Кунгурського р-ну Пермської обл., РФ) в сім’ї селянина. 1935 закінчив школу в с. Киласове Кунгурського р-ну, а 1939 — Пермський авіаційний технікум. Працював техніком на Пермському моторному з-ді та відвідував Пермський аероклуб. У Червоній армії з 1939. Після закінчення Пермської військ. авіац. школи льотчиків (1940) служив у частинах Військово-повітряних сил Київського та Одеського військових округів. Упродовж 1941—45 воював на *Південному фронті*, Північнокавказ. фронті, Закавказ. фронті та *Третьому Українському фронті* як льотчик 210-го ближньобомбардувального авіац. полку, командир ланки, заст. командира і командир авіаескадрильї 210-го штурмового авіац. полку 230-ї штурмової авіац. д-зії 4-ї повітряної армії, штурман 210-го штурмового авіац. полку 136-ї штурмової авіац. д-зії 10-го штурмового авіац. корпусу 17-ї повітряної армії. Брав участь в оборонних боях на Донбасі (1941), битві за Кавказ (1942—43), Яссько-Кишинівській (1944), Будапештській (1944—45) і Віденській (1945) операціях. Здійснив 247 бойових вильотів.

Після війни продовжував військ. службу в частинах Військово-повітряних сил СРСР Центральної групи військ в Австрії. 1952 закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім. М.Жуковського в *Москві*. 1952—53 — льотчик-випробувач Держ. Червонопрапорного науково-випробувального ін-ту Військово-повітряних сил СРСР. Після захисту канд. дис. (1956) працював нач. лабораторії, викладачем, старшим викладачем, нач. кафедри безпеки польотів, старшим наук. співробітником Військово-повітряної інженерної академії ім. М.Жуковського. Із 1986 — у запасі.

Автор понад 70-ти наук. праць та спогадів: «Готовність номер один» і «Готовність номер один: Шістдесят років потому» та інших.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Вітчизн. війни 1-го ст. та ін. нагородами.

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі.

Літ.: Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Сумарокова Т.Н.* Пролети надо мной после боя. М., 1988; Герои Советского Союза, Герои Российской Федерации и кавалеры трёх орденов Славы Северного административного округа Москвы. М., 2002.

І.І. Поїздник, Н.М. Руденко.



Г.Ф. Сивков.

СИГІЗМУ́НД, Сигізмунд Кейстутович (бл. 1365 — 20.03.1440) — великий князь литовський (1432—40), перед тим — князь стародубський. Наймолодший із синів кн. *Кейстута*. Прийшов до влади, скинувши з престолу вел. кн. литов. *Свидригайла*, у боротьбі з яким пройшло майже все його князювання; перелом у цьому протистоянні позначився після поразки Свидригайлових військ у битві під Вількомиром (нині м. Укмерге, Литва; вересень 1435). 1432 С. відступив Польщі *Поділля* і території на волин. порубіжжі; після його смерті вся *Волинь* мала відійти до *Корони Польської*. Привілеями С. 1432 і 1434 на рус. *князів* та *бояр* були поширені права, якими користувалася литов. знать; втім, вважається, що він обстоював, гол. чин., інтереси дрібної *шляхти*. Загинув унаслідок замаху, організованого князями *Чорторийськими*, від руки шляхтича-киянина Скобейка.



Маєстатична печатка Сигізмунда Кейстутовича.

Літ.: *Барвінський Б.* Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432—1440). Жовква, 1905; *Його ж.* Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси, вип. 1. Жовква, 1908; *Chodynicki K.* Geneza i rozwój podania o zabójstwie Zygmunta Kiejstutowicza. В кн.: Ateneum Wileńskie, zesz. 15. Wilno, 1928; *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005.

О.В. Русина.

СИГІЗМУ́НД I Старий (Zygmunt I Stary; 01.01.1467—01.04.1548) — король польс. і вел. князь литовський (1506—48), 5-й син короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика та Єлизавети Габсбург.

Політ. кар'єру прагнув розпочати як великий князь київський, у зв'язку з планами свого брата вел. кн. литов. *Олександра* та *панів-ради* відновити *Київське князівство* 1495—96. 1504 став намісником Силезії, а згодом — Лужиці. Після смерті короля польс. і вел. кн. литов. Олександра був обраний 20 жовтня 1506 вел. князем литовським, а 8 грудня 1506 на пйотрковському сеймі проголошений королем польським.

Внутр. політика спрямовувалася на зміцнення д-ви та держ. устрою. Розпочав військ. реформи. Згідно з ними було проведено перепис земського війська, підвищено дисципліну в армії, зокрема, ухилення від служби каралося конфіскацією маєтностей. Висунуто кілька проектів із упорядкування оборонних рубежів. За його правління розпочалася практика найму на держ. службу укр. *козаків*, гол. чин. у війнах із Московською та Кримською д-вами. Намагався здійснити фінансову реформу, яка полягала в упорядкуванні *митної системи* та оподаткування. Однак ці реформи виявилися незавершеними через протидію *магнатів*, *шляхти* та *духовенства*. Важливим нововведенням стало запровадження військ. статутів, які нормативно регулювали порядок у війську і за виконанням яких стежив *гетьман*. На нього ж покладалися функції покарання за порушення статутних артикулів.



Сигізмунд I Старий. Портрет роботи невідомого художника. Близько 1548.

Більш продуктивною виявилася правова реформа. С. I підтвердив *земські уставні грамоти* Волинській (1508) та Київській землям (1507, 1529), які із 2-ї пол. 15 ст. впорядковували внутрішньоправову систему цих територій та регламентували взаємні стосунки між місц. населенням та урядовими органами. Зокрема визначалися: порядок судочинства, майнові відносини, стягнення податків, відбування повинностей, оплата *мит* тощо. 29 вересня 1529 був запроваджений 1-й Литов. статут (див. *Статути Великого князівства Литовського*), положення якого унормували правосуддя на території *Великого князівства Литовського* та значно сприяли розширенню шляхетських прав і свобод.

Проводив активну зовн. політику. Зокрема, наслідками литовсько-моск. війн (*литовсько-московської війни 1507—1508*, *литовсько-московської війни 1512—1522*, *литовсько-московської війни 1533—1537*) стали втрата Смоленська (нині місто в РФ) і відвоювання Гомеля (нині місто в Білорусі). У стосунках із *Кримським ханатом* гол. увагу приділяв дипломатичним методам, намагаючись схилити його правителів до воєнного союзу проти Молдовської, Московської і Турецької д-в. При цьому уникав прямої війни з *Османською імперією*. 1525 перетворив на васала (Польщі) сусідню Пруссію. 1529 до *Корони Польської* остаточно приєднано Мазовецьке князівство. Перемогою закінчилася боротьба з молдов. кн. Петром *Рарешем* за Пд. Галичину (т. зв. *Покуття*).

С. I був двічі одружений: 1512—15 — із дочкою угор. палатина Барбарою Запольською (Запольяї), з якою мав 2-х дочок: Анну та Ядвігу; із 1518 — на дочці міланського герцога Боні Сфорца Арагонській. Від цього шлюбу мав 6 дітей: 2-х синів (Сигізмунд-Август та Альбрехт) і 4-х дочок (Ізабелла, Софія, Анна та Катерина). Також мав кількох позашлюбних дітей.

1529 домігся того, що на сеймах було прийнято рішення обрати після його смерті вел. князем литов. і королем польським сина Сигізмунда-Августа (*Сигізмунд II* Август); після того, як той у лютому 1530 був коронований vivente regi (за життя правителя), отримав прізвисько Сигізмунд Старий.

Літ.: *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Wojciechowski Z.* Zygmunt Stary (1506—1548). Warszawa, 1979; *Łowmiański H.* Polityka Jagiełłonów. Poznań, 1999; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515—1540). К., 2006; *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 8. К., 2008; *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли» (населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст.). К., 2009; Історія державної служби в Україні, т. 3: Документи і матеріали: V ст. до н. е. — 1774 р. К. 2009; *Блануца А.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529—1566 рр.: Джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти. «УІЖ», 2010, № 1.

Д.П. Ващук.

СИГІЗМУ́НД II, Сигізмунд II Август (01.08.1520—07.07.1572) — король польський і великий князь литовський (формально — з 1529, реальна влада — 1548—72), останній представник династії *Ягеллонів*, правлячої у *Великому князівстві Литовському* та *Королівстві Польському* більше століття. Н. в м. *Краків*. Син короля польс. і вел. кн. литов. *Сигізмунда I* та Бони Сфорца Арагонської, які намагалися закріпити за ним наступність польс. і литов. престолів: 1522 Сигіз-

мунд I отримав гарантію від сейму ВКЛ, що після його смерті владу отримає син; 1526 Бона Сфорца Арагонська зробила спробу передати йому мазовецький уділ після смерті останніх мазовецьких князів, проте князівство все ж було приєднане до Королівства Польського.

1529 на сеймах ВКЛ та Королівства Польського батько домігся обрання Сигізмунда-Августа вел. князем литовським та польс. королем ще за свого життя, проте реальна влада залишалася за ним. У ВКЛ С. II фактично почав правити від 1544, а після смерті батька 1548 став повноправним правителем ВКЛ та Королівства Польського.

У зовн. політиці проводив низку заходів для збереження мирних відносин із сусідніми д-вами: заключив таємний договір із *Габсбургами* (пізніше розірвав союзний договір); домігся залишення Пруссії васальною д-вою під його прямим порядкуванням; наприкінці 1560-х рр. поліпшилися відносини зі Швецією, коли швед. королем став його швагер Юхан III Ваза; втрутився у *Лівонську війну 1558—1583*, перебіг якої підштовхнув до укладення *Люблінської унії 1569*.

Внутр. політика була позначена реформаторським курсом. 1562—64 підтримав на сеймах запровадження судово-адм. реформи у ВКЛ за польс. зразком; 1566 затвердив другу редакцію Статуту ВКЛ (див. *Статути Великого князівства Литовського*); сприяв проведенню *волочної поміри*, яка частково торкнулася й укр. земель ВКЛ; проводячи політику реліг. толерантності, 1563 Віленським привілеєм урівняв політ. права правосл. *шляхти* ВКЛ із католиками, проте під тиском катол. церкви дозволив *єзуїтам* поселятися у ВКЛ та Королівстві Польському, що поклало початок *Контрреформації* на їхніх землях.

На укр. землях за правління С. II укріплювали прикордонні замки, освоювали незаселені пд. території, надаючи на умовному праві земельні наділи укр. та литов. шляхті. У земельній політиці переважали дрібні та середні надання на ленному праві. Регіональна влада на укр. землях ВКЛ в основному зосереджувалася в руках місц. князівських та панських родин.



Сигізмунд II Август. Портрет роботи, імовірно, Лукаса Кранаха Молодшого. Остання чверть 16 ст.

С. II був цінителем мист-ва та к-ри, відповідно всіляко підтримував митців, акторів, музикантів, архітекторів. Його правління вважається часом найвищого розквіту к-ри епохи *Відродження* у ВКЛ.

Був тричі одружений. Перший шлюб (1543—45) взяв за домовленістю батьків з ерцгерцогинею Єлизаветою, дочкою спадкоємця герм. імператорського трону Фердінанда Габсбурга; другий шлюб (1547—51) проти волі батьків взяв із Барбарою Радзивілл, завдяки чому представники роду Радзивіллів зайняли провідні уряди владних структур ВКЛ. Втретє одружився 1551 із ерцгерцогинею Катериною, сестрою першої дружини, з якою прожив до смерті. У жодному зі шлюбів не мав дітей, тож на ньому припинилася чол. лінія династії Ягеллонів. Своїм заповітом радив обрати королем *Речі Посполитої* франц. принца, яким 1573 на елекційному сеймі було обрано Генріха Валуа.

Літ.: *Kolankowski L.* Zygmunt August, wielki książe Litwy do roku 1548. Lwów, 1813; *Gołębiowski E.* Zygmunt August. Warszawa, 1977; *Sucheni-Grabowska A.* Zygmunt August, król polski i wielki książę litewski, 1520—1562. Warszawa, 1996; *Ferenc M.* Dwór Zygmunta Augusta: Organizacja i ludzie. Kraków, 1998; Жыгімонт II Аўгуст. В кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 1. Мінск, 2005; *Блануца А.* Земельные владения дворовой элиты Сигизмунда II Августа. В кн.: Верховная власть, элита и общество в России XIV — первой половины XIX века: Российская монархия в контексте европейских и азиатских монархий и империй: Вторая международная научная конференция: Москва, 23 июня 2009 г.: Тезисы докладов. М., 2009; *Його ж.* Земельні надання Сигізмунда II Августа на Волині: Джерела дослідження. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету, вип. 16. Рівне, 2009; *Його ж.* Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: Основні тенденції та джерела дослідження. В кн.: Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. К., 2010.

А.В. Блануца.

СИГІЗМУ́НД III Ваза (20.06.1566—30.04.1632) — король *Речі Посполитої* (1587—1632) і Швед. королівства (1592—99). Титулувався як «король Польщі, Великий князь Литовський, Руський, Прусський, Мазовецький, Жмудський, Інфляндський, спадковий король Шведів, Готів і Венедів». Н. в замку Гріпсгольм (Швеція). Був сином швед. короля Юхана III Ваза та доньки польс. короля *Сигізмунда I* Старого Катерини Ягеллонки. За його правління існувала польсько-швед. персональна унія (1592—99), яка об'єднувала *Королівство Польське*, *Велике князівство Литовське* та Швед. королівство. Намагався запровадити у Швеції католицизм як держ. релігію та вів боротьбу із протестантською опо-



Сигізмунд III Ваза. Портрет роботи художника М. Кобера. Бл. 1590.

зицією. Протягом 1606—08 проти абсолютистської політики С. III виступала Сандомирська шляхетська конфедерація. Підтримував царювання на моск. троні *Лжедмитрія II.* Провадив війни із сусідніми д-вами: Швецією 1600—11, 1617—20 і 1621—29; Моск. царством 1609—18; *Османською імперією* 1617 і 1620—21. Залучав до цих війн підрозділи *козацтва українського* на чолі з гетьманами *Війська Запорозького* С.*Кішкою*, Г.*Крутневичем*, *Олевченком*, Я.*Бородавкою*, П.*Конашевичем-Сагайдачним*, О.*Голубом* та М.*Дорошенком.* За його правління була укладена *Берестейська церковна унія 1596.* Утиски і репресії С. III щодо козацтва викликали повстання на чолі з К.*Косинським* (1591—93), С.*Наливайком* (1594—96), М.*Жмайлом* (1625) і Т.*Федоровичем* (1630). Одночасно видавав універсали щодо укладення спеціальних реєстрів Війська Запорозького. Із 1613 розпочав проводити переговори з козацтвом для визначення його політико-правового статусу, що завершилися *Вільшанською угодою 1617* та *Роставицькою угодою 1619.* Домігся входження до Речі Посполитої за *Деулінським перемир'ям 1619* з Москвою земель Чернігово-Сіверщини. Із серед. 1620-х рр. в Україні було запроваджено реєстрові козац. полки як військово-територіальні утворення. 1611 переніс королів. резиденцію із *Кракова* до *Варшави.* Під час правління С. III відбулося розширення земельних володінь укр. магнатів *Острозьких*, Замойських, *Заславських*, *Любомирських*, *Потоцьких*, *Сенявських*, Жолкевських, *Вишневецьких* та ін. Надавав привілеї багатьом укр. містам. Був одружений із 1592 з донькою австрійс. ерцгерцога Карла-Фердінанда Анною з роду *Габсбургів.* За його панування Річ Посполита була однією з найсильніших д-в у *Центрально-Східній Європі.*

П. у м. Варшава.

Після смерті С. III королем Польсько-Литов. д-ви було обрано його сина *Владислава IV* Ваза. 1644 перед королів. замком у Варшаві встановлено пам'ятну колону на честь С. III (автор К.Моллі).

Літ.: *Wisner H.* Zygmunt III Waza. Wrocław, 1991; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996; *Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 1996; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; *Щербак В.* Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.). В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 2. К., 2002; *Wdowiszewski Z.* Genealogia Jagiełłonów i Domu Wazów w Polsce. Kraków, 2005; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569—1648. Warszawa, 2006; *Чухліб Т.* Державна влада Речі Посполитої на землях України-Русі. В кн.: Історія державної служби в Україні, т. 1. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

СИГІЗМУ́НД КОРИБУ́ТОВИЧ (бл. 1394 чи 1396 — 1435) — князь, учасник гуситських війн та громадян. (Свидригайлової) війни у *Великому князівстві Литовському* 1432—40. 2-й син *Дмитра-Корибута Ольгердовича*, брата *Ягайла*, та Анастасії, дочки рязанського кн. Олега Івановича. По смерті батька (1404) разом із сестрою Оленою прибув до *Кракова*, де виховувався при дворі короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II Ягайла (до 1417). Взяв участь у *Грюнвальдській битві 1410.* 1414 відзначився у війні з *Тевтонським орденом* (взяв замок Прабути-Ресенбург біля Елблонга). Того ж року їздив послом до волоського воєводи Мірчі (по допомогу проти хрестоносців). 1418—19, вірогідно, перебував у Литві чи на *Поділлі* (його родина володіла *Брацлавом*, *Вінницею* та Заславом; нині м. *Ізяслав*), можливо відвідав двір вел. кн. литов. *Вітовта.* Останній 1422, у порозумінні з Ягайлом, призначив С.К. намісником до Чехії (у той момент, коли вел. кн. литов. погодився прийняти чеську корону з рук гуситів). С.К. мав під рукою бл. 5—7 тис. війська, набраного переважно на *Волині*, Поділлі та в *Галичині* (більшість — піддані польс. короля). Воював успішно у Моравії. З перемінним успіхом намагався консолідувати всі політичні сили Чехії навколо трону. Правосл. князь вільно приймав причастя за гуситським зразком, що катол. світом тлумачено як підтримка єресі Польщею та Литвою. Порозуміння Вітовта і Ягайла з нім. і угор. королем Сигізмундом Люксембургом змусило С.К. навесні 1423 залишити Чехію. При дворі Ягайла його прийняли підозріливо, примусили урочисто зректися контактів із гуситами та обійшли в наданнях.

Пражани, які зберегли добрі спомини про правління С.К., запропонували йому чеську корону. Відтак він 11 червня 1424 з великим загоном, до якого долучилась і частина рицарів, зібраних у Кракові для походу проти гуситів, рушив до Чехії. Ягайло оголосив С.К. поза законом і конфіскував його маєтності. У Чехії С.К. не вдалося об'єднати гуситів навколо свого трону (таборити трималися надто незалежно), і з 1426 він намагався домовитися з катол. світом. 17 квітня 1427, за нереалізовану спробу накинути пражанам цю програму силою, С.К. ув'язнили (спочатку — в Празі, а згодом — у замку Вальдштейн біля Турнова). Та вже в жовтні 1428 він звільнився і продовжив воювати в Моравії як звичайний гуситський кондотьєр. Ходив з таборитами походом на Силезію навесні 1430, де став володарем завойованої Гливиці (нині м. Глівіце Силезького воєводства, Польща). Пробував порозумітись із Ягайлом. Із цією метою 1431 відвідав Краків, де наново спалахнув його задавнений конфлікт із краківським єпископом Збігневим Олесницьким. Тоді ж втратив Гливицю та спробував навести контакти з вел. кн. литов. *Свидригайлом.* Останнє остаточно скомпрометувало його в очах Ягайла. По розгромі таборитів під Липанами (30 травня 1434) становище С.К. в Чехії стало безвиглядним. Він остаточно вирішив пов'язати свою долю зі Свидригайлом. У серпні 1434 С.К. — вже в Марієнбурзі (нині місто Мальборк Поморського воєводства, Польща), де просить дозволу

проїхати на Русь через Лівонію. Тевтонські власті передали його лівонцям, де С.К. перебував на жалуванні *Лівонського ордену*, навчав його піх. підрозділи гуситському способу війни.

1435 під Вількомиром (нині м. Укмерге, Литва) С.К. очолював піхоту лівонців (1,5 тис. вояків при 300 возах). Був прихильником мирних переговорів. У невдалій для прихильників Свидригайла битві (відбулася 29—30 серпня 1435) був тяжко поранений і потрапив у полон, де поводився по-лицарському гідно. Невдовзі помер (за різними версіями: від ран; від отрути; втоплений з наказу великого кн. литовського *Сигізмунда*).

Літ.: *Grygiel J.* Życie i działalność Zygmunta Korybutowicza: Studium z dziejów stosunków polsko-czeskich w pierwszej połowie XV wieku. Wrocław, 1988.

Д.С. Вирський.

СИГІЛЛОГРА́ФІЯ — див. *Сфрагістика.*

СИ́ДОР Василь (24.02.1911—17.04.1949) — член *Організації українських націоналістів*, полковник *Української повстанської армії.* Н. в с. Спасів (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.). Навч. в г-зіях *Сокаля* (до 1928) та *Перемишля* (до 1931), Львів. ун-ті (1932, 1935, 1937—39). Із 1936 очолив провід ОУН на пн.-зх. укр. землях. 1937 — організатор військ. загонів «Вовки». Учасник 2-го Військ. збору ОУН і легіону *«Нахтігаль»*. Крайовий командир УПА-Волинь (1942), УПА-Захід (1944—49). Належав до Ген. військ. штабу УПА (1943—49). Провідник ОУН Карпатського краю. Гол. суддя ОУН. Заст. гол. командира УПА Р.*Шухевича.*

Нагороджений Срібним хрестом за бойові заслуги 2-го класу (1945).

Загинув на р. Лімниця (прит. Дністра) біля с. Ясень (нині село Рожнятинського р-ну Івано-Франк. обл.) у бою з відділом МВС УРСР.

Літ.: *Содоль П.* Українська повстанська армія (1943—1949): Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Мак Б.* Василь Сидор і справа його життя. Тернопіль, 1996.

Л.В. Онишко.

СИДО́РЕНКО Григорій Микитович (1874—06.02.1924) — політ. і держ. діяч, дипломат. Член *Української партії самостійників-соціалістів.* Входив до складу *Української Центральної Ради.* Із листопада 1917 — товариш (заст.) ген. секретаря шляхів. У лютому—квітні 1918 — міністр пошти і телеграфу. За часів *Української Держави* 1918 — член Президії Всеукр. союзу земств. Як делегат *Українського національного союзу* брав участь у переговорах із представниками *Антанти* в Яссах (Румунія; листопад—грудень 1918).

Із 20 січня 1919 очолював делегацію *Української Народної Республіки* на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.*

1919—22 — посол УНР у *Відні.* Із 1923 працював директором б-ки *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина).

П. у м. Прага (Чехословаччина).

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999.

О.І. Лупандін.

СИЛЕ́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Прокопа Силича** (Силенка; р. н. невід. — п. до 1724), полкового стародубського *сотника* (1693—1705), стародубського полкового *обозного* (1705—12) і полкового судді (1711—22). Його син — **Тимофій Прокопович** (р. н. невід. — п. до 1741), сотник новомістський (1730—37), онук — **Андрій Тимофійович** (бл. 1715 — р. с. невід.), новомістський сотник (1740—67), правнук — **Федір Андрійович** (бл. 1751 — 1807), новомістський сотник (1782). Ін. представники роду обіймали посади *бунчукових товаришів* і *військових товаришів.*

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Стародубский полк. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СИ́ЛИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Степана Силича** (р. н. невід. — п. до 1680), черніг. полкового *хорунжого* (1672) і *сотника* (1670, 1677). Його старший брат — **Оникій Силич** (р. н. невід. — п. 1663), черніг. полковник (1657—63), противник польс. орієнтації гетьмана Ю.*Хмельницького* та прибічник Я.*Сомка* і В.*Золотаренка*, страчений за наказом І.*Брюховецького*, нащадків не залишив. У Степана було два сини, від яких беруть початок дві гілки роду: старша — від **Матвія Степановича** С. (р. н. невід. — п. після 1733), *військового товариша*, та молодша — від **Івана Степановича** С. (р. н. невід. — п. після 1733), черніг. *городового отамана* (1721—33). У результаті шлюбу дочки Матвія — **Єфросинії Матвіївни** (бл. 1700 — р. с. невід.) — із сотником синявським (1723—53) Андрієм Олександровичем Полянським (1688 — після 1752) та усиновлення одного з небожів — **Данила Остаповича** (р. н. невід. — п. після 1787) — у старшій гілці утворилося відгалуження Силичі-Полянські. До молодшої гілки роду належали: **Роман Федорович** (бл. 1795 — після 1850), учасник закордонного походу рос. армії 1813—14 та придушення *польського повстання 1830—1831*, командир Борисоглібського уланського полку (1841—45), генерал-майор (1847), та **Михайло Михайлович** С. (бл. 1811 — після 1858), полковник (1844), керуючий справами (1839—48) та професор (1847—48) Імператорської військ. академії, дійсний статський радник (1858), голова Ковенської (1850—54) та Чернігівської (із 1854 до, імовірно, 1858) казенної палати, автор кількох праць з артилерії та військ. історії, перекладач.

Рід внесений до 1-ї, 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СИЛЬВЕ́СТР (р. н. невід. — п. 1123) — ігумен *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря.* 1118 був поставлений єпископом Переяславля (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). У *Лаврентіївському літописі* та деяких ін. літопи-



В. Сидор.



Г.М. Сидоренко.

сах збереглася його приписка під 1110. У ній С. повідомляє, що в 6624 р. від створення світу (1116 н. е.) написав «книгу цю Літописець», під якою слід розуміти *«Повість временних літ»*. У науці віддавна точаться дискусії щодо ролі С. в написанні літопису. До серед. 19 ст., коли першим літописцем вважали *Нестора*, С. вважали першим його продовжувачем. У 2-й пол. 19 ст. панувала думка, що С. є укладачем першого літописного зводу, до якого увійшли різні матеріали, у т. ч. гіпотетичний Печерський літопис (автором якого був, можливо, Нестор). О.*Шахматов* спробував узгодити різні версії, припустивши існування кількох редакцій «Повісті временних літ». Автором першої він вважав Нестора, другої — С. Послідовники О.Шахматова найчастіше визнавали С. не більш ніж редактором чи переписувачем літопису. Проте на сьогодні гіпотеза про С. як автора «Повісті временних літ» знаходить нові підтвердження й виглядає досить переконливо.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории, ч. 1: Источники русской истории. СПб., 1861; *Голубинский Е.Е.* История русской церкви, т. 1, 1-я половина тома. М., 1901; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Його ж.* [Вводная часть.] В кн.: Повесть временных лет, т. 1. Пг., 1916; *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. В кн.: Ruthenica, вип. 7. К., 2008; *Толочко П.П.* Редакция «Повести временных лет» игумена Сильвестра: Историческая реальность или ученая фикция? Там само.

В.Ю. Арістов.

СИМА́РГЛ, Сімаргл, Семаргл — язичницький бог у *Київській Русі*. Згадується в *«Повісті временних літ»* під 980 у переліку богів, чиї ідоли встановив кн. *Володимир Святославич* у *Києві*. В одному з давньорус. повчань («Слово некоего христолюбца») автор звинувачує християн у тому, що вони продовжують вірувати в язичницькі божества, зокрема «и в Сима, и в Рьгла» (таке спотворення теоніма свідчить, що переписувачі не розуміли, що означає ім'я «Симаргл»). Оскільки відомості про С. обмежені лише наведеними вище згадками в писемних джерелах, уявлення про характер, функції та «зовнішність» цього бога можуть ґрунтуватися лише на гіпотетичній етимології його імені. Найбільш поширеним є припущення про іранське походження теоніма «Симаргл» і про його зв'язок зі східноіранським міфологічним персонажем Сенмурвом (М.Гальковський, К.Тревер).

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Русалии и бог Симаргл-Переплут. «Советская археология», 1967, № 2; *Топоров В.Н.* Боги. В кн.: Славянские древности: Этнолингвистический словарь, т. 1. М., 1995; *Васильев М.А.* Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. М., 1999.

Д.Я. Вортман.

СИМВО́ЛІКА — спеціальна історична дисципліна, об'єктом дослідження якої виступають знаки-символи. Вони є концентрованою умовною абстрактною формою відбиття і фіксації знань (уявлень) людини при допомозі стилізованого знаку. С. вивчає історію створення, розвитку, функціонування й використання символів в істор. контексті. Символи — це умовні знаки, в основі яких лежать найпростіші накреслення (крапка, лінія) або геометричні фігури (трикутник, квадрат, коло тощо), а також знаки, які існували з давнини в різних народів для позначення світил, планет, зірок, стихій (землі, води, повітря, вогню, вітру, блискавки) або для позначення самої людини: її життя, статі, смерті. Класичні символи мають у своєму накресленні різні варіації, в основі яких лежать умовні знаки — зображення. Умовні знаки, що виникли в процесі розвитку науки та мистецтва для позначення спеціальних понять цих галузей знання, отримали широке і стійке поширення. Існують ще прикладні символи, що складають окремий великий клас: математичні (плюс, мінус, квадратний корінь, інтеграл тощо), знаки Зодіаку, астрономічні символи, алхімічні (знаки для означення металів, солей, кислот), музичні (записи ключів — альтового, басового, скрипкового тощо). Серед прикладних символів найбільшого поширення в практиці здобули топографічні знаки, військово-морські, філателістичні, генеалогічні. Символом є стилізований знак атома: дві схрещені еліптичні орбіти, із крапкою посередині (ядро). У 1960—70-х рр. емблема «мирного атома» стала популярною і ввійшла до гербів радянських міст як геральдична фігура.

У широкому розумінні символ — це образ, взятий в аспекті своєї знаковості, знак, наділений невичерпною багатозначимістю образу. Символом визнають будь-який знак, що має геометричну чи ін. абстрактну форму і відбиває через неї якісь поняття. Виникли такі символи як результат пізнання людиною навколишнього світу, тобто їх відображення пов'язане з наукою або релігією. Існування та історичний розвиток символів, роль, яку вони відігравали в якості знаків, даючи відомості народам і д-вам про значні національні, релігійні або політичні рухи, зробили переважну більшість із них всесвітньовідомими. Зміст даного явища полягає в самій природі знаку-символу, який зрозумілий із ранніх стадій розвитку людського суспільства. При відсутності широких мовних контактів наук. знання, передане через знак, більш доступне розумінню та запам'ятовуванню, ніж передане через іноз. мову. Знак-символ відбиває, як правило, абстрактні поняття (ідеологічні, реліг., політ., мат., музичні), причому такі, які важко коротко описати або чітко сформулювати словами. Ідентифікація поняття із символом, який сам по собі нічого не означає, дає змогу легко пов'язати його з абстрактним поняттям. Наочно це засвідчують факти, коли мова йде про різні графічні позначення ідейних течій та рухів, що мають здебільшого строкатий національний або соціальний склад. Так, християни об'єдналися навколо хреста — одного з найвідоміших символів людства. У доістор. часи то був знак Сонця, що походить від зображення перекладин, спиць «со-

нячного колеса». Знак хреста був відомий в індійців, китайців, скандинавів, германців, етрусків, французів задовго до *християнства*, яке використало його широке розповсюдження, надавши йому свого значення (латиною хрест — crux — знаряддя тортур; грецькою — σταυρός — стовп, кіл). У зв'язку з естетичною й емблематичною доцільністю зображення хреста видозмінилося — від подібного до літери «Т» (форми стовпів, на яких римляни розпинали злочинців) до сучасного його зображення: перекладину спущено до середини стовпа під впливом поєднання старовинного знаку «сонячного кола» і літери «т», початкової літери в імені Христа грец. мовою. Поступово виникли ін. варіанти хрестів, що отримали назви за країнами, тобто за геогр. ознакою їх вживання. Найпоширеніші види хрестів — грец., лат., єрусалимський, правосл., рус., мальтійський, вірм., кельтський. Іменні та реліг. хрести: андріївський, св. Георгія, Марії-Терезії, Леопольда, св. Якова, біблейський; орденські — лілейний, клеверний; свастика — давньоіндійська, антична (тетрас-келе); фашистська (нім. форма). У давнину свастика була виключно сонячним, магічним знаком в усіх частинах світу. Стародавні греки, запозичивши цей знак від народів Малої Азії, змінили зворот «павук» ліворуч і, одночасно, його значення (тепер це був знак зла, смерті). За середньовіччя він був малознаний і використовувася виключно як частина орнаменту. Із кінця 19 ст. поширився завдяки висновкам нім. етнографів та археологів, котрі твердили, що свастика — індикатор для визначення арійських народів й зустрічається виключно у них (див. також *Арії*). У Німеччині вперше в якості знаку-символу свастика була вжита в грудні 1920 на шоломах бойовиків «бригади Ерхарда» — ядра Добровільного корпусу — монархічної воєнізованої організації, що здійснила контрреволюційний переворот, поставивши прем'єром поміщика В.Коппа. Із 1923 в Мюнхені (Німеччина) стала офіційною емблемою нацистської партії, із вересня 1935 була головною державною емблемою гітлерівської Німеччини, включеною до її герба і прапора, а також — у склад емблеми *Вермахту* (орел тримає у кігтях вінок зі свастикою). Після 1945 всі країни відмовилися від вживання свастики, як символу, скомпрометованого *нацизмом.* Дві країни — Іспанія (до 1975) і Фінляндія — офіційно не відмінили свастику. У Фінляндії свастика входить у президентський штандарт. Її наявність в якості орденського знаку на ланцюгу «Великого хреста Білої троянди» і в ордені «Хрест Свободи» (9 ступенів) мотивується тим, що вона не пов'язана з *нацизмом*, оскільки введена до 1919, до появи її в Німеччині.

Національне відродження в Україні супроводжувалося відродженням нац. символіки незалежної д-ви, її атрибутів (герб, прапор, валюта, нагороди, знаки вирізнення). Нац. рухи в ін. країнах переконливо засвідчують: у момент активізації цього процесу сусп-во неминуче звертається до проблем витоку, джерел і семантики нац. символіки. Цим пояснено прийняття в Україні *тризуба* як Малого державного герба і головного елемента Великого держ. герба і синьо-жовтого прапора. 1918 статус герба відновлено в якості загальнонаціонального символу. *Українська Народна Республіка* прийняла цей символ як держава-спадкоємець традицій *Київської Русі.* Гетьман П.*Скоропадський* знаком тризуба (червень 1918) оздобив печатку, особистий герб, погони вояків, службові знамена *Української Держави.* На грошових знаках тризуб значився як герб України. Оскільки кольорових зображень «тризуба Володимира Великого» не збереглося, у проектах герба УНР він отримав нац. кольори: золотий тризуб на блакитному полі. 1917 став символом нац. руху (регіонам властиві варіації поєднання кольорів). Жовтий із блакиттю прапор — символ УНР як д-ви — вживався в Укр. Д-ві, а в часи *Директорії УНР* — поряд із синьо-жовтим держ. прапором УНР. У січні 1918 в час встановлення рад. влади в *Києві* на прапорі, піднятому над будинком нар. секретаріату з військ. справ, на червоному полотнищі вздовж древка були нашиті дві смуги — жовта і блакитна. Вони сприймались як можливі варіанти державної символіки соціаліст. д-ви. 14 березня 1919 Конституція УСРР (стаття 35) затвердила торговим, морським і військовим прапором червоне полотнище. Жовто-блакитний колір почав сприйматися як символ антирадянських сил, *націоналізму*, оскільки використовувався в нац. держ. утвореннях за нац. урядів 1917—20.

У сучасній мові поняття «символ» часто підміняють поняттям «символічне зображення», яке є не абстракцією знання, а, навпаки, його граничною конкретизацією. Кожне зображення завжди відповідає визначеному, конкретному об'єкту, який воно символізує (Білий Дім — символ президентської влади США; Софія Київська — символ давньої Русі та сучасного м. Київ). Символічні зображення вкрай ефемерні, історично непостійні й можуть не мати заг. визнання. Ейфелева вежа, яку спочатку сприймали як ганьбу Парижа, тепер визнана одним з його символів, нарівні з Нотр Дамом.

За формою, значенням, функціями символи в сусп. житті та к-рі різняться. Першоосновою і складовою різних типів знаків виступає символ — худож. знак, предметний образ, що несе і передає глибокий зміст, ідеологію епохи, спеціальні устремління визначених груп людей. Через зримий образ, слово, звук, думки перевтілюються у знак, сигнал, усоблення речей чи явищ, в їх умовне зображення. Змістова структура символу розрахована на активну внутр. роботу мислячої людини. Завдяки фіксуванню визначених думок у графічній, скульптурній, архітектурній та ін. формах їхній зміст матеріалізується, тобто створюється малюнок, скульптура, пластична деталь, будівля. Символ може виникати і зникати, мати форму пісні (гімн), епосу, музики, переспіву дзвонів, заводського гуд-



В.Ф. Симиренко.

ка, алегоричного руху чи дії (пантомімі).

Літ.: *Щербаківський Д.М.* Символіка в українському мистецтві. В кн.: Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; *Лихачев Д.С.* Средневековый символизм в стилистических системах Древней Руси. В кн.: Академику В.В. Виноградову к его 60-летию. М., 1956; *Соколов В.А.* Символы государственного суверенитета. Саратов, 1969; *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974; *Лосев А.Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство. М., 1976; *Обухов В.В.* Символы новой эры. М., 1983; *Уваров Л.В.* Образ, символ, знак. Минск, 1987; *Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України. «УІЖ», 1988, № 10; 1990, № 4; 1990, № 5; *Похлебкин В.В.* Международная символика и эмблематика. М., 1989; *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку. «Пам'ятки України», 1989, № 3; *Гречило А.* До питання про національний прапор. Там само, 1989, № 4; *Шаян В.* Українська символіка. Торонто, 1990; *Сергійчук В.І.* Національна символіка України. К., 1992; Символика. В кн.: Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Голан А.* Миф и символ. М., 1993; *Корінний В.* Роздуми про сучасну українську символіку. Кіровоград, 1999; *Іщенко Я.* Символіка. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник. К., 2008.

Я.О. Іщенко.

СИМЕО́Н ПО́ЛОЦЬКИЙ — див. *Полоцький* Симеон.

СИМИРЕ́НКИ — укр. рід. Перші вірогідні відомості збереглися про **Степана**, який понад 20 років козакував на *Запорозькій Січі*, а згодом чумакував; зі знищенням укр. козацтва за участь у козац. повстаннях потрапив у кріпаки до *Браницьких*, а пізніше — Воронцових, помер наприкінці 18 ст. Його син **Федір Степанович** (див. Ф.*Симиренко*; 1780-ті, м. *Городище* — п. 1867) на гроші, зароблені на Вільшанських млинах, викупив родину із *кріпацтва*. У 1820-ті рр. увійшов до спілки з *Яхненками* (тесть та брати дружини); з ними торгував шкірою, збіжжям, орендував, а згодом будував млини на Черкащині, зрештою став одним із перших укр. цукрозаводчиків. С. та Яхненки чи не першими в Україні вели доброчинну діяльність. За посухи 1830 протягом трьох місяців надавали прихисток і годували бл. 10 тис. голодуючих селян; за *Кримської війни 1853—1856* надали 1 тис. *рублів* грошима та постачали хліб і провіант як допомогу для шпиталів і рос. війська. Сини Федора **Платон Федорович** (див. П.*Симиренко*; 2 січня 1821, м. *Сміла* — п. 26 січня 1863) і **Василь Федорович** (7 березня 1831 — 1915) також були меценатами укр. к-ри. Платон Федорович закінчив приватний пансіон в *Одесі*. Після повернення з Франції, де вивчав цукрове вир-во, був одним із керівників фірми «Брати Яхненки і Симиренко». Від 1859 мав дружні стосунки з Т.*Шевченком*; допоміг видати останнє прижиттєве видання «Кобзаря» (1860), на 1 тис. рублів викупивши більшу частину видання (бл. 1 тис. примірників) та безкоштовно розповсюдивши книги поміж працівниками цукрових з-дів і селянами *Київської губернії*; також допоміг видати Шевченків «Буквар» для заводських шкіл. Василь Федорович — відомий технолог і промисловець, допомагав коштами Т-ву підмоги укр. літературі, науці і штуці (членами т-ва, зокрема, були В.*Антонович*, М.В.*Лисенко*, В.*Науменко*, В.*Леонтович*, М.*Грушевський*, Є.*Чикаленко*), підтримував час. *«Киевская старина»*, україномовні часописи й газети, Одеську Громаду та ін. Свій маєток (вартістю близько 10 млн рублів) заповів на укр. культ. цілі через фундацію, що нею мало опікуватися Т-во підмоги укр. літературі, науці і штуці; війна й революція зашкодили реалізації цієї фундації. Син Платона **Левко Платонович** (див. Л.*Симиренко*; 18 лютого 1855, с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) — п. 6 січня 1920, с. Мліїв) — учений-помолог і плодовод. 1873 вступив на фізико-мат. ф-т Київ. ун-ту, згодом перейшов на природничий ф-т Новорос. ун-ту (*Одеса*). Невдовзі по закінченні Новорос. ун-ту (1879) за революц. діяльність був заарештований і засланий на 8 років до Сх. Сибіру. В засланні організував буд-во теплиць, вирощував декоративні та плодові дерева й виноград на закритому та відкритому ґрунті, заклав Красноярський міський парк. 1887 повернувся до Млієва, де створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник, який став однією з найбагатших в Європі колекцією плодових та ягідних рослин. 1921 на базі розсадника організовано Млієвську садово-городню дослідну станцію, якій, зрештою, було присвоєно ім'я Л.Симиренка (1958). Створив власну систему вирощування садивного матеріалу, розробив нові агротех. прийоми, що їх і тепер з успіхом застосовують. Промислові сади не тільки в Україні, а й у більшості регіонів дореволюц. Росії беруть свої витоки від помологічного розсадника Левка Платоновича. Багато з вивчених і рекомендованих ученим сортів плодових к-р міцно увійшли в пром. сортимент України та ін. д-в. З-поміж них слід назвати сорти груші «Бон Кретьєн Вільямс», «Улюблена Клапа», «Бере Лігеля», яблуні «Ренет шампанський», «Розмарин білий», «Ренет канадський», «Пармен зимовий золотий», «Ренет Ландсберзький». Значний вклад він вніс у розвиток помології, займався також клоновим відбором. Невдовзі після закріплення на Черкащині рад. влади, в ніч на Різдво 1920, Левка Платоновича було підступно вбито у власній хаті, на очах у сім'ї; у скоєнні злочину простежується чекістський слід. Син Левка, **Володимир Левкович** (див. В.*Симиренко*; 1891—1938), знаний помолог і селекціонер плодових культур, народився у Млієві. 1915 закінчив с.-г. відділ Київ. політех. ін-ту, 1921—30 очолював Мліївську дослідну станцію садівництва, одночасно — керівник секції садівництва в С.-г. наук. к-ті України, 1930—33 працював у Всесоюзному дослідному ін-ті південного плодового і ягідного господарства в Китаєві (передмістя Києва; нині Укр. НДІ садівництва), 1932—33 — професор Уманського с.-г. ін-ту. 1929 організував «Всеукраїнську помологічну книгу» (нині Держ. комісія для сортовипробування плодових, ягідних к-р і винограду). Здійснив батькову мрію — видав

монографію «Плодовий розсадник» (1929). 1933—37, а потім 1938 ув'язнений і засланий рад. владою; посмертно реабілітований. Багатий архів С. енкаведисти спалили на очах сім'ї під час арешту Володимира Левковича в ніч на Різдво 1933. Рукопис батьківської «Помології» та деякі найцінніші матеріали родового архіву Володимир Левкович, передчуваючи неминучість арешту, передав на збереження сестрі **Тетяні Левківні**, яка замурувала їх у внутр. стіні київ. помешкання, де їх дістали лише після 1956.

У лютому 2002 на ознаменування 150-річчя народження Левка Платоновича та 110-річчя народження Володимира Левковича ВР України прийняла постанову «Про вшанування пам'яті великих українських вчених-садівників Л.П. Симиренка та В.Л. Симиренка».

У квітні 2004 з метою вшанування пам'яті Левка Платоновича та Володимира Левковича КМ України заснував академічну стипендію ім. вчених-садівників Симиренків для 12-ти вищих навч. закладів 1—2-го рівнів акредитації та 12-ти вищих навч. закладів 3—4-го рівнів акредитації.

Літ.: *Кекух О.М.* Сад Симиренків [про династію українських садоводів]. К., 1970; *Вольвач П.В.* Л.П. Симиренко — фундатор українського промислового садівництва (садівничий України): 150-літтю від дня народження всесвітньо відомого українського вченого-садівника та помолога Л.П. Симиренка. Сімферополь, 2002; *Шестопаль О.М.* Л.П. Симиренко — фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники: Присвячено 150-річчю від дня народження Л.П. Симиренка. К., 2005.

О.В. Янковська.

СИМИРЕ́НКО Володимир Левкович (29.12.1891—17.09.1938) — учений-селекціонер, садівник, педагог. Син Л.*Симиренка*, онук П.*Симиренка*, правнук Ф.*Симиренка*. Н. в с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї відомих укр. цукропромисловців, садівничих та меценатів. Під час *Першої світової війни* працював у *Союзі земств і міст*, опікуючись організацією та постачанням солдатських крамниць. Після закінчення с.-г. ф-ту Київ. політех. ін-ту (1918) працював у відділі садівництва мін-ва земельних справ УНР. У листопаді 1920 очолив Мліївську садово-городню дослідну станцію і Центр. держ. плодовий розсадник України, створені на базі колишнього маєтку *Симиренків*, де його батько вивів знаменитий сорт яблук «ренет Платона Симиренка».

1923 створив Всеукр. помологічну комісію (згодом — Держ. комісія із сортовипробування плодових, ягідних к-р та винограду). 1930 очолив організований ним у *Києві* (у місцевості Китаєво) Всесоюзний НДІ плодового і ягідного госп-ва. У 1920—30-х рр. викладав (доцент, згодом — професор) у Київ. політех. ін-ті, Полтавському та Уманському сільськогосподарських ін-тах.

Автор численних наук. і популярних праць та підручників із проблем садівництва. Видав «Помологічну книгу України» (1929). Редагував часописи: «Вісник садівництва, виноградарства та городництва», «Садівництво та городництво».

С. відверто виступав проти антинаук. ідей І.Мічуріна і заперечував його методи селекційної роботи.

8 січня 1933 заарештований органами *Державного політичного управління УСРР*, звинувачений в «участі в антирадянській терористичній організації» і засуджений до 10-ти років ув'язнення. Достроково звільнений у грудні 1937, але в березні 1938 знову заарештований і страчений у м. Курськ (нині місто в РФ).

Реабілітований 1957.

Осн. праці: «Садовий розсадник» (1929), «Плодові сортименти України» (1930), «Часткове сортознавство плодових рослин» (т. 1—2, 1995—96).

Літ.: *Павлов О.О.* Симиренко Владимир Львович (1891—1938). В кн.: Ученые-генетики и селекционеры в области растениеводства, кн. 4. К., 2000.

О.Д. Бойко.

СИМИРЕ́НКО Левко Платонович (06.02.1855—06.01.1920) — видатний учений-помолог, фундатор наук. садівництва в Україні. Син П.*Симиренка*, батько В.*Симиренка*, онук Ф.*Симиренка*. Н. на х. Платонів поблизу с. Мліїв (нині Мліїв — село Городищенського р-ну Київ. обл.) у сім'ї відомих укр. цукрозаводчиків, садівничих і меценатів. Навч. в Київському і Новоросійському (*Одеса*) ун-тах. За революційну діяльність 1879 заарештований, висланий до Красноярського краю. На засланні (1880—87) займався садівництвом, заснував міський парк у Красноярську (нині місто в РФ). Після повернення в Україну був позбавлений права займатися наук. та викладацькою роботою в державних закладах.

1888 заснував у своєму маєтку в с. Мліїв колекційний сад і приватний Помологічний розсадник (помологія — наука про сорти плодових і ягідних рослин), який згодом перетворився на наук. центр садівництва і мав найбагатшу в Європі колекцію плодових і ягідних к-р. Наприкінці 1880-х рр. учений розробив велику і всеохоплюючу програму вивчення сортів плодових к-р. Вона включала в себе понад 30 показників ботаніко-морфологічної та госп. спрямованості. Завдяки багаторічній діяльності цілої плеяди вітчизн. учених-плодівників, і в першу чергу С., вже наприкінці минулого століття помологія перетворилася на чітку комплексну науку — сортознавство. Розробки вченого є базовими для сучасного сортознавства. 1912 (у 25-річний ювілей Помологічного розсадника) в колекційному та маточному садах налічувалося майже 3 тис. сортів різних плодових, ягідних, горіхоплідних і квітково-декоративних рослин, зокрема 900 сортів яблунь, 889 — груш, 350 — черешень та вишень, 115 — персика, 556 — абрикоса, 166 — агрусу,



В.Л. Симиренко.



Л.П. Симиренко.



Л.П. Симиренко з родиною. Зліва направо: Платон Львович, Володимир Львович, Лев Платонович, Тетяна Львівна.

45 — горіха. Крім того, у них була зібрана велика кількість сортів троянд (937), бузку і 305 різновидів хвойних дерев і кущів. Особисто вивів сорт яблуні, названий іменем батька, — «ренет Платона Симиренка». При своєму розсадникові організував школу садоводів і виховав плеяду висококваліфікованих фахівців, у т. ч. свого сина Володимира. Перші результати вивчення помологічної колекції свого розсадника виклав у «Генеральному каталозі» («Иллюстрированное описание маточных коллекций Питомника», 1901), 1912 видав капітальний твір «Крымское промышленное плодоводство»; осн. праця С. «Помология», т. 1—3, з'явилася 1961—63 в *Києві* (2-ге вид. — 1972—73).

Діяльність С. отримала світ. визнання. Підтримував наук. контакти з багатьма наук. закладами і розсадниками, зокрема, був обраний членом-кореспондентом Бельг. т-ва садівників, почесним членом Франц. нац. помологічного т-ва, брав участь у численних міжнар. виставках.

Був відомий доброчинною діяльністю. На поч. 1900-х рр. матеріально підтримував український нац. рух, зокрема укр. газети (*«Рада»* та ін.), часописи, книговидавничу справу. Рад. влада націоналізувала сади й розсадники у Млієві та перетворила їх на держ. дослідне госп-во, а С. призначила директором і наук. керівником. Він продовжував працювати і 1919 завершив гол. наук. працю «Помологія», але видати її не встиг. За наявними даними, С. став жертвою політ. терору *більшовиків*, вбитий співробітниками *ВУЧК* в с. Мліїв.

Праці: Помология, т. 1—3. К., 1972—73; Местные стародавние сорта плодовых культур Крыма. Симферополь, 1996; Крымское промышленное плодоводство, т. 1. Симферополь, 2001.

Літ.: *Вольвач П.В.* Л.П. Симиренко — фундатор українського промислового садівництва (Садівничий України): Видання, присвячене 150-літтю від дня народження українського вченого-садівника та помолога Л.П. Симиренка, ч. 1—3. Сімферополь, 2002—04.

О.Д. Бойко.

СИМИРЕ́НКО Платон Федорович (21.12.1820—14.01.1863) — промисловець-цукрозаводчик, меценат. Син Ф.*Симиренка*, батько Л.*Симиренка*, дід В.*Симиренка*. Н. в м. *Сміла*. Отримав екон. освіту в Росії, закінчив найкращий на той час Паризький політех. ін-т. Як один із тех. керівників батьківської фірми «Брати Яхненки і Симиренко» спрямував її діяльність на торгівлю цукром та його вир-во. Фірма стала фундатором пром. цукроваріння в Росії та осн. постачальником цукрової продукції у країни Зх. Європи. Вир-во велося на основі передових європ. технологій переробки цукрового буряку. Поблизу з-дів підприємці вибудували унікальне житлове містечко із 150-ма будинками-котеджами для робітників і службовців. У ньому функціонували безкоштовна заводська школа, б-ка, лікарня з аптекою, лазні, їдальня.



П.Ф. Симиренко.

С. заснував у с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) сади, де розводив нові та вдосконалював існуючі сорти фруктових дерев. Пізніше вони стали експериментальною базою для наук. діяльності його сина Левка та онука Володимира Симиренків. Допомагав укр. культ. справам. Із 1859 був знайомий і підтримував приятельські стосунки з Т.*Шевченком*, якому передав на видання «Кобзаря» 1100 *рублів* (1860).

Літ.: Довідник з історії України. К., 2001.

О.Д. Бойко.

СИМИРЕ́НКО Федір Степанович (1795—1867) — промисловець-цукрозаводчик. Батько П.*Симиренка*, дід Л.*Симиренка*, прадід В.*Симиренка*. За переказами, предком родини був запорожець, якого вороги прозвали «семируким» за відчайдушну відвагу і силу. С. був кріпаком, хоча його батько Степан був козаком-запорожцем, який відмовився присягнути на вірність рос. імп. *Катерині II*, за що його позбавили всіх привілеїв, козац. вольностей і власного маєтку. Він почав чумакувати і в дорозі загинув, а його дружину і шестеро дітей віддали в *кріпацтво*.

С., працюючи на кн. М.*Воронцова*, домігся дозволу на оренду млинів на р. Вільшанка (прит. Дніпра). Млини стали приносити дохід, й це дало змогу на зароблені кошти викупити себе із кріпацтва. Згодом він одружився з Анастасією Яхненко і разом із братами своєї дружини в 1820-х рр. заснував комерційну фірму «Брати Яхненки і Симиренко», де успішно поєдналися комерційні здібності братів *Яхненків* та підприємницький хист С. Одночасно він займався дрібною торгівлею, розбагатів із торгівлі хлібом, худобою.

1830 фірма налічувала велику кількість магазинів та складів по всій Україні. На 1832 С. отримав статус купця 1-ї гільдії та звання спадкового почесного громадянина, надане імператорським указом за сприяння в розвитку *Одеси* та за активну участь в її самоврядуванні.

Справжнього розквіту фірма Яхненків і Симиренків досягла в 1840-х рр., коли почала вкладати свої капітали в цукрову пром-сть. Спочатку цукор збували через власні магазини Одеси, *Севастополя* й *Миколаєва*, за що отримали бл. 100 тис. *рублів* прибутку. Ініціатива заснування цукрового з-ду належала новому поколінню підприємців з роду Симиренків, а саме Платону Федоровичу.

У результаті родина Симиренків разом зі своїми родичами Яхненками створила велике складне капіталіст. підпр-во: було побудовано цукрово-заводські комплекси — Ташлицький, Городищенський, Олександрівський, Русько-Полянський, створено мережу власних магазинів, цукрових комор по всій Рос.

імперії; родина володіла паровим млином, газовим підпр-вом тощо. На Городищенському з-ді споруджено два пароплави, які курсували по Дніпру між *Києвом* і *Кременчуком* для транспортування своєї продукції.

Родина Симиренків стала визначною серед цукрових магнатів Півдня Рос. імперії.

Літ.: *Вольвач П.* Понищене гніздо велетів. «Основа», 1994, № 5 (27); *Леонтович В.* Родина Симиренків. «Київська старовина», 1994, № 5; *Кочевська Л.* Згадуючи Симиренків. «Наука і суспільство», 1995, № 5/6; *Кривенко С.* Деякі документи до історії Симиренків. «Родовід», 1995, № 10; *Шевченко О.* Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості в Україні. Там само; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999.

О.М. Кудласевич.

СИМОНЕ́НКО Василь Андрійович (08.01.1935—13.12.1963) — поет, прозаїк, перекладач, журналіст. Н. в с. Біївці (нині село Лубенського р-ну Полтав. обл.) в сел. родині. Рано залишився без батька. Закінчив середню школу в с. Тарандинці Лубенського р-ну Полтав. обл. (1952) і ф-т журналістики Київ. ун-ту (1957). Почав писати в ун-ті, керував студентською літ. студією. Працював у редакціях газет «Черкаська правда» (1957—59), «Молодь Черкащини» (1960—63), був власним кореспондентом «Робітничої газети» по *Черкаській області.* За життя С. вийшла друком лише одна збірка поезій — «Тиша і грім» (1962), тоді ж його прийняли до Спілки письменників України. Великої популярності набули самвидавні поезії С., в яких він критикував рад. дійсність, жорстокість комуніст. деспотії, великодерж. *шовінізм.*

Автор збірок поезій і прози «Земне тяжіння» (1964), «Вино із троянд» (1965), «Вірші» (1966), дитячих книжок, численних нарисів, фейлетонів, рецензій та ін.; перекладач поезій О.Блока (1963).

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1995; посмертно, за збірки поезій та прози «Лебеді материнства», «У твоєму імені живу», «Народ мій завжди буде»).



Пам'ятник В. Симоненку в Черкасах. Скульптор В. Димйон. 2010.

За неофіц. версією, С. помер (у м. *Черкаси*) по кількох місяцях після побиття його черкас. міліцією.

Самвидавна поезія С., опублікована частково в Україні у сфальшованому вигляді, ширилася за кордоном, здобувши високу оцінку критики. С. став визначальною постаттю боротьби за державну і культурну суверенність України 2-ї пол. 20 ст.

Низку віршів С. покладено на музику, перекладено англ., болг., польс., рос., румун., угор. та ін. мовами. В Україні засновано премію ім. В.Симоненка (1988).

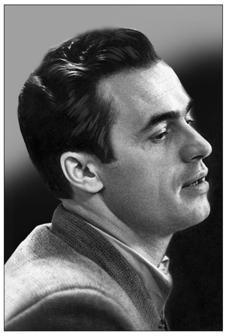
Особовий фонд С. зберігається в Центр. держ. архіві-музеї літератури і мистецтва України та у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 152).

У с. Біївці 17 червня 2005 відкрито погруддя С. (скульп. М.Цись), а в Черкасах 17 листопада 2010 — пам'ятник (скульп. В.Димйон).

Тв.: Берег чекань. Нью-Йорк, 1965; 1973; 1985; Поезії. К., 1966; Избранная лирика. М., 1968; Окрайці думок. «Дніпро», 1982, № 6; Поезії. К., 1984; Лебеди материнства: Стихи, поэма, сказки. М., 1985; Казка про Дурила [1963]. «Україна», 1988, № 22; Цар Плаксій та Лоскотон: Казка. К., 1988; 1995; 1997; Півні на рушниках: Оповідання, щоденник. Львів, 1992; Поезія. К., 1998; Ти знаєш, що ти — людина: Вірші, сонети, поеми, казки, байки. К., 2001; Я кличу вас у відчаї не гнуться: Поезії. К., 2002; На схрещених мечах: Вибрані твори. К., 2004; Твори, т. 1—2. Черкаси, 2004; Лірика. Львів, 2005; [Поезії В. Симоненка, спотворені радянською цензурою.] «Січеслав», 2005, № 6; Сторінки щоденника Василя Симоненка: Зі студентських записів. «Хортиця», 2005, № 3.

Літ.: Некрологи. «Молодь України», 1963, 15 грудня; «ЛУ», 17 грудня; «Дніпро», 1964. № 1; Голос нескорених. «Визвольний шлях», 1967, № 6—7/8; *Бедрій А.* [Цикл статей про творчість В. Симоненка.] «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1968—69; *Шанковський І.* Симоненко: Семантична студія. Лондон, 1975; *Моренець В.* Василь Симоненко: Філософія почуття. «Вітчизна», 1981, № 11; *Модрич-Верган В.* Василь Симоненко. Нью-Йорк, 1985; *Ткаченко А.* Василь Симоненко: Нарис життя і творчості. К., 1990; Життя мов спалах блискавки: Спогади друзів і колег про Василя Симоненка. Черкаси, 1991; *Сверстюк Є.* Симоненкові міфи. «Сучасність», 1991, № 7; *Скрипка В.* Смолоскип Василя Симоненка. «Слово і час», 1992, № 1; *Ротач П.* Грудочка любимої землі: Василь Симоненко і Полтавщина. Опішне, 1994; *Світличний І.* Слово про поета. «Слово і час», 1997, № 7; *Корогодський Р.* Симоненко долає земне тяжіння, або зустрічі на черговій орбіті. «Сучасність», 2001, № 6; *Яременко В.В.* «Щоб правду більш не кидали за грати...»: Літературний портрет Василя Симоненка. К., 2003; *Лищенко О.К.* Від імені покоління (про Василя Симоненка). К., 2004; *Пахаренко В.* Як він ішов...: Духовний профіль Василя Симоненка на тлі його доби. Черкаси, 2004; *Сніжко М.С.* Овиди Василя Симоненка. Черкаси, 2004; *Рачук М.* Гуманний модерн Василя Симоненка. «Буковинський журнал», 2005, № 1; *Шитова Л.* Я воскрес, щоб із вами жити: Філософія життя і творчості Василя Симоненка. К., 2006; Василь Симоненко. В кн.: *Дзюба І.* З криниці літ, т. 3. К., 2007; *Тарнашинська Л.* Василь Симоненко: «Україно, ти моя молитва...». К., 2007; Видатні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.). Луганськ, 2008; *Романова Н.В.* Екзистенціалізм як основа світогляду Василя Симоненка. В кн.: Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, вип. 50. Житомир, 2010.

Г.П. Герасимова.



В.А. Симоненко.



Р.Г. Симоненко.

СИМОНЕ́НКО Рем Георгійович (н. 28.06.1928—10.08.2012) — історик. Д-р істор. н. (1967), професор (1981). Засл. діяч н. України (1988). Н. в м. *Київ.* 1950 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. 1950 поступив у аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР.

1953 захистив канд. дис. на тему: «Імперіалістична політика США на Україні (1917—1918)» (наук. керівник — д-р істор. н. О.*Касименко*). 1967 у *Львові* захистив докторську дис. на тему: «Іноземна інтервенція на Україні та її провал (листопад 1918 — березень 1921)». Понад 50 років працював в *Інституті історії України НАН України* на посадах від молодшого наук. співробітника до зав. відділу.

Автор понад 350 друкованих праць, опубл. у наук. виданнях України, Росії, Польщі, Італії, Ізраїлю.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1984).

П. у м. Київ.

Праці: Імперіалістична політика США щодо України у 1917—1918 рр. К., 1957; Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії: 1919—1920. К., 1963; Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні: друга половина 1919 — березень 1921 р. К., 1965; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. К., 1980 (у співавт.); Дружба и братство русского и украинского народов, т. 1—2. К., 1982 (у співавт.); Брест: Двобій війни й миру. К., 1988; Вічно живі гілки України: Північна Буковина і Південна Бессарабія. К., 1992; Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919). К., 1996 (у співавт.); Нариси історії виконавчої влади в Україні: 1917 — квітень 1918 р. К., 2000; Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. К., 2007 (у співавт.).

Літ.: *Меншун В.І.* Правдою, совістю, наукою уповноважений: Штрихи до портрета професора, доктора історичних наук Р.Г. Симоненка. «Трибуна лектора», 1988, № 6; Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; *Черніков І.* Піввіку наукової праці в Інституті історії України (слово про Рема Георгійовича Симоненка). В кн.: Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка, вип. 11. К., 2002; *Ковальчук О.* Симоненко Рем Георгійович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.О. Ковальчук.

СИ́МОНОВ Матвій Терентійович — див. *Номис.*

СИМОНО́ВСЬКИЙ Петро Іванович (1717—1809) — історик. Походив зі старшинського роду — *Симоновських.* Здобув ґрунтовну освіту: після закінчення Київської академії слухав лекції в західноєвроп. ун-тах (Кенігсберзькому, Галльському, Лейпцизькому, а також у Парижі; Франція). Службову кар'єру розпочав 1753 перекладачем *Генеральної військової канцелярії.* Протягом 1754—64 посідав сотницький уряд у *Київському полку*, став *бунчуковим товаришем.* Після виходу у відставку (1764) був земським суддею Остерського пов. Від 1767 по 1781 — член *Генерального військового суду*, упродовж 1782—92 працював у Київ. земському суді. Свого часу здобув чин статського радника. Мав різні маєтності, зокрема, в м. Кобижча (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.) йому належало кілька десятків дворів. 1765 С. написав «Короткий опис про козацький малоросійський народ та його військові справи», в якому крізь призму історії *козацтва українського* висвітлив найважливіші події в Україні від давніх часів до обрання 1750 гетьманом К.*Розумовського* (у його творі є також згадка про ліквідацію *гетьманату інституту*). Істор. твір С. ґрунтується на компіляції істор. праць, зокрема Г.*Граб'янки.* Водночас С. увів до свого твору низку документальних матеріалів, зробив спробу наук. перекладу франкомовного істор. твору (див. П.*Шевальє*). С. обстоював ідеї укр. автономізму, засуджував наступ царизму на автономію *Гетьманщини*, у т. ч. укладення *Московських статей 1665*, створення першої *Малоросійської колегії*, ліквідацію гетьманства в Україні.

С. взяв участь у підготовці топографічного опису *Лівобережної України* (1770—80-ті рр.).

П. у м. *Київ.*

Тв.: Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах... М., 1847.

Літ.: *Шамрай С.М.* Кобижча в XVIII ст. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 26. К., 1931; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії: Державна школа: Історія. Політологія. Право. К., 1996; Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х — 80-х рр. XVIII ст.: Джерелознавчий та історіографічний аспекти. К., 2006.

П.М. Сас.

СИМОНО́ВСЬКІ (Симановські) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Івана** С. (р. н. невід. — п. бл. 1760), *значкового товариша Ніжинського полку* (1740—57). Один із його синів — **Петро Іванович** (див. П.*Симоновський*; бл. 1717 — 1809), історик, правник, держ. діяч, а інший — **Данило Іванович** (бл. 1730 — бл. 1800), *сотник* кобижчанський (1764) і конотопський (1764—69), учасник *російсько-турецької війни 1768—1774.* Онук Петра — **Микола Васильович** (1814—77), 1837—48 — учасник Кавказ. війни, генерал-лейтенант (1868), голова Петерб. військ. окружного суду (1869—72), член Гол. військ. суду (із 1872), автор цікавих щоденників про своє перебування на Кавказі («Дневник: 2 апреля — 3 октября 1837 г., Кавказ»; видрукуваний у час. «Звезда», 1999, № 9), а правнук — **Іван Дмитрович** (1850 — р. с. невід.), генерал-майор (1909), інспектор тех. артилер. закладів з арсенальної частини (1915—17), автор статей до «Энциклопедии военных и морских наук» (під ред. Г.Леєра, 8 томів, СПб., 1883—97), служив у РСЧА.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Існують однойменні роди ін. походження.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

«СИН РУСІ́» — рукописна поетична збірка, одна з перших пам'яток нової укр. літератури в *Галичині*, написаних нар. мовою. Складена бл. 1833 за ініціативою та участю М.*Шашкевича* вихованцями *Греко-католицької духовної семінарії у Львові.* Закликала молодь усвідомити власну нац. приналежність, повернутися обличчям до своєї істор. Батьків-

щини («Бо Русь — край наш, наша мати»), згуртуватися до праці для її нац. відродження. Містила 14 віршів, підписаних переважно криптонімами, серед них О.Ганкевича («До синов Русі»), М.Шашкевича («Слово до чтителей руського язика», «Дума»), Й.Левицького («Русин»), М.Мінчакевича («Сатира», «Розсвіт», «Роксолян, іли Танець руський», «Розлука»), О.Глинського та ін. Збереглась у священика Я.Рудницького, який передав її історикові А.*Петрушевичу* (1847). Вперше опублікував К.*Студинський* у збірнику «Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849» (Львів, 1909).

Літ.: Син Русі. 1833: Перша рукописна збірка віршів Маркіяна Шашкевича та його побратимів. Львів, 1995.

Ф.І. Стеблій.

СИНДИКА́Т ЦУКРОЗАВО́ДЧИКІВ — перше монополістичне об'єднання (союз) підприємців у харчовій галузі. С.ц. виник в умовах західноєвропейської кризи поч. 1880-х рр., яка позначилася на економіці Рос. імперії. Цукробурякова пром-сть, що інтенсивно розвивалася, зазнала різкого падіння цін на свою продукцію, виникли великі ускладнення з її збутом на внутр. ринку. За допомогою запровадження системи нормування випуску цукру на внутр. ринок і вивозу лишків за кордон із метою утримання високої рентабельності галузі цукрозаводчики створили 1887 С.ц., який проіснував до 1895. Ініціатива організувати колективний вивіз піску і рафінаду належала відомому цукрозаводчикові І.Бродському. За угодою кожна цукроварня брала на себе обов'язок вивозити за кордон частину цукру, яка не може бути продана всередині країни, і припинити вивіз, коли ціна на цукор сягне 4 *рублів* 50 *копійок.*

Упродовж діяльності С.ц. було укладено кілька угод. Першою, підписаною 28 квітня 1887, було охоплено 171 з-д із 219. У 1888 вироблено нову угоду, на яку пристало 188, а потім — ще 5 підпр-в. 17 травня 1890 відбулося підписання третьої угоди — вже на 4 роки. На цей час С.ц. об'єднав 206 діючих з-дів із 224. Переважна більшість цих підприємств контролювалася або перебувала в руках невеличкої купки заводчиків. Граф В.*Бобринський* на той час представляв інтереси 120 з-дів. Бюро С.ц. містилося в *Києві*, філіал — у *Варшаві* — провідних центрах цукровиробництва тодішньої Рос. імперії. Його керівниками стали найбільші цукрозаводчики України — В.Бобринський, В.Браницький, І.Бродський, В.Козаковський, В.*Симиренко*, І.Терещенко, Н.Хряков та ін. Вони спостерігали за кон'юнктурою ринку і видавали постанови про вивіз цукру та його припинення, визначали розмір перепродукції, давали доручення на складання договорів.

Щороку в лютому відбувалися з'їзди учасників С.ц., де звітувалося про виконання договору, перспективи цукрового ринку, можливі розміри вивозу. З'їзди відбувалися під час Київ. контрактів. За невиконання договору на учасників накладалися штрафні санкції. Всі суперечки між контрагентами вирішувалися в судах Києва і Варшави.

Перші 6 років С.ц. діяв успішно, а 1893 його становище погіршилося. 1892—93 С.ц. помилився в оцінці ємкості ринку. Внаслідок цукрового голоду, несприятливих кліматичних умов 1892, егоїзму заводчиків, які почали порушувати виконання своїх зобов'язань, С.ц. припинив своє існування, виконавши за словами тодішнього міністра фінансів С.*Вітте* осн. місію — усунувши кризу галузі та врятувавши ряд цукроварень від банкрутства. Упродовж діяльності С.ц. ціни на цукор коливалися в межах від 3,4 до 5,19 рубля за *пуд*, а цукровиробники вивезли на світ. ринки майже 42 млн пудів цукру. Середня щорічна прибавка у вир-ві цукру за цей час становила 1 млн пудів. В Україні вир-во цукру зростало з 17 до 24 млн пудів.

За настійними домаганнями цукрових магнатів 1895 та 1903 замість приватно-монополістичного регулювання запроваджено держ. регулювання цукрової промисловості.

Літ.: *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості, т. 2. К., 1930; *Гефтер М.Я.* Из истории монополистического капитализма в России. В кн.: Исторические записки, т. 38. М., 1951; *Каменецкая И.М.* Регулирование сахарной промышленности в России. Там само, т. 86. М., 1970; *Раковский Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX в. Чернигов, 1992.

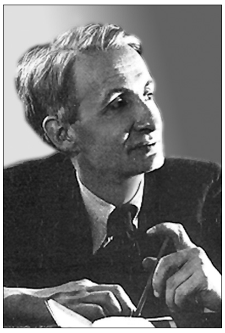
Т.І. Лазанська.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Іван Максимович (1738—1788) — рос. військ. і політ. діяч, перший намісник *Новоросійського краю*, будівничий Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*). Н. в с. Валуйки (нині місто Бєлгородської обл., РФ). 1759 згаданий як сержант Київ. полку Київ. гарнізону. 1766 воронезьке дворянство обрало С. депутатом до *Комісії законодавчої 1767—1768.* Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774* (командував Донец. пікінерським полком). 1774 брав участь у переслідуванні О.Пугачова. З поверненням із Казані (нині столиця Татарстану, РФ) призначений воєводою до *Полтави.* 1776 командував Херсон. пікінерським полком (новоутвореним 31 жовтня 1776 із колишніх запорожців). Допомагав генерал-поручику О.*Суворову* у *переселенні християнського населення Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1779.* О.Суворов рекомендував С. генерал-аншефу кн. Г.*Потьомкіну* (особливе значення мала рідкісна на той час для рос. чиновника слава непідкупності С.). Призначений спочатку начальником комісії з продовольства переселенців до Новоросії (із 1778), згодом С. став *губернатором* (1784—88) *Катеринославського намісництва.* Відзначився під час боротьби з чумою в *Кременчуці* 1784, розробив маршрут мандрівки рос. імп. *Катерини II* 1787 (задоволена мандрівкою імператриця пожалувала С. Оршанське староство).

З початком *російсько-турецької війни 1787—1791* призначений завідувати облаштуванням флоту та продовольством армії, що обложила *Очаків.* Поранений під час цієї облоги С. невдовзі помер (29 липня 1788 похований у *Кінбурні*, 1 жовтня 1788 перепохований у *Херсоні*). Згадкою про нього лишається назва м. Синельни-



І.М. Синельников. Гравюра 19 ст.


К.Д. Синельников.

кове (нині місто Дніпроп. обл.; виникло на землях, що належали потомкам С.).

Відомий рукописний істор. збірник, присвячений історії укр. козаків, який належав С. (зберігається в б-ці *Одеського археологічного музею* (№ 1057); містить варіант «Літопису Грабянки», праці Г.-Ф.*Міллера* про козаків тощо).

Літ.: *Эварницкий Д.И.* Екатеринославский губернатор. «Исторический вестник», 1887, № 6; *Його ж.* И.М. Синельников перед судом истории. Там само, 1896, № 4; *Сапожников И.В.* Рукописный свод XVIII века по истории казачества и Освободительной войны украинского народа. В кн.: Південна Україна XVIII—XIX століття, вип. 4 (5). Запоріжжя, 1999.

Д.С. Вирський.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Кирило Дмитрович (29.05.1901—16.10.1966) — фізик. Дійсний член АН УРСР (1948). Професор (1935). Засл. діяч н. УРСР (1951). Н. в м. *Павлоград.* Закінчив Крим. ун-т у *Сімферополі* (1923). 1930—44 — зав. лабораторії, 1944—66 — директор Харків. фізико-тех. ін-ту, із 1935 — також професор, зав. кафедри Харків. ун-ту.

Наук. праці — в галузі ядерної фізики, прискорювальної техніки, фізики і техніки високого вакууму, фізичного матеріалознавства, фізики плазми. Спільно з О.*Лейпунським*, А.Вальтером, Г.Латишевим вперше в *СРСР* розщепив ядро літію штучно прискореними протонами (1932), з А.Вальтером побудував 1937 найбільший в Європі електростатичний прискорювач на енергію 3,5 МеВ і 1938—41 — перші масляні вакуумні насоси. За участю С. і під його кер-вом в ін-ті в 1950—60-х рр. створено низку лінійних прискорювачів електронів і протонів. Виконав значний цикл робіт у галузі фізичного матеріалознавства, ініціював застосування глибокого вакууму для створення нових матеріалів з високими фізико-тех. характеристиками, із В.*Івановим* побудував вакуумні прокатні стани, запропонував метод вакуумної дистоляції (1952—53). Із В.*Зеленським* незалежно від інших відкрив явище радіаційного росту урану. Заклав основи вакуумної металургії (1950-ті рр.). Започаткував термоядерні дослідження в Україні, зокрема створив пастку з періодичним магнітним полем (пастка Синельникова). Засновник широкопрофільної наук. школи.

Лауреат Держ. премії СРСР (1948).

Президією НАН України засновано премію ім. К.Синельникова.

Літ.: *Коган В.С.* К.Д. Синельников. К., 1979; Его называли КД [документальная повесть о Синельникове Кирилле Дмитриевиче]. Х., 1990; *Храмов Ю.А.* История формирования и развития физических школ на Украине. К., 1991; Академик АН УССР Кирилл Дмитриевич Синельников: Воспоминания близких и соратников (к 100-летию со дня рождения). Х., 2001.

Ю.О. Храмов.

СИ́НЕУС І ТРУ́ВОР — брати *Рюрика*, які згідно з *«Повістю временних літ»* 862 прийшли разом з ним із-за моря на запрошення групи слов'ян. та фінських племен і привели із собою плем'я *«русь»*. За цим переказом, Синеус сів княжити на Білому озері, а Трувор — в Ізборську (нині село Псковської обл., РФ). 864, «за два роки», С. і Т. померли, після чого їхню владу перебрав Рюрик.

Існування С. і Т. нерідко ставлять під сумнів. Припускали, що імена насправді з'явилися внаслідок помилкового перекладу сканд. розповіді про те, що Рюрик прийшов зі «своїм родом» і «вірною дружиною». Проте ця версія на сьогодні не приймається в науці, а імена С. і Т. визнано слов'янізованими формами цілком реальних сканд. імен. Реальність імен не знімає сумніву, чи були С. і Т. братами Рюрика і жили в 2-й пол. 9 ст. Їхні образи дещо штучні: разом із Рюриком вони утворюють трійцю братів (мотив, що є «спільним місцем»), а помирають дуже швидко, «не заважаючи» Рюрику. Цілковито відкидати існування прототипів літописних С. і Т. не варто, але вважати їх істор. особами також неможливо.

Літ.: *Томсен В.* Начало русского государства. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1891, кн. 1, разд. 2; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985; *Фроянов И.Я.* Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов. «Вопросы истории», 1991, № 6; *Кирпичников А.Н.* Сказание о призвании варягов: Анализ и возможности источника. В кн.: Первые скандинавские чтения. СПб., 1997; *Мельникова Е.А.* Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: 1998 г. М., 2000.

В.Ю. Арістов.

СИНЄВІ́ДСЬКО ВИ́ЖНЄ — див. *Верхнє Синьовидне.*

СИНЄВО́ДСЬКА БИ́ТВА 1362 — в історіографії — назва події, що, як вважається дотепер, мала своїм результатом розгром військом вел. кн. литов. *Ольгерда* трьох ординських князів, спадкоємних володарів *Поділля*, та приєднання цього краю до *Великого князівства Литовського.* У найсучаснішому розумінні (за гіпотезою Ф.*Шабульдо*) С.б. — це одна із трьох гол. воєнних операцій у війні ВКЛ проти *Золотої Орди*, що відбулася того ж року, на початку «Великого заколоту» в Орді, та була спрямована проти джучидського «Волзького царства» і неконтрольованого ним тоді Поділля. Осн. воєнні дії розгорнулися влітку—восени 1362 на золотоординській території обабіч берегів Дніпра та в Причорномор'ї, уздовж *Муравського шляху* і Татар. шляху (*Чорного шляху*), у місцях, де найбільше скупчувалося татар. населення, і набули характеру його тотального вигнання з освоєних місць. Союзником вел. кн. литов. Ольгерда виступив темник *Мамай*, киятський князь, чиї володіння були розташов. на лівому березі дніпровського Пониззя. 1361, після невдалої спроби захопити владу в *Сараї*, Мамай змушений був утекти в литов. володіння, найвірогідніше до *Києва*, де уклав з Ольгердом союзний договір. У володіннях Золотої Орди на Лівобережжі він сформував власне військо — основу підвладної йому Орди. Після того, як Ольгерд «звоював» м. Коршев, що на Тихій Сосні (права прит. Дону), союзні сили просунулися на південь Дніпровсько-Донського межиріччя, де Мамай ово-

лодів м. Азак (нині м. *Азов*). Далі Мамаєве військо рушило в Нижнє Поволжя, де на початку вересня 1362 захопило столицю Золотої Орди. Водночас відбувся похід Ольгердового війська на золотоординське Поділля, під час якого, приблизно в жовтні 1362, були «звойовані» Сині Води (до 1362 — степове містечко Ябгу; див. *Торговиця*) на Чорному шляху біля переправи через р. Синюха (права прит. Пд. Бугу) та Білобережжя (місцевість на чорномор. узбережжі між гирлами Дніпра і Пд. Бугу), де перетиналися важливі торг. шляхи.

Найважливішим результатом воєнно-політ. акцій ВКЛ у володіннях Золотої Орди 1362 був розподіл між Мамаєм та Ольгердом більшої частини території Ак-Орди (див. *Біла Орда*) й утворення в надчорномор. і азовських степах Мамаєвої Орди, що бл. 20-ти років політично протистояла решті степової імперії Джучидів. Зокрема, до ВКЛ відійшли південнорус. землі у верхів'ях Дону й Оки та Дніпровське лівобережжя, обмежене з півдня Ворсклою (ліва прит. Дніпра) і Тихою Сосною, а також усе золотоординське Поділля (Велике Поділля) на Правобережжі, де утвердилася влада литов. князів *Коріятовичів*. Відтак кордон ВКЛ на півдні сягнув чорномор. узбережжя біля гирла Дніпра і Пд. Бугу, а на Лівобережжі — Ворскли.

Є певні підстави вважати, що ці територіальні набутки ВКЛ були юридично оформлені й закріплені жалуваним ярликом Мамая, наданим вел. кн. литов. Ольгердові від імені підставного хана Абдуллаха в Сараї ал-Джедід восени 1362. Мамаїв ярлик став першим у низці підтвердних ярликів на володіння Пд. Руссю і Поділлям (див. *Ярлики ханські*). У такий спосіб під владу й у повну власність («со всими их землями и водами, и выходы, и данми») правлячої династії *Гедиміновичів* підпав широкий пас території Пд. Русі, залежної перед тим від Золотої Орди, зокрема української — *Волинь*, Поділля, Київщина і Чернігово-Сіверщина.

У складі ВКЛ укр. землі набули статус великокнязівського домену, а їхнє населення звільнилося від політ. та екон. залежності від Золотої Орди. У геополіт. вимірі це означало кінець понад сторічного перебування більшості території України-Русі у складі «Pax Mongolica» (див. *Монгольська імперія*) та повторну їх переорієнтацію на Захід. З інкорпорацією укр. земель ВКЛ перетворилося на одну з найбільших феод. д-в і найвагоміших політ. сил у *Центрально-Східній Європі*. Для Золотої Орди результати подій 1362 виявилися згубними — разом з ін. факторами внутр. і зовн. характеру вони спричинилися до переростання загальнодерж. політичної кризи 1360—70-х рр. у кризу системну, що захитала самі підвалини степової імперії та зрештою викликала занепад і територіальний розклад Улусу Джучі та скасування всієї системи панування Золотої Орди в Сх. Європі.

Першоджерелом інформації про С.б. є створена на початку 1430-х рр. і майже через сто років включена до складу т. зв. литовсько-руських літописів тенденційна анонімна оповідь «Про Поділля». У ній С.б. трактується як гол. причина вилучення Поділля з-під володарювання Золотої Орди та приєднання його до Литви, хоча водночас стверджується, що литов. князі Коріятовичі прийшли в цей край та оволоділи ним за допомогою Литви. Оповідь стала відомою в інтелектуальних колах середньовічних Польщі та Литви вже на серед. 15 ст., у східнослов'ян. історіографіях її звісткам надавали перевагу перед свідченнями ін. джерел майже до кінця 20 ст. Інакше описують воєнно-політичні події 1362 в зх. улусах інші літописні джерела. Зокрема, хронологічно ближчі до синєводських подій лапідарні нотатки із тверського літописання, повторені згодом у Рогозькому (1430-ті рр.), а потім — у Патріаршому, чи Никонівському (1520-ті рр.), зводах, повідомляють, що спершу Ольгерд спустошив на Лівобережжі м. Коршев, а потім — на Правобережжі ще й Сині Води та Білобережжя. Цим звісткам не надавалося належного значення через нез'ясованість їхнього походження та місцезнаходження м. Коршев. Також не бралися до уваги ті повідомлення хроніки М.*Стрийковського* (1583), які ґрунтуються на істор. переказах татар Поділля про вигнання їх Ольгердовим військом із Дніпровсько-Донського межиріччя, а потім і Правобережжя; так само, як і повідомлення Густинського літописного зводу 1620-х рр. (див. *Густинський літопис*) про поширення сюзеренітету Ольгерда на ін. «Руські держави» водночас із розгромом трьох татар. князів і скасуванням ординської влади на Поділлі. Усе це негативно позначилося на розумінні й вивченні синєводської проблеми в цілому — вона була зведена лише до походу Ольгердового війська на Поділля, С.б. та приєднання *Подільської землі* до Литви.

Результати походів військ ВКЛ на зх. улуси Золотої Орди 1362 викликали загострення тривалого політ. суперництва між *Королівством Польським* і ВКЛ за галицько-волин. спадщину і Поділля, що у свою чергу зумовило виникнення пролитовської та пропольської взаємовиключних офіціозних концепцій відносно історичних і правових підстав Литви та Польщі на володіння Подільською землею. Перша з них відома з оповіді «Про Поділля» і, вірогідно, була озвучена литов. дипломатами на польсько-литов. перемовинах 1432, що завершилися угодою про перемир'я між Польщею та Литвою і фактичним розподілом між ними Подільської землі. Постулати другої публічно проголосили польські посли на спільному польсько-литов. сеймі в Любліні (Польща) весною 1448. Вона стверджувала, ніби Подільська земля ніколи не належала до Литви, ані поляки теж її не мали від литвинів, а що польс. король отримав Поділля почасти у спадок за правом спорідненості, а почасти — відібравши від ординців. Концепція позначилася вже на звістках про Поділля в знаменитому творі польс. історика 15 ст. Я.*Длугоша*. 1558 М.*Кромер* зробив

спробу узасаднити її документально. 1583 М.Стрийковський протиставив його доводам тезу про литов. князів як безпосередніх наступників Золотої Орди у володінні Поділлям.

У новітній час вивчення синєводської проблеми також відбувалося в рамках конфронтуючих між собою двох історіографічних версій. Більшість вітчизн. істориків визнали синєводські звістки літописної оповіді «Про Поділля» правдивими. Ще на поч. 19 ст. М.*Карамзін* визначив дату і місце С.б. У серед. 1880-х рр. В.*Антонович*, досліджуючи обставини приєднання до Литви більшості укр. земель, уперше звернув увагу на антиординський характер воєнно-політ. акцій Ольгерда 1362 та мирний, ненасильницький щодо місц. населення спосіб утвердження його сюзеренітету над Поділлям і Київщиною. Учений вважав, що безпосереднім результатом самої С.б. було приєднання Поділля до Литви й утвердження влади князів Коріятовичів у цьому краї. Концепція В.Антоновича не стала домінуючою навіть у вітчизн. історіографії, проте вона знаменувала собою певний поступ у дослідженні середньовічної історії України, Литви та Білорусі, привернула до себе увагу вчених, поділивши їх на її прихильників та опонентів. Серед останніх особливе місце посів М.*Дашкевич*, який заперечив зв'язок між трьома, як на його думку, відокремленими в часі й різними обставинами подіями: встановленням залежності Києва від Литви; приходом на Поділля князів Коріятовичів і підпорядкуванням його їм; розгромом трьох ординських князів біля Синіх Вод. 1891 повністю підтримав концепцію С.б. В.Антоновича його учень М.*Грушевський.* Він скрупульозно проаналізував її джерельну базу й розвинув гол. положення, доводив правдивість інформації оповіді «Про Поділля» про С.б. підтвердженням її звісткою Никонівського літопису про Сині Води, висловив думку про С.б. як один із наслідків приєднання Київщини до Литви, а також утвердження литов. князів Коріятовичів на Поділлі після неї та чи не вперше розглянув синєводську проблему різнобічно й на широкому тлі литовсько-польсько-ординських взаємин. Упродовж більшої частини 20 ст. висновки М.Грушевського із синєводської проблеми визнавалися як східнослов'янськими (у т. ч. радянською) історіографіями, так і зарубіжними істориками, зокрема польськими (С.*Смолька*, О.*Гурка* та ін.), чималою мірою через відсутність поступу в дослідженні синєводської проблематики, зумовленої тривалим занедбанням її вітчизн. *медієвістикою.* Лише 1975 литов. історик Р.Батура підбив результати її дослідження попередниками в монографічному дослідженні, але знов-таки з позицій концепції Антоновича—Грушевського.

Натомість у польс. історіографії з початку і до серед. 20 ст. почало переважати традиційне для неї трактування історії середньовічного Поділля та С.б. Його прихильники взагалі відкинули літописну оповідь «Про Поділля» як недостовірне джерело. Серед них найбільш жорстку позицію зайняв А.*Прохаска*, який 1895 зробив спробу довести, що литов. завоювання Поділля не було — його від татар звільнив ще польс. король *Казимир III* Великий, а князі Коріятовичі особливої ролі в цьому краї не відігравали. 1911 В.*Абрагам* стверджував, що князі Коріятовичі з'явилися на Поділлі з польс. допомогою ще до 1349, і тим самим заперечив прямий зв'язок між С.б. і вилученням Поділля з-під ординського володарювання. Того ж року А.*Левицький* поставив під сумнів історичність С.б., а К.Ходиницький (1927) взагалі її заперечив. Схожих поглядів дотримувалися також О.-В.*Яблоновський*, О.*Галецький*, Я.Натансон-Леський, Ю.Пузина, Г.*Пашкевич*, Г.*Ловмянський.* Проте деякі з польських істориків (К.Стадницький, С.Смолька, Г.Пашкевич, Л.Коланковский та ін.) визнавали вирішальне значення С.б. у визволенні Поділля з-під ординського володарювання за часів вел. кн. литов. Ольгерда.

1930 в полеміку з М.Грушевським вступив С.Кучиньський, який єдиний з-поміж медієвістів спеціально розглянув усі осн. аспекти синєводської проблеми, проаналізував її джерельну базу і накопичений на той час історіографічний досвід. На його думку, князі Коріятовичі з'явилися на Поділлі, найімовірніше, 1345 й заволоділи його пн.-сх. частиною без допомоги ВКЛ; Зх. Поділля уже тоді належало польс. королю Казимиру III, тому Коріятовичі змушені були підтримувати з Польщею і союзною з нею Угорщиною тісні зв'язки. Можливість виправи Ольгерда на Сині Води й саму С.б. С.Кучиньський не заперечував, але вважав їх незначними епізодами у взаєминах між ВКЛ і Золотою Ордою.

Останнім часом Ф.Шабульдо в циклі статей надав перевагу однотипним звісткам про події, дотичні Синіх Вод, Рогозького, Никонівського і Густинського літописних зводів, а також хроніки М.Стрийковського, та запропонував новий погляд на синєводську проблему і С.б., значно ширший, ніж обидві традиційні історіографічні версії, і принципово від них відмінний. Це стало можливим лише з доведенням того факту, що історико-геогр. номенклатура підтвердних ярликів на укр. землі крим. ханів 15—16 ст. бере початок від Мамаєвого жалуваного ярлика і, отже, відображає один із гол. результатів війни ВКЛ проти Волзького царства 1362. Відтак сучасний стан вивчення синєводської проблеми ускладнився й характеризується тепер не тільки традиційною розбіжністю поглядів на історичність, місце, дату, перебіг та безпосередні результати С.б., а й різним розумінням самої проблеми та різними дослідницькими підходами до неї.

Літ.: *Cromer M.* O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych Polskich ksiąg XXX. Kraków, 1611; *Карамзин Н.М.* История государства Российского, т. 4. СПб., 1818 (перевид. — Т. 4. М., 1993); *Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi, t. II. Warszawa, 1846; *Stadnicki K.* Synowie Gedymina wielko-władcy Litwy. Lwów, 1881; *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885; *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885; *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV вв. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1. К.,

1886; *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891 (перевид. — К., 1991); *Його ж.* Барское староство: Исторические очерки (XV—XVIII в.). К., 1894; *Prohaska A.* Podole lennem Korony 1352—1430. В кн.: Rozprawy i sprawozdania z posiedzień wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie: Seria II, t. 7 (32). Kraków, 1895; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 4. К.—Львів, 1907 (перевид. — Т. 4. К., 1993); *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. В кн.: Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1912; *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925; *Його ж.* Jagiełłonowie a Moskwa, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII—XIV wieku. Warszawa, 1933; *Kuczyński S.M.* Sine Wody (rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.). В кн.: Księga ku czci Oskara Haleckiego. Warszawa, 1935 (репринтне вид. — *Kuczyński S.M.* Studia z dziejów Europy Wschodnej X—XVII w. Warszawa, 1965); *Puzyna J.* Korjatowicze oraz sprawa podolska. В кн.: Ateneum Wileńskie, rocz. 11. Wilno, 1936; *Його ж.* Pierwsze wystupienia Korjatowiczów na Rusi południowej. Там само, rocz. 13. Wilno, 1938; *Paszkiewicz H.* W sprawie roli politycznej Korjatowiczów na Wołyniu i Podolu. Там само, rocz. 13, zesz. 2. Wilno, 1938; *Batūra R.* Lietuva tautu, kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mušio prie Melynųjų Vandenų. Vilnius, 1975; Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego, t. 5, ks. 9. Warszawa, 1975; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Pelenski J.* The Contest between Lithuania and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe. В кн.: *Pelenski J.* The Contest for the Legacy of Kievan Ruś. New York, 1998; *Шабульдо Ф.М.* Возвращаясь к синеводской проблеме: О некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г. В кн.: Славяне и их соседи: Сборник тезисов 17-й конференции памяти В.Д. Королюка. М., 1998; *Його ж.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. К., 1998; *Руссев Н.Д.* Молдавия в «темные века»: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. «Stratum», 1999, № 5; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku. В кн.: Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu, t. 1. Kraków, 2000; *Шабульдо Ф.М.* Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII століть. К., 2000; *Його ж.* Про ярлик Мамая на землі України-Русі (постановка і спроба розв'язання проблеми). В кн.: Держави, суспільства, культури: Схід і Захід: Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004; Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях [збірник статей]. К., 2005; *Шабульдо Ф.М.* Ярлыки крымских ханов на земли Южной Руси (Украины) XV—XVI вв. как исторический источник. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье: 17-е Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто, 4-е Чтения памяти доктора исторических наук А.А. Зимина: Москва, 19—22 апреля 2005 г. М., 2005; *Василенко В.* Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006; *Шабульдо Ф.М.* Кондомініум в українських землях XIV століття. «ЗНТШ: Праці Історично-філософської секції» (Львів), 2006, т. 251; *Його ж.* Кондоминатный статус украинских земель в XIV в.: От первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамая. В кн.: Balcanica Poznaniensia, XIV. Poznań, 2007.

Ф.М. Шабульдо.

СИНО́Д (від грец. σύνοδος — сход, збори) — 1) у правосл., катол. і протестантських церквах — дорадчий орган, зібрання духовних і світських осіб для вирішення церк. проблем. Синоди бувають загальноцерковні, регіональні, єпархіальні;

2) найвищий орган управління РПЦ, 1721 заснований рос. царем *Петром I* під назвою Найсвятіший Правительствуючий Синод замість скасованого ним патріаршества. Нарівні із Правительствуючим Сенатом належав до системи найвищих органів держ. управління Рос. імперії. Видавав узаконення й ухвали стосовно віри та Церкви, що були обов'язковими як для *духовенства*, так і для вірян. Із 1917 Священний Синод — дорадчий орган при патріархові Московському і всієї Русі.

Н.С. Рубльова.

СИНО́ДИКИ — див. *Пом'яники.*

«СИНО́ПСИС», «Синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа» — істор. твір, вперше виданий друкарнею *Києво-Печерської лаври* (1674). Його ймовірним автором є економ цього монастиря Пантелеймон Кохановський, а видавцем — типограф Іван Армашенко за бла-


ΣΥΝΟΠΣΙΣ
ИЛИ
КРАТКОЕ СОБРАНІЕ
ГРАДА КІЕВА
ВЛАДИМІРА
САМОДЕРЖЦА
ІННОКЕНТІА ГІЗІЕЛА
ИЗОБРАЖЕННОЕ ТУПОМЪ

«Синопсис...» Київ, 1674. Титульна сторінка.

гословення архімандрита лаври Інокентія *Гізеля.* Наступні два видання (1678 і 1680) містили значні доповнення, особливо 3-тє. Текст пам'ятки умовно поділяється на 3 частини: у головній висвітлюється історія *Київської Русі*; у другій детально розповідається про *Куликовську битву 1380*; у третій — про чигиринські походи 1677—78 і правління царя *Федора Олексійовича.* Автор С. працював далі над своїм твором, про що свідчать величезні рукописні істор. компіляції «Хронограф» (1681), «Обширний синопсис руський» (1681—82). «С.» має компілятивний характер, при його написанні були використані *Іпатіївський літопис*, хроніки О.*Гваньїні*, М.*Кромера*, М.*Стрийковського*, Дж.*Ботеро*, «Paterikon» С.*Косова* (К., 1635), перша частина хроніки Ф.*Софоновича* тощо. Оригінальних звісток мало (бл. 30), і вони стосуються дрібних уточнень. «С.» став першим значним друкованим істор. твором у сх. слов'ян, і це забезпечило йому велику популярність. За 150 років він витримав бл. 30 видань, використовувався як посібник з історії не тільки в Україні, Білорусі та Росії, але й Сербії, Болгарії, Молдові. Твір перекладався молдов., грец., лат. мовами. Для істор. концепції автора С. характерним є монархізм, *провіденціалізм*, промоск. тенденції, причому останні визначалися тодішньою політ. кон'юнктурою. У зв'язку із загрозою з боку *Османської імперії* автор С. увів у твір (2-ге й 3-тє видання) актуальні істор. сюжети про розгром ординців темника

Мамая 1380 та оборону *Чигирина*. Велике місце відводиться в «С.» історії *Києва* як центру *православ'я* у Сх. Європі, а також Києво-Печерській лаврі.

Вид.: Sinopsis, Kiev 1681. Köln—Wien, 1983; *Жиленко І.* Синопсис Київський. К., 2002.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Влияние «Кройники» Феодосия Софоновича на киевский «Синопсис». В кн.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1972; *Його ж.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля. К., 2005.

Ю.А. Мицик.



А.С. Синявський.

СИ́НЯ ДИВІ́ЗІЯ, Синьожупанники — поширена неофіц. назва, що походить від кольору уніформи, 1-ї Укр. стрілец. д-зії *Армії Української Народної Республіки*. Після Брестського миру (*Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*) була сформована в Німеччині, переважно заходами *Союзу визволення України*. Складалась із військовополонених українців, вояків колиш. рос. армії. Основою д-зії стали створені в лютому 1918 в таборах Раштат, Вецляр та Зальцведель кадри двох піх. полків. Формування завершено в березні 1918 в районі *Ковеля*. Начальник д-зії — генерал-майор В.*Зелинський*. Командири піхотних (по 1200 вояків) полків: 1-го ім. Т.Шевченка — полк. М.*Шаповал*, 2-го ім. М.Залізняка — підполк. К.Блохін (Здобудь-Воля), 3-го ім. І.Богуна — полк. А.Малохаткін (Малохатка), 4-го ім. П.Дорошенка — підполк. М.Чехівський, гарматного (900 вояків) — підполк. Г.Чижевський. Переведена до *Києва* наприкінці березня — на початку квітня 1918. Напередодні *гетьманського перевороту 1918* роззброєна та розформована нім. командуванням за погодженням із військ. міністром УНР О.*Жуковським*. За *Директорії Української Народної Республіки* в січні 1919 була здійснена спроба відновити С.д. в Києві. Проте до квітня 1919 було сформовано лише 1-й Синій полк (350 вояків, командир — сотник О.Вишнівський). Згодом полк увійшов до складу Залізної д-зії Армії УНР як 7-й Синій полк.

Літ.: *Зелинський В.* Синьожупанники. Берлін, 1938; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Львів, 1997; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірали. Х., 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007; *Його ж.* Українські збройні сили, березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). К., 2009.

А.О. Буравченков.

СИНЯ́ВСЬКИЙ Антін Степанович (псевдоніми — Х.Скраглюк, А.Катран; 24(12).07.1866—02.02. 1951) — історик, економіст, фахівець з істор. географії, педагог, громад. діяч. Д-р геогр. н., професор. Учень В.*Антоновича*. Н. в с. Скрагалівка (нині с. Скригалівка Фастівського р-ну Київ. обл.), за ін. даними — у с. Веприк (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.) або в м. *Біла Церква*. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1889), юрид. ф-т Новорос. ун-ту (1898). 1898 захистив магістерську дис. у Варшавському ун-ті.

1898—1901 викладав у Варшавському ун-ті, директор комерційної школи в Білостоку (нині м. Бялисток Підляського воєводства, Польща). Із 1901 — директор Катериносл. комерційного уч-ща ім. імп. Миколи II, одночасно викладав у Гірничому ін-ті. 1903—16 — заст. голови *Катеринославської губернської вченої архівної комісії.*

За участь у революц. русі не раз був заарештований (1889, засланий до Шенкурська (нині місто Архангельської обл., РФ); 1896—98, засланий до Томська (нині місто в РФ); 1906—07, перебував у в'язниці та фортеці).

Член одеської Громади, із 1908 — *Товариства українських поступовців*, із 1917 — *Української партії соціалістів-федералістів.*

1918 — директор департаменту середньої школи мін-ва нар. освіти Укр. Д-ви. 1919—21 викладав у Кам'янець-Подільському укр. ун-ті, із 1920 — професор Київ. ін-ту нар. освіти, із 1921 — Київ. ін-ту нар. госп-ва, із 1924 — Ін-ту зовн. відносин. Одночасно працював в установах ВУАН: співробітник Комісії Полудневої України (1926—30), редактор екон. секції соціально-екон. відділу *Інституту української наукової мови* (1926—28), заст. голови Комісії Дніпрельстану (1928—31). Член *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*, голова її київ. філії (1926—31).

1931—34 — зав. кафедри економічної географії Благовіщенського агропедінституту на Далекому Сх. (*Зелений Клин*), викладач Владивостоцького пед. ін-ту, 1934—36 — зав. кафедри географії Сталінградського пед. ін-ту, 1936—39 — зав. кафедри географії Крим. пед. ін-ту, 1939—41 викладав у Кабардино-Балкарському пед. ін-ті (у Нальчику; нині столиця Кабардино-Балкарської Республіки, РФ). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* мешкав у Нальчику, *Києві*, *Перемишлі*, *Сімферополі.* Професор Сімферопольського пед. ін-ту (1944), ун-ту Ростова-на-Дону (нині місто в РФ; 1944—46), Чернів. ун-ту (1946—48), Кіровоградського (1948—49) та Краснодарського (1949—50) пед. ін-тів.

П. у м. Сімферополь.

1987 останки С. перепоховані на Лісовому кладовищі в Києві.



Старшини 1-ої Української (Синьожупанної) дивізії Армії УНР з представниками німецького командування. Квітень 1918.

Праці: Україна та Близький Схід в світлі геополітики (проблема торговельних зв'язків). Х., 1927; З публіцистичної діяльності В.Б. Антоновича: Листування з М.Ф. Комаровим (1889—1901 рр.). «Україна», 1928, кн. 5; Методологія економгеографії (основні питання) і схематичний нарис програми. «Студії з сільськогосподарської економіки України», 1928, т. 1; Сучасна економіка Єгипту (в зв'язку з розвитком українсько-єгипетської торгівлі). К., 1929; Вибрані праці. К., 1993.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; *Іванова Л.* Антон Синявський: Забуті імена. «Наука і суспільство», 1991, № 3; *Білокінь С.І.* Антін Синявський і його доба. В кн.: *Синявський А.* Вибрані праці. К., 1993; *Заруба В.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. К., 1993; *Його ж.* Постаті (студії з історії України), кн. 2. Дніпропетровськ, 1993; *Оглоблин О.* Пам'яті Антона Степановича Синявського. В кн.: *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли. К.—Нью-Йорк—Торонто, 1995; *Руденко В.П.* Професор Антін Синявський — подвижник української географії. К., 1996; *Заруба В.М.* Синявський А.С.: Нарис життя і творчості. Дніпропетровськ, 1998; *Його ж.* Антін Синявський: Життя, наукова та громадська діяльність (1866—1951). Дніпропетровськ, 2003.

О.В. Юркова.

СИРЕ́ЦЬКИЙ КОНЦЕНТРАЦІЙНИЙ ТА́БІР — створений нацистськими окупантами навесні 1942 на пн.-зх. околиці *Києва* на території рад. Сирецьких військових таборів київського гарнізону. Був огороджений 3-ма рядами колючого дроту зі струмом високої напруги та вежами, в'язні жили у виритих ними землянках. Зовн. охорону табору здійснював 23-й шуцбатальйон СД, комендантом табору був штурмбанфюрер СС Пауль-Отто фон Радомські.

У таборі утримувалися підпільники, партизани, євреї, приречені на смерть військовополонені, одночасно понад 3 тис. осіб. Окремо з вересня 1942 в таборі утримувалися жінки.

В'язнів використовували на важких роботах всередині табору (корчуванні дерев, буд-ві бараків, часто — безглуздих знущаннях) та в місті, харчування було мізерним, вони пухли з голоду. Майже кожен день у таборі знищували хворих та слабких.

Влітку 1943 почалася евакуація табору, в'язнів вивозили до ін. концтаборів або на примусові роботи до Німеччини, частину в'язнів було залишено для різних робіт у Києві, у т. ч. окрема група (понад 300 осіб) упродовж серпня—вересня 1943 брала участь у відкопуванні та спаленні трупів із *Бабиного Яру*, група смертників бл. 20 осіб здійснила втечу 29 вересня 1943. Остаточно табір був ліквідований наприкінці жовтня 1943, охорона була переведена до *Рівного.*

Після визволення *Києва* в листопаді 1943 Київ. обласна комісія сприяння Надзвичайній держ. комісії (НДК) проводила огляд території табору та Бабиного Яру, було складено кілька актів. За даними НДК з розслідування злодіянь нацистів у Києві, у таборі загинуло понад 25 тис. представників різних національностей.

1943—49 на території концтабору був розміщений табір для німецьких військовополонених, у 1960-ті рр. територію було забудовано житловими та адм. будівлями. У 1990-ті рр. відкрито пам'ятні знаки в'язням Сирецького концтабору — на розі вулиць Дорогожицької і Т.Шамрила, київ. футболістам, які були розстріляні у таборі, — у дворі будинку на вул. Б.Грекова, 22а.

Літ.: Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941—1944). К., 2000; Бабий Яр: Человек, власть, история: Документы и материалы, кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. К., 2004.

М.Г. Дубик.

СИ́РІЯ, Сирійська Арабська Республіка — д-ва на Бл. Сході. Територія 185,2 тис. км². Столиця — м. Дамаск. Адм.-тер. поділ — 14 мухафаз (провінцій). Населення бл. 22,5 млн осіб (бл. 40 тис. осіб, з яких 20 тис. — друзи, проживають на окупованих Ізраїлем 1967 Голанських висотах). Етнічний склад: араби (90,3 %), курди, вірмени та ін. (9,7 %). Держ. мова — арабська. Релігії — іслам (суніти — 74 %, алавіти, друзи та ін. — 16 %), християнство (10 %).

Номінально С. має всі атрибути демократ. республіки, але фактично з березня 1963 було встановлено *авторитарний режим.* У країні діє конституція 1973, в якій законодавчо закріплена керівна роль Партії араб. соціаліст. відродження (скорочено «Баас» від араб. «відродження»). Президент країни обирається терміном на 7 років прямим голосуванням, одночасно є ген. секретарем партії «Баас» та лідером Нац. прогресивного фронту, до складу якого, крім «Баас», входять 6 невеликих формально незалежних партій, які підтримують діючий режим. Президент має широкий спектр повноважень: визначає зовн. політику, формує всю вертикаль виконавчої влади, видає закони та ін. Хоча С. є світською д-вою, згідно з конституцією президент має бути мусульманином. 2000 після смерті Хафеза аль-Асада в ході референдуму новим президентом країни став його син Башар аль-Асад (97,29 % голосів). 2007 його переобрали (97,62 % голосів) на наступний президентський строк.

Законодавча влада представлена однопалатним парламентом — Нар. радою (250 депутатів), який обирається прямим голосуванням терміном на 4 роки. Парламент не має права законодавчої ініціативи, його осн. функціями є внесення поправок в законопроекти та ратифікація виданих президентом законів. Суд. влада має триступеневу систему. Особисті та сімейні питання перебувають у відомстві реліг. судів.

В управлінні країною режим спирається на секту алавітів, послідовником якої є діючий президент Башар аль-Асад. Після захоплення 1970 влади його батьком алавіти займають керівні по-

Сирецький концтабір. Блок № 2. Фото 1943.



сади в армії, поліції та службі безпеки.

Дані археол. досліджень свідчать, що перші землеробські поселення на території С. існували вже в 6—3 тис. до н. е. Місцями використовувалося штучне зрошення. Розташування С. на стику Європи, Азії та Африки сприяло розвитку торгівлі. У 2-й пол. 3 — 2 тис. до н. е. тут виникали перші *держави* із центрами в торг. містах (Угаріт, Ебла, Марі, Дамаск). Однак розташування С. на перетині торг. шляхів зробило її об'єктом постійної іноз. експансії. У 16—15 ст. до н. е. пд. територія С. була підкорена єгип. фараонами, а пн. частина увійшла до складу Хетської д-ви. У 10 ст. до н. е. була утворена сильна д-ва із центром у Дамаску, однак уже у 8 ст. до н. е. вона була завойована Ассирією, а з кінця 7 ст. до н. е. увійшла до складу Нововавилонського царства. Після падіння останнього територія С. стала частиною д-ви Ахеменідів. 333 до н. е. С. ввійшла до складу імперії Александра Македонського, а потім стала гол. провінцією еллiністичної д-ви Селевкідів, яка 64 до н. е. була підкорена римлянами (див. *Рим Стародавній*). У 3 ст. повстале проти рим. володарювання царство Пальміра повністю підкорило С. Однак уже 272 рим. імп. Луцій Доміцій Авреліан придушив повстання в бунтівній провінції. Після розпаду Рим. імперії С. стала частиною *Візантії.* Розорення території С. в результаті перманентних війн Візантії з д-вою Сасанідів, великі податки, переслідування сектантів призвели до того, що ця територія без спротиву була підкорена арабами. 661—750 Дамаск був столицею Омейядського халіфату. Саме в цей період відбулася арабізація країни, поширився *іслам.* Поступове ослаблення влади халіфів призвело до того, що наприкінці 11 ст. пн. частина С. була захоплена турками-сельджуками. Із 1099 частина території С. ввійшла до складу д-ви хрестоносців. 1187 засновник династії Айюбідів Салах ад-Дін проголосив священну війну (джихад) проти хрестоносців. 1192 практично вся територія С. стала частиною Айюбідського халіфату. 1250 С. перейшла під контроль мамлюків, які скинули правлячу династію Айюбідів. 1516 С. була захоплена військами осман. султана *Селіма I* й стала частиною *Османської імперії.* Період турец. панування тривав 400 років.

Сирія. Дамаск. Мечеть Омейядов. Фото початку 21 ст.



Після закінчення *Першої світової війни*, відповідно до рішення *Ліги Націй*, мандат на управління С. отримала Франція. Невдоволення франц. пануванням дало потужний поштовх до національно-визвол. руху. Восени 1940 С. перейшла під контроль франц. колабораціоністського уряду А.Петена, але вже в липні 1941 країну окупували війська Великої Британії та «Вільної Франції». 27 вересня 1941 Франція визнала незалежність С., а 17 квітня 1946 франц. окупаційні війська залишили країну. Демократ. уряд незалежної С. не зміг впоратися з екон. та соціальними проблемами, що призвело до низки військ. переворотів. 1954 в С. було відновлено демократ. управління. 1958 С. і Єгипет створили Об'єднану Араб. Республіку. Проіснувавши до 1961, цей союз розвалився. 8 березня 1963 відбувся черговий переворот, і до влади прийшла партія «Баас». У ході внутрішньопарт. боротьби 1966 партію очолив представник лівих сил генерал Хафез аль-Асад. 1967 черговий арабо-ізраїл. конфлікт (Шестиденна війна) обернувся для С. втратою Голанських висот та м. Ель-Кунейтра. Війна показала слабкість країни й поглибила політ. кризу.

16 листопада 1970 Хафез аль-Асад здійснив безкровний військ. переворот. Новий режим приніс країні необхідну політ. стабільність, сприяв налагодженню екон. життя. С. стала ключовим партнером *СРСР* на Бл. Сході, що дало їй змогу не тільки модернізувати свою армію, а й претендувати на роль регіонального лідера. 1973 С. взяла участь у черговому арабо-ізраїл. конфлікті («війна Судного дня»), внаслідок якого було відвойовано м. Ель-Кунейтра. 1974 на територію Голанських висот було введено миротворчий контингент *Організації Об'єднаних Націй.*

Із 1976 активізувався рух ісламських фундаменталістів на чолі з релігійно-консервативною партією «Брати-мусульмани» (суніти). Вони були невдоволені політикою секуляризації та приналежністю Хафеза аль-Асада та ін. керівників країни до секти алавітів, яких брати-мусульмани вважали єретиками. 1982, після спроби повстання, центр опору фундаменталістів м. Хама було фактично зруйновано, що надовго поклало край будь-яким спробам усунення діючого режиму.

1976, аби зупинити громадян. війну, на прохання ліванського уряду С. ввела на територію Лівану війська. Після урегулювання конфлікту 1990 С. залишила там обмежений військ. контингент, фактично повністю контролює країну через лояльний до неї уряд.

2003 С. виступила противником війни проти Іраку. США звинуватили сирійський уряд у підтримці міжнар. тероризму та розповсюдженні зброї масового знищення. Президент США Дж.Буш Молодший зарахував С. до т. зв. осі зла (разом з Іраком, Іраном і Пн. Кореєю). У травні 2004 США наклали на С. екон. санкції, які забороняли експорт усіх амер. товарів, крім гуманітарних.

14 лютого 2005 було вбито відомого ліванського опозиціонера Рафіка аль-Харірі, який виступав за припинення сирійської окупації. Це стало приводом до початку масових антисирійських мітингів по всьому Лівану, які змусили уряд С. розпочати негайне виведення звідти своїх військ. 28 квітня 2005 останній сирійський солдат покинув територію

Лівану. Регіональні позиції С. суттєво похитнулися.

Після тривалого періоду фактичної міжнар. ізоляції 2008 С. вдалося відновити дипломатичні відносини зі США та країнами *Європейського Союзу*.

Основу економіки С. складають с.-г. та нафтодобувний сектори. Гол. галузі пром-сті: нафтопереробна, газодобувна, харчова, текстильна, хімічна, електротехнічна. ВВП на душу населення становить 4,8 тис. дол. США (2010). Проголошений Башаром аль-Асадом курс на лібералізацію призвів до збільшення приватної частки в сільс. госп-ві й торгівлі. Д-ва зберігає контроль над сферою фінансів, енергетикою і транспортом. Викликом для економіки С. залишається високий рівень безробіття — 8,3 % (2010). Значні кошти йдуть також на підтримку обороноздатності країни.

На хвилі «арабської весни» в березні 2011 сирійці масово вийшли на вулиці, вимагаючи звільнити політ. в'язнів та розпочати реформи. Мирні маніфестації лояльного до влади населення були підхоплені ісламістами, які спровокували заворушення. Влада змушена була застосувати силу, внаслідок чого загинули мирні жителі. Аби стабілізувати ситуацію, 20 квітня 2011 президент Башар аль-Асад відмінив надзвичайний стан, що діяв у країні з 1963, та відправив у відставку уряд. Це не зупинило масові мітинги як «за», так і «проти» діючого режиму. 4 жовтня 2011 у *Стамбулі* опозиція оголосила про створення альтернативного уряду — Сирійської нац. ради.

Міжнар. спільнота засудила застосування сирійською владою сили проти мирних демонстрантів. 12 листопада 2011 Ліга араб. д-в призупинила членство С. в орг-ції. 2 грудня 2011 в ході спеціальної сесії Ради ООН з прав людини була ухвалена резолюція, що засудила систематичне й масштабне порушення прав людини від час придушення антиурядових виступів у С. За даними ООН, на кінець 2011 кількість жертв сягнула понад 5 тис. осіб.

Президент Башар аль-Асад оголосив про початок реформ та призначив парламентські вибори на лютий 2012. Цей крок виявився запізнілим: у С. почала розгортатися повномасштабна громадян. війна, яка триває й понині.

Україно-сирійські відносини беруть свій початок ще за часів СРСР. С. була однією з перших араб. країн, яка визнала незалежність України. Дипломатичні відносини між Україною та С. були встановлені 31 березня 1992. У лютому 2000 в С. було відкрито укр. посольство, а з 2002 також розпочало свою діяльність Почесне консульство України в м. Халеб — індустріальній столиці С. 3—5 червня 2003 в *Києві* відбулося перше засідання Міжурядової українсько-сирійської комісії з питань торгово-екон. та науково-тех. співробітництва. Станом на кінець 2004 між Україною і С. було укладено 25 міжурядових та міжвідомчих угод. 21 квітня 2005 ВР України прийняла рішення про відправку укр. миротворців на Голанські висоти у складі військ. контингенту ООН.

Літ.: *Вавилов В., Симантовский И.* Социально-экономические проблемы развивающихся стран: Сирия. М., 1975; *Дружинина А.А.* Сирия старая и новая. М., 1979; *Ахмедов В.* Сирия на рубеже столетий. М., 2003; *George A.* Syria: Neither bread nor freedom. London — New York, 2003; *Ахмедов В.* Сирия при Башаре Асаде: Региональный опыт модернизации в условиях внешней нестабильности. М., 2005; *Його ж.* Современная Сирия: История. Политика. Экономика. М., 2010.

Я.Л. Примаченко.

СИРЦО́ВА Світлана Михайлівна (23.10.1935—25.12.1997) — історик. Д-р істор. н. (1982), професор (1985). Н. в с. Новошепеличі Чорнобильського р-ну Київ. обл. (нині зняте з облікових даних). Походила з родини вчителів. Закінчила історико-філос. ф-т Київ. ун-ту (1958). Від 1959 — в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*): старший лаборант (1959—63), молодший наук. співробітник, наук. співробітник, старший наук. співробітник відділу історії соціаліст. і комуніст. буд-ва (1963—71). 1965 захистила канд. дис. на тему: «Робітничий клас України в період зміцнення і розвитку соціалістичного суспільства (1937 — червень 1941)» під кер-вом О.*Слуцького*, а 1982 — докторську дис. на тему: «Робітничий клас України на завершальному етапі соціалістичної індустріалізації». Від 1971 — доцент кафедри історії СРСР, 1990—97 — зав. кафедри історії та архівознавства Київ. держ. ін-ту к-ри ім. О.Корнійчука (нині Київ. нац. ун-т к-ри і мистецтв). Керувала секцією Т-ва охорони пам'яток історії та к-ри України. Брала участь у низці колективних багатотомних видань з укр. історії, у т. ч. «Історії робітничого класу України», «Истории Украинской ССР», «Истории Киева» та ін. Автор понад 100 наук. праць з укр. історії 20 ст.



С.М. Сирцова.

П. у м. *Київ*.

Праці: За покликом великої мети. К., 1966; Участь жінок України у соціалістичному будівництві (1929—1941 рр.). «УІЖ», 1969, № 3; Виникнення і розвиток руху новаторів. Там само, 1975, № 8; Руху новаторів — 40 років. К., 1975; Герої п'ятирічок. К., 1976; Робітничий клас України на завершальному етапі соціалістичної індустріалізації. К., 1979; Молодь і труд: Соціалістичне змагання: Традиції, розвиток. К., 1980.

Літ.: Сирцова Світлана Михайлівна (некролог). «УІЖ», 1998, № 2; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.В. Ясь.

СИ́СИН Франк-Едвард (н. 27.12. 1946) — історик, організатор науки. Д-р філософії в ділянці історії (1976), професор. Н. в місті Пассейк (шт. Нью-Джерсі, США) в сім'ї нащадка емігрантів з України. 1964 закінчив середню школу міста Кліфтон з відзнакою нац. рівня та стипендією для продовження навчання в ун-ті. 1964—68 — студент Прінстонського ун-ту. 1968—69 як Фулбрайтівський стипендіат навч. в магістратурі Школи славістичних досліджень Лондонського ун-ту. Із 1969 — студент докторської програми Гарвардського ун-ту, де 1976 здобув ступінь д-ра філософії. Із 1976 до 1985 викладав історію Центр.-Сх. Європи на істор. департаменті Гарвардського ун-ту, із 1985 по 1988 — заст. директора *Українського наукового інституту Гарвардського університету*. Із 1990 — директор Центру укр. істор. досліджень ім.



Ф.-Е. Сисин.



О.Г. Ситенко.

П.Яцика *Канадського інституту українських студій* Ун-ту Альберти (Канада; див. також *Центр українських історичних досліджень Петра Яцика*). Є професором департаменту історії та класичних студій Ун-ту Альберти та головою Торонтського відділення Канад. ін-ту укр. студій. Як професор-гість не раз викладав у Колумбійському ун-ті (США) та ун-тах Німеччини. Був деканом філос. ф-ту *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина).

Досліджує історію України ранньомодерної та модерної доби. Першою роботою з україністики була бакалаврська праця «Український рух та радянська національна політика після Другої світової війни», яка отримала нагороду Школи ім. В.Вільсона Прінстонського ун-ту. Вперше звернувся до ранньомодерних сюжетів під час навчання в Лондонському ун-ті, де під кер-вом Дж.Кіпа, П.Скварчинського та В.Свободи написав магістерську дисертацію про роль *шляхти* в повстанні під проводом Б.*Хмельницького.* Великий вплив на формування наук. поглядів С. мали професори Гарвардського ун-ту І.*Шевченко*, О.*Пріцак* та Е.Кінан. Під кер-вом Е.Кінана та О.Пріцака підготував докторську дисертацію, яка 1985 вийшла окремою книгою під назвою «Між Україною та Польщею: Дилема Адама Киселя (1600—1653)». Після захисту дисертації гол. увага дослідника зосередилася на історії укр. літописання, його ролі у становленні ранньомодерних ідентичностей та історії Хмельниччини. Чисельні публікації на ці та суміжні теми поєднали глибоке знання джерел із досягненнями зх. академічної науки. Вони справили поважний вплив на трактування ранньомодерної історії України в Пн. Америці, Центр. та Зх. Європі та дали новий напрям дослідженням у незалежній Україні. Історія правосл. церкви в Україні ранньомодерної та модерної доби завжди перебувала в центрі уваги дослідника, а на початку нового тисячоліття вчений розпочав досліди з модерної культ. та соціальної історії галицького села, активно співпрацюючи в цій ділянці з колегами в Україні.

У 1970-х рр. учений брав активну участь у створенні Гарвардського осередку укр. студій, був координатором семінару з українiстики, співредактором ж. «Рецензія» та заст. редактора ж. «*Harvard Ukrainian Studies*». Як співробітник (із 1985 — заст. директора) Укр. наук. ін-ту Гарвардського ун-ту відіграв важливу роль в організації досліжень з історії *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*, виданні джерел з історії укр. *християнства* (Гарвардський проект видання укр. досекулярної літератури) та створенні посади для дослідження державно-церк. стосунків в Україні при Кестон-коледжі (Оксфорд, Велика Британія). Талант організатора науки вповні проявився в роки керування Центром ім. П.Яцика. Для праці над гол. проектом центру — англомовним перекладом «Історії України-Руси» М.*Грушевського* — було залучено багатонац. колектив перекладачів, редакторів та науковців. Під кер-вом і заг. редакцію вченого до цього часу з'явилося 6 томів праці М.Грушевського, кожен з яких включає ґрунтовну передмову та бібліографічні додатки. З ініціативи та під його редакцією виходять дві книжкові серії: перекладів істор. праць з української на англійську та з англійської на українську. У першій серії з'явилися книги Я.*Ісаєвича* та В.*Кучабського*, у другій — праці І.*Лисяка-Рудницького*, І.Шевченка та З.*Когута*. Приділяє активну увагу справі розбудови укр. студій у Пн. Америці та Україні. Був віцепрезидентом *Міжнародної асоціації україністів* (МАУ) та одним із організаторів Конгресу МАУ в *Донецьку* (2005). За його ініціативи та активної участі відкрито укр. програму при Колумбійському ун-ті, Програму дослідження модерної України ім. П.Яцика при Львів. ун-ті та Укр. катол. ун-ті у *Львові.*

Праці: Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. Cambridge, Massachusetts, 1982 (співред.); Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653. Cambridge, Massachusetts, 1985; Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. «Harvard Ukrainian Studies», vol. 10, 1986, no. 3/4, December (співред.); The Ukrainian Orthodox Question in the USSR. Cambridge, Massachusetts, 1987; History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing. Cambridge, Massachusetts, 1988; Early Modern Ukraine. «Journal of Ukrainian Studies», vol. 17, 1992, no. 1—2, Summer—Winter (співред.); Mykhailo Hrushevsky: Historian and National Awakener. Saskatoon, 2001; Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600—1945). Edmonton—Toronto, 2003 (співред.); Religion and Nation in Modern Ukraine. Edmonton—Toronto, 2003 (у співавт.).

Літ.: *Kohut Z.E., Andriewsky O.* Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn. В кн.: Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday. Edmonton—Toronto, 2010.

Г.В. Боряк, С.М. Плохій.

СИТЕ́НКО Олексій Григорович (12.11.1927—11.02.2002) — фізик-теоретик. Дійсний член АН УРСР (1982). Професор (1963). Засл. діяч н. і т. України (1996). Н. в с. Нові Млини (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.). Закінчив Харків. ун-т (1949). 1961—68 — зав. відділу Ін-ту фізики АН УРСР, із 1968 — Ін-ту теор. фізики АН УРСР (із 1994 — Ін-т теор. фізики НАН України) — та з 1988 — його директор, водночас із 1963 — професор, зав. кафедри Київ. ун-ту. Гол. редактор «Українського фізичного журналу» (із 1988).

Наук. праці — в галузі ядерної фізики та фізики плазми. Передбачив спільно з О.*Ахієзером* дифракційне розщеплення дейтрона (1957), незалежно від Р.Глаубера побудував 1958 теорію дифракційних ядерних процесів при високих енергіях за участю складних ядерних частинок (теорія Ситенка—Глаубера). Запровадив 1955 тензор діелектричної проникності для плазми в магнітному полі, який враховує просторову дисперсію, розвинув теорію електромагнітних флуктуацій у плазмі, нелінійну теорію флуктуацій і турбулентних процесів у ній, передбачив комбінаційне розсіяння електромагнітних хвиль у плазмі. Створив школу фізиків.

Лауреат премії ім. К.Синельникова (1976), Держ. премії України (1992), премії ім. М.Боголюбова (1994).

Праці: Вибрані наукові праці. К., 2007.

Літ.: Алексей Григорьевич Ситенко. К., 1987.

Ю.О. Храмов.

СИ́ТКІВЦІ — с-ще міськ. типу Немирівського р-ну *Вінницької області.* Розташов. при злитті річок Червона і Повстянка (бас. Пд. Бугу). Населення 2,4 тис. осіб (2011).

Відомі з поч. 16 ст. як замок у *Брацлавському воєводстві.* За *люстрацією* 1545 С. належали пану Скабарні. Після 1569 — у власності князів *Четвертинських*, а з 1606 — князів *Вишневецьких.* Із 1648 — під контролем *Війська Запорозького*, 1654 згадуються як містечко *Вінницького полку.* 1664 спалене польс. військами.

1702 захоплені повстанцями С.*Палія.* За 2-м поділом Речі Посполитої (1793) перейшли під владу Рос. імперії, із 1797 — у складі Липовецького пов. *Київської губернії.* Незабаром С. придбав С.-Ф.*Потоцький*, рід якого контролював містечко аж до поч. 20 ст. 1866 тут збудовано цукровий з-д — один із найбільших у регіоні (діє і нині). 1900 С. мали 3 тис. мешканців.

6 листопада 1919 в С. підписано угоду про перехід *Української Галицької армії* на бік білогвард. *Добровольчої армії.* Із 1923 С. — райцентр Гайсинської округи, а з 1925 — *Вінницької округи.* Окуповані гітлерівцями з кінця липня 1941 до 14 березня 1944. Із 1956 С. дістали статус с-ща міськ. типу. В останні десятиліття 20 ст. містечко підупадає (1970 проживало 4,4 тис. населення).

Літ.: *Осинский Т.Л.* Монографический очерк Ситковецкого свекло-сахарного завода, принадлежащего графу К.К. Потоцкому и арендуемого Ситковецким Высочайше утвержденным товариществом. Немиров, 1897; ІМіС УРСР: Вінницька область. К., 1972.

Д.С. Вирський.

СІ́ВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ́ — істор. область, що включала басейн середньої та нижньої Десни (прит. Дніпра), *Посем'я* і нижнє Посожжя; до складу С.з. належали такі міста, як Брянськ (нині місто в РФ), Гомель (нині місто в Білорусі), Дроків (нині с. Старий Дроков Брянської обл., РФ), *Курськ*, Мглин (нині місто Брянської обл., РФ), Морівськ (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.), *Новгород-Сіверський*, Почеп (нині місто Брянської обл., РФ), *Путивль*, Радогощ (нині м. Погар Брянської обл., РФ), *Рильськ*, *Стародуб*, *Трубчевськ*, *Чернігів.* Термін «Сіверська земля», що фіксується у джерелах 14—18 ст., є похідним від етноніма «сівер» (*сіверяни*) — назви східнослов'ян. діалектно-етногр. групи дніпровського лівобережжя (8—12 ст.). Поняття «Сіверська земля» охоплювало тільки частину сіверського етногр. ареалу, відомого за археол. пам'ятками давньорус. доби, — власне, ті території, які у 2-й пол. 11 — 1-й пол. 13 ст. входили до складу *Чернігівського князівства.* Єдність С.з. була суто етнографічною і не підкріплювалась адміністративно-правовими інститутами.

Літ.: *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 20. К., 1928; *Виноградський Ю.* До історії колонізації середньої Чернігівщини. В кн.: Історично-географічний збірник, т. 4. К., 1931; *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

О.В. Русина.

СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Чернігівське князівство — адм.-тер. утворення у складі *Речі Посполитої.* Було утворене 1619 на території Чернігово-Сіверщини, яка відійшла від Рос. держави згідно з *Деулінським перемир'ям 1618.* С.к. було передане в адміністрацію королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) з огляду на перспективу того, що він міг посісти моск. престол. Центром С.к. був *Чернігів.*

Статус Чернігово-Сіверщини був установлений *конституцією сеймовою* 1620 «Ординація провінцій, повернених від Москви». Інвентаризаційні роботи в регіоні розпочалися 1619. Їхні потенційні прибутки пропонувалося поділити на 3 частини: 1) католицькій та унійній церквам; 2) королів. скарбу й королевичу; 3) учасникам моск. експедицій. Спочатку на чолі замків були поставлені дуумвірати із представників *шляхти* та присяжних моск. *бояр*, але згодом владні повноваження на місцях зосередилися в руках польс. представників королевича — капітанів. Назва провінції не була усталеною: «Чернігівське князівство», рідше — «Сіверське князівство» та «Сіверщина». Князівство складалося із 2-х *повітів* — Чернігівського і Новгород-Сіверського (із центром останнього в *Новгороді-Сіверському*), межі яких були майже тотожними тим, що існували в Моск. д-ві. Виняток становила задеснянська частина Черніг. пов., південь якої з містами *Носівка*, *Ніжин* і *Ромни* був переданий із *Київського воєводства* бл. 1623.

«Ординація...» передбачила встановлення земських і гродських урядів, особливо наголошуючи на необхідності впровадження *хорунжих.* Згодом виникли уряди *войського* і *городничого*, які мали також оборонно-військ. повноваження. Регулярне заповнення *земських урядів* розпочалося з 1623, коли виникли уряди *підкоморія*, *підстолія*, земських судді, *підсудка*, *писаря*, *підчашого.*

На *вальному сеймі* 1623 польс. король *Сигізмунд III* Ваза пообіцяв встановити на «повернених» територіях *земські суди* та *гродські суди.* Судочинство здійснювалося від імені королевича Владислава, який титулувався моск. царем, смоленським, сіверським та черніг. князем, і на підставі Литов. статуту 1566 (див. *Статути Великого князівства Литовського*). На рішення комісарського суду (див. *Комісарський суд та межові судді*) невдоволена сторона могла апелювати до асесорського суду на чолі з королем. Гродських судів у регіоні протягом 1619—33 не існувало. Натомість замкові суди діяли в кожному значному замку Чернігово-Сіверщини. Їхній юрисдикції підлягали *міщани.*

На межі 1622—23 був проведений з'їзд місц. шляхти, посланці на вальний сейм від якої безуспішно вимагали створення *воєводства* із правом обрання по-



В.С. Сідак.

слів на сейм. На вальному сеймі 1628 шляхта Новгород-Сіверського пов. виступила із пропозицією його включення до Київ. воєводства.

С.к. не зобов'язане було сплачувати податки до держ. скарбу. Не бралися податки з міщан, які користувалися *магдебурзьким правом*, та зі шляхти, що отримувала земельні маєтності ленним правом. Натомість оподатковувалися належні до *королівщин* волості. 1625 збиралися гроші з королів. волостей на Чернігово-Сіверщині для ведення війни зі Швецією. Конституція вального сейму 1629 про впровадження подимного податку пропонувала оподаткувати ним і нові осади — *слободи* в Сіверщині. Підставою для збору цього податку став реєстр *димів* 1629, що був складений і для Чернігово-Сіверщини.

С.к. становило утворення, що значною мірою мало перехідний характер. Замість нього 1635 було утворене *Чернігівське воєводство.*

Літ.: *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). В кн.: Чернігів і північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали: Записки Українського наукового товариства, т. 23. К., 1928; *Кулаковський П.М.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006.

П.М. Кулаковський.

СІ́ВЕРСЬКИЙ ДОНЕ́ЦЬ, БОЇ́ У ВЕРХІ́В'ЯХ РІ́ЧКИ 1111 — воєнна кампанія у верхній течії р. Сіверський Донець (прит. Дону) 21—27 березня 1111, у ході якої *дружини* київ. кн. *Святополка Ізяславича*, переяслав. кн. *Володимира Мономаха* та більшості південнорус. князів повністю розгромили угруповання *половців* на чолі з ханом *Шаруканом*. Похід 1111 завершував розпочату ще 1107 боротьбу з верхньодонецьким угрупованням половців на чолі з ханами Шаруканом та Осенєм. Очевидно, Шарукану та Осеню підкорювалося й місц. осіле населення, адже складовою частиною походу стало взяття міст Шаруканя, «града Осенєва» та Сугрова. Ці міста в зимовий період були гол. базою кочовиків, які погано воювали взимку. 21 березня 1111 був здобутий Шарукань, 22 березня 1111 — Сугров. 24 березня 1111 половці були розгромлені на р. Дегея. Остаточну поразку половцям було завдано 27 березня 1111 на р. Сальниця. Після цього розгрому, а також походу сина тоді вже київ. кн. Володимира Мономаха — переяслав. кн. *Ярополка Володимировича* 1116, коли був знову взятий Сугров та міста Галин і Чешуїв, а місц. осіле населення було переселене на Русь, значна частина половців залишила Пн. Причорномор'я й переселилася до Пн. Кавказу та Грузії.

А.Г. Плахонін.

СІВЕРЯ́НИ — східнослов'ян. племінний союз на лівобережжі Дніпра та в Подесенні на території сучасних *Чернігівської області*, *Сумської області*, *Полтавської області* (пн. частина) України та Брянської, Курської, Бєлгородської областей РФ. Етимологія назви «сіверяни» є спірною — висловлювалися припущення про її слов'ян. або іранське походження. Утім назва «сіверяни» поширена у всьому ареалі розселення слов'янства, зокрема, «сіверяни» в 7—10 ст. згадуються в *Добруджі* та Пн.-Сх. Болгарії.

Археологічно С. пов'язуються з *волинцевською культурою* та *роменською культурою*. Згідно з *«Повістю временних літ»* С. перебували в залежності від *Хозарського каганату*. Лише 882 вони були підкорені київ. кн. *Олегом* та в подальшому згадуються серед слов'ян. племен — учасників *походів Русі на Візантію*. Територія С. увійшла до *Чернігівського князівства* та *Переяславського князівства*, політ. центри яких розміщувалися поза межами розселення С. Лише згодом на території С. виникли удільні князівства із центрами в *Новгороді-Сіверському*, *Курську*, *Путивлі*, *Рильську*. Після 1024 назва «сіверяни» зникає зі сторінок літопису. Окремі вчені висловлювали припущення про безпосередній зв'язок між С. та *сіврюками*. Утім останні згадуються вперше наприкінці 15 ст. — майже через півтисячоліття після останньої згадки С., тож таке припущення виглядає сумнівним.

А.Г. Плахонін.

СІВРЮКИ́ — представники діалектно-етногр. групи, котра успадкувала культ. традиції *сіверян*. С. фіксуються джерелами 15—17 ст. у районі *Новгорода-Сіверського*, *Чернігова*, *Рильська*, *Путивля*. Осн. заняттями С. були землеробство, *бортництво*, мисливство. Номенклатура місц. бортних «знамен» (знаків власності на бортних деревах), зафіксована в переписних матеріалах 17 ст., дає можливість реконструювати деякі мовні особливості С. Однак у цілому характер їхньої етногр. самобутності, за браком відповідного археол., іконографічного та описового матеріалу, і досі залишається не з'ясованим. Зникнення С. як етногр. спільноти стало наслідком інтенсивних міграційних процесів, які відбувалися на Сіверщині впродовж 17—18 ст.

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2. К., 1890; *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916; *Багновская Н.М.* Севрюки (население Северской земли в XIV—XVI вв.). «Вестник Московского государственного университета: Серия 8: История», 1980, № 1; *Русіна О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

О.В. Русина.

СІДА́К Володимир Степанович (н. 03.02.1938) — генерал-лейтенант СБУ, історик. Чл.-кор. Нац. академії пед. наук України (2003). Канд. юрид. н. (1978), д-р істор. н. (1998), професор (1994). Засл. діяч н. і т. України (2001). Н. в с. Полянка (нині с-ще міськ. типу Баранівського р-ну Житомир. обл.). Закінчив філол. ф-т Рівнен. пед. ін-ту (1967), Вищі курси КДБ при РМ СРСР (1971), аспірантуру Вищої школи КДБ при РМ СРСР (1977). Канд. дис. із проблем контррозвідувальної діяльності органів держ. безпеки. Докторська дис. на тему: «Національні спецслужби в боротьбі за державність України 1917—1921 рр.» В органах держ. безпеки з 1970, проходив службу в оперативних підрозділах (*Рівне*, *Київ*, Оренбург (нині місто в РФ), *Москва*). Із липня 1988 до травня 1991 — нач. Вищих курсів КДБ СРСР у м. Ташкент (нині

столиця Узбекистану). Із травня до грудня 1991 — нач. Вищих курсів КДБ СРСР у м. Київ.

Під кер-вом С. створено вищий спец. навч. заклад *Служби безпеки України*, який він очолював 12 років. Із грудня 1991 до лютого 1996 — ректор Ін-ту підготовки кадрів СБУ, із лютого 1996 до жовтня 2003 — ректор Академії (із 1999 — Нац. академії) СБУ. 2003—07 — проректор Нац. академії СБУ, водночас — директор започаткованого ним Ін-ту захисту інформації з обмеженим доступом. Із 2007 — проректор Ун-ту економіки і права «КРОК».

Автор праць із проблем теорії та практики оперативно-розшукової діяльності, її правового та психологічного супроводу, навчання і виховання особового складу і підвищення рівня пед. майстерності професорсько-викладацького складу, організації професійного навчання в оперативних підрозділах СБУ.

Праці С. з історії розвідки та контррозвідки періоду *Української революції 1917—1921* започаткували дослідження історії нац. спец. служб. Під його проводом розвивається вітчизн. наук. школа з дослідження історії розвідки та контррозвідки в Україні, запроваджено однойменну навч. дисципліну, кафедру та музей історії спецслужб в Нац. академії СБУ.

Має понад 100 наук. праць, у т. ч. 12 монографій, 7 навч. посібників. Підготував 5 д-рів та 25 канд. наук.

Почесний співробітник СБУ.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1998).

Праці і тв.: З історії української розвідки та контррозвідки. К., 1995 (у співавт.); Національні спецслужби в боротьбі за державність України (1917—1921). К., 1998; Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. (невідомі сторінки історії). К., 1998; Комплексний аналіз загроз національній безпеці України у 1999—2000 рр. К., 2000 (у співавт.); Мораль і безпека особи, нації, держави. К., 2001 (у співавт.); На шляху до воєнної доктрини України. К., 2001; Спецслужба держави без території: Люди, події, факти. К., 2003 (у співавт.); Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. К., 2009 (у співавт.); Слово про педагогіку серця. К., 2010 (у співавт.).

Літ.: Хто є хто в українських суспільних науках. К., 1998; Кузня кадрів вітчизняних спецслужб. К., 2002; *Смолій В.* Сідак Володимир Степанович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Національна академія Служби безпеки України: 15 років. К., 2007; Хто є хто в Україні: Довідник. К., 2007.

Д.В. Вєдєнєєв.

СІКО́РСЬКИЙ (Полікарп) — див. *Полікарп.*

СІКО́РСЬКИЙ Владислав-Евгеніуш (Sikorski Władysław Eugeniusz; 20.05.1881—04.07.1943) — польс. військ. і політ. діяч, генерал броні (1940). Навч. в г-зії у *Львові*, на інженерному ф-ті Львів. політехніки. Один із засновників та перший голова польс. парамілітарної орг-ції «Стрілецький союз» у Львові. 8 серпня 1914 очолив військ. департамент Гол. нац. к-ту, що займався формуванням *Легіонів польських.* Через неприйняття умов *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* (передача Україні *Холмщини* та частини *Підляшшя*) і підтримку солдатів на чолі з полк. Ю.*Галлером*, які на знак протесту проти договору перейшли фронт, звинувачений у держ. зраді. Із 1 листопада 1918 — начальник Штабу командування Війська Польського в Галичині та Силезії. Брав участь у бойових діях *українсько-польської війни 1918—1919* в *Перемишлі*, Львові та на лінії Збруча (прит. Дністра), командував пн. крилом Пд. фронту та 3-ю армією Війська Польського під час *польсько-радянської війни 1919—1920.* Із 1921 займав посади начальника Ген. штабу Війська Польського, 1922—23 — прем'єр-міністра і міністра внутр. справ, ген. інспектора піхоти, міністра військ. справ, командира корпусного округу VI (Львів). 15 березня 1923 домігся визнання європ. д-вами непорушності сх. кордонів Польщі. 1928 звільнений прем'єр-міністром Ю.*Пілсудським.*

На початку *Другої світової війни* перебував у Франції та Великій Британії, був головою Ради міністрів, міністром військ. справ еміграційного уряду Польщі, Головнокомандувачем Польс. ЗС на Заході. 30 липня 1941 підписав у *Москві* угоду, за якою почалося створення *Армії Польської в СРСР.*

1943, після розірвання дипломатичних стосунків з *СРСР* внаслідок відкриття обставин *Катинського розстрілу 1940*, під час повернення з інспекції польс. формувань на Бл. Сході літак із С. впав у море неподалік Гібралтару. Існує версія причетності рад. спецслужб до авіакатастрофи (СРСР прагнув послаблення позицій польського еміграційного уряду напередодні *Тегеранської конференції 1943*).

Літ.: *Wapiński R.* Władysław Sikorski. Warszawa, 1978; *Stawecki P.* Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918—1939. Warszawa, 1994; *Kisielewski T.* «Gibraltar'43»: Jak zginął generał Sikorski. Warszawa, 2007.

А.Г. Папакін.



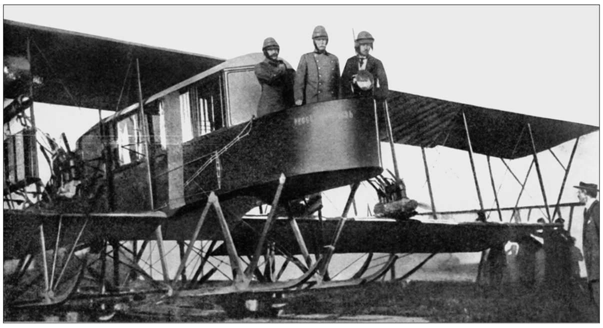
В.-Е. Сікорський.

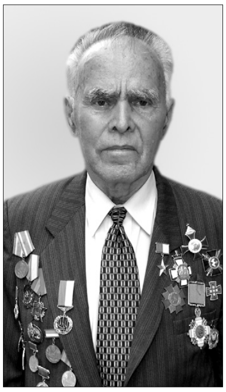
СІКО́РСЬКИЙ Ігор Іванович (06.06(25.05).1889—26.10.1972) — один із найвідоміших авіаконструкторів світу, підприємець, який зробив вагомий внесок у розвиток літакобудування в Рос. імперії та США. Н. в м. *Київ.* 1907—11 (із перервами) навч. в Київ. політех. ін-ті. 1909 почав будувати вертольоти, 1910 — літаки-біплани. На літаках своєї конструкції встановив ряд рекордів. 1912—17 — гол. конструктор авіац. відділу Російсько-Балт. вагонного з-ду (*Санкт-Петербург*; із 1914 — Петроград). Створив перші у світі багатомоторні важкі літаки «Гранд», «Русский витязь», «Илья Муромец». Заклав основи авіац. пром-сті Рос. імперії. За 1909—17 створив 25 осн. типів літаків і ряд їх модифікацій, 2 вертольоти. 1918 емігрував до Франції, 1919 переїхав до США. 1923 заснував літакобудівну фірму. 1923—37 створив понад півтора десятка осн. типів літаків (S-38, S-42 та ін.), на літаках S-42



І.І. Сікорський.

Літак «Русский Витязь» І.І. Сікорського. 1915.





М.І. Сікорський.

було відкрито пасажирські лінії через Тихий та Атлантичний океани. 1939—72 створив бл. 20-ти осн. типів вертольотів одногвинтової схеми та ряд їх модифікацій (S-55, S-61, S-65 та ін.). Вперше у світі налагодив крупносерійне вир-во вертольотів різноманітного призначення і різних вагових категорій. На вертольотах його конструкції встановлено значну кількість рекордів. На них здійснено перші безпосадочні міжконтинентальні перельоти через Атлантичний і Тихий океани, перші фігури вищого пілотажу. Із виготовлення за ліцензією вертольотів його конструкції почалося серійне вертольотобудування у Великій Британії та Франції.

П. у м. Істон (шт. Коннектикут, США).

Літ.: *Катышев Г.И., Михеев В.Р.* Крылья Сикорского. М., 1992.

Л.О. Гаврилюк.

СІКО́РСЬКИЙ Михайло Іванович (13.10.1923—27.09.2011) — історик, етнограф, музеєзнавець, археолог. Доцент (1996). Почесний член *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, почесний член Академії арх-ри України (1998). Герой України (2005). Засл. працівник к-ри УРСР (1966). Н. в м. *Чигирин*. Разом із братом і сестрою виховувався в дитячому будинку. Навч. в авіац. технікумі в *Запоріжжі*, який на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* переведений до м. Омськ (нині місто в РФ). 1946—51 навч. на істор. ф-ті Київ. ун-ту, по закінченні якого направлений до *Переяслава-Хмельницького*, щоб відродити місц. музей. С. розпочав н.-д. пошуки культ. цінностей давнього Переяслава й прилеглої місцевості. Подальше життя присвятив справі збереження пам'яті про історію рідного краю та його видатних співвітчизників.

За період плідної праці С. музей з одного будинку в місті перетворився у Переяслав-Хмельницький держ. історико-культ. заповідник (1979; із 1999 — Нац. історико-етногр. заповідник «Переяслав»; див. *«Переяслав»*).

Доцент Переяслав-Хмельницького пед. ун-ту (1996).

Автор 5-ти книжок та понад 100 наук. статей. Член багатьох наук. т-в.

Почесний громадянин м. Переяслав-Хмельницький (1984) та Останкінського р-ну м. Москва (1997), почесний діяч Єврейс. ради України (1999).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1989), премій ім. Д.Яворницького (1993), ім. В.Вернадського (2001), премії «Гордість України» (2003); постановою громад. к-ту Всеукр. акції «Лідер народної довіри» в рамках пресової програми визнаний лауреатом звання «Лицар національної історії».

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1976), Жовтневої революції (1986), Богдана Хмельницького (1995), Ярослава Мудрого 5-го ст. (2001), св. рівноапостольного кн. Володимира Великого (2003), козацькими Бронзовим (2005) та Срібним хрестами (2008); Герой України із врученням ордена Д-ви (2005). Нагороджений Почесними грамотами Президії ВР УРСР (1983), КМ України (1998), ВР України (2008), золотими медалями Академії мист-в України (2008) та Нац. академії образотворчого мист-ва і арх-ри України (2008), почесними відзнаками Мін-ва к-ри і туризму України «За багаторічну плідну працю в галузі культури» (2008) та Переяслав-Хмельницького пед. ун-ту (2008).

П. у м. Переяслав-Хмельницький.

Тв.: На землі Переяславській. К., 1982 (у співавт.).

Літ.: *Махінчук М.* Переяславський скарб. К., 1989; *Бондаренко Р.* Полковник Переяславського полку, або «Музей — найбільша радість моя...». «Визначні діячі пам'яткоохоронної справи: Вісник», 1999, № 1; *Бондаренко Р.* Висоти Михайла Сікорського. «Українське слово», 2003, ч. 43, 23—29 жовтня; Краєзнавці України. К., 2003; *Махінчук М.* Музеї — його життя: До 80-річчя М.І. Сікорського. «Урядовий кур'єр», 2003, № 191, 11 жовтня; Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». «Культура. Історія. Традиції», 2003, № 2; *Булаєвська Н.* Творець музейної Мекки. «Відлуння віків», 2008, № 2; Альманах «Музеї — моє життя. Мій заповіт — мої музеї»: М. Сікорський [85-річчя Михайла Сікорського]. К., 2008.

Р.І. Бондаренко, В.М. Ткаченко.

СІЛЬСЬКІ ЗБО́РИ, сільські сходи — органи сільс. громад у поміщицьких селах з елементами самоврядування, на чолі яких стояли старости. Вони виникли під час *селянської реформи 1861*, за якою колишні кріпаки отримали статус «вільних сільських обивателів», право участі у сходах, складанні мирських приговорів, обранні громад. посадовців і право бути обраними. С.з. складалися з виборних посадових осіб, а також туди входило по одному селянинові від кожного двору. Селяни-власники, тобто такі, що здійснили *викупну операцію*, не мали права брати участь у сходах, де обговорювалися питання взаємовідносин *поміщиків* і *тимчасовозобов'язаних селян*. Не дозволялося брати участь у С.з. особам, які перебували під судом, слідством та наглядом громади. С.з. скликалися за ініціативою *мирового посередника* чи поміщика, обирали органи сел. самоврядування, відали справами общинного землекористування і землеволодіння, розверстанням податків — державних і поміщикові, вирішували ін. мирські справи. С.з. наділялися правом приймати нових членів та виключати з громади і тимчасово звільняти від участі в них певних осіб. Правомірність зборів забезпечувалася присутністю старости і не менше половини селян, що мали право на участь у С.з. Схваленими вважалися рішення, які підтримувалися простою більшістю голосів або заг. згодою. Не менше $^2/_3$ голосів вимагалося для рішення особливо важливих питань, таких як перехід на подвірне землекористування і володіння, при переділах землі, а також при видаленні, як гласив закон, «порочных членов общества» і передачі їх в «распоряжение правительства». Подібні сходи діяли з дореформеної доби в середовищі категорій вільних селян, таких як *козаки*, *державні селяни* та ін. С.з. були частиною волосного правління, завдяки чому сільс. самоврядування ставало сегментом низової ланки держ. влади в Рос. імперії.

Літ.: *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 г. в России. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКА КООПЕРА́ЦІЯ — система кооп. с.-г. т-в і спілок, створених на добровільних засадах із метою організації виробництв, заготівель, переробки та збуту продукції. Першою формою С.-г. к. були хліборобські артілі, засновані в 1890-х рр. (див. М.В.*Левитський*). Діяли також с.-г. громади, які об'єднували безпосередніх виробників, але займалися просвітницькою та агрокульт. роботою на селі: сприяли заснуванню кооп. т-в, агрономією, матеріальним постачанням.

До 1917 на кооп. засадах діяли молочарські артілі, млини, сироварні, збутові т-ва. Їх налічувалося тоді понад 15 видів, а вся С.-г. к. в Україні становила $^{1}/_{5}$ загальноросійського терену. С.-г. к. мала лише 7 кооперативних спілок, до того ж не заснувала власної кооп. системи. Формування останньої припало на 1917—18. Саме тоді постав Центр. укр. с.-г. кооп. союз (*Централ*). Цей союз був відомий із жовтня 1915 під назвою «Київське центральне сільськогосподарське товариство», але здобув статус Всеукр. кооп. спілки 2 січня 1918. Збори уповноважених від с.-г. т-в і спілок 23 липня 1919 ухвалили новий статут, зареєстрований 16 жовтня 1919 Київ. окружним судом. С.-г. к. мала 3-ступеневу систему: т-во — спілка т-в — спілка спілок кооп. товариств.

За списками с.-г. кооперативів, на укр. теренах станом на 1914 налічувалося 1017 с.-г. кооперативів, $^{1}/_{3}$ яких діяла на Полтавщині. Однак до складу «Централу» 1919 входив 41 союз та 728 т-в із заг. кількості по Україні 260 союзів і 17,5 тис. т-в. Утім на Міжнар. кооп. з'їзді 1919 в Парижі (Франція) констатувалося, що за розвитком кооп. руху Україна займала 3-тє місце серед європ. д-в. «Централ» мав філії в *Харкові*, *Одесі* та Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Заг. оборот «Централу» за 1-шу пол. 1919 складав 5,5 млн *карбованців*, а видатки — більше 3 млн крб.

Явища *Першої світової війни*, революц. події, тогочасна екон. криза та безладдя, що виникли 1917—20, страшенно зруйнували справу С.-г. к., збереглася лише первинна ланка С.-г. к. (т-ва), що підпорядковувала єдині споживчі т-ва.

Відродження С.-г. к. розпочалося за роки *нової економічної політики*, коли Всерос. ЦВК та РНК 16 серпня 1921 ухвалили декрет «Про сільськогосподарську кооперацію», а ВУЦВК та РНК УСРР 18 жовтня 1921 видали відповідний декрет в Україні, започаткувавши в такий спосіб створення с.-г. т-в та спілок. У березні 1922 виникла Центр. спілка с.-г. кооперації, до складу якої з 1921 входили й колективні госп-ва, т. зв. *колгоспи*: *комуни сільськогосподарські*, *артілі сільськогосподарські*, *товариства спільного обробітку землі.* На початку 1922 налічувалося 4 тис. т-в, а наприкінці 1929 — 25 646 колективних т-в, у т. ч. 15 855 колгоспів. С.-г. к. наприкінці 1920-х рр. налічувала 4,3 млн пайщиків, об'єднувала $^{2}/_{3}$ сел. госп-в УСРР.

Зазначимо, що С.-г. к. 1920-х рр. вирізнялася наявністю великої кількості фахових т-в (загалом їх було 7262), що займалися організацією вир-ва, заготівлями, переробкою, збутом різної с.-г. продукції. На цих підставах із серед. 1920-х рр. створювалися фахово-кооп. спілки: Всеукр. кооп. т-во по збуту й експорту продукції птахівництва (*«Кооптах»*, 1924), Всеукр. кооп. скотарсько-молочне т-во на паях (*«Добробут»*, 1924), Всеукр. спілка садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічної кооперації («Плодоспілка», 1925), Всеукр. т-во насінництва («Насіннєсоюз», 1926), Всеукр. кооп. цукрове т-во («Укрсільцукор», 1924, а з 1926 — «Бурякоспілка»).

С.-г. к. слугувала базою для буд-ва колективних госп-в, станом на 1 січня 1926 діяло 5086 колгоспів, до яких входило 57 тис. госп-в. Проголошення усталеного курсу на колективізацію призвело до реорганізації всієї системи С.-г. к., в основу якої була покладена ухвала ЦК ВКП(б) від 27 червня 1929 «Об организационном построении сельскохозяйственной кооперации», що була впроваджена впродовж 1-ї пол. 1930-х рр. Осн. первинною ланкою нової системи С.-г. к. ставало селищне вироб. т-во, яке займалося заготівлями продукції сел. госп-в та їх підготовкою до колективізації. На поч. 1930 в Україні існувало 12 тис. селищних вироб. т-в та 842 районні спілки. Була створена нова орг-ція: *Всеукраїнська спілка спілок сільськогосподарської кооперації і колективізації* (1929), яка займалася проблемами організаційно-госп. зміцнення колгоспів.

С.-г. к. існувала й на землях *Західної України* до кінця 1930-х рр. Утім із 1930-х рр. в Україні функціонувала колгоспно-радгоспна система.

Відродження С.-г. к. в новій ролі припало на середину 1990-х рр., коли вийшов Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (17 липня 1997), започаткувавши в такий спосіб заснування різних кооп. т-в, які займаються організацією вир-ва та збутом власної продукції. Наприкінці 1999 Указом Президента України була остаточно ліквідована система колгоспів, а на їх матеріальній базі започаткувалася діяльність різних форм господарювання, зокрема й с.-г. кооперативів.

Теор. та практичні проблеми кооп. руху висвітлювали часописи «Сільський господар» (1918—19, 1922—26), «Кооперовне село» (1926—27), «Кооперована громада» (1928—30) та фахові видання, напр. «Кооперативне буряківництво», та ін.

Літ.: *Лозовый А.Н.* Кооперация и национальный вопрос на Украине. В кн.: Кооперация в СССР за десять лет. М., 1928; Реорганизация колхозно-кооперативной системы: Постановление ЦК ВКП(б) от 30 июля 1930. М., 1930; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929). К., 1995; Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти, т. 1. Львів, 1998; Історія українського селянства, т. 2. К., 2006.

В.І. Марочко.

Комунари сільськогосподарської комуни «Спартак». Київська округа, 1925.



СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ КОМІТЕ́Т УКРАЇ́НИ (СГНКУ) — спочатку вчений, згодом — науковий к-т, заснований 1 листопада 1918 міністерством земельних справ Укр. Д-ви в *Києві* для організації с.-г. наук. діяльності в Україні. Першим головою призначено акад. В.*Вернадського.*

У перші роки існування СГНКУ зазнав значних орг. перешкод. Згодом структура к-ту вдосконалювалася, помітно розвинулася наук. діяльність у різних галузевих напрямах. Кожна секція провадила досліди у своєму напрямі, ведучи дослідження, вивчаючи території країни, у т. ч. експедиційним способом, створюючи нац. галузеву бібліографію тощо. Протягом 1920—22 СГНКУ, окрім дослідів, займався організацією виставок, музеїв, проводив освітню агрономічну діяльність. При його секціях та бюро вперше в історії галузевого дослідництва в Україні з'явилася низка спеціалізованих НДІ, станцій, лабораторій. Так, при Ботанічній секції існували Ін-т селекції на чолі з В.Колкуновим, Ін-т насіннєзнавства (директор — О.Яната), Центр. фітопатологічна станція (директор — Я.Куда); при Хімічній секції — Ін-т с.-г. хімії (директор — О.Душечкін), при Секції ґрунтознавства — Ін-т експериментального ґрунтознавства на чолі з Г.Маховим, при Екон. секції — С.-г. синоптично-кон'юктурний ін-т на чолі з С.*Веселовським*, при Зоологічній секції — Центр. рибна станція (директор — І.Фаліїв), Центр. ентомологічна станція (директор — І.Щоголів), Центр. станція дослідження кормових рослин (директор — Ф.Вангенгейн) та ін. Працювали регіональні філії СГНКУ: Вінницька, Волинська, Київська, Кам'янець-Подільська, Уманська, Полтавська та ін. Наприкінці 1923 СГНКУ переведено до *Харкова.* Протягом 1925—26 особливого значення набули питання про стан, потреби, завдання й організацію с.-г. науки в Україні як невідкладні держ. попити щодо розвитку продуктивних сил стосовно вимог колективного ведення господарювання.

Серед найвідоміших наук. здобутків СГНКУ — створення першої синтетичної карти ґрунтів України, видання «Матеріалів дослідження ґрунтів України» (керівник — Г.Махов) у 10-ти томах, створення укр. ботанічної класифікації (О.Яната), вивчення особливостей посухостійких рослин (В.Колкунов) тощо. Була створена розгалужена мережа дослідних установ, що нараховувала 32 н.-д. інституції, велику кількість дослідних станцій, дослідних полів, лабораторій, опорних пунктів, сортовипробувальних ділянок та ін. Кожна секція випускала фахові «Праці», а СГНКУ — час. «Вісник сільськогосподарської науки» (із 1921). За час існування СГНКУ його очолювали: акад. В.Вернадський (листопад—грудень 1918), академік ВУАН П.*Тутковський* (січень—травень 1919), С.Франкфурт (червень 1919 — грудень 1920), М.Ковалевський та І.Щоголів (протягом 1921), проф. С.Веселовський (лютий 1922 — грудень 1923), М.Вольф (червень 1924 — січень 1925), акад. О.Соколовський (січень 1926 — жовтень 1927).

У жовтні 1927 СГНКУ рішенням РНК УСРР був реорганізований у Науково-консультаційну раду при Наркоматі землеробства УСРР і фактично припинив діяльність.

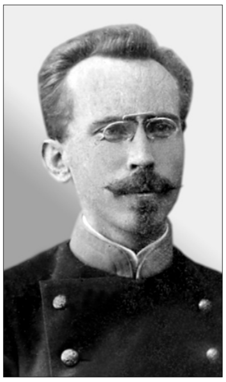
Дж.: Сільськогосподарський науковий комітет України (1918—1927 рр.): Збірник документів і матеріалів. К., 2006.

В.А. Вергунов.

«СІМ ВІ́ЛЬНИХ НАУ́К», «сім вільних мистецтв» (лат. septim artes liberalis), до складу яких входили граматика, діалектика, риторика (т. зв. науки тривіуму) та арифметика, геометрія, астрономія, музика (науки квадривіуму). Характеризували вищу освіту ще в античні часи, називалися *«вільними мистецтвами»*, тому що займатися ними могли тільки вільні люди, на противагу невільним, рабам. Перейшли з *античності* в середньовіччя, адаптовані та систематизовані відомим рим. філософом Аніцієм Манлієм Северином Боецієм (бл. 480 — 524 або 526). Вивчалися в середньовічній європ. школі, складали основу т. зв. артистичного ф-ту в ун-тах. В Україні започатковані в програмах *Острозької академії* та *братських шкіл* (остання третина 16 ст.).

Літ.: *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990.

О.М. Дзюба.



М.В. Сімашкевич.

СІМАШКЕ́ВИЧ Микола Васильович (22(09).05.1875—31.08.1938) — педагог, політ. і громад. діяч. Н. в с. Кошаринці (нині село Бершадського р-ну Він. обл.) в сім'ї псаломщика. Закінчив історико-філол. ф-т Петербурзького ун-ту (1902) з дипломом 1-го ст. 1911 вступив до *Конституційно-демократичної партії.* Учителював у київ. приватній г-зії В.*Науменка*, де в нього навчалися М.*Рильський*, майбутній академік АН СРСР М.Алексєєв та ін. Член Укр. пед. т-ва, член *Української Центральної Ради* від учительських орг-цій. Віце-директор департаменту середніх шкіл мін-ва освіти (1918—19). Із 1919 до кінця 1923 перебував у *Баришівці.* Ставши директором соціально-екон. технікуму (колиш. Баришівської г-зії) й одночасно баришівської семирічки, зміцнив учительський персонал добрими педагогами-киянами (М.*Зеров*, О.Бургардт; див. Юрій *Клен*).

Повернувся до *Києва*, призначений завідуючим дитячим будинком Пд.-Зх. залізниці. Був двічі заарештований (1930, 1933). У 1930-х рр. викладав укр. мову й літературу на Київ. індустріальному робітфаку.

26 січня 1938 ув'язнений втретє. Засуджений за рішенням «трійки» до смерті з конфіскацією майна.

Страчений у м. Київ.

Під час перевірки справи 1959 слідчий відділу Управління КДБ при РМ УРСР по Київ. обл. капітан Слинько підтвердив обґрунтованість обвинувачення. Згодом реабілітований.

Не називаючи його на ім'я, поетичні спогади про С. залишив

М.Рильський («Мандрівка в молодість»). У сучасному літературознавстві це лишається невідомим.

Син Лев, студент Київ. політех. ін-ту (1905 — 26 листопада 1921), був розстріляний Київ. губернською ЧК за участь у кер-ві повстанським к-том. Його загибель вплинула на творчість М.Зерова тих років. Дочка — художник театру й кіно Милиця (Майя) Миколаївна (1900—76).

Літ.: Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Мюнхен, 1963; *Зерова С.* Спогади про Миколу Зерова. «Слово і час», 1996, № 2 (422); *Вербицький Р.Б.* Про мого дядька Левка. В кн.: Матеріали Всеукраїнської конференції сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари», 3—4 листопада 1997 року. К., 1998; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; *Роженко М., Богацька Е.* Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства, кн. 1. К., 1999; *Вербицький Р.Б.* Спогади. К., 2011; Центральний державний архів громадських об'єднань України, № 58271 (архівно-слідча справа), ФП / кор. 1459.

С.І. Білокінь.

СІМЕЇ́З — с-ще міськ. типу, підпорядковане Ялтинській міській раді *Автономної Республіки Крим*. Розташов. на узбережжі Чорного моря, біля гори Кош-Кая (Кошка). Населення 3,9 тис. осіб (2011).

Сімеїзькій селищній раді підпорядковуються 7 населених пунктів: с-ща міськ. типу Сімеїз, Кацівелі, Понизівка, Паркове, Берегове (колиш. Кастрополь), Голуба Затока та село Оползневе (колиш. Кікінеїз).

Село С. (у формі Семійос) уперше згадується в османському дефтері (податковому описі) 1520-х рр., який зафіксував тут 30 грец. осель. Імовірно, село існувало в 15 ст. чи навіть раніше. 1475—1771 С. належав *Османській імперії* (у *Кафинському ейялеті*), 1771—83 — незалежному *Кримському ханату* (у Бахчисарайському каймакамлиці; див. *Каймакам*), із 1783 — Рос. імперії (у Сімферопольському пов. *Таврійської області* (із 1802 — *Таврійської губернії*), із 1837 — в Ялтинському пов. Таврійської губ., із 1914 до 1917 — в Ялтинському градоначальстві). Після *переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780* населення С. складалося лише з татар-мусульман.

Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. навколо С. виникли маєтки рос. землевласників, серед яких вирізняється підприємець Іван Мальцов (був власником маєтку з 1828, помер 1853). Його син Сергій почав здавати для відпочинку дешеві дачі, а онуки Іван і Микола (власники маєтку з 1894) вирішили створити фешенебельний курорт «Новий Сімеїз». Для цього територію маєтку було розділено на ділянки, які продавали за умови спорудження новим власником дачі або пансіона. За ген. планом (автор Я.Семенов) було прокладено вулиці, влаштовано громад. парк, водогін, каналізацію та освітлення. На 1913 зі 167 ділянок було продано 89. Було засновано «Товариство благоустрою селища Новий Сімеїз» (1906) і розроблено його статут (1910), упорядковано відносини із громадою села Сімеїз. Багато зі збудованих на поч. 20 ст. вілл (зокрема «Ксенія», «Мрія», «Дива», «Нюкта», «Хайял») мають мистецьку цінність (архітектори Я.Семенов, М.Краснов та ін.).

М.Мальцев 1900 на горі Кош-Кая заснував аматорську астрономічну обсерваторію, яку 1908 подарував Пулковській обсерваторії (із 1945 існувала як Крим. астрофізична обсерваторія АН СРСР, нині Сімеїзька обсерваторія — підрозділ Крим. астрофізичної обсерваторії, розташованої в смт Научний, підпорядкованому Бахчисарайській міськраді АР Крим).

Після остаточного встановлення рад. влади в Криму (1920) вілли було націоналізовано, на їх базі створено кілька санаторіїв. 1929 весь С. підпорядкували одній курортно-селищній раді з віднесенням поселення до категорії с-щ міськ. типу. 1932 курорт став цілорічним (спеціалізація — лікування туберкульозу). Із 8 листопада 1941 до 16 квітня 1944 С. був окупований гітлерівцями. Із поверненням рад. влади кримськотатар. більшість населення С. було депортовано. У 1950—80-ті рр. тривав розвиток курорту. 1968 відкрито музей М.*Коцюбинського* (перебував у С. 1895 і 1911).

На території селища та в його околицях — численні археол. пам'ятки. На горі Кош-Кая — могильник кизил-кобинської к-ри (див. *Таври*) з «кам'яними ящиками», гото-аланський могильник кінця 6 — поч. 9 ст. і рештки укріплення (замку) Лимен-Ісар (Лімен-Кале; споруджене в 1-й пол. 13 ст., загинуло наприкінці 13 ст.). На скелі Панеа (Дженевез-Кая) — рештки поселення, яке існувало у візант. і генуезький періоди. У візант. період це був, скоріше за все, монастир, який виник у 9—10 ст. і загинув наприкінці 13 ст. Виявлено фундаменти 3-х храмів (які існували послідовно на одному місці), найдавніший з яких мав мозаїчну підлогу. На цьому ж місці між 1380 і 1420 генуезці спорудили замок, який загинув наприкінці 15 ст. (імовірно, знищений турками 1475; збереглися руїни укріплень). На пн. сх. від с. Оползневе — середньовічне укріплення Бюк-Ісар. Біля смт Понизівка на мисі Святої Трійці — укріплення Кучук-Ісар (10—14 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Фирсов Л.В.* Исары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. Новосибирск, 1990; *Петрова М.М.* Симеиз: Путешествие по старым дачам. Симферополь, 2006; *Иванов А.В.* Симеиз: Путеводитель. Севастополь, 2007; *Коваленко А.І.* Перлини кримської архітектури. Сімферополь, 2011.

Д.С. Вирський, Д.Я. Вортман.



В.І. Сімович.

СІМО́ВИЧ Василь Іванович (псевдоніми — Верниволя В., Сімартич, Васаген; криптоніми — В.С., Вв, В-ля, В., Сім-ч; 09.03. 1880—13.03.1944) — учений-мовознавець, літературознавець, видавець, громад. діяч. Д-р філософії (1913). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1923). Н. в с. Гадинківці (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Навч. у Станиславівській г-зії (1891—99), на філос. ф-ті Чернів. ун-ту (1899—1904). Згодом — учитель, професор Чернів. вчительської семінарії. 1913 в Чернів. ун-ті захистив дисерта-



Дж.-В. Сімпсон.

цію й отримав ступінь д-ра філософії.

Після початку *Першої світової війни* — член, голова просвітнього відділу і референт *Союзу визволення України*, організатор культурно-освіт. життя полонених українців у таборах Австрії та Німеччини (1914—18). 1919—20 — працівник Укр. військово-санітарної місії УНР в таборах з осідком у Берліні (Німеччина), редактор газ. «Шлях». 1920—23 — редактор берлінського вид-ва Я.*Оренштайна* «Українська накладня», редагував видання творів Т.*Шевченка*, І.*Франка* та Б.*Лепкого*. Із 1923 — професор *Українського високого педагогічного інституту* в Празі (Чехословаччина), згодом — його ректор (1926—30). Активний діяч укр. т-в у Празі, учасник міжнар. наук. конференцій. Упродовж 1930—33 — організатор і координатор роботи «празької групи» укр. вчених — співробітників *«Української загальної енциклопедії»*.

Улітку 1933 прибув до *Львова*, очолив редакцію науково-популярного місячника *«Життя і знання»*, із 1936 редагував *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, видав низку наук. праць із проблем філології. 1938—39 — редактор місячника НТШ «Сьогочасне і минуле». Після приєднання *Західної України* до *СРСР* — професор кафедри укр. мови, декан філол. ф-ту Львів. ун-ту (1939—41), одночасно (1940—41) — старший наук. співробітник львів. відділу укр. мови Ін-ту укр. мови АН УРСР. У роки гітлерівської окупації тимчасово виконував обов'язки ректора Львів. ун-ту (1941), працював як наук. редактор мовознавчих праць (здебільшого) в *«Українському видавництві»* у Львові та львів. філії «Українського видавництва» у *Кракові*—Львові (1941—44). Брав активну участь у сусп. житті: із липня 1941 — член Укр. національної ради, згодом очолював наук. фонд *Українського центрального комітету* (1942—44).

Досліджував питання фонології, морфології, антропонімії, історії правопису та мовознавства. Один із перших дослідників мови Т.Шевченка, П.*Куліша*, Ю.*Федьковича*. Літературознавчі та культурознавчі праці, спогади містять важливі відомості про творчість Т.Шевченка, І.Франка, Лесі *Українки*, М.*Коцюбинського*, О.*Кобилянської*, Б.Лепкого, О.*Маковея*, А.Чайковського та ін. Наук. й інформаційно-пізнавальну вартість мають мемуари С. про культурно-освітню діяльність укр. інтелігенції періоду І світ. війни.

П у м. Львів.

Літ.: *Бубній П., Ониськів М.* Дійсний член НТШ Василь Сімович. В кн.: Тернопіль: Тернопільщина літературна, вид. 2, ч. 1. Тернопіль, 1991; *Білоус М., Терлак З.* Василь Сімович (1880—1944): Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995.

О.І. Луцький.

СІМПСОН (Simpson) **Джордж-Вілфрід** (24.03.1893— 06.03.1969) — канад. історик-славіст та архівіст. Професор (1923). Дійсний член Канад. геогр. т-ва, Амер. геогр. т-ва, Канад. істор. т-ва, Канад. т-ва політ. наук, Амер. істор. т-ва, *Наукового товариства імені Шевченка* (1948), *Української вільної академії наук* (1950). Н. в м. Чатсворт (пров. Онтаріо, Канада). Походив з родини суд. службовця. 1916 вступив на філос. ф-т Саскачеванського ун-ту, в якому 1919 здобув ступінь бакалавра з історії й англ. мови (1919), а також — ступінь магістра в Торонтському ун-ті (1920). Від 1922 — у Саскачеванському ун-ті: інструктор відділу історії, професор-асистент (від 1923), професор (від 1928), голова відділу департаменту історії (1940—57), заст. декана філос. ф-ту (із 1942), член Ради регентів (1965—68). Готував докторську дисертацію про земельну політику Британії в Пн. Америці протягом 1710—1840, проте так її і не закінчив. Навч. в аспірантурі Берлінського ун-ту (1931—32). Радник відділу публічної інформації мін-ва військ. справ Канади в Оттаві (1940—42). Один із засновників архіву провінції Саскачеван, який очолював протягом 1945—48, пізніше був членом його дирекції.

1935—36 запровадив у Саскачеванському ун-ті навч. курс з історії слов'ян. народів, де вперше в історії Канади викладалися укр. мова та література. Зініціював створення вечірних курсів укр. та рос. мов у Саскачеванському ун-ті (1943—44). Був одним із фундаторів Слов'янського відділу Саскачеванського ун-ту. Брав активну участь у доборі кадрів науковців-славістів, зокрема за протекцією С. новостворений Слов'ян. відділ Саскачеванського ун-ту очолив К.*Андрусишин* (1950). Всіляко сприяв ухваленню міністерством освіти провінції Саскачеван закону (1952), за яким українська мова вводилася як навч. предмет до середніх державних шкіл, де навчалися діти укр. походження.

Належав до щирих прихильників українства та популяризаторів україністики в Канаді. Був першим канад. істориком, який вивчив укр. мову й активно розробляв дослідницьку проблематику, пов'язану з україністикою. Співпрацював і підтримував взаємини з відомими укр. вченими та діячами Д.*Дорошенком*, З.*Кузелею*, Ю.Луцьким, І.*Мірчуком*, Я.*Рудницьким*, Я.*Славутичем*, Р.*Смаль-Стоцьким*, М.*Чубатим* та ін. Зокрема, редагував англомовний переклад студії Д.Дорошенка «History of the Ukraine» (Edmonton, 1939) та написав до нього передмову. 1937 на одному з прийомів у Берліні (Німеччина) зустрічався з П.*Скоропадським*. Автор низки праць з укр. історії і літератури, зокрема опублікував історичний та географічний атлас України, який кілька разів перевидавався. Зібрав велику колекцію українознавчих матеріалів і видань у своєму особистому архіві, з-поміж яких низка авторських записів укр. мовою. Підготував кілька англомовних українознавчих праць, зокрема довідник-реєстр укр. церков у степових провінціях Канади, нариси з укр. історії, які не були опубліковані. З-поміж студентів С. було чимало українців, зокрема майбутній сенатор П.*Юзик*. Активно співробітничав з багатьма укр. інституціями, зокрема з К-том українців Канади (див. *Конгрес українців Канади*). Почесний член укр. студентського т-ва «Альфа-Омега».

Один із фундаторів Канад. асоціації славістів (1954). Почесний д-р права Саскачеванського

ун-ту, почесний д-р *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина; 1947).

П. у м. Саскатун (пров. Саскачеван, Канада).

1971 кафедру Слов'ян. відділу Саскачеванського ун-ту названо ім'ям Дж.-В.Сімпсона.

Праці: M. Hrushevsky: A Historian of Ukraine. «Ukrainian Quarterly», 1944, vol. 1; Peter Mohyla, Ecclesiastic and Educator (1647—1947). Там само, 1946, vol. 1; Україна: Історичний та географічний атлас. Авгсбург, 1946; The names «Rus'», «Russia», «Ukraine» and their historical background. Winnipeg, 1951.

Літ.: Помер професор Джордж Симпсон, великий приятель українців. «Український голос» (Вінніпег), 1969, 19 березня; *Prytak M.* George Simpson, the Ukrainian Canadians and the 'Pre-History' of Slavic Studies in Canada. «Saskatchewan History», 1988, vol. 41, no. 2; *Буйняк В.* Професор Джордж Симпсон — приятель українців. «Західноканадський збірник» (Едмонтон), 2000, № 4.

О.О. Ковальчук, О.В. Ясь.

СІМФЕРО́ПОЛЬ (кримськотатарською — Акъмесджит, Aqmescit) — місто республіканського (АР Крим) значення, столиця *Автономної Республіки Крим*. Розташов. у центр. частині Крим. п-ова, у долині р. Салгир, між Зовнішнім та Внутрішнім пасмами Крим. гір. Населення 336,3 тис. осіб (із населеними пунктами, підпорядкованими міській раді, — 360,6 тис., 2011).

На території міста існує *городище* Керменчик (тюркською — «фортечка»), яке ототожнюють із *Неаполем Скіфським*. Ак-Месджит (у слов'ян. традиції — Ак-Мечеть) виник на пн. сх. від городища, на лівому березі р. Салгир. Першою відомою спорудою в місті була маленька мечеть зі статусом соборної (джамі), збудована якимось Абдуррагманом Беком і датована травнем 1508. Місця на південь від неї обрали для літнього відпочинку та полювання члени династії *Гиреїв* і вищі достойники *Кримського ханату*. Приблизно наприкінці 16 — на поч. 17 ст. тут виникла постійна резиденція калги-султана (див. *Калга*). Вірогідно, цей палацовий комплекс був зародком міста, яке ще наприкінці 18 ст. мало другу назву — Султан-Сарай. *Евлія Челебі* в 2-й пол. 17 ст. повідомив про існування в місті 5-х мечетей, 2-х медресе, 3-х заїжджих дворів, 200 торговельних яток.

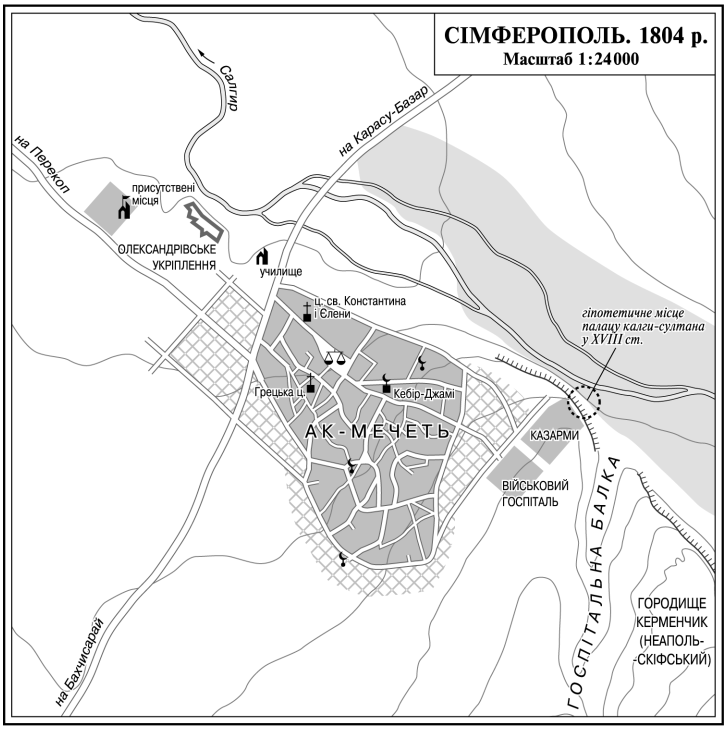
1736 місто було спалене рос. військом на чолі з Б.-К.*Мініхом*, згодом — відновлене. За часів незалежності ханату (1771—83) воно було центром каймакамлику (див. *Каймакам*). 1771 біля Ак-Мечеті містилася штаб-квартира кн. В.*Долгорукова*, а 1777 — табір рос. корпусу під командуванням О.*Суворова*.

Після анексії Криму Рос. імперією (1783) поруч з Ак-Мечеттю (мусульманське населення якої значно зменшилося через еміграцію) 1784 заклали нове місто — адм. центр новоутвореної *Таврійської області*, назване Сімферополь (грецькою — «місто загального добра/користі»). 1796, після ліквідації Таврійської обл., місту повернули назву Ак-Мечеть і перетворили на повітовий центр. З утворенням 1802 *Таврійської губернії* місто стало її центром і знов отримало назву Сімферополь (утім тривалий час паралельно вживали й назву Ак-Мечеть).

Склалися дві частини міста: Старе, або Азійське, місто (тобто татарська Ак-Мечеть), яке зберегло нерегулярну мережу вулиць, і Нове, або Європейське, чиї прямокутні квартали було розплановано й забудовано протягом 1-ї пол. 19 ст. Під час *Кримської війни 1853—1856* С. був гол. тиловою базою рос. військ. Тривалий час місто виконувало переважно адм. функції і практично не мало екон. значення (1792 тут мешкало 1,6 тис. осіб, у 1846 — 13,8 тис.). Мешканці С. потерпали від пошестей та нестачі питної води. Ситуація змінилася зі спорудженням залізниці: сполучення С. з *Харковом* через Лозову (нині місто Харків. обл.) встановлено 1874, із *Севастополем* — 1875. У місті почала розвиватися пром-ть, переважно харчова. 1897 С. мав 49 тис. жителів, а 1914 — уже 91,5 тис. На поч.



Сімферополь. Маєток П.С. Палласа. Фото початку 21 ст.





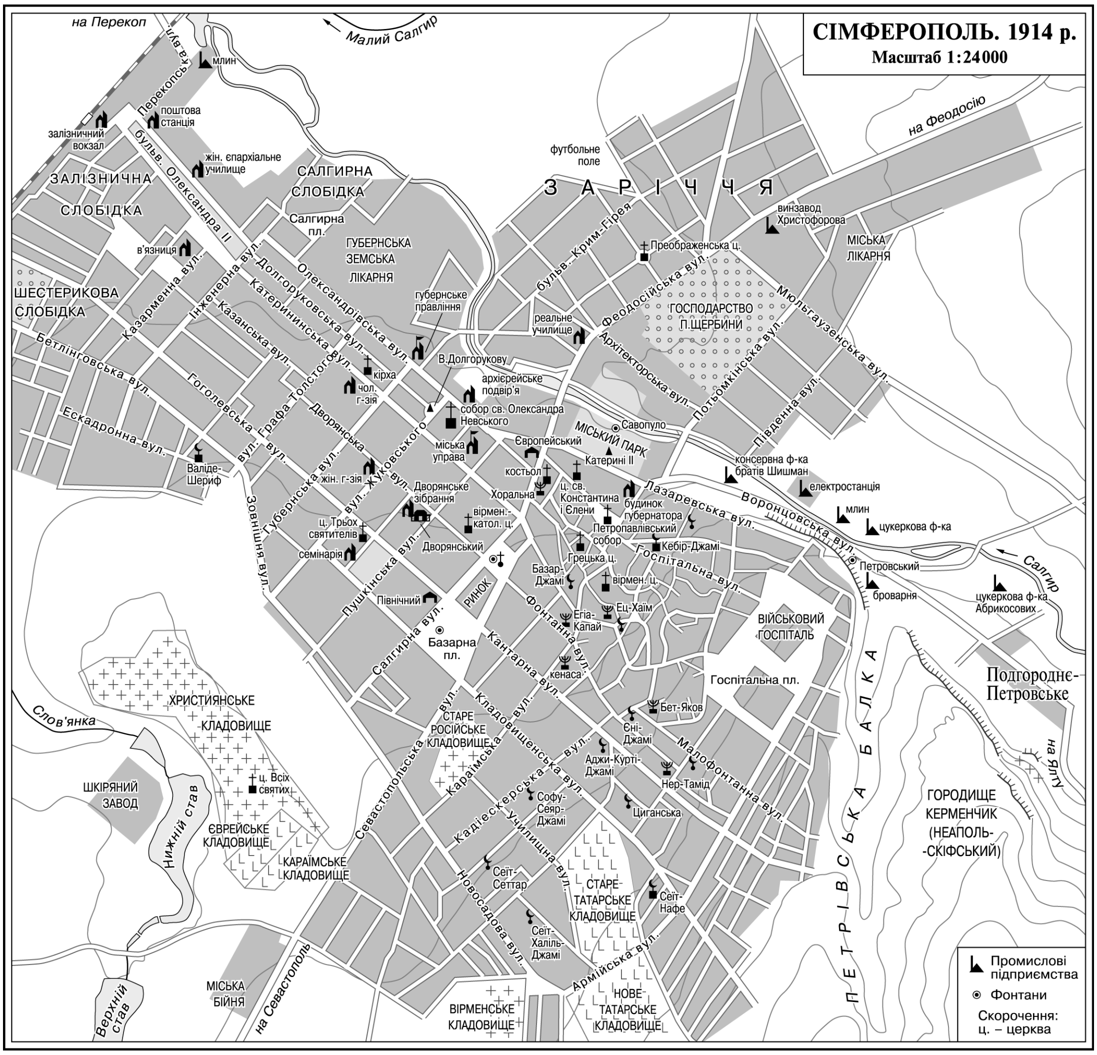
Сімферополь. Долгоруковський обеліск. Фото 2010.

20 ст. на правому березі Салгира сформувався район Заріччя, забудований особняками. Із 1887 працювала *Таврійська вчена архівна комісія*. Утім адміністративно-культ. роль міста і на поч. 20 ст. превалювала над економічною.

1918—20 влада не раз змінювалася: 14 січня 1918 місто захопили *більшовики*, С. став столицею *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди*; 24 квітня 1918 в місто увійшли українські (див. *Кримська група Армії УНР*) і нім. війська, які привели до влади Крим. крайовий уряд, очолюваний С.*Сулькевичем*, а потім — С.*Кримом*; з 11 квітня до 24 червня 1919 С. був у руках більшовиків (див. *Кримська Соціалістична Радянська Республіка*), яких змінили білогвардійці (спочатку — уряд А.*Денікіна*, потім — П.*Врангеля*). 13 листопада 1920 було остаточно встановлено рад. владу. Втрати міста, спричинені революцією, відчувалися довго: лише 1930 його населення (96,3 тис. осіб) перевищило рівень 1914. 1921—45 місто було столицею *Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки*. Значно покращив стан міського водопостачання побудований 1928 Аянський водопровід. 1938 в місті сформовано 3 адм. райони: Центральний, Залізничний та Новоміський (нині — Київський).

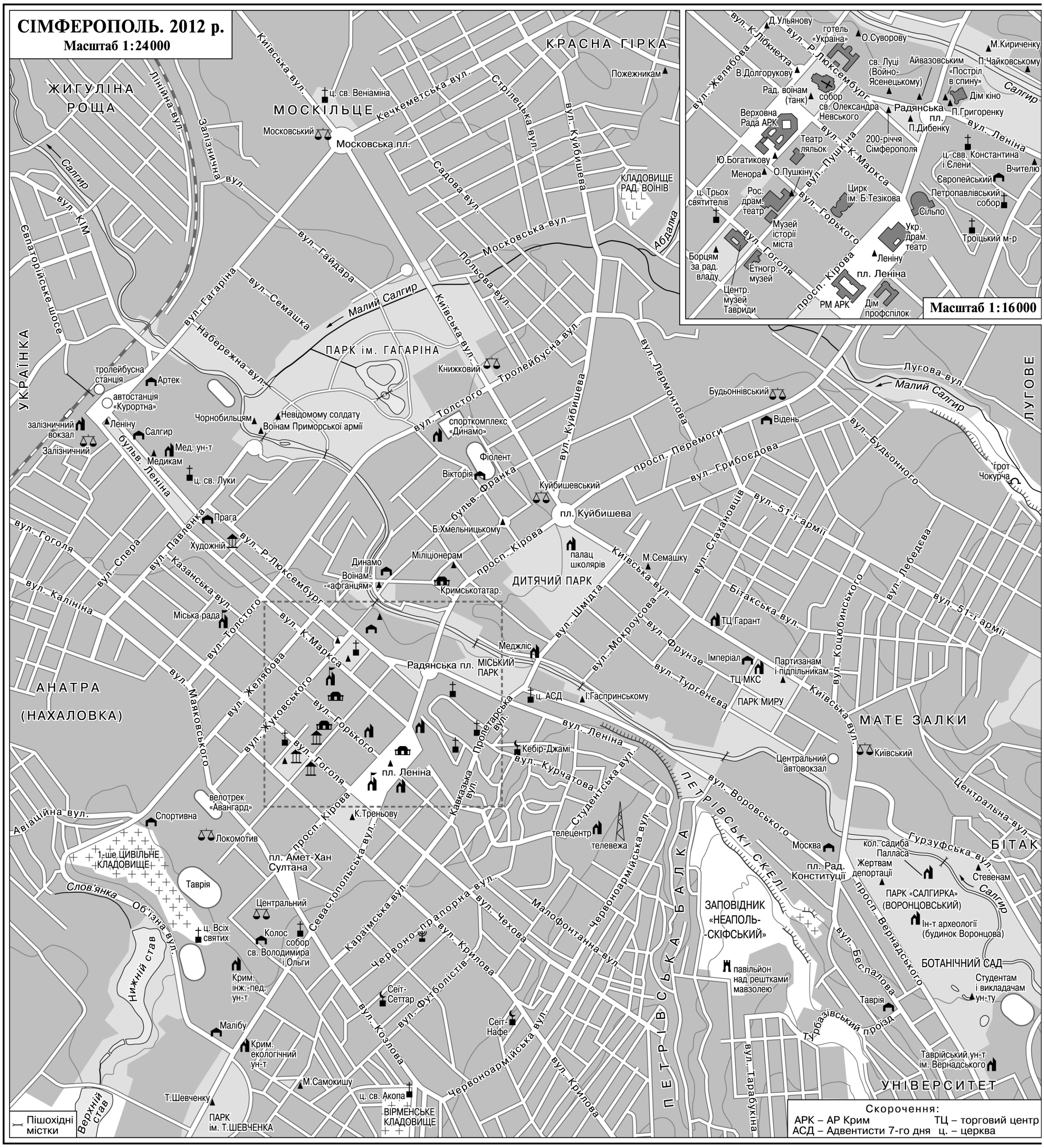
Місто було окуповане гітлерівцями з 1 листопада 1941 до 13 квітня 1944. Із 1945 С. — центр Крим. обл., яку 1954 було передано зі складу РРФСР до УРСР. 1954—56 в долині Салгира створено Сімферопольське водосховище, яке різко поліпшило стан водопостачання міста. 1957 споруджено аеровокзал. Із 1959 діє тролейбусна лінія С.—*Алушта* (1961 доведена до *Ялти*), яка зробила зручнішим сполучення з курортами Пд. узбережжя й підсилила роль С. як траспортного вузла. У повоєнний час місто перетворилося на значний пром. центр із переважанням машинобудування, харчової та легкої пром-сті.

Із 1991 С. — столиця АР Крим. Місто є найважливішим осередком науково-культурного і громадсько-політ. життя півострова. Тут працює *Меджліс кримськотатарського народу*. Серед вищих навч. закладів найвідомішим є *Таврійський національний університет* ім. В.Вернадського, який веде свою історію від Таврійського ун-ту, створеного 14 жовтня 1918. Музеї: Центр. музей Тавриди (раніше — *Крим-*



ський республіканський краєзнавчий музей), етнографічний, художній, будинок-музей місц. уродженця — письменника І.Сельвінського.

Пам'ятки арх-ри: мечеть Кебір-Джамі (імовірно, 17—18 ст., реконструкція 1994); будинок Мільгаузена (1787); садиба «Каролинівка» (П.-С.Палласа; кін. 18 — поч. 19 ст.); богадільня Таранова-Бєлозерова (1822—26); заміський палац М.Воронцова в парку «Салгирка» (1827); госпіталь (1-ша пол. 19 ст.), залізничний вокзал (1951). Численні пам'ятники, найдавніший з яких — обеліск на честь кн. В.Долгорукова (1842). Археол. пам'ятки: палеолітична стоянка Чокурча, городище Керменчик (Неаполь Скіфський), поселення й кургани різних епох. На терені міста 1967 знайдено унікальний Сімферопольський скарб, заритий не раніше поч. 15 ст. Із С. пов'язана діяльність М.*Пирогова*,



М.*Арендта*, А.*Маркевича*, В.Войно-Ясинецького (архієпископа Луки).

Офіційний веб-сайт Сімферопольської міської ради: http://sim.gov.ua.

Літ.: *Маркевич А.И.* Симферополь, его исторические судьбы, старина и недавнее прошлое. Симферополь, 1924; ІМіС УРСР: Кримська область. К., 1974; *Чупиков Б., Петровская М.* Симферополь: Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1984; *Брошеван В.М.* Симферополь 1941—1944 гг.: Историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. Симферополь, 1994; *Тархов А.Е.* Симферопольский альбом. Симферополь, 1996; *Белова С.Л.* Симферополь: Этюды истории, культуры, архитектуры. Симферополь, 2001; *Крикун Ю.* Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII—XX століття). Сімферополь, 2001; *Бабенко Г.А., Дюличев В.П.* Симферополь — город пользы. Симферополь, 2007; *Широков В.А., Доля А.И.* Симферополь: Улицы и дома рассказывают. Симферополь, 2007; *Ніколко М.* «БЕЗобразИЕ» Сімферополя: БЕЗобразНІСТЬ і ПОтворНІСТЬ міста. В кн.: Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник, вип. 9—10. Х., 2008.

Д.С. Вирський, Д.Я. Вортман, О.І. Галенко.



В. Сінгалевич.

СІНГАЛЕ́ВИЧ Володимир (13.01.1875—07.11.1945) — громад. і політ. діяч у *Галичині*, правник. Н. в с. Москалівка (нині у складі м. *Косів*) в сім'ї греко-катол. священика. Походив із нім. роду Шиллінгів. 1893 закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. Працював у суд. установах Кам'янки-Струмилової (нині м. *Кам'янка Бузька*), *Перемишлян*, *Глинян*. Діяч *Української національно-демократичної партії*. 1911—18 — посол (депутат) до австрійс. Держ. ради. Виступав за розширення політ., екон. і культ. прав українців, надання *Східній Галичині* національно-тер. автономії. 1913—14 — посол (депутат) до *Галицького крайового сейму*. Разом з укр. послами (депутатами) вів переговори з польс. стороною про реформу крайового статуту і новий виборчий закон до Галицького крайового сейму, реалізацію яких перекреслила *Перша світова війна*.

Із вересня 1914 С. — заст. голови Бойової управи Укр. січових стрільців у *Відні*. Брав участь у підготовці Листопадового зриву 1918 у *Львові*. Організатор встановлення укр. влади у Стрийському та сусідніх повітах. Член *Української національної ради ЗУНР* 1918—19. Учасник двох *нарад послів і голів дипломатичних місій УНР* (18—22 червня, 6—14 серпня 1919), де розглядалися засади зовн. політики та діяльність укр. дипломатичних представництв. Із квітня 1919 обіймав посаду дипломатичного представника ЗОУНР у *Відні*. 1 серпня 1920 призначений уповноваженим диктатора ЗУНР Є.*Петрушевича* у справах фінансів, торгівлі й промислу, а 1922 — уповноваженим для внутр. справ. Не раз проводив засідання Колегії уповноважених диктатора ЗУНР. У квітні 1922 — учасник делегації *Західноукраїнської Народної Республіки* на міжнар. конференції в Генуї (Італія). 1930—39 — директор Земельного банку у Львові. У січні 1931 — член-засновник Укр. катол. союзу.

П. у м. Брегенц (Австрія).

Літ.: *Волинець С.* Володимир Сінгалевич. В кн.: Передвісники і творці Листопадового зриву: Західньо-українські громадські і політичні діячі. Вінніпег, 1965; *Соловйова В.* Дипломатичні представництва УНР у Німеччині та Австрії. В кн.: Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія: Історія, економіка, філософія, вип. 2. К., 1998; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Хмельовський П.* Володимир Сінгалевич. В кн.: Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923: Уряди. Постаті: 1918—1923. Львів, 2009.

І.Я. Соляр.



В.О. Сінклер.

СІ́НКЛЕР Володимир Олександрович (12.01.1879 — кінець 1945, за ін. даними, 16.03.1946) — військ. діяч, генерал-поручник Армії УНР. Н. в Новому Маргелані (нині м. Фергана, Узбекистан). Закінчив кадетський корпус в Оренбурзі (нині місто в РФ), Михайлівське артилер. уч-ще (*Санкт-Петербург*; 1899), Імператорську Миколаївську військ. академію (1905). Учасник *Першої світової війни*, генерал-майор. Від 28 квітня 1917 — нач. штабу 2-го гвард. корпусу.

В укр. армії з березня 1918, співробітник Ген. штабу. За доби *Української Держави* — співробітник 1-го генерал-квартирмейстерства Ген. штабу, член Військово-наук. к-ту. Із грудня 1918 — 1-й генерал-квартирмейстер Ген. штабу Армії УНР, наприкінці 1919 виконував обов'язки нач. штабу Армії УНР. 1920—21 — начальник Ген. штабу, генерал-поручник. Інтернований з Армією УНР в Польщі, був членом Вищої військ. ради. Із 1924 мешкав у м. Сосновець (нині місто Силезького воєводства, Польща). Після приходу Червоної армії, 13 березня 1945 заарештований *«Смершем» Першого Українського фронту*, перевезений до *Києва* в *Лук'янівську тюрму* (4 квітня 1945), де й помер.

Тв.: Пам'яті С. Петлюри. В кн.: Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). Прага, 1930.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К., 2006; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). К., 2007.

А.О. Буравченков.

«СІО́Н РУ́СЬКИЙ» — укр. церк. журнал. Виходив у *Львові* 1871—85 під назвами: «Сіонъ Рускій» (1871), «Рускій Сіонъ» (1872—80, 1883—85), «Галицкій Сіонъ» (1880—82). Заснований як альтернатива русофільській («москвофільській») газ. *«Слово»*, відображав погляди тієї частини греко-катол. *духовенства*, яка намагалася протидіяти посиленню в *Українській греко-католицькій церкві* проправосл. і пророс. впливів, подолати крайні форми консерватизму та орієнтувалася в розвитку Церкви на лат. духовні взірці. Офіц. орган Львів. греко-катол. архієпархії (1876—77, 1880—85). Редактори: С.*Сембратович* (1871—79), Т.Сембратович (1879), Й.Мільницький (1880—82), Ол.Бачинський (1880, 1883—84), І.Бартошевський (1884—85). Активними співробітниками видання були священики та богослови: Ю.*Бачинський*, М.*Малиновський*, І.Мордарович, Ю.*Пелеш*, К.Сарницький, О.Торонський.

У журналі публікувалися статті із церк. догматики, морального і пастирського богослов'я, церк. історії та права, проповіді, матеріали на громадсько-політ. й культурно-освітні теми. У політ. відношенні видавці журналу прагнули обґрунтувати перетворення УГКЦ на нац. укр. політ. силу, знайти для Церкви відповіді на виклики,

які з'являлися у зв'язку з формуванням світської інтелігенції. Місце для Церкви у спектрі укр. національно-політ. угруповань *Галичини* вони бачили між русофілами («москвофілами»; див. *Москвофільство*) і *народовцями*, з часом більше схиляючись до народовців. Із публікацій у журналі простежуються зусилля керівництва УГКЦ дистанціюватися від австрійс. світської влади і виокремити свої інтереси із заг. інтересів Габсбурзької монархії. Журнал видавався етимологічним правописом, нар. мовою з деякими церковнослов'янізмами.

Літ.: *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900. Montreal—Kingston—London—Ithaca, 1999; *Мудрий М.* Австрорусинство в Галичині: Спроба окреслення проблеми. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 35. Львів, 2000.

І.М. Антоняк, М.М. Мудрий.



Парад Сірожупанної дивізії. Київ, 15 серпня 1918.

СІ́РА ДИВІ́ЗІЯ, Сірожупанна дивізія — неофіц. назва (від кольору уніформи) 1-ї Козацько-стрілец. д-зії, сформованої після укладення *Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918* з військовополонених українців в Австрії (табори Фрайштадт і Йозефштадт) — вояків колиш. рос. армії. Основою д-зії став створений у лютому 1917 у Фрайштадті 1-й Козацько-стрілец. курінь (командир — сотник П.Ганжа). У подальшому формування з'єднання відбувалося у *Володимирі-Волинському*. До складу д-зії (командир — підполк. І.Перлик) входили 4 піхотних та 1 гарматний полки, тех. сотня і допоміжні підрозділи. У серпні 1918 передана гетьман. урядові. Командиром д-зії став генерал-хорунжий В.Сокира-Яхонтов, згодом — генерал-хорунжий П.Василіїв-Чечель. У серпні 1918 д-зія налічувала 140 старшин і 3300 козаків. Дислокувалася в районі *Стародуба—Конотопа* на Чернігівщині, здійснювала охорону українсько-рос. кордону. У вересні—жовтні 1918 була скорочена до кадрового складу. Під час *протигетьманського повстання 1918* перейшла на бік *Директорії Української Народної Республіки* та увійшла до складу *Армії Української Народної Республіки*. У січні—березні 1919 зазнала значних втрат у боях із Червоною армією. Із квітня 1919 — на протипольс. фронті. У травні 1919 розбита поляками. З рештків утворена 4-та Сіра стрілец. д-зія у складі Волин. групи. 1920 реорганізована в 4-ту Сіру бригаду, яка воювала до листопада 1920 у складі 2-ї Волин. дивізії.

Літ.: *Дубрівний П.* Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія). В кн.: За державність (матеріяли до історії Війська Українського), зб. 10. Торонто, 1964; Історія українського війська. Львів, 1992; *Гай-Нижник П.* Невідомий документ про «Сірожупанну» дивізію. «Київська старовина», 2008, № 1.

А.О. Буравченков.

СІРА́КИ — сарматський племінний союз, що проживав у Прикубанні та на Пн. Кавказі. Вважаються нащадками геродотових *савроматів*. Перша згадка С. у письмових джерелах — повідомлення *Діодора Сицилійського* про битву при Фаті 310 до н. е., в якій брав участь «Аріфарн, цар сіраків». Пам'ятки С. існують від 4 ст. до н. е. по серед. 1 ст. н. е. Протягом усього свого існування С. зазнавали великого впливу к-ри сусідніх *меотів*. У 1 ст. до н. е. С. під проводом Абеака брали участь у Мітрідатових війнах (див. *Мітрідат VI*). 49 р. їхній цар Зорсін дав притулок боспорському цареві *Мітрідату VIII*, скинутому своїм братом Котісом I. Після здачі своєї столиці Успе об'єднаному боспорсько-римсько-аорському війську С. втратили панівне становище в Прикубанні. Згодом туди прийшли *алани*, які змінили С. як панівну етнополіт. силу на Пн. Кавказі.

У *Плінія Старшого* є дані про мешкання С. у районі Ахіллова дрома (імовірно нині Тендрівська коса). Проте серед сарматських пам'яток України виділити такі, котрі б могли бути ототожнені з добре відомими сіракськими, не вдалося.

Літ.: *Марченко И.И.* Сираки Кубани. Краснодар, 1996.

О.В. Симоненко.

СІ́РИЙ КЛИН, Сіра Україна — неофіц. назва регіону компактного розселення українців у Пд.-Зх. Сибіру та Пн. Казахстані наприкінці 19 — на поч. 20 ст. Іноді назву «Сірий Клин» поширюють на територію майже всього Казахстану, іноді вживають у більш вузькому значенні щодо Семиріччя (Семирічинської обл. в Туркестанському генерал-губернаторстві Рос. імперії). Походження назви «Сірий Клин» пов'язане із земельними ділянками, які часто називали «клинами» («клинцями»). Заселення українцями С.К., переважно вихідцями з *Лівобережної України*, розпочалось у 1870—80-х рр. у межах стихійних пореформених аграрних переселень на неосвоєні землі, передусім у смугу степу та лісостепу, які були придатні для землеробства. Переселення до С.К. гол. чин. зумовлювалися безземеллям сел. населен-

Старшини-організатори 1-ї Козацько-стрілецької (Сірожупанної) дивізії Армії УНР з австрійськими офіцерами. Квітень 1918.



ня підрос. України, зокрема на Лівобережжі. Нового поштовху переселенський рух набув у 1890—1900-х рр. у зв'язку з буд-вом західного та центрального відгалужень Транссибірської залізничної магістралі. Ще одну хвилю переселення спричинила *Столипінська аграрна реформа*. Урядові заходи сприяли переселенському руху з європ. частини імперії Романових до Сибіру та Середньої Азії, позаяк на 1 душу у степовій смузі відпускалося 15 *десятин*, а у нестеповій — 8 десятин землі. Вважають, що в С.К. в серед. 1920-х рр. мешкало до 1,5 млн українців. Наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х рр. місц. селянство, серед якого переважали українці, зазнало розкуркулення та переселення до Пн. Сибіру. Втім, до серед. 1930-х рр. на території С.К. працювали укр. школи, нар. театри, фольклорні та танцювальні колективи і навіть виходили укр. газети. Від серед. 1930-х рр. укр. населення С.К. зазнало масової *русифікації*. На поч. 1930-х рр. до С.К. переселяли розкуркулених селян з УСРР, а протягом 1939—40 — галичан та буковинців на спецпоселення та до каральних таборів. Після 1944 в С.К. осіла частина українців, евакуйованих під час радянсько-нім. війни 1941—45, а також деякі з колиш. в'язнів і спецпоселенців. Українці брали активну участь в освоєнні цілинних земель С.К. 1953—59, новобудовах соціаліст. п'ятирічок у 1960—70-х рр. Проте певне відродження укр. культ. і громад. життя відбулося лише впродовж 1990—2000-х рр. Наприкінці 1990-х рр. у Казахстані проживало бл. 800 тис. українців. Нині укр. населення як Казахстану, так і Пд.-Зх. Сибіру (Новосибірська, Омська області, Алтайський край РФ), помітно скоротилося, проте зберігає культурно-громад. орг-ції. Зокрема, громад. орг-ція українців м. Омськ має назву «Сірий Клин».

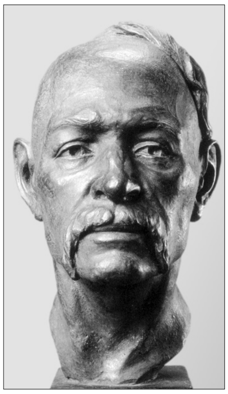
Літ.: *Бежкович А.С., Могилянская С.Н.* Украинцы — переселенцы Семипалатинской губернии. Л., 1929; *Олексіюк Т.* Сіра Україна. Женева, 1947; *Сергійчук В.* Сибір. Сірий Клин. «Самостійна Україна», 1991, № 4; *Клинченко Т.* Сто років самотності... Чим закінчилися вони для українців на Алтаї? «Україна», 1992, № 31; *Ковальчук О.* Переселення селян українських губерній Російської імперії на Схід (друга половина XIX ст. — початок XX ст.). В кн.: Українська діаспора, ч. 1. К.—Чикаго, 1992; *Траф'як М.* Сірий Клин. «Сучасність», 1993, № 12; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

О.В. Ясь.

СІ́РІСК (р. н. і р. с. невід.) — херсонеський історик, єдиний відомий на ім'я серед місц. істориків Пн. Причорномор'я. Жив у 3 ст. до н. е. У своєму творі (що не дійшов до нашого часу) він описав відносини *Херсонеса Таврійського* з Боспором (див. *Боспорське царство*) та ін. грец. полісами; опрацював записи жерців про чудеса херсонеської богині Діви. За істор. працю С. увінчали золотим вінком і удостоїли почесного декрету, вирізаного на мармуровій стелі, що збереглася до наших днів.

Літ.: *Ростовцев М.И.* Сириск — историк Херсонеса Таврического. «Журнал Министерства народного просвещения», 1915, апрель.

М.В. Скржинська.



І. Сірко. Скульптурний портрет-реконструкція. Скульптор Г.В. Лебединська. 1970-ті роки.

СІРКО́ Іван (бл. 1618 — 1680) — військ. і політ. діяч, кальницький, ніжинський і зміївський полковник, *кошовий отаман Запорозької Січі.* Уперше ім'я С. в документах згадується під 1653. Активну ж роль у політ. житті України почав відігравати із 2-ї пол. 1650-х рр. 1657—59 перебував у опозиції до І.*Виговського*, активно боровся проти курсу гетьмана, спрямованого на зближення з *Річчю Посполитою* та *Кримським ханатом*. Організований С. похід на Акерман (нині м. *Білгород-Дністровький*) і ногайські улуси в 2-й половині літа 1659 завадив І.Виговському розвинути досягнутий в *Конотопській битві 1659* успіх і спільно з татар. ордами вступити у межі Рос. д-ви. Восени 1659 С. підтримував Ю.*Хмельницького* у боротьбі за гетьман. булаву. Брав активну участь в елекційній раді 10 жовтня 1659. На ген. раду до Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) у 2-й пол. жовтня 1659 прибув уже як кальницький полковник. Із весни 1660 перебував на Запороз. Січі. Не визнавав умови укладеного Ю.Хмельницьким Чуднівського договору 1660 із *Річчю Посполитою*, однак у війні гетьмана з лівобереж. полками та рос. військами зберігав нейтралітет.

Восени 1662 С. вперше було обрано кошовим отаманом. У наступні роки брав активну участь у боротьбі проти польс. військ і полків правобереж. гетьмана П.*Тетері*, здійснив кілька успішних походів на Крим. Із початком 1664 С. спільно з колиш. гетьманом І.Виговським готував антипольс. повстання на Правобережжі, а навесні ініціював його розгортання на теренах *Уманського полку*, *Брацлавського полку* та Кальницького полку (див. *Вінницький полк*).

Упродовж 2-ї пол. 1664 — 1668 тривалий час перебував у *Слобідській Україні*, обіймав там уряд зміївського полковника. У січні 1667 провадив переговори з польс. гетьманами стосовно спільних дій проти союзників гетьмана П.*Дорошенка — кримських татар*. Восени 1667 на чолі 2-тис. загону запорожців здійснив успішний похід до Кафи (нині м. *Феодосія*), звільнивши 2 тисячі християн-невільників.

Брав активну участь в антирос. *Повстанні лівобережному 1668*, намагався поширити його й на Слобожанщину. Наприкінці березня 1668 здійснив спробу оволодіти *Харковом*, а двома місяцями пізніше спільно з черніг. полк. Д.*Многогрішним* закликав П.Дорошенка на Лівобережжя. Після проголошення останнього гетьманом об'єднаної України деякий час виконував обов'язки ніжинського полковника, допомагав П.Дорошенку в приборканні виступу кошового отамана П.Суховія (див. П.*Суховієнко*). З метою деморалізації його союзників, крим. татар, здійснив 4 вдалих походи на Крим, дійшовши одного разу аж до *Бахчисарая*.

Рішуче виступив проти курсу П.Дорошенка, спрямованого на зближення з Османською імперією. Підтримував примирення з Річчю Посполитою, реалізоване в *Острозькій угоді 1670* М.*Ханенка* з польс. королем *Міхалом-Корибутом Вишневецьким*. Навесні 1672 намагався втрутитися в боротьбу за булаву гетьмана *Лівобережної України*, за що був заарештований лівобереж. старшиною і засланий за наказом рос. царя *Олексія Михайловича* до То-

больська (нині місто Тюменської обл., РФ).

Після повернення в Україну (за наполяганням польс. сторони) в серед. 1673 С. знову обрали кошовим отаманом Запороз. Січі, і на цьому уряді він залишався до кінця свого життя.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6. СПб., 1905; *Апанович О.М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50—70-ті роки XVII ст. К., 1961; *Gajecky G.* Cossak administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Gambridge, Massachusetts, 1978; *Смолий В.А.* История в жизнеописаниях. К., 1990; *Яворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. Дніпропетровськ, 1990; *Majewski W.* Sirko Iwan. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 37/4. Warszawa—Kraków, 1997; *Мицик Ю.А.* Отаман Іван Сірко. Запоріжжя, 2000; *Маслійчук В.* Altera patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. Х., 2004.

В.М. Горобець.

СІРО́МА — див. *Чернь.*

СІРО́МИ БУНТ 1768, бунт сіроми на Запорозькій Січі 1768 — виступ частини козацтва, насамперед Корсунського куреня, у *Новій Січі.* Причинами стали погіршення становища на Січі внаслідок падіння її ролі, урізання прав і вольностей козацтва, посилення екон. і політ. позицій старшини. Суттєво вплинули на Січ також події *Коліївщини* 1768. Невдоволення рядового козацтва вилилось у стихійний виступ на другий день після Різдва Христова. У ніч на 6 січня 1769 (26 грудня 1768) бунтівники захопили артилерію, визволили арештованих гайдамаків. Гнів сіроми повернувся проти старшини, яка врятувалася втечею, були розграбовані старшинські будинки та майно. Наступного дня бунтівники проголосили новим *кошовим отаманом* замість П.*Калнишевського* Пилипа Филиповича. 7 січня 1769 (27 грудня 1768) П.Калнишевський із вірними йому козаками з допомогою рос. військ захопив Нову Січ і заарештував ряд керівників виступу. Пізніше було взято під контроль *паланки*, де заворушення продовжувалися до весни 1769. У разі поширення бунту царський уряд і його адміністрація в Україні були готові кинути на його придушення 2 піхотних і 2 кавалерійських полки, однак ситуація стабілізувалася зусиллями П.Калнишевського, старшини та більшості запорожців.

Літ.: *Греков В.* Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу [Української академії наук], кн. 11. К., 1927; *Голобуцький В.О.* Запорізьке козацтво. К., 1993; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713—1776. К., 1994; *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. В кн.: *Малинова Г.Л., Сапожников И.В.* А.А. Рябинин-Скляревский: Материалы к биографии. Одесса—К., 2000.

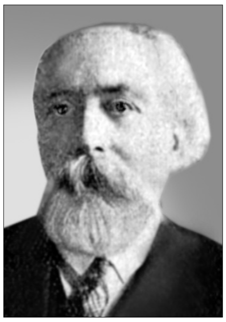
Ю.А. Мицик.

СІРОПО́ЛКО Степан Онисимович (15.08.1872—25.02.1959) — педагог і бібліотекознавець. Н. в с. Обичів (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.). 1897 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Працював зав. відділу нар. освіти Тульської, Московської губернських земських управ. Редагував журнали «Педагогический листок», «*Украинская жизнь*», «Народное образование». 1917 повернувся в Україну. Став членом Київ. міської управи, водночас — експертом ген. секретарства освіти УЦР, а з липня 1919 — радником мін-ва нар. освіти УНР. Керував роботою бібліотечно-архів. відділу мін-ва нар. освіти УНР. 1919 викладав у Держ. укр. ун-ті (*Кам'янець-Подільський*). Від 1920 — на еміграції, виконував обов'язки товариша (заст.) міністра нар. освіти УНР, перебував в екзильному уряді УНР до кінця 1924. У Ченстохові (Польща) за його ініціативи було створено укр. г-зію, пізніше — Укр. нар. мандрівний ун-т. Разом із П.*Холодним* доклав чимало зусиль для організації укр. шкільництва. 1922—23 — голова громад. к-ту зі святкування 5-ї річниці проголошення самостійності Укр. д-ви, створеного українцями в Тарнові (Польща). 1925 переїхав до Чехословаччини, де працював у Рос. пед. ін-ті ім. Я.Коменського, *Українському високому педагогічному інституті імені М.Драгоманова.* Розробляв наук. проблеми *бібліотекознавства* (йому належить укр. підручник з бібліотекознавства), укр. нар. освіти та нац. виховання. Обирався головою Спілки укр. журналістів та письменників на еміграції, був секретарем *Музею визвольної боротьби України* у Празі (Чехословаччина), почесним членом *Львівського товариства «Просвіта»* і *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові.*

П. у м. Прага.

Літ.: Довідник з історії України. К., 2001; Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К., 2003; Сірополко Степан Онисимович. Web: http://www.nbuv.gov.ua/new/ 2007/siropolko.html.

Т.В. Вронська.



С.О. Сірополко.

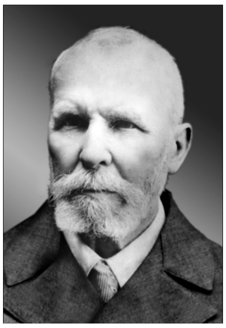
СІ́ТОН-ВО́ТСОН (Seton-Watson) Роберт-Вільям (1879—1951) — брит. історик-славіст і громад. діяч. 1902 закінчив Оксфордський ун-т. Із 1905 виступав (під псевдонімом Scotus Viator) зі статтями про становище народів *Австро-Угорщини.* Напередодні *Першої світової війни* зацікавився укр. питанням і в червні 1914 відвідав *Львів.* Заснований С.-В. 1916 час. «The New Europe» пропагував ідею нац. самовизначення народів Центрально-Сх. Європи. Перейшовши 1917 на роботу в Розвідувальне бюро Департаменту інформації, С.-В. об'єктивно висвітлював розвиток подій в Україні для брит. політиків. 1922 очолив кафедру історії Центр. Європи ім. Т.Масарика в Лондонському ун-ті з історії країн Центр. Європи. Один з ініціаторів створення й активний діяч Англо-укр. к-ту. 1939—45 — на держ. службі. Спершу керував секцією Пд.-Сх. Європи в Службі вивчення зарубіжної преси, а з вересня 1940 почав працювати у Відділі політ. розвідки Форин-офіс. Із листопада 1945 до 1949 очолював кафедру чехословац. студій в Оксфордському ун-ті.



Р.-В. Сітон-Вотсон.

Осн. праці: «Національні проблеми в Угорщині» (1908), «Південнослов'янське питання» (1911), «Проблема України» (1917), «Сараєво: Вивчення походження Великої війни» (1926), «Британія в Європі (1789—1914): Огляд зовнішньої політики» (1937), «Історія чехів і словаків» (1943).

Літ.: *Seton-Watson H. and Chr.* The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary. Seattle, 1981; *Сирота Р.* Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку XX століття. В



Ю.Й. Сіцінський.

кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 9. Львів, 2001; *Його ж.* Роберт Вільям Сітон-Вотсон і Українська революція (з історії британської політики у Східній Європі в 1917—1918 роках). В кн.: Вісник Львівського університету: Серія історична, вип. 37, ч. 1. Львів, 2002.

Р.Б. Сирота.

СІЦІ́НСЬКИЙ (Сецинський) **Юхим** (Євфимій) **Йосипович** (10.12, за ін. даними, 15.10.1859—07.12.1937) — історик *Поділля*, археолог, етнограф, музейний діяч, правосл. священик. Батько В.*Січинського*. Н. в с. Мазники (нині село Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). Закінчив *Київську духовну академію* (1885). Відіграв значну роль у розвитку істор. краєзнавства на Поділлі, зокрема його церк. напряму. 1892—1918 — редактор подільських періодичних видань (*«Подольские епархиальные ведомости»*, «Православная Подолия», «Подолия» та ін.). 1890—93 — член-секретар Подільського єпархіального історико-стат. к-ту (ПЄІСК), із 1903 — голова утвореного на його основі того ж року *Подільського церковно-археологічного товариства*, редактор 5-ти випусків «Трудов» цих інституцій 1893—1916. Один із засновників (1890) першого на Поділлі громад. музейного закладу — Давньосховища ПЄІСКу (із 1903 — Музей Подільського церковного історико-археол. т-ва). Був беззмінним директором цього закладу з 1891 до 1922. Брав активну участь у діяльності ряду наук. і краєзнавчих т-в: Церковно-археол. т-ва при Київ. духовній академії (із 1888), *Історичного товариства Нестора-літописця* в *Києві* (із 1896), *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові (із 1899), *Київського товариства старожитностей і мистецтв* (із 1902), Моск. археол. т-ва та ін. Один із засновників Кам'янець-Подільської «Просвіти» (1906), місцевого краєзнавчого наук. т-ва (1925). Брав активну участь у діяльності Кам'янець-Подільського к-ту охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (із 1921). Підтримував вимогу національносвідомої частини *духовенства* щодо українізації Церкви. Доклав значних зусиль для заснування 1918 Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (із 1921 — Ін-т нар. освіти), приват-доцент по кафедрі церк. археології, викладав також історію Поділля, історію укр. мист-ва. Після арешту (із 25 серпня 1929 по 21 квітня 1930) у сфабрикованій справі *«Спілки визволення України»* переїхав до Києва. 1931—33 працював у *Всеукраїнському музейному містечку*. У серпні 1933 в ході чергової «чистки» музейних кадрів звільнений з роботи, повернувся до *Кам'янця-Подільського*. Наук. доробок ученого охоплює широке коло питань місц. історії, археології, етнографії, арх-ри, нар. мист-ва. У 1890-х рр. здійснив ряд археол. розкопок, результати яких узагальнив у праці «Археологічна карта Подільської губернії» (1901), де зафіксовано бл. 2 тис. пам'яток від кам'яного віку до часів *Київської Русі*. Автор понад 200 наук. праць, засновник краєзнавчої школи поділлєзнавства. Велику увагу приділяв вивченню церк. історії краю, пам'яток правосл. арх-ри, дослідженню міст і населених пунктів, замків, оборонних споруд Поділля, розвитку друкарської справи, місцевих побутових традицій, обрядів тощо. Зазнав політичних репресій та утисків з боку властей у 1930-ті рр.

П. у м. Кам'янець-Подільський.

Праці: Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1891; Город Каменец-Подольский: Историческое описание. К., 1895; Южнорусское церковное зодчество. Каменец-Подольский, 1907; Музей Подольского церковного историко-археологического общества: Опись предметов старины. Каменец-Подольский, 1909; Нариси з історії Поділля. Вінниця, 1927; Оборонні замки Західного Поділля: Історично-археологічні нариси. К., 1928; Друкарні і видання на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 1934; Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009.

Літ.: *Крип'якевич І.* П'ятьдесятьліття наукової праці Євфима Сіцінського. «ЗНТШ», 1931, т. 102; *Паравійчук А.Г.* Видатний історик Поділля: Бібліографічний покажчик праць Ю.Й. Сіцінського з історії краєзнавства Поділля. «УІЖ», 1968, № 9; *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Визначний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцінський). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991; Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004; *Трембіцький А.М.* Євфимій Сіцінський (1859—1937): Наукова та громадська діяльність. Хмельницький, 2009.

Е.М. Піскова.

«СІЧ» — офіційно — протипожежно-гімнастична, фактично — парамілітарна орг-ція, яка діяла в *Галичині* з 1900. Першу «С.» заснував К.*Трильовський* 5 травня 1900 в с. Завалля (нині село Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Її кошовим отаманом став М.Неделько, осавулом — Т.Семака. «С.» стала структурою *Русько-української радикальної партії.* «Січі» отримали особливе поширення на *Покутті.* Невдовзі зі Снятинщини «С.» поширилася на Коломийський і Городенківський повіти, на *Гуцульщину*, далі — на *Буковину*. Опосередковано до поширення «Січей» спричинилася й *«Просвіта»* — ідея січового т-ва ґрунтувалася на відновленні традицій *козацтва українського*, в популяризації якого орг-ція мала особливі заслуги.

Першу «С.» на Гуцульщині засновано 1 січня 1903 в с. Жаб'є (нині смт *Верховина*).

На Буковині першу «С.» засновано 1903 в м. *Кіцмань* з ініціативи С.Яричевського та Остапа Поповича. Із 1904 централею буковинських січовиків став «Союз січей» у *Чернівцях.* На поч. 1914 заг. кількість «Січей» у Галичині становила понад 900, у т. ч. 8 — на *Лемківщині*, до січового руху було залучено понад 80 тис. учасників. На Буковині число «Січей» сягнуло 112, заг. кількість учасників — майже 10 тис. осіб.

Зовн. виявом діяльності «Січей» стали проведення січових свят. Перше крайове січове свято відбулося 6 червня 1902 в *Коломиї*, де були представлені делегати всіх тодішніх «Січей». У святкуванні взяли участь М.В.*Левитський* з Наддніпрянщини, гості із сіл і міст Галичини та Буковини. Найбільший за участю «Соколів», *«Пласту»*, «Січових стрільців» січово-сокільський здвиг був присвячений 100-річчю від дня народження Т.*Шевченка.* Він відбувся 27—28 червня 1914 у *Львові* за участю понад 12 тис. учасників, що представляли здебільшого всі повіти Галичини.

У грудні 1912 виник Укр. січовий союз, на чолі якого стояла ген. старшина (ген. отаман — К.Трильовський та ін.). Із весни 1913 при Укр. січовому союзі було утворено стрілецьку секцію (керівник — Д.Катамай). До крайової січової ради входили повітові отамани та ген. старшина. Осідок Укр. січового союзу — Львів. Збори крайової січової ради у Львові відбувалися щороку восени. Керівним органом у кожному повіті була повітова січ, роботою якої керувала повітова січова рада. До повітової січової ради входили і січові, і стрілецькі т-ва. Один раз на 3 роки скликався з'їзд — збори делегатів усіх «січей» і т-в «Українських січових стрільців». Під опікою Укр. січового союзу гуртувалися т-ва Укр. січових стрільців. 1913 К.Трильовський домігся затвердження статуту т-ва в намісництві. 1924 польс. влада заборонила «С.» Остання «С.» проіснувала в с. Горбачі (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.) до 1930 та була знищена під час *пацифікації.*

1920 К.Трильовський заснував Січовий к-т в *Ужгороді.* Січові осередки 1920-х рр. стали основою для створення *Карпатської Січі* (1938—39). Від 1915 «Січі» існували в США і Канаді. 1920 вони об'єднували у своїх лавах майже 3 тис. осіб. Серед кіл укр. еміграції в Європі перша «С.» виникла в Гамбурзі (Німеччина) 1912. Укр. січовики брали участь у міжнар. робітн. олімпіадах у Празі (Чехословаччина; 1927) і Відні (1931).

Засновник «С.» надавав великого значення зовн. атрибутиці. Поряд з істор. рангами січової старшини — кошовий, осавул, писар, скарбник, обозний — запроваджено широкі кольорові стрічки (т. зв. ленти), які січовики носили через праве плече.

Кожен січовий кіш мав прапор малинового кольору з нашитим на кожному з них портретом держ. чи громад. діяча — Б.*Хмельницького*, І.*Виговського*, П.*Дорошенка*, І.*Мазепи*, Т.Шевченка, М.*Драгоманова*, Ю.*Федьковича* та ін. Портрети для січових прапорів створив укр. худож. Я.Пстрак (1878—1916).

Літ.: «Гей там на горі "Січ" буде!..»: Пропам'ятна книга «Січей». Едмонтон, 1965; *Крип'якевич І. та ін.* Історія українського війська: Від княжих часів до 20-х років XX ст. Львів, 1992; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Якимович Б.* «Гей "Січ" іде, красен мак цвіте...». Львів, 2000.

Б.З. Якимович.

СІЧ, як термін. Походження назви «січ» — спірне, а побутування слова в якості заг. найменування — малодосліджене. За спостереженнями В.*Німчука*, в актах 17 ст., складених у *Лівобережній Україні*, «січами» називали земельні ділянки, розчищені від лісу. На його думку, саме це значення є першоосновою власної назви «*Запорозька Січ*». Натомість історики зазвичай вважають термін етимологічно тотожним із «засікою» (штучна перешкода із повалених дерев, влаштована в оборонних цілях; табір, обнесений частоколом). Найдавніші відомості про «стани», «остроги» й «городки» козаків (див. *Козацтво українське*) в місцях їхніх промислів належать до 1520-х рр., а про дерев'яні укріплення-«засіки» — до 1-ї пол. 1580-х рр. Їх розглядають як «протосічі»/«січі», що згодом сконсолідувалися у «велику» Запороз. Січ. Першу з відомих документальних згадок про «січових козаків» датовано 1585.

Виникнення Січі як військ. та адм. центру козацтва — питання дискусійне і залежне, гол. чин., від того, як тлумачити повідомлення річпосполитських авторів 16 — серед. 17 ст. (М. та Й. *Бєльських*, Я.-І.*Петриція*, Б.*Папроцького*, М.Пашковського та ін.), а також Е.*Лясоти* фон Стеблау. Перші не послуговувалися терміном «січ», а згадували «замок» кн. Д.*Вишневецького*, «острови», «курені», де мешкали козаки, тощо. Е.Лясота фон Стеблау у своєму «Щоденнику» писав про «Seldläger»/«Zeldlager» (тобто Zeltlager — табір, стан козовиків) запорожців на о-ві *Базавлук.* У виданнях «Щоденника» рос. й укр. мовами це слово перекладене як «Січ». Найдавніший опис «города Сечи», що мав укріплення й церкву Пресвятої Богородиці, відображений у документі 1672, тобто стосується *Чортомлицької Січі.*

Загалом, крайні точки зору на проблему належать І.*Каманіну*, який вважав, що Січ постала наприкінці 15 ст. на о-ві Тавань (існував між сучасними містами *Берислав* і *Каховка*, затоплений Каховським водосховищем), та Л.*Падалці*, що визнавав першим таким осередком Січ Чортомлицьку. Наразі найбільш усталеними є уявлення про існування 7-ми або 8-ми Запороз. Січей: одні дослідники (Ю.*Мицик*, В.Сергійчук, Г.Швидько, Н.Яковенко) називають першою Запороз. Січчю Хортицький замок кн. Д.Вишневецького (див. *Хортиця*), інші — Січ на о-ві Томаківка (А.Гурбик, Г.*Сергієнко*, В.Щербак). Проте дехто вважає історіографічним міфом *Томаківську Січ* та *Базавлуцьку Січ*, стверджуючи, що до 2-ї пол. 17 ст. існували винятково «січі» — укріплені табори, де ситуативно зосереджувалися козаки (Д.Вирський), або ж визнає лише три Запороз. Січі як «протодержавні утворення»: Базавлуцьку, Чортомлицьку та Підпільненську (*Нову Січ*; І.Стороженко).

Літ.: Tagebuch des Erich Lassota von Steblau: Nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. Halle, 1866; *Падалка Л.* Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь? «Киевская старина», 1893, т. 41, № 5; *Каманин И.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 7, отд. 2: Сообщения и исследования. К., 1894; *Падалка Л.* По вопросу существования Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. «Киевская старина», 1894, т. 45, № 5—6; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Гурбик А.О.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). «УІЖ», 1999, № 6; *Німчук В.* Походження та історія назви «Січ». Запоріжжя, 1999; *Щербак В.* Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; *Мицик Ю.* Кордони і землі війська Запорізького (XV — середина XVII ст.). В кн.: Магістеріум, вип. 7: Історичні студії. К., 2001; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006; *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія України (XV — середи-

на XVII ст.), ч. 1—2. К., 2008; *Його ж.* Рецензія на книгу І.С. Стороженка «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI — середини XVII століть, кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі». «УІЖ», 2009, № 2; *Стороженко І.С.* На яку Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні? В кн.: Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження, вип. 7. Дніпропетровськ, 2009.

Т.Л. Кузик.

СІЧ ВІ́ДЕНСЬКА — перша народовська орг-ція, створена галицькими укр. студентами, які навчалися у *Відні* 1866—67. 9 січня 1868 отримала затверджений статут. Мета т-ва — організація «товариського життя», формування нац. свідомості, протистояння москвофілам, поширення серед студентів-слов'ян у Відні об'єктивної інформації про етнічну окремішність українців, насамперед від росіян.

Осн. форми діяльності: організація товариських забав, читання народовської літератури, участь у зібраннях слов'ян. т-в тощо. 1875 С.В. реорганізовано в науково-літ. т-во, члени якого утримували б-ку, читальню, проводили лекції і дискусії, влаштовували музично-літ. сходини, друкували літ. й наук. твори, організовували наук. й товариські прогулянки. 1877 С.В. була тимчасово розпущена. На зміну періоду пожвавлення діяльності т-ва (1880-ті рр.), починаючи із 1890-х рр., прийшов період занепаду: не підтримавши політики *«нової ери»*, січовики налаштували проти себе громад. думку в *Галичині.* Наприкінці 1891 частина членів під проводом К.*Студинського* вийшла з т-ва й організувала власну орг-цію — «Громаду», котра, як і С.В., сповідувала народовські ідеї. Із 1895 С.В. відновила діяльність, перетворившись на звичайну студентську орг-цію, у межах якої діяли 2 гуртки: літературно-науковий і правничий.

У наступні десятиліття 20 ст. історія С.В. пов'язана з воєнними обставинами двох світ. війн та драматичними подіями післявоєнного часу. На поч. 20 ст. члени С.В. підтримували боротьбу укр. студентства за Львів. ун-т (див. *Сецесія*), у роки *Першої світової війни* надавали допомогу *Союзу визволення України.* Після її закінчення С.В. відновила діяльність, зосередившись на підтримці студентів-українців, зокрема колиш. військовиків. Організовано підприємницькі структури (зокрема, перукарню), діяли різноманітні гуртки, розгорнуто видавничу справу, функціонувала б-ка, налагоджено відносини із різноманітними студентськими орг-ціями тощо. У 1930-х рр., зважаючи на зменшення кількості студентів у Відні, діяльність С.В. послабилася. Під час політики *пацифікації* С.В. виступила організатором численних акцій протесту проти репресій укр. громадсько-політ. діячів.

Упродовж 1940-х рр. члени С.В. зазнали переслідувань *гестапо*, однак т-во продовжувало активну діяльність: читалися лекції, організовувалися екскурсії, хорові виступи, діяли секції (найкраще — музична, спортивна, суспільно-наукова). Із 1941 діяла футбольна команда С.В. Січовики підтримували укр. студентів (матеріальна допомога, отримання та легітимізація документів, здобуття стипендій тощо), емігрантів, зокрема *остарбайтерів*. Із 1945 т-во було в підпіллі. З 18 червня 1947 С.В. розкрита австрійс. поліцією. Значна кількість членів т-ва потрапили в концтабори *СРСР* (останній голова — С.Никлович — вивезений рад. властями до Сибіру).

Організатором і першим головою С.В. був А.*Вахнянин.* Згодом «Січ» очолювали М.Подолинський, І.*Пулюй*, І.Я.*Горбачевський*, О.С.*Терлецький* та ін. 1922 т-во налічувало 398 членів, 1927 — 70, 1931 — 46, 1941 — 120, 1945 — 565, 1947 — 136 членів.

Літ.: Січ: Альманах в пам'ять 30-х роковин основання товариства Січ у Відні. Львів, 1898; Січ: Альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства Січ у Відні. Львів, 1908; Над синім Дунаєм, ювілейний збірник Українського академічного товариства Січ у Відні. Відень, 1932; *Кухар Р.* Віденська «Січ». К., 1994.

В.С. Пашук.

СІЧ ЛЬВІ́ВСЬКА, «Січ» — перша таємна орг-ція галицьких *народовців*, що виникла у *Львові* на зламі 1861—62 за зразком київ. *громад* і діяла до 1863. До С.Л. входили здебільшого студенти та гімназисти. У повсякденній праці члени т-ва проводили активну просвітницьку роботу: читали твори укр. письменників (головно Т.*Шевченка*), використовували нац. одяг, спілкувалися укр. мовою, проводили дискусії, підтримували народовські видання. До С.Л., зокрема, належали: В.Качала, Д.Танячкевич, К.Сушкевич, В.Шашкевич, Ф.Заревич, К.Климкович та ін. Згодом «Січі» виникли в ін. містах.

Літ.: Січ: Альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства Січ у Відні. Львів, 1908.

В.С. Пашук.



В.Ю. Січинський.

СІЧИ́НСЬКИЙ Володимир Юхимович (24(12).06.1894—25.06.1962) — архітектор, графік, історик мист-ва, педагог, культ. і громад. діяч. Дійсний член Подільського церк. історико-археол. т-ва, Укр. т-ва архітекторів, *Наукового товариства імені Шевченка* (1930). Професор (1934). Н. в м. *Кам'янець-Подільський* у сім'ї протоієрея, відомого культ. і громад. діяча Ю.*Сіцінського.* Навч. в середній тех. школі та на вечірніх курсах мистецько-пром. школи в Кам'янці-Подільському (1904—12). З юнацьких років брав участь в археол. та краєзнавчих експедиціях свого батька. Закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді (до 1914 і нині м. *Санкт-Петербург*; 1912—17), в якому здобув фах архітектора. Як архітектор-практикант брав участь у буд-ві залізниці Кам'янець-Подільський—Проскурів (нині м. *Хмельницький*; 1913), Кам'янецької повітової земської управи (1914), громад. споруд Петрограда (1915), будівель Вовчанського земства на Харківщині (1916). Голова Укр. студентської громади в Петрограді (1916). 1917 повернувся до *Києва.* Брав активну участь у заснуванні Архіт. ін-ту (1918—19). Керував буд. відділом Подільської губернської управи (1918—19). 1918 здійснив обслідування та зняв точні обміри Кам'янець-Подільської фортеці. На поч. 1919 разом з Укр. респ. капелою О.*Кошиця* відвідав Чехословаччину, Австрію, Швейцарію, Францію, Бельгію, Нідерланди, Велику Британію та Німеччину. Від 1920 — у м. *Львів.* Співзасновник *Гуртка діячів українського мистецтва* у Львові

(1921). Викладав історію та мистецтвознавство в *Академічній гімназії у Львові* (1922—23), проте був звільнений, оскільки не мав польс. громадянства. 1923—45 мешкав і працював у м. Прага (Чехословаччина). Навч. в *Українському вільному університеті* (1923—26), в якому 1927 захистив докторську дис. на тему: «Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р.» Від 1923 — лектор, згодом — викладач та доцент в *Українському високому педагогічному інституті.* Один із фундаторів *Асоціації незалежних українських митців* у Львові (1930). Від 1934 — професор *Українського технічно-господарського інституту* в Подєбрадах (Чехословаччина), від 1940 — доцент, а від 1942 — професор УВУ. Викладав в Укр. тех. ін-ті, Укр. студії пластичного мист-ва в Празі та в Укр. реальній г-зії поблизу Праги. Під час гітлерівської окупації Чехії проводив активну антинацистську діяльність, за яку був заарештований празьким *гестапо.* 1943—44 утримувався у в'язницях Праги та Берліна (Німеччина). Від 1945 — у Зх. Німеччині. Один з ініціаторів відновлення УВУ в м. Мюнхен (Зх. Німеччина). Від 1948 — у США. Викладав в Укр. тех. ін-ті в м. Нью-Йорк (США). Один з організаторів 1-го Укр. наук. з'їзду в м. Нью-Йорк (1953).

Автор понад 600 праць укр., польс., англ., франц., нім., іспанською, італ., чеською мовами з історії укр. та світ. мист-ва, к-ри й арх-ри, укр. міст та пром-сті, спец. істор. дисциплін, у т. ч. з геральдики, іконографії, істор. географії та картографії, книгознавства, істор. краєзнавства та ін., а також нарисів про М.*Голубця*, В.*Касіяна*, І.С.*Мазепу*, Г.*Нарбута*, О.*Новаківського*, М.*Пимоненка*, О.*Тарасевича*, І.*Труша*, Т.*Шевченка*, К.*Широцького*, М.*Ярошенка* та багатьох ін. Студія С. «Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть» здобула неабияку популярність та багато разів перевидавалася як у діаспорі, так і в Україні. Як архітектор вирізнявся синкретичним сполученням різних стилів та новітніх засобів буд-ва, зокрема, широко використовував традиції укр. мист-ва, особливо часів *Київської Русі* та стилю козац. *бароко.* За проектами С. споруджено низку нар. домів, житлових будівель у *Галичині*, *Закарпатській Україні*, Чехії, укр. культових споруд на *Пряшівщині*, у США, Канаді та Бразилії. Автор численних проектів приватних та громад. надгробних пам'ятників. Як графік С. оформив понад 70 власних та ін. книжкових видань.

П. у м. Патерсон (шт. Нью-Джерсі, США).

Праці: Нові праці з української архітектури: Огляд. «Нова Україна» (Прага), 1923, № 4; Архітектура в стародруках: Збірки Національного музею у Львові. Львів, 1925; Повстання та еволюція форм трьохдільного заложення української церкви XII—XVIII ст. «Стара Україна», 1925, № 7/10; Архітектура старокнязівської доби (X—XIII ст.). Прага, 1926; Вежа і дім Корнякта у Львові. «Богословія» (Львів), 1933, т. 10, № 4; Архітектура катедри Святого Юра у Львові. Львів, 1934; Нові знаходи старих мап України XVII—XVIII ст. В кн.: Праці Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка, вип. 1. Львів, 1935; Нариси з історії української промисловості. Львів, 1936; Зборів—Прага, 1939; Monumenta Architecturae Ukrainae. Прага, 1940; Юрій Нарбут, 1886—1920. К.—Львів, 1943; Пам'ятки української архітектури. Франкфурт, 1947; Автентичний портрет гетьмана Мазепи. «Україна» (Париж), 1950, № 3; Іван Мазепа, людина і меценат. Філадельфія, 1951; Венецький посол про Україну. «Крила», Нью-Йорк, 1952, № 3; Пам'ятки української архітектури, т. 1. Філадельфія, 1952; Українська порцеляна. Філадельфія, 1952; Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953; Крим: Історичний нарис. Нью-Йорк, 1954; Історія українського мистецтва, т. 1—2. Нью-Йорк, 1956; Знищені пам'ятки української культури і мистецтва московсько-совєтською адміністрацією. В кн.: Альманах «Гомону України» на 1960 р. Торонто, 1959.

Бібліогр.: Січинський Володимир: Біобібліографічний покажчик. Львів, 1996.

Літ.: *Кейван І.* Володимир Січинський — архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник. Торонто, 1957; Січинський Володимир (некролог). «Визвольний шлях» (Лондон), 1962, № 8; *Мушинка М.* Володимир Січинський і русини-українці Східної Словаччини. Пряшів, 1995; Володимир Січинський та Україна: Матеріали міжнародної конференції. К., 1996; *Липка Р.* Традиції і сучасність в архітектурній творчості Володимира Січинського. «ЗНТШ», 2001, т. 241; Володимир Січинський — історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України і української діаспори: Збірник наукових праць за підсумками Міжнародного наукового симпозіуму (5—6 липня 2004 р.). Кам'янець-Подільський, 2004; *Баженов Л.В., Логвіна В.Л.* Володимир Січинський (1894—1962 рр.): Життя, діяльність, творчість в ім'я України. Кам'янець-Подільський, 2009.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

СІЧОВА́ РА́ДА — загальнокозац. січова рада, що мала повноваження вищого адм., законодавчого і суд. органу влади на Запорожжі в 16—18 ст. і становила практичну інституалізацію колективної волі запороз. громади. Зазвичай відбувалася на гол. майдані *Запорозької Січі* в присутності всіх наявних січових *козаків*, кожен з яких мав право голосу (міг виступити перед товариством або висловити підтримку того чи ін. рішення). Практичними організаторами ради на січовому майдані були *осавули*, які через бій литавр та особисто забезпечували явку козаків. Під час ради січовики стояли (із непокритими головами) великим колом, кожен *курінь запорозький* розташовувався окремо на чолі зі своєю старшиною. Періодичність зібрання січових рад корелювалася з козац. християн. обрядовістю, тому найголовнішими вважалися новорічно-різдвяна, великодня та покровська ради. За нагальної потреби та на вимогу січовиків збір загальнокозац. ради могли оголосити в будь-який час. У випадку розгляду С.р. складних справ старшина могла збиратися на окрему малу раду, яка засідала тут же посеред загальнокозац. кола. Узгоджене рішення козац. старшин згодом виносилося на розгляд/затвердження загальнокозац. ради, про що оголошував *кошовий осавул.* На С.р. вся процедура січового парламентаризму була обставлена традиційною козац. обрядовістю, починаючи від шикування на майдані, вітання, розгляду справи і до завершення ради та прийняття рішення. Останнє відбувалося за козац. звичаєм методом акламації (від лат. acclamatio — вигук) — тобто не через детальний підрахунок голосів, а за вигуками та репліками учасників зборів, які таким чином схвалювали чи відхиляли оголошене рішення. Незгідні з думкою переважної більшості учасників



В.І. Січовий.

ради змушені були скоритися, інакше меншості загрожувало покарання аж до страти. Найважливіші моменти ради при цьому супроводжувалися пострілами з гармат чи мушкетів, звуками сурм та литаврів, барабанним боєм, що покликане було культивувати чуття корпоративної єдності всього січового товариства.

На С.р. розглядалися найважливіші питання життя Запорожжя — про початок походу чи війни, укладення мирних угод, розподіл земель, лісів, угідь, рибних ловів, соляних промислів, вибори військ. старшини, покарання злочинців, складання відповідей на укази, грамоти, ордери, листи, що надходили в Січ від багатьох держ. діячів та приватних осіб, тощо. На новорічній С.р. відбувалися перерозподіл земель за жеребами, вибори *кошового отамана*, військ. суддів, писаря і осавула. Із правничого погляду С.р. мала найвищі суд. повноваження і могла проводити розслідування щодо найвищих посадовців Січі. Радою козаки могли зміщувати/карати кошових отаманів, писарів та ін. старшину, а також послів, які підозрювались у неналежному виконанні обов'язків чи зраді інтересів *Коша Запорозької Січі*. Суворість суд. рішень козац. ради могла сягати не лише позбавлення посад і доброго імені, але, часом, і життя.

В останні роки існування Запороз. Січі, під впливом загострення суперечностей у середовищі запорожців та з посиленням наступу царизму на автономію укр. козацтва, С.р. втратила своє колишнє значення та повноваження. За нею зберігалася лише формальна роль у стверджені/схваленні рішень, прийнятих *радою січової старшини*.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозька Січ в останні роки свого існування: 1734—1775. К., 1961; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. К., 1990—91; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; Козацькі Січі: Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст. К.—Запоріжжя, 1998; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Гурбик А.О.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). «УІЖ», 1999, № 6; *Hurbyk A.* Pierwsza Sicz Zaporoska na Tomokówce. «Kwartalnik Historyczny», 2002, r. 109; Історія українського козацтва: Нариси, т. 1—2. К., 2006—07; Нариси історії державної служби України. К., 2008; Історія державної служби в Україні, т. 1. К., 2009.

А.О. Гурбик, В.В. Панашенко.

СІЧОВИ́Й Володимир Іванович (10.05.1929—30.07.2005) — організатор вир-ва ракетно-косміч. техніки, 1-й заст. ген. директора вироб. об'єднання «Південний машинобудівний завод». Академік Інженерної академії України. Герой України (1999). Н. в с. Інгулець (нині село Широківського р-ну Дніпроп. обл.). Трудову діяльність розпочав 1944 токарем рудоуправління «Інгулець» Дніпроп. обл. Від 1952 працював на вироб. об'єднанні «Південний машинобудівний завод». 1967 закінчив фізико-тех. ф-т Дніпроп. ун-ту. Брав активну участь у експериментальній розробці та серійному вир-ві нових видів ракетно-косміч. техніки, зокрема ракетних носіїв «Зеніт» та «Циклон», налагодженні вир-ва технологічного обладнання для агропром. комплексу, вир-ва нових зразків вітчизн. автотранспорту і товарів нар. споживання.

Лауреат Держ. премії СРСР у галузі н. і т. (1977), Ленінської премії СРСР (1991).

Нагороджений орденами «Знак Пошани» (1959), Трудового Червоного Прапора (1961), Леніна (1971), «За заслуги» 3-го ст. (1994); Герой України із врученням ордена Д-ви (1999).

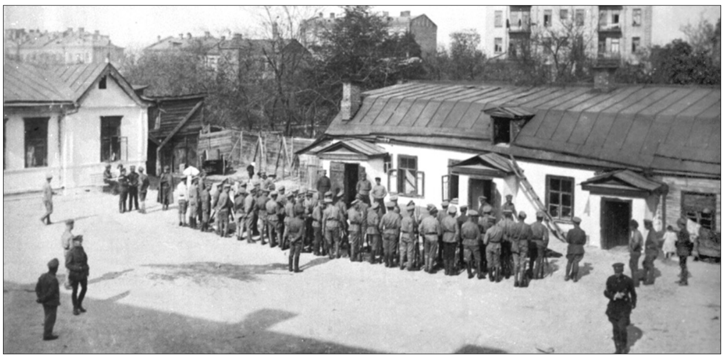
Літ.: Энциклопедия «Космонавтика». М., 2005; Герои Украины. «Эксперт». Украинский деловой журнал. Специальный выпуск. 2010, № 44.

В.Й. Бузало.

СІЧОВІ́ СТРІЛЬЦІ́ — військ. формація часів *Української революції 1917—1921*, створена українцями-військовополоненими австро-угор. армії, одна з найбільш боєздатних і дисциплінованих в *Армії Української Народної Республіки*.

На початку листопада 1917 *Українська Центральна Рада* дала згоду на пропозицію Галицько-Буковинського к-ту допомоги жертвам війни про формування *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців* із військовополонених-галичан та біженців. Започаткували курінь 22 добровольці із Дарницького табору військовополонених, на кінець листопада 1917 він складався з 317 вояків під командою сотника Г.Лисенка. У січні 1918 до куреня приєдналася велика група військовополонених галичан, серед яких було багато старшин. Він був переформований, перетворився на дисципліновану боєздатну військ. частину, мав у складі бл. 600 вояків, отримав нову назву — Курінь січових стрільців. Командир — полк. Є.*Коновалець*, нач. штабу — підполк. А.*Мельник*. Складався із 2 сотень піхоти (командири — сотники Р.*Сушко* та І.*Чмола*), запасної сотні (сотник В.*Кучабський*), кулеметної сотні (сотник Ф.Черник) та гарматної батареї (сотник Р.*Дашкевич*).

У січні—лютому 1918 С.с. вели напружені бої з *більшовиками* під час *Київського (січневого) збройного повстання 1918*, брали участь в обороні *Києва* від рад. військ М.А.*Муравйова*. На початку лютого 1918 залишили столицю разом з ін. формуваннями укр. армії, захищали урядові установи *Української Народної Республіки* під час відступу до *Житомира* та Сарн (нині місто Рівнен. обл.). 2 березня 1918 С.с.



Роззброєння стрілецького полку після гетьманського перевороту. Київ, 1 травня 1918.

спільно з *Гайдамацьким кошем Слобідської України* увійшли до Києва, звільнивши його від більшовиків. 10 березня 1918 Курінь січових стрільців був розгорнутий у полк (3 тис. вояків, третину з яких складали наддніпрянці) у складі 3-х піх. куренів, 2-х кулеметних сотень, сотні кінної розвідки та гарматного дивізіону. Незмінним командиром січово-стрілец. формувань весь час залишався Є.Коновалець. З огляду на високу дисципліну полк залишився в Києві, де забезпечував охорону УЦР та урядових установ, патрулював вулиці міста. Після *гетьманського перевороту 1918* полк відмовився нести військ. службу та був роззброєний німцями. Його окремі підрозділи продовжували службу в ін. військ. формаціях, зокрема, у *Запорізькій дивізії* полк. П.*Болбочана*, де складали 3-й курінь 2-го піх. полку.

У серпні 1918 Є.Коновалець отримав від гетьмана П.*Скоропадського* дозвіл на формування стрілец. частини в *Білій Церкві.* У листопаді бойовий склад Окремого загону січових стрільців налічував бл. 900 старшин і вояків, складався з піх. куреня, кулеметної сотні, гарматної батареї, сотні кінної розвідки та ін. Він став гол. військ. силою, на яку спиралася *Директорія* УНР, коли оголошувала *протигетьманське повстання 1918.* 18 листопада С.с. розбили чисельно переважаючі гетьман. війська в бою під ст. Мотовилівка (біля сучасного смт Борова Фастівського р-ну Київ. обл.), започаткувавши переможну ходу повстання. Вони стали ядром респ. армії, що формувалася в ході повстання. Протягом листопада—грудня 1918 за рахунок повстанців загін був розгорнутий у д-зію, а на початку січня 1919 — в *Осадний корпус січових стрільців*, до якого входили також Чорноморська та 1-ша і 2-га Дніпровські д-зії (разом 25 тис. вояків, у т. ч. до 80 % наддніпрянців).

На початку *Війни РСФРР і УНР 1918—1919* Осадний корпус розпався. Колишні повстанці, розкладені більшовицькою пропагандою, частково розбіглися, частково перейшли на бік противника. Боєздатність зберігала лише Д-зія січових стрільців (бл. 7 тис. вояків). Протягом січня—лютого 1919 С.с. вели бої з більшовиками в *Лівобережній Україні* та з повстанцями отамана *Зеленого* на Київщині. Після значних втрат рештки корпусу в лютому 1919 було відведено на відпочинок і переформування до Проскурова (нині м. *Хмельницький*) і *Старокостянтинова.* Тоді ж на основі стрілецьких підрозділів колиш. Осадного корпусу був створений Корпус січових стрільців, що складався з 6-ти піхотних та 6-ти гарматних полків, панцерного дивізіону (4 бронепоїзди), технічних і обозних частин. Заг. чисельність корпусу становила в березні 1919 бл. 8 тис.; у червні — 8,7 тис. вояків. У березні—квітні 1919 частини корпусу вели важкі бої з Червоною армією в районі *Бердичів—Шепетівка*, у травні—червні — на *Волині.*

У липні 1919 корпус був зведений у Групу січових стрільців із 2-х д-ій, $^3/_4$ вояків в яких складали наддніпрянці. Під час походу Армії УНР на Київ й *Одесу* (липень—серпень 1919) січовики у складі армійської групи полк. А.*Вольфа* виступали в напрямку Шепетівка—Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*) — *Коростень* (заг. стан групи: 8600 старшин і вояків, бойовий: 5100 багнетів, 425 шабель, 206 кулеметів, 42 гармати). Після оголошення УНР війни *Збройним силам Півдня Росії* стрільці вели бої з денікінцями в районі Жмеринка—Проскурів. На початку грудня 1919 Армія УНР була оточена більшовицькими, польс. і денікінськими військами в т. зв. чотирикутнику смерті. 6 грудня 1919 Стрілец. рада прийняла рішення не брати участі в подальшій боротьбі й оголосила самодемобілізацію С.с. Окремі підрозділи приєдналися до частин Армії УНР та брали участь у *Першому Зимовому поході 1919—1920*, решта перейшли кордон та були інтерновані поляками. В подальшому у складі Армії УНР існували частини, які називали себе «січовими стрільцями» (сформована в 1920 6-та Січова д-зія та ін.), але вони не належали до формацій січового стрілецтва. Назва слугувала для збереження бойових традицій січового стрілецтва — окраси й гордості укр. армії. У 1920—30-х рр. колишні командири С.с. (Є.Коновалець, А.Мельник та ін.) стали творцями й лідерами *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів.*

Літ.: *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції. Прага, 1928; *Безручко М.* Січові Стрільці в боротьбі за державність. Каліш, 1932; *Дашкевич Р.* Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965; Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис: Ювілейне видання: 1917—1967. Чикаго, 1969; Золоті ворота: Історія Січових Стрільців. К., 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. К., 1995; *Довбня В.* Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років: Організація та правові засади діяльності. К., 2000; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. К., 2004; *Ковальчук М.* На чолі січових стрільців: Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917—1920 рр. К., 2010.

О.Д. Бойко.

СІЧОВІ́ ШЛЯХИ́ — два шляхи (тракти), які у 18 ст. з'єднували *Нову Січ* із Гардом — центром *Бугогардівської паланки* на р. Пд. Буг. Вищий Січовий шлях йшов майже навпростець, із численними переправами через річки. Нижчий Січовий шлях був значно довшим і йшов річковими вододілами.

Літ.: *Яворницький Д.* Вільності запорізьких козаків: Історико-топографічний нарис. В кн.: *Яворницький Д.* Твори, т. 2. К.—Запоріжжя, 2005.

В.В. Пришляк.



І.М. Сіяк.

СІЯ́К Іван Михайлович (08.04. 1887—03.11.1937) — громад. і політ. діяч, адвокат. Н. в с. Ляшки Муровані (нині с. Муроване Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Закінчив г-зію (1906), юрид. ф-т Львів. ун-ту. Активний учасник нац. руху, член *Української соціал-демократичної партії* (із 1905), її ЦК (1907—19). Переслідувався австрійс. властями. У роки *Першої світової війни* — командир чоти, тех. сотні *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті. Після утворення 1918 *Західноукраїнської Народної Республіки* — військ. комісар *Тернополя*, командир тех. куреня *Української Галицької армії.* Улітку 1919 потрапив у полон до Червоної армії, вступив у комуніст. партію. 1919—20 перебував у *Москві*, зустрічався з В.*Леніним.* 1920 — уповноважений радянсь-



А.Д. Скаба.

кого *Південно-Західного фронту* при частинах УГА, керуючий справами *Галицького революційного комітету*. 1923—25 очолював Харків. губернську колегію адвокатів, 1924—30 працював юрисконсультом, а з 1933 — директор Укр. ін-ту лінгвістичної освіти.

1933 репресований, засуджений у справі «Української військової організації» за звинуваченням у змові з метою відокремлення УСРР від *СРСР*.

Вироком трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. РРФСР від 9 жовтня 1937 засуджений до смерті. Страчений.

Реабілітований.

Літ.: Борці за Возз'єднання. Львів, 1989; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Мендусь Я.* Розстріляні стрільці. К., 1991; *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. К., 1994.

К.Є. Науменко.

СКАБА́ Андрій Данилович (12.12 (29.11).1905—26.06.1986) — держ. і парт. діяч, історик. Канд. істор. н. (1949), професор (1964). Дійсний член АН УРСР (1967). Н. в с. Хорішки (нині село Козельщинського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. 1920—25 навч. в Полтав. пед. технікумі, отримав учительський фах. Працював завідуючим початковою, а потім — семирічною школою на Ізюмщині. 1930 вступив до Харків. пед. ін-ту професійної освіти, а після відновлення 1933 в *Харкові* ун-ту був переведений на останній курс його екон. ф-ту. 1934 отримав кваліфікацію викладача екон. дисциплін у вишах. Протягом 1934—35 перебував на службі в Червоній армії.

Із 1935 розпочав науково-пед. діяльність. Викладав нову і новітню історію в Харків. пед. ін-ті та Харків. ун-ті. 1936—39 навч. в аспірантурі, підготував канд. дис. про *Паризьку мирну конференцію 1919—1920*, але захиститися не встиг, бо в березні 1940 був направлений до Львів. ун-ту на посаду зав. кафедри нової історії. 1941—42 перебував у евакуації, працював лектором міськкому ВКП(б) та викладачем у пед. ін-ті м. Іжевськ (нині столиця Удмуртської Республіки, РФ). 1942—45 був на військ. службі.

Після повернення до Харкова протягом 1946—49 працював директором Центр. держ. архіву Жовтневої революції та одночасно викладачем кафедри нової історії Харків. ун-ту. 1948 в Київ. ун-ті захистив канд. дис. на тему: «Паризька мирна конференція та іноземна інтервенція в Країну Рад (січень—червень 1919 рр.)». Через рік отримав диплом канд. істор. н.

Із 1949 розпочалася його партійно-номенклатурна кар'єра. Працював редактором обласної газ. «Соціалістична Харківщина», був обраний членом бюро Харків. обкому КП(б)У, депутатом Харків. міськради. 1951—59 обіймав посаду секретаря Харків. обкому КП(б)У/КПУ. Із 1959 — у *Києві*. Кілька місяців був міністром вищої і середньої спец. освіти УРСР, а з жовтня 1959 по березень 1968 обіймав посаду секретаря ЦК КПУ. Будучи гол. ідеологом *Комуністичної партії України*, протягом тривалого часу (пізня хрущовська відлига — ранній брежнєвізм) уособлював політику влади в культ., освіт. та духовній сферах. За його кер-ва був здійснений перехід до обов'язкової 8-річної освіти, 82 % шкіл вели викладання укр. мовою, були видані багатотомні праці укр. письменників, встановлена Шевченківська премія. Водночас у середині 1960-х рр. активізувалася боротьба проти нац. інтелігенції, розпочалися переслідування В.*Чорновола*, Є.Пронюка, В.*Мороза*, І.*Драча* та ін. Проте у Москві керівництво ідеологічною службою ЦК КПУ було визнане незадовільним, позиції С. — споглядацькими; на його адресу пролунали звинувачення в потуранні націоналістичним елементам. У грудні 1967 обраний дійсним членом АН УРСР, а в березні 1968 став директором Ін-ту історії АН УРСР, який очолював до 1973.

За його кер-ва було підготовлено низку фундаментальних праць з історії України — «Громадянська війна на Україні» (т. 1—3), *«Радянська енциклопедія історії України»* (т. 1—4), «Розвиток історичної науки в Україні за роки радянської влади» та ін. Розпочалося видання багатотомної історії України. 1971 вийшла індивідуальна монографія С. «Паризька мирна конференція та іноземна інтервенція в Країну Рад (січень—червень 1919 р.)». Із приходом у ЦК КПУ В.*Маланчука* й початком ідеологічної реакції С. перестав влаштовувати владу на посаді директора Ін-ту історії АН УРСР. У травні 1973 він був звільнений із посади і призначений старшим наук. співробітником, а в березні 1986 — провідним співробітником-консультантом.

Автор понад 150 праць.

Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», 8-ма медалями.

П. у м. Київ.

Праці: Шлях, осяяний Леніним. К., 1969; Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в Страну Советов (январь—июнь 1919 г.). К., 1971; Духовний розквіт українського народу. К., 1972; История рабочих Донбасса. К., 1981; Трудящиеся Страны Советов в борьбе за мир: 1917—1920. К., 1987.

Літ.: *Гуржій І., Петренко В.* Видатні радянські історики. К., 1969; Андрей Данилович Скаба. К., 1985; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; *Пиріг Р.* Андрій Данилович Скаба. В кн.: Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

О.А. Удод.

СКАДО́ВСЬК — місто *Херсонської області*, райцентр. Розташов. на березі мілководної Джарилгацької зат. Чорного моря. Населення 19 тис. осіб (2011).

Засноване 1894 в Дніпровському пов. *Таврійської губернії* з ініціативи місц. землевласника С.Скадовського, який волів мати приватний порт для експорту с.-г. продукції (поширені в літературі відомості про татар. рибальське поселення Алі-Агок, яке було попередником міста, не мають підтверджень у джерелах). Першими мешканцями С. були переселенці з ін. населених пунктів Пд. України. На кінець 19 ст. тут мешкало бл. 2 тис. осіб. 1896 поселення отримало назву «Скадовськ» і статус містечка.

Розвиток С. стимулювала конкуренція сусіднього порту Хорли (нині с. Хорли Каланчацького р-ну Херсон. обл.) — такого самого приватного порту, заснованого 1897 ***Фальц-Фейнами***. 1898 і 1908 здійснювалися масштабні роботи з облаштування порту.



Скадовськ. Пам'ятник засновнику міста С. Скадовському.

1898 відкрите регулярне пароплавне сполучення із *Севастополем* та *Одесою*. У С. прийшов іноземний (франц., нім., грец.) капітал. У перші роки свого існування поселення стало кліматичним курортом.

У період *Української революції 1917—1921* влада в С. не раз змінювалася. Рад. владу остаточно встановлено наприкінці жовтня 1920. 1923 С. став райцентром і с-щем міськ. типу. 1926 тут мешкало 3732 жителі. Із 13 вересня 1941 до 2 листопада 1943 був окупований гітлерівцями. У повоєнний час С. розвивався як курорт і центр харчової пром-сті. 1961 С. зараховано до категорії міст. 1994 встановлено пам'ятник С.Скадовському.

Літ.: ІМіС УРСР: Херсонська область. К., 1972; *Тимошенко В.* Скадовськ: Сторінки історії: 1894—1994. Херсон, 1993; *Лиховид О.* Скадовськ: Місто, порт, курорт. Скадовськ, 2004.

Д.С. Вирський.

«СКАЗА́НІЄ І СТРАСТЬ І ПОХВАЛА́ СВЯТИ́М БОРИ́СУ ТА ГЛІ́БУ» — один із найвидатніших давньорус. агіографічних творів, центр. пам'ятка борисоглібського циклу (що включає «Сказаніє...», літописну повість про святих Бориса та Гліба, «Чтєніє о житії і погублєнії святую страстотерпцю», написане *Нестором*, проложні казання, паремійні читання, церк. служби святим). Автор «Сказанія...» невідомий, за змістом воно близьке до літописних статей 1015—19. У «Сказанії...» оповідається про родину київ. кн. *Володимира Святославича*, «страсть» (мученицьку смерть) святих *Бориса і Гліба*, коротко подано історію боротьби князів *Ярослава Мудрого* і *Святополка Окаянного* та встановлення культу святих (пошуки тіла Гліба, перенесення його у *Вишгород* до могили Бориса). Наприкінці вміщено похвалу й молитовне звернення до святих.

Літ. історія «Сказанія...» реконструюється гіпотетично. Встановлено, що текст «Сказанія...» складався поступово в 11 — на поч. 12 ст. і є контамінацією більш ранніх джерел, але щодо етапів укладення та характеру складових компіляції одностайної думки немає. Датування пам'ятки залежить від того, як датують початок канонізації святих (1030—40-ми чи 1050—70-ми рр.), найчастіше вказують бл. 1072. Так само суперечливим є і визначення співвідношення текстів борисо-глібського циклу. Визнається, що між ними існує текстуальна залежність, проте щодо її напряму висловлювалися взаємовиключні гіпотези. Напр., не з'ясовано, походять літописні статті від «Сказанія...» чи, навпаки, «Сказаніє...», написане на основі *«Повісті временних літ»*; порізному визначається залежність «Сказанія...» та «Чтєнія...» та ін.

Загалом відомо бл. 200 списків «Сказанія...». Найраніший із них — з Успенського збірника. На наш час пам'ятка дійшла в кількох редакціях (С.Бугославський виокремив 6). В одній із них, репрезентованій Успенським списком та деякими ін., «Сказаніє...» завершується «Сказанієм чудес святою страстотерпцю», що містить: повість про чудеса святих, оповідь про побудування їм церков у Вишгороді та перенесення мощів 1072 і 1115. Припускають, що ця пам'ятка також укладалася поетапно в 2-й пол. 11 — на поч. 12 ст.

Літ.: *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.). СПб., 1906; *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Бугославский С.А.* К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преподобного Нестора. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. 19, кн. 1. СПб., 1914; *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития. М., 1915; Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Пг., 1916; *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба. К., 1928; *Müller L.* Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb. В кн.: Zeitschrift für slavische Philologie, bd 23, 25, 27, 30. Heidelberg, 1954, 1956, 1959, 1962; *Ильин Н.Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа. М., 1957; *Poppe A.* Opowieść o męczeństwie i cudach Borisa i Gleba: Okoliczności i czas powstania utworu. В кн.: Slavia Orientalis, rocz. 18, nr. 3—4. Warszawa, 1969; *Goldblatt H.* Authorship and Textual Identity in the Tale of the Holy Martyrs Boris and Gleb. «AION Slavistica», 1993, no. 1; *Мюллер Л.* О времени канонизации святых Бориса и Глеба. В кн.: Russia Mediaevalis, t. VIII.1. München, 1995; *Поппэ А.* О зарождении культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях. Там само; *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996.

Т.Л. Вілкул.

СКАЛА́-ПОДІ́ЛЬСЬКА (до 1940 — Скала, у 1920—30-ті рр. також Скала-над-Збручем) — с-ще міськ. типу Борщівського р-ну *Тернопільської області.* Розташов. на р. Збруч (прит. Дністра). Населення 4,2 тис. осіб (2007).

Перша достовірна згадка про Скалу належить до 1395. Наприкінці 14 — у 15 ст. — центр замкового повіту *Поділля* (із 1434 — *Подільського воєводства*). Із 1518 — центр Скальського негродового староства, яке із цього ча-

Скала-Подільська. Костьол Вознесіння Пресвятої Діви Марії. Перша половина 17 ст. Фото початку 21 ст.





Скала-Подільська. Свято-Миколаївська церква. 1882. Фото початку 21 ст. В цій церкві 14 травня 1896 обвінчалися М. Грушевський та М. Вояківська.

су потрапило в руки роду Лянцкоронських (Ягельницької гілки). У 1-й чв. 16 ст. місту надане право проведення щорічних *ярмарків* і щотижневих *торгів*. *Магдебурзьке право* повторно надано 1518. Розвиткові міста перешкоджали часті татар. напади (особливо спустошливі були 1539 і 1615). Із 1672 до 1699 з невеликими перервами Скала перебувала під владою *Османської імперії* (у складі *Кам'янецького ейялету*). 1770 половина мешканців загинула через епідемію чуми. Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 — у складі володінь австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). 1810—15 — під владою Рос. імперії. У 2-й пол. 19 ст. з'явилися дрібні пром. підпр-ва. Бл. 1900 споруджено залізничну гілку Тересін (нині залізнична станція поблизу с. Тулин Борщівського р-ну) — Скала. Із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. Із липня 1919 — під владою Польщі (у складі Терноп. воєводства). Із вересня 1939 — у складі УРСР. 1940 місто перейменоване на С.-П., переведене в розряд с-щ міськ. типу і стало адм. центром однойменного району (1959 розформований). Із 14 липня 1941 до 6 квітня 1944 окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*.

Пам'ятки архітектури: замок (збереглися руїни укріплень 16 ст. і руїни палацу А.Тарло, 1760-ті рр.); костьол Успіння Діви Марії (1719). Пам'ятка садово-паркового мист-ва — парк (колиш. садиба Тарло, потім — Голуховських).

У Скалі народилися А.*Глуховський*, М.*Баран*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Львів, 2005; *Малаков Д. та ін.* Два береги Збруча. К., 2008; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008.

В.В. Головко.

СКА́ЛАТ — місто Підволочиського р-ну *Тернопільської області*. Розташов. на лівому березі р. Гнила (прит. Збруча, бас. Дністра). Населення 4 тис. осіб (2006).



Скалат. Вежі замку. Фото 2011.

Село С. у Теребовлянському пов. Галицької землі *Руського воєводства* відоме з 1512 (за ін. даними, із 1564). Бл. 1600 власники села магнати Сененські заснували замок і місто на *магдебурзькому праві*. Назва міста Дембно (за *гербом* засновників) не прижилася. Протягом 17—18 ст. С. змінив багатьох власників, один з яких, К.Вихровський, 1630 перебудував замок. 1648, 1649 і 1651 С. захоплювали козацько-повстанські загони, а 1672 і 1675 — осман. війська. Під час воєнних дій замок був зруйнований. Із 1772 С. — у складі володінь австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). 1810—15 належав Рос. імперії (у складі Терноп. округу). Із 1867 — центр *повіту*. 1897 С. був сполучений залізницею з *Тернополем*. Із серпня 1914 до липня 1917 окупований рос. військами. Із середини листопада 1918 до середини липня 1919 — під владою *Західноукраїнської Народної Республіки*. Із середини липня 1919 — під владою Польщі (у складі Терноп. воєводства). Із вересня 1939 — у складі УРСР (із січня 1940 до 1962 — центр району). Із 7 липня 1941 до 22 березня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії*.

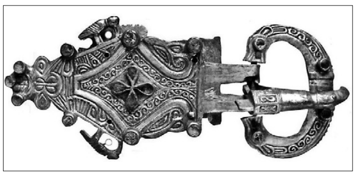
Пам'ятка арх-ри: замок (17—19 ст.).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Тернопільська область. К., 1973; *Малаков Д. та ін.* Два береги Збруча. К., 2008; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 3. Тернопіль, 2008.

Т.С. Водотика.

СКАЛИ́СТЕ — див. *Скалистинський могильник*.

СКАЛИ́СТИНСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — археол. пам'ятка біля с. Скалисте Бахчисарайського р-ну АР Крим, на правому березі р. Бодрак (ліва прит. Альми). Датується кінцем 4 — 9 ст. Відкритий випадково 1958, розкопаний Є.Веймарном 1959—60. Досліджено 794 склепи, 37 підбійних і 8 грунтових могил. Усі поховання здійснені за обрядом тілопокладення. Склепи були сімейними усипальницями. У кожному з них знаходилося 4—9 поховань, які здебільшого містилися в колодах. Поховання супроводжувалися численними побутовими речами, глиняним посудом, скляними келихами, зброєю, намистом з гагату і сердоліку, прикрасами зі срібла й бронзи (пряжки, фібули, браслети, скроневі кільця, підвіски тощо). Із серед. 6 ст. серед інвентарю з'являються речі із християн. символікою — пряжки, персні з монограмами, хрести й амулети,



Скалистинський могильник. Срібна пряжка. 7 ст.



Скалистинський могильник. Срібна «орлиноголова» пряжка. 7 ст.



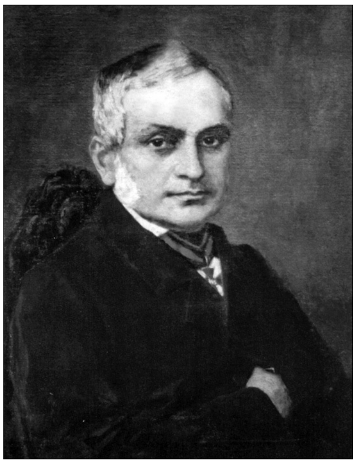
Скалистинський могильник. Глек із розписом. 7—8 ст.

що свідчить про християнізацію населення. Належить *готам* і *аланам*.

Літ.: *Веймарн Е.В., Айбабин А.И.* Скалистинский могильник. К., 1993.

Н.С. Абашина.

СКАЛЬКО́ВСЬКИЙ Аполлон Олександрович (13(01).01.1808—09.01.1899(28.12.1898)) — історик, статистик, археограф, краєзнавець. Чл.-кор. Петерб. АН (1856). Н. в м. *Житомир.* 1827 закінчив етико-політ. відділення Моск. ун-ту. Із 1828 працював чиновником канцелярії новорос. і бессарабського генерал-губер-



А.О. Скальковський. Портрет роботи невідомого художника (можливо К. Костанді). 1907.

натора в *Одесі.* 1830 розпочав краєзнавчі дослідження. 1845 очолив Гол. стат. к-т Новорос. краю. Майже всі твори С. (бл. 300) присвячені історії та статистиці Пд. України 18—19 ст., *Запорозькій Січі* («Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», 1836—38; «Первое тридцатилетие истории города Одессы», 1837; «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» — три видання: 1841, 1846, 1885—86; «Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 в.», 1845; «Опыт статистического описания Новороссийского края», 1850—53). Історію Пд. України висвітлював у дусі рос. офіц. науки. У вивченні історії Запороз. Січі працям С. притаманний романтичний підхід й ідеалізація. Водночас негативно висловлювався про *гайдамацький рух.* П. у м. Одеса.

Цінним історичним джерелом є неопублікований щоденник А.Скальковского.

Літ.: *Боровой С.Я.* А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. В кн.: Записки Одесского археологического общества, т. 1 (34). Одесса, 1960; *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. В кн.: Записки історичного факультету Одеського державного університету, вип. 6. Одеса, 1998; *Новікова Л., Хмарський В.* Аполлон Скальковський. «Історіографічні дослідження в Україні», 2002, вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.

В.М. Хмарський.

СКА́РБЕК (Шацький) **Болеслав Володиславович** (Skarbek (Szacki) Bolesław; 1888—03.06.1934) — польс. комуніст. діяч в УСРР. Н. в м. Кузнецьк (нині місто Пензенської обл., РФ) в сім'ї лісничого шляхетського походження, предків якого вислали з Польщі за участь у повстанні Т.*Косцюшка* 1794. Закінчив Немирівську класичну г-зію, навч. в Київ. політех. ін-ті (не закінчив). 1906—10 — член ППС-фракції (ППС — Польс. партія соціалістична), згодом належав до ППС-лівиці. Був ув'язнений (1914—16). Один з організаторів Польс. соціаліст. об'єднання в *Харкові* (1917). Із 1917 — член РСДРП(б). 1917—18 — член Харків. ради робітн. і солдатських депутатів, зав. культурно-освіт. відділу губернського комісаріату в польс. справах у Харкові (із січня 1918 мав повноваження «Крайового комісаріату в польських справах»). 1919 — член редколегії газет «Komunista Polski», «Głos komunisty», керівник польс. секції Федерації іноз. комуніст. груп в Україні, редактор її газ. «Sztandar Komunizmu», один із засновників київ. групи Комуніст. робітн. партії Польщі. У вересні 1919 — січні 1921 — голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польс. відділу РВР Зх. фронту. Згодом: зав. польс. бюро Агітпропвідділу ЦК КП(б)У, зав. польс. бюро Київ. окружного к-ту КП(б)У, редактор газ. «Пролетарська правда» (*Київ*), заст. редактора газет «Sierp» (*Харків*, 1926—27) та «Trybuna radziecka» (*Москва*). Із 1929 — знову в Києві: редактор газ. «Киевский пролетарий», зав. відділу Київ. окружного к-ту КП(б)У, директор Ін-ту польс. пролетарської к-ри при ВУАН. Із жовтня 1932 — зав. культпропвідділу Черніг. обкому КП(б)У.

Заарештований 15 серпня 1933 за приналежність до «Польської організації військової» («ПОВ»; див. *Польська військова організація*); 19 серпня 1933 визнав свою «приналежність» до «ПОВ». Як «керівник»/«комендант» укр. «пеовяків» 9 березня 1934 Колегією ОДПУ СРСР засуджений до розстрілу.

Страчений у м. Харків.

Реабілітований 27 лютого 1958 Військ. колегією Верховного суду СРСР.



Б.В. Скарбек.

Літ.: *Kaleniczenko P.M.* Polacy w walce o zwycięstwo Rewolucji Październikowej na Ukrainie. В кн.: Kraków—Kijów: Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich. Kraków, 1969; *Його ж.* Polska prasa rewolucyjna na Ukrainie (1917—1920). В кн.: Z dziejów stosunków polsko-radzieckich: Studia i materiały, t. 5. Warszawa, 1969; *Калениченко П.М.* Брати по класу — брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 рр. К., 1973; *Iwanow M.* Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939. Warszawa—Wrocław, 1991; *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994; *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1995, № 1/2 (2/3); Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1: Lata 1917—1939, t. 1—2. Przemyśl, 1998—99; *Stronski H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929—1939. Warszawa, 1998; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933—1934 рр.: Мета, механізм фабрикації, наслідки. В кн.: Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 7. К., 2003; *Його ж.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. В кн.: Історіографічні дослідження в Україні, вип. 13, ч. 1. К., 2003.

О.С. Рубльов.

СКА́РГА Петро — див. *Петро Скарга.*

СКАРЖИ́НСЬКА Катерина Миколаївна (19(07).02.1852—1932) — меценатка, культ. і громад. діячка, засновниця одного з перших в Україні приватних загальнодоступних музеїв. Н. в м. *Лубни.* Навч. на Бестужевських жін. курсах у *Санкт-Петербурзі.* Повернувшись на Полтавщину 1879,


В.П. Скаржинський.

захопилась колекціонуванням пам'яток місц. старовини, фінансово підтримувала археол. дослідження краю (зокрема В.*Ляскоронського*) й сама брала участь в окремих розкопках разом із Г.*Кир'яковим*. На основі зібраних матеріалів у 1880-ті рр. заснувала за активною участю відомого лубенського археолога Ф.*Камінського* у своєму маєтку в с. Круглик (нині в межах м. Лубни) приватний музей, вхід до якого був безкоштовним. У підготовлених разом із ним статутах (1886, 1904) музей визначався як краєзнавчий заклад науково-освіт. характеру, осн. завданням якого були вивчення і пропаганда пам'яток археології, історії та природи. До складу зібрання, що налічувало бл. 20 тис. одиниць зберігання, входили цінні археол., етногр., нумізматичні, природничі колекції, збірка козац. старожитностей, автографи видатних істор. осіб, діячів укр. к-ри, документи місц. родинних архівів, стародруки та ін. Найбагатшою з колекцій музею була археологічна (понад 4 тис. пам'яток), що великою мірою визначило домінуючі напрями його діяльності. Колекції й окремі пам'ятки музею з успіхом демонструвалися на виставках ряду *археологічних з'їздів*, Міжнар. виставці костюмів і зброї в С.-Петербурзі. Мала намір подарувати пам'ятки свого зібрання місц. владі для утворення на їх основі муніципального загальнодоступного музею. Але, не отримавши підтримки Лубенської міської думи, 1906 передала колекції *Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства* (нині значна їх частка зберігається в *Полтавському краєзнавчому музеї*). Була обрана членом кількох наук. т-в (Моск. нумізматичного, Всерос. т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії), почесним членом *Полтавської вченої архівної комісії*. С. відома також своєю громад. і доброчинною діяльністю. Вона відкрила у Круглику для селян нар. школу, чайну, аматорський укр. театр, б-ку з читальнею, артіль, майстерні. Ім'я відомої колекціонерки й меценатки було внесено до списків найвизначніших уродженців дворянського стану *Полтавської губернії*. Переїхавши


К.М. Скаржинська.

1906 до Швейцарії, заснувала в Лозанні робітн. будинок, утримувала притулок для співвітчизників, надавала допомогу політ. емігрантам, видавала в Давосі літературно-наук. і політ. ж. «За рубежом», була особисто знайома з багатьма політ. діячами. Після повернення на Батьківщину з початком *Першої світової війни* жила в Лубнах, померла у Круглику всіма забута під час *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*.

1989 одну з вулиць Лубен названо ім'ям К.Скаржинської.

Літ.: *Горленко В.П.* Лубенский музей Е.Н. Скаржинской. К., 1891; *Астряб М.* Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. В кн.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 9. Полтава, 1912; *Ванцак Б., Супруненко О.* Подвижники українського музейництва. Полтава, 1995; *Його ж.* Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М. Скаржинської. К.—Полтава, 2000.

Е.М. Піскова.

СКАРЖИ́НСЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід білоруського шляхетського походження. Згідно з родинною легендою родоначальником укр. відгалуження був **Антоній-Олександр** С. (у православ'ї — Михайло; р. н. невід. — п. бл. 1753), перекладач із польської та латини при рос. військ. частинах, який оселився на Полтавщині та був *сотником* 1-ї лубенської полкової сотні (1737—50). Від його синів — **Михайла Михайловича** (р. н. невід. — п. 1804), сотника 2-ї лубенської полкової сотні (1765—73), **Івана Михайловича** (р. н. невід. — п. після 1800), лубенського полкового *хорунжого* (1773—87), та **Петра Михайловича** (р. н. невід. — п. 1805), учасника *російсько-турецької війни 1768—1774* та *російсько-турецької війни 1787—1791*, генерал-майора (1793), наказного отамана *Бузького козацького війська* (1787—90), командира Астраханського козацького полку (1790—92), кавказького намісника (1793—96), — походять лубенська, чернігівська та херсонська гілки роду. До лубенської гілки належав **Микола Георгійович** (1849—1910), генерал-майор (1901), голова ремонтної комісії полтав. району (1900—10; «ремонт» — відновлення поголів'я коней у військ. частині), кіннозаводчик; його дружина — доброчинниця, меценатка та культ. діячка Катерина Миколаївна, уроджена Райзер (див. К.*Скаржинська*; 1852—1932). Із черніг. гілки походили брати **Матвій Анастасійович** (1830 — р. с. невід.), таємний радник, голова Черніг. окружного суду, **Василь Анастасійович** (1834 — р. с. невід.), генерал-майор у відставці, та **Іван Анастасійович** (1836—97), надвірний радник, які допомагали О.*Лазаревському* при зборі матеріалів з історії *Гетьманщини*, а також **Петро Васильович** (1881—1956), дійсний статський радник (1916), волин. *губернатор* (1915—17), голова окружної ради Об'єднаних монархічних орг-цій в Югославії (1926—28), голова Вищої монархічної ради (1940—56). До херсон. гілки належали: **Віктор Петрович** (1787—1861), учасник *Війни 1812*, командував ескадроном власного імені, який сформував власним коштом, один із найзаможніших землевласників *Херсонської губернії*, видатний фахівець із садівництва, виноградарства і тваринництва, один із піонерів і пропагандистів степного та полезахисного лісівництва, автор низки статей з актуальних проблем сільс. госп-ва, херсон. губернський *предводитель дворянства* (1818—23), та **Микола Вікторович** (1894—1972), композитор, педагог, громад. діяч, викладач Паризької рос. консерваторії ім. С.Рахманінова,

член правління Рос. муз. т-ва за кордоном (із 1947), заст. голови цього т-ва (1950—71), член правління Гол. управління Рос. т-ва Червоного Хреста в Парижі (із 1959).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідних книг Полтав., Черніг. та Херсон. губерній, а герб — до 12-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Горленко В.П.* Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. К., 1891; *Коротенко В.В.* К 150-летию со дня рождения Екатерины Николаевны Скаржинской. «Генеалогический вестник» СПб., 2002, № 11.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

СКВИ́РА — місто *Київської області*, райцентр. Розташов. на р. Сквирка (прит. Росі, бас. Дніпра). Населення 18 тис. осіб (2009).

Прийнято вважати, що перша згадка про поселення С. міститься в грамоті київ. кн. *Володимира Ольгердовича*, яка підтверджує Юрію Івантичу право на його маєтності. Автентичність грамоти сумнівна, її датування 1390 помилкове (насправді — 1366 або 1381). За непевними даними, у 15 ст. С. належала нащадкам Юрія Івантича — князям Половцям-Рожиновським — і припинила існування внаслідок татар. набігів.

Із 1591 урочищем Сквира на теренах *Київського воєводства* володіли князі *Ружинські*. Бл. 1615 в урочищі було засновано *слободу*, яка між 1622 і 1626 отримала *магдебурзьке право* і стала м-ком. При впадінні р. Домантівка у Сквирку було споруджено дерево-земляний замок (не зберігся; імовірно, стояв на місці більш раннього укріплення, про що свідчить варіант назви С. в 17—18 ст. — «Сквир-городище»). Із 1648 С. — під контролем *Війська Запорозького*, спочатку — у складі *Білоцерківського полку*, а з 1651 — *Паволоцького полку*. 1649 згадується як центр сотні. Містечко занепало під час Руїни і знелюдніло в 1670-х рр., відродилося після повернення під владу *Речі Посполитої* (1714).

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) С. відійшла до Рос. імперії. Із 1795 — центр повіту, спочатку — у складі *Брацлавського намісництва* (1796), потім — *Київської губернії* (1797—1923). Наприкінці 19 ст. населення міста становило 18 тис. осіб і складалося переважно з українців та євреїв. Діяло кілька дрібних пром. підпр-в (найзначнішими з них були 2 тютюнові ф-ки). 1910 від станції Попільня до С. проклали залізничну гілку.



Сквира. Синагога після реставрації 2004. Фото 2008.

1917—21 влада у С. не раз змінювалася. Під час Сквирського повстання 1918 спроба повстанців захопити місто зазнала невдачі. 9 червня 1920 було остаточно встановлено рад. владу. 1923 С. стала центром р-ну (спочатку — у складі *Білоцерківської округи*, із 1932 — Київ. обл.). 1925—38 мала статус с-ща міськ. типу. У повоєнний час у місті розвивалася пром-сть (переважно харчова і легка). Із 14 липня 1941 до 29 грудня 1943 С. була окупована гітлерівцями, які 20 вересня 1941 знищили євреїв міста.

Зі С., яка в 19 ст. була значним центром *хасидизму*, походить династія цадиків Тверських. У С. працював селекціонер Й.Магомет (1880—1973).

Пам'ятки арх-ри: будівлі чол. г-зії (1909, архіт. О.*Кобєлєв*), земської управи (1911—12), горілчаного з-ду (кін. 19 ст.). Гол. храм міста — Свято-Успенський собор (1789—1810) — було зруйновано 1979. Із 1987 діє історико-краєзнавчий музей.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; Список населенных мест Киевской губернии. К., 1900; ІМіС УРСР: Київська область. К., 1971; Сквира: сторінки історії. К., 1990; *Бондаренко Р.* Святе місце не може бути запустілим. «Культура і життя», 1994, № 7—8; *Маленков Р., Година О.* Дванадцять маршрутів Київщиною. К., 2008.

Д.Я. Вортман.

«СКЕПТИ́ЧНА ШКО́ЛА» — напрям рос. історіографії 1-ї пол. 19 ст., представники якого («скептики») намагалися здійснити ревізію давньої доби вітчизн. історії. Походження «С.ш.» пов'язують із М.*Каченовським* і його послідовниками (переважно студентами *Московського університету*), до яких зараховують Я.Бередникова, М.Сазонова, П.*Строєва*, С.Строєва та ін., хоча число прихильників «скептиків» не обмежувалося цим вузьким колом. Інколи до «скептиків» зараховують і М.Арцибашева, М.*Полевого* та М.Станкевича, проте нині ця думка вважається архаїчною. Щодо терміна «скептична школа» в істор. науці побутують різні означення: «критичний напрям» (В.Шевцов), «напрям» (С.Михальченко), «типовий зразок університетської історичної школи» (К.Умбрашко) та ін. У широкому сенсі устремління «скептиків» стали своєрідною реакцією на ідеалістичний поворот у західноєвроп. соціогуманітаристиці та переформатування культ. поля рос. істор. науки 1830—40-х рр. «С.ш.» постала в контексті рос. рецепції західноєвроп. ідей та взірців, спершу — критичних настанов у працях А.-Л.*Шлецера* та Й.-Ф.*Еверса*, а в 1820—30-х рр. — студій Б.-Г.*Нібура* з давньорим. історії та його критичного (історико-філол.) методу. Відтак «скептики» намагалися провести перегляд державно-централістичних концепцій давнього періоду рос. минувшини та впровадити новий дослідницький інструментарій. Об'єктом цієї ревізії стала монументальна праця рос. історіографа М.*Карамзіна* «История государства Российского», котрого уподібнювали до рим. історика Тіта *Лівія*, який працював під протекцією імп. Октавіана Августа. Відтак розгорнулася гостра полеміка

Сквира. Єшива. 1912.



між «скептиками» й «апологетами» (прихильниками М.Карамзіна). «Скептики», наслідуючи Б.-Г.Нібура, вважали, що історія будь-якого народу має легендарний чи апокрифічний (рос. «баснословный») період, який потребує пильної та критичної перевірки. Тому представники «С.ш.» намагалися зіставити свідчення літописної традиції з відомостями іноз. джерел. Разючі відмінності у висвітленні давньорус. історії у вітчизн. та іноз. джерелах «скептики» пояснювали фальшуванням (М.Каченовський) або несвідомим спотворенням (С.Строєв) перших. Зокрема, такими артефактами вважалися *договори Київської Русі з Візантією* 10 ст., *«Руська Правда»*, *«Повість временних літ»*, *«Слово о полку Ігоревім»* та ін. Водночас адепти «С.ш.» трималися думки, що будь-який істор. факт має корелюватися із «загальним характером століття», себто з романтичним «духом часу» та його просторово-часовим колоритом. Відтак «скептики» заперечували існування давньорус. д-ви 9—10 ст. Натомість обстоювали тезу, що 9—11 ст. являли собою часи «повної дикості» в історії Русі, в якій не було торгівлі, грошових знаків та письма (М.Каченовський). «Скептики» поділяли хозар. версію походження Русі, вважали *варягами* прибалт. слов'ян тощо. Представники «С.ш.» висловлювали думку, що міська к-ра з'явилася на Русі лише в 13—14 ст. у давньому Новгороді (нині м. *Новгород Великий*), позаяк саме в Балт. регіоні «руські люди» ввійшли в безпосередній контакт із Західною Європою. М.Каченовський та його прихильники виступали за систематичне вживання порівняльно-істор. методу стосовно рос. історії. Загалом погляди «скептиків» спиралися на ідею культ. та політ. відсталості Росії, порівняно із Зх. Європою, котру вони намагалися екстраполювати з тодішньої сучасності до рос. минувшини, зокрема стосовно історії давньої Русі. Самобутнім вислідом порівняльних інтенцій «скептиків» (М.Каченовський, С.Строєв) стала думка про те, що в давній Русі існували вільні міста (Новгород, Псков; нині місто в РФ) — осередки торгівлі та ремесел, подібно до середньовічних центрів Пн. Італії, Німеччини, Франції. У методологічному плані прихильники «С.ш.», крім Б.-Г.Нібура, орієнтувалася на студії франц. істориків-романтиків Ф.*Гізо* та О.Тьєррі, почасти сприймали впливи геґельянства.

Зрештою, у висвітленні й інтерпретації більшості проблем давньорус. минувшини «скептики» так і не запропонували конструктивних підходів, попри їхній гіперкритицизм, категоричні висновки й узагальнення. Відтак погляди «скептиків» були піддані гострій критиці в працях П.*Буткова*, М.*Погодіна* та ін. Втім, «С.ш.» все ж таки посіла почесне місце в інтелектуальній історії рос. історіописання. За висловом рос. історика П.*Мілюкова*, «С.ш.» відобразила перехід тогочасної історичної думки від скептичних (критичних) ідей до філос. спроб прочитання історії Росії. Натомість О.*Лаппо-Данилевський* сприймав М.Каченовського як критика-аналітика, а не як історика-філософа. Загалом «скептики» спричинилися до поширення *романтизму* на теренах рос. соціогуманітаристики, зокрема, укорінили думку про потребу зовн. та внутр. критики (перехід від «нижчої» до «вищої» критики) істор. джерела, ініціювали зіставлення рос. та західноєвроп. істор. процесу, впровадили історико-філологічний та порівняльно-історичний методи до тодішніх дослідницьких практик, актуалізували пошук історіософських засад нових візій та ін. Більше того, студії М.Каченовського та його послідовників відіграли поважну роль у критиці великодержавної та централістичної апології давньорус. історії, а також підважили домінування моралістичних і повчальних взірців, які були властиві працям адептів пізньопросвітницької історіографії кінця 18 — поч. 19 ст. Ідеї «С.ш.» справили помітний вплив на рос. істор. науку 19 ст., зокрема на студії К.*Кавеліна* та С.*Соловйова*. З-поміж укр. учених найбільше впливів «скептиків» зазнав на початку своєї академічної кар'єри О.*Бодянський*, який навчався в Моск. ун-ті та слухав лекції М.Каченовського. Вважають, що в магістерській дисертації О.Бодянського «О народной поэзии славянских племен» (1837) простежується низка ідей «скептиків», зокрема вживання порівняльно-істор. методу. Відтак магістерську дисертацію О.Бодянського розглядають як одну з перших компаративних і синтетичних славістичних студій, в якій представлено провідні риси нац. характерології слов'янства, а також розглянуті ритміка й мелодика укр. нар. пісень. Магістерську дисертацію О.Бодянського переклали італ., нім., сербською та чеською мовами. Меншою мірою ідеї «С.ш.» побутують у творчості М.*Костомарова*, які часом убачають у розвінчанні знаних авторитетів або кумирів рос. минувшини (*Дмитрія Донського*, *Івана IV* Грозного, Івана Сусаніна та ін.).

Літ.: *Каченовский М.* Параллельные места в русских летописях. «Вестник Европы», 1809, ч. 48, № 18; *Його ж.* О баснословном времени в Российской истории. «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. 1, № 2; *Строев С.* О пользе изучения Российской истории в связи с всеобщей. «Ученые записки Московского университета», 1833, ч. 2, № 4—6; *Скромненко С.* [*Строев С.М.*] О недостоверности древней русской истории и ложности мнения касательно древности русских летописей. СПб., 1834; *Федотов А.Ф.* О главнейших трудах по части критической русской истории. М., 1839; *Бутков П.* Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. СПб., 1840; *Каченовский М.* Два рассуждения: О кожаных деньгах и о Русской Правде. М., 1849; *Иконников В.* Скептическая школа в русской историографии и ее противники, I: М.Т. Каченовский и его последователи; II: Н.А. Полевой; III: Противники скептической школы. «Университетские известия». К., 1871, № 9—11; *Барсуков Н.* Жизнь и труды М.П. Погодина, кн. 1—3. СПб., 1888—90; *Багалей Д.И.* Русская историография. Х., 1911; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. СПб., 1913; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. М., 1941; *Кондрашов Н.А.* Осип Максимович Бодянский. М., 1956; *Валк С.Н.* Русская Правда в изданиях и изучениях 20—40-х годов XIX в. В кн.: Археографический ежегодник за 1959 год. М., 1960; *Кузьмин А.Г.* Скептическая школа в русской историографии. В кн.: Ученые записки Рязанского педагогического института, т. 62. Рязань, 1969; *Шевцов В.И.* «Скептическая школа» М.Т. Каченовского в оценке В.С. Иконникова. В кн.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976; *Його ж.* Вопросы древнерусской истории в сочинениях С.М. Строева. В кн.: Исто-

рия и историки: Историографический ежегодник 1977. М., 1980; *Його ж.* Развитие прогрессивного направления в русской историографии первой половины XIX в.: Учебное пособие. Днепропетровск, 1980; *Киреева Р.А.* «Скептическая школа» в русской историографической литературе дооктябрьского периода. В кн.: Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981; *Козлов В.П.* «История государства Российского» в оценках современников. М., 1989; *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России: Эпоха феодализма. Ростов-на-Дону, 1989; *Шапиро А.Л.* Русская историография с древнейших времён до 1917 г. М., 1993; *Михальченко С.И.* О критериях понятия «школа» в историографии. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; *Шикло А.Е.* А был ли Нестор?: Скептическая школа в русской историографии. В кн.: Историки России: XVIII — начало XX века. М., 1996; *Умбрашко К.Б.* М.Т. Каченовский и «скептическая школа» об особенностях истории России. Новосибирск, 2001; *Його ж.* «Скептическая школа» в исторической науке России первой половины XIX века, т. 1—2. М.—Новосибирск, 2006.

О.В. Ясь.

СКИРГА́ЙЛО ОЛЬГЕ́РДОВИЧ (у катол. хрещенні — Казимир, у православному — Іван; бл. 1354 — 1394) — князь троцький і полоцький, із 1387 — володар *Любеча*, 1386—92 — намісник короля польс. і вел. кн. литов. Владислава II *Ягайла* в Литві. За укладеною 1392 з вел. кн. литов. *Вітовтом* і королем польс. і верховним кн. литов. Владиславом II Ягайлом угодою отримав відібране у *Володимира Ольгердовича Київське князівство* (1394). Отруєний митрополичим намісником Фомою. Похований у Києво-Печерському монастирі.

Літ.: *Stadnicki K.* Bracia Władysława-Jagiełły. Lwów, 1867; *Wolff J.* Ród Gedimina. Kraków, 1886; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Powierski J.* Czy Skirgiełło był księciem Kijowskim? В кн.: Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. Olsztyn, 1994; *Tęgowski J.* Kiedy zmarł Skirgiełło? Там само.

О.В. Русина.

СКІЛ (Σκύλης) — скіф. цар серед. 5 ст. до н. е. За *Геродотом* (IV, 78—80) С. був сином *Аріапіфа*, царя *скіфів*. Мати С. була грекинею з м. Істрія (давньогрец. місто на зх. березі Чорного моря, на території сучасної Румунії), вона навчила його грец. мови. Походячи з царського роду, С. мав велику схильність до еллінських звичаїв і к-ри та задовольняв цю схильність в *Ольвії*. Він дотримувався еллінського стилю життя і приносив жертви богам за законами еллінів, також брав участь у містичних таїнствах на честь Діоніса, що і стало причиною його загибелі від руки брата Октамасада. Більшість дослідників приєднуються до Геродотового трактування вбивства С. як покарання за надмірне еллінофільство і зраду скіф. звичаям.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

С.В. Махортих.

СКІЛА́К КАРІА́НДСЬКИЙ (6 ст. до н. е.) — грец. мореплавець, автор «Перипла ойкумени», в якому описав узбережжя всіх відомих тоді грекам морів. У його творі, переробленому і доповненому в 5—4 ст. до н. е., охарактеризовано пн. узбережжя *Понту Евксинського*, перелічено всі тамтешні значні грец. колонії за винятком *Ольвії*, вказано відстані поміж ними у днях шляху. С.К. уперше зафіксував не каботажний, а прямий шлях кораблів від гирла Істра (Дунаю) до пд. краю *Таврики* і відзначив, що цей шлях є вдвічі коротшим від каботажного. Твори С.К. є важливим джерелом з історії антич. мореплавства взагалі, зокрема в Пн. Причорномор'ї.

Літ.: *Скржинська М.В.* Опис Північного Причорномор'я в «Периплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Періегесі» псевдо-Скімна. «Археологія», 1980, № 35.

М.В. Скржинська.

СКІЛУ́Р (Σκίλουρος) — скіф. цар 2 ст. до н. е., володар Пізньоскіф. царства. Ім'я С. засвідчено *Страбоном*, Плутархом та грец. написом із *Неаполя Скіфського*. За часів С. Скіфія, яка об'єднувала пониззя Пд. Бугу і Дніпра та степовий Крим, набула значної сили, контролювала *Ольвію*, де карбувалася монета з ім'ям С., захопила узбережжя Криму з володіннями *Херсонеса Таврійського* (*Керкінітідою*, *Калос Лімен* та ін. портами), отримавши вихід до моря. Під час війни з понтійським царем *Мітрідатом VI* Євпатором (проти Херсонеса Таврійського, підтриманого Мітрідатом VI), в якій Скіфія 108—107 рр. до н. е. зазнала поразки, С. помер. Був похований у мавзолеї Неаполя Скіфського. За свідченнями Плутарха та Аполлоніда, С. мав 80 синів, йому належить вислів «в єдності — сила, а відокремленість веде до поразки».

Літ.: *Виноградов Ю.Г.* Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. «Вестник древней истории», 1987, № 1.

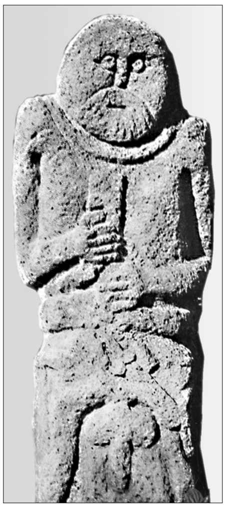
О.Є. Фіалко.



Імовірно, Скілур. Реконструкція М.М. Герасимова за черепом, знайденим у мавзолеї Неаполя Скіфського.

СКІ́ФИ — кочовий іраномовний народ, який існував у 1 тис. до н. е. — на поч. 1 тис. На поч. 1 тис. до н. е. С., яких витіснили із глибин Азії массагети (центральноазійські іраномовні кочовики), з'явилися на пд. Сх. Європи, вигнавши із цієї території *кімерійців*. Походження скіф. к-ри слід пов'язувати з археол. к-рами раннього *залізного віку* Мінусинської котловини в Сх. Сибіру — карасукською і тагарською. Визначною пам'яткою ранньоскіф. к-ри, яка підтверджує сх. походження та зв'язок її із сибірськими к-рами, є курган Аржан поч. 8 ст. до н. е. на Алтаї. В Азії С. входили до об'єднання кочових племен, відомих із персидських джерел під ім'ям «saka». Переслідуючи кімерійців, С. потрапили до Малої та Передньої Азії, де їх перебування зафіксоване в давньосхідних писемних джерелах, що датуються 670-ми рр. до н. е. За *Геродотом*, С. встановили військово-політ. гегемонію в цьому регіоні й утримували її протягом 28-ми років, втручаючись у справи місц. володарів і виступаючи як вирішальна сила в багатьох воєнно-політ. конфліктах. Вони доходили навіть до кордонів Палестини і Єгипту, де фараон Псамметіх I відкупився від них дарами.

Після закінчення походів скіф. племена деякий час (до поч. 6 ст. до н. е.) локалізувалися в прикавказ. степах між Волгою і Доном, де ними залишені великі «царські» кургани — Костромський, Келермеський, Ульський та ін. У цей же час С. почали проникати в Середнє Подніпров'я, де, за Геродотом, проживали зем-



Статуя скіфа-воїна із с. Нововасилівка Миколаївської області.



Золота платівка із зображенням орла та лані. З 2-го Семибратнього кургану. 5—4 ст. до н. е.

леробські племена *скіфів-орачів*, походження яких пов'язане з *чорноліською культурою* передскіф. часу. Етнічна належність лісостепових племен не відома; проте очевидно, що вона була не такою, як у степових С. (не іранською). Сусідами С. на зх. були фракійські племена і *агатірси*, на пн. Геродот називає іседонів, *андрофагів*, *неврів*, *меланхленів*, фіссагетів, на сх. — гелонів (див. *Гелон*), *будинів* і *савроматів*. Крім того, на пд., неподалік від *Ольвії* в Нижньому Побужжі, проживали елліно-С., або *алазони* і *каллііпіди*, які мали скіф. походження, займалися випасним скотарством, але вели осілий спосіб життя. У лісостеповій зоні Подніпров'я скіф. к-ра представлена курганними могильниками, а також великими *городищами*. На Правобережжі це *Жаботинське поселення*, Мотронинське городище, *Немирівське городище*, *Пастирське городище*, Плискачівське городище, *Трахтемирівське городище*. На Лівобережжі — *Більське городище*, Книшівське, Коломацьке, Люботинське, Полковомикитівське та ін. На всіх цих пам'ятках зафіксовані сліди місц. металургії та металообробки і артефакти, що свідчать про активні торг. контакти із грец. колоніями Пн. Причорномор'я.

Під проводом *Ідантірса* С. наприкінці 6 ст. до н. е. розгромили військо перського царя *Дарія I*, здобувши славу непереможних. 496—95 до н. е. С. самі здійснили похід до Геллеспонту (протока Дарданелли) і вели переговори зі спартанським царем Клеоменом про спільні дії проти персів. Наприкінці 5 ст. до н. е. центром скіфської активності стала степова смуга Пн. Причорномор'я, де проживали племена царських С., *скіфів-кочовиків* і *скіфів-землеробів*. Єдиною пам'яткою осілого побуту С. у степовій зоні можна назвати *Кам'янське городище* на Дніпрі. У 4 ст. до н. е. С. досягли найвищого піднесення, цар *Атей* об'єднав частину скіф. племен і на зх. кордонах розпочав боротьбу за поширення свого впливу на Балканах. В Ольвії карбували монети з ім'ям Атея. 339 до н. е. С. зазнали поразки від військ Філіппа II Македонського, а сам Атей загинув у бою. Але це не похитнуло військ. потужність С., і 331 до н. е. скіф. війська знищили армію Александра Македонського, на чолі якої стояв його намісник Зопіріон. 310—09 до н. е. військо С. брало участь у династичній боротьбі за боспорський престол (див. *Боспорське царство*) між синами померлого царя Перісада I і в битві на р. Фат на Кубані відіграло вирішальну роль. У 4 ст. до н. е. у Степовому Подніпров'ї стали масовими поховання С., і серед них виділяються *кургани* вищої скіф. знаті: *Чортомлик*, *Огуз*, *Олександропільський курган*, *Солоха*, *Товста могила*, Гайманова могила, Бердянський курган, *Мелітопільський курган*, *Цимбалка*, *Куль-Оба* та ін. Виникли схожі форми поховального ритуалу, поширилося вшанування богів скіф. пантеону (Геродот повідомляє про 8 богів; для 6-ти він дає і скіфське, і грецьке імена — Табіті (Гестія), Папай (Зевс), Апі (Гея), *Гойтосір* (Аполлон), Аргімпаса (Афродіта), Тагімасад (Посейдон), для 2-х — лише грецьке — Геракл, Арей).

С.Я. Ольговський.

Скіфська степова культура. Осн. типом госп-ва С. було скотарство. Це визначало гол. аспекти їхньої кочівницької к-ри, яка відома насамперед за похованнями в курганах рядових, заможних С., а також знаті та царів. Т. зв. царські кургани вражали своїми розмірами (висота деяких сягала 20 м) і різноманітністю та багатством поховального інвентарю. Для всіх племен — як степових, так і лісостепових — була характерна «тріада»: зброя, кінське спорядження, «звіриний стиль».

У похованнях найбідніших С. чол. статі археологи знаходять стріли, глиняний або дерев'яний посуд, у могилах жінок — дрібні прикраси із бронзи, намисто зі скла та пасти. У багатих похованнях виявляють престижні речі: різноманітні види зброї, захисний обладунок, коштовні ювелірні вироби, бронз. казани. У могилах знаті, окрім цього, трапляються скелети забитих коней і рабів, вишукані імпортні витвори мист-ва з дорогоцінних металів.

Лук (довжиною 60—70 см) зі стрілами був осн. видом озброєння С. Найбільшу кількість серед знахідок становлять наконечники дволопасних (ранніх), трилопасних та трьохгранних стріл, які виготовлялися найчастіше із бронзи, рідше — із заліза та кістки. Луки складалися з дерев'яних деталей та кори, кістки, сухожиль тварин. С. мали не лише *сагайдаки* для стріл, а й горити, в яких носили стріли та лук. Популярною зброєю були списи, середня довжина яких сягала 1,7—2,2 м. Зброєю для метання служили дротики, а для ближнього бою — мечі, кинджали, які носили в дерев'яних піхвах, обтягнутих шкірою. Рідше в похованнях скіф. воїнів трапляються бойові сокири та ножі, клевці, пращові камені. До захисного обладунку належали шоломи, панцирі, опліччя, бойові пояси. Усі вони складалися зі шкіряної основи, на яку були нашиті металеві пластини. У такий спосіб С. могли виготовляти щити, штани, захист для гомілок. Використовувалися й античні поножі та шоломи.

Величезне значення в житті кочівників мав кінь, який був другом, соратником, предметом гордості. Тому збрую коня прагнули оздобити. Орнаментувалися деталі кінських вуздечок: налобники, наносники, нащічники, пронизки, пряжки, ворворки, псалії. У похованнях знаходять залишки чотири- та шестиколісних возів із критим повстю або шкірами верхом, що запрягалися волами.

Окремою категорією знахідок є посуд для приготування та вживання м'ясних страв: казани, казанки, а також залізні гачки та щипці, якими витягали м'ясо із казанів, жаровні, тарелі, таці, дерев'яні чаші. Для зберігання та пиття вина С. використовували античні *амфори*, черпаки, ситечка, кіліки, канфари, сітули, глеки, ойнохої.

На межі 5 і 4 ст. до н. е. у С. з'явилося *землеробство*, яке відігравало допоміжну роль. Існували й домашні промисли та ремесла: обробка шкіри, хутра, вовни, кістки, рогу, дерева, каменю, а також гончарство, плетіння, прядіння і ткацтво. Про існування у С. ковальства свідчать виявлені на Кам'янському городищі відповідні знаряддя: молот, молот-

ки, кліщі, зубила, пробійники, терпуг (напилок).

Мист-во С. є одним з яскравих і самобутніх явищ кочівницької к-ри. У т. зв. звіриному стилі декорувалася зброя, зокрема обкладки сагайдаків, горитів та піхов, бляхи на панцирах, руків'я мечів; а також деталі кінської вуздечки; бляшки; ритуальний посуд, костюм, прикраси, ручки дзеркал. Трапляються зображення фігур звірів (оленя, лося, козла, барана, кабана, коня), хижих птахів та фантастичних тварин (грифона, грифо-барана). Нерідко відтворювали не всю тварину, а лише очі, кігті, лапи, ноги, розкриту пащу. Відомі сцени «терзання» орлом або звіром-хижаком травоїдних тварин. Ці оздоби мали сакрально-магічне призначення. Зображення виконувалося із золота, срібла, бронзи, заліза, кістки за допомогою кування, чеканки, лиття, тиснення або різьблення.

Золоті тиснені бляшки-пластинки із зображенням рослин і тварин нашивали на одяг, головний убір, взуття. Велику роль у чол. та жін. одязі відводили прикрасам: шийним обручам, браслетам, підвіскам, сережкам. Характерним атрибутом жін. поховань є бронз. дзеркала.

С. встановлювали на курганах кам'яні скульптури, більшість з яких являли собою воїна в шоломі, із поясом, зі зброєю (мечем, бойовою сокирою, луком у гориті), із ритоном або нагайкою в руках.

У житті кочовиків велике значення мала торгівля. Очевидно, грец. майстерні виробляли частину своєї продукції на експорт у Скіфію, маючи персональні замовлення від скіф. верхівки. У Степ потрапляли вино, оливкова олія, глиняний та металевий посуд, прикраси, дзеркала, шоломи, поножі тощо. Шедеврами саме антич. ювелірів є *пектораль* із Товстої могили, гребінь із кургану Солоха, обкладки горитів, посуд, знайдені в багатих скіф. похованнях.

Культура лісостепових племен скіфського часу має багато спільного з к-рою С.-кочовиків (зброя, кінське спорядження, використання в оздобленні «звіриного стилю»).

Лісостепові племена залишили численні городища та селища. Площа найбільших городищ, укріплених валами із землі та дерев'яними конструкціями, а також ровами, сягає більше 4000 га (Більське), 2000 га (Велике Ходосівське), 500 га (Трахтемирівське), 200 га (Мотронинське). Неподалік були розташов. курганні та ґрунтові могильники. У великих могильниках налічувалося кількасот насипів.

Землеробство та скотарство були осн. галузями госп-ва лісостепового населення, займалося воно й ремеслами: вир-вом й об-



СКІФИ. VI–IV ст. до н.е.
Масштаб 1:9 000 000



Орнаментований скіфський глиняний посуд. 7—6 ст. до н. е.

робкою заліза, бронзоливарництвом, ювелірною справою. Побутували також промисли (декотрі з яких поступово переростали в ремесла): обробка шкіри, кістки, каменю, дерева, гончарство, плетіння, прядіння, ткацтво. Більшість із них перебували на вищому рівні розвитку, ніж у кочовиків. Більське городище було одним із гол. центрів металургії та обробки металів. На ньому розкопано залишки бронзоливарних, гончарних та косторізних майстерень. Окрім Більського, гончарні печі виявлені на Книшівському, Полковомикитівському городищах, у селищі Липовий Гай.

Серед предметів матеріальної к-ри лісостепових племен найбільш поширеною групою знахідок є фрагментовані та цілі глиняні вироби, зокрема посуд: горщики, миски, корчаги, глеки, кухлі, черпаки, цідилки, світильники та ін. Давні майстри декорували їх ритованими лініями, проколюванням, пальцьовими вдавленнями, наліпленими валиками тощо. Гончарі використовували лискування, чорніння, а ритовані лінії могли заповнювати білою, рідше — червоною пастами. Якість посуду та його багатий асортимент вигідно відрізняються від кераміки степових племен.

Виготовляли глиняні вироби, пов'язані із ткацтвом (пряcельця, важки) та бронзоливарництвом (тиглі, лячки). До речей ритуального призначення належать мініатюрні посудинки, «хлібці», моделі зерен злакових та бобових к-р. На поселеннях часто знаходять антропоморфні та зооморфні статуетки із глини, а також фігурки фантастичних істот, зображення культових предметів. Можливо, статуетки використовували не тільки як атрибути культу, а і як дитячі іграшки. Для реліг. церемоній будувалися глиняні жертовники та спец. будівлі.

Знаряддя праці — друга група за кількістю знахідок. Із заліза робили ножі, сокири, теслоподібні знаряддя, шила, пилки, голки, мотики, долота, стамески, терпуги, різці, свердла, зубила, кліщі, пробійники, серпи, коси та ін. На пам'ятках трапляються кістяні проколки, лощила, струги, тупики, наконечники стріл та мотик, ручки до знарядь праці. Кам'яні зернотерки, розтиральники призначалися для переробки зерна. Виявлені кам'яні ковадльні, молоти, точила, тарелі, пемза для полірування виробів із кості, ливарні форми.

Як і в Степу, у лісостепового населення були бронз. казани, дзеркала, навершя. Уже в 7 ст. до н. е. тут поширилися вироби, оформлені у «звіриному стилі»: зброя, кінська збруя, предмети побуту, прикраси.

Хоча озброєння мало дуже багато спільних рис зі скіфським, але деякі його види, напр. бойові сокири, у Лісостепу набули більшого поширення. Захисний обладунок (панцирі, бойові пояси, а то й щити та шоломи) складався з нашитих на шкіру залізних та бронз. пластин, а в Посуллі знайдено щит, зроблений із кістяних пластин.

Під час розкопок виявлено велику кількість прикрас: намиста (із напівдорогоцінних каменів, скла, пасти, металів, підвісок із каменю, черепашок молюсків, кісток, зубів та ікол тварин), шпильки, сережки, скроневі кільця, браслети, у т. ч. для ніг (Посулля). Відомі гривни, зрідка — персні. Ювелірні вироби виготовлялися не тільки із бронзи, а й із золота та срібла. Була поширена також золота пластинчаста аплікація, здійснена штампуванням або тисненням, яка нашивалася на одяг, головні убори, взуття. У багатих похованнях знайдені головні убори, прикрашені прикріпленими в кілька рядів бляшками або стрічками з тисненим орнаментом.

Теракотовий, чорнолаковий, чорнофігурний посуд грец. вирва проникав до лісостепових племен уже з кінця 7—6 ст. до н. е. У похованнях та на поселеннях знаходять амфори, кіліки, канфари, лекани, лекіфи, скіфоси, мисочки, часто зі слідами ремонту. Зустрічаються привізні металеві посудини (ритони, таці, кубки, глеки тощо) та ювелірні вироби з дорогоцінних металів. Вони набули найбільшого поширення в 6—5 ст. до н. е.

Незважаючи на локальні особливості, можна говорити про значну уніфікацію матеріальної к-ри лісостепових племен у 5—4 ст. до н. е.

Літ.: *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К, 1968; *Граков Б.Н.* Скифы. М., 1971; *Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.). К., 1975; *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. К, 1979; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. М., 1979; *Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. К., 1981; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. К., 1983; *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983; *Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. К., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986; *Манцевич А.П.* Курган Солоха: Публикация одной коллекции. Л., 1987; *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). К., 1987; *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. К., 1989; *Ковпаненко Г.Т. и др.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). К., 1989; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1989 [серия «Археология СССР»]; *Алексеев А.Ю. и др.* Чертомлык. К., 1990; *Черненко Е.В.* Военное дело скифов. Николаев, 1997; Давня історія України, т. 2: Скіфо-антична доба. К., 1998; Люботинское городище. Х, 1998; *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. СПб., 1998; *Гавриш П.Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). Полтава, 2000; *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи. К., 2001; Великая Скифия (учебное пособие для специального курса лекций по археологии). К.—Запорожье, 2002; *Скорый С.А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. К., 2003; *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. К., 2005; *Мозолевский Б.Н., Полин С.В.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. К., 2005; *Раевский Д.С.* Мир скифской культуры. М., 2006; *Гречко Д.С.* Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. К.,



2010; *Ольговський С.Я.* Володарі Степу: Військова справа і озброєння скіфів VII ст. до н. е. — III ст. н. е. К., 2010.

А.В. Гейко.

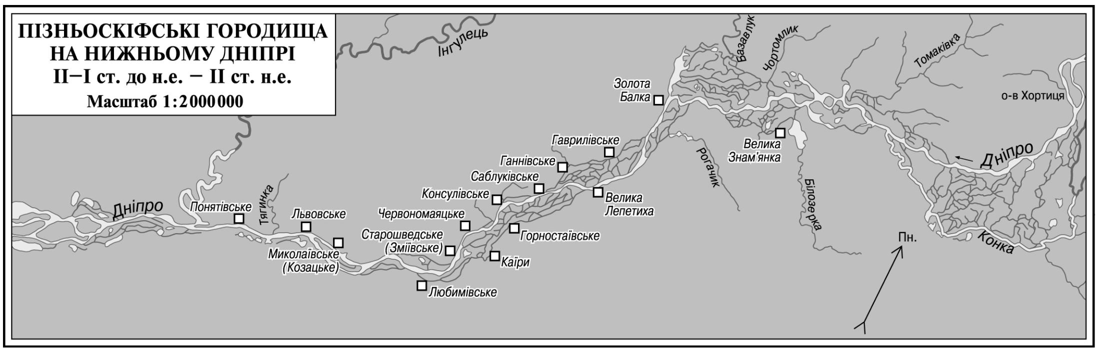
Пізні скіфи. На поч. 3 ст. до н. е. у С. раптово почався період занепаду, про що свідчить відсутність скіф. курганів цього часу. Причини цього явища остаточно не з'ясовані. Вірогідно, вони мали комплексний характер, пов'язаний з еколого-кліматичними, екон. та політ. чинниками, а також просуванням у Пн. Причорномор'я близьких С. за мовою і способом життя *сарматів*, які за короткий час посіли панівне становище в регіоні та навіть втручалися в політ. життя грец. колоній. Наприкінці 3 — на поч. 2 ст. до н. е. територія Скіфії обмежувалася степами Крим. п-ова. На пд., у Крим. горах, сусідами С. були племена *таврів*, на сх. — Боспорське царство, на зх. — Херсонес Таврійський. Вихід із півострова через Перекопський перешийок закривали сарматські племена. У цей час суттєво змінилися соціальна структура й госп-во скіф. сусп-ва. Частина С. осіла на землю. У передгір'ях і на заході Криму виникли городища й селища, в яких мешкали як землероби, так і кочовики. Скіф. верхівка жила в містах, царською резиденцією став *Неаполь Скіфський*. Скіф. царі Агар, а потім *Скілур* і його син *Палак* втручалися в династичні конфлікти на *Боспорі Кіммерійському*, встановили тимчасовий протекторат над Ольвією, де із 2-ї пол. 2 ст. до н. е. карбували монети з іменами скіф. царів. 113—11 до н. е. С. спробували захопити Херсонес Таврійський, але зазнали поразки від понтійського полководця Діофанта, після чого Скіф. царство тривалий час переживало занепад. Нове піднесення С. пов'язане із правлінням царів Фарзоя і Іненсімея тільки в 1—2 ст. Знову під владу С. підпала Ольвія, де карбували монети з іменами цих царів. Поновилися сутички з Херсонесом Таврійським, але легат Мезії Тіберій Плавтій Сільван переміг С., після чого боспорські царі Аспург, Котіс II і Савромат II за допомогою рим. легіонів підкорили своїй владі С. На цей час можна говорити про майже повну асиміляцію скіф. к-ри сарматською. Це проявилося в матеріальній к-рі, поховальному обряді. Навіть на монетах з іменами Фарзоя та Іненсімея є зображення сарматських тамг. Навала *гунів* 375 завдала С. останнього удару, і Скіф. царство припинило своє існування. Останній датований матеріал із Неаполя Скіфського належить до 3—4 ст.

Літ.: *Высотская Т.Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов. К., 1979; *Ольховский В.С., Храпунов И.Н.* Крымская Скифия. Симферополь, 1990; *Дашевская О.Д.* Поздние скифы в Крыму. М., 1991 [Археология СССР: Свод археологических источников, вып. Д 1-7].

С.Я. Ольговський.

Пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я — група пам'яток пізньоскіф. часу на Нижньому Дніпрі. Тут відомо 15 городищ: 10 — на правому березі, 5 — на лівому. Розкопками досліджено 9: Знам'янське, Великолепетиське, Каїрське, Любимівське, *Золота Балка* (у найбільшому обсязі, разом із могильником), Гаврилівське, Аннівське, Козацьке, Червоний Маяк (і могильники поруч із ним). Їх залишило осіле населення, у госп-ві якого важливу роль відігравали землеробство, присадибне скотарство, ремесла, торгівля. Планування й забудова городищ визначені як греко-варварські; помітний вплив грец. к-ри.

Перший дослідник цих пам'яток В.*Гошкевич* дійшов висновку, що їх заснували ольвіо-



політи, і бачив у них торг. пункти. Наступні дослідники визначили як скіфські. Б.Граков обґрунтував ідею безперервного існування С. у Нижньому Подніпров'ї і формування тут у 2 ст. до н. е. «Малої Скіфії». У результаті за городищами Нижнього Подніпров'я затвердилася назва «пізньоскіфські», яка мала на увазі як етнічне, так і хронологічне, визначення. Н.Погребова зарахувала початок існування пізньоскіфської к-ри на Нижньому Дніпрі до межі 3 і 2 ст. до н. е. і припустила, що ці поселення були центрами окремих місц. племен, які входили до складу Малої Скіфії та були підпорядковані крим. Скіф. царству. М.Вязьмітіна вважала: після того, як осн. частина скіфів пішла до Криму і *Добруджі*, населення, що залишилося, трансформувалося в пізньоскіфське, у ньому поступово зменшувалися ознаки скіф. к-ри і наприкінці 1 ст. до н. е. — у 1 ст. склалася синкретична к-ра на основі взаємодії представників різних етнічних груп (нащадків С. як осн. ядра, вихідців з ольвійської хори, *гетів*, сарматів та ін.).

У світлі нових хронологічних даних виявлено розрив (більше 100 років) в існуванні скіфської і пізньоскіфської к-р, що певною мірою пояснило значні відмінності між ними, але поставило проблему формування пізньоскіф. к-ри. Пізньоскіф. пам'ятки виникли не раніше 2-ї пол. 2 ст. до н. е. й існували до 2 ст., маючи синкретичний характер від самого заснування. Таким чином, назва «пізньоскіфські» тепер вказує насамперед на хронологію і втрачає етнічний зміст.

Літ.: *Граков Б.Н.* Каменское городище на Днепре. «Материалы и исследования по археологии СССР» (М.), 1954, № 36; *Погребова Н.Н.* Позднескифские городища на Нижнем Днепре (городища Знаменское и Гавриловское). Там само, 1958, № 64; *Вязьмітіна М.І.* Золота Балка: Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. К., 1962; *Її ж.* Золотобалковский могильник. К., 1972; *Зайцев Ю.П.* Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.). Симферополь, 2003; *Былкова В.П.* Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). Херсон, 2007; *Пуздровский А.Е.* Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. Симферополь, 2007.

В.П. Билкова.

СКІ́ФИ-ЗЕМЛЕРО́БИ (скіфи-георгой, Σκύθαι γεωργοί) — одне з етно-територіальних угруповань Скіфії, відомих з опису *Геродота*. Згідно з його «Історіями» С.-з. жили на північ від *Гілеї*, між річками *Борисфен* і Пантикап (незважаючи на заплутаність опису, можна зрозуміти, що йдеться про пониззя Дніпра, найвірогідніше — його лівобережжя). Традиційно давньогрецьке γεωργοί перекладали як «землероби», що викликає труднощі при локалізації С.-з., оскільки степові обшири в пониззі Дніпра протягом скіф. періоду асоціюються насамперед із кочовим способом господарювання. Усунути ці труднощі дає змогу гіпотеза, згідно з якою термін γεωργοί є результатом адаптації греками незрозумілої для них іранської самоназви (її реконструкція за В.Абаєвим — «ті, що вшановують худобу»). У такому випадку С.-з. можна розглядати як племінне об'єднання (орду) степових *скіфів*, що входило до конфедерації, очолюваної *царськими скіфами*. Разом із цим, накопичений протягом останніх десятиліть археол. матеріал дав підстави Н.Гаврилюк висловити гіпотезу, що від 2-ї пол. 5 ст. до н. е. в районі *Кам'янського городища* поступово складався осередок осілості степових скіфів. Тож опис Геродота, можливо, зафіксував початковий етап седентеризації (осідання) частини скіф. населення Степу. В такому разі цілком слушно вжитий термін «георгой» мав на увазі термінологічно протиставити це населення *скіфам-орачам*, для яких рільницький госп. уклад був традиційним, а не щойно засвоєним.

Літ.: *Абаев В.И.* Геродотовские Skythai georgoi. «Вопросы языкознания», 1981, № 2; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Гиндин Л.А.* Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн. IV). В кн.: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. М., 1984; *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. К., 1989; *Її ж.* История экономики Степной Скифии. К., 1999; *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. К., 2005.

СКІ́ФИ-КОЧОВИКИ́ (скіфи-номади, Σκύθαι νομάδες) — одне з етно-територіальних угруповань Скіфії, відомих з опису *Геродота*. Згідно з його «Історіями» С.-к. жили в степу між *скіфами-землеробами* на заході та *царськими скіфами* на сході, межею з останніми була р. *Герр* (імовірно, сучасна Молочна). С.-к. можна розглядати як племінне об'єднання (орду), що входило до конфедерації, очолюваної царськими скіфами.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. К., 2005.

СКІ́ФИ-ОРАЧІ́ (скіфи-аротери, Σκύθαι ἀροτῆρες) — одне з етно-територіальних угруповань Скіфії, відомих з опису *Геродота*. Згідно з його «Історіями» С.-о. жили між *алазонами* на півдні та *неврами* на півночі, займалися землеробством, при цьому вирощували хліб на продаж. Ототожнюються з носіями скіф. лісостепової к-ри на правобережжі Дніпра (див. *Скіфи*).

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. К., 2005.

СКІ́ФІЯ (грец. Σκυθια, лат. Scythia) — антична назва Сх. Європи (крім її пн. частини). Відома з кінця 7 ст. до н. е. і спочатку позначала країну між Нижнім Дунаєм та Доном, в якій панували *скіфи*. Після того, як ареал розселення скіфів скоротився, а їхнє місце в причорномор. степах зайняли *сармати*, термін «Скіфія» став суто географічним і аж до Нового часу широко вживався (як архаїзм) в істор. і геогр. працях. (Див. також *Скіфський міф*.)

Літ.: *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. СПб., 2001; *Подосинов А.В.* Восточная Европа в римской картографической традиции: Тексты, перевод, комментарий: Древнейшие государства на территории Восточной Европы. М., 2002.

СКІ́ФСЬКИЙ МІФ — етногенетичні перекази, які пов'язують походження того чи ін. «обраного» народу/нації та його культ., цивілізаційну чи істор. місію зі

скіфами. У типологічному сенсі С.м. належить до героїко-генетичних міфів із мандрівними сюжетами (див. *Міф історичний*), які циркулювали на теренах Сх. Європи протягом середньовіччя та ранньомодерної доби, а в к-рі, мист-ві та літературі побутують і донині. С.м. зазвичай спирається на поетику й естетику номадизму з апологією ідеї етнополіт. та етнокульт. опанування великого простору між Дунаєм та Доном (*Скіфії*, *Великої Скіфії*), що супроводжувалося зіткненням/взаємодією протиставленням кочової та землеробської к-р у вигляді символічних міфообразів. Витоки С.м. часом приписують ранньовізант. літописній традиції, в якій варварські народи Пн. Причорномор'я, в т. ч. слов'яни, іноді іменувалися «скіфами» чи «*тавроскіфами*» за відповідними антич. взірцями. Досить часто С.м. фігурує в синкретичному вигляді як складова частина Сарматського чи Скіфо-Сарматського міфу (див. *Сарматизм*). С.м. щодо походження сх. слов'ян побутує і в польс. та чеських хроніках 13—14 ст.

Модерна актуалізація С.м. відбулася за часів Просвітництва завдяки популяризації знаменитої «Історії» *Геродота*, зокрема 4-ї книги «Мельпомена». Недаремно Пн. Причорномор'я і навіть вся Сх. Європа часто-густо сприймалися просвітницькими мислителями в контексті антич. традиції. Приміром, *Вольтер* в «Історії Росії за Петра Великого» описував недавнє минуле етногеогр. дефініціями (скіфи, *Борисфен*, *Меотида* та ін.) з обсягу античної Скіфії, а Й.-Г.*Гердер* навіть пророкував українцям істор. долю «нової Греції». Відтак дискусії про зв'язок скіфів зі слов'янами точилися протягом усього 18 ст., зокрема за участі М.*Ломоносова*, В.Тредіаковського та ін. Власне, у межах просвітницько-раціоналістичної парадигми визрівала преромантична модифікація С.м., котра асоціювалася з тезою про скіфів як «синів Природи» — «первісний» чи «незайманий» цивілізацією народ, що кристалізувалася та набула нового, месіанського сенсу саме в добу *романтизму.* Мотиви й теми С.м. в контексті антизахідних настроїв та рефлексій, передусім із перспективи культ. протиставлення слов'ян. варварства та європ. цивілізації, кочового та осілого стилю життя, позиціонування скіфства як ідеалістичного хронотопа, своєрідного взірця для наслідування в культ. і громад. практиках «зайвих людей», «вічних скитальців», простежуються в багатьох рос. та укр. інтелектуалів, митців, поетів, художників 19 — поч. 20 ст., зокрема у творах Андрія Бєлого, О.Блока, В.Брюсова, О.*Герцена*, М.*Гоголя*, Ф.Достоєвського, С.Єсеніна, Є.Замятіна, М.Лермонтова, К.Петрова-Водкіна, С.*Прокоф'єва*, О.*Пушкіна* та ін. Напр., поширені аналогії між скіф. тактикою «випаленого простору» у війні супроти перського царя *Дарія I* та пожежею *Москви* 1812, партизан. нападами на війська французького імп. *Наполеона I* Бонапарта, метафорично названими «скіфською війною». Спільні теми з обсягу С.м. та укр. фольклору традиційно відшукують на полі номадизму як кочового, аскетичного способу буття, з якими асоціюють низку міфообразів — *Великий Луг* (*Гілея*), вічна ріка Дніпро-Славута (Борисфен) тощо. На цьому ґрунті поставали спроби тою чи ін. мірою пов'язати походження козацтва зі скіфами. Приміром, у літописі Г.*Граб'янки* походження козаків виводиться від «скіфського народу» — *хозарів*. Відтак Скіфія традиційно розглядалася як праукр. терен у писаннях ряду укр. діячів, письменників та публіцистів. У рос. соціогуманітаристиці поч. 20 ст. значної популярності набула культурно-літ. течія, відома як скіфство, одним із фундаторів якої був Р.Іванов-Разумник (псевдонім Скіф). У сучасній соціогуманітаристиці скіфство розглядається як вислів культурницького радикалізму лівоесерівської інтелігенції (Р.Іванов-Разумник, М.Спиридонова були членами *Партії соціалістів-революціонерів*) і, заразом, як предтеча знаменитого євразійства. Вважають, що і скіфство, і євразійство запозичили низку мотивів і сюжетів С.м. (протиставлення європ. Заходу — «Старого світу» та євразійського Сходу — «Нового світу», культ. чи братської спілки азійських та слов'янських народів, естетика первісної, незайманої краси і обстоювання моральної правди, ідея вічного скитальства та пошуків ідеального тощо). С.м. справив певний вплив і на наук. студії, присвячені прабатьківщині слов'янства, зокрема у працях ряду відомих рос. учених (Б.*Рибаков*, О.*Соболевський* та інші).

Літ.: Скифы, сб. 1—2. Пг., 1917—18; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. М., 1979; *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. Л., 1985; *Дьякова Е.А.* Христианство и революция в миросозерцании «скифов» (1917—1919 гг.). В кн.: Известия АН СССР: Серия литературы и языка, т. 50. М., 1991; *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія: Найдавніший опис України з V століття перед Христом. К., 1992; *Лотман Ю.М.* О поэтах и поэзии. СПб., 1996; *Бобринская Е.* Скифство в русской культуре начала XX века и скифская тема у русских футуристов. «Искусствознание» (М.), 1998, № 1; Реальность этнических мифов. М., 2000; *Леонтьев Я.В.* «Скифы» русской революции. М., 2007.

О.В. Ясь.

СКЛАВИ́НИ, склавени — самоназва слов'ян, модифікована відповідно до латинських (Sclavi, Sclaueni, Sclauini) та грецьких (Σκλάβήνοι, Σκλαύηνοι, Σκλάβίνοι) фонетичних і граматичних норм (різні форми написання терміна можуть зустрічатися навіть у тексті одного автора й не мають принципового значення). Саме цим етнонімом від серед. 6 ст. ранньосередньовічні автори позначали новий народ, який з'явився на пн. кордоні *Візантії.* До поч. 7 ст. С. в більшості джерел фігурували разом з *антами.* У С. та антах вбачають два гол. племінні об'єднання *слов'ян (давніх)*, що здійснили широку експансію на центрально- та південноєвроп. теренах упродовж 6—7 ст. Джерела 6 ст. одностайні в тому, що С. та анти походять від спільного кореня (*венедів*), мають подібну мову та побутову к-ру. Археол. еквівалентом С. вважають пам'ятки *празької культури.*

С. визначаються джерелами як доволі мобільне населення, однак їхнє госп-во базувалося на *землеробстві.* Стабільність економіки С. засвідчена згадками про значні запаси злаків і велику

кількість худоби. Помітним джерелом статків були походи заради здобичі та полонених. Сусп. устрій С. можна визначити як «військову демократію»; із 7 ст. зросла роль вождів (деяких із них джерела називають за іменами). Язичницькі вірування С. характеризувалися розвиненим пантеоном і ритуально-магічними діями.

Зі С. пов'язана пн. частина слов'ян. ареалу початку середньовіччя. Саме С. на межі 5—6 ст. здійснили заселення земель уздовж Пн. Карпат (Малопольща та Силезія), а в 1-й пол. 6 ст. проникли з пн. на територію Чехії та Словаччини і лівобережжя Середнього Дунаю. Від поч. 6 ст. С. вдиралися на територію Візант. імперії; пік цієї активності припав на серед. 6 ст. (т. зв. Балканські війни). Саме до серед. 6 ст. належать відомості про перші конфлікти між С. та антами, які проникли в Нижнє Подунав'я. Тривав у цей час рух С. на зх.; їх осередки з'явилися в міжріччі Ельби і Заале (ліва прит. Ельби), а також у передгір'ях Сх. Альп (сучасні Словенія та Зх. Австрія).

Помітно позначився на історії С. прихід в Європу *аварів*. У своєму русі на зх. авари захопили із собою частину С., які проживали в Сх. Європі. Опанування після 568 аварами Середнього Подунав'я та створення Аварського каганату мали на увазі також підкорення тамтешніх слов'ян. племен. У складі каганату С. (як подунайські, так і примусово переселені зі Сх. Європи) мали певну автономію, проте обкладалися всілякими поборами та були зобов'язані надавати військ. контингенти. Як у складі військ каганату, так і самостійно, впродовж 2-ї пол. 6 — поч. 7 ст. С. здійснили кілька походів (найбільш гучні — облоги Фессалонік (нині м. Салоніки, Греція) в 580—610-х рр., прорив Фермопіл (гірський прохід між Північною та Середньою Грецією) та здобуття Акрокоринфа (фортеця поблизу сучасного м. Коринф, Греція) в 590-х рр. і невдала облога *Константинополя* 626). Після послаблення каганату з огляду на поразку 626 С. протягом 7 ст. діяли здебільшого самостійно. Унаслідок цих воєнних акцій С. заселили практично всі Балкани аж до Пелопоннесу включно. З антиаварським спротивом пов'язаний перший досвід державотворення слов'ян (т. зв. д-ва Само, що існувала у Верхньому Подунав'ї в 620—50-х рр.).

Від серед. 7 ст. термін «склавини» поволі замінювався в джерелах назвами конкретних племен чи то племінних об'єднань. Це, імовірно, відбиває подальшу мовну та культ. диференціацію слов'ян раннього середньовіччя. В історіографії до серед. 20 ст. панувала думка, що С. були попередниками лише зх. відгалуження слов'янства, однак, згідно із сучасними поглядами, зі С. слід пов'язувати також походження пд. та сх. слов'ян. Щодо останніх, то принаймні пн. правобережні «племінні княжіння» переддержавного періоду пов'язані за походженням зі склавинами.

Літ.: *Lehr-Spławinski T.* O pochodzeniu i prajoczyźne Słowian. Poznań, 1946; *Herrmann J.* Siedlung, Hirschaft und geselschaftlieche Verhaltnisse der slawischen Stramme zwischen Oder und Elbe. Berlin, 1968; *Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. М., 1976; *Godłowski K.* Z badań nad zagadnieniem rozprastrzenienia słowian w V—VII w. n. e. Kraków, 1979; *Parczewski M.* Początki kultury wczesnosłowiańskej w Polsce: Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Kraków, 1988; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990; *Баран В.Д. та ін.* Походження слов'ян. К., 1991; Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1—2. М., 1991—93; *Седов В.В.* Славяне в раннем средневековье. М., 1995; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998.

Є.В. Синиця, Р.В. Терпиловський.



Є.М. Скляренко.

СКЛЯРЕ́НКО Євген Михайлович (20.01.1924—17.11.2008) — історик, педагог і громад. діяч. Д-р істор. н. (1970), професор (1981). Засл. працівник к-ри України (1993). Н. в с. Байцури (нині село Бєлгородської обл., РФ) в сел. родині. 1951 закінчив Київ. пед. ін-т, 1956 — аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР. Працював заст. завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ, 1-м секретарем Київ. обкому ЛКСМУ. Із 1958 — в Ін-ті історії АН УРСР (із 1991 — Ін-т історії України АН України, із 1994 — *Інститут історії України НАН України*), де пройшов шлях від аспіранта до провідного наук. співробітника, здобув наук. ступінь кандидата (1958), д-ра істор. н. (1970), звання професора (1981).

Домінантою в сфері наук. інтересів С. була історія укр. робітництва, зокрема історія *професійних спілок України*, робітн. колективів ф-к і з-дів. Узагальнив історіографічний доробок із цієї проблеми в монографії «Історія фабрик і заводів: Історіографія проблеми» (1986).

Незаперечними є заслуги С. в розвитку істор. *краєзнавства* і *пам'яткознавства*. Під кер-вом акад. П. *Тронька* у відділі історико-краєзнавчих досліджень доклав чимало зусиль для створення теоретико-методологічної бази сучасного краєзнавства і пам'яткознавства, один з ініціаторів підготовки каталогу-довідника «Пам'ятники історії і культури Української РСР». Згодом у відділі регіональних проблем історії України С. займався науково-методичним забезпеченням, орг. кер-вом підготовки багатотомної серії книг *«Реабілітовані історією»*, виступив ініціатором системної розробки архівів колиш. спецслужб. Викладав у *Національному педагогічному університеті імені М.Драгоманова*, Київ. нац. ун-ті к-ри і мист-в. Підготував 12 канд. наук. Почесний професор Кіровогр. ун-ту ім. В.Винниченка.

Автор понад 200 наук. праць.

Нагороджений орденами Червоного Прапора (1943), Вітчизн. війни 1-го ст. (1985), «За заслуги» 3-го ст. (1999), Богдана Хмельницького 3-го ст. (1999).

П. у м. *Києві*.

Праці: Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад. К., 1957; Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960; Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1966; В годину суворих випробувань. «Українські вісті» (Нью-Йорк), 1972; Боротьба робітничого класу України з розрухою в народному господарстві (паливо, транспорт): 1920 р. К., 1973; Нариси історії профспілкового руху на Україні: 1917—1920. К., 1974; Рабочие Донбасса во второй половине 1919 — 1920 гг. В кн.: История рабочих Донбасса, т. 1. К., 1981; Люди и годы завода «Большевик», 1882—1982. К., 1982 (у співавт.); Стахановці. К., 1984; История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. К., 1986; Репресоване краєзнавство (20—30-і рр.). К., 1991 (у співавт.).

Літ.: Захист докторської дисертації Є.М. Скляренком. «УІЖ», 1969, № 11; Вчені Інституту історії України НАН України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; «Життя триває» (про творчий науковий шлях Є.М. Скляренка). К., 1999.

Я.В. Верменич.

СКЛЯРЕ́НКО Семен Дмитрович (26(13).09.1901—08.03.1962) — прозаїк, кіносценарист, журналіст, один із засновників укр. рад. літератури. Н. в с. Прохорівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) у сел. родині. Закінчив Золотоніську класичну г-зію (1919), почав друкуватися 1918. Вчителював, служив у Червоній армії. 1924—26 — зав. клубу м. Єгор'євськ (нині місто Моск. обл., РФ). Із 1926 — журналіст, член київ. літ. орг-ції «Жовтень», із 1934 — член Спілки письменників СРСР. Визнання здобув історичною трилогією «Шлях на Київ» (1937—40). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — співробітник армійських фронтових газет. По війні — відп. секретар правління Спілки письменників України. Автор понад 60-ти книжок прози. Найвизначніші твори С — істор. романи «Святослав» (1959) та «Володимир» (1962). Перекладач із білорус., латис. та рос. мов. Окремі твори С. перекладені болг., нім., польс., рос., угор. та ін. мовами.

Нагороджений орденами і медалями *СРСР*.

П. у м. *Київ*.

1967 в Києві на будинку по вул. Червоноармійській, де мешкав письменник, відкрито меморіальну дошку. Особовий фонд С. зберігається у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (№ 156).

Тв.: Карпати: Роман, кн. 1—2. К., 1952—54, 1956; Ужгород, 1981; Щорс. М., 1952; Твори, т. 1—5. К., 1965; Твори, т. 1—3. К., 1981; Легендарний начдив: Роман та оповідання. К., 1985; Твори, т. 1—4. К., 1990.

Літ.: *Шишло В.С.* Творчий шлях С. Скляренка. К., 1969; *Чумак М.С.* Семен Скляренко: Літературно-критичний нарис. К., 1972; *Грицай М.С.* Семен Скляренко: Нарис життя і творчості. К., 1980; *Жарких М.* Синдром властолюбця: До питання про роман С. Скляренка «Володимир». «Спадщина», 1990, т. 3 (електронна версія: www.m-zharkikh.name./uk/Literature/SyndromelPowerseeking.html); *Насмінчук Г.* Еволюція українського історичного роману. Кам'янець-Подільський, 2007.

Г.П. Герасимова.



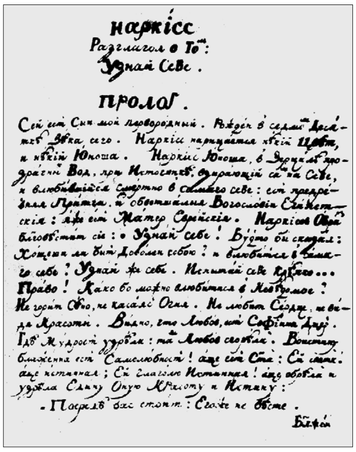
С.Д. Скляренко.

СКОВОРОДА́ Григорій Савич (03.12(22.11).1722—09.11(29.10).1794) — філософ, поет і музикант. Н. в с. *Чорнухи* в сім'ї козака; імовірно, після початкової школи-«дяківки» 1734 прийнятий до *Києво-Могилянської академії*. Вибув із класу філософії 1742 у зв'язку з тим, що був відправлений на конкурсний відбір до придворного хору рос. імп. *Єлизавети Петрівни*. 1744 у складі хору супроводжував імператрицю в її подорожі на Україну, звідки в столицю не повернувся і відновив заняття в Києво-Могилянській академії. Наступного року поїхав у складі місії генерал-майора Ф.Вишневського до володінь австрійс. *Габсбургів* у м. Токай (нині місто в Угорщині); повернувся в Україну, імовірно, у зв'язку із закінченням п'ятирічного контракту. На запрошення переяслав. єпископа працював учителем у *Переяславському колегіумі*, але після конфлікту з приводу змісту його лекцій звільнений з роботи консисторським судом і відновив навчання в класі богослов'я. Не закінчивши класу, поїхав у с. Каврай (нині село Золотоніського р-ну Черкас. обл.) до місц. поміщика С.Томари, де працював домашнім учителем. Приблизно в цей час С. перечитав і переосмислив *Біблію* і став відомим в Україні як автор духовних пісень (кантів). Звідси він переїхав до *Харкова*, де викладав у *Харківському колегіумі* в класі поетики. У відповідь на настирливі пропозиції єпископа прийняти чернецтво С. покинув викладацьку роботу і з 1764 перейшов у статус «старчика», мандрівного філософа і поета. Остання спроба перейти на постійну викладацьку роботу в Додаткових класах при Харків. колегіумі (1768—69) закінчилася конфліктом з єпископом у зв'язку з тим, що С., на думку останнього, надто вільно тлумачив катехізис.



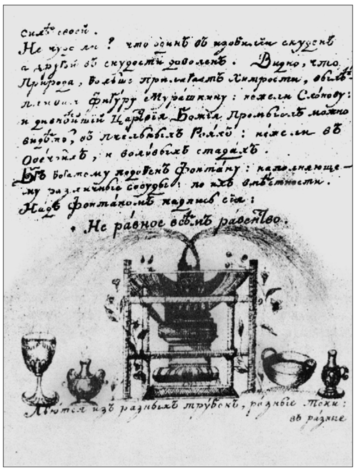
Г.С. Сковорода. Гравюра середини 19 ст.

Упродовж віків С. залишається однією з найбільш шанованих постатей укр. к-ри. Про нього в народі розповідали різні правдиві та неправдиві історії, що ілюстрували його дотепність, незалежний характер і колюче правдолюбство; довго співалися створені ним, а іноді й безпідставно приписувані йому пісні-канти, а особливо популярною стала його сатирична пісня «Всякому граду свой нрав и права». У пам'яті народу С. залишився мандрівним філософом, який свідомо відмовився від спокус світу, від власності, дому і сім'ї та вчив удовольнятися найпростішими життєвими радощами і плекати в спільноті любов і взаємоповагу. Ці справедливі заг. оцінки, однак, лише дуже наближено окреслюють внесок С. в українську і світову філос. думку. С. — вершина староукр. к-ри. Вихованець Києво-Могилянської академії, С. мислив і жив у тому інтелектуальному й образному просторі, який створений Біблією. Але характерно, що він називав світ Біблії не священним, а символічним. З одного боку, С., як і



Наркісс
Разглагол о Том: Узнай Себе.
Пролог.

Сковорода Г. «Наркісс». Перед 1767. Перший аркуш. Автограф.



Сковорода Г. «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». Друга половина 1774. Аркуш. Автограф.

європ. протестанти, ідеалізував Біблію як універсальний культ. фонд. З другого боку, в Біблії є дух, а є і обманна «тварна» плоть, взята з повсякденності сюжетно-образна система. Подвійна характеристика Біблії є наслідком визнання С. її символічної природи. У староукр. школі риторики та богослов'я визнавалася багатошаровість смислу будь-якої символіки. Однак провідні теологи різних напрямів завжди наполягали на буквальному, літеральному смислі тих текстів, які С.*Яворський* зараховував до істор. частини Біблії. Ф.*Прокопович*, симпатизуючи зх. ліберально-просвітницьким тенденціям, обирав відносний критерій: оскільки для *християнства* вся старозавітна частина Біблії є не більше, ніж передвісник і символ Нового Завіту, то в Старому Завіті можуть бути сприйняті буквально тільки ті тексти, які мають більш-менш прямі відповідники в новозавітних. Для більшості староукр. богословів Святе Письмо залишалося буквальною оповіддю про історію Всесвіту та Боговтілення. На цьому прямо наполягали, крім С.Яворського, св. *Димитрій Ростовський* (Туптало) і учитель богослов'я в класі С. Г.*Кониський*, а сучасник С. П.*Величковський* закликав триматися тексту Святого Письма «крепце, аки слепец за тын». С. пішов далі найсміливіших прихильників критичного мислення в теології: не заперечуючи священного і богонатхненного характеру Біблії, він повністю відкинув прямий сенс «історичних» частин Біблії. Для нього всі бібл. образи, не виключаючи оповідей апостолів, були не більше ніж «фігури», символи із глибоким непрямим, інакомовним смислом. Символічний, знаковий характер Біблії означає, що до вічності належить тільки глибокий метафоричний та алегоричний сенс її, а не сюжетно-образний ряд. Напрям мислення С. був радикально критичним щодо текстів та буквального смислу Святого Письма, у чому він розходився з усіма староукр. філософами та богословами. С. не шкодував сарказму, щоб висміяти наївне буквалістське вірування в Біблію як реальну історію світу, починаючи від опису творіння і Божого суботнього відпочинку. Ін. словами, Біблію С. розглядав як рукотворний текст, створений людьми із притаманними їм слабкостями та обмеженостями, але наділений глибоким і вічним сенсом.

Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди у с. Сковородинівка Золочівського району Харківської області. Фото 2011.



Сама по собі така ідея не означала розриву з релігією і християнством. У протестантській літературі критичний аналіз текстів Нового Завіту розпочався ще за життя С., у 1770-х рр., працями Г.-Е.Лессінга, присвяченими проблемі розходження текстів чотирьох канонічних євангелій. Із того часу текстологічне вивчення євангелій як літ. творів, за аналогією з літописами та ін. архаїчними текстами, привело до визначних наук. результатів. Можна з упевненістю сказати, що С. перебував у тому річищі просвітницької критичної думки, з якого постали безсторонні наук. дослідження текстів Святого Письма.

Тематика релігійного досвіду є найделікатнішою, оскільки йдеться про емоційний стан та його репрезентацію в к-рі. Заг. концепція С. ґрунтується на християн. вченні про тіло і душу, розвинутому апостолом Павлом і означеному символікою серця. У цьому сенсі все християнство є «філософією серця». Але «серце» для християн. філософа є істотою людини не в сучасному поетичному значенні. С. керувався бібл. розумінням слова «серце», яке не збігалося з романтичним уявленням про протистояння «серця» і «розуму». У бібл. мові серце розглядається як «розумовий центр» особистості. С. не розрізняв у «серці» його чуттєвої і раціональної сторін: сковородинське «Всяк есть тем, чье сердце в нем» говорить не про чуттєвість і чутливість на противагу розуму, ratio, а про необхідну відповідність способу існування даної людини до її сутності. Посилаючись на пророка Єремію, С. говорить про серце якраз як про сутність людини. У необхідності поєднання сутності людини з її існуванням полягає вчення С. про «споріднену працю», що має паралелі із зх. вченнями про збіг сутності й існування, котрі стали передумовою європ. філос. *романтизму*. Рішучий поворот, який у розумінні теології і філософії здійснив С., полягав у відмові від традиційних претензій філософів на створення заг. картини світу, в зосередженні філос. думки навколо питання, що таке щастя і чи може його досягти кожен. Висловлюючись звичними сьогодні словами, С. вбачав осн. задачу філософії в побудові філос. антропології (вчення про людину), а філос. онтологію (вчення про буття), що її розвивали послідовники Г.-В.Лейбніца, не вважав шляхом до розв'язання проблем людини. С. можна вважати передвісником нової епохи — епохи укр. романтизму.

П. під час мандрів у маєтку одного зі своїх приятелів в с. Пан-Іванівка (нині с. Сковородинівка Золочівського р-ну Харків. обл.).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1961; Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1973; Сочинения, т. 1—2. М., 1973; Твори, т. 1—2. К., 1994; Сочинения. Минск, 1999; Твори, т. 1—2. К., 2005; Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів. Харків—Едмонтон—Торонто, 2011.

Бібліогр.: Два століття сковородіани: Бібліографічний довідник. Х., 2002.

Літ.: *Багалій Д.І.* Український мандрівний філософ. [Х.,] 1926; *Чижевський Д.М.* Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931; *Його ж.* Філософія Сковороди. В кн.: Праці Українського наукового інституту: Серія філософічна, т. 24, кн. 1. Варшава, 1934; *Попов П.М.* Григорій Сковорода: Життя і творчість. К., 1960; Від Вишенського до Сковороди. К., 1972; *Ніжинець А.М.* На зламі двох світів. Х., 1972; Філософія Григорія Сковороди. К., 1972; *Іваньо І.Ф.* Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. К., 1983; *Драч І.Ф. та ін.* Григорій Сковорода. К., 1984; Сковорода Григорій: Дослідження, розвідки, матеріали. К., 1992; Сковорода Григорій: Образ мислителя. К., 1997; *Ушкалов Л.* Українське барокове богомислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. Х., 2001; *Сафронова Л.А.* Три мира Григория Сковороды. М., 2002; Сковорода Григорій: Ідейна спадщина і сучасність. К., 2003; *Чижевський Д.І.* Філософія Г.С. Сковороди. Х., 2004; *Попович М.В.* Григорій Сковорода: Філософія свободи. К., 2007; *Шевчук В.О.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: Розмисли. К., 2008.

М.В. Попович.

СКОВОРОДИ́ Г. МЕМОРІА́ЛЬНИЙ КО́МПЛЕКС розташов. у с. Сковородинівка (до 1922 — Пан-Іванівка) Золочівського р-ну Харків. обл. Тут жив останні роки та був похований Г.*Сковорода*. 1894 поставлена чавунна огорожа навколо могили. 1922 будинок, в якому жив філософ (належав А.Ковалинському), а також прилегла територія були оголошені заповідником. Заг. площа — 22 га. Входять: будинок (1972 реставрований), в якому розташований музей Г.Сковороди; ставок, сад і парк, що прилягають до будинку. На березі ставка росте багатолітній дуб, в затінку якого любив працювати і відпочивати Г.Сковорода. На могилі споруджений пам'ятник (1922, автор І.Мельгунова, 1972 замінений на інший — скульп. І.*Кавалерідзе*, архіт. В.*Гнєздилов*). 1962 у приміщенні будинку на громад. засадах відкрито музей Г.Сковороди. Із 1972 переведений на держ. утримання. Є місцем проведення наук. конференцій, присвячених видатному укр. філософу.

Літ.: *Ніженець А.М.* Г.С. Сковорода: Заповітні місця на Харківщині. Х., 1962; *Мазуркевич О.Р.* Заповідник у Сковородинівці (Музей Г.С. Сковороди, Харківська область). «УІЖ», 1968, № 9; *Його ж.* Сковородинівка, святиня України (Музей-заповідник Г.С. Сковороди, Харківська область). «Прапор», 1968, № 8; *Балабуха К.Х.* Музей-заповідник (Г.С. Сковороди) у Сковородинівці. «Українська мова і література в школі», 1974, № 2; *Ніженець А.М.* Григорій Сковорода — пам'ятні місця на Україні. К., 1984.

П.І. Скрипник.

СКОВРО́НКІВСЬКІ ЧИТА́ННЯ (Colloqia Jerzy Skowronek dedicata) — щорічні зібрання архівістів країн Центр. і Сх. Європи, що проводилися впродовж 1995—2006 в Польс. Республіці Ген. дирекцією держ. архівів Польщі з ініціативи проф. Єжи Сковронека. Первісно передбачалося проведення щорічних зібрань упродовж 10-ти років з метою поглиблення співпраці архівів Цент., Східної і Південної Європи, їх інтеграції з архівами ін. частини континенту. Перша конференція відбулася 28 вересня — 1 жовтня 1995 в м. Стара Весь. Вона присвячувалася проблемі інкорпорації архівів колиш. робітн. та комуніст. партій до нац. (держ.) архів. фондів. У конференції взяли участь представники 13-ти країн: Болгарії, Естонії, Литви, Румунії, України, Франції та ін. Важливим кроком в інтеграції зусиль архів. служб європ. країн було рішення щодо створення першого міжнар. довідника про архіви колиш. компартій, розроблення міжнар. стандарту описання таких архів. фондів, систематичного проведення міжнар. конференцій і тематичних семінарів. Учасники другої конференції (28—30 вересня 1996, м. Пулави) обговорили питання впливу політ. і сусп. змін на становище архівів й підтримали ідею систематичного проведення таких конференцій. Після передчасної смерті проф. Є.Сковронека на знак визнання його заслуг від 1997 міжнар. зустрічі архівістів на пропозицію чл.-кор. РАН В.Козлова стали носити його ім'я — «Colloqia Jerzy Skowronek dedicata» (Сковронківські читання) — й збирати представників архів. установ країн Центр. і Сх. Європи для обміну досвідом у розв'язанні спільних актуальних проблем архів. буд-ва: «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи» (22—24 жовтня 1997, Голявіце), «Архіви і приватні архівні матеріали в країнах Центральної і Східної Європи» (8—10 жовтня 1998, Варшава—Мондралін), «Використання архівних матеріалів з точки зору закону і практики країн Центральної і Східної Європи» (15—16 жовтня 1999, Мондралін), «Архіви колишніх міжнародних організацій країн Центральної і Східної Європи» (13—14 жовтня 2000, Варшава), «Архіви в новому столітті: Стратегічні питання автоматизації архівів» (28—29 вересня 2001, Варшава), «Роль архівів в інформаційному суспільстві» (31 травня — 1 червня 2002, Варшава—Попово), «Архіви серед установ пам'яті» (28—29 травня 2004, Варшава). «Архіви і нетрадиційні носії інформації» (20—21 травня 2005, Торунь). «Архіваріус: Професія майбутнього в Європі» (18—20 травня 2006, Варшава). Конференції проводилися за підтримки Міжнар. ради архівів, Фонду ім. Стефана Баторія, Ради Європи, Архіву відкритого сусп-ва Центральноєвроп. ун-ту в Будапешті (Угорщина). У читаннях також брали участь архівісти з Туреччини, Ізраїлю, Китаю. Останні читання були спільним засіданням із відділеннями МРА EURBICA. Конференції сприяли встановленню творчих контактів між архівістами різних країн, розробленню спільних проектів, зокрема підготовки довідника «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи», бази даних «Створення сучасного науково-довідкового апарату до архівного фонду Ради



Є. Сковронек (1937—1996).

Могила Г.С. Сковороди у с. Сковородинівка.



Економічної взаємодопомоги», участі у програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу», проміжні результати яких обговорювалися під час читань. Постійними учасниками читань були укр. архівісти: Г.Боряк, І.*Матяш*, Г.Папакін; Н.Маковська, О.-Н.Мацюк та ін. Традицію проведення С.ч. відроджено генеральним директором держ. архівів Польщі проф. В.Стемпняком 2012.

Літ.: *Матяш І.Б.* VII Міжнародна конференція Сковронківські читання. «Вісник Держкомархіву», 2001, вип. 4 (8); *Її ж.* Роль «Colloqia Jerzy Skowronek dedicata» у розвитку міжнародного співробітництва архівістів. В кн.: Студії з архівної справи та документознавства, т. 8. К., 2002; *Стемпняк В.* «Colloquia Jerzy Skowronek dedicata» у співпраці з європейськими архівами (1995—2004). «Архіви України», 2005, № 4.

І.Б. Матяш.

СКО́ЄЦЬ, шкоєць, скот (лат. scotus) — спочатку — одиниця ваги, згодом — лічильно-вагова одиниця, дорівнювала $^{1}/_{24}$ гривни, тобто становила 10 *денаріїв* (1 польс. лічильна гривна в 11—12 ст. = 4 *фертонам*, або вярдункам — 24 С. — 240 денаріям). Коли в 14 ст. розпочалось карбування *грошів*, С. став еквівалентом 2 грошів (1 польс. лічильно-грошова гривна = 48 грошам).

Літ.: *Котляр М.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XVI—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

СКО́ЛЕ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на р. Опір (прит. Стрия, бас. Дністра). Населення 6,2 тис. осіб (2011).

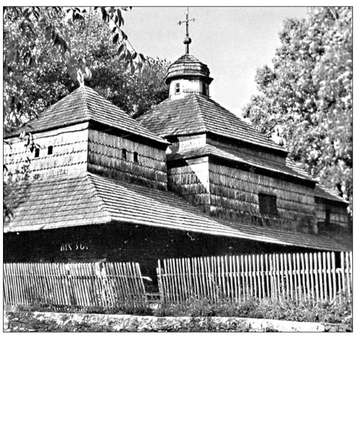
Попередником міста С. було село з тією ж назвою, відоме з 1397. 1660 поруч із селом його тодішній власник кн. Олександр-Януш Заславський заснував місто і замок. Офіц. назва новозаснованого міста — Олександрія — не прижилася, і населений пункт почали називати Сколе (так само, як і село). Із 1673 С. перейшло у володіння роду князів *Любомирських*. Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) С. відійшло до складу володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Із кінця 18 ст. з'явилися дрібні промислові підприємства. Розвиткові С. сприяло прокладання залізниць С.—*Стрий* (1885), С.—*Мукачеве* (1887). Від 1912 С. — повітовий центр. На той час місто й село злилися. У С. налічувалося бл. 6 тис. мешканців (2,5 тис. поляків, 2 тис. євреїв, 1,5 тис. українців). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) С. увійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належало Польщі (у складі Станіславського воєводства). У цей час С. стало відомим кліматотерапевтичним курортом. У вересні 1939 зайняте Червоною армією. Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львівської) УРСР. 1940—62 та від грудня 1966 — райцентр. Із 1 липня 1941 до 9 серпня 1944 окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*. 1963—65 — у складі Стрийського р-ну.

Пам'ятки арх-ри: дерев'яна церква Святого Пантелеймона (Святої Параскеви; 17 ст.) із дзвіницею (1760), палац баронів Гроьдлів із парком (19 ст.).

Офіційний веб-сайт міста: http://skole-rada.com.ua.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; Сколе і околиця. В кн.: Стрийщина: Історично-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болехівщини, Долинщини, Рожнітівщини, Журавенщини, Жидачівщини і Миколаївщини, т. 3. Нью-Йорк—Торонто—Париж—Сидней, 1993; Сколівщина. Львів, 1996.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.



Сколе. Церква Святої Параскеви. Фото кінця 20 ст.

СКОЛО́ТИ — за даними *Геродота* (IV, 6), це власна самоназва всіх *скіфів* за іменем царя, тоді як «скіфами» їх називали греки. Це місце в творі Геродота є досить незрозумілим. Багато дослідників вважають, що воно зіпсоване пізнішими переписувачами. Існує думка про поширення цього етноніма лише на автохтонні за походженням землеробські осілі племена Скіфії (*скіфи-орачі*), які населяли український правобережний і частково лівобережний лісостеп (києво-черкаська, східно- та західноподільська, поворсклинська групи археологічних пам'яток).

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

С.В. Полін.

СКО́ЛЬСЬКИЙ (Скульський, Скільський) **Андрій** (р. н. невід. — п. не раніше 1655) — друкар і письменник. 1630—32 і 1640—43 керував *Львівською братською друкарнею*, між 1635—37 працював у господаря *Волощини* Матея *Басараба*, 1638—39 був помічником львів. друкаря М.*Сльозки*. Згодом став керівником друкарні, що належала єпископові А.*Желиборському* і діяла 1645—44 в монастирі при церкві Святого Юра у *Львові*, а 1648 — в ***Унівському монастирі***. Бл. 1647 заснував власну друкарню, де видав «Азбуку» (буквар), однак під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. 1651 був підданий тортурам за звинуваченням у шпигунстві на користь українського козацького війська Б.*Хмельницького*. Був автором і співавтором передмов до літургійних книг, імовірним упорядником та перекладачем «Віршів з трагедії Христос Пасхон» (1630) — переробки візантійського твору 11—12 ст.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

СКОМОРО́ХИ — артисти-професіонали на східнослов'ян. землях у часи *Київської Русі*, у середньовіччі та ранній модерний час. Поєднували в собі таланти музикантів, співаків, танцюристів, комедіантів, акробатів, фокусників, дресирувальників, жонглерів і мімів. Виступи С. супроводжувалися грою на муз. інструментах: гудках, гуслях, дудах, со-

пелях, бубнах та ін. Використовували маски й ряджения. Були неодмінними учасниками масових громад. свят, ігрищ та обрядодійств, їх натхненниками й організаторами. Без них не обходилися урочистості в князівських палацах, ритуальні бенкети дружинників і міських ремісників. Своїм умінням сміятися й веселити завоювали велику популярність у народі. Етимологія слова «скоморох» остаточно не з'ясована. У Болгарії цей термін вживався вже на рубежі 9—10 ст., у *«Повісті временних літ»* згадується під 1068. Давньоруські тексти знають С. також під назвами «ігреці», «глумці», «перелесники», «сміхотворці», «гудці», «шпільмани» та ін. Досі точиться дискусія про те, чи вважати С. «зайшлими людьми» із Заходу, *Візантії*, чи з'явилися вони на місц. ґрунті. С. були об'єктом постійних звинувачень з боку Церкви, їхнє мист-во таврувалося й переслідувалося. Існували певні відмінності між мандрівними та осілими С. Перші складали організовані ватаги (артілі) й переходили з місця на місце в пошуках заробітку. Другі постійно обслуговували певний населений пункт та його округу, жили при дворах феодалів або селилися *слободами*.

Істор. пам'ять про «веселих людей» закріплена в топонімах України типу «Скомороше», «Скоморохи», «Скоморошки», «Скомороха» та ін. За документами кінця 16 — серед. 17 ст. у *Дрогобичі* простежується наявність С. як представників окремого ремесла й платників податків; імовірно, така ж ситуація була і в ін. містах України. Через переслідування й заборони репертуар скомороших вистав у цілісному вигляді не зберігся. Деякі уявлення про нього можна скласти із «Древних русских стихотворений, собранных Киршей Даниловым» — пам'ятки 2-ї пол. 18 ст., автору якої приписують укр. походження. Зі скомороших джерел, вірогідно, беруть початки окремі теми та фрагменти календарних, весільних, гумористичних пісень, усної прози (казки, прислів'я, нісенітниці, анекдоти), ігрові сценки в новорічних обрядах «Коза» і «Маланка». У 18—19 ст. мист-во С. знайшло продовження в ритуальній практиці колядницьких і щедрівницьких гуртів, штукарстві весільних ряджених, у діяльності ярмаркових балаганщиків, ведмежатників, вертепників. На білорус. та укр. *Поліссі* до 20 ст. «скоморохами» називали сільських музик.

Літ.: *Веселовский А.Н.* Разыскания в области русских духовных стихов, вып. 4. СПб., 1883; *Фаминцын А.С.* Скоморохи на Руси. СПб., 1889; *Возняк М.* Початки української комедії (1619—1919). Львів, 1920; *Белецкий А.* Старинный театр в России. М., 1923; *Белкин А.А.* Русские скоморохи. М., 1975; *Грушевський М.* Історія української літератури, т. 1. К., 1993; *Курочкін О.* Слідами давніх скоморохів (з історії святково-розважальної культури). «Університет», 2008, № 4.

О.В. Курочкін.

СКОМОРО́ХОВ Микола Михайлович (19.05.1920—14.10.1994) — військ. льотчик, маршал авіації (1981). Двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1945). Засл. військ. льотчик СРСР. Н. в с. Лапоть (нині с. Бєлогорське Саратовської обл., РФ). У Червоній армії з 1940. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 як пілот, старший пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї винищувального авіаполку воював на Закавказ., Північнокавказ. фронтах, *Південно-Західному фронті* і *Третьому Українському фронті.* Здійснив 605 бойових вильотів, особисто збив 46 і в групових боях — 8 літаків противника. Після війни — на командній роботі у Військово-повітряних силах Радянської армії. 1949 закінчив Військову академію ім. М.Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу. Із серпня 1973 — нач. Військово-повітряної академії ім. Ю.Гагаріна.

Нагороджений орденом Леніна, 5-ма орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Боем живет истребитель. К., 1974.

О.В. Буцько.



М.М. Скоморохов.

СКОПЕ́НКО Віктор Васильович (18.12.1935—05.07.2010) — учений-хімік, освіт. діяч, педагог. Ректор *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (1985—2008). Д-р хімічних н. (1970), професор (1972). Дійсний член АН УРСР (1988; із 1991 — АН України; із 1994 — *Національна академія наук України*), Академії пед. наук України (1992). Герой України (1999). Засл. діяч н. і т. України (1991). Почесний д-р низки ун-тів України, Польщі, Росії та ін. країн. Н. в с. Новгородка (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.). Навч. на хімічному ф-ті Київ. ун-ту (1953—58). 1959—62 навч. в аспірантурі хімічного ф-ту Київ. ун-ту. Захистив канд. дис. (1962). Упродовж 1962—66 працював асистентом, старшим викладачем, доцентом кафедри неорганічної хімії Київ. ун-ту. Із 1966 до 1970 — заст. декана хімічного ф-ту. 1970 захистив докторську дис., а 1972 отримав учене звання професора. 1975—85 — проректор Київ. ун-ту. Від 1977 до 1998 — зав. кафедри неорганічної хімії. 1985 призначений ректором Київ. ун-ту. 1993 обраний президентом Спілки ректорів вузів України. Із 1998 до 2003 очолював ВАК України. Член Ради з питань науки та науково-тех. політики при Президентові України (із 1996), заст. голови К-ту з Держ. премій України в галузі н. і т. (із 1997). Під кер-вом С. Київ. ун-т здобув статус нац. навч. закладу, значно підвищив свій рейтинг серед світ. класичних ун-тів.



В.В. Скопенко.

С. — відомий спеціаліст у галузі хімії координаційних сполук, плідно розвивав ряд фундаментальних напрямів сучасної хімії, пов'язаних з дослідженням реакції комплексоутворення у водному, неводному середовищах і на поверхні твердого тіла. Ці дослідження є не лише фундаментальними, але й мають величезне значення для розвитку провідних галузей хімічної пром-сті та вир-ва мед. протиракових препаратів. Значних результатів С. досягнув у дослідженні сполук із високотемпературними надпровідними властивостями. Очолював київ. наук. школу з коор-



М.М. Скорик.

динаційної хімії. Започаткував новий наук. напрям — координаційну хімію на поверхні. Під його кер-вом також здійснювалися роботи в галузі біонеорганічної та металоорганічної хімії. За безпосередньої участі С. створено Укр. національну комісію з хімічної термінології та номенклатури при ВР України.

Автор понад 400 наук. праць, із них 12 монографій та підручників, має бл. 60 авторських свідоцтв. Під його кер-вом захищено 38 канд. і 12 докторських дисертацій.

Лауреат премії ім. Л.Писаржевського АН УРСР (1989), Державних премій України в галузі н. і т. (1990, 1995), премії ім. В.Вернадського (2000).

Почесний громадянин міста Києва (1999).

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1981), Дружби народів (1985), Почесною відзнакою Президента України (1995), орденом «За заслуги» 2-го (1998) і 1-го ст (2000), італ. орденом «Зірка італійської солідарності» (2003), грузин. орденом Честі (2004); Герой України із врученням ордена Д-ви (1999).

П. у м. *Київ*.

Праці: Основи координаційної хімії. К., 1977; Chemie der Pseudohalogenide. Berlin, 1979 (співред.); Важнейшие классы неорганических соединений. К., 1983; Chemistry of Pseudohalides. Amsterdam — Lausanne — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo, 1986 (співред.); Светочувствительные диазонафтолы. К., 1988 (у співавт.); Найважливіші класи неорганічних сполук. К., 1996; Координаційна хімія. К., 1997; Прямой синтез координационных соединений. К., 1997 (у співавт., редактор); Direct synthesis of coordination and organometallic compounds. Amsterdam — Lausanne — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo, 1999 (у співавт.).

Літ.: Скопенко Віктор Васильович. К., 1995; Скопенко Віктор Васильович. В кн.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Імена славних сучасників. К., 2004.

В.Ф. Колесник.

СКО́ПНЕ — митний збір за право продажу хутра.

Літ.: Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990.

СКО́РИК Мирослав Михайлович (н. 13.07.1938) — композитор, педагог, музикознавець, музично-громад. діяч. Канд. мистецтвознавства (1967), професор (1985). Дійсний член Нац. академії мист-в України (2004). Герой України (2008). Засл. діяч мист-в УРСР (1969), нар. арт. УРСР (1988). Н. в м. *Львів*. У дитячі роки перебував із сім'єю на засланні. Закінчив Львів. консерваторію (1960; клас композиції А.Солтиса, клас історії і теорії музики С.*Людкевича*), аспірантуру при Моск. консерваторії (1964; клас композиції Д.Кабалевського). 1964—65 — викладач Львів. консерваторії, 1966—89 — викладач (із 1971 — доцент, із 1985 — професор) Київ. консерваторії. Поміж учнів — І.*Карабиць*, О.Кива, Є.*Станкович*, В.Зубицький та ін. Із 1989 — зав. кафедри композиції Львів. консерваторії, водночас — голова правління Львів. обласної орг-ції Спілки композиторів України. Тривалий час працював у США, із 1996 — в Австралії. Наприкінці 1990-х рр. повернувся в Україну. Із 1999 — зав. кафедри історії укр. музики *Національної музичної академії України імені П.Чайковського*. Чл.-кор. (2001), дійсний член (2004) Нац. академії мист-в України. 2006—10 — співголова правління Нац. спілки композиторів України. Із 2011 — худож. керівник *Національного академічного театру опери та балету України імені Тараса Шевченка*.

Творчість позначена різножанровістю, неофольклоризмом з яскравим характерним тематизмом, їй притаманні риси неокласицизму. Справжнім шлягером у царині академічної музики стала мелодія С. з кінофільму «Високий перевал». Класикою стали «Карпатський концерт» (1972), «Три українські весільні пісні» (слова народні, 1974, написані спеціально для Н.*Матвієнко*) та ін.

Автор опери «Мойсей» (лібрето Б.Стельмаха за І.*Франком*, 2001), балетів «Каменярі» (за І.Франком, 1967) та «Мадам Батерфляй» (лібрето Б.Стельмаха, 2006), муз. комедії, кантат «Весна» (слова І.Франка, 1960), «Людина» (слова Е.Межелайтіса, 1964) і «Гамалія» (слова Т.*Шевченка*, 2003), творів для симфонічного оркестру, зокрема сюїти з музики до вистави «Камінний господар» Лесі *Українки* (1971), Партити № 4 (1974), «24-х каприсів Паґаніні» (1993), концертів для фортепіано, для скрипки з оркестром (1969, 1990, 2001, 2002), для віолончелі, творів для струнного оркестру, — зокрема «Трьох фантазій з лютневої табулатури XVI ст.», творів для камерного оркестру, хорових творів, романсів (зокрема на слова Т.Шевченка, 1962), естрадних пісень, музики до театральних вистав, кінофільмів («Тіні забутих предків») та ін., до мультиплікаційних і документальних фільмів. Здійснив розшифрування та редакцію Львів. лютневої табулатури 16 ст., редакцію «Юнацької симфонії» М.В.*Лисенка*, редакцію, оркестрування і завершення опери «На Русалчин Великдень» М.*Леонтовича*, редакцію й оркестрування опер «Купало» А.*Вахнянина*, «Роксолана» Д.Січинського, «Наталка Полтавка» І.*Котляревського*—М.Лисенка.

Лауреат Респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1968), Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка (1987), конкурсу композиторів ім. Мар'яна та Іванни Коць (1990), мистецької премії «Київ» ім. А.Веделя (2006).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1998) і 2-го ст. (2006), відзнакою Президента України «Двадцять років незалежності України» (2011).

Праці: Ладова система С. Прокоф'єва. К., 1969; Структура і виражальна природа акордики в музиці XX ст. К., 1983.

Літ.: *Гордійчук М.* Мирослав Скорик. К., 1979; *Щериця Ю.* Мирослав Скорик. К., 1979; *Кияновська Л.* Мирослав Скорик: Творчість митця у дзеркалі епохи. Львів, 1998; Мирослав Скорик: Збірник статей. Львів, 1999; Мирослав Скорик: Збірник статей. К., 2000; *Кияновська Л.* Мирослав Скорик: людина і митець. Львів, 2008.

І.М. Сікорська.

СКОРИ́НА (Скарына) **Франциск** (Георгій) **Лукич** (бл. 1490 — імовірно, бл. 1551) — білорус. першодрукар, просвітитель, культ. і громад. діяч. Н. в м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Початкову освіту здобув у

Полоцьку і Вільно (нині м. *Вільнюс*). 1504—06 навч. у *Краківському університеті*, де здобув ступінь бакалавра філософії. 1512 отримав ступінь д-ра медицини в *Падуанському університеті.* 1516 переїхав до Праги (Чехія), де розпочав свою видавничу діяльність, заручившись фінансовою підтримкою білоруських купців. Протягом 1517—19 видав «Псалтир» та 19 книг Старого Завіту («Біблія руська») (загалом 23 книги із розрахунку, що «книг Царств» було 4), кожна із книг супроводжувалася передмовою та післямовою, написані «руською» мовою. 1520 переїхав до Вільно, де відкрив власну друкарню і видав «Малу подорожню книжницю» (1522) та «Апостол» (1525). У 1520-х — на поч. 1530-х рр. працював секретарем та лікарем віленського єпископа Іоанна. 1529 на запрошення прусського герцога Альбрехта Гогенцоллерна відвідав Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). 1534 у зв'язку з погіршенням матеріального становища переїхав до Праги, де працював лікарем і садівником у королівському палаці в Градчанах.

П., імовірно, у Празі. Точна дата не відома.

Започатковане С. книгодрукування стало яскравим проявом білорус. *Відродження.* Його видання вирізняються помітними мистецькими, граверними та орнаментальними елементами, шрифтом та ін. компонентами видавничої майстерності. Неабияке значення мають авторські передмови та коментарі, на змісті яких позначилися літературно-естетичні та філософсько-просвітницькі погляди С., що характеризуються компромісом між християн. етикою та ренесансним *гуманізмом.*



Франциск Скорина. Гравюра з «Біблії». Прага, 1517.

Книги, надруковані С., справили значний вплив на розвиток духовної к-ри України, стимулювали поширення в ній книгодрукування, набули поширення завдяки своїм численним рукописним копіям. Зокрема, відомо про копію Псалтиря, зроблену 1543 Парфеном з Кобринського та Пінського староств, до якої внесено низку українізмів, 3 списки «Апостола» перемишльської греко-католицької капітули, волин. перепис «Апостола», зроблений 1593—94, та перепис чотирьох бібл. книг, датований 1568, в м. Ярослав (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща). Копії книг С. були у збірках А. *Петрушевича* та Румянцевського музею в *Москві.*

В Україні налічується 34 примірники видань С., що зберігаються в *Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького*, *Бібліотеці національній України імені В.Вернадського*, *Одеській національній науковій бібліотеці*, *Закарпатському краєзнавчому музеї* в *Ужгороді* та *Львівській національній науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України.*



«Біблія» Франциска Скорини. Прага, 1517—1519. Титульна сторінка.



Гравюра і заголовок книги Ісуса Сірахового. «Біблія» Франциска Скорини. Прага, 1517.

Тв.: Біблія, т. 1—3. Мінск, 1990—91 (факсимільне відтворення видання 1517—19); Творы: Прадмовы, сказанні, паслясловўі, акафісты, пасхалія. Мінск, 1990.

Літ.: Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979; *Подокшин С.* Франциск Скорина. М., 1981; *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; Франциск Скорина — белорусский гуманист, просветитель, первопечатник. Минск, 1989; *Лойка А.* Францыск Скарына, або Сонца маладзіковае. Мінск, 1990; *Немировский Е.* Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990; Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. Минск, 1990; *Чамярыцкі В.* Беларускі тытан эпохі Адраджэння. Мінск, 1990; *Шматов В.* Искусство книги Франциска Скарины. М., 1990; *Дварчанін І.* Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве. Мінск, 1991; *Галенчанка Г.* Францыск Скарына — беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мінск, 1993; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002; *Шалькевич В.* Скорина и скорининиана. Минск, 2001; Беларуская энцыклапедыя, т. 14. Мінск, 2002; Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі: Анатаваны бібліяграфічны паказальнік. Мінск, 2002; Республика Беларусь: Энциклопедия, т. 6. Минск, 2008.

Н.В. Пазюра.



Д.П. Скоропадський.

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Данило Павлович (13.02(31.01).1904—22.02. 1957) — політичний і громадський діяч. Син гетьмана П.*Скоропадського*. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Початкову та середню освіту здобув удома. Склав іспити в 1-й Петерб. класичній г-зії (1914). У серед. 1918 перебрався до *Києва*, де навчався в 1-й Укр. г-зії В.*Науменка*. Від кінця 1918 — на еміграції: спершу — в Румунії та Туреччині, згодом — в Італії і Швейцарії. 1922 з відзнакою закінчив франц. реальну г-зію в Лозанні (Швейцарія). Працював робітником на ф-ках «Сіменса» та «Шукерта» в Берліні (Німеччина), щоб здобути практичні тех. навички. 1923—27 навч. у Вищій тех. школі в Шарлотенбурзі (нині у складі м. Берлін), в якій здобув фах інженера. Голова укр. студентського т-ва «Дніпро» (1926—29) та член т-ва «Основа». Від 1928 працював на електротех. підпр-вах «Сіменса» та «Гальске» поблизу Берліна. Член Укр. тех. т-ва у *Львові* (1928). 16 травня 1933 гетьман П.Скоропадський оголосив Данила своїм наступником. 1937—38 здійснив поїздку до США та Канади, де відвідав місц. осередки *Союзу гетьманців-державників*, зокрема виступив із доповідями в Детройті, Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго (усі міста в США), Едмонтоні, Калгарі, Монреалі, Оттаві й Торонто (усі міста в Канаді). Від липня 1939 — у Великій Британії. Після *Другої світової війни* брав активну участь в організації політ., громад. та культ. життя українців у Великій Британії. Протягом 1946—57 працював як тех. директор британської філії американської літакобудівної компанії «Dzus Fastener». Від 5 листопада 1948 став провідником гетьманського руху. Від 1949 — почесний голова *Союзу українців у Великій Британії*.

П. у м. Лондон (Велика Британія) за нез'ясованих обставин. Похований на лондонському цвинтарі Гемпстед.

Літ.: *Назарук О.* Гетьманська родина. «На чужині», 1947, № 7; Гетьманич Данило Скоропадський (некролог). «Визвольний шлях», 1957, № 3; Помер гетьманич Данило Скоропадський. «Свобода», 1957, № 38, 27 лютого; *Гай-Нижник П.* Гетьманич Данило Скоропадський (1904—1957): До історії встановлення старшинства в гетьманському роді та спадкоємства в українському монархічному русі. «Київська старовина», 2002, № 4.

О.В. Ясь.

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Іван Ілліч (бл. 1646 — 14(03).07.1722) — *гетьман Лівобережної України* (1708—22). Н. в м. *Умань*. 1674 внаслідок нападу татар змушений був переселитися в Лівобережну Україну. Обіймав посади *військового канцеляриста* при гетьман. уряді (із 1675), черніг. полкового писаря (1680—94), *генерального бунчужного* (із 1694), *генерального осавула* (із 1701), стародубського полковника (1706—08). Брав участь у боротьбі проти турец. і татар. військ під час *російсько-турецької війни 1676—1681* і *Кримських походів 1687 і 1689*. Після переходу гетьмана І.*Мазепи* на бік швед. короля *Карла XII* С. 6 листопада 1708 на старшинській раді в *Глухові* обрали гетьманом. Він очолив козац. полки в *Полтавській битві 1709*. Не раз звертався до рос. царя *Петра I* із проханням про поліпшення становища укр. народу. За гетьманства С. 1709 за наказом Петра I було зруйновано *Чортомлицьку Січ*. Для контролю за діяльністю гетьман. правління цар призначив свого резидента. С. був найбільшим землевласником у *Гетьманщині* (мав до 20 тис. дворів *посполитих*). Він одним із перших гетьманів почав видавати універсали, за якими *козаки* офіційно зобов'язувалися виконувати повинності на користь д-ви, а посполиті за подання скарги на можновладців каралися побиттям і арештом. Царським маніфестом від 27 (16) травня 1722 було створено *Малоросійську колегію*, яка підмінила собою вищі судові й адміністративні органи в Гетьманщині.



І.І. Скоропадський. Гравюра середини 19 ст.

П. у м. Глухів, похований у *Гамаліївському Пустинно-Харлампіївському монастирі*.

Літ.: *Коструба Т.* Гетьман Іван Скоропадський (1708—1722). Львів, 1932; *Гуржій О.І.* Іван Скоропадський. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1995; *Його ж.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; *Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Від гетьмана до гетьмана: Рід Скоропадських в історії України. К.—Суми, 2011.

О.І. Гуржій.

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Павло Петрович (15(03).05.1873—28.04. 1945) — держ. і військ. діяч, Гетьман всієї України та військ козацьких (1918). Н. в м. Вісбаден (Німеччина). Походив зі старовинного українського старшинсько-шляхетського роду (див. *Скоропадські*). Син Петра Скоропадського та Марії з дому Миклашевських. Дитячі роки провів у родинному маєтку *Тростянець*. На формування поглядів та виховання великий вплив справив дід Іван Михайлович, колишній полтавський губернський *предводитель дворянства*, меценат і доброчинець, засновник Тростянецького дендропарку (див. *«Тростянець»*). Після смерті батька та діда навчався в Пажеському корпусі в *Санкт-Петербурзі* (1886—93), по закінченні якого вийшов корнетом у Кавалергардський полк. У січні 1898 одружився з Олександрою Дурново, від якої мав трьох доньок: Марію (1898—1959), Єлизавету (1899—1976), Олену (1919), та трьох синів: Петра (1900—56), Данила (див. Д.*Скоропадський*; 1904—57) і Павла (1916—18). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* (ад'ютант командуючого Сх. загоном генерал-лейтенанта Ф.Келлера, командир 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку, ад'ютант головнокомандуючого рос. військами на Далекому Сх. генерала від інфантерії П.Ліневича). По поверненню до С.-Петербурга призначений флігель-ад'ютан-

том рос. імп. *Миколи II* в чині полковника, потім — командиром 20-го Фінляндського драгунського (1910) та лейб-гвардії Кінного (1911) полків, 1912 отримав звання генерал-майора та зарахований до імператорського почту. Водночас виявляв велику зацікавленість у збиранні пам'яток укр. старовини, відновленні істор. пам'яті про свій рід, співпрацював із П.Я.*Дорошенком* та В.*Модзалевським.* Разом з останнім започаткував архівно-археогр. проект «Архів Скоропадських» (збирання і видавання фамільних паперів). Захоплення минулим роду та України, одначе, не переросло в політ. *українофільство*, і він не брав участі в політ. житті, не поділяючи поглядів тогочасних «мазепинців» (див. *«Мазепинство»*) чи «богданівців». Із початком *Першої світової війни* разом із полком виступив на фронт, відзначився в перших боях і отримав у жовтні 1914 орден святого Георгія 4-го ст. Згодом командував тимчасовою 1-ю гвард. кінною бригадою, 5-ю гвард. кавалерійс. д-зією, не раз тимчасово очолював увесь гвард. кавалерійс. корпус, що діяв у Прибалтиці та на сході Польщі. За військ. звитягу отримав звання генерал-лейтенанта. Із січня 1917 призначений командиром 34-го армійського корпусу, що стояв в Україні. Схвально зустрів *Лютневу революцію 1917* і повалення *самодержавства*, із квітня 1917 почав стежити за розвитком укр. руху. В нових умовах домагався збереження боєздатності корпусу, але після провалу липневого наступу рос. військ, в якому корпус брав активну участь, під впливом розкладу старої армії дійшов думки про необхідність зміцнення дисципліни шляхом українізації і восени завершив формування боєздатного 1-го Укр. козац. корпусу у складі 2-х піх. д-зій та артилер. бригади. Ідея протиставити розкладовому впливу більшовизму здорове нац. почуття змусила його погодитися на обрання наказним отаманом *Вільного козацтва* (жовтень 1917).

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* С. рішучо став на бік *Української Центральної Ради*, успішно боровся з *більшовиками* на *Південно-Західному фронті*, фактично очолював укр. війська в *Правобережній Україні* у грудні 1917, використовував загони Вільного козацтва та ін. підрозділи для роззброєння збільшовичених частин і не допустив їх до *Києва.* Але недовіра з боку керівного укр. проводу, військ. політика УЦР, яка віддавала перевагу політ. авантюристам, змусили його залишити командування корпусом наприкінці грудня 1917. Намагання використати за франц. допомогою чехословац. частини, загони Вільного козацтва у протибільшовицькій боротьбі були марними. Невдачею завершилася перша спроба взяти участь у політ. житті — балотування до *Всеросійських Установчих зборів* за списком *Союзу земельних власників.* Після відновлення укр. влади в березні 1918 вдався до створення власного політ. проекту — *Української народної громади*, політ. партії, яка виступала за сильну одноосібну владу, здатну подолати анархію й наслідки більшовицького панування. Популярність С. серед поміркованого і консервативного політ. таборів, а також нім. й австро-угор. командування в Україні була надзвичайною, що в умовах системної політ. кризи викликало заг. підтримку держ. перевороту 29 квітня 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*), унаслідок якого на Всеукр. з'їзді хліборобів-власників був проголошений Гетьманом всієї України та військ козацьких.

Упродовж 29 квітня — 14 грудня 1918 С. намагався збудувати систему одноосібної влади, яка спиралася на істор. та нац. традиції, мала тимчасовий характер і тяжіла до авторитаризму. Створена під його проводом *Українська Держава* досягла значних успіхів в зовн. політиці, розбудові економіки, культ. розвиткові, але не змогла вирішити найголовніших — земельного та соціального — питань. Оскільки зовн. гарантією стабільності виступали нім. війська, які приборкали інспіровані більшовиками селянське повстання на Звенигородщині (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*) та *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*, то воєнна поразка Четверного союзу в листопаді 1918 призвела до вибуху протигетьман. повстання лівих і нац. партій (див. *Протигетьманське повстання 1918*), формальним приводом до якого стала Федеративна грамота від 14 листопада 1918 — проголошення С. курсу на федерацію з небільшовицькою Росією. На чолі повстання був *Український національний союз*, який 14 листопада створив *Директорію* з 4-х осіб. С., не бажаючи продовжувати братовбивчу боротьбу між українцями, 14 грудня 1918 підписав зречення і за допомогою німців виїхав до Берліна (Німеччина).



П.П. Скоропадський.

1919 С. з'єднався з родиною у Швейцарії, 1920 повернувся до Німеччини, де постійно мешкав у Ванзее (нині у складі м. Берлін). На еміграції остаточно позбавився федералістських ілюзій і став переконаним націоналістом. На запрошення *Українського союзу хліборобів-державників*, створеного В.*Липинським* та С.*Шеметом* на еміграції, 1921 повернувся в політику як репрезентант укр. трудової дідичної монархії і член Ради присяжних Укр. союзу хліборобів-державників. Гетьман. рух здобув авторитет серед різних прошарків укр. еміграції в Європі, Америці, на Далекому Сх. (Китай, Маньчжурія). 1926 заходами С. постав *Український науковий інститут у Берліні*, що згуртував найкращі наук. сили еміграції. Але становище символу руху не влаштовувало його: С. фактично був позбавлений права на власну політ. діяльність, до того ж не був переконаним мо-

Під час церемонії проголошення Павла Скоропадського гетьманом України. Київ, 29 квітня 1918.





Герб роду Скоропадських.



Г.В. Скоропадський (1873—1925).

нархістом. 1930 відбувся конфлікт між засновником руху В.Липинським та С., унаслідок чого перший залишив Укр. союз хліборобів-державників. Відтоді на чолі укр. гетьман. руху, який 1937 змінив свою назву на *Союз гетьманців-державників*, беззастережно стояв С. Під його впливом перебувала найбільша в Європі укр. громада Німеччини, а відділи Союзу гетьманців державників працювали практично по всій Центр.-Сх. та Зх. Європі; у США та Канаді його кер-во визнала впливова напіввійськова Січова орг-ція.

Період *Другої світової війни* став для С. важким випробуванням: змушений перебувати на території Німеччини та рахуватися з реаліями нацистського Райху, водночас напередодні війни зміг відправити сина і офіц. спадкоємця Данила до Великої Британії, через впливових знайомих (президента Фінляндії К.-Г.*Маннергейма*) шукав контактів із нейтральними д-вами та учасниками *антигітлерівської коаліції*. На відміну від багатьох нац. діячів ніколи не сподівався на сприяння Німеччини у відновленні укр. державності. Користувався значним авторитетом серед українців другої хвилі еміграції; 1944 домігся звільнення з нацистських концтаборів С.*Бандери*, Я.*Стецька*, А.*Мельника* та великої кількості військовополонених.

Під час подорожі до *Баварії* важко поранений унаслідок бомбардування залізничної ст. Плятлінг, помер від ран і похований у с. Меттен (Німеччина; згодом перепохований в Оберсдорфі; нині м. Волькерсдорф-ім-Вайнфіртель, Австрія).

Тв.: Спомини. К., 1992; Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

Літ.: *Маляревський А.* П.П. Скоропадський, гетьман України. К., 1918; *Дорошенко Д.* Історія України, т. 2: Українська Держава 1918 р. Ужгород, 1930; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: Патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. К., 2003; *Реєнт О.* Павло Скоропадський. К., 2003; *Савченко В.А.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. Х., 2008; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. К., 2011.

Г.В. Папакін.

СКОРОПА́ДСЬКІ (Скуропацькі, Шкуропадські) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід. Згідно з родовою легендою походить від шляхтича з м. *Умань* **Федора** С. (1-ша пол. 17 ст.), який, імовірно, за Б.*Хмельницького* обіймав старшинський уряд та загинув у *Жовтоводській битві 1648*. Онуком родоначальника був *гетьман* **Іван Ілліч** (див. І.*Скоропадський*; бл. 1646 — 1722). Відома була й дружина гетьмана — Анастасія Марківна (див. *Марковичі*). Ін. онук Федора — **Василь Ілліч** (р. н. невід. — п. 1727), березнинський *сотник Чернігівського полку* (1697—1709) та черніг. полковий *обозний* (1713—21), учасник багатьох військ. походів і виконавець дипломатичних місій. Син Василя — **Михайло Васильович** (бл. 1697 — 1758), *генеральний підскарбій* (1741—58), імовірний автор «Речи о поправлении состояния Малороссии», а онук — **Іван Михайлович** (1727—82), *генеральний осавул* (1762—81), відставний бригадир (1781), депутат від шляхетства Глухівського пов. в *Комісію Законодавчу 1767—1768*, укр. автономіст. До цієї ж гілки належать: **Іван Михайлович** (1805—87) — меценат, культ. та громад. діяч, надвірний радник (1851), прилуцький повітовий (1844—47) та полтавський губернський (1847—52) *предводитель дворянства*, засновник прилуцького пансіону для підготовки нар. учителів (1867—70) та жін. початкового уч-ща (1870—80), почесний громадянин м. *Прилуки* (бл. 1870), засновник унікального паркового комплексу у своєму маєтку *Тростянець* (нині Держ. дендрологічний парк «*Тростянець*» НАН України), його діти — доброчинниця й меценатка **Єлизавета Іванівна** (див. Є.*Милорадович*; 1832—90) та **Петро Іванович** (1834—85), черніг. громад. і культ. діяч, дійсний статський радник (1878), стародубський повітовий (1868—71) та черніг. губернський (з 1870) земський гласний, стародубський повітовий предводитель дворянства (із 1869), почесний мировий суддя за Стародубським округом (із 1869), почесний громадянин міст *Стародуб* (1872) та Погар



А.М. Скоропадська.

(нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ; 1878). Син Петра Івановича — гетьман *Української Держави* **Павло Петрович** (див. П.*Скоропадський*; 1873—1945). Із цього роду походить також **Георгій Васильович** (1873—1925), громад. і політ. діяч, голова сосницької повітової *земської управи* (1904—07), сосницький повітовий (із 1899) та черніг. губернський (із 1907) земський гласний, почесний мировий суддя за Сосницьким округом (із 1907), депутат 3-ї та 4-ї *Державних дум Російської імперії* від Черніг. губ. (1907—17), *октябрист*, діяч *Білого руху*.

Рід внесений до 6-ї частини Родовідних книг Черніг. та Полтав. губ., а герб затверджений дипломом від 1844.

Літ.: *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских (1674—1758 гг.). «Исторический вестник», 1880, № 8; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник., т. 4. К., 1914; *Пріцак О.* Рід Скоропадських: Історично-генеалогічна студія. Львів, 1938; *Гуржій О.І.* Іван Скоропадський. К., 2004; *Гуржій О.І., Реєнт О.П.* Від гетьмана до гетьмана: Рід Скоропадських в історії України. Київ—Суми, 2011.

О.І. Гуржій, В.В. Томазов.

СКОРО́ПИС-ЙОЛТУХО́ВСЬКИЙ Олександр Філаретович (псевдоніми — Г.Будяк, О.Василевський, О.Вишневський, Л.Галін та ін.; 1880 — 1950, за ін. даними, 1946) — політ., держ., громад. і культ. діяч. Походив зі Сх. Поділля. Член укр. студентської

громади в *Києві*, *Революційної української партії* (1901). Від 1903 — на еміграції в *Австро-Угорщині*. Брав участь у роботі Закордонного к-ту РУП у *Львові*. Опікувався виданням і транспортуванням нелегальної літератури до підрос. України. Наприкінці 1904 очолив групу членів РУП (разом із М.*Меленевським*), які виступили за об'єднання з рос. соціал-демократією та проти політ. автономії укр. земель. Один із засновників та керівників Укр. соціал-демократ. спілки (1905), яка на федеративних засадах входила до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії. У вересні 1906 заарештований за участь у несанкціонованих зборах під час виборчої кампанії до 2-ї Держ. думи Рос. імперії. 1907 ув'язнений без суду в одиночній камері, а згодом засланий до Сибіру. Втік із заслання. Від 1908 — на еміграції в Австро-Угорщині. Погляди та світосприйняття С.-Й. зазнали складної еволюції від *соціалізму* до *консерватизму*. Під час *Першої світової війни* намагався привернути увагу австрійс. кіл до укр. проблем, зокрема зустрічався з австрійс. консулом Е.Урбасом. Належав до *Союзу визволення України* (СВУ). Один із засновників та голова бюро СВУ в Берліні (Німеччина; 1915). Після конфлікту з Д.*Донцовим*, внаслідок якого останній залишив СВУ, фактично посів провідне становище в цій орг-ції. Заст. голови *Загальної української ради*. Директор департаменту УНР у заг. справах (1917). У січні 1918 — уповноважений УЦР для організації укр. військ. частин із полонених у Німеччині та Австро-Угорщині. У лютому 1918 представляв інтереси укр. військовополонених на мирних переговорах у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). Від березня 1918 — *губернський комісар* на *Холмщині*. Вів активні перемовини з нім. окупаційною владою щодо майбутнього політ. устрою, тобто встановлення Гетьманату. За гетьмана П.*Скоропадського* призначений губернським старостою на Холмщині, Підляшші та Зх. Волині. У грудні 1918 заарештований поляками у Бресті та інтернований у *Каліші*. Звільнений 1920. Від 1920 — на еміграції в Німеччині. Активний діяч укр. гетьман. руху. Член *Українського союзу хліборобів-державників*. 8 травня 1920 разом із Д.*Дорошенком*, В.*Липинським*, С.*Шеметом* підписав угоду з гетьманом П.Скоропадським, в якій задекларовано намір установити монархічну владу в Україні. Спільно із С.Шеметом опікувався роботою гетьман. осередку в Берліні. Співзасновник та член Управи Відділу Укр. Червоного Хреста в Німеччині (1921). Один із фундаторів *Українського наукового інституту в Берліні* (1926) та заст. куратора цієї інституції, а також один із засновників комерційного видавничого т-ва «Ратай». Після розколу гетьман. руху (1927) С.-Й. увійшов до складу Гетьман. управи, а також виступив у цій внутрішньопарт. полеміці на боці П.Скоропадського супроти В.Липинського. Член Президії Гетьман. ради. У 1930-х рр. очолював укр. громаду в Берліні, яка систематично проводила масштабні культ. й науково-просвітницькі заходи. До 1945 залишався одним із найближчих дорадників П.Скоропадського.

Автор низки спогадів про РУП, Укр. соціал-демократ. спілку та СВУ.

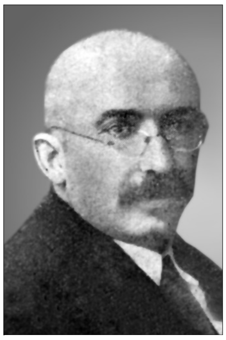
1945 заарештований рад. контррозвідкою в Німеччині, вірогідно в Берліні, та вивезений до *СРСР*.

П. у Темниківському таборі в Мордовії.

Тв.: *Вишневський О.* На переломі. «ЛНВ», 1905, т. 29—32; Значіння самостійної України для європейської рівноваги. Відень, 1916; Самостійна Україна мрією у 1791 р., політичною утопією 1854 р. й пекучою потребою в 1888 р. «Вістник Союзу визволення України», 1916, № 38—39; Табори полонених українців. Одеса, 1918; Мої «злочини». В кн.: Хліборобська Україна, кн. 2, зб. 2/4. Відень, 1920—21; Пам'яті В. Липинського. В кн.: Липинський як ідеолог і політик: Збірник статей. Ужгород, 1931.

Літ.: Що сталося з О. Скоропис-Йолтуховським? «Америка», 1949, 4 березня; *І.Ф.* За об'єктивну переоцінку гетьманського руху (порядком дискусії). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1956, № 40, 2 березня; *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819—1991): Навчальний посібник. К., 1994; *Сидоренко Н.* Скоропис-Йолтуховський Олександр. В кн.: Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника, вип. 6. Львів, 1999; *Патер І.* Союз визволення України: Проблеми державності і соборності. Львів, 2000; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000; *Назарук Ю.* Діяльність Олександра Скоропис-Йолтуховського у роки Першої світової війни. В кн.: Український історичний збірник, вип. 5. К., 2002; *Осташко Т.* Персональний склад керівних органів Українського союзу хліборобів-державників. В кн.: Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, вип. 14. Запоріжжя, 2002.

О.В. Ясь.



О.Ф. Скоропис-Йолтуховський.

СКОРУ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Адамович (19(06).09.1887—21.02.1950) — композитор, піаніст, диригент, педагог. Доцент (1937). Засл. діяч мист-в УРСР (1947). Н. в *Києві*. 1910 закінчив Житомир. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва, 1914 — Петерб. консерваторію (факультети — фортепіанний та теорії композиції). 1914—15 викладав у Таганрозькому, 1915 — Іжевському, 1916—33 — Житомирському уч-щах. У *Житомирі* одночасно працював нач. муз. частини губернського військкомату (1919—22), диригентом симфонічного оркестру Наросвіти (1923—33) і зав. муз. секції Будинку Червоної армії (1929—33). Потім працював у Київ. консерваторії: 1933—37 — зав. театрального відділу, із 1937 — доцент, із 1945 — в. о. професора. У роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 працював у муз. уч-щі в Алма-Аті (нині м. Алмати, Казахстан; 1941—44).



М.А. Скорульський.

Твори: балети «Лісова пісня» (1936), «Бондарівна» (1939), «Снігова королева» (1949—50, незакінчений); опера «Свіччине весілля» (1948), симфонічні поеми «Степова» (1942), «Турбаї» (1947), «Микита Кожум'яка» (1949), ораторія «Голос матері» (1943), симфонії, романси, камерно-інструментальні ансамблі та ін.

Автор книги «Елементарні основи фортепіанної школи Г.М. Єсипової» (1932, 1964).

П. у м. *Москва*, похований у Києві.

Літ.: *Михайлов М.М.* М.А. Скорульський: Нарис про життя і творчість. К., 1960; *Загайкевич Н.* Українська балетна музика. К., 1969; Михаил Скорульский — воспоминания,

письма, материалы. К., 1988; *Васильєва А.* Музика душі. «Музика», 1987, № 4; *Шамаєва К.* Із плеяди житомирських митців. Там само.

П.М. Бондарчук.

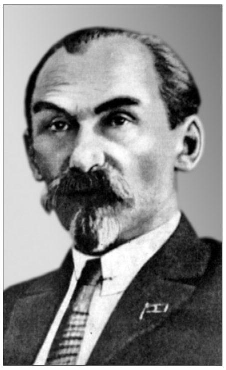
СКОРУ́ПИ (Скоруппи) — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід білорус. посполитського походження, засновником якого був **Дем'ян Григорович** С. (Малярєв), *лавник* (1701—03), *райця* (1707—09) і *бурмистер* (1711—14) стародубського *магістрату*. Його син — **Григорій Дем'янович** (бл. 1692 — 1753), стародубський полковий писар (1715—27), учасник *Полтавської битви 1709*, *Прутського походу 1711* та Коломацького походу 1723, а онук — **Павло Григорович** (бл. 1720 — 1779), полковий вакансовий суддя (1741—56) і стародубський полковий *обозний* (1757—72). Ін. представники роду обіймали уряди *бунчукових товаришів* і *військових товаришів*.

Рід внесений до 2-ї частини Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей 17—18 вв. К., 1884; *Його ж.* Описание старой Малороссии, т. 1: Стародубский полк. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СКОТА́РСТВО — див. *Тваринництво.*



М.О. Скрипник.

СКРИ́ПНИК Микола Олексійович (25(13).01.1872—07.07.1933) — рад. держ. і парт. діяч. Дійсний член ВУАН (1929) та Білорус. АН (1929). Н. у слободі Ясинувата (нині місто Донец. обл.) в сім'ї залізничного службовця. Після Барвінківської двокласної сільс. школи навч. в Ізюмському реальному уч-щі (був виключений за революц. діяльність), склав екстерном екзамени за курс реального уч-ща в Курську (нині місто в РФ). Вступив до Петерб. технологічного ін-ту, однак через півроку був виключений як активний учасник антиурядових акцій. Вів революц. роботу в *Санкт-Петербурзі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Царицині (нині м. Волгоград, РФ), Саратові (нині місто в РФ), *Одесі*, Ризі (нині столиця Латвії), на Уралі, брав участь у виданні й поширенні багатьох більшовицьких видань (друкувався під псевдонімами Глассон, Петербуржець, Валер'ян, Г.Єрмолаєв, Щур, Щенський та ін.). 15 разів був заарештований царськими властями, 7 разів перебував на засланні. Загалом був засуджений до ув'язнення строком до 34 років і один раз до страти, 6 разів утікав із тюрем.

Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Петрограда (нині м. С.-Петербург), був обраний секретарем Центр. ради фабрично-заводських к-тів. Учасник *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, член Військово-революц. к-ту при Петрогр. раді робітн. і солдатських депутатів.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад (24—25 (11—12) грудня 1917) обрав його заочно членом ВУЦВК, а останній увів до складу уряду радянської УНР — нар. секретарем праці (див. *Народний секретаріат*). У ході урядової кризи, що виникла на ґрунті підписання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 4 березня 1918*, С. призначили головою Нар. секретаріату (до цього офіц. голови не було) і нар. секретарем закордонних справ. Очолював Надзвичайне повноважне посольство ВУЦВК і Нар. секретаріату радянської УНР до *Москви*, доводив до відома керівних держ. структур РСФРР позицію комуністів, рад, трудящих України про підтримку курсу на мирний перепочинок, схвалення Брестського миру, вів переговори про пошук форми відносин РСФРР і Радянської України.

На останньому засіданні ЦВК України в Таганрозі (нині місто Ростовської обл., РФ) у квітні 1918 С. обрали до повстанського Народного секретаріату («повстанської дев'ятки») і секретарем орг. бюро по скликанню 1-го з'їзду більшовицьких орг-цій України.

У процесі утворення КП(б)У С. вважав доцільним створення самостійної респ. парт. орг-ції, хоча остерігався, щоб реалізація подібного плану не була використана як знаряддя в боротьбі проти РКП(б), її політики. Тому у відповідальний момент відкликав власний проект резолюції, чим вирішив наперед прийняття документа, в якому статус КП(б)У обмежувався правами обласної орг-ції РКП(б).

1918 С. деякий час працював в апараті *ВЧК*, потім — на фронтах громадян. війни 1918—22. 1919 — голова Верховної соціаліст. інспекції і нар. комісар контролю УСРР, із липня 1921 — нар. комісар внутр. справ, із квітня 1922 — нар. комісар юстиції і з січня 1923 — ген. прокурор УСРР (за сумісництвом), із березня 1927 — нарком освіти УСРР, із лютого 1933 — голова Держплану та заст. голови РНК УСРР.

Одночасно С. очолював Всеукр. комісію з історії Жовтневої революції і КП(б)У (*Істпарт*), Гол. архівне управління при Наркомосі УСРР, працював директором *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів*, керував асоціацією істориків, був секретарем комуніст. фракції ВУАН, гол. редактором *«Української радянської енциклопедії»*, зав. Кафедри нац. питання при ВУАН.

Перебуваючи на високих держ. посадах, С. брав активну участь в об'єднавчому процесі за утворення *СРСР*, його всебічному зміцненні. Водночас, будучи членом комісії по розробці федеральної Конституції, намагався вибороти гарантії суверенітету України в союзній д-ві. Послідовно домагався створення умов для забезпечення інтересів і повноцінного розвитку українців, які перебували поза межами УСРР. Принципово відстоював ідею соборності українства, а найнадійнішим засобом її реалізації вважав зміцнення комуніст. орг-цій у *Східній Галичині*, *Буковині Північній* і *Закарпатській Україні.* Із цього приводу часто виступав у пресі, нелегально відвідував парт. форуми згаданих регіонів, виступав із програмними промовами.

Життєвим апогеєм С. стало кер-во ним процесом українізації (див. *Українізації політика*), коли було досягнуто значних успіхів у справі національно-культурного буд-ва, духовного розквіту сил народу. Значного розмаху набула

справа підготовки кадрів різного рівня кваліфікації із представників корінної національності, істотно розширилася сфера вживання укр. мови. Водночас багато робилося для забезпечення національно-культ. розвитку всіх нац. меншин, що проживали в Україні. Зусиллями С., його оточення УСРР було перетворено на своєрідну лабораторію розв'язання нац. питання, а сам нарком став одним із найкрупніших рад. теоретиків із нац. питання. Загалом його перу належить понад 700 публікацій із різних проблем історії революц. руху, політ. думки, держ., нац. культ. буд-ва.

С. не раз обирався членом Всерос. ЦВК і ЦВК Рад СРСР та ЦВК України і ВУЦВК. Із жовтня 1918 — член ЦК КП(б)У, 1923—25 — канд. у члени політбюро, а з 1925 по 1933 — член політбюро ЦК КП(б)У, делегат усіх конгресів *Інтернаціоналу Комуністичного*, 1928 обраний членом Виконкому Комінтерну.

В умовах розпочатої кампанії по звинуваченню в *«націонал-ухильництві»* не визнав себе винним і покінчив життя самогубством у м. *Харків*.

28 березня 1990 ЦК КПУ спец. постановою визнав, що політ. звинувачення С. в т. зв. націонал-ухильництві ґрунтувалося на сфальсифікованих матеріалах і спотворених уявах про його погляди й діяльність і ухвалив вважати С. реабілітованим у парт. відношенні (посмертно).

Праці: Автобіографія. «Радянська освіта», 1928, № 5; Статті й промови, т. 1, 2, ч. 1—2, т. 4—5. Х., 1929—31; Статті й промови з національного питання. Мюнхен, 1972; Вибрані твори. К., 1991.

Бібліогр.: Бібліографія творів М.О. Скрипника. В кн.: *Скрипник М.О.* Вибрані твори. К., 1991.

Літ.: *Бабко Ю.* Солдат партії (про М.О. Скрипника). К., 1962; *Бабко Ю., Білокобильський І.* Микола Олексійович Скрипник. К., 1967; *Кошелівець І.* Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; *Замковий В.П.* Микола Скрипник: Сторінки політичної біографії. В кн.: Про минуле заради майбутнього. К., 1989; *Мацевич А.* Микола Скрипник: Біографічна повість. К., 1990; *Пиріг Р.Я., Шаповал Ю.І.* Микола Скрипник: Хроніка загибелі. «Політика і час», 1991, № 4; *Мейс Дж., Солдатенко В.Ф.* Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника. «УІЖ», 1996, № 2—3; *Мейс Дж., Панчук М.* Український національний комунізм: Трагічні ілюзії. К., 1997; Скрипник Микола Олексійович: До 125-річчя з дня народження: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України. К., 1998; Скрипник Микола Олексійович. В кн.: Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання. К., 2001; *Солдатенко В.Ф.* Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. К., 2002; *Його ж.* Скрипник Микола Олексійович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003; *Його ж.* У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). К., 2006; *Його ж.* Скрипник Микола Олексійович. В кн.: Політична енциклопедія. К., 2011; *Його ж.* «З'їзд Рад викликав мене на Україну» (Микола Олексійович Скрипник). В кн.: Проект «Україна» 1917—1920 рр.: Постаті. Х., 2011; Микола Скрипник в національній та історичній пам'яті. «Круглий стіл» в Українському інституті національної пам'яті. «Комуніст України», 2012, № 2; Круглий стіл «М. Скрипник у національній та історичній пам'яті». «Гілея», 2012, № 61.

В.Ф. Солдатенко.

СКРУ́ТЕНЬ Іван-Йосафат (24.02. 1894—1951) — чернець-*василіанин*, історик Церкви, теолог, філософ, засновник та редактор *«Записок Чину святого Василія Великого»* («Записок ЧСВВ»). Д-р богослов'я (1912), професор (1928). Н. в с. Пархач (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.). Після закінчення г-зії навч. за кордоном на філос. та богословському ф-тах. 1912 захистив у Рим. Григоріанському ун-ті докторську дис. Із 1920 проживав у *Львові* в монастирі отців василіан, працював завідувачем монастирської б-ки та професором філософії *Греко-католицької богословської академії у Львові* (із 1928). 1921—24 — редактор студентського час. «Поступ», співред. газ. «Нива», час. *«Богословія»* (із 1923) та ін. Член-засновник *Українського богословського наукового товариства* (1923). 1924 разом з о. П.Філясом заснував «Записки ЧСВВ». Одночасно була заснована «Бібліотека "Записок ЧСВВ"». З подачі *І.Кріп'якевича* С. обрали дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* (1930). Видання «Записок ЧСВВ» та їхньої «Бібліотеки» перервала *Друга світова війна*. 1939 як місіонер перебував у *Варшаві*, 18 січня 1940 виїхав зі Львова до Німеччини, де провів період окупації. Із 1942 як місіонер жив у Мюнхені. 1949 переїхав до Риму (Італія), де того ж року відновив видання другої, повоєнної, серії «Записок ЧСВВ».

Праці і статті С. переважно присвячені історії Чину св. Василія Великого, св. Йосафату *Кунцевичу* та ін.

Праці: Передмова. «Записки Чину святого Василія Великого» (Жовква), 1924, т. 1, вип. 1; Венедикт Вартоломей Яницький, ЧСВВ. Там само, 1924, т. 2, вип. 3—4; Бібліотека львівських василіян. Там само, 1925, т. 1, вип. 2—3; Монастирські записки про надгробний камінь І. Федорова. Там само; Pro domo nostra. Там само, 1926, т. 2, вип. 1—2.

Літ.: *Ваврик М.* До постання першої серії «Записок ЧСВВ» (1924—1948). В кн.: Analecta Ordinis sancti Basilii Magni, sectio II, vol. III (IX), fasc. 1—2. Romae, 1958; *Кришталович У.* Листи Івана Йосафата Скрутеня до Романа Луканя. В кн.: Україна модерна. Львів, 1996; *Шкраб'юк П.* Монаший чин отців василіян у національному житті України. Львів, 2005.

В.В. Субботін.



О. Іван-Йосафат Скрутень.

СКУ́ДАР Георгій Маркович (н. 18.07.1942) — промисловець, політик, президент ЗАТ «Новокраматорський машинобудівний завод». Дійсний член Академії інженерних наук України (1998). Канд. екон. н. (1997), д-р тех. н. (2001). Герой України (1999). Засл. машинобудівник України (1994). Н. в смт Олов'яна (нині с-ще міськ. типу Читинської обл., РФ.) у сім'ї військовослужбовця з *Маріуполя*. 1960 закінчив Ждановський металургійний технікум. Із серпня 1960 до листопада 1961 — підручний коваля, інженер-технолог Новокраматорського металургійного з-ду. Із грудня 1961 до вересня 1964 служив у Рад. армії. Із жовтня 1964 до вересня 1976 — контрольний майстер, старший контрольний майстер, нач. дільниці Новокраматорського металургійного з-ду, водночас навч. на вечірньому відділенні Краматорського індустріального ін-ту, який закінчив 1971; із вересня 1976 до грудня 1978 був у відрядженні до Ірану; із грудня 1978 до травня 1979 — заст. начальника ковальсько-пресового цеху вироб. об'єднан-



Г.М. Скудар.

ня «Новокраматорський металургійний завод», у травні—жовтні 1979 — заст. гол. металурга, із жовтня 1979 до листопада 1988 — начальник ковальсько-пресового цеху, із листопада 1988 до грудня 1990 — ген. директор виробоб. об'єднання «Новокраматорський металургійний завод», директор Новокраматорського машинобудівного з-ду, із грудня 1990 до березня 1994 — ген. директор орендного об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод», від березня 1994 — голова правління, ген. директор, президент ЗАТ «Новокраматорський машинобудівний завод».

1997 захистив канд. дис. на тему: «Стратегія стійкого розвитку акціонерного товариства в умовах формування ринкової економіки», 2001 — докторську дис. на тему: «Організаційно-економічний механізм управління конкурентноспроможністю підприємства».

Автор 8-ми винаходів, 87-ми наук. праць, 7-ми монографій із питань організації управління машинобудівними підпр-вами (у т. ч. у співавт.).

Нар. депутат України 4—6-го скликань.

Лауреат премії ім. В.Вернадського (2000).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го (1998) і 2-го ст. (1999), медаллю «За трудову доблесть» (1984); Герой України із врученням ордена Д-ви (1999).

Літ.: Герои Украины. «Експерт». Специальный выпуск. К., 2010, № 44.

В.Й. Бузало.

СКШИ́ПЕК (Skrzypek) **Юзеф** (17.09.1905—29.06.1974) — польський історик-медієвіст, дослідник польс. преси. Професор (1959). Н. в м. Кристинопіль (нині м. *Червоноград*) у сім'ї залізничника. Г-зію закінчив у м. *Тернопіль.* 1924—29 вивчав історію у Львів. ун-ті. 1932 захистив докторську дис. на тему: «Zygmunt Luksemburczyk i jego polityka wobec Mołdawii, Wołoszczyny i Turków na tle stosunków polsko-litewskich z uwzględnieniem spraw tatarskich, Rusi Czerwonej i Podola w latach 1386—1399» (керівник — проф. С.Закшевський). Член Т-ва дослідження оборони Львова та пд.-сх. воєводств (1932). Від 1936 — працівник Ін-ту новітньої історії ім. Ю.Пілсудського у *Варшаві.* 1947—49 викладав в Академії політ. наук. 1948—49 — віцедиректор Нац. б-ки у Варшаві. 1949 здобув габілітацію в ун-ті М.Коперніка в Торуні (нині один із центрів Куявсько-Поморського воєводства, Польща). 1950—53 і 1957—60 викладав у Варшавській вищій пед. школі. Від 1953 — працівник Істор. музею міста Варшави. Від 1954 — працівник Ін-ту історії матеріальної к-ри Польс. АН. Від 1957 викладав у Військ. політ. академії у Варшаві. Від 1959 — працівник, від 1960 — керівник Відділу історії польс. періодичних видань 19—20 ст. Польс. АН. Від 1955 — доцент, від 1959 — професор. Засновник (1962) і гол. редактор «Rocznika Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego».

Досліджував укр. середньовіччя («Usunięcie Fedora Koriatowicza z Podola w 1393 r.» (1934), «Południowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagiełły do śmierci Jadwigi i bitwy nad Worsklą (1386—1399)» (1936), «Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwieńskich»; 1962), польсько-укр. взаємини («Materiały do bibliografii historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich» (1935), «Zagadnienie ukraińskie w pracach Leona Wasilewskiego» (1938), «Ukraińcy w Austrii podczas Wielkiej Wojny i geneza zamachu na Lwów»; 1939), новітню історію Польщі («Bitwa pod Nikopolis» (1937), «Bitwa nad rzeką Świętą» (1938), «Źródła do zamachu stanu w 1919 r.» (1959), «Udział wojska w zamachu styczniowym 1919 r.», 1962), польс. пресу 19—20 ст. («Bibliografia pamiętników polskich do 1964 r.», 1976). Був автором підручників «Historia polityczna Polski XIX i XX wieku» (1948) та «Historia wieków średnich: Epoka feudalizmu» (1951).

П. у м. Варшава.

Літ.: Józef Skrzypek (17.IX.1905—29.VI.1974). «Rocznik Historii Czasopiśmienstwa Polskiego», 1974, t. 13; *Pirko M.* Józef Skrzypek. «Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej», 1981, № 107; *Mądry J.* Pionierzy polskiego prasoznawstwa: Józef Skrzypek. В кн.: Wstęp do prasoznawstwa. Katowice, 1982; Skrzypek Józef (17.IX.1905—29.VI.1974). В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Myśliński J.* Skrzypek Józef (1905—1974). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 38. Kraków—Warszawa, 1997.

В.В. Тельвак.



І.С. Слабєєв.

СЛАБЄ́ЄВ Ігор Семенович (27.06.1923—12.02.1989) — історик, краєзнавець, дослідник історії соціально-екон. розвитку України 18 — 1-ї пол. 19 ст. Канд. істор. н. (1961). Засл. працівник к-ри УРСР (1975). Н. в м. *Київ.* Із 1941 по 1945 працював на шахтах Сталінської обл. УРСР, закінчив Омське військ. уч-ще, служив у Червоній армії. 1950 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1950—51 — керівник лекторської групи ЦК ЛКСМУ, 1951—53 і 1954—62 — молодший наук. співробітник воєнно-істор. відділу, відділу історії капіталізму Ін-ту історії АН УРСР, 1953—54 — учений секретар ін-ту. 1961 захистив у Київ. ун-ті канд. дис. на тему: «Торгово-візницький (чумацький) промисел та його роль у соціально-економічному розвитку України 18 — першої половини 19 ст.» 1962—63 — учений секретар Бюро відділу сусп. наук АН УРСР. Із 1963 по 1967 — старший наук. співробітник відділу історії міст і сіл УРСР, 1967—79 — зав. відділу історії міст і сіл Ін-ту історії АН УРСР, одночасно 1974—77 — заст. директора ін-ту з наук. роботи; 1979—86 — старший науковий співробітник відділу історії дружби народів. 1986 вийшов на пенсію.

Досліджував питання історії первісного нагромадження капіталу в Україні, виконував значну науково-орг. роботу. Автор понад 50-ти праць, серед них: монографія «Із історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України 18 — першої половини 19 ст.)» (К., 1964), розділи в колективних працях, зокрема *«Історії Української РСР»* (т. 2, К., 1979).

Лауреат Держ. премії СРСР (1976, за участь у підготовці 26-томної *«Історії міст і сіл Української РСР»*).

Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го та 1-го ст.,

Почесною Грамотою Президії ВР УРСР, медалями.

П. у м. Київ.

Літ.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник, т. 1. Київ—Кам'янець-Подільський, 2003; Інститут історії України НАН України. 1936—2006. К., 2006.

Г.С. Брега.

СЛА́БЧЕНКО Євген (псевд. — Деслав; 1898—1966) — кінорежисер і кіносценарист, один із фундаторів авангардистського кіно, історик тасусп. діяч, учасник укр. національно-визвол. змагань 1917—21, дипкур'єр *Української Народної Республіки*. Родич історика М.*Слабченка*. Н. в с. Таганча (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.). Закінчив г-зію в *Білій Церкві* одночасно з письменником Ю.*Смоличем*. Після поразки укр. визвол. змагань опинився на еміграції (Чехословаччина, Німеччина, Франція, Іспанія). Навч. і працював на ниві кіномистецтва в Парижі (Франція; 1925—39), Мадриді (Іспанія; 1939—53), Ніцці (Франція; 1953—66), де став однією з чільних постатей у культ. житті укр. еміграції. Брав участь у зйомках багатьох фільмів у Франції, Іспанії, також у Монако, Португалії, Швейцарії, Єгипті, займався літ. діяльністю, став членом Т-ва письменників Іспанії. Брав участь у створенні низки важливих фільмів: «La marche des maschines» («Марш машин», 1928), «La nuit electrique», («Електричні ночі», 1929), «Montparnasse», («Монпарнас», 1931), «Revelation», («Ревеляція», 1948), «La Balafiela de los tres amores», («Балада трьох кохань», 1951), «Країна чорної землі» (1955), «Картини в негативі» (1956), «Vision Fantastique» («Фантастична візія», 1957) та ін.; його високо цінували видатні діячі кіно Л.Бунюель, Л.Кавальканті, М.Карно, Р.Клер, Ю.Брінер, письменник В.*Винниченко* та ін. За фільм «Війна хлопчиків» («Генерали без гудзиків») С. був удостоєний престижної премії журналістів США у 1938. Був також удостоєний почесного диплома Венеціанського кінофестивалю 1957 (за фільм «Фантастична візія»), брав участь у зйомках (як режисер, кіносценарист, оператор, монтажер) десятків кінофільмів у Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Монако, був одним із зачинателів телефільмів в Іспанії та Монако.

С. є автором худож. творів, присвячених життю укр. еміграції, укр. визвол. змаганням, у т. ч. й *Українській повстанській армії*, прагнув зняти художні фільми, присвячені І.*Мазепі*, С.*Петлюрі*, Є.*Коновальцю*, документальні фільми «Карпатська Україна», «Мазепа у світовому мистецтві», написав історико-туристичний путівник про укр. еміграцію у Швейцарії, працював у ряді закордонних архівів у пошуках україніки. Є автором «Історії української дипломатії» (три її машинописних примірники депонував у різних б-ках Заходу), формував у Зх. Європі «Український кіноархів» та «Українську міжнародну бібліотеку» («Українську бібліотеку-архів»), купив чи отримав у дар ряд приватних б-к та архівів, що належали рос. та укр. емігрантам, зокрема зібрання Гречкосіїв, Трегубова, М.Кочубея.

П. у м. Ніцца.

Нині архів Деслава перебуває у приватних зібраннях франц. громадян.

Літ.: *Мицик Ю.* З кореспонденції кінорежисера Євгена Деслава. В кн.: Пам'ятки: Археографічний щорічник, т. 9. К., 2008; Листування Євгена Деслава. К., 2009.

Ю.А. Мицик.

СЛА́БЧЕНКО Михайло Єлисейович (21.09.1882—27.11.1952) — історик, правник, економіст, археограф, публіцист, діяч національно-визвольного та культурно-освітнього рухів, прихильник соціал-демократ. ідей. Дійсний член ВУАН (1929). Професор (1920), д-р історії (1928). Батько Т.*Слабченка*. Н. в передмісті м. *Одеса*. Закінчив Новорос. ун-т в Одесі (1910), вчився в Паризькому ун-ті (1911). У 1920-ті рр. — лідер українознавців Одеси, професор Одес. ін-ту нар. освіти (1920—30), Археол. ін-ту та ін. вузів; член наук. т-в (*Історичного товариства Нестора-літописця*, *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*, Одеської комісії краєзнавства при ВУАН та ін.); співробітник комісій ВУАН (історії західнорус. та укр. права, порайонного дослідження історії України та ін.); чл.-кор. Укр. НДІ марксизму-ленінізму.

Фундатор осередку укр. істеріографів Одеси — керівник істор. секції Одес. наук. т-ва при ВУАН (1926—30), філії Харків. науково-дослідної кафедри історії укр. к-ри (1926—30). Його учнями були О.Варнеке, С.Ковбасюк, М.*Рубінштейн*, Т.Слабченко.

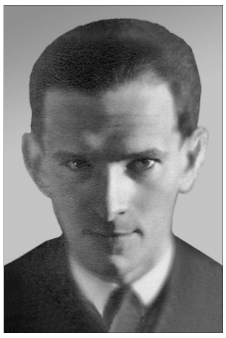
Автор більш як 240 публікацій, зокрема 12 монографій, серед яких визначаються досліди з політ., соціально-екон. та юрид. історії *Гетьманщини* й Запорожжя 17—18 ст., що зберегли своє наук. значення. С. створив власну схему історії України на базі соціологічного методу та поєднання істор., соціологічного, юрид. і політологічного підходів у річищі державницького напряму; був одним із засновників нац. історично-правової науки.

Найбільш визначними працями вченого є такі: «Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк» (1909); «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.» (1919); «Організація господарства України: Від Хмельниччини до світової війни, т. 1: Господарство Гетьманщини, ч. 1—4» (1922—25); «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (1927); «Паланкова організація Запорозьких Вольностів» (1929).

Був репресований, засуджений у справі «*Спілки визволення України*» (1930).

П. у м. *Первомайськ* у злиднях після відбуття покарання.

Реабілітований 1989, поновлений в АН УРСР 1990.



Євген Деслав (Є.А. Слабченко).



М.Є. Слабченко.

М.Є. Слабченко (у центрі) з учнями. Перший праворуч у 2-му ряду — його син Т.М. Слабченко.



Бібліогр.: Академік М.Є. Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях. Одеса, 1995.

Літ.: *Винар Б.* Академік М.Є. Слабченко (матеріали до біографії). «УЇЖ», 1982, № 3—4; 1983, № 1; Академік М.Є. Слабченко: Повернення в історію [Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН України]. «Вісник АН України», 1993, № 2; *Санцевич А.В.* Видатний історик М.Є. Слабченко. К., 1993; *Водотика С.Г.* Академік М.Є. Слабченко: Нарис життя та творчості. К.—Херсон, 1998; *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882—1952). Дніпропетровськ, 2004.

С.Г. Водотика.

СЛА́БЧЕНКО Тарас Михайлович (20.04.1904—28.10.1937) — історик. Син акад. М.*Слабченка*. Н. в м. *Одеса*. Закінчив Одес. ін-т нар. освіти (1927). Із 1928 — аспірант Одес. філії Харків. н.-д. кафедри історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія, викладач робітн. ф-ту Одес. мед. ін-ту та Одес. робітн. ун-ту. Член *Одеського наукового товариства при ВУАН*.

Автор бл. 20-ти праць з історії укр. к-ри та історії сільс. госп-ва в Україні в 19 ст.

Заарештований 16 грудня 1929 у сфальсифікованій справі *«Спілки визволення України»*. Після звільнення 1930 оселився в м. *Первомайськ*.

Удруге заарештований 8 жовтня 1937 і страчений.

Реабілітований 1959.

Праці: Автобіографія М.Л. Кропивницького. В кн.: За сто літ, кн. 1. К., 1927; Театр Старицького в Одесі 1883—1885 року. В кн.: Записки Одеського наукового при Українській академії наук товариства: Секція історично-філологічна, вип. 1. Одеса, 1928; До історії аграрних криз на Україні в 19 столітті. В кн.: Записки Одеського наукового при Українській академії наук товариства: Секція соціально-історична, вип. 2. Одеса, 1928; Коли повернув на Україну Садик-паша? В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 25. К., 1929; Сільськогосподарські робітники в Степовій Україні в 60-х та 70-х роках XIX ст. (за даними Одеського окрарху). В кн.: Записки Одеського наукового при Українській академії наук товариства: Секція соціально-історична, вип. 4. Одеса, 1929.

Літ.: *Григор'єва Т.Ф.* З сім'ї робітника-каменяра (М.Є. Слабченко). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Водотика С.Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. К.—Херсон, 1998; *Шаповал Ю.* Доля як історія. К., 2006.

О.В. Юркова.



М.А. Славинський.

СЛАВИ́НСЬКИЙ Максим Антонович (24(12).08.1868—23.11.1945) — громад., політ. і держ. діяч, публіцист, поет. Професор (1923). Н. в с. Ставище (нині с-ще міськ. типу Київ. обл.) в сел. родині. Вищу освіту здобув на юридичному (1887—91) та історико-філологічному (1891—95) ф-тах Київ. ун-ту. Жив у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), де редагував газ. «Приднепровский край». Працював присяжним повіреним Петерб. суд. палати, із 1899 співробітничав з петерб. часописами «Жизнь» і «Северный курьер», редагував часописи *«Украинский вестник»*, *«Вестник Европы»* (1909—17), депутат 1-ї Держ. думи Рос. імперії (1905).

Організатор осередку *Товариства українських поступовців* у *Санкт-Петербурзі*, член *Української радикально-демократичної партії* (із 1917 — *Українська партія соціалістів-федералістів*). Наприкінці березня 1917 обраний членом виконавчого к-ту *Української національної ради в Петрограді*. Один із засновників Рос. республіканско-демократ. партії, входив до складу її ЦК (заст. голови), співзасновник парт. органу — газ. «Отечество». 11 червня 1917 очолив Особливу нараду із провінціальної реформи при Тимчасовому уряді із правами міністра. Був представником *Тимчасового уряду* при *Українській Центральній Раді* та на *З'їзді поневолених народів 1917*.

1918 повернувся в Україну. У період *Української Держави* — в. о. представника укр. уряду в Петрограді (нині м. С.-Петербург). У червні 1918 очолив політ. комісію укр. делегації на переговорах із РСФРР, був радником МЗС Укр. Д-ви. За *Директорії Української Народної Республіки* — укр. дипломатичний представник у Новочеркаську (нині місто Ростовської обл., РФ), міністр праці УНР (1920) та голова укр. дипломатичної місії в Чехословаччині. На еміграції викладав в укр. школах, із 1923 — професор *Української господарської академії* в Подєбрадах, згодом — професор *Українського високого педагогічного інституту* в Празі.

Наук. праці присвячені соціології, історії нац. питання в Сх. Європі. Перекладав твори Г.Гейне (дві книжки перекладені у співробітництві із Лесею *Українкою*), Й.-В.Гете, А.Франса, Р.Роллана, А.*Міцкевича*, Б.Пруса та ін., а також твори Т.*Шевченка*, І.*Франка*, В.*Стефаника* російською та ін. мовами.

1945 заарештований органами рад. військ. контррозвідки *«Смерш»* у Празі, вивезений до *Лук'янівської тюрми* в *Києві*, де помер.

Літ.: Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Довідник з історії України. К., 2001; *Очеретяний В.В.* Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868—1945 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2009.

Т.С. Осташко.



Л.М. Славін.

СЛА́ВІН Лазар Мойсейович (11.06.1906—30.11.1971) — історик, спеціаліст у галузі антич. археології. Чл.-кор. АН УРСР (1939). Н. в м. Вітебськ (нині місто в Білорусі). 1928 закінчив Ленінгр. ун-т. 1928—38 працював у Держ. академії історії матеріальної к-ри в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург)*. 1939—41 і 1944—45 — директор Інституту археології АН УРСР, 1938 і 1946—51 — заст. директора цього ін-ту. 1939—46 — учений секретар Відділення сусп. наук АН УРСР. Із 1938 по 1971 С. керував роботою антикознавців Ін-ту археології АН УРСР. Водночас очолював створену ним кафедру археології та музеєзнавства Київ. ун-ту (1944—70), де було підготовлено багато вчених-археологів. Із 1926 працював в Ольвійській експедиції, яку очолював 1936—71, вдосконалюючи методику дослідження та розширюючи знання про одну з найбільш визначних пам'яток археології України. С. був куратором Ольвійського історико-археол. заповідника і багато зробив для збереження *Ольвії*. С. опублікував 150 наук. праць, основні з яких присвячені історії та к-рі Ольвійської д-ви, історії давнього населення України, основам археології.

Нагороджений орденом «Знак пошани» (1944).

Лауреат Держ. премії УРСР (1977, посмертно, як співавтор 3-томної *«Археології Української РСР»*).

П. у м. *Київ*.

Літ.: Мир Ольвии: Памятник исследователю и исследование памятника: К 90-летию профессора Л.М. Славина. К., 1996.

В.В. Крапівіна.

СЛАВУ́ТА (давня назва — Славутин) — місто обласного підпорядкування *Хмельницької області*, райцентр. Залізнична станція. Населення 35,5 тис. осіб (2012).

На території міста та в його околицях відкрито залишки понад 20-ти поселень різних археол. к-р, зокрема доби пізнього палеоліту, пізнього неоліту (волин. мегалітична к-ра та *кулястих амфор культура*), бронзи (східнотшинецька к-ра та *середньодніпровська культура шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*), раннього заліза (*білогрудівська культура*, городоцько-здовбицька к-ра шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-істор. спільності, *чорноліська культура* та *зарубинецька культура*). Також виявлено давньорус. *городище* 12—13 ст.

Наприкінці 16 ст. на лівому березі р. Утка (стара назва — Деражня; прит. Горині, бас. Дніпра) виникло село Воля Деражнянська, належне до Новозаславської волості *Волинського воєводства*. 1617 село зруйноване татар. нападом, і 1619 на його основі осадник князів *Заславських* — Авель Тошковський — осадив новий населений пункт — Славутин. Також на правому березі р. Утка зведено дерев'яний замок із трьома баштами. 23 квітня 1633 кн. Ю.Заславський надав місту *магдебурзьке право* та дозволив проводити щорічний *ярмарок*. Уже 1637 місто мало 435 *димів*, 3 вулиці, ринкову площу та було оточене дерев'яними стінами з 8-ма баштами. У місті проживало бл. 1320 осіб (94,7 % християн, 5,3 % євреїв). У 2-й пол. 17 ст. у С. зведено церкву Різдва Пресвятої Богородиці.

По згасанню роду князів Заславських 1673 С. перейшла у володіння князів *Любомирських*, а пізніше, в 1720, як посаг княжни Жозефіни-Маріанни Любомирської, відійшла до князів *Сангушків*. Нові господарі цілковито змінили обличчя С. Зокрема, 1754 польс. король *Станіслав-Август Понятовський* підтвердив С. магдебурзьке право. У період з 1720 по 1731 знесено міські укріплення. Протягом 1765—67 славутський замок перебудований на т. зв. панський двір, поблизу якого 1782—86 зведено бароковий палац (архіт. Ф.Меркс), а сама С. стала постійною резиденцією князів Сангушків.



Славута. Костьол Святої Дороти. Фото 2008.

За активну участь власників С. у повстанні Т.*Косцюшка* та *польському повстанні 1830—1831*, підтримку франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта місто не раз піддавалося секвестру та конфіскації (1792—97, 1812—14, 1831—34), опинялося в центрі політ. і воєнних подій. Зокрема, 1792 у С. проходили засідання прихильників *Торговицької конфедерації*, пізніше тут був розташов. один із загонів армії Т.Косцюшка, а 1795 — Новгородський та Малоросійський гренадерські полки 1-ї армії генерал-поручика М.*Кутузова*. 1812 у С. розташовувалися частини Дунайської армії адмірала П.*Чичагова*.

Від кінця 18 ст. і до 1917 С. перетворилася на потужний торгово-екон. центр *Волині*, а 1866 стала центром однойменної волості. Перше пром. підпр-во — суконна ф-ка — збудовано 1790. Загалом від поч. 19 ст. і до 1917 у С. діяло 110 торг. підпр-в та 21 промислове (паперова ф-ка (1818), пивоварний з-д (1824), свічковий та сальний з-ди (1825—26), чавуноливарний з-д (1840), друга паперова ф-ка (1842), миловарний з-д (1845), майстерня виробів із бронзи (1846), машинобудівний з-д (1858), мех. тартак (лісопилка; 1874), толепокрівельна ф-ка Гаєвського (1880), 2 толевих з-ди (серед. 19 ст.), суконна ф-ка Фінкельмана (серед. 19 ст), механічний та водяний млини, з-д із переробки шкіри, каретна майстерня, порцеляновий з-д (до 1909 — механічний), електростанція (1913)). Заг. чисельність робітн. населення — 1500 осіб (20 % від заг. чисельності населення міста). 1830 засновано акціонерний банк, який, після приєднання до нього кредитних кас, 1847 було перейменовано на Славутський екон. банк.

Також С. була знаним реліг. і соціально-культ. центром Волині. Зокрема, 1790 розпочато буд-во катол. костьолу Святої Дороти (завершено 1820, дозвіл на проведення богослужінь видано 28 серпня 1821), 1731 — першої синагоги, 1881 — євангелістського храму. 1800 зведено нову церкву Святої Анни. З об'єктів соціально-культ. сфери тут діяли: музично-театральна капела (1765



Палац Сангушків у Славуті. 1870-ті рр. Малюнок Н. Орди.

—86), лазарет для бідних (1863), початкова школа (1867), лютеранська школа (1851), двокласне нар. уч-ще (1902), приватний театр (1912). Із 1774 у С. розташовувалися архів та б-ка князів Сангушків, до яких 1800 долучили книгозбірню князів Чорторийських із *Корця*.

Із 1879 С. стала знаним кумисо-гідропатичним курортом (засновники — лікарі О.Тарнавський та Пржесмицький), на якому лікувалися такі відомі особи, як Леся *Українка*.

У С. не раз бували відомі артисти (М.*Заньковецька*), художники (З.Вогль, П.Гесс, К.Глинський, Г.Явурек, Н.*Орда*, Я.Коссак, Т.Грохольський, Й.Крихубер), письменники (І.*Котляревський*, Леся Українка, М.*Коцюбинський*, М.Єзьорський, С.Голембьовський), історики та архівісти (М.*Іванишев*, Л.*Романовський*, Г.*Оссовський*, Ф.-К.*Ліске*, А.*Прохаска*, Б.Горчак).

Улітку 1917 у С. органи міськ. управління визнали владу *Української Центральної Ради*. 6 січня 1918 місто захоплене більшовицькими військами. Із лютого по грудень 1918 С. окупована нім. військами, із вересня 1919 по вересень 1920 — польс. військами. 20 листопада 1920 остаточно встановлено більшовицьку владу. 6 грудня 1920 утворено Славутський сільс. революц. к-т. У березні 1921 засновано міський осередок КП(б)У. 1923 відкрито укр. професійно-тех. школу, 1924 — єврейс. індустріальну школу. Із жовтня 1926 по 1938 діяв краєзнавчий музей. 28 січня 1937 С. отримала статус міста.

Із 7 липня 1941 по 18 січня 1944 С. окупована нім. військами. Під час окупації в місті діяли табори для рад. військовополонених Шталаг-301, Шталаг-357 та Дулаг-124, через які пройшло бл. 150 тис. військовополонених, біля 25 тис. загинуло. У липні—вересні 1941 у С. організувалися підпільні антифашист. групи, а 22 грудня 1941 ними створено міжрайонний антифашист. підпільний к-т (очолив Ф.*Михайлов*). У січні 1942 сформовано партизан. загін. Крім того, з окупантами боролися загони УПА-«Північ».

У 1950-х рр. у С. стали до ладу з-ди — Будпорцеляна, залізобетонний комбінат, пивоварний, руберойдовий, солодовий, молокозавод, склозавод, деревообробний комбінат, суконна, швейна та меблева ф-ки. 1959 створено музей партизан. слави. 26 листопада 1979 С. отримала статус міста обласного підпорядкування.

Нині С. — пром. та культ. центр, в якому діють 49 підпр-в, готель, 11 загальноосвіт. закладів, 9 дошкільних закладів, дитячо-юнацька спортивна школа, станція юних техніків, Будинок дитячої творчості, школа мист-в, екологічний центр, міський Палац к-ри, б-ка для дорослих, дитяча б-ка, спорткомплекс, стадіон, Парк к-ри та відпочинку, міський істор. музей, кінотеатр.

На території міста розташовані: торгові ряди (18 ст.), костьол Святої Дороти (1790), будинок адміністрації князів Сангушків (кін. 18 ст.), церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці (1812), дендропарк (1772), пам'ятники: жертвам політ. репресій і Голодомору (1994) та Героям Рад. Союзу Ф.Михайлову (1962), А.Одусі (1977), Меморіал славутчанам, полеглим у війні 1941—45 (1995), братські могили загиблих у II світ. війні та кладовище рад. військовополонених, обеліски на честь учасників бойових дій в Афганістані (2002) та ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС (2006).

Діють 2 газети (міськрайонна газ. «Трудівник Полісся» та регіональний громадсько-політ. тижневик «Пульс»), телерадіокомпанія «Контакт — Славута», Славутське міськрайонне радіо.

Бібліографія з історії міста: *Берковський В.Г.* Короткий бібліографічний покажчик з історії Славутчини та князівського роду Сангушків. В кн.: *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини, К., 2008.

Літ.: *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии. К., 1887; *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев, 1893; *Березанська С.С., П'ясецький В.К.* Зольники білогрудівського типу на річці Горинь під Славутою. В кн.: Археологія, вип. 27. К., 1978; *Колодний О.С.* Деякі віхи з історії Славутчини у світлі археології. В кн.: Сангушківські читання: Збірник наукових праць. Львів, 2004; *Берковський В.Г.* Студії з історії Славутчини. К., 2008; Історія великих страждань: Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славута на Хмельниччині: Дослідження, документи, свідчення. К., 2011.

В.Г. Берковський.

СЛАВУ́ТИЧ — місто, засноване після *Чорнобильської катастрофи 1986* та евакуації населення м. *Прип'ять*. Призначене для постійного проживання працівників Чорнобильської АЕС. Розташов. в межиріччі Десни (прит. Дніпра) і Дніпра, на території *Чернігівської області*, але адміністративно належить до *Київської області*. Постанова ЦК КПРС і РМ СРСР про спорудження міста прийнята 2 жовтня 1986. Заселення почалось у березні 1988.

Вибір майданчика для наймолодшого міста України обумовлювався необхідністю гарантувати його мешканцям безпечне проживання та зручний транспортний зв'язок із Чорнобильською АЕС. Однак майданчик виявився радіоактивно забрудненим, що вимагало додаткових зусиль із його дезактивації. Здійснення



Славутич з висоти пташиного польоту. Фото початку 21 ст.

буд-ва міста передбачалося в дві черги: перша — для 22,8 тис. жителів, і далі — розбудова до 30 тис. У буд-ві міста брали участь архітектори та будівельники з 8-ми союзних республік: Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Азербайджану, Вірменії, України й Росії, що надало кожному кварталові нац. колориту. В місті 12 кварталів: Бакинський, Бєлгородський, Вільнюський, Добринінський, Єреванський, Київський, Ленінградський, Московський, Ризький, Талліннський, Тбіліський, Чернігівський. Майже 80 % квартир міста розташов. в 5- і 9-поверхових будинках, інші — у невеликих будинках на 1—2 родини. Територія міста — 7,5 км².

До 2000 ЧАЕС фінансово утримувала С. За її рахунок наповнювалося 85 % бюджету міста. Після початку виведення станції з експлуатації почалися проблеми безробіття та відсутності коштів. Для залучення нових інвесторів Указом Президента України від 18 червня 1998 місту надано статус особливої екон. зони. У С. діють філія Держ. науково-тех. центру з ядерної та радіаційної безпеки Держ. к-ту ядерного регулювання України та Чорнобильський центр із проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології.

Літ.: *Горіцький О.В та ін.* Чорнобиль: Післяаварійна програма будівництва. К., 1998; *Барановська Н.П.* Об'єкт «Укриття»: Проблеми, події, люди. Чорнобиль, 2000; *Її ж.* Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи. К., 2001.

Н.П. Барановська.

СЛАВУ́ТИЧ Яр (справжні прізв., ім'я та по батькові — Жученко Григорій Михайлович; 11.01.1918 —04.07.2011) — літературознавець, мовознавець, дослідник історії укр. імміграції в Канаді, поет, перекладач, редактор, видавець, меценат укр. науки. Д-р філософії (1955), професор (1960). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук* (протягом 20-ти років був президентом її канад. відділення), *Української Могилянсько-Мазепинської академії*, член Спілки письменників України. Н. на х. Жученки поблизу с. Благодатне (нині село Долинського р-ну Кіровоградської обл.) в селянській родині. Навчався в початковій школі в селах Благодатне, Новошевченкове (нині село Долинського р-ну Кіровогр. обл.), у Гурівській семирічній школі. Восени 1932 разом із батьком був заарештований за невиконання «плану до двору» здачі зерна. По дорозі на заслання йому вдалося втекти. Від 1935 — у *Запоріжжі.* На комбінаті *«Запоріжсталь»* навчав грамоти неписьменних робітників, сам же поповнював свою освіту на вечірніх курсах і самотужки. 1936, склавши іспити, став студентом Запоріз. пед. ін-ту. Восени 1936 на літ. вечорі вперше читав свої вірші. 1938 в харків. «Літературному журналі» був надрукований перший його вірш «Коню мій буланий». Згодом два його вірші опублікувала київ. «Радянська література». 1938 за переховування та читання забороненої літератури, зокрема творів О.*Олеся*, В.*Винниченка*, був заарештований і відбув 3-тижневе ув'язнення. 1940 в Запоріз. пед. ін-ті отримав диплом викладача укр. мови і літератури. Восени 1940 був призваний до лав Червоної армії. Став курсантом інженерно-саперної школи 375-ї д-зії в Білорусі. Отримав звання лейтенанта. 1941—43 перебував у лавах підпільної військ. орг-ції «Чернігівська Січ». 1943 в час. «Нова Україна» надрукував кілька віршів із циклу «Запорожці», які були підписані іменем Яр Славутич. Із того часу друкувався лише під цим іменем, а незабаром воно стало власним ім'ям і прізвищем поета. Із жовтня 1943 — у *Львові.* Із кінця 1944 — в еміграції. 1945—46 навч. в *Українському вільному університеті.* У цей же час працював у редакціях журналів «Заграва», «Арка», був обраний секретарем правління Мистецького укр. руху. Від 1949 — у США. У Пенсильванському ун-ті отримав наук. ступінь магістра (1954), д-ра філософії (1955). Тема докторької дис.: «The Poetry of Myklhailo Orest and its Background». 1955—60 — викладач укр. мови в Амер. військ. школі мов (Монтерей, шт. Каліфорнія). Від 1960 — у Канаді. 1960—83 — професор Ун-ту Альберти, керівник відділу славістики.

Упорядник і видавець збірників «Північне сяйво», «Західноканадський збірник» та ін., гол. редактор час. «Slavs in Canada» та ін. В Едмонтоні заснував укр. друкарню «Славута», де протягом 35-ти років видав близько сотні видань укр., англ., франц., білорус., польс. мовами. Від 1990 діє фонд Яра Славутича, метою якого є надання допомоги укр. діячам науки і к-ри, на видання літератури.

Починаючи з 1990 не раз відвідував Україну. Об'їздив сотні міст і сіл. 1997 в Терноп. пед. ін-ті була проведена науково-практична конференція, присвячена його творчості.

Автор понад 50-ти книг різної тематики і жанрів, виданих укр., англ., нім., франц., польс., угор., італ., білорус. та рос. мовами. Автор 6-ти підручників з укр. мови для іноз. студентів.

Лауреат премій УВАН, Укр. Могилянсько-Мазепинської академії, Укр. літ. фонду ім. І.Франка в Чикаго (США), ім. академіка Д.Яворницького, ім. Д.Загула.

Нагороджений золотою Шевченківською медаллю, орденом «За заслуги» 3-го ст., грамотами.

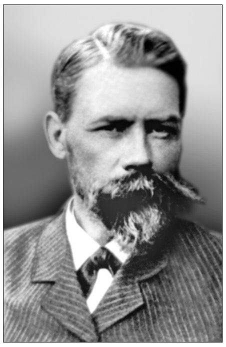
П. у м. Едмонтон.

Праці і тв.: Співає колос. Авгсбург, 1945; Гомін віків. Авгсбург, 1946; Правдоносці. Мюнхен, 1948; Модерна українська поезія: 1900—1950. Філадельфія, 1950; Мудрощі мандрів: Збірка поезій. Едмонтон, 1952; Розстріляна муза. Детройт, 1955 (2-ге вид. — К., 1992); Трофеї: 1938—1963. Едмонтон, 1963; Завойовники прерій. Едмонтон, 1968; Українська поезія в Канаді. Едмонтон, 1976; Зібрані твори: 1938—1978. Едмонтон, 1978; Живі смолоскипи. Едмонтон, 1983 (2-ге вид. — Львів, 1992); Анотована бібліографія української літератури в Канаді: Канадські книжкові видання 1908—1988. Едмонтон, 1987; У вирі багатокультурності: Спогади учасника. Едмонтон, 1988; Слово про Запорізьку Січ. Дніпропетровськ, 1991; Меч і перо. К., 1992; Українська література в Канаді: Вибрані дослідження, статті й рецензії. Едмонтон, 1992; Моя доба. Львів, 1993; Твори, т. 1—2.. К., 1994; Твори, т. 1—5. К., 1998; Поезії та поеми: Повне видання (1937—2004). Едмонтон, 2004.

Літ.: *Волинський К.* Яр Славутич: Літературний портрет. К., 1994; *Назаренко Т.* Правди потужний спалах: Поетична творчість Яра Славутича. Львів, 1996; *Крижанівський С.* Яру Славутичу — 80. «ЛУ», 1998, 22 січня; Січеславський збірник: До 80-річчя Яра Славутича. Дніпропетровськ, 1998; Херсонський збірник: До 80-річчя Яра Славутича. К.—Херсон, 1998; *Холодний М.* Золоте перо жар-птиці: П'ятитомник Яра Славутича:



Яр Славутич.


О.Г. Сластіон.


В.П. Слєпченко.

Есей. Чернігів, 1999; *Головацький І.* Славутич Яр. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 9. Львів, 2002; In Memory of Yar Slavutych. «Новий шлях», 2011, № 32, 18 серпня; *Виговська Я.* Вечір творчості Яра Славутича в Едмонтоні. Там само, 2011, № 47, 1 грудня.

О.О. Ковальчук.

СЛАСТІО́Н (Сластьон) **Опанас Георгійович** (14(02).01.1855—24.09.1933) — живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф. Н. в м. *Бердянськ* у сім'ї іконописця. Навч. в петерб. Академії мист-в (1874—82). Жив у *Києві*, на *Волині* та Чернігівщині. Мандруючи по Україні, робив замальовки, збирав фольклорні та етногр. матеріали. Записав багато нар. *дум.* 1900—28 викладав у Миргородській художньо-пром. школі ім. М.Гоголя. 1920 організував у *Миргороді* наук. і художньо-пром. музей. Гол. темою мист-ва С. були історія, життя і побут укр. народу. Серед творів: цикли ілюстрацій до поеми Т.*Шевченка* «Гайдамаки» (1883—85), книги Д.*Мордовця* «Козаки і море», 1897, літографії до альбому «Старовина українська та запорізька» (серед. 1890-х рр.; не збереглися), галерея портретів укр. *кобзарів* (1875—1928), картини «Цегельний завод» (кінець 1880-х рр.), «Маруська» (1878), «Проводи на Січ» (1898), «На жнивах» (1899), «Миргород» (1901), «Весна» (1904). Один із засновників укр. архіт. модерну (будинки земських шкіл, кредитних установ, Миргородської водолікарні; 1912—16). Працював у галузі вжиткового мист-ва. Автор досліджень з укр. нар. мист-ва і кустарних промислів. Залишив «Спогади про художника П.Мартиновича» (Х., 1931).

П. у м. Миргород.

Сластіон О.Г. «Проводи на Січ». Кінець 19 ст.



Бібліогр.: *Ханко В.М.* Опанас Сластіон: Бібліографічний покажчик. К., 1988.

Літ.: *Драган М.* Опанас Сластьон (1855—1933). В кн.: Мистецтво, зошит 1. Львів, 1936; Портрети українських кобзарів О. Сластіона. К., 1961; *Аббасов А.М.* Етнографічна діяльність О. Сластьона. «Народна творчість та етнографія», 1965, № 2; *Його ж.* Опанас Сластьон: Життя і творчість. К., 1973; Каталог виставки творів О.Г. Сластьона. К., 1975; *Ханко В.М.* О.Г. Сластіон і декоративне мистецтво та архітектура. «Народна творчість та етнографія», 1983, № 6; *Його ж.* Полтавщина: Плин мистецтва, діячі: Мистецтвознавчі праці. К., 2007.

Н.Г. Ковпаненко, В.М. Ханко.

СЛЄ́ПЧЕНКО Володимир Павлович (н. 13.11.1947) — маляр і графік. Член Спілки художників України (1986). Засл. діяч мист-в України (1998), нар. художник України (2009). Професор (2005). Дійсний член Укр. АН (2004) та Академії словесності і красних мист-в ім. Г.Державіна в С.-Петербурзі (2005). Н. в смт Олексіївка (нині місто Бєлгородської обл., РФ). Навч. в худож. уч-щі в м. Іваново (нині місто в РФ; 1963—68), на ф-ті графіки Львів. поліграфічного ін-ту (1975—81). 1968—69 — гол. художник худож. комбінату м. Олексіївка Бєлгородської обл. РРФСР. 1969 напостійно переїхав в Україну. 1969—72 — гол. художник шахтоуправління «Україна» в м. Українське Донец. обл. 1973—79 — художник монументально-малярського цеху худож. комбінату в м. *Ялта*, 1979—88 — художник-монументаліст худож. комбінату в м. *Львів.* 1988—92 очолював кооператив «Художник». 1992—95 мав творче відрядження до Канади. 1995—99 очолював відділ реставрації у *Львівському музеї історії релігії.* Із 2000 — у *Києві*, доцент Нац. ун-ту к-ри та мистецтв; із 2002 — керівник майстер-класу центру творчості «Арт»; із 2005 — професор образотворчого мист-ва.

Осн. жанри творчості — істор. картина, портрет, сакральне мист-во. Графічні серії творів: «Музеї Львова», «Церкви Львова», «Реквієм», «Спогади про Седнів» та ін. Малярські твори на істор. тематику: серія «Трипілля і трипільці» (2005—08), «Скіфія» (триптих, 2006—07), «Велике хрещення» (1998), «Відродження» (1991), «Подай, Господи» (1995—2001), «Вічний рух» (2000), «Діалог» (2007) та ін. Картини на істор. тематику С. об'єднав заг. циклом «Прадавня Україна». Митець створив два варіанти ікони Господа Ісуса Христа (2007, 2011), десятки портретів істор. осіб та своїх сучасників: «Нестор Літописець», «Недоспівана пісня Івана Мазепи», «Максим Березовський», «Соломія Крушельницька», «Великий магістр Мальтійського ордену Ендрю Берті», «Автопортрет», «Юлія», «В очікуванні дива» та ін. Твори зберігаються в музеях і приватних колекціях мист-ва в Україні, Греції, Канаді, Німеччині, на Мальті, в Італії, Пд. Кореї, Словаччині, Ізраїлі та в ін. країнах.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст., церк. орденом св. Володимира Великого 3-го ст. Київ. Патріархату, відзнаками зарубіжних країн.

Літ.: *Степовик Д.* Образ і подоба Божа: Людина в портретній творчості Володимира Слєпченка. «Fine Art» (К.), 2009, № 1 (6); *Його ж.* Vivere memento: Роздуми про вічний і конечний час на картинах Володимира Слєпченка. Там само, 2010, № 2 (11); *Його ж.* Романтизм і символізм: Інтелектуальне мистецтво Володимира Слєпченка. К., 2012.

Д.В. Степовик.

СЛИВИ́НСЬКИЙ Олександр Володимирович (20.08.1886—21.12.1956) — військ. і громад. діяч, полковник (військ. старшина) ген. штабу укр. армії (1918). Родом із Полтавщини. Закінчив Петровський Полтав. кадетський корпус (1905), Миколаївське ін-


О.В. Сливинський.

женерне уч-ще (1906), академію Ген. штабу (1914). Учасник *Першої світової війни*, офіцер штабу *Румунського фронту*, підполковник рос. армії (1917).

Брав безпосередню участь в українізації рос. частин на Румун. фронті. Делегат 1-го і 2-го Всеукраїнських військ. з'їздів. Член Укр. ген. військ. к-ту (див. *Генеральний військовий комітет*) та *Української Центральної Ради*. Представник УЦР на Румун. фронті, очолював фронтову укр. раду. 29 листопада 1917 призначений заст. начальника Укр. ген. штабу, 1918 — начальник Ген. штабу Укр. Д-ви. Під його кер-вом було розроблено проект закону про заг. військ. повинність, план військ. буд-ва в *Українській Державі*. 19 листопада 1918 через хворобу звільнений із посади. У грудні 1918 виїхав до *Одеси*, вступив до складу *Збройних сил Півдня Росії*, перебував у запасі. Із травня 1920 — на еміграції в *Югославії*, від 1921 — у Німеччині, із 1951 — у Канаді, де працював інженером-будівельником.

П. у м. Монреаль (Канада).

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. К., 2002; *Волков С.В.* Офицеры армейской кавалерии. М., 2004.

Т.С. Осташко.

СЛІПИ́Й Йосип (Йосиф) **Іванович** (17.02.1892—07.09.1984) — церк. діяч, меценат, патріарх *Української греко-католицької церкви* (1975—84), кардинал (1965). Дійсний (1930) і почесний (1964) член *Наукового товариства імені Шевченка*, дійсний член Тіберійської академії в Римі (Італія; 1965), почесний д-р *Українського вільного університету* (1969) та ряду ун-тів Пн. Америки, член Папської академії св. Томи (1989). Д-р теології (1918), професор (1922). Н. в с. Заздрість (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.). Після закінчення г-зії в *Тернополі* навч. в *Греко-католицькій духовній семінарії у Львові* (із 1902), Інсбрукському ун-ті (1911—12), в ун-тах Грегоріанум, Анжелікум, у Папському Сх. ін-ті (Рим). Із 1916 почав друкуватися. 1917 висвячений митрополитом А.*Шептицьким* на священика. 1918 захистив докторську дисертацію з теології («Навчання візантійського патріарха Фотія про Пресвяту Трійцю»).

Із 1922 — професор, із 1925 — ректор Греко-католицької духовної семінарії у Львові, яку реорганізував у *Греко-католицьку богословську академію у Львові* (ректор із 1928). Організатор *Українського богословського наукового товариства*, із 1926 — його голова. 1935 А.Шептицький призначив С. архідияконом Львівської митрополичої капітули. Із 25 листопада 1939 — архієпископ. У роки *Другої світової війни* — коад'ютор (помічник із правом наступництва) митрополита. Від 11 листопада 1944 — митрополит Галицький, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський.

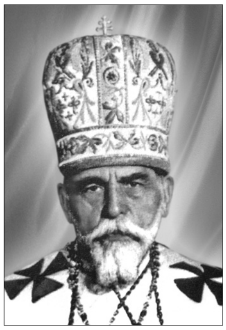
11 квітня 1945 заарештований за «ворожу діяльність проти УРСР, співпрацю з німецько-фашистськими окупантами». На вимогу світ. громадськості 1963 звільнений і депортований до *Ватикану*. У грудні 1963 призначений членом Конгрегації сх. церков. Заснував Укр. катол. ун-т св. Климентія Папи в Римі (див. *Український католицький університет*; 1963), філії якого діяли у Вашингтоні (США), Лондоні (Велика Британія), Чикаго (США), Філадельфії (США). Із 1965 — кардинал, із 1975 — патріарх УГКЦ.

С. — учасник багатьох євхаристійних конгресів, значну увагу приділяв спілкуванню із укр. діаспорою. На кошти С. придбано приміщення для УВУ (Мюнхен, ФРН; 1976), побудовано собор Святої Софії (Рим, Італія; 1969). З його ініціативи придбано і відновлено парафіяльний храм Жировицької Божої Матері, засновано монастир оо. студитів у Кастель-Гондольфо (біля Риму).

Наук. і пастирська спадщина С. налічує 14 томів.

П. у м. Рим.

1992 С. перепохований у Святоюрському соборі (див. *Юра собор у Львові*). У рідному селі С. споруджується меморіальний комплекс. Його пам'яті присвячені документальні кінофільми: «В'язень Христа ради» (Я.Кулинич, 1985); «Йосиф Сліпий» (О.Коваль, 1993); «Заповіт Й.Сліпого» в 4-х серіях (1996) та ін. Портрети С. створили В.Лопата, М.Мороз (США).



Йосип Сліпий.

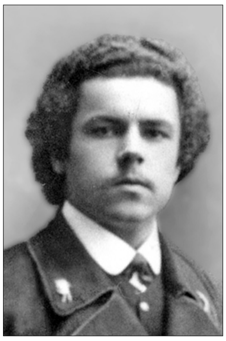
Праці і тв.: Твори, т. 1—14. Рим, 1968—85; Обвинувачення перед історією: Промова на Трибуналі Сахарова. «Авангард», 1978, № 1; Завіщання Блаженнішого Патріарха Йосифа. «Сучасність», 1984, № 11; «Щоб ви любили один одного...»: Із заповіту Й. Сліпого. «Київська старовина», 1992, № 6; Церква мучеників. Лондон, 1993; Спогади. «Патріархат», 1993, № 6—8.

Бібліогр.: Український католицький університет імені св. Климента папи в перше п'ятиліття свого постання і діяльності: 1963—1968. Рим, 1969; «Я з Вами по всі дні і до кінця віку»: Блаженніший патріарх кардинал Йосиф Сліпий (1892—1984): Біобібліографічний покажчик. Тернопіль, 1997; Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998.

Літ.: *Сидор О.* Блаженніший Йосиф і мистецтво. Рим, 1944; *Полтава Л.* Митрополит Йосиф Сліпий — зразок української людини. «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1962, № 2; *Добрянський М.* Поклін ювілярові. «Український самостійник», 1967, № 3; Матеріали до історії української церкви. Мюнхен та ін., 1969 (Наукові записки Українського вільного університету, т. 10: На пошану архієпископа кардинала Й. Сліпого); *Марусин М.* Митрополит Йосиф Сліпий: Нарис життя, подвигів і страждань. Брюссель—Рим, 1972; [Некролог.] «Ukrainian Quarterly», 1984, vol. 40, no. 4; *Маркусь В.* Патріарх Й. Сліпий. «Сучасність», 1984, № 11; *Хома І.* Шляхами каторги Блаженнішого Йосифа Сліпого. Рим, 1987; Патріарх Йосиф Сліпий: До 100-річчя від дня народження. Львів, 1991; *Хома І.* Йосиф Сліпий: Отець та ісповідник Української мученицької церкви. Рим, 1992; *Мишанич О.* Митрополит Йосиф Сліпий перед судом КГБ (за архівними джерелами). К., 1993; *Гринів О.* Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. Львів, 1994; Пам'яті Патріарха Йосифа кардинала Сліпого: Матеріали наукової конференції Українського католицького університету та ін. Львів, 1994; *Пелікан Я.* Ісповідник віри між Сходом і Заходом. К., 1994; Духовна спадщина Патріарха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми розвитку української науки та культури: Збірник наукових праць. Львів, 2000; *Ленцик В.* Визначні постаті української церкви: митрополит А. Шептицький і патріарх Й. Сліпий. Львів. 2001; *Глібчук П.* Патріарх Йосиф Сліпий: Через терня випробувань до зірок небесної слави. Тернопіль, 2002; Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріарх: Матеріали міжнародної наукової конференції 20 вересня 2002, м. Київ. К., 2003; *Денисенко А.* Публіцистика в проповідницькій діяльності Йосифа Сліпого. «Пам'ять століть», 2004, № 6; Дія-

чі науки і культури України. К., 2007; *Дашкевич Я.* Постаті. Львів, 2007; Видатні діячі українського національного відродження (XIX—XX ст.). Луганськ, 2008; Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки, т. 1—2. К., 2010; *Штука С.В.* Радянський період діяльності Йосифа Сліпого — митрополита Греко-католицької церкви 1944—1945 рр. В кн.: Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Історичне релігієзнавство», вип. 5. Острог, 2011.

Г.П. Герасимова.



О.А. Слісаренко.

СЛІСАРЕ́НКО Олекса Андрійович (справжнє прізв. — Сніцар; другий псевд. — Омелько Буц; 28.03.1891—03.11.1937) — поет, прозаїк, педагог. Н. в с. Канівцеве (нині село Великобурлуцького р-ну Харків. обл.) в сім'ї ремісника. Після церковноприходської школи навч. в Кучерівській та Харківській с.-г. школах (закінчив 1912) і зразу ж був мобілізований на військ. службу. Почав писати 1911, друкувався дуже рідко. Учасник *Першої світової війни* (1914—17), отримав звання офіцера. Із 1917 — у *Києві.* Належав до літ. груп «Біла акація» і «*Музагет*», пізніше — «Аспанфут», «Комункульт». У *Харкові* був гол. редактором вид-ва «*Книгоспілка*», членом «*Гарту*» (1925) і *Вільної академії пролетарської літератури* (1926—28), «Техномистецької групи А» (1929), співредактором «Універсального журналу» (1928—29). Автор поетичних збірок «На березі Кастальському» (1919), «Поеми» (1923), «Байда» (1928) та ін., понад 20-ти гостросюжетних оповідань і романів кримінально-пригодницького жанру («Чорний ангел», 1929; «Хлібна ріка», «Страйк», 1932, та ін.). Зазнав гострої критики за слабке ідейне навантаження творів, за боротьбу проти примусової провінціалізації укр. літератури.

Заарештований 29 квітня 1934, отримав 10 років концтаборів і згодом був страчений на *Соловках.*

Реабілітований 1957.

Окремі твори С. перекладено польс., рос., угор. та ін. мовами.

Особовий архів. фонд С. зберігається в ЦДАМЛМ України.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—4. Х., 1931—33; Вибрані твори, т. 1—2. Х., 1930; Бунт: Роман, повісті, оповідання. К., 1965; Бунт: Повести, рассказы. М., 1969; Чорний ангел: Вірші, новели, повісті, роман. К., 1990.

Літ.: *Славутич Я.* Розстріляна муза. Детройт, 1955 (перевид. — К., 1992); *Фащенко В.* Закономірності доби. Із студій про новелу. К., 1971; *Смолич Ю.* Слісаренко. В кн.: *Смолич Ю.* Розповіді про неспокій немає кінця, кн. 3. К., 1972; *Музика В.* Олекса Слісаренко. В кн.: Письменники Радянської України: 20—30 рр. К., 1989; *Агєєва В.П.* Олекса Слісаренко: До 100-річчя від дня народження. К., 1990; *Музика В.* Лірика відомого прозаїка. В кн.: Поезія, вип. 1. К., 1990; *Наєнко М.* Олекса Слісаренко. В кн.: ... З порога смерті. К., 1991; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). К., 1999; *Геник-Березовська З.* Поезія Олекси Слісаренка. В кн.: *Геник-Березовська З.* Грані культур. К., 2000; *Луцький Ю.* Літературна політика в Радянській Україні 1917—1934. К., 2000; *Микитенко О.* Слідами фальшивої Мельпомени, або «Йогансен, Слісаренко, Довженко і я». «Кур'єр Кривбасу», 2000, № 123; *Палюх П.* Олекса Слісаренко. «Борисфен», 2001, № 3; Архів розстріляного відродження: Матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920—1930-х рр. К., 2010.

Г.П. Герасимова.

СЛОБІДСЬКА́ УКРАЇ́НА, Слобожанщина, Слобідщина — історико-геогр. регіон на сх. України та прилеглих територіях Росії. Утворилася в результаті колонізації українцями *Дикого поля* в 2-й пол. 17 — 18 ст. Охоплювала територію: у межах сучасної України — майже всю *Харківську область*, пд.-сх. частину *Сумської області*, більшу частину *Луганської області* (крім її пд.-сх. частини) і невелику частину *Донецької області* (на її півночі); у межах сучасної РФ — пд. частини Бєлгородської, Воронезької і Курської областей. Формування С.У. пов'язане з колонізаційними процесами та неоднозначними відносинами укр. переселенців із моск. урядом та рос. «служилими людьми». Формування С.У. та Укр. козац. д-ви (*Гетьманщини*) йшло одночасно, що визначило подібність обох укр. історико-культ. регіонів. Вагомим чинником для формування регіону було сусідство *Кримського ханату*, *Вольностей Війська Запорозького низового* і *Всевеликого Війська Донського.*

Назва «Слобідська Україна» походить від поселень-*слобід*, населення яких тривалий час було вільним і користувалося різними пільгами (не сплачувало податки на млинарство, торгівлю та винокуріння, жило за своїми звичаями, зі своїм соціальним устроєм); натомість його повинністю була охорона кордонів Рос. д-ви. Назва в рос. документації остаточно затвердилася лише в 1-й третині 18 ст., до цього укр. населення переважно називали «черкасами», а слобідські міста й полки — «черкаськими».

У серед. 17 ст. почалося формування *слобідських козацьких полків*, пільговий режим та устрій яких зумовив специфіку регіону. Із 1765, після ліквідації слобідських полків, запроваджено *Слобідсько-Українську губернію*, за збереження осн. території та пільгового режиму. При поступовому скасуванні автономних особливостей основні території С.У. включено до *Харківського намісництва* (1780—96), потім — знову до Слобідсько-Укр. губ. (із 1796), перейменованої 1835 на *Харківську губернію.* Унаслідок тривалих межувань кордонів, базованих на попередньому губернському поділі, 1918—23 значна частина С.У. опинилася у складі РСФРР.

Усвідомлення С.У. як регіону яскраво виявилося після скасування слобідських полків у творах І.*Квітки* та Г.*Квітки-Основ'яненка*, пізніше — в істор. працях І.*Срезневського*, П.Головинського, А.Шиманова. Перша систематизована праця про С.У. належить Д.*Багалію* (1918). «Слобідська Україна» як історико-геогр. поняття широко застосовується і в новітній наук. літературі.

Літ.: *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1918; *Барвинский В.* Исторический очерк Харьковской губернии. Х., 1918; *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. К., 1932; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна: Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Маслійчук В.Л.* Слобідська Україна. К., 2008.

В.Л. Маслійчук.

СЛОБІДСЬКІ́ КОЗА́ЦЬКІ ПОЛКИ́ — військ. та адм.-тер. одиниці в *Слобідській Україні*, що існували з 2-ї пол. 17 ст. до 1764. Переселенці на «*слободи*» в серед. 17 ст. переносили сюди козац.

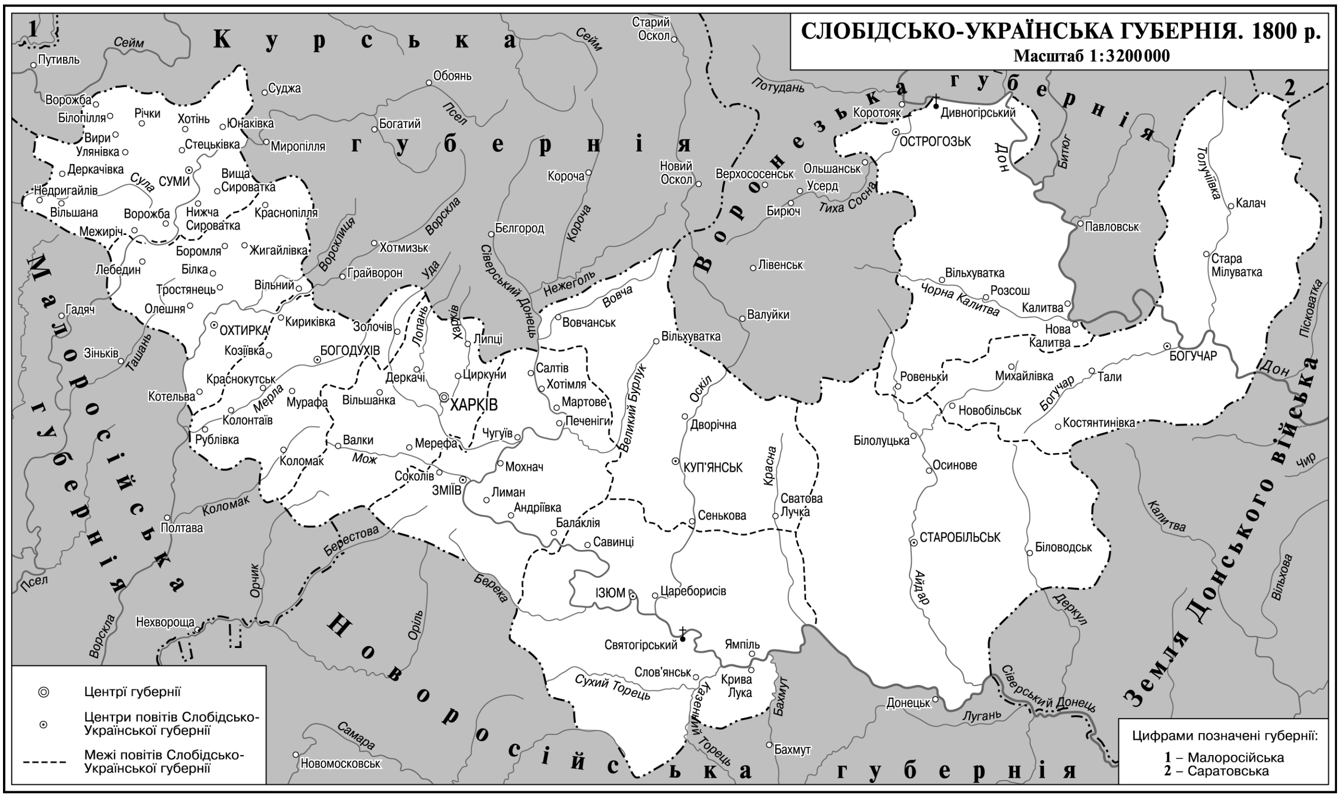
устрій, що і використав моск. уряд. Першим слобідським полком вважається *Острогозький полк* (1652). Загалом же С.к.п. виникли в результаті військ. реформи на півдні Рос. д-ви 1658—60. За переписом 1660, існувало 6 *полків* (*Сумський полк*, *Охтирський полк*, Колонтаївський полк, *Харківський полк*, Зміївський полк, Острогозький полк), та протягом 1660-х рр. кількість полків зменшилася до чотирьох. Упродовж 1669—77 існував *Балаклійський полк*. З виокремленням *Ізюмського полку* в 1680-х рр. кількість С.к.п. стає сталою — 5 полків (Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький).

Протягом 2-ї пол. 17 ст. оформилася полкова структура, в якій величезну роль відігравали полковник та окремі старшинські родини. Полкове управління складалося із ради старшин на чолі із полковником, до неї входили *обозний*, суддя, *хорунжий*, два писарі, *сотники*. Полки розділялися на сотні на чолі із сотниками. Із колиш. старшинських кадрів, старшинських дітей, заможних козаків поза службою виокремлювалися знатні товариші, оформлені 1714 в групу підпрапорних.

Слобідські полки підпорядковувалися від початку бєлгородському *воєводі* (Бєлгородському розряду, подекуди — *Посольському приказу*), упродовж 1688—1700 — Приказу Великої Росії, на поч. 18 ст. запроваджено посаду бригадира. За губернською реформою 1708 розділено військову та цивільну компетенцію владних структур. У військ. відношенні С.к.п. із цього часу підпорядковувалися командуванню «Української дивізії», із 2 квітня 1726 — Військ. колегії, у цивільному — *губернським канцеляріям* (*Київської губернії* та *Азовської губернії* (Воронезької губ.), із 1718 — Бєлгородської губ.). Протягом 1732—43 рос. уряд безуспішно намагався реформувати слобідські полки через Комісію по впорядкуванню слобідських полків, створивши там регулярні драгунські роти (див. *Драгуни*) в кожному полку.

Від початку заснування рос. уряд використовував С.к.п. для оборони від татар. набігів, наприкінці 1650-х — у 1660-х рр. — у походах на *Гетьманщину*, у Чигиринських походах (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), у *Кримських походах 1687 і 1689*, при спорудженні *Ізюмської лінії* та *Української лінії*, у *Північній війні 1700—1721*, при придушенні *Булавінського повстання 1707—1709*, у поході в Персію 1722, *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *Семирічній війні 1756—1763*.

У листопаді 1762 у зв'язку з численними скаргами рос. імп. *Катерині II* в полки було послано слідчу комісію на чолі із секунд-майором Є.Щербініним. Висновки цього слідства при участі сенатської комісії призвели до вердикту Правительствуючого Сенату щодо ліквідації автономного устрою 16 грудня 1764 та низки експериментальних нововведень, затверджених Катериною II маніфестом 28 липня 1765. На базі слобідських полків було утворено *Слобідсько-Українську губернію*, із військ. потуг — 5 однойменних гусарських полків (див. *Гусари*), осн. частину козац. населення переведено в розряд *військових обивателів*, ко-



СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕРНІЯ. 1800 р.

лишню старшину пізніше прирівняно з рос. *дворянством.*

Літ.: *Головинский П.* Слободские казачьи полки. СПб., 1864; *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка 1650—1765 гг. Х., 1895; профессорской *Данилевич В.Е.* Время образования слободских черкасских полков. В кн.: Сборник статей, посвященных В.О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею деятельности в Московском университете. М., 1909; *Багалій Д.І.* Історія Слободської України. Х., 1918; *Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660. В кн.: Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук, кн. 20. К., 1928; *Маслійчук В.* Балаклійський полк (1669—1677). Х., 2006; *Корнієнко О.* Нариси військової історії України: Сумський слобідський козацький полк 1659—1765 рр. К., 2008.

В.Л. Маслійчук.

СЛОБІДСЬКÓ-УКРАЇ́НСЬКА ГУБÉРНІЯ — 1) адм.-тер. одиниця Рос. імперії, створена згідно з імператорським маніфестом 28 липня 1765 на основі скасованих *слобідських козацьких полків.* Включала 5 *провінцій*, які відповідали полкам (Сумську, Охтирську, Харківську, Ізюмську, Острогозьку) і складалися з *комісарств.* Центр — м. *Харків.* Під час губернаторства Є.Щербініна компетенції *губернатора* поширювалися на укр. населення Землі Війська Донського, Бєлгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній. Губернатори: Є.Щербінін (1765—75), Д.Норов (1775—80). Ліквідована 25 квітня 1780 з перетворенням у *Харківське намісництво* з територіальними змінами: Суджанське комісарство передано до Курського намісництва, Острогозьку провінцію з частиною Ізюмської провінції (із м. *Куп'янськ*) підпорядковано Воронезькому намісництву;

2) адм.-тер. одиниця Рос. імперії, створена 12 грудня 1796 замість Харків. намісництва. Центр — м. Харків. При створенні приєднано повіти колиш. Острогозької провінції та частини Ізюмської провінції (які входили до С.-У.г. 1765—80 та були забрані 1780 до Воронезького намісництва, — Біловодський, Богучарський, Лівенський, Калитвянський, Куп'янський, Острогозький повіти), створено Старобільський повіт; однак 1802 всі згадані повіти, крім Куп'янського, повернуто у Воронезьку губ. Старобільський повіт знову передано до С.-У.г. 1824.

5 грудня 1835 перейменована на *Харківську губернію.*

Літ.: Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. К., 1991; *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. Х., 1996.

В.Л. Маслійчук.

СЛОБОДÁ — 1) тип поселення в *Центрально-Східній Європі* в середньовіччі і ранньомодерний час. Термін «слобода» відомий на Русі із 13 ст. Його аналогами є польське «wola», чеське «lhota», латинське «liberta villa», німецьке «Hollunge», молдовське «slobozia». При заснуванні С. власник землі (фізична чи юрид. особа), на якій було розташов. поселення, звільняв його мешканців на певний час (до 30 років) від виконання повинностей та сплати податків. Ці пільги надавалися з метою залучити переселенців для освоєння територій, що колонізувалися або були спустошені внаслідок війни чи стихійного лиха. Після закінчення терміну пільг С. ставала поселенням зі звичайним статусом, але в назві часто зберігалася складова «Слобода», «Слобідка», «Воля», «Вулька» тощо. Від численних слобід, заснованих укр. переселенцями, походить назва краю *Слобідська Україна*;

2) із 16 ст. у Росії, а згодом і на укр. землях, що входили до складу Рос. д-ви, — окрема частина *міста* (як правило, у передмісті або на *посаді*), мешканці якої вирізнялися за становою, професійною, етнічною ознакою або за власником. Слободи часто мали самоврядування;

3) у Росії до 1861 — велике село з некріпосним населенням;

4) окрема частина великого села.

Літ.: *Антонович В.* Предисловие. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 2. К., 1870; *Wiśniewski J.* Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. «Acta Baltico-Slavica», 1964, t. 1; *Matuszewski J.* Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim. Łódź, 1974; *Кудрявцева Т.Н.* Жилой посад и слободы. В кн.: Древнерусское градостроительство X—XV вв. М., 1993; *Щенков А.С.* Функциональная структура городов. Там само; *Долинська М.Л.* Історична топографія Львова XIV—XIX ст. Львів, 2006.

Д.Я. Вортман.

СЛОБОДИ́ЩЕНСЬКИЙ ДÓГОВІР 1660 — див. *Чуднівський договір 1660.*

СЛОБОЖÁНСЬКЕ ПОВСТÁННЯ 1670—1671 — повстання у *Слобідській Україні*, яке було спрямоване проти влади рос. *воєвод.* Спричинене великим повстанням *донських козаків* на чолі зі С.Разіним. Складовою частиною С.п. стали заворушення козацтва та міщанства в *Острогозькому полку*, які очолив полк. *І.Дзиковський.* Розпочалося на початку вересня 1670 та було викликане прибуттям на Слобожанщину загону донських козаків на чолі з Ф.Шадрою та Ф.Мінаєвим. Охопило міста *Острогозьк*, Ольшанськ та навколишні поселення. У цих містах привселюдно були страчені представники центр. рос. влади. Розгромлене за допомогою урядових військ та козац. підрозділів, які не підтримали повсталих. 29 вересня 1670 полк. І.Дзиковський, писар М.Жуковцев, сотники Я.Чекмез та В.Григор'єв, обозний М.Волнянка були розстріляні на центр. площі Острогозька. 22 жовтня 1670 повісили дружину І.Дзиковського, а його дітей і племінницю довічно заслали в Сибір. Такою ж доля була в родичів ін. заколотників. Однак повстання продовжилося в жовтні 1670 за допомогою загону разінців на чолі з Л.Черкашеніним (О.Хромим). Разом із місц. козаками вони захопили міста Царевборисов, Маяцьк, *Чугуїв*, *Зміїв*, *Балаклія*, *Мерефа* та Колонтаїв. Однак наприкінці 1670 — на поч. 1671 урядові війська перемогли повстанців, у результаті чого під Царевборисовим і Маяцьком стратили 186 прихильників С.Разіна (із них 81 особа походила зі Слобідської України). Зокрема, за участь у С.п. було позбавлено життя зміївського сотника П.Ребуху, балаклiївського сотника А.Огня та богодухівського сотника Т.Решетила.

Літ.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над Літописом Самовидця). Х., 1930; *Стецюк К.* Вплив

повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947; *Її ж.* З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст. (Іван Дзиковський). В кн.: Наукові записки Інституту історії України, т. 4. К., 1952; *Її ж.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Х., 2009.

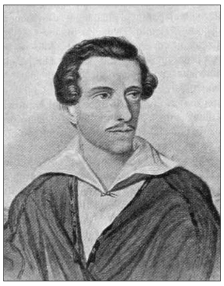
Т.В. Чухліб.

СЛОБОЖА́НЩИНА — див. *Слобідська Україна.*

СЛОВА́КИ В УКРАЇ́НІ. За переписом населення 2001, в Україні проживало 6397 словаків (у 1989 — 7943 особи). Абсолютна більшість словаків, які є сьогодні громадянами України, проживають у *Закарпатській області* (5,6 тис.), половина з них — в обласному центрі *Ужгороді*, інші — у містах *Мукачеве*, *Перечин*, *Великий Березний*, *Свалява*, Чоп, смт Кольчино, а також у селах Середнє, Сторожниця, Тур'ї Ремети, Анталовці, Глибоке, *Довге*, Кленовець, Гута, Родникова Гута та ін. Поза межами Закарпаття найбільш чисельні громади словаків в Україні проживають у *Києві* та *Львові.* Питома вага представників цієї національності від заг. чисельності населення України — 0,013 % (станом на 2001). Переважна частина віруючих словаків в Україні — римо-католики, однак є невеликі групи греко-католиків і протестантів (лютеран). Мову своєї національності вважають рідною понад 2,5 тис. словаків (бл. 35 %), українську — приблизно така ж кількість, російську — понад 500 осіб (6 %).

Словаки на Закарпатті проживають як автохтонне населення, яке протягом 17—19 ст. збільшилося в результаті припливу значної кількості переселенців зі словац. областей Угорщини, серед яких були хлібороби й виноградарі, кваліфіковані ремісники — майстри по металу, дереву, склу. Серед словац. поселень поступово виникла певна диференціація за госп. діяльністю: мешканці Антоловець були відомі деревообробкою, Середнєго і Глибокого — виноградарством, Сторожниці — овочівництвом. Упродовж 1919—39, коли Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь входило до складу Чехословаччини, чисельність словаків і чехів у краї зросла за рахунок держ. службовців і спеціалістів різних галузей госп-ва. Якщо, згідно з переписом 1921, словаків та чехів на території Закарпаття було 7700 осіб, тобто 1,6 % населення, то 1930 — понад 35 тис. осіб (4,5 %). Міжвоєнний період був найсприятливішим у розвитку словац. к-ри в Закарпатті: відкривалися словац. школи та г-зії, дитсадки, працювали гуртки нар. творчості, театр. Проте вже наприкінці 1930-х рр., унаслідок приєднання Закарпаття до Угорщини, чисельність словаків і чехів у краї знову зменшилася до 12,2 тис. осіб. Після *Другої світової війни* Закарпаття було возз'єднано з Україною у складі *СРСР* і відповідно до угоди 1947 між СРСР і Чехословаччиною словаки разом із чехами отримали можливість рееміграції, чим скористалася значна їх кількість. Із деяких закарпат. сіл вони виїхали на рідні землі практично повністю (Гута, Новий Кленовець, Оноковці). Період 1947—89 був несприятливим у культ. розвиткові словаків, відбувалася їх поступова *асиміляція.* На поч. 1990-х рр. почалося відродження словац. етнічної меншини в Україні. Виник цілий ряд словац. культ. осередків — Закарпат. обласне культурно-освітнє т-во «Матіца словенска», Т-во словацької к-ри ім. Л.Штура, Закарпат. обласне культурно-просвітнє т-во словацьких жінок «Довіра», обласне т-во словац. інтелігенції Закарпаття, словац. Т-во ім. Р.Штефаніка у Львові. Крім того, функціонують два спільних т-ва словаків і чехів — «Матісе Волинська» в *Луцьку* і осередок словац. і чеського Т-ва ім. Я.Коменського «Стромівка» в м. *Дубно.* Зокрема, активною роботою серед них виділяється обласне культурно-освітнє т-во «Матіца словенска» на Закарпатті (голова — Й.Гайніш), засноване 1992. Представники «Матіци словенської» беруть участь у діяльності Дорадчої ради керівників національно-культ. т-в, створеної при Закарпат. обласній раді нар. депутатів, яка ініціює розв'язання актуальних проблем життя етнонац. спільнот краю, а також підтримує тісні зв'язки зі Словаччиною та аналогічними орг-ціями в Угорщині, Румунії, Польщі, Сербії, Чехії та Швейцарії. Т-во видає газ. «Podkarpatsky Slovak» та щорічник «Наш культурно-исторический календар», присвячений історії, к-рі та побуту закарпат. словаків. Т-во «Матіца словенска» було серед ініціаторів відкриття 2002 в Ужгороді пам'ятника почесному громадянину міста, першому президенту Чехословацької Республіки Т.-Г.*Масарику.* Із метою відтворення й розвитку нар. традицій в області регулярно проводяться Дні словац. к-ри і нар. творчості, у вересні в одному зі словац. сіл Закарпаття святкується «Словацька веселиця», під час якої відбуваються виставки, концерт, конкурси, змагання й розваги, на різдво в Ужгороді проходить «Словацький Бетлегем (Миколай)», перед великим постом у ресторані «Закарпаття» на «Словацький (Фашіанговий) бал» — народно-мистецьке свято, яке знаменує завершення різдвяноноворічних свят і зустріч весни, з'їжджаються словаки з усього Закарпаття, навесні в с. Середнє проводиться співочий конкурс «Золотий соловейко», серед дітей проходить конкурс читців «Чарівні казки». Далеко за межами Закарпаття відомий фольклорний ансамбль «Словенка» із с. Середнє, якому присвоєно звання «Народний» (худож. керівник — О.Ленарт). Окраса словац. нар. свят — танцювальний ансамбль «Турянська долина» із с. Тур'ї Ремети (худож. керівник — І.Пастеляк), нар. фольклорний колектив «Ліптаки» з м. Великий Березний, ансамбль «Гутнянські вечорниці» із с. Родникова Гута та ін.

Словаки в Закарпат. обл. України є депутатами та членами виконавчих органів сільс., селищних і міських рад, входять до управлінських структур обласного, районного і міських рівнів, вони мають усі можливості для реалізації своїх прав на задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб. Укр. д-ва підтримує розвиток словац. к-ри,



Ю. Словацький.

зокрема, у респ. книжковому вид-ві «Карпати» створено редакцію словац. видань. Словац. мовою, напр., були надруковані Конституція України, антологія поезії «На нашій, на своїй землі», словацько-українсько-рос. розмовник, збірка «Словацькі народні пісні», словац. «Читанка» та ін. У місцях компактного проживання словаків у Закарпатті функціонують 7 клубів і 3 б-ки словац. к-ри, книжковий фонд яких становить бл. 6 тис. книг і журналів. На закарпат. обласному телерадіоцентрі працює редакція словац. програм, яка регулярно випускає телепередачу «Slovenske pohlady» (21,6 години на тиждень), ведуться щотижневі радіопередачі словац. мовою (8,4 години). Із 1992, коли вперше в повоєнні роки в Сторожницькій середній школі Ужгородського р-ну був організований клас зі словац. мовою навчання, розширюється факультативне вивчення словац. мови в районах компактного проживання словаків, відкриваються нові словац. класи, в Ужгороді функціонує школа № 21 зі словац. мовою навчання. Із 1996 на філол. ф-ті *Ужгородського національного університету* працює кафедра словац. філології (зав. — проф. С.Пахомова), яка готує вчителів словац. мови та літератури, перекладачів. Кафедра водночас виступає науково-методичним центром словакістики в Україні, на її базі організовуються міжнар. наук. конференції «Українсько-словацькі взаємини в галузі мови, літератури, історії і культури», видається наук. збірник «Studia Slovakistica», публікуються студентські переклади в альманаху «Між Карпатами і Татрами». На істор. ф-ті Ужгородського нац. ун-ту 2010 створено Центр істор. студій із богемістики і словакістики, який видає «Історичний часопис з богемістики і словакістики», проводить наук. конференції, напр. 2011 спільно із Пряшівським ун-том на тему «Словаки й українці крізь призму сусідства». У *Київському національному університеті імені Тараса Шевченка* вивчається словац. право, у Київ. славістичному ун-ті та Дипломатичній академії України при МЗС України — словац. мова.



Літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького у м. Кременець.

Місця компактного проживання словаків в Україні часто відвідують офіц. делегації зі Словаччини, в Ужгороді діє Почесне консульство Словац. Республіки. 2008 між Україною та Словац. Республікою підписана Угода про місц. прикордонний рух (зі змінами 2011), яка відкрила нові можливості для поглиблення спілкування закарпат. словаків зі своїми родичами, друзями та знайомими у Словаччині.

Літ.: Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. К., 1993; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Падяк В.* З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масарику: формування громадської дум-ки (1992—2002). Ужгород. 2003; *Романцов В.О.* Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття). К., 2008.

С.В. Віднянський.

СЛОВА́ЦЬКИЙ Юліуш (04.09.1809—03.04.1849) — один із найвидатніших польс. поетів доби *романтизму*, драматург, епістолограф. Н. в м. *Кременець*. Походив зі шляхетської родини. 1828 С. отримав диплом юриста Віленського ун-ту.

Із 1829 — службовець мін-ва фінансів у *Варшаві*. Літ. дебют відбувся 1830 поемою «Гуго». Після вибуху *польського повстання 1830—1831* співпрацював із дипломатичною службою повстанців, очоленою кн. А.-Є.*Чарторийським*, у липні 1831 здійснив місію до Парижа (Франція) і Лондона (Велика Британія). Після поразки повстання — емігрант у Парижі. 1832 видав перші дві поетичні збірки, 1833 у Швейцарії — третю. А.*Міцкевич* назвав цю поезію «святинею без Бога».

У лютому 1836 зі Швейцарії переїхав до Риму (Італія), де заприязнився із З.Красінським, який став першим проникливим критиком його творчості. Протягом наступного року подорожував по Греції, Єгипту, Палестині, Сирії. Потім постійно мешкав у Парижі.

Залишив багатий і різнорідний творчий доробок: 13 драм («Балладина», «Фантазій», «Кордіан», «Ксьондз Марек», «Лілля Венеда», «Марія Стюарт», «Мазепа», «Міндовг», «Срібний сон Саломеї» та ін..), 20 поем («Година мислі», «У Швейцарії», «Батько зачумлених», «Ангеллі», «Беньовський», «Вацлав», «Генезис із Духу», «Король Дух» та ін.), сотні віршів, листів і одну повість («Гуго»). Дослідники поділяють його творчість на 4 періоди: ранній, позначений впливом *класицизму*, просвітницького деїзму, реліг. скептицизму; другий — характеризується християн. етикою, далі переважило зацікавлення давньою історією і, нарешті, період творення власної філос. концепції, яку назвав генезисною. Його творчість піднімає проблеми національно-визвол. боротьби, історії польс. народу, універсальної екзистенції; в останній період характеризується містицизмом на ґрунті своєрідної генезисної філософії.

У частині творів С. відтворено події з історії України, яку дуже любив як свою малу Вітчизну. Драми «Срібний сон Саломеї», «Беньовський», «Ксьондз Марек» присвячені добі *Коліївщини* та *Барської конфедерації 1768*; «Ян-Казимир» (дійшла в уривках) — добі Хмельниччини. Події в драмі «Мазепа» відбуваються в подільському замку, в поетичній повісті «Змій» відтворено образ козацтва, у незакінченому романі «Король Лядови» (1832, франц. мовою) сюжет розгортається в просторі славнозвісної «*Софіївки*» та на *Поділлі*. В ін. творах поета змальовано пейзажі *Волині*, Поділля, міста Кременець («Фантазій», «Балладина», «Лілля Венеда»), використано укр. мовні елементи («Українська думка», «Змій»).

Твори митця перекладали на укр. мову Олена *Пчілка*, І.*Верхратський*, М.*Старицький*, В.*Щурат*, М.*Зеров*, М.*Рильський*, М.*Бажан*, М.Зісман, Борис Тен, Д.*Павличко*, Р.*Лубківський* та ін.

П. у м. Париж. 1927 його тіло перевезено до *Кракова* й поховане на Вавелі.

Літ.: *Рихлік Є.* Українські мотиви в поезії Юлія Словацького. Ніжин, 1929; *Мочульський М.* Гощинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини. Львів, 1936; *Вервес Г.* Юліуш Словацький і Україна. К., 1959; *Левінська С.* Юліуш Словацький. К., 1973; *Вервес Г.* Україна у творчості Ю. Словацького. В кн.: Польська література і Україна. К., 1985; *Радишевський Р.* Юліуш Словацький: Життя і творчість. К., 1985; *Бовсунівська Т.* Феномен українського романтизму: Етногенез і теогенез. К., 1997; *Грабович Г.* Грані міфічного: Образ України в польському й українському романтизмі. В кн.: *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К., 1997; *Радишевський Р.* За мною майбутнє. В кн.: *Словацький Ю.* Поезії. К., 1999; Юліуш Словацький і Україна: Збірник наукових праць: Київські полоністичні студії, т. 2. К., 2000.

Р.П. Радишевський.

СЛОВА́ЦЬКИХ КУРГА́НІВ КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра ранньобронзової доби. Територія поширення охоплювала передгірські, частково гірські райони Закарпаття, у міжріччі Ужа (прит. Лаборця) та Латориці (прит. Бодрогу; обидві бас. Дунаю; Україна, Словаччина). Представлена курганними могильниками, розташов. на плоскогір'ях або в болотистій, тяжко доступній місцевості. На зазначених теренах відомо більше 200 курганів С.к.к. Могильні насипи мають діаметр 10—20 м, висоту 0,5—2 м. Поховання, кострище та супровідний інвентар залягали на рівні стародавнього горизонту. Інколи померлого клали до кам'яної скрині або до викопаної в материку ями. Поховальний обряд — скорчене тілопокладення або тілоспалення. Під могильним насипом перебувало одне поховання. Могильні «дари» дуже бідні: фрагменти кераміки, свердлені кам'яні та крем'яні сокири, ножі. Рідко трапляються цілі посудини (миски, кухлі, дзбанки), інколи прикрашені орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників, відбитками шнура. Багато матеріалів С.к.к. є характерними для к-р *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності* та мають аналогії в сусідніх її групах. Датується С.к.к. раннім періодом доби бронзи в межах 1900—1800 рр. до н. е. Питання походження східнословац. курганної групи є частиною проблеми генези к-р шнурової кераміки. Нечисленні пастуші племена С.к.к., імовірно, прийшли на терени Закарпаття із басейнів Сану (прит. Вісли) та Дністра і встановили контакти із землеробським населенням к-ри Ніршег, асимілювавшись пізніше в місц. середовищі. Носії С.к.к. належали до однієї із груп індоєвроп. мовної сім'ї.

Літ.: Древняя история Верхнего Потисья. Львов, 1991.

Д.Ю. Павлів.

СЛОВА́ЧЧИНА, Словацька Республіка — д-ва на сході Центр. Європи, розташов. між р. Морава (прит. Дунаю) на заході і р. Тиса (прит. Дунаю) на сході, середньою течією Дунаю на півдні і гірським масивом Татри на півночі. Межує на сх. з Україною (97 км), на пд. — з Угорщиною (677 км), на пд. сх. — з Австрією (91 км), на пн. зх. — із Чехією (215 км) — і на пн. — із Польщею (444 км). Площа країни — 49 тис. км^2, в адм. відношенні поділена на 8 країв (областей), 79 окресів (районів) і територіальні самоврядні одиниці. Екон. потенціал — 6,2 млрд дол. США, валовий нац. продукт на душу населення — 11,5 тис. дол. США (2001). Населення 5,41 млн осіб (2008). Нац. склад: словаки (85,3 %), угорці (9,5 %), цигани (роми; 1,9 %), чехи (0,9 %), русини-українці (0,6 %), а також німці, поляки, росіяни та ін. Більшість населення — римо-католики (69 %), є також протестанти (13 %), греко-католики (4 %), православні (1 %). Столиця — м. Братислава (понад 450 тис. мешканців), найбільші міста — Кошице (250 тис.), Пряшов (95 тис.), Нітра і Жиліна (по 90 тис.) та Трнава (70 тис.). Держ. мова — словацька, також вживаються угорська та чеська. Грошова одиниця — *євро.* Нац. свято — День Незалежності (1 січня).

Політ. устрій — парламентська республіка. Парламент — Словац. нац. рада, складається зі 150 депутатів, які обираються на заг. виборах на 4 роки. Глава д-ви — президент, який обирається прямим всенар. голосуванням строком на 5 років. Президент, після погодження з парламентом, затверджує коаліційний уряд. У країні існує багатопарт. система. Найбільші партії — Словац. демократ. і християн. союз, Соціал-демократ. партія Словаччини, Партія зелених, Партія демократ. лівих, Партія угор. коаліції, Словац. нац. партія та ін. Словац. Республіка є членом *Організації Об'єднаних Націй*, ін. міжнародних орг-цій, зокрема із 2004 — *Північноатлантичного альянсу* і *Європейського Союзу*.



На початку раннього *залізного віку* (бл. 400 до н. е.) на територію західної С. переселилися кельти, у 1 ст. до н. е. в Дунайську котловину вторглися *даки*, трохи пізніше — римляни та германці. У 5—6 ст. тут з'явилися слов'ян. племена. У 7 ст. словац. землі входили до д-ви Само, що виникла на пн.-зх. околицях Аварського каганату на території лівобережного Подунав'я, у 8—10 ст. — до Нітранського князівства і *Великоморавського князівства* (тоді почалася християнізація С.), а в 11 ст. включені до складу Угор. королівства. У 12—13 ст. на словац. землях виникли значні нім. «острови», які були осередками гірництва й торгівлі. У серед. 16 ст. пд. словац. землі



захопила *Османська імперія*, а північні — монархія *Габсбургів*. Із кінця 17 ст. вся територія С. опинилася у складі Австрійс. монархії. Із кінця 18 ст. під впливом чехів почалося словац. нац. відродження, зокрема з 1840-х рр., завдяки Л.Штурові, витворилася



Словаччина. Братислава. Президентський палац.

словац. літ. мова. 1867 С. стала складовою частиною Транслейтанії — угор. частини *Австро-Угорщини*, населення якої зазнавало екон. і нац. (політика мадяризації) утисків. Зубожіння словац. селян привело до їх масової еміграції за океан, гол. чин. до США. Після поразки в *Першій світовій війні* і розпаду Австро-Угорщини С., згідно з Піттсбурзькою угодою між словац. та чеськими емігрантськими діячами, ініційованою Т.-Г.*Масариком* (майбутнім першим президентом Чехословаччини) 30 травня 1918, стала складовою частиною проголошеної 28 жовтня 1918 Чехословац. Республіки, а 6 жовтня 1938 проголошена її *автономія*. За рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) пд. райони С. (понад 10 тис. км^2 території з населенням понад 850 тис. осіб, у т. ч. 270 тис. словаків) відійшли до

Словаччина. Братиславський замок.



Угорщини, а 14 березня 1939 було проголошено незалежну Словац. д-ву (Першу Словац. Республіку) під *протекторатом* гітлерівської Німеччини. Як її союзник С. брала участь у війні з Польщею та *СРСР*. 29 серпня 1944 в м. Банська Бистриця розпочалося Словацьке національне повстання — збройний виступ, організований словац. силами спротиву і спрямований проти режиму Першої Словац. Республіки. У жовтні 1944 придушене *військами СС* та *Вермахтом*. Після війни С. стала складовою частиною Чехословац. Республіки, а з 1 січня 1969 отримала статус республіки у складі федеративної Чехословац. Соціаліст. Республіки. Після «оксамитової» революції листопада 1989 в Чехословаччині, яка ліквідувала прорад. соціаліст. устрій та започаткувала демократ. перетворення, розпочався рух С. до незалежності. На вимоги її політиків 1 грудня 1990 законодавчим порядком було змінено федеральний устрій і назву країни — віднині вона стала Чехо-Словац. Федеративною Республікою. 17 липня 1992 була проголошена Декларація про суверенітет Словац. Республіки, 1 вересня 1992 Словац. нац. рада ухвалила Конституцію Словац. Республіки, а 1 січня 1993 Словац. Республіка виділилася в самостійну незалежну д-ву. У цей же день Україна першою серед д-в світу визнала держ. незалежність Словац. Республіки. 29 червня 1993 в *Києві* підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словац. Республікою. У столицях двох сусідніх д-в — Києві та Братиславі — діють посольства, ген. консульства відкриті в *Ужгороді* та Прешові. У жовтні 1998 було підписано Договір про спільний кордон між Україною і Словац. Республікою. 2008 між Україною та Словац. Республікою підписана Угода про місц. прикордонний рух (зі змінами 2011). На сьогодні договірно-правову базу українсько-словац. відносин складають понад 100 міждерж., міжурядових та міжвідомчих договорів, угод і протоколів. Товарообіг між Україною і С. 2009 становив бл. 450 млн дол. США. Успішно розвивається транскордонне співробітництво, зокрема в рамках Асоціації «Карпатський єврорегіон» (див. *Єврорегіон*), до складу якого входять *Закарпатська область* України і Кошицький край С.

Словацько-укр. взаємини мають давню історію, адже словаки віками жили поряд і разом із *русинами*-українцями (до 1918 — у складі Габсбурзької монархії, 1918—39 — у складі Чехословац. Республіки). Через словац. землі проходили важливі торг. шляхи, що зв'язували Україну із Західною та Південною Європою. Уже із середньовіччя в Україну їздили словац. мандрівники, торгівці й ремісники. Зокрема, цікавий опис своєї подорожі в Україну зробив словак Д.*Крман*, який 1708—09 на доручення трансильванського князя відвідав тут швед. короля *Карла XII* та зустрічався з І.*Мазепою*. У С., у свою чергу, побував під час своїх подорожей Г.*Сковорода*. Особливо плідними були суспільно-політ. й освітньо-культ. зв'язки між словацькими (П.-Й.*Шафарик*, Я.*Коллар*, Л.Штур, Б.Носак-Незабудов, Й.Гурбан, С.Халупка, Я.Краль та ін.) і українськими (Т.*Шевченко*, І.*Франко*, Я.*Головацький*, М.*Шашкевич*, О.*Бодянський*, І.*Срезневський*, М.*Лучкай*, О.*Духнович* та ін.) «будителями» (див. *«Будителі»*) в період національно-культ. відродження слов'янських народів Габсбурзької монархії в 19 ст., а також під час спільного перебування словаків і закарпат. українців у складі Чехословац. Республіки 1919—39. Після *Другої світової війни* і возз'єднання *Закарпатської України* з Україною у складі СРСР у С. (на *Пряшівщині*) залишилася проживати значна автохтонна укр. нац. меншина (у більш ніж 250 укр. селах мешкало понад 100 тис. осіб). Було утворено *Українську національну раду Пряшівщини* як представницький орган укр. населення, засновано укр. нац. театр, *Музей української культури у Свиднику*, укр. студію словац. радіо тощо. Діяла система укр. шкільництва — понад 300 різного рівня шкіл, в яких навч. понад 20 тис. учнів. У 1960-ті рр. серед укр. нац. меншини С. посилилися асиміляційні процеси: вона істотно зменшилася кількісно і згодом розкололася (штучно) на «русинів-українців» і «ру-

синів», яких із 1990 представляють відповідно Союз русинів-українців Словац. Республіки та «Русинська оброда». Згідно з переписом населення 2001 у Словац. Республіці зареєстровано бл. 35 тис. русинів-українців, причому майже 11 тис. із них зарахували себе до укр. національності, а 24 тис. — визнали русинами. Сьогодні у С. укр. мова вивчається у 18 школах (бл. 1 тис. учнів), медичному уч-щі в м. Гуменне та г-зії ім. Т.Шевченка в м. Пряшів. У Пряшівському ун-ті ім. П.-Й.Шафарика діють кафедра укр. мови і літератури та н.-д. відділення україністики. Укр. мовою у Словац. Республіці видаються газ. «Нове життя» (заснована 1951), дитячий ж. «Веселка» (із 1945) і літературно-мистецький ж. *«Дукля»* (із 1953), а також «Науковий збірник» Музею українсько-русинської к-ри у Свиднику. У Словац. Республіці діють Спілка укр. письменників Словаччини, *Наукове товариство імені Шевченка*, *Общество імені Духновича*, *«Пласт»*. Під егідою Союзу русинів-українців Словац. Республіки діють також понад 150 колективів нар. худож. творчості, які об'єднують бл. 3,5 тис. членів. У свою чергу, в Україні, переважно в Закарпат. обл., проживає понад 6 тис. словаків.

Літ.: *Віднянський С.В., Сюсько І.М.* Русини-українці в Чехословаччині: Процес національного самоусвідомлення. «УІЖ», 1991, № 5; *Передрій О.С., Сюсько І.М.* Розлучення по-чехословацьки. «Політика і час», 1993, № 3; *Смирнов Л.Н.* Из истории словацко-украинских культурных связей в XIX веке. «Славяноведение», 1995, № 1; *Кріль М.* Суспільно-політичний розвиток Словаччини: 1945—1995: Текст лекцій. Львів, 1996; *Макара М.П., Мигович І.І.* Карпатами поріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. Ужгород, 1997; *Віднянський С., Черв'якова О.* Штурівці та Україна (з історії словацько-українських зв'язків періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст.). В кн.: Slovensko-rusinsko-ukrajinske vzt'ahy od obrodenia po sucasnost'. Bratislava, 2000; Україна та Словаччина напередодні введення візового режиму: Двосторонні відносини та прикордонне співробітництво: Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 2000; Історія Центрально-Східної Європи. Львів, 2001; *Віднянський С.В., Сергієнко Т.С.* Українсько-словацькі відносини: Здобутки і перспективи. В кн.: Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України, вип. 7. К., 2002; История Словакии. М., 2003; *Шустер Р.* Ультиматум: Спогади президента Словацької Республіки. К., 2003.

С.В. Віднянський.

СЛОВЕ́НИ, словене, словени ільменські — один із східнослов'ян. племінних союзів (див. *Плем'я літописне*) на пн. околиці слов'ян. ареалу початку раннього середньовіччя. Зона розселення С. — навколо оз. Ільмень, у басейнах річок Волхов, Ловать, Мста та верхньої течії Мологи (притока Волги; сучасні Новгородська, північ Тверської, південь Ленінградської та схід Псковської областей РФ). За твердженням літописця, С., на відміну від ін. слов'ян. племен, «прозвашася своим именем». Такий консерватизм у самоназві виглядає цілком логічно, адже С. проживали в оточенні іншоетнічного фінського населення й протиставляли себе насамперед йому, а не ін. слов'ян. племенам.

Мовознавці звертають увагу на доволі тісний зв'язок давньоновгород. діалекту з мовами зх. слов'ян, що дає підстави піднімати питання про участь населення Центр. Європи (насамперед — теренів сучасної Польщі) в колонізації регіону. Щоправда, в археол. матеріалах ця участь практично не відбита. Натомість відомості археології дають підстави твердити, що слов'яни, які проживали на початку середньовіччя у верхів'ях Дніпра та південніших районах Середнього Подніпров'я, кількома хвилями проникали в Поільмення, засвоюючи насамперед території вздовж річкових трас, що з'єднували басейн Дніпра з басейном Ільменя—Волхова. Цей процес розпочався не пізніше 6 ст., але достеменним археол. еквівалентом С. вважають к-ру сопок 8—10 ст. (названа за специфічним різновидом поховальних споруд — високими конічними насипами (сопками), що містять поховання за обрядом кремації).

Згідно з *«Повістю временних літ»* у серед. 9 ст. С. платили *данину* варягам-скандинавам. Саме С. (разом зі своїми слов'ян. і фінськими сусідами) виступили ініціаторами «призвання варягів», унаслідок чого постала династія *Рюриковичів*. С. брали участь у поході кн. *Олега* на *Київ* 882, а згодом — у походах київ. князів Олега (907) та *Ігоря* (944) на *Константинополь*. Наприкінці 10 — на поч. 11 ст. С. виступали на підтримку претендентів на київ. стіл (*Володимира Святославича* 980 та *Ярослава Мудрого* 1018; обидва напередодні опанування великокнязівського столу були новгород. князями). Фігурують С. в літописі і як одні з учасників загальнорус. заходів, спрямованих проти *печенігів*: 988 київ. кн. Володимир Святославич рекрутував «кращих мужів» для заселення прикордоння зі Степом, а 1036 С. брали участь у знятті київ. кн. Ярославом Мудрим печенізької облоги Києва (звістка про напад кочовиків застала князя в *Новгороді Великому*). Саме в оповіді про ці події С. згадуються в літописі востаннє. Племінна територія С. стала ядром Новгород. землі.

Є.В. Синиця.

СЛОВЕ́НІЯ, Республіка Словенія — д-ва на пн. зх. Балканського п-ова. Територія 20 253 км². Населення 2 млн 053 тис. осіб (2011). Столиця — м. Любляна. За держ. устроєм С. є парламентсько-президентською республікою. Глава д-ви — президент. Виконавча влада належить прем'єр-міністру, якого затверджує парламентська більшість.

У давні часи територія С. була заселена іллірійсько-кельтськими племенами. У 1 ст. захоплена *Римом Стародавнім*, після чого тут були утворені провінції Норик і Паннонія. У 6—7 ст. тут з'явилися слов'ян. племена, із 626 князівство Карантанія звільнилося від *аварів* та опинилось у складі політ. об'єднання Само. Із 745 ця територія була у васальній залежності від баварського герцогства. Поступово поширювалося *християнство*. Із 788 визнано васальну залежність від д-ви франків.

На поч. 10 ст. Нижня Паннонія була захоплена угорцями. В 11—12 ст. утворилися самостійні князівства Каринтія, Штірія, Крайна, Істрія, Гориця. У серед. 13 ст. за словенські землі розгорнулася боротьба між чеським королем і австрійс. герцогом Пржемислом II Отакаром та Рудольфом IV, графом Габсбургом (із 1273 — нім. король Рудольф I, із 1278 — ще й австрійс. і штірійський герцог). У серед. 15 ст. по-

частішали набіги турків. Творцями словенської літ. мови стали провідники *протестантизму* Примож Трубар та Юрій Далматинець. У 17—18 ст. за часів *Контрреформації* спостерігається певний екон. занепад. 1809—14 Крайна, Гориця, Примор'є належали до створеної франц. імп. *Наполеоном I* Бонапартом Іллірійської провінції. У цей час активізувався розвиток капіталіст. відносин.



Словенія. Любляна. Університет. Фото початку 21 ст.

За рішенням *Віденського конгресу 1814—1815* словенські землі були передані Австрійс. імперії. Після революції 1848 (див. *Революції 1848—1849 років в Європі*) інтенсивно розвивалася промисловість. 1864 створена культурно-просвітницька орг-ція «Матиця Словенська». Посилилася політ. боротьба між консервативними прихильниками федерації з Австрійською імперією та лібералами, які закликали до об'єднання всіх словенських земель. У 1890-х рр. створені політ. партії: клерикальна Словенська нар. партія, ліберальна національно-демократична та соціал-демократична, члени якої були прихильниками створення югослов'янської федерації.



Після *Першої світової війни* С. 1 грудня 1918 увійшла до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (із 1929 — *Югославія*). 6 квітня 1941 територія С. була окупована й поділена: Північ — Німеччині, Південь — Італії, Схід — Угорщині. Із 29 листопада 1945 С. перебувала у складі Югославії, де була найбільш економічно розвинутою республікою.

25 червня 1991 проголошено незалежність Республіки Словенія. С. вступила до *Північноатлантичного альянсу* 2004 та до *Європейського Союзу* 1 травня 2004. У січні 2007 С. запровадила спільну європ. грошову одиницю — *євро.*

Українсько-словенські відносини впродовж 18—19 ст. розвивалися в заг. контексті зв'язків укр. народу з балканськими слов'янами. Дипломатичні відносини з Україною С. встановила 10 березня 1992. Упродовж 1990-х рр. в умовах війн на території колиш. Югославії українсько-словенські відносини розвивалися уповільнено. Новий етап співпраці настав після вступу С. до ЄС. У жовтні 2011 з держ. візитом в Україні побував президент Словенії Д.Тюрк. Було підписано угоду про співпрацю в боротьбі з організованою злочинністю, угоду про співробітництво у сфері туризму, протокол про співпрацю в митних справах, протокол між МЗС двох країн про консультації з питань *європейської інтеграції.*

Літ.: История Югославии. М., 1963; *Пономарева Е.Г.* Политическое развитие постюгославского пространства (внешние и внутренние факторы). М., 2007; *Її ж.* Новые государства на Балканах. М., 2010.

А.Ю. Мартинов.

«СЛО́ВО О ПОГИ́БЕЛІ РУ́СЬКОЇ ЗЕМЛІ́» — уривок з майже не збереженого твору, присвяченого, швидше за все, *монголо-татарській навалі* на Русь 1237—41. Дійшов до нашого часу у двох списках як вступ до першої редакції «Повісті про житіє Олександра Невського». Висловлювалася думка, ніби «Слово...» було вступом до світської біографії кн. *Олександра Невського*, однак за стилем перше не відповідає другій. За поетичною структурою, ідеями та зображувальними засобами «Слово...» близьке до *«Слова о полку Ігоревім»*. Обом творам притаманні високий патріотизм, яскраво виражене почуття нац. самосвідомості, гіперболізація сили й доблесті князя, ліричне сприймання природи, ритмічний лад тексту тощо. У науці існують різні думки з приводу часу написання і особи автора «Слова...». Дехто зв'язував виникнення «Слова...» з битвою на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*), інші вважали, що «Слово...» є відгуком на смерть кн. *Ярослава Всеволодича* в Орді 1246; однак найбільш переконливим виглядає погляд, що «Слово...» стало ліричним плачем із приводу страхіть Батиєвої навали. Імовірною здається думка, що автором був вихідець з Пд. Русі. «Слово...» знайшло відображення у кількох пізніших пам'ятках давньорус. літератури, зокрема у створеному ченцем Кирило-Білозерського монастиря Єфросином наприкінці 1470-х рр. варіанті «Задонщини».

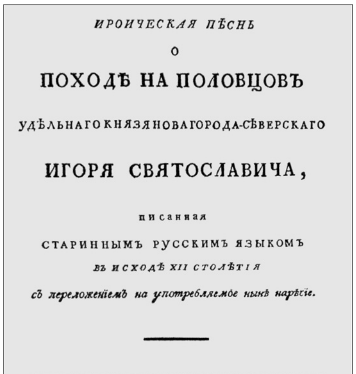
Літ.: *Лопарев Х.М.* «Слово о погибели Рускыя земли»: Вновь найденный памятник литературы XIII в. СПб., 1892; *Гудзий Н.К.* О «Слове о погибели Рускыя земли». В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы, т. 12. М.—Л., 1956.

М.Ф. Котляр.

«СЛО́ВО О ПОЛКУ́ І́ГОРЕВІМ» — видатна пам'ятка давньорус. літератури. Розповідає в поетичній формі про похід («полк»; слово має також значення «військо», «битва») новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* на *половців* 1185. Похід (в якому також брали участь брат і сини Ігоря) закінчився нищівною поразкою, князі потрапили в полон.

Унікальність «Слова...» стала причиною дискусій з приводу його автентичності, що ведуться з моменту публікації пам'ятки 1800. Протягом останніх 200 років «Слово...» перебуває у фокусі уваги світ. русистики, йому присвячена величезна за обсягами література. Текст «Слова...» містився в списку, що входив до складу збірника з кількох різних творів (Хронограф, «Временник еже нарицается летописание русских князей и земли Рускыя»,

«Сказание о Индии богатой», «Повесть об Акире Премудром», «Слово о полку Игореве», «Девгенево деяние»), який зберігався, імовірно, у б-ці Спаського монастиря в Ярославлі (нині місто в РФ) і бл. 1792 потрапив до колекції графа О.*Мусіна-Пушкіна.* Ім'я автора «Слова...» і час його створення не відомі. О.Мусін-Пушкін і його співробітники не змогли встановити час написання «Слова...» Д.*Лихачов*, О.Творогов та ін. датують пам'ятку 1188. Перед публікацією «Слова...» з нього зняли копію для рос. імп. *Катерини II.* Сам рукопис «Слова...» загинув у моск. пожежі 1812. Зникнення збірника, до якого входило «Слово...», унеможливило його пізніший палеографічний аналіз. На думку більшості дослідників, список «Слова...», що перебував у тому збірнику, можна датувати 16 ст. Загибель єдиного списка «Слова...» і його надзвичайно високі художні якості, що підносять його над всіма ін. пам'ятками давньорус. писемності 12 ст., створили ґрунт для сумнівів у його автентичності в рос. істориків 1-ї пол. 19 ст., а в 20 ст. до них приєдналися франц. філологи Л.-П.*Леже* і А.*Мазон.* «Слово...» вважали або підробкою, або стилізацією 16—18 ст. Рос. історик О.*Зимін* припускав, що «Слово...» написав учений монах з України Іоїль Биковський наприкінці 18 ст. Протягом останніх 50-ти років багато дослідників намагалися довести принципову схожість «Слова...» з багатьма літ. пам'ятками 12 ст. Лексичний склад і художні засоби «Слова...» виявилися характерними для давньорус. мови старшого періоду (11—13 ст.). Підтвердилась достовірність ряду подій, про які оповідає «Слово...» Важливим доказом справжності твору є впевненість значної частини істориків у тому, що події походу Ігоря до Половецького степу викладені й оцінені їхнім сучасником.


ИРОИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ
О
ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ
УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВЕРСКАГО
ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,
писанная
СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ
ВЪ ИСХОДѢ XII СТОЛѢТІЯ
съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.
МОСКВА
Въ Сенатской Типографіи,
1800.

«Слово о полку Ігоревім». Москва, 1800. Титульна сторінка першого видання.

Величезну за обсягами наук. літературу викликала проблема авторства «Слова...» При всій насиченості східнослов'янським фольклором «Слово...», поза сумнівом, є авторським літ. твором. Досі спроби встановити особу автора успіху не мали. Вчені вважають, що той автор добре розумівся на військ. справі і воєнному мистецтві, знав заг. політ. ситуацію на Русі й на її рубежах, точно (хай в узагальнено-поетичній формі) відтворив стосунки поміж князями. Отже, «Слово...» було написане, швидше за все, сучасником відображених у ньому подій, незабаром після походу Ігоря Святославича у степ.

Дискусійною залишається роль «Слова...» як істор. джерела. Минули часи, коли істор. інформацію «Слова...» розуміли буквально-точно. Сьогодні мало в кого з істориків чи філологів виникають сумніви в тому, що «Слово...» відбиває істор. дійсність свого часу в художньо-узагальненій формі. Крім того (як показали А.Робінсон, Д.Альшиц та ін. літературознавці), будучи авторським твором, «Слово...» спочатку було створене в усній формі, далі — записане. Але протягом багатьох десятиліть (може й століть) «Слово...» продовжувало жити у формі усного твору, що виконувався на княжих з'їздах, учтах тощо. У тривалому процесі усного життя до «Слова...» потрапляли пізніші нашарування. Напр., князі *Роман Мстиславич* волинський і *Мстислав Мстиславич* галицький відображені в пам'ятці не такими, якими були в 1180-х рр., а діячами і полководцями початку (Роман) і другого десятиліття (Мстислав) 13 ст. Подібним усним побутуванням «Слова...» можна пояснити багато ін. істор. неточностей у ньому. З другого боку, істор. інформація «Слова...» часом надзвичайно глибоко і точно розкриває сучасне йому політ. становище Русі. Напр., тривалий час незрозуміле для дослідників звернення автора до багатьох рус. князів прибути до *Києва* і «поблюсти» стольний град Русі відбило досліджену В.*Пашутом* систему *сюзеренітету колективного.* Істор. інформація «Слова...» досі не повністю розгадана і потребує копіткого й неупередженого дослідження.



«Слово о полку Ігоревім». Ілюстрація художника В. Лопати. Київ, 1986.

Вид.: Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новагорода-Северского Игоря Святославича. М., 1800; Слово о полку Игореве. М.—Л., 1950.

Літ.: *Орлов А.С.* Слово о полку Игореве. М.—Л., 1946; *Адрианова-Перетц В.П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII вв. Л., 1968; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971; *Лихачев Д.С.* «Слово о полку Игореве»: Историко-литературный очерк. М., 1976; *Франчук В.Ю.* Літописні оповіді про похід князя Ігоря. К., 1988; Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 1—5. СПб., 1995; *Кінан Е.* Російські історичні міфи. К., 2001; *Keenan E.* Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor's Tale. Cambridge, Massachusetts, 2003; *Скляренко В.* Темні місця в «Слові о полку Ігоревім». К., 2003; *Зимин А.А.* Слово о полку Игореве. СПб., 2006; *Зализняк А.А.* «Слово о полку Игореве»: Взгляд лингвиста. М., 2008.

М.Ф. Котляр.

«СЛО́ВО ПРО ЗАКО́Н І БЛАГОДА́ТЬ» — найдавніша пам'ятка оригінальної літератури *Київської Русі*, богословський трактат, написаний із великою літ. майстерністю. Збереглося в численних (більше 50) списках 15—16 ст. Один фрагмент твору зберігся у списку 2-ї пол. 13 ст. Твір не містить імені автора; О.Горський, який першим провів наук. дослідження пам'ятки (1844), припустив, що автором є *Іларіон,* і це досі не викликає заперечень. Загальновизнана дата написання «С.п.З. і Б.» — між 1037 і 1050.

Твір ділиться на 4 частини: у 1-й світ. історія показана як історія Спасіння, яка рухається від обмеженості іудейського Закону до християн. Благодаті — визволительки всього людства; у 2-й частині стверджується, що й нещодавно охрещений рус. народ нарешті долучився до Благодаті Божої; 3-тя частина прославляє «кагана нашого» *Володимира Святославича* — володаря, котрий хрестив країну і за цей подвиг заслуговує церк. вшанування, яке гарантує йому вічну пам'ять; 4-та частина — це молитва про Благодать Божу та зміцнення у вірі. Деякі дослідники вважають, що назва «Слово про Закон і Благодать» стосується лише перших двох (або перших трьох) частин, а решта — це окремі твори, які згодом були об'єднані.

Відомі різні інтерпретації ідейної спрямованості твору: 1) полеміка, спрямована проти київ. євреїв або іудейської Хозарії (див. *Хозарський каганат*); 2) твір антиболг. спрямування (що пов'язано з гіпотетичною залежністю ранньої церк. організації на Русі від Болг. церкви); 3) утвердження рівноправ'я всіх народів як відповідь *Русі* на гегемоністські претензії *Візантії*; 4) церк. текст, який не містить чітко висловленої політ. ідеї. Перші три інтерпретації не знаходять підтримки в більшості сучасних дослідників. Висловлено думку (С.Темчин), що політ. ідея у «С.п.З. і Б.» усе ж присутня: це намагання Іларіона забезпечити собі та своїй країні рівні права з єдиновірцями Візантії і, зокрема, довести, що колиш. язичник має право керувати християн. Церквою.

Вид.: *Молдован А.М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. К., 1984; *Акентьев К.К.* «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского: Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591. В кн.: Byzantinorossica, т. 3. СПб., 2005.

Літ.: *Розов Н.Н.* Иларион. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.). СПб., 1996; *Мюллер Л.* Киевский митрополит Иларион: Жизнь и творчество. В кн.: *Мюллер Л.* Понять Россию: Историко-культурные исследования. М., 2000 (http://www.golubinski.ru/ecclesia/ilarion/muller_ilarion.htm); *Темчин С.* «Слово о законе и благодати» киевского митрополита Илариона и раннехристианская полемика. В кн.: Ruthenica, т. 7. К., 2008.

«СЛО́ВО» — суспільно-політ. та літ. часопис москвофільського (русофільського) спрямування. Видавався у *Львові* протягом 1861—87. 1861—72 виходив двічі, а 1873—87 — тричі на тиждень. Друкувався етимологічним правописом (т. зв. *язичієм*). Редактор — Б.*Дідицький* (1861—71), а пізніше — В.*Площанський* (1871—87). Спершу видавався за матеріально-фінансової підтримки відомого громад. діяча М.*Качковського* та митрополита Г.*Яхимовича*. До поч. 1870-х рр. орієнтувався на широкі верстви укр. громадськості *Галичини*, незважаючи на очевидні пророс. симпатії. Із серед. 1870-х рр. видання набуло виразної пророс. орієнтації та виходило за фінансової підтримки рос. уряду і Київ. слов'ян. к-ту, що призвело до зменшення кількості передплатників. 1879—87 «С.» зазнавало постійних цензурних утисків австро-угор. владою, зокрема низка номерів часопису були конфісковані. Із часописом співробітничали відомі письменники, публіцисти та науковці Я.*Головацький*, А.*Добрянський*, О.*Духнович*, Д.*Іловайський*, М.Клемертович, І.*Наумович*, А.*Петрушевич*, О.Попель та ін. Протягом 1860-х — на поч. 1870-х рр. видавалися твори та поезії укр. мовою, зокрема В.*Ільницького*, О.*Кониського*, М.*Костомарова*, А.*Кралицького*, П.*Куліша*, О.Стороженка, М.Устияновича, Ю.*Федьковича*, І.*Франка*, Т.*Шевченка* та ін. Пізніше зв'язки укр. публіцистів, письменників та науковців із часописом перервалися. Друкувалися твори красного письменства, поезії, наук. розвідки та публіцистика на церк., істор., екон., літ., мовознавчі теми, статті із суспільно-політ. проблематики, питань нар. освіти, огляди діяльності депутатів *Галицького крайового сейму* та громад. і культурно-освіт. інституцій, мемуари, некрологи, рекламні анонси та оголошення, інформація та хроніка міжнар. подій, громад. і культ. життя Галичини, Наддніпрянської та Угорської України та ін. З істор. студій — праці І.Гавришкевича, Я.Головацького, Г.Купчанка, А.Петрушевича, В.Площанського та ін. Вміщувалися твори рос. письменників та поетів (К.Аксакова, І.Тургенєва, Ф.*Тютчева* та ін.), зарубіжних авторів (О.Дюма, Л.*Захер-Мазоха*, Е.Золя та ін.), багато матеріалів з Наддніпрянської та Угорської України, *Москви* та *Санкт-Петербурга*, у т. ч. практикувалися передруки з рос. часописів. Значну популярність здобули низка додатків до «С.»: «Галичанин», «Письмо до Громады» та ін.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси, 1816—1916. Х.—К., 1930; *Андрусяк М.* Нариси з історії галицького москвофільства. Львів, 1935; *Лукань Р.* Вистава української преси Галичини (1848—1943). «Львівські вісті», 1943, № 136; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Романюк М.М.*, *Галушко М.В.* Українські часописи Львова, 1848—1939, т. 1. Львів, 2001.

О.В. Ясь.

СЛОВ'Я́НИ (ДА́ВНІ) — група племен, предки сучасних слов'ян. народів.

Слов'яни (сучасні) — народи, мови яких утворюють слов'ян. групу індоєвропейської сім'ї. У наш час слов'яни розселяються від Центр.-Сх. Європи до Далекого Сходу. Як помітні етнічні меншини слов'яни присутні в сусп-вах Зх. Європи, Закавказзя, Центр. Азії, Америки, Австралії, Південно-Афр. Республіки. Заг. чисельність слов'ян, за різними оцінками, коливається від 300 до 350 млн (українці є третім за кількістю слов'ян. народом після росіян та поляків). Традиційно слов'ян поділяють на західних (поляки, чехи, словаки, лужицькі серби), східних (росіяни, або великороси, українці, білоруси), південних (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці, боснійці, чорногорці). Останнім часом слов'ян. мови поділяють на центральну та периферійну групи. До центральної зараховують лужицьку, чеську, словац. та укр. мови, малопольський діалект польс. мови, південнобілоруські діалекти; до периферійної — решту мов та діалектів. Номенклатуру слов'янських народів визначив П.-Й.*Шафарик* у 1840-х рр. Його перелік відрізнявся від сучасного 2-ма пунктами: присут-

ністю «новгородців» (північноросійського етносу, який був асимільований «великоросами») та відсутністю македонців, яких на серед. 19 ст. вважали частиною болгар.

К.Ю. Галушко.

Походження та рання історія слов'ян. Походження та ранню історію слов'ян вивчають лінгвісти, історики, археологи, представники ін. наук. Останні десятиліття провідне місце у вивченні цієї проблематики посідає *археологія*, що швидко розширює свою джерельну базу, на відміну від мовознавства та історії. Результати досліджень у різних галузях порівнюються та корегуються між собою задля створення синтетичної картини постання та початкових етапів поступу слов'ян.

Лінгвісти стверджують, що сучасні слов'ян. мови походять від єдиної слов'янської, яка сформувалася на основі праслов'ян. діалектів. Їх носії входили до балто-слов'ян., а ще раніше — до германо-балто-слов'ян. мовних спільнот. Датувати ці мовні процеси (в абсолютній, а не відносній хронології), а також встановити чітку локалізацію теренів, у межах яких вони відбувалися, лінгвістика самостійно не спроможна. Тим не менш, осн. етапи історії слов'ян визначають саме з огляду на мовознавчі побудови. Розрізняють періоди етногенезу (побутування праслов'ян. діалектів), ранньої історії (побутування слов'ян. мови) та історії окремих слов'ян. народів (формування та побутування сучасних слов'ян. мов). Початок останнього збігається з утворенням перших слов'ян. д-в упродовж 8—9 ст.

Історики звертають увагу як чи не на найважливішу ознаку *етносу* на самосвідомість, що фіксується насамперед у самоназві. Самоназва «слов'яни» (у видозміненій відповідно до фонетичних норм грец. мови формі «*склавини*») вперше згадується *Прокопієм Кесарійським* (серед. 6 ст.) в оповіді про події 512. Оскільки в істор. джерелах 6 ст. слов'яни виступають як достатньо консолідована спільнота зі значним військ. потенціалом, припускають, що вона склалася напередодні появи слов'ян на пн. кордонах *Візантії* впродовж 5 ст., але навряд чи помітно раніше, адже слов'яни не згадуються жодним синхронним джерелом серед народів, які брали участь у бурхливих подіях гунського часу (кінець 4 — 1-ша пол. 5 ст.) у Сх. та Центр. Європі.

Поруч із власне слов'янами («склавинами») в джерелах також фігурують *анти*, які, згідно з авторами 6 ст., за мовою, віруваннями та побутовою к-рою не відрізнялися від склавинів і походили з ними «від одного кореня». У склавинах та антах дослідники вбачають потестарні об'єднання, т. зв. союзи племен. Термін «анти», на відміну від «слов'яни»/«склавини», не є самоназвою, він має іраномовне походження. Неслов'янською є також і назва «венети»/«*венеди*». Нею, зокрема, у *Йордана* позначені спільні предки склавинів та антів, з якими в 4 ст. воював вождь *готів Германаріх*. Втім дехто із сучасних дослідників доволі скептично ставиться до прямого ототожнення із праслов'янами венедів, які згадуються в різних частинах центрально- та східноєвроп. теренів у 1 ст. (*Пліній Старший*, *Тацит*).

За сучасними уявленнями, територія етнокульт. кристалізації слов'ян визначається як смуга вздовж межі лісової та лісостепової зон між Віслою на зх. та Дніпро-Донським міжріччям на сх. У межах цього регіону упродовж кінця 1 тис. до н. е. — 1 тис. н. е. простежується низка генетично пов'язаних між собою *археологічних культур*, у носіях яких вбачають як власне ранньоістор. слов'ян, так і їхніх безпосередніх попередників. Гіпотези щодо ін. розташування «прабатьківщини» слов'ян (вісло-одерська, карпато-дунайська) натепер становлять виключно історіографічний інтерес.

На межі 3—2 ст. до н. е. у центр. частині зазначеного регіону (Прип'ятське Полісся, Києво-Черкаське Подніпров'я, Пд. Білорусь) формується *зарубинецька культура*. Зарубинецька к-ра була багатокомпонентним явищем, її «культурне обличчя» визначали не лише риси, привнесені із центральноєвроп. кельтського середку, а й прояви субстратних археол. к-р (*поморської культури* на *Поліссі*, скіф. лісостепової к-ри в Середньому Подніпров'ї та *милоградської культури* у Верхньому Подніпров'ї).

Із серед. 1 ст. на основі середньо- та верхньодніпровських локальних варіантів зарубинецької к-ри на пд. Білорусі, у Київ. Подніпров'ї, на Дніпровському Лівобережжі та у Пд. Побужжі виникають пізньозарубинецькі пам'ятки. Носії поліського локального варіанта зарубинецької к-ри зміщуються на пд. — пд. зх., на Зх. Волинь та у верхів'я Дністра і Зх. Бугу, де за участі племен *пшеворської культури* та в активному контакті з носіями *липицької культури* створюють *зубрицьку культуру*.

На основі пізньозарубинецьких пам'яток наприкінці 2 — на поч. 3 ст. формується *київська культура*. Упродовж 3—5 ст. носії київ. к-ри проникають далеко на пн. та сх. від її корінного ареалу (Київ. Подніпров'я, Подесення, Посейм'я, верхів'я Сіверського Дінця (прит. Дону), Пд. та Центр. Білорусь). Наприкінці 2 ст. спостерігається інвазія носіїв *вельбарської культури*, які просунулися із зх. на *Волинь*. Під їхнім тиском носії зубрицької традиції зміщуються далі на пд. та пд. зх. Упродовж 3 ст. вони, як і частина населення київ. к-ри, входять до складу нового культ. утворення — *черняхівської культури*, що проіснувала до серед. 5 ст.

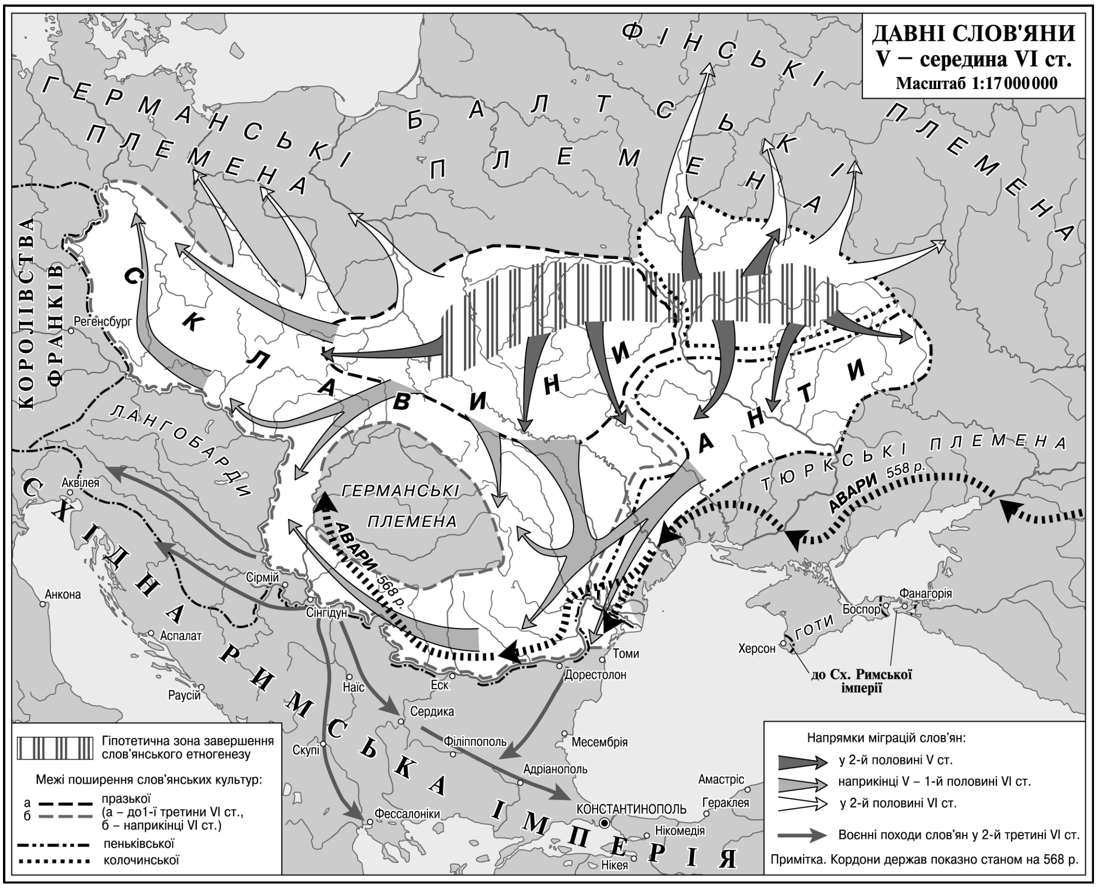
У процесі зникнення черняхівської к-ри на основі київ. старожитностей формуються *колочинська культура* та *пеньківська культура*. Ареал колочинської к-ри в цілому збігається з київським й упродовж 5—7 ст. лише дещо розширюється на пн. — пн. сх. Натомість носії пеньківської к-ри, найбільш ранні пам'ятки якої відомі на межі ареалів попередніх київської та черняхівської к-р, у 5 — серед. 6 ст. просуваються далеко на зх., опановуючи пограниччя лісостепу і степу аж до пониззя Дунаю. Більш складною була культ. ситуація початку середньовіччя на Правобережжі, де упродовж 5 ст. формуються пам'ятки *празької культури*. Підґрунтя останніх вбачають у пам'ятках Прип'ятського Поліс-

ся, споріднених із київ. к-рою, а також у старожитностях 4 — поч. 5 ст. Волині та Верхнього Подністров'я — своєрідного локального варіанта черняхівської к-ри. Упродовж кінця 5 — 6 ст. простежується розширення ареалу празької к-ри у зх. (Малопольща, Підляшшя, Силезія) та пд.-зх. (Пруто-Дністровське міжріччя, Карпатська улоговина) напрямках.

Культ. процеси на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра передавньорус. періоду (8—10 ст.) суттєво різняться. На Правобережжі наприкінці 7 — на поч. 8 ст. празькі пам'ятки еволюціонують у *райковецьку культуру*, а остання впродовж 10 ст. — у к-ру *Київської Русі*. На Лівобережжі внаслідок інвазії правобереж. племен (носіїв т. зв. пам'яток сахнівського типу, що маркують найраніший хронологічний горизонт райковецької к-ри на пд. Середнього Подніпров'я) колочинські та пеньківські пам'ятки змінюються *волинцевською культурою*, яка не є прямим продовженням жодної з попередніх. У 2-й пол. 8 ст. волинцевська к-ра трансформується у *роменську культуру*, а останню в 2-й пол. 10 ст. заступають ранньорус. пам'ятки, які демонструють насамперед правобережну пізньорайковецьку традицію.

Наріжним каменем етноістор. інтерпретації наведеної картини культ. поступу є ототожнення носіїв празької к-ри з ранньоісторичними склавинами, а пеньківської — з антами. Розширення ареалів цих к-р у напрямку на зх. та пд. зх. упродовж 6—7 ст. відповідає опануванню слов'янами центральноєвроп. та балканських теренів у ході широкого розселення. К-ри переддерж. періоду є археол. відповідником літописних «племінних княжінь» сх. слов'ян. Звернемо увагу на те, що культ. поступ у слов'ян. ареалі на Балканах та в Центр. Європі мав подібний до східноєвроп. характер. К-ри, що відображають переддерж. та ранньодерж. утворення пд. та зх. слов'ян, мають витоки насамперед у празьких старожитностях.

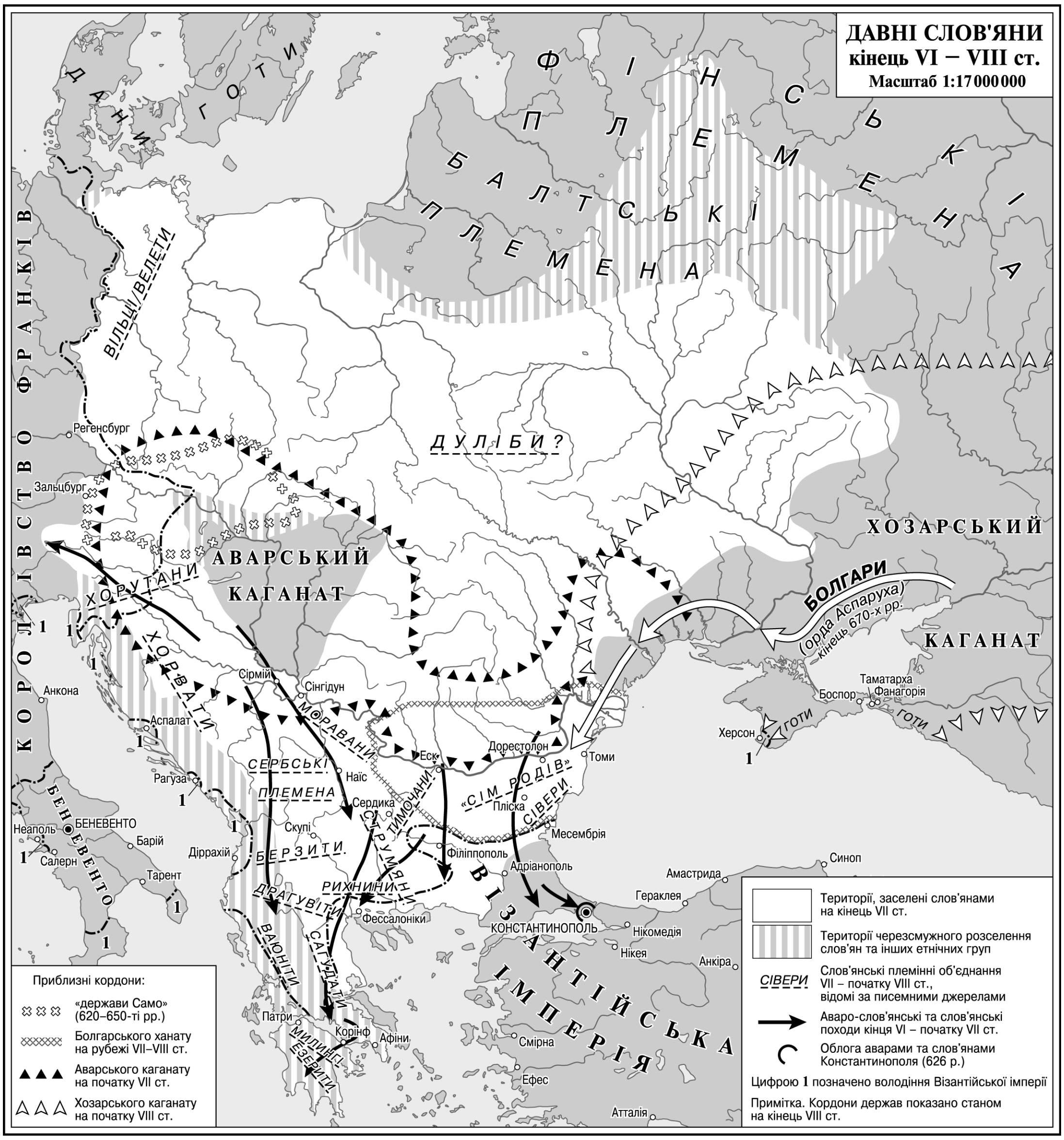
Більш складними для інтерпретації є процеси кінця 1 тис. до н. е. — серед. 1 тис. н. е. Переселення на східноєвроп. терени населення із Центр. Європи, що дало поштовх для формування зарубинецької к-ри, слід розглядати в широкому контексті руху варварських племен із пн. частини європ. континенту на пд. Єдиним відомим нам відлунням цього процесу щодо внутр. регіонів Сх. Європи є згадка кельтів-галатів і германців-скирів в ольвійському (див. *Ольвія*) декреті на честь Протогена 2-ї пол. 3 ст. до н. е. Ці варвари загрожували не лише ольвіополітам, а й викликали жах у населення Степу. Криза зарубинецької к-ри, що призвела до появи пізньозарубинецьких пам'яток, в основі мала внутр. чинники (трансформація системи господарювання з огляду на зміни клімату). Однак загострив ці кризові явища фактор зовнішній: сліди руйнації зарубинецьких пам'яток близько рубежу ер саме *сарматами* добре засвідчені археологічно.



Досить поширеною є ідентифікація носіїв пізньозарубинецьких і зубрицьких старожитностей ранньорим. періоду зі східноєвроп. венедами-венетами, яких згадує Тацит наприкінці 1 ст. У носіях липицької к-ри зазвичай вбачають дакійське плем'я костобоків.

Час появи та напрямок розповсюдження пам'яток вельбарської к-ри дають підстави впевнено вбачати в їх носіях германців-готів, які, згідно з письмовими джерелами, переселилися до Скіфії із сучасного Польс. Помор'я. На причорномор. теренах готи створили «державу», що об'єднувала не лише сх. германців, а й різні групи місц. населення (іранців, фракійців та праслов'ян), які визнали зверхність завойовників. Археол. еквівалентом цієї поліетнічної «держави» вважають черняхівську к-ру, розквіт якої у серед. — 2-й пол. 4 ст. припадає на період царювання готського «короля» Германаріха. Згадка Йорданом (серед. 6 ст.) венетів, з якими воював Германаріх, а також повідомлення, що раніше у склавинів, антів і венетів було одне спільне ім'я, дають підстави вважати його найдавнішим фактом історії слов'ян. Саме в цей час черняхівський ареал набуває найбільших розмірів, що відповідає оповідям про підкорення Германаріхом численних сусідніх із готами народів. Провінційно-рим. характер черняхівських старожитностей свідчить про стабільні зв'язки, котрі мала готська «держава» із Рим. імперією (див. *Рим Стародавній*), насамперед в екон. та військово-політ. сферах. Натомість більш північне населення київ. к-ри практично не зазнало такого цивілізуючого впливу.

Радикальні зміни в політ. та культ. ситуації відбулися упродовж гунського періоду. Вторгнення *гунів* бл. 375 зруйнувало готську «державу» й змусило до переселення на зх. не лише значну частину сх. германців, а і їхніх союзників (насамперед — *аланів*). Самі гуни досить нетрива-



лий час перебували в степах Пн. Причорномор'я і вже на межі 4—5 ст. перенесли свою гол. ставку в Паннонію (Середнє Подунав'я). Внаслідок цих подій на пд. Сх. Європи утворився військово-політ. та демографічний вакуум, який поволі стали заповнювати вихідці з пн. частини регіону (насамперед — з ареалу київ. к-ри), що не лише поклало початок формуванню празьких та пеньківських старожитностей, а й було першою фазою Великого розселення слов'ян. Порівняно велика швидкість, з якою слов'яни опанували землі на пн. від Карпат та Карпатську улоговину, визначалася здебільшого тим, що, як і у Сх. Європі, ці терени були малозаселеними на момент приходу слов'ян. Попереднє населення (здебільшого — герм. племена), захоплене виром *Великого переселення народів*, зміщувалося на зх. та пд. зх., а спустілі території заселяли слов'яни. Відносно організований спротив слов'яни зустріли лише на імперському кордоні, тому опанування територій на пд. від Дунаю розтягнулося на ціле століття — від серед. 6 до серед. 7 ст., а в деяких куточках Балкан слов'яни спромоглися закріпитися лише близько кінця 7 ст.

Архаїчний вигляд к-р ранньоістор. слов'ян (виключно ліпний керамічний посуд, доволі примітивні знаряддя праці, обмежений набір прикрас тощо) свідчить про те, що вони залишалися осторонь впливів середземномор. цивілізаційного осередку аж до початку контактів із Візантією в 1-й пол. 6 ст. Подібність зазначених старожитностей, як за структурою, так і в конкретних проявах, що виявляється на величезних обширах, є унаочненням повідомлень візант. авторів



про подібність способу життя, соціального устрою і вірувань склавинів та антів. Подальший, достатньо інтенсивний, поступ слов'ян упродовж передерж. періоду визначався не в останню чергу культ. здобутками, запозиченими з Візантії. Досить показово, що безпосередньо на Балканах, у регіоні найбільш інтенсивних контактів із середземномор. цивілізаційним осередком, цей поступ був помітно швидшим порівняно з вихідним регіоном слов'ян. розселення в Сх. Європі.

Літ.: *Safarik P.* Slovanske starozitnosti. Praha, 1837; *Niederle L.* Slovanske starozitnosti, d. 1—2. Praha, 1902—06 (*Нидерле Л.* Славянские древности. M., 1956); *Borkovski I.* Staroslovanska keramika ve sredni Europe: Studie k pocatkam slovanske kultury. Praha, 1940; *Lehr-Spławinski T.* O pochodzeniu i praojczyzne Słowian. Poznań, 1946; *Poulik J.* Juzni Morava — Zeme davnych slovanu. Brno, 1950; *Бернштейн С.Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. M., 1961; *Филин Ф.П.* Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962; *Łowmiański H.* Początki Polski, t. 1. Warszawa, 1963; *Herrmann J.* Siedlung, Hirschaft und gesel schaftlieche Verhaltnisse der slawischen Stramme zwischen Oder und Elbe. Berlin, 1968; *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. K., 1972; *Въжарова Ж.* Славяни и прабългари (по дании на некрополите от VI—XI век на територията България). София, 1976; *Мачинский Д.А.* К вопросу о территории обитания славян в I—VI веках. В кн.: Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 17. Л., 1976; *Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. M., 1976; *Godłowski K.* Z badań nad zagadnieniem rozprastrzenienia słowian w V—VII w. n. e. Kraków, 1979; *Седов В.В.* Происхождение и ранняя история славян. M., 1979; *Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л., 1981; *Максимов Е.В.* Зарубинецкая культура на территории УССР. K., 1982; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. M., 1982; *Третьяков П.Н.* По следам древних славянских племен. Л., 1982; Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв. M., 1985; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. K., 1985; *Бирнбаум Х.* Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. M., 1987; *Щукин М.Б.* О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян: Перспективы третьего пути. В кн.: Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 28. Л., 1987; *Parczewski M.* Poczatki kultury wczesnosłowianskej w Polsce: Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Kraków, 1988; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. K., 1990; *Баран В.Д. та ін.* Походження слов'ян. K., 1991; *Обломский А.М.* Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. М.—Сумы, 1991; Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 1—2. M., 1991—93; *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). K., 1992; *Седов В.В.* Славяне в древности. M., 1994; *Щукин М.Б.* На рубеже эр. СПб., 1994; *Седов В.В.* Славяне в раннем средневековье. M., 1995; *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. В кн.: Раннеславянский мир: Археология славян и их соседей, вып. 3. M., 1996; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. K., 1998; *Магомедов Б.В.* Черняховская культура: Проблема этноса. Lublin, 2001; *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). K.—Чернівці, 2001; *Терпиловский Р.В.* Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Lublin, 2004; *Пачкова С.П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. K., 2006; *Михайлина Л.П.* Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. K., 2007.

Є.В. Синиця, Р.В. Терпиловський.

СЛОВ'ЯНОГІ́РСЬК — див. *Святогірськ.*

СЛОВ'ЯНОЗНА́ВСТВО (славістика) **в Україні** — комплекс наук. дисциплін, що включає лінгвістику, літературознавство, мистецтвознавство, історію та історію к-ри слов'ян. народів. Ці наук. дисципліни орієнтовані на вивчення їхнього істор. та сучасного сусп. розвитку, взаємовідносин один з одним і з сусідніми народами. У слов'ян. країнах, крім власного країнознавства (яке є частиною славістики), під «слов'янознавством» розуміється вивчення гол. чин. історії, к-ри, літератури та мови ін. слов'ян. народів.

С. як напрям наук. досліджень зародилося (спочатку в слов'ян. країнах) під впливом процесу формування *націй* і нац. свідомості наприкінці 18 — на поч. 19 ст., одночасно зі становленням ін. сучасних гуманітарних дисциплін. Укр. С. із самого початку свого становлення розвивалося в тісному зв'язку з вивченням слов'ян. світу в країнах Західної і Центральної Європи. У багатьох відношеннях його успіхи залежали від того, в якій мірі вітчизн. вчені засвоювали методи дослідження, наявну літературу і джерельну базу вивчення історії слов'ян у Німеччині та Австрії. Водночас зарубіжні вчені не могли оптимально проводити свої дослідження без урахування досягнень у цій сфері укр. колег.

Формуванню С. передували накопичення відомостей про слов'ян. народи та їхню історію і перші спроби осмислення місця слов'ян. спільноти в європ. і світ. історії. Уже в істор. працях укр. авторів 2-ї пол. 17 ст. помітне місце займали міркування про походження слов'ян. народів, найважливіші події їхньої історії, висвітлювалися питання співжиття в різних сферах укр., польс. і рос. народів. Вирішальну роль у процесі накопичення знань з історії слов'ян. народів, зародженні й поширенні новацій в історіографічному процесі раннього Нового часу відігравала *Києво-Могилянська академія*, в якій навчалися і викладали відомі представники укр. інтелектуальної еліти. У 3-му виданні *«Синопсису» (*К., 1680) автор узагальнив знання з найдавнішої історії слов'ян, а тематичною рубрикацією — «Про початок давнього словенського народу», «Про ім'я і про мову Слов'янську», «Про свободу або вільність Слов'янську» — продемонстрував прагнення до осягнення глобальних проблем їхньої історії. У «Кройніці» Ф.*Софоновича* систематизовано викладено найголовніші події історії Польщі від найдавніших часів до поч. 1670-х рр. У *Літописі Самовидця* відтворено становище укр. політикуму й правосл. церкви в *Речі Посполитій*, а наступ польс. уряду в 1-й пол. 17 ст. на національно-реліг. права укр. народу розглядався його автором як одна з гол. причин *Національної революції 1648—1676.* Д.Туптало (див. *Димитрій Ростовський*) створив життєписи святих *Кирила та Мефодія* та ін. слов'ян. святих, які справляли величезний вплив на істор. свідомість населення правосл. країн Центрально-Східної і Південної Європи. Займалися висвітленням окремих питань слов'ян. *етногенезу*, давньої історії слов'ян, характеру стосунків України з Річчю Посполитою та історії останньої,

важливу роль у якій відігравало укр. населення, Д.Туптало, С.*Величко*, Г.*Граб'янка*, Ф.*Прокопович* та ін. Міграція окремих із них до Московії, де вони прагнули реалізувати свій інтелектуальний потенціал, сприяла збагаченню здобутками укр. історіографії в галузі слов'ян. історії та к-ри рос. науки.

Нові традиції наук. вивчення історії слов'ян. народів започатковані наприкінці 18 ст. Так, О.*Рігельман* представив у деяких сюжетах «Літописного оповідання про Малу Русь і її народ і козаків узагалі» власне, відмінне від поглядів попередників, бачення процесу слов'ян. етногенезу, окреслив процес утворення грец. та болг. поселень у *Гетьманщині* й показав перебіг подій *російсько-турецької війни 1768—1774.* Я.М.*Маркович* для реконструкції процесу слов'ян. етногенезу в «Записках про Малоросію» (1798) вперше використав археол. пам'ятки і фольклорний матеріал. На підставі критичного вивчення істор. джерел і творів сучасників автор *«Історії Русів»* відтворив найважливіші події історії Польщі й українсько-польс. відносин. Вагомий внесок у зародження укр. С. зробив відомий архівіст і археограф М.*Бантиш-Каменський*, методологія якого була зорієнтована на дослідницьку процедуру й критичне осмислення документальних матеріалів Моск. архіву Колегії закордонних справ. Його історіографічні та археогр. праці «Историческое описание возникшей в Польше унии», «Выписка о выборе на польский престол кандидата в случае смерти Августа II, и избрании в короли сына его, Августа III, с 1727 по 1734 г.», «Историческое известие об избрании на польский престол короля Августа III, в 1733 г.», «Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами с самого начала (1487 г.) по 1700 г.» здійснили прорив у дослідженні проблем історії Польщі, польсько-укр. і польсько-рос. відносин, сприяли їх виокремленню з кола укр. і рос. історії. Ці праці піднімали престиж укр. науки й відкривали шлях до розширення міжнар. співпраці в галузі С. (М.Бантиш-Каменський чимало допоміг чеському вченому-славісту Й.*Добровському*, який 1792 вивчав у *Москві* та *Санкт-Петербурзі* давньослов'ян. рукописи та стародруки.)

Початковий етап становлення С. в Україні, як особливої дослідницької сфери комплексного характеру, тривав упродовж 1-ї третини 19 ст. Йому сприяли: 1) поширення в ході нац. відродження ідей німецького вченого Й.-Г.*Гердера*, який у книзі «Ідеї до філософії історії людства» (1784—91) стверджував, що «слов'яни зроблять значний внесок у розвиток людства в напрямі до гуманності..., майбутнє слов'ян буде прекрасним»; 2) зовнішньополіт. події, передусім війни Росії з Францією і Туреччиною, в ході яких чимало українців потрапляли в землі зарубіжних слов'ян у складі військ. експедицій чи у зв'язку зі службовими дорученнями (Д.*Бантиш-Каменський*, В.Тимковський та ін.) і налагоджували двосторонні контакти з ними, згодом поширюючи інформацію про їхнє минуле та сучасний стан серед наук. загалу. В подорожньому щоденнику Д.Бантиша-Каменського «Мандрівка до Молдавії, Волощини і Сербії» (1810), видрукуваному, за визнанням автора, внаслідок зростання сусп. інтересу до слов'ян. народів, подано чимало цікавих відомостей про історію і сучасний стан життя сербського народу; 3) збір офіцерами рос. військ. відомства документальних джерел про російсько-турец. війни та стат. інформації про *Османську імперію*, зокрема її слов'ян. населення; 4) перші зарубіжні наук. мандрівки слов'ян. землями П.*Кеппена* (1821—24) і Ю.*Венеліна* (1830), організована 1829 перша археол. експедиція на територію Болгарії, де було виявлено пам'ятки антич. і візант. цивілізацій, болг. середньовічної історії; 5) славістичні виклади професорів Києво-Могилянської академії (із 1819 — *Київської духовної академії*). Першими змістовними здобутками укр. С. стали праці Ю.Венеліна «Стародавні і нинішні болгари» (1829), «Стародавні і нинішні словени» (1841) та ін., в яких обгрунтовувалася автохтонність слов'ян у Європі; поява орд Аспаруха на Дунаї трактувалася як завершальний етап переселення болгар; окреслювалася проблема вивчення життя болг. поселенців у *Новоросійському краї* та *Бессарабії.* Д.Бантиш-Каменський у 4-томній «Історії Малої Росії» (1822) акцентував на участі сербів у Нац. революції 1648—1676 й аграрному вир-ві Лівобереж. Гетьманщини, чим започаткував вивчення історії українсько-сербських взаємин.

На поч. 19 ст. в Україні не існувало спец. наук. установ, до завдань яких належала б розробка проблем С. Осередками його розвитку стали ун-ти (статут 1835 передбачав відкриття кафедр історії і літератури слов'ян. наріч) і наук. т-ва, що друкували періодичні видання. Як предмет викладання і об'єкт наук. дослідження воно було слабко диференційоване — зводилося до філол. науки. Лише в 2-й третині 19 ст., як самостійний предмет дослідження, історія слов'ян відокремилася від студіювань вітчизн. історії. Саме тоді сформувалися й гол. центри С. в Україні: *Київ*, де функціонували Київ. духовна академія (митрополит Є.*Болховітінов*, єпископ І.*Борисов*), Київ. ун-т (М.*Максимович*, М.*Костомаров*, М.*Іванишев*) і *Київська археографічна комісія*; Харків. ун-т (П.*Гулак-Артемовський*, І.*Срезневський*); Одеса з її колонією болгар (І.Денкоглу, В.*Апрілов*), *Рішельєвським ліцеєм* (М.*Мурзакевич*) та *Одеським товариством історії та старожитностей* і Львів. ун-т. Розвиткові С. сприяли зарубіжні мандрівки слов'ян. землями О.*Бодянського* 1837—42, П.Прейса та І.Срезневського 1839—42, В.*Григоровича* 1844—47. Вони дали можливість виявити й зібрати багато рукописів, етногр. і фольклорних матеріалів — цінної джерелознавчої бази в галузі С., суттєво розширити проблематику досліджень, встановити контакти і зв'язки вітчизн. славістів з європ. вченими.

Упродовж 2-ї чв. 19 ст. гол. місце належало працям у галузі слов'ян. мовознавства, істор. славістики та джерелознавчої сфери. Займалися з'ясуванням проблем слов'ян. археографії і палеографії О.Бодянський та І.Срезневський, котрі усвідомлювали необхідність археогр. й

палеографічного вивчення пам'яток писемності пд. і зх. слов'ян у нерозривному зв'язку з рукописами вітчизн. походження. І.Срезневський опублікував характеристику списків «Повчань» *Кирила Туровського*, статті про знайдені в Празі (нині столиця Чехії) глаголичні уривки й сліди *глаголиці* в пам'ятках 10 ст., спец. дослідження «Палеографічні дослідження пам'яток руських старожитностей» (1857). Завдяки цим працям започатковувався процес формування системи виявлення і публікації джерел, вироблялися правила палеографічного вивчення рукописів, що мали безпосереднє відношення до пам'яток писемності пд. і зх. слов'ян. Свої наук. здобутки в цій сфері він узагальнив у книзі «Слов'яно-руська палеографія» (1885).

Важливим напрямом слов'янознавчих досліджень у цей період стала польова археографія, яку розвивали вчені, котрі відвідували землі зарубіжних слов'ян і збирали в місц. населення рукописи. Багаті колекції були сформовані під час закордонних відряджень І.Срезневського й В.Григоровича. Велику увагу вони приділяли вивченню актуальних питань походження старослов'ян. писемності й визначення часу створення *кирилиці* та глаголиці. Під час подорожі на Балкани 1844—47 В.Григорович зібрав колекцію слов'ян. рукописів. У 1850-х рр. О.Бодянський присвятив даній проблемі дис. «Про час походження слов'янської писемності» (1855), що базувалася на аналізі великого джерельного матеріалу й наук. літератури, але мала описовий характер. Розвиткові С. сприяло видання О.Бодянським пам'яток про діяльність святих Кирила та Мефодія, творів Іоанна Дамаскіна, Іоанна Екзарха, *Феодосія Печерського* та ін. Проблеми слов'ян. мовознавства на підставі зібраного власноруч матеріалу досліджував І.Срезневський, котрий опрацював і ввів до наук. обігу лише частину своїх словенських записів (визначив кордон поширення словенської мови, виділив її діалекти), а ін. матеріали залишилися майже не опублікованими. Наук. інтерес зберігають його діалектичні праці про говірки пд. слов'ян, підготовчі матеріали для болг. словника, праці про походження слов'ян. письма.

Укр. науковці досліджували питання етнографії і фольклору слов'ян. народів, що фігурували в дискусіях відносно принципу народності в мист-ві. Важливу роль для розвитку С., зокрема вивчення фольклору пд. і зх. слов'ян, мала польова робота вчених у слов'янському середовищі. У *Добруджі* та серед болгарських поселенців Одеси Ю.Венелін записав бл. 50-ти пісень, вивчав їх і планував опублікувати. І.Срезневський видав збірку словацьких народних пісень (1832), записаних у словац. торгівців, і опублікував ряд статей з питань фольклористики, що мали чимале значення для аналізу й осмислення слов'ян. фольклору. Центр. місце серед його робіт із питань слов'ян. міфології зайняла докторська дис. на тему: «Святилища і обряди язичницького богослужіння давніх слов'ян за свідченнями сучасними і переказами» (Х., 1846), в котрій він намагався виявити як загальнослов'ян. риси *язичництва*, так і його місц. варіанти в різних народів; відзначав важливість вивчення слов'ян. *городищ*, в яких вбачав пам'ятники язичницького богослужіння. І.Срезневський також збирав матеріали для задуманого словника слов'ян. міфології, зберігав у власному архіві записи текстів серболужицьких пісень, був одним із піонерів етногр. картографування в Україні та Росії, виступивши 1856 з обґрунтуванням доцільності розробки «докладної етнографічної карти земель, котрі займали південно-західні слов'яни». Він долучив М.Костомарова до вивчення Краледворського рукопису, укр. переклад фрагментів якого той опублікував у низці харків. часописів, включив до багатомовного видання цієї пам'ятки (Прага, 1843). 1846 М.Костомаров опублікував книгу «Слов'янська міфологія», де обґрунтував верховенство у віруваннях слов'ян. народів божества, котре уособлювало «світоносну силу в моральному й фізичному сенсі», та висунув гіпотезу стосовно життєдайної сили вогню у їхніх віруваннях. Питання слов'ян. фольклористики у зв'язку з к-рою сх. слов'ян цікавили І.Боричевського, М.Максимовича, І.Тимковського.

У 2-й чв. 19 ст. укр. вчені приділяли увагу вивченню літератури пд. і зх. слов'ян. Ю.Венелін у книзі «Про зародження нової болгарської літератури» (1838) дослідив тенденції розвитку болг. книжності, особливо у 18 і на поч. 19 ст., високо оцінивши при цьому діяльність Неофіта Рильського, упорядкував перелік нововиданих книг болг. мовою. Гол. досягнення болг. к-ри Нового часу проаналізував М.Мурзакевич, серед яких вирізнив вплив книжкової продукції друкарень Москви та Києва на пожвавлення культ. життя болгар у 18 ст. і виникнення на поч. 19 ст. болг. книгодрукування. І.Срезневський проаналізував нові болг. книжкові видання і вперше в Росії уклав їх бібліографію, висловив надію, що болгари займуть належне місце «в загальному літературному відродженні західних слов'ян». Він же схарактеризував розвиток чеського театру та драматургії, підготував нарис розвитку серболужицької літератури, чим започатковував новий напрям укр. С. В.Григорович у дис. «Досвід викладу літератури слов'ян в її найголовніших епохах» (1842) провів порівняльно-істор. аналіз розвитку слов'ян. літератур, які вважав «проявом у слові народного духу».

Зовн. ознаками відокремлення від вітчизн. істор. проблематики історії слов'ян як самостійного предмета досліджень були праці Ю.Венеліна, І.Срезневського, М.Костомарова, М.Максимовича, І.Борисова та ін. Спільність методологічних засад укр. історіографії із західноєвроп. істор. наукою обумовила ту особливість, що переважна більшість вітчизн. істориків перебували на позиціях *романтизму*, а рос. слов'янофільські ідеї не знайшли серед них підтримки (застереження зробимо лише щодо М.Іванишева). Заслуга в оновленні теор. основ укр. істор. славістики належала М.Костомарову, який долучив до неї методологію народницької історіогра-

фії. На її засадах він досліджував проблему церк. унії в українсько-польс. відносинах і міфологічні уявлення давніх слов'ян. М.Максимович розробив чотиричленну схему поділу слов'ян. народів (східні, чи руські слов'яни; західні; північно-західні, чи венети; південно-західні, чи задунайські), вивчав найважливіші події польсько-укр. відносин раннього Нового часу, зокрема, трактував *Люблінську унію 1569* як юрид. акт, згоду укр. рицарства служити польс. королеві нарівні з поляками. Єпископ І.Борисов досліджував історію *християнства* в Польщі й аргументовано довів, що від початку воно поширювалося за візант., сх., обрядом і лише під впливом зовн. чинників у ній утвердилося всевладдя Римо-катол. церкви. Він же був одним із фундаторів гуртка інтелектуалів, котрі здійснювали пошук, аналіз і публікацію істор. джерел з історії українсько-польс. відносин, що чимало сприяло розвиткові вітчизн. С. П.Задерацький розглянув історію заснування болг. колоній на Пд. України, окресливши їхній стан розвитку. На підставі матеріалів канцелярії новорос. та бессарабського генерал-губернатора і губернського стат. к-ту А.*Скальковський* у книзі «Болгарські колонії в Бессарабії і Новоросійському краї» (1848) проаналізував процес заселення й освоєння пд. регіонів України вихідцями з Балканського п-ва. М.Мурзакевич дослідив нумізматичні колекції візант. і болг. монет та опублікував документи із заселення Новорос. краю. Д.*Зубрицький* у низці праць торкнувся проблеми взаємин Русі (України) і Польщі, які розглядав крізь призму династичних контактів *Рюриковичів* і *Пястів*, відзначив цілковиту рівноправність в їхніх стосунках і спростував тезу польс. історіографії про споконвічний польсько-рус. антагонізм, а також тезу про захоплення Польщею *Галичини* ще в 12 ст.

З'явилися спец. роботи в галузі історії слов'ян. права. І.*Данилович* дослідив і видав найдавніші пам'ятки литовсько-рус. законодавства і польс. права, обстоював думку про єдність права слов'ян. народів. М.Іванишев використав порівняльний метод для вивчення держ. і правових інститутів слов'ян. народів, видрукував низку пам'яток давньочеського права, чим суттєво розширив джерельну базу для подальших студій у цій сфері досліджень.

Пожвавлення сусп. життя в Росії періоду ліберальних реформ 1860-х рр. стимулювало формування якісно нового етапу розвитку укр. С. Він характеризувався диференціацією його предмета дослідження, висуненням нових методологічних принципів, становленням нових шкіл і напрямів, що зробили помітний вклад у розвиток європ. славістики. Відбувалася зміна поколінь укр. славістів. Представники нового покоління не поділяли захоплено-романтичного відношення до слов'ян. давнини своїх попередників, більш реалістично оцінювали сучасність. Помітні новації відбулися в університетській славістиці, де із курсу слов'ян. філології в самостійну дисципліну виокремилася історія слов'ян. народів, при підготовці вчених-славістів широко практикувалися закордонні відрядження, що сприяли вивченню ними джерел і здобутків європ. учених. Окрім ун-тів і Київ. духовної академії, осередками слов'янознавчих студіювань ставали істор., історико-філол. та церковно-істор. т-ва, Київ. археогр. комісія, *Ніжинський історико-філологічний інститут князя О.Безбородька* та Рос. археол. ін-т у Константинополі. Нові можливості для публікації робіт відкривало заснування нових часописів: *«Труды Киевской духовной академии»* (1860), *«Университетские известия»* (1861), «*Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»* (1879), *«Киевская старина»* (1882) та ін.

У 2-й пол. 19 ст. чималих успіхів досягла укр. істор. славістика, що суттєво розширяла свою проблематику. Були виявлені, видані та науково інтерпретовані істор. тексти і документальні джерела, які збагатили джерельну базу С. Теоретико-методологічні засади досліджень визначалися суспільно-політ. орієнтацією авторів і ґрунтувалися на засадах романтично-народницької та позитивістської концепцій історії слов'ян. народів, при перевазі останньої. У самостійний напрям С. виокремилася кирило-мефодіївська проблематика: О.Воронов, В.Григорович, В.*Більбасов*, І.*Малишевський* проаналізували різні аспекти просвітницької діяльності святих Кирила та Мефодія і висловили ряд принципово важливих міркувань про зміст і походження їхніх глаголичних служб, перебування Мефодія на моравському архієпископстві та ін. О.*Кочубинський* уклав «Карту розселення слов'ян у IX ст., в епоху діяльності святих Кирила та Мефодія» (1885), чим посприяв подальшим студіям із середньовічної історії слов'ян. народів. О.*Котляревський* дослідив особливості *звичаєвого права* балт. (поморських) слов'ян, що складали підґрунтя їхніх держ. і правових інститутів. Ф.*Успенський* і П.*Лавровський* започаткували вивчення історії Великої Моравії, зокрема окреслили ключові події процесу запровадження християнства. Ф.*Фортинський* проаналізував виникнення й розвиток поморських міст, успішна торг. діяльність яких сприяла утворенню Ганзейського союзу; вивчав його відносини з нім. д-вами й визначив причини нім. колонізації слов'ян. Помор'я.

Найповнішою працею в європейській історіографії в галузі історії звичаєвого права балт. слов'ян стала докторська дис. О.Котляревського «Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян: Спроба порівняльного вивчення слов'янського права» (1874), що готувалася (уперше в західнослов'ян. середовищі) з використанням порівняльних методів дослідження. Він же опублікував найважливіше джерело з історії поморських слов'ян — «Сказання Оттона Бамберзького», присвятивши це видання своєму вчителеві О.Бодянському.

Проблеми історії Польщі зайняли важливе місце серед досліджень В.*Антоновича*, який розробляв різні аспекти складної проблеми українсько-польс. відносин у Польс. д-ві. М.*Владимирський-Буданов* з'ясував, що запровадження в польс. містах самоврядування на *магдебурзькому пра-*

ві стало однією із причин занепаду країни, спростував тезу польс. авторів про вирішальну роль Польщі в заселенні та освоєнні укр. теренів. Їхня діяльність в Київ. археогр. комісії сприяла публікації джерел з історії д-ви і права Польщі. І.*Линниченко* дослідив взаємовідносини Русі та Польщі доби середньовіччя, а І.Любовичем аналізувалися істор. події *Реформації* і *Контрреформації* в Польщі. Ф.Успенський видрукував документальні матеріали з історії мирних переговорів між Московією і Польщею 1581—82. М.Костомаров у 2-томній монографії «Останні роки Речі Посполитої» з'ясував причини падіння польс. д-ви. Проблеми історії Польщі й польсько-укр. взаємин Нового часу вивчав М.*Драгоманов*. О.*Левицький* висвітлив події *польського повстання 1830—1831* на теренах *Правобережної України*, а І.*Каманін* показав роль чуток у суспільно-політ. житті укр. земель Речі Посполитої під час Гайдамаччини і поділів Польщі. Розвиткові богемістики сприяли праці А.Ясинського, присвячені особливостям процесу падіння земського ладу в Чеській д-ві в 10—13 ст., студії В.*Надлера* і О.Вертеловського з історії гуситського руху, роботи О.Кочубинського з історії Чехії 15—17 ст.

Помітних успіхів укр. вчені досягли у вивченні ключових проблем історії та к-ри пд. слов'ян. Високим рівнем наук. осмислення досліджуваних проблем відзначалися праці М.Дринова «Заселення Балканського півострова слов'янами» (1873) і «Південні слов'яни і Візантія в 10 ст.». Він же обґрунтував концепцію розквіту к-ри тирновського періоду в 2-му Болг. царстві, розкрив причини і значення збереження болгарами нац. самосвідомості в період турец. панування. Ф.Успенський окреслив нові аспекти візант. володарювання в Болгарії в 10—12 ст., з'ясував причини визвол. змагань болгар проти Візантії, що привели до утворення 2-го Болг. царства. Він також ініціював і очолив археол. дослідження, в результаті яких була виявлена і вивчена давня столиця 1-го Болг. царства Абоба-Пліски; у Болгарії, Сербії, Греції і Туреччині було відкрито чисельні речові пам'ятки, зокрема епіграфічні. Т.Флоринський досліджував формування державності у балканських слов'ян, а також законодавчу діяльність Стефана Душана, обґрунтував закономірний зв'язок «Законника» та візант. правничих пам'яток, перекладених у Сербії за часи його правління. К.*Радченко* вперше в історіографії на широкій джерельній базі висвітлив культ. і реліг. життя в Болгарії в 14 ст., визначив ступінь впливу візант. к-ри і реліг. вірувань на духовне життя болг. народу. В.*Качановський* у книзі «Історія Сербії з половини 14 до кінця 15 ст.» (1899) розкрив інформаційний потенціал писемних джерел з історії Сербії. Зв'язки пд. слов'ян із Візантією та ін. європ. країнами і народами аналізували В.Григорович, М.Дринов, Т.Флоринський. У самостійний напрям слов'янознавчих досліджень виокремилася історія славістики, у сфері якої працювали О.Кочубинський, О.Котляревський, А.*Степович*, Т.Флоринський, І.*Франко*.

У новий етап розвитку вступили дослідження слов'ян. мов. Його найбільшим центром став Харків. ун-т, де працював засновник власної наук. школи О.*Потебня*, якого вирізняли глибина аналізу і широта підходу до об'єкта дослідження. Міжнар. визнання й авторитет крупного представника світ. славістики принесли йому праці «Думка і мова» (1862), «Із записок з російської граматики» (1864). У слов'янознавчих працях 1870—80-х рр. він порушив і з'ясував багато кардинально нових для того часу проблем: мова і мислення; мова і нація; походження і розвиток мови у зв'язку з історією народу; міфологія; теорія словесності та ін. Досліджуючи розвиток рос. і укр. мов, О.Потебня широко залучав порівняльний матеріал різних слов'ян. мов. Професор Новорос. ун-ту О.Томсон звернувся до вивчення істор. синтаксису праслов'ян. мови та історії слов'ян. редукованих звуків. Поряд із розробкою заг. проблем слов'ян. мовознавства активізувалося вивчення окремих західно- і південнослов'ян. мов. І.Срезневський, О.Кочубинський, С.*Кульбакин* зверталися до різних аспектів дослідження польс., чеської і серболужицької мов. Одночасно зростав науковий інтерес і до слов'ян. лексикографії. У 1870—80-х рр. П.Лавровський випустив перші, хоча й у перекладі, словники сербохорватсько-рус. мови. П.Драганов працював над укладенням російсько-болг. словника, збирав матеріали з мови, літератури, етнографії та історії Балкан. 1872—74 в Новорос. ун-ті викладав відомий славіст, визнаний авторитет у галузі слов'ян. філології В.*Ягич*. Потреби викладання зумовили появу на зламі 19—20 ст. перших оригінальних підручників і навч. посібників зі слов'янських мов, підготовлених Т.Флоринським, С.Кульбакиним.

Відомим дослідником слов'ян. літератур був учень О.Котляревського А.Степович. Він надавав особливого значення популяризації к-ри слов'ян і долучився до перекладу рос. мовою творів І.Вазова, А.Ірасека, П.Негоша, Й.Змая, Б.Радичевича, Я.Веселиновича, Л.Лазаревича. Крім вступних статей до перекладів їхніх праць, він опублікував і роботи про окремих слов'ян. письменників. Видрукував «Нарис історії чеської літератури» (1886), «Нарис з історії слов'янських літератур» (1893), «Нариси історії сербсько-хорватської літератури» (1899), присвячені переважно авторам 19 ст. До вивчення літ. процесу у слов'янських народів зверталися В.Качановський та М.*Дашкевич*, праці яких в основному стосувалися середньовічних літератур пд. слов'ян. М.Глокке з'ясував місце Яна Кохановського в історії польс. к-ри 16 ст. М.Задерацький проаналізував творчість представників польс. і чеської літератур 19 ст., М.*Державін* і М.Попруженко — окремі періоди літературно-культ. розвитку пд. і зх. слов'ян у цілому.

Звернення укр. дослідників до історії давньої, середньовічної і сучасної літератури зарубіжних слов'ян. народів було нерозривно пов'язане з вивченням багатьма з них нар. творчості та проблем слов'ян. етнографії. На підставі комплексного використання і

порівняльного аналізу різноманітних джерел О.Котляревський в магістерській дис. «Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян» (1868) виявив характерні риси побуту *слов'ян (давніх)*. В.Качановський зібрав і видав болг. нар. пісні зі словником «Пам'ятки болгарської народної творчості» (1882). Важливою сторінкою у вивченні слов'ян. фольклору стала діяльність О.Потебні й М.*Сумцова* та ін., які дотримувалися різних ідейних і наук. позицій. Весільні наряди та звичаї слов'ян. народів вивчали М.Сумцов і М.Задерацький. М.Державін проводив етногр. дослідження болгар-поселенців Пд. України (*Таврійської губернії*), результати яких увійшли до його магістерської дис.

Помітними були успіхи в галузі бібліографії, що мала неабияке значення для більш широкого обміну наук. інформацією в колах учених-славістів. Заслуговує на увагу бібліографічна діяльність основоположника міжнар. славістичної бібліографії в Росії М.Задерацького, одного із засновників «Славянского ежегодника» (т. 1—6, 1876—90). Його ініціативу продовжили А.Степович, А.*Стороженко* й Т.Флоринський. О.Котляревський широко практикував видання рецензій на слов'янознавчі праці, а Т.Флоринський упродовж 1883—1912 вміщував на шпальтах час. «Университетские известия» критичні бібліографічні огляди видань з історії, літератури та етнографії слов'ян. Володіння первинним історіографічним матеріалом, зв'язки з колегами дали йому змогу підготувати змістовні нариси про відомих вітчизн. і зарубіжних славістів: Ф.Рачкого, Ю.Даничича, Ф.Миклошича, Ф.*Палацького*, В.Макушева та ін.

У 19 ст. С. розвивалося й у Львів. ун-ті. Так, у наук. працях і викладацькій діяльності Я.*Головацький* порівнював укр. мову та усну нар. творчість із мовами і фольклором ін. слов'ян. народів. 1888 була створена кафедра слов'ян. філології, яку очолив дослідник порівняльної граматики слов'ян. мов А.Каліна. І.*Шараневич* цікавився питанням походження слов'ян, І.*Свєнціцький* вивчав проблеми слов'ян. літературознавства. У Чернів. ун-ті славістику викладав відомий дослідник слов'ян. мовознавства та палеографії О.*Калужняцький*, під кер-вом якого розпочали наук. діяльність укр. славісти Є.Козак, Р.*Смаль-Стоцький*, Ю.Яворський. Під час навчання у Львівському та Віденському ун-тах інтерес до історії найдавнішої д-ви зх. слов'ян — князівства Само — проявив М.*Кордуба*. Він також публікував статті з історії українсько-польс. взаємин ранньомодерної доби, рецензії на праці, присвячені середньовічній історії слов'ян. країн, підготував 12 томів серії *«Жерела до історії України-Руси»* (1911). К.*Студинський* досліджував культурно-літ. процеси в Галичині в контексті міжслов'ян. взаємин. Помітною постаттю в укр. С. був І.Франко, котрий аналізував різноманітні аспекти історії та к-ри слов'ян. народів, міжслов'ян. взаємин, вивчав історію славістики.

На зламі двох століть укр. С. за більшістю напрямів досліджень займало лідируючі позиції в європ. науці. Праці славістів вирізнялися вичерпною джерельною базою, високим рівнем істор. критики і філол. аналізу тексту, широким залученням діалектичного матеріалу, вивченням явищ мови і фольклору у зв'язку з долею конкретного слов'ян. народу. Від літературознавства остаточно відокремилося вивчення усної нар. творчості. Укр. славісти — не лише філологи, а й історики, етнографи, правники — взяли участь у роботі попереднього з'їзду рос. філологів у С.-Петербурзі (1903), де було обговорено назрілі питання розвитку С. і підготовку проведення міжнар. з'їзду славістів (не відбувся через низку причин).

На поч. 20 ст. збереглися позитивні тенденції у вивченні проблем слов'ян. мов, літератур і фольклору. Важливим явищем у вивченні південнослов'ян. мов стала монографія О.Лук'яненка «Кайковське наріччя» (1905). Г.Ільїнський видав «Праслов'янську граматику» (1916) — перший компендіум із праслов'ян. граматики, що виділив цю наук. дисципліну із порівняльної граматики слов'ян., старослов'ян. і церковнослов'ян. мов. Він також займався вивченням сербської мови. М.Державін продовжував систематичний опис і вивчення болг. говірок Бессарабії і Новоросії. А.Степович опублікував нарис про словенського поета-романтика Ф.Прешерна. Посібник з історії чеської літератури видав О.Лук'яненко, а О.Погодін — курси лекцій з історії польс., сербської та болг. літератур. Важливим досягненням у галузі вивчення чеської літератури стала монографія Є.*Рихліка* «Поетична діяльність Франца Ладіслава Челаковського» (1915). М.Дашкевич і П.Заболотський торкалися історії міжслов'ян. літ. зв'язків. А.*Лобода* вивчав епос і взаємозв'язки нар. творчості різних слов'ян. народів; був прихильником істор. методу їх вивчення і відкидав методику міфологічної школи, в якості найбільш стійкого елементу нар. творчості розглядав не персонажі, а мотиви.

Щонайперше місце в істор. славістиці цього періоду займала історія Польщі. М.Владимирський-Буданов і М.*Максимейко* дослідили вплив Вислоцьких і Вартських статутів на правові норми укр. населення *Великого князівства Литовського* й *Королівства Польського*, а М.Ясинський з'ясував роль *Луцького трибуналу* в судоустрої Речі Посполитої. Помітною подією в галузі полоністики стала магістерська дис. В.*Біднова* «Православні церква в Польщі і Литві (по "Volumina legum")» (1902), в якій він проаналізував правові норми сеймових постанов і польс. законодавства в частині регламентації становища правосл. церкви на теренах Речі Посполитої. А.Стороженко з'ясував вплив реформи польс. короля *Стефана Баторія* на становлення козац. стану, а М.Стельмашенко показав роль П.*Скарги* у боротьбі катол. церкви з Реформацією в Польщі й підготовці Берестейського унійного собору 1596. Ф.*Титов* займався висвітленням становища правосл. церкви в Речі Посполитій у 17—18 ст. і з'ясував, що важке її становище зумовлювалося зневажливим ставленням поляків, які вважали католицизм найважливішою підвалиною держ. устрою Польщі й добробуту її на-

селення. К.*Воблий* уперше в історіографії проаналізував розвиток польс. фабричної пром-сті в 2-й пол. 18 — 1-й третині 19 ст. і визначив його гол. етапи.

Питання історії ін. західнослов'ян. народів досліджувалися в менших масштабах. Найбільшим досягненням у вивченні середньовічної історії Чехії стала докторська дис. А.Ясинського «Нариси і дослідження із соціально-економічної історії Чехії в середні віки» (1901), присвячена характеристиці соціального й аграрного ладу чеської д-ви. Він спростував тезу нім. історіографії відносно культуртрегерської ролі нім. колоністів у Чехії і встановив, що баварсько-австрійс. колоністи не привнесли в соціальні відносини чеського села «нічого своєрідного, ніякої нової культурної практики». М.Бречкович вивчав соціально-екон. розвиток балт. слов'ян і нім. колонізацію Помор'я.

На поч. 20 ст. спостерігався спад у вивченні проблем історії південнослов'ян. народів. Найважливішим досягненням у цій галузі стало видання Г.Ільїнським зібрання грамот болг. царів, на підставі яких він висвітлив коло питань стосовно внутр. устрою середньовічної д-ви, відтворив картину побуту, духовної і матеріальної к-ри середньовічних болгар, їхніх майнових, правових і соціальних відносин. М.Попруженко і К.Радченко торкнулися маловідомих аспектів історії богомільського руху й аналізу деяких документальних джерел. М.Державін показав процес переселення болгар у Пд. Україну й висвітлив їхнє сучасне становище, а також намагався з'ясувати істор. коріння появи македонської проблеми. О.Лук'яненко проаналізував вплив болг. відродження на ін. слов'ян. народи. М.Попруженко намагався з'ясувати місце Ю.Венеліна і М.Дринова в нац. відродженні Болгарії. П.Заболотський дослідив впливи рос. літератури і к-ри на болг. відродження. Т.Флоринський проаналізував джерельну основу Дубровницького статуту 1272, довів його унікальність і наук. цінність як першої спроби кодифікації правових норм у пд. слов'ян. О.Лук'яненко вивчав роль братів Зринських і Ф.Франкопана в політ. історії Хорватії 17 ст., а М.Драй (див. М.*Драй-Хмара*) цікавився літ. і громад. діяльністю далматинця А.Качича-Милошича. Окремі події українсько-південнослов'ян. сусп. і культ. зв'язків висвітлювали М.*Сперанський*, М.Дашкевич, М.Каманін, М.І.*Петров*.

Продовжувалася розробка питань історії вітчизн. і зарубіжного С. М.Попруженко підготував одну з перших біографій візантиніста і славіста Ф.Успенського й проаналізував творчий доробок М.Дринова-болгариста. Б.Ляпунов окреслив гол. віхи наук. біографії В.Ягича і М.Дринова. М.*Василенко* першим в Україні написав розгорнуту біографію О.Бодянського, до аналізу творчості якого звертався й І.Франко. Останній також ініціював видання епістолярної спадщини В.Ягича. Різнопланові біографічні матеріали про вчених-славістів (нариси на пошану, біографічні студії, некрологи, критичні огляди, рецензії, відгуки, коментарі та ін.) опублікували І.Линниченко, М.Сперанський, Т.Флоринський, А.Ясинський, завдяки чому до наук. обігу було введено чимало історіографічних фактів, що створювало сприятливі умови для підготовки фундаментальних робіт з історії славістики. Не сталося особливих змін у прийомах вивчення слов'ян. етнографії, свідчення якої в основному накопичувалися в комплексних працях зі слов'ян. мов, фольклору, історії і культури. Найбільший інтерес мала книга Т.Флоринського «Слов'янське плем'я» (1907).

Перша світова війна унеможливила доступ укр. учених до документальних матеріалів зарубіжних архівів та б-к, перервалися контакти із зарубіжними вченими, змінилися пріоритети в тематиці славістичних досліджень. Вийшли друком науково-популярні праці з історії та сучасного становища слов'ян. народів М.Державіна, Є.Рихліка, М.Хохлача, Л.Покаса, М.Коджебаша, що використовувалися у пропагандистських акціях. У період *Української революції 1917—1921* кафедри слов'ян. філології продовжували готувати фахівців у галузі С., осередком якого став Кам'янець-Подільський держ. укр. ун-т, де курс слов'янознавства викладав М.Драй. Утім через складнощі в організації наук. відряджень активність слов'янознавчих студіювань знизилася, частина славістів звернулися до українознавчих сюжетів, а окремі емігрували (В.Біднов, М.*Грушевський*, О.Погодін, М.Попруженко, А.Стороженко, Ю.Яворський).

У рад. Україні С. як галузь гуманітарних наук поступово ліквідовувалося: славістичні кафедри закривалися, окремі славісти зазнавали не лише переслідувань (М.Грушевський, А.Лобода), а й репресій (В.Дем'янчук, К.*Коперж инський*, В.Петрусь). Чимало з них загинули в таборах і в'язницях (М.Драй, А.*Кримський*, Є.Рихлік, М.Туницький). Ін. група вчених виявили лояльність до рад. влади і працювали в навч. закладах і академічних установах (Л.*Булаховський*, М.Бречкович, М.Державін, О.Лук'яненко, М.*Любович*, А.Степович, Ф.Успенський), окремі з них відійшли від активної наук. діяльності (І.Линниченко, Є.Петухов). Серед найбільш помітних слов'янознавчих праць цього періоду були статті А.Ясинського з аграрної історії середньовічної Чехії, М.Бречковича — про занепад Східно-Поморського князівства, В.*Барвінка* — про роль балканських слов'ян в історії Візантії поч. 13 ст., Ф.Успенський випустив 2-й том «Історії Візантійської імперії» (1927), в якому чимало уваги приділив історії пд. слов'ян. Окремі питання полоністики вивчалися в Ін-ті польс. пролетарської к-ри при ВУАН, питання болгаристики — на кафедрі болг. мови Одес. пед. ін-ту. О.Курило, В.Ганцов, П.Бузук взяли участь у 1-му Міжнар. з'їзді славістів у Празі 1929. Того ж року на шпальтах газ. «Пролетарська правда» М.Драй (Драй-Хмара) звернув увагу на «байдуже ставлення до слов'янознавства як наших керівних кіл, так і широких верств громадянства».

У 1920—30-ті рр. для укр. учених важливими осередками С. були Львів. ун-т (І.Свєнціцький) та *Український вільний університет* у Празі (Д.*Антонович*, Д.*До-*

рошенко, О.*Колесса*, С.*Смаль-Стоцький*), *Український науковий інститут у Варшаві* (Р.Смаль-Стоцький), *Український науковий інститут у Берліні* (Д.Дорошенко, М.Кордуба) та *Слов'янський інститут у Празі* (С.Смаль-Стоцький). Д.Дорошенко видав у 3-х томах книгу «Слов'янський світ в його минулому і сучасному» (1922), в якій висвітлив етногр. кордони, статистику населення, історію і словесність усіх слов'ян. народів.

С. почало відроджуватися в Україні на нових методологічних засадах після *Другої світової війни*, коли слов'ян. країни склали ядро соціаліст. системи — одного з полюсів біполярного світу. Рад. варіант цієї методології заперечував увесь попередній наук. і культ. спадок та сформулював концепцію про глибоку кризу всіх гуманітарних наук напередодні революції 1917, якої мали дотримуватися всі науковці. Відновилися славістичні кафедри в Київському (Л.Булаховський) і Львівському (М.Кордуба) ун-тах. 1957 при Президії АН УРСР створений Укр. к-т славістів, що став науково-координаційним центром у галузі славістики (очолювали Л.Булаховський, М.*Рильський*, І.*Білодід*, В.*Русанівський*, зараз голова — О.С.*Онищенко*). Відродженню укр. славістики сприяли наук. контакти із вченими-славістами зарубіжних слов'ян. і неслов'ян. країн. Від 1958 укр. науковці брали участь у міжнар. з'їздах славістів, від 1962 — у наук. конференціях істориків-славістів, окремі з яких були проведені в містах України (Київ, 1963; *Харків*, 1970; *Львів*, 1973; *Чернівці*, 1976; *Донецьк*, 1978; *Ужгород*, 1982). Традиційними стали респ. славістичні конференції, значно розширився діапазон слов'янознавчих досліджень. У наук. ін-тах АН УРСР відкрито відділи — слов'ян. літератур (Ін-т літератури ім. Т.Шевченка), слов'ян. фольклористики (Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського), слов'ян. мов (Ін-т мовознавства ім. О.Потебні), історії зарубіжних слов'ян. країн (Ін-т історії). Розвиткові слов'янознавчих досліджень сприяло видання збірників: «Питання слов'янського мовознавства», «Слов'янське мовознавство», «Українське слов'янознавство» (із 1976 — «Проблеми слов'янознавства»), «Міжслов'янські літературні взаємини» та їх продовження «Слов'янське літературознавство і фольклористика». Із 1948 в еміграції виходила серія неперіодичних монографічних випусків «Slavistica».

Увага приділялася публікації джерел з історії слов'ян. народів і міжслов'ян. зв'язків, найбільш значними з яких були збірники, присвячені *польському повстанню 1863—1864*: «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр.» (1963), «Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.» (1964). Значним досягненням стало видання підручників з історії пд. і зх. слов'ян 1966 і 1987. Дослідники зосередилися на вивченні найбільш важливих проблем істор. процесу. Проблему етногенезу слов'ян. народів вивчали переважно археологи (В.*Баран*, Л.Вакуленко, І.Винокур, Д.*Козак*, В.П.*Петров*, А.*Сміленко*, Б.*Тимощук*) та історики (М.*Брайчевський*, К.*Гуслистий*, Я.*Ісаєвич*, О.*Пріцак*). Увага істориків привернулася до питання історії ранньофеод. слов'ян. д-в (П.Толочко, О.Головко, М.*Котляр*). Окремі вчені вивчали соціально-екон. та демографічні процеси в Польській д-ві періоду середньовіччя (Д.*Похилевич*, Т.Брянцева) і Нового часу (М.Крикун, В.*Маркіна*). Значно слабше ці проблеми були вивчені в історії ін. слов'ян. країн. Частина славістів досліджували коло проблем, пов'язаних із національно-визвол. боротьбою польс. народу (Л.Баженов, С.Трусевич), боротьбою пд. слов'ян проти осман. гніту, за нац. визволення (С.Сідельніков, Ю.Фомін, В.Чорній). З'явилися праці, присвячені розвиткові суспільно-політ. думки і к-ри слов'ян. народів періоду нац. відродження (А.Бейліс, Л.Волькович). Чільне місце в істор. роботах укр. славістів займало дослідження міжслов'ян. відносин (А.Бачинський, П.*Сохань*, О.Павлюченко, Ф.*Шевченко*).

Розвиткові південнослов'ян. країн на поч. 20 ст. присвячені праці В.*Жебокрицького*, І.*Кулинича*, А.Мартиненка, історії Польщі — І.Теодоровича. Велику увагу автори приділяли проблемам впливу Жовтневої революції 1917 на слов'ян. країни і подальшим революц. зв'язкам слов'ян. країн. Найбільш повно ці питання висвітлені в контексті історії Польщі (П.*Калениченко*, І.Белякевич), Чехословаччини (І.Гранчак, І.*Мельникова*, І.Петерс, В.Худанич), Болгарії (Г.Чернявський, М.Дихан, П.Сохань, В.Павленко). Завдяки працям В.Ганчіна, А.*Кізченка*, І.Попа, Г.Чернявського, В.Чугайова відбулися позитивні зрушення у вивченні внутр. і зовн. політики слов'ян. країн міжвоєнного періоду. Значна частина істориків-славістів працювали над історією слов'ян. країн у роки II світ. війни (М.Бурмака, І.*Ганевич*, О.Довганич, П.Калениченко, В.*Клоков*, А.*Копилов*, І.*Кундюба*, Ю.Макар), аналізували події народно-демократ. етапу їхнього розвитку (М.Турівненко, Г.Попов). Велика група дослідників зосередилися на дослідженні «соціалістичного будівництва» у слов'ян. країнах: Болгарії (В.Павленко, А.Черній), Польщі (С.Антонюк, І.Лісевич), Чехословаччині (С.Віднянський, І.Дзюбко, І.Мельнікова, Р.Постоловський, Є.Пугач), *Югославії* (В.Даниленко). У працях окремих істориків-славістів знайшли відображення проблеми розвитку болг. і польс. історіографій (О.Бейліс, Л.Зашкільняк). Цікаві огляди рос. і рад. історіографій слов'ян. країн здійснили П.Калениченко, О.Крапівін, А.Мітряєв, Д.Похилевич. Проводилися дослідження в галузі історії рос. і укр. славістики (Л.*Коваленко*, А.Мартиненко, С.Страшнюк, В.Чорній).

У 2-й пол. 20 ст. успішно продовжили вивчення західно- і південнослов'ян. мов і літератур, духовної к-ри Л.Булаховський, О.*Білецький*, Ю.Булаховська, А.Багмут, Г.*Вервес*, Л.Гумецька, І.Желізняк, В.Захаржевська, В.Коломієць, О.Мельничук, А.Непокупний, О.*Ткаченко*, К.Трофимович, В.Моторний, В.Шевчук та ін. Їхнім доробком стали фундаментальні колективні праці: «Вступ до порівняльного вивчення слов'янських мов» (1966), «Етимологічний словник української мови» (т. 1—7, 1982—

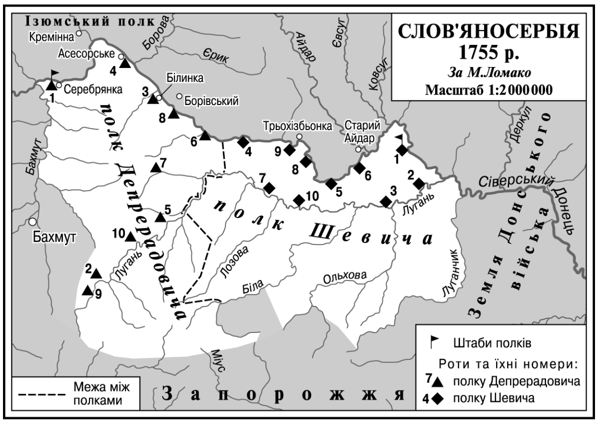
2006), «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» (т. 1—5, 1987—94) і десятки індивідуальних монографій, присвячених кардинальним питанням славістики. Успіхів у галузі слов'ян. фольклористики в повоєнний період досягнули М.Кравцов, Н.Шумада, М.Гайдай, В.Юзвенко, Л.Вахніна та ін. 1969 в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР було створено відділ слов'ян. фольклористики, який зосередився на порівняльному вивченні фольклору слов'ян. народів, історії слов'ян. фольклористики. 1988 його було реорганізовано у відділ мист-ва та нар. творчості зарубіжних країн, який продовжив досліджувати проблеми худож. к-ри слов'ян, проводив координаційну діяльність із налагодження наук. контактів з ученими слов'ян. країн.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап розвитку славістики. Дослідження широкого кола її проблем успішно розвивалися як в академічному сегменті вітчизн. науки, так і в освітянському, де їх центрами є кафедри істор. і філол. ф-тів. Зросла кількість славістичних центрів, якими стали Київ. славістичний ун-т, Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту та ін. Укр. к-т славістів разом з ін. установами НАН України започаткував видання міжвідомчих збірників «Слов'янські обрії» і «Слов'янський світ: Збірник наукових праць», на сторінках яких висвітлюються актуальні дискусійні проблеми духовної к-ри слов'ян. народів. Праці в галузі істор. славістики друкуються у фахових виданнях: «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць», «Слов'янський вісник» та ін. За останні роки укр. вчені досягли успіхів у наук. дослідженні історії, мов і к-ри слов'ян. країн і народів, взяли участь у міжнар. з'їздах славістів у Братиславі (Словаччина; 1993), *Кракові* (1998), Любляні (Словенія; 2003), Охриді (Македонія; 2008). Провідну роль у розвитку славістики в Україні на поч. 21 ст. відіграють соціогуманітарні установи НАН України: Ін-т мовознавства ім. О.Потебні (де з 1991 функціонує сектор, із 1997 — відділ загальнославістичної проблематики та східнослов'ян. мов), Ін-т укр. мови, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського, Ін-т літератури ім. Т.Шевченка, Ін-т історії України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Серед найпомітніших здобутків учених-славістів цих установ видання: «Історія української культури» (т. 1—5, 1998—2011), «Художня культура західних і південних слов'ян (XIX — початок XX ст.): Енциклопедичний словник» (2006), «Київські полоністичні студії» (т. 1—17, 1999—2010), «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)» (вип. 1—10, 2000—10). У тісній співпраці з вітчизн. вузами та зарубіжними центрами слов'янознавчих досліджень досягнуто значного прогресу в реалізації фундаментальних міжнар. славістичних проектів із виданням «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», «Атласу східнослов'янських ізоглос». Плідно розвиваються славістичні дослідження в галузі літератури, етнографії, прикладної лінгвістики, історії, археології, філософії, бібліотекознавства. Подальший розвиток С. в Україні має велике значення в контексті розвитку міжнар. наук. зв'язків вітчизн. соціогуманітарної сфери, забезпечення її успішної інтеграції в європ. і світ. дослідницький простір.

Літ.: *Кравчук Р.* З історії слов'янського мовознавства (видатні славісти-мовознавці). К., 1961; *Коваленко Л.А.* І.Я. Франко — історик-славіст. «УІЖ», 1966, № 8; *Його ж.* Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 6. К., 1973; *Півторак Г.П.* Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К., 1974; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981; *Горина Л.В.* Марин Дринов — историк и общественный деятель. М., 1986; Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. К., 1986; Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. М., 1988; *Лаптєва Л.П.* Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян. «Архіви України», 1991, № 1; *Досталь М.* До історії становлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 4. К., 1993; Славяноведение в СССР: Изучение южных и западных славян: Биобиблиографический словарь. Нью-Йорк, 1993; *Копилов С.А.* Слов'янська проблематика в Історичному товаристві Нестора літописця (1872—1914 рр.). В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 7. К., 1998; *Лаптева Л.П.* Профессор-славист Университета святого Владимира Т.Д. Флоринский. В кн.: Российские университеты в XVIII—XX веках: Сборник научных статей. Воронеж, 1998; *Аксенова Е.П.* Очерки из истории отечественного славяноведения: 1930-е годы. М., 2000; *Лукінова Т.Б.* Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К., 2000; *Півторак Г.П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К., 2001; *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII — початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, 2005; *Лаптева Л.П.* История славяноведения в России в XIX веке. М., 2005; *Лукінова Т.Б., Півторак Г.П.* Славістичні студії. В кн.: Інститут мовознавства імені О.О. Потебні НАН України — 75. 1930—2005: Матеріали до історії. К., 2005; *Півторак Г.П.* Українсько-південнослов'янські лексичні паралелі як джерело реконструкції ранньої історії слов'янських племен. «Мовознавство», 2008, № 2—3; *Копилов С.А.* А.В. Стороженко — вчений-історик і громадський діяч. В кн.: Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, т. 19: На пошану академіка В.А. Смолія. Кам'янець-Подільський, 2009; *Лиман С.И.* Идеи в латах: Запад или Восток?: Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.). Х., 2009; *Матвеева Л.* Виктор Григорович — первый украинский славяновед-византолог (1815—1876), К., 2010; *Микитенко О.О.* Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика. К., 2010; *Півторак Г.П.* Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. «Мовознавство», 2010, № 2—3.

С.А. Копилов.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБІЯ, Слов'яно-Сербія — адм.-тер. та військово-поселенська одиниця іррегулярних гусарських полків із рисами автономії, військово-колонізаційна історико-геогр. область із комплексом регіональних відмінностей. У соціальному часі С. є проявом колонізації Пд. України. Історико-географічно пов'язана з лівобереж. землями басейну середньої течії Сіверського Дінця (прит. Дону), де на серед. 18 ст. було накопичено військово-колонізаційні та госп. традиції. Їх носіями було запороз. та слобідське козацтво (1754 на території С. налічувалося кілька *слобід* і бл. 100 *хуторів*, мешканці яких залишилися на освоєних землях). Цивілізаційно С. є звичним для традиційних сусп-в військово-поселенським способом організації збройних сил, імперським засобом використання потенціалу пригноблених народів. С. також була частиною Великого кордону, що поєднувала його західні (граничари Військ. кордону Австрійс. монархії) та східні (козац. спільноти України та Росії) частини. Водночас С. відчувала і сх. впливи безпосередньо через контакти (військ., торговельно-екон.) із сусідами та завдяки наявності серед поселенців турків, калмиків, татар, боснійців, албанців та ін. В історико-етнічному вимірі населення С. при абсолютній перевазі українців було поліетнічним. Порівняно швидка асиміляція більшості іноземців в укр. середовищі свідчить про примат укр. традицій, цьому сприяла усвідомлена типологічна спорідненість граничар і запорожців. Лівобережжя басейну середньої течії Сіверського Дінця з часів виникнення *Кальміуської паланки* та спорудження *Української лінії* стало своєрідним осередком формування укр. народу й частиною укр. етнічної території. Існування С. пригальмувало цей процес.



В історії С. виділяються два періоди: 1) 1753—64 — формування як спец. адміністративно-військ. області іноз. колоністів з ознаками автономії; 2) 1764—83 — втрата С. привілейованого статусу, включення її до загальноімперського адм.-тер. поділу Росії, спроби підвищити боєздатність іррегулярних гусарських полків та їх ліквідація 1783. Зі створенням 1764 *Новоросійської губернії* етнополітонім «Слов'яносербія» втратив практичне значення, існує як складова регіональної істор. пам'яті.

С. утворена 1753 в межиріччі Сіверського Дінця та його правих приток Бахмутка (Бахмут) і Лугань (сучасні Донец. і Луган. області) для поселення двох гусарських полків із православних вихідців із пд. районів Австрійс. монархії (сербів, трансильванських румунів та ін.) під проводом сербського граничарського офіцерства — полками командували І.Шевич і Р.Прерадович (Депрерадович). На сх. колонія межувала із *Всевеликим Військом Донським*, на зх. — із *Вольностями Війська Запорозького низового*, на пн. — зі *Слобідською Україною*, на пд. — із *Кримським ханатом.* На С. Рос. імперія покладала політичні (посилення контролю над стратегічно важливою територією між Кримом, *Запорозькою Січчю*, Слобожанщиною, *Гетьманщиною* та Всевеликим Військом Донським, тиск на укр. козацтво), військові (охорона кордону із Крим. ханатом, створення легкої гусарської кавалерії європ. зразка) і колонізаційні завдання. Геополіт. розрахунки передбачали посилення тиску на Відень і Стамбул. Відігравала свою роль і започаткована рос. імп. *Петром I* практика запрошення православних із Балканського регіону для створення гусарської кінноти в умовах боротьби за Пн. Причорномор'я. Сербська військ. колонізація не виправдала цих сподівань, що з урахуванням швидкого посилення військово-політ. позицій Росії на пд. України 1774—83 суттєво скорегувало урядові плани.

Розміщення поселенців відбувалося за полками й ротами в укріплених поселеннях-шанцях. З військово-політ. питань С. підпорядковувалася Правительствуючому Сенату та Військ. колегії (це свідчить про риси автономії), у Бахмуті (нині м. *Артемівськ*) розміщувалася Слов'яносербська комісія — безпосередній керуючий орган з адміністративно-військ., господарсько-фінансових і суд. справ.

Колоністи-іноземці отримували в довічне володіння землю, жалування (від 32 *рублів* рядовому до 836 рублів на рік полковнику), допомогу на облаштування, пенсію, пільги щодо промислів і торгівлі. Труднощі освоєння наданих земель посилювалися рос. бюрократизмом, користолюбством офіцерів, незвичними умовами служби та господарювання, конфліктами з місц. населенням, небажанням колоністів виконувати завдання, покладені на них урядом.

Укр. козаки поповнювали полки з 1754, іноз. колоністів було замало для комплектування полків та заселення краю. 1754 слов'яносербські *гусари* налічували 549 осіб (некомплект — 73 %), 1764 — 1264 (70 %). Склад полків був поліетнічним, сербськими вони були суто номінально (1757 серби складали 49 %, їх питома вага зменшувалася). Командування під «слов'яносербами» мало на увазі сербів, молдован, македонців, боснійців, болгар, угорців; українців записували «слов'янами».

С. сприяла подальшому заселенню й освоєнню краю. 1763 населення С. сягало 10 тис. осіб, у т. ч. іноземців — 3992 (38,7 %), із них — лише 3,7 % сербів. Більшість становили українці, між колоністами та місц. населенням виникали конфлікти.

За соціально-правовою структурою населення С. поділялося на цивільних і військових. До перших належали вільне і залежне селянство, наймити, ремісники, торгівці (переважно українці). Власне «слов'яносерби» репрезентували стройових вояків

(«служилі люди»), т. зв. заступаючих («запасні», які несли гарнізонну службу у випадку мобілізації) та «фаміліатів» (члени родин, котрі мали обробляти свою землю і наділи перших двох категорій).

Слов'яносербські гусари брали участь у *Семилітній війні 1756—1763* та у формуванні гвард. лейб-гусарського ескадрону, охороняли Укр. лінію. У цілому їхній військ. потенціал не був задовільним, влада марно намагалась іррегулярні частини зрівняти в ефективності з регулярними (відрізнялися від них комплектуванням, проходженням служби, вишколом). 1763—65 проведено реорганізацію кавалерії та адм.-тер. устрою Пд. України, що призвело до формальної ліквідації С. Через хронічний некомплект та недостатню боєздатність два слов'яносербські полки 11 червня 1764 були злиті в Бахмутський гусарський поселенський полк зі штатом 4891 військовослужбовець у 16-ти поселенських ротах, у т. ч. 2208 запасних без жалування. С. як адм.-тер. і військово-поселенську одиницю центрального підпорядкування було ліквідовано і включено до першої Новорос. губ. (нагадувала *військовий округ*) у складі *Катерининської провінції* і з 1765 — Бахмутського пов. (включав «слов'яносербських» колоністів у складі Бахмутського і Самарського гусарських полків). Слов'яносербська комісія щонайменше вдвічі збільшила землекористування колоністів, територію С. розбила на 140 округів, дозволила всім бажаючим ставати поселенцями, упорядкувала й розширила пільги, підвищила вимоги до вишколу тощо. Це сприяло заселенню краю українцями та росіянами-розкольниками, питома вага іноземців зменшувалася. Внаслідок реформ С. втратила свої ексклюзивні риси, але збереглася як військово-поселенський округ у складі напіввійськ. адм.-тер. одиниць з особливим соціально-правовим статусом військ. поселенців. 1775 С. увійшла до другої *Азовської губернії* у складі *Бахмутської провінції* і з 1776 — Бахмутського пов., що включав 16 рот Бахмутського полку, держ. й поміщицькі слободи та був звичайною адм.-тер. одиницею. Для уніфікації кавалерії і доведення поселенських полків до штатів та боєздатності польових 24 грудня 1776 всі 6 поселенських гусарських полків, у т. ч. Бахмутський, були реорганізовані в 9 нових. Слов'яносербські гусари втратили ще низку рис іррегулярних поселенських формувань — їх було включено в цивільну адм.-тер. структуру, проходження служби ще більше наблизилося до регулярних частин. Збереглися специфічний соціально-правовий склад та станові привілеї. Ці новації не забезпечили штатного комплектування — поселенські полки стали непопулярними через поширення на гусар поземельного і подушного податків, труднощі поєднання військ. служби з господарюванням. С. вичерпала свій потенціал. 1782 С. було включено до *Катеринославського намісництва.* 1783 всі іррегулярні полки легкої кавалерії (гусари, пікінери) були перетворені на легкокінні регулярні, особлива соціально-правова структура військовопоселенців була ліквідована. Потреба в існуванні мережі укріплень зникла. С. відіграла помітну роль у створенні рос. легкої гусарської кавалерії, що стало наслідком синтезу європейських (їх носіями були серби-офіцери) і козацьких (використання досвіду, залучення до служби козаків) традицій. У подальшому гусарські полки російської армії комплектувалися переважно в Україні нащадками *козаків.* Офіцери слов'яносербських полків здебільшого продовжили службу, стали заможними землевласниками (Шевичі, Прерадовичі, Штеричі, Войновичі) та влились у стан *дворянства.* Осн. маса рядових і унтер-офіцерів перетворилася на одну з категорій *державних селян* (хоча в документах їх ще деякий час іменували військ. поселенцями). Іноз. колоністи (крім волохів) поступово асимілювалися в укр. середовищі.

Літ.: *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1731—1823, ч. 1. Одесса, 1836; Известия о похождении Симеона Степановича Пишчевича 1731—1785. М., 1884; *Полонська-Василенко Н.Д.* Заселення Південної України в половині 18 ст. (1734—1777). Мюнхен, 1955; *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в 18 — первой половине 19 века (1719—1858): Екатеринославская и Херсонская губернии. М., 1976; *Богданов Л.П.* Военные поселения в России. М., 1992; *Пірко В.О.* Військово-землеробські поселення на Півдні України у 18 ст. Донецьк, 1993; *Посунько О.М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998; История конницы, кн. 2. М., 2000; *Рудаков П.* На службу и вечное подданство...: Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751—1764). К., 2001; *Мільчев В.* Запорожці на Військовому кордоні Австрійської імперії 1785—1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя, 2007; ***Водотика Т., Савенок Л.*** Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики. В кн.: Регіональна історія України, вип. 4. К., 2010.

Т.С. Водотика.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБСЬК (1753—84 — Підгірне, 1784—1817 — Донецьк, 1817—1933 — Слов'яносербське) — с-ще міськ. типу *Луганської області*, райцентр. Населення 8,2 тис. осіб (2009).

Початковий період історії С. пов'язаний із *Слов'яносербією*, що знайшло відображення в назві та гербі. Заснований 1753 як с. Підгірне, поселення-шанець 6-ї (згодом — 8-ї) роти гусарського поселенського полку І.Шевича, командиром даної роти капітаном Степаном Сабовим. Назване за *зимівником Кальміуської паланки* Підгірне, що згадується 1740. Ці землі 1746 було виведено з підпорядкування *Запорозької Січі.* Поселення (із 1784 — місто) розташувалося на правому березі Сіверського Дінця (прит. Дону) навпроти с. Трьохізбенка. 1817 через регулярні повені місто перенесено нижче по течії. Гусари Підгірного несли службу на *Українській лінії*, брали участь у *Семилітній війні 1756—1763*, *російсько-турецькій війні 1768—1774*, долучилися до формування гвард. лейб-гусарського полку. 1756—57 в Підгірному мешкало не більше 25 гусар — десь 60 чоловіків із родинами. 1764—76 Підгірне входило до складу Бахмутського гусарського поселенського полку. 1765 в поселенні було 244 мешканці, у т. ч. 46 гусар на дійсній службі, 46 — запасних, цивільних чоловіків — 46, жінок — 112. Це були серби,

волохи, молдовани, українці, росіяни. Із 1764 функціонувала церква Святого Стефана. 1776 Бахмутський поселенський полк влито в нові гусарські поселенські полки, 1783 гусарські поселенські полки переформовано в регулярні легкокінні полки. Поселення перетворилося на звичайне цивільне містечко. 1764—75 с. Підгірне входило до *Катерининської провінції* та *Бахмутської провінції* (із 1765) першої *Новоросійської губернії*, 1775—83 — до другої *Азовської губернії*, 1783—96 місто перебувало у складі *Катеринославського намісництва*, у т. ч. як центр Донецького пов.

1784 перейменоване на м. Донецьк, яке 1796—1801 було позаштатним у складі Бахмутського пов. другої Новорос. губ. Із 1802 м. Донецьк входило до *Катеринославської губернії*, 1806 стало центром Слов'яносербського пов. 1817 отримало назву Слов'яносербське. Упродовж кінця 18 — поч. 19 ст. Слов'яносербське втратило риси *військового поселення*.

У ході *Української революції 1917—1921* калейдоскопічно змінювалася влада (у грудні 1917 проголошено рад. владу, у березні—листопаді 1918 — перебували німецькі війська, 19 січня 1919 Слов'яносербське зайняли війська рад. *Українського фронту*, із квітня 1919 по січень 1920 хазяйнували денікінці). Остаточне встановлення рад. влади знаменували адм.-тер. зміни — 1920—25 Слов'яносербське входило до «другої» *Донецької губернії* із центром у м. Бахмут (із 1924 — *Артемівськ*), від 1923 — райцентр *Луганської округи* (1923—30), *Донецької області* (1932—38) і Луганської області (із 3 червня 1938).

Слов'яносербськ. Пам'ятник «Комбат» біля автошляху Луганськ—Лисичанськ. Скульптор І. Чумак, архітектори І. Шеховцов, Т. Довженко, В. Тищенко. 1980.





Слов'яносербськ. Монумент Дружби слов'янських народів.

За час окупації С. у період Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 майже 600 мешканців було перетворено гітлерівцями на *остарбайтерів*.

С-ще міськ. типу з 1960.

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Пірко В.* Заселення Степової України в 16—18 ст. Донецьк, 1998; *Подов В.И.* Славяносербия: Очерки из истории заселения Донбасса в 18 веке: Документы. Луганск, 1998; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні: Луганська область. Луганськ, 2008.

Т.С. Водотика.

СЛОВ'ЯНОФІ́ЛИ — див. *Слов'янофільство.*

СЛОВ'ЯНОФІ́ЛЬСТВО, слов'янолюбство — напрям рос. релігійно-філос. та суспільно-політ. думки, який у вузькому сенсі ототожнюють зі «старшими» та «молодшими» слов'янофілами 1830—60-х рр., а в широкому розумінні — із різноманітними суспільно-політ. течіями впродовж усього 19 ст., зорієнтованими на апологію ідеї самобутності слов'янства, передусім Росії. Розрізняють «старших» (К.Аксаков, І.Киреєвський, О.Хом'яков, Ю.Самарін та ін.), «молодших» (І.*Аксаков*, Д.*Валуєв*, П.Киреєвський, О.Кошельов, Ф.Чижов та ін.), «офіційних», або «правих», слов'янофілів (М.*Погодін*, С.Шевирьов та ін.), «почвенників» (А.Григор'єв, Ф.Достоєвський, М.Страхов та ін.), «пізніх» слов'янофілів, або «неослов'янофілів» (М.*Данилевський*, К.Леонтьєв та ін.), яких зараховують до С. із численними застереженнями. Первісно слов'янофіли називали себе «московською партією», «московським», «руським» чи «слов'яно-християнським» напрямом, «москвичами», «східниками» (рос. «восточниками») на противагу *західникам*, яких зазвичай пов'язували із *Санкт-Петербургом*. Термін «слов'янофільство» запозичили західники у прибічників М.*Карамзіна*, які так називали архаїчну доктрину міністра народної освіти Рос. імперії О.Шишкова, апологета «слов'яно-російського стилю» і, заразом, автора т. зв. чавунного цензурного статуту 1826. Відтак західники стали застосовувати назву «слов'янофільство» щодо своїх опонентів — слов'янофілів 1830-х рр. — спершу з іронічним підтекстом. Утім згодом термін «слов'янофільство» сприйняли і стали вживати як самоназву слов'янофіли, які вважали, що вона найкраще відображає сутність їхньої суспільно-політ. візії. Появу С., як і західництва, спричинила гостра дискусія навколо «Философских писем» (1829—31) П.Чаадаєва, котра актуалізувала тему «Росія та Європа». Маніфестом С., який засвідчив його становлення, стала рукописна праця О.Хом'якова «О старом и новом», котру доповнила рукописна праця І.Киреєвського «В ответ А.С. Хомякову» (обидві — 1839). Власне ці двоє і склали основу гуртка «старших» слов'янофілів, які розробляли доктрину С. У культ. сенсі С. постало на полі *романтизму*, зокрема в руслі переосмислення філософських ідей Ф.-В.Шеллінга та Г.-В.*Гегеля*. Виникненню С. передував досить тривалий період поширення антизахідних настроїв рос. громадськості кінця 18 — початку 19 ст. (зокрема неприйняття європ. новацій), що досить часто асоціювалися з новим рос. патріотизмом. Первісно змагання С. та західництва розгорталося у вербальній формі, зокрема на диспутах 1-ї пол. 1840-х рр. у відомих моск. салонах Є.Єлагіної, К.Павлова, Д.Свербеєва, П.Чаа-

даєва та ін. Від серед. 1840-х рр. полеміка слов'янофілів та західників перемістилася на сторінки періодики та стала знаковим явищем рос. публіцистики дореформеної доби. Протягом 1840—50-х рр. склалося й досить широке коло періодичних видань, які дотримувалися слов'янофільської орієнтації: журнали «Москвитянин», *«Русская беседа»*, «Сельское благоустройство», газети «Молва» та «Парус», збірники «Московский сборник», «Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных» та ін. Частина праць слов'янофілів поширювалася в рукописному вигляді, зокрема в копіях, ін. частина творів прихильників С. була заборонена рос. цензурою. Значної популярності слов'янофільські ідеї набули завдяки поширенню філос. лірики Ф.*Тютчева*, О.Хом'якова, М.Язикова та ін. Водночас слов'янофіли прагнули своїм прикладом нав'язати повернення до старого рус. стилю життя, протиставляючи його ранньомодерним європ. запозиченням. Приміром, прихильники С. вбиралися в одежу, яка, за їхніми уявленнями, відповідала рос. нац. традиціям, відпускали бороди, котрі вважалися неодмінною складовою зовн. вигляду всіх станів Русі, як нижчих, так і вищих. У такому вигляді вони з'являлися на вулицях *Москви*, відвідували аристократичні зібрання, зустрічалися з іноземцями, демонстративно порушували пануючий сусп. етикет тощо. Ці публічні демонстрації спричинилися до гострої урядової реакції, зокрема до заборони *дворянству* носити бороди у квітні 1849. Згодом були заарештовані деякі слов'янофіли (І.Аксаков, Ю.Самарін), а рукописи прибічників С. зобов'язали надсилати на перевірку до Гол. управління цензури. Зі смертю знаних провідників слов'янофілів (К.Аксаков, І.Киреєвський, О.Хом'яков та ін.) цей напрям поступово втратив свою креативність. У 1860—80-х рр. ідеї старого С. репрезентували І.Аксаков та Ю.Самарін у газетах «День», «Москва», «Русь» та ін. Втім у 1-й пол. 1860-х рр. постав новий різновид С., представників якого називали «почвенниками», котрі суттєво відрізнялися від «старших» та «молодших» слов'янофілів. Вони гуртувалися навколо часописів «Время» та «Эпоха» й обстоювали етично-реліг. зближення освічених класів із «первісним ґрунтом» (рос. «почвою») — нар. масами. У 1870—80-х рр. до «пізніх слов'янофілів», або «неослов'янофілів», зараховували ряд рос. інтелектуалів, які виступали з гострою критикою зх. цивілізації, егалітаризму, раціоналізму та прагматизму (теорія культурно-істор. типів М.Данилевського, візія нац. самобутності рус. етносу К.Леонтьєва та ін.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. ідеї С. переломилися, модифікувалися й актуалізувалися у творчості ряду рос. філософів-ідеалістів, реліг. мислителів та євразійців. Походження світоглядних та інтелектуальних засад С. пов'язане зі специфічними реакціями громадськості на виклики, кинуті Рос. імперії західноєвроп. модернізацією, зокрема пром. революцією поч. 19 ст., переходом від Європи *станів* до Європи *націй* та нац. д-в, а також зі своєрідним осмисленням східного, правосл., типу *християнства*. Гол. положення С. спиралися на історіософське та культурологічне обґрунтування візії про самобутність Росії, її к-ри, соціально-екон. укладу та державно-політ. устрою стосовно країн Зх. Європи, котра увінчувалася ідеєю про її месіанське призначення. Своєрідність політ. та соціальних засад Росії слов'янофіли вбачали в гармонійному співіснуванні всіх станів, у рос. *громаді поземельній* та *артілях*, у правосл. основах сусп-ва, яке вони ототожнювали з «єдиним і справжнім» християнством. Відтак обстоювалася думка, що християнство (*православ'я*) з'явилося на Русі в «чистому, незайманому» вигляді з *Візантії*, а не із Заходу, де вчення Ісуса Христа спотворили раціоналізм та прагматизм європ. теологів і філософів, поширення індивідуалізму в сусп. житті. Саме на ідеї неповторності та виключності Росії спиралися розумування слов'янофілів про хибність або, принаймні, обмеженість західноєвроп. стандартів екон., політ. і культ. розвитку, які в 19 ст. породили в Європі соціальну напруженість і песимізм, спричиняли революц. потрясіння, нар. бунти, громадян. війни. Так народилася одна із провідних слов'янофільських тез про «однобокий раціоналізм» Заходу, який неприйнятний для Росії. Натомість імперія Романових, на переконання слов'янофілів, мала своєрідний захист від «європейських хвороб» у вигляді відомої «уваровської тріади» (від імені міністра нар. освіти Рос. імперії графа С.*Уварова*): православ'я, *самодержавство*, народність. Втім, на відміну від «правих» слов'янофілів, «старші» слов'янофіли трактували уваровську тріаду в дусі ідеалізації патріархальних підвалин рос. життя: православ'я уявлялося як істинне початкове християнство, соборність та цілісність духу. Самодержавство ототожнювалося з інститутом імперської влади, зокрема із *царем* та його місією «добровільного грішника», котрий несе на собі тягар «гріха влади», на яку не має права. Народність розглядалася як уявна правосл. община, яка символізує солідарність та моральність, урешті-решт плекає нац. устрій та ідеал громад. життя. Більше того, община вважалася непорушним гарантом рос. самобутності як у минулому та сучасному, так і в контексті майбуття. Самі ці нац. риси, на думку слов'янофілів, давали Росії шанс уникнути страшних соціальних катаклізмів, властивих європ. Заходу, віднайти й осягнути свій шлях подолання внутр. конфліктів та стати духовним і політ. центром усього слов'янства. Схожі особливості своєрідного розвитку слов'янофіли знаходили і в зарубіжних слов'ян, особливо в південних (серби, болгари, чорногорці та ін.). Радикально налаштовані слов'янофіли обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян у межах Рос. імперії (див. *Панславізм*), причому не виключали для досягнення цієї мети застосування військово-політ. заходів. Слов'янофіли не мали виразних соціально-політ. та істор. візій, зокрема виступали із критикою *кріпацтва*, позаяк воно не відповідає християн. канонам. Ряд слов'янофілів брали активну участь у підготовці *селянської реформи 1861* (О.Кошельов, Ю.Са-

марін та ін.), а також виступали за скасування цензури, смертної страти, тілесних покарань, за створення гласних судів присяжних та ін. Заразом слов'янофіли були непримиренними противниками соціальної *революції*, зокрема розглядали *соціалізм* і *капіталізм* як «хворобу західного духу». Вони відводили рос. самодержавству роль моральної сили, котра в майбутньому може сполучитися із широкою гласністю та всенар. представництвом. Приміром, І.Аксаков був прибічником візії «ідеальної монархії» і навіть виступав із проектом самоліквідації дворянства. Взірець ідеального суспільного устрою слов'янофіли пов'язували з добою царя *Михайла Федоровича*, обраного на царство «всією Руською землею», котрий постійно апелював до «громадської думки» — *Земського собору*. Рос. історію прихильники С. поділяли на допетровську та петровську епохи, зокрема, засуджували царя *Петра I* за розрив «етичного зв'язку» з народом, підпорядкування Церкви д-ві та відміну інституту патріаршества, відмову від самобутніх засад рос. к-ри та сусп. устрою, запозичення сусп. і культ. інститутів Заходу тощо. Вислідом петровських перетворень, на думку слов'янофілів, став розкол рос. сусп-ва на європеїзовану інтелігенцію та народ, що зберіг стару рус. к-ру. Крім того, слов'янофіли критикували офіц. рос. Церкву, позаяк вважали, що вона не розкриває духовний зміст віри та внутр. багатство православ'я. С. справило неоднозначний вплив на укр. істор. та суспільно-політ. думку. З-поміж укр. учених та діячів у річищі ідей раннього С. 1830-х рр. перебував М.*Максимович*, який активно полемізував із М.Погодіним. Певні ідеї С. поділяв М.*Костомаров*, хоч і не вважав себе ані прибічником західництва, ані послідовником С. Водночас моск. слов'янофіли вельми негативно поставилися до кирило-мефодіївських братчиків. Істор. студії М.Костомарова в 1860-х рр. різко засуджували й критикували «почвенники», зокрема за його «ідіосинкразію до Москви». Заразом помітний вплив ідеї С., приміром візія К.Аксакова про роль общини в історії Русі, справили на формування істор. та суспільно-політ. поглядів раннього В.*Антоновича*, зокрема його славнозвісного «культу» громади. Натомість із гострою критикою послідовників С. виступали П.*Куліш* та М.*Драгоманов*.

Літ.: *Костомаров Н.* О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории. СПб., 1861; *Линицкий П.* Славянофильство и либерализм. К., 1882; *Аксаков К.С.* О древнем быте славян вообще и у русских в особенности. В кн.: *Аксаков К.С.* Полное собрание сочинений, т. 1: Сочинения исторические. М., 1889; *Пыпин А.Н.* Характеристики литературных мнений от 20-х до 50-х гг.: Исторические очерки. СПб., 1906; *Бродский Н.Л.* Ранние славянофилы. М., 1910; *Плеханов Г.В.* Западники и славянофилы. В кн.: *Плеханов Г.В.* Сочинения, т. 23. М.—Л., 1926; *Егоров Б.Ф.* Славянофильство, западничество и культурология. В кн.: Труды по знаковым системам, т. 6. Тарту, 1973; *Янковский Ю.З.* Патриархально-дворянская утопия. М., 1981; *Кошелев В.А.* Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов: 1840—1850-е гг. М., 1984; *Цимбаев Н.И.* Славянофильство: Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. М., 1986; Русское общество 40—50-х годов XIX в., ч. 1: Записки А.И. Кошелева. М., 1991; Те саме, ч. 2: Воспоминания Б.Н. Чичерина. М., 1991; Славянофильство и современность: Сборник статей. СПб., 1994; *Сухов А.Д.* Столетняя дискуссия: Западничество и самобытность в русской философии. М., 1998; *Коваленко Н.С.* Единство во множестве: Личность и народ в философии славянофилов. Мурманск, 2000; *Скоробогатько Н.В.* Историко-философские очерки о ранних славянофилах. В кн.: Философское образование, № 16—18. М., 2007—08.

О.В. Ясь.

СЛОВ'Я́НСЬК (до 1784 — Тор) — місто обласного підпорядкування *Донецької області*, райцентр. Розташов. на р. Казенний Торець (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), біля Торських соляних озер. Населення 122,5 тис. осіб (2005).

Наприкінці 16 — на поч. 17 ст. на Торських озерах (на той час ця територія належала до *Дикого поля*) рос. і укр. промисловики-сезонники почали видобувати сіль. 1645 на переправі через Казенний Торець (тоді р. Тор) моск. уряд спорудив «острожек», який проіснував лише рік. 1664 на Торських озерах поруч із приватним з'явилося і казенне вир-во солі. Для захисту соляних промислів від татар 1676 засновано місто-фортецю Тор (паралельна назва — Соляний/Солоний), заселену переселенцями із *Правобережної України*. Наприкінці 1720-х — на поч. 1730-х рр. Торська фортеця зазнала реконструкції, а 1783 була виключена зі списку фортифікаційних споруд. Із 1685 Тор — центр сотні *Ізюмського полку*, із 1765 — у складі Ізюмської провінції *Слобідсько-Української губернії*, із 1775 — у складі *Азовської губернії*. 22 січня 1784 Тор було призначено повітовим містом *Катеринославського намісництва* й перейменовано на Словенськ (згодом офіц. формою стала «Слов'янськ»). 29 серпня 1794 С. із повітом був приписаний до Слобідсько-Укр. губ. (із 1835 — *Харківська губернія*). 1803 переведений до розряду заштатних міст.

Після завоювання Рос. імперією Криму дешева крим. сіль витіснила з ринку торську, тому уряд 1782 був змушений закрити вир-во солі на Торських озерах. Промисел відродився лише через 40 років, коли стало можливим використання дешевого палива — донбаського кам'яного вугілля. На поч. 19 ст. у С. почали виникати пром. підпр-ва (переважно харчової пром-сті). 1869 повз С. пролягла Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, що сприяло подальшому розвиткові міста, яке перетворилося на значний пром. центр. Неухильно зростала чисельність населення (у 1773 — 3,9 тис. осіб, у 1837 — 5,9 тис., у 1897 — 15,7 тис. осіб).

1832 на Рапному озері лікар Чугуївського військ. госпіталю О.Яковлєв застосував солону воду та грязі для лікування, що стало початком С. як бальнеологічного курорту. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. курорт, відомий як «Слов'янські мінеральні води», здобув широку популярність.

Із жовтня 1917 влада в місті належала *більшовикам*. Із 20 квітня 1918 С. контролювався нім. військами та укр. урядами (до кінця квітня — урядом *Української Народної Республіки*, потім — *Української Держави*). 25 грудня 1918 місто захопили більшовики, а 5 червня 1919 — денікінці. 25 грудня 1919 було остаточно встановлено рад. владу. 16 квітня 1920 С. включено до складу *До-*

нецької губернії. У рад. час тривав розвиток міста як великого індустріального осередку (із переважанням машинобудування, хімічної пром-сті, вир-ва буд. матеріалів, електроенергетики) та курорту (із 1934 мав статус всесоюзного). Зростала чисельність населення (1926 — 21,5 тис. осіб, 1940 — 75,5 тис., 1962 — 86 тис., 1990 — 136 тис. осіб). Із 25 жовтня 1941 до 6 вересня 1943 С. був окупований гітлерівцями.

Істор. споруди: Свято-Воскресенська церква (1720—80); церква Святого Олександра Невського (19 ст.). Археол. пам'ятки різних епох, у т. ч. рештки Торської фортеці (17—18 ст.). Діє краєзнавчий музей.

У С. народилися рос. художник П.Кончаловський, укр. актор Д.Мілютенко, рос. поет Б.Слуцький.

Літ.: *Анисимов Л.И. и др.* Славянские минеральные воды Изюмского уезда, Харьковской губернии. Славянск, 1898; *Клочков Ю.А.* История города Славянска: Автореферат дис. ... канд. истор. наук. К., 1966; ІМіС УРСР: Донецька область. К., 1970; *Пірко В.О.* До питання про заснування міста Слов'янська. «УІЖ», 1976, № 9; *Пушкарев Г.Г.* Славянск: История застройки. Пущино, 1998; *Його ж.* Тор-Славянск. Пущино, 1998; *Скрипник В.П., Яковленко В.В.* Славянск: История и современность города-курорта. Славянск, 2001; *Пірко В.О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI—XVIII ст. Донецьк, 2004; *Давиденко В., Пірко В.* Оборонні споруди XVII століття у межиріччі Сіверського Дінця і Тору. В кн.: Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка: Історія, т. 18. Донецьк, 2007; *Зандер Л.Я. и др.* Город у соленых озер. Славянск, 2007.

С.І. Архипова.

СЛОВ'Я́НСЬКИЙ З'ЇЗД 1848 У ПРА́ЗІ — перший з'їзд представників слов'ян. нац. рухів Австрійс. імперії. Ставив за мету скоординувати й об'єднати зусилля слов'ян. народів, землі яких входили до складу Австрійс. імперії, для захисту нац. інтересів перед небезпекою наступу пангерманізму. Відбувся 2—12 червня 1848 у Празі (нині столиця Чехії). У С.з. взяли участь 363 делегати, у т. ч. 61 — у складі польсько-укр. групи з *Галичини.* Галицьких українців представляла делегація *Головної руської ради* у складі І.*Борисикевича*, Г.*Гинилевича*, О.*Заклинського*, Закарпаття — А.*Добрянський*, поляків — делегація *Центральної ради народової* та *Руського собору* на чолі із кн. Є.-Г.Любомирським за участю Л.*Сапіги*, К.Ценглевича та інших.

Засідання С.з. відбувалися в 3-х комісіях: чехо-словацькій, польсько-укр. та південнослов'янській. Укр. делегація домагалася визнання за українцями рівних прав і свобод поряд з ін. народами, прийняття до майбутньої слов'ян. федерації і висловлювала прагнення закласти в Галичині основу для нац. розвитку всіх українців імперії та забезпечити визнання нац. ідентичності всієї укр. нації. Позиція укр. делегації, підтримана іншими слов'янами, забезпечила їй моральну перемогу — визнання польс. делегацією справедливості її вимог. Свідченням цього стало укладення компромісної угоди між обома делегаціями (7 червня 1848), що гарантувала рівноправність представників усіх національностей і віровизнань у Галичині в адм. і освіт. справах; створення спільної українсько-польс. нац. гвардії; єдиного сейму та органу виконавчої влади. Спірне питання про поділ Галичини на дві окремі провінції (укр. і польську) відкладалося до вирішення його сеймом.

С.з. прийняв «Маніфест до європейських народів». У документі засуджувалися будь-які форми нац. гноблення, вищими цінностями проголошувалися свобода, громадян. і нац. рівноправність та визначалася програма демократ. перетворень, спрямованих на забезпечення рівноправності й самоврядування слов'ян. народів. С.з. виробив (не встиг прийняти) звернення на ім'я австрійс. імп. Фердинанда I Габсбурга, в якому висловлювалась ідея перетворення Австрійс. монархії на федерацію рівноправних автономних народів на чолі з конституційною династією *Габсбургів.* Також розроблено проект федеративного союзу австрійс. слов'ян для взаємного захисту й підтримки їхніх нац. прав, конституції і свободи. Припинив роботу 12 червня у зв'язку з початком повстання у Празі та обстрілом міста австрійс. військом. Участь у роботі С.з. укр. представників стала першою маніфестацією на міжнар. рівні незалежницьких прагнень відродженого українства, його непохитної волі до боротьби за політ. та нац. права.

Літ.: *Созанський І.* До історії участи галицьких русинів у слов'янському конгресі в Празі 1848 р. «ЗНТШ», 1906, т. 72; *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. Там само, 1920, т. 129; *Наваловський М.* Українці і слов'янський конгрес у Празі 1848 р. Х., 1930; *Стеблій Ф.* Революція 1848 року і Західна Україна. «Наука і суспільство», 1968, № 11; *Борис В.* Деякі питання польсько-українських відносин під час революції 1848 р. в Галичині. В кн.: Українське слов'янознавство, вип. 6. Львів, 1972; *Стеблій Ф.* Ідея української незалежності в політичній думці Галичини середини XIX ст. В кн.: III Міжнародний конгрес україністів, Харків, 26—29 серпня 1996 р. Х., 1996.

Ф.І. Стеблій.

СЛОВ'Я́НСЬКИЙ З'ЇЗД 1908 У ПРА́ЗІ відбувся 13—18 липня (30 червня — 5 липня) 1908. Перед ним стояло завдання визначити напрями міжслов'ян. співпраці в галузі к-ри й економіки. Підготовчу роботу зі скликання з'їзду проводив Слов'ян. к-т, обраний на зборах слов'ян. депутатів австрійс. парламенту 1907. До його складу увійшли: К.Крамарж, І.Грібар (очолював Клуб ліберальних словенців), М.Глібовицький (представник галицьких москвофілів), В.Клофач (лідер Чеської національно-соціаліст. партії). Остаточно рішення про скликання першого неославістського з'їзду було прийняте під час травневої зустрічі 1908 Слов'ян. к-ту з рос. неославістами в *Санкт-Петербурзі.*

У роботі з'їзду взяли участь представники від чеських політ. партій (25 осіб); рос. делегацію у складі 22 осіб, серед яких майже половину склали члени Держ. ради Рос. імперії та *Державної думи Російської імперії*, очолив М.*Красовський*; польс. представництво (19 осіб) очолив Р.*Дмовський*; головою болг. делегації у складі 3 осіб був С.Бобчев; від австрійс. пд. слов'ян були хорватська, словенська, сербська делегації. Укр. громадськість *Галичини* в неославістському русі представляли москвофіли (див. *Москвофільство*). Делегати від укр. нац. сил нарівні з останніми мали увійти

до складу рос. делегації, проте 13 липня 1908 провідні діячі укр. нац. руху К.*Левицький*, В.*Бачинський*, В.Ю.*Охримович*, Л.*Цегельський* та М.*Грушевський* від імені укр. народу заявили про відмову брати участь у празькому з'їзді. Вони відстоювали думку, що втілення слов'ян. ідеї на культ. ґрунті можливе лише за умови побудови незалежних демократ. слов'ян. д-в. 21 червня 1908 на зборах польс. галицьких партій було прийняте рішення про участь їхніх представників у Празькому з'їзді. Щоб не конфліктувати з австрійс. владою, офіц. делегації сформовано не було.

Президія форуму складалася з голови — К.Крамаржа, 6-ти віце-голів (росіянин — М.Красовський, поляк — М.Хлинський, болгарин — С.Бобчев, серб — Г.Гершич, хорват — Л.Бабич-Джальський — та словенець — І.Грібар) і 7-ми секретарів, по одному від кожної делегації.

На порядок денний конгресу виносилися питання організації слов'ян. виставки, слов'ян. банку, слов'ян. сокольства («Сокіл» — чеський молодіжний рух), поліпшення слов'ян. книжкового обміну та слов'ян. туризму. Всупереч заявам К.Крамаржа про культурницький характер акції уникнути політ. питань не вдалося. 18 липня рос. делегація внесла резолюцію про необхідність слов'ян. єднання з метою «досягнення рівноправності та вільного розвитку всіх народів». У відповідь поляки заявили про визнання польс. народом своєї приналежності до рос. д-ви. Польсько-рос. примирення визнали ендеки (див. *Польська національна демократія*) і східногалицькі консерватори, які виступали проти укр. нац. руху та українсько-польс. порозуміння в Галичині. Укр. нац. сили вбачали в примиренні коаліцію польс. і рос. консервативних сил для боротьби проти їхніх прагнень.

Результатом з'їзду стало прийняття Празької резолюції, в якій ішлося про необхідність усунення міжслов'ян. непорозумінь шляхом повного визнання рівноправності всіх слов'ян. народів. Було створено Слов'ян. виконавчий к-т (М.Красовський, В.*Бобринський*, М.Глібовицький — росіяни, Р.Дмовський, Добошинський, Здеховський — поляки, С.Бобчев — болгарин, Кумануді — серб, Тресич-Павичіч — хорват, І.Грібар — словенець), який мав відповідати за реалізацію Празької резолюції. Одночасно конгрес постановив скликати черговий з'їзд у Софії (Болгарія) 1910 та сформував спец. комісію, відповідальну за його організацію.

Літ.: *Комаровъ Г.* По славянскимъ землямъ: После Пражского съезда. СПб., 1908; *Кораблевъ В.* Славянскій съезд въ Прагъ 1908 года. СПб., 1908; *Колейка Й.* Славянские программы и идея славянской солидарности в XIX и XX веках. Praha, 1964; *Демкович-Добрянський М.* Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903—1913. Рим, 1987; *Мацевко І.* Неославізм у суспільно-політичному житті Галичини (1908—1914 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2001; *Гіза А.* Українці та поляки в неослов'янському русі 1906—1912 рр. «Проблеми слов'янознавства», вип. 53. Львів, 2003; *Кацис Л.Ф., Одесский М.П.* «Славянская взаимность»: Модель и топика: Очерки. М., 2011.

І.С. Стрикун.

СЛОВ'Я́НСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т У ПРА́ЗІ (Slovanský Ústav) заснований 1922 за ініціативою першого президента Чехословац. Республіки Т.-Г.*Масарика* як центр славістичних досліджень із метою всебічного розвитку контактів між слов'ян. народами в галузі науки, к-ри та економіки. Серед його директорів — відомі чеські славісти Л.*Нідерле* (1928—32), М.Мурко (1933—41), А.Пражак (1945—52). Дійсними членами Слов'ян. ін-ту були Л.Білецький, О.*Колесса*, С.*Смаль-Стоцький*, О.Мицюк, В.Тимошенко, Д.*Чижевський*, О.*Лотоцький*, Ф.*Колесса*, Ф.Стешко. При ін-ті діяла Комісія дослідів Словаччини і Підкарпатської Руси, в якій брали участь також укр. вчені. 1940 Слов'ян. ін-т закрито, 1945 — відновлено, але 1948 він майже згорнув діяльність. 1953—54 увійшов до складу Чехо-Словац. АН.

Слов'ян. б-ка (Slovanská Knihovna) при ін-ті стала однією з найбільших слов'ян. б-к; фонди містили 244 тис. томів книжок та 150 тис. річних комплектів періодичних видань (1946); до 1938 перебувала під управою МЗС Чехословаччини. Із 1930 при Слов'ян. б-ці діяв Укр. істор. кабінет.

1963 Слов'ян. ін-т було знову закрито. До ідеї ін-ту як європ. центру славістичних досліджень можна було повернутися лише після «оксамитової» народно-демократ. революції листопада 1989 в Чехословаччині. 1 січня 1992 Слов'ян. ін-т було поновлено, він увійшов до складу АН Чеської Республіки. Директором ін-ту став професор Ун-ту Фрайбурга А.Мєштян. Серед наукових заходів, проведених Слов'янським ін-том спільно зі Слов'ян. б-кою при Нац. б-ці Чеської Республіки, — міжнар. конференція «Російська, українська і білоруська еміграції в Чехословаччині між двома світовими війнами: Результати і перспективи проведених досліджень: Фонди Слов'янської бібліотеки і празьких архівів» (серпень 1995), ювілейні конференції, присвячені 75-річчю заснування *Українського вільного університету* (листопад 1996) та 80-річчю *Музею визвольної боротьби України* (жовтень 2005), в яких взяли участь історики України та укр. діаспори.

Із 1922 Слов'ян. ін-т видає час. *«Slavia»* (виходить досі, із перервою 1941—46); із 1929 — час. «Bizantinoslavica» (виходить досі, із перервами 1935, 1937, 1939—45). Із 1996 на базі Слов'ян. ін-ту виходить міжнар. наук. періодичний час. «Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистике» (гол. редактор — Й.Гонзик), до складу наук. міжнар. колегії якого входять й укр. вчені С.Віднянський (*Київ*), М.Коцюбинська (*Львів*, 1931—2011).

Офіц. веб-сайт ін-ту: http://www.slu.cas.cz.

С.В. Віднянський.

СЛУ́ЖБА БЕЗПЕ́КИ ОУ́Н(б). У різні роки в структурах спочатку *Української військової організації*, а згодом *Організації українських націоналістів* існували відповідні підрозділи, до компетенції яких належали питання безпеки й розвідки. Із 1921 у структурі Начальної команди УВО було створено референтуру розвідки, яку очолювали О.*Думін* (1921—23) та Ю.*Головінський* (1923—30).

Активність польс. спецслужб у боротьбі з УВО змусила референтуру розвідки розпочати роботу і в контррозвідувальному ключі.

Після створення в лютому 1929 ОУН функції її розвідки й контррозвідки надалі продовжувала виконувати розвідувальна референтура УВО аж до остаточного злиття цих двох орг-цій.

На території *Західної України* були створені окремі відділи розвідки, підпорядковані Крайовій екзекутиві ОУН. Виникла мережа жін. розвідки. На Празькій конференції ОУН 1932 структура орг-ції вперше отримала власну, окрему від УВО спецслужбу — «контрольно-розвідочну референтуру», яку очолив Я.Макарушка.

У лютому 1939 під час організації нової крайової екзекутиви на західноукр. землях було створено окрему референтуру служби безпеки. Після розколу орг-ції й виникнення в лютому 1940 окремого Революц. проводу ОУН(б) одночасно постала служба безпеки бандерівської ОУН, яку очолив М.*Лебедь.* До лав кер-ва Служби безпеки ОУН(б) протягом 1940 — 1-ї пол. 1941 приєдналися вже відомі на той час організатори спецструктур ОУН — М.*Арсенич*, В.Турковський, І.Равлик, Є.*Врецьона*, П.Федорів, Я.Пришляк, Г.Пришляк та ін. Для вишколу спецконтингенту для служби безпеки оунівці створили на території *Генеральної губернії* кілька навч. центрів, в яких курсантам викладалися основи розвідки та контррозвідки, слідчої справи, організації спецслужб, конспірації, диверсійної та підривної справи, бойових мист-в тощо. Для підготовки своїх кадрів служба безпеки активно використовувала досвід спецслужб іноз. д-в — Польщі, *СРСР*, Німеччини. Особлива увага зверталася на вивчення досвіду рад. НКВС як гол. імовірного противника і найбільш досконалої структури держ. безпеки тодішнього світу.

Уже протягом 1940—41 Службі безпеки ОУН(б) вдалося створити розгалужену та ефективну структуру, яка охоплювала орг. мережу ОУН на всіх рівнях. Паралельно з орг. мережею ОУН було створено ідентичну у своїй структурі мережу референтур служби безпеки. Обласні, окружні, надрайонні та районні референтури служби безпеки підпорядковувалися не відповідним керівникам ОУН того чи ін. рівня, а винятково власному кер-ву. Фактично служба безпеки почала перетворюватися на орг-цію в орг-ції. У кожній низовій структурі ОУН служба безпеки мала власних інформаторів (від 5-ти до 20-ти на район), що давало змогу здійснювати тотальний контроль за підпіллям. Служба безпеки була наділена правом вести слідство й виносити справу на суд або, з метою конспірації, проводити ліквідацію небезпечної особи без суду. Для здійснення операцій із ліквідації противника у структурі обласної референтури служби безпеки передбачалася наявність спец. *боївки служби безпеки.*

Осн. напрямами роботи Служби безпеки ОУН(б) до початку німецько-рад. війни 1941—45 були: боротьба за здоровий моральний стан підпілля ОУН, протидія підривній діяльності ворожих спецслужб і знешкодження ворожої агентури, охорона членів ОУН(б), розбудова власної агентурної мережі у ворожих до ОУН(б) політ. середовищах, диверсії та провокації тощо.

Із початком війни Німеччини проти СРСР Головний провід ОУН(б) визначив для служби безпеки наступні завдання — розвідка й контррозвідка проти зовн. противників (рад. спецслужби, польс. підпілля, румуни, угорці та ін.), внутрішньоорганізаційна безпека, боротьба з конкуруючими орг-ціями та структурами, нагляд за лояльністю громадян щодо справи укр. нац. визволення та боротьба із кримінальними злочинами.

Після проголошення 30 червня 1941 Акта про відновлення незалежності у *Львові* (див. *Акт Тридцятого червня 1941*) та створення *Українського державного правління* мали місце спроби перетворити Службу безпеки ОУН(б) на органи держ. безпеки. За допомогою служби безпеки в областях і районах, очищених від Червоної армії, створювалися структури нар. міліції, які мали стати опорою нової влади, забезпечувати порядок в умовах воєнного часу, запобігати диверсіям і шкідництву з боку противників укр. державності тощо. Однак різко негативне ставлення нацистів до спроб відновити незалежну укр. д-ву та масові репресії проти оунівців, розгорнуті вже з липня 1941, змусили орг-цію та її службу безпеки повернутися до традиційних підпільних методів боротьби.

Після арешту С.*Бандери* та Я.*Стецька* кер-во ОУН(б) здійснював колиш. голова служби безпеки М.Лебедь, а кер-во спецслужбою націоналістів перейшло до рук М.Арсенича. Із кінця 1941 осн. напрямами діяльності служби безпеки стали: виявлення та нейтралізація рад. агентури, залишеної в нім. тилу, контррозвідувальна протидія репресіям з боку нацистів, розвідувальні заходи проти польс. підпілля, нейтралізація ворожих до ОУН(б) політ. груп, контроль за конспірацією та дисципліною в рядах власної орг-ції.

Особлива увага в зазначений період приділялася боротьбі з нім. спецслужбами. Служба безпеки здійснювала постійне спостереження за нім. адміністрацією, поліцією, СД (нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD); Служба безпеки райхсфюрера СС), вивчала можливості отримання інформації із цих структур та впровадження до них власної агентури. Завдяки активній діяльності служби безпеки вдавалося отримувати секретні списки оунівців, яких планували арештовувати гітлерівці, та навіть проводити операції з визволення окремих керівників підпілля з нім. в'язниць.

На 3-му Надзвичайному Великому зборі ОУН(б) у серпні 1943 було дещо реформовано структуру служби безпеки. Гол. керуючим органом служби безпеки стала референтура служби безпеки Головного проводу ОУН(б). На неї покладалися завдання розвідки, контррозвідки, слідства в політ. та кримінальних справах, контролю за дотриманням конспірації серед членів підпілля та виконанням наказів кер-ва, ведення розвідки в іноз. д-вах тощо. Референтури служби безпеки продовжували діяти при

крайових, окружних, районних і надрайонних проводах. У низових ланках — на рівні «кущів» та «станиць» — діяли законспіровані інформатори служби безпеки. При референтурах служби безпеки в обов'язковому порядку, окрім референтів, були слідчі, архіваріуси, бойовики, розвідники, інформатори, зв'язкові, канцеляристи. Чисельний склад референтур не був сталим, але він здебільшого мав подібну структуру, яка включала розвідчо-інформаційний, поліційно-виконавчий відділи та групу допоміжного персоналу (секретарі, кур'єри, зв'язкові).

Намагання контролювати всі ланки підпілля, особисте життя підпільників і політ. настрої населення призвели до того, що структури служби безпеки 1943 непомірно розрослися. Кількість інформаторів служби в окремих районах сягнула сотень осіб, в окремих районах замість однієї створювалося 2—3 боївки служби безпеки чисельністю 10—25 бойовиків.

Окремою сторінкою в діяльності Служби безпеки ОУН(б) стало протистояння рад. органам держ. безпеки. Тотальний контроль, який здійснювався рад. спецслужбами за сусп-вом, щільна агентурна мережа, терор і підступні методи боротьби викликали відповідну реакцію з боку оунівської служби безпеки. Намагаючись вберегтися від ворожої агентури, очистити свої лави і скомпрометувати противника, служба безпеки почала вдаватися до терору супроти підпілля, бійців *Української повстанської армії* та запідозреного в лояльності до влади місц. населення. Особливого розмаху набули акції чисток на *Волині*, де референт служби безпеки М.Козак («Смок») вдався до масштабних «санаційних» операцій. Від січня до жовтня 1945 на Волині від таких дій служби безпеки загинули 889 членів ОУН(б) із 938, які потрапили під слідство. В окремих районах у співробітництві з рад. органами держ. безпеки були звинувачені 50—85 % підпільників. Наслідком терору служби безпеки на Волині стала поява в грудні 1945 опозиції в рядах ОУН(б).

Жорстокі методи й масові чистки, застосовані Службою безпеки ОУН(б), убивство часто невинних людей були значною мірою спричинені провокативними діями з боку рад. спецслужб. Останні з допомогою сфальшованих документів, використання псевдобоївок або ін. доступними способами намагалися компрометувати підпільників та бійців УПА, викликаючи тим самим терор проти них із боку служби безпеки.

Структура референтур служби безпеки проіснувала в західноукр. регіоні до кінця 1951, коли вона була розформована за наказом Головного проводу. У зв'язку з гострим дефіцитом досвідчених кадрів у проводах ОУН(б) усіх рівнів есбісти були переведені на відповідні посади в оунівському підпіллі.

Літ.: *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ. Тернопіль, 1994; *Єфіменко В.* Інформативна робота Служби безпеки ОУН (С. Бандери). В кн.: Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції. К., 1996; *Ведєнєєв Д., Єгоров В.* Меч і тризуб: Нотатки до історії Служби безпеки Організації українських націоналістів. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1/2 (6/7); 2000, № 2/4 (13/15); *Їх же.* До питання про історіографію Служби безпеки Організації українських націоналістів. В кн.: Держава і право: Щорічник наукових праць молодих вчених, вип. 2. К., 1999; *Ведєнєєв Д.В.* Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії. В кн.: Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць, вип. 4. К., 2000; *Єфіменко В.* Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4 (13/15); *Ведєнєєв Д.* Зародження спеціальних служб руху українських націоналістів (1920—1930 рр.). «Пам'ять століть», 2001, № 4; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. К., 2003; *Папакін Г.* «Озернянський архів» — нові джерела до історії українського руху Опору. «Архіви України», 2005, № 1—3 (256); Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині: 1946—1948, кн. 1—2 (Літопис Української повстанської армії, т. 43—44). Торонто—Львів, 2006; Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині: 1946—1948, кн. 3 (Літопис Української повстанської армії, т. 46). Торонто—Львів, 2007.

І.К. Патриляк.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ — держ. правоохоронний орган спец. призначення, який забезпечує держ. безпеку України. Утворена відповідно до постанови ВР України «Про створення Служби національної безпеки України» від 20 вересня 1991 під назвою Служба нац. безпеки України (СНБУ). Новоствореній службі було передано матеріально-технічний потенціал ліквідованого цією постановою КДБ УРСР (див. *Комітет державної безпеки СРСР*; крім матеріально-технічних засобів підрозділів шифрувального зв'язку та служби охорони). Після прийняття 25 березня 1992 Закону України «Про Службу безпеки України» отримала офіц. назву Служба безпеки України. Цей день вважається професійним святом співробітників СБУ.

Осн. засадами діяльності СБУ є законність, повага до прав і гідності особи, позапартійність та відповідальність перед народом України, дотримання принципів поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності та конспірації.

До завдань СБУ належать: захист держ. суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, екон., науково-тех. і оборонного потенціалу України, законних інтересів д-ви та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих орг-цій, груп та осіб, а також забезпечення охорони держ. таємниці; попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та ін. протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Відповідно до Закону України «Про загальну структуру і чисельність Служби безпеки України» від 20 жовтня 2005 і Указу Президента України «Питання Служби безпеки України» від 27 грудня 2005 заг. структуру СБУ становлять — Центр. управління СБУ, підпорядковані йому регіональні органи (Гол. управління СБУ в АР Крим, управління СБУ в областях, м. *Київ* і

м. *Севастополь*, їхні міжрайонні, районні та міські підрозділи), органи військ. контррозвідки та навч., наук., н.-д. та ін. заклади, установи, орг-ції та підпр-ва СБУ.

Для забезпечення виконання покладених на СБУ завдань у Центр. управлінні та підпорядкованих йому органах діють функціональні підрозділи: контррозвідки, захисту нац. державності, контррозвідувального захисту економіки д-ви, контррозвідувального захисту інтересів д-ви у сфері інформаційної безпеки, боротьби з корупцією і організованою злочинністю, боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів; досудового слідства; охорони держ. таємниці; оперативно-тех. заходів; оперативного документування; спец. зв'язку, організаційного, інформаційно-аналітичного, кадрового, правового, господарського, фінансового, архівного та ін. видів забезпечення оперативно-службової діяльності СБУ.

При СБУ функціонує Антитерористичний центр, положення про який було затверджене Указом Президента України від 14 квітня 1999. Контррозвідувальне забезпечення ЗС України, Держ. прикордонної служби України та ін. військ. формувань, дислокованих на території України, здійснюють органи військ. контррозвідки.

Становлення орг. структури СБУ відбувалося поступово. З одного боку, окремі структурні підрозділи СБУ перетворено на самостійні центр. органи виконавчої влади, з другого — функції деяких ліквідованих органів держ. виконавчої влади були передані до відання СБУ.

Відповідно до наказу Голови СНБУ від 28 грудня 1991 на базі 1-го управління СНБУ було створено Гол. управління розвідки (ГУР). Із 2000 ГУР згідно з Указом Президента України отримало статус нац. розвідувального органу. Мету, осн. завдання та принципи роботи зовн. розвідки, права і сферу її діяльності окреслив Закон України «Про розвідувальні органи України» від 22 березня 2001. У лютому 2004 ГУР і Управління «Р» СБУ були об'єднані в Департамент розвідки СБУ. Указом Президента України від 14 жовтня 2004 на базі цього департаменту і розвідувальних підрозділів регіональних органів СБУ було створено Службу зовн. розвідки України як спец. держ. орган.

Відповідно до постанови ВР України від 13 грудня 1996 Службі безпеки України було підпорядковане Управління держ. охорони (УДО). Із прийняттям 4 березня 1998 Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» УДО було виведене зі складу СБУ і перетворене на окремий держ. правоохоронний орган спец. призначення.

На підставі Указу Президента України від 13 березня 1999 «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» був ліквідований Держ. к-т з питань держ. секретів та тех. захисту інформації, а його колишні функції та повноваження покладені на СБУ.

У жовтні 1992 з метою забезпечення в мирний та воєнний час органів держ. влади та місц. самоврядування засекреченим і спец. зв'язком у складі СБУ було створено Гол. управління урядового зв'язку (ГУУЗ). У серпні 1998 воно було перетворене на Департамент спец. телекомунікаційних систем та захисту інформації (ДСТСЗІ). До його компетенції додано криптографічний захист інформації в телекомунікаційних та інформаційних системах, а згодом — покладено відповідальність за реалізацію держ. політики в цій сфері. Положення про ДСТСЗІ СБУ було затверджене Указом Президента України від 6 жовтня 2000. На базі ДСТСЗІ СБУ та його підрозділів у регіональних органах СБУ згідно із Законом України від 23 лютого 2006 створено окремий держ. орган — Держ. службу спец. зв'язку та захисту інформації України.

Кер-во діяльністю СБУ здійснює Голова СБУ, який призначається на посаду та звільняється з посади *Президентом України*. Заступники Голови призначаються на посади за поданням Голови СБУ та звільняються з посад Президентом України. Колегіальним дорадчим органом в СБУ є Колегія, до відання якої належить визначення шляхів виконання покладених на СБУ завдань, прийняття рішень з осн. напрямів і проблем оперативно-службової діяльності та роботи з кадрами. Колегія складається з Голови СБУ, його заступників та ін. осіб, призначених Президентом України. До складу Колегії не можуть входити нар. депутати України та особи, які є членами партій, рухів, ін. громад. об'єднань, що мають політ. цілі. Рішення колегії приймаються більшістю голосів і оголошуються наказами СБУ. Положення про колегію СБУ затверджує Президент України.

Начальники підрозділів Центрального управління, ін. підрозділів, визначених Президентом України, та обласних управлінь СБУ (із відома глави місц. держ. адміністрації) призначаються на посади за поданням Голови СБУ та звільняються з посад Президентом України.

Кадровий склад СБУ становлять співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір із СБУ, та військовослужбовці строкової служби. Для забезпечення професійної освіти кадрів СБУ створені відповідні навч. заклади — Нац. академія СБУ (*Київ*) та Ін-т підготовки юрид. кадрів для СБУ Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (*Харків*).

До осн. обов'язків СБУ належать: виявлення, припинення та розкриття злочинів, розслідування яких віднесене до її компетенції, проведення дізнання та слідства в цих справах, розшук осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням цих злочинів; здійснення: інформаційно-аналітичної роботи в інтересах вирішення проблем нац. безпеки України; профілактики правопорушень у сфері держ. безпеки; контррозвідувальних заходів з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України; заходів контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських установ та ін. держ. установ, заходів, пов'язаних з охороною держ. інтересів у сфері зовнішньополіт. та зовнішньо-

екон. діяльності, безпекою громадян України за кордоном; контррозвідувального забезпечення оборонного комплексу, ЗС України, ін. військ. формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів ін. галузей госп-ва; проведення наук. досліджень і дослідно-конструкторських робіт, впровадження їхніх результатів у практику діяльності СБУ; забезпечення: захисту держ. суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань; захисту особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві; участь у: реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб; розробці і здійсненні заходів щодо забезпечення охорони держ. таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю д-ви, щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, ін. джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спец. перевірки щодо допуску до особливих робіт; розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил; сприяння: підпр-вам, установам, орг-ціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України; Держ. прикордонній службі України в охороні держ. кордону України; забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та ін. надзвичайних ситуацій.

СБУ зобов'язана надавати наявними силами та засобами, у т. ч. і технічними, допомогу органам внутр. справ, ін. правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю, виконувати за дорученням Президента України ін. завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутр. та зовн. безпеки д-ви.

СБУ, її органи і співробітники для виконання покладених на них обов'язків мають право: вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти у зв'язку із цим документи, які посвідчують їхню особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності; подавати органам держ. влади, органам місц. самоврядування, підпр-вам, установам, організаціям усіх форм власності обов'язкові для розгляду пропозиції з питань нац. безпеки, у т. ч. із забезпечення охорони держ. таємниці; одержувати від держ. органів виконавчої влади, підпр-в, установ, орг-цій, військових частин, громадян та їх об'єднань дані та відомості, необхідні для забезпечення держ. безпеки України, а також користуватися із цією метою службовою документацією і звітністю; входити в порядку, погодженому з адміністрацією підпр-в, установ та орг-цій і командуванням військ. частин, на їхню територію і в службові приміщення, а при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесене законодавством до компетенції СБУ, переслідуванні осіб, що підозрюються в їх вчиненні, без погодження заходити в житлові, службові, виробничі та ін. приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх із наступним повідомленням прокурора протягом 24 годин; складати протоколи про адм. правопорушення, проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати ін. передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адм. правопорушення; використовувати в порядку, визначеному законом, транспортні засоби, які належать підпр-вам, установам і орг-ціям, військ. частинам і громадянам, для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доставки до лікувальних установ осіб, що потребують термінової мед. допомоги; проводити гласні та негласні оперативні заходи; здійснювати на договірних засадах за умов добровільності та конфіденційності співробітництво із громадянами України та ін. особами; користуватися на цих же засадах службовими приміщеннями підпр-в, установ, орг-цій, військ. частин, а також житловими та ін. приміщеннями громадян; в окремих випадках у порядку, визначеному Колегією СБУ, направляти військовослужбовців СБУ для роботи на штатних посадах в ін. установах, підпр-вах і орг-ціях на час виконання конкретних завдань в інтересах контррозвідки, боротьби з корупцією та організованою злочинною діяльністю; в інтересах контррозвідки та оперативно-розшукової діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік; морально і матеріально заохочувати співробітників СБУ та ін. осіб за заслуги із забезпечення держ. безпеки; представляти їх у встановленому порядку до держ. нагород; позачергово здійснювати придбання квитків на всі види транспорту незалежно від наявності місць і поселятися в готелях при пред'явленні посвідчення про відрядження; безплатного проїзду всіма видами міськ. пасажирського транспорту заг. користування (крім таксі), залізничного та водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів, а також попутним транспортом; видавати в разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, зброю, спец. засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку.

СБУ, її органи та співробітники в разі проведення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності додатково мають право: одержувати від митних, фінансових та ін. установ, підпр-в, орг-цій (незалежно від форми власності) інформацію і документи про операції, стан рахунків і рух коштів на них, вклади, внутрішньо- та зовнішньоекон. угоди, а також завірені копії документів про відкриття рахунків юрид. або фізичних осіб. Надання такої інформації здійснюється негайно або не пізніше як протягом 10-ти днів; залучати в установленому законодавством порядку до проведення перевірок,

ревізій та експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, орг-цій контрольних і фінансових органів; одержувати інформацію з автоматизованих інформаційних і довідкових систем та банків даних, створюваних органами держ. влади та місц. самоврядування України; за матеріалами оперативно-розшукової діяльності та підстав, передбачених законом, подавати до суду заяви про скасування реєстрації і припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також позови про визнання недійсними угод; входити за письмовим розпорядженням керівника органу або оперативного підрозділу СБУ за службовими посвідченнями на територію, у приміщення, на склади та сховища підпр-в, орг-цій і установ (крім іноз. дипломатичних представництв) незалежно від форми власності, на пункти пропуску через держ. кордон та митниці, а також у вироб. приміщення громадян, які займаються підприємницькою діяльністю; за постановою слідчого та із санкції відповідного прокурора по нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, а в невідкладних випадках — із наступним повідомленням прокурора протягом доби в разі загрози знищення, приховування або втрати предметів чи документів, які можуть бути використані в розкритті та розслідуванні злочинної діяльності, на строк до 10-ти діб опечатувати архіви, каси, приміщення (за винятком житлових) чи ін. сховища, брати їх під охорону, накладати арешт на грошові кошти та ін. цінності фізичних та юрид. осіб, вилучати предмети та документи зі складанням відповідного акта.

Постійний контроль за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється *Верховною Радою України*. Голова СБУ зобов'язаний щорічно подавати ВР України звіт про діяльність СБУ. Функції парламентського контролю за додержанням прав і свобод людини і громадянина в діяльності СБУ покладаються на Уповноваженого ВР України з прав людини.

СБУ підпорядкована Президентові України. Глава д-ви здійснює контроль за діяльністю СБУ як особисто, так і через уповноважені ним держ. органи та спеціально призначених ним посадових осіб. Голова СБУ щорічно подає Президенту України письмовий звіт про діяльність СБУ. Постійний контроль за дотриманням конституційних прав громадян і законодавства в оперативно-розшуковій діяльності та діяльності у сфері охорони держ. таємниці органів і підрозділів СБУ, а також контроль за відповідністю виданих СБУ положень, наказів, розпоряджень, інструкцій і вказівок Конституції і законам України здійснюється Уповноваженим Президента України з питань контролю за діяльністю СБУ.

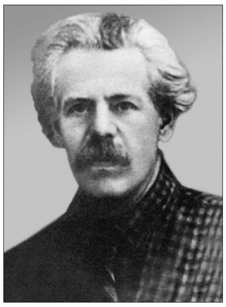
У визначеному Президентом України порядку СБУ регулярно інформує главу д-ви та спеціально призначених ним посадових осіб з осн. питань своєї діяльності, про випадки порушення законодавства, а також на їхню вимогу подає ін. необхідні відомості. Нагляд за додержанням і застосуванням законів Службою безпеки України здійснюється Ген. прокурором України та уповноваженими ним прокурорами.

СНБУ/СБУ за весь час її існування очолювали: М.Голушко (20 вересня 1991 — 6 листопада 1991, тимчасово в. о. Голови СНБУ), Є.*Марчук* (6 листопада 1991 — 12 липня 1994, Голова СНБУ/СБУ), В.Маліков (12 липня 1994 — 3 липня 1995), В.Радченко (11 липня 1995 — 22 квітня 1998; 10 лютого 2001 — 2 вересня 2003), Л.Деркач (22 квітня 1998 — 10 лютого 2001), І.Смешко (4 вересня 2003 — 4 лютого 2005), О.Турчинов (4 лютого 2005 — 8 вересня 2005), І.Дріжчаний (8 вересня 2005 — 22 грудня 2006), В.Наливайченко (22 грудня 2006 — 6 березня 2009, тимчасово в. о. Голови СБУ; 6 березня 2009 — 11 березня 2010, Голова СБУ), В.Хорошковський (11 березня 2010 — 18 січня 2012), І.Калінін (із 3 лютого 2012).

Офіційний веб-сайт: http://www.sbu.gov.ua.

Літ.: На сторожі незалежності держави: 10 років Службі безпеки. К., 2002; Служба безпеки України: Становлення, досвід, пріоритети діяльності. К., 2007; Біла книга 2008: Служба безпеки України. К.., 2009; *Голушко Н.М.* КГБ Украины: Последний председатель, т. 1—2. Донецк, 2009; Служба безпеки України: історія і сучасність: До 20-ї річниці створення. К., 2012.

С.А. Кокін, В.Т. Окіпнюк.



Є.Є. Слуцький.

СЛУ́ЦЬКИЙ Євген Євгенович (19 (07).04.1880—10.03.1948) — учений-економіст, математик, статистик. Професор, д-р фізико-мат. н. Автор багатьох новітніх ідей і розробок у галузі екон. теорії та історії екон. думки, економетрії, мат. статистики, демографії та засновник праксеології. 1899 закінчив із золотою медаллю Житомир. класичну г-зію та вступив на мат. відділення фізико-мат. ф-ту Київ. ун-ту, з якого 1902 був виключений за «неблагонадійність». Продовжив освіту в Мюнхенському політех. ін-ті. 1905 знову вступив до Київ. ун-ту — на юрид. ф-т. Перша його праця «Теорія граничної корисності» (1910) була удостоєна університетської золотої медалі. Від 1913 до 1926 С. — викладач, доцент, професор Київ. комерційного ін-ту, брав активну участь у діяльності утвореної 1918 УАН; із 1923 очолював секцію теор. економії створеного 1920 Т-ва економістів. 1926 С. виїхав до *Москви*, де працював у ЦСУ СРСР та, за запрошенням М.*Кондратьєва*, у Кон'юнктурному ін-ті. Закриття 1930 цього ін-ту та арешт М.Кондратьєва примусили С. перейти до Центр. ін-ту експериментальної гідрології і метеорології. Від 1934 він працював у НДІ математики і механіки при Моск. ун-ті, де здобув ступінь д-ра фізико-мат. наук; 1938—48 працював у Мат. ін-ті імені В.Стєклова АН СРСР.

Праця С. «Теорія кореляції та елементи вчення про криві розподілення» (1912) була визнана одним із найкращих підручників зі статистики. Його теорія стаціонарних випадкових (стохастичних) послідовностей увійшла до заг. теорії стаціонарних випадкових процесів А.Хінчина, яка є важливим відгалуженням сучасної теорії ймовірностей.

В історію світ. екон. думки С. увійшов як автор праці «До тео-

рії збалансованого бюджету споживача», опублікованої в Італії 1915, яка започаткувала якісно новий етап у розвитку теорії попиту. Праця увійшла до світ. наук. обігу тільки в 1930-ті рр.

Всесвітнє визнання принесла С. праця «Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів» (1927), в якій учений надав дослідженням кон'юнктурних коливань нового напряму: пояснював коливання екон. кон'юнктури не чинниками, що впливають на ділову активність (М.*Туган-Барановський*, М.Кондратьєв), а випадковими (стохастичними) процесами, які вивчає теорія ймовірностей. Висновки С. засвідчили необхідність перегляду спроб стат. доведення періодичних закономірностей в економіці, геофізиці, метеорології та ін. У 1920-ті рр. відкриття С. високо оцінили М.Кондратьєв, а також майбутній лауреат Нобелівської премії С.*Кузнец*. У 1930-ті рр. на основі «ефекту Слуцького—Юла» перший Нобелівський лауреат з економіки (1969) Р.Фріш (Норвегія) створив імпульсивно-поширювальний підхід до моделювання екон. циклів, який широко застосовується в науці (У.Мейєр, Дж.Кумінс, І.Венезіан, П.Чен та ін.). Нобелівські лауреати (2004) Ф.Кюдланд та Е.Прескотт (США) розробили методологію аналізу динамічних стохастичних моделей заг. рівноваги з раціональними очікуваннями агентів.

Ще одна праця, яка принесла світ. визнання С., — «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки», опублікована в *Києві* 1926. С. започаткував нову галузь науки — праксеологію, змістом якої є методи визначення принципів раціональної людської діяльності за різних комбінацій умов.

Праці: Теория предельной полезности. К., 1910; Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки. В кн.: Записки Соціально-економічного відділу ВУАН, т. 4. К., 1926; Сложение случайных причин, как источник циклических процессов. В кн.: Вопросы конъюнктуры, т. 3, вып. 1. М., 1927; Избранные труды: Теория вероятностей. Математическая статистика. М., 1960; К теории сбалансированного бюджета потребителя. В кн.: Экономико-математические методы. Народнохозяйственные модели. Теоретические вопросы потребления, вып. 1. М., 1963.

Літ.: *Четвериков Н.С.* Жизнь и научная деятельность Е.Е. Слуцкого (1880—1948). В кн.: Ученые записки по статистике, т. 5. М., 1959; *Гнеденко Б.* Евгений Евгеньевич Слуцкий (биографический очерк). В кн.: *Слуцкий Е.Е.* Избранные труды: Теория вероятностей. Математическая статистика. М., 1960; *Аллен Р.* Математическая экономия. М., 1963; *Злупко С.М.* Є.Є. Слуцький — український економіст-математик світової слави. «Економіка України», 1995, № 7; *Горкіна Л.П.* Слуцький Євген Євгенович (1880—1948). В кн.: Економічна енциклопедія, т. 3. К., 2002; *Блауг М.* 100 великих экономистов до Кейнса. СПб., 2005; Є. Слуцький: Визнання. Творча спадщина з погляду сучасності. К., 2007.

Л.П. Горкіна.

СЛУ́ЦЬКИЙ ЛІТО́ПИС, Уваровський літопис — єдиний відомий список 3-ї, скороченої, редакції першого літописного зводу *Великого князівства Литовського* (Білорусько-литов. літопису 1446; див. *Білорусько-литовські літописи*). На берегах рукопису, датованого серед. 16 ст., писець зробив записи, які містять деякі дані з історії князів *Слуцьких*; із цього зроблено припущення, що рукопис створено в м. Слуцьк (нині місто Мінської обл., Білорусь). Літопис був придбаний етнографом І.Сахаровим, а потім перейшов до зібрання О.*Уварова*. Нині пам'ятка зберігається у відділі рукописів *Історичного музею в Москві* (зібрання О.Уварова, № 1381 (153)). У рукопису втрачено перші аркуші. С.л. написано старобілорус. мовою. Він складається із двох частин. У першій частині в центрі уваги — діяльність *Вітовта*; розповідається також про великих князів литовських *Ольгерда*, *Кейстута*, *Ягайла*, київ. кн. *Скиргайла Ольгердовича*, про *Синєводську битву 1362* та битву на Ворсклі (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Є відомості про митрополита Київського Григорія *Цамблака*, про те, як князь Дашко Острозький захопив *Кременець* і звільнив з ув'язнення *Свидригайла* Ольгердовича (1418). Друга, менша, частина — це стисла історія *Київської Русі* від 970 (вокняжіння *Володимира Святославича* в *Новгороді Великому*) до 1237 (*монголо-татарська навала*).

Вид.: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПб., 1907; Полное собрание русских летописей, т. 35. М., 1980.

Літ.: *Чамярыцкі В.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.

Ю.А. Мицик.

СЛУ́ЦЬКІ — князівський рід, нащадки кн. Михайла Олельковича (див. *Олельковичі*), котрий по смерті батька отримав у спадок Слуцьк і Копил (нині обидва міста Мінської обл., Білорусь; 1455). С. вважалися носіями київ. князівської традиції: за *Атанасієм Кальнофойським*, на лаврських надгробках вони звуться «спадковими панами землі Київської»; за М.*Стрийковським*, кн. М.*Глинський* прагнув отримати права на *Київ* шляхом шлюбу з **Анастасією** Слуцькою. Мали шлюбні зв'язки із князями *Острозькими*, магнатами Ходкевичами, Радзивіллами; до останніх, із вигасанням С. на поч. 17 ст., перейшли їхні родові маєтності.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895.

О.В. Русина.

СЛЬО́ЗКА Михайло (р. н. невід. — п. 1667) — майстер-друкар і видавець, палітурник, літ. діяч. Н. в *Новогрудку*; за ін. даними, у м. *Вільнюс*). Друкарської майстерності навч., імовірно, у Вільнюсі та *Києві*. Із 1633 — член *Львівського братства*, учасник його виступів за національно-релігійну рівноправність укр. міщан. 1633—37 і 1643—51 керував *Львівською братською друкарнею*. Із 1638 мав також власну друкарню, в якій видав понад 50 книг церковнослов'ян., укр., лат. і польс. мовами (трактат М.Корони «Вступ в розуміння логічних і філософських термінів», 1649; книги І.*Ґалятовського* «Ключ розуміння», 1643—65, «Небо новоє» — два видання, 1665; панегірик Тараса Прокоповича на честь Арсенія *Желиборського*, 1665, та ін.). Автор публіцистичних передмов, у яких виступив проти спроб ієрархії обмежити свободу видавничої діяльності.

П. у м. *Львів*.



Друкарня М. Сльозки. «Апостол». Львів, 1639. Сторінка.

Після смерті С. його друкарню 1670 купило Львів. братство.

Літ.: *Исаевич Я.* Типография М. Слезки и ее роль в межславянских культурных связях. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва, т. 1. Львів, 1981; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

СЛЮ́ЗИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Василя Васильовича** Слюза (17 ст.), який, згідно з родинною легендою, був *хорунжим Берестейського воєводства*, а потім оселився в *Гетьманщині*. Його син — **Леонтій Васильович** (р. н. невід. — п. бл. 1710), сенчанський *сотник* (1687—95), а онук — **Семен Леонтійович** (р. н. невід. — п. після 1750), другий лубенський полковий хорунжий (1732—38), похідний *генеральний осавул* під час Кримського походу (1738), лубенський полковий *осавул* (1738—45). **Федір Семенович** (р. н. невід. — п. до 1784) посідав уряди сотника і полкового хорунжого в *Лубенському полку*, а **Павло Федорович** (бл. 1746 — бл. 1815) — сотника 2-ї сенчанської сотні (1771—82). Ін. представники роду обіймали уряди *військових товаришів* та *бунчукових товаришів*.

Рід внесений до 1-ї та 2-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. К., 1906; *Його ж.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СЛЬО́ЗКІН Петро Родіонович (10.08.1862—30.11.1927) — учений-фундатор контрольно-насіннєвої справи в Україні. Професор. Н. в м. *Москва* у старообрядницькій родині. Освіту здобув на мех. відділенні Моск. реального уч-ща, закінчив с.-г. відділення Петровської землеробської та лісової академії (1885).

1886—89 вивчав культуру бавовників у США, досліджував можливості розвитку бавовництва на Закавказзі та в Закаспійському краї, ознайомився зі станом сільс. госп-ва Пд. степу, Привользького регіону. 1889 зарахований до штату департаменту землеробства мін-ва держ. маєтностей Рос. імперії. Готувався до викладацької роботи, зокрема перебував за кордоном у Нац. агрономічному ін-ті (Франція), Мюнхенському політех. ін-ті (Німеччина) та ін.

Працював під кер-вом визнаного теоретика світ. агрономії І.Стебута (1833—1923). За дорученням департаменту землеробства досліджував умови хлібної торгівлі за кордоном, брав участь в організації Всесвітньої виставки в Чикаго (США). 1895—97 завідував Сочинською с.-г. та садовою дослідною станцією.

1897 заснував Контрольно-насіннєву станцію в *Києві* та лабораторію Київ. землеробського синдикату, якими керував до 1899. Після захисту магістерської дис. «Етюди про гумус» (Моск. с.-г. ін-т, 1900) — екстраординарний, згодом — ординарний професор кафедри землеробства Київ. політех. ін-ту, де працював до 1915. Одночасно зарахований до штату мін-ва фінансів Рос. імперії. Обраний членом Всерос. академічного союзу (1905), позаштатним професором Київ. вищих приватних курсів (1906—08).

Із 1908 — декан с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту. Член Наук. т-ва економістів у Києві, член редколегії журналу борошномельних виробників «Русский мельник» (із 1908), співзасновник Київ. агрономічного т-ва (із 1909), член Ґрунтової комісії Моск. т-ва сільс. госп-ва, зав. музею товарознавства Київ. комерційного ін-ту (до 1917).

1912—27 — зав. лабораторії с.-г. товарознавства, декан екон. ф-ту, член піклувальної ради, ректор Київ. держ. комерційного ін-ту (1917). Одночасно 1920—27 — професор Київ. ін-ту нар. госп-ва. Обирався членом с.-г. секції Київського губернського держплану. Ініціював створення крайового с.-г. і пром. музею в м. Київ. Із 1919 — член Постійної комісії для виучування природних багатств України ВУАН.



П.Р. Сльозкін.

Наук. спадщина С. налічує 75 монографічних видань і статей, серед них — 3-томна серія «Зернові злаки, їхнє життя та способи вирощування» (1904), «Цукровий буряк та його культура» (1908), «Польові рослини різних родин, їхні особливості та способи вирощування» (1910). Теор. розробки С. довели необхідність із метою підвищення продуктивності агрофітоценозів впливати не тільки на ґрунт, а й на саму рослину. Дослідження С. сприяли заснуванню в країні мережі селекційних установ. Вагомі успіхи в діяльності першої в Європі такої станції дали підстави для проведення в *Харкові* 1911 1-го Всерос. з'їзду із селекції, насінництва та розповсюдження селекційного матеріалу. Згодом акад. М.Вавилов назвав цей з'їзд основою становлення в країні не лише різних напрямів аграрної науки, а й генетики.

Нагороджений орденами св. Анни 3-го (1902) і 2-го ст. (1907), св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го (1914) і 3-го ст. (1915) та Великою золотою медаллю Всерос. с.-г. виставки в Києві (1913).

П. у м. Київ.

Літ.: *Вергунов В.А.* Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862—1927). К., 2007.

В.А Вергунов.

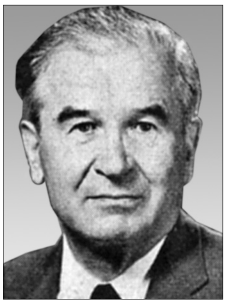
СЛЮСАРЕ́НКО Анатолій Гнатович (н. 15.08.1938) — історик. Д-р істор. н. (1982), професор (1983). Дійсний член Академії пед. наук України (2003). Засл. працівник освіти України (1994). Н. в с. Студениця Коростишівського



А.Г. Слюсаренко.



З.К. Слюсаренко.



О.Т. Смакула.

р-ну Житомир. обл. Закінчив істор. ф-т (1966), аспірантуру (1971) Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Від 1966 — у Київ. ун-ті: зав. кабінету історії, асистент, доцент, зав. кафедри історії СРСР (1983), зав. кафедри новітньої історії України (1992—2003), декан істор. ф-ту (1988—2003). 1971 захистив канд. дис. на тему: «Керівництво Комуністичної партії України розвитком творчої співдружності працівників науки та промисловості (1959—1965)», а 1982 — докторську дис. на тему: «Керівництво КПРС розвитком науки та впровадженням її результатів у промислове виробництво в умовах зрілого соціалізму (досвід партійних організацій України)». Член експертної та фахової ради, голова науково-методичної комісії Мін-ва освіти і науки України (нині Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України). Редактор істор. серії наук. ж. «Вісник Київського університету».

Автор понад 150 праць з укр. історії та історії *СРСР*, зокрема з історії укр. рад. державності, укр. конституціоналізму, державотворчих процесів та політ. історії України кінця 20 — поч. 21 ст., а також низки підручників, навч. та методичних посібників для вищої і загальноосвітньої школи. Підготував ряд фахівців з укр. історії 20 ст., зокрема 8 д-рів наук та понад 30 канд. наук.

Нагороджений орденами «Знак Пошани», «За заслуги» 3-го та 2-го ст., Почесною відзнакою Президента України.

Праці: КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе: Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство. К., 1978; В борьбе за повышение эффективности научных исследований (на материалах г. Киева). К., 1982 (у співавт.); Расцвет духовной культуры трудящихся Советской Украины в братской семье народов СССР. К., 1984; Нові політичні партії України: Довідник. К., 1990 (у співавт.); Моя Україна: Подорож в історію. К., 1994 (у співавт.); Історія української конституції. К., 1997 (у співавт.); Україна в XX столітті: 1900—2000: Збірник документів і матеріалів. К., 2000 (у співавт.); Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985—1999 рр.): Навчальний посібник. К., 2000; Застереження історією (українська радянська державність у координатах більшовицької етнополітичної моделі: 1918—1920-ті роки). К., 2002 (у співавт.).

Літ.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник: Серія: «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004.

О.В. Ясь.

СЛЮСАРЕ́НКО Захар Карпович (16(03).09.1907—06.04.1987) — рад. воєначальник, генерал-лейтенант танк. військ (1963). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в м. *Зміїв* у сел. сім'ї. Закінчив Вищу школу профруху і працював на скляному з-ді. У Червоній армії з 1932. Закінчив Орловську бронетанк. школу (1934). Із 1935 — командир танк. взводу, пом. начальника, начальник штабу, командир танк. батальйону. Брав участь у *польсько-радянській війні 1939.* На фронтах *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — із серпня 1941. Командир танк. батальйону на *Південно-Західному фронті* та *Брянському фронті*, із липня 1942 — 168-ї танк. бригади на Сталінградському, із жовтня 1942 — окремого гвард. танк. полку на Ленінградському фронтах. Із лютого 1944 і до кінця війни командував 56-ю гвард. танк. бригадою 7-го гвард. танк. корпусу 3-ї гвард. танк. армії на *Першому Українському фронті.* Брав участь у боях під *Москвою*, Сталінградом (нині місто Волгоград, РФ), Ленінградом (нині м. *Санкт-Петербург*), у звільненні *Правобережної України*, Польщі, у *Берлінській наступальній операції 1945* та Празькій наступальній операції 1945. За успішне форсування р. Вісла, уміле командування бригадою при захопленні і розширенні плацдарму на лівому березі південніше м. Сандомир удостоєний звання Героя Рад. Союзу (23 вересня 1944); вдруге відзначений цим званням за успішні дії бригади в боях за Берлін (Німеччина), особисту мужність і героїзм (31 травня 1945). Після війни — командир танк. полку, із 1948 — заст. командира д-зії. 1949 закінчив Академічні курси вдосконалення офіцерського складу при Військ. академії бронетанкових і механізованих військ, із 1950 командував з'єднаннями. 1957 закінчив Вищі академічні курси при Військ. академії Генштабу, 1960—65 — заст. командуючого Пн. групою військ. Із 1965 — у запасі.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова 2-го ст., Вітчизн. війни 2-го і 1-го ст., Червоної Зірки, медалями, а також іноз. орденами.

П. у м. *Київ.*

Бронз. погруддя С. встановлено в м. Зміїв.

Тв.: Последний выстрел. М., 1974.

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Сыновний долг. К., 1981; Подвиги во имя Отчизны. Х., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988.

Т.С. Першина.

СМАКУ́ЛА Олександр Теодорович (09.09.1900—17.05.1983) — фізик, фундатор квантової органічної хімії. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, член Нью-Йоркської АН. Професор (1951). Н. в с. Доброводи (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Закінчив Терноп. г-зію (1922), Геттінгенський ун-т ім. Георга-Августа (1927). Працював керівником оптичної лабораторії Ін-ту мед. досліджень (Гейдельберг, Німеччина), директором дослідної лабораторії у фірмі К.Цайса (Єна, Німеччина). 1945 був вивезений до США. Від 1951 — професор Массачусетського ун-ту, в якому створив та очолив лабораторію фізики кристалів. Із 1964 — директор лабораторії фізики монокристалів у Массачусетському ін-ті технологій, згодом — повний професор цього найвизначнішого у світі технологічного ін-ту (єдиний з українців).

Був почесним головою Т-ва укр. інженерів Америки, почесним членом Амер. оптичного т-ва.

Автор понад 100 наук. праць, багатьох патентів. Широко відомими в наук. світі є «формула Смакули» (математичне пояснення співвідношення радіаційного забарвлення кристалів), «інверсія Смакули» (процес транс-

формації кристалічного вуглеводу збудженнями р-електронів).

П. у м. Обурн (шт. Массачусетс, США).

Праці: Дещо про атомістичну будову матерії. Львів, 1925; Атлянтійський перелет. Львів, 1927; Земля і радіоактивність. Львів, 1927; Антирахітичний вітамін. Львів, 1928; Нові вдосконалення динамомашин. Львів, 1928; Монокристали. Берлін, 1962.

Літ.: *Довгий Я.О.* «Формула Смакули». В кн.: Аксіоми для нащадків. Львів, 1992; *Шендеровський В.* Нелегкий шлях повернення великого українця. В кн.: *Шендеровський В.* Нехай не згасне світ науки. К., 2003.

І.І. Винниченко.

СМАЛЬ-СТО́ЦЬКИЙ Роман Степанович (08.01.1893—27.04.1969) — філолог-славіст, політ. діяч. Професор (1923). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1934). Син С.*Смаль-Стоцького*. Н. в м. *Чернівці*. Навч. в 2-й Чернів. г-зії (1903—11), Віденському, Лейпцизькому та Мюнхенському ун-тах, які закінчив 1914, у 1914 захистив і опублікував дис. на тему: «Нарис словотвору українських прикметників» (1915); викладав в Орієнтальній академії (Берлін, Німеччина). Під час *Першої світової війни* служив у 41-му піх. полку, а потім став активним діячем *Союзу визволення України*. Із 1917 працював у Вищій школі дипломатичної служби в Берліні та видав у співавт. із проф. В.*Сімовичем* серію монографій «Нові шляхи». Із 1919 — дипломатичний представник *Західноукраїнської Народної Республіки,* 1921—23 — радник посольства і посол УНР в Берліні. 1923—24 — професор *Українського вільного університету* в Празі (Чехословаччина), із 1926 по 1939 — професор Варшавського ун-ту, із 1929 — секретар і редактор *Українського наукового інституту у Варшаві*, 1939—45 — професор Празького ун-ту. Після 1945 — емігрант у Німеччині, а з 1947 — у США, де працював професором історії, директором Слов'ян. ун-ту (Мілоукі (шт. Вісконсин), згодом — Вашингтон; округ Колумбія). Із 1952 — голова, а з 1955 — президент НТШ у США. Член кількох наук. т-в.

Мав численні праці з укр. та слов'ян. мовознавства. Разом з І.*Огієнком* видав серію «Студії з української граматики» (6 вип. у Варшаві).

П. у м. Вашингтон.

Літ.: *Киселевський К.* Лінгвістичні праці Р. Смаль-Стоцького. «ЗНТШ» (Нью-Йорк—Париж), 1963, т. 177; *Радзикевич В.* Професор, доктор Роман Смаль-Стоцький. Там само; *Даниленко В.М., Добржанський О.В.* Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність. К.—Чернівці, 1996; *Даниленко В.М., Добржанський О.В.* Роман Смаль-Стоцький. В кн.: Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика, вип. 3. К., 1999; *Дзендзелівський Й.* Смаль-Стоцький Р. В кн.: Українська мова: Енциклопедія. К., 2000; *Богайчук М.А.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005; *Брицький П.П. та ін.* Буковинці в боротьбі за українську державність (1917—1922 рр.). Чернівці, 2007.

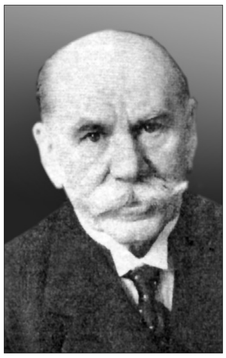
О.В. Добржанський, О.Д. Огуй.



Р.С. Смаль-Стоцький.

СМАЛЬ-СТО́ЦЬКИЙ Степан Йосипович (09.01.1859—17.08.1938) — мовознавець, літературознавець (один із перших теоретиків укр. віршування), історик, педагог, політ. і громадсько-культурний діяч-*народовець*. Професор (1885). Академік-фундатор УАН (14 листопада 1918). Голова філол. секції *Наукового товариства імені Шевченка* (1914), почесний член т-ва «Просвіта» (1925). Батько Р.*Смаль-Стоцького*. Н. в с. Немилів (нині село Радехівського р-ну Львів. обл.). Навч. на філос. відділенні Чернів. ун-ту (1878—82), 1883 подав дис. на тему: «Процес аналогії у словозмінах руської мови», 1885 — професор, зав. кафедри укр. мови, декан філос. ф-ту (1904) Чернів. ун-ту. Був організатором культурологічних т-в на Буковині (із 1887 — голова т-ва «Руська школа» в *Чернівцях*, із 1889 — голова т-ва «*Руська бесіда*»), сприяв відкриттю читалень та укр. екон. об'єднань (у т. ч. «Селянської каси»). С.-С. обирався депутатом (1892—1912) і заст. маршалка (1905—12) Буковинського крайового сейму, депутатом австрійс. парламенту (1911—18). Під час *Першої світової війни* працював у польовому суді (1914—16), як викладач укр. мови та літератури в таборах укр. військовополонених (Фрайштадт; Австрія), був головою Управи УСС (1917—18). Із грудня 1918 — посол ЗУНР у Празі (нині столиця Чехії), а з 1921 — професор укр. мови і згодом декан філос. ф-ту *Українського вільного університету* (Прага), професор *Слов'янського інституту у Празі* (1927). 1935 обраний головою т-ва «Музей визвольної боротьби України у Празі» (див. *Музей визвольної боротьби України*).

Як політик виступав проти «*москвофільства*» в програмних статтях «В чім наша сила?» (1892) та «Політика реальна» (1896), де обстоював українство Буковини з позицій буковинського народовства. Як мовознавець (у дусі антимосквофільської боротьби) заперечував тезу про єдину праруську мову. На думку С.-С., *українська мова* постала в давні часи безпосередньо із праслов'янської — як і польська, сербська, чеська та ін. слов'ян. мови — і на поч. 20 ст. зі всіх слов'ян. мов у фонетичному відношенні стояла найближче до мови сербської, а не до російської. Один із перших упорядників укр. філол. термінології.



С.Й. Смаль-Стоцький.

Як літ. критик й історик літератури досліджував особливості творчості Ю.*Федьковича* та С.*Воробкевича*, І.*Котляревського*, В.*Стефаника* (1899), І.*Франка* (1913), Т.*Шевченка* (1913), О.*Кобилянської* (1928) та ін.

П. у м. Прага, 30 вересня 1938 похований у *Кракові* біля дружини Емілії.

Літ.: *Добржанський О.В.* Степан Смаль-Стоцький. «Буковинський журнал» (Чернівці), 1992, № 4—5; *Андрусів С.* З дороги часу. «Січ», 1993, № 3; *Даниленко В.М., Добржанський О.В.* Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність. К.—Чернівці, 1996; *Добржанський О.В.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; Педагогічні ідеї Степана Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Чернівці, 1999; *Богайчук М.А.* Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005; *Мельничук Б.* Академік, який майстрував бандури. «Буковина», 2009, 13 січня; Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX — початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча, Чернівці, 19—21 лютого 2009 р., ч. 1—2. Чернівці, 2009; *Огуй О., Івасюк О.* Степан Смаль-Стоцький як мовознавець і філолог: Теоретико-практичні набутки. В кн.: Постать

Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX — початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча, Чернівці, 19—21 лютого 2009 р., ч. 2. Чернівці, 2009; *Бабич Н.* 15 не останніх із могікан: Педагоги і вчені Буковини другої половини XIX — початку XX століття: Науковий нарис. Чернівці, 2010; *Ботушанський В.М.* Степан Смаль-Стоцький. Чернівці, 2010.

О.В. Добржанський, О.Д. Огуй.

СМЕ́РДИ — у середньовічній Русі — 1) назва сільс. населення взагалі;

2) категорія неповноправного сільс. населення, правовий статус якого є предметом дискусії. Відомі такі інтерпретації терміна: а) С. — спочатку вільне сільс. населення, частина якого поступово потрапляла у феод. залежність (Б.*Греков*, І.Смирнов); б) С. — особисто вільні селяни, які сиділи на держ. землі та сплачували *данину*, але з часом частина їх опинилася в особистій залежності від *князя*-вотчинника (Л.Черепнін); в) С. — раби-*холопи*, яких посадили на землю (О.*Зимін*); г) слід розрізняти «зовнішніх» С., якими ставали обкладені даниною підкорені племена, та «внутрішніх» С. — посаджених на князівські землі рабів-полонених (І.Фроянов); г) С. — феодально залежне населення, яке служило князю податями й військ. повинністю (Б.*Рибаков*).

Джерела відрізняють С. від «людей» (членів общини). За *«Руською Правдою»* та літописами простежуються зв'язок С. із князем і, вірогідно, особиста залежність від князя. Нормативом княжої поведінки було опікуватися С. Імовірно, йдеться про взаємозв'язок «опіка / данина за опіку». Правовий статус С. був порівняно низьким, за вбивство смерда платили стільки ж, скільки за холопа та *рядовича*, спадщина С. йшла князю. Серед учасників воєнних походів найменшу винагороду від князя отримували С. Проте С. (принаймні частина їх) платили «продажу» (штраф) князю, що було ознакою вільних людей. «Простора Правда» забороняє проводити смердам суд. випробування («мучити» смерда) «без княжа слова», що вказує на наявність початкового самоврядування.

Термін «смерди» як означення категорії населення побутував на рус. землях (зокрема у *Галичині*, *Новгороді Великому*, Пскові; нині місто в РФ) до кінця 15 — поч. 16 ст., а пізніше вживався лише в значенні «людина низького походження» і як образлива лайка. Ця обставина утруднює семантичний аналіз слова «смерд».

Літ.: *Максимейко М.О.* Про смердів «Руської Правди». В кн.: Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права, вип. 3. К., 1927 (републікація: Антологія української юридичної думки, т. 2. К., 2002); *Юшков С.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М.—Л., 1953; *Черепнин Л.В.* Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси. В кн.: Исторические записки, т. 56. М., 1956; *Смирнов И.И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв. М.—Л., 1963; *Романов Б.А.* Люди и нравы древней Руси. М.—Л., 1966; *Зимин А.А.* Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). М., 1973; *Рыбаков Б.А.* Смерды. «История СССР», 1979, № 1—2; *Моця О.П.* Село Київської Русі. В кн.: Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; *Фроянов И.Я.* Зависимые люди Древней Руси (челядь, холопы, данники, смерды). СПб., 2010.

СМЕ́РТНИХ СПИ́СКІВ МЕ́ТОД — метод побудови модельних таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя, відомий з історії демографічної статистики (Дж.Граунт, Е.Галлей; 17—18 ст.). Використовується сьогодні в *палеодемографії* та *демографії історичній*. В його основі лежать тільки дані про вік смерті людей, отримані з археологічних (антропологічні визначення віку та статі за скелетними залишками) та історичних (записи різного походження, включно з епітафіями, церк. книгами) джерел. Статистично значиме число даних, що належать до одного соціуму, дає змогу розрахувати ряд модельних показників і заключний показник — середню очікувану тривалість життя. Метод ефективний лише для розрахунків серед населення, що протягом кількох поколінь було стаціонарним — не мало позитивного чи негативного приросту, міграцій. Археологічні за походженням дані завжди потребують певної корекції, оскільки не дають можливості врахувати смертність немовлят і дітей хоча б із приблизною достовірністю, порівняною з даними сучасної статистики. Т. зв. палеодемографічний метод дає змогу дуже приблизно розрахувати показники таблиці з урахуванням приросту населення. С.с.м. — найбільш узагальнююча істор. модельна побудова для аналізу життєдіяльності давнього населення. У сучасній демографічній науці С.с.м. не використовується, оскільки є можливість отримати для розрахунку більш інформативні дані про числа померлих і чисельність населення за статтю та віком за переписом населення.

Літ.: *Acsadi G., Nemeskeri J.* History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970; *Кислый А.Е., Каприцин И.И.* Палеодемография: Теория и методика, проблемы и решения. Запорожье, 1994.

О.Є. Кислий.

«СМЕРШ» (скорочення від «Смерть шпионам!») — назва трьох незалежних одна від одної контррозвідувальних орг-цій в *СРСР* у часи *Другої світової війни* та перший повоєнний рік. Постановою РНК СРСР № 415-138сс від 19 квітня 1943 Управління особливих відділів НКВС СРСР було передане в Наркомат оборони СРСР, де на його основі утворене Гол. управління контррозвідки Наркомату оборони «Смерш». Начальник — В.Абакумов. Підпорядковане безпосередньо головнокомандуючому ЗС СРСР Й.*Сталіну.* Відділ Управління особливих відділів НКВС СРСР по обслуговуванню ВМФ був переданий до Наркомату ВМФ СРСР. На базі цього відділу утворене Управління контррозвідки «Смерш» Наркомату ВМФ. Положення про нього та про його органи на місцях затверджене 31 травня 1943 постановою Держ. к-ту оборони СРСР № 3461сс/ОВ. Начальник — П.Гладков. Підпорядковане наркому ВМФ СРСР М.Кузнецову. У лавах НКВС було створено відділ контррозвідки

«Смерш», який очолив С.Юхимович. Підпорядкований наркому внутр. справ СРСР Л.*Берії*. В якості осн. завдань було визначено боротьбу з підривною діяльністю іноз. розвідок і антирад. елементами в Червоній армії, застосування агентурно-оперативних та ін. заходів, що виключали б перехід противника через лінію фронту, боротьбу зі зрадниками в Червоній армії, боротьбу з дезертирством, перевірку військовослужбовців та ін. осіб, які були в полоні або в оточенні, виконання спец. завдань. Як видно зі штату Гол. управління контррозвідки «Смерш» Наркомату оборони, затвердженого Й.Сталіним 27 квітня 1943, його 5-й відділ керував роботою органів «С.» у внутр. *військових округах* (Моск., Приволзькому, Сибірському та ін.), тобто так чи інакше міг охоплювати цивільне оточення дуже нечисленних гарнізонів і управлінь; 4-й відділ здійснював контррозвідувальну роботу щодо противника з метою виявлення каналів проникнення його агентури в частини та установи Червоної армії, оперативне обслуговування штабів партизан. руху, а також організовував боротьбу з агентурою противника, яка проникала в ці штаби і партизан. загони, — отже, до переходу держ. кордону СРСР мав справу із цивільним населенням тимчасово окупованих противником територій СРСР. Із нечисленних документів органів «С.» Укр. фронтів Червоної армії за 1944—45, які нині приступні історикам, фіксується відстежування діяльності підрозділів *Організації українських націоналістів*, *Української повстанської армії* та настроїв населення *Західної України*. Із кінця 1943 помітне зростання роботи органів «С.» серед цивільних за кордоном СРСР. «С.» мав справу здебільшого з громадянами СРСР або емігрантами дореволюц. і революц. часів, насамперед об'єднаними в антирад. орг-ції: ОУН, білорус. «Союз боротьби проти більшовизму», «Союз білоруської молоді», «Націонал-соціалістська трудова партія Росії», «Російський загальновійськовий союз», «Національно-трудовий союз нового покоління» та ін. Серед жертв органів «С.» було чимало укр. діячів. Так, у травні 1945 в Празі (Чехословаччина) затримали й вивезли до *Москви* колиш. президента *Карпатської України* А.*Волошина* (згодом помер у в'язниці). Тоді ж вилучили архів колиш. міністра закордонних справ *Української Держави* Д.*Дорошенка* (не арештований завдяки віку — 63 роки).

Агенти військ. контррозвідки цілеспрямовано виконували завдання з розшуку і переміщення до СРСР архівів (цим займалися також спец. трофейні бригади). Так, у травні 1945 підрозділ «С.» *Першого Українського фронту* виявив у с. Горні Лібхава (побл. м. Чеська Липа; Чехословаччина) і передав до Москви архіви франц. розвідки; тоді ж «С.» *Четвертого Українського фронту* в *Кракові* заволодів архівами МЗС і мін-ва фінансів *Української Народної Республіки* з документами 1918—22 (раніше зберігалися в Тарнові, Польща). Одночасно під контролем органів «С.» цього самого фронту здійснювалися транспортування укр. архівів із *Відня* та ін. спец. пошукові й транспортні «архівні» операції в ін. місцях.

«С.» сприяв встановленню прокомуніст. режимів у країнах *Центрально-Східної Європи*, вів полювання на тих, хто був запідозрений у співпраці з нацистами, і на осіб, які з тих або ін. причин цікавили Москву. Так, у січні 1945 в Будапешті (Угорщина) був заарештований швед. дипломат Р.-Г.Валленберг, який за умов нацистської окупації, користуючись дипломатичним статусом і широкими зв'язками, рятував євреїв від відправлення до концтаборів (пізніше дипломат, який не захотів співпрацювати з рад. спецслужбою, був знищений).

Наприкінці війни та в перший повоєнний рік «С.» активно займався перевіркою колиш. рад. військовополонених і репатріантів у організованих із цією метою спец. фільтраційних таборах (було перевірено понад 4 млн осіб). Після перевірки чимало людей було відправлено до таборів на найтяжчі роботи. Окрім військовополонених, на територіях країн Центр.-Сх. Європи «С.» сприяв інтернуванню й ув'язненню в таборах понад 208 тис. осіб, «здатних носити зброю», і понад 60 тис. осіб, що входили до пронацистських структур. Після закінчення війни, 4 травня 1946, органи військ. контррозвідки знову повернено з військ. відомства в систему органів держ. безпеки (на той час — МДБ СРСР); центральний орган військової контррозвідки іменувався 3-м головним управлінням МДБ СРСР.

Літ.: Советская военная контрразведка: Сборник документов, вып. 3: Июнь 1941 — сентябрь 1945 гг. М., 1984; Лубянка: ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1960: Справочник. М., 1997; *Гордиевский О., Эндрю К.* КГБ — разведывательные операции от Ленина до Горбачева. М., 1999; *Божко О.* Особливі відділи в системі органів державної безпеки: 1918—1946. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4 (13/15); *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. Cambridge, Massachusetts, 2001; *Млечин Л.* КГБ: Председатели органов госбезопасности: Рассекреченные судьбы. М., 2001; Лубянка: Органы ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ: 1917—1991: Справочник. М., 2003.

Ю.І. Шаповал, В.Ю. Васильєв.



В.Д. Смирнов.

СМИРНО́В Василь Дмитрович (09.08.1846—25.05.1922) — рос. тюрколог, філолог та історик. Професор (1887). Н. в м. Астрахань (нині місто в РФ) і завдяки тюркомовному оточенню з дитинства розумів тюркські мови. 1871 закінчив ф-т сх. мов *Петербурзького університету* та був залишений на кафедрі. Відтоді часто подорожував до *Османської імперії*, де вивчав турец. мову та літ. творчість, а також збирав книжки й рукописи. 1873 одержав ступінь магістра турецько-татар. філології, захистивши дис. на тему: «Кочубей Ґьомюрджинський та інші письменники XVII ст. про причини занепаду Туреччини». Із 1887 — професор ф-ту сх. мов Петерб. ун-ту. Докторська дис. з турецько-татар. літератури С. (захищена 11 жовтня 1887) присвячена історії *Кримського ханату* до 18 ст. Відповідно до власної філологічної та сучасної йому методики істор. досліджень ця праця С. значною мірою є компіляцією осман. та крим. хронік, тому, попри наси-



М.П. Смирнов.

ченість наративу, аналіз держ. устрою Крим. ханату та його стосунків з Осман. імперією досить поверховий. Проте через тривалу відсутність інтересу науковців до цієї проблематики праця зберігає свій авторитет. С. був блискучим знавцем давньої та сучасної йому турец. літератури. Він створив кілька посібників з османсько-турец. літератури. Обирався гласним Петерб. міської думи, був ревізором початкових шкіл, цензором тюркомовних видань. Викладав у Петерб. ун-ті до кінця життя і став засновником школи істор. та філол. османістики в Росії та *СРСР*.

Праці: Кучибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции. СПб., 1873; Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887; Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса, 1889; Очерк истории турецкой литературы. СПб., 1891.

Бібліогр.: Хронологический перечень трудов В.Д. Смирнова и литература о нем. В кн.: Тюркологический сборник за 1973 г. М., 1975.

Літ.: *Веселовский Н.* Рецензия: «Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887». «Журнал Министерства народного просвещения», 1889, январь; *Мейер М.С., Утургаури С.Н.* Василий Дмитриевич Смирнов. В кн.: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты, т. 1. М., 2005.

О.І. Галенко.

СМИРНО́В Михайло Павлович (1833—13(01).02.1877) — історик. Професор (1865). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчив 3-тю Петерб. г-зію та історико-філол. відділення Гол. пед. ін-ту (1855) в С.-Петербурзі. Учень Ф.Лоренца та М.Устрялова. 1854 відвідав *Львів*, де працював у місц. б-ках та архівах. Від 1855 — ад'юнкт *Рішельєвського ліцею* з рос. історії та статистики. 1861 виступив з актовою промовою «Спір між Литвою та Польщею про права на Волинь та Поділля». Екстраординарний (1865), ординарний (1868) професор рос. історії Новорос. ун-ту в *Одесі*. Очолював кафедру з рос. історії Новорос. ун-ту (1865—77). Захистив магістерську дис. на тему: «Доля Червоної, або Галицької Русі до її об'єднання з Польщею» (1860) в Петерб. ун-ті, докторську дис. на тему: «Ягелло—Яків—Владислав та перше об'єднання Литви з Польщею» (1868). Редактор *«Записок Императорского Новороссийского университета»* (1870—73). Від 1871 — декан, а упродовж 1874—77 — проректор Новорос. ун-ту. Опікувався справами незаможних студентів, зокрема прагнув за рахунок доброчинної допомоги надати їм дешеве житло. Викладав низку курсів з історії Литви, Зх. Русі (України та Білорусі) й *Лівонського ордену* в Новорос. ун-ті, котрі привернули увагу слухачів. Натомість лекції С. з рос. історії оцінювалися сучасниками як пересічні. У викладанні прагнув відійти від викладу історії з офіц. держ. канонів, зокрема включав до своїх лекцій своєрідні екскурси з нар. життя. Автор праць з історії укр. земель, зокрема *Галичини*, *Волині* та *Поділля* 14—16 ст. У своїх студіях обстоював право Росії на землі, які свого часу входили до складу давньорус. д-ви. Уважав, що в історії Галицько-Волин. Русі домінуючу роль відігравало місц. боярство.

П. у м. Одеса.

Праці: Судьбы Червоной, или Галицкой Руси до соединения её с Польшей. СПб., 1860; Спор между Литвой и Польшей о правах на Волынь и Подолье. Одесса, 1863; Ягелло—Яков—Владислав и первое соединение Литвы с Польшей, ч. 1. Одесса, 1868.

Літ.: *Маркевич А.И.* Воспоминания о преподавателях историко-филологического факультета Новороссийского университета. В кн.: Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Одесса, 1999; *Музичко О.* Приватні та наукові контакти між західноукраїнськими та південноукраїнськими істориками у другій половині XIX — на початку XX ст. В кн.: Регіональна історія України, вип. 2. К., 2008.

О.В. Ясь.



Сміла. Краєзнавчий музей. Фото початку 21 ст.

СМІ́ЛА — місто обласного підпорядкування *Черкаської області*, райцентр. Центр. частина міста розташов. на лівому березі р. Тясмин (прит. Дніпра), між її притокою Сріблянкою та Ірдинським болотом. Населення 68,7 тис. осіб (2011).

Не пізніше 1541—42 черкас. боярин Ясько Тимкевич на землях, наданих йому 1533 королем. польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом I* Старим, заснував поселення Яськове, яке невдовзі припинило існування. Тривалий час на ці землі претендували різні власники, аж поки 1633 вони не стали володінням С.*Конецпольського.* 1640 на місці Яськова вже існувала *слобода* Тясмин, яка незабаром перетворилася на містечко й отримала другу назву Сміла. Згодом назва Сміла витіснила першу. Із 1648 С. — у складі *Війська Запорозького*, центр сотні *Чигиринського полку*. У 1670-х рр. мешканці С., рятуючись від воєнних дій, переселилися на Лівобережжя, містечко знелюдніло. Після відновлення в правобереж. частині *Київського воєводства* влади *Речі Посполитої* (1714) Смілянщина повернулася до рук Конецпольських (які і після 1648 вважалися її номінальними власниками), від них — до Валевських, 1725 — до князів *Любомирських.* У цей час С. відродилася. З'явилася єврейс. громада. Імовірно, у 1730-ті рр. в містечку було відновлено замок. Під час *Коліївщини* повстанці захопили С. і зруйнували замок (червень 1768). 1773 С. отримала *магдебурзьке право*. 1787 кн. Г.*Потьомкін* купив Смілянський ключ (див. *Ключ*), який після його смерті (1791) перейшов до його родичів графів Самойлових. Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) С. — під владою Рос. імперії, 1793—94 була центром *повіту Київського намісництва*, а потім увійшла до Черкас. пов. *Київської губернії.*

1838 містечко успадкував від Самойлових їхній родич граф Олексій Олексійович *Бобринсь-*

кий (із 1856 жив у С. постійно), завдяки якому С. стала знаною як осередок пром-сті та центр великого землеволодіння з передовим сільс. і лісовим госп-вом. Екон., соціальному і культ. розвиткові С. сприяли й нащадки О.О.Бобринського (див. *Бобринські*), які були власниками містечка до 1917. Серед смілянських з-дів найбільшими були цукровий (заснований 1838), рафінадний (1839) і механічний (1840, виробляв обладнання для цукрової пром-сті та сільс. госп-ва). 1876 повз С. пройшла залізниця *Фастів*—Знам'янка (нині місто Кіровогр. обл.), за 6 км від містечка було споруджено залізничну ст. Бобринська (із 1930-х рр. — станція ім. Т.Шевченка), яка згодом стала вузловою. Станційне селище злилося з містечком. 1847 у С. мешкало 4 тис. жителів, 1910 — понад 29 тис. Значну частину мешканців становили євреї. Дослідження Олексія Олександровича *Бобринського* зробили С. відомою серед археологів Рос. імперії.

Рад. владу остаточно встановлено на початку січня 1920. Із 1923 — райцентр. 1926 дістала статус міста, із 1939 — місто обласного підпорядкування. Окупована гітлерівцями з 4 серпня 1941 до 29 січня 1944. У рад. час тривав розвиток С. як значного пром. центру (машинобудування, харчова пром-сть) і траспортного вузла.

Істор. споруди: Успенський костьол (1818—27), Благовіщенський собор (1859), будівля банку (1909, тепер краєзнавчий музей). Археол. пам'ятки: кургани різних епох, городище — рештки замку (земляної фортеці бастіонного типу) 17—18 ст.

Літ.: *Третьяков П.* Звіт про археологічне дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину. В кн.: Археологічні пам'ятки, т. 1. К., 1949; ІМіС УРСР: Черкаська область. К., 1972; *Княжев В.С.* Смілянщина: Історико-економічний нарис. Сміла, 1998; *Сокса П.П., Пономаренко М.Ф.* Розвідки і пошуки експедиції «Сміла-92». В кн.: Сміла — рідне місто моє: Збірник історичних та краєзнавчих матеріалів. Сміла, 2001; *Яковенко Н.М.* Про час виникнення міста. Там само; *Єлесіна К.О.* Віхи історії Сміли. В кн.: Сміла запрошує: Презентаційно-туристичний путівник. Сміла, 2010; *Давиденко О.* Нариси з історії Смілянщини: http://gazeta.smila.com/gazeta/ index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=41&limit=1&limitstart=0; Файне місто Сміла: http:// haidamac.org.ua/2010/03/smila.

Д.Я. Вортман.

СМІЛЕ́НКО Алла Трохимівна (15.06.1923—22.09.2006) — археолог-славіст, провідний наук. співробітник відділу археології ранніх слов'ян Ін-ту археології АН УРСР. Д-р істор. н. (1981). Н. в м. *Київ*. Закінчила Київ. ун-т (1948). 1952 захистила кандидатську, а 1981 — докторську дисертацію. Працювала в Ін-ті археології АН УРСР з 1948 по 1988.

Сфера наук. інтересів С. — проблеми ранньої історії слов'ян, характеристика і локалізація *літописних племен* і племінних об'єднань за археол. матеріалами. Вона досліджувала старожитності Степового Подніпров'я і Дністро-Дунайського межиріччя в аспекті заселення цих регіонів слов'янами і їхніх етнокульт. зв'язків із кочовим населенням степів — *аланами*, *хозарами*, болгарами, уграми та ін.

С. провела польові дослідження і ввела до наукового обігу матеріали поселень *черняхівської культури* Леськи (Черкас. обл.) та *Башмачка* (Дніпроп. обл.), ранньосередньовічного ремісничого центру Канцирка (Запоріз. обл.), поселень Нагорне та Багате (Одес. обл.) та ін.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (1991).

Праці: Глодоські скарби. К., 1965; Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; Городище Башмачка III—IV вв. н. э. К., 1992.

Літ.: Сміленко Алла Трохимівна. В кн.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники української археології. Чернігів, 1997; Сміленко Алла Трохимівна. В кн.: Жінки — вчені Києва. К., 2003; До 80-річчя Алли Трохимівни Сміленко. «Археологія», 2004, № 3.

Н.С. Абашина.

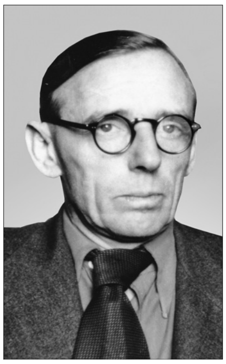
СМОЛЕ́НСЬКА ВІЙНА́ 1632—1634 — див. *Польсько-російська війна 1632—1634.*

СМО́ЛИЧ Юрій Корнійович (07.07(25.06).1900—28.08.1976) — прозаїк, публіцист, драматург, мемуарист, літ. і театральний критик, журналіст, громад. і політ. діяч. Герой Соц. Праці (1970). Н. в м. *Умань* у сім'ї вчителя г-зії. Закінчив Жмеринську г-зію (1918), вступив до Київ. комерційного ін-ту. Із 1919 — санітар, лікпом і діловод Подільської районної управи Т-ва Укр. Червоного Хреста. 1921—24 — актор різних театрів, із 1922 — театру ім. І.Франка; 1924—28 — інспектор театрів Головполітпросвіти Наркомосу УСРР. 1924 вийшла перша збірка оповідань С. «Кінець міста за базаром». Редактор журналів «Сільський театр» та «Університетський журнал» (1926—29). Був членом «*Гарту*», *Вільної академії пролетарської літератури*, *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників* та з 1934 — Спілки письменників СРСР. Заст. голови Харків. орг-ції Спілки письменників України, із 1938 — голова; редактор «Літературного журналу», депутат Харків. міськради. Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 евакуйований до Алма-Ати (нині м. Алмати, Казахстан). Із кінця 1942 до 1950 — відп. редактор ж. «Україна» (*Москва*, *Харків*, *Київ*). Член к-ту «За повернення на Батьківщину» (Берлін; Німеччина). Член правління Спілки письменників СРСР (1942—76), заст. голови, член секретаріату правління Спілки письменників України (1944—63), голова правління Спілки письменників України (1971—73). Очолював Т-во культ. зв'язків з українцями за кордоном (1961—76).

Автор понад 40-ка збірок оповідань та повістей, у т. ч. пригодницьких («Останній Ейджевуд», 1927; «Господарство доктора Гальванеску», 1929), романів-памфлетів проти укр. визвол. змагань, діячів *Української Народної Республіки* («Фальшива Мельпомена», 1929; «По той бік серця», 1930; «Світанок над морем», 1956; дилогія «Мир хатам, війна палацам», 1958; «Реве та стогне Дніпр широкий», 1960), мемуарів «Розповідь про неспокій» (т. 1—3, 1968—72), «Розповіді про неспокій немає кінця» (кн. 1—3, 1972) та «Я вибираю літературу» (1970). Особливої популярності набула автобіографічна трилогія С. «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні» (1936—38). Всі твори С. виходили масовими тиражами; окремі з



А.Т. Сміленко.



Ю.К. Смолич.

них були перекладені болг., польс., рос., словац., угор. та ін. мовами.

Кандидат у члени ЦК КПУ (1971), депутат ВР УРСР (1975).

П. у м. Київ. На могилі С. (*Байковий цвинтар*) встановлено пам'ятник (скульптор — А.Фуженко, архітектор — Т.Довженко).

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1971—73; Твори, т. 1—8. К., 1983—86.

Бібліогр.: Юрій Смолич. В кн.: Письменники Радянської України: 1917—1987: Бібліографічний довідник. К., 1988.

Літ.: *Артюшенко Ю.* На маргінесі книжки Ю. Смолича. Чикаго, 1952; *Чапленко В.* «З народом чи проти народу?». «Український самостійник» (Мюнхен), 1961, № 3; *Піскунов В.* Творчість Юрія Смолича. К., 1962; *Ріпецький Н.* 1430 сторінок брехні. «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1968, № 2; *Чапленко В.* Як Ю. Смолич реабілітує «забутий період». «Вільна Україна», 1969, № 59/60; *Шаховський С.М.* Юрій Смолич: Нарис про романіста. К., 1970; Смолич про тактику наступу на українську еміграцію. «Вісник Організації оборони чотирьох свобід України» (Нью-Йорк), 1976, № 9; *Міськов О.В.* Огляд фонду Ю.К. Смолича у ЦДАМЛМ УРСР. «Архіви України», 1980, № 6; Про Юрія Смолича: Спогади, статті, листи... К., 1980; *Голубєва З.С.* Юрій Смолич: Нарис життя і творчості. К., 1990; *Попик В.* Під софітами секретних служб: Документи з папки-формуляра на О.П. Довженка. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1995, № 1/2; *Дашкевич Я.* Надія Суровцова: Нотатки з нотаток. В кн.: *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Антоненко-Давидович Б.* Нащадки прадідів. К., 1998; *Сизоненко О.* Не вбиваймо своїх пророків. К., 2003; *Танюк Л.* Ровесник століття (Юрій Смолич). В кн.: *Танюк Л.* Слово. Театр. Життя, т. 2: Театр. К., 2003; Кілька «але» Юрія Смолича. В кн.: *Ребро П.* Вибрані твори, т. 7. Запоріжжя, 2011.

Г.П. Герасимова.

СМОЛІ́Й Валерій Андрійович (н. 01.01.1950) — історик, фахівець у галузі історії України доби середньовіччя та раннього Нового часу. Дійсний член *Національної академії наук України* (1995). Професор (1999). Засл. діяч н. і т. (1998). Н. в с. Авратин (нині село Волочиського р-ну Хмельн. обл.). 1970 з відзнакою закінчив істор. ф-т Кам'янець-Подільського пед. ін-ту. Два роки перебував на викладацькій роботі. 1972—75 — аспірант, 1975—79 — молодший, 1979—86 — старший наук. співробітник, із 1986 — зав. відділу історії феодалізму (нині — історії України середніх віків і раннього нового часу), 1991—93 — заст. директора з наук. роботи, із грудня 1993 — директор *Інституту історії України НАН України.* 1997—99 — віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. Член Президії НАН України (із 1998). Член К-ту з Держ. премій України в галузі н. і т. (із 1997).

Нагороджений Почесною відзнакою Президента України (1996), орденом Ярослава Мудрого 5-го (1999), 4-го (2004) та 3-го ст. (2011), орденом «За заслуги» 2-го (2006) та 1-го ст. (2009).

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2000).

1975 захистив канд. дис. на тему: «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави» (наук. керівник — чл.-кор. АН УРСР Ф.*Шевченко*); 1985 — докторську дис. на тему: «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII — XVIII ст.)».

Автор близько 1,5 тис. наук. праць, зокрема, низки шкільних і вузівських підручників, ряду монографій, в яких на основі широкої джерельної бази розкриваються закономірності *історичного процесу* на укр. землях на зламі середньовіччя та Нового часу. Пріоритетами в наук. діяльності вченого виступають проблеми історії *козацтва українського*; національно-визвол. рухів українців; формування сусп. свідомості укр. социуму; становлення нац. етносу та самобутнього розвитку його к-ри, перебігу державотворчого процесу в Україні в 17—18 ст.; міждерж. відносин у *Центрально-Східній Європі* раннього Нового часу та місця і ролі в них укр. фактору тощо.



В.А. Смолій.

Помітне місце в наук. доробку вченого посідають методологічні розробки, в яких відбито спостереження над станом *історичної науки* в Україні, шляхами її інтеграції у світ. історіографічний простір, мобілізації творчого потенціалу істориків на вирішення актуальних і важливих наук. проблем, вибудови відносин між науковцями та владними інституціями тощо.

Осн. напрями діяльності очолюваної ним наук. інституції — розробка на сучасному рівні європ. істор. науки таких проблем, як становлення та істор. еволюція Укр. д-ви; політ. к-ра та проблеми *ментальності* укр. сусп-ва; укр. сусп-во в системі європ. та світ. цивілізацій; історія міжнар. зв'язків України; дослідження актуальних проблем нац. історіографії та джерелознавства; публікація археогр. та історіографічної спадщини тощо. Багато уваги приділяє вихованню молодих наук. кадрів, створив сучасну наукову школу в галузі *медієвістики* і новістики.

Вироблені науковим колективом під керівництвом С. нові концептуальні підходи щодо осмислення українського історичного процесу відбиті у фундаментальному академічному проекті «Енциклопедія історії України» та низці колективних і авторських монографій, зокрема 15-томній серії «Україна крізь віки», що 2000 була відзначена Держ. премією України в галузі н. і т.; серії біографічних нарисів «Особистість і доба», багатотомному довідковому виданні «Україна: Хроніка XX століття». Під кер-вом С. реалізовані масштабні проекти: «Все про Україну» (К., 1998), «Україна: Утвердження незалежної держави (1991—2001)» (К., 2001), «Уряди України у XX столітті: Науково-документальне видання» (К., 2001), «Видатні діячі України минулих століть: Меморіальний альманах» (К., 2001), «Київ: Енциклопедич-

не видання» (К., 2001), «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.» (К., 2002), 3-й том фундаментального академічного видання «Історія української культури» (К., 2003), «Голод 1932—1933 років в Україні: Причини та наслідки» (К., 2003), «Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси» (т. 1—3, К., 2004), «Україна — козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004), «Історія українського селянства: Нариси» (т. 1—2, К., 2006), «Історія українського козацтва: Нариси» (т. 1—2, К., 2006—07), «Державотворчий процес в Україні: 1991—2006» (К., 2007), «Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності» (К., 2008), «История Украины: Научно-популярные очерки» (М., 2008), «Історія державної служби в Україні» (т. 1—2, К., 2009), «Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (К., 2010), багатотомне серійне видання «З історії повсякденного життя в Україні» (кн. 1—2, К., 2010); «Нариси з історії української революції 1917—1921 років» (кн. 1, К., 2011), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси» (кн. 1—2, К., 2011).

Під кер-вом С. та за його редакцією реалізовано низку помітних археогр. проектів, зокрема: з історії України ранньомодерної доби — «З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи» (К., 1996), «Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657» (К., 1998), «Листи Івана Мазепи» (т. 1—2, К., 2002—10); «Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії» (К., 2007), «"Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення)» (К.—Львів, 2011); з новітньої історії України — «В'ячеслав Липинський: З епістолярної спадщини» (К., 1996), «Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали» (К.—Нью-Йорк, 1996), «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали» (т. 1—2, К., 1996—97), «ОУН в 1941 році: Документи» (К., 2006), «ОУН в 1942 році: Документи» (К., 2006), «Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали» (К., 2007), «ОУН і УПА в 1943 році: Документи» (К., 2008), «ОУН і УПА в 1944 році: Документи» (ч. 1—2, К., 2009), «Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932—1933 років: Свідчення» (кн. 1—2, К., 2009); з історії здобуття незалежності — «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці створення Народного руху України» (К., 2009), «Шлях до незалежності: Суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали: До 20-ї річниці незалежності України» (К., 2011); з історії істор. науки в Україні — «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): Збірник документів і матеріалів» (ч. 1—2, К., 1996), «Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957—1977): Документи і матеріали» (К., 2007), «Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936—1991» (кн. 1, К., 2011); документальна частина фундаментального видання «Історія державної служби в Україні: Документи і матеріали» (т. 3—5, К., 2009) та ін.

С. є членом ред. колективів ряду періодичних та серійних наук. видань, із 1995 очолює редколегію *«Українського історичного журналу»*. Виступив відп. редактором понад 500 колективних та індивідуальних монографій, добірок документів, перевидань історіографічної спадщини, збірників наук. праць, зокрема, щорічників «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», «Социум: Альманах соціальної історії», «Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки», «Регіональна історія України» та ін.

Праці: Возз'єднання Правобережної України з Росією. К., 1978; Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1986; Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991; У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993 (2-ге вид., перероблене і доповнене, — К., 1995; 3-тє вид., доопрацьоване, — К., 2009); Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: Проблема державотворення. К., 1993; Історія в життєписах. К., 1994; Українська державна ідея XVII—XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; Українська національна революція середини XVII століття: Проблеми, пошуки, рішення. К., 1999; Богдан Хмельницький: Біографічний нарис. К., 2002; Україна XX століття, кн. 1—2. К., 2002; Україна: Поступ історії. К., 2003; Моя Україна. К., 2004; Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. К., 2008; Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). К., 2009; Петро Дорошенко: Політичний портрет. К., 2011.

Літ.: *Парнюк М.О., Підтиченко В.І.* Свідомість народних мас — предмет дослідження. «Філософська думка», 1985, № 5; Историография истории УССР. К., 1986; *Пінчук Ю.А.* Захист докторської дисертації В.А. Смолієм. «УІЖ», 1986, № 4; В Національній академії наук України. «Демократична Україна», 1995, 20 квітня; Нове поповнення академії: Обрані на загальних зборах Національної академії наук 14 квітня 1995 р. «Вісник НАН України», 1995, № 7—8; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; 50-річний ювілей академіка В.А. Смолія. «Вісник НАН України», 2000, № 1; Смолій Валерій Андрійович. В кн.: Хто є хто в Україні. К., 2001; Кам'янець-Подільський державний університет в особах, т. 1. Кам'янець-Подільський, 2003; Смолій В.А. В кн.: НАН України: Персональний склад: 1918—2003. К., 2003; *Шемшученко Ю.С.* Смолій Валерій Андрійович. В кн.: Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодення. К., 2004; Академік Валерій Смолій. Кам'янець-Подільський, 2006; *Матях В.М.* Смолій Валерій Андрійович. В кн.: Інститут історії України Національної академії наук України. К., 2006; *Rublow O.* Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie (1936—2006). «Biuletyn ukrainoznawczy», 2006, nr. 12; Smolij Valerij Andryjowycz / Смолій Валерій Андрійович. Там само; *Шаров І.* Методом творчого осмислення. В кн.: *Шаров І.* Вчені України: 100 видатних імен. К., 2006; Валерій Андрійович Смолій. В кн.: *Завальнюк О.М. та ін.* Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського. Кам'янець-Подільський, 2007; Смолій Валерій Андрійович. В кн.: Україна в III тисячолітті: Традиції, інновації, інвестиції. К., 2007; Смолій В.А. В кн.: Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник. Х., 2008; Смолій



С. Смолька.

Валерій Андрійович. В кн.: Україна в III тисячолітті: Традиції, інновації, інвестиції. К., 2008; *Реєнт О.* Слово про вченого. В кн.: Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. К., 2010; *Тронько П.Т.* 40 років служіння Кліо. Там само; До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія. «УЇЖ», 2010, № 1.

В.М. Матях.

«СМОЛОСКИ́П», Видавництво «Смолоскип» імені В.Симоненка — літ. вид-во, засноване 1967 в Балтиморі (шт. Меріленд, США) з ініціативи О.Зінкевича. В еміграційний період свого існування «С.» видавав наук. і літ. доробок учасників *дисидентського руху 1960—1980-х років в Україні*, документи «*самвидаву*», твори укр. письменників, репресованих сталінським режимом та заборонених в УРСР. Першою книжкою, яка з'явилася друком у вид-ві «С.», була праця О.Зінкевича «З генерації новаторів: Світличний і Дзюба» (1968).

У вид-ві побачили світ праці представників «Розстріляного відродження» М.*Хвильового*, Л.*Курбаса*; поезії *шістдесятників* Л.*Костенко*, В.*Голобородька*, І.Калинця, Т.Мельничука; самвидавні випуски нелегального час. *«Український вісник»*, інформаційні бюлетені *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод* та ін. 1974 створено відділ «С.» «Smoloskyp Publishers» для видання документів укр. «самвидаву» іноз. мовами.

1992 «С.» переніс діяльність в Україну і зосередив свою увагу на виданні дебютних книг наймолодших укр. письменників. Серед проектів вид-ва книжкові серії: «Розстріляне відродження», «Університетські діалоги», «Шістдесятництво». При вид-ві існують інформаційний бюлетень «Смолоскип України» та альманах «Молода нація». 1998 відділенням вид-ва «С.» став Музей-архів і документаційний центр укр. «самвидаву», який містить у собі тисячі документів та матеріалів укр. «самвидаву», значну колекцію неформальних часописів, підбірку закордонних газет і журналів, присвячених правозахисному руху в Україні, збірку фотографій колиш. політв'язнів та репресованих. Друкованим органом музею-архіву є інформаційний бюлетень «Український самвидав».

Офіц. веб-сайт вид-ва: http://smoloskyp.org.ua.

Літ.: *Дубинянська Я.* Осип Зінкевич: Повернення емігранта. «Дзеркало тижня», 2001, № 27 (351), 21 липня.

О.Г. Бажан.

«СМОЛОСКИ́ПИ» — укр. часопис, орган *Союзу української націоналістичної молоді.* Виходив у *Львові.* Усього вийшло 6 номерів журналу: чотири — 1927, по одному — 1928 (із додатком під однойменною назвою) і 1929. Гол. редактор — О.Боднарович. У часописі друкувалися статті В.Аркадіїва, О.Боднарука, М.*Галущинського*, О.Дніпровського, Д.*Донцова*, М.Кареєва, присвячені проблемі виховання молоді в національно-свідомому дусі. Також друкувалися матеріали про діяльність гуртків укр. націоналістичної молоді, про розвиток студентського руху в *Галичині* та поза її межами, істор. матеріали, насамперед про листопадові події 1918, поетичні твори І.*Франка*, О.*Олеся*, О.Боднаровича, Ю.*Косача.*

Літ.: *Мартинець В.* Українська націоналістична преса. В кн.: Організація українських націоналістів: 1929—1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. Б/м, 1955; Періодика Західної України 20—30-х рр. XX ст.: Матеріали до бібліографії, т. 1. Львів, 1998; *Вдовичин І.* Смолоскипи: Журнал націоналістичної молоді. В кн.: Українські часописи Львова 1848—1939, т. 3, кн. 1. Львів, 2003.

Ю.А. Черченко.

СМОЛЯ́ТИЧ Клим — див. *Климент Смолятич.*

СМО́ЛЬКА (Smolka) **Station** **Станіслав** (29.06.1854—27.08.1924) — польс. історик-медієвіст, видавець джерел, організатор наук. життя. Син Ф.*Смольки*. Н. в м. *Львів.* Навч. у львів. г-зії. 1870—71 — студент Львівського, 1871—73 — Геттінгенського ун-ту. 1873 захистив докторську дис. на тему: «Polnische Annalen bis zum Anfange des vierzehnten Jahrhunderts» (керівник — проф. Г.Вайтц). 1875 на підставі праці «Przegląd stosunków domu habsburskiego do Węgier aż do ustalenia dynastii habsburskiej na tronie węgierskim z Ferdynandem I» здобув габілітацію в Ягеллонському ун-ті. Від 1875 — доцент, 1877—1902 — професор, 1896—98 — ректор Ягеллонського ун-ту. Чл.-кор. (1881), дійсний член (1884), президент (1890—1903) АН у Кракові. 1886 започаткував і до 1901 керував археогр. експедиціями до Риму (Італія). 1893 заснував Наук. станцію в Парижі. 1908—1919 — директор Архіву гродських і земських актів у Кракові. 1912—17 — директор музею Чарторийських у Кракові. 1919—24 — професор Катол. ун-ту в Любліні. Творець наукової школи (учні — Ф.Буяк, С.Кентжинський, Я.-К.Кохановський, Ф.Конечни, С.*Кшижановський*, С.*Кутшеба*, В.*Собєський*, В.Токаж, Б.Ульяновський, С.Закшевський та ін.). Член Угор. АН (1891), Чеської АН (1898), Югослов'ян. АН (1898), почесний член Т-ва приятелів наук у Познані (1891), член Істор. т-ва в С.-Петербурзі та Ризі (1891), Археол. т-ва в Москві (1901), почесний член Польс. істор. т-ва (1924).

Був прихильником консервативної ідеології краківської істор. школи. Досліджував польс. середньовіччя («Henryk Brodaty: Ustęp z dziejów epoki piastowskiej» (1872), «Początki feudalizmu, studium historyczne» (1874), «Mieszko Stary i jego wiek» (1881), «Szkice historyczne» (1882—1883), «Rok 1386, w pięciowiekową rocznice» (1886), «Kiejstut i Jagiełło» (1889), «Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: Rozbiór krytyczny» (1890), «Polska i Branderburgia za czasów Jagiełły» (1896)), Новий час («Polska i Austria w latach 1526—27» (1877), «Józef Szujski, jego stanowisko w literaturze i społeczeństwie» (1883), «Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym» (1907)), методологічні проблеми історії («O obowiązkach i zadaniach docenta historii» (1875), «O pojęciu, zadaniu i stanowisku historii» (1879), «Słowo o historii» (1882)). Видав «Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego» (ч. 2, 1875), «Pamiętnik Napoleona Serawskiego» (1907), «Korespondencja Lubieckiego z ministrami sekretarzami stanu Ignacym Sobolewskim i Stefanem Gra-

bowskim» (т. 1—4, 1909). В оцінці польсько-укр. взаємин акцентував на вагомості цивілізаційної місії Польщі на укр. землях, критично сприймав істор. ідеологію нової укр. історіографії, зокрема М.*Грушевського* та його школи («Die russische Welt: Historisch-politische Studien» (1916), «Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russien» (1917)).

П. у Новошичах на Поліссі.

Літ.: *Zakszewski S.* Stanisław Smolka. «Kwartalnik Historyczny», 1924, r. 28; *Tymieniecki K.* Charakterystyka naukowej działalności Stanisława Smolki (1854—1924). «Życie i Myśl», 1950, r. 1; *Mikucki S., Gieysztor A.* Stanisław Smolka jako mediewista. В кн.: Spór o historyczną szkołę krakowską. Kraków, 1972; *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i nauce. Kraków, 1975; *Maternicki J.* Stanisław Smolka — powrót historiografii polskiej do mitu jagiełłońskiego. В кн.: *Maternicki J.* Historiografia i kultura historyczna. Warszawa, 1990; *Wyrozumski J.* Smolka Stanisław (1854—1924). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 39. Warszawa—Kraków, 1999—2000; *Його ж.* Stanisław Smolka (1854—1924). В кн.: Uniwersytet Jagielloński: Złota księga Wydziału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

СМО́ЛЬКА (Smolka) **Францішек** (05.11.1810—04.12.1899) — польс. політ. діяч у *Галичині*, адвокат. Батько С.*Смольки*. Походив із мішаної німецько-угор. сім'ї (батько — офіцер австрійс. армії), яка в Галичині полонізувалася. Н. в м. *Калуш*. Навч. в домініканській г-зії у *Львові*. 1831 закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту. Спершу працював дрібним чиновником у фінансовому управлінні, згодом (із 1834) — в адвокатській канцелярії П.Родаковського. Здобувши титул д-ра права (1836), відкрив у Львові (1840) власну адвокатську канцелярію. Із 1834 брав участь у польс. конспіративному русі, спрямованому на відновлення *Речі Посполитої* (був членом масонського Т-ва приятелів люду / Stowarzyszenie Przyjaciół Ludu). 1841 заарештований, кілька років провів під слідством у в'язниці. 1845 отримав смертний вирок з одночасним цісарським помилуванням, при тому втратив право на самостійну адвокатську практику.

Під час революції 1848—49 виступав за широку автономію Галичини у складі монархії *Габсбургів*. Член польс. *Центральної ради народової* у Львові, учасник *Слов'янського з'їзду 1848 в Празі*. Як депутат австрійс. райхстагу 1848—49 полемізував з українцем І.*Капущаком*, захищаючи польс. *шляхту* від звинувачень у гнобленні *селянства*. Відстоював федеративний проект австрійс. конституції, здобув широку підтримку депутатів райхстагу та був обраний його головою (президентом). Після розпуску райхстагу і згортання ліберально-демократ. завоювань революції відмовився від високої держ. посади у *Відні* й повернувся до Львова як приватна особа. У 1850-х рр., перебуваючи під наглядом поліції, відновив у Львові власну адвокатську канцелярію, став великим землевласником (зокрема купив м-ко *Моршин* у Стрийському пов.), 1861 обраний головою Галицького госп. т-ва. У результаті невдалих біржових операцій 1863 зазнав фінансового краху і втратив земельні маєтки, намагався вчинити самогубство.

Порятунком від повного матеріального занепаду завдячував допомозі В.*Дідушицького*. На поч. 1860-х рр. повернувся до політ. діяльності, здобув велику популярність серед львів. міщанства. Депутат *Галицького крайового сейму* (1861—99, незмінно обирався у Львові) та австрійс. парламенту (Держ. ради) у Відні (1861—67, 1870—77, 1879—93; у 1881—93 — президент палати депутатів), організатор (1868) і голова Національно-демократ. т-ва, активний прихильник концепції перетворення Австрійс. імперії у федерацію «історично-політичних країв», до яких зараховував Галичину як частину колиш. Речі Посполитої, згодом перейшов на лояльні проавстрійс. позиції, за умови збереження за Галичиною широкої автономії. Почесний громадянин Львова (з 1861), депутат Львів. міської ради (1861—79). 1869 організував у Львові урочистості з нагоди 300-ліття *Люблінської унії 1569*, закликаючи галицьких українців до порозуміння з поляками на засадах збереження територіально-політ. та культ. єдності. Ініціював насипання на Високому Замку у Львові т. зв. кургану Люблінської унії. Визнаючи національно-культ. самобутність українців (русинів), заперечував їхнє право на вільний політ. розвиток, погоджувався лише на деякі поступки у мовній сфері. Автономію Галичини розумів винятково як польс. автономію, абстрактну любов до Русі (України) поєднував із критикою лідерів укр. руху, в діяльності яких вбачав загрозу для українсько-польс. єдності.

П. у м. Львів, похований на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: *Widmann K.* Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny: Od roku 1810 do 1849. Lwów, 1886; *Grodziski S.* Sejm Krajowy galicyjski 1861—1914, t. 1—2. Warszawa, 1993; *Buszko J.* Polacy w parlamencie wiedeńskim 1848—1918. Warszawa, 1996; *Мудрий М.* Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60—70-і роки XIX ст.). В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997; *Fras Z.* Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848—1873. Wrocław, 1997; *Kieniewicz S.* Smolka Franciszek Jan (1810—1899). В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 39/2, zesz. 161. Warszawa—Kraków, 1999.

М.М. Мудрий.



Ф. Смолька.

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Герасим Данилович (1-ша пол. 16 ст. — п. 1594, за ін. даними, 1597) — культ. і освіт. діяч, письменник-полеміст. Батько М.*Смотрицького*. Походив, очевидно, з укр. правосл. *шляхти* з м. *Смотрич*. Дістав добру освіту, знав іноз. мо-



Сторінка із віршем Г. Смотрицького «Зри сія знаменія княжате славнаго...» із Острозької Біблії. Острог, 1581.

ви, був обізнаний з антич. і середньовічною літературою, історіографією, філософією. Служив писарем у Смотричі (серед. 16 ст.), переписав там збірник історико-літ. змісту, потім обіймав аналогічну посаду в Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*). До 1576 переїхав до *Острога*, очевидно на запрошення кн. В.-К.*Острозького*. Став першим ректором *Острозької академії*, очолив літературно-наук. гурток з І.*Федоровим*, Д.*Наливайком*, *Кирилом Лукарісом*, *Кліриком Острозьким* та ін. Редактор і перекладач текстів *Біблії* (1581), автор передмов та віршів, присвячених князям *Острозьким*, де наголошується на спадкоємності князями Острозькими традицій хрестителя Русі св. рівноапостольного кн. *Володимира Святославича*. Упорядкував збірник полемічних творів, а два з них («Ключ царства небесного» і «Календар римски новы») написав сам (1587). У цих творах полемізує з *єзуїтами*, критикує догмат про зверхість Папи Римського і його непогрішимість, григоріанський календар.

Літ.: *Соловій М.* Мелетій Смотрицький як письменник. Рим—Торонто, 1977; *Мицько І.З.* Матеріали до історії Острозької академії (1576—1636). К., 1990; *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Massachusetts, 1995; Архіў уніяцкіх мітрополітаў. Мінск—Полацк, 1999; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005.

Ю.А. Мицик.

СМОТРИ́ЦЬКИЙ Мелетій (у миру — Максим Герасимович; бл. 1577 — 27.12.1633) — письменник-полеміст і філолог, церк. ієрарх, культ. і освіт. діяч. Син Г.*Смотрицького*. Н., вірогідно, в м. *Острог*. Навч. в Острозькій академії (або ж у свого батька), певний час його наставником був *Кирило Лукаріс*. Бл. 1596 С. вступив до Віленської єзуїтської академії, однак не закінчив її через свої проправосл. орієнтації. 1600 став приватним учителем молодого кн. Б.Соломерецького. Невдовзі поїхав до Німеччини, супроводжуючи в поїздці на навчання свого вихованця. Разом із ним кілька років слухав лекції, зокрема у Лейпцизькому та Віттенберзькому протестантських



Мелетій Смотрицький.

ун-тах. По поверненні із закордонної освіт. мандрівки на деякий час затримався у маєтку князів Соломерецьких Баркулабові (нині с. Борколабово Бихівського р-ну Могильовської обл., Білорусь). Розпочав активне співробітництво з Віленським Святодухівським братством. 1610 опублікував у Вільно (нині м. *Вільнюс*) під псевдонімом Теофіл Ортолог полемічний твір польс. мовою «Тренос, або плач Східної Церкви» (див. *«Тренос»*). Близько 1617—18 С. прийняв чернечий постриг під ім'ям Мелетій. Напередодні він протягом року жив у *Віленському Святого Духа монастирі*. 1616 С. підготував до друку Євангеліє учительне (побачило світ у Єв'є; нині м. Вевіс, Литва), 1616—18 — знамениту граматику старослов'ян. мови (див. *Граматика Мелетія Смотрицького*). Ці твори, а також «Тренос» висунули його в число найталановитіших тогочасних вітчизн. письменників і вчених-філологів. 1620 патріарх Єрусалимський Феофан висвятив його на архієпископа Полоцького, а також єпископа Вітебського і Мстиславського (див. *Феофана місія в Україні 1620*). Повернувшись після посвячення з *Києва* до Вільно, вірогідно на початку листопада 1620, став архімандритом Віленського монастиря Святого Духа. Невдовзі він втягнувся в гостру міжконфесійну боротьбу з унійними ієрархами — Й.-В.Рутським, Й.*Кунцевичем*, Л.Кревзою. У березні 1621 польс. король *Сигізмунд III* видав універсал про арешт С., а також І.*Борецького* за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь *Османської імперії* й організації антиурядових бунтів на реліг. грунті. С. у своєму творі «Verificatia niewinności» («Підтвердження безневинності»; Вільно, 1621) спростовував такі звинувачення, а також інсинуації щодо самозванства і шпигунства патріарха Єрусалимського Феофана. 1621 С. видав у Вільно полемічну працю «Oborona verificaciey» («Захист верифікацією»), що стала відповіддю на унійну брошуру «Sowita wina» («Подвійна вина»). Невдовзі побачив світ його «Elenchus pism uszczypliwych» («Відсіч ущипливим творам»; Вільно, 1622). У своїх публікаціях цього часу С. не лише полемізував зі своїми опонентами, захищаючи конфесійні права православних, а й по-новому (конфесійно досить незаангажовано) розмислював над нац. (ранньонац.) ідентичністю «руського народу» — тогочасного населення України та Білорусі. Згідно з його концепцією етнічною основою *ідентичності національної* русинів є «народження» і «кров», тобто родове начало, фактор рідної землі, спільної к-ри і долі, характеру, що об'єднувало та гуртувало людей в одну спільноту. Водночас С. вважав, що зміна *русинами* віросповідання відповідно до моральних приписів свободи волі ніяк не порушує їхньої «національної» тотожності. Сумніви щодо правдивості правосл. догматики та церк. вчення почали з'являтися в нього ще до прийняття чернечого постригу. За визнанням самого С., він був прихильником *унії церковної*, коли вирушив в духовну мандрівку до *Стамбула* та Палестини (1623—25), де мав намір апробувати свій правосл. Катехізис в ієрархів Сх. Церкви. Однак стан тамтешньої богословської науки викликав у нього розчарування. 1627 за згодою прихильного до унії брацлавського воєводи кн. О.Заславського С. став архімандритом *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*. 6 червня 1627 він надіслав листи до Папської столиці, заявивши про своє бажання перейти в унійну Церкву. Причому просив Папу Римського Урба-


ЛЯМЕНТЪ
у света убогихъ,
На жалосное преставление Святобливого: а в обой добродетели богатого Мужа в Бозе Велебного, Гдна Отца
ЛЕОНТІА КАРПОВИЧА,
АРХІМАНДРИТА общіа обители, при Церкви сошествія Стго Дха, Братства церковного Віленского.
Пра: Гре:
Виленѣ, в друкарни Братской.
Лѣта ѿ воплощенія Бга Слова. аха.

Мелетій Смотрицький. «Ляментъ у света убогих...» Вільно, 1620. Титульна сторінка.

на VIII, щоб до певного часу це залишалося в таємниці. Запідозрений у таємному уніїстві, С. зазнав морального тиску на *Київському православному церковному соборі 1628*, його твір «Apologia peregrinatiey do Kraiow Wschodnych» («Апологія мандрівки до східних країв»; Львів, 1628) було визнано таким, що суперечить правосл. догматиці, й піддано анафемі. Повернувшись до Дерманського Свято-Троїцького монастиря, С. написав працю «Protestatia Przeciwo Soborowi w tym Roku 1628... w Kiiowie Monasteru Pieczerskim obchodzonemu» («Протестація проти собору 1628 року..., що відбувся в Києві в Печерському монастирі»; Львів, 1628), в якій відкрито заявив про свій розрив із правосл. Церквою. Згодом він видав ще два полемічні твори, написані з позицій унійної ідеології: «Paraenesis abo Napomnienie» («Паранезіс або порада; Краків, 1629) та «Exęthesis» (Львів, 1629). 1631 завдяки прихильності Папи Римського Урбана VIII С. став архієпикопом Ієрополітанським.

П. у Дерманському Свято-Троїцькому монастирі, де й був похований.

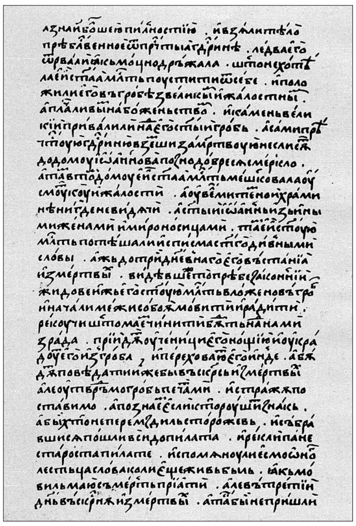
Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования, т. 1—2. К., 1883—88; *Grabowski T.* Ostatnie lata Melecjusza Smotryckiego: Szkic z dziejów literatury unicko-prawosławnej wieku XVII. В кн.: Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza, t. 1. Lwów, 1916; *Возняк М.* Історія української літератури, т. 2. Львів, 1921; *Федишин І.* Мелетій Смотрицький та його унійна діяльність. В кн.: Збірник, присвячений світлій пам'яті Мелетія Смотрицького з нагоди трисотніх роковин смерті. Львів, 1934; *Прокошина Е.С.* Мелетий Смотрицкий. Минск, 1966; *Німчук В.В.* Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. В кн.: *Смотрицький М.* Граматика. К., 1972; Граматика М. Смотрицького. К., 1979; Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К., 1982; *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century. «Harvard Ukrainian Studies», 1984, no. 8; *Яременко П.К.* Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. К., 1986; *Короткий В.Г.* Творческий путь Мелетия Смотрицкого. Минск, 1987; *Frick D.A.* Meletij Smotryckyj's Thrēnos of 1610 and Its Rhetorical Models. «Harvard Ukrainian Studies», 1987, no. 11; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Massachusetts, 1995; *Кралюк П.* Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. К., 1997; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Його ж.* Витоки українського націотворення. К., 2010.

П.М. Сас.

СМОТРИ́ЦЬКІ — дрібношляхетський рід, з якого походило кілька відомих укр. церк. і освіт. діячів кінця 16 — поч. 17 ст. С. мали, очевидно, міщанське коріння та були нащадками дяка **Данила**, який у серед. 16 ст. жив у м-ку *Смотрич* на Поділлі (на той час королів. володіння, що входило до складу Кам'янецького староства). Найвідомішими представниками роду С. були син дяка Герасим та онуки Максим (Мелетій) і Стефан.

Герасим Данилович (див. Г.*Смотрицький*; р. н. невід. — п. 1594) — писар Кам'янецького гродського суду в 1560-х — на поч. 1570-х рр.; із середини 1570-х рр. — на службі в кн. В.-К.*Острозького* (згадується як костянтинівський *зем'янин*, княжий підскарбій). Традиційно вважається першим ректором *Острозької академії* і одним із редакторів виданої 1581 *Острозької Біблії.* Автор полемічних творів «Ключ царства небесного» та «Календар римський новий» (1587).

Максим Герасимович (у чернецтві — Мелетій; див. М.*Смотрицький*; бл. 1577 — 27 грудня 1633) — вихованець Острозької академії та Віленської єзуїтської академії. Від 1600 — учитель лат. мови кн. Б.Соломерецького, у почту якого 1605—07 здійснив освітню подорож до Німеччини, відвідав ун-ти в Лейпцизі, Нюрнберзі, Віттенберзі і Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). В одному із цих навч. закладів здобув ступінь д-ра медицини. Після повернення до *Речі Посполитої* певний час мешкав у родовому маєтку князів Соломерецьких — м-ку Баркулабів (нині с. Борколабово Бихівського р-ну Могильовської обл., Білорусь), але вже 1608 переїхав до Вільна (нині м. *Вільнюс*), де між 1610 і 1618 прийняв постриг. Під час перебування в *Києві* єрусалимського патріарха Феофана III (жовтень 1620) висвячений в сан полоцького архієпископа і єпископа вітебського та мстиславського. 1623—25 подорожував країнами Сходу. 1627 переїхав на Волинь, де за поданням кн. Олександра став архімандритом *Дерманського Свято-Троїцького монастиря.* Прийнято вважати, що вже влітку 1627 Мелетій навернувся до унії, хоча відверто про це заявив пізніше, у 2-й пол. 1628, після того, як його заклики до порозуміння між православними та унійцями було піддано гострій критиці учасниками *Київського православного церковного собору*



Аркуш книги, переписаної Данилом Смотрицьким. Смотрич, середина 16 ст.

(серпень 1628). Решту життя провів у Дермані (нині с. Дермань Друга Здолбунівського району Рівнен. області), де помер та був похований. До поч. 1620-х рр. Мелетій тісно співпрацював із Віленським Святодухівським братством, викладачем братської школи якого був кілька років, починаючи з 1608. Короткий період наприкінці 1610-х рр. був ректором Київ. братської школи. Автор полемічних творів «Антиграфи» (1608), «Тренос, або плач східної церкви» (див. *«Тренос»*; 1610), «Апологія» (1628), «Протестація» (1628), «Паренезіс» (1628), «Екзетесіс» (1629), а також «Граматики словенської» (див. *Граматика Мелетія Смотрицького*; 1619).

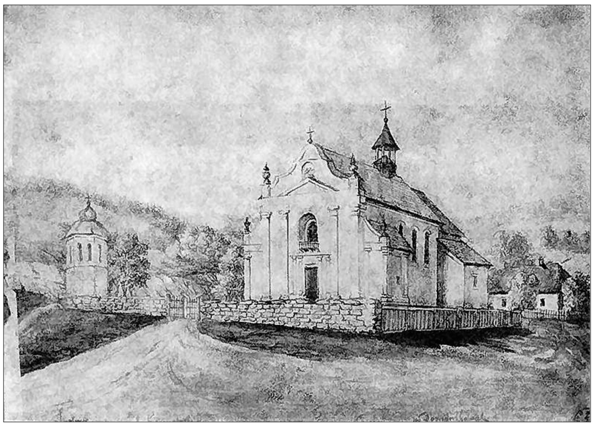
Стефан Герасимович (п. бл. 1636) — вихованець Острозької академії, секретар кн. В.-К.Острозького, настоятель острозької церкви Успіння Богородиці (1607—36). Його син **Юрій** (Георгій) 1629 студіював у *Замойській академії.* Серед ін. близьких родичів Стефана Герасимовича слід назвати архімандрита розташованого неподалік від *Острога* Шумського василіанського монастиря **Митрофана** (згаданий 1644—45), ченця Дерманського Свято-Троїцького монастиря **Єремію** (згаданий 1634—44) та ігуменію Дубовецького жін. монастиря під м. *Дубно* **Таїсію** (згадана 1650) Смотрицьких.

Дж.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 238, 264.

Літ.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990; *Яковенко Н.* Мелетій Смотрицький. В кн.: Історія України в особах: Литовсько-польська доба. К., 1997; *Нічик В.В.* Смотрицький Максим Герасимович. В кн.: Києво-Могилянська академія XVII—XVIII ст. в іменах. К., 2001; *Довбищенко М.В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008.

І.А. Тесленко.

Смотрич. Свято-Миколаївський домініканський костьол. Малюнок Н. Орди. 1871—1873.



СМО́ТРИЧ — с-ще міськ. типу Дунаєвецького р-ну *Хмельницької області.* Розташов. при впадінні р. Яромирка до Смотрича (прит. Дністра). Населення 1,9 тис. осіб (2011).

Заснований князями *Коріятовичами* після 1362 (на 1375 вже існував). Певний час — столиця *Подільського князівства* (1385 цей статус перейшов до сусіднього Кам'янця; нині м. *Кам'янець-Подільський*). 1427 і 1448 постраждав від татар. нападів, відтак підупав. Ситуацію не врятувало і надання 1448 С. *магдебурзького права.* Від 1442 належав до *Подільського генерального староства*, а на 1570 підпорядковувався Кам'янецькому староству *Подільського воєводства* і мав 91 *дим.* 1609 це королів. місто надано Яну Потоцькому, воєводі брацлавському. 1629 тримачем С. числиться Олександр Гумецький. Славу містечку принесла родина *Смотрицьких*, з якої вийшли відомі духовні діячі Г.*Смотрицький* і М.*Смотрицький.*

На 1665 С. був центром окремого *староства.* Утім перебування в зоні постійних бойових дій часів *Національної революції 1648—1676* не сприяло його розвиткові. У 18—19 ст. розбудові С. сприяв рід *Потоцьких* (зберігся костьол Святого Миколая, зведений їхнім коштом для домініканського монастиря між 1786 і 1821). На 1780 в містечку налічувалося 287 домів-господарств, існувала значна єврейс. громада. С. із 18 ст. був відомий вир-вом мальованої кераміки.

За 2-м поділом Польщі (1793) С. перейшов під владу Рос. імперії, адміністративно з 1797 підпорядковувався Кам'янецькому (Кам'янець-Подільському) повіту *Подільської губернії.* 1810 в містечку збудовано *ратушу* й утворено *міську думу*, але 1838 міщани С. були приєднані до думи Кам'янця-Подільського. На 1889 в містечку мешкало 1188 жителів (565 з них — євреї). До С. також прилягало передмістя Мнихівка (Мигівка).

Із 1923 до 1962 — центр р-ну, згодом — містечко у складі Дунаєвецького р-ну. Із липня 1941 до березня 1944 — окупований гітлерівцями (1 вересня 1941 в С. розстріляний 1441 єврей). 1960 С. отримав статус с-ща міськ. типу. Нині знаний здебільшого як с.-г. центр.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Орловский М.* Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уезда, Подольской губернии. Хмельницький, 2004 (репринт вид. — 1864).

Д.С. Вирський.

СМУ́ГА ОСІ́ЛОСТІ, смуга постійної єврейської осілості (рос. — «черта постоянной еврейской оседлости») — система дискримінаційних норм рос. законодавства, спрямована на обмеження вільного права мешкання євреїв — головно територіями, які раніше належали *Речі Посполитій*, а також *Новоросійським краєм.* Водночас — це також система преференційних і заохочувальних юрид. норм, що надавали право повсюдного мешкання в Рос. імперії окремим («корисним» в очах центр. влади) групам єврейс. населення, чий досвід мав слугувати прикладом для наслідування єврейс. загалові.

До 1-го поділу Речі Посполитої (1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) євреї не тільки не мали права підданства в Рос. д-ві, а й взагалі не допускалися в її межі навіть тимчасово. Проте на території автономної *Гетьманщини*, а також Смоленщини (які свого часу входили до складу Речі Посполитої), з огляду на незабуті традиції використання ділових навичок євреїв, останні, всупереч законам, із негласного дозволу місц. влади почали знову оселятися з кінця 17 ст., займаючись гол. чин. шинкарським промислом у володіннях представників *козацької старшини* та місц. адміністрації. За переписом 1739, в маєтностях козац. старшини та рос. дворян у Гетьманщині мешкало 573 євреї (292 чоловіки і 281 жінка). Також євреї-купці — піддані Речі Посполитої — приїздили в значній кількості до Гетьманщини для участі в *ярмарках*, у

першу чергу — в *Ніжині*. У 1720—40-ві рр. центр. рос. влада не раз видавала розпорядження про вигнання всіх євреїв; на це були спрямовані: виданий 15 липня 1721 на вимогу царя *Петра I* універсал гетьмана І.*Скоропадського*; іменні укази: 26 квітня 1727 — імп. Катерини I, 11 червня 1740 — імп. *Анни Іванівни*, і найсуворіші 2 грудня 1742 та 16 грудня 1743, якими було заборонено навіть на короткий термін впускати купців-євреїв та дозволено залишитися в межах Рос. імперії тільки євреям-вихрестам, — імп. *Єлизавети Петрівни*; а також сенатські — 15 березня 1743 та 25 січня 1744. На відміну від попередніх укази Єлизавети Петрівни про висилку за кордон усіх євреїв було педантично виконано.

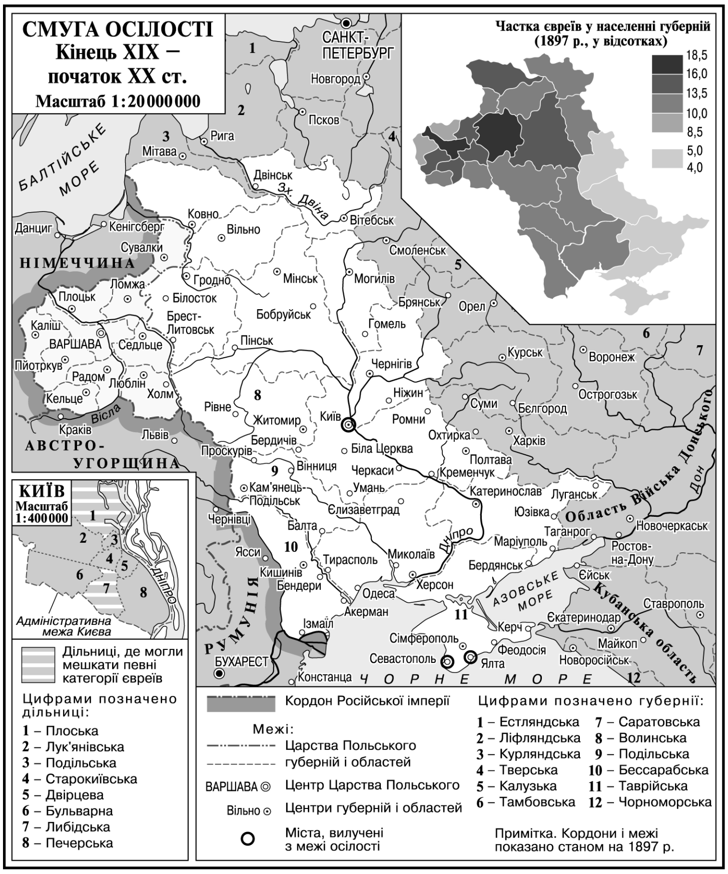
Нова імператриця *Катерина II*, посівши рос. престол, хоча й не наважилася офіційно зламати усталений у д-ві стан справ щодо євреїв, проте негласно вже від 1764 сприяла оселенню євреїв як іноземців (без зазначення їхньої національності та віросповідання) на теренах *Новоросії*, розглядаючи їх як важливу складову госп. колонізації краю. Із набуттям Рос. імперією 1772 внаслідок 1-го поділу Речі Посполитої частини білорус. земель зі значним єврейс. населенням та даруванням останньому всіх прав підданства, а також із ліквідацією 1775 *Запорозької Січі* процес переселення євреїв через заохочення їх до цього на землі Півдня сучасної України, головно з території суміжних укр. воєводств Польсько-Литов. д-ви, набув уже відкритих офіц. форм.

Початок власне формуванню в Рос. імперії майбутньої С.о. поклав указ імп. Катерини II від 23 грудня 1791, який, у відповідь на скарги моск. і смоленських купців-християн, заборонив євреям записуватися в *купецтво* цих міст та ін. міст внутр. губерній Рос. імперії. Натомість цей указ поширив право вільного мешкання євреїв (окрім тих білорус. земель, що від часу 1-го поділу Речі Посполитої разом зі своїм єврейс. населенням перебували у складі Рос. імперії) на землі півдня сучасної України — *Катеринославське намісництво* і *Таврійську область*, які першими з укр. земель увійшли до С.о., що тільки починала тоді формуватися.

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793) указ імператриці від 23 червня 1794 закріпив право вільного мешкання євреїв за наступними територіями Рос. імперії: білоруськими Мінською губ., Полоцьким та Могильовським намісництвами, українськими *Ізяславським намісництвом*, *Брацлавським намісництвом*, *Київським намісництвом*, *Чернігівським намісництвом*, *Новгород-Сіверським намісництвом*, а також Катериносл. намісництвом і Таврійською обл. Таким чином, окрім новоприєднаних за цим поділом до Рос. імперії земель (з українських — *Правобережна Україна*), право вільного мешкання євреїв додатково також було поширено на *Лівобережну Україну* — територію колиш. Гетьманщини — на тій підставі, що раніше (до серед. 17 ст.) євреї тут уже жили. *Слобідська Україна* (майбутня *Харківська губернія*) на цій же підставі (її землі ніколи не входили до складу Речі Посполитої, і, відповідно, євреї тут офіційно ніколи не мешкали) єдиною з усіх укр. земель у складі Рос. імперії опинилася поза межами С.о.

За 3-м поділом Речі Посполитої (1795) до складу Рос. імперії та С.о. були долучені пн.-зх. окраєць колиш. *Волинського воєводства*, решта білорус. земель, Литва, Пільтенський округ із центром у м. Газенпот (нині м. Айзпуте, Латвія) та Велике герцогство Курляндське; щоправда, єврейс. населення останнього права рос. підданства (однакові з євреями ін. приєднаних територій) отримало пізніше — за законом від 14 березня 1799, але справедливо говорити про існування особливої «паралельної смуги» в Курляндській губ. (євреям ін. губерній С.о. не дозволялося переселятися сюди, а місц. євреї, що деякий час мешкали за межами губернії, втрачали право повернутися назад).

Перший системний кодекс юрид. норм Рос. імперії щодо єврейс. населення, підписаний імп. *Олександром I*, — «Положе-



ние об устройстве евреев» (1804) — серед іншого офіційно затвердив С.о. як постійно діючу норму (раніше вона мала характер тимчасової) рос. законодавства. До С.о. додатково були включені Астраханська губ. та Кавказька обл., до оселення на території яких уряд тоді мав намір заохотити євреїв. Водночас фактично виключалася зі С.о. сільс. місцевість (залишаючись відкритою лише для євреїв-землеробів), звідки у випадку укр. губерній: малоросійських (Лівобережжя) і новоросійських (Південь) — євреї мали бути переселені в міста і містечка до 1 січня 1807, а з решти (Правобережжя) — до 1 січня 1808. До практичного виселення євреїв (кілька хвиль) із сільс. місцевості справа дійшла в частині білорус. губерній (виконано у Вітебській і Могильовській), в українських же — євреїв із сіл не виселяли, аж поки не було 1821 видано розпорядження про виселення євреїв та заборону їм мешкати в скарбових (казенних) та козац. селах *Чернігівської губернії.* 1822 дію цієї заборони було поширено також на скарбові та козац. села *Полтавської губернії.*

1815 до складу Рос. імперії ввійшли польс. землі зі значним єврейс. населенням, проте загальнорос. законодавство щодо С.о. не поширювалося на *Царство Польське*, де було створено своєрідну «паралельну смугу», право мешкання євреїв в якій регламентувалося його внутр. юрид. нормами, що відокремили місц. євреїв від євреїв С.о. Натомість із приєднанням до Рос. імперії 1818 *Бессарабії* Бессарабську обл. (із 1873 — Бессарабська губ.) було включено до С.о.

Наказ 1812 про виселення із сіл та хуторів 50-верстової смуги вздовж кордону з Австрійс. імперією у *Волинській губернії* не приписаних до місцевих *кагалів* євреїв відкрив майже столітню епоху боротьби рос. уряду з контрабандистами в прикордонній смузі вздовж зх. кордону імперії шляхом спроб часткового або й повного виселення звідси єврейс. населення. 11 квітня 1825 імп. Олександр I затвердив нову, більш загальну, доповідь *Комітету міністрів Російської імперії* про виселення із сіл та хуторів усієї 50-верстової смуги вздовж зх. кордону імперії (з укр. губерній наказ мав торкнутися *Подільської губернії* та Волин. губ.) євреїв, що, не будучи приписаними до місцевих кагалів, тримали тут в оренді будинки, млини та корчми. Залишитися в селах та хуторах 50-верстової смуги дозволили лише тим немісц. євреям, які володіли тут нерухомістю на правах власності, без права продавати її ін. євреям. Фактично цей наказ не виконали — роки минали в тривалих з'ясуваннях, визначенні меж смуги тощо.

Характерною рисою правління імп. *Миколи I* щодо С.о. було поступове повне або часткове вилучення з неї окремих міст та територій. З огляду на мотиви релігійні (перебування євреїв у місті, де «спочивають останки святих угодників»), військово-інженерні (плани буд-ва *Київської фортеці*, в еспланаду якої потрапили майже всі із 70-ти єврейс. будинків міста включно із синагогою та двома школами) та історичні (привілей польс. короля *Сигізмунда III* 1619, яким євреям не дозволялося торгувати та мешкати в місті) 2 грудня 1827 імператор підписав указ про заборону нового оселення євреїв у Києві та про надання однорічного терміну для висилки з міста всіх євреїв, що не володіють нерухомістю, і двохрічного — для тих, що таку нерухомість мають. Із височайшого дозволу граничні терміни виселення євреїв із Києва (749 осіб станом на 1828, із них — 18 купців та 180 ремісників із родинами) двічі переносилися, востаннє — до 1 лютого 1834, після чого євреїв до 1835 з міста виселили. За 10 років на пропозицію генерал-губернатора в Києві було створено два «єврейські подвір'я» (гетто) — у Либідській і Плоскій частинах, за межами яких не могли ночувати євреї, які тимчасово приїздили в місто. За повелінням імператора від 1829, з огляду на інтереси держ. оборони, із гол. баз Чорномор. флоту — *Севастополя* та *Миколаєва* — мали бути виселені всі євреї, окрім тих, що перебували на військ. службі, за тією ж процедурою, що й київські. Хоча граничні терміни кілька разів офіційно відсувалися в часі, станом на 1833 виселення євреїв із Севастополя та Миколаєва було здійснено. 1837 на усну вимогу імператора, яку він дав під час відвідин Криму (законодавчо в період правління Миколи I це рішення не було оформлене, проте суворо виконувалося), євреям також заборонили оселятися в *Ялті.* 1833 євреям *Кам'янця-Подільського* заборонили будувати нові будинки в усіх частинах міста, окрім однієї. Від 1854 євреї *Житомира* не мали права мешкати на території визнаних найкращими та найголовнішими кварталів міста, і хоча володіти там нерухомістю євреям було дозволено, але за умови здачі її в найом виключно християнам. 1830 вийшов указ про виселення євреїв із сіл та хуторів *Київської губернії*, проте його скасували ще до початку практичних дій, спрямованих на його виконання.

Нове «Положение о евреях» (1835) затвердило вилучення зі С.о. Києва, Севастополя, Миколаєва, скарбових і козац. сіл Чернігівської та Полтавської губерній, а також закрило для проживання євреїв Астраханську губ. та Кавказьку обл.

На відміну від свого попередника імп. Микола I намагався радикально вирішити проблему 50-верстової смуги вздовж зх. кордону імперії. 20 квітня 1843 він підписав указ про поголовне виселення «без жодних відмовок» в середину губерній із 50-верстової смуги вздовж кордону із Пруссією та Австрією всіх євреїв (не тільки сільських, але й містечкових і міських), із наданням права тим із них, хто володів у прикордонній смузі нерухомістю, продати її у 2-річний термін. Лише вздовж кордону з Австрією в Подільській та Волинській губерніях указ мав торкнутися 100—150 тис. душ єврейського населення, зокрема й таких міст, як Кам'янець-Подільський, *Дубно*, *Луцьк*, *Володимир-Волинський* та *Кременець.* З огляду на неможливість фінансово забезпечити виселення такої значної кількості людей уже в січні 1844 граничний термін продовжили ще на два роки (до січня 1847), але коли й він минув, то погодження планів виселення тривали і далі, аж поки в січні 1850 не було ухвалене височайше рішення обмежитися на першому етапі виселенням із прикордонної смуги лише тих євреїв, яких помітили в

занятті контрабандою. У складанні й погодженні списків таких євреїв і минули останні роки правління Миколи I.

Від 1835, коли «Положение о евреях» надало право постійного мешкання на всій території Рос. імперії дуже вузькій групі осіб — євреям-лікарям, удостоєним ученого ступеня доктора і медика-хірурга, і то лише за умови надання їм персонального височайшого дозволу вступати на службу цивільну та по навч. відомству, і до кінця правління Миколи I, — жодна ін. категорія єврейс. населення не отримала такого права.

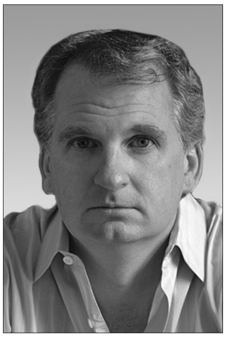
У добу Великих реформ часів правління імп. *Олександра II* практика надання права постійного проживання за межами С.о. (зокрема у місцевостях, що становили виняток усередині С.о.) різним толерованим рос. владою «корисним» категоріям єврейс. населення була однією з гол. складових держ. політики, спрямованої на поступову емансипацію євреїв. 1859 закон надав євреям-купцям 1-ї гільдії (див. *Купецькі гільдії*), які мали 5-річний стаж перебування в ній, право приписуватися до всіх міст Рос. імперії на заг. засадах свого стану разом із родинами та певною кількістю слуг-євреїв; після ж безперервного 10-річного перебування в 1-й гільдії поза межами С.о. такі купці мали право залишатися в місцях проживання й після вибуття з гільдії. Закон від 27 листопада 1861 надав право повсюдного проживання євреям, удостоєним учених ступенів (доктора, магістра, кандидата). Таке ж право закон від 28 червня 1865 надав євреям-механікам, пивоварам, майстрам і ремісникам; щоправда, приписуватися до нових товариств їм не дозволялося і вони мали рахуватися за старими. Закон 1867 дозволив відставним та безстроково-відпускним нижнім чинам-євреям, які відслужили тривалі строки за рекрутськими наборами, оселятися поза межами С.о. Нарешті закон від 19 січня 1879 надав право повсюдного мешкання євреям, що закінчили вищі навч. заклади, а також аптекарським помічникам, дантистам, фельдшерам, повивальним бабкам та особам, які вивчають фармацію, фельдшерську та повивальну справи.

Ще одним інструментом держ. політики щодо євреїв доби Великих реформ було поступове часткове послаблення або й повне скасування низки місц. обмежень, що діяли всередині С.о. в територіальних «анклавах-винятках» із заг. правила. Так, якщо взяти укр. губернії, 1858 були повністю скасовані місц. обмеження на право мешкання в Житомирі, 1859 — у Кам'янці-Подільському. 1859 купцям-євреям усіх трьох гільдій дозволили на постійно оселятися зі своїми родинами та певним числом прикажчиків у Севастополі та Миколаєві, наступного року — в Ялті. Закон 1860 надав відставним нижнім чинам-євреям право оселятися в Миколаєві з дозволу місц. військ. начальства; 1861 Севастополь та Миколаїв було відкрито для поселення ремісників-євреїв; 1866, із наданням дозволу постійно мешкати в ньому євреям-міщанам, Миколаїв остаточно розчинився в правовому полі С.о. 1857 вийшов указ про закриття гетто («єврейського подвір'я») в Києві, але деякий час воно ще функціонувало, оскільки давало місту щорічний прибуток у понад 5 тис. *рублів*. Закон від 11 грудня 1861 визначив Либідську та Плоску адміністративні частини Києва дозволеними для постійного проживання євреїв у місті, в усіх ін. частинах могли мешкати тільки ті євреї, що належали до категорій, представники яких мали право повсюдного проживання в імперії (окрім євреїв-купців 1-ї гільдії, 1861 право вільно селитися в Києві додатково отримали й купці 2-ї гільдії). Указом Правительствующого Сенату від 25 січня 1856 євреям дозволили жити в селах, присілках і хуторах у межах С.о.

Законодавчі послаблення торкнулися також 50-верстової смуги вздовж зх. кордону імперії. 1857, з огляду на скасування внутр. кордону між імперією та Царством Польським, євреям дозволили вільно оселятися вздовж цієї вже неіснуючої ділянки зх. кордону. Наступного року, 28 жовтня, скасували всі попередні розпорядження про виселення євреїв із 50-верстової прикордонної смуги (зокрема у Волинській та Подільській губерніях): приписані до місц. громад євреї, а також не приписані, але такі, що володіли тут нерухомістю, отримали можливість залишитися в прикордонній смузі на постійне проживання, проте нові зарахування євреїв до громад смуги чи придбання в ній нерухомості немісц. євреями заборонялися.

1868 відбулася уніфікація: імперське законодавство щодо С.о. (зокрема і заг. закони про право окремих категорій євреїв на повсюдне мешкання) було поширене на губернії Царства Польського; відтоді євреї останнього отримали право вільного переходу на мешкання в будь-які місцевості, що належали до С.о., у свою чергу євреї імперії отримали можливість вільно оселятися в губерніях Царства Польського.

Із воцарінням 1881 імп. *Олександра III* докорінно змінився курс попередніх кількох правлінь в єврейс. питанні: від політики «батога та пряника», спрямованої на емансипацію та інтеграцію єврейс. населення, царська влада перейшла до послідовної політики створення умов для його витіснення (спонукання до еміграції) за межі Рос. імперії. Одним із наслідків хвилі *погромів єврейських* 1881—82 було затвердження імператором 3 травня 1882 «Тимчасових правил», якими, серед іншого, заборонялися нові оселення євреїв (зокрема, і належних до частини привілейованих категорій, що користувалися правом повсюдного мешкання) в сільс. місцевості. 1887 зі С.о. з передачею від *Катеринославської губернії* в *Область Війська Донського* було вилучено Таганрозьке градоначальство та Ростовський-на-Дону повіт. У вилучення («в изъятие») із законів, що надавали право повсюдного мешкання певним категоріям єврейс. населення, почали практикувати виселення представників цих груп з окремих місцевостей на підставі нових розпоряджень влади. Напр., за височайшим повелінням 1891 з *Москви* та Моск. губ. були виселені ремісники-євреї; наступного року така ж доля спіткала відставних нижніх чинів,



Т.-Д. Снайдер.

що служили за рекрутськими наборами; згодом — осіб, які вивчали фармацію, фельдшерську та повивальну справу. Закон 1893 офіційно вилучив зі С.о. Ялту, де влітку мала звичай відпочивати імператорська родина, та спричинився до виселення з міста майже всіх категорій єврейс. населення і до заборони євреям знову селитися в ньому.

Деякі послаблення в законодавстві щодо євреїв у частині регламентування С.о. були здійснені 1904 за правління імп. *Миколи II*. Так, на пропозицію міністра внутр. справ В.Плеве ліквідували закриту від 1858 для нового поселення євреїв 50-верстову смугу вздовж зх. кордону імперії, Височайший указ від 11 серпня 1904 скасував дію «Тимчасових правил» щодо категорій єврейс. населення, які мали право повсюдного мешкання. Того ж року право повсюдного мешкання надали нижнім чинам-євреям — учасникам бойових дій на театрі *російсько-японської війни 1904—1905*.

Попри те, що в останні десятиріччя існування Рос. імперії боротьба за відміну С.о. перебувала в центрі громадсько-політ. дискурсу, рішучих законодавчих кроків у цьому напрямі не було зроблено навіть під час *революції 1905—1907*. Микола II не наважився підписати поданий йому на затвердження журнал *Ради міністрів Російської імперії*, що містив пропозицію уряду на чолі з П.*Столипіним* повністю скасувати всі обмеження щодо права мешкання євреїв усередині С.о. (відповідно мали втратити чинність «Тимчасові правила» 1882 та місц. обмеження в Києві, Ялті тощо) та для категорій, що мали право повсюдного проживання — за межами С.о.

Фактично С.о. була знесена обставинами *Першої світової війни*, коли сотні тисяч євреїв-біженців та примусових виселенців із прифронтової смуги опинилися поза її межами у внутр. губерніях Рос. імперії. Циркуляр міністра внутр. справ від 25 серпня 1915, виданий із дозволу імператора в надзвичайному порядку (тобто в обхід законів та без затвердження *Державною думою Російської імперії*), надав на час війни євреям право вільно мешкати в міських поселеннях, за винятком столиць і тих місцевостей, що перебували у віданні мін-в імператорського двору та військового.

Остаточно і в повному обсязі С.о. була ліквідована в березні 1917 постановою *Тимчасового уряду* про відміну всіх «обмежень у правах російських підданих, обумовлених належністю до того чи іншого віросповідання, віровчення чи національності».

Літ.: *Оршанский И.* Русское законодательство о евреях. СПб., 1877; *Галант И.* Черта еврейской оседлости. К., 1910; *Гессен Ю.* Закон и жизнь: Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России. СПб., 1911; Виселення жидів із 50-верстового узграниччя на Волині й Поділлі в першій половині XIX в. В кн.: Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії, кн. 1. К., 1928; *Галант І.* Виселення жидів із Київа року 1835-го. Там само; *Рибинський В.* До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. Там само; *Василенкова-Полонська Н.* Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні. В кн.: Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії, т. 2. К., 1929; *Klier J.D.* Imperial Russia's Jewish Question, 1855—1881. Cambridge, 1995; *Клиер Дж.Д.* Россия собирает своих евреев: Происхождение еврейского вопроса в России: 1772—1825. М.—Иерусалим, 2000.

В.Б. Любченко.

СНА́ЙДЕР (Snyder) **Тимоті-Девід** (н. 18.08.1969) — амер. історик. Професор. 1987—91 навч. у Браунському ун-ті в м. Провіденс (шт. Род-Айленд, США), де здобув ступінь бакалавра з європ. історії та політ. наук. Стипендіат брит. програми ім. Дж.Маршалла в Оксфордському ун-ті (1991—95). Стажувався в Нац. центрі наук. студій у Парижі (Франція; 1994—95) та Ін-ті наук про людину у *Відні*. Захистив докторську дис. із сучасної історії в Оксфордському ун-ті (1997). Академічний стипендіат Гарвардського ун-ту (1998—2001). Професор східноєвроп. історії Єльського ун-ту в м. Нью-Гейвен (шт. Коннектикут, США). Автор численних праць зі східноєвроп. історії кінця 19 — 20 ст., у т. ч. порівняльно-істор. досліджень із рос., польс., укр. минувшини, виданих багатьма європ. мовами, зокрема студій з історії *Голокосту*, *націоналізму* та *тоталітаризму*, а також історико-біографічних нарисів, присвячених Вільгельму фон *Габсбург-Льотрінгену* та К.Келлесу-Краузу. У монографії «Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним» С. обґрунтував тезу про те, що радянський та нацистський режими знищили бл. 14 млн мешканців на території України, Польщі, Білорусі, Прибалтики та в зх. областях Росії.

Праці: Soviet Monopoly. В кн.: Economic Consequences of Soviet Disintegration. Washington, 1993; Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe: A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz, 1872—1905. Cambridge, 1997; «To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All»: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943—1947. «Journal of Cold War Studies», 1999, vol. 1, no. 2; Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania. В кн.: Memory and Power in Postwar Europe. Cambridge, 2002; Akcja «Wisła» a homogeniczność polskiego społeczeństwa. В кн.: Akcja Wisła. Warszawa, 2003; The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943. «Past and Present», 2003, no. 179; The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569—1999. New Haven — London, 2003; Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven — London, 2006; Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Kraków, 2008; Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York, 2010; Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним. К., 2011; Червоний князь: Таємні життя габсбурзького ерцгерцога. К., 2011.

Літ.: *Sysyn F.E.* Constructing and Reconstructing Nations: Reflections on Timothy Snyder's Contribution to the Ukrainian Case. «Harvard Ukrainian Studies», 2001, vol. 25, no. 3/4; *Врубель П.* Романтичний «Червоний князь» Тимоті Снайдера. В кн.: Україна модерна (марксизм на сході Європи), ч. 14 (3). К., 2009; *Химка І.* Історія Кривавщини та ліки від «пам'яті». «Критика», 2011, № 5/6.

О.В. Ясь.

СНЕМ — з'їзд *князів у Київській Русі*. Снеми відомі з 2-ї пол 11 ст. Вирішували питання законодавства (з'їзд трьох синів *Ярослава Мудрого*), розподілу *волостей* (*Любецький з'їзд 1097*, *Витичівський з'їзд 1100*), зовн. політики та війни (*Київський з'їзд князів 1223*). Часто супроводжувалися бенкетуванням та ін. розвагами. Деякі дослідники тлумачили С.

як інституалізований орган влади, проте це є модернізацією давньорус. д-ви. Слово «снем» не вживалося як спец. термін (у джерелах зустрічаються замінники: «егда совокупишася братия» та ін.).

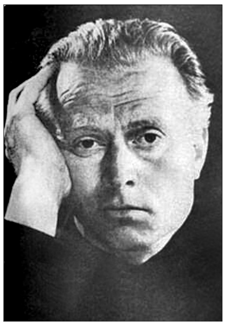
Літ.: *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. К., 1992.

Т.Л. Вілкул.

СНЄГІРЬÓВ Гелій (Євген) **Іванович** (14.05.1927—28.12.1978) — письменник, кінорежисер, правозахисник. Н. в м. *Харків*. 1945—48 навч. в Харків. театральному ін-ті. Згодом працював актором Харків. академічного драм. театру ім. Т.Шевченка, викладачем літератури та історії театру в Харків. театральному ін-ті. 1956 — співробітник «Літературної газети», режисер та зав. сценарного відділу Київ. студії хронікально-документальних фільмів. 1957 побачила світ перша збірка його оповідань «Літо вернеться». Цього ж року став членом Спілки письменників України.

1966 за кінозйомку несанкціонованого мітингу інтелігенції *Києва* з нагоди вшанування жертв *Бабиного Яру* позбавлений керівних посад на кіностудії, а 1974, за відмову брати участь у кампанії цькування рос. письменника В.*Некрасова*, виключений із КПУ, творчих спілок письменників та кінематографістів.

Написання та переправлення на Захід 1975 літературно-публіцистичної розвідки «Набої для розстрілу» («Нене моя, нене»), що стала своєрідною політ. і правовою оцінкою автора одного з найбільш відомих суд. процесів 1930-х рр. — процесу *«Спілки визволення України»*, послужило приводом для порушення проти С. кримінальної справи. 22 вересня 1977 автора роману «Набої для розстрілу» було заарештовано. Після 463 днів поневірянь по тюрмах і лікарнях помер у Київ. Жовтневій лікарні.



Г.І. Снєгірьов.

Тв.: Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...): Лірико-публіцистична розвідка. К., 1990; «Власним виміром я міряв долю свою»: Щоденникові записи та вірші. «Київ», 1991, № 1.

Літ.: Отказываюсь от гражданства. «Источник», 1994, № 3; Снєгірьов Гелій (Євген) Іванович. На сайті: Дисидентський рух в Україні (web: http://archive.khpg.org/index.php?id=1113997713).

О.Г. Бажан.

СНІ́ЦАР Олекса Андрійович — див. О.*Слісаренко.*

СНОВСЬК — 1) літописне місто, див. *Седнів*; 2) до 1935 — назва м. Щорс (райцентр *Чернігівської області*).

СНЯ́ТИН — місто *Івано-Франківської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Прут (прит. Дунаю), на *Покутті*. Населення 10,2 тис. осіб (2011).

Імовірно, С. виник у давньорус. час, про що свідчать рештки кількох поселень на терені сучасного міста, у т. ч. *городище* 12—13 ст. площею 0,7 га в урочищі Цвинтар. Уперше згаданий під 1382 у «Польській хроніці» *Яна з Чарнкова* в переліку найважливіших прикордонних фортець Русі (*Руського домену короля*), які втратили угорці після смерті угор. і польс. короля Людовіка I Великого. Тоді С. заволоділи князі *Коріятовичі* — володарі *Подільського князівства*, але за кілька років його вже контролював король польс. і вел. кн. литов. Владислав II *Ягайло*. Із 1434 — центр негродового *повіту* Галицької землі *Руського воєводства*. Центр *староства* (відоме з 1424). 1448 отримав *магдебурзьке право*. Із 2-ї пол. 15 ст. завдяки прикордонному положенню і наявності митниці став значним торг. і ремісничим центром. 1628 у С. утворилася вірм. громада (див. *Вірменські колонії в Україні 16—18 століть*). Місто часто зазнавало руйнувань: його захоплювали повстанці Мухи (1490; див. *Мухи повстання 1490—1492*), татари (1524, 1594, 1621 та в ін. роки), війська *Молдавського князівства* (1531), *опришки* (1656, 1667).



Снятин. Ратуша. Фото початку 21 ст.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* (1772) відійшов до володінь *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Із 1850 — центр повіту. 1777—87 біля міста було засновано нім. колонію Августдорф. 1866 неподалік від міста, але правим берегом Пруту пройшла залізниця *Львів—Чернівці* (станція Снятин — за 4 км від міста, у с. Хутір-Будилів). 1910 в місті мешкало більше 12 тис. осіб, із них українці становили 41 %, поляки — 20 %, євреї — 35 %. Під час *Першої світової війни* був окупований рос. військами (вересень 1914 — квітень 1915, червень 1916 — серпень 1917). Із листопада 1918 — у *Західноукраїнській Народній Республіці.* У травні 1919 окупований румун. військами. Із 2-ї пол. серпня 1919 — у складі Польщі, центр повіту Станіславського воєводства. У вересні 1939 С. приєднаний до УРСР. Із 1 липня 1941 до 29 березня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії.*

Пам'ятки арх-ри: Свято-Вознесенська церква (1838), ратуша (1861—1909), жін. школа (1895), торг. будинок (1923) та ін. Меморіальні музеї Марка *Черемшини* і В.*Касіяна* (народився в с. Микулинці, нині приєднане до С.). У С. народився польс. композитор Р.Палестер, із містом пов'язані біографії Н.*Кобринської*, Марка Черемшини, В.*Стефаника*.

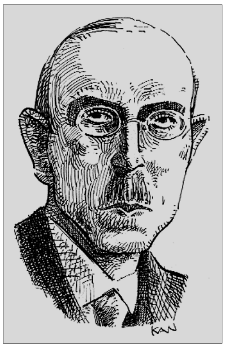
Веб-сайт міста: http://snyatyn.net.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Д.Я. Вортман.



Г.Ф. Собачко-Шостак.



В. Собєський. Портрет роботи художника П. Канарека.

СОБА́ЧКО-ШО́СТАК Ганна Феодосіївна (15.12.1883—03.12.1965) — нар. художниця декоративного розпису. Майстер нар. мист-ва УСРР (1936). Н. в с. Скопці (нині с. Веселинівка Баришівського р-ну Київ. обл.) у сім'ї селянина. Закінчила два класи. У віці 15-ти років почала розписувати паперові рушники, хати. Працювала в навчально-показових майстернях із виготовлення килимів Є.Прибильської, створювала ескізи панно, вишивок. Роботи С.-Ш. експонувалися на виставках *Києва* (1913, 1919), *Одеси* (1920), *Харкова* (1921), *Москви* (1915, 1923, 1927), Берліна (1914), Дрездена, Мюнхена (усі міста в Німеччині; 1924—25), Парижа (Франція; 1913, 1937), Нью-Йорка (США; 1939). Працювала в Центр. експериментальних майстернях Києва, викладала композицію. Із 1932 — на ф-ці «Експортвибивтканина» (Черкізово; нині с-ще міськ. типу Моск. обл., РФ), де за її малюнками виготовляли вишивки в укр. нар. стилі. Осн. творчим прийомом художниці було поєднання декоративного живопису і станкової графіки. Свої твори майстриня виконувала в техніці акварелі та гуаші: «Весняна пісня» (1913), «Настінний розпис» (1915), «Тривога» (1916), «Півні» (1916), «Червоний травень» (1917—22), «Вечірні вогники», «У червоному полі», «Композиція», «Український вінок» (усі — 1918), «Коники» (1919), «Кораблик» (1919), «Букет квітів» (1920), «Вихор» (1920), цикл панно «Квіти України» («Мої улюблені квіти», 1963, «Наддніпрянські квіти», 1964), «Нещаслива зустріч» (1963). Твори зберігаються в музеях України (*Музей українського народного декоративного мистецтва*, *Національний художній музей України*), Росії та ін. країн.

П. в смт Черкізово (Московська обл., РФ).

Літ.: *Местечкін Г.А.* Ганна Собачко. К., 1965; Українські народні декоративні розписи. К., 1970; *Бутник-Сиверский Б.* Народные украинские рисунки. М., 1971.

М.В. Юр.

СОБЄ́СЬКИЙ (Sobieski) **Вацлав** (26.10.1872—03.04.1935) — дослідник історії Польщі та Європи 16—18 ст., видавець джерел, суспільно-політ. діяч. Н. в м. *Львів* у сім'ї гімназійного вчителя. Школу та г-зію закінчив у м. Жешув (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща). 1892—96 вивчав історію в Ягеллонському ун-ті; згодом навч. у *Відні*, Лейпцизі (Німеччина; у К.Лампрехта) та Парижі (Франція). 1900 захистив докторську дис. на тему: «Rokosz Zebrzydowskiego jako walka z kontrreformacją i klerem, część I: Obwarowanie konfederacji warszawskiej na sejmie 1606 r.» (керівник — проф. В.Закшевський). 1901—05 — працівник б-ки Ординації Замойських у *Варшаві*. Співзасновник (1905) і співредактор *«Przeglądu Historycznego»*. 1905—07 перебував у наук. відрядженні до архівів Франції та Великої Британії. 1908 на підставі праці «Zabiegi Dymitra Samozwańca o koronę polską» здобув габілітацію в Ягеллонському ун-ті. Від 1908 — приват-доцент, від 1910 — професор Ягеллонського ун-ту. 1908—10 працював у Архіві гродських і земських актів у Кракові. Чл.-кор. (1920), дійсний член (1928) АН у Кракові. Член Варшавського наук. т-ва (1914), Королів. наук. т-ва у Празі (Чехословаччина; 1927), *Слов'янського інституту в Празі* (1928), Угор. істор. т-ва (1932). 1927—34 — віце-президент Польс. істор. т-ва, 1927—34 — голова його краківського відділення. Творець наук. школи (учні — Г.Барич, С.Бодняк, А.Стшелецький, В.Чаплинський, О.*Галецький*, Л.Колянковський, А.Левак, К.Піварський та ін.).

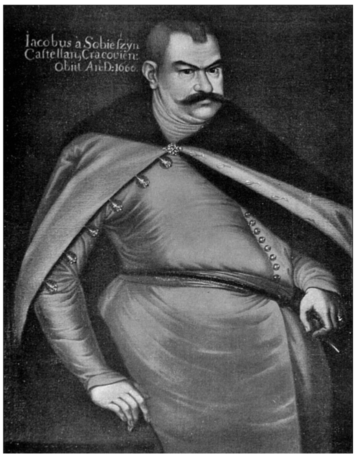
Досліджував проблематику масових реліг. рухів у Польщі на широкому європ. тлі («Rola jezuitów w dziejach Rzeczypospolitej Polskiej» (1901), «Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III» (1902), «Trybun ludu szlacheckiego» (1905), «Polska a hugenoci po nocy św. Bartolomieja» (1910)), польсько-європ. відносини («Henryk IV wobec Polski i Szwecji 1602—1610» (1907), «Żółkiewski na Kremliu» (1920), «Walka o ujście Wisły» (1918)), зламні періоди європ. та польс. минулого («Szkice historyczne» (1904), «Studia historyczne» (1912), «Pamiętny sejm», (1913), «Kościuszko w Ameryce: Zjednoczenie ideałów Polski i Ameryki» (1918), «Dzieje rewolucji angielskiej» (1922), «Polska pod rządami królów elekcyjnych do Stanisława Augusta» (1930)). Один із творців ідеології нової краківської істор. школи («Lelewel a szkoła krakowska» (1896), «Optymizm i pesymizm w historizofii polskiej» (1908)). Автор синтетичної праці «Dzieje Polski» (т. 1—3, 1923—25). Видав «Archiwum Jana Zamoyskiego» (т. 1, 1904).

П. у м. *Краків.*

Літ.: *Halecki O.* Wacław Sobieski. «Kwartalnik Historyczny», 1935, r. 49; *Barycz H.* Historyk gniewny i niepokorny: Rzecz o Wacławie Sobieskim. Kraków, 1978; *Czapliński W.* W sprawie oceny dzieł Wacława Sobieskiego. «Kwartalnik Historyczny», 1979, r. 86; *Maternicki J.* Wacława Sobieskiego synteza dziejów Polski. «Przegląd Humanistyczny», 1993, r. 37; *Tazbir J.* Sobieski Wacław (1872—1935). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 39. Warszawa—Kraków, 1999—2000; *Pirożyłski J.* Wacław Sobieski (1872—1935). В кн.: Uniwersytet Jagiełłoński: Złota księga Wydziału Historycznego. Kraków, 2000.

В.В. Тельвак.

СОБЄ́СЬКИЙ (Sobieski) **Якуб** (05.05.1590—13.06.1646) — держ. і військовий діяч *Речі Посполитої*, дипломат, мемуарист. Батько польс. короля *Яна III Собеського.* Н. в м. *Жовква.* Походив зі старовинного укр./рус. шляхетського роду герба «Яніна». Навч. в Замості (нині м. Замосць Люблінського воєводства, Польща), *Кракові* та Парижі (Франція), подорожував Зх. Європою. Учасник походу війська Речі Посполитої на Моск. царство 1617—18, *Хотинської війни 1621*, оборони м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) від турків 1633. Отримав поранення під час одного із штурмів *Москви.* Учасник переговорів щодо укладення *Деулінського перемир'я 1618* з Моск. царством та *Хотинського договору 1621* з *Османською імперією*, переговорів зі Швед. королівством 1629 і 1635. 1628 зайняв уряд великого коронного *крайчого*, 1636 — великого коронного *підчашія*, 1638 — белзького *воєводи*, 1641 — рус. воєводи, 1646 — краківського *каштеляна.* Староста таких укр. міст, як *Теребовля*, Красностав (нині м. Красниstав Люблінського воєводства, Польща), *Яворів*, *Стрий*, *Калуш* та *Бар.* Мав великі маєтності в Україні.



Я. Собєський. Портрет 17 ст.

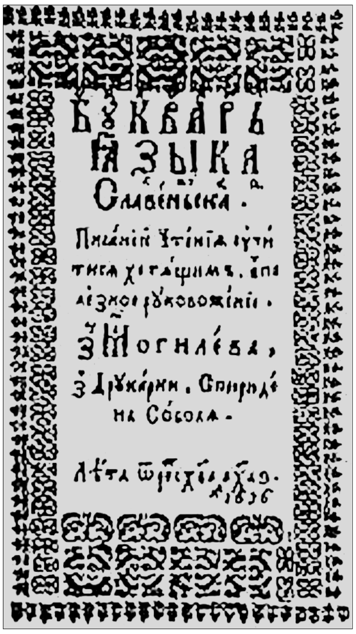
Сім разів обирався послом (депутатом) на вальний *сейм*, чотири рази ставав його *маршалком.* Залишив щоденники з описом походу військ королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) на Москву 1617—18, які в кількох копіях зберігаються в архівосховищах Польщі. Під час Хотинської війни 1621 був сеймовим комісаром та написав ґрунтовний щоденник з її описом, де розкрив місце та роль укр. козацтва. Не раз зустрічався з гетьманом Війська Запорозького П.*Конашевичем-Сагайдачним*, залишив цінні відомості про нього. Автор багатьох ін. записів та мемуарів, зокрема: «Дві подорожі європейськими країнами» (1607—13), «Діаріуш коронаційного сейму в Кракові» (1633), «Інструкції синові Марку для подорожі у Францію» (1645) тощо. Одружений із Мариною з Вишневецьких (із нею мав двох дітей) та Софією-Теофілією з Даниловичів, з якою мав сімох дітей, у т. ч. майбутнього короля Польсько-Литов. д-ви Яна III Собеського (1674—96).

Тв.: Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Gdańsk, 1646; Dwie podróże Jakuba Sobieskiego, ojca króla Jana III, odbyte po krajach europejskich w latach 1607—1613 i 1638. Poznań, 1833; Journal d'un voyage fait en Allemagne et en France au commencement du XVII siècle. В кн.: La Pologne historique, literaire, monumentale et illustrée. Paris, 1846; Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. В кн.: Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej 1621. Kraków, 1853; История Хотинского похода Якова Собеского 1621. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896; Diariusz sejmu koronacyjnego w Krakowie w 1633 roku. Opole, 2008; Diarius expeditiey Moskiewskiey dwuletny królewica Władisława anno dni: MDCXVII pisany przez j. m. p. Jakuba Sobieskiego commissarza teyze expeditiey. Biblioteka Muzeum Narodowego im. ks. Czartoryskich w Krakowie, rkps. 2763.

Літ.: *Lepecki M.* Pan Jakobus Sobieski. Warszawa, 1970; *Podhorodecki L.* Sobiescy herbu Janina. Warszawa, 1984; *Długosz J.* Jakub Sobieski 1590—1646: Parlamentarzysta, polityk i pamiętnikarz. Warszawa, 1989; *Tygielski W.* Sobieski Jakub. В кн.: Słownik historyków polskich. Warszawa, 1994; *Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки. К., 2006; *Його ж.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.). Біла Церква, 2010; *Його ж.* Хотинська війна 1621 року. К., 2011.

Т.В. Чухліб.

СО́БОЛЬ Спиридон (у чернецтві — Сільвестр; р. н. невід. — п. 1645) — друкар, видавець, діяч українсько-білорус. культурно-освіт. руху 1-ї пол. 17 ст. Родом з м. Могильов (нині місто в Білорусі). Імовірно, був учителем і ректором Могильовської та Київської братських шкіл. При підтримці митрополита Йова *Борецького* відкрив у *Києві* власну друкарню, де протягом 1628—30 надрукував Октоїх (два видання), Лимонар, Мінею, Апостол. 1630 повернувся до Білорусі. На кошти правосл. мецената білорус. кн. Богдана Стеткевича заснував друкарню у Кутеїнському монастирі поблизу м. Орша (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Тут видав Буквар, Часослов, Молитовник, передруковував київ. видання. 1635 відкрив власну друкарню в Буйничах під Могильовом, 1636—38 — у Могильові при підтримці братства. Видавав церковнослужбову та морально-дидактичну літератури, а також Букварі (1631, 1636). Опублікував популярну на укр. та білорус. землях пам'ятку візант. літератури 9 ст. «Тестамент цезаря Василія сину своєму Леву» (1638). Імовірно, С. був укладачем своїх Букварів. Порівняно з букварями І.*Федорова* вони містили значно більше граматичного матеріалу та текстів для читання, християн. заповіді. 1637 їздив до *Москви*, продав друкареві В.Бурцеву матриці трьох видів шрифтів, пропонував свої послуги як учитель і видавець. Проте там настороженo ставилися до українців та білорусів, підозрюючи їх у «латинстві» (католицизмі). 1640 чи 1644 прийняв постриг у *Київському братському Богоявленському монастирі*, перейшов до *Києво-Печерської лаври*, імовірно для продовження друкарської справи. Один із синів С. Євтихій навч. в Київ. колегіумі, був писарем київ. *воєводи* А.*Киселя*. 1645 С. на прохання волоського воєводи Матея *Басараба* відправлений митрополитом Петром *Могилою* в Ясси (нині місто в Румунії) для організації там друкарні. Частину свого друкарського обладнання передав на збереження священику львів. Свято-Миколаївської церкви Симеону Бараниковичу, а пізніше заповідав Свято-Миколаївському братству в м. *Сокаль.*



Спиридон Соболь. «Букварь». 1636. Титульна сторінка.

П. у Волощині.

Літ.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI — перша половина XVII ст.: Збірник документів. К., 1975; *Мацюк О.Я.* Новые документы о типографе Спиридоне Соболе. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Ботвинник М.Б.* Откуда есть пошел Букварь. Минск, 1983; *Голенченко Г.Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. Минск, 1989; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки. Розвиток. Проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

СОБО́Р — 1) орган церк. управління. У правосл. церкві розрізняють Вселенські Собори, архієрейські собори (або собори єпископів) та собори єпископів, духовенства і мирян. Вселенський С. — вищий орган церк. влади, рішення якого з питань віровчення є обов'язковими для всіх помісних церков і не підлягають перегляду. Рішення ж із питань канонічного устрою церкви можуть корегуватися, уточнюватися та доповнюватися. Правосл. церква визнає 7 Вселенських Соборів: І — Нікейський (325), ІІ — Константинопольський (381), ІІІ — Ефеський (431), IV — Халкідонський (451), V — Константинопольський (553), VI — Константинопольський (680—81), VII — Нікейський (787). Хоча канони не встановлюють, хто саме і в який спосіб має скликати Вселенські Собори, історично їх скликали виключно візант. імператори. Делегатами Вселенських Соборів були єпископи, які представляли всі помісні церкви (у т. ч. і Римську). Пресвітери та диякони могли бути повноправними членами Вселенських Соборів, лише якщо вони представляли своїх відсутніх єпископів.

Вищим органом влади в окремій помісній правосл. церкві традиційно є С. єпископів цієї церкви (або архієрейський С.). Однак у більшості церков такі органи звуться не «соборами», а «*синодами*». Назва «Архієрейський собор» (або «Собор єпископів») вживається лише в Рос., Сербській та Польс. церквах. Порядок та періодичність скликання таких соборів (або синодів), регламент їхньої роботи та повноваження в різних церквах різні.

Протягом 19—20 ст. в кількох помісних церквах також склалася традиція скликання соборів, повноправними делегатами яких є не тільки єпископи, але й представники духовенства, ченців і мирян. Такі собори зазвичай звуться помісними. Їхні повноваження, порядок обрання делегатів та періодичність скликання встановлюються в статутах кожної церкви окремо.

Собори є невід'ємною складовою вищого церк. управління і в правосл. церквах в Україні. Зокрема, в Укр. правосл. церкві (УПЦ), що перебуває в єдності з *Московським патріархатом*, вища влада належить С. УПЦ, до складу якого входять єпископи та представники духовенства, чернецтва і мирян. У період між Соборами УПЦ вищим органом влади є С. єпископів. В *Українській православній церкві Київського патріархату* (УПЦ КП) вищим органом влади є помісний С., а в період між помісними соборами — архієрейський С.

У катол. церкві Вселенський С. також вважається вищим органом церк. влади, однак, згідно з діючим кодексом канонічного права, скликати, розпускати, припиняти роботу та затверджувати рішення такого С. може виключно Папа Римський. Лише за умови папського затвердження рішення Вселенських Соборів визнаються законними та загальнообов'язковими. Членами Вселенського С. є всі єпископи катол. церкви. До участі в такому С. можуть бути запрошені й особи, що не мають єпископського сану, але міра їхньої участі в С. встановлюється вищою церк. владою. На відміну від правосл. церкви римо-католицька визнає на сьогодні 21 Вселенський С. (останнім із них є II Ватиканський С., що працював 1962—65).

Канонічне право римо-катол. церкви передбачає також скликання помісних соборів (пленарних або провінційних), в яких беруть участь єпископи окремих церк. провінцій на чолі з митрополитом. Особи, що не мають єпископського свячення, можуть брати участь у помісних соборах лише із правом дорадчого голосу. Помісні собори скликаються конференцією єпископів відповідної провінції або її митрополитом.

У сх. катол. церквах, які мають статус патріархатів, зібрання єпископів зветься не «собором», а «синодом». Крім того, у цих церквах існують патріарші собори, які мають статус дорадчого органу. До складу Патріаршого С. входять єпископи, а також представники духовенства, чернецтва та мирян. Патріарші собори скликаються не рідше, ніж раз на 5 років. Ці норми є чинними і для *Української греко-католицької церкви*, яка має статус верховного архієпископства;

2) особливий статус християн. храму. Статус С. мають, перш за все, храми, в яких міститься (або містилася) єпископська кафедра. І в православній, і в католицькій, і в протестантській традиціях такі храми звуться кафедральними соборами. Крім того, у правосл. традиції соборами можуть називати гол. храми міста, монастиря або храми, що мають особливе істор. значення, однак чіткі критерії присвоєння таким храмам статусу С. в правосл. канонічному праві відсутні. У катол. церкві можуть також існувати сокафедральні собори (храми, в яких міститься друга кафедра єпархії) та прокафедральні собори (храми, що тимчасово виконують функції С.). У тих протестантських конфесіях, в яких відсутній інститут єпископства (зокрема у пресвітеріанстві), термін «собор» позбавлений канонічного змісту та має виключно естетичне наповнення;

3) у східнохристиян. літургійній традиції: церк. свято на честь святих, об'єднаних територіально або спільним подвигом. Прикладами таких свят є С. Афонських преподобних (друга неділя після П'ятидесятниці), С. архангела Михаїла та інших небесних сил (8 листопада за юліанським календарем), С. 12-ти апостолів (30 червня), С. Києво-Печерських отців (друга неділя Великого посту) та ін. Особливим типом таких соборів є літургійне вшанування деяких святих, яке здійснюється на 2-й день після великих свят. Напр.: С. Пресвятої Богородиці (на 2-й день після Різдва Христового), С. Іоанна Предтечі (на 2-й день після Богоявлення), С. архангела Гавриїла (на 2-й день після Благовіщення).

Літ.: Кодекс канонів східних церков. Львів, 1995; Православная энциклопедия, т. 3, 9—10. М., 2001—05; *Цыпин В., протоиерей.* Курс церковного права. М., 2002; The New Catholic Encyclopedia, vol. 3—4. Washington, 2003; Кодекс канонического права (Codex Iuris Canonici). М., 2007; *Бурега В.В.* Практика созыва Поместных и Архиерейских Соборов в современных славянских Православных Автокефальных Церквах. В кн.: Патриарх и Собор: Архиерейский и Поместный Соборы Русской Православной Цер-

кви 2009 г.: Сборник документов и научных материалов. М., 2010.

В.В. Бурега.

СОБО́Р РУ́СЬКИХ УЧЕ́НИХ 1848 — перший з'їзд укр. діячів науки, освіти і к-ри *Галичини.* Відбувся у *Львові* 19—25 жовтня 1848, під час революції 1848—49 в Австрії. Скликаний за ініціативою письменника М.*Устияновича* та заст. голови *Головної руської ради* І.*Борисикевича* з метою об'єднати наук., літ. і освітні сили та визначити гол. напрями їхньої діяльності щодо підвищення освіт. рівня народу. У ньому взяли участь 118 осіб, серед них — письменники, учителі, журналісти, дрібні службовці, юристи, студенти та представники *духовенства* — здебільшого однодумці і послідовники *«Руської трійці»*.

На пленарних засіданнях виступали з промовами І.Борисикевич, письменники Я.*Головацький*, І.*Гушалевич*, Й.Левицький, Й.*Лозинський*, Р.Мох, М.Устиянович та ін. Їхні виступи, за словами очевидця, «дихали свободою і патріотизмом». На засіданнях секцій вироблено пропозиції про заснування господарського та історичного т-в, охорону пам'яток історії та к-ри, видання популярного підручника історії України. Секція шкіл накреслила програму розвитку укр. шкільництва. У секції мови і літератури виникла гостра суперечка щодо мови письменства. Більшість висловилася за літ. мову, близьку до народної, «гражданський» шрифт і фонетичний правопис, залишивши, однак, прихильникам церковнослов'ян. мови, які були в меншості, свободу використання в наук. працях церковнослов'ян. мови і етимологічного правопису. Згодом це негативно позначилося на книговидавничій справі. На засіданні 25 жовтня 1848 засновано Т-во нар. освіти, члени якого увійшли до складу правління *Галицько-Руської матиці.*

Літ.: *Головацкий Я.* Историческій очерк основанія Галицко-руской матиці и справозданье первого собору ученых руских и любителей народного просвіщенія. Львів, 1850.

Ф.І. Стеблій.

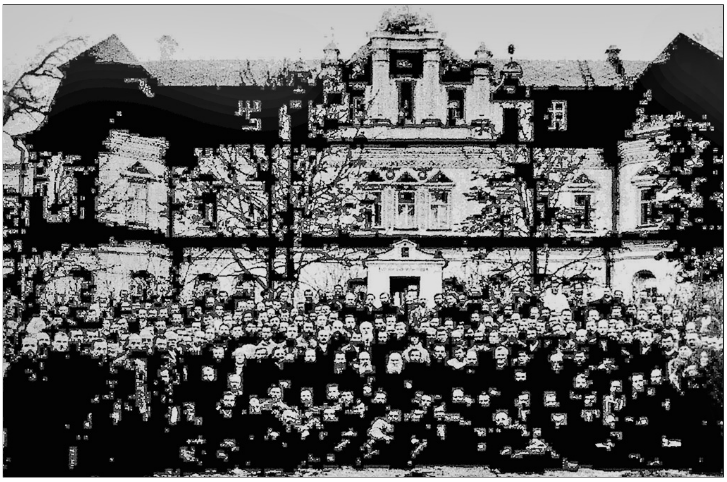
СОБО́Р СВЯТО́ГО Ю́РА у Львові — див. *Юра святого собор у Львові.*

СОБО́РИ ЗЕ́МСЬКІ — див. *Земський собор.*

СОБО́РИ ЦЕРКО́ВНІ УКРАЇ́НСЬКОЇ АВТОКЕФА́ЛЬНОЇ ПРАВОСЛА́ВНОЇ ЦЕ́РКВИ 1921—1930.

Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ.

Церк. рух за утворення автокефальної правосл. церкви в Україні тривав упродовж 1917—21. Законом Директорії УНР 1919 та постановою *Всеукраїнської православної церковної ради* (ВПЦР) від 5 травня 1920 було проголошено автокефалію, але інституціоналізація Церкви і утворення укр. єпископату вимагали скликання церк. Собору. *Всеукраїнський православний церковний собор* відкрився в *Києві* у великому Софійському кафедральному соборі (див. *Софійський собор*) 14 жовтня 1921 і тривав до 30 жовтня. У день відкриття Собору були присутні 472 делегати з усіх губерній України. Гол. подією Собору стало висвячення Всеукр. митрополита Василя *Липківського* і утворення єпископату *Української автокефальної православної церкви.* Перші кілька днів тривало обговорення руху за українізацію Церкви, який поширювався по повітах і викликав протистояння із противниками утворення Укр. церкви. 18 жовтня 1921 на Соборі вирішили запросити екзарха моск. патріарха в Україні митрополита Михаїла (Єрмакова) для переговорів щодо висвяти укр. єпископів. Наступного дня він заявив учасникам, що не уповноважений вести переговори від імені всього єпископату через неканонічність зібрання, і залишив засідання. Після цього делегати підтримали пропозицію про здійснення хіротонії митрополита УАПЦ без участі єпископів. Розкол між учасниками собору виник 20 жовтня 1921 після доповідей протоієрея К.Соколовського і В.*Чехівського*, який запропонував здійснити висвячення за чином, який існував в Александрійській церкві до 250. Обрання митрополита УАПЦ відбулося 21 жовтня 1921. Для хіротонії було запропоновано дістати мощі священномученика митрополита Київського *Макарія I*, які зберігалися в Софійському соборі, і влаштувати з ними хресний хід навколо собору перед висвяченням. Під час літургії 23 жовтня 1921, в якій брали участь 30 священиків і 12 диjaконів, у Софійському соборі був висвячений протоієрей Василь Липківський на митрополита Київського і всієї України УАПЦ. Висвячення відбулося без постригу, тому він у подальшому іменувався «Отець-Митрополит». Собор визнав недійсними постанови Моск. помісного Собору 1917—18 та Всеукр. Собору 1918, який закріпив за Церквою в Україні статус автономії в межах *Московського патріархату.* Було проголошено рівність членів УАПЦ між собою, замість єпископського синодального церк. устрою створено всенародно-соборноправний устрій, затверджено виборність *кліру* та *духовенства*, висвячено 12 єпископів,



Учасники Першого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ біля Митрополичого дому в Софії Київській. Жовтень 1921.

відкинуто, як неканонічний, перехід Київ. митрополії під зверхність моск. патріарха 1686, прийнято рішення відродити укр. нар. реліг. звичаї в житті УАПЦ (арх-ра, церк. мист-во, співи), розвивати церк. братства.

Другий Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. Після 1-го Всеукр. Собору УАПЦ 1921 наступний Собор планували скликати 1925. Але через початок політ. репресій, звинувачень у «петлюрівщині», відмову в реєстрації статуту УАПЦ 2-й Всеукр. православний церковний Собор УАПЦ відбувся 17—30 жовтня 1927. У роботі брали участь 300 делегатів і гостей. Митрополит Василь Липківський привітав делегатів і призвав Боже благословенство на Собор. В.Чехівський прочитав доповідь «Сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема в світовому житті», а протоієрей К.Кротевич — «Роля й місце християнства в сучасному житті», в яких розвивалися тези про роль Церкви Христової в питаннях моралі, свободи совісті. Окремою проблемою обговорювалася ситуація навколо Василя Липківського, якого переслідувала більшовицька влада. Після його виступу прийняли рішення направити до владних структур делегацію, але наступного дня представники адм. відділу Київ. окружного виконкому заявили на Соборі про необхідність усунення Василя Липківського від церк. діяльності через «антирадянську діяльність». Під тиском Собор прийняв відповідне рішення. Новим митрополитом обрано єпископа Гайсинського Миколу *Борецького*, протоієрей К.Малюшкевич став першим заступником митрополита, а протоієрей Й.Оксіюк — другим. Було переглянуто «Канони» УАПЦ 1921, відбулася дискусія про становище жінки в УАПЦ.

«Надзвичайні» Собори УАПЦ (УПЦ). 1930 УАПЦ припинила діяльність через намагання влади ліквідувати церк. життя в УСРР. 28—29 січня 1930 відбулися збори єпископів УАПЦ і 40 священиків, які було оголошено «надзвичайним» церк. Собором. Вони винесли ухвалу про «самоліквідацію» УАПЦ. Митрополит Микола Борецький, усі єпископи припинили духовне кер-во, залишившись «служителями культу» при церквах, де були зареєстровані владою. Пресове бюро РАТАУ 6 лютого 1930 розповсюдило ухвалу цього Собору. Після того рад. преса постійно повідомляла про випадки зречення єпископського та священицького сану. Під час процесу *«Спілки визволення України»* було заявлено про «контрреволюційність» УАПЦ, почалися масові арешти священиків, закриття та нищення церков. За короткий час замість 22 округ та понад 1 тис. *парафій* залишилось бл. 300 парафій.

Улітку 1930 в *Харкові* було організовано Всеукр. церк. тимчасовий орг. к-т на чолі з архієпископом Іваном *Павловським*, який звернувся 9 червня 1930 із циркулярним листом до вцілілих 300 парафій, «запрошуючи» їх об'єднатися в єдину церк. орг-цію, щоб узяти участь у запланованому 2-му «Надзвичайному» церк. Соборі. У листопаді 1930 Всеукр. орг. церк. тимчасовий к-т організував ряд єпархіальних конференцій, які «вибрали» своїх єпископів і духовенство. Останнім було запропоновано підписати декларацію, що проголошувала лояльність більшовицькому режимові, відмову від політ. діяльності. Церк. Собор 9—12 грудня 1930 затвердив нову назву «Українська православна церква», обрав митрополитом Харківським і всієї України УПЦ Івана Павловського, його заступником — протоієрея К.Малюшкевича. До УПЦ увійшло бл. 200 парафій колиш. УАПЦ. Впродовж 1930—38 внаслідок репресій УПЦ припинила своє існування.

Літ.: Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14—30 жовтня н. с. 1921 р.: І: Канони Української Автокефальної Православної Церкви. II: Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. К., 1921; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14—30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. К.—Львів, 1999; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17—30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали, кн. 2. К., 2007; Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 17 листопада 2007 р. К., 2008.

І.М. Преловська.



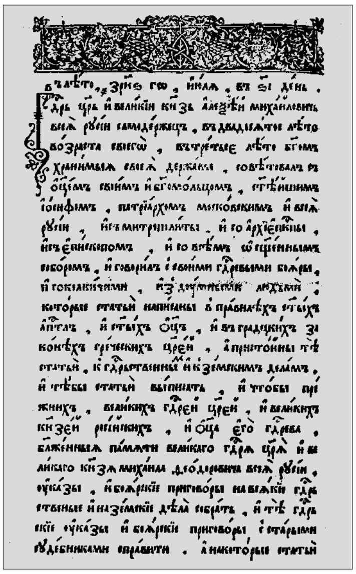
Делегати Другого Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ біля головного входу до Софійського собору. 1927.

СОБО́РНЕ УЛО́ЖЕННЯ 1649 — універсальний кодекс кримінального та цивільного права Рос. д-ви, що регулював соціально-правові відносини у всіх сферах сусп. життя та визначав міру покарання за порушення цих норм. Безпосереднім приводом для розробки С.у. послужила хвиля міських повстань серед. 17 ст., але його поява дала відповідь на нагальні основоположні питання політ., екон. та соціального розвитку д-ви. Розробкою проекту С.у. опікувалася спец. комісія у складі бояр — князів Н.Одоєвського, С.Прозоровського, Ф.Волконського — і дяків Г.Леонтьєва та Ф.Грибоєдова. До участі в обговоренні проекту С.у. були за-

кликані представники всіх *станів* і соціальних груп (заг. кількість делегатів понад 350 осіб), які засідали в двох палатах: в одній — цар *Олексій Михайлович*, *боярська дума* й Освячений собор, у другій — виборні люди під головуванням кн. Ю.Долгорукова. Під час роботи собору стани мали право подавати колективні чолобитні із приводу задоволення тих чи ін. потреб, частина з яких була відображена в остаточних ухвалах. Джерелами при виробленні норм С.у. були: 1) положення й авторитет *Кормчої* як загальновизнаного в Росії церковно-юридичного посібника; 2) *Статути Великого князівства Литовського* як кодекс законів, що найповніше забезпечує домінування шляхетського стану д-ви; 3) окремі статті Судебника 1550 та Стоглава 1551; 4) записні книги Помісного, Земського, Розбійного та інших приказів; 5) царські укази та боярські приговори, що узагальнювали гол. чин. законотворчу діяльність у роки царювання *Михайла Федоровича*. Обговорення проекту розпочалося 3 жовтня 1648, а ухвалення остаточного варіанту відбулося 29 січня 1649.

Оригінал С.у., що являє собою сувій із 960 склеєних фрагментів заг. довжиною 309 м, нині зберігається в позолоченому срібному «ковчезі» в Рос. держ. архіві давніх актів. Документ підписаний 315 особами. Публікація й поширення С.у. по суд. інстанціях Рос. д-ви розпочалися з весни 1649.

С.у. складається із 25-ти глав, розділених на статті, заг. кількістю 967. 1-ша глава С.у. («Про богохульників і церковних бунтівників») розглядала справи про злочини проти Церкви, передбачаючи смертне покарання за «хулу» проти Бога та Богородиці й тюремне ув'язнення за безчинства в церкві. 2-га глава («О государевій честі...») розглядає злочини проти *царя* та властей, які трактує як зраду. Близькою за змістом є і наступна глава («О государевім дворі...»), що регулює норми поведінки на царському дворі. 4-та та 5-та глави регламентують покарання за підробку документів, печаток, а та-



Соборне уложення 1649 року. Сторінка з видання 1650.

кож фальшування грошей. 6-та глава регулює порядок видачі дозволу на від'їзд в іноз. д-ви. 7-ма та 8-ма — визначають порядок несення військ. служби на користь государя та викупу полонених. 9-та глава говорить про порядок стягнення та розміри різного роду митних зборів. Наступні 10—15-та глави розглядають найважливіші проблеми організації судочинства для різних соціальних верств і груп. Глави 16—20-та формували правову базу вотчинного та помісного землеволодіння і володіння кріпосними. Глави 21—22-га розглядали кримінальні злочини, а 23—25-та — встановлювали статус *стрільців* і *козаків*, а також упорядковували функціонування на території д-ви корчем. Найбільш повно в С.у. було відображено інтереси моск. і провінційного *дворянства*, і саме його чолобитні та положення лягли в основу багатьох глав. Відтепер дозволялося міняти помістя на *вотчини*, що сприяло злиттю дворянського і вотчинного землеволодіння. При звільненні зі служби помістя служилих людей переходили до дітей, братів, племінників чи внуків, котрі записувалися на царську службу. Задовольнялася вимога дворян щодо права на безстроковий розшук збіглих підданих. Фактично відмінялися т. зв. *урочні літа*, упродовж яких власники мали право повертати на свої землі збіглих селян, а відтак останні ставали довічною власністю *поміщиків*, двірцевого відомства і духовних власників.

С.у. ліквідувало колишні привілеї Церкви і посилило її підпорядкування світській владі.

Ухвалення С.у. знаменувало подальшу централізацію Рос. д-ви, посилення ролі дворянства і верхівки посадського населення в управлінні країною, а також готувало грунт для переходу від станово-представницької *монархії*, з домінуванням боярської *аристократії* та впливовими позиціями боярської думи, до абсолютистської форми *самодержавства*, із превалюванням владних позицій дворянства та чиновництва.

Універсальність положень С.у. забезпечила їм тривале життя — хоч деякі статті кодексу впродовж 2-ї пол. 17 — 18 ст. були скасовані, але загалом формально і фактично С.у. зберігало правочинність до 1835, коли в дію був уведений *Звід законів Російської імперії.*

Поширення дії С.у. на укр. землі розпочалося вже із 2-ї пол. 17 ст., зокрема при розгляді справ про повернення з України рос. поміщикам їхніх кріпосних селян-втікачів. Крім того, положення С.у. нормували розгляд справ по звинуваченню у т. зв. держ. зраді, що інкримінувалося цілому ряду укр. гетьманів і козац. старшин, починаючи вже з кінця 1650-х рр., а також — при організації суд. процесів, де позивалися «люди гетьманського регіменту» та рос. піддані царя. Уніфікаційні реформи рос. імп. *Петра I* у сфері укр. судочинства, реалізовані *Малоросійською колегією* в 1720-х рр., ще більше розширили застосування норм С.у. на землях Гетьманату.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 1. М., 1830; Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. М., 1907; Соборное уложение 1649 года: Текст. Комментарии. Л., 1987.

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отношения между Литовским статутом и Уложением царя Алексея Михайловича. В кн.: Сборник государственных знаний. СПб., 1877; *Заго-*

скин Н.П. Уложение царя и великого князя Алексея Михайловича и Земский собор 1648—1649 гг. Казань, 1879; *Шмелев Г.* Об источниках Соборного уложения 1649 г. «Журнал Министерства народного просвещения», 1890, кн. 10; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. К.—СПб., 1900; *Тихомиров М.Н., Епифанов П.П.* Соборное уложение 1649 года. М., 1961; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Львів, 1967; *Маньков А.Г.* Уложение 1649 года — кодекс феодального права России. Л., 1980; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I (1722—1727). К., 1998.

В.М. Горобець.

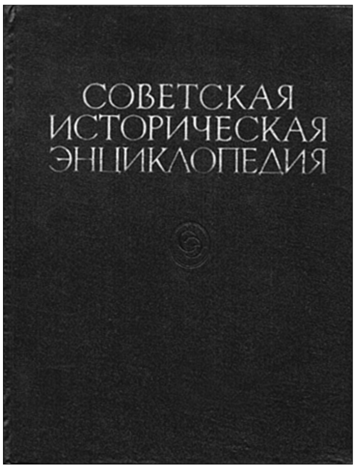
«СОБРА́НИЕ МАЛОРОССИ́ЙСКИХ ПРАВ» 1807 — див. *«Зібрання малоросійських прав» 1807.*

«СОВЕ́ТСКАЯ ВОЕ́ННАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» — систематизований звід військ. знань довідкового характеру у 8-ми томах, які були видрукувані упродовж 1976—80. Певною мірою висвітлені стан і найближчі перспективи розвитку військ. справи того часу, наведені тлумачення відповідних понять і термінів. «С.в.э.» була розрахована насамперед на військовослужбовців *Радянської армії* та ВМФ, а також на широке коло цивільних читачів, які цікавились історією збройних сил *СРСР*, війн і військ. мист-вом. Усі статті, підготовлені під кер-вом Ін-ту воєнної історії при Мін-ві оборони СРСР, розміщені за алфавітом і охопили такі підрозділи: 1) військово-теор.; 2) тех.; 3) геогр.; 4) біографічний. У них враховано досвід створення попередніх *«Большой советской энциклопедии»* і галузевих енциклопедій, а також військово-довідкових видань у Рос. імперії, СРСР та за кордоном. Відображені театри бойових дій, що склалися історично, подана інформація про континенти, д-ви, водні басейни, гірські системи, військ. бази та населені пункти, пов'язані зі збройними конфліктами, широко представлені біографії видатних воєначальників, полководців, винахідників зброї тощо. До «С.в.э.» вміщена значна кількість ілюстрацій, воєнно-історичних і географічних карт, схем, малюнків, фотографій, репродукцій тощо. Більшість статей доповнено бібліографією. На змісті всіх томів позначилося панування марксистсько-ленінської ідеології; воєнно-історичний та біографічний матеріал у багатьох випадках сфальсифікований або викладений неповно.

Вид.: Советская военная энциклопедия, т. 1—8. М., 1976—80; Електронна версія: http://zonawar.ru/biblioteka/ensiklopedija.html.

О.І. Гуржій.

«СОВЕ́ТСКАЯ ИСТОРИ́ЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕ́ДИЯ» («СИЭ») — 16-томна галузева енциклопедія, в якій поданий універсальний компендіум відомостей про всесвітню минувшину в рад. освітленні. Видавалася в м. *Москва* протягом 1961—76 під грифом АН СРСР за редакцією акад. Є.Жукова. Хронологічно охоплювала період від найдавніших часів до 1960—70-х рр. У «СИЭ» вміщено бл. 30 тис. гасел з історії *СРСР* і зарубіжних країн, особливо з нової та новітньої історії. До багатьох оглядових статей долучені докладні хронології, стат. таблиці, карти (істор., політ., етногр.), діаграми, схеми, ілюстрації, світлини. Підготовка видання тривала від 2-ї пол. 1950-х до поч. 1960-х рр. у ряді академічних інституцій СРСР. Зокрема, 1959 були видані проекти тематичних словників «СИЭ»: «Общие вопросы, понятия и термины. Историография и источниковедение. Международные отношения. Международное рабочее и демократическое движение», «Словник по истории СССР», «Словник по истории религии и мифологии», «Зарубежный Восток» та ін. Первісно планувалася у 12-ти томах, проте через зростаючий обсяг інформації кількість томів «СИЭ» збільшилася до 16-ти. Крім того, планувався додатковий — довідковий — том, анонсований в оголошенні наприкінці 16-го тому. До нього мали ввійти іменний та предметний покажчики (понад 100 тис. імен, термінів і понять), карти, схеми, довідки про рад. центр. держ. установи, адм.-тер. поділ Росії (від 1708) та СРСР, списки давньорус. міст, руських мір та грошей, описи міських



«Советская историческая энциклопедия». Палітурка.

гербів тощо. «СИЭ» проектувалася, передусім, як довідкове видання з рад. та всесвітньої історії. Конструкція «СИЭ» вибудувана ретроспективно від тодішньої сучасності до минувшини, яка структурувалася відповідно до політ. дійсності 1960—70-х рр. (найбільші оглядові статті присвячені країнам, партіям, рухам, хоч і з широкими істор. екскурсами). Відтак у «СИЭ» домінує матеріал з історії 20 ст., зокрема, чільне місце відведено країнам Африки, Азії та Лат. Америки з огляду на піднесення антиколоніальних рухів після *Другої світової війни.* Ідеологічні спотворення простежуються не тільки в освітленні, а й у представленні фактографічного матеріалу — чимало відомих осіб, подій, явищ і процесів так і не потрапили на сторінки «СИЭ». Автори статей здебільшого повністю ігнорували доробок зарубіжної історіографії, натомість гостро критикували т. зв. буржуазні та ревізіоністські концепції. Утім, попри ці недоліки та численні прогалини, зумовлені ідеологічним диктатом, «СИЭ» мала досить високий фаховий рівень і тривалий час була популярним довідковим виданням із рад. та всесвітньої історії. 2008 «СИЭ» під назвою «Историческая энциклопедия» перевидана в електронному вигляді на компакт-дисках фірмою «Директмедиа Паблишинг» у Москві. Згодом повнотекстова електронна версія оригінального ви-

дання «СИЭ» з'явилася у відкритому доступі в мережі Інтернет, зокрема на порталі електронної факсимільної істор. б-ки «Руниверс».

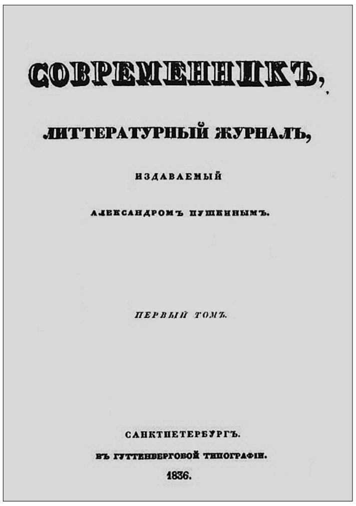
Укр. проблематика (усього трохи більше 100 статей) репрезентована на сторінках «СИЭ» вельми вибірково, нерівномірно і тенденційно, відповідно до провідних ідеологічних канонів. Укр. сюжети представлені на маргінесі заг. централістичної концепції рос./рад. історії. Левова частка статей з історії України присвячена знаковим рад. ідеологемам 20 ст. — революц. та робітн. рухам, сел. повстанням, *революції 1905—1907*, «Великій Жовтневій соціалістичній революції» 1917, громадян. війні 1918—22, історії *Комуністичної партії України*, марксизму-ленінізму, Великій Вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45, т. зв. соціаліст. буд-ву. Натомість украй фрагментарно представлені середньовіччя та ранньомодерна доба на укр. землях. Історія *Київської Русі* подавалася в дусі теорії про «спільну колиску трьох братніх народів»; нечисленні біографії *гетьманів* України були дуже стислими й виразно тенденційними. З укр. істориків із «СИЭ» співробітничали О.*Апанович*, І.*Бойко*, М.Вальо, В.*Голобуцький*, І.*Гуржій*, В.*Дядиченко*, І.*Компанієць*, Н.Рашба, М.*Рубач*, В.*Сарбей*, В.Спицький та ін. Однак участь укр. учених у підготовці «СИЭ» була вкрай обмеженою, більшість статей з історії України написано рос. істориками та археологами.

Вид.: Советская историческая энциклопедия. М., 1961—1976; електронна версія: http://runivers.ru/lib/book3253.

Літ.: *Щапов Я.Н.* Справочный инструментарий историка России. М., 2007.

Ю.А. Мицик, О.В. Ясь.

«СОВРЕМÉННИК» — рос. літ. і громадсько-політ. журнал, що виходив у *Санкт-Петербурзі* 1836—66. Заснований О.*Пушкіним.* Після смерті поета журнал очолив П.Плетньов, професор Петерб. ун-ту, поет і критик. У вересні 1846 П.Плетньов право на видання «С.» передав М.Некрасову й І.Панаєву. Ідейним керівником «С.» 1847—48 був В.Бєлінський, якого активно підтримував О.*Герцен*. В «С.» друкувалися твори кращих літ. сил країни: І.Тургенєва, Л.*Толстого*, О.Островського, Д.Григоровича, М.Салтикова-Щедріна, Г.Успенського, істор. праці Т.*Грановського*, С.*Соловйова*, М.*Костомарова*, К.*Кавеліна*, критичні статті й рецензії В.Бєлінського.


СОВРЕМЕННИКЪ,
ЛИТТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ,
ИЗДАВАЕМЫЙ
АЛЕКСАНДРОМЪ ПУШКИНЫМЪ.
ПЕРВЫЙ ТОМЪ.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
ВЪ ГУТТЕНБЕРГОВОЙ ТИПОГРАФІИ.
1836.

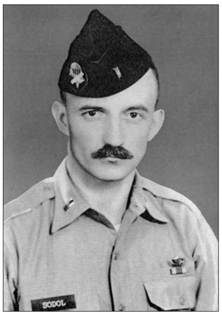
«Современникъ». Т. 1. СПб., 1836. Титульна сторінка.

Із приходом у «С.» М.*Чернишевського* (1854) й М.Добролюбова (1856) основою програми журналу став революц. демократизм. Критика кріпосництва й *самодержавства*, половинчастості реформ, заклики до нар. революції стали провідними напрямами «С.» Переконавшись у революц. напрямі «С.», із редакції пішли Л.Толстой (1858), А.Майков, А.Фет (1859), Д.Григорович та І.Тургенєв (1860). «С.» справив плодотворний вплив на розвиток демократ. напряму в нац. к-рах народів Росії, у т. ч. й українського. «С.» приділяв багато уваги історії України, соціально-екон. проблематиці, розвиткові укр. літератури, мови, к-ри, освіти. М.Чернишевський, М.Добролюбов, Г.Єлисеєв, О.*Пипін*, М.Салтиков-Щедрін дали високу оцінку працям М.Костомарова, антикріпосницьким творам Т.*Шевченка* й Марка *Вовчка*, які друкувалися в «С.» Низку теор. проблем, пов'язаних із розвитком укр. к-ри, було поставлено в програмних статтях М.Чернишевського «Новые периодические издания», «Национальная бестактность», «Народная бестолковость».

Бібліографічний покажчик журналу: *Бograd В.* Журнал «Современник», 1847—1866: Указатель содержания. М.—Л., 1959.

Літ.: *Сикорский Н.М.* «Современник» — журнал революционной демократии 60-х гг. М., 1962; История русской журналистики XVIII—XIX вв. М., 1966; Горячим словом убеждения: «Современник» Некрасова—Чернышевского. М., 1989.

Л.Г. Москвич.



П. Содоль.

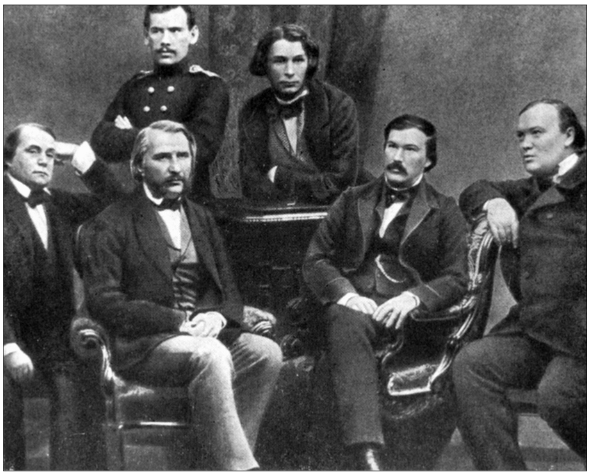
СÓДОЛЬ Петро (н. 04.07.1935) — американець укр. походження, дослідник історії *Української повстанської армії*, громад. діяч. Н. в с. Миколаївка (нині село Бучацького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї військового. 1944 разом із батьком потрапив до Зх. Німеччини, звідки емігрував до США. Упродовж 1958—78 служив в амер. армії. Учасник війни у В'єтнамі, 1965 був двічі поранений, нагороджений 2-ма медалями «Пурпурове серце». У відставку вийшов у чині майора. Закінчив Нац. ун-т штату Небраска, отримав ступінь бакалавра політ. наук та магістра бібліотекознавства.

Довголітній вихователь укр. скаутських орг-цій, із 1973 по 2000 — член Гол. проводу «Пласту». Екс-президент видавничої корпорації «Пролог» (Нью-Йорк; США).

Із 1983 — співробітник Видавничого к-ту «Літопису УПА», упорядник 18-го і 19-го томів.

Праці: UPA: They fought Hitler and Stalin: A brief overview of military aspects from the history of the Ukrainian Insurgent Army, 1942—1949. New York, 1987; Українська повстанська армія,

Гурток журналу «Современник». Сидять (зліва направо): І.О. Гончаров, І.С. Тургенєв, О.В. Дружинін, О.М. Островський, стоять: Л.М. Толстой, Д.В. Григорович. Фото С.Л. Левицького. 1856.



1943—1949: Довідник, т. 1—2. Нью-Йорк, 1994—95.

Літ.: Літопис УПА, т. 42. Торонто—Львів, 2005.

Я.Л. Примаченко.

СОКА́ЛЬ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Зх. Буг (прит. Нарева, бас. Вісли). Населення 21 тис. осіб (2011). Із містом тісно пов'язане розташов. на лівому березі Зх. Бугу смт Жвирка, яке виникло при залізничній ст. Сокаль.

Археол. дані (*городище* 11—13 ст., на якому був знайдений скарб давньорус. срібних прикрас) дають підстави вважати, що С. виник у давньорус. час. Припускають, що після *монголо-татарської навали* поселення було перенесене із правого на лівий берег Зх. Бугу.

С. уперше згадується 1377 як місто *Белзького князівства*. 1424 отримав *магдебурзьке право*, із 1462 — центр *староства* у складі *Белзького воєводства*. Починаючи з 1499, С. зазнавав спустошливих татар. набігів. Під С. сталася *Сокальська битва 1519*. Після того, як 1519 місто було спалене татарами, його 1524 з ініціативи сокальського старости А.Тенчинського перенесли з лівого берега Зх. Бугу на правий (це зробили і з огляду на те, що розташоване на лівому низькому березі місто страждало від повеней; є відомості, що переселення сокальців почалося 1517). 1578 С. отримав право проводити щорічно одноденний *ярмарок*, а з 1639 — ще один двотижневий. У місті було 7 ремісничих *цехів*. С. був пунктом, де товари перевантажували з возів на судна (саме в С. Зх. Буг ставав судноплавним), тут діяла держ. митниця. У 1-й чв. 17 ст. споруджено монастирі *бернардинців* та бригідок (закритий 1784).



Сокаль. Церква Святого Миколая. Фото початку 21 ст.

У жовтні 1648 С. був здобутий козац. загоном при підтримці частини міщан. У травні—червні 1651 під С. стояло польс. військо на чолі з королем *Яном II* Казимиром Ваза. 1702 місто було пограбоване військом швед. генерал-майора М.Стенбока. У 2-й пол. 17 — 18 ст. С. пережив період занепаду.

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) С. відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). На поч. 19 ст. було розплановано новий центр міста за межами колиш. міських укріплень, а Старе місто перетворилося на район, заселений переважно євреями. У 1870-х рр. прокладено шосе, яке з'єднало С. зі *Львовом*, 1884 — збудовано залізницю від *Рави-Руської*. Із 1880-х рр. у місті почали з'являтися пром. підпр-ва. На 1891 С. входив до 30-ти найбільших міст Галичини, маючи 8 тис. мешканців. У С. 1897—1905 працював адвокатом Є.*Петрушевич*, з ініціативи якого було засновано ряд укр. культурно-освіт. орг-цій, зокрема філію *Львівського товариства «Просвіта»* (1898).

Під час *Першої світової війни* із 13 серпня 1914 до липня 1915 зайнятий рос. військами. Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 С. належав Польщі (у складі Львів. воєводства). 1936—40 діяв музей «Сокальщина» ім. А.Чайковського.

Від вересня 1939 — місто Львів. обл. УРСР, райцентр. Оскільки встановлений 1939 кордон між *СРСР* і Німеччиною пройшов по Зх. Бугу, лівобережна частина міста опинилася в *Генеральній губернії* та була перетворена на окремий населений пункт Забужжя (у повоєнний час поділений на Забужжя і Жвирку, які до 1951 перебували у складі Польщі, а потім були приєднані до СРСР).

У період гітлерівської окупації (22 червня 1941 — 19 липня 1944) С. був у складі Ген. губернії. У цей час була знищена єврейс. громада і зруйновані єврейс. квартали (Старе місто; нині Міський парк).

Нині в С. працюють підпр-ва легкої, харчової пром-сті, із вир-ва буд. матеріалів і меблів. Найбільше з підпр-в міста — з-д хімічного волокна, споруджений 1961—70, припинило існування. У С. з 1985 діє худож. музей «Людина. Земля. Всесвіт» (із 1995 — філія *Львівського музею історії релігії*).

Пам'ятки арх-ри в м. Сокаль: церква Святого Миколая (1-ша пол. 16 ст., за іншими даними, 1640-ві рр.), синагога (1-ша пол. 17 ст., за ін. даними, 1762), споруди монастиря бригідок (17—18 ст.), церква Архангела Михаїла (1778—1835), церква Апостолів Петра і Павла (1904—09); у смт Жвирка — ансамбль монастиря бернардинців: костьол Діви Марії з келіями (1604—19, архіт. Б.Авелідес), оточений фортечними мурами з баштами (монастир діяв до 1951, із 1958 у спорудах розміщено виправну колонію).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11, t. 15, cz. 1—2. Warszawa, 1890—1902; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: Свод археологических памятников. М., 1996; *Слободян В.* Церкви України: Перемиська єпархія. Львів, 1998; *Вашків І.* Сокаль і Прибужжя (1377—2000): Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 2000 (http://www.sokal.lviv.ua/ history-vashkiv-sokal_i_prybuzhzhia__zmist.html); *Книш Я.Б.* Архітектурні пам'ятки Сокаля першої половини XVII століття (http://sokal.lviv.ua/history-ya_knysh_arhitect.html#); [Нарис історії Сокаля.] (http://www.vsokali. com/сокаль).

Д.Я. Вортман, В.І. Дмитрук.

СОКА́ЛЬСЬКА БИ́ТВА 1519 — воєнне зіткнення між військами *Великого князівства Литовського* і *Королівства Польського* та *Кримського ханату*, яке мало місце в серпні 1519 під *Сокалем*.

У липні 1519 військо Крим. ханату, очолюване *калгою* Бога-

тир-Гіреєм, вторглося в укр. області Королівства Польського та ВКЛ. Були спустошені *Волинь*, *Поділля* і *Галичина.* Підрозділи кримців з'явилися і в околицях Любліна (Польща). Набравши великий полон, Богатир почав повертатися додому. Навздогін ординцям рушили війська Польщі та ВКЛ. Зустріч противників відбулася неподалік м. Сокаль. Кримці спалили місто й розташувалися неподалік. Союзники стали табором на протилежному березі Зх. Бугу (прит. Нарева, бас. Вісли). Польсько-литов. військо складалося із 2 тис. укр. *шляхти* і 3 тис. коронного найманого війська. Також на допомогу поспішали: молдов. полк у 600 вояків, загін Я.Творовського з 500 кіннотників і не менше 1 тис. укр. шляхтичів. Заг. кер-во здійснював гетьман литовський кн. К.*Острозький.* Моск. посли в Криму нарахували його війська до 20 тис. вояків. Це, з урахуванням озброєних слуг, видається реальним. Чисельність крим. війська відома лише із джерел ворожої сторони. Згідно з ними воно сягало 40 тис. вояків. Намагання кн. К.Острозького уникнути відкритої битви опосередковано підтверджує чисельну перевагу кримців.

На військ. нараді кн. К.Острозький пропонував не залишати укріпленого табору і дочекатися підкріплень. Такої ж думки були й польс. урядовці: подільський *воєвода* М.Камінецький і королів. *маршалок* та львів. староста С.Ходецький. Однак частина командирів польських підрозділів була за наступальні дії. У цілому рада не дійшла остаточної думки.

Вранці наступного дня керманичі польс. найманого війська на свій розсуд почали переходити річку й шикуватися для атаки. Богатир-Гірей вдався до тактики заманювання противника на місце спаленого Сокаля. Це принесло свої плоди. Польс. важка кіннота, вступивши на територію згарищ міста, почала потрапляти в ями льохів на місці спалених будинків. Бойові порядки поляків зруйнувалися. Цим швидко скористалися кримці. Їхня легка кіннота швидко локалізувала



Сокальська битва. Гравюра 2-ї половини 19 ст.

й оточила підрозділи ворога. Князю К.Острозькому, заскоченому зненацька виступом частини свого війська, нічого не залишалося як прикрити тил. Він, зібравши навколо себе свої полки, а також загони галицької шляхти М.Камінецького, зміг відбити всі атаки татар. А потім під прикриттям табору вивести військо з оточення і благополучно відступити. Втрати союзників були великими. Однієї шляхти, не рахуючи слуг, загинуло 1200 осіб. Багато вояків потрапило в полон. У стратегічному значенні битва не мала великої ваги. Наступного року на Поділлі було відбито чергове вторгнення кримців. Після чого Польща, ВКЛ і Крим. ханат заключили союзну угоду.

Літ.: *Pulaski K.* Machmet-Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego z Polską (1515—1523). СПб., 1898; *Kolankowski L.* Obrona Rusi za Jagiełłonów na przełomie 15 i 16 ww. В кн.: Księga pamiętkowa ku czci Bolesława Orzechowicza. Lwów, 1916; *Herbst S.* Bitwa pod Sokalem 1519. В кн.: Potrzewa historii czyli o polskim stylu życia, t. 11. Warszawa, 1978; Волынская краткая летопись. В кн.: Полное собрание русских летописей, т. 35. М., 1980; *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. М., 1994; *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515—1540). К., 2006.

Б.В. Черкас.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Володимир (р. н. невід. — п. 1790) — голова запороз. церков. 1762 вже був ієромонахом, начальником Січової церкви. На цій посаді залишався до 1775. С. своїм авторитетом підтримував дії кошового кер-ва, брав участь у походах під час *російсько-турецької війни 1768—1774* та у відвіданнях представниками *Коша Запорозької Січі* населених пунктів *Вольностей Війська Запорозького низового.* Під час *сіроми бунту 1768* саме С. заспокоїв запорожців і умовив їх знову прийняти П.*Калнишевського* на уряд *кошового отамана.* С. робив спроби врегулювати конфлікти із приводу переселення на запороз. землі старообрядців. На прохання Коша Запорозької Січі 21 червня 1774 рос. імп. *Катерина II* розпорядилася висвятити С. в сан архімандрита. Із цієї нагоди січове кер-во справило йому коштовні митру та наперсний хрест, а військ. рада призначила щорічну платню в розмірі 300 *рублів.* Під час атакування *Нової Січі* 1775 С. умовив козаків не чинити збройного опору. Після ліквідації Вольностей Війська Запорозького низового С. призначений настоятелем Свято-Миколаївського Крупицького монастиря, в якому і помер.

Літ.: *Беднов В.А.* К истории бывших запорожских старшин и козаков. Екатеринослав, 1915; *Біднов В.* Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел. «ЗНТШ», 1927, т. 147; *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734—1775). Запоріжжя, 1998; *Його ж.* Постать начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах. В кн.: Південний архів: Збірник наукових праць: Історичні науки, вип. 7. Херсон, 2002.

І.І. Лиман.

СОКА́ЛЬСЬКИЙ Петро Петрович (14.09.1832—02.04.1887) — композитор, фольклорист, публіцист, громад. діяч. Н. в м. *Харків* у сім'ї професора Харків. ун-ту.


П.П. Сокальський.

Початкову освіту здобув у приватному пансіоні Зимницьких, вищу — у Харків. ун-ті на природничому ф-ті (1848—52). Музиці навч. деякий час у Петерб. консерваторії (1862—63). Працював викладачем г-зій Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) і *Одеси* (1852—54). 1854 захистив магістерську дис. на тему: «Про термохімічні дослідження і їх значення для теоретичної хімії». Упродовж 1856—58 перебував у Нью-Йорку (США) у складі рос. консульства, після чого жив і творив в Одесі. Тут С. 1859 відродив Філармонічне т-во, заснував Одес. т-во аматорів музики (згодом Одес. відділення Рос. муз. т-ва) та безплатну муз. школу (1866). Багато років виступав на сторінках преси з публіцистичними, літературно-муз. критичними статтями і фейлетонами. Із 1869 був секретарем Т-ва сільс. госп-ва Пд. України та редактором його «Записок...», редактор і видавець газ. *«Одесский вестник»* (1872—76). Автор праць «Що робити молодій Росії, щоб попередити кризу у шкільному виробництві» (1880, 1903), «Малоросійська національність поряд із польською», в якій викладалися взаємини між Польщею, Україною та Росією, капітальної музикознавчої роботи «Руська народна музика, російська і українська, в її будові і ритмічній відмінності від основ сучасної гармонічної музики» (1888, 1959). Муз. спадщина С. має яскраво виявлений нац. колорит і складається з опер — «Мазепа» (1857) за поемою О.*Пушкіна*, «Майська ніч» (1863) за М.*Гоголем*, «Облога Дубна» («Тарас Бульба», 1878), балади «Слухай» (1864), 40-ка фортепіанних творів та стількох же романсів, кількох хорових творів, кантати «Бенкет Петра Великого» (1859).

П. у м. Одеса.

Літ.: *Каришева Т.* Петро Сокальський. К., 1978; *Дитиняк М.* Українські композитори: Біобібліографічний довідник. Едмонтон, 1986.

Т.І. Лазанська.


Сокиринці. Маєток Ґалаґанів. Фото 2010.

СОКИ́РИНЦІ — село Срібнянського р-ну *Чернігівської області*. Відоме із серед. 1640-х рр. Із 1716 належало *Ґалаґанам*, а з 1888 до 1917 — їхнім родичам Ламсдорфам. Маєток, що існував у селі із серед. 18 ст., за П.Ґалаґана перетворився на палацово-парковий комплекс (роботи розпочалися 1823 за проектом архіт. П.Дубровського і садівника І.Бістерфельда), який є найкращим збереженим взірцем великопанської садиби 1-ї пол. 19 ст. Гол. будівля садиби — палац у стилі ампір, оточений парком. Парк складається з регулярної та пейзажної частин заг. площею 80 га і обмежений з пд. ставом на р. Утка (прит. Удаю, бас. Дніпра), за яким простягається лісовий масив.

За П.Ґалаґана та його сина Г.*Ґалаґана* С. стали помітним культ. осередком. У маєтку діяв приватний театр, зберігалося зібрання старожитностей та мистецьких пам'яток. Тут жив О.*Вересай*, гостювали Т.*Шевченко*, Л.*Жемчужников*, М.В.*Лисенко*. 1872 в С. за ініціативи та сприяння Г.Ґалаґана виникло одне з перших у *Лівобережній Україні* сільс. ощадно-позичкове т-во — одне з найкращих у Рос. імперії в 19 ст.

Із 1920 в палаці міститься агрономічна школа (нині — аграрний ліцей), 1920—27 діяв художньо-істор. музей. У 1920-ті рр. втрачено деякі споруди ансамблю, зокрема дві церкви, одна з яких була усипальнею Галаганів. 1959 в С. відкрито кімнату-музей О.Вересая, 1970 на його могилі встановлено пам'ятник, а 1971 в Сокиринському парку відкрито ще один пам'ятник кобзареві.

Літ.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Вечерський В.В.* Садиба Павла Галагана. В кн.: Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000; Кредитна спілка: Свій до свого по своє. К., 2000; *Половець В.* Історія створення і діяльності Сокиринської кредитної спілки (до 130-річчя з дня заснування). «Сіверянський літопис», 2001, № 3; *Лукомський Г.К.* З української художньої спадщини. К., 2004; *Шкоропад Д.О., Савон О.А.* Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин, 2007.

А.В. Блануца, Д.Я. Вортман.

СОКО́ВИЧ (Сакович) **Євген Олександрович** (1864—1946) — політ. діяч. За фахом — інженер шляхів сполучення. Член *Української партії соціалістів-революціонерів*. Із 29 листопада 1917 — товариш (заст.) ген. секретаря шляхів в уряді *Української Центральної Ради*, а з 18 січня до 28 квітня 1918 — нар. міністр залізничних шляхів УНР (у кабінеті В.*Голубовича*). Виношував ідею створення Всеукр. спілки залізничників на противагу Всерос. спілці залізничників, що діяла того часу. Перебуваючи на посаді товариша ген. секретаря шляхів сполучення, він умовив *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* виділити 16,3 тис. *рублів* на допомогу профспілковим організаціям залізничників-українців. За його пропозицією *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* 10—11 лютого 1918 прийняла постанову про обмеження дій існуючих профспілкових к-тів, заборонивши їм втручатися в дії адміністрації, було доручено негайно за допомогою укр. орг-цій перевірити всіх відповідальних осіб щодо їхньої діяльності та прихильності до України; призначити комісарів і комендантів.

За часів гетьманату С. працював консулом *Української Держави* у Швейцарії (у Женеві), очолював комунікаційну комісію на переговорах укр. делегації із представниками РНК РСФРР.

Емігрувавши до Чехословаччини, викладав в укр. вищих навч. закладах. Зокрема, із 1922 працював доцентом меліорації в *Українській господарській академії* в Подєбрадах. Автор праць із залізничної інженерної справи.

П. у м. Потсдам (Німеччина).

Літ.: *Чалий В.* Українська держава 1917—1920 рр. як суб'єкт міжнародного права. «Нова політика», 1996, № 1; *Стрельський Г.В.* Українські диплома-

ти доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; *Вєдєнєєв Д.В., Будков Д.В.* Юність української дипломатії: Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917—1923 роках. К., 2006.

Г.В. Стрельський.

СОКОЛО́В Григорій Іванович (26.01.1810—24.03.1852) — літератор, перекладач, дослідник історії, пам'яток Пд. України. Н. в с. Мар'ївка (нині село Компаніївського р-ну Кіровогр. обл.). Освіту здобував у пансіонах *Одеси* і *Москви* (1820—25). Із 1825 упродовж 3-х років навч. в Моск. ун-ті на фізико-мат. ф-ті. Після закінчення навчання поступив на службу в канцелярію генерал-губернатора Новорос. краю та Бессарабії. Із зацікавленням вивчав історію, пам'ятки краю. На сторінках місц. газ. *«Одесский вестник»* і в додатку до неї «Литературных прибавлениях» друкував переклади праць зарубіжних авторів, що стосувалися історії краю. Був членом Одеського т-ва сільс. госп-ва Півдня Росії, де виконував обов'язки секретаря, віце-президента, редактора «Записок...» т-ва. Із 1839 — член *Одеського товариства історії та старожитностей.* Протягом 1839—45, проживаючи в селі, виявив, упорядкував, склав опис архіву ліквідованої фортеці Святої Єлизавети (нині тут м. *Кіровоград*), підготував працю про м. Єлизаветград (нині м. Кіровоград), здійснив переклад із франц. мови «Истории ханов Кримских»; із німецької — «Дневника путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук Гильденштедта в 1773—1774». 1845 повернувся до Одеси, де обіймав посади — інспектора *Рішельєвського ліцею*, цензора Одес. цензурного к-ту.

П. у м. Одеса.

Праці: Записка о содержании старых актов. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1848, т. 2; Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде. Там само; Дневник путешествия в Южную Россию академика Санкт-Петербургской академии наук Гильденштедта в 1773—1774. Там само, 1879, т. 2.

Літ.: *К.З.* Григорий Иванович Соколов. «Одесский вестник», 1852, № 31; *Мурзакевич Н.* Г.И. Соколов. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1853, т. 3; *Бабак Т.І., Брайченко О.Д.* Джерелознавчі проблеми історичного краєзнавства. В кн.: Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі: Матеріали республіканського «Круглого столу». Кіровоград, 1990.

Т.Ф. Григор'єва.

СОКОЛО́В Іван Іванович (11.12.1865—03.05.1939) — візантиніст та історик Церкви. Професор (1904). Н. в с. Нова Олексіївка Саратовської губ. в сім'ї священика. Початкову освіту здобув у Саратовському духовному уч-щі й семінарії, 1886—90 навч. в Казанській духовній академії. Після захисту магістерської дис. (1891) переїхав до *Санкт-Петербурга*, де 1894—1903 викладав у Петерб. духовній семінарії, а з жовтня 1903 працював на кафедрі історії Греко-сх. церкви Петерб. духовної академії. 1904 захистив докторську дис. та був обраний ординарним професором. Співпрацював із кількома періодичними виданнями, зокрема, 1895—1903 вів розділ «Библиография: Россия» у час. *«Византийский временник»*, а з 1904 працював у час. «Церковный вестник» (із 1912 — гол. редактор). Член Правосл. Палестинського т-ва, нагороджений багатьма церк. відзнаками та орденами Сх. патріархатів і Грец. королівства. Експерт Найсвятішого Синоду, учасник і гол. доповідач з низки питань Помісного собору 15 серпня 1917.

На початку 1919, рятуючись від терору, намагався влаштуватися в *Києві.* 1919—20 — приват-доцент Київ. ун-ту, водночас — член Археогр. комісії УАН, співробітник 1-го відділу УАН (до 1922). Після повернення до Петрограда (нині м. С.-Петербург) працював викладачем новогрец. мови в Богословському ін-ті, Ін-ті сх. мов і в НДІ порівняльного вивчення мов і літератур народів Заходу й Сходу при Ленінгр. ун-ті.

1927 — член Таврійської краєзнавчо-лінгвістичної експедиції Ленінгр. ун-ту, 1928 — експедиції *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства* до Надазов'я.

Автор низки фундаментальних досліджень з історії Церкви у *Візантії*, вселенського патріархату, чернецтва, а також перших наук. розвідок з історії греків Криму та Надазов'я.

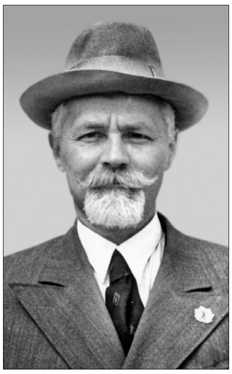
Заарештований 22 грудня 1933 і невдовзі засуджений на заслання до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де й помер.

Більшість монографій С. перевидані, а частина праць видані вперше 2003—06.

Праці: Константинопольская церковь в XIX веке: Опыт исторического исследования, т. 1. СПб., 1904 (перевид. — СПб., 2006); Про відносини Української церкви до Грецького Сходу наприкінці XVI та на початку XVII ст. за нововиданими матеріалами. В кн.: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 1. К., 1919; О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. В кн.: Язык и культура, т. 6. Л., 1930; Мариупольские греки до поселения их на Украине (XV—XVIII вв). В кн.: Труды Института славяноведения АН СССР, т. 1. Л., 1932; Состояние монашества в Византийской церкви с середины IX до начала XIII вв. (842—1204): Опыт церковно-исторического исследования. СПб., 2003; Лекции по истории Греко-восточной церкви, т. 1—2. СПб., 2005; З історії колонізації Маріупольщини (еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року). В кн.: Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького, вип. 4, кн. 2. К., 2006.

Літ.: *Лебедева Г.Е.* Из истории византиноведения и неоэллинистики в России: И.И. Соколов. В кн.: Μοσχοβία: Проблемы византийской и новогреческой филологии, вып. 1. М., 2001; *Чередниченко А.М.* Київський період наукової діяльності І.І. Соколова. В кн.: Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Збірник наукових праць, вип. 14. К., 2005; *Якубова Л.Д.* Елліністичні розвідки в архівах ВУАН. В кн.: Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького, вип. 4, кн. 2. К., 2006.

Є.К. Чернухін.



Ю.М. Соколов.

СОКОЛО́В Юрій Матвійович (19(07).04.1889—15.01.1941) — фольклорист і літературознавець. Професор, д-р літературознавства (1936). Дійсний член АН УРСР (1939). Н. в м. *Ніжин* у сім'ї професора рос. словесності *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька.* Протягом 1906—11 навч. в *Московському університеті*, став членом Т-ва любителів природознавства, антропології і етнографії, залишився в ун-ті для підготовки до звання професора. 1908—09 разом із братом Борисом здійснив перші фольклорні

експедиції в Новгород. губ. — Білозерський та Кириловський повіти (нині — Вологодська обл.). Записав 65 казок від 14-ти казкарів, *билини*, істор. пісні, весільні обряди. З його іменем пов'язане формування «фольклорних екскурсій» нового типу — фіксація всього репертуару краю (у т. ч. частушок, «нових балад», «жорстоких романсів», пісень літ. походження) з метою осмислення регіональної традиції в цілому. 1915 опублікував збірник «Сказки и песни Белозерского края», укладений за жанровим принципом. 1914—17 працював в *Історичному музеї в Москві* (пом. бібліотекаря, зав. читального залу, із 1922 — зав. б-ки). Із 1919 читав лекції в Моск. ун-ті, у Моск. консерваторії (1913—24), у Моск. міськ. ун-ті ім. А.Шанявського (1916—20), на Пед. курсах (1920—21), у Вищому літературно-худож. ін-ті ім. В.Брюсова (1923—25). Із 1919 по 1934 був викладачем, а згодом — професором Тверського пед. ін-ту. 1922 очолив новозаснований ж. «Художественный фольклор». 1924 разом із П.М.*Поповим* записував фольклор околиць *Києва*. Виступив на засіданні *Етнографічної комісії при ВУАН* із доповіддю «Про методи збирання та вивчення фольклору». Протягом 1926—28, керуючи Фольклорною підсекцією Держ. академії худож. наук (*Москва*), організував щорічні експедиції на Північ із метою вивчення билинної традиції. Найцінніші матеріали були опубліковані у збірнику «Онежские былины» (1948). Його лекції склали перший рад. підручник із фольклористики — «Русский фольклор» (1938, 1941). У 1920—30-ті рр. С. був провідним знавцем билин, одним із представників «історичної школи» В.*Міллера*. Під впливом політ. обставин звернув увагу на соціологічні аспекти вивчення фольклору. У 1930-х рр. вивчав фольклор у фабрично-заводському середовищі (на з-дах Тули (нині місто в РФ) й Москви, де було записано бл. 800 пісень та чимало автобіографічних оповідань). 1931 очолив Фольклорний кабінет Моск. відділення Держ. академії мистецтвознавства. Тоді ж було створено Моск. ін-т філософії, літератури та історії, де С. викладав фольклор. 15 лютого 1936 його було затверджено д-ром літературознавства без захисту дисертації. У ході дискусії про статус етнографії на поч. 1930-х рр. оголосив фольклористику виключно літературознавчою дисципліною. С. є ідеологом масштабного проекту активного ідеологічного впливу на фольклор і процесу конструювання «радянського фольклору». Сучасні укр. фольклористи вважають, що в дискусії про фольклор 1931 він виклав «програму зруйнування фольклору і фольклористики». 1936 були розкритиковані й статті самого С., надруковані в *«Большой советской энциклопедии»*, згідно з якими билини не є продуктом творчості селян, а є проявом «ідеології延 пануючого класу».

22 лютого 1939 С. було обрано дійсним членом АН УРСР. Тоді ж його було призначено директором Ін-ту укр. фольклору АН УРСР, створеного 1936. Він висунув пропозицію про написання 3-томного курсу «Український фольклор», розпочав роботу з підготовки хрестоматії та програми для вузів з укр. фольклору. 1939 написав статтю «Народні оповідання і легенди про Шевченка» (надрукована у збірнику «Т.Г. Шевченко в народній творчості», К., 1940). Друкувався в ж. *«Народна творчість»* («Образ Леніна в творчості народів СРСР», 1940, № 2). З ініціативи С. налагоджені зв'язки Ін-ту укр. фольклору зі Спілкою рад. письменників України, при якій було створено Секцію нар. творчості на чолі з П.*Тичиною*. У квітні 1939 С. відкрив у Києві 1-шу респ. нараду кобзарів і лірників.

У грудні 1940 С. викликав укр. кобзарів (Є.Мовчан, П.Носач, П.Гузь) на Всесоюзну нараду з питань творчої допомоги нар. співцям (Москва).

П. у м. Київ одразу після виступу на ювілейному засіданні на честь А.*Кримського*.

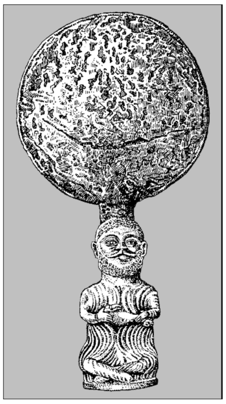
Літ.: *Лавров Ф.І.* Діяльність Ю.М. Соколова на Україні. «Народна творчість та етнографія», 1964, № 5; *Хромов Г., Лавров Ф.* Визначний вчений-фольклорист. Там само, 1969, № 5; *Дей О.І.* Видатні радянські фольклористи Юрій та Борис Соколови. Там само, 1979, № 4; *Іваницький А., Пальонний В.* Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? В кн.: Проблеми етномузикології: Збірник наукових праць. К., 1998; *Иванова Т.Г.* История русской фольклористики XX века: 1900 — первая половина 1941 г. СПб., 2009; *Колесса Ф.М.* Юрій Матвійович Соколов (реферат, призначений на наукове засідання кафедри фольклору і етнографії Львівського університету). Наукові архівні рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського, ф. 14-2, од. зб. 269, арк. 1—13.

В.І. Новійчук, Т.М. Шевчук.





Соколова Могила. Коштовні прикраси.



Соколова Могила. Бронзове дзеркало із срібною ручкою.

СОКОЛО́ВА МОГИ́ЛА — багате поховання представниці вищої сарматської знаті (див. *Сармати*) 1 ст. біля с. Ковалівка Миколаїв. р-ну Миколаїв. обл. Здійснене на вершині *кургану* доби бронзи. Поховання супроводжувала велика кількість коштовних прикрас та предметів ритуального призначення. Серед них золоті намиста з коштовними каменями, сережки із гранатами, масивні золоті браслети, золоті фібули та каблучка, золоті нашивні платівки. Знайдені бронзове дзеркало зі срібною ручкою, опахала, срібний, бронзовий та складний посуд антич. вир-ва. Збереглися зразки шовкових тканин із золотим гаптуванням. Велика кількість амулетів указує на причетність небіжчиці до жрецького стану. Ряд предметів свідчить про широкі зв'язки Пн. Причорномор'я з Єгиптом, Кавказом, Іраном, Індією та антич. центрами Європи.

Літ.: *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение 1 в. н. э. на Южном Буге. К., 1986.

В.П. Білозор.

СОКО́ЛЬСЬКИЙ Микола Іванович (21.04.1916—19.08.1973) — археолог, фахівець у галузі антич. філософії, літератури та історії. Д-р істор. н. (1970). Н. в с. Переділ (нині село Калузької обл., РФ). Із березня 1943 — у Червоній армії на фронті (мав нагороди). 1945—54 — викладач кафедри країнознавства Військ. ін-ту іноз. мов. Із 1945 і до кінця життя працював в Ін-ті історії матеріальної к-ри АН СРСР (із 1957 — Ін-т археології АН СРСР) наук. співробітником, зав. сектору античної археології (із 1971). Захистив докторську дисертацію по деревообробному ремеслу в

антич. містах Пн. Причорномор'я (1970). Брав участь у багатьох експедиціях із вивчення *Фанагорії*, *Кам'янського городища*, *Тмуторокані*, *Гермонасси*, *Пантікапея* та ін. Керував роботою Таманської експедиції АН СРСР. Учасник багатьох міжнар. конференцій із проблем античності, зокрема в Ерфурті (Нім. Демократ. Республіка; 1958), Пловдиві (Болгарія; 1962), Парижі (Франція; 1963), Клужі (нині м. Клуж-Напока, Румунія; 1972).

Автор понад 80 наук. праць.

П. у м. *Москва*.

Праці: Боспорские мечи и кинжалы. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 33. М., 1954; Валы в системе обороны европейского Боспора. В кн.: Советская археология, вып. 27. М., 1957; К вопросу о наемниках на Боспоре в IV—III вв. до н. э. Там само, вып. 28. М., 1958; Боспорские глиняные шкатулки. В кн.: Записки Одесского археологического общества, т. 1 (34). Одесса, 1960; Каменные крышки амфор. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 89. М., 1962; Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья. М., 1969; Деревообрабатывающее ремесло в античных городах Северного Причерноморья. М., 1971.

Літ.: Сокольский Николай Иванович (1916—1973) [некролог]. «Советская археология», 1974, № 3; Памяти Николая Ивановича Сокольского (1916—1973). В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 143. М., 1975; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

СОКУ́ЛЬСЬКИЙ Іван Григорович (13.07.1940—22.06.1992) — правозахисник, поет, громад. діяч. Н. в с. Червоноярське Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. 1962—64 навч. на філол. ф-ті Львів. ун-ту, а згодом — на філол. ф-ті Дніпроп. ун-ту. У травні 1966 за «негідну поведінку», що полягала в написанні «пасквільних віршів про Україну», був виключений із Дніпроп. ун-ту. Працював робітником на металургійному з-ді, шахтарем, бібліотекарем, матросом пароплавства. У квітні 1968 став співзасновником Клубу творчої молоді в м. Придніпровськ (нині у складі м. *Дніпропетровськ*). У червні 1969 заарештований органами КДБ при РМ УРСР як автор «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська», в якому висловлювався протест проти *русифікації* України та цькування роману О.*Гончара* «Собор». 27 січня 1970 засуджений Дніпропетровським обласним судом за ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР на 4 роки таборів суворого режиму. Термін покарання відбував у Мордовії, Владимирському централі та Пермській обл. У грудні 1973 повернувся до Дніпропетровська, де й продовжив свою правозахисну діяльність. У жовтні 1979 вступив у правозахисну орг-цію — *Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод.* У квітні 1980 знову заарештований. Формальним приводом для ув'язнення послужило написання віршів «Шевченкова думка», «Реквієм», «Руїна». Покарання відбував у Чистопольській тюрмі та у відомому «Таборі смерті» в с-щі Кучино (нині с-ще Пермського краю, РФ). Після звільнення в серпні 1988 взяв активну участь у національно-культ. русі на Дніпропетровщині (активно підтримував відродження *Української автокефальної православної церкви*, був одним із засновників обласних орг-цій *Товариства української мови імені Т.Шевченка*, *Народного руху України*, «Меморіалу»; див. *«Меморіал» імені Василя Стуса*).

Із 1989 видавав літературно-мистецький і громадсько-політ. самвидавний час. «Пороги». Став одним із лідерів *Української Гельсінської спілки*, а згодом — *Української республіканської партії* на Дніпропетровщині.

Нагороджений орденом Свободи (2010, посмертно, за визначний особистий внесок у боротьбу за незалежність України).

Лише після смерті поета 1993 побачила світ єдина його збірка віршів «Владар каменю». У липні 1995 С. посмертно прийнятий до лав Спілки письменників України.

Літ.: *Савченко В.* Хроніка одного кримінального процесу. «Сучасність», 1993, № 9; *Бажан О.Г.* Дисидентський рух на Дніпропетровщині. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 8. К., 1999; Творча молодь Дніпропетровська: Протистояння тоталітаризмові. «Хроніка 2000», 2007, № 73; Лицар Свободи: До 70-річчя від дня народження Івана Сокульського: Біобібліографічний покажчик. Дніпропетровськ, 2010.

О.Г. Бажан.

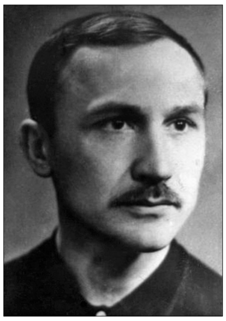
СОЛДА́ЙЯ — див. *Судак.*

СОЛДА́ТЕНКО Валерій Федорович (н. 13.04.1946) — фахівець з історії України перших десятиліть 20 ст.; історії дослідження досвіду сусп. рухів і партійної преси цього періоду; історії національно-демократ. революції; історіографії; дипломатичної історії України. Д-р істор. н. (1981), професор (1986). Чл.-кор. НАН України (2006). Засл. діяч н. і т. України (2011). Н. в с. Селидове (нині місто Донец. обл.). 1970 закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту. 1970—76 — асистент, старший викладач, доцент Київ. ун-ту. 1973 захистив канд. дис. 1976—84 — старший наук. співробітник *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.* 1981 захистив докторську дис. 1984—88 очолював кафедру істор. досвіду КПРС Київ. ВПШ. 1988—91 — зав. відділу історико-політ. досліджень Ін-ту політ. досліджень ЦК КПУ. 1992—2010 — зав. відділу етноістор. (історико-політ.) досліджень *Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.* 2010—11 — Голова Укр. ін-ту нац. пам'яті, із 2011 — директор Укр. ін-ту нац. пам'яті.

Автор понад 650 наук. праць, серед яких більше 50 монографій, у т. ч. 23 індивідуальні.

Лауреат премії ім. М.Костомарова Президії НАН України (2000), Міжнародної премії імені В.Винниченка (2005).

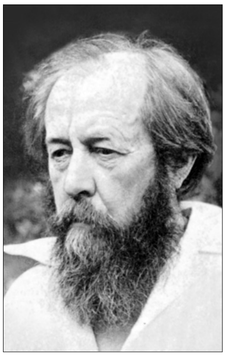
Праці: В огне трех революций. К., 1986 (у співавт.); Идти впереди всех. К., 1986; Українська ідея: Історичний нарис. К., 1995 (у співавт.); Українська революція: Концепція та історіографія. К., 1997; Українська революція: Історичний нарис. К., 1999; Українська революція: Концепція та історіографія (1918—1920). К., 1999; Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні: 1917—1920 рр. К., 2001 (у співавт.); Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. К., 2002; Георгій Пятаков: Миттєвості неспокійної долі. К., 2004; Володимир Винниченко. К., 2005 (у співавт.); Три Голгофи (політична доля Володимира Винниченка). К., 2005; У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). К., 2006; Винниченко і Петлюра: Політичні портрети революційної доби. К., 2007; Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки, т. 1—4. Х.—К., 2008—10; Революційні альтер-



І.Г. Сокульський.



В.Ф. Солдатенко.



О.І. Солженіцин.

нативи 1917 року й Україна. К., 2010 (у співавт.); Проект Україна: 1917—1920 рр.: Постаті. Х., 2011; Революційна доба в Україні (1917—1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. К., 2011; Україна. 1917 рік. К., 2012.

Літ.: *Ковальчук О.* Солдатенко Валерій Федорович. В кн.: Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Кармазіна М.* Солдатенко Валерій Федорович. В кн.: Політологічний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2005; *Бевз Т.* Орієнтир історика — «це приклад особистостей, життя і діяльність яких випало досліджувати» (до 60-річчя від дня народження професора Валерія Солдатенка). «Українознавство: Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал», 2006, № 2; Валерій Федорович Солдатенко: Біобібліографія. К., 2008; До 65-річчя Валерія Федоровича Солдатенка. В кн.: Гілея: Науковий вісник: Спецвипуск. К., 2011; *Левенець Ю.* Слово про вченого. Там само; *Смолій В.* Дороговказ — істина: До 65-річчя Валерія Солдатенка. «Пам'ять століть», 2011, № 1/2.

О.О. Ковальчук.

СОЛЖЕНІ́ЦИН Олександр Ісайович (11.12.1918—03.08.2008) — письменник і політ. публіцист. Дійсний член РАН (1997). Н. в м. Кисловодськ (нині місто Ставропольського краю, РФ). 1936—41 після закінчення школи навч. на фізико-мат. ф-ті ун-ту в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). Із 1939 заочно вчився в Моск. ін-ті філософії, літератури та історії. 1941 був мобілізований і після закінчення офіцерської школи наприкінці 1942 потрапив на фронт. 1943—45 командував артилер. батареєю. Мав звання капітана, був нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ст. і Червоної Зірки. У лютому 1945 за критичні політ. висловлювання в особистих листах до друга дитинства заарештований і засуджений на 8 років виправно-трудових таборів «за антирадянську агітацію і спробу створення антирадянської організації». 1947 С. як математик був переведений до Марфінської «шарашки» — НДІ МВС—МДБ СРСР, де працював до 1950. Після цього перебував в екібастузькому таборі, де захворів на рак (пухлину видалили в лютому 1952). 1953 С. скерували на поселення в аул Кок-Терек (Джамбульська обл., Казахстан). 1956 реабілітований рішенням Верховного суду СРСР, згодом працював учителем у школі в Рязанській обл. і в Рязані (нині місто в РФ). У цей час С. почав займатися літ. діяльністю, прагнув насамперед зафіксувати те, що пережив особисто. 1959 написав оповідання «Щ-854 (Один день одного зэка)», що під назвою «Один день Ивана Денисовича» було надруковане з особистої санкції М.*Хрущова* в ж. «Новый мир» (1962, № 11), редагованому О.Твардовським. Ця публікація, спрямована на викриття реалій сталінізму, принесла С. світ. славу, його висунули на здобуття Ленінської премії. Оповідання «Матренин двор», «Случай на станции Кречетовка», «Для пользы дела» зміцнили авторитет С. і водночас сприяли атакам на нього як на літератора, який викриває вади не лише сталінізму, а й системи в цілому. Атаки посилилися після падіння М.Хрущова (жовтень 1964). С. потрапив під стеження КДБ, співробітники якого у вересні 1965 захопили його архів. Після цього вдалося надрукувати лише одне оповідання «Захар-Калита» («Новый мир», 1966, № 1). 1967 у Відкритому листі делегатам 4-го з'їзду письменників С. вимагав відміни цензури. 1968 С. надрукував за кордоном твори «В круге первом» и «Раковый корпус», завершив рукопис «Архипелаг ГУЛАГ», підготовлений на основі листів колиш. ув'язнених і зустрічей із ними (він опитав 227 свідків). Протестуючи проти політ. заангажованості керівників рад. письменників, С. шукав можливості контактів на Заході. 1969 його виключили зі Спілки письменників СРСР, 1970 йому присуджено Нобелівську премію з літератури. 1973 співробітники КДБ захопили потайник із рукописом книги «Архипелаг ГУЛАГ». С. подав сигнал для друку, 1-й том книги вийшов наприкінці 1973 в Парижі (Франція). Публікація цього, за визначенням С., «художнього дослідження» мала велике політ. значення, сприяла викриттю сутності системи, що панувала в Росії з 1917, переконливо доводила, що комуніст. терор, відповідне його спрямування і забезпечення — явища не випадкові. Ця публікація викликала хвилю негативної реакції рад. істеблішменту, який вбачав у дослідженні С. в першу чергу спробу дискредитації політ. системи в *СРСР.* У написаних 1973 статтях «Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни», «Жить не по лжи», «Письме вождям Советского Союза» С. передрікав крах соціалізму, показував його моральну і екон. неспроможність, обстоював реліг., нац. та класичні ліберальні цінності. 1974 С. був заарештований, позбавлений рад. громадянства і висланий літаком до ФРН. Того самого року він заснував «Русский общественный фонд», куди мали передаватися всі гонорари за публікації книги «Архипелаг ГУЛАГ». Із 1976 С. із родиною мешкав у США. Тим часом вийшли друком його статті, а гол. працею стало написання епопеї «Красное колесо: Повествованье в отмеренных сроках», присвяченої передумовам і перебігу революції 1917. 1977 С. заснував «Всеросійську мемуарну бібліотеку» і «Дослідження новітньої російської історії». 1978—88 в Парижі вийшло друком 18-томне зібрання творів С. Започаткована М.*Горбачовим* «перебудова» і поступова зміна політ. ситуації змінили долю С. 1989 в СРСР у ж. «Новый мир» надрукували його «Нобелівську лекцію» та окремі глави «Архипелага ГУЛАГа». 1990 указом Президента СРСР С. повернули рад. громадянство. 18 вересня 1990 «Комсомольская правда» та «Литературная газета» надрукували статтю «Как нам обустроить Россию?», в якій С. попереджав про труднощі виходу з-під комуніст. гніту. 11 грудня 1990 С. написав лист у К-т по держ. преміях РРФСР, в якому відмовився отримувати премію за книгу «Архипелаг ГУЛАГ», оскільки це книга про страждання мільйонів. 1991 він видав книгу «Бодался теленок с дубом», що становить непідцензурні нариси про рад. літ. життя. 27 травня 1994 С. повернувся в Росію. Проїхавши від Далекого Сходу до *Москви* потягом, він активно

включився в громад. життя. Отримавши публічну трибуну для виступів, критикував політику Б.*Єльцина*; працював над книгою «Угодило зернышко промеж двух жерновов: Очерки изгнания». 1997 С. обрали академіком РАН. 11 грудня 1998 президент Росії Б.Єльцин підписав указ про нагородження С. орденом св. апостола Андрія Первозваного. С. відмовився від ордена і заявив, що не може прийняти нагороду від влади, яка довела Росію до «стану загибелі». Останні роки життя провів на околиці Москви на дачі, звідки практично не виїздив, і публічно не виступав. Як свідчила дружина С., в останні роки життя він був задоволений увагою В.Путіна та ін. рос. керівників і не виявляв до них антипатії. 12 червня 2007 В.Путін особисто приїхав до С., щоб вручити йому Держ. премію РФ. Погляди С. не раз піддавалися критиці. Напр., це стосувалося неточностей в описанні табірних реалій, кількості жертв комуніст. репресій тощо. «Лист вождям Радянського Союзу» критикував акад. А.*Сахаров*. Його дослідження історії взаємин єврейс. і рос. народів в книзі «Двести лет вместе» викликало активну критику як із боку багатьох єврейс. публіцистів, так і рос. націоналістів. Публікація статті «Как нам обустроить Россию?», в якій С. намагався повчати українців, як себе слід поводити у взаєминах з Росією, викликала хвилю критичних виступів в Україні. Такі самі виступи були стимульовані неприйняттям С. спроб України знайти підтримку на міжнародній арені в оцінках *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* як *геноциду*.

П. у м. Москва.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1990; Красное колесо, т. 1—8. М., 1993—95; Бодался теленок с дубом: Очерки литературной жизни. М., 1996.

Літ.: *Moody Ch.* Solzhenitsyn. Edinburgh, 1973; *Ржезач Т.* Спираль измены Солженицына. М., 1973; *Нива Ж.* Солженицын. М., 1991; Кремлевский самосуд: Секретные материалы политбюро о писателе А. Солженицыне. М., 1994; *Thomas D.M.* Alexander Solzhenitsyn: A Century in his Life. New York, 1998; *Pontuso J.F.* Assault on Ideology: Aleksandr Solzhenitsyn's Political Thought. Lanham, 2004; *Бушин В.* Неизвестный Солженицын. М., 2006; *Шаповал Ю.* Справжній росіянин. «День», 2008, № 137, 5 серпня; *Nivat G.* Le phénomène Soljénitsyne. Fayard, 2009.

Ю.І. Шаповал.

СÓЛІД (лат. solidus nummus — міцна, масивна монета) — золота монета, яку замість ауреуса запровадив в обіг рим. імп. Константин I Великий (306—37), спочатку в західній (бл. 309), а з 324 — у сх. частині Рим. імперії. С. = $^1/_{72}$ рим. фунта = $^1/_6$ унції = = 4 скрупулам = 4,55 г. Завдяки значним масштабам емісії і дотриманню метрологічних параметрів монетного карбування С. став осн. монетною та лічильно-грошовою одиницею Рим. д-ви, а згодом — *Візантії*. У зв'язку з високою пробою монетного металу, яка залишалася незмінною до 1453, карбування солідів мало значний вплив на випуск золотих монет у багатьох країнах Європи (спочатку — варварських королівствах, згодом — у ранньофеод. д-вах епохи *Великого переселення народів* — 4—5 ст.). Крім солідів, карбувалися також монети у $^1/_2$ С. (семіс) та $^1/_3$ С. (трієнс або треміс). Як грошово-лічильна одиниця С. дорівнював 24 срібним сіліквам.

Відомі поодинокі знахідки солідів на території України.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.



Солід візантійського імператора Феодосія II (408—450). Золото.



Солід римського імператора Валентиніана III (425—455). Золото.

СОЛІКÓВСЬКИЙ Ян-Димітр (1539—27.06.1603) — львів. архієпископ, діяч *Контрреформації* в *Речі Посполитій*, полеміст та історик. Походив зі шляхетської протестантської родини Великопольщі (Сєрадзь). Навч. в *Кракові* та Віттенберзі (Німеччина; у Ф.Меланхтона). По наверненні в католицизм (бл. 1562) став наближеною особою куявського (влоцлавського) єпископа, а згодом примаса Польщі Я.Уханського. 1564—83 — королів. секретар. Знавець справ прусських, поморських та лівонських; учасник численних дипломатичних місій; організатор церк. (катол.) життя в Лівонії. Із 1583 — львів. архієпископ. Здобув популярність у місц. *шляхти* завдяки незмінному опікуванню обороною краю від татар і турків, а також

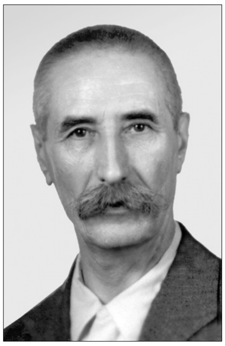


Я.-Д. Соліковський. Портрет роботи невідомого художника. 1601.

зусиллям задля підтримки внутр. миру на рус. землях. Підтримуючи програму антитурец. боротьби, С. на *вальному сеймі* 1597 виступив проти планів ліквідації запороз. козацтва. Вважався експертом щодо справ православних у Речі Посполитій. Ще 1564, у творі «Quaerimonia calamitosi Ducatus Lithuaniae...», пов'язував політ. унію між Польщею та Литвою зі справою католицизму на землях литовсько-руських. Як львів. архієпископ багато зробив задля піднесення католицизму на теренах митрополії. 1584 запросив до *Львова єзуїтів*. Бажав утримати зверхність львів. архієпископа над луцьким біскупством (що фактично робило зі Львова єдиний центр католицизму в Україні). Був ініціатором запровадження т. зв. календарної реформи, вимагав від православних та вірмен перейти на григоріанський календар, що дало початок публічній дискусії між католиками та православними, яка вже не вщухала до кінця існування Речі Посполитої. Він також стояв у витоків *Берестейської церковної унії 1596*, до якої поставився обережно, пов'язуючи її з індивідуальними амбіціями малосимпатичного йому львів. єпископа Г.*Балабана*. 18 січня 1597 Папа Римський Климент VIII спец. листом передав під опіку львів. архієпископа новопосталу унійну церкву. З іменем С. пов'язані також спроби поширення катол. впливу в Молдові.



Солід візантійського імператора Зенона (474—491). Золото.



Д.Ф. Соловей.

Як історик С. відомий працею «Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti», присвяченою подіям 1572—90 (написана 1589—97), виданою в Гданську 1647, перевиданою польс. мовою В.*Сырокомлею* 1854 під назвою «Krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta do roku 1590».

Літ.: *Nehring W.* O historykach polskich szesnastego wieku, cz. 3: O życiu i pismach Jana Dymitra Solikowskiego. Poznań, 1860; *Kotarski E.* Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. Toruń, 1970; *Krętosz J.* Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772. Lublin, 1986; *Kumor B.* Episkopat łaciński wobec unii brzeskiej. В кн.: Unia brzeska: Przyszłość i teraźniejszość. Kraków, 1998.

Д.С. Вирський.

СОЛОВЕ́Й Дмитро Федорович (псевдоніми і криптоніми — Пуціменко Д., Сріблянський М., Філомела, Д.С., Д.Ф.П. та ін.; 04.11(23.10).1888—09.07.1966) — громад. діяч, статистик, історик, публіцист, письменник. Член *Української вільної академії наук* у США (1965). Н. в м-ку *Срібне* в сел. родині. Навч. на історико-філол. ф-ті Харків. ун-ту (1909—14), виключений за участь в укр. студентському русі. Висланий під поліційний нагляд до м. *Полтава*, де став одним із організаторів укр. соціаліст. орг-ції «Юнацька спілка». 1916 мобілізований до рос. армії, солдат залоги м. *Азов*. 1917 — делегат *Всеукраїнського національного конгресу*. Відтак у Петроградському гарнізоні, прапорщик. 1917—23 — інструктор Полтав. спілки споживчих т-в. 1920—21 був під арештом *ВУЧК* нібито за участь у петлюрівському підпіллі. 1923—25 — зав. секції Полтав. губернського стат. бюро, 1925—33 — зав. підвідділу ЦСУ УСРР, 1933—36 — зав. стат. відділу Укр. пром. кооперації, 1936—43 — учитель у *Харкові*. Емігрував, із 1945 жив у Німеччині, із 1950 — у США.

Предмет наук. зацікавлень С. — екон. статистика, соціально-екон. історія України. 1929 під кер-вом акад. Д.*Багалія* захистив дис. на тему: «Динамічні показники внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.», одержав звання і посаду наук. співробітника в Ін-ті історії укр. к-ри (до 1932). Продовжував наук. і публіцистичну діяльність в еміграції, зосередившись на темах *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* як один із перших наук. дослідників, а також політ. репресій в Україні та її колоніального становища у складі *СРСР*. С. застосовував порівняння результатів всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 для обрахунку втрат населення України через Голодомор. У громад. і політ. діяльності, наук. і публіцистичних працях завжди виступав із демократ. позицій, засуджував будь-яку тоталітарну політику й ідеологію, у т. ч. і укр. *націоналізм інтегральний*.

Автор бл. 400 публікацій, у т. ч. бібліографічних і літературознавчих розвідок, худож. творів для дітей, споминів.

Осн. тв.: «Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей штучним голодом в 1929—1933 рр.» (1952), «Голгота України, частина I: Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною» (1953), «Україна в системі совєтського колоніялізму» (1959), «Українська наука в колоніяльних путах» (1963), «Національне питання в ленінській теорії та практиці» (1966), «Розгром Полтави» (1974, 1994), «Сказати правду: Три праці про Голодомор 1932—1933 років» (К.—Полтава, 2005).

П. у м. Сент-Пол (шт. Міннесота, США).

Літ.: Дмитро Соловей: Силюета і спогади. Вінніпег, 1967; *Петренко П.Й.* Один з останніх могікан (пам'яті Дмитра Солов'я). Нью-Йорк—Детройт, 1968; *Юренко О.* Піднісшися духом із руїни, перетривавши лихоліття...: Дмитро Соловей. «Політологічні читання», 1994, № 3; *Його ж.* Наукова діяльність Дмитра Солов'я. «Українська діаспора», 1994, № 6; *Соловей О., Юренко О.* Дмитро Федорович Соловей. Матеріяли до бібліографії. Нью-Йорк—Полтава, 2003; *Юренко О.* Соловей Дмитро Федорович. Листопад, 4, 1888 — липень, 9, 1996. В кн.: Реабілітовані історією: Полтавська обл., кн. 5. К.—Полтава, 2007.

О.П. Юренко.

СОЛОВЕ́ЦЬКІ РО́ЗСТРІЛИ 1937—1938 — масові розстріли соловецьких в'язнів (див. *Соловки*). 16 серпня 1937 з'явилася спец. директива наркома внутр. справ СРСР М.Єжова № 59190:

«1. Із 25 серпня розпочати й у двомісячний термін закінчити операцію по репресуванню найбільш активних контрреволюційних елементів із числа утримуваних у тюрмах ГУДБ (Головного управління державної безпеки. — Авт.), засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську і бандитську діяльність, а також членів антирадянських партій (троцькістів, есерів, грузмеків, дашнаків, ітихатистів, мусаватистів тощо) та інших контрреволюціонерів, які проводять в тюрмах ГУДБ активну антирадянську роботу.

У Соловецькій тюрмі ГУДБ репресуванню піддати також бандитів і карні елементи, які ведуть у тюрмі злочинну роботу.

2. Всі перераховані контингенти після розгляду їхніх справ на Трійках при УНКВС (Управліннях НКВС. — Авт.) підлягають розстрілу.

3. Вам для Соловецької тюрми затверджено для репресування 1200 осіб».

19 серпня 1937 ця директива надійшла в Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), і начальник Управління НКВС по Ленінгр. обл. РРФСР Л.Заковський передав її для виконання своєму заступникові В.Гаріну. У серпні та вересні кер-во й оперчекістська частина Соловецької тюрми підготували й передали в Ленінград 1116 довідок і тюремних справ на в'язнів, які підлягали розстрілу. Потім були складені «розстрільні» протоколи.

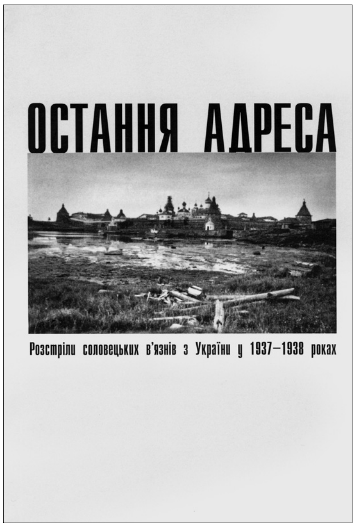
16 жовтня 1937 Л.Заковський надіслав заступникові начальника адміністративно-госп. управління Управління НКВС по Ленінгр. обл. капітану держ. безпеки М.Матвєєву розпорядження: «Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с/г — ВСЕГО в количестве 1116 человек РАССТРЕЛЯТЬ. Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и связавшись с Начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ Ст. Майором Госбезопасности т. Апетер, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, — привести приго-

вора в исполнение согласно данных Вам лично указаний.

Исполнение донесите, представив по возвращении акты».

Перший розстріл відбувся 27 жовтня — 4 листопада 1937. Цю каральну акцію було проведено на підставі рішення особливої трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. (протоколи № 81—85). «Розстрільні» протоколи трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. підписав Л.Заковський (справжнє ім'я — Генріх Штубіс). Усю 2-гу пол. 1937 він керував каральними акціями по Ленінгр. обл. Для цього було створено особливу трійку під головуванням Л.Заковського. До неї входили 2-й секретар Ленінгр. обкому ВКП(б) П.Смородін, обласний прокурор Б.Позерн. Діяла й особлива трійка при обласному Управлінні НКВС. У жовтні 1937 Л.Заковський разом зі своїм заступником старшим майором держ. безпеки В.Гаріним та прокурором Б.Позерном розпочав «чистку» Соловецької в'язниці особливого призначення ГУДБ НКВС СРСР (організовану з 20 лютого 1937).

Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група в'язнів-українців (М.*Зеров*, М.*Куліш*, Л.*Курбас*, А.*Крушельницький*, Мирослав *Ірчан* (Баб'юк), С.*Рудницький*, М.І.*Яворський* та ін.). Українці знаходилися на особливому обліку в таборі та були предметом окремої уваги спец. підрозділів Гулагу, таких як, скажімо, секретно-політ. відділ 3-ї частини 8-го Соловецького відділення Біломорсько-Балт. комбінату НКВС. «УНКР» — цю абревіатуру, що означала «Украинская националистическая контрреволюция», можна зустріти на більшості службових секретних документів, пов'язаних із долями в'язнів-українців. Із поч. 1937 простежується прагнення табірного кер-ва структурувати ті оцінки, думки, судження, що їх висловлювали в'язні у своєму середовищі. В одному з агентурних повідомлень від 23 лютого 1937 є такий висновок: «Стає очевидним, що в Кремлі (ідеться про центральну частину Соловецького монастиря. — Авт.) існує українська фашистська організація». В ін. агентурному повідомленні в березні 1937 підкреслювалося: «Видно, що існує якась група — частину її членів ми знаємо — що згуртувалась як внутрішня еміграція, і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненним фашистським духом». Фактичним імпульсом до розстрілів було те, що з весни 1937, внаслідок різних операцій НКВС (див. «*Єжовщина*»), у таборах опинилися 700—800 тис. осіб. Вирішено було не лише задіяти цих в'язнів у різних видах праці, а й водночас «почистити» табори. У багатьох соловчан терміни ув'язнення добігали до кінця. Вихід на волю цих людей, засуджених у більшості за політ. статтями, був небажаний для режиму. Було ухвалене рішення «розвантажити» табори, на чому активно наполягав новий нарком внутр. справ СРСР М.Єжов (призначений у вересні 1936). Рішення про це було ухвалене моск. кер-вом у серпні 1937, і відразу його почали реалізовувати, розстрілявши не менше 30 тис. в'язнів. Для соловчан формально необхідно було створити нові справи, тепер уже табірні. Їх створили, поклавши в основу доноси табірних інформаторів. Збереглася складена навесні 1956 довідка, що фіксує механізм, за яким здійснювалися репресивні акції проти соловецьких в'язнів: «На осіб, які знаходилися в ув'язненні в Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ (виправно-трудових таборах. — Авт.), попереднє розслідування не проводилось, а за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі виносилися на засідання Особливої трійки, яка й ухвалювала своє рішення». Ці матеріали стали основою для «розстрільних» протоколів. 1116 в'язнів було вивезено в урочище *Сандармох* під Медвеж'єгорськом (нині місто Республіки Карелія, РФ), фактично було знищено 1111 осіб. У кожній тюремній справі є документи за підписом капітана держ. безпеки М.Матвєєва, заст. начальника адміністративно-госп. частини Управління НКВС по Ленінгр. обл. Він особисто (іноді за допомогою помічника коменданта Управління НКВС по Ленінгр. обл. Ю.Алафера) в урочищі Сандармох (за протоколами № 81—85) щодня розстрілював по 200—250 в'язнів. Згодом сам М.Матвєєв був репресований, однак не за політ. обвинуваченнями.



Книга-мартиролог «Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках». Київ, 2003. Т. 1. Обкладинка.

Ще 509 соловецьких в'язнів, засуджених за протоколами № 134, 198, 199, 303 засідання особливої трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл., були знищені в січні 1938. За наявною версією, цих в'язнів, серед яких також було чимало відомих українців, розстріляли в пустоші Койранкангас під Токсово (нині с-ще міськ. типу Ленінгр. обл., РФ). Акти про виконання вироків цього разу підписані комендантом Управління НКВС по Ленінгр. обл. О.Полікарповим. Останню групу соловчан-в'язнів за протоколом № 303 від 14 лютого 1938 засідання особливої трійки Управління НКВС по Ленінгр. обл. розстріляли прямо на Соловках в районі «командировки» Ісаково. Підписав документи про розстріл заст. начальника 10-го відділу Гол. управління держ. безпеки майор держ. безпеки Микола (Лука) Антонов (Грицюк). Невдовзі розпочалися «чистки» тих, чиїми руками чинилися злочини. 16 квітня 1938 Л.Заковського усунули з усіх посад у НКВС, через чотири дні призначили начальником буд-ва Куйбишевського гідровузла, а ще через дев'ять днів заарештували.



С.М. Соловйов.

29 серпня 1938 Військ. колегія Верховного суду СРСР засудила Л.Заковського до смерті. Вирок було виконано того самого дня. Були знищені і його найближчі родичі. Те саме можна сказати і про ще двох виконавців соловецького злочину — І.Апетера і П.Раєвського. Перший, перед тим, як стати начальником Соловецької тюрми, 1934, працював начальником Санітарно-курортного відділу НКВС СРСР. Невдовзі після розстрільної акції, 26 грудня 1937, його звільнили з органів НКВС, а 22 серпня 1938 засудили до смерті. П.Раєвського звільнили з посади помічника начальника Соловецької тюрми особливого призначення в жовтні 1938. Із того часу він працював начальником Новочеркаської в'язниці НКВС. 10 листопада 1939 був заарештований і невдовзі страчений. О.Полікарпов після арешту М.Матвєєва написав передсмертного листа і застрелився. М.Антонов (Грицюк) 23 жовтня 1938 був заарештований і 22 лютого 1939 страчений. Тривалий час доля соловецьких в'язнів залишалася невідомою. 1 липня 1997 члени Петерб. науково-інформаційного центру «Меморіал» розпочали перші розкопки в урочищі Сандармох. 22 серпня 1998 тут було споруджено пам'ятник жертвам політ. репресій. Щорічно 5 серпня в Сандармосі проходять дні пам'яті, участь в яких беруть представники України.

Літ.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. Новий Ульм, 1947; *Мисик В.* Сторінка пам'яті. «ЛУ», 1987, 13 серпня; *Кузякіна Н.* За соловецькою межею. «Київ», 1988, № 7; *Чирков Ю.* Соловки. «Советская культура», 1989, 4 марта; *Гришин-Грищук І.* Останні дні поета. «Дніпро», 1990, № 2; *Білокінь С.* Розстрільний список Соловків. «ЛУ», 1992, № 27, 9 липня; Ленинградский мартиролог: 1937—1938, т. 2. СПб., 1996; *Лукин Е.* На палачах крови нет: Типы и нравы Ленинградского НКВД. СПб., 1996; *Иофе В.* Пропавший этап. «Невское время», 1997, 18 ноября; *Лория Е.* Карельская Катынь. «Комсомольская правда», 1997, 26 июля; Мемориальное кладбище Сандармох: 1937: 27 октября — 4 ноября (Соловецкий этап). СПб., 1997; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 1—3. К., 1997—99; *Шаповал Ю.* Один із соловецької когорти: Справа священика УАПЦ Володимира Хуторянського на тлі сталінського терору. «Людина і світ», 1998, № 1; *Його ж.* Соловецька трагедія 1937 року у світлі нововіднайдених документів ГПУ—НКВД. В кн.: Україна: Ретроспектива і перспектива: Збірник наукових праць. К., 1999; *Його ж.* Соловецька трагедія: Непомічена річниця. «Дзеркало тижня», 2002, № 16, 27 квітня — 10 травня; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1—2. К., 2003; «Основне питання» Соловків: У північній столиці Росії відбулися дні Соловецьких островів. «День», 2004, № 204, 10 листопада.

Ю.І. Шаповал.

СОЛОВЙО́В Сергій Михайлович (17(05).05.1820—16(04).10.1879) — рос. історик. Дійсний член Петерб. АН (1872). Професор (1847). Батько відомого реліг. філософа В.Соловйова. Н. в м. *Москва*. Походив із родини священика. Навч. в комерційному уч-щі та 1-й Моск. г-зії. Закінчив філос. ф-т *Московського університету* (1842). 1842—44 перебував за кордоном як домашній учитель дітей графа О.Строганова. Як вільний слухач відвідував лекції відомих учених у Берліні, Гейдельберзі (обидва міста в Німеччині) та Парижі (Франція). 1845 захистив магістерську дис. на тему: «Об отношениях Новгорода к великим князьям», а 1847 — докторську дис. на тему: «История отношений между русскими князьями Рюрикова дома». Від 1845 — у Моск. ун-ті: професор (1847—79), декан історико-філол. ф-ту (1864—70), ректор (1871—77). Виступав на захист університетської автономії. Істор. погляди С. сформувалися під впливом Т.*Грановського*. У молодому віці захоплювався геґельянством і, водночас, був прибічником слов'янофілів. Згодом критично переглянув слов'янофільські візії, але підтримував дружні взаємини з багатьма адептами *слов'янофільства*. Належав до гуртка моск. *західників*, хоча в його поглядах помітне місце посідали й слов'янофільські ідеї. *Історичний процес* розглядав переважно в геґелівському дусі як послідовну зміну одних «історичних» народів іншими, зокрема відкидав позитивістську ідею безумовності сусп. поступу (див. *Поступу теорії*). Поділяв трифакторну модель у репрезентації істор. життя: геогр. середовище, природа племені та виховання. Прихильник гегельянського органіцизму в репрезентації світу історії. Висвітлював історію рос. народу в контексті його державності, проте розглядав *державу* як «природний продукт народного життя». Тримався думки, що д-ва і народність, як складові історії Росії, нерозривно пов'язані між собою. Наголошував на необхідності вивчення держ. форм у найтіснішому зв'язку з історією сусп-ва, передусім у руслі тих змін та перетворень, які вносили до його істор. життя урядові інституції. Водночас С. уникав протиставлення історії д-ви та землі, історії д-ви і народу. Зосереджував свої дослідницькі інтенції на реконструкції як держ., так і сусп., побуту. На думку С., поступовий перехід громад. укладу в побут державний, послідовне перетворення *племен* у *князівства*, а князівств — у єдине держ. ціле, становлять сенс рос. історії. Вважав, що рос. історію не варто жорстко диференціювати чи поділяти на окремі частини, періоди, етапи, а, навпаки, слід з'єднувати відмінні просторово-хронологічні сегменти, концентрувати увагу на їхніх генетичних зв'язках та на безпосередньому наступництві держ. і сусп. форм. С. тлумачив кожне явище, подію чи факт із перспективи каузального ланцюга внутр. причин і лише опосередковано оперував контекстами зовн. впливів. Відводив особливу роль геогр. середовищу та колонізаційному процесу в дусі нім. географа К.Ріттера, в яких убачав витоки засадних цивілізаційних відмінностей в історії Росії та Зх. Європи. Автор численних праць з рос. історії, зокрема монументальної «Истории России с древнейших времен» (т. 1—29, М.—СПб., 1851—79), яка стала знаковою студією у творенні рос. гранд-наративу. С. належить і низка студій з укр. минувшини, переважно 17—18 ст., зокрема розвідки, присвячені козацтву, королю *Данилу Галицькому*, гетьманам І.*Виговському* та І.*Мазепі*, архієпископу Л.*Барановичу*, а також окремі статті з обсягу джерел, у т. ч. про достовірність лі-

топису С.*Величка* та ін. Укр. минуле С. репрезентував у заг. конструкції рос. історії. Не раз полемізував із М.*Костомаровим* щодо істор. ролі козацтва, нар. рухів та ін. Зокрема, С. обстоював тезу, що рос. бунти поч. 17 ст. були звичайною реакцією всіх антидерж. сил і елементів на успішний процес централізації Росії. Визнавав тільки одну-єдину істор. заслугу козацтва — завоювання Сибіру під кер-вом Єрмака. Апологія централістичної візії історії Росії та геогр. детермінізму С. піддавалася критиці в студіях В.*Антоновича*, М.*Драгоманова*, М.*Максимовича* та ін.

Праці: О летописи Величка как источнике малороссийской истории. «Отечественные записки», 1844, № 3; Даниил Романович, король галицкий. «Современник», 1847, т. 1; Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу. «Отечественные записки», 1848, № 11—12; 1849, № 2; О некоторых рукописях и редких печатных сочинениях XVI—XVII вв., относящихся к истории Малороссии. «Библиографические записки», 1858, т. 1, № 9; Гетман Иван Выговский. «Отечественные записки», 1859, № 11; Уния, казачество, раскол: 1) Коялович М. Литовская церковная уния; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства. «Атеней», 1859, т. 2, № 8; Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого. «Русский вестник», 1859, № 2; Мазепа. Там само, 1860, № 8; Лазарь Баранович. «Православное обозрение», 1862, т. 7, № 2; История падения Польши. М., 1863; Наблюдения над исторической жизнью народов. «Вестник Европы», 1868, № 12; 1869, № 12; 1871, № 1, 12; 1873, № 2; 1874, № 4; 1875, № 4; 1876, № 5; Император Александр Первый: Политика, дипломатия. СПб., 1877.

Літ.: *Милюков П.* Юридическая школа в русской историографии (Соловьев, Кавелин, Чичерин, Сергеевич). «Русская мысль», 1886, № 6; *Безобразов П.В.* С.М. Соловьев: Его жизнь и учено-литературная деятельность. СПб., 1894; *Иллерецкий В.Е.* Сергей Михайлович Соловьев. М., 1980; *Иллерецкая Н.В.* Историко-юридическое направление в русской историографии второй половины XIX века. М., 1998; *Ивонина И.О.* Время свободы: Проблема направленности истории в христианской исторической мысли России XIX — середины XX вв. Новосибирск, 2000; *Козачок Я.В.* До питання про дискусію Костомарова з Соловйовим з приводу ролі козацтва в історії України. В кн.: Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету: Серія: Філологічні науки (літературознавство), вип. 27. Кіровоград, 2000; *Скрипкина В.А.* Сергей Михайлович Соловьев: Духовные искания. Эволюция творчества. М., 2004; *Шаханов А.Н.* Историк С.М. Соловьев и его семья. В кн.: Мир историка: Историографический сборник, вып. 1. Омск, 2005.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

СОЛОВКИ́ — 1) назва архіпелагу в пд.-зх. частині Білого моря; 2) один із найбільших правосл. монастирів Росії, заснований у 15 ст.; 3) концтабір доби комуніст. терору.

Із 16 ст. монастир, який мав потужне госп-во, слугував фортецею, залога якої відбивала атаки шведів (1571, 1582, 1611). 1854, під час *Кримської війни 1853—1856*, його атакували з моря брит. військ. кораблі. Архімандрити в Соловецький монастир призначалися безпосередньо *царем* і *патріархом*. Із 1765 монастир став ставропігіальним, безпосередньо підпорядкованим Найсвятішому Синодові. У 1650—60-х рр. став оплотом розколу. Повстання в монастирі 1668—76 було спрямоване проти церк. реформи моск. патріарха *Никона*.

Із кінця 16 ст. С. стали місцем заслання політ. і реліг. противників режиму й офіц. церкви. Зокрема, у Соловецькому монастирі відбували заслання останній *кошовий отаман* Запорозької Січі П.*Калнишевський* (із 1776), член *Кирило-Мефодіївського товариства* Г.*Андрузький* (із 1850) та інші.

26 квітня 1920 Кемський повітовий виконком Архангельської губ. прийняв рішення про *націоналізацію* Соловецького монастиря. У травні 1920 на С. було організовано одне з відділень Пн. таборів примусових робіт. Першими в'язнями були переважно учасники *Білого руху*. Вони працювали на буд-ві вузькоколійної залізниці, бараків тощо. Постановою РНК СРСР від 13 жовтня 1923 було створено Соловецький табір особливого призначення (російською — Соловецкий лагерь особого назначения; СЛОН) із двома пересильно-розподільчими пунктами — в Архангельську (нині місто в РФ) та Кемі (нині місто Республіки Карелія, РФ). Управління табором було покладено на ОДПУ СРСР. До складу СЛОНу входили розташовані на території Соловецького архіпелагу 6 відділень: 1) Кремлівське (у т. ч. Заяцький жін. штрафний ізолятор); 2) Савватьєвське; 3) Муксалмське; 4) Секірне (чол. штрафний ізолятор); 5) Кондострів; 6) Анзерське. Відділення розподілялися на роти, командировки (їх було до 30) і табірні пункти. Відповідно до наказу ОДПУ СРСР від 15 грудня 1923 етапування ув'язнених здійснювалося по Мурманській залізниці до м. Кемь, де знаходився пересильно-розподільчий пункт, потім — на пароплавах «Глєб Бокій», «Нева» і на баржі «Клара Цеткін» — на С. Зовн. охорону табору, конвоювання на роботи, розшук утікачів було покладено на 4-й полк окремої дивізії особливого призначення ім. Ф.Дзержинського при ОДПУ СРСР. Внутр. охорону здійснювала група нагляду, яка складалася з ув'язнених (колишні чекісти, міліціонери, карні злочинці). Соловецький табір був екон. підпр-вом (шкіряний, механічний, цегляний та ін. з-ди). Підсумком



Спасо-Преображенський Соловецький ставропігіальний чоловічий монастир. Фото 2011.



М.М. Соловцов.

інтенсивної експлуатації стало майже повне вичерпання ресурсів Соловецьких о-вів. Упродовж 1920-х рр. до складу СЛОНу включалися нові виправно-трудові табори, що створювалися на материку. До 1930 Управління СЛОНу було переведене до Кемі. Управлінню підпорядковувалися 12 відділень, розташов. у Карелії, на Кольському п-ові, під Архангельськом. У цей період Соловецький табір досяг піку розвитку: якщо 1923 в ньому було 3049 в'язнів, то на 1 січня 1931 — 71 800. Значний відсоток серед в'язнів завжди становили українці. Учасники всіх соловецьких потоків — спочатку діячі *Української Народної Республіки*, вояки повстанських загонів, робітники, селяни, зацьковане *духовенство*, потім «специ», тобто представники старої інтелігенції, яких оголосили «шкідниками» і «націоналістами», і, нарешті, ті, на кого влада спиралась, а потім оголосила «ворогами народу», тобто комуніст. парт. та держ. діячі, а також діячі *Комуністичної партії Західної України*, підрадянські письменники, науковці, митці — усі вони (за невеликим винятком) були приречені на знищення самим фактом перебування на С. 1930 із СЛОНу виокремилися в самостійні материкові відділення: Вишерське, Ухт-Печорське, Північноуральське, Свирське та ін. У 1930-х рр. Соловецькі табори не раз змінювали свою назву і підпорядкованість: СИКМИТЛ (російською — Соловецкие и Карело-Мурманские исправительно-трудовые лагеря) з підпорядкуванням Гол. управлінню таборами (ГУЛАГ; див. *Гулаг*) ОДПУ; 11-те відділення Біломорсько-Балт. таборів з підпорядкуванням Управлінню Біломорсько-Балт. таборів ОДПУ; 1-ше відділення СИТЛ (російською — Соловецкие исправительно-трудовые лагеря) з підпорядкуванням ГУЛАГ ОДПУ. У листопаді 1933 на базі Соловецького табору було створено 8-ме Соловецьке спец. (штрафне) відділення Біломорсько-Балт. комбінату ОДПУ/НКВС. 1937 табір було передано 10-му відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС і реорганізовано в Соловецьку в'язницю особливого призначення (російською — Соловецкая тюрьма особого назначения; СТОН). Тоді почали закривати вир-ва, значно скоротилася кількість в'язнів, яких піддавали масовим розстрілам. 1818 в'язнів СТОНу були розстріляні 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 в урочищі *Сандармох* у Карелії; 8 грудня 1937 — на території Ленінгр. обл. РРФСР; 14 лютого 1938 — на С. (див. *Соловецькі розстріли 1937—1938*). На 1 березня 1939 у СТОНі було 1688 в'язнів, на 1 серпня 1939 — 2512. Постановою РНК СРСР від 25 листопада 1939 Соловецьку в'язницю було закрито. Соловецькі о-ви з наявними будовами та госп-вом було передано наркомату військово-мор. флоту СРСР. Навесні 1940 на С. було створено Об'єднану школу Пн. флоту. 1974 було організовано Соловецький держ. історико-архіт. і природничий музей-заповідник, що діє донині. Після 1991 було відроджено Спасо-Преображенський Соловецький ставропігіальний чол. монастир, створено музейний комплекс по історії СЛОНу, Освіт. центр «Соловецькі острови». Щорічно С. відвідує до 30 тис. осіб.



Хрест біля підніжжя Секирної гори на Великому Соловецькому острові у пам'ять ув'язнених Соловецького табору особливого призначення. Фото 2011.

Літ.: *Досифей.* Географическое, историческое и статистическое описание ставропигиального первоклассного Соловецкого монастыря. М., 1836; История первоклассного ставропигиального Соловецкого монастыря. СПб., 1899; *Колчин М.А.* Ссыльные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI—XIX вв. М., 1908; *Глубоковский Б.А.* «49»: Материалы и впечатления. Соловки, 1926; *Зайцев И.М.* Соловки: Коммунистическая каторга или место пыток и смерти. Шанхай, 1931; *Киселев-Громов Н.И.* Лагеря смерти в СССР. Шанхай, 1936; *Никонов-Смородин М.З.* Красная каторга. София, 1938; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941 рр. Новий Ульм, 1947; *Ширяев Б.Н.* Неугасимая лампада. Нью-Йорк, 1954; *Фруменков Г.Г.* Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1970; *Розанов М.М.* Соловецкий концлагерь в монастыре: 1922—1939 гг.: Факты—домыслы—параши: Образ воспоминаний соловчан соловчанами, кн. 1. Б/м, 1979; *Солженицын А.И.* Архипелаг ГУЛАГ. В кн.: *Солженицын А.И.* Собрание сочинений, т. 5—7. Вермонт—Париж, 1980; *Rossi J.* The Gulag Handbook: A Historical Dictionary of Soviet Penitentiary Institutions and Terms Related to the Forced Labour Camps. London, 1987 (рос. пер. — *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГу, ч. 1—2. М., 1991); *Андреев Г. (Хомяков Г.А.)* Соловецкие острова: 1927—1929. «Север», 1990, № 9; *Розанов М.М.* Соловецкие фактории. Там само; *Скопин В.В.* На Соловецких островах. М., 1991; *Stettner R.* «Archipel GULag»: Stalins Zwangslager — Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928—1956. Paderborn—München—Wien—Zürich, 1996; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923—1960: Справочник. М., 1998; *Білокінь С.* Соловки. В кн.: Довідник з історії України. К., 2001; *Шаповал Ю.* Соловецька трагедія: Непомічена річниця. «Дзеркало тижня», 2002, № 16, 27 квітня — 10 травня; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1—2. К., 2003; *Khlevniuk O.V.* The History of the Gulag: From Collectivisation to the Great Terror. New Haven, 2004; «Основне питання» Соловків: У північній столиці Росії відбулися дні Соловецьких островів. «День», 2004, № 204, 10 листопада; Соловецкий концлагерь. На сайті: Solovki: Энциклопедия (web: http://www.solovki.ca).

Ю.І. Шаповал.

СОЛОВЦО́В Микола Миколайович (справжнє прізв. — Федоров; 15(03).05.1857—25(12).01.1902) — рос. актор, режисер, антрепренер. Чоловік М.Глєбової. Н. в м. Орел (нині місто в РФ). Там же розпочав сценічну діяльність у 1875 в трупі Е.Серв'є. Пізніше виступав у Ярославлі, Оренбурзі, Саратові (нині всі міста в РФ), *Києві*, *Полтаві*, *Харкові*, Казані (нині столиця Татарстану, РФ) та ін. містах; 1882—83 — в Олександринському театрі (*Санкт-Петербург*); 1883—84 — в антрепризі М.Лентовського в Нижньому Новгороді (нині місто в РФ) і *Москві*; 1882—84 ставив спектаклі в Москві в Нім. клубі (перші режисерські спроби); 1887—89 — актор, потім — режисер у театрі

Ф.Корша (Москва). 1891 разом з ін. акторами і режисерами організував у Києві Т-во драм. акторів, що заклало основу першого стаціонарного рос. драм. театру «Соловцов». Із 1901 також утримував антрепризу в *Одесі.* Був у числі організаторів *Київського літературно-артистичного товариства*, видавав «Киевскую газету». Театральні ролі: Городничий («Ревізор» М.*Гоголя*), Любим Торцов, Васильков, Линяєв («Бідність не порок», «Шалені гроші», «Вовки і вівці» О.Островського), Тартюф («Тартюф» Ж.-Б.Мольєра), Репетилов («Лихо з розуму» О.Грибоєдова), Смирнов («Ведмідь» А.*Чехова*), Расплюєв («Весілля Кречинського» О.Сухово-Кобиліна), Геншель («Візник Геншель» Г.-Й.Гауптмана) та ін. Поставив вистави: «Три сестри», «Ведмідь», «Весілля», «Чайка», «Іванов» А.Чехова; «Цар Борис», «Смерть Івана Грозного», «Цар Федір Іванович» О.К.*Толстого*; «Візник Геншель» Г.-Й.Гауптмана та ін. Автор п'єс «Євлампія Раміна», «У далечінь».

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Николаев Н.И.* Драматический театр в г. Киеве. К., 1898; Юбилейный альбом посвящается деятельности Н.Н. Соловцова по случаю 25-летия артистической деятельности и 10-летия Киевской антрепризы. К., 1902; *Синельников Н.Н.* Шестьдесят лет на сцене. Х., 1935; *Городинський М.П.* Київський театр «Соловцов». К., 1961; *Табачникова Е.Н.* Н. Соловцов и становление режиссуры в русском провинциальном театре. В кн.: Записки о театре. Л., 1974.

П.М. Бондарчук.

СОЛОВ'Я́НЕНКО Анатолій Борисович (25.09.1932—29.07.1999) — оперний співак (лірико-драм. тенор). Нар. арт. УРСР (1969), нар. арт. СРСР (1975). Герой України (2008). Н. в м. *Донецьк.* 1949 закінчив середню школу із золотою медаллю. Навч. на гірничо-мех. ф-ті Донец. індустріального ін-ту, який закінчив із відзнакою. Заради продовження навчання вокалу та оперного мист-ва в засл. артиста РРФСР О.Коробейченка в Донецьку відмовився від направлення до аспірантури в *Москву.* Певний час працював викладачем у Донец. індустріальному ін-ті. Із 1962 — у Київ. театрі опери та балету ім. Т.Шевченка. 1963—65 стажувався в театрі «Ла Скала» (Мілан, Італія). 1967 — заслужений, 1969 — нар. артист УРСР. 1973—78 навч. в Київ. консерваторії. 1977—78 — соліст «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк, США). 1996 із причин суб'єктивного характеру звільнений із Нац. академічного театру опери та балету України ім. Т.Шевченка.

Виконавець понад 20-ти оперних партій, більше 10-ти програм камерного репертуару, старовинних арій, романсів укр., рос. та світ. класики. Виступав більше, ніж на 100 світ. сценах.

Лауреат Ленінської премії (1980; її грошовий вираз передав у Фонд Миру), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1997); лауреат загальнонац. програми «Людина року» в номінації «Діяч культури та мистецтва року» (1998). 1998 присвоєно звання «Народний посол України».

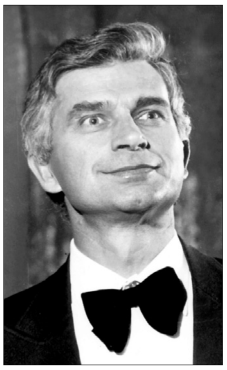
Нагороджений орденом «Дружби народів» (1982); Герой України із врученням ордена Держави (2008, посмертно).

П. у смт Козин Обухівського р-ну Київ. обл., похований на місц. кладовищі.

Пам'ятники митцю встановлено в *Києві* (2001) і Донецьку (2002).

Літ.: *Максакова М.* В добрый час. «Советская музыка», 1962, № 10; *Ионов А.* Талант и труд. «Донбасс», 1968, № 2; *Жолдак А.* Анатолій Солов'яненко в «Метрополітен-опера». «Культура і життя», 1978, 12 лютого; «Голос України», 1999, 31 липня; *Терещенко А.* Анатолій Солов'яненко: Український голос, що розмовляв з усім світом. К., 2002; *Іжевська М.* Солов'яненко назавжди зі своїм народом. «Урядовий кур'єр», 2003, 4 січня.

В.О. Крупина.



А.Б. Солов'яненко.

СОЛО́МКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Михайла** С. (17 ст.), *військового товариша* (1678). Його син — **Федір Михайлович** (р. н. невід. — п. до 1714), коропський *сотник* (кін. 17 — поч. 18 ст.). Нащадки Федора посідали уряди *значкових товаришів* і військ. товаришів, *городових отаманів* та *сотенної старшини* в Коропській сотні. Із цього роду походять: **Данило Якович** (бл. 1748 — після 1798), писар *Генеральної військової канцелярії* (1772—83); **Опанас Данилович** (1787—1872), учасник *російсько-турецької війни 1828—1829,* генерал-лейтенант (1843), інспектор арсеналів і парків інженерного відомства (1837—56), генерал-вагенмейстер Ген. штабу (із 1827); **Сергій Сергійович** (1867—1928), відомий художник-аквалерист, ілюстратор книг. До цього роду, імовірно, належав **Микола Вікторович** С. (1856—1906), відомий хірург, д-р медицини (1889), почесний лейб-медик, гол. лікар Київ. військ. шпиталю (1900—03).

Рід внесений до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Існують й одноймені роди ін. походження.

Літ.: *Бардакова М.М.* Петергофская дача № 2. «Исторический вестник», 1912, август; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СОЛОМО́НИК Елла Ісааківна (29.05.1917—20.08.2005) — історик, археолог. Д-р істор. н. (1968), професор. Н. в м. Єкатеринбург (нині місто в РФ). Закінчила істор. ф-т Ленінгр. ун-ту по кафедрі давньої історії (1941). 1945 пройшла аспірантуру під кер-вом Я.Лур'є. 1948 захистила канд. дис. на тему: «Ксенофонт, Кір Молодший і Лісандр як попередники еллінізму». 1949—91 працювала в Крим. філіалі Ін-ту археології АН УРСР. 1952—95 — викладач кафедри історії Стародавнього світу й середніх віків Сімферопольського ун-ту. 1968 захистила докторську дис. на тему: «Нові епіграфічні пам'ятки Херсонеса». Фахівець з давньої історії, античної й середньовічної епіграфіки. Автор більш, ніж 120-ти наук. статей, і 8-ми монографій.



Е.І. Соломоник.

Із 1998 жила в Ізраїлі.

П. в м. Цфат (Ізраїль).

Праці: Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959; Новые эпиграфические памятники Херсонеса, ч. 1—2. К., 1964—73; Граффити античного Херсонеса. К., 1978 (редактор, керівник авторського колективу); Латинские памятники Херсонеса Таврического. М., 1983; Граффити хоры Херсонеса. К., 1984.

Літ.: *Русяева А.С., Зубарь В.М.* Эпиграфика — главный стержень жизни (памяти Э.И. Соломоник). В кн.: Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь, 2008.

М.В. Скржинська.

СОЛОНИ́НИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який, за сімейним переказом, походить від **Дмитра** С. (Солонинки; 17 ст.), відомого військ. діяча, полковника брацлавського (1658—59) та прибічника гетьмана І.*Виговського*. 1659 нобілітований польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза. До прихильників І.Виговського належав також лукомський *сотник* Солонинка, вбитий у *Лохвиці* під час повстання опозиції, інспірованого миргородським полк. С.Довгалем, прибічником полтав. полк. М.*Пушкаря*. Це, імовірно, родич Дмитра (за ін. версією — одна особа). Від нащадків Дмитра — синів **Костянтина Дмитровича** (р. н. невід. — п. до 1696), київ. полковника (1669, 1670, 1671, 1672—78, 1687—89), наказного *генерального осавула* (1670), учасника *Кримських походів 1687 і 1689*, виконавця дипломатичних місій, та **Якова Дмитровича** (р. н. невід. — п. після 1698), київ. наказного полковника (1671, 1672, 1674), а також онука — **Сергія Васильовича** (бл. 1660 — до 1737), наказного козелецького сотника (1687), київ. полкового *хорунжого* (1686—1709), остерського сотника (1709—27), — беруть початок три гілки роду.

Гілка Костянтина Дмитровича згасла в третьому поколінні. До нащадків Сергія Васильовича належать: **Іван Сергійович** (бл. 1685 — до 1732), остерський сотник (1727—29); **Назарій Сергійович** (бл. 1690 — після 1757), архімандрит *Київського Свято-Микільського пустинного монастиря* (1737—52); **Михайло Сергійович** (бл. 1711 — бл. 1784), остерський сотник (1729—57); **Іван Михайлович** (бл. 1731 — 1801), остерський сотник (1757—67), остерський міський голова (1767—73), київ. полковий *обозний* (1776—81); **Володимир Костянтинович** (1851 — після 1911), генерал-лейтенант у відставці (1911), командуючий військами в Курляндії та тимчасовий генерал-губернатор (1905—07), командувач 2-ї бригади 4-ї піх. д-зії (1907—11); **Василь Андрійович** (1862—1934), д-р хімії (1908), професор Варшавського політех. ін-ту (1908—18) та Хіміко-технологічного ін-ту в Нижньому Новгороді (нині місто в РФ), досліджував властивості амінів; **Андрій Андрійович** (1872 — р. с. невід.), генерал-майор (імовірно 1917), професор Михайлівської артилерійської академії (1911—17), залишився в *СРСР*, викладач Військово-тех. академії ім. Ф.Дзержинського РСЧА, заарештований за справою *«Весна»* (1931) та засуджений до 10-ти років виправно-трудових робіт.

До потомства Якова Дмитровича належать: **Петро Якович** (р. н. невід. — п. бл. 1706), бобровицький сотник (1706); **Данило Якович** (р. н. невід. — п. бл. 1721), київ. полковий писар (1688—89); **Василь Якович** (р. н. невід. — п. після 1737), київ. полковий писар (1710—19); **Олександр Данилович** (р. н. невід. — п. після 1772), гоголівський сотник (1733—45), київ. полковий суддя (1745—55) та обозний (1755–62); **Іван Григорович** (бл. 1727 — після 1787), моровський сотник (1761—71).

Рід внесений до 2-ї та 6-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

Існують також однойменні роди ін. походження.

Літ.: *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

Ю.А. Мицик, В.В. Томазов.

СОЛОНИ́ЦЬКИЙ БІЙ 1596 — вирішальний бій над р. Солониця (поблизу м. *Лубни*), що став заключним етапом козац. повстань кінця 16 ст. (див. *Наливайка повстання 1594—1596*). У середині травня 1596 обоз повстанців, який відступав від Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), наздогнав передовий загін королів. війська *гетьмана польного коронного* С.*Жолкевського*. Козаки встигли спорудити табір над р. Солониця, який складався з валу і 5—7 рядів з'єднаних між собою возів (див. *Вагенбург*). У таборі перебувало від 6 до 12 тис. осіб, у т. ч. жінки та діти. Королів. військо, яке надійшло 22—26 травня 1596, налічувало понад 6 тис. осіб. Після кількох спроб штурму С.Жолкевський перейшов до планомірної облоги. У таборі не вистачало їжі та води. Ситуація ускладнювалася внутр. конфліктом у середовищі повстанців. За підозрою у зраді козаки стратили Г.*Лободу*. 5—6 червня 1596 табір було піддано обстрілу з важких гармат. Обложені погодились на капітуляцію і видали С.*Наливайка* та ін. старшин, гармати, прапори і скарб. Однак 8 червня 1596 жовніри і шляхта напали на козаків і вчинили погром, свідчення щодо масштабів якого суперечливі. Частина козаків на чолі з К.Кремпським прорвалися на Запорожжя. Полонені були відвезені до *Варшави* і страчені.

Літ.: *Heidenstein R.* Dzieje polski od śmierci Zygmunta Augusta do r. 1594, t. 1—2. Petersburg, 1857; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. В кн.: Вопросы германской истории и историографии. Днепропетровск, 1976; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 2. К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

С.А. Леп'явко.

СОЛО́ТВИН (у 17—18 ст. вживалася паралельна назва Краснополь) — с-ще міського типу Богородчанського району *Івано-Франківської області*. Розташоване у верхів'ї р. Бистриця-Солотвинська (прит. Бистриці, бас. Дністра). Населення 3,8 тис. осіб (2009).

Відоме з 2-ї пол. 16 ст. як село в Галицькій землі *Руського воєводства*. Імовірно, бл. 1634 власники села *Яблоновські* надали йому міський статус, побудували замок і обнесли середмістя вала-



Солотвин. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. 1904. Фото 2009.

ми з частоколом. 28 серпня 1648 повстанці під проводом Грицька Шведа здобули і зруйнували замок. 1676 С. був захоплений одним із загонів осман. полководця Ібрагіма Шишман-паші. У 17—18 ст. в містечку розпочалося пром. видобування й виварювання солі й вир-во поташу. 1765 надано *магдебурзьке право.*

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 С. — у володіннях *Габсбургів.* У 19 ст. на землях С. розпочався пром. видобуток нафти, інтенсивно розвивалася лісозаготівля. 1867 С. отримав статус заштатного міста Богородчанського пов. 1914—15 окупований рос. військами. У листопаді 1918 — травні 1919 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* Із травня 1919 — у складі Польщі (Станіславське воєводство). Із вересня 1939 — у складі УРСР. 1940 надано статус с-ща міськ. типу. Із початку липня 1941 до 25 липня 1944 окупований гітлерівцями, перебував у складі *Генеральної губернії.*

Унаслідок бойових дій під час світ. війн С. втратив більшість будівель, споруджених у стилях історизму і сецесії. Збереглися костьол (1857, перебудований), дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці (1904), синагога (кін. 19 ст.), єврейс. кладовище (найдавніші надгробки датуються 2-ю пол. 17 ст.).

Літ.: *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana, t. 2. Warszawa, 1844; *Notz K.* Sołotwina. «Tydzień: Dodatek literacko-naukowy "Kuriera Lwowskiego"», 1903, nr. 31; *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. Lwów, 1919; Солотвин. В кн.: ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1972; *Сіреджук П.* До генези міст Галицької землі у XIV—XVIII ст. В кн.: Книга міст Галичини: Вісник Державного університету «Львівська політехніка». Львів, 1999; *Бабій В.* Замки Богородчанського краю. Івано-Франківськ, 2000; *Гандзюк Р., Федунків З.* Пам'ятки Богородчанщини в ретроспективі історії. В кн.: Звід пам'яток історії і культури Івано-Франківської області: Богородчанський район. Івано-Франківськ, 2008.

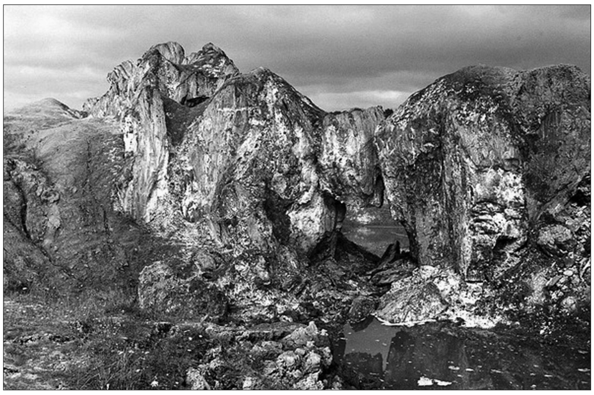
З.Б. Федунків.

СОЛО́ТВИНО (до 1995 — Солотвина) — с-ще міськ. типу Тячівського р-ну *Закарпатської області.* Розташов. на правому березі р. Тиса (прит. Дунаю), на кордоні з Румунією. Населення 8,9 тис. осіб (2011).

Поселення виникло в 11—12 ст. біля покладів солі. Перша, хоч і дискусійна, писемна згадка про нього міститься в грамоті угор. короля Людовіка I Великого 1360, згідно з якою С. (в оригіналі Zalatina) надається синові мараморошського волоха Дюли Драгошу і його синам Дюлі й Ладиславові в якості нової дарчої. Протягом 15—18 ст. земельні володіння мали тут дрібнопомісні дворяни румун. походження. Біля поселення функціонували королів. соляні копальні. 1498 місц. солекопи організували страйк. Солотвинці брали активну участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514.* Під час *Національно-визвольної війни угорського народу 1703—1711* С. відігравало важливу роль у забезпеченні повстанців сіллю. 1751 згадується дерев'яна греко-катол. церква Святого Дмитрія.

1770 С. і тутешнє соляне родовище відвідав імп. *Йосиф II* Габсбург, а 1777 тут побувала держ. комісія лісового та гірничого управління, яка прийняла рішення про пром. видобування солі за новими технологіями. 1778 була відкрита перша шахта «Кристина», пізніше заклали шахти «Адальберт» (1782), «Кунігунда» (1792), «Міклош» (1799), «Йосиф» і «Людовік» (1804), «Ференц» (1808). Біля шахт виникло поселення гірників, яке отримало нім. назву Гандал (Handal; румун. Okna Slatina, угор. Aknaszlatina, чеською Slatinské Doly) і розвивалося незалежно від середньовічного С. аж до їх об'єднання 1941. Власне С. (румун. Slatina Sat, угор. Faluszlatina, чеською Selo Slatina) було до серед. 19 ст. населеним пунктом із переважанням румунів, але вже на кінець 19 ст. половину мешканців С. становили євреї. Активно розвивалося тим часом і поселення Гандал, перетворившись на один із найпотужніших соледобувних центрів Угорщини. 1880 сюди дійшла залізниця; на базі соляних джерел виник бальнеологічний курорт Павела.

У січні 1919 обидва поселення зайняли румун. війська. Із червня 1920 по березень 1939 вони — у складі Чехословаччини. Із 15 по 17 березня 1939 С. — у складі *Карпатської України,* а після її падіння до 1944 — у складі гортистської Угорщини. 1941 угор. власті об'єднали два поселення в один населений пункт під назвою Окнослотіно (Aknaszlatina). Протягом квітня—травня 1944 тут функціонувало єврейс. гетто. Рад. війська ввійшли в С. 18 жовтня 1944. Згідно з переписом кінця 1944 у селищі проживало 2770 румунів, 1268 угорців, 355 українців, 56 росіян, 70 чехів і 2 євреї.



Солотвино. Вихід кам'яної солі на поверхню. Фото початку 21 ст.

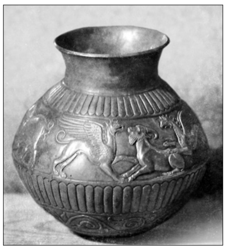
Із 1947 — с-ще міськ. типу.

Основою економіки С. в рад. час був видобуток солі та обслуговування курортників. Із 1968 діяла алергологічна лікарня, розміщена у вироблених соляних шахтах. Популярним було купання в соляних озерах (утворені внаслідок просідання ґрунту під час видобутку солі). 1974 відкрито Музей історії соляних копалень. Із 1990-х рр. селище опинилося під загрозою техногенної катастрофи (провали землі, затоплення шахт, утворення карстових вирв). 2007—10 було припинено видобуток солі, закрито лікарню, постало питання про переселення мешканців.

Археол. пам'ятки та знахідки: 3 стоянки середнього палеоліту, в урочищі «Читаття» багатошарове *городище* (доба бронзи, пізній залізний вік, рим. час, середньовіччя), скарби й поодинокі знахідки монет 3—4 ст.

У Слатинських Долах народився британський медіа-магнат Р.Максвелл.

Літ.: *Mihályi J.* Máramarosi diplomák a XIV és XV századból. Máramaros-Sziget, 1900; *Beskid K.M.* Marmaroš, 1919—1929. Užhorod, 1929; ІМіС УРСР: Закарпатська область. К., 1969; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К.,



Солоха. Срібна посудина. 4 ст. до н. е.



Солоха. Золотий гребінь із зображенням скіфів, що воюють. 4 ст. до н. е.



Знак солтиса. Перша половина 19 ст. Латунна бляха.

1987; *Сирохман М.* Церкви України: Закарпаття. Львів, 2000; *Ільницький В.* Солотвино: Курорт пішов під воду. «День», 2011, 18 листопада (http://www.day.kiev.ua/219200); *Файнєш Е.* Географічний словник Угорщини (Закарпаття). Ужгород, 2011.

Й.В. Кобаль.

СОЛО́ХА — курган скіф. царів. Розташов. за 7 км на пн. від с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. Розкопаний 1912—13 М.*Веселовським.* Під насипом (висота 18 м) виявлено дві послідовно зроблені могили — кінця 5 ст. до н. е. та 380-х рр. до н. е. Першу, у вигляді колодязя із двома камерами, супроводжувала могила двох коней у золотій вузді. Склеп гол. небіжчика пограбовано в давнину, а склеп із побутовим начинням уцілів. У ньому були великий казан із дерев'яним черпаком, 3 амфори, бронзова жаровня на коліщатках, дерев'яний стілець. Другий поховальний комплекс: підземна галерея (довжина 10 м) із трьома нішами, могила п'ятьох коней та конюха, з ним пов'язана добудова насипу на 4,5 м. Коні були в коштовній упряжі із золотими та срібними прикрасами. Вбрання гол. небіжчика, якого супроводжували двоє слуг, було розшите 300 золотими платівками, доповнювали його золоті гривна та 5 браслетів, гребінь із зображенням батальної сцени. Зброя царя: грец. шолом, бронзовий та залізний захисний обладунок, бронзовий пернач, меч у золотих піхвах, сагайдак, оздоблений сріблом, а посуд — бронзові казани, лутерій, 12 амфор, 7 срібних посудин та оздоблена золотом дерев'яна чаша. У тайнику була велика золота фіала зі сценами шматування, що стояла на срібному гориті.

Більшість предметів із С. зберігаються в Держ. Ермітажі (*Санкт-Петербург*).

Літ.: *Манцевич А.П.* Курган Солоха. Л., 1987.

О.Є. Фіалко.

СО́ЛТИС — сільс. староста в селах нім. права на укр. землях у складі *Королівства Польського*, *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої* та на Закарпатті в 14—18 ст. Володів широким колом повноважень щодо регулювання внутр. життя сільс. громади. До компетенції С. належав також розгляд суд. справ, щодо яких *магдебурзьке право* передбачало смертну кару. На утримання С. залишалася $^1/_6$ частина *чиншу* та *панщини*, а також $^1/_3$ частина суд. штрафів, які сплачували жителі села. У тих укр. селах, де солтиства нім. права замінювали відповідні інститути самоврядування *руського права* та *волоського права*, селяни активно виступали проти їхнього впровадження. Це пояснювалося феодалізацією солтиств, при чому інститут С. все більше еволюціонував від репрезентанта волі громади села до її сюзерена. С.-шляхтич уже створював цілий штат свого уряду, призначаючи *лендвійта* та колегію *лавників* для судочинства. У випадках, коли солтиство було викуплене *князями*, *зем'янами*, *панами* чи *боярами*, останні призначали С., який ставав простим управителем села, зобов'язаним виконувати волю свого сюзерена.

Літ.: *Инкин В.Ф.* Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XV—XVIII вв. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Рига, 1977; История крестьянства СССР, т. 2. М., 1990; *Гурбик А.О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. В кн.: Середньовічна Україна: Збірник наукових праць, вип. 2. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; Історія української культури, т. 3. К., 2003; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006.

А.О. Гурбик.

СОЛХА́Т — див. *Старий Крим.*

СО́ЛЬСЬКИЙ Стефан Михайлович (27.12.1834—07.11.1900) — учений-богослов і громад. діяч, київ. міський голова, дійсний статський радник. Засл. професор *Київської духовної академії.* Н. в сім'ї сільс. священика, навч. у Волин. духовній семінарії (1851—57) та Київ. духовній академії (1857—61). У квітні 1864 призначений бакалавром по кафедрі Святого Письма Нового Завіту, 1867—78 — екстраординарний професор, 1878—97 — ординарний (1889 — заслужений) професор; 1877 захистив дис. на ступінь д-ра богослов'я на тему: «Сверхъестественный элемент в новозаветном откровении по свидетельствам евангелий и посланий апостола Павла». Осн. наук. праці: «Популярное объяснение евангельских притчей», «Употребление и изучение Библии в России», «Острожская Библия в связи с целями и видами её издателя», «Влияние православия на тысячелетнюю жизнь России».

Крім викладання в Київ. духовній академії, С. упродовж 30-ти років працював у органах міськ. самоврядування: із 1871 — гласний Київ. міської думи, 1879 — член міської управи, із 1887 — міський голова. Дбав про розвиток початкової, середньої та вищої освіти, переймався проблемами функціонування лікарень, притулків для бідних тощо. Чесність, толерантність, працелюбність забезпечували йому повагу киян.

Нагороджений орденом св. Станіслава 1-го ст. (1896).

П. у м. *Київ.*

Після смерті С. залу Київ. міської думи прикрашав його портрет (худож. І.Селезньов).

Літ.: «Труды Киевской духовной академии», 1900, № 12; *Проценко Л.* Київський некрополь: Путівник-довідник. К., 1994; *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1819—1919). К., 2010.

Н.А. Шип.

СОЛЬЧА́НИК Роман (Solchanyk Roman; н. 24.09.1944) — історик і політолог, фахівець із новітньої історії України: історії *Комуністичної партії Західної України*, укр. суспільно-політичної думки 20 ст., українсько-рос. взаємин на сучасному етапі. Нині розробляє проблему становища України на пострад. просторі. Н. в с. Ужок (нині село Великоберезнянського р-ну Закарпат. обл.). Навч. в Ратгертському ун-ті (США), 1973 отримав ступінь д-ра зі спеціальності історія Росії та Сх. Європи в Мічиганському ун-ті (США). 1972—73 — викладач східноєвроп., рос. та рад. історії в Мічиганському, 1973—75 — у Ратгертському ун-тах. Із 1977 — наук. аналітик з укр. політики та нац. питань *Радіо «Свобода»* (Мюнхен, ФРН), із 1988 — директор н.-д. відділу цієї орг-ції (Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute), 1994—98 — старший наук. аналітик відділу

міжнар. політики РЕНД-корпорації (RAND Corporation; RAND — скорочення від Research and Development (науково-дослідні розробки) — амер. аналітичний центр, що досліджує гол. чин. проблеми, дотичні до ЗС США) із питань, пов'язаних з Україною та Росією, згодом — консультант для РЕНД-корпорації.

Автор статей у фахових істор. та політологічних журналах.

Праці: The Communist Party of Western Ukraine, 1919—1938. Ann Arbor, Michigan, 1974; Mykhailo Drahomanov and the Ems Ukase: A note on the Ukrainian question at the 1878 International literary congress in Paris. «Harvard Ukrainian Studies», 1977, vol. 1, no. 2; Українська суспільно-політична думка в XX ст., т. 1—3. Мюнхен, 1983 (співупорядник); Ukraine: From Chernobyl' to Sovereignty: A collection of interviews. New York, 1992 (редактор); Ukraine and Russia: The post-Soviet transition. Lanham, Maryland, 2001; Culture and nations of Central and Eastern Europe: Essays in honor of Roman Szporluk. Cambridge, Massachusetts, 2001 (співредактор).

Літ.: *Озерова М.Б.* Зустріч у редакції з політологом з Німеччини доктором Романом Сольчаником. «УІЖ», 1991, № 2; About the authors. В кн.: Crimea: Dynamics, challenges, and prospects. Lanham, Maryland, 1995.

Н.О. Лаас.

СОЛЯНÉ, сольниче — митний збір за право продажу солі, поширений у 16 ст. на укр. землях у складі *Великого князівства Литовського*. Стягувався товаром від кожного воза солі.

Літ.: Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; Литовська метрика, кн. 561: Ревізії українських замків 1545 р. К., 2005.

Н.О. Герасименко.

СОЛЯНИ́Й ШЛЯХ — торг. тракт давньорус. доби до північнокрим. соляних озер та/або причорномор. лиманів (нині територія *Одеської області*), звідки у 12 ст. постачалися сіллю центр. землі Русі. (В 11 ст. осн. регіоном постачання солі було Прикарпаття.) Згадується в літописних описах походів київ. князів 1168—70 на захист пд. торг. шляхів від нападів *половців*. Зберігав значення після *монголо-татарської навали*. Франц. дипломат серед. 13 ст. Гійом де *Рубрук* свідчить: «Із цих (кримських. — Авт.) солончаків Бату і Сартак одержують великі прибутки, адже з усієї Русі їздять туди за сіллю». Пізніше використовувався чумаками (див. *Чумацтво*).

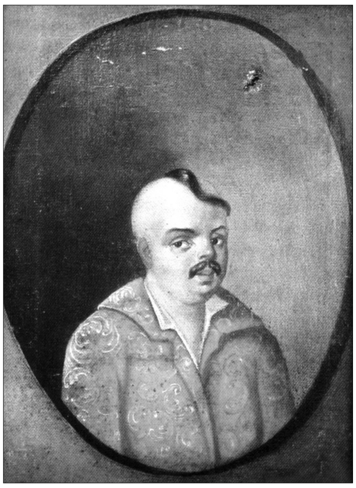
О.Ф. Сидоренко.

СОЛЯ́НКА — міра сипких тіл; дорівнювала малій бочці, тобто 20—25 *гарнцям*.

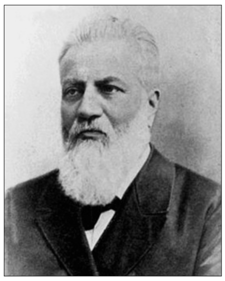
Літ.: Торгівля на Україні: XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; *Герасименко Н.* З історії мір місткості і ваги на Волині і Наддніпрянщині в XIV — першій половині XVII століть. «ЗНТШ» (Львів), 2000, т. 240.

Н.О. Герасименко.

СОМКÓ (Сомченко, Самко, Самкович) **Яким Семенович** (р. н. невід. — п. 28(18).09.1663) — військ. і політ. діяч, переяслав. полковник (1660—62), *гетьман наказний Лівобережної України* (1660—63). Походив із заможної міщанської родини м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Брат першої дружини Б.*Хмельницького* Ганни. Наприкінці 1647 С. дав притулок малолітнім дітям Б.Хмельницького, коли той вирушив на *Запорозьку Січ* піднімати козац. повстання. Брав активну участь у Національно-визвол. війні укр. народу серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). 1654 очолював Переяслав. полкову сотню, певний час виконував обов'язки наказного переяслав. полковника. Входив до близького оточення гетьмана, залучався до вирішення держ. справ і виконання дипломатичних місій. У вересні 1654 за дорученням Б.Хмельницького С. відвідав царську ставку в Литві. Після смерті Б.Хмельницького і відсторонення І.*Виговським* гетьманича Ю.*Хмельницького* від влади С. ворогував із новообраним гетьманом, певний час переховувався від його переслідувань на Дону, де займався торгівлею. За деякими даними, ще 1659, після зречення булави наказним гетьманом під царською протекцією І.*Безпалим*, С. був обраний на його місце і на чолі 10 тис. козаків воював проти гетьмана І.Виговського. Після обрання на гетьманство Ю.Хмельницького восени 1659 С. виконував обов'язки наказного полковника *Переяславського полку* (за відсутності в полку полк. Т.*Цицюри*),



Я.С. Сомко. Портрет роботи невідомого художника. Копія першої половини 19 ст.



С.М. Сольський.



Р. Сольчаник.

а під час походу гетьмана на *Волинь* у 2-й пол. 1660 як наказний гетьман керував Лівобереж. Україною. Політ. переорієнтацію Ю.Хмельницького з Москви на Варшаву, зафіксовану положеннями *Чуднівського договору 1660*, С. не підтримав, підтвердивши вірність раніше складеній присязі рос. цареві *Олексію Михайловичу*. З осені 1660 вів успішну боротьбу з військами Ю.Хмельницького, підрозділами коронних військ *Речі Посполитої* і татарами. Навесні 1661, відбивши черговий наступ супротивника, С. на старшинській раді в с. Биково під *Ніжином* спробував оволодіти булавою повного гетьмана Лівобереж. України, але із-за спротиву його конкурента ніжинського полк. В.*Золотаренка* та намірів рос. уряду політ. методами повернути Ю.Хмельницького до підданства царю зробити цього не вдалося. Упродовж 21 (11) жовтня — 24 (14) грудня 1661 С. успішно обороняв Переяслав від нападів правобереж. козаків і їхніх союзників — *кримських татар*, мав кілька таємних зустрічей з Ю.Хмельницьким. Одночасно з осені 1661 С. вів запеклу політ. боротьбу з *кошовим отаманом* Запороз. Січі І.*Брюховецьким*, котрий також мав намір оволодіти гетьман. булавою. Шукаючи булави, С. виступав за збереження протекції рос. монарха над Україною, але за умови суворого дотримання авто-


Д. Сондерс.


Л.М. Соневицький.

номного статусу козац. Гетьманату, непорушності принципів васальних відносин. Гол. опору в реалізації політ. програми вбачав у старшинській верстві та заможному козацтві. У квітні 1662 на Козелецькій раді (частина дослідників схильна класифікувати її як *генеральну військову раду*) С. домігся проголошення себе повним гетьманом Лівобережної України. Однак із-за того, що на раді не було офіц. представника царя Олексія Михайловича, а поведінка С. не вселяла впевненості в його відданості, останній не визнав результатів виборів. Улітку 1662 С. разом із рос. військами завдав кілька відчутних поразок військам правобереж. гетьмана Ю.Хмельницького, змусивши його відмовитися від намірів продовжувати наступ і спішно відступати за Дніпро. Напередодні призначеної урядом Олексія Михайловича «чорної» ради під Ніжином влітку 1663 С. намагався налагодити стосунки із правобереж. гетьманом П.*Тетерею* та *Кримським ханатом*. Після обрання І.Брюховецького на *Чорній раді 1663* гетьманом Лівобереж. України за наказом царського представника на раді князя Д.Велико-Гагіна С. було заарештовано і за звинуваченням у зраді вироком військ. суду засуджено до страти.

Страчений у м. *Борзна*.

Літ.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, т. 4. К., 1859; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 5, 7. СПб., 1868—72; *Костомаров Н.И.* Гетманство Юрия Хмельницкого. В кн.: *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 12. СПб., 1872; *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. «Киевская старина», 1887, № 2; *Його ж.* Нежинская рада 1663 г. Там само, 1888, № 5; Акты Московского государства, т. 3. СПб., 1894; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. 3. К., 1898; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. М., 1899; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. Х., 1930; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах, 1648—1714 рр. К., 2003; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 2009.

В.М. Горобець.

СО́НДЕРС (Saunders) **Девід** (н. 03.06.1951) — англ. історик. Професор. Член Брит. королів. істор. т-ва. Н. в м. Манчестер (Велика Британія). 1979 захистив докторську дис. на тему: «Політичний і культурний вплив України на Велику Росію 1775—1835» в Оксфордському ун-ті. Викладав східноєвроп. та рос. історію в Ун-ті м. Ньюкасл (Велика Британія). Професор рос. історії Школи істор. студій в ун-ті м. Ньюкасл. Автор наук. праць із рос. та укр. історії 18 — поч. 20 ст., зокрема монографії, присвяченої акультурації укр. *аристократії* 18 — 1-ї пол. 19 ст. та її ролі в рос. культ. й інтелектуальному просторі. Опублікував низку студій із проблем англо-рос. відносин кінця 19 — поч. 20 ст., рос. соціальної історії, а також крос-культурні дослідження російсько-укр. взаємин, зокрема розвідки про кирило-мефодіївських братчиків, М.*Гоголя*, З.*Доленгу-Ходаковського*, М.*Костомарова*, Є.*Чикаленка*, *Валуєвський циркуляр 1863* та ін. Підтримував активні взаємини з укр. наук. осередками діаспори, зокрема *Канадським інститутом українських студій* Ун-ту Альберти в м. Едмонтон (Канада) та *Українським науковим інститутом Гарвардського університету* в м. Кембридж (США).

Лауреат премії Фундації О. і Т. Антоновичів (1985).

Персональна сторінка на сайті Ун-ту м. Ньюкасл: http://www.ncl.ac.uk/historical/staff/profile/d.b.saunders.

Праці: Contemporary Critics of Gogol's Vechera and the Debate about Russian Narodnost' (1831—1832). «Harvard Ukrainian Studies», 1981, vol. 5, no. 1; Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia. «Slavonic and East European Review», 1982, vol. 60, no. 1; Z.D. Chodakowski (1784—1825) and the Unity of Slavonic Culture. «Nationalities Papers», 1983, vol. 11; The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750—1850. Edmonton, 1985; Britain and the Ukrainian Question (1912—1920). «English Historical Review», 1988, vol. 103; Modern Ukrainian History. «European History Quarterly», 1988, vol. 18; Modern Ukrainian History (II). «European History Quarterly», 1991, vol. 21; Russia in the Age of Reaction and Reform 1801—1881. London — New York, 1992; The Kirillo-Methodian Society. «Slavonic and East European Review», 1993, vol. 71; What makes a nation?: Ukrainians since 1600. «Ethnic Groups: An International Periodical of Ethnic Studies», 1993, vol. 10; Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863. «Harvard Ukrainian Studies», 1993, vol. 17, no. 3/4; The Russian Impact on Ukrainian Culture 1847—1905. В кн.: Другий міжнародний конгрес україністів (Львів, 22—28 серпня 1993 р.): Доповіді та повідомлення: Історія, ч. 1. Львів, 1994; Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict of 1863. «International History Review», 1995, vol. 17; Russia's Ukrainian Policy (1847—1905): A Demographic Approach. «European History Quarterly», 1995, vol. 25; Russia, the Balkans, and Ukraine in the 1870s'. В кн.: Russia and the Wider World in Historical Perspective: Essays for Paul Dukes. London, 2000; Regional Diversity in the Later Russian Empire. «Transactions of the Royal Historical Society», 2000, vol. 6, no. 10; Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності. «Київська старовина», 2001, № 5; Russia's Nationality Policy: The Case of Ukraine (1847—1941). «Journal of Ukrainian Studies», 2004, vol. 29; The Starvation of Ukrainians in 1933: By-product or Genocide? В кн.: Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932—1933 in Soviet Ukraine. Kingston, 2008; The Russian Imperial Authorities and Ievhen Chykalenko's «Rozmovy pro selske khoziaistvo» (1896—1905). «Journal of Ukrainian Studies», 2008/2009, vol. 33/34.

Літ.: *Andriewsky O.* Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750—1850. Edmonton, 1985. «Harvard Ukrainian Studies», 1985, vol. 9, no. 1/2;

О.В. Ясь.

СОНЕВИ́ЦЬКИЙ Леонід Михайлович (25.04.1922—06.08.1966) — історик, педагог, редактор. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* та Амер. істор. асоціації, чл.-кор. *Української вільної академії наук* (1956). Син професора М.Соневицького. Н. в м. *Чортків*. Закінчив г-зію у *Львові* (1940). Навч. на істор. ф-ті в ун-тах Львова (1940—41), *Відня* (1945—46), Мюнхена (Німеччина; *Український вільний університет*, 1946—48). Отримав диплом д-ра філософії в галузі історії України (14 травня 1948). Працював асистентом кафедри історії України УВУ (1948—50), секретарем істор. комісії НТШ в Європі (1949—50), секретарем Церковно-археогр. комісії при Апо-

стольській візитатурі в Зх. Європі (1949—50). Емігрував у США, займався фізичною працею, вчився на ф-ті політ. наук Колумбійського ун-ту в Нью-Йорку (1952—53, 1957—59), де дістав ступінь магістра з політології (історія Сх. Європи). Працював секретарем, а потім заст. голови Істор. секції ВУАН (1951—61), секретарем управи УВАН (із 1954) і редактором журналу УВАН «The Annals» (із 1959). 1958—61 активно співробітничав з *«Енциклопедією українознавства»*. 1960—61 викладав істор. дисципліни в Сетон-Хол ун-ті. 1963 отримав ступінь магістра з бібліотекознавства і почав працювати бібліотекарем у Бруклінському коледжі. Досліджував історію укр. церкви 15—18 ст., дипломатично-політ. історію України 20 ст., укр. історіографію. Друкувався переважно у виданнях УВАН; багато наук. праць С. залишилися в рукописах.

П. у м. Нью-Йорк.

Праці: Український єпископат Перемиської і Холмської єпархії в 15—16 ст. Рим, 1955 (докторська дис.); Bukovina in the Diplomatic Negotiations of 1914. New York, 1959; Історія України: Синхроністично-хронологічна таблиця. Мюнхен, 1960; УВАН у США й українська історична наука. В кн.: 10-ліття УВАН у США. Нью-Йорк, 1961; The Ukrainian Question in R.H. Lord's Writings on the Paris Peace Conference of 1919. «The Annals» (New York), 1964, vol. 10, no. 1—2 (також окремим вид. — Нью-Йорк, 1964); Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині. «Український історик», 1981, № 1—4.

Літ.: *Оглоблин О.* Леонід Соневицький. «Український історик», 1966, № 3—4; *Герасимова Г.П.* Соневицький Леонід Михайлович. В кн.: Українські історики XX століття: біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 2. К., 2004.

Г.П. Герасимова.

СО́ПІТ — могильник кінця бронз. доби к-ри фракійського гальштату (*Гава-Голіградe культура*; див. також *Гальштатська культура*). Розташов. у Сх. Бескидах в с. Сопіт Сколівського р-ну Львів. обл. на правому березі р. Стрий (прит. Дністра). Досліджувався 1972 Прикарпатською експедицією Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Л.*Крушельницька*). Відкрито 80 поодиноких, парних та групових тілопальних поховань в урнах. Поховання складалися з урн, накритих каменями або мискою, та приставленого посуду. Лише у двох похованнях було знайдено бронзові браслети. Виділяється поховання 26, яке складалося з 26-ти урн. До комплексу ритуального посуду входять горщики, амфори, миски. Деякі форми кераміки, її оформлення тяжіють до *лужицької культури*. Датується С. 10—8 ст. до н. е.

Літ.: *Крушельницкая Л.И.* Могильник конца бронзового века в Сопоте. «Slovenská Archeológia», 1979, г. 28-2.

Д.Ю. Павлів.

СОРОКІ́ВЕЦЬ — нар. назва австрійс. монет номінальною вартістю 20 *крейцерів*, що перебували на грошовому ринку західноукр. земель у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. 1 австрійс. крейцер = = 2 польс. *грошам*.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

СОРО́КІН Питирим Олександрович (21, за ін. даними 23.01. 1889—10.02.1968) — російсько-американський соціолог та культуролог. Президент Амер. соціологічної асоціації (1965). Професор (1919). Н. в с. Тур'я (нині село Республіки Комі, РФ). Походив із родини вчителя місц. земського уч-ща. Із дитячих років лишився сиротою. Разом із рідним братом розписував і прикрашав культові споруди. Екстерном склав іспити за гімназійний курс. 1909 поступив у Психоневрологічний ін-т у *Санкт-Петербурзі*, але 1910 перевівся на юрид. ф-т *Петербурзького університету*, який закінчив 1914. Член *Партії соціалістів-революціонерів* (1906), належав до її правого крила. Секретар О.*Керенського* в *Тимчасовому уряді* Росії, редактор есерівської газ. «Воля народу». Делегат 1-го Всерос. з'їзду сел. депутатів, депутат *Всеросійських Установчих зборів*. 1918 кілька разів був заарештований як неблагонадійний елемент. Від 1919 — професор Петрогр. ун-ту. 1922 висланий із РСФРР на т. зв. філос. пароплаві. Спершу — на еміграції в Німеччині та Чехословаччині, а від 1923 і до кінця життя — у США. Протягом 1924—30 викладав в Ун-ті Міннесоти. 1931—59 — професор Гарвардського ун-ту, в якому став фундатором соціологічного ф-ту, котрим керував упродовж 1931—42 і перетворив його на один із найвідоміших світ. центрів теор. соціології. На відміну від домінуючої в 1930—40-х рр. в США емпіричної соціології С. висунув теорію інтегральної соціології, котра охоплювала всі площини к-ри в найширшому розумінні. Вважав, що соціально-культурні реалії варто розглядати в дусі соціального реалізму, зокрема з надіндивідуальної інтегрованої соціокульт. перспективи, котра в жодному разі не зводиться до матеріального буття. С. увів до наук. обігу поняття «тип культури» як певної істор. цілісності, точніше «надсистеми», що ґрунтується на низці уявлень про сусп. природу реальності, осн. потреби людини, рівень та способи їх задоволення, а також методи пізнання. С. вирізняв 3 провідні надсистеми: сенситивну (матеріальна, чуттєва к-ра), ідеаціональну, чи умоглядну (духовна, надчуттєва к-ра), та ідеалістичну, котра є комбінацією двох попередніх. За візією С., у межах кожної із цих надсистем співіснують культ. системи нижчого рівня: філософія, право, мист-во, наука, релігія та ін. С. висунув і обґрунтував своєрідну циклічну теорію всесвітньо-істор. руху як флуктуацій різних типів к-ри, котра спирається на засади соціокульт. динаміки. С. вважав, що осн. принципи сприйняття дійсності, закладені тим або ін. світоглядом, поступово вичерпують свої можливості і заступаються одним із двох альтернативних світоглядів. Відтак трансформуються самі типи соціокульт. надсистем, що супроводжується кардинальним перетворенням соціальних інститутів, нормативних зразків поведінки. Обстоював думку, що виникнення альтернативного культ. етосу розгортається протягом тривалих періодів соціальних і культ. криз, потрясінь, війн та соціально-політ. лихоліть. Приміром, *Першу світову війну* та *Жовтневий переворот в Петрограді 1917* С. розглядав як безпосередній вислід тотальних зрушень, зокрема культ. вакууму, що утворився в соціокульт. сис-



П.О. Сорокін.



М.Д. Сосенко. Автопортрет. 1915.



Сосенко М.Д. Вітраж «Христос і Магдалина» із Свято-Михайлівської церкви с. Підберізці Пустомитівського району Львівської області.



Сосницький літературно-меморіальний музей О.П. Довженка.

темі зх. сусп-ва. Наприкінці життя сприймався зх. науковцями як ексцентричний критик північноамериканської соціології та сусп-ва. На еміграції підтримував зв'язки з окремими укр. діячами, зокрема з М.*Шаповалом.* Автор численних студій із соціології міста й села, політ. соціології, соціології та філософії мист-ва, соціальної стратифікації й мобільності. Вважається одним із класиків зх. соціології 20 ст.

П. у м. Вінчестер (шт. Массачусетс, США).

Праці і тв.: Система социологии. т. 1—2. Пг., 1920; Social and Cultural Mobility. New York, 1959; Social and Cultural Dynamics, vol. 1—4. New York, 1962; Долгий путь: Автобиографический роман. Сыктывкар, 1991; Социологические теории современности. М., 1992; Человек, цивилизация, общество. М., 1992; Социальная мобильность. М., 2005; Социология революции. М., 2005; Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. СПб., 2009.

Літ.: *Тихонова П.А.* Социология П.А. Сорокина. М., 1999; *Зюзев Н.Ф.* Философия Питирима Сорокина. Сыктывкар, 2004; *Кротов П.П., Долгов А.Ю.* От войны к миру: У истоков теории созидательного альтруизма Питирима Сорокина. Сыктывкар—Вологда, 2011.

О.В. Ясь.

СОСЕ́НКО Модест Данилович (23(11).04.1875—04.02.1920) — маляр, майстер реліг. та світського монументального і станкового малярства, портретист, пейзажист, ілюстратор. Належав до митців, які здобули освіту й утвердилися при сприянні митрополита А.*Шептицького.* Н. в с. Пороги (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї священика. Навч. в Краківській академії мист-в (1896—1900), Мюнхенській академії (1901—02), Нац. школі мист-в у Парижі (Франція; 1902—05). Від 1906 жив у *Львові.* 1907—14 — другий зберігач Церковного (від 1911 — Національного) музею у Львові. Працюючи в музеї, копіював ілюстрації та орнаментику рукописних книг для видання «Прикраси рукописів Галицької України XV—XVI віків» (Львів, 1923). Багато подорожував — Далмація, Італія, Палестина, Єгипет, Франція, Німеччина, підросійська Україна. 1916—18 перебував у австрійс. армії на фронті.

Дебютував на київсько-львів. виставці укр. малярів та нар. мист-ва у Львові в січні 1905. На початках мистецької кар'єри працював, насамперед, у жанрі пейзажу, згодом гол. напрямом діяльності стало монументальне і станкове реліг. малярство, яке надало творчості С. чималого розголосу й вивело його на одну з перших позицій тогочасного укр. мистецького життя західноукр. земель. Один із перших серед західноукр. малярів розробляв й утверджував національно зорієнтований стиль реліг. малярства 20 ст. У творчій практиці відкликався до зразків 17 ст., поєднуючи їх з актуальними тоді декоративними пошуками сецесії. Особливо плідно працював у монументальному малярстві, виконавши монументальне малярство та ікони щонайменше 11-ти церков: розписи та іконостас церкви Святої великомучениці Параскеви в Пужниках (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.; 1906—07, втрачені), Воскресенської церкви в *Тлумачі*, Воскресенської церкви в *Печеніжині* (1907—08, знищені), церкви Архангела Михаїла в Підберізцях (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.; 1908—09), церкви Святого Миколая в *Золочеві* (1911—13), церкви Воскресіння Христового у Рикові (нині с. Поляни Золочівського р-ну Львів. обл.), Успенської церкви у Славську (нині смт Славське Сколівського р-ну Львів. обл.; 1909, за участю Ю.Буцманюка), актової та концертної зал Вищого муз. ін-ту ім. М.Лисенка у Львові (1913), церкви Архангела Михаїла в Більчі-Золотому (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.; 1912, знищені), проект іконостаса Успенської церкви у Львові (1910), іконостас василіянської Онуфріївської церкви у Львові (1902—08). Пейзажне, портретне та жанрове малярство С. відоме мало, поза колекцією *Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького* все ще не зібране й не систематизоване.

Наприкінці життя хворів, доживав віку в митрополичій резиденції при *Юра соборі у Львові.*

П. у м. Львів, похований на Янівському цвинтарі.

За заповітом уся спадщина С. перейшла до Нац. музею у Львові.

Літ.: *Голубець М.* Спадщина Модеста Сосенка. «Українська думка», 1920, ч. 13; *Свєнціцький І.* Модест Сосенко: Збірна вистава: Каталог. Львів, 1920; *Його ж.* Памяти Модеста Сосенка. «Нова Рада», 1920, ч. 31; *Його ж.* Модест Сосенко. Прага, 1927; *Волошин Л.* Модест Сосенко — митець українського модерну (роки студій: Краків, Мюнхен, Париж). «ЗНТШ», 2004, т. 248; *Семчишин-Гузнер О.* Модест Сосенко: Перші роки творчості на Батьківщині. В кн.: Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, № 7 (12). Львів, 2010; *Її ж.* Про взаємини Модеста Сосенка з митрополитом Андреєм Шептицьким: Копіювання давніх пам'яток. Там само, № 8 (13). Львів, 2011.

В.С. Александрович.

СО́СНИЦЬКИЙ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й О.ДОВЖЕ́НКА. Відкритий 23 січня 1960 у смт *Сосниця,* де 10 вересня 1894 народився видатний укр. кінорежисер та письменник О.*Довженко.* Спочатку входив до складу Сосницького краєзнавчого музею, із 1969 — філіал *Чернігівського історичного музею*, із 1992 — самостійний заклад. Вагому роль у формуванні його зібрання відіграла діяльність Комісії з літ. спадщини О.Довженка, створеної при Спілці письменників України після смерті митця. Серед перших надходжень до музею були меморіальні речі, передані дружиною письменника Ю.Солнцевою. Нині в його фондах — бл. 6 тис. па-

м'яток. Збереглася меморіальна садиба з батьківською хатою, клунею, старим колодязем і садом, що відтворюють обстановку, в якій пройшло дитинство О.Довженка, описану ним у біографічній повісті «Зачарована Десна». Тут зібрано цінні меморіальні речі, численні етногр. пам'ятки сел. побуту (батьківська колиска, материн святковий одяг, госп. реманент, ткацький верстат, скриня, рушники та ін.), чимало з яких належало членам родини Довженків. 1964 до 70-річчя від дня народження митця в садибі споруджено новий будинок для літературно-меморіальної експозиції, де представлено матеріали про його життя і творчість (документи, фотографії, фрагменти кінострічок, роботи О.Довженка як художника, військ. кореспондента та ін.), про вшанування пам'яті видатного діяча укр. к-ри. В окремій кімнаті розміщено робочий кабінет письменника, перевезений із його квартири в *Москві.* 1974 до 80-річного ювілею письменника й у наступні ювілейні роки (1984, 1994, 2004) було завершено буд-во кінозалу й кіноапаратної кімнати, створено нову літ. експозицію, реставровано меморіальну садибу, споруджено садову альтанку. На території садиби встановлено пам'ятник із зображенням юного О.Довженка (скульп. А.Фуженко, архіт. А.Ігнащенко), бронз. погруддя митця (скульп. Л.Козуб). Щороку до дня народження О.Довженка в музеї влаштовується літературно-мистецьке свято, у Сосниці проходить Всеукр. молодіжний кінофестиваль «На хвилях зачарованої Десни».

Літ.: Літературно-меморіальний музей О.П. Довженка в Сосниці: Путівник. К., 1984; Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка. В кн.: Скарби музеїв України. К., 1997; «І щоразу хвилює хатина» (Сосницький літературно-меморіальний музей О. Довженка). «Музеї України», 2005, № 3.

Е.М. Піскова.

СО́СНИЦЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* серед. 17 ст. Полкове місто — *Сосниця.* Відомо, що в серед. 1648 гетьман Б.*Хмельницький* надіслав у Сосницю до невід. на ім'я брата місц. полковника з наказом стежити за діями литов. війська і з повідомленням про намір наступати на *Варшаву.* С.п. очолював полк. Леонтій Рукашка (1648—49). Існував С.п. короткий час. З 1649 існувала Сосницька сотня у *Чернігівському полку.* 1663 знову утворився С.п., виділившись із *Ніжинського полку.* Цього разу С.п. очолював полк. Яків Скидан (1663—64). Конкретніші дані про С.п. не відомі.

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. К., 1994; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997.

В.В. Панашенко.

СО́СНИЦЯ — поселення і ґрунтовий могильник *волинцівської культури* 7—8 ст. Пам'ятки розташов. біля смт *Сосниця* на правому березі р. Убідь (прит. Десни, бас. Дніпра). Могильник виявлений 1941, 1948 В.Виноградський розкопав поховання. Поселення виявив і досліджував разом із могильником 1949 Д.Березовець. На поселенні відкриті 5 жител — напівземлянок із глинобитними печами. Поховання здійснені за обрядом тілоспалення і захоронення решток покійника в урнах разом із деякими особистими речами. Досліджено два місця кремації померлих у вигляді площадок із дерев'яних плах.

Літ.: *Березовець Д.Т.* Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 5. К., 1955.

Н.С. Абашина.

СО́СНИЦЯ — с-ще міськ. типу *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Убідь (права прит. Десни, бас. Дніпра). Населення 7,5 тис. осіб (2011).

За археол. даними, засноване в 11 ст. на місці *городища роменської культури.* Вперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* під 1234 як один із «городів» *Чернігівського князівства*, які захопили і сплюндрували війська *Данила Галицького* і *Володимира Рюриковича.* Давньорус. С. загинула під час *монголо-татарської навали* (імовірно 1239).

Як село із 30 *димами* і 2 церквами С. згадується в «Пам'яті» 1527 в переліку населених пунктів Чернігово-Сіверщини, які 1503 перейшли від *Великого князівства Литовського* до Моск. д-ви. Наприкінці 16 ст. знелюдніло. Після входження Чернігівщини до *Речі Посполитої*, імовірно, осаджене наново магнатом О.Пісочинським. Під 1636 згадується як центр *волості*, під 1638 — як містечко з 65 димами. Імовірно, у 1630-ті рр. на місці давньорус. *дитинця* збудовано замок (відомий із 1640-х рр.). У 1640-ві рр. було значним ремісничим центром. За описом 1654, замок і місто мали дерево-земляні укріплення (рештки валів знесено 1830—38).

Із 1648 — у складі *Війська Запорозького.* 1648—49 і 1663—68 — центр *Сосницького полку.* 1648—1782 — центр сотні, яка входила до складу Сосницького полку (1648—49, 1663—68), *Чернігівського полку* (1649—54, 1668—1782), *Ніжинського полку* (1654—63). На поч. 1664 сосницькі *міщани* без опору здалися польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза під час його походу на Лівобережжя.

1782—97 входила до складу *Новгород-Сіверського намісництва.* Із 1797 стала повітовим центром *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Чернігівської губернії.* У серед. 19 ст. в містечку діяли броварня, 2 цегельні та лісопильний з-д. Із 1923 — райцентр, із 1924 — с-ще міськ. типу. Із 6 вересня 1941 по 18 вересня 1943 С. була окупована гітлерівцями. Нині С. — госп. і культ. центр.

Археол. пам'ятки: поселення 5—1 тис. до н. е., поселення і грунтовий могильник *волинцев-*



Сосниця. Краєзнавчий музей ім. Ю. Виноградського.



Н.І. Сосніна.



М.І. Сосновський.



Р.І. Сосса.

ської культури, культ. шари слов'ян., давньорус. і ранньомодерного часу. Діють *Сосницький літературно-меморіальний музей О.Довженка* та краєнавчий музей ім. Ю.Виноградського. Більшість сосницьких храмів (у т. ч. Свято-Троїцький собор у стилі *бароко*, закладений 1702) були зруйновані за рад. влади. Єдину вцілілу церкву — дерев'яну Свято-Покровську (1847) — розібрали 2010. Істор. будівля: колишня земська управа (1910).

У С. народилися М.*Полторацький*, О.*Шафонський*, О.*Довженко,* Ю.*Виноградський.*

Літ.: ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; *Адруг А.К.* Архітектура Сосниці другої половини XVII — початку XVIII ст. В кн.: Минуле Сосниці та її околиць. Чернігів, 1990; *Коваленко В.П., Шекун О.В.* Літописна Сосниця. Там само; *Чуприна М.С.* Економічний розвиток Сосниці в другій половині XVII ст. Там само; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648). К., 2006.

Я.В. Верменич, Д.Я. Вортман.

СОСНІНА́ Ніна Іванівна (30.11.1923—31.08.1943) — керівник підпільної орг-ції м. Малин Житомир. обл. Герой Рад. Союзу (8 травня 1965, посмертно). Н. в с. Кухарі (нині село Іванківського р-ну Київ. обл.). Восени 1941 організувала комсомольську підпільну групу, яка на поч. 1942 влилася в підпільну міську орг-цію на чолі з П.Тараскіним (Герой Радянського Союзу, 1965, посмертно). Створювала в Малинському р-ні підпільні групи, розповсюджувала серед населення антифашистські листівки, виходила на зв'язок із партизан. загонами для передачі розвідданих; агітувала солдатів словац. і угор. частин. Із січня 1943, після загибелі П.Тараскіна і ряду підпільників, очолила підпільну орг-цію (понад 60 осіб).

Загинула в м. Малин разом із батьком під час бою в оточеному і підпаленому карателями будинку.

Літ.: *Денисенко Г.И.* Так велело сердце: Герои подполья, вып. 2. М., 1972; *Соснин В.И., Рудник В.А.* Верные долгу. М., 1982; Боевые звезды киевлян. К., 1983; Золотые звезды Полесья. К., 1985.

Т.С. Першина.

СОСНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович (01.12.1919—25.07.1975) — історик, публіцист, журналіст, бібліотекар і громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* та Управи Амер. НТШ. Н. в с. Гаї (нині село Кременецького р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію в м. *Тернопіль* (1938), під час навчання в якій став членом Юнацтва ОУН. Вивчав теологію в *Греко-католицькій богословській академії у Львові* (1938—39), право у Львівському (1940) та Ерлангенському ун-тах (1945—48). За часів *Другої світової війни* — учасник націоналістичного підпілля. Від 1944 — у Німеччині. Здобув ступінь магістра права в *Українському вільному університеті* в Мюнхені (Німеччина; 1949). Від 1949 — у Канаді. Здобув ступінь бакалавра соціологічних (1957) та бібліотечних (1961) наук у Торонтському ун-ті, в якому відтоді працював як бібліотекар до 1965. Редагував пресові органи Центр. спілки укр. студентів (ЦЕСУС) «Студентський вісник» та «Вісті ЦЕСУС». Один із засновників та перший редактор тижневика «Гомін України» в Торонто (Канада; 1948—49, 1951—54). Кореспондент (1967—73), зокрема 1972 спец. кореспондент при ООН у Нью-Йорку (США), співредактор газ. *«Свобода»* (1973—75). Докторат УВУ (1968; політ. науки). Друкувався в періодичній пресі, у т. ч. в часописах «Український самостійник», «Час», «Сучасність», «Ukrainian Quarterly» та ін. Співзасновник Ліги визволення України. Виконавчий директор Світового конгресу вільних українців у Вінніпезі та Нью-Йорку (1969—71). Автор праць з історії укр. політ. думки, зокрема студій, присвячених Д.*Донцову*, міжнар. відносинам УРСР в 1940—60-ті рр. Підготував індекс до «Ukraine: A Concise Encyclopedia» (т. 1—2, Торонто, 1963—71). Член Асоціації канад. славістів, Спілки укр. журналістів Канади й Америки, Гол. управи Ліги визволення України в Канаді та ін. Голова Сеньйорату Т-ва української студіюючої молоді ім. М.Міхновського.

П. у м. Джерсі-Сіті (шт. Нью-Джерсі, США), похований на цвинтарі Бавунд Брук.

Праці: Україна на міжнародній арені 1945—1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. Торонто, 1966; International Human Rights Year. «Ukrainian Quarterly», 1967, vol. 24, no. 4 (у співавт.); Перший світовий конгрес вільних українців. Вінніпег, 1969; Дмитро Донцов: Політичний портрет. Нью-Йорк—Торонто, 1974; Нарис історії української політичної думки. Мюнхен, 1976; Між оптимізмом та песимізмом. Нью-Йорк—Торонто, 1979.

Літ.: Появилася монографія М. Сосновського про доктора Дмитра Донцова. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1974, № 49, 14 вересня; Михайло Сосновський (короткий життєпис). Там само, 1975, № 144, 5 серпня; Сосновський Михайло (некролог). «Визвольний шлях» (Лондон), 1975, № 10; Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975.

О.В. Ясь.

СО́ССА Ростислав Іванович (н. 21.10.1956) — картограф, дослідник історії картографії України. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (2009). Д-р геогр. н. (2004), доцент (2008). Н. в с. Дуброва Бережанського р-ну Терноп. обл. в сім'ї службовців. Закінчив геогр. ф-т Київ. ун-ту (1979). 1979—91 — інженер-картограф, редактор карт, старший редактор карт Науково-ред. картоукладального підпр-ва Гол. управління геодезії та картографії при РМ СРСР. У червні 1990 захистив канд. дис. на тему: «Система картографічних творів для вивчення курсу географії Української РСР у загальноосвітній школі (питання теорії, методики та практичної реалізації)». 1991—94 — директор малого підпр-ва «Мапа ЛТД». 1994 очолив Держ. науково-виробн. підпр-во «Картографія». У березні 2004 захистив докторську дис. на тему: «Картографування території України: Історія, перспективи, наукові основи». 2005—07 — голова Держ. служби геодезії, картографії та кадастру. Із 2007 — директор Держ. науково-виробн. підпр-ва «Картографія».

Поряд із виробничою веде наук. і пед. роботу: провідний наук. співробітник *Інституту історії України НАН України* (із 2007), зав. відділу картогра-

фічного моделювання розміщення продуктивних сил Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України (2007—10), професор кафедри геодезії та картографії *Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (із 2008). Досліджує історію картографування України. Автор понад 240 наукових праць, у т. ч. 9 монографій, 1 підручника для студентів вищих навчальних закладів. Гол. редактор фахового науково-тех. ж. «Вісник геодезії та картографії» (із 2005), член редколегій низки наук. періодичних фахових видань із геогр. та істор. наук. Член Експертної ради з геогр. наук ВАК України (2004—08), член Експертної ради зі спец. проблем оборони та оборонно-пром. комплексу ВАК України (із 2006). Президент Укр. картографічної асоціації (із 2007), член Президії Вченої ради Укр. геогр. т-ва (із 1995).

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2009).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2003).

Праці: Українці: Східна діаспора: Атлас. К., 1992; 1993 (у співавт.); Ukrainians: Of the Eastern Diaspora: An Atlas. Kyïv—Edmonton—Toronto, 1993 (у співавт.); Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р. К., 2000; Картографічні твори, видані ДНВП «Картографія» (1945—2000 рр.): Бібліографічний покажчик. К., 2001; Картографічні твори на територію України (1945—2000 рр.): Бібліографічний покажчик. К., 2002; Топографічне картографування території України (1920—2002 рр.): Бібліографічний покажчик. К., 2003; Картографічні твори, видані ДНВП «Картографія» (1945—2003 рр.): Бібліографічний покажчик. К., 2004; Картографування території України: Історія, перспективи, наукові основи. К., 2005; Стан та основні напрями розвитку топографо-геодезичної і картографічної діяльності в Україні. К., 2006 (у співавт.); Історія картографування території України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К., 2007; Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний покажчик. К., 2007; Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918—2008 рр.): Бібліографічний покажчик. К., 2009.

Літ.: Галичина: Довідково-біографічне видання. К., 2004; Хто є хто на Тернопільщині: Видатні земляки: Довідково-біографічне видання. К., 2004.

Я.В. Верменич.

СОСЮ́РА Володимир Миколайович (06.01.1898(25.12.1897)—08.01.1965) — поет, перекладач. Н. в с-щі станції Дебальцеве (нині м. Дебальцеве Донец. обл.). Трудову діяльність розпочав у с. Верхнє (нині у складі м. *Лисичанськ*) на Донец. содовому з-ді (1909—11); 1914—18 навч. в трикласному нижчому с.-г. уч-щі на станції Яма (нині м. Сіверськ Артемівського р-ну Донец. обл.); 1918 — член повстанської робітн. дружини Донец. содового з-ду; 1918—19 — козак 3-го Гайдамацького полку *Армії Української Народної Республіки*; восени 1919 — взимку 1920 — військовополонений денікінської армії; у лютому—квітні 1920 — червоноармієць, курсант військ. політ. курсів, політпрацівник; навесні—восени 1921 — інструктор преси при ЦК КП(б)У; 1922—23 навч. в *Комуністичному університеті імені Артема*, а 1923—25 — на робітн. ф-ті Харків. ін-ту нар. освіти; 1923—41 займався виключно літ. роботою; 1941—44 — пропагандист при ЦК КП(б)У, старший наук. співробітник Ін-ту мови і літератури АН УРСР, літ. працівник партизан. штабу, військ. кореспондент фронтових газет; військ. звання — підполковник. Із 1944 — на літ. роботі.

Писати вірші почав рос. мовою під впливом поезії О.Апухтіна, С.Надсона, К.Бальмонта. Перші публікації рос. та укр. мовами з'явилися в повітовій бахмутській «Народной газете» (1917, березень) та в лисичанській газ. «Голос рабочего». Першу поетичну збірку «Пісні крови» під прізвищем «Сюсюра В.» було видано на гроші командира 3-го Гайдамацького полку О.*Волоха* (Проскурів, 1918; збірку досі не віднайдено). Перебуваючи у війську С.*Петлюри*, писав і друкував свої вірші в газ. «Український козак». Спогади про свою участь у визвол. змаганнях «З минулого» опублікував у ж. *«Червоний шлях»* (1926, № 10), вони згодом увійшли до автобіографічного роману «Третя Рота», над яким С. працював із перервами 1926—30, 1942 і 1959—60 (у первісному варіанті, що не зберігся, роман-трилогія складався із 3-х частин: 1) «Володька»; 2) «Крізь вогонь»; 3) «Поет»). Публікацію скороченого варіанта роману було розпочато навесні 1960 в газ. «Молодь України», але призупинено вольовим рішенням тодішньої парт. номенклатури.



В.М. Сосюра.

За життя поета вийшло понад 80 видань його творів. Перша книжка «Поезії» (1921), в якій було передруковано поему «Червона зима» за збірником «На сполох» (1921), та збірка «Червона зима» (1922) принесли С. велику популярність як співцеві недавніх революц. подій в Україні, які він намагався показати у світлі нової соціаліст. ідеології. Але щирість і винятковий ліризм його поезії засвідчили те, що навіть у худож. літературі не можна оминути правдивого відображення істор. подій, свідком яких він був.

Найталановитішим твором 1920-х рр., на думку сучасників, була поема «Махно» (1924), про яку є згадка в романі «Третя Рота»: «Я написав поему "Махно", за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане», — писав С. Поема викликала гостру критику, про що йдеться в книзі Ю.*Смолича* «Розповіді про неспокій немає кінця»: «Повністю вона [поема] надрукована не була, не дописана й до кінця, з'явилися, либонь, лише окремі з неї уривки. [...] Поетична сила поеми була величезна. Можливо, ця втрачена поема була одним із найдужчих Сосюриних творів», — зазначав Ю.Смолич. За спогадами дружини поета Марії Сосюри, один із варіантів рукопису поеми «Махно», боячись за життя свого чоловіка, вона віднесла 1931 в *Державне політичне управління УСРР*, про що є згадка на початку поеми «Розстріляне безсмертя» (1960) («...поему написать нову, / бо першая давно пропала / в сумних архівах ДПУ»), задумом створення якої було поновлення втраченої поеми «Махно». Повний текст цього твору не зберігся. У збірках «Осінні зорі» (1924), «Місто» (1924), «Сніги» (1925), «Сьогодні» (1925) і «Золоті шуліки» (1927) поруч із шедеврами поетичної лірики друкувалися твори, в яких були картини недавнього трагічного минулого періоду *громадянської війни в Україні 1917—1921* (ліро-

балада «Перстень») та реалістичні образи із нової соціаліст. дійсності, в якій розчаровувався поет (поеми «Нальотчиця», «Робфаківка»). Збірку «Серце» (1931) було конфісковано після критичних звинувачень у роздвоєності таланту поета і нерозумінні ним тогочасної соціаліст. дійсності.

Великої популярності, а водночас, вульгарних критичних зауважень здобули істор. поеми «Тарас Трясило» (1925) і «Мазепа» (1928). 1929 в ж. *«Життя й Революція»* (№ 1) було надруковано перші чотири розділи поеми «Мазепа», а над рештою розділів (V—XXVI), прологом і епілогом поет працював 1959—60. С., на відміну від деяких своїх попередників (*Вольтер*, Дж.-Н.Байрон, Ю.*Словацький*, К.*Рилєєв*, О.*Пушкін* та ін.), по-своєму трактував образ І.*Мазепи*. Не ідеалізуючи його як неординарну особистість, поет творив насамперед худож. образ, а не політ. портрет гетьмана. Автору не можна дорікнути в незнанні істор. чи літ. джерел, що, очевидно, й дало йому змогу уникнути тенденційності у вирішенні цієї складної проблеми. С. намагався розкрити психологію особистості І.Мазепи, щоб з'ясувати для себе і для читача не лише мотиви розриву із царем *Петром I*, але й показати справжнього борця за суверенну Україну.

У 1920—60-х рр. деякі твори С. поширювалися серед читачів у рукописних копіях (списках): поеми «Махно», «Мазепа», «Слово» (1930-ті рр.), «Розстріляне безсмертя» (1960), окремі вірші та гострі епіграми переважно на сучасників-можновладців і деяких письменників. Про існування в творчості С. т. зв. захалявних творів було публічно сказано наркомом освіти УСРР О.*Шумським* на червневому 1926 пленумі ЦК КП(б)У. Очевидно, йшлося про першу збірку «Пісні крови» (1918), вірші, написані й опубліковані в газетах під час служби в Армії УНР і, особливо, про неопубліковану поему «Махно», яку О.Шумський і В.*Блакитний* заборонили автору читати під час своїх публічних виступів.

Творча спадщина С. зазнавала постійного ревізування як із боку офіц. влади, так і вимушеного самоцензурування опублікованих творів, що вже стали хрестоматійними. Із них вилучалися нац. символіка і проблематика, нівелювалися гострі проблеми переслідування укр. мови тощо. Навіть у поемі «Червона зима» (1921) були замінені такі поетичні образи, як «блакитний бій сердець» — на «гарячий бій сердець», а «золотосиній сон» — на «золотобарвний сон». Написаний і опублікований вірш «Любіть Україну» (1944) теж зазнав пізніших редагувань у збірці «Щоб сади шуміли» (1947). 2 липня 1951 в газ. «Правда» з'явилася стаття «Об идеологических извращениях в литературе», в якій піддано жорстокій критиці цей вірш.

Газета «The New York Times» 3 липня 1951 опублікувала статтю «"Правда" б'є по червоних», в якій давалася критична оцінка виступу офіц. органу КПРС: «"Правда" пише, що пан Сосюра неправильно тлумачить тему любові до соціалізму і батьківщини, яка збуджує в наших серцях великі патріотичні почування». Навпаки, писала газета, його вірш «викликає настрої розчарування і протесту». І.*Багряний* у передмові до українсько-англ. видання вірша С. «Любіть Україну — Love Ukraine» (вид-во «Україна», 1952 [США]) писав: «Відколи я знав Сосюру особисто, він все був у конфлікті з окупаційною владою через свою полум'яну любов до свого народу».

С. — автор поем на бібл. тематику («Каїн», 1948; «Мойсей», 1948; «Христос», 1949; «Ваал», 1949), які теж не друкувалися за життя поета.

Серед невиданих книжок С. опинилася і збірка «Колос викинув ячмінь», яка готувалася до друку 1950, коли дружину поета Марію Сосюру було репресовано. Рецензент рукопису збірки засумнівався в доцільності назви збірки: «Відомо з народної мудрості, що, коли ячмінь викидає колос, то соловей губить голос» (А.Трипільський).

Лауреат Сталінської премії (1948, за збірку поезій «Щоб сади шуміли»; 1947), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1963, за книги лірики «Ластівки на сонці» (1960) і «Щастя сім'ї трудової»; 1962).

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі*.

Осн. масиви архіву С. зберігаються в ЦДАМЛМ України (фонд № 44) та у відділі рукописних фондів і текстології Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (фонд № 139). Зошит із рукописами поезій за квітень 1918 — лютий 1919 зберігається в архіві укр. письменника А.Любченка в Торонтському ун-ті в Канаді.

Тв.: Твори, т. 1—10. К., 1970—71; Вибрані твори, т. 1—2. К., 2000; Всім серцем любіть Україну: Вибрані твори. К., 2003.

Літ.: *Бурляй Ю.* Володимир Сосюра. К., 1959; *Радченко Є.* Володимир Сосюра. К., 1967; Голос ніжності і правди: Спогади про Володимира Сосюру. К., 1968; *Моренець В.* Володимир Сосюра. К., 1990; *Костюченко В.* Біль аж до краю дороги...: Есе. К., 2004.

С.А. Гальченко.

СО́ТЕННА СТАРШИ́НА — військова і цивільна адміністрація сотні в Укр. козац. д-ві та у *Слобідській Україні* 2-ї пол. 17 — 18 ст. Очолював її *сотник*. До С.с. входили також *отаман*, писар, *осавул* і *хорунжий*. У такому складі і в такій послідовності С.с. подає *Генеральна військова канцелярія* у «Відомості» щодо порядку наступності *генеральної старшини*, *полкової старшини* і С.с. за 1756. У такій же послідовності С.с. виступає і в річних «Відомостях» ряду *полкових канцелярій* у 1770-х рр. Формально С.с. вважалася виборною, однак фактично вже з кінця 17 ст. її почала призначати полкова старшина з наступним затвердженням вищою старшинською адміністрацією. У Слобідській Україні С.с. ліквідовано 1765, у *Лівобережній Україні* — на поч. 1780-х рр. у зв'язку зі скасуванням там полково-сотенного устрою.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1954; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. К., 1997; *Його ж.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008.

О.І. Путро.

СО́ТЕННИЙ У́СТРІЙ, сотенне правління — адм.-тер., військ. устрій на території сотні, складової частини *полку*, в Укр. козац. д-ві та *Слобідській Україні* у 2-й

пол. 17 — 18 ст. Гол. органом, що зосереджував у своїх руках адм., військ. і суд. владу на території сотні (10 та більше сіл), було сотенне правління, яке підлягало полковій адміністрації (за винятком тих, що були підпорядковані безпосередньо *Генеральній військовій канцелярії*, зокрема Батуринське сотенне правління, пізніше — Глухівське). До сотенного правління входили *сотник* та *сотенна старшина*. Кількість і територіальні межі сотень у кожному полку були різними й часто змінювалися. Окремі сотні були підпорядковані лише *гетьманові* (зокрема Глухівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронізька та Ямпільська сотні *Ніжинського полку*, козаків яких залучали до охорони гетьмана). С.у. було скасовано у Слобідській Україні 1765, у Лівобережній — на поч. 1780-х рр.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008; *Кривошея В.В. та ін.* Неурядова старшина Гетьманщини. К., 2009.

О.І. Путро.

СО́ТНИК — 1) особа, яка очолювала сотню, військ. і адм.-тер. одиницю в *Гетьманщині* та *Слобідській Україні* в 2-й пол. 17 — 18 ст. Під час Національно-визвол. війни 1648—57 С. обирався на козац. сотенній раді та схвалювався полковою радою чи радою ген. старшини. Із 1687 посада С. стала призначуваною полковником або гетьманом, 1734—50 — *Генеральною військовою канцелярією*; у Слобідській Україні — царським урядом або місц. моск. адміністрацією. Після скасування гетьманства 1764 призначався президентом Малорос. колегії. С. на території сотні забезпечував військ., адм. і суд. владу, очолюючи *сотенну старшину* у складі сотенних *отамана* (*городового отамана*), писаря, *осавула*, *хорунжого*. Як голова сотенного суду С. вирішував цивільні й незначні кримінальні справи. Посаду ліквідовано: у Слобідській Україні — 1765, *Лівобережній Україні* — на поч. 1780-х рр. У *Правобережній Україні*, що перебувала у складі *Речі Посполитої*, посаду С. скасовано 1711—14;

2) чин у козац. військах Рос. імперії з кінця 18 ст. до 1917, який відповідав чину поручика у регулярній армії. Упродовж 1798—1884 зараховувався до XII класу *Табелю про ранги*, із 1884 переведений у X клас зі зверненням «Ваше благородіє». Ліквідований 29 (16) грудня 1917 декретом РНК;

3) соцький (сотник) — виборна особа поліцейської влади в укр. губерніях Рос. імперії від останньої чверті 18 ст. до 1903. До його обов'язків входило стежити за дотриманням порядку в селі, під час *ярмарків*, реагувати на надзвичайні ситуації, затримувати різного роду втікачів, боротися з контрабандистами, шинкарюванням. Був присутній на церк. богослужінні, стежив за відвідуванням селянами церкви, дотриманням правосл. традицій. Відповідав за утримання шляхів, мостів, збирав дані про різні природні стихії, епідемії та повідомляв про них становому приставу, із 1878 — уряднику. Усі, хто проїздив через село, незалежно від чину і рангу, реєстрували в нього проїзні документи. На допомогу С. виділявся спец. загін із 12-ти осіб, озброєних палицями.

Вибори С. відбувалися на сході щорічно наприкінці грудня під контролем чиновників нижнього земського суду для не менше як 100 дворів. С. міг стати селянин у віці 20—60-ти років; він присягав у *губернській канцелярії*. На час займання посади звільнявся від держ. повинностей.

Посада С. ліквідована на основі висновку Держ. ради Рос. імперії «Об учреждении полицейской стражи в 46 губерниях Европейской России» від 5 травня 1903.

Літ.: *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. К., 1988; *Швидько Г.К.* Історія держави і права України (X — початок XIX століття). Дніпропетровськ, 1998; *Дьякова М.П.* Сотский. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 5, ч. 2. М., 2005; *Карпеев И.В.* Сотник. Там само.

О.І. Путро, В.С. Шандра.

«СОФІЇВКА», Національний дендрологічний парк «Софіївка» — видатна пам'ятка садово-паркового мист-ва кінця 18 — 1-ї пол. 19 ст. Розташов. в м. *Умань*. Площа парку нині становить майже 180 га.

Парк заснований 1796 графом С.-Ф.*Потоцьким* і з початку буд-ва названий «Софіївкою» на честь його дружини Софії (див. С.*Потоцька*). Автором проекту був Л.-Х.Метцель (у минулому — офіцер-артилерист польс. армії). Під його кер-вом споруджено ставки, шлюзи, фонтани та водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна річка Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські поля, обеліск «Розбита колона», дорожньо-алейна система, встановлено статуї. Висаджувалися екзотичні дерева з Африки, Азії, Італії, Криму.

1832 парк, як і всю власність *Потоцьких*, було конфісковано й передано Київ. держ. казенній палаті, а 1836 підпорядковано управлінню *військових поселень*. У літературі з'являється назва парку — Царицин сад, що підтверджується відповідним указом імп. *Миколи I* від 21 квітня 1836. 1833 прокладено вул. Садову, яка зв'язала парк із містом, 1838 розширено й викладено бруківкою Гол. алею, 1841 встановлено альтанку «Грибок» та Китайську альтанку, 1842—45 споруджено павільйон Флори, 1844 — дві башти в готичному стилі на гол. вході, які 1850—52 за вказівкою

«Софіївка», Національний дендрологічний парк НАН України. Фонтан «Змія» та павільйон Флори. Фото 2009.



Миколи I були перебудовані в антич. стилі. На терасі Муз споруджено грот Аполлона (засипаний 1857 після встановлення обеліску «Орел», відновлений 2004). 1850—52 збудовано Рожевий павільйон на острові Анти-Цирцеї.

1859 парк передано Гол. уч-щу садівництва, переведеному з *Одеси* до Умані. 1899 В.Пашкевич заклав т. зв. Англ. парк, який нині носить його ім'я. 1923 парк перейменовано на «Сад імені III Інтернаціоналу». На цей час у «С.» було 140 видів дерев і кущів, із них — 92 види екзотів. Проводилися рубки догляду та санітарні рубки. Парк почав занепадати.

Постановою РНК УСРР від 18 травня 1929 «С.» оголошено заповідником. До 1955 він кілька разів перепідпорядковувався різним відомствам. 1945 парк одержав назву «Уманський державний заповідник "Софіївка"». 26 вересня 1955 «С.» перейшла в систему АН УРСР та була підпорядкована у своїй наук. діяльності Ботанічному саду АН УРСР. Продовжувалися ремонт і реставрація об'єктів парку, у т. ч. скульптур. На Гол. алеї 1974 споруджено гранітну композицію «Срібні струмки». 1957 створено Науково-тех. раду парку, розширено тематику наук. досліджень із питань інтродукції та акліматизації рослин. 1970 створено відділ репродуктивної біології. 1978 на розсаднику споруджено установку штучного туману, пізніше — теплицю. У становленні «С.» як наук. установи велику роль зіграли вчені-ботаніки А.Гродзинський, Є.Кондратюк, Т.Черевченко, М.Кохно, С.Кузнецова, Й.Сікура та ін.

Весною 1980 стихійне лихо (прорив греблі Верхнього ставу) практично зруйнувало «С.» За 4 місяці було реставровано, відновлено та відремонтовано понад 60 об'єктів. За проведену в ці роки роботу адміністрація «С.» нагороджена 1995 медаллю, дипломом та пам'ятною табличкою міжнар. неурядової орг-ції «Європа ностра».

Сучасна «С.» поєднує в собі функції істор. саду, науково-дослідного закладу, центру інтродукції, мобілізації та акліматизації рослинного різноманіття в Правобережному Лісостепу України, навчально-виховної бази, туристичної установи та музею садово-паркового мист-ва.

1996 «С.» відсвяткувала 200-річчя свого заснування. Протягом 1993—2003 в зх. частині «С.» створено практично новий парк площею 53 га, із новою вхідною зоною з вул. Київської. У цій частині парку розміщено осн. колекційний фонд інтродуцентів «С.» (розпорядженням КМ України від 11 лютого 2004 внесений до реєстру нац. надбання) та закладено розарій.

Указом Президента України від 28 лютого 2004 парку надано статус національного. Постановою Президії НАН України за № 68 від 6 квітня 2005 Національному дендрологічному парку «Софіївка» НАН України надано статус науково-дослідного інституту НАН України.

Офіц. веб-сайт парку: http://www.sofiyivka.org.ua.

Літ.: *Trembecki S.* Sophiowka: Poème polonais, traduit en vers français par le comte de Lagarde. Vienne, 1815; *Його ж.* Zofijówka: Wstęp i objasnienia Adama Mickiewicza. Poznań, 1822; *Themery T.* Guide de Sophiowka, surnommé la merveille de l'Ukraine... Odessa, 1846; *Базинер Ф.* Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии. «Журнал Министерства государственных имуществ», 1851, т. 4, ч. 2; Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. Умань, 1905; *Бонецький С.* Деревні та чагарникові породи парку III Інтернаціоналу (колишня «Софіївка») в Умані. В кн.: Труди сільськогосподарської ботаніки, т. 1, вип. 4. Х., 1927; *Лыпа А.Л.* «Софиевка»: Уманский государственный заповедник (1796—1949). К., 1948; *Кривулько Д.С. та ін.* Дендрологічний парк «Софіївка». К., 1962; *Косенко І.С. та ін.* Дендрологічний парк «Софіївка». К., 1996; *Kosenko I.S.* Dendrologiczny park «Zofiówka» Narodowej Akademii Nauk — 205 lat. Warszawa, 2002.

І.С. Косенко.

СОФІЇВСЬКОГО ТИ́ПУ МОГИ́ЛЬНИКИ належать до завершального етапу *трипільської культури* в Україні і датуються серед. 3 тис. до н. е. (некаліброване радіовуглецеве датування). Відомі чотири могильники (біля сіл Чернин, Червоний Хутір, Софіївка та Завалівка; усі села Київ. обл.), які розташов. на лівому березі Дніпра в ідентичних топографічних умовах — на піщаних дюнах уздовж краю борової тераси. Поховальний обряд — тілоспалення на стороні. Поховання відбувалися в урнах або без них. Приблизно половина всіх поховань супроводжувалися речами: знаряддями праці (кременеві ножі, клин-сокири, рогові сокирки, ретушери, віджимники, прясла); зброєю (кам'яні сокири-молоти, мідні сокири, мідні кинджали, кременеві та мідні вістря стріл); прикрасами (мідні браслети, мідні намистини-пронизки, намистини з бурштину, кості, каменю тощо); керамікою (широкогорлі горщики, опуклотілі посудини, конічні чаші, біконічні горщики, амфорки, мініатюрний посуд та ін.). Аналіз поховального обряду дає можливість виділяти чотири віково-статеві групи (дітей-підлітків, дорослих та чоловічу і жіночу) та три соціальні страти для трипільського населення, яке залишило могильники софійського типу.

Літ.: *Круц В.А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. К., 1977; *Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). К., 1993.

О.Г. Корвін-Піотровський.

СОФІ́ЙСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Києві — чол. монастир, що існував у 17—18 ст. при *Софійському соборі*; монастирські споруди разом із собором утворюють архіт. ансамбль, що є осн. частиною заповідника *«Софія Київська»*.

Як правосл. чернечий осередок С.м. почав діяти за митрополита Київського Петра *Могили* (після 1633), який забрав його в уніийних ченців, котрі володіли Софійським собором понад 20 років. Документи, що висвітлюють внутр. життя монастиря, належать лише до 18 ст. Джерела ранішого часу говорять переважно про земельні володіння, госп. діяльність та буд-во.

Особливість С.м. зумовлювалася його кафедральним статусом: при обителі розміщувалися органи управління всією київ. митрополією, а софійська братія залучалася до їхньої діяльності (зокрема, у ролях членів духовної *консисторії*, кафедральних писаря, духівника, проповідника, архідиякона, екзаменатора). Статус впливав також на формування складу братії. Монахів часто спе-

ціально підбирали й навіть викликали з ін. монастирів, інколи лише на кілька років для виконання певного послушання. Склад софійських насельників динамічно змінювався, адже монастир також забезпечував київ. митрополію чернечими кадрами. Не всі ченці С.м. мали однаковий правовий статус: існувала невелика група чорноризців, які підпорядковувалися виключно київ. архієреєві та не підлягали впливу монастирської влади (прислуга домової митрополичої церкви, хрестові ієромонахи). Загальноєпархіальна роль обителі була у 18 ст. причиною найбільшої чисельності її братії з-поміж решти монастирів (окрім *Києво-Печерської лаври*): у 1740-ві, 1770—80-ті рр. вона не опускалася менше 55 осіб, у 1750-ті інколи перевищувала 120 іноків. Потреби такої кількості насельників зумовлювали також значні за обсягом екон. функції осередку, адже його великі маєтності приносили прибутки для утримання не лише обителі, а й *митрополита* та митрополичої кафедри. Значне зростання софійського землеволодіння припало на час гетьманування І.*Мазепи*, який надав монастирю *гетьманські універсали* на ряд сіл і містечок.

Верховним управителем С.м. вважався київ. архієрей, але ті функції, які в ін. обителях виконували *ігумени* та *архімандрити*, тут покладалися на кафедрального намісника (інколи мав ігуменський сан) — першу особу після митрополита. На противагу настоятелям ін. київ. монастирів софійський намісник головував у соборі обителі, який розглядав питання її функціонування. Він також долучався до загальноєпархіальних справ як член духовної консисторії чи кафедральної контори. Кафедральне намісництво було зручним кар'єрним стартом та не відзначалося тривалістю каденції.

С.м. мав б-ку, що кількісно переважала книгозбірні ін. київ. неставропігійних монастирів: до її реєстру 1769 внесено 828 томів (переважно лат. книги).

С.м. відзначався особливою урочистістю богослужінь — і не лише через участь у них київ. архієрея, а й через регулярне виголошення проповідей кращими представниками церк. еліти. Обитель була також місцем паломництва. Прочан приваблювали кілька чудотворних ікон, зокрема св. Миколи Мокрого, та мощі святих. У 18 ст. при кафедрі також почалося почитання образу Софії, Премудрості Божої.

С.м. насамперед мав забезпечити функціонування кафедри та єпархії в цілому. Цю думку підтверджує те, що найбільшу в митрополії неставропігійну чол. обитель під час *секуляризації* 1786 ліквідували, оскільки такий осередок монашого життя став непотрібним.

Літ.: *Лебединцев П.* Кафедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники. «Киевские губернские ведомости», 1859, отд. 2, часть неофициальная, № 35—39; *Його ж.* Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882; *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. К., 1995; *Яременко М.* Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII ст. «Ковчег: Науковий збірник з церковної історії», 2001, ч. 3; *Прокоп'юк О.* Бібліотека монастиря Святої Софії як вияв духовно-інтелектуальних потреб і можливостей монастирської братії. «Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури», 2003, вип. 5; Поменник Софії Київської: Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII — першої чверті XIX ст. К., 2004; *Кузьмук О.С.* «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII—XVIII ст.: Еволюція взаємовідносин. К., 2006; *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII століття. К., 2007; *Прокоп'юк О.* Кафедральний статус монастиря Святої Софії у 1721—1786 рр.: Практична реалізація. «Болховітіновський щорічник 2009». 2010.

М.В. Яременко.

Архітектурний ансамбль Софійського монастиря. Архітектурний ансамбль, центром якого є Софійський собор, пройшов у своєму розвитку кілька етапів. 1-й етап датується давньорус. часом. За археол. даними, довкола собору було розплановано площу (подвір'я), обмежену зі сх. та пд. боків цегляною огорожею (можливо, з ін. боків огорожа була дерев'яною). На пн. зх. від собору простежено залишки мурованої споруди — імовірно лазні. Ін. споруди ансамблю (у т. ч. помешкання митрополита), мабуть, були дерев'яними, виявити їх рештки поки що не вдалося. Якими були споруди митрополичої резиденції в 14—16 ст., не відомо. Цегляну огорожу розібрали, у пізніші часи її траса не відігравала ніякої планувальної ролі.

2-й етап тривав від заснування С.м. (після 1633) до 1697. Згідно з осн. джерелами для цього етапу — рисунком А.*Вестерфельда* (1651) і планом І.Ушакова (1695) — ансамбль було організовано за принципом периметральної забудови; на зх. від собору залишено простір для урочистих заходів. Монастирське подвір'я було обведено дерев'яним парканом, у лінії якого на пн. сх. від собору стояла велика 4-ярусна надбрамна дзвіниця.

3-й етап почався після пожежі 1697, яка знищила дерев'яну забудову 17 ст. Відновлення монастиря розпочалося за новим ген. планом. На пд. сх. від собору перенесли надбрамну дзвіницю, яка утворювала тріумфальний в'їзд на територію монастиря. Ця велика мурована



«Софія Київська зі сходу». Копія 18 ст. з малюнка А. ван Вестерфельда. 1651.

3-ярусна споруда (кін. 17 — поч. 18 ст.; надбудова 4-го ярусу — 1851—52) стала домінантою нового барокового ансамблю і всього Верхнього міста (див. *Старокиївська гора*). Одночасно із дзвіницею була споруджена 2-ярусна Пд. проїзна башта. До цього ж часу (поч. 18 ст.) належить і ділянка мурованої огорожі між дзвіницею та Пд. баштою. За архієпископа Варлаама *Ванатовича* (1722—30) збудували митрополичий палац на зх. від собору та трапезну церкву на пд. від нього. У пд.-зх. куті території з'явилося муроване приміщення хлібні. Митрополичий палац не раз зазнавав перебудов (бо майже кожний владика вважав за потрібне щось у ньому змінити); у зв'язку із пристосуванням будівлі до нових функцій ці перебудови тривали і в наступні часи, аж до поч. 21 ст. За митрополита Рафаїла *Заборовського* (1731—47) продовжили спорудження мурованої огорожі, на зх. фронті якої розмістили новий в'їзд — браму Заборовського. Між брамою і зх. фасадом митрополичого палацу розбили парадний сад. У 2-й пол. 18 ст. ансамбль монастиря збагатився двома мурованими корпусами келій: на пн. зх. від собору спорудили одноповерховий братський корпус (1750—60, пізніше надбудовано 2-й поверх), а на пн. від собору — великий двоповерховий корпус келій (1763—67; нині в ньому розміщено *Архів-музей літератури і мистецтва України*). На момент скасування монастиря (1786) довкола собору було сформовано повнофункціональний, витриманий у стилі *бароко* архіт. ансамбль, котрий становить велику цінність як пам'ятка арх-ри й містобудування. Він внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО як «Софійський собор і прилягаючі монастирські споруди».

4-й етап (1786 — кін. 19 ст.) був часом адаптації колиш. монастиря до нових потреб. Пн. корпус келій пристосували для Софійського духовного уч-ща (тому він традиційно зветься «бурсою»); колишню трапезну розширили й перебудували на теплий храм (Софійський собор до влаштування калориферного опалення в 1880-х рр. не опалювався); давню хлібню включили у склад нового корпусу консисторії. Територію монастиря забудовували новими утилітарними спорудами, які не мали мистецької цінності. Ансамбль зазнав і певних втрат: замурували проїзд брами Заборовського, а саму споруду частково розібрали (відтворено 2008—10); сад між брамою та будинком митрополита занепав; мур на окремих ділянках знесли задля нового буд-ва. Але до кінця 19 ст. ансамбль собору залишався потужною архіт. домінантою, чия зона композиційного впливу поширювалася на кілька кілометрів довкола.

5-й етап розпочався наприкінці 19 ст., коли почалася масова забудова Верхнього міста багатоповерховими прибутковими будинками. Ця зміна масштабу забудови позбавила ансамбль його домінантної ролі. У період до 1913 по периметру колиш. монастиря постали прибуткові будинки, які належали Софійському собору. Після знесення 1934 Свято-Георгіївської церкви на її місці спорудили великий 5—6-поверховий житловий будинок *Київського військового округу.* В результаті ансамбль опинився в щільному кільці нових будівель, і його композиційний вплив будо зведено нанівець. Час від 1935 до 1995 був позначений відносною містобудівною стабільністю. Із кінця 20 ст. в центрі *Києва* розгорнулося інтенсивне буд-во, яке спричинило подальшу деградацію архіт. середовища Софійського собору. Попри збереження й реставрацію архіт. пам'яток монастиря його значення як архіт. ансамблю занепадає.

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 2. М.—Л., 1961; Київ: Історичний огляд. Карти, ілюстрації, документи. К., 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 1. К., 1983; Софійський кафедральний монастир. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011.

М.І. Жарких.

СОФІ́ЙСЬКИЙ СОБО́Р у Києві — одна із двох (інша — *Спаський собор* у *Чернігові*) найдавніших і найкраще збережених пам'яток арх-ри *Київської Русі.* Один із найбільших храмів, споруджених в Європі в 11 ст.

Храм, присвячений Софії — «Премудрості Божій», побудовано за князювання *Ярослава Мудрого* в рамках великої програми розширення *Києва* (див. *Місто Ярослава*), котра включала буд-во митрополичого собору. Точна дата спорудження собору не відома. Для її визначення дослідники спираються переважно на 4 джерела: *«Повість временних літ»*, *Новгородський перший літопис*, «Хроніку» *Тітмара Мерзебурзького* і *«Слово про Закон і Благодать»*. Найбільш надійним із цих джерел слід визнати «Повість временних літ», яка у статті 1037 повідомляє про заснування собору. Проте «підсумковий» характер статті дає підстави бачити одним ученим у цій даті початок буд-ва, а іншим — його завершення. Загальновизнаним можна вважати твердження, що собор споруджено в 2-й чв. 11 ст. Гіпотеза Н.Нікітенко про заснування Софії *Володимиром Святославичем* і датування храму 1011—18 або 1007—11 не визнана більшістю фахівців.



Храм Святої Софії. Мініатюра з Київського Псалтиря. 1397.

Первісно собор був великим п'ятинефним храмом. Сх. кінці нефів завершено півциркульними апсидами. Ядро собору (без галерей) вписується в квадрат зі стороною 31 м (такий розмір має підкупольний квадрат Софійського собору в *Константинополі*).

Із пн., зх. і пд. боків собор було оточено двома рядами галерей, причому внутр. галерея була двоповерховою. Зовн. галерея побудована на основі розпірних напіварок-аркбутанів (цей конструктивний прийом не має аналогів). Центральні приміщення собору перекрито 13-ма куполами, інші — півциркульними склепіннями. Собор мав свинцевий дах, укладений на склепіння.

В інтер'єрі приміщення згруповані довкола центр. підкупольного простору висотою 29 м. Із чотирьох боків до нього прилягають рамена просторового хреста, утвореного перетином головного нефа і трансепта. У соборі влаштовано просторі добре освітлені хори. Підйом на хори — у двох сходових баштах, вбудованих у зх. зовн. галерею.

Собор змуровано із цегли-плінфи та каміння на вапняному розчині (у техніці «opus mixtum»). Зовн. фасади собору потиньковані, у численних декоративних нішах містилися, мабуть, розписи, які не збереглися. В інтер'єрі собор потиньковано і прикрашено мозаїчним та фресковим живописом (див. *Мозаїка*, *Фреска*).

Мозаїчний живопис собору вкривав 640 м^2, з нього збереглося 260 м^2. Він складався із зображення Христа-Пантократора в гол. куполі, 4-х постатей архангелів (із них збереглась одна), 12-ти постатей апостолів у простінках барабана гол. купола (збереглася половина постаті Павла), 4-х постатей євангелістів у парусах гол. купола (збереглася постать Марка і фрагменти 2-х інших), 40-ка медальйонів із півпостатями севастійських мучеників на підпружних арках гол. купола (збереглося 15), композиції «Благовіщення» на сх. парі підкупольних стовпів. У консі центр. апсиди збереглося велике (висотою 6 м) зображення Богородиці-Оранти; нижче неї розміщено композицію «Євхаристія (причастя апостолів)», ще нижче — «Святительський чин». Збереглося також кілька менших композицій.

Решта інтер'єрів була розписана фресковим живописом, з якого збереглося біля 3000 м^2. Окрім сюжетів на теми Старого та Нового Завітів і великої кількості окремих постатей святих, тут є унікальні композиції світської тематики: портрет родини Ярослава Мудрого, частково збережений на стінах гол. нефа, і розписи сходових башт (гол. роль тут відіграють композиції, присвячені життю константиноп. імператорського двору, — іподром, музиканти й актори та ін.).

Первісна підлога собору була виконана з вапняного розчину, в який інкрустовано кубики смальти, котрі утворювали складний геометричний орнамент.

Собор за конструктивною системою, буд. матеріалами і технікою належить до пам'яток візант. кола, проте не має прямих аналогів у тогочасному чи ранішому візант. буд-ві. Дослідники (О.Комеч) пояснюють це, в першу чергу, тим, що замовник (київ. князь) дав зодчим (які, імовірно, походили з Константинополя) завдання, з яким вони не стикалися на батьківщині: спорудити величезний храм із просторими хорами. Звідси походить незвична для *Візантії* багатоверхість (викликана потребою освітлювати хори через вікна барабанів). Відміни від візант. зразків були викликані також застосуванням місц. матеріалів, які мали зменшити витрати (цегляні хрещаті стовпи замість мармурових колон, плити з овруцького рожевого шиферу (пірофілітового сланцю) та керамічні плитки замість мармурових плит тощо).

У 12 ст. в зх. зовн. галерею було вбудовано хрестильню (імовірно приміщення для освячення води).

У період занепаду Києва після *монголо-татарської навали* собор продовжував функціонувати як митрополичий храм, але підтримувати його в належному стані не було змоги, тим більше, що після 1300 київ. митрополити не перебували в Києві постійно. Джерела кінця 16 — поч. 17 ст. свідчать про занедбаний стан храму та про досить значні руйнування, особливо в зх. частині. Унаслідок прийняття митрополитом Михаїлом *Рагозою* унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) С.с. із 1596 був під юрисдикцією унійної церкви. 2 липня 1633 новообраний правосл. митрополит Петро *Могила* відібрав храм в унійців і заснував при ньому монастир (див. *Софійський монастир*). За правління Петра Могили розпочалися відбудовчі роботи, які за його життя не були завершені. У цей час споруджено іконостас і два бічні вівтарі в зовн. галереях. Вигляд собору в серед. 17 ст. відомий із малюнків А.*Вестерфельда* та опису *Павла Халебського*.

Найбільша перебудова, яку забезпечили моск. царі Петро (див. *Петро I*) та Іван Олексійовичі й гетьман І.*Мазепа*, розпочалася 1688 за митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського (див. Г.*Четвертинський*) і тривала за митрополита Варлаама *Ясинського*. Було розібрано залишки зх. галереї та аварійну зх. потрійну аркаду з частиною хорів. До 1695 зовн. галереї було надбудовано другим ярусом й увінчано 6-ма великими банями, фасади прикрашено 8-ма барочковими фронтонами, які сховали давні малі бані. Гол. верхи отримали барокові грушоподібні силуети. Пожежа 1697 призвела до руйнувань у нещодавно відновленій зх. частині храму, де довелося проводити нові буд. роботи. Не пізніше 1701 забілили давні мозаїки та фрески.

1718—24 створено новий бароковий стінопис. 1739—47 митрополит Рафаїл *Заборовський* здійснив чергову реставрацію собору. 1747—54 споруджено триярусний іконостас, нижній ярус якого зберігся досі.

Наступну реставрацію проведено 1843—53 після випадкового відкриття давнього живопису. Для його вивчення із *Санкт-Петербурга* було відряджено академіка Ф.Солнцева, який розкрив велику кількість



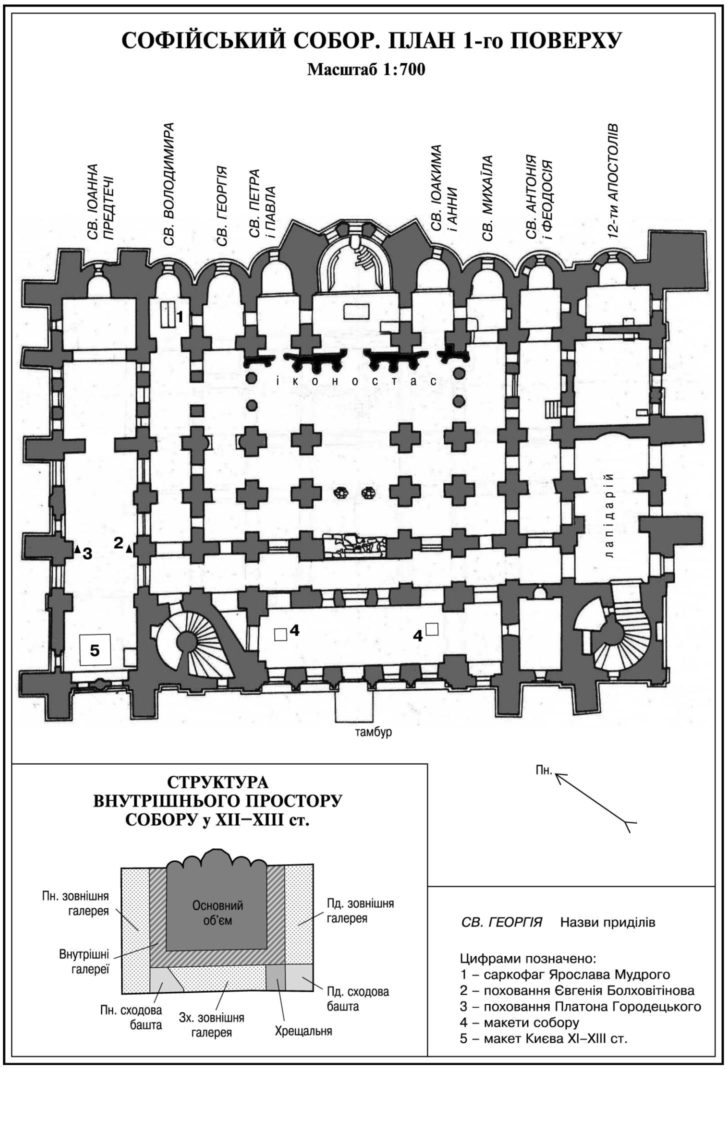
Софійський собор. Вигляд зі сходу. Фото 2009.

давніх фресок і зробив їхню графічну фіксацію. Давні фрески, попри їхню виняткову мистецьку цінність, вкрили бездарним олійним живописом, який отримав схвалення всіх офіц. чинників, включно з імп. *Миколою I*.

Сучасний вигляд собор отримав 1882—89, коли під кер-вом В.*Ніколаєва* було розібрано частину барокових фронтонів та відкрито давні малі бані, а на місці зх. галереї споруджено нині існуючий нартекс у псевдовізант. стилі. Тоді ж облаштовано калориферне опалення будівлі. 1884 А.*Прахов* відкрив частину мозаїк, і з того часу почалось їхнє поступове розкриття і консервація.

Протягом 11—19 ст. С.с. був місцем поховання. У сх. частині пн. внутр. галереї встановлено великий мармуровий саркофаг, в якому поховано фундатора собору — Ярослава Мудрого. Із літопису відомо про поховання ще 4-х князів — нащадків Ярослава. Імовірно, ще з домонгол. часу в соборі ховали київ. митрополитів (перший відомий випадок — поховання *Кирила II*, 1280-ті рр.; останнім із митрополитів поховано Платона Городецького, 1891).

У жовтні 1921 в храмі відбувся церк. собор, на якому проголошено створення *Української автокефальної православної церкви*. Свята Софія належала УАПЦ до її ліквідації 1930. 1934 собор перестав бути діючим, було утворено Держ. архітектурно-істор. заповідник «Софійський музей» (див. *«Софія Київська»*). Після цього було виконано великий обсяг дослідницьких і реставраційних робіт, які забезпечують стабільність тех. стану пам'ятки. С.*Висоцький* виявив на стінах собору багато *графіті*, з яких найдавніші датуються 1052 і 1054.



Літ.: *Болховитинов Е.* Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. К., 1825; *Моргилевський І.В.* Київська Софія в світлі нових спостережень. В кн.: Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926; *Повстенко О.* Катедра св. Софії у Києві. Нью-Йорк, 1954; *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. М., 1960; *Кресальный Н.И.* Софийский заповедник в Киеве. К., 1960; *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 2. К., 1961; *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской, вып. 1. К., 1966; *Комеч А.И.* Роль княжеского заказа в построении Софийского собора в Киеве. В кн.: Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972; *Высоцкий С.А.* Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976; *Асєєв Ю.С.* Про дату будівництва Київської Софії. «Археологія», 1979, № 32; *Poppe A.* The building of the church of St. Sophia in Kiev. «Journal of Medieval History», 1981, vol. 7, no. 1; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. М., 1987; *Асеев Ю. и др.* Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве. В кн.: Древнерусское искусство: Художественная культура X — первой половины XIII в. М., 1988; *Высоцкий С.А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. К., 1989; *Довбищенко М.В.* Уніатська Церква на Київщині кінця XVI — першої третини XVII ст. (суспільно-релігійний аспект). В кн.: Пам'ятки: Архів Української Церкви, т. 3, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2001; *Логвин Г.Н.* Собор Святої Софії в Києві. К., 2001; *Козак Н.* Образ і влада: Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів, 2007; *Никитенко Н.Н.* Святая София Киевская. К., 2008; Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань: Матеріали круглого столу. К., 2010; Софійський кафедральний монастир. В кн.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Київ, кн. 1, ч. 3. К., 2011; *Жарких М.І.* Фальшивий ювілей, або Помилковість думки про заснування Київської Софії князем Володимиром. Web: http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseJubileeStSophiaKyiv.html.

М.І. Жарких.

«СОФІ́Я КИ́ЇВСЬКА», Національний заповідник «Софія Київська». Створений у січні 1934 постановою РНК УРСР під назвою «Софійський заповідник» як філія історико-культ. заповідника «*Всеукраїнське музейне містечко*»,

організованого на території *Києво-Печерської лаври* 1926. 1939 Софійську філію перетворено на самостійний заклад — «Софійський державний архітектурно-історичний музей-заповідник». Указом Президента України від 11 жовтня 1994 Софійському заповіднику надано статус національного і визначено назву «Національний заповідник “Софія Київська”».

До складу заповідника входять такі пам'ятки: у *Києві* — *Софійський собор* та споруди на його подвір'ї, *Золоті ворота* (із 1983), *Кирилівська церква* (із 1965), *Андріївська церква* (із 1968); у Криму — *Судацька фортеця* (див. *«Судак»*; із 1958).

Охорона, дослідження, збереження та популяризація пам'яток — основні завдання заповідника. Біля витоків цієї важливої справи стояли А.*Прахов*, Ф.*Шміт*, Ф.*Ернст*, О.Новицький, Г.Лукомський, І.*Моргилевський*, М.*Бойчук*, Д.Кіплик, М.Сичов. Напередодні створення заповідника, у 1920-х рр., діяла Софійська комісія ВУАН, у соборі велися реставраційні й дослідницькі роботи. Навесні 1929 на засіданні Софійської комісії Ф.Ернст оголосив заповідником садибу Софійського собору і вона мала ввійти до складу майбутнього культурно-істор. заповідника «Київський акрополь». Але справу об'єднання в заповідник храмів у центрі Києва не було доведено до кінця, оскільки в Софійському соборі до 1934 продовжувала існувати церк. парафія *Української автокефальної православної церкви*. Стан собору на цей час був критичним. Доведена до занепаду репресіями і *Голодомором 1932—1933 років в УСРР* церк. громада була не в змозі проводити навіть поточний ремонт і не могла завадити неодноразовим пограбуванням храму. Грабувала храм і д-ва, яка вилучала з його інтер'єру та ризниці церк. цінності.

Після створення заповідника широко розгорнулася дослідницька та ремонтно-реставраційна діяльність. Першим директором заповідника став історик-краєзнавець І.Скуленко (1901—90). Для реставрації *мозаїк* та *фресок*, археол. розкопок і всебічного вивчення Софійського



«Софія Київська», Національний заповідник. Дзвіниця. Фото 2009.

собору було створено комісію під головуванням І.*Грабаря*, яка продовжила справу Софійської комісії. Арх-ру Софії досліджував І.Моргилевський, який створив першу науково обгрунтовану реконструкцію давнього вигляду собору. Над реставрацією мозаїк і фресок працювали В.Фролов, П.Юкін, А.Баранов, І.Овчинників та Є.Домбровська. Археологічні дослідження проводили Т.*Мовчанівський*, І.Самойловський, М.*Каргер*. У приміщенні на пд. хорах Софії розмістили мозаїки та фрески, демонтовані зі стін Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого собору, знищеного 1934—37.

Уже навесні 1935 заповідник було відкрито для відвідувачів і розпочалося їхнє екскурсійне обслуговування. Собор пристосували для показу відвідувачам так, як було прийнято в роки панування войовничого атеїзму: зафарбували начебто «антихудожній» укр. монументальний живопис 18 ст., розібрали 8 барокових іконостасів 17—18 ст., зняли з гол. іконостаса срібні царські врата 1747, а з його ікон — срібні шати. Учинені владою реквізиції культових речей відбувалися на тлі «чисток» музейних кадрів. Утім навіть в умовах тоталітарного режиму Софія залишалася живим прикладом необхідності збереження пам'яток церк. зодчества.

За нім. окупації пам'ятками заповідника опікувався його директор 1941—43 — архітектор та історик О.Повстенко (1902—73), останні роки життя якого пройшли в еміграції. Окупанти пограбували фонди та експозицію собору, вивезли із Софії в Німеччину 27 фресок і одну мозаїку зі Свято-Михайлівського Золотоверхого собору Києва. Після капітуляції Німеччини їх повернули, але до Софії дійшла лише половина. Нині не менше 25 михайлівських раритетів зберігаються в музеях *Москви*, *Санкт-Петербурга* і Великого Новгорода (РФ).

Перервані *Другою світовою війною* дослідницькі та реставраційні роботи поновилися в повоєнні роки. У цей час заповідником керував архітектор і реставратор Г.Говденко (1909—83). Відомим дослідником та розпорядливим адміністратором був і його наступник М.Кресальний (1912—87). Продовжив археол. дослідження М.Каргер. Естафету І.Моргилевського підхопили Ю.*Асєєв*, М.Кресальний, В.Волков, які розробили нову реконструкцію давнього вигляду собору, втілену в макеті (стоїть у зх. нартексі). Мозаїки та фрески Софії вивчав В.Лазарєв, чиї праці стали класичними. Упродовж багатьох років арх-ру та живопис собору досліджував Г.*Логвин*. Техніку і палітру софійських мозаїк досліджувала В.Левицька, давні написи-*графіті* на стінах Софії — С.*Висоцький*, світські фрески софійських веж — О.Радченко, зовн. декор собору — І.Тоцька.

1952 було створено Методичну раду АН СРСР із реставрації

«Софія Київська», Національний заповідник. Митрополичий будинок. Фото 2009.



мозаїк і фресок Софії Київської. Після цього було виконано осн. обсяг реставраційних робіт і відкрито цілісний худож. ансамбль 11 ст. Роботи з реставрації монументального живопису виконувала спец. майстерня, очолювана реставраторами Л.Калєніченком, О.Плющ та Є.Мамолатом. На базі цих робіт було сформовано школу укр. реставраторів-монументалістів. До 1958 роботи з реставрації мозаїк були в основному завершені, а реставрація фресок тривала до 1964.

Реставрація стінопису Софії тривала і в подальші роки: 1969—73, у 1980—90-ті рр. У цей час заповідником керувала інженер-архіт. В.Ачкасова (н. 1928). Було здійснено масштабні роботи з реставрації та пристосування до музейних цілей пам'яток заповідника, зокрема монастирських споруд на подвір'ї Софійського собору, з яких відселено мешканців і різні установи.

На поч. 21 ст. реставровано фасади та інтер'єри пам'яток, їхній монументальний та станковий живопис, після тривалих ремонтно-реставраційних робіт відкрито для відвідування Софійську дзвіницю й Хлібню, здійснено всебічне вивчення та реставрацію Будинку митрополита, брами Заборовського. У музеї «Будинок митрополита» створено експозицію. Відреставровано мідні позолочені вхідні двері поч. 18 ст., срібні царські врата серед. 18 ст., монументальний живопис Апостольського вівтаря.

Із 2001 в заповіднику регулярно збираються міжнар. наук. конференції, за матеріалами яких видаються «Софійські читання» та «Сугдейский сборник». 2008 заповідник отримав держ. сертифікат наук. установи.

Фонди заповідника містять понад 80 тис. одиниць зберігання, у т. ч. археол. знахідки, предмети декоративно-вжиткового мист-ва, твори живопису, рідкісні старовинні церк. речі й книги, архівні документи, архіт. проекти і обмірні кресленики давніх споруд. Цінною є колекція літургійних тканин 13 ст. із золотим і срібним шитвом.

Заповідник є одним із найбільш популярних в Україні екскурсійно-туристичних об'єктів.

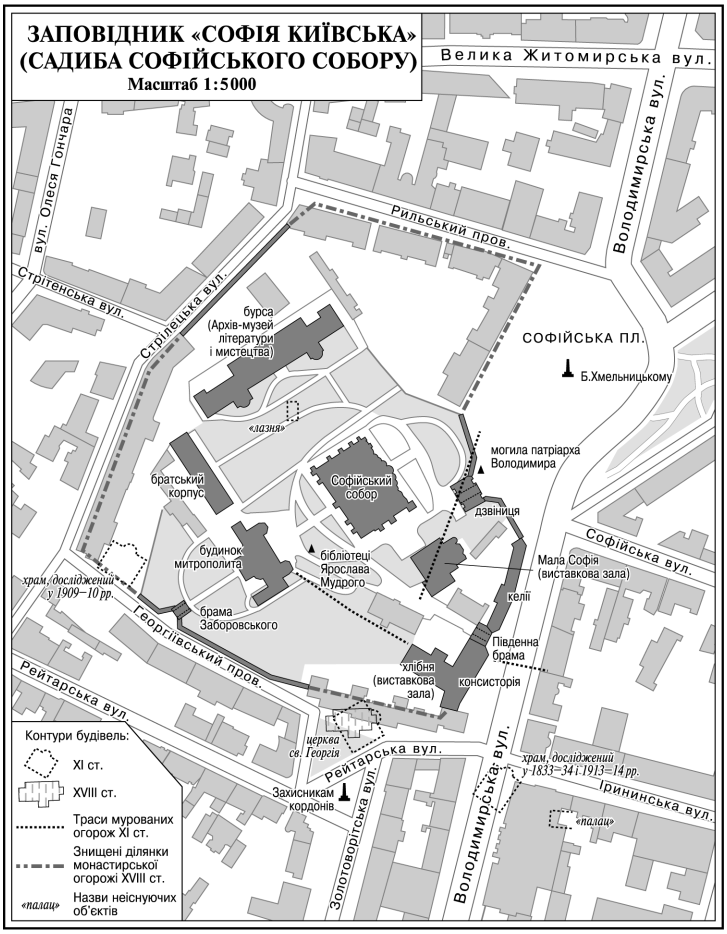
1987 міжнар. журі Гамбурзького фонду ФРН присудило заповіднику Європ. золоту медаль за збереження істор. пам'яток. 1990 Софійський собор із комплексом монастирських споруд 18 ст. на його подвір'ї внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 2011 заповідник став центром загальнодержавного святкування 1000-річчя заснування Софії Київської, відзначеного за рішенням ЮНЕСКО та Указом Президента України від 11 червня 2010.

2000—12 заповідник очолювала Н.Куковальська.

Офіц. веб-сайт заповідника: http://nzsk.org.ua.

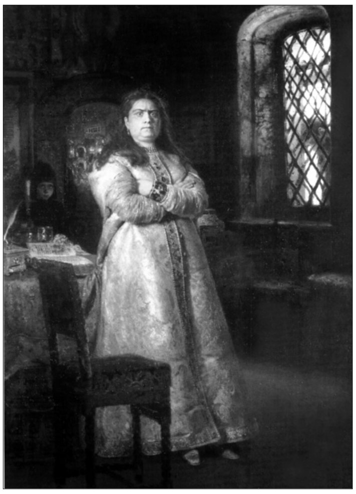
Літ.: *Повстенко О.* Катедра св. Софії у Києві. Нью-Йорк, 1954; *Кресальний М.Й.* Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. К., 1960; *Нікітенко Н.М.* Собор Святої Софії в Києві. К., 2000; Нові дослідження давніх пам'яток Києва: Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». К., 2001; «Софійські читання», 2003, вип. 1; 2004, вип. 2; 2007, вип. 3; 2009, вип. 4; 2010, вип. 5; Національний заповідник «Софія Київська»: Книга-альбом. К., 2004; *Никитенко Н.* Святая София Киевская. К., 2008; Національний заповідник «Софія Київська». К., 2009.

Н.М. Нікітенко.



СОФІ́Я ОЛЕКСІЇ́ВНА (27(17).09.1657—14(03).07.1704) — дочка рос. царя *Олексія Михайловича* від першої дружини, Марії Милославської; правителька Моск. д-ви 1682—89. За ініціативи батька та під кер-вом відомого просвітителя, вихованця Київ. колегіуму Симеона *Полоцького* С.О. здобула добру освіту, вона вільно володіла польс. мовою, знала історію, була добре обізнаною з духовною і світською літературою. Відзначалася неабиякою енергійністю та зацікавленістю держ. справами, за якими пильно стежила ще в роки правління хворобливого брата *Федора Олексійовича*. Після смерті вінценосного брата (27 квітня 1682) взяла активну участь у боротьбі за владу

придворних боярських угруповань, оскільки була незадоволена обранням на царський престол 10-літнього *Петра I*. У травні 1682 під час Моск. повстання С.О. разом зі своїми родичами Милославськими, спираючись на підтримку моск. *стрільців*, домоглася проголошення першим царем Івана Олексійовича та другим — Петра Олексійовича, а через кілька днів по тому — себе регентшею обох малолітніх царів. Очолюючи уряд, С.О. спиралася на підтримку кн. В.*Голіцина*, Ф.Шакловитого, кн. І.Хованського та ін. Восени 1682, аби уникнути тиску на себе з боку стрільців, придушила їхнє чергове повстання, стратила організаторів виступу, у т. ч. й колиш. свого спільника, стрілец. начальника кн. І.Хованського. Правління С.О. у сфері внутр. політики було позначене продовженням курсу батька та брата. Лише були зроблені деякі поступки міськ. посаду (див. *Посадські люди*), послаблено заходи з розшуку селян-утікачів. Дещо посилилося переслідування старовірів. У сфері зовн. політики С.О. також продовжила попередній курс на остаточне замирення з польс. королем. 1686 уряд С.О. підписав *«Вічний мир»* із *Річчю Посполитою*, згідно з яким кер-во останньої підтвердило свою відмову від претензій на Смоленськ (нині місто в РФ), *Лівобережну Україну*, *Київ*, Чернігово-Сіверську землю з м. *Чернігів*, а також поступилося Росії правом протекції над *Запорозькою Січчю*. Крім того, Москва уклала з Річчю Посполитою антиосман. союз, фактично приєднавшись до *«Священної ліги»*, та зобов'язувалась організувати військові походи проти *Кримського ханату*. Організацію *Кримських походів 1687 і 1689*, активну участь в яких брали й укр. полки гетьмана І.*Самойловича*, С.О. доручила кн. В.Голіцину. Незважаючи на залучені до походів значні військ. сили, успіху вони не принесли. 1687 уряд С.О., реагуючи на незалежницькі заяви гетьмана І.Самойловича та прагнучи зняти із кн. В.Голіцина відповідальність за провал воєнної акції на Півдні, за звинуваченням у держ. зраді усунув від влади укр. гетьмана, затвердивши на його місце



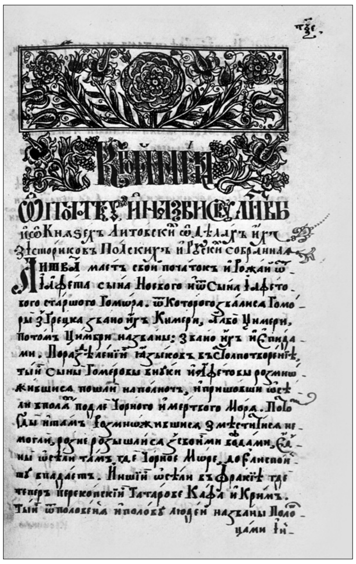
«Царівна Софія Олексіївна через рік після ув'язнення її до Новодівичого монастиря, під час страти стрільців та катувань всієї її прислуги у 1698 році». Картина роботи художника І. Рєпіна. 1879.

генерального осавула І.*Мазепу*, з яким кн. В.Голіцин тоді ж 1687 уклав нову угоду — *Коломацькі статті*. 1689 уряд С.О. підписав Нерчинський договір із Цінською імперією, який відкривав можливості вільної торгівлі між д-вами. Невдачі Крим. походів 1687 і 1689, суворі репресії проти стрільців та неспроможність уряду С.О. стати на шлях реформ послабили її позиції в боротьбі із прихильниками Петра I. У вересні 1689 при спробі за допомогою стрільців, очолюваних Ф.Шакловитим, не допустити до правління вже повнолітнього брата Петра Олексійовича була усунута останнім від держ. справ й ув'язнена в Новодівичому монастирі. С.О. було заборонено залишати стіни обителі, натомість родичі могли безперешкодно її відвідувати. Після вибуху й поразки чергового стрілец. повстання 1698, організатори якого виступали серед іншого й за повернення до влади С.О., під тиском Петра I була змушена прийняти примусовий постриг під іменем Сусанни.

Літ.: *Щебальский П.К.* Правление царевны Софии. М., 1856; *Устрялов Н.Г.* История царствования Петра Великого, т. 1: Господство царевны Софьи. СПб., 1858; *Погодин М.П.* Семнадцать первых лет в жизни императора Петра Великого: 1672—1689. М., 1875; *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. «Киевская старина», 1880, № 4—5; *Grummey R.O.* Aristocrats and Servitors: The Boyar Elite in Russia, 1613—1689. Princeton, 1983; *Богданов А.П.* Россия при царевне Софье и Петре I: Записки русских людей. М., 1990; *Hughes L.* Sophia, Regent of Russia: 1657—1704. New Heven — London, 1990; *Богданов А.П.* В тени Петра Великого. М., 1998; *Хьюз Л.* Царевна Софья: 1657—1704. СПб., 2001.

В.М. Горобець.

СОФОНО́ВИЧ, чернече ім'я Феодосій (поч. 17 ст. — п. 1677) — церк. і культ. діяч. Н. в м. *Київ*, походив, вірогідно, із міщансько-священицького роду. Його брат Іван був у 1660—80-х рр. київ. *райцею* та *бурмистром*. У 1630-х рр. навч. в Київ. колегіумі, у 1640-х рр. прийняв чернечий постриг, став ієромонахом, викладав теологію в Київ. колегіумі, певний час був його ректором. 1649 їздив до *Москви* як керівник культ. місії разом із Арсенієм Сатановським та *Єпіфанієм* Славинецьким, потім був у Москві 1654 під час російсько-укр. переговорів. Навесні 1655 обраний ігуменом *Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря* і на цій посаді залишався до смерті. Був особисто знайомий із гетьманами Б.*Хмельницьким*, І.*Виговським*, П.*Тетерею*, Ю.*Хмельницьким* та ін., антіохійським патріархом Макарієм. Виступав за незалежність Укр. правосл. церкви від *Московського патріархату*. Редагував житія св. рівноапостольного кн. *Володимира Святославича* та св. *Варвари великомучениці*, написав оригінальний твір «Повість о преславних чудах святої великомучениці Варвари» (1669), був упорядником «Пом'яника» Київ. Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Написав широковідомий «Виклад о Церкві Святій» (К., 1667; 1668; Унів, 1670), у котрому роз'яснював важливі догматичні питання, церк. обряд тощо. Справою життя С. стала його «Кройніка з літописцов стародавніх» (1672—73) — центр. істор. твір в укр. історіографії 17 ст. Складається із трьох частин: «Кройніка о Русі» (1672), «Кройніка о початку и назвиску Литви» (1673) та «Кройніка о землі Полской» (1673), у котрих висвітлюється історія України з давніх часів до 1673. Велика ува-



Феодосій Софонович. «Кройніка». Розділ «Кройніка о початку и назвиску Литви». 1681—1682. Аркуш.

га також приділяється історії Литви та Польщі. При написанні твору С. використав «Нестора» (літописний звід кінця 13 ст.), польс. хроніки М. та Й. *Бєльських*, О.*Гваньїні*, М.*Стрийковського*, літопис *Великого князівства Литовського*, «Paterikon» (К., 1635) Сильвестра *Косова*, київ. легенди та перекази, особисті спогади. Є в цьому творі низка важливих оригінальних звісток, особливо з історії *Київської Русі*, України козац. доби. С. обстоював древність і автохтонність *русинів*-українців, особливу увагу приділяв героїчним сторінкам укр. історії, розвивав теорію «Галич — другий Київ», вбачав в історії України 14—17 ст. логічне продовження історії Київської та Галицько-Волинської д-в добатиєвого часу. Був прихильником сильної держ. влади.

Вважається, що С. похований у Михайлівському соборі Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Однак, можливо, що він похований у Києво-Печерській лаврі (там знайдено його надмогильну плиту).

Праця С. суттєво вплинула на укр. історіографію 17—18 ст.

Праці: Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992; Виклад о Церкві Святій. К., 2002.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978; Києво-Могилянська академія в іменах. К., 2001.

Ю.А. Мицик.

СОФРО́НІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Софронієво-Молченська Печерська пустинь Різдва Пресвятої Богородиці — правосл. чол. монастир, розташов. біля с. Нова Слобода Путивльського р-ну Сум. обл.

Виник у 16 ст. під назвою «Молченська пустинь Різдва Богородиці» на місці, де, за церк. легендою, 1405 з'явилася ікона Богородиці. 1592 монастир спалили татари, після чого ченці переселилися до *Путивля*, де заснували *Молченський монастир*. На місці спаленого монастиря існувала підпорядкована Молченському монастирю пустинь, де 1630 було споруджено муровану церкву Різдва Богородиці. 1653 відновлено обитель, яку 1656 очолив «строїтель» (згодом *ігумен*) Софроній (п. 1692; на його честь монастир стали називати Софроніївським). У С.м. жили рос. просвітники кінця 17 ст. Сильвестр Медвєдєв і Каріон Істомін. У 18 ст. монастир став одним із найважливіших реліг. центрів і водночас одним із найбагатших землевласників регіону. Протягом 17—19 ст. сформувався монастирський архіт. ансамбль, центр. спорудою якого був собор Різдва Богородиці (1630, перебудови 18—19 ст.).

1921 С.м. був закритий. 1939—41 в його спорудах був розміщений Путивльський табір НКВС, 1942 — штаб партизан. загону С.*Ковпака*. У 1950-х рр. більшість монастирських споруд було розібрано; із трьох десятків мурованих будівель уціліли (у поруйнованому вигляді) лише 4, найціннішою з яких є Свято-Покровська надбрамна церква (1757). Зберігся також комплекс печер. 1999 С.м. почав відроджуватися. Нині це діючий монастир (УПЦ (МП)).

Літ.: Описание Софрониевой пустыни и скита при ней. Путивль, 1910; *Луговской А. и др.* Софрониевский монастырь: Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни. К., 2002; *Лєпьошкін О.Д., Луговський А.В.* Путивльський табір НКВС. В кн.: Путивльський краєзнавчий збірник, вип. 1. Суми, 2004; *Вечерський В.В.* Монастирі та храми Путивльщини. К., 2007.

І.Т. Черняков, Д.Я. Вортман.

СОХАНЕ́ВИЧ (Sochaniewicz) **Стефан** (1891—18.03.1917) — архівіст, історик, публіцист. 1901—08 здобув гімназійну освіту у *Львові*, згодом закінчив Львів. ун-т. Працював в Архіві актів гродських і земських у Львові (нині Центр. держ. істор. архів, м. Львів). Автор низки досліджень, присвячених середньовічній історії Львова, *архівознавству*, *геральдиці*. Охарактеризував вплив нім. права на суспільно-економ. розвиток прикордонних укр. земель *Речі Посполитої* в 14—18 ст., виступив із критикою краківської істор. школи.

Праці: Archiwum Krajowe Akt Grodzkich i Ziemskich we Lwowie. Lwów, 1912; Z dziejów sejmiku wiszeńskiego (1673—1732). «Kwartalnik Historyczny», 1915, t. 29; Wójtowstwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej. Lwów, 1921; Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563. Lwów, 1936.

Літ.: *Balzer O.* Wspomnienie o autorze. В кн.: *Sochaniewicz S.* Wójtowstwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej. Lwów, 1921; *Bukowski W.* Sochaniewicz Stefan Józef (1890—1917). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 39. Kraków, 1999—2000; *Доліновський В.* Бернардинський архів у Львові (1784—1933): Формування архівних збірок і діяльність. В кн.: Вісник Львівського університету: Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології, вип. 5. Львів, 2010.

Д.С. Вирський.

СОХА́НЬ Павло Степанович (н. 18.11.1926) — історик, фахівець з історії міжнар. зв'язків України, країн Пд.-Сх. Європи, передусім Болгарії, організатор археогр. діяльності в Україні, джерелознавець. Чл.-кор. АН УРСР (1985; нині НАН України), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка у Львові* (1995), академік Міжнар. слов'ян. АН (1997). Професор (1981). Засл. діяч н. і т. України (1997). Н. в с. Новоіванівка (нині село Білопільського р-ну Сум. обл.). Учасник бойових дій *Другої світової війни*. 1953 закінчив Харків. пед. ін-т, 1963 — аспірантуру Ін-ту історії АН УРСР. Із 1956 — на викладацькій роботі. Канд. дис. на тему: «Полум'яний революціонер: Життя та революційна діяльність Георгія Димитрова» (1963), докторська дис. на тему: «Економіч-

не, науково-технічне і культурне співробітництво СРСР і Народної Республіки Болгарія та участь у ньому Української РСР: 1944—1970 рр.» (1973). Із 1963 працював в Ін-ті історії АН УРСР: 1974—91 — заст. директора з наук. роботи, 1988—91 — зав. відділу історії міжнар. зв'язків України. Із 1987 — голова відновленої Археографічної комісії АН УРСР. Із 1991 — директор *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.*

Автор понад 400 праць у галузі всесвітньої історії, археографії та джерелознавства.

Почесний член Болг. філол. т-ва (1986), президент т-ва «Україна—Болгарія» (із 1991).

Лауреат премії Президії АН УРСР ім. Д.Мануїльського (1976), Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1980), премії НАН України ім. М.Грушевського (1993).

Нагороджений орденом Вітчизн. війни, болг. орденом Кирила і Мефодія 1-го ст. (1973), орденами «Знак пошани» (1986), Ярослава Мудрого 5-го ст. (2006), Почесною грамотою Президії ВР УРСР (1976), п'ятьма болг. медалями, ін. нагородами, медаллю НАН України «За наукові досягнення» (2011).

Праці: Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Г. Димитрова. К., 1962 (2-ге вид. — К., 1969); Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве: 1945—1965). К., 1969; Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976; Очерци по история на украинско-българските връзки. София, 1979; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990 (гол. ред.); *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. К., 1990—92 (відп. ред.); *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 1—11. К., 1991—98 (голова редколегії); Український археографічний щорічник. К., 1992 (відп. ред.); М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. К., 1993; Архів Коша Нової Запорозької Січі. К., 1998 (голова редколегії); Михайло Грушевський. Твори у 50-ти томах. Львів, 2002 (гол. ред.).

Літ.: Павло Степанович Сохань: До 70-річчя від дня народження та 40-річчя наукової діяльності. К., 1996; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (1991—2011). К., 2011.

О.О. Маврін.

СО́ХОР (Sochor) **Антонін** (16.07.1914—16.08.1950) — чехословац. військовослужбовець, підполковник. Герой Радянського Союзу (21 грудня 1943). Н. в м. Духцов (нині місто в Чехії). Закінчив військ. уч-ще. Після окупації Чехословаччини гітлерівськими військами (березень 1939) нелегально виїхав до Польщі (1939), звідти — до *СРСР*, де 1942 вступив до 1-го Чехословацького окремого батальйону (командир — Л.*Свобода*), що формувався в СРСР (пізніше — 1-ша Чехословац. окрема бригада в СРСР, і зрештою — 1-й Чехословац. армійський корпус в СРСР). Відзначився в бою за с. Соколів (нині с. Соколове Зміївського р-ну Харків. обл.), де 1-ша рота 1-го Чехословац. окремого батальйону спільно з рад. військами вступила вперше в бій. Отримав поранення, але командував бійцями. За дії під Соколовим нагороджений орденом Червоного Прапора. У боях за *Київ* командував ротою автоматників танк. батальйону 1-ї Чехословац. окремої бригади, відзначився у вуличних боях та був удостоєний звання Героя Рад. Союзу. В боях на Дуклинському перевалі командував батальйоном автоматників, в одному з них — тяжко поранений. Після війни закінчив військ. академію.

Загинув в автомобільній катастрофі.

Н.М. Руденко.

СОХО́ЦЬКИЙ Ісидор Йосифович (псевд. — Сидір Ярославин; 04.04.1895—22.05.1977) — катол. священик, історик Церкви та громад. діяч. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1965) і т-ва «Просвіта». Н. в с. Лани (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Вивчав теологію у Львів. ун-ті (1915—18) та *Львівському таємному українському університеті* (1921—23). Служив в *Українській Галицькій армії* (1918—20). Висвячений 1923. Викладав у нар. школах у *Західній Україні* (1923—44). Радник Митрополичої консисторії у Львові. На еміграції від 1944. Пастор Укр. катол. г-зії в Німеччині (1945—50), в якій також викладав богослов'я. Від 1950 — у США, зокрема в м. Шамокін (шт. Пенсильванія). Автор низки праць з історії *Української греко-католицької церкви* в США, укр. біографістики 19—20 ст., історії Зх. України в добу *Української революції 1917—1921.*

П. у м. Філадельфія (шт. Пенсильванія, США), похований на місц. цвинтарі Факс Чейс.

Праці: Що дали Греко-католицька церква і духовенство українському народові. Філадельфія, 1951; Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918—1923 рр. Філадельфія, 1956; Українська католицька митрополія в ЗДА. Філадельфія, 1958 (у співавт.); Будівничі новітньої української державності в Галичині [біографії Ю. Романчука, О. Барвінського, К. Левицького, Є. Петрушевича, Л. Бачинського, І. Макуха, Д. Вітовського]. Нью-Йорк, 1961.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; У Філадельфії помер о. Ізидор Сохоцький. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1977, № 118, 24 травня.

О.В. Ясь.

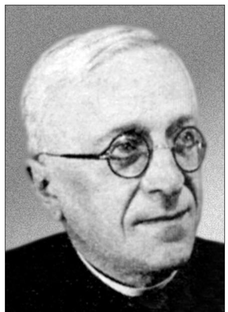
СОЦИНІА́НСТВО, або антитринітаризм (від грец. ἀντι — проти і лат. Trinitas — Трійця, тому ще «унітаризм») — течія у *протестантизмі*, що виникла в Пд. Європі в ході *Реформації.* Під впливом пізнього номіналізму (Іоанн Росцелін, П'єр Абеляр) і ренесансного *гуманізму* (антропоцентризм) актуалізувався християн. раціоналізм, зокрема вчення александрійського пресвітера 4 ст. Арія (див. *Аріанство*). Етико-філос. підґрунтям С. є вчення Мігеля Сервета (1511—53; гол. праці — «Про помилки троїчності», «Діалоги про Трійцю», «Відновлення християнства»), за яким Бог — єдине єство, ідеальний розум, етичне начало. Бог відкривається людині через Слово й Дух, і вона хоче пізнати Його у Слові (зовнішньому Одкровенні) й Дусі (внутрішньому Одкровенні). Ісус Христос — найдосконаліша людина, яка своїми чеснотами удостоїлася Божого синівства, — уособлює Слово, яке створене й нижче за Отця. Дух Святий — Божественний подих, що його Отець передав Ісусу Христу, а



П.С. Сохань.



А. Сохор.



І.Й. Сохоцький.

той — людям. Ісус Христос і Святий Дух — не іпостасі, а модуси самовияву Творця. Ісус Христос за допомогою Духа виконує роль учителя й наставника через переданий ним Божий Завіт. Кожна людина прагне єднання з Богом в уподібненні Ісусу Христу, що дозволить їй стати чистою, святою. Концепцією нової людини М.Сервет наблизився до *анабаптизму* у питанні хрещення за вірою, запереченні віри як системи догматів, символічному тлумаченні таїнств, понятті невидимої Церкви та ідеї Царства Божого на землі. Погляди М.Сервета продовжили гуманісти Лелій і Фауст Социни (звідси — социніанство), Павло Альціат, Бернардо Окіно, Георгій Бландрата та ін., які відновили пелагіанство в догматах гріхопадіння й викуплення (як Ісус Христос мав вільну волю, так і проста людина здатна своїм етичним життям досягти спасіння); в ученні про віру і розум надали пріоритет розумові; здійснили критичний аналіз *Біблії*; культову систему ототожнили зі звичаєвими церемоніями; висунули ідеї позаконфесійної віри, свободи совісті, незалежності духовної і світської влад. Єретичні, гуманістичні й раціоналістичні засади зробили С. неприйнятним як для класичного протестантизму, так і для радикальних течій, грунтованих на гол. християн. догматах та буквалізмі. Ідейна система С. близька деїзму і пантеїзму, вплинула на погляди Дж.Локка, Б.Спінози; еволюціонувала у філос. раціоналізм. У 16—17 ст. знайшла прихильників в Італії, Швейцарії, Голландії, Польщі, Угорщині. Наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. С. набуло поширення в *Речі Посполитій*, зокрема в Україні. Социніани відомі тут під назвою «польських братів» і неабияким культурно-освіт. внеском, багатою наук. і літ. спадщиною («Бібліотека польських братів», Амстердам, 1665—68). Підтримані укр. шляхетськими родинами *Немиричів*, Гойських, Чапличів, Кишок, Гулевичів-Воютинських, *Сенют-Ляховецьких* та ін., социніани мали мережу громад, низку шкіл, кілька культурно-освіт. центрів на *Волині* та Київщині. Гол. діячі — Симон *Будний*, Андрій Вишоватий, Юрій і Стефан Немиричі (див. Ю.*Немирич*), Юрій і Мартин Чапличі, Євстахій Кисіль, Андрій і Станіслав Любеницькі. Ухвалою *вального сейму* 1658 социніанам було наказано перейти у католицизм або залишити Річ Посполиту.

Літ.: *Левицкий О.* Социниане в Польше и Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. «Киевская старина», 1882, кн. 4—6; *Любович Н.* История Реформации в Польше. Варшава, 1883; Literatura ariańska w Polsce XVI wieku: Antologia. Warszawa, 1959; *Tazbir J.* Kisielinsko-bereski zbor Braci Polskich. «Przegląd Historyczny», 1966, nr. 57; *Sandius Ch.* Bibliotheca antitrinitariorum. «Biblioteka pisarzy reformacyjnych» (Varsoviae), 1967, nr. 6; *Tazbir J.* Antytrynitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVI wieku. В кн.: Z polskich studiów sławistycznych, seria 4. Warszawa, 1973; *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні. К., 1996.

В.І. Любащенко.

СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЯ — 1) до 1918 заг. назва для різних напрямів соціаліст. руху (див. *Соціалізм*);

2) після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* та утворення *Інтернаціоналу Комуністичного* (1925) — назва поміркованого напряму в соціаліст. русі.

С.-д. виникла в Зх. Європі в серед. 19 ст. за умов індустріальної революції та внаслідок поширення ідей утопічних соціалістів (К.-А. де Сен-Сімон, Ш.Фур'є, Р.Оуен), а також П.-Ж.Прудона, Ф.Лассаля, Л.-О.Бланкі та К.*Маркса*. Соціал-демократ. рух реалізовувався в різних формах, але в його основі лежали гасла соціальної справедливості, демократ. та екон. реформ, спрямованих на покращення становища робітництва. Протягом 2-ї пол. 19 ст. зазнавав ідеологічних впливів прудонізму, *анархізму*, марксизму, *бакунізму*. Координуючим органом С.-д. виступали *Інтернаціонал I* (1864—76) та *Інтернаціонал II* (із 1889). С.-д. набула популярності як у розвинутих країнах Зх. Європи, так і в Росії, азійських країнах. На 1870—80-ті рр. припало утворення масових партій соціал-демократ. спрямування в Німеччині, Франції, Великій Британії та ін. країнах Європи. Після низки обмежень діяльності на межі 19—20 ст. соціал-демократ. партії стали складовою партійно-політ. систем Зх. Європи. Між *Першою світовою війною* та *Другою світовою війною* європ. С.-д. зазнала кризи, спричиненої появою радикального комуніст. руху, *фашизму*, *нацизму*, утворенням авторитарних і тоталітарних режимів.

Після II світ. війни координуючим органом С.-д. став *Соціалістичний Інтернаціонал* (1947), а ідеї С.-д. набули значного поширення внаслідок відновлення демократ. режимів у ФРН, Франції, Італії, ін. країнах та популярності кейнсіанської екон. теорії. Найвідомішою є діяльність Соціал-демократ. партії Швеції, яка, перебуваючи при владі, побудувала в 1950—70-х рр. т. зв. модель швед. соціалізму. Частина ідеології С.-д. стала складовою поширених концепцій «соціальної держави». У 1980—90-х рр. С.-д. частково втратила популярність із причини повороту екон. теорій у бік неолібералізму та монетаризму, поширення ідеології неоконсерватизму, розчарування в країнах *Центрально-Східної Європи* в соціаліст. моделі. Але на початку 3 тис. відбувається оновлення соціал-демократ. ідеології як одного з аргументів критики *глобалізації* та глобального *капіталізму*.

В Україні провідниками ідей С.-д. були М.*Драгоманов*, І.*Франко*, галицькі «радикали» (*Русько-українська радикальна партія*, *Українська соціал-демократична партія*). У підросійській Україні з 1900 серед нелегальних політ. орг-цій С.-д. займала пануюче становище (*Революційна українська партія*, *Українська соціал-демократична робітнича партія*, *Бунд*, Російська соціал-демократична робітнича партія (*меншовиків* та *більшовиків*), *Партія соціалістів революціонерів*). Після *Лютневої революції 1917* в Росії кількість соціал-демократичних організацій значно зросла, але внаслідок громадян. війни 1918—1922 і перемоги більшовиків, зі встановленням тоталітарного режиму соціал-демократ. рухи припинили свою діяльність.

Літ.: История Второго Интернационала, т. 1—2. М., 1965—66; *Феденко П.* Соціалізм давній і новочасний. Лондон—Париж—Мюнхен, 1968; Альтерглобализм. М., 2004.

К.Ю. Галушко.

СОЦІАЛІ́ЗМ — ідеологічна доктрина, а також заснована на її засадах соціально-екон. організація сусп-ва, що протистоять *капіталізму*.

Капіталізмом вважають організацію вир-ва матеріальних благ і духовних цінностей, за якої відбувається присвоєння їх частини власниками капіталу. Капіталом є сукупність матеріальних і нематеріальних засобів, за допомогою яких стає можливим сам процес вир-ва матеріальних благ і духовних цінностей. Розподіл одержаних благ у вигляді заробітної плати (для працівників) і прибутку (для капіталістів) є суб'єктивною дією й супроводжується боротьбою протилежних сторін за їх більшу частку (класова боротьба) або домовленостями між ними (класовий мир).

У рамках подібного розподілу нема мови про С. Коли ж сторона, яка висловлює інтереси працівників, хоче змінити існуючу реальність і ліквідувати саме поняття капіталу, а з ним — і капіталістів як *клас суспільний*, то повинна заходити мова про часткове або цілковите знищення першооснови, з якої виростає капітал, тобто приватної власності. Вона, як вважають соціалісти, повинна поступитися місцем колективній, загальнонар. або держ. власності, тим самим створюючи умови для побудови сусп. ладу, заснованого на справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей.

Термін «соціалізм» (від лат. socialis — суспільний) в його сучасній інтерпретації вперше був використаний на початку 1830-х рр. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р.Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Сімона). Мислителі, які розробляли соціаліст. ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш.Фур'є), вважали, що вони можуть бути втілені в життя шляхом поступового вдосконалення сусп-ва. У німецькомовних країнах Європи, де соціальні суперечності виявлялися більш гостро, ніж у Великій Британії та Франції, деякі соціалісти зайняли більш радикальні позиції. Щоб відгородити себе від поміркованих однодумців, вони назвали свою теорію «*комунізмом*» (від лат. communis — спільний). У брошурі «Маніфест Комуністичної партії» (1848), яка знайшла всесвітній розголос, К.*Маркс* і Ф.*Енгельс* піддали критиці своїх попередників, визначивши їхнє вчення як феод., дрібнобурж., консервативний (бурж.) та ін. форми С. Але вони не змінили смислової наповненості самого терміна, хоч замінили його подібним. Йшлося про те, щоб знищення приватної власності було революційним, а не еволюційним. Різниця між соціалістами й комуністами в «Маніфесті...» визначалася однією фразою: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». У насиченій революц. грозою атмосфері ідея *експропріації експропріаторів* здавалася зрозумілою й актуальною.

На приватній власності грунтувалася вся історія людської цивілізації. Як могло б функціонувати сусп-во, в якому заперечувалися приватна власність і пов'язані з нею товарно-грошові відносини та ринок, К.Маркс і Ф.Енгельс не повідомляли. Вони вважали лише, що після переходу влади в руки пролетаріату буде налагоджене планове вир-во та розподіл матеріальних благ і культ. цінностей між людьми на зрівняльних засадах.

Революції 1848—1849 років в Європі значною мірою зняли соціальне напруження в країнах Зх. Європи. З'явилися *конституційні монархії*, у них почало розвиватися парламентське життя. У партій, які відстоювали інтерес найманих працівників, виникла можливість домагатися своїх цілей не революційними, а демократ. методами. Термін «комунізм», який асоціювався з *революцією*, втратив популярність. Марксисти переконувалися в перспективності демократичних, а не революційних, тобто руйнівних за означенням, форм політ. діяльності. Тому вони назвали себе «соціал-демократами». У травні 1880 з'явилася брошура Ф.Енгельса «Утопічний соціалізм і науковий соціалізм» (більш відома під пізнішою назвою «Розвиток соціалізму від утопії до науки»). У короткій передмові до неї К.Маркс солідаризувався із запровадженим в обіг Ф.Енгельсом терміном «науковий соціалізм».

Від терміна «комунізм» К.Маркс не відмовлявся, як свідчить його праця «Критика Готської програми» (написана 1875, опублікована Ф.Енгельсом 1891). Різниця між С. і комунізмом полягала, на його думку, не у смисловому наповненні, а в ступеню розвинутості продуктивних сил. «Комунізмом» він назвав останній ступінь С., коли сусп-во зможе написати на своїх знаменах: «Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». С. вимагав принципово ін. принципу розподілу благ: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею».

Після «Маніфесту...» К.Маркс прожив 35, а Ф.Енгельс — 47 років. Удвох вони написали 2 передмови до перевидань цього твору, а потім Ф.Енгельс сам написав ще 5 передмов. Ніколи не відмовляючись від висунутих у «Маніфесті...» ідей, вони визнавали, разом із тим, що в передових країнах (згадувалися США, Велика Британія, Франція), де нар. представництво почало зосереджувати у своїх руках всю політ. владу, необхідність у революціях відпадала.

Частина послідовників К.Маркса і Ф.Енгельса пішли далі своїх учителів. У своїй практичній діяльності вони не заперечували ринку, товарно-грошових відносин і приватної власності. Вони могли пропагувати посилення держ. контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей із низькими доходами або навіть *націоналізацію* засобів вир-ва (як правило, із викупом). Але ці та ін. заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги. Екон. діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у

сфері науки, к-ри, релігії. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі ін. сфери і давала можливість здійснювати соціаліст. заходи.

1898 один із лідерів нім. соціал-демократів Е.Бернштейн заявив: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму (тобто скасування приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. — Авт.), є для мене ніщо, а рух — це все». Кер-во Соціал-демократ. партії Німеччини на чолі з К.Каутським оголосило Е.Бернштейна ревізіоністом. Однак взаємодія таких «ревізіоністів» у парламентах з урядовими структурами починала давати ефект. Кінцева мета С. ставала непотрібною через те, що в західноєвроп. країнах почала формуватися соціальна д-ва — система держ. заходів і структур, спрямованих на захист прав робітників і незахищених верств та прошарків населення. Перерозподіл коштів через держ. структури знижував рівень соціального розшарування в сусп-ві. Під тиском лідера робітн. руху Ф.Лассаля канцлер Німеччини О.*Бісмарк* запровадив 1867 заг. виборче право. Подібну політику почав провадити й лідер брит. консерваторів Б.Дізраелі.

Під впливом К.Каутського нім. соціал-демократія прийняла 1891 Ерфуртську програму. Кінцевою метою соціал-демократ. руху вона оголошувала усуспільнення засобів вир-ва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Отже, йшлося про ліквідацію приватної власності. Засоби вир-ва повинні були стати колективною власністю. Однак Ерфуртська програма, так само як створений за 43 роки до неї «Маніфест Комуністичної партії», не пояснювала механізму трансформації власності. Різниця між обома документами полягала тільки в тому, що Ерфуртська програма передбачала досягти кінцевої мети реформами, а не революціями.

Ф.Енгельс вважав, що приватна власність на шляху перетворення в колективну мусить пройти через перехідний етап у вигляді держ. власності. Однак у питанні про суть цього перетворення він обмежувався словесною еквілібристикою. У праці «Анти-Дюринг» читаємо: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом із тим і державу як державу». І далі: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства — взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає».

Е.Бернштейн та ін. лідери європ. соціал-демократії (не виключаючи К.Каутського) з часом відмовилися від догм «Маніфесту Комуністичної партії» через те, що зрозуміли конструктивну роль капіталу у вир-ві й можливість встановлення соціального миру в сусп-ві. Основоположники марксизму не сперечалися зі своїми учнями із цього приводу, але не змогли переступити через погляди, які поділяли раніше. Та в них знайшлися й такі учні, особливо в середовищі рос. соціал-демократів, які проігнорували фундаментальний постулат Марксового «Капіталу», що перекреслював революц. нетерпіння «Маніфесту...»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами».

У Росії соціаліст. ідеї, базовані на сел. общині, розвивали О.*Герцен*, П.Лавров, М.Михайловський та ін. теоретики народництва. На підставі народницьких ідей сформувалася *Партія соціалістів-революціонерів*, яка відіграла істотну роль у революц. подіях. Суперниками есерів були рос. марксисти, які 1903 організувалися в Російську соціал-демократичну робітничу партію. Під час утворення вони розкололися на *більшовиків* і *меншовиків*. Обидві партії довгі роки називали себе соціал-демократичними та входили в *Інтернаціонал II*, аж поки він не розвалився з початком *Першої світової війни*. Меншовики залишилися на платформі західноєвроп. соціал-демократії, а більшовики поклали в основу своєї доктрини «Маніфест Комуністичної партії». Після *Лютневої революції 1917* вождь більшовиків В.*Ленін* поставив перед ними завдання захопити політ. владу, перейменувати партію із соціал-демократичної на комуністичну, заснувати *Інтернаціонал Комуністичний* і розпочати буд-во держави-комуни.

Упродовж двох десятиліть (1918—38) більшовики побудували у своїй країні сусп-во, максимально наближене до утопічних уявлень про С., викладених основоположниками марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії». Після *Другої світової війни* під тиском або за допомогою *СРСР* подібна система влади та власності була поширена на 24 країни чотирьох континентів: Європи (Албанія, Болгарія, Нім. Демократ. Республіка, Угорщина, Чехословаччина, Польща, Румунія, *Югославія*), Азії (Монголія, Китай, Пн. Корея, В'єтнам, Лаос, Кампучія, Афганістан), Лат. Америки (Куба, Нікарагуа, Гренада), Африки (Ангола, Конго, Мозамбік, Ефіопія, Південний Ємен, Бенін).

У країнах *Центрально-Східної Європи* соціаліст. лад розпався одночасно з розпадом СРСР. Афр. і латиноамер. країни поступово втратили ознаки радянського С. після зникнення донора. В азіатських країнах політ. режим не змінився, але система приватнокапіталіст. підприємства була відновлена. Жодних змін не відбулося тільки в Корейській Народно-Демократ. Республіці.

Переважна більшість зх. учених розглядає лад, встановлений у СРСР, як комунізм. Натомість *Комуністична партія Радянського Союзу* завжди використовувала термін «комунізм» тільки в пропагандистських цілях — як сусп-во майбутнього, в якому матеріальні блага розподілятимуться за потребами. Коли провалилася спроба М.*Хрущова* побудувати за 20 років таке сусп-во, теоретикам Кремля довелося ввести в пропагандистський обіг додатковий тривалий етап у комуніст. буд-ві — *розвинутий соціалізм*.

Літ.: *Бернштейн Э.* Условия возможности социализма и задачи социал-демократии. СПб., 1899; *Bernstein E.* Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich? Berlin, 1901; *Landauer C.* European Socialism, vol. 1—2. Berkeley, 1959; *Malia M.* Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism: 1812—1855. Harvard, 1961; *Kolakowski L.* Main Currents of Marxism, vol. 1—3. Oxford, 1978; *Besançon A.* The Intellectual Origins of Leninism. Oxford, 1981; *Hoppe H.-H.* A Theory of Socialism and Capitalism. Boston—Dordrecht—London, 1988; *Эйдельман Н.* Революция сверху в России. М., 1989; *Бергер П.* Капиталистическая революция: 50 тезисов о процветании, равенстве и свободе. М., 1994; *Мизес Л. фон.* Социализм: Экономический и социологический анализ. М., 1994; *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 1995; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Валіцький А.* Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії. К., 1999; *Маля М.* Радянська трагедія: Історія соціалізму в Росії: 1917—1991. К., 2000; *Busky D.F.* Communism in History and Theory: From Utopian Socialism to the Fall of the Soviet Union. Greenwood Publishing Group, 2002; *Sperlich P.W.* Rotten Foundations: The Conceptual Basis of the Marxist-Leninist Regimes of East Germany and Other Countries of the Soviet Bloc. Greenwood Publishing Group, 2002; *Malia M.* History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. Yale University Press, 2006; *Шубин А.* Социализм: «Золотой век» теории. М., 2007; *Куртуа С. та ін.* Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії. Львів, 2008; *Sakwa R.* Communism in Russia. Palgrave Macmillan, 2010.

С.В. Кульчицький.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНЕ ЗМАГА́ННЯ — організовані рад. д-вою заходи, переважно позаекон. характеру, для підвищення продуктивності праці та виховання т. зв. комуністичного ставлення до праці. С.з. мало, на думку лідерів КПРС, замінити капіталістичну конкуренцію, ринкові механізми стимулювання праці. Звідси такі означення С.з., як «основна форма соціалістичної організації праці» (Й.*Сталін*, 1929), «економічна закономірність соціалізму», «метод будівництва соціалізму і комунізму» та ін. Наприкінці 1970-х рр. С.з. знайшло навіть конституційне закріплення у ст. 8 *Конституції СРСР 1977*: «Трудові колективи розвивають соціалістичне змагання». С.з. в *СРСР* пройшло ряд істор. етапів, яким відповідали зумовлені потребами часу його форми.

1919 поширилася перша форма С.з. — *комуністичні суботники*. Це була безоплатна праця на д-ву всього працездатного населення. Суботники відповідали умовам періоду *«воєнного комунізму»* і з переходом до *нової економічної політики* швидко втратили своє значення. Спроба КПРС відновити суботники в 1970—80-х рр. зійшла нанівець.

Наступною формою С.з. стало ударництво. З проголошенням курсу на *індустріалізацію* влада стимулювала робітників, цілі бригади і підпр-ва брати на себе зобов'язання збільшувати норми виробітку, знижувати собівартість, поліпшувати якість продукції. У роки першої п'ятирічки (див. *П'ятирічні плани*; 1928—32) ударництво набуло масового характеру, проходило під гаслом «П'ятирічку — за чотири роки».

У грудні 1929 в *Москві* відбувся 1-й з'їзд ударних бригад. 1932 виник широко розрекламований *ізотовський рух* (ініціатор — донец. шахтар М.*Ізотов*), який вніс в ударництво нові зобов'язання з боку робітників — допомагати відстаючим, навчати їх і наглядати за працею інших. 1935 виник *стахановський рух*. Донец. шахтареві О.*Стаханову* створили ідеальні умови, і він за зміну виробив 14,5 норми. Стахановський рух починався як серія досягнень окремих рекордсменів, яким створювалися належні вироб. умови. В Україні був відомий своїми рекордами залізничник П.*Кривонос*, ініціаторка руху «п'ятисотниць» (змагання за вирощування 500 ц цукрового буряку з 1 га) М.*Демченко*, трактористка П.*Ангеліна* та інші.

У роки *Другої світової війни* практикувався рух «двохсотників» і «трисотників» (робітники зобов'язувалися щодня виконувати норми на 200—300 %), багатоверстатників, суміщення професій, фронтових бригад та ін.

Із 1958 поширилася боротьба за звання ударника, бригади чи підпр-ва комуніст. праці. Учасники руху за комуніст. ставлення до праці, крім вироб. показників, брали на себе зобов'язання морально-етичного характеру (навчання, участь у громад. житті, побут тощо).

У період найвищого розвитку С.з. — 1970—80-ті рр. — нараховувалося понад 300 форм його організації. Бюрократично насаджуване правлячою партією і профспілками С.з. перетворилося на формальне виконання директив, окозамилювання, творення фіктивних рекордів. Не вплинуло С.з. і на вир-во: рад. продукція не могла конкурувати з капіталістичною, продуктивність праці в кілька разів була нижчою. Адміністративно визначені передовики змагання, т. зв. знатні люди, отримували ряд пільг та переваг, поповнювали ряди партійно-рад. номенклатури, що призводило до деморалізації суспільства.



Знак «Переможець соцзмагання». 1974.

Літ.: Социалистические соревнования в СССР (1918—1964): Документы и материалы профсоюзов. М., 1965; Социализм и соревнование. М., 1970; *Рогачевская Л.С.* Социалистическое соревнование в СССР: Исторические очерки (1917—1970 гг.). М., 1977; *Гудзенко П.П. та ін.* Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980.

О.А. Удод.

СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Соцінтерн — міжнар. неурядова соціал-демократична організація. Створена 1951 в м. Франкфурт-на-Майні (ФРН) за ініціативи західнонім. соціал-демократів. На установчому з'їзді були присутні представники 34-х соціал-демократ. та соціаліст. партій, гол. чин. із західноєвроп. країн.

За умов *«холодної війни»* та ідеологічного протистояння Сходу та Заходу кількість партій, що входили до Соцінтерну, поступово збільшувалася. Осн. завданнями його діяльності в 1970—80-ті рр. були забезпечення стабільного розвитку найбідніших країн світу, формування більш справедливого світ. екон. устрою не революційним, а еволюційним (реформаторським) шляхом.

Соцінтерн вважає себе істор. наступником *Інтернаціоналу I*, що урочисто було підтверджено 1989, коли Соцінтерн відсвяткував сторіччя соціал-демократ. ідеї. Упродовж 1990-х — поч. 2000-х рр. діяльність Соцінтерну

стала більш активною. Процес *глобалізації* поглибив соціальну прірву між багатими та бідними країнами, що пожвавило ідеологічні дебати в Соцінтерні, зокрема, із проблем подолання кредитної заборгованості, трудової міграції на Захід, ліквідації неписьменності та захисту прав жінок уусп-вах мусульманських країн. На поч. 21 ст. діяльність Соцінтерну набуває дійсно глобального масштабу. Однак внаслідок цього збільшується соціально-політ. неоднорідність партій, які є його членами.

Станом на 2011 до складу Соцінтерну входять 156 партій із 126-ти країн (деякі країни представлені двома партіями). 116 партій є повноправними членами Соцінтерну та мають вирішальний голос, 26 партій мають дорадчий голос, 14 партій є спостерігачами в цій орг-ції. Серед цих партій виділяється «ядро» Соцінтерну — соціал-демократ. партії країн-членів *Європейського Союзу* — та його «периферія» — менш впливові партії, які діють у країнах Третього світу. Внаслідок цього на конгресах Соцінтерну 2005 і 2008 посилилися розбіжності між партіями — його членами — щодо оцінок процесу глобалізації та перспектив подолання світової економічної кризи (2008—11).

Осн. програмним документом С.І. є «Стокгольмська декларація принципів», яка стверджує пріоритетність принципів і цінностей свободи, справедливості та солідарності. Однак до їхнього практичного втілення ще далеко.

Вищим керівним органом Соцінтерну є конгрес, який збирається раз на 3 роки. У період між конгресами керує Рада Соцінтерну, яка збирається двічі на рік. В її структурі діють спец. к-ти, котрі відповідають за політику Соцінтерну у сфері економіки та зайнятості, миру й роззброєння, міграції, солідарності. Також діють регіональні к-ти: у справах країн Пд.-Сх. Європи, Африки, Азійсько-Тихоокеанського регіону, країн СНД, Кавказу та Причорномор'я, Лат. Америки і Карибського басейну, Середземномор'я та Бл. Сходу. 30 червня — 2 липня 2008 в Афінах (Греція) відбувся 23-й Конгрес Соцінтерну. Його президентом до літа 2011 був Г.Папандреу.

На конгресі 2002 спостерігачем у Соцінтерні стала Соціал-демократ. партія України, а 2005 — Соціаліст. партія України. Однак навіть членство в Соцінтерні не стимулювало об'єднавчі процеси в середовищі укр. лівих партій. За результатом парламентських виборів 2007, «лівий» політ. спектр у *Верховній Раді України* представлений «старими» лівими, тобто *Комуністичною партією України*, яка залишається на протилежних до Соцінтерну ідеологічних позиціях. Поки що не вирішене завдання формування укр. «нових лівих» — потужного лівоцентристського політ. об'єднання, що потребує стабільного розвитку середнього класу як основи соціальної бази соціал-демократичних ідей.

Офіц. веб-сайт орг-ції: http://www.socialistinternational.org.

Літ.: Соцінтерн в епоху глобалізації: Матеріали Нью-Йоркського (1996) та Паризького (1999) конгресів. К., 2002; *Мартинов А.Ю.* Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини XX століття. К., 2003; *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії: Політичні біографії. К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

СОЦІА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ — див. *Нова соціальна історія.*

«СО́ЦІУМ: АЛЬМАНА́Х СОЦІА́ЛЬНОЇ ІСТО́РІЇ» — спеціалізований наук. збірник *Інституту історії України НАН України* та сектору соціальної історії як окремого його структурного підрозділу, присвячений висвітленню проблем соціальної історії середньовіччя й раннього Нового часу. Гол. редактор — академік НАН України В.*Смолій*, відп. редактор — д-р істор. н., проф. В.Горобець.

Заснований 2002 з метою координації н.-д. діяльності вчених-гуманітаріїв, які працюють у сфері т. зв. *нової соціальної історії*, відкриття нових дослідницьких горизонтів й адаптації новітніх теоретико-методологічних розробок на ґрунті укр. історіописання. Упродовж 2002—10 побачили світ 9 випусків альманаху.

На сторінках альманаху, враховуючи потребу прискореного подолання у вітчизн. історіографії того шляху, який європ. історіографія долала майже півстоліття, представлені як дослідження, що відповідають профілю структурно-інституційної, так і культурно-антропологічної, соціальної, історії. Редакторська політика альманаху передбачає публікацію і багатожанрових за своїм змістовим наповненням випусків, в яких із номера в номер продовжуються постійні та вводяться нові рубрики (історія соціальних спільнот, істор. конфліктологія, історія приватного життя і повсякдення, історія уявлень й ідей, історія родини та гендерних взаємин тощо), і підготовку випусків вузько тематичних, присвячених з'ясуванню суті окремих важливих дослідницьких проблем (напр., соціальна стратифікація та соціальна мобільність у ранньомодерній Україні та Європі загалом; місце насильства в соціальній взаємодії різних соціумів та шляхи пошуку ними порозуміння; соціокультурне наповнення феномену конфлікту; особливості сприйняття понять «вірність» та «зрада» різними соціальними групами та верствами в різних історичних умовах і соціокульт. контекстах тощо).

За своїм характером альманах є міждисциплінарним: у ньому представлені дослідження не лише істориків, а й філософів, антропологів, мистецтвознавців, релігієзнавців, причому як з України, так і представників наук. шкіл із-за кордону — Польщі, Росії, США, Канади, Литви, Білорусі, Угорщини, Німеччини, Франції.

Електронна версія щорічника розміщена на веб-сайті Ін-ту історії України НАН України: http://www.history.org.ua.

Літ.: *Смолій В.* Від головного редактора. В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 1. К., 2002; *Горобець В.* «Нова соціальна історія»: Можливі українські перспективи у світлі європейських досягнень і проблем. В кн.: Історія та історіографія в Європі, вип. 1—2. К., 2003; *Його ж.* Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 5. К., 2005.

В.М. Горобець.

СОШЕ́НКО (Соха) **Іван Максимович** (1807—30(18).07.1876) — митець, педагог. Н. в м. *Богуслав* у міщанській родині. Грамотою оволодів вдома у *Звенигородці*, куди переселилися батьки. 1820 відданий у науку до маляра С.Превлоцького, замешкав у *Вільшані*. Працював у с. Матусів (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.). 1828, оволодівши майстерністю ремісника, написав картину «Горнє місце» для церкви с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.), образи для Лебединського Свято-Георгіївського монастиря (див. *Лебединський Свято-Георгіївський монастир та Лебединський Свято-Миколаївський монастир*).

Узимку 1831/32 прибув до *Санкт-Петербурга*, зайнявся самоосвітою. 1833 почав відвідувати класи Імператорської Академії мист-в, де його підтримали О.*Венеціанов* і академік О.Єгоров. У серед. 1830-х рр. потоваришував із Т.*Шевченком*, якому сприяв фаховими порадами, та познайомив його з Є.*Гребінкою*, О.Венеціановим, К.*Брюлловим*, секретарем Т-ва заохочування художників і конференц-секретарем Академії мист-в В.Григоровичем та ін. доброчинцями, котрі забезпечили Т.Шевченкові викуп із *кріпацтва* й подальші студії.

З однокашником, майбутнім професором Моск. уч-ща живопису, скульптури та зодчества А.Мокрицьким, 1835 вивершив оригінальний портрет поміщика Р.Лукомського (діда О.*Лукомського*). 1838 атестований як вільний некласний художник із привілеєм служити за власним бажанням. Через хворобу легенів наступного року повернувся в Україну. Обійняв посаду викладача каліграфії та малювання повітового уч-ща в *Ніжині*. Цікавився істор. проблематикою, що відбивалося на його акварелі «Битва Олександра Македонського з Дарієм», розробці фрагмента «Козацький табір» до сюжету переможного закінчення *Пилявецької битви 1648*, а також відтворенні постатей Б.*Хмельницького*, І.*Мазепи*, І.*Гонти* та ін. 1846 перевівся до г-зії в *Немирові*, проте за рік узяв відставку, не стерпівши знущань тамтешнього директора. Бідував. Поміж випадкових замовлень масштабним виявилося компонування «Успіння Божої Матері» для місц. Свято-Троїцької жін. обителі. 1855 запрошений до *Тульчина* копіювати палацові раритети галереї графів *Потоцьких*.

Від 1856 учителював у 2-й Київ. г-зії, значну увагу приділив такому учню, як В.*Орловський*. У травні 1861 із дружиною Марією (Марцеліною) супроводжував труну Т.Шевченка з *Києва* на Чернечу гору до *Канева*, по цьому навідував Тарасову могилу. Виконав ікону для храму в Білоцерківській г-зії, очоленій давнім приятелем М.Чалим (останній 1862 переповів на шпальтах *«Основи»* спомини С. про Т.Шевченка). Виготовляв навч. закладам офіц. парсуни царів.

П. у м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*).

1962 прізвищем Сошенка названо одну з київ. вулиць, 1982 споруджено бронз. бюст С. в Богуславі, 1984 йому відкрито пам'ятник у Корсуні-Шевченківському.

Із залишеної ним спадщини — альбоми начерків, колекція графіки (у т. ч. аркуші на теми *античності* та *Біблії*, зарисовки укр. природи та архіт. об'єктів) — низка полотен у фондах *Національного художнього музею України*. Там, зокрема, широко експоновані «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки», «Портрет бабусі М.Чалого», «Жіночий портрет». Його пейзаж олією «Краєвид» і ескіз олівцем «Натурник», а також прижиттєвий портрет С. пензля П.Заболоцького (Заболотського; 1834) збережено в Нац. музеї Т.Шевченка.

Літ.: *М.Ч.* [*Чалый М.К.*] Иван Максимович Сошенко. К., 1876; Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962; *Жур П.В.* Шевченківський Петербург. К., 1972; *Матійко Г.П.* На полюсах Шевченкової біографії. К., 1973; Дневник художника А.Н. Мокрицкого. М., 1975; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976; *Селівачов М.Р.* Виставка творів І.М. Сошенка. «Народна творчість і етнографія», 1977, № 1; Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982; *Музиченко С.* «Тобі, мій іскренний друже...». «Вітчизна», 1987, № 7; *Околітенко Н.* «Мій іскрений друже...». «Дніпро», 1989, № 3; *Жур П.В.* Шевченківський Київ. К., 1991; *Конисський О.Я.* Тарас Шевченко-Грушівський. К., 1991; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993; *Скрипник П.* Побратим Великого Кобзаря. В кн.: Історичний календар'97. К., 1996; *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів, т. 3—7. К., 2003.

П.Г. Усенко.



І.М. Сошенко.

«СОЮ́З 17 ОКТЯБРЯ́» — див. *Октябристи.*

«СОЮ́З БЛАГОДЕ́НСТВА» — таємна політ. орг-ція декабристів у Росії, що діяла протягом 1818—21 і продовжила пропаганду й пошуки втілення радикальних ідей програми *«Союзу порятунку»*. Перехідною орг-цією від «Союзу порятунку» було «Військове товариство». Статут/програма «С.б.», т. зв. Зелена книга, був переробкою статуту прусського «Союзу доброчинності» («Tugendbund»). Легальна, перша, частина «Зеленої книги» не містила завдань боротьби із *самодержавством* або впровадження *конституції*, бо саме ці положення входили до таємної частини програми, яка існувала в чорновому варіанті й не була прийнята членами Корінної управи (думи), а була відома обмеженому колу членів «С.б.» Однак члени Корінної думи кн. С.*Трубецькой* та П.*Пестель* на слідстві називали метою союзу донести «незнаючим», що таке конституційне правління, та переконати сусп-во в необхідності звільнення селян із кріпосного стану, у перевагах представницького правління і конституції для Росії, які й були центральними питаннями в обговоренні протягом 1817—19. М.Лунін визнавав, що «С.б.» мав завдання «видиме — поширення освіти і доброчинності — та сокровенне — запровадження конституційного устрою».

Могила та пам'ятник І.М. Сошенку в м. Корсунь-Шевченківський. Скульптор Е. Кунцевич.





Союз визволення України. Печатка. Відбиток.

«С.б.» був суворо централізованою орг-цією. Керувала ним Корінна управа у складі 30 осіб. 6 засновників («блюстителів») здійснювали щоденне кер-во союзом. Кожен із членів Корінної управи мав увійти до окремої управи з 10—20-ма членами. Таким чином, у союзі мало бути не менше 300 осіб, але точне число членів не відоме; за свідченнями декабристів, було прийнято 200 осіб.

У члени «С.б.», згідно з правилами «Зеленої книги», приймали православних, не дивлячись на різницю *станів*, — дворян, купців, міщан і вільних людей, які поділяли його програму та досягли 18 років. Фактично ж союз залишився майже дворянською орг-цією, члени якої мріяли здійснити переворот мирним шляхом через зміну в престолонаслідуванні.

Запрошений до «С.б.» давав дві підписки: першу — до знайомства із програмою союзу, вона зобов'язувала не розголошувати про існування орг-ції, навіть якщо той не згодиться вступати до неї, а другу — якщо згоджувався з таємною частиною програми. Обидві вони спалювалися таємно від вступників. Приймати нових членів мали право лише окремі особи, які наділялися таким повноваженням. Членські внески становили 4 % від доходів.

Практична діяльність членів «С.б.» проявлялася у формуванні громад. думки щодо засудження кріпосного права (декабристами анонімно надіслано кілька «записок» на ім'я рос. імп. *Олександра I*), у звільненні кількох кріпаків, зокрема О.Никитенка, майбутнього цензора й мемуариста.

«С.б.» визначив чотири «галузі», напрями діяльності: впроваджувати гуманність, освіту, правосуддя і громад. госп-во. Кожен член союзу повинен був зарахувати себе до однієї із цих «галузей» для практичної роботи. Стосовно першої «галузі» він мав або вступати до вже діючих філантропічних орг-цій, або створювати власні, щоб допомагати бідним, безробітним тощо. Під наглядом членів союзу з «галузі освіти» мали бути діючі заклади, де працюючі в них члени т-ва поширювали б нові знання «серед усіх станів народу»; передбачалося «відвертати батьків від виховання дітей у чужих краях», займатися виданням журналів, писати самим наук. праці, перекладати кращі іноз. праці з усіх галузей знань. «Галузь правосуддя» передбачала, аби члени союзу входженням у різні діючі держ. установи боролися за справедливість і викорінювали зловживання. Остання галузь — «громадське господарство» — ставила за мету організовувати вільні т-ва для вдосконалення хліборобства, видання праць з економіки. Таким чином, охоплене діяльністю членів союзу населення мало б підтримати виконання таємної частини програми щодо ліквідації кріпосного права, самодержавства і впровадження конституції. «С.б.» виключав кріпаків зі складу осіб, яких можна було залучати до активного перетворення Росії. Плани й методи діяльності союзу, незважаючи на їхнє антисамодержавне спрямування, були утопічними, а подальша радикалізація програмних завдань і методів діяльності призвела до необхідності нової реорганізації союзу і створення Південного, а згодом — і Північного т-в декабристів.

Дж.: *Трубецкой С.* Записки. СПб., 1906; Восстание декабристов, т. 1—4. М., 1925; *Лунин М.С.* Письма из Сибири. М., 1987.

Літ.: *Пыпин А.И.* Исторические очерки: Общественное движение в России при Александре I. СПб., 1885; *Довнар-Запольский М.В.* Тайное общество декабристов. М., 1906; *Семевский В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. М., 1909; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1. М., 1955.

І.І. Глизь.

СОЮ́З ВИ́ЗВОЛЕННЯ УКРАЇ́НИ (СВУ) — політ. орг-ція, утворена 4 серпня 1914 у *Львові* українцями — емігрантами з Росії. Кер-во СВУ складалося із членів укр. соціаліст. партій — *Революційної української партії*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *«Спілки» соціал-демократичної.* На чолі орг-ції стояла президія у складі А.*Жука*, В.*Дорошенка*, О.*Скорописа-Йолтуховського* й М.*Меленевського.* У серпні—вересні 1914 СВУ опублікував свої програмні документи — «Наша платформа», відозви «До українського народу», «До громадської думки Європи» та ін. СВУ вважав себе репрезентантом інтересів укр. народу Росії й намагався використати війну австро-нім. блоку проти Росії для завоювання самостійності України, яка мала стати *конституційною монархією* з демократ. внутр. устроєм, однопалатною системою законодавства, мовними й реліг. свободами для всіх національностей і самостійною укр. церквою.

Після захоплення Львова рос. армією осідок СВУ був перенесений до *Відня*, але в *Галичині* й на *Буковині* залишилися його підпільні структури, які мали збирати інформацію про діяльність новоствореної адміністрації й пересування рос. військ. З австрійс. боку СВУ опікувався мін-вом закордонних справ, однак з 1915 справа дійшла до політ. розходжень і австрійське МЗС обмежило фінансову допомогу СВУ, який відтоді зосередив свою діяльність більше на території Німеччини.

СВУ розгорнув широку інформаційно-представницьку діяльність у Центральних і нейтральних д-вах Європи за допомоги представників у Німеччині (О.Скоропис-Йолтуховський), Італії (О.Семенів), Болгарії й Румунії (Л.*Ганкевич*), Туреччині (М.Меленевський), Швеції й Норвегії (О.*Назарук*), Швейцарії (П.Чикаленко). Значним дипломатичним успіхом СВУ була заява (листопад 1914) турец. міністра Талаат-бея про потребу визволення України й запевнення про допомогу турец. уряду в здобутті самостійності України. СВУ співпрацював від самого початку (4 серпня 1914) з політ. орг-цією галицьких українців — *Головною українською радою*, а з травня 1915 — із *Загальною українською радою* у Відні, в якій мав своїх 3 делегатів (О.Скоропис-Йолтуховський, В.Дорошенко, М.Меленевський). Велику увагу СВУ приділяв видавничій діяльності. Зокрема, у Відні він видавав ж. *«Вісник Союзу визволення України»* і тижневик «Ukrainishe Nachrichten», у Лозанні (Швейцарія) — «La Revue Ukrainienne»; надрукував велику кількість звернень до різних народів Європи і рос. солдатів, бл. 30-ти брошур та

біля 50-ти книжок про Україну різними мовами.

Із вересня 1914 СВУ почав працювати серед укр. військовополонених. Він домігся від військ. влади *Австро-Угорщини* й Німеччини виділення українців у окремі табори. 1915 понад 40 тис. українців-полонених було зосереджено у Фрайштадтському й Дунасердагельському (Австрія) і понад 50 тис. — у Раштатському, Зальцведельському й Вецларському таборах (Німеччина). У цих таборах організовано культурну і нац. виховну роботу: школи, б-ки, читальні, хори, оркестри, театри, курси укр. історії й літератури, кооперації, політекономії, нім. мови. Засновано укр. газети: «Розсвіт» (Раштат), «Вільне слово» (Зальцведель), «Громадська думка» (Вецляр), «Розвага» (Фрайштадт), «Наш голос» (Йозефштадт). У таборах заходами СВУ вийшла низка укр. освіт. брошур. 1916 СВУ заснував у Львові бюро, яке організувало укр. приватне шкільництво на *Волині*, окупованій австро-угор. військом. Також заходами СВУ навесні 1917 група укр. полонених вела культурно-нац. діяльність на *Підляшші*, яке перебувало під нім. окупацією; вони тут організували бл. 100 нар. шкіл (бл. 5500 дітей), видавали тижневик «Рідне слово» в Білій (нині м. Бяла-Подляска Люблінського воєводства, Польща).

Після *Лютневої революції 1917* в Росії і утворення в *Києві Української Центральної Ради* орг-ція 15 квітня 1917 офіційно відмовилася від подальших виступів від імені всього укр. народу, обмежила діяльність роботою серед військовополонених і захистом населення укр. територій від польс. зазіхань. Заходами СВУ 1917 були створені дві укр. д-зії — «сірожупанників» і «синьожупанників» (див. *Сіра дивізія*, *Синя дивізія*), які згодом влилися в укр. армію. 1 липня 1918 СВУ офіційно припинив своє існування. Усі його матеріали згодом були передані А.Жуком до *Музею визвольної боротьби України* в Празі (Чехословаччина).

Літ.: *Скоропис-Йолтуховський О.* Мої «злочини». «Хліборобська Україна» (Відень), 1920—21, № 2—4; *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936; *Роздольський Р.* До історії «Союзу визволення України». «Український самостійник» (Мюнхен), 1969, № 1—6; *Патер І.* Союз визволення України: Проблеми державності і соборності. Львів, 2000; *Север А.* Русско-украинские войны. М., 2009.

Ю.П. Лавров.

«СОЮ́З ВІ́ЛЬНИХ ГАЛИЧА́Н» — таємна політ. орг-ція, заснована восени 1836 у *Львові* польс. студентською молоддю з метою повалення австрійс. *абсолютизму* шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі та проголошення демократ. *республіки*, ліквідації станових привілеїв. Найближче завдання — пропаганда демократ. принципів і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Члени орг-ції вели агітаційну діяльність також серед укр. студентів Львова. На поч. 1838 «С.в.г.» об'єднався з орг-цією *«Союз синів Вітчизни»*.

Літ.: *Студинський К.* Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. «ЗНТШ», 1908, т. 82; *Kieniewicz S.* Konspiracje galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950; *Steblij F.* Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji. В кн.: Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Wrocław—Warszawa, 1984; *Стеблій Ф.* Піднесення демократичного руху в Східній Галичині в 30—40-х роках XIX ст. В кн.: «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Ф.І. Стеблій.

СОЮ́З ГЕТЬМА́НЦІВ-ДЕРЖА́ВНИКІВ — політ. монархічна орг-ція, правонаступниця *Українського союзу хліборобів-державників*. Заснована за ініціативи П.*Скоропадського* після розпуску ним Укр. союзу хліборобів-державників (липень 1937). Назва офіційно практикувалася для визначення гетьман. руху, який очолював П.Скоропадський, а після його смерті (1945), згідно з концепцією дідичної (спадкової) монархії, — син гетьмана — гетьманич Д.*Скоропадський* (1948 — 57) — та доньки: гетьманівни графиня Марія Монтрезор-Скоропадська (1957—59), Єлизавета Скоропадська-Кужим (1959—75) та Олена Отт-Скоропадська (із 1975). Керівництво гетьман. рухом та С.г.-д. здійснювала Гетьман. рада (мала дорадчі функції). Ідейно-направляючими форумами С.г.-д. були з'їзди (грудень 1950) та 7-ма сесія (липень 1977). На останній прийнято гасло гетьман. руху «Бог, Гетьман, Україна» та конституційні основи Укр. Д-ви, яку визначено як «трудову монархію». С.г.-д. мав свої орг-ції в усіх країнах укр. діаспори. Найбільші осередки С.г.-д. перебували у США та Канаді, де в 1930-х рр. їх налічувалось понад 60. У післявоєнний період поширилась діяльність С.г.-д. у Німеччині та Великій Британії. Провідними діячами союзу були А.Монтрезор, О.*Назарук* (автор статуту і регламенту С.г.-д.), О.*Скоропис-Йолтуховський*, О.*Шаповал* та ін. Серед членів С.г.-д. та його проводу було чимало видатних діячів укр. науки та к-ри: Б.Гомзин, Д.*Дорошенко*, В.*Коростовець*, І.Марченко, І.*Мірчук*, О.*Оглоблин*, Д.*Олянчин*, Н.*Полонська-Василенко*, І.Сапіга, Л.Сідлецький (Сава Крилач) та ін. Нині гетьманський рух репрезентує Укр. гетьман. орг-ція Америки. До сучасних лідерів гетьман. руху належать Л.Бей, В.Базілевський, В.Коваль, Я.Савка та ін. Друковані органи С.г.-д. виходили в США: «Український робітник», «Наша держава», «Батьківщина»; Німеччині: «Український літопис», «Голос державника», «Світанок»; Великій Британії: «Українська дійсність», «Ранок», «Державницька думка» та ін.

За ініціативи гетьман. організацій у Філадельфії (шт. Пенсильванія, США) було засновано *Східноєвропейський дослідний інститут імені В.Липинського*, який провадить дослідно-видавничу діяльність, що стосується насамперед доби *Української Держави* гетьмана П.Скоропадського, наук. та епістолярної спадщини В.*Липинського*. Протягом 1950—70-х рр. у США діяло вид-во «Булава», яким було видано низку наук. праць з історії гетьман. руху.

Літ.: Позиції, перспективи і завдання гетьманського руху. Авгсбург, 1951; Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад гетьманського руху. Нью-Йорк, 1971.

Т.С. Осташко.

«СОЮ́З ДРУ́ЗІВ НАРО́ДУ» — таємна політ. орг-ція, що існувала у *Львові* 1833—35. Її задачами були повалення *абсолютизму* за допомогою збройного повстання, утворення на землях колиш. *Речі Посполитої* федеративної демократ. *республіки*, ліквідації станових привілеїв, звільнення селян від *панщини* і передачі їм земельних наділів. Була підпорядкована орг-ції польс. *карбонаріїв* у *Галичині.* До її складу входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. соціальні стани. Керівним органом союзу була декастерія, якій підлягали низові групи — роти. Очолювали орг-цію Г.Вісньовський та Л.Давид, її членами були С.*Гощинський*, Ш.*Конарський*, Л.Лукашевич. До однієї з рот входило 12 укр. студентів ун-ту (І.Сілецький, Р.Крижанівський, М.Мінчакевич, Т.Кульчицький, К.Слоневський, С.Мійський, Й.Охримович, І.Покинський та ін.). 1835 орг-ція стала складовою частиною т-ва *«Співдружність польського народу»*.

Літ.: *Студинський К.* Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. «ЗНТШ», 1908, т. 82; *Kieniewicz S.* Konspiracje galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950; *Steblij F.* Polskie spiski lat trzydziestych XIX w. a społeczeństwo ukraińskie w Galicji. В кн.: Społeczeństwo polskie i próby wznowienia walki zbrojnej w 1833 roku. Wrocław—Warszawa, 1984; *Стеблій Ф.* Піднесення демократичного руху в Східній Галичині в 30—40-х роках XIX ст. В кн.: «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Ф.І. Стеблій.

СОЮ́З ЗЕМЕ́ЛЬНИХ ВЛА́СНИКІВ — консервативна орг-ція укр. землевласників, яка мала на меті захист приватної власності на землю. Її осередки почали створюватися в Україні як відділення Всерос. союзу земельних власників, очолюваного одним з організаторів *Столипінської аграрної реформи* О.*Кривошеїним*. Восени 1917 в Україні діяли 2 крайові, 9 губернських, бл. 50 повітових відділень. Після заборони *більшовиками* в лютому 1918 діяльності Всерос. союзу земельних власників, а також в умовах німецько-австрійс. окупації України місц. орг-ції вжили заходів до об'єднання у всеукр. масштабі. На скликаному С.з.в. разом з *Українською демократично-хліборобською партією* Хліборобському конгресі 29 квітня 1918 П.*Скоропадський* був проголошений гетьманом. Наприкінці травня 1918 Київ. крайовий з'їзд С.з.в. ухвалив рішення про утворення Всеукр. союзу земельних власників. Постанови з'їзду були спрямовані на збереження приватної власності на землю, недопущення обмеження розмірів земельних володінь, обов'язкову участь представників союзу у виробленні аграрного законодавства, вжиття властями заходів по боротьбі з анархією шляхом «самої нещадної репресії». Лідери союзу граф М.Гейден, І.Дуссан та ін. стояли на промонархічних позиціях, розглядаючи *Українську Державу* як перехідну форму до відновлення єдиної Росії. С.з.в. упродовж літа 1918 розбудовував свою структуру, проводячи з'їзди, створюючи нові осередки, делегуючи своїх представників до органів місц. адміністрації. Союз виступав впливовим чинником здійснення соціально-екон. політики уряду, репрезентантом інтересів *поміщиків*, стримуючи проведення П.Скоропадським ліберальної земельної реформи.

Соціальна неоднорідність С.з.в., відмінність інтересів великих латифундистів і дрібних земельних власників породжували ідейні розбіжності серед членів союзу. У жовтні 1918 Київ. орг-ція виступила з ініціативою створення Всеукр. союзу хліборобів-власників (селян). Вона задекларувала незалежність України як парламентської республіки на чолі з гетьманом, статус укр. мови як державної, автокефалію укр. церкви, земельну реформу шляхом примусового викупу поміщицьких земель тощо. 2-й з'їзд С.з.в. відкинув ці домагання. Тоді частина делегатів із дозволу властей створили Всеукр. союз хліборобів-власників (селян). Обидві орг-ції припинили діяльність після падіння гетьман. держави.

Літ.: *Пиріг Р.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень—грудень 1918 р.). В кн.: Проблеми історії Української революції 1917—1921 років, вип. 2. К., 2007; *Любовець О.* Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського. В кн.: Український селянин: Збірник наукових праць, вип. 11. Черкаси, 2008.

Р.Я. Пиріг.

СОЮ́З МІСТ, Всеросійський союз міст допомоги пораненим та хворим — впливове громад. об'єднання доброчинного характеру, створене 8—9 серпня 1914 в *Москві* на Всерос. з'їзді представників міст для допомоги армії в питаннях організації тилу. Виконавчим органом С.м. був Гол. к-т, до складу якого ввійшли міські голови й уповноважені Москви, *Санкт-Петербурга* та багатьох губернських міст, у т. ч. й українських. Провідну роль у С.м. відігравала ліберальна міська *буржуазія* на чолі з представниками *Конституційно-демократичної партії*, які впливали на його політику від початку заснування. 14 вересня 1914 головноуповноваженим С.м. став моск. міський голова, відомий підприємець М.Челноков.

16 серпня 1914 С.м. був визнаний офіційно, і, згідно з указом, у своїй діяльності він мав підпорядковуватися військ. міністерству та Рос. т-ву Червоного Хреста. Вбачаючи можливість політ. впливу нового об'єднання на сусп-во, уряд спочатку дозволив союзу займатися допомогою хворим та пораненим фронтовикам лише у внутр. губерніях імперії, що передбачало евакуацію солдатів і офіцерів із подальшим їх лікуванням у тилових мед. закладах, участь у забезпеченні армії ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією та ін.

Із 1915 за значної фінансової підтримки д-ви в умовах складного становища на фронті С.м. розширив коло своєї діяльності: спрямував зусилля на різнобічну допомогу військовослужбовцям у районі бойових дій, на облаштування, лікування та забезпечення роботою біженців у прифронтовій смузі та в тилу, влаштовував притулки для дітей-сиріт, здійснював санітарно-епідемічні заходи серед військових і цивільного населення, організовував ремонтні та вироб. майстерні, окопні роботи, узявся за виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необ-

хідності, опікувався скаліченими фронтовиками та ін.

За своєю структурою, заг. спрямуванням і завданнями роботи С.м. був спорідненим із *Земським союзом.* У червні 1915 було створено об'єднаний Гол. к-т земського й міського союзів із забезпечення армії — Земгор, який став впливовою політ. орг-цією ліберального напряму. Фактично Земгор, що об'єднав переважно дрібну пром-сть місц. значення, став важливою допоміжною орг-цією у виконанні замовлень для армії на предмети інтендантського забезпечення. Склавшись у завершеному вигляді до осені 1915, він разом із *воєнно-промисловими комітетами* почав виконувати функції з мобілізації пром-сті й організації виконання держ. замовлень. У серпні 1915, із початком інтенсивного руху біженців, Земський союз і С.м. заснували Об'єднаний к-т з улаштування біженців (Собеж).

На місцях Гол. к-ту С.м. підпорядковувалися міські й обласні к-ти, які спиралися у своїй діяльності на *міські думи.* Міські к-ти С.м. виникли переважно з к-тів або виконавчих комісій, організованих з початком *Першої світової війни* при міських органах самоврядування з метою надання допомоги хворим і пораненим воїнам. Як правило, вони складалися не тільки з міських гласних, членів управи, а й із представників широкого кола громадськості, зокрема й тих осіб, котрі не мали необхідного майнового цензу.

До березня 1916 всього в Рос. імперії в губернських та повітових містах було засновано 273 к-ти С.м. В укр. губерніях у цей час разом з обласними к-тами функціонували 58 к-тів союзу, а кількість міст, які приєдналися до нього, становила 83 центри — 9 губернських і 74 повітових.

Середньою ланкою між Гол. к-том та міськими к-тами С.м. у губернських і повітових центрах були обласні к-ти, які об'єднували міські к-ти, що входили до складу окремої евакуаційної області. З 11-ти обласних к-тів С.м. в Україні функціонували три: Катеринославський, Київський і Харківський.

Для кер-ва закладами союзу в діючій армії та в місцевостях, наближених до районів бойових дій, були створені особливі фронтові к-ти у складі уповноважених Гол. к-ту, представників місц. органів самоврядування, громадських орг-цій та установ. Фронтові к-ти були мілітаризовані, їхні співробітники носили військові однострої та зброю. У своїй діяльності на фронті, крім заг. директив уповноважених, вони підлягали військ. владі. Управління К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту до літа 1915 перебувало у *Львові*, а потім — у *Києві.*

Серед підрозділів союзу найбільшого розмаху на укр. землях набула діяльність К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту. Наприкінці 1916 йому підпорядковувалися 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 13 перев'язочних пунктів, 3 військово-санітарні поїзди, 23 стоматологічні кабінети, 19 епідемічних загонів, 29 дезінфекційних і 77 харчувальних пунктів, 21 дитячий притулок, 16 майстерень та більше двох сотень ін. закладів на фронті та в тилу. Усього — 592 заклади.

Із літа 1916 в *Галичині* працівники К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту взялися за організацію навчання дітей укр. мовою. Завдяки зусиллям к-тів С.м. і Земського союзу Пд.-Зх. фронту (особливо тісною була їхня співпраця саме у справі укр. шкільництва) упродовж 2-ї пол. 1916 вдалося майже повністю відновити початкову освіту рідною мовою в цьому окупованому рос. військами краї. К-т С.м. Пд.-Зх. фронту відчутно впливав у справі ставлення до укр. питання на Гол. к-т союзу, який ухвалював постанови в прихильному до українства дусі.

Як і в Земському союзі, осн. кістяк к-тів С.м. в Україні становили місц. громад. діячі, працівники міськ. самоврядування. Багато з них, починаючи з рядових співробітників к-тів С.м., проходили на службі в союзі практику орг. та адм. роботи. У керівних органах комітетів цього об'єднання працювали чимало майбутніх діячів *Української революції 1917—1921.* Уже 1915 К-т С.м. Пд.-Зх. фронту виразно набув укр. характеру, його керівний склад відзначався широким представництвом від політ. та громадських орг-цій краю. Зокрема, з осені 1915 його очолював відомий укр. громадсько-політ. і культ. діяч барон Ф.*Штейнгель.* Уповноваженим К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту, керівником відділу харчування й допомоги постраждалому від війни населенню був Д.*Дорошенко*, відділу постачання — А.*Ніковський*, уповноваженим К-ту при штабі 8-ї армії — А.*В'язлов*, керівником аптекарського відділу — Г.Литвак, санітарно-тех. — Б.Шингарьов. Членами к-ту були: М.*Біляшівський*, Ф.*Матушевський*, В.*Леонтович*, І.*Красковський*, В.Уляницький та ін. відомі укр. діячі.

С.м. перебував в опозиції до самодерж. уряду. Його представники були активними членами Прогресивного блоку, створеного в серпні 1915. Після падіння *самодержавства* С.м. став опорою *Тимчасового уряду* в держ. кер-ві. Йому були надані широкі повноваження й права. У травні 1917 уряд затвердив рішення про об'єднання паралельно працюючих на європ. театрі воєн. дій громад. орг-цій — Всерос. земського союзу, Всерос. союзу міст та Рос. т-ва Червоного Хреста, що вказувало на «одержавлення» громад. структур буржуазії в нових політ. умовах.

Чимало представників К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту з падінням монархії в лютому 1917 посіли ключові посади в багатьох місцевих органах управління. Так, Ф.Штейнгель був обраний головою Київ. виконавчого к-ту, до якого навесні перейшла вся влада в місті. А.В'язлов став волин. *губернським комісаром* Тимчасового уряду, а Д.Дорошенко — заст. київ. губернського комісара.

Зі встановленням більшовицької влади діяльність С.м. почала згортатися. У липні 1918 за декретом РНК союз був ліквідований, а його майно передано *Вищій раді народного господарства* та її місц. органам. Зі свого боку *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* у квітні 1918 ухвалила рішення про ліквідацію міських і обласних к-тів та К-ту С.м. Пд.-Зх. фронту.

Літ.: Личный состав учреждений Всероссийского союза городов (на 1 марта 1916 г.), вып. 2: Областные и

городские комитеты. М., 1916; Очерк деятельности Всероссийского союза городов: 1914—1915 г. М., 1916; Санитарные и противоэпидемические мероприятия Союза городов (с начала войны до 1 марта 1916 г.). М., 1916; Состав Главного и местных комитетов Всероссийского союза городов. М., 1916; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918), ч. 1: Галицька Руїна 1914—1917 років. Львів, 1923; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; *Думова Н.Г.* Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции. М., 1988; *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914—1918). В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 4. К., 2002; *Жванко Л.* Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.). Х., 2009.

О.М. Донік.

«СОЮ́З ПОРЯТУ́НКУ», «Товариство справжніх і вірних синів Вітчизни» — перша таємна орг-ція декабристів у Росії, що діяла із лютого 1816 по січень 1818. Мала масонські форми організації (див. *Масонство*), поділялася за ступенями підлеглості на «братів», «мужів» та «боляр» («бояр»). Засновниками були О.Муравйов, М.М.*Муравйов*, кн. С.*Трубецькой*, М.Муравйов-Апостол, С.*Муравйов-Апостол* та І.*Якушкін*, які складали «раду боляр», або «думу», що керувала товариством. Невдовзі були зараховані М.Лунін, М.*Новіков*, який прийняв Ф.*Глинку* і П.*Пестеля*. Орг-ція спиралася на законспіровану групу, що мала сліпо виконувати волю організаторів союзу — «боляр».

У січні 1817 союз прийняв статут, написаний П.Пестелем, і нову назву — «Товариство справжніх і вірних синів Вітчизни». Ця таємна орг-ція утворилася у складі до 30 осіб.

За статутом запрошені в члени «С.п.» давали клятву не розголошувати його мету і правила. Порушнику клятви загрожували смертю від отрути чи клинка. Члени орг-ції мали платити внески за матеріальним станом кожного, усі повинні були залишатися на місцях держ. служби, аби в разі перевороту під час зміни імператора вони були в розпорядженні таємної організації. У статуті союзу залишалися окремі ідеї масонських орг-цій — про підтримку добрих намірів уряду, неприйняття й осудження соціальної несправедливості та неповаги до особистості людини. Із розпуском орг-ції через рік текст статуту було знищено. Ведуться дискусії, чи не був статут «С.п.» перекладом статуту прусської масонської орг-ції «Тугенбунд» ще до його переробки для *«Союзу благоденства»*, відомої під назвою «Зелена книга».

Члени союзу, переконавшись, що схилити рос. імп. *Олександра I*, як і дворян, до скасування кріпосного права буде неможливо, внесли в таємну частину програми ідею боротьби з *абсолютизмом* та вимогу встановити *конституційну монархію*. Для прискорення революц. впровадження конституційних порядків М.Лунін весною 1816 запропонував царевбивство кимось у масках, щоб новому імператору поставити від імені сусп-ва конституційні вимоги.

Мотивом для створення таємної орг-ції, як засвідчили на допитах декабристи, були часті зустрічі й обговорення кріпосної залежності, жорстокості поводження із солдатами, повсюдне казнокрадство, грабунок, неповага до людини взагалі. Член-організатор союзу І.Якушкін у спогадах писав, що по поверненні через два роки з походу в Зх. Європу їх зустріло старе і хворе сусп-во. Ін. засновник союзу кн. С.Трубецькой створення орг-ції пояснював внутр. становищем країни, зокрема, тривалими, що ставали дедалі частішими, виступами селян проти *поміщиків*, запровадженням О.Аракчеєвим *військових поселень*. Члени «С.п.» орієнтувалися на досвід західноєвроп. д-в із представницькими органами правління.

Зміни зовн. політики Росії — вступ до Священного союзу монархів для придушення в Європі революц. визвол. повстань, підписання імп. Олександром I конституційної хартії для *Царства Польського* (листопад 1815) і чутки про готовність передати під його юрисдикцію *Правобережну Україну*, що вважалося серед декабристів зрадою, спричинили бурхливі дискусії декабристів у *Москві* наприкінці 1817. Деякі члени (І.Якушкін, князь Ф.Шаховськой та ін.) були готові самостійно йти на царевбивство. Радикально налаштована частина декабристів організувала наприкінці 1817 перехідне «Військове товариство», а «С.п.» було реорганізовано, частина членів вийшла із союзу.

Дж.: *Трубецкой С.* Записки. СПб., 1906; Восстание декабристов, т. 1—4. М., 1925; *Якушкин И.Д.* Записки. М., 1926; *Лунин М.С.* Письма из Сибири. М., 1987.

Літ.: *Семевский В.И.* Политические и общественные идеи декабристов. М., 1909; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955.

І.І. Глизь.

«СОЮ́З РУ́ССКОГО НАРО́ДА» — чорносотенна орг-ція, створена в жовтні 1905 в *Санкт-Петербурзі* з метою протистояння прогресивним перетворенням у Росії. Об'єднувала реакційне *дворянство*, *духовенство*, міську дрібну *буржуазію*. Засновниками «Союзу» були О.Дубровін, В.Пуришкевич та ін. Широкого розмаху діяльність орг-ції набула в Україні. Із 400 тис. її членів тут налічувалася майже половина, насамперед у містах *Київ*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), *Чернігів*, *Одеса* та ін. Членами «Союзу» згідно з ухваленим 7 серпня 1906 статутом орг-ції могли бути лише росіяни, українці та білоруси. Осн. програмні положення: єдність і неподільність Рос. імперії, збереження *самодержавства* та єднання його з народом, великодерж. *шовінізм*, антисемітизм, войовниче *православ'я*. Керівний орган — Гол. рада, що складалася з 12-ти членів. Орг-ція одержувала фінансову підтримку від д-ви, їй протегував рос. імп. *Микола II*. 1907 існувало бл. 800 місц. філіалів «Союзу». Відбулися спровоковані «Союзом» масові *погроми єврейські*, зокрема в Україні, у «*смузі осілості*». Після 1907 діяльність «Союзу» пішла на спад, паралельно виникли ін. чорносотенні орг-ції — «Союз русских рабочих», «Союз активной борьбы с революцией и крамолой», «Союз Михаила Архангела» та ін. Під час *Лютневої революції 1917* «Союз» та його філії були ліквідовані.

Літ.: *Самарцев І.Г.* Чорносотенці на Україні (1905—1917). «УІЖ», 1992, № 1; *Степанов С.А.* Черная сотня в России (1905—1914). М., 1992; *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904—1914). К., 2000.

В.М. Волковинський.

СОЮ́З УКРАЇ́НСЬКИХ АВТОНОМІ́СТІВ-ФЕДЕРАЛІ́СТІВ — укр. політ. орг-ція ліберального спрямування, правонаступниця *Товариства українських поступовців* (ТУП). 12—13 березня 1917 в *Києві* відбувся з'їзд ТУП, на якому були присутні представники від громад України, а також Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) і *Москви*, головував М.*Грушевський*, заступники голови — О.*Лотоцький* та І.*Шраг*. З'їзд розглянув ряд політ. питань і ухвалив підтримувати *Тимчасовий уряд* та *Українську Центральну Раду*. Було вирішено надати орг-ції нову назву, яка більше відповідає її гол. програмному завданню, — «Союз українських автономістів-федералістів». З'їзд закликав негайно змагатися за *автономію* України у складі Росії, яку мають остаточно затвердити *Всеросійські Установчі збори*. До ЦК (Ради) союзу були обрані В.*Біднов*, Д.*Дорошенко*, С.О.*Єфремов*, Ф.*Матушевський*, В.*Прокопович*, О.*Шульгин* та С.*Ерастов*. Друкованим органом союзу стала газ. *«Нова Рада»* (перше число вийшло 25 березня 1917). На початку червня 1917 ЦК (Рада Союзу) було реорганізоване: С.Єфремов — голова, В.*Леонтович* та А.*Ніковський* — заступники, Ф.Матушевський — скарбник, О.Андрієвська — секретар.

6—7 квітня 1917 нарада членів союзу в Києві вирішила реорганізуватись і відновити колишню *Українську радикально-демократичну партію*, яка існувала 1905—07, прийнявши до скликання парт. з'їзду її програму. На парт. конференції в червні 1917 було реорганізоване кер-во партії: С.Єфремов — голова, О.Лотоцький та А.Ніковський — заступники, Ф.Матушевський — скарбник, О.Андрієвська — секретар. Партія прийняла нову назву — *Українська партія соціалістів-федералістів*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XX ст. — 1939 р.). К., 2002.

О.Д. Бойко.

СОЮ́З УКРАЇ́НСЬКИХ СТУДЕ́НТСЬКИХ ОРГАНІЗА́ЦІЙ ПІД ПО́ЛЬЩЕЮ (СУСОП) — напівлегальне об'єднання укр. студентських т-в на території Польщі 1931—39. Об'єднував 27 т-в із 5-ти університетських центрів, 65 повітових секцій. Налічував бл. 2,5 тис. членів (83 % усіх студентів-українців у Польщі). Заснований у березні 1931 на конгресі у *Львові* за ініціативи Центр. студентського к-ту. На ньому було обрано студентську Репрезентацію (вона виділила зі своїх членів Екзекутиву) та визначено напрями діяльності, у першу чергу культурно-освіт. роботу для зміцнення нац. свідомості громадян. Із цією метою секції СУСОП організовували концерти, театральні вистави, доповіді тощо. Значні досягнення мав СУСОП в галузі спорту. Діяльність об'єднання вела до численних репресій з боку польс. влади: арешту 3-х перших голів (1934), закриття час. «Студентський шлях». У березні 1939 всі учасники 7-го конгресу СУСОП були заарештовані й ув'язнені.

Голови СУСОП: В.*Янів*, Д.Штикало, Р.Волошин, Я.Масляк, В.Рудко, М.Заяць, Ю.Бондарчук, О.Логуш, К.Білинський.

Літ.: *Лісовий Р.* Тридцяті роки студентського Львова. Прага, 1941; *Шумський І.* Молодіжний рух у Західній Україні (1920—1939). Тернопіль, 2002.

В.І. Прилуцький.

СОЮ́З УКРАЇ́НСЬКОЇ НАЦІОНАЛІСТИ́ЧНОЇ МО́ЛОДІ (СУНМ) — нелегальна націоналістична молодіжна орг-ція, яка виникла на поч. 1926 в *Західній Україні* внаслідок об'єднання Студентських громад і Групи укр. державницької молоді. 1926—28 головою орг-ції та редактором (1927—28) її органу «Смолоскипи» був О.Бондарович, згодом — Б.*Кравців*. Крім ідеологічної роботи, СУНМ брав участь у політ. акціях, зміцнив зв'язки з *Українською військовою організацією*, що спричинило масові арешти й спроби погромів із боку польс. властей. 1929 Союз став співзасновником *Організації українських націоналістів*.

СУНМ складався із груп — територіальних або станових. Групи поділялися на «звена». Провід груп складався з референтів, відповідальних за різні сектори (орг., навч. та ін.). Кількість груп та їхніх членів у різний час змінювалася. 1929 СУНМ складався із 2-х студентських, 4-х середньошкільних, 3-х селянських, 2-х робітн. груп.

Літ.: *Книш З.* Далекий приціл (Українська військова організація в 1927—1929 рр.). Торонто, 1967; *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Книш З.* Становлення ОУН. К., 1994; *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів. К., 2003.

В.І. Прилуцький.

СОЮ́З УКРАЇ́НЦІВ У ВЕЛИ́КІЙ БРИТА́НІЇ (СУБ; The Association of Ukrainians in Great Britain) — укр. громад. орг-ція у Великій Британії. Заснована в Лондоні наприкінці 1945 — на поч. 1946 укр. емігрантами, переважно колиш. вояками з польс. війська — 2-го корпусу ген. В.Андерса (див. *Андерса Армія*). Пізніше до СУБ увійшли й колишні полонені, зокрема з 1-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії (див. *«Галичина»*, д-зія СС), та переміщені особи, гол. чин. вихідці із західноукр. земель, які перебралися до Великої Британії, здебільшого з таборів Зх. Німеччини. Перші збори СУБ відбулися 19—20 січня 1946 у м. Единбург. Первісно СУБ опікувався представницькими функціями, зокрема репрезентував інтереси українців у контактах із брит. владою, згодом поширив свою діяльність на культурно-освітню, просвітницьку, інформаційну, госп. та доброчинну сфери життя українців у Великій Британії. Центр. органами СУБ є Рада, її Президія та Гол. управа, котрі обираються заг. зборами. Головами СУБ у різні часи були М.Білий-Карпинець, М.Бура, В.Василенко, Я.Гаврилів, Д.Левицький, В.Лісевич, Р.*Лісовський*, Б.Панчук, О.Фундак та ін. Почесним головою СУБ був гетьманич Д.*Скоропадський*. Нині головою СУБ є З.Ластовецький, а почесним головою — В.Олеськів, один

із фундаторів СУБ. Найбільшу кількість членів СУБ мав наприкінці 1940-х рр. — бл. 20 тис. осіб. Від поч. 1950-х рр., з активізацією трансатлантичної еміграції українців, їхня кількість постійно зменшується — до 10 тис. (1955) та 5 тис. (1977). Від 1950-х рр. СУБ перебуває під ідейним впливом ОУН-б (фракція С.*Бандери*) та гетьман. руху, позаяк на теренах Великої Британії від кінця 1940-х рр. функціонує кілька впливових орг-цій укр. комбатантів (військових): «Об'єднання бувших вояків-українців» та «Союз бувших вояків-українців». Структура СУБ складається з низки автономних секцій, рад і постійних комісій у Лондоні, а також різних відділів та осередків у великих індустріальних містах, зокрема, в Бері, Бірмінгемі, Болтоні, Бредфорді, Ештоні, Ковентрі, Лідсі, Манчестері, Ноттінгемі, Олдгемі, Рочдейлі та ін. До СУБ входить низка ін. громад. орг-цій і установ: Орг-ція укр. жінок, Спілка укр. вчителів і виховників, що об'єднує мережу шкіл українознавства, Б-ка, Музей ім. Т.Шевченка, Фонд укр. дитини та ін. Гол. управа СУБ розміщується в Лондоні на Лінден Гарденс, 49. Сучасна структура СУБ суттєво скоротилася, проте зберегла свою основу, котра складається із 28-ми місц. відділень та 19-ти дрібних осередків. Нині корпоративними членами СУБ є Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії, Спілка укр. молоді у Великій Британії, Укр. інформаційна служба та кооп. спілка «Нова фортуна». Під маркою СУБ видавалися: дитячий ж. «Юні друзі», час. «Вітраж» та англомовний квартальник «The Ukrainian Review», а двотижнева газ. «Українська думка» виходить і донині. Крім того, виходить «Календар українця у Великій Британії», функціонують Музей ім. Т.Шевченка, архів, книгарня СУБ, оселя для укр. пенсіонерів «Сиденгирст» у графстві Суррей, студентський гуртожиток, школи українознавства в 14-ти містах (бл. 400 слухачів), Комісія допомоги укр. студентству, котра опікується також стажуваннями науковців з України. Нині СУБ проводить культурно-освітні й меморіальні акції, зокрема 2008 рік був присвячений вшануванню пам'яті жертв *Голодомору 1932—1933 років в УСРР*. СУБ є корпоративним членом *Української всесвітньої координаційної ради*, *Світового конгресу українців*, Світ. конфедерації укр. державницьких орг-цій, Європ. конгресу українців та ін.

Офіц. веб-сайт орг-ції: http://www.augb.co.uk.

Літ.: *О.Д.* За здорові підстави суспільно-громадського життя. «Визвольний шлях», 1949, № 7; *О.Д.* За правопорядок, розвиток і єдність українського суспільно-громадського життя. Там само, 1950, № 2; *Р.Б.* Початки Союзу українців у В. Британії. Там само; Українська діаспора у світі (довідник). К., 1993; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Олеськів В.* «Нашим обов'язком було зорганізувати себе в цій країні» (інтерв'ю). «Українська думка», 2011, № 2, 15 січня; *Семенченко О.* Відданість покоління засновників. Там само, 2011, № 3, 29 січня.

О.В. Ясь.

СПАРТОКІ́ДИ — династія спадкових правителів *Боспорського царства*, що перебувала при владі 438—109 до. н. е. Засновник — Сparток I, правив 7 років. Щодо етнічного походження і причин приходу до влади існують різні гіпотези. За ранніх С. — Сатира I (431—390 до н. е.), *Левкона I* (390—349 до н. е.), Перісада I (349—309 до н. е.), Євмела (309—303 до н. е.) — в результаті воєнних і дипломатичних дій Боспор став великою греко-варварською д-вою, яка підтримувала тісні політ., екон., культ. зв'язки з багатьма антич. містами, Фракією, Скіфією, землеробами Лісостепу, славилася широкомасштабною торгівлею зерном і солоною рибою, розквітом міст і худож. ремесел. За подальших С. почався повільний занепад Боспору. Хронологія їхнього правління після Спартока III (303—284 до н. е.) точно не встановлена. До 109 до н. е. послідовно правили Перісад II, Спарток IV, *Левкон II*, Гігієнонт, Спарток V, Перісад III, Камасарія, Перісад IV, Перісад V, якого змінив понтійський цар *Мітрідат VI* Євпатор. Починаючи з Левкона II, С. випускали *монети* із власними іменами і титулом «басилевс». Водночас за громадян. общиною *Пантікапея* зберігалося право карбування монет, безмитної торгівлі, звільнення від воєнних податків, проведення нар. зборів. В антич. літературі С. характеризувалися різними термінами: «*архонти*», «басилевси», «династи», «тирани»; правили найчастіше разом із братами або синами. У політ. житті Боспору за С. простежуються прояви елліністично-сх. характеру: споріднення грецької й туземної *еліт*, конвергенція грец. і варварського світів, кровноспоріднені шлюби, обожнення предка-царя, уславлення окремих правителів.

Літ.: *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. М., 1985; *Молев Е.А.* Боспор в период эллинизма. Нижний Новгород, 1994.

А.С. Русяєва.

СПАС — село Старосамбірського р-ну *Львівської області*. Розташов. на лівому березі р. Дністер. Відоме середньовічними пам'ятками — рештками Спаського монастиря і *городищем* Спас II.

Спаський (Спасо-Преображенський) монастир був розташов. на території села, на мисі, утвореному струмками Великий і Малий Дубен. За легендами, монастирем опікувався кн. *Лев Данилович* (який начебто тут похований), тут у 13—14 ст. був центр окремої Самбірської єпископії (чиє існування сумнівне). Перша достовірна згадка про монастир має дату 1422. У 16—17 ст. монастир слугував зимовою резиденцією владик *Перемиської єпархії*, які мали титул єпископів перемишльських і самбірських. У 1-й пол. 17 ст. за монастир йшла боротьба між православними та унійцями. 1691 обитель разом з усією єпархією перейшла в унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*), після 1739 увійшла до Рус. конгрегації (провінції) ордену *василіан*. До 1776 тут діяла єпископська школа, 1776—84 — школа риторики. Монастир ліквідовано 1786. 1816 його будівлі (у т. ч. муровані храм та башту) розібрали на буд. матеріал. Уявлення про монастирський комплекс дає опис, складений у 2-й пол. 18 ст.

Археол. дослідження (М.Малевська, 1978—80) виявили реш-

тки мурованих храму та башти, які датують кінцем 13 — 1-ю пол. 14 ст. Храм, за даними плану 1816, був триапсидним, імовірно чотиристовпним. Це найдавніша будівля на теренах *Галицького князівства*, при спорудженні якої застосовано не лише каміння, а й цеглу. Квадратна в плані башта належить до поширених на Зх. *Волині* башт-«стовпів» та є єдиною пам'яткою такого типу в *Галичині*.

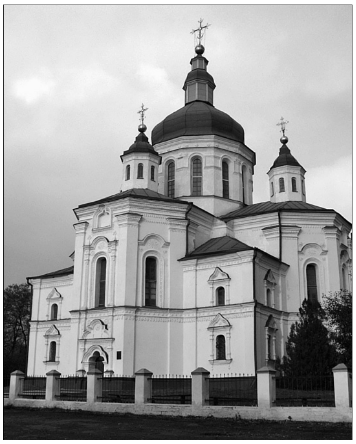
Городище Спас II розташов. на Замковій Горі (у джерелах 16 ст. — г. Холодник; відносна висота бл. 140 м) за 1 км на зх. від центру села. Майданчик городища становить овал площею 0,3 га. В історії пам'ятки виділяють 3 буд. періоди: давньорус. (12—13 ст.), 14—15 ст., 15—17 ст. Виявлено рештки оборонного муру 2-ї пол. 15 — 16 ст., під ними — розвал цегли від будівлі 14 — 1-ї пол. 15 ст. Городище ототожнюють із відомим із писемних джерел Старосамбірським замком, який у 14—16 ст. був центром Самбірського староства.

Літ.: *Вуйцик В.* Маловідома пам'ятка княжої доби. В кн.: Марра mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; *Інкін В.* Архів Самбірської економії. «ЗНТШ», 1996, т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; *Антипов И.В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в.: Каталог памятников. СПб., 2000; *Швед М.* Спаський та Лаврівський монастирі — осередки духовності й культури в Галичині. Львів, 2000; *Мацкевий Л.Г., Козак В.Й.* Старожитності Дрогобицького передгір'я. Львів—Дрогобич, 2009.

Д.Я. Вортман.

СПА́СА НА БЕРЕСТО́ВІ ЦЕ́РКВА — див. *Берестове*.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКА ЦЕ́РКВА у Великих Сорочинцях — пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва, яскравий представник стилю «козацького бароко» (див. *Бароко*). Споруджена в м-ку Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.), яке було резиденцією фундатора храму — гетьмана Д.*Апостола*. Слугувала родовою усипальнею, тут поховано Д.Апостола (1734), його дружину Уляну (1742) та дітей. Дата спорудження церкви дискусійна (між 1727 і 1734). 1809 у С.-П.ц. охрещено М.*Гоголя*.



Спасо-Преображенська церква в с. Великі Сорочинці. Фото початку 21 ст.

Церква хрещата, дев'ятидільна, із гранчастими раменами і квадратними двоповерховими приміщеннями між ними. Початково була увінчана 9-ма банями, після пожежі 1811 залишилося 5 бань. Цікавими зразками барокової пластики є три вхідні портали. У зх. рамені (бабинці) влаштовано хори. У бабинці на стіні розміщено гетьман. герб.

В інтер'єрі домінує високий 7-ярусний іконостас, що складається з гол. іконостаса та двох іконостасів у бічних вівтарях і всього налічує понад 100 ікон. Іконостас відзначається пишним різьбленням, а іконопис — монументалізмом і яскравою декоративністю. У намісному ряді розміщено зображення пророка Даниїла та мучениці Юліанії — святих, співіменних гетьману та його дружині. Юліанія, можливо, має портретні риси гетьманші Уляни.



Ікона «Преображення» з іконостаса Спасо-Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці. 30-ті рр. 18 ст.

Літ.: *Ксендзенко А.* Гетманская усыпальница. «Киевская старина», 1887, № 2; *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре. К., 1955; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Белецкий П.А.* Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Міляєва Л.С.* Спасо-Преображенська церква с. Великі Сорочинці Полтавської області. В кн.: Українське барокко та європейський контекст. К., 1991; *Білецький П.* Коли будувалася Преображенська церква в Сорочинцях. В кн.: Українська академія мистецтв: Дослідницькі та науково-методичні праці, т. 7. К., 2000; Пам'ятки архітектури та містобудування України. К., 2000; *Павленко В., Павленко П.* Історія будівництва та реставрації Спасо-Преображенської церкви в селі Великих Сорочинцях. В кн.: Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: Матеріали наукових читань. Полтава, 2005; *Дорофієнко І. та ін.* Сорочинський іконостас: Альбом. К., 2010.

Д.Я. Вортман.

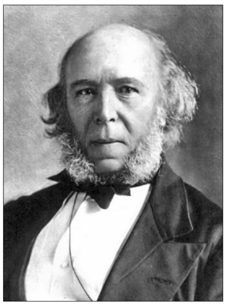
СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МГА́РСЬКИЙ ЛУБЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир*.

СПА́СО-ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МЕЖИГІ́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — див. *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир*.

СПА́СЬКИЙ Іван Георгійович (08.03.1904—04.11.1990) — історик монетної справи й грошового обігу *Київської Русі*, Росії та України. Д-р істор. н. (1961). Н. в м. *Ніжин*. Закінчив Ніжинський учительський ін-т, наприкінці 1920-х рр. — Ленінгр. ун-т. 1930—32 завідував нумізматичним кабінетом Харків. археол. музею. 1932 розпочав роботу в Держ. Ермітажі (Ленінград; нині м. *Санкт-Петербург*), де працю-



І.Г. Спаський.



Г. Спенсер.

вав більше 50 років. 1947 С. захистив кандидатську, 1961 — докторську дис. Був обраний членом багатьох зарубіжних академій і наук. товариств. С. був зразковим музейним працівником, щоденно опрацьовуючи монетний матеріал, складаючи інвентарі й каталоги. Він зробив великий внесок до науки, зокрема розробив методику дослідження недатованих рос. монет 16—17 ст. за штемпелями, завдяки чому зміг класифікувати і хронологізувати їх. Його праці про давньорус. *златники* і *срібляники* відкрили загадки цих рідкісних монет. Книжка С. «Русская монетная система» тричі видана в Ленінграді й кілька разів за кордоном і є настільною в кожного вченого і музейного працівника. Світ. визнання здобула його фундаментальна праця «Іноземні й російські ордени до 1917 р.» (1963). Значну увагу С. приділяв укр. сюжетам: дослідив золоті нагородні монети, карбовані за рос. царя *Олексія Михайловича* для війська Б.*Хмельницького*, написав книжку «Дукати і дукачі України» (К., 1970) та ін. С. створив сильну наук. школу. Його учні плідно працюють у Росії, Україні, багатьох країнах СНД.

П. у м. Ленінград.

М.Ф. Котляр.

СПА́СЬКИЙ СОБО́Р у Чернігові, Спасо-Преображенський собор — один із двох (другий — *Софійський собор* у *Києві*) найдавніших збережених давньорус. мурованих храмів.

Закладений у *Чернігові*, у центрі *дитинця*, кн. *Мстиславом Володимировичем*. На момент смерті фундатора (1036) стіни храму сягали висоти бл. 4 м. Споруду завершили не пізніше серед. 11 ст. Від часу заснування Черніг. єпархії і до 1919 храм був її кафедральним собором. Тут ховали князів (Мстислава Володимировича, *Святослава Ярославича*, *Ігоря Ольговича* та ін.) і церк. ієрархів (митрополита *Константина І*, Лазаря *Барановича* та ін.).

Давня будівля майже цілком збереглася до нашого часу. Це тринефний, триапсидний чотиристовпний хрещато-баневий храм із нартексом і розвинутою вівтарною частиною, увінчаний



Спасо-Преображенський собор у м. Чернігів. Фото кінця 19 ст.

5-ма верхами. Над нартексом розміщено хори, які спираються на склепіння; над бічними нефами також були хори, які спиралися на дерев'яні балки. Особливістю собору є двоярусні аркади, вмуровані між стовпами середохрестя попід північною та південною підпружними арками. Це надає внутр. просторові собору базилікального характеру. Собор муровано у змішаній техніці (із каміння і цегли-плінфи). Окремі конструктивні елементи та деталі виконані з овруцького рожевого шиферу (карнізи, парапети хорів) та візант. білого мармуру (колони в нижньому ярусі аркад). Давня підлога була вкрита шиферними плитами з мозаїчною інкрустацією. Фасади декоровано напівколонками, нішами, цегляними візерунками. Від давніх *фресок* збереглися лише незначні фрагменти.

Собор був оточений прибудовами, з яких збереглася лише одна — кругла башта, в котрій розміщено сходи для підйому на хори (прилягає з півночі до нартексу). Ін. прибудови виявлено розкопками — це розміщений симетрично до сходової башти прямокутний у плані невеличкий двоповерховий храм (який на рівні 2-го поверху з'єднувався з хорами), а також дві каплиці біля сх. рогів і притвор перед зх. входом.

Аналіз арх-ри собору (О.Комеч) вказує на те, що його будували майстри з *Константинополя*; своєрідність пам'ятки зумовлена вимогами замовника (у першу чергу — наявність великих хорів).

С.с. функціонував і після *монголо-татарської навали*. У 16—17 ст. проводилися його ремонти, після відновлювальних робіт 1675 (коштом черніг. полк. В.Дуніна-Борковського; див. *Дуніни-Борковські*) храм отримав бароковий декор. С.с. сильно постраждав від пожежі 1750. Наприкінці 18 ст. надбудували сходову башту й побудували симетричну їй другу башту (на місці зруйнованої давньої прибудови). Тоді ж змінили форми бань, а башти отримали шпилеподібні конічні верхи. 1795—98 виготовлено існуючий іконостас. 1818 перед входами прибудовано тамбури. 1820 виконано розписи інтер'єру, при цьому частково було записано фрески 11 ст.

С.с. діяв до 1926 і 1942—61. Із 1967 — у складі Черніг. архітектурно-істор. заповідника (нині нац. архітектурно-істор. заповідник *«Чернігів стародавній»*). Наприкінці 1980-х рр. захоплений громадою УПЦ (МП).

Літ.: *Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса. В кн.: Чернігів і північне Лівобережжя. К., 1928; *Моргілевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями. Там само; *Макаренко М.* Чернігівський Спас. В кн.: Археологічні досліди року 1923. К., 1929; *Холостенко Н.В.* Открытие в Чернигове. «Декоративное искусство СССР», 1967, № 5; *Його ж.* Мощеница Спаса черниговского. В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974; *Комеч А.И.* Спасо-Преображенский собор в Чернигове. В кн.: Древнерусское искусство: Зарубежные связи. М., 1975; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987 (http://architecture.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000007/st000.shtml); *Говденко М.* Спас Чернігівський: дослідження. В кн.: З історії української реставрації. К., 1996.

Д.Я. Вортман.

СПЕ́НСЕР Герберт (Spencer Herbert; 27.04.1820—08.12.1903) — брит. філософ, соціолог, один із фундаторів еволюціонізму, ідеолог брит. лібералізму кінця 19 ст. Впливовий соціальний мислитель кінця 19 ст. Н. в м. Дербі (Велика Британія). У поглядах С.

набули розвитку теорії Ч.-Р.Дарвіна, які були ним застосовані як до явищ природи, так і до сусп-ва. Ідеї еволюції, природного відбору С. ототожнював із сусп. прогресом. В його ідеях еволюціонізм (див. *Еволюціонізм в історичній науці*) став одним із аргументів на користь моделі ліберального *капіталізму*, який засновується на принципах «невтручання» (франц. «laissez faire» — «дозвольте робити») та приватної ініціативи індивідів. Осн. праця С. — багатотомна «Система синтетичної філософії» (1864—81), в якій викладені його сусп., природничі та соціологічні теорії. Найсуттєвішим є внесок С. саме в царині соціології, в якій він став фундатором «органічної школи». С. розглядав сусп. еволюцію, типи сусп-ва, впроваджував біологічні аналогії в інтерпретацію соціальних процесів. Сусп-ва сприймалися ним як еволюціонуючі організми, подібні до живих. Сусп-ва спроможні контролювати свої процеси адаптації, і тоді вони розвиваються в бік мілітаристських режимів; вони також можуть дозволити нерегульовану «вільну адаптацію» і тоді перетворюються на промислово розвинуті д-ви. Ідеї С. справили вплив на розвиток соціології кінця 19 — 1-ї третини 20 ст. (елітаризм, соціалдарвінізм, Е.*Дюркгейм*), а через неї — на тодішню соціальну історію.

П. у м. Брайтон (Велика Британія).

Праці: Синтетическая философия [в сокращенном изложении Говарда Коллинза]. К., 1997; Опыты научные, политические и философские. Минск, 1998.

Літ.: История теоретической социологии, т. 1. М., 2001.

К.Ю. Галушко.

СПЕРА́НСЬКИЙ Михайло Несторович (01.05(19.04).1863—12.04. 1938) — рос. історик літератури і театру, археограф, славіст, колекціонер та бібліофіл. Член-кор. Петерб. АН (1902), дійсний член РАН (1921; із 1925 — АН СРСР) та Болг. АН (1926). Професор (1896). Н. в м. *Москва*. Навч. у Тверській г-зії. Закінчив словесне відділення історико-філол. ф-ту *Московського університету* (1885). Протягом 1890—92 стажувався за кордоном. 1895 захистив магістерську дис. на тему: «Славянские апокрифические евангелия», а 1897 — докторську дис. на тему: «Из истории отреченных книг». Професор *Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька* (1896—1906) та Моск. ун-ту (1907—23). Зав. відділу рукописів *Історичного музею в Москві* (1921—29). У квітні 1934 заарештований у т. зв. справі славістів. У червні 1934 засуджений на 3 роки заслання до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ). Втім у листопаді 1934 після листа С. до Й.*Сталіна* заслання замінили умовним терміном. У грудні 1934 виключений зі складу АН СРСР за участь у «контрреволюційній діяльності». До кінця життя жив під домашнім арештом на кошти, виручені від продажу власної б-ки.

Належав до культурно-істор. школи рос. літературознавства. На поч. 1908 передав Істор. музею в Москві велику колекцію портретів, видань, ілюстрацій, присвячених М.*Гоголю* та його добі. Автор численних праць із візантології, етнографії, палеографії, славістики, фольклористики та історії давньорус. літератури, зокрема низки студій, присвячених *«Слову о полку Ігоревім»*.

П. у м. Москва.

Реабілітований 1990.

Праці: Апокрифические деяния апостола Андрея в славяно-русских списках. М., 1893; Из истории отреченных книг, вып. 1—4. СПб., 1899—1908; История славянского перевода Евангелия. Варшава, 1900; Русская устная словесность: Введение в историю устной русской словесности. Устная поэзия повествовательного характера. М., 1917; История древней русской литературы: Киевский период. М., 1921; Из истории изучения «Слова о полку Игореве» в Московском университете. В кн.: Известия Отделения литературы и языка АН СССР, т. 14, вып. 3. М., 1955; Перевод «Слова о полку Игореве» в бумагах А.Ф. Малиновского. В кн.: Исследования и материалы по древнерусской литературе: Древнерусская литература и ее связи с Новым временем. М., 1967.

Літ.: *Кузьмина В.Д.* Михаил Несторович Сперанский. В кн.: *Сперанский М.Н.* Рукописные сборники XVIII века: Материалы для истории русской литературы XVIII века. М., 1963; *Її ж.* М.Н. Сперанский как славист. В кн.: Славянские литературы: V Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. М., 1963; *Юхименко Е.М.* М.Н. Сперанский и Государственный исторический музей. В кн.: Архив русской истории, вып. 6. М., 1995.

О.В. Ясь.



М.Н. Сперанський.

СПЕЦІА́ЛЬНІ ІСТОРИ́ЧНІ ДИСЦИПЛІ́НИ — комплекс джерелознавчих галузей історичної науки, що вивчають окремі типи (види) *джерел історичних* та розробляють теоретико-методологічні засади їх дослідження.

Виникнення С.і.д. пов'язане із суспільно-екон. практикою, розвитком та вдосконаленням господарської діяльності, становленням та функціонуванням держави, процесом людських взаємин і спілкування. Необхідність у користуванні знаками, поняттями, величинами, які б виступали еквівалентом (еталоном) у госп. розрахунках, вимагала знання мір довжини, площі, місткості, ваги. Ці поняття з'явилися в різних народів у найдавніші часи як необхідна складова екон. розвитку і слугували появі метрології. Потреба обліку часу, зміна дня і ночі, фаз місяця, пір року викликала необхідність фіксації явищ природи, а відтак — вироблення одиниць лічби часу, що привело до виникнення хронології. Поява перших знаків — символів для висловлювання думки і передачі її в просторі та часі — спричинила формування давніх систем писемності, історію та еволюцію якої вивчає палеографія тощо.

Формування С.і.д. як окремих наук. знань припало на 18 ст., коли відбувався процес перетворення сукупності відомостей про факти та події минулого в *історичну науку*. Становлення їх як комплексної системи сформувалося в умовах наук. інституювання в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., що пов'язано з інтенсивним суспільно-екон. та культ. розвитком.

У 1-й пол. 20 ст. усталився традиційний комплекс С.і.д. (*хронологія історична*, *метрологія історична*, *нумізматика, геральдика*, *сфрагістика*, дипломатика, *палеографія*), їхній джерельно-інформаційний потенціал викори-

стовувався в наук. дослідженнях, а спец. дисципліни викладалися у вузах.

У 1960—80-х рр. активізувалося розроблення теоретико-методологічних проблем С.і.д., їхніх класифікаційних моделей, з'ясовувалися специфічні ознаки, місце і роль в істор. науці. Була визначена інтегративна роль джерелознавства (див. *Джерелознавство історичне*) як базової галузі у формуванні комплексної системи С.і.д., що сприймалася як підсистема історії, субдисципліна джерелознавства, яка й сама виступала як система із власною структурою.

Усталеним і підтвердженим практикою є поділ комплексу С.і.д. на 2 групи: дисципліни, що вивчають окремі типи (види) джерел (нумізматика — монети, *боністика* — паперові грошові знаки, геральдика — герби, сфрагістика — печатки, *фалеристика* — нагороди, *вексилологія* — прапори), та дисципліни, що розробляють спец. методи роботи із джерелами і вивчають окремі риси та особливості, притаманні джерелу незалежно від його видової приналежності (палеографія — зовн. ознаки писемних пам'яток, хронологія — системи літочислення, *ономастика* — категорії власних імен і назв, *маргіналістика* — читацькі записи на берегах книг, мемуаристика — оповідні твори особового походження (спогади, щоденники, автобіографії) тощо).

Термін «спеціальні історичні дисципліни» остаточно закріпився в серед. 1980-х рр. і прийшов на зміну існуючому — «допоміжні історичні дисципліни». Сучасна назва комплексу наголошує на самостійній ролі його дисциплін, які виконують спец. дослідницькі завдання, мають цільове призначення і спираються на різновиди джерел, що вимагає системного підходу до кожної з них. Проте об'єднуючим чинником є те, що предметом свого пізнання вони визначають закономірності формування джерел і кодування в них джерельної інформації. Так, нумізматика та боністика не тільки розшифровують зчитану із джерел інформацію про існування грошових одиниць як засобів розрахунку в різні істор. періоди, а й дають можливість простежити екон. зв'язки між регіонами, д-вами, перебіг фінансово-госп. процесів тощо. Геральдика, окрім опису герба (знака), що виконував функцію атрибуції (розпізнавання) окремої особи, т-ва, установи, досліджує знакову систему та символіку різних епох, вивчає давні традиції й розробляє сучасні правила герботворчості. Фалеристика не тільки вивчає історію виникнення, становлення та функціонування нагородної системи й супровідних документів до неї, в яких відбилися ідеологія, світосприйняття та уподобання часу, а й комплексно досліджує історію вшанування найбільш гідних представників сусп-ва.

Розвиток істор. науки закономірно привів до видозміни в системі С.і.д. Кількість дисциплін збільшується за рахунок виокремлення з їхнього традиційного комплексу таких, що мають власний предмет та об'єкт дослідження і володіють спец. методиками дослідження: із палеографії виокремилися *філігранологія*, *берестологія*, папірусознавство; із нумізматики — фалеристика тощо. Із появою нових методик формуються нові дисципліни (використання методів мат. статистики зумовило формування *кліометрії*; підвищення уваги до вивчення ролі та місця жінки в сусп. житті спонукало до виникнення фемінології; бажання зберегти пам'ять про наших предків, визначних представників народу покликало до життя *некрополістику* та ін.).

До осн. завдань кожної спец. істор. дисципліни входить визначення передумов виникнення, осн. етапів формування і розвитку, стану дослідження та аналізу осн. джерельних комплексів, відпрацювання методик, визначення джерельної цінності, а відтак — актуалізації інформативного потенціалу спец. дисциплін.

Метою дослідження спец. істор. дисципліни є отримання об'єктивної достовірної наук. інформації задля вирішення різнопланових проблем істор. науки. Спец. істор. дисципліна дає можливість встановити автентичність джерела, час і місце його виникнення, авторство та ін. С.і.д. тісно пов'язані із джерелознавством та *архівознавством*, оскільки спрямовані на всебічне вивчення документальних (оригінальних) джерел.

При дослідженні С.і.д. використовуються загальноістор. методи (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та ін.), власне джерелознавчі (наук. евристики, систематизації, класифікації та критики джерел) і міждисциплінарні методики, властиві ін. наукам (методи мат. статистики, соціологічних досліджень, лінгвістичні, психології, хімічного аналізу та ін.).

Нині сукупний комплекс С.і.д. налічує понад 80 найменувань, що стосуються різних проблем і періодів історії, мають свою специфіку, власні методики дослідження, предмет та об'єкт вивчення, завдання, завдяки чому отримали статус «джерелознавчих знань», оскільки спрямовані на всебічне вивчення різновидів джерел: писемних, речових, зображальних, аудіовізуальних та ін.

Літ.: Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. К., 1988; Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. К., 1992; *Савчин М.С.* Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995; *Бондаренко Г.В.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Луцьк, 1997; Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник. К., 2002; Специальные исторические дисциплины: Учебное пособие. СПб., 2003; Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. К., 2008; *Леонтьева Г.А. и др.* Вспомогательные исторические дисциплины. М., 2009; *Яременко М.* Спеціальні історичні дисципліни: Навчальний посібник. К., 2010.

І.Н. Войцехівська, М.Ф. Дмитрієнко.

«СПЕЦІА́ЛЬНІ ІСТОРИ́ЧНІ ДИСЦИПЛІ́НИ: ПИТА́ННЯ ТЕО́РІЇ ТА МЕТО́ДИКИ» — спеціалізоване серійне наук. видання *Інституту історії України НАН України* та його структурного підрозділу — відділу спец. галузей істор. науки та електронних інформаційних ресурсів.

Збірник заснований 1997 з ініціативи проф. М.Дмитрієнко, яка була відп. редактором видан-

ня (1997—2007), із 2009 — відп. редактор чл.-кор. НАН України Г.Боряк. Голова ред. ради — акад. НАН України В.*Смолій.*

Збірник покликаний сприяти всебічному розвиткові *спеціальних історичних дисциплін*: вдосконаленню методики досліджень, розробці теор. підвалин, введенню до наук. обігу нових джерел, визначенню нового статусу спец. галузей *історичної науки*, а також об'єднанню та координації студій вітчизн. фахівців.

За 15 років побачило світ 19 випусків збірника. На його сторінках було вміщено статті з таких дисциплін, як *архівознавство*, *документознавство*, джерелознавство (див. *Джерелознавство історичне*), генеалогія (див. *Генеалогія історична*), *геральдика*, *біографістика*, *метрологія історична*, *маргіналістика*, музеєзнавство, *зброєзнавство* та ін.

Ред. політика передбачає можливість оприлюднення дискусійних розвідок, що вирізняються оригінальністю інтерпретації, авторським баченням, новаторством.

Електронна версія збірника: http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=sid.

Літ.: Вступ (від редколегії). В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірка наукових праць. К., 1997; *Дмитрієнко М.Ф. та ін.* Відділ спеціальних історичних дисциплін. В кн.: Інститут історії України Національної академії наук України: 1936—2006. К., 2006; *Томазов В.В.* Генеалогия на страницах издания «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики». «Генеалогический вестник» (СПб.), 2007, вип. 29.

В.В. Томазов.

СПЕЦІА́ЛЬНІ СЛУ́ЖБИ УПА́ — див. *Спецслужби Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави та Української повстанської армії.*

СПЕЦПОСЕ́ЛЕННЯ — місце примусового утримання окремих категорій населення та представників етносів, яких рад. влада вважала політично небезпечними або ворожими. В основі режиму С. лежали насильницьке переселення зі споконвічних місць проживання та розміщення у спеціально визначених для цього місцевостях, заборона під загрозою кримінального покарання полишати встановлений для проживання населений пункт, обмеження в низці громадян. прав.

С. являло собою чітко окреслену територію, на якій діяли особливі правила, функціонували спец. органи (спецкомендатури), наділені компетенцією з підтримки режиму та запровадження особливих правил життєдіяльності населення (перебування й пересування режимною територією, користування майном, пропускний режим тощо).

Початок формування режиму спецпоселення в *СРСР* припав на часи суцільної *колективізації сільського господарства* та розкуркулення (див. *«Ліквідація куркульства як класу»*). Згідно з рішеннями спец. трійок, сформованих із представників ОДПУ, обкомів ВКП(б) та прокуратури, виселенню на спецпоселення у віддалені райони СРСР підлягала окрема категорія «куркулів» та «підкуркульників» разом із сім'ями. 1930—31 тільки з УСРР було виселено 63 720 родин, з них до Пн. краю — 19 658, на Урал — 32 127, до Зх. Сибіру — 6556, до Сх. Сибіру — 5056, до Якутії — 97, на Далекий Сх. — 323.

У серед. 1930-х рр. на спецпоселення направлялися т. зв. неблагонадійні елементи з числа поляків та німців із прикордонних районів (див. *Депортації в ретроспективі української історії*). Наступний етап комплектування режимних поселень припав на період *Другої світової війни.* Входження західноукр. земель до складу УРСР 1939—40 стало приводом для усунення з теренів *Галичини* та *Волині* різних категорій польс. громадян (див. *Депортації поляків з території Української РСР*). До початку німецько-рад. війни 1941—45 у місцях спецпоселення перебувало 977,1 тис. осіб, переважну більшість яких складали депортовані з числа «куркулів» та членів їхніх родин (значно менший відсоток припадав на ін. категорії — вислані, довічно заслані та ін.). 1941—44 режим спецпоселення рад. кер-вом було запроваджено до представників т. зв. нелояльних народів — німців (див. *Депортація громадян німецької національності з території Української РСР 1941—1942*), італійців, турків, *кримських татар*, греків, болгар, вірмен (див. *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни*). Наприкінці II світ. війни та в 2-й пол. 1940-х рр. на основі розпоряджень НКВС СРСР № 7129 від 31 березня 1944, а також постанов РМ СРСР № 3214 від 10 вересня 1947, № 377/100 від 13 лютого 1951, № 667/339 від 3 березня 1951 та ін. з територій західноукр. областей до Сибіру, Казахстану та в ін. віддалені райони СРСР було вислано на спецпоселення понад 200 тис. осіб, у т. ч. сім'ї членів *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії.*

У післявоєнні роки (1946—52) система спецпоселень ГУЛАГу (див. *Гулаг*) поповнилася новими категоріями спецпоселенців — колаборантами, членами сімей громадян, які були зареєстровані нім. окупаційними властями як «фольксдойчі», особами, інтернованими з території Польщі, громадянами, які ухилялися від трудової діяльності в сільс. місцевості, виселеними турками та греками з Чорномор. узбережжя, активними учасниками «антирадянської нелегальної секти єговістів» (див. *Єговісти*), колиш. військовослужбовцями польс. армії генерала В.Андерса разом із сім'ями (див. *Андерса армія*). 1955—1957 на спецпоселення додатково було визначено після звільнення з місць позбавлення волі 3,4 тис. колиш. членів ОУН та учасників УПА та 3,5 тис. «церковників і сектантів» з України.

Уперше термін «спецпоселення» з'явився в постанові РНК РСФРР від 16 грудня 1930 «Про працевлаштування куркульських сімей, висланих у віддалені місцевості, та про порядок організації та управління спеціальними селищами», в якій, зокрема, наголошувалось, що режимні селища мають бути організовані в місцевостях (розташов. подалі від держ. кордону, залізничних доріг, міст, сіл, ф-к, з-дів, колгоспів), де відчутна нестача робочої сили для лісозаготівельних робіт, рибних промислів, у розробці надр.

Спочатку розселенням, працевлаштуванням та ін. питаннями, пов'язаними зі спецпоселенцями, опікувалися крайові та обласні виконкоми. Із літа 1931 адм. управління, госп. облаштування та використання спецпоселенців були передані ОДПУ. Справами спецпоселень з червня 1931 до 1943 відав відділ зі спецпоселенців Гол. управління таборами (ГУЛАГ) НКВС СРСР; із 1940 до січня 1944 — управління виправно-трудових колоній і трудових поселень ГУЛАГ НКВС СРСР; 1944—48 — відділ спецпоселень, який функціонував як самостійна структура НКВС СРСР. Від лютого 1950 РМ СРСР ухвалила рішення про передачу відділу спецпоселень МВС СРСР до МДБ СРСР. Після об'єднання МВС і МДБ СРСР 25 квітня 1953 у складі МВС було створено спец. відділ «П», у жовтні 1954 перейменований на 4-й відділ, який проіснував до березня 1959, коли його функції майже були вичерпані, тому що переважна більшість спецпоселенців була знята з обліку. Остаточне звільнення з місць спецпоселення низки категорій громадян відбулося впродовж 1958—65.

Літ.: *Парсаданова В.С.* Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. «Новая и новейшая история», 1989, № 2; *Бугай М.* Депортація населення України (30—50-ті рр.). «УІЖ», 1990, № 10—11; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 — весна 1931 года. Новосибирск, 1992; Спецпереселенцы в Западной Сибири: весна 1931 — начало 1933 года. Новосибирск, 1993; *Зима В.Ф.* «Второе раскулачивание» (аграрная политика конца 40-х — начала 50-х годов). «Отечественная история», 1994, № 3; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1933—1938. Новосибирск, 1994; *Бугай Н.Ф.* Л. Берия И. Сталину: «Согласно Вашему указанию». М., 1995; Депортації: західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади, т. 1—3. Львів, 1996—98; Спецпереселенцы в Западной Сибири, 1939—1945. Новосибирск, 1996; *Одинцов М.И.* Совет Министров СССР постановляет: «Выселить навечно!»: Сборник документов и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951—1985). М., 2002; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002; *Бердинских В.А.* Спецпоселенцы: политическая ссылка народов Советской России. Киров, 2003; Депортации польских граждан из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1940 г. Варшава—М., 2003; *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України: 20—60-ті роки XX ст. (за документами Державного архіву МВС України). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2003, № 1; История сталинского ГУЛАГа: конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Сборник документов, т. 5: Спецпереселенцы в СССР. М., 2004; *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР (1930—1960). М., 2005; *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в «Особой папке Сталина». М., 2006; Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение 1930—1940, кн. 1—2. М., 2006; *Вронська Т.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917—1953 рр.). К., 2009; *Красильников С.А.* Серп и Молох: крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы. М., 2009; *Бажан О., Лошицький О.* Операція «Волна»: виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України. В кн.: Південний Захід: Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах, вип. 10. Одеса, 2010; *Виола Л.* Крестьянский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений. М., 2010.

О.Г. Бажан.

СПЕЦСЛУ́ЖБИ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ ТА УКРАЇ́НСЬКОЇ ПОВСТА́НСЬКОЇ А́РМІЇ.

Спецслужби Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради. У березні 1918 у складі Генштабу *Армії Української Народної Республіки* запроваджено розвідувальний («розвідковий») відділ та підвідділ закордонного зв'язку для керва творенням військ. аташату. За наказом військ. міністра УНР від 11 квітня 1918 розвідувальний («дослідчий») відділ увійшов до 1-го генерал-квартирмейстерства Генштабу, розпочав роботу з вивчення рад. військ. сил на Дону, *Кубані*, розвідку по Румунії, налагодження агентурного апарату, радіорозвідки, інформаційно-аналітичної роботи.

У сфері контррозвідки й захисту держ. ладу працював адміністративно-політ. відділ (департамент) ген. секретарства внутр. справ УЦР, згодом — МВС УНР. Адміністративно-політ. департамент МВС УНР мав осередки при губернських та повітових комісарах (див. *Губернські комісари*), до його компетенції належали попередження контрреволюц. та держ. злочинів, протидія заколотам.

Літ.: *Сідак В., Сирота А.* Так народжувалися спецслужби. «Військо України», 1994, № 1; *Сідак В.С., Степанков В.С.* З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). К., 1995; *Вєдєнєєв Д.В.* Документальна спадщина українських спеціальних служб (1917—1920). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1997, № 1—2; *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. (невідомі сторінки історії). К., 1998; *Вєдєнєєв Д.В., Букін В.П.* Спеціальні служби в історії Української держави. К., 2003.

Спецслужби Західноукраїнської Народної Республіки. Вищим органом управління військ. розвідкою виступав розвідувальний відділ Начальної команди *Української Галицької армії*, який включав у себе відділи: офензивної розвідки (розвідка противника); дефензивної розвідки (військ. контррозвідка); детективів та розвідників (оперативно-розшукові заходи); реєстрації ворожих сил (робота проти збройних сил Польщі); «пропагандивний» (згодом виведений зі складу розвідки). Мережа розвідувальних органів УГА включала розвідувальні відділи штабів корпусів, розвідувальні підвідділи штабів бригад, окремих розвідників, висланих за лінію фронту зі спец. завданнями, підрозділи польової розвідки, агентурну мережу, підпільні осередки на окупованих Польщею територіях, авіац. розвідку. Певні розвідувальні відомості збиралися вербувальними бюро при дипломатичних місіях *Західноукраїнської Народної Республіки* у Відні, Празі (Чехословаччина) та Будапешті (Угорщина).

Внутр. безпеку та порядок в УГА забезпечували польова жандармерія та булавні (комендантські) сотні при командуваннях бригад і корпусів. Створена у грудні 1918 польова жандармерія УГА протидіяла розвідувально-диверсійній діяльності противника, дезертирству, охороняла військ. об'єкти та конвої, комунікації та лінії зв'язку, підтримувала статутний порядок. Існували відділи польової жандармерії при Начальній команді УГА, штабах корпусів, бригад, окремих груп УГА.

24 червня 1919 польова жандармерія була перейменована на польову сторожу, підпорядковану Команді етапу (тилу) УГА, у складі 6-ти відділів (із корпусної та бригадної сотень кожен).

У листопаді 1918 сформовано Корпус укр. держ. жандармерії (Держ. жандармерія; див. *Жандармерія Західноукраїнської Народної Республіки*), підпорядкований відділу публічної безпеки держ. секретаріату внутр. справ ЗУНР. Згідно із законом ЗУНР від 15 лютого 1919 Держ. жандармерія мала статус воєнізованої орг-ції із протидії шпигунству, саботажу, замахам на держ. лад і громад. спокій. Мала центр. апарат («команду»), відділи і станиці як територіальні органи (згодом — окружні та повітові команди). Із встановленням посади диктатора ЗУНР Держ. жандармерія з червня 1919 перейменована на Нар. сторожу, підпорядковану команді запілля Начальної команди УГА, згодом — військ. канцелярії диктатора Є.*Петрушевича.* Після переходу УГА на рад. сторону Нар. сторожа розформована.

Рішенням держ. секретаріату військ. справ ЗУНР від 24 березня 1919 створена «залізнодорожна» жандармерія при «залізнодорожній» військ. управі. На «залізнодорожну» жандармерію покладалися протидія шпигунству, диверсіям на залізниці, саботажу, охорона вантажів, підтримка порядку на транспорті. Мала лінійні підрозділи на важливих станціях.

Літ.: *Зелик Р.* Дещо про літунство УГА. «Український скиталець», 1921, № 13; *Козак І.* Дещо про Державну жандармерію ЗУНР. Там само, 1923, № 16—18; *Ключенко О.* Генеральна булава УГА. «Літопис Червоної Калини», 1931, ч. 4; *Вислоцький І.* Розвідча служба. В кн.: Українська Галицька армія, т. 1. Вінніпег, 1958; *Козак І.* Польова жандармерія УГА. Там само, т. 2. Вінніпег, 1958; *Вислоцький І.* Спомини розвідника з часів Першої Світової війни. Львів, 2007.

Спецслужби Української Держави. У червні 1918 у складі 1-го генерал-квартирмейстерства реорганізованого Генштабу *Збройних сил Української Держави* запроваджено розвідувальний відділ. Відділ мав 3 частини: із ведення розвідки у балканських країнах та Туреччині; з організації розвідувальної роботи в Росії та на Кавказі; зі зв'язку з арміями союзних д-в Четверного союзу. Планувалося розгорнути мережу «постійних особливих агентів за кордоном». Активна робота з розвідки та підготовки повстання проти *Добровольчої армії* А.*Денікіна* велася на Кубані з позицій дипломатичного представництва та ін. легальних установ. Розвідувальні осередки запроваджувалися при штабах армійських корпусів, д-зій, бригад. Ефективно діяла радіорозвідка, яка виявила дислокацію радянських військ «курського напряму» (див. *Група військ Курського напряму*). Достатні сили авіаційної розвідки мали армія та Чорномор. флот.

Як важливий канал здобуття розвідданих розглядалася військ. дипломатія, органом керівництва якої був закордонний відділ Генштабу.

18 травня 1918 гетьман П.*Скоропадський* затвердив Закон «Про зміну існуючих законів про міліцію та утворення Державної варти». Контррозвідувальні функції було віднесено до компетенції департаменту *Державної варти Української Держави.* Цією роботою займався «освідомчий відділ», на який покладалися попередження, відвернення й припинення злочинів проти держ. ладу, протидія повстансько-підпільним рухам, збір інформації про політ. опозицію, профспілковий рух тощо. Осн. інструментами оперативно-розшукової діяльності слугували агентурний апарат та зовн. спостереження («філери»).

Були утворені територіальні органи контррозвідки, які складалися з Київ. освідомчого відділу, губернських, міських, повітових освідомчих відділів, органів контррозвідки на транспорті та у збройних силах. Органи безпеки на залізничному транспорті складалися з 6-ти районів залізничної варти. Для підтримки безпеки у прикордонній смузі запроваджувалися «прикордонні пункти» та «особливі спостережні пункти», які взаємодіяли з Окремим корпусом кордонної охорони. Для підготовки кадрів контррозвідки були відкриті школи підвищення кваліфікації начальників освідомчих відділів та їхніх помічників, школи підвищення кваліфікації фахівців, губернські початкові школи для оперативного складу.

У структурі Особистого штабу гетьмана П.Скоропадського діяв Особливий відділ, який мав збирати інформацію про змови та зловживання серед вищих урядовців, політ. партії та опозиційні рухи, небезпечні для д-ви процеси за кордоном, виконувати контрольно-інспекційні функції. До Особливого відділу входили відділення: юридичне (слідство, дізнання), інформаційне (інформаційно-аналітична робота, зовн. спостереження, агентурна робота). Розпорядження Особливого відділу були обов'язковими для правоохоронних органів, дипломатії, прикордонників. У *губернії* призначалися районні офіцери Особливого відділу.

Літ.: *Табачник Д., Вєдєнєєв Д.* Репрезентанти Війська Українського. «Військо України», 1993, № 2—3; *Вєдєнєєв Д.* З секретною місією. «Старожитності», 1995, № 3—4; *Сідак В.С.* Контррозвідка останнього гетьмана. К., 1995; *Тимощук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень—грудень 1918 р.). Х., 2000; *Веденеев Д.* Разведка Его Ясновельможности. «В мире спецслужб», 2004, № 4; *Його ж.* В борьбе со шпионажем и терроризмом: Из истории контрразведки гетмана Павла Скоропадского. Там само, 2004, № 5.

Спецслужби Української Народної Республіки періоду Директорії. Вищим органом управління військ. розвідкою та контррозвідкою виступала Розвідочна управа (управління) Гол. управління Генштабу Армії УНР у складі функціональних відділів: загального, агентурного (агентурна розвідка проти армій противників, антиурядових озброєних рухів, інформаційно-аналітична робота, організація повстанського руху в тилу противника), контррозвідувального, польової жандармерії, закордонного (управління військовою дипломатією). Існувала «школа підготовки агентури», згодом — «школа виховання розвідників» для зафронтової роботи. Розвідка Генштабу спромоглася створити агентурні позиції в штабах, частинах і тилу Червоної армії, у рад. управлінських установах, досягнула значних успіхів у розгортанні антирад. повстансько-підпільного руху.

У складі штабів д-зій і бригад діяли розвідувальні відділи або групи, які спиралися на агентурно-інформаційні джерела, підрозділи польової розвідки (сотні пішої розвідки, взводи кінної розвідки). Розвідувальні завдання виконувала авіація, працювали підрозділи радіорозвідки.

У травні 1920 у підпорядкування Розвідочній управі переведене Інформаційне бюро Корпусу військової жандармерії (ІНФІБРО), яке стало гол. координаційним органом розвідки та контррозвідки збройних сил. Центр. осередок ІНФІБРО мав відділи: внутр. догляду (контррозвідувальне обслуговування діючої армії, її тилу, населення; спец. пропаганда і контрпропаганда), зовн. догляду (зовн. спостереження, оперативно-розшукова робота), розвідочний (зафронтова та закордонна розвідка, організація повстанського руху в тилу противника, аналітична робота) та реєстраційний (оперативний облік, оперативно-технічні та криміналістичні заходи). Регіональними органами ІНФІБРО слугували філії штатних типів «А» (у складі відділів внутрішнього, зовнішнього догляду та реєстраційного), «Б» та «В» (у складі відділів внутрішнього, зовнішнього догляду), які створювали резидентури з агентів із числа місц. населення, на вузлових станціях, в арміях П.*Врангеля* та Н.*Махна*.

Військ. аташе мали вивчати політ. ситуацію та збройні сили країн перебування, їхній військово-пром. потенціал, вести аналітичну обробку зібраної інформації в інтересах дипломатії та Генштабу, проводити акції сприяння за кордоном військ. й дипломатичному відомствам.

Для проведення контррозвідувальної та військово-поліційної роботи 12 травня 1919 сформовано «Польовий курінь варти» із функціями боротьби проти шпигунства та польової жандармерії.

Для забезпечення безпеки й правопорядку в діючій армії, боротьби зі злочинністю та дезертирством, захисту комунікацій та важливих об'єктів урядом УНР 14 березня 1920 створено Корпус військ. жандармів, підпорядкований військ. міністру. Жандармерія поділялася на польову та запільну, її підрозділи на місцях підпорядковувалися військ. командуванню, губернським та повітовим комісарам. Сотні польової жандармерії існували при штабах д-зій, «польова варта» — при Корпусі січових стрільців.

На політ. департамент МВС УНР і «політичні відділи» губернської й повітової адміністрацій, створені в січні 1919, покладалися завдання виявлення та припинення антидерж. діяльності з боку політ. противників УНР, протидії шпигунству, захисту держ. ладу, протидії політ. екстремізму. Керівниками політ. департаменту МВС були Г.Кульчицький, С.Михайлів, М.Чоботарів, В.Шкляр. Осн. підрозділи: відділи внутр. інформації (контррозвідувальна робота), закордонної інформації, слідчий, юридичний, прес-бюро. 1 жовтня 1919 політ. департамент перейменований на департамент політ. інформації МВС. Циркуляр МВС від 19 травня 1920 запровадив відділи політ. інформації при губернських та повітових комісарах.

Департамент політ. інформації МВС включав відділи: загальний, внутрішній (контррозвідувальний), закордонний (розвідувальний), реєстраційний, пресовий, зв'язків із повстансько-підпільними формуваннями в Україні. Створений при Головній команді військ УНР Партизансько-повстанський штаб (керівник — Ю.*Тютюнник*) мав 2-й розвідувальний відділ у складі секцій офензиви (розвідки) та дефензиви (контррозвідки), які координували роботу розвідувальних та контррозвідувальних секцій повстанських формувань (районів) в УСРР. Лише 1921 в УСРР направлено до 900 розвідників, організаторів нелегальної роботи та повстанської боротьби, адже в Україні діяли щонайменше 42 значні повстанські формування.

Літ.: *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни. Х., 1924; *Вєдєнєєв Д.* З історії розвідки та військової дипломатії України. «Розбудова держави», 1993, № 9; Розвідка і контррозвідка України: 1917—1921 рр.: Збірник документів і матеріалів. К., 1995; *Сідак В.С.* Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). К., 1995; З історії розвідки та контррозвідки України: 1918—1919: Збірник документів і матеріалів. К., 1996; *Сідак В.С.* Особливості воєнно-політичної та оперативної обстановки в УНР у 1919—1920 рр. К., 1998; *Сідак В.С., Вронська Т.В.* Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина М. Чеботаріва). К., 2003; *Шевченко О.І.* Органи державної безпеки Київщини: 1917—2006. К., 2006.

Спецслужби Української повстанської армії — сукупність спеціальних органів, які здійснювали розвідувально-диверсійне, контррозвідувальне та військово-поліцейське забезпечення бойової діяльності укр. повстанського руху під політ. проводом *Організації українських націоналістів* (С.*Бандери*).

Розвідувально-диверсійна діяльність УПА. У листопаді 1943 у складі Гол. військ. штабу *Української повстанської армії* виник розвідувальний відділ як керівний орган розвідувальної справи, на який покладалося «зосередження, розпрацювання і використання усього розвідочного і контррозвідувального матеріалу». У «Вказівках до праці військових штабів» (23 січня 1944) до їхніх функцій відносилося «збирання відомостей про ворога, розміщення, силу і заміри, щоби могти своєчасно повідомити командира про небезпеку, яка грозить власним частинам». Наказом Гол. військ. штабу (23 січня 1944) вводилася уніфікована структура штабів з'єднань УПА, при цьому штаби військ. округ і тактичних відтинків мали розвідувальні відділи.

На нижчих організаційно-тактичних рівнях структура розвідувальних органів визначалася на розсуд польових командирів. Так, у штабі групи УПА «Захід» (квітень 1945) розвідувальному відділу підлягали начальники розвідки військ. округ, а тим — командири розвідки куренів і сотень. Військ. округа «Буг-2» (у 1945) мала відділ розвідки (начальник, інструктор, 8—10 зв'язкових для контактів із командирами розвідки куренів та повітовими інформаторами).

До більшості куренів УПА входили апарати польової розвідки: «спеціальних старшин з розвідки» (визначали завдання, сили та засоби розвідки, узагальнювали інформацію про противника), «штабна розвідка» (курінь «Гребінки» УПА «Північ», 1943), розвідувальні підрозділи куренів силою у 20—30 багнетів (Прикарпаття, серпень 1944).

Наказ Гол. військ. штабу УПА (18 жовтня 1943) звертав увагу на необхідність ретельної розвідувальної підготовки при організації бойових операцій силами кількох підрозділів. Спостерігалися випадки застосування тех. розвідки (підслуховування радіотелефонних переговорів).

Розвідувально-диверсійна підготовка входила до програм навчання старшинських (офіцерських) та підстаршинських шкіл УПА. У навчанні використовувалися статут Армії УНР 1921, рад. бойові статути та інструкції з партизанської війни. Розроблялися численні навч. матеріали з підривної справи та інженерної розвідки. Широка підтримка УПА місцевим населенням сприяла агентурній розвідці.

Повстанська розвідка застосовувала певні оперативні комбінації для створення агентурних позицій у ворожому середовищі. Ефективність розвідки повстанців не раз відзначали її противники. За даними 2-го партизан. з'єднання в Рівнен. обл. (15 грудня 1943), розвідка УПА спромоглася створити широку агентурну мережу, що охопила майже всі села. При надбанні оперативних джерел перевага надавалася залученню до співробітництва представників рад. адміністрації, учасників партизан. загонів.

Значна увага приділялася диверсійним заходам: у 1944 повстанці здійснили 134 диверсії на залізницях, підірвали 13 і спалили 15 залізничних та 12 шосейних мостів, у 1-му півріччі 1945 — 212 диверсій на залізницях, шосе, лініях зв'язку. УПА мала й «відділи особливого призначення» з диверсійно-терористичної діяльності, охорони керівного складу повстанців, виконання відповідальних доручень командування.

Контррозвідувальний захист в УПА. Докладалися зусилля до забезпечення внутр. безпеки, захисту військ. таємниці, підтримки внутр. порядку як важливих чинників високої боєздатності.

Спец. органом контррозвідувального захисту була Служба безпеки (див. *Служба безпеки ОУН*). Завдання Служби безпеки: виявлення і ліквідація рад. агентури, яка занурюється до підпілля, створення агентурних позицій у рад. партизан. загонах, розкладницька робота серед них, підготовка агентури для вкорінення до органів рад. влади, держ. безпеки і міліції. Апарат Служби безпеки здійснював контррозвідувальне забезпечення конспіративних ліній зв'язку. Всі вояки, незалежно від службового становища, зобов'язувалися співпрацювати зі Службою безпеки, командири і провідники, які приймали нових учасників УПА без попередньої перевірки їх Службою безпеки, прирівнювалися до «явних ворогів».

Мережа органів Служби безпеки будувалася відповідно до структури військово-адм. поділу УПА. Коменданту запілля підлягала референтура Служби безпеки, останній — референтури військ. округ, військ. надрайонів і районів. Робилися спроби запровадити певний штатний розклад референтур Служби безпеки військово-територіальних одиниць.

Для здійснення контррозвідувальних функцій застосовувалася «контррозвідча агентура», яка насаджувалася при всіх самостійних бойових підрозділах, підрозділах забезпечення і штабах із розрахунку одне оперативне джерело на рій (8—10 вояків). Повстанські підрозділи рясно інфільтрували контррозвідчою агентурою. Так, у сотнях «Негуса» і «Макса» з'єднання «Богун» (УПА «Північ») із 220 стрільців до інформаційної мережі Служби безпеки залучили 26 осіб.

Негативною стороною діяльності Служби безпеки УПА стали неадекватні оперативній обстановці фізичні «чистки» повстанців, котрі знекровлювали повстанський рух та полегшували його розкладення рад. силовими структурами. Із кінця 1943 Служба безпеки була виведена зі складу УПА і діяла в територіальній мережі підпілля ОУН (див. *Боївка Служби безпеки*). Надалі функції контррозвідки покладалися на 4-й (персональний) відділ штабів УПА.

Військово-польова жандармерія УПА. У вересні 1943 запроваджено військово-польову жандармерію УПА.

При Гол. військ. штабі УПА діяли начальник жандармерії (із заступниками з контррозвідки та із боротьби з дезертирством), слідча група військово-польової жандармерії (5—6 співробітників), при членах Гол. військ. штабу — охоронні групи по 3—4 жандарми. При штабах військ. округ жандармерія нараховувала 30—35 осіб для охорони посадових осіб штабу, мала слідчу групу. Жандармерія куреня (7—10 осіб) складалася з начальника, двох його помічників, а рядові жандарми розподілялися по сотнях.

До 1944 військово-польова жандармерія підлягала референтам Служби безпеки в УПА, згодом — виділена в окремий орган, підпорядковувалася командувачам військ. округ УПА. Начальник жандармерії куреня підпорядковувався курінному командиру, згодом — начальнику жандармерії військ. округи УПА. Для професійної підготовки існували «військовий» та «слідчо-поліцій-ний» вишколи.

Прагнення до запозичення професійних методів держ. спецслужб наближало спецслужби повстанського руху до рівня держ. спецслужб, свідчило про намір кер-ва перетворити УПА на зародок збройних сил Укр. держави.

Літ.: *Мірчук П.* Українська повстанська армія: 1942—1952. Мюнхен, 1953; *Tys-Krokhmaliuk U.* UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukranian Resistance in World War II. New York, 1972; *Sodol P.* UPA: They fought Hitler and Stalin. New York, 1987; *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. К., 1999; *Вєдєнєєв Д.В.* Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії. В кн.: Сторінки воєнної історії, вип. 4. К., 2000; *Ткаченко С.Н.* Повстанческая армия (тактика борьбы). Минск, 2000; *Вєдєнєєв Д.В.* Військово-польова жандармерія — спеціальний орган Української повстанської армії. «Воєнна історія», 2002, № 5—6; *Його ж.* Розві-

дувальна діяльність Української повстанської армії (1943—1945 рр.). В кн.: Проблеми історії України, вип. 10. К., 2003; *Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб: Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). К., 2006; *Їх же.* «Повстанська розвідка діє точно і відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА: 1940—1950-ті роки. К., 2006.

Д.В. Вєдєнєєв.

«СПИ́СОК МІСТ СВИДРИГА́ЙЛА» — унікальна латиномовна пам'ятка, одне з осн. джерел для істор. географії України 1-ї третини 15 ст. Датується 1432 (помилково — 1402) і містить перелік «замків та земель», які підпорядковувалися вел. кн. литовському *Свидригайлу.* Попри те, що не всі згадані в «Списку...» пункти піддаються ідентифікації, він дає змогу в загальних рисах реконструювати систему міських поселень Київщини, Сіверщини, *Волині* та *Поділля* й охарактеризувати тогочасні урбанізаційні процеси.

Дж.: *Коцебу А.* Свидригайло, великий князь Литовский, приложение. СПб., 1835; *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów, t. 1, N 746. Wilno, 1860.

Літ.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Петрунь Ф.* Східня межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV ст. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського, т. 1. К., 1928; Web: http:// litopys.org.ua/rizne/spysok/spys14.htm.

О.В. Русина.

«СПИ́СОК РУ́СЬКИХ МІСТ ДАЛЕ́КИХ І БЛИЗЬКИ́Х» — літописний реєстр під заголовком «А се имена всем градом рускым, далним и ближним». Раніше відомий як «список Воскресенського літопису», оскільки вперше опублікований у складі цього літописного зведення 16 ст. Найдавніша версія пам'ятки міститься в Комісійному рукописі *Новгородського першого літопису* молодшого ізводу (серед. 15 ст.). Укладення «Списку...» датується в наук. літературі 1370—90-ми рр. Охоплюючи й територію України (її населені пункти зафіксовано в пам'ятці в групах подільських, київ., волин. та волоських міст), «Список...» є цінним джерелом для вітчизняної історичної географії.

Літ.: *Тихомиров М.Н.* «Список русских городов дальних и ближних». В кн.: Исторические записки, т. 40. М., 1952 (передрук у книзі: *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. М., 1979); *Рыбаков Б.А.* Просвещение. В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV веков, ч. 2. М., 1970; *Наумов Е.П.* К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних». В кн.: Летописи и хроники: Сборник статей 1973 г. М., 1974; *Подосинов А.В.* О принципах построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних». В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; *Янин В.Л.* К вопросу о дате составления обзора «А се имена всем градом русскым, далним и ближним». В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1992—1993 годы. М., 1995; Web: http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys.htm.

О.В. Русина.

СПІВДРУ́ЖНІСТЬ НЕЗАЛЕ́ЖНИХ ДЕРЖА́В (СНД) — регіональна міждерж. орг-ція, створена відповідно до Мінської угоди від 8 грудня 1991 Білоруссю, Україною, Росією та Алма-Атинської декларації від 21 грудня 1991, яку підписали нові незалежні д-ви, що утворилися внаслідок розпаду *СРСР* (крім Грузії, Литви, Латвії, Естонії). Установчі документи визначали СНД як «цивілізований інструмент розлучення» колиш. рад. республік. Альтернативна стратегія розвитку СНД передбачала формування на її основі нового конфедеративного інтеграційного об'єднання на чолі з Росією.

На засіданні глав д-в СНД у *Мінську* 22 січня 1993 Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан підписали Статут СНД. Україна виступила проти надання СНД наднац. повноважень. Вищим органом СНД є Рада глав д-в, що збирається двічі на рік. Рада глав урядів координує співробітництво виконавчих гілок влади. Також були створені ради міністрів закордонних справ та міністрів оборони. Рішення приймаються за згодою всіх членів. Діють також структури міжгалузевого співробітництва. Функціонує Міжпарламентська асамблея (МПА СНД).

Україна виконує лише ті рішення СНД, які відповідають її нац. інтересам. Україна не підписала Мінську конвенцію про МПА СНД від 26 травня 1995. Національно-демократичні сили блокували рішення щодо заміни асоційованого членства України на повне, оскільки з 1996 рішення цієї структури мали бути імперативними до виконання, а Росія мала найбільшу квоту голосів. У грудні 1998 Держ. дума РФ назвала умовою ратифікації *Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією* (31 травня 1997) вступ *Верховної Ради України* до МПА СНД. Блокада лівими розгляду законів про ратифікацію міжнар. договорів України, розкол національно-демократ. сил напередодні президентських виборів спричинили до прийняття в березні 1999 рішення про вступ України до МПА СНД. Але після створення в січні 2000 правоцентристської більшості у ВР України ситуація змінилася. Внаслідок цього у грудні 2000 Україна заявила про свою участь у Міжпарламентській асамблеї СНД лише на рівні к-тів і комісій. Починаючи з 2001, делегації ВР України відновили взаємодію з усіма структурами МПА. Досвід міжпарламентського співробітництва в рамках Співдружності засвідчив низьку ефективність правотворчої роботи, яка не має спільно визнаної стратегічної мети, адже СНД на межі 21 ст. перебуває у стані інституційного реформування та перманентної кризи.

Унаслідок цього Росія висунула ідею формування кількох «швидкостей» інтеграції. 1996 було підписано договір про створення російсько-білорус. союзу. 1997 Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан створили митний союз. Натомість Україна, Грузія, Азербайджан, Молдова створили неформальне об'єднання ГУАМ (див. *ГУУАМ*). У березні 1998 було прийнято рішення про реформування структур СНД. Співдружність проявила незначну ефективність у вирішенні внутрішньодерж. громадян. конфліктів (Нагірний Карабах, Абхазія, Придністровська Молдов. Республіка). 2002 Туркменістан оголосив, що визначив для себе лише статус спостерігача в СНД.

Щоб надати нового імпульсу співробітництву в рамках СНД Україна запропонувала створити зону вільної торгівлі. У жовтні 2011 в *Санкт-Петербурзі* було підписано відповідну угоду. Україна домоглася включення до її положень пункту про максимальне обмеження винятків для окремих груп товарів (нафта, газ). Водночас Росія вибудовує Митний союз із Білоруссю та Казахстаном, метою якого було проголошено створення до 2015 спільного ринку товарів, послуг, капіталів, робочої сили з єдиною валютою. Стратегічна конкуренція «двох швидкостей» інтеграційних процесів на пострад. просторі та чіткий вибір України на користь участі в *європейській інтеграції* наприкінці 2011 на двадцятому році існування СНД поставили майбутнє Співдружності під сумнів. Ця міждерж. структура фактично залишалася «президентським клубом» та перебувала в пошуку нової стратегії майбутнього після завершення «пострадянського періоду» новітньої історії.

Офіц. веб-сайт СНД: http://www.cis.minsk.by.

Літ.: Содружество Независимых Государств: Портрет на фоне перемен. Минск, 1996; *Матвієнко В.М.* Співдружність Незалежних Держав (СНД): Історія створення та розвитку. «Вісник Київського університету», 1997, вип. 6; *Горбачев М.С.* Союз можно было сохранить. М., 1999; *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К., 2002; *Орлова Т.В.* Історія нових незалежних держав. К., 2010.

А.Ю. Мартинов.

«СПІВДРУ́ЖНІСТЬ ПО́ЛЬСЬКОГО НАРО́ДУ» («Спілка польського люду», «Stowarzyszenie Ludu Polskiego») — таємна польс. радикальна орг-ція, спрямована на революц. відродження *Речі Посполитої*. Утворена 1835 у *Кракові* за опертя на тенденції *«Молодої Польщі»*. Тривалим лідером був С.*Гощинський*. Гол. метою визначала боротьбу за незалежність Речі Посполитої в кордонах до 1772 з гарантією громадян. прав. Декларувала потребу волевиявлення співвітчизників, забезпечення побудови нар. влади на основі заг. виборів. Спершу мала прихильників переважно серед міськ. населення, із включенням до проводу таких діячів, як Ф.Бобинський, Ш.*Конарський* та ін., згодом поширила сфери впливу на різні верстви, зокрема й на шляхту *Правобережної України*. В цілому прагнула охопити своєю мережею 5 умовно окреслених провінцій: 1) терен *Царства Польського*; 2) Литву, Білорусь, *Волинь*, *Поділля*, Київщину; 3) Краківську округу; 4) *Галичину*; 5) регіон Великого князівства Познанського.

У Галичині розгорнула агітацію поміж гірників і селян, демонструвавши «братання» із простолюдом і висунувши обіцянки домогтися скасування *кріпацтва* й запровадження перерозподілу земель на користь трудівників. Пильну увагу приділяла освіті, гурткам учнівської молоді, жін. осередкам. Закликала до зміни держ. ладу та знищення привілеїв. На майбутнє планувалися замахи на імп. *Миколу I* й намісника Царства Польського кн. І.*Паскевича*. 1836 був здійснений терористичний акт — убивство викритого в ній урядового агента, що спричинило репресії з боку властей і, як наслідок, після вступу до Краківської республіки окупаційного війська — передислокацію С.Гощинського до *Львова* й улаштування там оновленого кер-ва, в т. ч. за участі Ш.Конарського, Л.Залєського, Ф.*Смольки*.

Принципи статутних документів т-ва супроводжено епіграфами-гаслами «Через народ — для народу» та «Свобода, рівність, братерство», а також констатацією, що «Співдружність польського народу є згуртуванням моральних і фізичних сил на всьому просторі незалежної Польщі». Викладено погляд, що люди та народи — єдина родина, тож мають шанувати одне одного, надавати взаємодопомогу в обстоюванні свободи. Відтак проголошувалося, що «людина, сім'я, каста й навіть нація у прагненні поневолити перетворюється на ворога всіх народів, тобто поспіль людського загалу, і те народи повинні переслідувати».

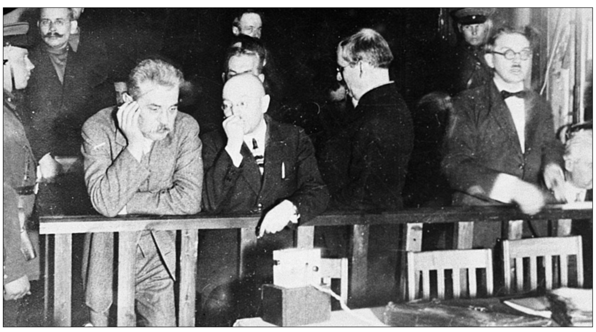
Слідом за арештом Ш.Конарського рос., австрійс. і прусська поліції координували свої зусилля на викритті «Співдружності», протягом 1838—42 її було розгромлено.

Літ.: *Kieniewicz S.* Konspiracje Galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950; *Смирнов А.Ф.* Революционные связи народов России и Польши: 30—60 годы XIX века. М., 1962; *Лебедева Г.М.* Новые материалы о «Содружестве польского народа» и Шимоне Конарском. В кн.: Из истории общественно-политического движения в России XIX в. М., 1967; *Марахов Г.И.* Деятельность «Содружества польского народа» на Правобережной Украине в 1835—1839 гг. В кн.: Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в. М., 1968; *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів: 1826—1850. К., 1971; *Łopuszański B.* Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835—1841). Kraków, 1975; *Skowronek J.* Od konspiracji do kapitulacji. Warszawa, 1989.

П.Г. Усенко.

«СПІ́ЛКА ВИ́ЗВОЛЕННЯ УКРАЇ́НИ» («СВУ») — міфічна «контрреволюційна організація», що нібито існувала в УСРР з 1926 і об'єднувала навколо себе по-антирадянському налаштовану інтелігенцію, діячів *Української автокефальної православної церкви* та представників куркульства. Розслідування справи «СВУ» здійснювалось органами *Державного політичного управління УСРР* із травня 1929 до лютого 1930. Перше повідомлення про викриття «СВУ» з'явилось у пресі в листопаді 1929, а з лютого 1930 в газеті «Вісті» почали друкуватися матеріали «Спілка визволення України» (із звинувачувального висновку в справі «СВУ»). За офіц. версією, «СВУ» (лідером якої оголосили віце-президента ВУАН С.О.*Єфремова*) була пов'язана з однойменною емігрантською орг-цією, петлюрівським закордонним центром, що визнавав себе урядом *Української Народної Республіки*, і ставила своєю метою повалення рад. вла-

Обвинувачувані на процесі «СВУ». Ліворуч — С.О. Єфремов. Харків, 1930.



ди в Україні шляхом збройного повстання за допомогою іноз. д-в, відторгнення УСРР від *СРСР* та реставрацію капіталіст. ладу. Стверджувалось, що «СВУ» мала окремі секції («академічну», «шкільну», «педагогічну» та ін., включно з «медичною», що нібито мала труїти пацієнтів-комуністів), філії в містах УСРР, а молоді «контрреволюціонери» об'єдналися у *«Спілку української молоді»* («СУМ»). Приводом для виникнення версії про існування закордонного і внутрішнього центрів «СВУ» став нібито одержаний 1926 С.Єфремовим з-за кордону лист Л.*Чикаленка*, який повідомляв про створення «СВУ» на еміграції і пропонував створити таку орг-цію на території УСРР. Осн. дійовими особами на показовому суд. процесі, що проходив у Харків. оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930, були 45 осіб. Серед них С.Єфремов, колиш. прем'єр-міністр УНР В.*Чехівський*, колиш. міністр закордонних справ УНР, наук. співробітник ВУАН А.*Ніковський*, професор Київ. ін-ту нар. освіти (КІНО) Й.*Гермайзе*, колишні діячі *Української партії соціалістів-федералістів*: завідувач 1-ї Київ. трудової школи В.*Дурдуківський*, учитель тієї самої школи О.Гребенецький, філолог В.Ганцов; письменниця Л.*Старицька-Черняхівська*, її чоловік, учений-гістолог О.Черняхівський, академік М.*Слабченко*, мовознавець Г.*Голоскевич*, студент КІНО М.Павлушков, який вважався лідером «СУМу», та ін. Серед підсудних були: 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священик УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники, 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 особа колись входила до різних укр. політичних партій, 1 був прем'єром, 2 — міністрами Уряду УНР, 6 — членами *Української Центральної Ради*. Ще 700 осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку із цією справою, а всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб. З одного боку, існує чимало свідчень того, що проти більшовицького режиму в Україні здійснювалась реальна безкомпромісна боротьба. З другого боку, доведено, що в такому вигляді, як це подавалося 1929—30, «СВУ» не існувало: ще 1928 ДПУ УСРР завербувало кількох молодих людей (дехто з них пізніше опинився в еміграції), яким було запропоновано входити в контакт з «націоналістично настроєними» особами, подаючи відповідну інформацію. Саме ці молоді люди були серед тих, кого заарештували в період з 18 травня по 18 червня 1929 в *Києві*. Їхні свідчення використали для того, щоб примусити студентів М.Павлушкова і Б.Матушевського свідчити проти С.Єфремова, заарештованого в липні 1929, та ін. майбутніх учасників процесу. У грудні 1929 підготовка процесу «СВУ» вступила у вирішальну фазу. Тоді в надрах ДПУ УСРР з'явилася низка документів, що надійшли до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОДПУ СРСР. З ними ознайомився Й.*Сталін*, який особисто скеровував підготовку процесу, що, зокрема, засвідчує його шифровка до *Харкова* С.*Косіору* і В.*Чубарю* від 2 січня 1930. Хоча деталі процесу «СВУ» узгоджувалися з моск. кер-вом, ДПУ УСРР пропонувало і свою «драматургію» процесу. Її містили документи, підписані переважно нач. секретного відділу ДПУ УСРР В.*Горожанином* і нач. 2-го відділення секретного відділу ДПУ УСРР Б.*Козельським*. Саме їх можна вважати осн. «диригентами» процесу «СВУ». Розробляючи справу «СВУ», ДПУ УСРР підводило базу для наступних тотальних погромницьких акцій, що будуть масово започатковані 1932—33, коли Й.Сталін вирішив остаточно покінчити з «українізацією». Ще під час слідства та під час процесу виявилося надзвичайно багато суперечностей і розбіжностей, що ставили під сумнів існування «СВУ». Ті учасники справи «СВУ», які залишилися живими (напр., В.Ганцов, К.Туркало, В.*Отамановський*, Б.Матушевський), детально підтвердили сфабрикований характер висунутих проти них та ін. осіб обвинувачень. Усі ці розбіжності й суперечності були підтверджені в ході додаткової перевірки справи «СВУ» 1989. У зв'язку з цим Прокуратурою УРСР було внесено протест у цій справі і ухвалою Пленуму Верховного Суду УРСР від 11 серпня 1989 справу було припинено через відсутність складу злочину в діях засуджених осіб. В історіографії переважає думка про те, що «СВУ» — вигадка чекістів. Одначе деякі з авторів із політичних та особистісних міркувань стверджують, що ця орг-ція реально існувала, тим самим об'єктивно підтверджуючи обгрунтованість антигуманних дій комуніст. режиму щодо осіб, обвинувачених в участі в «СВУ».

Зал суду під час процесу «СВУ». Харків, 1930.



Літ.: Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу, т. 1. Х., 1931; *Павлушкова Н.* Спілка визволення України і Спілка української молоді. В кн.: Збірник СВУ—СУМ, ч. 2. Нью-Йорк—Мюнхен, 1964; *Савцов В.* Злочин, якого не було. «Радянська Україна», 1989, 12, 13, 16, 19, 26, 27 вересня; *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...): Лірико-публіцистична розвідка. К., 1990; *Білокінь С.* СВУ — опера ГПУ? "Наш час", 1992, № 12; Опера СВУ — музика ГПУ: Спогади свідків: Збірник. Кам'янськ-Шахтинський, 1992; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Болабольченко А.* СВУ — суд над переконаннями. К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти: Науково-документальне видання. К., 1995; *Єфремов С.О.* Щоденники: 1923—1929. К., 1997; *Шаповал Ю.І.* Справа "Спілки визволення України": Погляд із відстані 75 років. «УІЖ», 2005, № 3.

Ю.І. Шаповал.

«СПІ́ЛКА» СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНА — політ. партія, що ви-

никла наприкінці 1904 внаслідок розколу *Революційної української партії* та оформилася 12 січня 1905 як складова частина *Російської соціал-демократичної робітничої партії* з автономними правами. «Спілка» виступала проти політ. і національно-культ. *автономії* України, прагнучи до створення централізованої соціал-демократ. партії всієї Рос. імперії. Вона тісно співробітничала з керівниками РСДРП, постійно маневруючи між *більшовиками* та *меншовиками*, підтримуючи стосунки з *Бундом*. На початку своєї діяльності «Спілка» мала значний вплив на маси несвідомих укр. робітників і селян. Під час *революції 1905—1907* «Спілка» значно поширила свій вплив на цей контингент населення України, організовуючи страйки на пром. підпр-вах і заворушення серед селян. Зростанню авторитету «Спілки» серед останніх сприяло також те, що «Спілка» закликала до розв'язання земельного питання демократ. шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенар. конституційної ради. Також «Спілка» взяла активну участь у підготовці Всеукр. сел. з'їзду та організації Всеукр. сел. спілки.

Друкованим органом «Спілки» був місячник «Правда» (1905), що друкувався у *Львові*, а розповсюджувався в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса і листівки «Спілки» користувалися серед залізничників і с.-г. робітників. Після придушення революції 1905—07 «Спілка» перенесла свої керівні центри за кордони Рос. імперії. Керівники «Спілки» в той час, без будь-яких заперечень йдучи на поступки рос. соціал-демократам, повністю нехтували інтересами українців, що в умовах зростання нац. свідомості укр. сусп-ва неминуче призвело до того, що «Спілка» почала катастрофічно втрачати свій авторитет. Багато українців — членів «Спілки», чия нац. свідомість значно виросла в роки революції 1905—07, зневірившись в її діяльності, залишали її ряди й переходили до укр. нац. партій. Унаслідок цього 1913 «Спілка» остаточно припинила своє існування.

Літ.: *Риш А.* Очерки по истории Украинской социал-демократической «Спілки». Х., 1926; *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К., 2003; *Федьков О., Магась В.* Участь українських політичних партій у підготовці українського селянського з'їзду та організації української селянської спілки. В кн.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст., вип. 16. К., 2009.

О.В. Лисенко.

СПІ́ЛКА УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ (СУМ) — молодіжна орг-ція, яка, згідно з документами рад. слідчих органів, була заснована 1925 в *Києві* як «підпільна контрреволюційна організація». 1929 викрита рад. спецслужбами, її члени були заарештовані й засуджені на суд. процесі *«Спілки визволення України»* (СВУ) в *Харкові* (1930).

Більшість дослідників (В.*Голубничий*, В.Гришко, М.П.*Ковальський*, Г.*Костюк*, Ю.*Лавріненко*, К.Туркало, П.*Феденко*, В.Прилуцький, Ю.Шаповал та ін.) вважають, що «Спілка української молоді» була провокаційною вигадкою рад. спецслужб і не мала реальної організаційної структури. Окремі автори (Н.Павлушкова, В.Плющ) доводили факт існування СУМ.

У матеріалах слідчої справи СВУ—СУМ зазначалося, що попередником орг-ції було Літ. т-во, створене в травні 1923 в 1-й трудовій школі ім. Т.Шевченка в Києві (згодом перейменоване на Т-во єднання і згоди); засновником і керівником СУМ названо М.Павлушкова (племінник С.О.*Єфремова*; засуджений і страчений у Соловецькому таборі 1937), а першими її членами — Б.Матушевського, С.Малащука, Н.Собка, Д.Бобира, Д.Кокота, Г.Слободяника, П. і Н. Нечитайлів, Ю.Виноградова, М.Скрипника, О.Бовкуна.

У літературі згадуються кілька дрібних орг-цій, які мали схожі назви і діяли в різних регіонах («Союз української молоді» в Харбіні (нині місто в Китаї; 1935), осередок СУМ в с. Кошляки Підволочиського р-ну Тернопільської обл. (1948—51), «СУМ Галичини» в *Івано-Франківську* (1972—73)).

1946 з ініціативи Проводу Закордонних частин ОУН та укр. молоді, яка перебувала в таборах для переміщених осіб англ., амер. і франц. зон окупації Німеччини, було відновлено СУМ як спадкоємницю орг-ції, що існувала в 1920-х рр. До кінця липня 1946 створено 7 відділів, які налічували бл. 200 членів.

20—24 березня 1947 в Авгсбурзі (Німеччина) відбувся 1-й конгрес СУМ, який затвердив програмні документи та символіку спілки. На цей час орг-ція налічувала 3,7 тис. членів. Осередки спілки виникли в Німеччині й Австрії (1946—47), Бельгії (1947), Великій Британії і Канаді (1948), США (1949), Франції, Австралії, Аргентині, Бразилії, Парагваї, Швеції, Тунісі (1950), Іспанії (1951). На 1952 осередки СУМ існували в 14-ти країнах, налічували понад 8 тис. членів. На 1969 у спілці перебувало 13,7 тис. осіб. 1980 осередок СУМ створено в Італії. На поч. 1990-х рр. СУМ об'єднувала бл. 6,9 тис. членів у 8-ми країнах світу. 2004 засновано СУМ в Естонії.

Спочатку членами СУМ була молодь у віці 18—30 років. Пізніше сформувалася структура спілки, яка складається з 5-ти вікових груп: «суменята» (4—6 років), молодше юнацтво (6—12 років), старше юнацтво (13—18 років), «дружинники» (19—50 років) і «сеньйори» (понад 50 років). СУМ має триступеневу організацію: місц. осередки (по містах), крайові орг-ції, міжкрайова (світова) структура.

Найвищим керівним органом орг-ції є Конгрес СУМ (спершу проходив щороку, від 1949 — кожні 3 роки, від 1958 — раз на 4 роки, а від 1973 — через 5 років). До 2012 відбулося 18 світових конгресів СУМ (18-й Світ. конгрес СУМ відбувся в с-щі Палатайн (шт. Іллінойс, США) в травні 2011). Конгрес обирає Світ. управу СУМ (до 1958 — Центр. к-т, 1958—96 — Центр. управа), яку в різний час очолювали М.Сердюк (1946—49), С.*Вожаківський* (1949—52), О.Калиник (1952—55), М.Філь (1955—58), О.Коваль (1958—78), Є.Гановський (1978—88), О.Рожка (1988—91), Є.Чолій (1991—96), В.Гайдамаха (1996—01), Ю.Наконечний (2001—04), М.Підгірна



Д.С. Спірідонов.

(від 2004). Керівні органи СУМ почергово перебували в Мюнхені (Німеччина; 1947—52), Лондоні (Велика Британія; 1952—58), Брюсселі (Бельгія; 1958—78), Нью-Йорку (США; 1978—92), Торонто (Канада; від 1992). Від 1949 при Світ. управі СУМ діє дорадчий орган — Виховна рада.

СУМ має гімн (пісня «Вгору прапори», слова В.Полтави, музика П.Білецького), прапор та емблему (стилізований *тризуб*, що творить літери «СУМ»), святкове вітання («Честь України» — відповідь «Готов боронити») та повсякденний привіт («Гартуйсь»), систему відзнак. Члени спілки носять однострої (із деякими модифікаціями для вікових груп).

Діяльність СУМ охоплює політ. освіту молоді, питання українознавства та укр. к-ри, проведення спортивних змагань та культурно-просвітницьких заходів (організація хорів, оркестрів, танцювальних колективів), організацію регулярних літніх і зимових таборів на базі 12-ти сумівських осель у різних країнах світу, а також злетів, які проводяться на крайовому або міжнар. рівні. СУМ має періодичні видання: журнали «Авангард» (видавався 1947—90), «Крилаті» (від 1963, від 1990 виходить в Україні).

Спілка української молоді в Україні. Наприкінці 1980-х рр. в УРСР виникла ідея створення незалежної всеукр. молодіжної орг-ції. 17 червня 1989 в Харкові виник осередок під назвою «Спілка української молоді» (СУМ), а 19 серпня 1989 на зборах молоді Львівщини на горі *Маківка* проголошено створення «Спілки незалежної української молоді» (СНУМ). Кожна з організацій вважала себе спадкоємницею СУМ, що діяла в діаспорі.

26—27 травня 1990 в Івано-Франківську відбувся 1-й Всеукр. установчий великий збір Спілки незалежної укр. молоді (СНУМ—СУМ). Головою спілки обрано І.Деркача. На 2-му Всеукр. великому зборі (14—15 грудня 1991) внесено ряд змін до статуту та прийнято єдину назву — СУМ. На поч. 1990-х рр. члени СНУМ—СУМ брали участь у масових політ. заходах, направлених проти комуніст. режиму: мітингах, пікетах, страйках, виборчих кампаніях, розповсюджували листівки та пропагандистські видання.

Після кількарічних дискусій між двома сумівськими орг-ціями на 4-му Всеукр. зборі СУМ (12 листопада 1994) стався остаточний розкол спілки на два об'єднання: «СУМ» під головуванням О.Задорожного, зареєстровану Мін-вом юстиції України 21 липня 1992, та «СУМ в Україні» під головуванням І.Деркача (згодом орг-цію очолювали І.Симчин (1995—99, 2001—03), В.Войцехівський (1999—2001), Н.Лавріненко (2003—07, від 2009), С.Липовецький (2007—09)), зареєстровану Мін-вом юстиції України 19 вересня 1996. На 15-му Світовому конгресі СУМ (1996) останню було прийнято до світ. структури організації як повноправного члена та схвалено офіц. назву орг-ції — «Спілка української молоді в Україні». На серед. 1990-х рр. орг-ція налічувала понад 7 тис. членів у 85 містах світу. Щороку СУМ в Україні організовує всеукраїнські та регіональні табори для дітей і молоді (виховно-відпочинкові, вишкільні, спортивні, мистецькі, мандрівні, краєзнавчі), бере участь у заходах, організованих за ініціативою Світ. управи СУМ; 2001 і 2006 була господарем світ. злетів.

Літ.: Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу, т. 1. Х., 1931; Спілка української молоді на чужині: Фотоальбом. Лондон, 1954; Спілка визволення України й Спілка української молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність, зб. 2. Мюнхен, 1964; *Плющ В.* Боротьба за Українську державу під совєтською владою. Лондон, 1973; *Його ж.* Спілка визволення України та Спілка української молоді (до 50-ліття заснування СВУ—СУМ та 45-ліття процесу над ними). Мюнхен, 1975; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995; *Корнієвський О., Якушик В.* Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. К., 1997; Молодіжний рух в Україні: Довідник, ч. 1. К., 1998; *Прилуцький В.* Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928—1936 рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4; *Шаповал Ю.І.* Справа «Спілки визволення України»: Погляд із відстані 75 років. «УІЖ», 2005, № 3; *Липовецький С.* Спілка української молоді: На службі Богові та Україні. К., 2011.

О.В. Андрощук.

СПІРІДÓНОВ Дмитро Спиридонович (1871—29.11.1938) — історик Церкви, еллініст, кримознавець, один із перших дослідників історії та мови надазовських греків. Н. в м. *Євпаторія* в бідній грец. родині. Закінчив Таврійську духовну семінарію і Петерб. духовну академію, був вільним слухачем Моск. ун-ту. Після закінчення курсу повернувся до Криму, де викладав у Таврійській духовній семінарії. Із 13 грудня 1907 — член *Таврійської вченої архівної комісії.* 1913—16 проводив наук. дослідження в Греції. 1918—22 учителював у Євпаторії. 6 серпня 1922 був обраний товаришем (заст.) голови Таврійської вченої архів. комісії (із 1923 — *Таврійське товариство історії, археології та етнографії*). 1922 деякий час викладав у Таврійському ун-ті, але змушений був звільнитися через свої ідеологічні переконання. Пізніше влаштувався до Центр. музею Тавриди, де працював на посадах заст. директора з наук. роботи і директора. 1927—32 брав участь у перших наук. дослідженнях греків Надазов'я разом із В.Гавриленком, К.Костан, І.І.*Соколовим* та ін.

Через негативне ставлення до політики й планів побудови соціалізму 1922 і 1932 подавав прохання про виїзд до Греції. Упродовж останніх років життя активно виступав за збереження від руйнації крим. правосл. храмів, зокрема Свято-Троїцької церкви в *Сімферополі.*

20 січня 1938 був заарештований разом з ін. активістами міської реліг. громади, переважно греками. 5 листопада 1938 засуджений до смерті.

Страчений у м. Сімферополь. Канонізований як мученик РПЦ (2000).

Праці: К вопросу о мучении святого Климента, Папы Римского в Крыму. В кн.: Известия Таврической ученой архивной комиссии, т. 43. Симферополь, 1909; Заметки из истории эллинства в Крыму: 1: Из семейной истории мангупского дома. 2:

Гервасий Сумелийский. В кн.: Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии (бывшей Таврической ученой архивной комиссии), т. 2 (59). Симферополь, 1928; Історичний інтерес вивчення говірок Маріупольських греків. «Східний світ» (Х.), 1930, № 3 (12).

Літ.: *Доненко Н.Н., протоиерей.* Претерпевшие до конца: Священнослужители Крымской епархии 30-х годов. Симферополь, 1997.

Є.К. Чернухін.

«СПИ́СКИ НАСЕЛЕ́ННЫХ МЕСТ РОССИ́ЙСКОЙ ИМПЕ́РИИ» — історико-геогр. довідник, підготовлений та виданий стат. відділом МВС Рос. імперії (пізніше — Центр. стат. к-том) у *Санкт-Петербурзі* 1861—85. Видання не завершене. Із запланованих випусків «Списков...» видані: вип. 1—3, 6—7, 9—10, 12—15, 18, 20, 24—25, 27—31, 33—48, 50—51, 60—62, 65. Переважно випущені «Списки...», присвячені губерніям європ. частини Рос. імперії (за винятком Прибалтики, Польщі та Фінляндії) і трьом губерніям Сибіру. «Списки...» ін. губерній не були опубліковані внаслідок неповноти зібраних відомостей. У кожному випуску вміщені історико-геогр. огляд губернії з картою, таблиці зі списками населених місць із зазначенням таких відомостей: назва, топографічне розміщення, відстань у *верстах* від міст (столичних, губернських, повітових), кількість будинків у містах та дворів у сільс. поселеннях, наявна кількість мешканців із поділом за статтю, храми, навчальні, благодійні установи, *ярмарки*, пристані, торг. та пром. установи та ін. Усі випуски мають покажчик населених пунктів. Інформацію про укр. землі вміщено у випусках: 3-му (Бессарабская область, 1861), 13-му (Екатеринославская губерния, 1863), 33-му (Полтавская губерния, 1862), 41-му (Таврическая губерния, 1865), 46-му (Харьковская губерния, 1869), 47-му (Херсонская губерния, 1868), 48-му (Черниговская губерния); (web-ресурс: http://kartolog.ru/2009/11/spiski-naselennyx-mest-rossijskoj-imperii/).

О.В. Ясь.

СПЛЕ́НІ Габрієль фон, Габріель фон Сплені фон Мігальді (Gabriel von Spleny von Mihaldi; 02.10. 1734—01.04.1818) — австрійс. військ. діяч, фельдмаршал-лейтенант (1785), генерал-губернатор Буковини (1774—78). Н. в м. Терн (Угорщина) в нім. протестантській родині. Навч. в єзуїтській г-зії та Терезіанській рицарській академії. Із 1752 — на військ. службі, з 1773 — генерал-майор. Очолював австрійс. частини, які 31 серпня — 3 вересня 1774 окупували *Буковину*, скориставшись ослабленням *Османської імперії* в *російсько-турецькій війні 1768—1774.* Став першим головою тимчасової військ. адміністрації краю, яку офіційно очолював з 24 жовтня 1774 до 6 квітня 1778. Під час війни з Осман. імперією 1788—90 відзначився при взятті Ясс (нині місто в Румунії; 3 вересня 1788) та в битві при Фокшанах (нині місто в Румунії; 31 липня 1789). Закінчив кар'єру комендантом фортеці Ольмюц (нині м. Оломоуц, Чехія) 1795.



Г. фон Сплені фон Мігальді.

За час свого управління Буковиною кілька разів ознайомлював вищу австрійс. адміністрацію зі становищем у краї. Йому належить продуманий попередній проект військ. впорядкування Буковини від 10 грудня 1774. Про його діяльність свідчить доповідна записка «Опис Буковини», опубл. окремим виданням 1893 Й.*Полєком.* Записка характеризує становище краю напередодні та після приєднання його до Австрії, містить пропозиції стосовно вдосконалення управління Буковиною та розвитку її економіки. Наводяться важливі геогр., етногр. дані, детально аналізується економіка, описуються адм. устрій, податкова, поземельні системи, суд, ремесла, торгівля, санітарна справа тощо. «Опис...» є одним із найбільш цінних джерел з історії Буковини.

Праці: General Spleny's Beschreibung der Bukowina. Chernowitz, 1893; Опис Буковини. Чернівці, 1995.

Літ.: *Жуковський А.* Історія Буковини, ч. 2. Чернівці, 1993; *Павлюк О.М.* Буковина: Визначні постаті: 1774—1918 (біографічний довідник). Чернівці, 2000; *Никофарак М.В.* До питання про австрійську військову адміністрацію Буковини (1774—1789 рр.). В кн.: Вісник Чернівецького національного інституту: Правознавство, вип. 154. Чернівці, 2002.

С.В. Юсов.

СПОЖИ́ВЧА КООПЕРА́ЦІЯ УКРАЇНИ — сукупність споживчих т-в (кооперативів) та їх об'єднань (спілок), більшість з яких діють у системі Центр. спілки споживчих т-в України (Укоопспілка). Метою С.к.У. є поліпшення екон. та соціального стану членів-пайовиків шляхом задоволення їхніх потреб в якісних товарах і послугах за прийнятними цінами. Вона здійснює торг., заготівельну, виробничу та ін. види діяльності, сприяє соціальному і культ. розвиткові села, нар. промислів і ремесел, бере активну участь у міжнар. кооп. русі.

Кооп. орг-ції, орієнтовані на потреби споживачів, почали засновуватися в Зх. Європі в останній чверті 18 ст., у період формування *індустріального суспільства.* Цінність їхньої діяльності полягала в реалізації базової ідеї споживчої кооперації — об'єднання групи осіб із метою економії коштів при гуртовій закупівлі необхідних товарів. Цю ідею вперше успішно було втілено «Товариством чесних піонерів» (1844; м. Рочдейл, Велика Британія). Його досвід отримав значне поширення в країнах Європи 2-ї пол. 19 ст.

В Україні перше споживче т-во заснували вчені Харків. ун-ту і місц. громад. діячі М.Ба-

лін і В.Козлов 6 жовтня 1866. У 1860-х рр. рух споживчих кооперативів набув масового характеру. Протягом 1867—69 споживчі т-ва почали діяти в *Одесі*, *Миколаєві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Полтаві*, *Херсоні*, *Києві*, *Севастополі*, *Сімферополі*, *Чернігові*, ін. містах. Їхніми членами були представники інтелігенції, чиновники, робітники, службовці.

У 1870—80-ті рр., у зв'язку з реакційною політикою уряду Рос. імперії, темпи розвитку кооп. руху значно знизилися. Якщо за 1866—70 в укр. губерніях було засновано 17 споживчих т-в, то за наступні 20 років (1871—90) — тільки 16. Проте, поряд із міськими, споживчі т-ва почали виникати й розвивати свою діяльність у селах.

Подальшому розвиткові споживчої кооперації сприяло ухвалення 1897 МВС Рос. імперії «нормального» (взірцевого) статуту споживчого т-ва, що надавав кооперованим споживачам широкі можливості, у т. ч. право засновувати власні заклади для виготовлення, зберігання і продажу предметів споживання або брати такі заклади в оренду.

На поч. 20 ст. для території України був характерним інтенсивний розвиток кооп. руху. За даними К.Пажитнова, на поч. 1914 кількість споживчих т-в досягла 3280, а в 1917 — 4873. Споживча кооперація Наддніпрянської України об'єднувала бл. 1,4 млн членів.

Після 1905 з'явилися перші укр. об'єднання споживчих т-в (спілки). 1908 виникла Київ. спілка споживчих т-в, що об'єднала 180 т-в *Київської губернії* та окремі споживчі кооперативи *Подільської губернії*, *Волинської губернії*, *Полтавської губернії* та *Чернігівської губернії*. 1912 виникла Харків. спілка споживчих т-в («Товарищество потребительских обществ Юга России»). 1915 на базі Полтав. т-ва гуртових закупівель заснована Полтав. спілка споживчих т-в. На 1 січня 1917 в Україні вже було 26 спілок споживчих т-в.

Після *Лютневої революції 1917*, попри тяжкі умови *громадянської війни в Україні 1917—1921*, спостерігався подальший інтенсивний розвиток кооперації в Україні. 20 березня 1917 *Тимчасовий уряд* ухвалив Закон «Про кооперативні товариства та їх спілки», що скасував адм. обмеження для заснування й діяльності кооп. т-в та їх спілок.

За період із травня 1917 по травень 1918 відбулося 3 Всеукр. кооп. з'їзди (див. *Кооперативні з'їзди 1917—1918*). Результатом стало створення *Українського центрального кооперативного комітету* — центр. орг-ції для укр. кооперативів.

Стрімко зростала кількість споживчих кооперативів та їх об'єднань. 1920 кількість споживчих спілок досягла 134. Із них: крайових — 5, районних — 124 і міських — 5. Найбільшою серед них був *Дніпровський союз споживчих товариств* («Дніпросоюз») у Києві, що виник у травні 1917. «Дніпросоюз» здійснював торг. операції, розвивав власне вир-во товарів (ф-ки: взуттєву, трикотажну, із вир-ва мила), виконував інструкторсько-ревізійні та культурно-освітні функції. Споживча кооперація об'єднувала понад 4 млн пайовиків, а разом з їхніми родинами — 15 млн, або понад 50 % усього населення.

У *Західній Україні* кооп. рух зародився в 2-й пол. 19 ст. Велику роль у створенні перших кооп. крамниць відіграло т-во *«Просвіта»*. Перший західноукр. споживчий кооператив «Народна торгівля» почав діяти у Львові з 1883. Він здійснював роздрібну торгівлю та виконував функції центр. складу споживчої кооперації. «Народна торгівля» мала мережу складів у Львові, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Перемишлі*, *Тернополі*. 1907 «Народна торгівля» перетворилася на «Крайовий торговельний союз». Перед *Першою світовою війною* «Народна торгівля» об'єднувала 1244 члени і мала 19 власних великих крамниць. У роки війни більшість споживчих т-в у західноукр. землях було зліквідовано. Кер-во відновленням кооперації взяла на себе Рада Крайового ревізійного союзу (діяв із 1904; 1929 перейменований на Ревізійний союз укр. кооперативів).

Відродженню кооп. руху сприяв Кооп. Закон, прийнятий польс. сеймом 29 жовтня 1920. Він гарантував спрощену процедуру реєстрації кооперативів. Протягом 1920—30 заг. кількість кооп. орг-цій збільшилася з 579 до 3146. Наприкінці 1938 «Народна торгівля» мала свої крамниці в усіх найбільших містах *Галичини* та *Волині*. Укр. кооперація в Галичині видавала 5 періодичних видань: «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна родина», «Кооперативна республіка», «Кооперативне молочарство», «Кредитова кооперація».

У *Закарпатській Україні* 1925 відновлені після І світ. війни кооперативи об'єдналися в Крайовий дружественний союз в *Ужгороді*, який до 1938 був верховним органом, ревізійно-орг. і кредитним центром для всіх видів кооперації. Наприкінці 1937 до складу союзу входили 93 споживчі т-ва.

Зі встановленням 1919 в Наддніпрянській Україні рад. влади споживчу кооперацію було примусово реорганізовано. Згідно з декретом РНК РСФРР «Про робітничо-селянські споживчі товариства» від 20 березня 1919 для отримання найнеобхідніших товарів громадяни зобов'язувалися мати членство у споживчих т-вах. У кожній місцевості могло діяти тільки одне — «єдине споживче товариство». «Єдині споживчі товариства» та їх спілки підпорядковувалися Центроспілці РСФРР. До мережі «єдиних споживчих товариств» входило 4869 т-в та 11 373 розподільчі пункти.

7 червня 1920 на об'єднаному засіданні представників правлінь Уцеробсекції (об'єднання укр. робітн. кооперації), Центроспілки РСФРР, «Дніпросоюзу» та «Товарищества потребительских обществ Юга России» було ухвалено рішення про утворення Вукопспілки — єдиного орг. і госп. центру споживчої кооперації УСРР. 18 червня 1920 було утворено Тимчасове правління спілки. Першим головою правління Вукопспілки був І.Саммер. 1920—21 Вукопспілка, крім спо-

живчої, об'єднувала ін. види кооперації: с.-г., кредитну, пром., універсальну.

Із переходом до *нової економічної політики*, із березня 1921, кооперація почала повертатися до традиційних функцій. На 1 жовтня 1925 в Україні було 6678 споживчих т-в, із них 6382 сільські (1043 тис. членів) і 296 міських (617 тис. членів). У середньому на сільс. споживче т-во припадало 1—2 крамниці, на міське — по 7—8. У 1931 частка роздрібного товарообороту кооп. орг-цій складала 74 % від загальнореспубліканського.

Проте уже в цей період споживча кооперація втрачала свої класичні ознаки, у зв'язку з реалізацією рад. владою послідовної політики її одержавлення. 29 вересня 1935 було прийнято постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу споживчої кооперації на селі». Відтак споживча кооперація, керуючись директивами парт. і держ. органів влади, мала обслуговувати тільки жителів сіл. Міські кооп. заклади роздрібної торгівлі й громад. харчування були передані місц. відділам системи наркомату внутр. торгівлі СРСР.

Значних змін зазнав кооп. сектор економіки в роки *Другої світової війни*. Із вересня 1939 на території Зх. України розпочалася перебудова місц. кооперації на рад. лад. Уже в грудні 1939 було ліквідовано Ревізійний союз укр. кооперативів. Припинилася діяльність кредитних і міських споживчих кооперативів, а їхнє майно перейшло у власність д-ви. У сільс. споживчої кооперації було вилучено склади та запаси збіжжя й передано держ. орг-ції «Заготзерно». По селах поширювалися сільс. споживчі т-ва рад. типу. Замість повітових спілок засновувалися районні спілки споживчих т-в, що входили до складу заново створених обласних споживчих спілок: Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської.

Із початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* та встановленням нацистського окупаційного режиму 1941 укр. кооперація зазнала нових реформ, репресій і грабунків. На початку липня 1942 споживча кооперація системи відновленої Вукопспілки об'єднувала 8,1 млн пайовиків-членів 7782 споживчих т-в, які входили до 522 райспоживспілок. У системі споживчої кооперації нараховувалося 13,3 тис. крамниць, 3,1 тис. пром. підпр-в, понад 3 тис. заготівельних пунктів, 967 складів тощо. Однак в умовах окупаційної влади споживча кооперація не була орієнтована на потреби населення. В обмін на товари першої необхідності кооперація повинна була організовувати заготівлі с.-г. продукції і пром. сировини для потреб окупаційної влади. За роки війни кооп. орг-ції зазнали великих збитків.

У міру звільнення території України від гітлерівських окупантів кооп. орг-ції почали відновлювати свою діяльність, але тепер уже під впливом рад. командно-адм. системи. Незважаючи на зростання обсягів діяльності підпр-в і орг-цій споживчої кооперації в 1950—80-ті рр. та формальне кількісне зростання членства (із 8,9 млн членів на 1 січня 1951 до 14,3 млн на кінець 1980), система Укоопспілки практично втратила демократичність управління.

Після проголошення 1991 незалежності України споживча кооперація об'єднувала 12,3 млн пайовиків і обслуговувала 22 млн осіб, або 42,7 % населення країни. 2111 сільс., міських і районних споживчих т-в входили до складу 375 районних і 25 обласних спілок споживчої кооперації, які, у свою чергу, були об'єднані в Центр. спілку споживчих т-в України — Укоопспілку. Вартість осн. фондів споживчої кооперації України тоді загалом складала 5,1 млрд *карбованців*, сума власних обігових коштів — 2,6 млрд крб. Пайовий фонд сягав 205 млн крб.

Правління кооп. орг-цій, зокрема Укоопспілки, змушені були вживати заходів щодо забезпечення життєдіяльності споживчої кооперації в умовах екон. кризи. Правління Укоопспілки виступило ініціатором прийняття Закону України «Про споживчу кооперацію» (прийнятий ВР України 10 квітня 1992), що визначив її юрид. статус. У жовтні 1992 Укоопспілка була прийнята в члени Міжнар. кооп. альянсу. Важливими документами для подальшого реформування системи стали Закон України «Про кооперацію» (2003) та «Стратегія розвитку споживчої кооперації України (2004—2015 рр.)».

Незважаючи на негативні впливи світ. фінансово-екон. кризи, що зумовили зменшення кількості споживчих т-в України (із 5252 на 1 січня 2009 до 5214 на аналогічний період 2010), зростає кількість підпр-в споживчої кооперації. Так, лише протягом 2010 було зареєстровано 58 нових підпр-в, а їхня заг. кількість на 1 січня 2011 сягнула 1349. Проте осн. проблемами системи С.к.У. є необхідність розширення членської бази (на поч. 2011 об'єднувала 483,8 тис. пайовиків) та збереження і зміцнення кооп. власності. Це зумовлює потребу в продовженні системних реформ.

С.к.У. є активним учасником міжнар. кооп. руху. Її представники беруть участь у роботі міжнар. кооп. форумів. На поч. 2012 Укоопспілка стала членом Європейського співтовариства споживчих кооперативів.

Літ: *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; Історія споживчої кооперації України. Львів, 1996; *Пантелеймоненко А.О.* Аграрна кооперація в Україні: Теорія і практика: Монографія. Полтава, 2008; *Фареній І.А.* Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX століття. Черкаси, 2008; *Нестуля О.О.* Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України: Історія і сучасність. В кн.: Споживча кооперація України: Історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири: Збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. Львів, 2010; *Нестуля О.О., Пантелеймоненко А.О.* Розбудова споживчої кооперації Наддніпрянської України (кінець XIX — початок XX ст.). В кн.: Вісник Львівської комерційної академії, вип. 9. Львів, 2011.

О.О. Нестуля, А.О. Пантелеймоненко.

СПОЛУ́ЧЕНІ ШТА́ТИ АМЕ́РИКИ — д-ва, розташов. в Пн. Америці, межує з Канадою і Мексикою, омивається водами Тихого,

Атлантичного і Північно-Льодовитого океанів. Складається із трьох частин: 1) власне територія США; 2) Аляска; 3) Гаваї — 24 острови в Тихому океані заг. площею 16,7 тис. км^2. США мають ряд володінь: Пуерто-Ріко та Віргінські о-ви в Карибському морі, Східне Самоа, Гуам, Мідуей та ін. в Тихому океані. Столиця — м. Вашингтон. Найбільші міста — Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Х'юстон, Філадельфія. Заг. площа — 9,8 млн км^2 (третє місце у світі), населення (за переписом 2010) — бл. 309 млн осіб (третє місце у світі), екон. потенціал — 14,2 трильйона дол. США (перше місце у світі), ВНП на душу населення — понад 47 тис. дол. США. Расово-етнічний склад населення: «білі» (європейці) — 75—80 %, «чорні» (афроамериканці) — бл. 12 %, вихідці з Лат. Америки та Азії — до 10 %. Реліг. склад населення: протестанти (баптисти, методисти, пресвітеріанці та ін.) — 55 %, римо-католики — бл. 30 %, буддисти, православні, греко-католики. Офіц. (держ.) мови немає — де-факто англійська. Грошова одиниця — долар.

Загальнонац. свята: 19 лютого — День народження Дж.Вашингтона, 4 липня — День Незалежності, 11 листопада — День Примирення. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна д-ва. Адм.-тер. поділ: 50 штатів, федеральний (столичний) округ Колумбія. Владні повноваження розподілені між федеральним урядом і урядами 50-ти штатів. Кожен із 50-ти штатів має свою конституцію, систему органів влади та управління. Законодавча, виконавча і суд. влада представлені відповідно Конгресом, Президентом і Верховним Судом. Глава д-ви, уряду і головнокомандуючий збройними силами США — президент, який (разом із віце-президентом) обирається на 4 роки. Орган законодавчої влади — двопалатний парламент — Конгрес США, який складається із Сенату (сенатори — по 2 від кожного штату — обираються на 6 років з оновленням складу сенату на $^1/_3$ кожні 2 роки) і Палати Представників (складається із 435 конгресменів, які обираються від усіх штатів на 2 роки на пропорційній основі). Урядові функції виконує очолюваний президентом Кабінет. У США існує двопартійна система, за якою боротьба за владу відбувається між двома осн. політ. партіями: Демократичною, створеною в ході передвиборної кампанії 1828, і Республіканською, створеною 1854. Обидві партії не мають постійного членства, приналежність до них визначається голосуванням на виборах. 1955 створена Амер. федерація праці — Конгрес вироб. профспілок, що виступає осн. соціал-реформістською силою країни.

У 16 ст. колонізацію Пн. Америки здійснювали Іспанія, Франція, Англія, Голландія та Швеція. Заселення Пн. Америки супроводжувалося війнами з індіанцями та їх винищенням. Із поч. 17 ст. до Америки почали завозити рабів з Африки для робіт на плантаціях. Розвиток *капіталізму* в британських колоніях сприяв створенню єдиного ринку, формуванню північноамериканської *нації*. Посилення колоніального гніту з боку метрополії привело до початку війни за незалежність (1775—83), у ході якої 13 брит. колоній об'єдналися і 4 липня 1776 проголосили незалежну д-ву. 1787 прийнята Конституція США, а 1791 — перші 10 поправок до неї, т. зв. Білль про права, що істотно обмежив повноваження федерального уряду та гарантував американцям осн. демократ. та бурж. права. У подальшому Конституція була доповнена 27-ма поправками (остання 1992). Територія країни швидко зростала. 1803 США купили у Франції Зх. Луїзіану, 1819 змусили Іспанію поступитися Флоридою, 1846—48 захопили в Мексики Техас, 1867 купили в Рос. імперії Аляску та Алеутські о-ви. У середині 19 ст. швидкий розвиток капіталізму на Півночі США вступив у гостре протиріччя із системою плантаційного рабства Півдня країни, що вилилося в гостру боротьбу між Північчю і Півднем (1861—77), яка проходила в два етапи: 1861—65 — Громадян. війна, у ході якої було законодавчо скасовано рабство, і 1865—77 — період Реконструкції Півдня, боротьба за завершення буржуазно-демократ. перетворень у пд. штатах. Перемога в Громадян. війні індустріальної Півночі над аграрним рабовласницьким Півднем привела до повної ліквідації рабства, закріпила існування єдиної амер. нації, створила умови для швидкого екон. розвитку, індустріалізації, освоєння зх. земель і розширення єдиного внутр. ринку. За короткий час США стали високорозвинутою індустріально-аграрною д-вою, яка на поч. 20 ст. за обсягом пром. продукції посіла перше місце у світі та вийшла на шлях колоніальної (перемога в іспано-амер. війні 1898) та економічної (доктрини «відкритих дверей», «дипломатії долара», політика «великого кийка») експансії. У сфері внутр. політики президенти США Т.Рузвельт (1901—09), У.-Г.Тафт (1909—12) і Т.-В.*Вільсон* (1913—21) здійснили низку соціально-екон. і політ. реформ (реалізація антитрестівського закону Шермана 1890 та ін.), наслідки яких дали підставу для сучасників назвати період їхнього правління «прогресивною ерою».

Із початком *Першої світової війни* США проголосили декларацію про нейтралітет, намагаючись бути посередником між європ. д-вами. 6 квітня 1917 США вступили у війну на боці *Антанти*, оголосивши початок воєнних дій проти д-в Четверного союзу у відповідь на підводну війну, розпочату Німеччиною. У січні 1918 було проголошено «Чотирнадцять пунктів» Т.-В.Вільсона, в яких американський президент виклав програму відновлення миру в Європі та післявоєнної нормалізації міжнар. відносин, що стали платформою рішень *Паризької мирної конференції 1919—1920.* Президент США брав активну участь у конференції, але укладений *Версальський мирний договір 1919* з Німеччиною, що визнавав її гол. винуватцем у розв'язанні Великої війни і передбачав створення міжнар. орг-ції для підтримання миру — *Ліги Націй*, — не був ратифікований Конгресом, де перевагу одержали ізоляціоністські настрої. У роки І світ. війни США були гол. постачальником військ. і продовольчих товарів та сировини д-вам, які воювали. Це сприяло швидкому розвиткові амер. економіки: за 1914—20 нац. багатство США зросло у 2,5 раза,

а в банках країни зосередилося бл. 50 % світ. запасів золота. США перетворилися на найбільшого світ. кредитора: на початку 1920-х рр. амер. позики європ. країнам становили понад 11 млрд дол. США.

Після війни на зміну екон. кризі 1920—21 в США прийшли роки госп. піднесення, яке тривало до 1929. Амер. сусп-во стало на шлях створення економіки широкого споживання, суттєво зріс життєвий рівень усіх верств населення країни. Не випадково 1920-ті рр. увійшли в історію Америки як період «просперитi» («процвітання»). У сфері зовн. політики США дотримувалися ізоляціоністського курсу (традиційно офіц. курс респ. адміністрацій), але намагалися зміцнювати свою роль у повоєнній системі міжнар. відносин. 1918—20 США брали участь у спробі силової ліквідації рад. влади в Росії, у серпні 1921 підписали сепаратні мирні договори з Німеччиною, Австрією та Угорщиною, 1921—22 ініціювали Вашингтонську мирну конференцію, на яку амер. президент У.-Г.Гардінг запросив представників Великої Британії, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії та Китаю, від яких зумів одержати низку суттєвих поступок. Відтепер США мали право утримувати військово-мор. флот, що не поступався брит. флотові, домоглися рівних можливостей для підприємництва «всім націям на всій території Китаю», активізували дипломатичну й фінансово-торг. діяльність на Далекому Сх., особливо в Китаї.

Крах на Нью-Йоркській фондовій біржі в «чорний вівторок» 29 жовтня 1929 став початком екон. кризи, що незабаром вразила майже всі індустріально розвинуті країни і тривала до 1933. У США криза набула особливо руйнівного характеру. Заг. обсяг пром. продукції 1932 становив 53,8 % від рівня 1929. Масові банкрутства підпр-в, фермерських госп-в, банків, поява мільйонів жебраків та безробітних (на поч. 1933 кожен третій робітник не мав роботи) та безпорадність респ. адміністрації Г.Гувера, яка дотримувалася принципів «твердого індивідуалізму» протягом усього періоду екон. кризи, сприяли переконливій перемозі на президентських виборах 1932 кандидата від Демократ. партії Ф.*Рузвельта*, інавгурація якого відбулася 4 березня 1933. Протягом перших «ста днів» його президентства Конгрес США ухвалив 15 важливих законів, що заклали підвалини політики «Нового курсу» — посилення ролі д-ви в регулюванні економіки. Загалом Ф.Рузвельт домігся прийняття Конгрессом 70-ти законодавчих актів, спрямованих на оздоровлення промисловості, сільс. госп-ва, торгівлі, кредитно-грошової системи, що сприяли подоланню кризи в економіці США. Зокрема, закон про соціальне забезпечення передбачав введення держ. пенсійної системи за віком, страхування безробітних, допомогу вдовам, інвалідам, сиротам, а на діяльність створеної Адміністрації громад. робіт було виділено 12 млрд дол. США для тимчасового працевлаштування людей. 1936 Ф.Рузвельта було переобрано президентом США, і він продовжив політику держ. регулювання соціально-екон. життя. У зовн. політиці адміністрація Ф.Рузвельта, якого 1940 вперше в амер. історії втретє поспіль було обрано президентом США, дотримувалася принципів ізоляціонізму (Закон про нейтралітет США 1935), але здійснювала більш гнучкий зовнішньополіт. курс. Зокрема, 1933 США встановили дипломатич-



ні відносини з *СРСР*. Стосовно країн Лат. Америки Ф.Рузвельт проводив політику «доброго сусідства», яка передбачала відмову США від втручання у внутр. справи д-в континенту і налагодження з ними добросусідських відносин. 1934 США оголосили про надання автономії Філіппінам. 1937 в умовах розширення експансіоністських дій Японії в Китаї, посилення агресивності Італії і Німеччини амер. президент закликав світ. співтовариство встановити «карантин» навколо агресорів. 1940 Конгрес вотував значні суми на переозброєння, у вересні 1940 вперше в історії США був оголошений призив на військ. службу в мирний час. 11 березня 1941 Конгрес схвалив закон про ленд-ліз, який дозволяв Ф.Рузвельту забезпечувати зброєю, боєприпасами та ін. військ. товарами країни, дії яких були життєво важливі для США (насамперед Велику Британію і країни Брит. Співдружності Націй, Китай). Амер. допомога по *ленд-лізу*, яку отримували 42 держави, становила бл. 50 млрд дол. США. Воєнні дії США на Тихому океані розпочалися через 4 місяці після того, як у липні 1941 Японія окупувала Індокитай. У відповідь США заморозили япон. авуари у своїх банках. Переговори зайшли в глухий кут. 7 грудня 1941 япон. авіація несподівано напала на амер. військово-мор. базу Перл-Харбор на Гавайських о-вах, що змусило США вступити у війну: уже наступного дня Конгрес оголосив війну Японії, а 11 грудня 1941 Німеччина та Італія, підтримуючи Японію, оголосили війну США.

Вступ США в *Другу світову війну* прискорив формування антигітлерівської коаліції. Ще 14 серпня 1941 Ф.Рузвельт разом із брит. прем'єр-міністром У.-Л.*Черчіллем* проголосили Атлантичну хартію, в якій вимагали «знищення нацистської тиранії» і виклали принципи післявоєнного політ. устрою світу. У вересні 1941 на конференції в *Москві* США і Велика Британія домовилися про розширення поставок озброєння, пром. обладнання і продовольчих товарів СРСР, а з листопада 1941 США поширили на СРСР дію закону про ленд-ліз, що дозволяв передачу йому в позику чи аренду озброєння. 1 січня 1942 США у складі 26-х д-в підписали Декларацію Об'єднаних Націй, що передбачала об'єднання військ. та екон. ресурсів цих д-в для боротьби проти Німеччини та її союзників (див. *Декларація двадцяти шести держав 1942*). 11 червня 1942 у Вашингтоні було підписано американсько-рад. угоду про взаємодопомогу у «веденні війни проти агресії». У листопаді 1942 США і Велика Британія здійснили вторгнення на півночі Африки, а у вересні 1943 англо-амер. війська висадилися на півдні Італії. У червні 1944 США і Велика Британія відкрили *Другий фронт*, висадивши союзні війська на півночі Франції. Воєнні успіхи союзників на Східному і Західному фронтах змусили Німеччину та її сателітів капітулювати: 8 травня 1945 в Берліні (Німеччина) було підписано Акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Але гол. увагу США приділяли боротьбі з Японією на Тихому океані. 6 і 9 серпня 1945 амер. авіація скинула атомні бомби на япон. міста Хіросіму і Нагасакі. 9 серпня 1945 у війну проти Японії вступив СРСР, який розгромив її Квантунську армію в Маньчжурії (Китай). 2 вересня 1945 в Токійській затоці на борту амер. лінкора «Міссурі» було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії, яким було завершено II світ. війну. США брали участь у *Кримській конференції 1945* та *Потсдамській конференції 1945* глав урядів трьох союзних у II світ. війні держав (СРСР, США і Великої Британії), які визначили принципи мирного врегулювання в Європі. Вони були ініціаторами створення *Організації Об'єднаних Націй*, Статут якої був підписаний 26 червня 1945 на Установчій конференції ООН у Сан-Франциско (США) представниками 50-ти д-в, у т. ч. УРСР. США отримали постійне місце в *Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй*.

Із війни США вийшли наймогутнішою д-вою світу, що мала монополію у володінні атомною зброєю, 12-мільйонну армію, потужний ВМФ, виробляла майже половину світ. пром. продукції і володіла приблизно половиною золотих запасів, а амер. долар, за рішеннями Бреттон-Вудської конференції 1944, заступив брит. фунт стерлінгів як гол. міжнар. розрахункова валюта. Разом із тим, у суспільно-політичному житті Америки кінця 1940-х — поч. 1950-х рр. стали все чіткіше проявлятися правоконсервативні та праворадикальні тенденції, найодіознішими символами яких стали закон Тафта-Хартлі 1947 про трудові відносини, що обмежував профспілковий рух і страйкову боротьбу робітників, і діяльність комісій із розслідування «антиамериканської діяльності». Зокрема, внаслідок рішень останніх тисячі громадян лівої політ. орієнтації були позбавлені праці, зазнавали сусп. дискримінації тощо. Особливого розголосу набула діяльність однієї з таких комісій у Конгресі США з виявлення шпигунів-комуністів («червоної загрози») в держ. структурах на чолі з респ. сенатором Дж.-Р.Маккарті. Маккартизм, у його найбрутальніших формах, завдав певної шкоди престижу й авторитету США і незабаром був відкинутий амер. громадськістю: у грудні 1954 Сенат США засудив діяльність Дж.-Р.Маккарті. 1952 президентом США було обрано кандидата від Респ. партії Д.-Д.Ейзенхауера, який 1956 був переобраний на другий термін. За його президентства амер. економіка значно пригальмувала темпи екон. зростання. Проголошений ним курс «динамічного консерватизму» передбачав обмеження ролі виконавчої влади у внутрішньополіт. справах. Штатам було передано право контролю за нафтовими родовищами. Інтереси бізнесу проголошувалися адміністрацією як виключно важливі. Проте уряд змушений був посилити держ. втручання в екон. сфері.

У зовн. політиці США в повоєнний період взяли курс на рішучу протидію прагненням СРСР розширити сферу свого впливу й поширити комуніст. режим у різних регіонах світу, насамперед у *Центрально-Східній Європі*, де за активної рад. підтримки були створені прорад. режими «народної демократії». Порушення рівноваги сил в Європі

після II світ. війни, створення країнами рад. блоку «залізної завіси» від Адріатики до Балтики та початок *«холодної війни»* змушували США, за висловом президента Г.Трумена, взяти на себе роль лідера «вільного світу» (курс на «стримування світового комунізму», доктрина Г.Трумена, план Дж.Маршалла 1947, створення військово-політ. блоку НАТО (*Північноатлантичного альянсу*) 1949, доктрина «визволення» від комунізму в 1950-х рр.). «Холодна війна», що супроводжувалася глобальним протистоянням США і СРСР та очолюваних ними військово-політ. блоків — НАТО і Орг-ції Варшавського договору (створена 1955; див. *Варшавський договір 1955*) — і масштабною гонкою озброєнь, втілилась у два великі регіональні конфлікти: Корейську війну 1950—53 і В'єтнамську війну 1964—73, у небезпечні міжнар. кризи — Суецьку 1956, Карибську 1962. Зокрема, величезні витрати на війну в Індокитаї (понад 25 млрд дол. США щорічно) і втрати амер. військ у бойових діях (за роки В'єтнамської війни загинули 57 тис. військовослужбовців) викликали масовий антивоєнний рух у США, т. зв. в'єтнамський синдром. Одночасно в країні розгорнулися молодіжний рух т. зв. хіпі, який заперечував цінності матеріального добробуту «держави благоденства», і рух за громадян. права негритянського населення на чолі з М.-Л.Кінгом, який 4 квітня 1968 загинув від кулі вбивці. Проте марш 1963 на Вашингтон, очолюваний М.-Л.Кінгом, став корінним переломом у поліпшенні становища афроамериканців. Протягом 1963—68 було схвалено низку законів щодо ліквідації расової сегрегації та про заг. виборче право, заборону будь-яких порушень прав кольорового населення. Курс соціальних перетворень демократів, проголошений адміністрацією наймолодшого президента за всю історію США Дж.Кеннеді на поч. 1960-х рр. («нові рубежі») і продовжений після вбивства Дж.Кеннеді 22 листопада 1963 в Далласі (шт. Техас, США) його наступником Л.Джонсоном (програми «боротьби з бідністю» і побудови «великого суспільства»), був зірваний. На президентських виборах 1968 перемогу здобув кандидат від Респ. партії Р.Ніксон, якого 1972 обрали президентом США вдруге. Він оголосив «нову економічну політику», що передбачала посилення втручання д-ви в керування економікою (контроль за цінами, введення ринкового курсу долара, збільшення пенсій, грошової допомоги багатодітним сім'ям з одночасним обмеженням активності профспілок). Однак його внутр. політика не поліпшила екон. показників США, а початок екон. кризи 1973—75, що посилилася завдяки енергетичному підтексту, практично звів нанівець антиінфляційну політику Р.Ніксона.

Зі встановленням на поч. 1970-х рр. ядерного паритету між США і СРСР Білий дім розширив діалог із Кремлем і країнами рад. блоку, розпочатий ще під час Карибської кризи президентом США Дж.Кеннеді та головою РМ СРСР М.*Хрущовим*, наслідком якого стала розрядка міжнар. напруженості в 1-й пол. 1970-х рр. Важливим досягненням адміністрації Р.Ніксона було встановлення дипломатичних контактів між Вашингтоном і Пекіном: у лютому 1972 президент США відвідав Китайс. Нар. Республіку (КНР), де підписав «Шанхайське комюніке», яке заклало правову основу для поступової нормалізації американсько-китайс. відносин. Але гол. увагу амер. адміністрація традиційно приділяла відносинам із СРСР. 1972 в Москві президент США Р.Ніксон і ген. секретар ЦК КПРС Л.*Брежнєв* підписали тимчасовий Договір про обмеження стратегічних озброєнь — ОСО-1, 1973 під час візиту Л.Брежнєва до США було підписано 23 угоди, одна з яких зобов'язувала СРСР і США запобігати ядерній війні. 1974 під час зустрічі у Владивостоці (нині місто в РФ) амер. президент Дж.-Р.Форд, який зайняв цю посаду після скандальної відставки Р.Ніксона («Уотергейтська справа»), і рад. лідер Л.Брежнєв узгодили основи нового договору щодо подальшого обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2). Гельсінська нарада з безпеки та співробітництва в Європі 1975 і підписання 35-ма д-вами, у т. ч. США і СРСР, *Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*, в якому зафіксовано принципові домовленості із широкого кола питань європейської безпеки,



Сполучені Штати Америки. Вашингтон. Капітолій — місцеперебування Конгресу США.

стали апогеєм періоду відлиги міжнародної напруги. Діяльність адміністрації Дж.-Р.Форда відбувалася в умовах екон. кризи 1973—75, спричиненої стрибком цін (у 4 рази) на нафту після арабо-ізраїл. війни 1973. Навесні 1975 рівень пром. вир-ва у США знизився на 13,5 % порівняно з 1973. Тому на президентських виборах 1976, що збіглися з урочистим святкуванням 200-ліття США, амер. виборці проголосували за демократа Дж.Картера.

Водночас у 2-й половині 1970-х рр. погіршилися відносини між США і СРСР, насамперед через посилення рад. втручання в конфліктні ситуації в д-вах «третього світу» та боротьбу між двома наддержавами за впливи в різних регіонах світу. Нових обертів набула гонка озброєнь. 1979 США досягли угоди з європ. партнерами по НАТО про розміщення на їхній території амер. ракет середнього радіусу дії. У відповідь на вторгнення в грудні 1979 рад. військ до Афганістану США припинили процес ратифікації договору ОСО-2, підписаного 1976 у *Відні*, перервали переговори із СРСР з ін. проблем роззброєння, оголосили ембарго на продаж зерна і технологій у СРСР, а також відмовилися від участі в Олімпійських іграх 1980 в Москві. У лютому 1980 президент США Дж.Картер висунув

доктрину, що передбачала рішучі заходи щодо протистояння з СРСР та його соціалістичними сателітами, особливо в контексті захисту прав людини, і посилення амер. військ. присутно-



Сполучені Штати Америки. Вашингтон. Білий дім — резиденція президентів США.

сті в різних регіонах світу. Серед ін. напрямів зовн. політики адміністрації Дж.Картера було встановлення дипломатичних відносин між США і КНР 1979, сприяння процесу мирного врегулювання на Бл. Сході (Кемп-Девідські угоди 1979). Утім невдала спроба за допомогою воєнної операції визволити персонал посольства США в Тегерані (Іран), який після Ісламської революції 1979 став заручником мусульманських фундаменталістів, відчутно похитнула престиж президента Дж.Картера. Серед амер. правлячих кіл почали переважати уявлення про ослаблення міжнар. позицій США, вразливість їхньої військ. могутності. До того ж наприкінці 1970-х рр. у США дедалі більшої сили набували процеси екон. стагнації, посилювалася інфляція, зростав дефіцит федерального бюджету, збільшувалося безробіття. Тому на президентських виборах у листопаді 1980 Дж.Картер поступився представникові Респ. партії і 40-м президентом США було обрано Р.Рейгана.

Р.Рейган був представником консервативних правих сил, які вимагали жорсткої лінії в економіці та зовн. політиці. У відповідь на ці вимоги новообраний президент США проголосив новий курс, відомий як «рейганоміка». Основою курсу була програма обмеження втручання д-ви в економіку і розв'язання екон. проблем країни через стимулювання приватного підприємництва. В інтересах корпорацій було проведено податкову реформу, запроваджено пільги для енергетичних компаній, ліквідовано контроль за цінами на нафту. Водночас адміністрація Р.Рейгана проводила жорстку антиінфляційну політику, скоротила витрати на держ. й соціальні програми. Із 1983 США почали поступово виходити з екон. кризи, а вже на поч. 1984 амер. економіка ввійшла в один із найдовших періодів стабільного зростання в повоєнний час. «Рейганоміка» посилила ефективність амер. госп-ва, зокрема його здатність до запровадження найновіших наук. розробок і технологій (напр., витрати на науково-дослідницькі та конструкторські розробки в США 1986 становили 118 млрд дол. США). Водночас 1980—86 на 50 % зросли видатки на оборону. Щодо зовнішньої політики США, то в 1-й пол. 1980-х рр. її визначала т. зв. доктрина Рейгана («доктрина неоглобалізму»), спрямована на глобальне протистояння із СРСР і використання всієї могутності США для протидії рад. впливові у світі. 1983, після того, як рад. ракета збила південнокорейський пасажирський літак, Р.Рейган у своєму виступі перед Конгресом проголосив СРСР «імперією зла» і закликав до «хрестового походу» проти нього. США розмістили в Зх. Європі крилаті ракети й ракети середньої дальності та розпочали розробку програми «Стратегічної оборонної ініціативи», покликаної перенести військове протистояння в космос. Після того, як новий рад. лідер М.*Горбачов* 1985 висунув концепцію «нового політичного мислення для СРСР і для всього світу», відбулися зміни в підходах до вирішення міжнар. проблем і в адміністрації Р.Рейгана. Зустріч лідерів двох наддержав у листопаді 1985 в Женеві (Швейцарія) розпочала процес нормалізації американсько-рад. відносин. У грудні 1987 у Вашингтоні лідери США і СРСР підписали угоду про ліквідацію ракет середнього і меншого радіусу дії, а під час візиту до Москви влітку 1988 Р.Рейган публічно заявив, що більше не вважає СРСР «імперією зла».

Проблема розвитку відносин із СРСР залишилася одним із найважливіших пріоритетів і для нової респ. адміністрації Дж.-Г.Буша, який переміг на президентських виборах 1988. Під час візиту М.Горбачова до США в травні 1989 було підписано Угоду про знищення і невиробництво хімічної зброї і Протокол до Договору між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. У січні 1990 Білий дім проголосив про одностороннє скорочення амер. військ у Європі з 300 тис. до 195 тис. осіб. За участю США вироблялися гол. положення Договору про остаточне розв'язання проблеми об'єднання Німеччини і Договору про скорочення звичайних збройних сил у Європі 1990. Влітку 1991 під час візиту Дж.-Г.Буша до Москви було укладено Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, за яким ядерний потенціал обох д-в скорочувався на 30—40 %. Прикладом позитивних змін у відносинах між США і СРСР стала їх співпраця щодо відсічі агресії Іраку проти Кувейту. Незважаючи на те, що СРСР був пов'язаний з Іраком Договором про дружбу і співпрацю, Москва зайняла конструктивну позицію і підтримала дії ООН і США під час Кувейтської війни 1990—91. Перехід двох наддержав від конфронтації до конструктивного двостороннього співробітництва і співпраці на міжнар. арені означав закінчення періоду «холодної війни». Яскравим підтвердженням кардинальної зміни в американсько-рос. відносинах після розпаду СРСР стали угоди між адміністрацією Дж.-Г.Буша і президентом РФ Б.*Єльциним* 1992 про ліквідацію міжконтинентальних балістичних ракет із багатозарядними боєголовками. Утім, незважаючи на успіхи на міжнар. арені, Дж.-Г.Бушу не вдалося перемогти на президентських виборах 1992, насамперед через внутрішньоекон. проблеми, і президентом США було обрано демократа Б.*Клінтона*, який 1996 був переобраний на президентський пост удруге.

Екон. програма адміністрації Б.Клінтона будувалася на зменшенні урядових витрат і збільшенні податків. Особливо вели-

ким було скорочення федеральних витрат на військ. цілі: 1997 вони становили всього 16,6 % федерального бюджету, тоді як 1990 — 23,9 %. Уже від 1993 динаміка надходжень до бюджету США стійко випереджувала зростання федеральних витрат, суттєво скоротився дефіцит бюджету — із 290 до 40 млрд дол. США, рівень безробіття і показники інфляції впали до найнижчого рівня за останні чверть століття. Міжнар. діяльність адміністрації Б.Клінтона була спрямована на ствердження США як глобальної д-ви, яка несе особливу відповідальність за мир і стабільність у різних регіонах світу. Вашингтон підписав угоду з Корейською Народно-Демократ. Республікою, за якою призупинялася північнокорейська програма виготовлення ядерної зброї, нормалізував відносини з В'єтнамом, врятував Мексику від фінансової катастрофи наданням позики у розмірі 50 млрд дол. США, розгорнув широку миротворчу діяльність на Бл. Сході, підтримав мирний процес в Ірландії, сприяв укладенню *Дейтонської угоди 1995* про компромісне врегулювання кризи в Боснії та Герцеговині. В Європі президент Б.Клінтон на поч. 1994 ініціював програму *«Партнерство заради миру»*, спрямовану на співпрацю колиш. соціаліст. країн із Північноатлантичним альянсом і розширення НАТО за рахунок цих д-в, сприяв, зокрема, вступу до НАТО 1999 Польщі, Угорщини, Чехії. Водночас адміністрація Б.Клінтона вдалася до військово-силових акцій проти Іраку та у складі НАТО проти *Югославії* 1999, а також застосувала санкції щодо Куби, Лівії, Ірану.

Ствердження домінуючого становища США в постбіполярній системі міжнар. відносин було проголошене довгостроковою метою і новою респ. адміністрацією Дж.Буша-молодшого, обраного амер. президентом 2000 і переобраного на цю посаду на другий термін 2004. Вашингтон взяв курс на кількісне і якісне зміцнення військ. могутності країни, збільшивши, зокрема, воєнний бюджет із 310 млрд у 2001 до 380 млрд дол. США в 2003. Важливе місце в зовн. політиці США посіла боротьба з міжнар. тероризмом, особливо після зухвалих терористичних атак 11 вересня 2001, наслідком яких стали повне зруйнування Світ. торг. центру в Нью-Йорку та значні пошкодження будівлі Пентагону у Вашингтоні, а головне — численні людські жертви. США негайно створили широку антитерористичну коаліцію, яка 7 жовтня 2001 розпочала бойові дії проти уряду ісламського руху «Талібан» в Афганістані, що надав притулок терористам «Аль-Каїди» на чолі з Усамою бен Ладеном. А 19 березня 2003 адміністрація Дж.Буша-молодшого розпочала воєнні дії проти режиму С.Хусейна, які завершилися американською окупацією Іраку, що ускладнило відношення між США і їхніми західноєвроп. союзниками, зокрема Францією і Німеччиною. Витрати на ведення війни в Афганістані та в Іраку призвели до збільшення федерального боргу до 1 трильйона дол. США. До того ж й екон. політика респ. адміністрації США, що будувалася на зменшенні податків, стимулюванні підприємницької діяльності та звуженні регуляторної дії уряду, призвела до скорочення надходжень до федерального бюджету. Зросло безробіття, загальмувалися темпи екон. зростання, знизився авторитет США на міжнар. арені. На останньому особливо наголошували опоненти й суперники респ. адміністрації під час передвиборної кампанії 2008, обвинувачуючи Дж.Буша-молодшого в помилковій зовн. політиці, нездатній гарантувати безпеку громадянам країни. За таких умов перемогу на президентських виборах здобув кандидат від Демократ. партії Б.-Х.Обама, який став першим в історії США президентом-афроамериканцем.

Із Б.-Х.Обамою мільйони американців пов'язували надії на подолання екон. кризи та демократ. лідерство США у світі. «Місія Штатів, — заявив новообраний амер. президент, — полягає в тому, щоб здійснювати світове лідерство, засноване на розумінні того, що світ об'єднує спільна безпека і людяність». Серед його перших рішень була вказівка закрити в'язницю для терористів на базі Гуантанамо, де систематично порушувалися права людини. Крім того, за поданням Б.-Х.Обами Конгрес США прийняв рішення про виділення 800 млрд дол. США на стимулювання розвитку амер. економіки. У квітні 2009 під час святкування 60-річчя НАТО за участю Б.-Х.Обами було залагоджено протиріччя між США та «старою» Європою з євроатлантичних та глобальних питань безпеки. У липні 2009 під час візиту президента США до Москви було започатковано «перезавантаження» американсько-рос. відносин. У вересні 2009 Б.-Х.Обама ініціював перегляд стратегії війни в Афганістані, у виступі на 64-й сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* підтвердив намір до грудня 2011 вивести амер. війська з території Іраку, а також оголосив про перегляд стратегії попередньої амер. адміністрації, яка передбачала буд-во стаціонарних систем протиракетної оборони на території Чехії та Польщі. Натомість пропонувалося створити гнучку систему протиракетної оборони Європи і США мор. та косміч. базування з потенційною співпрацею в цій сфері з Росією. Новий зовнішньополіт. курс адміністрації Б.-Х.Обами був затверджений Конгресом США в програмах скорочення ядерних боєголовок і числа звичайних озброєнь, встановлення процесу контролю озброєнь, перегляду основ ядерної доктрини та ракетної оборони та ін. «За виняткові дипломатичні зусилля» у справі боротьби з розповсюдженням ядерної зброї і мирного врегулювання на Бл. Сході президент США Б.-Х.Обама став лауреатом Нобелівської премії миру 2009. Хоча невизначеність ситуації навколо ядерних програм Іраку та Пн. Кореї, загострення ситуації на Бл. Сході та в Пн. Африці, ускладнення російсько-амер. відносин на сучасному етапі ставлять під загрозу реалізацію амбітних зовнішньополіт. намірів і планів демократ. адміністрації США щодо домінуючого місця єдиної наддержави в постбіполярному світі.

Стосовно ставлення США до України, то до проголошення *Декларації про державний суверенітет України* 16 липня 1990 можна говорити лише про заг. амер. позицію із проблематики націо-

нально-держ. самовизначення укр. народу. Вона не була сформульована ні в законах, ні в рішеннях адміністрації США. Починаючи з часів визвол. змагань укр. народу (1917—21), час від часу лише на рівні окремих конгресменів і держ. діячів США



Сполучені Штати Америки. Вашингтон. Головний корпус Національного архіву США.

відзначалася необхідність сприяти виходу України зі складу Росії (СРСР) та забезпеченню незалежності Укр. д-ви. Як правило, «українське питання» піднімалося лише в заг. політико-ідеологічному контексті протиборства з СРСР. Напр., 1959 Конгрес США прийняв резолюцію про «Тиждень поневолених націй», в якій висловлювалося сподівання, що й Україна з часом поверне собі статус незалежної держави. 1964 в амер. столиці за участю Д.-Д.Ейзенхауера було відкрито пам'ятник Т.*Шевченку*. Президент США Р.Рейган на поч. 1980-х рр. першим в історії своєї д-ви офіційно проголосив курс на повалення рад. «імперії зла» і, як наслідок, вихід з її складу України та ін. республік. Лише з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України вона поступово почала займати важливе місце в зовн. політиці США, зокрема на її європ. напрямі. Важливу роль у становленні українсько-амер. відносин відіграв дводенний візит до США Голови ВР України Л.*Кравчука* у вересні 1991 з метою роз'яснення *Акта проголошення незалежності України* та його значення і здобуття від Америки реального визнання України як рівноправного партнера. 25 грудня 1991 США визнали незалежність України і 2 січня 1992 встановили з нею дипломатичні відносини. Щоправда, розбудова двосторонніх відносин між США та Україною складалася непросто, особливо за часів адміністрації Дж.-Г.Буша, яка дотримувалася «русоцентричного» підходу в політиці щодо пострад. геополіт. простору. Яскравим підтвердженням цього можна вважати промову президента США Дж.-Г.Буша 1 серпня 1991 в *Києві*, в якій він висловився за збереження СРСР та підтримку М.Горбачова і застерігав українців від проявів *націоналізму* й сепаратизму. Найбільше Вашингтон після розпаду СРСР турбували дві проблеми — неконтрольоване розповсюдження ядерної та ін. зброї масового знищення, поява нових ядерних д-в і можлива нестабільність на колиш. рад. геополіт. просторі з руйнівними наслідками для Європи й усього людства. Визнавши Росію єдиною правонаступницею СРСР, у т. ч. щодо його ядерного потенціалу, США впродовж майже всього періоду 1991—93 фактично блокували політ. й екон. контакти з Україною. Гол. конфронтаційним питанням цього періоду була проблема набуття Україною без'ядерного статусу. Про це свідчить і перший офіц. робочий візит Президента України Л.Кравчука до США в травні 1992. Хоча в перебігу візиту й було підписано низку угод, однак у центрі переговорів перебувала проблема вивозу з території України ядерної зброї колиш. СРСР та якомога швидшої ратифікації Договору про обмеження стратегічних та наступальних озброєнь (СНО-1) і приєднання України до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*.

На початку президентства Б.Клінтона його адміністрація теж віддавала перевагу налагодженню двосторонніх відносин із РФ, але водночас почала шукати нові підходи до розбудови американсько-укр. відносин. У цьому важливу роль відіграли впливові представники Конгресу США, які у квітні 1993 відвідали Україну і дійшли висновку, що її слід розглядати як окрему суверенну д-ву, прагнення якої до незалежності має бути підтримане з боку США. У травні 1993 Київ відвідала делегація на чолі з послом з особливих доручень, спец. радником держ. секретаря США зі зв'язків із новими незалежними д-вами С.Телботтом, котрий заявив про бажання амер. сторони розпочати новий етап у відносинах з Україною, зокрема про відмову адміністрації Б.Клінтона від політики «тиску» і пошук «партнерських зв'язків». Важливим свідченням позитивних зрушень стало схвалення Конгресом США у вересні 1993 рішення про надання фінансової допомоги Україні на ядерне роззброєння в розмірі 350 млн дол. США. У жовтні 1993 Київ з офіц. візитом відвідав держ. секретар США У.-М.Крістофер, який виклав основні положення «нового підходу» США до України. Була, зокрема, досягнута домовленість про те, що США зменшать митні тарифи на продаж укр. товарів, сприятимуть приєднанню України до Ген. угоди з торгівлі та тарифів і налагодженню конструктивного співробітництва з міжнар. фінансовими інституціями — *Міжнародним валютним фондом*, Світовим банком і *Європейським банком реконструкції та розвитку*. У.-М.Крістофер запропонував також, щоб Україна залучилася до ініційованої США в рамках НАТО програми «Партнерство заради миру». Важливим кроком на шляху подолання кризового стану відносин стала ратифікація (із застереженнями) 18 листопада 1993 *Верховною Радою України* Договору про СНО-1. Принципове значення для подальшого поліпшення українсько-американських відносин мало підписання в Москві 14 січня 1994 президентами України, США і Росії Тристоронньої заяви, в якій містився істор. пункт про те, що США і Росія готові надати Україні гарантії безпеки після набуття чинності Договору про СНО-1 і приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості без'ядерної д-ви. Це дало можливість Україні 3 лютого 1994 зняти застереження ВР України і ратифікувати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї і цим зробити вирішальний крок до без'ядерного статусу, який привів до повної «денуклеаризації» України в червні 1996.

Позитивним наслідком глобальних рішень і дій України

щодо ядерного роззброєння стала розбудова українсько-амер. партнерських відносин. Під час другого офіц. візиту до США Президента України Л.Кравчука 4 березня 1994 було підписано «Спільну заяву про розвиток дружби і партнерства між Україною та США», де, крім гарантій безпеки, було зафіксовано формування політ. та договірно-правової основи стратегічного партнерства. Якісно новий етап у розвитку українсько-амер. відносин започаткував держ. візит до США новообраного Президента України Л.*Кучми* в листопаді 1994, у ході якого було укладено 14 двосторонніх угод про співпрацю в політ., екон. та косміч. галузях, енергетиці й торгівлі та підписано «Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва». У ній, зокрема, сторони визнали, що «існування вільної, незалежної і суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають велике значення для Сполучених Штатів Америки». Вашингтон підтримав рішення України першою серед країн *Співдружності Незалежних Держав* узяти участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру», прагнення України врегулювати взаємини зі всіма своїми сусідами та зайняти вагоме місце в новій системі загальноєвроп. безпеки, а також підтвердив свою готовність надавати фінансову й політ. підтримку ринковим реформам в Україні. 1994 рік, який, до речі, отримав у США назву «року України», завершився важливим для України рішенням Будапештського саміту ОБСЄ 5 грудня 1994: в обмін на ратифікацію Договору про СНО-1 і приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Україна отримала гарантії національно-держ. безпеки у вигляді Меморандуму, підписаного лідерами ядерних д-в — США, Великої Британії та Росії, а згодом — Франції та Китаю.

Наступні роки позначилися поступовим переходом американсько-укр. відносин у розряд інтенсивного політ. діалогу й розгорнутого співробітництва. У ході держ. візиту президента США Б.Клінтона в Україну в травні 1995 було підписано Спільну заяву, в якій, зокрема, йшлося про підтримку з боку США демократ. і ринкових реформ в Україні, її європ. інтеграційних прагнень, а також було оголошено про визнання України д-вою з перехідною економікою. 4 вересня 1996 Палата представників Конгресу США прийняла резолюцію про підтримку незалежності України. Значним політ. успіхом України стало створення у вересні 1996 українсько-амер. міждерж. комісії на чолі з Президентом України Л.Кучмою та Віце-президентом США А.-А.Гором як нового практичного механізму реалізації засад стратегічного партнерства та постійного діалогу з питань зовн. політики, безпеки, торгівлі та інвестицій і стабільного екон. співробітництва. Того ж року Україна посіла 3-тє місце за обсягами амер. допомоги (після Ізраїлю і Єгипту): її (допомоги) частка склала 20 % від заг. обсягу прямих іноз. інвестицій. Загалом, протягом 1990—2001 років Україна отримала від США допомоги на суму бл. 2 млрд дол. США. У листопаді 1997 в ході робочого візиту до США Л.Кучма взяв участь в урочистій церемонії запуску амер. човникового корабля з укр. космонавтом на борту, а також у засіданні країн-донорів для фінансування проекту «Укриття» на ЧАЕС. Адміністрація Б.Клінтона сприяла розвиткові зв'язків України із Заходом, зокрема з міжнар. фінансовими інституціями — МВФ, Світ. банком і ЄБРР; *Європейським Союзом — Договір про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом 1994*; НАТО — *Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО 1997*.

Наприкінці діяльності адміністрації Б.Клінтона відносини США та України загальмувалися через часті зміни й неефективну діяльність укр. урядів, їхню неспроможність забезпечити сприятливий інвестиційний клімат для іноз. інвесторів і непослідовну екон. політику, всеохоплюючу корупцію та безконтрольну *приватизацію*, політ. нестабільність і гучні скандали за участю вищих посадових осіб України тощо. Водночас у США і на Заході зростало невдоволення невизначеністю та непередбачливістю укр. «багатовекторної» зовн. політики, яка сподівалася «зіграти» на представленні «європейської України» як буфера щодо «євразійської Росії», а також посиленням авторитарних тенденцій в Україні, свідченням яких стали значні порушення законодавчих норм під час президентської кампанії 1999 й ініційований 2000 повторно обраним президентом Л.Кучмою референдум про зміну *Конституції України 1996*, що продемонстрував еволюцію президентсько-парламентської форми державного правління в бік домінування президентської її частини. Усе це обумовило більш жорсткий підхід США до України, коли на перший план висувалися не загальнополітичні, у т. ч. й міжнародні, питання, а проблеми прискорення екон. і суспільно-політ. реформ в Україні та залежність амер. підтримки від темпів і глибини внутрішньоукр. перетворень, тобто за принципом «винагороди за досягнення». Це засвідчив і останній візит президента США Б.Клінтона до Києва 5 червня 2000, який продемонстрував зацікавленість Вашингтона внутрішньополіт. ситуацією в Україні. Під час візиту було підписано низку важливих для України двосторонніх документів, зокрема Спільну заяву щодо підтримки США України в процесі її вступу до Світ. орг-ції торгівлі, договір про повітряний зв'язок, Угоду щодо продовження дії договору з деяких питань судноплавства, угоду про співробітництво у сфері науки і технологій, меморандум про взаєморозуміння і співробітництво щодо запобігання і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій і техногенних катастроф, програму співробітництва в боротьбі з корупцією й організованою злочинністю, протокол про обмін ратифікаційними грамотами по конвенції щодо запобігання подвійному обкладанню податками, угоду про здійснення проекту кваліфікації ядерного палива, яка передбачає розвиток двостороннього співробітництва в атомній енергетиці та з питань забезпечення безпеки на АЕС, та було узгоджено умови і дату за-

криття Чорнобильської АЕС. США також запропонували надати кредитну допомогу укр. малому і середньому бізнесу за спец. 5-річною програмою в обсязі 25 млн дол. США. Водночас амер. президент наголошував на необхідності пришвидшення екон. реформ в Україні й у своїй промові на Михайлівській площі в Києві кілька раз повторив слова Т.Шевченка: «Борітеся — поборете!», що буквально означало: тільки після того, як Україна подолає свої внутр. проблеми, можна буде говорити про поглиблення американсько-укр. відносин.

Із приходом 2001 до влади в США респ. адміністрації на чолі з Дж.Бушем-молодшим, який заявив себе продовжувачем справи Р.Рейгана в нових умовах, розпочався новий, більш прагматичний, період в американсько-укр. відносинах. Нова адміністрація США з перших днів своєї діяльності поставила масштаби двосторонньої співпраці та можливості її активізації в залежність від стану сусп. демократії і проведення реформ в Україні. Наступні роки засвідчили, що будь-яке призупинення реформ на основі програмних настанов міжнар. фінансових інституцій, як і будь-які прояви внутрішньополіт. кризи в Україні, негайно викликало негативну реакцію у Вашингтона, призводило, зокрема, до припинення кредитування та ін. видів допомоги з боку США та міжнар. інституцій, введення обмежень на імпорт Америкою виробів укр. пром-сті, організації антидемпінгових розслідувань стосовно поставок металу тощо. Напр., після трагічної загибелі укр. журналіста Г.*Гонгадзе*, «касетного» або «кольчужного» скандалів, низки політико-правових обмежень на діяльність засобів масової інформації, гучних корупційних справ в Україні (справа П.*Лазаренка* та ін.) амер. сторона перейшла від традиційної дипломатії до жорсткого тиску на вищі ешелони укр. влади. Водночас і в подальшому в США спостерігалася підкреслена зацікавленість у тому, щоб Україна створила сучасну ринкову економіку з ефективною демократ. політ. системою євро-амер. зразка. Так, у ході парламентських 2002 та 2006 років і президентських 2004 виборів адміністрація Дж.Буша-молодшого активно включилася в боротьбу за становлення в Україні верховенства права як гол. фундаментальної цінності, виробленої людством. Про це свідчать, напр., численні візити в 1-й пол. 2000-х рр. в Україну амер. держ. діячів та політиків (З.*Бжезинського*, П.Добрянської, М.Олбрайт, С.-К.Пайфера, Д.-Г.Рамсфельда, К.Райс, П.-Г.О'Ніла, Е.Джонс, К.Велдона), публічна активність у Києві послів США К.Паскуаля та Дж.-Е.Хербста, ін. американсько-укр. політ. контакти. Зокрема, 29 червня 2004 під час зустрічі із Президентом України Л.Кучмою Президент США Дж.Буш-молодший знову наголосив на гарантіях демократ. волевиявлення народу України на президентських виборах. Водночас амер. недерж. орг-ції та фонди й *українська діаспора* в США сприяли розбудові інститутів *громадянського суспільства* в Україні, які стали активними учасниками *«Помаранчевої революції» 2004.*

Рішуче засудження Україною дій терористів уже в перші години після трагічних подій 11 вересня 2001 та приєднання до міжнар. антитерористичної коаліції мали важливе значення для визначення подальшої атмосфери у двосторонніх відносинах. А ініціювання Президентом України і прийняття ВР України рішення про направлення спец. батальйону до Кувейту, а пізніше — бригади ЗС України до складу миротворчих сил в Іраку засвідчили важливість України як союзниці США і міжнар. спільноти в антитерористичній боротьбі, а також утвердили розуміння у Вашингтоні важливості України в загальносвіт. процесах. Показовою стала активна позиція США стосовно підтримки територіальної цілісності та суверенітету України у зв'язку з російсько-укр. конфліктом навколо о-ва Коса Тузла 2003.

Новий порядок денний українсько-амер. відносин після переобрання Дж.Буша-молодшого на другий президентський термін та обрання Президентом України В.*Ющенка* було сформовано за підсумками першого робочого візиту нового укр. лідера до США, зокрема в підписаній 4 квітня 2005 президентами України і США Спільній заяві. Вона зафіксувала стратегічний формат двостороннього партнерства, який 2008 було закріплено у двосторонній Дорожній карті пріоритетів українсько-амер. співробітництва та Хартії про стратегічне партнерство Україна—США. Загалом договірно-правова база українсько-амер. співробітництва 2005—09 поповнилася 27-ма новими двосторонніми документами і нараховувала на поч. 2010 понад 120 підписаних і готових до підписання угод та ін. спільних документів. Зокрема, 2005 Україна запровадила безвізовий режим для громадян США. Сполучені Штати, у свою чергу, 2006 перереєстрували Україну як учасника Узагальненої (Генералізованої) системи преференцій і скасували торг. санкції, введені 2002, у результаті чого Україна отримала можливість безмитно експортувати до США 3400 видів товарів. Того ж року Україна була визнана США країною з ринковою економікою та було скасовано поправку Джексона-Веніка стосовно України, яка забороняла надання держ. кредитів, а також встановлювала дискримінаційні податки й тарифи для укр. імпорту до США. За істотної підтримки США в травні 2008 Україна стала членом *Світової організації торгівлі.* У грудні 2009 в Україні було відновлено діяльність Корпорації закордонних приватних інвестицій США, яка свого часу виділила понад 250 млн дол. США на фінансування й страхування 21-го проекту в Україні в різних галузях. Про збільшення інтересу США до України в період президентства В.Ющенка свідчать, напр., категоричне засудження держ. секретарем США К.Райс рос. газового тиску на Україну на межі 2005 і 2006, попередження Москви віце-президентом США Р.-Б.Чейні в травні 2006 про неприпустимість використання проблематики енергетичних ресурсів для досягнення політ. цілей, а також визнання Сполученими Штатами *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* та схвалення Конгресом США і президентом Дж.Бушем-молодшим рішення про виділення у Вашингтоні земельної ділянки для споруджен-

ня пам'ятника жертвам цього Голодомору.

Нова адміністрація США на чолі з Б.-Х.Обамою розпочала свою діяльність 2009 із серйозної ревізії відносин із зарубіжними країнами. На тлі активних контактів Білого дому і Кремля відносини Вашингтона і Києва розвивалися значно повільніше. Водночас візит в Україну 1-го заст. держ. секретаря Дж.Стайнберга у квітні 2009 засвідчив, що Київ і надалі залишається для Вашингтона стратегічним партнером, а перегляд відносин США з РФ не відбуватиметься за рахунок України. Конкретним результатом співпраці з новою американською адміністрацією стало рішення про створення двосторонньої Комісії зі стратегічного партнерства, досягнуте під час зустрічі Президента України В.Ющенка і Віце-президента США Дж.Байдена в Києві в липні 2009. 2010 обидві палати Конгресу США відповідними резолюціями відзначили «суттєвий прогрес, досягнутий народом України у зміцненні демократичних інституцій за результатами другого туру президентських виборів 7 лютого 2010 року» та підтвердили «відданість співробітництву з Урядом України щодо подальшого розвитку двосторонніх відносин у рамках Комісії стратегічного партнерства Україна—США». У квітні 2010 новообраний Президент України В.*Янукович* здійснив робочий візит до США для участі в саміті з ядерної безпеки, у рамках якого мав зустріч із Президентом США Б.-Х.Обамою. Було досягнуто домовленості про підтримку і взаємодію зі США на важливих для України напрямах — відновлення співпраці з МВФ, подолання наслідків фінансово-екон. кризи, проведення системних реформ, зокрема в енергетичній сфері, поглиблення двостороннього партнерства на основі Хартії про стратегічне партнерство, посилення роботи міждерж. механізмів за координуючої ролі Комісії стратегічного партнерства. Не менш важливим було рішення, виголошене В.Януковичем у Вашингтоні, щодо поступового вивезення з України до кінця 2012 усіх наявних запасів високозбагаченого урану, що було позитивно розцінено учасниками саміту з ядерної безпеки, у першу чергу амер. стороною. Стратегічний характер українсько-амер. відносин було підтверджено в ході офіц. візиту в Україну державного секретаря США Х.Клінтон у липні 2010. Були проведені друге засідання Комісії стратегічного партнерства за співголовування керівників зовнішньополіт. відомств України та США і переговори К.Грищенка і Х.Клінтон, а також було ухвалено Спільну заяву, в якій наголошувалося на незмінній позиції США щодо гарантування суверенітету, незалежності, територіальної цілісності й непорушності кордонів України та підтримки системних внутр. реформ, у т. ч. спрямованих на зміцнення в Україні демократії і верховенства права. Виступаючи на грудневій 2010 нараді послів України, Президент України В.Янукович визначив осн. напрями взаємодії зі США — нерозповсюдження засобів масового знищення, торгівля й інвестиції, демократія і права людини, залучення амер. досвіду в контексті реалізації актуальних для д-ви і сусп-ва реформ.

Сьогодні США є найбільшою країною-донором тех. допомоги України, у т. ч. з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, де їхній внесок становить майже 250 млн дол. США. Заг. обсяг допомоги Україні, починаючи з 1992, склав понад 3 млрд дол. США, що перевищує сумарні показники ін. країн-донорів за цей період. За даними Держ. департаменту США, на програми тех. допомоги Україні в 2011 асигновано 124,4 млн дол. США. Поліпшилася й динаміка американсько-укр. товарообігу. За результатами 2010, він зріс на 76 % порівняно з минулим роком і склав 2426 млн дол. США. Експорт укр. товарів до США зріс на 21 % і склав 1082 млн дол. США, а імпорт амер. продукції в Україну зріс на 51 % та склав 1344 млн дол. США. Сполучені Штати посідають 10-те місце за обсягом прямих іноз. інвестицій в економіку України: станом на 1 липня 2011 вони становили 1088 млн дол. США, що складало понад 2,5 % усіх іноз. інвестицій в укр. економіку. В Україні зареєстровано 1545 підпр-в з амер. капіталом, що діють у таких галузях, як харчова та хімічна пром-сть, металургія та металообробка, будво та зв'язок. Важливою є роль США в модернізації *Збройних сил України*, ядерно-енергетичного та ракетно-косміч. комплексів, зміцненні наук. та технологічного потенціалу України, розвитку охорони здоров'я та ін. галузях. У культурно-гуманітарній сфері, напр., активно співпрацюють 23 міста України зі своїми амер. містами-побратимами.

Винятково важливою складовою українсько-амер. взаємодії є збереження й популяризація мови, к-ри і традицій укр. народу на теренах США, поглиблення зв'язків з укр. громад. орг-ціями Америки, сприяння розвиткові конструктивної взаємодії між Україною та укр. громадою США з питань, що становлять нац. інтерес на амер. напрямі. На сьогоднішній день укр. громада, котра має більш як столітню історію в США, є однією з найбільших та досить активних з-поміж ін. укр. спільнот у країнах світу. За останніми стат. даними, у США проживає понад 893 тис. американців укр. походження. За неофіц. даними, які фігурують в україномовних амер. виданнях, на теренах США проживають до 2 млн осіб, які в той чи ін. спосіб пов'язані з Україною (бл. 0,5 % усього населення країни) — за чисельністю вони займають 2-ге місце серед слов'ян. населення США (після поляків). Найбільша кількість українців зосереджена в пн.-сх. промислових штатах: Нью-Йорку — 148 тис. осіб (0,8 % від заг. кількості населення штату), Пенсильванії — 122 тис. (1 %), Каліфорнії — 83 тис. (0,2 %), Нью-Джерсі — 73 тис. (0,9 %), а також у штатах Іллінойс — 47 тис. (0,4 %), Огайо — 47 тис. (0,4 %), Мічиган — 46 тис. (0,5 %), Флорида — 42 тис. (0,3 %), Вашингтон — 30 тис. (0,5 %), Коннектикут — 23 тис. осіб (0,7 %). Майже 90 % амер. українців живе в містах. Серед них досить високий відсоток людей із вищою освітою. Укр. мову викладають у 28-ми коледжах і ун-тах США (Гарвардському, Ун-ті штату Пенсильванія, Колумбійському, Каліфорнійському, Іллінойському).

Перші українці з'явилися на території англ. колоніальних володінь у Пн. Америці ще в 17—18 ст. Укр. імена можна зустріти серед учасників війни за незалежність США і Громадян. війни. Так, у боях на боці Пн. армії відзначився українець генерал Василь Турчин, який був особистим другом амер. президента А.Лінкольна. Одним із перших відомих емігрантів до США був уродженець с. Кривин (нині с. Криве Попільнянського р-ну Житомир. обл.), правосл. священик Агапій (Андрій) *Гончаренко*, котрий прибув до США 1865, видавав англ. й рос. мовами газ. «Вісник Аляски» та почав гуртувати навколо себе земляків і тому вважається засновником укр. діаспори на Північноамер. континенті. Початком масової еміграції українців до США вважається 1877, коли група *русинів*-українців із *Закарпатської України* приїхала працювати на вугільних шахтах і металургійних з-дах Пенсильванії. Упродовж наступних десяти років до США прибуло бл. 35 тис. емігрантів зі *Східної Галичини*, *Буковини Північної* і Закарпаття, а до І світ. війни до США переїхало бл. 0,5 млн вихідців з укр. земель *Австро-Угорщини*, переважно неосвічених селян та священиків. 1884 до Пенсильванії прибув греко-катол. священик із Галичини Іван Волянський, який 1885 організував перше в Америці укр. т-во взаємодопомоги «Братство святого Миколая», а наступного року завдяки його зусиллям у м. Шенандоа було зведено будівлю першої укр. катол. церкви. Друга хвиля укр. імміграції до США припала на міжвоєнний період, коли відносно невелика внаслідок імміграційного законодавства США політ. імміграція значно активізувала діяльність існуючих і створила нові укр. орг-ції. Переважна частина українців із третьої хвилі імміграції прибула до Америки протягом 1947—51 і належала до категорії т. зв. *переміщених осіб*, котрі після II світової війни перебували в таборах для біженців та військовополонених у ряді європ. країн. Серед прибульців була велика кількість інтелігенції та науковців, яких об'єднувала ідея незалежності України й відновлення укр. суверенної д-ви і діяльність яких сприяла розвиткові укр. політ., громад., культ. та реліг. життя в діаспорі. Початком четвертої, т. зв. економічної, хвилі імміграції до США з України можна вважати 2-гу пол. 1980-х — поч. 1990-х рр.

За час перебування в Пн. Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політ., реліг., професійних установ, а також фінансових — кас взаємодопомоги, банків та страхових т-в, сумарний оборотний капітал яких оцінюється в 1 млрд дол. США. Загалом у США діють 13 політ. укр. орг-цій, 12 професійних т-в, 29 кредитних спілок, 4 страхові т-ва, 3 молодіжні орг-ції, 3 жін. спілки, низка укр. музеїв, зокрема Нью-Йоркський та ін. Здійснюється видання понад 20 газет, 11 журналів, Інтернет-видання «Брама», ведуть мовлення укр. радіо- і телепрограми. Велике значення в житті укр. громади має церква. Найбільшою в США є Укр. катол. церква, 4 єпархії якої налічують понад 400 тис. греко-католиків. Друге за величиною місце посідає Укр. правосл. церква, яка налічує у більш ніж 100 правосл. парафіях понад 200 тис. віруючих. Спостерігається щорічна тенденція до збільшення прихожан правосл. церкви, що можна пояснити збільшенням чисельності іммігрантів зі Східної та Центральної України за останні 10—15 років. Стрімко збільшується кількість укр. баптистів-євангелістів та баптистів-п'ятидесятників. На заході США, на узбережжі Тихого океану за перше десятиліття 21 ст. оселилося майже 50 тис. вихідців з України. Здебільшого всі вони належать до баптистів-п'ятидесятників. Найстарішою укр. орг-цією в США є *Український народний союз*, заснований 1894, що за статутом є страховим т-вом і на даний час налічує у своєму складі понад 60 тис. членів. Найбільш чисельними об'єднуючими організаціями укр. громади є *Український конгресовий комітет Америки* (УККА) і Укр. Амер. координаційна рада (УАК Рада). УККА був утворений 1940, має 75 осередків, 3 бюро (у Нью-Йорку, Вашингтоні та Києві), його гол. офіс розташов. у Нью-Йорку. УАК Рада була заснована 1983, до її складу входять Укр. нар. союз, Укр. братній союз та ін. орг-ції. Штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні. Значну об'єднуючу роль відіграє Асоціація укр. та амер. професіоналів «Вашингтонська група», мета якої — широке висвітлення укр. культ. спадщини на теренах США, професійний ріст, ознайомлення широких мас населення США з політ. та соціальними процесами, які відбуваються в Україні. 1989 в США створені громад. орг-ції, які надавали матеріальну допомогу Україні, а також підтримували діяльність окремих громад. організацій. Серед них «Народний фонд допомоги Україні», «Фонд допомоги дітям Чорнобиля». Значну роль у сприянні розвитку українсько-американських відносин відіграє фундація «U.S.—Ukraine Foundation», створена 1991. Фундацією запроваджено низку програм і проектів із різних аспектів двосторонніх відносин. Важливу роль у житті укр. громади США відіграє Союз українок Америки (СУА), заснований у Нью-Йорку 1925. СУА здійснює велику просвітницьку, виховну та культурно-мистецьку роботу. Орг-цією засновано велику кількість гуманітарних та доброчинних фондів. Найбільшими укр. молодіжними орг-ціями США є Союз укр. молоді, *«Пласт»* та Орг-ція демократ. укр. молоді. Страхові т-ва, організовані вихідцями з України наприкінці 19 — на поч. 20 ст., створили фінансову базу для громад. активності українців Америки. Із другою хвилею імміграції були започатковані кредитні кооперативи (т. зв. кредитівки). Нині активи найбільших укр. кредитівок становлять сотні мільйонів доларів США. Укр. громада в США утримує розгалужену мережу шкіл. Низка доброчинних орг-цій (Фонд катедр українознавства, *«Сейбр-Світло»* та ін.) активно підтримують дослідницькі й освітні проекти в США й Україні та окремих громадських орг-ціях. Найбільш помітними укр. громад. наук. інституціями не тільки Північного Сходу, але й США загалом є *Наукове товариство імені Шевченка* та *Українська вільна академія наук*. Провідним університетським центром укр. студій є *Український*

науковий інститут Гарвардського університету. Деякі вчені-гуманітарії здобули світовий авторитет (О.*Пріцак*, Ю.*Шевельов*, І.*Шевченко* та ін.). Фізик Дж.*Кістяковський* із Києва став одним із батьків амер. ядерної бомби, був радником президента США Д.-Д.Ейзенхауера. Авіаконструктор І.*Сікорський* найбільші свої досягнення у вертольотобудуванні зробив саме в США. Харків'янин С.*Кузнец* — відомий економіст, лауреат Нобелівської премії. Одесит Г.Гамов — родоначальник амер. астрофізики та космології. Ф.Добжанський із *Поділля* — основоположник амер. генетики. Українці досягли значних результатів у галузі вивчення космосу — серед них є і астронавти, й дослідники, учені, напр., директор Амер. ін-ту аеронавтики та астронавтики М.Яримович, президент корпорації супутників зв'язку Й.Царик та інші.

Помітним явищем не лише в громад., культ. і наук. житті укр. діаспори в США, а й у загальнонац. вимірі стала реалізація під егідою НТШ в Америці масштабного проекту — 7-томної «Енциклопедії української діаспори». Побачили світ перші два томи (т. 4: Австралія. К., 1995; т. 1: США, кн. 1: А—К. Нью-Йорк—Чикаго, 2009). Характер зв'язків амер. українців із Батьківщиною залежав від багатьох факторів, насамперед від суспільно-політ. та екон. ситуації в США і Україні, позицій різних поколінь укр. діаспори. Утім у скрутні для України часи, напр. у 1920-ті, 1930-ті, 1940-ві рр., українці США завжди були поряд із народом, від якого пішло їхнє коріння, вболіваючи за його долю й допомагаючи йому. Переломною подією, яка сколихнула всю укр. діаспору в Америці, стала *Чорнобильська катастрофа 1986*. Десятки рейсів із ліками, вітамінами, мед. обладнанням для діагностичних центрів, придбаними на кошти укр. громад США, було відправлено в ті роки в Україну. Післячорнобильський період став певною мірою переломним й у сфері культ. взаємозв'язків амер. українців з Україною. Одностайна підтримка укр. громадою США державотворчих процесів в Україні після проголошення 24 серпня 1991 Акта про незалежність України яскраво виявилася, напр., під час візиту офіц. укр. делегації на чолі з Л.Кравчуком до США у вересні 1991. І ця підтримка, як матеріальна, так і морально-політична, триває й понині. У незалежній Україні, у свою чергу, встановлення та інтенсифікація зв'язків з укр. діаспорою, зокрема укр. громадою США, є важливою складовою держ. етнополітики.

Літ.: *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). К., 1962; *Halich W.* Ukrainian in the United States. New York, 1970; Українці в американському та канадському суспільствах. Джерзі Сіті, 1976; *Куропась М.* Історія української еміграції в Америці: Збереження культурної спадщини. Нью-Йорк, 1984; *Kuropas M.* Ukrainian American Roots and Aspirations 1884—1954. Toronto—Buffalo—London, 1991; *Гончар Б.М.* Кризова дипломатія: СРСР і США в конфліктах «третього світу» (70—80-ті роки). К., 1992; *Камінський Є., Потєхін О.* Україна і США. «Політична думка», 1993, № 1; *Камінський Є.* Американський чинник в українсько-російських відносинах. Там само, 1993, № 2; *Зілинський М.* Чи будуть зміни: Американсько-українські стосунки. «Політика і час», 1994, № 4; *Бачинський Ю.* Українська іммігpація в Сполучених Штатах Америки: Монографія. К., 1995; *Канцелярук Б.І.* Східноєвропейська дилема Америки. К., 1995; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923). К., 1996; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. К., 1996; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. К., 1998; *Лендьел М.О.* Політична взаємодія української етнічної групи та державної влади США в 1945—1991 рр. Ужгород, 1998; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Бжезінський З.* Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів, 2000; *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002; Четверта хвиля еміграції: Регіональні особливості: Довідкове видання. К., 2002; Економічна еміграція з України: Причини і наслідки: Науково-популярна література. К., 2003; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х., 2003; *Буш Дж., Скоукрофт Б.* Мир стал другим. М., 2004; *Олбрайт М.* Госпожа госсекретарь: Мемуары Мадлен Олбрайт. М., 2004; *Тригуб П., Мерфі Н.* Українська діаспора в США: Збереження традицій національної культури (історіографія проблеми). В кн.: Наукові праці, т. 74, вип. 61: Історичні науки. Миколаїв, 2007; *Тіндалл Дж. Б., Шай Д.Е.* Історія Америки. Переклад з англ. Львів, 2010; *Шульга О.* Зовнішня політика незалежної України: Підсумки двадцятирічного розвитку. В кн.: Україна дипломатична: Науковий щорічник, вип. 12. К., 2011.

С.В. Віднянський.

СПРА́ВНИК (капітан-справник, земський справник, повітовий справник) — вища адміністративно-поліцейська посада в *повіті* Рос. імперії, яка запроваджувалася в укр. губерніях законодавчим актом «Учреждения для управления Всероссийской империи» від 7 листопада 1775. Його повноваження полягали в дотриманні населенням повіту громад. безпеки, послуху та покори владі, своєчасному надходженні держ. податків і викупних платежів та *оброків*, сприянні поліції в ліквідації злочинності, крадіжок, вжитті заходів проти епідемій та епізоотії. Відповідав за стан шляхів у повіті, переправ, а також за постій військ та виділення пасовиськ для коней військових, за пожежну безпеку, мав заохочувати населення до землеробства, працьовитості, створення запасів хліба, ліквідації такого соціального явища, як жебрацтво. Упродовж 1775—1863 був головою *земського суду* й керував його діяльністю, із правом призупиняти рішення суду, та контролював його канцелярію. Без дозволу С. заборонялося в суд. справах ув'язнювати та допитувати обвинувачених. Із 1785 призначався відповідальним за утримання арештантів (колодників) та переміщення їх територією повіту. Очолював повітові розпорядчі к-ти і тюремні попечительства, був членом повітового у військ. повинностях присутствія. Із 1817 призначений відповідальним за вибори органів самоврядування в поселеннях *державних селян*. Із набуттям чинності карантинного статуту 1832 земський С. організовував боротьбу із поширенням епідемій. Приймав присягу з 1838 в синагогах від членів кагалів. Із 1837 йому підпорядковувалися станові пристави, яких він мав право, узгоджуючи з *губерн-*



І.І. Срезневський.



Срібляник Святополка Окаянного.

ським правлінням, звільняти з посад або переводити на ін.

У зв'язку з польс. маніфестаціями 1861 справники зх. губерній Рос. імперії наділялися надзвичайними повноваженнями: у разі спротиву властям вони могли в обхід *губернатора* самостійно викликати війська та застосовувати зброю для придушення виступів.

Унаслідок реформи поліції 1862 назва посади змінилася на «повітового справника». Здійснював кер-во слідством до запровадження суд. статутів (1864). Він же схвалював і звільняв із посад польових і лісних сторожів. Із 1889 відповідав за ведення метричних книг серед старообрядців.

До 1862 посада С. була виборною (кожні три роки) від дворянського стану, за винятком кількох років за рос. імп. *Павла I*, коли на основі його указу від 14 вересня 1799 справників у трьох правобереж. губерніях (*Київська губернія*, *Подільська губернія*, *Волинська губернія*) призначав губернатор. 1805 рос. імп. *Олександр I* вніс суттєві уточнення до процедури призначення чиновників на цю посаду. У *Катеринославській губернії*, *Херсонській губернії*, *Таврійській губернії*, а також Київ., Подільській, Волин. губерніях вона залишалася призначуваною губернатором, за поданням якого міністр внутр. справ Рос. імперії вносив кандидатури на схвалення Правительствуючим Сенатом. Звільняв з посади С. губернатор, однак за участю губернського правління. У разі занедбання служби, зловживання посадою земські справники підлягали суд. переслідуванню з повідомленням Правительствуючому Сенатові. 1816 верховна влада визнала за недоцільне бюрократичне призначення на цю посаду, бо чиновники із центру не володіли місц. специфікою, зокрема не знали судочинства та особливих прав цих губерній, тому 1816 було поновлено виборність посади від дворянської корпорації зі схваленням губернаторами в губерніях *Правобережної України*. 1817 таку ж практику за пропозицією херсонського військового губернатора О.*Ланжерона*, підтриманою міністром юстиції Д.*Трощинським*, поширено на Херсон., Катеринос. і Таврійську губернії. Через незнання татар. дворянами рос. мови та діловодства її було 1821 скасовано для справників Таврійської губ., 1825 — для Київської. Із 1825 у правобереж. губерніях дозволено на посади повітових справників призначати дворян польського походження без чину, якщо вони мали трирічний досвід виборної служби на посадах згідно з *Табелем про ранги*. Рос. імп. *Микола I* посилив вимоги до польс. дворян: при бездоганній виборній службі із освоєнням рос. діловодства їх на посаду повітового С. схвалювало МВС Рос. імперії. Внаслідок польс. Листопадового повстання 1830 (див. *Польське повстання 1830—1831*) кандидатів на цю посаду призначав і звільняв міністр внутр. справ Рос. імперії, а для посилення відповідальності повітового С. за становище повіту йому вдвічі збільшувалося жалування з виділенням додаткових 500 *рублів* на поїздки по повіту.

Після 1862 С. призначався і звільнявся губернатором. На цю посаду з 1863 дозволено призначати військ. офіцерів. Посада відповідала IX класу Табеля про ранги. У губерніях, де вона була виборною, С. користувався правом на мундир чиновника від корони. Ліквідована *Тимчасовим урядом* 11 березня 1917.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое. СПб., 1830. Т. 20: 1775, № 14392, § 60, 142—252; Т. 21: 1781—1783, № 15568; Т. 22: 1784—1785, № 16008; Т. 25: 1798—1799, № 19154; Т. 28: 1804—1805, № 21648; Т. 33: 1815—1816, № 26132; Т. 34: 1817, № 26617, 26819; Т. 37: 1820—1821, № 28684; Т. 38: 1822—1823, № 29573; Т. 40: 1825, по 19 ноября, № 30416; Полное собрание законов Российской империи: Собрание второе. Т. 1: С 2 декабря 1825 г., № 188; СПб., 1832. Т. 6, отд. 2: 1831, № 4466, 4894; СПб., 1832. Т. 7: 1832, № 5690; СПб., 1833; Т. 9, отд. 1: 1834, № 7228; СПб., 1839. Т. 13, отд. 1, № 10895; СПб., 1865. Т. 37, отд. 2: 1862, № 39087; СПб., 1866. Т. 38, отд. 1: 1863, № 39431.

Літ.: *Дьячкова М.П., Чупеев Л.В.* Исправник. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные сани в России, ч. 1. М., 2005.

В.С. Шандра.

СПУСТ — міра рідин, зокрема горілчаних виробів. Назва пов'язана із процесом перегонки горілки. Дорівнювала бл. 3 *відер*.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

«СРЕ́ДНИЕ ВЕКА́» — неперіодичний збірник з *медієвістики*, який видавав Інститут історії АН СРСР (нині продовжує Ін-т заг. історії РАН) у *Москві* з 1942. До 2010 вийшло 70 випусків «С.в.». Друкуються статті, матеріали та переклади документів з історії європ. середньовіччя, студії з історії рос. та рад. медієвістики, зокрема присвячені визначним ученим-медієвістам, рецензії, бібліографічні огляди та ін. У спец. рубриці висвітлюються дидактичні проблеми, зокрема питання викладання середньовічної історії в загальноосвітніх та вищих школах тощо. На сторінках «С.в.» вміщувалися праці ряду відомих учених, у т. ч. Б.*Грекова*, А.Гуревича, Є.*Космінського*, О.Неусихіна, Д.*Похилевича*, С.Сказкіна та ін. Публікувалися розвідки з історії України, у т. ч. про сільс. общину в Галицькій Русі (вип. 2), ремісниче вир-во в Кафі (нині м. *Феодосія*; вип. 10), аграрні відносини в зх. воєводствах (вип. 6) та становище слуг-селян (вип. 21) у *Великому князівстві Литовському*, а також статті, присвячені творчості відомих істориків-медієвістів, зокрема І.*Лучицького* (вип. 23) та ін.

Літ.: Задачи советской исторической науки в области изучения средних веков. В кн.: Средние века, вып. 1. М.—Л., 1942; *Гуревич А.* История историка. М., 2004.

О.В. Ясь.

СРЕЗНЕ́ВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (13(01).06.1812—21(09).02.1880) — філолог-славіст, історик, палеограф. Дійсний член Петербурзької АН (1854). Професор (1837). Н. в м. Ярославль (нині місто в РФ) в сім'ї літератора І.Срезневського. Молоді роки провів у *Харкові*, де його батько був професором новозаснованого ун-ту. 1829 закінчив Харків. ун-т, розпочав у ньому свою викладацьку діяльність. 1837—39 —

професор політекономії і статистики, 1842—46 — слов'янознавства. Студентом дуже захоплювався слов'янщиною, нар. поезією, укр. старовиною, записував і збирав фольклор, а згодом компонував сам пісні та думи, публікував їх (у збірнику *«Запорожская старина»* та ін.) наче твори народні. 1839—42 подорожував слов'янськими землями, вивчаючи слов'ян. мови та фольклор. 1847—80 — професор слов'янознавства Петерб. ун-ту, на поч. 1860-х рр. — його ректор. С. — провідний діяч укр. *романтизму* (див. також *Харківська школа романтиків*), засновник петерб. школи славістів. З його ім'ям пов'язані рідкісні видання літ., фольклорних та істор. матеріалів у збірниках *«Украинский сборник»* і «Запорожская старина» (6 вип.), призначенням яких було ідейне обгрунтування культурно-нац. відродження і самобутності укр. народу, а також ін. народів — «Словацькі пісні» тощо. С. — автор численних праць з історії південнослов'ян. літератур, історії української і російської мов, міфології, історії *палеографії* тощо. Зокрема, набули широкої відомості його праці «Взгляд на памятники украинской народной словесности», «Мысли об истории русского языка», «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», «Исследование о языческом богослужении древних славян», «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины (XVII — 1768)». Крім власних видань, С. співробітничав в «Очерках России» В.*Пассека*, в Енциклопедичному словнику А.Плюшара, друкуючи там статті й замітки з укр. історії й етнографії. У періодичній пресі вмістив низку життєписів про діячів історії України: «Палій», «Выговский и Пушкарь», «Юрій Хмельницький» та ін., а також нариси про події укр. історії «Стырское дело», «Казаки — гайдамаки униатской войны 1594—1654» та ін. Займався пошуком і публікацією істор. та літ. пам'яток: «Украинская летопись 1640—1657», «Савина книга», «Київські листки» (написані *кирилицею*) та ін. У петерб. період інтерес С. до України знизився, погляди з багатьох питань еволюціонували, зокрема в мовному питанні — від обгрунтування самостійності укр. мови до розгляду її як наріччя російської.

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: *Ламанский В.* Измаил Иванович Срезневский (1812—1880). М., 1890; *Срезневский В.И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И.И. Срезневского: 1831—1839. СПб., 1898; *Сумцов Н.Ф.* Харьковский период научной деятельности И.И. Срезневского. В кн.: Памяти И.И. Срезневского, т. 1. Пг., 1916; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Ващенко В.С.* І. Срезневський як дослідник української мови. «Українська мова в школі», 1958, № 3; *Дзира Я.І.* Творець «Запорожской старины». «УІЖ», 1967, № 6; Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979; *Костомаров Н.И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992; *Легеза С.В.* Українська романтична історіографія: Історико-культурний контекст. Дніпропетровськ, 1997.

Ю.А. Пінчук.

СРІБЛЯ́НИК — давньорус. монета кінця 10 — поч. 11 ст. Нумізмати назвали її терміном *«Повісті временних літ»* (згадується під 1115). Перші срібляники, так само, як *златники*, були карбовані київ. кн. *Володимиром Святославичем* у зв'язку із запровадженням *християнства* на Русі бл. 990 і одруженням його з візант. принцесою *Анною*. Рус. майстри виготовляли срібляники за зразком візант. *міліарісія*, водночас срібляники оригінальні за технікою: їх карбували, на відміну від міліарісія, на литих кружках. Срібляники випускалися від імені київ. князів Володимира Святославича, його синів *Ярослава Мудрого* і *Святополка Окаянного*. Найчастіше трапляються срібляники Володимира Святославича. Згідно із класифікацією І.*Толстого*—І.*Спаського* срібляники поділяються на 4 типи. Срібляники 1-го типу були емітовані бл. 990. На їхньому лицьовому боці — зображення Володимира Святославича в царських *інсигніях*, над його лівим плечем — особисто-родовий князівський знак *(тризуб)*; на зворотному — зображення Христа Пантократора. Легенда «Владимир, а се его сребро» незабаром змінилась іншою: «Владимир на столе». Тип і легенда срібляників змінилися через 20 років: зображенням родового знаку Володимира Святославича на все поле монети. Легенда срібляників 2—4-го типів: «Владимир на столе, а се его сребро».

Набагато рідше Володимирових трапляються срібляники Ярослава Мудрого і Святополка Окаянного. На срібляниках Ярослава Мудрого — зображення св. Георгія (небесний покровитель князя), на зворотному боці — тризуб. Легенда: «Ярославле сребро». Срібляники Святополка носять його ім'я (часом християнське — «Петр»; «Петрос»). Легенда: «Святополк на столе, а се его сребро». На зворотному боці особисто-родовий знак Святополка двозуб. Усі срібляники (за винятком малих срібляників Ярослава Мудрого) важать у межах 2,4—3,4 г, зроблені в більшості з низькопробного срібла. Сьогодні їх відомо лише бл. 340, що свідчить радше про пропагандистське, а не економічне призначення срібляників.

Літ.: *Толстой Д.И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. СПб., 1882; *Орешников А.А.* Денежные знаки домонгольской Руси. М., 1936; *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Л., 1983.

М.Ф. Котляр.



Срібляник Володимира Святославича.



Срібляник Ярослава Мудрого.

СРІ́БНЕ — с-ще міськ. типу *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Лисогір (прит. Удаю, бас. Дніпра). Населення 3,2 тис. осіб (2011).

Попередником сучасного С. був літописний Серебряний, який згадується в *Іпатіївському літописі* під 1174 (при описі подій 1171) і ототожнюється з *городищем* на пн. околиці С. (згадується під 1592 як «Серебряне городище», має культ. шар 12—13 і 17—20 ст.). Серебряний припинив існування внаслідок *монголо-татарської навали*.

Місто з фортецею засноване на поч. 17 ст. у володіннях князів *Вишневецьких*. 1640 у С. було утворено *братство*, при якому діяли школа і шпиталь.

1648—1781 — центр сотні *Прилуцького полку*. 1659 С. захопило та зруйнувало моск. військо. У 18 ст. містечко стало значним торгово-ремісничим цент-

ром. 1789 найбільший місц. землевласник М.Будлянський заснував тут суконну мануфактуру.

Із 1782 — у Глинському пов. *Чернігівського намісництва*, із 1796 — у Прилуцькому пов. *Малоросійської губернії*, із 1802 — *Полтавської губернії*. У серед. 19 ст. власником маєтку в С. став поміщик Трифановський, який заснував цукровий і миловарний з-ди, влаштував парк, збудував палац (знищений під час *революції 1905—1907*). У 1880-х рр. Трифановський продав свою економію графу Мусіну-Пушкіну, який перебудував цукровий з-д на ґуральню.

На поч. 20 ст. в С. налічувалося понад 5 тис. жителів. 1923—30 — центр району *Прилуцької округи*. Із 1932 — у складі Черніг. обл. Із 15 вересня 1941 по 17 вересня 1943 С. було окуповане нім. військами. У ніч на 23 лютого 1943 тут було розстріляно та спалено в школі 682 особи. Із березня по вересень 1943 в околицях с-ща діяв партизан. загін на чолі з Ф.Паєтою.

Із 1965 — с-ще міськ. типу.

У С. народилася Г.*Затиркевич-Карпинська*.

Літ.: ІМіС УРСР: Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996; *Блануца А.* Партизанський рух на Срібнянщині. «Історичні і політологічні дослідження» (Донецьк), 2000, № 1 (3); *Його ж.* Срібне. «Сіверянський літопис», 2001, № 4; *Шкоропад Д.О., Савон О.А.* Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин, 2007.

А.В. Блануца.

СРСР, Союз Радянських Соціалістичних Республік — д-ва, що постала після смуги міжнар., міжнац. і громадян. війн (1917—22) на території Рос. імперії. Проіснувала із 30 грудня 1922 по 26 грудня 1991.

Специфіка рад. влади, яка була поєднанням організаційно відокремлених одна від одної диктатури компарт. к-тів з управлінською владою виконавчих к-тів рад, давала можливість конструювати унітарну централізовану д-ву навіть у вигляді сукупності незалежних рад. республік. Надаючи статус незалежних тим республікам, які межували з ін. країнами, кер-во більшовицької партії полегшувало собі завдання боротьби з національно-визвол. рухом пригноблених царизмом народів і створювало умови для можливої радянізації сусідніх країн. Утворена *більшовиками* «незалежна» УСРР прийняла 1919 Конституцію, в якій заявляла «про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення» (ст. 4).

Після зникнення надій на негайну світ. революцію і завершення воєнних дій (із Далекого Сх. більшовики витіснили білогвард. і япон. війська тільки в жовтні 1922) в Москві вирішили трансформувати конгломерат рад. республік із незалежним статусом на чолі з РСФРР (насправді цей конгломерат був унітарною країною без назви) в єдину централізовану д-ву. Це означало, що нац. республіки мусили втратити державність і перетворитися на автономні республіки, подібні вже існуючим у складі Рос. Федерації. В умовах диктатури трансформація була можливою, але частина керівників нац. республік, яких В.*Ленін* іронічно назвав «незалежниками» (у лапках), висловили незадоволення пониженням свого статусу. Беручи до уваги необхідність йти назустріч прагненням народів країни, які мали в минулому нац. державність, керівник комуніст. партії зробив поступку цим «незалежникам» і запропонував альтернативний «автономізації»(див. *Автономізація радянських держав*) спосіб побудови єдиної багатонац. д-ви. Суть його пропозиції полягала в тому, що Рос. Федерація разом і нарівні з ін. рад. республіками, які мали статус незалежних, утворювала новий держ. союз. Такий спосіб побудови робив гарантом єдності держ. союзу партію, яка будувалася на засадах «демократичного централізму» (див. *Демократичного централізму принцип*). Це не порушувало диктатури парт. вождів. Разом із тим нова д-ва набувала привабливого вигляду союзу рівноправних республік.

Пропозиція В.Леніна була схвалена жовтневим (1922) пленумом ЦК РКП(б). За сценарієм, розробленим в оргбюро ЦК, упродовж двох місяців було реалізовано процедуру утворення єдиної багатонац. д-ви. 30 грудня 1922 делегати 1-го Всесоюзного з'їзду рад, обрані на з'їздах рад Російської і Закавказької Федерацій, України та Білорусії, затвердили Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. В обох документах зазначалося, що за кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу із Союзу. У Декларації додатково оголошувалося, що доступ у Союз відкритий усім рад. республікам — як тим, що існують, так і тим, що мали виникнути в майбутньому. Керівники партії й надалі плекали надії на світ. революцію.

СРСР недовго складався з чотирьох союзних республік. Результатом національно-державного розмежування рад. республік Середньої Азії стала поява 27 жовтня 1924 Туркменської та Узбецької СРР. 16 жовтня 1929 з Узбецької СРР виділилася Таджицька СРР, яка 5 грудня 1929 увійшла до складу СРСР. Зі вступом у дію *Конституції СРСР 1936* замість розформованої Закавказ. Рад. Федеративної Соціаліст. Республіки (див. *Закавказька Федерація*) з'явилися 3 самостійні союзні республіки — Азербайджанська, Вірменська і Грузинська. Одночасно статус союзних одержали 2 автономні республіки РРФСР — Казахська і Киргизька. 31 березня 1940 було утворено Карело-Фінську РСР (16 липня 1956 вона стала Карельською Автономною РСР у складі РРФСР). В умовах рад. військ. присутності Латвія, Литва та Естонія 21 липня 1940 були проголошені рад. республіками. У серпні 1940 вони увійшли до складу СРСР як союзні республіки. Нарешті, 2 серпня 1940 з осн. частини повернутої від Румунії *Бессарабії* (6 центр. повітів із 9-ти) і вилученого в УРСР Придністров'я було утворено Молдавську РСР.

СРСР будувався на засадах «демократичного централізму» й етнократизму. Через усі ланки його адм.-тер. устрою йшли дві вертикалі влади — компартійна і радянська. Реалізацію диктатури забезпечувала зрощена з партій-

ною додаткова вертикаль органів держ. безпеки. «Наукове поняття диктатури, — підкреслював В.Ленін, — означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається». Завдяки покладеним на виконкоми рад управлінським функціям комуніст. партія звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Позбавлені політ. впливу, ради залишалися всепроникною владою, нерозривно зрощеною з орг. структурою комуніст. партії. Саме вони визначали перетворення більшовиків з політичної на держ. партію. «Внутрішня партія», яка складалася з керівних функціонерів усіх трьох вертикалей, була не носієм, а лише провідником влади. Унаслідок обов'язковості рішень вищих органів для нижчих і відсутності повноважень у нижчих органів, які не міг би оспорити вищий орган, влада в повному обсязі зосереджувалася у вождів — у політбюро ЦК РКП(б)/ВКП(б)/КПРС (див. *Політбюро*).

Усі орг. структури СРСР вожді побудували вертикально. Багатомільйонна «зовнішня партія», органи держ. безпеки з навербованими примусом сотнями тисяч сексотів («сексот» — від рос. «секретный сотрудник»), ради, в яких працювали на штатних і позаштатних посадах сотні тисяч громадян, професійні спілки, комсомол із піонерською організацією, сотні громад. т-в будувалися так само на засадах «демократичного централізму» й виконували роль «передавальних пасів», які прошивали всю товщу населення, тримаючи його під невсипущим контролем влади. Водночас вожді знищили майже всі осередки *громадянського суспільства*, які будувалися горизонтально, тобто були незалежні від вертикалей влади. Осередки, які мусили залишатися горизонтальними внаслідок своєї природи (сім'я, реліг. громади), просочувалися сексотами. Існуючим структурам, не виключаючи парткомів, було заборонено спілкуватися на горизонтальному рівні без відома вищих ланок. Поставлене в політ. й екон. залежність від д-ви і наскрізь прошите «передавальними пасами», рад. сусп-во перетворювалося на продовження д-ви, а д-ва — на продовження сусп-ва. Населення наділялося через ради, профспілки і комсомол цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади годі було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з нар. «низів». Водночас у знаних в історії сусп-вах (не виключаючи рабовласницьких) не існувало такої сліпої покірливості громадян перед обличчям влади. Рад. лад із великою натяжкою можна назвати тоталітарним. Більш точним є визначення, яке дав йому у *«Квітневих тезах»* засновник комуніст. доктрини, партії і д-ви: «держава-комуна».

Принцип «демократичного централізму» в побудові СРСР доповнювався принципом етнократизму, який містив у собі 3 осн. елементи: концепт «титульної нації», політику *коренізації* і держ. фіксацію національності громадян — не за власним бажанням, а на підставі документально засвідченого етнічного походження (5-та графа анкет і 4-та — запроваджених із 1933 внутр. паспортів).

Титульними оголошувалися етнічні спільноти, які становили більшість населення у відповідній політико-адм. або адм.-тер. одиниці. В Україні до числа титульних націй відносилися росіяни (конституційно не визначена, тобто неофіц. титульна нація загальносоюзного масштабу), українці і молдовани (до розформування 1940 *Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*), а також поляки, німці, греки, болгари, євреї і росіяни в межах 33-х сільс. нац. р-нів (до втрати правових гарантій їх існування за Конституцією СРСР 1936 і остаточного розформування 1939). Наявність кількох титульних націй в союзній республіці не давала можливості розвиватися в ній природному процесу формування громадян. (політ.) нації.

Кампанія коренізації, яка розгорнулася одразу після утворення СРСР, сприяла розвиткові к-р титульних націй, хоча режим у першу чергу розраховував на укорінення влади, тобто поповнення її апаратів функціонерами титульної нації. Успіхи *українізації політики* в Україні і на Пн. Кавказі обернулися превентивними репресіями, спрямованими на ліквідацію політ. змісту в нац. відродженні.

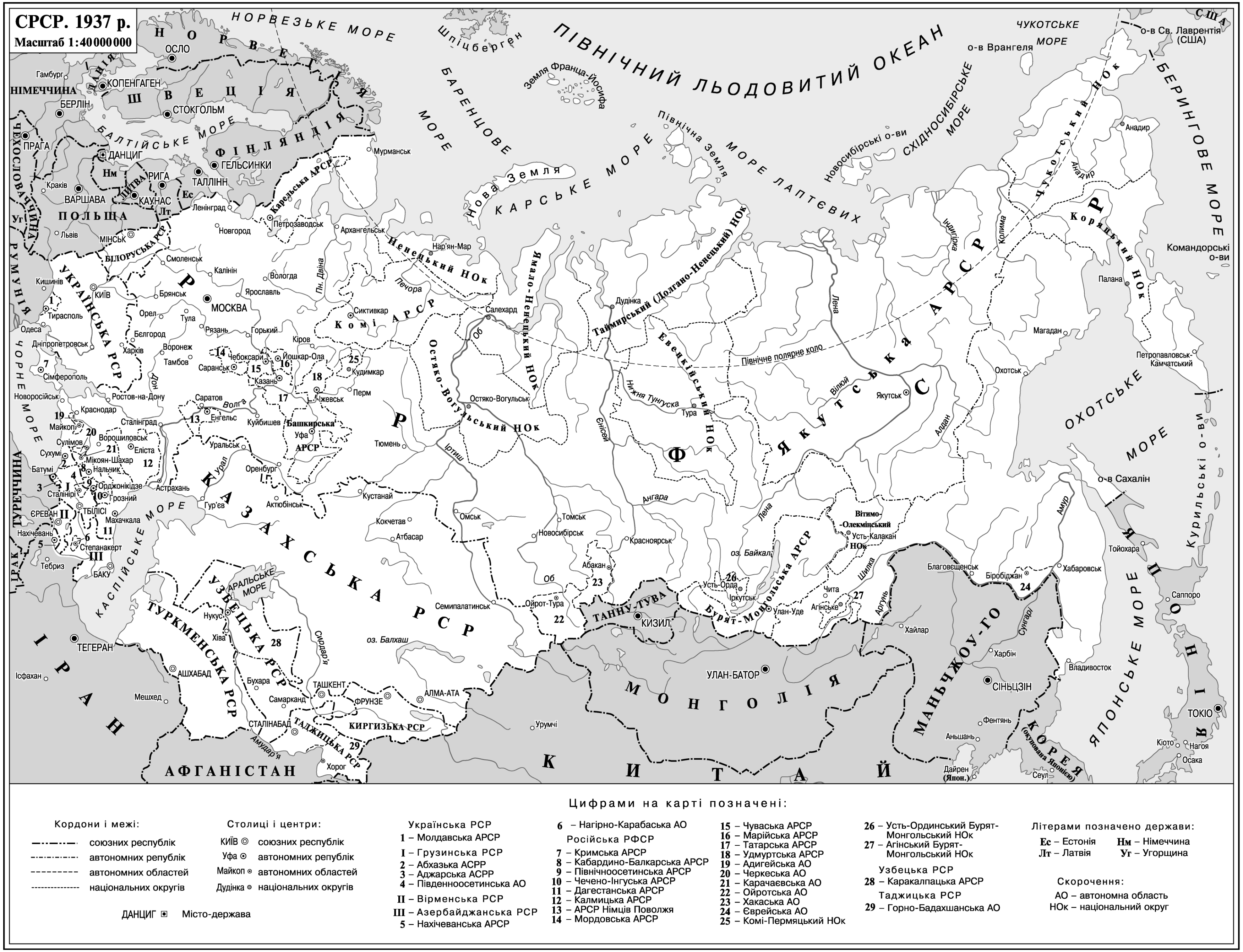
Існування СРСР було поставлене під знак запитання *конституційною реформою 1988.* Реформа відділила ради від парт. к-тів і ліквідувала фактичний статус *Комуністичної партії Радянського Союзу* як держ. партії. Унаслідок цього норми рад. конституцій (включно з нормою про можливість виходу із Союзу) негайно перетворилися з декларативних на діючі.

Повзуча дезінтеграція СРСР почалася із прийняття ВР Естонської РСР 16 листопада 1988 поправки до респ. конституції (ст. 74) про те, що вищі органи влади республіки можуть у певних випадках призупинити або встановити межі використання законодавчих та ін. актів СРСР. Президія ВР СРСР 23 листопада 1988 заявила, що поправка суперечить положенням *Конституції СРСР 1977* і завдає шкоди вищим інтересам СРСР як соціаліст. федерації. Поправка справді суперечила союзній і республіканським конституціям, але в них були відсутні норми, які визначали неоспорювані права республік. Тому через це саме поняття федерації як форми держ. устрою зависало в повітрі.

18 квітня 1989 Литов. РСР задекларувала пріоритет респ. законодавства над союзним, а 28 липня 1989 таку декларацію прийняла й Латв. РСР. У грудні 1989 З'їзд нар. депутатів СРСР дав політико-правову оцінку секретному протоколу до договору про ненапад між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939 (*пакт Молотова-Ріббентропа*), після якого було здійснене поглинення країн Балтії в 1940. На цій підставі Литов. РСР проголосила 11 березня 1990 днем відновлення своєї незалежності.

Та існування СРСР реально було поставлене під знак запитання тільки після перших вільних виборів у респ. парламенти в березні 1990. 26 травня 1990 ВР Грузин. РСР прийняла декларацію про суверенітет. Ланцюгова реакція почалася після прий-


СРСР. 1923 р.
Масштаб 1:40 000 000
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БІЛЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Північне полярне коло
Р С Ф Р
Якутська АСРР
АО Комі (Зирян)
Киргизька (Казахська) АСРР
Туркестанська АСРР
УКРАЇНСЬКА СРР
ХОРЕЗМСЬКА НРР
БУХАРСЬКА НРР
ТАННУ-ТУВА
МОНГОЛІЯ
КИТАЙ
ЯПОНІЯ
КОРЕЯ (окупована Японією)
ПЕРСІЯ
АФГАНІСТАН
ТУРЕЧЧИНА
РУМУНІЯ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
ПОЛЬЩА
НІМЕЧЧИНА
ДАНІЯ
НОРВЕГІЯ
ШВЕЦІЯ
ФІНЛЯНДІЯ
ЛИТВА
США
МОСКВА
ОСЛО
КОПЕНГАГЕН
СТОКГОЛЬМ
БЕРЛІН
ПРАГА
ДАНЦИГ
ВАРШАВА
РИГА
ТАЛЛІНН
КАУНАС
ГЕЛЬСИНКИ
ХАРКІВ
МІНСЬК
ТИФЛІС
ЕРИВАНЬ
БАКУ
ТЕГЕРАН
ХІВА
БУХАРА
УРГА
ХЕМ-БЕЛЬДИР
ТОКІО
Кордони і межі:
союзних республік і народних радянських республік
автономних республік
автономних областей
Народні радянські республіки, що перебували в договірних відносинах з РСФРР
Столиці і центри:
ХІВА союзних республік і народних радянських республік
Уфа автономних республік
Нальчик автономних областей
ДАНЦИГ Місто-держава
Цифрами на карті позначені:
I – Білоруська СРР
II – Грузинська СРР
1 – Абхазька АСРР
2 – Аджарська АСРР
3 – Південноосетинська АО
III – Вірменська СРР
IV – Азербайджанська СРР
4 – Нахічеванська СРР (на правах автономії)
Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
5 – Кримська АСРР
6 – Горська АСРР
7 – Дагестанська АСРР
8 – Татарська АСРР
9 – Башкирська АСРР
10 – Адигейська (Черкеська) АО
11 – Карачаєво-Черкеська АО
12 – Кабардино-Балкарська АО
13 – Чеченська АО
14 – Калмицька АО
15 – Трудова комуна німців Поволжя
16 – Карельська Трудова комуна
17 – Вотська АО
18 – Марійська АО
19 – Чуваська АО
20 – Ойратська АО
21 – Монголо-Бурятська АО
22 – Бурят-Монгольська АО
Літерами позначено держави:
Ес – Естонія
Лт – Латвія
Нм – Німеччина
Уг – Угорщина
Скорочення:
АО – автономна область
НРР – народна радянська республіка
Примітка. Азербайджанська СРР, Вірменська СРР і Грузинська СРР утворюють Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку


СРСР. 1937 р.
Масштаб 1:40 000 000
Кордони і межі:
союзних республік
автономних репулбік
автономних областей
національних округів
ДАНЦИГ Місто-держава
Столиці і центри:
КИЇВ союзних республік
Уфа автономних репулбік
Майкоп автономних областей
Дудінка національних округів
Цифрами на карті позначені:
Українська РСР
1 – Молдавська АРСР
I – Грузинська РСР
2 – Абхазька АСРР
3 – Аджарська АСРР
4 – Південноосетинська АО
II – Вірменська РСР
III – Азербайджанська РСР
5 – Нахічеванська АРСР
6 – Нагірно-Карабаська АО
Російська РФСР
7 – Кримська АРСР
8 – Кабардино-Балкарська АРСР
9 – Північноосетинська АРСР
10 – Чечено-Інгуська АРСР
11 – Дагестанська АРСР
12 – Калмицька АРСР
13 – АРСР Німців Поволжя
14 – Мордовська АРСР
15 – Чуваська АРСР
16 – Марійська АРСР
17 – Татарська АРСР
18 – Удмуртська АРСР
19 – Адигейська АО
20 – Черкеська АО
21 – Карачаєвська АО
22 – Ойротська АО
23 – Хакаська АО
24 – Єврейська АО
25 – Комі-Пермяцький НОк
26 – Усть-Ординський Бурят-Монгольський НОк
27 – Агінський Бурят-Монгольський НОк
Узбецька РСР
28 – Каракалпацька АРСР
Таджицька РСР
29 – Горно-Бадахшанська АО
Літерами позначено держави:
Ес – Естонія
Лт – Латвія
Нм – Німеччина
Уг – Угорщина
Скорочення:
АО – автономна область
НОк – національний округ
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
НОРВЕЗЬКЕ МОРЕ
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ
КАРСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ ЛАПТЄВИХ
СХІДНОСИБІРСЬКЕ МОРЕ
ЧУКОТСЬКЕ МОРЕ
БЕРИНГОВЕ МОРЕ
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
Шпіцберген
Земля Франца-Йосифа
Нова Земля
Північна Земля
Новосибірські о-ви
о-в Врангеля
о-в Св. Лаврентія (США)
США
Командорські о-ви
Курильські о-ви
о-в Сахалін
Північне полярне коло
НОРВЕГІЯ
ШВЕЦІЯ
ФІНЛЯНДІЯ
ДАНІЯ
НІМЕЧЧИНА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
ПОЛЬЩА
ЛИТВА
РУМУНІЯ
ТУРЕЧЧИНА
ІРАК
ІРАН
АФГАНІСТАН
КИТАЙ
МОНГОЛІЯ
МАНЬЧЖОУ-ГО
КОРЕЯ (окупована Японією)
ЯПОНІЯ
ТАННУ-ТУВА
УКРАЇНСЬКА РСР
БІЛОРУСЬКА РСР
РСФСР
КАЗАХСЬКА РСР
УЗБЕЦЬКА РСР
ТУРКМЕНСЬКА РСР
ТАДЖИЦЬКА РСР
КИРГИЗЬКА РСР
Карельська АРСР
Комі АРСР
Башкирська АРСР
Якутська АРСР
Бурят-Монгольська АРСР
Ненецький НОк
Ямало-Ненецький НОк
Остяко-Вогульський НОк
Таймирський (Долгано-Ненецький) НОк
Евенкійський НОк
Вітимо-Олекмінський НОк
Чукотський НОк
Корякський НОк
МОСКВА
КИЇВ
МІНСЬК
ТБІЛІСІ
ЄРЕВАН
БАКУ
ТАШКЕНТ
АШХАБАД
СТАЛІНАБАД
ФРУНЗЕ
АЛМА-АТА
ОСЛО
СТОКГОЛЬМ
КОПЕНГАГЕН
БЕРЛІН
ПРАГА
ВАРШАВА
ДАНЦИГ
РИГА
ТАЛЛІНН
КАУНАС
ГЕЛЬСИНКИ
ТЕГЕРАН
УЛАН-БАТОР
КИЗИЛ
СІНЬЦЗІН
ТОКІО
Ленінград
Мурманськ
Архангельськ
Петрозаводськ
Новгород
Вологда
Ярославль
Калінін
Смоленськ
Брянськ
Орел
Тула
Рязань
Горький
Кіров
Сиктивкар
Нар'ян-Мар
Салехард
Йошкар-Ола
Чебоксари
Казань
Саранськ
Кудимкар
Перм
Іжевськ
Уфа
Куйбишев
Саратов
Енгельс
Пенза
Тамбов
Воронеж
Бєлгород
Харків
Кишинів
Тирасполь
Одеса
Дніпропетровськ
Сімферополь
Ростов-на-Дону
Новоросійськ
Краснодар
Майкоп
Сталінград
Ворошиловськ
Сулімов
Еліста
Мікоян-Шахар
Нальчик
Сухумі
Батумі
Сталінірі
Орджонікідзе
Грозний
Астрахань
Махачкала
Нахічевань
Степанакерт
Тебриз
Ісфахан
Мешхед
Гур'єв
Уральськ
Оренбург
Актюбінськ
Кустанай
Кокчетав
Атбасар
Тюмень
Омськ
Томськ
Новосибірськ
Семипалатинськ
Ойрот-Тура
Абакан
Красноярськ
Іркутськ
Усть-Орда
Улан-Уде
Чита
Агінське
Усть-Калакан
Дудінка
Тура
Остяко-Вогульськ
Якутськ
Охотськ
Магадан
Палана
Анадир
Петропавловськ-Камчатський
Благовєщенськ
Біробіджан
Хабаровськ
Владивосток
Тойохара
Саппоро
Хайлар
Харбін
Фентянь
Аньшань
Дайрен (Япон.)
Сеул
Кіото
Нагоя
Осака
Урумчі
Хорог
Нукус
Хіва
Бухара
Самарканд
Гамбург
Краків
Львів
Волга
Дон
Урал
Пн. Двіна
Печора
Об
Іртиш
Єнісей
Нижня Тунгуска
Ангара
Лена
Вілюй
Алдан
Індігірка
Колима
Анадир
Амур
Шилка
Аргунь
Сунгарі
Сирдар'я
Амудар'я
оз. Байкал
оз. Балхаш

СРСР. 1953 р.

Масштаб 1:40 000 000



Цифрами на карті позначені:

I – Литовська РСР
II – Латвійська РСР
III – Естонська РСР
IV – Молдавська РСР
V – Грузинська РСР
1 – Абхазька АСРР
2 – Аджарська АСРР
3 – Південноосетинська АО
VI – Вірменська РСР
VII – Азербайджанська РСР
4 – Нахічеванська АРСР
5 – Нагірно-Карабаська АО

Російська РФСР
6 – Кабардинська АРСР
7 – Північноосетинська АРСР
8 – Дагестанська АРСР
9 – Мордовська АРСР
10 – Чуваська АРСР
11 – Марійська АРСР
12 – Татарська АРСР
13 – Удмуртська АРСР
14 – Адигейська АО
15 – Черкеська АО
16 – Горно-Алтайська АО
17 – Хакаська АО
18 – Єврейська АО
19 – Комі-Пермяцький НОк
20 – Усть-Ординський Бурят-Монгольський НОк
21 – Агінський Бурят-Монгольський НОк

Узбецька РСР
22 – Каракалпацька АРСР

Таджицька РСР
23 – Горно-Бадахшанська АО

Кордони і межі:
- союзних республік
- автономних републік
- автономних областей
- національних округів

Столиці і центри:
- КИЇВ – союзних республік
- Уфа – автономних републік
- Майкоп – автономних областей
- Дудінка – національних округів

Місто Берлін, поділене на Західний Берлін (особливе політичне утворення) та Берлін – столицю НДР

Літерами позначено держави:

КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка
НДР – Німецька Демократична Республіка
Рм – Румунія
Уг – Угорщина

Скорочення:

АО – автономна область
НОк – національний округ



Кордони і межі:

- союзних республік
- автономних республік
- автономних областей
- автономних округів

Столиці і центри:

- КИЇВ — союзних республік
- Уфа — автономних республік
- Майкоп — автономних областей
- Дудінка — автономних округів

Цифрами на карті позначені:

I – Литовська РСР
II – Латвійська РСР
III – Естонська РСР
IV – Молдавська РСР
V – Грузинська РСР
1 – Абхазька АРСР
2 – Аджарська АРСР
3 – Південноосетинська АО
VI – Вірменська РСР
VII – Азербайджанська РСР
4 – Нахічеванська АРСР
5 – Нагірно-Карабаська АО

Російська РФСР

6 – Адигейська АРСР
7 – Карачаєво-Черкеська АРСР
8 – Кабардино-Балкарська АРСР
9 – Північноосетинська АРСР
10 – Чечено-Інгуська АРСР
11 – Дагестанська АРСР
12 – Калмицька АРСР
13 – Мордовська АРСР
14 – Чуваська АРСР
15 – Марійська АРСР
16 – Удмуртська АРСР
17 – Татарська АРСР
18 – Горно-Алтайська АО
19 – Хакаська АО
20 – Єврейська АО
21 – Комі-Пермяцький АОк
22 – Усть-Ординський Бурятський АОк
23 – Агінський Бурятський АОк

Узбецька РСР

24 – Каракалпацька АРСР

Таджицька РСР

25 – Горно-Бадахшанська АО

Літерами позначено держави:

Уг – Угорщина
ЧС – Чехо-Словаччина

Скорочення:

АО – автономна область
АОк – автономний округ

няття такої декларації рос. парламентом. Коли утворювався СРСР, партійний (ЦК РКП(б)) і радянський (Всерос. ЦВК і РНК РСФРР) центри рос. влади були перетворені на загальносоюзні. Щоб уникнути протистояння загальносоюзного і рос. центрів влади в *Москві*, творці СРСР залишили за створеною заново РНК РСФРР мізерні повноваження й підпорядкували собі розміщені в Росії парткоми, відмовившись створювати окрему Рос. комуніст. партію. 12 червня 1990 ВР РРФСР на пропозицію Б.*Єльцина* прийняла декларацію про держ. суверенітет і відмежувалася від загальносоюзного центру на чолі з М.*Горбачовим*. Услід за Росією таку декларацію прийняли: 20 червня — Узбекистан, 23 червня — Молдова, 16 липня — Україна, 27 липня — Білорусь, 22 серпня — Туркменія, 24 серпня — Вірменія і Таджикистан, 18 жовтня — Азербайджан, 25 жовтня — Казахстан, 15 грудня — Киргизія.

У ході путчу керівників загальносоюзних відомств 19—21 серпня 1991 громадяни України гостро відчули свою цілковиту безпорадність перед грізною небезпекою, яку випромінював загальносоюзний центр. Прийнятий *Верховною Радою УРСР Акт проголошення незалежності України* був схвалений 1 грудня 1991 на всенародному референдумі. 8 грудня лідери трьох східноєвроп. слов'ян. республік Б.Єльцин, Л.*Кравчук* і С.Шушкевич зібралися під *Мінськом* і констатували, що СРСР як геополіт. реальність і суб'єкт міжнар. права більше не існує. 25 грудня президент СРСР М.Горбачов оголосив про свою відставку із цієї посади. 26 грудня 1991 Рада Республік ВР СРСР на останньому засіданні прийняла рішення, в якому визнала факт припинення існування СРСР.

У січні 1992 МЗС РФ розіслало головам дипломатичних представників у Москві ноту, в якій заявлялося, що Рос. Федерація продовжує здійснювати права й виконувати обов'язки за всіма договорами, укладеними СРСР. Міжнар. спільнота прийняла до відома цю заяву. За Рос. Федерацією залишалося місце постійного члена *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй*.

Дж.: Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории: Краткий путеводитель: Фонды и коллекции, собранные Центральным партийным архивом. М., 1993; Архивы КПСС и советского государства: Каталог описей и документов. [Cambridge, UK], 1995; Путеводитель по фондам и коллекциям личного происхождения [серия «Справочно-информационные материалы к документальным фондам РЦХИДНИ»]. М., 1996; Государственный архив Российской Федерации: Путеводитель, т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. М., 1996; Т. 3: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. М., 1997; Архивы России: Москва и Санкт-Петербург: Справочник-обозрение и библиографический указатель. М., 1997; Государственные хранилища документов бывшего архивного фонда КПСС: Справочник. Новосибирск, 1998; Archives of Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg, vol. 1—2. New York, 2000; Archives of Russia: ArcheoBiblioBase. Web: http://www.iisg.nl/abb; Путеводители по архивам России. Web: http://guides.rusarchives.ru; Фонды по истории СССР: Информационно-поисковая система по фондам Государственного архива РФ. Web: http://statearchive.ru/383.

Бібліогр. довідники: Basic Russian Publications: An Annotated bibliography on Russia and the Soviet Union. [Chicago, 1962]; Guide to Russian reference books. Stanford, California, 1962; Russia and the Soviet Union: A Bibliographic Guide to Western-Language Publications. Chicago, 1965; Books on Soviet Russia, 1917—1942: A Bibliography and a Guide to Reading. Twickenham, Middlesex, 1969; Russia, the USSR, and Eastern Europe: A Bibliographic Guide to English Language Publications, 1964—1974. Littleton, Colorado, 1978; Американские советологи: Справочник. М., 1981; Russia, the USSR, and Eastern Europe: A Bibliographic Guide to English Language Publications, 1975—1980. Littleton, Colorado, 1982; Russia, the USSR, and Eastern Europe: A Bibliographic Guide to English Language Publications, 1981—1985. Englewood, Colorado, 1987; Dictionary of Russian Literature since 1917. New York, 1988; A Biographical Dictionary of the former Soviet Union: Prominent People in all Fields from 1917 to the Present. New Jersey, 1992; The Cambridge Encyclopedia of Russia and the former Soviet Union. New York, 1994; Russia and the Former Soviet Union: A Bibliographic Guide to English Language Publications, 1986—1991. Englewood, Colorado, 1994; Bibliography of the Soviet Union, Its Predecessors and Successors. Metuchen, New Jersey — Lanham, Maryland, 1995; Reinterpreting Russia: An Annotated Bibliography of Books on Russia, the Soviet Union, and the Russian Federation, 1991—1996. London — Pasadena, California, 1997; Who's Who in Russia and the Soviet Union: From 1900—1991. London — New York, 1997. Soviet Union Bibliography — Library of Congress. Web: http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/soviet_union/su_bibl.html; Российская библиография зарубежного россиеведения. Web: http://petrov5.tripod.com/Russian_Bibliography.htm; Период социализма — История СССР после 1917 г. [Библиография]. Web: http://www.prometeus.nsc.ru/biblio/newrus/cccp.ssi.

С.В. Кульчицький.

СТАВИЩА́НСЬКА ОБОРО́НА 1664 — оборона жителями м. Ставища (нині смт Ставище Київ. обл.) та повсталими козаками свого міста від об'єднаних військ *гетьмана* правобережного *Війська Запорозького* П.*Тетері*, київ. *воєводи* та великого обозного коронного (із січня 1665 — *гетьмана польного коронного*) С.*Чарнецького* і крим. хана *Мегмед-Ґерея IV* (бл. 20—30 тис. вояків). Тривала протягом 4-х місяців — від початку липня до кінця жовтня 1664. Відбувалася під час повстання проти влади *Речі Посполитої* у *Правобережній Україні* 1664—65 (див. *Правобережне повстання 1664—1665*), а також введення на Правобережжя польс. війська (до його складу входили також підрозділи Я.Собеського (див. *Ян III Собеський*) та С.Бідзінського) — з одного боку, та військ гетьмана *Лівобережної України* І.*Брюховецького* — із другого. Ставищанський гарнізон козаків та міщан (бл. 8 тис. осіб) очолював полк. Д.Сулима, потім — полковники Булгань та Дячок, а після загибелі останнього — сотник Чіп. Під час штурмів міста (7 та 11 липня, 23 серпня, 20 жовтня та ін.) нападники втратили вбитими і пораненими бл. 5,5 тис. осіб. 13 (3) серпня 1664 в таборі під Ставищами відбулася старшинська рада Війська Запорозького на чолі з П.Тетерею. На ній було заслухано ватажка повстанців Д.Сулиму, який указав на причетність колиш. гетьмана І.*Виговського* до організації повстання. Польс. війська постійно піддавали місто бомбардуванням із гармат. Із настанням холодів очільники оборони Ставищ розпочали переговори про капітуляцію й 20 жовтня здали місто на певних умовах військам С.Чарнецького. Той наказав міщанам виплатити велику

контрибуцію татарам та зняти дзвони з усіх церков Ставищ. Однак у січні 1665 ставищанські жителі та козаки знову повстали й перемогли підрозділ коронного війська на чолі з С.Маховським. Та невдовзі польс. війська оволоділи містом, де вчинили розправу не тільки над оборонцями, але й усіма жителями (включно з дітьми, старими й жінками). Під час штурму міста С.Чарнецький отримав важке поранення й невдовзі помер. У результаті цих подій м. Ставища разом із навколишніми селами було повністю зруйноване та спустошене.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся К., 1864; *Kersten A.* Stefan Czarniecki 1599—1665. Warszawa, 1963; *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec—grudzien). В кн.: Studia i materiały do historii wojskowości, t. 18, cz. 2. Warszawa, 1972; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999; *Крикун М.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. К., 2006; *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський, 2007; *Мицик Ю.* Віршована хроніка про події часів Руїни (1664—1665). В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 8. К., 2008; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. К., 2009.

Т.В. Чухліб.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Василь Семенович (р. н. невід. — п. 1730) — друкар. Син С.*Ставницького.* Був помічником свого батька, а з 1697 — керівником *Львівської братської друкарні.* Працював як майстер-складальник і ливарник шрифтів. Надрукував нотний Ірмологіон, кілька видань Букваря (тиражем 6—7 тис. кожне). Друкарем був також його син Петро.

П. у м. *Львів.*

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

СТАВНИ́ЦЬКИЙ Семен (р. н. невід. — п. 1697) — друкар і літератор. Батько В.*Ставницького.* Працював підмайстром, згодом — майстром у *Львівській братській друкарні* (1662—68, 1677—97), *Унівській друкарні* (1670—79, 1680). Був складальником, брав участь у редагуванні книг і написанні до них передмов. Автор віршованої «похвали» київ. кн. *Володимиру Святославичу*, переробки вірша Г.*Смотрицького* з *Острозької Біблії.*

П. у м. Львів.

Після його смерті кер-во Львів. братською друкарнею перейшло до сина Василя.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

СТАВРОВЕ́ЦЬКИЙ-ТРАНКВІЛІО́Н Кирило (р. н. невід. — п. 1646) — письменник, богослов, освіт. діяч. Походив із галицької *шляхти.* Писав під псевдонімом «Транквіліон» (латиною — «спокійний»). Вважається, що С.-Т. навч. у *Львівській братській школі*, а також був там учителем. У грудні 1589 він вітав константиноп. патріарха *Єремію II* Траноса промовою грец. мовою. Внаслідок конфлікту *Львівського братства* із львів. єпископом Г.*Балабаном* наприкінці 1591 змушений переїхати до Вільна (нині м. *Вільнюс*), де став викладачем у *братській школі* (імовірно, викладав і в *Острозі*). 1618 став ігуменом *Унівського монастиря*, а 1619 — *Любарського Свято-Георгієвського монастиря.* Існує версія, що це був Кирило, у чернецтві *Кипріян*, член Острозького гуртка.

С.-Т. 1621—25 був проповідником у Замості (нині м. Замость Люблінського воєводства, Польща), на поч. 1626 прийняв унію. 25 березня 1626 був призначений унійним архімандритом *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря.*

Заснував власну друкарню, котра діяла в різних містах, видав у ній свої гол. твори: «Зерцало богословия» (Почаїв, 1618; перевидане в Уневі 1679 і 1692), «Євангеліє учителное албо казання» (Рахманів, 1619; перевидане в Уневі 1696 і 1697), «Перло многоцінноє» (Чернігів, 1646, перевидане в Могильові 1699). С.-Т. довільно трактував Святе Письмо, занадто довіряв *апокрифам*, за що його «Євангеліє учителное» було засуджене правосл. Собором, а в *Москві* навіть публічно спалене. С.-Т. був талановитим поетом, письменником і проповідником. Його «Перло многоцінноє» використовувалося як посібник із поетики.

П. у Черніг. Єлецькому Свято-Успенському монастирі.

Літ.: *Возняк М.* Історія української літератури, т. 2. Львів, 1921; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Пилявець Л.* Гуманістичні тенденції в поглядах на людину і суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького. В кн.: Європейське Відродження та українська література XIV—XVIII ст. К., 1993; *Frick D.A.* Meletij Smotryc'kyj. Cambridge, Massachusetts, 1995; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005.

Ю.А. Мицик.

СТАВРОПІГІ́ЙСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т у Львові — громадсько-реліг. інституція, що об'єднувала світську інтелігенцію греко-катол. обряду, спадкоємець Львів. Свято-Успенського ставропігійського братства (див. *Львівське братство*). Згідно з рескриптом імп. *Йосифа II* Габсбурга від 7 жовтня 1788 членам Ставропігії надано статус «настоятелів греко-католицької нації» із правом патронату над церквою Успіння Пресвятої Богородиці, утримання друкарні, а також школи для навчання молоді. Із 1790 за інституцією закріплено назву «Ставропігійський інститут». Рескрипт від 16 лютого 1793 надав право патронату над церквою Святого Онуфрія та Львів. Свято-Онуфріївським монастирем.

Керівні органи С.і. — Рада старійшин (сеньйорів), або провізоріат, та Рада правління, до складу якої входили сеньйор (голова), віце-сеньйор (заступник), керівники відділів, що відповідали за певні ділянки діяльності ін-ту, — настоятелі (провізори, префекти) церкви, школи, друкарні, управителі дібр (керуючий нерухомим майном ін-ту та церк. нерухомістю), інститутської книгарні, секретар, касир, архіваріус, бібліотекар. Членами С.і. могли стати світські русини (українці), які сповідували греко-католицизм, посідали високе сусп. становище, що перетворювало ін-т

на замкнуту, елітарну інституцію, яка об'єднувала представників науки, культури, пром. кіл, чиновництва. Ін-т до 1850-х рр. перебував у залежності від місц. світської влади, а з 19 грудня 1860 був переданий в юрисдикцію Галицькій митрополії *Української греко-католицької церкви*.

Наприкінці 18 — у 1-й пол. 19 ст. члени С.і. сповідували австролоялізм, сподівалися на допомогу Австрії в боротьбі за свої нац. права. Члени ін-ту входили до складу *Головної Руської ради*, виступили з ініціативою видання першого періодичного органу укр. мовою й видавали його у своїй друкарні, брали участь у створенні *Галицько-Руської матиці*, проте виразна австрофільська позиція унеможливлювала радикальні дії та скеровувала діяльність установи в чітко визначеному руслі — повній відповідності австрійс. законодавству. Після поразки революції 1848—49, коли віра в підтримку *Габсбургів* похитнулася, частина діячів С.і. поповнила ряди русофілів та полонофілів, інші — зберегли вірність укр. нац. ідеалам, згодом поповнили народовський табір.

Наприкінці 1850-х рр. члени С.і. спільно з *духовенством* УГКЦ виступили проти намірів австрійс. уряду запровадити лат. алфавіт для українців та новий календар для греко-катол. церкви. 1898 С.і. разом з ін. русофільськими т-вами надіслав меморандум австрійс. імп. *Францу-Йосифу I* Габсбургу із проханням не затверджувати в школах і установах *Галичини* та *Буковини* укр. фонетичний правопис та нар. мову. На зламі 19—20 ст. рос. мова стала офіц. мовою ділової документації Ставропігії та її друкованої продукції. 1905 в бурсі ввели викладання рос. мови та історії. У роки *Першої світової війни* С.і. діяв у звичному режимі до червня 1915 — моменту відступу рос. військ зі *Львова*. Працювала друкарня, в якій виходили часописи «*Прикарпатская Русь*», «Голос народа», «Временник Ставропигийского института». Діяльність С.і. під час I світ. війни визначалася головою Рус. нар. орг-ції В.*Дудикевичем*, на вимогу якого рос. війська, які відступали зі Львова, вивезли у травні 1915 *Музей Ставропігійського інституту* до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ). Ін-т підтримав рос. окупаційну владу в Галичині, надав свою церкву для правосл. богослужінь.

Після відходу рос. військ австрійс. влада призначила для кер-ва С.і. урядового комісара А.Смулку та українофільське правління. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* діяльність ін-ту була призупинена. Фактичним керуючим справами був Я.Вітошинський. Українофільське правління Ставропігії українізувало її діловодство, видавало укр. мовою церк. книги: «Молитвослов», «Чин літургії» в перекладі І.*Огієнка*, «Требник». 1921 за редакцією К.*Студинського* вийшов «Збірник Львівської Ставропігії».

Після поразки укр. визвол. змагань русофіли, зорганізовані в Рус. нар. орг-цію 1 листопада 1923, повернули втрачені інституції. 16 лютого 1924 Львів. воєводство призначило М.Третьяка урядовим комісаром для С.і. 28 квітня 1924, згідно з ухвалою воєводства, комісарське правління було ліквідоване. 4 травня 1924 загальні збори обрали М.Третьяка сеньйором. Тоді ж відновлено діяльність бурси як середньо-учбового закладу, де викладали рос. мову та історію. 1929 С.і. повернув свій музей та музей *Народного дому у Львові* з *СРСР*, музей відкрили для відвідин 1931. 1936 у Ставропігійському музеї відкрито Талергофський відділ. У міжвоєнний період С.і. служив інструментарієм для реалізації програмних завдань Рус. нар. орг-ції (із 1928 — Рус. сел. орг-ція). С.і. ліквідований рад. владою 1939.

Герб С.і. — трираменний патріарший хрест, що називався «Ставропігіоном». Члени С.і. визнавали регіональну відмінність галичан («галицко-русских»), ототожнювали їх із малоросами, проте їхній культ. розвиток бачили як складову «русского мира», який включав росіян, малоросів та білорусів. Сеньйори С.і.: І.Бачинський (1801—16), С.Левицький (1826—45), С.Керичинський (1845—50), І.*Товарницький* (1852—63), Й.Хоминський (1864—66), К.Кмицикевич (1867—70), В.*Ковальський* (1871—83), І.*Шараневич* (1884—1901), В.Івасечко (1909—14), М.Третяк (1924—30), А.Гулла (1930 —39).

Літ.: *Киричук О.* Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. Львів, 2001; *Орлевич І.* Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-і рр. XIX ст.). Львів, 2001; *Її ж.* Співпраця русофільських товариств з російською владою під час Першої світової війни: Релігійно-культурний аспект. В кн.: Історія релігій в Україні: Науковий щорічник, кн. 1. Львів, 2009.

І.В. Орлевич.

СТАВРОПІ́ГІЯ (від грец. σταυρός — хрест і πηγνύω — встановлюю) — форма управління в Греко-правосл. церкві, що передбачала незалежність від місц. ієрархії та безпосередню підпорядкованість *патріарху*. С. отримували значні монастирі, окремі церкви, провідні церк. *братства*. В Україні вони підпорядковувалися не прямо константиноп. патріарху, а київ. митрополиту, який вважався екзархом патріарха. Ставропігіальними були *Києво-Печерська лавра* (1592), *Манявський скит* (1620), *Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир* (1610). Серед братств С. мали *Львівське братство* (1589), що обумовило протидію з боку львів. єпископа Г.*Балабана*, та Віленське братство. Такий статус братств



Успенська церква Ставропігійського братства у м. Львів. Гравюра кінця 19 ст.

забезпечував можливості автономної діяльності, незалежність від ієрархії, сприяв посиленню процесу секуляризації культ. і громад. життя. Хрест за престолом в ставропігіальних соборних церквах встановлювався особисто патріархом.

Літ.: Релігієзнавчий словник. К., 1996; Довідник з історії України. К., 2002.

О.М. Дзюба.

СТА́ВЩИНА, ставове — плата за вилов риби у водоймах (річках, ставках). Відома в Україні в 16 — 1-й пол. 19 ст. Платили грішми або натурою (частиною виловленої риби). Розмір плати залежав від площі водойми та її зарибненості.

Літ.: *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968.

Н.О. Герасименко.

СТАДІО́Н-ВАРТГА́УЗЕН Франц-Серафін (1806—1853) — австрійс. держ. діяч, граф. На початках своєї кар'єри був урядовцем австрійс. адміністрації в *Галичині* (Станиславів (нині м. *Івано-Франківськ*), Ряшів; нині м. Жешув Підкарпатського воєводства, Польща), згодом — губернатором Трієста й Істрії (1841—47) та Галичини (1847—48), нарешті — міністром внутр. справ Австрії (1848—49). Відіграв вирішальну роль у прискореному скасуванні *панщини* в Галичині (квітень 1848). Щоб не допустити українсько-польс. зближення під час революції 1848 в Австрії для боротьби проти *Габсбургів* і утримати укр. рух у рамках легальності, підтримував акції його репрезентативного політ. органу — *Головної руської ради*. Тогочасна польс. преса, а згодом й історіографія, приписувала йому інспірацію укр. руху 1848.

Літ.: *Wurzbach K.* Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, t. 37. Wien, 1878; *Schnür-Pepłowski S.* Z przeszłości Galicyi (1772—1862). Lwów, 1895; *Kozik J.* Między reakcją a rewolucją: Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848—1849. Warszawa—Kraków, 1975; *Стеблій Ф.* Стадіон-Вартгаузен Франц Серафін. В кн.: Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; Те саме. Там само: Вид. 2-ге. К., 2001; Те саме. Там само: Вид. 3-тє. К., 2008; *Стеблій Ф.* Українська «Весна народів» у Галичині. В кн.: Шашкевичіана: Збірник наукових праць, вип. 5—6. Львів—Вінніпег, 2004.

Ф.І. Стеблій.

СТА́ДНИК Йосип Дмитрович (18.03.1876—08.12.1954) — актор, режисер, педагог і перекладач. Н. в с. Валява Перемишльського пов. (нині село Підкарпатського воєводства, Польща). Закінчив драм. студію Конопка в Польщі. 1894—1913 був актором у театрі т-ва *«Руська бесіда»* у *Львові*, а 1906—13 — його режисером і директором, 1917—18 — актор і режисер Театру М.Садовського в *Києві*. 1913—39 (із перервами) керував укр. трупами в *Галичині*, 1933—35 — театром ім. І.Тобілевича; 1939—41 — мистецький керівник Держ. укр. драм. театру ім. Лесі Українки у Львові; 1941 — у Львів. оперному театрі; 1942—44 очолював Підкарпатський театр у *Дрогобичі*, 1944—45 — драм. театр у Дрогобичі. 1945—47 — режисер «Театру мініатюр» у Львові. 1917—18 викладав у музично-драм. школі ім. М.Лисенка в Києві, 1922—24 — у драм. школі при Вищому муз. ін-ті ім. М.Лисенка у Львові та в ін. студіях. Серед його учнів: А.*Бучма*, Я.Геляс, М.Крушельницький, Є.Коханенко. Зіграв понад 130 ролей у різних жанрах драматургії. Його акторськими шедеврами були: Гарпагон і Тартюф («Скупий», «Тартюф» Мольєра), Іван («Війт Заламейський» П.Кальдерона), Урієль Акоста (в однойменній драмі К.Гуцкова), Хлестаков («Ревізор» М.*Гоголя*), Яго («Отелло» В.Шекспіра), Франц Моор («Розбійники» Ф.Шиллера), Шалапут (в однойменному фарсі К.Іллінського) та ін.

Як режисер поставив понад 240 вистав (у т. ч. 160 драматичних творів, 15 опер, 50 оперет і бл. 10 сцен у «Театрі мініатюр». 1941 знявся у фільмі «Вітер зі Сходу». Переклав понад 50 п'єс та лібрето опер зі світ. літератури. Автор спогадів «Народження театру» (1941).

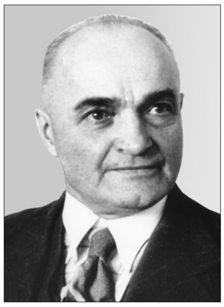
П. у м. Львів.

Літ.: *Медведик П.* Актор, режисер, педагог. «Вільне життя», 1976, 20 березня; *Його ж.* Йосип Стадник. «Жовтень», 1976, № 9; *Сердюк О.* Талановитий подвижник театру. Там само; *Пендрак М.* Актор, режисер, педагог. «Русалка Дністрова», 1996, № 5, березень; *Геляс Я.* У школі Йосипа Стадника: [фрагменти моїх спогадів]. «Тернопіль», 1997, № 3—4; *Василенко Р.* Життя в гримі та без (шляхами діаспори). К., 1999; *Максименко С.* Справа його життя. «Просценіум» (Львів), 2001, № 1; Театральна Тернопільщина: Бібліографічний покажчик. Тернопіль, 2001; *Боньковська О.* Репертуарна політика Й. Стадника у «Народному театрі товариства "Українська бесіда"». «Студії мистецтвознавчі», 2003, № 2; *Гайдабура В.М.* Театр між Гітлером і Сталіним. К., 2004; *Морозюк В.* Пом'яник-2. Івано-Франківськ, 2006.

Н.Ф. Васильєва, О.В. Корнієвська.



Ф.-С. Стадіон-Вартгаузен.



Й.Д. Стадник.

СТА́ЛІН Йосиф Віссаріонович (справжнє прізв. — Джугашвілі; 21(09).12.1879—05.03.1953) — один із керівних діячів КПРС і СРСР, генералісимус Рад. Союзу (1945). Герой Соц. Праці (1939), Герой Рад. Союзу (1945). Н. в м. Горі (нині місто в Грузії). Від 1894 навч. в Тифліській духовній семінарії, виключений за політичну неблагонадійність 1899. Від 1898 — у *Російській соціал-демократичній робітничій партії* (від 1903 — у фракції *більшовиків*). Шість разів був заарештований і тікав з місць висилки. 1912 заочно кооптований у члени ЦК і в Рос. бюро ЦК РСДРП(б). Після *Лютневої революції 1917* прибув у Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*) і працював у редакції центр. органу РСДРП(б) — газ. «Правда». На 7-й (квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) був уперше обраний членом ЦК РСДРП(б). Пізніше обирався членом ЦК більшовицької (комуніст.) партії на всіх парт. з'їздах від VI до XIX. Член Військово-революційного центру і Петрогр. військово-революц. к-ту з підготовки збройного повалення *Тимчасового уряду*. На *Другому Всеросійському з'їзді рад 1917* обраний членом Всерос. центр. виконавчого к-ту (ВЦВК) і затверджений нар. комісаром у справах національностей в уряді В.*Леніна*.

30 (17) листопада 1917 в розмові С. по телеграфу із членом *Крайового комітету по охороні революції в Україні* М.*Поршем* і представником обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю С.Бакинським було розв'язане доле-

носне для України питання про кордони. С. звинуватив *Українську Центральну Раду* в анексії 4-х пд. і сх. *губерній* України. Як і Тимчасовий уряд, ленінський Раднарком не погоджувався вважати ці губернії українськими, хоча, за *Всеросійським переписом населення 1897*, українці складали в них більшість населення. Разом із цим, С. порекомендував С.Бакинському від імені Раднаркому негайно скликати крайовий з'їзд рад, обрати на ньому Центр. виконавчий к-т (ЦВК) рад України і передати йому владу. «Взятися до скликання з'їзду, — інструктував С., — повинні ви — кияни, одесити, харків'яни, катеринославці й інші». Із переліку губерній видно, що Раднарком готовий був визнати етногр. кордони України, якщо вона стане радянською. Кількість контрольованих більшовиками рад на Правобережжі, Полтавщині та Чернігівщині була недостатньою, щоб забезпечити проголошення рад. влади на крайовому з'їзді рад.

Одночасно із нар. комісаріатом у справах національностей С. очолював 1919 нар. комісаріат держ. контролю, а 1920—22 — *робітничо-селянської інспекції.* Під час громадян. війни 1918—22 працював також членом Реввійськради (РВР) Республіки і представником Всерос. ЦВК в Раді робітничо-сел. оборони. У квітні 1918 провадив разом із Х.*Раковським* і Д.*Мануїльським* в Курську (нині місто в РФ) переговори із представниками УЦР про укладення мирного договору, як це передбачалося умовами *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.*

У жовтні 1918, коли стало зрозумілим, що поразка Центр. д-в у *Першій світовій війні* неминуча, С. був кооптований до складу ЦК КП(б)У та його Закордонного бюро як представник ЦК РКП(б) з метою координації дій під час окупації *Української Держави.* 13 листопада Всерос. ЦВК анулював Брестський мирний договір, а 17 листопада 1918 було створено РВР *Групи військ Курського напрямку.* За сприяння С., який увійшов в РВР Групи, у цю ударну армію почали стягуватися війська з різних регіонів Росії. Окупація здійснювалася під прикриттям утвореного 28 листопада 1918 *Тимчасового робітничо-селянського уряду України.*

У жовтні 1919 — січні 1920 С. працював у РВР *Південного фронту* і зробив великий внесок у розгром денікінських армій. Після спільного рішення РНК РСФРР і Всеукр. революц. к-ту від 10 лютого 1920 про утворення Укр. ради трудової армії він очолював два місяці цей орган вищої влади з резиденцією в *Харкові* і встиг здійснити мілітаризацію вугільної промисловості УСРР. У березні 1920 С. був представником ЦК РКП(б) на 4-й Всеукр. конференції КП(б)У. Незважаючи на його зусилля, конференція стала в опозицію ЦК РКП(б), після чого третину всього складу респ. парт. орг-ції було позбавлено партквитків.

У травні—серпні 1920 С. входив до складу РВР *Південно-Західного фронту* як представник РВР Республіки. Відмовившись виконати директиву ЦК РКП(б) від 5 серпня 1920 про перебазування *Першої Кінної армії* і *Дванадцятої армії* на допомогу Зх. фронту, він тим самим посприяв катастрофічній поразці Червоної армії під *Варшавою.*

Хоч вищим органом партії був з'їзд, реальну владу здійснював пленум ЦК, який обирався на кожному з'їзді таємним голосуванням. Із метою вдосконалення поточного управління В.Ленін утворив у березні 1919 політбюро ЦК РКП(б) у складі 5-х осіб (В.Ленін, Л.Каменєв, М.Крестинський, Й.Сталін, Л.*Троцький*). Рішення політбюро ЦК вважалися рішеннями ЦК, якщо вони не опротестовувалися повним складом (пленумом) ЦК. Отже, політбюро не стало самостійним владним інститутом, хоч саме в ньому зосередилася завдяки побудові партії на засадах *демократичного централізму принципу* вся повнота влади. Його допоміжним органом було оргбюро, утворене на таких же засадах: рішення оргбюро, якщо їх не опротестовував член політбюро, автоматично ставали рішеннями ЦК. До п'ятиособового оргбюро увійшли М.Крестинський, С., а також працівники тех. органу — секретаріату ЦК. Через відсутність згадки про партію в рад. конституціях диктатура політбюро ЦК була незримою.

Після дискусії на X з'їзді РКП(б) (березень 1921) між В.Леніним і Л.Троцьким щодо ролі та завдань профспілок у системі держ. управління М.Крестинський як людина Л.Троцького був усунутий з усіх парт. посад. Його місце в політбюро ЦК РКП(б) зайняв Г.*Зінов'єв.* С. залишився одноосібним керівником оргбюро ЦК РКП(б) і дістав можливість самостійно формувати порядок денний роботи політбюро ЦК. Через рік, у квітні 1922, В.Ленін заснував посаду генерального секретаря ЦК РКП(б). Обраний XI з'їздом РКП(б) пленум ЦК затвердив на цій посаді за його рекомендацією С. Запроваджувалися регулярні засідання секретаріату ЦК у складі С. та його довірених осіб — В.*Молотова* і В.Куйбишева. Рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набували сили як рішення ЦК. Завдяки принципу персонального суміщення посад в оргбюро і секретаріаті ЦК останній ставав політ. органом, але не перетворювався на третій субцентр влади. Членство в усіх трьох структурних підрозділах ЦК забезпечило С., за виразом В.Леніна, «безмежну владу». Але це була суто виконавська влада. Носієм диктатури, тобто джерелом політ. рішень, була сукупність членів ЦК, хоча й вона делегувала свої повноваження членам політбюро ЦК. Пленум ЦК проявив себе як самостійний носій диктаторської влади лише двічі в історії КПРС — під час утвердження повноважень М.*Хрущова* 1957 і при його усуненні з посади 1964.

28 грудня 1920 УСРР і РСФРР уклали Договір про воєнний і госп. союз (див. *Договір про військовий і господарський союз між Російською СФРР та Українською СРР 1920*), в якому урочисто проголошувалися незалежність і суверенність обох д-в. Однак у тезах С. «Про чергові завдання партії в національному питанні», розданих делегатам X з'їзду РКП(б), містився пункт про необхідність об'єднання не-

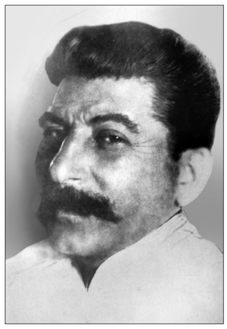
залежних рад. республік у «тісний державний союз». У доповіді на з'їзді С. проголосив, що «живим втіленням» такого союзу є Росія. Полемізуючи з ним, В.*Затонський* зауважив: «Нам необхідно витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тім, що вона радянська». Ця полеміка стривожила Х.Раковського, який одразу після з'їзду поставив у ЦК РКП(б) питання про необхідність розробки загальнофедеративної конституції. Створена для цього російсько-укр. комісія виявилася мертвонародженою. У серпні 1922 за наполяганням керівників незалежних республік утворилася комісія оргбюро ЦК РКП(б) щодо вдосконалення федеративних відносин. С. узяв справу у свої руки і представив в ЦК компартій незалежних республік проект, заснований на принципі автономізації. Опозиція Х.Раковського перешкодила його реалізації. В.Ленін запропонував ін. принцип утворення союзної д-ви: до неї на рівних підставах входили всі республіки, включно з Росією, і за кожною з них залишалося право виходу. Союзний договір увійшов у дію на 1-му Всесоюзному з'їзді рад 30 грудня 1922.

У травні 1922 В.Ленін зазнав першого удару смертельної хвороби, у зв'язку з чим постала проблема наступності влади. Щонайменше двоє членів політбюро ЦК РКП(б) претендували зайняти його місце в партії і державі — С. і Л.Троцький. У боротьбі за владу особливе значення мала підтримка десятка губернських к-тів КП(б)У, об'єднаних у харків. субцентр периферійної влади. Щойно С. став ген. секретарем ЦК РКП(б), він почав налагоджувати зв'язки з периферією. Секретар ЦК КП(б)У Д.*Лебідь* відзначав: «З деякого часу, приблизно із травня—червня [1922. — Авт.] ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партроботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети». Скориставшись перейменуванням Петрограда на Ленінград для увічнення пам'яті В.Леніна після його смерті, Г.Зінов'єв 1924 ініціював за сприянням С. перейменування за свого життя Єлизаветграда (нині м. *Кіровоград*), де він народився, на Зінов'євськ. С. не відстав від Г.Зінов'єва: 1924 Юзівку (нині м. *Донецьк*) було перейменовано на Сталіно, а 1925 Царицин (нині м. Волгоград, РФ) став Сталінградом.

За відсутності В.Леніна в країні і партії на передній план висунулася фігура Л.Троцького. З метою протидіяти йому Л.Каменєв, Г.Зінов'єв і С. об'єдналися в «трійку». Будучи найбільш непомітним із «трійки», С. діяв особливо активно, розставляючи свої кадри на відповідальні посади. Особливо великим кадровим досягненням С. було переміщення Х.Раковського з України на дипломатичну роботу в Лондон (Велика Британія). У квітні 1925 ген. секретарем ЦК КП(б)У став один із найближчих співробітників С. — Л.*Каганович*. У результаті С. дістав цілковиту підтримку КП(б)У в боротьбі спочатку із Л.Троцьким, надалі — з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменєв, Г.Зінов'єв), а потім — із «правим ухилом» (М.*Бухарін*, О.*Риков*, М.Томський), якою супроводжувалася 1928—29 відмова від *нової економічної політики*. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки С. був здатний здійснювати диктатуру.

Прагнучи попередити кумулятивний ефект, який міг утворитися поєднанням політ. опозиції з невдоволенням на нац. ґрунті, С. розгортав превентивні репресії передусім в Україні. Існування найбільшої нац. республіки новий вождь став сприймати як виклик. Для політ. режиму, позбавленого освяченої Богом легітимності або реального конституційного регулювання, навіть власний харківський (із 1934 — київський) субцентр влади становив перманентну загрозу. С. знав лише один спосіб боротьби з потенціальною небезпекою — превентивні репресії.

Розгортаючи *індустріалізацію* СРСР, С. звертав гол. увагу на з-ди та ф-ки, які могли служити фундаментом для буд-ва об'єктів воєн. пром-сті. Індустріалізацію супроводжувало постійне нагнітання міжнар. напруженості, яке повинне було змусити рад. людей відчути небезпеку «капіталістичного оточення» і не протестувати проти «тимчасових труднощів». Напруженість культивувалася і всередині країни. Створювані чекістами на пряме замовлення С. «антирадянські» орг-ції (Промпартія, Шахтинська справа, *«Спілка визволення України»* та ін.) повинні були культивувати враження, що країні постійно загрожує змичка внутр. контрреволюції із зовн. ворогом.



Й.В. Сталін.

На жовтневому (1925) пленумі ЦК РКП(б) С. ініціював поворот у бік *колективізації сільського господарства*. Пленум ЦК поставив вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства». Перемога сталінської команди на XV з'їзді ВКП(б) ознаменувалася запровадженням надзвичайних заходів із хлібозаготівель. Виїхавши в січні 1928 до Сибіру, С. у низці виступів перед місц. керівниками поставив завдання колективізувати сільське госп-во впродовж 3—4-х років. 1928—29 надзвичайні заходи були перетворені на систему. С. відмовився від принципу закупівлі продовольства на ринку, який лежав в основі непу, і перейшов до конфіскаційного принципу — *продрозкладки*. Сигналом до розгортання суцільної колективізації стала стаття «Рік великого перелому», опублікована С. у газ. «Правда» 7 листопада 1929. У грудні 1929 він проголосив на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів нову класову політику щодо селянства. Гасло *«ліквідації куркульства як класу»* повинне було змусити селян вступати в *колгоспи* під страхом розкуркулення.

Політика форсованої індустріалізації в місті та продрозкладка на селі призвели до глибокої екон. кризи. 1931—32 в країні розпочався голод. Знаючи, що д-ва все одно відбере хліб, селяни зосередилися на присадибних ділянках, щоб не загинути від голоду. Урожай 1932 ігнорувався селянами і тому був утра-

чений більше, ніж наполовину. Щоб подолати кризу, С. зробив усе, що вимагалося: різко скоротив у другій п'ятирічці (див. *П'ятирічні плани*) темпи капітального буд-ва у пром-сті і замінив у січні 1933 продрозкладку *продовольчим податком*. Але екон. криза й особливо голод в місті та на селі, який супроводжувався людськими жертвами, мали для нього фатальні політ.



«Капітан Країни Рад веде нас від перемоги до перемоги!» Плакат роботи художника Б. Єфімова. 1933.

наслідки. Серед голодуючих селян, особливо на прикордонній з Європою Україні, нагромаджувався, за донесеннями чекістів, колосальний повстанський потенціал. У компартійно-рад. апараті, аж до рівня членів і кандидатів ЦК ВКП(б), почали визрівати, як теж повідомляли чекісти, настрої на користь усунення С. від влади. Ставала вірогідною можливість об'єднання цих опозиціонерів із лідерами розгромленого «правого ухилу», які користувалися великим авторитетом у сусп-ві.

Рятуючи свою посаду в компартійно-рад. ієрархії, С. розпочав небачені за масштабом превентивні репресії. 1932—33 тільки органами ОДПУ було заарештовано 915 тис. осіб (правом на арешт широко користувалися й ін. відомства). У жовтні 1932 в осн. регіони товарного землеробства були направлені хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями, покликані «зламати селянський саботаж». Вони очолювалися найближчими співробітниками С. — В.Молотовим (Україна), Л.Кагановичем (Пн. Кавказ), П.*Постишевим* (Нижня Волга). Ген. чистка ВКП(б) позбавила членських білетів у 1933 р. 10 % її складу. Найбільш страхітливий удар («сокрушительный удар», як висловився сам С. на спільному засіданні політбюро ЦК і Президії Центр. контрольної комісії (ЦКК) ВКП(б), — але без розкриття суті задуманого) був завданий по селянах-«саботажниках».

1 січня 1933 С. надіслав телеграму генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.*Косіору* з наказом передати через сільради всім укр. селянам його вимогу: «добровільно здати державі раніше розкрадений і прихований хліб». Він знав унаслідок проведеної чекістами роботи, що в укр. селі нема хліба, окрім мізерних кількостей у таємних ямах. Коли їх розкривали чекісти, цей процес ретельно фіксувався на плівку для кіножурналів: рад. глядачеві треба було показати, що сільс. куркуль хоче задушити рад. владу «кістлявою рукою голоду». Сталінська телеграма загрожувала найсуворішими карами всім, хто «вперто продовжуватиме приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб». Це означало, що вона була сигналом до обшуків. Тим часом газети розповідали про «підземні пшеничні міста» робітникам і службовцям, яких влада знімала із централізованого постачання або урізувала їм видачу хліба до голодної норми. У такій ситуації чекісти організували з мобілізованих на хлібозаготівлі робітників та членів *комітетів незаможних селян* мобільні загони і проінструктували їх під час подвірних обшуків конфісковувати всі їстивні припаси. Про це можна судити за подібністю дій активістів у тисячах документально зафіксованих розповідей свідків. За кілька тижнів голодуючі активісти мов пилососом обчистили від продовольства всю територію України (за винятком прикордонних районів, де каральна акція не проводилася). Одночасно запроваджувалася фізична блокада репресованої місцевості, поєднана з інформаційною блокадою. Заборона на слово «голод» пережила С. на багато десятиліть — до грудня 1987. Викликаний авантюристичною екон. політикою голод переріс у голодомор, який мав зовсім ін. природу — терор голодом. Повстанський потенціал сіл, в яких не залишилося ані крихти продовольства на завтрашній день, впав до нуля. Через два-три тижні утримування селян на межі фізіологічного виживання С. розпорядився (і такі розпорядження доводилися до відома сусп-ва засобами масової інформації) налагодити продовольчу, насіннєву і фуражну допомогу населенню репресованої місцевості. Джерелом «допомоги» був хліб, відібраний д-вою і залишений під охороною там, де його відбирали. Допомога надавалася через колгоспи і *радгоспи* в порядку підготовки до весняної сівби. Каральна акція, за допомогою якої селян «навчали уму-розуму» (вираз С.Косіора), призвела до загибелі мільйонів людей.

С. настільки добре замаскував Голодомор (див. також *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), що в пострад. країнах і досі тривають дискусії щодо його природи. Натомість Великий терор 1937—38 (див. *«Єжовщина»*) тепер відомий у найменших деталях. Доведено, що саме С. був ініціатором ключових рішень по чистках і масових операціях. Він не тільки давав накази про арешти та розстріли, а й ретельно контролював увесь процес репресій. За січень 1937 — серпень 1938 він одержав від наркома внутр. справ СРСР М.Єжова до 15 тис. спецповідомлень із доповідями про арешти та протоколами допитів, тобто по 20 об'ємних документів в середньому на день.

В Україні зловісний 1937-й розпочався із приїздом П.Постишева в січні 1933. Служіння Сталіну вірою і правдою не врятувало компартійно-радянське кер-во республіки. Із 62-х членів ЦК КП(Б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У в червні 1937, 56 були оголошені ворогами народу. З 11-ти членів політбюро ЦК КП(б)У були репресовані 10, не виключаючи П.Постишева і С.Косіора. За приблизними даними, 1930—36 в СРСР було репресовано (арештовано, виключено з партії, відправлено на заслання, розкуркулено тощо) від 15 до 20 млн осіб. За період із жовтня 1936 до кінця червня 1938 під арешт було взято 1421 тис. осіб, у т. ч. 658 тис. росіян, 189 тис. українців, 105 тис. поляків, 75 тис. німців, 59 тис. білорусів, 31 тис. євреїв та ін.

Під час визрівання *Другої світової війни* конфігурація воєнно-

політ. блоків залишалася невизначеною. Німецько-рад. договір про ненапад від 23 серпня 1939 не вніс остаточної ясності в цю справу. С. погодився із пропозицією А.*Гітлера* поділити Польщу навпіл, але після того, як *німецько-польська війна 1939* переросла у світову, відмовився від загарбання польс. етнічних земель. «Визвольний похід» тільки на територію *Західної України* і Зх. Білорусі допоміг йому зберегти обличчя і не втягнути СРСР у війну на боці Німеччини. Одночасно, він змусив А.Гітлера, який уже опинився в стані війни, переглянути пакт Ріббентропа-Молотова (див. *Пакт Молотова-Ріббентропа*). Відмовляючись від польс. етнічних земель, він переніс Литву з німецької до рад. «сфери інтересів».

Ще в лютому 1934 С. скасував посаду ген. секретаря ЦК ВКП(б). Відповідно була скасована й посада ген. секретаря ЦК КП(б)У. На посаді секретаря ЦК ВКП(б) він залишив за собою нагляд за функціонуванням двох уже не пов'язаних між собою і перебуваючих у конкурентному становищі гігантських апаратів диктатури — компартійного і чекістського. Політбюро ЦК ВКП(б) втратило попередню роль, будучи поділеним 1937 на дві комісії, які діяли від його імені.

У травні 1941 С. взяв на себе функції голови РНК СРСР, унаслідок чого значна частина оперативних управлінських функцій перемістилася з партійного в радянський апарат. Суміщення партійного і рад. керівництва в одних руках призвело до появи Бюро РНК СРСР як вищої урядової інстанції, до якої були включені члени політбюро ЦК ВКП(б). 30 червня 1941 виник *Державний комітет оборони СРСР* (ДКО СРСР) як верховний орган керівництва в умовах війни. У багатьох випадках ДКО СРСР, політбюро ЦК ВКП(б) та Бюро РНК СРСР діяли як єдине ціле. Прийняте рішення тоді оформлялося від імені одного із трьох органів залежно від характеру питання.

23 червня 1941 було створено Ставку Головного командування. 10 липня 1941 вона перетворилася на Ставку Верховного командування, яку очолив С. 19 липня С. взяв на себе обов'язки наркома оборони СРСР, а 8 серпня 1941 — Верховного головнокомандуючого. Із цього часу Ставка почала іменуватися Ставкою Верховного головнокомандування.

Щоб війна з гітлерівською Німеччиною та її союзниками стала вітчизняною для всіх народів СРСР, треба було в основу рад. патріотизму покласти замість «пролетарського інтернаціоналізму» націоналізм титульних націй. Тому забута тема нац. рад. державності з початком війни зазвучала на повний голос. С. погодився заснувати в жовтні 1943 *Богдана Хмельницького орден*, хоч відсунув його в нагородній системі на останнє місце. Тоді ж чотири фронти, які повинні були звільняти Україну від нім. і румун. окупантів, були перейменовані на Українські. 28 січня 1944 відбувся єдиний за всю війну пленум ЦК ВКП(б), який розглянув і схвалив пропозиції РНК СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин». 5 лютого 1944 був утворений наркомат закордонних справ УРСР на чолі з О.*Корнійчуком.* У березні 1944 утворився наркомат оборони УРСР на чолі з генерал-лейтенантом В.*Герасименком.* С. не збирався утворювати в Україні нац. формування, і укр. наркома обмежили ротою музикантів для потреб протоколу. Але утворення наркомату закордонних справ УРСР ознаменувалося далекосяжними наслідками: у червні 1945 Україна стала однією з держав-засновниць *Організації Об'єднаних Націй.*

12 липня 1941 СРСР формально приєднався до *антигітлерівської коаліції*, а 30 липня уклав з урядом 2-ї Речі Посполитої в Лондоні (Велика Британія) союзницьку угоду. В ній радянсько-нім. договір «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1941 визнавався за такий, що втратив силу. С. не збирався повертатися в майбутньому до кордонів *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*, але входження укр. земель до складу УРСР залишалося без міжнар. визнання. Розуміючи, що першою в Польщу прийде Червона армія, У.*Черчілль* 29 листопада 1943 запропонував С. на Тегеранській конференції керівників д-в переформатувати територію відроджуваної Польщі. Укр. та білорус. землі мали відійти до відповідних союзних республік, а Польща повинна була одержати територіальну компенсацію за рахунок Німеччини. Питання було остаточно розв'язане на Крим. конференції керівників трьох д-в у лютому 1945.

На зустрічі в *Москві* з президентом довоєнної Чехословаччини Е.*Бенешем* С. поставив питання про входження окупованої Угорщиною Підкарпатської Русі до складу УРСР. Відповідний договір було підписано між Чехословаччиною і СРСР 29 червня 1945.

С. до кінця життя контролював важелі влади. 1945 склалася керівна «п'ятірка», до якої входили, крім нього, В.Молотов, Г.*Маленков*, Л.*Берія* і А.Мікоян. Щоб зменшити вплив В.Молотова, С. спровокував гострий конфлікт із ним і висунув на передній план у кер-ві А.Жданова і М.*Вознесенського.* 1949 М.Вознесенський був страчений у зв'язку з «ленінградською справою», сфабрикованою на замовлення С. Г.Маленковим. Після цього С. почав висувати на провідні позиції в кер-ві М.*Хрущова* і М.*Булганіна.* У міру того, як диктатор втрачав фізичну здатність контролювати д-ву, формувалися передумови для олігархізації політ. режиму, тобто регенерації внутрішньо властивої радянській владі тенденції до колективного кер-ва. Під час тривалої відсутності С. в Москві 1950—52 його заступала керівна «семірка» у складі В.Молотова, А.Мікояна, Л.Кагановича, Г.Маленкова, Л.Берії, М.Булганіна і М.Хрущова. Після смерті С. 5 березня 1953 колективне кер-во відродилося в повному обсязі. Проте у «верхах» одразу почалась жорстока боротьба за владу, яка закінчилася 1957 перемогою М.Хрущова.

Дж.: Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; Письма И.В. Сталина В.М. Молотову: 1925—1936 гг.: Сборник документов. М., 1995; Сталинское полит-

бюро в 30-е годы: Сборник документов. М., 1995; Большевистское руководство: Переписка: 1912—1927. М., 1996; Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы: 1927—1939, т. 1—5. М., 1999—2006; Как ломали нэп: Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928—1929 гг., т. 1—5. М., 2000; Сталин и Каганович: Переписка: 1931—1936 гг. М., 2001; Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР: 1945—1953. М., 2002; Застольные речи Сталина: Документы и материалы. М., 2003; История сталинского Гулага: Собрание документов, т. 1—7. М., 2004; Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937—1938. М., 2004; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты 1945—1953. М., 2004; Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД: Документы и материалы, т. 1—4. М., 2005; Сталин и космополитизм: Документы Агитпропа ЦК КПСС 1945—1953. М., 2005; Сталинские депортации 1928—1953: Документы. М., 2005; ЦК РКП(б)—ВКП(б) и национальный вопрос, кн. 1—2. М., 2005—09; Стенограммы заседаний политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б): 1923—1938, т. 1—3. М., 2007; На приеме у Сталина: Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924—1953 гг.). М., 2008; Сталинизм в советской провинции: 1937—1938 гг.: Массовая операция на основе приказа № 00447. М., 2009; Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937—1938 рр., ч. 1—2. К., 2010; Сталин, НКВД и репрессии 1936—1938 гг. СПб.—М., 2010.

Літ.: *Слассер Р.* Сталин в 1917 году. М., 1989; *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ: 1918—1956, т. 1—3. М., 1989; *Фляйшхауэр И.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии: 1938—1939. М., 1991; *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. К., 1995; *Kotkin S.* Magnetik Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkely, 1995; *Хлевнюк О.В.* Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. М., 1996; *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. Ithaca, 2001; *Дзюба І.М.* Пастка: Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят — без Сталіна. К., 2003; *Жуков Ю.Н.* Иной Сталин: Политические реформы в СССР в 1933—1937 гг. М., 2003; *Gorlizki Y., Khlevniuk O.* Stalin and the Soviet Ruling circle, 1945—1953. Oxford, 2004; *Khlevniuk O.* The History of the GULAG: From Collectivization to the Great Terror. New Heaven — London, 2004; *Бородин Л.И. и др.* ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. М., 2005; *Жуков Ю.Н.* Сталин: Тайны власти. М., 2005; Центральный комитет КПСС—ВКП(б)—РКП(б)—РСДРП(б): 1917—1991: Историко-биографический справочник. М., 2005; *ЕпплбомЕ.* Історія ГУЛАГу. К., 2006; *Монтефиоре С.* Сталин: Двор красного монарха. М., 2006; *Такер Р.* Сталин: История и личность. М., 2006; *Priestland D.* Stalinism and the Politics of Mobilization. Oxford, 2007; *Рейфилд Д.* Сталин и его подручные. М., 2008; *Кип Дж., Литвин А.* Эпоха Иосифа Сталина в России: Современная историография. М., 2009; *Конквест Р.* Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009; *Лёве Х.-Д.* Сталин. М., 2009; *Верт Н.* Террор и беспорядок: Сталинизм как система. М., 2010; *Голдман В.* Террор и демократия в эпоху Сталина: Социальная динамика репрессий. М., 2010; *Snyder T.* Bloodlands Europe between Hitler and Stalin. New York, 2010; *Фенбі Дж.* Альянс: Розповідь про те, як Рузвельт, Сталін і Черчілль виграли одну війну і почали іншу. К., 2010; *Хлевнюк О.* Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. М., 2010; *Наймарк Н.* Геноцид Сталина. К.. 2011; Web: http://www.marxists.org/reference/archive/stalin (Josef Stalin Internet Archive); http://images.library.pitt.edu/s/stalinka (Stalinka: Digital Library of Staliniana); http://www.aha.ru/%7Eintcentr/stalin/index.htm (Иосиф Сталин: Биографическая хроника); http://www.utoronto.ca/ceres/serap (The Stalin-Era Research and Archives Project (SERAP); http://stalinism.ru (Сталин: Время, люди, империя).

С.В. Кульчицький.

СТАЛІНГРА́ДСЬКА БИ́ТВА 1942—1943 — одна з найбільших та найважливіших за своїми результатами битв *Другої світової війни*. Складалася з оборонної (17 липня — 18 листопада 1942) та наступальної (19 листопада 1942 — 2 лютого 1943) стратегічних операцій рад. військ. У С.б. в різний час брали участь війська фронтів: *Південно-Західного фронту* 2-го формування, створеного 25 жовтня 1942 (команд. — генерал-лейтенант (із 7 грудня 1942 — генерал-полковник) М.*Ватутін*), Сталінградського фронту 1-го формування, від 12 липня до 30 вересня 1942, і 2-го формування від 30 вересня до 31 грудня 1942 (командувачі — Маршал Рад. Союзу С.К.*Тимошенко*, із 23 липня — генерал-лейтенант В.Гордов; із 13 серпня — генерал-полк. А.*Єременко*, який одночасно командував Пд.-Сх. фронтом), Пд.-Сх. фронту, від 7 серпня до 30 вересня 1942 (команд. — генерал-полковник А.Єременко), Донського фронту, від 30 вересня 1942 до 15 лютого 1943 (команд. — генерал-лейтенант (із 15 січня 1943 — генерал-полковник) К.*Рокосовський*), 6-ї армії і 2-ї повітряної армії *Воронезького фронту* (командувачі — генерал-лейтенант (із 19 січня 1943 — генерал-полковник) Ф.Голіков — 9—14 липня 1942 і з 22 жовтня 1942 до 28 березня 1943; 14 липня — 22 жовтня 1942 — генерал-лейтенант М.Ватутін), *Південного фронту* 2-го формування, створеного 1 січня 1943 зі Сталінградського фронту (командир — генерал-полк. А.Єременко), Волзька воєнна флотилія (команд. — контр-адмірал Д.Рогачов), Сталінградський корпусний район протиповітряної оборони (команд. — полк. Є.Райнін). Представниками Ставки Верховного головнокомандування були генерал армії Г.К.*Жуков* і генерал-полк. О.*Василевський*, генерал-полковник артилерії М.Воронов.

Після поразки рад. військ під *Харковом*, на поч. літа 1942 нім. війська прорвалися на фронті 600—650 км між Курськом (нині місто в РФ) і Таганрогом (нині місто Ростовської обл., РФ). Гол. напрямком наступу було визначено Кавказький. Пізніше нім. командування вирішило домогтися вирішальної стратегічної переваги, прорвавшись до Волги в районі Сталінграда (нині м. Волгоград, РФ). Цей напрямок і був, зрештою, визначений як головний. На Сталінград наступали 13 дивізій, у складі яких 270 тис. осіб, 3 тис. орудій і мінометів, понад 500 танків.

Сталінградська стратегічна оборонна операція складалася з фронтових операцій: оборонної операції на дальніх підступах до Сталінграда (17 липня — 12 вересня 1942) й оборонної операції на ближніх підступах до Сталінграда та безпосередньо в місті (13 вересня — 18 листопада). Розпочалася 17 липня 1942, коли на рубежах рік Чир та Цимла (обидві — праві прит. Дону) в бій вступили передові загони Сталінградського фронту. До 22 липня вони відійшли на осн. рубіж обо-

рони. Противнику не вдалося реалізувати гол. мету: оточити і цілковито знищити рад. війська. Проте під тиском ворога вони змушені були відступити. 28 липня 1942 був виданий *наказ народного комісара оборони Союзу РСР № 227*, який отримав неофіц. назву «Ні кроку назад!» Втрата мобілізаційного ресурсу, с.-г. та пром. потенціалу України визначалась як одна з найбільших втрат рад. сторони. Наказ мав за мету ліквідувати відступальні настрої у військах. Нарком оборони Й.*Сталін* вимагав наведення в армії «найсуворішого порядку і залізної дисципліни», знімати з посад і судити командирів будь-якого рангу, які допустили відступ військ без наказу вищого командира. Проте обстановка під Сталінградом продовжувала погіршуватися. Смуга оборони Сталінградського фронту розтягнулася до 800 км, тому 7 серпня він був поділений на два фронти: Сталінградський і Південно-Східний. 23 серпня танк. частини 16-ї танк. дивізії 14-го танк. корпусу противника вийшли до Волги в районі с-ща Ринок (нині у складі м. Волгоград, РФ) та відрізали 62-гу армію, яка безпосередньо обороняла Сталінград, від осн. сил Сталінградського фронту. Масовані бомбардування міста перетворили його на руїни. У виснажливих боях противник змушений був уповільнити наступ та 28 серпня був зупинений на околицях міста. Із 12 вересня оборона Сталінграда була покладена на 62-гу армію (команд. — генерал-лейтенант В.*Чуйков*) і 64-ту армію (команд. — генерал-майор М.Шумілов), у місті точилися жорстокі й кровопролитні бої. 30 вересня Сталінградський фронт був перейменований на Донський, а Південно-Східний — на Сталінградський. У ході штурму Сталінграда німцям вдалося потіснити війська 62-ї армії, увірватися в центр міста, а на лівому фланзі вийти до Волги. 15 жовтня нім. війська на вузькій ділянці прорвалися до Сталінградського тракторного з-ду. Центрами оборони стали пром. район і Мамаїв курган, де тривали жорстокі бої за кожний будинок. На середину



Руїни Сталінграда після завершення Сталінградської битви. Фото 1943.

листопада 1942 наступальні дії німців було остаточно загальмовано.

Сталінградська стратегічна наступальна (контрнаступальна) операція становить сукупність фронтових операцій та операцій груп фронтів. Були проведені: листопадова наступальна операція «Уран» з оточення нім. військ під Сталінградом (19—30 листопада 1942); Котельниковська наступальна операція (12—30 грудня 1942); Середньодонська наступальна операція «Малий Сатурн» (16—30 грудня 1942); наступальна операція «Кільце» з ліквідації оточеного в Сталінграді угруповання нім. військ (10 січня — 2 лютого 1943). План її проведення був затверджений Верховним головнокомандувачем 13 листопада 1942. Осн. ідея контрнаступу, що планувався як єдина операція групи фронтів (Пд.-Сх., Донського та Сталінградського), полягала в оточенні сталінградського угруповання німців та його знищенні (операція «Уран»). У подальшому належало ударом військ Південно-Східного та Воронезького фронтів розвинути наступ на м. Ростов-на-Дону та відсікти групу армій «А» на Північному Кавказі (операція «Сатурн»).

19 листопада 1942 війська Пд.-Зх. і Донського, а 20 листопада — Сталінградського фронтів перейшли в контрнаступ. У їхньому складі було 15 армій, серед них 1 танкова і 3 повітряних — усього 1103 тис. осіб, 15,5 тис. гармат і мінометів, 1463 танки й самохідні артилер. установки, 1350 літаків. Рад. військам протистояли 8-ма італійська, 3-тя і 4-та румунські, німецькі 6-та і 4-та танкова армії — усього 1011,5 тис. осіб, 10,3 тис. гармат і мінометів, 675 танків, 1216 літаків. 23 листопада рад. війська з'єдналися в районі с-ща Калач (нині м. Калач-на-Дону Волгоградської обл., РФ), завершивши оточення 22 ворожих д-зій (загалом до 300 тис. осіб). Щоб деблокувати оточені війська, нім. командування спланувало операцію «Вінтергевіттер» («Зимова гроза»), створило угруповання армій «Дон» (команд. — генерал-фельдмаршал Е. фон *Манштейн*) і 12 грудня 1942 почало наступ із району Котельниково (нині місто Волгоградської обл., РФ), але було зупинене й розгромлене рад. військами. Успішне здійснення операції «Уран» та Котельниковської операції зумовило розгортання стратегічного наступу Червоної армії.

Однак знищення оточеного під Сталінградом угруповання противника затягнулося. Сталінград прикував до себе 7 рад. армій, що призвело до зниження темпів розвитку наступу на пд.-зх. напрямку. Тому наступна за «Ураном» операція «Сатурн», яка мала за мету оточення решток німецько-італ. військ за р. Дон та, з виходом ударних угруповань Червоної армії до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), відсічення всієї групи армій «А» противника, яка діяла на Пн. Кавказі, не була проведена в повному обсязі. Із 17 грудня 1942 війська Пд.-Зх. фронту розпочали наступальну операцію, що отримала назву «Малий Сатурн» і

відома як Середньодонська наступальна операція. У ході цієї операції розпочалось звільнення України: війська 1-ї гвардійської та 6-ї армій, частини 17-го танк. корпусу в 20-х числах грудня 1942 звільнили пн.-сх. частину Ворошиловградської обл. з смт Мілове (нині с-ще міськ. типу Луган. обл.). Першим населеним пунктом в Україні, до якого увійшли рад. війська 18 грудня 1942, стало с. Півнівка (нині село Міловського р-ну Луган. обл.). За межами С.б. результатом сильних ударів військ *Брянського фронту* і Воронезького фронту на острогозькому і касторненському напрямках став розгром угруповання противника на Верхньому Дону й утворення в обороні ворога 400-кілометрового розриву від Лівен (нині місто Орловської обл., РФ) до *Старобільська*. Війська Пд.-Зх. фронту в 2-й пол. січня 1943 увійшли на територію *Харківської області* та зав'язали бої за м. *Куп'янськ*, звільнили міста *Сватове*, Старобільськ, Сєвєродонецьк (нині місто Луган. обл.) та вийшли на рубіж р. Сіверський Донець (прит. Дону) від гирла до м. *Лисичанськ* і захопили плацдарм на правому березі Сіверського Дінця на схід від Ворошиловграда (нині м. *Луганськ*).

Розгром військ противника перед зовнішнім фронтом оточення і провал спроб постачання 6-ї армії з повітря створили необхідні умови для її ліквідації. У ході успішно проведеної операції «Кільце» угруповання нім. військ, яке було оточене в Сталінграді, зазнало нищівного розгрому. 10 січня 1943 війська Донського фронту перейшли в наступ і 26 січня з'єдналися з частинами 62-ї армії перед Мамаєвим курганом. 31 січня рад. війська взяли в полон штаб 6-ї нім. армії та її південне угруповання. 2 лютого капітулювали рештки нім. військ.

С.б. поклала початок перелому в ході II світ. війни. У ході її гітлерівська коаліція втратила четверту частину сил, діючих на Сх. фронті. Зазнали розгрому німецькі 6-та польова і 4-та танкова армії, румунські 3-тя і 4-та армії; важка поразка спіткала італійську 8-му армію. Перестали існувати 32 д-зії та 3 бригади гітлерівської коаліції, ще 16 зазнали важких втрат. У С.б. її заг. втрати вбитими, пораненими, полоненими, пропалими безвісти сягнули 1,5 млн осіб. Уперше у війні було оточено та знищено велике угруповання нім. військ, у Сталінграді полонено більше 90 тис. осіб (усього за операцію — більше 180 тис.). *Вермахт* позбувся 3 тис. танків, 12 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. літаків. Значними були втрати і Червоної армії — бл. 1130 тис. осіб, у т. ч. 480 тис. безповоротні, 4,3 тис. танків та самохідних артилер. установок, 15,7 тис. гармат і мінометів, 2,8 тис. літаків.

Перемога під Сталінградом знаменувала перехід стратегічної ініціативи до Червоної армії. Було створено умови для розгортання її заг. наступу і цілковитого вигнання загарбників з окупованих територій, серед них — з України. Поворотним пунктом у війні проти нацизму назвав цю перемогу президент США Ф.*Рузвельт*. Так оцінив С.б. і прем'єр-міністр Великої Британії У.-Л.*Черчілль*.

Під час С.б. мужність, стійкість і ратну звитягу проявили воїни Збройних сил. 112 із них, у т. ч. 15 укр. походження, стали *Героями Радянського Союзу*. 44-м з'єднанням і частинам присвоєні почесні найменування, 183 перетворені на гвардійські. До 20-річчя Перемоги місту Волгограду було присвоєно звання *Міста-героя*.

Літ.: *Дерр Г.* Поход на Сталинград (оперативный обзор). М., 1957; Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне, 1941—1945, т. 1—2. М., 1958; Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., т. 1—2. М., 1962; Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. (Справочно-статистические материалы). М., 1963; История Второй мировой войны, 1939—1945, т. 5—6. М., 1975—76; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. К., 1975; Сталинград: Уроки истории: Воспоминания участников битвы. М., 1980; *Жуков Г.К.* Спогади і роздуми, т. 2. К., 1985; *Самсонов А.М.* Сталинградская битва. М., 1989; *Василевский А.М.* Дело всей жизни, кн. 1. М., 1990; Памяти павших: Великая Отечественная война 1941—1945. М., 1995; Сталинград: Событие. Воздействие. Символ. М., 1995; Сталинград, 1942—1943: Сталинградская битва в документах. М., 1995; Великая Отечественная война, 1941—1945: Военно-исторические очерки, кн. 1—2. М., 1998; Сталинградская эпопея: Впервые публикуемые документы, рассекреченные ФСБ РФ: Воспоминания фельдмаршала Паулюса. Дневники и письма солдат РККА и Вермахта. Агентурные донесения... М., 2000; *Манштейн Э.* Утерянные победы. М., 2002; *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933—1945, т. 1—3. М., 2002; Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво). К., 2003; *Пауль К.* Восточный фронт, кн. 1—2. М., 2003; Великая Отечественная война без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. М., 2009.

В.М. Грицюк, М.В. Коваль.

СТАЛІНІ́ЗМ вважається, як правило, сукупністю теор. поглядів Й.*Сталіна* і практичних дій з їх реалізації методом масового терору. Визнаючи теор. погляди покійного керівника партії і д-ви безпомилковими, XX з'їзд КПРС (лютий 1956) водночас легітимізував припинення масового терору. Критиці С. була надана форма боротьби з культом особи. XXII з'їзд КПРС (жовтень 1961) продовжив лінію на поверхову *десталінізацію*, що виявилося, зокрема, у тотальному перейменуванні міст, вулиць, установ тощо, названих іменем Й.Сталіна за його життя. На Заході, однак, для визначення органічних вад рад. способу життя в добу Й.Сталіна (відсутність *демократії*, безправність і свавілля, масові репресії та ін.) знайшли більш придатний термін, ніж культ особи, — «сталінізм». У *СРСР* він прищепився під час «перебудови», коли розгорнулася друга, радикальна, хвиля десталінізації.

Політологи пострад. доби формулюють визначення С., які часом суперечать одне одному. Здебільшого вони розглядають С. як різновид *тоталітаризму* і ставлять його на одну дошку з *фашизмом* і націонал-соціалізмом (див. *Нацизм*). Зокрема, у «Політологічному енциклопедичному словнику» (К., 2004) С. визначається як рад. різновид тоталітаризму і радикальна форма реалізації комуніст. вчення за допомогою монопарт. політ. системи, що існувала до кінця 1980-х рр., практики поліцейського терору

та безконтрольної диктатури вождя партії, якому підпорядковувалася законодавча, виконавча і суд. влада в централізованій д-ві. У «Політичному словнику» (slovari-online.ru) С. характеризується як сукупність поглядів і практичних дій Й.Сталіна та його оточення, що панувала в рад. сусп-ві з кінця 1920-х рр. до 1953, у результаті чого в країні був зруйнований загальнолюдський механізм прогресу, створені неефективна мобілізаційна економіка і лад казарменого псевдосоціалізму, які перебували поза розвитком цивілізації.

Серед істориків теж нема єдності в поглядах на С. Берлінський історик Й.Баберовскі в книзі «Червоний терор: Історія сталінізму» ототожнює два позначені в заголовку явища. Професор Стенфордського ун-ту Н.Наймарк у книзі «Сталінські геноциди» солідаризується з ним, хоч уточнює, що С. явив світу своє обличчя кривавими ексцесами під Царициним (нині м. Волгоград, РФ) ще в ході громадян. війни 1918—22.

Будучи противником тоталітарної моделі у вивченні сусп-в 20 ст., професор Каліфорнійського ун-ту в Берклі М.Маля не знаходив спільних рис між С. в СРСР і Сх. Європі, з одного боку, і фашизмом та нацизмом, з другого. На його думку, рад. система влади від 1917 і до кінця існування відрізнялася за типологією від будь-яких попередніх систем. Щоб підкреслити унікальну природу системи влади в СРСР і після *Другої світової війни* — у Сх. Європі, цей переконаний прибічник ревізіоністської школи ототожнив С. із поняттям, яким ревізіоністи не користувалися, — тоталітаризмом. Відділяючи сусп-во від д-ви, яка йому протистояла, М.Маля вважав тоталітарною структурою тільки д-ву.

Дискусія навколо природи С., яка точилася серед науковців упродовж кількох десятиліть, загострилася після втручання політиків. 3 липня 2009 парламентська асамблея *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* з ініціативи представників Словенії і Литви прийняла резолюцію «Про возз'єднання розділеної Європи», в якій пропонувала зробити дату підписання *пакту Молотова-Ріббентропа* — 23 серпня — Днем пам'яті жертв нацизму і С. В резолюції підкреслювалося, що нацизм і С. характеризувалися *геноцидом*, порушенням прав і свобод людини, воєнними злочинами та злочинами проти людства. Встановлення пам'ятного дня мало на меті перешкодити сакралізації нацистського і сталінського минулого.

Ототожнюючи владу і народ, глава рос. делегації в парламентській асамблеї ОБСЄ О.Козловський вказав, що урівнювання нацистського і сталінського режимів є наругою над історією, тому що СРСР вніс вирішальний вклад у розгром фашизму. Більш зважено до проблеми підійшов Патріарх Московський і всія Русі Кирило, виступаючи в прямому ефірі укр. телебачення 29 липня 2009. «Засуджуючи репресивні режими, — вказав він, — ми повинні все ж таки відрізняти режим репресивний від режиму людиноненависницького. Для мене нацизм — це режим людиноненависницький. Сталінізм — це репресивний режим і якоюсь мірою режим злочинний». Таке розрізнення варто взяти до уваги, але треба пам'ятати, що жертвам було байдуже, чи гинули вони, щоб утворити «життєвий простір» для арійських переселенців, чи показували своєю смертю, яка доля чекатиме тих, хто не буде коритися владі.

Відмовляючись ставити на одну дошку нацизм і С., професор Єльського ун-ту Т.Снайдер перевів проблему в ін. площину: обидва режими несли людям смерть, але гітлерівський — гол. чин. громадянам ін. країн під час війни, а сталінський — переважно власним громадянам у мирний час. Президент РФ Д.Медведєв заявив в інтерв'ю газ. «Известия» 7 травня 2010: «Злочинам Сталіна проти власного народу нема прощення».

Термін «сталінізм» народився в середовищі лівої інтелігенції Заходу і прищепився в СРСР під час горбачовської десталінізації, щоб протипоставити «доброго» В.*Леніна* «поганому» Й.Сталіну й тим самим врятувати мрію про комуніст. майбутнє людства. Однак глухий кут, в який зайшла дискусія про тотожність або відмінність нацизму (фашизму) і С., змушує замислитися над тим, чи не занадто широким є визначення С. як сукупності теор. поглядів Й.Сталіна із практичними діями з їх реалізації.

За життя Й.Сталіна чи не найпопулярнішим символом епохи був транспарант з чотирма профілями класиків — К.*Маркса* — Ф.*Енгельса* — В.Леніна—Й.Сталіна. Л.*Каганович* зробив навіть невдалу спробу «збагатити» марксизм-ленінізм терміном «сталінізм» в його позитивному значенні. Однак популяризаторська, а не творча роль генсека в питаннях теорії є аж надто очевидною. Тому з формули С. доцільно виключити теор. складову, за яку відповідали К.Маркс (марксизм) і В.Ленін (ленінізм). Щоб реальний вклад Й.Сталіна в історію і страхітливі форми його реалізації стали зрозумілими, треба з'ясувати, чому його попередники без зайвого галасу відмовлялися від наміру (К.Маркс і Ф.Енгельс) або від спроб (В.Ленін) втілити в життя ідею комунізму.

Суть комунізму, як стверджувалося в «Маніфесті Комуністичної партії» (1848) К.Маркса і Ф.Енгельса, полягала в ліквідації приватної власності. Вважалося, що *«експропріація експропріаторів»* приведе до утворення колективної власності на засоби вир-ва, унаслідок чого людство потрапить у принципово відмінну від попередньої істор. реальність. Пізніше основоположники марксизму зрозуміли, мабуть, що колективна власність може проявитися тільки як власність кожної людини на всю сукупність нагромаджених людством засобів вир-ва і матеріальних ресурсів. Будь-які декрети про *націоналізацію* або усуспільнення засобів вир-ва за відсутності об'єктивних передумов для існування такої форми власності означали лише *експропріацію* конкретного власника, а власність його переходила до тієї фізичної або юрид. особи, яка ініціювала відповідний декрет. Отже, комунізм, скільки б його не називали науковим, залишався утопічним і для 19 ст., і для 20 ст., і на всю дальшу перспективу, вимірювану сотнями, якщо не тисячами років. У своїй осн. праці «Капітал» К.Маркс занотував: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декрета-

ми». Унаслідок цього комуністи перетворилися після *революцій в Європі 1848—1849* на соціал-демократів. Разом із партіями, які представляли інтереси капіталу, вони створили в Зх. Європі лад, що мав бути названий соціалізмом, якби цей термін не «приватизували» В.Ленін і А.*Гітлер.*

В.Ленін під час *Лютневої революції 1917* в Росії висунув перед своїми прибічниками завдання завоювати політ. владу з тим, щоб побудувати державу-комуну. Однак здійснений ним 1918—20 комуніст. штурм призвів до колапсу націоналізованої економіки та війни створеної ним д-ви з усім селянством. Після цього він змушений був проголосити курс на *нову економічну політику* і заявити навесні 1921 з метою врятувати комуніст. ідею та засновану на ній партію, що попередня політика була нав'язана громадян. війною та іноз. воєнною інтервенцією (див. *«Воєнний комунізм»*). У продиктованих ним із грудня 1922 до березня 1923 листах і статтях, які мали характер політ. заповіту, В.Ленін закликав «визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» (див. *«Кооперативного соціалізму» концепція*).

Найближче оточення засновника партії і д-ви не прислухалося до його заповіту, за винятком діячів, репресованих як прихильники правого ухилу у ВКП(б). Після тривалої боротьби у вищих ешелонах влади переможцем виявився Й.Сталін. Користуючись створеною В.Леніним *компартійно-радянською системою державної влади* і спираючись на створену ним же програму РКП(б) 1919, Й.Сталін за допомогою страхітливого терору створив суспільно-екон. лад, цивілізаційно відмінний від усіх інших — традиційного, демократичного, тоталітарного (якщо дотримуватися загальноприйнятого на пострад. просторі погляду на фашист. Італію і нацистську Німеччину як на тоталітарні країни).

Реалізовану Й.Сталіним утопію назвали не комунізмом, а соціалізмом, тому що термін «комунізм» ще в часи невдалого ленінського штурму було вирішено використовувати як синонім «світлого майбутнього», коли всі матеріальні та культ. блага розподілятимуться між громадянами за потребами. Рад. соціалізм характеризувався максимальною концентрацією політ. і екон. влади на вершині компартійно-рад. ієрархії, тобто в політбюро ЦК КПРС. Невеликі острівці приватної власності, які залишилися у громадян (присадибні ділянки, дачі та ін. нерухомість, автомашини тощо), були оголошені особистою власністю, щоб не псувати картину нібито побудованого соціалізму.

Якщо в ленінській моделі соціалізму було зроблено невдалу спробу управління націоналізованою власністю з єдиного центру (див. *«Главкізм»*), то в сталінській моделі постійно зростаюча централізація управління сполучалася з використанням в урізаному вигляді товарно-грошових відносин (госпрозрахунок) і залученням до управлінських функцій сотень тисяч людей із числа тих, хто працював на вир-ві (через масову партію, профспілки, комсомол, громад. орг-ції). Кожен працівник мав гарантований, хоч і низький, рівень матеріального забезпечення. Через це СРСР становив державу, яка майже злилася із суспільством в єдине ціле — своєрідне державосуспільство. На початку 1990-х рр. воно розсипалося, тому що вичерпало свій істор. ресурс. Але серед громадян, які звикли до держ. патерналізму і не змогли вписатися в нормальне сусп-во, відчувається ностальгія за минулим. У певної їх частки це почуття породжує співчутливе ставлення до Й.Сталіна і сталінізму.

Літ.: *Игрицкий Ю.И.* Концепция тоталитаризма: Уроки многолетних дискуссий на Западе. «История СССР», 1990, № 6; *Рейман М.* Сталинизм как феномен советского общества. «Рабочий класс и современный мир», 1990, № 1; *Шаповал Ю.І.* Сталінізм і Україна. «УІЖ», 1990, № 4—8, 10—12; 1992, № 1—12; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991; *Павлова И.В.* Сталинизм: Становление механизма власти. Новосибирск, 1993; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). К., 1995; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Дем'яненко Б.Л.* Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. К., 2000; *Маля М.* Радянська трагедія: Історія соціалізму в Росії: 1917—1991. К., 2000; *Баберовскі Й.* Червоний терор: Історія сталінізму. К., 2007; *Волокитина Т. и др.* Москва и Восточная Европа: Становление политических режимов советского типа (1949—1953): Очерк истории. М., 2008; *Вонсович С.Г.* Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). К., 2008; *Грегори П.* Политическая экономия сталинизма. М., 2008; Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008; *Кондрашин В.В.* Крестьянство в России в Гражданской войне: К вопросу об истоках сталинизма. М., 2009; *Медушевский А.Н.* История сталинизма: Итоги и проблемы изучения. «Российская история», 2009, № 5; *Кульчицький С.* Історичний вимір приватної і колективної форм власності. В кн.: Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. К., 2010; *Медушевский А.Н.* Сталинизм как модель социального конструирования: К завершению научно-издательского проекта. «Российская история», 2010, № 6; *Naimark N.* Stalin's Genocides. Princeton, 2010; *Snyder T.* Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York, 2010.

С.В. Кульчицький.

СТА́ЛІНСЬКА ОКРУ́ГА (до 1924 — Юзівська округа) — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена як Юзівська округа 7 березня 1923 у складі *Донецької губернії.* Окружний центр — м. Юзівка (із 1924 — Сталіно; нині м. *Донецьк*). Налічувала 11 *районів.* 23 квітня 1924 перейменована на Сталінську. Окружний центр — м. Сталіно. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 12 р-нів та 117 сільрад, населення 476 тис. осіб. Нац. склад населення за переписом 1926: українців — 53,2 %, росіян — 34,1, євреїв — 1,9 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Сталінська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

СТА́ЛІНСЬКІ ПРЕ́МІЇ, премії імені Сталіна — почесні держ. щорічні нагороди *СРСР* діячам науки, к-ри та мист-ва за «видатні роботи в галузі науки, військових знань, винахідництва, літератури та мистецтва». Запроваджені на честь 60-річчя із дня народження Й.*Сталіна* постановою РНК СРСР «Про заснування премій та стипендій імені Сталіна» від 20 грудня 1939. Відповідно до постанови встановлювали-

ся 16 щорічних премій ім. Сталіна в розмірі 100 тис. *рублів* кожна за видатні праці в галузі фізико-мат., тех., хімічних, біологічних, с.-г., мед., філос., екон., історико-філол., юрид. наук, а також за досягнення в музиці, живописі, скульптурі, арх-рі, театральному мист-ві та кінематографії.

Також встановлювалися Сталінські премії за кращий винахід (10 перших премій у розмірі 100 тис. руб., 20 других премій у розмірі 50 тис. руб., 30 третіх премій у розмірі 25 тис. рублів кожна); Сталінські премії за видатні досягнення в галузі військ. знань (3 перші премії в розмірі 100 тис. руб., 5 других премій у розмірі 50 тис. руб., 10 третіх премій у розмірі 25 тис. руб. кожна) та стипендії ім. Сталіна для найкращих учнів вищих навч. закладів (по 100 стипендій по 1 тис. руб. на місяць кожна для студентів Артилерійської ордена Леніна академії РСЧА ім. Дзержинського, Військово-політ. академії ім. Леніна, Військово-повітряної академії ім. Жуковського, Військ. академії механізації та моторизації РСЧА ім. Сталіна, Військово-мор. академії ім. Ворошилова та Військово-мед. академії ім. Кірова; по 100 стипендій по 500 руб. на місяць кожна для студентів Моск. Червонопрапорного механіко-машинобудівного ін-ту ім. М.Баумана, Моск. держ. ун-ту та Ленінгр. індустріального ін-ту; по 50 стипендій по 500 руб. на місяць кожна для студентів Моск. держ. консерваторії, Ленінградської ордена Леніна держ. консерваторії, Академії мист-в у Ленінграді, Моск. держ. ін-ту театрального мистецтва ім. А.Луначарського; 400 стипендій по 1 тис. руб. на місяць кожна для студентів ін. вищих військ. та військово-мор. навч. закладів; 1000 стипендій по 500 руб. на місяць кожна для студентів вищих навч. закладів, що перебували у підпорядкуванні наркоматів СРСР та прирівняних до них установ при РНК СРСР, та 1500 стипендій по 500 руб. на місяць кожна для студентів вишів, що перебували у підпорядкуванні союзних республік). Одночасно встановлювалися 100 стипендій по 1 тис. руб. на місяць кожна для осіб, які готувались у вишах та ін-тах до захисту канд. дисертацій, та в системі АН СРСР засновувалися 50 стипендій по 1500 руб. на місяць кожна для осіб, що готувалися до захисту докторських дисертацій.

На доповнення до цієї постанови 1 лютого 1940 ухвалена постанова «Про встановлення премій імені Сталіна по літературі», згідно з якою встановлено ще 4 щорічні премії ім. Сталіна по 100 тис. руб. кожна за видатні літ. твори (за номінаціями — поезія, проза, драматургія, літ. критика).

Порядок присудження премій ім. Сталіна та Сталінських стипендій регулювався відповідними постановами РНК СРСР, Президії АН СРСР та Всесоюзного к-ту у справах вищої школи при РНК СРСР, що були ухвалені в 1-й пол. 1940. Для визначання лауреатів були створені К-т по Сталінських преміях у галузі науки, військ. знань та винахідництва (у складі голови — акад. О.*Баха*, заступників голови — акад. Т.*Лисенка*, голови Всесоюзного к-ту у справах вищої школи при РНК СРСР С.Кафтанова — та 34-х членів, у т. ч. академіків О.О.*Богомольця*, Є.Варги, В.Комарова, М.Мітіна, Є.*Тарле*, О.Шмідта, О.*Ярославського*) та К-т по Сталінських преміях у галузі літератури та мистецтва (у складі голови — нар. арт. СРСР В.Немировича-Данченка, заступників голови — Р.*Гліера*, М.Шолохова, О.*Довженка* — та 36-ти членів, у т. ч. М.Асєєва, Г.Александрова, І.*Грабаря*, О.Герасимова, І.*Дунаєвського*, Янки Купали, О.*Корнійчука*, І.Луппола, В.Мухіної, С.Меркурова, С.Міхоелса, О.М.*Толстого*, О.*Фадєєва*, М.Черкасова), що діяли при РНК СРСР. Було ухвалено постанову РНК СРСР про присудження премій ім. Сталіна публікувати в центр. пресі 21 грудня (у день народження Й.Сталіна), проте жодного разу ця ухвала дотримана не була.

Починаючи вже із грудня 1940, кількість премій та їх розмір не раз змінювалися. 1949 додатково була заснована Міжнар. Сталінська премія «За укріплення миру між народами».

Перші лауреати С.п. були оголошені в березні 1941, перші Сталінські стипендіати — весною 1940. Першим лауреатом С.п. став акад. П.Капіца. Найбільше — 7 разів — був відзначений премією авіаконструктор С.Ілюшин, 6 разів отримували премію кінорежисери І.Пир'єв та Ю.Райзман, актор і режисер М.Охлопков, поет і письменник К.Симонов, композитор С.Прокоф'єв, артист М.Боголюбов, авіаконструктори О.Яковлєв, Ар.Мікоян, М.Гуревич. П'ятикратними лауреатами С.п. були художники Ф.Федоровський та В.Єфанов, скульптори В.Мухіна, Є.Вучетич і М.Томський. Нагородження премією припинені 1954, хоча офіц. публікації про нагородження востаннє були опубліковані в газ. «Правда» в березні 1952.



Почесна відзнака лауреата Сталінської премії.

Під час розвінчування культу Й.Сталіна 1966 С.п. були прирівняні до *Державних премій СРСР*, що стало формальною підставою надалі в довідковій та наук. літературі лауреатів С.п. сором'язливо називати лауреатами Держ. премій СРСР. Цю традицію в пострадянській історіографії не подолано й досі, тим більше, що більшість дипломів та почесних знаків лауреатів С.п. було обмінено на відповідні атрибути Державної премії.

Лауреатами Сталінської премії в галузі історичних наук стали 46 учених; нагородження відбувалися 1942—52 (із перервою 1944—45). Тричі лауреатами Сталінської премії були Б.*Греков* та Є.Тарле, двічі Сталінську премію отримали І.*Мінц* та Б.*Рибаков*.

Першою Сталінською премією 1-го ст. в галузі істор. наук за 1941 у квітні 1942 була відзначена колективна робота «История дипломатии» (т. 1, М., 1941; авторський колектив: С.Бахрушин, О.Єфімов, Є.Космінський, О.Нарочницький, В.Сєргєєв, С.Сказкін, Є.Тарле, В.Хвостов, керівник — В.Потьомкін). Премію 2-го ст. отримав Б.Куфтін за роботу «Археологические раскопки в Триалети, т. 1: Опыт периодизации памятников» (Тбілісі, 1941).

С.п. 1-го ст. за 1942 у березні 1943 відзначені: 2-й том «Великая пролетарская революция (октябрь—ноябрь 1917 года)» багатотомного видання «История гражданской войны в СССР» (М., 1942; авторський колектив: Г.Александров, І.Мінц, П.По-

спєлов, О.Ярославський, Е.Генкіна, Ю.Городецький, І.Разгон, І.Товстуха; за редакцією Максима *Горького*, В.*Молотова*, К.*Ворошилова*, С.*Кірова*, А.Жданова, Й.Сталіна) та двотомник «Крымская война» Є.Тарле (т. 1—2, М., 1941—43). С.п. 2-го ст. отримали П.Смирнов за роботу «Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века» (докторська дис., захищена 1942, опубл.: М., 1947—48) та О.Яковлєв за монографію «Холопство и холопы в Московском государстве XVII века: По архивным документам Холопьего и Посольского приказов, Оружейной палаты и Разряда» (т. 1, М.—Л., 1943). Б.Греков відзначений Сталінською премією за «багатолітні видатні роботи в галузі історичних наук».

У січні 1946 відбулося нагородження С.п. за 1943—44. Тоді лауреатом Сталінської премії 2-го ст. був оголошений Б.Піотровський за книгу «История и культура Урарту» (Єреван, 1944).

У червні 1946 Сталінською премією 1-го ст. відзначені 2-й та 3-й томи багатотомника «История дипломатии» (М.—Л., 1945; авторський колектив: В.Хвостов, І.Мінц, Г.*Панкратова*, В.Потьомкін, Є.Тарле, Н.Колчановський, за редакцією В.Потьомкіна).

У червні 1947 лауреатом Сталінської премії 2-го ст. став М.*Дружинін* за монографію «Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева, т. 1: Предпосылки и сущность реформы» (М.—Л., 1946).

У квітні 1948 Сталінською премією 2-го ст. нагороджена М.*Нечкіна* за монографію «Грибоедов и декабристы» (М., 1947); у травні 1948 С.п. 1-го ст. за 1947 рік отримали Б.Греков за монографію «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века» (М.—Л., 1946) та М.*Державін* за монографію «Христо Ботев, поэт-революционер: 1847—1876» (М.—Л., 1948); С.п. 2-го ст. — М.Вяткін за роботу «Батыр Срым» (М.—Л., 1947) та М.Смірін за монографію «Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война» (М.—Л., 1947).

У квітні 1949 С.п. 1-го ст. відзначені роботи Б.Рибакова «Ремесло древней Руси» (М.—Л., 1948) та С.Толстова «Древний Хорезм» (М., 1948).

У березні 1950 лауреатами С.п. 2-го ст. стали А.Єрусалимський за монографію «Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века» (М.—Л., 1948), Я.Зутіс за працю «Остзейский вопрос в XVIII веке» (Рига, 1946), С.Кисельов за роботу «Древняя история Южной Сибири» (М.—Л., 1949), Т.*Пассек* за монографію «Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.)» (М.—Л., 1949) та І.Смирнов за дослідження «Восстание Болотникова: 1606—1607» (Л., 1949). Лауреатом Сталінської премії 3-го ст. за 1949 був названий Б.Поршнєв за працю «Народные восстания во Франции перед фрондой (1623—1648)» (М.—Л., 1948).

У березні 1951 С.п. 2-го ст. отримали М.Машкін за роботу «Принципат Августа: Происхождение и социальная сущность» (М.—Л., 1949), Л.Потапов за монографію «Очерки по истории алтайцев» (Новосибірськ, 1948); Сталінську премію 3-го ст. — О.Березкін за книгу «США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России в 1918—1920 годах» (М., 1949).

У березні 1952 лауреатом Сталінської премії 1-го ст. названий В.Авдієв за роботу «История древнего Востока» (М., 1948); С.п. 2-го ст. відзначені двотомник «История культуры древней Руси» (т. 1—2, М.—Л., 1948—51, за заг. редакцією Б.Грекова та М.*Артамонова*; т. 1: «Материальная культура», за редакцією М.Вороніна, М.*Каргера* та М.Тихонової; т. 2: «Общественный строй и духовная культура», за редакцією М.Вороніна та М.Каргера; премію отримали також члени авторського колективу Д.*Лихачов*, Б.Рибаков, П.Третьяков) та праця Б.Грекова і О.Якубовського «Золотая Орда и ее падение» (М.—Л., 1950). Преміями 3-го ст. нагороджені Я.Крастинь за дослідження «Революция 1905—1907 гг. в Латвии» (М., 1952) і Л.Никифоров за монографію «Русско-английские отношения при Петре I» (М., 1950).

Літ.: Об учреждении премий и стипендий имени Сталина. В кн.: Сталинские премии: Справочник. М., 1945; Работы советских историков, удостоенные Сталинской премии в 1947—1949 гг. (обзор). «Преподавание истории в школе», 1949, № 6; Историки-лауреаты Сталинских премий (обзор работ). Там само, 1950, № 5; *Бущик Л.П.* Труды Сталинских лауреатов по истории СССР. Там само, 1951, № 2; *Чернышева В.Т.* Лауреаты Сталинских премий в области общественных наук. М., 1951; Труды по истории, удостоенные Сталинской премии за 1951 год [Передовая]. «Вопросы истории», 1952, № 4; *Чемерийский И.А.* Новые успехи советской исторической науки: Обзор работ лауреатов Сталинской премии за 1950 и 1951 гг. «Преподавание истории в школе», 1952, № 4; *Чернышева В.Т.* Труды в области общественных наук, удостоенные Сталинских премий за 1951 год: Указатель трудов, критических статей и рецензий. М., 1952; Лауреаты Сталинских премий в области исторических наук: Библиографический указатель. Х., 1954; Сто великих наград. М., 2005; «Сталинские премии: Две стороны одной медали»: Сборник документов и художественно-публицистических материалов. Новосибирск, 2007.

О.В. Юркова.

СТАМБУ́Л (турецькою İstanbul) — найбільше місто Туреччини, мор. порт, розташов. на берегах протоки Босфор. Населення 13,3 млн осіб (2010). Колишня столиця Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), Візант. імперії (див. *Візантія*) та *Османської імперії* (1453—1923), наступник *Константинополя*.

До серед. 19 ст. С. вважалася лише ділянка, що була розташов. на мисі між Мармуровим морем та затокою Золотий Ріг і оточена стінами, зведеними за імп. Феодосія II (408—50). Площа цієї території 17,2 км². Окремими містами були Галата (розташов. на пн. березі Золотого Рогу), Ускюдар (розташов. на азіатському березі Босфору, візант. назва Скутарі) та Ейюп (перед пн.-сх. стіною С.). Кожне з них було суд. округою, маючи осібного суддю (*кадія*). Пера (турец. назва — Бей-оглу, нар. етимологія назви посади венеціанського резидента «байло», який там перебував) означала всю міську зону на пн. березі Золотого Рогу, а Галата — лише місто в межах мурів, збудованих генуезцями в 14 ст.

Осман. завоювання Константинополя стало неминучим після того, як Осман. імперія поглинула всі ін. візант. землі, тим більше що місто контролювало най-

зручніший пункт сполучення між двома її половинами — Румелією та Анатолією. Потужним стимулом для завоювання було також політ. суперництво між ісламською та християнською цивілізаціями, адже місто мало символічне значення як оплот християн. віри та одна зі світ. столиць.

Уперше османці взяли місто в облогу 1397 за султана Баєзіда I Блискавичного, розраховуючи, що за кілька років Константинополь капітулює від виснаження. Однак тимчасовий розпад Осман. імперії внаслідок навали еміра Тімура 1402 зірвав цей план. Авантюрні спроби захопити місто штурмом мали місце 1411 та 1412. Султан Мурад II влаштував облогу 1422, але відступив в Анатолію для придушення заколотів проти нього самого. Візант. імп. Іоанн VIII Палеолог під тиском осман. загрози пішов на укладення *Флорентійської церковної унії 1439*, однак утримався від її офіц. визнання через антилат. настрої населення міста.

Султан Мегмед II (див. *Мехмед II*) у квітні 1453 розпочав облогу, блокувавши місто з моря фортецями на Босфорі й флотом. Султан планував штурм, для якого мобілізував військо чисельністю бл. 60 тис. осіб і завів артилерію і саперів. Населення міста на той час складало не більше 40 тис. мешканців. Османці зробили кілька проламів на зх. ділянці стіни. У затоку Золотий Ріг вони перетягнули волоком кілька суден, щоби штурмувати пн. стіну. Внаслідок заг. штурму на світанку 29 травня 1453 місто було захоплене. Усе населення С. потрапило в полон або загинуло під час штурму та плюндрування, санкціонованого султаном. Наступного дня Мегмед II припинив грабунки, порушивши обіцянку віддати місто на поталу війську протягом трьох днів, вступив до міста і призначив його новою столицею Осман. імперії (фактично султан та уряд улаштувалися там 1459). У цій ролі С. перебував до 13 жовтня 1923.



Стамбул. Мечеть, нині — музей «Айя-Софія». Фото початку 21 ст.

Назви Стамбула. За осман. правління в офіц. та неофіц. вжитку набула поширення назва міста Стамбул, що походила від грецького розмовного означення εἰς τὴν πόλιν «до Міста» (засвідчена з 10 ст.), проте в офіц. вжитку збереглася стара араб. назва «Кустантініє». Серед мусульман поширеною була також дотепна назва Ісламбол (турецькою «повне ісламу»), походження якої приписувалася Мегмеду II Завойовнику. У документах та літературі трапляються ще десятки ін. офіц., поетичних та нар. назв, створених на основі турец., араб. та перських слів. Зокрема, офіц. назви, що становили словосполучення й цілі фрази, містили поняття трону та влади (напр., «тахтгях-і салтанат» — трон султанату, «дарульхіляфа» — оселя халіфату), харизми (напр., «даруссаадет», або «дер-саадет» — оселя щастя), Божественного покровительства («ал-магруса» — бережена Богом та/або султаном). Як греки, так і турки, називали С. «Місто» — «Шегір» (від перського «шагр»). Із 28 березня 1930 відповідно до закону про пошту Турец. Республіки С. має єдину офіц. назву.

Основні тенденції розвитку Стамбула османського часу. Перетворення на столицю ісламської д-ви зумовило подальший розвиток С. згідно з урбаністичними стандартами та ідеалами ісламської цивілізації.

Споруди культового призначення визначили як вигляд міста, так і організацію урбаністичного середовища. Осн. масу християн. храмів (у т. ч. Софійський собор, турец. Айя-Софія) було перетворено на мечеті одразу або невдовзі по завоюванні. До них прибудовувалися мінарети, спочатку — тимчасові дерев'яні, згодом — переважно муровані. Поряд із ними будувалися — згідно з вимогами ісламського ритуалу — фонтани й лазні. Султани та ін. представники династії Османів, визначні представники правлячого класу фундували буд-во численних нових мечетей, а також ін. об'єктів культово-доброчинного характеру, прийнятих в *ісламі*: дервішських притулків, освітніх закладів (шкіл, медресе), б-к, супових кухонь для бідних, лікарень, лазень, фонтанів, усипальниць. Представники династії в епоху найвищої могутності імперії будували цілі комплекси (арабською буквально «кюлліє») таких споруд. Перше «кюлліє» створив Мегмед II. Найбільше належить Сюлейману I Пишному (див. *Сулейман I*) — воно складається з 18-ти закладів.

Масштабне буд-во ісламських культових та доброчинних споруд, що завдяки значним інвестиціям відзначалися великим розміром та вишуканим дизайном, а також мали виразні риси ісламського осман. стилю, визначило вигляд С. Проте параметри цього буд-ва виявилися залежними від політ. могутності Осман. імперії. Останню з найбільших мечетей було споруджено за правління *Агмеда I* на поч. 17 ст. Крім того, інституції, що потребували значних операційних коштів, такі як лікарні та кухні для бідних, відтоді створювалися значно рідше, а замість них більше споруджувалося б-к.

Мечеті як осередки колективних ритуалів стали центрами організації мусульманських громад та міських дільниць. Будинки, що перебували та з'являлися в околиці однієї мечеті, зараховувалися до дільниць, які назива-

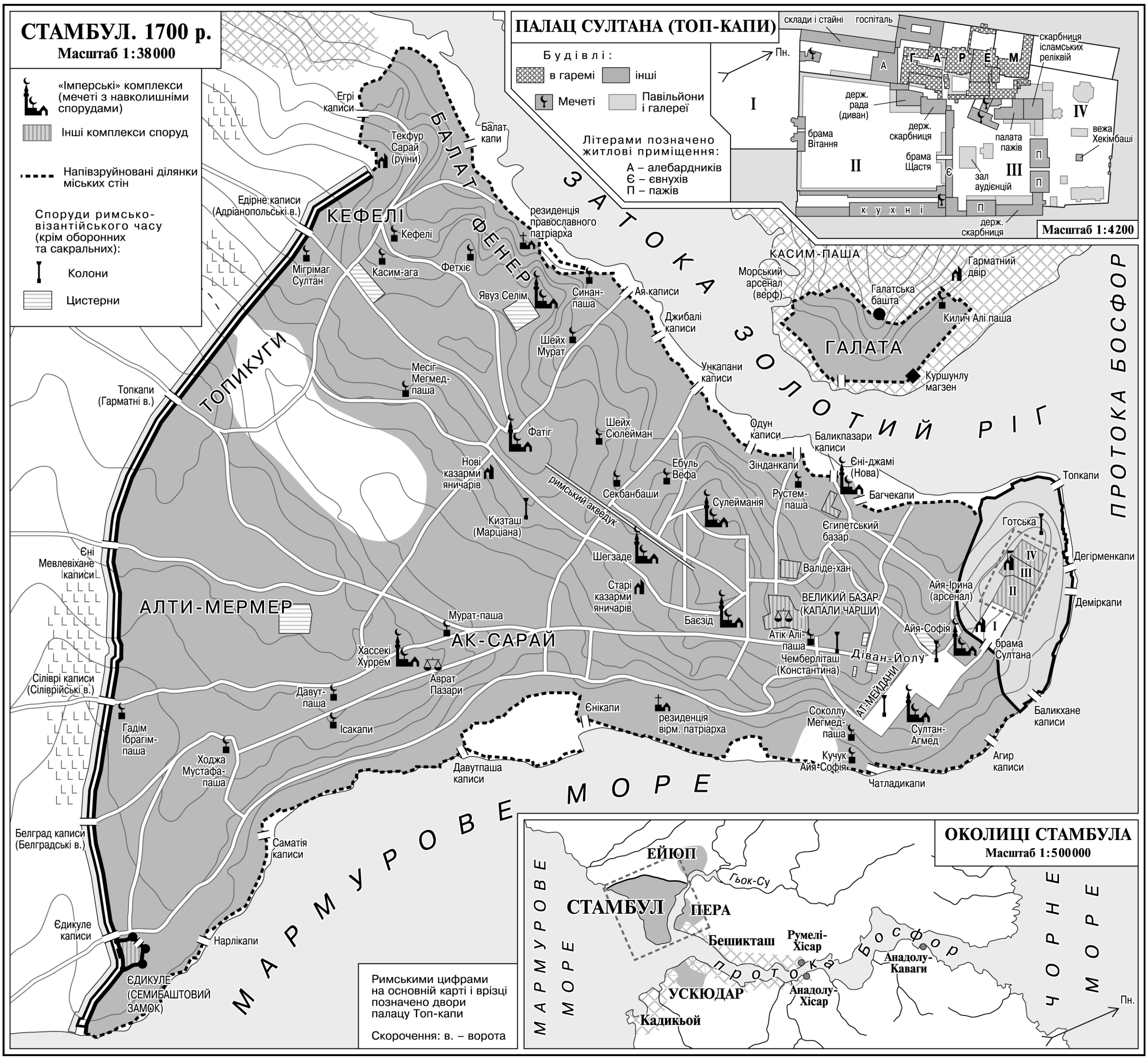
лися іменем мечеті, а ті, хто проживав у цих будинках, утворювали дільничі громади. Проповідник мечеті — імам — виступав також представником відповідної громади вірних. Великі міські дільниці, що розвивалися навколо великих мечетей, виділялися в окремі судово-адм. округи — «нагіє».

Потреба у воді, зумовлена ісламськими приписами щодо ритуальної чистоти, спонукала до буд-ва надземних і підземних водогонів, накопичувачів-розподільників, вуличних фонтанів. Це значно піднесло рівень життя для мешканців С.

Потреба у великих коштах для утримання культових і доброчинних інституцій стимулювала буд-во об'єктів вироб. та ринкової інфраструктури, таких як караван-сараї/«хани» (сполучали функції гостиниць, товарних складів, майстерень та ринків), криті базари («бедестани»), торговельно-ремісницькі ятки, великі спец. цехи майстерень (бійні, чинбарні, красильні, млини тощо). Через прибуток, який вони приносили завдяки ренті з приміщень, вони теж були необхідною складовою ісламської доброчинної фундації (*вакфу*). Таким чином, ісламські урбаністичні стандарти сприяли піднесенню економіки міста й перетворенню С. на екон. центр Осман. імперії та один з екон. центрів світу.

Істор. частина С. оточена великими мусульманськими цвинтарями, що також надають виразного ісламського акценту міськ. пейзажу.

Ін. важливим чинником розвитку С. стали політ. традиції Османів як династії степового походження. Їх вповні продемонструвала візія С. як столиці світу, а не лише як взірцевого ісламсь-



кого міста. Саме після здобуття С. султан Мегмед II оформив взаємне визнання між ісламською державою та кожною окремою немусульманською конфесією. З одного боку, визнання внутр. автономії етноконфесійних громад з їхньою ієрархією упорядковувало стосунки між ними та державою, що надавало першій можливість контролю, а з другого — створювало прецедент визнання немусульманськими конфесіями зверхності ісламу та Осман. династії. Перебування резиденцій цих громад у С. якнайкраще уособлювало претензії султанів на світ. панування, що було таким характерним для правителів у степовій політ. к-рі.

Першим відбулося інституційне оформлення грец. правосл. громади («румі», себто ромеї), духовним главою якої було визнано тодішнього константиноп. патріарха (1454). Надалі султан визнав вірм. громаду, змусивши її вперше обрати власного патріарха (1461), а надалі — також іудейську громаду. Султан завів і власну громаду католиків — до неї увійшли генуезці, вивезені з Кафи (нині м. *Феодосія*); без припливу нових членів громада вигасла на поч. 17 ст. Та й пізніше османці визнавали в міру необхідності нові міллети, як, напр., громади *караїмів* чи тюркомовних греків («караманли»). Немусульманське населення відігравало визначну роль в економіці міста. Греки, зокрема, активно залучалися владою до монументального буд-ва. Вони були провідними постачальниками продовольства.

Осман. влада не накладала обмежень на екон. заняття немусульман, залишаючись у степових традиціях байдужою до віросповідання підданців. Тому, слідуючи ісламським нормам, вона лише обмежувала їх, і то неефективно, у демонстрації достатку та розкоші (зокрема в одязі, приватному буд-ві, у праві користуватися рабами). Ось чому серед немусульман С. було чимало заможних родин, які займалися міжнар. торгівлею та фінансовими операціями, зокрема виконували торг. замовлення султана і двору, виступали відкупниками держ. податків (див. *Відкуп*). Деякі родини являли собою великі торг. компанії, й у С. містилися їхні гол. осередки. 11 таких грец. родин, котрі оселилися в районі Фенер (відомі як фанаріоти), навіть займали високі державні посади. Вони монополізували відомство головного перекладача, а у 18 ст. від них призначалися правителі *Молдавського князівства* і Валаського князівства (*Волощини*).

На взірець ісламських дільничих громад греки, вірмени та іудеї утворювали власні дільничі громади, духовними та громад. центрами яких були відповідні храми. У греків у 18 ст. існувало бл. 40 церков, з яких лише 3 були відомі з візант. часів. Приблизно стільки ж було відомо синагог. Тому етноконфесійні громади розселялися переважно компактними дільницями.

Виразною даниною степовій традиції було ставлення султанів до столиці як до воєнної ставки, своєрідного орду-базара кочових ватажків. Уже вибір Мегмедом II центру С. як місця для спорудження свого першого палацу вказував на смаки степовика. Лише влаштувавшись у місті, султан збудував палац на вістрі мису, поблизу місця, де були розташов. палати візант. імператорів. Цей палац (відомий як Топ-Капи) залишався резиденцією султана до 19 ст.

На рахунок степових звичаїв слід віднести й розміщення в С. казарм та бараків для осн. сил невільницького війська султана (*капи-кулу*), що налічували десятки тисяч служилих і новачків. Чимало із цих вояків, користуючися своїм повним податковим імунітетом, займалися ремеслом і торгівлею. Їхня мобілізація на воєнні кампанії, які очолювалися султаном, вносила дезорганізацію в міську економіку. На час кампаній також мобілізувалися цивільні ремісники й торгівці, байдуже, що це так само завдавало шкоди міськ. життю.

Бажання Мегмеда II негайно забезпечити функціонування своєї нової ставки спонукало до надзвичайних заходів щодо її заселення. Полоненим християнам, які викупилися з полону, були відведені дільниці для поселення. Християн. населення навколишніх сіл було поневолене, прикріплене до землі і зобов'язане постачати с.-г. продукцію на ринки міста. Упродовж решти 15 ст. широко застосовувалися примусові переміщення в столицю населення різних віросповідань та занять, набраного в різних місцевостях імперії. Під кінець правління Мегмеда II населення столиці сягало 70—80 тис. жителів, з яких 40 % становили немусульмани — в основному правосл. греки та вірмени. Чимало євреїв, вигнаних з Іспанії наприкінці 15 ст., одержали дозвіл на поселення у С.

Перебування в С. палацу з його чисельним штатом, війська, реліг. установ потребувало значних ресурсів від цілої імперії. Постачання двору та війська перебувало у віданні султанського уряду. Деякі регіони імперії, як-от чорномор. узбережжя, по суті, були продовольчим і сировинним придатком С. Отже, місто також виступало в ролі екон. паразита, послуговуючись на розсуд султана людськими та матеріальними ресурсами імперії. Природно, що воно було також центром споживання іноз. товарів — переважно предметів розкоші.

Міськ. побут був регламентований до дрібниць та жорстко контрольований центр. урядом, як і належало воєнній ставці. Сам султан міг інспектувати порядок. У місті діяли архіт. норми, що визначали розміри та розташування будинків. При цьому султани обирали для власних споруд верхи пагорбів. У разі потреби населення певних дільниць переміщували десь-інде. Виробництво й торгівлю контролювала ісламська базарна інспекція. *Яничари* виконували поліцейські функції.

Регламентація побуту та дисципліна не рятували С. від спустошливих епідемій чуми й пожеж. Осн. причинами цих лих були тіснява, а також те, що будинки міщан зводилися з дерева. Яничарські повстання, а в 17—18 ст. і соціальні заворушення, також супроводжувалися погромами, вбивствами й пожежами. Значним і частим лихом були землетруси.

Попри свавілля султанської влади, природні та соціальні лиха С. справляв враження середовища земних утіх як для осман.

підданців, так і для іноз. відвідувачів. Цьому сприяли визначні за своїми розмірами та стилістикою архіт. споруди, розкішна оздоба будівель, добре постачання товарами. Не в останню чергу цьому сприяли й пишні святкування держ. подій і реліг. свят, які щедро спонсорувалися імперською скарбницею та численною знаттю столиці. Знать, що в осн. масі діставала добру освіту й прагнула гедоністичного життя, служила поціновувачем і спонсором освіти, високохудожніх ремесел (прикладних мист-в та каліграфії), поезії, співу, музики, танцю тощо.

Від поч. 19 ст. у зв'язку з *вестернізацією* Осман. імперії та зростаючою присутністю іноз. підданців у С. прийшли західноєвроп. архіт. стилі, європеїзована муніципальна організація, нові товари та служби, як-от цивільні заклади освіти, книгодрукування та періодичні видання, театри, фотографія, банки, вуличне освітлення, ресторани, магазини тощо. У цей час, однак, колиш. Константинополь, де проживала осн. маса мусульман, перетворився на символ ісламського традиціоналізму, тоді як райони Галати і Пери виступали вітриною вестернізації. Султан Абдул-Меджид I залишив палац Топ-Капи і переніс резиденцію в палац Долмабагче (1856) на березі Босфору, а наприкінці 19 ст. султан Абдул-Гамід II переїхав у палац Йилдиз, ще далі на північ в околиці Бешикташ. У місті поширилося зведення мурованих багатоповерхових адм. та житлових будинків.

На поч. 20 ст. населення С. налічувало бл. 1 млн мешканців, з яких мусульмани становили лише половину. Місто залишалося столицею ісламської імперії, але в ньому вже вирувало модерне життя, поширювалися модерні ідеї. Тому в очах мусульман світу воно виступало взірцем модернізації.

Молодотурец. революція 1908 принесла політ. нестабільність, що супроводжувалася безладом і терором у С. Під час *Першої світової війни* 1915 країни *Антанти* для захоплення С. здійснили спробу захопити п-ів Галліполі, але зазнали невдачі. Унаслідок поразки Осман. імперії, зафіксованої Мудроським перемир'ям, С. із 13 листопада 1918 був частково окупований військами Антанти, але місто залишилося столицею д-ви і в ньому перебував султан, працювали уряд і парламент. Унаслідок революц. подій країни Антанти закрили парламент і повністю окупували місто (до 4 листопада 1923). Тому нац. рух на чолі з Мустафою Кемалем (Ататюрком) обрав місцем перебування Нац. зборів м. Анкара, яке і стало столицею Турец. Республіки.

За час окупації С. зазнав масового припливу емігрантів із колиш. Рос. імперії. Разом із перебуванням окупаційних сил це стимулювало поширення європ. розваг — кіно, театрів, ресторанів, що відтоді стали звичайним елементом урбаністичного пейзажу міста.

У Турец. Республіці С. зберіг значення економічного центру. Із 1950-х рр. у місті проводилося перепланування вулиць. 1970 було збудовано міст через Босфор. Місто притягнуло значний приплив трудових мігрантів із внутр. районів Анатолії. Зростання чисельності населення супроводжувалося масштабним стихійним буд-вом житла, переважно невеликих багатоквартирних будинків із бетонних конструкцій. Ця забудова надала істор. частині міста неохайного й хаотичного вигляду, а також призвела до значного розростання міської території. 2007 в агломерації С. налічувалося 16 млн мешканців.

Значне екон. піднесення Туреччини з поч. 1980-х рр. привело до появи ділових районів Левент, Маслак, Гайреттепе та ін., які забудовуються хмарочосами, а також супроводжувалося значним поліпшенням транспортної інфраструктури за рахунок прокладання нових автошляхів до міста і в самому місті, буд-ва мостів, вокзалів. Значно зросла мережа публічного транспорту, зокрема метрополітену. Попри це пароплавне сполучення по Босфору та ходіння пішки зберігають своє значення для мешканців міста. У місті у великих масштабах проводяться реставрація об'єктів істор. спадщини та вдосконалення міськ. госп-ва, унаслідок чого значно зріс комфорт для проживання і зросло його відвідування іноз. туристами.

Стамбул і Україна. Стосунки Осман. імперії та України відбилися в історії С. Багато із цих відбитків відомі, але багато ще належить знайти за документами та ін. писемними джерелами.

У С., що був столицею Осман. імперії, робилися призначення посадовців до осман. провінцій Кефе, Очаків, Ак-Керман, Кам'янець. У С. перебували представники правлячої в *Кримському ханаті* династії Гереїв (див. *Гіреї*), не раз інтригуючи з метою здобути ханський престол; звідси відбували до Криму ті, хто діставав призначення на ханство. С. відвідували і правлячі хани. У палаці Топ-Капи був страчений хан Інайєт Герей (1637).

С. був місцем, де осідали *кримські татари*, які мігрували із Крим. п-ова. Водночас багато з діячів нац. руху крим. татар дістали освіту в навч. закладах С. (А.-Г.Аріфзаде, Н.Челебі Джиган (див. Ч.*Челебієв*), Я.Кемаль, Г.-Т.Одабаш, Дж.*Сейдамет*, Б.-С.Чобанзаде та ін.). У С. крим. татари видавали періодику, і, власне, тут вони творили ідеї нац. ідентичності крим. татар.

До С. прибували діячі укр. козацтва та Гетьман. України. 1553 тут перебував кн. Д.*Вишневецький*, і тут його було страчено 1564. У дільниці Касима-паші на пн. березі Золотого Рогу перебував Б.*Хмельницький* і зупинялися козац. посольства. 1625 укр. козаки зробили напад на Єні-Кьой (тоді село на європ. березі Босфору, а нині дільниця у складі великого Стамбула). 1841—72 у С. мешкав М.*Чайковський* (Мегмед Садик-паша). У С. існували посольства *Української Народної Республіки* і *Української Держави*; по революції тут опинилися кілька членів уряду УНР.

С. був споживачем товарів, що доставлялися з території України. Зокрема, коров'яче масло з Криму, яке називалося «маслом з Кефе», користувалося великим попитом у місті. Його постачанням до палацу займався штат чиновників, що перебував у Кефе. На жаль, невільники з 15 до 18 ст. були одним із гол. товарів укр. походження, а С. був гол. ринком їхнього призначення. Тема долі укр. невільників у С. об-

ширна, але важкодоступна для дослідження через їхню асиміляцію. Навіть походження султанш, які на загал більше ін. невільників опинялися у фокусі уваги писемних джерел, часто залишалося невідомим. Та все ж С. зберігає кілька архіт. пам'яток, пов'язаних з укр. невільниками, що залишило своєрідний укр. відбиток на місті.

Після завоювання Кафи 1475 в С. були поселені заможні родини генуезців, вірмен та греків. Їх було поселено окремою громадою, що відповідно називалася Кефелі (турецькою — кафіотська), в дільниці Фатіг і дозволено користуватися церквою запустілого монастиря Мануїла. Ця церква, названа на честь св. Миколая, була тринефною базилікою, збудованою з каменю та плінфи орієнтовно в 13—15 ст. Вона перебувала у віданні домініканського ордену, але в ній правили службу й вірмени при окремому вівтарі. Із вигасанням лат. населення церкву бл. 1630 було перетворено на мечеть, а вірмен переведено до ін. церкви. Мечеть зберегла назву дільниці (нині Кефелі Джамі) і вціліла донині.

Помітний слід в арх-рі С. залишила Хуррем-султан, дружина султана Сюлеймана I Пишного, відома як *Роксолана.* 1539 Сюлейман I фундував буд-во поблизу невільницького ринку («Аврат пазари») комплексу споруд на її ім'я, який складався з мечеті, школи, медресе, притулку, лікарні. Комплекс, що називався Хассекі (персональний титул Хуррем-султан), дав назву також усій дільниці, яка зберігається понині. На утримання комплексу султан замовив буд-во хану, лазні, дров'яного складу, бійні та майстерень у різних кінцях міста, що приносили півмільйона *акче* річного прибутку. У пам'ять про померлого сина Мегмеда (від Хуррем-султан) на центр. вулиці Діван-Йолу було споруджено комплекс, який складався з мечеті (Шегзаде Джамі), медресе, притулку, школи, тюрбе принца, караван-сараю. За межами обнесеного стінами міста мечеті та комплекси були збудовані також для Джигангіра, останнього сина Сюлеймана I та Хуррем-султан — він знаходиться у Пері і від нього пішла назва сучасної дільниці Джигангір, а також для доньки Мігрімаг — цей збудовано в Ускюдарі. На честь сина Селіма було побудовано медресе. Сам Селім, ставши султаном (див. *Селім II*), замовив буд-во двох мінаретів для мечеті Айя-Софія, а також укріплення стін мечеті контрфорсами. Характерною ознакою мечетей, зведених членами султанської династії, є наявність не менше двох мінаретів, що додає цим спорудам помітності в силуеті С. Мігрімаг сама теж фундувала спорудження мечеті, коли була одружена з великим візиром Рустемом-пашою (тому мечеть має один мінарет). Сама Хуррем-султан похована у власному тюрбе біля мечеті Сюлейманіє. Мігрімаг-султан похована поряд із батьком у його тюрбе при тій самій мечеті. Тюрбе Селіма II знаходиться біля мечеті Айя-Софія. Хуррем-султан також замовляла буд-во великої лазні поблизу мечеті Айя-Софія.

Гатідже Турхан-султан (див. *Хатідже Турхан Валіде-султан*), дружина султана Ібрагіма та мати султана *Мегмеда IV*, яка теж була укр. походження, 1660—63 завершила спорудження великого комплексу з мечеттю, який дістав назву за її титулом «валіде-султан» («мати правлячого султана») — Єні Валіде Джамі або просто Єні Джамі. До комплексу входили медресе, школа, тюрбе, критий базар (Миср Чаршиси), фонтани.

Офіц. портал міста: http://www.ibb.gov.tr.

Літ.: *Inalcik H.* Istanbul. В кн.: Encyclopedia of Islam, vol. 4. Leiden, 1978; *Кримський А.Ю.* Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. К.—Львів, 1996; *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба, 1300—1600. К., 1998.

О.І. Галенко.

СТАН — 1) у Рос. д-ві 14—18 ст. — адм.-тер. одиниця, підсудна представникам влади, з кінця 15 ст. — частина *повіту*, існував до поч. 20 ст.;

2) адміністративно-поліцейська одиниця у складі повіту на чолі зі становим приставом, включала кілька *волостей.* Створена відповідно до «Положення про земську поліцію» (1837), в середньому на повіт припадало 2—3 стани (до 1905), кожен із яких поділявся на сотні. З 1878 по 1905/1906 С. також поділявся на урядництва. 1905/1906 ліквідовано поділ на сотні та урядництва, а число станів збільшено. До території С. не входили повітові міста та посади, містечка, в яких існувало своє поліційне управління або куди призначався свій міський пристав. Кількість станів у повіті змінювалася за ходатайством *губернатора* до міністра внутр. справ. Постановою *Тимчасового уряду* від 10 березня 1917 ліквідовано департамент поліції та підпорядковані йому установи, у т. ч. і посаду станового пристава та поділ повіту на стани.

Літ.: Положение о земской полиции. СПб., 1837; *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений России. СПб., 1872; *Волков В.П.* Законы о полиции. М., 1910; Волостные, станичные, сельские, гминные правления, а также полицейские станы всей России с обозрением места их нахождения. К., 1913; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; Российское законодательство X—XX веков. М., 1987; *Андреев А.Р.* История государственной власти в России: Великие князья, цари, императоры, их двор, государственная, духовная, светская, дипломатическая, военная, полицейская иерархия, органы государственной власти и управления: IX—XX века: Энциклопедическое издание. М., 1999.

О.П. Реєнт.

СТА́НИ (нім. Stand, польс. stany, рос. сословия, лат. status, ordo) — усталені соціальні групи в середньовічних та ранньомодернихусп-вах, які відрізнялися усп. функціями, статусом та престижем. Належність до стану регулювалася нормами писаного і звичаєвого права (традицією). Членство у С. було спадковим, обмежуючи горизонтальну та вертикальну соціальну мобільність. Індивід при народженні отримував певний соціальний статус, завдяки чому станова система була стабільною та відновлюваною.

У домодерних спільнотах наявність С. обумовлювалася традиційним баченням соціальної структури населення, суспільних функцій, що відтворювалося у відповідних соціальних практиках. Напр., у середньовічній Європі соціальна структура базувалася на тричленному поділі сусп-ва на: 1) «людей молитви»

(клір, лат. oratores), 2) «людей війни» (феодали, лат. bellatores), 3) «людей праці» (*міщани* та селяни, лат. laboratores). Унаслідок неоднорідності середньовічної Європи (соціокульт., політичні та правові особливості окремих країн, держ. утворень, регіонів) не було утворено «стандартної станової системи». Середньовічне сусп-во було дрібносегментованим, складалося з різноманітних локальних груп, котрі навіть за ідентичних сусп. чи вироб. функцій могли суттєво відрізнятися своїм комплексом прав від таких же груп у сусідньому феод. володінні. У високому середньовіччі (починаючи з кінця 12 ст.) з'являються представницькі органи (кортеси, *парламент*, райхстаг, сейм, *земський собор* та ін.), за допомогою яких вільні стани відстоювали свої права перед верховним володарем. У ранньомодерну добу та в часи *Просвітництва* з утворенням абсолютистських монархій (див. *Абсолютизм*) локальна специфіка станової системи або закріплювалась окремими компромісами із централізованою д-вою, або уніфікувалася згідно із заг. нормами.

Традиційне в європ. та вітчизн. історіографії бачення «станової системи» як провідного елементу «старого (феодального) режиму» походить від ідеологічних конфліктів часів *Французької революції 1789—1804*. Скасування С. через проголошення рівноправ'я всіх громадян стало одним із гасел лібералізму, конституціоналізму та національно-демократ. революцій 19 ст. Саме тоді спрощене бачення «станової системи» як синоніма *феодалізму* стало традиційним для ліберальної та лівої історіографії, марксизму. Проте, як і всі європоцентричні соціально-істор. моделі з претензією на універсалізм, такі підходи не враховували цивілізаційної специфіки незахідних спільнот та к-р. Така схематизація залишала поза увагою інтерпретацію варнової системи в Індії, спеціалізацію соціальних та етноконфесійних груп ісламського світу (зокрема *Османської імперії*) та й такі європ. сюжети, як імовірне існування С. в антич. д-вах, коли соціальний статус визначався не майновим цензом, а походженням. З др. боку, позитивний інтерес до вивчення станової системи суттєво вплинув на розвиток «органічної школи» в соціології 19 — поч. 20 ст. (органіцизм), становлення ідеології *консерватизму* та правих поглядів на концепцію *громадянського суспільства*. Сьогодні підходи до вивчення С. обумовлюються скоріше конкретно-істор. специфікою і не виходять на рівень узагальнень.

Літ.: *Петрушевский Д.* Очерки из истории средневекового общества и государства. М., 1922; *Хачатурян Н.А.* Возникновение Генеральных Штатов во Франции. М., 1976; Социальная природа средневекового бюргерства XIII—XVII вв.: Сборник статей. М., 1979; *Дидерикс Г.А. и др.* От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния: Модернизация Западной Европы с 15 в. до 1980-х гг. М., 1998; *Токвіль А. де.* Давній порядок і революція. К., 2000; История теоретической социологии, т. 1—2. М., 2000—02.

К.Ю. Галушко.

Київська Русь, Галицько-Волинська держава (11—14 ст.).

На відміну від середньовічної Зх. Європи, на рус. землях (див. *Київська Русь*) важко простежити формування поділу на С. *«Руська Правда»* та ін. джерела виділяють кілька категорій тогочасного сусп-ва, очолюваного *князем* (князями). Привілейована верства сформувалася переважно з дружинників (див. *Дружина*), верхівка яких виступає у джерелах під назвами *«бояри»*, «княжі мужі». Другу групу складало вільне населення, котре проживало переважно в *містах*. На нижчому щаблі стояло напівзалежне та залежне населення, котре в «Руській Правді» представлене *смердами*, *закупами*, *рядовичами*, *ізгоями*, *холопами* (останніх прирівнювали до рабів). *Духовенство* становить єдину соціальну групу давньорус. часів, до якої можна цілком застосувати поняття «стан», однак лише завдяки тому, що його діяльність була регламентована візант. церк. правом. Загалом початок формування і генеза С. на укр. землях слабо вивчені, й тому дискусійним залишається питання про те, чи їхнє подальше оформлення є результатом внутр. процесів, чи ж упровадженням західноєвроп. правових норм. Підстава для різних тлумачень — у тому, що «стан» не є за всіх обставин терміном-замінником «суспільної групи», «верстви» або «соціальної категорії»; самі С. були стратифіковані, містячи власну «еліту» та ін. категорії. Тому оцінки залежать від тих критеріїв визначення С., яких дотримується дослідник щодо конкретних істор. обставин.

Від поч. 13 ст. в *Галицько-Волинському князівстві* бояри як частина привілейованого стану почали виокремлюватися в окрему впливову групу, котра могла вирішувати важливі питання — аж до посадження верховного володаря на престол (див. *Бояри галицькі*). У 14 ст. серед привілейованого стану бачимо *панів*, *зем'ян* та бояр.

Польське королівство, Велике князівство Литовське та Річ Посполита.

Від серед. 14 ст. у зв'язку із входженням укр. земель до складу *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського* соціальна структура населення зазнала суттєвих змін. У Королівстві Польському панівну роль посідала *шляхта*, яка, з огляду на її роль у посадженні/прийнятті на престол верховних володарів, отримала для себе низку важливих привілеїв (Кошицький привілей 1374, Єдлінський привілей 1430), котрі зафіксували її статус. Із запровадженням коронного (польс.) права (1434) до її лав влилася привілейована верства з укр. земель. Упродовж 15 ст. представники цього стану почали називатися шляхтою (nobiles). На укр. землях протягом 14—18 ст. продовжували існувати напівпривілейовані представники цього стану — бояри, бояри замкові, службова шляхта, шляхта-голота. У ВКЛ структура привілейованого стану була дещо відмінною через наявність чималого грона князівських родин із династій *Рюриковичів* та *Гедиміновичів*, серед яких виділялися князі головні (*Острозькі*, *Заславські*, *Вишневецькі* та ін.). На нижчих рівнях цього стану перебували пани, зем'яни та бояри. Такий поділ цього стану зберігся аж до кінця існування *Речі Посполитої.*

Стан духовенства із серед. 14 ст. зазнав певних змін, що зумовлювалося включенням укр. етнічних земель до складу Коро-

лівства Польського та появою структури катол. церкви, котра з часів високого середньовіччя поступово здобула імунітет від світської влади та світського права. Принаймні до 17 ст. більшість духовенства, як вищого, так і парафіяльного, походила зі шляхти.

Міщани на укр. землях у 14—18 ст. становили окремий стан, котрий виокремився в процесі отримання мешканцями міст права на самоврядування (*магдебурзьке право*).

Селяни складали найчисельніший стан. Серед них були як залежні, так і особисто вільні (кметі, *городники*). Більшість селян були змушені сплачувати *чинш* (ренту) та відробляти *панщину*. Малоземельні та безземельні селяни поступово закріпачувалися.

Із кінця 15 ст. в Середньому Подніпров'ї почалося формування козац. підрозділів, котрі упродовж 16 — 1-ї пол. 17 ст. виокремилися в окремий стан, що за своєю структурою наслідував шляхту. Проте претензії козацтва на здобуття групових шляхетських привілеїв не отримали згоди польс. корони.

У 16—18 ст. окремим станом були євреї, котрі були «королівськими людьми» й підпорядковувалися особисто верховному володареві.

В.М. Михайловський.

Гетьманщина та Російська імперія.

Після утворення козац. д-ви у 2-й пол. 17 ст. внаслідок значних соціальних зрушень станова структура часів Речі Посполитої змінилася. У *Гетьманщині* сформувалися два осн. С.: козацтво (див. *Козацтво українське*) та *посполиті*, тобто невійськ. особисто вільне населення. Подібним (але із власною специфікою) був поділ сусп-ва *Слобідської України.*

Усередині кожного з осн. С. проходили процеси розшарування, виникнення окремих груп, відбувалися зміни їхнього правового становища в сусп-ві. Так, усередині козацтва формувалася нова соціальна еліта — *козацька старшина*, якій належала осн. адм., військ., суд. влада та значні матеріальні цінності. Рядове козацтво поступово бідніло та постійно підпадало під тиск із боку козац. старшини — його зганяли з власних ґрунтів, позбавляли через суди, а інколи — у спосіб відкритого захоплення, майна — млинів, ставків тощо, права рядових козаків постійно порушували, а їхній вплив на вирішення держ. проблем на всіх рівнях зводився нанівець. Між тим, козац. старшина змішувалася зі *шляхтою* різного походження (правосл., катол.), яка значною мірою покозаччилася та прагнула зберегти своє привілейоване становище. До козац. старшини вливалися також представники міщанської верхівки (торг. еліта, представники самоврядування міст). 14 грудня 1766 рос. імп. *Катерина II* видала маніфест про скликання депутатів для створення Нового Уложення. Саме під час обирання депутатів та підготовки наказів від кожної соціальної групи Гетьманщини козац. старшину було відмежовано від рядового козацтва, що остаточно закріпило розшарування всередині цього стану. 10 листопада 1764 указом Катерини II був ліквідований *гетьманату інститут*, а 28 липня 1765 — і козац. *полки*, як на території Гетьманщини, так і у Слобожанщині. 21 квітня 1785 Катерина II видала *Жалувану грамоту дворянству 1785*, якою вводилися *родовідні книги*, що фактично означало ліквідацію козац. старшини як окремої соціальної групи: розпочався процес перетворення козац. старшини на рос. *дворянство.* Рядове козацтво було позбавлене своїх останніх привілеїв, а значна його частина перетворилася на селянство різних типів (держ., удільне чи кріпосне).

У середовищі посполитих також відбувалися суттєві зміни. Спочатку з їх числа виокремилося міщанство. Серед посполитих була значна група умовно залежних сільс. мешканців, які називалися *підсусідками* (старшинські, монастирські, панські, козацькі). Поступово відбувалося екон. поневолення також ін. посполитих, що призвело до виникнення *рангових посполитих* (мешканці *рангових маєтностей*), монастирських селян, *магістратських селян.* Протягом 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 18 ст. козац. старшина зосередила у своїх руках величезні земельні володіння, заселені залежними від неї посполитими, які поступово перетворилися на приватновласницьких. Посполиті відбували різноманітні повинності, сплачували грошові й натуральні платежі. Проте розмір і характер цих повинностей у різних груп посполитих були неоднаковими. Проте збільшення обсягів «послушенства» стало тенденцією, і у 18 ст. воно за своїми показниками наблизилося до панщини. 20 квітня 1760 гетьман К.*Розумовський* видав *гетьманський універсал*, підтверджений царським урядом 15 грудня 1763, за яким посполитим дозволялося переселятися тільки за письмовим дозволом власника, при цьому все майно селянина залишалося господарю. Універсал позбавив посполитих права продажу власної землі та переходу в козацтво. Процес закріпачення селян, що відбувався в *Лівобережній Україні* і *Слобідській Україні* із 2-ї пол. 17 ст., завершився указом Катерини II від 3 травня 1783 про поширення *кріпацтва* на Лівобережну і Слобідську Україну. Після цього указу посполиті злилися із заг. масою кріпаків Рос. імперії.

Міщанство теж не було одноманітним за своїм складом. Міщанами вважали, головно, ремісників, торговців і домовласників. Права й обов'язки міщанства не були чітко визначені, змінювалися в різні часи та залежали від статусу міста (самоврядне, підпорядковане гетьман. адміністрації, приватновласницьке). В усіх великих містах ремісники об'єднувалися в *цехи* (вони називалися цехові). Права цехів і статус цехових визначалися різними органами самоврядування чи влади. Серед міщанства утворювався своєрідний *патриціат*, представники якого входили до керівних органів міст та, спираючись на своє високе становище, відігравали провідну роль у громаді. Нерідко вони родичалися з козац. старшиною та шляхтою і поповнювали соціальну еліту Гетьманщини.

Духовенство (як біле, так і чорне) не становило окремої соціальної групи, оскільки було переважно шляхетського чи козацько-старшинського походження. Можливість переходу з духовенства до військ. стану та навпаки, високий сусп. авторитет і соціальне становище зберігалися за ним до кінця 18 ст., ко-

ли через рос. закони воно було позбавлене права на дворянство та відповідне привілейоване становище.

Запровадження прямого рос. правління на укр. землях спричинилося до суттєвих соціальних змін. Значна частина козац. старшини перетворилася на дворянство, однак за великою її частиною, напр. *сотенною старшиною*, не були визнані права на дворянство, тому її представники потрапляли до міщанства, *різночинців* та ін. Частина рядового козацтва зберегла свою істор. назву, але його правовий статус кардинально змінився. Практично воно прирівнялося до *державних селян*. Значна кількість козаків та посполитих перетворилися на держ. селян, *удільних селян*, поміщицьких селян. Існувала також група *однодвірців*, до якої нерідко потрапляли представники колиш. елітних прошарків, що не змогли довести свої права на дворянство.

З ліквідацією автономії Гетьманщини міщани потрапили під юрисдикцію загальнорос. законодавства; виникли нові органи самоврядування — *міські думи*. Міський патриціат як окрема соціальна група зник та розчинився в ін. привілейованих верствах сусп-ва. Остаточно як окремий соціальний стан виділилося *купецтво*, яке відповідно до оголошеного капіталу поділялося на *купецькі гільдії*.

Кардинальні зміни відбулися і в середовищі духовенства: його соціальний статус значно знизився, був розірваний зв'язок духовенства з ін. верствами сусп-ва, воно перетворилося на досить замкнену соціальну групу (церк. ієрархія формувалася переважно з нащадків священиків, *парафії* передавалися у спадок тощо).

У Рос. імперії, яка була надзвичайно регламентованою та становою д-вою, постійно виникали проміжні соціальні верстви: особисті дворяни, спадкові почесні громадяни, різночинці та ін.

На всіх укр. територіях, що потрапляли до складу Рос. імперії, обов'язково вводилося загальнорос. законодавство, яке визначало правові засади функціонування тих чи ін. станів та верств. Інколи на деяких територіях протягом певного часу зберігалися пережитки попередньої соціальної структури, однак рос. влада завжди намагалася їх ліквідувати та уніфікувати соціальний поділ населення.

10 листопада 1917 Декретом Всерос. ЦВК та РНК «Про знищення станів та цивільних рангів» було скасовано всі станові обов'язки, права та привілеї і проголошено рівність громадян.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне. В кн.: Записки Черниговского статистического комитета, кн. 1. Чернигов, 1866; *Ефименко А.Я.* Малорусское дворянство и его судьба. «Вестник Европы», 1891, кн. 8; *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Х., 1895; *Дианин А.* Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. «Труды Киевской духовной академии», 1904, № 8—9; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. К., 1912; *Компан О.С.* Міста України у другій половині XVII ст. К., 1963; *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., 1989; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). К., 1992; *Гуржій О.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994; *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1995; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: Кордони, населення, право. К., 1996; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К., 1999; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна: Україна крізь віки, т. 8. К., 1999; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1655. К., 2001; *Гуржій О.І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку. «УІЖ», 2004, № 3; *Його ж.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

В.В. Томазов.

Австрійська монархія та Австро-Угорщина.

На укр. територіях, що наприкінці 18 ст. увійшли до складу Австрійс. монархії (держави *Габсбургів*), зберігалася попередня станова структура, яка лише набувала оформлення згідно з нормами австрійс. законодавства. Правовий статус мешканців *Галичини* та *Буковини* визначався їхньою приналежністю до певного стану: шляхти, духовенства, міщан і селян. Привілейоване становище посідали шляхта і духовенство.

Імператорські розпорядження для Галичини (1775) та Буковини поділили шляхту на магнатів та рицарів. До стану магнатів автоматично зачислялися всі власники князівських та графських титулів. Оскільки їх у Пд. Польщі було дуже мало, було вирішено, що всі ті, хто обіймав сенаторські посади (див. *Сенат у Речі Посполитій*), могли претендувати на графські титули. Власники нижчих повітових звань (див. *Уряди земські 15—18 століть*) могли на тих же умовах претендувати на титули баронів. Імператорський патент 1787 визначив правовий статус буковинської знаті та зрівняв її у правах і титулах із галицькими аристократами.

Кодифікацію всіх шляхетських привілеїв було проведено в Галичині та Буковині 1838. Із цього часу почали розрізняти права крайової та закордонної (до неї зараховували шляхту ін. д-в та ін. країв Австрійс. імперії) шляхти. Реєстр шляхетських прерогатив налічував право власності на фабулярні землі та пов'язане з ним право використання праці підданих, привілеї звернутися зі скаргою до шляхетського суду, звільнення від обов'язку військ. служби, право клопотання про пребенди (дохід та майно), що надавалося привілейованій частині катол. духовенства за виконання обов'язків, пов'язаних із займаною посадою. Проте це не давало жодних істотних політ. привілеїв. 1775 герм. імп. і австрійс. государиня *Марія-Терезія* Габсбург видала указ про порядок присвоєння магнатам чинів та почесних звань. Інструкція від 1775 визначила також градацію духовенства. Усіх архієпископів, єпископів та інфулатів (катол. священник, який має право носити митру) римо-католицької та греко-католицької церков зачислили до магнатів. Нижчі прелати та каноніки були зараховані до стану рицарів.

Імператорський патент Марії-Терезії від 13 червня 1775

включив *Королівство Ґаліції і Лодомерії* до складу «Станової організації австрійських провінцій». У документі йшлося про організацію на засадах Терезіанського статуту *Галицького станового сейму* як представницького органу різних соціальних верств краю. Діяльність Галицького станового сейму регламентували ординації 1775, 1782 і 1817. Основною була перша, терезіанська, ординація 1775, а наступні дві лише дещо її доповнювали. Згідно із цим імператорським документом сейм повинен був складатися із представників трьох С. Перший стан репрезентували магнати: князі, графи та барони з Галичини, а також архієпископи (два львівські — римо-католицький і вірменський), єпископи римо-католицького і греко-католицького обрядів, інфулати. Другий стан у сеймі був представлений рицарством, тобто всіма ін. дворянами, прелатами та кафедральними канонiками. Магнати й рицарі могли брати участь у роботі сейму за умови відсутності в них подвійного підданства. Третій стан представляли міщани. Міста мали в сеймі обмежене представництво — лише 2 депутати від *Львова* як столиці краю, тому репрезентація міст у сеймі була символічною. Згідно з імператорським патентом від 14 березня 1787 до складу сейму ввійшли представники С. Буковини, яка з 1786 підпорядковувалася галицькій адміністрації. Цей документ зачисляв буковинського єпископа до стану духовенства; осіб, наділених титулами графів та баронів, — до стану магнатів; давніх бояр і мазилінів (так на Буковині титулувалася нижча шляхта) на підставі шляхетської іматрикації (внесення в списки) — до рицарського стану.

Австрійс. імп. Франц I Габсбург патентом від 14 квітня 1817 відновив діяльність Галицького станового сейму. Тепер сейм творили чотири стани: духовенство, магнати, рицарі та представники королів. міст. Духовенство представляли архієпископи, єпископи, ігумени, а також обрані капітулами особи римо-катол., греко-катол. і вірмено-катол. обрядів. Окрім цього, римо-катол. архієпископ наділявся званням примаса Королівства Ґаліції і Лодомерії та відповідними правами і привілеями. Магнатський стан охоплював усіх князів, графів та баронів як Галичини й Буковини, так й ін. країв Австрійс. імперії. До рицарського стану належала шляхта, котра довела своє походження на підставі документів чи свідчень і, згідно з патентом герм. імп. *Йосифа II* Габсбурга від 20 січня 1782, була записана до галицької метрики (отримала підтвердження належності до дворянства). Для магнатського і рицарського станів були затверджені титули. Серед магнатів виділялися охмістр, *маршалок*, *підкоморій*, *кухмістр*, *ловчий*, *конюший*, сокольничий, *чашник*, креденценз (повірений у справах). Усі ці титули означувалися прикметником «великий», який входив до їхніх офіц. назв. Рицарі різнилися такими титулами, як архістольник, віце-маршалок, віце-підкоморій, *мечник*, *підскарбій*, віце-креденценз, *хорунжий*. Четвертий стан був представлений двома депутатами від м. Львів, а жодне ін. місто Галичини не отримало права на представництво в сеймі.

Попри процеси поступової політ. демократизації та поширення єдиних правових норм на всі верстви сусп-ва *Австро-Угорщина* (із 1867) залишалася становою д-вою до припинення свого існування 1918.

Літ.: *Łoziński B.* Galicyjski sejm stanowy (1817—1845). Lwów, 1905; *Настасяк І.Ю.* Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772—1848 рр.). К., 2006; *Сливка Л.В.* Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 рр.). Івано-Франківськ, 2009; *Монолатій І.С.* Разом, але майже окремо: Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867—1914 рр. Івано-Франківськ, 2010.

І.С. Монолатій.

СТАНИ́ЦЯ — 1) козац. поселення (і жителі цього поселення) на Дону, пізніше — також в ін. козац. військах Рос. імперії. Назва походить від слова «стан», тобто місце стоянки, ставки.

Із 19 ст. — низова адм.-тер. одиниця й велике поселення в козац. регіонах. У містах, де частина населення складалася з козаків, тільки останні вважалися станицею, напр., С. Саратовська складалася з *козаків* Астраханського козац. війська, які мешкали в м. Саратов (нині місто в РФ). У козац. військах, створених на території України в 19 ст., великі поселення також називали станицями — в *Азовському козацькому війську*, *Бузькому козацькому війську*, *Дунайському козацькому війську* (із 1856 — Новорос. козац. військо).

До складу С. входили *хутори* й селища, що перебували в межах одного станичного юрту (землі, що належали С.). Козац. населення С. складало станичну громаду. Вищий розпорядчий орган — станичне коло або збір (схід) із домогосподарів-козаків, на котрому обирали станичне правління — станичного *отамана*, його помічника й скарбничого. У Донському війську (див. *Всевелике Військо Донське)*, Яїцькому і Гребінському козацьких військах станичне коло щорічно обирало отамана й станичний суд. Більшістю голосів вирішувалася будь-яка пропозиція станичного отамана, котрий не мав особливої влади, а був тільки охоронцем порядку, при якому кожен козак мав голос. Поступово роль станичних кіл знижувалася, а роль станичного отамана зростала.

У 1-й пол. 19 ст. станична громада на повному зборі домогосподарів могла судити і карати своїх членів «за маловажні провини». Автономні функції станичної громади були розділені між станичним збором (колом, сходом) та станичним правлінням. До складу станичного правління входили станичний отаман і двоє суддів, які вибиралися громадою на повному зборі й затверджувалися на своїй посаді військ. отаманом на 3 роки. При кожному станичному правлінні було по два писарі. Як виконавчому органу станичному правлінню повинне було підкорятися все населення станиці. 1869 було прийнято «Положення про поземельний устрій у козацьких військах», яким станичні землі оголошувалися в громад. володінні. Особам невійськ. стану дозволялося селитися на землях козац. військ. 1870 прийняте «Положення про громадське управління в козацьких військах», яке поширювалося на все козацтво Росії, знищуючи будь-які регіональні особливості, що існували в цій сфері раніше. Станична громада оголошувалася безстано-

вою, тобто в її справах могли брати участь у голосуванні також «іногородні» (жителі некозац. стану; див. *Іногородці*) під час обговорення питань, що безпосередньо стосуються їхнього становища. Згідно з «Положенням про громадське управління...» владою на місцях були станичний схід (збір) і обрані ним отаман, правління й суд. Станичний схід був розпорядчим органом, станичне правління — виконавчим. У такий спосіб було відроджене самоврядування на рівні станичних громад. Однак у його віданні перебували, гол. чин., госп. проблеми, усунення різних конфліктів, збір козаків на службу. 3 червня 1891 затверджено нове «Положення про громадське управління станиць козацьких військ». У ньому значною владою наділялися станичне правління й отаман. Гол. виконавчою владою був отаман, що підпорядковувався окружному (або віддількому) отаманові. Станичне управління складалося зі станичного збору, отамана, правління й станичного суду. Іногородні позбавлялися права голосу. Збільшилося діловодство.

На *Кубані* станиці спочатку створювалися в лінійних козац. полках, потім — у Кавказ. лінійному козац. війську (див. *Лінійне козацьке військо*), але там не обирався станичний отаман, а призначався начальник станиці, підлеглий командиру полку. У *Чорноморському козацькому війську* 1842 курінні поселення були перейменовані на станиці, де отаманів обирав станичний збір (схід). З утворенням *Кубанського козацького війська* шляхом об'єднання Чорномор. козац. війська та 6-ти бригад Кавказ. лінійного козац. війська 1860 спочатку зберігався колиш. порядок у станицях, але з 1870 у всіх станицях обирали станичних отаманів. Після розмежування земель у межах станичного юрту частина землі приділялася офіцерам і генералам за встановленими нормами, решта під керуванням станичного отамана ділилася на рівні пайові ділянки й надавалася сім'ям у користування залежно від кількості душ чол. статі. Станичні отамани були підлеглі отаманам відділів або округів козац. війська.

У сучасній Росії С. як тип сільс. поселення існує в районах істор. проживання козаків — у Краснодарському й Ставропольському краях, Волгоградській, Новосибірській, Омській, Оренбурзькій, Ростовській, Свердловській областях, Адигеї, Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії, Пн. Осетії-Аланії й Чечні. Чисельністю населення багато станиць нагадують невеликі міста. Найбільші станичні поселення сучасної Росії — станиці Орджонікідзевська в Інгушетії (75 тис. мешканців у 2010) та Канівська в Краснодарському краї (44,8 тис. мешканців у 2005);

2) загін, група молодців, розбійників, а також кінний розвідувальний загін рос. козаків, який висилали в степ перед «засічною чертою» для спостереження за пересуванням татар. загонів;

3) посольство, депутація, виборні представники, що відправлялися в *Москву* донськими, яїцькими та ін. рос. козаками в 16—17 ст.;

4) місце дислокації, поповнення та відпочинку *Легіону Українських січових стрільців* у тилу під час *Першої світової війни*, *Української Галицької армії* та *Армії Української Народної Республіки* під час визвол. змагань 1917—21;

5) громад. орг-ції укр. та рос. козаків, а також укр. збройних формувань, що були утворені на еміграції з 1920. Залежно від чисельності йменувалися «станицями» або «хуторами»;

6) назва таборів інтернованих вояків Армії УНР в *Каліші* та *Щипьорно* після скасування статусу інтернованих;

7) осередок укр. держ. міліції, утвореної із членів (старшинські кадри) та симпатиків (рядові) *Організації українських націоналістів Українським державним правлінням* після проголошення Акта відновлення Укр. Д-ви 30 червня 1941 у *Львові* (див. *Акт Тридцятого червня 1941*). Пізніше «станицями» називалися осередки укр. поліції на окупованій німцями території;

8) низова ланка у структурі ОУН(б) в кожному селі в зх. областях України. Станиці об'єднувалися в кущ, кущі — в район, райони — в надрайон, надрайони — в округу, і т. д.;

9) осередки громад. орг-ції «Українські американські ветерани» — ветеранів укр. походження, які служили в амер. збройних силах у часи *Першої світової війни* та *Другої світової війни*, створеної 1948. Пізніше до неї ввійшли ветерани Корейської війни 1950—53, В'єтнамської війни 1965—73 та ін. війн;

10) низова громад. орг-ція козац. військ та утворень у сучасних Україні та Росії;

11) назва місц. осередку громад. орг-цій сучасних укр. скаутів (*«Пласту»*).

Літ.: *Хорошхин М.П.* Казачьи войска: Опыт военно-статистического описания. СПб., 1881; *Щербина Ф.А.* Земельная община кубанских казаков. В кн.: Кубанский сборник, т. 2. Екатеринодар, 1891; *Ширский П.С.* Поземельные права станичных обществ (доклад помощника присяжного поверенного П.С. Ширского Екатеринодарскому юридическому обществу). Екатеринодар, 1902; *Ратушняк О.В.* Донское и кубанское казачество в эмиграции (1920—1939 гг.): Учебное пособие. Краснодар, 1997; История казачества России: Учебное пособие. Ростов-на-Дону, 2001; Очерки традиционной культуры казачеств России, т. 1—2. М.—Краснодар, 2002—05; Российское казачество: Научно-справочное издание. М., 2003; *Ратушняк О.В.* К вопросу о географическом размещении казаков и казачьих объединений в эмиграции в 1920—1930-е годы. В кн.: Историко-географический сборник, вып. 1. Краснодар, 2007.

А.М. Авраменко.

СТАНІСЛА́В, Станіславів — див. *Івано-Франківськ.*

СТАНІСЛА́В — легендарний київ. князь, відомий за літописним оповіданням про походи литовців на чолі з *Гедиміном* на *Волинь* та Київщину (див. *Гедиміна походи на Волинь і Київщину 1323 і 1324*). Згідно із цим переказом володар Литви зіткнувся зі С. і його союзниками під *Білгородом*, де завдав йому нищівної поразки. С. утік до Брянська (нині місто в РФ), кинувши *Київську землю* напризволяще, що й визначило долю *Києва* та його «пригородків», мешканці яких добровільно піддалися вел. кн. литов. Гедиміну. Той посадив у Києві кн. Ольгимонта Гольшанського; вигнанець же С. одружився з дочкою вел. кн. рязанського Івана Ярославича і після смерті останнього закнязював у Рязані.

У наук. літературі С. інколи ототожнюється з *Федором* Київським або ж ідентифікується як батько згаданого в *Любецькому синодику* кн. Іоанна Станіславовича. Та попри ці спроби довести історичність даного літописного персонажа видається за очевидне, що як він сам, так і все оповідання в цілому є вигадкою білорусько-литов. книжників 16 ст., спрямованою на доведення істор. права Литви на інкорпоровані в 14 ст. укр. землі та уславлення роду князів *Гольшанських*.

Літ.: *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. К., 1891; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1: Литовский период. Одесса, 1912; *Русина О.В.* Київська виправа Гедиміна. «ЗНТШ», 1996, т. 231; *Її ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005.

О.В. Русина.

СТАНІ́СЛАВ-А́ВГУСТ ПОНЯТО́ВСЬКИЙ (Stanisław August Poniatowski), **Станіслав II Август, Август IV** (до 1764 — Станіслав-Антоній (Antoni) Понятовський; 17(06).01.1732—12(01).02.1798) — держ. діяч *Речі Посполитої*, від 1764 до 1795 — король польський і великий кн. литовський. Син мазовецького *воєводи*, потім краківського *каштеляна* Станіслава Понятовського. Публіцист, перекладач, мемуарист. Н. в маєтку Вовчин (Волчин) Берестейського пов. Берестейського воєводства (нині с. Вовчин Кам'янецького р-ну Брестської обл., Білорусь). Від 1733 до 1739 виховувався переважно у Гданську (Польща), тимчасово в період до 1735 утримувався в Кам'янці (нині м. *Кам'янець-Подільський*; знову відвідав це місто вже дорослим). Первісно навч. вдома, потім — у Варшавському колегіумі чернечого театинського ордену. Від 1744 студіював логіку та математику на лекціях російського міністра у Варшаві графа Г.-К.Кейзерлінга, екс-президента петербурзької АН. 1748 прилучився до експедиційного корпусу кн. В.Рєпніна (батько кн. М.В.*Рєпніна*) в західноєвропейському поході. Мандрував Німеччиною, Австрією, Голландією, Францією, Великою Британією. Познайомився з визначними вченими, у т. ч. енциклопедистами.



Станіслав-Август Понятовський. Портрет роботи художника Й.-Б. Лампі-старшого.

1750 обраний на надзвичайний сейм Речі Посполитої від Закрочимської землі, 1751 став полковником ланового регіменту й ломжинським комісаром Радомського скарбового трибуналу, 1752 виявив ораторський хист на сеймі у Гродно (нині місто в Білорусі). 1753 обійняв перемишльське градове старосто. 1755 залучений до *Головного Литовського трибуналу* в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*), за протекції рідних дядьків з роду князів *Чорторийських* здобув посаду *стольника Великого князівства Литовського* і приватне секретарство у брит. посланника до Рос. імперії Ч.Уїльямса, власного приятеля. Зробився фаворитом вел. кн. Катерини (майбутньої імп. *Катерини II*). 1756 призначений дипломатичним представником короля *Августа III* Саксонського, проте 1758 імп. *Єлизаветою Петрівною* видалений із *Санкт-Петербурга*, де в уряді визрівали підозри у причетності С.-А.П. до політичних інтриг.

Мав депутатські повноваження, зокрема 1760 — від *Руського воєводства*, 1761 — од Більської землі (Підляського воєводства). 1764 з волі цариці Катерини II та прусського короля Фрідріха II Гогенцоллерна висунутий на польс. престол і коронований. За угодою 24(13) лютого 1768 про підтвердження *«Вічного миру» 1686* гарантував пільги православному й ін. некатолицьким віросповіданням у своїй країні. Сприяв політ. і військ. реформуванню, розвиткові економіки, освіти, науки, мист-ва, літератури, преси. Заснував Рицарську школу — кадетський корпус, порцеляновий з-д, нац. театр, монетний двір, палацово-парковий комплекс Лазенки та ін. Зібрав цінні колекції старожитностей, виробів нар. промислів, малярства, скульптури, меблів, книг, нумізматики, мап. Забезпечив докладний картографічний опис теренів Речі Посполитої. Вів нотатки, широке листування (поміж адресатів — А.-С.*Нарушевич*, *Вольтер*, Дж.Вашингтон, чимало монархів).

Значною мірою спирався на зарубіжну допомогу, аби подолати збройні зазіхання *Барської конфедерації 1768*, котра, зокрема, спричинила акт безкоролів'я й проголошення С.-А.П. усунутим од влади. Відповідно визнав чинними подальші рос., прусські та австрійс. загарбання, що зрештою призвело до ліквідації його д-ви. Уночі 3 листопада (23 жовтня) 1771 викрадений нападниками-конфедератами, проте врятувався, наступного дня втікши від учасників замаху.

1787 на дніпровській стоянці спец. галер під *Каневом* нетривало спілкувався з подорожуючою Катериною II, запропонувавши укласти союз (для війни з *Османською імперією*). На її пізнішу вимогу він, один із авторів *Конституції Речі Посполитої Третього травня 1791*, зрікся цього акта і приєднався до *Торговицької конфедерації 1792.*

Фактично підкорився революц. рухові, 1794 очоленому Т.*Косцюшком*, обмежившись декларативним універсалом із судженням про недоречність розгорнутої повстанчої боротьби та закликом не слухати «оманливих мрійливих обіцянок». Зрештою посередничав у капітуляції Варшави перед О.*Суворовим*. Після придушення тогорічних визвол. змагань, за наказом Катерини II, конвойований до Гродна. 25 (14) листопада 1795 детронізований. Навесні 1797 на запрошення імп. *Павла I* загостював у петерб. Мармуровому палаці, перебував на інавгурації царя в *Москві*.

Нагороджений орденами Білого орла (1755), Чорного орла (1764), св. апостола Андрія Первозванного з діамантами (1787), удостоєний почесного членства АН у С.-Петербурзі (1777), член АН у Берліні (1791).

П. у м. С.-Петербург. Похований там само в костьолі Святої Катерини, одначе прах зазнав поневірянь і плюндрування: 1938 домовину перенесено на Берестейщину, до Вовчина, пізніше віднайдені у зруйнованій каплиці рештки як вірогідні фрагменти останків властї *СРСР* передали Польщі (врочистий погреб одправлено 1995).

Тв.: Mémoires, t. 1—2. St.-Pétersburg—Leningrad, 1914—1924.

Літ.: *Naruszewicz A.* Dyaryusz podróży Stanisława Augusta króla na Ukrainę, w roku 1787. Warszawa, 1805; *Уманец Ф.* Понятовский и Репнин. «Древняя и новая Россия», 1875, № 7—8; *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой, т. 1—2. СПб., 1886; *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. 1—3. Kraków—Warszawa, 1897; *Zahorski A.* Stanisław August politik. Warszawa, 1966; *Góralski Z.* Stanisław August w insurekcji kościuszkowskiej. Warszawa, 1988; *Zamojski A.* Ostatni król Polski. Warszawa, 1990; *Дьяков В.А.* Обвал. «Родина», 1994, № 12; *Лопатин В.С.* Понятовский. В кн.: Исторический лексикон: XVIII век. М., 1996; *Маслыка Г.А.* Панятоўскі. В кн.: Асветнікі зямлі беларускай. Мінск, 2001; *Michalski J.* Stanisław August Poniatowski h. Ciołek. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 41/4. Warszawa—Kraków, 2002.

П.Г. Усенко.

СТАНІ́СЛАВ-БОГУСЛА́В ЛЕЩИ́НСЬКИЙ (Stanisław Bogusław Leszczyński; 1677—26.02.1766) — король *Речі Посполитої* 1704—09 і 1733—35. Походив зі знатного магнатського роду з Великопольщі, який дав чимало держ. діячів. Його батько — Рафал Лещинсь-



Станіслав-Богуслав Лещинський. Гравюра 19 ст.

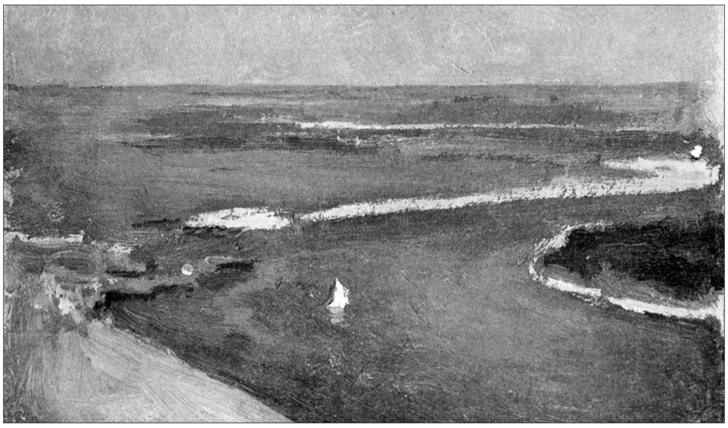
кий — був на час народження сина стольником коронним (1677—78), пізніше — познанським *воєводою* (1687—92), великим підскарбієм коронним (1702—03). С.-Б.Л. отримав добру домашню освіту, замолоду подорожував по Європі. Взяв шлюб із Катариною Опалинською. Розпочав політ. діяльність як коронний підчаший (1697—99), був делегатом на елекційному сеймі 1697, на котрому королем Речі Посполитої обрано саксонського курфюрста *Августа II* Веттіна. Потім став познанським воєводою (1699—1704). На початковому етапі *Північної війни 1700—1721*, коли швед. король *Карл XII* зайняв *Варшаву*, частина панівної еліти Речі Посполитої підтримала його всупереч Августу II, і 2 липня 1704 під тиском шведів новим польс. королем було обрано С.-Б.Л. Восени 1705 він підписав шведсько-польс. трактат, згідно з яким Річ Посполита визнавала над собою швед. *протекторат*. Налагоджувалися й контакти між С.-Б.Л. та гетьманом І.*Мазепою*. Після поразки Карла XII під *Полтавою* С.-Б.Л. мусив тікати до *Османської імперії*, де разом зі швед. королем схиляв султана *Агмеда III* до оголошення війни Рос. імперії, брав участь у підготовці нової армії у Швеції. 1714 осів із родиною в одному з малих нім. князівств, а з 1719 — в Ельзасі. Завдяки шлюбу дочки Марії, котра стала дружиною франц. короля Людовіка XV Бурбона, С.-Б.Л. знову став однією із впливових політ. постатей, розгорнув дипломатичну активність, зокрема встановив зв'язки з гетьманом П.*Орликом* та його сином Г.*Орликом*. По смерті Августа II Веттіна (1 лютого 1733) він, спираючись на Францію, всупереч Рос. імперії та Австрії, став осн. претендентом на польс. корону. 12 вересня 1733 проголошений королем Речі Посполитої. У жовтні 1733 до Польщі вступили рос. війська, і під їхнім тиском відбулася нова елекція, на котрій було проголошено королем саксонського курфюрста *Августа III* Веттіна. С.-Б.Л. відступив до Гданська, але коли місто впало після тривалої оборони, втік до Пруссії. Боротьба за впливи в Речі Посполитій закінчилася перемогою Рос. імперії, і С.-Б.Л. мусив емігрувати до Франції, де дістав від свого зятя Лотарингію. Будучи правителем даної провінції, активно сприяв розвитку к-ри та освіти, заснував рицарську школу для польс. емігрантів, написав або принаймні зредагував та видав 1743 важливий проект держ. реформи в Польщі.

Літ.: *Zachorski A.* Stanisław Leszczyński. В кн.: Poczet królów i książąt polskich. Warszawa, 1978; *Feldman J.* Stanisław Leszczyński. Warszawa, 1984; *Субтельний О.* Мазепинці. К., 1994; *Anusik Z.* Karol XII. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2006.

Ю.А. Мицик.

СТАНІСЛА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — див. *Івано-Франківська область.*

СТАНІСЛА́ВСЬКИЙ (Stanisławski) **Ян** (24.06.1860—06.01.1907) — художник, представник польс. імпресіонізму, творець краківської художньої школи пейзажу («Школа Станіславського»),



Станіславський Я. «Дніпро під Києвом». 1904.

професор Краківської академії мистецтв (із 1897). Його творча діяльність значною мірою була пов'язана з Україною. Н. в с. *Вільшана*. 1883—85 навч. у варшавській школі малювання. У цей період постали його відомі полотна, присвячені укр. пейзажу: «Забутий вітряк» (1883), «Дикий бузок» (1885), «Вулики на Вкраїні» (бл. 1885) та ін. Не уникав укр. істор. тематики: «Козачий пікет» (1880), «Козак на коні» (1885). Для вдосконалення в живописі у франц. митців 1885 виїхав до Парижа (Франція).

Із 1896 очолював майстерню пейзажного живопису краківської Худож. школи (із 1900 — Академія мист-в). Його учнями були чимало відомих художників, у т. ч. українських: М.*Бойчук*, М.*Бурачек*, М.Жук, О.*Новаківський*, І.*Труш* та ін.

У 90-х рр. 19 ст. — на поч. 20 ст. щороку приїжджав в Україну. Брав активну участь у мистецькому житті *Києва*, був секретарем місц. Т-ва художників. Києву і його околицям присвячена значна кількість полотен С., серед них написані 1903—05: «Царський сад», «Купецький сад», «Печерська лавра», «Аскольдова могила», цикл «Михайлівський собор» та ін. На його полотнах — краєвиди *Білої Церкви*, *Канева*, *Поділля* та ін. міст і місцевостей України. Серія картин С. присвячена краєвидам Дніпра: «Дніпровські лимани на світанку» (1902), «Хмара над Дніпром» (1903), «Дніпро у вітряний день» (1905) та ін.

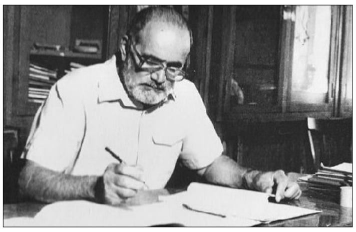
П. у м. *Краків*.

Його полотна зберігаються в музеях *Варшави* (у т. ч. цикл «Михайлівський собор»), Кракова, Києва, *Львова* та ін. міст.

Літ.: *Нестеров М.* Ян Станиславский. «Искусство и печатное дело» (К.), 1910, № 8—9; *Антонович Д.* Ян Станиславский (1860—1907). Прага, 1926; *Juszczak W.* Jan Stanisławski. Warszawa, 1972; *Atepnowska T.* Jan Stanisławski. Warszawa, 1976; *Федорук О.* Джерела культурних взаємин: Україна в творчості польських художників другої половни XIX — початку XX ст. К., 1976.

І.Т. Лісевич.

СТА́НКО Володимир Никифорович (19.02.1937—16.02.2008) — історик, археолог, етнолог. Д-р істор. н. (1983), професор (1989). Дійсний член Рос. академії природничих наук (відділення археології та антропології; 1999). Н. в с. Тернівка (нині у складі м. *Миколаїв*). 1960 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту, із 1968 — його викладач. Канд. дис. на тему: «Мезоліт Північно-Західного Причорномор'я» (1967), докторська дис. на тему: «Мирне: Проблеми мезоліту степів Північного Причорномор'я» (1983). 1976—89 — зав. Відділу археології Пн.-Зх. Причорномор'я Ін-ту археології АН УРСР (*Одеса*), 1993 — кафедри археології та етнології України Одес. ун-ту, 1994—2003 — декан істор. ф-ту Одес. ун-ту. Дослідження присвячені первісній археології, зокрема археології *палеоліту* (Анетівка-І і ІІ, Івашково) і *мезоліту* (Мирне, *Білолісся*, Гіржеве), палеоекономіці, палеоекології, давній історії, етнології. У них вперше розроблені нові методики вивчення пам'ятників кам'яного віку, схема комплексного аналізу структури мезолітичного соціуму. Автор 4-х монографій, понад 130-ти наук. праць. Осн. праці: «Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья» (1982), «Позднепалеолитическое поселение Анетовка II» (1989, у співавт.), «Финальный палеолит и мезолит горного Крыма» (1994, у співавт.), «Історія первісного суспільства» (1999, у співавт.), гол. редактор і співавтор 1-го тому «Давньої історії України» (1997).



В.Н. Станко.

Лауреат Держ. премії України в галузі н. і т. (2002).

Праці: Витоки цивілізації. «Пам'ятки України», 1985, № 2; Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту. В кн.: Археологія Південного Заходу України. К., 1992; Культ бизона (быка) в древних обществах Северного Причерноморья. В кн.: Древности: Труды Российского археологического общества, т. 19. М., 1995; Етнографското изучаване на българите от Южна Украйна в Одеския университет: Методика и направление на изследванията. В кн.: Българска етнология, год. 22, кн. 2. София, 1996 (у співавт.); Landscape Dynamics and Mesolithic Settlement in the North Pontic Steppes. В кн.: Landscape in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. London, 1997; Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины. «Археологический альманах» (Донецк), 1997, № 5; Bison Hunters in the Late Palaeolithic of the Ukraine. В кн.: La Bison. Toulouse, 1999; Первые скотоводы Восточной Европы. В кн.: Археологія та етнологія Східної Європи. Одеса, 2000; First Cattle-Breeders of the Azov-Pontic Steppes. В кн.: Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse. Cambridge, 2003.

Літ.: *Дзиговский А.Н., Приарин А.А.* Владимиру Никифоровичу Станко — 60. В кн.: Археология и этнология Восточной Европы: Материалы и исследования. Одесса, 1997; До 60-річчя Володимира Никифоровича Станка. «Археологія», 1997, № 3; *Шабашов А.В.* Владимир Никифорович Станко. В кн.: Видные ученые Одессы. Одесса, 1997; *Його ж.* Жизнь в науке. В кн.: Времена и годы, вып. 1. Одесса, 1998; *Дзиговський О.М.* Станко Володимир Никифорович. В кн.: Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 4. Одеса, 2005.

О.А. Бачинська.



Є.Ф. Станкович.

СТАНКО́ВИЧ Євген Федорович (н. 19.09.1942) — композитор, муз. діяч. Дійсний член Нац. академії мист-в України (1997). Професор (1997). Нар. арт. УРСР (1986). Герой України (2009). Н. в м. *Свалява*. Навч. в Ужгородському муз. уч-щі, яке закінчив 1961 по класу віолончелі. Композицію вивчав в А.Солтиса у Львів. консерваторії (1961), у Б.*Лятошинського* (1965—68) та М.*Скорика* (1969—70) в Київ. консерваторії. 1978—88 працював заст. голови Спілки композиторів України. 1988 розпочав пед. діяльність у Київ. консерваторії (нині *Національна музична академія України імені П.Чайковського*), із 1990 — зав. кафедри композиції. 1992 очолював журі 1-го Міжнар. фестивалю сучасної музики в м. Вінніпег (Канада), 1996 був запрошений урядом Швейцарії як композитор-у-резиденції кантона Берн (Швейцарія). 1989—92 та 2005—11 був головою Спілки композиторів України. Працював членом К-ту з Нац. премії України ім. Т.Шевченка.

С. — переможець багатьох міжнар. і вітчизн. мистецьких конкурсів і фестивалів. Працює в усіх галузях муз. мист-ва. У його творчому доробку: фольк-опера «Коли цвіте папороть», 6 симфоній для великого симфонічного оркестру, 10 камерних симфоній, симфонічна поема «Dictum» для камерного оркестру, 6 балетів — «Ольга», «Прометей», «Майська ніч», «Ніч перед Різдвом», «Вікінги», «Володар Борисфену», оркестрово-хорові великоформатні полотна на нац. істор. тематику — Каддиш-Реквієм «Бабин Яр», «Чорна елегія», «Панахида за померлими з голоду», «Слово о полку Ігоревім», великі хорові опуси, серед яких — «Нехай прийде Царствіє Твоє», «До Тебе, Господи, взиваю», численні твори для симфонічного оркестру, камерного оркестру й різних складів інструментального ансамблю, музика до драм. вистав та більше 100 худож. фільмів (серед яких — «Легенда про княгиню Ольгу», «Мавка», «Ярослав Мудрий», «Украдене щастя», «Устим Кармелюк», «Час збирати каміння», «Кам'яна душа», «Ізгой», «Роксолана») і документальних кінострічок.

С. — композитор із надзвичайним мелодичним обдаруванням, композитор-психолог яскравого музично-драм. таланту, який мислить масштабно, випуклими «архітектурними» звуковими образами. Це автор симфонічного типу мислення. Сприйняттю складної за концепцією і змістом симфонізованої музики майстра допомагають емоційна щирість авторського вислову і зображальна звукова конкретність. Оригінальна неповторність музики С. полягає в поєднанні фольклоризованого мелосу зі складними сучасними композиційними прийомами та багатошаровою поліфонічною фактурою, автентичної нар. інтонації з модерновими оркестровими тембрами й звуковими барвами.

Музика С. знайшла світ. визнання, звучить у концертних залах Великої Британії, Іспанії, Канади, Китаю, Німеччини, США, Філіппін, Франції, Швейцарії, країн Південної і Східної Європи. Його Камерна симфонія № 3 була внесена до десяти кращих симфоній світу за 1985.

Обирався народним депутатом УРСР і СРСР.

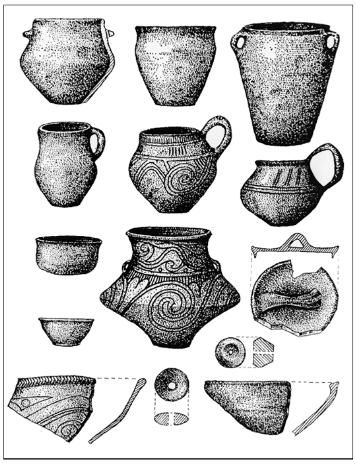
Лауреат республіканської премії ім. М.Островського (1976), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1977, за симфонію «Я стверджуюсь»), лауреат Міжнар. трибуни композиторів ЮНЕСКО (1985).

Нагороджений орденами Дружби народів (1982), св. рівноапостольного кн. Володимира Великого 3-го ст. (2001), Ярослава Мудрого 5-го ст. (2002), медаллю «За трудову доблесть» (1976), Золотою медаллю Нац. академії мист-в України (2002); Герой України з врученням ордена Держави (2009).

Літ.: *Лисецкий С.* Евгений Станкович. К., 1987; *Зинькевич Е.* Симфонические гиперболы: О музыке Евгения Станковича. Сумы, 1999; *Чекан Ю.* Хорова творчість Євгена Станковича. В кн.: *Станкович Є.* Хорові твори [нотне видання]. К., 2004; *Луніна А.* Дев'ять камерних симфоній Євгена Станковича: До питання про образний зміст камерно-симфонічної творчості. «Київське музикознавство», 2009, № 30; *Її ж.* «Володар Борисфену»: Міф чи реальність? «Музика», 2011, № 3; *Її ж.* «Коли цвіте папороть»: Розвінчана міфологема. Там само, 2011, № 4—6.

А.Є. Луніна.

СТА́НОВЕ — могильник і скарб із 53-х бронзових виробів доби пізньої бронзи — початку епохи раннього заліза (13—12 ст. до н.е.) поблизу с. Станове Мукачівського р-ну Закарпат. обл. Пам'ятка стала епонімом к-ри Фельшесевч-Станове, поширеної також у Пн.-Сх. Угорщині та Пн. Трансильванії. У Закарпатській, Львівській, ін. суміжних областях виявлено низку поселень, могильників і скарбів цієї к-ри. Крім землеробства і скотарства, племена займалися бронзоливарним вир-вом. Значна кількість бронзових прикрас, предметів озброєння, оборонне буд-во — свідчення майнової нерівності, виділення родової верхівки, збройних сутичок. Найбільший вклад у вивчення к-ри зробили Т.*Легоцький*, К.Бернякович і Е.Балагурі.



Станове. Керамічні вироби.

Літ.: *Bernjaković K.* Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufargebiet des Oberen Treistales. В кн.: Slovenskā archeológia. R. 8. Bratislava, 1960; *Балагури Э.* Фельшесевч — становская группа памятников эпохи поздней бронзы в Верхнем Потисье. «Советская археология», 1969, № 2.

Л.Г. Мацкевий.

СТАРА́ ВИ́ЖІВКА (до 1946 — Стара Вижва) — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Розташов. на р. Вижівка (раніше Вижва; прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 5,1 тис. осіб (2011).

Відоме з 16 ст. Входило до складу Володимирського пов. *Волинського воєводства*. Після 3-го поділу *Речі Посполитої* 1795 (див. *Поділи Польщі 1771, 1793, 1795*) — у складі Ковельського пов. *Волинської губернії*. 1873 біля села пройшла залізниця *Ковель* — Брест (нині місто в Білорусі) та було відкрито залізничну ст. Вижва. З серпня 1915 до кінця 1918 окуповане німецькими військами, з весни 1919 — польськими. За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* — у складі Польщі (у Волин. воєводстві). З вересня 1939 — у складі УРСР. З 27 червня 1941 до 19 липня 1944 окуповане гітлерівцями. 7 червня 1946 в С.В. перенесено центр Седлищенського р-ну, який було перейменовано на Старовижівський (район було ліквідовано 1963 і відновлено 1966). Статус с-ща міськ. типу надано 1957.

За 5 км на пд. від С.В. — село Нова Вижва. Цей населений пункт заснований 1508 як місто Вижва і зберігав статус міста/містечка до 1940.

СТАРА́ СИНЯ́ВА — с-ще міськ. типу *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на р. Іква (прит. Пд. Бугу). Населення 5,5 тис. осіб (2011).

Засноване 1543 на теренах *Подільського воєводства* Миколаєм Сенявським (див. *Сенявські*) як місто на *магдебурзькому праві*. 1648—58 періодично перебувало під контролем *Війська Запорозького*. 1672—1699 — у складі *Кам'янецького ейялету* під владою *Османської імперії*. Після 2-го поділу *Речі Посполитої* (1793) — у Рос. імперії. З 1797 — у складі Літинського повіту *Подільської губернії*. 1875 розпочав роботу цукровий з-д (діяв до поч. 21 ст.). Аж до 1917 С.С. залишалася приватновласницьким містечком (після Сенявських належало Чарторийським (див. *Чорторийські*), Радзивіллам, Білявським, Стадницьким. 1897 було 4,6 тис. мешканців (половина з них — євреї). У грудні 1920 в містечку остаточно встановлено рад. владу. 1923—31, 1935—59 і з 1966 — центр району. 1939—40 побудована вузькоколійна залізниця від цукрового з-ду до станції Адампіль. Окупована гітлерівцями з 14 липня 1941 до 8 березня 1944. З 1956 має статус с-ща міськ. типу. 1995 у приміщенні будинку к-ри відкрито діораму, присвячену *Пилявецькій битві 1648*.

Істор. споруди (збереглися у спотвореному вигляді): костьол Святого Яна Непомука (1844), палац графа К.Стадницького (1858).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Лукин В., Хаймович Б.* 100 еврейских местечек Украины: Исторический путеводитель, вып. 1: Подолия. Иерусалим—СПб., 1998; *Малаков Д.В.* 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. К., 2009.

Д.Я. Вортман.

СТАРА́ СІЛЬ — с-ще міськ. типу Старосамбірського р-ну *Львівської області*. Населення бл. 1,2 тис. осіб (2011).

С.С. гіпотетично ототожнюється з населеним пунктом або урочищем «Солі», згаданим під 1255 в *Галицько-Волинському літописі*. Виникла як поселення біля родовища солі. Перша достовірна згадка датується 1421, коли відбулася *локація* міста з назвою Солоне (Зальцборк), яке отримало *магдебурзьке право* з привілеєм проводити *ярмарки* та *торги*. На 1565 в місті було 84 будинки, 32 ремісники, 18 *комірників*. Розвивалося солеваріння, гончарне та цегельно-кахельне виробництво. 1768 тут було 7 різних цехів із 123 ремісниками та вироблялося 38,6 тис. діжок солі. За обсягом вир-ва солі С.С. займала 3-тє місце в *Галичині* після *Дрогобича* та *Калуша*.

Після 1-го поділу Речі Посполитої 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) С.С. відійшла до володінь австрійських *Габсбургів* (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належала Польщі. Від 1939 — у складі *Дрогобицької області* (1959 приєднана до Львівської) УРСР. С-ще міськ. типу від 1940. З 28 червня 1941 до 9 серпня 1944 окупована гітлерівцями, входила до складу *Генеральної губернії*.

На пд. околиці С.С. виявлено запаси нафти.

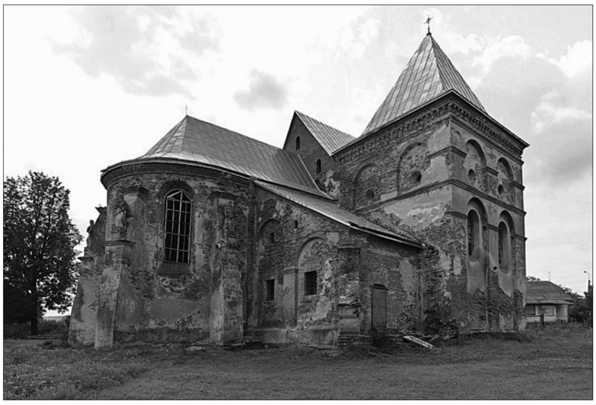
Пам'ятки арх-ри: церква Святої Параскеви П'ятниці (1440, дерев'яна) і дзвіниця (17 ст., дерев'яна), церква Воскресіння Господнього і дзвіниця (17 ст., дерев'яні), костьол Святого Архангела Михаїла і дзвіниця (1660), вілла «Анна» (1911).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Старосамбірщина: Альманах, вип. 1—3. Старий Самбір, 2001—04; *Кріль М.* Старосамбірщина: Історія і культура. Львів, 2009.

Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук.

СТА́РЕЦЬ, БИ́ТВА НАД ЗАТО́КОЮ 1638 — завершальна битва козац. війни 1638. Відбулася 22 (12) червня — 6 серпня (27 липня) 1638.

Після поразки 13 (3) червня у *Жовнинській битві 1638* повстанське військо остаточно втратило стратегічну ініціативу та було змушене вдатися до оборони з надією виснажити урядові війська. На місце Я.*Острянина*, який із невеликим загоном залишив козац. табір, гетьманом обрали Д.*Гуню*. Зручних місць для влаштування стаціонарного табору (див. також *Вагенбург*) у навколишніх степах було обмаль. Утім, неподалік гирла Сули (прит. Дніпра), на Старці (старе Дніпрове річище, що на той час перетворилося на більш-менш значну затоку) 1593 такий табір уже закладався. Місцевість ця (в околицях сучасного с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкас. обл., що нині затоплені водами Кременчуцького водосховища) була вкрита пагорбками та болотами, які нівелювали переваги шляхетської кінноти. Існуюча переправа на Правобережжя (на Бужин; нині затоплений водами Кременчуцького водосховища) давала надію розраховувати на підкріплення від полковника К.Скидана, який збирав сили в *Черкасах*, та Івана (імовірне ім'я) Соломи і Нестора Бардаченка, які діяли в околицях *Києва*, а відсутність у поляків значного флоту давала надію сподіватися на допомогу Дніпром із *Базавлуцької Січі*.



Стара Сіль. Костьол Святого Архангела Михаїла. Фото 2009.

Відтак 20 (10) червня козаки Д.Гуні спорудили міст через Сулу й перейшли з-під Жовнина (за дві милі; нині с. Жовнино Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) на Старець, де заходилися укріплювати табір (іноз. інженери з польс. війська, що вже після битви оглянули козац. укріплення, визнали їх неприступними). Повстанці мали вдосталь деревини, запасів води й паші для коней. Прибулий з підкріпленням *гетьман польний коронний* М.*Потоцький* розпочав воєнні дії. Після кількох днів боїв, а особливо після великого штурму, обидві сторони переконалися, що перемога вирішуватиметься поза Старцем і залежатиме від успіху його блокади (експедицій-

ний корпус С.*Лаща*, підсилений магнатськими підрозділами, на Правобережжі мав перервати козац. комунікації з лівим берегом Дніпра, М.Потоцький з осн. силами коронної армії забезпечував блокаду з Лівобережжя).

Відтак поляки зосередилися на розгромі загонів К.Скидана, Н.Бардаченка, Кості (вів загін з боку Надпсілля, розбитий під Омельником; нині село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.), Пожарського, Сави Киянина та недопущені до табору 2-тис. загону Філоненка, який рухався з Базавлуцької Січі Дніпром з припасами для війська. З цими завданнями М.Потоцькому, який стояв на чолі урядових військ, вдалося справитися лише почасти: значна частина скиданових козаків та ін. повстанських загонів пробилася в табір, дійшов до нього і Філоненко, щоправда, із сильно поріділим військом та майже позбувшись обозу — через засідку, влаштовану йому реєстровцями та полком С.Лаща. Боєм під час прориву Філоненка (4—6 серпня (25—27 липня)) і завершилися воєнні дії над Старцем. Нестача припасів у козаків зробила свою справу, і вони пішли на укладення угоди (Д.Гуня та Філоненко завчасно втекли з табору обложених).

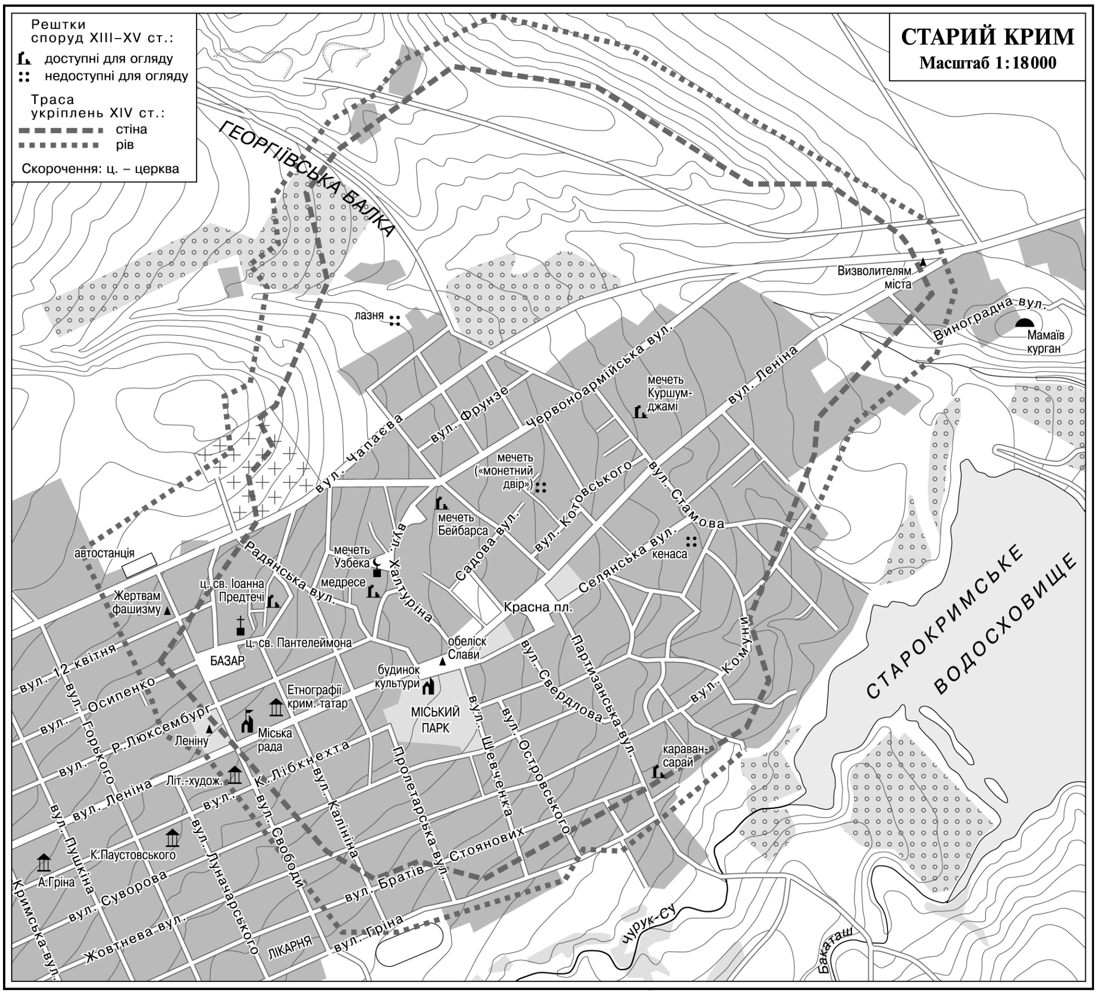
Найбільш яскраві описи битви є у друкованих виданнях С.*Окольського* «Kontynuacya diaryusza woiennego ... w roku 1638...» (Краків, 1639) та С.Шимановського «Mars Savromatski...» (Варшава, 1642). Запорожці вважали бойові дії над Старцем, попри заг. поразку, своїм воєнним успіхом (адже протистояли вони далеко чисельнішій і краще спорядженій коронній армії — до 10 тис. козаків-повстанців проти 18—19 тис. жовнірів з 4 тис. козаків-реєстровців включно — і втрати польс. сторони тут були більші за козацькі).

Літ.: *Вирський Д.С.* Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). К., 2008 (підрозділ 4.4 про «Марс Савроматський» С.Шимановського); *Borowiak A.* Powstanie kozackie 1638. Zabrze, 2010; *Вирський Д.С.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. К., 2011.

Д.С. Вирський.

СТАРИ́Й КРИМ (кримськотатар. Eski Qırım) — місто в Кіровському р-ні *Автономної Республіки Крим*, у долині р. Чурук-Су. Населення 9,5 тис. осіб (2011).

Археол. знахідки свідчать про заселення території міста принаймні з кінця 1 тис. до н. е. Найбільш важливою з них є знайдена 1897 мармурова плита з грец. написом боспорського царя Тіберія Юлія Рескупорида, датована 212. Але археол. контекст цієї знахідки залишається невідомим. Немає підстав твердити про безперервний розвиток поселення в період до 2-ї пол.



13 ст. Спроби ототожнити С.К. з поселеннями, назви яких відомі з антич. джерел, непереконливі.

Місто засноване владою *Золотої Орди* між 1253 і 1263 й отримало назву Крим (трапляється на монетах і місц. надгробках), котра досі не має однозначного пояснення. Паралельно вживали назву Солхат (у лат., вірм., сельджуцьких джерелах, на монетах), яку пояснюють із тюркських мов як «ліва сторона».

Місто одразу стало адм. центром золотоординського улусу Крим (який охоплював Крим. п-ів і межиріччя Дніпра та Дону); тут працював монетний двір, який карбував срібні та мідні монети. Срібні *дирхеми* карбувалися тут із 1266 по 1420 (за відомими знахідками). Пізніше тут працював монетний двір *Кримського ханату.* Монети карбувалися в С.К. аж до часу правління хана Мегмед-Ґерея I (відомі монети 1517).

Провідною етно-реліг. громадою в місті були татари-мусульмани. Для них заходами єгип. султана Бейбарса 1287 була споруджена мечеть. У період посиленої ісламізації Золотої Орди (за правління хана Узбека) збудована ще одна мечеть, від якої зберігся буд. напис з датою 1314 та іменем хана Узбека. У середині 1340-х рр. збудовано мусульманське уч-ще (медресе), яке в руїнах збереглося до нашого часу (найдавніша на терені України будівля, спеціально споруджена для освіт. закладу). У 2-й пол. 15 ст. до медресе була прибудована мечеть, куди перенесено напис 1314. Тому цю найкраще збережену мечеть С.К. часто звуть «мечеттю Узбека». До цього ж часу (14 ст.) слід зарахувати заснування караван-сараю, який зберігся в руїнах.

Другою за значенням громадою була вірменська. С.К. був важливим центром вірм. просвіти і книжності. До нашого часу збереглося не менше 36 рукописних книг, переписаних у С.К. 1332—1437. Із писемних джерел відомо про існування кількох вірм. церков, але зв'язок цих згадок з погано збереженими руїнами храмів залишається дискусійним. Важливу роль у житті вірм. громади відігравав монастир *Сурб-Хач*, розташований за 3,5 км від С.К.



Старий Крим. Катерининська миля. Фото 2009.

У С.К. були також грец. (правосл.) храми, іудейська громада зі своєю синагогою (можливо, кенасою); тут торгували генуезці із сусідньої Кафи (нині м. *Феодосія*).

У 1370-х рр. С.К. був центром політ. діяльності темника *Мамая.* 1381 він зазнав поразки від хана *Тохтамиша* та був убитий десь поблизу С.К. Похований він, за однією версією, у Мамаєвому кургані на сх. околиці С.К. (за ін. версією — у с. Айвазовське на пн. від С.К.).

Площа міста в період його розквіту досягала 80 га. Місто було оточене ровом і оборонним муром з баштами (за новітніми дослідженнями їх датують 1360-ми—80-ми рр.) У золотоординський час С.К. мав важливе значення як пункт транзитної торгівлі на *Великому шовковому шляху.*

З утворенням незалежного Крим. ханату (з 1440-х рр.) С.К. поступово втратив своє значення на користь нового центру (майбутнього *Бахчисарая*). У 16 ст. С.К. відносився до бейлику Ширин; відомо, що тут часто перебував хан Мегмед-Ґерей I (відсилав звідси свої грамоти).

Із серед. 16 ст. роль столиці остаточно перейшла до Бахчисарая; мабуть, з цього часу місто Крим стало «Старим» (у рос. дипломатичних документах назва «Старий Крим» уперше зафіксована 1585).

Евлія Челебі, який відвідав С.К. 1666, писав про колишню велич і сучасне йому запустіння міста; однак він наводить численні буд. написи на збережених будівлях (до нашого часу з них зберігся лише напис Узбека 1314).

З переходом Криму під владу Рос. імперії С.К., як і регіон у цілому, зазнав жорстокої демографічної кризи. 1805 в місті жило лише 114 осіб. Щоб зарадити цьому, рос. уряд відвів біля С.К. місце для поселення болгар (1803; існувала як окремий населений пункт Болгарська колонія, з 1948 — Красне Село, 1989 приєднане до міста). З 1783 до кінця 18 ст. С.К. мав назву Левкополь. 1784—87 був центром Левкопольського пов. *Таврійської області.* З 1787 — заштатне місто Феодосійського пов. Таврійської обл. (з 1802 — *Таврійської губернії*). 1930—59 — райцентр. З 2 листопада 1941 до 13 квітня 1944 місто було окуповане гітлерівцями. У травні—червні 1944 зі С.К. були депортовані крим. татари, болгари та вірмени.

У С.К. провів останні роки свого життя (1930—32) рос. письменник О.*Грін.* Він похований на місц. цвинтарі, на його могилі встановлено скульптуру «Тієї, що біжить по хвилях». У С.К. працює літературно-меморіальний музей письменника. На цвинтарі в С.К. поховані також кінорежисер О.*Каплер* та його дружина поетеса Ю.Друніна.

З кінця 1920-х рр. місто набуває популярності як кліматичний курорт для хворих на туберкульоз. Із 1953 у С.К. працює протитуберкульозний санаторій «Старий Крим». У ньому лікував-

Старий Крим. Мечеть Узбека (15 ст.) та залишки медресе (14 ст.). Фото 2009.



ся, а потім працював М.*Амосов* (1960-ті рр.).

Літ.: *Кулаковский Ю.А.* О новейших находках в Старом Крыму. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, т. 13, отд. 1. К., 1899; *Маркевич А.И.* О старо-крымской синагоге как предмете спора между евреями и караимами. В кн.: Известия Таврической ученой архивной комиссии, кн. 34. Симферополь, 1902; *Бороздин И.Н.* Солхат. «Новый Восток», 1926, № 13—14; *Башкиров А.С.* Художественные памятники Солхата. «Крым», 1927, № 1; *Акчокраклы О.* Старокрымские надписи по раскопкам 1928 г. В кн.: Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, т. 3. Симферополь, 1929; *Сыроечковский В.Е.* Мухаммед-Герай и его вассалы. В кн.: Ученые записки Московского университета, т. 61. М., 1940; *Домбровский О.И., Сидоренко В.А.* Солхат и Сурб-Хач. Симферополь, 1978; *Крамаровский М.Г.* Солхат-Крым: К вопросу о населении и топографии города в 13—14 вв. В кн.: Итоги археологических работ Государственного Эрмитажа. Л., 1989; *Крамаровский М.Г.* Религиозные общины в истории и культуре Солхата XIII—XIV вв. В кн.: Archeologia Abrahamica. М., 2009; *Його ж.* Беглербег Мамай и стены Солхата. В кн.: Алматы. История тысячелетия. Материалы международной научно-практической конференции «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы». 17—18 ноября 2010 г., вып. 3. Алматы, 2012.

М.І. Жарких.

СТАРИ́Й СА́МБІР — місто *Львівської області*, райцентр. Розташований в передгір'ї Карпат на р. Дністер. Населення 6,2 тис. осіб (2011).

Місто відоме під назвою Самбір з 14 ст. Його прямий зв'язок із гіпотетичним давньоруським Самбором (див. *Самбір (давній)*) не підтверджений джерелами. Після заснування Нового Самбора (див. *Самбір*) місто стало йменуватися Старим Самбором, або Старим Містом.



Старий Самбір. Ратуша. Фото 2010.

Наприкінці 14 ст. місто було центром волості. 1553 отримало *магдебурзьке право*. 1590—1772 входило до Самбірської економії. У 16 ст. сформувалося як ремісничий і торг. центр. У місті існували різницький, пекарський, ковальський, ткацький, шевський, кравецький і кушнірський *цехи*. Відбувалися 2 *ярмарки* на рік.

13 жовтня 1648 захоплений козац. загоном на чолі з І.Капустою, а 1657 — військами трансильванського кн. Дєрдя II *Ракоці*. Війни та епідемії 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. призвели до цілковитого спустошення міста.

Після 1-го поділу Речі Посполитої (1772) С.С. увійшов до володінь австрійс. *Габсбургів*. З 1867 — центр повіту. 1905 через С.С. пройшла залізниця *Львів—Ужгород*. 1910 населення міста становило 4,9 тис. осіб (із них греко-католиків — 40,2 %, іудеїв — 37,0, римо-католиків — 22,7 %).

Під час *Першої світової війни* у вересні 1914 — травні 1915 місто було окуповане рос. військами. З листопада 1918 С.С. — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 — центр повіту Львів. воєводства 2-ї Речі Посполитої. З вересня 1939 — у складі СРСР. З 30 червня 1941 до 7 серпня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії*. У перші ж місяці окупації було знищено майже все єврейс. населення міста.

У повоєнний час у С.С. було споруджено кілька невеликих пром. підпр-в.

У С.С. народилися політ. діяч М.Зиблікевич (1823—87), скульп. Я.Райхерт-Тот (1895—1986), діяч УГКЦ Н.Саварин (1905—86).

Істор. споруди: синагога (19 ст.), костьол Святого Миколая (1890), єврейс. цвинтар (16—19 ст.).

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; *Пархуць Л.* Територіальний розвиток Старого Самбора в картографічних матеріалах кінця XVIII — початку XX ст. В кн.: Картографія та історія України: Збірник наукових праць. Львів, 2000; Старий Самбір. В кн.: Ї, часопис, вип. 48: Гебрейський усесвіт Галичини. Львів, 2007.

Л.В. Смуток.



М.М. Старицька.

СТАРИ́ЦЬКА Марія Михайлівна (псевд. — Яворська; 31(19).05.1865—20.12.1930) — актриса і режисер, організатор театральної освіти в Україні. Засл. арт. УСРР (1926). Донька М.*Старицького*, сестра Л.*Старицької-Черняхівської*. Н. в м. *Київ* (за ін. даними, у с. Лебехівка; колиш. село Глобинського р-ну Полтав. обл., нині затоплене водами Кременчуцького водосховища). Освіту здобула в Київ. приватній жін. г-зії В.Ващенко-Захарченко (1882), на Вищих жін. (Бестужевських) курсах у *Санкт-Петербурзі* (1883) та на київ. Вищих жін. курсах (1886). З 1886 по 1890 у складі трупи М.Старицького гастролювала в *Харкові*, *Одесі*, *Москві*, С.-Петербурзі, *Варшаві*, Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Мінську*, Казані (нині столиця Татарстану, РФ), Баку (нині столиця Азербайджану) та ін. містах, виконувала другорядні ролі та брала участь в орг. роботі. 1891 продовжила навчання в театральному уч-щі Моск. філармонійного т-ва. З 1897 — у трупі М.К.*Садовського*. Протягом 1904—27 очолювала драм. відділ Музично-драм. школи М.Лисенка (з 1913 — *Музично-драматична школа імені М.Лисенка*, з 1918 — Музично-драм. ін-т ім. М.Лисенка).

Член т-в *«Боян»* і *«Просвіта»*, Укр. драм. гуртка, *Київського літературно-артистичного товариства* та клубу *«Родина»*. Виконувала обов'язки голови театрального відділу при ген. секретарстві освіти УЦР; автор програми з організації укр. театру.

Виконавиця ролей Анни Петрівни («Не судилось»), Лимерихи («За двома зайцями»), Матері («Маруся Богуславка»), Ганни («Богдан Хмельницький») та ін. С. вперше поставила на сцені твори Лесі *Українки* «Йоганна, жінка Хусова», «Айша й Мохаммед» (1913) і «Камінний господар» (у співпраці з Г.Матковським та І.Стешенко, 1914).

П. в м. Київ, похована на *Байковому цвинтарі*.

Літ.: *О'Коннор-Вілінська В.* Лисенки й Старицькі. Львів, 1936; *Хорунжий Ю.*

Постаті в родинному інтер'єрі: Старицькі. «ЛУ», 1990, 13 грудня; Митці України. К., 1992; *Хорунжий Ю.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни. К., 2004; *Бутенко Е.* Родословная Старицких. Полтава, 2005.

Н.В. Пазюра.

СТАРИ́ЦЬКА-ЧЕРНЯХІ́ВСЬКА Людмила Михайлівна (29.08.1868 — імовірно, 1941) — письменниця, перекладачка, прозаїк, драматург, громад. діяч. Донька М.*Старицького*, сестра М.*Старицької*. Н. в м. *Київ* (за ін. даними, в с. Карпівка; нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.). Освіту здобула в київ. приватній жін. г-зії В.Ващенко-Захарченко. 1888—93 брала активну участь у роботі літ. гуртка *«Плеяда»*. Після смерті М.В.*Лисенка* очолила київ. літературно-мистецький *Український клуб*. У роки *Першої світової війни* брала участь у роботі Київ. к-ту для допомоги українцям-утікачам, працювала сестрою милосердя у шпиталі для поранених. Член *Товариства українських поступовців* та *Української Центральної Ради*. Співзасновник і заступник голови Нац. ради укр. жінок у *Кам'янці-Подільському* (1919), засновник і член *Київського літературно-артистичного товариства*, *Українського наукового товариства* та *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*. У 1920-ті рр. працювала у ВУАН, зокрема брала участь у роботі перекладацької Комісії з підготовки до друку Біблії укр. мовою. 15 січня 1930 заарештована і звинувачена у причетності до *«Спілки визволення України»*, засуджена умовно й вислана до Сталіно (нині м. *Донецьк*), де займалася перекладацькою діяльністю. 1936 повернулася до Києва. 20 липня 1941 заарештована, звинувачена в антирад. діяльності. Померла по дорозі до місця заслання. Точна дата та місце смерті не відомі. 1989 реабілітована посмертно.

С. — автор численних драм. творів, серед них на істор. тематику: «Гетьман Петро Дорошенко», «Розбійник Кармелюк», «Іван Мазепа», «Милість Божа», «Останній сніп». Переклала укр. мовою лібрето опер Дж.Верді («Ріголетто», «Аїда»), К.Глюка («Орфей»), Ш.Гуно («Фауст»), Дж.Пуччіні («Чіо-Чіо-Сан»), М.Римського-Корсакова («Золотий півник») та ін. Її перу належить перше дослідження з історії укр. нац. театру. Залишила спомини про Лесю *Українку*, М.Лисенка, М.Старицького, В.*Самійленка*, Г.*Барвінок*, І.*Франка*, М.К.*Садовського*, М.*Коцюбинського*, М.*Заньковецьку*, П.*Саксаганського*, І.*Карпенка-Карого* та інших.

Тв.: Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. К., 2000.

Літ.: *О'Коннор-Віленська В.* Лисенки й Старицькі. Львів, 1936; З порога смерті...: Письменники України — жертви сталінських репресій. К., 1991; Репресоване «Відродження». К., 1993, *Хорунжий Ю.* Три колонки з продовженням. «ЛУ», 1993, 9, 16, 23, 30 вересня; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Чернова І.* Національна ідея в історичних драмах Л. Старицької-Черняхівської. «Наука і сучасність» (К.), 1998, ч. 2; *Солод Ю.* Державотворчі й націєтворчі магістралі в політичній та мистецькій практиці Людмили Старицької-Черняхівської. В кн.: Українська Центральна Рада: Поступ націєтворення та державобудівництва. К., 2002; *Баран Л.* Людмила Старицька-Черняхівська: Тернистий шлях творчості. Вінниця, 2003; *Хорунжий Ю.* Гомін епох [до 135-річчя від дня народження української письменниці Л. Старицької-Черняхівської]. «Культура і життя», 2003, 20 серпня; *Процюк Л.* Трудівниця [до 140-річчя з дня народження Л. Старицької-Черняхівської]. «ЛУ», 2008, 25 вересня.

Н.В. Пазюра.

СТАРИ́ЦЬКИЙ Михайло Петрович (14(02).12.1840—27(14).04.1904) — письменник, поет, перекладач, театральний і культурно-громад. діяч. Батько М.*Старицької* і Л.*Старицької-Черняхівської*. Н. в с. Кліщинці (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Походив із дрібномаєткової поміщицької родини. Рано осиротівши, виховувався в родині В.Лисенка — батька композитора М.В.*Лисенка*. Навч. в Полтав. г-зії, а згодом — у Харківському (1858—60) та Київському (1860—61, 1864—65) ун-тах. У 1860-х рр. розпочав літ., громад. і театральну діяльність. Брав участь у роботі *Південно-західного відділу Російського географічного товариства*, *Київського літературно-артистичного товариства*, видавав альманах «Рада». Свою прозову творчість розпочав як перекладач. С. створив низку власних поезій, які є золотим фондом літ. класики. Одним із кращих ліричних віршів є «Виклик» («Ніч яка, Господи, місячна, зоряна»). В історію укр. літератури ввійшов передовсім як автор великих істор. повістей та романів. Його перу належать 7 романів, 6 повістей і кілька десятків оповідань та нарисів, написаних рос. мовою. До найвизначніших належать трилогія «Перед бурей: Исторический роман из времен Хмельниччины» (1894), «Буря» (1896), «У пристани» (1897), в яких оспівана героїчна боротьба укр. народу за своє визволення. Близькою до трилогії була повість «Оборона Буши» (1891). Твори «Молодость Мазепы» (1893), «Руина» (1899), «Последние орлы» («Гайдамаки»; 1901) відтворювали істор. події 2-ї пол. 17—18 ст. Соціальні проблеми знайшли своє відображення в романі «Разбойник Кармалюк» (1903). Багато повістей, оповідань та нарисів присвятив становищу укр. села («Непокорный», 1892; «Остроумие урядника», «Даровой хлеб», 1881; «Понизив», 1893; «Вареники», 1894; «Орися», 1894; «Лихо: Картинки з життя голодних», 1901). У багатьох оповіданнях порушує питання становища інтелігенції в тогочасному сусп-ві («Горькая правда», «Неудачница», 1901; «Копилка», 1903).

Значне місце у творчості С. займала драматургія. За сюжетами творів М.*Гоголя* він створив п'єси «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок» (1883), «Тарас Бульба» (1881), «Утоплена» (1885), інсценізував твори Е.Ожешко, Ю.-І.*Крашевського*, зробив сценічні редакції п'єс укр. драматургів («Чорноморський побит на Кубані» Я.*Кухаренка*, 1886; «На Кожум'яках» І.*Нечуя-Левицького* (у сценарії — «За двома зайцями»), 1875; «Перемудрив» П.*Мирного*, 1884). Написав власні соціально-побутові драми «Не судилося» (1881), «У темряві» (1892), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (1882), «Талан» (1893), істор. драму «Маруся Богуславка» (1897), водевілі «Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка» (1872), «По-модньому» (1889), «Чарівний сон» (1872) та ін. Творчості С. притаманне поєднання реалізму з романтичним піднесенням.



Л.М. Старицька-Черняхівська.



М.П. Старицький.

Зробив великий вклад у розвиток укр. професійного театру. Сценічну діяльність розпочав у любительських драм. гуртках. 1872 разом із М.Лисенком створив у *Києві* «Товариство українських сценічних акторів». Упродовж 1883—85 очолював першу укр. трупу М.Л.*Кропивницького*, а 1885—91 — нову трупу. 1892—96 — директор і режисер трупи М.К.*Садовського*, 1898 — режисер трупи І.Найди.

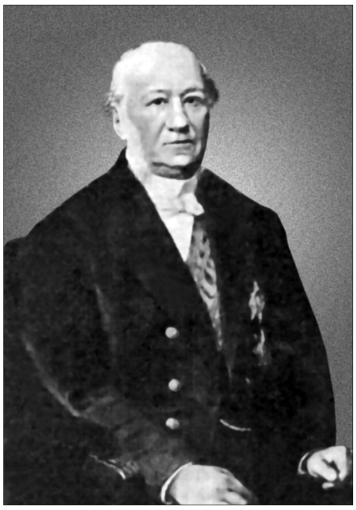
П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

У с. Кліщинці встановлено пам'ятник М.Старицькому.

Літ.: *Сокирко Л.Г.* М.П. Старицький. К., 1960; *Комишанченко М.Т.* Михайло Старицький. К., 1968; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

Т.І. Лазанська.

СТАРИ́ЦЬКІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Луки Семеновича** С. (р. н. невід. — п. до 1700), полтав. протопопа (1665—71). Його син — **Захарій Лукич** (р. н. невід. — п. 1714) — обіймав уряд полтав. полкового *сотника* (1711—14). Від правнуків Захарія Лукича — **Григорія Михайловича** (бл. 1731 — бл. 1800), полтав. полкового *хорунжого* (1765—70), та **Василя Михайловича** (бл. 1737 — до 1795), миргородського полкового хорунжого (1773) і *обозного* (1773 — імовірно, 1784), — беруть початок дві осн. гілки роду — полтавська і миргородська. З полтав. гілки походять: **Дмитро Михайлович** (1805—71), театральний діяч, драматург, режисер-аматор, один з організаторів та керівників аматорських театрів у *Чернігові* (разом з О.М.*Марковичем*) і *Полтаві*, автор драми «Послідній кошовий запорізький» (1865); **Іван Михайлович** (1814—1907) — військ. діяч, прикомандирований для особливих доручень до командуючого Моск. військ. округом, генерал від інфантерії у відставці (1885); **Георгій** (Єгор) **Павлович** (1825—99), відомий правник, дійсний таємний радник (1881), сенатор (1867), старший голова Тифліської суд. палати (1867—73), член Держ. ради Рос. імперії (1879), голова кодифікаційного відділу (1882—83) та департаменту законів (1883—85) Держ. ради Рос. імперії, один із



Г.П. Старицький (1825—1899).

виконавців *судової реформи 1864*; полтав. земські діячі **Петро Павлович** (1836—1902), голова Полтав. повітової (1886—1902) та член Полтав. губернської (1878—86) земських управ, та **Олександр Павлович** (1841—1925), член Полтав. губернської земської управи (1889—1904) та полтав. повітовий *предводитель дворянства* (1904—08), член 3-ї Держ. думи Рос. імперії від *Полтавської губернії* (1908—12); **Георгій Георгійович** (1867—1946), правник, громад. діяч, гласний Полтав. міської думи, член училищної ради і попечитель Полтав. реального уч-ща, присяжний повірений (з 1913), полтав. *губернатор* за часів денікінщини (1919), з 1920 — в еміграції; **Ганна Георгіївна** (1908—81), франц. художниця-абстракціоністка, живописець, майстер декоративного мист-ва та книжковий графік.

До миргородської гілки роду належали: **Михайло Петрович** (див. М.*Старицький*; 1840—1904), відомий письменник і культ. діяч, та його дочки — **Людмила Михайлівна** (див. Л.*Старицька-Черняхівська*; 1868—1941), відома письменниця й громад. діячка, і **Марія Михайлівна** (див. М.*Старицька*; 1865—1930), акторка, режисер і педагог.

Рід внесений до 1-ї та 2-ї частин Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СТА́РІНОВ Ілля Григорович (02.08(20.07).1900—18.11.2000) — рад. військ. діяч, один із засновників мінно-диверсійного напряму в бойовій діяльності партизан. підрозділів та військ спец. призначення, полковник (1938). Професор (1984). Н. в с. Войново (нині село Болховського р-ну Орловської обл., РФ) в сім'ї залізничника. Навч. в 4-річній школі в с. Завідово (нині село Конаковського р-ну Тверської обл., РФ). Працював на фабриках м. Твер (нині місто в РФ). У жовтні 1917 — член бойової дружини Тверської ради робітн. і солдатських депутатів. У липні 1918 був призваний Болховським військкоматом до Червоної армії. Служив у 20-му полку 3-ї стрілец. д-зії, брав участь у боях на *Південному фронті.* У вересні 1921 — вересні 1922 навч. у Воронезькій школі військ. залізничників-техніків. З осені 1924 — командир роти 4-го Коростенського залізничного полку. 1925—28 — один з інструкторів з підготовки підривників груп «загородження», створених за ініціативою наркома з військ. і мор. справ СРСР М.*Фрунзе* згідно із впроваджуваною в *СРСР* «теорією малої війни». 1929 — інструктор з диверсійної підготовки Київ. розвідувально-диверсійної партизан. школи, яку очолював М.Кочегаров, навч. пунктів *Державного політичного управління УСРР.* З грудня 1930 служив у 4-му (розвідувальному) відділі штабу *Українського військового округу*, відповідав за підготовку партизанів-диверсантів у спецшколах *Києва*, *Харкова*, *Куп'янська*, одночасно займався вдосконаленням мінно-підривних засобів та методів їх використання. Тільки в Укр. військ. окрузі було підготовлено понад 80 організаторських та диверсійних груп заг. чисельністю понад 600 осіб, здатних діяти в тилу ворога. З березня 1932 — нач. розвідувального пункту Українського військ. округу в м. *Тирасполь.* З березня 1933 — співробітник відділу з підготовки диверсійних кадрів 4-го (розвідувального) управління Штабу Червоної армії, який очолювала М.Сахновська. Займався диверсійною підготовкою агентури *Інтернаціоналу Комуністичного*, членів іноз. ко-

муніст. партій (В.Пік, П.Тольятті, О.Завадський та ін.). У вересні 1933 — травні 1935 навч. у Військово-транспортній академії Червоної армії. З травня 1935 — заст. коменданта ст. Ленінград-Московська, одночасно викладав курс із техніки «загороджувальних робіт» на дорогах на військово-транспортному ф-ті Ленінгр. ін-ту інженерів шляхів сполучень. У листопаді 1936 — листопаді 1937 — у групі рад. радників Нар. армії Іспанії, безпосередньо підпорядковувався Я.Берзіну. Пройшов шлях від радника диверсійної групи до радника командира 14-го партизан. корпусу Д.Унгрії. З лютого 1938 — нач. Центр. науково-випробувального полігону залізничних військ, ініціював створення спец. лабораторії для конструювання мін різного призначення. Підготував канд. дис. на тему: «Мінування залізниці». З листопада 1939 — нач. групи розмінування на Карельському перешийку під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940*. Був важко поранений, отримав інвалідність. З серпня 1940 — нач. відділу мінування та загородження Гол. інженерного управління Червоної армії. Організував курси з підготовки фахівців мінно-підривної справи в Нахабіно (нині с-ще міськ. типу Моск. обл., РФ). З липня 1941 — начальник Оперативної групи по мінно-загороджувальних роботах, одночасно — начальник Оперативного навч. центру Зх. фронту. У вересні 1941 — начальник оперативно-інженерної групи *Південно-Західного фронту* (5 інженерно-загороджувальних батальйонів та 5 оперативних груп). Попередня робота з мінування об'єктів у м. Харків привела до знищення радіокерованою міною в листопаді 1941 командування 68-ї д-зії *Вермахту* та Харків. гарнізону, очолюваного генерал-майором Г. фон Брауном. Ін. заміновані об'єкти (два віадуки, будівля Харків. військ. округу та ін.) не спрацювали через несправність або виявлення мін ворогом. У Києві, *Чернігові* та Орлі (нині місто в РФ) намагався відновити підготовку диверсантів. З листопада 1941 — заст. начальника штабу інженерних військ Червоної армії, з грудня 1941 — начальник оперативно-інженерної групи *Південного фронту*. Сформував 5 інженерних батальйонів. До їх складу входило чимало колиш. бійців Нар. армії Іспанії. У лютому 1942 організував та особисто очолював диверсійні «льодові» рейди через Таганрозьку затоку. З квітня 1942 — командир 5-ї окремої інженерної бригади спец. призначення Калінінського фронту. У серпні 1942 — нач. Вищої оперативної школи особливого призначення *Центрального штабу партизанського руху*, водночас керував розробкою масштабних диверсійних операцій на Кавказі (у тил ворога було десантовано 16 диверсійних груп). З березня 1943 — член Військ. ради Пд.-Зх. фронту по організації диверсій у тилу ворога. З травня 1943 як заст. начальника *Українського штабу партизанського руху* організував відділ планування диверсійних операцій та підготовки диверсантів, формував диверсійні підрозділи партизан. з'єднань. Одним із гол. завдань партизанів бачив знищення ешелонів ворога — «війну на рейках». Не раз дискутував з вищим командуванням Червоної армії щодо безперспективності масової операції з підриву залізничних колій — т. зв. рейкової війни (див. *«Рейкова війна»*). З квітня 1944 — заст. начальника Польс. штабу партизан. руху, займався розгортанням рад. партизан. загонів та диверсійних груп в окупованій нацистами Польщі. З липня 1944 як нач. рад. місії в *Югославії* (дислокувалася в Бухаресті; Румунія) організовував взаємодію військ Червоної армії та підрозділів Національно-визвол. армії Югославії. З лютого 1945 — начальник оперативно-інженерної групи фронтового підпорядкування з розмінування доріг Німеччини. З листопада 1945 — заст. начальника 20-го управління залізничних військ Червоної армії, яке дислокувалося в м. *Львів*, очолював роботи з розмінування залізниці, організовував протидиверсійні заходи щодо охорони доріг від підрозділів *Української повстанської армії*. З вересня 1946 — нач. кафедри тилу Військ. ін-ту МВС СРСР. У 1950-х рр. — один з організаторів військ спец. призначення Гол. розвідувального управління Генштабу СРСР, розробив стратегію і тактику їх використання, створив десятки зразків спецтехніки. З січня 1956 — у відставці.


І.Г. Старінов.

З 1957 — старший наук. співробітник Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, 1964—87 — викладач тактики диверсій Курсів удосконалення офіцерського складу КДБ при РМ СРСР, ін. спец. навч. закладів. З 1984 — професор по спец. дисциплінах. Автор понад 150 наук. праць, спогадів.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 5-ма орденами Бойового Червоного Прапора, орденами Вітчизн. війни 2-го ст., Дружби народів, Жовтневої революції, Мужності, численними медалями СРСР, Чехословаччини, Польщі, Югославії, Німеччини, Іспанії.

П. у м. *Москва*, похований на Троєкуровському кладовищі.

Тв.: Подрывники на коммуникациях агрессора. «Вопросы истории», 1988, № 7; Записки диверсанта. М., 1997; Мины замедленного действия: Размышления партизана-диверсанта. М., 1999.

Літ.: *Боярский В.И.* Партизаны и армия: История упущенных возможностей. Минск, 2001; *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. М., 2003.

Р.Ю. Подкур.

СТАРКÓВ Арсеній Вікторович (20(08).02.1874—18.12.1927) — лікар, учений в галузі анатомії та хірургії. Професор анатомії Моск. та Київ. ун-тів. Дійсний член УАН (1921; з червня 1921 — ВУАН). Н. в м. Торжок (нині місто Тверської обл., РФ). Закінчив Моск. ун-т (1897). Разом з О.*Корчаком-Чепурківським* 7 березня 1921 обраний дійсним (ординарним) академіком УАН по кафедрі анатомії. Брав участь у засіданнях Спільного зібрання УАН, зокрема у справі прийняття музейних колекцій П.П.*Потоцького* (Петроград; нині м. *Санкт-Петербург*). Очолив лабораторію для дослідів над центр. нервовою системою та Комісію ВУАН по виучуванню центр. нервової системи (працювала з 1 липня 1921). Наприкінці літа 1921 з дозволу Наркомосу УСРР

виїхав у відрядження до Праги (Чехословаччина) для перевірки винайденого ним способу муміфікувати тваринні тіла. Одержав мандат як посередник між ВУАН та громад. орг-ціями Чехословаччини. Переведений у нештатні академіки ВУАН. До *СРСР* не повернувся. 1923—25 працював в *Українському високому педагогічному інституті* в Празі. Переїхав до Латвії. Професор мед. ф-ту Вищої Латв. школи (Латв. ун-ту). Залишив наук. дослідження в галузі мед. біології та порівняльної анатомії.

П. від паралічу серця у вагоні поїзда, дорогою до Риму. Точне місце смерті не встановлене. Похований у Римі (Італія) на кладовищі Тестаччо. 9 березня 1928 виключений зі складу ВУАН з формулюванням «за смертю».

Праці: Загальна біольогія: Лекції, прочитані у Вищому педагогичному інституті імені М. Драгоманова. Прага, 1924; Загальна біологія: Елементи життя. Хемічний та фізичний субстрат життя. Загальні поняття про клітину. Прага, 1925.

Літ.: Історія Академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918—1945 гг., т. 1, ч. 3. Прага, 1996; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Національна академія наук України: Персональний склад, 1918—2003. К., 2003; *Білокінь С.* Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006; Незабытые могилы: Российское зарубежье: Некрологи 1917—1997, т. 6, кн. 2. М., 2006.

С.І. Білокінь.

СТАРОБІЛОРУ́СЬКА МО́ВА — мова білорус. народності 14—18 ст.; існувала в усній народно-діалектній і книжній літературно-писемній формах. Народно-діалектна С.м. виникла на основі територіальних діалектів старобілорус. земель, які в 13—14 ст. увійшли до складу *Великого князівства Литовського*, і стала засобом щоденного спілкування білорус. населення та мовою багатого й розмаїтого фольклору. Основні її особливості: акання і якання, дзекання і цекання, тверді шиплячі та «р», фрикативний «г», перехід у певних позиціях приголосних «в» та «л» в «ў», розвиток «-ри-», «-ли-» на місці сполучень плавних із редукованими («грымець», «глытаць»), кличний відмінок іменників тощо. Літературно-писемна С.м. розвивалася в 13—15 ст. на базі давньорус. писемно-літ. мови через її поступове насичення білорус. рисами. Першою відомою датованою пам'яткою С.м. з рисами живої білорус. мови вважається договірна грамота смоленського кн. Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом 1229. Остаточно сформувалася в актовій писемності ВКЛ на основі пн.-сх. говірок (Вільня (нині м. *Вільнюс*), Полоцьк, Вітебськ (нині місто і центр Вітебської обл., Білорусь), Смоленськ; нині місто в РФ). Згодом білорусько-укр. діловий стиль С.м. (*«руська мова»*) став офіц. мовою ВКЛ, що було законодавчо оформлено в Статутах 1566 і 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*). Протягом 15—17 ст. старобілорус. мовою з'явилися численні жанрово різноманітні твори — документи великокнязівської канцелярії, статути, судебники, договори, грамоти, привілеї, інвентарні описи, актові матеріали судів, міських управ, магістратів та ін., релігійно-полемічна література, а також твори світської літератури (*літописи*, хроніки, *хронографи*, мемуарна література, перекладні повісті, оригінальні поетичні твори тощо). На основі С.м. виникло білорус. книгодрукування (білорус. першодрукар Франциск *Скорина* 1517—19 прокоментував і видав у Празі (Чехія) 23 книги *Біблії* мовою, наближеною до С.м.). Навчальну й проповідницьку літературу друкували у Вільні, Єв'ї (нині м. Вевіс, Литва), Кутеїнському монастирі (Орша; нині місто Вітебської обл.), Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь). Від серед. 17 ст. С.м. як офіційна була майже повністю витіснена з ужитку польс. мовою, а з поч. 18 ст. вона існувала лише в народно-діалектному варіанті. У 19 ст. відбувалося формування білорус. нац. мови.

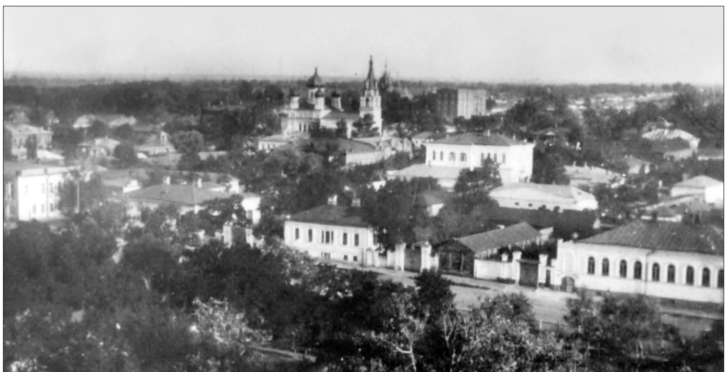
Літ.: Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1957; *Жураўскі А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. 1. Мінск, 1967; *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972; *Шакун Л.М.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.

Г.П. Півторак.

СТАРОБІ́ЛЬСЬК (до 1797 — слобода Стара Біла) — місто *Луганської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Айдар (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Населення 18,8 тис. осіб (2011).

Слободу заснували козаки *Острогозького полку*, які оселилися тут 1686. Населення слободи на чолі з *отаманом* К.Табунщиковим підтримало повстання К.Булавіна 1707—08 (див. *Булавінське повстання 1707—1709*), за що поселення було спалене карателями. Відновили Стару Білу козаки І.Синельникова (засновник місц. старшинсько-поміщицького роду), котрі перетворили її на сотенний центр Острогозького полку.

1782 Стара Біла приписана до Деркульського казенного кінного заводу Біловодського округу Воронезької губ. Царським указом



Старобільськ. Фото 1907.

від 1 травня 1797 слобода перейменована на С. та перетворена на повітове місто *Слобідсько-Української губернії* (із 1835 — *Харківська губернія*). 1834 тут мешкало 1385 жителів. У 19 — на поч. 20 ст. С. — місце *ярмарків*.

1918—20 влада не раз змінювалася. Зокрема, у вересні—жовтні 1920 місто контролювалося армією Н.*Махна*, який 2 жовтня підписав у С. угоду з РВР *Південного фронту* про спільні дії проти *Російської армії* П.*Врангеля*.

Наприкінці 1930-х рр. через С. пройшла залізниця *Москва*—Донбас, що сприяло розвиткові міста. 1938 місто стало райцентром Ворошиловградської обл. 1939 тут мешкало 14,3 тис. осіб. 1939—40 в С. на території жін. монастиря функціонував табір для польс. полонених (див. *Старобільський табір військовополонених*; більшість із них розстріляли в *Харкові* у квітні—травні 1940).

Із 13 липня 1942 до 23 січня 1943 місто було окуповане гітлерівцями. Після здобуття С. рад. військами (С. — перше звільнене місто України) тут деякий час перебував уряд УРСР.

У С. народився Г.*Лангемак* — учений, один із розробників реактивного міномета «Катюша».

Літ.: ІМіС УРСР: Луганська область. К., 1968; *Фоменко А.С., Королько Ф.И.* Старобельск: Путеводитель. Донецк, 1972; Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: судьба интернированных польских военнослужащих. М., 1991; *Мірошниченко І.О.* Старобільщина: Історико-краєзнавчий нарис. Луганськ, 2002; Экономические примечания на Старобельский уезд, 1804 г. Х., 2008.

Д.С. Вирський.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКА ОКРУ́ГА — 1) адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Донецької губернії*. Окружний центр — м. *Старобільськ*. Налічувала 14 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 11 р-нів та 187 сільрад, населення — 501 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців 89,2 %, росіян — 10,1 %. Упродовж 1924—30 межі і склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930;

2) адм.-тер. одиниця у складі УСРР/УРСР. Утворена 17 листопада 1933 у складі *Донецької області* для виділення аграрної частини пром. Донбасу. Ліквідована 3 червня 1938 у зв'язку з поділом Донец. області на Донецьку та Ворошиловградську.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Старобільська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

СТАРОБІ́ЛЬСЬКИЙ ТА́БІР ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ — табір для утримання військовополонених польс. армії, захоплених під час вступу військ Червоної армії на територію *Західної України* після 17 вересня 1939. Створений 19 вересня 1939 згідно з наказом № 0308 наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії* у складі Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. Дислокувався в м. *Старобільськ* на території колиш. жін. монастиря. Начальником табору був призначений капітан держбезпеки О.Бережков, комісаром — батальйонний комісар М.Кіршин. Штат табору передбачав 134 штатні одиниці: начальник, його заступник і помічник, комісар, 3 чергових коменданти, канцелярія із 12 осіб, відділення: особливе — 9 осіб, політичне — 7, обліково-розподільче — 13, постачання — 19, фінансів — 5, санітарне — 7, пожежна команда — 9, охорона — 46 осіб. Загалом з 23 вересня по 16 листопада 1939 через табір пройшло 11 262 особи. Відповідно до директиви наркома внутр. справ СРСР Л.Берії від 3 жовтня 1939 в табір направлялися лише генерали, офіцери, військ. та держ. чиновники. Спочатку табір був перевантажений — більшість військовополонених розміщувалися в палатках, землянках. Навіть після відправки з табору рядового та унтер-офіцерського складу на одного військовополоненого офіцера припадало 1,25 $м^2$ площі. Дещо краще утримувалися генерали. В їхніх приміщеннях були ліжка, столи, стільці, шафи. Для старших офіцерів передбачалися ліжка у два яруси. Перевірки кер-ва Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР показали, що військовополонені не отримували передбаченої норми харчування, необхідного санітарного забезпечення. Співробітники табору постійно проводили з в'язнями політбесіди, читки газет та журналів, демонструвалися рад. кінофільми. Станом на 29 грудня 1939 в таборі утримувалося 3945 офіцерів, із них кадрових — 2429, запасу — 1516, на 15 січня 1940 налічувалося 3916 в'язнів, із них віком 18—25 років — 105 осіб, 25—30 років — 695, 30—40 років — 1441, 40—50 років — 1196, 50—60 років — 454, від 60 років — 25 осіб. Станом на 16 березня 1940 в таборі перебували 3896 в'язнів. Згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 спец. трійкою у складі В.Меркулова, Б.Кобулова і Л.Баштакова польс. військовополонені були засуджені до смерті. Усього відповідно до записки голови КДБ СРСР при РМ СРСР О.*Шелепіна* від 3 березня 1959 р. 3820 в'язнів Старобільського табору були вивезені до м. *Харків*, де були розстріляні у внутр. тюрмі Управління НКВС по Харків. обл. і поховані за 1,5 км від с. П'ятихатки (нині у складі м. Харків). Протягом 1990-х рр. проводилися розкопки на місці поховання польс. військовополонених. 2000 тут був споруджений меморіальний комплекс.

Літ.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 1, кн. 1. М., 1995; Катынь: Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. М., 1999.

Р.Ю. Подкур.

СТАРОВО́ЛЬСЬКИЙ (Starowolski, Starovolscius) **Шимон** (1588—04.04.1656) — польс. письменник та історик. Н. в с. Староволя Берестейського пов. (нині село Брестської обл., Білорусь) у родині боярина (дрібного шляхтича) Василя Старовольського. Був учителем дітей кн. В.-К.*Острозького*, пізніше навч. в Краків. ун-ті. Як секретар К.Ходкевича брав участь у *Хотинській війні 1621*. З 1639 — катол. священик, з 1655 — краківський канонік. Збирав епіграфічні пам'ятки, склав біографічні словники польс. письменників та полководців. Виступав з програмою обмеже-

них реформ устрою *Речі Посполитої*, засуджував зловживання *магнатів* та надмірне пригноблення селян. В істор. та геогр. працях («Історія Сігізмунда I», Краків, 1616; «Сарматські полководці», 1631; «Польща», Кельн, 1632;) відзначав відвагу запороз. козаків, підкреслював їхні заслуги у боротьбі з крим. татарами і Туреччиною, подав біограми окремих укр. князів.

Бібліогр.: Bibliografia Literatury Polslciej, t. 3: Piśmiennictwo Staropolskie. Warszawa, 1965.

Літ.: *Bielak Fr.* Działalność naukowa Szymona Starowolskiego. В кн.: Studia i materiały z Dziejów Nauki Polskiej, t. 5, zesz. 1. Warszawa, 1957; *Starnawski J.* Szymona Starowolskiego «Hekatonas» i początki bibliografii polskiej. «Roczniki Humanistyczne», 1964, t. 12, zesz. 1.

Я.Д. Ісаєвич.

СТАРОДУ́Б — місто Брянської обл., РФ, райцентр. Розташов. на р. Бабинець (прит. Ваблі, бас. Десни). Населення 18,4 тис. осіб (2010). Істор. центр *Стародубщини*.

С. уперше згадується в *«Повчанні» Володимира Мономаха* при описі подій зими 1078/79, коли був спустошений *половцями*. Не раз згадується в літописі як значне місто *Чернігівського князівства*. У травні—червні 1096 С., в якому зачинився кн. *Олег Святославич*, облягали князі *Святополк Ізяславич* і *Володимир Мономах*. Під 1147 згадується як центр володінь кн. *Ізяслава Давидовича*. Згідно з археол. даними місто виникло в 2-й пол. 10 ст., імовірно, як опорний пункт київ. князів у землі *сіверян*. *Городище* (давньорус. *дитинець*) розташов. на високому останці підтрикутної форми (площа 1,5 га), у центрі міста (урочище Солдатська Гора). З півночі до дитинця прилягав укріплений *посад* площею до 25 га. У 2-й пол. 13 ст. місто пережило період занепаду, причиною якого могла бути *монголо-татарська навала*.

У серед. 14 ст. С. у складі *Сіверської землі* приєднаний до *Великого князівства Литовського*. У 1370-х рр. належав брянському і трубчевському кн. Дмитру Ольгердовичу. Взимку 1379/80 здобутий військом, посланим вел. кн.



Стародуб. Собор Різдва Христового. Фото 2010.

моск. Дмитрієм Івановичем (див. *Дмитрій Донськой*). 1388 вперше згаданий як центр уділу, яким пізніше володіли кн. Патрикій Наримунтович та його син Олександр. Після того, як вони 1408 перейшли на службу до вел. кн. моск. Василія Івановича, уділ перейшов до кн. *Сигізмунда* Кейстутовича. З 1432 С. — у домені великого князя литовського. 1446—47 входив до володінь кн. Василія Ярославича Боровського. 1454 переданий кн. Івану Андрійовичу Можайському і став центром *Стародубського князівства*. Внаслідок того, що стародубський кн. Семен Можайський перейшов на моск. службу, місто разом з усім князівством стало належати *Великому князівству Московському* (з 1500 — фактично, з 1503 — юридично). Після смерті князя Василія Стародубського (1518) місто увійшло до домену великого князя московського. Містом стали керувати моск. намісники і *воєводи*.

Під час *литовсько-московської війни 1533—1537* литовсько-польс. військо на чолі з Ю.Радзивіллом і Я.-А.Тарновським 30 липня 1535 розпочало облогу міста і після впертого опору захисників 29 серпня здобуло його штурмом. Місто було зруйноване, значну частину полонених стратили, очільник оборони кн. Ф.Овчина-Оболенський потрапив у полон. Уже 1536 замість знищеної фортеці росіяни збудували нові земляні укріплення бастіонного типу, при цьому захищену ними площу було збільшено вдвічі. Під час *Лівонської війни 1558—1583* бл. 1579 місто було спалене загоном запорожців.

Стародубці підтримали *Лжедмитрія I*, а після його загибелі не визнали царя Василія Шуйського. У червні 1607 у С. *Лжедмитрій II* (можливо, походив зі стародубських дітей боярських) оголосив себе царем і незабаром виступив звідси в похід на *Москву*. У березні 1610 місто після запеклої оборони здобув загін запорожців. Місто було спалене, більшість мешканців загинули. Імовірно, у січні 1612 С. захопили поляки. 1614—18 місто було під контролем Москви, а згідно з *Деулінським перемир'ям 1618* відійшло до *Речі Посполитої*. Місто стало центром *повіту* Смоленського воєводства, 1620 отримало *магдебурзьке право* (1666 було підтверджене моск. царем *Олексієм Михайловичем*) і право на проведення *ярмарку*.

У липні 1631 сталося зіткнення між стародубськими *міщанами* та посланцями смоленського унійного архієпископа Льва Кревзи, які намагалися запровадити в місті унію. Під час *польсько-російської війни 1632—1634* рос. війська захопили місто (18 (8) січня 1633) й утримували його до 1634. З 1635 у С. діяв монастир *францисканців*.

На початку *Національної революції 1648—1676* повстанці після тривалої облоги (червень — кінець липня 1648) захопили С. Остаточно під контроль *Війська Запорозького* місто перейшло не пізніше 1653. С. став центром сотні у складі *Ніжинського полку* і резиденцією наказних стародубських полковників. 1663 було утворено окремий *Стародубський полк*. Під час *Північної війни 1700—1721* в 1708 шведи мали намір захопити С., щоб тут зимувати, але місто було вчасно зайняте рос. кіннотою.

У 17—18 ст. С. був значним торгово-ремісничим центром із населенням не менше 5 тис. осіб (у 1769). З 1781 С. — повітове місто *Новгород-Сіверського намісництва*, з 1797 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — у складі *Чернігівської губернії*. Наприкінці 19 ст. у С. було 22 церкви, містився

окружний суд, було відкрито чол. прогімназію. Населення становило 12,5 тис. осіб (1897), діяли невеликі пром. підпр-ва, кустарні підпр-ва з вир-ва котлів і дзвонів. 1900 було споруджено залізницю Унеча (нині місто Брянської обл., РФ) — С. 1908 в місті з ініціативи О.Рубця (професор Петерб. консерваторії, який після втрати зору і виходу у відставку жив у С.) відбувся з'їзд «спадкоємців» П.*Полуботка* — претендентів на його міфічне золото.

З листопада 1917 С. — у складі *Української Народної Республіки*. У травні—листопаді 1918 зайнятий нім. військами, входив до *Української Держави*. У кількох кілометрах на схід від С. починалася *«нейтральна зона»*. 24 листопада 1918 захоплений більшовицькими військами. З травня 1919 — у складі РСФРР (у Гомельській губ.), з 1926 — у Брянській губ., з 1929 — у Зх. обл., з 1937 — в Орловській обл. Окупований гітлерівцями з 18 серпня 1941 до 22 вересня 1943. З 1944 — у складі Брянської обл. У рад. час в місті було знесено більшість храмів.

Пам'ятки арх-ри: собор Різдва Христового (після 1677), Богоявленська церква (1789), Свято-Микільська церква (1803), тюремний замок (1826). Краєзнавчий музей (у будинку *Миклашевських*).

Літ.: *Кирпичников А.Н.* Крепости бастионного типа в средневековой России. В кн.: Памятники культуры: Новые открытия: 1978. Л., 1979; *Шинаков Е.А., Ющенко Н.Е.* Стародуб и его округа в конце X — XII вв. (некоторые итоги изучения). В кн.: Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993; *Коваленко В.П., Шинаков Є.О.* Літописний Стародуб: До питання про локалізацію. В кн.: Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997; *Поклонский Д.Р.* Стародубская старина: XI—XIX вв.: Исторические очерки, кн. 1. Клинцы, 1998; *Русина О.В.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998; Свод памятников архитектуры и монументального искусства России: Брянская область. М., 1998 (http://www. debryansk.ru/ ~mir17/svodpam8.htm); *Ленченко В.* Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки. «Пам'ятки України», 2005, ч. 1; *Кром М.М.* Стародубская война (1534—1537): Из истории русско-литовских отношений. М., 2008; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. М., 2010; *Сердюк І.* Полкових городов обивателі: Історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011; Из истории Стародуба Северского: XVI век. Web: http:// mglin-krai.narod.ru/Izbrannie Stranici/ StarodubXVIvek.htm.

Д.Я. Вортман.

СТАРОДУ́БСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство на території *Сіверської землі*. Центр — м. *Стародуб*. Утворилося після 1454, коли вигнаний вел. кн. моск. Василієм II Васильовичем Темним зі свого уділу можайський кн. Іван Андрійович (онук вел. кн. моск. *Дмитрія Донського*) знайшов притулок у *Великому князівстві Литовському* й отримав від короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика у вотчину Стародуб і Гомель (нині місто в Білорусі).

Надання Івану Андрійовичу Стародуба було невипадковим. Його батько Андрій Дмитрович 1403 одружився з Аграфеною, донькою стародубського князя Олександра Патрикійовича. Ще 1448 кн. Іван Андрійович обіцяв Казимиру IV Ягеллончику, що коли той допоможе йому оволодіти моск. престолом, то буде підпорядковуватися литов. господарю, укладе з ним воєнний союз і зробить деякі територіальні поступки. З часом до С.к. додавалися ще міста і волості: 1465 з певними обмеженнями у володінні Брянськ (нині місто в РФ) сину Івана Андрійовича Семену: 1496 — *Чернігів* і Карачев (нині місто Брянської обл., РФ), 1499 — Хотимль (нині с. Хотимль-Кузьменково Орловської обл., РФ). Незабаром після смерті Івана Андрійовича (між 1471 і 1483) Брянськ бл. 1486 був відібраний від С.к. після повстання мешканців міста, обурених свавіллям покійного князя. Поступово С.к. набуло значної самостійності. Стародубські князі мали свій двір, *бояр*, великі військ. формування. 1499 стародубський кн. Семен Іванович Можайський почав таємні контакти з вел. кн. моск. *Іваном III* Васильовичем, який обіцяв залишити за князем Семеном усі здобуті ним у ВКЛ володіння. Після того, як моск. військо зайняло Брянськ, 3 травня 1500 кн. Семен Можайський присягнув Івану III Васильовичу. При переході під моск. владу князь Семен захопив *Любеч*. С.к. продовжувало існувати і під керуванням сина Семена Можайського Василя Тулупа-Стародубського (приблизно з 1505). 1508 служба Москві кн. Василя затверджена литовсько-моск. договором 1508. 1517 князь спробував захопити *Новгород-Сіверський*, але його вибив звідти князь Василь Шем'ячич (див. *Шем'ячичі*), який повернувся з Москви. 1518 Василь помер, а його уділ став часткою володінь вел. кн. моск. *Василія III* Івановича.

Літ.: *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Зимин А.А.* Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. М., 1991; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. М., 1995; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

В.М. Темушев.

СТАРОДУ́БСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* 2-ї пол. 17 — 18 ст. Адм. центр — м. *Стародуб*. Створений 1654. Межував із *Чернігівським полком*, *Ніжинським полком* та Росією. 1654—63 Стародубщина становила автономну частину Ніжинського полку, яку очолювали наказні полковники. Перші з них: Опанас Єремієнко (Веремієнко, 1654), Тиміш Оникієнко (1654—56), Михайло Єремієнко (1655—56), Іван Гуляницький (1656—57) та ін. З 1663 С.п. виділився в самостійну адм.-тер. одиницю і підпорядковувався гетьман. правлінню. Першими повноважними полковниками були: Петро Рославець (1663, 1668—76), Лесько (Олександр) Острянин (1665—66), Михайло Небаба (1666—67), Сава Шумейко (Шумка, 1672—73), Федір Мовчан (1678) та ін. С.п. у різний час мав від 7-ми до 11-ти сотень. На 1782 до його складу входили сотні: дві полкові Стародубські, дві Почепські, Новоміська, Топальська, Мглинська, Бакланська, Погарська, Новгородська і Шептаківська. У той

час на території полку були 4 міста, 3 містечка і 1118 сіл. С.п. брав участь у війнах, які вела Росія проти *Османської імперії* і *Кримського ханату* кінця 17 — 18 ст. Тривалий час С.п. очолювали полковники: Григорій Коровка-Вольський (1678—80), Семен Самойлович (1680—85, син гетьмана І.*Самойловича*), Яків Самойлович (1685—87, син гетьмана І.Самойловича), Михайло *Миклашевський* (1689—1706), Іван *Скоропадський* (1706—08, потім — гетьман), Лук'ян Жоравка (1709—19) та ін. У 18 ст. царський уряд призначав козац. полковників із росіян. У С.п. такими були: Іван Кокошкін (1723—24), Ілля Пашков (1724—28), Олександр Дуров (1730—34), Афанасій Радіщев (1734—41), кн. Юрій Васильович Хованський (1763—69). У зв'язку з ліквідацією царським урядом козац. полкового устрою в Україні С.п. припинив своє існування, а його територію було включено до складу новоутвореного *Новгород-Сіверського намісництва* (1782). Нині більша частина колиш. земель С.п. входить до складу Брянської обл. РФ.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1: Полк Стародубский. К., 1888; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку (вступ О. Лазаревського). В кн.: Український архів, т. 1. К., 1929; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 3; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997; *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К., 2004; Україна — козацька держава. К., 2004; *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648—1782 рр. Дніпропетровськ, 2007.

В.В. Панашенко.

СТАРОДУ́БЩИНА — 1) державно-територіальні утворення й адм.-тер. одиниці з центром у м. *Стародуб*, що існували в середньовіччя і ранній модерний час: *Стародубське князівство*, Стародубський повіт (у складі Смоленського воєводства *Речі Посполитої*), *Стародубський полк* (у складі *Війська Запорозького*);

2) один із заселених українцями регіонів, які лежать за межами сучасної держ. території України; пн. повіти *Чернігівської губернії* (Новозибковський, Мглинський, Стародубський та Суразький), які 1919 увійшли до складу РСФРР. У наш час — частина Брянської обл. РФ (Гордієвський, Злинковський, Климовський, Клинцівський, Красногорський, Мглинський, Новозибковський, Погарський, Почепський, Стародубський, Суразький та Унецький р-ни).

У 2-й пол. 17 — 18 ст. на територію С., залюднену тоді переважно етнічними українцями, переселялися білоруси з *Великого князівства Литовського* і росіяни-старообрядці з Рос. д-ви. На поч. 20 ст. внаслідок цих міграцій та *русифікації* частка українців у населенні С. значно зменшилася, проте вони залишалися найбільшою з етнічних груп регіону. Відомості про конкретну кількість українців на С. в цей час були суперечливими, що відобразилося в подальшій долі регіону в період із 1917, коли кордони нових д-в намагалися встановити за етнічним принципом. С. не ввійшла до підпорядкованої *Українській Центральній Раді* території, яка була встановлена згідно з домовленостями між УЦР та *Тимчасовим урядом* у липні—серпні 1917. Проте С. ввійшла до території *Української Народної Республіки*, окресленої в *Третьому універсалі Української Центральної Ради*, і залишалася де-юре у складі укр. д-в (УНР, *Українська Держава*, УСРР) до 1919. Згідно з договором про кордон між РСФРР і УСРР у травні 1919 С. було передано до складу РСФРР і приєднано до Гомельської губ. 1926 УСРР повернуто Семенівську волость із центром у Семенівці (нині місто Черніг. обл.). З 1926 С. — у складі Брянської губ., з 1929 — Зх. обл., з 1937 — Орловської обл., з 1944 — Брянської обл. Протягом рад. часу внаслідок русифікації частка українців у складі населення С. неухильно знижувалася (згідно з переписом 1989 частка українців у населенні Брянської обл. становила 1,8 %).

Літ.: *Винниченко І.* Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. Житомир, 1992; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Волошин Ю.В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: Історико-демографічний аспект. Полтава, 2005; *Чухліб Т.* Стародубщина українська: Від історичної величі до сучасного забуття. «Пам'ятки України», 2005, № 1; *Бойко О.Д.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.). К., 2007.

Д.Я. Вортман.

«СТАРОЖИ́ТНОСТІ» — газета науково-істор. та культурно-освіт. спрямування. Видавалася в *Києві* упродовж 1990—95. Виходила як місячник (1990—91), двотижневик (з 1992), двомісячник (з 1995). Заснована в липні 1990 редакцією науково-популярного ілюстрованого журналу *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* і *Українського фонду культури «Пам'ятки України»*. Пізніше до кола співзасновників видання увійшов *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*. Вийшло 72 номери в 50-ти випусках. Редактори: А.Сєриков (1990—92), І.Гирич (1992—95). Наклад видання коливався від 50 тис. (1990) до 1200 (1995) примірників. Друкувалися розвідки та матеріали майже з усіх періодів укр. історії, а також з *боністики*, генеалогії (див. *Генеалогія історична*, *Генеалогія практична*), геральдики, музеєзнавства, пам'яткознавства, *сфрагістики*, *фалеристики* та ін. спец. істор. дисциплін, етнографії, фольклористики, мист-ва, історії к-ри, наук. та культурно-освітня хроніка, рецензії, бібліографічні нотатки. Публікувалися численні архівні документи та матеріали, чимало з яких були вперше введені до наук. обігу. Виходили спец. тематичні випуски, присвячені видатним історикам України: М.*Грушевському* (1991, № 7; 1992, № 18/19), В.*Липинському* (1992, № 7), І.*Огієнку* (1992, № 4) та ін. Вміщувалися інтерв'ю з сучасними укр. вченими: Марком *Антоновичем* (1993, № 19/24), Л.*Винаром* (1992, № 15), О.*Вінтоняком* (1992, № 10), Я.*Дашкевичем* (1992, № 16/17), А.Камінським (1992, № 8), О.*Пріцаком* (1992, № 9) та ін. Публікувалися численні передруки з укра-

їнської історіографічної спадщини, зокрема зі студій В.*Біднова*, І.*Борщака*, В.Луціва, М.*Міллера*, о. І.*Назарка* та ін. У «С.» були опубліковані «Конспект історії України» М.*Брайчевського*, передрук студії протоієрея А.Дублянського «Українські святі» та ін. праці. 1991—92 як додаток до «С.» видався дайджест російськомовної преси кінця 19 — поч. 20 ст. «Было: Иллюстрированное издание для всех по страницам старой прессы». Редактор — Т.Никитюк.

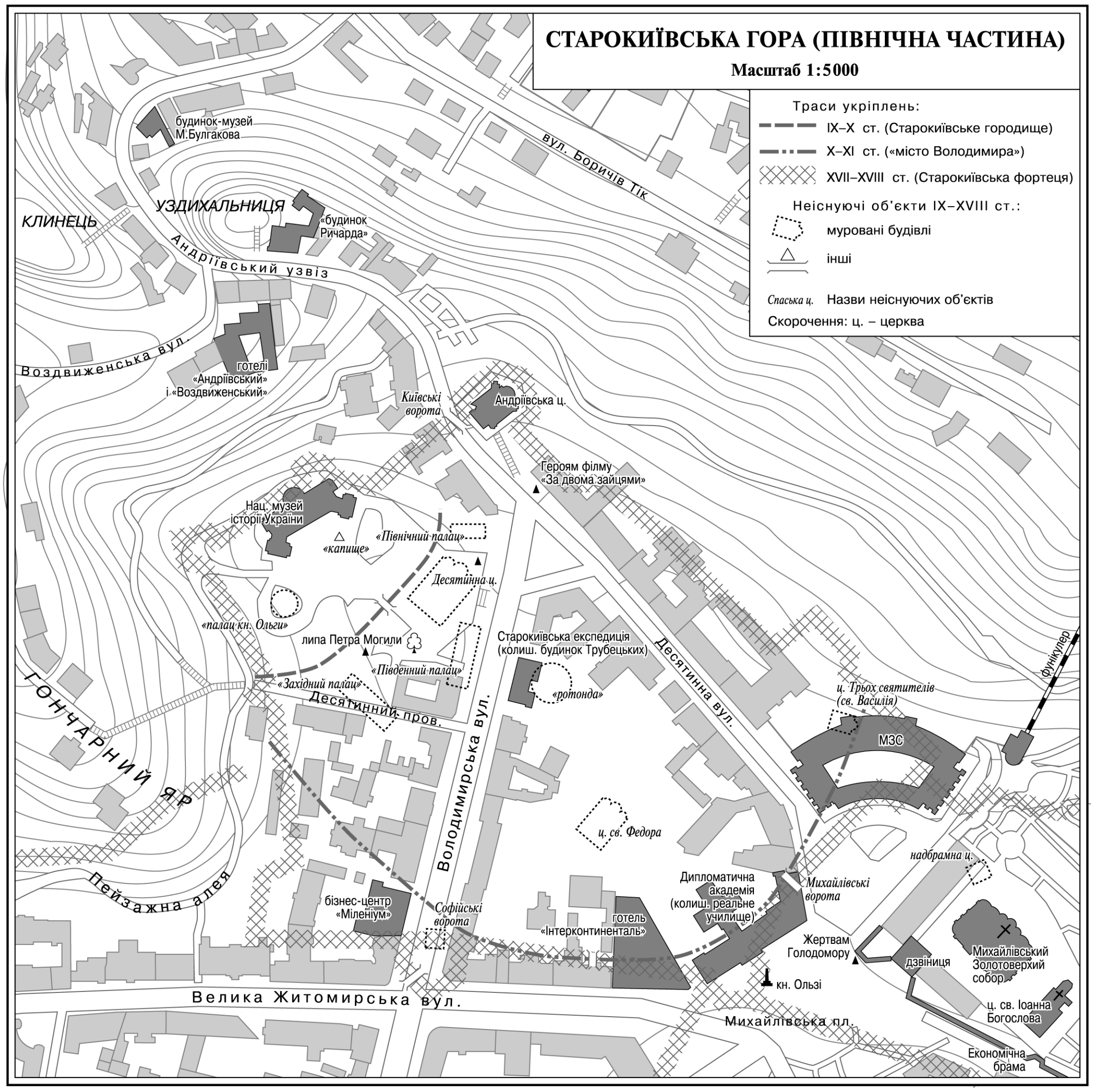
Бібліогр.: Газета «Было...» (1991—1992 рр.): Систематичний покажчик змісту. «Пам'ятки України: Історія та культура», 2004, № 3; Газета «Старожитності» (1990—1995 рр.): Систематичний покажчик змісту. Там само.

О.В. Ясь.

СТАРОКИ́ЇВСЬКА ГОРА́ — істор. місцевість у *Києві.* У широкому значенні — те саме, що й Верхнє місто (Старий Київ, літописна Гора), одна з двох найдавніших частин міста (другою є *Поділ*). Являє собою плато (висота найвищої точки відносно рівня Дніпра — бл. 100 м), яке панує над Подолом. У вузькому значенні — пн. виступ згаданого вище плато, на якому зосереджені археол. пам'ятки, найвідоміші з яких пов'язані з виникненням міста та його розквітом у 10—13 ст.

Вигідне розташування між долинами Дніпра та його прит. Либеді зумовило давнє заселення Верхнього міста, переважно по краях плато. Тут виявлено палеолітичну стоянку, кілька поселень *трипільської культури*, пам'ятки доби бронзи і скіф. часу. На С.г. відомі поселення *зарубинецької культури* та могильник *черняхівської культури* (найбільш північний у Середньому Подніпров'ї), а також окремі знахідки і скарби рим. монет 1-ї пол. 1 тис., зокрема один із найбільших на теренах України скарб, знайдений 1875 біля сучасної Львівської площі, що налічував понад 4 тис. монет.

До 3-ї чв. 1 тис. належать протокиїв. пам'ятки, виявлені на кількох ділянках гори. Серед них 2 поселення — по вул. Володимирській (садиба *Національного музею історії України*) та Великій Житомирській (біля г. Дитинка), знахідки окремих прикрас із бронзи та срібла — зооморфної та пальчастої фібул, кількох брас-





Старокиївська гора. Вид із Замкової гори. Фото І.Шафригіна. 2004.

летів з потовщеними кінцями. У 8—9 ст. на С.г. сформувалося поселення, яке не пізніше поч. 10 ст. перетворилося на *Старокиївське городище.* Синхронно з ним у різних частинах гори функціонували кілька курганних могильників. Згідно з *«Повістю временних літ»* у серед. 10 ст. на «Горі» були 2 князівські двори, один з яких належав кн. *Ользі* («двор теремный вне града»), а також *капище Перуна* — «Перунов холм».

За *Володимира Святославича* укріплення Старокиїв. городища знесли, і в пн. частині С.г. виник новий міськ. центр, відомий під наук. назвою «місто Володимира» (див. *Володимира місто*). За *Ярослава Мудрого* велика територія на пд. від «міста Володимира» була оточена потужними укріпленнями та забудована (див. *Місто Ярослава*, *Золоті ворота*); її центр. спорудою став *Софійський собор.*

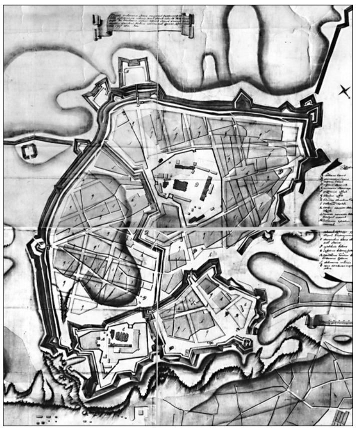
Після *монголо-татарської навали* (1240) С.г. втратила роль міської твердині й осередку влади, а після нападу на Київ *Менглі-Гірея I* (1482) майже повністю спорожніла. Проте продовжували діяти Софійський собор і *Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир.* Наприкінці 16 ст. навколо Софійського собору (див. також *Софійський монастир*) виникло поселення — Софійська слобода. 1654 почалося спорудження *Старокиївської фортеці*, завдяки чому С.г. повернула собі роль військово-адм. центру, яка була втрачена знову на поч. 18 ст., коли на Печерську заснували нову *Київську фортецю.* Незважаючи на новий період занепаду, який у 18 — 1-й третині 19 ст. переживало Верхнє місто, тут з'явилося кілька значних мурованих споруд, у т. ч. *Андріївська церква* і Олександрівський костьол (1817—38). У 1830-х рр. почали зносити земляні укріплення і прокладати нові вулиці, у т. ч. головну — Володимирську. При цьому збереглася середньовічна планувальна схема, прикметна особливість якої — вулиці, що віялами розходяться від двох майданів (сучасні майдан Незалежності та Львівська площа), де колись існували міські брами. На терасі пн.-сх. схилу гори 1853 встановили пам'ятник київському кн. Володимиру Святославичу (скульптори В.Демут-Малиновський і П.Клодт, архіт. О.Тон), навколо якого пізніше утворився парк «Володимирська гірка». Між Софійським собором та Свято-Михайлівським Золотоверхим монастирем утворився величезний простір, який після спорудження в 1850-ті рр. будинку губернських Присутствених місць був розділений на два майдани — Софійський та Михайлівський. На першому з них було встановлено пам'ятник Б.*Хмельницькому* (1888, скульп. М.*Микешин*, архіт. В.*Ніколаєв*), на другому — княгині Ользі (1911, скульптори І.*Кавалерідзе* та ін.; перший об'єкт із нереалізованого задуму створити історико-мистецький комплекс «Історичний шлях»). У 1880-х — 1910-х рр. С.г. була забудована багатоповерховими прибутковими будинками.

Після перенесення столиці УСРР до Києва (1934) у Верхньому місті планували розмістити урядовий центр. Щоб вивільнити для нього місце, знесли Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир і Трьохсвятительську церкву — пам'ятку 12 ст. (Також у 1930-ті рр. знесли Стрітенську, Свято-Георгіївську та Нову Десятинну церкви.) Із запроектованого комплексу був споруджений тільки будинок ЦК КП(б)У (1936—39, архіт. Й.Лангбард; нині МЗС України). Серед ін. будівель рад. часу слід відзначити розташов. у межах Старокиїв. городища будинок Худож. школи (1939, архіт. Й.Каракіс), який 1944 був переданий Істор. музею УРСР (нині *Національний музей історії України*). У 1980-ті рр. було впорядковано його садибу, позначено на місцевості рештки стародавніх споруд, відбудовано Золоті ворота, облаштовано «Пейзажну алею». Наприкінці 1990-х рр. відтворено Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. Із 1970-х рр. Верхнє місто має режим археол. охоронної зони й архіт. охоронної зони, а окремі ділянки — статус архіт. та/або археол. заповідника. Незважаючи на це, з 2-ї пол. 20 ст. тут споруджують будівлі, які порушують цілісність істор. середовища (25-поверховий Будинок торгівлі, 1968—81, архіт. В.Єжов; бізнес-центр «Міленіум», 2000, архіт. С.Бабушкін; готель «Хайят Ріджензі», 2007, архіт. Я.Віг).

Літ.: Київ: Провідник. К., 1930; *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. К., 1982; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. К., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Милецкий А., Толочко П.* Парк-музей «Древний Киев». К., 1989; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Кальницкий М.* Верхний город: Путеводитель. К., 1998; Володимирська: Культурологічний путівник. К., 1999; Звід пам'яток історії та культури України: Київ, кн. 1, ч. 1. К., 1999; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. К., 2002; *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура советского Киева. К., 2010; Прорізна. Ярославів Вал: Культурологічний путівник. К., 2010; Андреевский спуск: Культурологический путеводитель. К., 2011.

Д.Я. Вортман, В.К. Козюба.

СТАРОКИ́ЇВСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ (в укр. джерелах «Московський город», назва «Старокиївська» стала вживатися після 1706) — комплекс укріплень навколо Верхнього міста в *Києві*, що існував від 1654 до кінця 18 ст. Споруджений одразу після приєднання Києва до Моск. д-ви як



Старокиївська фортеця. Фрагмент плану Києва 1768.

міська фортеця і місце дислокації рос. гарнізону (чисельність коливалася від 2,5 до 7 тис. осіб) та адміністрації на чолі з *воєводами*. При буд-ві були використані занедбані вали давньорус. часу (див. *Володимира місто*, *Місто Ярослава*). На першому етапі існування укріплення являли собою вали з «острогом» (частоколом) на гребені та дерев'яними баштами. Всередині фортеці містилися двір воєводи, приказна палата, поштовий двір, «полкові ізби» (казарми), колодязі, склади зі зброєю та продовольством. З 1672 за участю західноєвроп. інженерів (зокрема, П.*Гордона*) проводилися модернізація укріплень (збільшення товщини валів, заміна острога бруствером, а башт — «роскатами» і «виводами», спорудження «виводних городків») і буд-во нових «поперечних» (внутрішніх) валів, внаслідок чого територію фортеці було поділено на 4 відділення — Андріївське, Софійське, Печерське і Михайлівське. Після заснування 1706 Печерської фортеці (див. *Київська фортеця*), до якої перебралися губернська адміністрація (1711) і осн. сили гарнізону, С.ф. почала втрачати своє значення. Втім, у 1730-ті (за Б.-К.*Мініха*) і 1740—50-ті рр. (під кер-вом Д.*Дебоскета*) проводилися роботи щодо її ремонту і модернізації, зокрема було збудовано дві цегляні брами — Золоту (1753, поруч із давньорус. *Золотими воротами*, які опинилися в тілі валу; знесена 1799) і Печерську (бл. 1756, знесена 1833, умовно відтворена на майдані Незалежності 2001). Між 1797 і 1799 С.ф. була ліквідована. Її вали знесли в 1830—70-ті рр.

Літ.: *Меньшов Д.П.* Старокиевская и Печерская крепости. К., 1913; *Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. К., 1982.

Д.Я. Вортман.

СТАРОКИ́ЇВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — давнє укріплення, що існувало в дохристиян. період історії *Києва* в пн. частині *Старокиївської гори*. Займало майданчик площею 1,5 га, захищений з трьох сторін крутими схилами, а з пд.-сх. напольного боку — дерево-земляними укріпленнями у вигляді валу й рову довжиною до 190 м.

Перші, аматорські, розкопки на С.г. були проведені в 19 ст. О.Аннєнковим і А.*Муравйовим*. На поч. 20 ст. дослідження пам'ятки здійснювали В.*Хвойка* і Д.*Мілєєв*, у 1930-ті рр. — Т.*Мовчанівський* і М.*Каргер*, у 1960—80-ті рр. — П.*Толочко*, С.Кілієвич, В.Гончаров і В.Харламов. Під час цих робіт було виявлено й досліджено кілька жител 6 і 8—10 ст., ін. об'єкти («капище», «палац княгині Ольги»), які пов'язувалися з функціонуванням С.г. Завдяки розкопкам Д.Мілєєва (1908—12), Т.Мовчанівського і М.Каргера (1936—39) вдалося визначити трасу рову.

Дискусійними залишаються час функціонування С.г., його призначення та характер укріплень. Більшість дослідників вважають, що *городище* припинило існування у зв'язку з початком буд-ва *Десятинної церкви* 989. Щодо часу спорудження городища серед науковців одностайності немає: за Т.Мовчанівським, М.Каргером, І.*Іванцовим* — це 8—9 ст.; у 1960—70-х рр. М.*Брайчевський* і П.Толочко перенесли цю подію на 6—7 ст. і пов'язали її із заснуванням Києва легендарним кн. *Києм*. 2007—10 експедиція Г.*Івакіна* здійснила нове дослідження рову С.г. На думку учасників експедиції, його треба датувати кінцем 9—10 ст.

У зв'язку з контраверсійними поглядами дослідників на час існування С.г., кількість і характер виявлених на ньому об'єктів є різні думки щодо його функцій: давнє містоутворююче ядро Києва; городище-святилище; городище-сховище; фортеця, яка захищала *Замкову гору* і *Поділ* з півдня.

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1958; *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. К., 1982; *Толочко П.П.* Древний Киев. К., 1983; *Зоценко В.* Скандинавские древности и топография Киева «дружинного периода». В кн.: Ruthenica, т. 2. К., 2003; *Андрощук Ф.* Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. Там само, т. 3. К., 2004; *Козюба В.К.* Городище на Старокиївській горі. В кн.: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. К., 2004; *Комар А.* К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. В кн.: Ruthenica, т. 4. К., 2005; *Козюба В.К.* Головні підсумки дослідження Десятинної церкви у 2005—2009 рр. В кн.: Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). К., 2010.

В.К. Козюба.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВ — місто *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. біля впадіння р. Ікопоть до р. Случ (прит. Горині, бас. Дніпра). Населення 34,9 тис. осіб (2011).

Із 1505 згадується с. Коліщинці (у володінні Івана Лабунського). 1561 кн. В.-К.*Острозький* купив це село і заклав тут місто Костянтинів, для якого тоді ж отримав королів. привілей на *магдебурзьке право*. Незважаючи на те, що поблизу проходив *Чорний шлях*, місто дуже швидко залюднилося і вже в 1580-ті рр. було одним із найбільших у *Волинському воєводстві*. 1571 на мисі, утвореному Случчю та Ікопоттю, завершене буд-во замку. Із 1620, згідно із заповітом кн. Я.*Острозького* (див. *Острозька ординація*), — у володінні князів *Заславських*. Після заснування 1632 м. Новокостянтинів (нині село Летичівського р-ну Хмельн. обл.) поступово поширилася назва С. У 1-й пол. 17 ст. у місті існували кілька правосл. храмів,



Старокостянтинів. Замок-фортеця князів Острозьких. Вид із двору. Фото 2010.



Старокостянтинів. Вежа замку-фортеці князів Острозьких. Фото 2010.

молитовний дім аріан (див. *Аріанство*), костьол Святого Духа, домініканський монастир і синагога. Місто складалося із замку, укріпленого середмістя і трьох передмість — Кузьминського (Львівського), Нового міста і Заслуччя.

Влітку—восени 1648 С. опинився в центрі бойових дій між козацько-татар. і річпосполитськими військами (див. *Старокостянтинівська битва 1648*, *Пилявецька битва 1648*); унаслідок цього 1649 в місті не було жодного *диму*, з якого можна було брати податки (деякі мешканці покозачилися, інші загинули або були захоплені в полон татарами).

1682 місто перейшло до рук князів *Любомирських*, а на 1794 ним (за дружиною Констанцією з Любомирських) володів Северин Ржевуський, *гетьман польний коронний* (повністю у власність Ржевуських С. перейшов 1802). Унаслідок 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) С. перейшов під владу Рос. імперії і став повітовим містом Ізяславського намісництва, із 1795 — *Волинського намісництва*, із 1797 — *Волинської губернії*. 1794 під містом відбулися бої між польс. і рос. армійськими частинами. 1905 в місті мешкало бл. 17 тис. жителів (бл. 60 % — євреї). 1916 через С. пройшла залізнична гілка Гречани (нині у складі м. *Хмельницький*) — *Шепетівка*.

1918—20 влада не раз змінювалася. У листопаді 1919 тут перебувало кер-во *Української Народної Республіки* на чолі із С.*Петлюрою*. Рад. владу остаточно встановлено в листопаді 1920. 1923 С. став райцентром. 1929 Старокостянтинівський замок оголошено заповідником (цей статус скасовано 1954). У період гітлерівської окупації (8 липня 1941 — 9 березня 1944) в С. утворене гетто (1943 тут відбулися масові розстріли євреїв). У повоєнний час місто значно зросло завдяки розвиткові пром-сті (машинобудування й металообробка, харчова пром-сть та ін.) й розміщенню тут великого гарнізону (зокрема авіац. частин). 1999 С. отримав статус міста обласного значення.

У С. народилися єврейс. драматург А.Гольфаден, історик О.*Баранович*, художник І.Вайншельбойм.

Пам'ятки арх-ри: замок (1561—71, пізніші перебудови), споруди домініканського монастиря (башта-дзвіниця, 2-га пол. 16 ст.; руїни костьолу, 1612), костьол Святого Іоанна Хрестителя (1754—78), млин (1905), г-зія (1905).

Замок стоїть на *городищі* 12—13 ст., яке гіпотетично ототожнюють з літописним «городом» Кобудь (Кобуд) у *Болоховській землі* (спалений кн. *Данилом Галицьким* 1241).

Веб-сайт, присвячений місту: http://sk.vlasenko.net.

Літ.: *Пероговский В.И.* Город Староконстантинов, история его и настоящее состояние. Житомир, 1865; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; *Баранович О.І.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, т. 17. К., 1928; *Баранович А.И.* Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в 18 в. «Вопросы истории», 1947, № 8; *Його ж.* Новый город Западной Украины 16 в.: основание Староконстантинова. «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», 1951, т. 3; ІМіС УРСР: Хмельницька область. К., 1971; *Терещук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі. В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986; *Манкевич М.П.* Старокостянтинівщина: історичний формуляр. Хмельницький, 1997; Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. Острог, 2009; *Атаманенко В.* Костянтинів — перша містобудівна ініціатива князя Василя-Костянтина Острозького. «Літопис Волині», 2010, ч. 7.

Д.С. Вирський.

СТАРОКОСТЯНТИ́НІВСЬКА БИ́ТВА 1648 — перемога наказного гетьмана М.*Кривоноса* над військом укр. і польс. магнатів під орудою кн. Я.*Вишневецького*. Після захоплення 22 (12) липня 1648 *Полонного* М.Кривоніс на чолі 20—25 тис. вояків (у масі повсталих селян і *міщан*) подався до *Старокостянтинова*. Тут на пд. околиці міста (на лівому березі р. Случ; прит. Горині, бас. Дніпра) до ранку 26 (16) липня зосередилося в обозі 15—17-тис. польс. військо (разом із слугами) під проводом кн. Я.Вишневецького.

М.Кривоніс, з'явившись вночі 26 (16) липня в пн. околиці Старокостянтинова, здійснив обхідний маневр і ранком зупинився в одній із долин за 9—10 км від обозу Я.Вишневецького. Збудувавши табір (див. *Вагенбург*), він вирішив провести розвідку боєм. Відібравши 8—10 тис. кінноків, бл. 14 години атакував переправу через Случ. Відкинувши жовнірів, українці почали вбрід долати річку. Однак, потрапивши під сильний вогонь гармат і піхотинців, подалися назад. Контратака польс. кінноти змусила їх відступити до табору. Під його захистом вони відбили усі приступи *корогв* Я.Вишневецького.

Вночі старокостянтинівці доправили воякам М.Кривоноса порох і харчі (довідавшись про це, кн. Я.Вишневецький наказав стратити 40 осіб). Удень до М.Кривоноса прибуло кілька загонів повстанців. Він розпочав підготовку наступу на позиції жовнірів. Водночас направив у тил їхнього обозу сильний підрозділ кінноти, аби відрізати шлях до відступу, а пізньої ночі 28 липня вирушив у похід. Тим часом провідці польс. війська, стривожені відомостями полонених козаків про існування розпорядження Б.*Хмельницького* затримати їх до його підходу, вирішили відступати. На світанку обоз під захистом кількох тисяч піхотинців подався до Кульчина. У цей час біля переправи з'явилося укр. військо. Воно просувалося таким чином: його відбірні підрозділи рухалися табором на правому крилі, артилерія — в центрі, піхота — на лівому крилі. У бою за переправу українці спочатку завдали поразки королів. гвардійцям, а пізніше — *драгунам*. Під прикриттям гарматного вогню форсували річку й повели наступ на правий фланг поляків. Останні контратакували всіма силами наявної кінноти і змусили відступити укр. вояків лівого

крила до річки. Однак праве крило і центр успішно відбили два її приступи. Зазнавши втрат, кн. Я.Вишневецький залишив поле бою й вирушив до Кульчина.

Літ.: *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. Kraków, 1864; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. Л., 1959; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Widacki J.* Kniaż Jarema. Katowice, 1984; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Апанович О.* Народний герой Максим Кривоніс. В кн.: *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття: Воєнні дії 1648—1652 рр., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Dec Ł.* Bitwa pod Konstantynowem. В кн.: Teka Historyka, zesz. 12. Warszawa, 1998; *Мицик Ю.* Максим Кривоніс. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. К., 1998; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь в роки визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали. Рівне, 1999; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1999; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 2009.

В.С. Степанков.

СТАРООБРЯ́ДСТВО — потужний реліг., громад. та опозиційний рух у Росії 2-ї пол. 17 — поч. 20 ст. С. витворило своєрідну цивілізацію, яка протиставлялася офіційній церк. та держ. системі Рос. д-ви.

Церк. реформа середини — 2-ї пол. 17 ст. розпочалася не стільки в ім'я церковних, скільки в ім'я політ. інтересів та розрахунків, оскільки уряд рос. царя *Олексія Михайловича* став виявляти цікавість до візант. спадщини та претендувати на першість у правосл. світі. В очах царя патріарх *Никон* був лише інструментом проведення реформи, під час якої осн. принцип книжкового виправлення, тобто співставлення книг з давньогрец. оригіналами, справщиками практично не застосовувався.

Моск. собори 1666 і 1667 (див. *Собор*) засудили новгород. теорію «Третього Риму» (див. *Третього Риму концепція*) і «єретичну» «стару віру». Новообрядці офіційно відлучили від Церкви найбільш упертих захисників старої віри. У свою чергу старообрядці оголосили патріарха Никона та його соратників «слугами Антихриста», а їхні нововведення — «богопротивною єрессю».

С. відокремилося від офіц. *православ'я* не лише через обряд. Виходячи з того, що у православ'ї обряд нерозривно пов'язаний з догматом, старообрядці вважали, що без обрядів гинуть самі догмати. С. — церковно-побутове явище, воно схилялося перед традиційним рос. побутом, який пронизував усі сфери рос. життя. Відтак С. боролося не лише за свободу віросповідання, а й за традиційний (консервативний) шлях розвитку сусп-ва.

Старообрядці відстоювали демократичність соборів та парафіяльного життя, виступали за більшу незалежність правосл. Церкви від д-ви, вони розірвали стосунки з церк. ієрархією. Розкол правосл. Церкви був не відколом значної частини *духовенства* та вірян від її гол. інституту, а внутр. розривом усередині організму. У серед. 19 ст. різниця в богослужбовій практиці новообрядців і старообрядців стала надзвичайно виразною.

Старообрядці відіграли значну роль у духовному, громад. та екон. розвитку Росії. Украй негативно ставилися до старообрядців уряди царівни *Софії Олексіївни*, *Анни Іванівни*, *Єлизавети Петрівни*, *Миколи І*. Лояльніше до них ставилися *Катерина ІІ*, *Олександр І*, *Олександр ІІІ*, *Микола ІІ*. Виходячи із життєвого прагматизму, терпіли старообрядців *Петро І*, *Петро ІІІ*, *Павло І*.

Осн. мотивами супротиву прихильників давньоправослав'я було гасло повернення до «старої віри», а також протест проти *кріпацтва*, переписів і рекрутчини, введеної Петром I 1718. У ході т. зв. модернізації С. виступило нац. опозицією іноз. нововведенням. Зростанню чисельності старообрядців сприяло катастрофічне зниження життєвого рівня населення країни.

На 1670—80-ті рр. припали масові втечі населення із центр. регіонів Росії на околиці д-ви та за кордон. Найбільш масового характеру цей рух набув на поч. 18 ст. Росію залишило більше 1 млн осіб, або 10 % усього населення д-ви. С. спиралося головно на 3 соціальні верстви населення: *купецтво*, козацтво та селянство.

Точної статистики старообрядців у Рос. імперії не існувало. За визначенням О.Панченка, у 18 ст. в Росії до С. себе зараховувало до $^1/_3$ всього правосл. населення д-ви. Унаслідок постійних гонінь чисельність прихильників давнього благочестя постійно зменшувалася. На початку царювання *Олександра ІІ* в Росії налічувалося бл. 12 млн старообрядців, що складало 20 % православного населення країни. Водночас Стат. к-т вважав, що старообрядців у д-ві від 7 до 8 млн осіб, або 11—12 % населення країни. *Всеросійський перепис населення 1897* подає цифру (швидше за все не точну) в 2 173 738 осіб (переважно старообрядців), у т. ч. *попівців* — 447 тис. осіб. На поч. 20 ст. бл. 20 % 5-мільйонного донського козацтва дотримувалося старовір'я, водночас все або майже все уральське, терське, моздоцьке, гребінське та ін. козацтво також дотримувалося С.

Гол. центрами старообрядського руху стали Рос. Північ (Помор'я), Соловецький монастир та Виго-Лексинське гуртожитство, Дон (Чирська обитель), Поволжя з Керженцем та Іргізом; у Білорусі — Вєтка, у *Лівобережній Україні* — Стародубщина, у *Правобережній Україні* — Куренівське тримонастир'я, на *Буковині* — Біла Криниця, у Молдові — Мануйлівка, у Румунії — Славський монастир. Старообрядці великими групами проживали на Пн. Кавказі, *Кубані*, Уралі, у Сибіру та Прибалтиці. У 1770-ті рр. в *Москві* сформувалося два загальнорос. центри старообрядців — Рогозьке (попівське) та Преобра-

Успенський собор старообрядців у с. Біла Криниця Чернівецької області.



женське (поморське та федосіївське) кладовища.

Провідними місіонерськими центрами стали мануфактурні підпр-ва купців-старообрядців Центр. пром. району. Втікачі від кріпацтва могли отримати не лише харчування, роботу, захист від переслідувань, а й в майбутньому й особисту свободу, шляхом викупу їх власниками ф-к у *поміщика.* Щедрість старообрядців була осн. фактором переходу духовенства офіц. Церкви в лоно «старої віри». Приваблюючою силою С. була прихована організація взаємодопомоги та згуртованість, які допомагали їм перебороти тяжкі гоніння. Старообрядці приваблювали нестарообрядців своїм багатством. Вони не лише допомагали потребуючим, а й давали гроші без відсотків, під заклад не на термін, а «до справи».

Успішному поширенню «старої віри» допомагала надзвичайна місіонерська діяльність старообрядців, нерівномірний розподіл та малочисельність офіц. храмів і молитовних будинків, особливо на Півночі Росії. Активними розповсюджувачами давньоправослав'я стали старообрядські скити і монастирі. Стару віру успішно проповідували відомі по всій Росії офені та ходебщики, які цілий рік із корзиною за плечима розносили не лише товари широкого вжитку, а й твори старообрядських авторів, а також революц. «Колокол», що видавався за кордоном.

На самому початку дискусії з офіц. Церквою в С. зародилося два напрями: консервативний — послідовниками якого стали попівці, та радикальний — послідовниками якого були безпопівці. Якщо попівці продовжували приймати бігле духовенство від панівної Церкви, то безпопівці, навпаки, відхиляли можливість ієрархії як такої.

У 18 — 1-й пол. 19 ст. попівці докладали багато зусиль до відновлення повноти церк. ієрархії, проте всі ці спроби виявилися безуспішними аж до серед. 19 ст. 1846 в Австрійс. імперії у с. Біла Криниця (нині село Глибоцького р-ну Чернів. обл.), коли старообрядці за допомогою польс. еміграції в *Стамбулі* нарешті змогли створити незалежну церк. ієрархію, яка згодом перетворилася на найбільшу та найавторитетнішу старообрядську конфесію. У догматичному відношенні *Білокриницька ієрархія* мало чим відрізнялася від офіц. Церкви.

Рос. правосл. церква (див. *Московський патріархат*) на відміну від *Руської православної старообрядської церкви* (Білокриницька ієрархія) допускала зміни, передбачені соборами та апостольськими правилами, таким чином пристосовуючи їх до умов життя, які постійно змінюються. Кожна старообрядська конфесія вважала і вважає істинним лише своє віровчення, відкидаючи інші як такі, що не мають нічого спільного з істинним православ'ям. Проте віровчення практично всіх старообрядських згод єдине у своїй реліг. догматиці. Усі старообрядські конфесії слідують Святому Письму, вірять у богоодкровення Вітхого та Нового Завітів, хоча в релігійно-культ. відношенні безпопівські конфесії значно далі відійшли від дониконівського православ'я, ніж сама РПЦ. Але цей відхід характеризується не шляхом видозміни елементів культу, а введенням у повсякденну богослужбову практику дій, передбачених тими ж церк. правилами для виняткових випадків. Білокриницька ієрархія керується правилами та осн. принципами, які залишаються незмінними з часів прийняття *християнства* на Русі. В *СРСР* та нині на пострад. просторі Рус. правосл. старообрядська церква є найбільшою старообрядською конфесією.

У зв'язку з початком нових гонінь комуніст. владою 1923 частина попівщини, яка не прийняла Білокриницької церк. ієрархії, у м. Самара (нині місто в РФ) створила *Руську давньоправославну церкву*, відому більше під назвою Новозибківської церк. ієрархії (від м. Новозибків Брянської обл., РФ). Найбільшою безпопівською орг-цією виявилася Давньоправосл. поморська церква. В СРСР Вища старовірська поморська рада перебувала в м. *Вільнюс.* Після його розпаду центр Давньоправосл. поморської церкви був переміщений до м. *Санкт-Петербург.*

Осн. фактором відходу молодих старообрядців від релігії в рад. часи були тотальні гоніння на віруючих та насильницьке нав'язування атеїстичного світогляду. У цьому зв'язку відбулося різке скорочення спектра старообрядських згод і чуток від кількох десятків до менш ніж десяти. В СРСР С., як і ін. реліг. конфесії, переживало глибоку кризу. Причинами падіння міцності старообрядських громад були знищення старообрядського підприємництва, розкуркулення та колективізація сел. і козац. госп-в у 1920—30-ті рр. С. стало не лише малочисельним, а й малоосвіченим, оскільки його осн. соціальною верствою було селянство.

Суттєво був підірваний потенціал С. як етноконфесійної спільноти. Старообрядці не пішли на компроміс із комуніст. владою. До кінця 1980-х рр. старообрядські конфесії виявилися набагато слабшими від ін. реліг. інституцій. Осн. причиною такого стану був занепад традиційного способу життя, який формував такі етичні й моральні ідеали старовірів, як любов до богослужіння, шанування старших, турбота про молодших, колективізм, взаємодопомога та чесність.

У пострад. час у С. стало приходити все більше опозиційно налаштованої до влади інтелігенції. Сьогодні С. з надзвичайними труднощами піднімається на ноги.

С. вимагало узгодження всього життя віруючого з християнством. Опираючись на власні сили в глухих місцях, куди не могла проникнути караюча рука панівної Церкви та Рос. д-ви, С. створювало «другу Русь». Діяльну участь у торгівлі міст купці-старовіри розпочали брати з 2-ї пол. 18 ст. Центр. місцем збору старовірів став Нижегородський ярмарок.

Купці-старообрядці суттєво вплинули на розвиток торгівлі й пром-сті Рос. імперії. У деяких галузях мануфактурної пром-сті Центр. пром. району присутність старообрядського капіталу сягала $^2/_3$ її потенціалу. Старообрядці суттєво вплинули на розвиток економіки укр. губерній, зокрема першим і тривалий час єдиним купецьким т-вом Пд. України була Єлизаветградська старообрядська громада, у серед. 19 ст. 52,5 % купців 1-ї гільдії м. *Київ* належали до С., у 1860-ті рр. про

розвиток пром-сті *Чернігівської губернії* можна було говорити, завдячуючи лише стародубським посадам, причому в пром. розвитку ця губернія лідирувала серед ін. укр. губерній.

За роки свого існування старообрядське середовище висунуло сотні видатних письменників, учених, громад. діячів, меценатів та ін. Воно породило видатного письменника Росії 17 ст. — протопопа Авакума Петрова, висунуло та фінансово підтримало рос. вченого — академіка М.*Ломоносова*, колекціонера живопису зі світ. ім'ям, засновника першої в Росії загальнодоступної картинної галереї П.Третьякова, всесвітньовідомого театрального діяча та режисера К.Станіславського, політиків загальнонац. масштабу: голову 3-ї Держ. думи Рос. імперії, лідера партії *октябристів* О.Гучкова та гол. ворога рад. влади (за визначенням В.*Леніна*) П.Рябушинського. Старообрядці поклали початок польовій археографії, причому деякі методи та прийоми, розроблені ними, залишаються актуальними й донині.

На кошти старообрядців були споруджені й утримувалися тисячі храмів і молитовних будинків, сотні монастирів і скитів; десятки мед. установ, вищих, середньо-спеціальних, середніх та нижчих освіт. закладів. Властиво старообрядцям належить розвиток гуслицького, хохломського та городецького розписів, які протягом віків стали символом Росії.

На кошти М.Бугрова споруджено Нижегородський театр, комерції радника Д.Сироткіна — Нижегородський худож. музей, дійсного статського радника П.Шелапутіна — Моск. пед. ін-т, В.Морозової — Моск. нар. ун-т, С.Морозова — Моск. кустарний музей, Д.Буриліна — Іваново-Вознесенський музей пром-сті та мист-ва. На буд-во приміщення Моск. худож. театру С.Морозов витратив, напр., 300 тис. *рублів*.

При *Московському університеті* Морозови стали фундаторами Ін-ту з лікування ракових пухлин, який перетворився на справжнє місто в місті. Комерції радник К.Солдатенков пожертвував 2 млн руб. на буд-во Боткінської лікарні. На власні кошти С.Щукін організував при Моск. ун-ті Ін-т психології. На кошти дійсного статського радника П.Шелапутіна в Москві був споруджений Гінекологічний ін-т для лікарів ім. Г.Шелапутіної. Д.Морозов виділив 500 тис. руб. на буд-во в Москві притулку та богадільні, В.Морозов заповів 400 тис. руб. на буд-во дитячої лікарні. Один із найбільших вкладів у розвиток міської інфраструктури був здійснений київ. 1-ї гільдії купцем М.Дегтерьовим (див. *Дегтерьови*), який пожертвував *Києву* капітал у розмірі 4,5 млн руб., у т. ч. 2,5 млн руб. нерухомістю.

У старообрядському середовищі достатньо активно розвивалися гуманітарні та точні науки. Купцями-старообрядцями фінансувалися журнали «Русское образование» і «Русское богатство», газ. «Русские ведомости», підтримувалися наук. дослідження в галузі історії, юриспруденції, хімії та фізики. С. внесло значний вклад у розвиток рос. нац. культури.

Літ.: *Мельников П.* Исторические очерки поповщины, ч. 1. М., 1864; *Монастырев М.* Исторический очерк австрийского священства после Амвросия. Казань, 1877; *Витевский В.Н.* Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военногражданской власти в конце XVIII и в XIX в. Казань, 1878; *Субботин Н.* О сущности и значении раскола в России. СПб., 1888; *Дружинин В.Г.* Раскол на Дону в конце XVII в. СПб., 1889; *Щапов А.П.* Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской Церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII. В кн.: *Щапов А.П.* Сочинения, т. 1. СПб., 1906; *Долотов А.* Церковь и сектантство в Сибири. Новосибирск, 1930; *Карцов В.Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России, ч. 1—2. Калинин, 1971; *Катунский А.* Старообрядчество. М., 1972; *Таранец С.В.* Старообрядчество Подолии. К., 2000; *Юхименко Е.М.* Выговская старообрядческая пустынь: Духовная жизнь и литература, т. 1. М., 2002; *Таранец С.В.* Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. К., 2004; *Гурьянова Н.С.* Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии. Новосибирск, 2007; Доля старообрядства в XX — на початку XXI ст.: Історія та сучасність: Збірник наукових праць та матеріалів, вип. 1. К.—Куренівка—Чечельник, 2007; Вип. 2—3. К., 2008—09; Вип. 4—5. К.—Вінниця, 2010—11; *Зеньковский С.А.* Русское старообрядчество: Духовные движения семнадцатого века, т. 1. М., 2009.

С.В. Таранець.

СТАРОСІ́ЛЛЯ — середньопалеолітична (див. *Палеоліт*) багатошарова стоянка в Криму. Розташов. у Старосіллі (кримськотатар. Салачик) — сх. околиці *Бахчисарая*, в урочищі Канли-Дере (яр зі скелястими схилами, що виходить своїм устям до лівого борту долини р. Чурук-Су, притоки Качі). Пам'ятку досліджували О.Формозов 1952—56 і українсько-амер. експедиція під керівом Е.Маркса 1993—95. Артефакти з кременя: гостроконечники, скребла, листоподібні двобічні вістря, зубчасті й виїмчасті знаряддя, дископодібні та безсистемні нуклеуси. Серед викопної фауни домінує гідрунтиновий кінь (Equus hydruntinus), також є сайгак (Saiga tatarica), олені (Cervus elaphus, Cervus sp.) та ін.

За О.Формозовим, С. — це стоянка епохи *мустьє*, на якій люди жили безперервно протягом тисячоліть; кремнева індустрія гомогенна (мустьє з двобічними знаряддями). Наук. сенсацією стало знайдене 1953 начебто синхронне стоянці поховання дворічної дитини, яка була визначена як перехідний тип між неандертальцями і Homo sapiens.

За Е.Марксом та його колегами, пам'ятка характеризується таким чином. На стоянці визначено 4 різновікові археол. шари, які належать до останнього льодовикового періоду (прибл. 100—40 тис. років тому) і групуються у 2 різних типи індустрій: тип Старосілля крим. мікокської традиції (шари 1, 2 і 4) і тип зубчастого середнього палеоліту типу нижнього шару Киїк-Коби (3-й шар). Славетна «Старосільська дитина» насправді є впускним похованням, здійсненим за мусульманським обрядом у ранньомодерний час, — так само, як і ін. поховання людей, відкриті на стоянці в 1990-х рр. Ці поховання, скоріше за все, є частиною кладовища 17—18 ст., давно відомого в усті яру Канли-Дере.

Літ.: *Формозов А.А.* Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. М., 1958 (Материалы и исследования по археологии СССР, № 71); *Герасимов М.М.* Люди каменного века, М., 1964; *Маркс Э.Э. и др.* Новые

раскопки в Староселье в 1993 г. «Археологический альманах» (Донецк), 1994, № 3; *Marks A.E. та ін.* Starosele and the Starosele child: New excavations, new results. «Current Anthropology», vol. 38, no. 1. Chicago, 1997.

Ю.Е. Демиденко.



В. Старосольський.

СТАРОСЛОВ’Я́НСЬКА МО́ВА — найдавніша писемно-літ. мова слов’ян, створена у 860-х рр. солунськими братами-проповідниками *Кирилом та Мефодієм* на основі південномакедонського (солунського) діалекту староболг. мови з помітним впливом моравсько-паннонського діалекту. Уперше була використана при перекладах із грец. мови богослужбових книг та ін. християн. літератури візант. обряду для великоморавських християн на прохання моравського кн. Ростислава (див. Великоморавське князівство). Оскільки ця мова зберігала багато рис та архаїзмів спільнослов’ян. (праслов’ян.) мови, вона була зрозумілою всім слов’янам і обслуговувала переважно культові потреби. За класифікацією належить до південнослов’ян. групи слов’ян. мов. У писемних пам’ятках С.м. представлена двома системами письма: *глаголицею* (переважна більшість мовознавців вважає її первинною) та *кирилицею.* Найдавніші списки кирило-мефодіївських перекладів 10—11 ст., які збереглися до нашого часу, написані глаголицею («Київські листки» (10 ст.), Зографське, Маріїнське та Ассеманієве Євангелія, «Збірник Клоца», «Синайський псалтир», «Синайський требник»; усі 11 ст.; див. *Глаголичні пам’ятки*), а також кирилицею («Савина книга» (кінець 10 — поч. 11 ст.), Супрасльський рукопис, *Остромирове Євангеліє*, Єнинський Апостол, Слуцький Псалтир, *Реймське Євангеліє*, Хіландарські листки, Листки Ундольського (усі 11 ст.) та ін.). Характерні особливості С.м.: у фонетиці — голосні неповного творення «ъ» (середній між «о», «ы») та «ь» (середній між «е», «і»): «сънъ» — «сон», «дьнь» — «день»; носові голосні «ѫ» («о» носове) та «ѧ» («е» носове): «мѫжь» — «муж», «чѧдо» — «чадо»; початкові сполучення «ра-», «-ла-» відповідно до українських («-ро-»), «-рі-», («-ло-»), «-лі-»: «равьнъ» — «рівний», «лакъть» — «лікоть»; неповноголосні форми: «брада» — «борода», «глава» — «голова», «врата» — «ворота», «гласъ» — «голос», «млѣко» — «молоко»; наявність «ѥ» («je») на початку слова або складу, де в сучасних східнослов’ян. мовах виступає [«о»]: «ѥзеро» — «озеро», «ѥлень» — «олень», та ін.; у граматиці — три числа у відмінюванні іменників, прикметників та займенників (однина, двоїна та множина), сім відмінків, зокрема й кличний для назв істот чол. та жін. роду; коротка («добръ», «старъ») та членна («добрыи», «старыи») форми прикметників, 4 форми дієслів минулого часу (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), іменна форма дієслова — супін — для вказівки на мету дії; у лексиці — наявність багатьох книжно-абстрактних слів, запозичених із грецької, меншою мірою — з лат. та нім. мов, тощо. Найбільшого розквіту й поширення в усіх сферах к-ри слов’ян. народів С.м. досягла в 9—11 ст. Проте інтенсивний розвиток державності у слов’ян вплинув на їхню мовну диференціацію, і вже з 9—10 ст. різні слов’ян. землі досить чітко відрізнялися нар. вимовою деяких звуків та вживанням певних словоформ. Нові регіональні мовні особливості потрапляли в старослов’ян. тексти завдяки мимовільним помилкам переписувачів книг, через що С.м. поступово зазнавала змін (поповнювалася деякими новими фонетичними, граматичними та лексичними елементами, втрачаючи чимало своїх архаїчних рис) і з 11—12 ст. почала виступати в регіональних варіантах (редакціях, або изводах), які дістали назву «церковнослов’янська мова». Найраніше сформувалися моравський, середньоболг., македонський, східнослов’янський (рус.), сербський, хорватський, чеський та румун. варіанти (изводи) церковнослов’янської мови. В епоху утворення окремих східнослов’ян. мов (з кінця 12—13 ст.) на основі східнослов’ян. изводу розвинулися регіональні — галицько-волинський, київський, північно- і південноросійський, білоруський варіанти (изводи). Поліські (київські) та галицько-волинські діалектні особливості спорадично відображені вже в найдавніших конфесійних і світських пам’ятках (*Ізборник 1073*, *Ізборник 1076*, Архангельське Євангеліє 1072 та ін.), а систематичніше й послідовніше — у пізніших текстах церковнослов’ян. мови.

Літ.: *Селищев А.М.* Старославянский язык, ч. 1—2. М., 1951—52; *Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. М., 1952; *Ван-Вейк Н.* История старославянского языка. М., 1957; *Беседина-Невзорова В.П.* Старославянский язык. Х., 1962; *Хабургаев Г.А.* Старославянский язык. М., 1974; *Жуковская Л.П.* Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976; *Цейтлин Р.М.* Лексика старославянского языка. М., 1977; *Станівський М.Ф.* Старослов’янська мова. К., 1983; *Касаткин Л.Л.* Церковнославянский язык. В кн.: Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990; *Толстой Н.И.* Старославянский язык. Там само; *Леута О.І.* Старослов’янська мова: Підручник. К., 2001.

Г.П. Півторак.

СТАРОСО́ЛЬСЬКИЙ Володимир (08.01.1878—25.02.1942) — громад. і політ. діяч, правознавець, соціолог, адвокат. Н. в м. Ярослав (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща) в сім’ї бурмістра. Закінчив г-зію в Ярославі (гімназійні приятелі — С.*Людкевич*, А.Рак). Навч. в Краківському (1895/96), Львівському (1896—98) та Віденському ун-тах (1898/99). Проходив стажування в Берлінському (1905—06), Грацькому (1907) та Гейдельберзькому (1907—08, 1911—12, під кер-вом відомого проф. Г.Єлінека він підготував там працю «Das Majoritätsprinzip») ун-тах. 1906 одружився з Одаркою (Дарією) Шухевич, дочкою В.*Шухевича* — відомого галицького громад. і політ. діяча, народовця. Брав активну участь у студентському житті *Відня* (голова студентського т-ва «Січ», 26 березня — 4 вересня 1899; див. *Січ Віденська*) та *Львова.* Зокрема, виступив одним із членів-засновників і співкерівників (поряд з Є.Косевичем, В.*Темницьким*, О.Грабовським, Л.*Цегельським*, М.*Галущинським*, С.*Горуком*, Т.Меленем і А.*Крушельницьким*) т-ва «Молода Україна» (1898) та був редактором його однойменного журналу. Співорганізатор *сецесії* укр. студентів із Львів. ун-ту (1901—02).

1903 захистив докторську дис. з юриспруденції у Віденському ун-ті. Провадив активну громадсько-політ. діяльність: член *Української соціал-демократичної партії* (входив до Гол. управи, а з 1933 — голова партії), співзасновник і голова (1913) Т-ва «Січові стрільці» у Львові, з серпня 1914 — член *Головної української ради* (з 1915 — *Загальної української ради*) та Бойової управи Укр. січових стрільців, *Союзу визволення України* у Відні. 1915—18 — постійний представник Бойової управи при Легіоні УСС. Співпрацював зі стрілец. ж. «Шляхи». У жовтні 1918 входив до складу Укр. ген. військ. к-ту, який підготував Листопадове повстання 1918 у Львові. Під час *українсько-польської війни 1918—1919* ув'язнений у польс. таборі для військовополонених у *Домб'є* (під *Краковом*), визволений через міжнар. Червоний Хрест (обміняний на полоненого польс. політика графа Дідушицького) і переданий уряду *Української Народної Республіки.* Восени 1919 — товариш (заст.) міністра закордонних справ УНР В.Темницького (в уряді І.П.*Мазепи*) та професор Укр. держ. ун-ту в *Кам'янці-Подільському.* 1920—27 перебував на еміграції у Відні й Празі (Чехословаччина): працював в *Українському вільному університеті* у Відні (з 1921 — у Празі) та *Українській господарській академії* в Подєбрадах (Чехословаччина; з 1922). 29 березня 1923 іменований дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. 1927 переїхав до Львова, де провадив адвокатську практику (член Адвокатської палати у *Варшаві*). Виступав захисником на суд. процесах учасників укр. нац. руху і членів націоналістичного підпілля: М.*Січинського* (1908), С.Мельничука і П.*Шеремети* (1922, Чехословаччина), М.Лемика (1933), В.*Мартинця*, Д.Шумука (1935).

Автор низки грунтовних наук. праць з теорії д-ви і права, етнополітології та соціології нації, методології юрид. науки.

Гол. праці: «Причинки до теорії соціології» (1904), «Національний та соціальний момент в українській історії» (1915), «Das Majoritätsprinzip» (1916), «Теорія нації» (1922), «Держава і політичне право» (т. 1—2, 1924—25), «До питання про форми держави» (1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken» (1929).

Після включення *Західної України* до складу УРСР з вересня 1939 працював професором Львів. ун-ту. 25 грудня 1939 під час репресій рад. каральної системи був заарештований і 25 жовтня 1940 засуджений на 8 років ув'язнення, яке відбував у Маріїнську (нині місто Кемеровської обл., РФ), де й помер. Дружина Дарія (померла 28 грудня 1941) і діти Юрій, Ігор, Уляна у квітні 1940 вивезені в Казахстан.

Літ.: Володимир Старосольський: 1878—1942. «ЗНТШ», 1991, т. 210; *Черниш Н.* Проблеми нації в українській соціологічній думці 20—30-х років XX ст. В кн.: Діалог культур: Україна у світовому контексті: Матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань. Львів, 1996; *Кресіна І.* Свідомість і воля — основа нації. В кн.: *Старосольський В.* Теорія нації. К., 1998.

Б.М. Янишин.

СТА́РОСТА — виборна посада в органах місц. управління в укр. губерніях Рос. імперії.

1) У міськ. управлінні посада С. впроваджувалася згідно з Міським положенням 1785. Обирався на 3 роки для складання списків до обивательської книжки, куди вносилися відомості про постійних мешканців міст, розміри їхньої нерухомої власності, станову приналежність, сімейне становище, членів родини, а також сферу зайнятості. Підпорядковувався міськ. голові. Старости представляли станові інтереси *гільдій* та *цехів* у шестигласних думах та брали участь у засіданнях сирітського суду;

2) С. міський — посада, що впроваджувалася в містах, на які не поширювалося Міське положення 1870, а організовувалася спрощена система міськ. управління. Домовласники обирали уповноважених від себе на сход, а ті обирали С. з одним або двома помічниками. Йому присвоювався чин X класу;

3) С. сільський — виборна посада сільс. громади, запроваджена під час проведення *селянської реформи 1861.* Він виступав виконавцем приговорів сільс. сходів. Його посадові обов'язки виписані в заг. положенні про селян, які вийшли з *кріпацтва.* Обирався на 3 роки. Його контролювала громада, призначала йому плату за виконання обов'язків С. Він мав право скликати, переважно у святкові дні, сходи, стежити за дотриманням там порядку, виносити на обговорення питання, а також розпускати сел. сход, схвалювати його рішення та впроваджувати їх, як і розпорядження волосного правління і мирових установ, у життя. Без його участі сел. сход втрачав законний характер. Стежив за земельними межами та сел. спільною власністю, станом шляхів, мостів та кладок, був відповідальним за стягнення внесків, виконання повинностей, договорів селян між собою та з *поміщиком*, за дотримання порядку в місцях заг. громад. користування, а також мав стежити за дотриманням протипожежної безпеки, надавати допомогу під час повені та епідемій, утримувати в безпеці громад. запаси зерна. Був відповідальним за порядок у школах, лікарнях, богадільнях, якщо ті були впроваджені на сел. кошти. С. стежив, аби вчасно укладалися та відсилалися *ревізькі казки.* На нього покладалася низка важливих поліцейських обов'язків: давав свідчення волосному старшині щодо видачі селянам білетів та паспортів на відлучення із села. Йому належало право затримувати осіб без документів та арештовувати до 3-х діб або штрафувати тих, хто вчиняв незначні правопорушення, а також провадити попереднє слідство. У справах порушення порядку селянами підлягав *уряднику* і становому приставу (див. *Стан*). Організовував захист селян від розбоїв, насилля та в надзвичайних ситуаціях, при стихійних лихах тощо. Був посередником у стосунках поміщика і селян на час їхньої тимчасової залежності (див. *Тимчасовозобов'язані селяни*) та ставав відповідальним за збір держ. і земських грошових виплат, частку яких залишав у користуванні громади, решту здавав до повітового казначейства. Підпорядковувався

волосному старшині, *мировому посереднику*, земському начальнику, незмінному члену в сел. справах присутствія. На час обіймання посади звільнявся від виконання натуральних повинностей, які перебирала на себе громада. Не підлягав тілесним покаранням. У разі допущення незначних порушень отримував зауваження, догани, штрафувався і міг бути заарештований до 7-ми днів. За більш важливі порушення тимчасово або й зовсім усувався з посади, а за значні посадові злочини підлягав суду;

4) С. волосний — виборна посада, обов'язки якого практично збігалися з обов'язками сільс. С., у підпорядкуванні котрого ті перебували.

Літ.: Российское законодательство X—XX веков, т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. М., 1987; Там само, т. 7: Документы крестьянской реформы. М., 1989.

В.С. Шандра.

СТА́РОСТВО (лат. capitaneatus, польс. starostwo). 1) У 14—18 ст. староства — адміністративно-госп. округи в *королівщинах Королівства Польського*, *Великого князівства Литовського*, *Речі Посполитої* та на укр. землях, що входили до їх складу. Поділялися на кілька категорій: гродові, негродові, пригродові, сумовні (ті, що перебували в заставному володінні), прикордонні. Першими за часом виникнення та сусп. значимістю є гродові староства, центром яких був замок (грод). Управління в них здійснював королів. намісник — староста, уряд якого був упроваджений у Польщі на межі 13—14 ст. за чеським зразком під час правління короля Вацлава II (1300—05). Втім, окремі дослідники допускають існування цього уряду ще за часів *Болеслава I* Хороброго (992—1025). За *Казимира III* Великого (1333—70) було створене одне з двох польс. ген. староств з центром у *Львові* (див. *Руське генеральне староство*). За *Коріятовичів* встановилося старостинське управління на *Поділлі*, що теж мало статус генерального (див. *Подільське генеральне староство*). Подільський ген. староста серед іншого міг вільно розпоряджатися місц. поземельним фондом, осаджуючи тут подільську та прийшлу *шляхту*. Повноваження гродських старост викладені польс. хроністом 16 ст. М.*Кромером* у його описі Польщі. Крім адм., фіскальних, госп., військових, староста виконував також суд. функції, очолюючи *гродський суд*. Повноваження старостинського уряду за час його існування поступово зменшувалися.

Королів. маєткові комплекси, що складалися з держань (найчастіше на правах доживоття) та володінь, переданих у заставу, — міст, містечок, сіл, пром. об'єктів, війтівств (advocatia), солтиств (sculletia), і в яких не було гродів, отримали назву негродових або сільс. староств. Їх державці (tenutariuszy), за традицією, теж звалися старостами, проте не мали права юрисдикції над привілейованою шляхтою. Прикордонний характер староств укр. *воєводств* певною мірою підвищував статус негродових старост, надаючи їм значно ширші адм. повноваження. Видержавлення та застава староств приносили великі прибутки польс. *магнатам*, більшість з яких одночасно могли володіти і кількома староствами. За рішенням Пйотрковського сейму 1563 посесори староств були зобов'язані до сплати четвертої (фактично п'ятої) частини прибутків (кварти), що йшла на утримання найманого війська. Територіальні межі староств не були сталими і змінювалися з волі короля та заслуг тих, кому вони передавались у володіння. На укр. землях староства набули особливо великого поширення. В люстраційних описах королівщин 16—18 ст. їх згадується бл. 120. Окремі з них (насамперед староства *Київського воєводства*) налічували іноді понад 100 населених пунктів і вирізнялися найвищою в Речі Посполитій прибутковістю.

За т. зв. емфітевтичною (з грец. emphyteusis (лат. форма терміна) — довготривала спадкова оренда) реформою 1775 передбачалося поступове припинення роздачі староств. Вони переходили в розпорядження скарбового департаменту Постійної ради і передавалися нею в довготривалу (на 50 років) оренду особам, які пропонували більш вигідні умови. Чотири укр. староства (Білоцерківське, Богуславське, Канівське та Хмільницьке) переходили у приватну власність останньому польс. королю *Станіславу-Августу Понятовському* як компенсація за втрату ним права розпоряджання королівщинами. 1790 він відмовився від наданих володінь, передавши їх *гетьману великому коронному* Ф.-К.Браницькому (Білоцерківське староство) та своїм родичам Понятовським. *Конституція сеймова* від 23 грудня 1791 проголосила повний розпродаж королівщин;

2) територіально-адм. одиниця на західноукр. землях за часів входження їх до складу *Австро-Угорщини* (1867—1918). Всього тут налічувалося 74 повітових староства, яким передавалася вся виконавча влада на місцях (див. *Повіт*);

3) повітовий орган на західноукр. землях періоду 2-ї Речі Посполитої (1918—39), очолюваний старостою, складова частина т. зв. об'єднаної адміністрації. Апарат управління С. складався із секторів (рефератів) та відділів. Староствам підпорядковувались органи територіального самоврядування — сільські (громадські), волосні та міські ради і правління. Сільс. громаду (гміну) очолював сільс. староста — солтис.

Літ.: *Paprocki F.* Specyfikacya starostw y królewszczyzn. Lowicz, 1777; *Wejnert A.* O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku z dolączeniem wykazu ich miejscowości. Warszawa, 1877; *Jabłonowski A.* Starostwa ukrainne. В кн.: Źródła dziejowe, t. 5. Warszawa, 1877; *Kutrzeba S.* Starostowie i ich początki i rozwój w XIV wieku. Kraków, 1903; *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в XVI веке. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 5. К., 1908; *Щербина В.И.* Вопрос о староствах на Четырехлетнем сейме (1788—1792). В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 20, вып. 2. К., 1908; Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином украинском советском социалистическом государстве: Справочник. Львов, 1955; *Falniowska-Gradowska A.* Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1984; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Присташ Л.Т.* Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921—1939): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 1998; *Бойко І.Й.* Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349—1569 рр.). Львів, 2009; *Крикун М.Г.* Подільське воєводство у

XV—XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011; *Михайловський В.М.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття. К., 2012.

Р.В. Майборода.

СТА́РОСТИНСЬКІ МАЄ́ТНОСТІ — у 14—18 ст. в *Королівстві Польському*, *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій* та на укр. землях, що входили до їх складу, королів. (великокнязівські), пізніше (після 1590) — держ. (скарбові) маєтності — міста, села, замки, ліси, ставки, орні землі, пустоші, — адміністративно-територіально об'єднані в *староства*, які за привілеєм короля та згодою *вального сейму* передавалися в тимчасове або пожиттєве володіння *магнатам* і *шляхті*. Назва походить від посади королівського намісника — старости. Поява С.м. пов'язана зі змінами в системі винагород за справляння гродського старостинського уряду. Надання гродським старостам в якості оплати за службу права на пожиттєве володіння підпорядкованими старостами внесло в їхню діяльність елемент досить великої особистої зацікавленості. Староста став розглядати їх як свою власність, а вся його госп. діяльність спрямовувалася на одержання більших прибутків за рахунок підвищення рівня визиску селян, збільшення митних зборів, захоплення міських та приватно-шляхетських володінь, обмеження привілеїв *міщан* тощо. З часом гродські старости, обіймаючи по кілька держ. посад, не виконували особисто навіть покладених на них суд. функцій.

Магнати-урядовці прагнули зосередити у своїх руках по кілька гродових староств, передаючи їх у спадок своїм синам через уступне право на старостинський уряд. Маючи великі володіння, старости лише зрідка з'являлись у своїх маєтностях, передавши їх у руки адміністраторів або пускаючи у вільний обіг-оренду (повну чи часткову), заставу і навіть продаж. У результаті госп. стан старостинських маєтків суттєво погіршувався, відбувався процес їх подрібнення, падав оборонний потенціал замків, скарбові надходження з *королівщин* скорочувалися. У 18 ст. кварта (п'ята частина прибутків у держ. скарбницю) становила лише 5 % від заг. прибутків староств. Попри всі ці обставини і на схилку Речі Посполитої надходження зі старост укр. воєводств були значно більшими в порівнянні зі старостами коронних земель.

Літ.: *Jabłonowski A.* Starostwa ukrainne: Źródła dziejowe, t. 5. Warszawa, 1877; *Falniowska-Gradowska A.* Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław—Kraków, 1984; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1994; 2001; *Грушевський М.С.* Барське староство: Історичні нариси (XV—XVIII ст.). Львів, 1996.

Р.В. Майборода.

СТА́РОСТИНСЬКІ СЕЛЯ́НИ — селяни *старостинських маєтностей* у *Королівстві Польському*, *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій* та на інкорпорованих до їх складу укр. землях. Перебували в особистій, поземельній і судово-адм. залежності. Поділялися на кілька груп залежно від розмірів земельного держання, кількості тягла та величини й характеру повинностей. Значну роль у майновому розшаруванні селян *королівщин* західноукр. земель відігравали промисли. Як держателі земельного наділу зобов'язані були до виконання відробіткової (*панщина*), продуктової (*оброк*), грошової (*чинш*) ренти. Розміри відробітків, насамперед, залежали від площі земельного наділу. Суттєвий вплив на розміри і зміст відробіткових повинностей могли мати такі фактори, як наявність тягла, кількість робочих рук у сел. родині, заг. стан госп-ва та потреби *фільварка*. Домінуючу роль у структурі відробіткових повинностей відігравала регулярна панщина, абсолютні показники якої з розвитком фільваркової системи зростали. Проте з часом підвищення рівня визиску відбувалося за рахунок регламентації панщини та збільшення додаткових відробітків. На противагу підданим приватних та церк. володінь С.с. користувалися більшою особистою свободою. Рівень їхнього визиску був дещо нижчим і контролювався королів. адміністрацією через періодичні інвентаризації (див. *Інвентарі*) та *люстрації* і через діяльність спочатку Асесорського, а з 1580-х рр. — відокремленого від нього Референдарського (у справах селян королівщин) суду. Можливість сільс. громад у випадку зловживань старост і держателів звернутися до суду, отримати королів. охоронну грамоту-глейт сприяла орг. консолідації та зростанню самосвідомості С.с. Проте громади сх. укр. *староств* практично не зверталися до названих суд. інституцій. Значну питому вагу в структурі повинностей займав чинш (за люстрацією 1765 в королівщинах *Київського воєводства* 80 % підданих сплачували лише грошову ренту). Доволі часто мали місце випадки заміни відробіткових повинностей грошовими виплатами (найчастіше в маєтках, розташованих неподалік крупних торг. центрів та в передгір'ях і гірських регіонах), що сприяло розвиткові сел. ініціативи. Контакти С.с. з ринком, пошук альтернативних джерел прибутків (торгівля, промисли) вели до швидкого майнового розшарування і створювали умови для капіталіст. перебудови села. Зміні становища С.с. сприяв закон 1791 про продаж королівщин, який проголошував право на вічне спадкове держання землі, а для тих, хто її не мав і не був пов'язаний контрактними угодами, особисту свободу.

Літ.: *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968; Historia chłopów polskich. Warszawa, 1970; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Falniowska-Gradowska A.* Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej. Wrocław—Kraków, 1984; История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма, т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. М., 1986; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1994, 2001; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006.

Р.В. Майборода.

СТАРОУКРАЇ́НСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА — поширена в 14—15 ст. в Україні, частково в Білорусі та на прилеглих землях

(у Польщі, Молдові) мова юрид. документів у *Великому князівстві Литовському*, згодом — конфесійної, проповідницької, полемічної, історіографічної, художньої і частково наук. літератури. Юрид. документи в канцеляріях ВКЛ (договори, дарчі й купчі грамоти, заповіти, привілеї, актові матеріали судів, міських управ, *магістратів* тощо) створювалися фактично спільною українсько-білоруською (за тодішньою термінологією — руською) мовою, що виникла на базі ділового стилю літератури *Київської Русі*, але була збагачена місц. словами і формами та запозиченнями з ін. мов (переважно з польс., латини, чеської, нім., угорської та ін.). При цьому більшу фонетико-граматичну й мовностилістичну подібність виявляють білорус. та київсько-волин. ділові документи, які значно відрізняються від галицьких і написаних у Молдові та в Польщі. Найбільшого поширення ділова українсько-білорус. мова набула в 15—16 ст. Вона стала першим етапом у розвитку староукр. та старобілорус. літературних мов. У 16 ст. в Україні поширилися єресі (*социніанство*, реформація), що зумовило інфільтрацію простомовних елементів з мови юрид. документів у конфесійну, полемічну та художню літературу. Укр. поезія кінця 16 ст. була тематично пов'язана з проповідницькою та агіографічною літературою Київ. Русі (у творах, написаних церковнослов'ян. мовою, мимоволі відображалися фонетичні, граматичні та лексичні українізми). В останній чверті 16 ст. з'явилася й розвинулася панегірична література.

Поширенню С.л.м. сприяла діяльність міських церк. братств, що виникли у *Львові*, *Перемишлі*, *Галичі*, *Києві*, *Луцьку*, *Бересті* та багатьох ін. містах. З 17 ст. лексика С.л.м. збагатилася новою суспільно-політ. та адміністративно-правовою лексикою, розширилася тематика ділових документів, худож. творів. Активно розвивалася староукр. барокова література. Видані в цей час граматики і словники («Грамматіки славєнскиѧ правилноє Сѵнтаґма» Мелетія *Смотрицького* 1619 (див. *Граматика Мелетія Смотрицького*) та «Лексіконъ славєнорѡскій и именъ тлъкованїє» Памва *Беринди* 1627) значно унормували як церковнослов'ян. мову укр. редакції, так і С.л.м. Написана в серед. 17 ст. «Грамматыка словенская» лат. мовою (автор — студент Сорбонни українець Іван Ужевич, 1643, ін. варіант — 1645; див. *Граматика Івана Ужевича*) вдало відображала переважно тогочасну систему укр. мови, але була видана лише 1970.

Розбудові С.л.м. в 17 — на поч. 18 ст. сприяла діяльність наук. і літ. діячів Київ. колегіуму (згодом академії; див. *Києво-Могилянська академія*) Лазаря *Барановича*, Стефана *Яворського*, Іоанникія *Ґалятовського*, Варлаама *Ясинського*, Дмитра Туптала (див. *Димитрій Ростовський*), Івана Величковського та ін. Протягом 17 — 1-ї пол. 18 ст. в Україні функціонував шкільний театр, драми для якого писали переважно професори поетики Київ. академії Феофан *Прокопович*, Митрофан Довгалевський, Лаврентій Лорка, Георгій *Кониський*, Сильвестр Ляскоронський, Георгій Щербацький та ін. Написані віршами, ці драми практично не відрізнялися від мови поезії, де укр. фонетичні, граматичні та лексичні особливості виявлялися досить виразно.

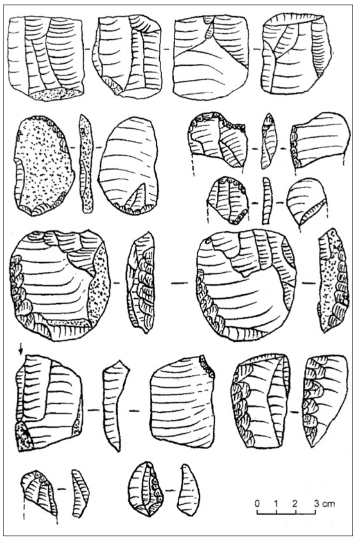
Розквіт С.л.м. припав на 17 — 1-шу чв. 18 ст. У цей час удосконалилися її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, поширилася навчально-проповідницька проза, поетичні та драм. твори. Проте на кінець 17 — поч. 18 ст. С.л.м. поступово занепадала, витіснялася штучною слов'яноруською (словенороською), створеною на основі церковнослов'янської, та рос. мовою. У поширеній у цей час літописній літературі, зокрема в «козацько-старшинських» літописах (див. *Козацькі літописи*), лише найраніший — *Літопис Самовидця* (про події 1648—1702) — написаний С.л.м., а в пізніших Г.*Граб'янки* (1710) та С.*Величка* (1720) значно більше церковнослов'ян. слів і форм. Заборона указами Найсвятішого Синоду від 1720, 1721, 1727 та 1728 друкування в Києві та *Чернігові* книг мовою, яка чим-небудь відрізняється від московської, спричинилася до того, що відтоді церк. література видавалася лише церковнослов'ян. мовою. С.л.м. зберігалася лише в *Західній Україні* аж до 19 ст., а в Сх. Україні трималася лише в усній та рукописній формі (колядки, різдвяні та школярські вірші, ділові документи, діаріуші (щоденники), приватне листування, господарські та лікарські довідники і порадники тощо). Хоч ці документи писалися типовою С.л.м., але в ній було багато нар. елементів. Суто нар. мова в 17—18 ст. була представлена в інтермедіях до різдвяних і великодніх драм та в ін. розважальних творах. Проте в 2-й пол. 18 ст. з'явилися й перші спроби літ. творчості нар. укр. мовою («Ярмарок» і «Замыслъ на попа» та ін. І.Некрашевича — попередника І.*Котляревського*, який започаткував укр. літ мову на нар. основі).

Літ.: *Житецкий П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. С приложением книжной малорусской речи по рукописи XVII века. К., 1889; *Грунський М.К., Ковальов П.К.* Нариси з історії української мови. Львів, 1941; *Булаховський Л.А.* Питання походження української мови. К., 1956; *Гудзій М.К.* Українські інтермедії XVII—XVIII ст. В кн.: Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960; Граматика слов'янська І. Ужевича. К., 1970; *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. К., 1979; *Возняк М.С.* Історія української літератури, кн. 1—2. Львів, 1992—94; *Грушевський М.С.* Історія української літератури, т. 5—6. К., 1995—96; *Огієнко І.* Історія української літературної мови. К., 1995; *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. К., 2002.

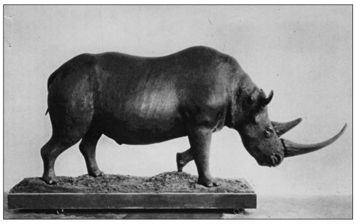
Г.П. Півторак.

СТАРУ́НЯ — унікальне для Європи місцезнаходження плейстоценової і голоценової фауни й рослинності та група археол. пам'яток в околицях с. Старуня Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл. Найбільш відомі добре збережені мамонт і носороги, знайдені 1907 і 1929. 1976—85 і 2004—2007 Прикарпатською експедицією Ін-ту сусп. наук АН УРСР та Ін-ту українознавства НАНУ було відкрито і частково розкопано понад 30 поселень первісної людини, датованих від палеоліту по давньорус. час включно. Для *палеоліту* тут характерні скребла, різці та ножі, а для *мезоліту* — поєднання геометричних мікролітів і т. зв. сві-

дерських наконечників, остеологічні рештки собаки, свині та ін. На основі розкопок стоянки Старуня I (1649 м², 5 тис. знахідок) виділена мезолітична група пам'яток типу Старуня I, археол. культура і спільність Вороцiв-Старуня.



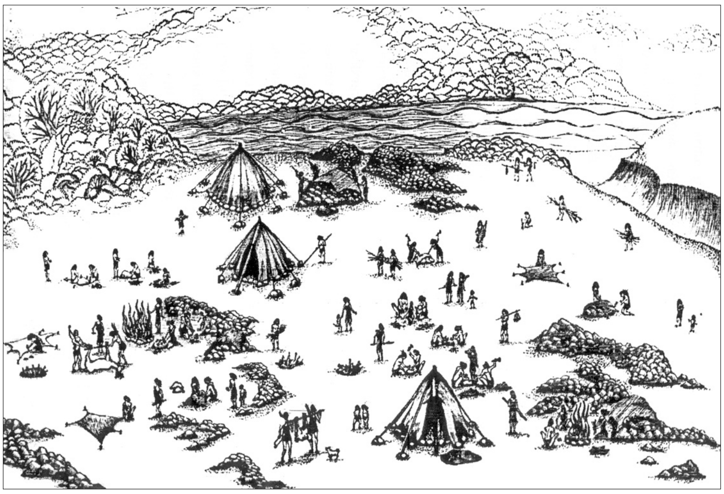
Старуня. Кам'яні вироби доби палеоліту.



Старуня. Волохатий носоріг. Реконструкція. Державний природознавчий музей НАН України. Львів.

Літ.: *Билинкевич Т. и др.* Палеонтологические и археологические исследования в Старуне в связи с 75-летием находок мамонта и носорога. В кн.: Палеонтологический сборник, № 20. Львов, 1983; *Matskevyj L.* Archaeological sites in the Starunia area, fore-Carpathian region, Ukraine. В кн.: Polish and Ukrainian Geological studies (2004—2005) at Starunia. Warszawa—Kraków, 2005; *Мацкевий Л., Панахид Г.* Археологічні дослідження в Старуні: Підсумки та перспективи. В кн.: Природно-історична спадщина Старуні. Львів—Краків, 2008.

Л.Г. Мацкевий.



Старуня. Поселення доби мезоліту. Реконструкція.

СТА́РУХ Ярослав (псевдоніми — Ярлан, Стяг, Вольт, Гомін, Синій, Стояр, Мек (можливо, Мік); 17.11.1910—20.09.1947) — ідеолог *Організації українських націоналістів*, публіцист, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Золота Слобода (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї депутата австрійс. парламенту. Випускник Бережанської г-зії (1928). Студент юрид. ф-ту Львів. ун-ту. Член ОУН з 1929. Організатор освіт. курсів для молоді при читальнях «Просвіти». Політ. в'язень польс. тюрем (1929) і концентраційного табору *Береза Картузька* (1934, 1937, 1939). Заступник крайового провідника і політ. референт Крайової екзекутиви ОУН на пн.-зх. укр. землях (1935—37). Співробітник націоналістичних видань «Студентський шлях», «Наш клич», «Вісті», «Голос нації», «Голос». Редактор львів. тижневика «Нове село». Секретар *Українського центрального комітету* в *Кракові* (1939—41). Учасник 2-го Великого збору ОУН(б) в Кракові (квітень 1941). Учасник проголошення *Акта Тридцятого червня 1941* у *Львові*. Член орг. референтури Проводу ОУН(б) (1941—42). Заарештований *гестапо*, підданий тортурам в одній із львів. в'язниць (1942—43). Визволений з тюрми загонами *Служби безпеки ОУН* (вересень 1943). Член референтури пропаганди Проводу ОУН (б) (1943—44). Керівник підпільної радіостанції «Вільна Україна» («Афродита»), редактор гумористичного ж. «Український перець» (1943—44). Провідник ОУН Закерзонського краю (1945—47). Автор низки брошур, статей, листівок («Тисяча років життя й боротьби українського народу» (Короткий нарис історії України; 1943), «Спектр фашизму» (1946), «До цілого культурного світу!» та ін.).

Нагороджений Укр. гол. визвол. радою Золотим Хрестом заслуги (1946).

Загинув у лісовій криївці біля с. Монастир Любачівського пов. (Польща) під час бою зі спецвідділом польс. служби безпеки.



Я. Старух.

Літ.: «Сучасність», 1969, № 9; *Прокоп М.* Напередодні незалежної України. Нью-Йорк, 1993; *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Дужий П.* Українська справа, т. 1. Львів, 2001.

О.Й. Стасюк.

СТА́РЦІ — 1) старці градські, старійшини людські — згадуються в літописах, а також у деяких перекладних слов'ян. пам'ятках. У *«Повісті временних літ»* виступають поряд з *боярами* як учасники нарад київ. кн. *Володимира Святославича.* Більшість дослідників припускають, що «Повість временних літ» інформує про реальний вплив старійшин рус. родів при дворі київ. князя наприкінці 10 — на поч. 11 ст. Подібні старійшини зафіксовані в багатьох давніх сусп-вах (напр., годі в Ісландії та ін.). Проте значення терміна «старійшина», «старець» у перекладних пам'ятках розпливчасте (керівник, вельможа, старший), так само полісемантичний лат. відповідник «olderman». Припускалося також, що згадки «старійшин» у «Повісті временних літ» періоду князювання Володимира Святославича свідчать не про реалії тієї доби, а про моделювання образу князя-хрестителя під царя Соло-

мона і про використання відповідної бібл. топіки. Знову тема С. актуалізується в пізніх моск. та тверських зводах 14—15 ст.

Літ.: *Строев В.Н.* По вопросу о «старцах градских» русской летописи. В кн.: Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук, т. 23, кн. 1. Пг., 1919; *Завадская С.В.* К вопросу о «старейшинах» в древнерусских источниках XI—XIII вв. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987. М., 1989.

Т.Л. Вілкул.

2) в Україні 14—16 ст. С. побутували в якості інституту місц. самоврядування, який, безперечно, еволюціонував з давньорус. періоду. Найчастіше С. виступали керівниками як цілих *волостей* (переважно на Подніпров'ї та *Волині*), так і окремих сільс. громад (Волинь, *Галичина*, Київщина). У компетенції С. було широке коло питань повсякденного внутр. життя волості і села. Більш важливі справи (у т. ч. й судові) С. виносили на розгляд усієї громади, скликаючи віча і копи (див. *Копний суд*). За межами громади С. репрезентували своїх співгромадян у відносинах з ін. сусідніми громадами, представниками держ. управління (старостами, намісниками, ревізорами та ін.) й великокнязівською (королівською) владою. В цілому ж еволюція інституту С. в Україні йшла шляхом поступового їх перетворення з органів місц. самоврядування в нижчу ланку держ. управління з певними владно-примусовими повноваженнями.

Літ.: *Гурбик А.О.* Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. В кн.: Середньовічна Україна (збірник наукових праць), вип. 2. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.



В.Ф. Старченко.

СТА́РЧЕНКО Василь Федорович (20(07).03.1904—17.07.1948) — учений-селекціонер, держ. і громад. діяч. Чл.-кор. АН УРСР за фахом агрохімії та агробіології (1945). Н. в с. Темрюк (нині с. Старченкове Володарського р-ну Донец. обл.) в родині селян-бідняків. 1925 закінчив Ерастівську с.-г. професійну школу на Дніпропетровщині, 1929 — агрономічний ф-т Київ. с.-г. ін-ту, 1932 — аспірантуру при Укр. НДІ цукрової пром-сті. 1934—38 — директор і наук. керівник Миронівської дослідно-селекційної станції. За наук. роботу нагороджений Великою золотою медаллю Всесоюзної с.-г. виставки (1940). З 1938 — голова Київ. обласного виконкому. З грудня 1938 — заст. голови РНК УРСР з питань розвитку сільс. госп-ва. З 1940 — член ЦК КП(б)У. 1942 був делегатом від *СРСР* на міжнар. конференції у США, присвяченій питанням вир-ва продуктів харчування. За організацію партизан. руху на окупованій території України відзначений орденом Червоного Прапора (1943). З березня 1946 — заст. голови РМ УРСР. Наук. праці присвячені дослідженню питань агротехніки й селекції, вивченню ефективності добрив, способам підвищення врожайності с.-г. культур.

Обирався депутатом ВР СРСР і ВР УРСР.

Нагороджений орденами Леніна (1939), Червоного Прапора (1943), медалями.

П. у м. *Київ*, похований на Лук'янівському кладовищі.

Тв.: Підсумки 1945 року і завдання на 1946 рік по сільському господарству УРСР: Доповідь заступника Голови Раднаркому УРСР на республіканській нараді передовиків сільського господарства України: 15 січня 1946 р. К.—Х., 1946; Підсумки роботи по бурякосіянню в колгоспах, радгоспах і селянських господарствах УРСР по підвищенню врожайності цукрових буряків у 1946 році. К.—Х, 1946; Посібник по сільському господарству. К.—Х., 1946.

Літ.: Національна Академія наук України: Персональний склад: 1918—2003. К., 2003; *Товмаченко В.М., Писарєва Є.Г.* Професор В.Ф. Старченко (1904—1948) — вчений і державний діяч. «Історія науки і біографістика», 2009, № 1.

Л.В. Ковпак.



І.Д. Старчук.

СТАРЧУ́К Іван Данилович (11.05.1894—12.11.1950) — археолог, мистецтвознавець антич. та давньорус. доби. Н. в с. Пилипи (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Після закінчення Коломийської г-зії (з держ. забезпеченням) 1913 вступив до Вільної Академії мист-в у *Львові*, але вже в серпні 1914 мобілізований до австрійс. армії. Пізніше був стрільцем *Української Галицької армії.* 1921 став учителем в Нар. школі ім. Б.Грінченка у Львові, одночасно закінчив навчання в Академії мист-в у О.*Новаківського* (1923).

1925 вступив до гуманістичного ф-ту Львів. ун-ту, 1931 захистив докторську дис. на тему: «Les sculptures antiques de Wilanow» і залишився на кафедрі класичної археології. З 1935 — ад'юнкт у Е.Булянди, багато писав, видав цінні мистецтвознавчі розробки. Брав участь в археол. експедиціях; подорожував: 1931 — у Греції, на Криті, в Туреччині, Болгарії, Румунії, Угорщині; 1933 — у Великій Британії, Німеччині; 1935 — у Греції, *Югославії*, Болгарії, Румунії, Угорщині.

1940—41, потім — 1944—50 працював на кафедрі археології Львів. ун-ту і одночасно у Львів. відділі археології Ін-ту археології АН УРСР. Брав участь у розкопках *Галича (давнього)* (1936—37), керував експедицією під час дослідження городища у *Плісненську* 1946—49.

П. у м. Львів.

Праці: Les skulptures antiques de Wilanow. «EOS», 1930—31, № 32—33; Technika malarstwa starożytnego. «Kwartalnik klasyczny» (Lwów), 1931, № 5; 1932, № 6; Conception of the ornament and foundation of its evolution. «EOS», 1933, № 34; Majątek i willa Horatiusa na tle epok. «Przegląd klasyczny», 1936, nr. II. 6; Ornament roslinny na Ara Pacis Augustae. Там само, 1937, nr. III; Розкопки на городищі Плісне́сько. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 1. К., 1949; Розкопки городища Плісненська в 1947—1948 рр. Там само, т. 3. К., 1952; Розкопки на городищі Плісне́сько в 1949 р. Там само, т. 5. К., 1955.

Літ.: *Филипчук М.* Іван Старчук — мистецтвознавець, дослідник античної і слов'янської археології. «ЗНТШ» (Львів), 1993, т. 225; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність, структура, працівники. Львів, 2001; *Ситник О.* Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії. В кн.: Археологічні дослідження Львівського університету, № 8. Львів, 2005.

О.С. Ситник.

СТАРШИ́НА КОЗА́ЦЬКА — див. *Козацька старшина.*



І.Д. Стасюк.

СТАСЮ́К Іван Дмитрович (1896—1945) — буковинський громад. діяч, журналіст, учасник комуніст. руху на *Буковині.* Член ЦК

Комуніст. партії Буковини, яка до 1926 діяла як складова частина КП(б)У, а потім була включена до складу Румун. комуніст. партії. Один із засновників і секретар Партії укр. працюючих Румунії «Визволення»; редактор газ. «Боротьба» (1925—28) і друкованого органу партії «Визволення» — «Борець» (1929—30), що виходив у *Чернівцях*. Переслідувався румун. сігуранцою, 1930—31 перебував в ув'язненні. У 2-й пол. 1930-х рр. перебрався в радянську Україну. На початку *Другої світової війни* евакуювався на схід, де працював сільс. учителем на Полтавщині.

Літ.: *Жуковський А.* Історія Буковини, ч. 1. Чернівці, 1991; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

Т.В. Марусик.

СТАСЮ́К Микола Михайлович (04.05.1885 — р. с. невід.) — політ. діяч, кооператор. Н. на Катеринославщині в сім'ї урядовця. Закінчив Катериносл. реальне уч-ще. Вищу освіту здобув у Петерб. гірничому ін-ті. Активний діяч укр. студентської громади, входив до складу інформаційного бюро і гол. студентської ради студентських орг-цій. Член *Революційної української партії*, згодом — *Української партії соціалістів-революціонерів*, організовував сел. спілки, кооп. т-ва на Катеринославщині, працював у кооперації на Київщині. 7 квітня 1917 обраний головою Тимчасового к-ту Укр. сел. спілки. Один із членів-засновників *Української Центральної Ради*. Очолював Київ. губернську раду сел. депутатів. 15 червня 1917 призначений ген. секретарем харчових справ. Член ЦК Сел. спілки і товариш (заст.) її голови. За часів *Директорії Української Народної Республіки* працював нач. постачання *Армії Української Народної Республіки* в *Кам'янці-Подільському*. Емігрував. У 1920-х рр. повернувся в Україну. Працював у ВУАН як співробітник з окремим дорученням. 1930 репресований в *«Українського національного центру» справі 1930—1932*. 10 років ув'язнення відбував у Міжгірській колонії посиленого режиму, на буд-ві Біломорсько-Балт. каналу. 1939 приїхав до *Маріуполя*, де працював сторожем у міськ. саду.

Після окупації гітлерівцями міста розпочав випуск «Маріупольської газети» (з 10 листопада 1941), один з організаторів місцевої «Просвіти». Одночасно брав активну участь у створенні та кер-ві антифашист. орг-цією націоналістичного спрямування. Заарештований *гестапо* наприкінці 1942 — на поч. 1943.

Наук. розвідки присвячені екон. розвиткові України: «Автономія і розвиток продукційних сил на Вкраїні» (1908), «Економічні відносини України із Великоросією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912).

Літ.: *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Чабан М.* Весна надії нашої. «Борисфен», 1997, № 7; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Мазур П.* Просвіта в окупованому Маріуполі (1941—1943 рр.), ч. 1—2. «Вільна думка» (Лідкомб, Австралія), 2001, 24 травня; 2002, 24 грудня; *Чабан М.П.* М.М. Стасюк — відомий політичний і кооперативний діяч України. В кн.: Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових праць, вип. 7. Дніпропетровськ, 2009.

Т.С. Осташко.



М.М. Стасюк.

СТАТИ́СТИКА ІСТОРИ́ЧНА (від лат. status — стан, стан справ з точки зору закону) — допоміжний міждисциплінарний напрям досліджень, який поєднує традиційний для історіографії аналіз письмових джерел з опрацюванням масових (кількісних або якісних) даних за допомогою методів мат. статистики.

Оскільки характер та параметри стат. (масової числової) інформації для різних істор. періодів та регіонів є вельми різними та специфічними (а в деяких аспектах малозначущими або відсутніми), то С.і. не виокремилася як усталена істор. субдисципліна з власним предметом. Через це вона є лише допоміжним методом, використання якого може бути ситуативним, не завжди конче необхідним, і залежати від кількості та характеру істор. джерел, наявних у конкретного історика. Використання терміна «історична статистика» переважно торкається випадків, коли дослідник звертається до опрацювання значного масиву числових даних з певною внутр. неоднорідністю (кількості різних артефактів (археологія), документів різного характеру та змісту, демографічних відомостей, екон. та соціологічних показників) і прагне визначити динаміку та певні закономірності формування обсягу даних, структуру масиву, що має вплинути на формулювання висновків дослідження в необхідному контексті.

В силу специфіки істор. знання та особливостей його джерельної бази найбільш часто С.і. використовується при вивченні модерних сусп-в із розвинутими системами збирання і накопичення квантитативної (кількісної) інформації (переписи населення, ведення поточної демографічної та екон. статистики) та екон. історії. У галузі останньої з 1960-х рр. певної популярності набув кліометричний метод (див. *Кліометрія*), але явним обмежником його поширення є критерій наявності достатньої кількості емпіричного матеріалу масових екон. та стат. джерел, що знову ж обмежує його вузьким хронологічним періодом пізнього Нового часу або сучасності. У рад. історіографії найбільші здобутки у використанні С.і. належать дослідженням І.Ковальченка (1923—95), головного редактора ж. «История СССР», який виступив у 1970-х рр. ініціатором використання кількісних методів та ЕОМ в істор. дослідженнях. Варіанти застосування нового підходу зосереджувалися у проблематиці соціально-екон. історії Росії 19 — 1-ї третини 20 ст. На поч. 21 ст., на новому етапі використання комп'ютерних технологій, у рос. науці висуваються пропозиції щодо активнішого застосування «математичного моделювання історичних процесів», але більш-менш евристичні втілення цих методологічних інновацій також обмежуються оцінками демографічних явищ і екон. процесів.

Літ.: *Ковальченко И.Д., Сивачев Н.В.* Структурализм и структурно-количественные методы в современной исторической науке. «История СССР», 1976, № 5; *Ковальченко И.Д.* О моделировании исторических процессов и явлений. «Вопросы истории», 1978, № 8; *Його ж.* Методы исторического исследования. М., 1987; *Бородкин Л.И.* Клиометрия: Pro et

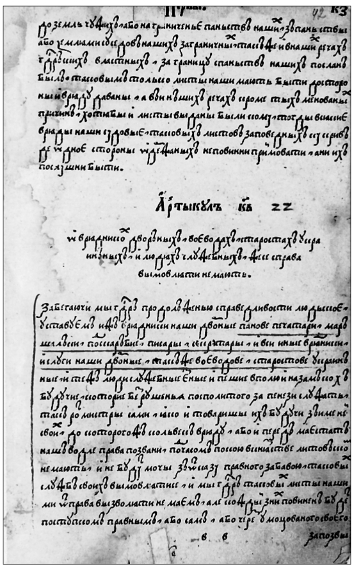
contra (виртуальный диалог). В кн.: Экономическая история: Обозрение, вып. 7. М., 2001; Проблемы математической истории: Математическое моделирование исторических процессов. М., 2008.

К.Ю. Галушко.

СТАТУ́ТИ ВЕЛИ́КОГО КНЯЗІ́ВСТВА ЛИТО́ВСЬКОГО 1529, 1566, 1588 — зводи законів *Великого князівства Литовського*, створені на основі місц. литов., білорус., укр. (у т. ч. т. зв. руського) права та відповідної останньому суд. практики. Джерелами Статутів також були положення *«Руської Правди»*, німецьких і польських судебників та певні норми рим. права. Найпрогресивніші й найдосконаліші зводи законів 16 ст., на відміну від судебників Європи та Росії (що узаконювали норми лише кримінального права), об'єднували воєдино осн. положення держ., цивільного, сімейного, земельного, військ., кримінального, процесуального права і проголошували чинність уніфікованих правових норм на всій території д-ви: «Усіх у Великому князівстві Литовському єдиним правом судити належить». Декларували рівні права «шляхті і всьому поспільству і їх підданим, корінним жителям земель Великого князівства Литовського, якого б стану і походження вони не були, всі їхні права і церковні привілеї, як для осіб католицького, так і православного віросповідання». Це



Статути Великого князівства Литовського. Литовський статут. Титульний аркуш. Вільно, 1588.



Статути Великого князівства Литовського. Литовський статут. 1588. Аркуш.

були перші в Європі цілком світські зводи законів, які не включали канонів церк. права. Становлячи фактично феод. конституції, що обстоювали перш за все особисті, майнові і політ. права *князів* і *шляхти*, Статути, разом із тим, були і кодексами станового césп-ва, містили прогресивні правові й політичні ідеї епохи *Відродження*: відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист, персональну відповідальність правопорушника (а не його родини), рівні права представників різних етносів, конфесій та соціальних станів, захист особистості та майнових прав жінок тощо.

Перший Старий Статут був укладений комісією на чолі з канцлером ВКЛ А.Гаштольдом і набув чинності 29 вересня 1529. Статут 1529 не був надрукований, а поширювався в рукописній формі. Невдовзі з'явилися переклади Статуту латиною (1530) та польс. мовою (1532). Офіційно Статут 1529 іменувався: «Права писані надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жомойтському й іншим...» і включав 13 розділів, 244 артикули (згодом кількість артикулів було збільшено до 283). Три перші розділи Статуту 1529 були присвячені загальнодерж. (про урядування, оборону земську, повноваження урядовців, зраду, шляхетські вольності тощо) правовим нормам, п'ять наступних розділів (VI, VII, XI—XIII) регулювали кримінальні, суд. та кримінально-процесуальні правові відносини, два розділи (VIII, IX) стосувалися земельного та лісового госп-ва, а також різноманітних угідь, ще два розділи (IV, V) регулювали сімейно-шлюбні відносини, спадкове та опікунське право, один розділ (X) був присвячений цивільним правовідносинам. Статут 1529, щоб обмежити вживання різнорідних правових систем, узаконював як осн. джерело права на укр. землях та всій території ВКЛ лише затверджені великокнязівською владою норми: «судити і правувати лише тими писаними правами, які всім підданим Великого князівства дали». До сьогодні збереглося 7 примірників/списків Першого Статуту (4 — староукр./старобілорус. мовою, 2 — латиною, 1 — польською), з-поміж яких дослідники пов'язують з Україною переважно т. зв. Фірлейський список (складений у 1530-х рр., очевидно у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), який іменувався «Статут Старий, по-руську писаний»).

Роботу над удосконаленням Старого Статуту 1529 і створенням Нового Статуту у ВКЛ планувалося розпочати 1551. Опрацьований спец. комісією (очолюваною канцлером М.Радзивіллом Чорним) новий варіант наступного Статуту був переданий для розгляду на сеймі ВКЛ 1561. Доопрацьований варіант вказаного Другого Статуту було затверджено влітку 1564 й планувалося ввести в дію з 11 листопада 1564. Через неузгодженість позицій законодавців ВКЛ щодо окремих його положень Другий Статут набув чинності лише 1 березня 1566. Другий «Статут Великого князівства Литовського 1566 року» містив 14 розділів і 367 артикулів/статей. З огляду на політ. роль шляхти *Волинської землі* при його укладенні Другий Статут названо «Волинським». Так іменували і ті списки Другого Статуту, які не містили другого розділу («Про оборону земську») та були чинними на укр. землях, що після *Люблінської унії 1569* відійшли до Польщі. Загалом дослідникам відомо 58 списків Другого

Статуту (п'ять із них писані латиною, а чотири десятки — польс. мовою), значна частина яких пов'язана своїм походженням з Україною. Перша друкована версія Статуту 1566 побачила світ у *Москві* 1855. Статут 1566 чітко визначив основні повноваження верховного правителя д-ви *великого князя* («господаря») і фактично здійснив адм. реформу у ВКЛ, передбачав виокремлення суд. гілки влади через функціонування повітових судів (*земських судів*, *гродських судів*, *підкоморських судів*), урівняв у правах князів-*магнатів* і шляхту, утвердив ідею станової шляхетської д-ви, уніфікував розрізнену правову термінологію та надавав абсолютний пріоритет писаному праву.

Подальше вдосконалення Статутів ВКЛ продовжувалося в перші ж роки функціонування Другого Статуту. Вже на Гродненському (1568) та Люблінському (1569) сеймах створювалися спец. законодавчі комісії, які мали повноваження доопрацьовувати недосконалі статутові норми. Створення нової, Третьої, редакції Статуту ВКЛ було завершене 1584. Значна кодифікаційна праця найкращих правників того часу під керівництвом канцлера А.Воловича та підканцлера Л.Сапіги дала свої результати. Третій «Статут Великого князівства Литовського... 1588 року» було затверджено 28 січня 1588 королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом III* Ваза. Складався з 14 розділів і 488 артикулів/статей та був пронизаний ідеями *гуманізму* й віротерпимості до представників різних віросповідань. Унормував повноваження великокнязівської/господарської влади та ін. владних інститутів ВКЛ (законодавчих, суд., фінансово-екон. та армії). Значно розширив положення карного, кримінально-процесуального (розділи XI—XIV), а також цивільного, шлюбно-сімейного та земельного права (розділи V—X), остаточно закріпив привілеї шляхти, унормував становище соціальних станів та етнічних категорій людності, а також юридично оформив закріпачення селян.

Загалом Статути 1529, 1566, 1588 стали підсумком кодифікаційних законотворчих процесів/ініціатив, які об'єднали в єдиній д-ві всі землі, у т. ч. й українські (до Люблінської унії 1569), ВКЛ, юридично закріпили основи сусп. і держ. ладу, а також правове становище станів і соціальних груп. Статути були укладені рус. мовою (частина дослідників називає мову Статутів *староукраїнською мовою* або *старобілоруською мовою*). Перші два з них не публікувалися і поширювалися в рукописах, а Третій Статут було видрукувано під наглядом канцлера ВКЛ Л.Сапіги друкарнею *Мамоничів* у *Вільнюсі* в листопаді 1588. Впродовж наступних дванадцяти років вийшло ще два наклади Статуту з тією ж датою (1588). З кінця 16 — поч. 17 ст. на укр. землях Другий і Третій Статути застосовувалися паралельно досить тривалий період часу, а згодом перевагу мав лише Статут 1588 видання редакції 1614. У подальшому в судово-правовій практиці застосовувався як опублікований Статут 1588, так і подальші переклади-редакції цього Статуту польс. мовою — 1614, 1619 (під цією датою тим же видавцем Л.Мамоничем було зроблено кілька накладів у різні роки), 1648 (Варшавська королів. друкарня). Наступні польськомовні видання Третього Статуту (1693, 1744, 1786) побачили світ у Віленській академічній друкарні, а наклад 1819 — у віленській друкарні А.Марциновського. Також відомі петерб. видання Статуту 1588 польс. і рос. мовами (1811) та моск. видання 1854.

Статути ВКЛ були осн. зводами законів в Україні до 1840-х рр. Упродовж цього періоду вони були перекладені, окрім названих, також франц. та нім. мовами. Стали джерелом прусських кодифікаційних проектів (кін. 16 ст.), рос. *Соборного уложення 1649*, укр. *«Прав, по которым судится малороссийский народ»* (1744) та приватних кодифікаційних проектів України: «Процесса краткого...» (1734), «Акцесса» (1743), «Суда и расправы...» (1750), *«Книги Статуту та інших прав малоросійських»* (1764). В Україні на території *Київської губернії*, *Подільської губернії* та *Волинської губернії* дія Статутів була припинена сенатським указом від 25 червня 1840. Згідно з двома імператорськими указами від 4 березня 1843 в *Лівобережній Україні* Статути були замінені *Зводом законів Російської імперії* (видання 1842).

Вид.: Первый или Старый Литовский статут 1529 года. В кн.: Временник императорского Московского общества истории и древностей российских, кн. 18. М., 1854; Статут Великого княязства Литовского 1588 года. Там само, кн. 19. М., 1854; Статут Великого княязства Литовского 1566 года. Там само, кн. 23. М., 1855; Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Минск, 1960; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989; Первый Литовский Статут (тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках). Вильнюс, 1991; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мінск, 2002 (выд. 2-ге — Мінск, 2005); Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003; *Лазутка С. и др.* Первый Литовский Статут (1529 г.). Вильнюс, 2004; Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г.; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. В кн: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 3: Дадатак: А—Я. Мінск, 2010.

Літ.: *Баршевский В.Н.* Краткая история Литовского статута. К., 1882; *Пташицкий С.Л.* К вопросу об изданиях и комментариях Литовского статута: Историко-библиографическая справка. СПб., 1893; *Василенко М.П.* Матеріали до історії українського права, т. 1. К., 1929; *Лаппо И.И.* Литовский статут 1588, т. 1—2. Каунас, 1934—38; *Крапивин П.Ф., Чернецкая Ю.И.* О рукописях и изданиях первого Литовского статута. В кн.: Славянский архив. М., 1959; *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., 1961; *Юшков С.В.* История государства и права СССР, ч. 1. М., 1961; *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968; *Лазутка С.А.* I Литовский статут — феодальный кодекс Великого княжества Литовского. Вильнюс, 1974; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1976; *Raudeliūnas V.* Pirmojo (1529) Lietuvos Statuto lotyniškieji nuorašai. В кн.: Teisės bruožai Lietuvoje XV—XIX: Teisės istorijos studijos, I. Wilno, 1980; Первый Литовский статут 1529 года (материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута). Вильнюс, 1982; *Bardach J.* Statuty Litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym. В кн.: *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988; Третий Литовский статут 1588 года (материалы Республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута). Вильнюс, 1989; *Юхо И.А.* Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мінск, 1991; 1566 metu Antrasis Lietuvos Statutas. Vilniaus, 1993; *Гуржій О.І.* Право в українській козацькій державі (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1994;



Статути Великого князівства Литовського. Литовський статут. Кінцівка. 1588.



О.Г. Стаханов.

Bardach J. Geneza romanizacij II Statutu Litewskiego. В кн.: Dawne prawo i myśl prawnicza. Kraków, 1995; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII — XVIII ст.: Кордони, населення, право. К., 1996; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1998; *Bardach S.* Statuty Litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999; *Гурбик А.О.* Правова культура на українських землях у складі Польської держави (XIV—XVIII ст.). В кн.: Польська культура в житті України: Історія. Сьогодення (матеріали міжнародної наукової конференції). К., 2000; *Його ж.* Правові уявлення та народна правосвідомість. В кн.: Українське суспільство на зламі середньовіччя та Нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001; *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 2. К., 2002; Історія української культури, т. 3. К., 2003; *Юхо Я.* Статут Вялікага княства Літоўскага 1529. В кн.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя, т. 2. Мінск, 2006; *Його ж.* Статут Вялікага княства Літоўскага 1566. Там само; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Там само; *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. К., 2007; *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле прав их земли» (населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст.). К., 2009; *Гурбик А.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського. В кн.: Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського, т. 1. К., 2009.

А.О. Гурбик.

СТАТУ́ТИ ЦЕРКО́ВНІ. Під такою збірною назвою в науці відомо кілька груп пам'яток права 11—15 ст. Це князівські чи такі, що мають вказівки на видачу їх від імені князя, устави та уставні грамоти митрополичим та єпископським кафедрам. Вони визначають обсяг їх юрисдикції та джерела матеріального забезпечення. Гол. завданням С.ц. було початкове встановлення юрид., адм. та фінансових прав рус. церкви та розмежування їх із прерогативами світської (князівської) влади.

Найважливіші С.ц. традиція пов'язує з іменами київ. князів *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого*. Хронологічно першим був, імовірно, т. зв. Устав князя Володимира про десятини, суди та людей церковних, який нині визнається за пам'ятку домонгол. часу. Він зберігся у величезній кількості списків 14—19 ст. та низці самостійних переробок. Виділяють 7 редакцій Уставу, створених упродовж 13—17 ст.: Оленінську, Синодальну, Варсонофієвську, Волинську, Печерську, Троїцьку та редакції Степенної книги (деякі редакції поділяють додатково на ряд ізводів). З укр. пам'яток варто відзначити Волин. редакцію Уставу, що бере початок від тексту *Кормчої*, переписаної на замовлення волин. кн. *Володимира Васильковича* 1286, а також Печерську редакцію, що міститься у складі *Патерика Києво-Печерського*, відредагованого архімандритом Йосифом *Тризною* (серед. 17 ст.).

Устав князя Ярослава про церк. суди зберігся в численних списках 15—19 ст. Серед них виділяють 6 редакцій: Докладну, Коротку, Румянцевську, Тарновську, редакцію «Свитка Ярославля» та Устюзьку.

До числа С.ц. також зараховують комплекс уставних та жалуваних грамот *Ростислава Мстиславича* смоленській єпископії (1136); уставну грамоту новгород. кн. *Святослава Ольговича* 1136/37; новгород. устав про церк. суди, людей та міри торгівлі, виданий від імені кн. Всеволода Мстиславича; устав, виданий від імені галицького кн. *Лева Даниловича* кафедральній церкві Успіння в *Галичі (давньому)* 1301; жалувану та уставну грамоти *Любарта* соборній церкві Іоанна Богослова в *Луцьку* 1321 (автентичність двох останніх піддавалася сумніву в історіографії); уставну грамоту київ. князя *Олелька Володимировича* церкві Святої Софії в *Києві* та митрополиту *Ісидору* 1441.

Попри складну текстуальну історію С.ц. є надзвичайно важливим та інформативним джерелом із соціальної історії домонгол. часу, а завдяки довгому побутуванню в якості актуальних юрид. пам'яток — і кількох наступних століть, відбиваючи особливості організації церкви та її взаємин зі світською владою у *Великому князівстві Литовському*, *Великому князівстві Московському* та на укр. землях *Речі Посполитої*.

Вид.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. М., 1976.

Літ.: *Леонтович Ф.И.* Краткие очерки истории русского права, I: Источники права земского периода. Одесса, 1889; *Павлов А.С.* Курс церковного права. Сергиев Посад, 1902; *Николай (Ярушевич).* Церковный суд в России до издания Соборного уложения Алексея Михайловича (1649 г.) Пг., 1917; *Юшков С.В.* Исследования по истории русского права, вып. 1: Устав князя Владимира (историко-юридическое исследование). Саратов, 1925; *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Варшава, 1931; *Щапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси: XI—XIV вв. М., 1972.

О.П. Толочко.

СТАХА́НОВ Олексій Григорович (03.01.1906(21.12.1905)—05.11. 1977) — шахтар, ініціатор масового руху новаторів вир-ва. Герой Соц. Праці (1970). Н. в с. Лугова (нині село Липецької обл., РФ) в бідняцькій родині селянина. 1914—26 був батраком на селі. З 1927 працював на шахті «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївка (нині м. Стаханов Луган. обл.) коногоном, кріпильником, відгрібальником, з 1933 — вибійником. Плекав мрію заробити грошей на коня, щоб допомогти родині. За підтримки парт. працівників (зокрема парторга шахти К.Петрова) в ніч на 31 серпня 1935 встановив світ. рекорд видобутку вугілля відбійним молотком: за 6 годин нарубав 102 т вугілля, що перевищувало денну норму на 1350 %. Він працював лише відбійним молотком, за ним йшли два шахтарі, які розширювали забій та кріпили стіни. Насправді це було відвертим порушенням техніки безпеки, що існувала на той час. Але наступного дня місц. парт. працівники нагородили С. квартирою, виїзним конем, машиною. За ініціативи секретаря Донец. обкому КП(б)У С.Саркісова газ. «Правда» поширила інформацію щодо рекорду на всю країну. Через кілька днів, 19 вересня 1935, С. видобув 227 т вугілля і встановив новий рекорд. Унаслідок потужної пропагандистської кампанії С. швидко перетворили на зачинателя «*стахановського руху*». У квітні 1936 його призначили інструктором тресту «Кадієввугілля» з впровадження передових методів праці. Він став членом КП(б)У. 1936—41 навч. в Промакадемії. 1941—42 працював нач. шахти № 31 в м. Караганда (Казахстан), з 1943 — у мін-ві ву-

гільної пром-сті СРСР. Відсутність організаторських здібностей та професійних якостей не давали йому можливості ефективно працювати на високих посадах, тому 1957 його повернули на Донбас, де він спочатку працював заст. керівника тресту «Чистяковантрацит», з 1959 — помічником гол. інженера шахтоуправління № 2/43 тресту «Торезантрацит» (*Донецька область*). З 1974 — на пенсії.

Депутат ВР СРСР (1937—46).

П. у м. *Торез.*

Тв.: Жизнь шахтерская. К., 1986.

Літ.: *Гершберг С.Р.* Стаханов и стахановцы. М., 1985; *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории: Биографический справочник. М., 1997; *Сапицкий К.Ф.* Уголь: Повесть, рассказы, юморески, пьеса об Алексее Стаханове. Донецк, 1999; *Залесский К.А.* Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.Ю. Васильєв.

СТАХА́НОВСЬКИЙ РУХ — одна з форм т. зв. *соціалістичного змагання.* Виникла в серед. 1930-х рр. Названа за ім'ям вибійника шахти «Центральна-Ірміне» О.*Стаханова*, який у ніч проти 31 серпня 1935 встановив світ. рекорд видобутку вугілля. За це його нагородили 3-кімнатною квартирою з м'якими меблями, телефоном, надали виїзного коня. Незабаром рекорд О.Стаханова перевершили М.*Дюканов*, Д.Концедалов, М.*Ізотов* та ін. шахтарі. Ініціаторами С.р. були: у металургійній пром-сті — М.*Мазай*, на транспорті — П.*Кривонос*, у сільс. госп-ві — П.*Ангеліна*, М.С.*Демченко*, М.Гнатенко. Їхні рекорди, спеціально організовані за вказівками парт. органів, повинні були сприяти виявленню тех. і людських ресурсів, удосконаленню організації вироб. процесу. Спочатку С.р. мав високу ефективність, давав можливість виконувати планові завдання.

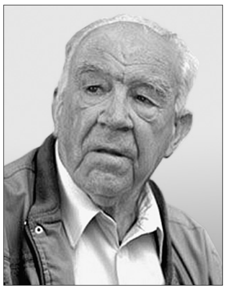
Найбільш відомі стахановці отримали новий соціальний статус, увійшли до групи «знатних людей». Це були пересічні громадяни, які раптом стали героями на сторінках газет. Теоретично їх обирали завдяки їхнім досягненням, але на практиці часто-густо грало роль покровительство місц. парт. секретаря або певного журналіста. Пропагандистська кампанія навколо С.р. мала на меті довести, що «маленькі люди» в *СРСР* ставали соціально значущими особистостями. Окремі стахановці стали професійними знаменитостями: їх обирали депутатами Верховної Ради, вони писали книги про своє життя, брали участь в офіц. заходах і втрачали зв'язок з колиш. місцем роботи та соціальним середовищем.

У ході «підхльостування» С.р. виникло чимало проблем. Кер-во компартії вирішило, що за допомогою трудового ентузіазму можливо різко збільшити продуктивність праці, темпи розвитку економіки. На підпр-вах почали вимагати, щоб досягнення окремих працівників перетворювалися в норми роботи цілих колективів. 1936 істотно підвищили норми виробітку та планові завдання. Виникла масова штурмівщина в гонитві за новими рекордами. Це призвело до дезорганізації вир-ва. Технічні, орг. проблеми лідери СРСР намагалися оцінювати як політичні. Й.*Сталін* заявляв, що «саботажники» та «консерватори» з госп. кадрів та місц. партпрацівників заважають стахановцям. Виникла напруга в управлінських мережах країни. Між стахановцями та ін. працівниками виникли масові протиріччя. За таких умов С.р. призвів до посилення політ. репресій, сприяв зміцненню культу особи Й.Сталіна, гальмував розвиток економіки СРСР у 2-й половині 1930-х рр.

Літ.: *Сырцова С.М.* Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. К., 1979; *Гудзенко П.П. та ін.* Трудові почини робітничого класу 1921—1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980; *Козлов В.А., Хлевнюк О.В.* Стахановское движение: Время и люди. М., 1984; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: Город. М., 2008; *Хлевнюк О.* Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. М., 2010.

В.Ю. Васильєв.

СТА́ХІВ Євген Павлович (псевдоніми в підпіллі — Борис, Євген, Борис Дубенко, Йоган Кравс, Макольондра, Володимир Павлюк, Стах; н. 15.09.1918) — громад. та політ. діяч укр. діаспори, публіцист, активний учасник укр. національно-визвол. руху в роки *Другої світової війни.* Н. в м. *Перемишль* у родині булавного *Української Галицької армії* Павла Миколайовича Стахова (1880—1960). Навч. в Перемишльській г-зії, вступив до юнацької ланки *Організації українських націоналістів* (1932); член ОУН (1934), член «Просвіти» (1937). Учасник та керівник низки укр. шкільних і молодіжних культурно-освітніх і спортивних орг-цій *Галичини* (1934—38). Переслідувався польс. поліцією.



Є.П. Стахів.

Доброволець *Карпатської Січі.* Редактор спортивної сторінки щоденної газети в м. *Хуст* «Нова Свобода», де друкував матеріали про Карпатську Січ та її жін. відділи. Брав участь у створенні Укр. Олімпійського к-ту (1939). Після окупації Підкарпатської Русі Угорщиною переховувався у Словаччині, Австрії, Німеччині. Представляв у Берліні (1939—41) офіц. установу Проводу ОУН — Укр. пресову службу. Студіював (березень 1940 — червень 1941) виплавлювання сталі на ф-ті металургії Берлінської політехніки (Technische Hochschule zu Berlin), срібний призер Міжнародних студентських змагань з легкої атлетики в естафеті 4×100 м (Берлін, 1940).

Член Південної похідної групи ОУН(б), організатор нових підпільних осередків ОУН в Наддніпрянщині, на Донеччині, Луганщині, у Криму (1941—43). Член Закордонного проводу *Української головної визвольної ради* (1944).

По війні очолив Провід ОУН(б) у Тіролі (Інсбрук; Австрія), виступив одним із засновників Спілки укр. молоді в Німеччині.

Емігрувавши до США (1949), у низці видань Аргентини, Канади, США вперше описав рух Опору укр. народу на окупованих Німеччиною пд.-сх. землях України та дослідив генезу еволюції ОУН. Ці матеріали лягли в основу дослідження амер. історика і політолога, професора Вісконсінського ун-ту Дж.-А.*Армстронга* — «Український націоналізм: 1939—1945» (вид. 1955, 1963, 1987), їх використав і укр. історик Л.*Шанковський* у книзі «По-



М.І. Стахів.

хідні групи ОУН» («Причинки до історії похідних груп ОУН на Центральних і Східних землях України в 1941—1943 роках». Мюнхен, 1958).

У серед. 1950-х рр. у численних публікаціях першим на Заході піддав нищівній критиці роман О.*Фадєєва* «Молода гвардія», однойменний худож. кінофільм реж. С.Герасимова та міфотворчу діяльність державно-політичних структур *СРСР* стосовно подій у *Краснодоні* в роки II світ. війни.

Один із фундаторів (1952—53) Укр. нар. дому в Нью-Йорку (США) та беззмінний член його дирекції. Фундатор і голова Т-ва українсько-єврейс. зв'язків США (1965—98). Делегат 1—4-го Всесвітніх форумів українців у *Києві* (1992, 1997, 2001, 2006), на яких обирався до *Української всесвітньої координаційної ради*.

Після здобуття Україною незалежності консолідував американських українців на підтримку державотворчих процесів в Україні.

Нагороджений орденами «За заслуги» 3-го ст. (1997), Ярослава Мудрого 5-го (2006) і 4-го ст. (2008).

Проживає у Волдвіку (шт. Нью-Джерсі, США).

Тв.: Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя. К., 1995; Останній молодогвардієць. К., 2004.

Літ.: *Панченко О.І.* Організація українських націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення (науково-популярний нарис). Гадяч, 2003; *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным: Украинские повстанцы. СПб., 2004; *Семистяга В.Ф.* Антинацистське молодіжне підпілля «Молода гвардія» (м. Краснодон) та відображення його діяльності в новітній літературі (деякі аспекти історіографії проблеми). В кн.: Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки: За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції «Молодіжний рух у XX столітті», № 21. Луганськ, 2009.

В.Ф. Семистяга.

СТА́ХІВ Матвій Іванович (30.11. 1895—02.06.1978) — суспільно-політичний діяч, учений-історик, правник, соціолог, публіцист укр. діаспори. Н. в с. Нуще на Збаражчині (нині в Терноп. обл.) в Галичині у сел. родині. Після закінчення г-зії в *Перемишлі* вступив добровольцем до *Української Галицької армії*, старшина. 1924 у Празі (Чехословаччина) закінчив студії права і сусп. наук у *Карловому університеті*, став д-ром наук. Під час навчання очолював укр. студентство. З 1925 — діяч *Української соціалістичної радикальної партії*, її секретар (1925—29) та редактор її тижневика *«Громадський голос»* (1929—39), журналів «Проти хвиль» (1928—29) і «Живе слово» (1939), голова Союзу сел. спілок. Одночасно практикував право у *Львові* (до 1939), був директором народного ун-ту «Самоосвіта» (1930—39) та редактором його видань.

Під час *Другої світової війни* С. займався наук. діяльністю, підтримував зв'язки з укр. політ. і церк. діячами. В еміграції в Німеччині став співтворцем Укр. нац. ради, професором соціології та державно-адм. права *Українського вільного університету* в Мюнхені, Укр. екон. вищої школи та *Українського технічно-господарського інституту*.

З 1931 С. — член, з 1942 — дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Від 1949, після переїзду до США, — член управи, 1-й заст. голови, 1969—74 — голова НТШ у США, діяч *Українського конгресового комітету Америки* і Світового конгресу вільних українців (СКВУ). Редактор «Нової волі» (1949—71) — органу Укр. робітн. союзу, член підготовчого к-ту скликання СКВУ, член секретаріату СКВУ від першого конгресу. В укр. громаді Америки тривалий час працював у складі Екзекутиви Укр. конгресового к-ту Америки.

Осн. напрямами наук. досліджень С. були теми історії визвол. змагань, демократії, державності, соціалізму, комуніст. руху, правного статусу Укр. д-ви, історії політ. рухів та політ. режимів, національно-політ. проблем *Української революції 1917—1921*, державно-правового устрою *Української Народної Республіки*, держ. буд-ва, дипломатичної і військ. оборони, рад. влади в Україні.

С. — автор цілої низки наук. і науково-публіцистичних праць з історії та соціології, брошур на політ. теми.

П. в Ел Кагуні (шт. Каліфорнія, США), похований у Філадельфії (США).

Осн. праці: «Права і обов'язки громадських урядів: Пояснення галицьких громадських законів і порад, як боротися перед надужиттям громадських урядів» (1927); «Проти хвиль: Історичний розвиток українського соціялістичного руху на західних українських землях» (Львів, 1934); «Про державу» (1935); Демократія, соціалізм і національна справа» (1936); «Москвофільство: Його батьки і діти: Історичний нарис»; «Хто винен: З історії комуністичного руху» (1938, 1939); «Зміна назви держави як вислід розвитку держави»; «Загальний курс науки про адміністрацію і адміністративне право» (1948); «Гетьманський режим у 1918 р. та його державно-правна якість» (Нью-Йорк—Детройт—Скрентон, 1951); «Українські політичні партії у соціологічнім насвітленні» (Нью-Йорк—Детройт—Скрентон, 1954); «Революційна боротьба в СССР та репресії режиму проти неї: До соціологічної проблематики революції проти більшовицького тоталітаризму» («Вільна Україна», 1954, ч. 2); «Звідки взялася совєтська влада в Україні і хто її будував?: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку совєтської влади над Україною (з використанням дипломатичних нот і інших малозначних більшовицьких матеріалів)» (ч. 1, 1955); «Перша Совєтська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку совєтської влади під час першої частинної окупації України» (ч. 2, 1956); «Друга Совєтська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку совєтської влади під час другої частинної окупації України» (ч. 3, 1957); «Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772—1918)» (т. 1—2, Скрентон, 1958); «Чи була Українська національна Революція в 1917 р.»; «Відновлення Української Держави в 1917—1918 рр. — реальне чудо в історії»; «Правні підстави устрою УНР»; «Держав-

но-правна і міжнародно-правна якість Третього Універсалу»; «Михайло Грушевський як державник»; «Учений і суспільний філософ як Президент держави: Професор Михайло Грушевський як провідник української національної революції і перший Президент УНР» (1958, ч. 17); «Нариси з історії національно-суспільного руху в Галичині 1772—1890 рр.» у збірці «Збаражчина» (1963); «Державно-правний розвиток УНР і різні етапи совєцької влади в Україні»; «Західня Україна» (т. 1—6, 1958—61); «Відновлена українська держава і совєтська Росія»; «Україна в добі Директорії УНР» (т. 1—7, 1962—65); «Про совєтський режим на Україні» (т. 1—4, 1955—69); «Західня Україна на тлі історії Європи в 1918—1919 рр.» (т. 1—2, 1969—71; у співавт.); «Третя Совєтська Республіка в Україні: Нарис історії воєнної інвазії Совєтської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 — листопад 1924» (Нью-Йорк, 1969); «Західня Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923» (т. 3—4, Скрентон, 1961); «Христова церква в Україні (988—1596): Нарис історії Української католицької церкви та аналіза схрещування в ній інтересів Риму, Царгороду, Варшави й Москви в національно-політичному аспекті» (1985); «Україна в Добі Директорії УНР» (т. 1—7, Скрентон, 1963—67); «Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля» (Гадяч, 2005); «Україна і Європейський заколот у 1917—1919» (т. 1—2; у співавт.); «Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Совєтської Росії» (кн. 1—3, 2003—04); «Soviet Statehood of Ukraine from Sociological Aspect» (1961); «Ukraine and Russia, an Outline of History...» (1968); «Western Ukraine at the Turning Point of European History» (1971; у співавт.); «Ukraine and the European Turmoil 1917—1919» (1973; у співавт.).

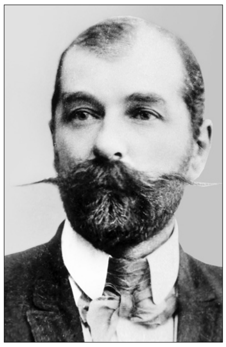
Літ.: *Стерчо П.* Коротка сильветка автора Матвія Стахова. В кн.: Христова церква в Україні (988—1596): Нарис історії Української католицької церкви та аналіза схрещування в ній інтересів Риму, Царгороду, Варшави й Москви в національно-політичному аспекті. Стемфорд, 1985.

О.М. Веселова.

СТАХО́ВИЧІ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Андрія Кипріяновича-Федоровича** С. (р.н. невід. — п. до 1715), *сотника* седнівського (1691, 1693—95), білоуського (імовірно, 1697) та городницького (1699—1714). Його нащадки служили *військовими товаришами* та *бунчуковими товаришами.* До цього роду належать **Пармен Іванович** (бл. 1790 — після 1860), учасник *Кримської війни 1853—1856*, нач. артилерії діючої армії (1855—56), генерал від артилерії (1859), та його син **Михайло Парменович** (1844—95), генерал-майор (1893), служив в армійській кавалерії. Від рідного брата Пармена — **Олександра Івановича** (бл. 1796 — після 1838), учасника *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, відставного капітана (1819) — бере початок орловська гілка роду. До неї належали: **Михайло Олександрович** (1820—58), поет і прозаїк («Изба» (1854), «Наездники» (1854), «Ночное» (1855) та ін.), мемуарист (спогади про П.Киреєвського), перекладач (Г.Гейне, Й.-В.Гете та ін.), фольклорист і музикант («Собрание русских народных песен» у власній аранжировці (1854—55), «Очерки истории семиструнной гитары»; 1854—55), співробітник часописів «Москвитянин», *«Современник»*, *«Русская беседа»*, за сусп. поглядами та літ. напрямом належав до кола «молодої редакції “Москвитянина”»; **Олександр Олександрович** (1830—1913), таємний радник, шталмейстер імператорського двору (1881), відомий орловський кіннозаводчик, член Гол. управління держ. кінозаводства (1898—1913), любитель драм. мист-ва і літератури, талановитий актор-аматор, приятель Л.*Толстого*; **Олексій Олександрович** (1856—1919), актор театру і кіно та театральний діяч, ад'ютант моск. генерал-губернатора вел. кн. Сергія Олександровича (1891—1905), генерал-майор (1905), із 1902 — один із пайщиків, з 1907 — один із директорів Моск. худож. театру, 1907 вийшов у відставку, 1911—19 — актор Моск. худож. театру (Репетилов («Горе от ума» О.Грибоєдова), Князь Абрезков («Живой труп» Л.Толстого) та ін.); **Олександр Олександрович** (1858—1915), журналіст, громад. та політ. діяч, земський начальник м. Єлець (нині місто Липецької обл., РФ; 1891—95), єлецький повітовий *предводитель дворянства* (1895—1904), співробітник «Русских ведомостей», «Русского слова», «Русской мысли», редактор «Русской молвы» (1915—16), один із засновників «Союза освобождения» та член *Конституційно-демократичної партії*, член 2-ї *Державної думи Російської імперії* (1907), один із засновників «Всероссийского земского союза» (див. *Земський союз*; 1914); **Михайло Олександрович** (1861—1923), відомий громад. і політ. діяч, єлецький повітовий і орловський губернський земський гласний (1883—92), єлецький повітовий (1892—95) та орловський губернський (1895—1906) предводитель дворянства, член 1-ї та 2-ї Держ. дум Рос. імперії (1906—07), один із засновників «Союзу 17 октября» (див. *Октябристи*; 1905—06), член Держ. ради Рос. імперії від Орловської губ. (1907—17), за часів *Тимчасового уряду* — генерал-губернатор Фінляндії (1917) та посланник в Іспанії (1917), прия-



М.О. Стахович (1820—1858).



О.О. Стахович (1857—1915).



М.О. Стахович (1861—1923).



П.О. Стахович (1865—після 1917).

тель Л.Толстого та голова Ради Т-ва Толстовського музею, мемуарист; **Павло Олександрович** (1865 — після 1917), учасник *російсько-японської війни 1904—1905,* генерал-лейтенант (1913), генерал для особливих доручень при генерал-інспекторі кавалерії (1912—15), член (з 1913), керуючий (з 1915) та гол. керуючий (з 1917) Гол. управління держ. кінnозаводства; **Олександр Олександрович** (1884—1959), економіст, військ. історик, колекціонер, літератор, видавець, церк., громад. та спортивний діяч еміграції; його діти — **Олександр Олександрович** (1921—86), економіст, правник, перекладач, культ. діяч, відп. співробітник апарату Європ. екон. співтовариства; **Марія Олександрівна** (1924—2009), філолог-русист, перекладач, генеалог та громад. діячка; онук — **Микола Олександрович** (1958—94), д-р психології, літератор, автор книги «Афоризми Гральфа» (Орел, 1996).

Рід внесений до 1-ї та 2-ї частин Родовідних книг Черніг., Полтав. та Орловської губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; Елецкие корни: Семья Стаховичей. Елец, 1996.

В.В. Томазов.

СТАХО́ВСЬКИЙ Андрій (чернече ім'я — Антоній; р. н. невід. — п. 27.03.1740) — церк. і освіт. діяч, письменник, перекладач, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, митрополит Тобольський і Сибірський. Н. в с. Ріпки (нині с-ще міськ. типу Черніг. обл.) в сім'ї священика. Навч. в Київ. колегіумі. Після закінчення колегіуму прийняв чернечий постриг. З 1695 — проповідник у черніг. кафедральному Борисоглібському монастирі, з 1699 — намісник монастиря. Разом із черніг. архієпископом Іоанном *Максимовичем* брав діяльну участь у справі організації та становлення *Чернігівського колегіуму*, заснованого 1700, перший префект колегіуму. Автор передмови, віршованого перекладу про страждання Ісуса Христа, ін. творів збірника «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705), особливий примірник якого було піднесено гетьманові І.*Мазепі.* Також автор твору «Сказаніе о святом Писаніи». Викладав у Черніг. колегіумі поетику та риторику. Автор курсу риторики «Clavis scientiarum» (1708), написаної у формі військ. інструкції з використанням відповідної термінології. Військ. характер цього підручника пояснювався тим, що в ньому в опосередкованій формі знайшли відображення події *Північної війни 1700—1721.* Цій темі також присвячено драму «Провіщення риторської Сивілли», вміщену в цьому самому рукописному підручнику. З 1709 — архімандрит *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.* 20 вересня 1713 висвячений на архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. За його архієпископства викладачі Черніг. колегіуму 1716 здійснили переклад з латини «Історії Рима від заснування міста» Тіта *Лівія* церковнослов'ян. мовою. 5 березня 1721 призначений митрополитом Тобольським і Сибірським. Приводом до цього призначення — фактично почесного заслання — стала історія з новгород-сіверським ченцем Порфирієм, який побачив та замалював комету як літеру «П», її малюнки поширилися в місті. Навколо літери «П» з'явилася мотузка. Імперські урядовці, зокрема кн. О.*Меншиков*, запідозрили в цьому натяк на рос. царя *Петра I.* Він зажадав від черніг. архієпископа позбавити сану ченця Порфирія, але той відмовився, заявивши, що «без семи соборів сану позбавити неможливо». Князь О.Меншиков поскаржився цареві. Порфирія було заслано до самої смерті в Соловецький монастир (див. *Соловки*), а С. за резолюцією самого царя — у Тобольськ (нині місто Тюменської обл., РФ). Він розширив у Тобольську слов'яно-лат. школу, збільшив у ній строк навчання, перетворивши на семінарію, заснував слов'яно-монгол. школу, розвивав духовні місії в Пекіні (Китай) та на Камчатці, будував храми, монастирі. У Сибіру продовжував займатися перекладацькою діяльністю: здійснив переклад церковнослов'янською латиномовного твору катехізичних повчань Феодора Студита, переклав «О подражаніи Христу» (Фоми Кемпійського), написав чини для «присоединения иноверцев и христиан инославных» тощо. По собі залишив значну б-ку, яку було передано Тобольській семінарії.

П. у м. Тобольськ. Похований у Софіївсько-Успенському соборі.

Канонізований 1984 разом з ін. сибірськими святими.

Літ.: *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.). «Черниговские епархиальные известия, часть неофициальная», 1870, № 14—16, 20; 1871, № 1, 12; *Лоховицкий А.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский. «Черниговские епархиальные известия, часть неофициальная», 1897, № 2, 5, 7—9, 15—18, 20, 22; *Бугославский П.И.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии. Чернигов, 1913.

О.І. Травкіна.

СТА́ЦІЯ — переважно натуральні побори (борошном, м'ясом та ін. продуктами), які упродовж 14—17 ст. стягувалися з податного сільс. населення та міщанства *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського*, а також Укр. козац. д-ви на утримання королів. чи великокнязівського двору, урядовців і війська. Проте в описі Перемишльського староства кінця 15 ст. зафіксоване збирання С. грішми та худобою. У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. вона була поступово замінена грошовим збором. У *Гетьманщині* за І.*Мазепи* С. йшла переважно на утримання найманого війська (*сердюків* і *компанійців*). Незважаючи на царський указ 1723 і універсали гетьмана Д.*Апостола* про заборону С., вона продовжувала існувати в деяких місцевостях до кінця 1720-х рр.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). К., 1963; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; Торгівля на Україні: XIV —

середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. К., 1990; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006; *Гуржій О.* Податне населення України XVII—XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. Черкаси, 2009.

О.І. Гуржій.

СТАШЕ́ВСЬКИЙ Євген Дмитрович (21.08.1874—26.07.1938) — історик, фахівець з рос. історії, екон. історії Росії, України, Зх. Європи, зокрема історії податків та податкової політики. Професор (1914), д-р історії (1919). Н. в с. Зіньків (нині село Віньковецького р-ну Хмельн. обл.). Закінчив Тульську г-зію, навч. в Київ. ун-ті на юрид. та історико-філол. ф-тах. Останній закінчив з дипломом 1-го ст. (1908). Був залишений на кафедрі рос. історії для підготовки до професорського звання. Того ж 1908 за рекомендацією проф. І.*Лучицького* був запрошений у званні лектора на кафедру екон. історії в Київ. комерційному ін-ті, яка звільнилася у зв'язку з обранням І.Лучицького до *Державної думи Російської імперії.* Відбув учене відрядження (1909—11), склав магістерський іспит (1912) та був обраний приват-доцентом Київ. ун-ту і київ. Вищих жін. курсів, доцентом Київ. комерційного ін-ту. Захистив дис. на тему: «Нариси з історії царювання Михайла Федоровича, ч. 1: Московське суспільство і держава перед Смоленською війною» (1913) й одержав ступінь магістра рос. історії. Екстраординарний професор Київ. комерційного ін-ту (з 1914), Київ. ун-ту та київ. Вищих жін. курсів (з 1915). 1919 надрукував докторську дис. «Смоленська війна 1632—1634 рр.» та був зрівняний у правах із д-рами ун-тів, одержав звання ординарного професора. 1918 обраний до складу Ін-ту по вивченню екон. кон'юнктури України УАН, брав участь у роботі й очолював (1919) *Близькосхідний інститут.* Працював приват-доцентом Новорос. ун-ту в *Одесі* (1920). З 1920 в Києві — професор, зав. кафедри, проректор, ректор (Ін-т нар. госп-ва, Ін-т зовн. зносин), професор Київ. землевпорядкувального технікуму. 1921—23 одночасно професор та зав. кафедр екон. історії, рос. історії ін-ту нар. освіти та с.-г. ін-ту (кафедри політекономії, екон. політики та с.-г. економіки) в *Кам'янці-Подільському.* Працював у Комісії нар. госп-ва ВУАН, очолював створений ним Музей с.-г. пром-сті Цукротресту. З 1934 — на пенсії.

Затримувався *ВУЧК* в липні 1919 (засуджений до смерті з переведенням згодом до категорії заручників, потім звільнений) та *Державним політичним управлінням УСРР* 1930 (у зв'язку з арештами у «справі» *«Спілки визволення України»*, згодом звільнений).

1937—38 — старший наук. співробітник-консультант (за договором) Ін-ту історії України АН УРСР.

Заарештований 12 червня 1938 3-м відділом Управління держ. безпеки НКВС УРСР за обвинуваченням у тому, що «є агентом іноземної розвідки, учасником контрреволюційної організації і був пов'язаний з денікінською контррозвідкою в період громадянської війни». Убитий на допиті слідчим НКВС УРСР.

Праці: Опыты изучения писцовых книг Московского государства XVI в., вып. 1: Московский уезд. К., 1907; Землевладение Московского дворянства в первой половине XVII в. М., 1911; К истории колонизации Юга: Великий боярин Иван Никитич Романов и его слободы в Елецком уезде. М., 1913; Очерки по истории царствования Михаила Федоровича, ч. 1: Московское общество и государство от начала царствования Михаила Федоровича до эпохи Смоленской войны. К., 1913; Смоленская война 1632—1634 гг.: Организация и состояние Московской армии. К., 1919; Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. К., 1929; История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968.

Літ.: *Рубльов О.* Сташевський Євген Дмитрович. В кн.: Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998; *Данилюк Ю.З.* Євген Дмитрович Сташевський. В кн.: Зневажена Кліо. К., 2005.

О.С. Рубльов.



Є.Д. Сташевський.

СТАШКО́В Микола Іванович (15(02).04.1907—26.01.1943) — один з організаторів *партизанського руху в Україні.* Герой Рад. Союзу (2 травня 1945, посмертно). Н. на х. Маринівський (нині с. Маринівка Біляївського р-ну Одес. обл.). У Червоній армії — 1923—25, 1936—38, 1939—41. Закінчив три курси Дніпроп. металургійного ін-ту (1933), радпартшколу (1935). Працював слюсарем на з-ді в *Дніпропетровську,* секретарем парткому будконтори річкового порту, інструктором Кіровського райкому, потім — Дніпроп. обкому КП(б)У. Закінчив курси при Горьківському військово-політ. уч-щі. З серпня 1941 — 1-й секретар Дніпроп. підпільного обкому КП(б)У. Під кер-вом обкому діяли підпільні парт. орг-ції, диверсійні групи, партизан. загони.

28 липня 1942 заарештований окупантами і після жорстоких катувань страчений у м. Дніпропетровськ.

Нагороджений орденом Леніна (посмертно).

Літ.: *Ветров И.Е.* Подвиг остается жить. К., 1966; *Рашев П.Н.* Днепропетровские подпольщики. В кн.: Герои подполья, вып. 2. М., 1968; *Политов З.Н.* Секретарь подпольного обкома. М., 1978; Письма секретаря Днепропетровского подпольного обкома партии... В кн.: Говорят погибшие герои. М., 1982; Подвиг во имя жизни. Одесса, 1984.

Т.С. Першина.



М.І. Сташков.

СТЕБЕ́ЛЬСЬКИЙ Богдан (псевдоніми — Остап Хмурович, Василь Ткаченко; 11.03.1911—27.07.1994) — маляр, мистецтвознавець, педагог, журналіст, громад. діяч. Д-р філософії (1959), магістр славістики (1964). Член *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Томашівці (нині село Калуського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив г-зію в *Самборі.* 1934—39 студіював у краківській Академії мист-в на відділах малярства і театральної декорації сцени (учень В.Вайса, К.Фріча та В.Яроцького), за успіхи в навчанні був двічі нагороджений. Брав активну участь у студентському житті, упродовж 1936—39 очолював Об'єднання мистців «Зарево» в *Кракові.* Під час *Другої світової війни* викладав рисунок в укр. г-зії в *Холмі* та в учительській семінарії в Самборі (1941—42), опісля був директором мистецько-пром. школи в *Яворові* (1942—44).



Б. Стебельський.

Унаслідок воєнних обставин опинився 1944 в Тиролі (Австрія), 1945—49 перебував у Баварії (Німеччина), де також брав активну участь у громад. праці, зокрема у виховній ділянці. Його статті на мистецтвознавчі теми друкувалися в «*Літературно-науковому віснику*» та в ж. «Українське мистецтво» (1947—49). Брав участь у виставках у Мюнхені (Німеччина) та був співорганізатором Укр. спілки образотворчих мистців у Німеччині.

1949 виїхав із сім'єю до Канади. Працював редактором час. «Гомін України» (1955—94), до якого створив щомісячний додаток «Література і мистецтво». Був організатором Курсів українознавства ім. Ю.Липи в Торонто (Канада), на яких викладав історію укр. к-ри, а також одним з організаторів *Спілки української молоді.*

1959 здобув ступінь д-ра філософії в *Українському вільному університеті*, 1964 — магістрат зі славістики в Оттавському ун-ті.

Активно співпрацював з укр. орг-ціями: Спілкою укр. молоді, НТШ, Асоціацією діячів укр. культури та ін. Голова Спілки мистців Канади (1958—72). На 2-му конгресі Світ. конгресу вільних українців (СКВУ (з 1993 — *Світовий конгрес українців*); 1973) обраний головою Ради справ к-ри при Секретаріаті СКВУ (ці обов'язки виконував до кінця життя). Від 1973 і до смерті очолював НТШ в Канаді, редактор його видань.

Працював переважно як маляр-графік (оформлення книжок, періодичних видань, плакатів) і декоратор; у 1980-х рр. виступив також як живописець — «Портрет В.Щербаківського», «Вид з вікна» (обидві 1984), «Закуток» (1988) та ін. Брав участь у мистецьких виставках у США та Канаді. Автор книги «Про ілюстрацію дитячої книжки» (1966), збірки статей та есеїв «Ідеї і творчість» (Торонто, 1991), численних мистецтвознавчих статей, рецензій, оглядів в укр. пресі Канади. Досліджував творчість «бойчукістів», укр. канад. маляра В.*Курилика* та ін.

Від юнацьких літ був членом *Організації українських націоналістів*, займаючи відповідальні пости (включно із членством у Гол. проводі ОУН), член Гол. управи Ліги визволення України.

Був одружений з Аріадною Шум (Шумовською-Стебельською; 1919—2002) — скульпторкою, маляркою, поеткою, літературознавцем, журналісткою, педагогом, громад. діячкою.

Почесний член Ліги визволення України (Ліги українців Канади).

Нагороджений Шевченківською медаллю К-ту українців Канади (1981), почесною медаллю Конгресу українців Канади до 100-ліття укр. поселенців у Канаді (1991).

П. у м. Торонто.

Літ.: «Визвольний шлях», 1981, № 5; Збірник наукових праць Канадського НТШ, т. 33. Торонто, 1993; *Дідюк В.* На вічну пам'ять доктора Б. Стебельського. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1994, 22 листопада; Мистецтво України. К., 1997.

І.І. Винниченко.

Стеблів. Будинок земської лікарні. Фото початку 21 ст.



СТЕБЛІ́В — с-ще міськ. типу Корсунь-Шевченківського р-ну *Черкаської області.* Розташов. на р. Рось (прит. Дніпра), до якої в межах населеного пункту впадають праві притоки Пороховиця (Боровиця) та Хоробра. Населення 4,3 тис. осіб (1999).

Попередником С. є давньоруське городище в урочищі Замок (площею бл. 1 га, зруйноване, датується 11 — 1-ю пол. 13 ст.).

Уперше «стеблівці» згадуються під 1602. Як містечко Корсунського староства *Київського воєводства* С. згадується в *люстрації* 1616. Із 1648 — у складі *Війська Запорозького*, центр сотні (відома з 1654) *Корсунського полку.* Під час *Правобережного повстання 1664—1665* польсько-татар. військо на чолі зі С.*Чарнецьким* здобуло штурмом і сплюндрувало С. Містечко остаточно знелюдніло після «згону» жителів Правобереж. Наддніпрянщини на Лівобережжя (1678—79). Стало знову заселятися в 1680-ті рр. у зв'язку з відродженням козацтва на Правобережжі, із 1685 — центр сотні *Богуславського полку.* Місц. мешканці підтримали повстання С.*Палія* (1702 місто здобув полк. З.*Іскра*). Із 1704 С. контролювали влада *Гетьманщини* та рос. війська. 1712 мешканців містечка під час другого «Великого згону» переселили на Лівобережжя. Після 1714, коли Пд. Київщина повернулася під владу *Речі Посполитої*, С. знову почав заселятися. Містечко стало власністю кн. Юзефа-Олександра Яблоновського, а згодом — його сина кн. Августа-Доброгоста (у правосл. хрещенні — Миколая) Яблоновського — відомого козакофіла. По смерті останнього С. перейшов до рук князів *Воронецьких.*

Після 2-го поділу Речі Посполитої (1793; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) С. — у Рос. імперії. Із 1797 він входив до складу Богуславського, а з 1837 — Канівського повіту *Київської губернії.* 1812 князі Воронецькі продали містечко С.Головинському, який спорудив тут суконну ф-ку (1845), а також невеликі цукровий, борошномельний та ливарний з-ди. 1878 містечко перейшло до рук поміщиків-росіян (спочатку — Паншина, а на поч. 20 ст. — Талантова). 1897 тут мешкало 5746 осіб, із них 1472 — євреї.

1931 споруджено Стеблівську ГЕС. 1936 С. отримав статус с-ща міського типу (підтверджений 1960). Окупований гітлерівцями з 29 липня 1941 до 16 лютого 1944.

У С. народилися І.*Нечуй-Левицький* і В.*Авраменко.* Із 1968 діє будинок-музей І.Нечуя-Левицького.

Літ.: *Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; ІМіС УРСР: Черкаська область.

К., 1972; *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К., 1999.

Д.С. Вирський.

СТЕБЛІ́ВСЬКА БИ́ТВА ТА ОБЛО́ГА 1669 — битва між військами гетьмана «обох сторін» Дніпра П.*Дорошенка* та його політ. противника *кошового отамана Запорозької Січі* й, одночасно, гетьмана від імені польс. короля М.*Ханенка*. Відбулася 7—8 листопада (28—29 жовтня) 1669 під м. *Стеблів* у результаті його облоги об'єднаними силами М.Ханенка, П.*Суховієнка*, Ю.*Хмельницького* і підрозділами татар на чолі з Батиршою-мурзою (бл. 10 тис. осіб). Ще в середині жовтня 1669 ханенківці завдали удару по військах гетьмана П.Дорошенка на чолі з полковниками Г.*Дорошенком* та І.*Сірком* (бл. 6 тис. осіб) під м. Ольховець (нині с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкас. обл.) та взяли їх в облогу. Їм на допомогу вирушив гетьман П.Дорошенко з 5-тис. підрозділом. Щоб увести в оману противника, він рухався обхідним шляхом через м. Стеблів, але М.Ханенко розгадав цей намір і несподівано виступив з осн. силами назустріч. Перший бій між ними відбувся 7 листопада, у результаті чого П.Дорошенко відступив до міста, де зайняв оборону. Протягом наступного дня відбувався безперервний штурм міста. Ввечері 8 листопада на допомогу обложеним дорошенківцям підійшли козаки канівського полк. Я.Лизогуба разом із *Білгородською ордою*. Це відбулося в самий розпал битви, коли козаки М.Ханенка вже майже увірвалися до Стеблева. Окрім того, П.Дорошенко віддав наказ перейти в контрнаступ — козаки І.Сірка опанували табором ханенківців і татар Батирші-мурзи. Близько третини козаків М.Ханенка було вбито й поранено, до рук переможців потрапив військ. обоз із 6-ма гарматами. Однак М.Ханенко і П.Суховієнко втекли на Запорожжя, а Ю.Хмельницький з татарами Батирші-мурзи — до *Умані*.

Літ.: *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668—1669 рр. «ЗНТШ», 1929, т. 150; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (досліди над Літописом Самовидця). Х., 1930; Літопис Самовидця. К., 1971; *Чухліб Т.* Михайло Ханенко. В кн.: Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. К., 1994; *Його ж.* З історії політичної боротьби в Українській державі у 60—70-х рр. XVII ст. В кн.: Середньовічна Україна, вип. 2. К., 1997; *Його ж.* Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 7. К., 2000; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. К., 2011.

Т.В. Чухліб.

СТЕБЛІ́Н-КАМЕ́НСЬКИЙ (Каменський) **Ростислав Андрійович** (04.07.1857—27.07.1894) — рос. революціонер-*народник*. Н. в м. Орел (нині місто в РФ). Походив із родини полтав. поліцмейстера. Від 1869 навч. в Полтав. г-зії, котру не закінчив через арешт 1876. Один із фундаторів народницького гуртка з полтав. молоді (1875—76). Після арешту утримувався в Полтав. в'язниці (1876—77). У квітні 1877 звільнений на поруки завдяки клопотам батька. Учасник харків. революц. гуртка Д.*Буцинського* (1877—78). Від 1878 — прибічник терористичних методів боротьби з рос. царатом. Брав участь у вбивстві шпигуна, нападах на жандармів та ін. У лютому 1879 заарештований у *Києві*, під час арешту чинив відчайдушний збройний опір. Засуджений Київ. військово-окружним судом на 14 років та 10 місяців каторжних робіт на рудниках, але за конфірмацією місц. губернатора термін був зменшений до 10-ти років. 1880 засуджений повторно за недонесення тюремному начальству про підкоп в Іркутському централі, завдяки якому втекли 8 політ. в'язнів. Відбував покарання на золотих копальнях на р. Кара (1880—85). У серпні 1885 переведений на поселення до Якутської обл. Від 1886 займався землеробством у Мегинському улусі якутів (Якутська обл.). 1892 отримав дозвіл вивчати стат. матеріали Якутського обласного стат. к-ту. 1893 отримав право переміщення Сибіром, зокрема відвідував м. Іркутськ (нині місто в РФ).

Покінчив життя самогубством у м. Іркутськ.

Тв.: Григорий Анфимович Попко (12 апреля 1852 — 20 марта 1885 гг.): Опыт биографии. «С Родины и на Родину» (Женева), 1893, № 3.

Літ.: Заседание Киевского военно-окружного суда по делу о прусском подданном Людвиге Брандтнере, дворянах Ростиславе Каменском, Владимире Дебогории-Мокриевиче, Орлове, преданных военному суду командующим войсками Киевского военного округа. К., 1879; *Лейвин Д.* Памяти Р.А. Стеблин-Каменского. «Каторга и ссылка», 1924, кн. 5; *Феохари С.И.* Дело о вооруженном сопротивлении в Киеве 11 февраля 1879. «Каторга и ссылка», 1929, кн. 4.

О.В. Ясь.



Р.А. Стеблін-Каменський.

СТЕБНИ́ЦЬКИЙ Ієронім Іванович (30.09.1832—29.01.1897) — військ. геодезист, картограф, географ, чл.-кор. Петерб. АН (1878), генерал від інфантерії (1896). Н. в с. Волянщина (нині село Володарсько-Волинського р-ну Житомир. обл.), де його батько служив управителем маєтку поміщиці К.Сорочинської, дочки генерал-фельдмаршала кн. М.*Кутузова*. Стебницькі — дворянський рід, герба Пржестрфал, який одержав дворянське звання в Угорщині 1482. Одна з гілок роду поселилася на укр. землях 1723.

Навч. в Житомир. г-зії. 1852 закінчив Ін-т Корпусу інженерів шляхів сполучення в *Санкт-Петербурзі*. 1855—58 навч. на Геодезичному відділенні Миколаївської академії Ген. штабу за спеціальністю «Астрономо-геодезія». Після закінчення академії направлений до Військово-топографічного депо Гол. штабу, з січня 1860 — у Військово-топографічному відділі Кавказ. військ. округу. З 1 січня 1867 — начальник цього відділу. Особисто виконував важливі військово-топографічні зйомки, астрономічні спостереження і картографічні роботи на Кавказі, у Закаспійській обл., Малій Азії, Персії. 1878—81 брав участь у встановленні та демаркації російсько-турец. кордону. Важливою є участь С. у межуванні Кавказ. краю.

Одним із найважливіших напрямів наук. досліджень було вивчення відхилень прямовисних ліній на Кавказі. За дослідження



І.І. Стебницький.



П.Я. Стебницький.



Б.С. Стелецький.

відхилень прямовисних ліній і наступні праці з визначення сили притягання на Кавказі та фігури Землі 1878 обраний чл.-кор. Петерб. АН.

Значне місце в діяльності С. займали картографічні праці. Ґрунтовно опрацював розвиток картографування території Кавказу, організував її систематичне топографічне знімання і підняв на якісно новий рівень зміст карт. Створив серію карт Кавказ. краю. 1884 був делегатом від Росії на міжнар. конференції у Вашингтоні (США) з питань вибору загального для всіх країн першого меридіана і про введення для використання універсального часу. Займався також питаннями картометрії, статистики і країнознавства.

28 листопада 1885 призначений начальником Військово-топографічного відділу Гол. штабу.

Проводив велику науково-громад. діяльність у Рос. геогр. т-ві, Рос. астрономічному т-ві та багатьох комісіях. Голова комісії з вивчення розподілу сили тяжіння в Росії. Автор понад 90 наук. праць.

П. у м. С.-Петербург.

Рід Стебницьких дав рос. сусп-ву відомих наук. діячів. У сім'ї дочки С. Ольги (1866—1937) і військ. інженера Л.Капиці (1864—1919) народився син — майбутній академік АН СРСР П.Капиця (1894—1984). Дочка сина С. Віктора (п. 1909) і Софії Христофорівни — рад. історик-сходознавець, чл.-кор. АН СРСР Н.Пігулевська (1894—1970).

Праці: Статистическая таблица Кавказского края с обозначением пространства, числа жителей и плотности населения. В кн.: Записки Кавказского отдела Русского географического общества, т. 5. Тифлис, 1862; Об отклонении отвесных линий притяжением Кавказских гор: Геодезическое исследование (с таблицей и картой). В кн.: Записки Академии наук, т. 27. СПб., 1870; Картографическое обозрение Кавказа и Закавказья. В кн.: Труды Третьего международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге, 1876 г., т. 1. СПб., 1879.

Літ.: *Новокшанова З.К.* Иероним Иванович Стебницкий: Военный геодезист, географ, ученый. М., 1960.

Р.І. Сосса.

СТЕБНИ́ЦЬКИЙ Петро Януарійович (псевдоніми — П.Смуток, А.Ірпенський, Малоросіянин, Малорос, П.Хмара та ін.; 25.11. 1862—14.03.1923) — громад., політ. і державний діяч, учений, письменник, публіцист, видавець. Н. в с. Гореничі (нині село Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) у священицькій родині. 1872—81 навчався в 1-й Київ. г-зії. Вищу освіту здобув на фізико-мат. ф-ті Київ. ун-ту (1881—86). Переїхав до *Санкт-Петербурга*, де 1889 отримав посаду в Гол. управлінні пошт і телеграфів, бл. 30-ти років віддав держ. службі, одночасно писав на екон. та соціальні теми у «Вестнике финансов», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении». З кінця 1890-х рр. долучився до створення укр. Громади в С.-Петербурзі, писав статті на захист укр. мови в рос. виданнях. Незабаром став одним із керівників укр. громади С.-Петербурга. 1898 разом з О.*Лотоцьким* створив *«Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг»*, був секретарем, згодом — головою цього т-ва, яке спеціалізувалося на виданні укр. книжок, серед них творів Т.*Шевченка*, енциклопедії *«Украинский народ в его прошлом и настоящем»* (1914—15). Співробітничав із часописами *«Киевская старина»*, *«Украинская жизнь»*, *«Літературно-науковий вістник»*, *«Рада»* та ін.

Під час *революції 1905—1907* допомагав депутатам укр. фракцій 1-ї та 2-ї *Державних дум Російської імперії*, брав участь у виданні в С.-Петербурзі *«Украинского вестника»* та *«Рідної справи — Вістей з Думи»*. 1908 — організатор громади *Товариства українських поступовців* у С.-Петербурзі. Після лютого 1917 — один з організаторів та керівників *Української національної ради в Петрограді*, разом з О.Лотоцьким у березні 1917 підготував «Пам'ятну записку» укр. делегації голові *Тимчасового уряду*, в якій було сформульовано нагальні потреби укр. руху. Як провідний член Т-ва укр. поступовців увійшов до складу відновленої *Української партії соціалістів-федералістів*, був членом її ЦК. У липні 1917 затверджений *Українською Центральною Радою* на посаді комісара у справах України при Тимчасовому уряді. Доклав зусиль для нормалізації стосунків між Тимчасовим урядом та *Генеральним секретаріатом Української Центральної Ради*. Одночасно критикував дії уряду, політику УЦР. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* повернувся до *Києва*, після *гетьманського перевороту 1918* — заст. голови укр. мирної делегації на переговорах із РСФРР, у серпні 1918 призначений сенатором адм. суду Держ. сенату Укр. Д-ви, у жовтні—листопаді 1918 короткий час очолював мін-во освіти Укр. Д-ви. Був причетний до створення Укр. академії наук. З 1919 керував постійною Комісією біографічного словника УАН. 1919 переховувався від рад. влади, але залишився в УСРР. У жовтні 1921 брав участь у *Всеукраїнському православному церковному соборі*.

Осн. твори: «Під стелями Думи» (1907), «Українська справа» (1917), «Поміж двох революцій: Нариси політичного життя за рр. 1907—1918» (1918), «Борис Грінченко» (1920).

П. у м. Київ.

Літ.: П.Я. Стебницький: 1862—1923. К., 1926; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. К., 1998; *Балабольченко А.* Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський: Біографічні нариси. К., 1999; *Його ж.* Петро Стебницький. «Київська старовина», 2005, № 3; Євген Чикаленко і Петро Стебницький: Листування: 1901—1922 роки. К., 2008; *Іваницька С.Г.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «Колективний портрет» (кінець XIX — початок XX ст.). Запоріжжя, 2011.

В.Ф. Верстюк.

СТЕЛЕ́ЦЬКИЙ Борис Семенович (23.08.1872—25.02.1939) — військ. діяч, генерал-хорунжий (1918). Закінчив Варшавську гімназію, Одеське піх. юнкерське уч-ще (1894), Миколаївську академію Ген. штабу (1901). Проходив службу на посадах командира роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшого ад'ютанта штабу Донської кінної д-зії, помічника старшого ад'ютанта, офіцера для доручень штабу *Київського військового округу*, нач. стройового відділу Івангородської фортеці. З 1907 — старший ад'ютант штабу

Київ. військ. округу, підполковник. У роки *Першої світової війни* — нач. військ. сполучень Дунайської армії *Румунського фронту*, полковник (1917). 1918 — нач. штабу армії в період *Української Держави*.

На еміграції жив у *Югославії*.

П. у м. Бєлград.

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття: 1917—1921 роки. К., 1995; Стеллецкий Борис Семенович. На вебсайті: Русская армия в Великой войне (web: http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=1872).

М.Р. Литвин, К.Є. Науменко.

СТЕ́ЛЬМАХ Сергій Петрович (н. 11.03.1961) — історик. Д-р істор. н. (2005), професор (2008). Н. в м. *Київ*. Закінчив істор. ф-т (1988) та аспірантуру (1991) Київ. ун-ту. 1991 захистив канд. дис. на тему: «Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60—90-х гг. XIX в.»; докторська дис. на тему: «Історична думка і методологія історії в Україні (XIX — початок XX ст.)» (2005). Від 1992 працює в Київ. ун-ті: асистент, доцент, професор. Член спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій, керує підготовкою аспірантів. Стипендіат нім. фондів Volkswagen-Stiftung (1995), Union der deutschen Akademien der Wissenschaften (1998), Deutscher Akademischer Austauschdienst (2002), лауреат 3-го (1996) і 4-го (1998) конкурсів наукових проектів Моск. наукового фонду і Фонду Форда (США). Керівник спільного українсько-нім. проекту «Інтернаціональні впливи — національні традиції: Українська та німецька історичні науки у 20 ст.» (2001—03, Volkswagen-Stiftung). Гол. редактор щорічника «Історія та історіографія в Європі». Досліджує історію освіти в Україні, історію *історичної науки*, розвиток теорії та методології історії, теоретико-методологічні новації в зарубіжній історіографії, епістемологічні проблеми історії. Автор понад 100 наук. праць.

Праці: Богдан Кістяківський і історична наука. «Київська старовина», 1997, № 1/2; Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; Парадигми історичної думки у XX столітті. «Політична думка», 1997, № 4; Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. В кн.: «Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?»: Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg. Frankfurt am Main — Berlin — Bern, 2001; Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834—1917). «Jahrbuch für Universitätsgeschichte», 2001, bd 4; Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX ст. В кн.: Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія», т. 19. К., 2001; «Von der Isolation zur Integration»: Deutsche Universitäten und die Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Halfte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. В кн.: Universitäten als Brücken in Europa. Frankfurt am Main — Berlin — Bern, 2003; Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX — на початку XX ст. «УІЖ», 2005, № 5; Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії. В кн.: *Козеллек Р.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. К., 2005; Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; Образ історії України Андреаса Каппелера. В кн.: *Каппелер А.* Мала історія України. К., 2007; Всесвітня історія: Навчальний посібник. К., 2011 (у співавт.).

Літ.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодення (1834—2004). К., 2004; Українські історики. Біобібліографічний довідник, вип. 3. К., 2010.

О.П. Мельничук.



С.П. Стельмах.

СТЕМПКО́ВСЬКИЙ Іван Олексійович (1789—18(06).12.1832) — археолог, дослідник античних пам'яток Пн. Причорномор'я. Н. в с. Рязановка Петровського пов. Саратовської губ. Походив із дворянської родини. З 1804 по 1826 перебував на військ. службі. 1808—14 — ад'ютант герцога А.-Е. де *Рішельє*, 1815—19 — у складі окремого корпусу під командуванням генерал-ад'ютанта М.*Воронцова* перебував у Парижі (Франція). Захоплювався історією, археологією антич. світу, вдосконалював свої знання в Паризькій академії написів і словесності.

1826 в чині полковника вийшов у відставку. Служив в *Одесі* чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові Новорос. краю і Бессарабії М.Воронцові. 1828 призначений ним градоначальником м. *Керч*, де продовжував наук. дослідження, вивчав залишки міст *Пантікапей*, *Фанагорія*, *Херсонес Таврійський*, *Ольвія*, колиш. Боспорської держави. За його участю був досліджений скіф. курган *Куль-Оба* (4 ст. до н. е.). С. — автор низки праць з археології, істор. географії, нумізматики, володар унікальної колекції монет боспорських царів, придбаної після його смерті Ермітажем. Одним із перших виступив з ініціативою створення наук. т-ва для дослідження пам'яток Пн. Причорномор'я.

П. у м. Керч, за заповітом похований на г. Мітрідат.

Праці: Исследования о местонахождении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном. СПб., 1826; Известие о древностях, найденных в Одессе в течение 1826 г. СПб., 1827; Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае. «Отечественные записки», 1827, № 81.

Літ.: *Ашик А.Б.* И.А. Стемпковский. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1863, т. 5; *Веселовский Н.И.* О приобретении для Императорского Эрмитажа нумизматической коллекции И.А. Стемпковского. «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1915, № 52.

Т.Ф. Григор'єва.

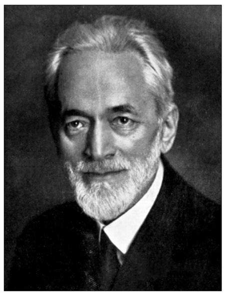


І.О. Стемпковський.

СТЕМПО́ВСЬКИЙ Станіслав (1870—1952) — поміщик *Подільської губернії*, письменник, громад. і політ. діяч часів боротьби України за незалежність. Н. в Гуті Черленовецькій (нині с. Майдан-Чернелевський Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). З 1897 був пов'язаний із соціаліст. рухом. 1906—16 проживав на *Волині*, де займався укр. просвітницькою діяльністю.

Після *Лютневої революції 1917* активно висловлювався за держ. незалежність України, був обраний головою Польс. демократ. централі, яка брала участь у роботі *Української Центральної Ради*.

У квітні 1920 за порадою Ю.-К.*Пілсудського* для кращої реалізації *Варшавського договору 1920* був призначений міністром сільс. госп-ва в уряді *Української*



С. Стемповський.



І.Н. Степаненко.



О.І. Степанів-Дашкевич.

Народної Республіки, а з 29 травня 1920 — міністр здоров'я та соціальної опіки в кабінеті В.*Прокоповича*. Незабаром переїхав до Польщі. 1920—21 надавав у себе в будинку притулок С.*Петлюрі*.

З 1924 — директор б-ки мін-ва сільс. госп-ва УНР. Належав до кер-ва масонської ложі, 1926—28 — «великий магістр». Перебував у цивільному шлюбі з відомою польс. письменницею М.Домбровською, яка після смерті С. передала частину його архіву (серед інших — документи і матеріали періоду боротьби України за незалежність) до відділу рукописів Варшавського університету.

Тв.: Pamiętniki (1970—1914). Warszawa, 1953; Ukraina (1919—1920) (moje wspomnienia). «Zeszyty Hystoryczne», 1972, № 2.

Літ.: *Kowalczyk A.* Giedrojc i «Kultura». Wrocław, 1999; *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. К., 2007.

Т.І. Зарецька.

СТЕПАНЕ́НКО Іван Никифорович (13.04.1920—31.05.2007) — військ. льотчик, генерал-майор авіації (1958), генерал-лейтенант (1999). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Заслужений військ. льотчик СРСР (1966). Н. в с. Нехайки (нині село Драбівського р-ну Черкас. обл.). Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 як пілот, командир ланки і командир ескадрилї винищувального авіаполку брав участь у боях на *Південному фронті*, Сталінградському, Північнокавказ. фронтах, *Брянському фронті*, 2-му Прибалт., Ленінгр. фронтах. Здійснив 414 бойових вильотів, особисто збив 33 і в групі — 8 літаків противника. 1949 закінчив Військову академію ім. М.Фрунзе, 1957 — Академію Генштабу. З 1976 — у запасі. Мешкав у м. *Львів*, згодом — у м. *Черкаси*.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Похований у м. Черкаси.

Тв.: Пламенное небо. К., 1983.

Літ.: *Василенко Б.М.* Соколиний взлет. К., 1982.

О.В. Буцько.

СТЕПАНИ́ШИНА Оксана Михайлівна (криптонім — О.М.; 19.01.1895 — імовірно, після 1942) — історик, педагог. Учениця М.*Грушевського* та Й.*Гермайзе*. Н. в с. Старе Село (нині село Підкарпатського воєводства, Польща). Навч. на істор. відділі Харків. вищих жін. курсів (1913—17), закінчила Київ. вищі жін. курси (1917). З 1918 вчителювала в середніх навч. закладах *Києва*, зокрема в трудовій школі № 1 ім. Т.Шевченка. 1925—30 — аспірантка, наук. співробітник *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*. Захистила промоційну працю «Господарство Браницьких на Київщині та реформи 1860-х років в цих маєтках» (1928). Наук. співробітник Археогр. комісії (1925—33) та Комісії для дослідження соціально-екон. розвитку України 18—19 ст. (1930—33) при ВУАН. Звільнена з ВУАН під час чистки 1933.

Директор жін. г-зії в окупованому Києві (1942). Подальша доля невідома.

Досліджувала соціально-економічну історію України 19 ст. Автор спогадів про останні роки життя М.Грушевського.

Праці: Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах. В кн.: Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі, т. 2. К., 1929; Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Там само, т. 3. К., 1930; Проєкт обіжника волосним правлінням з приводу складання уставних грамот. В кн.: Український археографічний збірник, т. 3. К., 1930; Останні роки життя Михайла Грушевського. «Наші дні» (Львів), 1943, ч. 3, березень (передрук у час. «Український історик», 1981, № 1—4).

Літ.: *Білокінь С.* Лист Георгія Ломова до кузини — Ганни Грушевської-Шамрай. «Український історик», 1995, № 1—4; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

СТЕПА́НІВ-ДАШКЕ́ВИЧ Олена Іванівна (07.12.1892—11.07.1963) — історик, географ, педагог, громад. діяч, нац. героїня *Галичини* доби визвол. змагань 1914—20. Д-р філософії, доцент (1944). Дружина Р.*Дашкевича*, мати Я.*Дашкевича*. Н. в с. Вишнівчик (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика Івана Степаніва. Після закінчення г-зії і вчительської семінарії заробляла на життя репетиторством. 1912 вступила на філол. ф-т Львів. ун-ту. Брала активну участь у молодіжному, січовому і пластовому русі, член *Української радикальної партії*, *«Академічної громади»*, проводу Укр. студентського союзу. У роки *Першої світової війни* — хорунжа, командир стрілецької чоти в *Легіоні Українських січових стрільців* на рос. фронті, відзначена медаллю хоробрості (1914) та військовим хрестом Карла V (1918). Перебула полон (1915—17). З листопада 1918 — чотар 4-ї Золочівської бригади *Української Галицької армії*, референт держ. секретаріату закордонних справ *Західноукраїнської Народної Республіки*. Наприкінці 1919 з урядом республіки виїхала до *Відня*, де закінчила *Український вільний університет*, отримала ступінь д-ра філософії. З 1921 — у *Львові*, вступила до *Української партії національної роботи* («загравістів»), професор г-зії василіанок у Львові (1922—35), один з ініціаторів створення Геогр. комісії *Наукового товариства імені Шевченка*, з 1929 очолювала Геогр. комісію т-ва «Учительська громада», симпатик *Організації українських націоналістів*. У роки *Другої світової війни* — учитель середньої школи, керівник стат. бюро м. Львів (1941—44), з 1944 — доцент Львівського ун-ту, Ін-ту радянської торгівлі, зав. сектору відділення Ін-ту економіки АН УРСР. 1946—47 працювала в *Києві*. У грудні 1949 заарештована й засуджена Особливою нарадою МДБ УРСР на 10 років ув'язнення в таборах Мордовії.

Після звільнення з ув'язнення 1956 повернулася до Львова.

Автор спогадів «Напередодні великих подій: Власні переживання і думки 1912—1914» (1930, 1968), науково-істор. і геогр. праць: «Сучасний Львів» (1943, 1956, 1992), «Мандруймо по рідному краю» (1943), «Архітектурне обличчя Львова» (1945) та ін.

П. в м. Львів, похована на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Дмитерко-Ратич Г.* Жмут спогадів про Олену Степанівну. «Наш клич», 1963, ч. 33; *Курах М.* Олена Степанівна. «Шляхи перемоги», 1963, ч. 36—37; *Науменко К.* Хорунжа Олена Степанівна. «Армія України», 1992, 24 листопада; *Лазарович М.* Легіон Українських Січових Стрільців. Тернопіль, 2002; Олена Степанів — Роман Дашкевич: Спогади і нариси. Львів, 2009.

К.Є. Науменко.

СТЕПАНІ́ЩЕВ Михайло Тихонович (12.12(29.11).1917—08.09.1946) — військ. льотчик, майор (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (26 жовтня 1944, 29 червня 1945). Н. в с. Колесово Перше (нині село Липецької обл., РФ). З 1930 жив у Сталінській обл. У Червоній армії з 1937. Закінчив Ворошиловградську військово-авіац. школу льотчиків (1938). У червні 1941 — молодший лейтенант. Під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 — льотчик-штурмовик, командир ланки, ескадрильї, штурман і заст. командира 76-го гвард. штурмового авіаційного полку на *Південному фронті,* Сталінградському фронті, *Південно-Західному фронті*, *Четвертому Українському фронті* і 3-му Білорус. фронті. Брав участь в оборонних боях на пд. України та обороні Донбасу, а також у звільненні Ростовської обл., Донбасу, Лівобереж. України і Криму, у звільненні Білорусі, Прибалтики, у Східнопрусській наступальній операції 1945, у штурмі Кенігсберга (нині м. Калінінград, РФ). На квітень 1945 гвардії майор С. здійснив 234 бойових вильоти, знищив багато живої сили та бойової техніки противника. Після війни проходив службу у військово-повітряних силах штурманом 76-го гвард. штурмового авіац. полку.

Нагороджений орденом Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, орденами Богдана Хмельницького 3-го ст., Олександра Невського, Вітчизн. війни 1-го ст. і медалями.

Бронзове погруддя С. встановлено в с. Хмелінець Липецької обл. РФ.

Літ.: *Смольянинов Н.* Ровесник Октября. В кн.: Дорогой славы и бессмертия. Воронеж, 1966; *Полянский В.Ф. и др.* Путешествие по Липецкой области. Воронеж, 1971; Люди бессмертного подвига, кн. 2. М., 1975; Герои твои, Херсонщина. Симферополь, 1980; Звезды не меркнут. Калининград, 1982; *Дриго С.В.* М.Т. Степанищев. В кн.: За подвигом — подвиг. Калининград, 1984; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; Великая Отечественная война: 1941—1945: События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник. М., 1990.

Т.С. Першина.

СТЕПАНКО́В Валерій Степанович (н. 18.09.1947) — фахівець з історії *Національної революції 1648—1676*, Укр. д-ви 17—18 ст., політ. свідомості сусп-ва *Гетьманщини* 17—18 ст., політ. еліти й козацтва 17—18 ст. Д-р істор. н. (1993), професор (1995). Засл. працівник нар. освіти України (1993), «Відмінник освіти України» (1998). Н. в с. Слобідка-Рихтівська (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.). 1965—69 навч. на істор. ф-ті Кам'янець-Подільського пед. ін-ту. 1969—70 — учитель історії восьмирічної школи с. Сергії Путильського р-ну Чернів. обл. 1971—72 служив у Рад. армії. З 1970 — на викладацькій роботі в Кам'янець-Подільському пед. ін-ті. 1980 захистив канд. дис. на тему: «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648—1654)», 1993 — докторську дис. на тему: «Українська держава у середині XVII століття: Проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 рр.)». 1999—2006 — зав. кафедри всесвітньої історії, від 2006 — професор тієї ж кафедри Кам'янець-Подільського пед. ун-ту (від 2008 — Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; див *Кам'янець-Подільський державний університет*). Автор і співавтор бл. 450 друкованих праць, у т. ч. бл. 70 монографій, посібників, підручників і брошур.

Лауреат премії НАН України ім. М.Грушевського (1993), премії СБУ «За високопрофесійне та об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України» (1996), Держ. премії України в галузі н. і т. (2001), обласних премій ім. Ю.Сіцінського (2003) в галузі історико-краєзнавчої роботи.

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2007), відзнакою Президента України — «Хрест Івана Мазепи» (2010), Почесною Грамотою ВР України (2003), знаками Мін-ва освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006) і «Петро Могила» (2007).

Праці: Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654). Львів, 1991; Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995 (у співавт.); Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997 (у співавт.); Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.): Україна крізь віки, т. 7. К., 1999 (у співавт.); Українська національна революція середини XVII століття: проблеми, пошуки, рішення. К., 1999 (у співавт.); Історія України в особах: Козаччина. К., 2000 (у співавт.); Нариси з історії дипломатії України. К., 2001 (у співавт.); Богдан Хмельницький. К., 2003 (у співавт.); Історія українського козацтва: Нариси, т. 1. К., 2006 (у співавт.); Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2007 (у співавт.); Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648—1657 рр.). Кам'янець-Подільський. 2008; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. К., 2008 (у співавт.); Українська національна революція XVII століття: 1648—1676 рр. К., 2009 (у співавт.); Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. К., 2010 (у співавт.); Економічна історія України, т. 1. К., 2011 (у співавт.); Петро Дорошенко. Політичний портрет. К., 2011 (у співавт.).

Літ.: *Григоренко О.П.* В.А. Смолій і В.С. Степанков як історики Української національної революції. В кн.: Поділля і Південна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції. Стара Синява, 1998; *Мицик Ю.* Степанков Валерій Степанович. В кн.: Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.—Запоріжжя, 2002; *Завальнюк О.М.* Степанков Валерій Степанович. В кн.: Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський, 2003; *Матях В.М.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.С. Степанкова. «УІЖ», 2007, № 3; *Її ж.* Науковий доробок професора Валерія Степанкова в царині дослідження українського раннього Нового часу. В кн.:



М.Т. Степаніщев.



В.С. Степанков.



М.Д. Степаняк.

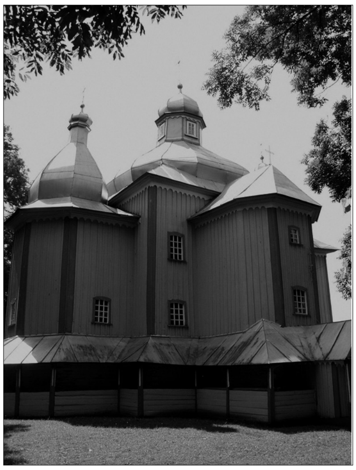
Terra cossacorum: Студії з давньої історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. К., 2007; *Смолій В.* Валерій Степанков: Штрихи до портрета вченого. Там само; *Завальнюк О.М.* Валерій Степанович Степанков. Погляд зблизька. В кн.: Наукова звитяга у щоденному вимірі. Кам'янець-Подільський. 2007; Степанков Валерій Степанович. В кн.: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. К., 2008; Життя присвячене науці. В кн.: Кам'янчани — заслужені працівники України. Кам'янець-Подільський. 2011.

О.О. Ковальчук.

СТЕ́ПАНЬ — с-ще міськ. типу Сарненського р-ну *Рівненської області.* Розташов. на лівому березі р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Населення 4 тис. осіб (2001).

За археол. даними, місто виникло у 12—13 ст. Уперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* при описі подій зими 1289/90, коли помер степанський князь Іван Глібович і почав княжити його син Володимир. Імовірно, ці володарі Степанського удільного князівства походили від турово-пінських князів (див. *Туровське князівство*). З кінця 14 ст. в джерелах знову з'являються степанські князі невідомого походження Семен (згадується під 1387) та його син Іван (поч. 15 ст.), які були васалами володарів Волин. землі. Після смерті кн. Івана Семеновича С. перейшла до князів *Гольшанських*, а 1511 — до князів *Острозьких.* Із центру удільного князівства С. перетворилася на приватновласницьке місто Волин. землі (з 1569 — у Луцькому повіті *Волинського воєводства*). З 1620 містом володіли князі *Заславські*, пізніше — князі *Любомирські*, *Сангушки*, магнати *Потоцькі*, Ворцелі та ін. 1507 було збудовано замок. До 1570 поблизу С. засновано Свято-Михайлівський монастир. У 16 — 1-й пол. 17 ст. місто переживало підйом: якщо 1583 в С. було 428 *димів*, то 1629 — уже 636. Існувало кілька ремісничих *цехів.*

У часи *Національної революції 1648—1676* під С. 1648 козац. загін зазнав поразки від С.*Чарнецького.* 1649, 1657 і 1658—59 місто



Степань. Свято-Троїцька церква. Фото початку 21 ст.

захоплювали козац. загони. Під час *Північної війни 1700—1721* в 1705 у С. зупинялося швед. військо на чолі з королем *Карлом XII.* Після 3-го поділу Речі Посполитої (1795) С. увійшла до складу Рос. імперії, з 1797 належала до Ровенського пов. *Волинської губернії.* 1868 варшавські підприємці Й.Блох і В.Рау розпочали масштабну експлуатацію навколишніх лісів, на базі яких організували у С. вир-во лісоматеріалів, паркету, столярних виробів. 1897 в містечку було більше 5 тис. мешканців. 1918—20 влада в С. не раз змінювалася. З вересня 1920 остаточно було встановлено владу Польщі. У міжвоєнний період С. була центром гміни Ровенського (від 1925 — Костопільського) повіту Волин. воєводства. З вересня 1939 С. — у складі УРСР, з січня 1940 — райцентр. Під час гітлерівської окупації (17 липня 1941 — 14 січня 1944) у С. існувало гетто, де в серпні 1942 було знищено бл. 3 тис. євреїв. На 1945 в С. налічувалося 2,1 тис. мешканців. Від грудня 1962 селище підпорядковане Сарненському р-ну Ровенської (нині Рівненської) обл. 1965 відкрито будинок відпочинку, перепрофільований 1975 в санаторій «Горинь» (на базі джерела мінеральної води).

Пам'ятки історії та к-ри: замчище (земляні вали) 16—17 ст. на місці давньорус. *городища*, Свято-Троїцька церква із дзвіницею (1759, дерев'яна), усипальниця графів Ворцелів (19 ст.). У 20 ст. було втрачено кілька істор. споруд (церкви, костьол, синагога, садиба Ворцелів).

У С. народився С.-Г.*Ворцель.*

Літ.: *Максимович М.* О городе Степане и Степанском монастыре. «Киевлянин», 1850, кн. 3; *Сендульский А.* Местечко Степань Ровенского уезда. «Волынские епархиальные ведомости», 1882, № 35; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; *Годованюк Е.* Исследования бастионных замчищ Волыни. В кн.: Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. К., 1980; *Aftanazy A.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, cz. 3: Ziemie ruskie Korony, t. 5: Województwo Wołyńskie. Wrocław, 1994; *Будько М.* Степань: Краєзнавчий нарис. Рівне, 2003; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003; *Войтович В.* Степань моя мила: дослідження, спогади, документи. Рівне, 2009; *Прищепа Б.* Рання історія Степаня в світлі археологічних джерел. В кн.: Західне Полісся: Історія та культура, вип. 3: Матеріали краєзнавчих конференцій, присвячених 35-річчю утворення Сарненського історико-етнографічного музею та 100-річчю від дня народження письменника Бориса Шведа. Рівне, 2009; *Войтович В.* Степанський край. Історія та культура. Рівне, 2010.

О.В. Андрощук.

СТЕПАНЯ́К Михайло Дмитрович (1905—13.02.1967) — громад. і політичний діяч *Галичини.* Н. в с. Дзвинячі (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив г-зію, навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. 1928—32 відбував ув'язнення за участь у молодіжному революц. русі та діяльність у прокомуніст. *«Сельробі»* та *Комуністичній партії Західної України.* Після закінчення ун-ту (1934) — адвокат у *Бережанах*, оборонець членів *Організації українських націоналістів* на суд. процесах. Провідник ОУН на Бережанщині. У липні 1941 — міністр внутр. справ *Українського державного правління.* Староста м. *Дрогобич*, водночас — крайовий провідник ОУН на зх. землях (1941—43), член Проводу ОУН (1942—43), учасник 3-го надзвичайного Великого збору ОУН(б), один з ініціаторів створення Народно-визвол. революц. орг-ції (1944). Після відновлення рад. влади — в оунівському підпіллі.

Наприкінці липня 1944 пораненим потрапив у полон на Рівненщині, засуджений на 25 років концтаборів. Достроково звільнений 12 червня 1961.

П. у с. Дзвинячі, похований на місц. цвинтарі.

Літ.: *Стецько Я.* 30 червня 1941. Торонто, 1967; Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1993; Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. Львів—К., 2001.

К.Є. Науменко.

«СТЕПОВА́ УКРАЇ́НА» — див. *Одеський музей «Степова Україна».*

СТЕПОВИ́Й ФРОНТ утворений 9 липня 1943 (у результаті перейменування Степового військ. округу). До його складу спочатку входили 4-та гвардійська, 27-ма, 52-га, 53-тя, 47-ма армії, 5-та повітряна армія, потім у різний час — 5-та і 7-ма гвардійські, 69-та, 57-ма, 37-ма і 46-та армії, 5-та гвард. танк. армія. Війська С.ф. розгорталися на курському напрямку за *Центральним фронтом і Воронезьким фронтом* як резерв Ставки Верховного головнокомандування на випадок прориву оборони противником. Перед військами ставилося завдання зупинити наступ гітлерівців на захопленому рубежі, а при відступі противника розвинути наступ. Особливо важливу роль зіграло використання резервів у бою під Прохоровкою (нині с-ще міськ. типу Бєлгородської обл., РФ). Війська С.ф. вводилися в бій уроздріб, що послабило контрнаступ. В обстановці, коли противник намагався пробитися до Курська (нині місто в РФ) з пд. сх. і просунувся на глибину до 35 км, таке використання резервів виявилося найбільш доцільним. Війська С.ф. збільшували глибину оборони в стратегічному масштабі і взяли активну участь в оборонному бою й у контрнаступі. Вперше у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 заг. глибина фронту в обороні досягала 50—70 км. За 15 діб Курської операції (9—23 липня 1943) війська С.ф. втратили 70 058 осіб, з них безповоротні втрати становили 27 452, санітарні — 42 606, середньодобові — 4670.

У ніч на 19 липня війська С.ф. наказом Ставки Верховного головнокомандування були задіяні на бєлгородсько-харків. напрямку і, перейшовши до переслідування відступаючого противника, разом із Воронезьким фронтом до 23 липня відкинули німецькі війська на висхідні позиції, звідки вони почали наступ на Курськ. У серпні 1943 С.ф. у взаємодії з Воронезьким фронтом та *Південно-Західним фронтом* брав участь у *Бєлгородсько-Харківській наступальній операції 1943.* Його війська прорвали багатолінійну оборону противника, 5 серпня звільнили Бєлгород (нині місто в РФ), 23 серпня — *Харків.* Перемога під Харковом створила сприятливі умови для визволення всієї *Лівобережної України.* На початок операції у складі фронту налічувалося 404,6 тис. солдатів та офіцерів. За 21 добу операції (3—23 серпня 1943) війська С.ф. втратили 98 237 осіб, із них безповоротні втрати становили 23 272 особи, санітарні — 75 001, середньодобові — 4680.

Наприкінці серпня — у вересні 1943 війська фронту розгорнули наступ у Лівобереж. Україні та взяли участь у *битві за Дніпро 1943.* Завдаючи удари в напрямках на *Полтаву*, *Кременчук*, *Красноград* і *Верхньодніпровськ*, вони розгромили з’єднання 8-ї і 1-ї танкової армій противника і до кінця вересня вийшли до Дніпра. Війська С.ф. при форсуванні Дніпра 29 вересня штурмом звільнили Кременчук. У ніч на 25 вересня його передові підрозділи, широко використовуючи підручні переправні засоби, подолали ріку і захопили невеликі плацдарми. До ранку переправилися осн. сили стрілец. полків і частина артилерії. Відбиваючи запеклі контратаки, війська 37-ї армії впродовж 5-ти днів розширили зайняті плацдарми в один загальний, що досяг 25 км по фронту і 15 км у глибину. До 30 вересня Дніпро перетнули ін. армії. За 36 діб операції (26 серпня — 30 вересня 1943) війська С.ф. втратили 109 047 осіб, з них безповоротні втрати становили 23 141 особу, санітарні — 85 906, середньодобові — 3029.

У 1-й пол. жовтня 1943 війська фронту вели запеклі бої за утримання й розширення плацдармів, поступово об’єднавши їх в один заг. плацдарм на пд. від Кременчука, а 15 жовтня перейшли в наступ. Ударом у напрямку П’ятихаток (місто Дніпроп. обл.), *Кривого Рогу* війська фронту прорвали оборону противника на правому березі Дніпра і, взаємодіючи з ін. фронтами, розбили його оборонний рубіж — «Східний вал».

20 жовтня 1943 наказом Ставки Верховного головнокомандування від 16 жовтня 1943 С.ф. перейменовано на *Другий Український фронт.*

Командування С.ф.: командуючий — генерал-полковник, з кінця серпня 1943 — генерал армії І.*Конєв*, член Військ. ради — генерал-лейтенант танк. військ І.Сусайков, нач. штабу — генерал-лейтенант М.*Захаров.*

Літ.: Важнейшие операции Великой Отечественной войны: 1941—1945. М., 1956; *Уткин Г.М.* Они первыми форсировали Днепр. М., 1962; В огне Курской битвы: Из воспоминаний участников боев. Курск, 1963; На Белгородском направлении: Воспоминания участников боев: К 20-летию боев на Курской дуге [сборник]. Белгород, 1963; В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Х., 1973; *Гречко А.А.* Освобождение Киева: Краткий исторический очерк. М., 1973; Днепр — река героев: Свидетельства всенародного подвига [сборник]. К., 1983; *Манагаров И.М.* В сражении за Харьков. Х., 1983; Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: Статистическое исследование. М., 2001; Великая Отечественная война 1941—1945: Действующая армия. М., 2005.

Т.В. Заболотна.

СТЕПОВИ́Й Яків Степанович (справжнє прізв. — Якименко, а в рос. транскрипції — Акименко; 08.10.1883—04.11.1921) — композитор, педагог, муз. критик і діяч. Брат композитора, піаніста та диригента Ф.Акименка (Якименка). Н. в м. *Харків* у сел. родині. Муз. освіту здобув, навчаючись співу в Петерб. придворній капелі (1895—1902) та в Петербурзькій консерваторії (1902—14), де його вчителями були М.Римський-Корсаков, А.Лядов. З 1906 С. — постійний учасник



Я.С. Степовий.

Шевченківських літературно-муз. вечорів. Підтримував дружні стосунки з Оленою *Пчілкою*, К. *Стеценком*. З початком *Першої світової війни* призваний до армії (1914—16). 1917 запрошений на викладацьку роботу до Київ. консерваторії. За дорученням укр. влади разом з М.*Леонтовичем*, К.Стеценком, О.*Кошицем* організував муз. відділ при мін-ві освіти. Незабаром став завідувачем муз. секції Всеукр. муз. к-ту відділу мист-в при Наркомосі УСРР. Під муз. керівництвом С. діяли Держ. вокальний ансамбль та театр «Музична драма», де режисером був Лесь *Курбас*. За участю С. створено симфонічний оркестр ім. М.Лисенка, Держ. струнний квартет та нар. консерваторію. Написав працю «Популярний курс елементарної теорії музики» та короткі статті-рецензії до ж. «Музыка» (1912—14). Значною є муз. спадщина С., яка складається з інструментальних та вокальних праць. Найпомітніше місце в доробкові митця займають вокальні цикли: «Барвінок» (1904—05, під псевдонімом Степовий) на слова Лесі *Українки*, І.*Франка*, М.Чернявського, ін. українських поетів; «Пісні настрою» на слова О.*Олеся* (1907—09); «Три вірші» М.*Рильського* (1911); «Арфами» на слова П.*Тичини*, вокальні композиції на слова І.Франка («Каменярі», «У долині село лежить», «Коваль»). С. написав низку інструментальних п'єс: для віолончелі — «Cantabile», для скрипки — «Романс», «Мелодія», для фортепіано — рондо, сонату, фантазію, прелюдію, присвячену пам'яті Т.*Шевченка* (1912), дві симфонічні сюїти на укр. теми та ін. Займався обробкою нар. пісень. Уклав і гармонізував першу в Україні збірку революц. пісень («Інтернаціонал», «Варшав'янка» та ін.). Розпочав роботу над оперою «Невольник» за Т.Шевченком (рукопис не зберігся). Здійснив видання збірок пісень для дітей («Малим дітям», «Проліски» — 3 випуски; «П'ять шкільних хорів», «Кобзар» — збірник на 20 віршів Т.Шевченка).

П. у м. Київ.

Літ.: *Булат Т.* Яків Степовий. К., 1980; *Дитиняк М.* Українські композитори: Біобібліографічний довідник. Едмонтон, 1986; Історія української музики, т. 2. К., 1989; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

Т.І. Лазанська.



Д.В. Степовик.

СТЕПОВИ́К Дмитро Власович (н. 07.10.1938) — мистецтвознавець, богослов, візантиніст, дослідник історії й теології сакрального образотворчого мист-ва, зокрема гравюри й ікони. Канд. мистецтвознавства (1970), д-р філософії (1990), д-р мистецтвознавства (1992), д-р богословських наук (2001), професор (1992). Академік АН вищої школи України (2004). Зав. відділу образотворчого мист-ва *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*. Професор візантології й історії християн. мист-ва Київської Православної Богословської академії УПЦ КП (з 1993), зав. кафедри філософії в цій академії (з 2000). Професор історії к-ри *Українського вільного університету* в Мюнхені (Німеччина; з 1992). Н. в с. Слободище Бердичівського р-ну Житомир. обл. 1951 з батьками переїхав на постійне мешкання до м. *Камінь-Каширський*. Після закінчення середньої школи (1955) навч. на ф-ті журналістики Київ. ун-ту (1955—60), який закінчив з відзнакою. На журналістській роботі в редакції респ. газ. «Молодь України» (1960—67) висвітлював питання к-ри і мист-ва. Навч. в аспірантурі в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР (1967—70), захистив канд. дисертацію на тему: «Творчість гравера Олександра-Антонія Тарасевича у XVII—XVIII ст.» (1970). У цьому ж ін-ті працював на посадах молодшого, старшого, провідного, головного наук. співробітника. Докторська дис. з філософії на тему: «Проблема стилів в українській гравюрі XVI—XVIII століть». Докторська дис. з мистецтвознавства на тему: «Храм і духовність — скарби України». Докторська дис. з богослов'я на тему: «Історія Києво-Печерської лаври». Осн. напрями досліджень: історія гравюри; історія ікони; мистецькі стилі; зв'язки укр. мист-ва з візантійським і слов'янсько-балканським, зокрема болгарським; творчість художників укр. діаспори в США, Канаді, країнах Зх. Європи. Автор 40 книг і понад 500 наук. статей із цих питань. Підготував 15 кандидатів мистецтвознавства, 12 кандидатів і магістрів богословських наук, 5 магістрів і д-рів філософії.

Лауреат премій ім. І.Франка Президії АН УРСР; ім. митрополита Андрея Шептицького, ім. митрополита Іларіона Огієнка; міжнар. премій Фундації Антоновичів, Фундації Воляників-Швабінських, Фундації Воскобійників; премії ім. І.Нечуя-Левицького Укр. фонду к-ри.

Нагороджений орденами св. Володимира Великого 3-го (1998), 2-го (2003) і 1-го (2008) ступенів, святих Кирила і Мефодія (2005); «За заслуги» 2-го ст. (2008).

Почесний громадянин м. Камінь-Каширський.

Праці: Скринька див. К., 1971; Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. К., 1975; Українська графіка 16—18 ст. К., 1982; Тарас Шевченко: Малярство, графіка. К., 1984 (2-ге вид. — К., 1986); Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. К., 1986; Скарби України. К., 1990 (2-ге вид. — К., 1991); Скульптор Михайло Паращук: Життя і творчість. Едмонтон—Торонто—К., 1994; Скульптор Лео Мол: Життя і творчість. К., 1995; Історія української ікони 10—20 ст. К., 1996 (2-ге вид. — К., 2004; 3-тє вид. — К., 2008); Скульптор Михайло Черешньовський: Життя і творчість. К., 2000; Історія Києво-Печерської лаври. К., 2001; Візантологія. Івано-Франківськ, 2002; Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ, 2003 (2-ге вид. — Івано-Франківськ, 2004; 3-тє вид. — Івано-Франківськ, 2008); Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. К., 2003 (у співавт.); Українська ікона: Іконотворчий досвід діаспори. К., 2003; Яків Гніздовський: Життя і творчість. К., 2003; Сучасна українська ікона: З іконотворчості Христини Дохват. К., 2005; Патріарх Мстислав: Життя і архіпастирська діяльність. К., 2007; Ліричне імпресіо Олекси Булавицького. К., 2008; Мистецтво ікони: Рим—Візантія—Україна. К., 2008; Необароко: Ікони Олександра Охапкіна. К., 2012; Нова українська ікона XX — початку XXI століть: Традиційна іконографія, нова стилістика. Львів—Жовква, 2012; Новий ренесанс: Ікони Андрія Дем'янчука. К., 2012; Романтизм і символізм: Інтелектуальне мистецтво Володимира Слєпченка.

К., 2012; Українська гравюра бароко. К., 2012.

Бібліогр.: *Ляшенко М.* Дмитро Степовик: Бібліографічний покажчик за 1988—1998 рр.: До 60-річчя з дня народження. К., 1998; *Вахніна Л. та ін.* Степовик Дмитро Власович: Бібліографічний покажчик: До 70-річчя від дня народження. К., 2008.

Літ.: *Білокінь С.* Дмитро Степовик: Українська мистецька класика, болгаристика. К., 1988; *Лукуц Ю.* Дмитро Степовик — визначний науковець і талановитий педагог. В кн.: Бердичівська земля в контексті історії України. Житомир, 1999; *Кострица М.* Постаті землі Бердичівської, т. 2. Житомир, 2005; *Тимошик М.* Дмитро Степовик: Життя і наукова діяльність. К., 2008; *Грабовецький В.* Професор Дмитро Степовик — визначний мистецтвознавець і богослов. Івано-Франківськ, 2011.

М.С. Тимошик.

СТЕПО́ВИЧ (Дудка-Степович) **Андроник Іоаникійович** (1856—26.11.1935) — історик-славіст, літературознавець, історик літератури та перекладач творів слов'янських письменників. Професор. Почесний член *Історичного товариства Нестора-літописця*. Товариш (заст.) голови *Київського слов'янського благодійного товариства*. Н. в с. Лебединці (нині село Срібнянського р-ну Черніг. обл.). Закінчив Черніг. г-зію, *Колегію Павла Ґалаґана* (1875), історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1879). Учень О.*Котляревського* та П.*Житецького*. Викладав рос. словесність у київ. г-зіях (1879—88). Від 1888 — інспектор нар. уч-щ *Волинської губернії*. Приват-доцент (1892) на кафедрі слов'ян. філології Київ. ун-ту. 1893—1906 — директор Колегії Павла Ґалаґана. 1906 заснував приватну чол. г-зію в *Києві*. Після 1917 — професор Київ. ун-ту, 1920—24 — Київ. ін-ту нар. освіти. 1924 вийшов на пенсію, але продовжував займатися наук. та літ. діяльністю. Вважав, що найкращий шлях ознайомлення рос. сусп-ва зі слов'ян. к-рами полягає в поширенні якісних літ. перекладів їхніх класичних творів. Автор низки підручників та наук. праць з історії слов'ян. літератур (чеської, болг., сербської, хорватської, словенської та ін.) для вищої школи та студій із соціальної історії *Правобережної України*. За працю «Очерк истории чешской литературы» (К., 1886) відзначений академічною премією графа Д.Толстого. Редагував «Ежегодник Коллегии Павла Галагана», збірник «Славянская беседа» (т. 1—2. 1888—91) та ін. видання. Опублікував низку матеріалів з приватного архіву Г.*Ґалаґана*.

П. у м. Київ.

Особовий фонд С. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 179).

Праці: Этюды из области новой чешской литературы. К., 1881; Очерк истории чешской литературы. К., 1886; К малорусским лечебникам. «Киевская старина», 1890, № 4; К биографическому материалу о А.А. Котляревском. Там само, 1892, № 3; К вопросу о происхождении дум. Там само, 1893, № 1; Про київське життя 1849 року. «Україна», 1925, кн. 6; З подробиць реформи 1861 р.: Лист Г.П. Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. Там само, 1927, кн. 4; Дещо про стан славістики на Заході. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 21/22. К., 1929; З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років. В кн.: За сто літ, кн. 4. К., 1929; З листування В.П. Горленка. В кн.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 23. К., 1929; На Галаганівщині літом 1927 р. «Україна», 1929, кн. 32 (січень—лютий); До Києво-Галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г.П. Галагана). В кн.: За сто літ, кн. 5. К., 1930.

Літ.: 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 — 1 октября 1896). К., 1896; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Апанович Е.М.* Архив А.И. Степовича. «Советское славяноведение», 1982, № 5.

О.В. Ясь.



А.І. Степович.

СТЕ́РЧО Петро (14.04.1919—18.06.1987) — учений, публіцист, учасник укр. національно-визвол. змагань кінця 1930-х рр. на Закарпатті. Д-р екон. н. (1949), д-р політ. н. Н. в с. Кузьмино (нині село Мукачівського р-ну Закарпат. обл.). 1936—38 навч. в Мукачівській торг. академії, наприкінці 1938 — на поч. 1939 брав участь у роботі органів *Карпатської України*, член *Карпатської Січі*. Після окупації Закарпаття Угорщиною в березні 1939 емігрував до Словаччини, де закінчив Братиславську торг. академію, згодом переїхав до Австрії. З 1942 за дорученням Проводу ОУН працював викладачем шкіл у *Західній Україні*, а після війни продовжив навчання в Мюнхені в Укр. вищій екон. школі, де 1949 захистив дисертацію і здобув учений ступінь д-ра економіки. 1950 виїхав до США, спочатку проживав у Пітсбурзі, а згодом — у Чикаго, де здобув учений ступінь д-ра політ. наук, працював професором місц. ун-ту, брав участь у роботі різних наук. орг-цій та об'єднань українців США. С. є автором низки монографічних досліджень та спогадів з новітньої історії *Закарпатської України*: «Карпато-Українська держава» (Торонто, 1965; Львів, 1994), «Національне відродження Карпатської України», «Карпатська Україна в міжнародних справах 1938—1939 рр.» (англ. мовою) та ін.

П. у м. Нарберг (шт. Пенсильванія, США).

Літ.: *Довгей В.* Літописець Карпатської України. В кн.: *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. Львів, 1994.

С.В. Віднянський.



П. Стерчо.

СТЕФА́Н І Святий (Stefan I. (Szent) István, Іштван І Арпад; 978—15.08.1038) — князь (997—1000) і перший король (1001—38) Угорщини. Королів. титул прийняв при сприянні рим. папи. С. І видав закони, що регламентували життя сусп-ва, зміцнили власність панівної верхівки на землю, встановили привілеї для світських і духовних сеньйорів. С. І відстояв незалежність Угор. д-ви, розгромивши 1030 військо герм. імп. Конрада ІІ. Підтримував дружні зв'язки з Польщею і певний час із *Київською Руссю*. У війні Угорщини з Германією



Пам'ятник першому королю Угорщини Стефану І Святому у м. Будапешт. Фото 2012.

1015—18 Русь підтримала С. І. Проте 1018, коли польс. кн. *Болеслав I* Хоробрий напав на Русь, С. І дав йому 500 воїнів. 1029—31 Русь у союзі з Германією воювала проти Польщі, яку підтримував С. І. Після 1031 русько-угор. стосунки налагодилися.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

М.Ф. Котляр.



В.С. Стефаник.

СТЕ́ФАН БАТО́РІЙ (Stefan Batory; 27.09.1533—12.12.1586) — князь Трансильванії (1571—76), король Речі Посполитої (1576—86), полководець. Н. в м. Шомліо (нині м. Шимлеу-Сильваніеи, Румунія). Походив з відомого угор. роду, син трансильванського кн. Стефана Баторі (Баторія) та Катерини Телегді. Вчився в *Падуанському університеті.* Після втечі у Францію короля *Речі Посполитої* Генріха Валуа (франц. король Генріх III) С.Б. було обрано новим королем за умови його одруження з Анною Ягеллонкою — сестрою покійного короля Речі Посполитої *Сигізмунда II* Августа. Трансильванський престол перейшов до племінника С.Б. — Сигізмунда Баторі.

Під час правління С.Б. в Речі Посполитій його вірним помічником був Я.*Замойський*, одружений з племінницею С.Б. Гризельдою (пізніше став *канцлером коронним* і *великим гетьманом коронним*). С.Б. прагнув зміцнити владу монарха, приборкував *магнатів*, не спиняючися перед стратами (страта С.*Зборовського*, котрий певний час був гетьманом Війська Запорізького), зміцнював армію, створивши, напр., т. зв. вибранецьку піхоту (див. *Вибранці*), провів суд. реформу, запровадивши замість королів. суду два трибунали (*Коронний трибунал* і *Головний Литовський трибунал*). Будучи католиком, С.Б. прагнув не допустити загострення конфліктів з іновірцями; сприяв створенню Віленської академії (1578). Не зумівши перемогти Гданськ (1577), С.Б. однак досягнув компромісного вирішення проблеми взаємовідносин цього міста з Річчю Посполитою. З іменем С.Б. пов'язаний перелом у ході *Лівонської війни 1558—1583*, у Моск. д-ви було відвойовано Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Великі Луки (нині місто Псковської обл., РФ), воєнні дії були перенесені на Смоленщину, Сіверщину і на власне моск. землі (облога Пскова 1581). Воєнні успіхи С.Б. змусили моск. царя *Івана IV* укласти Ям-Запольський мир (1582), внаслідок чого моск. війська були виведені з Білорусі та Прибалтики. Заради перемоги в Лівонській війні 1558—83 С.Б. уникав конфлікту з *Османською імперією*, через що було страчено вождя запороз. козаків І.*Підкову* (1578). 1578 Б. провів т. зв. козацьку реформу, відповідно до якої на королівську службу було набрано 500 укр. козаків, за якими закріплювалися певні соціальні права і привілеї, за військ. службу виплачувалася платня. Проведені С.Б. заходи, попри їхню обмеженість, сприяли започаткуванню процесу оформлення козацтва як окремого соціального стану, а також слугували підставою для обґрунтування козаками перед владою Речі Посполитої законності своїх вимог щодо збереження «старожитніх прав і вольностей». Після перемоги над Моск. д-вою С.Б. розпочав підготовку до війни проти Осман. імперії, у котрій важливу роль відводив запороз. козацтву, однак невдовзі помер у м. Гродно (нині місто в Білорусі).



Стефан Баторій. Портрет роботи Войцеха Стефановича. 1578.

Літ.: *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904; Poczet Krolów książąt polskich. Warszawa, 1978; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999; *Wisner H.* Zygmunt III Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 2006.

Ю.А. Мицик.

СТЕ́ФАН ВІЗАНТІ́ЙСЬКИЙ (5 ст.) — автор геогр. словника, в якому низку статей присвячено стародавній топоніміці й етноніміці території сучасної України. Свої відомості С.В. запозичував із творів письменників різного часу; багато з них нині втрачено, напр., перший опис усіх відомих еллінам земель *Гекатея Мілетського* (межа 6 і 5 ст. до н. е.) або праці уславленого в античності географа Артемідора (межа 2 і 1 ст. до н. е.). До словника С.В. включені дані, що ніде більше не збереглись в антич. літературі: про скіф. племена ісепів, едів, міргетів, язаватів та ін.; у словнику С.В. також наведені різночитання в написанні північнопричорномор. топонімів і етнонімів.

М.В. Скржинська.

СТЕФА́НИК Василь Семенович (14.05.1871—07.12.1936) — письменник-новеліст, громад. і політ. діяч. Батько С.Стефаника і Ю.*Стефаника.* Н. в с. Русів (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї середньозаможних селян. Навч. в нар. школі в Русові, згодом — у Снятинській міській, Коломийській (1883—90) та Дрогобицькій (1890—92) г-зіях, на мед. ф-ті Краківського ун-ту (1892—1900). Втративши зацікавлення медициною, 1900 повернувся до рідного села. Під час університетських студій підтримував товариські взаємини з деякими польс. письменниками і митцями, зокрема В.Морачевським, С.Пшибишевським, В.Орканом.

1890 в час. *«Народ»* опублікував статтю «Жолудки наших робітних людей і читальні», що започаткувала його літ. діяльність. С. — неперевершений майстер психологічної новели, перші з яких («Синя книжечка», «Лист», «Виводили з села», «Стратився», «У корчмі», «Побожна», «Самасамісінька») були опубліковані в чернів. газ. «Праця» (1897). 1899 в *Чернівцях* опубл. перша збірка новел «Синя книжечка», яка була високо оцінена тогочасними літ. критиками. З не меншим захопленням громадськість зустрі-

ла ін. збірки худож. творів (новел) — «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Моє слово» (1905). 1903 під час відкриття пам'ятника І.*Котляревському* в Полтаві С. особисто познайомився з Г.*Хоткевичем*, Лесею *Українкою*, Оленою *Пчілкою*, М.*Коцюбинським*, М.*Старицьким* та ін. відомими літ., театральними діячами. 1904—09 проживав у с. Стецева́ (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.), з 1910 до кінця свого життя — у с. Русів.

З 1902 С. поринув у вир громад. і політ. життя. Двічі обирався послом (депутатом) до австрійс. парламенту від *Української радикальної партії* (1908, 1911). Під час *Першої світової війни* здебільшого перебував у *Відні*. Засновник читальні «Просвіти» у рідному селі, почесний член «Просвіти», голова Т-ва письменників і журналістів. У роки національно-визвол. змагань на західноукр. землях входив до *Української національної ради ЗУНР*, був обраний до складу делегації, яка брала участь у підписанні Акта злуки УНР і ЗУНР (див. *Акт злуки*). 1928 отримав від уряду УСРР персональну пенсію, від якої відмовився 1933, довідавшись про *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*.

1916 повернувся до літературної діяльності. 1916—33 опублікував 23 новели, які увійшли до останньої збірки «Земля» (1926) та ювілейного видання «Твори» (1933). Залишив низку автобіографічних спогадів та багату епістолярну спадщину. Листувався з Л.*Мартовичем*, С.Шмігером, А.*Шмігельським*, М.Шухевичем, М.Заячківським. Новелам письменника притаманний особливий драматизм і психологізм, що відрізняє його від ін. представників цього напряму. С. вплинув на творчість Г.*Косинки*, Марка *Черемшини*, О.*Гончара*, Г.*Тютюнника*.

Після важкої хвороби помер у с. Русів, похований на Старому цвинтарі (т. зв. Могилі).

Час. *«Діло»* називав С. «найбільшим письменником Галицької Землі» (після І.*Франка*), «найдостойнішим представником європейського рівня нашої літератури». 1971 урочисто відзначено столітній ювілей письменника: у рідному селі відкрито літературно-меморіальний музей; у *Львові* встановлено пам'ятник (скульптор В.Сколоздра, архіт. В.Вендзилович); Львів. наук. б-ці АН УРСР та Івано-Франк. пед. ін-ту присвоєно його ім'я.

Літ.: *Лепкий Б.* Василь Стефаник: Літературна характеристика. Львів, 1903; *Крижанівський С.* Василь Стефаник: Критико-біографічний нарис. К., 1946; *Кущ О.* Василь Стефаник: Бібліографічний покажчик. К., 1961; Василь Стефаник у критиці і спогадах. К., 1970; *Лесин В.* Василь Стефаник — майстер новели. К., 1970; *Стефаник Ю.* Дещо про листування Василя Стефаника. В кн.: Українство: Національно-духовні виміри. Івано-Франківськ, 2005.

І.Я. Соляр.

СТЕФА́НИК Юрій Васильович (псевдоніми і криптонім — Юрій Гаморак, Юрій Клиновий, Ю.К.; 24.07.1909—25.04.1985) — юрист, літературознавець, публіцист, критик, редактор, мемуарист, культурно-освіт. і громад. діяч, педагог. Син В.*Стефаника*, брат С.Стефаника. Н. в с. Стецева́ (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. в школі с. Русів (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.), у Коломийській г-зії. Закінчив юрид. ф-т Львів. ун-ту магістром права (1935). У пошуках роботи 1936 виїхав до Канади, працював у газ. «Українські вісті» (Едмонтон, 1937—38). Повернувся до *Львова* після смерті батька 1938; став співробітником час. *«Життя і знання»*, редактором час. «Новітній ремісник», членом *Організації українських націоналістів*, був заарештований у вересні 1940, але звільнений завдяки втручанню К.*Студинського* і П.*Франка*. 1939—41 був наук. співробітником Ін-ту літератури АН УРСР у Львові, готував повне видання творів батька, передав АН УРСР його архів; викладав укр. мову у Львів. ветеринарному ін-ті. 1941—44 — редактор *«Українського видавництва»* у Львові; як учасник *похідних груп ОУН* у Сх. Україну був заарештований *гестапо*, із лабет якого вдалося вирватися. 1944 емігрував до Німеччини, 1948 — до Канади. Працював до пенсії юристом у «Public Trust», займався видавничою, редакторською і дослідницькою працею. Боровся за впровадження укр. мови в сепаратних школах Едмонтона (пров. Альберта, Канада). З 1971 очолював письменницьку організацію «Слово», був редактором однойменного збірника (зб. 4—9). Видав твори Л.*Мартовича* і В.Стефаника (укр. і англ. мовами). Один із засновників курсів українознавства, де викладав укр. мову (1956—70). Численними наук. працями про творчість батька заклав основи «стефаникознавства»; автор літературно-критичних праць про письменників України та діаспори (Г.*Косинку*, Л.Мартовича, У.*Самчука* та ін.), передмов, некрологів і спогадів. Організатор наук. конференцій і літ. вечорів (Т.*Осьмачки*, Д.*Нитченка* та ін.).



Ю.В. Стефаник.

Нагороджений К-том українців Канади медаллю 100-річчя поселення українців у Канаді.

П. у м. Едмонтон. Згідно з останньою волею С. його прах захоронено біля могили батька в с. Русів.

Свою б-ку С. подарував с. Русів; його архів зберігається в «Національному архіві і бібліотеці Канади» та у відділі рукописів Львів. нац. наук. б-ки імені В.Стефаника; листування з У.Самчуком (1953—85) — у відділі рукописів Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України.

Тв.: Моїм синам, моїм приятелям: Статті й есеї. Едмонтон—Торонто, 1981; Українська еміграція в Канаді, її світла й тіні. В кн.: *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді. Едмонтон—Вінніпег, 1983; [Листи до Дм. Нитченка.] В кн.: *Нитченко Д.* Листи письменників, зб. 2. Мельбурн—Ніжин, 1998; Роздуми про батька: Статті про В. Стефаника. Листи в Україну. К., 1999; Трагедія і тріумф роду Стефаників. «Сова» (Тернопіль), 1999, № 2.

Бібліогр.: *Славутич Я.* Анотована бібліографія української літератури в Канаді: 1908—1986. Едмонтон, 1987.

Літ.: *Чуб Д.* Люди великого серця. Мельбурн, 1981; *Наумович С.* Літературознавство Юрія Клинового. «Визвольний шлях», 1983, № 4; Некролог. В кн.: Слово, зб. 11. Нью-Йорк, 1987; *Нитченко Д.* Силуети. К., 1996; *Заславський І.* Не залишився в тіні батька...: Про Стефаника-молодшого. «Українська мова та література в школі», 1998, № 13 (77), квітень; *Головацький І.* Юрій Стефаник. «За вільну Україну», 1999, 10 вересня; Рідкісні видання з колекції професора Ф.П. Погребенника: Каталог виставки. К., 1999; *Саварин П.* Великий син великого

батька (кілька штрихів до портрета Юрія Стефаника). В кн.: *Саварин П.М.* З собою взяли Україну. Від Тернопілля до Альберти. К., 2007; Популярна енциклопедія Львова. Львів, 2009; Фонди особового походження. В кн.: *Матяш І.Б.* Архівна україніка в Канаді. К., 2010.

Г.П. Герасимова.



Г.П. Стефанів.

СТЕФА́НІВ Гнат Петрович (10.02.1886—21.06.1949) — військ. діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Н. в с. Топорівка (нині с. Топорівці Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї педагогів (мати — сестра письменника Леся *Мартовича*). Закінчив г-зію в *Коломиї* (1902), австрійс. кадетську школу у *Львові* (1906). Активний учасник нац. молодіжного, сокільсько-січового руху. З 1907 — офіцер австрійс. армії. У роки *Першої світової війни* — командир роти на рос. фронті, 1915—17 перебував у полоні. Організатор збройного перевороту 1 листопада 1918 в *Золочеві*, командувач військового округу, з 9 листопада 1918 — *Української Галицької армії*, згодом — командир запасної бригади, нач. постачання *Армії Української Народної Республіки* (1919), командир кінного полку в *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920.* З травня 1920 — військ. аташе УНР у Чехословаччині (з осідком в *Ужгороді*), співпрацював з організаціями укр. військ. еміграції. Під час *Другої світової війни* виїхав до Німеччини, перебував у таборі переміщених осіб Регенсбург, де йому надано звання генерал-хорунжого.

П. у м. Регенсбург (Німеччина).

Літ.: *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; Гей, там на горі «Січ» іде!: Збірник. Едмонтон, 1965; *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України. Нью-Йорк—Ванкувер, 1973; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.



К.Г. Стеценко.

СТЕФАНО́ВИЧ Василь (1697—23(12).02.1773) — правознавець, перекладач і мандрівник. Н. в м. *Лубни* в козац. родині. Освіту здобув у Київ. академії. Навч. також у Німеччині, Австрії та Італії. Магістр Бреславського ун-ту (1722). 1724 — перекладач іноз. мов при царській канцелярії. Викладав у школі Феофана *Прокоповича*, брав участь у публікації його творів. 1725 призначений професором філософії та риторики в духовній семінарії (*Санкт-Петербург*). 1729 на запрошення гетьмана Д.*Апостола* переїхав до України, де був залучений до комісії з укладання законодавчого кодексу *«Права, по которым судится малороссийский народ»*. У ній працював 8 років, деякий час — головою. Особисто переклав кілька розділів Литовського статуту (1588; див. *Статути Великого князівства Литовського*) та книгу «Титули права магдебурзького» Б.Гроїцького. Безпосередньо упорядкував 3 розділи «Прав...» Одержав звання *бунчукового товариша*. Займав посаду лохвицького *сотника*, а потім — лубенського полкового судді (1750). Не раз брав участь у походах козац. війська проти *Кримського ханату*, а також на *Хотин*. Брав участь у підготовці наказу лубенської шляхти в Комісії по укладанню Нового Уложення (1767).

Літ.: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Материалы для биографии Стефановича Василия. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, т. 7. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743. К., 1997.

О.І. Гуржій.

СТЕЦЕ́НКО Кирило Григорович (24(12).05.1882—29.04.1922) — композитор, диригент, священик, музично-громад. діяч. Н. в с. Квітки (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.). 1903 закінчив Київ. духовну семінарію. Навч. в Муз. школі Рос. муз. т-ва (1904) та *Музично-драматичній школі М.Лисенка* (1904—07); брав уроки композиції у Г.Любомирського. 1907 за



Меморіальний музей К. Стеценка у с. Квітки.

участь у революц. діяльності був висланий із *Києва.* 1908—11 викладав спів у навч. закладах. 1911 став священиком. 1917—20 проживав у Києві, де брав активну участь у створенні кобзарської школи, працював у Всеукр. муз. к-ті відділу мист-ва при Наркомосі УСРР, викладав у Музично-драм. ін-ті ім. М.Лисенка. Музиці С. притаманні емоційність, мелодизм, нац. інтонації та ладогармонічний колорит. Твори: опери «Кармалюк» (незакінчена), «Полонянка» (незакінчена), «Іфігенія в Тавриді» (1922); дитячі опери «Лисичка, Котик і Півник» (1911), «Івасик-Телесик» (1911); кантати «Слава Лисенку», «Шевченкові», «Єднаймося», «У неділеньку, у святу», сатирична пісня-сцена «Цар Горох»; хори (бл. 90) — «Содом», «Прометей», «Сон», «Бурлака», «Знов весна», «Над нами ніч», «То була тихая ніч», «Свобода, рівність і любов» та ін.; солоспіви (бл. 50); ансамблі; мелодекламації. Музика до вистав «Сватання на Гончарівці» (1909), «Про що тирса шелестіла» (1916), «Гайдамаки» (1919), обробки колядок і щедрівок, реліг. музика. Автор музикознавчих досліджень та рецензій.

П. у с. Веприк (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.).

Літ.: *Горюхіна Н., Єфремова Л.* К.Г. Стеценко. К., 1955; *Пархоменко Л.О.* Кирило Григорович Стеценко. К., 1969 (2-ге вид. — К., 1973); *Лісецький С.Ю.* Кирило Стеценко. К., 1974; *Його ж.* Риси стилю творчості Стеценка. К., 1977; *Федотов Є.С.* Кирило Григорович Стеценко — педагог. К., 1977; *Стеценко К.* Спогади. Листи. Матеріали. К., 1981; *Тичина П.* Подорож з капелою К.Г. Стеценка. К., 1982; *Косовський В.* Кирило Стеценко — протоієрей Української автокефальної церкви. В кн.: Наукові записки [Білоцерківського державного краєзнавчого музею], вип. 1. Біла Церква, 1995.

П.М. Бондарчук.

СТЕЦЬКО́ Ярослав Семенович (псевдоніми і криптоніми — Б.Озерський, Б.О., Є.Орловський, Є.О., С.Осінський, С.О., Аскольд, Зиновій Карбович, З.К., Ю.Підлісецький; 19.01.1912—05.07.1986) — ідеолог *Організації українських націоналістів*, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Чоловік Я.Й.*Стецько.* Н. в м. *Тернопіль* у сім'ї священика о. Семена і Теодозії з роду Чубатих. За-

кінчив Терноп. г-зію. Навч. на правничому та філос. ф-тах Краківського і Львів. ун-тів. Учасник нелегальної орг-ції «Українська націоналістична молодь», член *Української військової організації* та ОУН (з 1929). Член Крайової екзекутиви й ідеологічний референт ОУН (з 1932). Редактор перших підпільних видань ОУН «Бюлетень Крайової екзекутиви ОУН на західних українських землях», «Юнак» і «Юнацтво». Політв'язень польс. тюрем (1934—37). Після звільнення з в'язниці виїхав за кордон. Організатор і учасник Рим. Великого збору ОУН (1939). Заст. голови Проводу ОУН(б) (1940). Учасник 2-го Великого збору ОУН(б) (квітень 1941). З початком радянсько-нім. війни повернувся до *Львова*. Один з ініціаторів скликання Нац. зборів і проголошення *Акта Тридцятого червня 1941*. Голова *Українського державного правління* (1941). Ув'язнений нацистами в концтаборі *Заксенгаузен* за відмову відкликати Акт проголошення незалежної Укр. Д-ви (1941—44). Наприкінці 1944 працював в Укр. нац. к-ті. 1945 на Крайовій конференції обраний членом Бюро Проводу ОУН(б). Керівник сектору зовн. політики Закордонних частин ОУН (1946—53). 1968 обраний головою Проводу ОУН(б), який очолював до кінця свого життя. Як президент *Антибільшовицького блоку народів* (АБН; 1946—86) проводив активну політику щодо координації дій світ. антикомуніст. орг-цій та об'єднань. Підписав угоду про співпрацю з Китайс. антикомуніст. лігою, заснував у Тайпеї (Тайвань) місію АБН (1957—60), згодом — представництво АБН, сприяв заснуванню в Токіо (Японія) Світ. антикомуніст. ліги (1970) та став членом її Екзекутиви. Ініціював створення Європ. ради свободи (ЄРС), обраний членом Почесної президії ЄРС (1968—74). Довголітній співробітник час. *«Визвольний шлях»*.

Автор книг «30 червня 1941» (1967) та «Українська визвольна концепція» (т. 1—2, 1987), численних статей і брошур: «Сила — головний аргумент проти Росії» (1954), «Ідейно-політичний резистанс організованого українського підпілля» (1954), «Міжнароднє становище і українська справа» (1955), «Бунт проти матеріялізму» (1959) та ін. — програмних праць і документів ОУН(б) і АБН.

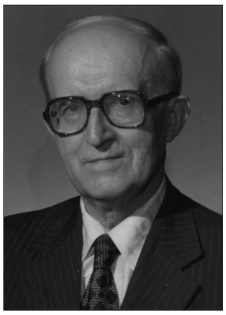
П. у м. Мюнхен (ФРН), похований на місц. кладовищі Вальдфрідгоф.

Літ.: «Визвольний шлях» (Лондон), 1986, № 8; Малий словник історії України. К., 1997; *Рог В.* Вірний син України: До 90-ліття з дня народження Ярослава Стецька. «Народна газета», 2002, № 3 (530), 24—30 січня; *Зварич Р.* Невідомий Ярослав Стецько: Голова революційної ОУН у спогадах його особистого секретаря Романа Зварича. «Україна молода», 2002, 1 лютого; *Гурик М.* Еміграційна діяльність Ярослава Стецька (1967—1968 рр.). В кн.: Наукові записки: Серія: Історія [Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка], вип. 3. Тернопіль, 2009; *Мельничук Б. та ін.* Великий українець із Тернополя: Ярослав Стецько: Життєвий шлях Провідника ОУН. Тернопіль, 2010; Ярослав Стецько («Аскольд», «З. Карбович», «Б. Озерський», «Є. Орловський») — визначний український політичний і державний діяч [біографічна довідка]. В кн.: Український націоналізм: Антологія, т. 1. К., 2010.

О.Й. Стасюк.

СТЕЦЬКО́ Ярослава Йосипівна (уроджена Музика Ганна Йосипівна; 14.05.1920—12.03.2003) — громад. і політ. діячка. Дружина Я.С.*Стецька*. Н. в с. Романівка (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.). Навч. в Теребовлянській польс. г-зії, де і вступила до лав *Організації українських націоналістів* (1938, псевдо — Слава). Вищу освіту здобувала у Львів. політехніці та Школі політ. наук (Мюнхен, Німеччина) за фахом конференц-перекладач. Володіла англ., нім., франц., іспанською, італ., польс., словац. та білорус. мовами. Співорганізатор Червоного Хреста УПА, жін. мережі та юнацтва ОУН. 1943 ув'язнена німцями в м. *Львів*. Після *Другої світової війни* — на еміграції в Мюнхені (1944—91). Була членом Центр. управи *Спілки української молоді* (1948—53), з 1968 — керівник сектору зовн. політики Проводу ОУН (революційної), член ЦК *Антибільшовицького блоку народів* (АБН), шеф пресового бюро АБН, редактор квартальника «Ukrainian Review», співорганізатор Європ. ради за свободу. Після смерті свого чоловіка Я.Стецька очолила Провід ОУН (революційної; 1986—2001) і стала Президентом АБН (1986—2003).

Улітку 1991 повернулася в Україну, виголосила промову на святкуванні 50-ліття створення *Українського державного правління* у Львові 30 червня 1941. Очолила новостворений *Конгрес українських націоналістів* (1992—2003). У березні 1994 представники КУНу взяли участь у перших за часів незалежності виборах до *Верховної Ради України* й отримали 5 депутатських мандатів, але С. в тих виборах участі не брала, оскільки не мала на той час укр. громадянства. На поч. 1997 взяла участь у дострокових виборах до ВР України в Надвірнянському виборчому окрузі Івано-Франк. області (виборчий округ № 89) і перемогла на них, отримавши 86,6 % голосів виборців. 2 березня 1997 склала присягу нар. депутата України. Була народним депутатом України 2-го, 3-го і 4-го скликань. Як найстаріший депутат ВР України двічі — 12 травня 1998 і 14 травня 2002 — відкривала засідання першої сесії новообраної Верховної Ради і зачитувала всьому загалу присягу нар. депутатів.



Я.С. Стецько.



Я.Й. Стецько.

Почесна громадянка Львова (1993).

Нагороджена орденом княгині Ольги 3-го ст.

Через важку хворобу 2003 приїхала на лікування до Мюнхена, де й померла. Похована на *Байковому цвинтарі* в *Києві*.

20 жовтня 2007 в Києві на Байковому кладовищі було урочисто відкрито пам'ятник С. Меморіальні дошки, присвячені пам'яті С., встановлені також на будинках в *Івано-Франківську* та *Тернополі*.

Літ.: *Батенко Т.* Вічна революціонерка. «Поступ», 2000, № 84 (513), 13—14 травня; Померла Слава Стецько. «Свобода», 2003, ч. 11, 14 березня; *Заєць В.* «А ти, славна Україно, не забудь за мене!...». «Нація і держава», 2005, № 80, 16 травня; *Скотникова О., Крупник О.* Жінка-легенда. «Україна молода», 2011, № 143, 16 серпня; *Мельничук Б. та ін.* Вірна дочка України: Слава Стецько: Життєпис у боротьбі. Тернопіль, 2011; Слава Стецько. Web: http://oun-upa.info/personalities/#stetsko_slava.

Ю.А.Черченко.



К.І. Стецюк.



М.К. Стечишин.

СТЕЦЮ́К Катерина Ісаківна (23.11.1905—04.08.2002) — історик. Д-р істор. н. (1961), доцент (1951). Засл. діяч науки УРСР (1967). Н. в с. Шпитьки (нині село Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). Під час навчання в торгово-пром. школі м. *Біла Церква* грала у виставах «Експериментальної майстерні мистецького об'єднання "Березіль"». Закінчила істор. відділення ф-ту профосвіти Київ. ін-ту нар. освіти (1928). Викладала істор. дисципліни в технікумах (1931—39), а також — в ун-ті, консерваторії м. *Київ* (1935—38). 1932—35 навч. в аспірантурі по кафедрі істор. народів СРСР Київ. ун-ту. Викладала в Київ. пед. ін-ті на кафедрі історії України (1935—51, з перервами). Працювала на наук. посадах в Ін-ті історії України АН УРСР (з 1953 — Ін-т історії АН УРСР; 1938—74): молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник., від 1970 — старший наук. співробітник-консультант відділу історії феодалізму. 1941 захистила канд. дис. на тему: «Вплив повстання Степана Разіна на Україну» (науковий керівник — М.*Петровський*), але ВАК підтвердив захист лише 1946. У червні 1941 у зв'язку з воєнними подіями переїхала до м. Горький (нині м. Нижній Новгород, РФ), де працювала на різних посадах (зокрема політруком) в евакогоспіталі. Влітку 1942 відкликана до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де відновлена на роботі в об'єднаному Ін-ті історії і археології АН УРСР. Захистила докторську дис. по монографії «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70 рр. XVII ст.» (1960).

1948—51 — член редколегії ж. «Радянська жінка», 1951—61 — член правління респ. т-ва *«Знання»*. Одна з фундаторів *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, де працювала в різних структурах (1960—90), зокрема очолювала київ. міськ. орг-цію т-ва (1966—71), а з 1966 — член президії респ. т-ва. 1969—74 — член редколегії ж. «Пам'ятники України» (див. *«Пам'ятки України: Історія та культура»*).

Автор бл. 200 наук. і науково-популярних праць з різних аспектів минулого укр. народу, передусім періоду історії 17 ст.

П. в м. Київ.

Праці: Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). К., 1947; Історія УРСР, т. 1. К., 1953 (у співавт.); История УССР, т. 1. К., 1953 (у співавт.); Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. К., 1954 (у співавт.); Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954 (у співавт.); Історія Української РСР, т. 1. К., 1955 (у співавт.); История УССР, т. 1. К., 1956 (у співавт.); Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—40-х роках XVII ст. К., 1960; Історія селянства УРСР, т. 1. К., 1967 (у співавт.); Історія Української РСР, т. 2. К., 1967 (у співавт.); История Украинской ССР, т. 1—2. К., 1969; Історія УРСР, т. 2. К., 1979 (у співавт.); История УССР, т. 3. К., 1983 (у співавт.).

Літ.: «Україна», 1968, № 43; *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. К., 1969; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник: Серія: Українські історики, вип. 1, К., 1998; *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (історичний нарис). К., 1998; *Гуржій О., Юсов С.* Стецюк Катерина Ісаківна (1905—2002 рр.): Біобібліографія, К., 2006.

С.Л. Юсов.

СТЕЧИ́ШИН Микола Климентійович (19.12.1890—07.08.1977) — військ., громад. і політ. діяч, історик укр. війська, генерал-хорунжий. Н. в с. Новосілецьке на Херсонщині в сел. родині. Закінчив кадетський корпус, військ. школу і Миколаївську академію Ген. штабу. Наприкінці 1917 перейшов до укр. армії, активно сприяв її українізації на Пд. фронті. Нач. штабу Волин. кордонної бригади (1918), комендант штабу Волин. групи Армії УНР (1918—19), нач. штабу 3-ї Залізної стрілецької д-зії. У складі інтернованих формувань Армії УНР з кінця 1920 перебував у таборах Польщі (*Каліш*, Щипіорно); очолив секцію охорони пам'яток і стрілецьких могил Укр. воєнно-істор. т-ва, брав участь у впорядкуванні військ. цвинтаря в Щипіорно (1925). 1927 — член комісії з проведення в Каліші жалобної Академії з приводу першої річниці смерті С.*Петлюри*. Начальник екзильної канцелярії військ. мін-ва УНР, за дорученням якого розпочав контрактову військ. службу в польс. армії. Урядом УНР підвищений до звання генерал-хорунжого. По *Другій світовій війні* — у Німеччині. Голова Союзу укр. воєнних інвалідів (1955—71), голова товариського суду Союзу укр. ветеранів (1962), 1969—77 — голова Союзу укр. ветеранів, Церк. ради УАПЦ в Мюнхені (ФРН), активний член *Українського національно-державного союзу*. Автор статей на істор. теми в збірнику «За державність», журналах *«Тризуб»*, «Український інвалід», в *«Енциклопедії українознавства»*-II (зокрема про українців у рос. армії) та ін. виданнях.

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Симон Петлюра яко Верховний вождь в стосунку до національних меншостей на Україні і зокрема до жидівства. «Український інвалід», 1926, № 28—30; Як «петлюрівці» боронили жидів. «Український голос» (Вінніпег), 1926, № 47; Сумна річниця в Каліші. «Тризуб», 1927, № 29 (87); Про Щипіорнський військовий цвинтар. В кн.: За державність: Матеріали до історії війська українського, зб. 2. Каліш, 1930.

Літ.: Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1958; *Рен Є.* Наш генерал. «Християнський голос» (Мюнхен), 1976, 26 грудня; [Траурні повідомлення.] Там само, 1977, 10 серпня, 28 серпня; [Подяка родини за похорон М. Стечишина.] «Шлях перемоги», 1977, 4 вересня; Пам'ятна книга Союзу бувших вояків у Канаді: до 25-ліття Союзу бувших вояків. Гамільтон, 1987; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX ст. Львів, 1995; *Наріжний С.* Українська еміграція, ч. 2. К., 1999; *Киянчук О.* Українські генерали у Польщі. Перемишль, 2009.

Г.П. Герасимова.

СТЕЧИ́ШИН Юліан (30.06.1895—24.02.1971) — громад. діяч у Канаді, адвокат, публіцист, автор праць з історії укр. імміграції, педагог. Н. в с. Глещава (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) в багатодітній (9 дітей) сел. родині. Батько був освіченою людиною, досконало володів 5-ма мовами; був сільс. головою; трагічно загинув 1900 під час пожежі в селі. Початкову освіту С. здобув у своєму рідному селі самотужки, користуючись великою б-кою сільс. священика. Відмо-

вився ходити до школи, бо вчителем був призначений поляк, який не володів укр. мовою. 1910 слідом за старшими братами виїхав до Канади. Працював у друкарні. 1911—15 навч. в Брендонській вчительській школі. Працював учителем. 1917—21 — студент філос. ф-ту Саскачеванського ун-ту. Одночасно навчався в Ін-ті ім. Петра Могили. 1921—31 — ректор Ін-ту ім. Петра Могили. У цей же час (1929—31) навчався на юрид. ф-ті Саскачеванського ун-ту, який закінчив зі ступенем бакалавра. З 1934 і до кінця життя працював адвокатом.

С. завжди брав активну участь у житті укр. громади. Один із засновників (1927), багаторічний голова (1940—42, 1952—58) і почесний голова (з 1958) Союзу укр. самостійників. Один з організаторів К-ту українців Канади (КУК; див. *Конгрес українців Канади*), у Саскачеванському відділі КУК — довголітній діючий, а пізніше — почесний голова. З 1921 був довголітнім секретарем Укр. греко-правосл. братства. З 1951 і до смерті — член Консисторії Укр. греко-правосл. церкви в Канаді. Один із перших і невтомних пропагандистів канад. культ. мозаїки, збереження українства в країні поселення.

Нагороджений Шевченківською медаллю (1968), медаллю сторіччя Канади (1967).

П. у м. Саскатун (пров. Саскачеван, Канада).

Одна із вулиць м. Саскатун, де жив і працював С., носить його ім'я.

Праці і тв.: Ювілейна книга: 25-ліття Інституту імені Петра Могили в Саскачевані. Вінніпег, 1945 (у співавт.); Граматика української мови. 1951; Між українцями в Канаді. Саскатун, 1953; Наші досягнення в Канаді й наше майбутнє. Торонто, 1967; Історія поселення українців у Канаді. Едмонтон, 1975.

Літ.: Календар-альманах «Українського голосу»: 1910—1960. Вінніпег, 1960; *Удод Г.* Юліан Стечишин та його виховний ідеал. В кн.: Західноканадський збірник, ч. 2. Едмонтон, 1975; *Його ж.* Юліан Стечишин. В кн.: *Стечишин Ю.* Історія поселення українців у Канаді. Едмонтон, 1975; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Прокоп Д.* Українці в Західній Канаді. Едмонтон, 1988; Історія «Українського голосу» в біографіях його основоположників і будівничих. Вінніпег, 1995; *Ковальчук О.* «Його ім'я було благословенням для нас українців на цій землі». «Вісник Інституту дослідження діаспори». К., 2002; Юліан Стечишин. В кн.: Народжені Україною. К., 2002.

О.О. Ковальчук.



Ю. Стечишин.

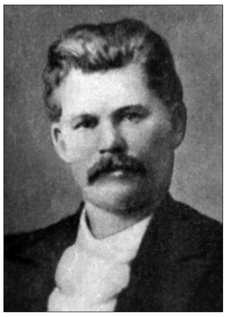
СТЕШЕ́НКО Іван Матвійович (літ. псевдоніми — Іван Сердешний, Ів.Січовик, Світленко; 24.07.1873—30.07.1918) — громад. і політ. діяч, педагог, літературознавець, письменник. Н. в м. *Полтава.* 1892 закінчив г-зію в Полтаві, 1896 — Київ. ун-т, отримавши срібну медаль за працю із сербсько-хорватської літератури. Спільно з Лесею *Українкою*, М.*Коцюбинським*, П.Тулуб, П.Тучапським, М.Ковалевським заснував у *Києві* групу *«Українська соціал-демократія»* (1896). Вони видали в *Галичині* розроблені С. і Лесею Українкою брошури «Програма соціал-демократії», «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства», «Царі, попи та люди» та ін. Викладав у Київ. жін. г-зії, але вже 1897 був заарештований і висланий із Києва, куди знову повернувся 1907. Був членом «Старої громади», *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *Історичного товариства Нестора-літописця*, секретарем *Українського наукового товариства* в Києві, дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1917). 1897—1900 жив у *Чернігівській губернії.* Співвидавець гумористичних журналів *«Шершень»* (1905) і «Гедзь». 1913—14 редагував пед. час. «Сяйво». 1915 очолював Тетянинську г-зію для біженців, де навчалися діти галичан, насильно вивезених до Києва під час окупації Галичини рос. армією. Після революції 1917 — організатор і голова Т-ва шкільної освіти, член *Української Центральної Ради.* Генеральний секретар (з червня 1917), згодом — міністр (січень—лютий 1918) освіти. Співредактор «Робочої газети» (1917—18).

Більшовицька орг-ція Зінківського пов. засудила його на смерть, і він був убитий у Полтаві. Похований у Києві.

Осн. твори: «Поэзия Котляревского» (1898), за яку дістав нагороду Петерб. АН, «Н.П. Котляревский, автор украинской «Энеиды» (1902), «Украинские шестидесятники» (1908), розвідки про Марка *Вовчка*, П.*Мирного*, Лесю Українку, М.Коцюбинського, В.*Стефаника*, збірки поезій «Хуторні сонати» (1899), «Степові мотиви» (1901), оповідання «На заводі», драма «Мазепа», пісні «Вже воскресла Україна», «Гей, не дивуйтесь, добрі люди», переклади укр. мовою Публія *Овідія* Назона «Метаморфози», Ф.Шіллера «Орлеанська діва» та ін., «Т.Шевченко яко великий митець слова» (1914), «До характеристики творчості Т.Шевченка» (1915), «Життя і твори Т.Шевченка» (1918) та ін.

Літ.: *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. К, 1920; *Агафонова Н.* Освітня політика за часів Директорії. «Рідна школа», 1997, № 7—8; *Білоцерківський В., Головченко В.* І. Стешенко — подвижник на ниві українського національного відродження. «УІЖ», 1997, № 6; *Хорунжий Ю.* Іван Стешенко. «Урядовий кур'єр», 1999, 24 липня; *Телячий Ю.В.* Іван Стешенко: Трагедія українського інтелігента. В кн.: Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей, вип. 5. К., 2001.

О.В. Янковська.



І.М. Стешенко.

СТЖИЖО́ВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. к-ра *бронзового віку.* Виділена 1959 А.Гардавським. Поширена у Сх. Польщі і Зх. Україні (*Волинь*). Назва — від поселення біля м. Стжижув (Підкарпатське воєводство, Польща). Датується 18—16 ст. до н. е. І.*Свєшніков* зараховує до неї 66 поселень, 49 місць з окремими знахідками, 24 могильники і 4 речових скарби. Поселення фіксуються, як правило, на високих мисах (Валентинів, Торчин, Коршів, Вільхове), часом наявні житла (напівземлянки), крем'яні майстерні (Млинів), поряд — могильники (Валентинів, Озліїв,





Стовп'є. Вежа. Сучасний вигляд.

Торчин) зі скорченими або витягнутими кістяками. Керамічні вироби (амфори, миски, келихи) в тісті мають домішки шамоту, загладжену поверхню та багатий орнамент у формі різноманітних відбитків мотузки (шнур). Наявні сокири з каменю та бронзи, численні кремнієві вироби. Основа госп-ва — землеробство і скотарство, при окремих рисах мисливської і збиральницької діяльності.

Літ.: *Свєшніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. К., 1974; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). К., 1990.

Л.Г. Мацкевий.

СТІНКІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра завершальної фази середнього *палеоліту* в Подністров'ї. Уперше С.к. виділена М.Анісюткіним 1973 на базі досліджень стоянки Стінки I, розташов. біля с. Атаки Хотинського р-ну Чернів. обл. 1988 О.Ситник відкрив стоянку Пилипче XI у Борщівському р-ні Терноп. обл. Пам'ятки С.к. розміщені на високих (надканьйонних) терасах Дністра і представлені переважно перевідкладеними кам'яними колекціями. Характерною рисою С.к. є присутність значної кількості крем'яних наконечників до списів, що мали видовжену трикутну форму та були плоско огранені з обох боків. Ці вироби подібні до селетських індустрій ранньої пори пізнього палеоліту Центр. Європи. У комплексі знарядь праці переважають скребла і скребки.

Літ.: *Анисюткин Н.К.* Варианты среднего палеолита Приднестровья (стинковская культура). В кн.: Археологический сборник, № 19. Л., 1978; *Ситник О.* Стінківська мустьєрська культура: Аналіз та інтерпретація джерел. В кн.: Археологический альманах, № 8. Донецк, 1999.

О.С. Ситник.

СТО́ВП'Є — архітектурно-археол. пам'ятка, оборонно-культовий комплекс давньорус. часу. Розташов. за 10 км на пн. зх. від м. Хелм (*Холм*), у с. Стовп'є Люблінського воєводства (Польща), на лівому березі р. Гарка (прит. Угерки, бас. Вісли).

Являє собою *городище* (пагорб висотою 4—5 м і площею понад 400 м^2), впритул до якого стоїть мурована башта-«стовп». Башта в плані прямокутна зовні (5,7×6,3 м) і кругла всередині, збереглася на висоту до 19,5 м. Мала 4 яруси, найвищий з яких становив 8-кутне в плані приміщення з апсидою й виконував функцію каплиці.

Уперше згадано в *Галицько-Волинському літописі* під 6712 (насправді під 1208 або 1210), коли краківський кн. *Лєшек Білий* змусив кн. *Олександра Всеволодича* передати кн. *Васильку Романовичу Белз* в обмін на *Угровськ*, Верещин (нині село Люблінського воєводства), С. та Комов (нині с. Кумув Люблінського воєводства). Невдовзі Олександр Всеволодич втратив ці «городи», бо вже 1217/18 їх відбив у того ж Лєшека Білого кн. Данило Романович (див. *Данило Галицький*). Поодинокі згадки топоніма Стовп'є трапляються і в істор. джерелах 14—16 ст.

2003—05 польс. вчені комплексно дослідили залишки С., реконструювавши всі етапи історії цієї пам'ятки. С., судячи з усього, було зведено як фортецю на волинсько-польс. прикордонні ще на рубежі 12—13 ст. волин. князем *Романом Мстиславичем*. Ґрунтовної перебудови С. зазнало приблизно в 1230-ті рр., одночасно зі спорудженням князівської резиденції — Холма. У цей час С. функціонує як укріплений монастир. Висловлене припущення, що на цьому етапі своєї історії С. було монастирем-резиденцією вдови Романа Мстиславича *Анни*, яка, згідно із джерелами, від 1220-х рр. і до самої смерті (1253/54) була монахинею. 3-й етап історії пам'ятки розпочався в 1280-ті рр., коли споруди були значно перебудовані та розширені. Саме цей період характеризується черговим загостренням взаємин між *Романовичами* та польс. князями. Та вже на рубежі 13—14 ст. С. зазнало руйнівної пожежі і в подальшому не відновлювалося.

Літ.: *Раппопорт П.А.* Волынские башни. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 31. М., 1952; *Антипов И.В.* Древнерусская архитектура второй половины XIII — первой трети XIV в.: Каталог памятников. СПб., 2000; Zespół wieżowy w Stołpiu: Badania 2003—2005. Warszawa, 2009.

Даріуш Домбровський.

СТО́ЖЕК (Стіжок) — укріплений населений пункт на витоках р. Людмирка (прит. Ікви бас. Дніпра), у пд. частині *Луцького князівства*. Уперше згадується в *Галицько-Волинському літописі* при описі подій 1259, коли на вимогу монгол. полководця *Бурундая* кн. *Лев Данилович* розкидав укріплення «городів» С. і сусіднього *Данилова* (ці фортеці контролювали один із проходів через Кременецькі гори). 1288 луцький кн. *Мстислав Данилович* приймав у С. гінця володимирського кн. *Володимира Васильковича*. За договором 1366 між польс. королем *Казимиром III* Великим і вел. кн. литов. *Ольгердом* та його братами С. з округою залишився у волин. володіннях кн. *Любарта*. За угодою 1392 з королем польс. і верховним кн. литов. Владиславом II *Ягайлом* вел. кн. литов. *Вітовт* передав С. та його волость кн. *Скиргайлу Ольгердовичу*. У 1-й третині 15 ст. С. утратив оборонні та адм. функції і в подальшому згадується як сільс. поселення, що існує дотепер (с. Стіжок Шумського р-ну Терноп. обл.).

Літописний С. ототожнюється з *городищем* на околиці с. Стіжок, на вершині конусоподібної гори Замок (відносна висота 80 м). Площа майданчика 0,1 га. Слідів укріплень не збереглося. За археол. матеріалом городище датується 12—13 ст.

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.). К., 1896; *Раппопорт П.А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. (Материалы и исследования по археологии СССР, № 140). М., 1967; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Собчук В.Д.* Формування території Кременецького повіту. «ЗНТШ» (Львів), 2010, т. 260, вип. 2.

В.Д. Собчук.

СТОЛИ́ПІН Петро Аркадійович (14(02).05.1862—18(05).09.1911) — рос. держ. і політ. діяч. Н. в м. Дрезден (Німеччина) в сім'ї дворян. Дитинство пройшло в Литві. 1881 закінчив Орловську г-зію і вступив на фізико-мат. ф-т Петерб. ун-ту. Серед його викладачів був Д.Менделеєв.

С. як великого землевласника після закінчення ун-ту 1885

призначили в департамент землеробства і сільс. пром-сті мін-ва держ. маєтностей Рос. імперії. 1889 він перейшов до МВС Рос. імперії, обраний *предводителем дворянства* в м. Ковно (нині м. Каунас, Литва), 1890 призначений почесним мировим суддею, здобув чин титулярного радника, 1891 — колезького асесора. 1902 С. — *губернатор* Гродненської губ. За його ініціативи відкривалися нові навч. заклади, розпочалася аграрна реформа в губернії: розселення селян на *хутори*, ліквідація черезпілля, освіта селян, розвиток кооперації, підвищення продуктивності праці. 1903—06 С. займав посаду губернатора Саратовської губ. Критично сприймав *російсько-японську війну 1904—1905.* Активно протидіяв революц. подіям 1905 і поч. 1906 (див. *Революція 1905—1907*). У квітні 1906 призначений міністром внутр. справ, з липня 1906 — одночасно головою *Ради міністрів Російської імперії.* За його участі розроблений і прийнятий 1 вересня (19 серпня) 1906 указ рос. імп. *Миколи II* про *військово-польові суди.* Зусиллями уряду С. 16 (3) червня 1907 відбувся розпуск 2-ї Держ. думи Рос. імперії та було змінене виборче законодавство, що здобуло назву «третьочервневий переворот 1907».

За умов екон. та політ. поляризації сусп-ва осн. завданням уряду С. стало проведення реформ, гол. чин. аграрної (див. *Столипінська аграрна реформа*), спрямованих на підсилення соціальної бази рос. *монархії.* Внаслідок реформи зусиллями уряду С. з общинної у приватну власність перейшли майже всі землі в *Полтавській губернії* та понад 50 % земель *Чернігівської губернії* і *Харківської губернії.* У *Херсонській губернії*, *Катеринославській губернії* і *Таврійській губернії* вийшло з общини 42 % дворів, на Правобережжі — бл. 48 %. Вихід селянства з общинного землеволодіння прискорив процес структурної диференціації селянства. В Україні протягом 1906—12 продали свої наділи бл. 263 тис. селян, вийшли на хутори 226,5 тис. власників. Особливу увагу С. приділяв сх. частині Рос. імперії, тому 1910 разом з головноуправляючим землеробством і землевпорядкуванням Рос. імперії О.*Кривошеїним* здійснив інспекційну поїздку до Зх. Сибіру та Поволжя. Після цього на урядовому рівні заохочував переселення на вільні землі селян з європ. частини Росії, що було складовою столипінської аграрної реформи. Тільки в Алтайському краї під час реформування було засновано 3415 населених пунктів, в яких проживали понад 600 тис. селян-переселенців. Вони освоїли 3,4 млн *десятин* нових земель. Великого розмаху набув переселенський рух в укр. губерніях, і впродовж 1906—12 з України до азійської частини Росії виїхало бл. 1 млн осіб. Найбільше переселенців прибуло з Лівобережжя, селянство якого особливо страждало від малоземелля і тому давало 25 % переселенців усієї Рос. імперії.

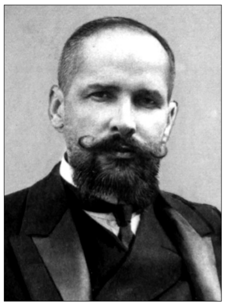
Реформа місц. самоврядування, що також проводилася за ініціативи С. на основі «Закону про земство в західних губерніях» (1911), передбачала послабити вплив великих землевласників та розширити права дрібних у вирішенні місц. справ. Низка законів, ініційованих С., стосувалася свободи совісті, заг. початкової освіти. 1907—10 уряд С. посилив політику придушення нац. рухів, зокрема, щодо укр. народу, його мови і нац. к-ри (див. *Столипінський циркуляр 20 січня 1910*), низкою дій значно послаблювалася фінська автономія.

Реформи С., за відсутності широкої соціальної бази, викликали опір різних верств населення, що призвело до зниження політ. впливу С. та вчинення 11-ти замахів на його життя. У *Києві* 14 (1) вересня 1911 анархіст Д.*Богров* смертельно поранив С., який за кілька днів помер та був похований на території *Києво-Печерської лаври.*

Літ.: *Аврех А.Я.* П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. М., 1991; *Казарезов В.В.* Столыпин: История и современность. Новосибирск, 1991; *Рыбас С., Тараканова Л.* Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. М., 1991; *Зырянов П.Н.* Петр Столыпин: Политический портрет. М., 1992; *Сидоровнин Г.П.* П.А. Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862—1911). М., 2007.

В.М. Волковинський, Ю.А. Хоптяр.

СТОЛИ́ПІНСЬКА АГРА́РНА РЕФО́РМА — комплекс законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення нових сел. госп-в шляхом руйнування общинного землеволодіння, з метою подолання кризи в сільс. госп-ві Рос. імперії. Назва реформи походить від прізвища П.*Столипіна*, який був ініціатором її підготовки та проведення.



П.А. Столипін.

С.а.р. передбачала низку заходів, які мали на меті підтримку та розширення обсягів функціонування приватної власності на землю, посилення заможного селянства через зниження впливу сел. общини (див. *Громада*). Реформування розпочалося з указу 22 (9) листопада 1906 «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», осн. законодавчим актом став закон 27 (14) червня 1910, згідно з яким кожний селянин набував права закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитися на *хутір* або відруб. Порядок проведення землевпорядкувальних робіт, пов'язаних із запровадженням реформи, визначався законом 11 червня (29 травня) 1911, і в такий спосіб завдавався удар по общинному землеволодінню.

Законодавство надавало право селянам вийти з общини і стати вільними фермерами або мігрувати в багатоземельні райони Росії за Урал. Реалізовуючи право вільного виходу з общини, селяни отримували земельні наділи без викупної плати. Між селянами розподілялися вільні казенні землі, бажаючі могли викупити земельні ділянки в *поміщиків* за допомогою позик, що видавалися Сел. банком. Селяни, одержавши землю, не мали права продати її особі ін. стану, а також сконцентровувати у своїх руках більше 6-ти земельних наділів (середній розмір земельної ділянки дорівнював 14—15 *десятинам*).

У перші роки С.а.р. (1906—13) бл. 200 тис. сел. сімей в Рос. імперії одержали в приватне володіння 2 млн десятин землі, з общини виділилося бл. 2 млн господарів, або 22 % всіх членів общини. В Україні процес проходив швидше, але тут були великі відмінності між окремими регіонами. На Лівобережжі об-

щинне землеволодіння переважало і досягало в *Харківській губернії* 93,2 % всіх сел. дворів, *Чернігівській губернії* — 51,5 %, *Полтавській губернії* — 17,9 %. Внаслідок С.а.р. з общинної у приватну власність перейшли майже всі землі Полтавської та понад 50 % земель Чернігівської і Харківської губерній. У *Херсонській губернії*, *Катеринославській губернії* і *Таврійській губернії* вийшло з общини 42 % дворів, на Правобережжі — бл. 48 %. Загалом в Україні в результаті реформи цей показник становив 25 % селянських дворів.

С.а.р. прискорила процес майнової диференціації селянства. Закріпивши надільну землю у приватну власність, незаможне селянство, що не мало інвентарю та худоби, не могло отримати кредит для господарювання і змушене було продавати її за низькою ціною. В Україні протягом 1906—12 продали свої наділи бл. 263 тис. селян, вийшли на хутори 226,5 тис. власників. Серед продавців землі перебувало також чимало поміщиків, які 1906—12 в Україні продали понад 385 тис. десятин землі. Покупцями банк. землі ставало переважно заможне селянство, що скуповувало землю і далі здавало її в оренду невеликими частинами переважно незаможному селянству. Часто такі орендарі не могли платити високу орендну плату, тому їм залишалося або пролетаризуватися, або переселятися. Переселенська політика була складовою С.а.р. Низькі ціни на землю за Уралом, заохочувальні урядові кредити, щоправда під високі відсотки, приваблювали бідне селянство та спонукали його до міграції. Переселенський рух набув великого розмаху і впродовж 1906—12 з України до Азіатської Росії виїхало бл. 1 млн осіб. Найбільше переселенців прибуло з *Лівобережної України*, селянство якої страждало від малоземелля і тому давало 25 % переселенців усієї Рос. імперії. Більшість мігрантів становили безземельні і малоземельні селяни (67 %), які мали до 3 десятин землі. Напр., у Полтав. губ. вони складали 72,4 %, у Харківській — 62 %, Чернігівській — 52,8 % всіх переселенців. На нових місцях значна частина селян не змогла закріпитися, оскільки держ. допомога була недостатньою. Незвичні кліматичні умови, хронічне голодування, відсутність мед. допомоги змушували їх повертатися назад на попередні місця проживання. Упродовж 1906—13 в укр. губернії повернулася майже четверта частина переселенців, але середнє селянство знайшло на Далекому Сході свою другу батьківщину.

С.а.р. не вдалося провести повністю через брак часу (П.Столипін вказував на необхідність 20-ти років спокою). Вона поглибила процес соціально-екон. диференціації селянства і тим самим хворобливо вплинула на становище найменш захищених його груп. За даними перепису 1916, в Україні землею володіли: менше 1 десятини — 15 % селянських сімей, від 1,1 до 3 десятин — 20 %, від 3,1 до 10 десятин — 56 %, 10,1 десятини та більше — 9 %. Втім, С.а.р. була одним із найрішучіших поступів лібералізму в рос. історії, сприяла перетворенню середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну. В різних регіонах створювалися вільні сел. госп-ва на хуторах та відрубах. Вона сприяла розвиткові товарних відносин, широкому застосуванню машин і добрив, зростанню врожайності у 1912 на 20 %. 1913 було зібрано найбільший урожай зернових — 1200 млн *пудів*. Третина всієї продукції продавалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Частка України в експорті Рос. імперії досягла понад 25 %, а щодо вивозу зернових — понад 40 % (250—300 млн пудів щорічно). Напередодні *Першої світової війни* Росія мала найкращі екон. показники за останні півстоліття.

Однак С.а.р. із самого початку вороже сприймали різні верстви susп-ва і політ. сили: від чорносотенців до незаможних селян, що створювало додаткові перешкоди. Крім С.а.р., урядом були запропоновані ін. реформи, які передбачали не тільки піднесення сільс. госп-ва, а й реорганізацію місц. самоврядування, запровадження заг. початкової освіти, здійснення ін. заходів, але смерть П.Столипіна (18 (5) вересня 1911) та I світ. війна не дали змогу їх здійснити.

Літ.: *Погребінський О.* Столипінська реформа на Україні. Одеса, 1931; *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. М., 1963; *Сидельников С.М.* Аграрная реформа Столыпина. М., 1973; *Бовыкин В.И.* Россия накануне великих свершений. М., 1988; *Аврех А.* П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. М., 1991; *Волковинський В.М., Левенець Ю.А.* П.А. Столипін: З життя та державної діяльності. «УІЖ», 1991, № 2—11; *Баландин Ю.С.* Крестьянское хозяйство. М., 1992; *Нечитайло В.В.* Українське селянство: Важкий шлях до волі. Кам'янець-Подільський, 1995; Історія українського селянства, т. 1. К., 2006; *Хоптяр Ю.А.* Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 — січень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський, 2010.

В.М. Волковинський, Ю.А. Хоптяр.

СТОЛИ́ПІНСЬКИЙ ЦИРКУЛЯ́Р 20 СІ́ЧНЯ 1910 — розпорядження *губернаторам*, підписане міністром внутр. справ Рос. імперії П.*Столипіним*, з вимогою припинити реєстрацію «інородчеських», у т. ч. і українських, нац. культурно-просвітницьких т-в як таких, що «мають на меті об'єднання інородчеських елементів на ґрунті виключно національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу громад. спокою та безпеці. Відповідно до циркуляра вирішувалося питання про діяльність уже існуючих т-в, частина яких, зокрема й *Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка*, були закриті. Підставою для появи циркуляра була складена у грудні 1909 С.*Щоголевим* за участю діячів «Клуба русских националистов города Киева» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*) та відвезена в січні 1910 в *Санкт-Петербург* київ. губернатором О.Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах». Попри катастрофічні наслідки для укр. т-в цей циркуляр був першим у новітній історії фактом офіц. визнання з боку вищих посадових осіб Рос. імперії окремішності укр. нації від російської. Оскільки циркуляр спростовував офіц. доктрину «о триединстве русского народа», незабаром і сам П.Столипін змушений був визнати помилковість

зарахування українців до «*інородців*».

Дж.: «Речь», 1910, 8 февраля (текст циркуляра); *Столыпин П.А.* Переписка. М., 2004.

Літ.: *Грушевський М.* Гімн вдячності. «ЛНВ», 1910, кн. 4; *Савенко А.* Заметки. «Киевлянин», 1910, 7 февраля; *Чижевский П.* Украинцы-инородцы. «Речь», 1910, 11 февраля; *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.). «УІЖ», 1996, № 2; *Слокум Дж.У.* Кто и когда были инородцами?: Эволюция категории «чужие» в Российской империи. В кн.: Российская империя в зарубежной историографии: Работы последних лет: Антология. М., 2005.

В.Б. Любченко.

СТО́ЛП'Є — див. *Стовп'є.*

СТО́ЛЬНИК — уряд надвірний і земський. С. надвірний у *Великому князівстві Литовському* вперше з'явився в серед. 15 ст., а з поч. 16 ст. фіксується постійно. Імовірно, що в кількох випадках титули С. і *підстолія* виступають як взаємозамінні. У *Королівстві Польськім* С. періодично з'являвся 1450—1505, що може свідчити про спроби усталення уряду. Однак лише з 1633 він функціонує постійно як надвірний уряд, хоча спец. сеймова ухвала щодо започаткування його відсутня. Функції уряду полягали в підготовці монарших учт.

С. земський як уряд титулярний, почесний, займав досить високе місце в земській урядничій ієрархії.

Літ.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях. «ЗНТШ» (Львів), 1994, т. 228; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Ferenc M.* Dwór Zygmunda Augusta. Kraków, 1998; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

СТОПА́ — міра довжини антропометричного походження, в основі якого — назва опорної частини ноги. У метрологічному значенні відома в багатьох народів. Довжина С. варіювалася; прирівнювалася до 4-х долонь.

Літ.: *Горбачевский Н.* Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильно, 1874; Лексикон словенороський Памви Беринди. К., 1961; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

«СТОРІНКИ́ ВОЄ́ННОЇ ІСТО́РІЇ УКРАЇНИ» — збірник наук. праць *Інституту історії України НАН України* та його структурного підрозділу — відділу історії України періоду Другої світ. війни. У виданні представлені сучасні наук. підходи до висвітлення подій та процесів глобального німецько-рад. збройного конфлікту.

Видається з 1997. Гол. редактор — академік НАН України В.*Смолій*, відп. редактор — О.Лисенко. Періодичність виходу — 1 раз на рік. Станом на 2012 вийшло друком 14 випусків. У збірнику репрезентовані наук. розробки вітчизн. науковців та істориків Білорусі, Польщі, Росії, США. Вагома роль у наповненні «портфеля» збірника належить співробітникам відділу історії України періоду Другої світ. війни. Більшість випусків тематичні.

Щорічник є першим спеціалізованим виданням з історії *Другої світової війни* в Україні. Тематика збірника пов'язана із сучасними сусп. викликами — необхідністю консолідації суспільства довкола вшанування жертв війни, відновлення істор. справедливості, формування істор. пам'яті про війну, активізації просвітницьких зусиль. Профіль видання визначається необхідністю заповнення існуючих лакун, розстановкою аргументованих і зважених акцентів у реконструкції заг. картини II світ. війни.

Матеріали у збірнику розподілені за рубриками, постійними серед них є методологія, історіографія та джерелознавство; бойові дії на фронтах II світ. війни; історія рад. руху Опору в Україні; з історії *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*; нацистський окупаційний режим; післяокупаційний період.

Гол. увага авторів публікацій зосереджена на висвітленні широкого кола проблем II світ. війни, репрезентації концептуальних методологічних та методичних засад вивчення історії німецько-рад. збройного конфлікту, осмисленні ключових суперечливих питань з погляду сьогодення. Одним із провідних напрямів дослідження визначено соціальну проблематику в специфічних умовах II світ. війни. Статті написані з використанням оригінальних джерел, архів. матеріалів, значна частина яких вперше вводиться до наук. обігу. Залучення авторів з різноманітних наук. установ та вузів сприяє урізноманітненню проблематики, розширенню географії публікацій.

Важливим елементом цього видавничого проекту є публікації в жанрі наук. критики, а також інформаційні повідомлення про помітні події наук. життя в Україні та за кордоном.

Видання розраховане на істориків, архів. і музейних працівників, викладачів, аспірантів і студентів гуманітарних вузів.

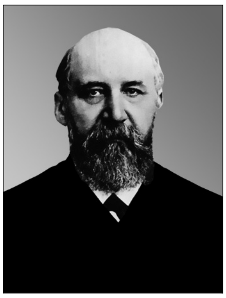
Електронна версія щорічника: http://www.history.org.ua/new.php?litera&askAbout=war.

Т.В. Заболотна.

СТОРОЖЕ́НКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, який походить, імовірно, від **Андрія Стороженка** (кінець 16 — 1-ша пол. 17 ст.), «старшого полковника Запорозького війська» (1610). Його нащадок (можливо онук) — **Іван Федорович** С. (р. н. невід. — п. 1693), який вийшов із Правобережжя, ічнянський *сотник* (1670, 1681—87) і прилуцький полковник (1687—93). Син Івана — **Андрій Іванович** (р. н. невід. — п. 1715), ічнянський сотник (1700—15), учасник Польс. походу (1704), онуки — **Григорій Андрійович** (р. н. невід. — п. 1745), ічнянський сотник (1715—41), учасник Низового Цирицинського (1717) та Перського (1722) походів, буд-ва *Київської фортеці* (1716), неодноразовий виконавець дипломатичних доручень, член Комісії з перекладу та зведення «правних книг» (1735—37), та **Іван Андрійович**


О.П. Стороженко (1806—1874).


А.Я. Стороженко (1791—1858).


М.І. Стороженко (1836—1906).

(р. н. невід. — п. до 1733), іваницький сотник (1719—28). Від Григорія Андрійовича бере початок старша гілка роду, а від Івана Андрійовича — молодша.

До старшої, більш потужної, гілки належать: **Степан Григорович** (бл. 1710 — 1758), сотник яблунівський (1740, 1748—58), повстанський (1741—42) та вакансовий (1745—48); **Андрій Григорович** (бл. 1715 — 1753), ічнянський сотник (1741—53); **Іван Степанович** (бл. 1734 — р. с. невід.), яблунівський сотник (з 1758); **Григорій Андрійович** (бл. 1748 — 1810), іваницький сотник (1770—81); **Олексій Петрович** (1806—74), дійсний статський радник (1863), брестський повітовий *предводитель дворянства* та голова мирового з'їзду (1868—74), прозаїк (роман «Братья-близнецы», повість «Сотник Петро Серп», оповідання), поет (поема «Марко проклятый»), мемуарист (спогади про М.*Гоголя*), твори якого друкувалися в часописах «Северная пчела», «Библиотека для чтения», *«Основа»* та були видані в 2-х томах 1863 в *Санкт-Петербурзі* під назвою «Українські оповідання»; **Андрій Якович** (1791—1858), учасник *російсько-турецької війни 1806—1812*, *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, генерал-майор (1833), генерал-поліцмейстер і генерал-гевальдігер діючої армії (1832—42) та віце-президент (згодом — обер-поліцмейстер) *Варшави* (1833—42), голова Слідчої комісії при наміснику Царства Польського (1833—50), таємний радник та сенатор, присутній у варшавських департаментах Правительствуючого Сенату (1842), гол. директор, головуючий в Урядовій комісії внутр. і духовних справ Царства Польського (1845—50), колекціонер (власник збірки істор. документів 17—18 ст.), історик («История Южной России» (неопубл., рукопис не зберігся) та ін.) і письменник («Мысли малороссиянина» в ж. «Сын Отечества», 1832 (псевдонім — Андрій Царинний); вірші укр. і рос. мовами в ж. *«Киевская старина»*, 1885), приятель Т.*Шевченка*, Є.*Гребінки*, П.*Куліша* та ін.; **Микола Ілліч** (1836—1906), історик літератури, д-р історії заг. літератури (1878), екстраординарний (1879) і ординарний (1884) професор *Московського університету*, чл.-кор. Петерб. АН (1899), дійсний статський радник (1898), бібліотекар Московського і Рум'янцевського музеїв (1893—1902), автор праць із шекспірознавства («Опыты изучения Шекспира», М., 1902), історії західноєвроп. літератури («Из области литературы», М., 1902; «Нариси історії західноєвропейської літератури до кінця 18 ст.», під редакцією І.*Франка*, Львів, 1905), шевченкознавства («Первые четыре года ссылки Шевченко» та «Новые материалы для биографии Шевченко», у ж. «Киевская старина», 1888 і 1898); **Олександр Миколайович** (1850—1913), учасник *російсько-турецької війни 1877—1878*, генерал-лейтенант (1910), командир Кавказ. резервної артилер. бригади (1906—07), 15-ї артилер. бригади (1907—10) та інспектор артилерії 8-го армійського корпусу (1910—13); історики і громад. діячі **Андрій Володимирович** (див. А.*Стороженко*; 1857 — імовірно, 1926) та **Микола Володимирович** (див. М.*Стороженко*; 1862 — імовірно, 1942).

До молодшої гілки належали: **Михайло Іванович** (1-ша пол. 18 ст.), прилуцький полковий *осавул* (з 1741), та його онук — **Микола Михайлович** (бл. 1770 — 1815), дійсний статський радник (1812), черніг. повітовий (1797—1802) та губернський (1803—15) маршал дворянства, від своєї матері — Федосії Семенівни, уродженої Полуботок (бл. 1750 — до 1803), — успадкував величезні родові маєтності, які через відсутність нащадків успадкували родичі дружини — Марії Андріївни, уродженої Милорадович (1772—1851).

Рід внесений до 2-ї, 3-ї та 6-ї частин Родовідних книг Черніг. та Полтав. губерній.

Літ.: *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 2. СПб., 1875; *Стороженко Н.В.* Стороженки: Фамильная летопись. «Киевская старина», 1884, № 2; *Його ж.* К родословию Алексея Петровича Стороженка. Там само, 1893, № 2; Стороженки: Фамильный архив, т. 1—8. К., 1902—10; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

О.І. Путро, В.В. Томазов.

СТОРОЖЕ́НКО Андрій Володимирович (псевд. — А.Царинний; 24(12).08.1857 — імовірно, 1926) — історик-славіст, громад. і земський діяч. Брат М.*Стороженка.* Н. в с. Велика Круча (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.) в родині нащадків старовинного козацько-старшинського роду *Стороженків*. Освіту здобув у Моск. імператорському ліцеї ім. цесаревича Миколи (Катковський ліцей; 1875) та на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1879). 1884—92 — почесний мировий суддя Переяслав. пов.; 1886—92 — голова Переяслав. повітової земської управи; 1892—1913 — гласний Переяслав. і Пирятинських земських зборів; 1912—15 — *предводитель дворянства* Переяслав. пов.

Дійсний член *Київської археографічної комісії* (1910), член *Історичного товариства Нестора-літописця* (з 1881), *Чернігівської губернської вченої архівної комісії*, Вітебської губернської вченої архів. комісії, *Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства* (з 1908), *Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва* (з 1914) та *Київського слов'янського благодійного товариства*.

Належав до діячів малорос. дворянства консервативної орієнтації, брав участь у громадівському русі кінця 19 ст. На поч. 20 ст. у зв'язку з політизацією укр. громадівського руху та обставинами приватного життя еволюціонував у бік рос. *націоналізму*. Співпрацював з «Клубом русских националистов города Киева» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*), київ. відділом Всерос. нац. союзу та газ. *«Киевлянин»*. У листопаді 1919 емігрував до Польщі, де у своїх працях підтримував ідеї великорос. націоналізму, зокрема категорично заперечуючи самостійне існування *нації української.*

Автор досліджень з історії України 16—18 ст., які він розробляв у контексті політ. та культ. історії Польщі, зокрема особливо наголошував на її державно-культ. місії в укр. землях. За працю «Стефан Баторий и днепровские казаки» (К., 1904) був нагороджений 48-ю Уваровською премією (1909). Разом із братом

Миколою видав низку документів із родинного архіву («Стороженки: Фамильный архив», т. 1—4, 6—8, К., 1902—10) та фінансував видання *«Малороссийского родословника»* В.*Модзалевського* (т. 1—4, К., 1908—14).

Точна дата та місце смерті С. не відомі.

Праці: С.Ф. Кленович и латинская его поэма Роксолания. К., 1881; Местечко Борисполе в XVII веке: акты мейского уряда 1612—1699 гг. К., 1892; Свод данных о Яне Орышевском, запорожском гетмане времен Стефана Батория. К., 1897; Очерки переяславской старины: Исследования, документы и заметки. К., 1900; Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки. К., 1904; Иосиф Верещинский, бискуп киевский: Его жизнь и литературная деятельность (1540—1598 гг.). В кн.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, т. 1. К., 1911; Происхождение и сущность украинофильства. К., 1912; Малая Россия или Украина? В кн.: Труды Подготовительной по национальным делам комиссии: Малорусский отдел, вып. 1. Одесса, 1919; *Царинный А.* Украинское движение: Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям. В кн.: Украинский сепаратизм в России: Идеология национального раскола. М., 1998.

Літ.: *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1912; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Сарбей В.* Стороженко А.В. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Зеньковский Василий, протопресвитер.* Пять месяцев у власти: Воспоминания. М., 1995; *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX століття). К.—Черкаси, 2001; *Стороженко М.* З мого життя. К., 2005; Воспоминания товарища обер-прокурора Святейшего Синода князя Н.Д. Жевахова. СПб., 2007; *Пазюра Н.В.* А.В. Стороженко: До 150-річчя від дня народження. «Бористен», 2008, № 1; *Білокінь С.* Довідкова книга з культурної спадщини України. К., 2009.

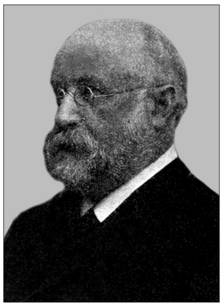
Н.В. Пазюра.

СТОРОЖЕ́НКО Микола Володимирович (псевд. — М.Кручаненко; 11.06(29.05).1862 — імовірно, 1942) — історик, педагог, культурно-громад. та земський діяч. Брат А.*Стороженка*. Н. в с. Велика Круча (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Походив із дворянської родини відомого козацько-старшинського роду *Стороженків*. Початкову освіту здобув у 2-й Київ. г-зії (1881), вищу — на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1885). Приват-доцент Петерб. ун-ту (1888). Від 1889 — інспектор нар. уч-щ Чернігівської, від 1892 — Київської губерній. Директор 4-ї (1895—1909) та 1-ї (1909—19) Київських г-зій. Як історик формувався в інтелектуальному та культ. річищі Київ. документальної школи В.*Антоновича*. Мав широку мережу знайомств в укр. наук. та громад. колах кінця 19 — поч. 20 ст., зокрема з В.*Горленком*, П.*Кулішем*, О.*Лазаревським*, О.*Левицьким*, В.*Модзалевським* та ін. Належав до діячів малорос. дворянства консервативної орієнтації, які започаткували низку наук., культ., освіт. та громад. проектів. На поч. 20 ст. у зв'язку з політизацією укр. громадівського руху та обставинами приватного життя еволюціонував у бік рос. *націоналізму*, зокрема співпрацював з «Клубом русских националистов города Киева» (див. *Киевский клуб прогрессивных русских националистов*) та газ. *«Киевлянин»*. За доби *Української революції 1917—1921* С. повернувся до українства, співпрацював з УАН. За часів *Директорії Української Народної Республіки* С. був ув'язнений як неблагонадійний елемент (грудень 1918 — лютий 1919). У листопаді 1919 емігрував. Від квітня 1922 проживав у м. Біла Церква (*Югославія*), де працював інспектором, згодом — викладачем у Маріїнському Донському ін-ті. Автор праць з укр. історії 17—18 ст. та історії укр. к-ри 19 — поч. 20 ст., зокрема розвідок про В.Горленка, П.Куліша, О.Левицького, М.В.*Лисенка* та ін. Разом із братом Андрієм С. видав серію документів і матеріалів з родинного архіву («Стороженки: Фамильный архив», т. 1—4, 6—8, К., 1902—10). Фінансував видання 4-х томів *«Малороссийского родословника»* В.Модзалевського. Залишив спогади, в яких висвітлюється громад., суспільно-політ. та культ. життя підрос. України кінця 19 — поч. 20 ст.

Праці: Стороженки: Фамильная летопись. «Киевская старина», 1884, № 2; Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. Там само, 1885, № 7; Отношение западнорусских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 2, т. 2. К., 1888; Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. «Киевская старина», 1891, № 8—9; К истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX века. К., 1898; К портрету князя Николая Григорьевича Репнина. К., 1898; Н.И. Костомаров в Киевской I-й гимназии. К., 1911; З мого життя. К., 2005.

Літ.: *Оглоблин О.* З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка. «Україна» (Париж), 1952, № 7—8; *Новохатня Н.* Микола Стороженко — історик та педагог: Матеріали до біобібліографії. «Історіографічні дослідження в Україні» (К.), 2002, вип. 11; *Пазюра Н.* До біографії Миколи Стороженка: Київська Перша гімназія та її соціокультурне середовище. Там само, 2006, вип. 17; *Її ж.* Микола Стороженко у світлі своїх спогадів. Там само, 2008, вип. 19; *Її ж.* Невідома «Автобіографія» Миколи Стороженка. «Український історичний збірник» (К.), 2009, вип. 12; *Її ж.* До листування Миколи Стороженка з Дмитром Антоновичем. Там само, 2010, вип. 13, ч. 2.

Н.В. Пазюра.



А.В. Стороженко.



М.В. Стороженко.

СТОРОЖИНЕ́ЦЬ — місто *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Сірет (прит. Дунаю). Населення 14,5 тис. осіб (2011).

За археол. даними (рештки поселення), виник у 14 ст. Уперше як село згадується в грамоті молдов. господаря Романа II від 18 лютого 1448. 1774 разом з усією *Буковиною* перейшов з-під влади *Молдавського князівства* до володінь *Габсбургів*. З 1854 — центр округу. 1904 отримав статус міста. У 2-й пол. 19 ст. почали з'являтися пром. підпр-ва. 1886 споруджено залізницю С.—



Сторожинець. Ратуша. Фото 2009.



І.Ф. Стравинський.

Берегомет (нині с-ще міськ. типу Вижницького р-ну Чернів. обл.). 1910 чисельність населення (яке складалося з євреїв, румунів, українців і поляків) становило більше 10 тис. осіб. Під час *Першої світової війни* тричі був окупований рос. військами. З листопада 1918 — у складі Румунії, центр повіту. З 1940 — у складі УРСР, центр району. З 5 липня 1941 до 30 березня 1944 окупований Румунією.

Пам'ятки: ратуша (1905); садиба М.Оренштайна з палацом (1912) і дендропарком.

Офіц. веб-сторінка міста: http://gromady.cv.ua/st/storozhynetsj.

Літ.: ІМіС УРСР: Чернівецька область. К., 1969.

СТРАБО́Н (Στράβων; 63 до н. е. — 23 н. е.) — грец. історик і географ. У 7-й та 11-й книгах його «Географії» збереглася перша після «Історій» *Геродота* нова етногеогр. картина Пн. Причорномор'я. Істор. екскурси розповідають про *Боспорське царство*, *Херсонес Таврійський* і війни скіф. царів *Атея*, *Скілура* й *Палака*.

Вид.: *Страбон.* География в 17 кн. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. М., 1964.

Літ.: *Ростовцев М.И.* Страбон как источник по истории Боспора. В кн.: Сборник в честь В.П. Бузескула. Х., 1914.

М.В. Скржинська.

СТРАВИ́НСЬКИЙ Ігор Федорович (17(05).06.1882—06.04.1971) — композитор, диригент, піаніст, письменник. Н. в м. Оранієнбаум (нині м. Ломоносов у складі Петродворцового р-ну м. *Санкт-Петербург*) у сім'ї співака Маріїнського театру Ф.Стравинського і Г.Холодовської зі старовинного роду *Сулим*. Почав займатися музикою з 9-ти років (грав на фортепіано). Перші уроки гармонії дав йому Ф.Якименко. 1900 С. закінчив г-зію Я.Гуревича і за наполяганням батька став студентом юрид. ф-ту Петерб. ун-ту (1901—06), паралельно беручи приватні уроки композиції в М.Римського-Корсакова. Випускні екзамени в ун-ті не складав і тому диплома не отримав. Перші значні твори С. — вокальна сюїта «Фавн и пастушка» на слова О.*Пушкіна* (1906) і симфонія (1907). Після прем'єри «Фантастического скерцо» (1909) отримав від С.Дягілєва замовлення на балети, прем'єри яких відбулися в Парижі (Франція), принісши композитору світ. славу: «Жар-птица» (1910), «Петрушка» (1911) и «Весна священная» (1913). Одружившися 1906 з Катериною Носенко, жив переважно в її маєтку (*Устилуг*), виїжджаючи до Швейцарії для лікування дружини. В Устилузі записував зразки укр. фольклору, відчутні в «Весне священной», розпочатій саме там. З 1914 жив за кордоном: у Швейцарії (1914—20), Франції (1920—39). Втративши упродовж кількох місяців 1939 старшу доньку, дружину і матір, прийняв пропозицію Гарвардського ун-ту читати курс лекцій, виданих 1942 під назвою «Музична поетика». Життя за кордоном призвело до поступового зникнення з музики С. елементів нац. фольклору; у творах 1920-х рр. простежується нахил до класицизму і реліг. тематики: концерт для фортепіано з оркестром (1924), балет «Аполлон Мусагет» (1927), «Симфония псалмов» (1930) та ін. З 1925 почалася активна диригентська діяльність. Видатними творами стали його балети «Поцелуй феи» (1928), «Орфей» (1947), 2-га і 3-тя симфонії (1940, 1945), опера «Похождения повесы» (1951). Пізній період творчості С. відзначається переважанням релігійно-бібл. тематики: «Священное песнопение» (1956), «Плачи» (1958), «Потоп» (1962), «Авраам и Исаак» (1963), «Заупокойные песнопения» (1966) та ін. У вересні—жовтні 1962 вперше після 1914 відвідав *Москву* і Ленінград (нині м. С.-Петербург). Вершиною творчості С. став «Реквием» (1966), останні 5 років життя музики він більше не писав.

Автор 4-х опер («Соловей», 1908—14; «Мавра», 1922, за поемою О.Пушкіна «Домик в Коломне»; «Царь Эдип»; «Похождения повесы», 1951); 14-ти балетів («Байка про Лису, Петуха, Кота да Барана», 1917; «История солдата», 1918; «Пульчинелла», 1920; «Свадебка», 1923, та ін.), 3-х симфоній (1907, 1940, 1945) та значної кількості творів для симфонічного і камерного оркестрів, камерно-інструментальних ансамблів, для фортепіано, для хору a capella, вокальних творів. За кордоном були видані іноз. мовами його книги: «Хроника моей жизни» (1935), 6 книг діалогів з амер. диригентом Р.Крафтом, «Беседы с Игорем Стравинским» (1959), «Мемуары и комментарии» (1960) та ін.; деякі з них перекладено рос. мовою.

П. у м. Нью-Йорк (США), похований у Венеції (Італія) в правосл. частині кладовища на о-ві Сан-Мікеле поряд із могилою С.Дягілєва.

У червні 1994 в м. Устилуг було відкрито будинок-музей С. Засновано премію ім. С. (*Волинська область*); у *Луцьку* та Устилузі відбуваються фестивалі «Стравинський та Україна».

Тв.: Хроника моей жизни. Л., 1963; Диалоги. Воспоминания. Размышления. Комментарии. Л., 1971; Письма Стравинского. В кн.: И.Ф. Стравинский: Статьи и материалы. Л., 1973; Статьи. Воспоминания. М., 1985; Переписка с русскими корреспондентами: Материалы к биографии, т. 1—3. М., 1998—2003; Игорь Стравинский. Хроника. Поэтика. М., 2004.

Нотографія: *Ярустовский Б.М.* Игорь Стравинский. Л., 1982.

Літ.: *Ярустовский Б.М.* Игорь Стравинский: Краткий очерк жизни и творчества. М., 1964 (2-ге вид. — М., 1969; 3-тє вид. — Л., 1982); *Смирнов В.В.* Творческое формирование И.Ф. Стравинского. Л., 1970; *Асафьев Б.В.* Книга о Стравинском. Л., 1977; *Беляев В.М.* Мусоргский, Скрябин, Стравинский. Л., 1977; Stravinsky in Pictures and Documents. New York, 1978; *Друскин М.С.* Игорь Стравинский: Личность. Творчество. Взгляды. Л., 1982; *Фіяла Ю.* Ігор Стравинський: Естетика, творчість, безсмертя. «Сучасність», 1983, № 1—2; *Ярмусь С.І.* І.Ф. Стравинський в Устилузі. В кн.: Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю... Луцьк, 1991; *Walsh S.* The Music of Stravinsky. Oxford, 1993; *Огнєва О.Д.* Музей І. Стравинського в Устилузі. Луцьк, 1994; Стравинський та Україна: Матеріали міжнародної конференції. К., 1996; *Зінченко А.* Подільські акорди Ігоря Стравинського. В кн.: *Зінченко А.* Поділля. К., 1998; *Щукин А.Н.* Самые знаменитые люди России, т. 2. М., 1999; *Ладвинская А.А.* 70 знаменитых композиторов: Судьба и творчество. Донецк, 2006; *Абліцов В.* Галактика «Україна». К., 2007; *Шульгіна В.Д.* Українські джерела в творчості Ігоря Стравинського. В кн.: *Шульгіна В.Д.* Нариси історії української музичної культури: Джерелознавчий пошук. К., 2007; *Кульова В.* «Райський куточок для творчості» [с. Устилуг]. В кн.: Зрослись душею, сплелись корінням. К., 2008; *Огнєва О.* Луцькі

адреси Ігоря Стравинського. В кн.: Старий Луцьк, вип. 4. Луцьк, 2008; *Малеончук Г.* Музей Ігоря Стравинського в Устилузі очима сучасників. В кн.: Музикознавчі студії: Збірник наукових праць, вип. 7. Луцьк, 2011.

Г.П. Герасимова.

СТРАЖЕ́СКО Микола Дмитрович (29(17).12.1876—27.06.1952) — учений-медик, один із фундаторів рад. наукової школи терапевтів і кардіологів. Дійсний член АН УСРР (1934), АН СРСР (1943), Академії мед. наук СРСР (1944). Засл. діяч науки УСРР (1934). Герой Соц. Праці (1947). Н. в м. *Одеса*. 1899 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту. Працював на кафедрі спец. патології і терапії Київ. ун-ту, одночасно 1900 одержав місце інтерна терапевтичного відділення Київ. міської лікарні, яким завідував тоді проф. В.Образцов. 1901 проходив спеціалізацію з питань кардіології у провідних клініках Парижа (Франція), Берліна, Мюнхена (обидва міста в Німеччині). У Берліні С. познайомив нім. лікарів з особливостями методики обстеження хворих, які увійшли у практику школи В.Образцова. 1902—04 працював у лабораторії І.Павлова в *Санкт-Петербурзі*. 1904 захистив докторську дис. на тему: «До фізіології кишок». 1907—17 — професор Київ. жін. мед. курсів (від 1916 — ін-т), 1919—22 — зав. кафедри факультетської терапевтичної клініки мед. ф-ту Новорос. (згодом Одес.) ун-ту. Від 1922 працював у Київ. мед. ін-ті. Від 1936 С. очолював Укр. НДІ клінічної медицини, який був створений у тому ж році за його проектом (1952 ін-ту було присвоєно ім'я академіка С.). У роки *Другої світової війни* С. і частина співробітників ін-ту були евакуйовані до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де продовжували науково-пед. та клінічну роботу в Башкирському мед. ін-ті. 1942 — зав. кафедри факультетської терапевтичної клініки 1-го Моск. мед. ін-ту (Уфа). 1944, із відновленням діяльності Укр. ін-ту клінічної медицини в *Києві*, С. разом з колективом ін-ту продовжив науково-дослідну та клінічну діяльність.

1906 С. описав деякі симптоми хвороб органів кровообігу (напр., т. зв. гарматний тон при порушенні діяльності серця). Разом з В.Образцовим вперше у світі (1909) описав клінічні ознаки тромбозу вінцевих артерій серця. 1924 розробив метод фізичної діагностики захворювань органів черевної порожнини, тоді ж вийшла його монографія «Основы физической диагностики заболеваний брюшной полости», 1934 довів гіпотезу стрептококової етіології ревматизму. С. разом зі своїми учнями вніс значний вклад до багатьох розділів клініки внутр. хвороб, особливо з проблем кардіології, ревматології, септичних захворювань внутр. органів тощо. Його праці змусили докорінно переглянути уявлення про сутність недостатності кровообігу, ревматизму, раневої інфекції, клінічної гематології тощо. Серед його учнів такі відомі вчені, як академіки В.Василенко, В.Іванов, Д.Чеботарьов, професори А.Міхньов, Д.Яновський, Н.Щупак, С.Штейнберг, Ф.Примак, та багато ін.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна (1944, 1947), 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора (1944, 1945), медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (1945) та ін. медалями.

П. у м. Київ.

1978 в Києві вченому споруджено пам'ятник.

Праці: Избранные труды, т. 1—2. К., 1957.

Літ.: *Михнев А.Л.* Н.Д. Стражеско — выдающийся представитель советской медицинской науки: К 75-летию со дня рождения. К., 1952; *Дупленко К.Ф.* М.Д. Стражеско. К., 1973; *Калита В.Т.* Микола Стражеско. К., 1977; *Коваленко В.М., Камінський О.Г.* Академік М.Д. Стражеско і розвиток вітчизняної кардіології та ревматології. К., 2001; *Коваленко В.М.* Академік Стражеско та сучасність. К., 2006.

Н.В. Кривець.

СТРАШКЕ́ВИЧ Володимир Михайлович (псевдоніми, криптоніми — Н.Невада, В.Соборянин, В.Поточний, В.Гамма, В.П., В.П-ий та ін.; 1875—1962) — історик, мовознавець, педагог, громад. діяч. Канд. філол. н. (1954). Н. в с. Вишневичі Радомишльського пов. Київ. губ. Випускник Київ. духовної семінарії. Після закінчення Петерб. духовної академії (1899) та Петерб. археол. ін-ту в 1900—19 викладав історію та латинську, згодом — українську мови в середніх навч. закладах *Києва*, зокрема в Києво-Софійському духовному уч-щі (1900—18). Одночасно працював у вид-ві *«Вік»* (1900—06), був активним діячем *Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка*, членом *«Українського клубу»*. 1905, 1907 і 1909 зазнавав трусів та арештів. Виступав із публіцистичними статтями в київ. періодичних виданнях *«Киевские отклики»* (1898—1906), *«Громадська думка»* (1905—06), *«Рада»* (1906—14), *«Світло»* (1910—14), журналах *«Літературно-науковий вісник»* та *«Киевская старина»*.

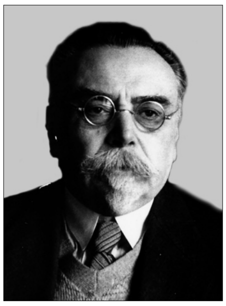
1918 — віце-директор департаменту мін-ва віросповідань *Української Держави*. 1919—29 викладав укр. мову в київ. трудових школах та на курсах українознавства. Член Істор. секції ВУАН (з 1926). 1926—29 — штатний редактор, заст. голови секції ділової мови соціально-екон. відділу *Інституту української наукової мови*. Разом із М.Дорошенком та М.Станіславським був упорядником «Словника ділової мови: Термінологія та фразеологія» (К., 1930).

Заарештований 15 вересня 1929 у справі *«Спілки визволення України»* і за вироком суду висланий за межі України терміном на 3 роки. 1930—42 проживав у м. Воронеж (нині місто в РФ), працював наук. співробітником Архів. управління Центр. Чорноземної області (1930—32), викладачем лат. мови в мед. ін-тах та мед. школах Воронежа (1932—42).

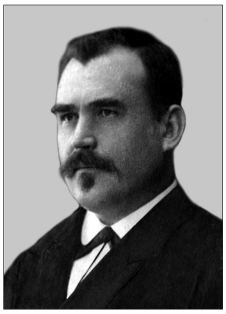
1942—44 проживав у Києві та *Звенигородці*, не працював. 1944—59 — викладач укр. та лат. мов Він. пед. ін-ту. 1951 в Київ. ун-ті захистив канд. дис. на звання канд. філол. н. (затверджений ВАК СРСР 1954).

Досліджував питання історії греко-катол. церкви в Україні, історії укр. освіти поч. 20 ст., мовознавства, зокрема лексикології та етимології. Упорядник низки мовознавчих словників та посібників.

П. у м. *Вінниця*.



М.Д. Стражеско.



В.М. Страшкевич.



С.К. Стребко.



І.О. Стрельбицький.



В.І. Стрельський.

Реабілітований 1989.

Особовий фонд ученого зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. К., 1995; Історія Національної академії наук України: 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002.

О.В. Юркова.

СТРЕБКÓ Станіслав Кирилович (28.02.1937—28.07.2008) — організатор мор. флоту, капітан 1-го рангу в запасі. Начальник Іллічівського мор. торг. порту (з грудня 1993). Дійсний член Укр. АН нац. прогресу (1992), чл.-кор. Транспортної академії України (1993). Герой України (21 серпня 1999). Почесний працівник мор. флоту СРСР (1970), засл. працівник транспорту України (1994). Н. в м. Молочанськ (нині місто Токмацького р-ну Запоріз. обл.). Закінчив Одес. мореходне уч-ще (1959), Одес. ін-т інженерів мор. флоту (1975). З вересня 1954 по вересень 1955 працював матросом на суднах Чорномор. мор. пароплавства, з січня 1959 — старший диспетчер, заст. начальника, нач. вантажного району, з листопада 1978 — секретар парткому Іллічівського мор. торг. порту. З жовтня 1981 по грудень 1993 — нач. Миколаїв. мор. торг. порту.

Нар. депутат України 4-го скликання (травень 2002 — травень 2006), член Партії промисловців і підприємців України, член фракції Політ. партії «Вперед, Україно!», член групи Нар. блоку Литвина. Голова підкомітету з питань екологічної, техногенної безпеки та надзвичайних ситуацій К-ту ВР України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

Член ради роботодавців і товаровиробників при Президентові України (1995), член Нац. ради соціального партнерства при Президентові України (1995), депутат Одес. обласної ради (1999).

Почесний громадянин міста Іллічівськ Одес. обл. (1998).

Співавтор праць із питань забезпечення екологічної безпеки мор. портів.

Нагороджений орденами Знак Пошани (1971), Дружби народів (1979), Трудового Червоного Прапора (1984), «За заслуги» 3-го (1997) і 2-го ст. (1998), Герой України із врученням ордена Д-ви (1999).

П. у м. Іллічівськ.

Літ: Хто є хто в Україні. К., 2006; Герои Украины. «Эксперт: Украинский деловой журнал», 2010, № 44 [специальный выпуск].

В.Й. Бузало.

СТРЕЛЬБИ́ЦЬКИЙ Іван Опанасович (18.01.1828—15.07.1900) — військ. картограф, географ, генерал від інфантерії (1899). Н. в с. Голінка (нині село Роменського р-ну Сум. обл.) в сім'ї солдата Опанаса Стрельбицького та дворянки Марії Гамалій. Після закінчення школи землемірів при 1-й Київ. г-зії 1849—54 служив у Межовому корпусі. У складі Петерб. гренадерського резервного полку брав участь в *Севастопольській обороні 1855—1856.* 1857—59 навч. в Миколаївській академії Ген. штабу, після чого був зарахований до Військово-топографічного депо (з 1863 — Військово-топографічний відділ) Ген. штабу. Першою самостійною працею стала карта сел. наділів Європ. Росії (1861). На основі зйомок і досліджень гірничих інженерів Носових уклав карту Донец. кам'яновугільного басейну (1869). 1865 за результатами конкурсу призначений відповідальним виконавцем проекту зі створення «Спеціальної карти Європейської Росії» масштабу 1:420 000 (десять *верст* у дюймі). 1865—71 було укладено карту на 152 арк., що охоплювала також укр. землі у складі Рос. імперії та Австро-Угор. монархії (на територію України припадає 21 арк.). Карта постійно оновлювалась і не раз перевидавалася, 1903 складалася зі 167 арк., останнє перевидання — 1925—34. Очолював роботи з оновлення карти на рівні сучасності до своєї відставки 1899. Десятиверстова карта була видатним твором рос. військ. картографії 19 ст.

Займався також картометричними та географо-стат. роботами. 1868—74 на основі «Спеціальної карти Європейської Росії» обрахував поверхню Росії за губерніями та повітами. Для Азіатської частини Росії у зв'язку з відсутністю з належною точністю відповідної карти уклав у стоверстовому масштабі карту адм. меж. За працю «Обрахунок поверхні Росії...» нагороджений найвищою нагородою Рос. геогр. т-ва — Костянтинівською медаллю. 1869 на С. було покладене визначення поверхні європ. д-в, доручене Росії Міжнар. стат. конгресом у Гаазі (Нідерланди). Осн. вимірювання проводилися за адм. одиницями кожної країни. Для контрольних вимірювань за одноградусними широтними зонами всіх країн і Європи загалом продовжив десятиверстову карту Росії на всю територію Європи, додатково уклав 117 арк. На Лондонському конгресі 1883 при заснуванні Міжнар. стат. ін-ту обраний членом цього ін-ту.

1869 обраний членом Рос. геогр. т-ва, 1891 — Рос. астрономічного т-ва.

П. у своєму маєтку в с. Голінка.

1967 на могилі споруджено пам'ятник з бюстом.

Праці: Специальная карта Европейской России. 1 : 420 000. СПб., 1871; Те саме. СПб., 1903; Исчисление поверхности Российской империи в общем ее составе в царствование императора Александра II. СПб., 1874; Земельные приобретения России в царствование императора Александра II с 1855 по 1881 гг. СПб., 1881; Superficie de l'Europe: Publication du Comitee Central Russ de Statistique. Saint-Pétersbourg, 1882; Исчисление поверхности Российской империи в общем ее составе в царствовании императора Александра III и смежных с Россией Азиатских государств. СПб., 1889.

Літ.: *Черняева Ф.А.* И.А. Стрельбицкий — крупнейший русский картограф XIX века. В кн.: Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР, вып. 10. Л., 1969.

Р.І. Сосса.

СТРЕ́ЛЬСЬКИЙ В'ячеслав Ілліч (28.09.1910—11.08.1983) — історик, спеціаліст у галузі джерелознавства історії України, археографії, архівознавства та спец. істор. дисциплін. Д-р істор. н. (1964), професор (1965). Н. в м. Курськ (нині місто в РФ). З юнацьких років займався краєзнавчою діяльністю. 1935 закінчив Моск. історико-архів. ін-т.

1935—41 — старший наук. співробітник, директор обласного істор. архіву (*Миколаїв*), 1937—41 — зав. кафедри історії Миколаїв. пед. ін-ту. 1942—44 — заст. начальника архів. відділу НКВС РРФСР по Омській обл., 1944—47 — начальник науково-методичного відділу Архів. управління НКВС УРСР, директор ЦДІА УРСР в *Києві*. З 1945 по 1982 — зав. кафедри архівознавства та спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту. Упродовж 1949—69 — заст. проректора по навч. роботі, проректор по заочному та вечірньому навчанню Київ. ун-ту.

Автор понад 300 наук. робіт, серед них монографії та підручники для вузів: «Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму» (К., 1958), «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (К., 1961), «Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс» (К., 1963), «Теория и методика источниковедения истории СССР» (К., 1968), «Основы научно-исследовательской работы студентов» (К., 1981) та ін. Підготував більше 30-ти кандидатів та д-рів наук.

Вів активну наук. і громад. діяльність, член наук. рад Київ. ун-ту та його істор. ф-ту, спеціалізованих наук. рад при Ін-ті історії АН УРСР та Ін-ту історії партії. Відп. редактор «Наукових записок Київського державного університету» та «Вісника Київського університету: Секція історії» та ін. Один із засновників *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,* голова київ. міської орг-ції цього т-ва (1965—83).

Нагороджений орденом «Знак пошани» (1982).

П. у м. Київ.

Літ.: *Ковальский Н.П.* Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И. Стрельского. В кн.: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск, 1985; Вячеслав Ильич Стрельский: Биобиблиографический указатель ученого. 1987; *Данилюк Ю.З., Табачник Д.В.* В.И. Стрельский — археограф, архивист и историк-краевед. В кн.: Археографический ежегодник за 1988 год. М., 1989; *Шевченко Л.В.* Батько і син (І.Д. та В.І. Стрельські). В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки. К., 1991; Проблеми архівознавства та джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І.Стрельського, вип. 4. К., 2001; Професор В'ячеслав Стрельський: До 100-річчя від дня народження. К., 2010.

Л.В. Шевченко.

СТРЕ́ЛЬЧЕНКО Іван Іванович (26.12.1932—21.05.2003) — новатор вир-ва у вугільній пром-сті. Двічі Герой Соц. Праці (1966, 1978), засл. шахтар СРСР (1981). Н. в с. Рибальче (нині село Голопристанського р-ну Херсон. обл.). У вугільній пром-сті розпочав роботу з 1955 на шахті «Трудовська» вироб. об'єднання «Донецьквугілля»: спочатку — прохідником, робочим очисного забою, машиністом і механіком-машиністом вугільного комбайна, машиністом гірничих виймальних машин, з 1976 — нач. дільниці з видобутку вугілля. 1977 без відриву від вир-ва закінчив Донец. політех. ін-т.



І.І. Стрельченко.

1969 бригада, яку очолював С., встановила респ. рекорд з видобутку палива, видобувши за місяць 60,7 тис. т вугілля, а 1971 — світ. рекорд, видобувши за 31 робочий день 170 тис. т вугілля.

За 1971—75 бригада С. видобула 1,5 млн т вугілля, з них 95 тис. т — понад план. 1977—82 колектив дільниці на чолі зі С. видобував понад 1 млн т палива щорічно з одної лави.

З 1988 — директор Центр. бюро науково-тех. інформації вугільної пром-сті України.

Депутат ВР СРСР.

Почесний громадянин міст *Донецьк*, Гола Пристань.

Лауреат Держ. премії УРСР (1976).

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Почесною грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. Донецьк.

Літ.: История рабочих Донбасса, т. 2. К., 1981; Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность. К., 1986.

М.Р. Плющ.

СТРИБО́Г — язичницький бог у *Київській Русі*. Згадується в *«Повісті временних літ»* під 980 у переліку богів, чиї ідоли встановив кн. *Володимир Святославич* у *Києві*, та в деяких списках давньорус. повчань, спрямованих проти *язичництва* (теж у переліках богів, одним із джерел яких могла бути «Повість временних літ»). На теренах України, Росії і Польщі відомі слов'ян. топоніми, утворені від теоніма «Стрибог». Уявлення про С. як слов'ян. бога, пов'язаного зі стихією вітру, сформувалося в 19—20 ст. на підставі фрази у *«Слові о полку Ігоревім»*, в якій вітри позначені як «Стрибожи внуци». Припущення про ін. функції С. (бог війни — носій зла, поширювач багатства, колишнє верховне божество та ін.) грунтуються на гіпотетичних етимологіях теоніма, а також на тій обставині, що у згаданих переліках богів С. завжди стоїть поруч із *Дажбогом*.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981; *Його ж.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Соколова Л.В.* Стрибог. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 5. СПб., 1995; *Топоров В.Н.* Боги. В кн.: Славянские древности: Этнолингвистический словарь, т. 1. М., 1995.

Д.Я. Вортман.

«СТРИВІ́ГОР» — укр. етногр. музей Перемишльської землі. Заснований 1930 Т-вом аматорів укр. мист-ва в *Перемишлі* за ініціативи викладачів Перемишльської г-зії. Керівники музею — Б.Загайкевич (директор) та І.*Шпитковський* (кустос; лат. — зберігач). Експозицію музею складали нар. одяг, вишивки, рушники, різьба по дереву, кераміка, писанки, свічники, предмети праці та побуту, меблі, печатки, медальйони, енколпіони (складані нагрудні хрести, зазвичай з частками мощей святих), старовинна зброя, ікони 15—20 ст. та ін. Музей видавав науково-популярну літературу, влаштовував мистецькі виставки. 1945 за невід. обставин музей пограбований. Частина його експозиції згодом поповнила фонди Окружного музею в Перемишлі.

Літ.: *Скородинська-Шпитковська С.* Український етнографічний регіональний музей «Стривігор» та його засновники. В кн.: Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Перемишль—Львів, 1996.

Ф.І. Стеблій.

СТРИЙ — місто обласного значення *Львівської області*, рай-



Стрий. Костьол Різдва Діви Марії. Фото 2010.

центр. Розташов. на лівому березі р. Стрий (прит. Дністра). Населення 60,2 тис. осіб (2011).

Археол. дані (рештки поселень в районі Ринку та в передмісті Лани-Долішні) дають підстави припускати, що С. виник у давньорус. час. Думку про існування на теренах сучасного міста давньорус. *городища*, яке контролювало шлях із *Галицького князівства* на Верецький перевал і далі в Угорщину, археологічно не підтверджено. У писемних джерелах С. як центр *волості*, що входила до Перемишльської землі, уперше згадується під 1385. З 1434 — у складі *Руського воєводства*. З кінця 14 ст. і до 1527 — центр *повіту*. Центр *староства* (відома його *люстрація* 1565). 1431 отримав *магдебурзьке право*, яке було скасоване 1434 і повторно надане 1460. У 2-й пол. 15 — 16 ст. остаточно сформувалася середньовічна структура міста, яке складалося із замку, фортифікованого середмістя (яке мало «локаційне» розпланування з ринком у центрі) та передмість. Стрийський замок після перебудови на поч. 17 ст. отримав укріплення бастіонного типу і став одним із найпотужніших у регіоні; тут містилася одна з королів. резиденцій (у 18 ст. замок занепав, до нашого часу не зберігся). У 16—17 ст. місто зазнавало татар. нападів.

Після 1-го поділу *Речі Посполитої* (1772) С. відійшов до володінь австрійс. *Габсбургів* (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Центр округу, згодом — повіту. 1872 було споруджено залізницю С.—*Хирів*. Протягом 1873—87 залізниця з'єднала С. зі *Львовом*, Stationіславом (нині м. *Івано-Франківськ*) і *Мукачевим*, унаслідок чого місто перетворилося на важливий залізничний вузол, а завдяки цьому — і на значний пром. центр. Тут було споруджено паровозоремонтні майстерні (тепер вагоноремонтний з-д), деревообробні підпр-ва, з-д з вир-ва обладнання для нафтодобувної пром-сті. Населення міста становило у 1785 р. 4,2 тис. осіб, у 1843 — бл. 7—8 тис., у 1910 — 31 тис. осіб (з них 35 % — євреї, 34 % — поляки, 29 % — українці).

Наприкінці 19 ст. С. став одним із найважливіших осередків укр. руху в *Галичині* (зокрема жіночого і кооперативного). Важливою подією в житті міста стала перша укр. загальногалицька виставка сільс. госп-ва і мистецьких промислів (1909). З вересня 1914 у С. прийняли присягу вояки *Легіону Українських січових стрільців*. У жовтні 1914 — травні 1915 місто було окуповане рос. військами. З листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. З травня 1919 належав Польщі (центр повіту у складі Станіславського воєводства). З вересня 1939 — у складі УРСР.

З 2 липня 1941 до 5 серпня 1944 окупований гітлерівцями, входив до складу *Генеральної губернії*.

У рад. час у С. інтенсивно розвивалася пром-сть, місто і тепер залишається індустріальним центром (машинобудування, деревообробна, легка, харчова, поліграфічна пром-сть).

Істор. споруди: костьол Різдва Діви Марії (1886—91, архіт. Ю.Захаревич; споруджений на місці зруйнованого пожежею костьолу 15—17 ст., від якого зберігся портал), Свято-Успенська церква (поч. 19 ст.), Велика синагога (1817, руїни), т-во «Сокіл» (тепер будинок к-ри; кін. 19 ст.), Нар. дім (1901), житлові й адм. будинки кінця 19 — поч. 20 ст. Численні пам'ятники, у т. ч. С.*Бандері* (1992, скульптор І.Самотос). Краєзнавчий музей *«Верховина»* з філіями: меморіал «Борцям за волю України» у колиш. в'язниці, меморіальні музеї художника П.Обаля, діяча кооп. руху і колекціонера О.Бачинської, родини Бандер.

У С. народилися мандрівник і репортер К.Новак, польс. письменник Ю.Стрийковський, Л.*Ребет*, Л.*Крушельницька*, художник І.Боднар, предстоятель УГКЦ Святослав Шевчук. Тут працювали Є.*Олесницький*, О.*Нижанківський*, О.Бобикевич, Ф.*Колесса*, здобув середню освіту С.Бандера.

Літ.: *Bostel F.* Z przeszłości Stryja i starostwa stryjskiego. В кн.: Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1886; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 11. Warszawa, 1890; *Prochaska A.* Historia miasta Stryja. Lwów, 1926; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Мацюк О.* Замки і фортеці Стрийщини. В кн.: Προσφωνημα: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998; *Мацкевий Л.Г., Козак В.Й.* Старожитності Дрогобицького передгір'я. Львів—Дрогобич, 2009; *Омельчук Б.А.* Неіснуючі дерев'яні замки 17 ст. у Бродах, Стрию і Яворові: Фортифікаційні особливості та озброєння. В кн.: Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України, вип. 20.10. Львів, 2010.

Д.Я. Вортман.

СТРИЙКÓВСЬКИЙ (Stryjkowski) **Мацей** (бл. 1547 — 1593) — польс. поет та історик. Походив із шляхетської сім'ї. У 1560-х рр. розпочав службу при магнатських дворах. 1565 переїхав до *Великого князівства Литовського*, взяв участь у *Лівонській війні 1558—1583*, тривалий час служив у Вітебську (нині місто в Білорусі) під командуванням О.*Гваньїні*. Тоді ж почав писати вірші та істор. праці. 1572—74 перебував у Польщі (Люблін, *Краків*), брав



Мацей Стрийковський. Гравюра 16 ст.


Ktora przedtym nigdy świátá nie widźiáłá.
Kronika Polska Litewska / Zmodzka / y wszystkiey Rusi Kijowskiey / Moskiewskiey / Siewierskiey / Wołhińskiey / Podolskiey / Podgorskiey / Podláskiey / etc. Y rozmáite przypadki woienne y domowe / Pruskich / Mázowieckich / Pomorskich / y inszych kráin Krolestwu Polskiemu y Wielkiemu Xiestwu Litewskiemu przyległych / Według istotnego y gruntownego zniesienia pewnych dowodow z rozmáitych Historikow y Autorow postronnych / y domowych / y Kijowskich / Moskiewskich / Sławáńskich / Liflantskich / Pruskich stárych / Dotąd ciemnochmurną nocą zákrytych Kronik / y Látopisczow Ruskich / Litewskich / y DLVGOSZA Oycá dziejow Polskich z inszymi / z wielką pilnością y węzłowátą pracą (Osobliwie około Dziejow Litewskich y Ruskich od żadnego przedtym niekuszonych) Przez
MACIEIA OSOSTEWICIVSA STRIYkowskiego dostáteczńie nápisána / złożona / y ná pierwsze świátło z wybádániem prawdziwie dowodney stárodawności własnym wynálezieniem / przeważnym dowćipem / y nakłádem nowo wydźwigniona przez wszystki stárożytne wieki / áż do dźisieyszego Roku 1582.
A naprzod wszystkich ile ich kolwiek iest ludzkich ná Swiecie Narodow gruntowne wywody.
Z łáską y Priwileiem Kro: J: M:
Drukowano w Krolewcu v Gerzego Osterbergerá:
M. D. LXXXII.

Стрийковський М. «Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkiej Rusi». Крулевець, 1582. Титульна сторінка першого видання.

участь у посольстві А.Тарановського до *Стамбула* (1574). Служив при дворі кн. Ю.Слуцького, написав фундаментальну віршовано-прозову хроніку «Про початок литовського народу». 1582 у Кенігсберзі (Крулевці; нині м. Калінінград, РФ) видрукував польс. мовою «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі». Згодом став катол. священиком, служив у Юрборку (нині м. Юрбаркас, Литва), де, очевидно, й помер.

«Хроніка...» — одна з найвизначніших пам'яток польс. історіографії перехідного періоду від літописання до істор. досліджень, цінне джерело з історії Сх. Європи, зокрема України. У ній значну увагу приділено опису війн між Моск. д-вою та ВКЛ 15—16 ст., Лівонській війні 1558—83. У «Хроніку...» увійшли сюжети про Галицько-Волин. королівство, *монголо-татарську навалу*, боротьбу укр. народу проти *Османської імперії* та *Кримського ханату*, подана генеалогія укр. та білорус. князівських родів 14—16 ст. Примірники та списки твору зберігалися в найбільших б-ках України. За життя С. були здійснені переклади «Хроніки...» укр. мовою. Твір вплинув на розвиток укр. літератури й історіографії 17—18 ст., зокрема на *«Палінодію»* З.*Копистенського*, *Густинський літопис*, «Кройніку» (1672—73) Ф.*Софоновича*, істор. компіляції П.Кохановського, літопис Г.*Граб'янки* та ін.

Праці: Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystailj Rusi, t. 1—2. Warszawa, 1846; O początkach, wywodach, dzielnościach i sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemoidzkiego, ruskiego. Warszawa, 1978; Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011.

Літ.: *Ulewicz T.* Sarmacja. Kraków, 1950; *Sielicki F.* Kronikakze polscy w dziejopisarstwie i dawnej historiografii Ruskiej. «Slavia orientalis», 1965, nr. 14; *Рогов А.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). М., 1966; *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття. В кн.: Рукописна і книжкова спадщина України, вип. 1. К., 1993; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. К., 2001.

Ю.А. Мицик.

СТРИ́ПСЬКИЙ Гіадор (Ядор; Sztripszky Hiador; псевдоніми — Біленький, Хіадон Мікес; 07.03. 1875—09.03.1946) — громадський і політ. діяч, історик літератури, бібліограф, етнограф. Н. в м. *Мукачеве.* Освіту здобув в ун-тах Будапешта (нині столиця Угорщини), Коложвара (нині м. Клуж-Напока, Румунія) і *Львова.* Наук. роботу розпочав у Коложварі в музеї нар. творчості. 1903—09 — працівник Трансильванського музею, помічник викладача в Мароморошсігеті (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія). 1910—18 — архів. працівник в Угор. нац. музеї (Будапешт). 1918—19 працював у мін-ві нац. меншин, намагався справедливо розв'язати нац. питання на Закарпатті через розширення автономії на укр. землях.

За редакцією С. в Будапешті упродовж 1918—19 видавався щотижневий просвітньо-політ. часопис укр. мовою «Русько-українська правда». Викладав у Будапештському ун-ті історію України, популяризував творчість Т.*Шевченка*, І.*Франка* в Угорщині, був першим перекладачем і видавцем «Заповіту» Т.Шевченка угор. мовою (1916), виявив спорідненість і схожість у творчості Т.Шевченка і Ш.Петефі.

Праці: Iegyzetek a görög kultura Árpádkori nyomairól. Budapest, 1913; Moskophilizmus, Ukrainizmus és a hazai rusznákok. Budapest, 1913; Малоросійський Петефі. В кн.: Vasárnapi ujság. Budapest, 1914; Ukráina. Ukráinmagyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje. Budapest, 1915—16; Петефі і Шевченко. «Українія» (Budapest), 1916, № 7—8; Виїмки із угорсько-руського письменства XVII—XIX вв. Budapest, 1918.

Літ.: *Borsa J.* Sztripszky Hiador. В кн.: A Könyvtáros. Budapest, 1959; *Vaszoczik V.* Sevcsenko és Magyarország. «Kárpáti Kalendárium», 1974; Шевченко і Закарпаття: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1989; Шевченко і світ. К., 1989.

М.С. Держалюк.



Г. Стрипський.

СТРІЛЬЦІ́ — 1) піше військо в Рос. д-ві у 50-ті рр. 16 — на поч. 18 ст., яке формувалося з найманців (здебільшого вільних збіднілих селян і *міщан*). С. підрозділялися на виборних (пізніше — московських) і городових. Перші охороняли царів, несли караульну службу в столиці, брали участь у бойових діях. Других залучали для охорони кордонів, служби в гарнізонах, виконання доручень рос. сановників, придушення нар. повстань та ін. С. були поділені на полки (до 1681 — прикази), сотні й десятки, які підпорядковувалися Стрілецькому приказу. Мали значні пільги: були звільнені від держ. повинностей і податків, отримували платню та хліб, займалися торгівлею і ремеслами. Жили окремими *слободами.* З 1654 залоги рос. С. розміщувалися в *Києві*, *Ніжині*, *Чернігові*, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та ін. укр. великих містах. (У Києві існує Стрілецька вулиця, названа на згадку про стрілецьку залогу). Спільно з укр. козаками С. брали участь у війнах проти *Речі Посполитої*, *Кримського ханату* та *Османської імперії.* С. використовувалися царатом для утвердження *самодержавства.* Розформування стрілец. війська розпочав цар *Петро I* після стрілецького бунту 1698. Це військо остаточно було ліквідоване і замінене регулярними військ. частинами в 1720-х рр.;

2) назва частини козаків *Гетьманщини* 2-ї пол. 17 — 18 ст., які займалися полюванням — стріляли дичину та поставляли її гетьманам і полковникам. С. також використовували на будівництві, у госп-вах старшин тощо. Їх кількість була несталою і порівняно незначною — кілька сотень осіб;


П.М. Строєв.


Т.А. Строкач.

3) С. січові — див. *Легіон Українських січових стрільців*, *Січові стрільці.*

Літ.: *Чернов А.В.* Образование стрелецкого войска. В кн.: Исторические записки, т. 38. М., 1951; Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв. М., 1954; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. К., 2006.

О.І. Гуржій.

СТРÓЄВ Павло Михайлович (27.07.1796—05.01.1876) — історик і археограф. Дійсний член Петерб. АН (1849). Н. в м. *Москва* в дворянській сім'ї. 1812—16 навч. в Моск. ун-ті. 1814 видав навчальну «Краткую Российскую историю в пользу российского юношества» і почав друкувати в ж. «Сын Отечества» розвідки з рос. історії. З 1816 працював у Комісії друкування держ. грамот і договорів. 1817 брав участь, а 1828—34 керував археогр. експедицією, яка виявила в б-ках і архівах монастирів понад 3 тис. істор., літ. та правових пам'яток 14—18 ст., у т. ч. й таких, що безпосередньо стосуються давньої історії України. С., зокрема, знайшов *Ізборник 1073*, Судебник 1497 та ін. 1823 був обраний членом Моск. т-ва історії і старожитностей російських. Взяв участь у виданні «*Полного собрания русских летописей*», яке було розпочато з 1841 Археогр. комісією. Покажчики С. до ПСРЛ і його описання рукописних зібрань не втратили наук. значення до нашого часу.

П. у м. Москва.

Праця: Библиологический словарь и черновые к нему материалы. СПб., 1882.

Літ.: *Барсуков Н.Б.* Жизнь и труды П.М. Строева. СПб., 1878; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; *Софинов П.Г.* Из истории русской дореволюционной археографии. М., 1957.

Ю.А. Пінчук.

СТРÓКАЧ Тимофій Амвросійович (04.03(19.02).1903—15.08.1963) — один із керівників органів держ. безпеки УСРР/УРСР, генерал-лейтенант (1944). Н. в с. Білоцерковці (нині с. Астраханка Примор. краю, РФ) в сім'ї селянина-переселенця. 1914 закінчив сільс. школу, працював у госп-ві батька. 1919—22 брав участь у партизан. русі на Далекому Сх. 1924 був призваний на строкову військ. службу. Служив у прикордонних військах ОДПУ СРСР, червоноармієць 58-го Нікольсько-Уссурійського прикордонного загону. У вересні 1925 — лютому 1927 навч. в 2-й прикордонній школі. Після її закінчення — пом. начальника, нач. застави 56-го Благовіщенського прикордонного загону ОДПУ СРСР, з березня 1929 — пом. коменданта і нач. школи молодшого командного складу 53-го Даурського прикордонного загону ОДПУ СРСР. Від 1927 — член ВКП(б). У листопаді 1932 — грудні 1933 навчався в Московській вищій прикордонній школі ОДПУ СРСР. Після її закінчення — командир маневреної групи 20-го Славутського, з березня 1935 — помічник начальника, з вересня 1936 — нач. відділення штабу 24-го Могилів-Подільського прикордонних загонів. У січні—травні 1938 — командир 162-го полку НКВС СРСР у м. Ворошиловград (нині м. *Луганськ*), у травні—липні 1938 — нач. штабу 24-го прикордонного загону, у липні 1938 — березні 1941 — нач. 25-го Тираспольського прикордонного загону. У березні 1941 — січні 1946 — заст. наркома внутр. справ УРСР, одночасно у травні 1942 — жовтні 1944 — начальник *Українського штабу партизанського руху*, у жовтні 1942 — червні 1943 — член підпільного ЦК КП(б)У, у жовтні 1944 — січні 1946 — нач. управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР. Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 брав участь у формуванні *винищувальних батальйонів*, розвідувально-диверсійних груп НКВС УРСР. Учасник оборони *Києва* та *Москви*. Під час проведення наступів на Курській дузі, форсування Дніпра, звільнення *Правобережної України* координував діяльність партизан. загонів, які масовими диверсійними акціями уповільнювали передислокацію та відступ частин *Вермахту*. Направляв розвідувально-диверсійні загони для організації диверсій, партизан. руху в Чехословаччині та Угорщині. Особисто керував та координував оперативно-чекістські операції з ліквідації підпілля *Організації українських націоналістів*, підрозділів *Української повстанської армії*, масові депортації населення в *Західній Україні*. Ініціював формування спец. груп НКВС УРСР з колиш. партизанів для боротьби з УПА. Власноруч допитував захоплених керівників проводів ОУН Західної України. У січні 1946 — березні 1953 — нарком (з березня 1946 — міністр) внутр. справ УРСР, очолював проведення масових репресивних акцій по боротьбі з «ворогами народу», «контрреволюціонерами». Частина громадян, заарештованих у повоєнний час як «пособники нацистів», згодом були реабілітовані. У березні—червні 1953 — нач. Управління МВС УРСР по Львів. обл. А після арешту Л.*Берії* в липні 1953 за погодженням з М.*Хрущовим* був призначений міністром внутр. справ УРСР. У травні 1956 — березні 1957 — заст. міністра внутр. справ СРСР, одночасно у травні—червні 1956 — нач. Гол. управління прикордонних військ, у червні 1956 — березні 1957 — начальник Гол. управління прикордонних і внутр. військ МВС СРСР. У травні 1957 вийшов у відставку через хворобу. Проживав у м. Київ.

Автор спогадів «Наш позивний — свобода».

У червні 1938 — січні 1959 — член ЦК КП(б)У/КПУ. Депутат ВР СРСР 3-го та 4-го скликань.

Нагороджений 3-ма орденами Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова та Вітчизн. війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки, 7-ма медалями, нагородами Чехословаччини та Угорщини.

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Автономов П.Ф.* Отчизны выполняя приказанье: О начальнике Украинского штаба партизанского движения Т.А. Строкаче. М., 1974; *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941—1954: Справочник. М., 2010.

Р.Ю. Подкур.

СТРÓНСЬКИЙ (Stroński) **Станіслав** (18.08.1882—30.10.1955) — польс. історик, філолог, публіцист, суспільно-політ. діяч. Про-

фесор (1910). Н. в м. Ніско (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща) в сім'ї інженера. Г-зію закінчив у м. Новий Сонч (нині місто Малопольського воєводства, Польща). 1900—02 вивчав романську філологію в Ягеллонському ун-ті; 1902—03 — романістику і славістику у Віденському ун-ті, 1903 продовжував навчання у Львів. ун-ті, 1904—05 — у Сорбонні (Париж, Франція). 1905 — шкільний учитель у *Львові*. 1906 в Сорбонні захистив докторську дис. на тему: «Le troubadour Elias de Barjols». 1906—09 провадив наук. дослідження у Франції та Італії. 1909 на підставі праці «Le troubadour Folquet de Marseille» здобув габілітацію в Ягеллонському ун-ті. Від 1909 — приват-доцент, від 1910 — професор Ягеллонського ун-ту. На поч. 20 ст. виступав противником реформи виборчого законодавства на користь українців у *Східній Галичині* («Przeciw takiej reformie wyborczej»; 1913). Після закінчення *Першої світової війни* обстоював приналежність Сх. Галичини до Польщі («Documents ruthéno-ukrainiens»; 1919). Від 1927 — професор Катол. ун-ту в Любліні. Засновник та гол. редактор впливових газет «Rzeczpospolita» (1920—24) та «Warszawianka» (1924—26). Після вибуху *Другої світової війни* — на еміграції у Великій Британії. Заст. голови ради міністрів та міністр інформації й документації (1940—43) в уряді В.-Е.*Сікорського*. Співзасновник (1945) та перший голова (до 1951) Істор. ін-ту ім. В.Сікорського в Лондоні (Велика Британія). Від 1951 — професор Польс. ун-ту на чужині.

Спеціалізувався на історії франц. та польс. літератур («Notes sur quelques troubadours et protecteurs des troubadours» (1907), «Recherches historiques sur quelques protecteurs des troubadours» (1907), «Wpływ Dantego w "Grobie Agamemnona" Słowackiego» (1909), «Trubadurzy w legendzie i w rzeczywistości» (1913), «Przygody dworne trubadura Bertranda de Born» (1913), «Adam Mickiewicz et le Romantisme» (1923), «La poésie et la réalité aux temps des Troubadours», (1943), «Tristan i Iseult» (1952), «Wielkość Leonarda»; 1953). Був автором численних полемічно-публіцистичних праць, присвячених найновішій історії, у т. ч. й польсько-укр. стосункам («Polska polityka zagraniczna 1934—1935» (1935), «Spór o dwie konstytucje 1921 i 1935» (1944), «O układzie polsko-rosyjskim z 30 VII 1941» (1951), «Polityka Rządu Polskiego w czasie II wojny światowej»; 1951).

П. у м. Лондон.

Літ.: *Czerny Z.* Filologia romańska w Uniwersytecie Jagiełłońskim. В кн.: Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiełłońskiego: Historia katedr. Kraków, 1964; *Faryś J.* Stanisław Stroński — biografia polityczna do 1939 roku. Szczecin, 1990; *Habielski R.* Życie społeczne i kulturalne emigracji. Warszawa, 1999; *Stobiecki R.* «Klio na wygnaniu»: Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. Poznań, 2005; *Rojek W.* Stroński Stanisław (1882—1955). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 44. Warszawa—Kraków, 2006—07.

В.В. Тельвак.

СТРУК (Гусар-Струк) **Данило Євстахійович** (05.04.1940—19.06. 1999) — літературознавець, історик літератури, перекладач та редактор англомовної *«Encyclopedia of Ukraine»*. Д-р філософії (1970), професор (1981). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1988), іноз. член НАН України (1992). Н. в м. *Львів*. Походив із родини громад. діяча, члена *Організації українських націоналістів* Є.Струка. У дитинстві опинився на еміграції: спершу — в Німеччині, пізніше — у США. Від 1963 — в Едмонтоні (пров. Альберта, Канада). Навч. в Гарвардському та Альбертському ун-тах. Захистив докторську дис., присвячену письменнику-модерністу В.*Стефанику*, в Торонтському ун-ті та здобув ступінь д-ра філософії в галузі укр. літератури (1970). Від 1967 викладав укр. мову та літературу в Торонтському ун-ті. Професор Торонтського ун-ту (1981). Очолював Торонтський відділ *Канадського інституту українських студій* (з 1982) та НТШ в Європі (з 1997). Заст. голови Міжнар. енциклопедичного бюро з фізики при Відділенні фізики та астрономії НАН України (1992). Автор праць з історії укр. літератури 19—20 ст., мовознавства та культурології, зокрема студій, присвячених В.Стефанику, В.*Винниченку*, М.*Хвильовому*, М.*Рильському*, Е.Андієвській, І.Калинцю, англомовних перекладів творів укр. письменників (В.Винниченка, Л.*Костенко*, В.*Симоненка*, П.*Тичини*, І.*Франка*, М.Хвильового та ін.) та укр. перекладів ряду англомовних авторів (Т.Галая, Т.Елліота, В.Кінселла). Від 1982 — виконавчий редактор, а від 1989 — гол. редактор «Encyclopedia of Ukraine». За гол. редакцією С. вийшли 3 томи цієї енциклопедії (vol. 3—5, Toronto—Buffalo—London, 1993).

П. у м. Мюнхен (Німеччина).

Праці: Гамма Сигма. Вінніпег, 1963; Максим Рильський як неокласик. «Сучасність», 1965, № 11; A Study of Vasyl' Stefanyk: The Pain at the Heart of Existence. Littleton, 1973; Ukrainian for Undergraduates. Oakville, 1978; The Summing-up of Silence: The Poetry of Ihor Kalynets. «Slavic Review», 1979, vol. 38, no. 1; Винниченкова моральна лабораторія. «Сучасність», 1980, № 7—8; Andievs'ka's Concept of Round Time. «Canadian Slavonic Papers», 1985, vol. 28, no. 1; Українська радянська поезія в 1984 р. «Сучасність», 1986, № 4; The Journal «Svit»: A Barometer of Modernism. «Harvard Ukrainian Studies», 1991, vol. 15, no. 3/4; A Novel about Human Destiny, or the Andiievska Chronicle. «Journal of Ukrainian Studies», 1993, vol. 18, no. 1/2; Відзискання «Лиса Микити». «Сучасність», 1999, № 4.

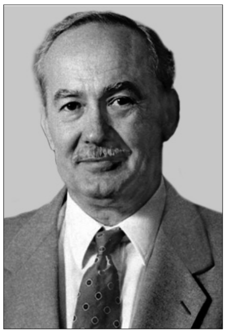
Літ.: Register: Scholars, Researchers and Academic in Ukrainian and Ukrainian Canadian studies in Canada. Edmonton, 1985—86; *Грабович Г.* Екзорцизм українського модернізму. В кн.: *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К., 1997; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998; В Мюнхені помер професор Данило Гусар-Струк. «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1999, № 26, 25 червня; Данило: Пам'яті вченого-енциклопедиста. «Сучасність», 1999, № 9; Danylo Husar Struk: A Select Bibliography. «Journal of Ukrainian Studies», 2002, vol. 27, no. 1/2; *Таращенко Д.* Світ має знати про нас: Данило-Гусар Струк — творець англомовної енциклопедії про Україну. «День», 2005, № 73, 23 квітня.

О.В. Ясь.

СТРУМИ́ЛІН Станіслав Густавович (справжнє прізв. — Струмилло-Петрашкевич; 29(17).01.1877—25.01.1974) — учений у галузі економіки, статистики, управління нар. госп-вом, демографічного прогнозування, екон. історії. Під його кер-вом була розроблена



С. Стронський.



Д.Є. Струк.



С.Г. Струмилін.



Я.М. Струхманчук.

перша у світі система матеріальних балансів. Дійсний член АН СРСР (1931). Герой Соц. Праці (1967). Н. в с. Дашківці (нині село Літинського р-ну Він. обл.). Сім'я походила з давнього шляхетського роду. 1896 став студентом Петербурзького електротех. інституту, звідки його тричі відраховували за революц. діяльність. Активно працював у *«Союзі боротьби за визволення робітничого класу»*. У січні 1901 був заарештований охранкою і після 13-місячного тюремного ув'язнення висланий у Вологду (нині місто в РФ) на 3 роки. Після втечі опинився в Парижі (Франція), де працював у друкарні. 1903 повернувся в Росію для нелегальної роботи, але знову був заарештований і після річного тюремного ув'язнення засланий на 10 років. Навесні 1905 вдруге втік із заслання. 1906 і 1907 був делегатом IV і V з'їздів *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (у Стокгольмі (Швеція) і Лондоні (Велика Британія)). 1914 С. вдалося закінчити екон. відділення Петерб. політех. ін-ту. За працю «Договір позички в давньоруському праві» йому присвоїли наук. ступінь.

Після *Лютневої революції 1917* С. — член Петрогр. ради робітн. депутатів. Працював зав. відділу статистики Петрогр. обласного комісаріату праці. Був організатором і очолив відділ статистики у *Вищій раді народного господарства*. 1921—37 і 1943—51 працював у Держплані РСФРР/СРСР. Роботу в Держплані поєднував з наук. і пед. діяльністю, беручи участь у роботі кафедр Моск. ун-ту (1921—23), Ін-ту нар. господарства (1929—30), Планового інституту ім. Г.Кржижановського (1931—50). 1931 обраний дійсним членом АН СРСР. У роки Великої Вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 був одним з організаторів Комісії АН СРСР по мобілізації ресурсів Уралу, Зх. Сибіру і Казахстану для потреб оборони. Протягом 1942—46 працював заст. голови Ради філіалів і баз АН СРСР.

Після війни продовжував працювати в АН СРСР, керуючи сектором нар. госп-ва в Ін-ті економіки АН СРСР. У наступні роки, займаючи низку держ. посад, працював одночасно в Моск. екон. ін-ті та в Ін-ті економіки АН СРСР. 1948—74 перебував на науково-пед. роботі в Академії сусп. наук при ЦК КПРС. 1957 у віці 80-ти років вийшов на пенсію, однак продовжував вести наук. діяльність. 1958 за монографію «Історія чорної металургії в СРСР» одержав Ленінську премію.

С. був основоположником досліджень з економіки праці в *СРСР*. Йому належать ґрунтовні демографічні дослідження. Він надавав істор. перспективу кожній економічній проблемі, яку розглядав.

Перу С. належать понад 700 праць. Найбільші з них — «Богатство и труд» (1905), «Проблемы экономики труда» (1925), «Рабочий быт в цифрах» (1926), «Очерки советской экономики» (1928), «Промышленный переворот в России» (1944), «История черной металлургии в СССР» (1954), «Очерки экономической истории России» (1960), «Избранные произведения» (т. 1—8, 1963—68), «Проблемы экономики труда» (1982).

Як людина був простим і добрим у спілкуванні з усіма. Виховав 16 чужих дітей, які стали йому рідними.

Лауреат Держ. премії СРСР (1942) і Ленінської премії (1958).

П. на 97-му році життя. Похований у *Москві*, де 1983 йому було споруджено пам'ятник.

Тв.: Из пережитого. М., 1957.

Літ.: Проблемы экономической науки и практики: Сборник статей, посвященный 95-летию С.Г. Струмилина. М., 1972.

І.М. Романюк.

СТРУХМАНЧУ́К Яків Михайлович (10.08.1884—02.12.1937) — художник-графік, викладач, музейний працівник, пам'яткоохоронець. Н. в с. Росохуватець (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.) в сел. родині. Навч. в Бережанській г-зії, закінчив Львів. укр. держ. г-зію (1906). Навч. в краківській Академії красних мист-в (1906—10) та паризькій Академії мист-в (з 1910). Член *Русько-української радикальної партії* (з 1910). З 1913 працював учителем малювання укр. г-зії в *Перемишлі*. З початком *Першої світової війни* добровольцем вступив до *Легіону Українських січових стрільців*. Після короткотермінової військ. підготовки в чині хорунжого брав участь у бойових діях. У листопаді 1914 потрапив до рос. полону. З поч. 1918 перебував у *Києві*, працював тех. редактором газ. «Наша думка» — органу Укр. центр. Галицько-Буковинського к-ту допомоги жертвам війни при УЦР, референтом відділу закордонної преси гетьман. Держ. канцелярії. За *Директорії Української Народної Республіки* працював у видавничому відділенні інформаційного бюро Армії УНР. 1919 перейшов на службу до 1-ї бригади УСС *Української Галицької армії*. 1920 — політ. комісар 1-ї бригади *Червоної Української Галицької армії*. 1920—22 мешкав в *Умані*, завідував відділом газ. «Вісті Уманщини», очолював повітовий відділ політосвіти. Згодом — зав. навч. частини Вищих пед. курсів у м. *Тальне*, учитель фабрично-заводського уч-ща при Тальнівському цукровому з-ді.

З осені 1924 — викладач Київської художньо-індустріальної профшколи, згодом — і Київ. польс. пед. технікуму ім. Ф.Кона та радпартшколи. З 1930 — наук. співробітник, заст. директора Київ. істор. музею ім. Т.Шевченка; 19 вересня 1930 розпорядженням Наркомосу УСРР призначений за сумісництвом київ. крайовим інспектором охорони пам'яток к-ри, у березні 1931 очолив бюро Київ. крайової комісії охорони пам'яток к-ри (у жовтні 1931 пішов з цієї посади). З травня 1932 — співробітник н.-д. Ін-ту польс. пролетарської к-ри при ВУАН; з осені 1932 одночасно — викладач Музично-театрального ін-ту ім. М.Лисенка, завідувач польс. відділу в ньому. Один з ініціаторів створення й активний учасник *Літературної організації «Західня Україна»*.

Заарештований у «справі» «Української військової організації» 2 лютого 1933 (див. *«Української військової організації» процес 1933*). 1 жовтня 1933 Суд. трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до 10-ти років таборів. Утримувався в таборах у Карелії.

Удруге засуджений 20 листопада 1937 Суд. трійкою при Управлінні НКВС РРФСР по Карельській АРСР до смерті. Страчений.

Реабілітований визначенням Військ. трибуналу Київ. військ. округу від 21 квітня 1964.

Літ.: *Ірчан М.* Трагедія Першого Травня: Спомини з горожанської війни на Україні, ч. 1. Нью-Йорк, 1923; *Нестуля О.О.* Київський крайовий інспектор: Я.М. Струхманчук. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; Художник Яків Струхманчук — жертва сталінського терору: Публіцистика. К., 1997; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

СТРЯ́ТИНСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий і поліграфічний заклад, що діяв 1602—06 у Стрятині (нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл.). Належав львів. єпископові Г.*Балабану* та його племінникові — Федорові Юрійовичу. Організатором друкарні, а початково — і її співвласником був майстер Семен Будзина, який надрукував трактат «О хиротонії» (1602) — здійснений у *Київській Русі* переклад єпископського повчання священикові, а також Служебник (1604). Після смерті С.Будзини його колишні підмайстри надрукували Требник (1606). Редагуванням текстів у С.д. займалися Федір К. (імовірно Касіянович), монах Веніамин, П.*Беринда*. Заслугою С.д. було вдосконалення мистецького оформлення книг, зокрема впровадження до укр. друкарства пізньоренесансної орнаментики. С.д. готувала до друку виправлену *Біблію*, твори Іоанна Златоуста та ін. книги, але смерть Федора Балабана (1606) і Г.Балабана (1607) перешкодила реалізації цих планів. Куплене від нащадків Ф.Балабана обладнання С.д. Є.*Плетенецький* перевіз до *Києва* і використав для заснування *Києво-Печерської друкарні*.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

СТУ́ГНА, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1093 — битва між об'єднаним військом київ. кн. *Святополка Ізяславича*, черніг. кн. *Володимира Мономаха* і переяслав. кн. Ростислава Всеволодича та *половцями*. Посівши 24 квітня 1093 київ. стіл, Святополк Ізяславич вирішив розпочати своє правління з гучної перемоги над половцями. Порушивши з ними мир, попри пораду Володимира Мономаха дочекатися підходу *дружин* із віддалених областей Русі, Святополк Ізяславич примусив Всеволодичів вирушити разом із ним. Битва відбулася 26 травня 1093 на р. Стугна (прит. Дніпра) поблизу м. Треполь (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київ. обл.). Поразка була нищівною, у битві загинув брат Мономаха Ростислав. Частина половців облягла *Торчеськ*, інші вирушили на *Київ* і розбили на Желані поблизу Києва (нині місцевість Жуляни у складі Києва) військо Святополка Ізяславича. 24 липня 1093 половці захопили Торчеськ. Лише наступного 1094 Святополку Ізяславичу вдалося укласти мирну угоду з половцями, взявши за себе дочку хана *Тугоркана*.

А.Г. Плахонін.

«СТУДЕ́НТСЬКИЙ ПРА́ПОР» — журнал-місячник академічної молоді у *Львові*, що виходив друком упродовж липня 1943 — червня 1944 за ініціативи Об'єднання праці укр. студентів при *Українському центральному комітеті* (засноване 15 червня 1942). Гол. редактор — голова Об'єднання праці укр. студентів Б.Лончина. Літ. редактор — В.Білинський (псевдоніми — Володич, Кримський). З редакцією співпрацювали вчені, літератори, журналісти — І.*Крип'якевич*, О.*Терлецький*, Я.*Пастернак*, В.*Сімович*, Б.-Т.*Галайчук*, Ю.Гаморак (Ю.*Стефаник*), С.*Гординський*, М.*Думка*, П.-М.*Ісаїв*, І.Німчук, Б.Ольхівський та ін., літератори та науковці зі Сх. України — Г.*Костюк*, Ю.*Шевельов*, В.*Міяковський* та В.Чапленко.

Надруковано 12 номерів у 10 випусках (1943 — № 1—6; 1944 — № 1—6). Номери за квітень—червень 1944 вийшли в *Кракові*. Відрізнявся від ін. студентських видань кращим поліграфічним виконанням (друкувався в митрополичій друкарні «Студіон»).

Опубліковано літературознавчі статті, твори репресованих письменників — О.*Слісаренка*, Є.*Плужника*, М.*Хвильового*, М.*Драй-Хмари*, молодих авторів — Є.Самохваленка, М.Дяченка, Н.Калюжної, В.Білинського, в останніх числах — твори початківців О.Омельчука, Ю.Чаплі, Р.Сухорського; вміщувалися науково-популярні матеріали з історії науки і техніки (І.*Фещенка-Чопівського*), археології (Я.Пастернака), правознавства (Б.-Т.Галайчука), мовознавства (В.Чапленка), мистецтвознавства (В.*Свєнціцької*), філософії (П.-М.Ісаєва, Д.Козія, Б.Лончини) та ін.

Значну увагу приділено історії створення д-зії СС *«Галичина»*, друкувалися тексти звернень губернатора галицького дистрикту О.*Вехтера*, провідника Укр. центр. к-ту В.*Кубійовича* та ін. Гол. сусп. завдання студентського руху журнал вбачав у створенні загону фахівців, інтегрованих у нац. життя, у відродженні *інтелігенції української*.

За короткий період «С.п.» зумів викликати зацікавлення широкої культ. і громад. аудиторії і, водночас, висловивши гол. актуальні моменти студентського руху в його закордонних і львів. осередках, увійшов до історії преси як високопрофесійне корпоративне видання.

Літ.: *Янів В.* Українська студентська преса: Історично-бібліографічний нарис. «Визвольний шлях», 1978, кн. 12; 1979, кн. 2—3; *Cieślikowa A.* Prasa okupowanego Lwowa. Warszawa, 1997; *Головата Л.* Українські студентські часописи періоду Другої світової війни: Особливості змісту, типологічні різновиди. В кн.: Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, вип. 11. Львів, 2003.

Л.В. Головата.

СТУДИ́НСЬКИЙ Кирило Йосипович (псевдоніми і криптоніми — Батько, В.Кость, Вікторин Кость, Гарбуз Іван, Замора Федір, Зорян, І.Лаврін, К.Вікторин, К.Зорян, Кість В., Колька, Кость В., Лаврін, Лаврін І., Лаврін Іван, Лівобічний, Літописець, Люнин К., Не-Маковей, Не плазун, але й без трону, Осипович Віктор, Осипович Кость, Про-


К.Й. Студинський.

вінціал, Редакція «Руслана», Гр.Нар., Григ.Нар., З-, К., К.Є., К.Л., К.П., К.С., Л.Ж.М., Ф.З., П-н.; 04.10.1868 — червень 1941) — філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч. Професор (1900). Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (1919), академік ВУАН (з 1929 по 1933), академік АН УРСР (з 1939). Онук о. С.*Качали*. Н. в с. Кип’ячка (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.) у священицькій родині. Після закінчення сільс. школи та нар. школи в *Тернополі* 1878—83 навч. в Терноп. г-зії, 1883—87 — в *Академічній гімназії у Львові*. 1886 в № 13—14 *«Зорі»* вийшла перша наук. спроба «Дідівська (жебрацька) мова». З 1887 навч. на філос. ф-ті Львівського ун-ту. З 1889 — у Віденському ун-ті, 1891—93 під кер-вом проф. В.*Ягича* студіював філол. науки, 1894 за спеціальністю «слов’янська філологія» захистив докторську працю на тему: «Картина духовного життя у малоросів XVI—XVII ст. зі зверненням особливої уваги на календар»; 17 лютого 1894 здобув титул д-ра філософії. Від вересня 1894 до червня 1895 здійснював наук. пошуки в б-ках ун-тів *Києва* і *Санкт-Петербурга*, під кер-вом А.*Брюкнера* студіювався в Берлінському ун-ті. Повернувся до *Львова*, 1895—97 вчителював у г-зіях, вийшла перша друкована монографія «Пересторога: Руський пам’ятник початку XVI віка: Літературно-історична студия. У Львові 1895». 1896 в Ягеллонському ун-ті (*Краків*) захистив працю на тему: «Характеристика і генеза поезій Амвросія Метлинського», 1897—99 — доцент цього ун-ту. Викладав укр. мову і літературу в краківській г-зії ім. Яна Собеського.

1900—08 — професор філос. ф-ту Львів. ун-ту, 1908—18 — професор старослов’ян. мови Львів. ун-ту. Один із керівників Християнсько-сусп. партії, співредактор її органу «Руслан», 1905—14 — член Крайової шкільної ради. 1903—06 — член Виділу *Львівського товариства «Просвіта»*, референт-редактор (з І.*Франком*) видань т-ва. Дійсний член НТШ з 1919, очолював філол. секцію; 1923—32 — голова НТШ. 1916—20 — голова Учительської громади. С. підтримував тісні громадсько-наук. зв’язки з Ол.*Барвінським*, Б.*Лепким*, П.*Франком* та ін., листувався з В.*Антоновичем*, А.Брюкнером, А.Чайковським та ін. Входив до складу *Української національної ради ЗУНР* (1917—21); під час *українсько-польської війни 1918—1919* був комісаром ун-ту, за відмову співпрацювати з урядом Ю.-К.*Пілсудського* 1919 інтернований до Барановичів, Тарнова, Домб’є.

За посередництва М.*Грушевського* 1924 встановив наукові зв’язки з ВУАН у Києві, почав активно співпрацювати з урядом УСРР, працював у Комісії з укладання укр. правопису (1928, м. *Харків*). З 1929 — член ВУАН (виключений 1933 «за контрреволюційну діяльність», 1939 відновлений у членстві та званнях).

1939—41 — професор Львів. ун-ту, призначений рад. властями деканом філол. ф-ту та проректором ун-ту, займав низку ін. керівних наук. і держ. посад. У жовтні 1939 обраний головою *Народних зборів Західної України*, 1940 — депутат *Верховної Ради УРСР*. На цих постах урятував своїми клопотаннями багатьох українців від репресій.

Автор бл. 500 наук. публікацій, худож. творів, мемуарів; володів 6-ма стародавніми та 10-ма «живими» мовами. Осн. праці: «Лірники» (1894), «Пересторога: Руський памятник початку XVII віка» (1895) «“Адельфотес”: Граматика, видана у Львові в р. 1591» (1895), «Причинки до історії унії» (1895), «Geneza poetycznyh utworów Markiana Szaskiewicza» (1896; укр. переклад 1910), «Пам’ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.» (т. 1, 1900), «Котляревський і Артемовський» (1901), «Літературні замітки» (1901), «Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pocieja» (1902), «Кореспонденція Якова Головацького 1835—1849 і 1850—1862» (т. 1—2, Львів, 1905—09), «До історії взаємин Галичини з Україною» (1906), «З листів П.Куліша до Ом.Партицького» (1908), «Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1848» (1908), «Листи міністра Фльоріяна Зємялковського до єпископа Івана Ступницького» (1908), «Причинки до історії культурного життя Галицької Руси 1833—1847» (1909), «В пятьдесятиліте смерти Т.Шевченка» (1911), «Львівська духовна семинария в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843)» (1916), «Копітар і Зубрицький» (1918), «Матеріали до історії культурного життя Галичини 1795—1857» (1920), «Antigrafe, полемічний твір М.Смотрицького» (1925), «Псевдо-Посланіє Маркіяна Шашкевича» (1935), «Карло Яромір Ербен і Яків Головацький» (1935).

З початком німецько-рад. війни 1941—45 під час евакуації зі Львова в червні 1941 примусово вивезений НКВС УРСР і помер за нез’ясованих обставин, за однією з версій — застрелений конвоїрами під час бомбардування санітарного поїзда поблизу м. Тернопіль.

1993 в с. Кип’ячка відкрито пам’ятник С. (скульп. І.Мулярчук), діє кімната-музей. Ім’ям С. названо вулиці в Тернополі, Львові та ін. містах.

Тв.: Автобіографічні нотатки, 1-ша частина: Життя в рідному краї. «Русалка Дністрова», 1993, № 18; Із днів моєї юності. В кн.: Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898—1998: До сторіччя заснування. Тернопіль—Львів, 1998.

Літ.: *Кедрин І.* Призабутий епізод. В кн.: Альманах Українського народного союзу на рік 1973. Нью-Йорк, 1973; *Бубній П.* Академік Кирило Студинський. В кн.: Тернопільщина літературна, вип. 2, ч. 1. Тернопіль, 1992; *Єдлінська У.* Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського. В кн.: Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. Львів, 1992; *Кучер Р.* Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. К., 1992; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи Кирила Студинського (1891—1941). К., 1993; *Качкан В.* Заслужений перед українством (вчений Кирило Студинський). В кн.: *Качкан В.* Українське народознавство в іменах, ч. 2. К., 1995; *Стрельський Г.* Малий словник історії України. К., 1997; НАН України: Персональний склад за 80 років. К., 1998; *Кліш А.* Громадсько-політична і наукова діяльність Кирила Студинського. В кн.: Українська історична біографістика: Забуте і невідоме, ч. 1. Тернопіль, 2005; *Його ж.* Суспільно-політична діяльність академіка Кирила Студинського в період утвердження

ня радянської влади в Західній Україні (1939—1941). «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка: Серія: Історія» (Тернопіль), 2005, вип. 2; *Його ж.* Листування Кирила Студинського як історичне джерело. В кн.: Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. К., 2007; *Дорош Є., Слюзар В.* Кирило Студинський: Документи, спогади, світлини. Тернопіль, 2008.

В.П. Швидкий.

СТУ́ПКА Богдан Сильвестрович (27.08.1941—22.07.2012) — актор театру і кіно. Нар. артист УРСР (1980) та СРСР (1991). Дійсний член Нац. академії мист-в України (1997). Герой України (2011). Н. в смт *Куликів.* 1961 закінчив студію при Львів. академічному укр. драм. театрі ім. М.Заньковецької та 1984 — заочне відділення театрознавчого ф-ту Київ. держ. ін-ту театрального мист-ва ім. Карпенка-Карого. 1961—78 — актор Львів. академічного укр. драм. театру ім. М.Заньковецької. З 1978 — актор Київ. академічного укр. драм. театру ім. І.Франка (з 1994 — *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*), 2001—12 — його худож. керівник. 1999—2001 — міністр к-ри і мист-в України. 2006—10 — худож. керівник акторського курсу Київ. нац. ун-ту кіно, театру і телебачення ім. Карпенка-Карого.

Створив понад 100 ролей у кіно та понад 100 — на театральній сцені, розкривши свій яскравий та багатогранний артистичний талант. Як кіноактор уславився виконанням ролей у фільмах «Білий птах з чорною ознакою» (1970), «Червоні дзвони» (1981), «Украдене щастя» (1984), «Діти сонця» (1985), «Кайдашева сім'я» (1996), «Вогнем і мечем» (1999), «Схід—Захід» (1999), «Водій для Віри» (2004, премія «Золотий орел» за найкращу роль другого плану та «Ніка» за найкращу чол. роль), «Свої» (2004, приз Моск. міжнар. кінофестивалю за найкращу чол. роль «Срібний Георгій»), «Два в одному» (2006), «Серце на долоні» (2008, нагорода 3-го Рим. міжнар. кінофестивалю за найкращу чол. роль), «Тарас Бульба» (2009, премія «Золотий орел» за найкращу чол. роль), «Шантрапа» (2009) та ін. Працював з режисерами Ю.*Іллєнком*, О.Іоселіані, К.Зануссі, Є.Гофманом, Р.Варньє, К.*Муратовою*, С.*Бондарчуком* та ін. У театрі створив різнопланові ролі: Микола Задорожний («Украдене щастя» І.*Франка*, 1979), Маляр («Дикий Ангел» О.Коломійця, 1979), Войницький («Дядя Ваня» А.*Чехова*, 1980; за дві останні — Держ. премія СРСР, 1980), Артуро («Кар'єра Артуро Уї» Б.Брехта, 1985), Автор («Енеїда» за І.*Котляревським*, 1986), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі *Українки*, 1988), Потоцький («Сава Чалий» І.*Карпенка-Карого*, 1990), Тев'є - Тевель («Тев'є Тевель» за *Шоломом-Алейхемом*, п'єса Г.Горіна, 1989; Держ. премія України імені Т.Шевченка, 1993) та ін.

Почесний громадянин міста *Київ* (2009).

Лауреат укр. театральних премій імені І.Котляревського (1991) та А.Бучми (1994), міжнародної театральної премії К.Станіславського (1996), російських премій «Кришталева Турандот» (2001) та «Тріумф» (2006); «Премії ім. М.В.Гоголя в Італії» (2011); Державної премії України ім. Олександра Довженка (2012; посмертно).

Повний кавалер ордена «За заслуги» (1994, 1999, 2001), кавалер ордена Ярослава Мудрого 5-го (2006) та 4-го ст. (2010), рос. орденів «Дружби» (2006) та «Пошани» (2011), ордена «Заслуги перед Республікою Польща» (2000).

П. у м. Київ, похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Мельниченко В.* Богдан Ступка: Штрихи до портрета. К., 2001; *Його ж.* Майстер (Богдан Ступка). К., 2005; *Коломієць Р.* Пристрасті за Богданом: Життя та творчий шлях Богдана Ступки. К., 2006; Богдан Ступка: Митець і людина. К., 2008.

Н.М. Томазова.

СТУПНИ́ЦЬКИЙ Іван-Сатурнін (16.10.1816—22.12.1890) — церк. і громад. діяч у *Галичині*, перемишльський єпископ, нумізмат. Н. в с. Сухоріче (нині с. Сухорічча Пустомитівського р-ну Львів. обл.) в дрібношляхетській родині. Закінчив г-зію в *Жовкві.* 1836 вступив до *Греко-католицької духовної семінарії у Львові.* Від 1837 вивчав філософію і теологію у Львів. ун-ті. Після завершення навчання був висвячений (1842).

Кар'єру розпочинав парохом у Тростянці Жовківського округу. Під час революції 1848 брав участь в установчих зборах *Головної руської ради.* 1851 отримав посаду канцлера, а 1858 — радника і референта Львів. митрополичої консисторії, 1867 став крилошанином. Духовні функції поєднував з адм. роботою фінансиста: 1862—72 виконував обов'язки директора Галицької ощадної каси, де зблизився із впливовими політиками.

Мав репутацію полонофіла і прихильника латинізації греко-католицького обряду. 1872 був призначений єпископом перемишльським, самбірським і сяноцьким. 1873—83 — заст. маршалка *Галицького крайового сейму*, 1883—90 — депутат сейму з групи вірилістів, засновник Рус. ін-ту для дівчат у *Перемишлі* (1888).

С. — власник однієї з найбільших приватних нумізматичних колекцій у Галичині, автор низки наук. розвідок у галузі *нумізматики* та *археології.*

П. у м. Перемишль.

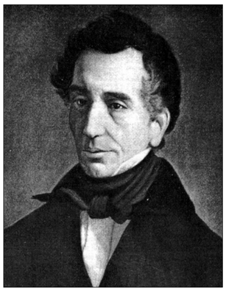
Літ.: *Stępień S.* Stupnicki Saturnin Jan (1816—1890). В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 45/2, zesz. 185. Warszawa—Kraków, 2008; *Мудрий М.* Посада заступника маршалка Галицького крайового сейму (1861—1918). В кн.: Lwów: Miasto—społeczeństwo—kultura: Studia z dziejów Lwowa, t. 7: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Kraków, 2010.

М.М. Мудрий.

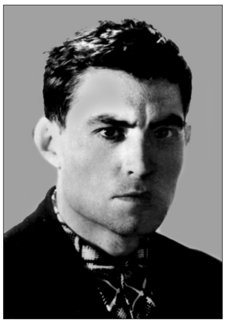
СТУ́РДЗА (Sturdza, Stourdza) **Олександр Скарлатович** (18.11.1791—13.06.1854) — дипломат, правосл. мислитель культ. і громад. діяч. Н. в м. Ясси (нині місто в Румунії). Походив із роду молдов. бояр. На поч. 1792 родина С. переселилася до Росії. Початкову освіту здобув удома. Слухав лекції в кількох нім. ун-тах. Тривалий час мешкав у *Відні* та Флоренції (Італія), пізніше поселився у *Стамбулі*, але незабаром переїхав до Росії. Від 1809 служив у Колегії закордонних справ, спершу — секретарем канцлера М.*Румянцева*, а від 1811 — перекладачем (вільно володів 6-ма іноз. мовами). Від 1812 — секретар та перекладач при головнокомандуючому Дунайською армією. 1813 — дипломатичний factotum рос. імператора у Швейца-



Б.С. Ступка.



О.С. Стурдза.



В.С. Стус.

рії. 1814 призначений до рос. посольства у Відні, брав участь у роботі *Віденського конгресу 1814—1815.* Перекладач при статс-секретарі із закордонних справ І.Каподістрії (1815—16). Підготував імператорський указ від 20 грудня 1815 про вигнання *єзуїтів* з імперії Романових. Від 1816 — член Ученого к-ту Мін-ва нар. освіти у *Санкт-Петербурзі*, зокрема опікувався цензурою навч. книг давніми мовами. Розробив жорсткий проект цензурного статуту. Від 1818 — у Гол. управлінні уч-щ при Мін-ві духовних справ і нар. освіти. Виступав із проектами введення реліг. освіти. Під час Аахенського конгресу 1818 склав спец. записку для його учасників, в якій обстоював думку про потребу знищення автономії ун-тів у Німеччині, позаяк вони є «розсадниками революційного духу та атеїзму». 1819—21 мешкав у власному маєтку, проте активно співпрацював з рос. урядовими колами з питань освіти та внутр. політики. Від 1822 поселився в *Одесі.* Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* керував похідною канцелярією міністра закордонних справ у Бухаресті (нині столиця Румунії). Брав участь у розробці проектів адм.-тер. реформування Дунайських князівств. 1829 вийшов у відставку в чині таємного радника. Проводив активну громад. та доброчинну діяльність в Одесі. Один із фундаторів *Одеського товариства історії та старожитностей.* Автор численних богословських і філос. праць, зокрема полемічних студій, а також розвідок про М.*Гоголя*, В.*Жуковського*, І.Каподістрію, М.*Карамзіна* та ін. Виступав як противник просвітницької ідеології. Натомість обстоював ідею спілки абсолютної монархії з Церквою на засадах суворої станової ієрархії та жорсткої цензури як охоронця правосл. духовності. Справив значний вплив на формування світогляду М.Гоголя та В.Жуковського. Став прообразом старця Ксандрика з відомого роману І.Тургенєва «Рудин».

П. у с. Манзир Бендерського повіту Бессарабської обл. (нині с. Лісне Тарутинського р-ну Одес. обл.).

Тв.: Опыт об основных законах природы человека и общества. М., 1811—12; Нечто об этимологии и эстетике по отношению к истории и к науке древностей. М., 1842; Идеал и подражание в изящных искусствах. М., 1844; Воспоминания о Карамзине. «Москвитянин», 1846, № 9—10; Воспоминания о жизни и деяниях графа И.А. Каподистрии, правителя Греции. М., 1864; О судьбе православной церкви русской в царствование императора Александра I. «Русская старина», 1876, № 2; Письма к В.А. Жуковскому разных лиц. Там само, 1903, № 5.

Літ.: *Шидловский А.Ф.* Знакомство и переписка Н.В. Гоголя с А.С. Стурдзою. «Вестник всемирной истории», 1899. № 1; *Мартин А.М.* А.С. Стурдза и «Священный союз» (1815—1823). «Вопросы истории», 1994, № 11; *Лямина Е.* Новая Европа: Мнения «деятельного очевидца»: А.С. Стурдза в политическом процессе 1810-х годов. В кн.: Россия. Russia: Культурные практики в идеологической перспективе: Россия, XVIII — начало XX века. М.—Венеция, 1999; *Парсамов В.С.* Жозеф де Местр и Александр Стурдза: Из истории религиозных идей Александровской эпохи: Пособие по спецкурсу. Саратов, 2003; *Романюк В.П., Ершов Л.А.* Быть, а не казаться (Александр Стурдза и его время). К., 2004.

О.В. Ясь.

СТУС Василь Семенович (псевд. — Василь Петрик, В.Петрик; 06.01.1938—03.09.1985) — поет, літературознавець, публіцист, правозахисник. Н. в с. Рахнівка Гайсинського р-ну Він. обл. в сел. родині. Був четвертою дитиною в сім'ї Семена Дем'яновича та Їлини Яківни. 1941 батьки, які переїхали до м. Сталіно (нині м. *Донецьк*) раніше, перевезли на Донбас 3-річного Василя, 1944—54 навч. в середній школі № 75, яку закінчив зі срібною медаллю. Навч. на історично-філол. ф-ті Сталінського пед. ін-ту за спеціальністю «Українська мова та література» (1954—59, закінчив з відзнакою), брав участь у роботі літ. студії. Перша публікація в загальнореспр. пресі — 1959 в «Літературній газеті» — добірка поезій з напутнім словом А.*Малишка.* Після закінчення вчителював у Таужнянській середній школі Гайворонського р-ну Кіровогр. області (15 серпня — 15 жовтня 1959). З листопада 1959 по листопад 1961 служив у війську. З 7 грудня 1961 по 16 січня 1963 — учитель укр. мови та літератури в середній школі № 23 м. *Горлівка.* Член Клубу молодих літераторів «Обрій» (1962), цінував творчість *шістдесятників* М.*Вінграновського*, І.*Дзюби*, І.*Драча*, Л.*Костенко*, І.*Світличного*, Є.*Сверстюка*, В.*Симоненка.* 15—23 березня 1963 працював підземним плитовим шахти «Октябрьская» м. Донецьк. З 26 березня по 26 жовтня 1963 — літ. редактор газ. «Социалистический Донбасс» (Донецьк), яка тоді почала виходити не лише російською, а й українською мовою.

1 листопада 1963 вступив до аспірантури Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР за спеціальністю «Теорія літератури» (тема дис. — «Джерела емоційності художнього твору»), переїхав до *Києва.* З'явилися перші журнальні публікації віршів (у журналах *«Дніпро»*, «Прапор» (нині *«Березіль»*), «Зміна»), критичні нариси про творчість молодих поетів («На поетичному турнірі», 1964; «Най будем щирі», 1965).

4 вересня 1965 перед прем'єрою кінофільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» в київ. кінотеатрі «Україна» підтримав протест І.Дзюби щодо арештів у колі укр. інтелігенції, за що 20 вересня 1965 був відрахований з аспірантури за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів та співробітників наукового закладу». 28 вересня — 23 листопада 1965 працював у буд. бригаді, згодом — кочегаром в Укр. НДІ садівництва у Феофанії під Києвом. 10 грудня 1965 одружився з Валентиною Попелюх. З 14 січня — молодший, а з квітня до 1 червня 1966 — старший наук. співробітник ЦДІА УРСР в Києві. «Звільнений за власним бажанням — за безсовісними, здається, наполяганнями тов. Зубкова з Інституту літератури» (Автобіографія С. від 23 липня 1966). Активно протестував проти реставрації культу особи, політики денаціоналізації, утисків свободи слова та думки. Відомі його листи до Президії Спілки письменників України з приводу опублікованої в «Літературній Україні» наклепницької статті О.Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти» (1968), редакторові ж. «Вітчизна» Л.*Дмитерку* з гострою критикою його виступів проти І.Дзюби

(1969), до ЦК КПУ, до ВР УРСР (1970), в яких доводив згубність політики придушення свободи слова, порушень прав людини.

До арешту 1972 продовжував писати вірші, працював як критик, перекладач, літературознавець: статті про творчість Б.Брехта, Г.Бьолля, розвідка про поезію В.*Свідзінського* «Зникоме розцвітання особистості», фундаментальна праця про П.*Тичину* «Феномен доби». Після участі в акціях протесту твори С. перестали друкувати, перша збірка поезій «Зимові дерева» була знята з плану вид-ва «Молодь», вийшла друком за кордоном у вид-ві «Література і мистецтво» (Брюссель (Бельгія), 1970). Залишилися в рукописах також два великі прозові твори — «Поездка в Счастьевск» (рос. мовою) та «Щоденник Петра Шкоди». Друком вийшли лише кілька поетичних перекладів з Й.-В.Гете та Гарсія Лорки під псевдонімом «Василь Петрик». Від 17 вересня 1966 до арешту працював старшим інженером відділу тех. інформації проектно-конструкторського бюро мін-ва пром-сті буд. матеріалів УРСР у Києві, старшим інженером проектно-технологічного об'єднання.

12 січня 1972 заарештований разом з ін. укр. літераторами-правозахисниками: І.Світличним, Є.Сверстюком, Ігорем та Іриною Калинцями та ін. 7 вересня 1972 С. засуджено до 5-ти років ув'язнення та 3-х років заслання («за антирадянську агітацію і пропаганду, систематичне виготовлення й розповсюдження антирадянських наклепницьких документів, що паплюжать радянський і суспільний лад»). З 1972 по січень 1977 відбував покарання в таборах у Мордовії. З листопада 1975 по лютий 1976 перебував у спеціалізованій ленінградській лікарні з приводу резекції шлунка. Від 5 березня 1977 — на засланні в селищі ім. Матросова Теньківського р-ну Магаданської обл. РРФСР; працював учнем проходчика гірської підземної ділянки та машиністом скрепера на рудні імені Матросова об'єднання «Северовостокзолото». Виступив із заявою «Я обвинувачую» (1975), уперше зрікся рад. громадянства. На засланні продовжував поетичну творчість, у травні—червні 1976 у С. вилучено переклади з Й.-В.Гете, Р.-М.Рільке, Р.Кіплінга, Ш.Бодлера та ін., понад 600 власних поезій, які були знищені. Частина поезій була видана в еміграційних часописах. 1977 у вид-ві *«Сучасності»* вийшла збірка «Свіча в свічаді» (з передмовою М.Царинника та бібліографією творів С.). 1978 С. прийнято до PEN-клубу. У серпні 1979 повернувся до Києва. На початку жовтня 1979 вступив до *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод.* З 7 жовтня 1979 за С. встановлено адм. нагляд. 22 жовтня 1979 — 11 січня 1980 працював формувальником 2-го розряду ливарного цеху з-ду ім. Паризької комуни. З 1 лютого 1980 працював намажчиком затяжної кромки на конвеєрі цеху № 5 ф-ки взуття «Спорт» промислового об'єднання «Укрвзуттєпром».

14 травня 1980 заарештований вдруге. Наприкінці вересня 1980 С. засуджено до 10-ти років ув'язнення та 5-ти років заслання. 19 жовтня 1980 з листом на захист С. до учасників Мадридської наради для перевірки виконання Гельсінських угод звернувся академік А.*Сахаров.* З листопада 1980 відбував покарання в таборі особливого режиму ВС-389/36 с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл. РРФСР. Навесні 1981 востаннє бачився з рідними. 1982—83 — рік камери-одиночки.

У ніч з 3 на 4 вересня 1985 С. помер у карцері табору особливого режиму ВС-389/36 с. Кучино. Поховали С. в безіменній могилі під № 9 на табірному кладовищі. 17—19 листопада 1989 прах С., Ю.*Литвина* та О.*Тихого* перевезено в Україну. 19 листопада 1989 прах С. перепоховано в Києві на *Байковому цвинтарі.* Іменем С. названо Укр. добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне т-во «Меморіал» (див. *«Меморіал» імені Василя Стуса*). 1997—2011 у Горлівці існував музей С., у *Вінниці* встановлено пам'ятник (скульп. А.Будейний), з 2012 у Донец. наук. б-ці існує музей та кімната С. У цьому ж році в спец. школі № 200 у м. Київ відкрито шкільний музей С.

Видання творів С. стало можливим лише на початку 1990-х рр. Збірка поезій «Дорога болю» удостоєна Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка за 1991. Творчість С. органічно поєднувала громадян. й ліричні мотиви. Поетичній мові С. в укр. літературі найближчі В.Свідзінський та П.Тичина, хоча на естетику С. більший вплив мала творчість Й.-В.Гете та Р.-М.Рільке. Після 1972 естетика поета ускладнилася, доповнилася глибинним символізмом та філос. відстороненістю в осмисленні внутр. життя людини в межовій ситуації буття. Натомість форма спростилася, наближаючись до нар. творчості. У період «Палімпсестів» вірші дедалі більше звільняються від безпосередніх переживань та життєвих вражень, матеріальна природа підпорядковується плеканню Духу в людині, що приводить до звільнення від домінування плоті. Однією з особливостей творчої манери С. є мислення крупними поетичними формами (своєрідними зрощеннями віршів), які в поетичній формі можуть бути своєрідним щоденником внутр. буття людини в період випробувань. На відміну від активної громадян. позиції у житті, творчість зрілого С. майже позбавлена громадян. звучання, що проступає в незначній частині творів. Філос. лірика раннього періоду творчості (збірка «Зимові дерева») позначена впливом екзистенційних ідей (від реліг. рос. екзистенціалізму поч. 20 ст. до матеріалістичного західноєвропейського). С. — перекладач, найперше пов'язаний з іменами Р.-М.Рільке (переклав усі його пізні поезії) та Й.-В.Гете (понад 300 віршів). Останню книгу поета — «Птах душі», що містила 300 неримованих віршів і приблизно стільки ж перекладів, найочевидніше, тих же Р.-М.Рільке і Й.-В.Гете, — так і не вдалося повернути зі спецхранів МВС СРСР. 1991, на другий день після проголошення незалежності України, справу в'язня С. було вислано в архів МВС Росії. Щоправда, у моск. архіві справу С. не зареєстровано. Приблизно половина творчого архіву С. нині збе-

рігається у Відділі рукописних фондів та текстології Ін-ту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (налічується бл. 1,5 тис. одиниць зберігання), інша — в архіві родини.

Тв.: Твори, т. 1—6, кн. 1—9. Львів, 1994—99; Вечір. Зламана віть: Вибране. К., 1999; Вибране. К., 2003; Зібрання творів у 12-ти т., т. 1, 3, 4—5. К., 2007—10; Таборовий зошит. К., 2008; Вибрані твори. Упорядник Д. Стус. К., 2012; Листи у вічність. Донецьк, 2012.

Літ.: Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор—Торонто, 1987; *Сверстюк Є.* Василь Стус у житті і літературі. «Український вісник», 1987, № 7—10; Автобіографія [В. Стуса]. «Філософська і соціологічна думка», 1990, № 2; *Стус Д.* Життя і творчість Василя Стуса. К., 1992; Не відлюбив свою тривогу ранню...: Василь Стус — поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. К., 1993; *Овсієнко В.* «Ми канемо у вічність молодими...»: Спогади товариша по нарах про Василя Стуса. «Вітчизна», 1994, № 7/8; *Коцюбинська М.* Поет. В кн.: *Стус В.* Твори, т. 1, кн. 1. Львів, 1994; *Лук'яненко Л.* Василь Стус: Останні дні. В кн.: *Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні! К., 1994; [Короткі біографічні відомості.] В кн.: *Стус В.* Твори, т. 6 (додатковий), кн. 1: Листи до рідних. Львів, 1997; *Зінченко А.* Поділля. К., 1998; *Стус Д.* До ювілею поета. «Слово і час», 1998, № 1; *Коцюбинська М.* Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації. Там само, № 6; *Рябчук М.* «Небіж Рільке, син Тараса» (В. Стус). В кн.: Герої та знаменитості в українській культурі. К., 1999; *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України, т. 3. К., 1999; *Плачинда С.* Василь Стус пішов на смерть. «Столиця», 1999, 20—25 серпня; *Коцюк В.* Дорога пам'яті. К., 2000; *Стус Д.* Життя на виріст. «Сучасність», 2003, № 12; *Його ж.* Василь Стус: Життя як творчість. К., 2004; *Кравченко Л.* Василь Стус — інтерпретатор поезії Р.-М. Рільке. Дрогобич, 2008.

Д.В. Стус, В.П. Швидкий.

СТША́ЛКІВ, Стрілково (Strzałkowo) — один із найбільших таборів на теренах Познанського воєводства поблизу м. Вжесня (Września; нині місто Великопольського воєводства, Польща), що в ньому перебували у 1919—23 військовополонені та інтерновані військові укр. армій та цивільні особи. Створений під час *Першої світової війни* нім. військ. адміністрацією в розрахунку на утримання 30 тис. військовополонених, займав територію в 75 га. Поділявся на 4 сектори (у кожному — 7—8 великих землянок, бараки, санітарні пункти). З відродженням Польс. д-ви наприкінці 1918 табір перейшов до її юрисдикції та був розширений для утримання 50 тис. осіб. Улітку 1919 тут перебувало 25 тис. полонених — переважно вояків *Української Галицької армії.* Невідповідні умови утримання спричиняли високу смертність. Наприкінці 1919 у С. перебувало 10,4 тис. укр. військових, наприкінці 1920 — майже 37 тис. У січні 1921 до табору прибули інтерновані Запасна бригада Армії УНР генерал-хорунжого Н.Никоніва, частини 1-ї Запорізької, 5-ї Херсонської й Окремої кінної д-зій, прикордонного корпусу, перекинуті з ін. таборів. Групу військ УНР очолив генерал-хорунжий А.*Пузицький.* У 2-й пол. 1921 до С. переведено підрозділи *Армії Української Народної Республіки* з кількох ін. таборів — *Ланцута* (липень), *Вадовиць* і Пійоткрова Трибунальського (з обох у вересні), невелику групу з Александрова Куявського (жовтень). У таборі працювали перенесений із Ланцута Укр. нар. ун-т (758 слухачів) із військ. ф-том, укр. г-зія, перебував Наддніпрянський хор Д.*Котка*, який гастролював Польщею. Видавалися часописи «Військовий вісник», «Наша зоря», «Нове життя», «Промінь», «Спортсмен», «Студентський вісник» та ін.

У серпні 1922 більшість укр. військових було переведено до табору в *Каліші.* У С., у т. зв. пром. частині табору, залишилося бл. 600—700 осіб із т. зв. групи полковника О.Ковальського. Після остаточної ліквідації табору в червні 1923 і знесення бараків у С. залишилася невелика (58 осіб) група укр. військових із родинами, які замешкали в будинку колиш. комендатури. Таким чином у С. й околицях постала укр. еміграція, що займалася переважно ремеслом.

Літ.: Військовий факультет Українського народного університету в таборі Ланцут—Стрілково. «Літопис Червоної Калини», 1931, ч. 4; *Колянчук О.* Незабуті могили. Львів, 1993; *Wiszka E.* Ukraińcy w Strzałkowie. «Kwartalnik Wrzesiński», 1999, nr. 3; *Вішка О.* Українці у таборі в Стшалкові (1919—1923). В кн.: Вісник Київського державного лінгвістичного університету, вип. 3. К., 1999; *Колянчук О.* Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20—30-х рр. XX ст. у Польщі. Львів, 2003; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939. Toruń, 2005.

О.С. Рубльов.

СТЯГ — назва розпізнавально-бойових прапорів княжої доби, що здебільшого мали форму видовженого трикутника і використовувалися як засіб сигналізації та управління боєм. Княжі стяги різнилися один від одного й допомагали з'ясувати розташування полководців, *дружин* окремих князів на полі битви. Літописні пам'ятки демонструють чимало прикладів використання стягів.

Ю.К. Савчук.

СУБАШИЛИ́К — територіально-адм. одиниця в *Османській імперії* (до поч. 19 ст.), зокрема й на території сучасної України. Субашилики об'єднувалися в *санджаки*, а з 1362 — також у бейлербеїлики (з 1590-х рр. — *еялети*).

С. — елемент тимарної військово-ленної системи. С. був водночас і військово-мобілізаційною одиницею, місцем дислокації загону воїнів-сіпагів. Очолювалися субашами, які мали адм., військ., поліційні та фінансові повноваження. Адміністрацію С. становили черібаші — помічники субаші. Більшість субашів становили освічені раби немусульманського походження та сини *беїв.* С. поділявся на зеамет (земля в користуванні субаші) та *тимари* (наділи сіпагів). Центром С. зазвичай було містечко. Наприкінці 18 — на поч. 19 ст. С. було ліквідовано разом із тимарною системою у зв'язку з ліквідацією *феодалізму*, створенням податкової адміністрації та поліції.

Літ.: *Fisher A.W.* Azow in the 16 and 17th centuries. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1971, bd 21, nr. 2; *Abrahamowicz Z.* Die türkische Herrschaft in Podolien (1672—1699), 2: Die administrative Einteilung des vilâyeti Kamaniçe. В кн.: Habsburgisch-osmanische Beziehungen. Wien, 1983; *Дашкевич Я.Р.* Економіка і заселення Кам'янеччини під час турецької окупації: 80-ті рр. 17 ст. В кн.: Проблеми економічної географії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1988; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Warszawa, 1994; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба: 1300—1600. К., 1998; *Кресін О.* Османська імперія: Політика, право, роль в істо-

рії України. В кн.: Правова держава, вип. 13. К., 2002.

О.В. Кресін.

СУ́БОТІВ — село Чигиринського р-ну *Черкаської області.* Розташов. за 7—8 км від *Чигирина*, на р. Суба (Суботь), біля її впадіння в р. Тясмин (права прит. Дніпра).

С. був заснований як *хутір* у володіннях магната Яна Даниловича, а 1616 його придбав у Чаплинських чи дістав у дар від Я.Даниловича чигиринський *підстароста* М.*Хмельницький* (батько Б.*Хмельницького*). Він же заснував поруч слободу Новоселиця (нині село Чигиринського р-ну), створив велике госп-во зі ставками, млинами, пасіками, шинками. Після повернення з турец. неволі (1624) Б.Хмельницький продовжив розбудовувати С. 22 липня 1646 польський король *Владислав IV* Ваза своїм привілеєм підтвердив право Б.Хмельницького на володіння С., проте на нього претендували великий хорунжий коронний О.*Конецпольський* та його урядник Д.Чаплинський. Останній здійснив напад на С. (1647), що стало приводом для початку повстання (див. *Національна революція 1648—1676*). Після перетворення Чигирина на фактичну столицю *Війська Запорозького* суботівський двір (замок) став заміською резиденцією *гетьмана*, де він відпочивав, приймав іноз. дипломатів, проводив наради зі старшиною, а сам С. перетворився на місто і центр сотні (уперше згадана 1654) *Чигиринського полку.* Коштом Б.Хмельницького тут



Суботів. Свято-Іллінська церква. Вигляд з північного сходу. Фото 2010.

було збудовано муровану церкву Іллі Пророка (див. *Іллінська церква*). Існувала також дерев'яна Свято-Михайлівська церква, де 1653 було поховано Т.*Хмельницького.* Його вдова Д.-Р.*Хмельницька* кілька років постійно жила в С. 2 вересня (23 серпня) 1657 у Свято-Іллінській церкві був похований Б.Хмельницький. 1664 С. був зруйнований річпосполитським військом на чолі зі С.*Чарнецьким.* 1674 і 1676 С. займали моск. війська, а 1677 і 1678 — османські. С. знелюднів і став відроджуватися після повернення під владу *Речі Посполитої* (1714). 1793 С. перейшов під владу Рос. імперії, 1808 офіційно змінив статус містечка на село. 1919—22 мешканці С. брали активну участь у бойовій орг-ції, відомій як *Холодноярська республіка.*

Відомості про С. 1650-х рр. залишили А.*Віміна да Ченеда* і *Павло Халебський.* Інформацію про стан суботівських пам'яток наприкінці 18 — у серед. 19 ст. містять малюнки Ж.-А.*Мюнца*, Т.*Шевченка*, Д. *Де ля Фліза.*

Рештки двору Б.Хмельницького являють собою замчище (городище) площею бл. 2 га, розташов. на мисі, утвореному долинами Тясмина і Суби. З напільного боку замчище було захищене дерево-земляними укріпленнями. Пам'ятку досліджували Г.*Логвин* (1950-ті рр.), Р.Юра, П.Горішній (поч. 1970-х рр.), М.Кучера (1990—91), Д.Куштан (з 2008). Серед розкопаних об'єктів серед. 17 ст. — підвал мурованої будівлі (імовірно, оборонна башта; музеєфіковано 2006—07), підмурки дерев'яної в'їзної башти, землянки, госп. ями, льох. Крім культ. шару козац. доби, тут виявлено матеріали доби бронзи, раннього залізного віку та слов'яно-рус. часу (9—10 ст.).

На пд.-зх. околиці села — Суботівське городище (*чорноліська культура*), досліджене О.*Тереножкіним* у 1950-ті рр.

З 1989 С. входить до історико-культ. заповідника *«Чигирин».* 1995 в С. споруджено пам'ятник Б.Хмельницькому (скульп. Е.Кунцевич).



СУБОТІВ. ЦЕНТР СЕЛА
Масштаб 1:21000

Літ.: *Логвин Г.* Чигирин—Суботів. К., 1954; *Кілессо С.* Суботів. «Пам'ятки України: Історія та культура», 1994, № 3—6; *Його ж.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. К., 2000; *Гугля В.* Суботів Хмельницьких. Дніпропетровськ, 2006; *Мицик Ю.* Чигирин — гетьманська столиця. К., 2007; *Новик М.* Богданові підземелля, або Аналітичний огляд досліджень суботівського маєтку Богдана Хмельницького. В кн.: Історико-географічні дослідження в Україні, ч. 10. К., 2007; *Кучера М.П.* Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині. В кн.: Археологія та давня історія України, вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. К., 2010; *Куштан Д.* Нові дослідження на замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів. В кн.: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 19. К., 2010.

П.А. Горішній, О.І. Гуржій, Ю.А. Мицик.



О.М. Субтельний.

СУБТЕ́ЛЬНИЙ Орест Мирославович (н. 17.05.1943) — історик. Професор (1982). Іноз. член НАН України (1992). Дійсний член *Української вільної академії наук* та *Наукового товариства імені Шевченка*, член *Українського історичного товариства.* Н. в м. *Краків.* Навчався у Віденському (1962—63) та Гамбурзькому ун-тах (1963—64). Здобув ступінь бакалавра в Ун-ті Темпл у Філадельфії (шт. Пенсильванія, США; 1965) та ступінь магістра в Ун-ті Пн. Кароліни (США; 1967). Захистив докторську дис. на тему: «Вимушений альянс: Взаємини гетьмана Пилипа Орлика із Кримським ханством та Оттоманською Портою, 1710—1742» в Гарвардському ун-ті (1973). Викладав у Гарвардському ун-ті (1973—75), Коледжі Гамільтона в Клінтоні (шт. Нью-Йорк, США; 1975—81). Від



Віктор Суворов (В.Б. Резун).

1982 — професор історії та політ. наук Йоркського ун-ту в Торонто (Канада). Засновник та гол. редактор час. «Recenzija» (1970—73), в якому подавалися огляди укр. рад. наукових публікацій. Заст. редактора «*Harvard Ukrainian Studies*» (1977—78). Шеф-редактор час. «Nationality Papers» (1985—88). Директор канад. проекту для вишколу укр. дипломатів (2000—11). Автор праць із соціально-політ. історії *Гетьманщини* 18 ст., *мазепинської еміграції* 18 ст., історії українців у Пн. Америці та заг. нарисів з історії України. Переклав діаріуш Е.*Лясоти* англ. мовою (1974). Англомовний посібник С. «Україна: Історія» (1988) здобув неабияку популярність і не раз перевидавався повністю чи частково укр., рос., болг., нім., китайс., вірм. та словац. мовами. Вважав, що українсько-швед. альянс супроти рос. царя *Петра I* варто аналізувати в широкому компаративному контексті. Відтак порівнював виступ І.*Мазепи* та мазепинців з антироялістськими повстаннями в Зх. і Сх. Європі.

Почесний доктор Дипломатичної академії України при МЗС України (2006).

Лауреат премії фундації О. та Т. Антоновичів (1982; за монографію «Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.»).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (2004).

Праці: From the Diary of Pylyp Orlyk. «Український історик», 1972, № 1/2; Peter I's Testament. «Slavic Review», 1974, vol. 33, no. 4; On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708. New York, 1975; Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with the Turks and Tatars. В кн.: Збірник на пошану професора, доктора О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; Mazepa, Peter I and the Question of Treason. «Harvard Ukrainian Studies», 1978, vol. 2, no. 2; The Ukrainian-Crimean Treaty of 1711. «Harvard Ukrainian Studies», 1979/80, vol. 3/4, part 2; Mazepists and Stanislawists: The first Ukrainian and Polish Émigrés. В кн.: Poland and Ukraine: Past and Present. Edmonton—Toronto, 1980; Russia and the Ukraine: The Difference that Peter I Made. «The Russian Review», 1980, vol. 39, no. 1; Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World. В кн.: Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1981; Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500—1715. Kingston—Montreal, 1986; The Soviet occupation of Western Ukraine, 1939—1941: An overview. В кн.: Ukraine During World War: History and ins Aftermath: A Symposium. Edmonton, 1986; Introduce. В кн.: The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720—1726). Cambridge, 1989; Нарис історії України. Львів, 1991 (перевид. — 1992, 1993; у співавт.); Україна: Історія. К., 1991 (англ. вид. — 1988, 1994, 2000 та 2009; укр. — 1992, 1993; рос. — 1994, болг. — 1995, вірм. вид. — 2010); Ukrainians in the North America: An Illustrated History. Toronto, 1991; Олександр Петрович Оглоблин. В кн.: 125 років київської української академічної традиції. Нью-Йорк, 1993; The Current State of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies», 1993, vol. 18, no. 1/2; Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994 (англ. вид. — 1981); Imperial Disintegration and Nation-State Formation: The Case of Ukraine. В кн.: The Successor States of the USSR. Washington, 1995; The Habsburg and Russian Empires: Some Comparisons and Contrasts. В кн.: Empire and Society: New Approaches to Russian History. Sapporo, 1997.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Національна академія наук України: Персональний склад: 1918—1998. К., 1998.

О.В. Ясь.

СУВЕРЕ́Н Д'ОР (Souverain d'or) — популярна золота монета, карбована на основі грошової реформи від 19 вересня 1749 в Австрійс. Нідерландах, які економічно піднялися завдяки ткацтву, гобеленам і торгівлі. За активної підтримки всього населення, яке здало наявні запаси цінних металів, до 1792 було налагоджене карбування високоякісних нідерландських одинарних суверенів (Souverain d'or: 11,332 г золота 919-ї проби), їх половинок (5,566 г) і четвертинок (з 1791; 2,76 г). З 1790 до 1856 ці монети, що оцінювалися в 13 *флоринів* 20 *крейцерів*, 6 флоринів 10 крейцерів та 3 флорини 5 крейцерів, карбувалися в Мілані (Ломбардо-Венеціанське королівство з 1823) як соверени (Sovrano; 11,33 г 900-ї проби) та півсоверени (5,67 г 900-ї проби). Монети, що стали об'єктом крупних торг. операцій та предметом накопичення, з 1770-х рр. набули (разом із голл. *дукатами*) значного поширення як на території *Галичини* та *Буковини*, що належали Австрії, так і на сусідніх територіях (у *Бессарабії* та ін.).

Літ.: *Becher S.* Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838 in historischer, statistischer und legislativer Hinsicht mit besonderer Berücksichtigung der allgemeinen deutschen Reichs-Münzsysteme, der Münzverhältnisse fast aller in Europa während dieser Zeit coursirenden Gold-, Silber- und Kupfer-Geldsorten, und ihrer Valvirung nach dem österreichischen Münzfuβe, bd 1—3. Wien, 1838; *Eupeltauer T.* Corpus Nummorum Regni Mariae Theresiae: Münz-Prägungen 1740—1780. Basel, 1973; *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich: Von 1740 (Maria Theresia): Aktuelle Marktpreise in öS. Augsburg, 1991; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918, teil. 1—2. Wien—Köln—Weimar, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема полiномінацій в адаптивних термінологічних системах. Чернівці, 1997; Austria: Netto Katalog: Münzen ab 1780. Banknoten neu ab 1854. Wien, 2003; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

СУВО́РОВ Віктор (справжні прізвище, ім'я та по батькові — Резун Володимир Богданович; н. 20.04.1947) — письменник, дослідник військ. історії. Н. в с. Барабаш (нині село Примор. краю, РФ) в сім'ї кадрового військового, яка згодом переїхала до м. *Черкаси*. 1968 закінчив Київське вище загальновійськ. уч-ще. Служив у військах Прикарпатського військ. округу, у Гол. розвідувальному управлінні Ген. штабу ЗС СРСР, був співробітником легальної резидентури Гол. розвідувального управління в Женеві (Швейцарія). У червні 1978 втік до Великої Британії. В *СРСР* оголошений зрадником. Займається письменницькою і журналістською діяльністю. Автор численних публіцистичних праць з історії *Другої світової війни*, зовн. політики СРСР, діяльності рад. спецслужб передвоєнного часу, найбільш відомими та резонансними з яких стали книги: «Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну?» (перше вид. рос. мовою — М., 1992) і «День "М": Когда началась Вторая мировая война?» (перше вид. рос. мовою — М., 1994). Лише «Ледо-

кол» у перекладах на 27 мов світу витримав понад 100 видань (у 1981 книгу відмовилися друкувати 68 вид-в у 9 країнах).

Військово-істор. праці С., написані винятково на відкритих джерелах (офіц. документах, свідченнях, спогадах, газетних публікаціях та ін. загальнодоступних матеріалах), об'єднано в кілька серій («Ледокол», «Последняя республика», «Тень Победы»). У них викладено авторську концепцію щодо причин, передумов та обставин виникнення Другої світової і Великої вітчизняної війн. На думку рос. історика М.Мельтюхова, праці С. доволі чітко визначили й окреслили коло найменш розроблених в історіографії проблем генези II світ. війни.

Упродовж двох десятиліть довкола ключових тез, висунутих С., точаться гострі дискусії. Праці С. одержали широкий спектр оцінок від представників академічної історіографії: від повного і рішучого відкидання запропонованих ним поглядів та звинувачень у тенденційності, пересмикуваннях фактів й ненауковості до визнання його поглядів ґрунтовно аргументованою наук. теорією, а його самого — ледь не найпопулярнішим істориком II світ. війни. Серед опонентів С. — професійні історики Д.Волкогонов, М.Гареєв, Д.Глантц, В.Мединський, А.Мерцалов, Л.Мерцалова, Г.Городецький та ін. Прихильники концепції С. — рос., укр., західноєвроп., амер. історики (О.Гогун, В.Бешанов, М.Веллер, В.Данилов, І.Дерейко, К.Закорецький, Х.Магенхаймер, М.Мельтюхов, Д.Наджафов, І.Павлова, Р.Раак, М.Солонін, Т.Титура, Альберт Л. Уікс, Ю.Фельштинський, Д.Хмельницький, С.Шайль та ін.) — роблять спробу по-новому розглянути передумови виникнення II світ. війни, з'ясувати справжні цілі та плани СРСР стосовно його участі й ролі в майбутній війні, причини катастрофічної поразки СРСР на початковому етапі війни 1941.

2006 Д.Хмельницький започаткував публікацію збірників праць професійних істориків, об'єднаних циклом «Правда Виктора Суворова», мета яких, за задумом укладача, — вивести вкрай ідеологізовану і політизовану істор. проблему на рівень академічної дискусії. Вийшло друком 9 томів серії.

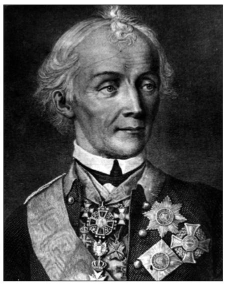
Публікації С. та його прихильників підштовхнули представників фундаментальної науки до пошуку й оприлюднення нових джерельних масивів, додаткової доказової бази і теор. інтерпретації різних версій війни, що загалом сприяло активізації дослідницьких зусиль у цій тематичній ніші.

Офіц. веб-сайт письменника: http://suvorovrezun.com.

Літ.: *Городецький Г.* Міф «Криголама»: Напередодні війни. «УІЖ», 1995, № 3; Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? М., 1995; *Фельштинский Ю.* Десять лет спустя: Историческая концепция Виктора Суворова. «Русская мысль», 1995, № 4084, 29 июня — 5 июля; Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. М., 1997; Война и политика: 1939—1941. М., 1999; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999; Правда Виктора Суворова. М., 2006; Правда Виктора Суворова-2. М., 2007; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Схватка за Европу: 1939—1941 гг. (документы, факты, суждения). М., 2008; Вся правда Виктора Суворова: Лучшие статьи ведущих историков. М., 2009; Запретная правда Виктора Суворова. М., 2011; Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси, кн. 1—2. К., 2011.

О.В. Марущенко.

СУВО́РОВ Олександр Васильович (24(13).11.1729 або 1730 — 18(06).05.1800) — військ. діяч Рос. імперії, генералісимус (1799), граф (1789), князь (1799). Н. в сім'ї військовика швед. походження. 1742 — рядовий лейб-гвардії Семеновського полку, «дійсну» службу розпочав 1745, після чого, 1754, став поручиком Інгерманландського піх. полку. Брав участь у *Семилітній війні 1756—1763.* 1762 став полковником та командиром Астраханського піх. полку, 1763 — командиром Суздальского піх. полку. 1769—70 на чолі окремої бригади С. придушував шляхетську *Барську конфедерацію* та козацько-гайдамацьке повстання в *Правобережній Україні* (див. *Коліївщина*), за що отримав чин генерал-майора. 1774 командував конвоєм захопленого у полон ватажка козац. повстання О.Пугачова. Ад'ютант С. майор Д.Максимович (син сподвижника гетьмана І.*Мазепи*, ген. старшини Війська Запорозького Ф.Максимовича) під час супроводження О.Пугачова з Яїка (нині р. Урал) до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ) закрив своїм тілом С. від стріл нападників та був убитий. Із 2-ї пол. 1774 С. командував 18-тис. корпусом рос. армії, який за допомогою запороз. козаків розбив 40-тис. турец. армію, що стало завершальною операцією *російсько-турецької війни 1768—1774.* По закінченню війни отримав чин генерал-поручика. Був залучений до виселення з Крим. п-ова християн. населення (див. *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*). 1779 призначений командуючим Малорос. д-зією, штаб якої дислокувався в м. *Полтава.* 1782—83 на чолі окремого корпусу депортував із *Кубані* ногайців (див. *Ногайська орда*) та жорстоко придушував їх повстання. 1786 в чині генерал-аншефа керував 3-ю д-зією Катериносл. армії (територія сучасних Півдня і Сходу України). Із 1787 командував Кременчуцькою д-зією Катериносл. армії. 27 лютого 1788 вручив старшинам «Війська вірних козаків» (основа — бл. 10 тис. колиш. запорожців) С.*Білому*, З.*Чепізі* та А.*Головатому* прапори та ін. клейноди, захоплені рос. військом під час зруйнування *Запорозької Січі* 1775. 1787—91 очолювані С. війська, до яких входили підрозділи «Війська вірних козаків» та *Бузького козацького війська*, брали участь у переможних битвах під *Кінбурном* (1 жовтня 1787), здобутті *Очакова* (27 липня 1788), битвах при Фокшанах (1 липня 1789), Римнику (11 вересня 1789), здобутті *Хаджибея* (14 вересня 1789) та *Ізмаїла* (11 січня 1790). У битві за Кінбурн та Кінбурнську косу загинули кошовий отаман С.Білий, полковий осавул, 14 козаків та козак Тищенко, який був ординарцем С. У битві при Римнику відзначилися Чернігівський та Стародубський карабінерні полки, які складалися з колиш. укр. козаків *Гетьманщини.* 3 тис. ко-



О.В. Суворов. Гравюра 19 ст.

лиш. запорожців (три полки піхоти і три кінноти) разом із рос. військами захопили Хаджибей. 6267 козаків (із них 160 вбито і 345 поранено) під заг. командуванням С. успішно штурмували турец. фортецю Ізмаїл. Протягом 1792—93 керував буд-вом багатьох нових та укріпленням старих фортець на Півдні України. 1794 очолив армію Рос. імперії, яка придушила повстання Т.*Косцюшка* та захопила *Варшаву*. У складі цієї армії успішно діяв Малорос. полк козац. стрільців, який складався з 5 тис. колиш. козаків Гетьманщини та Запороз. Січі (проіснував до 1796). За окупацію *Речі Посполитої* С. отримав чин генерал-фельдмаршала. На чолі ген. штабу С. певний час дислокувався в м. *Немирів*. 1796—97 в чині генерал-фельдмаршала командував Катериносл. армією, яка базувалася на пд. сх. України. Вона складалася з Катериносл., Херсон., Ольвіопольського, Єлизаветградського, Павлоградського, Маріупольського, Константиноградського, Олександрійського, Таврійського та Полтав. полків. Рекрути до цієї армії набиралися з козаків, селян і міщан України на загальноімперських засадах. Штаб армії дислокувався в м. *Тульчин*. 1799 під час закордонного походу рос. армії до Австрії, Італії та Швейцарії в її складі під кер-вом С. воювало багато вихідців з України, зокрема, підрозділи Дніпровської та Української інспекцій (округів), які перед тим базувалися виключно на укр. землях та рекрутувалися з місц. жителів. У боях на р. Рейн та під Цюрихом (Швейцарія) відзначився полк ген. М.Гудовича (сина ген. підскарбія Гетьманщини В.Гудовича). У багатьох битвах брали участь Сум. гусарський полк, Чугуївський козац. полк та Катериносл. гренадерський полк. Авангард армії С. у переході через Альпи (31 серпня — 27 вересня) очолював генерал-майор М.Милорадович, дід якого був сотником Гадяцького полку Гетьманщини, а батько — губернатором Малоросії. За Швейцарський похід 1799 рос. імп. *Павло I* присвоїв С. чин генералісимуса.

У поміщицькому маєтку в с. Тиманівка (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.) С. написав солдатську пам'ятку-інструкцію «Наука перемагати».

С. не раз був поранений: у праву ногу, в шию, у лівий бік і руку та ін.

Був тричі одружений, мав 4-х синів і 5-х доньок.

Нагороджений орденами св. апостола Андрія Первозваного (у т. ч. з діамантовим хрестом і зіркою), св. Георгія 3-го, 2-го та 1-го класів, св. Володимира 1-го ст., св. Анни 1-го ст., Олександра Невського, золотою шпагою з діамантами, діамантовими еполетом і перснем, «діамантовим плюмажем на шапку з літерою "К"», «портретом імператора Павла з діамантами», «алмазним бантом на шапку» та ін., багатьма нагородами іноз. держав.

1845 Т.*Шевченко* намалював портрет генералісимуса С. до книги рос. історика М.*Полевого* «Двенадцать русских полководцев» (СПб.). Т.Шевченко також зобразив полководця на 32-х ілюстраціях у книзі М.Полевого «История князя Италийского, графа Суворова Рымникского, генералиссимуса российских войск» (СПб., 1842).

У Тиманівці, Ізмаїлі та Очакові діють музеї С., де встановлено пам'ятники полководцю. Пам'ятники С. існують також у *Севастополі*, *Сімферополі* та *Херсоні*, а також на Кінбурнській косі. У Тульчині збереглися «Суворовські казарми». У Тиманівці — кам'яний дім, де жив С., у лісі поблизу — природні джерела, які в народі називають «Суворовськими криницями». На околицях сіл Тиманівка, Нестерварка, Кінашев, Дранка збереглися земляні укріплення, насипані (за легендою) для навчання С. солдатів.

У *Києві* на території Київ. військ. ліцею ім. І.Богуна (1943—91 — Київ. Суворовське військ. уч-ще) на центр. площі стоїть пам'ятник полководцю роботи укр. скульп. І.Зарічного.

Під час *Другої світової війни* тисячі офіцерів-українців були нагороджені орденом Суворова (заснований 1942) 3-го, 2-го і 1-го ст.

Тв.: Наука перемагати. К., 1945.

Літ.: *Бантыш-Каменский Д.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 1—2. СПб., 1840; *Маркевич А.* Суворов в Новороссийском крае (1776—1796 гг.). В кн.: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 23. Одесса, 1901; *Короленко П.* Головатый — кошевой атаман Черноморского казачьего войска. Екатеринодар, 1904; *Костомаров Н.* Последние годы Речи Посполитой. СПб., 1905; *Калінін С.* Суворов: Нарис життя і діяльності великого російського полководця. К., 1939; *Жебокрицький В.* О.В. Суворов — великий російський полководець. К., 1950; Суворовский сборник. М., 1951; *Голобуцкий В.* Черноморское казачество. К., 1956; *Тимофеенко В.* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. К., 1984; *Бачинський А.* Січ Задунайська: 1775—1828. Одеса, 1994; *Гончарук Т., Гуцалюк С.* Українське козацтво і Хаджибей (Одеса): Середина XVI — 1794 р. Одеса, 1998; *Сапожников И., Сапожникова Г.* Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. Одесса, 1998; *Чухліб Т.* Генералісимус Суворов та українське козацтво. «Політика і культура», 1999, № 20; *Його ж.* Російський генералісимус Суворов в українській історії після зруйнування Запорозької Січі. «Історія України», 1999, № 36; *Його ж.* Про місце і роль О. Суворова в українській історії. В кн.: Український історичний збірник 1999. К., 2000; *Його ж.* Міжнародний колоквіум, присвячений 200-річчю переходу армії О.В. Суворова через Альпи. «УІЖ», 2000, № 3; Козацтво на Півдні України: Кінець XVIII — XIX ст. Одеса, 2000; *Chukhlib T.* Suworow in the Ukranian history. В кн.: Suworow in der Schweiz: Actes du Colloque Souvorov du bicentenaire 1799—1999. Zurich, 2001; *Бачинська О.* Козацтво у «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII — XIX ст.). Одеса, 2009.

Т.В. Чухліб.

СУГДЕ́Я — див. *Судак*.

«СУД І РОЗПРА́ВА В ПРАВА́Х МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ», «Суд і розправа в правах малоросійських обширно на розных местах показанная, а здесь в един краткій и ясній ексцерпт, в прекращеніе горькой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребленіе малороссіянам списанная року от Рождества Христова 1750 18 октоврія» — визначна пам'ятка права України 18 ст., складена в результаті приватної кодифікації протягом 1750—58 кандидатом у члени *Генерального військового суду* Ф.Чуйкевичем. Є витягом із

польс., литов. та рос. законодавства і *звичаєвого права*, що діяли в *Лівобережній Україні* та *Правобережній Україні* в 15—18 ст. Збірник присвячено судовому цивільному процесові й судоустрою та частково земельному і спадковому праву. Водночас він є джерелом історії правничої думки України-*Гетьманщини*. Підготовлений в умовах відновлення *автономії* Гетьман. України та соціально-екон. змін (оформлення *козацької старшини* в землевласницький стан тощо). Тому в ньому систематизовано ті норми права, які закріплювали право власності феодалів на землю, маєтки та закріпачення селян. У збірнику обгрунтовувалася потреба зміни судоустрою на основі відновлення давньої судової системи за *Статутами Великого князівства Литовського*. Пропонувалося відновити т. зв. статутові суди й цим відокремити суди від заг. адміністрації, захистити незалежність судів Гетьманщини, скоротити кількість апеляційних інстанцій. Збірник за структурою складається з посвяти гетьманові К.*Розумовському* і таких розділів: 1) Про докази; 2) Про рочки і роки; 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок. У такому вигляді в травні 1752 цю книгу було передано гетьманові К.Розумовському. Згодом Ф.Чуйкевич дописав розділи: Про апеляції зі Статуту (1754); Про давність земську (1755); Про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758). «С. і р. в п.м.» поширювався в рукописних списках і не мав офіц. характеру, але в судах посилалися на нього. Мав вплив на правову думку в Україні. Так, з урахуванням рекомендацій збірника «Суд і розправа в правах малоросійських» було проведено судову реформу в Україні 1760—63 рр. Рукописна копія пам'ятки, датована 1791, зберігається у відділі рукописів Рос. нац. б-ки (м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. Х., 1968; *Бойко І.Й.* Держава і право Гетьманщини. Львів, 2000; Юридична енциклопедія, т. 5. К., 2003.

В.А. Чехович.

СУД ПОЛЮБО́ВНИЙ У РЕ́ЧІ ПОСПОЛИ́ТІЙ (єднання, третейський суд) — позасуд. полагодження конфліктних взаємин членів локальних спільнот, передовсім шляхетських корпорацій, через осіб-посередників з ініціативи і за згодою сторін. Такий суд набув поширення в Європі за середньовіччя та в ранньомодерний час в умовах відносно слабкої центр. влади, достатньо незалежних регіонів зі своєю владною елітою, клієнтарно-патрональних стосунків як основи соціального порядку, сформованих рицарських корпорацій із сильними самоврядними традиціями (члени яких були засадничо рівні між собою), а також особливої к-ри ворожості (за нею в зх. історіографії закріпилася назва feud). У таких спільнотах відбувалася постійна боротьба за владу/домінування між особами та клієнтарними групами, яка набувала вигляду захисту/відновлення/примноження честі та престижу (доброї слави). До боротьби за відшкодування ображеної честі зазвичай включалася вся група близьких до скривдженого осіб, а засобом відновлення справедливості виступала помста. Межа між законом і отриманим через схвалення спільноти правом на насильство в цьому разі була досить умовною, а війна сприймалася як варіант Божого суду. Тож злочин поставав передовсім як приватна кривда, яку мав відшкодувати супротивник, у той же час звертання до суду не лише не припиняло ворожнечі (особливо за відсутності дієвої виконавчої влади), а й часто призводило до її ескалації, сприймалося як черговий акт урази для честі. До того ж суд. процес був пов'язаний зі значними фінансовими витратами; часто затягувався зацікавленою стороною з формальних причин на невизначений термін; міг бути обтяжений упередженням суддів, членів тієї ж таки спільноти; існувала майже необмежена можливість апеляції до вищої суд. інстанції щодо вироку судів першої інстанції, яка теж затягувала вирішення справи і здорожчувала його, врешті, суди функціонували досить нерегулярно.

За цих умов великої популярності набув полюбовний суд, метою якого було замирення сторін без особливих утрат для їхньої честі та можливості подальшого співіснування, а не пошуки винного і порахунок із ним, що було обов'язковим для суд. процесу. Порівняйте часто вживану в суд. практиці лексему «срокгост права» (строгість права; чи «срокгост статутовая»; строгість статутна) з декларацією суті полюбовного суду: «обычаем угоды приятелское погожали, якобы на обе стороне без шкоды и затрудненя болшого было».

Полюбовний суд частково регламентувався Статутами (див. *Статути Великого князівства Литовського*; 1-й Литов. статут: розділ 6, артикул 36; 2-й Литов. статут: розділ 4, артикули 15 і 60; 3-й Литов. статут: розділ 4, артикули 25, 85), однак у полі уваги законодавців перебували не орг. моменти, а його взаємодія із суд. інституціями. Врешті дихотомія між судовим і позасудовим полагодженням конфлікту дещо штучна, адже суд. система активно підштовхувала сторони до замирення, а в рамках суду багато елементів мали договірний характер.

Компетенція полюбовного суду простягалася на всі можливі правопорушення — від царини приватного права до тяжких кримінальних злочинів. Значна частина справ традиційно вирішувалася саме через третейський суд, скажімо, межові суперечки чи порахунки між *шляхтою* із приводу кривд слуг чи підданих. Однак саме найтяжчі переступи, обтяжені кровопролиттям, де винному загрожувала смертна кара і/чи позбавлення честі, якнайпильніше потребували втручання приятелів задля полагодження стосунків між жертвою і кривдником.

Ініціаторами зазвичай виступали родичі та приятелі сторін, хоч підштовхнути сторони до замирення могли і самі судді, які сполучали владні повноваження з обов'язками близьких до сторін осіб. Досить часто угода про полюбовний суд приймалася ще перед початком суд. процесу, але до приятельського погодження стосунків супротивники могли

перейти на будь-якому з етапів суд. процесу чи навіть після ухвалення вироку.

Полюбовний суд провадився (за окремими винятками) в «месте обчем»: домі приятелів/родичів чи сторонньої особи, на зібраннях *копи*, на межі між спірними маєтками, у замку, церкві, костьолі, монастирі, домі священика, місці під церквою. Імовірно, що зібрання в сакральних місцях пов'язувало полюбовне судочинство з Божим втручанням, мусило підштовхувати сторони до культивування християн. чеснот, милосердя до ворога і вияву «боязни Божой». Для полюбовного суду міг призначатися будь-який день, зокрема неділя і реліг. свята, інколи — час *шляхетського сеймика*. Судді обиралися обома сторонами в рівних кількостях. Важливою була довіра сторін до медіаторів, які зазвичай були досить авторитетними в соціумі особами, часто обіймали уряди і мали неформальні важелі впливу на сторони. Для досягнення результату інколи використовували додаткові заходи — вводили до складу *єдначів* суперарбітра, якому надавали додаткові повноваження, чи зверталися за допомогою до суд. урядників як посередників тощо. На єднання, окрім обов'язкових учасників, традиційно збиралося широке коло осіб.

Полюбовний суд міг провадитися як неформалізований акт замирення сторін — єднання, де важив компроміс поміж ними, однак міг набувати і форми, максимально наближеної до офіц. судового процесу, — правного обичаю, особливо у справах, пов'язаних із нерухомістю. До формальних процедур удавалися й на етапі, коли примирення не досягали «угодливымъ обычаемъ». Сутність медіації полягала в тому, щоб знайти оптимальний вихід для жертви та кривдника через двосторонню готовність до компромісу, тим більше, що в ситуації задавненої ворожості визначитися із цими позиціями було вкрай важко. Обов'язковою умовою поєднання була взаємна згода сторін із рішенням суддів, яке часто передбачало покарання для винуватця — ув'язнення і/чи публічне перепрошення скривдженого. Добровільне погодження прийняти кару однією зі сторін зазвичай вимагало від другої вдатися до поступок, скажімо, зменшивши термін перебування у вежі.

Попри те, що полюбовний суд був важливим механізмом підтримання рівноваги в озброєній спільноті («миру у війні»), водночас сторони далеко не завжди вели мову про замирення. Він міг використовуватися для тиску на супротивника, затягування справи, відновлення владних стосунків чи поліпшення становища. Однак полюбовний суд забезпечував сусп. лад більшою мірою, аніж владні інститути.

Полагодження конфліктів через медіацію також було поширене серед селянства, а також уживалося в міських громадах.

Літ.: *Dąbkowski P.* Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI. Lwów, 1898; *Kutrzeba S.* Mężobójstwo w prawie polskiem XVI stulecia. В кн.: Czasopismo prawnicze i ekonomiczne, rocz. 25. Kraków, 1929; *Domino W.* Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu. Lwów, 1938; *Gluckman M.* The Peace in the Feud. В кн.: Past and Present, vol. 8. Oxford, 1955; *Koziol G.* Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France. Ithaca, New York, 1992; *Гошко Ю.* Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. Львів, 1999; *Зазуляк Ю.* Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воєводстві у XV ст. В кн.: Ruthenica, т. 3. К., 2004; *Інкін В.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI—XVIII століттях: Історичні нариси. Львів, 2004; *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI ст. В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. К.—Львів, 2004; *Rosner A.* Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego. В кн.: Sprawiedliwość naprawcza: Idea. Teoria. Praktyka. Warszawa, 2005; *Зазуляк Ю.* Ремесло суперарбітра: Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст. В кн.: Соціум: Альманах соціальної історії, вип. 7. К., 2007; *Antón I.* The Language and Practice of Negotiation in Medieval Conflict Resolution (Castille-Léon, Eleventh—Thirteenth Centuries). В кн.: Feud, Violence and Practice: Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White. Farnham, U. K., 2010.

Н.П. Старченко.

СУДА́К — місто респ. підпорядкування в *Автономній Республіці Крим*, центр Судацької міської ради. Розташов. на березі Чорного моря в широкій Судацькій долині. Населення 15,3 тис. осіб (2011).

В істор. джерелах назва С. (у формі Sugdabon) вперше зустрічається в «Космографії» Равенського аноніма (бл. 700). Топооснову «Согд/Сугд» вважають іранською; походження її остаточно не з'ясоване. Від неї походить грец. назва Сугдая/Сугдея; від грецької — лат. середньовічна назва Солдайя. Від іранської основи походить татар. форма Судак, прийнята в сучасних українській і російській мовах. Походження назви Сурож, яку прикладали до міста в давньорус. та рос. джерелах 12—16 ст., не з'ясоване. Дата заснування міста 212 відома з дуже пізнього джерела (приписок 12—15 ст. до Сугдейського синаксаря) і має характер пізньої легенди про початок міста.

Безперервну історію С. слід починати з буд-ва наприкінці 6 ст. візант. укріплення в майбутній портовій частині міста. На тісні зв'язки з *Візантією* вказують численні знахідки печаток (від 2-ї пол. 6 до 1-ї пол. 12 ст.).

У 660-х — 960-х рр. Крим перебував у сфері політ. впливу *Хозарського каганату.* Роль *хозар* у С. в сучасній науці є дискусійною: від визнання С. чисто хозар. містом до повного заперечення слідів хозар. присутності. Після падіння Хозар. каганату С. був включений у склад Херсонської феми (див. *Фема*). Із часу утворення Лат. імперії (1204) візант. володіння в Криму, в т. ч. С., вважалися належними *Трапезундській імперії.*

Попри те, що міська територія, встановлена археол. розвідками (власне місто в межах *Судацької фортеці* та навколишні передмістя), становила не менше 40 га (тобто дорівнювала території Херсонеса Таврійського), С. мало згадується в письмових джерелах 6—14 ст. Це утруднює інтерпретацію матеріальних пам'яток. Так, архітектурно-археол. дослідженнями встановлено не менше 4-х етапів перебудови фортеці, кожен з яких має власну буд. техніку. Тільки останній із цих періодів надійно пов'язується з генуезцями (14—15 ст.);

дати давніших періодів є дискусійними і значною мірою залежними від заг. уявлень дослідників про історію міста.

У серед. 8 ст. завдяки місіонерським зусиллям єпископа Стефана в місті утворилася християн. громада, про що відомо із *«Житія Стефана Сурозького»*. С. став центром окремої *єпархії* (архієпископії, згодом — митрополії), яка проіснувала до осман. завоювання 1475. У С. та його найближчих околицях виявлено бл. 20 християн. храмів, але всі храми з відносно надійним датуванням належать до 12—15 ст. Вживані нині назви храмів С. є не давнішими кінця 18 ст. Жоден із храмів, відомих із писемних джерел (у т. ч. кафедральний), не має переконливої прив'язки до збережених буд. залишків.

У 13 ст. місто, залишаючись де-юре у складі Трапезундської імперії, сплачувало *данину половцям*. У ході війни 1225—30 між Іконійським султанатом і Трапезундською імперією загін Хусам ад-Дина Чобана (імовірно 1226) захопив С., розбивши місц. греків та їхніх союзників — половців і руських. Він заснував у С. мечеть, і з цього часу почалося проникнення *ісламу* в регіон С.

Сельджуцька окупація С. була короткочасною (імовірно, скінчилася після врегулювання відносин 1230), але 1239 місто захопили монголи (які ще 1223 зробили перший напад). Верховна влада золотоординських ханів над С. тривала до 1365. Цей період характерний проникненням у С. венеціанців (із 4-ї чв. 13 ст.) та посиленою ісламізацією (із 1-ї чв. 14 ст., у зв'язку із заг. курсом хана Узбека на ісламізацію *Золотої Орди*). С. у цей час — багате торг. місто, яке створювало помітну конкуренцію сусідній генуезькій торг. колонії Кафа (нині м. *Феодосія*).

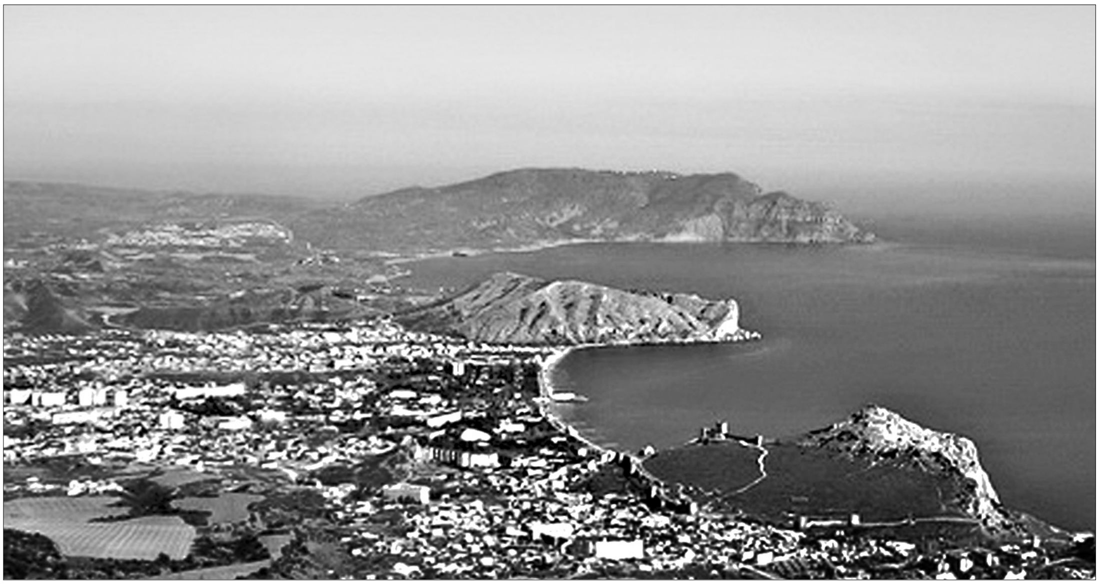
1365 генуезці, скориставшись послабленням центр. влади в Золотій Орді, захопили місто й почали його укріплювати. 1380—81 ця анексія була узаконена договорами генуезців із татар. правителями Криму.

Метою генуезців було перетворити Кафу на монопольний торг. порт у Криму; утримувати С. їм було потрібно тільки для того, щоб він не дістався конкурентам. Найвища влада в місті належала генуезькому консулу, який був підпорядкований консулові Кафи. Цінним джерелом для внутр. устрою С. є статут генуезьких колоній на Чорному морі, затверджений 1449. Він містить 4 глави, спеціально присвячені устрою С.

1453 турки-османи захопили *Константинополь*, і транзитна мор. торгівля генуезців через Кафу припинилася. У новій політ. ситуації кер-во Генуї передало всі чорномор. колонії банку Святого Георгія (об'єднанню генуезьких лихварів, які кредитували Генуезьку республіку). Метою нової адміністрації було викачати з колоній якомога більше прибутку й витрачати на їхні потреби якомога менше. Врешті-решт 1475 осман. флот без помітних зусиль захопив С. Період осман. панування (1475—1771, коли С. входив до складу *Кафинського ейялету*) — час занепаду міста. Невелика осман. залога в С. мала завданням стежити за козац. флотиліями на морі. За часів незалежності *Кримського ханату* місто було центром кадилику Кафинського каймаканства (див. *Каймакам*).

Із переходом С. під владу Рос. імперії (1783) у фортеці був розташов. Кирилівський полк; споруди фортеці почали розбирати спочатку для буд-ва казарм, а із заснуванням 1813 нім. колонії — на потреби її жителів. На початку рос. панування С., як і весь Крим, зазнав нищівної демографічної кризи. 1805 в С. було всього 33 особи. Нове рос. місто почало формуватися на новій, раніше не освоєній території за 2,5 км на пн. зх. від фортеці, де 1819—20 була збудована Свято-Покровська церква. Територія давнього міста була відведена під нім. колонію Судак (із 1944 — Уютне). С-ще Уютне вважалось окремим населеним пунктом та було включене у склад С. лише в 1970-х рр.

Судацька долина впродовж 19 ст. була мало населена, осн. інтерес вона становила як місце розведення винограду й вир-ва вина. У С. працювало перше в Рос. імперії казенне уч-ще виноробства (1804—38). Судацькі ви-



*Судак.
Фото 2011.*

на, на думку експертів 19 ст., були дуже якісними і не поступались європейським, але для того, щоб їх успішно продавати, винороби мусили позначати їх як європейські. Така контрафакція була однією із причин того, що всі судацькі винороби (не виключаючи й кн. Л.*Голіцина*) розорилися.

Наприкінці 18 — на поч. 20 ст. в С. перебували (мешкали) відомі діячі: П.-С.*Паллас*, рос. держ. діяч адмірал М.Мордвінов, Х.Стевен, І.*Айвазовський*, композитор О.Спендіаров. Із поч. 20 ст. у зв'язку із проведенням залізниці до Феодосії С. почав розвиватись як рекреаційний центр. Виноробство і забезпечення відпочинку становили основу життя міста і в рад. період.

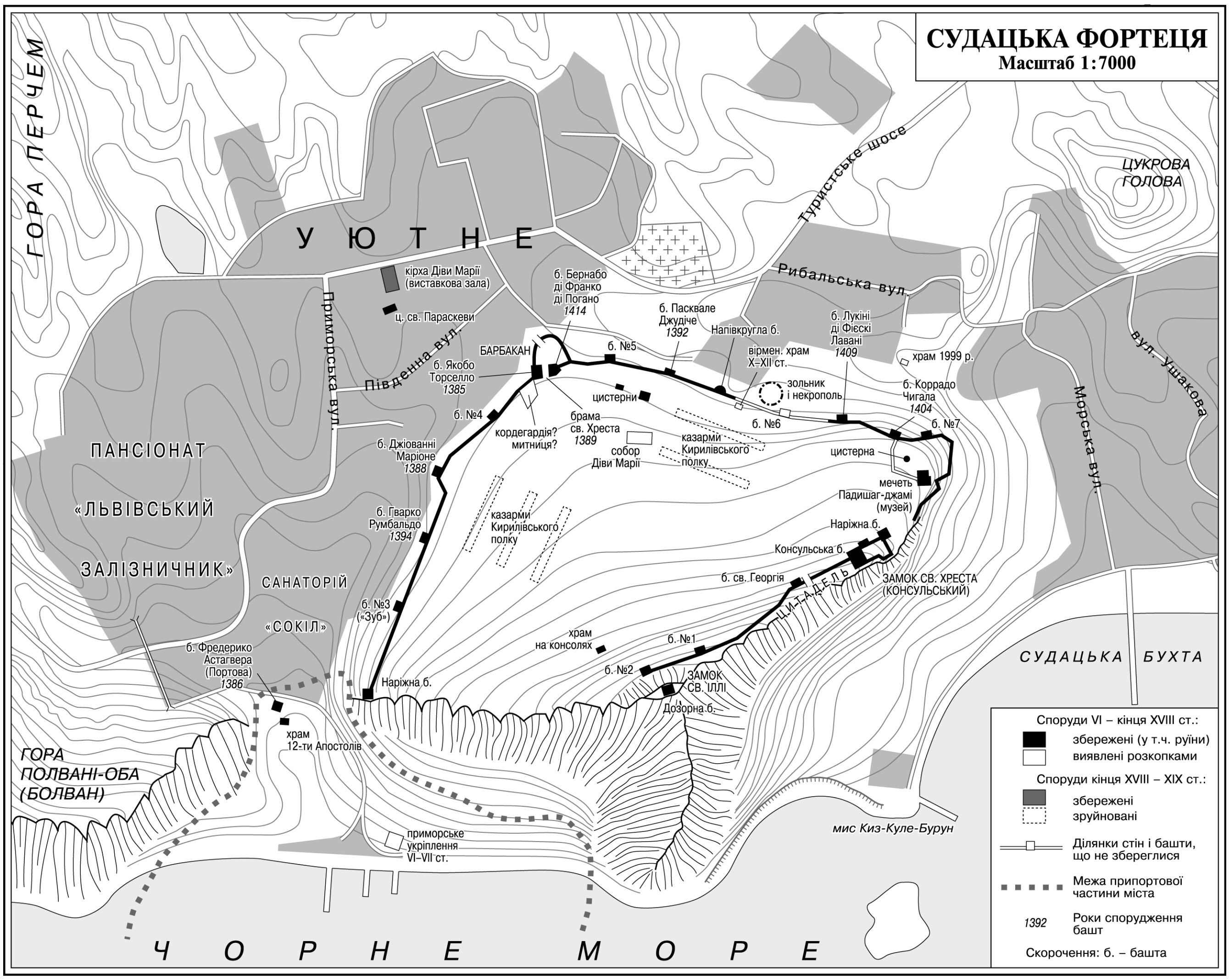
У жовтні 1941 С. захопили нім. війська. 16 січня 1942 в районі С. був висаджений рад. десант. Ця операція була запізнілою і вкрай невдалою: становища рад. військ у Криму вона не поліпшила, а сам десант, який вів бої до 27 січня, був майже повністю знищений. Рад. війська здобули С. 14 квітня 1944. Незабаром, 18 травня 1944, крим. татари були примусово виселені із С.

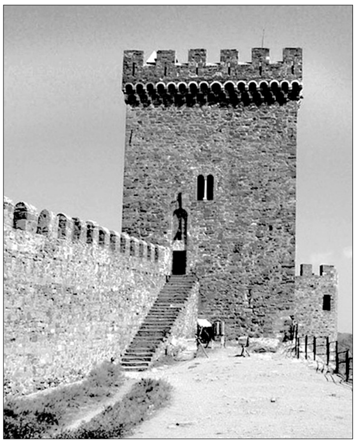
У незалежній Україні С. зберігає значення рекреаційного центру.

Літ.: *Васильевский В.Г.* Житие святого Стефана Сурожского. В кн.: *Васильевский В.Г.* Труды, т. 3. Пг., 1915; *Тимиргазин А.Д.* Судак: Путешествия по историческим местам. Симферополь, 2002; *Джанов А.В.* Сугдея в III—VII вв. В кн.: Сугдейский сборник, вып. 1. К.—Судак, 2003; *Майко В.В.* Сугдея во второй половине X — начале XI вв. Там само; *Сорочан С.Б.* Сугдея в «темные века». Там само; *Шапошников А.К.* Древнейшая ономастика Таврического полуострова, 1: Сурожская земля. «Вопросы ономастики», 2005, № 2; *Джанов А.В.* Походы сельджукских войск на Сугдак и в Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада. В кн.: Сугдейский сборник, вып. 3. К.—Судак, 2008; *Могаричев Ю.М. и др.* Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. Симферополь, 2009; *Тимиргазин А.Д.* Заселение Судакской долины в российский период (конец XVIII — начало XX в.). В кн.: Сугдейский сборник, вып. 4. К.—Судак, 2010.

М.І. Жарких.

СУДА́ЦЬКА ФОРТЕ́ЦЯ, Генуезька фортеця — пам'ятка арх-ри та археології, рештки середньовічного міста Сугдея/Солдайя. С.ф. займає схили Фортечної гори (або Дженевез-Кая — кримськотатарською «Генуезька скеля»), розташов. на зх. околиці сучасного м. *Судак* (с-ще Уютне). Із боку





Судацька фортеця. Велика башта-донжон Консульського замку. Фото 2009.

моря фортеця надійно захищена скелястими урвищами. З ін. сторін її оточує півкільце оборонних споруд, розміщення яких продиктоване рельєфом місцевості.

В історії буд-ва С.ф. налічується не менше 4-х періодів, істотно різних за буд. технікою. Траса фортифікацій при цьому суттєво не змінювалася, нове буд-во часто мало характер відновлення (ремонту) старих споруд. Найкраще документований останній (генуезький) період буд-ва (1365—1475), значною мірою завдяки плитам із буд. написами, які є важливим *джерелом історичним* (зокрема, завдяки ним відомі назви башт і дати їх спорудження). Дати раніших періодів залишаються дискусійними. Відомості про ремонти чи перебудови осман. часу (1475—1783) відсутні. У початковий період рос. панування (1783 — 1-ша чв. 19 ст.) місц. жителі розбирали фортечні споруди на буд. матеріал. Пізніше фортецю почали охороняти як *пам'ятку історичну*, в наш час частина її споруд реставрована або законсервована.

Фортеця має два яруси оборони: нижній, який захищав власне місто, і верхній (цитадель). Цитадель складається із трьох елементів: Консульського замку, двору на пд. зх. від нього і Дозорної башти. Консульський замок (або замок Святого Хреста) являє собою оточений стінами двір, осн. спорудою якого є Консульська башта — рідкісний для України зразок башти-донжона, в якому містилися зал для прийомів, житлові приміщення, а також цистерна для води. Двір на пд. зх. від замку, затиснений між оборонним муром та урвищем, був у давнину густо забудований; гол. спорудою тут є Георгіївська башта (в її першому поверсі була каплиця). Далі на пд. зх. мур цитаделі піднімається по схилу гори, захищаючи трасу підйому до Дозорної башти. Вона споруджена на найвищій точці гори, на висоті 162 м над рівнем моря, і також мала цистерну для води.

Мур сх. фронту нижнього ярусу оборони починається від Консульського замку. На цьому фронті не було башт, оскільки він достатньо захищений урвищем. На пн. і зх. фронтах башти розміщені досить рівномірно, через 70—100 м, що забезпечувало добрий фланговий обстріл куртин (башти винесені перед лінією мурів). Комплекс гол. брами утворено двома високими баштами, між якими міститься брама. Майданчик перед брамою додатково захищений барбаканом. Башти відкриті із внутр. боку (вважається, це було потрібно, щоб командири могли стежити за діями вояків-найманців у баштах).

Система планування міста (території між двома ярусами оборони) не з'ясована. У наш час на ній можна оглянути залишки «храму на консолях» (12—14 ст.), три великі цистерни для води. Археол. розкопками розкрито залишки кордегардії (або митниці) біля гол. брами, катол. храму Діви Марії та вірм. церкви.

Найбільша й найкраще збережена споруда мечеті. Заснування її відносять до 13 ст. 1423 генуезці перебудували її на зал для прийомів. В осман. час вона знову служила мечеттю, а в 19 ст. використовувалась як храм вірмен-католиків. Нині в мечеті (котру деякі дослідники з обережності звуть храмом з аркадою) розміщено експозицію музею.

На території С.ф. немає джерел води. Археол. дослідженнями встановлено, що із джерел на схилі гори Перчем воду подавали керамічними трубами до водозбірних споруд у фортеці.

Із пд. зх. до фортеці прилягала портова частина міста, яка мала окремі укріплення. Із них добре збереглася башта Фредерико Астагвера, біля якої розташов. маленька церква (у 19 ст. вона отримала назву церкви Дванадцяти апостолів).

У цілому збережені споруди фортеці представляють італ. школу оборонної арх-ри 14—15 ст. Вони важливі ще й тим, що в самій Італії таких оборонних споруд збереглося досить мало.



Судацька фортеця. Фото 2009.

Площа фортеці — 27,9 га. Вона є осн. об'єктом Судацького заповідника, який відвідують численні туристи.

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 2. К., 1985; *Баранов И.А.* Главные ворота средневековой Солдайи. В кн.: Архитектурно-археологические исследования в Крыму. К., 1988; *Лопушинская Е.И.* Крепость в Судаке. К., 1991; *Пономарьова Л.* Генуезька фортеця у Судаку. В кн.: З історії української реставрації. К., 1996; Пам'ятки архітектури і містобудування України. К., 2000.

М.І. Жарких.

СУДА́ЦЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Історія охорони пам'яток *Судака* бере початок 1868, коли ділянку землі із *Судацькою фортецею* було передано у відання *Одеського товариства історії і старожитностей.* 1890 член т-ва О.*Бертьє-Делагард* на свої кошти провів ремонтні роботи. Ремонти проводилися 1894, 1895, 1907—12. 1925 (за ін. даними, 1928) фортеця стала філією Держ. істор. музею в Москві (див. *Історичний музей у Москві*). У 1920—30-х рр. пам'ятки досліджували фахівці Держ. істор. музею (М.Протасов, Є.Веймарн) та Держ. академії історії матеріальної к-ри (Ленінград; нині


В.О. Судець.

м. *Санкт-Петербург*); О.Скржинська). 1958 заповідник перейшов у підпорядкування УРСР і набув статусу філії (відділу) Софійського держ. архітектурно-істор. музею-заповідника (нині нац. заповідник *«Софія Київська»*).

Археол. дослідження в 1960—70-х рр. проводив М.Фронджуло, у 1980—90-х — І.Баранов, із 2000-х рр. — О.Джанов, В.Майко та ін. Архіт. дослідження велись із 1968 під кер-вом Є.Лопушинської, вона ж керувала розробкою проекту реставрації споруд фортеці, який було частково реалізовано до кінця 20 ст.

До складу С.з., окрім фортеці, входять давня церква Святої Параскеви та кірха (19 ст., використовується як виставковий зал). Починаючи з 2003, заповідник «Софія Київська» видає «Сугдейский сборник», в якому друкуються наук. праці про Судак. Пам'ятки С.з. двічі було запропоновано внести до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: у 2007 — як «Комплекс пам'яток Судацької фортеції 6—16 ст.», а у 2010 — як осн. складову пам'ятки «Торговельні пункти та укріплення на торговельних шляхах генуезців: Від Середземного до Чорного моря». На 2012 обидві номінації перебувають у стані підготовки.

Літ.: *Преловська І.М.* Приєднання Судацької фортеці до Софійського державного заповідника при М.Й. Кресальному. В кн.: Сугдейский сборник, т. 3. К., 2008; *Шаманаев А.В.* Деятельность Одесского общества истории и древностей по сохранению Судакской крепости (вторая половина XIX — начало XX в.). Там само; Complex of the Sudak Fortress Monuments of the 6th — 16th c. Web: http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5117; Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes: From the Mediterranean to the Black Sea. Web: http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5575.

М.І. Жарких.

СУДЕ́БНИК КАЗИМИ́РА IV 1468 — перший уніфікований збірник правових норм та судочинства *Великого князівства Литовського*, який був затверджений Віленським сеймом 29 лютого 1468. Діяв на переважній більшості укр. земель, що входили до складу ВКЛ, й декларував поняття рівної відповідальності різних верств сусп-ва за кримінальні правопорушення. Зафіксував таку рису середньовічного права, як обов'язковий публічний розгляд усіх кримінальних справ, та окреслив поняття й «роль судових околиць» у судочинстві. Автентична назва цього збірника норм права 15 ст. була «Лист», хоча в літературі його називали «Судебником» і «Статутом». Містив 25 (28) статей/«артикулів» кримінального, процесуального, цивільного й адм. права, які загалом не становили всебічної кодифікації тогочасних правових норм. Базувався на положеннях попередніх великокнязівських привілеїв, земських, обласних уставах, ухвалах та звичаєвому праві укр., білорус. і литов. земель. Про зв'язок Судебника 1468 з *«Руською Правдою»* свідчили детально прописані правові положення й норми про крадіжку/«татьбу», вину, «муку»/тортури, солідарну відповідальність родичів злочинця, порядок встановлення співучасників тощо. На відміну від «Руської Правди» Судебник 1468 вже передбачав не лише систему штрафів, а й смертну кару (спалення або шибеницю) для злодіїв за доведені значні або повторні крадіжки та ін. злочини. Судебник 1468 узаконював процедуру розслідування (ініціатива провадження слідчих дій надавалася потерпілій стороні) та розгляду в суді майнових і кримінальних справ, кваліфікував правопорушення й визначав міру покарання в залежності від тяжкості злочину та нанесених збитків (встановлювалася різна відповідальність за дрібні, середні та великі крадіжки). Визначав межі юрисдикції державного судочинства стосовно князівських та приватних підданих. Передбачав настання кримінальної відповідальності осіб із 7-річного віку, запобіжне затримання/ув'язнення злочинців і тортури щодо чаклунів та злодіїв при провадженні дізнання суддями й потерпілою стороною. Чимало положень Судебника 1468 (зокрема про «татьбу»/злочини) в подальшому були в деталях кодифіковані Першим Статутом Великого князівства Литовського 1529 (артикулами XIII розділу), а ті, котрі не потрапили до *Статутів Великого князівства Литовського*, продовжували тією чи ін. мірою зберігати свою чинність без письмової фіксації.

Літ.: *Danilowicz I.* Statut Kazimierza Jagiełłonczyka. Wilna, 1826; *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. К., 1889; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Хрестоматия по истории русского права, т. 1—2. К., 1901; *Ясинский М.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве: Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция, вып. 1: Происхождение Главного Литовского трибунала. К., 1901; *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского. «Журнал Министерства народного просвещения», 1903, № 6; *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI в. Прага, 1929; *Bardach J.* Statuty Wielkiego księstwa Litewskiygo — pomniki prawa doby odrodzenia. В кн.: Kwartalnik Historyczny, rocz. 81, nr. 3. Warszawa, 1974; *Старостина И.* К вопросу об эволюции права Великого княжества Литовского в конце XV — начале XVI века (на примере сопоставления Судебника Казимира 1468 г. и I Литовского статута). В кн.: Первый Литовский статут 1529 года: Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. Вильнюс, 1982; *Biskup M., Górski K.* Kazimierz Jagiełłończyk: Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku. Warszawa, 1987; *Старостина И.* Судебник Казимира 1468 г. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1988—1989 годы. М., 1991; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1998; *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. К., 1998; *Bardach J.* Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. Warszawa, 1999; *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский статут. В кн.: Антологія української юридичної думки, т. 2. К., 2002; *Вишнеўскі А.* Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у документах і матэрыялах. Мінск, 2003; *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права их земли» (населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV—XVI ст.). К., 2009; *Гурбик А.* Трактування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського. В кн.: Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського, т. 1. К., 2009.

А.О. Гурбик.

СУДЕ́ЦЬ Володимир Олександрович (23.10.1904—05.05.1981) — військ. діяч, маршал авіації (1955). Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с. Нижньодніпровськ (нині у складі м. *Дніпропетровськ*) в сім'ї суднобудівника. 1921 закінчив механіко-тех. школу. Працював на з-ді в *Запоріжжі*. У Червоній армії з 1925. Після навчан-

ня у військово-тех. школі Військово-повітряних сил (1927) служив авіамеханіком у буд. частині Військово-повітряних сил *Київського військового округу.* 1929 закінчив школу льотчиків, 1931 — курси вдосконалення командного складу при Качинській авіац. школі льотчиків, 1933 — курси вдосконалення командного складу при Військово-повітряній інженерній академії ім. М.Жуковського. 1933—37 служив у Монгол. Нар. Республіці інструктором-радником командира авіац. бригади, командиром авіац. групи Військово-повітряних сил. Учасник *радянсько-фінської війни 1939—1940.* Упродовж 1941—45 — командир 4-го дальнього бомбардувального авіаційного корпусу, командуючий Військово-повітряними силами 51-ї армії в Криму, Приволзького військ. округу, командувач 1-ї бомбардувальної авіац. армії та 17-ї повітряної армії. Керовані С. авіац. частини брали участь у боях на *Південному фронті*, Пн.-Зх. фронті, *Брянському фронті*, *Воронезькому фронті*, Зх., Волховському, Ленінгр., Калінінському фронтах і *Третьому Українському фронті.*

Після *Другої світової війни* в 1946—49 — нач. Ген. штабу, заст. Головнокомандуючого Військово-повітряними силами СРСР. 1950 закінчив Військ. академію Ген. штабу. Продовжував службу на посадах нач. Липецьких вищих офіцерських льотно-тактичних курсів (1950—53), командуючого 26-ю повітряною армією в Білорус. військ. окрузі (1953—55), командуючого дальньою авіацією (1955—62), Головнокомандуючого військами Військово-повітряних сил СРСР, заст. міністра оборони СРСР (1962—66), військ. інспектора в Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР (із 1966).

Автор низки наук. праць із питань застосування авіації за нових умов озброєння.

Почесний громадянин міст *Тирасполь* (1964) та Запоріжжя (1970).

Нагороджений 4-ма орденами Леніна, 5-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го й 1-го ст., Кутузова 1-го ст. та ін. нагородами. Удостоєний звання Нар. героя Югославії (1964) та Героя Монгол. Нар. Республіки (1971).

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Його ім'я носить Ставропольське вище військ. авіац. інженерне училище (РФ).

Літ.: *Красовский С.* Маршал авиации В.А. Судец. «ВИЖ», 1974, № 10; Герои огненных лет, кн. 6. М., 1983; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 2. М., 1988; *Herfurth D.* Sowjetische Auszeichnungen: 1918—1991. Auszeichnungen der Mongolische Volksrepublik: 1924—1992. Berlin, 2004; Герои Днепропетровщины: Очерки о Героях Советского Союза и полных кавалерах ордена Славы. Днепропетровск, 2006; Командующие воздушными армиями. М., 2006.

І.І. Поїздник.

СУДИСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (р. н. невід. — п. 1063) — князь псковський, один із молодших синів київ. кн. *Володимира Святославича.* При запровадженні Володимиром Святославичем адм. реформи на Русі (розповідь *«Повісті временних літ»* під 988) був посаджений, імовірно, у Пскові (нині місто в РФ), згідно зі свідченнями пізніх Воскресенського і Софійського першого літописів. По смерті черніг. кн. *Мстислава Володимировича* (1036) і з досягненням єдиновладдя в д-ві київ. кн. *Ярослав Мудрий* кинув С.В. до в'язниці («поруба») у Пскові. За свідченням «Повісті временних літ», С.В. оббрехали перед братом. Лише 1059 тріумвіри *Ізяслав Ярославич*, *Святослав Ярославич* і *Всеволод Ярославич* звільнили свого дядька С.В. з «поруба», взявши з нього клятву не брати участі у політ. житті. С.В. постригся в ченці; похований у церкві Свято-Георгіївського монастиря в *Києві.*

Літ.: Повесть временных лет. СПб., 1999.

М.Ф. Котляр.

СУДІЄ́НКИ — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Андрія Івановича** (р. н. невід. — п. до 1688), стародубського полкового судді (1673). Син Андрія — **Іван Андрійович** (р. н. невід. — п. до 1729), який почав називатися Судієнком за урядом свого батька, був новгород-сіверським *городовим отаманом* (1709—25) і наказним *сотником* (1724), учасником



О.С. Судієнко (бл. 1743 — 1811). Портрет роботи художника Д. Левицького.

російсько-турецької війни 1676—1681, *Кримських походів 1687 і 1689* та *Полтавської битви 1709.* Син Івана — **Степан Іванович** (бл. 1689 — 1763), новгород-сіверський городовий отаман (1727—39) і сотник (1739—44, 1744—63), учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*, а онуки — **Іван Степанович** (бл. 1740 — після 1821), суддя Новгород-Сіверського совісного суду (1791—93), та **Осип (**Йосип**) Степанович** (бл. 1743 — 1811), таємний радник (1800), 1-й член Гол. поштового правління (1790—97), відомий доброчинець, коштом якого було побудовано Свято-Сампсоніївську церкву і пам'ятник рос. воїнам, загиблим на полі Полтавської битви 1709, та шляхетні пансіони при Чернігівській і Полтавській г-зіях. С. були надзвичайно багатими *поміщиками*, яким належали маєтки в багатьох повітах *Чернігівської губернії*, а також у Саратовській та Орловській губерніях, з-ди та ф-ки. Обидва брати не залишали нащадків, тому 21 липня 1804 на прохання Осипа Степановича його вихованцю (імовірно позашлюбному синові) — **Михайлу Йосиповичу** (див. М.*Судієнко*; бл. 1803 — 1874) — указом імператора дозволено взяти родове прізвище та герб. Один із синів Михайла — **Осип Михайлович** (1830—92) — черніг. віце-губернатор (1869—76) та владимирський губернатор (1876—92), таємний радник (1892), шталмейстер імператорського двору (1876), а онук — **Євген Олександрович**



Герб роду Судієнків.



Є.О. Судієнко (1870—1919).

(1870—1919) — громад. і держ. діяч, новгород-сіверський повітовий *предводитель дворянства* (1907—17), гласний новгород-сіверських повітових та черніг. губернських земських зборів (1899—1917), член *Державної думи Російської імперії* (1912—17).

Рід внесений до 6-ї частини Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 3-ї частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1: Стародубский полк. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СУДІЄ́НКО Михайло Йосипович (бл. 1803 — 08.09.1874) — громад. й освіт. діяч, археограф, колекціонер істор. документів і матеріалів. Не відомо, в якій родині народився. 1804 усиновлений новгород-сіверським дворянином козацько-старшинського походження Й.Судієнком (див. *Судієнки*). Навч. в Пажеському корпусі, упродовж 1824—29 перебував на військ. службі. Вийшов у відставку й оселився у своєму родовому маєтку в с. Очкіно Новгород-Сіверського пов. Був новгород-сіверським повітовим *предводителем дворянства* (1835—41). Відомий як меценат, жертвував чималі кошти на Чернігівську, Новгород-Сіверську та Білоцерківську г-зії. Зацікавився історією України й розпочав збирати істор. документи. Підтримував дружні взаємини з М.*Маркевичем*, М.*Максимовичем*, О.*Пушкіним*. 1844 обраний почесним членом Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київ., волин. і подільському генерал-губернаторові (див. *Київська археографічна комісія*). Переїхавши до *Києва*, активно включився в її діяльність, протягом 1848—57 обіймав посаду голови комісії. Збирав документи та матеріали з історії України, рукописні книги, купив б-ку Г.*Політики*, мав одну з кращих істор. колекцій, частину документів якої опублікував у 2-томному збірнику «Материалы для отечественной истории». У 1-му томі (К., 1853) містяться документи періоду гетьмана Д.*Апостола*, у 2-му (К., 1855) — часів гетьманства І.*Скоропадського*. Власним коштом видав працю О.Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» (К., 1851), сприяв публікації літопису С.*Величка* (К., 1848—55). За рукописом, який був у С., видано літопис Г.*Граб'янки* (К., 1853). Брав участь у діяльності Черніг. губернського к-ту із проведення сел. реформи. Частину своєї колекції передав Т-ву історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті, членом якого був. Опублікував на сторінках його періодичного видання (*«Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»*) низку матеріалів, зокрема, листи графа Г.Головкіна до гетьмана І.Скоропадського, копії реляцій, донесень генерал-губернатора П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*) та ін. Інша частина колекції дісталася сину І.Судієнку й 1897 була передана б-ці Київ. ун-ту, нині зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914; *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843—1921. К., 1993; *Федірко О.А.* М.Й. Судієнко — археограф України середини XIX ст. В кн.: Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. К.—Новгород-Сіверський, 1998; *Коваль О.* Судієнко М.Й. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.М. Дзюба.

СУДО́ВА ВИ́ШНЯ (до кінця 18 ст. — Вишня) — місто Мостиського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Вишня (прит. Сяну, бас. Вісли). Населення 6,4 тис. осіб (2011).

Давньорус. етап історії С.В. пов'язують із двома *городищами*: 1) в урочищах Замчисько і Вали (на зх. околиці сучасного міста; 10 — поч. 12 ст.); 2) в урочищі На Чвораках (на сх. околиці сучасного міста; 12—13 ст.). Можливо, поселення було перенесене з першого городища на друге. Із другим городищем ототожнюють літописну *Вишню*, яка згадана в *Іпатіївському літописі* під 1230.

У 1340-х рр. Вишня у складі Перемишльської землі увійшла



Судова Вишня. Ратуша. Фото 2010.

до володінь польс. короля. 1368 місто отримало *магдебурзьке право*. Із 1434 — у складі *Руського воєводства*. Із 1-ї третини 15 ст. час від часу, а з 1572 регулярно в околицях Вишні відбувався ген. сеймик Рус. воєводства (оскільки під час сеймику вирішувалися певні суд. справи, у серед. 18 ст. виникла назва С.В., яка спочатку вживалася паралельно із традиційною, а не пізніше 1785 стала офіційною).

Із 1772 — у складі володінь австрійс. *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*), після 1867 — у Мостиському пов. 1914—15 окуповане рос. військами. Із листопада 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*. Із травня 1919 — під владою Польщі (Мостиський пов. Львів. воєводства). Із вересня 1939 — у складі УРСР. Із грудня 1939 по листопад 1959 — райцентр *Дрогобицької області*. Окуповане гітлерівцями із 24 червня 1941 до 24 липня 1944, входило до складу *Генеральної губернії*.

Пам'ятки арх-ри: монастир реформатів (1730, перебудовано), папірня (1787), палац (2-га пол. 19 ст.), Нар. дім (1901—12). Пам'ятник уродженцю міста — І.*Вишенському* (1979). Діє краєзнавчий музей.

Літ.: *Площанский В.М.* Судовая Вишня. «Слово» (Львов), 1875, № 25; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10. Warszawa, 1889; ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Куза А.В.* Древнерусские го-

родища X—XIII вв. М., 1996; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. Львів, 2005.

О.В. Крупка.

СУДОВА́ РЕФО́РМА 1864, впроваджувана за *Олександра II*, докорінно змінила судоустрій у Рос. імперії. Здійснювалася на принципах всестановості, рівності всіх підданих перед законом, змагальності сторін, публічності суд. процесу, відділення суду від адміністрації. Запорукою незалежності суду від виконавчої влади ставала незмінність суддів на посаді. Професіонали-судді обіймали посаду пожиттєво, що було вагомим захисним механізмом, гарантувало їм збереження посади при винесенні рішень, які не збігалися з думкою адміністрації. Скасовувалися формальні докази та канцелярська таємниця, вводився змагальний процес. Поліція, що раніше підпорядковувалася *губернаторам* і генерал-губернаторам, усувалася від слідства. Воно покладалося на особливих слідчих, які перебували у віданні суду й діяли під наглядом губернських прокурорів. Для виконання суд. рішень запроваджувалася інституція суд. виконавчих приставів. Стара система суд. влади, що її ввела ще *Катерина II*, замінювалася новою мережею суд. органів. На зміну суддям, як правило, колиш. військовим, які не знали законів, не цікавилися правосуддям, мав прийти професійний юрист.

Перегляд суд. системи почався в атмосфері поразки в *Кримській війні 1853—1856*, ініціювали його юристи-професіонали, число яких зростало з року в рік. Здобувши освіту на юрид. ф-тах ун-тів, вони витісняли суддів-непрофесіоналів із займаних посад. Відрізнялися вони від попередників соціальним походженням і типом кар'єри, культивували небачену раніше прихильність закону, яка базувалася на філософії права, знаннях юриспруденції. Нові суди запозичувалися з іноз. зразків, для чого один із лідерів С.р., С.Зарудний, виходець із давнього укр. шляхетського роду, вихованець Харків. ун-ту, вивчав за кордоном суд. установи та опублікував процесуальні кодекси Сардинії, П'ємонту й Угорщини, а також статті про брит. суд. систему. Найважливішим став Ганноверський статут цивільного судочинства, запроваджений наприкінці 1840-х рр. Моделлю для *мирових судів* послужили інституції суд. влади у Великій Британії та Франції з їхніми доступністю, швидкістю, одноосібним розглядом справ, спрямованим на примирення сторін.

Нижньою ланкою нової суд. мережі ставали мировий суд та з'їзд мирових суддів, які були доступними населенню мирового округу у складі кількох *волостей* повіту, поділених на дільниці. Вони з'ясовували незначні кримінальні та цивільні правопорушення, такі як шахрайство, побої, особисті образи, злочини проти громадського порядку, крадіжки вартості (до 300 *рублів*). Дільничний мировий суддя обирався під час виборів гласних повітового *земства* і органів міського громад. управління та схвалювався губернатором. Кандидатами в мирові судді ставали особи місц. походження, із 25-річного віку, із середньою або вищою освітою, власники 400 *десятин* землі або еквівалентної її вартості ін. нерухомості; у містах вона складала 3 тис. руб. Почесні мирові судді наділялися тими ж повноваженнями, що і дільничні, й могли розглядати справи в разі побажання сторін. Мировий суддя зобов'язаний був особисто приймати скарги та прохання, як усні, так і письмові, будь-де і в будь-який час. Мирові судді, на відміну від почесних, отримували державне жалування. На з'їздах мирових суддів з'ясовувалися апеляції, обиралися голови мирового з'їзду.

Порушення, що виходили за межі юрисдикції мирових судів, розглядалися в *окружному суді*, який обслуговував населення кількох *повітів*. Його голова та члени схвалювалися на посадах *імператором* за поданням міністра юстиції.

Судові палати ставали третьою інстанцією, яка замикала місц. суд, і діяли в межах суд. округу у складі кількох *губерній*. Вони ставали апеляційною установою для всіх цивільних і кримінальних справ, а також першою інстанцією для держ. і посадових злочинів, що їх вчинили чиновники при виконанні службових обов'язків. Верховним касаційним судом був Правительствуючий Сенат у складі цивільного та кримінального департаментів.

Згідно із суд. статутами від 20 листопада 1864 вводилися нові інституції: суд присяжних засідателів та адвокатура. Присяжні засідателі, віком від 25-ти до 70-ти років, із дворічним терміном проживання в повіті, обиралися виборцями і схвалювалися на посаді губернатором, унаслідок чого громадськість брала участь у прийнятті суд. рішень, що виховувало її в повазі до законів та правосуддя. Це був корпус із 36-ти присяжних засідателів, куди входили представники всіх *станів*. У кожному суд. засіданні брали участь 12 присяжних засідателів. Виносячи вердикт про винність чи невинність підсудного, присяжні засідателі враховували людський фактор. Участь громадськості в засіданнях сприяла піднесенню авторитету суду серед населення, незважаючи на те, що противники його запровадження образливо називали таке представництво «судом вулиці». Повноваження адвокатів здійснювали присяжні повірені, до яких висувалися певні обмеження. На ці посади не приймалися особи молодше 25-ти років, іноземці та чиновники, що відбували держ. службу. Ця категорія юристів змогла об'єднатися як професійна група й домогтися найбільшої автономії у своїй діяльності. Крім державних, існували й приватні повірені з тими самими повноваженнями.

Реформа передбачала реорганізацію прокуратури, яка включалася до суд. відомства з особливою організацією. Очолював її генерал-прокурор, посада, що її обіймав міністр юстиції. Органи прокуратури створювалися при окружних судах та суд. палатах, а також при Правительствуючому Сенатові. Прокурорські повноваження в мировому суді виконував один із його членів. За вимогами статутів головою та членами суддівських орга-

нів, у т. ч. й прокурорами та суддівськими слідчими, могли стати лише особи з вищою юридичною освітою.

Першим суд. округом, заснованим 1867 в укр. губерніях на основі суд. статутів 1864, був Харківський, діяльність якого поширювалася на Харківську, Курську, Орловську і Воронезьку губернії. 1868 засновано Одес. суд. округ у складі Херсон., Катериносл., Таврійської, Подільської губерній та Бессарабської обл. Суд. мережа не збігалася з адміністративною, і розмежування адм.-тер. та судово-територіального поділу було однією з гарантій незалежності суд. влади від виконавчої.

С.р. мала ряд слабких місць. Вона поширювалася не на всю Рос. імперію, а лише на ті її губернії, де впроваджувалися органи місц. самоврядування — земства та *міські думи*, оскільки саме вони обирали мирових суддів та присяжних засідателів. У губерніях, які не позбулися ознак тих д-в, до складу яких вони раніше входили, або власних національних, С.р. запроваджувалася поетапно зі значним відставанням від внутр. губерній із відмовою від виборного принципу, який було замінено урядовим призначенням на ті посади, які в ін. губерніях обиралися населенням. У правобереж. укр. губерніях, як загалом у західних, С.р. мала суттєві відмінності від ін. губерній. Соціальна структура та нелояльність регіональної *шляхти* до верховної влади спричинили поетапне впровадження С.р. та призначення суддів. Там мирові суди запроваджувалися окремо від загальних. Ця ідея була обґрунтована чиновником 2-го відділення мін-ва юстиції І.Капністом, сином письменника В.*Капніста*, який вивчав досвід мирових суддів і поліційних судів у Німеччині, Франції, Бельгії, Великій Британії та США. Мирові судді в *Правобережній Україні* запроваджувалися з 1872, а суд. палати — на другому етапі реформи. Окружні суди створювалися з 1877 із забороною католикам та юдеям обіймати там посади. Київ. суд. палата у складі Київ., Волин., Черніг. та Могильовської губерній засновувалася найпізніше — 1880.

Компетенції судів не раз змінювалися в бік обмежень. Вадою суд. влади було те, що вона не виробила юрид. процедури притягнення до відповідальності чиновників за порушення прав приватних осіб. Їхні суд. справи й надалі перебували у віданні Правительствуючого Сенату, що продовжувало стару схему, згідно з якою будь-який чиновник служив монархові, а не населенню. Ця негативна властивість суд. системи пояснюється тим, що за зразок для адм. юстиції було взято континентальну систему трибуналів, згідно з якою суд. функції виконувалися всередині самої адміністрації, а не англосаксонську, яка підсудність адміністрації передавала незалежним судам. Неодноразові спроби підпорядкувати держ. владу правовим нормам зустрічали спротив і *Олександра III*, і *Миколи II*. Унаслідок цього суд. владі до кінця існування Рос. імперії не вдалося отримати повну незалежність від адм. влади, а тому вони постійно поміж собою конфліктували. С.р. не стала до кінця всестановою, бо зберегла для селян становий *волосний суд*, а також цілу мережу особливих судів, зокрема військовий і духовний.

Дж.: *Колмаков Н.М.* Записка о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. К., 1872.

Літ.: *Щербина П.Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов, 1974; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. М., 2004.

В.С. Шандра.

СУДОВА́ РЕФО́РМА В ГЕТЬМА́НЩИНІ 1760—1763. Система судочинства до реформи мала таку структуру: нижчою інстанцією були сільс. суди, де *отаман* судив *козаків*, а *війт* (із 2—3-ма помічниками) — *посполитих*; у містах залежно від їхньої категорії діяли магістратські або ратушні суди. Далі — сотенний суд (у складі *сотника*, *городового отамана*, писаря, *хорунжого*, війта та *бурмистра*); полковий суд (полковник, полковий суддя, суд. писар; при розгляді кримінальних справ обов'язково була присутня вся *полкова старшина*); *Генеральний військовий суд*; *Генеральна військова канцелярія* і, нарешті, *гетьман*. Правосуддя було прерогативою адміністративно-управлінського апарату. Найбільш активно втручались у вирішення суд. справ ледь не всіх рівнів, часто дублюючи, а то й підміняючи роботу місц. судів, Ген. військ. суд і Ген. військ. канцелярія. Суд. реформа розпочалася згідно з універсалом гетьмана К.*Розумовського* від 17 листопада 1760 з реорганізації Ген. військ. суду. Останній у тому вигляді, що передував реформі, виник в Україні в серед. 17 ст. і діяв спочатку як суд першої інстанції у справах *генеральної старшини*, полковників та *бунчукових товаришів*, пізніше — як вищий апеляційний суд, рішення якого остаточно затверджувалися гетьманом. Із поч. 1720-х рр. відбувалося активне втручання царського уряду в діяльність Ген. військ. суду. Вищою апеляційною суд. інстанцією фактично ставала перша *Малоросійська колегія*. Структура і значення Ген. військ. суду мало змінилися і по смерті гетьмана Д.*Апостола* (1734), у т. зв. міжгетьман. період, коли вищою апеляційною установою була не лише «канцелярія правління гетьманського уряду», а й рос. Правительствуючий Сенат. Становище докорінно змінилося з відновленням в Україні 1750 гетьманства. Серед перших заходів гетьмана К.Розумовського було відкликання рос. чиновників зі складу Ген. військ. суду. У ході суд. реформи до складу Ген. військ. суду, поряд із двома *генеральними суддями*, увійшли десять обраних від кожного полку депутатів із числа *козацької старшини*. Згідно з універсалом від 17 лютого 1763 гетьман дозволяв *полковим канцеляріям* і всім чолобитникам подавати справи прямо до Ген. військ. суду, що значно зменшувало кількість суд. інстанцій, скасовувалися суд. функції Ген. військ. канцелярії, а Ген. військ. суд знову ставав найвищою апеляційною інстанцією. Зазначені заходи підвищували престиж останнього і водночас сприяли його демократизації, а також певною мірою розмежуванню суд., виконавчої і законодавчої влади.

Найсуттєвіша суд. реформа була проведена наприкінці 1763,

коли було створено станові шляхетські суди — *земські суди*, *підкоморські суди* й *гродські суди*. Сфера діяльності цих судів регламентувалася відповідними положеннями Литов. статуту 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*), який залишався одним із гол. джерел укр. судочинства. Ідея відновлення шляхетських судів в Україні виникла ще в 1740-х рр., коли працювала комісія для складання кодексу *«Права, по которым судится малороссийский народ»*. За універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 на території кожного полку було створено по два земських, два підкоморських суди (за винятком найбільшого за розміром *Ніжинського полку*, на території якого створювалися три земські суди — у *Ніжині*, *Батурині* та *Глухові*). У кожному полку під головуванням полковника утворювався один гродський суд, що замінював колиш. полковий суд. Окрім традиційних виборних посад, у новостворених судах вводилася посада *возного*, який обирався з числа *значкових товаришів* і сотенних старшин.

У зв'язку із суд. реформою уся територія Гетьманщини була поділена на 20 *повітів* (по два в кожному полку), де й розташувалися новостворені суд. установи. Вищою апеляційною установою над створеними судами за суд. реформою згідно з Литов. статутом став Гол. трибунальний суд. До його складу з кожного суд. повіту обиралися по два депутати, а також вводилися 4 духовні особи. Рішення цього суду вважалося остаточним і не підлягало оскарженню. Виняток становили вироки про позбавлення шляхетської честі та смертну кару. В подібних випадках останнє слово належало рос. монархові. Результатом суд. реформ, здійснених гетьманом К.Розумовським, стала нова, більш спрощена, система судів, у якій уже розмежовувалися цивільні й кримінальні справи.

Літ.: *Черкаський І.Ю.* Судові реформи гетьмана графа К.Г. Розумовського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К., 1927; *Путро О.І.* Гетьман К. Розумовський і судова реформа в Україні-Гетьманщині. В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 2. К., 1993; *Його ж.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.), ч. 1—2. К., 2008.

О.І. Путро.

СУДОВІ ПАЛА́ТИ — місц. суд. установи, які функціонували в Рос. імперії, зокрема і в укр. губерніях, 1783—1917. Запроваджувалися згідно із законодавчим актом «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775. На відміну від судів нижчих інстанцій, які були становими, С.п. отримали статус держ. установи всестанового суду. Поділялися на палати цивільного і карного суду та були апеляційною інстанцією до *земських судів*, *магістратів* і *ратуш*. Поетапно запроваджувалися в Лівобереж., Слобідській, Південній та Правобереж. Україні, а також Криму відповідно до суд. системи Центр. Росії з 1783. Унаслідок цього ліквідовувалися суд. органи, що діяли в період *Гетьманщини*, *Речі Посполитої*, *Кримського ханату*.

У *Лівобережній Україні* до поширення рос. судів гол. суд. інстанцією вважався Малорос. ген. суд, що діяв 1797—1831. Він мав майже такий обсяг повноважень, як і палати цивільного та карного суду в Слобідсько-Укр., Херсон., Катериносл. і Таврійській губерніях. Особливістю ген. суду було те, що старшому з *генеральних суддів* доручалося при відсутності *губернатора* і віце-губернатора тимчасове управління *губернією*. Ген. суд складався з двох департаментів, кожен з яких укомплектовувався ген. суддею та 2-ма радниками, призначуваними урядом, і 5-ма засідателями, котрі обиралися від *дворянства* кожні 3 роки. Діяльність судів була підконтрольною губернаторам. Карні справи в обов'язковому порядку подавалися для ознайомлення губернаторам. У випадку розбіжностей між думкою губернатора і вироком суду справа передавалася до Правительствуючого Сенату. Останній, як правило, підтримував губернатора, позбавляючи чинності вироки карної палати ген. суду. Особливості суд. системи в українських губерніях упродовж 1830-х рр. були ліквідовані. На зміну ген. суду згідно з рос. *губернською реформою 1775* запроваджено палати цивільного і карного суду.

У *Правобережній Україні* внаслідок її перебування у складі Речі Посполитої суд. мережа була відмінною від російської. Її очолював гол. суд, який був апеляційною інстанцією для судів повітових, підкоморських, магістратів і ратуш. Гол. суд складався із двох департаментів — цивільних і карних справ, що були аналогічними всестановим С.п. цивільних і карних справ, запроваджуваним згідно з губернською реформою 1775. Із включенням Правобереж. України в межі Рос. імперії польс. суди 1796 були ліквідовані та замінені російськими, але керувалися у своїй діяльності місц. законами. Рос. імп. *Павло I* поновив польс. суд. систему, яка проіснувала на Правобережжі до придушення *польського повстання 1830—1831.* Крім традиційних, гол. суди розглядали також і справи, які належали до компетенції совісних судів (справи про малолітніх та божевільних злочинців), до часу їх впровадження. Після розгляду справи надходили в обов'язковому порядку в 5-й департамент Правительствуючого Сенату. Крім того, у гол. суді розглядалися справи осіб, станову приналежність яких було визначити важко (*різночинці*, чиновники і військовослужбовці). Він накопичував відомості про заставні маєтки, що давало право здійснювати моніторинг фінансового та госп. становища маєтків. 1829 до гол. судів були передані незавершені справи фундушевих комісій.

За рішенням К-ту зх. губерній від 19 жовтня 1831 на зміну польс. суд. мережі знову було запроваджено російську: гол. суди перейменовувалися на С.п. цивільних і карних справ. Цивільні С.п. були апеляційним органом у цивільних справах й відкривалися в кожному губернському місті.

Функції палат цивільного суду полягали в розгляді апеляцій на рішення верхнього земського і нижнього земського суду, *верхньої розправи*, магістратів і ратуш, повітового суду, дворянської опіки, сирітського суду. Вони наділялися правом виносити вирок у справах, позов яких був не менше 500 *рублів*. Оскільки палати цивільного суду замінили Вот-

чинну і Юстиц-колегію, а також земський суд у річпосполитських губерніях, то вони виконували й функції нотаріальних контор у справах поземельних суперечок і тому зберігали відомості про стан нерухомої власності в губернії; проводили експертизу будь-яких угод із нерухомістю, реєстрували в спец. книгах її власників, для чого зберігали карти й межові книги, які до них надсилали межові установи. Там же укладалися угоди, оформлялися купчі, дарчі, завірялися духовні заповіти та векселі. Щоб інформація була якомога повнішою, укладалися та зберігалися заборонні алфавіти (книги), в яких зазначали заставлені маєтки, претензії власників тощо. У правобереж. губерніях палати цивільного суду оформляли акти на перехід права власності на поміщицькі маєтки з точною фіксацією розміру земель. Могли розглядати справи інтелектуальної власності. 1854 до них перейшли функції совісних судів, ліквідованих 1852. Із 1858 розглядали суперечки між робітниками та підприємцями, у тому випадку, якщо позов становив більше 100 руб.

Під час проведення *селянської реформи 1861* палати цивільного суду засвідчували боргове становище маєтків, а при їх продажу повідомляли Петерб. друкарню. Із 1872 вони наглядали за фінансовою і госп. діяльністю інославних парафій.

Їх діяльність регламентували, крім названого акта, укази Правительствуючого Сенату, Держ. ради Рос. імперії, мін-ва юстиції і цивільне законодавство. Спершу палати підпорядковувалися Правительствуючому Сенату, де оскаржувалися їхні вироки. На поч. 19 ст. вони перейшли під юрисдикцію Держ. ради Рос. імперії і мін-ва юстиції. Із 1843 міністр наділявся правом призначати голів палат. Як голова, так і чиновники палати отримували менший розмір жалування в порівнянні з такого ж рівня адм. установами, що свідчило про невисокий престиж суд. влади в д-ві. Нагляд за їхньою діяльністю здійснював губернський прокурор. На короткий час, 1796—99, палати цивільних справ об'єднувалися з палатами карного суду в одну установу, під назвою палата суду і розправи.

Палату цивільного суду очолював голова, якого на посаду призначав *імператор*, а до присутствія входили 2 радники і 2 асесори, ті і ті призначалися Правительствуючим Сенатом. 1801 внесено зміни до їхнього штатного розпису, за яким до присутствія ввійшли голова, радник і 4 виборних засідателі: по 2 від дворянства і від *купецтва*. При них служили 2 секретарі. Згідно з маніфестом від 6 грудня 1831 посади голови та радників стали виборними. Право їх обрання отримали губернські *дворянські депутатські збори*. У разі невідповідності кандидатів стандартним вимогам міністр юстиції наділявся правом призначати чиновників від уряду на ці посади. Указом 1846 йому дозволено також призначати секретарів палати із 3-х кандидатур, запропонованих місц. *губернським правлінням*, а починаючи з 1852, палати змогли призначати, звільняти і заміщати чиновників на посадах лише з дозволу мін-ва юстиції. Палати цивільних справ розділялися на департамент, котрий займався суд. діяльністю, і кріпосну частину, в якій оформлялися угоди й завірялися документи.

Палати цивільних справ припинили свою діяльність внаслідок *судової реформи 1864*.

Палата карного суду була місц. органом другої інстанції і завершувала розгляд справ щодо незначних порушень, за які встановлювалися такі покарання, як арешт, грошове стягнення або догана. Вона як ревізійна установа з'ясовувала також спірні справи станових судів другої інстанції (верхнього земського суду, верхньої розправи та губернського магістрату) і виносила вироки щодо особливо небезпечних злочинів. Палата карного суду вела справи, пов'язані з посадовими злочинами. Її рішення схвалював генерал-губернатор. Компетенція палати карного суду обмежувалася тим, що на схвалення губернатором передавали вироки усіх карних і слідчих справ, що надходили на ревізію. Апеляційним органом для палат карного суду ставав Правительствуючий Сенат у таких справах, як смертна кара, позбавлення станової честі, звинувачення дворян і чиновників у вбивстві та справи щодо священиків і церковнослужителів до позбавлення їх сану. Деякі питання через Держ. раду Рос. імперії виносилися на розгляд до імператора, який міг припинити виконання вироку палати й передати справу до Правительствуючого Сенату. Вироки у справах пошкодження держ. власності (вирубка лісів, пожежі в маєтках) узгоджувалися з *казенними палатами*.

До складу палат карного суду входили голова, якого на посаду схвалював імператор, 2 радники і 2 асесори, яких призначав Правительствуючий Сенат. Справи велися губернськими стряпчими карних справ, які перебували при губернському прокуророві. Після відновлення їхньої самостійності вводилися виборні засідателі — по 2 особи від дворянства і купецтва. Із 1831 голови палат карного суду також стали обиратися дворянами. Ліквідовані внаслідок суд. реформи 1864.

Заг. принципи, на яких існувала суд. влада в дореформений період в укр. губерніях Рос. імперії, полягали в змішуванні адм. і суд. функцій. Інквізиційні процесуальні норми, непрозоре, письмове судочинство сприяли тому, що перевага надавалася виконавчій владі над судовою, внаслідок чого С.п. потрапляли в залежність від адміністрації й відстоювали держ. інтереси замість інтересів населення. Губернаторам належало надмірне право нагляду за їхньою діяльністю, схвалення виборних суддів на посадах, а також впливу на судочинство, особливо карне, вироки якого вони схвалювали. Їм безпосередньо підпорядковувалася місц. поліція, яка проводила слідство й виконувала вироки судів. Суд. посади обіймалися дворянами, для яких встановлювався майновий ценз, а не професійно-кваліфікаційна придатність. Сам суд. процес був недосконалий, попереднє дізнання не відділялося від формального слідства. Перевага віддавалася зізнанню підсудного, а щоб його добитися, вдавалися до тортур, які були скасовані лише 1801. Адвокатура була відсутня. Як наслідок, для судочинства були характерними повільний розгляд справ, негласність та закритість, форма-

лізм, некомпетентність, бюрократична тяганина, хабарництво.

С.п. 1864—1917 засновувалися згідно із суд. статутами від 20 листопада 1864 внаслідок суд. реформи. Були апеляційною інстанцією по відношенню до *окружних судів*, органами суд. нагляду за їхньою діяльністю, з'їздами мирових суддів, а також адвокатурою, нотаріатом, суд. слідчими та вважалися судами першої інстанції у справах про держ. злочини. Запроваджувалися поетапно, спершу в центр. губерніях Рос. імперії, згодом — в істор. регіонах, залежно від часу їх входження до складу імперії та ступеня інтегрованості в імперський правовий простір. На введенні цієї категорії судів наполягали *поміщики*, сподіваючись отримати в них надійний захист особистих та приватновласницьких прав. Засновувалися в кожному суд. окрузі, до складу якого входило кілька губерній. Щоб зменшити можливості адм. підпорядкування судів, межі суд. округу не збігалися з адм.-тер. поділом.

С.п. поділялися на департаменти карних і цивільних справ, кожний з яких очолювали голова та члени, які призначалися на посаду імператором внаслідок подання міністра юстиції. Один із голів назначався старшим й очолював присутствіє заг. зібрання суд. палати. Він же наглядав за проходженням справ як у самій палаті, так і в підвідомчих їй окружних судах, та за діяльністю посадових осіб суд. округу. Призначалися судді пожиттєво й могли бути звільнені лише в разі зловживань за рішенням членів судейської корпорації. При палаті діяли прокурорський нагляд, ради присяжних повірених та канцелярія.

Карний департамент був судом першої інстанції і розглядав справи про держ. злочини та посадові правопорушення чиновників губернських держ. установ та виборних урядовців, які обіймали посади від 8-го до 5-го класу, зокрема й голів і членів повітових *земських управ* і земських зборів, присяжних засідателів. Справи про держ. злочини з позбавленням або обмеженням права власності заслуховувалися за участю станових представників (губернських і одного з повітових *предводителів дворянства*, міськ. голови, волосного голови чи старшини). Подібні справи, але без позбавлення прав власності, розглядалися за участю присяжних засідателів, які назначалися жеребкуванням по списку. Ухвали С.п. можна було оскаржити лише в касаційних департаментах Правительствуючого Сенату.

Першою суд. палатою, заснованою в укр. губерніях на основі суд. статутів 1864, була Харківська (листопад 1867), діяльність якої поширювалася на Харківську, Курську, Орловську і Воронезьку губернії. Її очолив барон М.Торнау (1812—82), виходець з остзейських губерній, лютеранського віросповідання, який, набувши службового досвіду в центр. рос. правових інституціях, був переведений на службу до генерал-губернатора Ліфляндії, Естляндії і Курляндії, а пізніше прославився кодифікацією законоположень для мусульман Росії. Цим, як і ін., призначенням, уряд відпрацьовував технологію конструювання імперської еліти, здатної протидіяти старій практиці, коли суди очолювали місц. дворяни, пов'язані між собою етнічно-корпоративною приналежністю. Невдовзі — 30 червня 1868 — було засновано Одеську суд. палату, яка обслуговувала Херсон., Катериносл., Таврійську, Подільську губернії та Бессарабську губ.

У Правобереж. Україні С.п. впроваджувалися на другому етапі реформи, яка збіглася в часі із суд. «контрреформою». На першому, переходовому, етапі створювалися об'єднані палати карного і цивільного суду. Так, Київ. з'єднана палата карного та цивільного суду діяла впродовж 1871—80 і з'ясовувала невирішені справи ліквідованих повітових судів та С.п., а також займалася встановленням конкурсного управління у справах неспроможних боржників. Діяла у складі карного та цивільного відділень, які очолював старший голова, а в кожному відділенні налічувалося по 5 суддів, а також суд. пристави з помічниками, столоначальники й секретарі.

Київ. суд. палата, що відкривалася на основі суд. статутів 1864 у складі Київ., Волин., Черніг. і Могильовської губерній, засновувалася найпізніше — 29 червня 1880.

Компетенції С.п. як судів першої інстанції не раз змінювалися у зв'язку з передачею їм з окружних судів справ про злочини та про порушення правил друку (1866). 1872 справи про держ. злочини були виведені з компетенції палат, і для їх розгляду засновувалося Особливе присутствіє Правительствуючого Сенату для розгляду справ про держ. злочини та протизаконні орг-ції. 1878 ця категорія справ знову була повернута для розгляду С.п. Крім того, вони почали розглядати справи, які раніше входили до компетенції окружних судів, про спротив розпорядженням уряду та явне непідкорення владі, про образу й неповагу до держ. установ і чиновників при виконанні ними службових обов'язків. 1878 і 1879 ці справи тимчасово передавалися на розгляд військ. судів.

Унаслідок введення положення «О мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия» від 14 серпня 1881 та положення від 12 березня 1882 «О полицейском надзоре» більшість справ про держ. злочини перейшла адм. владі, від якої залежала передача їх на розгляд загального чи військових судів. Через кілька місяців подібні справи знову були повернуті до С.п. і окружних судів, де розглядалися за участю суду присяжних. 1889 злочини проти порядку управління були знову передані С.п. зі становими представниками, але справи про посадові злочини розглядалися вже без участі суду присяжних.

Унаслідок упорядкування правил про карну відповідальність згідно з новим суд. кодексом 1903 С.п. розглядали справи про держ. злочини. Оскільки до категорії держ. злочинів відносилася велика кількість правопорушень, зокрема й ті, що були пов'язані з радикально-революц. рухом, то це призвело до накопичення значної кількості справ у С.п., що спричинило їх повернення 1906 на розгляд окружних судів.

С.п. припинили діяльність у рос. губерніях внаслідок декрету РНК від 22 листопада 1917, в ук-

раїнських — на основі декрету *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* від 14 лютого 1919.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830, т. 20, № 14392; Полное собрание законов Российской империи, собрание второе. СПб., 1830, т. 2: 1827, № 857; Т. 3: 1828, № 2348; СПб., 1867, т. 39: 1864, № 41475; Т. 40: 1865, № 42587; СПб., 1871, т. 42, отд. 2: 1867, № 45104; *Колмаков Н.М.* Старый суд. «Русская старина», 1886, кн. 12.

Літ.: *Колмаков Н.М.* Записка о судебной реформе в Западном крае вообще и в частности в Киевской губернии. К., 1872; *Ткач А.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968; *Щербина П.Ф.* Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов, 1974; *Ефремова Н.Н.* Судоустройство России в 18 — первой половине 19 в. (историко-правовое исследование). М., 1993; *Кульчицький В.* Історія держави і права України. К., 1996; *Морякова О.В.* Система местного управления России при Николае I. М., 1998; *Бельдова М.В.* Палата гражданского суда. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 3. М., 2001; *Дьячкова М.П.* Палата уголовного суда. Там само; *Корнева Н.М.* Судебная палата. Там само, кн. 4. М., 2001; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. М., 2004.

В.С. Шандра.

СУДО́ВО-АДМІНІСТРАТИ́ВНА РЕФО́РМА 1889. Проведена в контексті перетворень уряду рос. імп. *Олександра III*, спрямованих на кореляцію ліберальних реформ імп. *Олександра II.* Зумовлена необхідністю впорядкування місц. управління та суду, потребою подальшої централізації вертикалі влади, а також зміцнення зв'язку держ. адміністрації та сел. самоврядування. Законодавці врахували досвід діяльності попередніх установ у галузі місц. управління й суду (*мирових посередників* та їхніх з'їздів (1861—74), повітових у сел. справах присутствій (1874—89) і *мирового суду* (1864—89)) та функціонування *земств.* Ініціатори реформи — К.*Побєдоносцев* та Д.Толстой, автор законопроекту — О.Пазухін.

Основою С.-а.р. став закон про земських начальників від 12 липня 1889, який включав ряд документів: положення про земських дільничних начальників; правила про устрій суд. частини в місцевостях, де впроваджено назване положення; правила про волосний суд у тих же місцевостях; розклад посад у новостворених інституціях; правила про порядок набуття чинності закону. Реорганізація місц. управління та суду за реформою 1889 проводилася поетапно з 1890 по 1900 і охопила 42 *губернії* Європ. Росії. Серед суто українських — *Чернігівська губернія*, *Катеринославська губернія*, *Полтавська губернія*, *Харківська губернія*, *Таврійська губернія*, *Херсонська губернія*, Бессарабська губ. (без Ізмаїльського пов.), *Київська губернія*, *Волинська губернія* і *Подільська губернія.* У трьох останніх губерніях, зважаючи на домінування поляків серед місц. дворян, було істотно посилено повноваження генерал-губернатора по відношенню до реформованих органів. Реформа запроваджувалась і в Курській губ.

Відповідно до однієї з осн. ідей, якою керувались автори законопроекту — максимальне наближення інституту земських начальників (див. *Земський дільничний начальник*) до населення, його влада мала поширюватися на невелику територію — дільницю, що охоплювала кілька *волостей.* Зі складу дільниць виключалися губернські, повітові та найбільші міста й містечка. Таким чином, юрисдикція земських начальників поширювалася фактично тільки на сел. стан.

Посади земських начальників могли обіймати місц. спадкові дворяни із досить високим майновим та освіт. цензом. Недостатній освіт. ценз компенсувався службовим стажем в органах місц. управління чи суду. Перевага надавалася майновому цензу. Списки кандидатів на вказані посади формувалися місц. дворянською корпорацією під контролем *губернатора*, проте призначення та усунення з посад земських начальників здійснював міністр внутр. справ. Але на практиці реалізувати ці норми закону було важко, і з часом корпус земських начальників все частіше поповнювався призначуваними від уряду особами.

Земські начальники були наділені адм. та суд. повноваженнями, а також незначними поліцейськими функціями. Фактично вони отримали повноваження мирових суддів та частково — повітових у сел. справах присутствій. Під контролем земського начальника перебували всі посадовці сільс. та волосних установ. У його компетенції були питання, пов'язані із життєдіяльністю сільс. товариств: землевпорядна діяльність, контроль за продовольчою та опікунською справою, благоустрій і добробут населення, частина фіскальних та мобілізаційних питань, боротьба з пияцтвом тощо. Земський начальник впроваджував у життя рішення вищих органів влади.

Важливою складовою реформи стали перетворення у сфері місцевого суду, найважливіше з них — відмова від мирової юстиції. Мирові суди ліквідовувалися, а їхні повноваження, по мірі значимості, передавалися земським начальникам, міським суддям або повітовим членам *окружного суду.* Великі міста та містечка було виділено в окремі суд. округи, де судочинство здійснював міський суддя, призначуваний міністром юстиції.

Інститут мирових дільничних та додаткових суддів було збережено лише в *Санкт-Петербурзі*, *Москві* та *Одесі*, а згодом — і в *Харкові* та Нижньому Новгороді (нині місто в РФ), а на решті території лишилися тільки почесні мирові судді.

Суд. повноваження земських начальників були досить значними і стосувались як цивільних, так і карних, справ, проте коло остаточних постанов було досить вузьким. На рівні *повіту* суд. повноваження здійснював повітовий член окружного суду (один або два), котрий перебрав на себе обов'язки мирових суддів із цивільних та карних справ, які не відійшли до земських начальників і міських суддів (більш складні правопорушення), а також майже всі справи охоронного судочинства. Повітовий член відігравав важливу роль у роботі суд. присутствія повітового з'їзду земських начальників.

У контексті С.-а.р. відбулися зміни й щодо найнижчої суд. інстанції селян — *волосного суду.* З одного боку, були дещо розширені повноваження за рахунок справ із компетенції мирових суддів, а з другого — він потрапив під більш жорсткий кон-

троль із боку земських начальників. Водночас волосний суд залишився становою інституцією поза суд. системою імперії.

За реформою 1889 відбулася суттєва реорганізація системи місц. управління і суду на рівні повіту та губернії. Повітове в сел. справах присутствіє замінене повітовим з'їздом земських начальників у складі двох присутствій: адміністративного та судового. Адміністративне зосереджувало у своїх руках адм. владу та контролювало земських начальників, його очолював повітовий *предводитель дворянства*. Воно складалось із земських начальників повіту, *справника* та голови повітової *земської управи*. У з'їзді брав участь і податний інспектор, коли розглядалися питання його компетенції.

Суд. присутствіє, де також головував повітовий предводитель дворянства, формувалося з повітового члена окружного суду, міських суддів, почесних мирових суддів та земських начальників. Представники двох останніх посад засідали згідно з визначеною чергою. У суд. засіданнях також брав участь товариш (заст.) прокурора окружного суду, а в місцевостях, де не було введено Суд. статути, — товариш (заст.) губернського прокурора.

Наступною ланкою в системі органів місц. управління стало губернське присутствіє, яке було правонаступником *губернського в селянських справах присутствія*. Очолював його губернатор, а до складу входили віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, прокурор окружного суду чи його заступник, а в місцевостях, де не набули чинності Суд. статути, — губернський прокурор. Також до присутствія входили два обов'язкові члени — представники від уряду. При розгляді переданих із повітового з'їзду суд. справ на засідання запрошувалися також голова або член місц. окружного суду, а при вирішенні адміністративних — управляючий казенною палатою та держ. маєтностями (див. *Казенна палата*) і голова губернської земської управи.

Повноваження губернського присутствія були значно розширені й полягали в кер-ві та контролі за діяльністю земських начальників і повітових з'їздів, для неостаточних постанов яких воно було апеляційною інстанцією. Постанови виконувались або членами присутствія чи, за дорученням голови, земськими начальниками, поліцейськими чинами або посадовими особами сел. самоврядування. Губернатор міг призупинити виконання постанови присутствія й передати справу для остаточного вирішення міністру внутр. справ.

Осн. положення реформи 1889 діяли до 1917, проте 1912 було поновлено мирову юстицію. Відповідно земські начальники втратили суд. повноваження та контроль над волосними судами і перетворилися на адміністраторів. Інститут міських суддів ліквідовувався. Повітові з'їзди реорганізували, ліквідувавши суд. присутствіє, повноваження котрого перейшли до поновлених повітових мирових з'їздів.

С.-а.р. досить неоднозначно була сприйнята сучасниками, а в рад. історіографії зарахована до розряду контрреформ. Однак слід наголосити, що, незважаючи на досить консервативний характер (збереження станового принципу в управлінні та судочинстві, ліквідація мирового суду, наділення земських начальників адм. та суд. повноваженнями), прийнята в умовах суттєвих трансформацій рос.ársп-ва, вона сприяла пошукові оптимальної моделі управління. Осн. положення реформи зазнали суттєвих видозмін, зокрема, досить швидко було поновлено мировий суд, а інститут земських начальників пройшов еволюційний шлях від дворянсько-бюрократичного органу управління до суто бюрократичного з чітко окресленою компетенцією.

Загалом реформа сприяла формуванню досить чіткої владної вертикалі в місц. управлінні, істотно зміцнила зв'язок сел. самоврядування з держ. владою, стала важливим кроком на шляху подолання юридично-правової відособленості селянства та його адаптації до нових істор. умов.

Дж.: Положение о земских участковых начальниках. В кн.: Полное собрание законов Российской империи, собрание 3-е, т. 9: 1889 г., № 6196. СПб., 1891; О преобразовании местных крестьянских учреждений и судебной части в них. Там само, № 6195. СПб., 1891; Положение об установлениях, заведующих крестьянскими делами. В кн.: Свод законов Российской империи, кн. 3, т. 9. СПб., 1912; Законы 15 июня 1912 г. и 26 июня 1913 г. о Преобразовании местного суда и о установлении Положения о введении в действие сего закона с приложением временных правил о волостном суде. М., Б/г; Російський державний історичний архів, ф. 1291, оп. 54, спр. 3.

Літ.: *Пазухин А.Д.* Современное состояние России и сословный вопрос. М., 1886; *Гессен В.М.* Вопросы местного управления. СПб., 1904; *Генкин Д.М.* Местный суд и его реформа. М., 1910; *Зайончковский П.А.* Закон о земских начальниках 12 июля 1889 г. «Исторические науки», 1961, № 2; *Виленский Б.В.* Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969; *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1997.

А.В. Ващенко.



П.А. Судоплатов.

СУДОПЛА́ТОВ Павло Анатолійович (20(07).07.1907—24.09.1996) — один із керівників органів держ. безпеки СРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу (1943), генерал-лейтенант (1945). Н. в м. *Мелітополь* у сім'ї різнороба. 1914—19 навч. у школі. У червні 1919 втік на фронт, став вихованцем червоноармійського полку. Згодом вступив у 1-й ударний Мелітопольський полк 5-ї Задніпровської д-зії. Після розгрому полку військами генерал-лейтенанта А.*Шкуро* жив в *Одесі*, працював у порту. Після встановлення рад. влади в Одесі на поч. 1920 знову вступив до Червоної армії. Брав участь у *радянсько-польській війні 1920*. Із травня 1921 — писар, телефоніст, шифрувальник, реєстратор особливого відділу 44-ї стрілец. д-зії, Волин. губернського відділу ДПУ УСРР. Із 1922 — співробітник Ізяславського прикордонного відділення, Славутського прикордонного поста. Важке матеріальне становище сім'ї зумовило демобілізацію. Із вересня 1923 — зав. інформаційним відділом Мелітопольського окружного к-ту Комуніст. спілки молоді України (КСМУ), комендант Клубу робітн. молоді. Із 1924 — секретар осередку КСМУ с. Новогригорівка (нині село Генічеського р-ну Херсон. обл.), учень слюсаря, секретар осередку КСМУ з-ду ім. Воровського, практикант Мелітопольської райспоживспілки. Із лютого 1925 окружний к-т ЛКСМУ направив його на робо-

ту в органи *Державного політичного управління УСРР.* Працював співробітником інформаційного відділення, помічником уповноваженого обліково-стат. відділу, молодшим оперативним співробітником Мелітопольського окружного відділу ДПУ УСРР. Із серпня 1928 — уповноважений Харків. окружного відділу ДПУ УСРР, уповноважений інформаційного відділу ДПУ УСРР, був комісаром дитячої спецколонії в м. *Прилуки.* Одночасно 1928—30 заочно навч. на робітн. ф-ті. Член КП(б)У з 1928. Із лютого 1932 за протекцією заст. голови ОДПУ СРСР В.*Балицького* переведений у центральний апарат ОДПУ СРСР, був інспектором, старшим інспектором 1-го відділення відділу кадрів, здійснював підбір співробітників для іноз. відділу ОДПУ СРСР. Із квітня 1933 переведений в іноз. відділ ОДПУ СРСР, був оперуповноваженим 5-го (біла еміграція) та 8-го (науково-тех. розвідка) відділень, займався відстеженням діяльності укр. еміграції. Із жовтня 1933 — у резерві відділу кадрів ОДПУ СРСР. Із червня 1934 — оперуповноважений іноз. відділу, із листопада 1934 — оперуповноважений 7-го відділення іноз. відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. Із 1935 — на нелегальній роботі у країнах Зх. Європи (оперативний псевдонім «Андрій»). Через агента ОДПУ СРСР «Лебедя» (В.Хом'як) зумів увійти в довіру вищого кер-ва *Організації українських націоналістів.* У Берліні (Німеччина), *Відні*, Парижі (Франція) зустрічався з Є.*Коновальцем*, Р.Ярим, М.Селешком, В.Стаховим, І.Габрусевичем, О.*Ольжичем* та ін. За легендою, він представляв «організацію, яка протиділа більшовизму в Україні». Продовжуючи оперативну гру, 1937—38 як корабельний радист не раз виїжджав у Зх. Європу на зустрічі із представниками ОУН. На запланованій черговій зустрічі з Є.Коновальцем 23 травня 1938 в м. Роттердам (Нідерланди) С. передав йому заміновану коробку цукерок. Від вибуху Є.Коновалець загинув. Після повернення до СРСР у вересні—листопаді 1938 призначений тимчасово в. о. начальника 4-го (іспанського) відділення 5-го (зовн. розвідка) відділу, у листопаді—грудні 1938 — тимчасово в. о. начальника 5-го (зовн. розвідка) відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. У грудні 1938 відсторонений від роботи, виключений первинною орг-цією з партії «за зв'язок із ворогами народу». Але рішення не було підтримане партійним к-том НКВС СРСР. У травні 1939 — лютому 1941 — заст. начальника 5-го відділу Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР. Один з організаторів вбивства Л.*Троцького.* У лютому—липні 1941 — заст. начальника 1-го (закордонна розвідка) управління НКДБ СРСР. У липні—жовтні 1941 — нач. особливої групи при наркомі внутр. справ СРСР, яка займалася організацією диверсій у тилу противника. У серпні 1941 — червні 1942, листопаді 1942 — травні 1943 — заст. начальника 1-го (закордонна розвідка) управління НКВС СРСР. Одночасно в жовтні 1941 — січні 1942 — нач. 2-го (терор і диверсії в тилу противника) відділу НКВС СРСР. У січні 1942 — листопаді 1946 — начальник 4-го (терор і диверсії в тилу противника) управління НКВС/НКДБ СРСР. Безпосередньо координував діяльність розвідника М.І.*Кузнєцова* та розвідувально-диверсійного загону Д.*Медведєва* в *Західній Україні.* Водночас у листопаді 1944 — травні 1947 — нач. групи (згодом відділу) «С» (координація розвідувальної роботи по атомній проблемі) НКДБ/МДБ СРСР, у травні—серпні 1945 — нач. відділу «Ф» (робота на території країн, звільнених Червоною армією, збір інформації від громадян СРСР, які перебували в полоні чи були інтерновані в країнах Європи). 1945—47 під псевдонімом «П.Матвєєв» організовував конфіденційні переговори наркома (із 1946 — міністра) закордонних справ СРСР В.*Молотова* з надзвичайним і повноважним послом США А.Гарріманом, лідером курдського національного руху М.Барзані. Брав участь у ліквідації *Української греко-католицької церкви*, 1947 координував операцію по вбивству єпископа УГКЦ Т.Ромжі. Загалом за санкцією вищого партійно-держ. кер-ва С. організував убивства польс. інж. Самета, громадянина США Оггінса, О.*Шумського.* У лютому 1947 — вересні 1950 — нач. відділу «ДР» (диверсійно-розвідувальний напрям, планування спецоперацій під час війни) МДБ СРСР. У вересні 1950 — березні 1953 — нач. «Бюро № 1» (спец. операції за кордоном), у березні—травні 1953 — заст. начальника 1-го гол. управління (контррозвідка), у травні—липні 1953 — нач. 9-го відділу (терор і диверсії за кордоном), у липні—серпні 1953 — нач. 12-го відділу (терор і диверсії за кордоном) 2-го головного управління (закордонна розвідка) МВС СРСР. Водночас 1953 закінчив Військово-юридичну академію.

Нагороджений орденом Леніна, 3-ма орденами Червоного Прапора, орденами Суворова 2-го ст., Вітчизн. війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки, медалями.

У серпні 1953 був звільнений з органів МДБ СРСР і заарештований у «справі Л.Берії». Обвинувачувався в підготовці терактів проти вищого партійно-держ. кер-ва СРСР, проведенні «несанкціонованих» убивств. У тюрмі симулював психічне захворювання. Вину не визнав. У вересні 1958 на закритому засіданні Військ. колегії Верховного суду СРСР засуджений до 15-ти років ув'язнення та 3-х років позбавлення політ. прав. Також згідно з постановою РМ СРСР у жовтні 1958 через засудження позбавлений звання генерал-лейтенанта та держ. нагород. Відбував покарання у Владимирській тюрмі. Наслідком ув'язнення стала інвалідність 2-ї групи. Після звільнення в серпні 1968 займався літературною діяльністю та перекладами під псевдонімом «Анатолій Андрєєв».

Реабілітований 1992.

П. у м. *Москва*, похований на кладовищі місц. Донського монастиря.

1998 Указом Президента РФ посмертно відновлений у правах на нагороди.

Тв.: Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. М., 1996; Спецоперации: Лубянка и Кремль: 1930—1950 годы. М., 1997; Победа в тайной войне: 1941—1945 годы. М., 2005.

Літ.: *Судоплатов А.П.* Тайная жизнь генерала Судоплатова. М., 1998; *Торчинов В.А., Леонтюк А.М.* Вокруг Сталина. СПб., 2000; *Колпаки-*

ди А., Прохоров Д. Внешняя разведка России. СПб., 2001; *Степанов В.* Павел Судоплатов — гений террора. СПб., 2003; *Дегтярев К., Колпакиди А.* Внешняя разведка СССР. М., 2009.

Р.Ю. Подкур, Ю.І. Шаповал.

СУКО́ВКІН Михайло Акінфійович (07.11.1857—11.11.1938) — громад. і держ. діяч України. Н. в сім'ї таємного радника у *Санкт-Петербурзі.* Брат київ. губернатора (1912—15), шталмейстера Н.Суковкіна. Упродовж багатьох років до *Лютневої революції 1917* С. очолював Київ. губернську земську управу. 1 березня 1917 на нараді представників «Земського союзу», військово-промислового та біржового к-тів, к-ту Союзу міст та ін. орг-цій і установ його обрали головою т. зв. К-ту громад. орг-цій, що став органом рос. *Тимчасового уряду* в *Києві.* Із 8 березня до 22 вересня 1917 обіймав посаду *губернського комісара* Київщини. Брав участь у роботі *Всеукраїнського національного конгресу* (квітень 1917). М.*Грушевський* характеризував С. як «доволі симпатичного бюрократа», який «претендував на роль посередника між Києвом та Петроградом». Проте діяльність С. мала пророс. політ. спрямування, яке з приходом до влади П.*Скоропадського* стало особливо відвертим. Тоді його призначили Надзвичайним послом *Української Держави* в Туреччині. Діяльність посольства на чолі із С. була спрямована на реставрацію «єдиної і неділимої» Рос. імперії. Так, у середині листопада 1918 С. офіційно заявив уряду Туреччини і всім дипломатичним представництвам у *Стамбулі,* що Україна була і є частиною Росії. Видав наказ про ведення діловодства в посольстві рос. мовою.

З падінням Гетьманату С. був звільнений із посади, але відмовився передавати справи і майно посольства новопризначеному представникові *Директорії Української Народної Республіки* О.*Лотоцькому,* всіляко перешкоджав йому виконувати обов'язки Надзвичайного посла УНР. Утім він виконав лише одну важливу для України справу — склав і підписав із представником союзних ВМС на Сході віце-адміралом Аметом спец. угоду, за якою визнавалося право Укр. Д-ви на Чорномор. флот.

П. у м. Ментона (Франція).

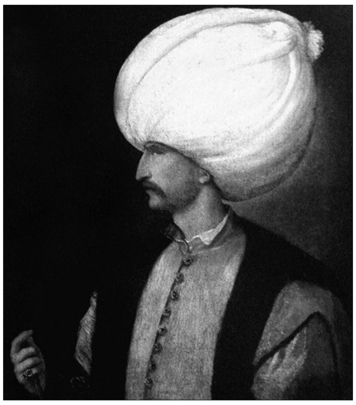
Літ.: *Лотоцький О.* В Царгороді. Варшава, 1939; *Грушевський М.С.* Спомини. «Київ», 1989, № 10; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.). К., 2000; *Швидкий В.П.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890—1930-ті рр.). К., 2002.

Г.В. Стрельський.

СУЛЕЙМА́Н I Кануні (Законодавець; у європ. традиції — Сулейман I Пишний (Magnificus); 1494 або 1495 — 05.09.1566) — 10-й султан *Османської імперії* (1520—66), за правління якого вона сягнула піку військово-політ. могутності та територіальних здобутків. Син султана Селіма I Грізного і Гафси Султан. Н. в м. Трабзон (Туреччина), де батько обіймав пост губернатора однойменної провінції. Здобув різнобічну освіту при дворі діда Баєзіда II. 1507—12 був губернатором провінції Кефе (із центром у м. Кефе; нині м. *Феодосія*), а 1512—20 — губернатором провінції Сарухан (із центром у м. Маніса; Туреччина). На час смерті батька не мав братів і безперешкодно посів престол.

Упродовж життя С. I особисто керував 13-ма воєнними походами. Приділяв значну увагу внутр. справам д-ви: за його правління були деталізовані та впорядковані законодавство і податкова система Осман. імперії, значного розвитку набуло монументальне буд-во. Укр. загалу С. I відомий як чоловік уславленої *Роксолани.*

Військово-політ. діяльність С. I розпочалася війною з Угорщиною, під час якої було здобуто Белград (нині столиця Сербії; 1521). Похід 1526 призвів до розгрому угор. військ під Могачем



Сулейман I. Портрет роботи Тіціана. Бл. 1530.

(Угорщина), після чого центральна Угорщина стала провінцією, а східна (*Трансильванське князівство*) — васальною д-вою Осман. імперії. Відтепер гол. супротивником османців стала імперія австрійс. *Габсбургів.* На хвилі успіху С. I двічі (1529 та 1532) намагався захопити Відень, але цієї мети не досяг. Надалі османці успішно відбивали численні спроби австрійців відвоювати Середнє Подунав'я. Для послаблення Габсбургів (і християн. Європи в цілому) С. I надавав підтримку протестантам у їхній боротьбі з католиками. У той же час 1534 він пішов на політ. союз із франц. королем Франциском I Валуа. Боротьба з Габсбургами (а також з Венеціанською республікою) точилася й на Середземному морі, де С. I ще 1522 захопив о-в Родос, що належав рицарям-іоаннітам. Перемога осман. флоту над силами «Священної ліги» біля Превези (нині місто в Греції) 1538 відкрила епоху осман. панування на Середземному морі. Однак османці виявилися не в змозі кинути виклик португальцям в Інд. океані.



Тріумфальна хода султана Сулеймана I. Різьба по дереву Доменіко Францеско. Венеція, 1565.



Герб роду Сулим.



М.С. Сулима (1777—1840).

С. I вів багаторічну війну із сефевідським Іраном, у результаті якої (походи 1534, 1538, 1543) до Осман. імперії було приєднано Ірак та значні території в Закавказзі. У Пн. Причорномор'ї Осман. імперія зміцнила пн. кордон, приєднавши *Очаків* та Бендери (*Тягиню*; див. також *Очаківський ейялет*), підсиливши контроль над *Молдавським князівством* і *Кримським ханатом*. Щоправда, усунення хана *Сагіб-Ґерея I* за наказом С. I (1551) призвело до послаблення Крим. ханату. Це дало змогу Рос. д-ві захопити Казань (нині столиця Татарстану, РФ; 1552) та Астрахань (нині місто в РФ; 1556) і відкрило шлях до її панування у Сх. Європі. С. I тримався нейтралітету в стосунках з володарями *Королівства Польського* та *Великого князівства Литовського*, аби уникнути їхнього союзу зі своїми гол. суперниками — Габсбургами.

П. під час облоги м. Сігетвар (нині місто в Угорщині).

Літ.: *Merriman R.B.* Suleiman the Magnificent, 1520—1566. New York, 1966; *Clot A.* Suleiman the Magnificent. New York, 1992; *Кримський А.* Історія Туреччини. К.—Львів, 1996; *Інalджик Г.* Османська імперія: класична доба: 1300—1600. К., 1998; *Кинросс, лорд.* Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999.

СУЛИМÁ Іван (р. н. невід. — п. 1635) — гетьман *нереєстрових козаків*. За походженням дрібний шляхтич із Чернігівщини. Тривалий час був управителем маєтків Жолкевських і Даниловичів поблизу *Борисполя*. Магнатські утиски змусили С. зайнятися козакуванням. На *Запорозькій Січі* він обирався *кошовим отаманом*, брав участь у багатьох походах проти турків і татар. Уперше згадується як козац. *гетьман* 1628. Улітку 1635 С. очолив виступ запорожців на волості з Січі. У ніч з 11 на 12 серпня 1635 козаки штурмом здобули Кодацьку фортецю (див. *Кодак*) і знищили гарнізон коронного війська. Далі повстанці піднялися вище по Дніпру до *Кременчука* і *Крилова*, звідки С. розіслав універсали до укр. населення, закликаючи його до боротьби проти польсько-шляхетського гніту. Королів. комісари А.*Кисіль* і Л.Жолкевський організували похід *реєстрових козаків* проти повстанців. Оборона останніх проти переважаючих сил противника на одному з дніпровських островів тривала кілька місяців. Згодом реєстровці схопили козац. ватажка і видали властям. С. і кількох його соратників відвезли у *Варшаву*, де й стратили як ворогів *Речі Посполитої*.

Літ.: *Щербак В.О.* Українське козацтво: Формування соціального стану (друга половина XV — середина XVII ст.). К., 2006.

В.О. Щербак.

СУЛИМÁ, Сулими — козацько-старшинський, згодом — дворянський рід, імовірно, шляхетського походження. Засновником роду є *гетьман* **Іван Михайлович** С. (див. І.*Сулима*; р. н. невід. — п. 1635). Його син — **Степан Іванович** (р. н. невід. — п. 1659), *сотник* переяславський (1659) та бориспільський (1659), був разом із братами нобілітований сеймом *Речі Посполитої* та отримав від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза ленну грамоту на м. *Димер* (1659). Сини Степана: **Іван Степанович** (17 ст.), гельмязівський сотник (1684), та **Олександр Степанович** (р. н. невід. — п. після 1719), переяслав. полковий *хорунжий* (1684—1708, 1711) і суддя (1712—19). Ця гілка швидко згасла. Ін. гілка йде від молодшого сина гетьмана — **Федора Івановича** (р. н. невід. — п. 1691), переяслав. полковника (1659), який 1673 переселився до *Гетьманщини* та зосередив у своїх руках значні маєтності. Його син — **Іван Федорович** (р. н. невід — п. 1721) — воронківський сотник (1687) та *генеральний хорунжий* (1708—21), учасник *російсько-турецької війни 1676—1681*, *Кримських походів 1687 і 1689*, *Прутського походу 1711*, підкорення фортець Казікермен (нині м. *Берислав*), Тавань, *Кам'яний Затон* та ін. (1695), *Полтавської битви 1709*, буд-ва каналу в обхід Ладозького озера (1721), а онук — **Семен Іванович** (бл. 1705 — 1766) — баришівський сотник (1726—37), переяслав. полковий *обозний* (1737—39) та переяслав. полковник (1739—66), учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*, у т. ч. підкорення *Хотина* (1739). Племінник Семена Івановича — **Матвій Самойлович** (р. н. невід. — п. 1786), воронківський сотник (1759—79), а сини — **Семен Семенович** (бл. 1730 — 1788), надвірний радник (1769), гол. скарбничий Сухопутного шляхетського кадетського корпусу (1770), перекладач із нім. і франц. мов («О язве моровой, сочинение английского доктора Рихарда Меогда»; СПб., 1772, та ін.); **Яким Семенович** (1737—1818), генерал-майор у відставці (1778), *генеральний суддя* Малорос. ген. суду (1796—1802), таємний радник (1799), перекладач із франц. мови (Абат Регенет. «История о виконте Тюренне»; СПб., 1763, 1766); **Христофор Семенович** (бл. 1740 — 1813), архімандрит *Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря* (1789—91), єпископ Феодосійський і Маріупольський (1791—99), єпископ Харківський (1799—1813). Син Семена Семеновича — **Миколай Семенович** (1777—1840), учасник *Війни 1812* та закордонного походу рос. армії 1813—14, *російсько-турецької війни 1828—1829* та придушення *польського повстання 1830—1831*, генерал-лейтенант (1827), генерал-губернатор Східного (1833—34) і Західного (1834—36) Сибіру, командир Окремого сибірського корпусу (1834—36), член Військ. ради (1836), а онук — **Семен Миколайович** (бл. 1806 — 1891), учасник російсько-турец. війни 1828—29, командуючий резервною бригадою 2-ї уланської д-зії (1848—49) та 4-ї кавалерійс. д-зії (1849), генерал-майор у відставці (1851). До цього роду належав **Яким Якимович** (1780—1840), колезький асесор (1823), дружина якого — Уляна Степанівна, уроджена Вишневська (р. н. невід. — п. 1859), — відома доброчинниця, засновниця «Сулимівської богадільні» в Києві.

Рід С. внесений до 1-ї та 2-ї частин Родовідної книги Полтавської губ.

Імовірно, із цього роду походять **Іван Павлович** С. (р. н. невід. — п. 1758), великобудиський сотник (1723—34), 2-й полтав. полковий *осавул* (1734—58), його сини: **Андрій Іванович** (р. н. невід. — п. після 1771), великобудиський сотник (1734—71), та **Петро Іванович** (18 ст.), новосенджарівський сотник (із 1734), та онук — **Павло Андрійович** (бл. 1748 — після 1792), великобудиський сотник (1771—85).

Існують і однойменні роди ін. походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Сулимовский фамильный архив. «Киевская старина», 1882, № 11; *Його ж.* Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей 17—18 вв. К., 1884; *Його ж.* Мотыжинский архив. К., 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 4. К., 1914.

В.В. Томазов.

СУЛІМІ́РСЬКИЙ (Sulimirski) **Тадеуш** (01.04.1898—02.04.1983) — польс. археолог, знавець скіфо-сарматських старожитностей. Н. поблизу Кросна (нині місто Підкарпатського воєводства, Польща), походив із поміщицької родини. Учасник боїв за *Львів* та *польсько-радянської війни 1919—1920.* Навч. у Львів. політехніці та Львів. ун-ті. Вивчав право (докторат 1924) та археологію (докторат 1929 під кер-вом Л.*Козловського*). Згодом викладав у Львів. ун-ті (габілітація 1931), очолював кафедру археології. Із 1936 — професор передісторії в Ягеллонському ун-ті *Кракова*. Секретар Археол. комісії Польс. академії мист-в. Учасник *Другої світової війни* та діяч повоєнної польс. еміграції у Великій Британії (один із засновників Польс. істор. т-ва на чужині, заст. голови (1955—73), голова т-ва (із 1973); співредактор «Tek Historycznych»; 1947—57). Викладав археологію Польщі та Центр.-Сх. Європи в Оксфорді та ін. брит. вузах.

До 1939 проводив численні археол. розкопки на *Поділлі*, *Волині* та *Поліссі*, зокрема досліджував скіф. кургани. Автор праці «Scytowie na Zachodnim Podolu» (1936). 1975 працював на розкопках в іранському Курдистані, відкрив тут поховання згадуваного *Геродотом* скіф. правителя Мадія. Результати цієї праці виклав у творі «The Ziwiye Find» (1978). Свою наук. увагу С. концентрував на проблемі «загиблої цивілізації» народу *сарматів*. Він також відомий як автор публіцистично-істор. праць, зокрема «Poland and Germany: Past and Future» (1942).

Праці: Polska przedhistoryczna, t. 1—2. Londyn, 1955—59; The Forgotten Sarmatians, Vanished Civilization. London, 1963; Prehistoric Russia. London, 1970; The Sarmatians. London, 1973 (польс. пер. — 1978).

Літ.: *Radzik T.* Sulimirski Tadeusz Józef Maria (1898—1983). В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 45. Kraków, 2007—08.

Д.С. Вирський.

СУЛТА́Н — титул суверенного правителя в ісламському світі. Походить з араб. слова, що є запозиченням із сирійського «шултана» — влада; у цьому значенні воно вживається в *Корані*. Значення титулу суверена слово набуло в 10 ст. Із прийняттям його в ролі офіц. титулу Тогріл-бегом, засновником д-ви Великих Сельджуків, 1051, він набув широкої популярності, витіснивши ін. араб. титул «малік» (володар), і перетворився на стандартний титул ісламських правителів, що був поширений від Магрибу до Пд.-Сх. Азії. Хоча засновник шиїтської династії Сефевідів шах Ізмаїл початково користувався титулом С., через протистояння із суннітською династією Османів він уникав його вживання. Його приклад наслідували й ін. шиїтські правителі.

Титул С. є аналогічним за статусом європ. титулу *король* і поступається титулам імперських правителів, таким як хакан/*каган* (турец.), *падішаг* (перська), худавендігяр/хункяр (перська), визнаним серед мусульман, або як *імператор* в європ. країнах. Вважається вищим за статусом від ін. араб. титулу «емір» (правитель), що відповідав титулу князя, несуверенного господаря.

В *Османській імперії* С. був осн. титулом правителя, але він вживався паралельно з титулами імператорського достоїнства хакан, падішаг та хункяр. Уперше він зустрічається на монетах, карбованих в ім'я другого правителя Орхана, але літописи визнають цей титул за Османами лише від Баєзіда I. Титул ставився перед власним іменем правителя. Від поч. 16 ст. титул С. носили також жін. представники Осман. династії. У цьому випадку титул ставився після імені (напр., Хюррем Султан, Гадідже Турхан Султан) або вживався як другий компонент складного титулу (хассекі-султан, валіде-султан).

У *Кримському ханаті* С. був титулом принців правлячої династії Ґереїв (див. *Гіреї*). Він ставився після імені та родового імені Ґерей (напр. перекопський бей Сагіб Ґерей Султан) або після осн. титулу: *калга*-султан, *нуреддін*-султан.

О.І. Галенко.

СУ́МИ — місто обласного підпорядкування, адм., екон. і культ. центр *Сумської області*. Розташов. на р. Псел (прит. Дніпра), при впадінні в неї річок Сумка і Стрілка. Населення 268 тис. осіб (2011).

У слов'ян. і давньорус. час на теренах сучасного міста та в його околицях існували укріплені населені пункти, рештки яких згадуються в документах 16—17 ст. під назвами Берлицького (Берлинського), Липенського (Липецького) і Суминого городищ. На серед. 17 ст. ця територія не мала постійного населення і номінально належала Рос. д-ві.

С. засновані укр. козаками-переселенцями з м-ка Ставище (*Білоцерківського полку*) на чолі з Г.*Кондратьєвим*. Дата цієї події є предметом дискусії (1652 або 1655). 1656—58 на Суминому городищі під кер-вом рос. *воєводи* К.Арсеньєва споруджено місто-фортецю, яка складалася із «замку» і «города». У 1670-ті рр. до цих двох частин додалася третя — укріплений *посад*, після чого С. стали найбільшою з фортець *Слобідської України*. У 1680-ті рр. почали формуватися неукріплені передмістя.

Із 1658 С. — центр *Сумського полку*. Наприкінці 17 ст. С. відігравали роль збірного пункту рос. військ під час *Кримських походів 1687 і 1689*. Під час *Північної війни 1700—1721* в грудні 1708 — січні 1709 в місті перебувала ставка рос. гол. командування на чолі із царем *Петром I*, 1734—43 в С. працювала Комісія із впорядкування слобідських



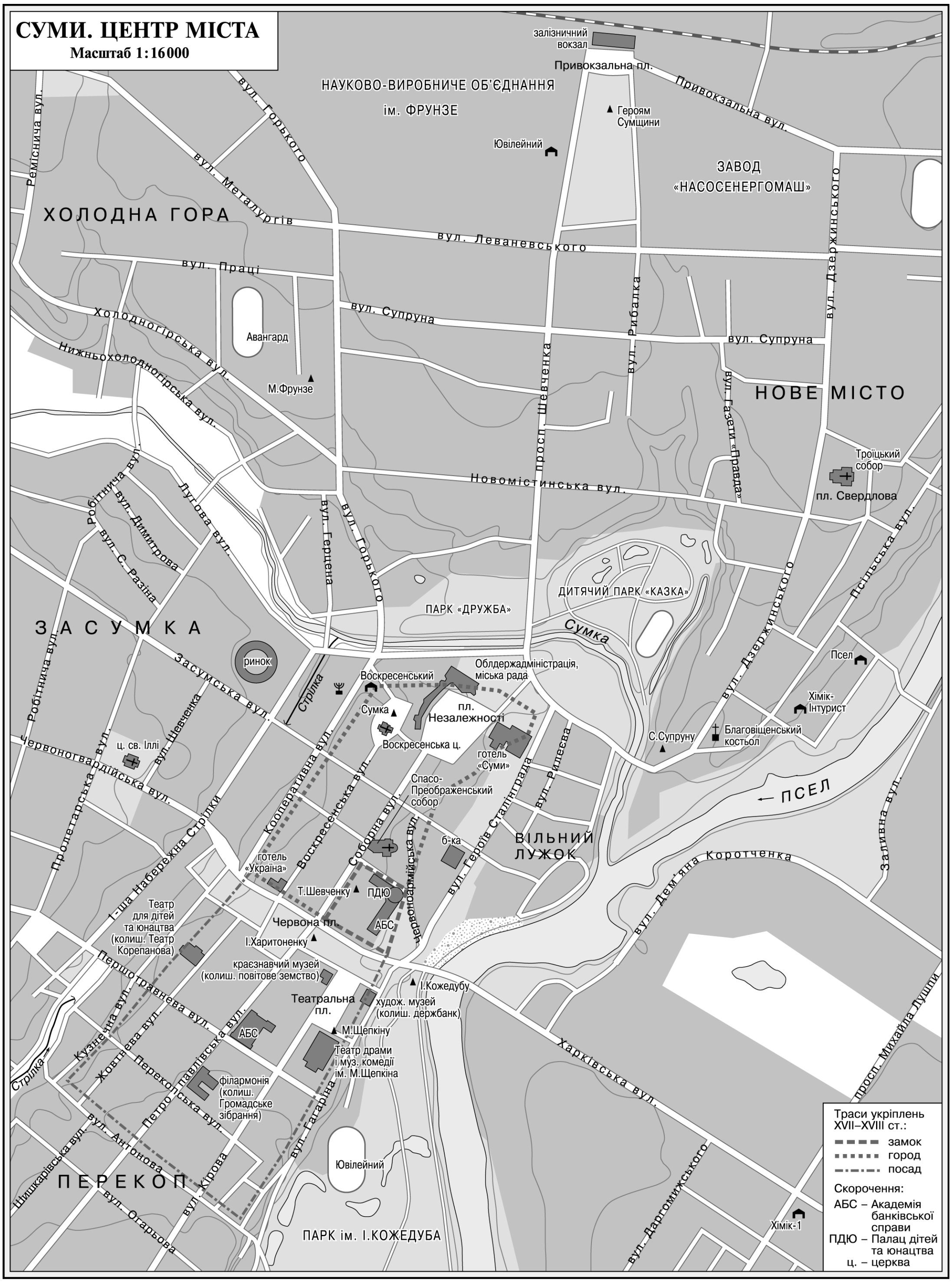
Т. Сулімірський.



Суми. Свято-Воскресенський собор. Фото 2010.

полків, засновані під кер-вом кн. О.Шаховського. Великий вплив у «козацький» період історії міста мала старшинська родина *Кондратьєвих*. 1765—80 С. — центр Сум. провінції *Слобідсько-Української губернії*, 1780—96 — повітове місто *Харківського намісництва*, із 1796 — повітове місто Слобідсько-Укр. губ., а з 1835 — *Харківської губернії*. 1786 був затверджений, а 1789 почав реалізовуватися проект перепланування міста, який передбачав, зокрема, знесення фортечних валів.

Після періоду застою (який тривав із 1765 до 1860-х рр.) С. стали перетворюватися на велике торгово-пром. місто, найзначнішими підпр-вами якого були Павлівський цукрорафінадний з-д (заснований 1869 І.Харитоненком) і Сум. машинобудівні майстерні (засновані 1896; виробляли, зокрема, обладнання для



цукроварень; із 1928 — Сум. машинобудівний з-д ім. Фрунзе). Із буд-вом залізниці *Ворожба—Мерефа* в січні 1877 стала до ладу станція Суми. Великий внесок у розвиток С. зробили родини промисловців-меценатів, найвідоміші серед яких — *Харитоненки*. На поч. 20 ст. центр міста набув упорядкованого європ. вигляду.

1917—19 місто контролювалося владою *Української Народної Республіки* (листопад 1917 — 9 січня 1918, квітень 1918, листопад 1918 — 5 січня 1919), *більшовиками* (9 січня — 1 квітня 1918, 5 січня — 14 серпня 1919), владою *Української Держави* (травень—листопад 1818), урядом А.*Денікіна* (14 серпня — 29 листопада 1919). 29 листопада 1919 остаточно утверджено рад. владу.

1920 Н.Онацький заснував художньо-істор. музей (1939 розділений на художній та краєзнавчий; див. *Сумський краєзнавчий музей*). На поч. 1920-х рр. діяла літературно-драм. студія, якою керував письменник і театрознавець Я.Мамонтов. Із березня 1923 С. — центр *Сумської округи*. 1930—39 — центр Сум. р-ну, що входив 1932—39 до складу *Харківської області*. З утворенням у січні 1939 Сум. області місто стало центром області та району. Під час гітлерівської окупації (10 жовтня 1941 — 2 вересня 1943) в місті діяли підпільна рад. група на чолі з Д.Косаренком, підпільні групи *Організації українських націоналістів*. У березні—червні 1944 в С. формувалися частини *Війська Польського*.

У повоєнний час С. перетворилися на значний індустріальний осередок із розвинутими машинобудуванням, металообробною, хімічною, харчовою та легкою пром-стю. У 1970—80-ті рр. центр міста зазнав реконструкції. Було споруджено велику адм. будівлю на площі Леніна (нині площа Незалежності) і театр ім. М.Щепкіна (1980). Станом на 2010 в місті діють 4 вищі навч. заклади.

У С. народилися лікар П.Симонтовський, О.*Алчевський*, М.*Грунський*, легкоатлет В.Голубничий.

Пам'ятки арх-ри: Свято-Воскресенська церква (1702), Спасо-Преображенський собор (1776—88), садиба Лінтварьових (кін. 18 — поч. 20 ст.; тут діє будинок-музей А.*Чехова*), Михайлівський кадетський корпус (1903; нині Військ. ін-т артилерії), Свято-Троїцький собор (1901—14), Свято-Пантелеймонівська церква з архієрейською резиденцією (1916). Пам'ятники І.Харитоненку, М.*Щепкіну*, І.*Кожедубу* та ін.

Літ.: Как был основан город Сумы. «Киевская старина», 1901, т. 74; *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К., 1932; ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Дейнека А.* Памятники архитектуры Сумщины. Х., 1989; Сумы: Путеводитель. Х., 1989; *Іванюк Я.Г.* Міста-фортеці Охтирка і Суми у XVII—XVIII ст. «УІЖ», 1990, № 9; *Харламов В.О.* Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. В кн.: Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). К., 1998; *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України. К., 2003; Суми: Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом. Суми, 2003; *Корогод Б.Л. та ін.* Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми, 2003; Сумщина в іменах. Суми, 2004; *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. К., 2005; *Манько М.О.* Суми та сумчани у документах сучасників, кн. 1—3. Суми, 2007—10; *Осадчий Є.М.* Сумська фортеця середини XVII — XVIII ст. (пам'яткознавчий аспект). «Сумський історико-архівний журнал», 2010, № 10—11.

О.Г. Бажан, Д.Я. Вортман, В.Л. Маслійчук.

СУМСЬКА́ О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця у складі України. Утворена 10 січня 1939. Розташов. на пн. сх. України. Межує на півночі та сході з Росією, на півдні — із *Харківською областю* і *Полтавською областю*, на заході — із *Чернігівською областю*. Характерною ознакою є найбільша довжина кордону з Росією порівняно з ін. областями. Територія 23,8 тис. км² (3,9 % від території України). Населення 1148 тис. осіб (на 1 червня 2012). Міське населення — 66,7 %. Центр — м. *Суми*. В області — 18 р-нів, 15 міст, 20 с-щ міськ. типу, 384 сільс. ради, 1491 сільс. населений пункт. За нац. складом переважають українці (88,8 %), росіян — 9,4 %, серед ін. національностей — білоруси, євреї, цигани. Статус істор. населених місць мають міста Суми, *Білопілля*, *Ворожба*, *Глухів*, *Конотоп*, *Кролевець*, *Лебедин*, *Охтирка*, *Путивль*, *Ромни*, *Середина-Буда*, *Тростянець*, с-ща міського типу *Вороніж*, Низи, Терни.

За характером рельєфу С.о. — хвиляста рівнина. Більша частина території лежить у межах Придніпровської низовини. Крайня пн. частина — в межах Поліської низовини. На сході — відроги Середньорос. височини. Осн. корисні копалини — нафта, природний газ, торф, кам'яна сіль. Клімат помірно континентальний, з теплим літом і м'якою зимою. 165 річок довжиною понад 10 км кожна належать до басейну Дніпра (найбільші — Десна, Сула, Псел). На території С.о. — один із 4-х філіалів Укр. степового природного заповідника — Михайлівська цілина; з 1999 функціонує Деснянсько-Старогутський природний парк.

Територія сучасної області була заселена з часів пізнього палеоліту. Наприкінці 1 тис. її населяли носії *волинцевської культури* і *роменської культури* — літописні *сіверяни*. Із 2-ї пол. 11 ст. вона входила до *Переяславського князівства* і *Чернігівського князівства*. Після *монголо-татарської навали* в пн. частині території С.о. існували удільні князівства (Путивльське, Глухівське), пд. частина входила до *Золотої Орди*. Протягом 2-ї пол. 14 — 15 ст. територія увійшла до *Великого князівства Литовського*, а 1500—03 була завойована *Великим князівством Московським*. Землі на пд. від Путивля не мали осілого населення та були частиною *Дикого поля*.



Суми. Спасо-Преображенський собор. Фото 2011.

За *Деулінським перемир'ям 1618* пн.-зх. частина сучасної С.о. (крім Путивля) відійшла до *Речі Посполитої*. Із 1648 ця територія контролювалася *Військом Запорозьким* (*Гетьманщиною*). Глухів із 1708 був резиденцією гетьманів *Лівобережної України*, із 1722 — місцеперебуванням *Малоросійської колегії*. Пд.-сх. частина Сумщини із серед. 17 ст. активно заселялася укр. переселенцями і стала частиною *Слобідської України*. 1655 тут було сформовано *Охтирський полк*, 1658 — *Сумський полк*, кер-во якими здійснювала Московія через бєлгородського *воєводу*, а з 1718 — київ. *губернатора*. Проведена 1732—37 реформа *слобідських козацьких полків* поклала початок ліквідації ефемерної автономії Слобожанщини. 1765 з 5-ти слобідських полків було утворено *Слобідсько-Українську губернію*, перетворену 1780 на *Харківське намісництво*. Різні частини Сумщини входили також до складу *Чернігівського намісництва*, *Новгород-Сіверського намісництва* та Курського намісництва. 1802 зх. землі Сумщини відійшли до складу *Чернігівської губернії*, Роменщина — *Полтавської губернії*, сх. землі з 1797 відносилися до Слобідсько-Укр. губ. (із 1835 — *Харківської губернії*).

Після встановлення рад. влади територія нинішньої С.о. ли-



шалася розділеною між Полтав., Харків., Черніг. та Курською губерніями. Відповідно до розпочатої 1923 адм.-тер. реформи у складі 3-х укр. губерній було утворено 5 *округ*, що поділялися на р-ни. Після ліквідації 1925 губернського поділу округи (*Роменська округа*, *Сумська округа*, *Конотопська округа*, *Полтавська округа*, *Харківська округа*, Новгород-Сіверська округа) стали осн. адм.-тер. одиницями. Із вересня 1930 по лютий 1932 центрові безпосередньо підпорядковувалися 28 р-нів і Сум. міськрада. Надалі територія Сумщини аж до утворення 1939 С.о. входила до складу Київ., Харків., Черніг. областей (із 1932), а 2 р-ни — до складу утвореної 1937 Полтав. обл. На 1941 в області налічувався 31 р-н. Кількість р-нів не раз змінювалася (1946 — 31, 1960 — 24, 1965 — 16, 1979 — 18, 1993 — 18).

Під час *Другої світової війни* на окупованій гітлерівцями території області (жовтень 1941 — жовтень 1943) формувалися партизанські з'єднання С.*Ковпака*, О.*Сабурова*, М.*Наумова* та ін. Пн. частина Сумщини була однією з найважливіших баз партизанів.

Економіка області становить поєднання ряду розвинутих галузей обробної і добувної пром-сті з інтенсивним багатогалузевим сільс. госп-вом. Провідні галузі пром-сті — паливна, хімічна та машинобудування. В області виробляється понад 40 % нафти від заг. обсягу в Україні, 7 % газу, 30 % сірчаної кислоти. На території м. *Шостка* з 1999 діє спеціальний режим інвестиційної діяльності.

На Сумщині працює 5 вищих навч. закладів, з них 4 ун-ти (Сум. державний, Сум. нац. аграрний, Сум. педагогічний, Глухівський державний педагогічний) та Українська академія банківської справи. Діють 2 театри, обласна філармонія, 11 держ. музеїв.

На Сумщині народилися: Б.*Антоненко-Давидович*, І.*Багряний*, М.*Березовський*, М.*Берлинський*, О.*Богомазов*, Д.*Бортнянський*, М.*Василенко*, Остап *Вишня*, Б.*Гмиря*, П.А.*Грабовський*, І.*Кавалерідзе*, І.*Кожедуб*, В.*Кричевський*, П.*Куліш*, О.*Лазаревський*, М.*Мурашко*, Г.*Нарбут*, О.*Олесь*, О.*Потебня*, М.*Хвильовий*.

Осн. архіт. пам'ятки: Свято-Воскресенська церква (1702, Суми), Спасо-Преображенський собор (1776—1788, Суми), Свято-Михайлівська церква (1776—81, Воронія), *Гамаліївський Пустинно-Харлампіївський монастир* (поч. 18 ст., с. Гамаліївка Шосткинського р-ну), Свято-Миколаївська церква (1686, Глухів), Тріумфальні ворота (1766—85, Глухів), *Молченський монастир* (16—19 ст., Путивль), церква Миколи Козацького (1735—37, Путивль), Святодухівський собор (1742—46, Ромни), «Круглий двір» (1749, Тростянець), Свято-Покровський собор (Охтирка).

Літ.: ІМіС УРСР: Сумська область. К., 1973; *Леонтьєва Г.Г.* Села Сумської області. Суми, 1996; Все про Україну. К., 1998; *Корогод Б., Корогод Г.* Нарис історії Сумщини. Суми, 1999; Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. Суми, 2000; *Яременко М.Ф.* Сумщина пореформена (1861—1916 рр.). Суми, 2002; Сумський історичний портал. Web: http://www.history.sumynews.com.

Я.В. Верменич.

СУМСЬКА́ ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця у складі УСРР. Утворена 7 березня 1923 у складі *Харківської губернії*. Окружний центр — м. *Суми*. Налічувала 18 *районів*. За даними на 1 жовтня 1925, складалася з 18 районів та 207 сільрад, населення 643 тис. осіб. Нац. склад населення, за переписом 1926: українців — 93,6 %, росіян — 5,4 %. Упродовж 1924—30 межі та склад округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 вересня 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Сумська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

СУМСЬКИ́Й ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1920 з ініціативи художника, поета, громад. діяча Н.Онацького як художньо-істор. музей, 1939 розділений на художній та краєзнавчий. Із 1974 розміщується в колиш. будинку повітового *земства*. Фонди музею налічують бл. 45 тис. одиниць зберігання, включають археол., палеонтологічні, етногр., нумізматичні, документальні, геол. колекції, збірки козац. зброї, книг, плакатів тощо. Унікальні музейні предмети: дерев'яне рало (1 тис. н. е.), срібні з позолотою візант. вази 4—5 ст. роботи константиноп. майстрів, Євангеліє 1681 р., рукописна збірка нормативно-правових актів 16—18 ст., документи, які стосуються П.*Полуботка*, Т.*Шевченка* та ін. Експозиція представляє геол. будову, рельєф, корисні копалини, клімат, ґрунти Сумщини, її рослинний і тваринний світ, пам'ятки природи, зокрема, єдину в лісостеповій зоні України незайману ділянку степу — Михайлівську цілину, Червонотростянецький дендропарк, де зосереджено бл. 120 видів рідкісних і цінних дерев та кущів, Кияницький парк; історію давньорус. міст *Вир*, *Путивль*; участь населення області в Національно-визвольній війні українського народу серед. 17 ст., *Північній війні 1700—1721*, Сумського і Охтирського гусарських полків у *Війні 1812* та ін.

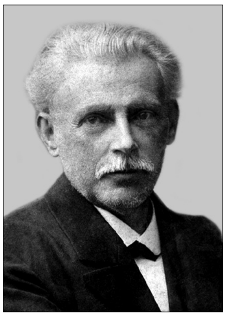


Сумський обласний краєзнавчий музей. Фото 2009.

Музей має відділи: будинок-музей А.Чехова; «П.І. Чайковський і Україна» (смт Низи Сум. р-ну Сум. обл.).

Літ.: Сумський краєзнавчий музей: Путівник. Х., 1976; *Сапухіна А.П.* Суми: Путівник. Х., 1984; Музеї України: Довідник. К., 1999; Сумський обласний краєзнавчий музей: історія і сучасність: Науковий збірник. Суми, 2005; Web-ресурс (www.tour.sumy.ua).

Р.В. Маньковська.


М.Ф. Сумцов.

СУМСЬКИ́Й ПОЛК — козац. військ. і адм.-тер. одиниця у *Слобідській Україні* 2-ї пол. 17 — 18 ст. Сформувався 1652—58 в міру заселення та госп. освоєння краю переселенцями із *Правобережної України.* Засновник м. Суми і С.п. — виходець із Правобереж. України Герасим *Кондратьєв*, він же обраний першим полковником. С.п. межував з *Охтирським полком*, *Гадяцьким полком*, *Миргородським полком* та рос. Білгородщиною. 1732 до його складу входило 20 *сотень*: дві Білопільські, Бишкинська, Ворожбянська, Краснопільська, Недригайлівська, Новоміська, Нижньосироватська, Верхньосироватська, Сумська, дві Суджанські, Ольшанська, Перекопська, Рибницька та ін. Козаки С.п. брали участь у *російсько-турецькій війні 1676—1681*, *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, *Північній війні 1700—1721*, *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *Семирічній війні 1756—1763.* С.п. правили: *Кондратьєви* Герасим Кіндратович (1658—1701), Григорій Герасимович (до 1683), Роман Герасимович (1687—1700), Андрій Герасимович (1701—08), Іван Андрійович (1709—20), Михайло Андрійович (1726—28), Дмитро Іванович (до 1743), Андрій Васильович (1744—48), а також В.Перехрестов-Осипов, Донець-Захаржевський (1748), Р.Романов. 1765 царський уряд ліквідував *слобідські козацькі полки*, старшину яких було прирівняно до рос. табельних чинів, а *козаків* перетворено на *військових обивателів.* Територія С.п. стала складовою частиною *Слобідсько-Української губернії.*

Літ.: *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х.., 1964; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990; *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. Х., 2003; Історія українського козацтва, т. 1—2. К., 2006—07; Еліта Слобідської України: Списки козацької старшини. Х., 2008; *Корнієнко О.М.* Нариси військової історії України: Сумський слобідський козацький полк: 1659—1765. К., 2008.

В.В. Панашенко.

СУМЦО́В Микола Федорович (18(06).04.1854—14.09.1922) — фольклорист, етнограф, літературознавець, громад. діяч. Д-р філол. н. (1885), професор (1889). Чл.-кор. Петерб. АН (1905), Чеської АН (1899), дійсний член УАН (1919; із 1921 — ВУАН). Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині нащадків *козацької старшини.* Батьки переїхали до *Харкова.* Навч. в Харків. г-зії та Харків. ун-ті, історико-філол. ф-т якого закінчив 1875. Залишився при ун-ті для написання дисертації, захистив магістерську дис. «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (1881). Докторську дисертацію, присвячену творчості Лазаря *Барановича*, захистити не дозволили через звинувачення в «*українофільстві*». 1885 за дослідження «Хлеб в обрядах и песнях» одержав наук. ступінь д-ра. Із 1889 — ординарний професор Харків. ун-ту, заслужений професор історії рос. літератури (1906), декан історико-філол. ф-ту (1908—1916). Один із засновників *Харківського історико-філологічного товариства*, яке очолював 1897—1919. Протягом багатьох років був дійсним членом *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1908), Моск. археол. т-ва, багатьох ін. наук. т-в і громад. орг-цій. Організатор проведення в Харкові 12-го Археол. з'їзду (1902), для якого була влаштована виставка етногр. пам'яток, що стала основою Етногр. музею, який діяв при Харків. історико-філол. т-ві, 1904—18 був його директором. 1920—22 — директор Музею Слобідської України (*Харківський історичний музей*). Сприяв відкриттю в Харкові громад. б-ки (див. *Бібліотека наукова імені В.Короленка в Харкові*), організував перше пед. т-во. Виступав проти заборони укр. мови, 1907 розпочав читати лекції в Харків. ун-ті укр. мовою. Автор численних праць зі слов'ян. та укр. фольклору, етнографії, краєзнавства, переважно *Слобідської України.* Протягом 1889—90 в час. *«Киевская старина»* публікував етногр. дослідження побуту, госп. занять, домашніх промислів, обрядової культури українців Слобожанщини під назвою «Культурные переживания». 1918 видав узагальнюючу працю «Слобожане». Досліджував також давню укр. літературу, зокрема спадщину письменників-полемістів: Івана *Вишенського*, Інокентія *Гізеля*, Іоаникія *Галятовського*, Лазаря Барановича. Автор наукових розвідок, присвячених творчості Г.*Квітки-Основ'яненка*, І.*Котляревського*, Т.*Шевченка*, М.*Гоголя* та ін. Досліджував також творчість О.Грибоєдова, В.*Жуковського*, Л.*Толстого*, А.*Чехова* та ін. Цікавився проблемами укр. мистецтвознавства, філос. думки, історії театру, педагогіки. Його праці друкувалися в багатьох наук. періодичних виданнях, знаходили позитивний відгук серед європ. наук. громадськості. Підтримував наук. зв'язки з багатьма слов'ян. вченими.

П. у м. Харків.

Особистий фонд С. зберігається в Центр. держ. істор. архіві України, м. Київ.

Праці: Хлеб в обрядах и песнях. Х., 1885; Местные названия в украинской народной словесности. К., 1886; Современная малорусская этнография, ч. 1. К., 1893; Леонардо да Винчи. Х., 1900; Діячі українського фольклору. Х., 1910; Слобідсько-українські історичні пісні. К., 1914; Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. Х., 1918; Народна словесність. Х., 1919; Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: Вибрані праці. Х., 2008.

Літ.: *Редин Е.К.* Профессор Николай Федорович Сумцов. Х., 1906; Сумцов Н.Ф. (автобиографические сведения). В кн.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Х., 1908; Микола Федорович Сумцов (1854—1922): Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. К., 1965; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; *Маланчук В.А.* М.Ф. Сумцов як етнограф. «Народна творчість та етнографія», 1979, № 2; *Фрадкин В.З.* Сумцов Н.Ф. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. К., 1989; Микола Федорович Сумцов (1854—1922): Бібліографічний покажчик. К., 1999; *Шишов І.* Українознавець: Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф. Сумцова. Х., 2000.

О.М. Дзюба.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ БЛАГОВІ́ЩЕНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. монастир, важливий церков-

но-культ. центр Білорусі та України, який виник 1498. Спочатку був заснований у Городку (нині с. Грудек Підляського воєводства, Польща), а 1500 перенесений неподалік на берег р. Супрасль (прит. Нарева, бас. Вісли) під м. Супрасль (нині місто Підляського воєводства, Польща) на *Підляшші*. Його засновниками були новгородський *воєвода* і *маршалок Великого князівства Литовського* Олександр Ходкевич (п. 1549) і смоленський архієпископ (майбутній київський митрополит) *Йосиф II* Солтан, який надав монастиреві статус *ставропігії*. О.Ходкевич та його син Григорій були покровителями храму і надавали йому значну матеріальну допомогу. 1505 константиноп. патріарх Йоаким I затвердив фундацію монастиря. Йосиф II Солтан подарував монастиреві чудотворну ікону Супрасльської Божої Матері-Одигітрії, копію образу Смоленської Божої Матері. Ця ікона перебувала в монастирі до 1915, але через нім. наступ була перенесена до Слуцька (нині місто Мінської обл., Білорусь) і зникла у воєнні роки. Дочка вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича Олена, дружина короля польс. і вел. кн. литов. *Олександра*, подарувала монастиреві список ікони Владимирської Божої Матері (див. *Вишгородська ікона Богоматері*).

Першими насельниками обителі були ченці з *Києво-Печерської лаври*. Невдовзі (1501) було збудовано дерев'яний храм на честь св. Іоанна Богослова (храм згорів 1650), 1503—10 — велику трьохпрестольну Благовіщенську церкву, яка мала також оборонне значення, а при ігуменові Сергії (Кимбарі; 1532—65), коли монастир став *лаврою*, її прикрасив *фресками* сербський живописець, афонський чернець Нектарій; тоді ж було збудовано і Свято-Воскресенський храм. У 17—19 ст. продовжувалася розбудова монастирського комплексу (палац архімандритів, кам'яна дзвіниця, келії та ін., пізніше — церкви святих Пантелеймона, Іоанна Богослова, Георгія Переможця). Уже тоді була сформована одна з найбільших у правосл. світі б-к, діяв скрипторій, у монастирі



Супрасльський Благовіщенський монастир. Фото 2005.

працювала ціла група вчених ченців, працею яких були створені численні списки богослужбових книг, Супрасльський літопис, Волин. літопис (у складі Супрасльського збірника), редакції літописів ВКЛ, понад 10 оригінальних полемічних антикатол. творів тощо, тут виник особливий церк. пісенний стиль (супрасльський розпів). Ченці на чолі з архімандритом Іларіоном (Масальським) — учасником антиунійного собору в *Бересті* — не сприйняли *Берестейської церковної унії 1596*, але після смерті Іларіона 1609 під тиском Ієроніма Ходкевича вони змушені були підкоритися волі Іпатія *Потія*. Для зміцнення престижу монастиря Папа Римський Бенедикт XIV прислав сюди частини древа Животворящого Хреста і частину мощей св. Юстина (1750). Із 1772 тут розташовувалася гол. резиденція ордену *василіан*. До 1853 діяло духовне уч-ще, 1674—1803 — друкарня. 1794 монастир підтримав повстання Т.*Косцюшка*, через що уряд Пруссії конфіскував його маєтності. За умовами Тільзитського миру 1807 монастир опинився під владою Рос. імперії і з 1837 знову став православним. Тут існували школа, готель для паломників, діяло Благовіщенське братство (1893). У роки *Першої світової війни* ченці були змушені евакуюватися (1915), коли ж після війни вони стали повертатися, польс. уряд закрив монастир (1919), розмістив на його території світські установи, а 1927 перетворив його на католицький (ордену салезіанців). 1939 монастир зазнав нових руйнацій, але 1943 відродився як православний. 22 липня 1944 гітлерівці спалили монастир і підірвали Благовіщенський храм, 1945 польс. партизани вигнали звідси правосл. ченців, і певний час він діяв як католицький. Із 1948 монастирські будівлі використовувалися не за призначенням. Було закрито на певний час і правосл. парафію в Супраслі, настоятелем якої 1931—70 був о. Олексій Мулярчик, а потім (1971—84) — о. Олександр Макаль. 1957—58 відбудовано церкву Святого Іоанна Богослова. 1984 та 1996 польс. уряд передав весь комплекс будівель Польській автокефальній правосл. церкві (див. *Польська православна церква*). 1984—98 монастир відроджено повністю, нині завершується реставрація його гол. споруд, відновила свою діяльність і монастирська друкарня. Нині С.Б.м. є однією з найважливіших святинь для православних Польщі, переважну більшість яких складають білоруси та українці.

Літ.: *Николай (Долматов)*. Супрасльский Благовещенский монастырь. СПб., 1892; *Булгаков С.В.* Настольная книга священно-церковнослужителя, т. 2. М., 1913 (2-ге вид. — 1993); 500 lat Monasteru w Supraslu. Suprasl, 1998; Рэлігія і Царква на Беларусі. Мінск, 2001; *Makal W.* Przed Odrodzeniem Supraskiego monasteru: Historia Parafii Prawosławnej w Supraślu w latach 1931—1984. Supraśl, 2003.

Ю.А. Мицик.

СУПРА́СЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — назва одного зі списків першого літописного зводу *Великого князівства Литовського*, створеного 1446. Список входив до складу переписаного 1519 для кн. С.Одинцевича збірника, який пізніше потрапив до б-ки *Супрасльського Благовіщенського монастиря*. Цей збірник було знайдено 1822 І.*Даниловичем* та М.Бобровським. С.л. охоплює події 9—15 ст. (до 1446). Складa-


С.П. Супрун.


М.І. Супруненко.

ється із 2-х частин: у 1-й, більшій за обсягом, викладається історія *Київської Русі*, а також окремих міст і князівств: *Новгорода Великого*, Пскова (нині місто в РФ), Великого князівства Тверського та *Великого князівства Московського.* Водночас тут є чимало даних про великих князів литов. *Вітовта* і *Свидригайла*; у 2-й, меншій, частині, в основі якої лежить «Літописец великих князей литовских», викладаються події політ. історії ВКЛ, починаючи від нащадків вел. кн. литов. *Гедиміна*. Велика увага приділяється князям *Ольгерду*, *Кейстуту*, Вітовту, київ. князям *Скиргайлу Ольгердовичу*, *Володимиру Ольгердовичу*, кн. *Федору Коріятовичу*, який очистив *Поділля* від ординців. Ця частина зберегла у своєму складі унікальні фрагменти літопису митрополита Київського і всієї Русі Фотія за 1410—27. «Супрасльським літописом» інколи невірно називають і пам'ятку, яка входить до складу ін. Супрасльського збірника і в сучасній історіографії має назву Волин. короткий літопис. Нині збірник, у складі якого перебуває літопис, зберігається в архіві Петерб. відділення Ін-ту історії РАН (ф. 115, оп. 1, № 143).

Вид.: ПСРЛ, т. 35. М., 1980.

Літ.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Мінск, 1969; *Улащик Н.Н.* Белорусско-литовское летописание. «Вопросы истории», 1984, № 12; *Його ж.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985.

Ю.А. Мицик.

СУПРУ́Н Степан Павлович (02.08.1907—04.07.1941) — військ. льотчик, підполковник (1940). Двічі Герой Рад. Союзу (1940; 1941, посмертно). Н. в с. Річки (нині село Білопільського р-ну Сум. обл.). Закінчив школу молодших авіац. фахівців у Смоленську (нині місто в РФ; 1930), військ. школу пілотів (1931). Розпочав службу льотчиком-випробувачем Н.-д. ін-ту Військово-повітряних сил РСЧА (1933). Проводив випробування літаків І-21, І-26, Як-1, ЛаГГ-1, МіГ-3. Опанував бл. 140 типів літаків. Близький друг В.Чкалова та О.*Покришкіна*. Під час війни проти япон. військ у Китаї (1939—40) очолював групу винищувачів, яка охороняла стратегічні об'єкти від нальотів авіації противника. Особисто збив 6 япон. літаків. За відзнаки в боях був удостоєний звання Героя Рад. Союзу. У березні 1940 як член комісії під кер-вом І.Тевосяна відвідав авіаційні фірми в Німеччині. Зустрічався з Е.Гайнкелем і В.Мессершміттом. Із червня 1941 — командир 401-го винищувального авіаполку особливого призначення, що був сформований із льотчиків-випробувачів і діяв на Зх. фронті.

4 липня 1941, очолюючи групу винищувачів, які супроводжували бомбардувальників, біля с. Монастирі Толочинського р-ну Вітебської обл. вступив у бій проти 6 нім. літаків, з яких один збив, але й сам героїчно загинув.

Похований у *Москві*.

За вміле командування полком, оснащеним новими винищувачами МіГ-3, мужність і відвагу в боях першим у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 вдруге був удостоєний звання Героя Рад. Союзу.

Літ.: *Хорунжий А.М.* Степан Супрун. К., 1980; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герої Радянського Союзу, т. 2. М., 1988.

Л.М. Хойнацька.

СУПРУНЕ́НКО Микола Іванович (17.02.1900—11.09.1984) — історик. Д-р істор. н. (1953), професор (1955). Чл.-кор. АН УРСР (1958), дійсний член АН УРСР (1972). Засл. діяч н. УРСР (1968). Н. в м. *Полтава*. До 1930 — робітник друкарні Катеринослава (із 1926 — *Дніпропетровськ*), червоноармієць. Із 1930 — робітник типографії «Зоря» (Дніпропетровськ). 1933 закінчив підготовчий 2-річний курс *Інституту червоної професури при ВУЦВК* (*Харків*), 1937 — істор. відділення цього ін-ту, направлений на роботу до Ін-ту історії України АН УРСР, 1937—41 — учений секретар ін-ту. 1941—43 — старший наук. співробітник Ін-ту сусп. наук АН УРСР (Уфа—Москва). 1942 захистив канд. дис. на тему: «Боротьба більшовиків України проти денікінщини», 1953 — докторську дис. на тему: «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)». Від 1955 — зав. відділу історії рад. сусп-ва, 1960 — зав. відділу історії Великої Жовтневої соціаліст. революції та громадян. війни Ін-ту історії АН УРСР.

Опублікував бл. 200 наук. праць.

Лауреат Держ. премії УРСР (1969, за 2-томну монографію «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»; К., 1967).

Нагороджений 2-ма орденами «Знак Пошани», орденами Трудового Червоного Прапора, Жовтневої революції, медалями, Почесною Грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; *Гуржій О.І., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. К., 1969; Николай Иванович Супруненко. К., 1980; Інститут історії України НАН України: 1936—2006. К., 2006.

Г.С. Брега.

СУПРЯ́ГА — форма госп. кооперації, що простежується за документальними джерелами на укр. землях у 16—19 ст.; полягає в об'єднанні реманенту (возів, плугів, саней тощо) та робочої худоби (коней і волів) кількома окремими двогосподарствами для виконання спільних трудових повинностей (*панщини*, *толоки*, *шарварку*), які накладалися на сільс. громаду загалом. Коли селяни супрягою відбували панщину, то в плуг «спрягивали по волу з дворища», для возової повинності поставляли «один воз с двух дворищ», а для виконання ремонтних робіт (шарварків) «если везут дерево восьмисаженное, спрягаються по четыре дворища, а если меньшее, то по два». За таким же принципом організовували С. для виконання заг. робіт на користь всієї сільс. громади чи окремих госп-в села (оранка твердих ґрунтів важкими плугами, в які впрягали по кілька пар волів, підвіз дерева для буд-ва тощо).

Літ.: Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов..., т. 4. К., 1859; *Кувеньова О.Ф.* Громадський побут українського селянства. К., 1966; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спіл-

ка). К., 1998; Історія українського селянства: Нариси, т. 1. К., 2006.

А.О. Гурбик.

СУ́РАЗЬКИЙ (Малюшицький) **Василь Андрійович** (середина 1550-х рр. — п. між 1604 і 1608) — письменник, полеміст. Н. в сім'ї королів. писаря Андрія Івановича Обринського (див. *Малюшицькі*), власника Суража (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Член Острозького літературно-наук. гуртка. 1588 за авторства С. вийшла друком «Книжиця о єдиній православній істинній вірі» — один із перших друкованих полемічних трактатів православних, що набув широкої популярності наприкінці 16 — на поч. 17 ст. Трактат присвячено відповіді на книгу єзуїта П. *Скарги* «O jedności Kościola Bożego pod jednym pasterzem» (1577). С. намагався піддати критиці низку закидів католиків. Він послуговувався як традиційними контрдоводами, так і новими аргументами, напрацьованими протестантами в ході полеміки з католиками. Використовуючи пам'ятки правосл. авторів, із традиційним набором сюжетів, С., разом із тим, значною мірою переробив їх. Попри те, що полемічні зауваження С. не викликали реакції в його опонента, відгукнулися на них Йосафат *Кунцевич* та Касіян *Сакович* — найбільш помітні греко-католицькі автори поч. 17 ст. Імовірно, що С. також брав участь у диспуті з *єзуїтами* 1590, був зв'язковим при моск. посланцях на конвокаційному сеймі 1587.

Літ.: *Копержинський К.* З історії публіцистики XVII в. (Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович про твори Василя Суразького). «ЗНТШ», 1930, т. 99, ч. 1; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990.

В.Є. Зема.

СУРБ ХАЧ (вірм. «Святий Хрест») — найвідоміший із монастирів *Вірменської апостольської церкви* на теренах сучасної України, яскравий взірець вірм. арх-ри в Криму. (Див. також *Вірменські колонії в Україні 16—18 століть.*) Розташов. за 3 км на пд. зх. від м. *Старий Крим*, на схилах г. Карасан-Оба (вона ж — Гриця).

Достовірна історія монастиря починається 1358 (поширена в літературі дата 1338 є помилковою), коли інок Ованес (фактичний духовний очільник крим. вірмен) та його брати купець Акоб і граматик Хазар із Себастії (нині м. Сівас, Туреччина) заклали церкву Сурб Ншан (Святого Знамення), названу так на честь духовного центру в Себастії. Проте свідчення деяких джерел, а також відмінність між назвами монастиря та його храму дають підстави припускати, що обитель була заснована не пізніше 1347. Назва «Сурб Хач» пов'язана з хачкаром (пам'ятним хрестом), принесеним із Вірменії.

У 14—18 ст. монастир був видатним духовно-просвітницьким центром з уч-щем, книгосховищем і скрипторієм. Кілька рукописних книг, створених у С.Х., зберігаються в Матенадарані (Ін-ті давніх рукописів у Єревані). У 17—18 ст. в монастирі містилася резиденція вірм. архієпископів Криму. У 18 ст. кількість постійних насельників, імовірно, сягала 25—30 осіб. Обитель припинила діяти 1778 у зв'язку з депортацією вірмен з Криму (див. *Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778—1780*) та була відновлена 1800 (коли був призначений настоятель). Відроджений монастир уже не повернув ані минулого значення, ані минулої кількості насельників.

1925 монастир закрили, із 1926 в його спорудах містився санаторій, потім — піонерський табір, перед самою *Великою вітчизняною війною Радянського Союзу 1941—1945* — склад. Під час війни архіт. комплекс постраждав від вибуху снаряда і почав руйнуватися. Із кінця 1950-х рр. велися відновлювальні роботи, у 1970—80-х рр. — археол. дослідження. 1992—2001 проведено реставрацію з відтворенням зруйнованих будівель. 2002 комплекс передано старокримській громаді Вірм. апостольської церкви.

Архіт. ансамбль С.Х. складається із двох частин: 1) група монастирських будівель і 2) терасований схил на пд. зх. від першої частини. Перша частина являє собою замкнений комплекс, споруди якого розташов. впритул одна до одної, утворюючи внутр. простір, розділений на 2 дворики. У сх. частині комплексу розташов. найдавніша і водночас гол. будівля — церква Сурб Ншан, закладена 1358 і завершена до 1368. Храм тринефний, чотиристовпний, увінчаний напівсферичною банею з барабаном. Із зх. до церкви прибудований гавіт (притвор), датований останньою чвертю 14 ст. Над його пд.-зх. рогом височить дзвіниця. Археол. дослідження виявили рештки монастирських споруд 14 ст. Замість них у 17 ст. були споруджені нові: у зх. частині комплексу — двозальна трапезна (2-га пол. 17 ст.), в якій збереглися величезні камін і піч; у південній — келії (1694; поширена в літературі дата 1719 є помилковою). Вхід на територію комплексу розташов. на його пд.-зх. розі та влаштований таким чином, що його видно тільки із близької відстані.

Стіни будівель споруджено з бутового каменю-пісковика, а колони, склепіння, попружні арки, наличники — із тесаних вапнякових блоків (склепіння трапезної — із цегли). Архіт. деталі прикрашені різбленим орнаментом. Збереглися фрагменти жи-



Сурб Хач. Фото 2009.

вопису, графіті, різьблені пам'ятні написи (зокрема, на барабані храму з датою його спорудження).

Друга частина ансамблю в сучасному вигляді склалася в 17—19 ст. На схилі утворено 4 рівні терас, які підтримуються підпірними стінами і з'єднані між собою сходами. 2 середні тераси в минулому були зайняті садами та городами. На терасах розташовані 2 фонтани (архітектурно оформлені джерела), які вперше згадуються в 1630-х рр.

На пд. від першої частини ансамблю 1906 спорудили готель для прочан (не зберігся, відтворений 1976).

Літ.: *Якобсон А.Л.* Армянская средневековая архитектура в Крыму. «Византийский временник», 1956, т. 8; *Домбровский О., Сидоренко В.* Солхат и Сурб Хач. Симферополь, 1978; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (каталог-справочник), т. 2. К., 1985; *Бабаян Ф., Корхмазян Э.* Армянские монастыри Сурб Хач и Святого Степаноса близ города Старый Крым. Ереван, 2000; *Саргсян Т., Петросян М.* Крым: Монастырь Сурб Хач. Симферополь, 2008.

Д.Я. Вортман.

«СУРМА́» — укр. часопис, щомісячник, нелегальний пресовий орган *Української військової організації* (кодова назва — «Трубка»). Друкувався в Берліні (Німеччина; 1927—28), згодом — у Каунасі (Литва; 1928—34). Перше число редагував І.Гижа, два наступні — О.*Сеник*, із четвертого номера гол. редактор — В.*Мартинець*. У Литві видавцем «С.» був представник УВО і *Організації українських націоналістів* при литов. уряді І.Рев'юк. Журнал розповсюджувався безкоштовно «з хати до хати — з рук до рук». Тираж — бл. 10 тис. прим. Значна частина тиражу через Берлін, Данциг (нині м. Гданськ, Польща) і Прагу (Чехословаччина) переправлялася в *Закарпатську Україну*, а звідти — до *Буковини*, *Галичини* і Зх. *Волині*. Із «С.» співпрацювали Є.*Коновалець*, М.*Капустянський*, В.Колосовський, В.*Курманович*, Р.*Сушко*, С.Чучман, Р.Ярий. Для полегшення транспортування журнал друкувався на спец. тонкому папері.

Літ.: *Мартинець В.* Українське підпілля: Від УВО до ОУН: Спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Б/м, 1949; *Його ж.* Українська націоналістична преса. В кн.: Організація українських націоналістів: 1929—1954: Збірник статей у 25-ліття ОУН. Б/м, 1955.

Ю.А. Черченко.



Н.В. Суровцова-Олицька.

СУРОВЦО́ВА-ОЛИ́ЦЬКА Надія Віталіївна (17(05).03.1896—13.04. 1985) — письменниця, перекладачка, історик за фахом, журналістка, громадсько-політ. діячка. Н. в м. *Київ* у сім'ї інтелігентів. Навч. у Фундуклеївській (Київ, до 1913) та Уманській г-зіях. Навчання на історико-філол. ф-ті Вищих жін. курсів (із 1913) в *Санкт-Петербурзі* не закінчила через революц. події. Активна діячка укр. студентської громади й групи Є.*Нероновича*. Із 1917 — в Україні, діячка Селянської спілки, журналістка; студентка Київ. ун-ту, одночасно — співробітниця секретаріату МЗС УНР. 1918 у складі дипломатичної місії *Директорії Української Народної Республіки* виїхала за кордон. 1919—25 — у *Відні*; по закінченні ун-ту захистила докторську дис. на тему: «Богдан Хмельницький і ідея української державності»; викладач рос. мови; член Комуніст. партії Австрії, Спілки прогресивних журналістів Європи і міжнар. жін. орг-цій; перекладачка в укр. вид-вах. 19 квітня 1925 виїхала до *СРСР*. Працювала в *Харкові* (РАТАУ, Наркомат закордонних справ УСРР та ін.). На кафедрі історії к-ри України Д.*Багалія* досліджувала діяльність Г.Олізара, друкувалася в укр. пресі. Після відмови стати секретним співробітником *Державного політичного управління УСРР* наприкінці 1927 була заарештована як шпигунка. Під час перебування в Архангельську (нині місто в РФ) одружилася з рос. есером Д.Олицьким. Провела 29 років у тюрмах, концтаборах та на засланні (Колима). Реабілітована завдяки свідченням М.*Бажана* та Остапа *Вишні*. Від 1957 — в Україні. Живучи в *Умані*, продовжувала працю над розпочатими на засланні спогадами, збирала матеріали з історії Умані та *«Софіївки»*, на громад. засадах працювала в Уманському краєзнавчому музеї, була центром притягання для «інакомислячих» усіх напрямів, зрідка друкувалася.

П. у м. Умань.

Значна частина творчої спадщини С.-О. ще не опублікована; її особистий фонд зберігається в ЦДАМЛМ України (№ 302).

Тв.: Їх ексцеленція: Спогади про митрополита Андрея Шептицького. «За вільну Україну», 1990, 1 листопада; Колимські силуети. «Україна», 1990, № 39; Життя Надії Суровцової (1896—1985), описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області (Спогади). В кн.: Україна: Наука і культура, вип. 24—25. К., 1990—91; Спогади про Гната Хоткевича та Олеся Досвітнього. «Слово і час», 1990, № 9; Мене звуть «37»: Вірш. Там само, 1991, № 8/9; На волі: Спогади. «Зона», 1992, № 1; Оповідання [із циклу «Скалки»]. Там само, 1992, № 3; 1942: Україні. Автобіографія. Перехрещені стежки: Спогади. «Березіль», 1992, № 3/4; Спогади. К., 1996; Думки та спогади про Олеся. В кн.: Поет з душею вогняною... К., 1999; Листи, кн. 1. К., 2001.

Літ.: *Олицкая Е.* Мои воспоминания, т. 2. Франкфурт-на-Майні, 1971; Надія Суровцова-Олицька: Некролог. «Визвольний шлях», 1985, № 6; *Плющ Л.* Пам'яті Надії Суровцової: Спогади. «Сучасність», 1985, № 12; *Калюжний Д.* Посмертна згадка про друга. «Український вісник» (К.—Львів), 1987, № 10; *Мукомела О.* Суровцова Надія Віталіївна. В кн.: Українська журналистика в іменах, вип. 1. Львів, 1994; *Ільєнко І.* У жорнах репресій. К., 1995; *Гордасевич Г.* Українка і тоталітаризм. «Визвольний шлях», 1996, № 3; *Дашкевич Я.* Надія Суровцова: Нотатки з нотаток. В кн.: *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Коцюбинська М.* Надія. В кн.: Ми — в історії. К., 1998; *Герасимова Г.П.* Суровцова Н.В. В кн.: Українські історики XX ст., вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003; *Синицький П.Е.* «Справа Суровцової—Петренка» 1927—1928 рр. В кн.: Історія України: Маловідомі імена, події, факти, вип. 33. К., 2006; *Даниленко О.В.* Суровцова Н.В. В кн.: Діячі науки і культури України. К., 2007; *Кучеренко П. та ін.* Музей Надії Суровцової розповість про життя відомої українки. «Нова доба», 2007, 23 жовтня; *Ототюк О.* Творчий шлях Н.В. Суровцової. В кн.: Шевченківська весна: Історія, вип. 4, ч. 3. К., 2008; Надія Віталіївна Суровцова. В кн.: *Матвіюк К.І.* І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій). Х., 2010.

Г.П. Герасимова.

СУРО́Ж — див. *Судак*.

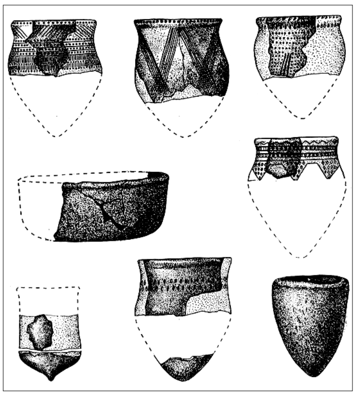
СУРО́ЗЬКЕ МО́РЕ — назва, вжита в літописній повісті про вбивство вел. кн. владимирського і кн. тверського Михаїла Яро-

славича в *Золотій Орді* (повість укладена 1319—20, збереглася у складі кількох літописів 15—16 ст., найдавнішим з яких є Софійський перший літопис старшого ізводу). Назва походить від Сурожа — давньорус. назви м. *Судак*. Поширена думка, що С.м. — це назва Азовського моря, оскільки літописний текст прямо каже, що р. Дон тече в С.м. Проте більш обґрунтованим є припущення, що так називали Чорне море, на березі якого стоїть Судак. У середньовіччі Азовське море часто розглядали як частину Чорного, а гирлом Дону називали Керченську протоку. Назва «Сурозьке море» має паралелі в араб. географів 13—15 ст., які називали Чорне море «бахр Судак» (Судацьке море).

Літ.: *Брун Ф.* Материалы для истории Сугдеи. В кн.: *Брун Ф.* Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852—1877 г.), ч. 2. Одесса, 1880; *Dunlop D.M.* Bahr Buntus. В кн.: Encyclopédie de l'Islam, t. 1. Leyde—Paris, 1960; *Його ж.* Bahr Mautis. Там само; *Коновалова И.Г.* Северное Причерноморье в арабской географической литературе XIII—XIV веков. «Вопросы истории», 2005, № 1; *Вортман Д.* Як Азовське море стало Сурозьким. «Ruthenica» (К.), 2011, т. 10.

Д.Я. Вортман.

СУ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби *неоліту*. Виділена Вал.*Даниленком*. Пам'ятки розташовані в степу та на пд. лісостепу між Дніпром і Доном. Названа за стоянкою на о-ві Сурський на Дніпрі. Датується 6 — поч. 4 тис. до н. е. Сформувалася на основі мезолітичних традицій степової Наддніпрянщини з кукрецькими елементами (див. *Кукрецька культура*). Пам'ятки: поселення на о-ві Сурський, нижній шар Стрільчої Скелі на Дніпрі, нижній шар Семенівки та другий шар поселення 1 на *Кам'яній Могилі* на р. Молочна, нижній шар Роздольного на р. Кальміус, нижній шар Олександрії на р. Оскіл (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) та ін. Основа госп-ва — мисливство та рибальство, на пд. степу було скотарство, можливо землеробство. Посуд виготовлено з каменю та глини з домішкою органіки й піску: гостроденні горщики, банки, які орнаментовані прокресленими лініями, овальними наколами, ямками та різноманітним їх поєднанням. Знаряддя праці виготовлені із кременю: скребки, мікроскребки, різці, долітця, трапеції, сегменти. Є кістяні вістря стріл, дротиків із кременевими вкладнями, рибальські гачки. Із каменю зроблені сланцеві тесла, грузила для сіток.



Сурська культура. Глиняний та кам'яний посуд.

Літ.: *Даниленко В.Н.* Сурско-днепровская культура. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985.

Н.С. Котова.

СУТЕ́НЬ, БИ́ТВА НА РІ́ЧЦІ 1103 — зіткнення між об'єднаним військом південноруських князів та *половцями*. Походу передував *Долобський з'їзд 1103*. На ньому київ. кн. *Святополк Ізяславич* виступив проти походу під час початку весняних с.-г. робіт. До того ж із половцями ще 1101 було укладено мир. Літописець всю ініціативу поклав на переяслав. кн. *Володимира Мономаха*. У поході взяли участь навіть полоцькі князі, лише кн. *Олег Святославич* відмовився виступити в похід. Битва відбулася 4 квітня 1103 на р. Сутень (гіпотетично ототожнюється з р. Молочна). Половці зазнали нищівної поразки. Було вбито 20 половецьких ханів. Разом із полоном на Русь привели *печенігів* і *торків*, які були розселені уздовж кордонів як буфер між Половецькою землею та Руссю.

А.Г. Плахонін.

СУТІ́СКА (Сутійськ, Сутеска, Сутейськ) — літописне місто у *Волинській землі*, на русько-польському порубіжжі. Згадується в *«Повчанні» Володимира Мономаха* як місце, де *Володимир Мономах* (за дорученням *Святослава Ярославича* і *Всеволода Ярославича*) уклав мир із поляками (цю подію датують 1069 або 1074). Згідно з *«Повістю временних літ»* 1099 С. (разом із *Червеном*) захопив кн. *Давид Ігорович*.

С. ототожнюють із *городищем* на правому березі р. Пор при впадінні її у Вепш (права прит. Вісли) біля с. Сонсядка (Sąsiadka) гміни Сулув Замойського пов. Люблінського воєводства (Польща). Розкопками польс. археологів встановлено, що городище складалося з 3-х укріплених частин (*дитинець* і два «окольних міста») заг. площею бл. 3 га. Фортифікації перших двох частин датують 1-ю пол. 11 ст., третьої — рубежем 11—12 ст. В основі конструкції оборонних валів виявлено ряди дерев'яних зрубів. Відкрито заглиблені житлові й госп. будівлі, колодязь, грунтовий могильник 11—13 ст.; знайдені залізні знаряддя праці та зброя (у т. ч. меч), прикраси та свинцеві привісні печатки волин. кн. Давида Ігоровича. Городище виникло на місці поселення 9—10 ст.

Літ.: *Wartołowska Z.* Gród czerweński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim. «Światowit», 1958, t. 22; *Куза А.* Малые города Древней Руси. М., 1989.

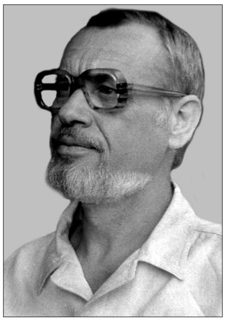
В.М. Петегирич.

СУХА́ ДІБРО́ВА — урочище (між *Ржищевом* та *Білою Церквою*), одне із традиційних місць проведення козац. рад у 17 ст. Найвідомішою була рада в липні 1621, на яку зібралося понад 40 тис. козаків, представники правосл. духовенства. На ній було прийняте рішення про участь у війні з *Османською імперією* на боці *Речі Посполитої*.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

СУХОБО́КОВ Олег Васильович (26.10.1937—21.07.2008) — учений, фахівець у галузі слов'ян. і давньорус. історії та археології. Д-р істор. н. (1993). Н. в м. Трубчевськ (нині місто Брянської обл., РФ) в сім'ї вчителів. Закінчив істор. ф-т Харків. ун-ту



О.В. Сухобоков.

(1964). Із 1966 — в Ін-ті археології АН УРСР (із 1991 — Ін-т археології АН України; із 1994 — *Інститут археології НАН України*): аспірант, молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, провідний наук. співробітник відділу давньорус. та середньовічної археології. Захистив канд. дис. на тему: «Населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тисячоліття н. е.» (1973) і докторську дис. на тему: «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — на початку II тис. н. е.» (1993). Уперше відтворив етнокульт. процеси населення Дніпровського Лівобережжя 2-ї пол. 1 — поч. 2 тис. н. е. 1968—73 очолював Лівобереж. загін Ранньослов'ян. експедиції, 1974—2006 — керівник Лівобережної слов'яно-руської експедиції Ін-ту археології АН УРСР/НАН України. За 40-річний період польових археол. робіт виявив та дослідив десятки важливих археол. пам'яток України, зокрема: комплекс давньорус. пам'яток біля с. Кам'яне, роменсько-давньорус. *городище Ніцаха*, літописні давньорус. міста *Путивль*, *Лубни* та Ромен (нині м. *Ромни*), епонімну пам'ятку *волинцевської культури* — поселення Волинцеве, ранньосіверянське городище біля с. Битиця Сум. р-ну Сум. обл. та ін. Досліджував середньовічні турецькі пам'ятки *Очаків*, Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*) у складі українсько-турец. експедиції (1997—2004). Очолював групу з підготовки зводу пам'яток *салтівсько-маяцької культури* в Ін-ті пам'ятникоохоронних досліджень Мін-ва к-ри і мист-в України (1996—2000).

Автор понад 200 наук. праць. Викладав археологію у Міжнародному Соломоновому ун-ті (*Київ*) та Пед. ун-ті ім. Г.Сковороди (*Переяслав-Хмельницький*).

Почесний громадянин міста Путивль (1989), нагороджений дипломом та почесною відзнакою «Золота Ярославна» (2000).

П. у м. Київ.

Праці: Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). К., 1975; Славянские древности последней четверти I-го тыс. н. э. Днепровского Левобережья (волынцевская и роменская культуры). В кн.: Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986; Древнерусский Путивль и его округа. Путивль, 1990; Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. К., 1992; Опошнянське городище. Полтава, 1995 (у співавт.); Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської культури). «Археологія», 2004, № 4; Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепової України (археологічний аспект). «Хозарський альманах» (К.—Х.), 2004, т. 3; Северяне Посульского пограничья Древней Руси IX—XI вв. В кн.: Проблеми давньоруської та середньовічної археології: Археологія і давня історія України, вип. 1. К., 2010; «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. К., 2012.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми, 2004; *Бубенок О.Б.* Життя, присвячене науці: До 70-річчя від дня народження Олега Васильовича Сухобокова. «Східний світ», 2007, № 4; Пам'яті Олега Васильовича Сухобокова. «Археологія», 2008, № 3.

І.Т. Черняков.

СУХОВІЄНКО (Суховій) **Петро** (1645 — р. с. невід.) — *гетьман* від імені *Чортомлицької Січі* та частини полків *Лівобережної України* і *Правобережної України* 1668—69. Н. в сім'ї козац. *сотника Полтавського полку*. Очевидно, навч. в Київ. колегіумі. Із 1667 — *кошовий писар* Війська Запорозького низового. У середині серпня 1668 підписав у *Бахчисараї* військово-політ. угоду із крим. ханом *Аділ-Гіреєм* (див. *Запорозько-кримська угода 1668*) від імені запорожців. У вересні 1668 кошова рада обрала його гетьманом. Це обрання підтримали бл. 6 тис. запорожців, козаки *Переяславського полку*, Полтав. полку, *Миргородського полку*, *Лубенського полку* і Прилуцького полку (пізніше — правобереж. *Уманський полк*). Однак підтримка лівобереж. козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні багатотисячної татар. орди. С. направив своїх послів до султана *Османської імперії Мегмеда IV*, які мали запевнити султана, що новообраний гетьман буде притримуватися мирних відносин із гетьманом П.*Дорошенком*. З огляду на це Мегмед IV підтримав С. на гетьманстві, пообіцявши йому допомогу крим. хана, а також надання навесні війська для походу на *Кодак*. 7 жовтня (за ст. ст.) 1668 С. видав універсал до укр. народу, в якому українці з Лівобережжя та Правобережжя закликалися до об'єднання. Незважаючи на запевнення султана, під час свого гетьманства вів постійну політ. та військ. боротьбу з П.Дорошенком та не раз намагався захопити столицю Укр. гетьманату — м. *Чигирин*. Водночас на поч. 1669 уклав короткочасну мирну угоду з П.Дорошенком про спільні дії проти Корони Польської. Діяльність С. підтримував колишній гетьман Ю.*Хмельницький*, який перебував у його уряді. 16 січня (за ст. ст.) зазнав поразки від підрозділів І.*Сірка* поблизу м. Ольховець (нині с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкас. обл.). 5 травня (25 квітня) 1669 переобраний гетьманом на раді Війська Запорозького Низового, але 2 серпня (23 липня) склав булаву на користь М.*Ханенка* та певний час виконував обов'язки *генерального писаря* в його уряді. 1670 перейшов у Лівобережну Україну й розпочав виконувати дипломатичні доручення гетьмана Д.Ігнатовича (*Многогрішного*). Із приходом до влади 1672 гетьмана І.*Самойловича* склав присягу моск. цареві *Олексію Михайловичу*. Подальша доля С. не відома — можливо, що він загинув або подався до *Кримського ханату*. У татар. колах відомий під іменем Ашпатмурзи. Обстоював ідею союзницьких стосунків із Кримським ханатом і незалежності Укр. гетьманату від *Речі Посполитої* та Моск. царства. 1669 П.Дорошенко висловлював бажання видати за С. свою доньку й таким чином примиритися зі своїм опонентом. Мав старшого брата Петра, який із дружиною проживав у м-ку *Зіньків* на Полтавщині.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 7. СПб., 1872; *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668—1669 рр. «ЗНТШ» (Львів), 1929, т. 150; *Чухліб Т.* Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. В кн.: Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 7. К., 2000; *Його ж.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713 рр.). К., 2004; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. К., 2011.

Т.В. Чухліб.

СУХОМЛИ́НОВ Михайло Іванович (29.02.1828—08.06.1901) — історик літератури. Дійсний член Петерб. АН (1872). Н. в м. *Харків* у сім'ї професора хімії. 1848 закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту, здобув ступінь магістра. Стажувався за кордоном. Докторська дис. на тему: «О древней русской летописи как памятнике литературном» (1856). Із 1860 — професор Петерб. ун-ту по кафедрі рос. літератури. Викладав словесність, займався науково-літ. діяльністю, виданням пам'яток к-ри. С. — автор багатьох праць, які, на думку одного з його вчителів М.*Костомарова*, вирізняються «бездоганною розумністю в обробці предмета і в правильності погляду». Серед них найбільш фундаментальною є «История Российской Академии», відомі його розвідки «О преданиях в древней русской летописи», «Уничтожение диссертации Н.И. Костомарова в 1842 году» та ін.

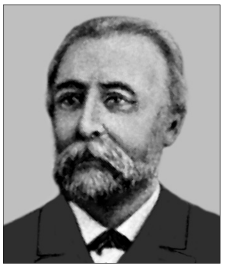
П. у м. *Санкт-Петербург.*

Праця: История Российской Академии, т. 1—8. СПб., 1874—87.

Бібліогр.: *Симони П.К.* Хронологический список ученых и литературных трудов и изданий М.И. Сухомлинова. СПб., 1903.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* К сорокалетнему юбилею служебной и учено-литературной деятельности М.И. Сухомлинова. В кн.: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 4. Х., 1892; *Масловский А.Ф.* Памяти М.И. Сухомлинова. СПб., 1902; Автобиография Н.И. Костомарова. М., 1922.

Ю.А. Пінчук.



М.І. Сухомлинов.

СУХОМЛИ́НСЬКИЙ Василь Олександрович (28.09.1918—02.09.1970) — педагог, публіцист, письменник, громад. діяч. Чл.-кор. Академії пед. наук РРФСР (1957) та Академії пед. наук СРСР (1968). Засл. учитель УРСР (1958). Герой Соц. Праці (1968). Н. в с. Василівка (нині село Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї тесляра і столяра О.Сухомлинського. Початкову освіту здобув у Василівській семирічці (1926—33). 1934 став студентом підготовчих курсів при Кременчуцькому пед. ін-ті; того ж року вступив до цього закладу на ф-т мови і літератури. Через хворобу 1936 перейшов на заочне відділення Полтав. пед. ін-ту, вже працюючи викладачем укр. мови і літератури Василівської та Зибківської семирічок (1935—38). Із 1938 — учитель укр. літератури в Онуфріївській середній школі, згодом — завідуючий навч. частиною. Із початком Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 закінчив військово-політ. курси в *Москві*; із вересня 1941 — політрук роти в діючій армії. 9 лютого 1942 під Ржевом (нині місто Тверської обл., РФ) був тяжко поранений. Із червня 1942 до березня 1944 — директор середньої школи і вчитель рос. мови і літератури в Удмуртії. 1944—48 очолював Онуфріївський районний відділ нар. освіти і одночасно викладав у школі. Від 1945 виступав із пед. статтями в районній і обласній пресі. Із 1948 і до кінця життя працював директором Павлиської середньої школи. Із 1949 друкувався в респ. і всесоюзних виданнях. 1955 захистив у Київ. ун-ті канд. дис. на тему: «Директор школи — керівник навчально-виховної роботи». 1956 опублікував у Москві першу монографію «Воспитание коллективизма у школьников». Одна за одною вийшли його книги з теорії і методики виховання дітей, які він впроваджував на практиці. У працях «Верьте в человека» (1960), «Духовный мир школьника» (1961), «Людина неповторна» (1962), «Воспитание личности в советской школе» (1965) та ін. він проголосив пріоритет особистості в навчально-виховному процесі — проблему, якої не торкалася офіц. педагогіка, вирішуючи її в дусі загальнолюдських цінностей. Найвідоміша праця С. — «Серце віддаю дітям» (1969), яка отримала 1-шу премію Пед. т-ва УРСР (1973) і Держ. премію УРСР (1974), була перевидана вже 9 разів в Україні (1971—88), двічі — в Кишиневі (нині столиця Молдови; 1978, 1979) та *Мінську* (1981, 1982), а також 50 разів за кордоном 25 мовами, як і ін. його твори (особливо в Німеччині та Японії). Він постійно вів культурно-освітню роботу в смт Павлиш Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл., брав участь у численних науково-пед. заходах.

Перу С. належать бл. 1200 худож. творів (науково-худож. оповідань, есе, казок).

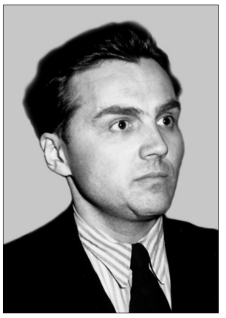
Нагороджений 2-ма орденами Леніна, ін. орденами і медалями *СРСР*, зокрема медаллю А.Макаренка.

1967 в «Учительській газеті» за 18 травня вийшла стаття, в якій С. звинувачувався в поширенні ідей міщанського індивідуалізму, абстрактного гуманізму та «міфічної людяності». Нападки неосталіністів від педагогіки, обурених його працями про комуніст. виховання, мали політ. характер і прискорили смерть С.

П. у смт Павлиш.

Однак спадщина видатного педагога була новаторською для того часу й отримала визнання в усьому світі. За ініціативою Укр. асоціації Василя Сухомлинського, осередки якої є у 20-ти областях, із 1993 проводяться щорічні Всеукр. пед. читання «В.О. Сухомлинський в діалозі з сучасністю». Кіровоград. пед. ун-т та Терноп. ін-т експериментальної педагогіки проводять Всеукр. конкурси студентських робіт за спадщиною С. За 1987—2000 захищено 30 канд. дис. учеными України, Білорусі, Росії, Грузії, Вірменії, Болгарії та кілька докторських (у Москві, Єревані та Австралії). Активно працюють *Сухомлинського В. педагогічно-меморіальний музей* у Павлиші, Укр. коледж ім. В.Сухомлинського (середня школа № 272) в *Києві*, лабораторія з вивчення спадщини В.Сухомлинського в Уманському пед. ун-ті (із 1996). У Марбурзькому ун-ті (Німеччина) 1990 створено Міжнар. т-во послідовників В.Сухомлинського, яке щорічно проводить пед. читання вчених Європи. Іменем С. названі вулиці в містах *Переяслав-Хмельницький* (1989), *Калуш* та *Івано-Франківськ* (1991), кілька навч. закладів, Держ. науково-пед. б-ка у Києві. 1993 відбулася 1-ша Міжнар. конференція «Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст», в якій взяли участь вчені з 14 країн світу.

На могилі С. в смт Павлиш встановлено пам'ятник.



В.О. Сухомлинський.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Избранные педагогические сочинения, т. 1—3. М., 1979—81; Избранные произведения, т. 1—5. К., 1979—80.

Літ.: *Антонець М.Я.* Полеміка навколо А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського. «Вісник Академії педагогічних наук України», 1993, № 1;

Кваша Б.Ф. Воспитательная система В.А. Сухомлинского. СПб., 1999; *Мухин М.И.* Педагогическая система В.А. Сухомлинского: Традиции и новаторство. М., 1999; В.О. Сухомлинський і сучасні проблеми особистісно зорієнтованого виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26.05.2000 р. К., 2000; *Савченко О.* Розвиток сухомлиністики за 10 рр. (1993—2003). В кн.: Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка: Серія: Педагогічні науки, вип. 52, ч. 1. Кіровоград, 2003; *Лия Цзихуа.* Творческое использование наследия В.А. Сухомлинского в КНР. К., 2005; *Сухомлинська О.* В.О. Сухомлинський. В кн.: Герої — освітяни і науковці України. К., 2005; *Сухомлинська О.В. та ін.* Українська педагогіка в персоналіях, кн. 2. К., 2005; *Артемова Л.В.* Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського. В кн.: *Артемова Л.В.* Історія педагогіки України. К., 2006; Промінь павлиських жоржин. В кн.: *Шаповал Ю.Г.* І любов, і журба, і надія: Публіцистичні асоціації. Львів, 2009.

Г.П. Герасимова.

СУХОМЛИ́НСЬКОГО В. ПЕДАГОГІ́ЧНО-МЕМОРІА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й. Розташов. у смт Павлиш Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. Відкритий на громад. засадах у серпні 1973 при Павлиській середній школі, якою відомий педагог незмінно керував 22 роки (1948—70). 1972 дружиною В.*Сухомлинського* було передано музею бл. 1,5 тис. пам'яток (документи, рукописи, особисті речі, фотографії, сімейна б-ка, магнітофонні записи виступів перед учителями, усі видані в *СРСР* і за кордоном праці й кінофільми про педагога тощо). Із 1975 діє як держ. заклад у віданні Мін-ва освіти УРСР (із 2010 — Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України). У його фондах — майже 19 тис. одиниць зберігання. Меморіальну частину



Педагогічно-меморіальний музей В.О. Сухомлинського. Фото 2011.

музею складають робочий кабінет і квартира сім'ї Сухомлинських, а також шкільна садиба, яка формувалася й упорядковувалася за задумом і безпосередньою участю директора школи (кілька приміщень навч. призначення, шкільний сад, «зелені класи»). В експозиції представлено матеріали про розвиток освіти у краї, історію Павлиської школи, що діяла з 1910 як земська; життя та діяльність видатного укр. педагога і вченого — засл. вчителя УРСР (1958), Героя Соц. Праці (1968), чл.-кор. Академії пед. наук СРСР (1968). У центрі першого залу — бюст В.Сухомлинського роботи нар. худож. УРСР О.Скобликова. При музеї працює клуб юних сухомлинців «З поглядом у майбутнє».

Літ.: *Литвиненко М.А.* Педагогічно-меморіальний музей В.О. Сухомлинського. К., 1979; *Данилова Л.О.* Розвиток музеїв педагогічного профілю в Україні з кінця XIX ст. до наших днів. «Педагогіка і психологія», 1999, № 2; Культура. Історія. Традиції. «Музеї України» [спецвипуск], 2004, № 6.

Е.М. Піскова.

Сучава. Фортеця. Фото 2011.



СУЧА́ВА (румун. Suceava, старослов'ян. Сочава) — місто в Румунії, центр повіту (жудецу) Сучава. Розташов. в пд.-сх. *Буковині*, на р. Сучава (прит. Сірету, бас. Дунаю). Населення 106 тис. осіб (2002).

Перші згадки про С. містяться в переліку францисканських місій 1345 в поселеннях Молдови (де С. фігурує як Szotovix) і в акті, виданому молдав. воєводою *Петром Мушатом* 1388, щодо надання королю польс. і вел. кн. литов. Владиславу II *Ягайлу* грошової позики. Імовірно, місто виникло не пізніше серед. 14 ст. Переміщення столиці із Сірета (нині місто в повіті (жудеці) Сучава, Румунія) в С. при господареві Петрові Мушаті створило більш сприятливі умови для розвитку міста, зокрема розпочалися значні роботи з його укріплення. На захід від С. воєвода збудував фортецю Шкея (Cetatea Şcheia). На пн. сх. від міста було зведено воєводську фортецю — «стольний град Сочавський» (Cetatea de Scaun). Для її буд-ва залучили іноз. майстрів. У Мірауцах Петро Мушат збудував муровану церкву Святого Георгія (в якій пізніше був похований), а в середмісті — двір для господаря і його сім'ї (Curtea Domneasca). «Двір господаря» невдовзі був оточений житлами сановних бояр та міських багатіїв — купців, урядників та ін. 1401 місто стало резиденцією митрополита Молдавського. До церкви Святого Георгія в Міроуцах з Білгорода (нині м. *Білгород-Дністровський*) 1402 було перенесено мощі св. Іоанна Нового, який став святим покровителем Молдови та Буковини.

У правління воєводи *Штефана III* Великого (1457—1504) Сучавська фортеця була значно модернізована, завдяки чому вона витримала дві облоги з боку осман. війська (1476 й 1485) і тритижневу облогу військ польс. короля *Яна I* Ольбрахта восени 1497, що велася із застосуванням важкої артилерії. Восени 1509 С. відбила напад польс. *гетьмана великого коронного* М.Каменецького. У 15—16 ст. С. була не лише столицею, а й резиденцією глави волосної адміністрації — сучавського пиркелаба, а також значним ремісничим і торг. центром *Молдавського князівства*. Тут, на перетині торг. шляхів з Угорщини, Польщі, *Валахії* та Причорномор'я, була розташов. гол. воєводська митниця (уперше згадана в грамоті 1408). На кошти правителів Молдови у столиці в цей період зводилися численні муровані правосл. церкви та монастирі. Крім православних, у С. будувалися також храми вірмен та католиків. Довкола міста існував оборонний рів. Лише в 16 ст. житла городян перейшли за лінію рову в пд. і зх. напрямках, де сформувалася «Нова вулиця». Влітку 1538 осман. армія на чолі із султаном *Сулейманом I* Кануні без бою зайняла фортецю в С.

Молдав. князівство опинилося під пануванням *Османської імперії.* У Сучавській фортеці певний час утримувався 1563 захоплений у полон кн. Д.*Вишневецький.*

1564 столицю Молдови було перенесено із С. до м. Ясси (нині місто в Румунії). Це призвело до поступового занепаду С. Населення міста скоротилося із 30 тис. на поч. 17 ст. до 2 тис. наприкінці 18 ст. У період правління воєвод із роду Могил (на межі 16—17 ст.) С. на певний час перетворилася на їхню резиденцію. Тут народився митрополит Київський Петро *Могила.* Воєвода Василь *Лупу* (1634—53) відремонтував «двір господаря» та «воєводську фортецю», збудував кілька храмів. У цей час зросла вірм. громада із власним єпископом. 1650 і 1653 С. стала місцем бойових дій козац. підрозділів, тут загинув Т.*Хмельницький* (див. *Сучавська оборона 1653*). Під час польсько-турецьких війн 1672—76 і 1683—99 С. не раз займали польс. війська (1673—76, 1683—84, 1686, 1691—99). У зв'язку із цим молдов. воєвода Думитрашку Кантакузино за наказом султана *Мегмеда IV* зруйнував фортецю в С., знищення якої довершив землетрус 1684. У 1677 із С. до Ясс було офіційно перенесено резиденцію правосл. митрополитів Молдови.

1775 пн.-зх. частина Молдови (Буковина) була прилучена до д-ви австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Із 1783 С. стала центром дистрикту (із 1794 — повіту). У 1870-х рр. населення С. перевищило 7,5 тис. осіб. За етнічним складом більшість населення міста становили німці та румуни. Мешкали там також вірмени, які займалися торгівлею. Укр. спільнота С. складала 441 особу (на 1880). У С. перебували повітове управління та суд першої інстанції. Діяли правосл. г-зія, кілька нар. шкіл, громад. лікарня. Із 1856 місто мало *магістрат* на чолі з бургомістром. 1866—69 було збудовано залізницю, яка пов'язала С. з *Чернівцями* та сусідньою Румунією. 1895 почалося археол. дослідження Сучавської фортеці. Тоді в С. мешкало більше 10 тис. жителів. На поч. 20 ст. місто продовжувало розбудовуватися. Було збудовано кілька готелів, будинків у еклектичному стилі, приміщення повітового управління, ратуші, розбито міський парк, запущено електростанцію, водокачку. 1904 у фортеці С. було відзначено 400 років із часу смерті Стефана III Великого. Під час *Першої світової війни* С. кілька разів займали рос. та австро-угор. війська. 6 листопада 1918 С. зайняли румун. війська, а 28 листопада 1918 С., як і вся Буковина, увійшла до складу Румун. королівства.

У 1920-х рр. у зх. частині С. виник новий квартал «Гирберіє». У місті з'явилися новий парк та агро-продуктова торгова площа Кароля II, лютеранська кірха, «Народний дім», міська б-ка, музеї, концертний зал. 1930 в С. мешкало 17 тис. жителів. 1940 мешканці-німці масово репатріювалися до Райху. 10 квітня 1944 С. зайняли частини Червоної армії. До 1945 в С. діяла рад. військ. адміністрація. У перші повоєнні десятиліття С. пережила процес перебудови. Населення зросло із 21 тис. у 1956 до 100 тис. у 1988. Із 1970-х рр. пром. підпр-ва були сконцентровані в індустріальних зонах Бурдюжень та Шкеї. Після революції 1989 в Румунії С. пережила низку трансформацій. 1990 було створено Музей буковинського села, а пед. ін-т перетворено на Ун-т «Штефан чел Маре». У місті діє ген. консульство України. У Сальчі — міжнар. аеропорт «Сучава».

Літ.: *Schmidt W.* Suczawa's historische Dankwurdigkeiten von der erste historischen Kenntnis, bis zur Verbindung der Bukowina mit Oesterreich. Czernowitz, 1876; *Romstorfer K.A.* Cetatea Sucevii. Bucureşti, 1913; *Matei M.D.* Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava. Bucureşti, 1963; Грамоти XIV ст. К., 1974; Suceava: File de istorie: Documente privitoare la istoria oraşului 1388—1918, vol. 1. Bucureşti, 1989; *Oprea N.* Suceava: Cronica ilustrata. Suceava, 2004; *Şlapac M.* Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul sec. al XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea). Chişinau, 2004; Suceava: Intre trecut şi present/ Suceava: Between past and present. Suceava, 2009.

М.К. Чучко.

СУЧА́ВСЬКА ОБОРО́НА 1653 — завершальний епізод *Молдовських походів Б.Хмельницького і Т.Хмельницького 1650, 1653.* Перемога укр. військ у *Батозькій битві 1652* і шлюб Т.*Хмельницького* з Роксандою (див. Д.-Р.*Хмельницька*) — дочкою молдов. господаря Василя *Лупу* — значно посилили укр. вплив у придунайських князівствах. Занепокоєна *Річ Посполита* разом із трансильванським кн. Дєрдем II *Ракоці* та валаським господарем Матеєм *Басарабом* надали підтримку молдов. опозиції, яка скинула з престолу Василя Лупу і привела до влади Георгія Стефана. Він запропонував свою допомогу Речі Посполитій. У відповідь на прохання Василя Лупу про допомогу виступив Т.Хмельницький. Цей похід мав успішний початок, але після поразки під Тирговіште (нині місто в Румунії) козакам довелося відступати в Україну. Повторний заклик Василя Лупу знову спричинився до виступу Т.Хмельницького в похід на чолі 8 тис. козаків. 11 серпня 1653 він форсував Дністер під Сорокою (нині м. Сороки, Молдова) і розбив там передові ворожі загони. Потім Василь Лупу залишився на переправі, а Т.Хмельницький за допомогою татар. кінноти прорвав ворожу блокаду і 21 серпня вступив до *Сучави.* Там уже перебували дружина Василя Лупу в другому шлюбі, їхні син та вагітна дочка, а також частина держ. скарбу Молдови. Козаки вже другого дня витримали штурм, здійснений кам'янецьким полк. Я.Кондрацьким. Тим часом об'єднане військо на чолі з молдов. господарем Георгієм Стефаном (польс., молдов., валаські, трансильванські, а також нім. найманці) збільшувалося, особливо після приходу сил трансильванського головнокомандуючого Я.*Кемені.* Уже через два дні ординці відмовилися боронити місто і прорвалися назад, до *Хотина* й *Могилева-Подільського.* Козаки залишилися самі і тримали оборону, а Т.Хмельницький організовував успішні вилазки і сам виявив зразкову мужність та військ. мист-во. Оборона Сучави тривала понад місяць, обложені відбивали ворожі штурми, але з кожним днем ситуація погіршувалася через брак провіанту та боєприпасів (козаки почали їсти коней, навіть кінські шкури), сморід від трупів тварин отруював повітря, бракувало навіть води. У цей час був смертельно по-

ранений Т.Хмельницький, який помер від гангрени 12 вересня 1653. Його замінив полк. Федорович. Довідавшись про загибель Т.Хмельницького, союзники пішли на ген. штурм, але зазнали тяжких втрат. Козаки трималися мужньо, однак смерть Т.Хмельницького — спадкоємця молдов. престолу — і нестерпний голод змусили розпочати переговори. 23 вересня 1653 польс. король *Ян II* Казимир Ваза послав із Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*) С.Маховського для укладення миру з обложеними козаками. 9 жовтня 1653 були підписані умови почесної капітуляції. Козаки мали вільно вийти із Сучави без артилерії й прапорів, але з ін. зброєю та майном, узявши із собою тіло Т.Хмельницького. Коли ж козаки (чисельністю понад 4 тис. осіб) вийшли з-за мурів фортеці і стали купувати провіант, поляки й молдовани раптом напали на них і вбили кількасот. Тоді козаки, зайнявши окопи, знову почали готуватися до оборони. Тільки тоді, коли їм дали в заклад значних персон як гарантію безпечного відходу, вони створили рухомий табір (див. *Вагенбург*) і з музикою та барабанним боєм, взявши із собою частину артилерії та прапорів, покинули Сучаву й пішли в Україну (10 жовтня 1653). 2 листопада вони зустрілися на берегах Дністра з українсько-татар. військом, котре поспішало їм на допомогу. Тривала оборона Сучави дала можливість укр. війську Б.*Хмельницького* виграти час й успішно блокувати війська Речі Посполитої під Жванцем (див. *Жванецька облога 1653*), що визначило переможний фінал цієї битви та кампанії 1653 в цілому.

Дж.: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965.

Літ.: *Мицик Ю.* Невідомий лист Тимоша Хмельницького. «УІЖ», 1984, № 1; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 1. К., 1996; *Матях В.* Тиміш Хмельницький. В кн.: Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1997; *Milewski D.* Kapitulacja Suczawy. В кн.: Staropolska sztuka wojenna XVI—XVII wieku. Warszawa, 2002.

Ю.А. Мицик.

СУЧА́ВСЬКІ ФАЛЬШИ́ВКИ, Сучавські підробки — див. *Домніца.*

«СУЧА́СНИК», Клуб творчої молоді «Сучасник» — неформальна організація *шістдесятників*, яка об'єднала нонконформістів, здебільшого талановиту студентську молодь повоєного покоління, що мешкала в *Києві*. До її складу входили поети В.*Симоненко*, М.*Вінграновський*, І.Жиленко, В.*Стус*, Л.*Костенко*, І.*Драч*, М.Холодний, прозаїки Є.*Гуцало*, Є.Концевич, В.*Шевчук*, літ. критики І.*Світличний*, І.*Дзюба*, Є.*Сверстюк*, художники А.*Горська*, В.*Зарецький*, Л.*Семикіна*, Г.*Севрук*, О.Заливаха, В.Кушнір, Г.Зубченко та ін. Намагалися їх очолити й контролювати діячі київ. міськ. к-ту *Ленінської комуністичної спілки молоді України* (І.Солдатенко і Т.Главак).

Формально перші збори клубу відбулись 8 березня 1960 в Театральному ін-ті. «С.» зародився як орг-ція загальнодемократично-інтернац. напряму. Як свідчив Л.Танюк, прийшли К.Кримець і Є.Ганін від музикантів, І.Ткачиков — від архітекторів, «щедрівна група» з консерваторії, О.*Бердник* — від письменників. Коли до клубу увійшли художники А.Горська, В.Зарецький, Г.Пришедько, Г.Зубченко, клуб швидко українізувався. Процес відбувався навколо розбудови музею І.*Гончара* (утворився 1959). Першим президентом клубу став реж. Л.Танюк. Коли, з точки зору властей, «С.» став некерованим і Л.Танюк почав готувати в *Одесі* та *Львові* політично загострені спектаклі, його вирішили усунути. У лютому 1963 клуб очолив В.Зарецький. Клуб ніде не реєструвався. Формальних планів роботи і звітів не було. Членських квитків чи посвідчень не існувало. Проте «С.» став масовою орг-цією. Це відбулося завдяки щедрувальникам і танцюристам з ансамблю «Веснянка» В.Нероденка. До них приєдналися хористи із «Жайворонка» — хору, що виник 1961 при Київ. консерваторії (керівники — Б.Рябокляч, В.Смогитель і В.Завойський). Згодом виник нар. фольклорно-етногр. хор Л.Ященка «Гомін» (1969).

У формуванні ідеології шістдесятництва вирішальну роль відіграли антології Яра *Славутича* «Розстріляна муза» ([Detroit,] 1955), Б.*Кравціва* «Обірвані струни: Антологія поезії поляглих, розстріляних, замучених і засланих 1920—1945» (Нью-Йорк, 1955) та Ю.*Лавріненка* «Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933» ([Paris,] 1959; див. *«Розстріляне відродження»*), збірник документів «Вивід прав України/Впорядкування, вступна стаття і довідки Б.Кравцева» ([Нью-Йорк,] 1964), вплив політика (колиш. діяча УКП), прозаїка Б.*Антоненка-Давидовича*, широко ерудованого перекладача Г.*Кочура*, пропагандиста бойчукізму, мистецтвознавця І.*Врони*. Усі троє були в'язнями комуніст. таборів. Активно підтримував лідерів клубу реж. М.Крушельницький.

Діяльність членів «С.» підсумували літ. критики укр. еміграції. Побачили світ монографія І.*Кошелівця* «Сучасна література в УРСР» ([Нью-Йорк,] 1964), де розгорнуто концепцію чотирьох поколінь рад. літератури й визначено роль останнього з них («Шестидесятники»), видання О.Зінкевича «З генерації новаторів — Світличний і Дзюба» (Балтимор, вид-во «Смолоскип», 1967) та Б.Кравціва «Шістдесят поетів шістдесятих років: Антологія нової української поезії» (Нью-Йорк, 1967).

1965 І.Світличний нелегально передав непідцензурні вірші й щоденник В.Симоненка для публікації в мюнхенському вид-ві «Пролог» (ж. *«Сучасність»*). Паралельно І.Кошелівець видав їх окремою книжкою під назвою «Берег чекань» ([Нью-Йорк,] 1965). І.Світличний передав на Захід також матеріали, які склали видання «Українські юристи під судом КГБ» (1968), а В.*Чорновіл* — «Лихо з розуму: Портрети двадцяти "злочинців"» (Париж, 1967). Шістдесятники поширювали видану в Мюнхені (ФРН) працю М.*Прокопа* «Україна і українська політика Москви» (ч. 1. Мюнхен, 1956).

Чи не найпоказніше діяльність клубу творчої молоді виявилась у протестних масових вечорах, що відбувалися в найкращих тодішніх київ. залах, поетичних вечорах по київ. ін-тах. 14

травня 1962 у Жовтневому палаці к-ри (будинок колиш. НКВС УРСР із в'язницею) відбувся вечір Л.*Курбаса*, який організував Л.Танюк. Виступили причетні до *«Березоля»* нар. арт. СРСР В.*Василько*, ректор Харків. театрального ін-ту Д.Власюк, нар. арт. СРСР О.*Сердюк*, нар. арт. СРСР Н.*Ужвій*, нар. худож. СРСР А.*Петрицький*, дружина Остапа *Вишні* В.Губенко-Маслюченко, засл. арт. УРСР О.Романенко, нар. арт. СРСР М.Крушельницький.

В обстановці хрущовської «відлиги» в «С.» виникла група ентузіастів, що збирала матеріали про репресії 1930-х рр. А.Горська, В.Симоненко і Л.Танюк в лісі в районі *Биківні* виявили рештки людських кістяків. 23 грудня 1962 в Жовтневому палаці «С.» провів вечір пам'яті страченого драматурга М.*Куліша*. Із вступним словом виступив М.*Бажан*.

1 червня 1963 відбувся вечір пам'яті В.*Маяковського*, сценарій якого написав І.Дзюба. Там було публічно прочитано вірш «Долг Украине». Широким відгомоном розійшовся вечір І.*Франка*, що відбувся 8 червня 1963 в Ін-ті харчової промисловості ім. А.Мікояна на Володимирській вул. Після нього біля пам'ятника І.Франку читали вірші, зокрема С.Тельнюк — «Пісеньку останнього гурона». Друга частина вечора пройшла зі смолоскипами.

Під грифом «С.» в Київ. філармонії, де працювала Т.Цимбал, і Укр. театрального товариства було надруковано афішу вечора Лесі *Українки*, призначеного на 31 липня 1963. В останній момент його заборонили. Утім І.Дзюба як ведучий провів його «під штахетами», «на лавках». Т.Цимбал прочитала яскраво політ. твори Лесі Українки «Товаришці на спомин», «Мрії», «І ти колись боролась». Нові вірші прочитали Л.Костенко, І.Жиленко, М.Вінграновський, І.Драч, С.Тельнюк. Виступив також Є.Сверстюк. 12 березня 1964 відбувся останній, шевченківський, вечір «С.» в Жовтневому палаці. Режисером дійства був Б.Головатюк, учень М.Крушельницького. Стрижнем програми стали Шевченкові твори, які читав («І мертвим, і живим» — повністю) диктор укр. радіо, згодом — священик, П.Бойко.

У повсякденності діяльність клубу провадилася за секціями — театральною, мистецькою та ін. Із лекціями виступали І.Світличний, Г.*Логвин*, що керував поїздками по істор. місцях України з вивченням архіт. пам'яток. Відбулися лекції, присвячені Г.*Косинці*, Є.*Плужнику*, М.*Хвильовому* та ін. Велику роль відігравали міжособистісні контакти з молодими діячами Львова та ін. міст.

Діяльність «С.» викликала шалену протидію з боку властей. Активну публічну діяльність членів клубу припинили арешти 1965 (Є.Кузнєцової, Я.Геврича, О.Мартиненка, І.Русина, І.Світличного, М.Гриня). 1970 була вбита А.Горська. 1972 прокотилася нова хвиля арештів. Діяльність шістдесятників набула згодом характеру дисидентства.

У роки незалежності України з ініціативи Н.*Світличної* було розроблено концепцію громад. орг-ції «Музей шістдесятництва», який очолив М.*Плахотнюк* (нині філіал *Музею історії міста Києва*). Колиш. діячі «С.», а також вид-во «Смолоскип», що перебазувалося до Києва, відіграють провідну роль у видаванні джерел з його історії (Л. та Н. Світличні, Л.Танюк, І.Дзюба, М.Коцюбинська, Є.Сверстюк та ін.).

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі Опору 1960—80-х років. К., 1995; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000; *Корогодський Р.* Брама світла: Шістдесятники. Львів, 2009; *Білокінь С.* Клуб творчої молоді «Сучасник». В кн.: Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції, вип. 10. К., 2010; Рух Опору в Україні, 1960—1990: Енциклопедичний довідник. К., 2010; *Білокінь С.* Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960—1965). К., 2012.

С.І. Білокінь.

«СУЧА́СНІСТЬ» — укр. часопис літератури, мист-ва та сусп. життя. 1961—90 видавався в Мюнхені (ФРН), 1990—91 — у Ньюарку (шт. Нью-Джерсі, США). Із 1992 — у *Києві*. Виходить щомісяця. Часопис виник 1961 внаслідок об'єднання «Української літературної газети» (1955—60) та «Сучасної України» (1951—60). У «С.» друкувалися статті, присвячені суспільно-політ., етнонаціональним, демографічним процесам в УРСР, розвідки з літератури, мист-ва та к-ри, міжнар. життя і політики, перекладні твори з нім., англ. та франц. мов, поезії, есе. Із часописом співробітничали плеяда відомих укр. діячів, письменників, публіцистів та науковців з діаспори, зокрема: Е.Андієвська, М.Андрієнко-Нечитайло, В.*Барка*, Ю.*Бойко-Блохін*, В.Бойчук, В.Бургард, В.Вовк, Я.*Гніздовський*, В.*Голубничий*, С.*Гординський*, Т.*Гунчак*, А.Камінський, Б.Кордюк, І.-С.*Коропецький,* І.*Кошелівець*, Б.*Кравців*, В.*Кубійович*, Ю.*Лавріненко*, В.Лесич, І.*Лисяк-Рудницький*, І.*Майстренко*, В.*Маркусь*, І.Мигул, П.Одарченко, О.*Пріцак*, У.*Самчук*, В.Стахів, Д.*Струк*, Ю.Тарнавський, Ю.*Шевельов*, Р.*Шпорлюк* та ін. На основі редакторського та авторського колективу «С.» 1961 засноване вид-во «Сучасність», яке впродовж 1960—80-х рр. видало кілька серій самвидавської, дисидентської та забороненої в *СРСР* літератури (праці П.*Григоренка*, І.*Дзюби*, І.Калинця, Л.*Лук'яненка*, М.Мороза, Є.*Сверстюка*, І.*Світличного*, В.*Симоненка*, Г.Снєгірьова, В.*Стуса*, В.*Чорновола*, Т.Ходорович), а також антології, переклади, спогади, поезії. Наприкінці 1980-х рр. у «С.» опубліковано низку розвідок та матеріалів, присвячених демократ. реформам і перебудові в СРСР. Із кінця 1980-х — поч. 1990-х рр. із «С.» активно співробітничають автори з України.

Літ.: Сучасність, 1961—1985: Вибране. Мюнхен, 1987; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні, т. 2. К., 1998; Бібліографічний довідник журналу «Сучасність»: 1961—2003. Львів, 2003.

О.В. Ясь.

СУШИ́ЦЬКИЙ Феоктист Петрович (1883—1919) — учений-літературознавець, історик літератури. Закінчив історико-філол. факультет Київ. ун-ту, учень професора В.*Перетца*. Викладав у київ. г-зіях, із 1907 — приват-доцент Київ. ун-ту. 1917—19 брав участь у створенні укр. вищих шкіл. Був одним із засновників і професором Укр. нар. ун-ту в *Києві*, Укр. науково-пед. академії


Л.Г. Сушко.


Р. Сушко.

(1917—18), ректором і професором *Українського Київського державного університету* (1918—19). Упродовж 1918—19 керував працею Археогр. комісії ВУАН, редагував *«Записки історично-філологічного відділу ВУАН»*. Головні наук. праці присвячені дослідженню т. зв. західноруських (українських і білоруських) літописів. Зокрема, «Киевские списки “Беседы трех святителей”» (1911), «До історії поетичного оповідання про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия» (1919, 1920), «Західноруські літописи як пам'ятки літератури» (1920).

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 1—2. Ужгород, 1923—30; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. К., 1993.

Т.С. Осташко.

СУШКО́ Лука Григорович (16.10.1919—11.09.2011) — військовик, генерал-майор (2008). Герой України (1999). Н. в с. Вербка (нині село Летичівського р-ну Хмельн. обл.). 1938—39 — учитель математики сільс. школи Могилів-Подільського р-ну Він. обл. Із 1939 служив у Червоній армії. 1941 закінчив Сизранське танк. уч-ще (1941). Учасник Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45. Брав участь у бойових діях на Ленінградському (жовтень 1941 — лютий 1942), Калінінському (лютий 1942 — січень 1944), 1-му Прибалтійському (січень 1944 — червень 1944), 2-му і 3-му Українських (із червня 1944) фронтах. Гвардії капітан, заст. командира 84-го гвард. танк. полку 30-ї механізованої Дністровської бригади 9-го гвард. механізованого Дністровсько-Римницького корпусу. Відзначився героїзмом у ході Віденсько-Балатонської операції 1945. 1945—49 — командир 84-го танк. полку. Від 1949 — нач. навч. танк. центру, голова Куйбишевського обласного к-ту Добровільного т-ва сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ), військ. комендант м. Потсдам (Німеччина), старший викладач тактики у вузах *Києва*. 1950—55 навч. на істор. ф-ті Куйбишевського пед. ін-ту. Член ЦК ДТСААФ СРСР (1960—65). 1975 вийшов у відставку, полковник. Працював нач. житлового господарства КДБ при РМ УРСР (1975—77), зав. відділу видавництва «Радянська школа» (1977—78), зав. відділу Дирекції по експлуатації комплексу споруд центральних держ. архівів України (1978—99).

Нагороджений орденами Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, Вітчизн. війни 2-го (1943) і 1-го ст. (1944), Богдана Хмельницького 3-го ст., «За мужність» 3-го ст., більше, ніж 30-ма медалями; Герой України із врученням ордена «Золота Зірка» № 2 (1999).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Сушко Лука Григорьевич (1919—2011): http://vrazvedka.com/vet/shushko.html; Герои Украины «Эксперт. Украинский деловой журнал», 2012, № 44.

В.Й. Бузало.

СУШКО́ Олександр (1880—1966) — історик, громад. діяч, журналіст, викладач. Родом із *Галичини*. Напередодні *Першої світової війни* емігрував у США. 1915 — один з організаторів 1-го Заг. з'їзду українців Манітоби (США), редактор газ. «Канадійський русин», а також науково-літ. час. «Україна». Після переїзду в Чикаго (шт. Іллінойс, США) працював викладачем історії слов'ян. народів у Чиказькому ун-ті. Автор низки публіцистичних статей та досліджень, які присвячені історії Церкви 16 ст., актуальним проблемам укр. еміграції.

П. у м. Чикаго.

Праці: Єзуїти в заведеню унії на Руси в доберестейській добі. Львів, 1902; Петро Скарга в офіціяльній російській науці: Замітки до студії М.А. Стельмашенка «Политическая деятельность Петра Скарги». Львів, 1903; Варшавський синод з р. 1561. Львів, 1904; Впровадженє єзуїтів до Польщі: Історично-критична студія. Львів, 1904; Епізод з життя Петра Скарги. Львів, 1904.

Літ.: Листування Володимира Гнатюка з Михайлом Грушевським. В кн.: Старожитності Південної України, вип. 16. Запоріжжя, 2006.

Ф.І. Steблій.

СУШКО́ Роман (09.03.1894—14.01.1944) — військ. і політ. діяч. Н. в с. Ременів (нині село Кам'янко-Буського р-ну Львів. обл.). Освіту здобув у *Академічній гімназії у Львові* (1912) та на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Активний учасник молодіжного, січового, пластового рухів у *Львові.* У роки *Першої світової війни* — командир чоти, сотні *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті (перебував у полоні 1916—17). Із січня 1918 — командир 1-ї сотні *Галицько-Буковинського куреня січових стрільців* у *Києві* в боях із більшовицькими загонами і військами М.А.*Муравйова*, член Стрілецької ради. За часів *Української Держави* — старшина в Запорізькому корпусі на Слобожанщині. Із листопада 1918 — командир куреня, полку, д-зії Окремого корпусу Січових стрільців на більшовицькому, денікінському фронтах. Улітку 1920 — командир бригади 6-ї д-зії Армії УНР, учасник боїв з *Першою Кінною армією* під Замостям (нині м. Замость Люблінського воєводства, Польща). Восени 1921 — командир бригади Повстанської армії Ю.*Тютюнника* в *Другому Зимовому поході Армії УНР 1921.* Із 1922 перебував у таборах *інтернованих формувань Армії УНР* в Польщі, член проводу *Української військової організації*, закінчив ф-т права Празького ун-ту (1927), скерований до *Львова* Крайовим командантом УВО. Після 1930 — член Проводу укр. націоналістів, військ. штабу *Організації українських націоналістів*, зазнав переслідування польс. властями, перебував у тюрмах. Із 1933 перебував у Празі (Чехословаччина), *Відні*, виїжджав до США і Канади. Навесні 1939 сформував укр. легіон у Словаччині, який згодом розформований німцями. У період німецько-рад. війни 1941—45 був членом *Українського центрального комітету* (*Краків*), прихильником мельниківського крила ОУН. Із 1942 перебував у Львові, де загинув за нез'ясованих обставин.

Похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Степанівна О.* Напередодні великих подій. Львів, 1930; «Золоті ворота»: Історія Січових стрільців. Львів, 1937; Оборона Замостя. Торонто, 1956; *Дзіковський В.* Силюети старшин УСС. В кн.: За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; *Кедрин І.* Життя. Події. Люди. Нью-Йорк, 1976.

К.Є. Науменко.

СФАНЦ (молдовське звуконаслідування до німецького zwanzig — двадцять) — типове молдов. позначення *цванцигера* (20 австрійс. срібних *крейцерів* 18—19 ст.), вживане поряд з ін. розмовним позначенням «*ороківець*». Ці популярні в *Галичині* та на *Буковині* срібні монети, що карбувалися 1753—1848 за конвенційною стопою (6,68 г 583-ї метричної проби), 1852—56 — за зміненою стопою (4,33 г 900-ї проби), 1857—67 — за стопою австрійс. валюти (4,13 г 900-ї проби), а 1868—72/78 — за зменшеною вагою (2,67 г 500-ї проби), активно вивозилися через Буковину на територію Молдови. Спекуляція цими «дзвінкими монетами» (moneta sonante) була постійним джерелом прибутку буковинських та галицьких купців.

Літ.: *Lecca O.G.* Dicţionar istoric, arheologic şi geografic al Romaniei. Bucureşti, 1937; *Kiriţescu C.C.* Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui, vol. 1, partea 2: Crearea sistemului bănesc al leului şi funcţionarea lui in perioada capitalismului premonopolist. Bucureşti, 1964; *Ocheşeanu R.* «Firfiricii» la mijlocul secolui al XIX-lea in România. В кн.: Buletinul societăţii numismatice române: Anii LXXX—LXXXV, nr. 134—139. Bucureşti, 1992; *Probszt G.* Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918, teil. 1—2. Wien—Köln—Weimar, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Його ж.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918/21). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

СФА́ТУЛ ЦЕ́РІЙ (румун. Sfatul Ţării — «Рада країни» чи «Рада краю») — вищий законодавчий орган *Бессарабії* протягом грудня (листопада) 1917 — листопада 1918. Створений 4 грудня (21 листопада) 1917 в м. Кишинів (нині столиця Молдови) за ініціативою Молдав. нац. партії та на підставі рішень Військовомолдав. з'їзду, який відбувся 2—9 листопада (20—27 жовтня) 1917. Голова С.ц. — есер І.Інкулець, віцеголова — П.Халіппа. При виконавчому органі бессарабського парламенту видавалася газ. «Сфатул церій». 15 (2) грудня 1917 С.ц. проголосив Бессарабію Молдав. Демократ. Республікою, федеративною частиною вже неіснуючої Рос. Демократичної Республіки. 20 (7) грудня 1917 був створений виконавчий орган С.ц. — Рада ген. директорів, яка складалася з 9-ти міністрів. Її очолив П.Єрхан. С.ц. намагався розгорнути національно-держ. буд-во, зокрема призначив повітових комісарів, створив к-ти з розробки низки законодавчих актів, а також проводив заходи з організації молдав. збройних сил. Водночас діячі С.ц. за тяжких політ. та екон. обставин проводили інтенсивні переговори з румун. урядом, які ускладнювалися гострою внутрішньополіт. боротьбою, зокрема загрозою більшовицького перевороту. Наприкінці грудня 1917 С.ц. на пропозицію П.Єрхана більшістю голосів ухвалив рішення про введення румун. військ для подолання хаосу й анархії на території Бессарабії. 23—24 (10—11) січня 1918 С.ц. під впливом III Універсалу, проголошеного *Українською Центральною Радою* 22 (9) січня 1918 (див. також *Універсали Української Центральної Ради*), проголосив незалежність Молдав. Демократ. Республіки, зокрема гарантував демократ. права та свободи, рівність громадян усіх національностей, передачу землі селянам та ін. Після кількамісячних консультацій між румун. урядом та діячами С.ц. була досягнута домовленість про входження Бессарабії до складу Румунії на правах автономної провінції. Вищим органом Бессарабії як автономії залишався С.ц. Частина депутатів С.ц., яка не визнавала цю угоду, була змушена втекти, деякі з них були розстріляні румун. військ. властями. 9 квітня (27 березня) 1918 С.ц. більшістю голосів ухвалив рішення про об'єднання Румунії та Бессарабії на засадах *автономії*, хоч представники нім., болг. та гагаузької меншин утрималися під час цього голосування. 25—26 листопада 1918 С.ц., попри відсутність кворуму, відмовився від автономії Бессарабії під тиском румун. сторони, котра прагнула забезпечити сприятливий грунт для міжнар. визнання *анексії* Бессарабії на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* 27 листопада 1918 румун. король Фердинанд I Гогенцоллерн-Зігмарінген видав указ про ліквідацію Молдав. Демократ. Республіки та розпуск С.ц. Частина депутатів С.ц. висловили протест румунському уряду та вимагали повернутися до акта 9 квітня (27 березня) 1918. Утім румун. сторона проігнорувала цей протест. Зрештою, д-ви *Антанти* визнали право Румунії на Бессарабію, незважаючи на позицію укр. делегації. УЦР, *Українська Держава* та Директорія *Української Народної Республіки*, як і рад. уряд, не визнавали румун. анексії Бессарабії.

Літ.: Революционное движение в 1917 году и установление советской власти в Молдавии. Кишинев, 1964; Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции в 1917—1920 гг.: Сборник документов и материалов. Кишинев, 1967; *Антонюк Д.И. и др.* «Сфатул цэрий» — антинародный орган. Кишинев, 1987; *Левит И.Э.* Движение за автономию Бессарабии в 1917 году: Образование Сфатул Цэрий. Провозглашение Молдавской Демократической Республики. Кишинев, 1997; *Його ж.* Год судьбоносный: От провозглашения Молдавской Республики до ликвидации автономии Бессарабии: Ноябрь 1917 — ноябрь 1918. Кишинев, 2000; История Республики Молдова: С древнейших времен до наших дней. Кишинев, 2002.

О.В. Ясь.

СФРАГІ́СТИКА, або ж сигілографія (від грец. σφράγις — печатка, лат. sigillum — печатка) — спец. (допоміжна) істор. дисципліна, яка займається вивченням типів, форм, зображень, написів, способів прикріплення, матеріалу виготовлення, правового значення печаток, а також циліндрів стародавнього світу, гем (інталій), скарабеїв та ін. сфрагістичних знаків із метою встановлення вірогідності, датування, авторства та форми документів, справочинства, вивчення матеріальної, духовної к-ри, мист-ва, іконографії, форм сусп. комунікації, політ., реліг., соціальної антропології, історії письма тощо.

Перші відомості про печатки сягають 3 тис. до н. е. (печаткові матриці з Ассирії). У Вавилоні, Єгипті, Месопотамії печатки мали форму циліндрів, глиняних плит, гем-перснів. Вони відігравали роль знаків, які забезпечували непорушність речей. У Стародавній Греції та *Римі Стародавньому* печатки гарантували автентичність, посвідчували вірогідність написаного (листи,



Відбиток печатки з універсалу гетьмана Г. Лободи. 1595. Реконструкція.



Відбиток печатки гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. 1620—1622.



Мідна матриця печатки Коша Війська Запорозького Низового. Друга половина 17 ст.



Печатка сажотрусів м. Львова із зображенням патрона цеху — св. Флоріана. 1793.

тестаменти, рахунки, розписки). Проте виконували цю роль як другорядний елемент, оскільки найважливішою ознакою легітимності написаного був підпис.

Печатка також знана і на сторінках Святого Письма.

У середньовіччі юрид. роль печатки зросла за часів Каролінгів (8 ст.). І до 16 ст. підпис на документі був на другому плані. Можна стверджувати, що період середньовіччя був періодом небувалого значення печатки як критерію вірогідності документа. Невипадково цюрихський канонік, кантор Конрад із Муре (трактат «Summa de arti prosandi» (1275) — одне з перших відомих досліджень печаток у контексті способу спорядження актового матеріалу) назвав печатку тілом документа на противагу тексту як його душі («...sigillum, quod se habent ad modum corporis»).

Важливість печатки в діловодстві зумовила створення правил використання печаток та способів супроводження ними документів. 1166 Папа Римський Александр III видав буллу, згідно з якою печатка визнавалася як одна із трьох ознак легітимності документа. Будь-яке пошкодження печатки або ж її відсутність на документі могли свідчити про неавтентичність написаного.

У середньовіччі печатка була ознакою високого соціального статусу, виконувала роль пропаганди політ. програми монархів, *князів*, *шляхти*. Печатки також мали церкви, монастирі, церк. ієрархи, *духовенство*, органи міськ. самоврядування, суд. інституції, *цехи*, селяни, *братства*, *міщани*.

На печатках зображувалися образи власників (тип печаток портретний), їхні *герби*, святі патрони, елементи, пов'язані з характерною діяльністю власника, гмерки тощо.

Сфрагістичний образ доповнювався довкільним (або ж у кілька рядків) написом (легендою, епіграфом). Зазвичай епіграф вказував на ім'я власника печатки, його статус, геогр. ознаку.

Використання печаток регулювалося юридичними актами (за білоруським істориком А.Цітовим — «сфрагістичним законодавством»).

Важливість і значимість печатки у справочинстві зумовлювали спроби виготовлення й використання фальшивих печаток.

Форма. Дослідники сфрагістики виділяють близько 20-ти форм печаток. Найбільш популярними з них є круглі, овальні, прямокутні, еліпсоподібні.

Матеріал. У середні віки печатки були металеві (срібні, золоті, свинцеві) та воскові. У період превалювання пергаменту поширеними були печатки вислі — привішувалися до документа в наступний спосіб: у нижній частині пергаменту робили отвори, крізь які протягали шовкові шнурки. На них клали воскову масу і спец. приладами (буллотиріями) притискали її з обох сторін. У результаті отримували двосторонню вислу печатку. Часто замість шовкових шнурочків печатку тримали пергаментні смужки. Для збереження воскового сфрагісу від пошкоджень його вкладали в мішечки або ж металеві футляри (т. зв. кустодії, від лат. custodium).

Був також ін. спосіб виготовлення вислої печатки — у воскову мисочку (через отвір якої протягували шнурочки) вливали віск, а потім прикладали толокою.

Протягом 15 ст. також мали місце і прикладні печатки: на воскову мастику прикладався клаптик паперу та притискався печатковою толокою. Як наслідок, папір ставав складовою частиною відтиску. Подібна техніка застосовувалася аж до поч. 20 ст.

Починаючи із 16 ст., коли на зміну пергаменту прийшов папір, вислі печатки поступово поступаються відтисненим на документі. Як матеріал набув поширення іспанський лак (сургуч), меншою мірою смола, тісто. З кінця 17 ст. розповсюдилися сажа, фарба, чорнило, а також т. зв. паперові печатки — витиснені насухо.

Досить популярними були печатки-персні (сигнети), якими послуговувалися шляхетські родини.

Печатки завірювали документи, надавали їм юрид. сили, що підтверджували коробораційні (сигіляційні) формули.

Перші згадки про печатки в давньоукр. джерелах належать до часів *Київської Русі*. У *«Повісті временних літ»* містяться згадки про сфрагіси київ. кн. *Ігоря*.

У період укр. середньовіччя печатки були вислі, металеві (свинцеві), які називалися буллами. Їх, окрім князів, використовували ієрархи, урядники.

У Галицько-Волин. державі функціонували печатки воскові, що було свідченням близьких взаємин із країнами Центральної та Західної Європи, де власне воскові сфрагіси домінували.

Із 2-ї пол. 14 ст. із запровадженням у містах *магдебурзького права* поширилася міська печатка. Одним із перших міську печатку з-поміж укр. міст набув *Львів* (серед. 14 ст.).

Правдоподібно, в цей період поширилися печатки цехів *Галичини*. Укр. історик В.Гавриленко, досліджуючи грамоту львів. цехів від 1425 на вірність польс. королю, припускає, що сигілюми вироб. корпорацій могли функціонувати значно раніше.

У новітні часи набула поширення т. зв. написова печатка, на якій відсутнє зображення.

Застосування печаток на укр. землях регламентувалося законодавчими нормами — *Статутами Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588), *«Правами, за якими судиться малоросійський народ»* (1743), органами влади д-в, у складі яких перебували укр. землі, а також розпорядженнями світських, церк. інституцій.

Укр. сфрагістичний матеріал 10—20 ст. (печатки міські, сільські, князівські, шляхетські, цехові, братств, освітніх, державних установ, церков, монастирів, ієрархів, *козаків*, *гетьманів*) доводить, що печатка була виразом естетичних смаків, політ., соціального, реліг. статусу, своєрідним автопортретом власника.

Історіографія. У поле наук. уваги печатки, як згадано вище, потрапили вже щонайменше в 13 ст. 1681 француз Ж.Мабільйон у трактаті «De re diplomatica libri sex» особливу увагу приділив печаткам як невід'ємному атрибуту актового матеріалу.

У 18 ст. печатки були у фокусі наук. вивчення нім. дослідників Й.Гейнекція, Й.Геймана (запровадив термін «сфрагістика»), Й.Ґаттерера, Г.Ерхарда, Ф.Гуха.

Протягом 19 ст. виходили друком каталоги печаток та їх опрацювання з архівів, б-к та музеїв багатьох європ. країн. С. стала самостійною наук. дисципліною.

Нині сфрагістичні дослідження в Європі координує Міжнар. сфрагістичний к-т. Одним із результатів роботи к-ту є Міжнар. сфрагістичний словник (1990), в якому представлені ключові поняття С. в 13-ти мовах.

В Україні вивчення печаток пов'язують з університетськими викладачами Г.Уліхом (Львів, 1785) та К.Пауловичем (*Харків*, 1828), які одні з перших впровадили вивчення печаток у навч. курс.

Одним із перших укр. дослідників, який науково опрацював сфрагістичні пам'ятки, був митрополит Київський Євгеній (*Болховітінов*; 1818). На ниві укр. С. працювали О.*Лазаревський*, А.*Скальковський*, М.*Грушевський*, К.*Болсуновський*, І.*Крип'якевич*, Б.Барвінський, Т.Кибальчич, М.*Слабченко*, М.І.*Петров*, Д.*Яворницький*, В.Гавриленко, О.*Маркевич*, А.Бабенко та ін. Цікаві матеріали нагромадили й опублікували в контексті вивчення писемних, речових пам'яток музеї, архіви, археогр. комісії.

С. перебуває в тісному зв'язку з ін. галузями істор. знань (*археологією*, джерелознавством, дипломатикою, *геральдикою*, *нумізматикою*, *генеалогією*, мистецтвознавством, *іконографією*).

Сфрагістичний матеріал нині зберігається в різному фізичному стані в укр. архівах, б-ках, музеях, приватних збірках. У музейних фондах печатки здебільшого перебувають у нумізматичних колекціях, у заг. зібраннях, а відтак вони є мало вивченими та недостатньо інвентаризованими. Тому і їх дослідження, внаслідок розпорошеності, на сьогодні ускладнене. Значна їх частина потребує реставрації, покращення умов зберігання. А тому першочерговим завданням укр. С. є інвентаризація та каталогізація сфрагістичних пам'яток, які зберігаються в Україні. Паралельно слід проводити подібну роботу і в закордонних наук. інституціях, де зберігається сфрагістичний матеріал у хронологічних рамках від середньовіччя до 20 ст. включно.

Нагальною потребою є виконання копій печаток, зокрема з метою їх використання під час практичних занять з допоміжних істор. дисциплін на істор. ф-тах. Очевидно, доречним є створення кабінетів сфрагістики в тих архівах та музеях, де в цьому є необхідність.

Укр. сфрагістичні дослідження нині концентруються в інституціях *Національної академії наук України* (*Інститут історії України НАН України*, *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*), у *Львівському національному університеті*, *Національному університеті імені Тараса Шевченка*, у *Чернігівському історичному музеї*, приватному музеї родини Шереметєвих у *Києві*. Від 2011 в *Києві* виходить часопис «Сфрагістичний щорічник», на шпальтах якого друкуються матеріали сфрагістичних конференцій, започаткованих у Києві 2010.

Літ.: *Евгений (Болховитинов).* Примечание на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславовича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю. «Вестник Европы», 1818, ч. 100, № 15—16; *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: Извлечения из собственного запорожского архива. Одесса, 1841; *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка. «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 9; *Lecoy de la Marche.* Les Sceaux. Paris, 1889; *Болсуновский К.* Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, вып. 1—3. К., 1899—1914; *Петров Н.* Южнорусские металлические вислые печати дотатарского периода. В кн.: Труды Императорской Киевской духовной академии, кн. 5. К., 1913; *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. «ЗНТШ», 1917, т. 123—124; *Mikulski S. та ін.* Sfragistyka. Warszawa, 1960; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. К., 1977; Vocabulaire international de la sigillographie. Roma, 1990; *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. «ЗНТШ» (Львів), 1991, т. 222; Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик. К., 1991; *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII—XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського: Каталог. Львів—Чернігів, 1995; *Перкун В.* Церковна сфрагістика Правобережної України (1793—1917 рр.): Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2002; *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII — XVIII ст.): За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2002; *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2002; *Однороженко О.* Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2003; *Скочиляс І.* Парафіяльна сфрагістика Перемиської єпархії кінця XVIII — початку XX ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. н. К., 2004; *Перкун В.* Українські сфрагістичні студії 1991—2008 рр.: Стан та перспективи досліджень. «УЇЖ», 2010, № 1; Сфрагістичний щорічник, вип. 1. К., 2011.

В.О. Гавриленко, В.П. Перкун.

СХИ́ЗМА (грец. σχίσμα — розкол, розбрат) — розкол усередині церкви або ін. церк. орг-ції.

Уперше термін «схизма» використали для позначення розколу між східною (Константинопольською) і західною (Римською) церквами (484—519), що отримав назву Акакіанська С. Конфлікт спалахнув навколо виданого за правління візант. імп. Зенона «енотикона», автор якого патріарх Константинопольський Акакій не дав жодної згадки про постанови Халкідонського собору 451. Папа Римський Симпліцій засудив «енотикон», а його наступник піддав анафемі патріарха, який у відповідь викреслив ім'я папи із церк. диптихів. Наступною великою С. був конфлікт, спричинений догматичними розбіжностями та прагненням володарювати над християн. церквою Болгарії між патріархом Константинопольським *Фотієм* і Папою Римським Миколаєм. 863 на соборі італ. єпископів Фотія відлучили від Церкви, а на Константиноп. соборі 867 його учасники так само відлучили від Церкви Миколая. Ці події передували найбільшій С. в *християнстві* — розколу на *православ'я* і католицизм (1054).

Схизматики — розкольники в християн. церкві. Схизматиками називали тих християн, хто відділився від Церкви і створив окрему церк. орг-цію, але залишився вірним догматичним нормам і канонам віровчення. Після Великої С. 1054 і розподілу християн. церкви на Православну (Східну) і Католицьку (Західну) католики стали називати православних схизматиками.

У катол. церкві «Великою схизмою» називають загострення конфлікту папства з деякими за-



Відбиток печатки парафіяльного костьолу Святої Варвари у м. Бердичів. 19 ст.



Відбиток печатки правління пожежної охорони м. Львів. Початок 20 ст.



Відбиток печатки повітового суду Української Народної Республіки в м. Жовква. Імовірно, 1919.



Відбиток печатки Української Академії Наук у Києві. 1918.

хідноєвроп. країнами упродовж 1378—1417, у результаті чого одночасно обиралися кілька пап.

Літ.: *Иванцов-Платонов А.* История отделения Церкви Западной от Восточной. М., 1868; *Його ж.* Ереси и расколы трех первых веков христианства. М., 1877; *Поснов М.Э.* История христианской церкви (до разделения Церквей 1054 г.). Брюссель, 1994; *Лебедев А.П.* История разделения церквей IX, X и XI вв. СПб., 1999.

О.П. Жданович.

СХІ́ДНА ГАЛИЧИНА́ — сх. частина *Королівства Ґаліції і Лодомерії* (*Галичини*; 1772—1918), *коронного краю* монархії австрійських *Габсбургів* (із 1867 — *Австро-Угорщина*). Напівофіц. термін «Східна Галичина» виник для розрізнення двох частин коронного краю: східної, заселеної переважно українцями (терени колишніх *Руського воєводства* та *Белзького воєводства*), і західної, заселеної переважно поляками (терени колишніх Краківського і Сандомирського воєводств). Після 1918 територію С.Г. називали просто «Галичина».

Д.Я. Вортман.

«СХІ́ДНИЙ ВАЛ» («Ostwall») — стратегічний оборонний рубіж нім. військ восени 1943.

Перехід Червоної армії до стратегічних наступальних дій, низка невдач *Вермахту* на Сх. фронті спонукали нацистське кер-во до переоцінки своїх можливостей і поступового переходу до принципово нових рішень щодо подальшого ведення війни. Якщо влітку 1941 німці наступали на фронті 3 тис. км, улітку 1942 — 1 тис. км, то влітку 1943 вони змогли створити наступальне угруповання військ на ділянці фронту лише в 300 км. Ще навесні 1943 в А.*Гітлера* та його оточення почала формуватись ідея переходу до стратегічної оборони на противагу сподіванням деяких нім. генералів на вдалий літній наступ. Після поразки під Курськом (нині місто в РФ) ця ідея трансформувалася в конкретні рішення. 11 серпня 1943 А.Гітлер віддав наказ про обладнання стратегічного оборонного рубежу нім. військ, який було названо «С.в.» Його основою мав стати Дніпро в середній течії, на південь від Запоріжжя по р. Молочна, на півночі — рубіж по лінії р. Сож (прит. Дніпра), міст Орша, Вітебськ (нині місто і центр Вітебської обл., Білорусь), Псков (нині місто в РФ). Із середини вересня 1943 в документах Вермахту цей оборонний рубіж у смузі груп армій *«Південь»* та «А» отримав кодове найменування позиції «Вотан» (ім'я бога війни у давніх германців), на півночі — позиції «Пантера». У пропагандистських акціях залишалося первинне найменування — «С.в.» Передній край оборони проходив по лінії командних висот, прикритих потужними водними перешкодами, оборонний рубіж мав обладнуватися 2—3-ма оборонними позиціями з розвиненою системою траншей, опорних пунктів, довготривалих вогневих точок, протитанкових та протипіхотних загороджень. Готовність оборони визначалася на 15 листопада 1943. Організовуючи стратегічну оборону, нім. кер-во розраховувало на перехід до позиційної боротьби, утримання захоплених територій, знекровлення наступаючих рад. військ, проведення політ. комбінацій щодо розриву *антигітлерівської коаліції* та створення сприятливих умов для гідного завершення війни.

Кер-во груп армій «Південь» та «А» у серпні—вересні 1943 достатньо вдало організувало відхід підлеглих військ на стратегічний оборонний рубіж. Проте німцям повною мірою здійснити задумане не вдалося. «С.в.» залишився пропагандистським міфом. Інженерні роботи не були завершені, війська лише частково зайняли оборонні позиції. Рад. з'єднання, що з 20-х чисел вересня 1943 виходили до Дніпра, з ходу захопили на правому березі 23 плацдарми. У ході *Мелітопольської наступальної операції 1943* була прорвана пд. ділянка оборонної позиції «Вотан». Подальший хід подій показав, що перехід Вермахту до стратегічної оборони не забезпечив стабілізацію фронту та втягування сторін у форми позиційної збройної боротьби.

Літ.: Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 году (краткий оперативный очерк). М., 1951; *Бирюзов С.С.* Суровые годы, 1941—1945. М., 1966; *Уткин Г.М.* Штурм «Восточного вала». М., 1967; *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении: Воспоминания командарма, кн. 2. М., 1973; *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933—1945, т. 3. М., 1976; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1996; *Манштейн Э.* Утерянные победы. М., 2002; *Карель П.* Восточный фронт, кн. 2. М., 2003; *Михалев С.Н.* Военная стратегия: Подготовка и ведение войн Нового и Новейшего времени. М., 2003.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

«СХІ́ДНИЙ СВІТ» — журнал, орган *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*, заснований 1927. Мав два розділи: політико-економічний та історико-етнологічний. Відп. редактор — Я.*Ряппо*, члени редколегії — відомі вчені О.Гладстерн, В.*Левицький*, П.Ріттер, О.Федоровський. Серед авторів — В.*Бузескул*, П.*Тичина*, В.*Пархоменко*, А.*Ковалівський*. 1930, коли припинила діяльність Всеукр. наук. асоціація сходознавців, а замість неї постала Асоціація сходознавців-марксистів, яка стала видавцем журналу, змінилися його редколегія і структура. Фахівців і фундаторів усунули від роботи із журналом, натомість до редколегії увійшли компартійці: О.Полоцький, Л.Величко, О.Сухов та ін. З'явилися рубрики: «Закордонний Схід», «Проблеми радянської східної торгівлі», «Радянський схід», «Історія, етнологія, мовознавство, література», «Революційний рух та боротьба з імперіалізмом, економіка країн Сходу». Два останні номери 15 і 16/17 за 1931 вийшли під назвою «Червоний схід» — орган Всеукр. асоціації сходознавців-марксистів та Укр. НДІ сходознавства. Відновлений 1993 *Інститутом сходознавства імені А.Кримського НАН України* за ініціативи акад. О.*Пріцака*. Щоквартально публікує матеріали з історії, філології, к-ри країн Близького, Середнього, Далекого Сходу в їхніх взаєминах з Україною, переклади літератури зі сх. мов, інформацію про розвиток *сходознавства* в Україні та за кордоном.

Літ.: *Дмитрієнко М.Ф.* Журнал «Східний світ» (1927—1931): Історіографічний огляд. В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2. К., 1969; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. К., 2007.

Е.Г. Циганкова, Л.Ф. Шепель.

СХІДНОЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, Східноєвропейський дослідний інститут імені В.Липинського (СЄДІЛ; W.K. Lypynsky East European Research Institute) заснований за ініціативою групи укр. діячів 1963 (Філадельфія, США) для збереження, дослідження й публікації архівних матеріалів і наук. праць, пов'язаних із політологією, новітньою історією та к-рою України, зокрема спадщини В.*Липинського*, П.*Скоропадського* та *державницького напряму в українській історіографії*. До ініціативної групи належали Є.*Зиблікевич*, Д.Левчук, В.Лотоцький, В.Чума та ін.

Основу архівної колекції СЄДІЛ складає архів В.Липинського, який 1931 митрополит А.*Шептицький* придбав і передав на зберігання до церкви Святої Варвари у *Відні*. По закінченню *Другої світової війни* діячі укр. еміграції доклали чимало зусиль, щоб зберегти архів від рад. агентів, які його шукали. Після відновлення суверенітету Австрії (1955) їм вдалося отримати дозвіл на повне мікрофільмування архіву В.Липинського, що із кінця 1945 зберігався в Держ. архіві Відня. 1956 ця робота була закінчена, і матеріали з Відня були покладені в основу архів. колекції СЄДІЛ.

Першим директором СЄДІЛ (1963—86) був Є.Зиблікевич (1895—1987), діяч укр. національно-визвол. руху, сотник Армії УНР, член *Української військової організації* (із 1921), делегат 1-го Конгресу укр. націоналістів (1929), журналіст.

Завдяки багатим архів. фондам СЄДІЛ став одним із провідних центрів дослідження історії політ. думки України в діаспорі. До роботи ін-ту залучалися кращі науковці укр. діаспори: О.*Оглоблин*, І.*Лисяк-Рудницький*, Л.-Р.*Білас*, В.Рудько, О.*Пріцак* та ін. Його діяльність фінансується шляхом надання доброчинних пожертвувань укр. діаспорою США і Канади, передусім прихильниками укр. гетьман. руху. Із 1984 до 1987 ін-т видавав час. «Віднова».

Протягом 1986—2003 директором СЄДІЛ був історик Я.*Пеленський* (н. 1929). 1957 він отримав у Людвіг-Максиміліан ун-ті в Мюнхені (ФРН) наук. звання д-ра філософії, а 1968 — д-ра історії в Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк, США). 1971—92 працював професором історії в Ун-ті Айови. Із 1992 — дійсний іноз. член НАН України.

2003—09 директором СЄДІЛ був голова правління Асоціації укр. нац. кредитних союзів І.Мазепа (1924—2009).

Із 2009 СЄДІЛ очолює Р.*Процик* (н. 1952), д-р біохімії (1978), громад. діяч, екзекутивний директор Фонду кафедр українознавства (із 1988).

СЄДІЛ став однією з перших укр. наук. інституцій, яка розпочала реалізацію проекту корпусного видання епістолярних джерел укр. політ. діячів, у першу чергу В.Липинського. Загалом СЄДІЛ заплановано видати повне зібрання творчої спадщини В.Липинського у 25-ти томах. Протягом 1973—2003 було видано 3 томи листування та 2 томи наук. праць.

Із 1991 СЄДІЛ продовжує реалізацію видавничих проектів у співпраці з наук. ін-тами системи *Національної академії наук України* та архівами України. Знаковими стали видання: «Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму» (Філадельфія, 1995); «Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918)» (К.—Філадельфія, 1995).

СЄДІЛ брав участь у підготовці та фінансуванні видання документальних видань про *голод 1946—1947 років в УРСР* («Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали», К., 1996), про трагедію *Голодомору 1932—1933 років в УСРР* у *Харківській області* («Чорні жнива: Голод 1932—1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих», К., 1997).

1998 СЄДІЛ спільно з Ін-том східноєвропейських досліджень НАН України провів першу міжнар. наукову конференцію на тему «Українська державницька школа».

Архівні фонди СЄДІЛ складаються з матеріалів особистого архіву В.Липинського, класифікованих за 4-ма тематичними групами: 1) політ. архів В.Липинського — документи й матеріали, що стосуються посольств *Української Держави* та *Директорії Української Народної Республіки* у Відні; 2) наук. та публіцистичні праці В.Липинського, зокрема: «Гетьманство чи Республіка», «Про нашу політику, внутрішню і закордонну, в 1917—1919», «Теорія управління», «Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі» та ін.; 3) листування В.Липинського, яке складає 10 тис. рукописних та друкованих сторінок; 4) особисті та фінансові справи, «Щоденник» В.Липинського, замітки, рецензії, коментарі.

Протягом усього часу існування ін-ту його архів поповнювався матеріалами та спогадами про В.Липинського, документами інших укр. громадсько-політ. діячів, які репрезентували укр. політ. думку 20 ст.

Архів СЄДІЛ зберігає також матеріали і документи митрополита А.Шептицького, гетьмана П.Скоропадського та його родини, кн. М.Кочубея, Є.*Чикаленка*, А.*Жука*, І.*Мірчука*, Є.*Олесницького*, Д.*Дорошенка*, О.*Скоропиcа-Йолтуховського*, В.*Кучабського*, С.*Томашівського*, Б.*Лепкого*, І.*Кревецького*, В.*Панейка*, Н.*Полонської-Василенко*, В.*Стефаника*, О.*Назарука* та багатьох ін. укр. громадсько-політ., наук. та культ. діячів.

2006 СЄДІЛ передав на постійне зберігання до *Центрального державного історичного архіву України в м. Київ* оригінали та копії документів родинного архіву *Скоропадських* 14—20 ст., зокрема: архів Данила *Скоропадського* (включно з документами щодо політ. діяльності Павла Скоропадського та кореспонденцією його дружини Олександри); архів Марії Скоропадської-Монтрезор; архів Єлизавети Скоропадської-Кужім; Родинний архів графа Адама Монтрезора, чоловіка Марії Скоропадської.

Із 2009 СЄДІЛ співпрацює з Ун-том Альберти, при якому діє *Канадський інститут українських студій*. СЄДІЛ посприяв появі нових видань (англ. мовою): В.Кучабського «Західня Україна у конфлікті з Польщею і більшовизмом, 1918—1923» (Едмонтон, 2009) та З.*Когута* «Творення Ук-

Східноєвропейський дослідний інститут імені В. Липинського. Емблема.

раїни: Студії з політичної культури, історичного наративу та ідентичности» (Едмонтон, 2011).

Літ.: *Зиблікевич Є.* Одіссея архівної спадщини В'ячеслава Липинського (Відень—Райхенау—Берлін—Бадег—Філадельфія). В кн.: Український археографічний щорічник, вип. 1. К., 1992; *Коровицький І.* Архів В'ячеслава Липинського. Там само; *Темірова Н.* Формування історичних документаційних центрів: Досвід української діаспори. В кн.: Донецький вісник Наукового товариства імені Шевченка, т. 12. Донецьк, 2006; *Кугай В.Й.* Поповнення архівного фонду Скоропадських. «Архіви України», 2010, № 3—4.

А.Г. Бульвінський.

СХІДНОКАРПА́ТСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — стратегічна наступальна операція рад. військ, яка проводилася 8 вересня — 28 жовтня 1944 з метою розгрому нім. та угор. військ у Сх. Карпатах та надання допомоги Словац. нац. повстанню. Здійснювалась частиною сил *Першого Українського фронту* та *Четвертим Українським фронтом* і складалася з *Карпатсько-Дуклянської наступальної операції* (8 вересня — 28 жовтня 1944) та *Карпатсько-Ужгородської наступальної операції* (18 вересня — 28 жовтня 1944), яким сприяли дії *Другого Українського фронту* в Дебреценській наступальній операції (6—28 жовтня 1944).

По завершенню *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* лівофлангові об'єднання 1-го Укр. фронту вийшли до передгір'я Карпат і закріпились на рубежі на пн.-зх. від Кросно, Сянок, Сколе, Красноїльська. Для кращого управління військами на мукачівському напрямку Ставка Верховного головнокомандування 30 липня 1944 утворила 4-й Укр. фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що перебувало в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гвардійська, 18-та та 8-ма повітряна армії 1-го Укр. фронту.

Противник побудував по рубежу гол. Карпатського хребта багатоешелованy (глибина до 60 км) та добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони, т. зв. лінію Арпада. Опорні пункти противника налічували понад 300 довготривалих залізобетонних споруд та були надійно прикриті інженерними загородженнями. Угруповання військ противника складалося з армійської групи «Хейнріці» (нім. 1-ша танк. армія і угор. 1-ша армія), 11-го армійського корпусу зі складу нім. 17-ї армії і частини сил 4-го повітряного флоту (бл. 300 тис. осіб, 3250 гармат, 100 танків і штурмових гармат, 450 літаків). Враховуючи це, Ставка Верховного головнокомандування спочатку не планувала активних дій у Карпатах. Передбачалось обійти угруповання противника з півдня, оточити та знищити його в горах. Проте з початком Словац. нац. повстання (29 серпня 1944) наміри змінилися.

Задум Карпатсько-Дуклянської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Укр. фронту (38-ма армія, посилена 25-м гвард. танковим, 1-м гвард. кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами та підтримана частиною сил 2-ї повітряної армії; команд. — генерал-полк. К.*Москаленко*) з району Кросно на Пряшів та військ правого крила 4-го Укр. фронту (частина сил 1-ї гвард. армії, підсилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилер. полками, танками та самохідними артилер. установками, гірсько-інженерними бригадами за підтримки авіації 8-ї повітряної армії; команд. — генерал-полк. А.*Гречко*) з району Сянок на Каманьчу прорвати нім. оборону та з'єднатися зі словац. повстанцями. Армії розпочали наступ 8 і 9 вересня 1944 відповідно. Наступ здійснювався за умов гірської лісистої місцевості та складних погодних умов. До середини вересня 1944 рад. з'єднання просунулися лише на 12—23 км і поставлених завдань не виконали. 6 жовтня 1944 війська 1-го Чехословац. армійського корпусу (команд. — генерал бригади Л.*Свобода*), 67-го стрілецького і 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклянським перевалом, але повністю зламати оборону противника не змогли.

Карпатсько-Ужгородська операція розпочалася 18 вересня 1944 наступом 18-ї армії (команд. — генерал-лейтенант Є.Журавльов) та 17-го гвард. стрілец. корпусу (команд. — генерал-майор А.Гастилович). Упродовж місяця тривали напружені бої в горах. Тільки 18 жовтня 1944 рад. війська здолали гол. Карпатський хребет.

За задумом Ставки Верховного головнокомандування, що сформувався на кінець вересня 1944, гол. роль в операції відводилася 2-му Укр. фронту. Його ударне угруповання мало завдати удару з Оредеа-Маре в напрямку Дебрецен—Ньїредьхаза—Чоп з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Укр. фронтом трансильванське угруповання противника. На підготовку операції спрямовувалися значні резерви. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація далекої дії. Дебреценська наступальна операція розпочалася 6 жовтня 1944. Рухомі війська 2-го Укр. фронту через дві доби вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточення нім. військ у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня 1944 відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а з 15 жовтня — із Закарпаття. Того ж дня відновили наступ і почали переслідування противника війська 4-го Укр. фронту. 16 жовтня 1944 був здобутий *Рахів*, 24 жовтня — *Хуст* та *Свалява*, 26 жовтня — *Мукачеве*, а 27 жовтня — *Ужгород*. 28 жовтня 1944 територія України в сучасних кордонах була повністю звільнена від нім. окупантів.

Результатом операції стала поразка армійської групи «Хейнріці» (втрати — 62 240 осіб убитими і пораненими та 31 360 осіб полоненими, 185 танків і штурмових гармат (у т. ч. 46 захоплено), 1450 гармат і мінометів; у т. ч. 912 захоплено). Рад. війська здолали гол. Карпатський хребет, звільнили *Закарпатську Україну* та вступили на територію Чехословаччини. Втрати військ 1-го та 4-го Укр. фронтів у ході операції становили: безповоротні — 28 273 осіб, у т. ч. 1630 — зі складу 1-го Чехословац. армійського корпусу, санітарні — 103 437 осіб, у т. ч. 4069 вояків із чехословацьких з'єднань.

Літ.: Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне, 1941—1945, т. 3. М., 1958; Стратегический очерк Великой Оте-

чественной войны 1941—1945 гг. М., 1961; За освобождение Чехословакии. М., 1965; Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны, вып. 4 (январь 1944 — август 1945 года). М., 1968; *Гречко А.А.* Через Карпаты. М., 1970; *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении. М., 1972; *Конев И.С.* Записки командующего фронтом: 1943—1945. М., 1982; *Свобода Л.* От Бузулука до Праги. М., 1984; *Лысаковский Ю.Ю. и др.* Освобождение Украины: 1943—1944: Историко-статистическое исследование. К., 1995; *Безродний Є.Ф.* Східно-Карпатська наступальна операция 1944 року. В кн.: Україна в полум'ї війни 1941—1945. К., 2005; *Рєпін І.В.* Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. — червень 1945 р.): Автореферат дис. ... канд. істор. н. Львів, 2007; Великая Отечественная война без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. М., 2009.

В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко.

СХОДОЗНА́ВСТВО, орієнталістика — комплекс наук, що досліджують історію, мови, літератури, філософію, мист-во, пам'ятки духовної і матеріальної к-ри, економіку та соціально-політ. устрій країн Азії та Пн. Африки, а також народів сх. походження на теренах Східної і Центральної Європи. С. за традицією поділяється на два напрями: дослідження Класичного Сходу та вивчення Сучасного Сходу. Перший напрям передбачає вивчення сх. *цивілізацій* стародавньої та середньовічної доби, а також притаманних їм традиційних елементів, що зберегли донині свою життєздатність. Пріоритетне значення в цій галузі досліджень мають гебраїстика, арабістика, іраністика, тюркологія, індологія, китаїстика, японістика, монголістика, тибетологія, єгиптологія та ін. Представники другого напряму досліджують сучасні афро-азійські країни, вивчають трансформаційні наслідки колоніалізму та перебіг національно-визвол. рухів на теренах Сходу, роль сх. д-в у глобальних і регіональних процесах сучасності, їхні літературу та мист-во.

С. виникло як галузь знань, що допомагала втіленню практичних цілей європ. д-в щодо країн Сходу. 1312 було прийнято рішення Віденського церк. собору про заснування кафедр араб., гебрайської та сирійської мов у Парижі (Франція), Оксфорді (Англія), Болоньї (Італія), Авіньйоні (Франція) та Саламанці (Іспанія). Західноєвроп. сходознавці 14—16 ст. — це переважно семітологи, біблеїсти та ісламознавці. Поступово збільшувалася кількість сх. мов, що викладалися в ун-тах, — китайс., турец., фарсі та ін.; накопичувалися колекції сх. рукописів. Виникнення С. як спец. галузі знань припало на 16—17 ст., остаточно воно сформувалося у 18—19 ст., коли почали досліджуватися стародавні сх. мови та цивілізації. Були створені спец. сходознавчі заклади — Академія сх. мов у *Відні* (1754), Школа живих сх. мов у Парижі (1795), засновані т-ва — Бенгальське азійське т-во в Калькутті (Індія; 1784), Азійське т-во в Парижі (1822), Королів. азійське т-во в Лондоні (Велика Британія; 1823), Нім. сходознавче т-во в Лейпцизі (Німеччина; 1845). Почали друкуватися комплексні сходознавчі дослідження, серійні філол. видання, каталоги б-к сх. рукописів, словники сх. мов, звіти археол. розкопок сх. цивілізацій. Засновані спеціалізовані журнали, що існують і нині, — у Парижі «Journal Asiatique» (із 1822), у Лондоні «Journal of the Royal Asiatic society» (із 1834), у Нью-Хейвені (США) «Journal of the American Oriental Society» (із 1843), у Лейпцизі «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft» (із 1847) та ін.

На сьогодні сходознавчі центри існують майже в усіх країнах Європи. Поза межами європ. континенту орієнталістика розвивається в США, а також у самих країнах Сходу. Сходознавці світу з 1873 кожні 3—4 роки збираються на міжнар. конгреси.

У Рос. імперії, до складу якої входила більша частина України, зацікавленість у вивченні сх. сусідів спочатку теж мала виключно прикладний характер. Після указів рос. царя *Петра I* (1700, 1702) викладання сх. мов почалося при Колегії закордонних справ в експедиції турец. та ін. сх. мов. У духовних місіях, заснованих правосл. місіонерами в Азії та Ефіопії, перекладали істор., філос. та геогр. тексти. В азійських країнах працювали науково-дипломатичні та військ. місії, які теж проводили дослідницьку роботу. В МЗС Рос. імперії з 1820 існував Азійський департамент, при якому 1823 було створено Навч. відділення сх. мов.

Значним центром С. був Казанський ун-т. 1807 там відкрили кафедру сх. мов, де почали викладати араб. та перську мови, 1837 — китайську, 1842 — санскрит, монгол. мову та ін. 1818 в *Санкт-Петербурзі* було засновано Азійський музей, де зберігалася колекція сх. рукописів. У Росії плідно розвивалися такі напрями, як тюркологія, кавказознавство, монголознавство, маньчжурознавство. 1854 в *Петербурзькому університеті* було створено ф-т сх. мов, а 1872 в *Москві* заснували Лазаревський ін-т сх. мов, де з 1898 викладав А.*Кримський*.

У цей час сходознавчі дослідження в Україні не були виділені в окремий напрям, східні мови викладалися в *Києво-Могилянській академії* (С.Тодорський), *Київській духовній академії* (І.Олесницький), Ін-ті сх. мов одеського *Рішельєвського ліцею* (В.Григор'єв). Із 19 ст. вивчення Сходу зосередилося на історико-філол. ф-тах ун-тів — Харків., Київ., Новоросійського. Біля витоків укр. С. стояли М.Дринов, Ф.Деларю, І.*Срезневський*, М.*Лунін*, В.*Надлер*, Е.Діллон, Б.Дорн, Ф.Шерцль, Ф.Кнауер, Е.*Штерн*, В.*Бузескул*, Ю.*Кулаковський*, Д.*Овсянико-Куликовський*, П.Ріттер та ін. У 18 ст. у Львів. ун-ті араб., гебрайську та халдейську мови викладали на теологічному ф-ті (А.Радкевич). Із 1818 в усіх ун-тах Австрійс. імперії, у т. ч. й у Львівському, викладання сх. мов зосередилося на теолого-філос. ф-тах.

Після 1917 в Москві та Ленінграді (нині м. С.-Петербург) продовжували функціонувати сходознавчі кафедри та ф-ти в ун-тах. 1930 Азійський музей, Колегію сходознавців, Ін-т буддійської к-ри та Тюркологічний ін-т у Ленінграді об'єднали в Ін-т сходознавства АН СРСР, який 1950 перевели до Москви, залишивши в Ленінграді сектор сх. рукописів.

У міжвоєнний період існувала потужна сходознавча школа у *Львові*. У цей час тут працювали А.Гавронський, В.Котвич, С.Стасяк, А.Клявек, З.Смогожевський, М.*Шорр* та ін. Видавався журнал



М.О. Сціборський.

Польс. орієнталістичного т-ва «Rocznik Orientalistyczny» (т. 2—14, 1919—38).

У *Києві* у складі Академії наук працювала Кафедра (Кабінет) арабо-іранської філології та тюркології (1918—34), яку очолював акад. А.Кримський. Кафедрі підпорядковувалися Єврейс. історико-археогр. комісія (1919—29), Комісія з вивчення візант. письменства та впливу його на Україну (1926—30), пізніше перетворена на Комісію для дослідів з історії Бл. Сходу (1930—33), Тюркологічна комісія (1929—33). У цей період активізували свою діяльність сходознавці А.*Ковалівський*, П.Ріттер, Б.Курц, Б.*Варнеке*, О.Томсон, Ф.Мищенко, Т.Грунін, Ф.*Шміт* та ін.

1926 в *Харкові* заснували громад. орг-цію — *Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства* з філіями в Києві та *Одесі*, яка 1926—28 видавала «Бюлетень», 1927—31 — ж. *«Східний світ»* (останні числа під назвою «Червоний Схід»). Відбулися Всеукр. з'їзди сходознавців — 1-й (1927) та 2-й (1929). 1930 було прийнято рішення про розпуск асоціації та заснування Укр. НДІ сходознавства, підпорядкованого *Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (із 1931 — Укр. НДІ Бл. Сходу), який проіснував лише до 1933, коли був перетворений на сектор Аграрно-економічного інституту. У 1930-ті рр. багато сходознавців були репресовані. Із 1934 С. як наук. напрям припинило своє існування в УСРР.

В Україні в 1950—60-х рр. дослідженням Сходу займалися тільки поодинокі науковці — А.Ковалівський, Т.Кезма, В.*Бейліс*, Б.Зданевич. 1970 в Ін-ті історії АН УРСР було засновано відділ історії країн зарубіжного Сходу, який 1978 було переведено до Ін-ту соціальних та екон. проблем зарубіжних країн, де відділ країн, що розвиваються, очолив тюрколог І.Черніков. В Ін-ті мовознавства АН УРСР в 1970-ті рр. брали участь в укладанні етимологічного словника тюрколог О.Гаркавець, арабіст В.Рибалкін. У Львові працювали Я.*Дашкевич*, Я.Полотнюк. Наприкінці 1980-х рр. було відновлено Українську асоціацію сходознавства та африканістики (Ю.Кочубей), засновано Укр. відділення Всесоюзної асоціації китаєзнавців (В.Седнєв).

У 1960—80-ті рр. спроби запровадити вивчення сх. мов у Львів. ун-ті робив Я.Полотнюк. У Київ. ун-ті на поч. 1970-х рр. почали викладати як другу мову арабську (М.Волков), японську (В.Резаненко), китайську (І.Чирко); 1989 було відкрито кафедру теорії і практики перекладу сх. мов (В.Рибалкін) та набрано групи китайс., араб., перської, япон. мов як першої іноземної. Поступово виникли сходознавчі кафедри та відділення в ун-тах України.

У відродженні сучасного укр. сходознавства провідна роль належить учню А.Кримського, іноз. члену НАН України О.*Пріцаку*. Завдяки його зусиллям 1991 створено *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України* (у 1998—2012 директор — Л.*Матвєєва*). 1993 відновлено випуск ж. «Східний світ», 1998 — «Сходознавство». Засновано серію «Наукова спадщина сходознавців», де публікуються дослідження попередників та сучасників. Із 1992 працює Крим. відділення в *Сімферополі* (О.Айбабін), яке видає журнали «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» та «Боспорские исследования». Сходознавчі центри існують у Харкові та Львові. Укр. сходознавці беруть участь у міжнар. конгресах.

Офіц. веб-сайт Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України: http://oriental-studies.org.ua.

Літ.: *Крачковский И.Ю.* Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950; *Ковалівський А.П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках. В кн.: Антологія літератур Сходу. Х., 1961; *Халькович И.М.* К истории советского востоковедения на Украине. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; *Никифоров В.Н.* Восток и всемирная история. М., 1975; Культурное наследие Востока: Проблемы, поиски, суждения. Л., 1985; *Кочубей Ю.Н.* Востоковедение на Украине. В кн.: Востоковедческие центры в СССР, вып. 1. М., 1988; *Черніков І.Ф.* Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. «УІЖ», 1991, № 2; *Пріцак О.* Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України. «Східний світ», 1993, № 1; *Полотнюк Я.Є.* Сходознавство у Львівському університеті. Там само, 1993, № 2; *Урсу Д.П.* З історії сходознавства на Півдні України. Там само, 1994, № 1—2; *Ковалівський А.П.* Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині. Там само, 1995, № 2 — 1996, № 1; *Милибанд С.Д.* Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов, кн. 1—2. М., 1995; *Кочубей Ю.М.* Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу (1917—1992): Підручний бібліографічний покажчик. К., 1998; *Саїд Е.В.* Орієнталізм. К., 2001; *Циганкова Е.Г.* Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. К., 2007; *Матвєєва Л.В.* Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського: Сьогодення. «Східний світ», 2008, № 3; Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: Біобібліографічний словник. К., 2011.

Л.В. Матвєєва.

СЦІБО́РСЬКИЙ Микола Орестович (псевдоніми — Рокош, Житомирський, Органський, Луцький, Юрій; 18.03.1897—30.08.1942) — теоретик укр. *націоналізму*, учасник визвол. змагань 1920-х і 1940-х рр., підполковник (1924). Н. в м. *Житомир* у сім'ї правосл. українців Ореста Михайловича та Євдокії (у дівоцтві — Глинка). 1915 закінчив 6 класів 1-ї Житомир. г-зії. Під час *Першої світової війни* призваний до рос. армії однорічником 1-го розряду. 1916 закінчив школу прапорщиків. Служив у 1-му лейб-гренадерському полку. Під час бойових дій був отруєний газами та двічі поранений, унаслідок чого визнаний інвалідом зі втратою 50 % працездатності. Нагороджений орденами св. Анни 4-го і 3-го ст. та св. Станіслава 3-го ст., а також Георгіївським хрестом 4-го ст. Службу в рос. армії закінчив у чині поручика на посту командира батальйону. 1 жовтня 1917 перейшов на службу до військ, підпорядкованих ген. секретаріату військових справ УЦР. Був ад'ютантом командира 1-го кінного Лубенського полку імені М.Залізняка 1-ї бригади Окремої кінної д-зії. Брав участь в осінній кампанії *Армії Української Народної Республіки* 1919. 21 листопада 1920 як старшина Армії УНР інтернований на території Польщі, перебував у таборі інтернованих у *Каліші*. На еміграції проживав у Чехословаччині та Франції. У червні 1924 закінчив річні курси Академії Генштабу Армії УНР та був зарахований до Генштабу. Того ж року вийшов у відставку.

9 квітня 1929 закінчив *Українську господарську академію* в Подєбрадах (Чехословаччина) за фахом інженер-економіст. Один із засновників і провідник *Легії українських націоналістів* (1925—29). Член Проводу укр. націоналістів (1929). Голова 1-го Конгресу укр. націоналістів (1929). Організаційний і пропагандивний референт Проводу укр. націоналістів. Організатор інформаційної пресової служби *Організації українських націоналістів*. Засновник органу Проводу укр. націоналістів *«Розбудова нації»* (1928—34). Співробітник націоналістичних часописів «Державна нація», *«Сурма»*, *«Українське слово»* та ін. Один із творців теорії солідаризму і корпоративного держ. устрою, співавтор проекту конституції Укр. д-ви.

Автор низки праць із теорії і практики державотворення та укр. націоналізму: «ОУН і селянство» (1933), «Націократія» (1935), «Україна і національна політика Совітів» (1938), «Демократія», «Сталінізм» (1938, 1941, 1947), «Земельне питання» (1939) та ін.

Після розколу ОУН підтримав А.*Мельника*. На початку радянсько-нім. війни 1941—45 виїхав до *Києва* у складі Похідної групи ОУН(м).

Загинув разом з О.*Сеником* на одній із житомир. вулиць за нез'ясованих обставин.

Літ.: «Самостійна Україна» (Чикаго), 1950, № 8; *Артюшенко Ю.* Легія Українських Націоналістів. В кн.: Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; «Розбудова держави» (К.), 1993, № 11; *Червак Б.* Державницький чин Миколи Сціборського. К., 1996; «Нескорена нація» (Львів), 1998, № 27—28; *Коваль Р.* Микола Сціборський. В кн.: Багряні жнива Української революції. К., 2006; *Лозова О.П.* Військовий досвід Миколи Сціборського та його концепція оборони держави. В кн.: Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія, № 612. Львів, 2008.

О.Й. Стасюк.

«СЬОГОЧА́СНЕ Й МИНУ́ЛЕ» — наук. журнал *українознавства*, видання *Наукового товариства імені Шевченка*. Виходив як місячник 1939 за редакцією І.Раковського (фактично — В.*Сімовича*, який очолював колегію референтів). Вийшло 4 числа. Містив статті з археології, історії, історії літератури, літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства, етнографії, екон., природничих та технічних дисциплін. 3—4-й номери присвячені Т.*Шевченкові*. 1948—49 відновлено на еміграції (Мюнхен, Німеччина) за редакцією З.*Кузелі*. Вийшло 3 числа. 2—3-й номери присвячені проблемам укр. життя в таборах переміщених осіб.

О.В Седлер.



«Сьогочасне й Минуле: Вісник українознавста». Львів, 1939. Число 1. Обкладинка.

СЮЗЕРЕНІТЕ́Т КОЛЕКТИ́ВНИЙ (родовий), братське співволодіння (латинською — corpus fratrum, німецькою — Brüdergemeine, французькою — gouvernement confraternel) — політико-династичний принцип, згідно з яким політ. влада (у своїй публічній репрезентації — титулатурі тощо) і, як наслідок, право розпоряджання ресурсами (територією та доходами з неї) належали не окремому володареві, а загалом правлячому родові, уособленому сукупністю братів генеалогічно старійшого покоління. За своїм походженням С.к. являв собою рису архаїчної політ. свідомості та був наслідком перенесення в політ. сферу норм звичайного спадкового права. У більш-менш вираженій формі він був властивий багатьом раннім політіям давнього часу й середньовіччя, майже всім герм. і слов'ян. ранньодерж. утворенням в Європі, але систематичний розвиток отримав лише в держ. практиці Франкської д-ви 6—9 ст. і *Київської Русі* 10—12 ст.

У науці специфічні прояви С.к. на Русі помітили давно; вони отримали перше концептуальне осмислення в рамках т. зв. родової теорії С.*Соловйова* (1847). У своєму схематизованому вигляді вона призводила до неправомірних узагальнень (наприклад, до уявлення про ієрархію столів і *«лествичний» порядок* заміщення княжих столів), що викликало критику — переважно з боку прихильників теорії договірного права В.Сергеєвича. У рад. історіографії елементи С.к. помилково тлумачилися як прояви феод. роздробленості (див. *Удільна роздробленість*). Принциповий для правильного розуміння С.к. типологічний бік до останнього часу залишався поза увагою.

С.к. проявлявся: у поділах держ. території між усіма синами померлого володаря (за відсутністю будь-якої політ. залежності молодших братів від старшого); у переважному праві братів успадковувати уділ померлого брата (за підпорядкованого становища синів останнього); у праві повнолітнього члена роду на отримання уділу; у нівелюванні титулатури (усі члени королів. роду у франків рівною мірою титулувалися «королями»-reges, так само як усі члени князівського роду на Русі (див. *Рюриковичі*) — «*князями*»). С.к. у чистому вигляді, породжуючи постійне територіальне перекроювання, не міг повести до утворення стабільних уділів; навпаки, час від часу династична кон'юнктура забезпечувала єдиновладдя генеалогічно старійшого.

Разом із тим, від самого початку С.к. стикався з таким саме архаїчним принципом отчинності, який, за суттю, був його модифікацією на рівні уділу. Утворення стійких отчин стимулювалося наявністю у правлячому роді перманентно молодших гілок. Останні були нащадками того члена роду, який помер за життя свого батька і тому не міг реалізувати право взяти участь в очікуваному поділі зі своїми братами; його сини не успадковували цього його права й тому залишалися завжди молодшими. В умовах Русі це означало втрату права

у свою чергу претендувати на *Київ*, володіння яким було пов'язане з династичним старійшинством. Такими гілками були полоцькі Ізяславичі та *Ростиславичі галицькі*. Паралельні процеси визрівання ідеї загальнодерж. єдності (яка стимулювалася києвоцентричною структурою загальнорус. митрополії) і кристалізації отчин стимулювали еволюцію С.к. в бік сеньйорату київ. князя — такої форми С.к., за якої династично старійший разом із київ. столом отримував би якусь суму загальнодерж. прерогатив, хай і номінальних, ставав би для братів «во отца место». На Русі спробу встановити сеньйорат було здійснено в політ. заповіті *Ярослава Мудрого* (див. *Ряд Ярослава 1054*). У цілому на Русі, так само як і в ін. країнах (у Франкській д-ві, у Польщі), ця спроба виявилася невдалою, і криза сеньйорату 1069, після другого повернення *Ізяслава Ярославича* на київ. стіл, призвела до триваддя (т. зв. тріумвірату) Ярославичів: київ. кн. Ізяслава Ярославича, черніг. кн. *Святослава Ярославича* і переяслав. кн. *Всеволода Ярославича*, — тобто до відновлення чистого С.к. Проте після *Любецького з'їзду 1097* С.к. існував у формі, зумовленій наявністю стійких отчин (див. *Вотчина*), до яких не належав Київ. Таким чином, С.к. перетворився на династичний механізм володіння Києвом, обіймаючи отчичів Києва в генеалогічно старійшому поколінні династії. Таку ж картину знаходимо в наступних поколіннях Рюриковичів: очевидний С.к. київ. кн. *Святополка Ізяславича* і переяслав. кн. *Володимира Мономаха*; менш виразний, але вловимий С.к. київ. кн. *Ростислава Мстиславича* та владимирського і суздальського кн. *Андрія Боголюбського*.

Як і будь-який правовий звичай, С.к. був достатньо аморфним, потребуючи підкріплення військ. силою і договором, але при цьому дуже чіпким. Спроба Володимира Мономаха зламати його і закріпити Київ за нащадками свого старшого сина *Мстислава Великого* виявилася невдалою і призвела, з одного боку, до тривалого конфлікту *Мстиславичів* із молодшими *Мономашичами*, а з другого — до захоплення Києва 1139 черніг. кн. *Всеволодом Ольговичем*, дії якого виглядали як відновлення уражених прав черніг. *Ольговичів* і Давидовичів в рамках С.к. з їхнім троюрідним братом — ростовським і суздальським кн. *Юрієм Долгоруким*.

Від С.к. слід чітко відрізняти специфічні форми договірного співправління, які час від часу можна спостерігати в домонгол. Русі, — такі, як співправління київ. кн. *Ізяслава Мстиславича* зі своїм дядею *В'ячеславом Володимировичем* або роздільне володіння Києвом і Київ. землею за *Святослава Всеволодича* і *Рюрика Ростиславича*.

Норми С.к. з більшою чи меншою виразністю діяли і всередині династій деяких князівств. Досить чітко виявлені вони були у *Владимиро-Суздальському князівстві*, помітні в *Чернігівському князівстві*, тоді як у *Волинському князівстві* їх майже цілком витіснила отчинність.

Літ.: *Соловьев С.М.* История отношений между русскими князьями Рюрикова дома. М., 1847; *Ewig E.* Spätantikes und fränkisches Gallien, Bd. 1. München, 1976 (Beihefte zu Francia, Bd. 3/1); *Його ж.* Überlegungen zu den merowingischen und karolingischen Teilungen. В кн.: Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, t. 27/1. Spoleto, 1981; *Laudage J.* Hausrecht und Thronfolge. В кн.: Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft, Bd. 112. Bonn, 1992; *Назаренко А.В.* Древняя Русь и славяне. М., 2009.

О.В. Назаренко.

СЮРЕ́НЬ І — багатошарова стоянка *палеоліту* в скельному навісі на правому березі р. Бельбек біля с. Танкове Бахчисарайського р-ну АР Крим. Досліджувалася 1879—80, 1926—29 і 1994—97. Знахідки представлені численними крем'яними та кістяними виробами, підвісками з черепашок молюсків, фауністичними рештками та залишками вогнищ. Тут представлено 7 окремих культурно-хронологічних епізодів заселення палеолітичними людьми цього навісу в часовому проміжку бл. між 36—30 і 12—11 тис. років тому. С. І — єдина стоянка в Центральній та Східній Європі з чіткою стратиграфічною послідовністю спочатку архаїчного оріньяку (із пластинками дюфур підтипу дюфур), а потім — пізнього оріньяку (із мікропластинами дюфур підтипу рок-де-комб). Це робить її ключовою стоянкою для вивчення початкового поширення оріньяку на територію Східної Європи.

Літ.: *Демиденко Ю.Е.* Палеолітична стоянка Сюрень-І (Крим): Археологічний контекст і його інтерпретації. «ЗНТШ» (Львів), 2002, т. 244.

Ю.Е. Демиденко.

СЯБРИ́ (співвласники, співучасники, пайовики, приятелі) — члени госп. об'єднань (сябринних спілок, союзів, громад) у середньовічній Україні, які у видозмінених формах проіснували на укр. землях до 20 ст. Сябринство як сусп. й екон. явище також побутувало на рос., білорус. і литов. землях. Існувало кілька способів формування сябринних спілок. По-перше, вони виникали в результаті еволюційного розкладу великосімейних госп-в (*дворищ*, служб та ін.), коли між виокремленими малими сім'ями родичів («*димами*»/«сябрами») виникали/зберігалися різні екон. взаємовідносини, які зумовлювалися спільним використанням орних земель, угідь, сінокосів, рибних ловів, бортей, пасік тощо. Ін. шляхом було створення цілком нових госп. сябринних об'єднань з окремих/чужих неродинних подимних госп-в, які брали, розчищаючи від заростей, у спільне володіння/використання наділи оранки, мисливські та рибні угіддя, госп. споруди (гаті, млини). На період 16 ст. функціонування сябринної форми землеволодіння було документально зафіксоване на Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та в деяких ін. регіонах України, а також на поліському білорусько-укр. пограниччі. У сябринному володінні документальні матеріали часто фіксували від 3 до 5 (від 2 до 3,5 га) та більше *моргів* поля. Протягом 17—18 ст. сябринне землеволодіння зберігалося переважно на півночі *Лівобережної України* та частково на Слобожанщині. На серед. 18 ст. подекуди до 40 % оранки перебувало у спільному сябринному володінні, а в подальшому частка останнього зменшувалася на користь індивідуальних власників. Спілки С. побутували не лише в сел. середовищі, але й серед *бояр*,

зем'ян, *шляхти*, заможних *козаків* і старшини, до того ж як у селах, так і в містах.

Кожен із С. мав право на свою визначену частку у вирощеному врожаї, рибних уловах, мисливській здобичі чи виготовленій продукції. А тому сябринне господарювання завжди мало колективний характер та базувалося на певних самоврядних засадах і довірі. При відчуженні сябринних володінь окремі С. реалізовували своє право на частку/пай у спільному майні лише за заг. згодою всієї сябринної спілки. Таким же чином відбувалося й придбання земельних паїв, пасік, млинів тощо. Майнові правовідносини всередині сябринної спілки та із зовн. власниками чи громадами регулювалися не лише *звичаєвим правом*, але й великокнязівськими грамотами, *Статутами Великого князівства Литовського* (1529, 1566, 1588), а також зводом законів 1-ї половини 18 ст. *«Права, по которым судится малороссийський народ»*.

Літ.: *Лучицкий И.В.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. СПб., 1889; *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. 1, вып. 1. Прага, 1924; *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). К., 1963; Российское законодательство X—XX веков, т. 1. М., 1984; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Марусенко Р.І.* Земельний сервітут: Історія і сучасність. В кн.: Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка: Юридичні науки, вип. 52. К., 2003; *Гурбик А.О.* Звичаєво-правові відносини через призму функціонування інституту власності в Україні XIX — початку XX ст. «Соціум», 2005, вип. 5; *Гримич М.В.* Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття. К., 2006; *Петреченко С.А.* Спільна власність на землю у народно-правових уявленнях XIX ст. «Митна справа», 2011, № 1 (73), ч. 2.

А.О. Гурбик, О.І. Гуржій.

СЯДРИ́СТИЙ Микола Сергійович (н. 01.09.1937) — майстер мікромініатюри, поет. Засл. майстер нар. творчості УРСР (1970). Народний художник України (2004). Н. в с. Колісниківка Куп'янського р-ну Харків. обл. Навч. в Харків. худож. уч-щі. Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1960). Працював агрономом Закарпат. обласної контрольно-насіннєвої лабораторії (1961—66), інженером Ін-ту синтетичних надтвердих матеріалів Держплану УРСР (із 1972 — АН УРСР; 1966—75).

Займається створенням мікромініатюр, щоразу виробляючи свою технологію для кожного твору. Брав участь у *декаді українського мистецтва та літератури в Москві*, нагороджений медаллю «За трудовое отличие» (1960), орденами «За заслуги» 3-го ст. (2007) та 2-го ст. (2011). Твори: портрет-барельєф Т.*Шевченка* (3×3 мм) та С.*Крушельницької* (5×4 мм), найменший у світі діючий електромотор ($^1/_{20}$ мм), модель корабля «Санта Марія», що складається із 256 золотих деталей (довжина 3,85 мм), композиція «Паралельний світ» (виконаний із золота комар довжиною 6,5 мм, на носі якого сидить під парасолькою дівчинка) та ін.

Персональні виставки С. тривають із 1959. Відбулися в різних країнах Європи (1972, Франція, Париж, Палац відкриттів; 1972, Будапешт, Угорщина, Палац к-ри; та ін.), Азії (1979, Японія, Судзіока, Хунабасі, Кіото; та ін.), Америці (1991, Аргентина, Буенос-Айрес, Музей образотворчого мист-ва; 1991, Чилі, Сантьяго, Культ. центр; та ін.), Австралії (1986, Сідней, Культ. центр). Із 1967 бере участь у Всесвітніх виставках та Нац. виставках СРСР у різних країнах. Збірки його творів представлені в Моск. політехнічному музеї, на постійній виставці мікромініатюр у *Києво-Печерському національному історико-культурному заповіднику* (1977), Музеї мікромініатюр у Князівстві Андорра (1996) та Сентендрі (Угорщина). Тривають переговори про створення музею в *Єрусалимі* (храм Порогу Судного Дня).


М.С. Сядристий.

Організував виставку, присвячену комуніст. терору у 20 ст. (2005). Брав участь у створенні експозиції Нац. музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Випущено диск пісень «Біла мрія» (2011; слова С., музика, вокал В. Вітра).

Веб-сайт майстра з галереєю робіт: http://www.microart.kiev.ua.

Тв.: Чи важко підкувати блоху? Ужгород, 1966; Таємниці мікротехніки. Ужгород, 1969; Микола Сядристий [Альбом]. К., 1999; Переодягнені комуністичні режими приречені на загибель. «Українське слово», 2011, № 9, 2—8 березня; № 11, 16—22 березня.

Літ.: *Шаповал Ю.* Наслідки чого? «Київський вісник», 1990, № 249 (3848), 31 жовтня; *Хрієнко М.* Космос мікросвіту Миколи Сядристого. «Столиця», 2002, № 36 (436), 6—12 вересня.

С.І. Білокінь.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азіат. — азіатський
акад. — академік (з прізвищем)
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АР — Автономна республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТ — акціонерне товариство
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
бібл. — біблійний
Бібліогр. — бібліографія (у бібліографії)
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брит. — британський
бронз. — бронзовий
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКЛ — Велике князівство Литовське
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй
гвард. — гвардійський
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
год — година, години (з числом)
гол. — головний
голл. — голландський
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
грн — гривня, гривні
громад. — громадський

---

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

громадян. — громадянський
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (у бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
дніпроп. — дніпропетровський
дол. — долар
донец. — донецький
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
єп. — єпископ (з іменем чи посадою)
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
закарпат. — закарпатський
замполіт — заступник командира з політичної частини (рос. — заместитель командира по политической части)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС УРСР — «Історія міст і сіл Української РСР» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
капіталіст. — капіталістичний
катериносл. — катеринославський
катол. — католицький
КБ — конструкторське бюро
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
комуніст. — комуністичний
константиноп. — константинопольський
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді

КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література (у бібліографії), літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
луган. — луганський
львів. — львівський

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
мал. — малюнок
мат. — математичний
машинобуд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МДБ — Міністерство державної безпеки
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. центр — обласний центр
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград (у бібліографії)
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище (на початку статті про персоналію)
пров. — провінція
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор (з прізвищем)
профспілка — професійна спілка

псевд. — псевдонім
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — річка (з назвою)
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна військова рада
ревком — революційний комітет
революц.— революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки (з числами)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України
с.-г. — сільськогосподарський
СД — Служба безпеки Німеччини
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов’ян. — слов’янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
та ін. — та інші, та інше
танк. — танковий
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
Тв. — твори (у бібліографії)
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський
хв — хвилина, хвилини (з числом)
херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина (у бібліографії)
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ЮНЕСКО — Комісія Організації Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об’єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж*, *Її ж*, *Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.;
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.
- Інтернет-ресурси: Web: адреса веб-сайта і веб-сторінки.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

За кількістю жителів:
- більше 1 000 000
- 500 000 – 1 000 000
- 100 000 – 500 000
- 50 000 – 100 000
- 10 000 – 50 000
- менше 10 000

За адміністративним значенням:
- КИЇВ — столиця України
- ЛУГАНСЬК — центри областей, столиця АР Крим
- БРОВАРИ — центри районів
- ЛЮБИМІВКА — Віддалені частини міст

За типом поселення:
- СЕВАСТОПОЛЬ — міста зі спеціальним статусом
- МУКАЧЕВЕ — міста республіканського (АР Крим) та обласного значення
- БОЯРКА — інші міста
- Форос — селища міського типу
- Сулимівка — сільські поселення

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- АР Крим, областей, міст зі спеціальним статусом
- районів, міст республіканського (АР Крим) та обласного значення

ІСТОРИЧНІ КАРТИ ТА КАРТИ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

- ЧИГИРИН — Столиці держав, резиденції правителів
- ЛЬВІВ, Прилуки — Центри адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Німфей — Інші населені пункти

КОРДОНИ І МЕЖІ

- держав
- адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- Невизначені або гіпотетичні ділянки кордонів

НАЗВИ

- РІЧ ПОСПОЛИТА — держав
- Волинська губернія — адміністративно-територіальних одиниць, феодальних володінь
- ПОДІЛЛЯ — історичних регіонів, земель
- СКІФИ — народів і племен

ПЛАНИ МІСТ

- Осередки влади
- Християнські храми
- Монастирі
- Синагоги, кенаси
- Мечеті
- Дзвіниці
- Музеї
- Театри
- Готелі
- Маяки
- Інші будівлі
- Пам'ятники
- Кургани
- Печери
- Млини
- Ринки
- Сходи
- Мости
- Греблі

Укріплення з баштами і брамами:
- муровані
- дерев'яні
- земляні

- Стадіони

Забудова:
- щільна
- розріджена
- Ліси, парки

- Сади
- Виноградники

Кладовища:
- християнські
- інші

- Будівлі, виражені у масштабі
- у т.ч. діючі храми
- Станції метрополітену
- Пристані

КАРТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

- Територія поширення культури
- Пеньківка — Археологічні пам'ятки

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ КАРТИ

Бойові порядки та дії:
- піхоти
- кінноти

- Артилерійські позиції
- Райони зосередження військ
- Пункти управління військами
- Переміщення військ
- Табори
- Польові укріплення

Колір кожного умовного знака на воєнно-історичних картах відповідає кольору, що його надано одній зі сторін конфлікту.
Воєначальники однієї зі сторін підписані прямим шрифтом, іншої – курсивом

- Унівський — Монастирі
- Гард — Урочища
- Ужоцький — Гірські перевали
- Укріплення
- Залізниці, станції
- Автомобільні та гужові шляхи
- Умовні горизонталі; скелі та урвища
- Болота
- Піски

Місця і роки битв:
- 1223 — на суходолі
- 1570 — на воді

ПРИМІТКИ
1. Назви адміністративно-територіальних одиниць і феодальних володінь, що походять від назв їхніх центрів, не підписано.
2. У квадратні дужки взято умовні/сучасні назви об'єктів, не відомих з писемних джерел.

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АВРАМЕНКО А.М.
АЛЕКСАНДРОВИЧ В.С.
АНДРОЩУК О.В.
АНТОНЯК І.М,
АРІСТОВ В.Ю.
АРКУША О.Г.
АРХИПОВА С.І.

БАЖАН Г.О.
БАЖАН О.Г.
БАРАНОВСЬКА Н.П.
БАЦАК Н.І.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕРЕЗАНСЬКА С.С.
БЕРКОВСЬКИЙ В.Г.
БИКОВА Т.Б.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОЗОР В.П.
БИЛКОВА В.П.
БІЛОКІНЬ С.І.
БЛАНУЦА А.В.
БОВГИРЯ А.М.
БОЙКО О.Д.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БОРЯК Г.В.
БРЕГА Г.С.
БУЗАЛО В.Й.
БУЛЬВІНСЬКИЙ А.Г.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРЕГА В.В.
БУТИЧ І.Л.
БУЦЬКО О.В.

ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВ В.Ю.
ВАСИЛЬЄВА Н.Ф.
ВАЩЕНКО А.В.
ВАЩУК Д.П.
ВЕГЕШ М.М.
ВЕРГУНОВ В.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЕЧЕРСЬКИЙ В.В.
ВЄДЄНЄЄВ Д.В.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВІЛЬШАНСЬКА О.Л.
ВІННИЧЕНКО О.О.
ВОДОТИКА Т.С.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В

ГАВРИЛЕНКО В.О.
ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКА А.А.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАЛЬЧЕНКО С.А.
ГЕЙКО А.В.
ГЕЛЕЙ С.Д.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЛИЗЬ І.І.
ГОЛОВАТА Л.В.
ГОЛОВАТА Н.А.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВЧЕНКО В.І.
ГОРБУЛІН В.П.
ГОРІШНІЙ П.А.
ГОРКІНА Л.П.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО П.Ю.
ГРИЦЮК В.М.
ГРОДЗИНСЬКИЙ М.Д.
ГУБИНА О.М.
ГУПАЛО В.Д.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУЦУЛ В.М.

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Д.Д.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕМИДЕНКО Ю.Е.
ДЕМЧЕНКО Т.П.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЕВ'ЯНКІН Т.І.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЕРЖАЛЮК М.С.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА І.М.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДМИТРУК В.І.
ДОБРЖАНСЬКИЙ О.В.
ДОБРОЧИНСЬКА В.А.
ДОМБРОВСЬКИЙ ДАРІУШ
ДОНІК О.М.
ДУБИК М.Г.
ДУБРОВІНА Л.А.
ДЯДЮК М.С.

ЄМЕЛЬЯНОВА Т.О.

ЖАРКИХ М.І.
ЖДАНОВИЧ О.П.
ЖИВ'ЮК А.А.

ЗАБІЛИЙ Р.В.
ЗАБОЛОТНА Т.В.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗЕМА В.Є.

ІВАСЮК О.Я.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІСАЄВИЧ Я.Д.
ІЩЕНКО Я.О,

КАЛІНІЧЕНКО В.В.
КАПРАЛЬ М.М.
КАШЕВАРОВА Н.Г.
КИСЛИЙ О.Є.
КІЗЧЕНКО В.І.
КІХНО О.В.
КЛИМОВА К.І.
КЛОКОВ В.І.
КОБАЛЬ Й.В.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Д.Н.
КОЗЮБА В.К.
КОКІН С.А.
КОЛЕСНИК В.Ф.
КОЛЕСНІКОВА В.А.
КОМАР В.Л.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНОНЕНКО В.П.
КОПИЛОВ С.А.

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОСЕНКО І.С.
КОСТЮК Х.Ф.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КОТОВА Н.С.
КРАПІВІНА В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНІВСЬКА О.О.
КРУПИНА В.О.
КРУПКА О.В.
КУДЛАСЕВИЧ О.М.
КУЗИК В.В.
КУЗИК Т.Л.
КУЗЬМУК О.С.
КУЛАКОВСЬКИЙ П.М.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРАЄВ О.О.
КУРОЧКІН О.В.
КУХАРЧУК Ю.В.
КУЧЕРА М.П.
КУЧЕРУК О.С.

ЛААС Н.О.
ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИМАН І.І.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИСЕНКО С.Д.
ЛИТВИН М.Р.
ЛИТВИНОВ В.Д.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛУНІНА А.Є.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛУЦЬКИЙ О.І.
ЛЮБАЩЕНКО В.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАВРІН О.О.
МАЙБОРОДА Р.В.
МАЙДАН І.Г.
МАЛИНОВСЬКА О.А.
МАЛЮТА О.В.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРУСИК Т.В.
МАРУЩЕНКО О.В.
МАСЛІЙЧУК В.Л.
МАТВЄЄВА Л.В.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАХОРТИХ С.В.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИК І.В.
МЕЛЬНИЧУК О.П.
МИХАЙЛОВА Р.Д.
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.М.
МИЦИК Ю.А.
МІНІНКОВ М.О.
МОВЧАН О.М.
МОЛЧАНОВ В.Б.
МОНОЛАТІЙ І.С.
МОСКВИЧ Л.Г.
МУДРИЙ М.М.

НАЗАРЕНКО О.В.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕБРАТ В.В.
НЕМИРОВСЬКИЙ О.О.
НЕСТУЛЯ О.О.
НИКИФОРЧИН Г.М.
НІКІТЕНКО Н.М.
НОВІЙЧУК В.І.
НУЖНИЙ Д.Ю.

ОГУЙ О.Д.
ОКІПНЮК В.Т.
ОНИШКО Л.В.
ОЛЬГОВСЬКИЙ С.Я.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОРЛОВ Р.С.
ОСТАШКО Т.С.
ОСТРЯНКО А.М.

ПАВЛЕНКО В.В.
ПАВЛІВ Д.Ю.
ПАДАЛКА С.С.
ПАЗЮРА Н.В.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО А.О.
ПАПАКІН А.Г.
ПАПАКІН Г.В.
ПАСТУШЕНКО Т.В.
ПАТЕР І.Г.
ПАТРИЛЯК І.К.
ПАШУК В.С.
ПЕРКУН В.П.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИВОВАРОВ С.В.
ПИЛЯВЕЦЬ Р.І.
ПИРІГ Р.Я.
ПІВТОРАК Г.П.
ПІДКОВА І.З.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛОХІЙ С.М.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОЇЗДНИК І.І.
ПОЛІН С.В.
ПОПОВИЧ М.В.
ПОПОК А.А.
ПОСТОЛОВСЬКИЙ Р.М.
ПРЕЛОВСЬКА І.М.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИМАЧЕНКО Я.Л.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУТРО О.І.

РАДИШЕВСЬКИЙ Р.П.
РЕЄНТ О.П.
РЕНДЮК Т.Г.
РОМАНЦОВ О.В.
РОМАНЮК І.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУДЬ М.О.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВА А.С.

САВЧЕНКО Г.П.
САВЧЕНКО І.В.
САС П.М.
СЕБТА Т.М.
СЕДЛЯР О.В.
СЕМИСТЯГА В.Ф.
СЕРЕДА О.В.
СЕРЕДА О.Г.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИДОРОВ С.В.
СИМОНЕНКО О.В.
СИНИЦЯ Є.В.
СИРОТА Р.Б.
СИТНИК О.С.
СІКОРСЬКА І.М.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК П.І.
СМИРНОВА Т.М.
СМУТОК Л.В.
СОБЧУК В.Д.
СОКИРКО О.Г.
СОЛДАТЕНКО В.Ф.
СОЛОВЕЙ Е.С.
СОЛЯР І.Я.
СОССА Р.І.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕМПЄНЬ С.С.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРИКУН І.С,
СТРУКЕВИЧ О.К.
СТУС Д.В.
СУББОТІН В.В.
СУПРУН Н.А.

ТАРАНЕЦЬ С.В.
ТЕЛЕГІН Д.Я.

ТЕЛЬВАК В.В.
ТЕМУШЕВ В.М.
ТЕРЕЩЕНКО А.К.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТИМОШИК М.С.
ТКАЧЕНКО В.М.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТОМАЗОВА Н.М.
ТРАВКІНА О.І.
ТЯГЛИЙ М.І.

УДОД О.А.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДУНКІВ З.Б.
ФИЛИПЧУК О.М.
ФІАЛКО О.Є.
ФРИС В.Я.

ХАНКО В.М.
ХАРЛАН О.В.
ХЛОНЬ С.Є.
ХМАРСЬКИЙ В.М.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХОПТЯР Ю.А.
ХРАМОВ Ю.О.

ЦИГАНКОВА Е.Г.

ЧЕРЕВКО О.С.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНУХІН Є.К.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕРЧЕНКО Ю.А.
ЧЕХОВИЧ В.А.
ЧИСНІКОВ В.М.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.
ЧУЧКО М.К.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ В.М.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАРАФУТДІНОВА І.М.
ШВИДКИЙ В.П.
ШВИДЬКО Г.К.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧУК В.О.
ШЕВЧУК Т.М.
ШЕПЕЛЬ Л.Ф.
ШИП Н.А.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШПИТАЛЬ А.Г.
ШУЛЬГА В.С.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.
ЮСОВА Н.М.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯНИШИН Б.М.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРЕМЕНКО М.В.
ЯРОЦЬКИЙ П.Л.
ЯСІНОВСЬКИЙ Ю.П.
ЯСЬ О.В.

Організаційне, науково-редакційне
та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України
в Інституті історії України НАН
здійснює редакційна група:

Г.В. Боряк (заст. директора Інституту,
зав. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних
інформаційних ресурсів, член-кореспондент НАН України,
д-р істор. наук, проф.),

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, зав. сектору
історико-енциклопедичних досліджень, канд. істор. наук),

Д.Я. Вортман (редактор),

О.І. Ганжа (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.М. Дзюба (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),
О.В. Жданович (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.Г. Кашеварова (науковий співробітник,
канд. істор. наук),

О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник,
канд. істор. наук),

Н.І. Лісунова (редактор),

О.І. Муравський (редактор, канд. істор. наук),

Т.М. Омельчук (редактор),

О.С. Рубльов (учений секретар Інституту,
д-р істор. наук, проф.),
О.В. Юркова (провідний науковий співробітник,
канд. істор. наук).

Для створення ілюстративного ряду використано
матеріали з фондів Центрального державного
кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Національної історичної бібліотеки України,
Державної наукової архівної бібліотеки
Бібліотеки ім. О. Ольжича,
Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Рильського НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Національного музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків,
Центру досліджень визвольного руху.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова*.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 9
Прил—С

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012

Координатори робіт: *Д.В. Грузін,* *Т.С. Новікова*
Редактори: *Я.В. Богданьок*,
М.М. Ломонос, *Т.С. Новікова*
Укладачі карт: *Д.Я. Вортман*, *Л.І. Криницький*
Картограф *С.О. Гаврилов*
Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш*, *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі*, *Н.А. Дерев'янко*, *О.Є. Челок*
Комп'ютерна графіка *М.О. Коваленко*, *М.З. Кодалашвілі*,
М.А. Панасюк
Комп'ютерний набір *К.С. Смаглюк*, *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

9-й том ЕІУ містить 1316 статей, 906 ілюстрацій, 77 карт

Підписано до друку 10.12.2012. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 99,12. Ум. фарбо-відб. 99,12.
Обл.-вид. арк. 146,0. Тираж 5000 прим. Зам. 12—627

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4063 від 11.05.2012 р.
09117 Біла Церква 117, вул. Леся Курбаса, 4

Е64 **Енциклопедія** історії України: У 10 т. / Редкол.:
В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2012. —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 9 : Прил—С. — 2012. — 944 с. : іл. —
ISBN 978-966-00-1290-5 (т. 9)

ББК 63.3(4УКР)я2